

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

DARÜŞŞAFKA

Yetim ve yoksul Müslüman çocukların yetiştirilmeleri amacıyla 28 Haziran 1873' te açılan parasız yatılı, özel statülü ilk okul. Adı "şefkat yurdu" anlamını taşır. İlk adı Darüşşafakatü'l-İslamiye'dir. Ce-miyet-i Tedrisiye-i İslamiye adlı hayır derneğince İstanbul'a kazandırılan başlıca eğitim kurumlarındanıdır.

1865'te çalışmalara başlayan Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye'nin öncülüğünü Yusuf Ziya Paşa (1826-1882) yapmıştı. Pek çok Osmanlı paşası ve aydını da derneğin üyesiydiler. Başlangıçtaki amaç, Kapalı-çarşı ve çevresindeki işyerlerinde çalışan çırakları okutmaktı. Bu amaçla ilkin Beyazıt'ta Simkeşhane içindeki Emetullah Kadın Mektebi'nde 3 sınıflı bir okul açıldı. Müslüman ve Hristiyan çıraklara okuma yazma öğretilmeye başlandı. İlgi artınca Aksaray'da Ebubekir Paşa Mektebi'nde de ikinci okul hizmete sokuldu. Bu sırada Mekteb-i Sultani'nin (Galatasaray Lisesi) açılması ve buraya çoğunlukla rical ve zengin çocuklarının devam etmeleri yeni bir girişimin nedeni oldu. Cemiyet mensupları, Mekteb-i Sultani gibi fakat, yetenekli, yoksul çocukların yetiştirilmelerine mahsus bir okul yapımı için kampanya başlattılar. Okul için Fatih'te Maşuk Paşa Konağı ve arsası satın alındı. Mimar Ohannes Kalfa'nın hazırladığı projeye göre binanın yapımına 14 Ağustos 1868'de başlandı. Dönemin padişahı Abdülaziz ile Sadrazam Ali Paşa, Mısır Hıdivi İsmail Paşa ve zengin devlet adamları bağış kampanyasına katıldılar. Kamu hazinesinden de para ayrıldı.

Darüşşafaka binası 17 Haziran 1873' te tamamlandı ve okul 28 Haziran 1873' te açıldı. Okula 54 öğrenci alındı. İptidai sınıflarıyla 8 yıl olan okulda ilk 6 yıl, ip-tidai-rüştiye-idadi sınıflarını, son 2 yıl ise "âli" sınıfları oluşturmaktaydı. Ayrıca son sınıf, Telgraf Fen Mektebi adını taşımaktaydı. Öğretim kadrosu çoğunlukla asker kökenli paşalardan ve İstanbul'un aydınlarından "fahri" (onursal, aylıksız) oluşmuştu.

Ders programı, sonraki değişikliklerle 30'dan fazla dersi içermekteydi. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında subay öğretmenler cephelere gittiklerinden okul bir yıl kapalı kaldı. İlk mezunlarını 1881' de 8 kişi olarak verdi. Okulu bitirenler Posta ve Telgraf Nezareti'nde görev almaktaydılar.

Darüşşafaka 1904'te Maarif Nezareti' ne bağlandı ve Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye dağıldı. 1908'de II. Meşrutiyet i-lan edilince Darüşşafaka'dan yetişenler ve eski üyeler, cemiyeti yeniden örgütleyerek Darüşşafaka'nın yönetimini ve yaşatılmasını üstlendiler. 1912'ye değin okuldan 615 genç mezun oldu. Bunların büyük bölümü İstanbul'un iş, sanat, siyaset ve kültür yaşamında önemli yerler edindiler. 1913'te okul müdürlüğüne Satı Bey'in gelmesiyle eğitim-öğretim çalışmaları açısından parlak bir döneme gi

de yeni hizmet binasına bir ek daha yapıldı.

Çok sayıda aydının, sanatçının, devlet adamının yetiştiği Darüşşafaka, halen yabancı dille öğretim yapan özel o-kul statüsündedir. Ayazağa'da inşa edilmekte olan kampusu 1994'te hizmete girdiğinde, Fatih'teki 120 yıllık ilk tesisleri boşaltılacaktır. 1993-1994 öğretim dönemi, Darüşşafaka'nın eski yerindeki son yılı olmaktadır.

Darüşşafaka'ya babasız, yetenekli ve çalışkan ilkokul mezunu kız ve erkek çocuklar, Türkiye genelinde yapılan giriş sınavı sonunda alınmaktadırlar. 1993-1994 öğretim yılında okulda toplam 582 öğrenci eğitim görmektedir.

Bibi. Mehmed izzet, Mehmed Esad, Osman Nuri, Ali Kami, *Darüşşafaka, Türkiye'de ilk Halk Mektebi*, İst., 1927; *Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye Salnamesi*, ist., 1332; Ergin, *Maarif Tarihi*, III, 768-770; *Salname-i Nezaret-i Ma-arif-i Umumiye*, Dördüncü Sene, ist., 1319, s. 135-137; *ilk Halk Okulu Darüşşafaka*, 1873-1972, İst., 1972.

NECDET SAKAOĞLU

Mimari

Darüşşafaka bir ana bina ve ek binalardan oluşmuştur. Bunlardan bazıları, tarihi binanın planında "eski odalar", "eski ahır mahalli", "eski köşk ve limonluk", "eski bahçevan odası" olarak geçer. Darüşşafaka mektebi ana binası arsanın tam ortasında dört köşe bir blok olarak düzenlenmiştir. Bir bodrum katı ve bunun üzerinde yükselen üç kattan oluşmuştur. Bina plan açısından ilginç özelliklere sahiptir. 19. yy Osmanlı rüştiye binalarını andırır ve aynı blokta iki bitişik bina biçiminde bir merkezi aydınlık çevresinde gelişen iki simetrik bölümden oluşur. Bu simetrik bölümlerin merdiven kovaları, koridor ve binaya girişi sağlayan kapılan ayrıdır. Bu düzenleme, planlama ve inşadaki düşüncenin bir yanının kız, diğer yanının da erkek öğrencilere ayrılması-mn sonucudur. Giriş ile merdivenler arasında bulunan koridor aksının her iki yanında odalar yer alır. Her katta on sekiz oda bulunmakta, katlarda benzer mimari şema görülmektedir. Katlar ve odalar derslik, özel dersaneler, yatakhane ve yönetim hizmetlerine göre ayrılmıştır.

Darüşşafaka binası cephe düzeni açısından da 19. yy resmi binalarıyla benzerlikler gösterir. Yan yarıya yükseltilmiş bodrum katı, onun üzerindeki giriş katı ve bina köşeleri rastık taş işleme ile vurgulanmıştır. Üst katlar ise kalın kat kor-nişleriyle birbirinden ayrılmıştır. Plandaki simetrik çıkımların cepheye yansması binanın tekdüze cephesine hareket kazandırmıştır. Ana binaya eklenen ve yükseklik olarak onu geçmeyen, yeni bina hizmete girdikten sonra tarihi bina korumaya alınmıştır.

Bibi. K. Söylemezoğlu, "Darüşşafaka Binasının Tarihi Üzerine" *Arkitekt*, S. 363-3 (1976), s. 134-135; Necib Asım, "Darüşşafaka", *Türk Tarih Encümeni*

DARÜŞŞAFAKA SPOR KULÜBÜ

Adını taşıdığı okulun çatısı altında kuruldu. Forma renkleri yeşil-siyah'tır. 1915" te futbol takımıyla ortaya çıktı. Okuldan yetişenlerle okul öğrencilerinin oluşturdukları takım, İstanbul Şampiyonluğu Li-gi'ne katıldı. Bu ligde varlık gösterdi. Zamanla oyuncularının büyük kulüplere gitmesi ve ekonomik nedenlerle gücünü yitirdi. Ancak uzun yıllar mahalli liglerde varlığını sürdürmeyi başardı. Kulüp, 1950'li yılların sonlarında basketbolda büyük hamle yaptı. Yine okulun çatısı altında yetişen basketbolcularla 1959-1960 sezonunda İstanbul şampiyonu ve Türkiye ikincisi, 1960-1961 ve 1961-1962 sezonlarında Türkiye şampiyonluklarını kazandı. Ancak futbolda olduğu gibi basketbolda da ekonomik nedenlerle ve bütün iyi oyuncularının başka kulüplere geçmesi yüzünden 1963-1964 sezonunda İstanbul 2. Ligi'ne düştü. Uzun yıllar mahalli liglerde varlığını sürdürmeye çalışan Darüşşafaka, son yıllarda basketbolda yaptığı yeni bir hamle ile önce mahalli ligde şampiyonluğu kazandı, sonra Deplasmanlı 2. Lig'de büyük varlık gösterdi ve nihayet Deplasmanlı 1. Lig'e yükseldi. Halen bu ligde mücadele etmektedir.

CEM ATABEYOĞLU

DARÜŞŞAFAKALI RESSAMLAR

Darüşşafaka Lisesi'nde okuyan, fotoğraftan çalışan, eserlerinde genellikle İstanbul'un saray, köşk ve bahçelerini konu olarak ele alan 19. yy foto-yorumcu yağlıboya ressamı.

İstanbul'da 19. yy'da resim eğitimi de veren askeri okulların yanısıra sivil okullar da açılmaya başlandı. Diğer sivil okullara göre resim dersine daha fazla önem verdiği görülen Darüşşafaka'nın resim hocaları arasında Bahriye Kolağası Fahri Efendi'nin dışında Arif, Hilmi, Hay-ri ve Mehmed Ali adında beş eski mezunu; öğrencileri arasında ise Vidinli Osman Nuri, Ahmed Rağib, Kasımpaşalı Hilmi, Salih Molla Aşkî, Necib, Fatihli Mustafa, Lofçalı Ahmed, Şefik, Giritli Hüseyin, Şevki, Hüseyin bulunmaktadır. İstanbul Resim ve Heykel Müzesi'nin ilk salonunda yer alan, yaşamları hakkında fazla bilgi bulunmayan bu ressamın eserlerini, fotoğraflardan yapmışlardır. Birbirleri ile âdeta anonim denebilecek ortak bir üslubu paylaşan bu sanatçıların hangi atölyelerde, hangi koşullarda çalışmış oldukları henüz bilinmemektedir. Bu sanatçıların eserlerine ya hiç imza atmamışlar, ya "kulları" ya da isimleri ardına "kulları" deyimini ekleyerek imzalamışlardır. Bu durum resimlerini bir ihsan karşılığı saraya veya devlet büyüklerine sunduklarını düşündürmektedir.

Ahmed Şekûr gibi askeri kökenli bazı ressamın da Darüşşafakalı ressamınla aynı

üslupta eserler vermiştir. Bu grubu, yerli ve yabancı bazı eleştirmenler "primitifler", bazıları ise "foto-yorumcuları" şeklinde adlandırmıştır. Belirgin bir üslup birliği gösteren bu ressamlarımızın 1867-1873 arasında doğdukları gözlenmiştir. Çıplak insan gözünün yakalayamadığı, ancak fotoğraf objektifinin saptayabildiği detayları, boyanın herhangi bir rölyef etkisi uyandırmasını sağlayacak şekilde işlemiş, fotoğraftaki kompozisyonu, genellikle insan figürleri ve diğer ayrıntılardan sıyrarak yalın bir şekilde aynen uygulamışlardır. Bu sanatçılar Batı yöntemlerinin kullanıldığı resme bir geçiş dönemi oluşturmaz. Ama 19. yy resim çalışmaları içinde özgün bir grup olarak karşımıza çıkar.

Bibi. G. Renda-T. Erol, *Başlangıcından Bugüne Çağdaş Türk Resim Sanatı*, c. I, ist., ty; A. Çöker, "Fotoğraftan Resim ve Darüşşafakalı Ressamlar", *Boyut*, S. 9 (1983); S. Tansuğ, *Çağdaş Türk Sanatı*, ist., 1986; ay, *Türk Resminin Öncüleri Darüşşafakalı Ressamlar Sergi Broşürü*, İst., 1988.

HÂLENUR KÂTİPOĞLU

DARÜŞŞİFALAR

Latinlerin işgal ve tahripleri (1204-1261) ile Bizans İmparatorluğu'nun uzun yıllar zayıf düşmesi İstanbul'daki sağlık kuruluşlarını da etkilemişti. 15. yy'ın ortalarında İstanbul'da sadece iki sağlık kuruluşu bulunduğu bilinmektedir. Bunlar, Ayasofya ile Pantokrator kiliseleri çevresindeki manastırlar ile misafirhane, düş-künlerevi ve bir hastanenin bulunduğu yapı topluluğudur. Bu yapı topluluğu fetihten sonra II. Mehmed (Fatih) tarafından onartılmış, "Eski İmaret" adıyla anılan bu kuruluştaki bir süre daha sağlık hizmetleri verilmiştir.

Fetihden 17 yıl sonra yapımı tamamlanan Fatih Külliyesi(-) (861-875/1456-70) yapıları arasında yer alan darüşşifayı arşiv belgelerinden tanımaktayız. Düşünülen ancak gerçekleşip gerçekleşmediği bilinmeyen bir restorasyon için hazırlanmış olan bu kroki planda yapının, re-vakların çevirdiği kare bir avlunun gerisinde çeşitli hacim ve mekânların yer aldığı, yarım kubbeli bir dersane mekânının ise beşgen bir çıkmaya sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Girişin iki tarafındaki kubbeli köşe mekânları ile dersane önündeki revak-ların yanına iki kemerli açıklıkla açılan kubbeli hacimlere bir önceki mekânlar açılmakta; bu durum darüşşifa fonksiyonunun sürdürülmesi için gerekli mekân ve hacimlere ihtiyaç duyulmasıyla ifade edilebilmektedir.

Fatih dönemi mimarlarından Atik Sinan'ın planlayıp inşa ettiği bilinen külliyenin fonksiyonel yapıları içinde ayrıcalıklı bir yeri olan darüşşifa yapısı, günümüzde kagir evlerin altındaki taş-tuğla-derz duvar dokusu kalıntılarıyla tanınabilmektedir.

İstanbul'da Fatih tarafından inşa ettirilen bu külliyyede yer alan darüşşifa yapısından sonra, ancak 16. yy'ın ortalarında ikinci bir darüşşifa yapısı, I. Süleyman'ın (Kanuni) eşi Hürrem Sultan (1502-1557) tarafından Mimar Sinan'a inşa ettirilen Haseki KülliyesiK-») içinde yer alır.

Darüşşifa, plan kuruluşuyla, Fatih Darüşşifası'ndan farklıdır. Burada merkezi plan şeması uygulanmıştır. Yapı dıştan dikdörtgen olarak, sekizgen merkezi avlunun beş kenarını saran kubbeli mekânlar şeklinde düzenlenmiştir. Bu plan şeması ile yapı, İstanbul darüşşifa mimarisinde koğuş düzeninin uygulandığı önemli bir örnek olmaktadır. İkişer kubbe ile örtülü dikdörtgen koğuş mekânları iki katlı pencerelerle aydınlatılmakta, her birinde yer alan yaşmaklı ocaklarla da ısıtılmaktaydı. Mimar Sinan, I. Süleyman (Kanuni) adına inşa ettiği Süleymaniye Külliyesi'nde(->) darüşşifa, tıp medresesi, eczane ve darü'l-akâkir (droglar evi) yapılarıyla bir tıp sitesi meydana getirmiştir. Böylece usta-çırak yöntemiyle darüşşifalarda hastaya hizmet paralelinde sürdürülen tıp eğitimi, Osmanlı döneminde Bursa'da inşa edilen Yıldırım Ba-yezid Külliyesi'ndeki gibi, teorik tıp bilimlerinin okutulduğu bir tıp medresesi ile uygulama ve hastaya hizmetin sunulduğu darüşşifa yapısı ve gene sağaltımla ilgili ilaçların üretildiği eczane ile diğer darüşşifalara dağıtımını gerçekleştirecek cılan droglar evi, tıp eğitimine ve insan sağlığına verilen önemin ulaştığı noktayı belirler. Bu gelişme doğal olarak, Mimar Sinan'ın ihtiyaçtan doğan fonksiyonel yapıları planlaması ile ilgili dehasıyla açıklanabilir (bak. Süleymaniye Darüşşifası). Üsküdar'da, gene Mimar Sinan'ın planlayıp inşa ettiği Atik Valide Darüşşifası, eski örneklerinde olduğu gibi fonksiyonel tek yapı olarak inşa edilmiştir.

Atik Valide Külliyesi'nde sosyal fonksiyonlu yapılar daha aşağıda cami ve medrese eksenine paralel bir bütün oluşturmakta (kervansaray, imaret, tabhane), kareye yakın yapı bloğunun kuzeybatısında darüşşifa yapısı inşa edilmiş bulunmaktadır.

Darüşşifaya kuzeyindeki kapı ile girilmekte, revaklı ve iki kademeli bir avluyu çeviren kubbeli fonksiyonel hacimler bu revaklara açılmaktadır. Atik Valide Darüşşifası da Süleymaniye Darüşşifası gibi müstakil bir hamama sahiptir. Ancak yapı, külliyenin diğer yapıları gibi zamanla değişmiş, kubbe örtüsünün yerini sonradan yapılan bir ikinci kat almıştır. 1970'lerde mermer taş döşeli avlusu yakın yıllarda okul olarak kullanıma hazırlanırken çimento ile kaplanmıştır. Esasen darüşşifa yapısında, III. Selim zamanında (1789-1807) Nizam-ı Cedid askerlerinin kışlası olarak, 1865'e kadar kullanılmadan önce yapılan değişiklikleri de görmek mümkündür. III. Selim döneminin yapı tekniğini gösteren bu değişikliklerle, bir süre sonra kervansaray yapısının da katıldığı bir yapısal düzenlemeyle, darüşşifa fonksiyonunu yeniden kazanmıştır. Böylece 19. yy'ın başlarına kadar süren durumu, bu tarihlerde yapıya sadece akıl hastalarının

alınmasıyla Toplası Bimarhanesi(->) olarak tanınmasına neden olmuştur.

Bu darüşşifalara 17. yy'ın başında katılan yeni bir kuruluş ise I. Ahmed'in (hd 1603-1017) inşa ettirdiği külliye'nin (bak. Sultan Ahmed Külliyesi) darüşşifasıdır.

Sultanahmet Meydan'nda Hippodrum' un batı ucunda yer alan darüşşifa günümüze gelmemiştir. 17. yy içinde inşa edilen tek tıp kuruluşu olan yapının, Süheyl Ünver'in gözlemiyle Mekteb-i Sanayi planından takribi olarak çizilen bir krokisi vardır. 1870'te sanat okulu inşa edilirken, darüşşifanın revakları ve revaklar gerisindeki mekânları yıkılmış, fakat dış duvarların alt kısımları ile temellere dokunulmamıştır. Darüşşifa yapısından sadece giriş kapısı ile darüşşifa hamamı muhafaza edilmiştir. Yapının kroki planı, kareye yakın dikdörtgen revaklı bir avlu ve revaklara açılan mekânlardan ve gene revak altına açılan hamam biriminden ibarettir. Mimar Sedefkâr Mehmed Ağa, Mimar Sinan'ın darüşşifalarda başlattığı özel hamam olgusunu, bu darüşşifada da devam ettirmiştir (bak. Sultan Ahmed Darüşşifası).

Bibi. Evliya, *Seyahatname*, I; G. Güreşsever (Cantay), *Türklerde ve Türkiye'de Tıp Eğitimi Tarihi*, İst., 1977; G. Cantay, *Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları*, Ankara, 1992; B. N. Şehsuvaroğlu-G. Cantay, *Türk Tıp Tarihi*, Bursa, 1984.

GÖNÜL CANTAY

DARÜ'T-TALİM-İ MUSİKİ

DAVER BABA TEKKESİ

Darü't-Talim-i Musiki Heyeti üyeleri.

DARÜ'T-TALİM-İ MUSİKİ

1916'da kurulmuş musiki derneği.

Özel musiki kuruluşları arasında en verimli ve en uzun ömürlü olanlarından biridir. Şehzadebaşı'nda Udi Fahri (Kopuz) ve arkadaşları Kemani Reşad (Erer), Neyzen ihsan Aziz, Kanuni Haşim, Kanuni Âmâ Nâzım, Tanburi Ahmed Neşet, Hanende Arap Cemal, Sıtkı ve Reşad beyler-ce kurulmuştur. Hüseyin Saadettin (Arel) ile Dr. Subhi'nin (Ezgi) armoni ve nazariyat dersleri verdikleri dernek gitgide genişleyen kadrosu ve artan faaliyetleriyle önemli başarılar elde etmiştir. Fahri Kopuz'un toplu icranın en iyi örneklerini verme amacı doğrultusundaki çabaları, sayısız eserin notasını yazmış olması ve dernek çalışmalarını tam bir özveri i-çinde yürütmesi bu başarının başlıca kaynağıdır.

Derneğe sonradan katılan musikiciler arasında Kemani Cevdet (Çağla), Kemen-çeci Hafid, Tanburi Selahattin (Pınar), Tanburi Ahmed, Kanuni Hasan Ferid (Al-nar), Santuri Zühtü (Bardakoğlu), Kemani Sabri Süha (Ansen), piyanist Feyzi (As-langil), Santuri Nebile Hanım gibi

sazendeler ile Celal Bey (Tokses), Hafız Burhan, Naime Hanım (Sipahi), Safiye Hanını (Ayla), Hamit Bey (Dikses), Mustafa Bey (Çağlar), Mustafa Zeki Bey (Çağlar-man) gibi hanendeler vardı.

Derneğin musiki topluluğu İstanbul halkına yıllarca başarılı konserler sunmuş, yurtiçinde ve yurtdışında turnelere çıkmış, birçok plak doldurmuştur. I. Dünya Savaşı yıllarında kurulan dernek daha çok Şehzadebaşı'ndaki kıraathanelerde konser vererek savaş sıkıntıları içindeki halkın moralim yüksek tutmaya da hizmet etmiştir. Yayın yeri ve satış mağazası Vezneciler'de 78 numarada bulunan

dernek hem bir okul niteliğini sürdürmüş, hem de 200 dolayında klasik eserin notalarını yayımlamıştır. Vezneciler' deki mağazanın üzerindeki küçük salon dersane olarak, arkasındaki bölüm de saz onarım ve imal atölyesi olarak kullanılmıştır.

iki kez Almanya'ya giderek Berlin Aka-demische Hochschule'de konserler veren, Polidor firmasında plaklar dolduran, üç kez de Kahire'ye giderek konserler veren derneğin musiki heyeti İstanbul'da Papazın Bağı ve Küçüksu mesire yerlerinde halka fasıl musikisi de icra ediyordu. Haftada üç gün verilen bu açık hava konserleri radyonun henüz bulunmadığı bir dönemde halka seviyeli musiki sunulması açısından önem taşır. Bu topluluk fasıl musikisine yeni ve disiplinli bir anlayış da getirmiştir. Beyazıt'taki Mado ve Merkez kıraathaneleri ile Şehzadebaşı'ndaki Şems Kıraathanesi'ndeki konserler düzenli olarak sürdürülmüş, ramazan geceleri de her gece dokuzdan sonra fasıl musikisi icra edilmiştir.

1931'de birkaç üyenin birden ayrılması üzerine dağılan dernek, birkaç yıl sonra Fahri Kopuz'un çabalarıyla yeniden kurulmuşsa da, Kopuz'un Ankara Radyosu' na atanması yüzünden 1939'da temelli kapanmıştır. Türk musikisine önemli hizmetleri olan Darü't-Talim-i Musiki'den Melahat Pars, Mustafa Çağlar, Nefise Öz-ses ve daha pek çok okuyucu yetişmiştir.

GÖNÜL PAÇACI

DARÜ'T-Tıbbi

Medrese-i tıbb da denmiştir. 1470-1826 a-rasında İstanbul'da hekimlik bilgilerinin ve uygulamalarının gösterildiği medreselerle sağlık kurumlarıdır. Doğrudan bu

adla anılan tek kurum ise Süleymaniye medreselerinin bir ünitesiydi. Darü't-tıbb-da, îslami ve tecrübi tedavi yöntemleri ve teorileri, medreselere özgü din bilimleriyle birlikte öğretiliyordu.

II. Mehmed'in (Fatih) (hd 1451-1481) yaptırdığı Fatih Külliyesi(->) içinde yer alan Medaris-i Semaniye kapsamında, Selçuklu tıp kurumları geleneğine uygun bir darüşşifaya da yer verilmişti. Fatih vakfiyesinde ise bu kuruma mesleğinde uzman, becerikli, özverili 2 hekim, 1 keh-hal (göz

hekimi), 1 cerrah ile 1 eczacı, ayrıca hademe ve kapıcılar atanması, hastalara çok iyi bakılması koşulları belirtilmişti. Ancak İstanbul'daki bu ilk tıp kurumunun ders ve çalışma programı konusunda belge yoktur. Buna karşılık, 15. yy'm ikinci yarısında, buradaki tıp öğretimine kaynaklık eden, *Kitab-ı Tıb, Mâ-i Kibrit-i Şerif, Tıbb-ı Kimyevî, Cerrahna-me-i İlhanı, Mücerreh-name* vb tıp kitaplarının, Akşemseddin ile oğlu Muham-med, Yakup Hekim, Altuncuzade, Lârî-i Acemî, Hekim Arab, Hekim Kutbeddin gibi hoca-hekimlerin varlıkları bilinmektedir. Aynı dönemde ikinci bir tıp öğretimi merkezinin de Enderun'da kurulduğu kuşkusuzdur. Fatih Darüşşifası ile Enderun hastanesi ve ezcanesi arasında ise karşılıklı olarak tedavi, uygulama, ilaç tertibi, muayene, kitap ve kaynak temini konularında ilişkiler vardı. II. Bayezid döneminde (1481-1512) Ahî Çelebi ünlü bir hoca-hekim olarak tıp eğitimine hizmet etti.

I. Süleyman (Kanuni) döneminde (1520-1566) ise İstanbul'daki tıp çalışmaları ilerleme gösterdi. İlk, 1534'te çıkarılan bir fermanla yetkisiz (diplomasız) hekimlerin İstanbul'da halk sağlığıyla ilgilenmeleri yasaklandı. "Dershane-i idris" denen ve çoğu yetkisiz ve yetersiz hekimlerce açılan muayenehaneler de denetim altına alındı. Bu ilginç muayenehanelerde hekim-şakird (çırak-öğrenci) ilişkisi biçiminde tıp eğitimi de yapılmaktaydı. Kanuni adına yapılan Süleymaniye Külliyesi(-0 içinde, Medaris-i Süleymaniye denen öğretim kurumlarının birincisine ise darü't-tıb adı verilerek bu birim doğrudan hekimlik öğretimine tahsis edildi. Darü't-tıb caminin doğusundaki medreseler grubunda yer alıyordu. Üst katındaki bir koridor boyunca sıralanan 12 hücre si tıp öğrenimi gören öğrencilerin barınmalarına ayrılmıştı. Külliye vakfiyesine göre darü't-tıbdaki okuyacak danışmend-lerin sayısı 8 olarak belirlenmişti. Bunlar, teorik dersleri darü't-tıbdaki, uygulamalı hekimliği de Süleymaniye ve Fatih darüşşifalarında görmekteydiler. Dönemin ünlü hekimleri darü't-tıbdaki ders verdikleri gibi, diğer medreselerin hekimliğe ilgi duyan danışmendleri de darü't-tıbdaki ve darüşşifalardaki dersleri ve tedavi yöntemlerini izleyebilmekteydiler. Sarayda oturan ve "reisü'l-etibba" sanını taşıyan hekimbaşı ise İstanbul'daki tıp ve sağlık kurumları arasındaki ilişkileri düzenliyordu. Örneğin, saray arşivindeki belgelere göre darü't-tıb hekimlerine

İç Hazine'den ödünç tıp kitapları veriliyor, bazen hoca-hekimler bir araya gelip tıbbi konulan hekimbaşının başkanlığında tartışıyorlardı.

Darü't-tıb geleneğine üçüncü bir kurumu 1583'te Nurbânu Valide Sultan kattı. Atik Valide Bimarhanesi adıyla ünlenen, Üsküdar Toptaşı'ndaki bu yeni sağlık yurdunda tıp eğitimi ile tedavi çalışmaları iç içe planlanmış ve darü't-tıb ve darüşşifa birleştirilmişti. Toplası Bimarhanesi de denen ve uzun zaman akıl hastalarının tedavi edildiği bu kurum, işlevini 1925'e değin sürdürmüştür. 16. ve 17. yy' larda yapılan diğer sağlık yurtlarından Haseki Bimarhanesi ve Sultan Ahmed Bimarhanesi de

birer darü't-tıb konumunda hizmet vermiştir. Buna karşılık, Süleymaniye'deki darü't-tıb ile Fatih Darüşşifası'nın sonraki yüzyıllarda, başlangıçtaki etkinliklerini yitirdikleri saptanmaktadır. Fatih Darüşşifası'nın tamamı, Süleymaniye'deki darü't-tıbbın bir bölümü yıkıldığı gibi buraya bağlı darü'l-a-kâkir denen eczane de kapanmıştır.

17. yy'm ortalarına doğru İstanbul'daki darü't-tıb çalışmalarının giderek gerilediği buna karşılık halk hekimliğinin, "tıbb-i cedid" denen ve Müslüman din a-damlarınca yasaklanmaya çalışılan Avrupa kökenli, dönme ya da Frenk hekimlerin çalışmalarının öne çıktığı saptanmaktadır. Bu sırada, İstanbul'daki darü't-tıb çıkışlı hekimlerin sayısı ise 20-30'u geçmiyordu. Sayıları giderek çoğalan tabip dükkânlarında ise, hekimbaşidan alınan ruhsatla, baba-oğul, hekim-şakird geleneğinde cerrahlık, kehhallık, tabiplik, eczacılık çalışmaları ve öğretimleri yapılmaktaydı. Pek çok ülkeden İstanbul'a gelen gezgin hekimler de bu çalışmalara katkıda bulunmaktaydılar. 18. yy'ın başında bir fermanla tıbb-ı cedid yasaklandı. Kuşkusuz bunda dönemin darü't-tıb çıkışlı hekimlerinin etkisi vardı. Bu sırada Süleymaniye'deki darü't-tıb müderrislerinden Ayaşlı Şaban Şifaî (ö. 1704), ana ve çocuk sağlığı üzerine çalışmalar yaptığı gibi, burada 15 yıl okuduktan sonra 1707'de tıp müderrisi olan Ahmed bin İbrahim de *Teshilü't-Tedabir* adlı bir tıp kitabı yazmıştır. Yine, Edirne ve İstanbul darü't-tıblarında öğrenim gördükten sonra ihtisas için Hindistan'a gidenler de oluyordu. Tokatlı Mehmed bin İbrahim (ö. 1765) darü't-tıbbda yetiştikten sonra tıpla ilgili özgün eserler yazdı. Onunla çağdaş Abbas Vesim(-0 de Süleymaniye darü't-tıbbından yetişmiş; İstanbul'da 40 yıl kadar hekimlik ve hocalık etmişti. 18. yy'm sonlarına doğru hekimbaşılık görevinde bulunan Gevrekzade Hasan Efendi ile babası Abdullah da yine darü't-tıbbda okumuşlardı. 18. yy'ın ikinci yarısında darü't-tıblardaki hekimlik öğretimi hızla geriledi ve tıpkı dükkânlar-daki hekim-şakird geleneğini andıran dar kapsamlı bir çalışmaya dönüştü. Diğer yandan III. Selim yüzyıl önce yasaklanan tıbb-ı cedidi serbest bıraktı ve Kuruçeşme Talimgâhı'nda bir tıp şubesi açılmasına izin verdi. Bu gelişme, bir an-

lamda geleneksel darü't-tıb öğretiminin sonu oldu.

Şânizade Atâullah Efendi(->), Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi (ö. 1834) ve kardeşi Hekimbaşı Abdülhak Molla(->), Süleymaniye darü't-tıbbından yetişen son ünlü kişilerdir. Bunların çabaları sonucunda ise 1827'de İstanbul'da, çağdaş tıp öğretimini amaçlayan Tıbhane-i Âmire(->), Cerrahhane-i Mamure(->) ve Mekteb-i Tıbbiye (1836) açılmış; darü't-tıbb geleneği sona ermiştir.

Bibi. A. S. Ünver, *İlim ve Sanat Bakımından*

Fatih Devri, ist., 1948; A. Adıvar, *Osmanlı*

Türklerinde ilim, İst., 1982; O. Ş. Uludağ,

Beşbuçuk Asırlık Türk Tababeti Tarihi, Anka

ra, 1991; Ergin, *Vakfiye*; Ergin, *Maarif Tarihi*, I, 124-126. NECDET SAKAOĞLU

DAVER BABA TEKKESİ

Maltepe İlçesi'nde, Başbüyük Mahallesi' nin kuzeyinde yer almaktaydı.

İstanbul'un yakın çevresindeki Bektaşî tekkelerinden olan bu tesisin kuruluşu ve zaman içinde geçirdiği aşamalar hakkında kesin bilgi bulunmamaktadır. Muhtemelen, 1329'da bu çevrenin Bizanslılardan Osmanlılara intikal etmesini sağlayan Pelekanon Meydan Savaşı'ndan sonra çevreyi kolonize etmek ve Bizans'ı gözetlemek görevlerini üstlenen "gazi dervişlerin" tesis ettiği zaviyelerden birisidir. Yakınındaki ayazma, burada evvelce bir manastır ya da en azından bir skites (keşiş evi) bulunduğunu düşündürmektedir. Ankara bozgunundan (1402) sonra bu bölgeyi tekrar ele geçiren Bizanslılar tarafından, aynı çevrede bulunan benzer nitelikteki kuruluşlar gibi tahrip edilmiş ve 1420'lerde Çelebi Sultan Mehmed'in bölgede Osmanlı egemenliğini tekrar yerleştirmesi üzerine ihya edilmiş olması ihtimal dahilindedir. Söz konusu tekkenin başlangıçta Ahîlere ya da Rum Abdallarına ait olduğu, 15. yy'ın ortalarından itibaren bu zümrelerin askeri hayattaki rolünü üstlenen Bektaşîlere intikal ettiği düşünülebilir.

18. yy'da yaşadığı ve tekkeye adım vermiş olduğu anlaşılan Daver Baha'nın burasını yeniden inşa ettirdiği sanılmaktadır. Vak'a-i Hayriye'de (1826), İstanbul ve çevresindeki diğer Bektaşî tekkeleri gibi Daver Baba Tekkesi de kapatılmış, hattâ muhtemelen yıktırılmış ancak Abdülmecid döneminin (1839-1861) sonlarında veya Abdülaziz döneminde (1861-1876) "Nakşibendî" kisvesi altında tekrar faaliyete geçmiştir. Yakın zamana kadar ayakta olan yapının bu son ihya dönemine ait olduğu kesindir.

Tekkelerin kapatılmasından (1925) sonra bir müddet terk edilen bina 1945'te, oldukça geniş olan arazisi ile beraber Vakıflar idaresi tarafından işletmesi Şükrü Güllüoğlu adında bir şahsa satılmış, bu tarihten itibaren çiftlik binası olarak kullanılmaya başlayan tekke 1980'li yılların sonunda bakımsızlıktan çökerek tarihe karışmıştır. Günümüzde zemin kata ait bazı duvar kalıntıları ile yakınındaki çeşme ve ayazma görülebilmektedir.

Daver Baba Tekkesi'nin planı *M. Baha Tanınan*

Tekkenin hemen bütün bölümlerini içinde barındıran iki katlı ufak bina ahşap iskeletli olarak inşa edilmiş, bodrum katının duvarları moloz taş dolgu ile, zemin katınkiler ise içeriden bağdadi sıva, dışarıdan ahşap kaplama ile meydana getirilmiştir. Üst katın batı cephesindeki kapıdan, aşevi (mutfak) bölümü ile bütünleşen, dikdörtgen planlı büyükçe bir taşlığa girilir. Daver Baba Tekkesi mimari programı asgari düzeyde tutulmuş küçük bir zaviye olduğundan burası,

kalabalık toplantılarda dervişlerin ve misafirlerin ağırlandığı, çok fonksiyonlu bir mekân olarak değerlendirilebilir. Taşlığın doğu yönünde, zemini bir seki ile yükseltilmiş ve bir ocakla donatılmış olan aşevi, bunu yanında da, bir kapı ile taşlığa açılan hela-gusülhane birimi yer almaktadır. Söz konusu birimin doğusunda ince uzun dikdörtgen planlı bir aralık u-zanmakta, buradan, tekkenin güneydoğu köşesini işgal eden, şeyh odası olması muhtemel bir mekân ile yapının güneybatı kesiminde bulunan türbeye geçilmektedir.

Dikdörtgen planlı türbenin ortasında Daver Baba'ya atfedilen büyük bir ahşap sanduka, batı duvarında bir pencere, kible yönündeki duvarının ekseninde de cepheye çıkıntı yapan, yarım altıgen planlı bir mihrap bulunmaktadır. Mihrabın varlığı bu mekânın aynı zamanda, ayinlerin icra edildiği meydanevi olarak da kullanıldığını düşündürmekte, sandukanın a-yinlerin koreoğrafisini olumsuz yönde etkileyeceği hesaba katılırsa girişteki taşlığın meydanevi fonksiyonunu da haiz olması ihtimali doğmaktadır. Bu varsayımlardan ilki geçerli kabul edildiği takdirde Daver Baba Tekkesi, tarikat yapılarının pek çoğunda ayin mekânları ile türbe bölümleri arasında gözlenen kaynaşmanın doruğa ulaştığı bir bina olmaktadır.

Bizans dönemine ait ayazma, dikdörtgen planlı ve beşik tonoz örtülü bir hazneye sahiptir. Çeşme ise ufak boyutlu, basit bir ayna taşından ibarettir. Üzerinde çeşmelerde sıkça rastlanan bir ayet ile 1279/1862 tarihi okunmaktadır. Bibi. *İSTA*, VIII,4275-4276.

M. BAHA TANMAN

DAVUD AĞA

DAVUD PAŞA KÜLLİYESİ

Davud Ağa'nın eserlerinden Çarşamba'daki Mehmed Ağa Camii ve Türbesi (solda), Eyüp'teki Sadrazam Siyavuş Paşa Türbesi (üstte). *Fotoğraflar Araş Neftçi*

DAVUD AĞA

(?, ? - Eylül 1598, İstanbul) Mimar. Sinan'ın ölümünden sonra "sermimaran-ı hassa" görevine getirilmiş; İstanbul'da, birçok önemli yapıya imzasını atmıştır.

Bugüne kadar yapılan araştırmalarda doğum yeri ve tarihi bulunamamıştır. *Ta-rih-i Selânikî'ye* dayanılarak tespit edilen ölüm tarihi de tartışmalıdır. Bu kaynağa göre Davud Ağa 1007/1598'in Sefer (Eylül) ayının başlarında, vebadan ölmüştür. Çeşitli kaynaklarda 1597'de temelini attığı Yeni Cami'nin inşaatını bir yıl kadar sürdürdüğü yazıldığına göre, 1598 tarihi doğru olmalıdır.

Davud Ağa'nın İstanbul'daki yaşamı ve kente katkıları hakkındaki bilgiler "suyolu nazırı" olduğu 1575'ten sonra açıklık kazanmaktadır. Bu tarihe kadar Mimar Sinan'ın emrinde çalıştığı sanılan Davud Ağa, Edirne'de

Selimiye Camii'nin yapımına katılmış, İstanbul'un, özellikle Eyüp ve Kâğıthane suyollarının yapım ve onarımında görev almıştır. 1575'te mimarba-şılıktan önceki rütbe olan su yolu nazırlığına getirilmiştir. Bu dönemde Mimar Sinan'la birlikte Kâğıthane ve Kırkçeşme sularına zarar veren yapıları keşfetmiş; Top-kapı Sarayı su yolunu onarmış ve haritasını çıkarmış; Eyüp'e bağlı semtlerdeki kemerlerin, lağımların onarımı ve geliştirilmesiyle uğraşmış; sellerde tahrip olan köprü ve su yollarını yemden yaptırtmış, İstanbul için hayati önemdeki su yollarının yapım ve onarımını üstlenmiştir.

Davud Ağa'nın hayatının su yolu nazırı olduğu 1575-1582 arasındaki dönemi çeşitli rivayetlerle doludur. Eldeki belgeler, bir yandan başarılı çalışmalarının övgü topladığını ortaya koyarken bir yandan da su yolları üzerine meyve ağaçları diken veya inşaat yaptıranlarla uğraştığı için bunların düşmanlığını kazandığını; Kâğıthane su yolları üzerindeki köylerden ve kişilerden çeşitli yollarla çıkar sağlamak ve halka zulmetmekle itham edildiğini de göstermektedir. Nitekim 1582'de dergâh-ı âli çavuşluğunu sürdürmekle birlikte su yolu nazırlığından alınmıştır. Mimar Sinan'ın emri ve önerisiyle 1583'

te teknik ekibiyle İran seferine katılan Davud Ağa, iki yıl kadar sonra İstanbul'a döndüğünde hassa mimarı olarak yemden ustası Mimar Sinan'ın maiyetinde çalışmaya başlamış; 1585'te saraydaki haso-da ve hamamın inşaatını üstlenmiş, aynı yıl ilk önemli eseri sayılan Fatih Çarşamba'daki Mehmed Ağa Camii'ni, bir yıl sonra da yine aynı yerde Mehmed Ağa Ha-mamı'nı yapmış; 1588'de Sinan'ın ölümünden sonra "sermimaran-ı hassa" görevine getirilmiştir. Bu görevdeyken inşa ettiği yapılar arasında Sadrazam Koca Sinan Paşa'nın III. Murad'a (hd 1574-1595) hediye etmek üzere yaptırdığı, mimarisi kadar iç ve dış süslemeleriyle de ünlü Sinan Paşa Köşkü(->) ve bu yapıyı pek beğenen padişahın bir benzerini arzulanması üzerine yaptığı Sepetçiler Kasrı(-*) ö-nemlidir.

Davud Ağa'nın, Sinan'dan etkilenmekle birlikte kendi üslup özelliklerini de taşıyan yapıları arasında, Sinan'a ait olduğu da söylenen Karagümrük'teki Nişancı Mehmed Paşa Camii, Hırka-i Şerif civarındaki Mesih Mehmed Paşa Camii, Cerrah Mehmed Paşa Külliyesi(-0 ve III. Mehmed'in annesi Safiye Sultan tarafından başlatılan, Eminönü'ndeki Yeni Cami Külliyesi(~0 vardır. Yeni Cami'nin planları. Davud Ağa'ya aittir, temelini de o atmış ve inşaatını ölümüne kadar sürdürmüştür. O zamanlar deniz kıyısında olan caminin temelleri atılırken suların boşaltılmasında karşılaşılan güçlüklerle yöneltilen eleştirilere ve söylentilere karşı, Davud Ağa'nın, deniz kıyısında böyle bir yapının temelini o güne kadar dünyada atılmadığını söylediği rivayet edilir.

Diğer eserleri arasında Çarşamba'da Mehmed Ağa Camii avlusundaki Mehmed Ağa Türbesi, cami karşısındaki hamam; Divanyolu'ndaki Koca Sinan Paşa Külliyesi(->); Atatürk Bulvarı üzerindeki Gazanfer Ağa Külliyesi(~0;

Eyüp'te Sadrazam Siyavuş Paşa ve Defterdar Mehmed Paşa türbeleri, büyük olasılıkla Ayasofya avlusundaki III. Murad Türbesi vardır. Osmanlı mimarisinin klasik döneminin ustalarından sayılan Davud Ağa'nın köşklerinde, çeşme ve sebillerinde, cami ve

türbelerinin süslemelerinde dikkati çeken çiçek, dal, yaprak kompozisyonları, ince oymalar ve süsler üslubunun ayırt edici özelliğidir.

Bibi. (Altınay), *Âlimler*, 1980, 47-53; (Altı-nay), *Mimarlar*, 61-72; M. Erdoğan, "Mimar Davud Ağa'nın Hayatı ve Eserleri", *Türkiyat Mecmuası*, XII, s. 179-204; S. Eyice, "Davud Ağa", *DİA*, IX, 24-26.

İSTANBUL

DAVUD AĞA MESCİDİ

Eyüp Nişanca'smda Şeyh Murad Tekkesi civarında, Sertarikzade Tekkesi yanında ve Davut Ağa Caddesi üzerindedir.

Yapının banisi Bâbüssaade Ağası Davud Ağa'dır. İnşaat 926/1554'te tamamlanmıştır. Aynı yıl ölen Davud Ağa, mescidin haziresine gömülmüştür.

Mescit bir avlu ortasında olup son cemaat yeri ahşap, asıl ibadet alanı yığma taş ve kiremitli ahşap çatı ile örtülmüştür. 19. yy'ın sonlarında son cemaat yerinin dış yüzü ahşapla kaplanmıştır. Eski ahşap direkleri kaplamanın altında durmakta olup asıl direklerin cephede dört, yanlarda iki açıklıklı olduğunu göstermektedir. Mescidin zaman zaman geçirdiği o-narımlarla asıl mimari karakterini yitirdiği görülmektedir. Son cemaat direkleri kapatılmış, minaresinin gövdesi yenilenmiş, üst pencerelerin ve mihrabın biçimleri değiştirilmiş, fakat Mimar Sinan'ın yaptığı plan düzeni bozulmadan günümüze gelmiştir. Yapı son olarak Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce 1968'de onarılmıştır.

Yapının Davut Ağa Caddesi boyunca uzanan hazire duvarlarına hacet pencereleri açılmıştır. Avluda mihrap duvarının önü ile minare önünde mescidin mezarlığı bulunmaktadır. Avlunun sol tarafında meşrutalar, sağ yanında da kuyu bulunmaktadır. Son cemaat yerinin kuzey duvarında iki pencere ve daha sonra mekâna giriş kapısı gelir. Son cemaat yeri duvarla ikiye ayrılmıştır. Soldaki bölümde doğu duvarında iki pencere, güneyde iki pencere, arada mihrapçık (içten köşeli) yapılmıştır. Yapının ana mekânına girmek için kullanılan kapının üzerinde kitabe yer alır.

Yapının doğu ve batı duvarları simetrik olup, aynı özelliği gösterir. Altta daha büyük olarak yapılmış iki dikdörtgen pencere, bunların üzerine gelen yerde daha küçük iki dikdörtgen pencere daha açılmıştır. Batı duvarında, alttaki iki pencere arasına dikdörtgen şeklinde açılmış niş, dolap olarak kullanılmaktadır. Güneyde de pencere düzeni aynı olup, mihrap içten köşeli ve mermer olarak yapılmıştır. Yapının ana mekânında, solda maksure olup, buradan kadınlar mahfiline çıkılır. Kadınlar mahfili düz balkon çıkması şeklinde olup altta altı tane ahşap paye ile

taşınmaktadır. Vaaz kürsüsü güneydoğu köşesinde, mermerden olup duvara bitişik olarak yapılmıştır.

Yapının arazisi meyilli olduğu için doğu ve güney cephesi iki yandan payandalanmıştır. Bodur olan minaresi sağda olup, kare kürsüsü, üç sıra tuğla hatıllı kesme taşla örülü, gövdesi yivli, tek şere-feli, konik külah ile son bulur. Yapı içten ve dıştan oldukça sadedir. Ana mekânın duvarlarındaki alttaki pencereler dıştan demir parmaklıklı olup, üsttekiler daire şeklinde yapılmışlardır. Güney cephe dıştan düz duvar halindedir. Son cemaat yerinin içi badanalı olup, ana mekân belli yere kadar mermerle kaplanmıştır. Üst kattaki pencerelerin (içte) etrafı alçıdan yapılmıştır ve içi vitraylı olup kırmızı, yeşil, beyaz renkli lale motifleriyle süslenmiştir. Yapının bahçesinde Bizans devrine tarihlendirebileceğimiz bir sütun başlığı vardır. Fakat daha sonra o-yularak, dibek olarak kullanılmıştır.

Bibi. Öz, *istanbul Camileri*, I, 81; Ayvansa-rayî, *Hadîka*, I, 292; *İSTA*, VIII, 4285; Kuran, *Mimar Sinan*, 307; Haskan, *Eyüp Tarihi*, I, 39.

N. ESRA DİŞÖREN

DAVUD PAŞA KÜLLİYESİ

Cerrahpaşa ile Kocamustafapaşa semtleri arasında Davud Paşa Mahallesi'nde bulunan cami, tabhane, medrese, mektep, türbe ve çeşmeden meydana gelen külliye. II. Beyazid'in vezirlerinden Derviş Davud Paşa (ö. 1498) tarafından 8907 1485'te yaptırılmıştır.

Cami: Külliye'nin esas unsuru olan Davud Paşa Camii, İstanbul'u tahrip eden zelzele ve yangınlarda büyük ölçüde zarar görmüştür. 28 Haziran 1648 zelzele-siyle ilgili olduğu sanılan bir belgede camide "mihrap sofasının kubbe ve duvarı müceddeden yapılmağa muhtaç" olduğu işaret edilmektedir. İstanbul'u geniş ölçüde tahrip eden 1766 xzelzelesinde tekrar zarar gören Davud Paşa Camii, Hassa Başmimarı Tahir Ağa nezaretinde hassa mimarlarından Abdullah ile İsmail tarafından tamir edilmiştir. 24 Temmuz 1782' de şehri baştan başa harap eden yangında Davud Paşa Camii de yanmıştır. 1894 zelzelesinde ise son cemaat yeri bütünüyle çökmüştür. Cami 1945-1948 arasında Ekrem Hakkı Ayverdi tarafından ve 1960'ta da Vakıflar Genel Müdürlüğü e-liyle tamir ettirilmiştir. Bu tamirlerde 1894 zelzelesinden beri yıkık olan son cema-

IH

Davud Paşa ' "

Camii

Araş Neftçi

at yeri kubbeleri ihya edilmiş, mihrabı da yeniden yapılmıştır.

Davud Paşa Camii, Osmanlı mimarisinde "tabhaneli cami" veya "zaviyeli cami"

denilen, esas ibadet mekânının iki yanında "âyende ve revende"ye mahsus (misafir) odaları bulunan tipin örneklerindendir. Dış cepheleri kesme taş kaplamalı olan Davud Paşa Camii'nin bakla-valı başlıklı, altı granit sütuna dayanan sivri kemerler üstündeki beş bölümlü son cemaat yeri beş kubbe ile örtülüdür. Taç kapı nişinin yarım kubbesiyle (kavsara) çift renkli geçmeli taşlardan yapılmış o-

Davud Paşa
Camii'nin
içinden bir
görünüm.
Araş Neftçi

lan kapı kemerinin arasına yerleştirilmiş dört beyitlik Arapça kitabesi vardır.

Cami içten 18,30 m ölçüsünde kare bir mekândan ibarettir. Oldukça büyük olan kubbe yuvarlağına kareden geçiş, köşelerde çok zengin mukarnaslarla süslü tromplarla sağlanmışır. Cami kubbesinin her büyük zelzelede hasar gördüğü göz önüne alınırsa bu kadar geniş çaplı kubbenin baskısının yeterli derecede ustalıkla karşılanmadığı anlaşılır. Üstü bir yarım kubbe ile örtülü mihrap, kiliselerde olduğu gibi dışarı taşkın beş cepheli bir çıkıntının içindedir.

DAVUD PAŞA SARAYI

DAVUTPAŞA

Ana mekânın yanındaki tabhane odalarının her biri birer kubbe ile örtülüdür. Bunlardan son cemaat yerine komşu o-lanların birer kapalı avlu gibi düşünüldüğü, yan cephelerinin kemerle eyvan gibi dışarı açılmasından anlaşılır. Gerçek misafir mekânları ocaklı, dolaplı kible tarafı odalarıdır. Caminin sağ köşesine bitişik olan minare, kürsü ve pabuç kısımlarında 15. yy özellikleri göstermesine karşılık bunların üstünde birdenbire incelen gövdesiyle geç bir döneme işaret eder. Minarenin şimdiki biçimi ve bilezikli şerefe çıkmaları ile 1766 zelzelesinden sonra yapıldığı anlaşılmaktadır. Minarenin cami gövdesiyle birleşmesindeki güzel kemer değişik ve mimari çözüm olarak değerli bir unsurdur. Caminin gösterişsiz bir minberi vardır, içinde ise görünürde bir süsleme bulunmamaktadır. Bugünkü şadırvan, eski şadırvanın temeli üzerinde son yıllarda yeni olarak yapılmıştır.

Medrese: Caminin solunda sokağın karşı tarafındadır. Bir cephesi düz duvar halinde bulunan medrese, revaklı bir avlu etrafında sıralanan kubbeli on altı hücre ve ortada büyük kubbeli bir dershaneden meydana gelmiştir. Hücrelerin önlerindeki küçük kubbeli revakların on altı sütunu ve başlıkları Bizans yapılarından toplanmış parçalardır. Medresenin 1648 depreminde büyük ölçüde zarar gördüğü bilinmektedir. 20 Ağustos 1330/2 Eylül 1914 tarihli bir belgede tamire muhtaç durumdaki

medresenin tek kişilik on altı odası, çamaşırhane, gusûlhane ve abdesthanesi ile derslane ve şadırvanının bulunduğu, iki de kuyuya sahip olduğu belirtilmektedir. 1918 büyük İstanbul yangınında evleri yananların medreseye yerleştikleri belirtilmektedir. 1931-1932 kışında iki kubbesi çöken medrese o tarihten bu yana tamir görmemiştir.

Mektep: Külliye'nin sıbyan mektebi caminin avlu duvarı üstünde bulunuyordu. 1648 zelzelesinden sonra yapılan keşifte mektebin de tamire muhtaç durumda olduğu belirtilmektedir. Sonraları bu sıbyan mektebi tamamen yıkılarak yerine bir okul yaptırılmıştır.

Mahkeme: Caminin kapısı üstünde bulunan mahkeme binasının Saraçhaneba-ş'ında Dülgerzade Camii yanında iken Ramazan 1071/Mayıs 1661'de IV. Mehmed' in (hd 1648-1687) emriyle Davud Paşa Camii yanında yapılan yeni binaya taşındığı bilindiğine göre, mahkeme binası Davud Paşa Külliyesi'nin esas manzumesine ait değildir.

Türbe: Caminin kible tarafında bulunan türbede camide olduğu gibi temiz bir taş işçiliği görülmektedir. Sekiz köşeli bir plana göre kubbeli olarak yapılan türbenin girişinde iki sütuna dayalı bir sundurma saçağı vardır. Tüm cephelerde altlı üstlü ikişer pencere ile aydınlanan türbenin içi 7,36 m çapındadır. Alt sıra pencereler bir silme ile çerçevelenmiş, ayrıca her biri Bursa kemerine sahip tahfif kemerleri ile bezenmiştir. Üst pencereler ise klasik sivri kemerlidir. Türbenin

kemer üstündeki Arapça kitabede Derviş Davud adı okunur. Paşanın ölüm tarihi kitabenin dışına, kapı kemeri üstündeki lento taşına 905/1499 olarak yazılmış olup bunun sonradan yanlış olarak işlendiği tahmin edilir.

Çeşme: Avlu kapısı dışındaki Davud Paşa Çeşmesi bugün İstanbul'da mevcut kitabeli en eski Osmanlı çeşmesidir. Kesme taştan yapılmış ve son derece sade görünümlü olan çeşme bir kırık sivri kemerden ibarettir. Kitabesinde külliye'nin inşa tarihi yazılı olmasına rağmen Davud Paşa'nın "merhum" olarak anılmasından çeşmenin Davud Paşa'nın ölümünden sonra yapıldığı anlaşılmaktadır.

Aşhane ve imaret: Davud Paşa Külliyesi'nin bir aşhane-imarete sahip olduğu, vakfiyesinde hizmetlileri gösterir bir listeden ve 1648 zelzelesi sonrasında kaleme alınan keşif raporundaki "mütevelli odası, imareti ve me'kelhanesi" (yemekhane) şeklindeki ibareden anlaşılmaktadır. Ancak bu bölüm bütünüyle yok olduğundan yeri dahi bilinmemektedir. Bibi. Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri*, 345-347; Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 104; ay, *Mec-muâ-i Tevârih*, 292-293; Cevdet, *Tezâkir*, I, 33; Gurlitt, *Konstantinopels*, 61; Halil Ethem, *Camilerimiz*, 38; (Konyalı), *Abideler*, 31-32; Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, I, 2; Ayverdi, *Fatih III*, 327-337; ay, "Davut Paşa Camii, Medresesi, Türbesi ve Mektebi", *İSTA*, VIII, 4291-4296; Müller-Wiener, *Bildlexikon*, 395-397; *Fatih Camileri*, 84-85; A. Gabriel, "Leş mos-quees de Constantinople", *Syria*, VIII (1925), s. 366-367; S.

Eyice, "İstanbul Minareleri", *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri*, I (1963), s. 42; ay, "İlk Osmanlı Devrinin Dini-İçtimai Bir Müessesesi; Zaviyeler ve Zâ-viyeli Camiler", *10 İktisat Fakültesi Mecmuası*, XXIII (1963), s. 45; Kütükoğlu, *Darü'l-Hilafe*, 166-167; Kütükoğlu, *İstanbul Medreseleri*, 311-312; Kut, *Sıbyan Mektepleri*, 55; N. Nirven, "Davud Paşa Çeşmesi", *İSTA*, VIII, 4299.

SEMAVİ EYİCE

DAVUD PAŞA SARAYI

İstanbul surlarının dışında, Topkapı'dan Edirne'ye uzanan eski kervan yolunun kenarında, günümüzdeki Davutpaşa semtinde bulunan saray.

II. Bayezid döneminde (hd 1481-1512) sadrazamlık makamında bulunan Davud Paşa (ö. 904/1498) tarafından yaptırılmıştır. Davud Paşa Sarayı etrafı duvarla çevrili geniş bir alanda yer alan çeşitli köşk, havuz, mescit, daire, hamam, hizmet binaları, ahır vb yapılardan meydana geliyordu. Bugün bu yapılardan ayakta kalabilen tek bina Davud Paşa Kasrı olarak bilinen yapıyla, Sancak Köşkü denilen i-kinici bir yapının harabeleridir. Sarayı meydana getiren binalar bilinmeyen bir sebepten dolayı 16. yy içinde ortadan kalkmıştır.

Davutpaşa Sahrası, Osmanlı devrinde ordu batı yönünde sefere çıktığında ilk toplanma ve konaklama yeri olduğundan padişah bizzat sefere katılmıyorsa orduyu buradaki kasırdan uğurlar ve dönüşte de burada karşılar, yapılan törenler sırasında da burada kalırdı.

Bugün Davud Paşa Kasrı veya Sarayı

olarak bilinen kagir yapı, eski kaynaklarda "Taş Köşk" veya "Taş Kasır" adıyla geçmektedir. 16. yy'ın sonlarında veya 17. yy'ın başlarında yeniden yapıldığı bir arşiv belgesinin yardımıyla anlaşılmaktadır. Kasrın III. Mehmed zamanında (1595-1603) yapıldığı ve mimarının Hassa Başmimarı Dalgıç Ahmed Ağa olduğu aynı belgeden öğrenilmektedir. Ancak III. Mehmed'in 1603'te ölümü üzerine kasrın, ondan sonra tahta çıkan I. Ahmed zamanında (1603-1617) tamamlanmış olduğu da bellidir.

Davud Paşa Sarayı en parlak çağını IV. Mehmed zamanında (1648-1687) yaşamıştır. Kasır, padişahların kısa bir süre kalması için düşünülmüşken bu yıllarda uzunca süre içinde yaşanan bir saray hüviyeti almıştır. Nitekim IV. Mehmed 1652'de burada bir mescit yaptırmıştır. Bu mescit 1665-1666'da minber konulup minare de eklenerek camiye çevrilmiştir. Yine bu dönemde kasır etrafına bazı ahşap hizmet binaları ile bir de hamam yapılmış ve kasrın içi çinilerle tezyin edilmiştir.

1138/1725'te, Davud Paşa Sarayı'nda yıkılmış olan bazı binaların taşları ve enkazı Bakırköy Baruthanesi tamirine tahsis edilmiştir. Bundan da artık sarayın bazı bölümlerinin yıkılmaya başladığı anlaşılır. Tarihçi Vâsıf,

1175/1701'de çok harap durumda olan Davud Paşa Kasrı' nın tamir edildiğini yazar.

1225/1810'da Kirkor, Foti ve Todori kalfalar tarafından sarayın bir tamir keşfi yapılmıştır. Bu belgeden sarayın çok büyük ölçüde tamire muhtaç olduğu anlaşılmaktadır. Ancak *Tarih-i Lutfî* 1243/ 1827'de Davud Paşa Sarayı ile yanındaki caminin çok harap durumda olduğu belirtildiğine göre keşiften sonra ciddi bir tamirin yapılmadığı anlaşılmaktadır.

Daha sonra 1259/1843'te saraydan a-yakta kalan kasrın depo haline getirilmesi kararlaştırılmıştır. Tahminen 1905'ten sonra sarayı koruyan duvarlar kaldırılmış, ağaçlar da tamamen kesilmiştir. Böylece Davud Paşa Sarayı'nın "Taş Köşk"ü çıplak bir arazi ortasında kalmıştır.

Yüksek mimar Sedat Çetintaş 1938' de "Taş Köşk"ün içinde biriken molozları temizlemiş, sonradan eklenen duvarları kaldırmış ve örülü pencereleri açtırmıştır. Fakat Davud Paşa Sarayı'na ait "Taş Köşk"ün restorasyonuna ancak 1957' de girişilmiştir. Bugün köşk iyi durumda olmakla beraber kapalı ve askeri makamların idaresinde olduğundan ziyaret e-dilmesi oldukça zordur.

Davud Paşa Sarayı'nın günümüze kalabilen tek bölümü olan kasır, muntazam işlenmiş kesme taştan iki katlı bir yapıdır. Batı tarafında iki yana taşkın bir kitle bulunur. Alt katta girişi sağlayan iki kapı vardır. Bu girişler baklavalı başlıklı tek sütuna binen iki sivri kemerin koruduğu birer giriş eyvanı içindedirler. Sadece alt kat hizasına kadar yükselen üstleri birer teras şeklinde olan bu eyvanlar kaburgalı çapraz tonozludur. Ön kitlede küçük mekânlar bulunmakta ve bir kori-

dor bunları alt katın ana mekânından a-yırmaktadır. Bu kısmın içinde bir hela ve güney tarafında da yukarı kata çıkışı sağlayan merdiven bulunur. Giriş tam eksen üzerinde olmayıp sağ taraftadır. Alt katın ana mekânı 10,50 m ölçüsünde bir karedir. Bu mekânın üstü kagir kaburgalı bir çapraz tonozla örtülmüştür. Bunun doğu tarafında sivri bir kemerle ayrılmış bir çıkıntı vardır. Alt kat iki sıra pencere ile bol ışık alacak şekilde aydınlatılmıştır. Alt sıradakilerin üstleri tahfif kemerli, dikdörtgen söveli, üst sıradakiler ise sivri kemerlidir. Bu katın giriş tarafındaki duvarında ortada bir ocak ve üzerinde L Ahmed'in manzum kitabesi olan oda çeşmesi yer alır. Duvarda iki de dolap bulunur. Zemin kat altı köşeli tuğlalarla döşenmiştir. Pencerelerin aralarındaki duvarlarda mermerden gözler vardır. Alt katın doğu tarafında bulunan ve ana mekândan büyük bir sivri kemerle ayrılan çıkıntı, ana mekân zemininden 0,20 m yüksekliğinde bir seki halindedir. İki mekânı ayıran kemerin alt uçları iki tarafta da üstünde kum saatleri işlenmiş sütun-çelere oturur. Bu çıkıntı iki sıra pencereli olup üstü aynalı tonozla örtülmüştür.

Merdiven iki sahanlıkla üst kata ulaşır. Üst katın ana mekânına girişi sağlayan ön

mekânın iki ucunda, değişik biçimde kemerleri olan kapılarla eyvanların üstlerindeki teraslara geçilir. Ana mekân alt kat gibi iki sıra pencere ile çok bol ışık alacak surette düzenlenmiştir. Geçiş pandantiflerle sağlanan yaklaşık 10 m çapında büyük bir kubbe ile örtülüdür. Kubbe sekizgen biçiminde basık ve sağır bir kasnağa sahiptir. Üst dizi pencerelerden en başta bulunanlar pandantifler yüzünden daha kısa yapılmış, ancak dış mimarının ahengini bozmaması için pencereler dışarıya diğerleriyle aynı ölçüde açılarak aradaki fark içeride üstlerinin şevli yapılmasıyla giderilmiştir. Girişin de yer aldığı batı duvarında o-cak ve dolap nişleri vardır.

Yapıldığında çok zengin bir şekilde bezenmiş olduğu anlaşılan Davud Paşa Sarayı, son yüzyıl içinde kötü kullanılması yüzünden bu süslemesini yitirmiştir. Alt kattaki ana mekânla, çıkıntılı kitlenin tonozlarında kalem işi nakış kalıntıları görülür. Üst katın pandantiflerinde ise malakâri tekniğinde rumî geçmeler halinde bir bezemenin varlığı fark edilir. Bu izlerden, sarayın bütün tonoz ve kubbesinin aslında kalem işi veya malakâri süslemelerle kaplı olduğuna kesin olarak hükmedilebilir. Sarayın İznik çinileriyle bezenmiş olduğu da gerek belgelerden, gerekse kalıntılardan anlaşılmaktadır.

Davud Paşa Kasrı'nın yakınında Sancak Köşkü olarak adlandırılan küçük bir bina daha vardır. Muntazam taş döşeli olduğu anlaşılan bir setin üzerinde inşa edilen bu köşk, iki oda ile bu odaların a-rasındaki bir dehlizden meydana gelmiştir. Bu küçük köşkün üstü, ahşap direklere oturan çok geniş bir saçakla örtülmüştü.

Bibi. *Tarih-i Selânikî*, II, 651-654; *Tarih-i Raşid*, I, 112; Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 298; *Tarih-i Cevdet*, V, 261; *Tarih-i lutfî*, I, 270-272; Gurlitt, *Konstantinopels*, I; Danişmend, *Kronoloji*, IV, 90; Eldem, *Köşkler ve Kasırlar*, I, 206-237; S. Ünver, "Âb-ı Hayat İçen Davut Paşa", *Tarih Dünyası*, 1/8 (1950), s. 350; ay, "Davutpaşa Sarayı", *TTOK Belleteni*, S. 239 (1961), s. 6-7; R. Ekrem Koçu, "Davutpaşa Sarayı", *Hayat Tarih Mecmuası*, 1/4 (1970), s. 30-34; ay, "Davutpaşa Sarayı", *İSTA*, VIII, 4308-4313; ay, "Davutpaşa Sarayı Camii", *İSTA*, VIII, 4313.

SEMAVÎ EYİCE

DAVUTPAŞA

Cerrahpaşa, Etyemez, Küçüklanga arasında yer alan, Kasap İlyas ve Kürkçüba-şı mahallelerinden meydana gelen, Sosyal Sigortalar İstanbul Hastanesi ile Cerrahpaşa Tıp Fakültesi'nin yapımında büyük bir bölümü yıkılmış semt. Davutpaşa İskelesi olarak da bilinir.

Davutpaşa'daki yerleşmenin başlangıcı Bizans dönemine kadar inmektedir. Bizanslıların sayfiye yeri olarak yararlandıkları bu bölgeye o zamanlar ne isim verildiği bilinmemektedir. Bununla beraber, Bizanslılar, Cerrahpaşa ile Haseki' yi de içerisine alan geniş bir alanı "Kse-rofolos" diye tanımlamışlardı. Büyük bir olasılıkla Davutpaşa da bu

alanın içerisinde kalıyordu. Sementin Bizans döneminden günümüze, Marmara surlarının parçası olup kumsal ile Davutpaşa kapıları arasında uzanan bazı duvar kalıntıları ve bir burç kalıntısı dışında hiçbir şey gelememiştir. Surların büyük bir bölümünün 18. yy'ın ikinci yarısında yıkıldığı sanılmaktadır. Sosyal Sigortalar İstanbul Hastanesi'nin yapımı sırasında da tonozlu bir yolla 2. ve 3. yy'lara tarihlendirilen bazı şapeller ortaya çıkmıştır. Ancak bunlar hastanenin yapım çalışmaları sırasında yok olmuş, yalnızca küçük bir şapelin apsidi üzerindeki Meryem Ana freski Ayasofya Müzesi'nde korumaya alınmıştır. Paspatis, buradaki Hristiyan manastırından söz ederse de manastıra ait hiçbir kalıntıya rastlanmamıştır. Davut-paşa'da yeterli bir arkeoloji araştırması veya kazısı yapılmamıştır. 1970'lerdeki yol yapımı çalışmaları sırasında bir lahte,

Davutpaşa
semtinin
günümüze
ulaşabilen
sayılı
yapılarından
Kadem-i Şerif
Tekkesi.
Erdem Yücel

temel kazılarında bazı tonozlara ve kalıntılara rastlanmışsa da bunların hemen hepsi, bir oldubittiye getirilerek çalışmaların engellenmemesi için iş sahiplerince yok edilmiştir.

İstanbul'un fethinden sonra Davutpa-şa'nın görünümü oldukça değişmiş, bu küçük yerleşme alanında birbiri ardına cami, mescit, sıbyan mektebi, hamam, dergâh, çeşme gibi yapılar inşa edilmiştir. II. Mehmed (Fatih) döneminin (1451-1481) sonlarında, Mahalle-i Mescid-i Hacı İlyas, Kürkçü Mescidi ve Mirza Baba Mescidi mahallelerinden meydana gelen bu yere, sahilde bir kayık iskelesi yapılmış, daha sonra da Sadrazam Davud Paşa'nın hamamı semte önem kazandırmıştır. Davutpaşa o yıllarda Hobbyar, Keyçi Hatun ve Sancaktar Hayreddin mahalleleri ile kuşatılmıştı.

Davutpaşa semtinde Kasap İlyas Ca-mii(->) ile Çavuşzade (Ümmü Gülsüm) (bak. Çivizade Kızı Mescidi), Bayezid-i Cedid(->), Etyemez mescitleri orijinal durumlarını koruyamamakla beraber yine de iyi bir şekilde günümüze ulaşabilmişlerdir. Semtteki Abacızade Mescidi, Abaî Mescidi, Hobbyar Mescidi ve Kürkçübaşı Camii ise yıkılmıştır.

Kasap İlyas'ın 900/1494-95'ten önce yaptırdığı Kasap İlyas Camii, 1894 depreminde yıkılmış ve aynı yıl eski taşlardan ve 1,50 m yüksekliğindeki

temellerinden yararlanılarak yeniden yaptırılmıştır.

Mimar Sinan yapısı olduğu sanılan Çavuşzade Mescidi'ni (Ümmü Gülsüm Mescidi) Mustafa Ağa yaptırmış, Çivicizade kızı Ümmü Gülsüm Hatun da 1281/1864-65'te minberini koydurmuştur.

Davutpaşa İskelesi ile Sosyal Sigortalar İstanbul Hastanesi arasındaki Etyemez Mescidi'ni II. Bayezid yaptırmış, minberini de aynı mahalleden Ömer Ağa koydurmuştur.

Samatya Caddesi üzerindeki Etyemez Mescidi ise, 1930'lu yıllarda harap bir durumda olduğundan yıktırılmış ve biraz daha arkaya kare planlı, üzeri çatı ile örtülü olarak yeniden yaptırılmıştır.

17. yy'ın ilk yarısında Defterdar Bekir Paşa'nın Marmara sahil surlarının dı-

DAVUTPAŞA BAHÇESİ

10

11

DAVUTPAŞA KIŞLASI

tının Gümüş Baba Dergâhı da günümüze gelememiştir. Bekâr Bey'in tekkesi de 1894 depreminde hiçbir iz bırakmama-casına yıkılmıştır.

Davutpaşa'da cami, mescit, dergâh gibi yapıların dışında sıbyan mektepleri de vardı. Bunlardan II. Selim'in (hd 1566-1574) kalfası Nazperver Kalfa'nın sıbyan mektebi altındaki çeşmesi, yanındaki ha-ziresi ile birlikte oldukça iyi korunmuş, 1980'den sonra da Vakıflar İdaresi'nce onarılmıştır. Sıbyan mektebinin altındaki Hazinedar Usta'nın çeşmesi ile mektebin kitabeleri Surûri ile Sünbülzade Vehbi'ye aittir. Yokuşçeşme Sokağı'nda, uzun yıllar polis karakolu olarak kullanılan Ahmed Paşa Sıbyan Mektebi de günümüze ulaşan bir başka örnektir. İstanbul'un tanınmış sıbyan mekteplerinden Etyemez Tekkesi yanındaki Etyemez Sıbyan Mektebi, Kama Hatun Sıbyan Mektebi, Muhasebeci Konağı karşısında Ayşe Hatun Sıbyan Mektebi'nden ise hiçbir örnek günümüze gelememiştir. Ayrıca Türk sivil mimarisinin en güzel örneklerinden pek çok konak da çeşitli nedenlerle yıkılmıştır. 1931'de Atmaca Sokağı'nda çıkan bir yangın yirmi evi birden yakmış, 1950'li yıllara kadar ayakta duran konakların yerinde, 1950'lerde beton bloklar yükselmiş, daha sonra da bunlar ve tek tuk kalan eski evler, Cerrahpaşa Tıp Fakültesi'nce kamulaştırılarak yıkılmıştır.

Davutpaşa, 1875

Taşbasma haritalardan yararlanılarak 1964'te İstanbul Belediyesi tarafından hazırlanan haritalardan çizilmiştir. *istanbul Ansiklopedisi*

sına, deniz kıyısına, altında kayıkhanesiyle beraber yaptırdığı Davutpaşa iskelesi Mescidi, 1918-1920'de hiçbir iz bırakmamacasına ortadan kalkmıştır. Bugün Cerrahpaşa Tıp Fakültesi göğüs hastalıkları pavyonunun altında kalan Hobyar Mescidi'ni ise 16. yy'ın başlarında Mısır Valisi

Hoca Üveys Paşa yaptırmış, Şehlâ Ahmed Paşa da buraya bir minber koydurmuştur. Mescit 1692'de yanmış, daha sonra yenilenmiş ve bu haliyle yüzyılımızın başlarına kadar ayakta kalmıştır. Kürk-çübaşı Mahallesindeki Kürkçü Ahmed Bey'in yaptırdığı Kürkçübaşı Camii'nden de hiçbir kalıntı günümüze ulaşamamıştır. Yalnızca minberini Hekimzade Sadrazam Ali Paşa'nın yaptırdığı bilinmektedir.

Davutpaşa'da bazı dergâhlar varsa da bunlardan yalnızca Sa'dî tarikatından Ka-dem-i Şerif Tekkesi günümüze ulaşabilmiştir. Sancaktar Hayreddin ve Kasap 11-yas mahalleleri arasında yer alan Etyemez Tekkesi (Kara Bıçak Veli Tekkesi) 1199/1783'te Sadrazam Halil Hamdi Paşa tarafından yaptırılmıştır. Fatih ile beraber istanbul'un fethine katılan Şeyh Derviş Mirza Baba'nın mescidi ise tekkeye semahane olarak eklenmiştir. II. Abdül-hamid zamanında, 1891-1892'de Ferid Efendi'nin şeyhliği sırasında onarılan dergâh Sosyal Sigortalar istanbul Hastanesi' nin yapımında yıktırılmıştır. Kadirî tarika-

Bu arada Ispanakçı Viranesi'ndeki evler, Sadeddin Paşa, Rüştü Paşa konakları yıkılmış, Tevfik Paşa'nınki de yanmıştır. Keresteleri özel olarak Romanya'dan getirilmiş olan ve uzun yıllar ortaokul olarak yararlanılan Muhasebeci Hakkı Konağı da eski eser niteliği dikkate alınmadan kamulaştırılıp yıkılmıştır.

Davutpaşa istanbul'un tarihi yapılarıyla ünlü bir köşesi idi. Ancak son yıllarda yapılan kamulaştırma ve yıkımlar bunların büyük çoğunu ortadan kaldırmış, bir semtin tarihini istanbul'dan silip atmıştır.

Bibi. E. Yücel, "Davutpaşa Semti", *TTOKBelleteni*, ist., 1973, S. 37/316, s. 16-20; "Davutpaşa İskeleyi ve Kamulaştırma", *Türk Dünyası Araştırmaları*, ist., 1979, s. 130-139; "Etyemez Dergâhı", *Türk Kültürü*, Ankara, 1983, S. 241, s. 292-300; F. Dirimtekin, "Etye-mez'de Bulunan St. Viergo Freskosu", *Türk Arkeoloji Dergisi*, Ankara, 1959, S. VIH-2, s. 39-41; Paspatis, *Byzantinal Meletai*, s. 397; Ayverdi, *Mahalleler*; E. H. Ayverdi, *Fatih Devri Mimarisi*, İst., 1953; Ayvansarayî, *Ha-dîka; Öz, İstanbul Camileri*, I.

ERDEM YÜCEL

DAVUTPAŞA BAHÇESİ

Eyüp'ün güneybatısında, Çırpıcı ve Haznedar dereleri arasındaki tepenin doğu yamaçları üzerinde, bir yandan kara surlarına, diğer yandan Bakırköy'e uzanan geniş bir alanı kaplayan hasbahçe. Bel-

gelerde Davutpaşa Sahrası, Davutpaşa Çiftliği diye de anılan bahçede, bir de saray ve kasır olduğu kaydedilmiştir.

Bu yörenin Bizans devrinde de sağlığa yararlı olduğuna inanılan, ünlü bir mesire olduğu rivayet edilmektedir. Osmanlı döneminde, ordu Rumeli'de sefere çıkacağı zaman burada toplanılırdı. Bir Avrupa devletine savaş ilan edildiği zaman bu sahada otağlar kurulur ve tuğlar dikilirdi.

Yeniçeriler burada talim yapar ve yürüyüş buradan başlardı. Sefere katılan padişahların birkaç gün otağ-ı hümayunda ağırlandıktan sonra görkemli bir törenle buradan uğurlanmaları ve dönüşte aynı biçimde karşılanmaları gelenek haline gelmişti. Padişah sefere katılmasa bile gene Davutpaşa'ya gelir ve törenle orduyu uğurlar ya da karşılardı.

15. yy'm ikinci yarısında, II. Bayezid döneminde (1481-1512) yaklaşık 15 yıl sadrazamlık yapmış olan Davud Paşa'nın (ö. 1498), burada bazı binalar inşa ettirdiği; bu arada, törenler sırasında padişahın geceleyebilmesi için bir kasır ve bahçe yaptırdığı daha sonraki dönemlere ait bazı kaynaklarda rivayet edilir. Ne olursa olsun burada günümüze kadar gelmiş bir kasır kalıntısı vardır. Davutpaşa Bahçesi'ndeki kasrın I. Süleyman (hd 1520-1566) tarafından yıktırılıp yeniden yaptırılmış olması mümkündür. 17. yy'm başında, I. Ahmed (hd 1603-1617) buradaki kasrı yeniden inşa ettirirken bir merasim köşküyle üzerine bir cihannüma ekletmiş, bu hasbahçe köşklerine itibar göstermiştir. 17. yy vakanüvislerinden Na-îmâ, 1613'te 15 günlük bir süre içinde L Ahmed'in Üsküdar, istavroz, Tersane ve Davutpaşa bahçelerini dolaştığını; daha sonra Çatalca Bahçesi'ne gidip, ertesi gün istanbul'a dönerken Halkalı Bahçesi'ne uğradığını; aynı gün Davutpaşa Bahçesi' ne de bir kez daha geldiğini ve Topkapı Sarayı'na(->) döndüğünü kaydetmektedir. Daha sonraları eklenen çeşitli bölümler ve yapılarla Davutpaşa Bahçesi'nde zamanla bir saray külliyesi oluştuğu anlaşılmaktadır. Özellikle IV. Mehmed'in saltanatı sırasında (1648-1687) Davutpaşa Bahçesi askeri törenler dışında da kullanılmış, padişah harem halkıyla birlikte burada uzun süreler kalarak av ve diğer eğlencelere katılmıştır. IV. Mehmed'in saraya, sonradan camiye çevrilen bir de mescit yaptırdığı bilinmektedir.

Bibi. Evliya, *Seyahatname*, İst., 1976; Kö-mürçüyan, *istanbul Tarihi*; İnciciyan, *İstanbul*; Erdoğan, *Bahçeler*, 154-156; Eldem, *Köşkler ve Kasırlar*, I, 207-249.

TÜLAY ARTAN

DAVUTPAŞA İSKELESİ HAMAMI

Samatya Caddesi'nde, Etyemez ile Küçük-langa arasında, istanbul'un en eski kayık iskelesinin bulunduğu yerde yapılmış hamam.

istanbul'un çifte çarşı hamamlarının erken örneklerinden Davutpaşa iskelesi Hamamı'nı II. Bayezid'in (hd 1481-1512) sadrazamlarından Davud Paşa yaptırmıştır. Davud Paşa'nın vakfiyesinde 34.500

**Davutpaşa
İskelesi
Hamamı**

Yavuz Çelenk, 1994

akçe ile yaptırılan "Hamam-ı Küçük" diye ismi geçen hamam, Davutpaşa iskelesi Hamamı'dır. Servetinin büyük bir kısmını hayır işlerine harcayan, âlim ve sanatçıları korumuş olan Davud Paşa'nın 1482-1497 arasında sadrazamlık yaptığı, 1498'de de öldüğü göz önüne alındığında hamamın 15. yy'ın sonlarında yapıldığı ortaya çıkmaktadır. Hamam, "Zırhçı Hamamı" ismiyle de tanınmıştır. Eski esnaf loncalarında her peygambere bir meslek yakıştırılmış, erbabının da onun tarafından korunulacağına inanılmıştı. Davud Peygamberin zırhçı, Davud Paşa'nın da aynı isimde oluşu Davutpaşa iskelesi Hamamı'na "Zırhçı Hamamı" denilmesine neden olmuştur.

19. yy'm sonunda Davutpaşa iskelesi Hamamı, yapılan ilavelerle orijinal görünümünden uzaklaşmış, önüne üç katlı ahşap bir ev eklenmiş, kadınlar kısmının camekânı da 1963-1964'te kahvehaneye çevrilmiştir. Bazı soyunma odaları da erkekler kısmından alınarak kahvehaneye katılmıştır. Günümüzde erkekler bölümüne ahşap evin altındaki kapı ve uzun bir koridordan girilmektedir. Girişte iki yanda yer alan peykelerin üzerine camlı ahşap soyunma odaları eklenmiştir. Ahşap bir merdivenle çıkılan buradaki soyunma odalarının önünde dar bir koridor vardır. Ancak odacıklarda pencere olmadığından aydınlatma bir yandaki camlı bölmeden yapılabilmektedir, iç girişin sağında bir de çeşmenin bulunduğu yerden soğukluğa, oradan da sıcaklığa geçilmektedir. Tonoz ve yarım kubbelerle örtülü kare planlı bu mekânların ilkinde duvara dayalı bir göbektaş, diğerlerinde de birinde beşer, diğerinde üçer kurnanın yerleştirildiği sıcaklıklar bulunmaktadır. Kubbelelerin eteklerine iri kıvrımlı kuşaklarla hareketli bir gölünüm verilmeye çalışılmıştır.

Cerrahpaşa Tıp Fakültesi'nin, Davutpaşa Iskelesi'ne kadar genişlemesi buradaki birçok eski evin yıkılmasına neden olmuş, kültür varlıkları da bütünlükten u-zaklaşmıştır. Bunlar arasında Davutpaşa iskelesi Hamamı, orijinalliğini yitirmesine rağmen yine de dikkati çekmektedir. Bibi. *İSTA*, VIII, 4302-4304; E. Yücel, "Davut-

paşa Senti", *TTOK Belleteni*, S. 316 (1966), s. 16-20; ay, "Davutpaşa Iskelesi ve Kamulaştırma", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 1 (1979), s. 130-139; Yüksel, *Bâyezid-Yavuz*, 242.

ERDEM YÜCEL

DAVUTPAŞA KAPISI

bak. SURLAR

DAVUTPAŞA KIŞLASI

İstanbul'un şehir sınırları dışında kalan ve 15. yy'dan itibaren "Davutpaşa Sahrası" olarak amlagelmiş mevkide, 1831-1832' de II. Mahmud (hd 1808-1839) tarafından Asâkir-i Mansure-i Muhammediye askerleri için yaptırılan kışla.

Genel olarak kaynaklarda "Davutpaşa Sahrası" ve "Davutpaşa Bahçesi(->) olarak adı geçen mevki, Davutpaşa semtinde eski Edirne yolu üzerinde olup Çırpıcı ve Haznedar dereleri arasındaki tepenin doğu yamacını kaplar.

Abdülmecid'den (hd 1839-1861) sonra terk edilen sarayın yerine II. Mahmud döneminde Davutpaşa Kışlası yaptırılmıştır. Batılılaşma hareketlerinin resmi bir program dahilinde uygulanmaya başlamasıyla birlikte ordunun yeniden düzenlenmesi sırasında Osmanlı mimarisinde yeni bir tip olarak karşımıza çıkan kışla yapılarında uygulanan, dikdörtgen planlı ve avlulu şema Davutpaşa Kışlası için de geçerlidir. O dönemde yapılan diğer kışla binalarında olduğu gibi kent içi a- lan dışına inşa edilen Davutpaşa Kışlası' mn yapımına 1826-1827'de başlanmış, 1831-1832'de tamamlanmıştır Krikor Ami-ra Balyan'ın inşa ettiği kışlanın bina emini 1826 tarihli hatt-ı hümayuna göre Mi-rahur-ı Sâni Mehmed Ağa'dır. Yapım kitabesi İzzet Molla tarafından yazılmış olup giriş kapısının yanında yer alır. Zamanla harap olmasından dolayı 1838-1839, 1843, 1849 ve 1892'de tam teşekküllü, çeşitli tarihlerde de kısmi onarımlar geçirmiştir.

Davutpaşa Kışlası, Balkan Savaşı sırasında metruk iken tamir edilerek göçmenlerin ikametine tahsis edilmiş, I. Dünya Savaşı sırasında ise 1920'lerde lağvedilen bir askeri hastane açılmıştır. 1926-1930 arasında yapılan onarımlar sonucunda tekrar kışla olarak kullanılmaya başlan-

Davutpaşa Kışlası'nın önünde cuma selamlığına gitmek üzere hazır durumdaki askerleri gösteren bir fotoğraf kartpostal, 19. yy sonu. *Ayşe Yetişkin Kubilay koleksiyonu*

mistir. 1968'den bugüne kadar da 66. Mekanize Tümen Karargâhı tarafından kullanılmaktadır.

Düzgün kesme taş malzemenin kullanıldığı kışla iki katlı olup dışa taşkın bir korniş ile birbirinden ayrılmıştır. Oldukça sade bir görünüm sergileyen, aksiyal ve tam simetrik bir görünümündedir. Herhangi bir süsleme ögesinin kullanılmadığı yapıya, zamanla yıkılan arka cephesi haricinde üç cepheden yedi kapı ile girilir. Ana giriş kapısı, ana aksta olup dışa taşkın haliyle, basık ve yataylığı nedeniyle monoton bir görünüm yansıtan cephe düzeninde hareketli bir öge olarak ortaya çıkar. Ana giriş dışında yapının birinci katında yuvarlak kemerli, ikinci katında ise basık kemerli pencereler kullanılmış olup, hepsi profillidir.

Giriş iki kat halinde düzenlenmiştir. Birinci katta kullanılan yuvarlak kemerli girişlerden ortadaki daha geniş ve büyük tutulmuştur. İkinci katla, alt kattaki üçlü düzen yinelenmekle beraber yuvarlak kemerli pencereler ince uzun tutulmuş olup, profillidir. Pencereler birbirlerinden yatay dikdörtgen taşların üst üste getirilmesiyle oluşturulmuş pilastrlarla ayrılır.

Yatay etkinin egemen olduğu yapının genelinde, pilastrların bu dikey konumlan karşıt bir hareketlenme yaratır. Yapı dik çatılıdır ve saçak geniş bir

korniş ile sonlanır. İyice yalınlaştırılmış neoklasik biçim, diğer kışla yapılarında olduğu gibi burada da aynen uygulanmıştır.

Kışla günümüzde geçmiş dönemlerinin aksine, bir sanayi ve fabrika merkezi içinde kalmıştır.

Bibi. Eldem, *Köşkler ve Kasırlar*, I, 209-214; Erdoğan, *Bahçeler*, 154-156; *İSTA*, III, 1528-1529; R. Ekrem Koçu, "Davutpaşa Sarayı", *Hayat Tarih Mecmuası*, (Mayıs 1970), s. 30-34; Kömürciyan, *istanbul Tarihi*, 180; Tuğlacı, *Balyan Ailesi*, 41-43.

AYŞE YETİŞKİN KUBİLAY

DAYE HATUN CAMİİ

Eminönü İlçesi'nde, Mahmutpaşa'da Taya Hatun Mahallesi'nde, Tarakçılar Caddesi üzerindedir.

"Tarakçılar Camii" adıyla da anılmaktadır. Banisi II. Mehmed'in (Fatih) sütannesi (dâyesi) Ümmü Gülsün Hatun'dur. Vakfiyesi 890/1485 tarihlidir. Kızı Hund ya da Hundî Hatunla müşterek olan a-sıl vakıfları Edirne'dedir. *Hadîka*, banisinin Hundî Hatun olduğunu belirterek Ümmü Gülsün Hatun'u kızıyla karıştırmıştır Çünkü İstanbul'daki vakıflarda Dâ-ye Hatun ismi geçmekte ve başka bir isim bulunmamaktadır. Yine *Hadîka'da* avluda bir türbe bulunduğu ve kapısında yer alan vefat tarihinin 14 Şubat 1486 olduğu belirtilmektedir. Vakıflardaki bilgilere dayanarak, burada gömülü olanın Hand Hatun değil, Ümmü Gülsün Hatun olduğu söylenebilir.

Cami 1970'e kadar harap durumda iken 1971'de halkın yardımlarıyla yeniden inşa edilmiştir. Klasik normlarda yenilenen fevkani cami tek kubbelidir. Son cemaat yeri üç mermer sütuna oturan sivri kemerli, iki açıklıklı olup, üzeri iki kubbe ile örtülüdür. Caminin duvarları taş-tuğla olarak almaşık düzende inşa edilmiştir. Minare doğu tarafta, ana mekân ile son cemaat yerinin birleştiği yerdedir. Mihrap Kütahya çinileriyle kaplıdır. Minberi ise ahşaptır. Eski yapıdan günümüze sadece beden duvarları ve minarenin kaidesi ulaşmıştır.

Avluda Ümmü Gülsün Hatun'un mezarı bulunmaktadır. Yeniden inşa edilen türbe betondan çokgen ve kubbeli olarak basit bir şekilde yapılmıştır.

Bibi. Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri*, 50; Ay-vansarayî, *Hadîka*, I, 139; Osman Bey, *Mec-mua-i Cevâmi*, I, 68-69, no. 278, Ayverdi, *Fatih III*, 337-338; Öz, *İstanbul Camileri*, I, 145; Eminönü Camileri, 196.

EMİNE NAZA

DÂYE HATUN MESCİDİ

bak. KÂĞITHANE MESCİDİ

DAYE HATUN TÜRBESİ

bak. KOCA MUSTAFA PAŞA KÜLLİYESİ

DE AMICIS, EDMONDO

(21 Ekim 1846, Omeglia - 11 Mart 1908, Bordighem) İtalyan yazar ve gazeteci.

Cuneo ve Torino'da eğitim gördü. 1863' te Modena askeri okuluna girdi ve aynı yıl ilk şiirlerini yayımladı. 1867'den başlayarak, o ara birleşmiş İtalya'nın başkenti olan Floransa'da yayımlanan *L'Italia militare* adlı askeri gazetenin muhabiri, sonra da başyazarı oldu. Bu sıfatla 1870' teki Roma kuşatmasına katıldı ve sonraki yıllarda gazeteci olarak birçok Avrupa ülkesini gezerek gördüklerini yazdı ve arkasından kitap olarak yayımladı. 1871'de İspanya'yı, 1874'te Londra'yı ziyaret ettikten sonra 1875 ya da 1876'da (kitapta tarih belirtilmemiş, ancak Ab-dülaziz dönemine rastlıyor), ressam Ce-sare Biseo (1844-1909) ile birlikte İstanbul'a gelir. Bu seyahatin sonucu olarak ilk defa 1877-1878'de iki cilt halinde Milano'da basılan *Costantinopoli* adlı kitabı büyük ilgi gördü. Hemen Fransızcaya ve İngilizceye çevrildi. Bu baskıların bir kısmı resimsizdir, bir kısmı ise Biseo tarafından çizilen 183 desenin küçüklü büyüklü gravürleriyle donatılmıştır. Kitap 1898'de New York'ta *Stamboul* adıyla da basılmış, tam Türkçe çevirisi de *İstanbul* (Ankara, 1981) adıyla yayımlanmıştır.

Girişte kenti denizden görmenin heyecanını anlatan De Amicis, ondan sonra dış ve iç görünüşü arasındaki tezatlara değinir. Beyoğlu'ndaki kozmopolit hava, köprü üstündeki kalabalıklar ve buna karşılık kentin eski kesimindeki (suriçi) durgunluk uzun uzun anlatılır. Bilinen yerlerin dışında, yazar, dönemin yeni mahallesi olan, geniş yollarında büyük binaların ve villaların bulunduğu Pancaldi (Pangaltı) semtini ve onun ötesinde Aya Dimitri ve Tatavla'yı (Kurtuluş) gezip, Kasımpaşa ve Piyalepaşa'dan geçerek Ok-meydanı'na çıkar ve oradan bir Yahudi mahallesi olan Hasköy'e, nüfusu karışık

De Amicis

Gözlem yayıncılık Arşivi

olan Halıcıoğlu'na geçer ve Hristiyan mahallesi olan Sütlüce'yi anlatır.

Kapalıçarşı'da satılan mallar hakkında da ilginç bilgiler veren De Amicis gelecekte İstanbul'un nasıl Batılılaşıp eski havasını kaybedeceğim hayal eder. "Tepeler düzeltilecek, atölyelerin katı uzun çizgileriyle kapanacak ve bunların arasında binlerce fabrika bacası tütecek. Yollar ve kavşaklar büyük dikdörtgenler halinde uzayıp gidecek ve telgraf telleri gürültülü kentin damlarında sonsuz bir örümcek ağı gibi yayılacaktır".

Dolmabahçe ve Çırağan saraylarını, Üsküdar'ı gezen yazar, tüm gezginlerin durağı olan Galata Mevlevîhanesi ile Üsküdar'daki Rıfâî Âsitanesi'ndeki ayinleri de seyrettikten sonra kentten ayrılır. De Amicis, *Constantinopoli* kitabıyla 19. yy' in ikinci yarısının İstanbul'unu dünyaya en iyi tanıtan kişidir.

STEFANOS YERASIMOS

DE CEREMONHS

Asıl adı *Ehtesis tis basileiou takseos* ya da bugün kullanılan adıyla *De ceremoniis aulae byzantinae* (kısaca *De ceremoni-is*) olan bu kitap VII. Konstantinos Porfirogenetos'un (hd 913-959) yazdığı Bizans saray törenlerine ilişkin bir yapıttır. 5. ve 10. yy'lar arasında yazılmış birçok resmi belgeyi ve başka bilgileri bir a-raya getiren ve Bizans tarihine, hükümetin işleyişine, kent topografyasına, Büyük Saray'ın bölümlerine ait bilgileri ve başka ayrıntıları içeren geniş bir derlemedir. 9. ve 11. yy'lar arasında Bizans kültür tarihinde özellikle devletin işleyişine ilişkin el kitapları üretme eğiliminin tanınmış örneklerinden biridir. Bu kitapta VII. Konstantinos dini törenler, kilise ziyaretleri, taç giyme, nikâh ve cenaze törenlerinde saray mensuplarının işlevlerine ilişkin bilgileri derlemiştir. *De ceremoni-is* imparatorların kent gezileri sırasındaki durakları ve o duraklarda yapılan tören-sel etkinlikleri bütün ayrıntılarıyla verdi-

Fatih

döneminden
Nisan 1993'e
kadar
debbağlığım
merkezi
durumundaki
Kazlıçeşme
tesislerinden
bir göitinüm.
Nadya Gabeoğlu,
1990

ği için özellikle İstanbul'un tarihi topografyasının saptanmasında önemli bir kaynak olarak kullanılmaktadır.

Bibi. A. Vogt, "Constantin VII Porphyroge-nete", *Le livre des ceremonies*, c. 4, Paris, 1935-1940; M. Mc. Cormick, "De ceremoni-is", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, I, 595-597.

İSTANBUL

DEBBAĞHANE TEKKESİ

bak. MOLLA ÇELEBİ TEKKESİ

DEBBAĞLAR MESCİDİ

bak. KURBAN NASUH MESCİDİ VE TEKKESİ

DEBBAĞIJK

Her türden deriyi çeşitli maksatlarla kullanabilmek için kimyasal maddeler yardımıyla bozulmasını önlemek işlemine debbağlık denir. Debbağlık kelimesi halk dilinde "tabaklık" şekline dönüşmüştür. Bazı bölgelerde aynı anlamda "sepicilik" deyiimi de kullanılmaktadır. Günümüzde ise aynı maksat için "deri imalatı" deyiimi kullanılıyor.

İstanbul'da, Bizans döneminde de dericiliğin var olduğu bilinmektedir. Ancak debagat merkezleri konusunda açık bilgilere sahip değiliz. İstanbul şehrim bir debagat merkezi yapan II. Mehmed (Fatih) (hd 1451-1481) olmuştur. Fatih, Kaz-lıçeşme'de 360 debbağhane inşa ettirmişti. Bundaki amacın ordu için en önemli malzeme durumunda bulunan mamul deri imalatını dağınıklıktan kurtarmak, İstanbul'da toplamak olduğu açıktır. Ayrıca Kazlıçeşme'de üretilecek kösele, meşin, sahtiyan gibi deri mamullerinden a-yakkabı, eyer, koşum takımlarını imal etmek maksadıyla yine Şehzadebaşı'nda büyük bir saraçhane yaptırmayı ihmal etmemiştir. Saraçhane binası günümüze u-laşmamış, yalnız semtin adı kalmıştır.

Fatih döneminden başlayarak Nisan 1993 tarihine kadar Kazlıçeşme'de sürdürülen debbağlık, halen Tuzla'nın Ay-

dınlı Köyü'nde kurulan Organize Deri Sanayii Bölgesi'nde devam ettirilmektedir.

İstanbul'da Kazlıçeşme dışında Beykoz, Eyüp, Tophane, Üsküdar, Kasımpaşa semtlerinde de debbağhanelerin mevcut olduğu bilinmektedir. 1812'de Beykoz Deresi kenarında faaliyette bulunan Hamza Bey'in debbağhanesi devlet tarafından satın alınır ve bu yerde Debbağhane ve Kalevrehane-i Âmire tesisi kurulur. Bu kurum Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası(->) olarak bugün de varlığını sürdürmektedir.

Cumhuriyet döneminde, Eyüp, Tophane, Üsküdar, Kasımpaşa semtlerindeki debbağhanelerin kapandıkları gözlemlenmektedir. Geride yalnız Beykoz ile Kaz-lıçeşme'deki deri imalathaneleri kalmıştı. 1927'de Sötlüce'deki mezbaaha bitişğinde Ahmet Kara'nın öncülüğünde ve kasapların hissedar olduğu- Şark Deri Fabrikası kurulmuştur. Dönemin bu en modern deri fabrikasında Türkiye için önemli bir yenilik sayılan kromlu debagat mamulleri de imal olunmaya başlamıştır. Ancak Ahmet Kara'nın ölümüyle 1949'da bu tesis imalatını durdurmuştur.

1929'da Kazlıçeşme'de 113 imalathane vardı. 17'si fabrika niteliğindeydi. Bunlardan Rasim Efendi, Denizlili Abacıza-de ve Taşçızade Şükrü Efendi'ye ait üç firmanın dışında kalanlar gayrimüslimlere aitti. Bunlar arasında Rum kökenliler çoğunluktaaydı. İçlerinde Musevi ve Ermeni kökenliler de vardı.

Kazlıçeşme'deki deri fabrikalarından, Tripo, Rasim, Abacızade, Altıparmak, Pin-ca, Gümüşhaneli, Eskenazi, Rahmi fabrikaları Cumhuriyet'ten önce ve

geri kalan 9 firma ise Cumhuriyet'in ilk yıllarında kurulmuştu. Bu 17 firmanın tümü o tarihlerde kösele ve vaketa türü mamul deriler üretmekteydiler. Fakat o yıllar için önemli bir yenilik sayılan kromlu debagatı da aynı tesiste yapabilenlerin sayısı çok azdı.

II. Dünya Savaşı'na kadar Kazlıçeşme' deki debbağhanelerde durum hep gayri-

DECUGİS EVİ

14

15

DEFTERDAR

1*

. Ş||

müslimler lehinde devam etmiştir. Ancak, II. Dünya Savaşı'ndan sonra Yugoslavya ve Bulgaristan'dan gelen göçmenlerle bu durum değişmeye başlamış, 1970' ten sonra ise Türk firmalar hem kromlu hem de bitkisel debagatta ön sıralara geçmişlerdir.

Fatih döneminden beri debbağlığın merkezi durumundaki Kazlıçeşme'deki imalathanelerin buradan taşınmaları kararı üzerine Tuzla'nın Aydınli Köyü'nde kurulan Organize Deri Sanayii Bölgesi, Nisan 1993'te tam olarak faaliyete geçmiştir.

Kazlıçeşme'deki debbağların bir kısmı yeni dericilik bölgesine taşmamamış-lardır. Takriben yüzde 25'i debbağlığı terk etmek durumunda kalmıştır. Ayrıca, Tuz-la'daki Organize Deri Sanayii Bölgesi'ne Kazlıçeşme'deki debbağların dışında yeni katılımlar da olmaktadır.

istanbul debbağları Kazlıçeşme'de faaliyette bulundukları yıllarda ülkenin mamul deri ihtiyacının yüzde 75'ini karşılamaktaydılar. Yeni Organize Deri Sanayii Bölgesi'nde tam kapasite ile çalışıldığında istanbul dünyanın sayılı dericilik merkezlerinden biri olacaktır.

istanbul'da debbağlanan derilerin çok büyük bir kısmı yine istanbul'daki konfeksiyon atölyelerinde deri giysilere dönüştürülmektedir. Deri giysi dış satımının değeri 800.000.000 dolara ulaşmıştır. Turistlere yapılan satışlar da eklenecek o-lursa tüm satış bir buçuk milyar dolara ulaşmaktadır, ihracat toplamında istanbul'un payı yüzde 80'leri bulmaktadır.

Saraciye eşya alanına giren, çanta, cüzdan, portföy, kemer gibi hediyelik eşya üretiminde de istanbul'da kurulu tesisler başı çekmektedir. Deri ayakkabı imalinde ülke çapında büyük bir dağılım söz konusudur. Modern ayakkabı üretiminde de istanbul en büyük merkez sayılabilir. Debbağlık ile eğitim ilişkisi üzerinde de istanbul önde bulunmaktadır, istanbul'da Pendik semtinde Dericilik Araştırma ve Eğitim Enstitüsü'nde 20 yıldan beri meslek eğitimi yapılmaktadır. Ortaokul ve lise mezunları seviyesinde Pendik'te yapılan eğitimle yılda

ortalama 20 mezun verilmektedir. İki yıl süreli eğitimle, kuruluş tarihinden bu yana 500 mezun alınmıştır. Bunların büyük çoğunluğu ülkenin çeşitli dericilik merkezlerinde teknik eleman olarak görev yapmaktadırlar.

Ayrıca İstanbul Üniversitesi'ne bağlı Teknik Bilimler Meslek Yüksekokulu dericilik programıyla üst düzeyde dericilik eğitimi yapılmaktadır. Üç yıldan bu yana verdiği mezunlar deri sanayii bölgelerinde teknik eleman olarak görev yapmaktadırlar. Dericilik eğitiminde de İstanbul öncü durumundadır.

HASAN YELMEN

DECUGİS EVİ

Beyoğlu, Şişhane Meydan'nda,- Altıncı Daire-i,, Belediye Binası'nın(->) -kuzeyinde, Meşrutiyet Caddesi başlangıcında, Nergis Sokağı'nın köşesindedir. Günümüzde Otel Galata olarak kullanılmaktadır.

1895'te inşa edilen yapı istanbullu Levanten mimar Alexandre Vallauri'nin(->) eseridir. Mimarın ismi, "A. Vallauri Arte" şeklinde, yapının köşesinde birinci kat döşeme seviyesinde, yapım tarihi ise, Meşrutiyet Caddesi cephesinde, zemin kat kuzey penceresi kilit taşında belirtilmiştir. Levanten Decugis ailesi, Beyoğlu'nun tanınmış kristal ve porselen mağazasının sahibidir. Mağazaları önce Asmalımescit, sonra istiklal Caddesi'ndedir. Aile mezarları Feriköy Latin Katolik Mezarlığı'ndadır.

Meşrutiyet Caddesi'nden girilen ve mobilya satış mağazası olarak kullanılan bodrum kat üzerinde üç katlı olarak inşa edilen yapıya sonradan iki kat ilave edilmiştir. 15x10 m'lik köşe parselde yer alan yapı arsanın bütününe yerleşmiştir. Merdivenlerle ulaşılan giriş Nergis Sokağı üzerindedir. Giriş mekânından altı basamak çıkılarak ulaşılan koridorun sağında üç kollu olarak düzenlenmiş ana merdiven, solunda ise caddeye bakan iki oda yer alır. Aydınlıktan ışık alan servis mekânları tüm katlarda yapının kuzeydoğu köşesinde çözümlenmiştir. Eş plan gösteren birinci ve ikinci katlarda, köşe oda, girişin üzeri de kullanılarak "L" biçiminde, cumbalı bir salona dönüşür. Odalar arasındaki iki kanatlı kapılar açıldığında, tüm kat geniş bir salon şeklini alarak toplantılar için uygun duruma gelmektedir. Ancak bu mekânlar, 1987'de gerçekleşen restorasyon sonucu yeni işlevi gereği bölünerek ikişer oda halini almıştır. Tümüyle kagir olan yapıyı, kiremit kaplı ahşap bir kırma çatı örtmektedir.

Cephelerde, giriş katı taş kaplı, üst katlar sıvalıdır. Pencereleler, giriş katında basık, birinci ve ikinci katlarda yuvarlak kemerlidir. Üst iki kat cephesi, Vallauri'nin Batılı tarzda diğer yapılarında da izlendiği gibi görsel bütünlük gösterecek şekilde tasarlanmıştır. Düşeyde, iki kat yük-

Bugün Otel Galata olarak kullanılan Decugis

Evi.

Cengiz Can, 1994

seklğinde cumba ve pilastr şeklinde köşe kolonları, yatayda, cephe boyunca devam eden birinci kat ve saçak silmeleri bu bütünlüğü çerçeveleyen elemanlardır. Neoklasik, neorönesans ve neobarok ö-ğeler dengeli bir seçmeci anlayışla bir arada kullanılmıştır. Barok üslupta taş konsollarla desteklenen cumba cephesinde klasik başlıklar, meander motifleri, rozetler, grifon ve masklara yer verilmiştir. Saçak silmesi altında, rozetler üzerinde yüksek kabartma tekniğinde yapılmış insan başları yapının dikkat çeken diğer süsleme elemanlarıdır. Seçmeci bir yaklaşımla tasarlanmış cephe düzenlemesinde belirgin eleman olarak öne çıkan cumba, yöresel mimari geleneği sürdüren başarılı bir yorumdur.

1987'de kültür varlığı olarak tescil edilmiş olan Decugis Evi, aynı mimarın eserleri olan Union Française, Vallauray Evi, Pera Palas gibi yapıların da yer aldığı Meşrutiyet Caddesi girişinde, devrinin mimari anlayışını yansıtan, çevreye değer katan, nitelikli bir örnektir.

Bibi. S. N. Duhani, *Eski insanlar Eski Evler*, ist., 1982, s. 13; M. S. Akpolat, "Fransız Kökenli Levanten Mimar Alexandre Vallauray'", (Hacettepe Üniversitesi, yayımlanmamış doktora tezi), 1991, s. 44, 90-92.

CENGİZ CAN

DEDE EFENDİ

bak. İSMAİL DEDE

DEFTERDAR

İstanbul'un fethi ile birlikte, surların dışında kurulan ve ilk Osmanlı-Türk sur dışı yerleşmesi olan Eyüp'ün önemli bir alt yerleşme birimi.

Bugün ortadan kalkmış olan ve III. Haliç Köprüsü'nün geçtiği yerde bulunan Abdülvedud İskelesi ile Eyüp İskelesi arasında yer alır. Semtin topografik yapısı, kıyıda geriye Nişanca sırtlarına doğru giderek yükselmekte ve gerilerde Halic'e panoramik manzara imkânı veren Amcazade Hüseyin Paşa vakıf arazisinin de üzerinde olduğu sırtlar bulunmaktadır.

Semti çevreleyen mahalleler, tarihi Eyüp Külliyesi'ni içine alan Merkez Mahallesi, yine Eyüp'ün iki eski alt yerleşme birimi olan İslambey ve Düğmeciler mahalleleridir.

Semtin kuruluşu, Eyüp'ün kurulduğu fetih yıllarına kadar inmektedir. Halic'e kıyısı olan yaklaşık 540 yıllık bu semt, Fatih devri sonlarında, bu civarda oluşan Abdülvedud, Otağcıbaşı, Cami-i Kebir ve Sofular mahallelerinin sınırları içindeydi. Evliya Çelebi, o zamanlar adı Çömlekçiler olan semtin Eyüp'e bağlı olsa da ayrıca kadı ve subaşı olan bir nahiye olduğunu söyler.

1934 istanbul Şehri Rehberinde görüldüğü üzere, 1922'de yemden düzenlenen mahalle sınırlarına göre semt, bir bölümüyle, bugün ortadan kalkan Abdülvedud Mahallesi'nin ve Gezeri Kasım Mahallesi'nin sınırları içinde kalmıştır.

Bugünkü mahalle sınırlarına göre III.

Haliç Köprüsü ve çevre yolunu Eyüp'e bağlayan kurbun içi Defterdar Mahallesi olarak adlandırılmış olmakla birlikte, semtin büyük bir kısmı Nişanca Mahallesi'n-de kalmaktadır. Semte ismini veren Defterdar Nazlı Mahmud Efendi Camii ise Defterdar Mahallesi içine alınmamıştır.

Bu semt adını 16. yy devlet ricalinden Defterdar Nazlı Mahmud Efendi tarafından Mimar Sinan'a yaptırılan ve Defterdar Caddesi üzerinde yer alan camiden almaktadır. Söz konusu cami ve yakınındaki kayık iskelesi, halk tarafından Defterdar ismiyle anılmakta iken, Haliç Şir-keti'nin diğer Haliç iskeleleri ile birlikte buraya da bir vapur iskelesi yaptırarak üstüne "Defterdar" yazılı bir levha asmasından sonra semtin bütünü Defterdar a-dını almıştır (1855-1860).

Semtin şehir ve yakın çevresi ile ulaşımı 1964'e kadar hem denizyolu hem karayolu ile sürdürülmekte idi. Semtin su yolu bağlantısını kuran Defterdar iskelesi, Haliç'in giderek dolması sonucu vapurların yanaşmasına imkân vermez o-lunca 1963-1964 arasında vapur seferleri kaldırılmıştır. Günümüzde semtin yakın çevresi ve şehir ile kurduğu karayolu u-laşım bağlantısında en önemli iki aks; I. Çevre Yolu'nun bir parçası olan III. Haliç Köprüsü ile Eminönü-Alibeyköy uzantı-sındaki Haliç kıyı yoludur.

İstanbul'un surların dışına çıkmadığı Bizans döneminde, bugünkü Eyüp yerleşmesinin bulunduğu bölge, yoğun ve zengin bitki örtüsüne sahip olması ve av hayvanlarının bol olması nedeni ile imparatorların av köşklerinin yer aldığı bir sayfiye yeri idi. Burada ayrıca birçok kilise, manastır, bir de hipodrom bulunuyordu. Bu bölgeye, bu kilise ve manastırlardan en meşhuru olan Aziz Kosmos ve Damianos'un ismine izafeten kurulan manastırdan dolayı "Kosmidion" denildiği rivayet edilmektedir. Tarihçiler, bu dönemde Defterdar semtinde Feshane'nin olduğu mahalde Ayios Panteleymon veya Teodora'nın kilise ve şatosunun bulunduğunu; bunları I. İustinianos'un, (hd 527-565) eşi İmparatoriçe Teodora (ö. 547) için yaptırmış olduğunu; yakınındaki köprünün önceleri ahşap iken I. İusti-nianos tarafından sonradan 12 kemer Çizerine kagir olarak inşa ettirildiğini; halkın Eyüp ile Sötlüce arasında bu köprüyü kullandığını ve bu köprüye bir zamanlar Deve Köprüsü denildiğini nakletmektedirler. Söz konusu köprüyü geçince,Defterdar İskelesi'nin olduğu yerde ise, yukarıda Otakçılar Camii'nin olduğu mahalde bulunan ve İmparator I. Leon'a (hd 457-474) ait olan Ayios Mamas Sarayı ve Kilisesi'nin küçük bir limanı vardı.

Fetihle birlikte şehir ilk defa sur dışına çıkmış, II. Mehmed (Fatih) tarafından yaptırılan Eyüb Sultan Külliyesi etrafında Eyüp yerleşmesi gelişmeye başlamıştır. Bir imparatorluk merkezi olarak hazırlanan İstanbul'da devlet eliyle güdümlü bir imar ve iskân politikası uygulanmaya başlanmış, bu arada Eyüp bölgesine de Bursalılar yerleştirilmiştir. Varlıklı

Ju.

•fi

Defterdar'daki Feshane ve çevresinin görünümü.

Araş Neftçi, 1987

kişiler tarafından kurulan ve vakıf kanalı ile yaşatılan cami, imaret gibi sosyal hizmet yapıları ve bunlara gelir getiren yapılar çevresinde hızla yeni mahalleler oluşmuştur.

15. yy'ın sonuna kadarki bu ilk dönemde bu semtte oluşan yapıların başlıcaları şunlardır: Eski Yavedud Caddesi, yeni Haliç kıyı yolu üzerinde yer alan 1455, 1456 tarihli Yavedud Tekkesi(->) (Sultan Camii); Defterdar Caddesi ile Gezeri Kasım Sokağı'nın köşesinde yer alan 1458 tarihli Balçık Tekkesi; Zal Paşa Caddesi üzerinde yer alan Fatih devri ricalinden Silâhi Mehmet Bey tarafından yaptırılan cami; yine Fatih ricalinden Edhem Türbesi'dir(->).

Osmanlı klasik dönemi diyebileceğimiz 16. yy'da Eyüp'ün yerleşme dokusu bir önceki döneme göre fazla yayılma-makla birlikte, mevcut doku içinde önemli imar hareketleri olmuştur.

Bu dönemde Defterdar'da oluşan başlıca yapılar şunlardır: Defterdar Caddesi üzerinde yer alan ve 16. yy devlet ricalinden Defterdar Nazlı Mahmud Efendi tarafından 1541-1543 tarihinde Mimar Sinan'a yaptırılmış bulunan cami bugün de işlevini sürdürmektedir (bak. Defterdar Camii); Zal Paşa Caddesi üzerinde yer alan Gezeri Kasım Paşa Camii(->); Ab-durrahman Şeref Bey Caddesi üzerinde yer alan Arpacıbaşı Mescidi; Zal Paşa Caddesi ve Defterdar Caddesi üzerinde yer alan Zal Mahmud Paşa Külliyesi(->); Zal Paşa Caddesi üzerinde yer alan Kızıl Mescit; Kızıl Mescit'in bitişiğindeki mektep; Çömlekçiler Caddesi üzerinde yer alan ve halen kullanılmakta olan Çömlekçiler veya Akarçeşme Hamamı; Defterdar Caddesi üzerinde yer alan, Hubbi (Hubba) Hatun Türbesi(->); Gezeri Kasım Paşa Camii karşısında yer alan ve I. Süleyman'ın (Kanuni) veziri Semiz Ali Pa-

şa tarafından 1558'de yaptırılan Semiz Ali Paşa Çeşmesi veya Akar Çeşme olarak anılan çeşme; Kızıl Mescit karşısındaki 1570'te inşa edilen Mehmed Paşa Çeşmesi.

Osmanlı klasik dönem üslubunun mimari yapı ve süslemelerde yavaş yavaş terk edildiği, Batı üslubunun karakteristik biçimlerinin yansımaya başladığı 17. ve 18. yy'larda, Eyüp sahilleri Bahariye kıyılarına kadar

sultan sarayları, devlet büyükleri ve varlıklı kişilere ait yalı ve köşklerle dolmuştur.

IV. Mehmed'in (hd 1648-1687) kızı Hatice Sultan'a ait saray; Beyhan Sultan'ın sarayı .(bak. Beyhan Sultan Sahilsarayı), Esmâ Sultan Sahilsarayı(->) bu dönemde Defterdar sahillerinde inşa edilen ve de'v-rinin mimari üslup ve süsleme örneklerini taşıyan zarif yapılardır. Defterdar Caddesi üzerinde, Zal Mahmud Paşa Külliye-si'nin yanında III. Selim'in (hd 1789-1807) büyük kız kardeşi, Şah Sultan tarafından yaptırılan mektep, altındaki meşruta o-daları, hazire, türbe ve bitişiğindeki sebil, avluda yer alan selsebilden meydana gelen ve mimar İbrahim Kâmil Ağa'nın eseri olan külliye, Türk barok üslubunun en güzel yapılarından biridir. Defterdar Caddesi üzerinde, 1780'de ölen, şair Fit-nat Hamm'ın türbesi(->); Zal Paşa Caddesi üzerinde ve Zal Mahmud Paşa Camii'nin yanında Enderun'dan yetişmiş ve vezir olmuş, 1623'te vefat eden Nakkaş Hasan Paşa'nın türbesi; Defterdar Caddesi üzerinde Tecvid müellifi Karabaş Ahmed Efendi'nin türbesi bulunmaktadır. Semtte aynı yüzyıllara ait sebil ve çeşmeler de kayda değer.

II. Mahmud (hd 1808-1839) ile başlayan ve geleneksel yapının her boyutunda kendini gösteren, Batılı anlamda yenilenme hareketleri Eyüp'ün ve dolayısıyla bu semtin de çehresini değiştirmeye-

DEFTERDAR AHMED ÇELEBİ

16

17

DEĞÜSTASYON LOKANTASI

Defterdar Camii ve Defterdar Nazlı Mahmud Çelebi Türbesi'nin doğudan görünümü.

Araş Neftçi, 1990

ye, Haliç kıyılarındaki miri sultan sahil-sarayları, yerlerini yavaş yavaş sanayi yapılarına bırakmaya başlamıştır. Semtte yer alan sahil-sarayları ortadan kalkarken, Hatice Sultan'a ait sahil-sarayın bir bölümünde Sultan Abdülmecid döneminde (1839-1861) fes imali başlatılmış, sonradan ilave edilen aba ve halı tezgâhları ile bu saray giderek bir dokuma fabrikasına dönüşmüştür. Söz konusu Feshane son dönemlerde ortadan kaldırılmadan önce. Sümerbank Yünlü Sanayi Fabrikası idi.

Semtte 19. yy'dan kalma yapılardan biri Afife Hatun Tekkesi'dir(->). II. Mahmud tarafından yaptırılan Ebu'd-Derda Türbe-si(-*) de buradadır. Yine bu dönemde, semtte rüştiye mektepleri binaları yapılmıştır.

Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde, planlı gelişme anlayışı ile birlikte, 1936-1937 arasında Fransız şehircilik uzmanı H. Prost'a hazırlatılan ve 1939'da uygulamaya konulan plan, Haliç'i sanayi aksına dönüştüren bir öneri

getirmiş, sahil sanayi tesisleri ile dolmaya başlamıştır. 1950' den sonra ülke bütünündeki sanayileşme hareketleri de bu değişimi hızlandırmıştır. Planla gelen sanayi, plansız gelişmeleri de çekmiş, 1960'ların başında sahilde hemen hiç boş yer kalmamıştır.

1956'dan itibaren şehir bütünüyle büyük bir imar operasyonuna sahne olmuş, III. Haliç Köprüsü ve çevre yolunun yapımı ve sahil yolunun kuvvetlendirilmesi o dönemde programlanmıştır. 1960' tan sonra "Menderes operasyonu"nun yarım kalan işlerini tamamlamak üzere İstanbul Belediyesi tarafından İtalyan şehirci Piccinato'ya 1/10.000 ölçekte "Geçit Devri Nazım Planı" hazırlanmıştır. III. Haliç Köprüsü 1968'de önerilen bu plana göre 1973'te gerçekleştirilmiştir.

Sanayi ile birlikte göç, hızlı ve plansız şehirleşmeyi teşvik etmiş; eski tekke arazileri, bostanlar gibi boş alanlar kaçak yapılaşma sonucu dolmuştur. 1970' lerde boş alanlarda çok katlı blokların yapıldığı görülmektedir. Defterdar'ın sırtlarında Amcazade Hüseyin Paşa vakıf arazisinin yanındaki arsada böyle bir uygulama yapılmıştır. Ayrıca kent dokusu içinde önemli bir eski doku parçası olan Zal Paşa Caddesi üzerinde, parçacı plan uygulamaları ile imar çizgisi geriye çekilerek eski sivil mimarlık örneği evler yıkılıp yerine çok katlı bitişik nizam apartmanlar inşa edilmiş; Defterdar'ın bu, önemli noktası tahrip olmuştur.

3030 sayılı yasanın yürürlüğe girmesi ile yerel yönetimlerin yeniden organize edildiği, imar ve planlama yetkilerinin artırılarak dinamik bir yapı kazandırıldığı 1980'den sonraki dönemin en önemli icraatı Haliç kıyılarının sanayiden arındırılması ve kamulaştırılarak yeniden düzenlenmesi olmuştur. Bu icraat esnasında tüm Haliç kıyılarında olduğu gibi Defterdar sahillerindeki sanayi tesisleri şehirde kendileri için ayrılan yerlere taşınmış, yapıları yıkılarak ortadan kaldırılmış, yerlerine kamuya açık park alanları yapılmıştır.

Haliç'e paralel mevcut kıyı yolu kuvvetli bir aks haline getirilerek genişletilip sürekliliği sağlanırken iki tarafı çınarlı, tarihi Defterdar Caddesi korunmuş, yol kıyıya kaydırılmıştır. Bu arada tarihi Feshane'nin tescilli yapıları dahil üretim binası dışındaki tüm yapıları yıkılarak ortadan kaldırılmış, ayakta kalan binasında ise yakın zamanda Resim-Heykel Müzesi kurulmuştur.

Kamulaştırılarak park haline getirilen sahilde, Abdülvedud Tekke-Camii, Pertevniyal Kadın Efendi Çeşmesi ve Feshane'nin yıkılmayan binası uzayıp giden park alanlarının ortasında tek tek binalar olarak kalmıştır.

Bu dönemde gerideki alanlarda yasal ve yasal olmayan imar faaliyetleri ile eski doku hızla yok olup yoğun konut yapılanmaları gerçekleştirilmiştir. Nişanca' nın eteklerinde, Zal Mahmud Paşa Sarayı olarak geçen mevkide bugün Amcazade Hüseyin Paşa vakıf arazisi yer almaktadır.

Müştemilat yapısı, atik duvarları, tarihi yapı kalıntıları ve doğal yeşil örtüsü ile bu alan, Halic'e karşı manzaraya hâkim, kaybedilmemiş bir değer olarak kalmıştır.

Semti tarihsel geçmişinde ünlü kılan en önemli ekonomik ve sanatsal faaliyet çömlekçiliktir.

Eyüp'te Bizans döneminde Haliç'ten elde edilen çamurla kiremit ve tuğla imal edildiği bilinmektedir. Osmanlılar döneminde de bu çamur tuğla ve çömlek imalinde kullanılmıştır. Bu semt ise tuğla ve kiremit fırınlarının yoğun olduğu, tuğla ve kiremit yanında çanak çömlek yapımında uzmanlaşmış bir semt olarak tanınmıştır. Evliya Çelebi, burada imal edilen çömleklerin benzerinin Çin ve İznik çinisinde bulunduğunu, çarşısında caddenin iki tarafında 250 adet çömlekçi dükkânının yer aldığını anlatmaktadır. Bu nedenle semtin adı, fetihten 19. yy'ın sonlarına kadar, "Çömlekçi" veya "Çömlekçiler Kasabası" olarak da geçmektedir.

Semtin sosyal yaşamında kahvehaneler de önemli bir yer tutar. İstanbul'un en ünlü tulumbacı kahvehanelerinden biri Defterdar Kâhya İsmail'in kahvehanesi-dir. Ramazanlarda en önde gelen çalgılı kahvehanelerden biri olan bu kahvehane Meşrutiyet'in ilanından sonra tulumbacı kahvehanesi niteliğini yitirerek bir kayıkçı kahvehanesi olmuş; daha sonra binası yıkılarak yerine beton bir bina yapıp bu binanın altında bir kahvehane yapılmıştır.

Semt bugün, konut ağırlıklı bir yerleşmedir. Eski Feshane'nin yerindeki Resim-Heykel Müzesi dışında, son zamanlarda buraya getirilen en önemli fonksiyon, tarihi askeri dikimevi binalarının restore edilerek bu binalar da kullanılmak suretiyle yapılan Eyüp İlçe Belediyesi hizmet binaları kompleksidir.

Bibi. Evliya, *Seyahatname*, I; Ayvansarayî, *Hadîka*, II; M. B. Tanman, "İstanbul Tekkelerinin Mimari ve Süsleme Örnekleri, Tipoloji Denemeleri", (İÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış sanat tarihi doktora tezi), c. I,

İst., 1990; N. İşli, *İstanbul'da Sahabe Kabir ve Makamları*, (Vakıflar Genel Müdürlüğü yayını), Ankara, 1987; Demiriz, *Türbeler*; Ay-verdi, *Mahalleler*; N. Arslan, *Gravür ve Seyahatnamelerde İstanbul*, İst., 1982; Tanışık, *Çeşmeler*, I; S. Eyice, "Tarihde Haliç", *Haliç Sempozyumu*, (İTÜ İnşaat Fak. yayını), İst., 1975; İSTA, VI-VIII; Meriç, *Mimar Sinan*; Haskan, *Eyüp Tarihi*, I; *İstanbul'un Kitabı*, c. I, (İstanbul Vilayeti, Neşriyat ve Turizm Müdürlüğü yayını), 1957; Y. Kahya, "İstanbul Bizans Mimarisinde Kullanılan Tuğlanın Fiziksel ve Mekânsal Özellikleri", (İTÜ, Fen Bilimleri Enstitüsü, basılmamış doktora tezi), İst, 1992.

FAHRÜNNİSA (ENSARİ) KARA

DEFTERDAR AHMED ÇELEBİ MESCİDİ

bak. LÜTFİ PAŞA MESCİDİ

DEFTERDAR CAMÜ

Eyüp İlçesi'nde, Defterdar semtinde, Nişanca Mahallesi'nde, Defterdar Camii Caddesi üzerinde, geniş bir avlu içinde yer almaktadır.

Defterdar Nazlı Mahmud Çelebi (ö. 1546) tarafından 948/1541'de yaptırılmıştır. Tasarımı Mimar Koca Sinan'a aittir. Caminin girişi üzerinde yer alan Arapça kitabe 948/1541 tarihini, avlunun Haliç yönündeki kapısı ile bunun bitişiğindeki çeşmenin kitabeleri ise 950/ 1543 tarihini taşımaktadır.

Caminin banisi Nazlı Mahmud Efendi döneminin ileri gelen hattatlarından olup Şeyh Hamdullah'ın öğrencilerindendir. Cami kapısı üzerindeki Arapça kitabenin bizzat kendisi tarafından yazıldığı bilinmektedir. Hattatlığının simgesi olarak minarenin alemi üzerine bir hokka ile bir kalem koydurmuş, ancak kalem ortadan kalkmış, hokka günümüze gelebilmiştir. 1766'daki büyük depremde sonra gerçekleştirilen onarım sırasında hokkanın içine yine kalem konduğu bilinmektedir.

Cami ile birlikte inşa edildiği bilinen ahşap medrese ile sıbyan mektebi ortadan kalkmıştır. Caminin başlangıçta tek kubbeli olarak inşa edildiği, 1766 depreminde çöktükten sonra ahşap çatılı olarak ihya edildiği bilinmektedir.

Caminin banisi ölünce, bahçedeki a-çık türbeye gömülmüştür. Mezar taşında-ki tarih 953/1546'dır. Caminin, eskiden Defterdar Caddesi'ne ve Çömlekçiler Arkası Sokağı'na açılan iki avlu kapısı varmış. Bugün yalnız cadde tarafındaki kapı mevcuttur. Defterdar Caddesi'ne açılan kapı, 1973'te yol yükseltildiği zaman çukurda kalmıştır. Defterdar Çeşmesi ise bu kapının sağında, toprağa gömülü durumdadır.

Cami, son cemaat yeri ile birlikte kiremit döşeli ahşap çatı ile örtülmüştür. Yapının son cemaat yerinde dört mermer sütun görülmektedir. Baklava başlıklı sütunları olan, etrafı açık son cemaat yerinin aslında üç küçük kubbe ile örtülü olduğu tahmin edilmektedir. Günümüzde son cemaat yeri düz ahşap tavanla örtülüdür. Son cemaat yerinden ana mekâna mermer söveli ve yuvarlak kemerli bir kapıdan girilir. Kapının iki yanında

dikdörtgen derin niş şeklinde açılmış pencereler vardır. Bunlardan sağdakinin üstü mukarnaslı olup, soldaki yarım yuvarlak kemerlidir. Üsttekiler ise dikdörtgen olup biri sivri kemerle, diğeri de yuvarlak kemerle son bulur.

Ana mekân dikdörtgen planlıdır. Yapının doğu ve batı cephesi aynı özelliği gösterir. Altta ve üstte ikişerden, bir cephede toplam dört pencere açılmıştır. Alttaki pencereler dikdörtgen şeklinde olup, üsttekiler sivri kemerlidir. Doğü cephesinde altta dikdörtgen niş şeklinde açılmış olan yer dolap olarak kullanılmaktadır. Güneyde ortada yer alan mihrap,

içten köşeli olup üzeri mukarnashdır. Mihrabın iki yanında altta ve üstte ikişer pencere açılmıştır, yalnız mihrabın üstüne gelen yerde sivri kemerle bir tepe penceresi vardır.

Yapıda vaaz kürsüsü ve minberi ahşaptan olup, vaaz kürsüsü güneydoğu köşede duvara bitişik olarak yapılmıştır. Ana mekânın tavanı ahşap ve düzdür. Ahşap çubuklarla tam ortada yapılmış bir paralelkenar, onun da etrafında iki tane iç içe geçmiş kare vardır. Geriye kalan alan dokuz adet dörtgene bölünmüştür. Bunların da içleri tavan kaseti halindedir. Yapıda kadınlar mahfili ve maksure bulunmaktadır.

Yapının batı cephesinde minare kapısı açılmıştır. Minaresi düzgün kesme taştan yapılmış olup, kare kaidesi üzerinde on iki köşeli olarak yükselen gövdeye sahiptir. Üç sıra mukarnaslı şerefesi olup, külah ile son bulur. Minare kaidesinin kuzeyinde, önceden bir kapının bulunduğu sonradan bunun iptal edildiği anlaşılmaktadır. Cami üç yönden (doğu, batı ve güney) hazire ile kuşatılmıştır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 286; *İSTA*, VIII, 4201; Öz, *İstanbul Camileri*, I, 46; Kuran, *Mimar Sinan*, 308; Haskan, *Eyüp Tarihi*, I, 40.

N. ESRA DİŞÖREN

DEFTERDAR İBRAHİM PAŞA MEDRESESİ

I. Süleyman (Kanuni) dönemi (1520-1566) defterdarlarından İbrahim Paşa tarafından yaptırılan cami ve medrese. Fatih'te Kurt Ağa Çeşmesi ile Dolaplıbostan Sokağı'nın kesiştikleri köşede bulunuyordu.

Mimar Sinan'ın eserlerinin listesini içeren *Tezkiretü'l-Ebniye*, *Tuhfetü'l-Mima-rin* ve *Tezkiretü'l-Bünyan'da* yeri belirtilmeden adı geçen İbrahim Paşa Medre-sesi'nin bu yapı olduğu kabul edilmektedir. Kitabesi bulunmayan medrese, yaklaşık olarak paşanın başdefterdar olduğu yıllara (1542-1544) tarihlenmektedir.

1869'da yapılan medrese tespitinde, kullanılır durumda olan yapı, 1914'te genel olarak harap ve onarıma muhtaç durumdaydı. 1979'da incelediğimizde de çok harap durumda olduğunu gözlediğimiz yapının aradan geçen süre içinde onarıl-madığı anlaşılmaktadır. Avlunun iki kenarı boyunca "L" oluşturacak biçimde dizilen hücrelerin duvarları kagir, revak ve çatısı ahşaptı. 19. yy'a ait taşbaskı *İstanbul Haritası'ndz* da aynı plan düzenine sahip olduğu gözlenen medresenin, çevredeki yangınlar ve zamanın etkisiyle yenilendiği; 16. yy'daki yapıyla belki ancak plan özellikleri ile benzerlik gösterdiği söylenebilir. 1979'da duvarları yerden 1 m yüksekliğe kadar mevcut olan mes-cit-dershanenin mihrabında geç dönem nakışları görülebiliyordu.

1985'te yıkılan medresenin yerinde şimdi yeni binalar yükselmektedir.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 109, 264; Meriç, *Mimar Sinan*, 34, 95; A. Afeü'nan, *Mimar Koca Sinan*, Ankara, 1968, s. 45; Ayverdi, *İstanbul Haritası*, D5; Öz, *İstanbul Camileri*, I, 46; Kuran, *Mimar Sinan*, 340;

Kütükoğlu, *İstanbul Medreseleri*, 314; Kütükoğlu, *Darü'l-Hıla-fe*, 129; Z. Ahunbay, "Mimar Sinan'ın Eğitim Yapıları", *Mimarbaşı Koca Sinan. Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, ist., 1988, s. 245.

ZEYNEP AHUNBAY

DEFTERDAR NAZLI MAHMUD ÇELEBİ TÜRBESİ

Eyüp İlçesi, Defterdar Caddesi'nde Defterdar Camii'nin avlusundadır.

Mahmud Çelebi, Yeşil Mehmed Çelebi'den sonra defterdar olmuştur. 1537'de defterdarlıktan ayrılmış, 1544'te tekrar defterdar olmuştur. 1546'da ölen Mahmud Çelebi, aynı zamanda hattat olup Şeyh Hamdullah'ın talebesidir.

Açık türbe, kare planlıdır. Baklava başlıklı dört yuvarlak sütuna dayanan sivri kemerlerden sekizgen kasnağa geçilir. Geçişler içeriden pendentif görünümündedir. Yapıyı örten kubbe, kurşun kaplıdır, tepesindeki alem ise mermerdir. Yapı malzemesi kesme taştır. Sütunların arasında 80 cm yükseklikte, geometrik desenli korkuluk şebekeleri yapıyı çevreler.

Türbeye girişi sağlayan asma kapı üzerinde bir palmet frizi vardır. Kapının yay kemeri ile palmet frizi arasında ise bir ayet kitabesi vardır. Türbenin ortasındaki madalyonlarla süslü mermer lahtinin 1546 tarihli başşahidesi kırıktır.

Bibi. Demiriz, *Türbeler*, 28-29; Unsal, *Türbeler*.

YILDIZ DEMİRİZ

DEFTERDARBURNU MESCİDİ

bak. İBRAHİM PAŞA MESCİDİ

DEĞÜSTASYON LOKANTASI

Bugün kapanmış olan ünlü İtalyan lokantası.

Hristaki Zografos tarafından yaptırılan ve o zamanlar Çite de Pera veya Hristaki Pasajı olarak bilinen bugünkü Çiçek Pa-sajı'nın inşaatı 1876'da bitmiş; ancak daha sonra Degüstasyon'un yer alacağı İstiklal Caddesi'ne bakan dükkân bir süre boş kalmıştı. Buraya ilk olarak "Maison Parret" adlı lüks bir konfeksiyon mağazası yerleşti. "Maison Parret", yine İstiklal Caddesi üzerindeki yeni yerine taşınınca, dükkân manufakturacılık yapan Gri-zagorides kardeşlere geçti. Pasajda, 1890'larda Spiridon Tiberius'a ait olan küçük şarküteri-bakkaliyeyi, 1920'lerin başlarında Maurandi adlı bir İtalyan devraldı. Maurandi bir süre sonra şarküteriyi yarı lokanta olarak işletmeye başladı. Zamanla işini geliştirdi. Grizagorides kardeşlerin caddeye cephesi olan mağazasını devralarak, burada "Restaurant Milano" adlı küçük bir İtalyan lokantası açtı. Ancak bir süre sonra "Restaurant Milano"yu gene İtalyan asıllı Edmondo Morigi'ye devretti.

Lokantayı 1928'de devralan Morigi, burayı yeniden dekore ederek "Degüstasyon" adıyla işletmeye başladı. 1932'de Maurandi İstanbul'dan ayrılırken içerideki küçük dükkânı da Morigi'ye devretti. Böylece Degüstasyon bu dükkânı da kapsayan daha geniş bir alana yayıldı.

Degüstasyon'a İstiklal Caddesi'ne bakan iki kanatlı bir kapıdan, birkaç basamak çıkılarak girilirdi. Kapının iki yanındaki iki vitrin kaldırıma doğru çıkıntı yaptığından, restoranın caddeye bakan

DEĞİRMEN HAN

18

19

DEĞMEK, ŞEFİK HÜSNÜ

bölümleri birer alçak balkon gibiydi ve buralara birer masa konmuştu. Lokantanın içinden bir merdivenle yukarı çıkılırdı; burada da yarım balkon şeklinde bir bölüm vardı.

Ağırlıklı olarak İtalyan yemekleri veren lokantanın yönetimi Edmondo Morigi'nin ölümünden sonra Donato Morigi'ye geçti. O dönemlerde lokantada çalışan garsonların tümü Rumdu.

1930'larda, Degüstasyon, Çiçek Pasajı'nın içinde kalan bölümünün önüne, yazları ve iyi havalarda masa koymaya, burada da müşteri ağırlamaya başlayarak daha sonra Çiçek Pasajı'nda açılan küçük meyhane ve restoranların tümüne öncülük etti.

Degüstasyon'un sürekli müşterilerinin büyük bölümü ünlü kişilerdi. Ercüment Ekrem Talu'dan Ahmet Haşim'e, Yahya Kemal'e, Baki Süha Ediboğlu'na, Sait Fa-ik'e kadar yazarlar; Süleyman Nazif, Eşref Şefik, Münir Nurettin Selçuk, Yavuz Abadan, Adnan Menderes, Samet Ağa-oğlu gibi tanınmış kişiler, artistler, sanatçılar, İstanbul'un zengin Levantenler! Degüstasyon'un müdavimiydiler.

Özellikle de 1960'lardan, hele de 1970'lerden sonra, bir yandan Beyoğlu'nun eski havasını kaybetmesi, öte yandan kadrosunun değişmesi ve yeni yerlerin açılması sonucu restoran sönükleşti; eski müşterilerinin çoğu değişti. 10 Mayıs 1978'de Çiçek Pasajı çökünce, pasajdaki tüm restoran ve meyhanelerle birlikte Degüstasyon da kapandı. Pasajın onarılarak yeniden açılmasından sonra, pasajdaki diğer meyhane ve restoranlar yeniden açılırken Degüstasyon bir daha açılmadı. 1994 başında, yeri halen kapalı olarak durmaktaydı.

BEHZAT USDİKEN

DEĞİRMEN HAN

Eminönü İlçesi'nde, Haliç kıyısında, Zin-dankapı, Değirmen Sokağı'nda, Ahî Çelebi Camii'nin(->) yanında yer almaktadır.

Kitabesi olmayan yapı, gerek plan tipi, gerekse cephe düzenlemesi açısından 19-

yy'ın ikinci yarısına tarihlendirilebilir. Yapının ismi ile ilgili olarak da kesin bir bilgiye rastlanmamaktadır. "Değirmen Han", "Değirmenci Han", "İplikçi Han" olarak bilinmektedir.

Yapının restorasyonu, 1987-1989 arasında, Marmara ve Boğazları Belediyeler Birliği tarafından, Cengiz Eruzun ve Erdal Küpeli'ye yaptırılmıştır. Günümüzde yapı, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Bilgi-Belge Merkezi, İstanbul Dünya Yerel Yönetim ve Demokrasi Akademisi ile Marmara ve Boğazları Belediyeler Birliği tarafından kullanılmaktadır.

Dikdörtgen planlı yapı, üç katlıdır. Duvarları taş ve tuğla ile örülmüştür. Dış cephe kesme taşla kaplanmıştır.

Galata Köprüsü ve Zindan Han tarafına bakan cephede, zemin kat bir subas-man niteliğindedir. Bu katta üç tane ikili açıklık vardır. Bunlardan iki tanesi pencere, dört tanesi kapı olarak kullanılmaktadır. Pencerele silmelerle çerçevelen-

miştir ve üzerlerinde birer kilit taşı vardır. Orta katta da aynı ikili pencere düzeni görülmektedir. Üst kattaki çıkma, Ahî Çelebi Camii'ne bakan cephedeki çıkma örnek alınarak, restorasyonda eklenmiştir.

Halic'e bakan cephede, zemin katta yer alan, yuvarlak kemerlerin çevrelediği dört büyük pencere restorasyon sırasında açılmıştır. Kat boyunca yükselen bu pencereler, üst kısımları ışınsal motifli olan madeni şebekelerle kapatılmışlardır. En köşede iki küçük pencere üst üste yerleştirilmiştir. Bunlar kareye yakın, silmelerle çerçevelenmiş, kilit taşlı pencerelerdir. Orta ve üst katlar aynı düzendedir. Her katta dört tane ikili pencere ve en köşede birer tane tek pencere vardır. Diğer pencerelerde olduğu gibi, bu cephenin pencereleri de silmelerle çerçevelenmiştir.

Ahî Çelebi Camii'ne bakan cephede, zemin katta yuvarlak kemerlerin çerçevelediği üç büyük pencere yer alır. Madeni şebekelerle kapatılmış pencerelerin yanında bugün kullanılmayan bir demir kapı vardır. Yuvarlak kemerin çevrelediği kapının üst kısmı, büyük pencerelerde olduğu gibi ışınsal motifli olarak düzenlenmiştir. Bu motifin olduğu bölüm, renkli camlarla kapatılmıştır. Orta katta ikili pencereler yer alır. Üst katta üç tane konsolun taşıdığı bir çıkma vardır.

Giriş cephesi caddeye bakmaktadır. Restorasyonda en önemli değişikliklerden biri bu cephede yapılmıştır. Kapının bulunduğu kısım, yapı boyunca yükselen, metal çerçeveli, camekânlı bir bölüm o-larak düzenlenmiştir ve burada bir asansör vardır. Bu cephede, yapı boyunca u-zanan, kitleden bir bütün halinde çıkmış bir kısım yer almaktadır. Bu bölümde kat sayısı dörde çıkmaktadır. Bu çıkmada ilk iki kat sağır duvar olarak bırakılmıştır. Üstteki diğer iki katta birer küçük

Değirmen Han'ın

Galata Köprüsü

ve Zindan
Han'a bakan
cephesinden
görünüm.

TETJV Arşivi

pencere vardır. Cephenin diğer yanında zemin kat sağır bırakılmıştır. Orta katta ve üst katta ikişer tane ikili pencere ve birer tane de tek pencere vardır. Pencereler silmelerle çerçevelenmiştir.

Yapıda kadarı ayıran yatay silmelerin yanı sıra, üst kat pencerelerinin üzerinde bir korniş tüm yapıyı çevrelemektedir.

Yapının çatı katı teras olarak düzenlenmiştir ve lokanta olarak kullanılmaktadır.

Restorasyon sırasında yapının içindeki mermer merdivenler, demir parmaklıklar, döşemeler yenilenmiş ve odalar günün koşullarına ve kullanıma uygun olarak düzenlenmiştir.

EMİNE ÖNEL

DEĞİRMEN KAPISI

bak. SURLAR

DEĞİRMENLER

Horos da denmiştir. İstanbul'da Bizans döneminden 19. yy'ın ortalarına değin, beygir koşularak döndürülen küçük semt değirmenleri çalışmıştır. Ancak kentin un gereksinimi daha çok Trakya'dan ve Anadolu'dan getirilen ve Un Kapanı'nda tevzi edilen unlarla karşılanmıştır. İstanbul'a özgü ilkel at değirmenleri 1870'ten sonra giderek işlevini yitirmiş, sonuncusu 1940'lı yıllarda kapanmıştır.

İstanbul'da ve çevresinde değirmen döndürecek güçte akarsuların bulunmaması, daha gerilerdeki küçük akarsuların ise bentlere ve sukemerlerine bağlanması nedeniyle kentte su değirmeni geleneği yoktur. Eyüp, Galata, Üsküdar ve Kadıköy Yeldeğirmeni sırtlarında eskiden mevcut olan yel değirmenleri de her dönemde yoğun nüfus barındıran kentin gereksinimini karşılamaktan uzak kalmıştır. Belgeler, İstanbul'a, Trakya'dan, Eflâk ve Boğdan'dan, Akdeniz limanlarından düzenli olarak kervan ya da ge-

millerle un sevk edildiğini göstermektedir. Çorlu, Lüleburgaz, Vize ve Marmara-ereğlisi değirmenlerinde öğütülen unların büyük bölümünün de yine İstanbul'a gönderildiği bilinmektedir. Es'ar defterleri, başka yerlerde hazırlanarak İstanbul'da pazarlanan dakik-i has (ince beyaz un), Edincik unu, simit unu, harcî kepekli un vb için konan narhları göstermektedir. Bununla birlikte kentte ve Bilad-ı Selase'de(->) atla döndürülen değirmenlerde İstanbullular, baklava ve börek u-nu, aşurelik, bulgur vb öğüttürdükleri gibi, fırıncılar da işyerlerinin

arkasındaki kendi değirmenlerinde ekmeklik un öğütmektedirler. Yönetim, fırınların ve bağlı değirmenlerin ara vermeksizin çalışmasını istediği gibi dışarıdan un ve tahıl getiren kapan hacılarından da vergi almayarak kentte ekmek sıkıntısı çekilmemesini gözetirdi.

Bizans'ın birçok yöntem ve pratikleriyle birlikte atlı değirmen geleneği de aynen yaşatan Osmanlılar, bu düzeneğe horos adını vermektedirler. En eski belge durumundaki Fatih İmaret Vakfı'na göre 15. yy'ın ortalarında salt bu vakıf kapsamında 102 değirmen vardı. Her değirmen, döndürülen taş sayısına göre "1 horoslu", "2 horoslu" olarak anılıyordu. Büyük değirmenlerde 6 horos bulunuyordu. Değirmenin önünde ekseriya bir ekmekçi fırını ya da uncu dükkânı yer almaktaydı. Müşteri ihtiyacı kadar buğdayı alır; öğütülmesi için ayrıca para ejderdi. Mahalle aralarındaki küçük değirmenlerde ise horosu, bu işe alıştırmış midilli atları döndürmekteydi. Uncu ve değirmencilerin asıl işyerleri ise Unkapa-nı ile Beyazıt'taydı. Beyazıt'taki buğday-cı-değirmenci esnafı 1870'te burada bir meydan düzenlemesi yapıncaya kadar faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Buradaki son horoslu değirmen ise 1940'lara değin çalışmıştır. Midilli koşularak döndürülen bu değirmende İstanbullu kadınlar dışbuğdayı ve aşurelik kırdırırlarmış.

Disiplinleri ve çalışma düzenleri esnaf kethüdaları ve nizam ustalarınca sağlanan ve birçoğu Anadolu Ermenileri olan fırıncı ve değirmenciler için 16. yy'dan başlayarak buyruklar çıkartıldığı saptanmaktadır. Örneğin 1567'de İstanbul kadısına yazılan hükümde kentteki un sıkıntısı hatırlatılarak at değirmeni yapılması mümkün olan yerlere yeni değirmenler yaptırılması ve tüm değirmenlerin özellikle kış aylarında devamlı çalışmalarının sağlanması istenmiştir. Evliya Çelebi ise 17. yy'ın ortalarındaki durumu verirken İstanbul'da 925 "esb değirmeni" (at değirmeni) bulunduğunu, buralarda 9.800 kişinin çalıştığını belirtir. Değirmenci esnafının, şenlik ve alaylarda ilginç gösteriler yaptıklarını, araba üstüne yapay değirmen kurup araba tekerleği döndükçe taşın işlediğini ve iki taraftaki seyircilerin üzerlerine un serptiğini, değirmencilerin de "Allah hepinize yüz aklığı vere!" dediklerini anlatır. Kırkçeşme suyu üzerinde Zeyrek ve Vefa semtlerindeki dört değirmenin ise kış aylarında

Horos denen
ve at koşularak
döndürülen
eski değirmen.
Castellan'ın
bir deseni, 18. yy
sonu, 19. yy başı.
Galeri Alfa

suların bol olması nedeniyle suyla döndürüldüğünü, fakat bunu İstanbul halkının bilmediğini, kendisi gibi o semtte oturanların bildiğini ekler.

18. yy'da III. Osman (hd 1754-1757) İstanbul kadısına bir hüküm yazarak şehirde ve civarında un yapan değirmenlerin sayısını sormuş, bunun gereği olarak ayrıntılı bir sayım yapılmıştır. Sayıma ilişkin listeler, İstanbul'da 1-6 horoslu 188 at değirmeninde toplam 848 taş döndüğünü göstermektedir. Çoğu uncuların, bir bölümü de fırıncıların olan bu değirmenler her semtte olmakla birlikte Unkapanı, Beyazıt ve Zeyrek'te toplanmıştır. Eyüp'te 22 değirmende 100 horos, Galata-Beşiktaş cihetinde 87 değirmende 317 horos, Anadolu kavağı'ndan Kartal'a kadar uzayan Üsküdar merkezli Anadolu yakasında da 29 değirmende 118 horos sayılmıştır. Ayrıca, Topkapı Sarayı hasbahçesinde, Değirmenderesi'nde, Beykoz Uncubaşı'nda, Unkapanı'nda, Tersane-i Âmire'de, Kasımpaşa'da, Bebek Bahçe-si'nde suyla dönen mirî (beylik) değirmenler bulunduğu görülmektedir.

1767-1802 arasında İstanbul kadısına yazılan hükümlerden ise uncu, fırıncı ve değirmencilerin sık sık iş bıraktıkları, bunun kentteki ekmek kıtlığını artırdığı, işverenlerin gerekçe olarak işçilerinin izinsiz memleketlerine gittiklerini ileri sürdükleri anlaşılmaktadır. Çıkarılan hükümlerde, İstanbul'daki fırın ve değirmenlerde çalışanların kış bahanesiyle ayrılmasının önlenmesi, izinli gidenlerin yerlerine mutlaka işçi bulunup değirmenlerin çalıştırılması istenmektedir. Bu durum ise, taşradan un sevkıyatının giderek gereksinimi karşılamadığını düşündürmektedir.

19- yy'ın ikinci yarısından başlayarak yakıt, 20. yy'da da elektrik gücüyle çalışan un değirmen ve fabrikaları kurulmakla birlikte bunlar da gereksinimi karşılayamadığından günümüze kadar İstanbul'a Anadolu ve Trakya'dan un temini sürmüştür.

Bibi. Ahmed Refik, *Onuncu Asr-ı Hicrî'de İstanbul Hayatı*, Ankara, 1987, s. 130; *Es'ar Defteri (1640 Tarihli)*, (haz. Yaşar Yücel), Ankara,

1992, s. 30, 86; Evliya, *Seyahatname*, I, 540-541; Ergin, *Vakfiye*, 27-28; (Ergin) Mecelle, I, 769 vd; BOA, Babiâli Evrak Odası, Mütferrik Defter genel S. 7440, özel S. 29, (haz. Ahmet Hezarfen); S. Aynural, "XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda İstanbul Değirmenci ve Fırıncı Esnafının Nizamları", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 81 (Aralık 1992), s. 111-122.

NECDET SAKAOĞLU

DEĞMER, ŞEFİK HÜSNÜ

(1887, *Selanik* - 7 Nisan 1959 *Manisa*) Türkiye solunun tanınmış siyaset adamı. İstanbul işçi hareketinin uzun dönemler en önemli adlarından biri oldu. Sor-bonne'da tıp öğrenimi yaptı. Siyasetle tanışması Paris'teki Jön Türklerle başladı. 1907 Paris Kongresi'ne öğrencileri temsi-len

katıldı. Orada, ünlü Fransız sosyalisti Jean Jaures'in söylevlerinden ve eylemlerinden etkilendi. Nöroloji ihtisasını tamamladıktan sonra yurda döndüğünde, önce İstanbul Hilal-i Ahmer Cemiye-ti'nde (Kızılay) çalıştı, I. Dünya Savaşı çıkınca cephelerde tabip olarak görev aldı. Savaştan sonra İstanbul'un çeşitli sol gruplarıyla temas içinde oldu. Almanya' dan yurda henüz dönmüş bulunan ve Spartakistler diye bilinen Kurtuluş grubuyla aynı adlı dergiyi çıkarmaya başladı. Gene onlarla birlikte İstanbul'da Tür-

Şefik Hüsnü

Gözlem

Yayıncılık

Arşivi

DELİBAŞ, CEMAL REFİK

20

21

DEMİRYOLLARI

Muhsin Demironat

Rebii Baraz koleksiyonu, 1984

zel Sanatlar Akademisi'nin Türk Süsleme Sanatları Bölümü'nü bitirdi. Muallim Mektebi'nde Şevket Dağ'dan(->), Güzel Sanatlar Akademisi'nde de İsmail Hakkı Altun-bezer(->), Necmeddin Okyay(->), Kâmil Akdik(->)) gibi zamanının klasik Türk sanatlarındaki üstatlarından ders aldı ve genç yaşta hoca olarak aralarına katıldı. Demironat, 1966'ya kadar, Güzel Sanatlar Akademisi'nde öğretim üyesi olarak görev yaptı. 1966'da ihyasına karar verilen Yıldız Porselen Fabrikası'nın müdürlüğüne getirildi. Emekliye ayrıldığı 1972'ye kadar var gücüyle bu müessesenin yenilenip gelişmesine çalıştı. Zevkle seyrettiğimiz yıldız porselen eserleri onun hummalı çalışmalarının mahsulüdür.

kiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası'nı kurdu (1919).

Komintern'in II. Kongresi'nin ardından 8 Eylül'de Baku'da toplanan Doğu Halkları Kumltayı'na Türkiye'den başlıca iki grup katılmıştı. Bunlardan birisi Ankara-Anadolu grubu, diğeri ise Şefik Hüsnü ve Etem Nejad gibi isimlerin önde olduğu (istanbul grubu ya da İstanbul TKP olarak da adlandırılan) Türkiye İşçi Çiftçi Sosyalist Fırkası idi.

Anadolu ve İstanbul grupları Baku'da buluştuktan sonra 10 Eylül 1920'de Baku'da "Birinci ve Umumi Türk Komünistleri Kongresi" toplandı ve iki grup Türkiye Komünist Partisi (TKP) adıyla, en azından biçimsel olarak birleşti. Dr. Şefik Hüsnü ise, bu dönem boyunca hep İstanbul'da kaldı; İstanbul grubunun sözcüsü olarak *Aydınlık* (-*) adlı dergiyi, 1 Haziran 1921'den itibaren yayımlamaya başladı. Sonraki yıllarda parti

liderliğine getirildi ve bütün tartışmalara rağmen ölünceye değin 35 yılı aşkın süreyle bu unvanını korudu.

Dr. Şefik Hüsnü, o yıllarda *Aydınlık* m yamsıra *Orak-Çekiç*, *Vazife* gibi dergileri de çıkardı, Komünist Enternasyo-nal'de partisini temsil etti, icra komitesinde çeşitli görevler aldı, kuruluşun yayın organlarında çeşitli makaleler yayımladı. İstanbul'da sendikal hareketin toparlanıp birleşmesi için *Aydınlık* çevresiyle birlikte yoğun çaba gösterdi (bak. işçi örgütlenmesi).

1923'te tutuklanıp serbest bırakıldıktan sonra, 1925'te İstiklal Mahkemeleri tarafından gıyapta 14 yıl hapse mahkûm edildi. 1939'a değin Fransa, Almanya ve Sovyetler Birliği'nde kaldı. Naziler iktidara geldiklerinde düzenledikleri Reich-stağ yangım komplosunda Bulgaristanlı Giorgi Dimitrov'la birlikte tutuklandı, 6 ay kadar hapis yattı.

1939'da II. Dünya Savaşı çıkınca, yeniden yedek subay olarak askere alındı, 1941'e kadar askeri hekim olarak çalıştı. Savaş boyunca, Türkiye'nin savaş dönemi politikaları üzerine bazı yazılar yayımladı, ülkenin III. Reich'a ve Mihver Devletleri'ne karşı Müttefikler'in yanında saf tutmasını savundu.

1946'da çokpartili hayata geçildiğinde İstanbul'da Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi'ni kurdu, ama parti kısa süre içinde kapatıldı, yöneticileri ve üyeleri tutuklandı. Dr. Şefik Hüsnü başkan sıfatıyla 5 yıl hüküm giydi. 1950'de çıkan genel af yasasıyla tahliye olduysa da, 1 yıl sonra bu kez Türkiye Komünist Partisi tevkifatında hapsedildi, 1956'daki kısmi afla birlikte Manisa'da sürgüne gönderildi ve 3 yıl sonra sürgünde öldü.

İSTANBUL

DELİBAŞ, CEMAL REFİK

(1904, Şebinkarahisar - 1 Ekim 1959, istanbul) Gazeteci.

Tokat İdadisi'nde okurken hikâyeler kaleme alarak yazı hayatına başladı. 1927' de *Milliyet* ve onun akşam nüshası olan *Politika* gazetelerinde polis ve adliye mu-

habiri olarak Babîâli'ye adım attı. Seçtiği alan sebebiyle sokaktaki adamın sorunlarını çok iyi inceledi. Bir süre sonra *Akşam* gazetesine geçti. 1933'ten itibaren "İstanbul Hayatı" başlıklı günlük fıkralar, "Mahkemeler" başlığı altında mahkeme koridorlarında rastlanan olayları içeren röportajlar ve mizahi diyaloglar yazmaya başladı. Bu röportajların kahramanı olarak sunduğu "Kasketli Delikanlı" tipinin çok tutulması üzerine diğer gazeteler de onu taklit ettiler. *Akşam* gazetesinden ayrıldığı 1957'ye kadar süren bu yazıları o dönemin İstanbul yaşamı için önemli bir kaynaktır. Bazı kısımları kitap halinde de yayımlanmıştır. 1942'de çıkarmaya başladığı *Olay* adlı edebi bir dergiyi 3 yıl yaşatabilmiştir.

DELLA SUDDA, FRANCESCO

bak. FAİK PAŞA

DELLA SUDDA, GIORGIO

bak. FAİK PAŞA

DEMİRAĞ, NURİ

(1884, Divriği - 14 Kasım 1957, İstanbul) İşadamı ve siyasetçi. Mühürdarza-de Nuri Bey olarak da tanınmıştır.

İstanbul'da yerli sanayiinin öncülerin-dendir. Yeşilköy'de sivil havacılık çalışmalarını başlatmış, Beşiktaş'ta uçak montaj tesisleri kurmuştur. Jöntürk, Türk Zaferi, Hayırlızade sigara kâğıdı imalathaneleri, Nurkalem kurşunkalem fabrikası da onundur. Sarayburnu-Salacak arası için bir boğaz köprüsü projesi hazırlatmıştır.

Demirağ, rüştiye öğreniminden sonra bankacılığa girdi. 19H'de İstanbul'a atandı. Hasköy Malmüdürlüğü'nde görev yaptı. Beyoğlu varidat memuru iken Taksim Kışlası ile Talimhane'nin bir Fransız Şir-keti'ne satılmaması için çaba gösterdi. Maliye Mekteb-i Âlisi'nde, Darülfünun Edebiyat Şubesi'nde okudu. Maliye müfettişi oldu. I. Dünya Savaşı yıllarında (1914-1918) İstanbul'daki yolsuzluklarla uğraştı. 1919'da Tatavla'da (Kurtuluş) denetimde iken yerli Rumlardan yönelen hakaretlere bir tepki olarak kamu görevinden istifa etti.

Milli Kalkınma

Partisi'nin

kurulduğu

yıllarda Nuri

Demirağ

(sağda), Rıza

Tevfik

Bölükbaşı

(ortada) ve

Neyzen

Tevfik'le.

Necdet Sakaoğlu

koleksiyonu

56 altın (252 lira) sermaye ile iş hayatına atıldı. Sarma sigara kâğıdı piyasasına sermaye yatıran ilk Türk oldu. Türk Zaferi sigara kâğıdı imalathanesini Tahta-kale'de açtı. 1920'de Mühürdarzade Kantariye

İthalat-İhracat Tütün Gümrüğü Şir-keti'ni kurdu. Cumhuriyetin ilk yıllarında müteahhitliğe yöneldi. İkinci TBMM binasını (1923-1925) yaptı. Kardeşi Naci De-mirağ'la birlikte ilk Türk demiryolu müteahhidi olarak ünlendi. Samsun-Sivas, Fevzipaşa-Diyarbakır, Sivas-Erzurum, Ir-mak-Filyos hatlarında toplam 1.012 km demiryolu döşedi. Ayrıca iki kardeş Bursa Merinos, İzmit Seka, Sivas Çimento, Karabük Demirçelik fabrikalarını, İstanbul Hal binasını, Ankara'daki çeşitli bakanlık binaları ile büyük kamu tesislerini yaptılar.

N. Demirağ, 1936'da 11.000.000 TL gibi bir servetle Türkiye'nin en büyük kişisel sermayesinin temsilcisi oldu. O yıl yepyeni bir alana yönelerek sivil havacılık çalışmalarını başlattı. Beşiktaş'ta bir "tayyare atölyesi", Divriği'de de bir "gök okulu" yapımını gerçekleştirdi. Türk Hava Kurumu için okul tipi ilk yerli uçakları ve planörleri imal etti. 1938'de Yeşilköy'de Elmas Paşa Çiftliği'ni satın aldı. 1.559 dönümlük bir araziye tesviye ettirerek günümüzdeki hava meydanlarının temellerini attı. Buraya verilen ilk isim "Nuri Demirağ Gök Stadyumu"dur. Yaptırdığı hangar, atölye ve okulda sivil havacılık eğitimi, uçuş, onarım ve bakım çalışmaları başlatıldı. İstanbul basını bu girişimle yakından ilgilendi. Yüksek Mühendis Mektebi'nde bir Tayyarecilik Şubesi açıldı. Berlin Mühendis Mektebi'nin aerodinamik programı uygulamaya konuldu. 1940'ta Yeşilköy'de gençler için uçuş kursları düzenlendi. Burada da bir Nuri Demirağ Gök Okulu inşa edildi. Bu okulda Türkiye'nin ilk sivil pilotları yetişmiştir. Yeşilköy havacılık tesisleri 17 Ağustos 1941'de büyük bir törenle açıldı. II. Dünya Savaşı'nın kritik bir dönemindeki bu açılış dünya kamuoyunu da ilgilendirdi. İzleyen yıllarda havacılık bayramları gelenek oldu.

Satın aldığı Paşalimanı'ndaki Hüseyin Avni Paşa Korusu'nda dut ağacı ziraatı-

nı başlatan N. Demirağ'ın amacı paraşüt imali için ipek elde etmektir. 1942'de Beşiktaş'ta Barbaros ve Preveze Zaferi Yıldönümü törenlerini düzenletti. Gençliği ulusal duygularla yetiştirmeye yönelik programında "işretten, oyundan, iffetsizlikten, eğrilikten, tembellikten, zulmetmekten uzak durmak" temel ilkelerdi. Gök Okulu'nda da bu ilkeler temeldi. Uçak filoları, törenlerde gösteri uçuşları yaparlarken bu ilkelerin yazılı olduğu bildiriler atmaktaydı.

1943'te Türk Hava Kurumu ile N. Demirağ arasında, uçak bedellerinin ödenmemesinden kaynaklanan uyuşmazlık, u-zun zaman süren bir davaya dönüştü. İstanbul basını "Türkçü, milliyetçi, vatanperver" N. Demirağ'ı destekledi. Kimi zaman onun için "Büyük Kalpli Vatandaş" vb manşetler atıldı. 1944'te Beşiktaş'taki uçak fabrikasında 6 kişilik Nü. D. 38 tipi, 2.200 devirli, 160 beygircücünde, çift motorlu, madeni gövdeli yolcu uçakları yapılmaya başlandı. N. Demirağ bu uçakla 26 Mayıs 1944'te Ankara'ya uçtu. Fakat Türk Hava Kurumu gibi, Devlet Hava Yolları da bu uçağa ilgi göstermedi. N. Demirağ için iflas olasılığı ortaya çıktı. Cumhurbaşkanı İnönü'ye yazdığı mektuplardan

da bir sonuç alamadı. Kamunun destek olmak yerine köstek olması karşısında işlerini tasfiyeye yönelip siyaset yaşamına girdi. 18 Temmuz 1945'te Milli Kalkınma Partisi'ni kurdu. Örgütünü güçlendirmek için sık sık şölenler verdi. Bu yüzden partisine "Kuzu Partisi" denildi. Hür teşebbüsü ve İslam birliğini savunan Milli Kalkınma Partisi, önemli bir varlık göstermeden 1958'de dağılmıştır.

N. Demirağ'ın bir ideali Boğaz'a köprü kurmaktı. Bunu Türk mühendis ve işçileriyle başarmayı tasarlıyordu. Hazırlattığı projeye göre Sarayburnu-Salacak a-rasında yapılacak köprünün 1.600 m'si deniz üstünde, 960 m'si karada olacak, 701 m'lik bölümü asma köprü tekniğiyle kurulacaktı. Köprünün denizden yüksekliği 53 m, genişliği 20,73 m öngörülmüş, üzerinde yaya yolları tramvay ve tren hatları da düşünülmüştü.

1954 genel seçimlerinde DP listesinden bağımsız İstanbul milletvekili olan N. Demirağ 1957'de öldü ve Zincirlikuyu Mezarlığı'na gömüldü.

Bibi. Ziya Şakir, *Nuri Demirağ Kimdir?*, ist., 1947; Güngör, "Yeşilköy'de Hususi Bir Tayyare Sahası", *Cumhuriyet*, 1 Birinciteşrin 1935, s. 5; B. Cilasun, "Millî Havacılığın Uyanışı", *Yenisabah*, 8 Temmuz 1941; "Hava Sanayimizde Hayırlı Bir Adım", *Tasviri Efkar*, 18 Ağustos 1941; N. Demirağ, *Nuri Demirağ ve Türk Gençliğine Öğütlen*; N. Deliorman, *Nuri Demirağ'ın Hayat ve Mücadeleleri*, İst. 1957; N. Sakaoğlu "Sarma Sigara Kapaklarının Renkli Dünyası", *Skylife*, 5/93, (1993).

NECDET SAKAOĞLU

DEMİRONAT, MUHSİN

(1907, Sinop - 27 Haziran 1983, İstanbul) Tezhip sanatçısı.

1922'de Üsküdar Sultanisi'ni, 1928'de de İstanbul Muallim Mektebi'ni bitirdi. Bir süre öğretmenlik yaptı. 1937'de Gü-

Yarım asrı aşan sanat hayatında yaptığı eserler ve çizdiği desenler günümüz sanatkârlarınca incelenmekte ve yeni uygulama alanlarında rehberlik etmektedir.

Demironat, tezhip sanatında yalnız yakın geçmişin değil, bütün devirlerin en iyilerinden biriydi. O, araştırmacı ruh enginliği ile, birbirine benzemeyen yüzlerce eser vermiştir. Bu eserlerindeki ortak yön ise, büyük bir sabır ve titizlikle âdeti iğneyle kuyu kazarcasma ortaya koyduğu usta, zarif ve zevkli çalışmadır.

Demironat müzehhipliğinin yamsıra lake cilt, minecilik, Edirnekâri neccarlık, savat işi, çinicilik gibi sanat dallarında da eser vermiştir.

İibli. M. U. Derman, "Kaybettiğimiz Muzeh-hip Muhsin Demironat", *Lâle*, S. 2 (1984); M. Sertoğlu, "Yarım Yüzyıldan Beri Eser Veren Bir Sanatçı", *Hayat*, S. 46 (1977); Rado, *Hattatlar*, 273.

M. ZEKİ KUŞOĞLU

DEMİRYOLLARI

İstanbul, Anadolu'nun bütün bölgelerine ve Avrupa ülkelerine Anadolu yakasında Haydarpaşa, Rumeli tarafında ise Sirkeci garlarından kalkan trenlerle bağlıdır (bak. Haydarpaşa Garı; Sirkeci Garı). Türkiye' de ilk demiryolu 1856'da bir İngiliz şirketine verilen imtiyazla İzmir-Aydın arasında yapılmaya başlanmış, yolun ilk bölümü 1860'ta açılmıştır. Ancak İstanbul'a demiryolu yapımı ve şehrin Anadolu ve Avrupa'ya demiryolu ile bağlanması bu tarihten oldukça sonraya rastlar. Bu konuda ilk önemli adım, yenilikçi ve modernleşme yanlısı Padişah Abdülaziz döneminde (1861-1876) atılmış, İstanbul'un Edirne'ye ve Avrupa'ya bağlantısını sağlayacak Şark Demiryolları'nın yapım imtiyazı 1869'da Baron Hirsch'in şirketine verilmiştir. Abdülaziz'in demiryollarını tutkuyla istediği, hattâ şimdiki Sirkeci Ga-

Sirkeci Garı'ndan başlayarak İstanbul'un Avrupa'yla bağlantısını sağlayan demiryolu bir süre sahil yolunu izler. *Gürol Kara/TETJV Arşivi*

DENİZ ABDAL MESCİDİ

22

DENİZ FENERLERİ

rı'ndan başlayarak bir süre sahil boyunca giden yolun yapımı sırasında, Topkapı Sarayı çevresindeki köşklerin ve tarihi eserlerin yıkılması gündeme geldiğinde, bu konudaki tereddüt ve itirazlara karşı padişahın "Gececek olan şömendöferse, geçsin de isterse göğsümden geçsin" yollu sözler söylediği nakledilir.

Şark Demiryolları'nın milli sınırlar i-çinde kalan 337 km'lik İstanbul-Edirne ve Kırklareli-Alpullu kesimleri 1888'de bitirilerek işletmeye açılmış, böylece İstanbul şehri, demiryoluyla Avrupa'ya bağlandığı gibi, aynı zamanda şehrin Avrupa yakasındaki ilk banliyö hattı da kurulmuştur (bak. banliyö trenleri). Anadolu yakasında Haydarpaşa-İzmit hattının yapımına yine Abdülaziz döneminde devlet eliyle başlanmış; 91 km'lik bu hat 1873'te bitirilmiş; hattın İstanbul'u tüm Anadolu'ya ve Bağdat'a bağlayacak olan ana bölümünün yapımı önce bir İngiliz şirketine, daha sonra da Alman sermayesine verilmiştir. Böylece İstanbul 1873'te İzmit'e, 1890'larda da Ankara'ya, 20. yy'm başında İç Anadolu'ya, Kuzey ve Doğu Anadolu'ya demiryollarıyla bağlanmıştır. Günümüzde demiryollarının önemi, karayolları ve kara taşımacılığının hızlı gelişmesi nedeniyle bir ölçüde gerilemiş-se de, İstanbul'un gerek banliyö gerekse uzak mesafe demiryolu ağı bağlantısı, yolcu ve yük taşımacılığında önemini korumaktadır. Mevcut iki gardan, her gün Türkiye'nin ve çevre ülkelerin çeşitli kentlerine yolcu trenleri, yük trenleri, özel trenler, hizmet trenleri ve banliyö trenleri olmak üzere çeşitli trenler kalkmakta ve varmaktadır.

Günümüzde filmlere, romanlara ve geçmişe özlemle yüklü özel gezilere konu o-lan ünlü Şark Ekspresi(O) İstanbul'da demiryolu dendiğinde hemen akla gelen güzel anılar arasındadır. Yine Haydarpaşa Garı'ndan kalkan

Ankara ve Anadolu trenlerinde, özellikle de İstanbul'un Ankara'ya ve Anadolu'ya bağlantısında demiryolunun hemen hemen tek seçenek olduğu 1920-1950 döneminde, ünlü siyaset adamlarının, sanatçıların, yazarların bu trenlerde geçmiş çeşitli anıları dönemin yaşamının renkli sayfalarıdır.

İSTANBUL

DENİZ ABDAL MESCİDİ VE TEKKESİ

Fatih İlçesi'nde, Şehremini'de, Deniz Abdal Mahallesi'nde, Millet Caddesi ile Deniz Abdal Camii Sokağı'nın kavşağında bulunmaktaydı.

Mescidin inşa tarihi tespit edilememekte, banisinin kimliği hususunda da kaynaklarda çelişkili bilgiler yer almaktadır. *Hadîka'da* yapının mimar İlyas bin Abdullah (ö. 1551) tarafından inşa ettirildiği belirtilmekte ancak inşa tarihi verilmemektedir. Diğer taraftan 953/1546 tarihli *Tahrir Defteri'ndeki* kayıtlardan söz konusu mescidin Mimar Suca adında bir şahıs tarafından yaptırıldığı, çevresinde de mescidin adını taşıyan bir mahallenin

(Mahalle-i Mescid-i Mimar Suca) oluştuğu, *zamanla* gerek mescidin gerekse de mahallenin, yapının yakınında gömülü olan ve II. Mehmed (Fatih) dönemi velilerinden olduğu rivayet edilen Deniz Abdal'ın adıyla tanınmaya başladığı anlaşılmaktadır. Nitekim mescit girişinin üzerinde bulunduğu bilinen, II. Abdülhamid' in 1313/1895 tarihli yenileme kitabesinde de yapının ilk banisi Mimar Şücaed-din olarak kaydedilmektedir.

Tahrir Defteri'nde de mescidin inşa tarihini aydınlatacak vakfiye özeti ve tarihi görülmemekte ancak çeşitli şahıslar tarafından Mimar Suca Mescidi'nde hatim, aşır ve cüz okunması için yapılmış vakıfların en eski tarihli (vakf-ı Mah-dume Hatun binti Mustafa, 905 Receb/ 1500 Şubat) mescidin 16. yy'dan önce inşa edilmiş olduğunu kanıtlamaktadır. Ayrıca burada adı geçen vakıf sahipleri arasında İlyas bin Abdullah adında bir şahsın da zikredilmesi, muhtemelen *Hadîka'daki* yanılmanın kaynağını oluşturması bakımından dikkat çekicidir.

Mescidin *zaman* içinde geçirdiği bütün aşamalar bilinmemekte ancak *Hadî-ka'da* mevkufat halifesi Ahmed Efendi adında bir hayır sahibinin yapıyı, minber koydurmak suretiyle camiye dönüştürdüğü, mescit kapısı üzerindeki manzum kitabede yapının 1313/1895'te II. Abdülhamid tarafından yenilendiği, avlu kapısı üzerinde yer alan 1343/1924 tarihli manzum kitabede de, bu yapıda, Burhan ve Kemâleddin adındaki şahıslar tarafından Halvetîliğin Uşşakî koluna bağlı bir tekkenin (Deniz Abdal Velî Dergâhı) tesis edildiği belirtilmektedir, istanbul tekkelerinin dökümünü içeren kaynakların hiçbirisinde adı geçmeyen bu tekke bir yıl kadar faaliyet gösterdikten sonra 1925'te kapatılmış, aynı *zamanda* tekkenin tevhidhanesi olarak kullanılan mescit 1956'da,

Millet Caddesi'nin genişletilmesi sırasında yıktırılmış, haziredeki mezar taşları Eyüp'te bulunan Afife Hatun Tekkesi'nin yanına taşınmıştır.

Avlu kapısı iki yandan "mozayik" tabir edilen mıcırlı betondan mamul, kare kesitli dikmelerle kuşatılmış, dikmeleri birleştiren lento ile bunun üzerindeki yu-

**Deniz Abdal
Mescidi ve
Tekkesi,
1940**

IAM Encümen Arşivi

varlak kemerin arasına 1343/1924 tarihli tekke kitabesi yerleştirilmiştir.

Ahşap çatılı, basit bir yapı olan Deniz Abdal Mescidi kareye yakın dikdörtgen planlı ve kagir duvarlı bir harim bölümü ile enine dikdörtgen planlı ve ahşap duvarlarla çevrili bir son cemaat yerinden meydana gelir. Harim duvarları moloz taşla örülmüş, cadde üzerindeki doğu duvarında örgü, iki sıralı tuğla hatıllarla takviye edilmiştir. Son cemaat yeri ile harimin kuzey duvarlarında mihrap ekseninde birer kapı, harimin doğu ve batı duvarlarında üçer, kuzey ve güney duvarlarında da ikişer pencere yer almaktadır. Tuğla örgülü basık kemerlerle donatılmış olan pencereler dışarıdan dikdörtgen açıklıklı ahşap pervazlarla çerçevelenmiştir. Yarım daire planlı mihrap nişi bir duvar payesi ile arkadan takviye edilmiştir. Harimin kuzey duvarının önünde, kare kesitli ahşap dikmelerin sınırladığı iki katlı mahfiller uzanır. Son cemaat yerinin üstüne, fevkani mahfille bağlantılı odalar yerleştirilmiştir. Sıradan bir görünüme sahip olan ahşap minberin köşk kısmında dekupaj tekniği ile meydana getirilmiş basit süslemeler vardır. Harim ile son cemaat yerinin sınırında, batıda tuğla örgülü ve üzeri sıvalı bodur minare yükselir. Silindir gövdeli minarenin şerefesi basit demir parmaklıklarla sınırlandırılmış, kesiti gövdeye oranla daha küçük tutulmuş olan ve yukarıya doğru hafifçe daralan petek kısmı kurşun kaplı bir soğan kubbecikle taçlandırılmıştır. **Bibi.** Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri*, 364; Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 112-113; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi*, I, 44-45, no. 215; Öz, *İstanbul Camileri*, I, 48; H. Göktürk, "Denizabdal Mescidi", *İSTA*, VIII, 4395-4396; F. Ayanoğlu, "İstanbul'da Yola Kalbedilen Cami Vesaire", *VD*, VIII (1969), 330; Unsal, *Eski Eser Kaybı*, 12; *Fatih Camileri*, 86.

M. BAHA TANMAN

DENİZ ASTSUBAY HAZIRLAMA OKULU

Beylerbeyi'nde yer alan askeri okul. Lise seviyesinde 3 yıl süreli bir meslek okuludur. Bu okulu bitirenler, Derince ve Karamürsel'de bulunan

Deniz Astsubay Sınıf Okulları'ndan birinde 1 yıl daha eğitim görüp deniz astsubayı olarak, Deniz Kuvvetleri Komutanlığı'nın çeşitli birimlerinde görev alırlar.

Okulun geçmişi 1890'a kadar uzanmaktadır. O zamanki deyimle gedikli (astsubay) ihtiyacı, okulun kuruluşundan önce, tersane ve donanmada tecrübe kazanmış erlerden karşılanıyor, bunlar sınavla gedikli sınıfına dahil ediliyorlardı. Okulun kuruluşuna Amiral Bozcaadalı Hasan Hüsnü Paşa'nın bahriye nazın olduğu 1890'da karar verildi. Hazırlanan nizamnamesine göre öğrenciler, en fazla 15 yaşında ve mutlaka İstanbul halkından olacaktı. Bunlar 1 yıl İstanbul'daki eğitim gemisinde,

4 yıl da diğer gemilerde teorik ve pratik eğitime tabi tutulduktan sonra porsun, işaretçi, serdümen vb dallara *ayrılacak* ve onbaşı rütbesi verilecekti, 1 yıl onbaşı, 1 yıl çavuş, 1 yıl da bölük emini olarak hizmet edenler -sınavda başarılı oldukları takdirde- "salis" rütbesiyle gedikli sınıfına dahil edileceklerdi. Sınavla yapılan rütbe terfileri için hizmet süreleri gedikli salislikte 4 yıl, gedikli sanilikte

5 yıldır. Gedikli evvel rütbesinde üstün başarı gösterenlere mükâfat olarak Bahriye Nezareti'nin tensibiyle başgedikli rütbesi verilecekti.

İlk gedikli okulu 15 Haziran 1890'da Selimiye Fırkateyni'nde, Binbaşı Şakir Bey komutasında eğitime başladı. Ayrıca öğrencilere top, tüfek, arma ve kürek talimleri de yaptırıldı.

Zaman içinde nizam ve şekli bozulan deniz gedikli sınıfı, II. Meşrutiyet öncesinde, bir kısım gedikliler de mülazım ve yüzbaşı rütbeleriyle subay sınıfına geçirilmek suretiyle lağvedilmiştir. 1908'den sonra, her *alanda* olduğu gibi, Deniz Kuvvetleri'nde düşünülen yenilikler arasında, deniz gedikli sınıfının yeniden teşkiline teşebbüs edilmiştir. Bahriye Nezareti'nce, denizcilikteki gelişmeleri ve eğitim programlarını incelemek üzere İngiltere'ye gönderilmiş olan Mk. Kd. Yzb. İbrahim Aşkî (Tanık) 1909'da Tedrisat-ı Bahriye müdürlüğüne getirilmiş ve onun bu konuda sunduğu rapor üzerine, "Süfen-i Hümayunda Gedikli Sınıfının Suret-i Teşkilıyla Usul-ı Terfi ve Terakkileri Hakkında Kanun" *hazırlanarak* 14 Temmuz 1913'te yürürlüğe konulmuştur. Bunu takiben 30 Aralık 1915 tarihli "Makine Çırakları Nizamnamesi" ile Muin-i Zafer gemisinde "Makine Gedikli Mektebi", 3 Şubat 1916 tarihli "Gemici Çırakları Nizamnamesi" ile de İclaliye gemisinde "Güverte Gedikli Mektebi" eğitime başlamıştır. Eğitim süresi makine

çırakları için ilk 3 yılı okul gemisinde olmak üzere, 5 yıl 4 ay; gemici çırakları için ilk 2 yılı okul gemisinde olmak üzere 4 yıl 4 ay olarak belirlenmiştir. I. Dünya Savaşı'nı (1914-1918) izleyen yıllarda bu okulların faaliyetleri de bir duraklama geçirmiştir. Cum-huriyet'in ilanından sonra deniz gedikli sınıfı yeniden ele alınmış, 1924'te Kasımpaşa'da Havuzlar Kapısı'nda bulunan binada "Gemici Gençler Mektebi" eğitim faaliyetlerine başlamıştır. 1925'te şimdiki Deniz Hastanesi binasına taşınan okulda

eğitim süresi 3 yıldır. 9 Nisan 1927 tarihinde yayımlanan "Gedikli Küçük Zabit Menbalarına Dair Kanun" ile, okulun adı "Deniz Gedikli Küçük Zabit İhbari Mektebi" olmuş, eski gemici ve makineci çırak okulları lağvedilmiştir. 5 Ağustos 1930 tarihinde Gölcük'teki Turgut Reis zırhlısına nakledilen okul, 1933-1934 öğretim yılından itibaren "Deniz Gedikli Erbaş Hazırlama Ortaokulu" adını almış, 1935'te tekrar İstanbul'a, Kasımpaşa'daki eski Bahriye Nezareti binasına(->) taşınmıştır. 27 Mayıs 1941'de diğer deniz okullarıyla birlikte Mersin'e nakledilen okul, 30 Eylül 1946'da tekrar İstanbul'a dönmüş, Kasımpaşa'daki eski binasına yerleşmiştir. *Zaman* içinde bu, bina ihtiyacı karşılayamaz duruma gelmiştir. Deniz Kuvvetleri Komutanlığı'nca, Boğaz'da Beylerbeyi Sarayı'na bitişik, önceden "bende-gân daireleri" olan binalar, çeşitli tadil ve ilavelerle bugünkü hale getirilerek okula tahsis edilmiş, 1 Ekim 1952 tarihinden itibaren eğitim faaliyetlerine burada devam edilmiştir. Bu arada 2 Temmuz 1951'de kabul edilen 5802 sayılı Astsubay Kanunu ile, "gedikli" tabiri "astsubay" ile değiştirildiğinden, okulun adı da "Deniz Astsubay Hazırlama Ortaokulu" olmuştur. Aynı kanunla, astsubay olabilmek için ortaokuldan sonra iki yıl astsubay sınıf okulu tahsili mecburiyeti konulduğundan, öğrencilerin sınıf okullarındaki eğitimi layıkıyla ve kolayca kav-rayabilmeleri amacıyla 1 Eylül 1954 tarihinden itibaren eğitim süresi 4 yıla çıkarılmıştır. Astsubay statüsü, 27 Temmuz 1967 tarih ve 926 sayılı TSK Personel Kanunu'yla son şeklini almış, bunu takiben okulun adı 1971-1972 öğretim yılından itibaren "Deniz Astsubay Hazırlama Okulu" olarak değiştirilmiş ve eğitim süresi 3 yıla indirilmiştir. Kuruluşundan bu yana, yetiştirdiği binlerce teknik elemanla Türk denizciliğinin gelişmesine katkıda bulunmuştur.

KENAN SAYACI

DENİZ FENERLERİ

İstanbul'u çevreleyen denizlerin, İstanbul Boğazı ve Marmara Denizi kesiminde gerekli noktalarda bulunan, geceleri deniz trafiğinin sağlıklı ve emniyetli yapılabilmesini sağlayan ışıklık noktalar.

Bizans döneminde de Boğaz'ın girişinde, Adalar çevresinde ve değişik noktalarda deniz fenerleri olduğu bilinmektedir. Daha sonra, Osmanlı döneminde, Boğaz'ın ve Marmara'nın özel olarak tehlike arz eden yerlerine fenerler konulmuş; 19. yy'm ortalarında Türkiye sularındaki

bütün fenerlerin yönetimi, yapım ve bakımı "Fener İdaresi" adını taşıyan bir Fransız şirketine verilmiş; Cumhuriyet'ten sonra tümü devletleştirilmiştir.

İstanbul'un en eski deniz fenerleri Rumeli Feneri, Ahırkapı Feneri, Kız Kulesi Feneri, Fenerbahçe Feneri'dir.

Karadeniz'den Boğaz'a, oradan Marmara Denizi'ne giren gemiler, Boğaz'ın başlangıç mevkiinden itibaren, önce 41° 13,1 N enlem, 49° 09,4 E boylam noktasında,

Anadolu Feneri(->); karşısında 41° 14,1 N enlem, 29° 06,8 E boylam noktasındaki Rumeli Feneri(->) ile karşılaşırlar. Anadolu Feneri denizden 75 m yükseklikte, yuvarlak beyaz bir kule olup gece iyi görüş koşullarında 20 deniz mili mesafeden görülebilen gardiyanlı bir fenerdir. Bu fenerin tam karşı sahilinde, semte ismini veren Rumeli Feneri görülür. 12 saniyede iki gruplu şimşek gösteren Fi 2 bir fenerdir. Gece normal görüş koşullarında 18 deniz mili mesafeden görülebilir. Bu fener ayrıca 20 saniyede bir çalan sis düdüğü ile donatılmış olup sisli havalarda gemilere yön belirler.

İstanbul Boğazı, ayrıca, gemilere kolaylık sağlamak açısından Karadeniz'den giriş yaparken, Rumeli sahilinde yeşil, Anadolu sahilinde ise kırmızı renkli fenerlerle donatılmıştır. Bu fenerler Boğaz geçişi yapan gemilere, mevkillerini belirlemek ve emniyetle seyretmek için rehberlik *yapar*.

Boğaz'ın Rumeli yakasında Rumeli Fe-neri'nden sonra sıralanan yeşil fenerler, Çalıburnu Feneri (Fi 3, üç yeşil şimşek gösteren bir fener); Rumelikavağı önlerindeki sığlığa yerleştirilmiş olan Dikili Kaya (Poyraz Kaya) Feneri (Fi 2, yeşil iki şimşek gösterir); Boğaz'dan daha güneye doğru inildiğinde Büyükdere Koyu'ndaki (Fi G, üç saniyede bir yeşil şimşek gösteren) fener; onu geçince Kireçburnu'nda-ki (Fi 3, üç gruplu yeşil şimşek gösteren) fener, daha sonra Yeniköy sığlık feneridir. Bu fener çabuk şimşekli beyaz bir fenerdir.

Biraz daha güneye inince İstinye Bur-nu'ndaki iki şimşekli (Fi 2) yeşil fener görülür. İstinye Feneri'nden sonra Bal-talimanı Feneri (yeşil Fi 3, üç şimşekli); onu takiben Rumelihisarı önündeki Akın-tıburnu Feneri (Fi, bir yeşil şimşek gösterir); daha sonra Boğaz Köprüsü ayağına yakın (Fi 2, yeşil şimşek gösteren) Defterdarburnu Feneri görülür. Rumeli sahilindeki son yeşil fener Fındıklı önündeki (Fi 3, üç yeşil şimşek gösteren) fenerdir.

Karadeniz'den İstanbul Boğazı'na girişte, Anadolu yakasındaki Anadolu Feneri'nden sonra kırmızı sahil fenerleri sıralanır.

Bunlar sırası ile, Filburnu Feneri (Fi 3, üç şimşek gösterir); yine daha güneye inildikçe Anadolukavağı Feneri'dir (Fi 3, üç kırmızı şimşek gösterir ve 15 saniye de bir çakar). Büyükdere'ye gelindiğinde, Umur bankını işaretleyen, beyaz renkli çabuk şimşekli fenerlerden sonra 10 saniyede

iki kırmızı şimşek gösteren (Fi 2) Selviburnu Feneri gelir. Bu fenerden sonra gelen Beykoz Koyu'nun doğu kesimindeki Gümüşsüyü Feneri 3 saniyede bir kırmızı şimşek gösterir. Daha güneyde 15 saniyede üç kırmızı şimşek gösteren (Fi 3) Paşabahçe Burnu Feneri gelir. Kanlıca Burnu'nda ise 10 saniyede bir iki kırmızı şimşek gösteren (Fi 2) bir fener bulunur. Bu fenerin bulunduğu mevkide ayrıca Kanlıca deniz trafik kontrolü vardır. Daha sonra 10 saniyede bir

DENİZ HAMAMLARI

24

25

DENİZ HARP OKULU

1985'te Heybeliada'daki tarihi binasından Tuzla'daki yeni ve modern tesislerine taşınan Deniz Harp Okulu, bilim dalı esasına göre 4 yıl süreli lisan eğitimi vermekte ve teknik, muharip subay yetiştirmektedir.

Mühendishane-i Bahrî-i Hümayun'

Şile Feneri

Bünyad Dinç

iki kırmızı şimşek gösteren (Fi 2) Beylerbeyi Feneri; Üsküdar'ı geçtikten sonra, Kız Kulesi kontrol merkezi ve bu mevkideki 3 saniyede bir kırmızı ve beyaz şimşek gösteren .Kız Kulesi Feneri gelir (bak. Kız Kulesi).

İstanbul'u çevreleyen denizlerin en önemli fenerlerinden birisi Ahırkapı Fe-neriC-1») diğeri ise Şile Feneri'dir.(->) Karadeniz kıyısında Şile Burnu üzerinde kurulu olan fenerin ışığı normal hava koşullarında gece 20 mil mesafeden görülebilir.

istanbul liman sınırları içinde kalan Haydarpaşa mendirek fenerleri dışında, Anadolu yakasında, Fenerbahçe Burnu'n-da (enlemi 40° 58,4 N, boyları 29° 02,1 E) Fenerbahçe Feneri(->) bulunur. Denizden 25 m yükseklikte, 12 saniyede 2 gruplu şimşek gösteren bu fener normal hava koşullarında gece 15 deniz mili mesafeden görülebilir. Tarihi eskidir ve idamlar dahil pek çok olaya sahne olmuştur. Ahırkapı Feneri ile beraber, Marmara De-nizi'nden Karadeniz'e Boğaz geçişi yapacak gemilere rehberlik eder.

İstanbul'un Rumeli sahilindeki, eski ismi ile Ayastefanos, şimdiki adı ile Yeşilköy Feneri(-+) 40° 56,6 N enlem, 28° 50,3 E boylam noktasında yer alır. Gemilerin Yeşilköy önündeki sığıltan emniyetle geçmeleri için rehberlik eder. 23 m yüksekliğinde yuvarlak beyaz kuleli, 10 saniyede bir 2 gruplu şimşek gösteren (Fi 2) bu fener, gece normal görüş koşullarında 15 deniz mili mesafeden görülebilir. Ayrıca sisli havalarda 30 saniyede bir sis düdüğü çalar.

İstanbul'un Anadolu yakasının güneydoğusunda, Adalar çevresindeki Hayır-sızada üzerinde deniz seviyesinden 83 m yükseklikte, 3 saniyede bir şimşek

gösteren, normal görüş koşullarında, gece 13 deniz mili mesafeden görülebilen bir

fener bulunur. Gardiyansız otomatik bir fenerdir.

Kınalı, Burgaz, Heybeli, Sedef adaları ve Büyükada iskelelerinde ve mendireklerindeki fenerler dikkati çeker.

Bostancı ile Adalar arasında Yıldız Kayalığı (Küçük Vortonos) ve Dilek Kayalığı (Büyük Vortonos) fenerleri bulunur. Bostancı Vapur İskelesi'nin, 1 deniz mili güneyinde bulunan Yıldız Kayalığı Feneri, buradaki sığılığı belirler. 10 saniyede bir iki şimşek gösterir. Normal hava koşullarında gece 8 deniz mili mesafeden görülebilir. Yine Bostancı Vapur İskelesi'nin 2,25 deniz mili mesafesinde ve güneyinde, Dilek Kayalığı Feneri vardır. Zaman zaman suların çekilmesi durumunda, su üstünde görülebilen döküntü kayalıklar üzerine kurulmuştur. Bu kayalıklar üzerinde daha evvelce bir manastırın bulunduğu rivayet olunur. Anadolu sahili ile Adalar arasından geçecek gemilerin, Adalar ile Dilek Kayalığı arasındaki yolu takip etmeleri, sığılıktan kurtulmak için gereklidir. Bu fener 5 saniyede bir şimşek gösterir. 6 m yüksekliğindedir ve 8 deniz mili mesafeden görülebilir.

Büyükada'nın güneyinde Büyükada' dan 1,1 deniz mili mesafede, eski adı ile Neandros şimdiki adı ile Balıkçı Adası üzerinde, denizden 31 m yükseklikte, 10 saniyede bir iki şimşek gösteren (Fi 2) ve normal hava koşullarında 9 deniz mili mesafeden görülebilen bir otomatik fener vardır.

BURHANETTİN SERİ

Kısa bir süre
öncesine kadar
varlığını
sürdüren Moda
Deniz Hamamı.
Gökhan Akçura
koleksiyonu,
fotoğraf
Ali Enis Oza

DENİZ HAMAMLARI

Sahilde, denizin üstünde, gözlerden uzak denize girilebilen dört tarafı kapalı mekân. Fransızca "bain de mer"den Türkçe' ye "hamam" olarak aktarılmıştır. Deniz banyosu dendiği de olurdu.

İstanbul sahilleri deniz hamamlarını tanımaya 19. yy'ın ortalarına doğru başladı. Reşat Ekrem Koçu 1826 ile 1850 arasında İstanbul'da üç deniz

hamamı bulunduğunu; bunlardan en eskisinin Çardak İskeleyi Deniz Hamamı olduğunu; i-kinici hamamın Salıpazarında, üçüncüsünün ise Kumkapı'da olduğunu yazar. Beşiktaş Deniz Müzesi Arşivi'nde bulunan 1263/1847 tarihli bir belgeye göre, o tarihte Haliç kıyısında iki deniz hamamı vardır. Köprünün Karaköy ayağında kurulmak istenen bir yenisine, deniz trafiğini aksatacağı gerekçesiyle izin verilmemiş, başka bir yerde kurulması istenmiştir.

Umuma açık deniz hamamlarının nerelerde yapılacağını Şehremaneti tarafından tespit edildiği, yapım ve işletme ihalelerinin bir, üç veya beş yıl için müzayede ile yapıldığı bilinmektedir. İşletmecilerin çoğu ise gayrimüslim tebaadandır. 1875 tarihli ilgili nizamnameye göre, o tarihte İstanbul'da 62 deniz hamamı bulunmaktadır. Bunlardan 34'ü erkeklere 28'i kadınlara mahsustur. Sahillerde, açık yerlerde denize girmek yasak olduğundan, yalılarda oturanlar da rıhtımlarına özel küçük deniz hamamları yaptırmışlardır.

20. yy'ın başlarına ait kaynaklar, en ö-

nemli deniz hamamlarının Yeşilköy, Bakırköy, Samatya, Yenikapı, Kumkapı, Çatladıkapı, Ahırkapı, Salıpazarı, Fındıklı, Kuruçeşme, Ortaköy, İstinye, Tarabya, Bü-yükdere, Yenimahalle, Beykoz, Paşabah-çe. Kuleli, Çengelköy, Beylerbeyi, Üsküdar, Salacak, Moda, Fenerbahçe, Caddebostan, Bostancı, Kartal, Maltepe, Pendik ve Tuzla'da bulunduğunu kaydetmektedir. Kentin yerleşmesinin gelişmesine, toplumsal yapı değişikliklerine ve bunun sonucunda açık plajların kurulmaya başlanmasına bağlı olarak deniz hamamlarının bir bölümü 20. yy'ın ilk çeyreği sonlarında ortadan kalkmış, bazıları ise uzun süreler plajların bir köşesinde kadınlar deniz hamamı olarak varlıklarını korumuştur. Fenerbahçe ve Moda deniz hamamları bunların 1950'lere ve 1960'la-ra kadar gelen örnekleridir. Boğaz kıyılarındaki bazı deniz hamamları ise, zamanla sadece yola bakan cepheleri kapalı bırakılıp deniz tarafları açılarak, kadın erkek birlikte denize girilebilen plajlara dönüştürülmüştür.

İstanbul'da denize girme kültürünün geliştiği ilk yerler olan deniz hamamları genellikle 35 metre boyunda 20 metre e-ninde; kıyıya, sığ yerlerde 5-6 metre, Boğaz sahilleri gibi akıntılı ve derin yerlerde 1-2 metre uzunlukta ahşap iskeleyle bağlı; dört tarafları kapalı ve küçük soyunma kabinleriyle çevrili; akıntılı yerlerde kurulmuşlarsa, suya dayanıklı sağlam kereste ayaklarla denizin içine çakılmış ahşap yapılarıdır. Ortada suya girilen bölümün derinliği genellikle 1,5 metreyi geçmez, bu seviyede bir ahşap kafes bulunurdu. Bazı yerlerde sadece erkeklere mahsus deniz hamamları olduğu gibi, bazı kıyılarda da kadın ve erkeklere mahsus ayrı ayrı deniz hamamları, aralarında belli bir mesafe bırakılarak yan yana kurulurdu. Kadın ve erkek deniz hamamlarının aynı sahilde bulunduğu yerlerde, bunların arasında her türlü meraklı gözü saf dışı edecek bir bekçi kayığı dolaşırdı.

Deniz hamamlarından plajlara geçilmesinin başlangıcı İstanbul'un işgal günlerine denk düşer. Bu yıllarda Beyaz Rusların bir bölümü Florya kıyılarına yerleştirilmişti. Biraz sıcaktan, biraz da bitlerden kurtulmak için denize giren Beyaz Rusları görmek için İstanbullular da akın akın Florya kıyılarına gelirlerdi. Yine Mütareke yıllarında, İngilizler de Florya'da, açıkta kadın erkek bir arada denize girmeye başlamışlardı. Böylece plajlar kurulup geliştikçe geleneksel deniz hamamları birer birer yok oldu. Son örneklerden olan Moda Deniz Hamamı da geçtiğimiz yıllarda yıkılarak tarihe karıştı.

Bibi. Adanalı Ahmed Şükrü, *(Deniz hamam-ı, envcñ^menafii) Denize Kimler Girebilir*, ist., 1322; S. M. Alus, "Eski Deniz Hamamları", *Yedigün*, No. 80/İst., 1934; "Deniz Hamamları", *İSTA*, VIII, 4438-4442; K. Şahin, "Deniz Hamamı", *İA*, IV, 155; G. Akçura, "Deniz Hamamından Plaja, Türk Usulü Deniz Banyosu", *İvır Zıvır Tarihi*, ist, 1991; G. Akçura, "Boğaziçi Plajları", *Boğaziçi Yazıları*, ist., 1993.

GÖKHAN AKÇURA

DENİZ HAMAMINDAN PLAJA

Yaz gelince, deniz hamamları açılırdı. Onlara giderdik. Şimdi plajlara gidiyoruz.

Eskiden, şehri dilârâyı İstanbul, kamilen denizle çevrili olduğu halde, pek az deniz hamamına sahipti.

Bugün de plajlarının sayısı fazla değildir.

Deniz hamamları salaştan yapılmış kapalı yerlerdi. İçlerinde kenarlarında soyunma yerleri vardı. Sahile iskeleler ile bağlı olan bu dört köşe tahta havuzların alatlarında birer ıskara bulunurdu. Suyun en derin yeri ekseriya adam boyunu geçmezdi. Boğulmak tehlikesi yoktu. Buna mukabil çivilerden, ıskara tahtalarının sökölmesinden yaralananlar olur, etraftan "tuzlu suda bir şey olmaz" tesellisinden gayri tedavi imkânı bulunmazdı.

Hamamlarda dışarı çıkmak kadınlar için katiyyen yasaktı. Zaten yüzme bilen kadın yok gibi bir şeydi, bilenler kurbağalama veya yan yüzerler, havuz içinde dört dönerlerdi. Erkeklerden de dışarı açılanlar nadirdi. Havuzun kazıkları aralarından süzölerek veya denizin sathına kadar inen tahta perde altından dalarak geçerlerdi. Fakat tanınmış kimseler olmaları şarttı. Yoksa etraftan bağırışma-lar olur, deniz hamamcıya polis ceza yazardı.

En makbul yüzme çift kulaç, en makbul atlama çömlek kırma idi.

Kadınların saçları deniz kızları gibi uzun, erkeklerin kısa, "a la brosse" idi. Denize peştemallerle girilir, vücut mümkün olduğu kadar örtölür, nazarlardan ve güneşten saklanırdı.

Yüzme mevsimi, karpuz kabuğu suya düştüğü vakit açılırdı. Yani karpuz çıkıp da harciâlem olup çürükleri denize atıldığı zaman soğuk alıp üşümek,

sam yelinden vücudun lekelenmek tehlikesi olmadan suya girilebilirdi.

Deniz hamamlarının yanlarında birer gazino ve gazinonun gedikli müşterileri vardı. Bunlar katiyyen denize girmezler, sadece, kendilerine hamama gelenleri görebilecek yer seçerler, nargilelerini fokurdatarak, teşbihlerini çekerek birer halete duçar olurlardı. Bu sebepten, deniz hamamcıları, yanlarında akrabalarından ve pala bıyıklı kimseler olmadıkça gençleri içeri almaz, soyundurmaz-lardı, yahut gençler mahalle mahalle toplanıp gelebilirler, beraber denize girer, beraber çıkar giderlerdi.

Vücudunu güneşe verip yakmak ayıptı. Böyle yanmış bir kimsenin çingene, Kürt veya dellâk telâkki edilmek ihtimali muhakkaktı.

Gazinolarda "işret" yasaktı. Polis asayişin muhafazası namına buna müsaade etmezdi.

Deniz hamamlarının akıntılı sahillerde kurulmasına dikkat edilirdi. Bunun için her sene, hamamlar tamir edilirdi. Bazan da sular götürür, yeniden yapılırdı. Suda on beş, yirmi dakikadan fazla durulamazdı. Güneşli zamanlarda denize girilmediğinden ve havuzda hareket imkânı az olduğundan çeneler hemen birbirine vurur, dudaklar morarır, vücudun derisi kabarır ve ürpermeler başlardı.

Sahil boyunca dolaşan polis bayraklı sandallar açıkta denize girmek yasağının fiilen tatbikatını yapardı. Yakalananlar koltuklarında elbiseleri ile posta edilirdi. Bazan da polis, karadan gizlice gelir, denizdekilerin kıyıda bıraktıkları çamaşırlarını toplar, karakola yürürdü. O zaman, denizden fırlayan peşine düşer, sahil mahallelerde, peştemalli ve polisin arkasından yalvararak koşuşan bir garip çıplaklar sürüsü peyda olur, kafeslerin arkasından çığlıklar kopardı. Bir hoş zamanmış.

(...)

[Bugün] plajların ekserisi, eski deniz hamamlarının bulundukları yerlerdedir. Deniz hamamlarının bir kısmı da, mesela Kumkapı ve Moda gibi yine de mevcuttur. Bir kısmı da mesela Haliç'te Balat ve Karaağaç hamamları, Karaköy Köprüsü'ndeki çift deniz hamamı, Boğaz'daki Bebek, Beylerbeyi hamamları gibi, kaybolmuştur.

Ben deniz hamamları devrine yetiştim, bir çoklarına gittim. Bugün de plajlara gidiyorum.

Eskiden, denizde az kalındığından, deniz hamamlarının birbirlerinden semt ve müşterinin sınıf farkından gayri birbirlerinden farkları olmuyordu. Bugün vaziyet öyle değildir. Plaj bir nevi su ikametgâhı halini almıştır. -Kimbilir belki de yalıların rağbetten düşmesinde bunun da dahli vardır- ve her plaj bir hususiyet iktisap etmiştir.

Fikret Âdil, "Deniz Hamamından Plaja", *Tan*, 9 Ağustos 1941

DENİZ HARP OKULU

Lisans düzeyinde askeri mühendislik eği-tim-öğretimi veren yüksekokul. 1827'de-ki kuruluşunda adı Mekteb-i Ulûm-ı Bahriye idi. 1839'dan 1924'e değin, Mekteb-i Fünun-ı Bahriye-i Şahane, Mekteb-i Bahriye, Bahriye Mektebi adlarıyla anıldı.

DENİZ HASTAHANESİ

26

27

DENİZ LİSESİ

İlJİlİKs^^

•litpiS""""*^^0!;!^issfc=-._«ım!i - B*

-'• :

Deniz Harp Okulu'nun 1985'te taşındığı Tuzla'daki kampusu. *Deniz Harp Okulu Tanıtma Broşürü*

un(->) yerine 1827'de faaliyete geçen Mekteb-i Ulûm-ı Bahriye ile ilgili hazırlıklar 1824'te II. Mahmud'a (hd 1808-1839) sunulan bir rapor üzerine başlatılmıştı. Okul 1834'te Heybeliada'daki Kalyoncu Kışlası'na taşındı. II. Mahmud okulun gelişmesi için Avrupa'dan öğretmen ve mühendisler getirtti. Başarılı öğrenciler de gemi eğitimi için ingiltere'ye gönderildi.

Okul 1838'de Kasımpaşa'daki kışlaya (bugün Deniz Hastanesi'dir) taşındı. Tanzimat'ın ilanını (1839) izleyen günlerde adı, "Mekteb-i Bahriye-i Şahane" oldu. 1852'de tekrar Heybeliada'ya taşındı. Bu dönemde öğrenim süresi 4 yıldı. 1852' de yeni bir aşama ile okul bünyesinde idadi sınıfları açıldı (bak. Deniz Lisesi).

Abdülaziz'in (hd 1861-1876) donanmaya önem verışı, Bahriye Mektebi'nin gelişmesinde de etkili oldu, harp sınıfları demlen güverte ve inşaiye şubelerinin yamsıra, gemi makineleri işletme mühendisi yetiştirmek üzere buhar sınıfı da kuruldu. Bu konumuyla Bahriye Mektebi, 4 yılı idadi, 2 yılı harbiye ve 2 yılı da eğitim gemisinde geçmek üzere 8 yıl oldu. Son iki yılda öğrenciler, mühendis (teğmen) rütbesiyle mektep gemisinde eğitim görmekteydiler.

II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) Bahriye Mektebi'ndeki tek önemli gelişme torpido sınıfının açılmasıdır. 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanından sonra, Bahriye Mektebi öğretmenlerinden Yüzbaşı İbrahim Aşkî Bey (Tanık), denizcilikle ilgili eğitim programlarını incelemek üzere ingiltere'ye gönderildi ve 1909'da Ted-risat-ı Bahriye Müdürlüğü'ne getirildi. Bahriye Mektebi'nin mevcut eğitimöğretim sistemi tamamen değiştirildi. Binbaşı Hol-land'ın ve yardımcılarının çabalarıyla eğitimde önemli gelişmeler sağlandı. Deniz tayyareciliği sınıfı 10 Nisan 1916 tarihinde "Bahri Tayyare Mektebi" adıyla açıldı. Bu sırada

makine subayı yetiştirmek üzere Heybeliada'daki Rum Yetimhanesi'nde "Çarkçı Mekteb-i Bahriyesi" ile 1 Ekim 1916'da kâtip subay yetiştirmek üzere "Kâtip Mekteb-i Bahriyesi" açıldı. Mütareke döneminde Müdür Şevket Şakir Bey'in sağduyulu yönetimiyle okul işgal kuvvetlerinin müdahalesinden korundu. Fakat 1920-1923 arasında yeni öğrenci alınamadı. Milli Mücadele'nin başlangıcında, milli orduya katılmak üzere İstanbul'dan ayrılan askeri okul öğrencileri içinde, Bahriye Mektebi mezunları da vardı. Gerek bu öğrencilerin eğitimlerini tamamlamaları ve gerekse orduya katılan diğer subayların yetiştirilmesi için Samsun'da yeni bir Bahriye Mektebi kurulmuşsa da dönemin koşulları içinde bu okulda eğitim çalışmaları sürdürülemedi.

Cumhuriyet'in ilanından sonra, Bahriye Vekaleti 1925'te bir yönetmelik çıkartarak okulun statüsünü ele aldı. Bu yönetmeliğe göre 4 yıllık öğrenim süresini başarıyla tamamlayanlar, "deniz talebesi" unvanıyla okul gemisine gönderilmekte, bu öğrenimi de başarıyla bitirenler,

mühendis (teğmen) rütbesiyle göreve başlamaktaydılar. Bahriye Mektebi'nin bu dönemi, 16 Ocak 1928'de Bahriye Vekaleti'nin kaldırılmasına kadar devam etti. Subay yetiştirme yönteminde Kara Kuvvetleri'ne paralel bir sisteme gidildi. Genelkurmay Başkanlığı'nın 27 Mayıs 1928 tarihli emri ile "Deniz Mektepleri ve Kurslar Müdürlüğü" adı altında Deniz Harp Mektebi, Bahriye Mektebi'nin yerini aldı. Güverte ve makine sınıfları birer yıl oldu. 1929'da mühendis rütbesi kaldırıldı. Deniz Harp Okulu'ndan mezun olan "zabit vekilleri" (asteğmen) için 9,5 ay süren meslek kursları kondu.

Deniz Harp Okulu, II. Dünya Savaşı sebebiyle, 23 Mayıs 1941-9 Eylül 1946 arasında eğitim-öğretim faaliyetlerini Mersin'de sürdürdü. Bu dönemde, öğretim sisteminde değişiklikler yapıldı. 16 Kasım 1951 tarihli yönetmelik uyarınca, 1953-1954 eğitim-öğretim yılından itibaren, Amerikan Deniz Harp Okulu'nda olduğu gibi 2 yılı öğrenci, 2 yılı da subay olmak üzere 4 yıllık sisteme geçildi. 1963-1964 eğitim-öğretim yılından itibaren Deniz Harp Okulu ve Deniz Lisesi, iki ayrı komutanlık olarak yeniden örgütlendi. 4 Ağustos 1971 tarih ve 1462 sayılı kanunla Deniz Harp Okulu 3 yıl oldu. Dördüncü yıl öğrencileri, "Temel Sınıf Okulu" na, subay olarak devam etmekteydiler. 27 Mart 1979 tarih ve 2218 sayılı kanunla, Deniz Harp Okulu'nun öğretim süresi 4 yıla çıkartıldı.

Okulu daha modern bir yapıya kavuşturmak amacıyla, Tuzla Yarımada-sı'nda 750 dönümlük bir arazi üzerine inşa edilen Deniz Harp Okulu kampusu 31 Temmuz 1985 tarihinde hizmete girdi.

1991-1992 öğretim yılından itibaren Deniz Harp Okulu'nun birinci sınıfında ortak dersler okunmakta, ikinci sınıftan itibaren öğrenciler istekleri, başarıları ve Deniz Kuvvetleri Komutanlığı'nca öngörülen kontenjanlara göre endüstri, elektrik/elektronik ve makine

mühendisliği

dallarında öğrenim görmektedirler. Yeni programlar, mühendislik derslerinin yanında fen ve sosyal derslerle askeri dersleri de kapsamaktadır, 1 Ekim 1992 tarih ve 3839 sayılı kanun gereği 1992' den itibaren Deniz Harp Okulu'na sivil liselerden mezun kızlar da alınmaya başlanmıştır.

KENAN SAYACI

DENİZ HASTANESİ

bak. BAHRÎYE MERKEZ HASTANESİ

DENİZ KAZALARI

İstanbul Boğazı ve Limanı sert rüzgârların ve şiddetli akıntıların etkisinde olduğu için, her dönemde büyük küçük deniz kazalarına sahne olmuştur.

Yelken ve kürek döneminde rüzgârları, akıntıları yenemeyen tekneler, ya karaya bindirmişler ya da birbirlerine çarparak kazalara yol açmışlardır. Makineli gemiler zamanında da kazalar son bulmamış, gemiler güçleri artmış ve hızları yükselmiş olmasına rağmen giderek daha büyük kazalara neden olmuşlardır. Boğaz'dan geçişin düzene konması, haberleşme araçlarının gelişmesi, sisli günlerde önlemler alınması, yine de zaman zaman büyük kazaların olmasını engelleyememiştir. En tehlikeli kazalar dev akaryakıt tankerlerinin yol açtığı kazalardır ki, Boğaz semtleri ve İstanbul Limanı bütün bu büyük kazalarda hep rastlantı sonucu facialar yaşamaktan kurtulmuştur. Kazaların oluşmasında, 1972'ye kadar sol trafik düzeninin uygulanması sonucu, Boğaz'ın Kız Kulesi-Ortaköy hattı ile Selviburnu-Tarayya hattında, gemilerin trafik hattı değiştirmeleri nedeniyle rotalarının kesişmesi bir etkindi. İkinci olarak İstanbul Boğazı'ndan geçen gemilerin, pilot (kılavuz kaptan) mecburiyeti olmadığı için suları tam bilmeyen kaptanların, pilot almadan geçiş yapmalarındaki hatalar da kazalara yol açmıştır. Boğaz'da sağ trafiğe geçilmesiyle, teh-

İSTANBUL SULARINDAKİ ÖNEMLİ DENİZ KAZALARI

- 30 Ekim 1909: Taif Vapuru Sarayburnu önlerinde battı.
- 22 Ekim 1936: Ordu şilebi, Kız Kulesi önlerinde battı.
- 17 Şubat 1960: İtalyan Agip Cela ile İskenderun gemileri çarpıştı.
- 14 Aralık 1960: Yunan World Harmony tankeri, Yugoslav Peter Zoranic şilebiyle Kanlıca önünde çarpıştı.
- 4 Eylül 1963: Arkhangelsk adlı Sovyet şilebi yalıya çarptı.
- 13 Aralık 1963: Yunan Paros tankeri Boğaz'da bir yalıya girdi (1 ölü, 1 yaralı).
- 15 Eylül 1964: Norveç Norhom gemisi batığa çarptı.
- 21 Haziran 1965: Stephan Sovyet Krashennikov gemisi kıyıya çarptı.
- 9 Kasım 1965: Yunan Europa gemisi yolcu motoruyla çarpıştı.

- 1 Mart 1966: Sovyet Lutsk ve Kranski gemileri liman önünde çarpıştı.
- 3 Temmuz 1966: Yeni Galatasaray ve Aksaray motorları çarpıştı (11 ölü).
- 18 Kasım 1966: Romanya bandıralı Ploesti gemisi Bereket motorunu batırdı. 7 balıkçı öldü.
- 26 Kasım 1967: Yunan Eleni ile Sovyet Druzbha gemileri çarpıştı.
- 1 Temmuz 1970: İtalyan Agip Ancona tankeri kıyıya çarptı.
- 11 Temmuz 1971: Seydi Reis ile Ufuk gemileri çarpıştı.
- 14 Mayıs 1972: Mauritini adlı İtalyan gemisi kıyıya çarptı.
- 23 Temmuz 1972: İstikbal gemisi Alman Ewicksu gemisiyle çarpıştı.
- 27 Temmuz 1972: Turan Emeksiz Vapuru Sarayburnu önlerinde Sönmezler gemisiyle çarpıştı (4 ölü, 25 yaralı).
- 17 Haziran 1973: İtalyan Galaxie ve Bulgar Sturuma gemileri çarpıştı.
- 29 Kasım 1973: European River adlı Yunan gemisi kıyıya çarptı.
- 27 Aralık 1976: Hindistan'ın Lök Prabha gemisi Sovyet Maucesta ile Rumelihisarı önünde çarpışarak battı.
- 14 Mart 1978: Methodic adlı Liberya bandıralı gemi yoğun sis nedeniyle Kan dilli İskelesi'ni ikiye biçti.
- 12 Ocak 1979: Hakan gemisi, Dragon adlı Lübnan gemisiyle çarpıştı.
- 21 Nisan 1979: Kefeli gemisi Karpat adlı Rumen gemisiyle çarpıştı.
- 15 Kasım 1979: Independenta adlı Rumen tankeri, Evriali adlı Yunan şilebi ile Haydarpaşa önünde çarpışarak battı (51 kişi kayboldu).
- 2 Nisan 1980: Yunan bandıralı Elsa ile Sovyet Moskovski gemileri çarpıştı.
- 2 Nisan 1980: Liberya bandıralı Betty ve Rigel gemileri çarpıştı.
- 9 Kasım 1980: İngiliz Nandic Faith ile Yunan Stawanda gemileri çarpıştı.
- 27 Ocak 1981: Penelopia adlı Yunan gemisi kıyıya çarptı.
- 12 Mart 1981: Romanya bandıralı Teius ile B. Başaran Reis kösleri çarpıştı.
- 25 Temmuz 1981: Taraş Şaşenko adlı Sovyet gemisi Harbiye adlı şehir hattı gemisine yandan bindirdi.
- 3 Şubat 1982: Asya I adlı Türk gemisi ile Sovietskiye Porfsiyzy adlı Sovyet gemileri çarpıştı.
- 4 Mart 1982: Çernigov ile İzhora adlı Sovyet gemileri çarpıştı.
- 5 Mart 1982: Sovyet Macobet ile Kaptanoğlu gemileri çarpıştı.
- 21 Eylül 1983: Tellitabya römorkörü İtalyan Federico C yolcu gemisiyle çarpıştı.
- 14 Şubat 1985: Hamdi Karahasan adlı şehir hattı vapuru, Kanlıca'da Seher Hanım Yalısı'na bindirdi.

- 25 Eylül 1985: Meltem adlı hücumbot bir Sovyet gemisiyle çarpıştı.
- 15 Mayıs 1986: Kapitan Soroka adlı Sovyet gemisi, yine bir Sovyet savaş gemisiyle çarpıştı.
- 14 Kasım 1991: 20.000 koyun yüklü Rubinion 18 adlı Lübnan bandıralı gemi, Filipin bandıralı Madonna Lili adlı gemiyle çarpışması sonunda Boğaz'da sulara gömüldü. Güvertedeki koyunların pek azı, petrole bulanmış halde, sandallara toplandı.

ESER TUTEL

Eser-i Cedid olan Ordu, 56 yaşında eski bir tekneydi.

14 Aralık 1960'ta World Harmony adlı Yunan tankeri ile Peter Zoranic adlı Yugoslav şilebinin Kanlıca ile karşısındaki Tokmakburnu arasında çarpışması sonucu meydana gelen ve şiddetli patlamalarla başlayan yangın özellikle Çubuklu ve Kanlıca sakinlerine korkulu saatler yaşattı. Bu arada Denizyollarının demirli bulunan yolcu gemilerinden Tarsus alevler arasında kalarak hurda haline geldi.

like odakları olan rota kesişmesi ortadan kalkmış, bu da kazaların azalmasında yardımcı olmuştur.

Makineli gemiler zamanında İstanbul sularında meydana gelen büyük deniz kazaları şunlardır: 30 Ekim 1909'da Ereğli' den kömür yüklü 1.175 grostonluk Taif Vapuru, Sarayburnu önlerinde bir gemiyle çarpışarak battı.

22 Ekim 1936'da Zonguldak'tan İzmir'e kömür götürmekte olan Ordu şilebi, Kız Kulesi önlerinde Hamidiye adlı savaş gemisiyle çarpışarak battı. İlk adı

1 Mart 1966'da biri tanker, öteki şilep, Lutsk ile Kransky adlı iki Sovyet gemisinin liman önlerinde çarpışması sonucu denizin üstü petrolle kaplandı. Kısa bir süre sonra petrolün limana doğru da genişlemesi üzerine şehir hattı seferleri iptal edildi, hattâ Karaköy'de 23.45' teki hareket saatim bekleyen Kadıköy Vapuru boşaltıldı. Bu arada, bir kişinin tutuşturup denize attığı gazete parçası, bir anda suyun üzerini alevler içinde bıraktı. Kadıköy Vapuru yanarak kullanılmaz hale geldi. Vapurdan çıkamayan bir kişi yanarak öldü. Karaköy'deki Kadıköy İskelesi binası ile Galata Köprüsü'nün altındaki sucu, şerbetçi, manav, balıkçı, gazete bayii gibi dükkânlar da yanmaktan kurtulamadı.

27 Aralık 1976'da Maucesta adlı Sovyet gemisi ile Lök Prabha adlı Hint gemisi Rumelihisarı önünde çarpıştılar. Gövdesinde büyük yara açılan Hindistan bandıralı şilep kısa bir süre içinde battı. Batığın tehlikeli olabileceği düşünülerek trafik kısıtlandıysa da, şilebin dip kanalda olduğu anlaşıldığından kısa bir süre sonra geçişlere izin verildi.

15 Kasım 1979'da Independenta adlı dev Rumen tankeri ile Evriali adlı Yunan

şilebinin sabaha karşı Boğaz girişinde çarpışması sonucu iki gemi de bir anda alevler içinde kaldı. Şiddetli patlama, ta Etiler semtinden duyuldu. Alevlerin sıcaklığı Cankurtaran, Kumkapı semtlerinden hissedildi. Ayrıca, Topkapı Sa-rayı'nda hasar meydana geldi, tarihi camlar kırıldı, bazı eşyalar parçalandı. 51 denizcinin kaybolduğu, ancak 3 kişinin kurtulduğu kazada 95.000 ton ham petrol denize yayıldı. Köprü-Haydarpaşa-Ka-dıköy vapur seferleri aksadı. Independenta, Haydarpaşa Mendireği'nin hemen önünde, dipteki sığ kumluğa oturmuştu; Evriali ise çekilerek Beşiktaş ile Or-taköy arasındaki şamandıralara bağlandı. Independenta'daki yangın haftalarca devam etti; söndükten sonra da enkazının parçalar halinde sökülüp kaldırılması yıllar sürdü. Bu arada, bir lodos fırtınasında başıboş kalan Evriali de şamandıradan kurtulup Ortaköy İskelesi'ne yaslanarak ayrı bir sorun çıkardı.

ESER TUTEL

DENİZ LİSESİ

Deniz Harp Okulu'na(~>) öğrenci yetiştiren askeri lise. Cumhuriyet'ten önceki a-dı Mekteb-i İdadi-i Bahrî, Bahriye İdadi-si'dir.

Deniz Lisesi'nin eğitim-öğretim çalışmaları kuruluş tarihi olan 1852'den 1963'e değin Deniz Harp Okulu bünyesinde veya bu üst kuruma bağlı olarak sürdü. Deniz Harp Okulu'nun (Mekteb-i Bahriye) ikinci kez Heybeliada'ya taşınmasından kısa bir süre sonra bu okulun bünyesinde idadi (lise) sınıfları açıldı. 1865'te, İstanbul'daki askeri yüksekokullara öğrenci yetiştiren idadiler ile Bahriye Mektebi idadi sınıfları "Mekteb-i İdadi-i Umumi" adı altında birleştirildi. Ancak umulan verim elde edilemediğinden, 1868'de aske-

DENİZ MÜZESİ

28

29

DENİZ TİCARET ODASI

dernize edildi. I. Dünya Savaşı sırasında (1914-1918) ve sonrasında Bahriye Müzesi Müdürlüğü adıyla Tersane içinde iki kez yeri değiştirildi. 1939'da II. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla müzedeki eserler Konya'ya taşındı ve ziyarete kapalı tutuldu. Savaş sonrasında eserler İstanbul Kasımpaşa'daki Divanhane (bugünkü Kuzey Deniz Saha Komutanlığı) binasının bir bölümüne taşınarak depolandı. 27 Eylül 1948'de Dolmabahçe Camii; sarayın garaj ve kayıkhanesi ile havuzunda Deniz Müzesi adıyla teşhire a-çıldı.!956'da Dolmabahçe Caddesi'nin genişletilmesi sırasında kayıkhanesi ve garaj yıkılınca buradaki eserler eski Dolmabahçe Sahilsarayının Arabacılar Dairesi' ne taşındı. Bu taşınma sırasında Deniz Kuvvetleri'ne ait arşiv belgeleri Ağalar Dairesi'nde; kayıklar ve kadirga da Devlet Malzeme Ofisi'nin

Beşiktaş'taki binasında depolandı.

Dört yıl boyunca bir kısım malzemeleri Dolmabahçe Camii'nde halkın ziyaretine açık bulundurulan müze, 1960 ta

ri idadiler yeniden ayrıldı. Bahriye İdadisi Heybeliada'daki Bahriye Mektebi'nin alt sınıfları oldu. Bu dönemde öğretim süresi 4 yıldır. 1875'te idadi altı sınıflardan oluşan iki "Mekteb-i Rüşdiye-i Bahrî" den biri Heybeliada'da (deniz ortaokulu), diğeri Kasımpaşa'da açıldı. Bu okulları bitirenler doğrudan Bahriye Mektebi idadi sınıflarına geçmekteydiler. II. Meşrutiyet döneminde (1908-1918) öğretim programında ve kadrosunda yenilikler gerçekleştirildi.

1924'te Tevhid-i Tedrisat Kanunu yürürlüğe girince bu okulun programında da gerekli düzenlemeler yapıldı. 1928'de "Heybeliada Deniz Lisesi Müdüriyeti" adıyla kara askeri liselerine koşut bir programa bağlandı.

1948-1954 arasında Deniz Koleji adını taşıyan Deniz Lisesi, 1963-1964 öğretim yılında Deniz Harp Okulu'ndan ayrılarak bağımsız okul komutanlığı oldu. Günümüzde "Deniz Lisesi, Hazırlık Sınıfı ve Kurslar Komutanlığı" olarak Heybeliada'da hizmet vermektedir. Hazırlık sınıfı 1975-1976 öğretim yılında açıldı, 1 yıllık hazırlık sınıfı üstüne 3 yıl süreli o-lan Deniz Lisesi'nde öğretim programı fen ve matematik ağırlıklıdır. 1985'te Deniz Harp Okulu'nun Tuzla'daki yeni tesislerine taşınmasından sonra Heybeliada'daki tesisler Deniz Lisesi'ne bırakılmıştır. Burada, geçen yüzyıldan kalan tek özgün yapı, o zaman Kaptan Köşkü olarak anılan dersane binasıdır.

RASİM ÜNLÜ

DENİZ MÜZESİ

Beşiktaş'ta daha çok Türk denizciliği ve deniz tarihiyle ilgili objelerin sergilendiği branş müzesi.

1897'de Bahriye Nazırı Bozcaadalı Hüseyin Hüsnü Paşa'nın emri ile Amiral Arif Hikmet Paşa ve Yüzbaşı Süleyman Nut-kî Bey tarafından Taşkızak Tersanesi'n-de (eski mayın deposunun üst katı) Deniz Müzesi ve Kütüphanesi adıyla kuruldu, ilk objeler denizcilikle ilgili kişi ve kurumlardan hibe yahut satın alma yoluyla elde edildi. 1914'te Bahriye Nazır Cemal Paşa zamanında ressam Ali Sami Boyar'ın(->) gayretleriyle genişletilip mo-

Heybeliada sahilinde yer alan Deniz Lisesi

binalarından bir görünüm. *Nezih Başgelen*

halen bulunduğu Beşiktaş Vergi Dairesi' ne (eski Maliye binası) taşındı ve kütüphane ile birlikte halkın istifadesine sunuldu. 1970'te Deniz Kuvvetleri Komutanı Celal Eyiceoğlu'nun gayretleriyle müze binalarına ilaveten bir Kayıklar Galerisi yaptırılarak tarihi kayıklar ile kadirga da teşhire alındı (1970). Aynı yıl müzenin arşiv kısmı

Lalahan'a (Ankara) taşınmışsa da çok geçmeden İstanbul'a getirildi ve halen bulunduğu binada (Dolmabahçe Sarayı Arabacılar Dairesi) faaliyete geçti. Müze bünyesinde halen bir kütüphane ile Tarihi Deniz Arşivi bulunmaktadır.

Ana teşhir binası üç katlıdır. Bodrum katın duvarlarını tanınmış hattatların denizcilikle ilgili hat levhaları ve İstanbul' un panoramik resimleri süsler. Bu kattaki özel odalardan ilki, bir döneme adım yazdıran Yavuz Kruvazörü'ne ait hatıralar ve objelere ayrılmıştır.

Haritalar, fenerler, sancaklar ve alemlere ayrılan bölümde Türk denizcilik tarihine ait pek çok kıymetli eser yanında özellikle 1462'de Trablusgarplı İbrahim Reis tarafından ceylan derisi üzerine resmedilen son derece değerli önemli Akdeniz haritası yer alır. Pirî Reis'in ünlü *Kitab-ı Bahriyesi* ile yazma bazı eserlerin sergilendiği bölümde de nadide sancak Kuranları dikkat çeker. Bahriyede hizmet görmüş gemiler ve birliklere ait jurnal, seyir defteri, isim plaketleri, sancaklar ile eski taş baskı kalıplarının ve numune baskıların yer aldığı bodrum kattan üst kata uzanan merdiven sahanlıklarında eski yazı gemi isim plaketleri ile padişah tuğraları sergilenir.

Zemin katın giriş holünü süsleyen objeler arasında Barbaros Hayreddin Paşa' mın Preveze Deniz Savaşı'nda kullandığı rivayet edilen sim işlemeli yeşil sancağı müzenin en nadide objelerinden birini oluşturur. Bu katta, bir salon ile sırasıyla özel odalar mevcuttur. Bir özel odada

Deniz Müzesi'nin en ilginç bölümü olan tarihi Kayıklar Galerisi. *Yavuz Çelenk, 1994*

Atatürk'ün kullandığı eşyalar ile onun hatırasını yaşatan objeler sergilenmektedir. Deniz şehitlerine ayrılan oda, 1319-1974 arasında yapılan deniz savaşlarında şehit düşen Türk denizcilerinden, tespit olunabilenlerin isim, kimlik ve bilgileri, savaşlarıyla birlikte yer alır. Keza gazi gemilerle ilgili objeler de burada sergilenmektedir. Silahlar ve tersaneler salonunda 17-19. yy'lara ait çeşitli ülkelerde yapılmış kılıçlar ve ateşli silahlar bulunur. Salonun duvarlarını ise denizcilikle ilgili tablo ve resimler süsler. Salona ait iki odadan biri Kırım Savaşı (1853-1856), diğeri de Mahmudiye Kalyonu'na ait hatıralara ayrılmıştır.

Müzenin üst katında simetrik iki salon ile büyükçe bir oda yer alır. Holü resim ve tablolarla süslü olan bu katın I. Dünya Savaşı'na ayrılan salonunda bu savaşla ilgili objeler ve Bahriye Mektebi'ne ayrılmış bir küçük oda bulunur. Buradaki bir diğeri oda da Fatih Sultan Mehmed'i konu alan tablo ve objeler yer alır. Üst katın ikinci salonu gemi maketlerini ihtiva eder. Duvarları yine tablolarla süslü olan bu salonda Barbaros ve Turgut Re-is'e ayrılan iki oda bulunur. Ayrıca, 16. yy'dan günümüze kadar Türk denizciliğine ait kıyafetlerden bir koleksiyonun yer aldığı salon da buradadır.

Tarihi kayıklar galerisi, denizcilikle ilgili çeşitli objeleri ihtiva etmesi bakımından

müzenin en ilginç bölümünü o-luşturur. Dünyada bir benzerine daha rastlanmayan Osmanlı saltanat kayıkları, bu galeride tamamen orijinal şekilleriyle mu-fahaza edilip sergilenmektedir. Buradaki en değerli eser ise IV. Mehmed'e (hd 1648-1687) ait tenezzüh kadirğasıdır. 40 m boyunda, 5,90 m eninde, 140 ton ağırlığında ve beher küreği üç kişi tarafından çekilen (toplam 144 kürekçi) 24 çift ve oturma donatılmış bu orijinal kadirğanın köşk kısmı da Türk el sanatlarının zarif bir örneğidir.

Müzenin bahçesi de açık teşhir alanı olarak düzenlenmiştir. Burada Pirî Reis haritasının mozaik röprodüksiyonu ile Osmanlı egemenlik sınırlarını gösteren üç duvar haritası, ayrıca ünlü Türk denizcilerinin büstleri, hava şartlarından etkilenmeyen diğer objeler ve orijinal mayınlar, torpedolar, deniz toplan, denizcilikle ilgili kurumlara ait eski kitabeler vb sergilenir.

Deniz Müzesi'nde halen 3.742 eser bulunmaktadır. Kütüphanede bazıları yazma olmak üzere 15.000'i aşkın kitap mevcuttur. Tarihi Deniz Arşivi'nde Bahriye Nezareti dönemine ait 25.000.000 civarında eski yazılı belge yer alır. Müze pazartesi ve salı günleri hariç her gün mesai saatlerinde ziyarete açıktır. Kütüphane ve arşiv ise mesai gün ve saatlerinde araştırmacılara hizmet vermektedir.

Bibi. H. Özdeniz, *istanbul Deniz Müzesi*, İst., 1979; M. Önder, *Türkiye Müzeleri*, Ankara, 1977, s. 112-113; *Deniz Müzesi Katalogu*, ist., 1970; *Bahriye Müzesi Katalogu*, ist., 1917; T. Ergil, *istanbul Müzeleri*, İst., 1993, s. 122-125. İSKENDER PALA

(Soldan sağa)

Sarıca Bey,

Karamürsel

Bey ve

Ulubatlı Hasan

adlı deniz

otobüsleri

Bostancı Iskele-

si'nde.

Gürol Kara/TETTV Arşivi

DENİZ OTOBÜSLERİ

Süratli yolcu vapurları çalıştırarak kent içi toplu taşımacılığa katkıda bulunmak amacıyla 1987'de Büyükşehir Belediyesi'nin bünyesinde kurulmuş olan İstanbul Deniz Otobüsleri Sanayii ve Ticaret AŞ'nin (İDO) deniz araçlarıdır.

Şirket 10 adet deniz otobüsünün işletmeciliğini yapmaktadır, gemilerin mülkiyeti İstanbul Büyükşehir Belediyesi'ne a-ittir. İDO, gemilerin yalnız işletmeciliğini yapmakta ve bakımlarını sağlamaktadır; her yıl İstanbul Büyükşehir Belediyesi'ne gemi ve iskele kirası vermek durumundadır. Gemilerin bakımı, anlaşma gereği Pendik Tersanesi'nde yapılmaktadır.

Şirket, Norveç'te, Fjellstrand tezgâhlarına yaptırılan ilk iki deniz otobüsünün yurda gelmesiyle 29 Mayıs 1987'de İstanbul'un fethinin yıldönümü günü Bos-tancı-Kabataş arasında faaliyete geçmiştir. Genel müdürlüğü Bostancı'dadır.

Sonra üçer ay *arayla* deniz otobüslerinin ikişer ikişer gelmesiyle kuruluşun filosundaki teknelerin sayısı 10'a yükseldi. Bunlara genellikle tarihimizdeki ünlü denizcilerin adı verildi. Hepsi Yüksek Denizcilik Okulu mezunu, çoğu en az 10 yıl tecrübeli uzak yol kaptan ve başmühendislerinden oluşan bir kadro ve personel kuruldu. Her deniz otobüsünün bir kaptan, bir başmühendis, bir yağcı, iki de gemiciden oluşan mürettebatı vardır.

Hafif alüminyum alaşımından yapılan tekneler katamaran tipindedir, çift burunludur. Ana güvertelerinden başka bir de üst güverteleri vardır ki, burada yolcular televizyon izleyebilmektedirler. Salonları geniş bir uçağın içini andırmaktadır. Açık güverteleri ve kenarlarda oturacak sıraları yoktur; yolcu yerleri bütün bu tür teknelerde olduğu gibi baştan sona kapalıdır. Temizlikleri, rahatlıkları ve yüksek hız yapımlarıyla rağbet görmüşlerdir. Fakat şehir hatları vapurlarından daha pahalıdırlar.

Kuruluşun Avrupa yakasında *Kabataş*, Karaköy, Yenikapı ve Bakırköy'de; Anadolu yakasında da Kadıköy, Bostancı ve Kartal'da iskeleleri vardır. Buralardan Yalova'ya, Büyükada'ya, yazları da Marmara Adası ile Avşa'ya seferler düzenlenmektedir.

Günümüzde deniz otobüsleriyle şu seferler yapılmaktadır: Bostancı-Kabataş (bazı seferler Karaköy'e de uğrar); Bos-tancı-Karaköy (bazı seferler Kabataş'a da uğrar); Kadıköy-Kabataş; Bostancı-Yalova (bazı seferler Kartal'a da uğrar); Bostancı-Yenikapı (bazı seferler Bakırköy'e de uğrar); Kadıköy-Bakırköy (bazı seferler Yenikapı'ya da uğrar); Bostancı-Ba-kırköy (bazı seferler Yenikapı'ya da uğrar); Kartal-Yalova (bazı seferler Yenikapı'ya da uğrar); Kartal-Yalova (bazı seferler Bostancı'ya da uğrar); Yalova-Kaba-taş; Kadıköy-Yenikapı (Bakırköy'e de uğrar); Kadıköy-Karaköy.

Yaz tarifesinde Büyükada-Kabataş arasında da seferler yapıldıktan başka Marmara Adası üzerinden Avşa'ya seferler düzenlenmekte, mevcut iskeleler arasında ihtiyaca göre yeni seferler konmaktadır. Deniz otobüsleri Bostancı-Kabataş arasını 23, Kartal-Yalova arasını 50, Kaba-taş-Avşa arasını 2,5 saatte alabilmektedirler.

Filodaki tekneler 431 grostonluk, 166 nettonluktur. Uzunlukları 38,8 m, genişlikleri

9,4 m, su kesimleri 2,5 m'dir. 2'şer adet MTU dizel motorları vardır. Hepsi de çift uskurludur. Motorları toplam 2.000 ve 3.020 kW gücünde olmak üzere iki değişik tiptedir.

Kuruluşun filosunda şu tekneler yer almaktadır: Toplam 2.000 kW gücünde motoru olanlar (saatte 24 mil) Çakabey, Karamürsel Bey, Ulubatlı Hasan, Yedite-pe; toplam 3.020 kW gücünde motoru olanlar (saatte 32 mil) Çavlıbey, Hezarfen Çelebi, Nusret Bey, Sarıca Bey, Uluç Ali Reis, Umur Bey.

ESER TUTEL

DENİZ TİCARET ODASI

Bir deniz kenti ve liman olan İstanbul' da başlangıcından beri denizcilik önemli bir yer tutmuştur. Deniz taşımacılığıyla ilgili çeşitli yerel kuruluşların yamsıra, alanın en önemli kuruluşu, ulusal düzeydeki Deniz Ticaret Odası'dır. Asıl adı "İstanbul ve Marmara, Ege, Akdeniz ve Karadeniz Bölgeleri Deniz Ticaret Odası" o-lan kuruluşun merkezi İstanbul'da Salıpa-zarı'nda, şubeleri ise İzmir, Bodrum, Antalya ve İskenderun'dadır.

DENİZ ULAŞIMI

DENİZ ULAŞIMI

Thomas Allom'un Halic'in gkişini konu alan deseninde İstanbul'da değişik deniz ulaşım araçları betimleniyor. Gravür, 19. yy. *Ara Güler fotoğraf arşivi*

Deniz Ticaret Odaşı'nın Salıpazarı'ndaki merkez binası.

Yavuz Çelenk, 1994

26 Ağustos 1982'de, "İstanbul Deniz Ticaret Odası (DTO)" adıyla kurulan ve İstanbul deniz ticaretini kapsayan oda, daha sonra faaliyet alanını Marmara Denizi bölgesi, Ege kıyı bölgesi, Akdeniz kıyı bölgesi olarak genişletmiş; en son olarak da bunlara Karadeniz kıyı bölgesi eklenmiştir. Öte yandan, odaya bağlı olarak çalışan Mersin şubesi, 1989'da ayrılarak bağımsız hale gelmiştir.

Üyeleri arasında, gemi sahipleri, gemi işletmecileri, denizcilik acenteleri, gemi alım-satım brokerleri (simsarlar), forvar-derler (sevkıyatçılar), stevedorlar, (yükle-me-boşaltma firmaları), tally (puantaj) şirketleri, gemi klas kuruluşları, deniz sigorta şirketleri, deniz saha kontrol elemanları sürveyörleri, kurtarma, kılavuzluk, tarama, yatçılık, marina operatörleri, gemi levazımı sağlayıcıları gibi yardımcı hizmet dallarında çalışanlar bulunmaktadır.

Deniz Ticaret Odası, kendi dalındaki ulusal ve uluslararası meslek odalarına üyedir.

Amaçları arasında deniz taşımacılığı ile ilgili kuralları ve uygulamaları saptamak, deniz ticaretinin ulusal taşımacılık politikalarına uyumlu olarak gelişmesini sağlamak, Türkiye limanlarının olanakları ve tarifeleri hakkında yabancı kuruluşları bilgilendirmek, denizcilikle ilgili

uluslararası kuruluşların çalışmalarına katkıda bulunmak olan DTO, bu konularda yazıların yer aldığı *Deniz Ticareti* adlı bir denizcilik dergisi çıkarmakta ve deniz taşımacılığı konulu kitaplar yayımlamaktadır.

İSTANBUL

DENİZ ULAŞIMI

Boğaziçi'nin ve doğal bir liman olarak benzeri zor bulunan Haliç'in hemen yanı başında yer alan İstanbul'da, deniz ulaşımı, tarihin her döneminde büyük önem kazanmıştır. Buhar makineli ilk gemilere kadar, Haliç'te, Boğaz'ın iki yakası arasında ya da Marmara kıyılarında deniz ulaşımı kürekli ya da yelkenli teknelerle sağlanıyordu.

Konstantinopolis'in çeşitli yerlerinde koloniler kurmuş yabancılar, denizcilik ve deniz ulaşımında kentin yerlilerinden daha ileri ve uzmandılar. Özellikle Cenevizlilerin kadirga va kayık küreği yapımında uzmanlaşmış olmaları, deniz ulaşımında da söz sahibi olabileceklerini düşündürür. Yine Bizans döneminde kentin çeşitli yerlerinde limanların bulunması, özellikle ticari amaçlı deniz ulaşımının gelişkinliğinin bir göstergesidir (bak. limanlar).

Kentin 1453'te II. Mehmed (Fatih) tarafından fethedilmesinden sonra da Haliç liman olarak önemini korudu. Daha XVII. yy'ın ortalarında İstanbul Limanı'na bağlı Türk bayraklı ticaret gemilerinin sayısı 2.600'ü bulmuştu. Bunların 600 kadarı, döneminin en büyük tekneleriydi. Yine İstanbul Limanı'nda 3.000 kadar ticaret gemisi kaptanı, bu gemilerde çalışan ve çoğu Rum olan 27.000 kadar da gemici vardı.

Evliya Çelebi'nin belirttiğine göre ticaret gemileri sahiplerinin çoğu büyük servet sahibiydiler. Kasım, Envâr, Ferhat ve Nimetullahı çelebilerin 10 kadar büyük açık deniz gemileri, çok sayıda hanları, 40-50 bin keseden fazla da nakit servetleri vardı.

1775'te, deniz ticaretinin bir düzene bağlanmasından sonra, 1791-1792'de de ticaret işleri yeniden düzenlendi. Osmanlı Devleti sınırları içinde denizyoluyla ticaret yapan kimselere hayriye tüccarı, Avrupa devletleriyle ticaret yapanlara da Akdeniz tüccarı deniyordu. Hayriye tüccarlığı, bir gedik olarak Tanzimat dönemine kadar geldi, sonra kaldırıldı.

Kent içi deniz ulaşımına gelince, Boğaziçi köyleri, İstanbul halkının kolay ulaşamayacağı kadar uzak yerleşim merkezleriydi. İstanbul'da doğup büyümüş olanlar arasında Kavaklar'ın adım duymamış, Beykoz'u görmemiş, hattâ Kadıköy'e a-yak basmamış pek çok kişi vardı. Adalar ise sanki bir başka ülkenin, bir başka beldesi kadar yabancı yerlerdi. Zaten bu gibi denizaşırı köylerin birkaçı sürgün yerleriydi.

İstanbul halkı denizaşırı bir köye gideceği zaman yelkenlilere ya da kürekli

1930'lu

yıllarda
şehir içi
yolcu
vapurları
Galata

Köprüsü'nde. *Salâhaddin Giz*

teknelere binmek zorundaydı. Boğaz'da-ki büyük köylerin, o yörenin varlıklı kimseleri tarafından yaptırılmış pazar kayıkları vardı. Zenginler çeşme, mescit, mektep yaptırır gibi köylerine *pazar* kayığı yaptırır, gerekirse kayıkların bakımını ve tamirini, kürekçilerin masraflarını da üstlenirlerdi. Gelirin fazlası köyün ortak giderleri için sarf edilirdi.

Gelişigüzel kimseler kürekçilik yapamazlardı. Titizlikle seçilen kayıkçıların hepsi birbirine kefil olurlar, kethüdaları da hepsinin birden kefilliğini üstlenirdi. Ama, zamanla bu titizlik gösterilmediği için, kayıkçıların arasına gelişigüzel kimseler karışmaya başladı.

Boğaz köylerinden İstanbul'a incek olanlar sabahları kalkan pazar kayığına binerler, İstanbul'da işlerini gördükten sonra da yine aynı kayığa binerek köylerine dönerlerdi. Sert havalarda fırtınalar, akıntılar hep kürekleri çekenlerin kol kuvvetiyle aşıldı.

İstanbul'da, ayrıca piyade, pereme, kayık gibi hepsi de kürekle yürütülen deniz taşıtları da kullanılıyordu. Uzak iskeleler arasında ulaşım daha çok yelkenli mavnalarla sağlanırdı.

İlk Buharlı Gemiler: İstanbul Limanı' na ilk buharlı gemi, Amerikalı mühendis Robert Fulton'un makineli gemiyi icat e-dişinin üzerinden 21 yıl geçtikten sonra, II. Mahmud döneminde, 20 Mayıs 1828 günü geldi. Swift adlı bu buhar makineli gemi, İstanbul'un sayılı zenginlerinden Rum deri ya da ipek tüccarı Artemides Efendi'nin girişimiyle bir grup varlıklı tüccar tarafından İngiltere'den alınarak padişaha hediye edilmişti. Halk, bu yandan çarklı, incecik bacalı, gerektiği zaman kullanılmak için direğinde hafif bir de yelken donanımı olan gemiye, "buğ gemisi" adını yakıştırdı.

II. Mahmud buhar makineli bu yeni gemiyle yakından ilgilendi. Onunla Marmara'da gezintiler yaptı ve geleceğin artık makineli gemilerde olduğu gerçeğini kavrayarak bu türden yeni gemiler alınmasını, hattâ bir uzmanım getirterek kendi tezgâhlarımızda da inşa ettirilmesini istedi. Haliç'te Aynalıkavak tezgâhlarında, Amerikalı gemi inşa mühendisi Poster Rhodes'in gözetimi altında önce birkaç ahşap gemi, arkasından da 1837'de bir buharlı gemi inşa edildi. Eser-i Hayr adlı bu geminin makineleri, dışardan getirtilmişti.

Bu arada yabancı ülkelerden alınan birkaç buharlı geminin idaresi Tersane-i Âmire'ye(-») bağlandı. İlk makineli ticaret gemimiz, 1836 Fransa

yapımı Peyk-i Şevket oldu. 1839'da, aynı kuruluşun bünyesinde bir Vapurculuk Nezareti kuruldu ki, devletin bütün ticaret gemileri bu kuruluşta toplandı. Devlet, Peyk-i Şevket Va-puru'nun, İstanbul, İzmir ve ara iskelelerde yeterince yolcu ve yük almadan, yabancı vapurlara yolcu ve yük verilmemesi hükmünü koyup uygulatmaya başladı. Bu önemli girişimle kapitülasyonlara karşı ilk kez bayrak himayesi uygulanmış oluyordu.

İlk buharlı gemilerin hizmete girmesiyle deniz ticaretinde gözle görülür bir canlanma kaydedildi. Bunun sonucu olarak da, yolcu ve ticaret eşyası taşıyan bu gemilerin düzenli bir yönetime bağlanmasına ihtiyaç duyuldu. Mevcut idare, yeniden yapılanma sonucu, 1839'da Şirket-i Osmaniye, 1840'ta Hazine-i Hassa Vapurları İdaresi, 1842'de de Mecidiye Şirketi adlarını aldı. Aslında bütün bu kuruluşlar Tersane-i Âmire'nin bünyesindeydi ve birbirlerinin devamıydılar.

1843'te mevcut idarenin bir kez daha düzenlenmesiyle deniz ticareti alanında önemli bir adım atıldı. Bu idare 1864'te Fevaid-i Osmaniye(-0 adıyla anılmaya başlanacaktır.

19 Şubat 1844 günlü *Takvim-i Vekayi* gazetesinde yayımlanan iradeye göre Gemlik, İzmit, Bandırma ve Tekirdağ'a düzenli deniz postaları kondu. Ayrıca Bo-ğaz'da da tek bir vapur çalıştırılacaktı. Biri İngiliz, diğeri Rus iki yabancı şirket Boğaziçi'nde yolcu taşımaya başlamıştı. Bunlarla rekabet için Fevaid-i Osmaniye de bir vapur koydu.

Boğaz'da çalıştırılan ilk Türk bayraklı vapur Hümapervaz oldu. Bu vapur her gün alaturka saatle akşamları 11.00'de yeni köprü'nün ihtisap -yani bugünkü Eminönü- tarafından kalkıyor, yolu üzerindeki iskelelere uğradıktan sonra geceleyin İstinye'de yatıyor, sabahleyin, alaturka saatle 4.00'te İstinye'den hareket ettikten sonra yine aynı iskelelere uğrayarak İstanbul'a iniyordu. Önceleri Türk vapuruna kadın yolcu alınmazken İngiliz ve Rus vapurlarına kadınların da alındığı göz önünde bulundurularak Türk vapurunun da arka kısmına bir perdeyle kadınlar için ayrılmış özel bölme yapıldı.

İdarenin yaptığı seferler bu dönemde (1844-1846) başlıca üç grupta toplanıyordu: 1-Sevahil-i mütejavire hatları: Üsküdar, Kadıköy, Beşiktaş ve Adalar gibi civar kıyılara yapılan seferlerdi ve bugünkü şehir hatlarının çekirdeğimi oluştuyordu. Sirkeci-Adalar, Sirkeci-Pendik, Sirkeci-Yeşilköy hatları 1846'da açıldı. 2-Sevahil-i karine hatları: Marmara'da izmit, Gemlik, Bandırma, Tekirdağ, Gelibolu gibi yakın iskelelere yapılan seferlerdi; 1844'te bu hatlarda Mesir-i Bahrî Vapuru'nun çalıştığı biliniyordu. 3- Sevahil-i bâide hatları: Ege'de Selanik, İzmir; Karadeniz'de Varna, Samsun ve Trabzon gibi uzak limanlara yapılan seferlerdi.

1851'de Şirket-i Hayriye'nin(-») kurulmasıyla deniz ulaşımı ve deniz ticaretinde önemli bir adım daha atılmış oldu.

uluslararası
deniz
ulaşımında
temel geçiş
alanlarından
biridir (üstte).
Üsküdar
Iskelesi'nde
yolcu almakta
olan şehir
hatlarına bağlı
günümüzün

yolcu vapurları

(solda).

Gürol Kara/TETTV

*Arşivi (üst),
Bünyad Dinç,
1991 (sol)*

Şirket, ilk olarak İngiltere'de inşa ettirdiği altı vapuruyla 1854'te Boğaziçi'nde yolcu seferlerine başladı, ilk seferini Üsküdar'a yaptı.

Aynı yıllarda Tophane Müşiri Ahmed Fethi Paşa tarafından kurulan Halic-i Dersaadet Şirket-i Hayriyesi adlı kuruluş da Haliç'teki iskeleler arasında, küçük, yandan çarklı vapurlarla yolcu taşımacılığına başladı. Bu şirketin zaman zaman başarısız duruma düşmesi sonucu, 1913'te Haliç'te yolcu taşıma hakkı "Haliç Şirketi" adlı bir İtalyan şirketine verildi.

1851'de, İstanbul'dan Üsküdar'a günde dörder sefer yapılıyordu. Bu hatta Tersane-i Âmire'nin Vesile-i Ticaret ile Girit vapurları çalışıyordu. 1855'te de, İstanbul'dan birçok önemli limana, uzaklığına göre haftalık ya da aylık seferler kondu. İstanbul-İzmir arasında her hafta çarşamba ve cumartesi günleri Midilli'ye de uğrayan posta vapuru kalkıyordu.

1860'tan sonra, dönem dönem deniz ulaşımı şirketleri yeniden düzenlendi. 1878'de İdare-i Mahsusa kuruldu. II. Meş-rutiye'tin ilanından sonra İdare-i Mahsusa

yeniden düzenlenerek 9 Eylül 1910 günü Osmanlı Seyr-i Sefain İdaresi adını aldı, ama filolu, yine eskiden olduğu gibi, yaşlı, yorgun gemilerden

oluşuyordu. O günlerde kurulan bir komisyon, Akdeniz, Karadeniz, Gülcemal, Bahr-i Ah-mer, Nilüfer, Plevne, Derne, Kızılırmak gibi, kullanılmış ama hâlâ uzun süre iş görebilecek gemiler satın aldı; iptal edilen hatların bir bölümünün yeniden açılabilmesi mümkün oldu. Bunlardan Gülcemal, bir zamanların, Atlantik'i en kısa sürede geçen yolcu gemilerine verilen Mavi Kurdele'yi kazanmış ünlü transatlantiği Germanic'ti. Gülcemal çok beğenildi, sevildi; bir efsane gemi olarak gönüllere yer etti. Ayrıca İstanbul sularında kullanılmak üzere Fransa tezgâhlarına üç de yolcu vapuru ısmarlandı.

I. Dünya Savaşı günlerinde Osmanlı Seyr-i Sefain İdaresi zor dönemler yaşadı, ağır borçlan yüzünden iflas etmek tehlikeleri atlattı, gemilerinin çoğu askeriye tarafından kullanıldı. Kömür ve gemi azlığı nedeniyle seferlerin bir bölümü iptal edildi. Mustafa Kemal'in Anadolu'da milli mücadeleyi başlatmak amacıyla Samsun'a giderken bindiği vapur, Osmanlı Seyr-i Sefain İdaresi'nin emektar Bandırma Vapuru oldu.

Kurtuluş Savaşı'nın kazanılmasından sonra Osmanlı Seyr-i Sefain İdaresi yeniden düzenlenerek Türkiye Seyr-i Sefain idaresi adını aldı. 11 Temmuz 1930'da İstanbul-Pire-İskenderiye arasında, İzmir Vapuru'yla ilk dış hat seferi başlatıldı.

. Kuruluşun daha iyi bir şekilde hizmet verebilmesi amacıyla 1 Temmuz 1933'te Türkiye Seyr-i Sefain idaresi lağvedilerek yerine Devlet Denizyolları İşletmesi Müdürlüğü, Akay İşletmesi Müdürlüğü, Fabrika ve Havuzlar İşletmesi Müdürlüğü olmak üzere bağımsız üç müdürlük kuruldu. Bunlardan Akay(->), yolcu vapurlarıyla Adalar, Kadıköy, Anadolu yakası ve Yalova hatlarına seferler yapmak üzere kurulmuştu.

Akay İşletmesi'nin kuruluşunun üzerinden beş yıl geçmişti ki, kuruluşta yemden bir yapılanmaya daha gidildi, 1 Ocak 1938'de deniz ulaştırma, taşıma sektörleri ve liman işletmeleri birleştirildi; İktisat Vekaleti'ne bağlı kalmak kaydıyla Deniz-bank Umum Müdürlüğü kuruldu.

1944'te de Devlet Denizyolları İşletmesi Umum Müdürlüğü ile Limanlar Umum Müdürlüğü birleştirilerek Devlet Denizyolları ve Limanlar Umum Müdürlüğü kuruldu. Limanlar, Kıyı Emniyeti İşletmesi adı altında Fenerler İdaresi ve Karadeniz kıyılarındaki Cankurtarma Teşkilatı da bu yeni idareye bağlandı.

1 Temmuz 1944'te Şirket-i Hayriye' nin 25 yolcu vapuru, Hasköy'deki tersanesi ve bütün taşınır, taşınmaz malları devlet tarafından satın alınarak Devlet De-nizyolları'na verildi. Altı ay kadar sonra, 24 Ocak 1945'te Şirket-i Hayriye resmen tarihe karıştı.

Ağustos 1951'de Denizcilik Bankası TAO kuruldu; yeni kuruluş 1 Mart 1952' de faaliyete geçti. İç ve dış sularda ula-

şım hizmetleri ve devletin tersane, havuz ve benzeri denizcilik kuruluşları hep bu kuruluşa bağlanmıştı.

1954'te Şilepçilik İşletmesi, bir buçuk yıl sonra, Haziran 1955'te DB Deniz Nakliyatı TAO kuruldu. Yük ve akaryakıt taşıması, böylece Denizcilik Bankası'ndan alınarak bu yeni kardeş kuruluşa verilmiş oluyordu.

Ekim 1983'te bir iktisadi devlet teşekkülü haline dönüştürülen bu köklü kuruluş, Türkiye Denizcilik Kurumu Genel Müdürlüğü (TÜDEK) adını aldı. Ayrıca, bankacılık faaliyetleri de Denizcilik Bankası TAŞ'ye devredildi. Haziran 1984' te kuruluşun adı Türkiye Denizcilik İşletmesi Genel Müdürlüğü (TDİ) olarak değiştirildi, şehir hatları bu genel müdürlüğe bağlandı ve faaliyet alanı içinde bulunan tersanecilik hizmetleri 1985'te Türkiye Gemi Sanayisi AŞ adı altında yeniden düzenlenen bu yeni kuruluşa bağlandı. Bu arada da Denizcilik Bankası TAŞ lağvedildi. Bütün bu dönem boyunca gerek ticaret, gerekse yolcu taşımacılığı filosu sürekli geliştirildi. Çok sayıda yolcu vapuru alınıp işletmeye kondu. Ancak kent içi deniz ulaşımı istanbul'un artan nüfusu ve yolcu sayısına oranla gelişme gösteremedi, hattâ oransal olarak düşüş gözlendi.

1973 verilerine göre, İstanbul'da kent içi yolculuklarının yüzde 12'si şehir hatları vapurlarıyla, yüzde 1'i de dolmuş motorları ile yapılmakta olup, denizyolu taşımacılığının, toplam kent içi ulaşımındaki payı yüzde 13,4 idi. 1985'e gelindiğinde ise bu oran kara taşımacılığı lehine değişerek, deniz ulaşımının payı yüzde 7'lere düştü, 1990'da ise yüzde 1,3'lük bir artışla yüzde 8,4'e yükseldi. Bu yüzde 7'lik bölümün, yüzde 85,5'i şehir hatlarına bağlı gemi ve araba vapurları, yüzde 4,5'i İstanbul Deniz Otobüsleri (İDO) ile (bak. deniz otobüsleri), yüzde 10'u da dolmuş motorları ve diğer özel tip araçlarla yapılmakta, Boğaz geçişlerinin yüzde 41'i deniz araçlarıyla, yüzde 15'i toplu taşıma araçlarıyla, kalanı ise özel araçlarla gerçekleştirilmektedir. TDİ Şehir Hatları İşletmesi'nin elinde 1990'larda 66 yolcu gemisi, 28 araba vapuru bulunmakta; toplam 64 iskelede, 3-590 personelle hizmet verilmektedir, istanbul'da iki yaka arasında taşınan yolcu sayısı yılda 120 milyon dolaylarındadır.

1993 itibariyle, Deniz Yolları'na bağlı olarak İstanbul limanlarından hareketle, Marmara ve Ege denizlerinde sefer yapan 13 gemi vardır. Bunlar Samsun, Truva, Is-

Tablo H

İstanbul'da Yolcu Taşıma Türlerinin Yıllara Göre Dağılımı

Taşıma Türü Toplam Taşımadaki Payı (%) 1973 1982 1985 1990

Karaya	77,9	99	97	94
Deniz	9,9	1,5	5,0	6,9
Denizy	13,4	7,4	7,1	8,4

Tablo m

Yolcu ve Araba Vapurlarıyla Yapılan Yıllık Toplam Taşıma

Yılla	Taşınan	Taşınan
1082	118 702 58	2 212 6
1084	111 036 53	2 176 2
1085	101 887 06	1 044 1
1086	107 013 65	2 036 0
1087	112 152 40	1 242 4
1088	122 722 07	2 147 6
1089	112 567 50	2 044 2
1090	106 422 04	2 520 4
1991	106.558.89	3.597.4

kenderun, Bandırma, Ankara, Tekirdağ, Yeşilada, Gökçeada ve Bozcaada feribotları ile Ayvalık, Akdeniz, Avsa ve Uludağ yolcu gemileridir. Bu gemilerle haftada bir gün İzmir'e, üç gün Bandırma' ya, iki gün Avsa ve Marmara adalarına, bir gün de Armutlu-Mudanya ve İmralı' ya sefer yapılmaktadır. Ayrıca bahara kadar 15 günde bir, yaz dönemlerinde ise haftada bir yapılan İzmir-Venedik seferleri de İstanbul'dan organize edilmektedir. Önümüzdeki dönemlerde, Yenikapı' daki raylı taşımacılık başlangıç istasyonu ve iETT Terminali kıyıya alındıktan sonra, burada büyük bir deniz ulaşım kompleksi kurulması planlanmaktadır.

Bibi. 1A, 4416-4430; *Denizin Sesi*, Temmuz-Ağustos 1993, s. 24-29, ist., 1993; E. Kalkan, "İstanbul Ulaşımı ve Deniz", *Denizin Sesi*, s. 20-30; Abdülehad Nuri, *Osmanlı Seyr-i Sefain Tarihçesi*, İst., 1926; S. Enis, *Türkiye Seyr-i Sefain İdaresi Rehberi*, İst., 1928.

ESER TUTEL

DENİZCİLİK VE SU ÜRÜNLERİ MESLEK LİSESİ

Beykoz-Paşabahçe sahil yolu üzerindedir. Okul 1 Ekim 1973'te güverte, elektrik ve elektronik bölümleriyle eğitim-öğreti-me başlamış, 1974'te su ürünleri, 1975'te gıda teknolojisi, 1981'de de gemi makineleri bölümleri ile genişletilmiştir.

Okul, Boğaz kıyı şeridinde sıfır durumdaki (4.730) m2'lik bölümü ile birlikte (42.276) m2'lik bir alan üzerine yerleşmiştir. Ek binaları ile 2 bloklu bir komplekstir. Okulun bazı bölümleri, 1984'te Milli Eğitim Bakanlığı ile İstanbul Üniversitesi arasında yapılan protokol gereği Su Ürünleri Fakültesi'nce kullanılmaktadır. Ayrıca Beykoz Riva Köyü'nün civarında, öğrencilerin denizcilik konularındaki uygulamalı eğitimleri için 13 dönümü orman arazisi içinde toplam 63 dönümlük kıyı arazisi okula tahsislidir.

Türkiye Japonya teknik işbirliği ile Japon deniz teknolojisi bu okulda uygulamaya

konmuştur. 1967-1979 döneminde Japonya'dan gelen uzmanlar, bu projeye hizmet etmişler; okulun Türk öğretmenleri de Japonya'ya gönderilmişlerdir.

Ortaokul üzerine 3 yıllık okula, sınav-

la öğrenci alınmaktadır. Okuldaki mesleki eğitim-öğretim, güverte-avlama, su ürünleri, gıda teknolojisi, gemi makineleri, elektrik, elektronik alanlarında sürdürülmektedir. 1993-1994 öğretim yılında kadrolu öğretmen ve personel sayısı 97, öğrenci mevcudu 1980'di.

Okulun mezunları "teknisyen" unvanı almakta, askerlik görevlerini de Deniz Kuvvetleri'nde yapmaktadırlar.

AHMET MÜLAYİM

DEPREMLER

İkinci derece deprem bölgesinde bulunan istanbul tarih boyunca birçok deprem geçirmiştir. İstanbul iç merkez olarak tektonik kırık (fay) üzerinde değildir. Ama İzmit Körfezi'nden Marmara Denizi'ne bağlanan Kuzey Anadolu fay hattının çok yakınındadır ve bu yüzden meydana gelen depremlerden etkilenmiştir. Bu tektonik hareketler sonucu kentin zemininde çok sayıda küçük kırık oluşmuştur.

Bizans Dönemi

Bizans döneminde Konstantinopolis'te vuku bulan depremlerin büyük bir kısmı tarihçilerce kaydedilmiş olmakla beraber, bunların şiddet dereceleri ve verdikleri hasara ilişkin ayrıntılar çoğu kez kısıtlıdır. Mevcut kayıtlarda kentin şu tarihlerde depremlerle sarsıldığı görülür: 402, 403 (?), 407 (şiddetli), 437 (şiddetli), 447 (şiddetli), 450 (şiddetli), 477, 480, 487, 525 (4-7 Ekim), 533, 542 (şiddetli), 546, 554 (40 gün), 557 (19 Ekim, 14-23 Aralık, kent surları ve özellikle Hebdo-mon yöresindeki birçok kilise yıkılmış, Ayasofya'nın kubbesi hasar görmüştür), 568, 583, 611, 740 (Aya irini Kilisesi dahil birçok bina hasara uğramıştır), 790, 796, 862, 864, 869 (40 gün), 948, 986 (?), 989 (dalgaları italya'ya kadar uzanan deprem Ayasofya'nın batı kubbesinin çökmesine ve diğer birçok kilisenin hasara uğramasına sebep olmuştur), 1010 (Ocak-Mart), 1041, 1064/65 (şiddetini özellikle kentin batı yörelerinde göstermiştir), 1090, 1202, 1237, 1296 (1 Haziran-17 Temmuz) 1323/24, 1332 (17 Ocak, 11 Şubat), 1343 (12 gün), 1346 (aralıklı bir yıl süren depremler sırasında Ayasofya'nın doğu kemeriyle kubbesinin bir kısmı çökmüştür), 1354 (surlar hasar görmüştür), 1391, 1402, 1437 (?). Bu listeye ayrıca kaynakların Konstantinopolis'in adını özellikle belirtmeden kaydettikleri, ancak kenti etkilemiş olması muhtemel olan 342, 358, 365, 395/396, 417, 423, 442, 543, 548, 555, 742, 1032, 1033, 1036, 1037, 10387 1039, 1042, 1081 tarihli depremler de eklenebilir.

Bizanslılar, Hristiyanlık öncesi dönemlerdeki gibi, deprem ve diğer doğal a-fetlerin,

işledikleri günahlar dolayısıyla kendilerini cezalandırmak üzere gönderilmiş ilahi alametler olduklarına inanmışlar, çeşitli ayin ve törenlerle, din adamları ve azizlere başvurarak ya da uğur veya tılsımına inandıkları bazı eşyalar vasıtasıyla depremlerin habercisi olduğu-

DEPREMLER

35

DERİCİLİK

<i>Tarih</i>	<i>Oluş Zamanı</i>	<i>Merkezi</i>	<i>Aletsel</i>
20.05.10	12.24.20.0	izmitli kuzeyi	5.5
26.10.10	14.12.16.0	Catoloo	5.0
12.02.10	08.20.01.8	Marmaraereölis	5.0
26.12.10	17.01.44.7	izmit	5.2
18.00.10	18.58.14.8	Cınarok	6.2
24.04.19	23.49.33.3	Marmaraereölis	5.1

İstanbul'da Cumhuriyet Döneminde Meydana Gelen Depremler*

C) İstanbul merkez olmak üzere ortalama 85 kilometre yarıçaplı daire içine tekabül eden alanda, Cumhuriyet döneminde (1923-1994) meydana gelmiş 5,0 ve daha büyük aletsel şiddetteki depremler. *Boğaziçi Üniversitesi Kandilli Rasathanesi ve Deprem Araştırma Enstitüsü Müdürlüğü*

nü düşündükleri felaketleri engellemeye çalışmışlardır. Çok şiddetli depremlerin ardından ise (örneğin 25 Eylül 437, 6 Kasım 447, 26 Ocak 450, 26 Ekim 740, 9 Ocak 869 depremlerinden sonra) dini özel anma yıldönümleri düzenlenmiş ve bunlar her sene tekrarlanarak li-türjik takvimin sabit birer parçası haline gelmiştir.

Sayılan pek fazla olmamakla birlikte, depremlerin tabii nedenlerden kaynaklandığını savunan Bizanslılar da olmuştur. Bunlar arasında en yaygın olan görüş, Aristoteles'in depremlerin yeraltındaki rüzgârların hareketinden kaynaklandığını ileri süren teorisidir. Bir başka teoriye göre ise depremlerin nedeni yeraltında biriken aşın miktarda sudur.

Bibi. G. Downey, "Earthquakes at Constanti-nople and Vidnity, A. D. 342-1454", *Specu-lum*, XXX (1955), s. 596-600; V. Grumel, *La Cbronologie*, Paris, 1958, s. 476-481; P. Wirth, "Zur byzantinischen Erdbebenliste", *Byzanti-nische Forschungen*, I (1966), s. 393-399; Fr. Vercleyen, "Tremblements de terre â Constan-tinople: L'impact sur la population", *Byzanti-on*, LVIII (1988), s. 155-173; Janin, *Constanti-nople byzantine*.

NEVRA NECİPOĞLU Osmanlı Dönemi

Osmanlı döneminde, ilk şiddetli deprem 13 Sefer 894/16 Ocak 1489 tarihine tesadüf eder. Binalarda ve minarelerde epeyce tahribat meydana gelmiştir, ikinci büyük deprem, 6 Cemaziyelevvel 915/22 Ağustos 1509 tarihinde vuku bulmuştur ve tarihe "kıyamet-i sugra", yani küçük kıyamet adı ile geçmiştir. Sarsıntılar şehirde ve civarında 45 gün

sürmüş, 109 cami ve 1.070 ev tamamen yıkılmıştır. Yedikule surlarının büyük kısmı ve deniz tarafından Bahçekapı'ya kadar Topkapı Sarayı'nın surları da yıkılmıştır. Topkapı Sarayı'nın bazı kısımlarında dahi hasar meydana gelmiştir. Fatih ve Bayezid camilerinin kubbeleri zarar görmüştür. Bayezid Camii'nin medresesi yerle bir olmuştur. Atmeydanı'ndaki bazı sütunlar yıkılmıştır. Karaman semti de harap olmuştur. Suyolları da tahribata uğradığından, birçok yeri sular basmıştır. Ayasof-ya'daki mozaik aziz resimlerinin üzerindeki sıvalar dökülmüştür. Ahşap olduklarından, kiliselerde hasar meydana gelmemiştir. Deniz yükselerek, İstanbul ve Galata surlarının üzerinden kenti içeriye doğru istila etmiştir. Ölü sayısı, bazı kaynaklara göre 5.000, diğer bir vesikaya göre de 15.000 kadardı. Yalnız Sadrazam Mustafa Paşa'nın konağında 300 kişi ölmüştür. II. Bayezid sarayı terk ederek, 10 gün bahçede çadır altında kalmış, sonra da Edirne'ye hareket etmiştir. Ancak, birkaç gün sonra, orada da bir deprem meydana gelmiştir. Keza, şiddetli yağmurlardan Tunca Nehri taşmış ve yatağını değiştirmiştir.

Depremden sonra II. Bayezid, İstanbul'un onarılması için emir vermiştir. Onarılan başlıca binalar şunlardır: Galata surları, Galata Kulesi, Yıldızlıkapı'daki deniz feneri, Topkapı Sarayı, Büyükçekmece ve Küçükçekmece köprüleri, Rumeli

ve Anadolu hisarları, İstanbul surları, Si-livrikapı burçları. Padişah açılış törenlerinde, devlet ricalinin ve ulemanın ricası üzerine, fakirlere gümüş kaplarla yemek dağıtılmasını emretmiştir.

Bundan sonraki önemli deprem, 1 Receb 963/30 Nisan 1557 tarihinde vuku bulmuştur. Şehirde kayda değer hasar meydana gelmiş, bu meydana Fatih Camii de zarar görmüştür. 6 Cemaziye-lâhır 1058/28 Haziran 1648'deki deprem de büyük tahribata yol açmıştır. Ereniye Çelebi Kömürçüyan depremin güneşin batmasından sonra meydana geldiğini, ani olarak korkunç bir uğultu ile başladığını, deniz üzerindeki gemilerin birbirleriyle çarpıştığını ve üç sarsıntı vuku bulunduğunu bildirmiştir. Yine Ereniye Çelebi'ye göre, 6 Şubat 1659'daki depremde, birçok ev tamamen, hisarlarla surlar kısmen yıkılmıştır.

4 Şevval 1101/11 Temmuz 1690'da gece vuku bulan depremde Fatih Camii'nin kubbelerinin birkaçı hasara uğramış ve Topkapı'daki sur kapısı yıkılmıştır. Sarsıntılar birkaç gün devam etmiştir. 16 Mart 1712'de vuku bulmuş bir deprem, İstanbul'da neşredilmiş *Hayrenik* (Vatan) gazetesinin 30 Haziran 1894 tarihli nüshasında, İstanbul'un büyük depremlerinin başında zikredilmişse de, herhangi bir bilgi verilmemiştir. 5 Receb 1134/24 Mayıs 1719'daki depremde, önemli hasar meydana gelmiştir. Yalı Köşkü civarındaki kayıkhanelerden bazıları yıkılmış, Yedikule ile Ahırkapı arasındaki surlar ve burçlar kısmen hasara uğramış ve Edirne-kapı'daki Mihrimah Camii'nin kubbesi çökmüştür. 18 Ramazan 1165/30 Temmuz 1752 günü gece

vuku bulan depremde, bazı binalar yıkılmış veya hasar görmüştür. 15 Zilkade 1167/3 Eylül 1754'teki depremde, Fatih ve Bayezid camilerinin kubbeleri hasara maruz kalmıştır.

12 Zilhicce 1179/22 Mayıs 1766 tarihindeki büyük depreme gelince, bir perşembe günü güneş doğduktan az sonra vuku bulmuş ve Kurban Bayramı'nın ikinci gününe tesadüf etmiştir. Deprem sırasında korkunç gürültüler de işitilmiştir. Sarsıntılar, aralıklarla sekiz ay kadar devam etmiştir. Bunlardan 25 Temmuz'da-ki, birincisine yakın şiddette ve onun kadar yıkıcı olmuştur. Halk uzun müddet çadırlarda barınmak mecburiyetinde kalmış ve bazı kimseler şuurunu kaybet-

miştir. Topkapı Sarayı da hasara uğradığından. III. Mustafa şehri terk etmiştir. Birçok cami, mescit, medrese, han, saray ve kagir bina yıkılmış veya büyük hasara uğramıştır. Fatih, Atik Ali Paşa ve Kariye camilerinin kubbeleri çökmüştür. Eyüb Sultan Camii ise tamamen harap olmuştur. Davud Paşa Camii de büyük hasar görmüştür. Edirnekapı'daki Mihrimah Sultan Camii'nin kubbesi çökmüş ve minaresi yıkılmıştır. Eminönü'ndeki Rüstem Paşa Camii'nde de büyük hasar meydana gelmiştir. Eyüp'teki Şah Sultan Camii de yıkılmıştır. Şehremini'deki Beh-ruz Ağa ve Galata'daki Kemankeş Kara Mustafa Paşa camilerinin ise minareleri yıkılmıştır. Koca Mustafa Paşa Camii'nin kubbesinde de hasar görülmüştür.

Sivil binalar arasında Çemberlitaş'taki Vezir Hanı yerle bir olmuştur. Aynalıkavak Sarayı yıkılmış, Beşiktaş Sarayı ise kısmen hasara uğramıştır. Yedikule'deki iki veya üç kule ile, Galata'daki Kurşunlu Mahzen'in kulesi yıkılmıştır. Aya irini Kilisesi'nde bulunan Cebahane de harap olmuştur. Şehrin su şebekesi de hasara uğramıştır. Ölü sayısının 300 olduğu sanılıyor. Can kaybının nispeten az olması, Kurban Bayramı dolayısıyla halkın evlerinde bulunmasına bağlanmaktadır. Şubat 1790, 27 Ekim 1802 ve 1837'deki depremler ise şehirde pek önemli hasar yapmamıştır.

Tarihçi Avedis Berberyan'a (1798-1873) göre, 23 Eylül 1841'de vuku bulan şiddetli bir depremde, şehir üç defa sallanmış, birçok ev, duvar, han ve hamam harabeye dönmüş, epeyce insan da hayatını kaybetmiştir, 1 Mart 1855'te meydana gelen ve Bursa'yi yıkan deprem İstanbul'da fazla tahribata yol açmamıştır.

İstanbul'un son şiddetli depremi 10 Temmuz 1894'te vuku bulmuştur. Deprem, güneyden kuzeye doğru üç şiddetli sarsıntı halinde hissedilmiş ve on iki saniye sürmüştür. Beyoğlu ve Boğaziçi taraflarında, nispeten daha az tahripkâr olmuştur. Kagir bütün binalar az çok hasara maruz kalmıştır. Depremi merkezini, Yeşilköy'den 8 km uzaklıkta ve güneydoğu istikametinde, Marmara Deni-zi'nde olduğu tespit edilmiştir. 12 Tem-muz'da birincisine yakın şiddette birkaç saniye süren yeni bir sarsıntı daha vuku bulmuş ve tekrar hasara sebebiyet vermiştir.

Sivil binalar arasında en çok Kapalıçarşı hasara uğramıştır. Bitpazarı, Yağlıkçılar, Çadırcılar ve Mercan Çarşısı tarafları tamamen yıkılmıştır. Mercan Sokağı'n-dan kükürtlü su fışkırmıştır. Sirkeci'deki istasyon binası da hasar görmüştür. Harbiye Nezareti binasının bir bölümü yıkılmıştır. Bozdoğan Kemerindeki medrese de (Gazanfer Ağa Medresesi) ağır hasara uğramıştır. Balat'taki Yahudi mektebi, Saraçhane'de bir medrese ile, Kos-ka'da bir fırın tamamen yıkılmıştır. Sa-matya'daki Rum Kilisesi'nin kubbesi çökmüştür. Balıklı'daki Rum Hastanesi de büyük zarar görmüştür. Bakırköy'deki Nerşabuhyan Ermeni Okulu ile Yeşilköy'deki Katolik kilisesi de yıkılmıştır.

Beşiktaş'taki Köprübaşı ve Ortaköy' deki Dere hamamları kısmen yıkılmıştır. Baltalimanı'nda da bir köşk yıkılmıştır. Üsküdar'daki karakol kısmen yıkılarak, 3 askerin ölümüne sebebiyet vermiştir. Pendik'teki istasyon binası kısmen, Kartal'daki Rum okulu tamamen yıkılmıştır. Maltepe İstasyonu binası ile cami ve Rum kilisesi de yıkılmıştır. Haydarpaşa Askeri Hastanesi de hasara uğramıştır.

Edirnekapı'daki Mihrimah Sultan, Azap-kapı'daki Sokollu Mehmed Paşa ve İmra-hor camileri büyük hasara uğramıştır. Zin-dankapı'daki Ahî Çelebi Camii de harap olmuştur. Topkapı'daki Kara Ahmed Paşa Camii tamamen yıkılmıştır. Fatih'teki Bâlî Paşa Camii'nin kubbesi çökmüştür. Haseki Camii'nin ikinci kubbesinin kemeri yıkılmıştır. Silivrikapı'daki Bâlâ Süleyman Ağa Mescidi ve Türbesi harap olmuştur.

Sultanahmet'teki Şücaeddin Camii'nin, Fazlı Paşa Camii'nin, Aksaray'daki Valide Camii'nin, Saraçhane'deki Mimar İlyas Camii'nin ve Nişanca Camii'nin minareleri, keza Fatih Camii'nin iki minaresi yıkılmıştır. Nuruosmaniye'nin ise kapısı yıkılmıştır.

Büyük ve Küçük Safran hanları kullanılamaz hale geldiğinden, bir müddet sonra yıktırılmıştır ve Kapalıçarşı'nın Örücüler Kapısı içeri alınmıştır. Çadırcı ve Sabuncu hanları yıkılmıştır. Sorguçlu Ham ağır hasar görmüştür. Baltacı Ham kısmen yıkılmıştır. Pastırmacı Ham'nda ise altı dükkân yıkılmıştır. Takkeci Han kısmen yıkılmıştır. Vezir ve Süleyman Paşa hanları tamamen yıkılmıştır. Aksaray'daki Hasan Paşa Ham ortadan çatlamıştır. Kel-lekesen Ham da ağır hasara uğramıştır.

Adalarda ise daha büyük hasar meydana gelmiştir. Büyükkada'nın tepesindeki kiliselerden biri tamamen yıkılmıştır. Heybeliada'daki Rumların Ruhban Mek-tebi'nin yarısı yıkılmıştır. Keza, Bahriye Mektebi büyük hasara maruz kalmış ve caminin minaresinin yarısı yıkılmıştır. Ho-tel d'Angleterre büyük zarar görmüştür. Rum kilisesinin çan kulesi de yıkılmıştır. Çamlıman'nda denizin suyu 150 m içeri çekilmiş ve sonra da eski halini almıştır. Burgaz'da ise, deprem yangına sebebiyet vermiştir. Kınalıada'daki Ermeni kilisesi de ağır hasara uğramıştır. 13 Temmuz öğleye kadar, şehirde 138 ölü ve 156

yaralı tespit edilmiştir. Bu sayının daha sonra yükselmiş olması muhtemeldir.

1894'ten bugüne (1994) kadar geçen yüz yıl içinde İstanbul'da yıkıcı etkisi olan bir deprem meydana gelmemiştir.

Bibi. *Tarih-i Solakzade*, 322; *Tarib-i Naima*, IV, 289; *Tarih-i Raşid*, II, 122, III, 222, V, löl; *Tarih-i Vâsıf*, I, 36, 275; Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 8-10; *Tarih-i Cevdet*, V, 22, VII, 134, VIII, 239; (Altınay), *Onikinci Asırda*, 208, 232; A. Berberyan, *Badmutyun Hayotz* (Ermeniler Tarihi), İst., 1871, s. 508; *Hayrenik* (Vatan), 29 Haziran 1894-4 Temmuz 1894, S. 857-862; Janin, *Constantinople byzantine*; İnciciyan, *istanbul*, 70-72; Cezar, *Yangınlar*, s. 56-68; K. Pamukciyan, "1766 Büyük İstanbul Zelzelesi", *Tarih Konuşuyor*, S. 28 (Mayıs 1966), s. 2335-2338; K. Pamukciyan, "İstanbul'un 1766 Büyük Depremi", *Tarih ve Toplum*, S. 47 (Kasım 1987), s. 12-16; *İstanbul ve Deprem Sempozyumu*, 4 Mayıs 1991, ist., 1991.

KEVORK PAMUKCİYAN

DERAİİYYE

bak. DERSAADET

DERBY İŞGALİ

Bakırköy'de kurulu Derby Lastik Fabri-kası'nda 1968'de gerçekleştirilen İstanbul'un ve Türkiye'nin ilk fabrika işgali.

İşgal temelde işçilerin sendika seçme özgürlüğüne müdahale edilmesinden kaynaklandı. İşçilerin eğilimli oldukları DİSK kurucusu Lastik-İş Sendikası'na karşı Derby Lastik Fabrikası işvereni önce bir işyeri sendikası kurdurmaya çalıştı, ardından TÜRK-İŞ üyesi Kauçuk-İş adlı sendikayı işyerine soktu.

3 Temmuz 1968'de Kauçuk-İş Sendikası işyerine bir duyuru asarak 4 Temmuz 1968 Perşembe günü işverenle toplu sözleşme imzalayacaklarını, cuma günü de işyerinde bayram olacağını açıkladı. Bunun üzerine işçiler 4 Temmuz 1968 sabahı çalışmayı bıraktılar ve fabrikayı işgal ettiler. Sabah vardiyasını içeri aldıktan sonra işe gelen fabrika sahiplerini, müdür ve amirleri işyerine sokmadılar.

İşgalle beraber kurulan boykot komitesi ilk bildirisinde işverenin karşılarına bir sarı sendika çıkardığını, kendileri adına sahte imzaların atıldığını, bu nedenle de hangi sendikaya üye olduklarının belirlenmesi için işyerinde sayım istediklerini açıkladı; ayrıca 16 maddelik bir işyeri reform taslağı öne sürdü.

Olay 1968 Türkiye'si koşullarında köylülerin toprak işgallerinin ve öğrencilerin üniversite işgallerinin yoğunlaştığı günlerin ertesinde gerçekleşmişti. İşgalin ikinci gününde üniversiteli gençler işgalci işçileri ziyaret edip dayanışmalarını gösterdiler. "İşçi-gençlik el ele" diye slogan a-tıldı.

DİSK'li işçilerin işgal eylemi yalnız İstanbul'da değil, tüm Türkiye'de yankılandı. Günlük basın işgale geniş yer verdi. İşçilerden yana ve karşı olanların

tartışmaları sürdü.

Derby işgali sürerken Lastik-iş'in başvurusu üzerine, 13. Asliye Hukuk Mahkemesi 8 Temmuz 1968 günü işyerinde işçilere tek tek hangi sendikanın üyesi ol-

Derby işgali 10 Temmuz 1968'de anlaşılmaya varılması üzerine işçilerin pankartları indirmeleriyle sona erdi. *Gözlem Yayıncılık Fotoğraf Arşivi*

dukalarını sorma kararı aldı. Bu arada 4 işçi "kışkırtıcı" sıfatıyla tutuklandı.

Türkiye'de işgal altındaki bir işyerinde yapılan bu ilk "referandum"da işçiler gizli oy ile özgürce diledikleri sendikayı işaretlediler. Hâkim tarafından açıklanan sonuç şöyleydi: 930 işçi DİSK üyesi Las-tik-İş'i, 6 işçi Kauçuk-İş'i seçmişti. 9 İŞÇİ çekimser kalırken oy pusulalarının ikisinde "eski sendika", diğer ikisinde "işçi sendikası" yazıyordu. İzinde olan 250 kadar işçi oylamaya katılmamıştı.

İşveren ile Lastik-İş arasında işgalci işçiler hakkında herhangi bir işlem yapılamayacağı, 4 işçinin kefaletle tahliyesinin isteneceği, fabrika müdürünün değiştirileceği maddelerini de içeren bir anlaşma yapıldı. Bu anlaşma üzerine işçiler fabrika duvarlarına ve demir parmaklıklara astıkları pankartları kaldırdılar, fabrikayı hasarsız olarak teslim ettiler. İlk "fabrika işgali" 10 Temmuz 1968 günü işçilerin dilediklerini elde etmeleriyle sona erdi.

FARUK PEKİN

DERİCİLİK

Deri maddesinin gördüğü pek çok işlev ve işlem için "dericilik" deyimini kullanılmaktadır. Örneğin çeşitli yöntemlerle hayvanlardan elde edilen derilerin bozulmadan muhafaza olunması için konserve e-dilmesine dericilik denildiği gibi bunları kimyasal maddeler kullanarak terbiye e-denlere de zaman zaman derici denmektedir. Halbuki bunlar birbirinden farklıdır. İkincisine debbağlık(->) denmesi daha doğrudur. Dericilik terminolojisi henüz tam anlamıyla teşekkül etmediği için bu alanda hatalı kullanımlar söz konusudur.

İstanbul tarih boyunca kalabalık nüfusu, zengin konumuyla büyük ölçüde beslenme için et sarf etmiş ve sonucunda da ham deriye sahip olmuştur. Bir

DERNSCHWAM, HANS

36

37

DERUNÎ MEHMED EFENDİ

dır. Resmi yazışmalarda da "Fransa'nın Dersaadet Büyükelçisi", "Dersaadet havadisi", "Sadrazam hazretlerinin Dersaadet'e avdetleri" vb deyimler sıkça geçer. Diğer yandan resmi yayınlarda basım yerinin İstanbul olduğu çoğunca "Dersaadet" veya "Darü'l-Hilafetü'l-Aliyye"

deyimleriyle gösterilmiş; günlük yaşamda da "Dersaadet matbuatı", "Dersaadet gazeteleri", "Dersaadet'te mukim", "Dersaadet'e gitti" vb deyimler yerleşmiştir. İstanbul'daki pek çok şirket adının önüne "Dersaadet" sözcüğünü getirirken bazı resmi kuruluşların da örneğin "Dersaadet Cemiyet-i Sulhiyesi" (Ticaret Mahkemesi), "Dersaadet Karakollar Ferikliği" (İstanbul İnzibat Komutanlığı) vb adlar aldığı görülür. NECDET SAKAOĞLU

DERUNÎ MEHMED EFENDİ TEKKESİ

Eminönü ilçesi'nde, Vezneciler'de, Ka-lenderhane Mahallesi'nde, Derunî Mehmet Efendi Sokağı ile Hallacı Mansur So-kağı'nın kavşağında, günümüzde İÜ Zooloji Enstitüsü binasının bulunduğu a-landa yer almaktaydı.

Nakşibendî tarikatından Derunî Şeyh Mehmed Efendi (ö. 1811) tarafından tesis edilmiş olan bu tekkenin inşa' tarihi tam olarak tespit edilememekte, ancak

Uzun süre ham deri ihtiyacının karşılandığı Sütlüce Mezbahası, 1990. *Cumhuriyet Gazetesi Arşivi*

diğer deyimle istanbul yüzyıllardan beri bir dericilik merkezi olmuştur.

Antik çağda büyük önem taşımayan deri işlemeciliği, Bizans'ta yaygın ve ö-nemli bir meslekti. Deri yalnız ayakkabı yapımında değil, pelerin, koşum takımı, çadır, kalkan ve parşömen yapımında da kullanılırdı. 4-7. yy yazmalarında görülen "skitergates" (deri işçisi) sözcüğü bu alandaki işbölümünden doğmuştur. Kons-tantinopolis'teki Studios Manastırı'nda (bak. İmrahor Camii) yaşayan "birseis" (debbağ, sepic), "dematopoiuntes" (deri işleyici), "skiteis" (ayakkabı yapımcısı), "hipodematorhafoi" (sandalet yapımcısı ?), "skitodeusopoiuntes" (ayakkabı ve sandalet boyacıları) ve parşömen yapımcılarından anlaşıldığına göre, dericilikteki işbölümü neredeyse ipekçilikteki kadar gelişkin ve karmaşıktı.

10. yy'a ait önemli bir kaynak olan

Eparbos Kitabı'na (bak. Eparhos tes Po-leos) göre, "lorotomoi" denen koşum yapımcıları ve sepiciler ile "malakatarioi" denen deri yumuşatıcıları, kesinlikle birbirinden ayrılmakta, buna karşılık ayakkabı yapımcılarından söz edilmemektedir. Paleologos Hanedanı döneminde (1261-1453) Konstantinopolis'teki dericilikte, Yahudiler çok önemli bir rol oynadılar. İtalyan tüccarlar tarafından şehre getirilen kürk ve ham deriler burada işlendikten sonra, çeşitli ülkelere ihraç edilirdi.

11. Mehmed (Fatih) (hd 1451-1481)

fetihten hemen sonra Kazlıçeşme'de 360 debbağhane yanında 33 salhane de (mezbaha-hayvan kesim mahalli) inşa ettirmişti. Bu suretle dağınık bir şekilde yapılan hayvan kesimleri ilk defa toplu bir düzene sokulmuştur.

Salhanelerde kesilen hayvanların derileri Fatih tarafından Kazlıçeşme'deki debbağhanelere tahsis olunmuştur. Kesilen hayvanların bağırsakları Kirişhane'ye, yağları ise mum imali için mumhanelere sevk olunuyordu.

İstanbul'da Kazlıçeşme dışında Beykoz, Üsküdar, Kasımpaşa, Eyüp bölgelerinde de debbağhanelerin olduğu bilini-

yor. Bu kadar çok debbağhaneye İstanbul'da kesilen hayvanların derileri yeterli olamazdı. O nedenle İstanbul'a dışarıdan da çok miktarda ham deri getirilmiştir.

20. yy'ın başında İstanbul'da hayvan kesimleri bir merkezde toplanmış ve *Sütlüce'de* ilk modern mezbaha kurulmuştur. Cumhuriyet döneminde burada kesim yapan kasapların kökenine baktığımızda çoğunluğun Eğinli olduğunu görüyoruz. Eğinli ünlü kasap ve dericiler arasında, Ahmet Kara, Ethem Sallı, Mehmet Levent, Ridvan Sorak, Mustafa Levent, Rifat Canayakın ve Sadık Tuncer'i saymak mümkündür. Ahmet Kara bunların arasında büyük bir üne sahipti. II. Dünya Savaşı (1939-1945) sırasında Almanya Türkiye'den çok miktarda deri satın almıştı. Ahmet Kara Türkiye'den yapılan ham deri ihracatının tümünü gerçekleştirmiş, İstanbul mezbahasında kesim yapan tüm kasapları birleştirmiş ve mezbahanın tüm derisini toplamıştır. Ahmet Kara'dan önce ve sonra İstanbul'da elde edilen derinin tümüne hâkim olmuş başka bir derici gösterilemez. Eğinli dericiler karşısında Arnavut kökenli kasaplar vardı. Az sayıdaki Rum kasap dışta bırakılırsa İstanbul mezbahasında Eğinliler ve Arnavutlar arasında çetin bir rekabet söz konusuydu.

1970'li yıllara kadar İstanbul küçükbaş ham deri ihraç merkezi olduğu için İstanbul dışındaki ham deri bölgelerinde elde edilenler de İstanbul'da toplanır ve buradan Almanya ve ABD'ye ihraç olunurdu. Büyükbaş hayvan derisi ise ülke ihtiyacına yeterli olmadığı için ithal edilirdi. 1970'li yıllardan sonra deri giysi üretiminde bir atılım başlatılmış ve küçükbaş deri ihracatı yasaklanmıştır. Günümüzde giysilik deri imalatında büyük artışlar olmuş ve bunun sonucunda da ters yönde bir deri akışı meydana gelmiştir. Halen küçükbaş ham deri ihtiyacımızın yüzde 50'si dış ülkelerden ithalat yolu ile sağlanmaktadır. İstanbul hem küçükbaş ham deri ithalatında hem de mamul deri imalatında başı çekmektedir.

Sütlüce Mezbahası'nın kapanmasından sonra kesim işi Tuzla'da yeni kurulmuş olan

modern mezbahada sürdürölmektedir. Nisan 1993'ten itibaren Kazlıçeşme' deki deri fabrikaları da aynı bölgede kurulmuş bulunan Organize Deri Sanayii Bölgesi'ne taşınmıştır.

HASAN YELMEN

DERNSCHWAM, HANS

(23 Mart 1494, Brux [bugün Çek Cum-hunyeti'nde Mostj - 1568 sonlan, Krem-nica)
Alman gezgin.

Macar asıllı olan Dernschwam Bohemya'da doğdu, Viyana ve Leipzig üniversitelerinde okudu.

1533'te Avusturya Arşidükü Ferdinand tarafından İstanbul'a gönderilen ve başında Pecs Piskoposu Anton Vrancic (1504-1573) ile Macar asilzadesi Ferenc Zay (1498-1570) bulunan bir elçilik heyetine katıldı. 22 Haziran'da Viyana'dan yola çıkan heyet 16 Temmuz'da Budin'e ve oradan Tuna'dan gemilerle Belgrad'a ve karayoluyla Niş ve Sofya üzerinden 25 Ağustos'ta İstanbul'a vardı.

Heyet İstanbul'a geldikten iki hafta sonra Avusturya ve Alman elçilerinin daha önce barındıkları Eminönü civarındaki Yahudi mahallesinde bulunan kervansaraydan, bundan böyle Alman elçiliğı olarak kullanılacak olan, Çemberlitaş'ta-ki Atik Ali Paşa Külliyesi'nin parçası olan kervansaraya (Elçi Hanı) taşınırlar. Bu fırsatla yazar külliyeinin ve kervansarayın ayrıntılı bir tasvirini *yapar*. Bir Bizans kilisesinin yerine yapılan kervansaray 1539' da yenik düşen Alman ordusunun tutsaklarını barındırmıştı. Elçilik heyetine verilen erzak bahanesiyle de zamanın yiyecek âdetlerinden ve fiyatlarından uzun uzun söz edilir. Aynı dönemde, Fransız elçisinin, bir Rum evini satın alıp yerine bir elçilik binası inşa ettiğini de yazar ki bu, bugünkü Fransız Sarayı için en eski kayıtlardan biridir.

Dernschwam'm İstanbul'da görmüş olduğu yerler, Ayasofya, Yedikule'deki Karamanlılar kilisesi (bugün Ayios Kostan-tinos ve Eleni), ki bu fırsatla bu topluluk hakkında ilginç bilgiler verilir, yapılmakta olan Süleymaniye Camii, çarşı ve bedestenler, Çemberlitaş'ın yakınında olan Tavuk Pazarı, Avrat Pazarı, Atmeydam'dır.

Ayrıca kentin ahşap evlerinden ve neden oldukları yangınlardan söz edilir. Bunların dışında çoğı zaman günlük biçiminde *yazılan* metinde, olaylar, kentte yaşayan yabancılar, Osmanlı paşaları ve aileleri, Yahudi cemaati hakkında çok sayıda bilgi vardır.

İstanbul'da bir buçuk yıl kaldıktan sonra Dernschwam, yeni elçi Busbecq(->) ile birlikte 9 Mart 1555'te yola çıkarak Amasya'da kışlayan I. Süleyman'ın (Kanuni) yanına gitti. 23 Haziran'da geri döndükten sonra, 3 Temmuz'da, Busbecq' le birlikte yola çıktı ve 11 Ağustos'ta Viya-na'ya vardı.

Dernschwam bu tarihten sonra hayatını Viyana'da ve kuzey Macaristan'da geçirir.

Büyük bir olasılıkla 1568 sonlarında

ölür. Osmanlı topraklarına yapmış olduğu seyahatin günlüğü Franz Babinger(~>) tarafından *HansDernschtvam's Tagebuch, einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien (1553-1555)* adıyla yayımlanmıştır (Münih-Leipzig, 1923, tıpkıbasım 1984). Yaşar Önen tarafından yapılan Türkçe çevirisi *istanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü* (Ankara, 1987) adıyla basılmıştır.

STEFANOS YERASİMOS

Derunî

Mehmed

Efendi

Tekkesi'nin

doğu cephesi,

1970.

H. Necdet işli arşivi

DERSAADET

Der-i Saadet de denmiştir. Osmanlı Dev-leti'nin son yüzyılında, başkent anlamında İstanbul'a verilen unvanların en yaygınıdır. "Mutluluk kapısı" anlamına gelen bu resmi ad, daha önceki Konstanti-niyye, Âsitane(-0 deyimlerinin yerini almış, 20. yy'ın başında ise Dersaadet'in yanısıra Darü'l-Hilafetü'l-Aliyye (halifelik başkenti) deyimini de kullanılmıştır.

Dersaadet, çeşitli dönemlerde İstanbul'a verilen Âsitane, Darü'l-Hilâfe, Da-m's-Saltana, Darü's-Saltanat-ı Aliyye, Sûd-de-i Saltanat, Pây-ı Taht-ı Saltanat, Der-gâh-ı Selâtin, Deraliyye vb Osmanlıca başkentlik unvanlarının en yaygınıdır. Diğerleri, İstanbul'un salt başkentliğini vurgulayan birer deyimken, Dersaadet ve Deraliyye, 19. yy'daki gelişmelerle Bilad-ı Selase(->) ile diğer kasaba ve Boğaz köyleriyle kentsel bütünlük sergileyen yeni metropolün birer adı oldu. Bunda, Osmanlı sarayının Beşiktaş'a taşınması, Boğaziçi'ne yazlık saraylar ve sefaret binaları yapılması da etkili olmuştur. Bununla birlikte Galata ve Beyoğlu semtlerinde oturan yabancılar ve azınlıklar, İslami bir ad saydıkları Dersaadet ve Deraliyye yerine, kentin Bizans dönemindeki bir adı olan Kostantinopl'u kullanmaya başlamışlardır.

Abdülmecid döneminden (1861-1876) itibaren, resmen "başkent" anlamında kullanılması yaygınlaşan Dersaadet deyiminin, II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) daha da yerleştiği ve pek çok kurumun özel adıyla bütünleştiği izlenir. Posta ve Telgraf Nezareti'nin *zarflara* "Dersaadet" mührü vurdurtması bu yıllarda-

La Corres

21.2.1330 (6 Mart 1913) tarihli bir posta kartında yer alan Dersaadet ve Şehzadebaşı

damgası (solda), bir Osmanlı banknotundan "Bedeli Dersaadet'te altın olarak tediye olunacaktır" ibaresini taşıyan ayrıntı (sağ üstte), "Dersaadet Emvâl-i Eytâm ve Beytûlmâl İdaresi" makbuzundan aynı ibareyi taşıyan ayrıntı (sağ altta). *Fotoğraflar Necdet Sakaoğlu koleksiyonu*

banisinin vefat tarihinden dolayı 18. yy' m son çeyreğinde veya 19. yy'ın başlarında yaptırılmış olduğu tahmin edilmektedir. 19. yy'm ikinci yarısında yenilendiği anlaşılan ahşap tekke binası 1925'ten sonra bakımsız kalarak harap düşmüş, İstanbul Üniversitesi tarafından kamulaştırılarak yıktırılmış, yerine Fen Fakültesi' ne bağlı Zooloji Enstitüsü inşa edilmiş, bu *arada* Derunî Mehmed Efendi'nin kabri Hallacı Mansur Sokağı ile Bozdoğan Kemerli Caddesi'nin köşesine taşınarak üzerine, aslı ile hiçbir ilişkisi olmayan betonarme bir türbe kondurulmuştur.

Kaynaklarda "Derunî Tekkesi" olarak da anılan bu kuruluşun sonuna kadar Nakşibendîliğe bağlı kaldığı, burada perşembe günleri ayin icra edildiği, 1885' te bir erkek ile üç kadının tekkede ikamet ettiği, 20. yy'm başlarında Maliye Ne-zareti'nden yılda 1.200 kuruş tahsisatı olduğu tespit edilmektedir. Derunî Mehmet Efendi'den sonra posta geçen şeyhlerin tam bir dökümü elde edilememiştir. Ancak, Üsküdar'daki Selimiye Tekkesi post-nişinlerinden Konyalı Şeyh Ali Behçet Efendi'nin (ö. 1823) halifelerinden Şeyh Velîyüddin Efendi'nin (ö. 1861) bu tekkenin meşihatını üstlendiği, vefatında Ka-racaahmet'e gömüldüğü, ayrıca Şeyh Bekir Efendi adında bir şahsın 1889'da bu görevde bulunduğu tespit edilmektedir.

Tamamen ortadan kalkmış olan binanın mimari özellikleri, Necdet İşli Arşivi'n-de bulunan plan krokileri ve fotoğraflar sayesinde büyük ölçüde aydınlanmaktadır. Derunî Mehmed Efendi Tekkesi, son devirde İstanbul'da çok sayıda inşa edilmiş olan ve çevrelerini saran meskenlerle gerek malzeme (ahşap), gerekse de tasarım açısından tam bir uyum sağlayan ufak boyutlu bir yapıdır. Ahşap iskeletli olan duvarlar içerden bağdadi sıva, dışardan ahşap kaplama ile donatılmış, çatı alaturka kiremitlerle kaplanmıştır.

Tekkenin, Hallacı Mansur Sokağı üzerindeki kuzey kesimine tevhidhane ile türbe, güney kesimine ise, Derunî Mehmet Efendi Sokağı'na açılan iki katlı ha-rem-selamlık kanadı yerleştirilmiştir. Kare planlı (6x6 m) tevhidhaneye, batı ve kuzey yönlerine açılan iki kapıya sahip bir giriş taşılığından geçilmekte, söz ko-

DERVİŞ ALİ MESCİDİ

38

39

DESTANLAR

nüsü taşlıktan kadınlara ait fevkani mahfile çıkılmaktadır. Kible eksenine göre yönlendirilmemiş olan tevhidhanenin basık kemerli basit mihrabı güneydoğu köşesindedir. Harem-selamlık kanadına bitişik olan güney duvarı sağırdır. Kuzey duvarı boyunca, kare kesitli ahşap dikmelerle donatılmış iki katlı mahfiller uzanmakta ve sokağa bakan iki pencere bulunmakta, doğu duvarında da türbeye açılan bir kapı ile iki pencere yer almaktadır.

Tarikat yapılarına özgü bir biçimde i-badet mekânına bağlanan türbe, yapının kuzeydoğu köşesinde, sokakların kesiştiği noktada yer alır. Tek katlı türbenin, ahşap iskeletli ve moloz taş dolgulu cephelerinde her iki sokağa birer pencere açılmış, dikdörtgen açıklıklı olan bu pencereler ahşap pervazlarla çerçevelenmiş ve demir parmaklıklarla kapatılmıştır. Hallacı Mansur Sokağı üzerindeki kuzey cephesine, pencerenin sol yanına, günümüzde muhdes (özgün olmayan) türbenin duvarında bulunan kitabe levhası yerleştirilmiştir. Sülüs hatla yazılmış olan ve herhangi bir tarih içermeyen bu mensur kitabede Derunî Mehmed Efendi'nin tekkenin banisi olduğu belirtilmekte ve ruhu için Fatiha talep edilmektedir. Türbe Derunî Mehmed Efendi ile daha sonra tekkenin postuna geçmiş iki şeyhe ait, üç adet ahşap sandukayı barındırmaktadır.

Derunî Mehmet Efendi Sokağı üzerinde yer alan ve tamamen sivil mimarının özelliklerini sergileyen harem-selamlık cephesinin ekseninde, zemin katta, yanlardan toplam pencerelerle kuşatılmış bir kapı, üst katta da yarım altıgen biçiminde bir çıkma göze çarpar. Çıkma ve cephenin yan kesimlerinde dikdörtgen açıklıklı giyotin pencereler sıralanmaktadır. Girişi izleyen ve bir kuyu ile donatılmış olan zemin kat taşlığından farklı boyutlarda mekânlara girilmekte, arka bahçeye çıkılabilmekte ve bir merdivenle üst katın sofasına ulaşılmaktadır.

Bibi. Aynur, *Salih a Sultan*, 35, no. 51; Asitâ-ne, 16; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi*, I, 42-43, no. 58; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ*, 14; *Ih-saiyat* II, 19; "Derunî Mehmed Efendi Sokağı", *İSTA*, VIII, 4515-4516; Behcetî İsmail Hakkı el-Usküdarî, *Merâkid-i Mu 'tebere-i Üsküdar*, İst., 1976, s. 30.

M. BAHA TANMAN

DERVİŞ ALİ MESCİDİ

Derviş Ali Mescidi, Dırağman'da Derviş Ali Mahallesi'nde Dilmaç Sokağı'ndadır.

Banisi vakfiyesine göre Mimar Derviş Ali'dir. Bazı kaynaklarda mescit, Mimar Sinan'ın tezkirelerine atfen "Gümrükha-ne kurbünde Emir Ali Çelebi" olarak geçmektedir. Kabri bugün bilinmemekle beraber, vakfiyesinde Bostancıbaşı Osman Mahallesi'nde bulunan kabri üzerinde veya mescidinde cüz okumak kaydına rastlıyoruz.

Çatılı ve bir minareli olan mescidin dış ölçüleri 13,50x9,05 m'dir. İki sıra tuğla ve bir

sıra taş ile yepyeni olarak tamir edilmiştir. Yanlarda üçer, mihrap duvarında iki pencere vardır. Mescidin son

Derviş Ali Mescidi

Araş Neftçi, 1990

cemaat yeri de camiye dahil edilmiş ve girişi sol tarafa alınmıştır. Minaresi mihrap duvarına bitişiktir. Kesme taştan ve tuğladan kare bir kaide üzerinde uzun bir pabuçtan sonra sekiz kenarlı fakat kısadır. Şerefe yerine her yüze bir ezan penceresi açılarak, gövde içinden kullanılmaktadır. İstanbul'da pek az örneği kalan bir tarzdadır. Ayrıca kısa kurşun külahı üzerinde alem yerine bir Mevlevi sikkesi kondurulmuştur.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 109; Barkan-Ay-verdi, *Tahrir Defteri*, 416; R. M. Meriç, "Baye-zid Camii Mimarı", *AÜİlahiyat Fakültesi Yıllık Araştırmalar Dergisi*, II (1957), s. 30-31; Meriç, *Mimar Sinan*, 30, 87; S. Eyice, "İstanbul Minareleri", *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri*, I (1963), s. 77; Kuran, *Mimar Sinan*, 309; Yüksel, *Bâyezid-Yavuz*, 285.

İ. AYDIN YÜKSEL

DER-YEĞYAYAN, ZAVEN

(1869, Bağdat veya Musul - Haziran 1947, Bağdat) Ermeni patriği.

İlköğrenimini Bağdat'taki-Ermeni okulunda gördü. Daha sonra aynı şehirde

Zaven Der-Yeğyayan

Armaş Ruhban Okulu, 25. Yıl Hatıra Kitabı, İstanbul,

1914.

Vağarşag Seropyan koleksiyonu

birkaç yıl öğretmenlik yaptı. Aralık 1890' da Armaş'taki (bugün Kocaeli İli'ne bağlı Akmeşe) ruhban okuluna girdi. 1895'te mezun olduktan sonra, 26 Mayıs 1896' da Zaven adıyla rahip takdis edildi. Okul müdürü Başpiskopos Mağakya Orman-yan tarafından öğretmen tayin edilen Rahip Zaven Der-Yeğyayan bir süre sonra İstanbul'a gelerek 1897-1907 arasında Sa-matya ve Hasköy'deki Ermeni kiliselerinde vaizlik yaptı. Daha sonra Anadolu'ya geçerek önce kilise işleri müfettişliği görevinde bulundu. 1901'de Erzurum ruhani önderi (marhasa) tayin edildi. Aynı görevi 1908-1909'da Van'da, 1909-1913 a-rasında da Diyarbakır'da sürdürdü.

Der-Yeğyayan 1910'da Ermenistan' daki Eçmiadzin Başpatriklik Katedrali'n-de episkopos takdis edildi. Ağustos 1913' te Türkiye Ermenileri patrikliği görevine seçildi. Aynı yılın kasım ayında İstanbul'a gelerek 79'uncu patrik olarak I. Zaven adıyla görevine başladı. 1915'te Ermeni tehcirine karşı Osmanlı hükümeti nezdinde Aralık yaptığı protestolar sonuçsuz kaldı. Ağustos 1916'da da tutuklanarak sürgüne gönderildi.

Der-Yeğyayan 19 Şubat 1919'da İstanbul'a gelerek yeniden makamına oturdu. 12 Şubat 1920'de Londra'ya gitti. Oradan Paris'e geçti. İngiltere Kralı V. George, Fransa Cumhurbaşkanı Paul Deschanel' le, Aralık İngiltere Başbakanı Lord Curzon, Fransa Başbakanı Millerand ve Yunanistan Başbakanı Venizelos'la görüşmelerde bulundu. Haziran 1920'de İstanbul'a döndü. 1922'de İstanbul'u terk etmek zorunda kalarak, önce Kudüs'e sonra da Bağdat'a gitti.

Zor yılların patriği olan L Zaven döneminde günümüzdeki patrikhane binası ilk kez kullanılmaya başlandı. Yine onun döneminde kurulan Fakirlere Yardım Kurulu yıllar boyu kimsesiz çocuklara ve muhacirlere yardım eli uzatmıştır.

Hayatının son yıllarında anılarını kaleme aldı. Bir boğaz hastalığı nedeniyle konuşamaz hale gelen Der-Yeğyayan, Bağdat'ta vefat etti; naaşı 10 Haziran 1947' de Kudüs'e nakledilerek, orada toprağa verildi.

KEVORK PAMUKCİYAN

DESTANCILIK

Başlangıçta yalnız İstanbul'a özgü bir iş iken zamanla diğer şehirlere de yayılmış, günümüzde ise ancak bazı Anadolu şehirlerinde görülmektedir.

19. yy'da İstanbul'da her alanda görülen yenileşme atılımları, toplumdaki haberleşme isteğini de kamçılıyordu. Gazetelerin bir haberleşme ve bilgilenme aracı olarak 19. yy "m ikinci yarısında yaygınlık kazanması, öteden beri söyledikleri destanlarla buna benzer bir görev yapmakta olan âşıkları destan türüne daha fazla ağırlık vermeye yöneltti.

İstanbul'da gezici gazete satıcılarının öncülüğünü yapmış olan destancılar, yanık sesli, başıboş ve biraz da gösterişli gençler arasından çıkardı. İstanbul'da ilk gazeteler sucu, tütüncü dükkânlarıyla ba-

zı kıraathanelerde satılırken destancılar kollarına aldıkları, tek yaprak üzerine basılmış bir deste destanı kalabalık yerlerde yüksek sesle tanıtip, yanık yanık okuyarak başlarına biriken meraklılara satarlardı.

Bu dönemi yaşayanlardan yazar Ser-met Muhtar Alus, bir destan satıcısı delikanlıyı tanıtırken giyim kuşamını şöyle tasvir eder: Başta kalıpsız bir fes vardır, kaküller perişan ve perçemler afilidir. Omuzdan düğmeli yelek, ucu belden a-şağı sarkık, bacadta yarım Fransız pantolon, genellikle çıplak ayaklarda yumurta ökçeli terlik yemeni karışımı bir ayakkabı bulunur. Destancı, bakışları baygın, gözleri mahmur, sakalı tıraşsız olmalı; yayık ağız ve çatlak sesle, bazen ma-kamlı okuyanları da görülmekle birlikte, bağırmaıydı.

Kolunda beyaz, sarı, pembe, yeşil gazete ya da helvacı kâğıdına basılmış destan yaprakları ile Galata Köprüsü'nün üstünde ya da iki başındaki meydancılarda, Yeni Cami'nin arkasında, Mahmutpa-şa Yokuşu'nda, Kapalıçarşı'mın içinde ya da kapı önlerinde, Bitpazarı'nda ve Balıkpazarı, Galata, Tophane, Beyoğlu gibi külhanbeylerinin,

ayaktakımının uğrak yeri olan meyhanesi bol semtlerde destancılara rastlamak mümkündü. Özellikle toplumun her kesiminden insanların ilgi duyacağı yeni bir olay olmuşsa destancı âşıkların herkesten önce haber alıp bunları destan haline getirmeleri uzun sürmezdi. Halk arasında acısı unutulmayan olaylar için de güncelliği uzun süre devam eden destanlar yazıldığı olmuştur.

19. yy'da destancılık destan yazan ve bastıran destancı âşıkların yönetimindeydi. Bir tür gazete yayımcısı gibi çalışan tanınmış destancılar vardı. Destanlarına numara verenler, destan yaprağının altında dağıtım adresi belirtip mührünü basarak mühürsüz nüshaların sahte olduğunu duyuranlar da vardı. Destancı âşık destanlarını kendisi de bastırıp satabileceği gibi gezici destancılara toptan satarak bir tür üreticilik de yaparlardı. Destanlar genellikle yaprak halinde basıldığı gibi 4, 8, 16 sayfalık risaleler halinde basıldıkları da olurdu.

Destanlar özen gösterilip toplanmadığı ve ceplerde, kuşak aralarında saklanıp yıpratıldığı, güncelliği geçtikten sonra bir köşede unutulduğu için günümüze çok azı ulaşabilmiştir. Elde bulunan destanların incelenmesiyle bu işi meslek haline getirmiş destancı âşıklardan bazılarının adlarını tespit etmek mümkün olmaktadır. Bunlar arasında güncel olayları çok iyi izleyerek 19. yy'ın sonlarından 20. yy'ın ilk çeyreğine kadar uzun bir süre destancılık yapmış olan Eyüplü Mustafa Şük-rü(->) eserleriyle ön plana çıkmaktadır. Bunun dışında önemli destancı âşıklardan Mehmed Kemâli(->), Mehmed Saf-vet, Vasıf Hiç, Âşık Razî, Destancı Behçet, Fıtnat gibi isimler belirlenmektedir.

Destancılık artık günümüz İstanbul'unda unutulmuştur. Ancak 1980'li yılların sonuna kadar zaman zaman Trabzon,

Eyüplü Mustafa
Şükrü'nün
1917'de Rusya
ile imzalanan
mütareke
üzerine yazdığı
"Moskoflarla
Mütareke ve
Sulh" destanı.
M. Sabri Koz
koleksiyonu

Samsun, Bolu, Adapazarı gibi şehirlerde bastırdıkları destanları, boyunlarına astıkları teyplerden etraflarına biriken meraklılara dinleterek satan son destancılara Yeni Cami arkası, Beyazıt Meydanı gibi yerlerde arada

sırada rastlanırdı. Son yıllarda bunlar da görülmez olmuştur.

İstanbul'da destancılık Ermeni aşuğ-lar tarafından da sürdürülmüştür. Özellikle Nâmî(->), Bîdârî(-0, Lisânı gibi aşuğla-rın Arap ya da Ermeni harfleriyle yaprak ya da risale halinde basılmış destanları, bu şairlerin de İstanbul hayatının güncellik taşıyan her yönüyle ilgilendiklerini göstermektedir.

Destancılık 19. yy'ın son çeyreğinde şarkı, türkü ve kanto sözü satıcılığı gibi yeni bir mesleğin doğmasına da yol açmıştır. Yeni çıkan ya da çok beğenilen şarkıları tek yaprak üzerine ya da risale halinde bastıran şarkı sözü satıcıları son yıllara kadar varlıklarını korumuşlardır.

Bibi. Ahmed Rasim, *Muharrir Bu Ya!*, İst., 1926, s. 247-257, 277-282, 313-318; Kaygılı, *istanbul'da Semai Kahveleri ve Meydan Şairleri*, İst., 1937; T. Alangu, *Çalgılı Kahvehanelerdeki Külhanbey Edebiyatı ve Numuneleri*, İst.,

1943; A. Balım, *Destanlar ve Türküler*, Ankara, 1957; "Destanlar, Destanlar", *İSTA*, VIII, 4521-4523; S. M. Alus, "Destan, Destan Satıcıları", *İSTA*, VIII, 4523-4524; K. Z. Gencosman, *Türk Destanları*, ist., 1972; Bayrı, *İstanbul Folkloru* (1972); C. Öztelli, *uyan Padişahım*, İst., 1976; T. Acaroğlu-F. Ozan, "Türk Halk Ozanları ve Destanları Kaynakçası", *Folkloru Doğru*, S. 47-48-49, (1978); Y. Çotuksöken-M. S. Koz, "Destan", *TDEA*, II, 263-271; M. S. Koz, "Aşık Edebiyatımızda Destan ve Destan Konulan", *Türk Halk Edebiyatı ve Folklorunda Yeni Görüşler*, II, Ankara, 1985, s. 92-104; ay, "19. Yüzyıl Aşuğlarından Nâmî ve Divançesi", *IV. Uluslararası Türk Halk Edebiyatı Semineri-Bildiriler*, Eskişehir, 1991, s. 231-235; A. Yalçın, "19. Asır Türk Edebiyatında Destan", *I. Uluslararası Türk Halk Edebiyatı Semineri-Bildiriler*, Eskişehir, 1987, s. 373-384; ay, "19. Asır Türk Halk Edebiyatında Destan", *III. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri*, II, Ankara, 1986, s. 427-439.

M. SABRİ KOZ

DESTANLAR

İstanbul, âşıkların 17. yy'dan bu yana büyük ilgi gösterdikleri bir şehirdir. Yeniçeri Ocağı'ndan yetişen büyük âşıklar yanında çeşitli zamanlarda uğrayıp geçen, bir süre burada yaşayan taşralı âşıklar si-

DESTANLAR

40

41

DETffIER, PHIUPPE ANTON

illerinde doğrudan ya da dolaylı olarak istanbul'dan söz etmişlerdir (bak. âşık edebiyatı).

Âşık edebiyatında konu bakımından herhangi bir sınırı olmayan tek tür olan

destanlar tarihe, toplum hayatına ışık tutan belgeler olarak da değer taşırlar. 19. yy'da matbaacılığın özellikle de taşbasma-cılığın yaygınlaşmasıyla destancılık da bir meslek halini almış, kendi yazıp bastırdığı ya da basımevlerinden temin ettiği destanları şehrin kalabalık yerlerinde yüksek sesle ve çoğu *zaman* ezgiyle okuyup satan destancılar da ortaya çıkmıştır (bak. destancılık). İstanbul üzerine yazılmış destanlardan en eskisi 1660'taki büyük yangınla ilgilidir. Ermeni aşuğlardan Az-navuroğlu tarafından yazılmış, iki bölümden ve 14 dörtlükten oluşan bu destan, tarihsel kaynaklar tarafından da doğrulanan bilgiler içermektedir. İstanbul yangınları, şehrin tarihinde önemli bir yer tuttuğu için her dönemde söylenmiş yangın destanları bu doğal afetle iç içe var olan İstanbul'un tarihi gibidir.

17. yy'ın ünlü yeniçeri âşıklarından Âşık, Kâtibi, Kuloğlu, Kayıkçı Kul Mustafa doğrudan doğruya İstanbul üzerine şiir söylememişler, ancak padişahlardan, savaşımlardan, kazanılan zaferlerden söz etmişlerdir. Âşık Ömer(-0 bütünüyle İstanbul'u anlatan ilk destanın sahibidir. 17 dörtlükten oluşan *İstanbul Destanı*'nda. şehrin bazı kapı ve semtlerinden söz edilir, buraların özellikleri dile getirilir.

IV. Mehmed'in tahtan indilmesi (1687) üzerine padişahın çok sevdiği kadınlardan Afife Kadın tarafından söylenen destan da çok dar bir çevreyle ilgili olmakla birlikte İstanbul halkı arasında yayıla-bildiği ölçüde eski padişah yanlılarının duygularına seslenmiş olmalıdır. 18. yy âşıklarından Abdî(->) doğrudan doğruya İstanbul'u anlatan hece ve aruzla söylenmiş şiirlerin sahibidir. 22 Mayıs 1766' da İstanbul ve çevresinde büyük bir deprem olmuş, birçok bina yıkılmış, pek çoğu da harap olmuştur. Ermeni asıllı şairlerden Pere (ya da Bedros) bu doğal afet için kavuştakları üçer mısralık 26 kıtadan oluşan bir destan yazmıştır. Aynı deprem için Ceryanoğlu (yak. 1730-1813) mah-laslı bir aşuğ tarafından da 11 dörtlükten oluşan bir destan söylenmiştir. Her iki destanda da depremin şehirde yarattığı tahribatla halkın içine düştüğü sıkıntılı durum dile getirilmiştir.

19. yy, âşık edebiyatında bir canlanma ve büyük isimler yetiştirme çağıdır. Aynı zamanda destan türünün büyük bir yaygınlık kazandığı, toplumda yarı edebi bir dille haberleşme, etkileşme ortamı yarattığı bir dönemdir. Bu yüzyılın ikinci yarısında yaygınlaşan gazeteler yanında tek yaprak halinde basılıp satılmak suretiyle halka hitap eden, halkın duygu ve düşünce dünyasını yansıtır bir tür halkın sesi olan destanlar da görülmeye başlanmıştır. Destan, bu işi meslek edinenlerin elinde farklı boyutlar kazanmış, birtakım nazım kusurları taşısa da geleneğin devamına yardımcı olmuştur.

19. yy İstanbul'uyla ilgili ilk destanlardan biri Niğârî mahlaslı bir âşık tarafından 1807'deki Kabakçı Mustafa Ayaklanması üzerine söylenmiştir. Niğârî, 17 dörtlükten oluşan destanında isyancıları yana olduğunu, III. Selim döneminde (1789-1807) yapılan yeniliklerden hoşlanmadığını

açıkça belirtmiş, yeni padişah IV. Mustafa'yı ve isyancıları övmüştür.

II. Mahmud'un padişah olmasında etkili olan Sadrazam Alemdar Mustafa Pa-şa'nın hazin sonu da (bak. Alemdar Olayı) İstanbul'da söylenmiş bir destana konu olmuştur. Derviş Osman mahlaslı bir yeniçeri âşîğın destanında sadrazamın konağının basılması, yeniçerilerle çarpışan paşanın ölümü, isyanın Nizam-ı Ce-did ve sekbanların çağrılmasıyla yatıştır gibi olması, IV. Mustafa'nın boğdurul-masıyla, isyanın bastırılması hikâye edilmektedir.

Tarihte Vak'a-i Hayriye diye de anılan Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması (1826) İstanbul açısından da çok önemli bir o-laydır. Beş yüzyıl boyunca devletin en büyük silahlı gücü ve son yüzyıllarda da baş belası olan Yeniçeri Ocağı, kanlı bir biçimde ortadan kaldırılmış, olayın tanıklarından olduğu tahmin edilen Ispar-talı Seyranî de 30 dörtlükten oluşan *Vak'a-i Hayriye Destanı'm* söylemiştir. Destanda olay tarihsel belgelerde anlatıldığı biçimde sıralanmış, padişaha karşı duyulan sevgi dile getirilmiştir.

19. yy âşıklarından İstanbullu Gülzârî II. Mahmud'un ölümü (1839) üzerine bir destan söylemiş, böylece halkın çok sevdiği bu padişahın ardından toplumun duygularını dile getirmiştir. 29 dörtlükten o-luşan bu destan Anadolu ve Rumeli'de büyük bir yaygınlık kazanmış, bu dönemde yazılan cönk ve mecmualarda ilk biçimi bozularak da olsa yaygın olarak yer almıştır. Destanda padişahın hastalanıp ölmesi, Abdülmecid'in tahta geçmesi acıklı bir dille anlatılmış, gerçekleştirdiği yeniliklerle kendini kabul ettiren genç padişah için gözyaşı dökülmüştür.

Tanzimat'ın ilanı da Şevkî mahlaslı bir âşîğın destanına konu olmuş; 18 dörtlük-lük destanda dünyanın bozukluklarından söz edilmiş, halk Tanzimat'a itaat etmeye çağırılmıştır.

Abdülaziz'in ölümünden (1876) sorumlu tuttuğu devlet adamlarını öldürmek için Midhat Paşa'nın konağını basan Çerkeş Hasan'ın yaptıklarını (bak. Çerkeş Hasan Olayı) anlatan 27 dörtlük-lük *Şehid Olan Zevât-ı Kiramların Destanı* Ahmed Hayret Dağıstanî tarafından söylenmiştir.

19. yy'ın sonları ile 20. yy'ın ilk çeyreğinde İstanbul'la ilgili destanların sayısında büyük artış olmuştur. Semai kahveleri, çalgılı kahveler, tulumbacı mekânları, Galata Köprüsü'nün iki başı ve Yeni Cami arkası, çarşı ve pazar yerleri destancıların yüksek sesle okuyup satış yaptıkları yerlerdir. Belli muhitlerde ad bırakmış ünlü tulumbacıların ölümü (bak. tulumbacı destanları), şehrin dört bir yanını harabeye çeviren yangınlar (bak.

İSTANBUL DESTANI

Coşkun sular gibi çağladım, aktım Bülbül gibi âh ü efgânımız var Şadırvan altların seyrine baktım Ahurkapısı'nda seyrânımız var

Akıntıya saldıık biz de gemimiz çatladı'da mevcut oldu cümlemiz Kumkapı'da
sürdük zevk-ı demimiz Çok şükür Yezdan'a devrânımız var
Ben seni severim tâ ki ezeli Takınmış başına fıstık kazeli Sereserpe Yenikapı güzeli
Lângakapısı'nda yaranımız var
Davud Paşa arayerde yücedür Samatya'nın sefaları iy(ü)cedür Narlıkapı hepisinden
üçedir , Köşk ü saray ile unvanımız var
Yedikule enbiyâlar durağı Silivrikapı'da yanar çerağı Yenikapu dervişlerin ocağı
Mevlevihane'yle devranımız var
Topkapı kilidin kimse açamaz Edirnekapı'na konan göçemez Eğrikapı'dan üç
adam geçemez Meyyitler elinden efgânımız var (...)
Ne hoş bula Petro kuy(u)sı yerini Yenikapı iyân itmez sırrını Ayakapısı'nda gördüm
birini Ağlardı yangından vîrâmmız var
Cibâli'de içtim aşkın dolusun Baştan başa seyreyledim yalısın Tüfenkçiler
zabteylemiş delisin Unkapam gibi mizanımız var
Ayazmakapı(1)'sı'nda dayana durdum Odunkapısı'nın darlığın gördüm Borcu olanlara
Hak ide yardım Zâlimlere çengel, urganımız var
Zindankapısı aşikâr olunur Borcu onların bağı delinür Her ne millet ister isen
bulunur Baba Cafer gibi zindanımız var
Balıkçılar şikârına dolaştır Müşteriyi aldatmağa uğraşur Gümrükte de dîdebanlar
savaşur Üsküdar'dan gelür kervanımız var
(...)
Bağçekapısı'ndan taşra irince Yalıköşkü'nün önüne varınca Topkapı'nun toparım
görünce Kanlıca'dan gelen kurbânımız var
Pâdişâh'ı âleme kaldı dua Muammer ola feyziyle ulemâ Cümle erbab-ı devlet hep
vüzerâ Sultan Ahmed gibi bir Hân'ımız var
Âşık Ömer muradın Hak'tan dile Şâir olan bunun mânâsın bile Bizden sonra nice
şâirler gele Ko disünler dilde destanımız var

ÂŞIK ÖMER

M. F. Köprülü, *Türk Sazşâirleri*, II, Ankara, 1962, s. 300-302

yangın destanları), çeşitli amaçlarla işlenmiş cinayetler, Kurtuluş Savaşı'na kadar süren ve toplumu derinden etkileyen önemli savaşlar, bu dönem destanlarının bellibaşlı konularını oluşturur.

19. yy'da yaşanan büyük kolera salgını da (1865) Ermeni aşuğlardan Nâmî ile Fevrî adlı âşık tarafından destanlaştırılmıştır. Bu salgınla ilgili olarak söyleyeni belli olmayan iki destan daha basılıp satılmıştır. 10 Temmuz 1894 günü İstanbul'da büyük yıkıma yol açan deprem için Halit Hoca adlı bir âşık tarafından 22 dörtlükten oluşan *Büyük Hareket-i Arz Destanı* yazılmış, halkın çektiği acılar dile getirilmiştir.

19. yy İstanbul destanlarının konularından birini de şehrin çeşitli yerlerinde bulunan

çarşı ve hamamlar oluşturur. Se-gâhî'nin 36 dörtlükten oluşan *İstanbul Çarşısı, Kalpakçılarbaşı Destanı*, İstanbul'u ziyaret eden bir taşralının gözüyle Bahçekapı'dan başlayarak Mahmutpaşa, Mercan ve Kapalıçarşı'yı hayranlıkla tasvir eder. Tosyalı Âşık Mustafa'nın İstanbul hamamlarını anlatan 150 dörtlüklük uzun destanı, Konyalı Âşık Mehmed'in 19 dörtlüklük *Bayezid Hamamı Destanı*, Âşık Veysel'in 20 dörtlüklük *Üsküdar Büyük Hamam Destanı* şehir hayatında önemli bir yeri olan hamamların yapısı ile, çalışanlar ve buralarla ilgili gelenekler bakımından tanıtıldığı önemli belgelerdir. 19- yy destanlarında eski İstanbul meyhane, kahvehane ve berberleri de tanıtılır, buralardaki esnaf güzellerinden söz edilir. Bu tür destanlara örnek olarak Sivaslı Âşık İbrahim'in 17 dörtlüklük *Bahkazarı Meyhaneleri Destanı*, Âşık Râzî'nin 17 dörtlüklük *Üsküdar Balaban İskeleyi Kahvehaneleri Destanı*, Sivaslı Veli'nin Küçükpazar'daki bir berber güzelini tasvir ettiği 26 dörtlüklük *Berber Destanı* verilebilir.

Beşiktaşlı Gedâî(->) de 19. yy İstanbul'u üzerine destan söylemiş âşıklardandır. *Vasf-ı İstanbul* başlıklı 31 dörtlüklük destanında şehirde görülen ahlak bozukluğundan söz edilir; Frenk özentisi, dinsel inançların zayıflaması, tarikatların bozulması, dünyanın iyiye gitmediği açıkça belirtilir. Gedâî eski İstanbul hovardalarının korkulu belası olan baskınlardan birini anlatan ve çapkınlığın nelere yol açtığını çarpıcı bir dille sergileyen 23 dörtlüklük *Baskın Destanı*'yla da bir destan türünün öncülüğünü yapmıştır. Ayrıca, bir İstanbullu hanımla evlenen fakir bir gencin başına gelenleri anlattığı 28 dörtlüklük bir destanda geçen yüzyılın evlenme gelenekleriyle, bu yolla kurulan aile hayatının çarpıklıkları sergilenir.

Kayserili Seyranî'nin, Zileli Fedayî'nin, Aşuğ Namî'nin doğrudan doğruya İstanbul'a seslenen destanları 20. yy'da bu yolu izleyen Yusuf Acıkök, Talibi ve Âşık Veysel'e de örneklik etmiş, âşıklar övgü ve yergilerini destanlara dökmüşlerdir.

II. Meşrutiyet'in (1908) basın hayatına getirdiği serbestlik, destan yayımcılığında da görülmüş, sayı ve çeşit bakımından dikkati çekecek ölçüde bir artış olmuştur. Naçârî'nin 27, Mehmed Safvet'in 19 dörtlükten oluşan destanları bu döneme övgüler sıralayan örneklerdendir.

Bu dönemde yetişen Eyüplü Mustafa Şükrü(-0, Mehmed Kemalî(->), Mehmed Safvet gibi destancı âşıklar dikkati çekmektedir.

20. yy'ın ikinci yarısında da toplumdaki yerini koruyan destancılık, daha çok taşralı âşıkların Kore Savaşı (1950-1953), Dumlupınar Denizaltısı (1953) ile Üsküdar Vapuru'nun (1958) batışı, 27 Mayıs 1960 harekâtı, Kıbrıs olayları ve savaşı (1963-1974) ile Varto depremi (1966) konulu destanlarıyla İstanbul dışında yaşamaya devam etmiştir.

Günümüze kadar kaç destan basıldığını kesin olarak tespit etme olanağı yoktur.

Ancak 1928'e kadar 200, bu tarihten sonra da 1.500 destan basıldığı tahmin edilmektedir. 1934'ten sonra basılanlar bir ölçüde derlendiği için eski harfle yazılmış destanlara nispetle daha azı kaybolmuştur.

Bibi. Köprülüzade Mehmed Fuad, "Destanlarımız", *İkdam*, S. 144 (31 Mart 1914); M. F. Köprülü, *Türk Sazşâirleri*, II-III, ist., 1940-1941; ay, *Türk Sazşâirleri*, I-V, Ankara, 1962-1965; Ahmed Rasim, *Muharrir Bu Ya!*, İst., 1926, s. 247-257, 277-282, 313-318; S. N. Er-gun, *XIX'uncu Asır Sazşairlerinden Beşiktaşlı Gedâî*, İst., 1933; O. C. Kaygılı, *İstanbul'da Semaî Kahveleri ve Meydan Şairleri*, ist., 1937; M. Y. Dağlı, *Tokatlı Gedâî Hayatı ve Eserleri*, ist., 1943; T. Alangu, *Çalgılı Kahve-lerdeki Külhanbey Edebiyatı ve Numuneleri*, İst., 1943; A. Balım, *Destanlar ve Türküler*, Ankara, 1957; K. Pamukciyan, "Aznavuroğlu", *İSTA*, III, 1728-1729; "Destan, Destanlar", *İSTA*, VIII, 4521-4523; S. M. Alus, "Destan, Destan Satıcıları", *İSTA*, VIII, 4523-4524; H. Dizdaroğ-lu, *Halk Şiirinde Türler*, Ankara, 1969; M. S. Özege, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Katalogu*, I-V, ist., 1971-1979; K. Z. Gencos-man, *Türk Destanları*, ist., 1972; C. Öztelli, *Uyan Padişahım*, İst., 1976; T. Acaroğlu-F. Ozan, "Türk Halk Ozanları ve Destanları Kaynakçası", *Folkloru Doğru*, S. 47-48-49, ist., 1978; Y. Çotuksöken-M. S. Koz, "Destan", *TDEA*, II, 263-271; M. S. Koz, "Âşık Edebiyatımızda Destan ve Destan Konuları", *Türk Halk Edebiyatı ve Folklorunda Yeni Görüşler*, II, Ankara, 1985, s. 92-104; ay, "19. Yüzyıl Aşuğ-larından Nâmî ve Divançesi", *IV. Uluslararası Türk Halk Edebiyatı ve Yunus Emre Semineri (11-13 Mayıs 1987)*, Eskişehir, 1991, s. 231-235; H. Avni Yüksel, *Âşık Seyrânı Hayatı ve Şiirleri*, Ankara, 1989; A. Yalçın, "19. Asır Türk Edebiyatında Destan", *I. Uluslararası Türk Halk Edebiyatı Semineri (7-9 Mayıs 1983)*, Eskişehir, 1987, s. 373-384; ay, "19. Asır Türk Halk Edebiyatında Destan", *III. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri*, II, Ankara, 1986, s. 427-439; S. Sakaoğlu, "imparatorluk Dönemi Saz Şâirlerinin İstanbul'a Bakışları", *Türk Kültürü Araştırmaları*, (XXIX/1-2, 1991), Ankara, 1993, s. 307-325.

M. SABRÎ KOZ

DESTARÎ MUSTAFA PAŞA TÜRBEŞİ

bak. MUSTAFA PAŞA TÜRBEŞİ

DETHIER, PHIIIPPE ANTON

(23 Eylül 1803, Kerpen - 3 Mart 1881, İstanbul) Alman tarihçi, arkeolog.

İlköğrenimini doğduğu kasabada gördükten sonra, 1815'ten itibaren Köln'de

gymnasium (lise) okudu. Burada klasik diller öğretmeni Franz Göllerin (1790-1853) geniş çapta etkisi altında kaldı. Yükseköğrenimini Berlin'de Friedrich-Wilhelms Üniversitesi'nde yaptı.

Dethier kendisine Avusturya Lisesi'nin idaresinin teklif edilmesi üzerine, 1847' de

veya kısa süre sonra İstanbul'a geldi ve ölümüne kadar burada kaldı. Avusturya Lisesi'nin başında olduğu yılda İstanbul'un eski eserleri üzerinde çalışmalarına başladı. İlk olarak Otto Frick (1832-1892) ile 1856'da Sultanahmet Meyda-m'ndaki Burmalı Sütun'u(->) temizleyerek, gövdelerin üzerine kazılmış Platea zaferine katılan Yunan sitelerinin adlarını meydana çıkardı. Bundan sonra onun İstanbul'un eski eserleri ve antik çağ ile Bizans dönemine dair kitabeleri üzerinde makaleler yazdığı görülür. 1845'te Ahmed Fethi Paşa'nın (1801-1857) gayreti ile, Aya İrini Kilisesi'nin(->) avlusunda Arkeoloji Müzesi'nin ilk çekirdeği kurulmuştu. Bu küçük koleksiyonun zenginleşmesi üzerine başına önce Âli Paşa' nın (1815-1871) sadareti ve Saffet Paşa' nm (1814-1883) maarif nazırı olduğu yıllarda, E. Goold(->) adında İrlandalı bir öğretmen atanmış, fakat Mahmud Nedim Paşa'nın (1818-1883) sadareti yıllarında bu müdürlük lağvedilmiş, sadece konser-vatör (muhafız) olarak Avusturyalı Terenzio kalmıştı. Onun da bu makamda ancak bir yıl kadar kaldığı bilinir.

Ahmed Vefik Paşa 1872'de maarif nazırı olduğunda, Dethier'yi Müze-i Hü-mayun'a müdür olarak atadı.

Dethier büyük bir gayretle, müze koleksiyonunu zenginleştirmeye çabaladı. Bunun için çeşitli yerlerden araçlar sağladı ve onlar sayesinde müzeye eser getirtti. Koleksiyondaki eser sayısının çok artması üzerine, müze için Çinili Köşk tahsis edildi. Mayıs 1875'te bu tarihi binanın tahsisi yapılmasına rağmen 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı yüzünden yerleşme ancak 1880'de tamamlanarak açılış töreni ağustos ayında yapıldı. Bu sırada Dethier'nin sağlığı iyice bozulmuştu. Müze müdürü olarak Dethier, H. Schlie-mann'ın (1822-1890) Truva'daki kazılarında bularak Atina'ya götürdüğü hazineyi geri almak için mücadele etti, hattâ Nisan 1874'te iki avukatla Yunanistan'a gitti, fakat eserleri geri getiremedi. Eski eserlerin yurtdışına gitmesini kısıtlayan bir yönetmelik düzenledi, arkeoloji uzmanı yetiştirecek bir okulun gerekliliğini gösteren bir proje hazırladı. Müzedeki eski eserlerin envanter kayıtlarını düzenleyen bir dosya ile Mart 1880'de bir de katalog yazdı ise de bu basılamadı. Bu yöneticilik çalışmaları arasında bazı araştırmalarını da yayımladı. Viyana'da 1873'te düzenlenen sergi için Almanca ve Fransızca olarak İstanbul ve Boğaziçi'nin e-serlerine dair bir kitap yazdı.

Dethier, 3 Mart 1881'de Beyoğlu'nda Çukurcuma Sokağı'nda no. 8'deki evinde öldü ve cenazesi 5 Mart günü kaldırılarak, Feriköy Katolik mezarlığında Carre St. Laurent'da gömüldü. Herhalde oğul-

DEUTERON

42

DEVECİYAN, KAREKİN

CONSTANTINOPLE.

Descriptlon topogaphlque el liistorique

DI.P.A.KETHIB8,

viekbe, an.

A î. K 11 K !»»: H fl t. TJ R n

Dethier'nin *Le Bosphore et Constantinople* başlığını taşıyan kitabının giriş sayfası, 1873.

Gözlem Yayıncılık Arşivi

lan tarafından yapılan mermer mezarının taşında onun "Osmanlı Müze-i Hümayun'un Müdürü" olduğu belirtilmiştir. Aynı mezarda bazı yakınları da yatmaktadır.

Dethier, Türk müzeciliğinin ilk başında kurucu olarak yer alır. Osman Hamdi Bey (1842-1910) onun açtığı yolu geliştirmiş ve istanbul müzelerini, dünyanın benzerleri arasında en başta gelenleri durumuna getirmiştir.

Dethier'nin ressamlığı da olduğu 1867' de düzenlenen Paris sergisinde teşhir e-dilen beş tablosundan anlaşılır. Suluboya olarak 1864'te yapılmış ve Tekfur Sa-rayı'nı gösteren bir tablosu ise İstanbul Alman Arkeoloji Enstitüsü'ndedir.

Dethier'nin istanbul'a dair eserlerinin başında Budapeşte'de basımına başlanan fakat yarım kalarak piyasadan çekilen, İstanbul'un fethinin kaynakları gelir. Bunların arasındaki Kritovulos tarihinin, C. Müller tarafından yayımlanmasının onu çok üzdüğü hattâ bu yüzden sinirlerinin bozulduğu söylenmiştir. Nafia Nazırı Ra-şid Paşa'nın isteği üzerine, 1873'te Viyana Milletlerarası Sergisi için hazırladığı *Der Bosphor und Constantinopel* (Viyana, 1873) başlıklı küçük kitap ise *Le Bosphore et Constantinople* başlığı ile (Viyana, 1873) basılmıştır. Aynı eser B. Höhner ve B. Pâffgen tarafından tıpkıbasım olarak yeniden yayımlandığı gibi (Kerpen, 1981), Ümit Öztürk'ün Türkçe-ye çevirisi de basılmıştır (*Boğaziçi ve istanbul*, İst., 1993). İstanbul'da yaşayan Doğubilimci Andreas David Mordtmann (1811-1879) ile topladıkları İstanbul'un antik ve Bizans dönemi kitabe metinlerinin ise yalnız ilk fasikülü basılmıştır (*Epigraphik von Byzantion und Constantinopolis...*, Viyana, 1864).

Bunların dışında Viyana İlimler Aka-

demisi yıllıklarında, İstanbul Rum Edebiyat Kurumu (Hellenikos Filologikos Sillogos) yıllığında, İstanbul'da çıkan *L'Uni-res*, *Revue Orientale*, *Politique*, *Litteraire et Scientifique* adlı dergide, *The Levant Herald*, *Le Courier d'Orient* vb gazetelerde genellikle İstanbul'un tarihi topografyası ile bazı anıtlarına dair makaleleri yayımlanmıştır. Bazı makalelerini ise ayrıca broşürler halinde İstanbul'da basılmıştır (tam bibliyografyası için bak. kitabının tıpkıbasımı, Kerpen, 1981, s. XIV-XVI).

Bibi. S. Eyice, "İstanbul Arkeoloji Müzelerinin İlk Müdürlerinden Dr. Dethier Hakkında Notlar", *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı*, K (1960), s. 45-52, resim 25-27; S. Aristorkis, "Nekrologia", *Hellenikos Philologikos Sillogos*, XIV (1880-1881), s. 79-81; H. Höhner, "Dr. Philipp Anton Dethier (1803-1881), Entwurf einer Lebensbeschreibung", *Kerpener Heimatblätter*, VI (1968), s. 304-312; B. Höhner-B. Pâffgen, "Der Archâologe Ph. A. Dethier", *Das Rheinische Landesmuseum, Bonn - Berichte*, I (1981), s. 9-10; W. Nemetz, "Fünf Jahrzehnte Österreichische Schule in Konstantinopel", *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchiv*, VII (1954), s. 310-335; B. Höhner-B. Pâffgen, "Philipp Anton Dethier als Archâologe und Historiker" ve S. Eyice, "Philipp Anton Dethier in Constantinopel", *Der Bosphor und Constantinopel*, yb, Kerpen, 1981, s. VI-IX ve X-XVI; S. Eyice, "Ölümünün Yüzüncü Yıldönümünde İstanbul Arkeoloji Müzelerinin İlk Kurucularından Dr. Philipp Anton Dethier", *Arkeoloji ve Sanat*, S. 16-17 (1982), s. 21-24.

SEMAVÎ EYİCE

DEUTERON

Kelime anlamı "ikinci" olan Deuteron mevkiinin, Byzantion'dan(->) kuzeybatıya yönelen eski Roma yolunun, bugünkü ölçü birimleriyle başlangıçtan yaklaşık 3 km sonrasına rastlayan yer olduğu sanılmaktadır. Bu mesafeler, eski kara surlarının (Septimus Severus), Byzantion'daki Constantinus Forumu'ndan(->) (Çember-litaş) geçtiği noktadan başlayarak hesap edilirdi.

I. İustinianos(->) döneminden (527-565) sonra, bu yer, yaklaşık 20 m boyu ve 4 m'yi aşkın çapı ile dev bir anıtsal monolit sütun ile süslendi ve üzerindeki imparator heykelini tahrip eden 866 tarihli depreme kadar böyle kaldı. Deuteron Sütunu, Osmanlı dönemi İstanbul'unun ilk yıllarında sapasağlam ayakta idi, fakat 1550'lerde yıkıldı ve parçaları Süleymaniye Camii'nin yapımında kullanıldı.

Kaynaklara göre, sütunun yakınlarında, I. İustinianos tarafından yaptırılmış ve Azize Anna'ya adanmış bir manastır ile, II. İustinos zamanında (565-578) yapılmış bir saray bulunmaktaydı.

Ortaçağda çıkan bir rivayete göre, Deuteron adı, II. İustinianos'un, 705'te, o sıralar kullanılmayan Bozdoğan (Valens) Kemeri'nden(->) kente uzanan su borularını izleyerek Konstantinopolis'e ikinci kez girdiği yeri simgeliyordu. Yakın zamanlara kadar, bazı tarihçiler bu sözcüğü kentin Constantinus Surları dışında kalan ikinci mahallesinin adı olarak kabul ediyorlardı.

Bibi. A. Berger, *Untersuchungen zu den Pat-ria Konstantinupoleos*, Bonn, 1988, s. 518-522; Janin, *Constantinople byzantine*, 336-340.

ALBRECHT BERGER

DEVA GEÇİDİ

bak. FRESKO PASAJI

DEVATÎ MUSTAFA EFENDİ TEKKESİ

Üsküdar İlçesi'nde, Bülbulderesi'nde, Sel-man Ağa Mahallesi'nde, Selmani Pak Caddesi ile Şeyh Camii Sokağı'nın kavşağında yer almaktadır.

Kethüda Arslanağazade Mustafa tarafından 1061/1650'de Celvetî tarikatından Devatî (Divitçi) Şeyh Mustafa Efendi (ö. 1657) için yaptırılmıştır. Kaynaklarda "Şeyh Camii Tekkesi" olarak da anılmaktadır. İlk yapıldığında, cami olarak da kullanılan tevhidhaneden başka derviş hücreleri, selamlık, harem, mutfak vb bölümlerden oluştuğu tahmin edilen tekkenin mimari programı, Devatî Mustafa Efendi'nin vefatından sonra inşa edilen türbesi ile genişlemiştir. Zamanla bu türbe ile cami-tevhidhanenin çevresinde bir hazire oluşmuş, Kazasker Beyazîzade Ahmed Efendi (ö. 1686), için bu hazirede bir türbe yaptırılmıştır. 19. yy'm birinci yarısı içinde, büyük bir ihtimalle II. Mahmud döneminde (1808-1839) cümle kapısı yenilenmiş, bunun yakınına bir çeşme inşa edilmiştir. Geçen yüzyılın ikinci yarısında harap durumda olan cami-tevhidhane 13047 1886'da II. Abdülhamid (hd 1876-1909) tarafından, Bahri Paşa'nın denetimi altında yeniden inşa ettirilmiş, muhtemelen yine bu tarihte, tekkenin mensuplarından Hüseyin Hâkî Efendi'nin eşi Fatma Zehra Hanım tarafından Devatî Mustafa Efendi Türbesi yenilenmiştir. Ahşap olan harem-selamlık kanadının da 19. yy'm ikinci yarısı içinde yeniden yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu arada Beyazîzade Ahmed Efendi Türbesi ortadan kalkmış, 1925' ten sonra fonksiyonlarını yitiren birtakım tekke bölümleri tarihe karışmış, cami olarak kullanılmayı sürdüren cami-tevhidhane 1941 ve 1975'te onarım geçirmiştir. Devatî Mustafa Efendi Türbesi ile hazire bakımlı durumdadır. Yakın zamana kadar imam meşrutası olarak kullanılan harem-selamlık binası son yıllarda yıktırılarak yerine betonarme bir meşruta inşa edilmiştir.

Kuruluşundan 1925'e kadar Celvetî tarikatına bağlı bir zaviye olarak faaliyet gösteren Devatî Mustafa Efendi Tekke-si'nde cuma günleri ayin icra edildiği bilinmektedir.

Selmani Pak Caddesi üzerinde yer alan, küfeki taşı ile örülmüş cümle kapısı, yanlardan pilastrlar ile kuşatılmış, yuvarlak bir kemerle taçlandırılmıştır. Aynı malzemeden mamul olan çeşme, kilit taşı çıkık yuvarlak kemer, güneş motifi ve küre biçiminde alem gibi II. Mahmud döneminin ampir üslubuna(->) özgü ayrıntılar sergilemektedir.

Kagir duvarlı, ahşap çatılı olan cami-

tevhidhane, kareye yakın dikdörtgen planlı bir harım, enine dikdörtgen planlı, kapalı bir son cemaat yeri ve bunların sınırında, batı cephesinde yer alan bir minareden meydana gelmektedir. Kuzey cephesinin ekseninde

bulunan girişin dikdörtgen açıklığı ile hafifletme kemerinin arasında, Mısrîzade Ali Rıza'nın ta'lik hattıyla yazılmış, II. Abdülhamid'in 13047 1886 tarihli ihya kitabesi bulunur. Manzum kitabenin metni Musa Kâzım Paşa' ya (ö. 1889) aittir. Aynı eksende yer alan dikdörtgen harim kapısının üzerinde ise yapının ilk inşa tarihini (1061/1650) veren, metni "Hafız" mahlaslı bir şaire ait, sülüs hatlı manzum kitabe yer almaktadır. Bunlardan başka, harimin içinde, ahşap levhalar üzerine kabartma olarak yazılmış, tarihsiz bir manzume daha bulunmakta, bu metinde tekkeye Hz Muham-med'e ait nâlinlerin hediye edilmiş olduğu belirtilmektedir.

Cami-tevhidhanenin duvarları almaşık (iki sıra tuğla/küfeki taşı) örgü ile meydana getirilmiş, her cephede neogotik üslupta, almaşık örgülü sivri kemerleri o-lan ikişer pencere açılmış, son cemaat yerinin kapısı da aynı türde bir hafifletme kemeri ile taçlandırılmıştır. Harimin kuzey duvarı boyunca, zemini yükseltilmiş bir mahfil uzanmakta, bu mahfilin sınırında yükselen iki adet kare kesitli ahşap dikme, son cemaat yerinin üstünü işgal eden kadınlar mahfilinin, harim yönündeki çıkmasını taşımaktadır. Söz konusu fevkani mahfil, dikmelerin arasında kavisli bir çıkma ile genişletilmiştir. Duvarlar eklektik üslupta kalem işleri ile bezenmiş, ince uzun dikdörtgenlerin sıralandığı çubuklu tavanın ortasına, iç içe üç kareden oluşan basit bir göbek oturtulmuştur. Gerek yuvarlak nişli mihrabın, gerekse de ahşap minber ile vaaz kürsüsünün herhangi bir özelliği yoktur. Düzgün kesme taş işçiliği sergileyen, kare kaideli, çokgen gövdeli minarenin, şerefeye kadar olan kesimi ilk inşa döneminden kalmadır. Son cemaat yerine açılan minare kapısının yanındaki duvar parçası, cami-tevhidhanenin ilk yapıldığındaki kuzey sınırını belirlemektedir.

Cami-tevhidhanenin kuzeyinde yer a-lan Devatî Mustafa Efendi Türbesi, kenarları birbirine eşit olmayan sekizgen biçiminde bir alanı kaplar. Batı yönüne açılan kapının ve kapının yanındaki pencerelerin üzerine Devatî Mustafa Efendi' nin, tekkenin sekizinci postnişini Şeyh Ahmed Hasib Efendi (ö. 1897) ile eşi Necibe Hamm'ın vefat tarihlerini veren, ayrıca türbenin II. Abdülhamid döneminde H. Hâkî Efendi'nin eşi F. Zehra Hanım tarafından yenilendiğini belgeleyen toplam dört adet kitabe yerleştirilmiştir. Dördü de manzum olan kitabelerden kapı üzerinde yer alan ikisi, kitabelerde hemen hiç kullanılmayan rık'a hattı ile, pencerelerin üzerindikiler ise talikle yazılmıştır.

Harem ve selamlık bölümlerini barındıran iki katlı ahşap bina da cami-tevhidhanenin batı yönünde bulunmakta, sı-

Devatî

Mustafa Efendi

Tekkesi'nde

camî-

tevhidhanenin

batı cephesi.

M. Baha Tanınan,

1983

radan bir meskenin özelliklerini yansıtmaktaydı. Bu yapının hemen önündeki çokgen planlı şadırvanın üst yapısı tamamen yenilenmiştir.

Bibi Kut, *Dergehname*, 231, no. 20; Ayvan-sarayî, *Hadîka*, II, 233-234; Çetin, *Tekkeler*, 589; Aynur, *Saliha Sultan*, 38, no. 174; *Âsitâ-ne*, 4; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi*, II, 62-63, no. 103, 66-67, no. 288; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ*, 4; Raif, *Mir'at*, 97-98; *îhsaiyat II*, 21; Öz, *İstanbul Camileri*, II, 63; Konyalı, *Üsküdar Tarihi*, I, 294-296, 344-347; H. K. Yılmaz, *Azîz Mahmud Hüdâyî ve Celvetiyye Tarikatı*, İst., 1982, 278-279.

M. BAHA TANMAN

DEVERANI

bak. FATİH KÜLLİYESİ

DEVECİYAN, KAREKİN

(28 Şubat 1867, Harput - 8 Ocak 1964, İstanbul) Ermeni asıllı araştırmacı.

Harput'taki Fransız okulunda başladığı öğrenimini İstanbul'da Lusavoriç İdadi-Deveciyan'ın

Balıkçılık

(İst., 1915)

adlı

yapıtından

bir resim.

Gözlem yayıncılık

Arşivi

si'nde tamamladı, 1 Mart 1891'de Düyun-ı Umumiye İdaresi'ne girerek Bursa (1903), Bandırma, Selanik (1905), Sivas (1908) ve Beyrut (1909) Düyun-ı Umumiye nezaretlerinde memurluk, muhasebecilik, gümrük resmi munzam başkontrolörlüğü, sandık amirliği, müteferrika kâtipliği gibi görevlerde bulundu, 1 Kasım 1910'da İstanbul Balıkhanesi merkez müdürlüğüne, 19 Kasım 1917'de balık işleri başmüfettişliğine, 1 Ağustos 1922'de balıkçılık başkont-roluğuna tayin edilmiştir. Düyun-ı Umumiye merkez idaresi kadrolarının tedricen kaldırılmasından dolayı 31 Mart 1927'de görevi sona ermiştir.

Deveciyan'ın taşrada geçen gençlik yıllarında, *Tesadüf ve Gülfıdanı* isimli iki roman çevirisi ve İstanbul'da yayımlanmış haftalık dergilerde "K. Kemal"

takma adıyla yazdığı fenni ve edebi makaleleri vardır.

Deveciyan Balıkxane müdürlüğünde bulunduğu yıllarda balıkları ve balıkçılı-
45

istanbul Devlet Opera ve Balesi'nin "1993 istanbul Yılı" kutlama etkinliklerine katıldığı Umberto Giordano'nun "Andre Chenier" operasından bir sahne. *Kültür Bakanlığı İstanbul Devlet Opera ve Balesi Müdürlüğü'nün izniyle*

DEVEKUŞU KABARE TİYATROSU 44

ğın çeşitli tekniklerini daha yakından inceleme olanağını bulmuş ve bu konuda ihtisas sahibi olmuştur. Bunun sonucu *Balık ve Balıkçılık* (İst., 1915) adlı ünlü eserini yazmıştır. Eserin sonuna ayrıca balığa ve balıkçılığa ait Türk balıkçıların ağzından toplanmış, Fransızca karşılıkları da yazılı 60 sayfalık bir lügatçe eklenmiştir. Daha sonra eseri genişleterek *Pêche et pecheries en Turquie* (İst., 1926) adıyla Fransızca olarak da yayımlamıştır. Eser Avrupa bilim çevrelerinde de takdirle karşılanmış ve İtalyan zoolog Ninni tarafından İtalyancaya tercüme edilmiştir. Balıkçılık konusuna ilgi duyanlar için çok zengin bir kaynak olan eser Türkiye'deki deniz ve tatlı su balıkları ile deniz canlılarını, av aletleri ile dalyan ve avlanma tekniklerini içerir. Ayrıca kitapta İstanbul Boğazı ve Marmara Denizi'nin bir bölümündeki, dalyan ve voli yerlerini, midye tarlalarını gösteren detaylı bir harita yer

allr-

ALÎ PASÎNER

DEVEKUŞU KABARE TİYATROSU

Kabare türünün tanınmasını, sevilmesini ve yaygınlık kazanmasını sağlayan, Haldun Taner, Ahmet Gülhan, Metin Akpı-nar, Zeki Alasya'mn 19ö7'de İstanbul'da kurduğu topluluk.

Topluluğun ilk oyunu, 1 Aralık 1967' de Siraselviler'deki Kulüp Onay'da oynanan Haldun Taner'in yazdığı, Çetin İpek-kaya'nın sahnelediği *Vatan Kurtaran Şa-barıdır*. Topluluk daha sonra, yine Siraselviler'deki bugün (1994) Ali Poyrazoğ-lu Tiyatrosu'nun içinde bulunduğu Kulüp 12'ye taşındı. Halit Akçatepe, Funda Postacı, Yalçın Gülhan, Oya Alasya, Orhan Aydınbaş, Meral Küçükerol topluluğun ilk dönemindeki oyunlarda rol alan sanatçılardan bazılarıdır. 1968-1970 arası, çeşitli yazarların skeçlerinden oluşan *Bu Şehr-i İstanbul ki* ile Boris Vian'ın *Generalin Beş Çayı*, 1970'te *Astronot Niyazi*, 1971'de *Ha Bu Diyar*, 1972'de İonesco'

dan *Gergedan* ve *Dün-Bugün*, 1973'te *Aşk u Sevda* ve *Dev Aynası* adlı oyunlarla seyirci karşısına çıktı. 1973'ten sonra kabarelerinin içeriğini daha popüler konulardan seçen topluluk 1973-1975 arasında *Yar Bana Bir*

Eğlence, 1975-1976' da Haneler ve Yalan Dünya adlı oyunları sahneledi.

Topluluk 1977-1978 sezonunda, o yıla kadar oynadıkları oyunlardan hazırladıkları seçmelerden oluşan *Çıktık Açık Alınla* adlı çalışmayla, kuruluşunun onuncu yılını kutladı. Haldun Taner ve Ahmet Gülhan, topluluğun başlangıçta saptadığı çizgiden uzaklaştığı, giderek düzeyini düşürdüğü gerekçesiyle 1978'de ayrılınca, Devekuşu Kabare Tiyatrosu Metin Akpınar ve Zeki Alasya'nın yönetiminde çalışmalarını sürdürdü. 1978-1980 arasında topluluk, *Biz Bize Benzeriz* ve *Taşıtlar* adlı oyunları sahneledi. 1980'den sonra oyunlarının tarzını değiştirdi, müziğin a-ğırlıklı yer aldığı, star oyuncuların biçimlediği oyunlar sahneledi. *Beyoğlu Beyoğlu, Aşk Olsun, Geceler, Deliler, insanlığın Lüzumu Yok, Şuna Buna Dokunduk* adlı oyunlarla 1991'e kadar çalışmalarını sürdüren topluluk, Harbiye Konak ve Beyoğlu Fitaş sinemalarında geniş bir seyirci kitlesiyle buluştu.

Devekuşu Kabare Tiyatrosu, kuruluşundan itibaren başta Haldun Taner olmak üzere, İsmet Küntay, Sadık Şendil, Umur Bugay, Kandemir Konduk, Ferhan Şensoy, Aziz Nesin, Oktay Arayıcı, Ülkü Tamer, Cengiz Gündoğdu gibi birçok oyun yazarının oyunlarına ve skeçlerine çalışmalarında yer verdi. Metin Akpınar ve Zeki Alasya, 1991'den sonra reklam, televizyon skeçleri ve sinema çalışmalarına yönelince, Devekuşu Kabare Tiyatrosu, tiyatro çalışmalarına ara verdi.

HİLMİ ZAFER ŞAHİN

DEVEOĞLU MESCİDİ

bak. HOCA HAMZA MESCİDİ

DEVLET KLASİK TÜRK MÜZİĞİ KOROSU

Klasik Türk musikisinde ilk resmi icra topluluğudur. Osmanlı döneminden bu yana İstanbul'da başta Darü'l-Elhân (sonradan İstanbul Belediye Konservatuarı) olmak üzere, musiki demekleri ile özel musiki meclislerinin yarattığı yoğun bir icracı ve dinleyici birikimi oluşmuştu. Özellikle İstanbul Belediye Konservatuarı bünyesindeki Türk Musikisi İcra Heyeti'nin 1950'li yıllarda pazar günleri Şan Sineması'nda verdiği konserler seviyeli bir dinleyici kitlesi oluşturmuştu. Ancak, değişen şartlarda bu icra topluluğu 1970' li yıllarda eski işlevini yitirdi.

İstanbul'un musiki hayatında doğan bu boşluğu doldurmak amacıyla, 1965'ten başlayarak Nevzat Atlığ ile Yılmaz Öz-tuna tarafından altyapısı hazırlanan Devlet Klasik Türk Müziği Korusu zamanın TRT Genel Müdürü İsmail Cem'in de destekleyici programları, dönemin Kültür Bakam Rıfkı Danışman'ın ve bakanlık müsteşarı Emin Bilgiç'in çabaları ile 15 Kasım 1975'te İstanbul'da kuruldu. Topluluğun ilk

çekirdek kadrosunda, İstanbul Belediye Konservatuvarı'ndan kadrolarıyla gelen Nevzad Atlı, Mefharet Yıldırım, Gülseren Güvenli, Necdet Yaşar, Ender Ergün, İncilâ Denizalp (Bertuğ) ve Yurdağül Eroğlu bulunuyordu.

N. Atlı, M. Yıldırım, N. Yaşar, Cüneyt Kosal ve Y. Öztuna'dan oluşan ilk sanat kurulunun İstanbul, Ankara, İzmir ve Erzurum'da açtığı sınavlarda yalnızca İstanbul'da sonuç alınabildi. İlk kadroyu İstanbul Belediye Konservatuvarı'ndan yetişen musikiciler oluşturdular. Daha sonraları Devlet Korosu ile aynı tarihlerde kurulmuş olan İTÜ Türk Musikisi Devlet Konservatuvarı'nın yetiştirdiği genç icracılar çeşitli zamanlarda açılan sınavlarla koro bünyesine alındılar.

Topluluk icra biçimi yönünden ana çizgileriyle Mesud Cemil'in koro anlayışı-

İstanbul Devlet Klasik Türk Müziği Korosu AKM Büyük Salonu'nda verdiği bir konserde, 1991. *Kültür Bakanlığı İstanbul Devlet Klasik Türk Müziği Korosu Müdürlüğü'nün izniyle, fotoğraf Sami Güner*

m sürdürmektedir. Koronun konser programları ise, Türk musikisi repertuvarında-ki yerleri sağlam, değeri tartışılmayacak klasik eserlerden oluşmaktadır.

Topluluğun ilk konseri 22 Şubat 1977'de Ankara Devlet Konser Salonu'nda gerçekleşti. İstanbullu musikiseverler koronun 1977'den başlayarak Atatürk Kültür Merkezi'nde verdiği konserlerle yeni bir kurumun daha farklı bir icra tarzı ile geleneksel pazar sabahı konserlerine kavuştular. 1985'ten sonra başka şehirlerde de devlet koroları kurulması üzerine koronun adına İstanbul kelimesi eklendi.

Kuruluş amacı klasik Türk musikisini üst düzeyde icra etmek, yaymak ve yaşatmak olan koro, İstanbul'daki konserlerinin yanısıra yurtiçinde çeşitli şehirlerde, üniversitelerde, yurtdışında ise kimi zaman bütün koro üyelerinin, kimi zaman da bir grup icracının katılmasıyla Tunus, Cezayir, Mısır, Almanya ve Amerika'da konserler ve seminerler verdi.

Bugün 51 ses (26 kadın, 25 erkek) ile 25 saz sanatçısından (5 keman, 4 kemence, 3 viyolonsel, 2 kanun, 3 tanbur, 5 ney, 3 ud) oluşan koroyu kurulduğu günden bu yana devlet sanatçısı Nevzad Atlı yönetmektedir. Şef yardımcılığını ise 1984'e kadar Mefharet Yıldırım yürütmüş, bu görevi daha sonra onun emekliye ayrılması üzerine kurumun müdürü Ender Ergün üstlenmiştir.

1991'de UNESCO için bir CD dolduran İstanbul Klasik Türk Müziği Korosu'nun bugüne kadar 10 kaseti, 6 plaklık bir albümü ile 17 CD'si yayımlandı. Verdiği konserlerin ses ve görüntü kaydı ile çeşidi nota koleksiyonlarının bulunduğu bir arşivi olan koro, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı'nın işbirliğiyle fasiküller halinde klasik eserlerin notalarını da yayımlamaktadır.

İNCİLÂ BERTUĞ

DEVLET KONSERVATUVARI

Müzik ve sahne sanatları alanlarında eğitim ve öğretim vererek çeşitli dallarda üstün nitelikli sanatçılar yetiştirmeyi amaçlayan Devlet Konservatuarı "İstanbul Devlet Konservatuarı" adıyla 1971-1972 öğretim yılında kurulmuştur. 1973-1982 arasında sırasıyla Kültür Bakanlığı ile Kültür ve Turizm Bakanlığı'na bağlı olarak Güzel Sanatlar Genel Müdürlüğü bünyesinde yer alan kurum 1982'de 2547 sayılı Yüksek Öğretim Kanunu ile Mimar Sinan Üniversitesi'ne bağlanmıştır.

Geçmişte yönetiminde besteci Ahmet Adnan Saygun, Cemal Reşit Rey ve Bülent Tarcan'ın da görev aldıkları Devlet Konservatuarı'nda sırasıyla Fuat Turkay (1970-1972), Muzaffer Uz (1972-1973), Hamdi Bektaş (1974), İlhan Usmanbaş (1974-1976), Ersin Onay (1978-1980), Özer Sezgin (1980-1988) ve Ergican Saydam (1988-1990) müdürlük yapmışlardır.

1993-1994 öğretim yılında konserva-tuarın yönetim kurulu Nuri İyicil (müdür), Fevziye İnal (müdür yardımcısı), Afşar Timuçin (üye), Müşfik Kenter (üye), Ergen Korkmaz'dan (üye); konseratuvar

kurulu ise, Nuri İyicil (müdür), Fevziye İnal (müdür yardımcısı), Reşit Erzin (müzik bölümü başkanı), Cengiz Tanç (kompozisyon ve orkestra şefliği anasanat dalı başkanı), Judith Uluğ (piyano anasanat dalı başkanı), Saim Akçıl (yaylı çalgılar anasanat dalı başkanı), Mehmet Ali Boğuç (üflelemeli ve vurmali çalgılar anasanat dalı başkanı). Yıldız Dağdelen (sahne sanatları bölümü başkanı-opera anasanat dalı başkanı), Müşfik Kenter (tiyatro anasanat dalı başkanı), Meral Tunalı (bale anasanat dalı başkanı), Filiz Ali (mü-zikoloji bölümü başkanı) ve Ahmet Yürür'den (folklor ve etnomüzikoloji ana-bilim dalı başkanı) oluşmaktadır.

Müzik Bölümü'ne bağlı kompozisyon ve orkestra şefliği, piyano-arp-gitar, yaylı, üflelemeli ve vurmali çalgılar; sahne sanatları bölümüne bağlı opera, tiyatro, bale anasanat dalları ile müzikoloji bölümüne bağlı genel müzikoloji ve müzik tarihi, folklor ve etnomüzikoloji anabilim dallarında lisans eğitimi verilen Devlet Konservatuarı'nda bu eğitime hazırlayıcı tam ve yarı zamanlı, ortaöğretim düzeyinde programlar da bulunmaktadır. Kon-servatuvarın lisans dönemi mezunlarına Mimar Sinan Üniversitesi Fen Bilimleri ve Sosyal Bilimler enstitülerinde verilen lisansüstü öğretimle geleceğin sanatçı ve öğretim elemanı kadroları oluşturulmaktadır. Devlet Konservatuarı'nda 1993-1994 öğretim yılında kadrolu ve ek görevli 168 öğretim elemanı ile toplam 420 öğrenci bulunmaktadır.

NURİ İYİCİL

DEVLET OPERA VE BALESİ

İstanbul Belediyesi Şehir Operası'nın devamıdır (bak. Şehir Operası). 14 Temmuz 1970'te yürürlüğe giren bir yasayla, opera ve bale toplulukları, Devlet Tiyatro-

DEVLET OPERA VE BALESİ

su Genel Müdürlüğü'nden ayrılarak Devlet Opera ve Balesi Genel Müdürlüğü'ne bağlanmış, İstanbul Belediyesi Şehir Operası da İstanbul Devlet Opera ve Balesi adını almıştır.

İstanbul Devlet Opera ve Balesi ilk gösterisini 12 Nisan 1969'da İstanbul'un modern anlamda ilk kültür merkezi olan Kültür Sarayı'nın açılış kutlamaları içinde gerçekleştirmiştir. İlk olarak Ferit Tü-zün'ün "Çeşmebaşı" balesi ile Verdi'nin "Aida" operası sahnelenmiştir. 27 Kasım 1970'te çıkan yangında büyük hasar gören Kültür Sarayı onarılarak 1978'de Atatürk Kültür Merkezi adıyla yeniden açılmıştır. Kültür Sarayı'nın 1970'te yanmasıyla buradaki etkinliklerine zorunlu olarak ara veren İstanbul Devlet Opera ve Balesi 1971-1978 arasında gösterilerini Maksim Sahnesi ve Şan Tiyatrosu'nda sahnelemek zorunda kalmıştır.

İstanbul Devlet Opera ve Balesi'nin kuruluşundan Kültür Sarayı'nın yanmasına kadar geçen dönem içinde sahnelediği operalardan bazıları şunlardır: Donizetti'nin "Lucia di Lammermoor", Ferit Tüzün'ün "Midas'ın Kulakları", Verdi'nin "Othello" ve "La Traviata" operaları. Aynı süre içinde İstanbul Belediyesi Şehir Operası koreograflarınca oluşturulan bale grubunun çalışmaları "opera baleleri" ile sınırlı kalmıştır. Bale çalışmalarının düzenlenmesi ve sürekliliğin sağlanabilmesi için 1969'da yurtdışından davet edilen İngiliz Kraliyet Balesi öğretmenlerinden Alan Carter'ın opera içinde bale okulu kurma amacıyla başlattığı atılımlar Kültür Sarayı'nın yanmasından dolayı sanatçının ülkesine geri dönmesiyle yarım kalmıştır.

İstanbul Devlet Opera ve Balesi 1971' den 1978'e kadar geçen süre içinde Verdi'nin "Rigoletto", "Aida"; Puccini'nin

DEVLET SENFONİ ORKESTRASI 46

DEVRİMCİ İŞÇİ SENDİKALARI

istanbul Devlet Senfoni Orkestrası üyeleri Dolmabahçe Sarayı'nda, 1990. *Kültür Bakanlığı İstanbul Devlet Senfoni Orkestrası Müdürlüğü'nün izniyle, fotoğraf Sami Güner*

"Madam Butterfly" gibi klasik operaların yanında Ahmed Adnan Saygun'un "Yunus Emre Oratoryosu" ve 1973'te istanbul Festivali etkinlikleri çerçevesinde istanbul'da ilk kez sahnelenen "Köroğlu" operası gibi Türk bestecilerinin eserlerini de sahnelemiştir.

Bu dönemde bale etkinlikleri Güloya Aruoba'nın bale sanat yönetmenliğine getirilmesi ve balenin özerkliğine kavuşturulmasıyla hız kazanmıştır. Konuk koreograf Alfred Rodriguez'in katılımıyla gerçekleştirilen düzenli çalışmalar sonunda İstanbul Devlet Balesi ilk gösterisini 31 Mart 1973'te Ulvi Cemal Erkin'in "Köçekçe", Menotti'nin "Sebastian" ve Cari Orff un "Catulli Carmina" adlı eserlerinden oluşan bir programla Maksim Sahnesi'nde sahnelenmiştir. Bu ilk gösteriyi

"Coppe-lia" izlemiştir. 1974'te sahnelenen "Cop-pelia"nın İstanbul'da ilk kez baştan sona sahnelenen klasik bir bale eseri olması dolayısıyla İstanbul Devlet Balesi'nin dağarında özel bir yeri vardır. 1971'den sonra altı yıl Maksim Sahnesi'nde, bir yıl da Şan Sineması'nda etkinliklerini sürdüren topluluk, "Kuğu Gölü", "Raymonda", "Pet-ruşka" ve Güngör Dilmenin aynı adlı o-yunundan uyarlanan "Kurban" adlı baleleri sahnelemiştir. Duygu AykaPın besteci İlhan Mimaroglu'nun müziği üzerine yorumladığı "Oluşum", Pavlina İvanova'nın sahneye koyduğu "Carmen Süiti", C. Go-unod'nun müziği üzerine Ricardo Du-se'nin sahnelediği "Walpurgis Gecesi" ve Kenneth McMillan-Suna Şenel ortak tasarımıyla gerçekleşen "The Barrow", topluluğun Şan Sineması'nda sahnelediği son eserlerdir.

Devlet Opera ve Balesi, onarımı tamamlanan Atatürk Kültür Merkezi'nin 2 Mayıs 1978'de gerçekleşen ikinci açılışında G. Bizet'nin "Carmen" operasını sahnelemiştir. Bale ise bu açılış etkinliklerine birçok eseri yorumlamış olan Todd Bo-lender'in koreografilerini hazırladığı "Anılar", "Kavak Yeli", "Harika Mandarin" ve "Balanchine'e Armağan" adlı balelerle katkıda bulunmuştur.

Devlet Opera ve Balesi, kuruluşunun 10. yıldönümünde, İstanbul'un müzik hayatı açısından önemli etkinlikler gerçekleştirmiştir. Bunlardan ilki İstanbul Devlet Operası'nda sahnelenen ilk Türk opereti olması açısından önem taşıyan Cemal Reşit Rey'in "Deli Dolu" operetidir. Eser 27 Şubat 1980'de Atatürk Kültür Merke-zi'nde sahnelenmeye başlamıştır. Aynı dönemde sahnelenen bir başka eser Okan Demirisin "IV. Murat" operasıdır. İstanbul Devlet Opera ve Balesi ertesi sezon Mozart'ın "Figaro'nun Düğünü", Puccini'nin "La Boheme", G. Verdi'nin "Attila" operası gibi opera sanatının şaheserleri yanında Osmanlı tarahini, İstanbul'u ve Türkleri konu alan eserlere de yer vermiştir. Bunların içinde konusu 1916'da İstanbul'da geçen Leo Fall'ın "İstanbul Gülü" adlı o-pereti ilk defa 28 Ocak 1989'da sahnelenmiştir. Osmanlı hayatını konu alan bir başka eser de Avrupa'da 18. yy'ın ortalarında Batılı besteciler arasında görülen

"Türk operası" akımına ayak uyduran C. W. Gluck'un "Kadının Fendi Kadiyı Yendi" ("Der Betrogene Kadi") adlı operasıdır. Eser İstanbul'da ilk kez 3 Nisan 1992'de sahnelenmiştir. W. A. Mozart'ın "Saraydan Kız Kaçırma" adlı operası Avrupalı bestecilerce yazılan "Türk operaları" i-çinde en ünlüsüdür. İlk kez 13 Temmuz 1973'te İstanbul'da sahnelenen bu opera İstanbul Festivali çerçevesinde 1974' ten beri Topkapı Sarayı'nda sahnelenmektedir.

İstanbul Devlet Opera ve Balesi'nin 1980-1992 arasında oyun dağarına kazandırdığı eserler arasında çağdaş Türk bestecilerinin ulusal ve evrensel nitelikli operaları göze çarpar. Bu operalar Okan De-miriş'in "Karyağdı Hatun" (1985), "Yusuf ile Züleyha" (1990) ve büyük opera türünde ilk Türk operası olarak kabul edilen A. Adnan Saygun'un "Kerem" (1991) adlı

operasıdır. Aynı dönemde sahnelenen öteki eserler içinde, W. A. Mozart'ın "Bas-tien und Bastien" (1983), "Sihirli Flüt" (1986) ile, Shakespeare'in aynı adlı oyunundan uyarlanan C. H. Gounod'nun "Romeo ve Juliet", Otto Nicola'nın "Wind-sor'un Şen Kadınları" (1991) sayılabilir. İstanbul Devlet Opera ve Balesi bütün dünyada kutlanan 1991 Mozart Yılı etkinliklerine de özel bir programla katılmış, düzenlediği çeşitli konser, sergi, video gösterileri ve panellerin yanısıra Mozart'ın "Sihirli Flüt" ve "Don Giovanni" operalarını da sahnelemiştir.

Bu dönemde bale dağarının odak noktasını Türk koreograflarının tasarımları oluşturur. Bunların içinde koreografisini Sait Sökmenin hazırladığı "Çark" (1986), "Konçerto" (1981) ve Aysun Aslan'ın E. Gismonti'nin müziği eşliğinde sahneye koyduğu "Çeşitlemeler" ve Philip Glass'ın müziği üzerine koreograf Geyvan Mc-Millan'ın yorumladığı "Nemrutun Dansı" (1990) sahnelenen eserlerden bazılarıdır.

Klasik eserlerden çağdaş yorumlara kadar çok geniş bir repertuarı olan topluluk "Nijinski İle Bir Akşam Üstü" (1987), "Prens Igor" (1988), "Antonius ve Kleopat-ra" (1989) ve İstanbul Devlet Balesi'nin kuruluşundan günümüze kadar birçok eseri yorumlayan ve 1992'de Türkiye'deki 20. sanat yılını kutlayan Alfred Rodrigu-es'in koreografisini hazırladığı "Romeo ve Juliet" (1993) adlı baleleri 1980-1992 döneminde sahnelenmiştir. Ayrıca Ru-dolph Nureyev'in koreografisini hazırladığı, Patricia Ruanne'in sahneye koyduğu, P. İ. Çaykovsky'nin "Uyuyan Güzel" adlı eseri (1986-1987) bu dönemin Önemli gösterileri arasındadır. Sahnelenen baleler içinde Türk besteci ve koreograflarının ortak yapımları da yer alır.

1992'de perdelerini Donizetti'nin komik operası "Don Pascale" ile açan İstanbul Devlet Opera ve Balesi 19 Aralık 1992' de opera sanatının şaheserlerinden biri olarak kabul edilen R. Wagner'ın "Uçan Hollandalı" operasını İstanbul'da ilk kez sahnelemiştir. Eser İstanbul'da sahnelenen ilk Wagner operası olması açısından ayrı bir önem taşır.

İstanbul Devlet Opera ve Balesi "1993 İstanbul Yılı" kutlama etkinliklerine Umberto Giordano'nun "Andre Chenier" operasıyla katılmıştır. Aynı yıl içinde İstanbul Devlet Opera ve Balesi Ç. F. Gounod' nün "Faust" adlı operasını sahnelemeye başlamıştır. Goethe'nin aynı adlı dramından yararlanılarak Jules Barbier ve Mic-hel Carre tarafından oluşturulan opera ilk kez 14 Kasım 1992'de İstanbul'da sahnelenmiştir. Avrupalı genç koreografların özgün çalışmalarından oluşturulan "Üç Bale" 1992'de sahnelenmeye başlayan bale etkinlikleri arasındadır. İstanbul'da ilk kez sahnelenen Leo Minkus'un "Don Kişot" adlı balesinin galası 13 Mart 1993' te gerçekleşmiştir.

İstanbul Devlet Opera ve Balesi kurulduğundan bu yana düzenli olarak gerçekleştirdiği opera, bale, operet ve çocuk müzikallerinin yanısıra

1992'den başlayarak seyircisine kültürel ve sanatsal açıdan daha yoğun katkıda bulunabilmek amacıyla bir dizi yan etkinlik düzenlemeye başlamıştır. Başta Atatürk Kültür Merkezi olmak üzere Cemal Reşit Rey Konser Salonu, Kadıköy Haldun Taner Sahnesi ve Bakırköy Yunus Emre Kültür Mer-kezi'nde gerçekleştirilen etkinlikler içinde "sanatçıya saygı gecelerF'nin ilki Türk operasının oluşumuna büyük katkıda bulunmuş olan Leyla Gencer için 18 Ekim 1993'te Atatürk Kültür Merkezi'nde düzenlenmiştir.

İstanbul Devlet Opera ve Balesi'nin müdürleri sırasıyla şu kişilerdir: Aydın Gün (1969-1978), Selahattin Evcil (vekâleten 3 ay), Mükerrer Berk (1979-1980), Okan Demiriş (1979-1980), Mustafa İktu (1980-1982), Atila Manizade (1983-1984), Mükerrer Berk (1984-1986), Okan Demiriş (1986-1987), Mesut İktu (1987-1992) ve Yekta Kara (1992).

Bibi. M. Berk, "İstanbul Devlet Operası'nda ilk Türk Opereti Temsili", *Orkestra*, S. 126 (1984), s. 10; 30. *Yılında istanbul Devlet Opera ve Balesi (1960-1990)*, İst., 1990-1991; J. Deleon, *Cumhuriyet Dönemi Türk Balesi*, İst., 1993; C. M. Ahar, *Opera Tarihi*, I-IV, Ankara, 1982; O. Tanrıkulu, *Tarihsel Akışı İçinde Opera'da Türkler ve Türkler'de Opera*, ist., 1983.

ESİN ULU

DEVLET SENFONİ ORKESTRASI

1914'te, İstanbul Konservatuvarı'nın başlangıcı sayılabilecek, musiki öğretimi ve eğitimi yanısıra halka konserler vermek için açılması düşünülen Darülbedayi'nin musiki bölümü, I. Dünya Savaşı sırasında Batı musikisi konserleri verebilecek düzeye gelemeden kaldırılmıştı. 1916'da kurulan Darü'l-Elhân'da(->) çalgı derslerine de yer verilmiş, ama bir Batı musikisi topluluğu kurulamamıştır.

İlk Batı musikisi icra topluluğu 1923' te kuruldu. Darü'l-Elhân'da görevli Zeki Üngör, Cemal Reşit (Rey), Ekrem Besim (Tektaş), Mesud Cemil, Muhiddin Sadak, Seyfettin Asal, Sezai Asal ve Nimet Vahit, Union Française'de düzenli oda musikisi konserleri verdiler. 1927'de, Belediye Konservatuvarı(->) öğretmen ve öğren-

cilerinden kurulu Senfoni Orkestrası, Seyfettin Asal, Cemal Reşit Rey ve Muhiddin Sadak yönetiminde dizi konserlere başladı. 1944'te Senfoni Orkestrası'nın çalışmalarına ara verildi ve Cemal Reşit Rey yönetiminde, Belediye Konservatu-varı Yaylı Çalgılar Grubu kuruldu. Haziran 1945'te çıkan bütçe ile de Cemal Reşit Rey yönetiminde kurulan Şehir Orkestrası kısa bir süre sonra düzenli konserler vermeye başladı. Ancak, 1960'lı yıllarda, gerek yönetimin yetersizliği, gerekse Belediye Konservatuvarı'nın orkestrayı besleyecek yeterince eleman yetiş-tirememesi yüzünden bunalıma girdi ve Şehir Orkestrası, ileride kendinden saygı ile söz edilecek bir anı olmak üzere iken, devletleştirildi, İstanbul Devlet Senfoni Orkestrası adını aldı.

İstanbul Devlet Senfoni Orkestrası, üçlü denen türde, büyük kadrolu bir topluluk halinde kuruldu, 1 Ağustos 1972'de, Devlet Bakanı İsmail Arar ile Kültür Müsteşarı Mehmet Önderin ilgi ve yardımlarıyla kurulan bu topluluğun başına Mükerrrem Berk, genel müzik direktörlüğüne de Gotthold Efraim Lessing getirildi. Şef yardımcılığı görevini de Demirhan Al-tuğ üstlendi. Sonraları genel müzik direktörlüğüne Romen orkestra şefi Mir-cea Basarab, ondan sonra da ünlü orkestra şefi Anatole Fistulari atandı.

İstanbul Devlet Senfoni Orkestrası gerek Lessing, gerekse Basarab ve Fistulari' nin önderliğinde bir yükseliş dönemi yaşadı, daha sonra da İspanya, Çekoslovakya, Birleşik Amerika, Yunanistan, Almanya turnelerini gerçekleştirdi, İstanbul Devlet Senfoni Orkestrası'nı yönetenler arasında Gustav Kuhn, Vassil Stefanov, Aaron Copland, Jean Perisson, G. Zdrav-kovic, Veronica Dudarova, Robert Wag-ner, Gabriel Bouillon, Konstantin İliev, Tama Vasary gibi dünyaca tanınmış şefler de vardır. Orkestranın konserlerine solist olarak katılan ünlü sanatçılar arasında, devlet sanatçısı solistler dışında, Yehudi Menuhin, Ion Voicu, Ludwig Stre-icher, Josef Sivo, Vaclav Hudecek, Vla-

dimir Orlof, Milos Sadlo, Jean Pierre Ram-pal, Maurice Gendron, Heinrich Schiff, Peter Katin, Valeri Klimov, Andre Na-varra, Dimitri Başkirov, Tamas Vasary, Minço Minçev sayılabilir.

PANAYOT ABACI

DEVLET TİYATROSU

İstanbul Devlet Tiyatrosu 1969'da kurulmuştur. Devlet Tiyatroları Genel Müdürlüğü, bu tarihe kadar İstanbul'a turneler düzenledi. Değişik yerlerde, özellikle Beyoğlu civarındaki salonlarda oyunlarını sahneledi. 1969'da Taksim'deki Atatürk Kültür Merkezi'nin (AKM) açılmasıyla Devlet Tiyatroları yerleşik bir sahneye kavuştu. Atatürk Kültür Merkezi'nin içinde yer alan Büyük Salon, Konser Salonu ve Oda Tiyatrosu'nda turneden gelen oyunlar sahnelenmeye başladı. Ancak 27 Kasım 1970 günü Atatürk Kültür Merkezi' nin yanması nedeniyle salonsuz kalan Devlet Tiyatroları, 1972'de Sıraselviler Caddesi'nin başındaki Venüs Sineması' nı (eski Majik Sineması) kiraladı. Atatürk Kültür Merkezi'nin onarımı bitince, Taksim Sahnesi adını alan Venüs Sine-ması'mn yanısıra, yangın öncesi kullandığı sahnelerle kavuştu.

1978'de yerleşik kadrosunu oluşturan İstanbul Devlet Tiyatrosu, yerli ve yabancı onlarca oyun yazarının yapıtlarıyla perdelerini açtı. Bu sahnelerin yanısıra, kent içinde birçok semtteki salonda, kısa süreli oyunlar sahnelendi. 1993'te Devlet Tiyatroları'nın yerel birimlerini özerkleştirme anlayışına uygun olarak, İstanbul Devlet Tiyatrosu çatısı altında denemeci çalışmalara yer veren Birim Tiyatro kuruldu. Birim Tiyatro'nun sahnesi ise, Atatürk Kültür Merkezi'nin yanındaki

otoparkın altında yer alan deponun salona dönüştürülmesiyle oluşturuldu. Bugüne kadar (1994) Can Gürzap, Raik Alınacak, Bozkurt Kuruç, Zafer Ergin, Turgut Savaş, Tomris Oğuzalp, Sema Çeyrekbaşı İstanbul Devlet Tiyatrosu müdürlüğü görevinde bulundular.

HİLMİ ZAFER ŞAHİN

Devoğlu Ali Ağa Çeşmesi'nin ön cephesinden bir ayrıntı. *Yavuz Çelenk, 1994*

DEVOĞLU ALİ AĞA ÇEŞMESİ

Süleymaniye ile Küçükpazar semtleri a-rasındaki Mutasarrıf Yokuşu'nun alt u-cunda Hoca Hamza Camii'nin güney du-varındadır.

Devoğlu Ali Ağa adında bir kişi tarafından 1108/1696'da yaptırıldığı bilinir. Kitabesi tek mısra olup tarih belirtir: "Ve-ammet niamün nınha feden li-İsmail 1108." Cephenin saçak altına gelen bölümünde yan yana üç parça halinde kabartma kitabelerde besmele-i şerif ile "Ve min el-ma-i külli şeyin hayy" ve "El ham-dü'l-illahi Rabbe'el-alemin" ayetleri yer alır.

Klasik dönem çeşmelerinin genel öz-zelliklerini bünyesinde taşıyan yapı, kesme taştan hazneli olarak inşa edilmiştir. Oranlar çok uyumlu biçimde ele alınmış olan çeşmede cephe sade bir süslemeye sahiptir. Sivri ve zeminden hafifçe alçal-tılmış olan kemerin içinde tarih belirten kitabe ile iki yanında bitkisel tezyinatlı birer rozet bulunur. Kemerin iki ayağı a-rasındaki yuvarlak bir silme, bu bölümü altındaki aynadan ayırır. Ayna mermer o-lup, klasik dönem çizgileri ile dekore edilmiştir. İki tarafında birer maşrapalık yer alır. Tekne tamamen toprağa gömülmüş durumdadır ve çevredeki esnaf tarafından çöplük olarak kullanılmaktadır. Haznenin vaktiyle ahşap ve kiremit kaplı olan örtüsü bugün sıvalı beton bir hal almıştır. Suyu akmamaktadır.

Bibi. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, I, 96; A. Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri*, *İst.*, 1993, s. 111.

ZİYA NUR SEZEN

DEVİRİMCİ İŞÇİ SENDİKALARI KONFEDERASYONU (DİSK)

1967'de İstanbul'da kurulan ve merkezi İstanbul'da bulunan işçi sendikaları konfederasyonu. Türkiye Devrimci İşçi Sendikaları Kon-

DIEHL, CHARLES

48

49

DERAĞMAN KÜLLİYESİ

DİSK'in düzenlediği 1 Mayıs 1977'den görünüm. *Gözlem Yayıncılık Arşivi*

federasyonu (DİSK), 13 Şubat 1967'de Türk-İş'ten ayrılan Türkiye Maden-İş, Türkiye Lastik-İş, Basın-İş, bağımsız Gıda-İş ve Zonguldak'taki Türk

Maden-İş sendikaları tarafından kuruldu. Ana tüzüğünde, ilk kez, sendikal mücadelenin yetersizliği ve siyasal mücadelenin gerekliliğini vurgulayan bir işçi kuruluşu olarak Türk-İş'in ve bağlı sendikaların "partile-rüstü sendikacılık" ilkesine karşı daha kuruluşunda, kesin tavır aldı ve bu dönemde Türkiye İşçi Partisi'ni destekledi. Atak ve mücadelecî bir sendikacılık anlayışıyla, özellikle devlet kuruluşlarında yüksek ücret zamları almayı başaran konfederasyon, kısa sürede üye sayısını çoğalttı ve geliştirdi. 15-16 Haziran 1970'te yapılan İstanbul ve Türkiye işçi sınıfı tarihinin en kitlesel ve büyük işçi direnişi, DİSK için önemli bir dönemeç oldu (bak. OnBeş-OnAltı Haziran Olayları). 12 Mart 1971 askeri müdahalesi ve onu izleyen yıllarda güç günler geçiren DİSK, 1974'ten sonra yeni bir gelişme dönemine girdi. Türk-İş'e bağlı ve Cumhuriyet Halk Partisi'ni (CHP) destekleyen sendikalar DİSK'e üye olmaya başladılar; üye sayısı arttı. Bir yandan yüksek ücret zamları alabilen bir sendika niteliğini korurken öte yandan 1975'te demokratik hak ve özgürlükler mitingleri, aynı yıl 1 Mayıs'ın Cumhuriyet tarihinde ilk kez yüz binlerin katılımıyla kutlanması, (bak. Bir Mayıs kutlamaları), yine aynı yılın eylülünde Devlet Güvenlik Mahkemeleri yasa tasarısına karşı genel af eylemi vb ile işçi hareketinde farklı sesini duyurdu. Bu dönemde DİSK'in ilkeleri "demokratik sınıf ve kitle sendikacılığı" başlığı altında yeniden tanımlandı; DİSK istemler paketi oluşturuldu. Bu istemler arasında en önemlilerinden biri de 141. ve 142. maddelerin kaldırılmasıydı. 1978-1980 döneminde "Bağımsızlık, demokrasi, sosyalizm" temel slogan olarak kullanıldı. 1987'deki

altıncı genel kurulunda, kuruluşundan beri DİSK Genel Başkanı olan Kemal Türklerin yerine Genel-İş Başkanı Abdullah Baştürk başkanlığa getirildi.

1978-1980 dönemi DİSK için sürekli eylem ve grevlerle dolu bir dönem oldu. 24 Temmuz 1980'de o dönem Maden-İş genel başkanı olan DİSK'in eski genel başkanı Kemal Türklerin bir suikastta öldürülmesi üzerine, cenaze töreni İstanbul'da büyük bir işçi gösterisine dönüştü. DİSK'e bağlı Maden-İş üyesi on binlerce işçinin işveren sendikası MESS'e karşı grevde oldukları (bak. MESS grevleri) bu dönemde, DİSK'in içinde sol içi siyasal tercihlerden ve görüş ayrılıklarından kaynaklanan ciddi sorunlar ve anlaşmazlıklar vardı. 12 Eylül 1980 askeri müdahalesi DİSK'i bu durumda buldu. Diğer işçi örgütleri gibi DİSK de kapatıldı, DİSK yöneticileri tutuklandı, yöneticiler ve DİSK'li sendikacılar hakkında dava açıldı. Abdullah Baştürk de dahil olmak üzere 52 DİSK'li sendikacının idamı istendi. DİSK davası olarak bilinen yargılamada, 160 ayrı dava dosyası DİSK dosyası ile birleştirilerek sanık sayısı 1.477'ye çıkarıldı, hakkında idam istenenlerin sayısı da 78'i buldu. Aralık 1981'de başlayan dava boyunca, 2.000 dolayında DİSK üyesi gözaltına alındı ya da tutuklandı. Aralık 1986'da verilen mahkûmiyet kararına rağmen

1991'de Askeri Yargıtay kararıyla DİSK'liler beraat ettirildi ve DİSK davası beraatle kapandı. Aynı yıl 21 Aralık'ta Abdullah Baştürk öldü. 18-19 Ocak 1992'de toplanan sekizinci genel kurulda Kemal Nebioğlu genel başkanlığa seçildi. Konfederasyon örgütlenme çalışmalarına yeniden hız verdi.

Kuruluşunda 30.000 üyeye sahip olan DİSK'in üye sayısı 12 Eylül 1980'den hemen önce yarım milyonu aşmıştı. 1992' den bu yana yeni toplumsal siyasal koşullar çerçevesinde toparlanmaya çalışan kuruluşun üye sayısının 1993 sonu itiba-

riyle 250.000'e ulaştığı ve örgütlenme çalışmalarının sürdüğü bildirilmektedir.

Türkiye işçi sınıfı tarihinde olduğu kadar istanbul'un yakın tarihinde izler bırakmış bir işçi kuruluşu olan DİSK, örgütün kendi bünyesindeki tartışmalara, yöneltilen eleştirilere, bütün eksik ve yanlışlarına rağmen resmi sendikacılık anlayışıyla ilk kitlesel hesaplaşma çabasıydı. FARUK PEKİN

DIEHL, CHARLES

(4 Temmuz 1859, Strasbourg - 1 Kasım 1944, Paris) Fransız Bizantolog.

Ortaöğrenimini Strasbourg, Nancy ve Paris'te Louis-le-Grand liselerinde yaptı. 1881'de Ecole Normale Supérieure'den mezun oldu. Önce Roma'daki Fransız Enstitüsü'ne üye olarak gönderildi, 1883'te Atina'daki enstitüye geçti. Dönüşünde 1885'te Nancy Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ne Yunan tarih ve arkeolojisi öğretim üyesi olarak atandı. 1899'da Paris' teki Sorbonne Üniversitesi'ne davet edildi ve o yıl kurulan Bizans tarihi kürsüsünün başına geçti. Burada, emekli olduğu 1934'e kadar 35 yıl ders verdi. 1937 sonlarında gözlerini kaybetmesine rağmen, eser vermeyi sürdürdü.

Bizans tarihine dair çok önemli araştırmalar ve yayınlar yapmış olan Diehl, ikinci baskısının üstünden yaklaşık 70 yıl geçmiş olmasına rağmen hâlâ değerini koruyan iki ciltlik bir Bizans sanatı tarihi de (*Manuel d'art byzantin*, Paris, 1925-1926) yazmıştı, istanbul ve bu şehirdeki Bizans eserleri ile ilgili başlıca yayınları olarak şunlar gösterilebilir: "Kariye Camii olan eski Kora Manastırı Kilisesi'nin mo-ziklerine dair" ("Leş mosaïques de Kah-rie-Djami", *Gazette des Beaux-Arts*, XXXII [1904] s. 353-375; XXXIII [1905] s. 72-84; ayrıca aynı yazı, *Etudes Byzantines*, Paris, 1905, s. 392-431); "14. yy sonlarında istanbul'da Venedik kolonisi" ("La colonie Venitienne â Constantinople â la fin du XIVe siècle", *Melanges d'archeologie et d'Histoire de l'Ecole Française de Rome*, III [1883], s. 90-131, ayrıca aynı yazı, *Etudes Byzantines*, s. 241-275); "Bizans sarayı ve saray halkı" ("Le Palais et le Cours de Byzance", *Revue des Cours et Conférences*, S. 5 [1914], s. 313-327); "Fransa ve İstanbul" ("La France et Constantinople", *Revue Bleue*, 58. yıl, S. 9 [1920], s. 257-261); "Fransız İşgal Kuvvetlerinin İstanbul'da yaptıkları kazılar" ("Leş fouilles du Corps d'occupation français â

Constantinople", *Comptes rendus de l'Acad. des Ins. et B. Lettres*, [1922], s. 198-207 ve [1923], s. 241-248); "Eğer istanbul serbest şehir olsaydı" ("Si Constantinople etait ville libre", *Lectures pour tous*, 1913, s. 483-494); "İstanbul'un fethinde" ("A la conquete de Constantinople", *Lectures pour tous* 1915, s. 814-824); "İstanbul ve Boğazlar Meselesi" ("Constantinople et la question des Detroits", *travaux du Comite d'Etudes, II-Questions europeennes*, Paris, 1919, s. 685-708). Bu son üç yazı daha çok politika ağırlıklıdır.

Charles Diehl

Melanges Charles Diehl, Librairie Ernest Leroux, Paris, 1930.

Diehl, C. E. Arseven'in(->) Paris'te basılan İstanbul hakkındaki kitabına (*Constantinople, De Byzance â Stamboul*, Paris 1909) bir de önsöz yazmıştır. Buradaki küçümser ifadeli bazı cümleler dikkati çeker.

Diehl, İstanbul hakkında genel bir kitabın da (*Constantinople*, Paris, 1924) yazandır. Bu kitap uzun zaman önce Alman H. Barth tarafından Almanca ve Fransızca olarak yazılmış kitabın yerini tutmak üzere hazırlanmıştır. Bunun içinde şehrin tarihi ile gerek Bizans ve gerek Türk dönemi zenginlikleri çekici bir üslupla anlatılmıştır, istanbul'a dair yayınlar arasında beğenilen bir kitap olan bu eser N. J. Singels tarafından Hollanda diline de çevrilmiştir (Zutphen, 1926).

Bibi. J. Ebersolt-R. Guüland, "Bibliographie de M. Charles Diehl", *Melanges Charles Di-*

Dırağman
Külliyesi'nin
planı.

Ali Saim Ülgen, 1947

ehl, Paris, 1930, s. XHI-XXXI (1 Mayıs 1930'a kadar yayınları); R. Guüland, "Hommage â Charles Diehl", *Etudes Byzantines*, III (1946), s. 5-18 (bibliyografyasının devamı ile).

SEMAVİ EYİCE

DIRAĞMAN KÜLLİYESİ

Fatih İlçesi'nde, Dırağman (Draman) semtinde, Derviş Ali Mahallesi'nde, Draman Caddesi, Tercüman Yunus Sokağı ve Draman Camii Sokağı'nın sınırladığı arsa üzerinde bulunmaktadır.

Dırağman Külliyesi cami, tekke, medrese, sıbyan mektebi ve darülcürre bölümlerinden oluşmaktadır. Külliye'nin çekirdeği olan, birbirleriyle bağlantılı cami-tekke 948/1541'de, "dırağman" veya "dra-goman" tabir edilen saray tercümanlarından, I. Süleyman (Kanuni) döneminde görev yapmış olan Yunus Bey (ö. 1551) tarafından tesis edilmiştir. Yunus Bey'in aynı yerde daha önce yaptırmış olduğu sıbyan mektebi

ile birlikte küçük bir külliye oluşturan bu manzumenin, aynı zamanda tekkenin tevhidhanesi olarak da kullanılan bir cami ile derviş hücrelerinden meydana geldiği anlaşılmaktadır. Ca-mi-tevhidhanenin tasarımı mimar Koca Sinan'a aittir. Günümüze ulaşmamış olan medresenin de aşağı yukarı aynı tarihte inşa edildiği söylenebilir. Yunus Bey'in kardeşi Mustafa Ağa'nın bu yapı topluluğunun yakınına bir darülkurra eklemesi, bu arada tekke şeyhlerinin ikameti için bir harem binasının yaptırılması, tekkenin ilk postnişini Bosnalı Şeyh Abdül-mümin Efendi'nin (ö. 1595) aynı yüzyılın üçüncü çeyreği içinde, arsanın, muhtemelen batı sınırındaki bir evi satın alarak bunun yerine bağımsız bir tevhidha-ne inşa ettirmesi sonucunda külliyenin mimari programı bir miktar daha genişlemiştir. Başlangıçta cami-tevhidhane olarak faaliyet gösterdiği anlaşılan yapı bu tarihten sonra yalnızca cami olarak kullanılmış olmalıdır.

Dırağman Külliyesi'nin zaman içinde geçirmiş olduğu onarım, yenileme ve de-

ğişimler arasında şunlar kaydedilebilir: 1729'daki Balat yangınında hasar gören tekke yangından sonra 1143/1730-31'de III. Ahmed (hd 1703-1730) tarafından yenilenmiş, bu tarihe kadar "Dırağman" veya "Tercüman Yunus" adları ile andan tekke bundan böyle o tarihteki postnişini İ sazade Şeyh Mehmed Salih Sahvî'nin (ö. 1759) lakabı ile de .(tsazade) anılır olmuştur. III. Mustafa (hd 1757-1774), tamire muhtaç olduğu kendisine arz edilen tekkeyi 1178/1764'te yeni baştan inşa ettirmiş, cami-tevhidhane ile harem bölümlerini tamir ettirmiş, İ sazade'nin kabrinin üzerine ahşap bir türbe yaptırmıştır. Cami-tevhidhane ile sıbyan mektebinin Abdülaziz (hd 1861-1876) tarafından 1290/1873'te onarıma tabi tutuldukları bilinmektedir. 22 Eylül 1914'te "mâil-i inhidam" (yıkılmaya yüz tutmuş) olduğu gerekçesiyle cami-tevhidhanenin çatısı ile son cemaat yeri yıktırılmış, bu bölüm özgün tasarımına uymayan pencere oranları ile yemden inşa edilmiştir. Darülkurra ile medrese de tespit edilemeyen tarihlerde ortadan kalkmıştır. 1925'te tekkelerin kapatılmasından sonra cami-tevhidhane cami olarak kullanılmaya devam etmiş, sıbyan mektebi bir ara Cihan Güreş ve Halter Kulübü olarak faaliyet göstermiş, kullanımını yitiren diğer bölümler (tekkenin selamlık, harem, mutfak bölümleri, derviş hücreleri) ortadan kalkmıştır. 1970'li yıllarda cami-tevhidhane ile Kuran kursu olarak kullanılmaya başlayan sıbyan mektebinin kuzey (giriş) cephelerine, mimari özelliklerine bütünüyle yabancı duran birtakım ekler yapılmış, son yıllarda kurulan bir derneğin öneyak olmasıyla cami-tevhidhane Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından önemli ölçüde değiştirilerek ihya edilmiştir.

Dırağman Tekkesi kuruluşundan kapatılışına kadar Halveti tarikatına (sırayla Muslihî, Sivasî, Sünbülî kollarına) bağlı bir zaviye olarak faaliyet göstermiştir. Tekkenin meşihatını üstlenen önemli simalar arasında Ayasofya'daki vaizliğinin yanı-

DİRAĞMAN KÜLLİYESİ

50

51

DİKİLİTAŞ

Dırağman Külliyesi'nde cami-tevhidhanenin içinden görünüm: Mihrap duvarı (solda) ve kuzey duvarı (sağda). *Fotoğraflar M. Baha Taranan, 1983*

Dikilitaş'ın temel kısmında taşın yerine yerleştirilişim betimleyen kabartmanın bulunduğu yüz. *Erkin Emiroğlu, 1982*

sıra "ordu-yı hümayun şeyhi" sıfatı ile 1592'de başlayan Eğri seferine katılan i-kinci postnişin Tefsirî Şeyh Hafız Ömer Fanî Efendi (ö. 1624), Türk tasavvuf musikisi tarihinde önemli bir yeri olan, bestekâr, zâkirbaşı ve şair, "Nefesanbarı'la kaplı beşinci postnişin Şeyh Osman Efendi (ö. 1684) zikredilebilir. Tekkenin ayin günü 1840 tarihli *Âsitânefde* çarşamba, 1889 tarihli *Mecmua-i Tekâyâ dz* ise salı olarak gösterilmekte, Dahiliye Nezareti' nin hazırlattığı 1301/1885-86 tarihli istatistikte tekkede iki erkek ile bir kadının ikamet ettiği, 1325/1910 tarihli bir belgede de bu tekkenin Maliye Nezareti'nden günde bir okka et ve her sene Kurban Bayramı'nda yedi adet koyun istihkakı olduğu tespit edilmektedir.

Külliyenin cümle kapısı, doğudaki Dra-man Caddesi boyunca uzanan istinat duvarı üzerinde yer alır. İki taraftan merdivenle ulaşılan, basık kemerli cümle kapısının dış yüzünde cami-tekkenin inşa tarihini (948/1541) veren, Farsça manzum metni Şeyhülislam Ebusuud Efendi'ye (ö. 1575) ait talik hatlı bir kitabe, iç yüzünde de yine talikle yazılmış, Osmanlıca manzum metni "Sahib" mahlaslı bir şaire ait, III. Ahmed'in 1142/1729-30 tarihli yenileme kitabesi bulunmaktadır. Avlunun kuzeyindeki Tercüman Yunus Sokağı'na açılan tali girişin üzerinde ise, aynı yenileme işlemi sırasında tevhidhane kapısına konduğu, daha sonra 1178/1764 onarımında buraya taşındığı bilinen, sülüs hattı bizzat III. Mustafa'ya ait diğer bir Osmanlıca manzum kitabe bulunmaktadır.

Cami ve Tekke: Cami-tevhidhane binası, enine gelişen dikdörtgen planlı bir hatimden, bunun kuzeyindeki kapalı son cemaat yerinden ve harimin kuzeybatı köşesinde yükselen minareden meydana gelir. Zaman içinde birçok onarım ve değişim geçirmesine rağmen özgün tasarımını yakın zamana kadar büyük ölçüde koruyabilen yapıda, son cemaat yerinin aslında ahşap direkli bir sundurma biçiminde tasarlandığı tahmin edilebilir. Kuzey cephesinin ekseninde yer alan, taç

kapı niteliğindeki harim girişinin basık kemeri ile mukarnaslı kavsarası arasına, ilk inşa tarihini veren, "Kudsî" mahlaslı bir şaire ait, sülüs hatlı Osmanlıca manzum bir kitabe yerleştirilmiştir. Harimin, kısmen moloz taş, kısmen de kesme taşla örülmüş olan duvarlarına, ikili

gruplar halinde dörder pencere açılmıştır. Bu pencerelerin sonradan değişime uğradıkları, muhtemelen 1290/1873'teki Abdülaziz onanmında, alt sıradaki pencerelerin üst söve başlıklarının iptal edildiği, tuğladan örülmüş özgün sivri hafifletme kemerlerinin içine ampir üslubuna(-0 bağlanan sepet kulpu biçiminde kemerlerin oturtulduğu, diğer taraftan, aslında sivri kemerli olması gereken tepe pencerelerinin de 1178/1764-65'teki III. Mustafa onarımı sırasında yuvarlak kemerlerle taçlandırılmış bulunduğu gözlenmektedir.

Harimin kuzey duvarı boyunca, alttaki erkeklere, üstteki kadınlara ait olmak üzere, iki katlı mahfiller uzanmakta, mahfillerin sınırında dizili olan kare kesitli, ampir üslubunda çubuklu kabartmalarla süslü ahşap dikmeler bu bölümün Abdülaziz onarımında yenilendiğini kanıtlamaktadır. Son yıllara kadar kiremit kaplı bir ahşap çatı ile örtülü olan harimin ahşap tavanının ortasında bir zamanlar ahşap veya bağdadi bir kubbenin bulunduğu ileri sürülebilir. Mekânda kayda değer bir süsleme ögesi bulunmamaktadır. Pencere açıklıklarım kuşatan klasik üsluptaki kalem işleri, III. Mustafa döneminin barok mimari(->) özelliklerini sergileyen basit mihrap ile alelade ahşap minber bu arada zikredilebilir.

Bütün klasik dönem yapılarında olduğu gibi cepheler son derece yalın tutulmuş, süsleme olarak, yapının güneybatı köşesindeki pahı taçlandıran mukarnas-larla yetinilmiştir. Minare, kare kesitli kaidesi, üçgen yüzeylerden oluşan pabuç kısmı, çokgen gövdesi ve kurşun kaplı ahşap külahı ile ilk inşa dönemine ait olduğunu belli eder.

Cami-tevhidhane binası Vakıflar İda-resi'nin son onarımı sırasında önemli bir değişime uğramış, harimin ahşap çatısı iptal edilerek yerine kagir bir kubbe inşa edilmiş, son cemaat yeri de mermer sütunlara oturan sivri kemerlerin taşıdığı kubbelerle donatılmıştır.

Günümüze ulaşmamış bulunan ve mimari özellikleri hakkında kesin şeyler söylemenin imkânsız olduğu tekke bölümlerinin cami-tevhidhane yapısının kuzey ve batı yönlerinde, bir avlunun çevresinde sıralandıkları tahmin edilebilir.

Sıbyan Mektebi: Bazı yayınlarda tekkenin bağımsız tevhidhanesi ya da talebe hücreleri bulunmayan gündüzlü medresenin dershanesi olarak nitelendirilen sıb-yan mektebi, cami-tevhidhanenin kible yönünde yer almaktadır. Kare planlı ve kübik hacimli yapı, içeriden pandantiflerle, dışarıdan sekizgen kasnakla donatılmış bir kubbe ile örtülüdür. 1970'ler-de gerçekleştirilen tadilatla gerek iç bünyesi gerekse de giriş (kuzey) cephesi ö-nemli ölçüde tahrip edilmiştir. Düzgün kesme taş işçiliği gösteren cephelerine, cami-tevhidhane cephelerindeki tertibe uygun olarak dörder pencere yerleştirilmiştir. Giriş cephesinin zamanında ahşap bir sundurma ile donatılmış olduğu tahmin edilebilir.

Hazire ve Isazade Türbesi: Cami-tevhidhane ile sıbyan mektebi arasında yer alan hazire, banî Yunus Bey'in yanısıra tekke şeyhlerinin ve mensuplarının mezarlarını barındırır. Hazire içinde bulunduğu bilinen, Isazade Şeyh M. Salih Sah-vî'nin ahşap türbesi ortadan kalkmış o-lup mimarisi hakkında bilgi bulunmamaktadır.

Medrese ve Darülkurra: Mimar Koca Sinan'ın eserlerinin dökümünü içeren a-na kaynaklarda (*Tezkiret'ül-Ebniye*, *Tez-kiret'ül-Bünyan*, *Tuhfe-i Mimarın*) ve *Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde* adı geçen medresenin konumu, mimari programı ve tasarımı hemen hiç bilinmemektedir. Birtakım başka külliyelerde olduğu gibi, burada da medrese (talebe) hücrelerinin, tekke (derviş) hücreleri ile birlikte, aynı zamanda dersane olarak da

kullanılan cami-tevhidhanenin kuzeyindeki avlunun çevresinde sıralandıkları varsayım olarak ileri sürülebilir.

Cümle kapısının önündeki merdivenlerden inildiğinde karşıya gelen köşede yer aldığı bilinen ve tamamen tarihe karışmış olan darülkurranın da mimari özellikleri bilinmemektedir.

Bibi. Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri*, 417-418, no. 2438; Evliya, *Seyahatname*, ty, I, 211, 219; Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 113-115; Ayvansarayî, *Mecmuâ-i Tevârih*, 217, 258, 361; Kut, *Dergehname*, 232, no. 44; Çetin, *Tekkeler*, 585; Aynur, *Saliha Sultan*, 35, no. 52; Âsitâne, 13; Osman Bey, *Mecmua-i Ce-vâmi*, I, 42-43, no. 207; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ*, 12; *thsaîyatll*, 21; Vassaf, *Sefîne*, V, 21; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ*, 47-48; Ergun, *Antoloji*, I, 40-41; Konyalı, *Mimar Sinan*, 70-73; Öz, *istanbul Camileri*, I, 49; Meriç, *Mimar Sinan*, 28, 76; H. Göktürk, "Dırağman Camii", "Dırağman Tekkesi", *ISTA*, VIII, 4540-4543; Sözen, *Mimar Sinan*, 371; Kuran, *Mimar Sinan*, 265, 305, 354; M. B. Tanman, "Sinan'ın Mimarîsi/Tekkeler", *Mimarbaşı Koca Sinan, Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, İst., 1988, I, s. 322-323; *Osmanlı Müellifleri*, ty, I, 133. M. BAHA TANMAN

DİHİPPION

Konstantinopolis'te bugünkü Sultanahmet Meydan'nda yarış arabalarıyla, atlara tahsis edilmiş Hippodrom'un(-0 kuzeydoğu bölümüne verilen ad.

Dihippion'un bir bölümünde, atlar tarafından çekilen iki tekerlekli yarış arabalarından yaklaşık 10 veya 12'sinin çıkış yapmasına uygun bölmeler bulunurken, diğer bir bölümünde, yarış atlarını yöneten sürücüler kalırdı. Dihippion'un ortasında bulunan kulenin üstünde ise dört atın çektiği bir arabayı temsil eden ünlü quadriga heykeli vardı. Söz konusu heykelin atları 1204'te Dördüncü Haçlı Sefe-ri'nden sonra, Venedik'teki San Marco Ki-lisesi'ne götürüldü.

Bazı kaynaklara göre, Dihippion, bugün II. Wilhelm Çeşmesi'nin (bak. Alman Çeşmesi) bulunduğu yerde idi. 500 yılından kısa bir süre öncesine

kadar Heksa-hippion (altı atlı yer) olarak anılan bu mekân, ancak 8. yy'da Dihippion (iki atlı yer) adını almıştır. Bundan anlaşıldığına göre, o dönemde yapının önünde duran altı at heykeli, zaman içinde tahrip olmuş ve 8. yy'da ancak iki at seçilebilir halde kalmıştır. Bazı yazarlar ise, Dihippion'un, Mese'den(->) Hippodrom'a giriş yapılan yerde olduğunu iddia ederler.

15. yy'da Konstantinopolis'i ziyaret e-den seyyahların anlattıklarından anlaşıldığına göre, Dihippion o dönemde henüz ayakta idi. Dihippion ile Mese'nin arasındaki alanın kuzeyinde, Aziz Fokas ile Evangelist İoannes'e ithaf olunmuş bir kilise bulunuyordu. Tahminlere göre, İmparator Fokas (hd 602-610) tarafından yaptırılan bu kilise, Osmanlı imparatorluğunun ilk dönemlerinde Arslanhane(->) olarak kullanıldıysa da, 17. yy'da artık ondan söz edilmez oldu.

BibL A. Vogt, "Le hippodrome de Constanti-nople", *Byzantion*, 10, 1935, s. 471-488; C. Mango, "Le Dipion", *Revue des Etudes*

Byzantines, VIII, 1951, 152-161; Janin, *Cons-tantinople byzantine*, 102, 342-343; A. Ber-ger, *Untersuchungen zu den Patria Konstan-tinupoleos*, Bonn, 1988, s. 277-280.

ALBRECHT BERGER

DİKER, HAYRULLAH

(11 Kasım 1875, İstanbul - 23 Ağustos 1950, İstanbul) Hekim.

1897'de Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane' den (Askeri Tıbbiye) yüzbaşı rütbesiyle mezun oldu. Birçok asker hastanesinde, tabur tabipliklerinde ve frengi ile savaşım örgütünde çalıştıktan sonra 1910'da Bahriye Nezareti'nce Paris'e gönderildi. Orada üç yıl psikiyatri ağırlıklı adli tıp, psikiyatri ve nöroloji kliniklerinde çalıştı. İstanbul'a dönüşünde Bahriye Merkez Hastanesi(-0 asabiye mütehassıslığına a-tandı. Bu arada Adli Tıp Müessesesi'nin kuruluşunda etkin görevler üstlendi. 1919 yılı ortasında, o zaman psikiyatri hastalarının barındığı Zeynep Kâmil Hastanesi ve daha sonra Toplası Bimarhanesi başhekimliğini üstlendi.

Nöroloji 20. yy'm başında bağımsız bir bilimdalı değildi. 1908'de, Askeri Tıbbiye Psikiyatri Kliniği içinde, nöroloji hastalarına ait özel bir poliklinik açıldı. Ancak 1924'te 50 yataklı özerk bir kürsü kuruldu ve başına profesör olarak Diker seçildi. Miralay (albay) rütbesindeyken askerlikten ayrıldıktan sonra geçtiği bu görevi yaş sınırı dolayısıyla emekli olduğu 1941'e değin sürdürdü. 1933'teki üniversite reformunda yerini koruyan ender hocalardandı. 1936'da ordinaryüslüğe yükseltildi. 1927-1930 arasında Adli Tıp Kür-süsünü de yönetti. Emekli olduktan sonra iki dönem Kastamonu ve İstanbul milletvekili olarak TBMM'de bulundu.

Diker, Türkiye'de hekimlik alanında birkaç yeniliğin öncüsü olmuştur. Nöroloji dalındaki yayınları, tanıyanların övdüğü sağaltım becerisi ve hocalık

yeteneği ile çağına göre olağanın üstüne çıkmış-

tır. Uzmanlık alanına uygulama, araştırma, öğretim ve topluma hizmet sunma açısından, günümüzde de geçerli olan çağdaş koşulları, ilkeleri yerleştirmek için savaşım vermiştir. O zaman Bakırköy Akıl Hastanesi kapsamında olan Tıp Fakültesi Nöroloji Kliniği'nin kent içine taşınmasını yıllarca savunmuş, gerçekleştirmiştir.

Freud ile başlayan çözümlemeci ruh-bilim ve onun klinik uygulamalarını psikiyatri kliniği hocalarının değil de Diker' in tanıtmaya uğraşması ilginçtir. Bu konuda özgün deneyimlerini yayımlamış (*Freud'un Psikolojisi Hakkında Tecrübe-i Tetebbüye*, ist., 1935), önemli çeviriler yapmıştır (C. G. Jung'dan *Ruhi Hayatta Lâşuur*, İst., 1936).

Diker'in bunların dışında hepsi İstanbul'da yayımlanmış, *Pazartesi Takrirleri*, *Emraz-ı Asabiye* (2 cilt), *Gazi inkılabının Psikolojisi*, *Yarının Hekimlerine Tababet-i Adliye ve Akliye* başlıklı yapıtları; *Muhtasar ve Tatbiki Tıbbi Semiyoloji* (N. Ö. İrdelp ile), *Sinir Hastalıkları* adlı çevirileri vardır. Uzun yıllar *Şeriri-yat Mecmuası'm* yayımlamıştır.

METİN ÖZEK

DİKİLİTAŞ

Sultanahmet Meydanı'nda yer alan anıt sütun.

Batı dillerinde obelisk denilen anıt sütunların Türkiye'deki en ünlü örneği Sultanahmet'teki dikilitaş olduğu için, sözcük aynı zamanda bir özel isim gibi, bu sütunun adı haline gelmiştir. Dikilitaş, eski Mısır'da 18. sülale hükümdarlarından III. Tutmosis (MÖ 1502-1488 ?) adına, MÖ 1450'ye doğru, bir benzeriyle birlikte, Karnak'taki Amon-Re Mabedi önüne yerleştirilmişti.

I. Constantinus (hd 324-337) yeniden kurduğu ve kendi adını verdiği Konstantinopolis'in meydanlarını ve Hippodrom'unu süslemek üzere çeşitli anıtları

DİKİLİTAŞLAR

52

53

DİLENCİLER

kente taşıtmıştı. III. Tutmosis'in obeliskini de I. Constantinus yerinden indirtmiş olmalıdır. Oğlu Constantius (hd 337-361) obeliski İskenderiye'ye kadar getirtmiş, ama bilinmeyen bir nedenle bu taş kitlesi orada kıyıda bırakılmıştır. Daha sonra imparator İulianus (hd 361-363) İskenderiyelilere yazdığı bir mektupla "... gemileriniz Karadeniz'e çıkarken sizleri o kadar cömertçe karşılayan ve beslenmesine yardımcı olduğunuz bu şehrin güzelleşmesine katkınız olması için bu yekpare taşı yollamanız yerinde olur" diyerek obeliskin Konstantinopolis'e gönderilmesini istemiştir.

Obeliskin İskenderiye'den ne vakit getirildiği bilinmemekle birlikte taşıma işinin İulianus'un ölümünden sonra yapıldığı, uzunca bir süre yerde yattıktan sonra da, Marcellinus Comes'in tarihine göre 390'da, yani I. Theodosius'un hükümdarlık dönemi (379-395) içinde yerine dikildiği anlaşılmaktadır.

19,59 m yüksekliğindeki taşın ilk halinin daha yüksek olduğu ve bugüne kalan kısmının, aslının ancak üçte ikisini o-luşturduğu söylenebilir. Anıtın alt kısmı muntazam bir biçimde düzeltilmiş ve bu arada da hiyerogliflerden biri tam ortasından kesilmiştir. Anıt taşıma sırasında kırılmış ya da bir dereceye kadar hafifletilmesi amacıyla kesilmiş de olabilir.

Dikilitaş mermerden bir kaide üzerine oturtulmuştur. Kaidenin yine mermerden yapılmış temel kısmının iki yüzüne Grekçe ve Latince kitabeler işlenmiştir. Diğer iki yüzde ise taşın yerine yerleştirilişi ile burada yapılan araba yarışları tasvir olunmuştur. Bu kısmın üzerine konu-

Dikilitaş (solda) ve esas kaidenin üzerine oturduğu bölümleri gösteren bir ayrıntı.

Nazım Timuroğlu, 1993 (sol), Erdal Yazıcı (üst)

lan 50 cm yüksekliğindeki dört bronz kitle esas kaideyi taşır.

Dikilitaş'ın dört yüzünde hiyeroglifler yer alır. Taşın en tepesinde piramit biçiminde yontulan uçta, dikdörtgen çerçeve içinde Firavun III. Tutmosis ile Mısır Tanrısı Amon-Re karşılıklı olarak el ele görülürler. Bunun altında, dört yüzde de dikdörtgen çerçeve içinde yine tanrı ve firavun vardır. Daha da altta kutsal Horus yer alır. Esas yazı ise Horus'un altından başlar. Her hiyeroglif şeridinde Tanrı Amon-Re'nin tasvir edildiği yerlerde o-nun "her şeye hayat, ebedilik ve tat veren" ve "tanrıların kralı, gökyüzünün sahibi" olduğu bildirilir. Firavunun ise, "Yukarı ve Aşağı Mısır'ın kralı, Re'nin oğlu ve onun gibi ebedilikte hayat, devamlılık ve hazza sahip olduğu" söylenmektedir. Dikilitaş'ın gövdesindeki işaretlerle, Re'nin oğlu, Yukarı ve Aşağı Mısır'ın hükümdarı ve Gerçekler Tanrıçası Maat' in taçlandığı Tutmosis'in babası için, çifte ülkenin tahtı yani Karnak olan yerde tepesi elektrik kaplı kırmızı granitten yüksek bir obelisk diktirdiği ve güney sınırının ise dünyanın bir ucuna, kuzey sınırının Naharin'e (yani Mezopotamya'ya) kadar götürülmesine yardımcı olduğu için anıtı yaptırdığı, değişik biçimlerde anlatılmaktadır.

III. Tutmosis'in obeliski, bütün Bizans dönemi boyunca, Hippodrom'un ortasında, Spina denilen ayırma setinin üzerinde durdu. Üstünde bulunan çam kozalağı şeklindeki tepeliğin 869'daki depremde düştüğü bilinir.

Osmanlı dönemi boyunca Dikilitaş'ın etrafındaki zemin zamanla yükseldiği i-

çin kaidenin alt kısmı toprağa gömülmüştür. İngiliz araştırmacı C. T. Newton Nisan 1857'de kaidenin etrafında bir kazı yaparak en alt seviyeye kadar açmıştır. O tarihten beri Dikilitaş'ın kaidesi, etrafı demir parmaklıklı

kare bir çukurun içinde bulunmaktadır.

Bibi. Gerda Bruns, *Der Obelisk und seine Basis auf dem Hippodrom zu Konstantinopel*, İst., 1935; Erik Iversen, *Obelisks in Exile, II - The Obelisks of Istanbul and England*, Kopenhag, 1972.

SEMAVİ EYİCE

DİKİLİTAŞLAR

Benzerleri Roma, Paris ve Londra'da da bulunan, kaideler üzerine oturtulmuş sütun halindeki taş anıtlar. Türkçe tarihi kaynaklarda ve halk arasında dikilitaş ismiyle anılan anıt sütunların kökeni çok eskilere gitmektedir. Bunların en güzel örneklerini Mısır'da Ebu Gurab Güneş Mabedi'nde, Karnak'ta Akad Kralı Naniş-tusu ile Asur Kralı III. Salmanasar yaptırmıştır. Mezopotamya'da Sümerler, Babil-ler, kutsal alanlarda da Hititler dikilitaşları anıt olarak dikmişlerdir. Eski Yunanlılar da mezar yerlerini gösterebilmek için obelisklerden (dikilitaş) yararlanmışlardır. Avrupa'da dikilitaşları ilk kez Romalılar gemilerle Mısır'dan getirmiş, daha sonra Avrupa'nın bazı şehirlerinde dikilitaşlar peş peşe görülmeye başlamıştır. Roma San Giovanni Laterano Meydanı'n-daki Circo Massimo, Vatikan San Pietro Meydanı'ndaki Caracalla, Roma'daki Campus Martius, Paris Concorde Meydanı'ndaki Luksor, Thames Nehri kıyısındaki Londra obeliski bunların en tanınmış örnekleridir.

İstanbul'un en eski dikilitaşı, Sultanahmet Meydanı'nda, eski Hippodrom' un spinası üzerine yerleştirilen Dikilitaş' tırC-0.

Sultanahmet'te spina üzerinde yer alan diğer bir dikilitaş, ne zaman yapıldığı bilinmeyen Örme Sütun'dur. VII. Konstantinos'un (hd 913-959) diktiği bu sütun üzerinde I. Basileios'un (hd 867-886) kazandığı zaferleri resmeden tunç levhalar vardı. Ancak Konstantinopolis'i ele geçiren Latinler (1204) bu levhaları yerlerinden sökmüşler ve para bastırmak amacıyla eritmişlerdir. Geriye yalnızca kesme taşlar üzerindeki çivi izleri kalmıştır. Bazı kaynaklarda buna Mıknaatılı Sütun da denmektedir.

Sultanahmet'te yer alan İstanbul'un en eski anıtlarından diğeri Burmalı Sütun(->) adıyla bilinen dikilitaştır.

Günümüz Cerrahpaşa'sında, Haseki Kadın Sokağı'ndaki, Arkadios Forumu' nun(-0 ortasında yer alan Arkadios Sütunu(->) bir başka dikilitaştır.

Kıztaşı(->) olarak isimlendirilen bir dikilitaş da Fatih'te bir meydanın ortasında yer almaktadır. Asıl adı Markianos Anıtı olan bu dikilitaş halk arasında Kıztaşı ismi ile tanınmıştır. Öte yandan, Kıztaşı ismi şehrin üçüncü tepesindeki porfirden bir dikilitaşa da verilmişti. Afrodite'nin heykelini taşıyan bu sütun bugün yerin-

de yoktur. Seyyah Pierre Gilles (16. yy) Fatih Camii civarında bu sütunu gördüğünden söz eder.

Gülhane Parkı'nın Sarayburnu yönünde bulunan ve Gotlar Sütunu(->) olarak tanınan bir abide de Bizans'tan günümüze kalmış bir başka dikilitaştır. Roma İmparatoru Marcus Aurelius' zamanında dikildiği rivayet edilir. Şehrin en eski sütunudur.

Sultanahmet ile Beyazıt Meydanı arasında uzanan caddenin (Divanyolu) bir kenarında yer alan ve semte kendi ismini veren Çemberlitaş(->) da diğer bazı dikilitaşlar gibi Romalılar devrinde kalma bir eserdir.

Kentte günümüze dek ulaşmayan bazı Bizans dikilitaşları daha vardı. İmparator I. Theodosius tarafından 380'de yaptırılan ve Tauri Forumu'nu süsleyen Theodosius Dikilitaşı muhtemelen bugünkü Beyazıt Meydanı'nın batısmdaydı. Bu sütundan günümüze birtakım kabartma levhalar gelebilmiştir. Bunlara da bugün Ba-yezid Külliyesi'ne dahil hamamın temellerinde rastlanmaktadır.

I. İustinianos'un heykelini taşıyan bir sütun ise Augusteon'un ortasında idi. 1350'de tamir edilen sütun 16. yy'da yandı. Bazı kaynaklarda sütunun kaidesinin Osmanlı döneminde (1650'lerde) hâlâ sağlam olduğu yazılıdır. Bu sütunun II. Teodosios döneminde dikildiği de iddia edilmiştir. Ayrıca I. Constantinus annesi Augusta Helena'nın adını ebedileştirmek amacıyla bir dikilitaş yaptırmıştı. Günümüze gelememiş olan bu dikilitaş hakkında bütün bilinen, Dafne Sarayı yakınlarında, Augusteion'da olduğuydu. (Ayrıca bak. Augusteion.) Augusteion'da bulunan günümüze ulaşmamış bir diğer sütun ise, kız kardeşinin İmparator I. Leon' un (hd 457-474) anısına Senato'nun karşısında yaptırmış olduğu dikilitaştır.

Eudoksia Sütunu(->), 403'te, şehir valisi Marcellius tarafından İmparator Arkadios'un eşi Eudoksia'nın hatırası için dikilmiştir. Ayasofya'nın batısında, Senato' nün da önünde bulunan bir porfir sütun üzerindeki imparatoriçenin heykeli gümüşten yapıldığı için, Gümüş Eudoksia ismi ile tanınmıştır.

Sütunun üzerindeki Eudoksia'nın heykeli ancak VI. yy'a kadar yerinde kalabilmiş, İustinianos zamanında indirilerek yerine, İmparatoriçe Teodora'nın heykeli konulmuştur. Bununla beraber bu heykellerden hiçbirisi günümüze kadar gelememiş, sadece mermer kaidesi 1848' de tesadüfen bulunmuştur. Kaide, halen Ayasofya Müzesi'ndedir.

Bibi. Gerda Bruns , "Der Obelisk and Seine Basis Hippodrom zu Konstantinople", *Istan-buler Forschuget*; İst., 1937, s. 33-68; G. Mendel, "Catalogue deş Sculptures", *istanbul 1912*, c. II, s. 442, c. III, s. 523; Janin, *Constantinople byzantine*, 84; S. Eyice, "Arkadios Sütunu", *İSTA*, II, 1012; R. Duyuran, "Beyazıt'ta Zafer Takı", *Arkitekt*, (1957), s. 289, 157; E. Yücel, "Marcianus Anıtı", *Arkitekt* S 334 (1969), s. 75-76.

ERDEM YÜCEL

DİLENCİLER

İstanbul'da dilencilik kökeni kuşkusuz Bizans dönemine kadar uzanır. Bilineni 16. yy'da dilencilik, şehrin en büyük dertlerinden biri olmaya başlamıştı. 1568 tarihli bir fermanla Arap dilencilerin sağlıklı oldukları halde dilenerek halkı rahatsız ettikleri, bazılarının hasta kimseleri yanlarında dolaştırarak bazılarının ise ilahiler okuyarak dilendikleri belirtilmekte, bu durumun önlenmesi söylenilmektedir. 1574 tarihli bir başka fermanla ise, para kazanacak güçleri oldukları halde dilenen kimselerle mücadele edilmesi gerektiği, bu işle ilgili olarak da Şah Çavuş'un memur edildiği, dilenci kölelerin alınıp satılmasının yasak edildiği belirtilmiştir. 1759'da Kocaeli Sancağı paşası ve İzmit kadısına gönderilen bir fermanla da İstanbul'da sağlam oldukları halde dilenen 43 kişinin kayığa konularak İzmit'e gönderildikleri, bunların muhtelif işlerde çalıştırılmaları ve kaçmalarının önlenmesi emredilmektedir.

Evliya Çelebi, 17. yy'ın ortalarında dilenci esnafının 7.000 kişi olduğunu ve bunların pirlerinin Şeyh Safi olduğunu söyler. 1896'da Darülaceze'nin(->) açılmasıyla dilencilik tekrar resmi olarak yasaklanmıştır. Darülaceze'nin nizamnamesinde kendini geçindirecek gücü olmayanların, sakatların bakılacağı, dilenmeye

Sultanahmet Meydanı'ndaki dikilitaşları gösteren bir kartpostal.

TETTV Arşivi

Cami duvarı önündeki bir dilenciye gösteren fotoğraf kartpostal.

TETTV Arşivi

devam edenlerin Darülaceze'ye, taşralı olanların ise memleketlerine sevk edileceği belirtilmektedir. Tanzimat'tan önce de dilenciler, kontrol altına alınmak istenerek Eyüp Sultan Camii civarında "Se-ele Kethüdalığı" adıyla bir kâhyalığa bağlandı. Dilencilerin gezinti yerlerini kâhya tespit ederdi. Kâhyaların en meşhuru 1910'lu yıllarda yaşamış Mehmed Ömer Efendi'dir.

Eski İstanbul'da dilencilerin lonca gibi bir teşkilatı vardı. En büyük kolonileri Şehzadebaşı'ndan Vefa'ya inen yoldaydı. Eyüp, Karacaahmet, Edimekapı gibi semtlerin mezarlıklarında da görülürlerdi. Galata Köprüsü, dilencilerin vazgeçemedikleri en büyük mekânlardan biriydi. Seyir ve mesire yerlerinin de gedikli dilencileri bulunurdu. 1900'lü yıllarda Çolak Ali Bey, Sarhoş Derviş, Âmâ Hafız bunların en tanınmışlarındandır. Dilenciler, konakların, resmi dairelerin bulunduğu caddelerde sağlı sollu dizilerek dilenirlerdi.

1860'ta İstanbul'da dilenci sayısı 2.700 olarak tespit edilmişti. Ayrıca, taşradan zaman zaman İstanbul'a gelerek belirli yerlerde dilenen mevsimlik dilenciler de vardı. Bunlar, imaretlerde yemek yiyip, cuma günleri cami avlularında, cenaze peşlerinde dolaşırlar, Eyüp'te adak olarak kesilen kurban etlerini alırlar ve bunları meşhur Eyüp kebabçılarına

satarlardı. Dilencilerin dilenme tarzları birkaç çeşitti.

Iskatçılar, dilencilerin en yamam, kendi tabirleriyle en şerefliydiler. Diğer a-dıyla da "mortçular", cenazelerin çok olduğu ve kendi isimlendirdikleri "yaprak dökümü, taş kızgınlığı, kanun ayları" zamanlarını çok severlerdi. Söküklü, Çıtçıt,

DİLLİGİL, AVNİ

54

55

DİMİTRİOS KİLİSESİ

Kaledibi ve Süivrikapı'nın dilencileri, zengin cenazelerinde kollarına değişik desenli ve renkli kollukları takarak kalabalık içine girip, kollarını *cenaze* sahiplerine uzatarak para alırlardı. Sadaka verenler değişik renkli kolluklardan dolayı onları farklı kişiler zannederler ve ayrı ayrı kişilere para verdiklerini sanırlardı.

Sebilciler, kendilerini kibar düşkünü bir şekilde göstererek, zahmetsizce bir sebilin önünü mekân tutarlar ve sanatlarını icra ederlerdi. Çoğu *zurnan* da sebil mütevellilerinin hışmına uğrarlardı. Siyah meşinden bir ceket giyerek omuzlarına da meşinden bir kırba asarlardı.

Kasideciler, akşam ezanına yakın saatlerde ilahi ve kasideler okuyarak ortaya çıkarlar, mahalle aralarında, Kapalıçarşı, Mahmutpaşa gibi kalabalığın çok olduğu yerlerde dolaşarak dilenirlerdi.

Sakatlar, vücutlarının değişik yerlerinde bulunan sakatlık ve kusurları teşhir edip, ahalinin merhametini celp ederek para kazanırlardı. Muhtelif vesilelerle istanbul'a gelen seyyahların hemen hemen hepsi bu sakat dilencilerden bahsetmektedir.

Kabakçı denilen Sudanlı zenci dilenciler, mayıs ayından itibaren faaliyete geçerler, kış günlerinde evden çıkmazlardı, 1 Mayıs'ı özel bir gün olarak kutlarlar o gün "gogongo" denilen kabaklarını meydana çıkarırlar ve Veliefendi taraflarındaki Yılanlı Ayazma'da bugünü kutlardı. Ayrıca garip davranışlarıyla ve meczup özellikleriyle halk arasında farklı şekilde dilenen Arnavut islâm Ağa, Çıplak Mustafa, Deli Coci, Derviş Ahmed, eski istanbulluların tanıdıkları dilencilerdendir.

Bunlardan başka muharrem ayının ilk gününde Kerbela olayından ilham alarak dilenen "goygoycular" ayrı bir öneme sahiptir.

Dilenci iratçıları, Anadolu'dan gelen veya sağdan soldan topladıkları sakat kişileri, şehrin değişik kesimlerinde dilendirir, akşam hasılatlarını toplarlardı. İrat-çılar, bazı kimselere de dilenmek için gerekli olan dilenci kâğıdını belirli bir ücret karşılığında verirlerdi. Bu tür dilencilik günümüzde de sürmektedir.

Tarikat şeyhleri müritlerinin kibirlerini kırmak, onların mütevazı olmalarını sağlamak maksadıyla kendilerini dilen-dirirlerdi. Tekkeler

kurulduktan sonra onların eline "keşköl-i fıkara" denilen bir çanak verilir; dervişler, akşama kadar topladıkları erzakları bunun içine koyarak tekkeye getirirlerdi.

Edebiyatımızda özellikle Hüseyin Rahmi, *Hayattan Sayfalar* romanında ıskatçı dilencilerin hayatına değinir. Reşat Nuri Güntekin, *Miskinler Tekkesi* romanında eski ve modern tarz dilenciliğin yöntemlerini romanlaştırmıştır. Hüseyin Cahit Yalçın, *Hayat-ı Hakikiye Sahneleri* adlı eserinde yer alan "Kör Dilenci" hikâyesinde genç bir kızı seven kör dilencinin macerasını, onun saadet ve hayallerinin yıkılışını işler.

Bibi. Ahmed Rasim, *Şehir Mektuplun*, I, İst., 1328, s. 29-33; Ahmed Refik (Altınay), *Onuncu Asr-t Hicride İstanbul Hayatı*, İst., 1988, s. 139; (Altınay), *Onikinci Asırda*, 194; Ali Rıza, *Bir Zamanlar*, 85-90; S. M. Alus, "Seyir Yerlerindeki Musallatlar ve Sailer", *Akşam*, 22 Mayıs 1939, 12; İbrahim Hakkı, "400 Sene Evvel İstanbul Dilencileri", *Yedi-gün*, S. 161 (8 Nisan 1936), s. 16-17; R. E. Koçu, "Dilenciler", *İSTİ*, VIII, 4572-4578; ay, "Dünden Bugüne Dilenciler", *Hayat Tarih Mecmuası*, S. 3 (Nisan 1970), s. 25-28; H. Kodaman, "Eski Dilenciler", *Yedigün*, S. 419 (17 Mart 1941), s. 6-7; İ. H. Konyalı, "Tarihte İstanbul Dilencileri", *Tarih Hazinesi*, S. 7 (Şubat 1951), s. 353-354; S. Sema, *Eski İstanbul'dan Hatıralar*, İst., 1991, s. 22-28; Şinasi, "Seele Hakkındadır", *Tasvir-i Efkâr*, S. 147, (11 Cemaziyelâhir 1280); S. Uludağ, "Dilencilik", *DİA*, IX, 300.

UĞUR GOKTAŞ

DİLLİGİL, AVNİ

(1908, Hayfa [bugün İsrail'de] - 21 Mayıs 1971, İstanbul). Tiyatro ve sinema oyuncusu, yönetmeni, yöneticisi.

Babasının görevi nedeniyle çocukluk ve ilkgençlik yılları, Filistin ve Arabistan' in değişik kentlerinde, Batum'da, Edirne' de geçti. Ailesi 1924'te İstanbul'a gelince, öğrenimine Mercan İdadisi'nde devam etti. Tiyatro ile bu yıllarda tanıştı, Vefa takımında futbol oynadı. Bir süre Eskişehir'de çalıştıktan sonra, açılan sınavı kazanınca 1927'de Şehir Tiyatroları'na girdi, ama kısa süre sonra ayrılarak 1934'e kadar Komik Hayri Bey'in Tiyatrosu, Ra-şit Rıza Tiyatrosu, Süreyya Opereti ve Sadi Tek Tiyatrosu'nda çalıştı. 1929'da Raşit Rıza Tiyatrosu'nda sahnelenen *Ka~ melyalı Kadın* oyunundaki Arman Dü-val rolüyle büyük beğeni kazandı. 1934'te yeniden katıldığı Şehir Tiyatroları'nda 1937'ye kadar çalıştıktan sonra, Raşit Rıza'nın yönetimindeki Ankara Şehir Tiyatroları'nın kuruluşunda yer aldı. 1940'a kadar Ankara Radyosu temsil kolunda, Ankara Halkevi ve Çocuk Esirgeme Kurumu Çocuk Tiyatrosu'nda yönetmen olarak çalıştı.

Dilligil 1940-1943 arasında yeniden görev aldığı Şehir Tiyatrolarında *Kral Lear*, *Aptal*, *Karamazof Kardeşler*, *Müfettiş*, *Cürüm ve Ceza* adlı oyunlarda

oyladı. 1943'te kurduğu Ses Tiyatrosu ve Opere-ti'nin yöneticiliğini yaptı. Ancak, bir yıl sonra ayrılarak Avni Dilligil Tiyatrosu'nu oluşturdu, Raşit Rıza Samako ile bir araya gelerek İzmir'de oyunlar sahneledi. 1946'

Dilnişin Vapuru

Üsküdar

sahilinden

ayrılıyor.

Salâhaddin Giz

da belediyenin desteğiyle izmir Şehir Tiyatrosu'nu kurdu ve genel sanat yönetmenliğini üstlendi. 1950'de izmir Şehir Tiyatrosu dağılınca, Bizim Tiyatro'yu oluşturarak Kıbrıs'a turne düzenledi. 1951'de Ses Tiyatrosu'nda yönetmen olarak çalışmaya başlayan Dilligil, İstanbul Üniversitesi Talebe Birliği Gençlik Tiyatrosu'nda oyunlar yönetti, 1956'da Çığır Sahne'yi kurarak oyuncu ve yönetmen olarak çalışmalar yaptı. Bir süre izmir'de kurduğu Ara Tiyatro'da çalıştı. 1960'ta yeniden Şehir Tiyatroları'na girdi. *Bu Melek Satılık Değil, Sinekler, İmtihan Yılı* gibi oyunlarda rol aldı, *Satıcının Ölümünü*, yönetti. 1962'de kurduğu Halk Tiyatrosu'nda 1967' ye kadar *Şıpsevdî, Toros Canavarı, Sam Rüzgârları, Ayaktakımı Arasında, Harem, Kırmızı Fenerler* oyunlarını yönetti ve oynadı. 1967'de Avni Dilligil Tiyatrosu'nu yeniden kurdu. Başta Ankara olmak üzere, Anadolu'ya turneler düzenledi. 1970'te topluluğuyla birlikte istanbul'a döndü. Kendi yazdığı *Bilal-ı Habeşi'yi* sahneledi. 21 Mayıs 1971'de *Merdiven* adlı oyunu oynarken geçirdiği rahatsızlık sonucu öldü. Çeşitli uyarlamalar yapan ve oyunlar yazan Dilligil, 1941'de *Kahveci Güzeli* filmiyle sinema çalışmalarına başladı. Sinema oyunculuğu yanında yönetmenlik de yaptı. Ailesi tarafından oluşturulan Avni Dilligil Tiyatro Ödülleri 1977-1978 sezonundan itibaren dağıtılmaya başlandı.

HİLMİ ZAFER ŞAHİN

DİLNİŞİN VAPURU

Şirket-i Hayriye'nin 48 baca numaralı yolcu vapuru. Eşi 47 numaralı Tarz-ı Nevin' le birlikte, Şirket-i Hayriye'nin pervaneli ilk vapuruydu. 1903'te İskoçya'da Glas-gow, Fairfield Shipbuilding Cop. Tersa-nesi'nde inşa edildi. Nisan 1903'te istanbul'da hizmete girdi. 144 grostonluktu; 30,6 m boyunda, 5,8 m genişliğinde, 2,2 m derinliğindeydi. İki genleşmeli, 195 beygirgücünde istimli makinesi olup tek uskurluydu. Saatte 10 mil kadar hızı vardı. Yaz, kış 250 yolcu alabiliyordu.

Eşi Tarz-ı Nevin'le birlikte bazı yenilikleri beraberinde getirdi. Gövdesi çelik sacdan oluşuyordu; elektriği ve kalorifer tesisatı vardı. 1945'te Şirket-i Hayriye'nin Ulaştırma Bakanlığı tarafından satın alın-

ması üzerine, filodaki öteki vapurlar gibi Dilnişin de denizyollarına geçti. Yıllarca Boğaz sularında yolcu taşıdıktan sonra, 1 Şubat 1966'da hizmet dışı bırakıldı. 31 Mayıs 1967'de sökülmek üzere satıldığı zaman 64 yıllık bir vapurdu.

ESER TUTEL

DİMİTRİOS (AYİOS) KANAVIS KİLİSESİ

Ayvansaray'da, Kırkambar Sokağı'nda-dır. Yüksek duvarlarla çevrili geniş bir avlunun kuzeydoğusunda yer alır. Kilisenin kuzeyinde Profitis İlyas Ayazması vardır.

Kilisenin, 1204'te Nikolaos Kanavis'e ithafen yakınları tarafından inşa ettirildiği kabul edilir. Miklosich-Müller, 1334 tarihli bir belgede, kiliseye yapılan bağış ile yeniden inşasının kaydedildiğini belirtir, istanbul'daki Rum kiliseleri hakkında çeşitli zamanlarda yapılan araştırmalarla varlığı belirlenen kilise, 1583'te Rus Çarı İvan Vasiliyeviç'in bağışta bulunacağı Ortodoks kiliselerini saptamak üzere kente gelen Tryphon Karabeinikov'un hazırladığı listede 47 numarada yer alır.

Yapı, 1597-1601 arasında Patrikhane kilisesi olarak kullanılmıştır. Atinalı A. Paterakis tarafından 1604'te hazırlanan listede altıncı sırada bulunan kilise, 1669 tarihli Thömas Smith listesinde on altıncı sırada kaydedilmiştir. 18. yy'ın sonunda Baladı S. Hovannesyan kilisenin, iki yanında tahta kapılar olduğu için Türkler tarafından "Oymakapı" olarak nitelenen "Ksiloporta" adlı yol üzerinde bulunduğunu belirtir.

1729'da çıkan büyük yangında tahrip olan kilise, batıda eksenden kuzeye yakın giriş üstünde yer alan kitabeye göre Patrik II. Paisios zamanında 1730 da yeniden yapılmıştır. Eksendeki giriş üzerinde bulunan kitabeye göre Patrik Kons-tantinos döneminde 1835'te restore ettirilen kilise, iki savaş arasındaki dönemde dini amaçlar dışında kullanılmış, narteksteki kitabelerine göre 1933, 1946 ve 1960'ta onarılmıştır.

Kilise, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlıdır. Doğuda, biri eksende ikisi yanlarda simetrik, dışta yarım yuvarlak üç apsis çıkıntı yapar. Yapı dışta iki yüzlü kırma çatı ile örtülüdür. Apsislerin örtüsü yarım konik çatıdır. Kilisenin batısında yer alan, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı ahşap narteks sonradan eklenmiştir. Narteksin örtüsü dışta tek yüzlü çatı, içte düz tavanıdır.

Batı cephesi sıvalı olan yapı, kaba yönü taş ile inşa edilmiş, köşelerde düzgün kesme taş kullanılmıştır. Kuzey ve güney cephelerinin orta ve üst kısımlarında tuğla sıraları, cephelerde yer yer devşirme malzeme görülür. Yapıyı saçak altında tek sıra taş silme dolanmaktadır.

Bazilikal plan tipindeki kilisede, ibadet mekânı olan naos üç netlidir. Naos, doğusunda nefler hizasında üç apsis ile sınırlıdır. İçte yarım yuvarlak apsislerden orta nef hizasındaki daha derindir. Nef

Ayios
Dimitrios
Kanavis
Kilisesi

Zafer Karaca

ayrımı sekizer sütunlu sıralar ile sağlanmıştır. Doğuda ilk sütunlar hizasında belirlenen bema, netlerden iki basamak yüksektir. Batıda son sütunlara oturan galeri, nefler üzerinde kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlıdır. Galeriye çıkış, naosun kuzeybatı köşesindeki ahşap merdiven ile sağlanmıştır.

Naosta nefleri sınırlandıran sütunlar sivri kemerlerle bağlanır. Doğuda duvardaki konsollara oturan kemerler, batıda galeri korkuluğuna oturduktan sonra arşitrav biçiminde duvara uzanır. Sekizgen pos-tamentler üzerindeki sütunların gövdeleri porfir taklidi boyanmıştır. Sütun başlıkları, farklı biçimlerde stilize edilmiş Korint tipindedir. Sütun gövdeleri ahşap üzerine alçı kaplama, başlıklar kartonpiyer tekniğindedir. Kilisede ahşap olan örtü sistemi, orta nefte aynalı basık tonoz, yan netlerde düz tavandır. Apsislerin örtüsü içte yarım kubbedir.

Yapının batıda bulunan iki girişinden biri eksende, diğeri onun güneyindedir. Eksenin kuzeyindeki bir giriş ise dıştan örülerek kapatılmıştır. Giriş açıklıkları, eş büyüklükte ve yuvarlak kemerlidir.

Yapının kuzey ve güneyinde yer alan karşılıklı beşer pencere aynı hizada, eş boyutlu ve sivri kemerli dikdörtgen açıklıklardır. Doğu ve batıda, orta nef hizasında üstte bulunan karşılıklı üçer pencereden biri eksende ve büyük, ikisi yanlarda simetrik. Kilisenin apsislerinde ve bema yan duvarlarında, ayin sırasında kullanılan litürjik malzemenin muhafaza edildiği yarım yuvarlak nişler yer almaktadır.

Naosun doğusunda üç nefi kapsayan siyah renkte boyalı ahşap ikonostasis ve kuzeydeki taşıyıcı sıranın doğudan beşinci sütununa oturan ahşap ambon ile güneydeki sıranın doğudan üçüncü sütunu önünde bulunan ahşap despot koltuğu, oyma ve kabartma tekniğinde bitki motifleriyle bezelidir. Galeri korkuluğunda İsa'nın yaşamından sahneler yer alır. Pencerelerde renkli camlar ile haç motifleri oluşturulmuştur.

Bibi. Z. Karaca, *İstanbul'da Osmanlı Dönemi Rum Ortodoks Kiliseleri*, İst., 1994; P. Ke-rameus, "Naoi tes Konstantinoupoleos kata to 1583 kai î604", *Ho en Konstantinoupolei Hellenikos Philologikos Syllogos*, XXVIII

(1904), 118-145; Miklosich-Müller, *Açta et Diplomata Graeca medii aevi*, I-II, Viyana, 1860; Müller-Wiener, *Büddlexikon*; Schneider, *Byzanz*.

ZAFER KARACA

DİMİTRİOS (AYİOS) KİLİSESİ

Edirnekapı'da Prof. Naci Şensoy Cadde-si'ndedir. Yüksek duvarlarla çevrili bir avlunun doğusunda yer alır. Kare planlı Ayios Sebastios Ayazması yapıya kuzeyde eksenden batıya yakın konumda bitişiktir.

Kilise hakkında, II. Mehmed (Fatih) döneminden (1451-1481) kalma bir ferman olduğunu ve daha önce tercümesini yayımladığı fermanın aslının patrikhane yangını sırasında yok olduğunu açıklayan M. Gedeon, kilisenin patrikhane kayıtlarının yanısıra, Kürkçüler Loncası'nın 1648 tarihli katalogunda da yer aldığını belirtir. Atinalı A. Paterakis tarafından 1604'te hazırlanan listede yer alan kilise, 1669 tarihli Thömas Smith Listesi'n-de de kayıtlıdır. Kilisenin, 17. yy'da Sarmaşık bölgesinde yaşayan keşişlere ait olduğu bilinmektedir.

Kilise; istanbul Kadısı Mehmed Ra-şid'e yazılan 1730 tarihli hükümde, "Edirne Kapısı'nın yakınındaki Hacı Muhiddin Mahalîesi"nde "Aya Kasım" adıyla kaydedilmekte, daha önce yanmış olan ve onarımı istenen on iki kilise ile birlikte yeniden inşası belirtilmektedir. 18. yy'ın ikinci yarısında Edirnekapı bölgesinde okulu olan kiliselerin bir listesini hazırlayan Patrik Samuel, 1764'te kiliseyi "Dimitrios Sarmaşık" adıyla listenin beşinci sırasında göstermektedir. 18. yy'm sonunda Baladı S. Hovannesyan "Ay'Dimitrios" olarak adlandırdığı kiliseyi, Edirnekapı yakınındaki Sarmaşık Mahallesi'nde, Löküncüler mevkiinde konumlandırır. Kilisenin batıdaki giriş açıklığı üzerinde bulunan kitabesi 20 Nisan 1834 tarihlidir.

Kilise, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlıdır. Doğuda eksende, dışta yarım yuvarlak apsis çıkıntı yapar. Yapı iki yüzlü kırma çatı ile örtülüdür. Apsisin örtüsü yarım konik çatıdır. Yapının batısında bulunan kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı narteks sonradan eklenmiştir. Narteksin örtüsü dışta tek yüzlü çatı, içte düz tavadır.

DİMİTRİOS KİLİSESİ

56

57

DİNİ MUSİKİ

Kurtuluş'taki Ayios Dimitrios Kilisesi'nin içi (solda) ve dış cephesinin güneydoğudan (soldaki bina) görünüşü. *Fotoğraflar Zafer Karaca, 1991*

Dışta tamamen sıvalı olan yapı, kaba yönü taş ile inşa edilmiş, köşelerde düzgün kesme taş kullanılmıştır. Cephelerde yer yer devşirme malzeme görülür. Yapıyı saçak altında, üstte düz, altta dışbükey ve üstü sıvalı bir silme dolanmaktadır.

Bazilikal plan tipindeki kilisede ibadet mekânı olan naos üç nenidir. Naos, doğusunda orta nef hizasında içte yarım yuvarlak apsis ile sınırlanır. Nef ayrımı beşer ahşap taşıyıcının bulunduğu sıralar i-le sağlanmıştır. Yan nefler orta neften bir basamak yüksektir. Doğuda ilk taşıyıcılar

hizasında belirlenen bema, yan nefler-den bir, orta neften iki basamak yüksektir. Naosun batısındaki son taşıyıcılara oturan galeri, nefler üzerinde kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlıdır. Galeriye çıkış naosun kuzeybatısında bulunan ahşap merdiven ile sağlanmıştır.

Naosta nefleri sınırlayan ahşap taşıyıcılar arşitravla bağlanır. Arşitrav doğu ve batıda doğrudan duvara bitişir. Ahşap taşıyıcılar kare kesitli ve köşelerinde boyuna dışbükey silmelidir. Taşıyıcıların stilize edilmiş iyon tipi başlıkları, kartonpiyer tekniğinde yapılmıştır. Kilisenin örtü sistemi ahşaptır. Orta nef aynalı basık tonoz, yan nefler düz tavan ile örtülüdür. Apsisin örtüsü içte yarım kubbedir.

Yapının tek girişi, batıda eksende yer alan basık kemerli açıklıktır. Yapıda kuzey ve güneyde bulunan yuvarlak kemerli dikdörtgen üç pencere,- eş aralıklı ve karşılıklıdır. Doğru ve batıda, orta nef hizasında üstte karşılıklı, eş boyutlu üçer pencereden biri eksende ve dikdörtgen, ikisi yanlarda simetrik ve yarım kemerlidir. Bemada apsisin yanındaki duvarlarda bulunan nişler yarım yuvarlaktır.

Naosun doğusunda üç nefi kapsayan, kahverengi boyalı ahşap ikonostasis ve kuzeydeki sıranın doğudan dördüncü taşıyıcısına oturan ahşap ambon ile güneydeki sıranın ikinci ve üçüncü taşıyıcıları arasında bulunan ahşap despot koltuğu, oyma ve kabartma tekniğinde bitki motifleriyle bezelidir. İkonostasiste bulunan tasvirlerden Ayios Dimitrios ikonası kabartma tekniğinde gümüştür.

Bibi. (Altınay), *Onikinci Asırda*, 118; M. Ge-deon, *Ekklesiai Byzantinai Eksakriboume-nai*, İst., 1900, s. 21; Inciciyan, *istanbul*, 134; Z. Karaca, *İstanbul'da Osmanlı Dönemi Rum Ortodoks Kiliseleri*, ist., 1994; P. Kerameus, "Naoi tes Konstantinoupoleos kata to 1583 kai 1604". *Ho en Konstantinoupolei Helleni-kos Philologikos Syllogos*, XXVIII, (1904), s. 118-145; Müller-Wiener, *Büddlexikon*; Schnei-der, *Byzanz*.

ZAFER KARACA

DİMİTRİOS (AYİOS) KİLİSESİ

Kurtuluş'ta, Ateşböceği Sokağı'ndadır. Yüksek duvarlarla çevrili geniş bir avlunun doğusunda yer alır. Eski bir mezarlık üzerinde kurulmuş olan kilisenin bulunduğu avluda, mezarlıktan kalan bir bölüm, yapım tarihi kiliseden daha eski o-larak bilinen Ayios Haralambos Şapeli ve kilise ile aynı adlı ayazma vardır. Cephelerinde yuvarlak kemerli açıklıkların bulunduğu kare kesitli çan kulesi, yapıya kuzeydoğu köşesinde bitişiktir.

Kiliseyi 1576'da ziyaret eden S. Ger-lach, bulunduğu semtin, bu azizin adıyla anıldığını kaydeder. 16. yy'ın ikinci yarısındaki varlığına ilişkin bu bilgiye rağmen P. A. Kerameus yapının, 1593'ten sonra inşa edilmiş olabileceğini belirtir. Kilise ilk kez, 1604'te Atinalı A. Patera-kis

tarafından hazırlanan listede 39. sırada yer almıştır.

Kilisenin batı cephesinde bulunan 27 Aralık 1726 tarihli kitabe, yapının temelden inşa edilmesine dairdir. Güney cephesinde eksendeki giriş üzerinde bulunan kitabe 1782 tarihlidir. Batı cephesinde eksendeki giriş üzerinde yer alan kitabede, kilisenin 7 Nisan-22 Mayıs 1798 tarihleri arasında onarıldığı kaydedilir. Güney cephesinde nartekse açılan girişin doğusunda ve eksendeki girişin batısında bulunan kitabeler ile doğu cephesindeki bir kitabe de 1798 tarihlidir. Bu tarihteki onarıma ilişkin, Mimar Ioannes'in adı geçmektedir.

Kilise, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlıdır. Doğuda eksende, yarım yuvarlak apsis dışı az çıkıntılıdır. Yapı, dışta iki yüzölçü kırıma çatı ile örtülüdür.

Tamamı sıvasız olan yapı kesme taş ile inşa edilmiş, açıklıkların kemerleri tuğla ile örülmüştür. Cephelerde yer yer devşirme malzeme görülür. Güney cephesinde saçak altında, tuğladan beş düz silme, diğer cephelerde saçak altında üstü sıvalı, bir düz silme üstünde bir içbükey ve bir dışbükey silme dolanır.

Bazilikal plan tipindeki kilisede naos beş neflidir. Naos, doğusunda orta nef hizasında içte yarım yuvarlak apsis, batısında kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı narteks ile sınırlanır. Nef ayrımı sekizer sütunlu sıralar ile sağlanmıştır. Doğuda ilk sütunlar hizasında, güney dış yan nef hariç dört nefi kapsayan bema, yan neflerden bir ve iki, orta neften üç basamak yüksektir.

Naosta, güneydeki dış yan nefin doğusunda bema hizasında bir duvarla ayrılan bölüm, Ayios Dimitrios'un röliklerini saklamak amacıyla düzenlenmiştir. Narteks üzerinde yer alan galeri, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı olup, orta nef hizasında yarım daire biçiminde çıkıntılıdır. Galeriye çıkış, narteksin kuzeyindeki merdiven ile sağlanmıştır.

Naosta nefleri sınırlayan sütunlar basık kemerlerle bağlanır. Doğuda duvara bitişen kemerler, batıda galeri korkuluğuna oturur. Sütunlar sekizgen mermer altlıklar üzerinde ve Korint tipi başlıklıdır. Kilisenin örtü sistemi ahşap üzerine alçı kaplama tekniğindedir. Orta nefin örtüsü aynalı beşik tonoz, yan nefler ve narteksin örtüsü düz tavandır.

Yapının naosa açılan dört girişinden biri güneyde eksende yer alır ve dikdörtgendir. Narteksteki üç girişin biri eksende dikdörtgen, ikisi yanlarda ve yuvarlak kemerlidir. Narteksin batıda eksende ve güneyde yer alan iki girişi yuvarlak kemerli dikdörtgen açıklıktır. Yapının güneyinde eksendeki giriş yanlarda simetrik beşer pencere ve kuzeyinde yer alan sekiz pencere, eş aralıklı, yuvarlak kemerlidir. Doğuda üstte orta nef hizasındaki üç pencere ile batıdaki beş pencere aynı hizada, simetrik ve eş aralıklıdır. Batıda eksendeki girişin kuzeyinde iki, güneyin-

de dört pencere daha vardır. Kilisenin apsisinde ve apsisin yanındaki duvarlarda bulunan nişler, yuvarlak kemerlidir.

Naosun doğusunda, güneş dış yan nef hariç dört nefi kapsayan ahşap ikonostasis ve orta nefin kuzeyindeki taşıyıcı sıranın dördüncü sütununa oturan ahşap ambon ile karşısındaki ahşap despot koltuğu, oyma ve kabartma tekniğinde bitkisel ve geometrik motiflerle bezelidir. Galeri korkuluğunda Tevrat ve İncil'den sahneleri yansıtan tasvirler yer almaktadır.

Bibi. S. Gerlach, *Stephan Gerlachs dess Ael-teren Tage-Buch*, Frankfurt, 1674, s. 208, 397; P. A. Kerameus, "Naoi tes Konstantinoupoleos kata to 1583 kai 1674.", *Ho en Konstantinoupolei Hellenikos Philologikos Syllogos*, XXVIII (1904), 118-145.

ZAFER KARACA

DİMİTRİOS (AYİOS) KİLİSESİ

Kuruçeşme'de, batı ve kuzeyde Kırbaş Sokağı, güneyde Alayemini Sokağı ile çevrelenen ve Kırbaş Sokağı'nda bulunan kilise, eğimli bir arazi üzerindedir. Kilisenin güney cephesi ile batı cephesi sokağa açıktır. Aynı adlı ayazma kuzeyinde, çan kulesi kuzeybatısında yapıya bitişiktir.

Bizans döneminden kaldığı kabul edilen kiliseyi 17. yy'da Kömürciyan, "imparator yapısı" olarak nitelenen ayazması ile birlikte "Ay'Dimitri" adıyla belirtir. III. Selim döneminde (1789-1807) yeniden inşası sırasında kubbesi çöken kilisenin örtüsü, Sadrazam Mehmed Paşa' nın emriyle, yakınında bulunan Ermeni kilisesinin tavanı örnek alınarak yenilenmiştir.

Kilisede naosun kuzey duvarında bulunan çeşmenin kitabesinde, 1820'de inşa edildiği, 1870'te genişletildiği belirtilmektedir.

Kilise, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlıdır. Doğuda kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı apsis dışı çıkıntılıdır. Dışta iki yüzlü kırma çatı ile örtülü yapıda apsisin de örtüsü kırma çatıdır, içte ve dışta sıvalı olan yapı, kaba yönü taş ve tuğla ile inşa edilmiştir. Cephelerde tuğla sıraları ve devşirme malzeme görülür. Pencere kemerlerinin tuğla ile örüldüğü yapıyı saçak altında, üstü sıvalı iki düz silme arasında bir içbükey silme dolanır. Bazilikal plan tipindeki kilisede naos üç netlidir. Naos, doğusunda nefler hizasında içte yarım yuvarlak üç apsis, batısında kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı narteks ile sınırlanır. Nef ayrımı altışar sütunlu sıralar ile sağlanmıştır. Narteks üzerindeki galeri, yan nefler üzerinde kare biçiminde, orta nef üzerinde yarım daire biçiminde az çıkıntılıdır. Galerinin yan nefler üzerinde son sütunlar hizasına kadar uzanan çıkıntıları tavana kadar kapatılmıştır. Galeriye giriş, ayazmanın da girişi olan üstte kuzeybatıdaki geçiş mekânından sağlanmıştır.

Naosta nefleri sınırlayan sütunlar basık kemerlerle bağlanır. Sütunlar kare kesitli ahşap postamentler üzerindedir. Sti-

Kuruçeşme'deki Ayios Dimitrios Kilisesi'nin güneyden görünümü.

Yavuz Çelenk, 1994

lize edilmiş Korint tipi sütun başlıkları kartonpiyer tekniğinde yapılmıştır. Kilisenin örtü sistemi ahşaptır. Orta nef ve yan nefler beşik tonoz ile örtülüdür. Apsislerin örtüsü içte yarım kubbedir.

Yapının naosa açılan üç girişi narteks-tedir. Biri eksende, ikisi yanlarda ve simetrik olan girişlerden, eksendeki basık kemerli, diğerleri dikdörtgendir. Narteksin girişi batıda eksendedir. Yapının kuzey ve güneyinde yer alan karşılıklı beşer pencere aynı hizada, eş aralıklı, eş boyutlu ve yuvarlak kemerli açıklıklardır. Doğu ve batıda orta nef hizasında üstte bulunan karşılıklı üçer pencereden biri eksende ve dikdörtgen, ikisi yanlarda ve daire biçimindedir. Kilisenin apsisinde ve apsisin yanındaki duvarlarda ayin sırasında kullanılan litürjik malzemenin muhafaza edildiği yuvarlak kemerli nişler yer alır.

Kilisede naoson doğusunda üç nefi kapsayan ahşap ikonostasis ve kuzeydeki taşıyıcı sıranın doğudan dördüncü sütununa oturan ahşap ambon ile güneydeki sıranın doğudan üçüncü sütunu ö-nündeki ahşap despot koltuğu, oyma ve kabartma tekniğinde bitki motifleriyle bezelidir.

Bibi. Ayverdi, *istanbul Haritası*, 79; Kömürciyan, *istanbul Tarihi*, 41.

ZAFER KARACA

DİNİ MUSİKİ

Musiki, İslamiyette türü ve icra biçimi yönünden dinleyende insani değerleri alçaltıcı duygular uyandırıyor "lehv", yani "vakti boşa harcamak", hattâ "haram" sayılmış; ama manevi, yüce duygular u-yandırıyor "mubah", hattâ "helal" sayılmıştır. Bu yorumda, musikiyi icra edenler ile dinleyenlerin duyguları göz önünde tutulmuştur. Hz Muhammed de gerek "Ku-ran'ı güzel sesle süsleyiniz" hadisi, gerekse sesinin güzelliğiyle tanınan Bilâl-i Habeşî'yi müezzinlik ve ezan okumakla görevlendirmesi ile, musikinin İslamdaki yerini belirtmek istemiştir. Kuran okunurken uyulması gerekli kurallar bilgisi demek olan "kıraat" ve "tecvid" musiki ile iç içe oluşan bilgilerdir. Dinin bir başka yönü olan tasavvuf ise musikiyi "kişilik

terbiyesi" ve "kalp temizliği" için en etkili araç olarak kabul etmiştir. Böylelikle ortaya çıkan "dini musiki" doğuşu ve icra ediliş biçimi yönünden iki türe ayrılmıştır: Cami musikisi, tasavvuf yahut tekke musikisi (bak. tekke musikisi).

Cami musikisi temelde namaz ibadetiyle ilgili musikidir. En önemli özelliği yalnızca söz musikisi olmasındadır, bu musikide hiçbir saz kullanılmaz. Namaz vaktinin geldiğini bildiren ezan ile, temcid, münacaat, cenaze, cuma

ve bayram salaları minarede icra edilen cami musikisi şekilleridir. Namaz sırasında imam ile müezzinin sağladıkları perde ve makam u-yumu farzdan önceki kamet, namazdan sonraki teşbihler, dua, mihrabiye de cami musikisinin namazla ilgili şekilleridir. Ayrıca, tekbir, salavat, mevlit, miraciye, tevşih, nât, muhammediye, mukabele gibi cami musikisi beste şekilleri ve türleri de vardır. Bunlar genellikle tek kişi tarafından okunur, sadece "cumhur müezzinliği" denen usulde toplu icra söz konusudur. Mevlit ilahileri ile teravîh namazı a-rasmdaki ilahiler de toplu halde okunur.

İstanbul Osmanlı döneminde hem halifeliğin, hem de İslam dünyasının en ö-nemli bilim, kültür ve sanat merkezi olduğu için, cami musikisi en gelişmiş biçimine bu şehirde ulaşmıştır. Bu musikide besteli eserlerden çok, serbest, doğaçlama (irticali) icra önemli olduğu halde, İstanbul'da bu serbestlik bile bir sanat kuralına bağlanmış ve cami musikisinde çok değerli eserler bestelenmiştir. Bu bestecilerin en önemlileri Hatip Zâkirî Hasan Efendi ile Buhurîzade Mustafa İt-rî'dir.

Hasan Efendi (ö. 1623) İstanbul'da, Edir-nekapı dışında, Sakızağacı'ndaki Halveti Tekkesi Şeyhi Nureddinzade Muslihiddin Efendi'ye (ö. 1571) derviş, sonra da tekkeye zâkirbaşı olmuştur. Aynı zamanda cami hatibiydi. Ama asıl ünü dini eserler bestecisi olmasından kaynaklanır. Beyati makamındaki cuma ve bayram salaları, ırak makamında nât, nühüft mersiye, rast ve uzal teşbihler, pençgâh ve rast ilahiler günümüze gelebilmiş eserleridir. Dil-keşhâveran sabah salası, hüseyini cenaze salası, segah salât-ı ümmiye ve ırak temcidin İtrî'ye ait olduğu söylenmekle birlikte, Subhi Ezgi bu eserlerin de Hatib Zâkirî'nin olduğu görüşündedir.

İtrî (ö. 1712) ise yalnız dini değil, dindışı Türk musikisinin de en parlak bestecilerindendir. Segah Mevlevî ayini, rast nât, maye salât, nühüft durak ve tevşih, neva kâr, düğâh beste, segah yürük semai gibi erişilmez güzellikteki eserleri bir yana, sadece segah bayram tekbiri bile İtrî'nin bestecilik gücünü göstermeye yeter. Sabah ezanının dilkeşhâveran, saba, düğâh; öğle ezanının saba, hicaz, şehnaz; ikindi ezanının uşşak, hüseyini; akşam e-zamnın segah; yatsı ezanının da rast yahut uşşak makamlarından okunması kuralına bağladığı, özellikle teravîh namazındaki rast, uşşak, saba, eve, acemaşiran sıralamasını düzenlediği kaydedilen İtrî cami musikisinin en önemli temsilcisidir.

DİNİ MUSİKİ

58

59

DİONİSİOS

Besteli cami musikisi eserlerinden saba makamındaki mahfel sürmesinin hayatı hakkında hiçbir bilgi elde edilemeyen Gülşenî Şeyhi Abdülganî

Efendi'nin (18. yy.) eseri olduğu tahmin edilmiştir. Şaheser denilebilecek bir eser olan saba teşbihin de Gülşenî Abdülganî'ye yahut gene Gülşenî şeyhi olan büyük besteci Ali Şirüganî'ye ait olduğu tahmin edilebilir.

Türk dini musikisinin en uzun beste şekli ve en uzun eseri Kutb-ı Nâyî Osman Dede'nin *Miraciye'siâir*. Peygamberin miracını konu alan bu eser "bahr" denilen beş bölüme ayrılmıştır. Bu bölümler güfteleri Mevlana ile Nasuhî'ye ait, değişik makamlarda tevşihlerle başlayıp besteciye ait güftelerle devam eder. Eserde pek çok makam geçkisi kullanılmıştır. Subhi Ezgi'nin notayla tespit ettiği *Mira-ciy&nin* neva ve hüseyini bahirlerindeki on sekiz mısranın bestesi unutulmuştur. Kazasker Abdülbâkî Arif Efendi'nin bestelediği *Miraciye'nin*. de tamamı unutulmuştur. *Miraciye* zor bir eser olduğundan, geçmişte de sık sık okunmamıştır. En çok okunduğu yerler Üsküdar'da Hü-daî ve Nasuhî dergâhlarıydı, istanbul'da miraciye okumakta ün kazanmış kişiler arasında Üsküdarlı Dellâl Şeyh Osman Efendi (ö. 1878), Şeyh Sırrı Efendi (ö. 1878), Nuruosmaniye müezzini Şeyh Hulusi Efendi (ö. 1898), Aziz Mahmud Hü-daî Âsitanesi Şeyhi Ruşen Efendi, Yeni-kapı Mevlevîhanesi kudümzenbaşı Hü-sameddin Dede Efendi en başta gelenlerdir. Son dönemlerde Aksaray Valide Camii müezzini Hasan Efendi, Hopçuza-de Şakir Çetiner, Albay Selahattin Gürer ve Nail Kesova bu büyük eseri geleneksel tavrıyla okuyabiliyorlardı. Cami musikisinde, miraciye dışında "regâibiye", "nevrûziye", "iydiye", "berâatiye" ve "mevlidiye" gibi, kutsal gün ve gecelerde okunmak üzere bestelenmiş eserlerin varlığından söz edilirse de bu eserlerin elde örneği yoktur.

Cami musikisinin beste şekillerinden biri de mevlittir. Türk edebiyatının en ünlü dini eseri olan *Mevlid'i* Bursa Ulu-cami'de imamlık ettiği için musikiye aşına olduğuna kesin gözüyle bakılabilecek olan Süleyman Çelebi'nin (ö. 1422) bestelediği düşünülebilir. Daha sonraki dönemlerde başka mevlitler de bestelendiği bilinmektedir. Sinaneddin Yusuf Çelebi ve Bursalı Sekban adlı iki mevlit bestecisinden söz edilirse de bu konuda kesin bir bilgi elde edilememiştir. Besteli mevlit ise tamamıyla unutulmuştur. Ancak, bugün çargâh-saba, hicaz-şehnaz, rast, uş-şak-beyati, hüzzam-segâh, muhayyer-ta-hir gibi gelenekselleşmiş bir ana makam sıralamasıyla okunmakta olan mevlitte eski besteli mevlidin etkisi ve izleri olduğü düşünülebilir. "Salâf'lı ve "Hay Hay" terennümlü iki ayrı mevlit bestesi son zamanlara kadar bilinmekteydi. Koca-mustafapaşa Âsitanesi'nde yakın zamanlara kadar bu "Hay Hay"lı mevlit okunurdu. Hüdaî Âsitanesi'nde de besteli mevlit okuma geleneği vardı. *Miraciye* gibi bes-

teli *Mevlid* de ancak çok meraklı musiki-cilerce öğrenilmiş, halka çok yayılmamıştır, istanbul'da besteli *Mevlid'i* bilenler daha çok tekke musikicileri arasından çıkmıştır. Bedevî Şeyhi Ali Baba, Balat Sünbülî Dergâhı

Şeyhi Kemal Efendi, Hüdâî Şeyhi Ruşen Efendi, Hüdâî Zâkir-başısı Şeyh Mehmed Efendi (Paşa Meh-med), Mutaftade Ahmed Efendi bunlardan birkaçıdır. Son dönemde Hafız Kemal Batanay da *Mevlid'i* bestelemiştir. Sadettin Kaynak'm da mevlit bestesi olduğundan söz edilirse de böyle bir eser ortaya çıkmamıştır.

Mevlit okunmasında bilinen tavır cilan bestesiz, serbest okuyuşta istanbul' un en önde gelen mevlithanı "Said Paşa imamı" diye anılan Hasan Rıza Efendi" dir (ö. 1889). Mehmed Akifin *Safahat'* ında yer verdiği Rıza Efendi, Mutaftade Ahmed Efendi'nin öğrencisiydi. Çok güzel mevlit okumasının yamsıra, ilahi ve mersiye okumakta, bir de Kuran kıtaatında üstattı. Beylerbeyi Camii hatibi Rifat Efendi, Selimiye Camii hatibi Şeyh Ömer Efendi, zâkirbaşı Hacı ibrahim Efendi, Şemsi Efendi, Hopçuzade Hacı Şakir Efendi aynı dönemin ünlü mevlithanlarıydılar. 1700'lü yıllarda İstanbul'un en ünlü mevlithanları arasında Emir Buharî Camii hatibi hattat ve şair Hafız Şühûdî Mehmed Efendi, Beşiktaş Sinanpaşa Nak-şîbendi Tekkesi Şeyhi Mustafa Rızaed-din Efendi, Zeyrek Cami müezzini Hüseyin Dede (ö. 1718), âmâ Şeyh Halil Efendi, Çalakzade Şeyh Mustafa Efendi ve Sultan imamı Hacı Mustafa Efendi (ö. 1720) ile oğlu Nizameddin Efendi (ö. 1737) sayılabilir.

Son dönemin ünlü mevlithanlarının başında Hafız Sami (1874-1943) gelir. Sultan Selim Camii imamı Hafız Hasan Efen-di'den hıfzım tamamlayan, Bolahenk Nuri Bey ile Bestenigâr Ziya Bey'den musiki öğrenen Sami Efendi Halıcıoğlu Topçu Okulu ile Galata Camii'nde imamlık etmiş, Fatih ve Bayezid camilerinde de mukabele okumuştur. Yeğenleri olan, Şişli Camii imamlarından Hafız Cevdet Soy-danses ile Necati Soydanses de üstat o-kuyuculardır.

II. Abdülhamid (1876-1909) ile V. Mehmed (Reşad) döneminde (1909-1918) "Mevlidhan-ı Şehriyârî" (Sultan mevlithanı) unvanını taşıyan Boyabatlı Mustafa Şevki Efendi de (ö. 1936) Hafız Sami gibi Sultan Selim Camii imamının öğrenci-lerindendir. Son dönemin bir başka ünlü mevlithanı Süleymaniye Camii Başmü-ezzini Hafız Kemal'dir. Nâthan ve mersi-yeci Cerrahpaşalı Hafız Kemal Efendi'den ayırmak için "Büyük Kemal" diye anılan Kemal Efendi (ö. 1939) çok sanatlı ve vakarlı bir tavırla okurdu. Daha çok doldurduğu plaklarla üne ulaşan Hafız Burhan Sesyılmaz da (1897-1943) mevlit o-kumakta çok başarılıydı.

Bugün hayatta olmayan Mecit Sesigür, Esat Gerede, Ali Gülses, Hüseyin Sebilci, Hafız Aşır Efendi, Ağa Camii imamı Hafız Rıza Efendi, Yeraltı Camii imamı Ali Üsküdarlı ile, özellikle geleneksel is-

tanbul tavrı içinde mevlit okumasıyla tanınan Kenan Rıfaîzade Kâzım Büyükkak-soy istanbul'un en tanınmış mevlithanla-rındandır. Günümüzde de Zeki Altun, Kani Karaca, H. ibrahim Çanakaleli, Fevzi Mısır, Aziz Bahriyeli, Mahmud Hataylı, Hüseyin Top, Kemal Erdağ gibi değerli

mevlithanlar vardır.

Mevlit törenlerinde mutlaka Kuran da okunur. Adları geçen mevlithanlar aynı zamanda değerli birer Kuran okuyucu-sudur. Cami musikisinin temeli olan Kuran kıraatında bu mevlithanlardan başka, İstanbul'da son dönemlerde önde gelen Kuran okuyucuları arasında Üsküdar Kaptanpaşa Camii imamı Ahmed Nazif Efendi (ö. 1931), Selimiye Camii imamı besteci Hoca Fehmi Efendi (ö. 1942), Hünkâr İmamı Ahmed Niyazi Araş (ö. 1945), besteci Enderunlu Hafız Hüsnü Efendi, Ağa Camii imamı Rahmi Şenses, Nuruosmaniye Camii imamı Akkuş, Hey-beliada Camii imamı Ahmed Hızal, Süleymaniye Camii başmüezzini besteci Şevket Efendi, Bayezid Camii imamı Hendekli Abdurrahman Gürses gibi adlar sayılabilir, istanbul'da bu şehre özgü bir Kuran okuma tarzı vardır. Bu tarz "Yusuf Efendizade mesleği" diye anılır, istanbul'da Kuran okumak gibi farz olan bir ibadet bile sanatın ince zevk imbiğinden geçirilerek estetik bir yüceliğe ulaştırılmıştır.

Dini musiki cami ve tekke musikisi diye ikiye ayrılırken bu ayrımın kesin sınırları olmadığı gerçeği göz önünde tutulmalıdır. Sözelimi ilahiler dini musikinin her iki dalında da kullanılan bir beste şeklidir. Aynı şey mersiye için de geçerlidir. Türk dini musikisinde mersiye özellikle imam Hüseyin ile Kerbela şehitleri için yazılmış ve okunmuştur. "Ehl-i Beyt" sevgisini dile getiren bu eserler daha çok Allah'a sevgi ile ulaşma yolu cılan tasavvuf çevrelerinde, tekkelerde yayılmışsa da camilerde de okunmuştur. Beylerbeyi Camii imamı Hafız Hamdi, Üsküdar Yeni Cami Başmüezzini Hasan Tevfik, Cerrahpaşa Camii hatibi Hafız Kemal (ö. 1943), Mollagüranili Münib (ö. 1890), Aksaraylı âmâ Hafız Hasan, zâkirbaşı Yaşar Baba, Üsküdarlı Siyahî Ahmed, Şehremine Camii imamı Niyazi (ö. 1927) efendiler hem tekkelerde, hem de camilerde okudukları mersiyelerle istanbul'da tanınmışlardı. En son mersiyehan Hüseyin Sebilci'ydi (ö. 1975). Onun öğrencilerinden Celal Yılmaz ile Arif Hikmet Gök bugün mersiye tavrını başarıyla yaşatmaktadırlar.

Camilerde cuma ve bayram namazları öncesinde okunan nâtlar da hem tekke, hem cami musikisinde kullanılır. Aynı nât hem camide, hem Mevlevî ayini öncesinde, hem de tekkelerde "ism-i celâl" zikri sırasında okunabilir. Cami ve tekke musikilerini kapsayan dini musiki en gelişmiş biçimine İstanbul'a erişmiş, istanbul'da zenginleşmiş ve istanbul'dan bütün ülkeye, hattâ ülke sınırlarını aşarak islam ülkelerine kadar ulaşmıştır.

ÖMER TUĞRUL INANÇER

DİNO, ÂBİDİN

(23 Mart 1913, İstanbul - 7Aralık 1993, Paris) Ressam ve heykeltıraş.

Çocukluğu isviçre ve Fransa'da geçti. 1925'te ailesiyle istanbul'a döndü. Robert Kolej'de okudu. Resme olan ilgisi yüzünden öğrenimini yarım bıraktı,

ilk çalışmaları 1931'de *Artist* dergisinde yer aldı. 1933'te sanatçı arkadaşlarıyla D Grubu' nu(-0, 1939'da da Liman Grubu'nu kurdu. 1934'te sinema öğrenimi için Sovyetler Birliği'ne gitti. 1937'ye kadar kaldığı bu ülkede bir de film çekti. 1938'de İstanbul'a döndükten sonraki çalışmaları yine desen, karikatür, resim ve seramik alanlarında oldu. 1941'de siyasal görüşleri yüzünden Adana'ya sürgüne gönderildi. Sürgün bittikten sonra 1945'te eşiyle birlikte yerleştiği Ankara'da ancak altı yıl kadar kalabildi. Sanatsal çalışmaları üzerine giderek artan baskılar onu 1951'de Roma'ya, ardından da Paris'e gitmeye zorladı. 1952'de İstanbul Üniversitesi Fransız Filolojisi'ndeki görevinden ayrılan eşi Güzin Dino ile birlikte kesin olarak Paris'e yerleştiler. 1952'den sonra başta Paris olmak üzere, Avrupa'nın hemen bütün ülkelerinin sanat merkezlerinde, ayrıca Cezayir, New York ve California'da çeşitli sergiler açtı, karma sergilere katıldı, müzelere yapıtları alındı. Değişik dönemlerde Fransa Plastik Sanatlar Birliği şeref başkanlığı ve New York Dünya Sergisi sanat danışmanlığı yaptı.

Çağdaş Türk sanatının en verimli, en ilginç kişilerinden biri olan Dino, yalnızca resim dalında değil, heykel, desen, karikatür, seramik gibi plastik sanatların değişik alanlarında sayısız ürünler verdi. Yazınsal yeteneğini birçok kitapla kanıtladı.

Dino'nun sanat serüveni boyunca kesin olarak bağlandığı bir akım olmamıştır. Kübizmden sürrealizme, toplumsal gerçekçilikten soyut sanata dek geniş bir yelpaze içinde farklı akımlar Dino'nun değişime açık yapısı üzerinde onun kişisel ilgisine göre birtakım tortular bırakmıştır.

Dino'nun birçok yaratı alanlarını kapsayan çalışmalarında İstanbul onun vazgeçemediği ilham ve yorumlama kaynaklarından biriydi. Ayasofya'nın dünyanın gizli merkezlerinden biri olduğuna inanan sanatçı, 1930'lardan itibaren Sultanahmet'i, Beyazıt Meydanı'nı, Galata Kulesi'ni, İstanbul sokaklarını, Pera'yı kendine özgü çizgileriyle gerçekçi bir tarzda yorumladı. Dino'nun genelde siyah-beyaz olarak çizdiği İstanbul temalı desenlerinde görülen çizgi kıvraklığı, sanatçının hat sanatıyla olan yakınlığını gösteren coşkulu bir yapıya sahiptir. 1960'larda "Adalar" dizisinde yoğun olarak renk kullanmaya başlayan Dino'nun Yaşar Kemal' in *Deniz Küstü* romanını konu alan çalışmalarıdaysa, İstanbul şehrinin güncel yaşamı açık ve özlü bir biçimde ortaya çıkar.

Dino'nun resimlerine konu olan İstanbul çoğu kez ölçülerini yitirmiş bir iç dünyanın, özelemlerin, kavuşamamanın dışı-

Âbidin Dino'nun "Adalar" dizisinden suluboya bir tablosu, 60x43 cm, 1960'lar, Kile Sanat Galerisi Koleksiyonu (üstte) ve kendisi (yanda). *Nazım Timuroğlu fotoğraf arşivi(üst), Ara Güler (yan)*

vurumudur. Gerçekçi görüntüleri fantastik düşler ve erotik çağrışımlarla birlikte ele alan sanatçı için İstanbul şehrinin tarihsel ve güncel anaforu

araştırılması gereken bir gizdi. Uygulayıcısının Metin Deniz olduğu ve Dino'nun "Eller" çeşitlemelerinin bulunduğu bir anıt Şişli Belediyesi tarafından 1993'te Maçka'da, Demokrasi Parkı'nın karşısına dikildi.

Paris'te ölen Dino, vasiyeti üzerine istanbul'da Aşiyen Mezarlığı'na gömüldü.
NECMI SÖNMEZ

DİOMSIOS (Bizantionlu)

Yaşadığı dönem tam olarak bilinmeyen Bizantionlu Dionisios, Boğaziçi(->) bölgesi ve Byzantion(->) şehrinin büyük bölümü hakkında yazılmış önemli bir kaynak olan *Anaplys Bosporu* (Boğaziçi'nde Yolculuk) adlı yazmaların yazarı olarak kabul edilir.

Söz konusu elyazmaların ne zaman kaleme alındığına ilişkin açık bir bilgi yoktur, fakat büyük olasılıkla, Bizantion'un henüz Konstantinopolis olmadığı zaman-

larda, MÖ 2. ya da 3. yy'da yazılmıştır. Yazmalar, 16. yy'da yaşamış Fransız seyyah Pierre Gilles tarafından Latinceye çevrilen tam metin sayesinde fark edilmiş fakat, çevirinin dayandığı orijinal yazmalar, Gilles'in ölümünden (1555) sonra kaybolmuştur.

Bizantionlu Dionisios eserinde, Haliç kıyılarının ayrıntılı bir tasvirini yapmış, ayrıca şehrin kuzey kısımlarını, Boğaz'ın Avrupa ve Asya kıyılarını, Angulus St. De-metrii'den (Sarayburnu) başlayarak Hal-kedon'a (Kadıköy) kadar tek tek anlatılmıştır. Yazmada, denizden görülebilen yaklaşık 150 kadar tapınak ve diğer binalara değinilmiştir.

Anaplys Bosporu, Boğaz'ın ve şehrin kuzey bölümlerini en ayrıntılı biçimde anlatan başlıca coğrafya kaynaklarından biri olmakla beraber, yazarın açıkça görülen antikite eğilimi yüzünden, dikkatli biçimde kullanılmalıdır.

Bibi. *Dionysii Byzantii Anaplys*, (R. Güngen tarafından yayımlandı), Berlin, 1958.

ALBRECHT BERGER

DİPLOKİONİON

60

61

DİRİMTEKİN, FERİDUN

DİPLOKİONİON

Bugünkü Beşiktaş'ta Barbaros Hayred-din Paşa Türbesi'nin(->) bulunduğu yerde olduğu sanılan Bizans sütunları.

Bu yapıya ilk kez, 10. yy'da yazılmış belgelerde değinilmiştir. O dönemde, Ze-ukta Kionia (Bağlantılı Sütunlar) diye adlandırılıyorlardı. 12. yy'dan kentin Osmanlılara geçmesine kadar (1453) ise, Diplo-kionion (Çift Sütunlar

ya da Çifte Sütun) olarak anıldı.

12. yy'da yıkılmış olan Ayios Mamas Sarayı'nın(-0 bir parçası olduğu düşünülen Diplokionion, Cristoforo Buondel-monti(->) tarafından 1420'de yapılan bir haritada yer almaktadır. Semavi Eyice bu haritada çifte sütunun Galata'nın kuzeyinde gösterildiğini söyleyerek, yerlerinin Fındıklı ile Ortaköy arasındaki sahil şeridinde herhangi bir mevki olabileceğini belirtir. Orijinali 1480'lerde *hazırlanan* Vavassore Panoraması'nda tek sütun olarak resmedilmiştir. Fransız seyyah P. Gilles tarafından *yazılan fakat* ölümünden altı yıl sonra (1561) ortaya çıkan kitapta ise, söz konusu iki sütunun bir deprem sonucu yıkıldığı ve kalıntılarının Barbaros Hayreddin Paşa Türbesi'nin temelinde kullanıldığı öne sürülür.

Bibi. Janin, *Constantinople byzantine*, 471-472; A. Berger, *Untersuchungen zu den Patria Konstantinpoleos*, Bonn, 1988, s. 700-701.

ALBRECHT BERGER

DİREKLERARASI

Şehzadebaşı'nda, bugünkü Vezneciler Caddesi'nin Vezneciler ile İbrahim Paşa Mescidi'nin arasındaki bölümünde oluşan 19- yy'm önemli eğlence merkezi.

Bizans döneminde önemli caddelerin kavşak noktası olan bu yerin adı Filadelfion'du. O yıllarda Halkun Tetrapilon ve Sintetos Kion anıtları da buradaydı. Osmanlı döneminde ise 19. yy'a kadar yeniçerilerin gezi yeri olan Direklerarası'nın a-dı, caddenin sağındaki Damat İbrahim Paşa Külliyesi'ne(->) gelir sağlamak için yaptırılan kagir dükkânların önündeki mermer sütunlu revaklardan gelmektedir. Buradaki "direkler" 1910'da elektrikli tramvay hattının yapımı sırasında yıkıldıysa da Direklerarası adı burası ve yakın çevresi için uzun yıllar kullanıldı.

Direklerarası'nın İstanbul'da modern tiyatrunun kuruluş ve gelişmesinde çok önemli bir yeri vardır. Ancak Direklerarası'nın asıl eğlenceleri, hemen her geniş kahvehanede ve çayhanede *ramazan a-*yında sergilenen Karagöz, meddah, hokkabaz ve kukla ile pehlivan güreşleri hattâ at canbazlığıydı. Daha sonra bunlara saz toplulukları da eklendi. Hattâ uzun süre Direklerarası'nda kantocular da önemlerini korudular.

Güllü Agop'un(->) II. Abdülhamid'den Türkçe suflörlü oyun oynama tekeline almasından sonra bazı oyuncular suflörsüz oyunlar oynamaya giriştiler. Böylece daha sonra adına tuluat tiyatrosu denecek olan ve Kavuklu Hanıdı, Abdürrezzak, Küçük İsmail, Şevki ve Kel Hasan gibi büyük

oyuncuların kurduğu topluluklar oyunlarını özellikle *ramazan* geceleri

Direklerarası'nda kiraladıkları büyük kahvehane biçimindeki salonlarda ve hemen o günlerde yaptırılan ve daha çok kiralayan grupların adıyla anılan tiyatro salonlarında sergilemeye başladılar. 1880'lerde Şems Tiyatrosu, Mınakyan Tiyatrosu ve Benli-yan Kumpanyası gibi dönemin önde gelen toplulukları da burada temsiller verdi. Direklerarası'nda oyunlar önceleri kıraathanelerde oynanıyordu. 1880'den sonra çeşitli tiyatro binaları yaptırıldı. Bunlar Beyazıt yönünden gelirken solda üç ve sağda iki olmak üzere toplam beş taneydi. Ferah, Turan, Milli, Felek ve Hilal sinemaları da buradaydı. Mustafa Gökmen, adlan değişerek de olsa burada film gösterileri yapmış tam 18 sinema adı vermekte, Metin And ise yalnızca 1908-1923 arasında, Vezneciler'de (ve Şehzadebaşı'nda) faaliyette olan şu tiyatro binalarını saymaktadır: Meşrutiyet Tiyatrosu, Kagir Tiyatro, Sanayi-i Nefise Mektebi Tiyatrosu, Sahne-i Musiki-i Osmani Tiyatrosu, Bizans Tiyatrosu, İstanbul Tiyatrosu, Küçük Kagir Tiyatro, Fev-ziye Kıraathanesi (onarılarak önce Em-peryal Tiyatro, sonra Milli Sinema), Şark Tiyatrosu, Millet Tiyatrosu, Ferah Tiyatrosu, Malul Gaziler Millet Tiyatrosu. Elektrikle aydınlatma İstanbul'da 1908'den sonra başladığı için, II. Meşrutiyet öncesi bu tiyatrolar, gaz kokusu, sigara dumanı ve kötü havalandırmanın sonucunda gayet sağlıklı, çoğu da küçük sahnelere sahip ve dar koltuklarla dolu yerlerdi. II. Meşrutiyet sonrasında Sahne-i Heves, Sanayi-i Nefise Tiyatrosu, Mürebbi-i Hissiyat, Burhaneddin Tiyatrosu, Darü't-Temsil-i Osmani gibi topluluklar Direklerarası'nda kurularak gelişti, daha sonra

Direklerarası'nın 19- yy'daki görünümü. *Gözlem Yayıncılık Fotoğraf Arşivi*

Şehir Tiyatroları'na dönüşecek olan Da-rülbedayi-i Osmani de burada kuruldu. Cağaloğlu'nda kurulan Darü'l-Elhân(->) da Direklerarası'na taşınmış ve burada konserler vermiştir. Naşit Tiyatrosu, temsillerini uzun yıllar Turan Sineması'nda sürdürdü. 1924'ün ünlü "Ferah Sezonu", Muhsin Ertuğrul yönetiminde Darülbedaya-yi'den ayrılan sanatçılarla Direklerarası'n-daki Ferah Sineması'nda gerçekleşti. 1931' de Raşit Rıza (Samako), Nurettin Şevka-tî, Ertuğrul Sadi Tek, Vedat Örfi (Bengü) ve arkadaşları ünlü Fevziye Kıraathane-si'ni kiralarak temsiller verdiler.

İstanbul'un gece yaşamının Beyoğlu tarafına kaymasıyla Direklerarası eski canlılığını yitirdi. Buradaki salonlar birer birer kapandı, yakın zamana kadar çalışan sinemalar biri dışında iş hanına dönüştü.

Direklerarası, birçok edebiyat yapıtına konu ya da esin kaynağı olmuştur. Çünkü burası yalnızca gösterilerin sergilendiği bir yer değildi, her ramazan ayında yenilenen küçük büyük tiyatrolarıyla, çeşitli eşya ve aktar malzemelerinin satıldığı dükkânlarıyla Direklerarası bir "piyasa mahalli" halini alırdı. Yayalardan başka caddeyi paytonlar doldurur, trafik tıkanır, paytondan paytona ya da yayalardan paytonlardaki kadınlara göz sü-züşler, söz atışlar olur, semt özellikle akşamüstleri

bir bayram yeri görünümünü a-lırdı. Direklerarası'nın bu hali Rezaizade Ekrem'in *Araba Sevdasında*, Çankırlı Hacı Şeyhoğlu Ahmet Kemal'in *Görüp İştiklerim*'inde ayrıntılı olarak anlatılmış, ayrıca Mithat Cemal Kuntay'ın *Üç İstanbul'unun da* bir bölümünün fonunu oluşturmuştur. Ahmet Hamdi Tanpınar da Da-rü't-Ta'lim Kırathanesi'nde tanıdığı tiplerden bir kısmını *Saatleri Ayarlama Enstitüsü* adlı romanının kahramanları a-

Direklerarası'nın ünlü

kantocuları
Dondurmacı
oyununda.
(Soldan sağa:
Naşit Özcan,
Şamram,
Küçük Virjin,
Mari, Aventia,
Amelya,
Bardbesyan
Virjin.
Tuğrul Acar
fotoğraf arşivi

rasına katmıştır. Refik Erduran Direklerarası'nın iç dünyasını yansıtan *Direklerrasında* adlı müzikli bir oyun yazmış, müziklerini de Arif Erkin yapmıştır.

Direklerarası'nın eğlence yaşamının dışında, İstanbul entelektüel çevresinde de bir ağırlığı vardı. Buradaki bazı kahvehaneler ve çayhaneler, devrinin önemli şair ve yazarlarının sürekli buluştukları yerler olmuştu. Fevziye Kırathanesi'nde, Tatyos Efendi ile Vasilaki'nin yönettiği fasıllara birçok ünlü saz sanatçısı katılmış, Hacı Reşid'in çayhanesine Muallim Naci, Ahmed Mithat Efendi, Nabizade Nazım ve Ahmed Rasim; yerine açılan Mersin Efendi'nin dükkânına İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu ve Mustafa Sekip Tunç; Hacı Mustafa'nın çayhanesine Mehmed Akif Ersoy, Neyzen Tevfik, İbnülemin Mahmud Kemal sık gitmiş, Ali Baba Çayevi, Şule Kırathanesi, Acemin Kahvesi ve Yavrunun Kahvesi de 1960'lara kadar gene tanınmış kimselerin gittiği yerler olmuştur. Burada uşak arayan zenginlerin başvurduğu ve lonca disipliniyle çalışan Uşaklar Kahvesi de vardı.

Direklerarası'nın hemen aynısı ama bir minyatürü o yıllarda Cerrahpaşa Avrat Pazarı'nda da kurulmuştu. Kiremit çatılı "direkler"! bulunan revaklar

1905'te kaldırılarak dükkânları sokağa çıkarılan küçük Direklerarası'nda dört bahçeli kahvehane, bir tatlıcı, iki bakkal ve bir manav vardı.

Bibi. *Ahmet Fehim Bey'in Hatıraları*, (haz. H. K. Alpman), ist., 1977, s. 145-147, 164, 170-173; A. Kemal (Çankırılı Hacı Şeyh Oğlu), *Görüp İşittiklerim*, III, Çankırı, 1932, s. 113-115; M. Aksel, *İstanbul'un Orta Yeri*, Ankara, İgTTfsrTS^TT^S^; And, *Meşrutiyet*, 69-71; And, *Tanzimat*, 182, 219; B. Ar-pad, *Direklerarası*, ist., 1984, s. 228-240; ay, *Yok Edilen İstanbul*, İst., 1988, s. 228-240; S. Birsell, *Kahveler Kitabı*, ist., 1975, s. 101-163; M. Ertuğrul, *Benden Sonra Tufan Olmasın*, ist., 1989, s. 66-68, 77-79; Gökmen, *Sinemalar*, 13-19; "Direklerarası", *İSTA*, VIII, 4602-4604; Nutku, *Darülbedayi*, 8, 32; Ö. Nutku, *Dünya Tiyatrosu Tarihi*, I, İst., 1985, s. 381-382, II, s. 305, 396; M. N. Özön-B. Dürder, *Türk Tiyatrosu Ansiklopedisi*, ist., 1967; Ahmet Rasim, *Şehir Mektupları*, I-II, İst., 1992, s. 85-87, 97-99; (Sevengil), *Türk Tiyatrosu*, I, 70-73; A. Yalçın, // *Meşrutiyet'te Tiyatro Edebiyatı Tarihi*, Ankara, 1985, s. 44.

RAŞİT ÇAVAŞ

DİRİMTEKİN, FERİDUN

(1894, istanbul - 26 Eylül 1976, istanbul) Tarihçi ve müzeci.

ilk ve orta öğrenimini izmir'de gördü. 1910'da Kuleli Askeri Lisesi'nden ve 1912'

Feridun

**Dirim-
tekin**

Cumhuriyet

Gazetesi

Arşivi

de Harbiye Mektebi'nden mezun oldu. istiklal Savaşı'ndan sonra Harp Akademileri'nde eğitim görerek kurmay subay oldu. 1925'ten, askerlikten ayrıldığı 1927'ye kadar Harp Akademileri'nde öğretmenlik yaptı.

Türk Hava Kurumu'nda reis muavinliği (1935-1939), Beden Terbiyesi istanbul bölge müdürlüğü görevlerinden sonra, 1942'de Eminönü Halkevi başkanlığına getirildi. Başkanlığı sırasında Eminönü Halkevi'nin istanbul müzeleriyle yakın bir bağlantı kurmasını sağladı. 1945'te Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu (TTOK) bünyesindeki istanbul'u Sevenler Grubu üyeliğine seçildi. 1946-1950 arasında İstanbul Şehir Meclisi üyeliği ve İmar Karma Komisyonu başkanlığı yaptı. 1950'de TTOK başkan yardımcılığıyla birlikte Eski Eserleri Koruma Encümeni'ndeki görevini de sürdürdü. İstanbul'un Fethinin Beş-yüzüncü Yıl Dönümünü Kutlama Derneği'ne üye oldu. Sonradan

Fetih Derneği a-dını alan bu kuruluş bünyesinde E. H. Ayverdi(-») ile birlikte İstanbul Enstitüsü adıyla bir enstitü kurulmasını sağladı. 1955-1971 arasında Ayasofya Müzesi müdürlüğü görevini sürdüren Dirimtekin 1976'da öldü ve Feriköy Mezarlığı'na defnedildi.

Dirimtekin'in istanbul'u ele alan birçok çalışması vardır. Bunların başlıcaları *İstanbul'un Fethi* (ist., 1949; 2. bas. 1976), *Fetihten Önce Marmara Surları* (ist., 1953), *Ecnebi Seyyahlara Nazaran Fe-Hh'den Sonraki İstanbul* (ist., 1953), *Fetihten Önce Haliç Surları* (İst, 1956), *Ecnebi Seyyahlara Nazaran XVI. Yüzyılda İstanbul* (ist, 1964) olarak sıralanabilir.

DİŞ HEKİMLİĞİ

62

63

DİVAN EDEBİYATI

Dişçi Mektebi'nin 1965'e kadar eğitim verdiği Beyazıt Meydanı'ndaki binası (solda).
Necdet Sakaoglu koleksiyonu

Ayrıca *Fatih ve İstanbul*, *İstanbul Enstitüsü Mecmuası*, *Ayasofya Müzesi Yıllık* (-0 ve *Türk Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni* gibi dergilerde İstanbul'a ilişkin çok sayıda makalesi yayımlanmıştır.

Bibi. S. Eyice, "Trakya Araştırmacılarından: Feridun Dirimtekin", *GDAAD*, 8-9 (1980), 259-285

İSTANBUL

DİŞ HEKİMLİĞİ

Dişçilik sanatı Anadolu Selçukluları ve Osmanlılar döneminde kendi kendine ve görgüye dayanarak yetişen kimseler tarafından uygulanırdı. Evliya Çelebi, *Seyahatname'sinde* İstanbul esnafı arasında "dişçi" adı ile anılan bir zümre bulunmadığını, dişçiliği cerrahların yaptığını belirtir.

Babadan oğula, ustadan çırağa geçen diş çekme, apse açma gibi işlemler, 19- yy' da belli nizamlara bağlandı ve dişçilik yapabilmek için özel bir belge aranmaya başlandı. Bu belgeler hastanelerde çalışan dişçilerin kendi yanlarında çalıştırdıkları kimselere veriliyordu. Daha sonra, bu belgeler sağlık müdürlükleri veya Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'nin cerrahi bölümlerin-ce tasdik ediliyordu.

19. yy'a kadar görgü, cesaret ve biraz da bilgiye dayanan gezginci hekimlerin, ağrılar için ilaç satanların, kırık çıkıkçıların diş de çektikleri görülmektedir. Nalbantlar, demirciler, berberler de diş çekmekte ve bazı önerilerde bulunmakta idiler. Bunların dışında diş çürüten kurtları bazı tozlarla, merhemlerle öldüreceklerini iddia eden şarlatanlar, hacamat yapmak, sülük yapıştırmak ve şişe çekmekle diş ağrılarına deva olduklarını iddia ediyorlardı.

19. yy'da tıp öğretiminin modernleş-mesiyle durum biraz değişti. Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye tarafından verilen küçük cerrahlık şahadetnamesi alanlar cerrahlıkla beraber dişçilik de yapıyorlardı. Bu şartlarda yetişerek çalışanların dışında, Avrupa'dan gelen ve çoğu özel bir eğitim görmeksizin kendi kendilerine yetişen yabancı uyruklu kimseler, istedikleri gibi dişçilik yapmakta idiler.

Ordu ihtiyacı için gerekli olan cerrahlar askeri hastanelerde hasta bakıcılıktan veya pansumancı eski deyimini ile tı-marcılıktan yetişmiş kimselerdi. Tımarcılardan bilhassa ameliyathanelerde hizmet edip de ehliyet ve kabiliyet gösterenlere hastane başhekimisi tarafından cerrahlık vesikası verilir ve bunlar orduda sivil olarak, kendilerine verilen sıhhi vazifeleri görmekle beraber, imkân bulurlarsa dişçilik de yaparlardı. Bunlardan ordu ile ilişkisini keserek tamamen dişçilik yapanlar zamanla çoğaldı. Bu tür dişçiler Türk ve Müslüman idiler.

Türkiye'de yahut yabancı ülkelerde herhangi bir diş hekiminin ve hattâ bir dişçinin yanında bir müddet çalışıp ondan pratik olarak diş çekmeyi öğrenmiş diğer birtakım kimseler de Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'ye müracaat ederek hafif bir pra-

tik yoklamadan sonra dişçilik yapmaya yetkili olduklarına dair bir vesika alırlar ve dişçilik ederlerdi. Bu tür permili dişçilerin hemen hemen hepsi Türk ve Müslüman olmayan kimselerdi. Hattâ Türkçe okuma yazma bile bilemezlerdi. Üçüncü grup veya sınıf dişçiler ise, tıp tahsili görmüş fakat mesleğini terk ederek dişçilik yapanlardı. Dördüncü gruptakiler ise dış ülkelerde dişçilik tahsili yaparak Türkiye'ye gelmiş olanlardı. Bunlar gerçek diş hekimleri idiler, fakat sayıları çok az idi. İstanbul'da modern diş hekimliği Dişçi Mektebi'nin(->) kurulmasıyla başlamıştır. NURİ MUĞAN

DIŞ KIRASI

Eskiden ramazan ayında iftara gidilen yerlerde misafirlere ve özellikle de ev sahibinin koruması altındaki yoksul ya da çoluk çocuk sahibi orta halli kimselere yemek ve namazdan sonra ayrılırken verilen hediye ya da paraya "diş kirası" denilirdi.

Bazı tarihsel kaynaklarda II. Mehmed' in (Fatih) (hd 1451-1481) vezirazamı Mahmud Paşa'nın tertip ettiği iftarlarda pilav içine altın paralar koydurduğu ve yemek sırasında bu paralara onları bulanların sahip olduğu rivayet edilmektedir. Vezirlerin zenginlik ve cömertlik gösterisi gibi yorumlanabilecek olan bu uygulama zamanla yarı resmi bir nitelik kazandı.

Eski ramazanların güzel geleneklerinden biri de durumu iyi olanların yakınlarını, dostlarını, komşularını ve maiyetinde çalışanları iftara davet etmeleri idi (bak. iftar âdetleri). Eski İstanbul'da iftarlar padişahın, hanedana mensup kimselerden başlayarak sadrazam ve öteki vezirlerle devletin ileri gelenlerine, zengin tacirlere ve emlak sahibi kimselere

varıncaya kadar ramazan boyunca ihmal e-dilmeden gerçekleştirilirdi.

Saraylar, konaklar iftar vakti çoğu davetli olmak üzere misafir akınına uğrar, ev sahibi de kimseyi boş çevirmez, âdet ne ise yerine getirirdi. Diş kirası yalnızca zenginlerden, makam sahiplerinden yoksullara, küçük memurlara verilmez, toplumsal ve ekonomik durumu denk olanlar arasında da çoğu zaman karşılıklı olmak üzere diş kirası adı altında hediyeler verilip alınırdı.

Diş kirası deyimi alanla veren arasında konuşulmamak kaydıyla ancak başka ortamlarda kullanılır, verilen ya da alınanın âdet haline gelmiş hediye den ibaret olduğu ifade edilirdi. Öyle ki hanedana mensup olup da kendi saray ve konaklarında büyük bir debdebe içinde yaşayan sultanlar, iftara davet ettikleri yüksek rütbeli devlet memurlarına da hediye verirler, onlar da almaktan çekinmezlerdi. Adı açıkça konulmamakla birlikte bunlar da bir diş kirası sayılırdı. Hattâ yakın akraba ve ahabap iftarlarında verilen hediyeler için herhangi bir yanlış anlamayı engellemek amacıyla "diş kirası değil, bir hatıra..." gibi gönül alıcı sözler de söylenirdi.

Özellikle sultan saraylarında verilen iftardan sonra, misafirler ev sahibine haremağaları vasıtasıyla saygılarını, bağlılıklarını bildirirler, karşılığında da rütbelerine, mevkilerine göre mühürlü zarf ya da mahfaza içinde paralarını, hediyelerini alırlardı. Haremağası herhangi bir davetliye hediyesini sunmadan önce öpüp başına koyar, karşı taraf da aynı hareketi yaparak hediye yi alırdı.

II. Meşrutiyet'e (1908) kadar devam e-den diş kirası geleneği yavaş yavaş unutulmaya yüz tuttu. Bir süre, ancak ev sahibinin himayesi altındaki yoksullara verilmeye devam edildiyse de bu uygulama da yıllar önce kendiliğinden kalkmıştır.

Bibi. *Tarib-i lutfi*, II, 191-192; Semih Mümtaz S., *Tarihimizde Hayal Olmuş Hakikatler*, İst., 1948, s. 161-170; Pakalm, *Tarih Deyimleri*, I, 455; H. F. Ozansoy, *Eski istanbul Ramazanları*, İst., 1968, s. 26-27; Bayrı, *istanbul Folkloru*, 1972, 143; Ali Rıza, *Bir Zamanlar*, 136, 166-168; Mehmed Tevfik, *istanbul'da Bir Sene*, İst., 1991, s. 141; Musahibzade, *istanbul Yaşayışı*, 1992, 117; "Diş Kirası", *DİA*, DC, 375; "Diş Kirası"; *IKSA*, III, 1563.

İSTANBUL

DİŞÇİ MEKTEBİ

16 Eylül 1909'da, Emrullah Efendi'nin maarif nazırlığı sırasında Cemil Paşa (Topuzlu) ve Halit Şazi Bey'in (Kösemihal) çabalarıyla kurulmuştur.

Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye (sivil tıbbiye), Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane (Askeri Tıbbiye) ile birleşerek Tıp Fakültesi adı ile Haydarpaşa'ya taşınmış ve sivil tıbbiyenin boşalttığı Kadırga'daki Menemenli Mustafa Paşa Konağı da Darülfünun-ı Os-manî Tıp Fakültesi Eczacı ve Dişçi ve

Kabile ve Hastabakıcı Mektepleri'ne verilmiştir. Birkaç okulun birleştiği bu kuruluşun müdürlüğüne Mustafa Münif Paşa getirilmiştir. Tıp Fakültesi Muallimler Meclisi (profesörler kurulu) Dişçi Mektebi'nin müdürlüğüne Halit Şazi Bey'i ata-dıysa da Halit Şazi sadece Dişçi Mektebi Muallimler Meclisi'ne başkanlık etmiş, resmen müdür olmamıştır. İlk muallimleri Halit Şazi, Hüseyin Talat Bey, Terziyan Efendi ve Manok Leon (Mustafa Nihat) Efendi'ydi. Ekim 1909'da Dişçi Mektebi Muallimler Meclisi ilk toplantısını yapmış ve öğrenci kaydına başlanmıştır.

Başlangıçta iki yıl olan eğitim kısa sürede üç yda çıkarılmış ve ilk mezunlarını 1911'de vermiştir. I. Dünya Savaşı başlarında kapatılan okul, 1916'da yeniden açılmış ve dahil olduğu yüksekokullar grubunun müdürlüğüne Mazhar Hüsnü (1916-1920) getirilmiştir. Onu Server Hilmi (Büyükaksoy) (1920-1930) izlemiştir.

Kadırga'daki bina bakımsızlıktan harap olduğu için Server Hilmi Bey'in gayretleriyle Bayezid Camii yakınındaki eski Jandarma Dairesi Darülfünun'a devredilmiş, Eczacı ve Dişçi mektepleri buraya taşınmıştır. Binanın üst katı Eczacı Mek-tebi'ne, giriş katı Dişçi Mektebi'ne ayrılmıştı. Birinci kata da müdüriyet, kalem, toplantı salonu, dişçi ve eczacı hocalarının odaları ile iki mektep öğrencilerinin de kullanacakları dershaneler yerleştirilmişti.

Server Hilmi Bey'in vefatından sonra

Eczacı ve Dişçi mektepleri müdürlüğünü Sait Cemil Bey (1930-1933), Mahir Tokay (1932-1933) ve Behçet Sabit (1933) vekâleten yürütmüşlerdir. Halit Şazi Bey'in çabalarıyla gelişen Dişçi Mektebi diplomalı çağdaş diş hekimleri yetişmiş ve diş hekimliği yurdumuzda ayrı bir meslek haline gelmiştir.

1925-1926 ders yılından itibaren okula yabancı öğrenciler gelmeye başlamış, sonraki yıllarda artarak devam eden bu ilgi sonunda okuldan 400'e yakın yabancı öğrenci mezun olmuştur.

1933 üniversite reformunda Eczacı ve Dişçi mektepleri birbirinden ayrılarak tıp fakültesine bağlanmış, öğrenim süresi de dört yıla çıkarılmıştır. Müdürlük görevine ise Kazım Esat Devrim getirilmiştir. Ekim 1934'te, Bonn Diş Hekimliği Okulu Direktörü Musevi asıllı Prof. Dr. Alfred Kanto-rowicz Almanya'dan davet edilmiş ve tedris direktörü olarak göreve başlamıştır. Bütün kürsülerin idaresini üstlenen Kan-torowicz zamanında, diş hekimliği eğitiminde büyük bir reform yaşanmıştır. Kan-torowicz ayrıca serbest diş hekimlerine yönelik çalışmalar da yapmış; tedavi, protez, cerrahi ve ortodontinin yer aldığı geliştirme kursları düzenlemiştir. 1946'da Kantorowicz'in bilimsel çalışmalara ağırlık verebilmesi için, okulun idare müdürlüğüne Hikmet Yalgın getirilmiş (1946-1955), onu Pertev Ata (1955-1957), Suat İsmail Gürkan (1957-1959), Şevket Tagay (1960-1962) ve Lem'i Belger

(1962-1964) izlemiştir. 1949'da kürsüler bağımsızlaştı-rılmış, 1950'de Kantorowicz Almanya'ya dönmüştür. 1936'da okulun adı, Dış Tababeti Mektebi'ydı. Cumhuriyet'in ilk yıllarında öğrenci sayısı oldukça azdı. 1940' tan sonra büyük bir öğrenci akını olmuş ve bina yetersiz gelmeye başlamıştır. 1959' da Eczacı Okulu'nun bugünkü binasına taşınmasıyla bu sorun çözüme kavuşmuştur.

1965'te yol genişletmesi nedeniyle binanın yıkılması gündeme gelince, öğretime Eczacılık Fakültesi C bloğunda devam edilmiş ve 1970'te Çapa'da bulunan bugünkü binasına taşınmıştır. Eski binanın bir bölümü yıkılmış, bir süre böylece kaldıktan sonra onarılarak Beyazıt Devlet Kütüphanesi'ne verilmiştir.

Dışçi Mektebi, kurulduğundan beri Tıp Fakültesi'ne bağlı bir yüksekokul olduğundan ikinci planda kalmış ve beklenen düzeyde gelişme gösterememiştir. İdari ve mali özerkliğe kavuşmak isteyen hocalarının çabaları sonunda 28 Mayıs 1964'te İstanbul Üniversitesi Dış Hekimliği Fakültesi adıyla bağımsız bir fakülte olmuş ve öğrenim süresi beş yıla çıkarılmıştır. İlk dekanı Suat İsmail Gürkan'dır.

Bibi. C. Topuzlu; "Dışhekimliği Tarihi ve Kuruluşuna Dair", *Türk Dış Tabipleri Cemiyeti Mecmuası*, XXI, S. 109-110 (1944), s. 23; Z. C. Büyükkaksoy, *Türk Dışhekimliği*, İst., 1946; S. î. Gürkan, "Türk Dışhekimliği", *Dışhekimliği Dergisi*, S. 2 (1971), s. 107-114; Y. Noras, *Dış Hekimliği Tarihi*, Ankara, 1973; S. 1. Gürkan, "İstanbul Üniversitesi Dış Hekimliği Fakültesi Tarihçesi", *Atatürk Üniversitesi Dış Hekimliği Fakültesi Yıllığı*, Ankara, 1977, s. 43; İ. Uzel, *Dışhekimliği Tarihi*, Ankara, 1989; ay, "Dünyada ve Bizde Dışhekimliği Eğitiminin Gelişmesi", *Tıbbî Etik Yıllığı*, II, (yay. Arslan Terzioğlu), ist. 1992, s. 65-70; A. Efeoğlu, *Dışhekimliği Tarihi*, İst., 1992, s. 120-132; M. Yıldırım "Ülkemizde 19. Yüzyılda ve 20. Yüzyılın Başında Dışhekimliği Eğitiminin Gelişimi", İst., 1993, (yayımlanmamış doktora tezi).

NURAN YILDIRIM

DİVAN EDEBİYATI

Divan şiirinde İstanbul'un değişik cephelerini, insan, toplum, hayat ve tabiat manzaralarını görmek mümkündür. Bununla birlikte Divan Edebiyatı'nda yalnız şehirleri konu alan yegâne tür şehrengizdir. İstanbul hakkında yazılmış 12 şehrengiz yanında bazı mesnevilerde İstanbul ile ilgili bölümler vardır. Divanlarda ise pek çok

manzume İstanbul'a dair hayat sahneleriyle dolu beyitlerle süslenmiştir.

Divan Edebiyatı klasik bir yapıya sahiptir. Kuralların dışına çıkmak zordur. Dahası, Divan şiiri ustaların yolunda yürümeyi gerektirir. Bu bakımdan Divan şiirinde doğrudan İstanbul'u işleyen manzumeler azdır. Ama birçok şairin yaşadıkları devrin zevk ve eğlencesini, gezinti ve mesiresini,

mehtap ve içki âlemlerini, çevrenin sosyal yapısını, acı ve kederleri, sevinç ve neşeleri, yangın ve zelzeleleri, yaz ve kışları, gelenek ve görenekleri, a-tasözleri ve deyimleri, bayramları ve zaferleri, düğünleri ve kutlamaları vb akla gelebilecek her türlü özellikleriyle İstanbul'u terennüm ettikleri yadsınamaz. Aslında Divan şairinin amacı da zaten hayatı ve tabiatı tasvir değildir. Onların şiirlerinde İstanbul'un çeşitli cepheleri, birer sanat kaygısı yahut üslup süsü olarak yer alır.

Yüzlerce şair içinde bu gayretin dışında olanlar, parmakla gösterilecek kadar azdır. Çünkü klasik terbiye, onları bu tür çizgidsi söyleyişlerden men eder. Ancak kafiye, redif, söz sanatları vb şiirin dış özellikleri mecbur ettikçe şairler İstanbul'u anarlar. Bu bakımdan hiç umulmadık bir şiirin bir ucunda İstanbul'la karşılaşmak mümkündür. Dahası, kıyıda kalmış küçük bir beyit, yazıldığı devre ait pek çok belgeden daha zengin özellikleri de anlatıyor olabilir.

Şairlerin klasik terbiye içindeki bu tutumları, yaşanılan hayatı terennümü engellemiş sayılır. Ancak yine de Fuzuli İstanbul'a dair bir tek beyit yazmadığı halde en usta Divan şairlerinden sayılır. Keza İstanbul'u imar eden, altın çağına ulaştıran I. Süleyman (Kanuni) şiirlerinde kullandığı mahlasla Muhibbi, İstanbul'da yaşadığı halde, şehrin adını bir tek beytinde bile anmamıştır. Ama yine de onun çağı, Divan Edebiyatı'nın gündeğümü sayılır. İstanbul lehçesi onun zamanında Türk edebiyatına damgasını vurur. Keza aynı dönemde yaşamış pek çok şair, İstanbul'un güzel havasından tatlı suyuna, mavi ve berrak semasından çiçekli bayırları-

Muhibbî mahlasıyla şiirler de yazmış olan
Kanuni Sultan Süleyman'ı betimleyen Aşık
Çelebi'nin *Meşairü's-Şuara'sında* yer alan bir
minyatür, 16. yy, Millet Kütüphanesi,
İstanbul.

Ara Güler fotoğraf arşivi

DİVAN EDEBİYAT!

64

65

DİVAN EDEBİYATI

na kadar hemen her türlü istanbul manzarasını mısralarına yerleştirmişlerdir. Bazen cenge çıkan bir ordu, bazen tebdil gezen bir sultan, bazen bir düğün, bazen bir fetih ve zafer sevincinin coşkusuyla çalkalanan İstanbul, biraz da bu şiirlerle ölümsüzleşmiştir. Hiçbir tarih kitabı Damat İbrahim Paşa dönemini Nedim'in şiirleri kadar canlı anlatamaz. Keza fetih yılının hemen sonrasında İstanbul'u anlatan Karamanlı Aynî'nin

"Şehr-i Kostan-tin'dedir" redifli muhammesi, hiçbir arşiv belgesi ile mukayese kabul etmez. İşte bunun içindir ki Tacizade Cafer Çelebi'nin(->) *Hevesnamesinde*, Taşlıcalı Yahya'nın^ *Şah u Gana'sında* veya şehren-gizlerde söz konusu edilen İstanbul, tarih bilgisi değil, tarihin bizzat kendisini oluşturur. En azından tarihin laboratuva-rı, şehirlerin kimlik tanımlarıdır. Evliya Çelebi, *Seyahatnamesi'nin* I. cildini İstanbul'a ayırıp şehrin en hurda teferruatı ile gizli semtlerine kadar anlatıyorsa, bunun bir sebebini de Divan Edebiyatı'n-dan gelen bedii zevkin olumlu etkisine bağlamak mümkündür.

Pek çok tarihi belgede Havaînin *Gece çorbası çıkar/ bir kapı da kalmamış* bey-tiyle İstanbul'un sosyal durumunu, yahut *Geçilmez oldu yollarından / Sulu çamur gördün mü / Sokakları sel aldı / Böyle yağmur gördün mü* derken şehrin yağmurunun, çamurunun, yolunun, sokağının o çağdaki durumunu anlatan detaylarım bulamayız. Bugün Kâğıthane ya: hut Boğaziçi tarihi hakkında verilecek her hüküm, eski şairlerin mısralarına muhtaçtır. "Seyr-i Sa'dâbâd'ı sen bir kerre iyd olsun da gör" mısraındaki coşkuyu bugün bile göz ardı etmek mümkün değildir. *Vasıf binelim kayığa İstinye Koyu 'ndan / Sağar çekerek şevk ile Kandilli suyundan* beytini okuyunca, insan Boğaziçi'nin bir mehtap âlemini âdeta yaşıyor gibi olur. Divanlar içerisinde yer alan pek çok methiye, kasriye, bahariye, şitâiye, rahşiye vb kasidelerin hemen hepsinde İstanbul adı anılmasa da şehrin herhangi bir özelliğini bulmak mümkündür. Sözelimi bir kasriye kasidesinde, yapılan binanın pek çok özelliğini; yahut bir bahariyede, şitâiyede, İstanbul'un o yıl içinde yaşadığı mevsimlerini detaylarıyla öğrenmek ve yüzyıllar içinde bu tür örneklerle karşılaşmak mümkündür. Asaf Halet Çelebi *Divan Şiirinde istanbul* adlı eserinde eski şairlerin İstanbul'a dair birinci derecede, önemli şiirlerini sistematik bir tarihleme sırasıyla anlatmıştır. Bu çalışmaya şehrengizlerle birlikte diğer bazı eserler de ilave edildiğinde Divan şiirinin her yüzyıla ait İstanbul telakkisi daha bariz görülebilir.

Eldeki eserlere göre İstanbul'un Türk şiirinde anıldığı en eski dönem, fetih yıllarına rastlar. Bizzat II. Mehmed (Fatih) (hd 1451-1481) iki gazelinde, o dönemde İstanbul'dan ayrı telakki edilen Galata hakkında övgü dolu sözler eder. Özellikle Galata'nın iskân durumu ve Hristiyan cemaatlerin yaşayışları hakkında ilginç tasvirlerin yer aldığı bu şiirlerden başka,

istanbul fethine ebced hesabıyla düşürdüğü tarihi de ünlüdür (*Feth-i istanbul'a fırsat bulmadılar evvelûn / Feth edip Sultan Mehmed dedi tarih Âhirun*).

İstanbul'un fethini konu alan bir şiir de Aynî mahlaslı bir şairin *Câmiu'n-Ne-zâir'de* (yazılışı 1512) yer alan bir müte-kerrir murabbaıdır. "Revnakı bu kâinatın şehr-i Kostantindedir" nakaratlı 6 bentten oluşan şiirde, şehrin güzellikleri genel çizgileriyle anlatılıp Galata'mn sosyal yaşamından kesitler verilir.

Asrın büyük şairi Ahmed Paşa'nın (ö. 1497) Topkapı Sarayı için söylediği kasidede saray mimarisinin tanıtımı (*Mirkâtı-na bir paye yedi çerh-i mutabbak / Eyvanına bir tak dokuz kubbe-i uz mâ*) ile sarayın yapılış 'tarihi (1478) söylenir (*Bün-yâd-ı sarayına budur ahsen-i tarih / Kim ide mübarek tapum Hayy u tuvânâ*).

16. yy hem Divan şiirinin hem de İstanbul'un en görkemli çağıdır. Bu dönemde hemen pek çok şair, İstanbul'u herhangi bir vesile ile mısralarına konu edinirler. Çünkü artık Galata'da ayak sey-ri(->) devri başlamış, kaçamak yapmak isteyen kalender şairler Galata'ya geçip gizli içki meclisleri kurarak şiirlerinde bu maceraları remizlerle anlatır olmuşlardır. Artık İstanbul hem şiir, hem de yazı dili açısından Divan Edebiyatı'nı köklü biçimde etkilemekte, kendinin dışında bir e-debiyat anlayışına âdeta müsaade etmemektedir.

Yüzyılın hemen başlarında *Hevesname* yazarı Tacizade Cafer Çelebi'yi görürüz. Çelebi, genel bir İstanbul anlatımından ve övgüsünden sonra şehrin mimari özellikleri ile semtlerini bölümler halinde anlatır. Her bir bölümde söz konusu edilen mekânlar hakkında 16. yy'ın en detaylı tanım ve tasvirlerinin verildiği bu eser, gerçekten İstanbul'un ilk kimlik kartı sayılır. *Hevesname*'nin daha sonraki çağlarda yazılan eserlere örnek teşkil ettiği söylenebilir. Nitekim daha sonraki asırlarda yazılan mesnevilerde İstanbul'a dair bölümler açmak oldukça yaygın bir usûl olmuştur.

1 II. Bayezid dönemi (1481-1512) şairle-\ rinden Sirozlu Sadî'nin *Şehr-i İstanbul/buj/^ki âlemde güzeller kânıdır / Dün-yenin arifleri katında Mısır-ı sâni'dir* beytiyle başlayan bir gazelinde İstanbul'u anlatması, Divan şiiri geleneği içinde orijinal bir deneme sayılır. Bu yek-âvâz (konu bütünlüğü olan) gazel, belki de klasik gazel konulan olan aşk, kadın, içkiye karşı bir başkaldırıdır. 10 beyitlik bu gazelde İstanbul ile Mısır'ın çeşitli yönlerden mukayesesı ve İstanbul'un üstünlüğü ile mimarisinden, güzellerinden, manzaralarından vb bahsedilir.

Anînin (Benli Hasan) (ö. 1517) aynı üslupta bir gazeli ise Galata vasfında yazılmıştır. *Ha çeker başım beni durmaz bu deryadan yana / Seyre çıkmıştır meğer dilber Galata'dan yana* beytiyle başlayan bu şiir, biraz da "Galata'da ayak sey-ri"ni anlattığı için devrinde çok okunmuş ve taklit edilmiştir. Nitekim devrin şiir üstadı Zatî (ö. 1547) ile Nihanî de (Tor-

lak Çelebi) (ö. 1564) bu şiire birer nazire söylemişlerdir. Zatî naziresinde ayak seyrini bizzat anlattığı gibi (*Bir ayak bir erbainin baletin vermez mi gör / Geç ayak seyrine ey sufî Galata'dan yana*); Nihanî de İstanbul ile Galata'nın güzellerini eşdeğerde niteler (*Ey Nihanî görmek istersen güzeller kânını / Gah İstanbul'a gel git geh Galata 'dan y and*).

16. yy Divan şiirinde şehrengizlerin(->) doğup yayıldığı dönemdir. Mesihî'nin (ö. 1512) Edirne hakkındaki ilk şehrengizi-nin gördüğü rağbet, İstanbul

hakkında da şehrengizler yazılmasına vesile olmuş, hattâ şehrengiz türü âdetâ İstanbul ile bütünleşmiştir. Bir yandan İstanbul konulu gazeller tanzir edilirken, diğer yandan Kâtib adlı şair ilk İstanbul şehrengizini kaleme alır (yazılışı 1513). Belli bir dilber hakkında sergüzeştname türünde kaleme alınan eserin konu bölümü *He-mân dem yollara girdim dürüstüm / Gelüben şehir-i istanbul'a düştüm* beytiyle başlar.

Eakirî'nin şehrengizi (yazılışı 1534) i-se konu bölümünde 44 istanbul mah-bubundan bahseder. Şairin "Birini sevmeyince rahatım yok" dediği bu mah-bublardan her biri, 2-3 beyitte okuyucuya tanıtılır. I. Süleyman (Kanuni) döneminde (1520-1566) yazılan ama yazarı bilinmeyen bir başka şehrengizde de önce İstanbul övülür, sonra da ikişer beyitte 25 dilber tasviri yapılır.

Koca Nişancı lakabıyla ünlü Celalzade Mustafa (ö. 1569) 4 beyitte enfes bir Aya-sofya anlatımı verir. Beyitler okununca, yapının bütün ihtişamı insanın ruhuna a-kar. Mumcuzade Balı Çelebi (Zihnî) (ö. 1577) 5 beyitlik bir gazel kaleme alarak İstanbul ve Galata'yı över (*Başım deryasının iki yanında bu iki çeşmim / Biri şehir-i Stanbul'dur biri şehir-i Galata'dır*).

Asrın büyük tezkire yazarı Latîfî (ö. 1582) ise divamındaki şiirler yanında tezkiresinde de İstanbul'dan sık sık bahseder. *Latîfî Tezkiresi'ndeki* pek çok biyografik bilgide İstanbul'daki şiir ve sanat muhiti ile bu muhite mensup olanlar ve oturdukları mekânların tasvirlerini bulmak mümkündür. Ancak onun İstanbul hakkındaki en önemli eseri *Ev-sâf-ı istanbul* adını taşıyan düzyazı risa-lesidir. Şehrin akla gelebilecek her açıdan değerlendirildiği ve önemli özelliklerinin anlatıldığı *Evsâf-ı İstanbul'uz* surlar, camiler, çarşılar, saraylar, köşkler, evler, bahçeler ve medreseler, içlerindeki hayat ile birlikte epizotlar halinde anlatılmış; ibadetten eğlenceye, alışverişten mahrem hayata varasıya dek şehrin tahlili yapılmıştır. İstanbul'un kuruluşu ve tarihiyle ilgili rivayetlerin de yer aldığı eserde, müellifin tenkit ve tavsiyelerini de bulmak mümkündür. Payitaht şehir İstanbul'un maddi ve manevi çehresini zengin motiflerle anlatan bu risale, 16. yy İstanbul'u için paha biçilmez bir belge niteliğindedir. Konu bölümleri yer yer şiirler ile de zenginleştirilen (*Öğme ey hâce bize Hind ü Hitâ vü Hutên'i / Bundadır lutf u şeref buna Stanbul derler*) eserde,

özellikle o döneme ait meskûn mahaller ve sosyal yapı, ayrı bir titizlikle incelenmiştir.

.. Defterdarzade Cemalî'nin(-0 *İstanbul Şehrengizi*, dilber tasvirleri yanında şehrin de tutarlı tasvirlerini verir. Eserin baş kısmında yer alan mekân tanıtımları, 18. yy'da ortaya çıkacak olan sahilnamele-rin(-0 âdetâ bir prototipidir.

16. yy'ın usta şairlerinden Taşlıcalı Yahya Bey de (ö. 1582) İstanbul âşıkların-dandır.

Şair hem *Şah u Gedâ* mesnevisinde hem de şehrengizinde İstanbul'u konu alır. *Şah u Gedâ* klasik aşk mesnevileri içinde konusu İstanbul'da geçen bilinen tek eserdir (*Sabıka bir mühendis-i dana / Urdu söz kasrına bu resme bînâ. Ki bu fam cihanda var bir şeh'r / Kadr-i unvan ile ferîdü'd-dehr. Adı Konstantı-niyyedir anun / Tahtıdır şâh-ı Âl-i Os-mân'un*). Eserde Atmeydam (şimdiki Sultanahmet Meydanı) ile Ayasofya tasvirleri çok değerli bilgiler içerir. *Şah u Gedâ*, bir insanın mecazi aşka tutulup kalp gözünün açılarak hakiki aşka yönelişini konu alır ki 16. yy İstanbul'undaki tasavvufi hayatı yakından terennüm etmesi bakımından önemlidir. Yahya Bey şehrengi-ze "Sıfat-ı bahâr-ı dil-güşâ" başlığıyla girer ve önce İstanbul'un baharını anlatır. Buradan *Bahann ziynetin kıldım temaşa / Diledim kim yazam bir hûb inşâ. Hususa işbu şeh'r-i işret-âbâd / Olupdur şeh'r-i İstanbul ana ad* beyitleriyle asıl konuya geçilir. Şehrengizde 58 dilber üçer beyit halinde övülmüştür. Eserin sonunda yine İstanbul'la ilgili 1 kıta ile divandan iktibas edilen 4 gazel yer alır.

Azizî Mustafa'nın (ö. 1585) İstanbul şehrengizi, "Nigarnâme-i zevk-âmîz der-üslûb-ı şehrengiz" adını taşır. Eser bir girişten sonra gece ile gündüzün tasvirle-riyle başlar. Azizî'nin eseri İstanbul'un hanımlarını konu almak bakımından önemlidir. 50 İstanbul güzeli üçer beyit halinde anlatılır.

Yine bu dönemde İstanbul şehrengizi yazdıklarını bildiğimiz ama eserleri henüz ele geçmeyen 2 şair daha vardır: Fikrî Derviş Mehmed (ö. 1574) ve Kastamonulu Kıyasî (ö. 16. yy'ın son çeyreği). Bu yüzyılın sonuna doğru Divan şiirinde İstanbul Türkçesinin güçlü temsilcisi Ba-kî(-») kendini gösterir.

Bakînin öğrencilik arkadaşı olup aynı dönemin söz sahibi tarihçi ve şairlerinden Hoca Sadeddin Efendi de (ö. 1599) İstanbul'la ilgili zengin bilgilerin yer aldığı şiirler yazmıştır. *Acep yer var mı İstanbul'a benzer / Ki yeksan ola anda bak ile zer* diyerek başladığı İstanbul vafındaki ilk mesnevisinde (18 beyit), daha önceki örnekleri gibi şehrin genel anlatımını verir. Yine İstanbul'u övdüğü bir başka mesnevide (33 beyit) şehrin mimari ve tabii güzelliği yanında sosyal hayatını da anlatır. Şair, dua bölümündeki *Saklaya Hakk anı beliyyâtan / Ey-men ede cümle-i afattan. Taht-gehi ola makarr-ı emân / Daim ola mesken-i Os-maniyân* beyitleriyle son bulan İstanbul tasvirinden sonra Ayasofya hakkında da

13 beyitlik bir methiye yazmıştır. Ona göre Ayasofya'yı görenler diğer bütün eserleri unuttur (*Bülend olmuş felek-gir-dâr esası / Anı gören olur gayriyi nasî*).

17. yy Divan Edebiyatında, mesnevi türü altın çağım yaşar. Şair sayısında görülen artışa, şiir konularının geniş bir zemine yayılmasına, taklitten ziyade yerli malzemeye dönüşe rağmen, bu dönemde İstanbul yeterli ilgiyi görmüş sayılmaz. Yangınları, şiddetli kışları, binalar ve hamamların

tarih beyit ve manzumelerini dışarıda bırakırsak Divan şairlerinin zorlama sonucu bazen bir kafiye, bazen bir kelime oyunu için İstanbul'dan bahsettikleri görülür.

Bahtî mahlaslı L Ahmed'in (ö. 1617) İstanbul'un eşsizliğini 'Yine amma bu dünyada Stanbul'a bedel olmaz' gibi mısralarla terennüm eden gazeliyle, ünlü şair Nefînin (ö. 1635) Kâğıthane'yi anlattığı *Mahşer olmuş sahn-ı Kâğıthane dünya bundadır / Cennete dönmüş güzellerle temaşa bundadır* beytiyle başlayan gazeli cılız birer nefes olarak şiirlerde İstanbul'un unutulmasını önler. Bu çağda İstanbul'dan bahseden önemli bir pasaj Nev'îzade Atâî'nin(->) kaleminden çıkar. Onun hamseyi oluşturan mesnevileri içinde zaman zaman İstanbul'a, Boğaz'ın çeşitli köylerine ve iskelelerine dair beyit (*Semt-i Hisâr'a gelip et âlemi / Ömre sürer işretinin her demi*), manzume ve bölümlere rastlamak mümkündür.

Aynı dönemin dikkate değer bir başka siması da Şeyhülislam Yahya Efendi' dir (ö. 1643). Divamındaki 2 gazel, 1 kıta ve 1 de müfret İstanbul'u konu almıştır. Özellikle İstanbul bayramlarından birini tasvir eden "Stanbul'un" redifli gazeli gerçekten kıymetli bir belge niteliğindedir (*Sofalar kesb edip uşşâka olsun merhaba yer yer/ Vefa meydanına gelsin civânânı Stanbul'un. Semend-i nâz ile yöğrük civanlar seyre çıksınlar / Pür olsun hûb-larla Atmeydam Stanbul'un*).

Bu asrın İstanbul hakkındaki tek şehrengizini Tab-î İsmail Efendi (ö. 1636) kaleme alır. Eserin baş kısmında İstanbul hakkında genel övgü ve tasvirler bulunmaktadır, *içinde cevr ü hicran u sitem bol / Felekte yokdurur illâ Stambol* beytiyle başlayan bu bölümde Eyüp, Kâğıthane, Yenikapı ve Beşiktaş'a ait zarif tanıtlar da vardır. Şairin İstanbul güzellerine ayırdığı bölüm de folklor ve sosyal hayat açısından önemlidir.

Vecdînin (ö. 1660) iki ayrı gazelinin makta beyitlerinde birer vesile ile İstanbul adı anılır. Bunlardan ilki İstanbul hasretiyle (*Stanbul'a o denli arzu var dilde ey Vecdî / Uçardım bulsam amma neyleyim bal ü perim yokduf*), ikincisi de İstanbul güzellerinden şikâyetle (*Hûbân-ı Stanbul'a yetişmez yine Vecdî / Bezi etmeğe sermâye-i Karun ele girse*) yoğunlaşmıştır. Devrin diğer yarısını Fasihî (ö. 1699) ve Kâşifî (ö. 1699) İstanbul ile ilgili birer gazeli yanında nazımı meçhul birkaç tarih (Yakdı İstanbul'u âh-ı fukara [1070 h]; Aldı bin seksende İstanbul'u kar, vb) ile İstanbul hamamları hakkında

söylenmiş beyit ve manzumeler doldurur. Ancak Alaşehirli Veysînin İstanbul halkına seslenerek şehrin ahlak yapısı, ruhi çöküntüsü, kargaşa, İslamdan uzaklaşma, isyanlar, gasplar vb sosyal rahatsızlıkları tenkit ettiği ünlü manzumesi gerçek bir sosyolojik tahlildir. "Ela ey kavm-i İslâmbol bulun tahkîk olun agâh" ferya-dıyla başlayan manzume bir müddet dillerde dolaşmış ve pek çok mecmuaya da girmiş, okuyan İstanbulluları asırlar boyunca uyanıklığa, doğru yola çağırmıştır.

18. yy, şairlerin âdeta İstanbul'u anlatmakta yarıştıkları ve onu klasik kuralların içinde eriterek şiirlerine konu edindikleri bir dönemdir. Asrın hemen başında Ramî Mehmed Paşa (ö. 1706) ve Âsim' m (ö. 1712) birer gazeline konu olan İstanbul, Sabit(->) ile Nabî'nin(->) ilgi alanına girmekle, birdenbire dillerde dolaşmaya başlar. Özellikle "Nabî mektebi"nin temsilcileri olan diğer şairler de bir sonraki asırda bile olsa, İstanbul'u terennümü bir töre haline getirmişlerdir (*Nâbî efendi lehçesine ittibâ eder / 'Sabit istanbul'un dahî pâkize-gûlari*). Sabit'in *Di-varimda l* ramazaniye, 6 gazel, 2 kıta ve 2 müfredin tamamı İstanbul'u konu almıştır. Türünün en güzel örneklerinden biri olan ramazaniyesinde istanbul'un eski ramazanlarını seyretmek mümkündür (*Donanıp al akideyle şeker tablaları /Etti her kûşe-i İstanbul'u sûk-ı Mercan. Can verir râhat-ı hulkûma esîr-i helva / Gelse efsürdegî-i savm ile hulkûmuna can. Elde işkembe fener arkada zenbil-i sahur / Gece faslında sitem-hârelerindir meydân*). Gazellerinin ise her biri İstanbul'u ya över ya da çeşitli vesilelerle semtlerini anlatır. Bu manzumelerden birinde istanbul'un kibar muhitine sitemde bulunur (*Ya gayet mihribândırya ziyâde bî-hakîkattir / Bizim istanbul'un âfetlerinde orta halet yok*). Başka bir şiirinde de o dönem şiir çevresi ve şiire bakış açısına dair görüşlerini anlatmıştır (*Kumâş-ı nev-zuhûr-ı ma'rifette Sâbitâ şimdi/Bulunmazsa Halep tamgası İstanbul'da rağbet yok?*) (Nabî o dönemlerde Halep' te bulunduğu için şiirde Halep damgası, yani Nabî'nin beğenisi aranmaktadır.)

Nabî'nin İstanbul konulu pek çok manzumesi gerçekçi bir bakış açısına sahiptir (*Bilen hâk-i Stanbul'dur rüsûm-ı şîve vü nazı / Kenarın dilberi nâzik de olsa nâzenîn olmaz*). Özellikle Ayasofya tas-virindeki 12 beyitlik gazelinin her bakımdan ayağı yerdedir (*Rûze rûze cem' olur rindân Ayasofiyye'de / Halka-bend-i üns olur yaran Ayasofiyye'de. Andelî-bân-ı behiştî şerm ile hâmûş eder / Her taraf âvâze-i Kur'ân Ayasofiyye'de*).

Nabî'nin en önemli İstanbul anlatımları *Hayriye* adlı eserindedir. Bu eserde "Derbeyân-ı şeref-i istanbul" başlığı altında, toplam 72 beyitte anlatılan, İstanbul'un her çeşit güzelliği ile ilim, sanat, nezaket, bilgelik, yücelik, yüce gönüllülük, eğlence, cazip hayat, zevk dolu zamanlar, temiz tabiat, tatlı su, hoş hava vb konular Nabî'nin biraz da gurbet duygu-

66

67

DİVAN EDEBİYATI

m

15. yy'da Divan şiirinin en büyük temsilcisi Ahmed Paşa (solda), şairler tezkiresiyle ünlü Âşık Çelebi (ortada) ve Divan şiirinde istanbul Türkçesini kullanan ilk büyük şair Bakî'yi (sağda) betimleyen minyatürler. Âşık

Çelebi, *Meşairü's-Şuara*, 16. yy, Millet Kütüphanesi, İstanbul.

Ara Güler fotoğraf arşivi

suyla dile getirdiği gerçeklerdir. Özellikle denizde kayık sefalarının doyulmaz zevkini enfes biçimde anlatır. O yıllarda şehirde baş gösteren salgın taun (veba) yüzünden şehri terk etmek zorunda kaldığı için biraz hayıflanır. Son beyitlerde İstanbul hakkında içten dualar eder ("Etsin İstanbul'u Allah mamur") ve kesin hükmünü şöylece verir: *Ne kadar âlemi devr etse sipihr / Bulmaz İstanbul'a benzer bir şehir.*

Osmanzade Taib (ö. 1723) ve Nazîm' in (ö. 1726) İstanbul hayranlıklarını, birincisinin bir yangın vesilesiyle söylediği tarih kıtasından ("Yakdı İstanbul'u valilerinin ihmâli"); ikincisinin de "Tuhfe-i nazm-ı terim yârân-ı İstanbul'dadır" dediği gazelinden anlamaktayız.

Divan Edebiyatı'nın en büyük İstanbul şairi hiç şüphesiz Nedîm'dir(->). Hemen her nazım şeklinde kaleme aldığı manzumelerinde İstanbul'dan bahsetmek onda bir sevdaya dönüşmüştür. Nedim'in *Divan'ındaki* pek çok beyit ve manzume, 18. yy İstanbul'unun belgeseli niteliğindedir. *Bu şehir-i Stanbul ki bî-misl ü bahâ 'dır / Bir sengine yek-pâre Acem mülkü fedadır* diyerek başladığı kasidesinin nesip bölümünü, "İstanbul'un evsâfını mümkün mü beyân hiç" diyerek bitirmesinde dahi, İstanbul için daha neler söylenebileceği, söyleyebileceğini düşündüğünü gösterir. Öyle gazeller, öyle şarkılar yazmıştır ki bugün bile hâlâ dillerde dolaşır ("Gidelim serv-i revanim yürü Sa' dâbâd'a"). İstanbul'daki güzellikler, gür ağaçlar, yeşillikler, kasırlar, taraf taraf güzeller, aşk nağmeleri, şuh kahkahalar, sazlı sözlü eğlenceler vb ile bir Kâğıthane, bir Çırağan, bir Gökusu devrinde Nedim'in şuh edası hemen hemen Divan şiirinin bütün bir yerli ufkunu doldurur.

Lale Devri'nin her türlü sosyal hayatını, bütün yaz ve kış eğlencelerini, helva sohbetlerini, sandal gezintilerini, mehtap â-lemlerini Türk şiirine sokan ve halka sevdiren odur. Dili, o dönem insanının sokakta kullandığı Türkçedir. Mahalli hayatı ve yerli unsurlarıyla bütün bir İstanbul'u terennüm eden bu Türkçe, o devirden sonra pek çok şairin de taklit ettiği bir dil olacaktır. Nedim'in his dünyasında aşk kadar (*Güzelsiz olmazız amma oluruz etsiz ekmeksiz*), çevre ve tabiata ait duygular, yani İstanbul vardır. Onun mısralarından pek çoğu birer şiirden ziyade, İstanbul manzaralarının tablo kompozisyonlarını oluşturur. 18. yy'da Nedim' den hemen sonra Seyyid Vehbî'nin (ö. 1736) 4 gazeli ve 2 tarihi; Süleyman Na-hîfî'nin (ö. 1738) 1 gazel ile 1 kasidesinden sonra sırayı Fennî(-*) alır.

Fennî o güne dek hiç kimsenin yazmadığı bir şiir tarzını dener: Sahilname (sevâhilname). Mesnevi nazım biçimiyle kaleme aldığı bu sahilnamede İstanbul' un semt semt, iskele iskele tanıtımı mevcuttur.

Neccarzade Şeyh Rıza'nın (ö. 1746) Beşiktaş semtini konu alan 2 gazeli vardır. Gazellerin önemi, o asır Divan Edebiyatı' na, İstanbul'un tasavvufi

mekânlarını anlatarak bir çeşni katmış olmalarındandır. Ardından Sâhib'in (ö. 1749) 1 gazel ve 1 murabbai, Mustafa Rahmî'nin (ö. 1751) 1 tarih kıtası ile 1 şarkısı; Hâtem Efendi'nin 3 gazel ve 1 şitaiyyesi, Çelebizade Âsım'ın da 1 iydiyye, 2 gazel ve 1 kıtası sırayı alır.

Bu yüzyıldaki orijinal bir çalışma da Üsküdarlı Hasîb'in (ö. 1752) *Dergehna-me* adlı eseridir. *Dergahname* 136 beyit-lik küçük bir mesnevidir. İçinde, o dönem İstanbul'unda faaliyet gösteren 108 tekkenin adları ve kısa bilgileri verilir.

Bazen tekkeler birer beyitte tanıtılıp geçilir (*Merhem-i zahm-ı dile sufl dilersen bir mahal / Âsitân-ı Şeyh Nûreddîn-i Cerrahî'ye gel. Dil sarayın sûznâk et çak dem-i eşvâkda / Ateşin tevhîd eyle Tekye-i Çakmak'dd*).

Yenişehirli Belîğ'in(->) İstanbul'a dair 9 gazeli ile 1 kıtası vardır. Gazeller İstanbul hasretiyle yazılmış olup güzelliklerini ve şairin tanıdıkları olan meslek erbabını konu alır. Devrin İstanbul Türkçesinin seçkin örneklerinden sayılan Belîğ'in şir-lerinde yer yer asrın edebi muhitine dair önemli epizotlar anlatılır.

Bu yüzyılın diğer ünlü şairlerinden evlan Muhlis Mustafa (ö. 1738) Nevres-i Kadîm (ö. 1761) ve Ragıb Paşa (ö. 1762) da birer şiirlerinde İstanbul'u anarlar. Haşmet (ö. 1768) ise 3 kaside, 10 gazel ve 1 kıtada İstanbul'a dair daha önceki örneklerine benzer tasvirler, övgüler yazmıştır. Haşmet'in şiirlerinde İstanbul'un denizden uzak ve içerilerde yer alan semtlerinin ve mekânlarının da anlatılıyor olması bir orijinalitedir (Fatih, Vefa, Şeh-zadebaşı vb).

Arif Süleyman'ın (ö. 1769) Beşiktaş Sarayı için yazdığı kaside de oldukça dikkat çekicidir (*Bu kasr-ı münakkaşdır bu menzilgâh-ı dilkeşdir / Bu gülzâr-ı İrem-veşdir numune bâğ-ı Rıdvân'e*). Naşid Efendi'nin (ö. 1791) 1 şarkısı ile Esrar Dede'nin (ö. 1796) 2 gazeli de bu asrın İstanbul şiirleri içinde önemli yerler tutarlar.

Şeyh Galib Dede(->) 18. yy'da edebiyatı tasavvufî mecrada tek başına göğüsle-yen şairdir. Galib o asırda en mutantan dönemini idrak eden Çırağan Sahilsara-yı hakkında 1 şarkı ile 1 tarih kıtası kaleme almıştır. III. Selim'e sunduğu bahariyede taraf taraf İstanbul güzelliklerinin

anlatımı yer alır (*Sipîhr-i atlası sandım ki olmuş avîze / Kenâr-ı havza düşüp birsahîfe-i hâlkâf*).

Bu dönemde en orijinal İstanbul man-' zumelerinden birini de îzzet(->) kaleme almıştır. Fennînin *Sahilname*'sine özenerek yazılan bu şiir bir kasidedir. O da İstanbul iskelelerini anlatır (İskele vafına biz de verelim âb ile tâb). Bu kasidede adı anılan bazı iskeleler bugün artık yoktur. Bu bakımdan şiirin belge değeri de oldukça yüksektir.

18. yy imar hareketlerine paralel olarak yapılan mimari eserler hakkında söylenmiş tarih kıtaları da İstanbul terennüm-leriyle önemli birer yer işgal ederler. Nitekim aynı şekilde imar hareketi ve tarih düşürme geleneği

bir sonraki asırda da genişleyerek devam edecektir.

19- yy, Divan şiirinin kendini tekrar devridir. Daha önce yazılan örnekler taklit edilerek devamlılık gösterirler. Bu arada İstanbul konusu da gelenek, çizgisinde şiire girer ve bazı tstanbul şairleri kendilerini gösterirler. Batı ile siyasi ilişkiler, sosyal hayattaki değişimler, imparatorluğun her yönden sarsıntıya uğraması vb sebepler, İstanbul'un edebiyata, edebiyatın da İstanbul'a daha fazla kucak açmasına zemin hazırladı. Taklitler yanında nadir de olsa tür ve içerik yönünden daha farklı biçimlerde kaleme alman *Hûbânname* ve *Zenânname* gibi eserlerde İstanbul daha etkin bir konu olarak aktiviteye dönüşür.

Yüzyılın başında Kâmî'nin (ö. 1805) 3 gazeline konu olan İstanbul, onu takiben Neşet'in (ö. 1807) Bebek semtine dair 1 kasidesi ile Neşatâbâd Sarayı'na dair uzun tarih manzumesi ve 1 gazeline konu olur. Öte yandan Pertev (ö. 1807) bir gazel yazıp bir de Nedim'in Gazel'ini İstanbul vasfında tahmis eder. Şiirlerde İstanbul'un Vefa, Zeyrek, Çubuklu, Göksu, Kanlıca, Çamlıca, Adalar vb mekânları dile getirilir.

İlhamî mahlasıyla yazan III. Selim, İstanbul'un mimarisine olduğu kadar şiir dünyasına da katkıda bulunarak şehri konu edinen 8 şarkı, 3 kıta ve 1 gazel yazmıştır. Bu manzumelerde özellikle yüksek tabakanın devam ettiği asude muhitler ve mesirelikler, kameriyeler, kasırlar, semtler söz konusu edilmiştir. Bu arada pek çok tabloya konu olan saltanat kayıkla-rıyla geziler ve lükse bürünen mehtap â-lemeleri de şiirlere girmeye başlar (*Gece bir yağlı piyadeyle gezip deryada / Bir iki mutrib-i hoş-nağme olup amade / Okusun taze sabâ sarkılan sahrâde / Gidelim seyr-i çemenzâr edelim leyi ü ne-bâr*). Gece kayıkla balık avına çıkmak da ilk defa onun bir gazeli vesilesiyle şiire girer (*Sayd-ı semek etmek diler dilber bu şeb mehtâb iken / Yem hüsnüne hayran olur ol meh nakış-ber-âb iken*).

Sünbülzade Vehbî'nin (ö. 1809) zengin İstanbul manzaralarıyla bezenmiş 5 gazeli yanında ilk defa bir müstezatla İstanbul terennüm edilir (*Temaşa eyle Ok-meydanına kaşı kemanım gel / Hedefdir tîrine dünya. Beşiktaş semtidir ,*

mizde rahat eylersin / Beraber sarılıp yatsak). Vehbî, nükteli söyleyişleriyle de İstanbul şiirini zenginleştirenlerdendir (*Teşnesin suya götürse yine susuz getirir / Acı Musluk'ta Kuruçeşmeli Sakkâ-zâde*).

Enderunlu Fazıl(-0 da ilk defa terkibibent ve terciibent yanında müseddes nazım şekilleriyle İstanbul'a dair bentler yazmıştır. Aslı bahariye olan terkibibentte III. Selim övülürken onun İstanbul'a o-lan hizmetleri geniş çağrışımlı mısralarla anlatılır. Neşatâbâd Sarayı için yazılan terciibent yanında aynı konuda bir de tarih kaleme alan Fazıl, Beşiktaş kasırları ve sahilsarayı hakkında da müseddesler yazmıştır. İstanbul konulu şarkıları ve müfret-leri de bulunan şair, asıl şöhretini *Hûbânname* ve *Zenânname* mesnevileriyle kazanmıştır.

Reisülküttab Arifin (ö. 1813) 1 kasidesi ve 1 kıtası da dikkat çeken şiirlerden sayılır. İstanbul sevgisini şiirlerine aksettirmiş usta bir şair de Sürurî Osman'dır(->). 9 adet gazel ve 1 kasidede İstanbul'la ilgili düşüncelerini, daha evvelki örnekleri takliden yazarak 19. yy'da şehrin bazı özelliklerini gözler önüne sermiştir. Hattâ şiddetli geçen bir kış için de tarih düşürmüştür (tarih mısraı: "Erzurum'a dönmüş İstanbul bu yıl yaz gelmiyor [1201 h]"). Devrin diğer şairlerinden Arif Mehmed (ö. 1816) 2 şarkı; Refi-i Kalay! (ö. 1821) ve Halim Giray da (ö. 1822) ikişer gazel ile İstanbul şairleri zümresine dahil olurlar.

Enderunlu Vâsıf(-») pek çoğu bestelenmiş şarkılarıyla hem 19. yy toplumunu etkilemiş, hem de Divan Edebiyatı'n-da Nedim'den sonra şarkı geleneğini doruğa çıkarmıştır. *Divan'ındaki* 23 şarkının güftesinde doğrudan doğruya İstanbul anlatılır. Diğer şarkıları ve gazelleri arasında da İstanbul'dan bahseden beyitlere sıkça rastlamak mümkündür. Onun manzumelerinde artık İstanbul'un o devirde yeni kurulmakta olan uzak semtlerini de görmek mümkündür (*Bil maskat-ı re'sim dedi ol şûh-ı güzeşte / Anîde bakıp rûyu-na Kanal deyiverdim*). Keza onun mısralarında devrin deniz eğlencelerine, sandal gezilerine de sık sık rastlanır. Hattâ yelkenliler devrinin gemici diline de yer verdiği şarkıları vardır (*Buldu henüz eyyamını zevrakçe-i sahbâ / Orsa-boca Kandilli'ye dek çekdirelim ta / Gök kandil olup subha dek ey mâh-ı şeb-ârâ / Bir âlem-i mehtâb edelim biz defelekde*).

Devrin en önemli şairlerinden olup İstanbul'a dair manzumeler yazan İstanbul sevdalılarından biri de Keçecizade İzzet Molla'dırC-0 (ö. 1829). Molla'mn gazel, kıta, tarih nazım şekillerindeki bazı manzumelerinde İstanbul'un çeşidi yönlerden tasvir edildiği görülür. Özellikle Çelebizade Âsım'ın bir gazeline yazdığı taştir oldukça ilgi çekici İstanbul anlatımlarıyla doludur (*Çamlıca seyri mükerrerdur Hisar ise baîd/ Pek müfferihdir Bahariyye efendim rûz-ı iyd / Cûylarla olduğun seyr et mu'ânık nahl-i bîd/ Yoğ imiş Ka-raağaç'da müjde ağyar-ı pelid / Serv-i*

DÎVAN EDEBİYATI

Hızırağazade Said Bey (ö. 1836), Râsih (ö. 1837), II. Mahmud (Adlî) (ö. 1839) gibi şairlerin İstanbul'dan bahsettikleri bi-rer-ikişer manzumeyi istisna kabul edecek olursak Divan şiirinin son büyük İstanbul şairi, şarkı güfteleriyle ünlü Ser-med'dir(-0. Sermed'in şarkılarında 19. yy İstanbul halkının günlük hayatını, eğlencesini, dilini, töresini vb pek çok özelliğini bulmak mümkündür (*Cümle ahabımı sattım geldim / Dumanı tozlara kattım geldim / Bir iki tek de ben attım geldim / Yine Göksu'ya mıdır niyyeti-miz*). Ayrıca onun bazı gazelleri yanında mesnevi biçimindeki 68 beyitlik u-zun bahariyesinde de İstanbul bir odak noktasıdır. II. Mahmud döneminin (1808-1839) bir âb âlemini(-») anlatan bu manzumede pek çok detay birer tarih bilgisi düzeyinde anlatılmıştır.

Divan Edebiyatı, Tanzimat döneminde de devam etmiş ve pek çok şair eski tarz şiirler söylemişlerdir. Ancak bunlar içerisinde ne İstanbul şairi denecek kadar büyük üstatlar, ne de eski manzumelerden farklı bir söyleyişe ulaşan şiir bulunur. Ancak güftesi kime ait olduğu bilinmeyen bazı şarkılar vardır ki bugün hâlâ dinlerken, eski İstanbul günleri zihinlerde, tabiatı da gözlerde canlanır (*Gidelim Göksu'ya bir âlem-i âb eyleyelim / Ol kadeh-kâr güzeli yâr olarak peyleyelim*).

Sonuç olarak, kendine özgü bir sanat anlayışı, sınırlı bir duygu ve şiir dünyası, sanatlı bir dili, İslam dini ve tasavvufa dayalı bir düşünce örgüsü bulunan; şekilci, kuralcı, idealist bir çizgide ilerleyen Divan Edebiyatı, duygu ve heyecanlarıyla, i-fadesindeki güzellik ve İstanbul Türkçesini klasikleştirmesiyle, yoğun sanat ve i-fade gücüyle, altı asır boyunca zaman

İ.-=S3S'-,«>»**« fe, ~-^ . _ • • ^fSf:~ a,.V*B İK ^

ip& ^tCirt

ISI İİİİlRil^îî ^^S'TW '-^^

Sf SHStepSHfcJİ2:..":; KuJj^^v: ^ ^i-S.' öIS-^Çi&.ii?^: i jJS;t&:- y&f',. -. |~~

'- -" ""-"•]• V-. -••'---^f-^'-^*-:---'''/V_^^ : : r^f-^L-' -.- .'';•f>" ""S-'^- ::i'AJ&h-^.'

-.--" . ••- -«sI^Vs-^ -"• - ~-s'J^~f~, '- ' '.wTfe"-"Ö.t^iv."H;', '•:•' .. -". •- •

^"sgt, .-• ÜsCcs^'

^ffî^f -^24Ci

Divan Edebiyatı'nın 18. yy'daki en büyük şairi Şeyh Galib'in el yazısı. *Gözlem*
Yayıncılık Fotoğraf Arşivi

DİVAN EDEBİYATI MÜZESİ

68

69

DİVANHANELER

zaman istanbul şehrini terennüm etmiş ve genellikle diğer yazılı kaynaklarda bulunmayacak belge niteliğindeki tarihi e-pizotlarıyla şehrin kültür mirasını günümüze taşımıştır.

Bibi. *Osmanlı Müellifleri; Sicill-i Osmant; TDEA, I-VII; Çelebi, Divan Şiirinde istanbul; N. F. Aslan, Şair, Edip ve Tarihçi Kalemiyle istanbul, ist., 1973; Latifi, Evsâf-ı istanbul, İst., 1977; İ. Pala, Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü, Ankara, 1989; ay, Hayriyye-i Nabî, ist., 1988; A. S. Levend, Türk Edebiyatında Şebrengizler ve Şehrengizlerde İstanbul, İst., 1957; M. Çavuşoğlu, Yahya Bey ve Divanından Örnekler, Ankara, 1983; ay, "Taşlıcalı Dukakinzâde Yahya Bey'in İstanbul Şehren-gizi", TDED, XVII (1969); T. Kontantamer, Eski Türk*

Edebiyatı-Makaleler, Ankara, 1993; H. Mazıoğlu, *Nedim'in Divan Şiirine Getirdiği Yenilik*, Ankara, 1993; Kut, *Dergehna-me*; Ayvansarayî, *Hadîka*; Raif, *Mir'at*; Evliya, *Seyahatname*, I.

İSKENDER PALA

DİVAN EDEBİYATI MÜZESİ

Beyoğlu'nda, Galip Dede Caddesi'nde, Kültür Bakanlığı'na bağlı müze.

Müze, istanbul Mevlevîhaneleri arasında günümüze en iyi durumda gelebilmiş olan Galata Mevlevîhanesi'nde(->) kurulmuştur. Yapı topluluğu, türbe ve dergâhların kapatılmasından sonra kendi haline terk edilmiş, semahanesi istanbul Vakıflar Başmüdürlüğü'nce memurlarına lojman, Halet Efendi Kütüphanesi de polis karakolu olmuştur. Sonradan Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne tahsis edilmiş ve burada Türk ve İslam Eserleri Müzesi yönetiminde yeni kurulacak bir müzenin hazırlıklarına başlanmıştır. Divan Edebiyatı Müzesi olarak da 1975'te ziyarete açılmıştır. Müzenin eserleri, Türk ve islam Eserleri Müzesi koleksiyonlarından, satın alma ve özel bağışlarla sağlanmıştır.

Müzik aletleri, Mevlevi kıyafetleri, tarikat taçları, 18-19. yy'larda değişik tekniklerde işlenmiş Banaluka seccadeleri, gümüş şamdanlar, rahleler müzenin bel-libaşlı eserleridir. Bunların yanısıra müzenin 194 adet zengin bir divan koleksiyonu vardır.

Müzenin giriş katında, kös, rebab, kabak kemane, baron kemence, ud, halile,

Divan

Edebiyatı

Müzesi

Pirdeus Sayılan

kanun, davul, zurna, tekke defî, növbe, kudüm, ney, dilli kaval, billur kaval, sipsi, gümüş telli zurna, nefir gibi sazlar, Mevlevî kültürüne ait eserler, Kuran'lar, tombak gülabdan, tombak buhurdan, celi sülüs hatla sikke içerisine istif edilmiş "Ya Hazreti Mevlâna Celaleddin-i Rumi" yazılı levha, hilye-i şerif, keçe seccadeler, mesneviler, Galata Mevlevîhanesi'nin son şeyhi Ahmed Celaleddin Dede'ye ait hırka, sikke, mes, mütteka-lar, fermanlar, sema kıyafeti sergilenmektedir.

İkinci katta Bektaşî Ahmed Said'in cam altı tekniği ile yaptığı sembol resimler, yazma eserler (Galata Mevlevîhane-si'nde yetişmiş Şeyh Galib, ismail Anka-ravî, Esrar Dede ve Fasih Dede ile Şair Leyla Hanım'a ait), işlemeli seccadeler, buhurdanlar, tespihler, aşere seccadesi, rahle, gümüş şamdan, tezhipli Kuran'lar, mesneviler, makta'alar, hokka takımı,

Divan Oteli

Gökhan Akçura koleksiyonu

makas, teslim taşları, Halveti tarikatına ait muhtelif taşlar, matara, bakır sahan, İznik seramikleri, bakır kepçeler, Tophane işi lüleler, yaldızlı fincan (üzerinde kelime-i tevhid yazılı), növbeler, mu-rakka'alar, Divan şairlerine ait divanlar, fermanlar yer alır.

Divan Edebiyatı Müzesi'nde İstanbul Festivali kapsamında 1976-1978 arasında Nevzat Atlığ yönetiminde klasik Türk müziği konserleri verilmiştir. Ayrıca burada düzenlenen konferans dizileri, sema gösterileri ile Beyoğlu'nun bu ilginç köşesinde Türk sanat ve kültürü yaşatılmaktadır.

Bibi. C. Kerametli, *Galata Mevlevihanesi-Di-van Edebiyatı Müzesi*, İst., 1977; T. Ergil, *istanbul Müzeleri*, İst., 1993, s. 25-26.

ERDEM YÜCEL

DİVAN OTELİ VE PASTANESİ

Taksim Gezisi'nin kuzeybatı köşesinin karşısında, Cumhuriyet Caddesi ile Askerocağı Caddesi'nin kesiştiği köşedeki o-tel ve pastane.

Divan Otel ve Pastanesi, 1950'lerin başında İstanbul'un tarihi otelleri Park Otel, Pera Palas ve Tokatlıyan'a ilaveten ilk büyük turistik otel olarak açılan Hilton Otel'i'nden sonra yapılmıştır. Vehbi Koç' un Elmadağ'da Tenis Eskrim ve Dağcılık Kulübü kortlarının bitişiğinde, 50 dönümlük arazi üzerinde kurduğu otelin inşaatına 1955'te başlanmış, 1958'e kadar sürmüştür. Eylül 1958'de hizmete açılmasından önce otel, Milletlerarası Banka ve Para Fonu Kongresi'nin bini aşkın delegesini konuk etmiştir. İnşaatın ruhsat sorunları, bitirilmesi ve hizmete yetiştirilmesinde daha sonra istanbul belediye başkanlığı yapacak olan Haşim İşcan ak-

tif rol oynamıştır. Divan Otel kuruluşundan itibaren adıyla ve havasıyla da "Amerikan" sayılan Hilton'a karşı, Park Otel geleneğine daha yakın bir atmosfere sahip bir konaklama tesisi olarak ün kazanmış, özellikle de pastanesi hem ürünlerinin kalitesi hem de devamlı müşterileriyle isim yapmıştır.

98 odalı ve 140 yataklı olan otelin konukları arasında, Enrico Macias, Pepino di Capri gibi 1960'ların tanınmış yabancı şarkıcıları, Japon Prensesi Ohia vb gibi isimler vardır.

Otelin Kehribar adlı barı 1960-1970' lerde çok revaç bulan, özellikle basın çevrelerinin rağbet ettiği bir buluşma yeri olmuştur. Barın müdavimleri arasında Doğan Nadi, Attilâ İlhan, Ali Koçman, Al-tan Öymen, Aydın Boysan, Aydın Bo-lak, Bedii Faik, Çetin Altan, Feyyaz To-kar, Hasan Pulur, Necati Zincirkıran, Talat Orhon, Kemal Bisalman gibi İstanbul' un tanınmış simaları vardı.

Divan'ın diğeri bir ünitesi olan pastanesi ise otelden daha ünlüdür. Özellikle pasta ve kek çeşitleri açısından İstanbul' un en beğenilen pastanelerinden biri olduğu gibi, "cafe" olarak da gerek havası, gerekse mevkii nedeniyle

ilgi çeker; ö-zellikle orta yaş ve orta yaş üstü müdavimleri vardır.

1992'de Sevilla'daki Expo-92 Dünya Fuarı'nda Türkiye Pavyonu'nda, kendi a-lanında Türkiye'yi temsil eden Divan Pas-tanesi'nin bellibaşlı spesiyaliteleri arasında rokoko, profiterol, mekik ve Divan çikolataları sayılabilir.

İSTANBUL

DİVANHANELER

Türk İslam mimarisi terminolojisinde geniş kapsamlı bir tanımı olan "divanhane" terimi öncelikle, devlet yönetim merkezi niteliğindeki saraylarda devlet işlerinin görüşüldüğü, divanın toplandığı, ayrıca elçi kabulü gibi birtakım önemli törenlere tahsis edilen mekânları ifade etmektedir. Bunların yanısıra hanedan mensuplarına ve devlet ricaline ait saraylarda, diğer taraftan kasır, konak, köşk, yalı türünden geniş kapsamlı meskenlerde, ev sahiplerinin misafirlerini kabul ettikleri büyük mekânlar da divanhane olarak adlandırıl-gelmiştir.

İslam dünyasındaki emsalinden oldukça farklı özelliklere sahip olan Osmanlı saray mimarisi ve bu arada divanhaneler hakkında bilinenler II. Mehmed (Fatih) döneminden (1451-1481) geriye gitmemektedir. Özellikleri tespit edilebilen ilk Osmanlı divanhaneleri Edirne Sarayı'nda, Fatih'in 1451-1452'de inşa ettirdiği Ci-hannüma Kasrı'nda yer almaktaydı. Aynı sarayın bünyesinde yine Fatih'in yaptırdığı arzodası ile inşa tarihi açıklık kazanmayan Kubbealtı'nı da resmi toplantıların cereyan ettiği divanhaneler olarak değerlendirmek mümkündür.

istanbul'da, Topkapı Sarayı'nda(->) bulunan ve bu saray kompleksinin birçok ana binası gibi Fatih tarafından yaptırılmış olan Arzodası(->) konumu, tasarımı ve iç

düzenlemesi açısından Edirne Sarayı'nda-kinin âdeta eşi gibidir. Aynı saray kompleksinde günümüzde mevcut olan Kub-bealtı(->), Fatih'in yaptırdığı eski divanhanelerin yetersiz görülmesi üzerine 16. yy'ın başlarında inşa ettirilmiş, bu bölümün tasarımında da Edirne Sarayı'ndaki Kubbealtı'ndan ilham alınmıştır.

Klasik dönem Osmanlı saray mimarisinin ürünü olan bütün bu mekânlarda, merkezi sofalı ve dört eyvanlı şemanın kullanılmadığı dikkati çeker. Bunun yerine, seferler sırasında resmi kabullerin icra edildiği "otağ-ı hümayunları" hatırlatan, tek kubbeli, yekpare mekânlar tercih edilmiştir. Osmanlı saraylarının, belirli bir hiyerarşik düzene göre konumlandırılmış çadır gruplarını andıran, kendine özgü yerleşim düzeni ile söz konusu divanhanelerin bu özelliği arasında ilişki kurmak, her ikisini de Osmanlı düzeninde ve devlet teşrifatında varlığını hissettiren "gazîyân" geleneğine bağlamak mümkün görünmektedir.

Bu arada, Türk mimarisinin en eski tasarım şemasını yansıtan merkezi sofalı bir eyvanlı mekânların da Osmanlı sivil mimarisi geleneğinde kesinlikle

terk edilmediği, "resmi nitelikli" saray divanhaneleri dışında istanbul'da, gerek sarayların bünyesindeki birtakım köşklerde ve kasırlarda, gerekse konaklarda ve yalılarda 20. yy'a kadar yaşatıldığı gözlenmektedir. Hanedanın kullanımına mahsus kasır ve köşklere verilebilecek en belirgin örnekler şunlardır: Topkapı Sarayı'nda Çinili Köşk(-) (1472) Yalı Köşkü(-) (1592), Revan Köşkü(->) (1635), Bağdat Köşkü(->) (1639), Sepetçiler Kasrı(->) (1643) ve Darphane Köşkü(->) (1832); Tersane (Ay-nalıkavak) Sarayı'nda Hasoda Kasrı (I. Ahmed dönemi) ile Hasbahçe Kasrı (1791); Beşiktaş Sarayı'nda(->) Çinili Köşk (1679); eski Çırağan Sarayı'nda Yalı Köşkü (1719); Sa'dâbâd Sarayı'nda(->) Kasr-ı Neşâ0723), eski Küçüksu Kasrı (1751), Bebek Kas-n(->) (1725 ve 1784); Derterdarburnu'n-daki Neşatâbâd Sarayı'nda Selamlık Köşkü (18. yy sonları). Diğer taraftan Anado-luhisarı'ndaki Amcazade Hüseyin Paşa Yalısı!» (1699), yine aynı yerdeki 18. yy yapısı olan Yasinci Yalısı(->), Kandilli'de-ki Kıbrıslı Yalısı(->) ve Kanlıca'daki Yalı Köşkü, Bebek'teki 18. yy'ın ilk çeyreğine tarihlenen Köçeoğlu Yalısı(->), aynı yüzyılın sonlarına ait Emirgân'daki Şerifler Yalısı(->), 19. yy'ın başlarından Bebek'teki Arifi Paşa Yalısı ile Kuruçeşme'deki Ed-hem Paşa Yalısı bu arada zikredilebilir.

İstanbul'da bunlardan başka birçok konak ve yalıda, ayrıca geniş Osmanlı coğrafyasının çeşitli yörelerinde de teşhis e-dilen bu tür divanhanelerde, kapalı avlu geleneğine bağlanan merkezi sofanın kare, dikdörtgen veya sekizgen planlı olarak tasarlandığı, özellikle erken tarihli örneklerde kubbe ile örtüldüğü, ahşap yapıların bazılarında çatının altında bağdadî kubbelerin inşa edildiği, kimi örneklerde ise sofa kubbesinin aydınlık feneri ile donatılarak kapalı avlu fikrinin vurgulandığı görülmektedir. Merkezi so-

faya açılan eyvanlar bir kademe yükseltiyle sedirlerle, dolap nişleriyle ve iki sıra pencereyle donatılmaktadır. Sivil mimarinin vazgeçilmez öğelerinden olan su oyunları sofanın merkezindeki fıskiyeli havuzlarla, duvarlara yaslanan selse-billerle, bazen de havuz-selsebil manzu-meleriyle tasarıma yansıtılmaktadır. Topkapı Sarayı'ndaki Revan ve Bağdat köşkleri gibi, gününbirlik kullanıma mahsus bazı yapılarda tasarımın hemen bütünü, merkezi bir sofa ile buna bağlanan dört eyvandan ibaret olmakta, böyle durumlarda söz konusu şema dışarıdan da algılanabilmektedir. içinde devamlı yaşanan geniş kapsamlı yapılarda ise, söz konusu şemanın merkezindeki sofa, yer aldığı katın tasarımında odak noktasını oluşturmakta, eyvanların arasına yerleştirilen odaların kapıları bu sofaya açılmakta, çok-katlı yapılarda, eyvanlardan biri merdivene tahsis edilmektedir. Böylece geleneksel Osmanlı evinde, çoğu zaman yapıyı bir uçtan diğer uca kat ettiği için "zül-vecheyn" ya da halk arasında "karnıyarık" tabir edilen eyvanlı sofalar, kalabalık misafir gruplarının ağırlandığı divanhaneler olmanın yanı sıra meskenin dağılım merkezi niteliğini de taşımaktadır.

Osmanlı mimarisinde 18. yy'ın ikinci çeyreğinde baş gösteren Batı kökenli barok mimarinin(->) etkileri dini yapıların mekân tasarımına, bir iki istisna dışında, hemen hiç katkıda bulunmamış, ancak birtakım mimari öğelerde, süsleme ayrıntılarında ve cephe tasarımında kendini hissettirebilmiştir. Buna karşılık Osmanlı

Topkapı Sarayı Sepetçiler Kasrı'nın plan

restitüsyonu: 1. Kışlık divanhane, 2. yazlık divanhane.

Eldem, *Köşkler ve Kasırlar*

DİVANHANELER

70

71

DİVAN-I HÜMAYUN

K5^gsassaKfeagBraittMiiii.tıv-fflam^*asBe^^ u < ııiM»ıı«n^«mMEMi

Amcazade Hüseyin Paşa Yalısı'nın divanhanesi, H. Catenacci'nin bir deseninden gravür, 19. yy.

Ayşe Yetişkin Kubilay koleksiyonu

baroğunun olgunluk çağı olan 18. yy'ın sonları ile 19. yy'ın birinci çeyreğinde, Batı'daki barok mimarinin belirleyici özelliklerinden olan beyzi (eliptik) mekân eğilimi İstanbul'da birçok sivil mimari eserinde divanhanelerin tasarımında karşımıza çıkmaktadır. Bu tür örneklerin çoğunda divanhane sofalarında dikdörtgen yerine beyzi planın tercih edildiği, daha az sayıda örnekte ise kareden daireye geçildiği gözlenir. Sofanın üst katta yer alması halinde, söz konusu mekânlar, çatı altında gizlenen, bağdadî tekniğinde, basık beyzi kubbelerle taçlandırılmakta, kubbe merkezine oturtulan beyzi bir göbekten kubbe eteğine doğru gelişen ışınsal süslemeler üstyapıya göz alıcı bir nitelik katmaktadır.

Topkapı Sarayı'nda, Sarayburnu sahilinde 1790'dan az önce inşa ettirildiği anla-

şılan Şevkiye Köşkü'nün(->) divanhanesi, büyük bir ihtimalle bu türün ilk örneğidir, İstanbul'daki diğer hanedan yapılan arasında, Bebek sırtlarındaki Nispeti-ye Kasrı(->) (18. yy'ın sonları), Acıbadem'deki Hünkâr imamı Köşkü(->) olarak tanınan av köşkü (III. Selim veya II. Mah-mud dönemi), Kâğıthane'deki Çadır Köşkü^ (1809-1816), Üsküdar-Şemsipaşa'daki Şerefâbâd Kasrı(-0 (1816) ve Topkapı Sarayı'ndaki Gülhane Kasrı(->) da (II. Mahmud dönemi) beyzi sofalı divanhaneler barındırmaktadır. Aynı özellik Çengelköy'deki Sadullah Paşa Yalısı(->) (18. yy'ın son çeyreği), aynı semtin sırtlarındaki Köçeoğlu Köşkü(->) (1800 civarı), Beylerbeyi'ndeki Hasib Paşa Yalı-sı(->) (II. Mahmud dönemi) ve Kanlıca'da-ki Prenses Rukiye Yalısı(->) (19. yy) gibi

yapılarda da bulunmaktadır.

Acıbadem'deki Hünkâr İmamı Köşkü'nün divanhane restitüsyonu. Eldem, *Köşkler ve Kasırlar*

II. Mahmud döneminin (1808-1839) sonlarına kadar Osmanlı sivil mimarisi, Batı'dan gelen birçok etkiyi kendine özgü bir yorumla bünyesine dahil edebilmiş, tasarımda olduğu gibi mekânların iç düzenlemesinde, cephelerde, mimari ayrıntılarda ve süsleme programında özgünlüğünü koruyabilmiştir. Abdülmecid' in cülusundan (1839) itibaren bu özgünlüğün büyük ölçüde yitirildiği, mimaride, önceleri Batı neoklasisizminden, Ab-dülaziz (1861-1876) ve II. Abdülhamid (1876-1909) dönemlerinde ise yine Batı kaynaklı eklektizmden aktarılan çözümlerin tercih edildiği görülür. Yine de yapıların iç ve dış görünümlerine egemen o-lan bu "yabancı" havanın gerisinde, Tanzimat devri sivil mimarisinde merkezi so-falı ve eyvanlı divanhane geleneğinin â-deta gizliden gizliye yaşatıldığı fark edilir.

Tanzimat devri yapılarından verilebilecek örneklerin başında Abdülmecid'in yaptırdığı Dolmabahçe Sarayı(->) (1855) gelmektedir. Söz konusu sarayın harem ve selamlık kanatlarında, bir cephesi denize, diğer cephesi arka bahçeye açılan birçok sofa-divanhane teşhis edilebilir. Asıl mekân tasarımını algılamaya engel olan Batı kökenli yoğun süslemeye rağmen, dikkat edildiğinde, bu şatafatlı bölümlerin, merkezi sofalı ve eyvanlı "zülvec-heyn" divanhaneler oldukları göze çarpar. Bu arada sarayın en büyük ve en yüksek birimi olan, bayram sabahları hünkârın, Topkapı Sarayı'ndan getirilen altın tahta oturarak tebrikleri kabul ettiği muayede salonu, Tanzimat devri Osmanlı saray mimarisinin ürettiği en ihtişamlı divanhane olarak kabul edilebilir. Ayrıca Abdülaziz'in yaptırdığı Beylerbeyi Sarayı(->) (1865), Yıldız Sarayı'ndaki(-*) Büyük Mabeyn Köşkü (1866) ve Çırağan Sarayı(->) (1871), ayrıca yine Tanzimat devri yapıları olan, Salıpazarı ve Arnavutköy'deki Çifte Saraylar, Ortaköy'deki Fatma Sultan Sarayı, V. Murad'ın Kurba-ğalıdere'de ve Kayışdağı yolunda bulunan köşkları, geleneksel sofa-divanhane tasarımının görülebildiği örneklerdir. Bunlar arasında Yıldız Sarayı'nın Büyük Mabeyn Köşkü'nün zemin katında, divanhane eyvanlarından biriyle bağlantılı olan havuzlu ve selsebilli salon, su ögesinin Osmanlı saltanatının son günlerine kadar divanhane tasarımında canlı tutulduğunu kanıtlamaktadır. Sarayların yanı sıra, Horhor'daki Subhi Paşa Konağı(->) gibi birtakım kağıt Tanzimat devri konaklarında da geleneksel divanhane şemasının yaşatıldığı gözlenmektedir. **Bibi.** M. Refik, "Arz Odası", *TOEM*, V (1332" 110-116; R. E. Koçu, "Arz Odası", *ISTA*, II, 1078-1082; Koçu, *Topkapı Sarayı*, 69-72; Eldem, *Plan Tipleri*, 31-214; Ayverdi, *Fatih IV*, 715, 736-755; Eldem, *Köşkler ve Kasırlar*, I; Eldem-Akozan, *Topkapı Sarayı*; Eldem, *Türk Evi*; S. Eyice, *Topkapı Sarayı*, ist., 1985, s. 16-17; ay, "Arz Odası", *DİA*, III, 445-446; G. Necipoğlu,

Architecture, Ceremonial and Power-The Topkapı Palace in the Fifteenth and Sixteenth Centuries, New York, 1991, s. 53-69; S. H. Eldem, *Boğaziçi Yalıları-Rumeli Yakası*, I, İst., 1993.

M. BAHA TAKMAN

DİVAN-I ÂLİ CAMÜ

bak. GEDİKPAŞA CAMÎİ

DİVAN-I Âİİ SOKAĞI SARNICI

Beyazıt-Çarşıkapı civarında, Divanyolu yakınında, Divan-ı Âli Sokağı'nda bulunan bu sarnıç, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Medresesi'nin hemen doğusundadır. Bugün sadece bir kısmı görülebilen sarnıç, bir işyerinin zemin katında koruma altına alınmış durumdadır.

Sarnıç düzgün dikdörtgen planlı, 23,95x 16,70 m ölçülerindedir. Örtü sistemini dörderli, altı destek sırası taşıyordu. Mam-boury'nin 1935'teki incelemeleri sırasında, kuzey ve güney bölümleri hemen hemen tavan seviyesine kadar toprak ve molozlarla doluydu. Sarnıcın orta kısmında ise sütun gövdeleri yarılarına kadar toprağa gömülmüşlerdi. Destek olarak sütun kullanılmışsa da bunların bir kısmı, üzerindeki yükü kaldıramayacakları düşünülerek sonradan çimentolanarak bir zarf içine alınmıştır. Böylece birer dikdörtgen kesitli paye havasına bürünen yedi tane destek tespit edilmiştir. Bu destekler arasındaki mesafeler, değişik sıralarda çok farklı olmakla birlikte, bu uzaklıklar ku-zey-güney doğrultusunda 2,25-2,40 m, doğu-batı doğrultusunda ise 2,25-2,50 m arasında değişmektedir. Sütun gövdeleri granitten ve 0,54 m çapındadır. Gövdeden başlığa geçişler çift kademeli birer bilezik ile olup bunların üzerinde çanak şeklinde, üzeri işlemesiz başlıklar kullanılmıştır (bazılarının üzerinde taşçı işaretleri görülür). Bunların üzerine yerleştirilmiş olan kesik piramidal formu impost-lar, geniş ve yayvandır, bazılarının çift yüzleri üzerine Latin haçları işlenmiştir. Tuğla kemerler 1,15 m genişliğindedir. Geçişleri pandantifle sağlanmış olan tuğladan örme kubbelerin çapları da birbirinden farklılıklar gösterir.

Taş ve tuğla işçiliğine sahip olan sarnıcın duvarları oldukça masif ve cidar kalınlığı 3 m'dir. Böyle olunca, dört duvara da bol miktarda dar pencereler açılarak içerisi aydınlatılmıştır. Kemer boşluklarının yerlerine açılan pencereler, u-zun duvarlarda altı, kısa duvarlarda ise beşer tanedir.

Sarnıcın bugün yalnızca bir bölümü görülebilmektedir. Burada altı tane sütun bulunmakta olup bunlardan bir tanesi paye şeklinde örülmüştür.

Bibi. E. Mafnboury, "La nouvelle citerne de Tchifte Serail", *Byzantion*, XI (1936), s. 167-180; Janin, *Constantinople byzantine*, 208; Müller-Wiener, *Bildlexikon*; Ö. Ertuğrul, 'İstanbul'da Bizans Devri Su Mimarisi', (İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayımlanmamış doktora tezi), 1989, s. 325-326.

DİVAN-I HÜMAYUN

"Divanhane-i Hümayun" da denmiştir. Osmanlı Devleti'nin en yüksek karar, danışma ve yargı kurulu.

15. yy'ın ikinci yarısından 1826'ya kadar varlığını koruyan Divan-ı Hümayun, yerini Heyet-i Vükelâ'ya (bakanlar ku-

rulu) bırakmıştır. Topkapı Sarayı'ndaki Divanhane ya da Kubbealtı denen özel dairede vezirazamın başkanlığında toplanan bu kurulda genel ülke sorunları ve yönetimi, savaş sorunları, temyiz davaları, atamalar yanında istanbul'u ilgilendiren pek çok konuda da kararlar alınır ve uygulamaya konurdu.

Günümüze kadar ulaşan Kubbealtı üç kubbelidir. Buradaki büyük kubbenin altında divan görüşmeleri yapılıyordu. Kasr-ı Adil denen kafesli iç cumba, padişahın, dilediği zaman oturumları izlemesi içindi, ikinci kubbe altı, defter ve kayıtları tutan hâcegân, halife ve şakirtlerin çalıştıkları büroydu. Üçüncü kubbe altı, defter ve kayıtların saklandığı yerd. Buraya Maliye Defterhanesi deniyordu. Her divan günü burası, sadrazamın mührüyle açılıp kapatılırdı. Divanhane'ye bitişik İç Hazine'den, ulufe divanı günlerinde askere dağıtılacak para çıkartılırdı.

Divan-ı Hümayun'un çalışma düzeni ve protokolü kanunnamelerle belirlenmişti. *Fatih Kanunnamesiile Tevkiât Ab-*

erkânının \, A Kubbealtı'na t-,

1-1 - *ta\ i *3İ?¥*\$f£

gelişlerim ve \j/ -îf*

Divan-ı Jj| %

Hümayun " f B.,

toplantısını '. i

gösteren bir ;

minyatür, ;

16. yy. m

Avusturya Ulusal Kütüphanesi, Viyana. *Galeri Alfa* ^

durrahman Paşa Kanunnamesi'nde, Esad Efendi'nin *Teşrifat-ı Kadimetsinde* ve daha pek çok kaynakta divana ilişkin kurallar ve ayrıntılar gösterilmiştir. Divan-ı Hümayun üyelerine "erkân-ı devlet" deniyordu. Vezirazamın başkanlık ettiği divanın üyeleri, Kubbealtı vezirleri, Rumeli ve Anadolu kazaskerleri, nişancı, başdefterdar ile istanbul'a geldiğinde Rumeli beylerbeyi idi. Ayrıca vezir rütbesinde olmak koşulu ile kaptan-ı derya ve yeniçeri ağası da divan üyesi sayılırlardı. Şeyhülislam, oturumlara katılmaz ancak gerektiğinde davet edilerek

özel konularda görüşü alınırdı.

Divan üyeleri toplantı günlerinde sabah namazını Ayasofya Camii'nde kıldıktan sonra, Bâb-ı Hümayun önündeki askeri karşılama töreni ile içeri girerler ve sadrazamı beklerlerdi. Bu sırada Mehterhane nöbet (marş) çalardı. Saray ve ordu görevlilerinin törenle karşıladıkları sadrazamın Divanhane'ye girip baş sedirdeki yerini almasıyla o günkü oturum başlardı. Padişah adına yargı, yürütme, atama

? :> .- , : . m • - • - * * * p f â g y m h - : - - • . • - : .

f- l- ' }

DİVANYOLU

72

73

DİZDARİYE SARNICI

ve kanun koyma yetkilerine sahip olan divanda ilkin yönetime, ordu ve savaş işlerine dair konular ele alınırdı. Bazı oturumlarda din bilginlerine, komutanlara, eyalet beylerbeylerine kürk giydirilip rütbe verildiği de olurdu. Yeni vergiler konması ve toprakla ilgili sorunlar da tartışılırdı. Kararlar, doğrudan padişahın buyrukları sayılır ve bunlara "hüküm" denirdi. Oturumun son aşamasında, kişisel şikâyetler dinlenir, taşra mahkemelerinde sonuca bağlanamayan davalar, kazaskerlerce incelenir ya da sadrazamca dinlenirdi. Ulufe divanı ve elçi kabulleri, özel gündemlerine ve geleneklere göre yapılırdı.

Divan-ı Hümayun başlangıçta cuma günleri dışında her gün toplanırken 16. yy'da haftada 4 gün (cumartesi, pazar, pazartesi, salı), 17. yy'ın sonlarına doğru da 2 gün (pazar, salı) toplanmaya başladı ve giderek en yetkili karar ve danışma organı olma niteliğini yitirdi. III. Ahmed döneminde (1703-1730) toplantılar bir güne indirildi. Daha sonra ise Divan-ı Hümayun gündemlerinin ikindi divanında görüşülmesi, divan birimlerinin Paşa Kapı-sı'na bağlanması süreci yaşandı. Bu dönemde geleneksel divan toplantıları salt ulufe günlerine özgü oldu.

Divan-ı Hümayun çalışmalarının bir özelliği de "arz günleri" denen pazar ve salı oturumları sonrasında üyelerin sırayla padişahın katına çıkmalarıydı. Buna "arza girmek" deniyordu, ilkin vezirazam, sonra kubbe vezirleri, ardından kazaskerler ve en son yeniçeri ağası arza girerlerdi. Bu sunuşlarda, divanda alınan kararlar padişaha özetlenir, onayı alındıktan sonra karar tutanakları "hüküm" niteliği kazanır ve Divan-ı Hümayun hâceleri (yazıcılar) tarafından ilgili defterlere yazılır; yerlerine gönderilecek hükümler de hazırlanırdı. Tüm bu işler öğleden önce bitirilir ve Divanhane'de üç ayrı sofra kurularak üyelere saray mutfağından yemek verilirdi. Bundan sonra devlet erkânı kendi

konaklarına giderek çalışmalarını sürdürürler, sadrazam ise kalan günlük işlere Paşa Kapısı'nda ikindi divanında bakardı, istanbul için ise ayrıca çarşamba divanı(->) toplanırdı.

Divan-ı Hümayun çalışmalarını nişancı organize ederdi. Kendisine bağlı reisülküttab ise divan yazıcılarının şefiydi. Nişancının yardımcısı olan tezkireciler ile kararların yerine getirilmesiyle görevli çavuşbaşı dışında başlıca büro ve kalemler, beylikçi, tahvil, rüus, amedi, teşrifatçı ve vakanüvislik birimleriydi. Buralarda 150 dolayında şef ve yazıcı çalışmaktaydı. Taşradan ve istanbul'dan divana yansıyan olaylar ve sorunlarla ilgili kararların yazıldığı defterler mühimine adını taşımaktaydı.

Düzenlenen ve Maliye Defterhanesi denen bölümdeki sandıklarda saklanan diğer kayıtlar, ruzname, piyade ve süvari mukabele defterleri, mukataa, mevku-fat, varidat, teslimat, büyük ve küçük kaleler, maliye, teşrifat vb adlar taşıyordu. Defterlerin önceki padişahların dönem-

lerine ait olanları devlet arşivi durumundaki eski Divanhane'de (Hazine-i Evrak) saklanırdı.

Divan-ı Hümayun örgütü içinde birçok hizmet birimi vardı. Divan-ı Hümayun tercümanları, yabancı dille yazışmaları ve Türkçe bilmeyenlerin çevirmenliğini yaparlardı. Divan çavuşları ve mübaşirleri, oturumların güvenliğini ve düzenli sürdürülmesini sağarlardı. Divan-ı Hümayun Ocağı sakaları, üyelere şerbet, macun sunarlardı. Kapıcılar kethüdası, padişahla iletişimi; tezkireciler, dilekçelerin okunması işini sağarlardı.

Divan-ı Hümayun'un yaklaşık 350 yıl süren istanbul'daki çalışmaları boyunca kentle ilgili binlerce karar alındığı biliniyor. Bunlar, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'n-deki mühimme defterleri ve diğer belgelerle günümüze kadar gelmiştir. Bunlar üzerinde istanbul'a dönük çalışmalar yapan Ahmed Refik Altınay(->) "Geçen Asırlarda istanbul Hayatı" genel başlığı altında kitaplar yayımlayarak saray yönetimine, vakıflara; cami, çeşme, sebil, medrese, kütüphane, kültür işlerine; gündelik yaşam, kadınlar, ahlak sorunlarına; gayrimüslimlere, kiliselere, belediye işlerine; ev, sokak ve imar konularına; ücret, iâşe, erzak, gümrüklendirme, ticaret ve zabıta olaylarına ilişkin ilginç örnekler vermiştir.

Divan-ı Hümayun II. Mahmud tarafından 1826'da kapatılarak yerine Heyet-i Vükelâ (bakanlar kurulu) oluşturuldu.

Bibi. Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül-Vukuat*, I-II, Ankara, 1979, s. 65-66; I. Ortaylı, *Türkiye İdare Tarihi*, Ankara, 1979, s. 145-155; Esad Efendi, *Teşrifat-ı Kadime*, (tıpkıbasım), İst., 1979, s. 1942; *Tevkiî Abdurrahman Paşa Kanunnâmesi*, Ankara, 1935, s. 106-113; Pa-kalın, *Tarih Deyimleri*, I, 462 vd; Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye*, 1-110; (Altınay), *Onaltın-cı Asırda*; (Altınay), *Onbirinci Asırda*; (Altınay), *Onikinci Asırda*; A.

DİVANYOLU

Sultanahmet ile Beyazıt meydanları arasındaki yolun yaygınca bilinen adı.

Bizans'ta Konstantinopolis'in anacad-desi, Mese(->) denilen revaklı yoldu. Aya-

Divanyolu'nun
günümüzden
bir görünümü.

Nazım Timuroğlu, 1994

sofya Kilisesi'nin, Büyük Saray'ın, Hip-podrom'un, diğer bazı önemli yapıların bulunduğu Augusteion'da (bugünkü Sultanahmet Meydanı) başlıyor, Constantinus Forumu'ndan (Çemberlitaş) geçerek Fila-delfion'a varıyordu. (Filadelfion bazı kaynaklarda şimdiki Şehzadebaşı, bazılarında ise Laleli olarak gösterilir.) Resmi adı "imparatorluk yolu" anlamına gelen Re-gia olan, fakat halk arasında "merkez yol" anlamında Meşe denilen bu yolun, Fila-delfion'dan sonra ikiye ayrıldığı, bir kolunun bugünkü Edirnekapı'ya, diğerinin ise Yedikule'ye dek uzandığı söylenir. Meşe çeşitli yangınlarda tahrip olmuş, her yangın ya da yıkımdan sonra yapılan kalitesiz binalarla kötülemiş, daralmış ve Bizans'ın çöküş döneminde bir hayli köh-neleşmiş, fiilen ortadan kalkmıştı.

Kent Osmanlılara geçince, II. Mehmed (Fatih) halen istanbul Üniversitesi merkez binasının bulunduğu yere bir saray yaptırarak oraya yerleşmişti. Daha sonra, tarihi yarımada'nın burun kısmında, Ayasofya Camii'nin yanında yeni bir sarayın ilk binaları inşa edildi. Başlangıçta Yeni Saray denilen, sonradan Topkapı Sarayı adını alacak bu sarayda Kubbealtı, Enderun, Hazine Dairesi gibi devletin ö-nemli merkezi birimleri bulunmaktaydı. Artık Eski Saray adını alan binada ikamet eden padişah, Yeni Saray'ı çalışma mekânı olarak kullanıyordu. Devlet işlerinin en önemlisi ise, Kubbealtı'nda başlangıçta her gün toplanan Divan-ı Hümayun idi. Toplantı dağıldıktan sonra vezirler arabalarına binerek saraydan ayrılırlar ve gösterişli bir şekilde Beyazıt, Aksaray, Fatih istikametine doğru konaklarına, evlerine giderlerdi. İşte bu yüzden yolun Sultanahmet ile Beyazıt arasında kalan bölümüne zamanla Divanyolu denildi. Mese'nin güzergâhının devamı olan ve Meşe gibi çeşitli yangınlara uğrayan Divanyolu, Mese'nin görkemli zamanla-rındakinin tersine bir hayli dardı. 1865'te büyük Hocapaşa yangını denilen yangından sonra yolun yeniden yapımına başlandı, Köprülü Mehmed Paşa'mn cadde üzerindeki türbesi geriye çekilerek, yol bugünkü genişliğe getirildi.

Divanyolu'nun Atik Ali Paşa Camii ile

Beyazıt arasındaki bölümü *1934 istanbul Rehberinde* Yeniçeriler Caddesi olarak adlandırılmıştır. Daha sonra bu caddeden atlı tramvay,, sonra da elektrikli tramvay geçirildi, 1960'larm başında tramvaylar kaldırıldı. Eminönü-Sirke-ci'den Aksaray ve daha ileriye giden taşıtların, kamu ve özel iletişim araçlarının bütün yükünü taşıyan Divanyolu 1992'den itibaren, yeni tip hızlı tramvay haricinde taşıtlara kapatılarak yaya yolu haline getirildi.

İSTANBUL

DİVİTÇİZADE TEKKESİ

bak. DEVATİ MUSTAFA EFENDİ TEKKESİ

DİYARBAKIRLI TAHSİN

bak. SİRET, TAHSİN

DİYOJEN

ilk ciddi mizah gazetesi. Önce Fransızca ve Rumca yayımlanan haftalık gazetenin ilk Türkçe sayısı 24 Kasım 1870'te çıkmıştır.

Teodor Kasap'ın yönettiği gazetede Direktör Âli Bey(->), Namık Kemal(->), Ebüz-ziya Tevfik(-t), Ahmed Midhat Efendi' nin(->) genellikle imzasız yazıları yer almıştır. Gördüğü ilgi üzerine 23. sayıdan itibaren haftada iki, 148. sayıdan itibaren üç kere yayımlanmıştır. Ermenice nüshası da çıkarılmıştır. Döneminin karikatüre önem veren *Çaylak*, *Hayal* gibi mizah yayınlarına karşılık *Diyojen*, çıktığı 183 sayıda sadece üç karikatür basmış, daha çok yumuşak, alaycı bir anlatımla ülkenin temel sorunlarını hedef almıştır.

*Diyojeri*in ilk sayısındaki sunuş yazısında maksadının "efkâr-ı umumiye ve makasıd-ı hükümet-i seniyyeye tercümanlık ve ahlak ve terbiye-i vatanımıza ec-

»-.M* "-H J*""*

'-jfaff-^f'i^H'^il.l-- fil- l W." A*u «-Ü } i f

>^4j:öHl'1a-1

J» •*:'±/- ^ ^--^ ^-^ •""

Diyojen'in 24 Kasım 1870 tarihli ilk Türkçe

sayısı.

Gözlem Yayıncılık Arşivi

Dizdariye
Camii'nin
güney
cephesinden
görünümü.

nebi olan şeyler hakkında tariz" olduğunu belirtmesi, ciddi bir eleştiri yayını olmak niyetinin kanıtıdır. Yine bu yazısında hükümetin işlerine karışmayacağını belirttiği halde daha 4., arkasından 14. sayılarında kapatıldı. Halkın kolay anladığı bir dil kullandığı ve Bektaşî sohbetlerinin alaycı üslubuyla eleştiriler yönelttiği için çok tutundu. Sinoplu bir "meczubu kâmil" olduğu için filozof Diyojen'in yolunu izlediğini açıklayan gazete 9 Ocak 1873'teki 183. sayısıyla yayımına son verdi.

ORHAN KOLOGLU

DİZDARIYE CAMÜ

Binbirdirek'te, Dizdariye Çeşme Sokağı'n-dadır.

Caminin banisi, kapı üzerindeki kitabesine göre Mehmed bin ibrahim es-Sa-id el-Askeri'dir. Vakfiye hûlasasında ise Mehmed Çelebi bin İbrahimü'd-Defteri eş-şehir be Dizdarzade olarak geçmektedir. *Hadîkatü'l Cevâmi*, baninin Yeniçeri Efendisi Mehmed Said bin ibrahim Efendi olduğunu belirterek bu kişinin ve Bayezid Camii inşaatında mutemetlik yaptığını ve binanın tamamlanmasından sonra, kalan enkazıyla bu camiyi inşa ettirdiğini kaydetmektedir. Cami, 9107 1505'te inşa edilmeye başlanmış, 5,5 ayda bitirilmiştir. Nitekim caminin kitabesinde de başlangıç ve bitiş tarihleri aynen verilmiştir.. Ayrıca son cemaat dış duvarında bir tamir kitabesi vardır. Üç satır olarak rık'a ile yazılmış olan bu kitabeye göre, II. Abdülhamid 1319/1898'de camiyi tamir ettirmiştir.

Caminin 925/1519 tarihli olan vakfiyesi, *İstanbul Vakıftan Tahrir Deftersn*-de hûlase olarak verilmiştir. Buna göre, mescitten başka bir de muallimhane yaptırılmıştır. Bu mescit ve muallimhane için evler, dükkânlar, hücreler, bağ bahçe ve 18.832 akçe vakfedilmiştir. Bütün bu hayratın geliri 19.703 akçeye ulaşmaktadır. Masraftan arta kalan olursa Büyükçek-

mece'deki imaretinin mütevellesine teslim edilecektir. Nitekim, *Hadîka'da* Babanak-kaş Köyü'ndeki cami, mektep ve hamamdan bahsedilmektedir.

Cami, 8,75x8,80 m iç ölçülere ve 4,20 m genişliğinde son cemaat yerine sahip, tek kubbeli ve tek minareli bir yapıdır. Minaresi son zamanlara kadar çatı hizasına kadar yıkık kalmıştır. Bina kesme taştan, derzli olarak yapılmıştır. Duvar kalınlıkları 110 cm'dir. Altta on, üstte altı penceresi vardır. Ayrıca on iki kenarlı kubbe kasnağında üç pencere daha mevcuttur. Caminin alt pencereleri içeriden basık kemer haline getirilmiş, üst pencerelerin kemerleri de yuvarlatılmıştır. Mihrap bir oyuk halindedir, minber ise ahşaptan, yeni ve boyalıdır, içeride kubbe köşeliklerinin püskülleri barok tarzında yapılmıştır. Son cemaat

yerinin ortasında bir mihrap, yanlarında birer pencere ve sağda cümle kapısı bulunmaktadır. Minare binanın sağında ve giriş kapısı içeridendir. Eski bir resmine göre baklavali olan pabuçtan sonra kalınca ve çok kenarlı bir gövdesi ve mukarnaslı bir şerefesi vardır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 109; Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri*, 79-80; S. Eyice, "İstanbul Minareleri", *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve incelemeleri*, I (1963), s. 47; Yüksel, *Bâyezid-Yavuz*, 243-245.

I. AYDIN YÜKSEL

DİZDARİYE SARNICI

Sultanahmet'te Fazlıpaşa Sarayı Mahalle-si'nde, Dizdariye Çeşmesi Sokağı, Dizdariye Yokuşu, Su Terazisi Sokağı ve Peyk-hane Caddesi arasındaki adadadır.

Bizans döneminde şehrin anayolu olan Mese'nin(->) güneyinde ve Septimius Severus Surları içinde bulunuyordu. 1961'de Çemberlitaş Kız Öğrenci Yurdu'nun inşaatı için temel kazısı yapılırken bulunmuş, gerekli araştırmalar yapıldıktan sonra ortadan kaldırılarak üzerine yurt binası inşa edilmiştir.

DODEKA APOSTOIİ KİLİSESİ

74

75

DOĞAL AFETLER

Düzgün dikdörtgen planlı ve dahili ölçüleri 6,60x4,52 m olan bu sarnıcın örtü sistemini dört tane sütun taşımaktadır. Sütun gövdelerinden ikisi granit, diğer ikisi trahitten yapılmış olup bunlardan i-kisinin altında kaide bulunmamaktadır. Hattâ bir sütun kaidesi de başlık olarak kullanılmıştır. Sütunlar bu bina için yapılmamış olduğundan boyları bu şekilde a-yarlanmıştır. Bu yükseklik 1,75 m'dir. Tavan yüksekliği ise 2,60 m'dir. Basık, kare kesitli sütun başlıkları kemerler vasıtasıyla, örtü sistemini oluşturan üç tane beşik tonozla destek vermektedir. Ortada yer alan tonozun merkezine açılmış cilan bir delikten yukarıya su almıyordu.

Yapının büyük bir kısmı tuğladan, ho-rasanharıcı ve az miktarda ufak taş tanelerinden inşa edilmiştir. İçi 0,30 m kalınlığında su geçirmez bir sıva ile sıvanmıştır. Sarnıç ayrıca 2,15 m yükseklik ve 0,35 m kalınlığında bir takviye duvarı tarafından desteklenmiştir.

Sarnıç, duvar işçiliği ve sütun başlıkları değerlendirilerek erken Bizans devrinin sonlarına (8. yy'm ilk yarısı) tarihlen-miş ise de sütun başlıklarının bu değerlendirmede güvenilir bir ipucu olarak kabul edilmemesi doğru olur. Çünkü bu sütun başlıkları, bu yapıya göre ne kadar eski olduğu tam olarak bilinmeyen devşirme malzemelerdendir.

Bibi. E. Ataçeri, "İstanbul'da Bilinmeyen Bir Bizans Sarnıcı", *AMY*, 4 (1962), 29-31;

E. Yücel, "İstanbul'da Bizans Sarnıçları II", *Arkt-tekt*, S. 326 (1967), s. 66; Ö. Ertuğrul, "İstanbul'da Bizans Su Mimarisi", (İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayımlanmamış doktora tezi), 1989, s. 292-293.

ENİS KARAKAYA

DODEKA APOSTOIİ KİLİSESİ

Feriköy'de, Avukat Caddesi no. 41'de bulunan kilise, İsa'nın On İki Havari'sine ithaf edilmiştir. Kilisenin yer aldığı yüksek duvarlarla çevrili avlunun kuzey ve güneybatısında sosyal amaçlı yapılar ve yönetim mekânları, kuzeydoğusunda madeni çan kulesi vardır. Batısındaki giriş kapısı üstünde yer alan Yunanca iki kitabeye göre kilise, 1868'de inşa edilmiş, 1949'da onarım geçirmiştir.

Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı kilisenin doğusunda yarım yuvarlak apsis dışa çıkıntı yapar. Kuzey ve güneyde eksende dışa az çıkıntılı yapı, düzgün kesme taş ile inşa edilmiş, cepheler silme ve kademelerle hareketlendirilmiş-tir. Yapı dışta, dört yönde dik, çift yüzlü çatılar ve bunların kesim yerinde on iki cepheli kasnak üzerinde yükselen kubbe ile örtülüdür.

Kilise, kapalı Yunan haçı plan tipin-dedir. Kare biçimindeki naos, doğuda içte yarım yuvarlak apsis, batıda kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı nar-teks ile sınırlanır. Naosun doğusunda apsis önünde bema yer alır. Naosta kare planlı merkezi mekân dört sütun ile belirlenir. Bu mekâna dört yönde dik olan haç kollarının arasında köşe mekânları bulunur. Batıda narteks, dokuz sütunlu ar-kad düzeni ile naosta sınırlanır. Nartek-sin üstünde yer alan galeriye çıkış, güneybatı köşesindeki merdiven ile sağlanmıştır. Naosta merkezi mekânın örtüsü, sütunları bağlayan basık kemerler arasındaki pandantiflerle geçilen, yüksek kasnak üzerinde basık kubbedir. Haç kolları basık tonoz, köşe mekânları çapraz tonoz ile örtülüdür. Apsisin örtüsü içte yarım kubbe, narteks ve galerinin örtüsü ise düz tavadır.

Yapıda naosa açılan ve eksenlerde yer alan üç girişin biri batıda nartekste, ikisi kuzey ve güneyde eksendedir. Girişler eş boyutlu dikdörtgen açıklıklardır. Güneyde bemaya açılan küçük bir giriş daha vardır. Narteksin güneyindeki bir giriş galeriye çıkan merdiven başlangıcına açılmaktadır. Narteks girişi, batıda eksende ve dikdörtgendir. Yapının kuzey ve güneyinde girişlere simetrik, büyük boyutlu ve yuvarlak kemerli birer pencere ile girişlerin üstünde yarım daire, üst hizada ise ikiz pencereler vardır. Doğuda üstte üç dilimli bir pencere, batıda üstte aynı hizada, eş aralıklı, eş büyüklükte, yuvarlak kemerli beş pencere ile altta eksendeki girişe yanlarda simetrik ikişer büyük pencere, kubbe kasnağında yuvarlak kemerli dört pencere bulunur.

Kilisede naosun doğusunda yer alan ikonostasis ve kuzeydoğusunda bulu-

Dodeka Apostoli Kilisesi

Zafer Karaca

nan ambon ile karşısındaki despot koltuğu ahşap işçiliği üe bezelidir. Kubbede Pantokrator İsa tasviri, galeri korkuluğunda İncil konulu çeşitli tasvirler görülmektedir.

ZAFER KARACA

DOĞAL AFETLER

İstanbul gerek Bizans gerekse Osmanlı döneminde depremler, yangınlar, seller, kasırgalar vb afetler görmüş; kentin kimi semüerinin bütünüyle yerle bir olduğu, yandığı; sellerle, taşkınlarla yıkılıp, yıldırım, kasırga ve kışlardan zarar gördüğü, gerek Bizans kroniklerinde, gerekse Osmanlı kaynaklarında yazılmıştır. Bütün eski kentlerde olduğu gibi, İstanbul'u kasıp kavuran felaketlerin başında gelen yangınların birçoğu da yıldırım düşmesinden çıkmıştır (bak. yangınlar).

İkinci derece deprem kuşağında bulunan kentin geçirdiği depremler Bizans ve Osmanlı dönemlerinde belli bölgelerde büyük tahribat yapmış, mal kaybı yanında can kaybı da olmuştur. Cumhuriyet döneminde ve günümüzde, kent zaman zaman sallanmakla birlikte, yapım teknolojisindeki ve yerleşmedeki gelişmeler sonucunda depremler eski çağlardaki kadar büyük yıkıma yol açmamaktadır (bak. depremler).

Kent için en büyük doğal afet olan depremler dışında, can ve mal kaybı açısından depremlerden aşağı kalmayan büyük yağmur, sel ve taşkınlar, yıldırım, kuyruklyıldız, göktaş gibi astronomi o-layları ve denizlerle çevrili kenti sular altında bırakan gelgitler, Boğaz'ın ve Halic'in donduğu soğuklar ve büyük kuraklıklar da her dönem görülmüştür.

Bizans kaynakları, 407'de Nisan ayında Konstantinopolis'te önce yıldırım düşmesiyle başlayan sonra afet halini alan, kentin çarşısının çatısını uçuran, can kaybına, büyük sellere neden olan bir yağmurdan söz eder. Kasım 472'de gökten bu defa kül yağdığı, küllerin evlerin çatılarını örttüğü, bunu şiddetli bir yağmurun izlediği nakledilir, 1 Nisan 618' de gündüz vakti gece izlenimi veren bir hava kentin üstüne çökmüş, devamlı yağmur yağmış, çukur bölgelerde göller oluşmuş, evler su altında kalmıştır. 857' de kızıl tozlarla karışık yoğun bir yağmur yağmış, 20 Ekim 887'de saatlerce süren bir ay tutulmasından sonra yıldırımlar düşmüş, gök gürlemeleri arasında yağan yağmurda yıldırım ve selden ölenler olmuştur. 14 Nisan 1034'te korkunç bir dolu, evleri, tapınakları ve bütün mahsulü tahrip etmiş, can kaybı meydana gelmiştir.

Belgelerde Mayıs 1283'te İstanbul'a kan rengi bir yağmur yağdığı, Ağustos 1297' de 24 saat hiç durmadan süren çok şiddetli bir yağmurdan, özellikle Galata-Be-yoğlu kesiminin etkilendiği; kentin diğer kesimlerinde de büyük su baskınları, seller olduğu; ağaçların, evlerin yerlerinden

sökölüp sellere kapıldığı; kentin â-deta büyük bir göle dönüştüğü yazılıdır. Bu yağmurun ve sellerin sonucunda de-

Istanbul'un
en soğuk
kışlarından
birini yaşadığı
1954 Mart'ında
Boğaziçi'nde
buz kütleleri.

Ara Güler

nizin renginin günlerce yer yer siyaha, yer yer kırmızıya dönüştüğü rivayet edilir. Mart 1309'daki depremi izleyen tufan da kayıtlara geçmiştir.

İstanbul'un fethinden sonra da, kent dönem dönem şiddetli yağmurlar sonucu büyük sel felaketlerine sahne olmuştur. 1489'da (bazı kaynaklarda 1490) gökyüzü simsiyah bulutlarla kaplanmış ve çok şiddetli bir yağmur başlamıştır. Bu sırada düşen yıldırımlardan bugünkü Sultanahmet civarındaki binalar büyük hasar görmüş, ayrıca can kaybı da olmuştur. "Küçük kıyamet" diye anılan 1509 depremi sırasında suyolları ve bentler de zarar gördüğünden depremi büyük su baskınları izlemiş, denizin de etkilemesiyle dalgalar Galata ve İstanbul'un surlarını aşmış, bu bölgeleri su basmıştır. 24 Ağustos 1553' te Halic'in Kâğıthane kesimini etkileyen bir sel bu bölgedeki köyleri, bostanları, tarlaları, ağaçları söküp götürmüş Galata önlerine, Halic'in girişine yığılmıştır. Bu dönemlerde Osmanlı kaynaklarının kaydettiği en önemli tufan ve sel felaketi ise 19-20 Eylül 1653'te padişahın ölüm tehlikesi geçirdiği olaydır. I. Süleyman (Kanuni) (hd 1520-1566) Halkalı Deresi civarında avlanırken yağmur başlamış, padişah sığınmak için Yeşilköy civarındaki İskender Çelebi Bahçesi'ne gelmiş, ancak görülmemiş bir tufana dönüşen yağmurda İskender Çelebi Sarayı da su baskınına uğramış, padişah zorluklarla kur-tarılabilmiştir. Bu yağmurda, bir günde onlarca eve, cami ve kiliseye yıldırım çarpmış, köprüler yıkılmış, suyolları bütünüyle tahrip olmuş, bütün Çekmece, Yeşilköy ve çevresini su basmış, kent seller yüzünden o güne kadar bilinen en büyük tahribatı yaşamıştır.

III. Ahmed (hd 1703-1730) döneminde, özellikle lale bahçelerini, kasırları ve Boğaziçi köylerini tahrip eden büyük bir dolu ve sel felaketinden söz edilir. 11 Ekim 1746 gecesi çok şiddetli yağın yağmur

sırasında, Bayezid Camii'nin minarelerinden birine isabet eden yıldırım; 1750' deki tufan ve sel felaketi; 1789'daki (bazı kaynaklarda Şubat 1790), "tufan-ı sa-nî" denecek kadar şiddetli, büyük mal ve can kaybına yol açan yağmur, 19. yy'a kadar kayıtlara geçmiş yağmur ve sel felaketlerinin

başlıcalarıdır. Daha sonraları da, kentin çeşitli semtlerinin çeşitli zamanlarda su baskınlarına uğradığı, dere yataklarının çevresinde ve ağzında yer alan semt ve bölgelerin sellerde en fazla zarar gören yerler olduğu, sellerde yıkılan su yollarının yapımının başlıbaşına bir iş, Suyolu Nazırlığı'nın da Mimar Sinan ve Davud Ağa dahil en büyük Osmanlı mimarlarının, mimarbaşılardan görev aldıkları bir rütbe olduğu bilinir. Günümüze doğru gelindikçe, su kaynakları ve dere yataklarının kurumaması, yetersiz de kalsa kanalizasyon benzeri altyapının gelişmesiyle seller kentte gitgide daha az tahribat yapmaya başladı. 1950'deki son büyük sellerden biri olan ve daha önce de sel felaketlerinde defalarca zarar görmüş Sarıyer'de büyük zarara neden olan felaketten sonra, bu çapta bir sel olayına rastlanmadı. Ancak kentin çeşitli kesimlerinde, özellikle alçak ve çukur yerlerle eski mahallelerde su baskınları her zaman sürdü.

Genel olarak ılıman bir iklime sahip olan İstanbul'da *zaman zaman* Boğaz'ın donması veya buzlarla dolmasıyla sonuçlanan çok soğuk kışlar da görülmüştür (bak. iklim). Bizans döneminde, Aralık 608'deki soğuklarda Boğaz'ın donduğu, insanların ve hayvanların donarak öldüğü ve ardından büyük bir kıtlığın baş gösterdiği kaydedilir. Yine Bizans kaynakları, Mart 647'de patlayan büyük bir fırtınada birçok geminin battığını, ağaçların köklerinden söküldüğünü, evlerin damlarının uçtuğunu yazarlar. Ekim 763'te Boğaz'da su 30 m derinliğe kadar donmuş; Anadolu sahilinden Rumeli'ye, Sa-

arayburnu'ndan Üsküdar'a, sadece insanlar değil yük hayvanları ve arabalar da buzun üstünden geçebilmiş; çok büyük can ve mal kaybı yanında, Sarayburnu'n-da buzlar surlardan daha yüksek olduğundan, surlar da yıkılmıştır. 928 Ocak'ı'nın sonlarına doğru yine Boğaz donmuş, can ve mal kaybı olmuş, buzlar dört ay süreyle kalmış ve kıtlık baş göstermiştir. Mayıs 968'de birden patlak veren ve u-zun süren fırtınada özellikle ağaçlar, ekinler, bahçeler, bostanlar tahrip olmuş; 1010' daki kışta hayvanlar ve hattâ balıklar ve kuşlar soğuktan donmuştur. 1232'de, Bizans kronikleri Boğaziçi'nin üstünde yüzen buz kütlelerinin gemilerin geçmesini zorlaştırdığını, hattâ engellediğini yazarlar. Osmanlı döneminde en büyük kışlardan birinin tarihi, Aralık 1621 olarak düşülür. O yıl sadece Boğaz değil daha korunaklı olan Haliç bile donmuş, olaya zamanın şairleri tarih düşmüşlerdir. 1657'de yine Boğaz'ı ve Haliç'i donduran bir kış yaşanmış, Defterdar İskeleyi ile Sütlüce arasını, halk buz üstünde yürüyerek geçmiştir. İstanbul'u etkileyen son büyük kışlar, Tuna Nehri'nden gelen buzların *Boğaz'ı* kapladığı 1928 kışı ve yine buzlar yüzünden gemilerin Bo-ğaz'dan geçemediği 1954 Mart'ıdır.

Doğal afetlerin dışında, kent yaşamını etkileyen astronomi olayları da, özellikle halkın bu olaylardan daha fazla etkilendiği ve tarihçilerin de bir ölçüde a-bartarak aktardıkları Bizans döneminde sık sık kaydedilir.

Şubat 422 ve Ocak 467' de görülen kuyruklu yıldızlar; 566'da doğudan batıya doğru kayan çok parlak yıldız; 15 Nisan 602'de görüldüğü bildirilen kılıç şeklindeki yıldız; 3 Ekim 693' teki büyük güneş tutulması; Nisan 764'te-ki yıldız yağmuru ve bunu izleyen kuraklık; 4 Kasım 813'teki güneş tutulması; yine 20 Ekim 887'deki güneş tutulması; 16 Mayıs 905'te doğudan batıya doğru kırk gece süreyle seyreden ve büyük ışık saçan

DOĞAL GAZ

76

77

DOĞAL YAPI

yıldız; 968'de görülen garip şekilli parlak ışık saçan bir başka yıldız; 983'teki büyük güneş tutulması, Mayıs 1066'da doğu yönünde 40 gün süreyle görülen ve daha sonraki kıtlık ve kuraklığın kendisine bağlandığı yıldız; 1402'de altı ay boyunca batıya doğru kaydığı gözlenen bir kuyruklu yıldız, yine 1620'de iki ay görünen bir başka kuyruklu yıldız, dönemin insanlarına korku salan, çeşitli yorumlara neden olan gökyüzü olaylarıydı.

İSTANBUL

DOĞAL GAZ

İstanbul'a 1992'nin başından beri verilen, metan ağırlıklı dumansız ve zehirsiz yakıt.

İstanbul'un temel sorunlarından birisi olan hava kirliliği, gerek çok sayıdaki araçtan yayılan egzoz gazlarına, gerekse evlerde ve sanayide kullanılan yakıtların kalitesizliği ve çeşitliliğine bağlıdır.

İstanbul'un bu önemli sorununun çözümünü doğrudan etkileyecek ve olumlu katkılarda bulunacak olan doğal gazın dağıtım, satış ve şebekelerinin işletilmesinden sorumlu olan İstanbul Gaz Dağıtım Sanayii ve Ticaret AŞ (İGDAŞ), İstanbul Büyükşehir Belediyesi ve iştiraklerinin ortaklığı ile 1987'de kurulmuştur.

26 Mart 1989 belediye seçimlerinden önce, 22 ve 24 Mart tarihlerinde ilk kazma vurulmuş ise de ciddi çalışmaya Ağustos 1989'da başlanılmış, şehirde ilk doğal gaz 22 Ocak 1992'de yakılmış, inşaatın bütünü ise 1 Haziran 1993'te tamamlanmıştır.

Projenin müteahhitlik hizmetleri, Fransız SAE (Societe Ausiliaire d'Entreprises) ve Türk Alarko firmalarınca oluşturulan konsorsiyum tarafından 1 milyar 884 milyon Fransız Frangı'na mal edilmiştir. İstanbul doğal gaz projesinin danışmanlık ve kontrolörlük hizmetleri ise, Gaz De France'ın bir kuruluşu olan Sofregaz firması tarafından yapılmıştır.

Birleşik Devletler Topluluğu'ndan (Rusya) gelen ve BOTAŞ aracılığı ile İstanbul'a

ulaştırılan doğal gazın miktarı yılda 800 milyon m³'tür. Bu miktar İstanbul'da tüketilen yakıtların yaklaşık yüzde 40'ını oluşturmaktadır. Proje hazırlanırken doğal gazın tüm İstanbul'da değil, yaklaşık üçte birlik bir bölümünde kullanımı planlanmış ve 600.000 konut hedeflenmiştir.

Doğal gaz kullanmak üzere 10 Ocak 1994'e kadar 175.000 abone başvuruda bulunmuştur. Bunun 120.000'i halen evinde ya da işyerinde doğal gaz kullanmaktadır. Şu ana kadar 106 sanayi kuruluşu doğal gaz kullanmak üzere sözleşme imzalamıştır. Bunlardan 78'i doğal gaz kullanmaktadır. Doğal gaz kullanan ticari kuruluşların sayısı ise 4.000 civarındadır.

Doğal gaz projesi kapsamında 73.500 servis kutusu bağlanmış, 276.000 km çelik hat, 1.834.000 kilometre de polietilen hat döşenmiştir. Henüz İstanbul'un tümüne yaygınlaştırılamamış olan doğal gaz, çeşitli ilçelerde 1994'ün başında 120 civarında semte verilebilmektedir.

Doğal gaz yüzde 95'i metan *gazından* oluşan külsüz, dumansız, zehirsiz bir yakıttır. Havayla karıştığında tam yanma sağladığından, yanma sonucu karbonmonoksit gazı oluşmaz. İçinde kükürt olmadığı için, kükürtoksitler gibi çevreye ve insan sağlığına zararlı kimyasal maddeler çıkarmaz. Bu nedenle temiz ve çevre dostu bir yakıttır.

Ayrıca doğal gaz özellikle linyit kömürüne oranla çok yüksek enerji içermektedir, 1 metreküp doğalgaz, ortalama 4 kilo linyite eşdeğer bir enerjiye sahiptir. BÜNYAMİN ÇELEBİ

DOĞAL YAPI

Doğal yapı ve doğal ortam kavramı coğrafi konum, yeryüzü şekilleri (jeomorfoloji), jeoloji, litoloji (mevcut kayaç türleri ve konumları), iklim(->), toprak, bitki ör-tüsü(->), hidroloji (yerüstü ve yeraltı suları) vb faktörlerin oluşturduğu bir bütündür. İstanbul Boğazı'nın iki yakası ile bir kısmı da Armutlu Yarımadası'nın kuzeyine yayılmış bulunan İstanbul İli, oldukça karmaşık bir doğal yapıya sahiptir.

Kocaeli Yarımadası ile Çatalca Yarımadası'nın önemli bir kısmı, il sınırları i-çinde kalır. İlin en güneyini Yalova ilçe-si'nin yer aldığı Armutlu Yarımadası'nda bulunan kesim meydana getirir. İlin kuzeyinde Karadeniz, güneyinde Marmara vardır (bak. coğrafi konum). Bu iki deniz arasında *kabaca* kuzeydoğu-güney-batı doğrultusunda uzanan İstanbul Boğazı'nın, Karadeniz ve Akdeniz kültürlerini birleştiren tek denizyolu olması; Avrupa ile Asya kıtalarını birbirine *bağlayan* karayollarının Boğaz'a doğru yaklaşarak burada birbirlerine bağlanmaları; İstanbul'un tarih boyunca gelişmesini etkileyen ve Boğaz yöresini diğer sahalardan farklılaştırarak ona ayrı bir özellik veren en önemli faktördür.

Jeolojik Yapı: İstanbul İli jeolojik formasyonlar ve litolojik özellikleri bakımından

çeşitlilik gösteren bir yöredir. Yörede paleozoikten (günümüzden 600-230 milyon yıl öncesi) neojenin (günümüzden 26-2,5 milyon yıl öncesi) çeşitli serilerine ve pleistosen (günümüzden 2,5 milyon ile 20 bin yıl öncesi) depolarına *kadar* birçok formasyon görüldüğü gibi, granitik plütonlardan kuvarsitlere, grovak-lardan killi şistlere ve radyolaritlere, değişik nitelik ve yaşta kalkerlere ve gevşek yapıların farklı türlerine kadar, çok çeşidi kayaç ve depolar yer alır. Ancak bu çeşitlilik, mekânda bir düzensizlik şeklinde ortaya çıkmaz. Aksine adı geçen bu unsurlar belli yaştaki formasyonlara ve bunların yayılış alanlarına bağlı olmak üzere belirli bir düzen gösterirler. Yörenin jeolojik yapısı yaş ve kayaçlar bakımından farklı iki esas unsura ayrılabilir. Bunlardan birisi temel, ikincisi ise örtü formasyonlarıdır.

Yörenin temeli silüriyen, devoniyen ve Halic'in kuzeybatısında yer alan bir şerit boyunca karbon dönemlerine ait formasyonlardan ibarettir. Boğaz'ın do-

ğusunda, temel çok daha geniş bir alan kaplayarak yüzeye çıkar.

Burada killi şistler, grovaklar, çeşitli kalkerler, arkozlar ve çeşidi seviyeler göstermekle beraber esas kısmı silüriyene ait olan kuvarsitler görülür. Saha paleozoik orojenez safhaları esnasında kuvvetle kayıp parçalanmış, genellikle kuzeybatı-güneydoğu yönünde uzanan kıvrımlara uğramış, fakat aradan geçen milyonlarca yıl boyunca bu kıvrımlar aşınarak peneplene (yarıova) dönüşmüştür. Bugünkü topografyası, yapıdan çok kayaç karakterine bağlı olan bu aşınım yüzeyi üzerinde başlıca yükseltileri kuvarsitlerden oluşan tepeler halinde belirir. (Boğaz'ın doğusunda Aydos Tepesi [537 m], Kayışdağı [438 m], Alemdağı [442 m], Göztepe [235 m], Karlıdağ [328 m] ve Adalar; batısında Kocataş Tepesi [237 m] gibi.)

Paleozoik temel daha sonraki devirlerde de dislokasyonlara (kayma, kırılma gibi nedenlerle düşey ya da yatay yer değiştirme) uğramıştır. Bu kabuk hareketleri sonucunda temelin fosil aşınım yüzeyi genellikle batıya, bilhassa güneybatıya doğru eğimlenerek alçalmıştır. Bu yönde gidildikçe yüzeyde paleozoik'in daha yeni unsurları ile karşılaşılır ve sonuçta temel, özellikle güneybatıda tersiyer örtü tabakalarının altında kaybolur. Ancak kuzeyde paleozoik temel önemli bir dislokasyon hatı ile sınırlandırılmıştır. Bu sınırın ötesinde, Karadeniz kıyıları boyunca her iki yakada kretase devri tortulları ve bunlarla aynı yaşta olan andezit ve dasitli lav, tuf ve aglomeralar yayılmıştır. Sözü edilen kimyasal bileşimdeki entrüzyonlar (tabakalar arasına giren volkanik kayaç) İstanbul Boğazı'nın her iki yakasında da küçük cepler halinde yaygındır.

Yapısal bakımdan İstanbul ve çevresinin ikinci jeolojik unsurunu "genç örtü" diye nitelenebilecek olan tersiyer formasyonları meydana getirir. Bunlar da farklı yaş ve litolojideki elemanlardan oluşurlar. Ancak tektonik özellikleri, kayaç karakterleri ve aynı zamanda topografyadaki çok

daha değişik rolleri ile temelden tamamen farklıdırlar. Bu örtü formasyonlarının başlıcalarını Küçükçekmece'nin batısında geniş bir alanda meydana çıkan eosen kalkerleri, Çekmeceler ile Haliç arasında yayılan neojen kalker, kum, çakıl ve killer meydana getirir. Ayrıca, özellikle Boğaz'ın batısında neojen kum, kil ve çakıllarının, bir örtü halinde temelin eski topografya yüzeyini maskeleymiş olduğu tespit edilir. Bu tortulların bir kısmı, temeli de etkileyen daha genç tektonik hareketler sonucunda oluşan Büyükdere ve Paşabahçe depresyonları gibi çöküntülerin içinde veya temelin yüzeyine ait eski topografik çanaklarda büyük kalınlıklara erişir. Boğaz'ın doğusunda da neojen örtü tabakaları mevcuttur. Ancak bunlar temelin daha fazla yükseldiğı ve daha fazla aşındığı bu kısımda batı yakasındaki kadar yaygın değildir. Bütün bu genç örtü tabakaları birçok yerde oluşumlarından sonra meydana-

(p Silüriyen-devoniyen

Q Üst kretase, volkanik

fasiyes (h) Devoniyen

^ Kuvaterner, karasal, ayrılmamış

(2) Bazalt, dolerit, andezit,

spilit, porfirit ^ Miyosen, denizel,

ayrılmamış (JJJ Kumul

Q Triyas

0 Kuvarsit

^ Pliyosen, karasal

0 Sarmasiyen,

pliyosen dahil Q Üst kretase (T) Eosen, ayrılmamış

^ Miyosen, karasal,

ayrılmamış ^ Pliyo-kuvaterner

9 Oligosen, karasal

^ Andezit, spilit, porfirit,

riyolit, dasit |f| Granit, granodiyorit,

kuvarşlı diyorit Q Paleozoik, ayrılmamış

^| Karbonifer

Q Holosen, yeni alüvyon

istanbul'un jeoloji haritası.

na gelen aşınmalarla ortadan kaldırılmışlar, küçük parçalara dönüşmüşler ve bu gibi sahalarda temelin yüzeyi fosil bir topografya olarak kalmıştır.

İstanbul'un güneyde Armutlu Yarımadası'ndaki parçası ise daha çok miyosen formasyonları ile andeziti! volkanik komplekslerden oluşmuştur.

Bu jeolojik özelliklerin yanında, İstanbul Boğazı ve çevresinin çok önemli bir deprem kuşağının (Kuzey Anadolu fay kuşağı) çok yakınında olduğunun da belirtilmesi gerekir. Marmara Denizi çöküntüleri (depresyon) ve İzmit Körfezi boyunca uzanan kuvvetli bir deprem şeridi İstanbul yöresinin yaklaşık 20 km kadar güneyinde uzanır. Bu yüzden de yöre, tarih boyunca şiddeti farklı olmakla birlikte 153 depreme maruz kalmıştır. Bunlardan *bazdan* çok kuvvetli depremler olduğundan, zararları da büyük olmuştur (bak. depremler).

İstanbul yöresi bazı faylarla da kesilmiştir. Bunlardan tersiyeri eddlemiş olan kırık sistemleri, genel olarak kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda uzanır.

İstanbul İli'nin yayıldığı bölge maden kaynakları bakımından zengin değildir. Ağaçlı linyitleri, Sarıyer'in Maden semtindeki bakır, gümüş, altın ve pirit yatakları; bazı bakır ve demir madenleri gibi yatakların ekonomik değeri azdır. Bununla birlikte il, formasyonların kayaç özellikleri nedeniyle inşaat malzemeleri bakımından oldukça zengin sayılır. Paleozoğin yoğun ve dirençli mavi kalkerleri sürekli *aranan* ve kullanılan bir yapı malzemesidir. Bu kalkerler dirençli oldukların-

dan mıcır elde edilmesi açısından da çok değerlidirler. Neojenin daha çok kalın plakalar halindeki maktralı kalkerleri de eskiden beri kullanılan bir yapı taşıdır. Eosen kalkerleri ve paleozoik mavi kalkerleri kireç ve çimento 'üretimi için de elverişlidir ve bu amaçla kullanılmaktadır. Neojen kum ve çakılları da aranan inşaat malzemeleridir. Çok dirençli, ancak çok çatlaklı olan kuvarsider yapı taşı olarak fazla kullanılmamakla birlikte, öğütülerek ses ve ısı izolasyonu sağlayan özel tuğla yapımında değerlendirilmektedir. Ayrıca neojen killeri Haliç çamuru ile birlikte İstanbul yöresinin bir hayli yaygın olan tuğla ve kiremit endüstrisinin başlıca hammaddesidir.

Bu ekonomik özelliklerine karşılık neojenin kumlu ve gevşek depoları ve çoğunlukla likidite sınırı düşük (içinde su oranı az) kaolinitten (beyaz kilaşı) oluşan killeri, kuvvetli yarılmaların ve dik e-ğimlerin de etkisiyle yer kaymalarına yatkındır. Bu nedenle bunların yaygın olduğu Kilyos'un batısı ile güneybatıda Kü-çükçekmece çevresinin neojen depoları özellikle heyelan tehlikesinin olduğu a-lanlardır. Paleozoik killi şistlerinin de, daha ender olmakla birlikte heyelana neden olduğu bilinmektedir.

İstanbul yöresinin jeolojik yapısı ve kayaç yapısı su kaynaklarını da etkilemiştir. Paleozoik temelin güneybatıya doğru alçalması ve bunu örten kil seviyeleri ile ara tabakalı neojen kum ve çakıl depolarının yapı bakımından bir çanak meydana getirmeleri, yörenin batı kısmında oldukça zengin artezyen kaynaklarının

oluşmasına yol açmıştır. Belgrad Ormanı kesiminde, geçirimli neojen çakıl ve kum tabakalarında toplanan ve süzülen sular, geçirimsiz temelin meydana çıktığı yerlerde birçok kaynağın oluşmasına yol açtığı gibi, sıyrılma sınırı civarında temele gömülü vadilerin setlenmesi, çok eski devirlerden beri buralardan kente su getirilmesine imkân vermiştir. Çatlaklı kuvarsitlerde toplanan yeraltı sularının, bunların geçirimsiz temelle bir araya geldikleri yerlerde bazen fay, bazen de normal yamaç kaynakları halinde, ancak daima belli hatlar boyunca meydana çıkmaları da, İstanbul yöresine Çamlıca, Tomruk, Taşdelen, Sırmakeş, Kayışdağı, Yakacık, Kocataş, Hünkâr suları gibi ünlü içme suları sağlamıştır.

Jeomorfoloji ve Topografya: İstanbul yöresinin ve çevresinin bugünkü topografik ve jeomorfolojik görünümü çok u-zun ve o oranda da karışık bir evrimin sonucudur. Milyonlarca yıla yayılan bir dizi jeolojik olay sonucunda Trakya ve Kocaeli çöküntü alanları meydana gelmiş, Boğaz açılmış (bak. Boğaziçi); çöküntü havzalarını tortullar doldurmuş, Kocaeli ve Trakya peneplenleri teşekkül etmiştir. İstanbul İli'nin yayıldığı alan, bu iki peneplen arasında akarsu vadileri ve Boğazla parçalanmış, yüzde 74,4'ünü platoların, yüzde 9,5'ini ovaların, yüzde 16,1'ini de alçak dağların, tepelerin kapladığı bir toprak parçasıdır. Topografyanın esas unsurunu, yükseltisi 100-200 m arasında değişen alçak bir plato oluşturur. Marmara ve Karadeniz'in derin çukurlarını bir eşiğe benzer şekilde *ayıran* bu plato,

DOĞAL YAPI

78

79

DOĞAN APARTMANI

yükselti basamaklarının ve zirvelerinin dağılışı bakımından Boğaz'ın her iki yakasında asimetrik bir durum gösterir. Batıda en yüksek kısımları Karadeniz kıyılarına (Kocataş ve Belgrad Ormanı çevreleri 200-300 m), doğuda ise Marmara De-nizi'ne (Büyükçamlıca 262 m, Kayışdağı 438 m, Aydos Tepesi 537 m) çok daha yakındır. Bu durum kısmen genç defor-masyonların, kısmen de litolojik farkların (kayaç yapısı farklarının) bir sonucudur. Platonun nispeten yakın bir jeolojik devirde kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda, Belgrad Ormanı'ndan Aydos'a doğru çekilecek bir eksen boyunca kub-beleşmiş olması ve bunun sonucunda oluşan eğim koşullarının, akarsu ağını da etkileyerek en uzun akarsuların Boğaz'ın batısında Marmara Denizi'ne, doğusunda ise Karadeniz'e doğru yönelmelerine yol açmış olması mümkündür. Ancak Boğaz platosunda yükselti şartları kayaç yapısı ile yakından ilgilidir. Dirençli kuvarsitler *bazen* birkaç yüz metreye ulaşan bir farkla plato düzlükleri üzerinde yükselirler. Bunlar özellikle Kocaeli Yarımadası'nın güney yakasında, kıyı şeridi ile

platolar arasında iklim bakımından da çok olumlu sonuçları olan bir zirveler sırası oluşturlar. Adalar da esas olarak, sular altında kalmış bir peneplen üzerinde yükselen kuvarsit tepelerdir.

İstanbul İli'nin Çatalca ve Kocaeli yarımada-ları dışında kalan Armutlu Yarımada-sı'ndaki parçasında arazi, diğer yerlere oranla daha engebelidir. Kıyıdan başlayarak güneye doğru Samanlı Dağları'nın batı uzantıları üzerinde yükselir. Su bölümü hattı boyunca İstanbul ve Bursa illerinin sınırları birbirinden ayrılır. İl sınırları içinde kalan alanın sadece yüzde 16'sı dağlıktır.

Trakya'da, Istranca Dağları'nın, en yüksek yerinde 325 m'yi geçmeyen uzantıları ile Anadolu yakasında Kocaeli Sıra-dağları'nın uzantıları olan 537 m yükseklikte Aydos Dağı, 438 m yükseklikte Kayışdağı, 268 m yükseklikte Büyükçamlıca Tepesi, daha alçak Küçükçamlıca Tepesi (bak. Çamlıca Tepeleri), Beykoz-Ana-dolukavağı arasında 201 m'lik Yuşa Tepesi önemli yükseltilerdir. Yalova bölgesinde kalan Samanlı Dağları'nın İstanbul İli sınırları içindeki Beşpınar Tepe (926 m), ilin en yüksek noktasıdır. Ayrıca Ömerli ve Şile yönünde Alentepe (->) (442 m) ve diğer başka tepeler vardır, İstanbul'a "yedi tepeli şehir" denmesine neden olan, eski kentin yayılma bölgesindeki tepeler de Boğaziçi ile Haliç vadilerinin II. ve III. zamanlardaki kırılmalarıyla oluşmuştur. Yerleşme bölgesinde kalan bu yedi tepe, Topkapı Sarayı'nın, Aya-sofya'nın vb bulunduğu Sarayburnu Tepesi; bugün üzerinde Nuruosmaniye Camii, Çemberlitaş vb yer alan Nuruosmaniye Tepesi; üzerinde İstanbul Üniversitesi bulunan Beyazıt Tepesi; Fatih semtinin ü-zerinde kurulu olduğu Fatih Tepesi; Beyazıt'la Fatih arasında Haliç'e bakan bölgedeki Sultan Selim Tepesi; Aksaray Va-

disi'nin batısında Davutpaşa Tepesi ve Edirnekapı Tepesi'dir.

Boğaz platosu bir aşınım yüzeyidir. Teşekküllü pliyosene denk gelir. Ancak platoyu meydana getiren yüzey parçaları aynı yaşta değildir. Daha sonraki yükselme ve yarılmalar esnasında örtü tabakalarının sıyrıldığı birçok yerlerde (Bostancı, Tuzla ve Belgrad Ormanı çevreleri ile güneybatıda neojen örtü tabakalarının sınırındaki alanlar gibi) paleozoik temelin daha eski aşınım dönemlerine ait fosil yüzeyi de meydana çıkar. Plato üzerinde yoğun bir vadi ağının varlığı; vadi yoğunluğunun paleozoik temel ü-zerinde çok daha fazla olduğu ve bütün bu vadilerin plato içine derin bir şekilde gömülerek onu parçaladıkları dikkati çeker. Platoyu yaran vadilerin en önemlisi İstanbul yöresini ortadan ikiye ayıran İstanbul Boğazı'dır. Bu yarıлма ve onun çok önemli sonuçları olan topog-rafik parçalanma ve kuvveti! eğimler ku-aterner esnasında, muhtemelen son buzullaşmaya denk gelen daha alçak bir taban seviyesine göre meydana gelmiş olmalıdır. Gerçekten de Boğaz'ın tabanı 110 m'ye kadar indiği gibi birçok vadinin tabanında da alüvyal dolgu kalınlığı 20-30 m'yi aşar. Bu yarıлма aşamasını denizin son

yükselişi izlemiş ve bunun sonucunda Boğaz vadisi deniz tarafından kaplanmış, aynı zamanda birçok vadi ağzında da Büyükçekmece, Küçükçekmece, Haliç, Terkos, Tuzla çevresindeki koylar ve adacıklar, Adalar, Yenikapı ile Yeşilköy arasında bir kısmı sonradan alüvyonlarla doldurulmuş girintiler gibi genellikle boğulmayı gösteren şekiller meydana gelmiştir. Böylece İstanbul ve çevresindeki bugünkü görünümün yeryüzünün oluşması açısından çok yakın bir geçmişteki olayların sonucu olduğu; bugünkü kıyı çizgisinin, anahatları ile günümüzden 10.000 yıl kadar önce şekillenmiş olabileceği ortaya çıkmaktadır.

İstanbul Boğazı ve çevresinin morfolojik özellikleri çok eskiden beri yörenin insan tarafından değerlendirilmesi ve kullanılması üzerinde değişik yollardan etkili olmuştur. Bunlardan en önemlisi sık vadi ağzının plato yüzeyi içinde derin bir şekilde gömülmesi ve sonuçta platonun alçak rakımına rağmen oldukça arızalı ve kuvvetli eğimler gösteren façeta- lar-dan (ön yüz) oluşan bir topografya görünümü almış olmasıdır. Geniş düzlüklerin azlığı ve eğimlerin fazlalığı yerleşme yerlerinin seçiminde, bunların gelişim tarzında ve yol ağlarının belirmesinde etkili olmuştur. Boğaz boyunca, yerleşimler daha antik çağda daima vadi ağzlarındaki küçük düzlüklerde, birikinti konileri ü-zerinde kurulmuştur. Birbirinden yüksek alanlarla ayrılan bu eski yerleşmelerin çevre ile iletişimleri uzun süre eksik kalmıştır. Şehrin Haliç ile Marmara Denizi arasında yer alan üçgen şekilli bir yarımada- da kurulan ilk çekirdeğinin *zamanla batıya* doğru aşama aşama genişlemesine denk gelen Bizans, Septimius Seve- rus, Constantinus ve Teodosios surları-

nın yerleri hep vadi sisteminin ve topografyasının belirlediği koşullara bağlı olmuştur. Kentin gelişiminde ve tarih boyunca arazi kullanımında, bugünkü adlarıyla Edirnekapi'dan Beyazıt'a ve Topka-pı'dan Yenikapı'ya doğru uzanan iki sırt sahası ile bunların arasında yer alan Ye-nibahçe (Langa) Vadisi uzun süreler ö- nemli rol oynamış ve bu sırtlar üzerinde gelişen yerleşme merkezlerinden esas çekirdeğe yaklaşan anayollar da bu sırtları izlemiştir. Yerleşmeye ve yol geçirilmesine elverişli geniş düzlüklerin azlığı, şehrin kuzey mahallelerinin kuruluşu ve yakın geçmişteki gelişimi üzerinde de rol oynayan önemli bir faktördür. Gerçekten Galata çekirdeği *zamanla* kuzeye doğru yayılırken, bugünkü İstiklal Caddesi, Har-biye-Şişli-Levent arasında uzanan, dar fakat az eğimli bir su bölümünü izlemiş, böylece alansal yayılma yerine bir ağacın dalları gibi kol kol yayılan (dantri-tik) vadiler arasındaki sırtları izleyen çiz-gisel bir şehirleşme ortaya çıkmıştır.

Jeomorfolojik özelliklerin olumlu bir etkisi de, geniş sahalara yayılmış dallanıp budaklanan kolların birleşmesi ile oluşan temele gömülü esas vadilerin (Göksu, Ali-beyköy Deresi, Riva Deresi gibi), genellikle su

depolama ve baraj kurma bakımından elverişli karakterlerinde de kendini gösterir.

Kıyılar. İstanbul kıyıları zamanımızdan yaklaşık 10.000 yıl kadar önce, bugünkü düzeye ulaşan son deniz kabarması (flandre transgresyonu) sonucunda sular altında kalmış "boğulmuş kıyılar" dır. Denizin istila ettiği sahaların değişik morfolojik özellikleri olarak farklı kıyı tiplerinin teşekkülüne yol açmış ve bu tipler ayrıca aradan geçen *zamanda* kıyı olaylarının etkisiyle bazı önemli değişikliklere uğramışlardır.

Güneyde Trakya kıyılarında bazı büyük vadiler deniz istilasına uğrayarak Büyükçekmece ve Küçükçekmece gibi koylara dönüşmüşler, sonradan kıyı setleri ile denizden ayrılarak birer lagün haline gelmişlerdir. Kocaeli Yarımadası'nın Marmara kıyılarında eski temelin üzerindeki az yüksek aşınım yüzeyinin sular altında kalması ile *adalar*, adacıklar, yarımadalar ve geniş kavisli koylardan meydana gelen bir kıyı oluşmuştur. Bu alan kuytu koyları ve sonradan tombolalarla (bir adayı karaya veya adaları birbirine bağlayan doğal set) karaya bağlanan ada ve adacıkları ile iyi korunan birçok doğal limana sahiptir. Bu durum özellikle Tuzla çevresinde çok belirgindir.

İstanbul Boğazı'nın kuzey ağzının her iki yanında volkanik kayalardan oluşan platoların kenarında, yüksek falezleri (ya-lıyar) ile çentikli ve genç bir kıyı tipi görülür. Buna karşılık Kilyos ve Karaburun arasında, genellikle neojen arazisinde hemen hemen düz denebilecek kadar hafif eğimler çizen falezli bir kıyı tipi uzanır. Çünkü, kuvvetli bir dalga aşındırması, dirençsiz neojen formasyonundan oluşan bu sahada asli kıyı çizgisini kısa *zamanda* düzenlemiştir. Ayrıca anılan kıyıda

gevşek kumlu maddeler ve bu kumların şiddetli rüzgârlarla aşınmaya uğraması, bazı kesimlerde kumulların gelişmesine ve hattâ içerilere doğru 1-2 km kadar sokularak zararlı etkiler yapmasına yol açmıştır (Kilyos çevresi ve Terkos Gölü' nün kuzeyi gibi). İstanbul'da, gerek Karadeniz gerek Marmara kıyılarında, önemli sonuçlan olan bir enkaz göçü de vardır. Bu göçün yönü kuzeyde doğudan batıya, Marmara Denizi kıyılarında ise batıdan doğuyadır ve asli kıyı şeklinde birtakım önemli değişikliklere yol açar. *Boğaz* kıyıları ise dik ve derindir. Kıyı boyunca bazı vadi ağızlarında, kuvvetli akıntılardan dolayı gelişmemiş küçük deltalar veya birikinti konilerine rastlanır. Boğaz'ın girintileri olan Haliç, İstinye ve Ta-rabya kıyıları da tipik bir "ria"dır. Ancak Haliç kendisine akan Alibeyköy ve Kâğıthane derelerinin getirdikleri, ayrıca yamaçlardan aşınan malzeme ve dökülen sanayi atıkları ile hızla dolmaktadır (bak. Haliç).

Toprak: İstanbul İli sınırları içinde çok çeşitli toprak tipleri yer alır. Bunlar arasında en yaygın olan toprak tipi kahverengi orman topraklarıdır. Bu topraklar İstanbul'un Anadolu yakasındaki alanının bütün kuzey kesimlerini bir kuşak halinde kaplar. Şile'nin doğusunda kısmen volkanik arazi, kısmen de kalkerler üzerinde gelişen bu topraklar, batı

kesimde arkoz, grovak, şist ve kuvarsitler ve yer yer de volkanik *kayalar* üzerinde oluşmuşlardır. Türkiye'de genellikle yayvan yapraklı ormanlar altında yayılış gösteren bu topraklar orta veya kuvvetli asit reaksiyon gösterirler. Renkleri kahverengi ve gri-kahverengi arasında değişir. Kahverengi orman topraklarında görülen humus tipi, yağışı emme yeteneğine sahiptir ve mikroorganizma türleri bakımından da zengindir. İstanbul İli'nde yayılış gösteren ve önemli alan kaplayan bir toprak tipini de kireçsiz kahverengi topraklar oluşturur. Kireçsiz kahverengi topraklar İstanbul'un Kocaeli Yarımada-sı'nda bulunan bölümünün güney kesimlerini, Trakya'da bulunan bölümünün ise kuzeydoğu ve güneybatı kesimlerini kaplar.

İklimi ılıman, orta derecede yağış alan ve iyi drenaj şartlarına sahip alanların toprak tiplerinden olan kireçsiz kahverengi toprakların geliştikleri sahalarda anakaya genellikle kalker, arkoz, grovak, şist ve kuvarsittir. Kireçsiz kahverengi topraklar içerdikleri orta derecedeki organik madde nedeniyle bitkilerin yetişmesine elverişli bir zemin oluştururlar. Buna karşılık elverişsiz pH oranları, besin maddelerinin bitkiler tarafından kullanılmasını zorlaştırırsa da, yağışın fazla olması bu olumsuzluğu bir ölçüde gidermektedir. Kireçsiz kahverengi topraklar fiziki yapı bakımından tınlı topraklar grubuna girerler. Bu topraklarda kum oranı kilden fazladır. Gevşek ve taneli bileşimleri nedeniyle su tutma yetenekleri zayıf olduğundan buharlaşmaya elverişli zemin meydana getirirler. Bu bakımdan yağış-

ların az ve sağanak karakterinde olduğu, yazın sıcaklıkların yüksek değerlere eriştiği yerlerde kireçsiz kahverengi topraklar bitki örtüsü için olumsuz bir faktördür. İstanbul'un Anadolu yakasında, güney kesimlerde yerleşmeden ve tahripten arta kalan yerlerde kuru ormanların ve maki elemanlarının yayılış göstermelerinde toprağın bu yapısının da etkisi büyüktür.

İntrazonal topraklardan olan rendzi-nalar (organik ve mineral maddeler içeren verimli topraklar) İstanbul'un Trakya alanında oldukça geniş bir alan kaplarlar. Bu topraklar genellikle eğimin orta derecede veya daha çok olduğu yüzeylerde görülür ve tüm Trakya topraklarının yüzde 13,6'sını oluştururlar. Rendzi-naların anakayasını genellikle eosen kalkerleri meydana getirir. Derinlikleri az yüzeysel topraklar olan rendzina toprakları, birçok kısımda henüz ayrışmamış anakaya parçacıkları içerirler. Organik madde bakımından orta derecede zengin topraklardır. PH bakımından düşük değerler gösterirler. Ancak içerdikleri mineral ve organik madde sayesinde bitki yetişmesine elverişlidirler, Diğer yandan, kil oranlarının fazla olmasına karşılık yüksek oranda kireç ve organik madde içermeleri nedeniyle kuruyunca büyük çatlaklar oluşmaz. Bu özellik, su kaybını da önlemektedir.

Genellikle .sel yatakları ile vadi kenarlarında bulunan alüvyal topraklarda toprak

profili henüz belirmemiştir. Verimli alüvyal topraklar, tarım alanları olarak dikkati çeker. İstanbul'da Küçükçekmece Gö-lü'nün kuzeyinde yayılış gösteren hidro-morfik tuzlu alüvyonlar, drenaj şartları çok bozuk olan ve tuz içeren topraklardır. Renkleri beyaz, koyu gri arasında değişmektedir. Bitki yetişmesine uygun bir alan oluşturmazlar. Ancak tuzlu ortamlarda yetişebilen bazı bitki türleri ile bataklık bitkileri bu topraklar üzerinde görülebilir. Kumullar ise Trakya'da, kıyılardaki dar plaj şeritleri dışında Terkos Gölü ile Karadeniz arasında kalan sahada, Kocaeli Yarımadası'nda ise Karadeniz kıyılarında Şile ve Ağva gerisinde, Riva Deresi ağzında görülür. Bu kumullar üzerinde kıyı bitkileri yetişmektedir.

Hidrolojik Yapı: İstanbul İli'nin doğal yapı faktörlerinden biri de hidrolojik (su) özellikleridir. İstanbul'da hidrolojik açıdan en önemli su kütleleri denizlerdir. İlin kuzeyinde doğal bir sınır oluşturan Karadeniz, kıtalararası bir içdeniz özelliğine sahiptir. Elips şeklinde, orta büyüklükte bir deniz olan Karadeniz'in yüzölçümü 424.000 km²'dir. Yüzeyde tuzluluğu binde 18 kadar olan Karadeniz'de oksijen *yalnız* yüzey sularında vardır ve derinlere inildikçe oksijen miktarı hızla *azalır*. Yüzey sularının sıcaklığı temmuz ve ağustos aylarında 20-26°C arasında değişir, şubat ayında ise 2-3°C kadardır. Suyun tuzluluk derecesinin az oluşu yanında sıcaklığın zaman *zaman* 0°C'nin de altına düşmesi nedeniyle bazen donmalar meydana gelir. Böyle şiddetli kışlarda

Tuna *ağzından* ve daha güneydeki Romanya ve Bulgaristan kıyılarından kopan buz parçaları akıntı ile güneye doğru sürüklenerek *bazen* İstanbul Boğazı'na kadar gelir, Boğaz'da yığılarak iki kıyı arasındaki ulaşımı güçleştirir, ilin güneyinde yer alan ve diğer önemli bir su kütlelerini oluşturan Marmara Denizi ise doğu-batı doğrultusunda uzanan tipik küçük bir içdenizdir. Yüzölçümü 11.352 km² olan Marmara Denizi'nin doğu-batı yönündeki ekseni 278 km kadardır. Yüzey suları genellikle az tuzludur (binde 22). İlin kuzeyinde yer alan Karadeniz ile güneyinde yer alan Marmara Denizi arasındaki su alışverişi İstanbul Boğazı ile sağlanır. Boğaz'ın en belirgin özelliği iki tabakalı akıntı sistemidir (bak. akıntılar). İlin akarsuları ise Karadeniz havzasına dökülen akarsular ve Marmara Denizi'ne dökülen akarsular olmak üzere ikiye ayrılır (bak. akarsular). Bunlar içinde en önemli olanları Istranca Deresi, Çakıl Deresi, Karasu Deresi, Sazlıdere, Nakkaşdere, Alibeyköy Deresi, Kâğıthane Deresi, Riva (Çayağzı) Deresi, Hiçiz Deresi, Göksu ve Sellimandıra Deresi'dir. İl içinde yer alan doğal göller ise, körfezlerin ağzında dar bir şekilde kıyı kordonlarının oluşmasıyla meydana gelmiş yalı gölleridir (bak. göller).

Bibi. A. Ardel, *Hidroğrafya, Okyanuslar ve Denizler*, ist., 1975; t. Atalay, *Toprak Coğrafyası*, izmir, 1982; T. Bilgin, *Samanlı Dağlan*, İst., 1967; Y. Dönmez, *Trakya'nın Bitki Coğrafyası*, ist., 1968; ay, *Kocaeli*

Yarımadasının Bitki Coğrafyası, ist., 1979; S. Erinç, "İstanbul Boğazı ve Çevresi, (Doğal Ortam: Etkiler ve Olanaklar)", *İÜ Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, ist., S. 20-21.

MERAL AVCI

DOĞAN APARTMANI

Galata'da, İstiklal Caddesi'ne paralel o-lan, bugünkü Serdar-ı Ekrem Sokağı ya da eski adıyla Yazıcı Sokağı no. 56'dadır. Bulunabilen fotoğraf ve belgelere dayanarak, binanın yapımına 1892-1893'te başlandığı ve 1894-1895'te tamamlandığı söylenebilir. Yapının mimarına ilişkin bilgi bulunamamakla birlikte, yaptıranın, o dönemin varlıklı ailelerinden, Belçikalı Helbig ailesi olduğu bilinmektedir. Yapı 1893-1919 arasında ailenin adına bağlı olarak, "Helbig Apartmanları" ya da "Nahid Bey Apartmanları" adlarıyla kaynaklara geçmiştir. 1919'da sigara kâğıdı fabrikası sahibi ve Osmanlı uyruklu bir Musevi olan Mair de Botton'un bir açık artırmada apartmanı satın almasıyla, bina "Botton Han" adını almıştır. Ancak 1929' da borçlanma nedeniyle binanın ipotek-lenmesi sonucunda, Berlin'deki Victoria Sigorta mal sahibi olmuş ve binanın adı "Victoria Han" olarak değiştirilmiştir. Victoria Sigorta'nın mal sahipliği 1942'ye kadar sürmüş, bu arada 1935'te apartmandaki tüm daireler elden geçirilerek, mutfaklar küçültülmüş, her daireye banyo eklenmiş ve ıslak mekânlar fayans kaplanmıştır. 1942'de Kâzım Taşkent'in sahibi olduğu Doğan Sigorta'ya satılan bina, "Doğan Apartmanı" olarak anılmaya baş-

DOĞANCILAR

80

81

DOĞANCILAR PARKI

Doğan Apartmanı ve çevresini gösteren yüzyılın başından bir fotoğraf kartpostal.

Erkin Emiroğlu fotoğraf arşivi

lanmıştır. 1950'lerden 1970'lere kadar geçen süre içinde ise, apartmandaki daireler tek tek satılarak kişisel mülk olmuştur.

"U" biçimli planı olan altı katlı kagir bina, iç avlusu doğuya bakacak şekilde doğu-batı doğrultusunda yerleşmiştir. Ana giriş Serdar-ı Ekrem Sokağı'na bakan batı cephesinin ortasında, avlu aksında yer almaktadır. Ortasında bir de süs bahçesi bulunan orta avlu, doğuda iki kanat arasında yer alan ve üzerinde yuvarlak kemerli bir niş olan istinat duvarı üzerinde bulunmaktadır. Binanın güney kanadı kuzey kanadından daha kısadır ve kademeli olarak parselin doğu ucuna doğru daralmaktadır. Bina her birinin bağımsız merdiveni ve asansörü olan dört bloktan oluşmakta ve Kölemen Çıkmazı'na bakan güney cephesinde Abdülmümin Çeşmesi ile yalnızca binanın güney

kanadındaki bir giriş katma hizmet eden ikinci bir giriş kapısı yer almaktadır. Binadaki dört blokta çeşitli büyüklüklerde farklı plan tipleri olan toplam 49 daire ve ayrıca çatı katlarında bugün eski eşya deposu olarak kullanılan hizmetçi odaları bulunmaktadır. Avluya bakan balkonların dökme demir parmaklıkları, batı cephesindeki Fransız balkonları ve pencerelerdeki ahşap kepenklerle İtalyan mimarlığını, anımsatan bina, kuzeybatı köşesindeki pilastrlarda da açıkça gözlenebildiği gibi özellikle Roma ağırlıklı geç barok dönem özellikleri taşımaktadır. Kuzey cephesi dışındaki kilit taşlar vurgulanmış tüm basık kemerli pencerelerde, taş sö-veler oldukça yalındır. Kuzey cephesinde ise, merdiven kovanının pencerelerinde cephedeki diğer pencerelerden farklı olarak, sövelerin üzerinde bir kesik alınlık bulunmaktadır. Alınlık, pencerelerin iki yanındaki akant yaprakları ile bezeli furuşlar, kesik uçlarındaki rozetler ve bu uçların arasında yer alan vazo ve altındaki girland ile tümüyle barok üslup özelli-

ği göstermektedir. Ayrıca pencere ve alınlık arasında kalan kısımda, ortada bir palmet motifinin yer aldığı bir taş bezeme bandı da vardır. Kat silmeleri kuzey cephesi dışında tüm cephelerde kesintisiz olarak devam eder. Bu silmeler ve çıkıntılı çatı silmesinin altındaki küçük konsollar da pencere söveleri gibi taştır. Binanın her iki kanadında simetrik bitki motifli bezemelerin bulunduğu ana giriş kapısı dışında diğer blok kapıları da demirdir.

Günümüzde oturanlar olmakla birlikte, bina genelde oldukça bakımsız durumdadır.

Bibi. C. Meyer-Schlichtmann, *Prusya Elçiliğinden Doğan Apartmanına*, ist., 1992, s. 37-55.

YILDIZ SALMAN

DOĞANCILAR

Üsküdar'da Karacaahmet yönünden inen Tunus Bağı Caddesi ile birleşen ve rıhtıma kavuşan Doğancılar Caddesi'nin ana eksenini oluşturduğu ve İhsaniye, Ayazma, Salacak üstleri, Şemsi Paşa, Gülfenî Hatun, Ahmed Çelebi ve Kefçe Dede mahallelerinin bazı bölümlerini içine alan tarihi semt.

Doğancılar semtinin bulunduğu bölgede ilk yerleşmenin ne zaman başladığı kesin olarak bilinmemektedir. Üsküdar yöresinin isa'dan öncelere uzanan tarihi göz önünde bulundurulursa, eski bir yerleşme bölgesi olduğu düşünülebilir. Bizans döneminde yöre "Krisopo-lis", yani "Altınşehir" olarak biliniyordu. Bu bölgede varlığı bilinen 6. yy ve sonrasına tarihlenen Bizans saray ve manastırlarının kesin yerleri tespit edilemese de, bugünkü Doğancılar'ın denize ve çevreye hâkim konumu düşünülürse bir bölümünün bu yörede bulunduğu söylenebilir. 12. yy'da, Doğancılar'ın eteklerinde kalan Salacak'ta, "Skutarion" olarak adlandırılan büyük bir yazlık sarayın varlığı bilinmektedir. Osmanlı döneminde yörede

Bizans izlerinin varlığını gösteren tek tuk işaretlerden biri, Semavi Eyice'ye göre III. Mustafa (hd 1757-1774) tarafından 1760 dolaylarında yaptırılan Ayazma Camii'ninC-») adının belki de Bizans dönemindeki bir ayazmadan gelmesi ve yine bir ihtimal olarak Filipikos-Kriso-polis Manastırı'mn burada bulunmasıdır.

1350'lerde Konstantinopolis'e çok yaklaşan ve bu çevrede at oynatan Orhan Gazi'nin, otağını Doğancılar ile Kuzguncuk arasındaki hattın biraz doğusuna kurduğu bilinmektedir. Bu yöre, erken dönemlerden beri sık çanı ormanları ile kaplıydı ve Bizans saray çevrelerinin seçkin bir av bölgesiydi.

Evliya Çelebi'nin aktardığına göre, bölgenin adı padişahların av kuşlarını (doğan kuşu) yetiştiren ve av eğlencelerinde hizmet gören Doğancılar Bölüğü'nden gelmektedir. Bu teşkilat 40 kişilik bir cemaat olup bunlar Enderunluların beşinci kısmı kabul edilmişlerdi. Başlarında bulunan genç ağa "doğancıbaşı" adını taşır, padişah ava çıktığında neferleriyle birlikte onun maiyetinde bulunurdu. Üsküdar'daki Doğancılar Meydanı Doğancılar Ocağı'mn ana mekânı idi. Öte yandan Üsküdar'da padişahın kaldığı Doğancılar Sarayı'nın da bu meydanın yanında olduğu rivayet edilir. Bugün herhangi bir izine rastlanmayan saray, Evliya Çelebi'ye göre Mimar Sinan'a ait çok güzel bir yapıydı. Evliya Çelebi, *Seyahatname'sinde* bu yapıdan Hacı Paşa Sarayı olarak söz eder.

Doğancılar semti, burada bulunan bir tulumbacı sandığı (teşkilatı) ile de ünlüydü. 18. yy'ın başlarında yangın söndürme teşkilatı olan tulumbalarda çoğunlukla yoksul gençler çalıştığından, Doğancılar'ın zengin ve kibar ahalisi, çocuklarını tulumbacı olarak vermek istemezler, buna karşı tulumbacı sandığım desteklemek için her türlü maddi yardımı yaparlardı. Doğancılar tulumba sandığı döneminde büyük üne sahip olmuştu (bak. tulumbacılık).

III. Mustafa döneminde Doğancılar önemli bir menzilhane (konaklama yeri) idi. Padişah fermanlarının ve mektupların elden ele süratle ulaştırılmasına çalışan piyade ve ulakların konaklaması için yapılan bu menzilhanelerden iki tanesi daha Üsküdar dolaylarındadır. Yine aynı dönemde, Doğancılar'da bulunan su maksimi (taksim), Üsküdar çeşmelerine su sağlayan Fatma Sultan-İbrahim Paşa suyolunun üçe ayrıldığı önemli bir merkezdi. Şerefâbâd Su Taksimi olarak bilinen yapı, yarım kubbeli, taş ve tuğladan örülmüş, sekiz köşeli güzel bir yapı olup Doğancılar Camii'nin yakınlarındadır. Bugün metruk durumdadır.

Tarihte Doğancılar Meydanı olarak bilinen yerde bugün Doğancılar Parkı(->) bulunmaktadır. 1890'lara kadar pazar yeri olarak kullanılan meydan, II. Meşrutî-yet'ten sonra 1909'da parka dönüştürülmüştü. Halen bakımlı bir bahçe olarak halkın kullanımına açık olan parkın gü-

neybatı köşesinde, Tunus Bağı Caddesi'nin karşısında Paşakapısı Cezaevi vardır. Bina 1916'da yapılmıştır. Cezaevine ve semte adını veren Paşa Kapısı ise 19. yy yapısıdır. Önceleri hassa ordusunun müşirlik binası olup sonra kulluk karakolu haline getirilmiş; Üsküdar Paşası diye tanınan müşir yüzünden de Paşa Kapısı adını almıştır. 1975'ten beri Jandarma Komutanlığı tarafından kullanılmaktadır. Cezaevinin yanında adliye binası bulunmaktadır.

Halen Üsküdar Kaymakamlığı'nın bulunduğu bina ise, Cumhuriyet'in ilk yıllarında Halkevi binası olarak inşa edilmiş, bir süre evlendirme dairesi olarak hizmet gördükten sonra kaymakamlığa devredilmiştir. Doğancılar Parkı'nın karşısındaki Sümbülzade Sokağı'nın girişinde bulunan itfaiye Grup Başkanlığı binası ise 1940'larm başında yapılmıştır. Burada halen 7 araç ve 32 personelle itfaiye teşkilatı faaliyet göstermektedir.

Doğancılar Parkı'nın çevresinde sıralanan okullar arasında Özel Doğan Lisesi, Paşakapısı ilkokulu, Halide Edip Adı-var Lisesi, Mithat Paşa Kız Meslek Lisesi, Özel Mualla Anaokulu sayılabilir. Doğancılar semtini sınırlayan diğer bir anayol olan Halk Caddesi'nin üzerinde, Şehir Tiyatroları'nın Musahipzade Celal Sahnesi bulunmaktadır. Yaklaşık 350 kişilik olan bina, 1961 sonlarında tamamlanmıştır.

Doğancılar'ın önemli dini yapılarından biri olan Doğancılar Camii Sümbülzade Sokağı'nın girişindedir (bak. Çakır-cıbaşı Camii). Caminin mihrabı önünde, III. Mehmed'in vezirlerinden Koca Meh-med Paşa gömülüdür. Ayazma Mahallesi' ne doğru giderken Ahmet Çelebi Mahal-lesi'nde bulunan Aziz Mahmud Hüdâî Efendi'nin türbesi, camisi, imarethanesi ve yanındaki meşrutası Doğancılar yöresinin en tanınmış mekânlarından (bak. Aziz Mahmud Hüdâî Külliyesi). Eyüb Sultan gibi, istanbul halkı tarafından yoğun biçimde ziyaret edilmekte olan Aziz Mahmud Hüdâî Türbesi 1589-1595 arasında inşa edilmiştir. Gülfem Hatun Mahalle-si'nde, Mahkeme Arkası Sokak'ta bulunan Gülfem Hatun Camii ise Sinan dönemi eserlerinden olup, I. Süleyman'ın (Kanuni) cariyelerinden birinin vakfiyesinden-dir. 186,8'de onarım görmüştür, thsani-ye'de, III. Osman (hd 1754-1757) tarafından yaptırılan İhsaniye Camii yörenin önemli dini yapılarından (bak. Aziz Mahmud Hüdâî Külliyesi). Caminin yer aldığı İhsaniye Mahallesi III. Osman'ın vakfettiği çeşitli yapılardan ve evlerden oluşuyordu. Doğancılar Caddesi civarında bulunan iki katlı ahşap bina ise pek çok şair ve edip yetiştirmiş olan Üsküdar Mevlevîhanesi'dir(-t). Son şeyhi Kayserili Ahmed Remzi Efendi olan Mevle-vîhaneyi, 1793'te Mevlevî Numan Dede yaptırmıştı. Pek çok Mevlevî dedesinin mezarının bulunduğu bu yapı, II. Mahmud döneminde (1808-1839) onarım görmüştür. Müştemilatı, halen Vakıflar Mü-dürlüğü'ne bağlı Taşdelen Memba Suları İşletmesi'nin merkezi olarak kullanılmakta olup Mevlevihane bölümünde hafta-

nın belli günleri dini toplantılara devam edilmektedir.

Doğancılar Parkı'nın karşısındaki çıkmazda bulunan Nasuhi Tekkesi Mescidi ise, IV. Mehmed'in (hd 1648-1687) kızı Hatice Sultan'ın eşi Hasan Paşa tarafından yaptırılmıştır. Ahşap olan yapı 1766'da yandıktan sonra, Rüstem Paşa tarafından taştan yapılmak suretiyle yenilendi. Doğancılar Caddesi'nden inerken sağdan ikinci sokakta bulunan Süleyman Paşa Camii ise 18. yy'ın sonlarına ait bir yapıdır; eskiden yakınında Süleyman Paşa Sarayı'nın olduğu söylenir.

Ayazma Mahallesi'nde bulunan Ayazma Camii müstemilatından olan sıbyan mektebi, hamam ve muvakkithane yıkılmıştır. Padişah tarafından, camiye gelir temin etmek amacıyla kurulan dokuma kârthane-si ve bir bükücü kârhanesi ileriki yıllarda "basmahane" olarak tanınmıştı. Bunun yerinde kalan boş arsa, şimdiki adı Şemsi-paşa ilkokulu olan tarihi Ayazma Mekte-bi'nin yeni dersliklerinin yapımında kullanılmıştır (bak. Mustafa III Mektebi).

1970'te yaklaşık 15.000 kişinin yaşadığı Doğancılar yöresinin bugünkü nüfusunun 25.000 civarında olduğu sanılmaktadır. Çevrede bulunan pek çok tarihi konak, cami, mescit, türbe bakımsızlıktan harap durumdadır. Az sayıda konak, ikinci derece tarihi eser onarımı kapsamında son yıllarda yenilenmektedir.

Üsküdar'ın en işlek kavşaklarından birini oluşturan Doğancılar, Tunus Bağı, Salacak iskele ve Halk caddelerinin kesiştiği yer olan Doğancılar merkezinden başka, bölgenin diğer önemli ulaşım yolları arasında Sümbülzade, Uncular, Açık Türbe, Ögdül, Tahriye, Enfiyehane, Değirmen, Salacak Bostanı, Halk Dershanesi, Paşakapısı, Viransaray, Şair Naili ve Eski Belediyeönü sokakları sayılabilir. BibL Konyalı, *Üsküdar Tarihi*, I-II; M, 4641-4645; Eyice, *Boğaziçi*.

AYŞE HÜR

Doğancılar Parkı

Asuman Efe, 1993

DOĞANCILAR CAMİ

bak. ÇAKIRCIBAŞI CAMİi

DOĞANCILAR PARKI

Üsküdar'ın batısında, aynı ismi taşıyan semtte bulunan II. Meşrutiyet'ten sonra tesis edilmiş olan, istanbul'un en eski parklarından biri.

Societe Anonyme Ottomane'in hazırlattığı 1913-1919 tarihli planda (*Plan General de la Ville de Constantinople*) 2. paftada ve 1930'da Pervititch tarafından çizilmiş Şemsipaşa, Paşalimanı, Çavuşde-re, Atikvalide semtlerini içeren 4 numaralı paftada, Doğancılar Parkı, bugünkü sınırları ile gösterilmiştir.

Park dikdörtgen biçiminde olup en u-zun kenarı 100 m, kısa kenarı 80 m, kapladığı

alan ise 8.000 ırftır. Halkın çok kolaylıkla ulaşabileceği merkezi bir yerdedir. Dört taraftan iki anacaddeye (Halk ve Doğancılar caddeleri) ve iki sokağa (Eski Belediyeönü Sokağı ve Şair Naili Sokağı) altı kapı ile irtibatlıdır.

Parkın orta yerinde iki küçük havuz vardır. Üç sıra halinde dikilmiş Londra çınarlarının (*flatanus x acerifolia*) gölgelendirdiği gezinti yolu çevresine, o-turma bankları ile çocuklar için salıncak ve kaydıraklar konmuştur. Yaşlı sedir ağaçları, çam ağaçları, gülibrişim ve erguvan ağaçları, salkım söğütler, akçaa-ğaçlar, parkı gölgelendirmekte ve süslemektedir.

Doğancılar semtinin yaşlı sakinlerinin ifadelerine göre, Cumhuriyet'in kuruluşundan sonra, 1930'lu yıllarda Batılılaşma heyecanının yaşandığı dönemde, bu parkta belediye bandosu özel günlerde ve pazar günleri marşlar ve caz müziği çalar, gençler de burada dans ederlermiş. Park bugün de temiz ve bakımlı olup çevre halkına soluk aldırان bir yer olarak fonksiyonunu sürdürmektedir.

FAIKYALTIRIK

DOĞANÇAY, ADİL

82

83

doğum âdetler!

Adil Doğançay'ın "Kalamış'ta Çamlık" adlı tablosu, tuval üzerine yağlıboya, 28x38 cm.

Ayten Doğançay koleksiyonu

DOĞANÇAY, ADİL

(1900, istanbul - 1 Aralık 1990, istanbul) Ressam.

Küçük yaşlarda resme gönül verdi, ancak ailesinin tutuculuğu nedeniyle resim öğrenimi göremedi. Eyüp Askeri Rüştîye-si'ni bitirdikten sonra I. Dünya Savaşı'n-da 1920'de Harita Mekteb-i Alisi son sınıfında iken istiklal Savaşı'na katılmak ü-zere altı arkadaşıyla birlikte Anadolu'ya geçti I. Ordu karargâhına atandı. Afyon cephesinde haritalar, paftalar yaptı. Köy köy, kasaba kasaba dolaşarak Anadolu' nün haritasını çıkardı. Gezdiği yerleri, karakalem, renkli kalem ve suluboya ile kâğıda geçirdi. Bu görevi sırasında, amatör olarak resim, yapan Albay Tahsin Bey'in yüreklendirmesiyle, doğadan çalışmaya başladı. Savaş sonunda istiklal Madalyası ile onurlandırıldı.

Doğançay 1937-1953 arasında Harita Genel Müdürlüğü'nde kartograf subayı o-larak çalıştı. 1953'te Harp Okulu topografya öğretmenliğine getirildi. 1958'de kıdemli albay olarak ordudan emekliye ayrıldı ve ilk kişisel sergisini açtı. 1963-1964' te ABD'de bulundu, The National Club' ün New York resim sergilerine konuk sanatçı olarak katıldı. 1976'da

İstanbul'a yerleşerek ölünceye dek bu kentte yaşadı. Oğlu Burhan Doğançay ile birlikte 1955, 1957 ve 1959'da "Baba-Oğul Sergisi" açtı, kişisel sergiler düzenledi. Güzel Sanatlar Birliği, Asker Ressamlar Derneği, çeşitli dernek sergileri ile Devlet Resim ve Heykel Sergileri'ne katıldı. 1979'da Devlet Güzel Sanatlar Akademisi Mezunları Derneği, 3 Kasım 1984'te Kültür ve Turizm Bakanlığı onur plakelerini aldı.

Askeri Rüştiye'de Şerif Bey'den, Harita Mektebi'nde deniz ressamı olarak tanınan Diyarbakırlı Tahsin Bey'den ders aldı. Hocası resim öğrenimi görmesini ve

Viyana Akademisi'ne gitmesini dilediyse de bu isteği gerçekleşmedi. Doğançay "asker ressamlar" kuşağının son temsilcileri arasında anıldı. Ankara'da bulunduğu yıllarda Eşref Üren, Turgut Zaim ve Ali Rıza Beyazıt'la ilişki içinde oldu, onların görüşlerine başvurdu. Doğadan yaptığı resimlerini fırsat buldukça "1914 izlenim-cileri"nden Mehmet Ali Laga, İbrahim Çallı ve Hikmet Onat'a gösterdi, eleştirilerim aldı, bu kuşağın izinde çalıştı. İzlenimci duyarlılığı; geleneksel ve ortak özellikler taşıyan, doğaya bağlı sanat görüşünü benimsedi. Atölyeden çok doğada çalışmayı yeğledi; bir açık hava ressamı olarak görünüşü ve ölüdoğa resimleri boyadı. Su ve denizin başat olarak yer aldığı görünümlerinin çoğunda Boğaziçi'nden, Adalar'a, Tuzla'ya doğru bir gezinti yaptırdı.

Bibi. G. Elibal, "Adil Doğançay ile...", *Sanat Çevresi*, S. 111 (1988); ay, *Türk Plastik Sanatçıları Ansiklopedisi*, I, Ankara, 1967; ay, *Asker Ressamlar ve Ekoller*, Ankara, 1965; E. Tanal-tay, "Adil Doğançay ile Bir Gün", *Sanat Çevresi*, S. 104 (1987).

ZEYNEP YASA YAMAN

DOĞUM ADETLERİ 4_

Çocuk geleneksel Türk toplumlarında soyun ve ocağın devamlılığı için çok önemli bir unsur olmuştur. İstanbul'da da evlendikten az zaman sonra çocuğu olmayan kadın, kocası ve ailesi için endişe nedeniydi (bak. kısırlık âdetleri).

Eski İstanbul ailesinde, gebe kadın gebeliğin 40. gününden itibaren portakal, limon, sirke gibi ekşi şeylere, kuru ve yaş meyvelere, tatlı ve şekerlemeye düşkün olduğu için, istekleri yerine getirilmeye çalışılır; ekşi ya da tatlı yemesine bakılarak çocuğun cinsiyeti tayin edilmeye çalışılırdı. "Ye tatlıyı doğur atlıyı, ye ekşiyi doğur Ayşe'yi" sözü, tatlı yiyen

kadının erkek, ekşi yiyenin kız doğuracağı inancım yansıtmaktadır. Çocuğun erkek olduğunu tahmin için gebenin fiziksel durumu da önemlidir. Erkek çocuk gebelikten üç ay sonra hareket eder. Ağırılık ve hareket kadının sağ tarafındadır. Gebenin karnı yuvarlaktır. Kaşları ve kirpikleri dökülmesine rağmen gebenin güzelleştiği inancı vardır. Sütü beyaz

olur ve süt ilkin sağ memesinden gelir. Bu gelişmelerin tersi söz konusu olursa bebeğin kız olacağına inanılırdı. Eskiden İstanbul'da halk arasında erkek ayının ödü ile safra karıştırılıp içildiği takdirde çocuğun erkek olacağına dair bir inanış olduğu tespit edilmiştir. Gebenin oturduğu odaya iki minder konulur; bunlardan birinin altına makas, diğerine bıçak ya da çakı konur; kadın bilmeden makasın olduğu minderin üzerine oturursa kızı, çakı ya da bıçağın bulunduğu minderin üzerine oturursa oğlu olacağına inanılırdı.

Gebelik süresiyle birlikte doğum hazırlıkları da başlamaktadır. Eski İstanbul' da doğumu yaptıracak ebe bulunması ö-nemli bir konuydu. Her ailenin güvenini kazanmış; tanıdık, bildik, sır saklayan bir ebe kadın vardı. Doğum evde gerçekleşirdi. Cumhuriyet'ten sonra daha çok hastanelerde doğum yapıldığı görölmektedir. Gebeliğin 6. ayından itibaren doğacak çocuğun çamaşırları "kundak takımı" adı altında hazırlanır. Tülbent ya da ipekten önü açık bir gömlekle takkeden; pamuklu ve yukarısı geniş, altı dar etek bezinden, yumuşak tülbentten yapılmış sargı bezlerinden; yazma yemeni, duvak ve nazarlıkla ipek ya da patiskadan sade, işlemeli bir kundaktan oluşan takımın doğumdan önce hazırlanmış olması şarttı. Doğumu yaptırmayı kararlaştırılan ebe hanım son üç aya girildiğinde herhangi bir gün eve çağırılır, besmeleyle ve dualarla hazırlanan takım, kundağın içine yerleştirilirdi. Kundağın içine çöreotu serpilmesi, ayrı bir bohçaya konulduktan sonra kıbleye karşı asılması, üstüne de kese içinde bir Kuran konulması çok eski bir âdetti.

Ebe doğum gününü aşağı yukarı tahmin ederek yakın bir günde doğum iskemlesini bu eve gönderirdi. Bu, kolay bir doğum için kullanılan ve koltuğa benzeyen bir iskemle olup bugün terk edilmiş eski bir araçtır. Gebede ilk sancılar başlayınca ebeye haber verilirdi. Ebe gerekli önlemleri alır, ilaçları hazır ederdi.

Doğum zorlaşırsa iki kişi gebe kadının kollarına girerek odada gezdirirlerdi. Ayrıca kocasının avucundan su içirilip, "helallik" istenmesi de gelenektir. Doğumu kolaylaştırmak için kavun yedirilip et suyu içirildiği de olurdu. Doğum gerçekleştiği sırada ebe tekbir almaya, kelimeyi şahadet getirmeye başlayarak etrafındakilere haber verir, orada bulunanlar da iştirak ederlerdi. Doğumun ardından "son" ya da "eş" denilen plasentanın gelmesi beklenirdi. Ebe eşin gelmesiyle çocuğun göbeğini karından itibaren bir karış uzunlukta keser ve göbek adını koyardı. Bu uzunluk çocuğun sesinin gür

ve güzel olması için konurdu. Göbek bağının kesilen kısmı cami ya da okul duvarına sokulurdu. Göbeğin kesilmesinin ardından çocuk evvelce hazırlanmış su ile yıkanır, tatlı dilli olması için ağzına şeker sürülürdü. Ebe, çocuğu aile fertlerinin her birinin kucağına vererek bahşış almayı ihmal etmezdi. Yıkayıp kundaklanan çocuğun yüzüne biri beyaz, diğerisi yeşil iki duvak örtölmekte, kundağına incili nazarlık takılıp

başucuna Kuran a-sılmaktaydı.

Doğumun ardından çocuğa 24 saat bir şey verilmez, üç ezan vakti geçinceye kadar çocuğun ağzına ılık şekerli su akıtılırdı. Üç ezan sonra lohusa Kuran'm açılan herhangi bir sayfasına şahadet- parmağını sürerek çocuğun dudağına götürür böylece çocuğun ağzı açılmış olurdu.

Lohusanın sütünün artması için pekmez, şerbet, mercimek çorbası, börülce, soğan, tahin helvası, karaciğer, boza, süt ve ayran verilir, süt veren kadına "emzikli" denirdi. Sütü kesilen ya da olmayan lohusa akşam ezanı iki kapı arasındaki su dolu bir leğenin içine elinde taze soğan ve ciğer yer halde girer, diğer taraftan "Dağda isen, bayırda isen kızımın (ya da oğlumun) sütü gel" diye bağırdı. Bunun ardından sütün geleceğine inanılırdı. Emzikli kadının sütü az ya da hiç olmazsa "sütanne" tutulurdu. Çocuğu 1,5-2 yaşlarında süttten kesmek âdet haline gelmişti. Erkek çocukları, kız çocuklarına göre memeden daha geç kesilirdi.

Doğumun ertesi günü lohusa ter döşeginden kaldırılarak lohusa döşegine getirilirdi. O günden itibaren lohusaya bal-dırıkara denilen otun suyundan her gün bir fincan verilmekteydi. Lohusa döşegine getirildiği gün şerbet de kaynatılarak sürahilere konur, doğan çocuk erkek ise şişeye kırmızı kurdele, kız ise al gaz boyaması sarılırdı. Bu sürahiler lohusanın akrabalarına ve uzak semtlerdeki dostlarına gönderilir, şerbet gönderilen evden bahşiş ve mendil verilirdi.

Doğumun üçüncü gününden itibaren konu komşu, hısım akraba gözyaydınına gelirlerdi. Ziyaretçilere kahve, daha sonra sıcak lohusa şerbeti ikram edilir, şerbeti içenler "Allah lohusanın sütünü gür etsin" diye dua ederlerdi. Gözyaydınına gelenler ikinci ziyaretlerinde "hatır sorma" adı altında lohusaya hediye getirirlerdi. Bu ziyaretler sekizinci günü sabah sona ermek üzere 7 gün 7 gece devam ederdi. Lohusaya, hediye olarak yakın akrabalar mücevher, kıymetli kumaş, ziynet altınları, şekerleme ya da çeşidi yiyecekler, çocuğa ise maşallahlar, mama takımı, çingirak gibi oyuncaklar getirirlerdi.

Yeni doğan çocuğa doğumun ilk haftası içinde mutlaka ad verilir, doğumun üçüncü günü uğurlu bir saatte çocuğun adı konulursa da cuma namazından sonra ad verilmesi daha hayırlı sayılırdı. Babası ya da dedesi abdestli iken çocuğu kucağına alır ve kibleye dönerek kulağına ezan okur, sonra da kararlaştırılan isim çocuğun sağ kulağına üç defa söylenerek verilirdi. İstanbul'da çocuklara iki ad

Enderunlu

Fazıl'ın

Hübânname-

Zenanname

adlı eserinde

yer alan ve bir
doğumu
betimleyen
minyatür.
Galeri Alfa

vermek yaygın bir âdetti. Bunlardan Mehmet, Ahmet, Hasan, Hüseyin, Ali, Fatma, Ayşe, Emine, Zehra gibi Müslümanlarca kutlu sayılan adlar göbek adıdır. Bunun dışında verilen adların seçiminde de aile büyüklerinin, devrin devlet adamlarıyla ünlü komutanlarının adları etkili olurdu. Ayrıca dönem dönem moda olan adlar da vardı.

Lohusalığın 6. günü, son gün toplantısıdır. Eskiden bu günün akşamına kına gecesi denilirdi. Kına gecesi ya da ertesi günü bazı aileler mevlit okuturlar, gece yarısı beşik çıkma merasimi yapılırdı. Beşik ince oymalı ve sanatkârane yapılmış olup içine ağır kumaşlardan sırma yorgan ve yastık konurdu. Beşik, ebe hanım ve çengillerle önünden ve arkasından ikişer kadın ve düğünlerde de hizmetçilik eden hamam ustaları tarafından kırmızılı yeşilli fitilli mumları eline almış vaziyette lohusanın odasına çıkarılırdı. Ebe ince sesle ninni söylemeye başlar, bu sırada aile fertleri ve misafirler tarafından çengillere altın yapııştırılırdı.

Gece yemiş çıkarılması da kına gecesi âdetlerindendi. Bu yemiş eğlencelerinden sonra çengiller taklidi oyunlar oynarlar, izleyicileri güldürürlerdi.

Doğumun 8. günü sabahı lohusa döşeği kaldırılır, gerek ter ve gerekse lohusa döşeklerinde yatan lohusa ve çocuk yalnız bırakılmazdı. Yalnız bırakıldığı takdirde al basarak lohusanın öleceğine ve kırlara karışacağına inanılırdı. Bu nedenle çocuk doğduğu gün lohusanın ve çocuğun başına al bağlamak âdeti vardı. Lo-husayı al basmasından korumak için birkaç sarmısak ve soğan, kebab şişine geçirilir, şiş ve sarımsak, soğan başlarıyla birlikte al bir gaz boyamasına sarılır, şişin bir ucuna bir pabuç eskisiyle birkaç mavi boncuk bağlanır ve bunlar lohusa yatağının başucuna asılır ya da kapısının arkasına süpürge konurdu. Lohusa ayrıca doğumdan itibaren kırk gün sokağa çıkarılmazdı. Doğumun kırkıncı günü ilk defa sokağa çıkarılarak hamama götürülür, bu sırada da çeşitli eğlenceler düzenlenirdi (bak. kırk hamamı; kırklama).

Bibi. M. "Z. Oral, "İstanbul'da Doğum ve Çocuk Hakkında Âdetler ve inanmalar", *HBH*, III, S. 23-24 (Mayıs 1933); N. Tezel, "İstanbul'da Lohusahk Âdetleri", *HBH*, VII, S. 73 (1937); M. H. Bayrı, "İstanbul'da Doğum ve

D'OHSSON, IGNATIUS

DOKUMACILIK

ÇftV',••'-'•

Paris'teki Ulusal Kitaplık'ta bulunan ve Bizanslı dokumacı kadınları betimleyen bir elyazması. *Brigitte Pitarakis fotoğraf koleksiyonu*

D'Ohsson'un *Tableau general de l'Empire Othoman* adlı eserinde yer alan Yalı Köşkü'nde kaptan-ı deryanın padişahın huzuruna çıkışım betimleyen bir gravür.

Erkin Emiroğlu fotoğraf arşivi

Çocukla ilgili Âdetler ve inanmalar", *HBH*, X, S. 111, 112, 113 (Ocak, Şubat, Mart 1941); ay, *İstanbul Folkloru*, 1972, 208; S. V. Örnek, *Geleneksel Kültürümüzde Çocuk*, Ankara, 1979, s. 23-112; Musahibzade, *istanbul Yaşayışı*, 1992, 32-34; Refik Halid (Karay), *Üç Ne-sil-Üç Hayat, isi.*, (ty), s. 7-11; Ali Rıza, *Bir Zamanlar*, 102-114.

AYNUR KARATAŞ

D'OHSSON, IGNATIUS MOURADGEA

(31 Temmuz 1740, *istanbul* - 27 Ağustos 1807, *Paris*) *Tableau general de l'Empire Othoman* ("Osmanlı imparatorluğunun Genel Tablosu") adlı bir eseri bulunan Ermeni asıllı tarihçi. Asıl adı Mu-radcan Tosunyan'dır.

Babası izmir'deki isveç konsolosluğunun ilk tercümanlarındandı. Tosun lakabı ile anılırken kendisine isveç asalet payesi verilmesi üzerine bu lakap D'Ohs-son'a dönüşmüştür. D'Ohsson 23 yaşında "istanbul'daki isveç Elçiliği'nde tercüman olmuş, 1768'de baştercümanlığa yükselmiştir. Daha sonra isveç tabiyetine geçerek 1795'te isveç elçisi olarak *istanbul'a* atanmıştır.

D'Ohsson, daha tercümanlık görevi sırasında Doğu dillerim ve tarihini, özellikle de Osmanlı kroniklerini incelemeye başlamıştır. III. Selim dönemi (1789-1807) ile ilgili bir tarih yazmayı planlarken İsveç Elçisi Ulric de Celsing'in tavsiyesi üzerine imparatorluğun bütününe ele almaya yönelmiştir. 22 sene boyunca malzeme toplayan D'Ohsson 1784'te Fransa'ya gitmiş ve *Tableau general de l'Empire Othoman* adlı eserini Paris'te yayımlamıştır (1787-1820, 3 cilt; 1788-1834, 7 cilt). Kitabın küçük bir bölümü *XVIII. Yüzyıl Türkiyesinde Örf ve Âdetler*, (ist., ty) adıyla Türkçeye çevrilmiştir.

D'Ohsson'un eserinin ikinci kısmında saray teşkilatı, Osmanlı hanedanı, harem ve harem hayatı, harem kadınları,

saray hizmetkârları ve cariyeler hakkında özgün bilgiler yer alır ve bu bilgiler III. Selim dönemi *istanbul* yaşamının bir bölümüne tanıklık eder.

Bibi. K. Beydilli, "Ignatius Mouradgea D'Ohsson", *TD*, S. 34 (1984), s. 247-314.

DOKSAN ÜÇ HARBİ

bak. OSMANLI-RUS SAVAŞI'NDA

istanbul **dokumacılık**

Bizans Dönemi

Dokumacılık, Bizans'ta önemli bir işko-luydu. Dokuma malzemesi olarak "linon" (keten), "erion" (yün) ve "metaksa" (ipek) kullandırdı. "Bambaks" ya da "bambakina" denen pamuğun adına ise pek az rastlanır. Dokumacılık basit tezgâhlarda, saray atölyelerinde, özel işyerlerinde ve ev tezgâhlarında yapılırdı. Eski Yunan'da "gyna-ikeion" adıyla anılan dokuma atölyelerine, erken Bizans döneminde de rastlanır.

Bizans dokumacılığından ve üretimde kullanılan aletlerden çok az sayıda örnek günümüze ulaşabilmiştir. Bunlardan anlaşıldığına göre basit tezgâhlar kullanılıyor ve dokumacılık başlıca iki aşamadan oluşuyordu. Temizlenerek kirlerinden ve yağından arındırılan malzeme çırpıldıktan sonra, beyazlatılıyor, eğiriliyor ve boyanıyordu. Nakış ve süslemeler dokuma esnasında yapıldığı gibi, kumaşın üstüne resimleme de yapılırdı. Kumaşın üstüne nakış işleme tekniği ise Paleologos-lar döneminde (1261-1453) tercih edilen bir yöntemdi. Öte yandan bu üç tekniğin bir arada kullanılmasına da rastlanmıştır.

Kaynaklarda çok çeşitli tipte dokumalardan söz edilir. Bunlar arasında yüksek kalitede ve mor renge boyanmış bir tür ipeklinin özel bir yeri vardır. "Blattion" denen bu kumaş, saray çevrelerinde ikra-

miye olarak dağıtılır, yabancı ülkelerin yöneticilerine armağan edilirdi. Bizans'ta ipekçilik, 553 ya da 554'te keşişler tarafından Çin'den gizlice getirilen ipek böceği kozaları ile başlamıştı. 7. yy'da imparatorluğun ipek merkezi Konstantinopo-lis'ti. Altın ve gümüş tellerle süslenen ipek kumaşlar, çoğunlukla imparatorluk ailesi tarafından kullanılırdı. Kaynaklarda a-dı geçen "diblattia" ve "triblattia" terimlerinin ne anlama geldiği çok açık değildir. Bunlar ya iki ya da üç kez boyanan, ya da iki veya üç renkli ipek kumaşların adı olmalıdır.

Bizans dokumacılığında asıl önemli yeri keten imalatı tutar. Özellikle 11. yy belgelerinde "linokokkoi" (keten tohumu), "othoniopratai" (keten tüccarı), "li-nelaiotribika" (keten kumaş ticareti yapılan dükkân) deyimlerine sık sık rastlanır. Mısır'ın 7. yy'da Arapların eline geçmesiyle, Konstantinopolis'in keten ihtiyacı Karadeniz ve Bulgaristan yoluyla sağlanıyordu. Kaba dokunmuş ketene "sabana", ince dokunmuşlara "lepte othene" denir, keten kumaşlar özellikle tunik, pelerin, havlu gibi ev eşyalarında, kefen bezi, yelken ve ağ yapımında, sivil ve dinsel mimaride önemli yeri olan duvar halısı ve perde yapımında kullanılırdı,! 1348 tarihli bir saray listesinde ise çeşitli keten kumaşların ayrıntılı bir sayımı yapılır ve fiyatları verilir.

Günümüze dek gelen Bizans döneminden kalma dokuma tezgâhları arasında, yünlü kumaş dokumak için kullanılanların, keten tezgâhlarından daha karmaşık oldukları görülmektedir. Bizans'ta "mal-lota" ya da "linomallataria" denen ilmekli dokuma usulü de biliniyordu. Koyun postuna benzer bir çeşit müflon üretimi yapılıyor ve bunlar battaniye, örtü gibi kullanılıyordu. Ayrıca yatak takımları da yünlü kumaştan yapılırdı.

Dokumacılık hem kadın hem de erkek işi olarak bilinir, buna karşılık iplik eğirme işi yalnızca kadınlar tarafından evlerde yapılırdı. Konstantinopolis'te her yıl, dokumacı kadınların şerefine Agat-he Şenlikleri yapılırdı.

10. yy'dan kalma önemli bir kaynak olan *Eparbos tes Pofeo*⁵"ta(->) "serikarioi" denen kumaş boyacıları ve terzilerden söz edilir. Bu kaynağa göre, bazı terziler dikecekleri kumaşların dokumasını da yapıyordu. Yine önemli bir kaynak olan Studios Manastırı'nın meslekler listesinde, dokumacılar ve terziler ayrı loncalar olarak sayılmışsa da, *Eparhos Kitabında* bu ayrıma rastlanmaz.

Günümüze ulaşan örneklerden bazı ab şap dokuma tezgâhları, kilden ve bronzdan yapılmış iğ parçaları, bronz iğneler, yüksükler ve kilden makaralar, Amerika'da Dumbarton Oaks koleksiyonlarında saklanmaktadır.

Bibi. J. Ebersolt, *Leş arts somptuaires de Byzance*, Paris, 1923, s. 21-23; W. F. Volbach, "Textiles", *Byzantine Art: An Europe-on Art*, Atina, 1964, s. 460-485; Ph. Kouko-ules, *Byzantinon bios kai politismos*, Atina, 1948-1957, s. 215-217.

AYŞE HÜR

Osmanlı Dönemi

Osmanlı döneminde İstanbul'da çeşitli türlerde kumaşlar dokunmuş olmakla birlikte asıl ağırlık, saray ve çevresinin tüketimine yönelik ipekli dokumacılık ile askeri gereksinimleri karşılamaya yönelik dokumacılıktır. Bu tür dokumacılık ö-zel kişilerce yapıldığı gibi çoğu durumda devlet tarafından manifaktür tarzında örgütlenmiştir.

16. yy'm ortalarından sonra Bursa ile birlikte ikinci ipekli dokumacılık merkezi olarak İstanbul'un adı geçmeye başlar, İstanbul'daki ipekli dokumacılığın devlet tarafından mı yoksa özel kişilerce mi başlatıldığı kesin olarak belli değildir. Ancak, büyük bir olasılıkla devlet tarafından saray için kumaş dokuyan atölyelerin kurulmasından sonra bunun kârlı bir iş olduğunu gören özel kişiler de ipekli dokumacılığa başlamışlardır, İstanbul'daki dokuma atölyeleri önceleri Bursa'ya bağımlı olarak çalışmışlardır. Gerekli atkı ve çözgü iplikleri Bursa'da hazırlanmış ve gene Bursa'dan dokumacı ustaları getirtilmiştir.

İstanbul'da 16. yy'ın ortalarında devlete ait dokuma atölyeleri kurulmaya başlanmıştır. Kârhane-i Âmire veya Kârhane-i Hassa adını taşıyan bu atölyelerin Beyazıt yakınında Çarşıkapı'da olduğu sanılmaktadır. 16.

yy'ın son çeyreğinde Tavuk Pazarı'ndaki sipahi binalarının dokuma atölyelerine ayrıldığı ve sarayın kumaş gereksiniminin bir bölümünün buradan karşılandığı bazı belgelerden anlaşılmaktadır.

imparatorluğun yükselmesine paralel olarak kumaş sanatı 16. yy'ın ikinci yarısında en parlak dönemini yaşamış, kumaş cinsleri ve desenleri çok büyük çeşitlilik ve zenginlik göstermiştir. Ancak bu dönemde çok kâr sağlama amacıyla işe hile karıştırılmış ve tezgâh sayısı hızla artmıştır. Kumaş kalitesini bozan bu tür o-

laylar sürekli denetlenerek önlenmeye çalışılmıştır.

Dokumacılar lonca biçiminde örgütlenmişlerdir ve tüm loncalar içinde en kalabalık grubu oluştururlar. Yaptıkları i-şe veya dokudukları kumaş türüne göre adlandırılan çeşitli loncalarda toplanmışlardır. Ham ipek sağlayan ve satanlar hamcılar, atkı ipliği eğirenler dolapçılar, kumaş dokuyanlar kumaşın türüne göre kamhacılar, kadifeciler gibi ayrı ayrı loncalar içinde örgütlenmişlerdir.

17. yy'ın ortalarından itibaren büyük yelkenli gemiler kullanılmaya başlandı ve bunların sayıları 18. yy'da giderek arttı. Bu durum yelken bezi talebini önemli oranda artırdı. Yelken bezi daha önceleri özellikle Gelibolu ve Çanakkale'de üretilirken orta ve küçük gemilerin gereksinimine göre yapılanmış olan üretim nitelik ve miktar bakımından artan gereksinimi karşılayamaz duruma düştü. Bu durum karşısında 1709'da Tersa-ne-i Amire bünyesi içinde sabit tesisleri devlete ait olan ve manifaktür tarzında üretim yapan bir yelken bezi dokumahanesi kuruldu. Bu kuruluşun işletmesi bezcibaşı unvanını taşıyan özel bir kişiye verildi. Bezcibaşı her yıl belirli miktarda yelken bezini donanmaya teslim etmeyi üstleniyor ve buna karşılık kullanacağı pamuk ipliğinin bedeli kendisine peşin olarak ödeniyordu. Donanmanın işletmeden yıllık talebi 30.000 zira (arşın) yelken bezi idi ve bu miktar savaş sırasında 200.000 ziraya kadar yükselecekti. Yaklaşan savaşın hazırlıkları kapsamında 1713'te özel üretim yasaklanarak istanbul ile çevresindeki yelken bezi dokuma tekeli bezcibaşına verildi. Savaşın ardından 1718'de donanmanın talebi tekrar 30.000 ziraya indirildi ve özel üretim serbest bırakıldı. Pahalı üretim yapan işletme özel üretimcilerin rekabeti karşısında geriledi ve başlangıçta 30-40

dolayında olan dokuma tezgâhı sayısı 1750'de 10'a düştü. Bunun üzerine özel üretim yasaklanarak 1751'de bezcibaşına tekel hakkı tanındı ve 1753'te tekel alanı izmir'i de içine alacak biçimde genişletildi. Tekel koşulları içinde üretim canlandı, işletme 1760'ta eski kapasitesine ulaştı ve 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı' nın getirdiği talep artışı sonucunda 1770' te genişletildi. Bundan sonra donanmanın talebi sürekli bir artış gösterdi. 1774' te yıllık 140.000 zira olan talep 1803'te 300.000 ziraya çıktı, işletmenin kapasitesi 1785'te 50 tezgâha ulaştı. Donanmanın talebinin artması serbest piyasaya yapılan satışı azalttığından işletmenin zarar etmesine neden oldu. ihracat talebindeki artış ve

ulaşım güçlükleri pamuk ipliği arzını azalttı ve bunun sonucunda artan iplik fiyatları yelken bezi maliyetini artırdı. Devlet miri mubayaa yoluyla, yani kendisinin belirlediği ve genellikle maliyetin altındaki bir fiyatla Batı Anadolu'daki üretim merkezlerinden iplik satın almaya başladı. Ancak iplik üreticilerinin bu tür zararına satıştan kaçınmaya başlamaları üzerine 19. yy'ın ilk çeyreği sonunda güvenli ve ucuz iplik sağlamak amacıyla bir işletme kurulmasına karar verilerek Iplikhane-i Amire(->) kuruldu. Böylece, dokuma işletmesi ile birlikte Türkiye'nin bilinen ilk entegre pamuklu tesisi ortaya çıktı.

Osmanlı İmparatorluğu'nun önce duraklama ve ardından gerileme dönemine girmesi Avrupa etkisini gitgide artırmış ve Avrupa kumaşlarının ithalatı büyük boyutlara ulaşmıştır. Bu durum karşısında rekabet zorluğu çekmeye başlayan yerli dokumacılık 17. yy'dan sonra önce bir duraklama ve ardından gerileme dönemine girmiştir. Bununla birlikte, 18. yy' m ilk yarısında İstanbul'da güzel ve nitelikli kumaşlar dokunmuştur. Ekonomik durumun bozukluğu nedeniyle altın ve gümüş sarfiyatını azaltmak için III. Ah-med tarafından 1715'te çıkarılan bir fermanla ağır sırmalı kumaşların dokunması yasaklanmıştır. İthal malların rekabeti karşısında gerileyen dokuma sanayiini kaldırmak için 18. yy'ın ilk yarısında bazı yeniliklere girilmiştir. Bu kapsamda III. Ahmed'in sadrazamı Nevşehirli İbrahim Paşa'nın girişimiyle 1719' da İstanbul'da bir yünlü dokuma imalathanesi kurulmuştur. 1721'de, Venedik'ten ithal edilmekte olan nitelikli diba, hatayi ve atlas gibi ipekli kumaşların İstanbul'da dokunmasını sağlamak amacıyla işletmeye 40 tezgâhlı bir miri hatayi kârha-nesi eklenmiştir/1725'te tezgâh sayısı 79 olmuş ve aynı yıl 1.600 okka (2.000 kg) ipek kullanılmıştır. Ayrıca, iyi donanımlı bir boyahane bölümü bulunmaktadır. Üretilen kumaşların halka satılması için de Bedesten'de bir mağaza kiralanmıştır. Devlet tarafından kurulup işletilmek üzere özel kişilere kiralanen bu kuruluşların defterleri günümüze kadar ulaşmıştır. Bu işletmenin ne kadar süre çalıştığı, ne zaman ve hangi nedenlerle üretimine son verdiği bilinmemektedir.

DOKUMACILIK

86

87

DOLAPDERE

>%Ö"sg /'•£&\$'''- v3PsîvI^^*!*^^fMIPfisİiJi^ •ü v?sCTsi

1758'de Üsküdar'da Ayazma Camii yakınında devlet tarafından vakıf olarak 40 tezgâhlı bir dokuma atölyesi inşa edilerek esnafa kiraya verilmiştir. Manifak-tür türündeki bu işletmede yeni bir ipekli dokuma türü olan çatma yastıklar ile çöz-gü ve atkısı ipek olan, boyuna yollu ve küçük çiçekleri olan kumaşlar dokunmuştur. Bu tür'kumaşlara selimiye adı verilmiştir.

19. yy'a gelindiğinde devlet eliyle büyük sanayi kuruluşlarının kurulması sürdürülmüştür. III. Selim döneminde 1805' te Beykoz'da bir kâğıt fabrikası ile bir çuha fabrikası kurulmuştur. Ancak, bu girişimlerden istenilen sonuç alınamamıştır.

Asâkir-i Mansure'nin kışlık elbiselerinin yapımında kullanılan çuhanın dokunması için 1828'de Beykoz'da yeniden bir çuha fabrikası açılması girişiminde bulunulmuştur. Ancak, askerlerin giydirilmesi için toplam 500.000 ziradan fazla çuhaya gerek vardı. Bunun o tarihte inşa edilmiş 5 tezgâh ile üretilmesi olanaksız olmakla birlikte fabrikaya verilen kâğıtha-neye ancak 50-60 dolayında tezgâh konulabileceği ve bu durumda yıllık üretimin 200.000 ziranın üzerine çıkamayacağı hesaplandı.

1832'de aradaki 300.000 ziralık açığı kapatacak bir çuha fabrikası için yeni girişimlerde bulunuldu. Ancak bir süre sonra fabrikanın kurulmasından vazgeçildi ve çuha dokunması Feshane'ye kaydırıldı.

Dolmabahçe Sarayı'nın ek yapıları arasında iki katlı bir dokumahane binası bulunmaktadır. "Hereke Dokumahanesi" o-larak adlandırılan bu yapının ve dokumahanenin ne zaman kurulduğu bilinmemektedir. Ancak, bu dokumahane Hereke Fabrika-i Hümayunu ile işbirliği için-

de Osmanlı İmparatorluğu sona erinceye kadar çalışmıştır. Burada saray için halı ve ipekli dokunmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu, kötü ekonomik durumu, bozulan ticaret dengesini ve artan işsizliği aşmak için 1840'lı yıllarda çözüm aranmaya başlanmıştır.

Tanzimat Dönemi

1840-1860 yıllarını kapsayan dönemde gereksinim duyulan malları üretmek üzere devlet eliyle yeni fabrikalar kurulmuş veya daha önce kurulmuş olanların genişletilmesi yoluna gidilmiştir. Bu girişimler sanayilerini geliştirmiş Avrupa ülkelerinin Osmanlı pazarını ele geçirmek için savaşım verdikleri bir dönemde bir karşı önlem olarak düşünülmüştür. Bu kapsamda Feshane, Hereke ve Basmahane (bak. Bakırköy Pamuklu Sanayi işletmesi) gibi fabrikalar ortaya çıkmıştır. Kurulan işletmelerde yeterli verimlilik ve rekabet gücünün sağlanamaması üzerine 1860-1876 arasında esnafın güçlendirilmesi, şirketler biçiminde birleştirilmesi ve rekabet gücü kazandırılması için girişimlerde bulunulmuş, ancak bu alanda da başarılı olunamamıştır.

İslah-ı Sanayi Komisyonu tarafından hazırlanan 23 .Mart 1868 tarihli raporda, istanbul ve Üsküdar'da eskiden 2.750 tane kumaş tezgâhında 3.500 kişi çalışırken son 30-40 yıl içinde *tezgâh* sayısının 25'e ve kumaşçı esnafının da 40 kişiye düştüğü, kemhacı esnafından 350 tezgâhta çalışan 700 kişiden 4 tezgâhta çalışan 8 kişi ve çatma yastıkçılardan 60 tezgâhta çalışan 120 kişiden 8 tezgâhta çalışan 14 kişi kaldığı

belirtilmektedir. Raporda bu esnafın içinde bulunduğu duruma çözüm olarak bunların bir şirket halinde birleştirilmesi ve bu şirkete bazı

III. Mustafa'nın

kızı Fatma

Sultan'ın

telli zemin

üzerine renkli

ipeklerle

işlenmiş

entarisı.

Ara Güler fotoğraf

arşivi

imtiyazların verilmesi önerilmiştir. Komisyonun önerileri uygun bulunarak 9 Nisan 1868'de Kumaşçılar Şirketi kuruldu. Şirkete çeşitli imtiyazlar tanındı. Ancak sermaye azlığı, bilgi ve deneyim yetersizliği ve ekonomik koşullar nedeniyle u-zun ömürlü olamayan bu şirketin faaliyetini ne kadar sürdürdüğü ve ne zaman dağıldığı kesin olarak bilinmemektedir.

1915'e gelindiğinde İstanbul'da yün iplik üretimi ve yün dokumacılığı ile uğraşan kuruluşlar Yedikule'deki "Uhuvvet Osmanlı Halk Anonim Şirketi İplik Fabrikası" ile "Feshane Fabrika-i Hümayunu" dur. Pamuk ipliği üretimi ve pamuk do-kumacılığı ile uğraşan kuruluşlar ise Bakırköy'deki "Levazımat-ı Umumiye-i Askeriye Bez Fabrikası" ile Yedikule'deki "Yün ve Pamuk İpliği, Akmişe ve Saireye Mahsus Osmanlı Anonim Şirketi"dir. Bunların yanında daha küçük işletmeler olarak Mercan Yokuşu'nda "Abalıyan Agop Dokuma Fabrikası", Sirkeci'de "Macid Mehmed Karakaş Kuşak Fabrikası" ve Kartal'da "Osmanlı ipek, Keten Eşya Anonim Şirketi" bulunmaktadır.

Cumhuriyet Dönemi

Dokuma sanayii Cumhuriyet'ten sonra hızla gelişme göstermiş ve bu gelişme İstanbul'da yoğunlaşmıştır. 1932'de İstanbul'da Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanan işyerlerinin yüzde 38'i dokuma alanındaydı ve bu sektör kanun kapsamındaki işyerlerinde çalışanların yüzde 44'ünü istihdam ediyordu. Yasa kapsamında olan Türkiye'deki tüm dokuma işyerlerinin yüzde 48,4'ü ve çalışanların yüzde 41'i İstanbul'da bulunuyordu. İstanbul'da bulunan ve yasadan yararlanan 170 dokuma kuruluşundan 84 tanesi 1930-1932 döneminde kurulmuştur.

1979'da İstanbul'daki toplam imalat sanayii işyerlerinin yüzde 22,2'si ve çalışanların yüzde 27,6'sı dokuma sektörün-deydi. İkisi kamu kesimine ait olan toplam 461 işletmede 53.014 kişi çalışmaktaydı. 1975'te Türkiye'de

mevcut pamuk eğirme iğlerinin yüzde 27'si, pamuklu dokuma tezgâhlarının yüzde 24'ü ve yünlü dokuma tezgâhlarının yüzde 57'si İstanbul'daydı. 1980'de dokuma alanında faaliyet gösteren kuruluşlardan 25 tanesi 500'den fazla işçi çalıştırıyordu.

Dokuma yanında konfeksiyon alanında da İstanbul önemli bir merkez durumundadır. 1979'da Türkiye'de konfeksiyon alanında faaliyet gösteren 221 işletmeden 187'si İstanbul'daydı ve bu alanda toplam çalışanların yüzde 84'ünü istihdam ediyordu.

Günümüzde organize tekstil kuruluşlarının bulunduğu bölgeler arasında İstanbul'un yer aldığı Marmara Bölgesi birinci sıradadır. Bu bölgede 35 iplik, 25 dokuma, 33 terbiye tesisi olmak üzere toplam 93 büyük sanayi kuruluşu vardır ve bunların önemli bir kısmı İstanbul'dadır. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı'nın Haziran 1992 verilerine göre İstanbul'da dokuma işkolunda faaliyet gösteren işletme sayısı 1.980 olup, buralarda toplam

108.078 işçi çalışmaktadır. Bu işçilerin 46.000 kadarı, Merter'deki Keresteciler Sitesi'nde faaliyet gösteren işyerlerindedir.

1960'larda Mahmutpaşa'da, daha sonraları Bomonti, Çağlayan, Kâğıthane bölgelerinde yoğunlaşan dokuma sektörü, 1970'lerde Bakırköy civarında, 1980 sonrasında ise Merter'de Keresteciler Sitesi'n-de toplandı. Aynı tarihlerde dokuma işyerleri, İstanbul dışına çıkıp, Edirne, Çorlu, Çerkezköy gibi yakın yörelere yerleştiler. Bu sayılan yerler dışında, İstanbul'un Kartal, Mahmutbey ve Halkalı yörelerinde de dokumacılık yaygındır.

Bibi. E. Dölen, *Tekstil Tarihi*, 1st., 1992; M. Genç, "18. yüzyılda Osmanlı Sanayii", *Toplum ve Ekonomi*, S. 2 (Eylül 1991), s. 99-124; A. Giz, "İstanbul'da İlk Sinaî Tesislerin Kuruluş Yılı: 1805", *İstanbul Sanayi Odası Dergisi CİSOD*, S. 23 (15 Ocak 1968), s. 25-26; ay, "1719 Yılında İstanbul'daki Bir Dokuma Fabrikasının Defteri", *ae*, S. 30 (15 Ağustos 1968), s. 17-19; ay, "1721 Yılında Bir iplik Dokuma Fabrikasının Kuruluşu", *ae*, S. 31 (15 Eylül 1968), s. 22-28; ay, "Niçin Batıdaki Sinaî Gelişmeye Ayak Uyduramadık?", *ae*, S. 43 (15 Eylül 1969), s. 13-15; N. Gürsu, *Türk*

Feshane'nin
dokuma
tezgâhlarından
görünümler.
Fotoğraflar
t Giz

Dokumacılık Sanatı, 1st., 1988; Ö. Küçüker-man, *Anadolu'nün Geleneksel Halı ve Dokuma Sanatı İçinde Hereke Fabrikası*, Ankara, 1987; M. S.

Kütükoğlu, "Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye Kıyafeti ve Malzemesinin Tayini Meselesi", *LÜ. Edebiyat Fakültesi Doğumunun 100. Yılında Atatürk'e Armağan*, ist., 1981, s. 519-605; W. Müller-Wiener, "15-19. Yüzyılları Arasında istanbul'da imalathane ve Fabrikalar", *Osmanlılar ve Batı Teknolojisi*, îst., 1992, s. 53-120; G. Okçun, *Osmanlı Sanayii, 1913-1915 Yılları Sanayi İstatistiki*, Ankara, 1971; R. Önsoy, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, Ankara, 1988; Ö. C. Sarc, "Tanzimat ve Sanayimiz", *Tanzimat I*, ist., 1940, s. 423-440.

EMRE DÖLEN

DOLAPDERE

Harbiye'den kuzeye doğru uzanan Ha-laskârgazi Caddesi ile Kurtuluş semtinin kuzey sınırını çizen Ergenekon Caddesi' nin kesiştikleri noktadan başlayarak Kasımpaşa yönünde güneye doğru inen Do-lapdere Caddesi'nin iki yanında uzanan semt.

Dolapdere Caddesi bir bölümü Şişli

İlçesi, bir bölümü de güneyde Beyoğlu İlçesi sınırları içinde kalan oldukça uzun bir yol olmakla birlikte, Dolapdere semti esas olarak caddenin kuzeydeki başlangıç noktasından güneyde Cumhuriyet Cad-desi'nden(->) batıya ayrılan Elmadağ Caddesi'nin Dolapdere Caddesi ile kesiştiği noktaya kadarki bölümü içerir. Batı, kuzey ve doğudan Kurtuluş, Feriköy, Pangaltı, Harbiye, doğudan ve güneyden Elmadağ, Talimhane, Taksim ve Kasımpaşa ile çevrilidir.

Taksim'den başlayan Beyoğlu platosu, batı yamacında Dolapdere Caddesi' ne doğru eğimlidir. Dolapdere ile batısında paralel giden Kurtuluş caddeleri dik bir yamaçla birbirlerine bağlanır. Bu bölge, kurumuş dere yatakları ve fazla derin olmayan vadilerin birbirine bazen paralel bazen de keserek Halic'e kadar u-zandıkları bir doğal yapıdadır. "Dolapdere" adı da böyle bir suyu hatırlatmaktadır. Dolapdere Caddesi güneye doğru önce oldukça sert sonra yumuşak bir yokuşla iner. Eremya Çelebi 16. yy'da burada hiçbir yerleşmenin olmadığını, bugünkü Cumhuriyet Caddesi ve onun uzantısı Halaskârgazi Caddesi'nin iki tarafında mezarlıklar bulunduğunu yazar. 18. yy'da Beyoğlu yerleşmesi gelişirken ve yüzyılın sonlarına doğru yerleşme Tak-sim'e ulaşırken bugünkü Kurtuluş semtinin kurulu olduğu bölgedeki Aya Di-mitri tepeleri üzerindeki Rum köyü Tatav-la da (Kurtuluş) gelişmeye başlamıştır. Dolapdere yerleşmesi Tatavla'nın doğusundaki vadide biraz daha sonra kurulmuş olmalıdır. İtalyan gezgini Edmondo de Amici 1870'lerde bu çevreyi anlatırken Pangaltı Tepesi'nden inip kurumuş küçük bir dere yatağının geçildiğini ve başka bir tepeye, Aya Dimitri Mahallesi'ne varıldığını yazar. Söz konusu kurumuş dere yatağı bugünkü Dolapdere Caddesi' nin bulunduğu mevkiye denk düşmektedir. De Amici, Dolapdere'nin batısında yer alan Tatavla Rum

köyünün de meyhaneleriyle ünlü olduğunu yazar.

Daha sonraki dönemlerde yukarı (kuzey) kesimlerinde Kurtuluş'a benzer bir sosyoekonomik gelişme göstermiş, Rumların ağırlıkta olduğu, Ermenilerin, Yahudilerin ve Türklerin bir arada yaşadıkları bir semt olma özelliğini uzun yıllar korumuştur. 1950'lerde Prost'un danışmanlığında hazırlanan sanayi planında Kâğıthane ve Bomonti ile birlikte Dolapdere' nin güney kesimleri de organize sanayi bölgesi olarak planlanmıştır. 1950'lerden sonra semt, bir yandan sosyal yapısı orta halliden daha dar gelirliye doğru giden ve çeşitli dinsel ve etnik grupları bir arada barındıran bir yerleşme, öte yandan da otomobil tamircileri ve yedek parçacılarla hurdacıların ağırlıklı oldukları küçük dükkân ve atölyelerin cadde boyunca iki yanlı dizildiği bir iş çevresi olarak gelişmiştir.

Kasımpaşa'yı Mecidiyeköy ve çevre yoluna bağlayan Piyale Paşa Bulvarı'nın 1970'ler sonunda açılmasıyla Dolapdere Caddesi'nin trafik yükü azaldı, semtin ba-

DOLMABAHÇE CAMİ

89

DOLMABAHÇE SABAYI

tısında istimlakler yapıldı, oto tamircileri ise zamanla oto sanayii sitelerine göçtüler. Bugün bazı küçük imalathaneler, hurdacılar, çeşitli tamircilerin bulunduğu semt daha da köhneleşmiş durumdadır.

istanbul dolmabahçe camii

Dolmabahçe Camii, Dolmabahçe Sarayı' nın(-+) güney kesiminde ve sahilindedir. Abdülmecid'in (hd 1839-1861) annesi Bezmiâlem Valide Sultan tarafından başlatılıp ölümü üzerine Abdülmecid tarafından tamamlanan ve tasarımı Garabet Balyan'a ait olan bir yapıdır.

Asıl adı Bezmiâlem Valide Sultan Camii olan ama konumu nedeniyle Dolmabahçe Sarayı bütünü içinde düşünülüp birlikte anılan Dolmabahçe Camii, iki yılı aşkın bir yapım sürecinin sonunda 23 Mart 1855'te bir cuma töreniyle ibadete açılmıştır.

Dolmabahçe Camii, dönemin birçok yapısı gibi bazı seçmeci özelliklere sahiptir. Ancak yine hepsinden daha fazla üslup tercihlerini net ve belirgin bir biçimde ortaya koymuş örneklerden biridir.

Caminin en belirgin biçimsel özelliği net bir kurgu ve geometriye sahip olmasıdır. Cami ve hünkâr bölümleri, işlevlerine de bağlı olarak ayrı ayrı tasarlanmış ve sonra birleştirilmiş gibidir. Cami, kare planlı altyapı üzerine kubbeli ve yüksek bir kitledir. Hünkâr bölümü ise, dikdörtgen planlı prizmatik ve daha alçak bir kitledir. Bu iki kitle caminin kuzey cephesi yönünde bitştirilirler. Kompozisyon, organik bir bütünleşmeyi değil geometrik bir kurguyu işaret eder. Buna karşılık

bu geometrik yaklaşım, cami ve hünkâr bölümlerinin tasarım ve biçimlenmesini ortak olarak yönlendirir. Böylece cami ve hünkâr bölümünün farklı biçimdeki kitleleri tek bir tasarım anlayışının çizgisinde bütünleşirler.

Bu yapıdaki geometri egemen tasarım, ampir üslubunun veya yeni klasikçi-liğin 19. yy'm ortasındaki son fakat en bütüncül örneklerindendir.

Cami sahnmnm 25x25 m boyutundaki kare planının köşeleri, yaklaşık 1 m'yi bulan genişlemelerle vurgulanmış ve bir baldaken strüktürü çizilmeye çalışılmıştır. Yapının dört cephesinde eş biçimli olan büyük taşıyıcı kemerlerin kuvvetle çizilmesi, geçiş ögesi olan küresel üçgenlerin yapının dış kitlesinde de açıkça gösterilmiş olması baldaken imgesini güçlendirmektedir.

Diğer istanbul camilerinde, hattâ sivil yapılarında da pek karşılaşılmayan dairesel pencere düzenlemesi, baldakenin geometrik kurgusuna, kendine özgü bir dışavurumla katılmaktadır. Taşıyıcı kemerlerin içinin kemer çizgisine paralel biçimlenen düzenine profiller ve bezeme şeritleri eşlik etmektedir. Kemer içinin yatay olmayan bu pencere düzeni, aslında geleneksel strüktürün görsel alışkanlıklarını da değiştiren bir öneridir.

Kemer içinin biçimlenmesi cephede

Dolmabahçe
Camii'nin
havadan
görünümü.

Bekir Baki Aksu

bir üçlü bölümlenme ile karşılanmış ve zemin kata, dökme demir parmaklıklı üç yüksek pencere yerleştirilmiştir.

Köşe ayaklarının üstüne yerleştirilmiş ve dekoratif niteliği öne çıkarılmış ağırlık kulesi görünümündeki plastik düzenlemelere gelince, bunlar, caminin betimlenen tasarım özelliklerine yabancı kalmaktadır. Bu öğeler, hem kurulan geometrik çatıyı zayıflatmakta hem de yapının kla-sisist çizgileri ve sadeliğiyle bağdaşmamaktadır.

Caminin kuzey cephesinde yer alan ve doğu-batı doğrultusunda yerleştirilmiş bir dikdörtgen kitlesi olan hünkâr bölümü iki katlıdır. Neorönesans denebilecek klasik mimari öğelere sahip, sade ve resmi görünümlü bir yapıdır. Hünkâr tarafından kullanılacak bölümlerin cami dışında ek hacimler olarak örgütlenmesinin sivil mimari karakter taşıyan erken örneklerinden bürokrasinin ve devlet

Dolmabahçe
Camii'nin

protokolünün ağırlık kazandığı bir tören sürecine işaret eden resmi görünümlü hünkâr yapılarına geçilir. Dolmabahçe Camii hünkâr bölümü bu gelişmenin en tipik örneklerinden biridir.

Yapı, üç bölümlü bir plan şeması göstermektedir. Ortada caminin giriş bolü-, münü oluşturan ve aşamalı olarak camiye girişi hazırlayan üç ara mekân vardır. Birincisi bir dış mekândır; kitle burada i-çeri çekilerek üçlü merdivenlerle girişe yönelir. ikincisi, camilerin geleneksel semasındaki son cemaat yerine tekabül etmesi gereken ama yalnız camiye değil, hünkâr bölümlerine de geçiş sağlayan ve dolayısıyla daha çok bir dağılım mekânı olarak kullanıldığı düşünülebilecek olan hacimdir. Üçüncüsü ise caminin iç mekânına açılan, ana şahından iki kolonla ayrılmış olan mekândır. Geleneksel şemada açık olan son cemaat yerini içeri alan bir çözüm önerisidir.

Hünkârın kullanacağı ve selamlık töreninin ve buluşmalarının yapılacağı bölüm, iki uçta ve üst katta düzenlenmiştir. Bu bölümlere deniz tarafında yer alan iki özel giriş verilmiştir. Bunlardan Dolmabahçe Sarayı'na bakan doğu girişi hünkâra ait olmalıdır. Dört kolonlu bir portiko-dan sonra giriş holü ve çift kollu merdiven asıl hünkâr katına çıkışı sağlar. Cami sahnına açık hünkâr locası, cami kitlesi ile hünkâr bölümü kitlesinin mafsallan-dığı hacimdir.

Hünkâr bölümünün cephelerinde giriş katında düz dikdörtgen pencere dizileri kullanılmış, üst katta ise düz saçaklık ve üçgen alınlık taşıyan pencereler almaşık dizilmiştir. Camiye giriş bölümünün pencereleri ise tamamen farklı olarak daire kemerli olarak düzenlenmiştir.

Cami iki minarelidir. Yüksek ayaklar üzerinde yivli, gövdeleri ve Korentiyen kolon başlığı biçiminde şerefeleri olan bu minarelerin yerleştirimi, tasarımın en zayıf halkasını oluşturmaktadır. Kuzey cephesinin iki ucuna yerleştirilen minareler ne cami bölümü ne de hünkâr bölümü ile bütünleşebilmektedir. Ayrıca o-turdukları köşede alınlıklı pencerenin inşa edilip sağır bırakılması, mimarın performansını gölgeleyen bir uygulamadır.

Caminin içinde, yer yer barok karakter de gösteren (vaaz kürsüsü, pencere kemerlerinin üst bezemesi gibi) ampir üslubunda bir dekorasyon vardır. Kubbe eteği profillerinde, pilastr başlıklarında, kornişlerde, pencere aralarındaki panolarda ve bordürlerde görülen bu biçimlenme özellikle taşıyıcı yüksek kemerler kesiminde belirgindir.

Dolmabahçe Camii'nin de eskiden diğer selatin camiler gibi dış avlusu vardı, inönü Stadyumu'nun yapımı ve yol düzenleme operasyonları sırasında "kagir ayaklar arasında dökme demir parmaklıklı (ve kemerli) pencereleri olan bu avlu yola katılmış" ayrıca kuzeydoğu köşesindeki sebîl, Âsâr-ı

Atika Encümeni'nin muhalefetine rağmen yıktırılmıştır. Mu-vakkithanesi de deniz tarafına taşınmıştır.

Bibi. (Konyalı), *Abideler*, 32-33; C. E. Arse-ven, *Türk Sanatı*, ist., 1970, s. 421; O. Asla-napa, *Osmanlı Devri Mimarisi*, ist., 1986, s. 447-449; S. Batur, "Ondokuzuncu Yüzyılın Büyük Camilerinde Son Cemaat Yeri ve Hünkâr Mahfili Sorunu Üzerine", *Anadolu Sanatı Araştırmaları*, II (1970), s. 97-127; Eyice, *istanbul*, 109; S. Eyice, "İstanbul", *İA*, V/2, s. 1214/63; Öz, *istanbul Camileri*, II, 20-21; Raif, *Mir'at*, 321; Uluçay, *Padişahların Kadınları*, 120-121.

AFİFE BATUR

DOLMABAHÇE SAAT KULESİ

Dolmabahçe Sarayı'ntn(->) saltanat kapısı ile Dolmabahçe Camii arasında yer alır.

II. Abdülhamid (hd 1876-1909) tarafından 1890-1894 arasında yaptırılmıştır. Kulenin mimarı olarak çeşitli kaynaklarda Balyan ailesinin değişik üyeleri gösterilir. Barok, neoklasik ve ampir üslubu(->) öğelerinin seçmeci bir tarzda kullanılmasıyla dört katlı olarak inşa edilen kule-

Dolmabahçe
Saat Kulesi'nin
kuzeybatıdan
görünümü

Nazım Timuroğlu, 1993

nin yüksekliği 30 m'ye yakındır. Her katta biraz daha daralarak yükselen kuleye 94 basamaklı spiral bir taş merdivenle çıkılır.

Kule 12x12 m ölçülerinde mermer bir platforma oturur. Platformun her kenarında altışar basamaklı bir merdiven vardır. Platformun köşelerinde, teknesi daire biçiminde iki katlı birer fiske yer alır.

Kulenin taban alanı sütunlarla birlikte 8,5x8,5 m'dir. Kulenin köşeleri pahla-narak kare planın kesin hatları yumuşatılmıştır. Zemin kat cephelerinin üçünde pencere, birinde kapı bulunur. Kapı ve pencereler yuvarlak silme kemerlidir. Kemer sövelerinin içine birer barometre yerleştirilmiştir. Kapı ve pencerelerin iki yanında mermerden birer kaide üzerine oturan çifte sütunlar yer alır. Yivli sütun gövdeleri 1,35 m'ye kadar düz bırakılmıştır. Başlıkları kompozit bir düzendedir. Zemit kat dışa taşkın, bezemeli yatay silmelerle son bulur.

Süslemenin en yoğun şekilde kullanıldığı birinci kat 7,40x7,40 m ölçüsün-dedir. Zemin kat sütunlarının üzerlerine rastlayan kısımlarda madalyonlar, girland-lar, vazocuklar ve kıvrık çiçek motifleri ile bir hareket sağlanmıştır. Deniz ve kara tarafındaki iki panoda II. Abdülhamid dönemi Osmanlı arması bulunur. Silmeli pencere kemerleri sütunlar üzerine oturtulmuştur. Zemin kâtta olduğu gibi yivli sütunlarla,

pencereler üzerindeki bordur süslemelere burada da yer verilmiştir.

6x5 m ölçüsündeki daha sade görünümlü ikinci katta çifte sütunlara yer verilmemiş, süs unsuru olarak kullanılmış başlıklar ve dikey silmelerle cepheye ha-

reket kazandırılmıştır. Köşeleri yuvarlatılmış parmaklıklı bir balkon üçüncü katı çepeçevre dolanmaktadır. Parmaklığın üzerine belirli aralıklarla vazocuklar yerleştirilmiştir. Her cephede yer alan saat kadrانlarının üst kısımları perde kıvrımları biçiminde bezenmiştir. Kadrانların alt kısmı ise kesik alınlıklı, iki ucu yuvarlatılmış, "C" kıvrımı ve istiridye kabuğu motifi ile süslü birer küçük pencere ile dışa açılmıştır. Üçüncü kat saçak silmesi ile sonuçlandırılmış, bunun üstünde ise dört cephede yer alan "C" kıvrımlı kesik alınlıklarla tepeliğe geçiş sağlanmıştır. Bunun üstüne de bir rüzgârgülü yerleştirilmiştir.

Saatlerin mekanizmaları ve çan yerleştirmek amacıyla bu kat içeriden asma kat şeklinde ikiye bölünmüştür. Kulenin saatleri Fransa'dan getirtilmiştir.

Dolmabahçe Saat Kulesi son olarak 1978-1979'da onarım görmüştür.

Bibi. V. Gezgör, "Dolmabahçe Saat Kulesi", *Milli Saraylar*, S. 1 (1987), s. 124-128; Ç. Gü-lersoy, *Dolmabahçe*, ist., 1984.

istanbul **dolmabahçe sarayı**

Beşiktaş'ta Dolmabahçe Caddesi ile Boğaz arasında, 250.000 rtflik bir alan üzerinde kurulu saray.

Başlangıçta, Beşiktaş Saray-ı Hümayunu adı ile anılmıştır. Evliya Çelebi "Burası eskiden servili küçük bir bağ iken, Sultan Osman-ı Şehit fermanı ile, bütün donanmanın ve 20.000 kadar kayık ve mavnanın" taş-toprak getirerek geniş bir koyu doldurduğunu yazarken, aynı yüzyılda yaşayan Eremya Çelebi Kömürciyan,

DOLMABAHÇE SARAYI

90

91

DOLMABAHÇE SARAYI

$m'^{''^*t} > ' \bullet \bullet ' ' ' \bullet 1 '' \text{ --- } ' ' ' i l \bullet \bullet \bullet \backslash ' : ' \sim '' j p \hat{s} i - \sim$

Abdülmeçid'in Kırım Savaşı bitimi ve sarayın açılışı dolayısıyla Muayede Salonu'nda verdiği

ziyafet, 10 Haziran 1856.

Çelik Gülersoy, *Dolmabahçe Sarayı*, ist., 1984

I. Ahmed'in (hd 1603-1617) veziri Nasuh Paşa'mn vezareti sırasında (1611~1614) sahili doldurttuğunu kaydediyor. Böylece arşivlerdeki ilk elden belgeler bulununcaya kadar, başlangıcı şimdilik meçhul kalan bu zemin, 350 yıldır, daima saraylara kucak açmış haldedir. II. Selim' in (hd 1566-

1574) burada bir kasır ve bir havuz yaptırdığı, Evliya Çelebi'den anlaşılıyor. *Silabdar Tarihi*, kıyıda zamanla birikmiş yalı tipi binalardan, üzeri kurşun örtülü bir köşkten gayrisinin 1680'de yıktırılıp, çevreden bostanların ve yolların bu araziye katılmasıyla, sahilin yeniden pavyonlarla donatıldığı kaydediyor. Aynı bilgi, 1679 yılı için, *Tarih-i Raşid'de* de vardır. Naîmâ, IV. Murad dönemi (1623-1640) olaylarını verirken, padişahın "Sultan Ahmed Han Köşkünde" oturup Nef î'nin hicivlerini okuduğu bir sırada, yanına bir yıldırım düştüğünü ve hünkârın uğursuzluk saydığı bu olay üzerine, şairi bir daha hiciv yazmamaya yemin ettirdiğini anlatıyor. Daha sonra IV. Mehmed'in (hd 1648-1687) ve Lale Devri'nde III. Ahmed'in, (hd 1703-1730) eskiyen binaları kaldırarak yeni sahil köşkleri yaptırdıklarına dair açık kayıtlar vardır. Bir ayaklanmaya karşılık Lale Devri çizgisini daha reklamsız sürdüren I. Mahmud da (hd 1730-1754) sık sık burada oturduğu gibi, Dolmabahçe Bayırı-'na bir köşk inşa ettirmiştir (bak. Bayıldım Köşkü). 19. yy başının belgesel ressamı Melling ile, İsveç Elçisi d'Ohsson'un albümlerinde, buradaki yapılar dizisi a-çıklıkla görülür. Diğer yabancı yazarlardan İngiliz Hobhouse ve Fransız rahip A. de la Motraye, İncili Köşk, Yıldız Köşkü, Camlı Köşk adlarını taşıyan bu hafif ve karakteristik pavyonların içinde en gör-

kemlisinin, Beşiktaş yönündeki son bina olan "Porselen Köşkü" (Çinili Köşk) olduğunu belirtirler.

Topkapı Sarayı'ndaki(->) kanlı olaylardan sonra oradan soğuyan genç hükümdar II. Mahmud (hd 1808-1839), ömrünü Dolmabahçe kıyılarındaki bu binalarda geçirmiştir denilebilir.

İmparatorluğu sarsan iç çürüme ve ekonomik krizler hakkında babasından birçok ders dinleyen Abdülmecid (hd 1839-1861), ahşap Çırağan Sarayı'nda(->) ilk yıllarını geçirdikten sonra, hayranlık beslediği Batı tipi yaşama geçebilmek üzere, Dolmabahçe kıyılarında yepyeni bir saray yaptırma arzusuna kapıldı. Onun emriyle, birçok kaynağa göre 1844, İstanbul'da basılmış Fransızca *Constantiniade* adlı önemli bir kaynağa göre ise 1846'da, bütün eski tipik ve karakteristik tarihi binalar söktürülerek, Avrupa tipi bir sarayın yapımına başlandı. Görevlendirilen mimar, Balyan ailesinden Garabet Kalfa'dır. Daha sonraki dönemlerde özellikle Cumhuriyet yıllarının eserlerinde, sarayın bitiş tarihi olarak hep birbirinden naklen, 1853 yılı verilmiştir. Batı kaynakları bu bilgiyi doğrulamıyor. *Illustration, Jurnal Universal* dergisinin resimlerinde, 1853'te bina henüz bitmemiş olarak gözüktüğü gibi, Louis Bunel ve Henri Blanc adlı iki Fransız yazarı da, 1854 yazına dair anılarında, tezyinatın henüz bitmediğini kaydetmişlerdir.

Sarayın bitiminde, döşeme işlerinde, eski Paris sefiri Ahmed Fethi Paşa, aktif bir rol oynamış, kendisinin ve adamı Mösyö Karapen'in aracılığıyla, Paris

Operası dekoratörü Sechan kullanıldığı gibi, mobilyalar ve sair eşya, Paris ve Doğu Avrupa merkezleri mağazalarına ve fabrikalarına sipariş edilmişti. O sırada Tophane müşiri olan paşanın bu gibi konularla meşgul olmasını yadırgayanlar ve karşıtları, adını "Bezirgan Paşa" koymuşlardı.

Sarayın yapımı, imparatorluğun giderlerinin, gelirlerini aştığı, ekonomisinin özellikle İngiliz Ticaret Antlaşması'ndan sonra Avrupa endüstrisine teslim edildiği, kapıların Batı kapitalizmine açıldığı, iplerin elden bırakıldığı ve Kırım Savaşı dolayısı ile de, tarihte ilk defa, Avrupa' dan külliyetli miktarda borç para alındığı yıllara rastlıyordu.

Sarayın döşenmesinde, borçlanılan ülkelerden alman en ağır, dönemin en gözde eşyası ve en göz alıcı ürünleri seçilmiştir. Sevres vazoları, Lyon ipekleri, Bac-carat kristalleri, İngiliz şamdanları, Venedik camları, Alman-Çekoslovak bohem avizeleri bunlar arasındaydı.

Sarayın döşenmesinde, borçlanılan ülkelerden alman en ağır, dönemin en gözde eşyası ve en göz alıcı ürünleri seçilmiştir. Sevres vazoları, Lyon ipekleri, Bac-carat kristalleri, İngiliz şamdanları, Venedik camları, Alman-Çekoslovak bohem avizeleri bunlar arasındaydı.

Sonunda saray, 1855'te her şeyi ile bitirilmişti. Fakat devlet, Avrupalılarla beraber Rusya'ya karşı açılmış bir savaşın içindeydi ve kanlı bir boğuşmada, binlerce insan hayatını kaybediyordu. Bu ortam içerisinde bir sarayın, hem de böyle-sinin açılışım yapmak, yakışık almayacaktı. O yüzden savaşın bitimi beklendi. Dönemin gazetesi, "Beşiktaş Sahil Sa-ray-ı Hümayunun hüsn-i hitâmı"nı haber veriyor ve "küşâdının, mâh-ı câri'nin 10. Cuma günü" yapılacağını bildiriyordu (7 Şevval 1272/10 Haziran 1856).

Bu törende Abdülmecid 130 seçkin davetliye üç saat süren bir ziyafet çektiği gibi, Kırım Savaşı mareşali Pelissier'e pırlantalı bir madalya takmış ve aynısını, İngiliz komutan Codrington için, İngiliz elçisine tevdi ettirmişti.

Görkemli sarayında Abdülmecid, ancak 15 yıl oturabildi. Kardeşi Abdülaziz (hd 1861-1876) ömrünü yeni yaptırdığı Çırağan ve Beylerbeyi saraylarına taksim etti. Fakat aşırı israfçı idaresinin ve ekonominin iflasının tepkileri sonucu bu sarayda askeri darbe ile, 30 Mayıs 1876 gecesı tahttan indirilip, Topkapı Sarayı' na hapsedildi. Yerine geçen kardeşi V. Murad'ın, (hd 1876) ruhi sağlığı bozulduğu için, üç ay sonra, o da aynı şekilde tahttan indirildi ve kardeşi II. Abdülhamid (hd 1876-1909) tahta çıkarıldı. Bütün gelişmeleri Veliaht Dairesi'nden dikkatle gözlemlemiş olan yeni padişah, çok istenen Kanun-ı Esasi'yi, sarayın Büyük Muayede Salonu'ndaki görkemli bir törenle ilan etmekle beraber, kısa süren ikameti sırasında Meşrutiyet hareketinin öncüsü Midhat Paşa'yı, 5 Şubat 1877'de, buranın rıhtımından Avrupa'ya sürgüne gönderdikten az sonra, harp gemilerinin tehdidine açık ve iki tahttan indirme o-layına sahnelik etmiş bulunan bu sarayı terk ederek, Yıldız tepelerinde yeni pavyonlarla genişlettiği sarayına yerleşti. Onun yerine geçen V. Mehmed (Reşad) (hd 1909-1918) ise, Dolmabahçe'de oturmuştur. 9 Mart 1910'da Bulgar kralına, 23 Mart

1910'da Sırp Kralı Petro'ya, harbin son yılında ise, Avusturya'nın genç imparatoru Kari ve zarif eşine verilen büyük ziyafetler, sarayın sonuncu görkemli

Berggren'in bir
fotoğrafında
Dolmabahçe
Sarayı ve
İstabl-ı Âmire
binası (solda).
Tuğrul Acar
fotoğraf arşivi

sahnelerini oluşturdu. Onun vefatı ile yerine geçen Vahideddin (hd 1918-1922), Yıldız Sarayı'm(->) tercih etmiş olmakla beraber, ülkesinden kaçışı sırasında ayağım son kez bastığı vatan toprağı bu sarayın rıhtımı olmuştur.

Padişahlık sıfatı kaldırılan Halife Abdülmecid Efendi(->) ise, yurttaki ve dünyadaki gelişmeleri yeterince değerdendi-remeyerek saltanat heveslerine kapıldığından, onun ülkeden çıkarılması işlemi de, Dolmabahçe'de yapılmış ve bir emirle buradan alınarak trenle Avrupa'ya gönderilmiştir. Atatürk'ün saraya ilk teşrifi 1927' dedir. Saray, Cumhuriyet'in kurucusunun döneminde yabancı devlet adamlarının ziyaretine sahne olduğu gibi, tarihinde ilk kez olmak üzere, dil ve tarih kongre-leriyle, Tarih Sergisi gibi demokratik kültür hareketlerine de kucak açmış, Atatürk'ün 10 Kasım 1938'de vefatından sonra büyük ve görkemli kullanım dönemini kapatmıştır. II. Dünya Savaşı yıllarında Cumhurbaşkanı İnönü, İstanbul'a gelişlerinde, ailesi ile beraber burada kaldığı gibi, günümüzde de saray, zaman zaman resmi davetler için kullanılmaktadır.

ÇELİK GÜLERSOY **Mimari**

Dolmabahçe Sarayı, kara tarafında yüksek duvarlarla çevrilidir. Çevrili alanın dışında ayrı pavyonlar halinde olduğu bilinen, tiyatro, İstabl-ı Âmire, hamlacılar, atıyye-i seniye ambarları, eczane, fodla fırınları, un fabrikası vb müstemilat yapıları Gümüşsüyü ve Maçka eteklerine yerleşmişti. Bu yapıların büyük bölümü Gaz-hane'nin, İnönü Stadyumu'nun yapımı ve

diğer imar operasyonları sırasında ortadan kaldırıldı. Son olarak sarayın Maçka eteklerindeki bahçesine Swissötel inşa edildi.

Saray, bugün anıtsal kapılarının açıldığı bahçeler içinde geniş cephesini denize veren "L" biçiminde bir ana yapıyla kendisi de ayrı bir küçük saray olan Veliaht Dairesi ve Mefruşat ve Muhafızlar Dairesi, Hareket Köşkleri,

Camlı Köşk ve diğer küçük pavyonlardan oluşmaktadır. Tümü iyi durumdadır ve TBMM Milli Saraylar yönetiminin koruması altındadır.

Kapılar: Dolmabahçe Sarayı'nın kara tarafında iki ana ve yedi tali girişi, deniz tarafında ise beş yalı kapısı vardır. Veliht Dairesi'nin de ayrı girişleri bulunmaktadır.

Sarayın kara tarafındaki girişlerinden ikisi anıtsal karakterdedir. Kitabe ve tuğrayı da taşıyan ana giriş Hazine Kapısı, cami önünden geliştiren sarayın denize paralel ana eksenini üzerinde yer almaktadır. Anıtsal ölçüde boyutlandırılmış ve ö-zenle süslenmiş olan taçkapı, Muhafızlar ve Eski Mefruşat Daireleri'ni birleştiren bir giriş yapısının önünde yükselmektedir. Taçkapı, oval bir girinti yapan girişin ortasındadır.

Duvarı taşma yaparak yatay derz sıraları oluşturan bir dekoratif taş örgü vardır. Üstte küçük pilastrlar arasına yerleşmiş rozet motifleriyle bezeli bir korniş ve üstünde dekoratif takozları olan dar bir saçaklık bulunmaktadır. En üstte, üzerinde kitabenin ve padişahın tuğrasını taşıyan madalyonun da bulunduğu tepelik grubu yer almaktadır. Kapının iç yüzü dışıyla aynı düzenlemeye sahiptir.

Yalnızca içeride kolonlar yerlerini pi-lastrlara bırakmıştır.

Karadan ikinci anıtsal giriş, Dolmabah-çe-Beşiktaş caddesi üzerindeki Merasim (Saltanat) Kapısı'dır. Hazine Kapısı'na o-ranla daha özenle süslenmiş ve daha büyük tutulmuştur. Kapının ana özelliği içte ve dışta içbükey oluşudur. Kapı sırt sırta getirilmiş bir çift içbükey duvardan oluşmaktadır, içbükey duvarların uçları birer küçük kule olarak yükseltilmiştir. Bu kuleler meydanaiki saat kulesiyle eş bir biçimlenme göstermektedir.

Yalı kapıları da oval girintiler içine yerleştirilmiş, ortadaki giriş daha büyük tutularak aksiyal bir belirleme yapılmıştır. Muayede salonunun karşısına gelen bu giriş, öteki dört girişten daha büyük boyutlu ve süslüdür. Kapının yapısal öğeleri iki yandaki kare planlı ayaklarla bunları bağlayan lentodur. Ayaklar son derece dekoratif bir biçimde düzenlenmiştir. Bu düzenleme motifli, madalyonlu, dantel görünümündeki kapı kasaları ve kanatlarıyla tamamlanmaktadır. Öteki yalı kapılarında, yandaki ayakların köşe kolonları yerlerim yivli pilastrlara bırakmıştır. Dekorasyonda motifler daha sade tutulmuştur.

Bahçe: Saray bahçeleri dört bölümde düzenlenmiştir. Kareye yakın bir dikdörtgen olan ön bahçe, geometrik düzenli Fransız bahçesini model almış görünmektedir. Denize paralel ana eksen üzerinde köşeleri yuvarlatılmış sekiz köşeli bir havuz ve daire biçimli bir göbek, düzenlemenin ana öğeleridir.

Deniz tarafındaki bahçe ön bahçenin uzantısı olarak bütün yalı boyunca uzan-

DOLMABAHÇE SARAYI

DOLMABAHÇE SARAYI

maktadır. Burada da Muayede Salonu eksenine göre simetrik bir düzenleme yapılmış, Resmi Daire ve Hususi Daire ö-nünde birer oval göbek meydana getirilmiştir.

Sarayın öteki bahçeleri kapalı ve özel bahçelerdir. Veliaht Dairesi, Harem ve Kuşluk bahçeleri ortalarında oval veya daire biçimli havuzlar bulunan yine geometrik düzenli, fakat çevreleri yüksek duvarlarla kuşatılmış iç avlular gibidir.

Ana Bina- Sarayın ana yapısı, kıyı boyunca denize paralel olarak lineer düzende yerleştirilmiş ve birbirine eklenmiş üç bölümden meydana gelmiştir: Resmi Daire (Mabeyn-i Hümayun), Muayede Salonu, Hususi Daire. Lineer düzendeki bu art arda diziliş, Dolmabahçe Sarayı'nın özgün tasarım özelliklerinden biridir ve Avrupa saraylarına değil İstanbul sahil-saray geleneğine referans veren bir kompozisyonudur.

Dolmabahçe Sarayı, denize ve su ögesine ağırlık veren bir tasarımın ürünüdür. Saray, ana cephesini denize vermektedir, iki yanına simetrik olarak yerleşmiş Resmi ve Hususi dairelerin ortasında Muayede Salonu'nun anıtsal kitlesi yükselir. Bu simetrik kurgu, tasarım olarak klasik, akademik normlara uygundur. Ama denize göre kurgulanmış olması, yeni ve özgündür.

Sarayın programı da yeni ve özgündür. Model alınan Avrupa saraylarında olmayan "harem" ve bağlı olduğu teşrifat, yeni modelleri ve şemaları gereksinmektedir. Resmi ve Hususi daireler için seçilen model, dışarıda Avrupalı bir zarf, içeride yerli bir şemadan yaratılmış yepyeni bir mekân ve işlev kurgusudur. Gara-bet'in başarısı, bu ikiliyi kumaşın tersi ve yüzü gibi birleştirebilmesindedir. Ne

1. Giriş salonu
2. Kristal merdiven
3. Küçük binek salonu
4. Muayede salonu
5. Harem binek salonu

Dolmabahçe Sarayı'nın zemin kat planı. *Milli Saraylar Dergisi*, S. 1 (1987/1)

var ki Resmi Daire'de kusursuz sağlanan birleşme, Hususi Daire'ye geçiş bölümünde tökezlemektedir. Garabet'in burada önerdiği model, daha sonra Beylerbeyi Sarayı ve Yıldız Büyük Mabeyn'de denenecek ve en yetkin çözüme Çırağan Sa-rayı'nda ulaşacaktır.

Dolmabahçe Sarayı, Resmi ve Hususi daire binalarının kitle ve cephe kurguları da özgün önerilerdir. Ana formu dikdörtgen olan prizmatik kitle,

köşelerdeki salonlar öne çıkarılarak vurgulanmış; simetri eksenlerinde ise kademeli bir cine çıkma ile cephede ölçülü bir hareket ve dalgalanma yapılmıştır. Böylece binanın özellikle uzun deniz cephesi, İstanbul-Boğaziçi geleneğine daha uygun düşen küçültülmüş parçalı yüzeylerden oluşan bir bütüne dönüştürülmüştür.

Muayede Salonu'nun kitlesi ise, içerideki tek mekâna karşılık iki katlı Resmi ve Hususi daire binalarının iki katı yük-sekliğindedir. Muayedenin kat kornişi tam da bu binaların saçak kornişi kotunda yerleştirilmiş ve görsel bir bağlantı ve süreklilik sağlanmıştır. Bu kornişin yatay çizgisi dışında Muayede Salonu cephesinde asıl olan, düşey etkili bir düzenlemedir. Cephede yedi aks üzerinde yükselen Muayede binasında akslar kolon veya pilastr çiftleri ile belirtilmiştir. Köşelerdeki iki aks, yivli pilastrlar ile işaret edilmiştir. Girişin yer aldığı üç açıklığın yanlarındaki akslarda ise öne çıkarılmış yüksek ve yivli kolon çiftleri vardır. Tüm pilastr ve kolonlar iki kat üzerine yinelenir ve cepheye güçlü bir düşey vurgu ve anıtsallık kazandırır.

Giriş katının yarım daire kemerli yüksek pencerelerinin iki yanına yine kolonlar yerleştirilmiştir. Üst katın pencereleri ise barok alınlıklar altında ikiz a-

6. Alt kat 2. salon

7. Merdiven ve salon

8. Giriş

9. Alt kat 2. büyük salon ve merdiven

10. Alt kat son salon

çıklıklı dekoratif kolonlu öğelerdir, ikiz açıklığın Anadolu ortaçağ mimarlığında kullanılan bir motif olduğu biliniyor. Garabet'in Doğu Anadolu'daki Ermeni mimarlığından aldığı ve Dolmabahçe'de kullandığı bilinen tek motif de budur. İkiz açıklık cephenin düşey vurgusunu güçlendiren bir motif olmuştur.

Üç yöne doğru açılarak yayılan görkemli bir merdiven, Muayede Salonu'nun neobarok kurgusunu ve anıtsal açılışını tamamlar.

Resmi Daire: Resmi Daire yüksek bir bodrum üzerinde iki katlıdır. Saraya geniş mermer merdivenlerle ulaşılan bir sahanlıktan girilmektedir. Giriş kapısı özel olarak belirtilmemiş, sahanlığın gerisinde kemerli sade bir kapıyla yetinilmiştir. Kapının iki yanında yer alan kemerli ve yüksek pencereler, giriş sahanlığının iç mekâna olan görsel akışını sağlamaktadır.

Resmi Daire, ortadaki büyük bir merdivenin bulunduğu üç plan biriminden meydana gelmiştir. Şematik olarak "merkezi hol ve köşelerdeki oda (salon) gruplarından oluşan bileşim" bir plan birimidir. Orta sofalı istanbul konutu plan şemasını yineleyen veya yorumlayan bu birimler ve bileşimleri, açık ve okunabilir bir şemayı betimlerler.

Girişteki ilk merkezi hol, haç planlı bir hacimdir. Denize dik yerleştirilmiş bir dikdörtgen olan orta mekân dört doğrultuda yan mekânlarla genişletilmiştir. Her birine yerleştirilen ikişer kolon bunların orta mekânla ilişkisini belirlemektedir. Denize ve arka bahçeye bakan ve dikdörtgenin dar kenarı üzerinde olanlar, dar ve derindir; dikdörtgenin uzun kenarı üzerinde olanlar ise daha geniş ve daha az derindir. Fakat bu sonuncularda kolonlar

Dolmabahçe

Sarayı'na

güneyden

bakış.

Gürol Kara

yana çekilmiş ve denize paralel ana eksen üzerinde görsel akış kuvvetlendirilmiştir. Böylece denize dik yerleştirilmiş hacme denize paralel bir görsel vurgu getirilmiş; boyutlandırma ile algı arasında bir gerilim yaratılmıştır. Ancak bu hacmin örtüsü ve kolon, pilastr, kemer vb mimari öğeler için seçilen biçimler, barok mekân düzenini tamamlamaktan uzaktır. Strüktür sisteminin düz atkılı oluşundan ötürü örtü, kolonları bağlayan kirişlerle bölünmüş kasetler biçimindedir. Duvarlar, kolonlarla bütünleşen açık ve'net çizgileri olan pilastr ve korniş öğeleriyle işlenmiştir. Sonuçta böylesine açık bir geometrik çizgileme mekânın barok özellikleri ile çelişmektedir.

Pilastrlarla bölünmüş duvar yüzeyleri düzdür. Köşelerdeki fayans şömineler ve üstlerindeki kristal dolgu dışında yalnızca tavanda dekorasyon vardır. Buradaki dekorasyon dikdörtgen bir çerçeveleme içindedir; göbek veya şeritler halinde yerleştirilmiş barok kıvrım dallar, kartuşlar, deniz kabukları vb motiflerden oluşan bir bezemedir.

İçinde kristal merdivenin bulunduğu ikinci plan birimi, Resmi Daire'nin çekirdeği durumundadır. Ancak zemin katta merdiven iki tarafta da duvar içine alınmış olduğundan ve binanın öbür kısım-larıyla bağlantı verandalı yan geçitlerle sağlandığından bu katta orta sofa yoktur veya merdivenle birleşmiştir.

Üçüncü plan birimi, yine denize dik doğrultuda yerleştirilmiş bir merkez holü ile köşe odalarından oluşmaktadır. Hol, oval planlıdır. İkişer kolonla ayrılmış yan sarımlarda simetrik olarak bahçe ve de-

niz girişleri düzenlenmiştir. Burada yükseltilmiş bodrum üzerinde giriş katına ulaşmak üzere çift kollu eliptik birer merdiven vardır.

Salonun oval biçimi, dikdörtgenin u-zun kenarlarının ortalarında hafif eğrilendirilmesiyle elde edilmiştir. Bu hafif içbükeylik, salonun bir tarafından kemer içlerine yerleştirilmiş büyük ve yüksek aynalarla bir kez daha yansıtılarak vurgulanmıştır. Bu optik oyun, öteki tarafta

geriye çekilmiş kolonlarla sürdürülmüştür. İçbükey bir çizgi üzerindeki kolonlar arkalarında kalan mekânla orta mekân arasındaki sınırı kaypaklaştırmaktadır. Resmi Daire'nin üst katı, giriş katındaki benzer bir kompozisyon gösterir.

Süfera (Elçiler) Salonu, Dolmabahçe Sarayı'nın en görkemli mekânlarından biridir. Birbirine dik iki eksen üzerinde a-çılan sarımlarla genişletilmiş merkezi planlı bir hacimdir. Her iki doğrultunun bir-

Saltanat
Kapısı'mın
bahçeden
görünümü.

Ahmet Kuzik

birine eş bir açılımı vardır; boyut olarak da uçtan uca aynı uzunluktadır. Fakat iki yan şahın kolonlarla ayrılmış olduğu için planda uzunlamasına bir mekân gelişimi öne çıkmış görünmektedir. Buna karşılık örtüde enlemesine yerleştirilmiş bir tavan bölümlemesi vardır. Zeminde ve tavanda karşıt doğrultular veren ve yine mekânsal bir gerilim yaratan bu düzenleme, mekân özelliklerinin kavranmasına bir şaşırtmaca getirerek salonun lüksünün ve dekorasyonun çarpıcılığının öncelik kazanmasına yol açmaktadır. Altın varaklarla işlenip zenginleştirilmiş dekorasyonun kendini empoze ettiği bu düzenlemede geriye itilmiş gibi görünse de yan sahınların büyütüp çoğalttığı mekân değerleri, kullanılan geleneksel şemanın potansiyeline işaret etmektedir.

Tavan kare kasetler içinde barok kıvrım dallardan oluşan göbek, kartuş, rozetlerle bezelidir. Çerçeveler akant yap-

DOLMABAĞÇE SARAYI

94

95

DOLMABAĞÇE SARAYI

lışını sağlayan, haçvari bir şemaya doğru çeken ve örtünün merkezi kuruluşunu hazırlayan bir ara hacimdir. Çevre koridoru, bahçe tarafından daire planlı odalara açılmaktadır. Plandaki yeri bakımından küçük bir şapel gibi olan oda, büyük kapı ve pencereleriyle dışa açılmaktadır. Çok yüksek tamburlar üstündeki kubbeleri, mimari perspektifli resimlerle süslüdür.

Ana mekânın üstündeki örtü, ortadaki büyük kubbeyle onu yanlara açan dört büyük ve geniş karınlı kemerden oluşmaktadır. Taşıyıcı kemerler geniş tutularak, örtü düzeyinde haç planlı bir şema elde edilmiştir. Yakındoğu ve Akdeniz kültürlerinin klasik geleneğinde geçerliliğini hep korumuş olan bu şema, Muayede Salonu'nda çok farklı biçim ve

ilişkilerle kullanılmıştır.

Muayede Salonu'ndaki dekorasyon, mimari öğelerin ve mekânın düzenlenmesinde görülen ve karşıtlıkların etkisini kullanan anlayışa uygun olarak seçilmiş görünmektedir. Altyapı kesiminde, mimari öğelerin klasik biçimlerini değiştirmeyen yüzey bezemesi niteliğinde soyut bir süsleme kullanılmıştır. Bu altın varak işlemenin egemen olduğu ve kahverengi-bej ile sarı-bej tonların eşlik ettiği az renkli ama çok zengin bir bezemedir. Stilize akant yaprakları, yumurta veya meandr motifli şeritler, kıvrım dallı küçük göbek motifleri, rozetler, bu bezemenin başlıca öğele-

rağı, meandr, dolama, yumurta dizisi şeritleriyle yapılmış ve tümü altınla işlenmiştir.

Süfera Salonu'na açılan köşe odaları da büyük bir lüks ve özenle bezenmiş ve döşenmiştir. Kırmızı salon olarak tanınmış olanı, denize doğru uzanan dikdörtgen planlı bir hacimdir. Sultanın elçileri kabul etmesi için hazırlanmış olan salon, kırmızı rengin ve altın işlemenin abarttığı bir lüks ve gösterişi sergilemektedir. Ortası dikdörtgen ve çevresi karelerle bölümlenmiş olan tavanda kartuşların içinde natüralist çiçek resimleri vardır. Tavan, akant yaprağının belirgin motif olarak kullanıldığı geniş bir silme takımıyla duvarlara bağlanmaktadır. Duvarlar ise, boş alan bırakmaksızın bezeme motifleri veya çiçeklerle süslenmiştir.

Öbür köşe odasında da aynı lüks ve süsleme tutkusu görülmektedir. Bu odada bezeme ve çiçek resimlerine ek olarak duvarlara yanılısma tekniğinde perspektifli tül ve dantel perde resimleri yapılmış ve büyük boy aynalarla yoğun süsleme daha da çoğaltılmıştır. Her iki salon, boyutları içinde düşünüldüğünde aşırı gelen bir süs yükü taşımaktadır.

Büyük kristal merdiven, Resmi Daire'

HU» SWJ;SSB&i«lr t

Resim

Daire'nin

güney

cephesinden

görünümü

(üstte) ve

deniz (doğu)

cephesinden

ayrıntı.

Fotoğraflar İrkin

Emiroğlu

nin iki plan birimini birleştirip bütünle-yen bir çekirdek mekândır. Merdiven denize paralel bir dikdörtgen hacim içine yerleştirilmiş, Resmi Daire'nin her iki salonuna da bağlanan simetrik bir düzenlemedir. İki kolonun gerisinden başlayarak yükselen merdiven aslında çok geniş değildir. Ancak mimarın son derece usta ve profesyonel bir çözümü vardır: Merdiven, zeminde geniş tutulup orta sahanlığa doğru hafif bir eğrilikle daraltılmış, daha geniş ve uzun görünmesi sağlanmıştır. Bu eğrilikle birlikte sahanlıktan sonra çift kollu olarak çıkan ve üst sahanlıkta tekrar birleşen merdivenin, açılan ve kapanan görünümüyle son derece devingen bir perspektif sağlanmıştır.

Merdivenin ünlü Baccarat kristalinden korkuluğu, bu mekânın görkemli dekorasyonunun yalnızca bir parçasıdır. Kalın ahşap bordürlü barok üslupta sarmal biçimli som kristal parçalardan oluşan korkuluk, yalnız merdiveni değil merdiven evinin dikdörtgenini de çevrelemektedir. Duvarlar stuka tekniğinde bezelidir. Pahalı mermerlerden yapılmış kolonlar, korkuluk düzeyine kadar ayrıca altın yaldızla bezelidir.

Bu katın, büyüklük, zenginlik ve gös-

terişli donanım taşıyan bir başka mekânı, Süfera Salonu ile simetrik konumda olan ve "Zülvecheyn" (iki cephe) adıyla anılan salondur. Bahçeye ve denize a-çdan yan mekânların eklenmesiyle denize dik doğrultuda gelişmiş bir salon olarak biçimlenmiştir. Zülvecheyn Salon' un orta mekânı, bir dikdörtgenin kenarlarının içbükeyleştirilmesiyle ovale dönüştürülmüştür. Ama dikdörtgenin kenarları belirgin olarak durmaktadır. Bu nedenle orta mekânda sınırları hafif bir belirsizlikle kaydıran içbükeylik, köşelerde katı bir biçimde tutulmaktadır.

Resmi Daire'nin belirli bir bütünlük i-çinde bitiminden sonra kendi başına özgül bir yapı olan Muayede Salonu'na kadar olan alanda bağlantıyı sağlayan ve özel kullanıma ayrılmış bir ara bölüm bulunmaktadır. Bu bölüm, Camlı Köşk'e bağlanan uzun geçitle ayrılmış olan Kuşluk Bahçesi tarafında kalmaktadır. Belirli bir plan tipine uymayan, daha çok koridor ve servis merdivenleri için kullanılan bir alandır. Bu alanın, çok sayıda dirsek yaparak dolaşan koridorları, sırt sırta merdivenler ve aydınlıklarla, karışık ve çözümlenmemiş bir planı vardır.

Hünkâr Hamamı: Tek bir koridor -zerinde birbirinden geçilen üç hacimden oluşan bir dairedir. Koridor zerindeki ilk oda, bir dinlenme salonudur. Yanılsa-malı mimari öğe resimleriyle bezeli bir tavan dekorasyonu vardır. Asıl hamam kısmı, biri soğukluk öbürü sıcaklık olarak düzenlenmiş iki küçük hacimdir. Soğukluk çok sade bir mekândır. Sıcaklık ise tümüyle bej üzerine pembe damarlı albatr ile inşa edilmiştir.

Sıcaklıkta duvarlar, dikkat ve özenle bir dış cephe duvarı gibi biçimlendirilmiş; duvar üçe bölünerek eksellere kurna veya kapı ve pencere gelecek biçimde çerçeveler düzenlenmiştir. Çerçeveler ince dekoratif

kolonetlerle ayrılmaktadır. Kolonlara, taban ve başlıkta stilize akant yaprakları işlenmiştir. Çerçevelerin içinde kurdeleli çiçek çelenkleri, kartuşlar vardır. Duvar düzenlemesini bitiren frizde kıvrım dal kuşağı ayrıca çiçeklerle zenginleştirilmiştir.

Hamam, mimarlığın en şaşırtıcı fantezilerinden birini gerçekleştirerek bir metal+cam örtüyle örtülmüştür. Tekne tonoz biçimindeki örtü, köşegenleri bağlayan, ayrıca kenarlara paralel ve dik bağlantılarla elde edilen metal çerçevelere yerleştirilmiş camdan yapılmıştır. Bütün metal öğeler, boş bir nokta bırakmaksızın süslenmiştir, içine yumurta motifi oturtulmuş "C" kıvrımları, karşılıklı kıvrım dallar arasında küçük madalyonlar, küçük deniz kabukları, küçük akant yaprakları, volüt-ler, güller ve bir dolu çiçek bu metal yapıyı bezemektedir.

Muayede Salonu: Dıştan dışa 25x37 m boyutunda kareye yakın bir altyapı üzerinde içeriden kubbeyle, dışarıdan çatıyla örtülü bir binadır. Taşıyıcı strüktür olarak dört ayağa oturan merkezi bir şeması vardır. Ancak zeminde, kareye yakın dikdörtgen bir orta mekân veren bir plan

şeması kullanılmıştır. Böylece örtünün biçimi ve strüktürü ile altyapısı birbirinden farklı iki şema üzerinde geliştirilmiş olmaktadır. Üstelik farklılık şemalar düzeyinde kalmamış, mimari öğelerin biçim ve kullanılışı, mekânın örgütlenmesi, yüzeyin ele alınması ve dekorasyon anlayışına kadar uzanmış görünmektedir.

Giriş katı düzeyindeki (yaklaşık 4,62 m kolundaki) plan, denize dik eksen üzerinde uzunlamasına dikdörtgen bir orta mekân ile iki yandaki çevre koridorları ve köşe odalarından oluşmaktadır. Dış duvarlar her kenarda beşer eşit parça elde etmek üzere bölümlenmiş, yanlar çevre koridoruna ayrılarak ortada 3x6 modül-lü bir alan elde edilmiştir. Bu orta mekân, duvar tarafında, önlerinde birer kolon çifti bulunan taşıyıcılar ve aralarındaki nişlerle çevrilidir. Yanlarda çevre koridorundan dörtlü kolon gruplarıyla ayrılır. Orta mekânın sınırları bu kolonlar ve onları bağlayan kemerlerle; üstte de galeri korkuluğuyla sonlanan korniş tarafından belirlenmiştir.

Kemerler, duvarda dairesel nişlere a-çılmaktadır. Bu eğrisel ve geriye çekilmiş yüzeyler, orta mekânı genişlemeye açık tutmaktadır. Ayrıca kemerler kademeli yapıldığından nişler, derinlik veren bir perspektif içinde algılanmaktadır.

Çevre koridorları, Muayede Salonu'nun ilgi çekici düzenlemelerinden biridir. Planda orta mekânın yanlara doğru aç-

Resmi Daire'deki kristal merdiven (solda), Muayede Salonu kubbesi (en üstte) ve Valide Sultan Odası'nın tavan süslemesi (üstte). *Fotoğraflar Erkin Emiroğlu*

ridir. Duvar yüzeylerinde stuka tekniğinde yapılmış mermer görünümlü ve dikdörtgen bileşiminden oluşan panolar vardır.

Muayede Salonu'nda altyapı kesiminde dekoratif ilgi, özellikle başlık, friz ve tablalarda yoğunlaşmıştır. Kompozit başlıklar özel bir özenle çalışılmış görünmektedir: Başlığın iyonik volütlerinin ortasından bir püskül sarkıtılmıştır. Volütlerin arasında deniz kabuğu iyice büyük tutulmuş; ince damarlarla ve uçları kıvrılarak çiçek görünümü verilmiş; altı ayrıca bir çiçek salkımıyla çevrilmiştir, Akant yaprakları damarlı, çok kıvrımlı ve taşkındır. Frizdeki rozetlerin yaprakları da yine kıvrımlı ve serbest büklümlüdür.

Örtü kesiminin süslemesi, altyapının yüklü, yer yer taşkın ama klasik çizgilerle denetlenen stilize dekorasyonundan çok farklıdır. Kıvrım dalla, "C" kıvrımları, kabuklar, madalyonlar örtüde de başlıca süsleme motifleridir. Ama gölge ve derinlik verilmiş, hacimlendirilmiş, renklendirilmiş ve resimsi yapılmıştır. Natüralist çiçek demetleri, sarkıtma perdeler, şamdan ve vazolar katılmış ve daha önemlisi mimari perspektif süslemenin ana figürü olmuştur.

Kubbe eteğinde, aralanna akant yaprakları yerleştirilmiş takoz dizilerinden bir korniş' ve dantela görünümlü bir etek bezemesi vardır. Kubbe yüzeyi bir mimari figürü canlandıran dekorasyonla kaplanmıştır. Bu dekor, daire planlı, üç katlı

DOLMABAHÇE SARAYI

96

97

DOLMUŞ

ve kubbeyeyle örtülü simgesel bir yapıyı canlandıran bir kompozisyonudur. Cennet ve gökkube imgelerine referans veren kompozisyon, sekiz kemerli bir baldake-ni resmetmektedir.

Dolmabahçe Sarayı'nın dekorasyonunda pek çok tanınmış sanatçının çalıştığı bilinmektedir. Ama altyapı ile örtü kesiminin dekorasyonlarının betimlenen farkının neye veya kime bağlı olduğu dekorasyon programının içeriği vb bilinmemektedir.

Hususi Daire: Hünkâr dairesi ve haremi içeren Hususi Daire bölümü, plan şeması, mekân örgütlenişi ve iç dolaşım a-çısından Dolmabahçe Sarayı'nın en karmaşık kesimidir. Karmaşıklık, Osmanlı sarayının özgül yaşam biçiminin gerektirdiği mekân örgütlenmesinin, belirli normlara uyan klasik cephe zarfı içinde düzenlenmek istenmesinden çıkmaktadır.

Harem bölümü, denize dik doğrultuda yerleştirilmiş ve sarayla "L" biçiminde birleşen bir kitledir. Haremin sade ve rasyonel bir planı vardır. Büyük ortak mekânlar ve kapalı özel daireler isteyen program, net bir biçimde uygulanmıştır. Ortak mekânlar ortaya alınıp birbirine çift koridorlarla bağlanmış, aralarına servis ve aydınlık hacimleri yerleştirilmiştir. Kapalı ve kendi içinde bağlantılı, bir tür dubleks daire veya süit niteliğinde düzenlenen özel daireler yanlara alınmıştır.

Hususi Daire bölümünde altlı üstlü beşer tane büyük orta salon vardır. Üçüncü yalı kapısının karşısından girilen ve valide sultana ait olan bölümde, giriş holü, deniz ve bahçe tarafında birer büyük o-val merdivenin yer aldığı bir hacimdir. "Harem Taşlığı" olarak adlandırılan bu holün güney tarafında büyük harem merdiveni bulunmaktadır. Geniş bir merdiven evinin içine yerleştirilmiş olan yarım daire planlı ve çift kollu merdiven, özenli yapımı ve mimari öge resimlerinden oluşan dekorasyonu ile tanınmaktadır.

Sarayın hünkâr dairesi bölümündeki iki büyük salon, dekorasyonlarının hâkim renginden ötürü "Mavi Salon" ve "Pembe Salon" olarak anılmaktadır. Hususi Daire' nin tören mekânı ve sultanın ailesiyle özel günlerde toplandığı yer olan "Mavi Salon", lüksü ve dekorasyonu ile Süfera Salonu'nun benzeridir. Tavandaki kare ve dikdörtgen çerçeveleme içine manzara resimleri yapılmıştır. Salon, denize ve bahçeye açılan eyvan görünümlü çıkıntılarla genişletilmiştir. "Pembe Salon", sarayın öteki salonlarından farklı olarak kapalı ve tek bir mekândan ibarettir. Denize bakan geniş terasa açılan pencerelerinin aydınlığını çoğaltan büyük ve yüksek aynalarla donanmış, duvarlarında mimari perspektifli resimler olan bir mekândır.

Harem kanadının orta mekânları, binanın eksenine dizilmiş, birbirine bağlı dikdörtgen salonlardır. Karşılıklı büyük merdivenlerle ayrıca genişletilmiştir. Tümünün köşeleri toskan başlıklı, düz gövdeli yassı pilastrlarla belirtilmiştir. Tavanlarda geometrik çerçeveleme yapılmış; gölgeli kıvrım dallardan oluşan zemin

bezemesi üstüne kartuşlar içinde çiçek resimleri işlenmiştir.

Özel daireler, bir antreye bağlanmış genellikle üç odadan ve içeride küçük bir aydınlığa bakan servis hacminden meydana gelmektedir. Dairelerinin bir kısmı kendi içinde iki katlıdır. Antre kapısı, büyük salonları birbirine bağlayan koridora açılmaktadır. Harem kanadında bu plan şemasına sahip on tane özel daire bulunmaktadır. Denize bakan kanattaki özel dairelerde, saray hiyerarşisine bağlı olarak alternatif şemalar da da vardır.

Yapım Özellikleri: Dolmabahçe Sarayı ve önemli müstemilat binaları denizden doldurulmuş, kısmen meşe kazıklar çakılarak üzerine yatay olarak döşenmiş çok sağlam horasan harçlı bir döşek üzerine inşa edilmiştir.

Dolmabahçe Sarayı yarı kagir bir yapıdır. Sarayın beden duvarları taştan yapılmıştır. İç duvarlar tuğla, döşemeler ahşaptır. Özelliği olan örtüler dışında çatı ahşap ve çatı örtüsü kurşundur. Muayede Salonu'nun basık kubbesi ise dışarıdan tersten bir metal strüktürle asılmıştır. Muayede Salonu'ndaki 5,5 tonluk büyük avize bu askı sistemine bağlıdır. Sarayın kanalizasyonunda o günün ileri teknikleri kullanılarak denizin kirlenmesi önlenmiştir. Yağmur suları sırlı künklerle duvar içlerinden indirilmiştir.

Mobilya ve döşemelerin korunması a-macıyla deniz ve batı cephesindeki pencerelere, sarayın camhanesinde özel olarak yaptırılan ve güneş ışınlarını süzen eflatun renkli camlar takılmıştır.

Bibi. N. Ağat, *Boğaziçinin Turistik Etüdü*, İst, 1963; Amicis, *istanbul*; Arseven, *Sanat Ansiklopedisi*; N. Atasoy, *Avrupa Sanatı*, ist., 1985; A. Batur, "Dolmabahçe Sarayı", *TCTA*; M. Cezar, *Sanatta Batıya Açılış ve Osman Hamdi*, ist., 1972; D. Coşansel, "19. Yüzyıl Mimarlığı İçinde Dolmabahçe Sarayı'nın Yeri", (İTÜ yayımlanmamış yüksek lisans tezi), 1991; S. Denel, *Batılılaşma Sürecinde İstanbul'da Tasarım, Dış Mekanlarda Değişim Nedenleri*, Ankara, 1982; İnciciyan, *İstanbul*; Y. O. Ege, *Dolmabahçe Sarayı Dış ve iç Süslemesi*, Ankara, 1990; Eldem, *Köşkler ve Kasırlar*; Aslanoğlu-Evyapan, *Eski Türk Bahçeleri*; Eyice, *Boğaziçi*; T. Gautier, *Constanti-nople*, Paris, 1904; M. T. Gökbilgin, "Tarihte Boğaziçi", *İA*, II; Ç. Gülersoy, *Dolmabahçe*, ist, 1972; H. Gülsüm, "Mimar Vedat Bey ve Dolmabahçe Sarayı", (İÜ yayımlanmamış yüksek lisans tezi), 1990; Karal, *Osmanlı Tarihi*, V; R. E. Koçu, "Beşiktaş Sahil Sarayları", *İSTA*; Melling, *Voyage*; *Milli Saraylar Sempozyumu Bildirileri*, İst., 1985; H. von Molt-ke, *Türkiyedeki Durum ve Olaylar Üzerine Mektuplar*, Ankara, 1960; İ. Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İst., 1983; Z. Pay-zın, *Dolmabahçe Sarayları için Fonksiyon Çözümü Önerisi*, Ankara, 1977; Sözen, *Mimar Sinan*; M. Sözen, *Devletin Evi Saray*, İst., 1991; Şehsuvaroğlu, *Boğaziçi*.

AFİFE BATUR

DOLMABAHÇE SARAYI TİYATROSU

Abdülmecid(-0 (hd 1839-1861) tarafından Dolmabahçe Sarayı'nda yaptırılmış tiyatro.

Abdülmecid operaya meraklıydı ve ara sıra Beyoğlu'nda Naum Tiyatrosu'na opera seyretmeye gidiyordu. Bu merak o-nu, yeni sarayına (Dolmabahçe Sarayı), Avrupa saraylarında olduğu gibi bir tiyatro binası yaptırmaya kadar götürdü. Die-terle ve Hammond adlı iki mimarın projesi üzerine inşa edilen binanın iç tezyinatı Sechan tarafından yapıldı. Sechan, Paris Operası'nın dekoratörüydü; Dolmabahçe Sarayı'nda Abdülmecid'in dairesinin tezyinatını yapmış, çok beğenildiği için kendisine dördüncü dereceden bir kıt'a nişan verilmişti.

Dolmabahçe Sarayı Tiyatrosu'nda diplomatik yemeklerin verilebileceği 28x14 m ebadında.büyük bir salon bulunmaktaydı. Salonun bütün duvarları 2,5 m yüksekliğine kadar oymalı ahşap lambri ve lambrinin üstü, kornişe kadar kabartma ve yaldızlı deri kaplıydı. Salonun dört tarafında 12 pencere ve geniş taraflarının ortasında 2 kocaman kapı bulunuyordu. Kapıların tepe taçları yuvarlak bir pencere şeklinde bronz bir şebeke ile kaplı idiler. Bunların bir tanesinin arkasında, padişahın kendini göstermeden salondaki toplantıları seyredebilmesi için bir mah-fel,

diğerinin arkasında orkestranın salondan görünmeden çalabilmesi için bir yer bulunmaktaydı. Salonu, kesme kristalden 11 büyük avize ile Çin vazolarının üzerindeki kollu şamdanlar, havagazı ile aydınlatmaktaydı. Üst katta padişahın büyük bir dairesi vardı. Buradan, padişah locasına geçilirdi. Locanın arkasındaki 2 odadan birinde, hareme çıkan döner merdiven bulunmaktaydı. Zengin bir şekilde döşenmiş olan tiyatro kısmı ise, parter ve locaların bulunduğu zemin kat, gene locaların bulunduğu birinci kat ve harem katından ibaretti. Harem katı, önü kafesle kaplı tek bir loca şeklindeydi. 300 kişilik parter, gelincik kırmızısı kumaş kaplı koltuklarla döşenmişti. Sahne, zamanının en mükemmel makineleri ile donanmıştı. Sechan, birkaç o-

M. Hammont'un desenine göre Dolmabahçe Sarayı Tiyatrosu'nun salonundan bir görünüm, 19. yy.

Süha Umur fotoğraf koleksiyonu

1930'larm
başında
Dolmabahçe
Sarayı
Tiyatrosu'nu
ve çevresini
gösteren
bir fotoğraf.
Satâhaddin Giz

peranın dekorlarını da hazırlamış bulunmaktaydı.

Saray tiyatrosunun resmi açılışı 12 Ocak 1859'da yapıldı. Bu merasimde padişahтан başka, şehzadeler, bütün saray halkı, sadrazam, nazırlar, hükümetin ileri gelenleri ile yabancı devletlerin elçileri hazır bulundu. Naum Tiyatrosu ekibi tarafından verilen temsil, Luigi Ricci'nin "Scaramuccia" operasının iki perdesi ile başladı. Perde arasında Padovani (orkestranın kemancısı) kendi bestelemiş olduğu bir parçayı çaldı. Temsil, "Chasse de Di-ane" balesi ile sona erdi. Bundan sonra, Naum Tiyatrosu artistleri sık sık davet e-dilerek saray tiyatrosunda da temsiller verdiler. Bu temsillere saray ve hükümet erkânının yanında, elçiler ve Beyoğlu sosyetesinin ileri gelenleri de eşleri ile birlikte davet ediliyordu. Gayrimüslimler, eşleri ile parterde otururken, harem kadınları, temsilleri kafesin arkasından seyrediyorlardı.

Saray tiyatrosu açıldıktan sonra, Muzı-ka-i Hümayun Mektebi talebeleri, saray orkestrası ve saraydaki amatörler, sarayın sahne haline getirilmiş bir odasında verdikleri temsilleri artık saray tiyatrosunda oynamaya

başladılar. Saray tiyatrosu aynı zamanda Muzıka-i Hümayun Mektebi'nin tatbikat sahnesi gibi çalıştı.

Saray tiyatrosunun çok kısa olan ömrü, İstanbul'un sanat hayatına birçok yenilik getirdi. Hattâ burada bir resim sergisi de açıldı. Saray tiyatrosunda müzikli oyunların yanında Türkçe tiyatro eserleri de yazıldı ve oynandı. İlk Türk tiyatro eseri olan *Şair Evlenmesi'n*\, Şinasi, saray tiyatrosunda oynanmak üzere yazmıştır.

1863'te çıkan bir yangında saray tiyatrosunun içi kısmen yandı, bir daha tamir edilemedi. Bina uzun zaman harap bir halde kaldı. Daha sonra tütün deposu o-larak kullanıldı. 1939'da Ayaspaşa-Dol-mabahçe yolu düzenlenirken güzergâh ü-zerinde kaldığı için yıktırıldı. Binadan bugüne hiçbir iz kalmadı.

SÜHA UMUR

DOLMABAHÇE VAPURU

Şehir Hatları İşletmesi vapuru. Özellikle Ada yolcuları tarafından çok sevilen bahçe tipi ekspres vapurlardan biridir. Fenerbahçe adlı bir de eşi vardır. 1953'te İngiltere'de Denny Dumbarton tezgâhlarında inşa edildi. 2 Nisan 1953 günü hizmete girdi. 994 grostonluk olup 76,86 m boyunda, 12,08 m genişliğinde, 3,73 m de-rinliğindeydi. Her biri 1.500 beygircücün-de iki adet Denny Sulzer motoru olup, çift uskurluydu. Saatte rahatça 17-18 mil hız yapabiliyordu. Köprü-Kadıköy, Köp-rü-Adalar-Yalova, Kabataş-Yalova, Kaba-taş-Çınarcık hatlarında çalıştırıldı.

Bu vapurlarla Adalar ve Yalova'ya ekspres seferlerinin başlatılmasıyla Ada yol-

Dolmabahçe Vapuru

Eser Tutel

culuğu bir saate indi. Üst güvertesindeki "kış bahçesi" adı verilen hasır koltukların yer aldığı salonda, bir yemlik olmak üzere hafif içkilerin bulunduğu bir de barı vardı. Bir başka özelliği de kaptan köprüsünün gerisinde, bacanın arka kısmında, yolcular için açık bir güvertesi daha bulunmasıydı. Başlangıçta burada tek kişilik koltuklara oturulurken, sonraları giderek sayısı artan yolculara yer açmak amacıyla bu koltuklar kaldırılarak yerine sabit tahta sıralar yerleştirildi. 1993 sonbaharında hizmetten alınarak Haliç'te Hasköy Tersanesi'ne bağlandı.

ESER TUTEL

DOLMUŞ

İstanbul'da gelişmiş bir kent içi ulaşım olgusu. Küçük özel girişimciler eliyle, belli hatlarda, yönetimce belirlenmiş fiyatlarla, önceden belirlenmiş bir zaman çizelgesine bağlı olmadan, dolunca kalkan, toplu taşıma araçlarından daha küçük araçlarla gerçekleştirilen kent içi yolcu

taşımacılığı "dolmuş" olarak adlandırılır. Dolmuş hatlarının başlangıç ve sonuç noktalarıyla ara durakları belirlenmiş olmasına karşın, dolmuş sürücüleri ara duraklara ilişkin kurallara dikkat etmeyerek, yolcunun talebine bağlı olarak hat üstünde her noktada yolcu alma ve indirme eğilimi taşırlar.

Dolmuşun bir diğer anlamı ise yukarıdaki amaç için geliştirilmiş bir araç olmasıdır. Dolmuşların çoğu İstanbul oto tamirhanelerinde, eski model büyük otomobillerin ortasına bir sıra daha eklenerek 7 kişilik hale getirilmeleriyle elde edilmişlerdir. Ancak bunların sayıları gün

DOLMUŞ MOTORLARI

98

99

DOMZETTI, GIUSEPPE

geçtikçe azalmakta, yerlerini minibüs ve midibüsler almaktadır.

"Dolmuş" sözcüğü, daha motorlu araçlar İstanbul'a girmeden ortaya çıkmıştır. Şernseddin Sami Bey'in *Kamus-ı Türki'* sinde dolmuş, iskelede doluncaya kadar bekleyerek, dolunca hareket eden, narh ile yolcu taşıyan nöbet kayığı olarak tanımlanmıştır, İstanbul'da ilk taksi-dolmuşlar ise 1930'lu yıllarda ortaya çıkmıştır. Taksi-dolmuşların bu ilk ortaya çıkışı, tramvay gibi toplu taşıma araçlarının yetersiz kalması yüzünden değil, ekonomik bunalımın, taksi müşterilerini, bir araya gelerek taksi ücretlerini bölüşmeye zorlamasından kaynaklanmıştır.

Taksi-dolmuşların gelişmesi 1945 sonrasında olmuş, kamu toplu taşıma araçlarında İstanbul'un nüfus artışının hızlanmasının yarattığı kent içi yolculuk taleplerini karşılayacak düzeyde kapasite artışı sağlanamayınca, doğan açık, taksi-dolmuşlarca karşılanmaya başlanmıştır. Kent içi karayolu ile yolcu taşımacılığı 1950'de yüzde 9,6'sı, 1955'te yüzde 20,2' si taksi-dolmuşlarca yapılmıştır. Bu dönemde dolmuş hatlarının kurulmasıyla dolmuş işletmeciliği denetim altına alınmaya çalışılmış; böylece dolmuş taşımacılığı toplu-taşımacılığa benzer bazı özellikler edinmeye başlamıştır, ilk kurulan düzenli dolmuş hattı, Taksim-Karaköy hattı olmuştur. Hatların oluşmaya başlamasıyla birlikte otomobilden bozma 7 kişilik dolmuş araçları da ortaya çıkmıştır; 1954'ten sonra dolmuş taşıma ücretleri, hatlara göre, resmi tarifelerle saptanmaya başlamıştır.

1950'li yılların sonunda, önce ithal edilen 11 kişilik minibüslerin dolmuş biçiminde çalışmaya başladıkları görülmüş; 1961'de Ford minibüslerin Otosan tarafından üretilmeye başlamasıyla birlikte İstanbul'da minibüs sayısı hızla artmıştır. 1960'ta 200 olan minibüs sayısı 1965'te 1.700'e ulaşmış; 1965'te kent içi yolculukların yüzde 30,2'si taksi-dolmuş ve dolmuşlarla, yüzde 17,1'i de minibüslerle yapılmış, kent içi yolcu taşımacılığında dolmuş türü işletmecilik hâkim hale gelmiştir. 1966'da

taksi, dolmuş ve minibüs sayıları dondurulduğunda kentte 15.203 taksi, 705 sarı bantlı dolmuş ve 3.269 minibüs bulunuyor, taksilerin yüzde 80'i taksi-dolmuş olarak çalışıyordu.

Minibüsün girişiyle, dolmuş ve minibüs hatları arasında bir farklılaşma ortaya

Kadıköy-

Bostancı

hattında

çalışan

dolmuşlar

Kadıköy iskele

meydanında

yolcularını

bekliyor.

Elif Erim, 1990

çıkmıştır. Kentin ana meydanlarından kalkan, diğer ana meydanlara kadar uzanan hatlarda taksi-dolmuş ve dolmuşlar çalışırken, minibüsler kentin ana meydanlarından kalkan, gecekondü alanlarına kadar uzanan hatlar üzerinde çalışıyorlardı. 1970'te dolmuş hatlarının sayısı 296 iken, 19 minibüs hattı bulunuyordu. Taksi-dolmuş hatları genellikle kent merkezindeki kısa hatlar iken, minibüs hatları kentin çevresine açılan uzun hatlardı. Aynı yıl kent içi yolculukların yüzde 25,9'unu taksi-dolmuş ve dolmuşlar, yüzde 19,9'unu minibüsler taşıyordu. Minibüslerin devreye girmesiyle taksi-dolmuş ve dolmuş taşımacılığının görece öneminde bir azalma olmuştur.

1970'li yılların başında, minibüs hatlarına 11 kişilik minibüslerin yerine 14 yolcu taşıyan midibüsler girmeye başlamıştır. 1975'te sayıları 300 kadar olan midibüsler 1980'li yılların ortalarına doğru minibüslerin hemen hepsinin yerini almış bulunuyordu. İTÜ'de yapılan bir araştırmaya göre, 1982'de 57 hatta 3.690 midibüs-minibüs çalışıyordu. Talebin baskısı üzerine, 1983'ten itibaren midibüs plakalarının sayısı artırılmaya başlanmış; 1985 sonunda midibüs sayısı 5.654'e yükselmiş, bu araçlar kent içi yolcuların yüzde 22'sini taşımıştır. Plaka sayısındaki artışların yarattığı rant bölüşümü problemini çözmek için, 1980'li yılların sonunda, plakalar dernekleri aracılığıyla, açık artırma ile satılmaya başlanmış, elde edilen gelir daha önce midibüs çalıştırmak-

Üsküdar-

Beşiktaş

hattında

alışan bir
dolmuş motoru
Üşküdar
dolmuş
iskelesinde.
Nazım Timuroğlu,
1994

ta olanlar arasında belli oranlarda paylaştırılmıştır.

Midibüslerin bu gelişmesine karşın daha çok kent içi meydanlar arasında işleyen dolmuş ve taksi-dolmuş hatlarında ve taşıdıkları yolcu miktarlarında 1965' ten itibaren sürekli bir gerileme gözlenmiştir. 1965'te taksi-dolmuşların kent içi kara taşımacılığı içindeki payı yüzde 30,2 iken, 1975'te yüzde 20,4'e, 1985'te yüzde 11,9'a düşmüştür. 1989 için yapılan bir tahmine göre ise taksi-dolmuş ve dolmuşların payı yüzde 8 düzeyine gerilemiştir. Bu çalışmaya göre 1989'da mi-dibüslerin kent içi taşımacılıktaki göreli payında da yüzde 20'lere düşme görölmüştür. Bu gerilemeler bir yandan özel araba sahipliğinin yaygınlaşması, öte yandan diğer toplutaşıma araçlarına verilen önemin artması ve işyerlerinin çalışanlarına taşıma servisi sağlamasının yaygınlaşması dolayısıyladır.

1992 sonunda Sirkeci-Aksaray hızlı tramvayının Topkapı'ya ulaşmasından sonra 1993'te midibüslerin Topkapı'dan içeri girmesi yasaklanmış, midibüs hatları Topkapı'dan başlamak üzere yeniden düzenlenmiştir.

istanbul'da dolmuş tipi işletme biçimi, günümüzde de esnek yapısıyla kentin gelişmesine ve toplutaşımacılıktaki ve özel araba sahipliğindeki gelişmelere kendisini uydurarak, yeni araçlarla, yeni a-lanlarda varlığını sürdürmektedir.

Bibi. H. 1. şanlı, *Dolmuş-AKnibüs System in istanbul*, iTÜ Mimarlık Faköltesi, ist., 1981; 1. Tekeli-T. Okyay, *Dolmuşun Öyküsü*, Ankara, 1980; 1. Tekeli, "Yüzelli Yılda Toplu Ulaşım", *istanbul*, S. 2 (Temmuz 1992), s. 18-28; K. Kafah-K. Kutlu-N. Yayla, *İstanbul Kentiçi Ulağım Plam Genel Ulaşım Etüdü*, ist., 1983.

ilhan tekeli dolmuş motorları

istanbul'da deniz ulaşımı kapsamında yolcu taşıyan ve özel kişilere ya da kooperatiflere ait küçük deniz teknelerine genel olarak verilen ad.

Boğaz ile iki parçaya ayrılmış, bir parçası da Haliç'le yeniden bölünmüş istanbul'da kent sakinlerinin denizaşırı ulaşımlarında köprülerin ve şehir hatları vapur-

larının yanısıra dolmuş motorları da azm-sanmayacak bir yer tutmaktadır.

Kalkış iskelesinde bekleyip ancak dolduktan sonra hareket ettikleri için kendilerine "dolmuş" denilen kara ya da deniz taşıt araçlarının kökeni 15. yy'da kıyılar arasında sefer yapan ve hususi olarak kiralanmayıp doluncaya değin bekleyen kayıklara dayanır. Zamanla dolmuş kayak seferleri gelişti, devlet tarafından denetim altına alındı. Nitekim, R. E. Koçu'nun tespit edebildiği Temmuz 1587 tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre dolmuş kayıkları Haliç'te karşılıklı belirli iskeleler arasında, örneğin Eminönü'ndeki Çardak Iskelesi'nden ya da Unkapanı'n-dan, Sötlöce ve Hasköy'e, Fener'den Azapkapı'ya, Eminönü Balık Pazarı'ndan Galata'ya, Beşiktaş'a, Üsküdar'a ya da Beşiktaş'tan Üsküdar'a sefer yapıyorlardı ve fiyat tarifeleri Divan-ı Hümayun' ca belirleniyordu.

19. yy'da Haliç üzerinde ilk köprüler yapılnca, önceleri özel şahıslara ait olan ve üzerinden para ödenerek geçilen köprülerin işletmecileri ile kayakçılar arasında uzun süren çekişmeler, kavgalar oldu. Örneğin bu ahşap köprülerden birisinin kayakçılarca kundaklandığını ileri süren ya da bu savlara karşı çıkan kaynaklar bulunmaktadır (bak. Haliç köprüleri).

Ne var ki, Haliç üzerindeki köprülerin kalıcılaşmasından, Haliç'te vapur seferlerinin başlamasından sonra da Haliç iskeleleri arasında kiralık kayak ve dolmuş kayak seferlerine olan ihtiyaç sürdü.

Dolmuş kayıkları zamanla motorlu teknelere dönüştü ve deniz dolmuş motorları ortaya çıktı. Bu seferler, Kadıköy-Emi-nönü, Haydarpaşa-Kadıköy, Üsküdar-Be-şiktaş, Üsküdar-Kabataş, Yeniköy-Beykoz, Eyüp-Sötlöce, Ayvansaray-Halicioğlu, Ka-sımpaşa-Eminönü vb çeşidi iskeleler arasında çok uzun süre devam etti. Boğaz'a asma köprülerin yapılmasından sonra Ka-dıköy-Eminönü arasındaki dolmuş motoru seferleri seyrekleşti. Bugün Haliç üzerindeki üç, Boğaz üzerindeki iki köprüye ve şehir hatları seferlerine rağmen, özellikle Üsküdar-Beşiktaş, Üsküdar-Kabataş, Üsküdar-Eminönü, Kadıköy-Emi-nönü, Beykoz-Yeniköy arasında dolmuş seferleri sürmektedir. Kadıköy-Eminönü arasındaki dolmuş motorları artık dolmuş özelliğinden de çıkarak, tarifeli seferler yapmaktadırlar.

istanbul

DOMİNİKENLER

Dominiken tarikatı Kastilyalı San Domingo tarafından 1216'da Toulouse'daki bir toplantıyla kurulmuş ve Papalıkça vaiz papazlar tarikatı olarak onaylanmıştı. Fransa, ıspanya, italya, ingiltere başta olmak üzere Avrupa'nın çeşitli ölkelerinde vaiz, misyoner, dinbilimci olarak faaliyet gösteren, yılda bir kez toplanıp yöneticilerini demokratik olarak seçen, herhangi bir alt birime değil, doğrudan doğruya tarikatın seçilmiş üst yöneticilerine bağlı olan, onlar tarafından gösterilen her yere ve göreve giden, birçok manastır ve

din okulu açmış olan bir çeşit rahipler ordusu niteliğindeki Dominiken tarikatının en

tanınmış isimleri 13. yy'ın ikinci yarısında ilahiyat ve felsefeyi telif etmesiyle -felsefeyi dinselileştirmesi, kilise taassubunu felsefeye, insan düşüncesine egemen kılmaya çalışmasıyla bilinen-Aquino'lu Tomassino ile onu yetiştirmiş olan Büyük Alberto (Albertus Magnus) i-di. Gene aynı dönemde kendilerine papalık tarafından engizisyon görevi verilmişti.

Dominiken rahiplerinin Konstantino-polis'e ilk kez 1233'te gelip Ceneviz bölgesi olan Galata'daki San Paolo Kilisesi' nin yanında bir manastır kurdukları belirtilir. Kilise daha sonra Dominikenlerin yönetimine geçince San Domenico adıyla da anılmaya başlanmıştır. Bu kilisenin 1475'te Galata Camii adıyla cami haline getirildiği, 1492'de Endülüs'ten göçe zorlanan Araplardan istanbul'a gelenlerin yöreye yerleştirilmesiyle Arap Camii(->) adını aldığı bilinir.

Bu sırada Dominiken rahipleri de Galata'daki San Pietro Manastırı'na geçerler. 1535'te onların çağrısıyla Fransa'dan gelen Dominiken rahibeleri uzun süre burada kalırlar, kilisenin adı da Fransızlaşa-rak St. Pierre olur. Tarikatın istanbul'daki faaliyeti zamanla sona erer.

Fransa'da lağvedilmiş olan Dominiken-lik 1839'da önce Roma'da, arkasından Fransa'da yeniden canlandırıldıktan yarım yüzyıl sonra rahipler, onların çağrısıyla da italya'dan rahibeler geldiler. Kendilerini kısaca Assomptioniste diye adlandırıyorlardı. Assomptioniste'ler Cemiyeti 1850'de Fransa'nın Nimes kentinde Col-lege de l'Assomption adıyla kurulan bir kurumun mensuplarından müteşekkildi, üyelerini takdis ederek onları vaazlar vermek üzere yabancı ülkelere gitmeleri için yetiştiren cemiyet bir ara güçlenmiş ve *La Croix* (Haç) adlı etkili bir gazete de çıkarmış, ama 1900'lerde Fransa' da lağvedilmiş, faaliyetine Roma merkezli olarak Fransa dışında devam etmiştir.

Dominiken kökenli Assomptioniste' ler, önce'kentin istanbul yakasına yerleşirler, Kümkapı'da küçük bir kilise kurarlar (1883), etrafında bir ilkokul, Yedi-kule'de bir başka ilkokul açarlar, derken Fenerbahçe'de bir süre bir Kapusen papazı tarafından yönetilmiş küçük bir kilisede ayinlere başlarlar (1886), Moda'da bir kilise ve yanında Institut deş Hautes Etudes Orientales (Yüksek Şarkiyat Etütleri Enstitüsü) kurarak (1897) Osmanlı topraklarındaki antik kültürler ve mevcut halk toplulukları üzerinde araştırmalar yaparlar. Çalışmalarını enstitünün iki ayda bir çıkan yayın organı *Leş Echos d'Orient* (Şark'tan Yankılar) adlı bir dergide yayımlar, Kümkapı'da Ste. Jeanne d'Arc, Fenerbahçe'de Ste. irene, Haydarpaşa'da Ste. Euphemie adlı okullar, Kartal'da bir kız okulu, bir sağlık yurdu oluştururlar.

Assomptioniste'lerin 20. yy'ın başlarında çalışmaları azalarak sürdükten sonra, zamanla sona ermiştir.

istanbul

DOMNBVOS REVACI

Bizans döneminde, Konstantinopolis'in en önemli yolu Mese'den(->) ayrılarak, bugünkü Kapalıçarşı'nın yakınından Halic'e inen, her iki yanı revaklı eski yol.

Domninos'u yaptıran Senatör Domni-nos, 390'larda, Konstantinopolis'te yaşamıştı. Halic'e, büyük olasılıkla Zindan-kapı(->) dolaylarında kavuşan yol, daha sonraki Bizans kaynaklarında "Mavria-nos Revaklı Yolu" ya da daha basit söyleyişle "Uzun Yol" olarak adlandırılmıştır (bugün aynı yerde bulunan Uzun Çarşı Caddesi'nin adı bu kaynaktan gelmiş olabilir). Yaşadığı yer ve dönem ile ilgili bilgiler bulunmayan Mavrianos'un, o civarda yer aldığı sanılan evinin mermerlerinden esinlenerek bu adın kullanıldığı iddia edilirse de, Mavrianos sözcüğünün, imparator Mavrikios'un (hd 582-602) isminden geldiği de düşünülebilir.

Domninos'un yakınlarında, Dagisteos Hamamı(~>) ve ünlü Ayia Anastasia Kilisesi bulunuyordu. Konstantinopolis Piskoposu Nazianzos'lu Gregorios tarafından yaklaşık 380'lerde kurulan kilise, 5. yy'da tümüyle yenilenmişti ve kentin Osmanlılar tarafından fethinden (1453) kısa süre öncesine değin varlığını koruyordu.

Bibi. Janin, *Constantinople byzantine*, 344-346; Janin, *Eglises et monasteres*, 22-25; A. Berger, *Untersuchungen zu den Patria Konstantinupoleos*, Bonn, 1988, s. 424-447.

ALBRECHT BERGER

DONANMALAR

bak. ŞEHRAYINLER

DONIZETTI, GIUSEPPE

(6 Kasım 1788, Bergama - 12 Şubat 1856, istanbul) italyan müzik hocası, bando, orkestra yöneticisi ve besteci.

Besteci Gaetanp Donizetti'nin (1798-1848) kardeşidir. Özel müzik dersleri, alarak yetişti, bando üyesi olarak Napoleon' un ordusuna katıldı, onunla birlikte Elbe Adası'nda ve Waterloo Savaşı'nda bulun-

Giuseppe Donizetti

Nazım Timuroğlu fotoğraf arşivi

DORMEN TİYATROSU

100

101

DÖKÜMCÜLÜK

du, Piemonte Krallığı ordusunda alay bandosunu yönetti. 1827'de Serasker Hüsrev Paşa İstanbul'daki Sardunya elçisinden bir bando hocası istediğinde Giuseppe Do-nizetti bu göreve uygun görülüp İstanbul'a gönderildi.

Band.o yöneticisi ve müzik hocası olarak Muzika-i Hümayun' un(-+) başına getirildi. 1841'de miralay (albay), 1855'te de mirliwa (tuğgeneral) rütbelerini aldı. II. Mahmud ve Abdül-mecid için marşlar da besteleyen Doni-zetti'nin haremde de müzik dersleri verdiği bilinmektedir. Donizetti çok sayıda müzikçi ve müzik hocası yetiştirdiği gibi sarayda müzikli gösterilerin yapılmasına katkıda bulundu. Beyoğlu'nda, Asmalı-mescit Sokağı'ndaki C-0 bir konakta ikamet eden Donizetti hakkında Torino'da *Piemonte* adlı gazetede 1911'de yayımlanan bir çalışma, Fransızcaya çevrilerek, torunu tarafından *La Musique en Turqu-ie et quelques traits biographiques sur Giuseppe Donizetti Pacha* (Türkiye'de Müzik ve Giuseppe Donizetti Paşa Hakkında Özyaşamsal Bilgiler) adıyla İstanbul'da yayımlandı. Torunları Gaetano ve Giuseppe de müzikle uğraştılar.

Bibi. M. R. Gazimihal, *Tiirkiye-Avrupa Musiki Münasebetleri*, ist., 1939; ay, *Türk Askeri Muzikalan Tarihi*, İst., 1955; P. Tuğlacı, *Mehterhane'den Bando'ya*, ist., 1988; M. And, *Türkiye'de italyan Sahnesi-İtafyan Sahnesinde Türkiye*, ist., 1989; S. N. Duhani, *Eski insanlar, Eski Evler*, ist., 1982; A. Mori, *Gli Italiani a Constantinopoli*, (istanbul'daki italyanlar), Modena, 1906.

GIOVANNI SCOGNAMILLO

DORMEN TİYATROSU

Oyuncu, yönetmen Haldun Dormen'in 1957'de İstanbul'da kurduğu topluluk.

H. Dormen ABD'de tiyatro öğrenimi gördükten sonra, 1954'te yurda döndüğünde Muhsin Ertuğrul'un yönetimindeki Küçük Sahne'de çalıştı. 1955'te Beyoğlu Tel Sokağı'ndaki Tiyatro Derneği içinde Cep Tiyatrosu'nu kurdu. 1957'de kurulan Dormen Tiyatrosu'nun temeli bu tiyatrodadır.

Dormen Tiyatrosu, ilk olarak Küçük

Sahne'de çalışmaya başladı. Topluluk ilk kadrosunda H. Dormen'in yanısıra, Altan Erbulak, Yılmaz Gruda, Özen Tutucu, İzzet Günay, Necdet Aybek, Yıldız Alper, Ersun Kazançel, Erol Keskin, Erol Günaydın yer aldılar. Topluluğun en parlak dönemi olan 1957-1972 arasında *Karaağaçlar Altında*, *Kamp 17*, *Hedda Gab-ler*, *Aşk Otu*, *Çikolata Asker*, *Nina*, *Ben Fotoğraf Makinesiyim*, *Cengiz Hanın Bisikleti*, *Papaz Kaçtı*, *Müfettiş*, *Beş Parmak*, *Sözde Melekler*, *Zafer Madalyası*, *Kırkından Sonra*, *İkinci Baskı*, *Irma* (müzikal), *Hepimiz Paris'te*, *Taşra Kızı*, *Şairin Mektupları*, *Oyuncakçı Dükkanı*, *Cinayetin Sesi*, *Ayı Masalı*, *Sevgilime Göz Kulak Ol*, *Borusunu Öttüren*, *Altın Yumruk*, *Montserrat*, *Şahane Züğürtler*, *Çıplak Ayak*, *Şahane Dul*, *Bit Yeniği*, *Turp Suyu*, *Oliver* (müzikal), *Eski Çamlar Bardak Oldu*, *Yaygara 70*, *Aşk Gibi*, *Uyy Balon Dünya*, *istanbul Masalı*, *Gigi*, *Elden Ele*, *Baba Evindeki Hayat* gibi çoğu yankı uyandırmış oyunlar sergiledi. Bunların büyük kısmında Dormen oyuncu ya da yönetmen olarak

görev aldı.

- Dormen Tiyatrosu 1972'de ekonomik nedenlerden ötürü kapanmak zorunda kaldı. İstanbul'da bu yıllarda özel tiyatroların çoğu "özellikle televizyonun yaygınlaşması yüzünden birer birer perdelerini kapadılar. Bu bunalım bir ölçüde atlatıldıktan sonra Dormen Tiyatrosu 1984' te perdelerini yeniden açtı. *Hangisi Karısı, ikinin Biri, Kaç Baba Kaç, Karmakarışık, Şahane Züğürtler, Papaz Kaçtı, Çılgın Sonbahar, Hastalık Hastası ya da Meraki, Nerdeyse Kadın, Beşten Yediye, Şarkılar Susarsa* oyunları ile seyirci karşısına çıktı.

Dormen Tiyatrosu, yerli ve yabancı birçok oyun yazarını tiyatroseverlere tanıttı, oyunlar yayımladı. Küçük Sahne, Ses Tiyatrosu (Eski Fransız Tiyatrosu), Kadıköy Süreyya Sineması ve Halk Eğitim Merkezi, Tepebaşı Dram Tiyatrosu ve şimdi çalışmalarını sürdürdüğü Pangaltı'da-ki sahnesinde seyirciyle buluştu.

Dormen Tiyatrosu'nun, önemli bir ay-

Dormen Tiyatrosu'nun *Bulvar*

oyunundan bir sahne. (Önden arkaya doğru: Erol Keskin, Altan Erbulak, Haldun

Dormen, Metin Serezli, Tülin Oral, Başar Sabuncu) 1964-1965 sezonu.

Hilmi Zafer Şahin koleksiyonu

rıcalığı da, başından itibaren okul anlayışı içinde çalışmalarını sürdürmesidir. Bugünün tanınmış birçok oyuncusu, yönetmeni ve tiyatro yöneticisi ilk sanatsal çalışmalarını Dormen Tiyatrosu'nda gerçekleştirdi.

Dormen Tiyatrosu'nun serüveni, Haldun Dormen'in *Sürç-ü Lisan Ettikse* (İst., 1977) adlı anılarında ayrıntılarıyla yer alır. HİLMİ ZAFER ŞAHİN

DOSTLAR TİYATROSU

Toplumcu düşünceye açık, tiyatrodaki çağdaş ve denemeci anlayışı savunan, 1969' da İstanbul'da kurulmuş topluluk.

Mehmet Akan, Arif Erkin, Şevket Al-tuğ, Ferit Erkal, Nurten Tuç ve Genco Erkal'ın öncülüğünde kurulan topluluk ilk kez 15 Ekim 1969'da Harbiye'deki Yapı Endüstri Merkezi salonunda seyirci karşısına çıktı. 1969-1970 tiyatro sezonunda *Ha Me Ka Ha Ha Pe, Haysiyetli Mitti Kalkınma ve Halk Hukuk Fanisi, Durdurun Dünyayı İnecek Var* ile *Rosen-bergler Ölmemeli* adlı oyunlarını sahneledi. Her üç oyunu da Genco Erkal sahneye koydu. 1970-1971 sezonunda Küçük Sahne'ye taşınan topluluk, bu sezonda *Nekrasof, Asiye Nasıl Kurtulur?, Havana Duruşması* adlı oyunları oynadı. 1971-1972 sezonunda Dormen Tiyatrosu'nda çalışmalarını sürdüren Dostlar Tiyatrosu, *Aslan Asker Şvayk, Zemberek* ve *Soruşturma* ile seyirciye ulaştı. 1971-1972 sezonunda, yine Dormen Tiyatrosu'nda Bertholt Brecht'in *Kafkas Tebeşir Daire-sz'hden* Mehmet Akan'm uyarladığı *Analık Davası* sahnelendi. 1972-1973 sezonunda Elhamra Tiyatrosu'nda oynadıkları

Abdülcanbaz büyük ilgi topladı.

1973-1974 sezonunda Şişli'deki Ümit Tiyatrosu'na taşınan topluluk, 1977-1978 sezonuna kadar burada çalışmaları sürdürdü; bu dönemde *Azizname*, *Şili'de Av*, *Büyük Dümen*, *Alpagut Olayı*, *Kerem Gibi*, *Havana Duruşması*, *Düşmanlar*, *Ezenler Ezilenler*, *Ortak*, *Sabotaj Oyunu*, *Bitmeyen Kavg*, *Gün Dönerken* adlı oyunları oynadı. 1977-1978 sezonunda Küçük Sahne'de *ikili Oyun*, aynı sezon Sinematek Salonu'nda *Devrik Süleyman*, 1978-1979 sezonunda Atatürk Kültür Merkezi'nde *Brecht-Kabare*, 1979-1980 sezonunda Venüs Sineması'nda *Kafkas Tebeşir Dairesi* ile perdelerini açtı.

Dostlar Tiyatrosu 1980-1981 sezonunda sanatsal serüveninde önemli yer tutan Beyoğlu'nda Baro Han'daki salona taşındı. Burada sırayla *Hergün Yeni Baştan*, *Ağrı Dağı Efsanesi*, *Galileo Galilei Asiye Nasıl Kurtulur?*, *Yalınayak Sokra-tes*, *Yaz*, *Ben Bertolt Brecht*, *Bay Puntilla ile Uşağı Matti*, *Üzbik Baba* ve *Mer-baba'yı* sahneledi. 1989-1990 sezonunda İstanbul Büyükşehir Belediyesi'nin restore ederek tiyatro topluluklarının kullanımına sunduğu, Karaca Tiyatrosu'nda Vaclav Havel'in *Buruk Ezgisi'ni* sahneleyen Dostlar Tiyatrosu; ertesi sezon *Aslan Asker ŞvayMı* oynadı. 1991-1992 sezonunda İstanbul Teknik Üniversitesi

Dostlar Tiyatrosu'nun *Ben Bertholt Brecht* oyunundan bir sahnede Zeliha Berksoy ve Genco Erkal; 1986-1987 sezonu. *Hilmi Zafer Şahin koleksiyonu*.

Maden Fakültesi'nin Maçka'daki amfisine taşınan topluluk, burada *Sevdalı Bu-lut'u* sahneledi. 1992-1993 sezonunda tek kişilik oyun olan *Bir Delinin Hatıra Def-teri'ni* Harbiye'deki Kenter Salonu'nda sahneleyen topluluk, aynı oyunu Karaca Tiyatrosu'nda bir sonraki sezonda, *insanlarım* adlı oyunla birlikte sürdürmekte (1994).

Toplumcu tiyatro anlayışını benimseyen Dostlar Tiyatrosu, başta epik tiyatro olmak üzere, çağdaş tiyatro akımlarına açık oldu. Topluluk birçok oyunuyla değişik yıllarda ödüller aldı, yurtiçinde ve yurtdışında turneler düzenledi.

HİLMİ ZAFER ŞAHİN

DÖKMECİLER HAMAMI

Süleymaniye Külliyesi'nin(->) bir parçası olan hamam. Etrafında dökmece esnafı yerleştiğinden Dökmeciler Hamamı olarak adlandırılan bu eser, Hassa Başmima-rı Sinan tarafından yapılmıştır. Külliye'nin inşa edildiği 1550-1557 arasında yapılmış olmalıdır. 1557'de İstanbul'da bulunan Melchior Lorichs'in yaptığı büyük İstanbul panoramasında ve Süleymani-ye'nin tek resminde hamam da gösterilmektedir.

Hamamın normal bir çarşı hamamı o-larak düşünülmediği, daha çok Süleymaniye Külliyesi personeline ve medreselerde kalan talebelere mahsus olduğu, bir çifte hamam olmayışından bellidir.

Dökmeciler Hamamı Heinrich Glück' ün incelemeler yaptığı 1916-1917'de kullanıma açık değildi. Özel mülkiyete geçen ve 1930'lu yıllarda atölyeye dönüştürülen hamam, sahibi tarafından boşaltılıp bir restorasyon projesine göre tekrar hamam olarak kullanılmak üzere tamir ettirilmiştir.

Külliyenin güney ucunda bulunan Dökmeciler Hamamı'nın Dökmeciler Soka-ğı'na komşu yan cephesi, şehir dokusuna uyulmak amacıyla yamuk olarak inşa edilmiştir. İçten 11,50 m ölçüsündeki kare planlı soyunma yeri büyük bir kubbe ile örtülüdür. Giriş cephesinde iki, a-çıkta olan diğer iki cephesinde üçer pen-

cere vardır. Girişin önündeki holün eskiden beri var olduğu anlaşılmaktadır. Soyunma yerinin dış mimarisinde karma bir teknik kullanılmıştır. Her taş dizisinin arasında iki sıra tuğladan meydana gelen bir hatıl uzanmaktadır. Mahya hattı testere dişi biçiminde sıralanan tuğlalarla sağlanmıştır. Sekizgen bir kasnağa oturan kubbe geçici pandantiflerle temin edilmiştir. Soyunma yerinin ortasında yekpare mermerden, kenarları tırtıllı çift çanaktan meydana gelen fıskiye bir havuz bulunur.

Ilıklık kısmı üç bölümlü olmakla birlikte simetrik bir düzene sahip değildir. En sağda kubbeli, kapalı bir mekân vardır. Bir kubbe ve bir yarım kubbe ile örtülü esas ılıklıktan helalara ve kubbeli küçük kapalı mekânlara geçilir. Esas halvet kısmına doğrudan doğruya ılıklıktan değil de bu küçük mekânların birinden geçilerek ulaşılması planın şaşırtıcı bir hususiyetidir.

Sıcaklık bölümü dört eyvanlıdır. Köşelerinde bulunan halvet hücreleri, orta sofadan ikişer mermer sütunla ayrılır. Sütunların araları yine mermerden, insan boyunun biraz yüksekine kadar çıkan perdelerle kapatılmıştır. Mukarnaslı başlıklara sahip olan sütunların üzerinde sivri kemerler bulunur. Sütunların alt ve üst

III. Mehmed'in

sünnet

düğününü

anlatan

Sumame-i

Hümayurida

döküm

şamdacıların

geçişim

betimleyen

bir minyatür,

kenarlarına bronz bilezikler yerleştirilmiştir. Taban siyah mermerden bir çerçeve içine alınan kırmızı porfir taşından bir yuvarlakla bezenmiştir.

Bibi. Sâî, *Tezkiretü'l-Ebniye*, Meriç, *Mimar Sinan*, 45, 124; Glück, *Bâder*, 127-131; Aru, *Hamamlar*, 94-95; Kuran, *Mimar Sinan*, 399; S. Eyice, "Avrupalı Bir Ressamın Gözü ile Kanuni Sultan Süleyman-Istanbul'da Bir Safevi Elçisi ve Süleymaniye Camii", *Kanuni Armağanı*, Ankara, 1970, s. 164-168; Z. Sönmez, *Mimar Sinan ile İlgili Tarihi Yazmalar-Belgeler* ist 1988, s. 39, 75, 92, 99.

SEMAVİ EYİCE

DÖKÜMCÜLÜK

Bakıra çinko, kalay gibi madenlerin belli oranlarda katılmasıyla elde edilen alaşımın eritilerek kalıplara dökülüp o kalıbın şeklini almasıyla istenilen biçimde eşyanın elde edilmesi işlemine döküm, bu işlemin yapıldığı zanaata ise dökümcülük denir. Bakıra çinko katıldığında parlak sarı renkte olan "pirinç", kalay katıldığında ise bakırla pirinç arası koyu renkte "bronz" elde edilmektedir. Eski çağlardan beri bilinen bu yöntemle, bakırdan dövme tekniği ile yapılan kap kaçağın yanında, daha seri üretilen çok çeşitli eşya yapma imkânı ortaya çıkmıştır.

İstanbul'da Osmanlı döneminde inşa edilen çarşı ve atölyeler arasında "kazgan-

DÖNMELER

102

103

DUDULLU

Bronz döküm kapaklı sahan (üstte) ve pirinç döküm nargile mangalı (altta). /.

Gündağ Kayaoğlu koleksiyonu

cı" olarak adlandırılan bakırcıların yanında "dökümcüler" ya da "dökmeciler" de çok önemli bir yer tutmuşlardır. Top döküm atölyeleri nasıl Tophane ve Hasköy semtlerinde bulunuyordu ise, halkın ihtiyaç duyduğu kap kaçak ve çeşitli eşyayı üreten döküm atölyeleri de Süleymaniye ve Mercan civarında idi.

III. Murad'ın (hd 1574-1595) oğlu Şehzade Mehmed (III. Mehmed) için 1582'. de Atmeydanı'nda düzenlenen ve 53 gün 53 gece süren sünnet düğününü anlatan *Surname-i Hümayun* adlı minyatürlü yazmada esnaf loncalarının alaylar halinde geçişlerinde döküm şamdancılar da anlatılmıştır. Evliya Çelebi, İstanbul esnafını anlatırken "Esnaf-ı

Dökmeciba-şı" başlığı adı altında dökümcülerin a-tölyelerinin Süleymaniye Camii altındaki çarşı içinde olduğunu yazmakta. "Süleymaniye işi" olarak ün kazanan pirinç ve bronzdan çeşitli eşyanın üretildiği bu atölyelerin L Süleyman (Kanuni) (hd 1520-1566) tarafından kurulduğunu belirtmektedir.

Eremya Çelebi Kömürçüyan, 1657'de IV. Mehmed'in huzurunda ordunun Girit seferine çıkmadan önce esnaf alaylarının geçişlerini anlatırken dökümcüleri bakırcı esnafıyla birlikte anmaktadır.

istanbul dökümcüleri yabancı seyyahların da dikkatini çekmiştir. 19. yy'da istanbul'a gelen Pretextat-Lecomte, bakırcı ve dökmecileri güçlü bir gözlemle ayrıntılı biçimde anlatmıştır.

Osmanlı döneminde tüm imparatorlukta ün kazanan Süleymaniye ve Mer-can'daki döküm atölyelerinde geleneksel olarak, daha çok kum kalıplarda bronz ve pirinçten çeşitli eşya üretilmiştir. Döküm tekniğiyle yapılan bu eşyalar arasında şamdan, havan, kandil, kapaklı sahan, divit, kapı tokmakları, cami ve tekke alemleri, çanlar çoğunluğu oluşturmaktaydı. Bu eşyaların büyük bir kısmı İstanbul halkının ihtiyacını karşılamış, bir kısmı da Anadolu ve Avrupa şehirle-

rine ihraç edilmiştir. Bu geleneksel üretim 1970'e kadar Süleymaniye ve Mercan semtinde bulunan atölyelerde devam etmiştir. Döküm atölyeleri 1970'ten itibaren Rami'de Sanayiciler Sitesi'ndeki dükkânlara taşınmıştır. Günümüzde daha çok tas ve tencere kulpları, şamdan ve avize parçaları gibi eşyaların üretildiği bu atölyeler Osmanlı döküm atölyeleri geleneğini devam ettirmektedir.

Bibi. *Sumame-i Hümayun*, Topkapı Sarayı Müzesi Ktp., Hazine, no. 1344; Evliya, *Seyahatname*, 1969, II, 229; Kömürçüyan, *İstanbul Tarihi*, 1952; P. Lecomte, *Türkiye'de Sanatlar ve Zenaatlar*, ist., ty, s. 49-51; And, *Şenlikler*; O. Belli-İ. G. Kayaoğlu, *Anadolu'da Türk Bakırcılık Sanatının Gelişimi-Bakır Yatakları, Üretimi ve Atölyeleri*, ist., 1993, s. 74-80.

İ. GÜNDAĞ KAYAOĞLU

DÖNMELER

bak. SELANİKLİLER

DÖRDÜNCÜ VAKIF HANI

Bahçekapı'da, Mimar Kemaleddin ve Ha-midiye caddelerinin kesiştiği köşede, eski I. Abdülhamid Külliyesi'nin imaretinin yerine, 1911-1926 arasında yapılmıştır. Diğer vakıf ilanlarıyla birlikte 19H'de Mimar Kemaleddin Bey(->) tarafından tasarlanan binanın yapımına 1912'de başlanmış, savaş nedeniyle yarım kalan yapı ancak 1926'da tamamlanabilmiştir, istanbul'un işgal yıllarında, dışı tamamlanmış, ancak içi noksan olan bina, Fransız askerlerince "Caserne Victor" adıyla karargâh olarak kullanılmıştır.

Bodrumla birlikte 7 katlı olan bina çelik iskelet sisteminde gerçekleştirilmiş, ön ve yan yüzleri kesme taşla, bölme duvarları ve arka yüz tuğla ile örülerek sıvanmıştır. Çelik makaslarla yapılan kırma çatının üzeri asbest levhalarla örtülmüştür. Çok kenarlı ve yamuk arsaya göre planlanmış olan han bu nedenle karmaşık bir plan düzeni içermekte, özellikle arka bölüm, arsa biçimine uyum gösterebilmek için kademelenerek genişlemektedir. Zemin katta, orta doğrultuya göre simetrik olarak yerleştirilmiş bir çift

Dördüncü Vakıf Hanı

Erkin Emiroğlu

giriş, "U" biçimli bir pasajın iki ucuna açılmaktadır. Çelik ve cam bir çatı ile aydınlanan pasajın dirseklerinde yer alan merdiven ve asansörler üst katlarla bağlantıyı sağlamakta, yapının arka ortasında bir de servis merdiveni bulunmaktadır. Zemin katla ara katın tümü ikişer katlı 24 adet dükkâna ayrılmıştır. Eş planlı diğer katlarda, her katta 37'şer-den, toplam 148 kiralık ofis odası bulunmaktadır. Pasaj girişlerinin üzerine gelen odalarla, köşe odaları kapalı cumbalar biçiminde dışarıya doğru taşırılarak ön cephedeki simetrik düzenleme vurgulanmış, köşelerde çatı düzeyinde, üzerleri kubbeli birer oda daha yapılarak bu bölümlerin birer kule görünümü kazanması sağlanmıştır.

Hanın dışarıdan görünmeyen arka cephesi yalın bir biçimde sıvanmış, Hamidi-ye Caddesi'ne bakan ön cephenin ise görkemli bir biçimde düzenlenmesine özen gösterilmiştir. Düşey düzenlemeleri birbirinin aynı olan 15 birimsel (modülör) cephe diliminin yan yana gelmesiyle oluşan ön cephe, birinci ve dördüncü kat döşemeleri düzeyinden geçen sürekli taş kuşaklarla yatay yönde üç ana bölüme ayrılmış, bölümler kendi içlerinde birer bütün olarak tasarlanmışlardır. Her cephe diliminin ara kat pencereleri sepet kulpu kemerlerle, ikinci, üçüncü ve dördüncü kat pencereleri ise sivri kemerlerle geçilmiş, üst iki katta üçlü pencereler kullanılmıştır. Kubbelerin köşe geçişleri dışarıda üçgen pahlarla kademelendirilerek belirlenmiş, demir payandalarla desteklenen geniş saçaklarla ön cephe düzenlemesi tamamlanmıştır.

I. Ulusal Mimarlık Dönemi ilkelerine uygun olarak, çok zengin bir biçimde ve özenle bezenmiş olan ön cephede, dükkân açıklıklarının iki yanlarına köşe sü-tunçeleri, dükkân aralarına asma kat düzeyinde, bezemeli kare levhalar, kemer köşelerine ve kilit taşları üzerine gülçe-ler yapılmıştır. Cumbaları taşıyan taş konsollar, mukarnaslar, madalyonlar, gülçe-ler ve rumî motiflerle bezenmiştir. Birinci kattaki düz kemerli pencerelerin üze-

rine Türk üçgenli, üçüncü kat pencerelerinin üzerine ise mukarnaslı silmeler geçilmiş, ikinci kat kemerlerinin köşeleri oyma rumî motiflerle bezenmiş, dördüncü kat kemerlerinin köşelerine, mavi-be-yaz-

turkuvaz çiniler yerleştirilmiştir. En üst kat pencere kemerleri aralarına, baklava dilimli başlıkları olan mermer sütunlar konulmuş, kubbe eteklerinde, mukarnaslı ve palmet motifli geniş kornişler döndürülmüştür.

Boyutları, özenli tasarım ve işçiliği, kente yaptığı olumlu katkı, bir dönemin mimari anlayışını yansıtan görkemli cephesiyle Mimar Kemaleddin Bey'in başyapıtı olan Dördüncü Vakıf Hanı, İstanbul'un dikkatle korunması gereken anıtlarından biridir.

Bibi. Hüseyin Hüsameddin (Yasar)-İbnülemin Mahmud Kemal (inal), *Evkaf-ı Hümayun Ne-zareti'nin Tarihçe-i Teşkilatı*, ist, 1335; S. Çe-tintaş, "Mimar Kemalettin, Mesleği ve Sanat Ülküsü", *Güzel Sanatlar*, S. 5 (1944), s. 160-173; ; Yavuz, *Mimar Kemalettin*, 173-185; Ergin, *İmaret*.

YILDIRIM YAVUZ

DRAGOS

İstanbul'un Anadolu yakasında, Marmara sahilinde, Maltepe ve Kartal arasında bulunan, denizden 107 m yükseklikteki Dragos Tepesi (Orhan Tepe) üzerinde kurulu, daha çok yazlık amacıyla kullanılan villalar semti.

Yeşillik, fundalık; özellikle ilkbaharda . sapsarı açan katırtırnakları ve kekiğiyle bilinen; sahile yer yer dik kayalıklarla inen ve önünde dibi pırıl pırıl beyaz kumlu bir denizin uzandığı bu tepe, 1940'la-rın son yıllarına kadar bomboştur. Kuzeybatısındaki Maltepe'den, Yakacık'ın kuzeyinden doğan ve Maltepe ile Dragos a-rasından Marmara'ya akan Dragos Deresi ile ayrılırdı. Tepenin karşısında, en yakını Büyükkada olmak üzere Adalar yer a-lırdı. Özellikle mehtabı ünlüydü.

1947'de, üyelerinin çoğunluğunu o dönemin Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) ileri gelenlerinin, bakan, milletvekili, bürokrat ve aydınların oluşturduğu "İstanbul Ankara Evleri Kooperatifi", hazine arazisi olan tepenin güneydoğu yamaçlarını satın alarak parselledi. Tepenin adı da "Orhan Tepe" olarak değiştirildi. Ancak bu ad yaygınlaşamadı. Tepeye o döneme göre lüks sayılan villa tipi, bir veya iki katlı özenli yazlık evler yapılmaya başladı ve Dragos, birkaç yıl içinde güzel bir yazlık semt olarak gelişti. 1950' lerde Dragos, birbirinden özenli bahçelerle ayrılan yeşillikler arasındaki villaları, tepenin altındaki özel plajı, kulübü, yeni yetiştirilmekte olan çam koruluğu, seçkin sakinlerinin yaşam biçimleriyle İstanbul'un özel bir köşesiydi. Otomobil dışında, semte, Haydarpaşa'dan kalkan ve Tuzla istikametine giden banliyö trenlerinin durduğu Cevizli İstasyonu'ndan faytonlarla veya gidilecek villanın anayoldan uzaklığına göre 300 m ile 1 km arası bir yol yürünerek ulaşıldı.

1960'lardan sonra Dragos'un ve çevre-

sinin manzarası değişmeye başladı. Cevizli İstasyonu'nun çevresindeki alan hızlı bir

gecekondulaşma sürecine girerken Dragos'taki kooperatifte hisse sahibi o-lanlar arsalarının bir bölümünü satışa çıkardılar, yeni parselasyonlar yapıldı. Dragos'un Maltepe'ye doğru uzanan eteklerindeki boşlardık, bağlık, bahçelik alanlar ve Kartal'a doğru sahil boyu, âdeta bir sanayi bölgesine dönüşmeye başladı. Dragos Yalısı diye bilinen, Maltepe' den Dragos Tepesi'nin güneydoğusuna kadar uzanan sahilde AĞA, Vinileks, kereste ve un fabrikaları ile imalathaneler kuruldu. Dragos Tepesi yine villa tipi olmakla birlikte, çok sayıda bina ile dolmaya başladı. Mahalle ilk oluşurken dikilen çamların büyüyüp güzel bir koruluk meydana getirdikleri tepenin üstünde bir kır gazinosu açıldı. Tepenin güneydoğu eteklerine çeşidi banka ve kuruluşların yazlık dinlenme tesisleri kuruldu. Semt 1980'lerde, ilk sükûnetinden, güzelliğinden, su, hava ve çevre temizliğinden çok şey kaybettiye de yine lüks ve zarif villaların, güzel bahçelerin, özenli yolların ve köşelerin hattâ çok azalmış olmakla birlikte çamların bulunduğu hoş bir yerdi. Asıl değişme 1992'den sonra oldu. 1990'ların başında, tepenin önünden geçirilen geniş sahil yolu, İstanbul'un çoğu yerinde olduğu gibi burada da, bir zamanlar denizin hemen üstünde olan, bahçelerinden veya bulundukları bölgede tepenin eteklerinden denize girilen yalıları, köşkleri denizden ayırdı. Sırtlara doğru tırmanan binalar ise tepede betonlaşmanın ilk işaretlerini vermeye başladılar. Çevredeki sanayi ve yapılaşmanın yarattığı deniz kirlenmesi ve sahil yolu, doğal plajları ve denize girebilme imkânlarını yok etti. Aralarında bir dönemin Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel'in de bulunduğu ilk sahiplerin büyük çoğunluğu buradaki evlerini sattılar. Dragos sakinlerinin toplumsal-ekonomik çehresi değişti. Denize girmek de imkânsızlaştıktan ve tepe İstanbul'un genel çevre kirlenmesine teslim olduktan sonra, sahilden geçirilen yol da trafiğe açılınca semt eski özelliğini kaybetti.

İSTANBUL

DRAMAI HASAN

bak. GÜLER, HASAN

DUDULLU

Ümraniye ilçe merkezine bağlı bir mahalleler grubudur. İki mahalleden meydana gelmiştir. Kuzeydeki mahalleye Aşağı Dudullu, güneydeki mahalleye Yukarı Dudullu adı verilmektedir. Bu mahalleleri batıdan Ümraniye ilçe merkezinin (bak. Ümraniye İlçesi) Çakmak ve İnkılab mahalleleri, kuzeyden Çekmeköy, doğudan Sarıgazi Köyü ile güneyden de Kartal İlçesi'nin Büyükbakkalköy ve Fındıklı mahalleleri ile Kadıköy ilçesi'nin Kayışdağı ve Küçükbakkalköy mahalleleri çevreler. Bu alan içinde yüzölçümü 11 km²'dir.

Dudullu çevresindeki en yüksek tepe Bakırdağ Tepesi'dir. Burada yükselti 200 m'nin üzerindedir. Aşağı ve Yukarı Dudullu mahalleleri deniz seviyesinden

140-150 m yükseltiler arasında yayılmıştır.

Aşağı ve Yukarı Dudullu mahallelerinin yakınında önemli bir akarsu yoktur. Yerleşmenin güneyinden başlayarak doğusunda Kemerdere ile birleşen Heybe-lidere, kuzeyde yerleşmenin batısından gelen Çakmakdere ile birleşmektedir. Eskiden ormanlık bir alan olan köy çevresi yüzyıllar süren tahribat sonucunda doğal bitki örtüsünden yoksun kalmış, bugün bütün bu alan iskâna açılmıştır.

Dudullu yerleşmesinin kuruluşu 350 yıl kadar öncelere gitmektedir. Köyün bazı mezar taşlarında 250 yıl öncesinin tarihlerine rastlanır. Yukarı Dudullu'daki Âdile Sultan Namazgâhı(^) yörede yer alan en önemli tarihi yapılardan biridir. İlk kurulduğunda Sarıbayraktar adını taşıyan yerleşmenin ismi sonraları Dudullu olmuş, yakın yıllarda da köy, Aşağı ve Yukarı Dudullu olarak ikiye ayrılmıştır. Yukarı Dudullu Abdülaziz döneminde (1861-1876) Alemdar'da (Alemdağ) yaptırılan köşk nedeniyle inşa ettirilen yolun güzergâhı üzerinde kalmış ve Aşağı Du-dullu'ya nazaran daha çok gelişmiştir. Güneydeki Yukarı Dudullu en eski adı Alemdağı Caddesi olan ve eski Ankara Yolu olarak da bilinen şimdiki Şile yolu üzerindedir. Aşağı Dudullu ise 600 m kadar kuzeyde vadi içindedir ve Yukarı Dudullu'dan daha sonra iskân bölgesi haline gelmiştir. Cumhuriyet öncesinde ve Cumhuriyet'ten sonra 1960'lara kadar büyük çiftliklerin, arazilerin bulunduğu; hayvan ürünleri, sütü, yoğurduyla ünlü ve bir mesire yeri de sayılan bölge, 1966' da yapılan sanayi planıyla sanayiye açılmıştır. Günümüzde özellikle Yukarı Dudullu bölgesinde MODOKO (Mobilya Dekorasyon Sitesi), iMES (istanbul Makine Endüstrisi Sanayii), GAMAK vb sanayi kuruluş ve siteleri bulunmaktadır.

Aşağı ve Yukarı Dudullu köyleri Cum-huriyet'in ilanından sonraki yıllarda Üsküdar İlçesi'nin Kısıklı Bucağı'na bağlı yerleşmelerdir. 1970'ten sonra, aynı ilçenin Merkez Bucağı'na bağlı köyleri durumuna gelmişlerdir. İlçe merkezi Üsküdar ile Dudullu köylerinin arasında yer alan Ümraniye yerleşmesinin 1970-1980 arasındaki hızlı gelişmesinden Dudullu da etkilenmiştir. 1960'ların ortalarında Yukarı Dudullu'da 120 ev, Aşağı Dudullu'da 80 kadar ev sayılırken 1970'ten sonra yapılaşma hızlanmıştır. 1970'ten sonra bir gecekondu cennetine dönüşen ve hızla büyüyen Ümraniye ile Dudullu fonksiyonel olarak birleşmiş, bunun sonucunda da Aşağı ve Yukarı Dudullu köylerinin tüzel kişiliği kaldırılarak Ümraniye'nin birer mahallesi durumuna getirilmişlerdir. 1987'de Ümraniye İlçesi'nin kurulmasından sonra bugünkü idari bölünüş ortaya çıkmıştır. 1994 başlarken Aşağı ve Yukarı Dudullu ile Küçükbakkalköy'ün bağımsız bir ilçede birleşmeleri gündemdedir.

DUHANİ, SAİD NAUM

104

105

DUPRE, LOUIS

Aşağı ve Yukarı Dudullu Mahallelerinin Cumhuriyet Dönemi'ndeki Nüfus Gelişimi

<i>Yıllar</i>	<i>Erkek</i>	<i>Kadın</i>	<i>Top</i>
1925	258	205	462
1940	224	220	442
1945	487	208	695
1950	2	2	504
1955	285	284	660
1960	507	420	926
1965	670	552	1.222
1970	1.002	874	1.876
1975	2.016	2.580	5.596
1980	11.42	0.062	21
1985	2	2	10
1990	2	2	87

1985 ve 1990 nüfusları

Aşağı ve Yukarı Dudullu mahallelerinin Cumhuriyet dönemindeki nüfus gelişimi yerleşmenin gelişme sürecinin de bir göstergesidir (bak Tablo).

1950'li yıllara kadar Yukarı Dudullu' da yaşayan nüfus Aşağı Dudullu'da yaşayan nüfustan daha fazla olmuştur. Daha sonra bir denge sağlanmıştır. 1935'te 500' ün de altında olan nüfus, 1965'ten sonra 1.000'i aşmış, 1975'te 5.500 dolayına erişmiştir. Mahallelerin nüfusunun 1975' ten sonra hızla arttığı, tabloda açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Bu nüfus artışı, planlı bir yerleşme, altyapı ve bu nüfusun çalışabileceği ekonomik faaliyet alanlarını birlikte getirmediğinden pek çok kentsel ve toplumsal sorun doğurmaktadır. Aşağı ve Yukarı Dudullu köylerinin geçmişte ormana ve hayvancılığa dayanan genel ekonomik yapısı, Cumhuriyet' in ilanından bir süre sonra yerini meyveciliğe bırakmışsa da günümüzde ekonomik faaliyet tamamıyla tarım dışı alanlara kaymıştır. Halen nüfusun büyük kısmı çevredeki fabrikalarda çalışmaktadır.

SEDAT AVCI

DUHANİ, SAİD NAUM

(1886, İstanbul - 1969, İstanbul) Yönetici ve yazar.

Lübnan kökenli Hristiyan-Arap ünlü bir aile olan Duhanilere mensuptur. Paris Sefiri Naum Paşa ile Franko Kuşa Nasrî Paşa'nın kızı Meryem Hanım'ın oğludur. Dedesi Cibrail ile onun kardeşleri Mikha-il ve Yusuf, şimdiki Çiçek Pasajı'nın(-t) yerindeki Naum Tiyatrosu'nun sahipleri ve yöneticileri idiler.

Said Duhani babasının Cebeli Lübnan mutasarrıflığı zamanında, Beyrut'un ünlü Beyteddin Sarayı'nda büyüdü. St. Jo-seph Koleji'ne devam etti. Fakat öğrenimini bitirmedi. 16 yaşında istanbul'a geldiğinde özel hocalardan ders alarak, Fran-sızcasım ilerletti. 1907'de babasının müsteşar bulunduğu Hariciye Nezareti'ne kâtip olarak atandı. Fakat bir yandan memurluk hayatı ile bağdaşamayan tabiatı, öte yandan önünde açılan çok daha parlak bir yolun çekiciliği ile, Babıâli' de ancak 1 yıl kadar çalıştı. Naum Paşa, Paris'e sefir tayin olmuştu. II. Meşrutiyet' in ilanı üzerine Avrupa'nın bu kültür başkentine giden baba-oğul, orada çok görkemli bir hayat yaşadılar. Paşanın 1911' de görevi başında vefatına kadar, Said Bey, Fransa'nın birçok şöhretli ismi ile dostluk kurdu. Köklü bir şekilde öğrenmiş olduğu Fransızcası, her zaman kibar bir humor karıştırdığı üslubu ve ilginç kişiliği, ona Paris'in en seçkin çevrelerinin kapılarını kolayca açtırıyordu. Işık şehrinin son parlak dönemlerini yaşadığı I. Dünya Savaşı öncesinin bütün tatlı hayatı, kapılarını bu sefir çocuğuna da açmıştı. Duhani bu yıllarda bir Fransız hanımla evlendi. Ondan Sadi adını verdikleri bir oğlu oldu. Bu "tadı hayat" yanında, kültür yanı da çok tatmin edici idi. Sorbonne'a yine diploma alamadan devam etmesinin yanında, Türkiye aleyhindeki sayısız yayına, *Carnet de la Semaine* ve *Paris Soir* gazetelerindeki seri yazılarla cevaplar ürettiği gibi, *Echos de Turquie* dergisinin çıkarılmasına yardımcı oluyor ve Ahmed Rıza Bey'in anıtsal bir etüdü olan *Lafaillite morale de la politi-que occidantale en orient* (Paris, 1922); (*Batının Doğu Politikasının Ahlaken iflası*, [İst., 1982]) adlı Fransızca eserin redaksiyonunda rol alıyordu.

Duhani, 1930'larm başında istanbul' dan tanıdığı ve çok saygı duyduğu, Re-şid Safvet Atabinen'le(->) tekrar buluşunca, onun teklifini kabul ederek istanbul'a döndü ve Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Müdürü olarak işe başladı. Par-makkapı'da St. Pulcherie Fransız Kız Okulu'nun karşısında köşebaşında, bugün de hâlâ duran, babasından kalma ve babasının adını taşıyan (Appts Naoum Pac-ha) apartmanın birinci katına yerleştiler. Burada da mutlu bir hayatı vardı. Tu-

Said Naum Duhani

Çelik Gülersoy arşivi

ring Kurumu'ndaki işi hafıftı. Esasen sınırlı bir aktivitesi olan bu kuruluştaki yarım gün çalışıyor, ikindi vakti evine dönerek şuh bir hanım olan eşiyle, Pera Palas davetlerine, Tokatlıyan ziyafetlerine, Cercle d'Orient'in salonlarına devam ediyordu.

Bu mutlu yaşam, beklenmedik bir rüzgârla altüst oldu. Genç oğlu Sadi, ya bir aşk, ya bir okul, ya bir ders meselesinden intihar ediverince, Said Bey'in bütün dünyası karardı. Fransız eşi, Paris'e döndü. Said Bey de bu ölümden kendisini manen sorumlu tutarak, tavan arasında kapıcısının iki odasının yanındaki tek bir odaya çekildi. Daracık odada, küçük bir

yatağın üstünde duvara çakılmış tahta raflarda Fransız edebiyatının sevdiği roman ve şiir kitapları ile, kendisinin istanbul'un Fransızca basınında çıkan yazıları bulunuyordu.

Kendisini inanılmaz bir yalnızlığa mahkûm eden dünkü sosyete şöhreti, disiplinli bir manastır hayatını Beyoğlu'nun ortasında, şaşılacak bir düzen ve ısrarla ömrünün sonuna kadar sürdürdü.

Bu arada, Beyoğlu tarihi açısından emsalsiz anılar ve gözlemler kaleme aldı. Bunlardan iki tanesi, kitaplaştı. Birincisi *Vieilles gens, vieilles demeures, topograp-hie sociale de Beyoğlu*, (ist., 1947; *Eski insanlar Eski Evler-19 Yüzyıl Sonunda Beyoğlu'nun Sosyal Topografyası*, [ist., 1982, yb. İst., 1984]), ikincisi, *QuandBe-yoğlu s'appelait Pera*, (ist., 1956; *Beyoğlu'nun Adı Pera İken*, [ist., 1990]). istanbul kültür çevreleri, bu iki kitapla, hem hiçbir yerde bulunamayacak olan çok değerli anıları öğrenmiş, hem de ince mizah gücü kuvvetli ilginç bir yazarı epey gecikmeyle de olsa tanımış oldular.

Bunların dışında *La Turquie moderne* ve Fransız hükümetinin yardımıyla çıkan *İstanbul* gazetesini ile, İstanbullu Musevi Karasu ailesinin çıkardığı *Journal d'Orient* gazetesinde, çoğu tefrika şeklinde, anılar ve roman türü eserler yayımladı. Bunların başlıcaları şunlardır: *Chez Maruza, En trichant avec l'histoire, Fe-uillets eparts-Peché aux souvenirs, Le poudrier de l'Ambassadrice, Le Grand Marco, Monsieur Van Peer-Danseur Mon-daine, Unepoignee defemmes, Cinquan-te ans d'oisivete*.

ÇELİK GÜLERSOY

DUHANİZADE MESCİDİ

Fatih ilçesi, Kocamustafapaşa'da, Ali Fa-kih Mahallesi, Duhaniye Sokağı'ndadır.

Banisi I. Selim (Yavuz) ile birlikte Mısır seferine katılan ve Mısır'ın tahriri görevini yürüten Duhani Mustafa Bey'dir. Kabri mescidin kuzeybatısında avluda bulunmaktadır. I. Süleyman (Kanuni) döneminde (1520-1566) inşa edilen mescit, Mimar Sinan'ın eseri olarak kayıtlara geçmiştir. "Duhaniye" adı ile de anılmaktadır.

Dikdörtgen planlı mescidin duvarları moloz taş ve tuğlalarla almaşık düzende inşa edilmiştir. Ahşap çatı kiremit örülüdür. Doğu cephesinde, mihrap duvarında ve kuzeyde kapının iki yanında iki

Duhanizade Mescidi'nin batıdan görünüşü. *Yavuz Çelenk, 1994*.

sıralı, batı duvarında ise bir tane pencere mevcuttur. Neogotik etkilere bağlanan sivri kemerli ince uzun pencereler, yapının 19. yy'ın sonu ya da 20. yy'ın başında esaslı bir onarım geçirdiğine işaret eder. Eski haliyle son cemaat yeri bulunmayan mescide, son yıllarda kuzey cephesini boydan boya kaplayan, giriş kısmı camekânlı betonarme bir son cemaat yeri eklenmiştir. Kuzeybatıda yer alan minarenin kaidesi bir sıra taş ve üç sıra tuğla ile örülmüş, bodur petek kısım ise betonarme

olarak yenilenmiştir. Harim kısmında tavan ahşaptır. Alçıdan mihrabın mukarnaslı bir yaşmağı ve niş kısmında, geç dönem süsleme özelliklerini yansıtan, vazodan çıkan yaprak ve çiçek motifleri bulunmaktadır. Minber ahşap ve yemdir.

Mescit çeşitli tamir ve son zamanlardaki ilavelerle özgün durumunu kaybetmiş, duvarları ve minare kaidesi dışında Mimar Sinan tasarımından günümüze bir şey ulaşmamıştır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîha*, I, 108; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi*, I, 42-43, no. 204; Öz, *istanbul Camileri*, I, 49; Kuran, *Mimar Sinan*, 308; *Fatih Camileri*, 89.

EMİNE NAZA

DUHTERZADE-İ RÜSTEM PAŞA TÜRBEŞİ

bak. SULTANZADE MEHMED BEY TÜRBEŞİ

DUKAS HANEDANI

Çeşitli mensupları yüksek askeri ve mülki görevlerde bulunmuş soylu bir Bizans ailesi.

Dukas ismi, "eyalet komutanı" anlamında askeri bir sözcük olan "dux"tan gelmekteydi. Kayıtlarda bilinen ilk tanınmış Dukas, 9- yy'da İmparatoriçe Teodora'nın sadık komutanlarından birisidir. 10. yy'ın başlarında her ikisi de general olan baba-oğul Dukaslardan baba (Andronikos) Ger-manikeia'da (Maraş) Arapları yendikten sonra, imparatorla arası açılınca isyan eder, Arapların eline düşer ve hapiste ö-lür. Oğul Konstantinos önce babasının itibarının iadesini sağlar, "domestikos ton sholon" (başkomutan) olarak Araplara karşı başarı kazanır, sonra da 913'te Bizans tahtı boşalınca, o makama talip o-lur, sonuçta bunu hayatıyla öder. Ne ki, adı geçen iki Dukas da zamanla ülkede efsaneleşirler. Bizans'ın ünlü destanların-

dan *Diogenes Akrites'in* iki kahramanı baba-oğul Dukaslardır.

1059'da tahta geçen X. Konstantinos Dukas'ın aileyle doğrudan bağı kesin o-larak bilinmemektedir; imparatorun anne tarafından Dukaslara mensup olduğunu ileri sürenler vardır, imparatorun kardeşi Ioannes Dukas, Edessa (Urfa) valisiyken "kayser" unvanıyla tahta ortak olmuş, Konstantinos'un 1067'de ölmesiyle taht kavgalarına girişmiştir. Kavgayı kazanan IV. Romanos Diogenes, 1071'de Selçuklularla savaşırken Ioannes'in oğlunun ihanetine uğradı; yenilerek esir düştü, Ioannes de yeğenini VII. Mihael Dukas adıyla tahta geçirtti. Üç yıl sonra kendisi Türklere esir düştü, fidyeyle serbest bırakılınca keşişliği seçti ama taht çekişmelerini bırakmadı. Bu kez de torunu Eirene Dukaina'yı Aleksios Komnenos'la evlendirip, Aleksios'un (hd 1081-1118) imparator olmasında rol oynadı. Böylece Eirene Dukaina ailenin en ünlü kadın üyesi olarak tarihe geçti. Kardeşlerinden birisini "protostrator" (muhafız alayı komutanı) diğerini ise "megas dux"

(başkomutan) yaptı. Dukasların bu evlilikle Komnenos Hanedanı'na akraba olması sonucunda doğan aile kolu Komneno-dukas adını almıştır.

Dukaslarla ilgili diğer bir nokta da, bu adın büyük bir prestij sahibi olması sonucu birçok soylu ailenin şu veya bu şekilde Dukas adını almaları, böylece tarihsel kayıtlarda birçok Dukas'ın bulunması, çoğunun da birbirleriyle karıştırılmalarıdır. 12. yy'da ve sonrasında artık hangi Dukas'ın hangi soyağacından geldiğini yazılı kaynaklarda saptamak zordur. Bilinen son Dukaslar olarak Bizans'ın yıkılma döneminde adı geçen, fakat hangi Dukaslardan olduğu anlaşılamayan ve 1345' te taht kavgalarında taraf tuttuğu için başkentten kaçan bilim adamı Mihael Dukas ile onun ünlü tarihçi torununu sayabiliriz (bak. Dukas, Mihael).

Bibi. P. Karlin-Hayter, "The Revolt of Andro-nicus Ducas," *Byzantinoslavica*, S. 27 (1966), s. 23-25; A. Kazhdan, *Dve vizantijskie chro-niki X veka*, Moskova, 1959, s. 135; B. Sko-ulatos, *Leş personnages byzantins de l'Alexi-ade*, Louvain, 1980, s. 138-145; Ostrogorsky, *Bizans*, 293, 316-323, 343, 347; *Dictionary of Byzantium*, 655-658.

istanbul

DUKAS, MİHAEL

(1400, Lesbos [Midilli] ya da Foggia [Foça] - 1470, İtalya) Bizanslı tarihçi.

Küçük adı kesin olarak bilinmemekle birlikte, tanınmış bir bilim adamı olan büyükbabasının adıyla anılan Dukas'a a-it ilk veriler kendisinin genç yaşında Ceneviz kolonisi Foggia'nın (Bizans dilinde Fokaea, Türkçe'de Foça) podestası (şef) Giovanni Adorno'nun yanında kâtiplik yaptığıdır (1421). Daha sonra Lesbos (Midilli) hükümdarının emrine giren Dukas Osmanlıların kontrolündeki Edirne (Ad-rianapolis), Filibe (Filipopolis) kentlerine ve Bizans başkentinin Osmanlılara geçmesinden sonra İstanbul'a II. Mehmed'e

(Fatih) elçi olarak gitti. Ada Osmanlılar tarafından alınınca, Dukas İtalya'ya yerleşti ve hayatının geri kalan kısmını orada geçirdi.

Dukas'ın, Türkçeye de çevrilmiş olan (1956) *Bizans Tarihi* adlı yapıtı Bizans'ın son dönemine ait önemli bir referanstır.

Dukas'ın eseri dünya tarihine genel bir bakışla başlar ve 1341'de tahta çıkan V. İoannes Paleologos dönemi ile devam eder. Fakat en ayrıntılı tasvirler, 1389'da Bayezid'in Osmanlı sultanı olmasından sonraki dönemlere aittir. Eser, Midilli'nin Osmanlılarca kuşatılmasını (1462) anlatan bir bölümde aniden sona erer.

Dukas eserinde anlattığı pek çok olaya bizzat şahit olmuştur. Ayrıca, 1416-1418 arasında Ege Bölgesi'nde, bir tür komünal yaşamı savunarak isyan eden Börklüce Mustafa Ayaklanması'nı anlatan tek Bizanslı tarihçidir.

Çağdaşı Bizanslı tarihçi Laonikos Hal-kokondiles'ten(-») farklı olarak Grek halk

dilini kullanan Dukas, istanbul'un Osmanlılarca fethine bizzat şahit olmamıştır. Eserlerinde bilinçli bir şekilde olayları ba-sitleştirici bir üslup kullanır, Fatih'i övmek yerine, onu acımasız ve ahlaksız diye niteler. Dukas'a göre şehrin Osmanlıların eline düşmesi, Bizans'ın günahlarından dolayı Tanrı'nın verdiği bir cezadır. Ayrıca Şans Tanrıçası Tihe'yi(->) de tarihsel nedensellikte önemli bir etken olarak kabul eder.

Cenevizlilere yakınlığından dolayı bir Latin hayranı olarak yaşamış, Bizans'tan çok Roma'ya yakın olmuştur. Kiliselerin birleşmesini(->) savunarak, batı ile yapılacak bir ittifakın Bizans imparatorluğu' nün geleceği açısından önemine değinmiştir.

Dukas tarihinin eski İtalyanca ile yazılmış bir kopyası günümüze kadar u-laşmıştır. Asıl metnin bazı boşluklarını tamamlayan bu yazmada, Kosova Meydan Savaşı'nın (1389) çarpıtılmış bir anlatımı da vardır.

Bibi. M. Magoulas, *Decline and Fail of Byzantium to the Ottoman Turks*, Detroit, 1975; Ostrogorsky, *Bizans*, 432-434.

AYŞE HÜR

DUPRE, LOUIS

(9 Ocak 1789, Versailles - 12 Ekim 1837, Paris) Ressam.

Ünlü ressam David'in öğrencisi oldu. 1811-1813 arasında Westphalia (Rhein bölgesi) kralı olan Napoleon'un kardeşi Jerôme Bonaparte'in ressamı olduktan sonra italya'ya giderek Roma ve Napoli' de çalıştı. 1820'de üç zengin İngilizle katılarak Doğu seyahatine çıktı. Gemiyle Kor-fu Adası'na geçtiklerinde Tepedelenli Ali Paşa'nın karşı kıyıda Butrint'e geldiğini duyan Dupre, oraya gitti ve Ali Paşa'nın ailesinin ve yakınlarının portrelerini çizdi. Sonra Yanya ve Tesalya yoluyla nisan ayında Atina'ya geçen Dupre, Pire' den gemiye binerek 16 Haziran 1820'de İstanbul'a geldi. Sokaklarını dar ve kirli, evlerini suriçi istanbul'a göre daha kü-

DURMUŞ DEDE TEKKESİ

106

107 DÜĞÜMLÜ BABA TEKKESİ

çük ve gösterişsiz bulduğu Beyoğlu'nda baştercüman Jouannin'in evinde kaldı.

Dupre istanbul'da Fener Kumlarından Sutzo ve Ermeni Düzyan ailesiyle(->) i-lişki kurdu. Bu yakınlıktan, o dönemin gayrimüslim büyük eşrafının günümüze kalan en güzel ve ilginç portreleri meydana çıktı. Bunlar 1819-1821 arasında Boğ-dan voyvodası olan Mihail Sutzo (kitaptaki XXXVIII no'lu resim) ve kızı Eleni'nin (no. XXXIX), Karabet (no. XXXII) ve Sar-kis Düzyan ile eşinin (no. XXXIII) portreleridir. Dupre *ayrıca* bu sonuncuların kız kardeşleri Takuhi Dudu ve İskuhi Dudu'nun portrelerim de yaptığını yazar, ancak bunlar kitaba

alınmamıştır. Aynı zamanda bu resimler bir dönemin sonunu imgeler, çünkü Dupre'nin, voyvodalığına dönen Mihail Sutzo'nun yanında 9 Eylül 1820'de İstanbul'dan ayrılmasından birkaç hafta sonra, dönemin güçlü kişisi Halet Efendi'nin gazabına uğrayan Düzyan ailesinin önde gelenleri asılır ve malları müsadere edilir. Birkaç ay sonra ise Eflâk Voyvodası Alek-sandr Ipsüanti'nin ayaklanmasından ve Yunan isyanından sonra Fenerli Rumların saltanatı sona erer, Mihail Sutzo ailesiyle Paris'e kaçar.

Bükreş ve Viyana yoluyla Roma'ya ve oradan da Paris'e dönen Dupre çizmiş olduğu resimleri, ki bunlar genellikle portrelerdir, basıma hazırlar, ilk levhaları 1825'te satışa sunulan bu kitap, ancak ressamın ölümünden sonra 1838' de bitirilir. *Voyage â Athenes et â Constanti-nople au collection de portraits vues et costumes grecs et Ottomans peints d'ap-res nature en 1819, lithographies â Paris et colories par Lois Dupre, eleve de David* adıyla yayımlanan kitap kısa bir metin ve kırk levha içerir. Bunlardan XXXH'den XXXIX numaraya kadar olanlar İstanbul'da çizilmiştir ve yukarıda adı geçenlerin dışında bir yeniçeri ve bir bostancı portresi (no. XXXIV), Ermeni bile-zikçi (no. XXXV), kalyoncu (no. XXXVI) ve Memluk (XXXVII) portreleridir.

STEFANOS YERASIMOS

DURMUŞ DEDE TEKKESİ

Beşiktaş İlçesi'nde, Rumelihisarı'nda, Bebek Mahallesi'nde, Bebek-Rumelihisarı yolu üzerinde, Rumeli Hisarı'nın güneyinde, *Kayalar* Mezarlığı'nın yanında yer almaktaydı.

Gülşenî tarikatının piri Şeyh İbrahim Gülşenî'nin (ö. 1533) halifelerinden Şeyh Hasan Zarifî Efendi (ö. 1569) tarafından 935/1528'de kurulmuştur. I. Ahmed döneminde (1603-1617) Akkırmanlı Ali Baba' nın meşihati sırasında, hemşerisi olan Durmuş Dede (ö. 1616) adında bir meczup Akkırman'dan gelerek tekkeye yerleşmiş ve kerametleri ile ün salarak o tarihten itibaren tekkenin adıyla anılmasına sebep olmuştur. Evliya Çelebi'nin bizzat tanımış olduğu Durmuş Dede'nin özellikle Karadeniz'e doğru sefere çıkan gemiciler tarafından ziyaret edildiği, bu kimselerin, tekkeye zahire ya da Dur-

muş Dede'ye sadaka verip kendisinin iznini ve hayır duasını almadan yola koyulmadıkları anlaşılmakta, aksi takdirde yolculuklarının başarısızlık hattâ felaketle sonuçlandığı rivayet edilmektedir. Durmuş Dede'nin vefatından sonra da bu gelenek yaşatılmış, adı geçen şahıs, İstanbul'un dini folklorunda "gemicilerin koruyucu velisi" olarak yerini almıştır.

Tekkenin zaman içinde geçirmiş olduğu değişimler hakkında pek bir şey bilinmemekte, ancak Şeyh Hasan Zarifî Efendi Türbesi'nin 19. yy'ın birinci yarısında, asıl tekke binasının ise aynı yüzyılın ikinci yarısından son şeklini aldıkları, mimari özelliklerinden anlaşılmaktadır. Kapatıldıktan sonra kısmen mesken olarak kullanılan

tekke binası 1938' den sonra Bebek-Rumelihisarı yolunun genişletilmesi sırasında Hasan Zarifi Efendi Türbesi ile birlikte yıktırılmıştır.

Kuruluşunda Gülşenîliğe bağlı olan Durmuş Dede Tekkesi, 18. yy'ın ortalarında Halvetî-Cerrahî piri Şeyh Nureddin Cerrahî'nin (ö. 1721) halifelerinden Ser-tarikzade Şeyh Mehmed Emin Efendi' nin (ö. 1758) posta geçmesiyle bu tarikata intikal etmiş, 19. yy'ın sonlarında kısa bir müddet Halvetî-Şabanîliğe hizmet etmesi dışında, sonuna kadar Cerrahîli-ğe bağlı kalmıştır.

Encümen Arşivi'nde bulunan 1938 ta-

Durmuş Dede Tekkesi ve Şeyh Hasan Zarifi Efendi Türbesi'nin Bebek-Rumelihisarı yolundan 1938 tarihli bir fotoğrafta görünüşü. *İAM/Encümen Arşivi*

rihlî bir fotoğrafta gerek tekke binasının, gerekse de Hasan Zarifi Efendi Türbesi' nin Boğaz'a bakan doğu cepheleri görülmektedir, iki katlı, ahşap bir bina olan ve tevhidhane, harem ve selamlık bölümlerim barındırdığı anlaşılan asıl tekke binası Rumeli Hisarı tarafında (kuzeyde) yer almaktadır. Dış görünüşüyle herhangi bir ahşap meskenden farksız olan yapının iki girişi, bunların üzerinde de, üçgen ahşap konsollarla desteklenen çıkmaları bulunmaktadır. Kagir olan Hasan Zarifi Efendi Türbesi'nin almaşık örgülü duvarları, alternatif olarak bir sıra kesme küfeki taşı ve iki sıra tuğla ile örülmüş, yapı, doğu cephesinde üçgen bir alınlık (fronton) meydana getiren bir beşik çatı ile örtülmüştür. Doğru cephesinde, kesme küfeki taşından sövelerle çerçevelenmiş ve demir parmaklıklarla donatılmış üç adet dikdörtgen pencere sıralanmaktadır. Durmuş Dede'nin ise muhiplerinden birisi tarafından inşa ettirilen bir ahşap türbede gömülü olduğu bilinmektedir. Günümüzde tarihe karışmış olan bu türbenin duvarında asılı bir levhada şu beyit yazılı imiş: *Hâk-i pâ-y-i evliyaya yüzünü sürmüş dede / Bu hisânn kutbu olmuş Hazret-i Durmuş Dede.*

Bibi. Evliya, *Seyahatname*^ I, ty, 267-268; Ayvansarayî, *Hadika*, II, 125-126; Çetin, *Tekkeler*, 590; Aynur, *Saliha Sultan*, 35, no. 54;

Asitâne, 13; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi*, II, 48-49, no. 74; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ*, 12; Raif, *Mir'at*, 274; *IhsaiyatU*, 21; Vassaf, *Sefine*, V, 274; Şeyh İ. Fahreddin Efendi (Erenden), *Tabahatü'l-Cerrahî*, s. 20-21, 44-45, 64-66; E. S. Sünbüllük, *Anadolu ve Rumeli Hisarları Tarihi, ist.*, 1953, s. 26-29; *ISTA*, K, 4769-4770; Ş. Yola, *Schjeich Nureddin Mehmed Cerrahî und sein Orden (1721-1925)*, Berlin, 1982, s. 80.

M. BAHA TANMAN

DÜĞMECİBASİ MESCİDİ

Eyüp İlçesi'nde, Düğmeciler Mahallesi'nde, Oluklubayır Sokağı ile Düğmeciler Caddesi'nin kavşağında yer almaktadır.

Anadolu Kazaskeri Dökmecizade Mehmed Bakır Efendi (ö. 1589) tarafından Mimar

Koca Sinan'a yaptırılmıştır, inşa tarihi tespit edilememektedir. M. Bakır Efendi'nin soyundan gelen Hüseyin Şah Efendi, mescidi bir minber eklemek suretiyle camiye dönüştürmüştür. II. Mahmud' un (hd 1808-1839) üçüncü hazinedarı La-lezâr Kalfa ile *Hadîka* zeylinin yazarı Ali Satı Efendi'nin yardımlarıyla 1238/1822' de şadırvan tamir edilmiş, su getirilmiş, mescidin zeminine yeni hasır döşenmiştir. Üzerindeki kitabeden, şadırvanın 1286/1869'da Fatma Hanım adında birisi tarafından yenilendiği anlaşılmaktadır. Mescit 1894 depreminde harap olmuş, 1313/1895'te Emine ve Fatma hanımlar tarafından onartılmış, bu husus yapının batı cephesine konulan bir kitabede belirtilmiştir. Mescit son olarak 1970'te ö-nemli bir onarım geçirmiştir.

Yapı, tuğla hatıllı taştan yapılmış sa-kıflı bir ana kitle, meşrutaya dönüştürülmüş bir son cemaat yerinden oluşur. Fakat geçirdiği tahribatlar ve onarımlar sonucunda 16. yy karakteri bozulmuş olmakla birlikte iyi durumdadır.

Ana mekân kare planlıdır. Yapıya önce camekânlı bir ön hazırlık bölümünden girilir. Son cemaat yerinde solda iki kapı yer alır. ilk kapıdan camekânla bölünmüş imam odasına, ikinci kapıdan da merdivenle kadınlar mahfiline çıkılır. Son cemaat yeri dört tane pencere ile aydınlanır, içten de yarıya kadar mermer levhalarla kaplanmıştır. Ana mekâna bir basamakla inilir. Sağda ve solda maksureler bulunur. Doğu duvarında dikdörtgen, derin niş şeklinde açılmış bir pencere olup, batı cephesinde altta aynı ö-zelliği gösteren pencereler vardır. Bunların üstüne gelen yerde ise sivri kemerle son bulan pencereler yapılmıştır. Güneyde ise mihrap iki renkli mermerden, içten köşeli, üzeri mukarnaslı olarak yapılmıştır. Üzerinde kitabesi vardır. Mihrabın sağında ve solunda, altta ve üstte ikişerden toplam dört pencere açılmıştır. Vaaz kürsüsü mermerden olup güneydoğu köşesinde, duvara bitişiktir. Kürsü kısmı dört köşeli olup, içine mermerden paralelkenar motifler yapılmıştır. Minberi ise ahşaptır.

Kadınlar mahfili düz balkon çıkması halinde olup ana mekânda bunu dört ahşap direk taşımaktadır. Kadınlar mahfiline kuzeyden kapı ile girilir. Önce ka-

re bir mekân vardır. Yapının tavanı ahşap olup çubuklarla kasetlenmiştir.

Ayrıca içten alttaki pencerelerin yarısına kadar mermerle kaplanmıştır. Üstteki pencereler ise alçı ile bölünüp, içine sarı, yeşil, kırmızı renkli camlarla bitki motifli süslemeler yapılmıştır. Kare planlı bir kaideye oturan minare yivli bir pabuç kısmı ve silindir biçiminde gövdesi ile dikkati çeker. Şerefesi taş konsollarla desteklenmiştir. Yapı son yıllarda dıştan mozaik sıva ile kaplanmıştır. Pencereler demir parmaklıklıdır. Güney cephe düz duvar halindedir. Yapının üzeri dört meyilli kiremit çatı ile örtülü olup, kirpi saçaklıdır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 266; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi*, II, 6-7, no. 21;

İSTA, IX, 4804; Öz, *İstanbul Camileri*, I, 49; Kuran, *Mimar Sinan*, 308; Haskan, *Eyüp Tarihi*, I, 44.

N. ESRA DIŞÖREN

DÜĞÜMLÜ BABA TEKKESİ

Eminönü İlçesi'nde, Sultanahmet'te, Bin-birdirek Mahallesi'nde, İbrahim Paşa Sarayı'nın (Türk ve İslam Eserleri Müzesi) içinde yer almaktaydı.

İbrahim Paşa Sarayı'nın içinde tesis edilmiş olan Düğümlü Baba Tekkesi'nin banisi ve kuruluş tarihi kesin olarak tespit edilememektedir. İnşa tarihi II. Bayezid dönemine (1481-1512) kadar inen, adım I. Süleyman'ın (Kanuni) ünlü vezirazamı Makbul İbrahim Paşa'dan (ö. 1536) alan bu sarayın 18. yy'ın ortalarından itibaren özgün kullanımından iyice uzaklaşarak çeşitli faaliyetlere tahsis edildiği bilinmektedir. Bu arada tekkenin de II. Mah-mud'un (hd 1808-1839) arabacıbaşısı o-lan kişi tarafından bu hükümdarın dö-

Düğümlü Baba
Tekkesi'nin
tevhidhane ile
türbesinden bir
görünüm.

M. Baha Tanman
fotoğraf
koleksiyonu

neminde tesis edilmiş olması muhtemel görünmektedir.

Tekkeye adını vermiş olan "Düğümlü Baba" lakaplı Şeyh Hafız Mustafa Efendi (ö. 1866) geçen yüzyılda İstanbul'un ünlü meczuplarından. Amasra'da 1786 civarında doğmuş, medrese tahsili görüp hafız olduktan sonra İstanbul'da Laz Ahmed Paşa adında bir vezirin imamı olmuştur. Bazı kaynaklar Nakşibendî, diğer bazıları ise Rıfâî tarikatına girdiğini belirtmekte, ancak içinde yaşadığı, vefatından sonra da gömüldüğü tekkenin Rı-faîliğe bağlı olması bu rivayetlerden ikincisinin doğru olduğunu düşündürmektedir. Eline geçen iplere ya da şerit halinde yırttığı bez parçalarına durmadan düğümler atıp bunları sarığına ve elbisesine bağladığı için "Düğümlü Baba" lakabı ile ün salmış, söz konusu düğümler özellikle "aşk ve sevdâ hastaları" için şifalı olarak kabul edilmiştir.

Düğümlü Baba'nın mensuplarından, â-yan meclisi üyesi, ayrıca âlim ve şair olan Vecihpaşazade İsmail Kemâl Sadık Paşa (ö. 1892) 1295/1868'de tekkeyi tamir ettirip bir vakfiye ile donatmış, özel kitaplığını buraya bağışlamış, ayrıca *Kemâl-name-i Düğümlü Baba* adında iki çildik manzum bir menakıbnâme kaleme almıştır.

Cumhuriyet döneminde terk edilerek harap olan tekke, İbrahim Paşa Sarayı'nın onarımına başlandığı 1965'ten kısa süre önce yıktırılmıştır. Bu arada tekkenin türbe bölümünde yer alan kabirlerin Sultan Ahmed Türbesi'nin bahçesine taşındığı söylenmekte, tekkedeki kitapların ise Süleymaniye Kütüphanesi'ne götürüldüğü tespit edilmektedir, İbrahim Paşa Sarayı'nın Türk ve İslam Eserleri Müzesi olarak

DÜĞÜN ÂDETLERİ

108

109

DÜĞÜN ÂDETLERİ

Düğümlü Baba Tekkesi'nin mihrabı. *M. Baha Tanman fotoğraf koleksiyonu*

kullanıldığı yıllarda arabacıbaşının sandukası bir müddet korunmuş, çevresine başka bir yerden (muhtemelen bir rical türbesinden) getirilen, som gümüşten bir şebeke konmuş, sonradan bu sanduka ortadan kaldırılarak Düğümlü Baba Tekkesi'nin son izi de tarihe karışmıştır.

Rıfâî tarikatına bağlı olan tekkede pazar günleri ayin icra edildiği, burasının, Düğümlü Baha'nın şöhretinden dolayı, İstanbul meczuplarının toplanma yeri haline geldiği bilinmektedir. Tekkenin şeyhleri içinde, 1889'da postnişin bulunan Raşid Efendi'nin, geçen yüzyılda İstanbul'un çeşitli "kıyamî" tekkelerinde reislik yapan İhsan Efendi'nin ve son postnişin Şahab Efendi'nin isimleri tespit edilebilmektedir.

İbrahim Paşa Sarayı'nın altyapısını o-luşturan, temellerinin Hippodrom'a ait olduğu anlaşılan kısmi zemin katta kible doğrultusunda gelişen yuvarlak beşik tonozların örttüğü dikdörtgen planlı mekânlar sıralanır. Yuvarlak kemerli ikişer açıklıkla birbirine bağlanan, aynı türden birer kemerle de Atmeydanı'na açılan bu mekânlardan birisi (fevkanî avluya çıkan merdivenden sola doğru ikincisi) Düğümlü Baba Tekkesi'nin tevhidhanesi olarak kullanılmıştır. Kible yönündeki açıklık, kemerin üzengi hizasına kadar çıkan bir duvarla kapatılmış, bu duvarın ortasına yuvarlak kemerli mihrap, mihrabın soluna dikdörtgen açıklıklı bir kapı, sağına da aynı türden bir pencere yerleştirilmiştir. Söz konusu kapı ile pencere, tev-hidhanenin kible yönüne eklenmiş olan ve sarayın Atmeydanı cephesinde taş-

kınlık yapan mekâna açılmaktadır. Mihrabın içinde, II. Mahmud döneminden itibaren moda olan, kordonlarla iki yandan tutturulmuş dalgali perdeler ve ortada kandilden oluşan kalem işi süsleme görülmektedir.

Tevhidhanenin doğu yönündeki mekâna bağlanan kemerli açıklıklar da türbe olarak değerlendirilmiştir. Alelade demir parmaklıklarla donatılmış olan bu a-çıklıklardan güneydeki Düğümlü Baba ile tekkenin banisi "arabacıbaşı"na ait iki ah-"şap sandukayı, kuzeydeki iki sıra halinde yerleştirilmiş diğer şeyh sandukalarını barındırmaktadır. Tekkenin ikinci banisi olan î. Kemâl Sadık Paşa'nın da bu türbeye gömüldüğü

bilinmektedir. Düğümlü Baba'ya ait sandukanın başucun-da, vefat tarihini (1283) veren, sülüs hatlı manzum bir kitabe levhası, ayrıca camlı bir dolap içinde, kendisine ait bir "emanet" olduğu anlaşılan, üstünden düğümlerin sarktığı ahşap bir asa göze çarpmaktadır.

Tevhidhanenin kible yönündeki tek katlı, kagir duvarlı ve çatılı mekânın şeyh odası ya da meydan odası türünden bir selamlık birimi olduğu tahmin edilebilir. Cephelerinde basık kemerli pencereler görülmektedir. Sarayın Atmeydam'na nazır fevkani avlusunun doğu kesiminde zemin kattaki tevhidhanenin üzerine isabet eden yerdeki tek katlı ahşap binanın da tekkeyle bağlantılı olduğu, harem dairesini barındırdığı düşünülebilir. Bu yapının Atmeydam'na bakan cephesi çıkmalarla hareketlendirilmiş, tevhidhane ile aynı hizada bulunan çıkma, II. Mahmud döneminin ampir üslubuna işaret eden üçgen bir frontonla (alınlık) taçlandırılmış tır.

Bibi. Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi*, I, 72-73, no. 114; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ*, 8; *th-saiyat II*, 20; Vassaf, *Sefine*, V, 270; *Osmanlı Müellifleri*, I, 88, II, 209-210; Ergun, *Antoloji*, II, 671; S. Eyice, *Küçük Amasra Tarihi ve Eski Eserleri Kılavuzu*, Ankara, 1965, s. 51-52; H. Kınaylı, "Düğümlü Baba", "Düğümlü Baba Tekkesi", *ISTA*, EX, 4806.

M. BAHA TANMAN

DÜĞÜN ÂDETLERİ ^ Bizans Dönemi

Bizans'ta evlilik seremonisi "mnesteia" denen nişanlanmayla başlar, kilisede kıyılan dini nikâh ve bunu izleyen eğlencelerle sürerdi. "Mesazontas" denen aracılar tarafından bulunan gelin ve damat a-dayları mülkiyet ilişkilerini düzenleyen sözleşmenin imzalanması ve "egkolpia" denen başlık parasının erkek tarafınca ödenmesinden sonra düğün hazırlıklarına geçerlerdi.

Hora Hora (sevinç günü) olarak tanımlanan düğünün öncesinde gelin odası süslendikten sonra, "kliturion" denen kalıplaşmış sözcüklerin yer aldığı davetiyelerle konuklar çağrılırdı. Gelinin yalnızca ayak bileklerine dek inen beyaz giysi giydiği düğünde, konuklar da beyaz ya da a-çık maviyi tercih ederdi.

Papaz tarafından takdis edilen yeni ev-

liler "epithalamia" denen özel şarkı eşliğinde, "nimfagogoi"lerin (refakatçi) öncülüğünde damadın evine giderdi. 4. yy' dan itibaren düğünlerde söylenen "epithalamia" şarkısı ise bazen nesir, bazen de manzum olurdu. Teodoros Prodromos'un, Arına Komnena(->) ve Nikeforos Bryen-nios'un çocuklarının düğünlerinde söylenen bu şarkının Grek mitolojisinden derlenmiş sözleri, 12. yy'dan itibaren pek çok şaşırtıcı imajla zenginleştirilmişti.

Düğün töreni sırasında geline takılan evlilik yüzüğü geleneğinin kökü Mısır'a ve Roma'ya gider. Önceleri basit metallerden yapılan yüzük, sonraları

altın, gümüş ve bronzdan, halka ya da sekizgen biçiminde olmaya başladı. Üzerinde genellikle "omonoia" (uyum) sözcüğü kazılı olurdu.

6. yy'dan itibaren geline takılmaya başlanan evlilik tacı geniş basit madeni bir banttandır. "Stefanoi" denen bu tacın bilinen tek örneği bugün Atina Müzesi'nde-dir. 7. yy'dan kalma evlilik kemeri geleneği ise, düğünden çok zıfır odasına ait bir unsurdur. Kemer gelinle damadın ellerini birleştiren İsa figürü ile süslü olurdu. Günümüzde dek gelmiş bir örneğinin üzerinde "Tanrı'dan uyum, merhamet, sağlık" sözcükleri seçilmektedir.

Kedrenos'a göre, yedi gün süren düğün eğlenceleri Ayasofya civarında, Senato Evi'ne yakın Nimfaion(->) denen halka açık binada yapıldı. Evlilik aklının imzalanması ve dini törenin tamamlanmasından sonra konuklar ziyafete çağrılır, dansçılar ve pandomimciler onları eğlendirirdi. Kilise mensupları ise düğünü, eğlenceler başlamadan terk etmek zorundaydılar. Eğlencelerin bitiminde, konuklar gelinin bekâretine ilişkin kanıtı görmek isterlerdi.

Soyluların düğünleri ise aynı biçimde fakat çok daha görkemli olurdu. İmparator ailesine yabancı ülkelerden gelen gelinler Pege'de (Balıklı) karşılanırken, damatlar Blahernai Kilisesi(->) ya da Bu-koleon Sarayı'nda(->) beklenirdi. Bu düğünlerde, yoksullar ve öksüzler giydirilir, halka yemek dağıtılır, esirler azat edilirdi.

Bibi. L. Brehier, *La civilisation byzantin*, Paris, 1950; Ph. Koukoules, "Byzantinon bios kai politismos", *Collection de l'Institut ve Fran-çais d'Athenes*, IV, Atina, 1951, s. 1-16; C. Diehl, *Imperatrices de Byzance*, Paris, 1959; E. H. Kantorowicz, "On the Golden Marriage Belt and the Marriage Rings of the Dumbarton Oaks Collection", *Dumbarton Oaks Papers*, 14, 1900, s. 1-16; D. Talbot-Rice, *The Byzantines*, Londra, 1962; M. Angold, "The Wedding of Digenis Akrites", *He Kathemeri-ne zoe sto Byzantio*, Atina, 1988, s. 201-215.

AYŞE HÜR

Osmanlı Dönemi

Osmanlı döneminde çok zengin olan düğün âdetleri "saray düğünleri", "eski İstanbul düğünleri" ve "İstanbul köy düğünleri" olmak üzere üç başlık altında incelenebilir.

Saray Düğünleri: Osmanlı padişahlarının kızları daha beşikte iken nişanlanır ya da evlendirilir, yaşlı kocası ölünce aynı sultan 16 yaşına gelinceye kadar bir-

kaç kez daha evlendirilirdi. Bunun sebebi damattan ve devlet ileri gelenlerinden gelecek olan para ve armağanlarla padişahın açıklarını kapatmaya çalışmasıydı.

Padişahlar sultanları devletin ileri gelenleri arasından seçtikleri kişilerle evlendirirlerdi (bak. sur-ı hümayun).

Eski İstanbul Düğünleri: Evlenecek oğlu olan anneler ya tanıdık bir ailenin kızını doğrudan doğruya gidip ister ya da tanımadığı bir aileye yanına akraba komşu kadınlardan birkaçını alarak kız görmeye gider. Görücü usulü evlenme Cumhuriyet döneminde hızla azalmış, ancak 1950'lerden sonra yaşanan hızlı göç olgusu İstanbul'da Anadolu usulü görücülüğün yeniden canlanmasına yol açmıştır.

Görücüler kızı beğendilerse açıkça isterler ve evden ayrılırlar. Kız tarafı da damat adayıyla ilgili araştırmalar yapar ve o-lumlu ya da olumsuz bir karara varır. Her iki taraf anlaştığı takdirde damadın babası yanına birkaç hatırlı kimseyi alarak kız evine gider. Taraflar damadın içgü-veyi olup olmayacağı mihr-i muaccel (ağırlık da denir) ve mihr-i müeccel (nikâh bedeli) konularını karara bağladıktan sonra nişan işlerine sıra gelirdi (bak. nişan âdetleri).

Nişandan hemen sonra ya da daha ileride yapılacak olan düğün hazırlıkları, düğünden bir hafta önce akraba ve tanıdıklara okuyucu gönderilmesiyle başlar. Zengin ailelerde kalfalar, orta hallilerde kaynana ya da kızın akrabalarından birisi bu işle görevlendirilir. Gelin şehir dışına gidecekse davetliler saçılarını çeyiz gidinceye kadar getirirler.

Nişandan sonra damadın çamaşırları

Bir çarşı ressamından gelin ve çeyizini betimleyen resim. *Galeri Alfa*

Gelinin
tahtirevan ile
damat evine
getirilişini
betimleyen La
Hay ve
Ferriol'un
Recueil de Cent
Estampes
Representant
Differentes
Nations du
Levant adlı
kitabında yer
alan
Vanmour'un
bir resmi,

ve diğerk lüzumlu eşyaların hazırlanması ile tamamlanan çeyiz pazartesi günü muhacir ya da öküz arabaları ile oğlan evine gönderilir. Çeyizle beraber kız evinden birkaç kadın da yerleştirmek üzere gider (bak. çeyiz alayı). Salı günü gelin hamamı yapılır. Oğlan tarafının bütün kadın akrabası ve en yakın dostlar davet edilerek bir hamam kapatılır; çalgıcılar, çengiler tutulur. Hamamda sıcaklığa girmeden önce dış avluda toplanılır. Geline ipekli peştamal kuşatılıp başına çarşaf tutularak avlu dolaştırıldıktan sonra içeride ilahiler, türküler eşliğinde gelin yıkanır. Yıkama işleminden sonra gelin gö-bektaşının etrafında üç kere dolaştırılır, ailesinin varlığına göre altın, gümüş taslarla üç tas su dökülür, başının üzerinden paralar serpilir, geline şerbet içirilerek hamam tamamlanır.

Çarşamba akşamı yapılan kına gecesinde erkekler selamlıkta, kadınlar haremde eğlenirler. Oğlanın akrabasından birkaç kişi gümüş bir tepsinin üzerine kına koyar, iki tane de mum dikerek gelin evine götürürler. Sabaha karşı kızın a-vuçlarına, parmak uçlarına ve ayak başparmağına kına yakılır. Sazendeler, hanendeler meclisi şenlendirip türküler söyler, çengiler oynatılır (bak. kına gecesi).

Perşembe "yüz yazısı" günüdür. Geline oğlan evinin nişan takımı ile birlikte gönderdiği gelinlik giydirilir. Gelin hazırlanınca kuşak bağlama merasimi yapılır. Babası ya da büyük erkek kardeşi şalı kızın belinde üç kere dolaştırdıktan sonra bağlar. Evdekilerle vedalaşan gelin, perdeleri kapalı gelin arabasına bindirilir. Gelin arabası önde olmak üzere bütün arabalar sıraya geçerek oğlan evine gelirler. Gelin çarşafı tutularak indirilir. Damat gelini kapıda karşılayarak başının üzerinden bozuk paralar atar. Sonra koluna girerek gelin odasına çıkarır. Gelini görmeye gelen kadın davetlilere en yaşlı, en tanınmış olandan başlamak üzere yemek verilir. Akşam ise erkek davetlilere düğün yemeği ikram edilir. Yarı düğün olarak da adlandırılan nikâh töreni, bazı

aileler tarafından düğünden önce, bazıları tarafından da yüz yazısı gününde yapılır. Damat yatsı namazından sonra arkadaşları ile evin kapısına gelir. Hocanın duasından sonra içeri sokulur. İçeride seccade üzerinde namaz kılıp, yüz görümlüğü vererek gelinin duvağını açtıktan sonra önceden hazırlanan şekerli birlikte yerler. Ertesi gün gelin paçalık denilen elbisesini giyer. Başında tel-du-vak yoktur, elmasları ve yüzgörümlüğü takılıdır. Paça gününde düğün yemeğine kaymak ve paça tiridi eklenmiştir.

İstanbul Köy Düğünleri: İstanbul köylerinde de nişan öncesinde uygulanan gelenekler arasında görücü usulünün varlığı biliniyor. Düğünden bir hafta önce, davul, zurna ya da İstanbul'dan getirilen saz ve çengi

takımının eşliğinde hazırlanan böreklerin, kız ve erkek tarafının köyündeki her eve dağıtılması ile davet işlemi tamamlanmaktadır.

Salı günü dışarıdan gelecek olan davetliler saz ve çengi takımının eşliğinde "daki" denilen hediyeleri ile birlikte düğün evine giderler. O gün ziyafet ve eğlence günüdür. Kına gecesi ya da kına damı çarşamba gecesidir. Kız evinin hazırladığı helva, sini içinde damat evine gönderilir. Orada tepsiye kına konup, mumlar dizilip, helvaya para yapıştırılarak kız evine tekrar gönderilir ve kıza kına yakılır.

Perşembe günü gelin alma günüdür. Damat ile sağdııcı öğle üzeri dualarla ve davul-zurna eşliğinde tıraş edilirler. Damat, kız evinin gönderdiği çamaşırları ve damatlıkları giyer. Sonra en önde köyün hatırı sayılır kişileri, arkada gençler, damat ile çalgı takımı, kızlar, kadınlar, en arkada gelin arabası olmak üzere bir alay oluşturularak gelin almaya gidilir. Kızın çeyizleri arabaya yüklenirken gelin de kucakta bindirilir. Gelinin alınacağı gün at yarışları ve pehlivan güreşleri yapılır.

Gelin oğlan evine gelince damat kapıda başından para saçıp, koltuk yaparak odasına çıkarır. Bir süre sonra odadan çıkıp bayraktarın elindeki bayrağı

DÜLGERZADE TEKKESİ

110

III DÜYUN-I UMUMİYE BİNASI

1927'de Beyoğlu'nda bir Rum düğünü.

A. Selçuk Sakaoğlu koleksiyonu

üç kere öptükten sonra bayrağı alarak arkadaşının evine gider.

Yatsı namazından sonra damat arkadaşları tarafından eve getirilir. Daha önceden kıyılmamışsa nikâh kıyılır. Odada iki rekat namaz kıldıktan sonra geline yüz-görümlüğü vererek duvağını açar. Gerdek gecesinin sabahı, kadınlar duvak ya da paça denilen eğlence yaparlar. Gelin giydirilir. Eğlenceler düzenlenip, oyunlar oynanarak düğün tamamlanır.

Bibi. Melahat Sabri, "İstanbul Düğünleri", *HBH*, II, S. 23-24 (Mayıs 1933); E. Cenkmen, *Osmanlı Sarayı ve Kıyafetleri*, ist., 1948; N. Ânafarta, "Ümmügülsüm Sultan'ın Düğünü ve Sonu", *Hayat Tarih Mecmuası*, II, S. 7 (Ağustos 1971); Ş. Rado, "III. Ahmet Devrinde Sultan Düğünleri", *ae*, II, S. 9 (Ekim 1971); S. Y. Ataman, "İstanbul Folkloru", *Sivas Folkloru*, VI, S. 63 (Nisan 1978); M. Ş. Ül-kütaşır, "Bizim Köyün Güreşli, Yarışlı Düğünleri", *ae*, VI, S. 64 (Mayıs 1978); And, *Şenlikler*; Uzunçarşılı, *Saray*; Musahibzade, *İstanbul Yaşayışı*, 1992, 13-30; Refik Halid (Karay), *Üç Nesil Üç Hayat*, İst., ty, s. 40-45; Ali Şeydi, *Teşrifat ve Teşkilât-ı Kadîmemiz*, by, ty.

MELTEM CİNGÖZ

DÜLGERZADE TEKKESİ

bak. NECCARZADE TEKKESİ

DÜMBÜLLÜ, İSMAİL

(1897, İstanbul - 5 Kasım 1973, İstanbul) Ortaoyuncu ve tuluat sanatçısı.

Babası II. Abdülhamid'in silahdarların-dandı. Toptaşı Askeri Rüştîyesi'nin üçüncü sınıfında okurken Doğancılar'da seyrettiği Kel Hasan'dan etkilenecek okuldan ayrıldı. Önce amatör olarak Karagöz Hüseyin'in, 1917'de de profesyonel olarak Kel Hasan'ın tiyatrolarında sahneye çıktı. 1926'ya kadar Kel Hasan'ın yanında çalışarak tuluat geleneğini öğrendi. İkinci komik olarak Küçük İsmail, Âsim Baba, Ali Bey ve Naşit Özcan gibi döneminin ünlü ortaoyuncularıyla çalıştı. 1928'de

Tevfik İnce'yle birlikte kendi topluluğunu kurdu ve Şehzadebaşı'ndaki Hilal Tiyatrosu'nda oyunlarını sergilemeye başladı. 1933'ten sonra Anadolu turnelerine çıktı. İsmail Dümbüllü tiyatro sahnelerinde ortaoyunu tiplerim canlandırdığı için, bu oyunu sahneye çıkarmış da sayılabilir. Bu dönemde "Ayşem", "Cebe Gitti", "Bülbül" gibi operetlerde oynadı. Döneminin tiyatro anlayışı ve beğenisinin giderek değişmesine karşın Naşit'in ölümünden sonra geleneksel tiyatronun en ünlü adı oldu ve ortaoyunu geleneğini tek başına sürdürdü. 1947'den sonra özgün ses tonu, saf görünüşü, en olmadık nükteleri savurup geçivermesi, seyirciyle kolayca bütünleşebilmesi ve sevimli mi-mikleriyle sinemada da görünmeye başladı. Önce *Memiş* (1947), ertesi yıl da *Dümbüllü Macera Peşinde* ve *Keloğlan* filmlerinde başrol oynadı. *Harman So-*

İsmail

Dümbüllü

(solda)

Beyazıt Çınar-

altı'nda

bir sohbetle,

1961.

Eser Tutel

koleksiyonu/

fotoğraf Azmi

Nihad Erman

nu (1950) ve bir sonraki yıl çevirdiği *İncili Çavuş*, *Ne Sihirdir Ne Keramet*, *Sihirli Defîne* filmleriyle sinema oyuncusu olarak da ününü pekiştirdi. 1953'te *Dümbüllü Sporcu* ve *Kırk Gün Kırk Gece*, 1954'te *Mihrimah Sultan*, 1956'da *Dümbüllü Tarzan*, *Bayram Gecesi*, *Nasrettin Hoca* ve *Timurlenk* gibi filmlerde oynayan İsmail Dümbüllü, 1968'de jübile

yaparak sahneyi bıraktı ve Kel Hasan' dan aldığı kavuğu geleneğe uyararak Münir Özkul'a devretti. Sonraki yıllarda zaman zaman sahneye çıkmayı ve radyo oyunlarında yer almayı sürdürdü. Dümbüllü hem ortaoyununda, hem o-perette, hem de sinemada başardı olabilmiş ender sanatçılardandır. Kel Hasan' dan öğrendiği ortaoyunu ile birçok seyirlik oyunun ve çeşitli oyunculuk tekniklerinin günümüze aktarılmasında önemli bir zincir halkası görevini gören hattâ kendi de yeni tuluat oyunları getiren Dümbüllü, öğrendiklerini kendi kişiliğiyle birleştirerek oluşturduğu "Dümbüllü tarzı"nı hem sahnede, hem de perdede sergilemeyi sürdürmüştür. Karagözcüler ve Ortaoyuncular Derneği'nin İsmail Dümbüllü adına 1980'de koyduğu en başarılı güldürü sanatçısı ödülünü ilk kez Münir Özkul, 1987'de de Suna Pekuysal kazandı. Ses bandına kaydedilen anıları Sadi Yaver Ataman'ın *Dümbüllü İsmail Efendi* (İst., ty) adlı kitabında yer almıştır.

Bibi. M. And, *Geleneksel Türk Tiyatrosu*, s. 241-242; "Dümbüllü, ismail", *İSTA*, IX, 4818-4820; S. Y. Ataman, *Dümbüllü ismail Efendi*, İst, ty 1(1974)1, Ö. Nutku, *Dünya Tiyatrosu Tarihi*, I, İst., 1985, s. 383-386; M. N. Özön-B. Dürder, *Türk Tiyatrosu Ansiklopedisi*, ist., 1967; C. Scognamillo, *Türk Sinema Tarihi*, I, İst., 1987, s. 32.

RAŞİT ÇAVAŞ

DÜRRÎZADELER

18-20. yy'larda İstanbul'un önde gelen ilmiye ailelerinden. Osmanlı şeyhülislamlarının altısı bu ailedendir. Dürrîzadeler, kentte ve Boğaziçi sayfiyelerindeki ya-

samları ile de İstanbul kültürünü ve sosyal hayatını etkilemişlerdir.

Ailenin atası İlyas Efendi'nin (17. yy) Ankaralı veya İstanbullu olduğuna ilişkin farklı bilgiler vardır. Aileye adım veren Dürrî Mehmed Efendi (?-1736) İlyas Efendi'nin oğludur. Medrese eğitimi yanında özel dersler de aldı. İstanbul medreselerinde müderrislik etti. Kazasker Abdülkadir Efendi'ye damat olarak ilmiye ricali aileleri arasında yer edindi. 1709'da yargı mesleğine geçerek Halep, Kahire, Mekke kadılıklarında bulundu. 1719'da İstanbul kadısı iken, kentte ciddi bir ekmek kıtlığı yaşandı. Bu nedenle görevden alındı. 1726'da Anadolu kazaskeri iken, hakkındaki şikâyetler üzerine azledildi.. Patrona Halil Ayaklanması'nın (1730) ardından Rumeli kazaskerliğine getirildi. Şeyhülislamlığı 1 yıldan fazla sürdü (31 Ekim 1734-13 Nisan 1736) Üsküdar'daki yalısında felçten öldü. Karacaahmet Mezarlığı' na gömüldü.

Dürrîzade Mustafa Efendi (1702-1774) Mehmed Efendi'nin oğludur. Medresede okudu. Babası şeyhülislamken Süleyma-niye müderrisi oldu. 1734'te Galata, 1739' da İstanbul kadılığı, 1746'da Anadolu, 1750'de Rumeli kazaskerliği yaptı. Üç kez şeyhülislamlık görevinde bulundu (26 Temmuz 1756-18 Şubat 1757; 29 Nisan 1762-23 Nisan 1767; 27

Şubat 1774-29 Eylül 1774). Bu görevde iken öldü. Edir-nekapı'da Lâ'lizade Çeşmesi arkasında cadde kenarındaki mezarına gömüldü. İstanbullulara özgü inceliği, konağının yoksullara açık oluşu ile tanınan Mustafa Efendi aşırı dindar ve dürüsttü. Din bilimleriyle uğramış, fıkıh alanında *Dürretü'l-Beyzâfi Beyân-ı Ahkâm-ı Şe-riatü'l-Garrâ* adlı bir eser yazmıştır. Konağı Fatih'teydi. Yenikapı Mescidi'ni o-nartmıştır. Beş oğlundan ikisi şeyhülislam olmuşlardır. Diğer üç oğlundan Mehmed Tâhir Efendi (ö. 1767) kadılık, Ebu'l-Be-rekât Mehmed Nureddin Efendi (ö. 1765) müderrislik, Mehmed Nurullah Efendi (ö. 1778) Mekke, İstanbul kadılıkları, Anadolu ve Rumeli kazaskerliği yapmışlardır. Mehmed Nurullah Efendi'nin o-ğulları Mehmed İlyas (ö. 1817), Mehmed Es'ad (ö. 1818), Mehmed Âbid (ö. 1829) de kadılık, müderrislik ve kazaskerlik gibi ilmiye görevlerinde bulunmuşlardır. Mehmed Âbid Efendi'nin oğulları Mah-mud Aziz (ö. 1849) ve Ahmed Reşid (ö. 1866) de müderris, kadı idiler. Bunların oğullarından ve torunlarından 19. yy'da yine ilmiye sınıfı içinde yer alan başka bireyler de vardır.

Seyyid Mehmed Ataullah Efendi (1729-1785) Şeyhülislam Mustafa Efendi'nin büyük oğludur. 6 yaşında iken "beşik ule-ması"ndan oldu ve müderrislik payesi verildi. Babasının konağında özel eğitim gördü. 1758'den itibaren il kadılıklarında bulundu. 17ö9'da İstanbul kadısı oldu. 1744'te Anadolu, 1778'de Rumeli kazaskerliği yaptı. 1783'te ikinci kez atandığı Rumeli kazaskerliği sırasında kendisine reisü'l-ulema (bilginlerin başkanı) sanı verildi. Aynı yıl şeyhülislamlığa atandı (19 Mayıs 1783-31 Mart 1785). Sadrazam Halil Hamid Paşa ile bir ihtilal düşüncesi içinde olduğu gerekçesiyle azledildi. Hacca giderken Gelibolu'da öldü. Aynı yerde gömüldü. Oğlu Mehmed Hâ-mid Efendi (ö. 1805) ile torunu Mehmed Ataullah (ö. 1825) mevleviyet (il kadılığı) görevinde bulunmuşlardır.

Şeyhülislam Mustafa Efendi'nin küçük oğlu Dürrîzade Mehmed Arif Efendi (1740-1800), 1774'te Bursa kadısı, 1780' de İstanbul kadısı oldu. 1781'de nakibü'l-eşraflık makamına atandı. İzleyen yıllarda Anadolu ve Rumeli kazaskerliği yaptı. 1784'te reisü'l-ulema, sonra iki kez şeyhülislam oldu (22 Ağustos 1785-10 Şubat 1786; 12 Temmuz 1792-30 Ağustos 1798). İlk azlinden sonra hacca gitti. İkinci azlinde İstanbul'daki yalısına çekildi. Üsküdar'da Miskinler Tekkesi mezarlığında gömülüdür. Oğulları Mehmed Emin (ö. 1781) ve Mehmed Raşid (ö. 1790) müderristiler.

Dürrîzadelerden beşinci şeyhülislam, Seyyid Abdullah Efendi'dir (1769-1828). 1793'te Galata kadılığı yaptı. 1800'de İstanbul kadısı, 1801'de Anadolu kazaskeri oldu. 1807'de Kabakçı Mustafa Ayaklanması sırasında nakibü'l-eşraftı. Bu ayaklanmanın bastırılmasının ardından düzenlenen hücceti (uzlaşma tutanağı) imzalayan din bilginlerindendi. Alemdar Ola-yı(-t) sonrasında da şeyhülislamlığa getirildi (22 Kasım

1808-22 Eylül 1810). İkinci şeyhülislamlığından (12 Haziran 1812 - 22 Mart 1815) sonra Üsküdar'da Tunus-bağı'ndaki konağına çekildi. 1820'de Manisa'ya sürgüne gönderildi. 1823'te İstanbul'a döndü. Vak'a-i Hayriye sırasında II. Mahmud'u destekledi. Konağında ve Bebek'teki yalısında görkemli bir yaşamı vardı. Gösterişsever ve mağrurdu. Karacaahmet Mezarlığı'nda gömülüdür.

Oğlu Mehmed Şerif Efendi (ö. 1861) 1855'te Rumeli kazakerliğine yükselmiştir. Diğer oğlu Rumeli kazaskeri payeli Mehmed Dürrî Efendi'nin (ö. 1899) oğlu Dürrîzade Abdullah Beyefendi (1867-1923) Osmanlı Devleti'nin son şeyhülislamlarm-dandır (5 Nisan 1920-31 Temmuz 1920). Mustafa Kemal Paşa (Atatürk) arkadaşlarını "vatan haini" ilan eden ve idamlarının gerektiğini ileri süren fetvayı vermiş,

Düyun-ı Umumiye binasının planı. Sözen, *Cumhuriyet Mimarlığı*

yakın dönem siyasi tarihinde kötü bir ad bırakmıştır. Milli Mücadele'nin zaferle sonuçlanmasından sonra İstanbul'dan kaçmış ve Mekke'de ölmüştür.

Dürrîzadelerin Bebek'teki yalısı 1782' de Şeyhülislam Mehmed Ataullah Efendi tarafından yaptırılmıştı. Ailenin sonraki bireyleri uzunca süre burada oturmuşlar, daha sonra satılan yalıda Sadrazam Mehmed Emin Rauf Paşa, Âli Paşa da ikamet etmişlerdir. II. Abdülhamid bu eski yalıtı Hazine-i Hassa'ya aldırarak Mısır Hıdivi Abbas Hilmi Paşa'nın annesine hediye etmiş, daha sonra yıkılan yalının yerine Mısır Elçiliği binası yapılmıştır.

Bibi. Müstakimzade Süleyman, *Devhatü'l-Meşayih*, (tıpkıbasım), ist., 1978, s. 91, 100, 108, 109, 122; Şeyhî, *Vekayü'l-Fuzalâ*, II-III, 737-739, 525; ismet, *Tekmiletü's-Şakaik*, 108-110, 168, 245, 251, 340; A. Altunsu, *Şeyhülislamlar*, 125, 139, 154, 156, 175, 260; Y. Öz-tuna, *Devletler ve Hanedanlar*, II, Ankara, 1989, s. 629-631.

NECDET SAKAOĞLU

DÜYUN-I UMUMİYE BİNASI

Cağaloğlu'nda Türk Ocağı Caddesi üzerindedir.

Osmanlı Devleti'nin borçlarını ödeme konusunda güçlüklerin ortaya çıkması ü-zerine Avrupalı alacaklılarla başlayan görüşmeler önce Rüsum-ı Sitte (altı vergi), daha sonra da Düyun-ı Umumiye yönetiminin kurulması ile sonuçlanmıştı. 28 Aralık 1881'de imzalanan Muharrem Karar-namesi'nin ardından kuruluş ve örgütlenme çalışmalarına başlayan Düyun-ı Umumiye (kamu borçları yönetimi) önceleri Rüsum-ı Sitte İdaresi'nin Celal Bey Ham'ndaki bürolarına yerleşti. Büro kısa sürede yetersiz kaldı ve Düyun-ı Umumi-ye'nin kendine ait bir bina yaptırması gerekti. Yeni bina Cağaloğlu'nda Türk Ocağı Caddesi üzerinde yıkılmış Çifte Konaklar arsası üzerine 1897'de yapılmıştır. Yapının tasarımı, dönemin tanınmış mimarı Alexandre Vallaury'ye(->) aittir.

Yapı, geniş ve eğimli bir arsa üzerine kurulmuştur. Üzerine oturduğu platform, kuzeyde Halic'e doğru oldukça büyük bir eğimle iner. Bu topografik özellik, yapıya geniş manzara olanakları sunarken yapının da İstanbul peyzajı içinde anıtsal bir konum edinmesini sağlar.

DÜYUN-I UMUMİYE BİNASI 112

113

DÜZYAN AİLESİ

Bina doğu-batı doğrultusunda yerleştirilmiş, dıştan dışa yaklaşık 120x48 m boyutunda, ana çizgisiyle dikdörtgen planlı ve üç katlı, kagir bir yapıdır. Dikdörtgen plan aksiyal ve simetrik. Doğru ve batı uçlarında köşeler, uzun eksene dik yönde taşınmış kitlelerle belirginleşmiştir. Köşelere verilen bu vurguya doğu-batı ekseni üzerinde yer alan beşgen çıkmalar da katılmakta ve binanın dikdörtgen ana çerçevesini değiştirmektedir.

Planın dikdörtgen çerçevesini asıl değiştiren öge ise kuzey-güney ekseni üzerindeki düzenlemedir. Mimar, yapıtına klasik anlamda aksiyal bir vurgu yapmayı tasarlamakta ama bunu gerçekten şaşırtıcı bir buluşla İstanbul mimarlığının kimi biçim örgelerim anıtsal boyutlara ulaştırarak denemektedir. Düyun-ı Umumiye

Düyun-ı Umumiye binasından kapı ayrıntısı. *Erkin Emiroğlu, 1982*

binasının kitaplara ve kartpostallara geçen ünlü portalı ve saçağı, Vallaury' nin en iddialı tasarımlarından biridir. Binadan öne çıkan ve üç katlı binanın yüksekliğini, yaklaşık iki kat oranında aşan anıtsal portal, Osmanlı mimarlığının klasik ve barok motiflerinin plastik potansiyelinin yeniden keşfedilmesine dayandırılmıştır. Girişin içine yerleştiği sivri kemer, dört kat yüksekliğindedir. Kemer, ayrıca iri taş desteklerle öne çıkarılmıştır. En üstte bir veranda ve yine öne çıkarılmış üç küçük "loggia" vardır. Böylece ö-ne çıkmalar sürdürülür ve portal, barok üslupta eliböğründelere yaslanan geniş, dalgalı bir barok saçakla sona erdirilir.

Portal, içeride gerçekten görkemli bir giriş holüne açılmaktadır. Yaklaşık olarak 15x15 m boyutunda kare plan üzerine yerleşmiş çift kollu anıtsal merdiven ve örtüsü, yalın çizgisiyle yine iddialı bir öneridir. Vallaury, örtüde klasik bir geometriden ve çerçeveleme motifinden yola çıkmış ama bu sadeliği özellikle anıtsal bir boyutlandırma, çok iyi hesaplanmış oranlar ve elbet son derece özenli detaylar ve işçilikle sanat yapıtına dönüştürmüştür. 1892'de Pera Palas'tal» daha küçük boyutlarda denediği cam kubbe burada egemen motif olmuştur. Örtüde modern bir uygulama olan cam malzeme kullanımının getirdiği ışık ve renk olanağının mekâna katkısı da eklenmelidir.

Güney cephesindeki bu aksiyal vurgu, kuzeyde bir beşgen çıkma ile karşılanmaktadır. Bu bölüme, aslında anıtsal merdivenlerin

karşısındaki kolonadlı bir antreden sonra geçilmektedir. Düyun-ı Umumiye direktörüne ait olması gereken beşgen planlı oda, büyük ve yüksek beş pencereyle Ayasofya'dan başlayıp Halic'e dönen eşsiz bir istanbul panoramasına açılmaktadır. Güneydeki bu beşgen

Düyun-ı

Umumiye

binasının

güneydoğudan

görünümü.

Erkin Emiroğlu,

1982

planlı kitle, ikinci katta muhtemelen bir toplantı salonu olarak düzenlenmiş; üst kata ayrı çıkışı olan bir galeri yapılarak mekân yükseltilmiş ve yine her iki katta beş büyük ve yüksek pencereyle panoramaya açılmıştır. Bu salonun örtüsünün ve galerisinin düzenlenişinde yüksek ve sofistike bir ahşap işçiliği vardır.

Dikdörtgen çerçevenin içindeki plan ise çok sade bir şema gösterir. Doğu-batı ekseninde bir geniş koridor, bir baştan öbürüne uzanır ve iki uçta birer çift merdivenle sonlanır. Parklı büyüklükte -muhtemelen farklı işlevlere ait- salon ve odalar iki yana dizilmişlerdir. Koridorun üzerinde iki yanda, yalnızca giriş ve birinci bodrum katı bağlayan birer simetrik merdiven daha vardır.

Bina giriş kotuna göre üç katlıdır. Ancak eğimden yararlanılarak güney cephesinde bir kat kazanılmıştır. Buna göre bina aslında dört katı sayılmalıdır. Ayrıca köşelerdeki çıkmalar ve beşgen kitleler birer kat daha yükseltilmiş; çatı arası da kullanılarak çok katlı bir yapı elde edilmiştir.

İki uçta ve ortada öne çıkan ve yükselen kitlelerle plastik bir vurgu kazanmış bu yüksek yapı, döneminin İstanbul'u için gerçekten etkileyici olmalıydı. "Bos-sage" tekniğinde kabartmalı taşlarla ö-riilmiş duvarlar, etkileyici görünümü güçlendiren görsel bir katkı olmaktadır. Bossage, portal bölümünde farklı bir almasıık dizi olarak kullanılmıştır.

Cepheler kat kornişleriyle üç kuşağa ayrılmış ve neorönesans kökenli bir cephe düzenlemesi yapılmıştır. Birinci katta dikdörtgen söveli pencereler kullanılırken ikinci katta yerini kilit taşları, renkli ve altta küçük bir korkuluk panosu olan Bursa kemerli pencereler almıştır. Üçüncü kattaki sivri kemerli pencerelerde ise

hayli maniyerist bir düzenleme yapılmıştır. Pencerenin kemerli kısmı öne çıkarılmış ve kafes biçiminde bölümlenmiş; alt parça, dikdörtgen çerçeveli, dekoratif parapeti! ve konsollar ile öne çıkarılmış ve ayrı bir pencere gibi biçimlenmiştir. Bu pencere birimlerini, düz bir şerit dolaşıp

çerçeveler.

İki uçtaki kitlelerin pencere düzeni, birinci ve ikinci katta aynı çizgiyi izlerken üçüncü katta farklı bir düzenle karşılaşılır. Burada, ortadaki daha geniş olan ve ince kolonlarla ayrılan üçlü pencere grupları oluşturulmuştur.

Üçüncü katta beşgen kitlelerde çok daha geniş ve yüksek, yine sivri kemerli pencereler kullanılmıştır.

Pencerelerin biçimleri ve tasarımlarında kullanılan mimari öğeler, Osmanlı anıtsal mimarlığından alınarak yorumlanmış ve kendine özgü dizgeler içinde yeniden kullanılmıştır. Bu yapıda Osmanlı mimarlığı referansları pencere tasarımı ile sınırlı değildir. Osmanlı mimarlık terminolojisi ile betimlenen anıtsal portal dışında iki uçtaki kitlelerde kullanılan yuvarlatılmış geniş saçaklar, ahşap kafesler ve kendi başına anıtsal ölçüsü ve biçimi olan bahçe girişindeki geniş barok saçaklı kapı da bu söyleme eklenmelidir.

Bibi. M. S. Akpolat, "Fransız Kökenli Levanten Mimar Alexandre Vallaury", (Hacettepe Üniversitesi, basılmamış doktora tezi), Ankara, 1991; A. Batur, "Ondokuzuncu Yüzyıl İstanbul Mimarlığında Bir Stilistik Karşılaştırma Denemesi: A. Vallaury-R. D'Arancio", *Osman Hamdi Bey ve Dönemi*, ist., 1994, s. 146-158; H. Kazgan, "Düyun-ı Umumiye", *TCTA*, III, 691-710; ay, *Galata Bankerleri*, ist., 1991; A. Nasır, "Türk Mimarlığında Yabancı Mimarlar Üzerine Bir Deneme", (İTÜ, basılmamış doktora tezi), ist., 1991, s. 70; N. Yıldırım, "İstanbul'da II. Abdülhamid Dönemi (1876-1908) Mimarisi", (MSÜ, basılmamış doktora tezi), ist., 1989, s. 150-154.

AFİFE BATUR

DÜZGÜNMAN, MUSTAFA

(9 Şubat 1920, İstanbul - 12 Eylül 1990 İstanbul) Ebru sanatçısı.

Babası Mehmed Saim Efendi, Aziz Mah-mud Hüdâî Camii imamlarındandı ve Üsküdar'da aktarlık yapmaktaydı. Annesi Emine Şükriye Hanım'dır. Düzgünman, ilköğrenimini tamamladıktan sonra babasının ve amcasının işlettiği "Aktar Hocalar" adlı dükkânda çalışmaya başladı. Cilt işlerine elinin yatkın olmasından dolayı annesinin dayısı ünlü hattat Necmed-din Okyay(->) tarafından 1938'de Güzel Sanatlar Akademisi'nin geleneksel Türk sanatları bölümüne misafir talebe olarak kaydedildi. Okyay iyi bir ebru sanatçısı olduğu için yeğenini bu sanat dalında yetiştirdi.

Düzgünman, ürettiği ebrularla bu sanatı geniş kitlelere tanıtmış ve yaşamasını sağlamıştır. Hocası Necmeddin Okyay'ın ilk defa bulduğu çiçekli ebruları ıslah etmiş, bunlara âdeta kendisinin sembolü sayılan papatyalı ebruyu da ilave etmiştir. Necmeddin Okyay tarafından yapılan çiçekli ebrular, daha önceden sadece cilt işlerinde

kullanılırken, Düzgünman çiçek-

Mustafa Düzgünman

İsa Çelik, 1990

li ebruları diğer ebrularla birlikte kullanıp kompozisyonlar meydana getirerek ebrunun dekoratif bir malzeme olarak tanınıp yaygınlaşmasına da öncülük etmiştir. Ebru sanatının tekniği ve genel hususiyetlerini, tasavvufi bir eda ile yazdığı 20 dörtlükten meydana gelen "Ebruname" adlı şiirinde dile getirmiştir.

Uzun emek isteyen bu sanatta pek çok kişiye hocalık yapmış; Sabri Mandıracı, Timuçin Tanaslan, Fuat Başer ve Alpaslan Babaoğlu'na icazet vermiştir. Dini musikiyle de ilgilenmiş, ilahiler bestelemiştir. 1953-1979 arasında da Aziz Mahmud Hüdaî Türbesi'nin fahri türbedarlığını yapmıştır.

Konuşması, alaycılığı, nükteciliği ile tipik bir İstanbul efendisi olan Düzgün-man'ın müze niteliğindeki evinde bulunan koleksiyonu ayrı bir öneme sahiptir. Bunların başında hat levhaları gelir. Zengin sayılabilecek tespih koleksiyonunda ise Tophaneli İsmet, Horoz Usta, Halil

Mustafa Düzgünman'ın ebru çalışmalarından bir örnek, 1990. *İsa Çelik*

Usta, Niyazi Sayın gibi devirlerinin ünlü tespihçilerinin eserleri bulunur. 1900'lü yılların sayılı cilt sanatçısı Baha Efendi' nin cilt kalıpları da koleksiyonun önemli bir parçasıdır. Düzgünman bu klasik şemse ve köşebent motiflerini kullanarak o zamana kadar yapılmamış deri çerçeveli ciltler meydana getirmiştir.

Ayrıca Üsküdar'ın eski resimlerini, hat ve tezhip sanatçılarını, İstanbul'un çeşitli cami ve türbelerinde bulunan hat sanatı örneklerini içeren kendisinin çektiği yüzlerce cam negatif, bu koleksiyonun "belge" niteliğindeki örnekleri olup ölümünden sonra Türk Petrol Vakfı'na intikal etmiştir.

Bibi. A. Çoktan, *Türk Ebru Sanatı*, ist., 1982, s. 10; U. Derman, *Türk Sanatında Ebru*, ist., 1977, s. 49; ay, "Ebrunun Ustası Mustafa Düzgünman", *Antika*, S. 36 (Nisan 1988), s. 17; U. Göktaş, "Son Ebru Ustası Mustafa Düzgünman", *Türkiyemiz*, S. 49 (Haziran 1986), s. 27-31; ay, *Ebru Terimleri Sözlüğü*, ist., 1987, s. 17; A. Sabih, "Suya Renk Veren Adamın Öyküsü" *Cumhuriyet Dergi*, S. 238 (30 Eylül 1990), s. 17.

UĞUR GÖKTAŞ

DÜZYAN AİLESİ

Bireyleri 17-19. yy'larda İstanbul'da ö-nemli görevlerde bulunmuş Ermeni aile.

Ailenin İstanbul'a gelişi ve saray hizmetine girişleri hakkında çok az şey bilinmektedir. 17. yy'da İstanbul'a göç eden aile bireylerinden Hacı Harutyun'un atalarının Kılıcoğlu soyadı ile İran Ermenilerinden

olduğu, Azerbaycan üzerinden Erzurum, Erzincan'a geldikleri, sonunda da Divriği'ye yerleştikleri bilinir.

Hacı Harutyun İstanbul'a gelerek aile mesleği olan kuyumculuk sayesinde ünlenir ve saray hizmetine alınır. Yenikapı semtinde ikamet etmeye başlayan ailenin tüm fertleri aynı meslekle uğraşagelirler.

Hacı Harutyun'un ölümünden hemen sonra oğlu Sarkis, III. Ahmed (hd 1703-1730) tarafından saray kuyumcubaşılığı görevine getirilir. Sultan tarafından "Düz" soyadı verilen Sarkis'in Hovhannes ve Devlet adlı iki çocuğu olur. 1721'de ölen Sarkis, Kuruçeşme Mezarlığı'na defnedilir.

Ailenin bir diğer ünlü siması Sarkis

DÜZYAN AİLESİ

114

115

EBERSOLT, JEAN

Sarkis Çelebi Düzyan (solda), Mikayel Çelebi Düzyan (ortada) ve Hagop Çelebi Düzyan.

V. K. Zortavyan, *Hışadogaran* (Anı Kitabı), ist., 1910 *Vağarşag Seropyan koleksiyonu*

Düz'ün büyük oğlu olan Hovhannes'tir G-1744). Babası gibi kuyumcu olan Hovhannes, I. Mahmud'un (hd 1730-1754) dostluğunu kazanır. Hripsime adlı bir kızla evlenerek Mikayel, Garabed, Hagop ve Yeranuhi adlı dört çocuğu olur. Bunlar arasında en ünlüsü şüphesiz Mikayel Çelebi Düzyan'dır (1723-1783).

Hovhannes Düzyan'ın ölümü üzerine, I. Mahmud 21 yaşında bir genç olan Mikayel Düzyan'ı saray kuyumcubaşılığı görevine getirir. Dört sultan (I. Mahmud, III. Osman, III. Mustafa ve I. Abdülhamid) devrinde de görevini sürdüren Mikayel Düzyan'a 1758'de Darphane yönetimi de verilir. Fakat Düzyan kabul etmez.

Mikayel Düzyan'ın çocukları arasında en ünlüsü Hovhannes Çelebi Düzyan'dır (1749-1812). Babasının ölümünden sonra saray kuyumcubaşılığı ve Darphane yöneticiliğine getirilen Hovhannes Çelebi Düzyan, 1802'de ipek tekeline de kiralayarak Artin Bezciyan'ın(->) yönetimine verir. 1807'deki Kabakçı Mustafa Ayaklanması sırasında öldürölmek istenen Hovhannes Çelebi Düzyan, Artin Bezciyan'ın çabaları sonucu kurtulur. Eğitimi destekleyen Hovhannes Düzyan birçok okula yardım etmesinin dışında Galata ve Kartal'da şahsi parasıyla birer okul kurar. Düzyan, Arşagunyatz Kültür Kurumu'nun da kurucusudur.

Düzyan ailesinin altıncı nesil üyelerinden olan Hovhannes Çelebi Düzyan'ın oğlu Krikor Çelebi Düzyan (1774-1819), babasının ölümünden sonra saray kuyumcubaşılığı ve Darphane yönetimi görevlerini üstlenir. Kardeşı Sarkis Çelebi

(1777-1819) ile Düzyan ailesinin süregelen işlerini devam ettirir.

Yeniköy'de bir yalı yaptıran Krikor ve Sarkis Düzyan kardeşlere, inşaat giderinin bir bölümü II. Mahmud (hd 1808-1839) tarafından hediye edilir. Bağlılıkları nedeni ile sultan tarafından samur kürk giydirilen Düzyanların saraya girişleri tümüyle serbest bırakılır.

Düzyanların bu durumu çok kişiyi rahatsız eder. Çevrilen birçok entrikadan sonra, Düzyanların yanında yetişen Halet Efendi'nin kurduğu tuzak sonucu, saray Düzyanlardan mal beyanında bulunmalarını ister. 27 Ağustos 1819'da Darphane' de hapsedilirler. Bu arada yirmi beş milyonluk borcu kısa bir sürede kapatama-yan Krikor Çelebi Düzyan, bir dizi entrikalar sonucu, 2 Ekim 1819'da idam edilir.

Krikor ve Sarkis Çelebilerin hapsedildiği gün, evleri bostancıbaşı tarafından basılarak aranır. Ailenin kadın ve çocuk, toplam on sekiz üyesi bir kayıkla patrikhaneye gönderilir. Tüm eşyaları ve değerli her şeyleri satılır, bir kısmı ise yağmalanır. Birkaç gün sonra yapılan ikinci aramada, evde bir şapelin varlığı saptanır. Bu yüzden idamlarının bir sebebi de Katolik olmaları olur. Tüm mal varlığının satışı sonucu elde edilen gelirle borçları ödenecek duruma gelen Düzyanlar, bu kez de Katolikliğe geçmekle suçlanıp, sürgün emirleri çıkar. Hesaplarını kapatmak için Darphane'ye giderken, yolda Bâb-ı Hümayun'un karşısında idam edilirler (2 Ekim 1819).

Krikor ve Sarkis Çelebilerin kardeşi

Mikayel Çelebi Düzyan (1789-1819), kardeşleri ile Darphane yönetimine gelir. Muhasebede dengeyi sağlayamaz. 2 Ekim 1819'da, iki ağabeyinin idam günü, am-caoğlu Mıgırdiç Çelebi ile Yeniköy'deki yalılarının penceresinden asılarak idam edilir. Düzyan kardeşlerin küçüğü olan Hagop Çelebi ise olaylar sırasında Mora' da bulunur, iradeyi saygı ile karşılayarak İstanbul'a dönen Hagop Çelebi, kardeşleri Garabed ve Boğos ile 26 Şubat'ta Kayseri'deki Surp Garabed Manastırı'na sürülür. Ailenin kalan diğer bireyleri çeşitli yerlere yollanılır.

II. Mahmud 1823'te aileyi affederek sürgünden geri çağırır. Harutyun Amira Bezciyan'ın ölüm döşeğindeki vasiyeti sonucu Hagop Çelebi Düzyan'a Darphane yönetimi verilir. Darphane'ye buharlı makineler koyan ve yenileyen Hagop Çelebi'nin çabaları ile altın mecidiyeler bastırılır, İzmir'deki kâğıt fabrikasını finanse eden Hagop Çelebi Düzyan 1847'de vefat eder.

Aynı kuşağın temsilcilerinden Garabed Bey Düzyan (1779-1855) Abdülmecid'in yakın dostluğunu kazanır. 1849'da o döneme kadar hiçbir azınlığa verilmeyen bâlâ derecesine yükseltilir. 1850'de valide sultanın şahsi sarraflığına getirilir.

Boğos Bey Düzyan (1797-1871) ise Kayseri Surp Garabed Manastırı'ndaki sürgün hayatından dönüşünde İstanbul'a yerleşir. 1839'da özel fermanla

Hagop e-lebi'nin himayesi altında getirildiği saray kuyumcubaşıllđı görevini uzun yıllar sürdürür.

VAĞARŞAG SEROPYAN

E-5 ÇEVRE YOLU

bak. ÇEVRE YOLLARI

EBE MEKTEBİ

"Fenn-i Kıbale Mektebi", "Kabile Mektebi" de denmiştir. Ana ve çocuk sağlığı için, istanbul'un alaylı ebelerine teknik ve sağlık bilgileri vermek amacıyla 1843'te açılan kurs. Tıbbiye Mektebi bünyesinde açılan Ebe Mektebi daha sonra bir okul durumuna getirilmiştir.

1827'de Tıbhane-i Âmire'nin açılışı İstanbullu kadınların sağlıklı doğum yapma olanağına kavuşmalarında bir başlangıçtır. Yabancı hekim-hocalar, bu okuldaki hijyen derslerinde hekim adaylarına ebelik ve doğum bilgileri de vermişlerdir. 1842'de Meclis-i Vâlâ'ya sunulan hekimbaşı layihasında ise ilk kez, fenn-i kabile (doğum yöntemleri) öğrenmiş "ebe karılar" yetiştirmek üzere, istanbul'a getirtilen yabancı 2 Hristiyan uzman ebeden yararlanılmasının uygun olacağı, istanbul ebelerine bu uzmanların haftada 2 gün, Tıbbiye Mektebi'nde, yanlarında erkek görevli bulunmamak koşulu ile ders vermelerinin düşünüldüğü, ancak okulun hocalarından birinin çevirmenlik yapması gerektiği, fenn-i vilade (doğum bilimi) ile fenn-i kıbale (doğurtma bilgisi) derslerine ilişkin uygulamaların ise Avrupa'dan getirtilen "avret modelleri" "cenin maketleri", cenin ve rahim şemaları üzerinde gösterileceği, bu kursları başaranlara ruhsat verileceği, ruhsatı olmayan ebe karıların doğum yaptırmalarının yasaklanacağı, istanbul'da ve Bilad-ı Selase'de(->) bulunan tüm ebelerin bir defterinin tutulacağı açıklanmıştı.

1843'te Mekteb-i Tıbbiye'de de öğrencilere haftada 1 saat "ebelik fenni tahsili" programa alındı. Ebe Mektebi kursu ilk mezularını 1845'te 10 islam, 26 Hristiyan ve Musevi ruhsatlı ebe olarak verdi. Bunlar için bir mezuniyet töreni düzenlendi. 1858'den başlayarak Mekteb-i Tıbbiye'deki doğum yöntemleri derslerine ağırlık verildi. 1866'da bu ders için Meh-med Vahid ve Vuçini görevlendirildiler. Sonraki yıllarda bu hizmeti Besim Ömer Akalın(->) ve Mustafa Münif Paşa (Koca-olçun) yürütmüşlerdir.

ilk dönemde Ebe Mektebi'ne devam eden ebelerin okuma yazma bilmeleri

dahi aranmazken 1870'li yularda bu koşulun da arandığı saptanmaktadır. 1871' de ise Ahırkapı'da Otluk Anbarı denen yerde Mekteb-i Tıbbiye'den ayrı bir Ebe Mektebi binası yapılması girişimi, ödenek ayrılmadığı gerekçesiyle ertelendi. 1885'te de içinde uygulamalı ebelik eğitimi yapılacak Fenn-i Kıbale Hastanesi'nin yapımına 4.800 lira ayrılmışken tutucu çevrelerin tepkisinden çekinilerek bu girişimde ileriye

bırakıldı. 1892'de, saray bahçesinde (Gülhane Parkı) Seririyat-ı Viladiye ya da Veladethane denen küçük bir bina (daha sonra Belediye Bahçeler Müdürlüğü olarak kullanılmıştır) yapıldı. Burada manken ve maketler üzerinde doğum derslerine devam edilirken Gülhane Seririyat ve Tatbikat Mektebi'nde de nisaiye ve viladiye bölümleri açıldı. Ve-ladethane'deki kadın doğumları ise daha bir süre gizli tutuldu. Halk ise buraya "piçhane" diyordu. Okula, 1895'ten sonra hastabakıcılık, hemşirelik beceri dersleri de kondu. Asaf Derviş Paşa, 1900' de Ebe Mektebi'nin gelişmesi için çalıştı. 1905'te Mekteb-i Tıbbiye Haydarpaşa'ya taşınınca Kadırga'da boşalan binası Kabile Mektebi ve Kadırga Veladethanesi adıyla Ebe Mektebi oldu. 1909'da Seriri-yat-ı Viladiye ve Kabile Mektebi adıyla anılan okulun yöneticiliğine Besim Ömer Paşa getirildi.

1924'te istanbul Ebe Mektebi adını a-lan kurum, ilk ve orta okul mezunu kızların alındığı parasız yatılı bir okul durumundaydı. 1928'de programı yenilendi ve orta dereceli meslek okulu sayıldı. Aynı yıllarda Haydarpaşa'daki yeni binasına taşındı. Tıp Fakültesi'nin istanbul cihetine taşınmasının ardından Ebe Mektebi i-çin de Şişli Etfal Hastanesi'nde yatı yurdu ayrıldı. Derslerin bir bölümü Haseki Hastanesi'nde, bir bölümü de Tıp Fakültesi'nde gösteriliyordu. Programa, anatomi, fizyoloji, bakteriyoloji, hıfzıssıhha vb derslerin konması da bu dönemdedir. Okul süresi 2 yıldır. 1939'da istanbul Ebe Okulu gündüzlü oldu. 1938'den itibaren istanbul'da ve başka illerde yeni ebe o-kulları açıldı, istanbul'daki büyük kamu hastaneleri ile doğumevlerine, özel sağlık kuruluşlarına bağlı, ebelik, hemşirelik, laborantlık öğrenimleri veren 2-3 yıl süreli eğitim kurumlarına sağlık koleji, sağlık meslek lisesi adları verildi. Bu okullarda ebelik şubeleri de yer aldı. Günümüzde ebelik eğitimi de veren istanbul sağlık meslek liselerinin en büyüğü Zeynep Kamil Hastanesi bünyesindedir. **Bibi. A. Galanti**, *Küçük Türk Tettebular*, İst, 1925, s. 163; Rıza Tahsin, *Mirat-ı Mekteb-i Tıbbiye*, I, ist., 1328, s. 38; Ergin, *Maarif Tarihi*, II, 449-452.

NECDET SAKAOĞLU

EBERSOLT, JEAN

(22 Haziran 1879, Montbeliard - 1933, Paris) Fransız Bizans sanatı uzmanı.

Yükseköğrenimini Paris, Nancy, Berlin ve o sıralarda ünlü Bizantinist ve filolog K. Krumbacher'in (1856-1909) idare ettiği, Münih Üniversitesi'nde yaptı. Ay-

rica Paris'te Ecole Pratique des Hautes Etudes'ün Tarih Bilimleri ve Din Bilimleri bölümlerinde de derslere devam etti.

Ebersolt, Paris'te ünlü Bizans tarih ve medeniyeti uzmanı Charles Diehl'in(->) de öğrencisi oldu. Fransız Eğitim Bakan-lığı'nın desteği ile, istanbul'da Bizans yapılarında araştırma ve tespitler yapması istendi, ilk yayını

1902'de yapan Ebersolt 1906'da Rusya'daki Nerediça Kilisesi'nin Bizans üslubundaki fresko resimleriyle ilgili makalesini yayımladıktan sonra 1908' de istanbul Rus Arkeoloji Enstitüsü'nün muhabir üyesi seçildi; 1911'de de Rusya'ya giderek, Petrograd'da konferans verdi. Fakat Ebersolt'u en fazla ilgilendiren yer istanbul ve buradaki Bizans eserleri oldu. Bunlara dair topladığı bilgileri etraflı bir rapor halinde Fransız Eğitim Bakanlığı-ğı'na takdim etti ve ayrıca da yayımladı ("Etüde sur la topographie et leş momu-ments de Constantinople", *Revue Arche-ologique*, 4. seri, XIV [1909] s. 1-41). ikinci raporu ise üç yıl sonra yayımlandı: "Rapport sommaire sur üne mission â Constantinople", *Missions Scientifiques*, yeni seri, Fas. 3 (1911), s. 1-17.

Ebersolt, istanbul'un Bizans dönemindeki eserlerinden bahseden kaynakları taramaktan hoşlanıyordu, imparator VII. Konstantinos Porfirogennetos'un (hd 913-959) yazdığı saray teşrifatına dair *De Cere-mo*««5" in(->) (Törenler Kitabı) yardımıyla, Büyük Saray'ın taksimatını bulmaya çalıştı: *Le Grand Palais de Constantinople et le Livre deş Ceremonies* (Paris, 1910). Elde ettiği bilgilerin yardımıyla, mimar A. Thiers'in bir de planı bu kitaba eklendi. Tahminlere dayanan bu plan, Sultanahmet Meydanı ile Marmara arasında uzanan ve bugün pek az izi olan Büyük Saray'ın nasıl olabileceğini gösteren bir deneme olarak uzun yıllar ilgi çekti. Ebersolt aynı metotla, Ayasofya'yı inceleyen bir çalışmasını da aynı yıl yayımladı: *Sainte Sophie de Constantinople*. Bu yıl içinde Paris'te Sorbonne'da doktorasını verdi.

Ebersolt, istanbul'daki çalışmaları sırasında, Müze-i Hümayun Müdürü Osman

Mustafa Düzgünman'ın yaptığı battal ebru ve kendisinin icat ettiği papatya ebrusu (sol üstte ve ortada), M. Fuad Başar'm Hatip ebrusu ve çiçekli ebru çalışmaları (sol altta ve sağda). *Fotoğraflar: Isa Çelik (sol üst), Ali Suat Ürgüplü (diğerleri)*

EBNIYE-İ HASSA MÜDÜRİYETİ 116

Hamdi Beyle (1842-1910) yakın bir dostluk kurmuştu. Onun ölümü üzerine de kardeşi Halil Edhem Bey (Eldem) (1861-1938) ile dostluğunu sürdürdü. Bu ona, istanbul Âsâr-ı Atika (Arkeoloji) Müze-si'ne gelen bazı Bizans parçalarının yayımlanması görevini üstlenmesini sağladı. Böylece 1910-1914 arasında istanbul Müzesi'ne giren Stuma definesi, Hippod-rom'da araba yarışçısı Porfirios'un anıtı, Arkeoloji Müzesi'nin ek binası yapımı sırasında bulunan Bizans çanak çömleğinin katalogu, müzedeki Hristiyan heykeltıraşlık eserleri, müze koleksiyonunda Bizans kurşun mühürleri vb dair araştırmaları, çeşitli Fransız dergilerinde yayımlandı. Bunlardan yalnız Bizans çanak çömleği hakkında olan eser (*Catalogue deş poteries byzantines et anatoliennes*, ist., 1910) müzeler idaresi yayım olarak basıldı. Kurşun mühürlere dair olanı ise ("Ca-talogue deş sceaux byzantins", *Revue Numismatique*, 1914, s. 207-409) esasında bir dergide yayımlanmakla

beraber, müzeler müdürlüğü yayım olarak da ayrıca satışa çıktı.

Burslar alarak 1907-1908, 1910 ve 1912-1913'te istanbul'daki Bizans kiliselerine dair çalışmalarını sürdüren J. Ebersolt, Fransız hükümetinin gönderdiği mimar A. Thiers'in de yardımıyla bu yapıların plan, rölöve ve kesitlerini çizdirdi. Bir taraftan da o yıllarda en iyi kütüphaneye sahip merkez olan Rus Arkeoloji Enstitü-sü'nde çalıştı. Bu surette meydana gelen eser, *Leş eglises de Constantinople* başlığı ile Paris'te 1913'te büyük formada iki cilt halinde basıldı (son yıllarda ingiltere'de tıpkıbasımı yapıldı). Fransa hükümetinin desteği ile yayımlanan bu eserin ilk cildi (VH+295 sahife); istanbul'un camiye çevrilmiş başlıca kiliselerini tanıtıyor, 58 levhadan oluşan ikinci ciltte de A. Thiers'in çizimleri bulunuyordu. Bu büyük eser, Avusturyalı mimar D. Pulgher' in büyük boyda bir albüm halinde Viya-na'da 1877'de yayımladığı kitabı, gerek metnin bilimselliği, gerek çizimlerinin güvenilirliği bakımından kat kat aşıyordu. Ancak Ebersolt'un eserinde (Ayasofya dışında) camiye çevrilmiş büyükçe eski kiliseler yer almış; küçük yapıların hiçbiri konulmamıştı. Halbuki Ebersolt, 1911'de yayımlanan raporunda bu küçük kiliseleri de incelediğini açıklamıştı. Aynı yıl içinde ingiliz A. van Millingen de Mimar Traquair'in yardımıyla yine eski Bizans kiliselerine dair bir kitap hazırlamış, metin bakımından daha tamam olmakla beraber, plan ve rölöve kalitesi bakımından çok daha zayıf olan bu kitabı (*Byzantine Churches in Constantinople*, Londra, 1912) Ebersolt'unkinden birkaç ay önce piyasaya çıkmıştı.

Ebersolt 1914-1918 I. Dünya Savaşı i-çinde artık istanbul çalışmalarını sürdürmedi. Savaş yılları içinde hazırlanıp basılan 281 sahifelik küçük bir kitabı, herkesin kolaylıkla okuyup zevk alabileceği bir yayın oldu: *Constantinople byzantine et leş voyageurs du Levant* (Paris, 1917). Burada Ebersolt pek çok seyahatnameyi

tarayarak, içlerinde istanbul'un Bizans e-serlerine dair verdikleri bilgileri özetledi. Böylece yabancıların istanbul'da görebildikleri Bizans mimari kalıntıları ortaya konulduktan başka, seyahatnamelerin bel-libaşlılarının, tamam olmasa da bir bibliyografyası derlenmiş oluyordu.

Ebersolt istanbul'un işgali yularında, görevlendirildiği istanbul'un Bizans arkeolojisine dair, Halil Edhem (Eldem) Bey' in de yardımlarıyla bir rapor-kitap daha yayımladı. Bunda Arap Camii'ndeki incelemeler, Arkeoloji Müzesi bahçesine toplanan ilk Doğu Roma imparatorlarının la-hitleri, mezar taşları vb hakkında değişik konular toplanmıştı: *Mission archeologi-que de Constantinople* (Paris, 1921).

O tarihlerde müzede görevli olan Th. Makridis (1872-1940) ile müşterek olarak Bakırköy Akıl Hastanesi yakınında bulunan bir mezar odasına (hypogaeum) dair etraflı bir makalesi yayımlandı: "Monu-ments funeraes de Constantinople", *Bulle-tin de Correspondance Hellenique*, XLVI (1922), s. 356-393; istanbul'daki son buluntulara

dair Fransız ilimler Akademisi' nin yıllıklarında basılan küçük bildirilerinden başka istanbul ile ilgili kitabı, Bizans döneminde varlığı bilinen kilise hazineleri ve bunlarda muhafaza olunan kutsal kalıntılar hakkında idi: *Leş sanctuaires de Byzance* (Paris, 1921). Bunun dışında istanbul'daki yeni Bizans buluntularına dair kısa yazılar yayımlamayı da ihmal etmedi, istanbul'dan bir özel koleksiyona götürülmüş, resimli bir Bizans çinisi ile tunç bir heykelcik ("Ceramique et statuette de Constantinople", *Byzanti-on*, VI [1931], s. 559-563) hakkındaki makalesinden başka, Kariye Camii'nde ortaya çıkarılan bazı mozaiklere dair haber biçiminde yazılar yayımladı: "Üne nou-velle Mosaique de Kahrie-Djami", *La Revue de l'Art*, LV (1929), s. 83-86; "Trois nouveaux fragments de mosaïques â Kahrie-Djami", aynı dergi, s. 163-166.

Ebersolt 1923'ten itibaren Bizans sanatı ile ilgili büyük sentez eserlerini vermeye başladı. Bizans'ın saray sanatına dair çok önemli kitabını (*Leş arts somp-tuaires de Byzance*, Paris, 1923), Doğu' nün Batı'ya ve Batı'nın Doğu'ya sanat a-lanındaki etkilerini ortaya koyan büyük araştırması, *Orient et Occident*, (Paris, 1928, 1929, 2 cilt, son yıllarda tıpkıbasımı yapıldı) takip etti. Bizans sanatının çeşitli dallarını resimli büyük boyda ciltler halinde tanıtan bir dizide yazdığı minyatür sanatı hakkındaki kitap, *La minia-ture byzantine* (Paris, 1926), bu konuda ilk toplu eser oldu. Aynı dizide basılan, mimari hakkındaki eseri ise, *Monuments d'architecture byzantine* (Paris, 1934), Bizans mimarisini çok değişik bir metotla, başlıca yapı tiplerine göre tanıtıyordu. Bu kitabın bir özelliği de bibliyografya bakımından zenginliği ve kusursuz oluşuydu. Bu onun, basılmış durumunu göremediği son eseri oldu.

Ebersolt resmi bir görev almamıştı, sadece bazı dernek ve kurumların üyesi veya sekreter yardımcısı oldu, altı ay ka-

dar Paris Üniversitesi'nde öğretim yardımcılığı yaptı. 1919'dan sonra, istanbul'un işgali günlerinde, onun burada kurulacak bir Fransız Arkeoloji Enstitüsü'ne devamlı kalacak müdür muavini olması tasarlandı. Esas müdür, Paris'te kalacak olan Ch. Diehl olacak, Ebersolt ise müessesenin başında bulunacak ve Fransız Assompti-on tarikatı rahiplerinin son derece zengin, Kadıköy'de Cem Sokağı'ndaki kütüphaneleri buraya devredilecekti. Hattâ uygun bir bina da bulundu. Gülhane Parkı girişi karşısındaki eski Askeri Rüştîye (sonra Adli Tıp, şimdi Devlet Güvenlik Mahkemesi) binası bu iş için uygun görüldü. Fakat bazı anlaşmazlıklar yüzünden bu proje gerçekleşemedi.

Nihayet Belçika'da Brüksel Üniversitesi, 1933'te Jean Ebersolt'un sanat tarihi kürsüsünün başına getirilmesini kararlaştırdı. Ama aynı gün Ebersolt kalp yetmezliğinden son nefesini veriyordu. Halbuki böyle bir işin başına geçeceği haberini aldığı anda "yeni bir hayata başlayacağını" söyleyerek duyduğu mutluluğu dile getirmişti.

Bibi. Ch. P.ticard], "Jean Ebersolt (1879-1933)", *Revue Archeologique*, VI. serie, III (1934), s. 100-101; Anonim, "Jean Ebersolt", *Byzantion*, VIII, 2 (1933), s. 1-7.

SEMAVi EYİCE

EBNİYE-İ HASSA MÜDÜRİYETİ

1831-1857 arasında istanbul'un imar işlerine bakan örgüt.

19. yy'a değin, Osmanlı kamu binalarının ve hanedan saraylarının yapım onarım işlerini, şehreminine bağlı mimarbaşı ve Hassa Mimarları Ocağı(->) yürütmekteydi. 1826'da İhtisap Nezareti kurulunca Hassa Mimarları Ocağı, bu yeni örgütün proje ve yatırım işlerini üstlendi. Ancak, istanbul'un imarından şehremininin sorumlu olması yetki karmaşasına neden oldu. 4 Kasım 1831'de II. Mahmud'un emriyle şehremini, Kıla Nezareti, mimarba-şılık unvan ve görevleri kaldırıldı. Üçünün görev alanlarını kapsayan Ebniye-i Hassa Müdüriyeti kuruldu. Bu göreve Mühend-ishane-i Berrî-i Hümayun halifelerinden müdür ve halifeler (kalfa-mimarlar) atandı. O sırada ser-mimaran-ı hassa (mimarbaşı) olan Abdülhalim Efendi, Ebniye-i Hassa müdürlüğüne getirildi. Mimarbaşı-lık hak ve yetkileri müdür için de geçerli oldu. Buna göre ebniye müdürü, istanbul' daki kamu ve vakıf yapılarından "harc-ı mimari", dükkânlarla gayrimüslim evlerinden "rüsüm-ı mu'tade" alacak, ayrıca saray mutfağından şehreminine verilen günlük et ve odundan da yararlanacakt* 1838'de diğer kamu görevlileri gibi ebniye müdürü de aylıklı oldu ve 10.000 kuruş maaş bağlandı.

İhtisap Nezareti ile uyumlu bir çalışmaya giren Ebniye-i Hassa örgütü, 1836' da Meclis-i Umur-ı Nafia'ya, 1839'da Ticaret ve Ziraat Nezareti'ne bağlandı. 1842' de, Müdür Abdülhalim Efendi, Mühendis-hane'de askeri amaçlarla yetiştirilen halifelerin sivil mimari konusunda yeterli o-lamadıklarını gerekçe göstererek Mü-

hendishane'ye "fenn-i mimari" dersi konulmasını veya bir mimar mektebi açılmasını önerdi. Ancak bunlar gerçekleşmedi. Sivil mimar yetiştirilmesi, Sanayi-i Nefise Mektebi'nin açılmasına değin ertelendi (bak. Güzel Sanatlar Akademisi).

1857'de şehremaneti(->) kurulunca bu yeni belediye örgütü içinde Hendeseha-ne adıyla istanbul'un imar işlerine bakacak ayrı bir birim oluşturuldu. Bu tarihten başlayarak Ebniye-i Hassa Müdüriyeti de Hazine-i Hassa Nezareti'ne bağlandı ve Ebniye-i Seniye Anbarı Müdüriyeti adını aldı. Görev alan ise Osmanlı hanedanına ait saray ve köşklerin yapım, o-narım ve bakanlarıyla sınırlandırıldı.

Ebniye-i Hassa Müdüriyeti, istanbul' un imar sorunlarıyla 1836-1857 arasındaki kısa dönemde ilgilendi. Bu sürede ö-nemli işler başardı. Helmuth von Moltke' ye ilk şehir planının ve istanbul haritasının hazırlatılması (1837), suriçi ve sur dışı yollara, vakıf gelirlerinden ayrılan

ödeneklerle kaldırım döşenmesi, ilk Ebniye Nizamnamesi'nin (1848) çıkarılması, yol ve bina yapımlarının kurallara bağlanması, Ebniye Meclisi ile Islah-ı Turuk (yolların yenilenmesi) komisyonlarının faaliyete geçişi bunların başlıcalarıdır.

ilk Ebniye Nizamnamesi 30 bent (bölüm) olup cadde ve sokak genişliklerini, yapı tiplerini ve yüksekliklerini, malzeme türlerini ve yapım tekniklerini, inşaatların denetlenmesini içeren çağdaş bir yasaydı. Bu nizamnameye bağlı olarak 1849' da bir Ebniye Talimatnamesi (yönetmelik), aynı yıl 2. Ebniye Nizamnamesi yürürlüğe konuldu, istanbul ve Bilad-ı Sela-se(->) için üçüncü bir imar tüzüğü ise 22 Şubat 1864'te "istanbul ve Bilad-ı Sela-se'de Yapılacak Ebniyenin Suver-i İnşa-iyesine Dair Nizamname" adıyla ve Ebni-

ye-i Hassa'nın önceki disiplinlerine dayalı olarak şehremaneti çalışmaları için çıkarılmıştır.

Bibi. (Uzunçarşılı), *Saray*, 377-378; Ş. Turan, "Osmanlı Teşkilatında Hassa Mimarları" *TAD*, 1/1 (1963), s. 178-179; *Düstur*, Birinci Tertip, III, s. 517-520; H. von Moltke, *Türkiyedeki Durum ve Olaylar Üzerine Mektuplar*, Ankara, 1960, s. 87; *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, sene 1306, s. 122,372, sene 1315, s. 104, 330; (Ergin), *Mecelle*, I, 980-1145; S. Denel, *Batılılaşma Sürecinde istanbul'da Tasarım ve Dış Mekânlarda Değişim ve Nedenleri*, Ankara, 1982.

NECDET SAKAOĞLU

EBRU SANATI

Ebru, eski bir Türk süsleme sanatının ve bu sanatın ürünlerinin adıdır. Ebru yoğun bir sıvı üzerine bu işe mahsus el yapımı fırçalarla serpilen boyalarla elde edilen desenin kâğıda veya uygun başka emici satırlara geçirilmesiyle meydana getirilir.

Türkiye'de ebrunun en azından 15. yy'a kadar uzanan bir geçmişi olduğu artık kesinlikle bilinmektedir. O devirden elimize kalan eserlerin sanat seviyesi, bu sanatın o çağlarda çoktan kemale ermiş olduğunu gösteriyor. Türk ebrucuları arasındaki yaygın kanaat, ebrunun Orta Asya'dan Türkiye'ye geldiği yolundadır. Türkiye'de bugün devam eden ekol, Özbekler Dergâhı Şeyhi Edhem Efendi'ye dayanmaktadır. Ancak Türkiye'de Edhem Efendi'den önce de çok mükemmel tarzda ebru yapılmakta idi. Ebrunun Türkiye' ye ne zaman ve ne suretle geldiği henüz kesin olarak bilinmemektedir. Bu sanatın pek çok süsleme sanatı gibi en gelişmiş olduğu yer kuşkusuz istanbul'du, istanbul'da yetişmiş, eser vermiş ebru sanatçılarının adları bilinenleri hayli azdır. Bunlardan en eskisi Şebek'tir. Ebru sana-

kendisinden söz edilirken "rahimehullah" (Allah ona rahmet etsin) ibaresinin kullanılmasından, 1608'den evvel ölmüş olduğu anlaşılan bu ebrucunun, yine bu eserden anladığımıza göre, ebru hakkında henüz bulunamamış olan bir eseri vardı. Risalede ebrularındaki gevşekliğin (süstî) sırrı verilmekte ise de, onun ebrularını diğerlerinden ayıracak bilgiden mahrumuz.

ikinci ünlü sanatçı Ayasofya Camii hatibi Mehmed Efendi'dir. Muharrem 1187/ Nisan 1773'te ileri yaşta vefat etmiştir. Hatip ebrusu diye anılan tarzın mucidi ya da geliştiricisidir. Hocapaşa'daki evinde çıkan yangında eserlerini kurtarmak isterken kendisi de beraber yanmıştır.

19. yy'da yetişmiş sanatçıların başında Şeyh Sadık Efendi gelir. Aslen Buha-ralı olan ve Üsküdar Sultantepe'sindeki Özbekler Dergâhı'nın şeyhliğinde bulunan Sadık Efendi'nin (ö. 1846) hayatı hakkında fazla bilgi yoktur. Buhara'da iken öğrendiği ebru sanatını oğulları Edhem ve Salih efendilere öğretmiştir.

Şeyh Sadık Efendi'nin oğlu Edhem Efendi (1829-1904) bugün de sürdürülen ekolün kurucusudur. Ebru tarihindeki en renkli simalardan biridir. Ebruculuk yanında, kendi ifadesi ile "saatçilik dışında her şeyle meşgul olmuş", hattâ 1875'te üç beygircüğünde bir buhar makinesi ile işleyen bir kayık dahi inşa etmiştir. Eserlerinde "Kâmî" mahlasını kullanan bu büyük sanatkârın yaptığı ebruların çoğu hususi koleksiyonlardadır. Sami Efendi(->), Aziz Efendi(->), Abdülka-dir Kadri Efendi (1875-1942) gibi talebeleri de olan Edhem Efendi'nin tarzını devam ettirip meslek olarak sürdüren, yeğeni Necmeddin Okyay'dır(->).

EBU EYYUB EL-ENSARI

118

119

EBUBEKİR AĞA ÇEŞMESİ

Okyay çiçekli ebru tarzını bugünkü seviyesine getirmiş ve ebru sanatını oğulları Sami ve Sacid Okyay'a ve Mustafa Düz-günman'aC-O öğretmiştir. Sami Okyay (1910-1933) genç yaşta vefat etmiş, Sacid Okyay (d. 1915) ise 1936'da Güzel Sanatlar Akademisi'nde Şark Tezyini Sanatlar Şubesi'nin açılmasından sonra burada uzun yıllar ebru ve cilt hocalığı yapmıştır.

20. yy'ın başlarında Beyazıt'taki Kâğıtçılar Çarşısı'na battal ebru yapıp satan Bekir Efendi de tanınmış bir ebru sanatçısıydı. Resmi dairelerde kullanılan defterlerin üzerine geçirilen ve "alíkurna" denilen sağlam Avrupa kâğıdına yapılmış ebrular Bekir Efendi'nin işidir. Satılma-sındaki zorluk yüzünden Hatip ebrusu yapmazdı.

19. yy'ın sonlarından başlayarak ebru yerine cilt bezi kullanılması, Batılıların geliştirdiği bir makine ile yapılan "makine ebrusu"nun piyasayı istila etmesi gibi gelişmeler neticesi kullanımı azalan ebru, N. Okyay'dan

sonra Mustafa Düzgün-man tarafından yaşatılmıştır.

Ebrunun yayılmasına çok çalışmış, birçok öğrenci yetiştirmiş olan Düzgünman' m icazetli (diplomalı) iki talebesi vardır: M. Fuad Başar (d. 1953) ve Alparslan Ba-baoğlu (d. 1957). Ayrıca M. Fuad Başar ve Alparslan Babaoğlu'nun öğrencisi Ahmet Çoktan da (d. 1962) bir müddet Düzgünman'la çalışmıştır.

Bundan başka, Mustafa Düzgünman' dan doğrudan veya dolaylı yoldan feyz alıp icazet almayan, ama ebru sanatıyla uğraşıp sergiler açan sanatkârlar arasında Timuçin Tanarlan, Nusret Hepgül, Niyazi Sayın, Hikmet Barutçugil, Sabri Mandıracı ve Nur Taviloğlu sayılabilir. Ayrıca ebruyu kendi kendine veya Mimar Sinan Üniversitesi'nde öğrenenler de vardır. **Bibi.** M. U. Derman, *Türk Sanatında Ebru*, ist., 1977; A. Çoktan, *Türk Ebru Sanatı*, ist., 1992; U. Göktaş, *Ebru Terimleri Sözlüğü*, ist.,

1987.

ALİ SUAT ÜRGÜPLÜ

EBU EYYUB EL-ENSARÎ

(?, ? - 668/669, *İstanbul*) Sahabi. Tam adı Halid bin Zeyd Ebu Eyyub el-Ensarî'dir.

Hazrec kabilesinin Neccari korundandır. Medine'nin yerlilerine ensar denilmesi nedeniyle Ensarî adını taşır. 620'de Mekke'ye giderek Müslüman olmuş ve Hz Muhammed'in vahiy kâtipleri arasına katılmıştır. 622'de Medine'ye hicret eden Hz Muhammed'i yedi ay evinde misafir etmiştir. Hz Muhammed zamanında ve daha sonra Dört Halife döneminde yapılan bütün savaşlara katılmıştır.

Ebu Eyyub el-Ensarî seksen yaşlarındayken, Emeviler döneminde 48/668 ya da 49/669'da Konstantinopolis'e karşı yapılan ikinci sefere katıldı ve kuşatma ile sonuçlanamayan bu sefer sırasında hastalanarak öldü. Vasiyeti üzerine İslam ordularının ilerleyebildiği en ileri noktaya gömüldü. Bir efsaneye göre Bizans imparatoru, Müslüman ordusunun komutanı Yezid ile anlaşarak mezarı korumayı

Ebu Eyyub el-Ensarî'nin türbesini ziyaret edenler. *Ali Hikmet Varhk, 1994*

kabul etmiş, burada dört sütun üzerine açık bir kubbe inşa ettirerek geceleri kandil yaktırmıştır. Aynı efsaneye göre mezar yüzyıllarca Bizanslılar tarafından korunmuş ve ziyaret edilmiş ancak 1204'te-ki Latin istilası sırasında Konstantinopolis'in diğer birçok kilise ve kutsal yerleri gibi burası da tahrip edilerek bir izi kalmamıştır.

Mezarın yerinin bulunuşunu anlatan bir başka efsaneye göre II. Mehmed (Fatih), Akşemseddin'den(->) Ebu Eyyub el-Ensarî'nin kabrinin bulunmasını istemiştir. Akşemseddin de gece bir ışık topunun indiğini gördüğü mevkiyi kabrin yeri o-larak göstermiştir. Gösterilen yer kazılmış ve iki kulaç derinlikte üzerinde "Ebu Ey-yub'un mezarı burası" yazan mezar

taşı bulunmuştur. Ebu Eyyub el-Ensârî'nin bugün adını taşıyan Eyüp semtindeki türbesi önemli bir ziyaret yeridir.

Bibi. Akakuş, *Eyyub Sultan*; Haskan, *Eyüp Tarihi*, I, 180-186; Gürel, *İstanbul Evliyalari*, 33-36; Ünver, *Sahabe Kabirleri*, 30-39; İşli, *Sahabe*, 23-30; Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 243-248; Evliya, *Seyahatname*, I; Bayrı, *İstanbul Folkloru*; Şehsüvaroğlu, *İstanbul*, 118-119; H. C. Öğüt, *Meşhur Eyyub Sultan*, I-II, İst., 1955; E. S. Sünbüllük, *Ebu Eyyubi'l-Ensârî Tarihi*, İst., 1947; "Ebu Eyyub el-Ensârî", *İKSA*, III, 1588-1590, E. Yücel, "Eyyubsultan Türbesi", *İSTA*, X, 5465-5468; M. Canard, "Tarih ve Efsaneye Göre Arapların İstanbul Seferleri", *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, II, 1956, s. 213-259.

İSTANBUL

EBU ŞEYBETÜ'L-HUDRÎ VE

HAMDULLAHÜ'L-ENSARÎ

TÜRBELERİ

Fatih İlçesi'nde, Ayvansaray'da, Atik Mustafa Paşa Mahallesi'nde, Toklu Dede Sokağı'nın bitiminde, aynı adı taşıyan ha-zirenin içinde yer almaktadır.

Sahabeden Ebu Şeybetü'l-Hudrî ile Hamdullahü'l-Ensârî'nin, birbirine biti-

şik olarak aynı çatı altında yer alan türbeleri, Konstantinopolis'in 668 ya da 669' da İslam orduları tarafından kuşatılmasının hatırasını yaşatan makamlardandır. Sahabe makamlarının yoğunluk arz ettiği Ayvansaray semtinde, surların arasında, Bizans devrinde "Pterion" olarak a-mlan avluda inşa edilmişlerdir.

Ebu Şeybetü'l-Hudrî Türbesi'nin fetihten hemen sonra Fatih tarafından tesis edildiği, türbedar olarak da, fethi katılmış erenlerden olduğu anlaşılan Toklu İbrahim Dede'nin görevlendirildiği bilinmektedir. Söz konusu türbenin çevresinde, surlarla çevrili avlunun büyük bir kısmını kaplayan ve kabrini barındırdığı Toklu İbrahim Dede'nin adıyla anılan (ayrıca halk arasında "Sahabeler Hazinesi" olarak da bilinen) bir hazire oluşmuştur. Daha sonra Ebu Şeybetü'l-Hudrî Türbesi'nin II. Bayezid vakfına ilhak edildiği, 1108/1696'da Sadrazam Çorlulu Ali Paşa (ö. 1711) tarafından onartıldığı anlaşılmaktadır. Günümüzde mevcut türbeler ise -İstanbul'daki sahabe türbelerinin büyük çoğunluğu gibi- II. Mahmud (hd 1808-1839) tarafından 1251/1835'te inşa ettirilmiştir. Geçmişi hakkında pek az şey bilinen Hamdullahü'l-Ensârî Türbesi'nin de bu arada ihdas edildiği tahmin edilebilir. Her iki türbenin kapısına da II. Mahmud tarafından 'ihya edildiklerini belgeleyen kitabeler konmuştur. Abdü-laziz döneminde (1861-1876) onarım geçiren türbeler son olarak, Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün Toklu Dede Hazinesi'ni düzenlediği 1975-1977 arasında tamir edilmişlerdir. Bir zamanlar İstanbul halkının en çok rağbet ettiği ziyaretgâhlar-dan olduğu bilinen bu türbeler günümüzde kapalı olup şehrin dini

hayatındaki eski yerlerini büyük ölçüde kaybetmiş bulunmaktadır.

Ortak bir çatı altında, birbirine bitişik iki birimden oluşan türbeler, Toklu İbra-

him Dede Haziresi'ne girildiğinde hemen sağda, sırtlarını sur duvarına ve çokgen burçlardan birine yaslamış olarak yer almaktadır. Duvarları moloz taşla örülmüş, kapı ve pencerelerin dikdörtgen açıklıkları kesme küfekiden sövelerle çerçevelenmiş, pencereler ayrıca demir parmaklıklarla donatılmıştır. Ebu Şeybetü'l-Hudrî Türbesi'nin kapısı güneye, Hamdullahü'l-Ensârî Türbesi'ninki ise batıya açılmakta, iki türbeyi ayıran duvarda bir pencere bulunmaktadır. Günümüzde duvarların dış yüzeyi sıvasızdır. Çatı da Marsilya tipi kiremitlerle örtülüdür. Halbuki eski fotoğraflarda cephelerin sıvalı olduğu, sıva üzerinde, türbelerin tasarımına egemen olan ampir üslubu(->) kalem işlerinin bulunduğu görülmektedir. Söz konusu süslemeler, yapının köşelerine resmedilmiş somaki sütunlardan ve pencereleri taçlandıran yaprak motiflerinden oluşmaktadır. Ayrıca zamanında ahşap çatının kurşunla kaplı olduğu, Ebu Şeybetü'l-Hudrî Türbesi'ne ait olan kesimde, ahşap iskeletli bir kubbenin çatının içinden yükseldiği fark edilmektedir. Her iki türbenin kapısı üzerinde, metni Vaka-nüvis Sahhaflarşeyhizade Mehmed Esad Efendi'ye (ö. 1848), ta'lik hattı Yesarîzade Mustafa İzzet Efendi'ye (ö. 1849) ait, 1251/1835 tarihli manzum kitabeler yer alır. Ebu Şeybetü'l-Hudrî Türbesi'nde yanlan mermer, üzerinde ahşap kapak bulunan bir sanduka görülmektedir. Ay-vansarayî'nin söz ettiği, sedef kakmalı şebeke günümüzde mevcut değildir. Sandukanın ayakucunda bir kuyu bulunmaktadır. Hamdullahü'l-Ensârî Türbesi'nde ise, sülüs hattının Mimar Acem Tekkesi şeyhlerinden Seyyid İsmail Efendi'ye ait olduğu bildirilen, silindir biçiminde mermer bir şahide bulunmaktadır. Söz konusu şahidedeki "Hâmid" ibaresinin "Ahmed" şeklinde okunması sonucunda, 1980'lerde halk tarafında hazire-de "sahabe-i kiramdan Ahmedü'l-Ensârî" adına bir makamın ihdas edildiği görülmektedir.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 145; Ayvansarayî, *Mecmua-i Tevârih*, 426; Ziya, *İstanbul ve Boğaziçi*, I, 55-56, 247-250; Ünver, *Sahabe Kabirleri*, 26-27, 40-41; S. Ünver, "Ebu Şeybe el-Hudrî", *İSTA*, IX, 4858-4859; *İKSA*, III, 1593-1594; Hasırcızade, *İstanbul'da Sahabe ve Evliya Kabirleri*, ist., 1987, 63-67; S. Eyice, "İstanbul'da İhmal Edilmiş Tarihî Bir Semt; Ayvansaray", *TAÇ*, II/5 (Nisan 1987), 45; İşli, *Sahabe*, 43-51; *Fatih Camileri*, 334-335.

M. BAHA TANMAN

EBU ZERRÜ'L-GIFARÎ TÜRBEŞİ

Fatih İlçesi'nde, Ayvansaray'da, Atik Mustafa Paşa Mahallesi'nde, Ağacliçeşme Sokağı ile Marul Sokağı'nın kavşağında, Çınarlı Çeşme Mescidi'ne bitişik olarak yer almaktadır.

Birçok başka sahabe makamı gibi, Ayvansaray bölgesinde bulunan bu türbe Ebu

Zerrü'l-Gıfarî'ye atfedilmektedir. Doğu duvarına bitişik olduğu Çınarlı Çeşme Mescidi ile birlikte Sadrazam Şehit Ali Paşa (ö. 1716) tarafından 1128/1716'

da inşa ettirilmiştir. *Hadîka'da* ilk yaptırılan mescidin fevkani olduğu, Şehit Ali Paşa'nın, gördüğü bir rüya üzerine mescidin yanına Ebu Zerrü'l-Gıfarî için "sakfî küşâde" (çatısı açık) bir türbe inşa ettirdiği belirtilmektedir. II. Mahmud'un (hd 1808-1839) annesi olarak kabul edilen Nakşidil Valide Sultan (ö. 1817) 12277 1812'de Çınarlı Çeşme Mescidi'ni yeniden inşa ettirirken söz konusu türbeyi tamir ettirmiştir. Her ne kadar mescidin girişi üzerinde yer alan ihya kitabesinin son mısraında "Bu âlî meşhedi yaptırdı ra'nâ Valide Sultan" deniliyorsa da, türbenin mimari özellikleri 18. yy'ın başlarına daha uygun düşmektedir.

Türbe ile bir bütün oluşturan Çınarlı Çeşme Mescidi'nin Osmanlı devrinin sonlarına kadar faal ve bakımlı durumda olduğu tespit edilmekte, 1920'lere ait fotoğraflarda kiremit kaplı çatısı ile küçük ahşap minaresi görülebilmektedir. Cumhuriyet devrinde kullanılmamaya başlayarak harap olan mescitten geriye, kesme küfeki taşı örgülü mihrap duvarı u-laşabilmiştir.

Ebu Zerrü'l-Gıfarî Türbesi, küçük hazire niteliğindeki açık türbeler grubuna girmektedir. Mescidin hariminden geçilen türbenin dikdörtgen alanı güney ve batı yönlerinde, özenli bir kesme taş işçiliğine sahip, pencere ve harpuştalı duvarlarla çevrilmiştir. Ağacliçeşme Sokağı üzerindeki güney duvarında dört, Marul Sokağı üzerindeki batı duvarında ise beş adet pencere sıralanır. Pencere ve dikdörtgen açıklıkları silmeli sövelerle çerçevelenmiş, lokmalı demir parmaklıklarla donatılmıştır. Pencere dizisinin alt ve üst hizalarında yer alan birer silme, duvarlar boyunca yatay olarak devam eder. Türbenin ekseninde silindirik biçiminde kitabesiz bir şahide ile aynı biçimde bir ayaktaşı bulunmakta, bunları kuşatan demir parmaklığın kible tarafında, bu yöndeki pencerelerden bakıldığında rahatlıkla görünebilen kitabeli bir mezar taşı yer almaktadır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka*, 74-75; Ayvansarayî, *Mecmuâ-i Tevârih*, 233; Ünver, *Sahabe Kabirleri*, 28; Öz, *İstanbul Camileri*, I, 42, 49; İSTA, IX, 4860-4861; Bayrı, *İstanbul Folkloru*, 177; İKSA, III, 1594; Hasırcıade, *İstanbul da Sahabe ve Evliya Kabirleri*, ist., 1987, s. 68-69; S. Eyice, "İstanbul'da ihmal Edilmiş Bir Semt Ayvansaray", *TAC*, II/5 (Nisan 1987), 39-45; İşli, *Sahabe*, 76-78; *Fatih Camileri*, 81-82, 334.

M. BAHA TANMAN

EBUBEKİR AĞA (Eyyûbî)

(_?, *İstanbul* - 1758/1759, *İstanbul*) Besteci.

Eyüpsultan semtinde doğduğu için Eyüplü anlamına gelen "Eyyûbî" lakabıyla anıldı.

Genç yaşında girdiği Enderun' da yetişti. Saraydaki "kiler ağalığı" görevinde "çavuş" rütbesine kadar yükseldi.

Ebubekir Ağa, Türk musikisinin en parlak dönemlerinden biri kabul edilen bir dönemde yaşadı. Lale Devri'nde yüksek düzeyde bir besteci ve hanende olarak ün kazandı. Öğrenci olarak girdiği Ende-

run'da sonradan hocalığa kadar yükseldi ve padişahların huzurunda fasıllar yönetti. III. Ahmed'den (hd 1703-1730) sonra I. Mahmud'dan da (hd 1730-1754) büyük takdir, himaye ve teşvik gördü.

Musiki üstüne iki kitap yazan Ebubekir Ağa şiirle de uğraştı. Bazı şiirlerim Abdülhalim Ağa, Vardakosta Ahmed Ağa gibi büyük besteciler besteledi. Kendisi-ninkilerle birlikte birçok eserin güftesini topladığı güfte mecmuası İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'ndedir. Çeşidi güfte mecmualarında kayıtlı bulunan beş yüze yakın eserin büyük çoğunluğu ve Şeyhülislam Esad Efendi'nin övgüyle söz ettiği "Edvâr"ı günümüze ulaşamamıştır. Çağdaşları Kara İsmail Ağa, İbrahim Çavuş, Ahmed Çavuş, Ali Paşa ve Tab'î Mustafa Efendi ile ortaklaşa besteledikleri buselik-aşiran makamındaki "kâr-ı müşterek" en önemli eserlerinden biri olduğu halde unutulmuştur. Kaybolan e-serleri arasında, çağının en büyük şairi Nedim'in şiirlerinden besteledikleri de bulunmaktadır. Günümüze elli dolayında eseri kalmıştır. Bu eserler de onun klasik Türk musikisinin en önemli bestecilerinden biri sayılmasına yetmiştir. Klasik üsluba bağlı bestecilerden dini nitelikli hiçbir eser bırakmamasıyla ayrılan Ebubekir Ağa'nın Lale Devri'nin neşe ve coşkusu yansıtan canlı, şen şakrak, şuh bir üslubu vardır.

Bibi. Ezgi, *Türk Musikisi*, I; Ergun, *Antoloji*; M. N. Özalp, *Türk Musikisi Tarihi*, Ankara, 1986; Öztuna, *BTMA*, I.

MEHMET GÜNTEKİN

EBUBEKİR AĞA ÇEŞMESİ

Fatih İlçesi'nde, Beyceğiz Mahallesi'nde, Fatih Nişanca Caddesi üzerinde, Nişancı Mehmed Paşa Camii'nin avlu kapısı karşısında yer almaktadır.

Kitabesinde Muhzirbaşı Ebubekir Ağa tarafından 1208/1793'te yaptırılmış olduğu belirtilmektedir. Özgün şeklini koruyarak günümüze gelebilen çeşme bakımlı durumdadır ve suyu akmaktadır.

Tasarımı ile olduğu kadar süsleme ayrıntıları ile de Osmanlı barok üslubunun özelliklerini yansıtan bu çeşmenin cephesi bütünüyle beyaz mermerden mamuldür. Cephenin ekseninde, ayna taşı ile kitabenin yer aldığı kesim geri çekilmiş, bu kesimi iki yandan kuşatan pahlı yüzeyler baroğa özgü bir profilasyonla şekillendirilmiştir. Ön yüzü, uçları kemerli bir kartuşla süslü olan tekne cephedeki girintinin içine alınmıştır.

Armudi silmeli dikdörtgen bir çerçeve içine alınan ayna taşında yaprak motifleriyle bezeli dalgalı kemercikler dikkati çeker. Ayna taşının üzerindeki ta'lik

hatlı manzum kitabenin metni ünlü Divan şairlerinden Sünbülzade Vehbi'ye (ö. 1809) aittir. Çeşmenin cephesi, • plandaki profilasyonu izleyen bir saçak silmesi ile son bulmaktadır.

Bibi. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, I, 216-217; *Fatih Camileri*, 317; A. Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri*, İst., 1993, s. 258, 260.

M. BAHA TANMAN

EBUBEKİR AĞA SIBYAN

120

121 EBU'L-FAZL MAHMUD EFENDİ

EBUBEKİR AĞA SIBYAN MEKTEBİ, SEBİLİ VE ÇEŞMELERİ

Fatih ilçesi'nde, Aksaray'da, Inebey Ma-hallesi'nde, Namık Kemal Caddesi üzerinde yer almaktadır.

Sebilküttab şeklinde düzenlenmiş bir sıbyan mektebi-sebil ikilisinden, üç adet çeşmeden ve hazireden oluşan, küçük kapsamlı bir külliye niteliğindeki bu yapı grubu 1136-1137/1723-1724 arasında Divan-ı Hümayun Başçavuşu Ebûbekir Ağa (ö. 1137/1724) tarafından inşa ettirilmiştir. Yüzyılımızın ortalarında harap durumda olan bu topluluk 1950'li yıllarda çevredeki birçok tarihi eserin ortadan kalkmasına sebep olan cadde genişletme çalışmaları sırasında onarılmış, sebilküttab binası 19ö7'de çocuk kütüphanesi olarak hizmete açılmıştır.

Fevkani mektebin duvarları bir sıra kesme taş ve iki sıra tuğladan almalı düzende inşa edilmiş, iki sıra kirpi saçakla donatılmıştır. Doğu yönünde küçük bir avlu yer almakta, avluyu kuşatan almalı örgülü ve kirpi saçaklı duvarda, doğuya açılan tali bir kapı bulunmaktadır. Dershanenin önündeki revaklı balkon bu avluya bakmaktadır. Yapının kuzey cephesi sağır bırakılmıştır. Girişin yer aldığı batı cephesinin alt kısmı kesme taş örgülüdür. Girişin solunda, dükkâna dönüşmüş olan ve özgün donanımın yitirmiş bulunan sebil mekânı mevcuttur. Söz konusu mekân basık bir kemerle caddeye açılır. Girişin üzerindeki basık kemerin kilit taşında sekiz kollu yıldız biçiminde bir rozet yer almaktadır. Kemerin üzerinde, ta'lik hatla yazılmış, altı mısralık Osmanlıca kitabe 1136/1723 tarihini ve baninin adını vermektedir. Girişi izleyen koridorun sağında, hazireye bakan iki ufak pencere vardır. Koridorun sonunda, biri doğu yönündeki avluya, diğeri hazireye açılan iki kapı görülür. Mektebin derslane mekânı sebil ile bu koridorun üzerine oturmaktadır.

Koridorun sonunda, solda bulunan kesme taş basamaklardan, dershanenin revaklı balkonuna çıkılır. Revağı oluşturan iki adet basık tuğla kemer yanlarda duvarlara, ortada, baklavalı bir başlıkla donatılmış bulunan mermer sütuna oturmaktadır, ince uzun dikdörtgen planlı balkon mekânı aynalı tonozla örtülmüştür.

Dikdörtgen planlı deshane mekânının doğu duvarında, revağa açılan kapı ile iki pencere, batı ve güney duvarlarında ise üçer pencere bulunmaktadır.
Kesme

Ebubekir Ağa Sıbyan Mektebi

Emine Naza, 1993

taş sövelerin çerçevelediği, dikdörtgen açıklıklı pencereler, tuğladan sivri hafifletme kemerleri ile taçlandırılmıştır. Dershane kapısının, klasik üsluptan ayrılan bileşik kemeri Osmanlı baroğunun habercisidir. Aynalı tonozla örtülü olan dershane'nin kuzey duvarında, davlumbazı ortadan kalkmış olan ocağın nişi görülmektedir.

18. ve 19. yy'a ait güzel mezar taşlarını barındıran hazire, doğu yönünde dikdörtgen, batı yönünde ise kare açıklıklı pencerelerin yer aldığı, kesme taştan bir duvarla kuşatılmıştır. Bu duvarın, cadde üzerindeki batı kanadında, ortada kare bir açıklık, bunun yanlarında ufak duvar çeşmeleri bulunmaktadır. Dikdörtgen bir çerçeve içine yerleştirilmiş olan bu çeş-mecikler, istiridye kabuğu şeklinde yalaklarla donatılmış, yuvarlak kemerli ayna taşlarının üzerine, enine dikdörtgen yüzeyler, bunların da üzerine içine istiridye motiflerinin yerleştirildiği yuvarlak kemerler konmuştur. En üstteki kemerler bir düğüm motifiyle dış çerçeveye bağlanmaktadır. Yumuşak dokulu küfeki taşından yapılmış olan bu çeşmelerde yoğun bir bozulma gözlenmektedir.

Hazire duvarının sonunda yer alan çeşme, kesme taştan inşa edilmiştir. Klasik Osmanlı üslubunu yansıtan çeşmede, sivri kemerli nişin üzerinde yer alan ta'lik hadi, altı mısralık kitabe 1137/1724 tarihini taşır. Buna göre çeşme sebilküttab-dan bir yıl sonra inşa edilmiştir. Ayna taşı kırık kaş kemerle süslenmiştir. Çeşmenin arkasında, arsanın güneybatı köşesinde, almaşık örgülü bir suterazisi yükselmektedir.

Ebûbekir Ağa bu yapı topluluğunu, klasik Osmanlı mimari üslubunun son günlerini yaşadığı Lale Devri'nde inşa ettirmiştir. Bu yüzden sivri kemer ve baklavalı başlık gibi klasik üsluba bağlanan mimari öğelerin yanı sıra, Lale Devri'ne özgü istiridye kabuğu motifleri, ayrıca Osmanlı baroğunun ilk belirtilerinden birini teşkil eden dershane kapısı kemerindeki gibi barok ayrıntılar aynı yapının bünyesinde barınabilmektedir.

Bibi. *SicÜl-i Osmanî*, I, 177; Tanışık, *istanbul Çeşmeleri*, I, 129; *ISTA*, V, 2433; Aksoy, *Sıbyan Mektepleri*, 85; Unsal, *Eski Eser Kaybı*, 18; *IKSA*, II, 1107.

EMİNE NAZA

EBU'D-DERDA TÛRBESİ

Eyüp İlçesi'nde, Gezeri Kasım Paşa Ma-hallesi'nde, Zal Paşa Caddesi üzerinde, Zal Mahmud Paşa ve Gezeri Kasım Paşa camileri arasında yer almaktadır.

Bu türbe İstanbul'da sahabeden Ebu'd-Derda'ya ait iki makamdan birisidir. Diğerisi ise Üsküdar'da, Karacaahmet Mezar-lığı'nda bulunmaktadır. Asıl adı Uveymur bin Malik, lakabı ise "Ebu'd-Derda" olan bu sahibinin ünlü bir hadis ravisi ve islam tarihinin ilk din bilginlerinden olduğu, Hz Ömer'in hilafeti sırasında fethedilen Şam'a kadı olarak tayin edildiği, 652'de bu şehirde vefat ettiği ve gömül-

düğü, Eyüp'teki bu makamın ilk olarak hangi tarihte ihdas edildiği tespit edilememekte, ancak bugünkü türbenin, kapısı üzerindeki kitabede II. Mahmud (hd 1808-1839) tarafından 1251/1835'te yaptırıldığı belirtilmektedir. 1907'de onarım geçiren, Cumhuriyet döneminde ise bakımsız kalarak harap düşen ve çatısı çöken türbe 1952'den sonra açık türbe olarak ihya edilmiştir.

Dikdörtgen bir alanı kaplayan türbe, muhtemelen moloz taş örgülü ve sıvalı duvarlarla kuşatılmış, Zal Paşa Caddesi üzerindeki duvara bir kapı ile bunun soluna üç adet pencere yerleştirilmiştir. Kapının ve pencerelerin dikdörtgen açıklıkları profilli sövelerle çerçevelenmiş, pencereler II. Mahmud döneminin ampir üslubuna uygun demir parmaklıklarla donatılmıştır. Kapının üzerindeki manzum kitabenin metni Vakanüvis Sahhaf-larşeyhizade Mehmed Esad Efendi'ye (ö. 1848), ta'lik hattı Yesarîzade Mustafa İzzet Efendi'ye (ö. 1849) aittir. Dikdörtgen kitabe levhasının üzerinde, beyzi bir madalyon üzerinde II. Mahmud'un "Hâşim" imzalı tuğrası görülmekte, tuğranın sağ üstündeki "Adlî" ibaresinin kazınmış olduğu dikkati çekmektedir. Türbenin içinde iki kabir teşhis edilmekte, söz konusu kabirlerde silindir biçiminde, kitabesiz birer şahide ile birer ayaktaşı bulunmaktadır.

Ebu'd-Derda'mn, Karacaahmet Mezar-lığı'ndaki makamı ise basit bir mezar niteliğindedir. Mezarda, üzerinde sülüs hatla Ebu'd-Derda'nın adının yazılı olduğu iki adet şahide bulunur. Bunlardan silindir biçiminde olanın Bezmiâlem Valide Sultan (ö. 1853) tarafından diktirildiği bilinmekte, kitabesinin altında valide sultanın adım oluşturan harfler bağımsız olarak sıralanmaktadır.

Bibi. Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi*, I, 128; Ünver, *Sahabe Kabirleri*, 25; Behcetî ismail Hakkı el-Üsküdarî, *Merâkid-i Mu 'tebere-i Üsküdar*, ist., 1976, s. 60; Konyalı, *Üsküdar Tarihi*, II, 494-495; Hasırcızade, *istanbul'da Sahabe ve Evliya Kabirleri*, ist., 1987, s. 73; işli, *Sahabe*, 33, 102-105; Haskan, *Eyüp Tarihi*,

178-179.

M. BAHA TANMAN

EBU'L-FAZL EFENDİ CAMÖ

Beyoğlu İlçesi'nde, Tophane sırtlarında, Kılıç Ali Paşa Mahallesi'nde, italyan Hastanesi'nin varlığından dolayı günümüzde daha çok "İtalyan Yokuşu"

olarak tanınan Defterdar Yokuşu üzerinde, adı geçen hastanenin karşısında yer almaktadır. Kanuni dönemi (1520-1566) defterdarlarından Ebu'l-Fazl Mehmed Efendi tarafından 961/1553'te Mimar Koca Sinan'a yaptırılmıştır. Devlet adamlığının yanı sıra âlim, tarihçi ve şair olan Ebu'l-Fazl Mehmed Efendi aynı özelliklere sahip, ünlü *Heşt Bibişt'in* müellifi İdris-i Bitlisi'nin (ö. 1521) oğludur. Bazı kaynaklarda 971/ 1563'te vefat edip caminin naziresine gömüldüğü naklediliyorsa da 982/1574'te hac yolunda Şam'da hayata veda ettiği, caminin haziyesine, halkın duasını tahsil etmek amacıyla bir makam kabrinin yap-

tırıldığı anlaşılmaktadır. Söz konusu caminin yer aldığı sırt İstanbul'un en görkemli manzaralarından birine sahiptir. Aynı mevkide Ebu'l-Fazl Mehmed Efen-di'nin bahçe içinde büyük bir konağının bulunduğu bilinmekte, caminin de kendisine ait olan bu arazinin bir kesimi ü-zerine inşa ettirildiği anlaşılmaktadır.

"Defterdar Camii" olarak da anılan bu yapı 1916 Cihangir yangınında harap olmuş, daha sonra kalıntıları ortadan kaldırılmış, haziyesindeki mezar taşları da Kılıç Ali Paşa Külliyesi'nin haziyesine taşınmıştır. Caminin, uzun süre boş kalan arsasına 1970'li yıllarda bir kahvehane ve lokanta inşa edilmiş, daha sonra kurulan bir derneğin önayak olmasıyla Vakıflar İdaresi'nin denetimi altında Ebü'l-Fazl Efendi Camii eski yerinde, özgün mimarisine sadık kalınmak suretiyle ihya edilmiş, cami 1993'te ibadete açılmıştır.

Ebu'l-Fazl Efendi Camii, Sinan'ın sa-kıfı (çatılı) camileri arasında kendine özgü tasarımı ile ayrı bir yere sahiptir. Enine dikdörtgen planlı harim bölümü almaşık örgülü duvarlarla sınırlandırılmış, kesme küfeki taşı ve tuğla sıralarıyla o-luştırulan harim duvarlarında iki sıra halinde pencereler açılmıştır. Alt sıradaki pencerelerin dikdörtgen açıklıkları kesme taş sövelerle çerçevelemiş, demir parmaklıklarla donatılmış ve sivri hafifletme kemerleriyle taçlandırılmış, sivri kemerli tepe pencereleri ise alçı revzenlerle kapatılmıştır. Harimin kuzey duvarının ekseninde yer alan basık kemerli giriş, sivri kemerli sığ bir nişin içine alınmış, söz konusu sivri kemerin aynasına, caminin inşa tarihini (961) veren Arapça metinli, sülüs hatlı kitabe yerleştirilmiştir.

Harimin kuzeybatı köşesinde yükselen minarenin kare tabanlı kaidesinde duvarların almaşık örgüsü devam ettirilmiş, gövdesinde ise kesme taş örgü kullanılmıştır. Minare kaidesinin oluşturduğu çıkıntı, harimin kuzeybatı köşesinde yer alan ve mihrap eksenine göre diğer çıkıntının simetriği olan, aynı boyutlardaki bir merdiven kulesi ile dengelenmiştir. Koca Sinan'ın ilk olarak Fatih'teki Bâlî Paşa Camii'nde uygulamış olduğu bu çözümde merdiven kulesi fevkani mahfile çıkan merdiveni barındırmaktadır. Minare kaidesi ile merdiven kulesinin dış hizalarına kadar uzanan son cemaat yeri ahşap direkli olup harim bölümü ile ortak bir çatı altına alınmıştır.

Caminin kuzeyindeki avluda yer alan şadırvanın üzerinde 1311/1893 'te Zeyneb Mualla Hatun tarafından yaptırıldığını belgeleyen bir kitabe bulunduğu bilinmektedir. Caminin önünde, Defterdar Yokuşu üzerinde, banisinin adı tespit edilemeyen 1145/1732 tarihli Defter Emmini Çeşmesi bulunmaktadır.

Bibi. Evliya, *Seyahatname*, ty, I, 306; Ayvan-sarayî, *Hadîka*, II, 65; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi*, II, 36-37, no. 237; Raif, *Mir'at*, 367-368; Konyalı, *Mimar Sinan*, 63-66; Öz, *istanbul Camileri*, II, 19; H. Göktürk, "Defterdar Camii", *ISTA*, VIII, 4339; "Ebülfadıl Konağı ve Bahçesi", *ISTA*, DC, 4861; M. Sertoğlu, "Galata ve Tophane", *Hayat Tarih Mecmu-*

ası, S. 7 (Temmuz 1977), s. 16-17; A. Kuran, "Mimar Sinan'ın Bilinmeyen ve Kaybolan Camileri", Boğaziçi Üniversitesi Dergisi *Hwm«-niter Bilimler*, VIII (1979), s. 81-94; *IKSA*, III, 1602; Kuran, *Mimar Sinan*, 34, 65, 276, 322; *Osmanlı Müellifleri*, ty, III, 47-48.

M. BAHA TANMAN

EBU'L-FAZL MAHMUD EFENDİ MEDRESESİ

İstanbul'da 17. yy'da Şehzade Camii karşısında günümüzdeki Belediye Sarayı'nın havuz ve otopark girişinin bulunduğu yerde yapılmış, 1954'te yıktırılmış medrese.

Medresenin kurucusu Ebu'l-Fazl Mahmud Efendi 997/1588'de doğmuş, istanbul kadısı, Anadolu kazaskeri, Rumeli kazaskeri, Galata kadısı olmuş, Reisül'ulema unvanını almış ve 1063/1652'de ölmüştür. Medresenin kitabesi olmadığından yapım tarihini kesin olarak tespit etmek mümkün değildir. Medresenin inşaatının bitirilip, tedrise açılmasının 1056 Şevval/Kasım 1648 olduğu Şeyhî'den öğrenildiğine göre 17. yy'ın ortalarına doğru yapılmış olmalıdır. Ay-vansarayî de Mahmud Efendi'nin 1063' te vefat ettiğinde, Burmalı Mescit(->) yakınında olan "kendi dershanesine" defnedildiğini bildirir.

Ebu'l-Fazl Medresesi 1894 zelzelesinde oldukça zarar görmüştür. Direklere-rası Caddesi, tramvay hatlarına yer açmak için genişletilirken, medresenin cad-

Ebu'l-Fazl Mahmud Efendi Medresesi'nin planı. S. Eyice, "istanbul'un Kaybolan Bir Eski Eseri: Kazasker Ebü'l-Fazl Mahmud Efendi Medresesi", *TD, X/U* (1959)

de kenarındaki kısmı dışındaki dükkânlar kaldırılmıştır. 1914'te harap durumda olduğu için kadro dışı bırakılmıştır. Bazı eski fotoğraflar, medresenin cadde üzerindeki giriş cephesinin kemerli kapısını ve içinde revaklarını gösterir. Avlu fotoğrafında ise revaklar sütunları ile sağlam bir haldedir. Halbuki, 1930'dan sonraki yıllarda, revakların bütün kubbe, kemer ve sütunları ortadan kalktığı gibi, cadde üzerindeki gösterişli giriş ve duvar da yok olmuştur.

Yeni Belediye Sarayı'nın, medrese yakınında inşası kararlaştırıldıktan sonra tarihi esirin yıkımına başlanmış ve 1954 yazında medrese tamamen yıktırılmıştır.

Mahmud Efendi Medresesi kare biçimli planı ve muntazam işlenmiş kesme taşlarla kaplanmış olan gövdesi ile gösterişli bir görünüme sahipti ve Bizans devrinden kalmış bazı tonozların üzerine oturtulmuştu. Bir iç avluyu dört taraftan baklavalı başlıklı mermer sütunlara dayanan sivri kemerli revaklar çeviriyordu. Bu kubbeli revakların gerisinde ise içten 3,10x3,10 m ölçüsünde ocaklı hücreler sıralanıyordu. Bunlar kubbe ile değil aynalı tonozlarla örtülmüştü. Hücreler dışarıdan değil avluya bakan pencerelerden ışık alıyordu. Medreselerde çözümlenmesi daima bir mesele olan köşe hücreleri girişleri, bu hücrelerin diğerlerinden daha u-zun (3,10x4,70 m) dikdörtgen biçiminde yapılması suretiyle halledilmişti. Tam ek-

EBU'L-HASAN ALİ

122

123

EBÜZZİYA TEVFİK

sen üzerinde, ortada bulunan mescit-ders-hane, üstü kubbe ile örtülü büyük kare bir mekândı. Kubbe geçişleri köşe trompları ile sağlanmıştı. Kasnaksız olan kubbenin başlangıcını mukarnaslı bir friz çemberi süslüyordu.

Mahmud Efendi'nin türbesi dershanenin yan cephesine bitişik olarak sonradan yapılmıştı. Mahmud Efendi'nin medrese yıktırılırken sökülen mezar taşının Şehzade Camii haziresine taşındığı söylenmişse de bütün aramalara rağmen bulunamamıştır.

Bu türbenin yanına bir mekânın daha eklendiği, sonra buna bir de hol ilave edildiği görülüyordu. Bu mekân, bir cephesindeki iki sıra pencereden ışık alıyordu. Burasının bir sıbyan mektebi olduğu kolayca anlaşılmaktadır. Zaten önünden geçen sokak da Mahmud Efendi Mektebi Sokağı olarak adlandırılmıştı.

Mahmud Efendi Medresesi'nin mescit-dershanesi çok zengin biçimde bezenmişti. Kubbeyi süsleyen malakâri tezyinatın üstü 19. yy'da kalın bir sıva ve badana tabakası ile kaplanarak, bunun üstüne siyah ve gri renklerde kalem işi tezyinat yapılmıştı. Duvarların yukarı kısımları, trompların içleri ve kemerler, beyaz, kırmızı, yeşil malakâri tekniğinde süslemelere sahipti.

Kubbenin bütün iç yüzeyini kaplayan bu süsleme klasik dönem Türk sanatında pek az yerde kullanıldığından nadir ve değerli bir örnektir. Dershanenin yıkılan kapısının üst kemerleri de mermer üzerine alün yıldızla işlenmiş nakışlara sahipti. **Bibi.** Evliya, *Seyahatname*, I, 314; Şeyhî, *Ve-kayiu'l-Fuzalâ*, I, Süleymaniye Ktp, Beşir Ağa, no. 479, vr 429b; Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 65; *Sicill-i Osmanî*, IV, 390; Mimar Kema-

leddin, "Yenicami Tâmiratı ve Ebu'l-Fazl Medresesine Dâir", *Türk Yurdu*, III (1329), s. 186-191; S. Eyice, "Türk Sanatının Bir Eseri Tahrip Ediliyor", *Yeni Sabah*, (2 Şubat 1954); ay, "İstanbul'un Kaybolan Bir Eski Eseri: Kazasker Ebu'l-Fazl Mahmud Efendi Medresesi", 773, X714 (1959), s. 147-162; Kütükoğlu, *İstanbul Medreseleri*, 44, no. 116; Kütükoğlu, *Darü'l-Hilâfe*, 80, no. 63.

SEMAVİ EYİCE

EBU'L-HASAN ALİ

(yak. 1560, Tamgrut - 1594, Merakeş) Faslı gezgin. Tam adı Ebu'l-Hasan Ali bin Muhammed el-Tamgruti'dir.

Ulemadan olan Ebu'l-Hasan Ali hakkında İstanbul'a yapmış olduğu seyahat dolayısıyla yazmış olduğu kitaptan ve ö-lüm tarihinden başka hiçbir şey bilinmemektedir. Fas sultanlarının sarayında resmi bir vazife almış olması muhtemeldir ve 1574'te Osmanlılar Fas'ı vergiye bağladıktan sonra her yıl İstanbul'a gönderilmesi âdet haline gelen vergi ve hediyeleri iletmekle görevli olarak İstanbul'a gelmiştir.

Heyet 13 Ağustos 1589'da Tetuan'da gemiye binerek ekim ortalarında İstanbul'a varır. Ebu'l-Hasan Ali için İstanbul, dünyanın en büyük kentlerinden biri ve eski Roma (Rum) İmparatorluğu'nun başkentidir. Hattâ burada oturan Müslüman-

lar kendilerine Rumî deyip öz adlarını kullanmazlar. Çok kalabalık olan kentte deniz surlarının dışında denize atılmış kaya parçalarının ya da ahşap kazıkların üstünde binalar kurulmuştur.

Ebu'l-Hasan Ali için İstanbul'daki en önemli bina, uzun uzun anlattığı Ayasof-ya'dır. Yazara göre binanın mimarisi diğer camilerde taklit edilmek istenmiş ancak bu başarılammıştır. Bu konuda en başarılı bina, planı ve mimarisiyle Aya-sofya'ya benzeyen Süleymaniye Camii'dir. Burası için İskenderiye'den dört sütunun getirildiğini, ancak ikisini taşıyan gemi yolda battığından yalnızca diğer ikisinin getirilip yerlerine konduğu yazılır, oysa Ö. L. Barkan'ın *Süleymaniye Camii ve İmareti inşaatı* adlı eserinde yayımladığı belgelerden, önce dört sütunun getirilmesi düşünülürken sonradan ancak ikisinin yola çıkarıldığı anlaşılmaktadır. Ebu'l-Hasan Ali Ayasofya ile Süleymaniye Camii arasında yaptığı karşılaştırmada birincisini daha sağlam, görkemli ve ağır, ikincisini daha zarif ve hoş bulur.

Sözü edilen diğer önemli bina Eyüb Sultan Camii'dir. Bu caminin çevresinde gömülmek için Osmanlı ileri gelenlerinin yarış halinde olduklarını ve yerleri çok büyük fiyatlara satın aldıklarını anlatır. Bundan başka Eski Saray'dan, Atmeyda-nı'ndan ve kendisinin İstanbul'a gelişinden bir yıl önce (7 Nisan 1588) kentte büyük yıkıma yol açmış yangından söz eder. Eminönü arkasındaki Yahudi Ma-hallesi'ni ve Bitpazarı'nı Beyazıt'a kadar yakan bu yangına ait bilgiler Osmanlı ta-rihlerince de

doğrulanmaktadır.

Sarayda kabul edilişlerini uzun uzun anlatan Ebu'l-Hasan Ali Türklerin âdetlerinden de söz eder. Kışı İstanbul'da geçiren heyet 11 Haziran 1590'da kentten ayrılır. Yazarın *en-Nefhatü 'l-Miskiye fi 's-Sefare-ti't-Türkiye* adıyla kaleme aldığı metin Fransızcaya çevrilerek 1929'da Henry de Castries tarafından yayımlanmıştır.

STEFANOS YERASIMOS

EBU'R-RIZA TEKKESİ

Beyoğlu İlçesi'nde, Kasımpaşa ile Tatav-la (bugünkü Kurtuluş) semtlerinin sınırında, Hacı Ahmet Efendi Mahallesi'nde, Eburrıza Dergâhı Sokağı ile Eburrıza Dergâhı Çıkmazı'nın kavşağında yer almaktaydı.

İstanbul'da Bedevî tarikatına bağlı tekkelerin en eskisi olan ve bu tarikatın âsi-tanesi olarak kabul edilen Eburrıza Tekkesi, Eburrıza Şeyh Seyyid Mehmed Şem-seddin Efendi (ö. 1740) tarafından tesis e-dilmiştir. Tam olarak tespit edilemeyen kuruluş tarihinin 18. yy'ın birinci çeyreği i-çinde yer aldığı tahmin edilebilir.

Hayatı ve kişiliği hakkında, birtakım el yazması menakıbnamelerde ve günümüze ulaşabilmiş rivayetlerden başka kaynak bulunmayan söz konusu şeyh, Bedevî tarikatını İstanbul'da ilk olarak tanıtan kişi olarak kabul edilegelmiştir.

Tekkenin ilk zamanlarındaki mimari özellikleri ve daha sonra geçirmiş oldu-

ğu değişimler hakkında bilgi bulunmamakta, ancak 1264/1847'de Sahhaf Emin Efendi adında bir şahsın tekkeyi yeni baştan inşa ettirdiği, halen türbenin duvarındaki bir kitabede belirtilmektedir. Kapatıldıktan sonra bakımsız kalan tekke 1926-1930 arasında ortadan kalkmış, günümüze ancak, son yıllarda bütünüyle yenilenmiş olan türbe ile haziredeki mezar taşları ulaşabilmiştir.

Eburrıza Tekkesi'nin mimari kuruluşu hakkında bilgi veren yegâne belge 1925 tarihli bir Pervititch paftasıdır. Tekkelerin kapatılmasından birkaç ay önce çizilmiş olan bu paftada, çevresi bostanlar ve çiçek bahçeleri ile kaplı bulunan tekke binalarının konumları, boyudan ve malzeme ö-zellikleri belirtilmiştir. Sokak üzerinde yer alan, tevhidhanenin yanısıra muhtemelen selamlık birimlerini de barındıran asıl tekke binasının, kagir duvarlı kısmi bir bodrumun üzerine oturduğu ve iki ahşap kattan oluştuğu görülür. Bu yapının güney yönüne bitişen bodrumlu ve tek katlı ahşap yapının da, sokağa açılan müstakil kapısına bakarak harem dairesi olduğu tahmin edilebilir.

Asıl tekke binasının kuzeyindeki küçük avlunun, biri sokağa diğeri çıkmaza açılan iki girişi bulunmakta, kuzeydoğu köşesinde de ufak boyutlu ahşap türbe yer almaktadır. Ortadan kalkan özgün türbenin yerine 19öO'lı yıllarda aşağı yukarı aynı büyüklükte alelade bir betonarme türbe inşa edilmiş, tekkeye ait üç adet kitabe bu yapının duvarlarına

iliştirilmiştir. Türbenin sokak üzerindeki doğu duvarında bulunan ta'lik hatlı küçük kitabede tekkenin adı ve niteliği belirtilmektedir. Tarihsiz olan bu kitabenin zamanında cümle kapısı üzerinde bulunduğu muhakkaktır.

Türbenin kuzey duvarında da alt alta yerleştirilmiş iki kitabeden üstteki, sülüs hatlı ve tarihsiz olup Seyyid Ahmed Be-devî'ye ithaf edilmiş manzum bir methiye ile başlamakta, Şeyh Eburrıza'nın Nakşibendîliğe intisabını belirten bir satırla son bulmaktadır. Ta'lik hatlı olan alttaki kitabe ise 12647 1847 tarihini taşımakta ve tekkenin Sahhaf Emin Efendi tarafından yenilendiğini anlatan bir dörtlükten oluşmaktadır.

Çıkmaz sokağın sonunda, derviş hücreleri olduğu anlaşılan dört adet kare planlı ahşap birim sıralanmakta, bunların karşısında aynı boyutlarda bir dizi mekânın izleri seçilmektedir. Bu yıkık kanadın arkasında da mutfak-taamhane olması muhtemel bir birim seçilmektedir. Kısmen tahribe uğramış bulunan hazirede, Bedevî tarikatının İstanbul'daki gelişimi açısından önemli mezar taşları yer almaktadır.

Bibi. Çetin, *Tekkeler*, 589; Aynur, *Sallha Sultan*, 34, no. 35; *Âsitâne*, 7; Osman Bey, *Mec-mua-i Cevâmi*, II, 20-21, no. 43; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ* 7; Raif, *Mir'at*, 536; *Ihsa-iyatll*, 22; Vassaf, *Sefine*, V, 271; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ*, 79; H. Göktürk, "Eburrıza Dergâhı Sokağı", "Eburrıza Dergâhı Çıkmazı", "Eburrıza Dergâhı", *İSTA*, K, 4862.

M. BAHA TANMAN

EBUSSUUD EFENDİ

(30 Aralık 1490, *İskilip* - 23 Ağustos 1573 *İstanbul*) Osmanlı şeyhülislamı. Osmanlı tarihinde bu görevde en uzun süre (28 yıl 11 ay) bulunmuş kişidir.

İstanbul'da Müderris Köyü'nde doğduğunu bildiren kaynaklar da vardır.

İskilipli "Hünkâr Şeyhi" Muhyiddin Mehmed Efendi ile Ali Kuşçu'nun kızı Sultan Hatun'un oğlu olan Ebussuud Efendi, babasından ve İbn Kemal'den dersler aldı. 1510'a doğru "celebi ulufesi" bağlanarak ilmiye sınıfına girdi. İnegöl İshak Paşa Medresesi müderrisliğinden sonra İstanbul medreselerinde görev aldı. 1529'da toplum yaşamını etkileyen değişik öğretilerle ortaya çıkan İsmail Ma'sukî(->) olayı sırasında, Şeyhülislam İbn Kemal'in başkanlığındaki fetva kurulunda yer aldı. 1533'te Bursa, 1534'te İstanbul kadısı oldu. 1537-1545 arasında Rumeli kazaskerliği makamında bulundu. Bu görevde iken İstanbul medreselerinden mezuniyet ve müderrisliğe geçiş işlerini kıdem esasına bağlayarak düzene koydu. Ekim 1545'te şeyhülislamlığa getirildi.

Yirmi yıl süreyle I. Süleyman'ın (Kanuni) (hd 1520-1566) en yakın danışmam konumundaydı. Padişah, kendisine yazdığı mektuplarda "halde haldaşım, sinde (yaş) sindaşım, âhiret karındaşım, tarik-i Hak'da (hak yolu) yoldaşım" diyordu. Aynı saygıyı II. Selim'den de (hd 1566-

1574) gördü. İlmiye sınıfının saygın bir konuma gelmesinde, önceki şeyhülislamların tutumunu izleyerek başarı gösterdi. İnce, hoşgörülü, sade giyimli, sevecen kişiliği, derin bilgisi, katı tutumlardan uzak yaklaşımı ile İstanbul'un sosyal yapısına ve özel koşullarına, doğru ve akılcı bakan bir din bilginiydi. Din konularında ödünsüz ve katı bir tutum sergileyen Bir-gili Mehmed Efendi'nin halk üzerindeki etkisini olabildiğince kırdı. O dönemde yayılma eğilimi gösteren tasavvuf akımlarına ve tarikatlara sıcak bakmadı. Tasavvufun aşırı ve dine aykırı önermelerini, tarikatların İslamiyetle bağdaşmayan yöntemlerini önlemeye çalıştı. Melamîliğin İstanbul'da ve taşrada yayılmasına şiddetle karşı çıktı. Buna karşılık ılımlı tarikatların şeyhleriyle dostluğu vardı. Vah-det-i vücud savını güden Şeyh Muhiddin Karamanî'nin idamına fetva vermekten çekinmedi.

Fıkıh (İslam hukuku) alanında kamu ve toplum yararlarını göz ardı etmemeye çalışan Ebussuud Efendi, örneğin Çiviza-de Mehmed Efendi'nin taşınır malların vakfedilemeyeceği, Birgili Mehmed Efendi'nin ücret karşılığı ibadet ve duaların günah olduğuna ilişkin fetvalarını geçersiz kılan fetvalar verdi. İlke olarak dinin özüne aykırı olmamak koşuluyla örf ve âdetlerin yaşatılmasını gözettiler. Buna tipik bir örnek, İstanbul'a gelen kahve için önce "haramdır" fetvası vermişken, halkın buna alıştığını ve kahvehanelerin açıldığını gördükten sonra "zararsız alışkanlık" olduğu gerekçesiyle fetvasını kaldırmasıdır. Karagöz izlenmesine izin vermesi de ay-

nı yaklaşımına başka bir örnektir. Kuşkusuz onun açtığı bu çığır, İslam dininin İstanbul'da en geniş anlamda bir hoşgörü ortamı bulmasına, Müslümanlarla diğer dinlerden topluluklar arasındaki sosyal, kültürel ve ticari ilişkilerin, kent yaşamı içinde gelişmesine temel oluşturmuştur. Yüzyıl sonraki Kadızadeliler hareketinin İstanbul'da yeterli destek bulamamasında bu gelişimin etkisi vardır (bak. Kadızadeliler-Sivasiler).

Ebussuud Efendi'nin, Macuncu'daki konağında, İstanbul'a gelen Hoca Hafız (Kemaleddin Taşkendî) ile olan "istiare-i temsiliye" gündemli tartışması, ilmiye sınıfı çevresinde İstanbul'da gerçekleştirilen en önemli dini tartışma kabul edilmiştir. Ebussuud Efendi'nin fetvalarının toplandığı maruzat ve fetva mecmuaları, *Ka-vanın-i Kadime* adıyla bilinen arazi kanunnamesi, *İradü'l-Aklü's-Selim* adlı tefsiri ile Türkçe *Duaname'si*, eserlerinin başlıcalarıdır. Arapça ve Farsça bilen Ebussuud Efendi, şiirler de yazmış, güzel şiir yazmanın ve okumanın dince bir sakıncası bulunmadığına ilişkin fetva vermiştir. Fetvalarında ve Türkçe yazılarında İstanbul Türkçesini yer yer secillerle süsleyerek ve herkesin anlayacağı durulukta kullanmıştır. Türbesi Eyüp'tedir. Aynı yerde bir mektep, İstanbul'a bir su yolu ile Şehremini'de bir çeşme, Macuncu'da bir çeşme ve hamam yaptırmış, bir de vakıf tesis etmiştir. Öğrencileri arasında Hoca Sadeddin, Bostanzade Mehmed,

Su-nullah efendiler gibi şeyhülislam, Şair Bakî, Kınalızade Hasan da vardır. Soyu, küçük oğlu Rumeli Kazaskeri Mustafa Efendi' den (ö. 1599) yürümüş, bir dönemden sonra aile, İsazadeler adını almıştır. İstanbul'da aşırı dindar kadınlar için söylenen "Ebussuud Efendi'nin gelini" halk deyişi, anısını taşımaktadır.

Bibi. Ataî, *Hadaiku'l-Hakaik*, 183-188; M. C. Baysun "Ebussuud Efendi", *İA*, IV, 92-99; Al-tunsu, *Şeyhülislam*, 28-34; M. E. Düzdağ, *Şeyhülislâm Ebussuud Efendi Fetvaları, ist.*, 1982.

NECDET SAKAOĞLU

EBÜZZİYA TEVFİK

(10 Şubat 1849, İstanbul - 27 Ocak 1913, İstanbul) Gazeteci ve yayımcı.

Asıl adı Mehmed Tevfik'tir. Sürgündeyken yazılarında kullandığı Ebüzziya ismini sonradan resmen benimsemiştir. Maliye memuru olan babası Hasan Kâmil Efendi'nin küçükken ölmesi üzerine bir yandan memur olarak çalışmış, diğer yandan da öğrenimini kendi çabalarıyla tamamlamıştır. 1864'te *Ruzname-i Ceride-i Havadiste* yazmaya başlamasıyla basın dünyasına adım atmış oldu. Basın dünyasındaki hayatını üç bölümde ele almak mümkündür.

1878'e kadarki dönem Yeni Osmanlılarla birlikte eylemlere katıldığı, genellikle o çizgide yazılar yazdığı dönemdir. Şinasi ve Namık Kemal'le tanışmasının arkasından Yeni Osmanlılar Cemiyeti'ne girmiştir. Bunların İstanbul tarafındaki sıkı kontrolden sıyrılmak için, Beyoğlu'nda As-

Ebüzziya Tevfik'in çıkardığı *Mecmua-i Ebüzziya'nım* 110. sayısı, 1911. *Gözlem Yayıncılık Arşivi*

malımescit'teki *Courrierd'Orient*(-*) gazetesinde yaptıkları toplantılara katıldı, Mustafa Fazıl Paşa'nın Abdülaziz'e açık mektubunun çevrilip basılması ve dağıtılmasında fiilen rol oynadı. Genellikle imzasız olarak *Tasvir-i Efkâr*, *Hakayikü'l-Ve-kayi*, *Diyojen*, *Çingiraklı Tatar*, *Hayal*, *Ceride-i Askeriye* gibi gazete ve dergilerde yazılar yazdı. *Terakki* ile bunun mizah ve kadın eklerinin yöneticiliğini yaptı. Gazetecilikle birlikte yürüttüğü memuriyetini 1872'de bıraktı ve Haziran 1872' de Avrupa'daki sürgünden dönmüş olan Namık Kemal, Kayazade Reşad ve Mena-pirizade Nuri beylerle birlikte *İbret'i* çıkardı. Ancak gazete bir ay dolmadan hükümet tarafından kapatılınca kendi gazetesi *Hadika'yı* (Kasım 1872), onu kapattıktan sonra da ilk sayısında toplatılan *Cüzdân* dergisiyle (Şubat 1873) *Sirac* gazetesini (Mart 1873) çıkardı. *Sirac*, padişahın bahsederken devrin gazetelerinde kullanılması âdet olan sıfatları kullanmadığı için 13. sayısında kapatıldı (Nisan 1873). Bu yüzden, Namık Kemal ve arkadaşlarının *Vatan Yahud Silistre* piyesi bahane e-dilerek, daha açıkçası Veliaht Murad Efen-di'yle (V. Murad) ilişkileri sebebiyle

sürülmeleri sırasında, o da Ahmed Mithat Efendi(->) ile birlikte Rodos'a gönderildi. Oradan gazetelere yazılar gönderdiği gibi kendi hesabına *Muharrir* mecmuasını da yayımlattırdı. 1876'da affedilerek İstanbul'a döndü. Kanun-ı Esasi'nin hazırlık çalışmalarında bulundu, 1877'de Bosna Vilayeti mektupçuluğuna atandı. Saraybos-na'da *Bosna Vilayeti Gazetesi*'m çıkardı.

Mart 1878'de İstanbul'a dönüşünden sonra yayımcılıkla uğraşmış, salnameler, takvimler ve *Mecmua-i Ebüzzîya*'yı çı-

EBÜZZİYA VELED

124

125

ECZACI MEKTEBİ

lanabilir. Bu mekteplere bina olarak eski Sivil Tıbbiye Mektebi'nin kullandığı Menemenli Mustafa Paşa Konağı verilmiştir. Mektepler 1909-1926 arasında bu ahşap ve köhne binada öğretim yapmışlardır. Halen bu binanın arsasında Kadırga İlkokulu binası bulunmaktadır.

Eczacı Mektebi'nin (Eczacı Mekteb-i Âlisi) öğretim süresi 3 yıldır. Diploma alabilmek için ayrıca bir eczanede 3 yıl çalışmış olmak (staj) gerekiyordu. Öğretim programı olarak hemen hemen aynen Paris Eczacılık Yüksek Okulu programı uygulanıyordu. Eczacı Mektebi'ne 1924'ten itibaren lise çıkışlı öğrenci alınmaya başlamıştır. Öğretim süresi, eskiden olduğu gibi, 3 yıldır.

EbüzzîyaTevfik, 1876

Gözlem yayıncılık Fotoğraf Arşivi

karmış, Kitaphane-i Ebüzzîya adını verdiği yayınevinde de 114 kitap yayımlamıştır. Bu dönemde II. Abdülhamid ile yakın ilişkileri sebebiyle gördüğü maddi destek sayesinde kurduğu Matbaa-i Ebüzzîya en son basım tekniklerine sahipti ve Ebüzzîya Tevfik'e genel kültür alanında istediği gibi kitap yayımlama imkânını sağladı. *Mecmua-i Ebüzzîya* da, aralıklarla da olsa yayımlandığı 31 yıl süreyle topluma okuma zevkini kazandırmakta yararlı olmuştur, ilkinin 1873'te *Salname-i Radika* adıyla yayımladığı yıllıklarıyla da bir geleneği Babiâli'ye sokmuştur. Aynı zamanda hattat olan Ebüzzîya Tevfik, Yıldız Camii iç kubbe çemberine kufî hatla tam bir sureyi kuşak yazısı olarak yazmıştır. Bu özelliği sebebiyle 1891'de Sanayi Mektebi müdürlüğüne getirilmiştir. Şura-yı Devlet Bidayet Mahkemesi üyeliğine de atanacak kadar II. Abdülhamid'e yakın olması, jurnaller yüzünden zaman zaman tutuklanmasına ve 1900'de Konya'ya sürgüne gönderilmesine engel olamamıştır.

1908'de II. Meşrutiyetin ilanı üzerine İstanbul'a dönen Ebüzzîya Tevfik ittihat ve Terakki'nin adayı olarak Antalya'dan mebus seçilmiş, gazeteciliğe

dönmekte de gecikmemiştir. 20 Nisan 1909'da Fransızca *Le Courrier d'Orient* gazetesini yayımlamaya başladı, ama bir süre sonra bunu Celal Nuri'ye (ileri) devretti. 31 Mayıs 1909'da Şinasi'nin *Tasvir-i Efkar'mı Yeni Tasvir-i Efkar* adıyla yayımlamaya başladı. Gazeteciliğin bir çılgınlık halini aldığı o dönemde ağır başlı yayını ve İttihat ve Terakki'yi tutan çizgisiyle gazete büyük ilgi topladı. Ancak bir yandan sıkıyönetimlerin keyfi kapatma kararları, diğer taraftan mürettip grevleri gazeteyi zora soktu. *Tesvir-i Efkar*, *Tefsir-i Efkar*, *İntibah-ı Efkar*, *Tevhid-i Efkar* gibi isimlerle yaşamım güç sürdürdü. En önemli eseri, *Yeni Tasvir-i Efkar'da* tefrika ettiği *Yeni Osmanlılar Tarihi'dü* (bas. ist., 1973-1974, 3 cilt).

Ebüzziya Tevfik'in oğulları Talha Ebüzziya (1881-1921) ve Velid Ebüzziya(->) da gazetecilik mesleğine girmişlerdir.

ORHAN KOLOĞLU

EBÜZZİYA, VELİD

(Temmuz 1882, istanbul - 12 Ocak 1945, İstanbul) Gazeteci-yazar.

Ebüzziya Tevfik'in(-0 küçük oğludur. Bakırköy Behram Ağa İlkmekebi'nden sonra Mekteb-i Sultani'ye (Galatasaray Lisesi) girdi, ancak aynı okulda son sınıf öğrencisi olan ağabeyi Talha Ebüzziya ile babasının Konya'ya sürgün edilmeleri ü-zerine okuldan uzaklaştırıldı ve ev hapsine tabi tutuldu. Beş yıl süren bu ev hapsi müddetince, evlerinin bitişiğindeki Fransız Frerler Mektebi'ne gizlice devam ederek Fransızcasını ilerletti, bir taraftan da kendi gayretiyle Arapça, Farsça ve Almanca öğrendi. Ev hapsinin sona ermesi ü-zerine girdiği Saint Benoit Lisesi'ni bitirdi ve Mekteb-i Hukuk'a girdi. Bu arada Düyun-ı Umumiye İdaresi'nde mütercim olarak çalışmaya başladı. Doktora yapmak üzere gittiği Paris'te, *Le Temps* ve *Le Fi-garo* gazetelerinde çalıştı, Siyasal Bilimler Okulu'nu bitirerek 1912'cle İstanbul'a döndü. Kısa bir süre sonra babasının vefatı üzerine *Tasvir-i Efkar'm yazı* işlerini üzerine aldı.

Mütareke'den (1918) sonra ilk direniş örgütü Mim Mim (Müdafaa-i Milliye) Grubu'nun kurucuları arasında olan Velid Ebüzziya, İstanbul'un işgali sırasında, Şeh-zadebaşı'nda şehit edilen askerlerin fotoğraflarını çekerek çoğalttığı için tutuklanarak 1920'de Malta'ya sürüldü. Sürgün dönüşünde *Tevhid-i Efkar'ı* yeniden çıkarmaya başladı (2 Haziran 1921). Mim Mim Grubu'nda, özellikle Anadolu'ya cephane kaçırılmasında aktif rol oynadı. Bundan dolayı İstiklal Madalyası ile ödüllendirildi.

Velid Ebüzziya Cumhuriyet'in ilanından sonra kaleme aldığı tenkitler sebebiyle İstiklal Mahkemesi'nde yargılandı

\

Velid Ebüzziya, İstanbul üzerinde uçan ilk uçağın önünde, 1912.

Engin Çizgen koleksiyonu

ve beraat etti. Şeyh Said isyanı sonucu çıkarılan Takrir-i Sükûn Kanunu (1925) ile gazetesi kapatılarak, diğer bazı basın mensuplarıyla beraber Diyarbakır İstiklal Mahkemesi'nde tekrar yargılandı ve beraat etti. Bir süre siyasetten uzak kalarak, sadece Matbaa-i Ebüzziya'yı idare etti. İzmir suikastı (1926) üzerine yine İstiklal Mahkemesi'ne verildi ve yine beraat etti. 1934'te *Zaman* isimli bir gazete çıkararak gazeteciliğe döndü. Daha sonra yeğeni Ziyad Ebüzziya ile *Tasvir-i Efkâr*'ı yeniden yayımlamaya başladı (2 Mayıs 1940). Gazetenin defalarca kapatılması lazerine 1943'te yazarlığı bıraktı. 1944 sonlarında yakalandığı ağır bir zatürreeden kurtulamayarak öldü. Bakırköy Mezarlığı'nda aile kabristanında gömülüdür.

Olayları fotoğraflarla verme uygulama

sını başlatması, spor için özel sütun açması Türk basınına kazandırdığı yeniliklerdendir. Yazılarında, kendi adı yanında Ömer Vasfî, Osman Vehbi, A. Veysi, Selim Sabit gibi takma isimler de kullanmıştır. Bibi. Ebüzziya Tefvik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, (haz. Ziyad Ebüzziya), c. Mil, İst., 1973-1974; "Ebüzziya, Velid", *Ayık Ansiklopedi*, I, İst., 1945, s. 269; "Ebüzziya, Velid", *İSTA*, K, 4867-4869; "Ebüzziya, Velid", *TDEA*, II, 417-418; Gövsa, *Türk Meşhurları*, 109; M. C. Kuntay, "Ebüzziya Tefvik ve Neşredilmemiş Mektupları", *Tarih Dünyası*, S. 4 (Mart 1965), 485-490. ... ,,

ÖMER FARUK ŞERİFOĞLU

ECEVİT, NAZLI

(4 Ocak 1900, İstanbul -14 Ağustos 1985, Ankara) Ressam.

Babası Miralay Mehmed Emin Bey, annesi Advıye Hanım'dır. 19H'de Beşiktaş İnas Rüştıyesi'ni ve 1914'te Darülmualli-mat'ı bitirdi. Bir süre Beşiktaş Mihrimah Numune Rüştıyesi'nde resim ve jimnastik öğretmenliği yaptı. Ressam Miliri Müşfik' in yönlendirmesiyle İnas Sanayi-i Nefise Mektebi-i Âlisi'ne girdi. Mihri Müşfik Hanımla Ömer Adil Bey'in öğrencisi oldu. Feyhaman Duran'dan da dersler aldı. 1922'de babasının Kastamonu'da görevlendirilmesi üzerine Kastamonu'da bir o-kula öğretmen oldu. Babası ile birlikte Bolu ve İzmit'e gitti. Bu kentlerde öğretmenlik yaptı. 1924'te İzmit'te tanıştığı Dr. Fahri Bey'le (Ecevit) evlendi. 1925'te oğulları Bülent Ecevit doğdu. Ankara Krz Li-sesi'nde, Musiki Öğretmen Okulu'nda 19 yıl resim öğretmenliği yaptı. 1951-1980 a-rasında Güzel Sanatlar Birliği'nin üyesiydi, uzun yıllar da başkanlığını yaptı. Bu birliğin sergilerine, Devlet Resim ve Heykel Sergileri'ne, karma sergilere, "Clube International Feminine"ın Paris'te düzenlediği sergilere katıldı, 10 kadar kişisel sergi düzenledi.

Bir süre ara verdiği resme 1947'de yemden başladı. Eşinin ölümü üzerine yerleştiği İstanbul'da Salacak'ta resim yapmayı sürdürdü. Akademik kurallara, izlenimci tekniğe bağlandı. Yumuşak renkleri yeğledi. Anadolu'dan ve İstanbul'dan yaptığı manzaralarında rengi öne geçirdi, gerçekçi bir gözleme yer verdi. Karakalem, desen, portre, mekân içleri, figürlü kom-

Nazlı Ecevit'in "Salacak ve Kız Kulesi" konulu bir resmi, tuval üzerine yağlıboya, 81x60 cm, özel koleksiyon.

Gözlem Yayıncılık Fotoğraf Arşivi

pozisyonlar, manzara ve ölüdoğa resim-' leri boyadı. Önceleri figür ve çıplak çalıştı, sonraları manzara ve ölüdoğalara yöneldi. Müzelerde, kamu ve özel koleksiyonlarda yapıtları bulunmaktadır. **Bibi.** G. Elibal, "Ressam Nazlı Ecevit'in Ardından", *Sanat Çevresi*, S. 83 (Eylül 1985); T. Toros, *ilk Kadın Ressamlarımız*, ist., 1988; N. Islımyeli, *Türk Plastik Sanatçıları Ansiklopedisi*, I, Ankara, 1967.

ZEYNEP YASA YAMAN

ECZACI MEKTEBİ

1909'da Askeri ve Sivil Tıbbiye mektepleri "Tıp Fakültesi" adı altında birleştirilerek, Haydarpaşa'da özel olarak yapılmış olan binaya taşınmış, eczacı sınıfı ise Kadırga'daki Sivil Tıbbiye Mektebi'nin eski binası olan Menemenli Mustafa Paşa Konağı'nda kalmıştır.

Dönemin Maarif Nezareti Meclis-i İlmi Reisi (sonradan maarif nazırı) Emrullah Efendi'nin isteği ve Tıp Fakültesi Dekanı Cemil Paşa'mn (Topuzlu) desteği üzerine, 1909'da Muallimler Meclisi, Eczacı ve Dişçi mekteplerinin bütçelerini Tıp Fakültesi'nin bütçesinden ayırarak bu mekteplerin özerk bir öğretim kurumu haline gelmesine olanak sağlamıştır. Yeni kurulan mektebin adı Darülfünun-ı Osmani Tıp Fakültesi, Eczacı ve Dişçi ve Kabile ve Hastabakıcı Mektepleri olarak saptanmıştır.

Eczacı
Mektebi'nin
(Eczacı
Mekteb-i Âlisi)
1318/1912
tarihli

bir diploması. *Turhan Baytop*

Mektebin idare müdürlüğüne, Tıp Fakültesi kadrosunda yer verilmeyen, eski fenn-i kıbale (doğum) hocası Mustafa Mü-nif Paşa (Kocaolçun) getirilmiştir.

Yeni kurulan mektepler 1909'da öğretime başlamıştır. Mekteplerin bir araya

toplanmasının nedeni bir müdür ile idare etmek ve bazı dersleri birlikte okutarak (örneğin kimya, fizik, nebatat, hayvanat gibi) tasarruf sağlamak olarak açık-

Kadırga semtindeki köhne binada öğretim olanağı kalmayınca mektep müdürü Server Hilmi'nin (Büyükaksoy) gayretleri sonucu Beyazıt Meydam'ndaki eski jandarma komutanlığı binası (bugünkü Beyazıt Devlet Kütüphanesi), Eczacı ve Dişçi mektepleri olarak kullanılmak üzere, İstanbul Darülfünunu'na devredilmiş ve yapılan onarımdan sonra mektepler 1926'da Beyazıt'taki binaya taşınmışlardır. Bu binada birinci kat (zemin) Dişçi Mektebi, ikinci kat idare ve Eczacı Mektebi, üçüncü kat ise Eczacı Mektebi için ayrılmıştır.

1933 üniversite reformunda Eczacı ve Dişçi mektepleri birbirinden ayrılmış, Tıp Fakültesi'ne bağlanan mektebin adı Eczacı Okulu olarak değiştirilmiştir. Yeni bir öğretim ve imtihan yönetmeliği hazırlanmış ve eczacılık öğretimi için analitik kimya ve toksikoloji, farmasötik kimya, farmakognozi ve galenik farmasi adıyla dört kürsü oluşturulmuştur.

Eczacı ve Dişçi okullarının bina gereksinmesini karşılamak için Askeri Tıbbiye Okulu binası 1952'de İstanbul Üniversitesi'ne devredilmiştir. Uzun süre Maliye-Nezaret ve İstanbul Lisesi olarak kullanılmış olan bu bina 1933'te Savunma Bakanlığı'na devredilmiş ve Askeri Tıbbiye Okulu olarak kullanılmıştır. Üç bloktan oluşan binanın yalnız ön bloğunun tamiri 6 yıl sürmüş ve Eczacı Okulu 1959'da bu binaya taşınabilmiştir.

Eczacı Okulu öğretim üyelerinin devamlı istek ve girişimleri sonucu Tıp Fakültesi profesörler kurulu, 4 Şubat 1961 günü yaptığı toplantıda, Eczacı Okulu'nun Eczacılık Fakültesi haline getirilmesi teklifini kabul etmiştir.

Gerekli işlemlerin tamamlanmasından sonra İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi profesörler kurulu, 17 Ekim 1963'te dönemin Tıp Fakültesi dekanı Ekrem Şerif Egeli'nin başkanlığında toplanarak Eczacılık Fakültesi dekanlığına Prof. Dr.

ECZACIBAŞI, NEJAT

126

127 ECZACILIK TARİHİ MÜZESİ

eczacılık şahadetnamesi alanlara "Haydar-ı" veya "Haydari" adını vermişlerdir.

Osmanlı döneminde Fransa'da olduğu gibi eczacılar, mesleği öğrenme yöntemlerine göre, iki sınıfa ayrılıyorlardı.

Bir eczacılık mektebini tamamlayarak eczacılık diploması alan kişilere 1. sınıf eczacı denirdi. Bu eczacılar memleketin her yerinde eczane açma hakkına sahiptiler.

Bir eczanede bir süre (15 yıl) çırak ve kalfa olarak çalışarak mesleği öğrenen ve Mekteb-i Tıbbiye idaresince seçilen özel bir jüri karşısında imtihan olarak, eczacılık yapma hakkını sağlayan bir çalışma

Eczacıbaşı A Bayan Voleybol Takımı Avrupa ikincisi olduğu 1992-1993 GEV Kupası

karşılaşmasında.

Eczacıbaşı ilaç Sanayi ve Ticaret AŞ'nin izniyle

Turhan Baytop'u seçmiş, fakülte 4 Kasım 1963 günü öğretime başlamıştır. **Bibi.** Baytop, *Eczacılık*; Z. C. Büyükkaksoy, "Türk Dişhekimliği Tarihi", *Türk Dişabipleri Albümü*, III, 1951; Ü. Maskar, *Türkiye'de Sivil Eczacı Mektebinin Açılışından Bugüne Kadar Geçirdiği Safhalara ve Son Yıllardaki İnkişafına Toplu Bir Bakış*, ist, 1957; E. K. Unat-M. Samastı, *Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye*, İst., 1990.

TURHAN BAYTOP

Nejat Eczacıbaşı

Güncel Eczacılık, S. 7(1993)

ECZACIBAŞI, NEJAT

(5 Ocak 1913, İzmir - 6 Ekim 1993, Philadelphia) Sanayici.

Kimyager Süleyman Ferit Eczacıbaşı' nın büyük oğludur. Almanya'da (Heilder-berg ve Berlin) ve ABD'de (Chicago) kimya öğrenimi gördü. 1944'te kardeşleri eczacı Melih Eczacıbaşı ve Vedat Eczacıba-şı ile birlikte, hazır ilaç yapımı amacıyla istanbul'da Eczacıbaşı Laboratuvarı'm kurdu ve bu laboratuvarda vitamin prepa-ratları ve çocuk maması üretimine başladı. Kısa bir sürede başarıya ulaşan kardeşler üretimlerini çağdaş bir düzeye getirmek için bir ilaç fabrikası kurmaya karar verdiler ve Türkiye Sınai Kalkınma Bankası'ndan aldıkları kredi ile Levent'te bir ilaç üretim tesisi kurmayı başardılar.

Eczacıbaşı ilaç Fabrikası AŞ adı verilen bu tesis 23 Kasım 1952'de üretime geçti. Zamanla gelişen Eczacıbaşı topluluğu i-laç ilkel maddesi üretim tesisleri kurmuş ve Ayazağa'daki tesislerde, 1980'den itibaren, antibiyotikler (fermantasyon yoluyla), sentetik bileşikler ve serum (yılda 25 milyon şişe) yapımını gerçekleştirmiştir. 1991 'de Eczacıbaşı ilaç ve ilaç ilkel maddesi üretim kompleksi Çatalca'da yapılan yeni tesislerine taşınmıştır.

Eczacıbaşı, ilaç sanayii yanında seramik, yapı malzemeleri ve temizlik kâğıtları konulan ile de yakından ilgilenmiş ve bu alanlarda üretim yapan güçlü tesisler kurmuştur.

N. Eczacıbaşı, TÜSİAD, Türk Eğitim Vakfı, İzmir Kültür, Sanat ve Eğitim Vakfı, İstanbul Kültür ve Sanat Vakfı, Dr. Nejat Ferit Eczacıbaşı Vakfı gibi kuruluşlarda yönetim kurulu üyesi veya başkanı olarak uzun süre çalışmıştır.

N. F. Eczacıbaşı'na Boğaziçi, Orta Doğu Teknik, İstanbul ve Hacettepe üniversiteleri tarafından onursal doktora unvanları verilmiştir. İlaç üretimi alanındaki hizmet ve başarıları nedeniyle 14 Mayıs 1992 günü İstanbul'da yapılan bir tören ile kendisine İÜ Eczacılık Fakültesi tarafından Eczacılık Bilimleri Fahri Doktoru unvanı verilmiştir.

Gözlerindeki bir rahatsızlığın tedavisi için gittiği ABD'nin Philadelphia kentinde beyinde oluşan damar tıkanıklığı sonucu vefat etmiştir.

Bibi. Y. Aksoy, *Bir Kent-Bir insan*, ist., 1986; N. F. Eczacıbaşı, *Kuşaktan Kuşağa*, ist., 1982.

TURHAN BAYTOP

ECZACIBAŞI SPOR KULÜBÜ

1966'da Eczacıbaşı Holding'e bağlı Eczacıbaşı İlaç Fabrikası'nın bünyesinde kuruldu. Lacivert-beyaz formalı kulüp kuruluşundan bu yana voleybol, basketbol, jimnastik ve masatenisi dallarında faaliyet gösterdi. Voleybolda ve basketbolda yurtiçi ve yurtdışı temaslarda, şampiyona ve turnuvalarda büyük varlık gösterdi. Fabrika alanında yer alan modern spor salonunda pek çok erkek ve bayan sporcu yetiştirdi. Kulübün bayan voleybol takımı 11 kez İstanbul, 17 kez de arka arkaya Türkiye Deplasmanlı Bayanlar Ligi şampiyonluğunu kazandı. Erkeklerde de voleybol takımı 12 kez Türkiye Deplasmanlı Voleybol Ligi'nin şampiyonluğunu kazandı. Ayrıca bayan voleybol takımı Avrupa kupaları maçlarında bü-

yük varlık gösterdi ve yan finallere kadar yükseldi. 1979-1980 Avrupa Şampiyon Kulüpler Kupası'nda ve 1992-1993 GEV Kupası'nda ikinci oldu. Kulübün voleybol şubesine Cengiz Gollü, teknik direktör olarak büyük katkılarda bulundu. Kulüp basketbol dalında da büyük başarılar elde etti. 8 kez Türkiye Deplasmanlı Basketbol I. Ligi'nde şampiyonluğu kazandı. Yönetici olarak Saffet Özbay ve menajer olarak da Nur Gencer basketboldaki bu başarılarda önemli roller oynadılar. Basketbol takımı Avrupa kupalarında da önemli başarılar elde etti. Türk basketboluna imzasını atan kulüplerden biri olan Eczacıbaşı, basketbolda profesyonelliğin yaygınlaşması, oyuncu transfer ücretlerinin yükselmesi karşısında ani bir kararla 1991-1992 sezonu sonunda basketbol şubesini kapattı. Kulübün kuruluşundan bu yana başkanlığını Şakir Eczacıbaşı yapmaktadır.

CEM ATABEYOGLU

ECZACILIK ÖĞRETİMİ

İstanbul'da toplu eczacılık öğretimi 14 Mayıs 1839'da resmen açılan Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şâhâne'de oluşturulan "eczacı sınıfı" ile başlamıştır.

Eczacı sınıfında öğretim 3 yıl sürüyor ve Fransızca olarak yapılıyordu. Eczacı sınıfına kayıt olabilmek için bir eczanede 3 yıl çalışmış (staj yapmış)

olmak gerekiyordu. Hocaların çoğunluğunun Fransa veya İtalya'da öğrenim görmüş olmaları ve öğretimin Fransızca olarak yapılması nedeniyle, Paris Eczacılık Yüksek Okulu'

Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'nin (Askeri Tıbbiye) 1304/1887 (solda) ve Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye (Sivil Tıbbiye) 1326/1908 (sağda) eczacı sınıfını tamamlayanlara verilen diplomaları.

Turhan Ba

nün öğretim ve imtihan programı örnek alınmıştı.

1867'de açılan ve Türkçe öğretim yapan Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'de (Sivil Tıbbiye) bulunan eczacı sınıfında da aynı öğretim programı uygulanmıştır. Bu dönemde eczacı sınıfına rüştiye (ortaokul) ve idadi (lise) öğrenimini tamamlamış kişiler kabul ediliyordu. 1884'te Eyüp'teki İplikhane Kışlası'nda açılmış olan Baytar ve Eczacı Rüşdiye-i Askeriyesi baytar ve eczacı sınıfları için öğrenci yetiştiriyordu.

1909'da Askeri ve Sivil Tıbbiye birleştirilerek Tıp Fakültesi haline getirildiği sırada eczacı sınıfları da birleştirilerek "Eczacı Mekteb-i Âlisi" adı altında, Tıp Fakültesi'ne bağlı, yarı özerk bir öğretim kurumu oluşturulmuştur (bak. Eczacı Mektebi).

Ordu hastanelerinin cerrah ve eczacı gereksinmesini karşılamak için Haydarpaşa Hastanesi'ndeki Ameliyat-ı Tıbbiye Mektebi'nde 1876'da "eczacı sınıfı" olarak isimlendirilen iki pratik meslek okulu açılmıştır. Bu okullar 1881'de Kavak Kapısı denen yerde yaptırılan iki binaya yerleştirilmiştir.

Bu okula 17-20 yaş arasındaki okuryazar gençler (erler) alınıyor ve 3 yıl (sonraları 4 yıl) süren teorik ve pratik bir öğretim sonunda pratik eczacı olarak yetiştiriliyorlardı. Okulu başarı ile tamamlayanlara "ameliyat eczacılığı şahadetnamesi" (pratik eczacılık diploması) veriliyordu. Bu eczacılar ordu hastanelerinde görev yapıyor, askeri rütbe alamıyor ve maaşları üç yılda bir artırılıyordu.

Eczacılık

Tarihi Müzesi,

1989

Turhan Baytop

Haydarpaşa Tatbikat Mektebi eczacı sınıfı 1892'de kapatılmıştır. Bu mektebi tamamlayan pratik eczacılardan bazıları sonradan Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'nin eczacı sınıfına devam ederek eczacılık diploması almıştır. Eczacılar Haydarpaşa Tatbikat Mektebi, eczacı sınıfından pratik

belgesi alan kişilere de 2. sınıf eczacı denirdi. Bunlara ayrıca "permili" de deniliyordu. Bu kişilere başlangıçta ancak İstanbul dışındaki yerlerde eczane açma hakkı tanınmıştır. Sonradan İstanbul'da da çalışmalarına

izin verilmiştir. 1861 tarihli eczacılık nizamnamesinin yürürlüğe girmesi ile 2. sınıf eczacılık belgesi uygulamasına son verilmiştir.

Bibi. T. Baytop, "Türkiye'de Eczacılık Öğretiminin 150. Yılı", *Türkiye'de Eczacılık Öğretiminin 150. Yıldönümü*, ist., 1989; ay, "Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Toplu Eczacılık Öğretimine Geçilmesi ve Sonuçları", *İslâm Medeniyetinde Bilim Kurumları*, İst., 1991, ay, "Osmanlı Döneminde Eczacılık Öğretimi", *Bursa Tıp Tarihi Günleri*, Bursa, 1992; R. Kocaer, *Türkiye Eczacıları Almanlığı*, İst., 1949; Ü. Maskar, *Türkiye'de Sivil Eczacı Mektebinin Açılmasından Bugüne Kadar Geçirdiği Safhalara ve Son Yıllardaki inkişafına Toplu Bir Bakış*, İst., 1957; N. Yıldırım, "Askeri Eczacı Yetiştiren İki Okul", *Güncel Eczacılık*, S. 20 (1993).

TURHAN BAYTOP

ECZACILIK TARİHİ MÜZESİ

1960'ta İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi bünyesinde, Prof. Dr. Turhan Baytop'un çalışmaları sonucu kurulmuştur. Türk eczacılığı ile ilgili ilaç, malzeme ve belgelerin saklandığı bir kuruluştur.

Müzenin çekirdeğini eczacı Pertev Et-hem (1920-1986) (Ethem Pertev Eczaanesi), Dr. Mehmed Kâmil Berk (1878-1958), eczacı Süleyman Recep Taşçıoğlu (1887-1969) (Beşiktaş Eczaanesi), İzzet Özmay (Pertev Müstahzar Laboratuvarı) ve Prof. T. Baytop (d. 1920) tarafından verilen eşya ve malzeme oluşturmuştur. Topkapı Sarayı Müzesi Müdürü Hayrullah Örs'ün (1901-1972) onayı ile Topkapı Sarayı Enderun Eczaanesi'nin bazı dolap, kavanoz, şişe ve malzemesi de 1962'de bu müze-

ECZANELER

128

129

EDHEM TÜRBESİ

1757'de
açılan İki
Kapılı
Eczaane'
nin
damgası.
*Turhan
Baytop
koleksiyonu*

ye devredilmiştir. Bu malzemenin onarılması, düzenlenmesi ve temizlenmesi, 1965-1977 arasında müzede fahri olarak çalışan, eczacı Remzi Kocaer (1904-1977) tarafından gerçekleştirilmiştir.

Halen müzede alet, malzeme, kavanoz, şişe, müstahzar, diploma ve levha gibi, yaklaşık 1.500 adet tarihi eşya bulunmaktadır. Bunlar 1885'te kurulmuş olan Et-hem Pertev Eczanesi ile Pertev Müstahzarat Laboratuvarı'na ait kavanoz, şişe, alet ve makineler; Topkapı Sarayı Enderun Eczanesi'ne ait bazı ilaç, alet ve malzeme; değişik dönem ve atölyelere ait porselen ilaç kavanozu (100 adet) ve i-laç şişesi (130 adet); eczacılık diplomaları; eczacılık mekteplerine ait levhalar; Türkçe ve yabancı dilde kitaplar (90 adet); ilaç yapımına ait değişik alet ve malzeme (33 adet); Dr. Mehmed Kâmil Berk tarafından verilen yabancı tıbbi müstahzarlar; 1900'de eczacı Hasan Rauf (Görgülü) (1874-1945) tarafından Divanyolu ü-zerinde açılan ve 1924'te eczacı Sırrı Ra-sim (Aktulga) (1901-1979) tarafından devralınan İstikamet Eczanesi'ne ait dolaplar ve eczane malzemesi; Etfal Hastanesi Eczanesi'ne ait saray marangozhanesinde yapılmış bir ilaç dolabı olarak gruplandırılmıştır.

Türk Eczacılık Tarihi Müzesi yer bakımından yetersiz ve malzeme yönünden fakir olmakla birlikte Türk eczacılık tarihi ile ilgili malzemenin korunabileceği bir sığınak olması ve konu ile ilgilenenlere bazı olanaklar sağlaması yönünden bir değer taşımaktadır.

Bibi. Baytop, *Eczacılık*, 389; T. Baytop, *İs-tanbul Eczacılık Fakültesi Eczacılık Tarihi Müzesi*, ist., 1984; ay, "Kurtarılan İki Tarihi Eczane", *Eczacı*, Temmuz 1987.

TURHAN BAYTOP

ECZANELER

İstanbul'da, bugünkü anlamda ilk eczaneler 19. yy'm başlarında açılmıştır. Kırım Savaşı sonundan (1856) itibaren eczane sayısı büyük artış göstermiştir. Bu dönemde eczanelerin çoğu Bahçekapı, Galata ve Beyoğlu semtlerinde toplanmıştı.

Başlangıçta eczanelerde ilaçlar hekim reçetesine göre ve her bir hasta için özel olarak hazırlanıyor, sıvı ilaçlar yerli yapım pul şişeler, merhem veya macunlar ise tahta kutular içinde sahiplerine veriliyor, etiketleme veya reçeteyi deftere kayıt gibi yöntemler uygulanmıyordu. Bu dönemde eczanelerde Avrupa ülkelerinden gelen "tiryak" ve "melisa ruhu"ndan başka hazır ilaç bulunmuyordu.

1850'li yıllardan sonra eczanelerin a-dedi ve hazır ilaç miktarı artmış ve eczacılar ilaç hazırlama yerine ilaç satma işiyle daha çok uğraşır olmuşlardır.

Bugün istanbul'da halen çalışmakta olan en eski eczane 1757'de Bahçekapı'da açılmış olan İki Kapılı Eczane'dir. Bu eczanenin ilk sahibi bilinmemektedir. Eczaneyi 1880'de devralan Corci Tülbentci-yan'ın

torunları bugün Taksim'de (Şehit Muhtar Caddesi no. 13) aynı adla eczacılık yapmaktadırlar.

1868'de İstanbul'da yaklaşık 60 eczane vardı. Bunlardan 50 kadarı İstanbul, 10 kadarı ise Üsküdar bölgesinde bulunuyordu. Bu dönemde eczane sahiplerinin tümü gayrimüslim veya yabancı uyruklu kişilerden oluşuyordu.

Osmanlı döneminde İstanbul'daki eczanelerin en iyileri ve zenginleri Beyoğlu'nda toplanmıştı. Bu eczaneler ilaç yapım teknikleri, müstahzar ilaç ve ilaç ilkel maddesi çeşidi ve ilaç yapımında kullanılan cihazlar yönünden tamamen dönemin Avrupa eczaneleri düzeyinde bulunuyordu.

Bugün sahip olduğumuz belgelere göre, Beyoğlu semtinde açılan eczanelerin en eskileri 1833'te N. Canzuch tarafından açılan İngiliz Eczanesi, 1848'de E. Ottoni tarafından açılan Ottoni Eczanesi ve 1849' da Francesco Delk Sudda (Faik Paşa) tarafından açılan Büyük Eczane'dir.

Beyoğlu'nda bulunan 40 kadar Osmanlı eczanesinden yalnız iki tanesi, isim ve sahip değiştirerek, bugüne kadar kalabilmiştir. Bunların en eskisi olan Rebul Eczanesi Fransız uyruklu Eczacı J. C. Rebo-ul (1870-1944) tarafından 1895'te Grande Pharmacie Parisienne (Büyük Paris Eczanesi) adıyla açılmıştır. Bugün aynı yerde (İstiklal Caddesi no. 116) eczacı Mehmet Müderrisoğlu'nun yönetiminde çalışmaktadır. İkincisi İstiklal Eczanesi'dir. Eczacı Jacques Ezekiel Garih (1879-1956) tara-

Tepebaşı'ndaki

son yıkımla

birlikte

kaybolan eski

bir eczane.

Ara Güler, 1956

PHARMACIE TU t BE b! DJ l AN

32-SAH DJE-KAPCU-32 **SIAMBOUL**

findan 1921'de Postacılar Sokağı no. 5'te açılmış ve 1934'te İstiklal Caddesi üzerinde bir dükkâna geçmiştir. 1939'da eczacı Necati Gözübüyük (d. 1915) bu eczaneyi devren satın almış ve ismini İstiklal Eczanesi olarak değiştirmiştir. 1992'de eczane aynı cadde üzerinde 390 no'lu dükkâna taşınmıştır.

Türk eczacılar 1880'den itibaren İstanbul'da özel eczane açmaya başlamışlardır. Bunlardan ilki ve en ünlüsü Ahmed Hamdi Bey'in(->) Zeyrek Yokuşu'nda açtığı Eczahane-i Hamdi'dir.

1830'lu yıllara kadar İstanbul'daki eczaneler pratik olarak yetişmiş veya dış ülkelerden eczacılık diploması almış kişiler tarafından açılıyor ve

şehirdeki eczane adedini sınırlayan bir hüküm bulunmuyordu.

1831'de Beyoğlu semtinde çıkan büyük yangında bu bölgede bulunan he-
Eczahane-i Hamdi'nin girişi.

Turhan Baytop koleksiyonu

men tüm eczaneler yanmış, Antoine Cal-leja'nın(-») Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi'ye ricası üzerine Beyoğlu ve Galata semtlerindeki eczane sayısını 25 olarak saptayan bir ferman çıkarılmıştır.

Bu sınırlama sonucu olarak bölgede "gedik" usulü uygulanmaya başlamıştır. Yani bu bölgede bir eczane sahibi olabilmek için burada eczanesi bulunan birinden veya eczane sahibinin vârislerinden eczane açma hakkının satın alınması gerekiyordu. *Zamanla* bu "ruhsat" devri bütün İstanbul'a yayılmış ve çok yüksek bedeller istenmeye başlanmıştır.

1861'de yayımlanan Beledi İspençi-yarlık Sanatının İcrasına Dair Nizamna-me'nin 4. maddesindeki "Eczacı dükkânlarının adedi mahdud değildir" hükmü uyarınca gedik yöntemi kaldırılmış ve eczacılık diploması olan her kişi İstanbul'un istediği yerinde eczane açma hakkına sahip olmuştur. İstanbul'daki eczane sayısında bundan sonra büyük artış olmuş, eczanelerin işleri azalmış ve zamanla eczacılar bu uygulamadan yakınmaya başlamışlardır.

Cumhuriyet döneminin başlarında İstanbul'da 300 kadar eczane bulunuyor ve 7.000 kişiye bir eczane düşüyordu. Bu eczanelerin çoğunluğu, iş ve sermaye azlığı nedeniyle, büyük mali güçlükler içindeydi. 1927'de çıkarılan 694 sayılı Eczacılar ve Eczaneler Hakkında Kanunla eczane sayısına sınırlama getirildi ve 10.000 kişi için bir eczane açılması öngörüldü.

Bu kanun uyarınca 8 Mayıs 1928 tarihli bir emirle İstanbul'daki eczanelerden 90'ı kapatılmış ve 17'sinin de yeri değiştirilmiştir. Bu kanunla getirilen sınırlandırma da zamanla büyük yakınlara neden olmuş ve yapılan uzun tartışmalardan sonra 1953'te çıkarılan 6197 sayılı yasayla eczane adedi sınırlaması tekrar kaldırılmıştır. Bugün İstanbul'da (Temmuz 1993) 3.028 adet özel eczane bulunmaktadır.

Bibi. N. Baylav, *Eczacılık Tarihi*, İst., 1968, s. 441; Baytop, *Eczacılık*, 92, 301; T. Baytop, "XDC. Yüzyılda İstanbul'da Eczacılık", *Tarih Boyunca İstanbul Semineri, Bildiriler*, İst., 1989, s. 175; ay, "Sultan Mahmud II Döneminde İstanbul'da Eczacılık", */ Türk Tıp Tarihi Kongresi*, Ankara, 1992, s. 141; R. Cerva-ti-N. C. Sargologo, *L Tndicateur Constantino-politain, Guide Commercial*, tst., 1868, s. 216; R. Dramur, "Osmanlılarda Hekim ve Eczacı Gediği", */ Türk Tıp Tarihi Kongresi*, Ankara, 1992, s. 149; S. Sivas, "20. Yüzyılın Başlangıcında Kurulan ve İstanbul'da Halen Çalışmakta Olan Eczanelerin Tanıtılması", *Tıp Tarihi Araştırmaları III*, 1989, s. 92, IV, 1990 s. 100.

TURHAN BAYTOP

EDHEM BEY (Santuri)

(1855, istanbul - 14 Eylöl 1926, İstanbul) Bestekâr ve santuri.

Soğukçeşme Askeri Rüştıyesi'ni bitirdi. Musiki yeteneğı anlaşılnca, 13 yaşındayken sınavla Enderun'a alındı. Hacı Arif Bey(~») başta olmak üzere dönemin önde gelen hocalarından musiki dersleri aldı. Hilmi ve Hasîb beylerden santur sazını; Şefik Bey'den Batı musikisi ve armoni öğrendi. Maliye Nezareti'nde tereke memuru olarak çalıştı ve buradan emekli oldu. Göksu'daki yalısında mangaldan yatağına sıçrayan kıvılcımların yol açtığı yangında ağır yaralanarak öldü. Göksu Mezarlığı'na gömüldü.

Edhem Bey musiki hayatına girdikten sonra kısa sürede büyük bir üne kavuşarak, İstanbul'un musiki çevrelerinde vazgeçilmez bir sanatçı oldu. Santur sazını olağanüstü bir ustalıkla çalarak kendini bu sazın en büyük virtüözlerinden biri o-larak kabul ettirdi. Uzun yıllar Kasımpaşa Mevlevîhanesi'nde(-0 çaldı. Mevlevi musikisinde pek kullanılmayan santur sazıy-la dini musikiye eğilişi dikkat çekicidir. Önce Firuzağa'da özel bir derslane açarak, daha sonra 1908-1913 arasında Da-rü'l-Musiki-i Osmani'de dersler vererek santur öğretti. Hiçbiri günümüze ulaşamayan kovanlar doldurdu. Beyazıt ve Taksim Kazancılar'daki ikametinden sonra 1902'de Göksu'da satın aldığı yalıya yerleşti. O günlerde Edhem Bey'in katılmasıyla düzenlenen Boğaziçi âlemleri dillere destan oldu. İstanbul'un musiki çev-

Edhem Türbesi

Necdet işli

relerinde çok beğenilen saz ve söz eserleri besteledi; bunlardan bazıları fasılların değişmez eserleri arasında yer aldı. "Şehnaz Longa"sı, yurtdışında da ilgi gördü. Türk musikisini pek sevmediğı bilinen II. Abdülhamid, huzuruna çağırarak Edhem Bey'in santurunu dinlerdi. Edhem Bey, Şehzade Vahideddin Efendi (VI. Mehmed), Cemaleddin Efendi, Ziyaeddin Efendi gibi Osmanlı hanedanı mensupları ile Prens Abdülhalim Paşa ve bestekâr Ziya Paşa gibi ileri gelen devlet adamlarının saray ve konaklarına devam etti, onlardan himaye gördü.

14 Ekim 19H'de yalısının uğradığı sel felaketinden sonra vücudunun sağ tarafına felç geldi. Sol elini kullanarak, başta kendi eserleri olmak üzere hafızasındaki bütün eserleri yeniden yazması, Türk musikisi repertuarı için büyük bir kazanç oldu. Başka kopyası olmayan bu eserler Türkiyat Enstitüsü'ndeki Arel Kütüpha-nesi'ndedir. Edhem Bey santur sazını çalmaktan başka imal de ederdi.

Edhem Bey Türk musikisinin en verimli bestekârlarından biriydi. Makam, beste şekli ve usul çeşitliliğı gösteren e-serler verdi. Geleneksel beste şekilleri dışında bestelediğı polka, vals, çoksesli marş gibi eserleriyle de ün kazanmıştı. Bestelediğı 15 dolayında longayla, Türk musikisi

tarihinde bu beste şeklinin en önde gelen bestekârı olarak parladı. 50 kadar makam kullanarak günümüze bıraktığı eser sayısı 375 civarındadır. Hicaz-kâr-buselik ve cehar-agaazin adlarını verdiği iki makam düzenlemiş, bu makamlardan eserler bestelemiştir.

Bibi. L. Atlı, *Hatıralar*, ist., 1947; V. Seyhun, *Santuri Edhem Bey*, İst., 1948; M. Rona, *50 Yıllık Türk Musikîsi*, ist., 1960; M. N. Özalp, *Türk Musikîsi Tarihi*, Ankara, 1986; Y. Öztuna, *BTMA*, L

MEHMET GÜNTEKİN

EDHEM TÜRBEŞİ

Eyüp İlçesi'nde, Nişanca Mahallesi'nde, Abdurrahman Şeref Bey Caddesi üzerinde, Arpacı Hayreddin Mescidi'nin karşısında yer almaktadır.

Hadıka'da bu türbede gömülü olan şahsın, Hacı Bayram Velî'nin halifelerinden

EDİB EFENDİ YALISI

130

131

EDİRNEKAPI

Edirnekapi'dan bir görünüm. Sebah & Joaillier'in bir fotoğrafı, 19. yy.

Alman Arkeoloji Enstitüsü Fotoğraf Arşivi

den olan ve "pirdaşı" Akşemseddin ile beraber İstanbul'un fethine katılan Şey-hoğlu Edhem Baba (ö. 1460) olduğu belirtilmektedir. Tasavvufî şiirleri bulunan Edhem Baha'nın zaman içinde gerçek kişiliği unutulmuş, halkın arasında, kendisinin Halid bin Zeyd Ebu Eyyub el-Ensa-rî'nin sakası olduğu, Bizans kuşatması sırasında şehit düşerek buraya gömüldüğü rivayeti yayılmış, türbesi de İstanbul'daki sahabe makamlarından birisi olarak telakki edilmiştir.

Türbenin ilk inşa tarihi bilinmemektedir. Ancak bugünkü yapının, klasik Osmanlı üslubunu yansıtan cephe tasarımı Lale Devri'nden önceye ait olduğunu göstermektedir. Diğer taraftan söz konusu yapının Tiryaki Hasan Paşa (ö. 1611) vakfına bağlı olması, adı geçen paşa tarafından 16. yy'ın son çeyreğinde ya da 17. yy'ın başlarında yaptırılmış (veya yenilenmiş) olabileceğini düşündürmektedir. Son olarak 1953 civarında çatısı onarım geçiren türbe halen bakımlı durumdadır.

Türbenin, kareye yakın dikdörtgen alanı kagir duvarlarla kuşatılmış, cadde yönünde tek meyilli, kiremit örtülü bir çatıyla örtülmüştür. Dikdörtgen açıklıklı ufak kapısı yan cephede bulunmaktadır. Cadde üzerinde yer alan ve düzgün kesme taş işçiliği gösteren cephenin köşeleri, çubuklu duvar payeleri ile yumuşatılmış, cephenin eksenine, sivri kemerli geniş bir *ziyaret* penceresi açılmıştır. Pencere, silmelerden oluşan dikdörtgen bir çerçeve içine alınmış, kemerin kilit taşı kabartma bir rozetle süslenmiştir. Söz konusu açıklık günümüzde son dönemin ürünü olan

ahşap doğramalar ve demir parmaklıklarla donatılmış bulunmaktadır.

Türbenin içinde üç adet ahşap sanduka vardır. Bunlardan ziyaret penceresine en yakın olanı Edhem Baba'ya aittir. Bu sandukaya dayalı olarak duran, sülüs hatlı levhada, Edhem Baba'nın Halid bin Zeyd'in sakası olduğunu belirten bir cümle yer almaktadır. Diğer iki sandukanın ise Arpacı Hayreddin Mescidi'nin i-mamı ve Zal Mahmud Paşa Külliyesi(->) yakınındaki İskender Bey Mektebi'nin hocası Hafız Abdullah Efendi (ö. 1773) ile Eyüb Sultan Camii imamı Abdurrahman Efendi'ye ait oldukları söylenmektedir.

Edhem Türbesi, ufak boyutlu ve çok basit bir yapı olmasına rağmen başka hiçbir İstanbul türbesinde görülmeyen (hattâ Osmanlı türbe mimarisinde benzerine rastlanmayan) ilginç tasarımı ile dikkati çekmektedir. Yan cephedeki kapı ile ziyaret penceresindeki parmaklıkların özgün olmaması bu yapının aslında, sivri kemerli ve çatılı küçük bir eyvan şeklinde tasarlanmış olduğunu düşündürmektedir. Bu varsayıma itibar edildiği takdirde bu mütevazı yapının, Anadolu Türk mimarisinin erken dönemlerinde görülen "eyvan türbelerin" geleneğine bağlandığı söylenebilir.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 236, 285; *Sicitt-i Osmanî*, I, 312; Ünver, *Sahabe Kabirleri*, 29; Ayverdi, *Fatih IV*, 758; Ünver, *Mutlu Askerler*, 32; F. Bayramoğlu. *Hacı Bayram-t Veli*, Ankara, 1983, I, 22, 56, II, 247; *IKSA*, III, 1006-1607; Hasırcızaade, *istanbul'da Sahabe ve Evliya Kabirleri*, İst., 1987, s. 74; işli, *Sahabe*, 35-36; Haskan, *Eyüp Tarihi*, I, 179-180.
M. BAHA TANMAN

EDİB EFENDİ YALISI

Kandilli'de vapur iskelesinin 400 m kadar güneyinde yer alan Akıntı Burnu'n-da inşa edilmiş yalı Boğaziçi'nin bu türden en özgün örneklerinden biridir. Yaklaşık 40 m uzunluğunda olan bina bulunduğu noktadan Boğaz'ın her iki yönünü gören bir konuma sahiptir. Kandilli-Vanıköy yolu ile Boğaz arasına sıkışmış olması ve yola göre çukurda kalması nedeni ile yalayı sadece denizden izlemek mümkündür.

Edib Efendi Yalısı'nın yapılış tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Restorasyon sırasında zeminde farklı doğrultularda temel izlerine rastlanmış olması nedeni ile daha önce burada başka bir binanın bulunduğu anlaşılmaktadır. Yalının selamlık kısmının bitişiğinde bulunan çeşme üzerindeki kitabe, bu hayratın Divitdar Mehmed Emin Paşa ruhu için 1189/1765' te yaptırıldığından bahsetmektedir. Ancak bu kişi ve yaşadığı devir ile yalı arasında ilişki kurulabilecek tek kanıt bu yerde daha önce Kandilli Sarayı'nın bulunma olasılığıdır.

Tapu kaynaklarından yalının ilk sahibinin Muammer Paşa olduğu, ondan Kani Paşa'ya geçtiği, daha sonra bu kişinin yalayı 1887'de binaya bugünkü adını veren İbrahim Edib Efendi'ye sattığı öğrenilmiştir.

Edib Efendi, Osmanlı devletinin maliye mesleğinde yetişmiş ünlü kişilerinden birisi idi; kendisi Şûra-yı Devlet ü-yeliği, Defter-i Hâkânî ve Maliye nazırlıklarında da bulunmuştur. Yalı Edib Efendi' nin bu görevlerinden biri esnasında Japonya ile yapılan ticaret görüşmelerine sahne olmuştur.

Edib Efendi'nin vefatından sonra yalı iki oğlu arasında taksim olunmuş, her

Edib Efendi Yalısı

Haluk Sezgin

iki bölüm de zamanla sahip değiştirmiştir. Yalı bugün Uğur Mengenecioğlu'nun mülkiyetindedir.

Zamanla bakımsızlık sonucu yalı harap düşmüş ve terk edilmiştir. 1986'da bir şirket tarafından satın alınan çökmüş durumdaki harem bölümü Anıtlar Kuru-lu'nun kararı ile aynı plan, aynı süsleme ve mimari özellikleri tekrarlanarak yeniden inşa edilmiştir. Selamlık kısmının i-se 1993 yazında aynı şekilde restorasyonuna başlanmıştır.

Edib Efendi Yalısı geleneksel Osman-lı-Türk ve ev mimarisinin özgün plan tiplerinden dış sofalı tipin ilginç bir örneğidir. Yalı planının ilginçliği harem ve selamlık bölümlerinin aynı düzene sahip konumlarıdır. İki bölümün sofaları bir mabeyin koridoru ile birbirlerine bağlanmıştır. Sofalar deniz tarafındaki büyük odalara geniş kapılar ile ilişkili olup bu mekânlar gereğinde müştereken kullanılabilir. Yalının asıl kullanım mekânları üst katta olup zemin katta sadece mutfak ve abdesthane gibi servis kısımları yer almaktadır. Selamlık kısmında bir kayıkthane, harem kısmı bahçesinde ise bir hamam bulunmakta idi.

iç süsleme bakımından selamlık kısmı daha zengindir. Harem mekânlarının pasalı ve geometrik desenli çıtak tavanlarına karşı selamlıkta bu tavanlar kalem işi ile süslüdür. Güney cihetindeki oda tavanı ise muşamba üzerine yağlıboya pentür şeklindedir.

Edib Efendi Yalısı tüm Kandilli sahilini yok eden yangından kurtulan tek binadır.

HALUK SEZGİN

EDİBHARABÎ

(1853, istanbul? - 1916, İstanbul) Bektaşî şair.

Asıl adı Ahmed Edîb'dir. Şiirlerinde başlangıçta "Ahmed Edîb" ve "Edîb", sonraları ise daha çok "Harabî" mahlasını kullanmıştır.

Bahriye'de görev alarak Çanakkale ve Preveze'de memurluk, gemi kâtipliği yaptı. Emekliye ayrıldıktan sonra İstanbul'a yerleşti.

Harabî, 17 yaşındayken Merdivenköy Şahkulu Sultan Dergâhı Postnişini Mehmed Ali Hilmi Dedebaba'ya(-») intisap e-derek Bektaşîliğe girdi. Bektaşî şiirinin geleneksel söyleyiş biçimini aşarak, düşüncelerini daha cesur bir biçimde ortaya koydu. O dönemde İstanbul'daki Bektaşî tekkeleri

arasında görüş ayrılıkları baş göstermişti. Harabî de şiirdeki gücünü bu olumsuzlukları dile getirmek için kullanmış, şiirlerinde Bektaşîleri de ağır bir dille eleştirmekten çekinmemiştir. Babalık icazetnamesi almadan evini bir tekke haline getiren ve etrafına topladığı muhipleriyle meydan açan Harabî, şiirdeki gücü takdir edilmekle birlikte Bektaşîler tarafından fazla sevilmemiştir. Ancak herhangi bir tarikata bağlı olmayan, içkiye, şiire düşkün kişilerle düzenlediği toplantılarda da olaylar çıktığı şiirlerinden anlaşılmaktadır. Rıza Tevfik, bir dönem yakın arkadaşlık ettiği Harabî'nin en dikkate değer yanının Bektaşîliğin bazı ilkelerini sır olarak saklamaması ve nefeslerinde bunu açık açık dile getirmesi olduğunu yazmıştır.

Harabî son yıllarında, dışarıya kapalı bir hayatı tercih ettiği için hakkında bilinenler fazla değildir.

Hayatı boyunca söylediği bütün şiirlerin yazılı olduğu defter bugün Süleymaniye Kütüphanesi'nde İhsan Mahvi kitapları arasındadır. Defter mürettep bir divan olmaktan çok şairin el yazısıyla doldurduğu bir mecmuadır. Burada şiirler ilk yazılışları ve üzerlerinde zaman zaman yapılmış değişikliklerle yer alır. Tasavvuf konularını büyük bir ustalıkla sergilediği şiirleri dışında sevmediği ya da herhangi bir nedenle kızdığı kimseler için yazdığı hicviyelerin birçoğunda açık saçık sözler de bulunur. Hikâyeleri, tarih manzumeleri de vardır. Harabî hece ile birlikte aruz ölçüsünü de başarıyla kullanmıştır.

570 sayfalık bu mecmuanın tamamı bugüne kadar yayımlanmamıştır. S. N. Ergun ilk kez *Bektaşî Şairleri* (1930) adlı eserinde şiirlerinden 51 örneği yayımlamış, hayatıyla ilgili olarak derlediği bilgileri vermiştir. Sonraki yıllarda H. H. Erdi-kut (1950) ve S. Aytekin (1959) seçmelerden oluşan küçük kitaplar yayımlamışlardır. Atatürk Kitaplığı'nda ve Çorum İl Halk Kütüphanesi'nde de Harabî'nin seçme şiirlerinden oluşan ve "divan" olarak kayda geçmiş küçük derlemeler bulunmaktadır.

Bibi. Saadeddin Nüzhet (Ergun), "Edib Harabî", *Millî Mecmua*, S. 109 (1 Mayıs 1928), s. 1751-1753; (Ergun), *Bektaşî*, 79-115; V. L. Salcı "Edib Harabî", *Yeni Türk*, S. 78 (Haziran 1938), s. 218-221; R. Tevfik Bölükbaşı, "Edib Harabî Erenler", *Yeni Sabah*, S. 2216 (21 Temmuz 1944); M. H. Bayrı, "Edip Harabî", *Folklor Postası*, S. 17-18-19 (Haziran-Aralık 1945); "Edib Harabî", *TDEA*, II, 450-451. M. SABRİ KOZ

EDİRNE KAPISI

bak. SURLAR

EDİRNEKAPI

İstanbul surlarının (Teodosios Surları) on büyük kapısından biri olan Edirne Kapısı çevresinde kurulu; suriçi mahalleleri Fatih İlçesi'nin, sur dışı kesimi

ise Eyüp İlçesi'nin sınırları içinde kalan semt.

Edirnekapı İstanbul'un yedinci tepesi üzerinde yer alır. Semtin ana yerleşmesi suriçinde kalır. Sur dışında kalan, İstanbul'un en büyük mezarlıklarından Edirnekapı Mezarlığı(-+) ve Edirnekapı Şehitli-ği(->) de semt bütünlüğü içinde düşünülür. Avarız defterlerinde II. Mehmed (Fatih) dönemi mahalleleri içinde gösterilen Edirnekapı, daha sonraki dönemlerde Hatice Sultan ve Kariye-i Atik mahallelerini kapsayan bir semt olmuş, 1934 tarihli *Belediye Şehir Rebberi'nde* Hatice Sultan ve Kariye-i Atik Ali Paşa mahallelerini içeren bir semt olarak gösterilmiştir. Günümüzde, semtin suriçinde kalan yerleşme bölümü, batıda surların ve Edirne Kapı-sı'nın altından geçen Sulukule Caddesi ve onun devamı olan Hocaçakır Caddesi, doğuda Salma Tomruk Caddesi arasında; Edirne Kapısı'na ulaşan Fevzi Paşa Caddesi'nin iki yanına, Hatice Sultan Mahallesi ile Kariye-i Atik mahallelerine yayılır. Doğusunda Karagümrük, güneyinde Sulukule, kuzeyinde Eğrikapı semtleri vardır. Batıda, sur dışında surlara paralel olarak giden Topkapı-Edirnekapı Caddesi ve onun devamı olan Savaklar Caddesi, Edirnekapı Mezarlığı'nın önünden geçer.

Semt adını, buradaki sur kapısından almıştır. İstanbul'un fethi sırasında ilk a-çılan sur kapısı olduğu söylenen bu kapının Bizans döneminde adı "Harisius" Kapısı ya da "Mezarlık Kapısı" anlamında "Mirandron" olmalıdır. Bizans döneminde imparatorların seferden dönerken veya sefere çıkarken bu kapıdan geçtikleri ve kapının Meşe üstünde olduğu bilinir. Osmanlı döneminde de ana kapılardan biri, bir merasim kapısı olma özel-

liğini korumuş, özellikle yabancı elçiler şehre bu kapıdan girmişlerdir. Bizans döneminde bölgede yoğun bir yerleşme bulunmadığı; semtin doğu sınırında, bugünkü Vefa Stadyumu'nun yerinde Bizans'ın en büyük açık su sarnıçlarından Aetios Sarnıcı'nın(-0 olduğu; Edirne Kapısı'mn dışında Bizans döneminde de mezarlıkların uzandığı, kapının o dönemdeki "Mezarlık Kapısı" adından da anlaşılmaktadır.

Fetihten sonra, şehrin "şenlendirilmesi" için, o zamana göre uzak ve ücra sayılan köşelere Anadolu'nun ve Rumeli'nin çeşitli bölgelerinden nüfus getirilip iskân edilirken, Edirne Kapısı'mn 650 m kadar kuzeyindeki Eğrikapı civarına Yahudiler, 1.200 m güneydeki Sulukule Kapısı civarına Çingeneler yerleştirilmiş, Edirne Kapısı'ndan şehrin merkezine uzanan a-nayol (Bizans döneminde Mese'nin güney kolu, bugünkü Fevzi Paşa Caddesi) ve çevresi hareketli bir çarşı yolu olmuştur. Özellikle Rumeli yönünden gelen yolcu ve malların ana giriş kapısı olduğundan, Çukurbostan'a (Aetios Sarnıcı) kadarki kesimde yolun her iki yanında ve ara sokaklarda kahvehaneler, silahçılar, hayvan takımı satan dükkânlar, saraçlar, nalbantlar, yolcuların ve tüccarların her türlü ihtiyaçlarına yönelik dükkânlar vardır. Edirnekapı'nın bu yapısı ve görünümü hemen hemen

günümüze kadar sürmüş, kahvehaneler, aşevleri, manavlar, seyyar satıcılar her zaman var olmuştur.

Fetihten sonra semtte dükkânların ya-nısıra evler ve önemli yapılar da artmıştır. Kariye Mahallesi'ndeki Bizans dönemi Kora Kilisesi'nden camiye çevrilen Kariye Camii(->) ve Müzesi, Ayios Yeoryios (Aya Yorgi) Rum Kilisesi, Hatice Sultan Mahallesi'nde eskiden Sarmaşık Mahallesi diye bilinen ve yangınlarda tümüyle yok olmuş bulunan kesimdeki Ayios Dimitrios Kilisesi, Edirne Kapısı'nın hemen yanında Mimar Sinan yapısı Mihrimah Sultan

EDİRNEKAPI HAMAMI

132

133

EFDALZADE MEDRESESİ

Günümüzde Edirnekapı semti bakımsız ve yoksul mahalleleri ve bunların ortasında Kariye Camii, Mihrimah Sultan Camii gibi gerçek sanat eserleriyle eski istanbul'un az değişmiş sur dibi semtlerinden biridir.

istanbul **edirnekapı hamamı**

bak. MİHRİMAH SULTAN KÜLLİYESİ

EDİRNEKAPI MEZARLIĞI

Edirnekapı surları dışında, istanbul'un en eski mezarlığı.

Mezarlık Eğrikapı, Savaklar, Toklu Dede, Tokmaklı Tepe, Otakçılar mezarlık-larıyla karışmıştır. Ayrıca mezarlığın bir bölümüne de Edirnekapı Şehitliği(->) yapılmıştır. Rami, Fethi Çelebi, Münzevi Kışla ve Savaklar caddelerinin çevresine yayılan mezarlığın bir bölümü 1950'li yıllarda açılan yeni yollar nedeniyle tahrip olmuştur. Bunun ardından çevre yolu düzenlemeleri başta Eğrikapı, Toklu Dede mezarlıkları olmak üzere Edirnekapı Me-zarlığı'na büyük zarar vermiştir. Yeni yol-

Edirnekapı, 1875

Taşbasma haritalardan yararlanılarak 1964'te istanbul Belediyesi tarafından hazırlanan haritalardan çizilmiştir. *İstanbul Ansiklopedisi*

Külliyesi(->), Atık Ali Paşa Camii(-*) semtin, çoğu 16. yy'a tarihlenen önemli eserlerindendir.

Osmanlı döneminde olduğu kadar daha sonraları da sur dışının mezarlıklar, geniş çayır ve tarlalarla kaplı olduğu, çevrenin orta halli ve yoksul halkının buralarda kır gezilerine çıktığı hatırlanır. Semt büyük yangınlarda birkaç defa yanmıştır (1868,1871,1900 yangınları). 19. yy'da da semtte çoğunlukla tek katlı ahşap evler bulunmakta, sokakları köy sokaklarını andırmaktadır. Edirnekapı'ya özgü uğraşlardan biri, yakın

zamanlara kadar, yazmacılık olmuştur. Sokaklarda, özellikle Sulukule tarafına doğru duvarlar boyunca dizilmiş tahta askılara gerili renk renk yazmalar görmek mümkündür.

1950'lerden sonra semtin çehresi bir ölçüde değişmeye başlamış; yine yoksul bir kenar semti olmakla birlikte, kulübelerin yerini birkaç katlı kagir binalar almış; boş arazilerde, bostanlarda yapılaşma hızlanmış, suriçinden surlara paralel geçen cadde (Sulukule ve devamı Hocaçakır caddeleri) genişletilip onarılmıştır.

lara yer açmak amacıyla mezarlar nakledilmişse de plansız ve kontrolsüz çalışmalar mezarların baş, ayak ve pehle taşlarının kırılmasına, pek çoğunun da birbirleriyle karışmasına neden olmuştur.

Edirnekapi Mezarlığı'nda gömülme işlemine II. Mehmed'in (Fatih) İstanbul'u fethi sırasında şehit düşenlerin gömülme-siyle başlanmıştır. Fatih döneminde buradaki mezar taşlarının oldukça basit oldukları görülmüştür. Çoğunlukla burada yalnızca ölü adına dikilmiş taşlarla yetinilmiştir. Sonra da sandukalı sofa denilen aile mezarlarına yer verilmiştir. Sandukalar tek bir mermer bloğundan yontulduğu gibi yanları, üstü ayrı mermer levhalarla da kaplanmıştır. 16. yy'm sonlarında mezar taşları üzerine ortasında birer gül motifi olan rumîler yapılmış, yazılar yazılmıştır. İstanbul'a gelen gezginlerin mutlak sözünü ettiği servilerin, çitlembiklerin süslediği Edirnekapi Mezarlığı, Karacaah-met Mezarlığından sonra kentin en büyük mezarlığı olmuştur. 15-20. yy mezar taşlarını bir araya getiren tarihi belge, biyografi, şiir, edebiyat, taş işçiliği, taş be-

zeme, yazı sanatı ve serpuşlarıyla bir açık hava müzesi görünümündedir. Ama mezarların başlıbaşına birer anıt olduğu düşüncesi yeterince yerleşmediğinden 20. yy'da pek çok mezarlıkta olduğu gibi Edirnekapi Mezarlığı'nda da taş elde etmek amacıyla veya yeni gömü yapılabilmesi için pek çok mezar yok edilmiştir.

Edirnekapi Mezarlığı'nda ne zaman ve kimin tarafından yapıldığı kesinlik kazanamayan bir mescit vardır. Mescidin üzeri ahşap bir çatı ile örtülmüştür. Yanı başına da kalın ve taş bir minare oturtulmuştur. Mescidin yanında da Lâ'li Hacı Mustafa Efendi Çeşmesi vardır.

Bibi. S. Eyice, "Mezarlıklarımız", *Türk Yurdu*, S. 242 (1955), s. 685-694; N. Saraçoğlu, *Türk Mezarlarına Dair Araştırma*, ist., 1950; A. S. Ünver, "İstanbul'un En Eski Mezarlığı Hakkında: Tokmak Tepe", *Arkitekt*, S. 221-222 (1950), s. 110-114; F. Ayanoğlu, "Vakıflar idaresince Tanzim Ettirilen Tarihi Makbere-ler", *VD*, II, 1942, 399-405.

ERDEM YÜCEL

EDİRNEKAPI ŞEHİTLİĞİ

Edirnekapi surları dışında, Rami Cadde-si'nde Balkan Savaşı ve I. Dünya Savaşı şehitlerinin gömüldüğü mezarlık.

Edirnekapı Mezarlığı'nın(->) bir bölümünü meydana getiren şehitlikte Balkan Savaşı ile I. Dünya Savaşı'nda yaralanarak İstanbul'a getirilen ve burada ölenler, 16 Mart şehitleri, itfaiye şehitleri, eski tulumbacılar gömülmüştür. Şehitlik I. Dünya Savaşı'nda Harbiye Nezareti'nce yönetilmiş, Cumhuriyet'in ilanından sonra da Milli Müdafâ Vekâleti'ne geçmiştir. Şehitliğin bakımı ve daha iyi korunabilmesi için İstanbul Merkez Komutanı Albay Şakir Güleç'in çabasıyla İstanbul Me-bâni-i İslamiye müdürü ve İstanbul Evkaf müdürünün de katılımıyla 1924'te Şehitlikleri İmar Komisyonu oluşturulmuştur. Ancak daha fazla maddi yardım sağlanması amacıyla Şehitlikleri İmar Cemiyeti kurulmuş ve şehitlik bu cemiyete devredilmiştir.

Edirnekapı Şehitliği 28.000 m²'lik bir alana yayılmış, Seddülbahir, Conk Bayırı, Anafartalar ve Arıburnu caddelerinin çevresindeki 160 sofadan meydana gelmiştir. Girişte de Atatürk, Cemal Gürsel ve Conk Bayırı caddeleri bir meydana açılmıştır. Buradaki sofaları bazı devlet ve özel kuruluşlar yaptırmıştır.

Kara Kuvvetleri'nde değişik tarihlerde şehit olmuş subay, astsubay ve erler, harp malulü gaziler, itfaiye şehitleri de buraya gömülmüşlerdir, İstanbul'da ilk tulumbacı teşkilatını kuran Davud Gerçek Ağa'nın ve bulunabilen eski tulumbacıların mezarları da buraya getirilmiştir.

Edirnekapı Şehitliği'nde, Şehitlikleri İmar Cemiyeti'nce Çanakkale Savaşı'nda şehit düşenlerin anısına 1926'da bir anıt yaptırılmıştır. Şehitlikteki bir meydanın ortasında yer alan bu anıtın mimarı bilinmemektedir. Abide beyaz mermerden olup sekiz yönlü bir kaide üzerine oturtulmuştur. Dört kenardaki üçer basamaklı merdivenlerle çıkılan platformda alçak

Edirnekapı Şehitliği'ndeki selsebil. *Tahsin Aydoğmuş, 1994*

korkuluklarla çevrili sekiz yönlü bir dayanak, oyma olarak sivri kemerli nişler yapılmıştı. Mukarnaslı bir friz ve tunç defne yapraklarıyla bezenmiş anıtın altı yüzüne Çanakkale Savaşı'nın belirli dönemleri ve anıtın yapım ve açılış tarihleri yazılmıştır.

Şehitliğin girişindeki meydanda selsebil, mescit, onun hemen ardında Şehitlikleri İmar Cemiyeti'nin yönetim binası yapılmıştır. Hayri Arapoğlu tarafından 19. yy ampir üslubunda yaptırılan selsebil beyaz mermerden olup keskin çizgili bir silme ile çevrelenmiş, kabartma akantus yaprakları, istiridye kabuğu motifleri ile bezenmiştir. Sekebin ön yüzüne üç büyük mermer, bunların yanlarına dörder küçük çanakçık yerleştirilmiş, böylece suyun akışı yönlendirilmiştir.

Şehitlikteki çeşme 19. yy'ın en güzel çeşme örneklerinden biridir. Üzerindeki kitabede 1862'de Gümüşsüyü Askeri Hastanesi yanında yapıldığı, Şehitlikleri İmar Cemiyeti'nce 1939'da buraya getirildiği yazılıdır. Ancak çeşmenin orijinal kitabesi günümüze gelememiş, bu nedenle de banisinin kim olduğu öğrenilememiştir.

Şehitlik girişindeki mescit 1948-1949' da, Şehitlikleri İmar Cemiyeti tarafından yaptırılmıştır. Sekizgen planlı, çatılı küçük bir mescit olup minaresi mihrap duvarının yanındadır.

ERDEM YÜCEL

EFDALZADE MEDRESESİ

Fatih'te, Malta Çarşısı içinde, Şekerci Hanı ile I. Mahmud Sebili arasındadır.

II. Mehmed (Fatih) (hd 1451-1481) ve II. Bayezid dönemi (1481-1512) ulemasından Seyyid Efdalzade Hamidüddin Efendi tarafından yaptırılmıştır. Özgün girişi günümüze ulaşmayan bina büyük olasılıkla Hamidüddin Efendi'nin şeyhülislam olduğu yıllarda (1496-1503) yapılmıştır. 1546'ya ait *İstanbul Vakıftan Tahrir Def*-ten'nde yer alan 925/1519 tarihli vakfiyesine göre kitaplığına 42 tane ciltli kitap vakfedilen medresede müderris, talebeler, bevab ve hafız-ı kütüb bulunuyordu.

Medreseye eski adı Süpürgeciler Sokağı olan Islambol Sokağı üzerinde yer a-lan dükkânlar arasından dar bir geçitle girilmektedir. Yamuk planlı küçük bir avlunun üç kenarı boyunca, asimetrik bir "U" oluşturacak biçimde sıralanan on bir hücre ve "U"nun açık kalan ucunda yer alan dershaneden oluşan medresenin ö-nü dükkânlarla perdelendiği için sokaktan varlığı kolayca algılanamamaktadır. Bu nedenle incelemeleri sırasında medreseyi göremeyen E. H. Ayverdi ve C. Baltacı binanın yıkılmış olduğunu ileri sürmüşlerdir.

Taşbaskı 19. yy *İstanbul Haritası*'nda medresenin derslane ve revakları sağlam gösterilmiştir. 1914'te yapılan tespitite ise harap durumda olan yapının dershanesinin kullanılmadığı saptanmıştır. Bu harabiyet, bakımsızlığın yamsıra, 1894 depreminin olumsuz etkilerine bağlanabilir. 1918'de Fatih yangınzedelerinin sığındığı bina 1933 tarihli Pervititch haritasında dershanesi, hücreleri, kuzey yönündeki revağı, kuzeybatıdaki dar aralığıyla yer almaktadır. Bakımsız olarak 1970'li yıllara kadar gelen medrese 1976'da bir dernek tarafından gelişigüzel onarılmış, ekler yapılmıştır. Avlu döşemesi şaplanmış, bütün duvar yüzeyleri sıvanmış, derslane büyütülerek ve bir minare eklenerek mescide çevrilmiş, batı yönündeki aralığın üstü kapatılmış ve hela büyütülmüştür. Bugün medrese, dernek üyelerince ibadet ve barınma amacıyla kullanılmaktadır.

Arsa boyutları nedeniyle sınırlı bir iç mekân niteliğinde olan medrese avlusu kuzeydoğu ve güneybatıda revaklarla, kuzeybatıda derslane ile çevrilidir. Özgün şadırvanı günümüze ulaşamayan avluda bugün büyük bir incir ağacı yükselmektedir. Güneydoğu yönünde, girişin iki yanındaki hücreler arasında bir kuyu koru-nagelmiştir. Darlık nedeniyle güneydoğu yönünde revak yapılmadığı anlaşılmaktadır. Günümüze yalnız kuzeydoğu yönündeki revak tam olarak ulaşabilmiştir; dershaneye yapışık ve hücrelere paralel olarak güneydoğu hücre dizisine kadar uzanan revağın ayakta kalabilen tek

sütunu köşeleri pahlı dikdörtgen prizma biçimli iri bir kaide üzerinde yükselmektedir. Oldukça kısa boylu olan bu sütu-

Efdalzade Medresesi'nin planı. *Zeynep Ahunbay, 1980*

EFES PILSEN SPOR KULÜBÜ 134

135

EGELİ, VASFİ

nün devşirme olduğu anlaşılmaktadır. Sütun başlığında alçak kabartma tekniğinde yalnız konturları belirtilmiş pal-metler bulunmaktadır. Üzerindeki sıva tabakası nedeniyle asıl biçimi tam belirlenemeyen revak kemerlerinin arasında sonradan konulduğunu düşündüğümüz ince gergiler yer almaktadır. Avlu cephesini oluşturan kemerler, aynı eğrilikte geriye doğru uzanarak revak beşik to-nuzuna saplanmaktadırlar.

Cephesi avluya çıkarılan kare planlı dershanenin girişi kuzeydoğu yönündeki revaktan verilmiştir. Dershane girişini belirtmek, tonozun basıklığı gidirmek a-macıyla olsa gerek, giriş üzerinde kapı kemerini serbest bırakacak şekilde, revak örtüsüne dik yönde bir tonoz saplanmıştır. Dernek tarafından mescide çevrilen dershanede bu amaçla güneydoğu cephesindeki üç pencereden ortadaki iptal edilerek mihrap yapılmış, batı yönündeki duvar kaldırılarak mekân o yöne doğru genişletilmiş, ayrıca döner bir merdivenle ulaşılan galeri katı eklenmiştir. Güneydoğu cephesinde alt pencerelere ek olarak aynı düşey eksenler üzerinde üst pencereler bulunmaktadır. Bunların özgün biçim ve doğramaları korunamamıştır. Kuzeybatı cephesinin özgün durumu hakkında bir fikir edinmek mümkün olamamaktadır. Geçiş bölgesi içte küresel bingilerle oluşturulan kubbenin dışta sekizgen bir kasnağı vardır. İçte pendentif bitimine kadar özgün gibi görünen yapının kubbesi yenilenmiş izlenimini vermektedir. Dershane kütesinin avluya çıkarılması ve girişinin avlu cephesi yerine, yanda yer alması Fatih Külliyesi'nde-ki çifte medreseleri anımsatmaktadır, ancak burada avlu çok küçüktür ve hücre sayısı da sınırlıdır.

Kare planlı olan hücreler pendentifi! kubbelerle örtülüdür. Hücre girişleri basık kemerli; revaklara açılan tek pencereleri dikdörtgen sövelidir. Kuzey yönündeki köşe hücrelerine ışık ve hava sağlamak amacıyla köşe pahlanarak özel bir ayrıntı uygulanmıştır. Güney kolundaki köşe hücrelerinde pah açısı çok dardır; pencereye yer sağlanamamıştır. Hücreye ışık sağlamak üzere, kapının üstüne küçük bir pencere açılmıştır. Medrese yapılarla çevrili olduğundan hücrelerin doğal havalandırması ve aydınlatılması revaklara açılan pencerelerden sağlanmaktadır. Bunu yetersiz gören dernek üyeleri hücre kubbelerini delerek tepe pencereleri açmışlardır. Özgün ocaklar ve yaşmaklar korunamamıştır. Hücrelerin kubbe tamburları erken dönem Osmanlı yapılarında olduğu gibi, silindiriktir. Çatı üstünde özgün bacalara ait bir kalıntı bulunmamaktadır.

Medrese genel olarak çok müdahale görmüş ve yapıldığı döneme özgü ayrıntıları, bezemeleri yok olmuştur. Bütün yüzeyler harç ve badanayla kapatılmış olduğundan duvar örgü tekniği hakkında bir fikir elde etmek mümkün olamamaktadır. Medresenin ne dershanesinde, ne de revaklarında özgün saçak kornişi ve

örtü malzemesi kalmıştır. Kubbelerin üstü ziftlenmiş, revak tonozu üstüne teras çatı yapılmıştır. Yapının en kısa zamanda, usulsüz olarak yapılan eklerden arındırılması, tarihi kimliğinin ortaya çıkarılması gerekmektedir.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 185; E. H. Ay-verdi, *Fatih Devri Mimarisi*, İst., 1953, s. 29; Ayverdi, *istanbul Haritası*, D5; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, 439; Barkan-Ay verdi, *Tahrir Defteri*, 199; Danişmend, *Kronoloji*, V, 111; Kumbaracılar, *Sebiller*, 53; Kütükoğlu, *istanbul Medreseleri*, 319; Kütükoğlu, *Da-rii'l-Hilâfe*, 155-156.

ZEYNEP AHUNBAY

EFES PİLSEN SPOR KULÜBÜ

Erciyas Biracılık'a bağlı Efes Pilsen Bira Fabrikası'nın bünyesi içinde 1976'da lacivert-beyaz renkler altında kuruldu. O sıralarda parasal sıkıntılar içinde bulunan Kadıköyspor Kulübü'nü alan Efes Pilsen, böylece doğrudan doğruya Türkiye Deplasmanlı Basketbol 2. Ligi'ne girmiş oldu. Yaptığı oyuncu transferleriyle güçlü bir takım meydana getiren Efes Pilsen ilk yılında Deplasmanlı 2. Lig'in şampiyonluğunu kazanarak Deplasmanlı 1. Lig'e yükseldi. 1978-1979 sezonundan bu yana bu ligde yer alan Efes Pilsen'in basketbol takımı beş kez Türkiye Deplasmanlı Basketbol 1. Ligi'nde şampiyonluğu kazandığı gibi bir kez de Cumhurbaşkanlığı Kupası'nın sahibi oldu. Fabrika bünyesi içinde kurduğu modern spor salonunda güçlü bir altyapı kuran kulüp, birçok genç basketbolcu yetiştirdi, idareci olarak Özcan Mutlugil, menajer olarak Pano Natof, teknik direktör olarak da Aydın Örs kulübün basketbol şubesine büyük hizmetlerde bulundular. Efes Pilsen basketbol takımı Avrupa kupaları maçlarında da büyük başarılar elde etti. 1992-1993 sezonunda Avrupa Kupa Galipleri Kupası'nda final oynamak gibi uluslararası çapta bir de başarıya ulaştı. Kulübün başkanlığını Tuncay Özilhan yapmaktadır.

CEM ATABEYOĞLU

EFSENERLER

İstanbul gibi kuruluşu bile bir efsaneler yumağı olan bir şehrin efsane zenginliği ancak verilecek örneklerle dile getirilebilir. Kuruluşundan günümüze gelinceye kadar sayısız efsaneye kucak açan İstanbul, bu özelliğiyle pek çok yazılı kaynağa konu olurken sözlü gelenekte de layık olduğu yeri almıştır. Tabii ve tarihi zenginliği ile adlandırmada görülen çeşitlilik efsane sayısını artırmaktadır. Dana düne kadar tarihe bağlı olarak anlatılan efsanelerden bazılarının unutulmasına karşılık yeni

araştırma ve derlemelerin ışığı altında değişik konulu yeni efsaneler ortaya çıkarılmıştır.

Bunlardan birine göre insanoğlunun yaratılışından önce yeryüzünün hâkimi cinlermiş. Onlar da insanlar gibi toplumlar halinde yaşarlarmış. Bu toplumlardan birinde yaşayan bir genç öbür toplumdaki kızlardan birine âşık olur. Kızın ba-

basının tek şartı vardır: Kendilerine, dünyanın en güzel yerinde bir saray yaptırılacak. Bütün dünyayı gezen oğlanın babası, isteğe uygun yerin İstanbul olduğunu anlar ve sarayı oraya yaptırır. Tabii oğlu da muradına erer.

İstanbul'un kuruluşu ile ilgili bir başka efsanede ise olay insanlar dünyasında geçer. Kendi topluluğu için bir şehir kurmak isteyen Megaralı Bizas, Delfi kâhinine başvurur. Aldığı, "Şehrini körler ülkesinin karşısında kur" cevabı üzerine bu ülkeyi aramaya çıkar. Uzun aramalardan sonra Sarayburnu'na gelip karşıyı, bugünkü Kadıköy'ün bulunduğu yeri seyrederek. Sonra da kendi kendine düşünür. "Karşıdakiler şehirlerini niçin burada kurmadılar acaba? Körler ülkesi orası olmalı herhalde..." Kâhinin sözünü hatırlar ve şehri oraya kurar (bak. Bizas).

Boğaziçi'nin oluşumu, Kız Kulesi'nin yapımı, Ayasofya'nın kubbesi, Rumeli Hisarı'nın elde edilişi, İstanbul'un fethi, Bayezid Camii ile Kılıç Ali Paşa Camii ve Hamamı'nın yapımı, Piyale Paşa Camii'nin hırsız, Cibali, Beşiktaş, Kadıköy, Yenikapı, Beylerbeyi, Kabataş ve daha nice semtin adı ayrı birer efsanenin konusudur. Bazılarının benzerlerini başka yerlerde de görebildiğimiz bu efsanelerin bir kısmını vermek, İstanbul'un efsane zenginliği için yeterlidir.

İstanbul Boğazı'nın oluşumunu İskender-i Zülkarneyn'e bağlarlar. O, Ege Bölgesi'ndeki Katerina adlı bir hükümdarı kendi dinine davet ederse de başarılı olamaz. Onunla, ülkesine askerle hücum etmeyeceğine dair anlaşır. Ancak, yaptığı incelemeler sonunda, Karadeniz'den Akdeniz'e doğru bir su yolu açarsa, Katerina'nın ülkesinin sular altında kalacağını anlar. Bunun için on üç yıl on günde ve binlerce insan çalıştırarak bugünkü Boğaziçi'ni açtırır ve Katerina'nın ülkesini sular altında bırakarak muradına erer.

Boğaziçi gibi İstanbul'un sembollerinden biri de Kız Kulesi'dir. Onunla ilgili efsaneyi, benzeri pek çok "kule" ve "kale" ye bağlayabiliriz. Tarih araştırmacıları o-layı "imparator Konstantin"e bağlarken, efsane anlatıcıları ise "zamanın padişahı" diye söze başlarlar. Efsanelerden biri imparatorun, kızının falına bakmaları için falcıları davet ettiğini söylerken biri de saraya gelen bir falcıdan söz eder. Anlatıldığına göre kız bir yılan sokması sonucu ölecektir. Bu kötü sondan kurtulmak için denizin ortasına bir kule yaptırılacaktır. Yaptırılır da. Kız orada güvenle yaşamaktadır. Ancak kendisine gönderilen bir üzüm, bazılarının göre incir sepetine her nasılsa bir yılan girer. Böylece

kalenin güvenli ortamı kaybolur ve kız orada yılan zehiriyle ölür. Cesedin ise Ayasofya'nın "İmparator Kapısı"nın altına gömüldüğü rivayet edilir.

Efsane araştırmalarında "Didon hilesi" diye adlandırılan ve kökü 11. yy'a kadar dayanan bir motif vardır. Bu motifte bir oturma, bina yapma yeri izninin değişik şekilde yorumlanması açıklanır. II. Meh-med (Fatih), Rumeli Hisarı'nın yerinde av

köşkü yaptırmak için Bizans imparatorundan yer ister; ancak bir sığır derisi kadar yer verileceği söylenir. Geleceğin Fatih'i biraz kızarsa da razı olur. Sığır derisinden yapılan sırim ile geniş bir alan çevrilir ve inşaata başlanır. Alanın fazlalığına itiraz edilirse de sığır derisinden soyulan sırim gösterilerek gelenler susturulur. (Ayrıca bak. fetih efsaneleri.)

Ayasofya'nın kubbesi bir türlü tuttu-rulamayınca, abdal kılığına giren Hızır, rahiplere akıl verir. Mekke'den getirdikleri Hz Muhammed'in tükürüğüyle Mekke toprağını ve zemzemi karıştırıp kubbeyi gerçekleştirirler. Piyale Paşa Camii'nin kubbesini çalan hırsızın taş kesilmesi, Kılıç Ali Paşa Camii'nin yapımı sırasında yıkanma ihtiyacı duyan bir işçinin iması ü-zerine önce hamamın yapılması, efsanelerimizde sıkça görülen motiflerdendir.

Semt adlarıyla ilgili efsanelerin sayısı pek çoktur; hattâ bazı semt adları için birden fazla hikâyenin anlatıldığı da görülmektedir. Bazılarının tarihi olay ve adlarla olan yakınlığının yanında, bazılarında yakıştırma özelliği ön plana çıkmaktadır.

istanbul efsanelerini Türklerin fethinden önceki dönemden başlatarak günümüze kadar getirirken bir şey dikkatlerden kaçıyor. Düne kadar, "taşı toprağı altın" olan İstanbul'un aslında "taşı topra-ğı"na ek olarak eski olan her köşesi birer "efsane"dir.

Bibi. W. Barthold, "Didon Hilesi Masalına Dair", *HBH*, S. 31 (15 Birinci Kânun, 1933), s. 223-226; A. Imer, "İstanbul Boğazı Efsanesi", *İFA*, S. 164 (Mart 1963), s. 2997-2998; M. Önder, *Efsane Destan ve Öyküleriyle Anadolu Kentleri*, ist., 1989, s. 249-254; S. Sakaoğlu, *101 Anadolu Efsanesi*, ist., 1976, s. 227-228; ay, *Anadolu-Türk Efsanelerinde Taş Kesilme Motifi ve Bu Efsanelerin Tip Katalogu*, Ankara, 1980, s. 26 ve 130; A. S. Ünver, "Ayasofya Türk Efsaneleri", *TFA*, S. 41 (Ağustos 1949), s. 9-10; Ayrıca, N. Uğurluol'dan 1976'da istanbul'da, A. Ergin'den 1993'te Konya'da derlenen efsaneler.

SAİM SAKAOĞLU

EFTALYA (Deniz Kızı)

(1891, İstanbul - 15 Mart 1939, istanbul) Rum asıllı şarkıcı.

II. Abdülhamid döneminin (1876-1909) son yıllarında Galata'daki çalgılı kahve- . lerde sahneye çıktı. Düzgün sesi ve güzelliğiyle parladı. Gençlik yıllarında Boğaz' da ay ışığında tek başına sandal gezintilerine çıkar,

denizde şarkılar söylerdi; halk yüzünü görmediği, sadece sesini dinlediği bu esrarengiz genç kıza "Deniz Kızı" adını takmıştı. Münir Nurettin Selçuk' un anlattığına göre, Aleko Bacanos'un çok tanınmış "Gel ey denizin nazlı kızı nûş-i şarâb et" güfteli acemaşiran şarkısı onun için bestelenmiştir.

Eftalya Hanım İstanbul'da gazinolarda, özel musiki meclislerinde okudu, plaklar doldurdu. Bir ara Paris'e gidip Pathe şirketi adına da plak çıkardı. Cumhuriyet döneminde plak dolduran gayrimüslim tek kadın şarkıcı olarak tanınan Eftalya Hanım aynı zamanda Türkiye'de ilk kez plak dolduran kadın okuyucular-

Eftalya'nın Sahibinin Sesi adına doldurduğu bir plağın kılıfı.

Gökhan Akçura koleksiyonu

dan da biriydi. Gramofonun yayılmasıyla, doldurduğu plaklarla İstanbul'da olduğu kadar Anadolu'da da üne kavuştu. Kemani, besteci Sadi Işılay'la evli olduğundan Eftalya Sadi olarak da tanınan Eftalya Hanım öldüğünde kilisedeki vaftiz kaydına göre 48, nüfus kayıtlarına göre ise 52 yaşındaydı. **Bibi.** H. F. Es, "Deniz Kızının Ölümü Dolayısıyla", *Akşam*, 21 Mart 1939; "Eftalya Hanım", *İSTA*, IX, 4947-4948.

istanbul ege, fehmi

(1 Mayıs 1902, İstanbul - 5 Ekim 1978, İstanbul) Besteci, kemancı, orkestra şefi. Maliye Nezareti kâtiplerinden, Fransızca öğretmeni ve ressam Mehmed Nuri Bey'in oğludur. Babası amatör olarak kanun çalardı. Ege küçük yaşta müziğe başladı. M. Leon ile Goldenberg'den keman dersleri aldı. 9 yaşında profesyonel ola-

Fehmi Ege

Engin Ege'nin izniyle

rak Şehzadebaşı Ferah Tiyatrosu'nda Kel Hasan Efendi(->), Naşit Bey (Özcan)(->), Fahri Bey (Güldürür) topluluklarında çalmaya başladı. Muallim İsmail Hakkı Bey' in(->), Ali Rifat Bey'in (Çağatay)(->) Türk müziği topluluklarına katıldı. Sessiz film döneminde sinemalarda çaldı, ilk besteleri geleneksel Türk müziği türündedir. Güftesini Cemal Sahir'in yazdığı "Meçhul" operetim besteleyerek Batı tekniğinde müziğe yöneldi. Benliyan Efendi'nin operet topluluğunda birinci keman olarak görev aldıktan sonra orkestra şefi oldu. "Çardaş", "Fürstin", "Arşın Mal Alan", "Şen Dul" gibi tanınmış birçok opereti sahneye koyan Benliyan Opereti'nin orkestrasında yer aldı.

Muhsin Ertuğrul'un teşvikiyle ilk çocuk opereti olan "Mavi Boncuk"u İstanbul'da, ardından da Ankara'da "Altın Bi-lezik"i besteledi. İstanbul Ses Opereti'ne katıldıktan sonra başka operetler de besteledi. Atatürk'ün emriyle bir ara Ege Vapuru orkestra şefliğine getirilen Ege, 1936'da Cumhurbaşkanlığı Köşk Orkest-rası'na şef yardımcısı olarak atandı. 1947' de İstanbul'a gelerek Şehir Orkestrası'na girdi. Uzun yıllar

Ankara ve İstanbul radyolarında kurduğu tango orkestrala-rıyla yayınlara katıldı.

Ege, ilk Türk tango bestecilerinden-dir. Operetlerinin yamsıra tango, fokstrot, rumba gibi türlerdeki Türkçe sözlü dans müziği parçalarından oluşan eserlerinin sayısı bini aşar. Asıl ününü bestelediği tangolara borçlu olan sanatçının "Sana Nerden Gönül Verdim", "Ayrılık, En Son Hatıran", "Ne Kadar Çok Sevmişti Bu Gönül Seni", "Mehtaplı Bir Gecede", "Emelim", "Kırpıkların", "Çok Ağladım", "Ne Olurdu Sen Benim Olsaydın" gibi tangoları Türk tango tarihinde silinmez izler bırakmıştır.

FEHİMİ AKGÜN

EGELİ, VASFİ

(1890, İstanbul - 10 Nisan 1962, İstanbul) Mimar.

Mabeyinci Ömer Lütfü Bey'in oğludur. 1913'te Sanayi-i Nefise Mektebi (Güzel Sanatlar Akademisi) mimarlık bölümünü bitirdi ve Evkaf Nezareti'nde çalışmaya başladı. I. Dünya Savaşı'nda askerliğini Harbiye Nezareti harita şubesinde yaptı, terhisinden sonra eski görevine döndü. Burada Mimar Kemaleddin, Vedat Tek ve Nihat Niğizberk'in yanında mimari tecrübesini ilerletti. Nihat Niğizberk'in e-mekliye ayrıkısıyla İstanbul Vakıflar He-yet-i Fenniyesi başmimarlığı görevine getirildi. Bu görevdeyken Süreyya Yücel, Salim Gülsen ve Mustafa Rona ile birlikte İstanbul'un önemli yapılarını restore etti. Bunların başında Süleymaniye, Şehzade, Edirnekapı Mihrimah Sultan, Hırka-i Şerif camileri ve Yeni Cami gelir. Mimar Sinan'ın türbesini de yeni baştan yaparcasına onarmıştır.

Egeli hayatı boyunca klasik Türk mimarisine olan hayranlığını dile getirmiştir. Feneryolu'nda Güzide Belerman'ın eşi ve oğlu anısına yaptırdığı Feneryolu Ca-

EĞİTİM

136

137

EĞİTİM

mii'nde (1947) bu özelliği açıkça görülür. 1938'de yenilediği Beyoğlu'ndaki Ağa Camii'ndeO) bu özellik belirgindir. Şişli' de bir cami yaptırılmaya karar verilince, bunu üstlenen "Şişli'de Bir Cami Yaptırma ve Yaşatma Derneği" caminin yapımını ona vermiştir. Şişli Camii'nde(->) Egeli, organizatörlüğü ile de dikkati çekmiştir. Zamanın en ünlü hat, bezeme sanatkârlarını, taş ustalarını ve işçilerini seçerek bir araya getirmiş ve inşaatı büyük bir özenle yürütmüştür (1945-1949).

Şişli Camii, Egeli'nin ününü yurtiçi ve yurtdışına yaymış, yeni cami yaptırmak isteyenlerin sürekli arayıp danıştıkları bir mimar olmuştur. Daha sonra

özellikle Eyüb Sultan Camii ile çevresindeki türbelerin onarımını yapmıştır.

Bibi. E. Yücel, "Mimar Kemaleddin ve Mimar Vedat Beylerin Üslûbunu Sürdüren Res-toratör Mimarları" *Birinci Milli Türkoloji Kongresi*, İstanbul, 1980, s. 472-474.

ERDEM YÜCEL

EĞİTİM Bizans Dönemi

Bizans'ta eğitimin (Grekçe paideia) temelinde birbirine karşıt iki unsur yatar: Greko-Romen kültürü ve Hristiyan inancı. Hristiyanlık eskiçağın çoktanrılı pagan kültürünü reddetmekle birlikte, bu kültürün Helenistik koluna ait edebi yapıtlar Bizans eğitiminin vazgeçilmez öğeleri olmuştur. Din adamları ve moralist-ler bu çelişkiyi mazur gösterici tezler ileri sürmüşlerdir.

Bizans'ta çocuklar eğitime evde, basit dini metinlerin okunmasını veya ezberlenmesini amaçlayan aile eğitimi ile başlardı. Oğlanlar 6-8 yaşlarında okula giderek, "grammatistes" (öğretmenler) yanında dünyevi eğitim görür, eskiçağ edebiyatını öğrenir ve okuma yazma becerilerini geliştirirlerdi. Kızlar için benzer bir eğitim ancak özel ders almak yoluyla mümkündü. İleride keşiş olması düşünülen çocuklar manastırlara bağlı dini eğitim veren okullara giderlerdi. 10-12 yaşlarında az sayıda erkek çocuğuna devam ettiği "orta" eğitimde, "grammatikos" denen öğretmenler, yine eskiçağ metinleri okutmaktaydılar. Retorik (hitabet), felsefe ve hukuk ağırlıklı yükseköğretime ise 16-20 yaş arasında başlanırdı. Kapsamlı fen (matematik, tıp, felsefe) ve edebiyat (gramer, retorik, hukuk) müfredatı içeren bu okullarda tıp dersleri de verilmekle beraber, müstakil tıp fakülteleri yoktu; hekim ve cerrahlar hastanelerde eğitilirdi. Yükseköğretilimin amacı, devlet hizmetleri için yetenekli idareci ve saray görevlileri yetiştirmektir. Bu nedenle yüksekokullar birer devlet kurumuydu. Kilise görevlileri ve din adamları yetiştirmek için Konstantinopolis'te 12. yy'da açılan ve Konstantinopolis Patrikliği'ne bağlı bir ilahiyat yüksekokulu vardı. Burada ilahiyat ve retorik dersleri okutulmaktaydı.

İlk ve orta dereceli okullar devlet veya kilisenin denetimine tabi olmakla birlikte, özel kurumlardı. Bizans'ta eğitime ve-

İstanbul 1993-1994 Öğretim Yılı Verileri (Okulöncesi, İlkokul, Ortaokul, lise)

Okul	okul Türü	Öğrenci	Öğretm
Anaokulu Toplam (R+Ö)	52	2 077	138
Anasınıfı Toplam (R+Ö)	127	14 552	1 124
Okulöncesi Toplamı (R+Ö)	179	16 629	1 262

İlkokul (D)	597	411 101	10 220
İlköğretim I. Kademe (D)	179	125 152	11 102
Özel Eğitim Okulu	10	1 104	122
Resmî ilkokul Toplamı	1075	847 747	21 654
Özel Türk ilkokulu	59	15 015	740
Özel Azınlık ilkokulu	22	2 600	140
Özel Vakıf ilkokulu	2	299	4
Özel ilkokul Toplamı	84	18 912	902
İlkokul Toplamı (R+Ö)	1160	866 550	22 556
Resmî Ortaokul	45	52 709	1 000
Resmî Akşam Ortaokulu	2	401	12
Genel Lise Bünyesindeki	117	72 644	
Anadolu Lisesi Bünyesindeki	21	0 521	
İlköğretim II. Kademe	179	229 552	4 251
Resmî Genel Ortaokul Toplamı	664	262 016	5 462
Tarzilik Meslek Lisesi	1	117	
Kız Meslek Lisesi	6	626	
İmam Hatip Bünyesindeki	12	22 012	
Anadolu İmam Hatip	2	1 114	
Ağır işçiler Orta Sanat Okulu	1	05	49
Ağır işçiler Okulu	4	201	12
Eğitilebilir Çocuklar te Okulu	1	49	7
Ağır işçiler Engelliler	1	46	2
Resmî Meslek ve Teknik	20	25 170	70
Özel Türk Ortaokulları	61	22 224	220
Özel Azınlık Ortaokulları	15	1 202	42
Özel Vakıf Ortaokulları	11	2 627	170
Özel Ortaokul Toplamı	87	28 264	441
Ortaokul Toplamı (R+Ö)	781	417.350	5.974

rilen büyük değer, burada okuryazarlık seviyesinin, geç ortaçağ dönemine kadar, Avrupa'dakinden daha yüksek olmasına yol açmıştır.

Bizans İmparatorluğu'nun en önemli eğitim merkezi olan Konstantinopolis'e İmparator I. Constantinus(->) ve halefleri, dönemlerinin ünlü aydın ve profesörlerini getirmek için girişimlerde bulunmuşlardı. Fakat 4. yy'da Roma, Atina ve İskenderiye gibi köklü akademik geleneğe sahip eğitim merkezleriyle henüz rekabet edemeyen yeni başkent, 425'te II. Teodosios'un kurduğu (veya geliştirdiği) Konstantinopolis Üniversitesi'yle büyük önem kazandı. II. Teodosios'un atadığı 31 profesörün ders verdiği bu üniversitede 10 Grekçe ve 10 Latince gramer, 5 Grekçe retorik, 3 Latince retorik, 2 hukuk ve 1 felsefe kürsüsü mevcuttu. Profesörler maaşlarını devletten almakta ve vergi ö-dememektedirler. Özel ders vermeleri yasaktı. I. İustinianos(->) (hd 527-565) hukuk eğitimini yeniden düzenleterek, öğ-

retim üyesi kadrosunu 4'e yükseltti. Böylece 5. yy'dan itibaren bir eğitim merkezi olarak da gelişen Konstantinopolis; 529' da I. İustinianos'un neoplatonizmin yuvası olan Atina Akademisi'ni kapatması, 7. yy'da da İskenderiye'nin Araplar tarafından fethedilmesi ile Bizans İmparatorluğu'nun tek yüksek eğitim merkezi olma ayrıcalığını elde etti.

9. yy'ın ortalarına kadarki siyasi, askeri ve iktisadi bunalımlar, Konstantinopolis'te eğitim ve kültür düzeyini olumsuz şekilde etkiledi. Örneğin

matematikçi Leon 9. yy'ın ilk yarısında Konstantino-polis'teki "orta" eğitim sonrası olarak eksikliği karşısında bir süre Andros Adası'ndaki bir "bilge kişi"den retorik, felsefe ve aritmetik dersleri almıştı.

843'te İkonoklazma(-0 döneminin sona ermesiyle Konstantinopolis'te eğitim hayatı yeni bir gelişme evresine girdi. Bu devirde, İmparator III. Mihael'in(-0 (842-867) dayısı Kayser Bardas(->), ihmal edilen dünyevi bilimler öğretimini canlan-

İstanbul 19.93-1994 Öğretim Yılı Verileri (Okulöncesi, İlkokul, Ortaokul, lise) (devam)

Okul Türü	Okul	Öğrenci	Öğretm
Lise	153	162 614	6 675
Anadolu Lisesi	20	6 500	725
Akşam Lisesi	2	1 846	52
Esn Lisesi	1	275	41
Anadolu Güzel Sanatlar	1	244	45
Anadolu Öğretmen Lisesi	1	401	22
Resmî Genel Lise Toplamı	170	171 880	7 570
Endüstri Meslek Liseleri	27	27 615	1 725
Teknik Lise (Erkek)	21	3 030	27
Anadolu Meslek Liseleri	4	421	21
Anadolu Teknik Liseleri	0	2 534	150
Kız Meslek Liseleri	24	7 468	047
Teknik Lise (Kız)	2	26	12
Anadolu Meslek Liseleri	10	1 842	00
Ticaret Meslek Liseleri	18	28 224	704
Akşam Ticaret Meslek	2	1 112	27
Mahalli İdareler Meslek	1	141	
Anadolu Ticaret Meslek	2	620	26
Anadolu Dış Ticaret Meslek	1	288	10
Anadolu Sekreterlik Meslek	1	127	8
Anadolu Otelleilik ve Turizm	1	666	52
Anadolu Resmî Vayın	1	05	5
imam Hatip Lisesi	12	12 708	808
Anadolu imam Hatip Lisesi	2	446	60
Terzilik Meslek Lisesi	1	128	14
Sağlık Meslek Lisesi	1	157	25
Resmî Tekstil Meslek Lisesi	1	1 205	85
Resmî Tekstil Teknik Lisesi	1	86	
Resmî Anadolu Tekstil	1	68	
Resmî Meslek ve Teknik Lise	145	101 157	4 016
Resmî Lise	224	272 046	12 486
Özel Türk Liseleri	67	17 006	2 520
Özel Akşam Lisesi	1	07	07
Özel Türk Esn Liseleri	0	002	08
Özel Azınlık Liseleri	12	022	82
Özel Vakıf Lisesi	11	2 006	222
Özel Genel Lise Toplamı	100	22 015	2 128
Özel Türk Meslek Liseleri	12	1 502	72
Özel Azınlık Meslek Lisesi	1	12	
Özel Vakıf Meslek Liseleri	2	182	12
Özel Meslek Lisesi Toplamı	15	1 607	85

Özel Lise	115	24 712	2 222
Resmî+Özel Lise	207 752	15 700	
TÜM OKULLAR GENELİ	2 868	1 508 31	15 511
Kaynak: İstanbul Milli Eğitim Müdürlüğü 1993-1994			

tantinos Porfirogennetos(->) (hd 913-959) bu okulu genişletmiş (yahut yeniden kurmuş) ve dönemin büyük bilginlerini görevlendirmişti. Magnaura'daki okulun 10. yy'dan sonraki çalışmaları hakkında bilgi yoktur. Konstantinopolis'te ayrıca özel (veya kilisenin maddi desteğine sahip yarı-özel) bir ortaokulun başındaki öğ-

dırmak amacıyla, Magnaura Sarayı'nda bir okul açtı ve başına adı geçen matematikçi Leon'u getirdi. Orta ve yüksek düzeyde bir eğitim kurumu özelliklerine sahip bu saray okulunda, Bardas'ın zamanında, felsefe matematik, astronomi, müzik, gramer ve retorik dersleri veriliyordu. Daha sonra İmparator VII. Kons-

retmenin (10. yy'ın ilk yarısı) günümüze gelen mektupları, kentin saray okulu haricindeki ortaöğretim kurumlarına, öğret-men-öğrenci ilişkilerine ışık tutan değerli belgelerdir.

11-12. yy'lar, Konstantinopolis'te yeni eğitim kurumlarının ortaya çıktığı bir dönemdir. Avrupa'da görülmeye başlanan özerk üniversitelerin aksine, Bizans yükseköğretim kurumları bu devirde de hukuki ve idari bağımsızlıktan yoksun müesseseler olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. 1045'te İmparator IX. Konstantinos Monomahos(->), özellikle II. Basileios' un (hd 976-1025) askeri rejimi sırasında ihmale uğrayan yükseköğretim kurumlarını canlandırmak amacıyla, yeni birer felsefe ve hukuk fakültesi kurmuş ve birincinin başına "bynatoston philosophon" unvanıyla Mihael Psellos'u, ikincinin başına da "nomophylax" unvanıyla VIII. İo-annes Ksifilinos'u(->) tayin etmiştir. Felsefe okulunda eğitim, daha önce Magnaura'daki okulda da muhtemelen uygulanan, eskiçağın "quadrivium" (aritmetik, geometri, müzik, astronomi) ve "trivium" (gramer, retorik, diyalektik) sistemine göre düzenlenmiştir. Ayrıca 11. yy'ın sonuna doğru, Bizans kilisesinin eğitim ü-zerinde giderek artan bir rol oynamaya başladığı görülürken, öte yandan 12. yy' da ilahiyat eğitimi ilk kez resmen kurumsallaştırılarak, Ayasofya(->) Kilisesi'n-de Patriklik Yüksek Okulu açılmıştır. Programında ilahiyat dersleriyle birlikte retorik ve gramerin de yer aldığı bu o-kulda, Teodoros Prodromos ve Selanikli Eustatios hocalık yapmışlardır. Aynı devirde başkentte faal olan bir başka eğitim kurumu Havariyim Kilisesi'ndeki(->) okuldur.

Latin İmparatorluğu dönemi (1204-1261), Konstantinopolis'te eğitim yaşamı için bir duraklama devri olmuştur. Bizanslı bilgin ve aydınların çoğu bu zamanda İznik'e kaçmışlardır. 1205'te Latin İmparatoru I. Baudouin'in Konstantinopolis'te bir Latin üniversitesi kurma girişimi ise, Papa III. Innocentius'un o-nayına rağmen, Paris Üniversitesi'ndeki profesörlerin işbirliği yapmamaları nedeniyle sonuçsuz kalmıştır.

Kentin 1261 'de Bizanslılar tarafından geri alınmasından az sonra, VIII. Mihael Paleologos(->) burada yeni bir felsefe o-kulu kurmuş ve başına Georgios Akro-polites'i getirmiştir (bak. Akropolites ailesi). Fakat 13-15. yy'larda başkentte yüksekokullar kurmak girişimlerine rağmen, yüксеkeğitimde özelleşme eğilimi göze çarpar. Örneğin, devrin popüler hocalarından, gerek Maksimos Planudes'in yaklaşık 1300'de Akataleptos Manastırı'nda-ki okulu (imparatorndan maddi destek alsa bile), gerek Nikeforos Gregoras'ın 14. yy'da "Kora" (Kariye) Manastırı'ndaki o-dasında işlettiği okul, özel kurumlardır. Aynı zamanda, 14. ve 15. yy'larda Bizanslı birçok aydının Konstantinopolis'ten İtalya'ya göçerek oradaki üniversitelerde ders verdikleri görülür. Konstantinopolis'te 15. yy'da faaliyet gösteren bir baş-

EĞİTİM

138

139

EĞİTİM

lar») gündeme gelmiştir. İstanbul medreselerinin de Darü'l-Hilafetül-Aliyye Medresesi» adı altında ıslahına çalışılması, bağlı olarak Medresetü'l-Eimme ve'l-Hu-tebâ», Medresetü'l-Vaizin»), Medrese-tü'l-Mütehassisin»), Medresetü'l Hatta-tin», Medresetü'l-İrşad», Medresetü'l-Kuzat») gibi uzmanlık medreselerinin açılışı da bu dönemdedir.

Dört yüzyıldan fazla bir gelişme süreci içinde istanbul'a özgü Türk-Islam e-ğitiminin, âmin alayı»), mektep seyirleri») gibi birtakım gelenekleri de 20. yy'a taşıdığı gözlemlenir.

Cumhuriyet Dönemi

I. Dünya Savaşı yıllarında (1914-1918) istanbul'daki okulların birçoğunun öğretmen yokluğundan, yetişkin öğrencilerin askere alınmasından ve ödeneksizlikten kapandığı biliniyor. 1922'de saltanatın kaldırılması, 1923'te Ankara'nın başkent olması ve Cumhuriyet'in ilanı, 1924'te

ka eğitim kurumu da, bir önceki yüzyılda Sırp hükümdarı Stefan Uroş II. Milyu-tin'in Petra Manastırı'nda kurduğu hastaneye bağlı olan ve "Katolikon Mouse-ion" adıyla bilinen okuldur. Burada devrin meşhur âlimlerinden Mihael Aposto-les ve İoannes Argiropulos Osmanlı fethinden az öncesine kadar ders vermekteydiler. Bizans kilisesinin 11. yy'ın sonundan itibaren eğitim üzerinde giderek arttığı görülen etkisi ise 1453'ten sonra en üst seviyesine ulaşmış ve Osmanlı hâkimiyeti altında Ortodoks cemaatin-e-ğitimi tamamıyla kilisenin eline kalmıştır.

Bibi. G. Buckler, "Byzantine Education", N. Baynes-H. Moss, *Byzantion*, Orford, 1948, s. 200-220; F. Fuchs, *Die höheren Schulen von Konstantinopel*

im Mittelalter, Leipzig-Berlin, 1926; P. Speck, *Die kaiserliche Universitat von Konstantinopel*, M n h, 1974; C. N. Constantinides, *Higher Education in Byzantium in the Thirteenth and Early Fourteenth Centuri-es*, Nicosia, 1987; P. Armanien, "The Patriarc-hal School at Constantinople in the Twelfth Century", *Byzantion*, 1962-1963, 32-33; P. Le-merle, *Le premier humanisme byzantin*, Paris, 1971.

NEVRA NEC  PO  LU

Osmanlı Dönemi

istanbul'da 1453'ten Osmanlı Devleti'nin yıkılı ına (1922) değin, 19. yy'daki Batılılaşma çabalarıyla birlikte çok yönlü özellikleri olan bir eğitim yaklaşımının egemenliği gözlemlenir. Bu yaklaşım, örgün biçimde üç ana eğitim alanına ağırlık vermiştir: Dini eğitim, askeri eğitim, saray eğitimi. Devletin bu üç alana ilgisi sürekli olmuş, ancak 19. yy'da, Tanzimat eğitimi denen ve  a da  Batı eğitimlerini örnek alan bir kurumla maya daha fazla önem verilmeye ba lanmı tır.

Bu temel yaklaşımın, istanbul'daki a-zınlıklara, hattâ yabancılara diledikleri biçimde eğitim kurumları a abilmede bir engel  ıkarmadı ı da görülmektedir. Diğer yandan "istanbullu" kimliğini yo u-ran ahlak eğitiminin ise aile ortamından

ba layarak mahalle mekteplerinde, semtlerde,  ar ı-pazar ve işyerlerinde sürekliliği söz konusu olmuştur. Bu bireyleri, "istanbul çocuğu", "istanbul efendisi", " stanbullu" (kibar, görgülü, kültürlü ve güzel konuşan) yapan yazılı programı olmayan özgün bir toplumsal e itimdi. Ta radan ve uzak ülkelerden emilen hizmet nüfusları da bu atmosferde, kısa zamanda kent yaşamına uyum sağlama gereğini duymaktaydılar.

Örgün eğitim için, Ayasofya, Zeyrek ve Fatih'te üç medrese muhiti tesis eden II. Mehmed'in (Fatih) (hd 1451-1481) askeri eğitim için Acemi Ocağı'nı , sanat, diplomasi ve yönetim eğitimi için Enderun'uç) hizmete soktu u saptanmaktadır. Bu ilk düzenlemede, medreselere  aday hazırlayan tetimmeler ) ile Galata Sarayı Oca ı ) ibrahim Pa a Sarayı Mektebi , darü't-tı , darü'l-hadis  benzeri uzmanlık kurumlarına, sonraki dönemlerde yapılan yeni k lliyyelerde medreseler ve sıbyan mekteplerine ) de yer verilmek suretiyle 17. yy'a değin gelişme göstermiştir. Aynı süreçte, askeri okulların ) da Canbazhane ), Kılı hane ), Mehterhane ) gibi teknik ve sanat eğitimi veren kurumlarla geliştiği gözlemlenir.

Din-ordu-saray üçlüsü için öngörülen bu klasik eğitim yapılanmasının, tekkeler ), kütüphaneler(  ), zengin konak-larındaki görgü-bilgi ve özel   retimlerle desteklenerek 18. yy'a değin korunduğu da anlaşılmaktadır.

Osmanlı ordusunun giderek etkinliğini ve gücünü yitirmesi sonucu 18. yy'da

gündeme gelen en önemli konu, istanbul'da odaklanan askeri eğitimin modernleştirilmesi olmuştur. Bu amaçla ilk çağdaş askeri teknik eğitim kurumlarının, Humbarahane(-0, Mühendishane-i Bahrî-i Hümayun(->) ve Mühendishane-i Berrî-i Hümayun'un» açıldığı görülmektedir.

19. yy'ın ilk yarısında, II. Mahmud'un

(hd 1808-1839) başlattığı yenileşme ve Batılılaşma hareketi, medreseler dışında kalan tüm eğitim kurumlarını da etkilemiştir. Asâkir-i Mansure-i Muhammedi-ye») örgütünün kurulması, Tıbhane-i Âmire(-0, Cerrahhane-i Mamure», Harbiye Mektebi»), Muzıka-i Hümayun») gibi eğitim kurumlarının açılması, bu sürecin başlangıcındadır. Aile korumasından yoksun çocukların eğitilmeleri düşüncesi de ilk kez bu yıllarda çırak mektepleri^) ile gündeme gelmiştir. Yine, medrese sisteminin ve askeri eğitimin dışında, sivil okullar aracılığı ile aydın insan yetiştirme çabasına da 1838'de, rüştiyelere^) yönelindiği saptanmaktadır. Mekteb-i Maarif-i Adliye», Mekteb-i Ulum-ı Edebiye») de aynı yıllarda hizmete girmiştir.

istanbul'daki sivil eğitim-öğretim işleriyle ilgilenecek bir merkezi örgüt ilk kez, Meclis-i Umur-ı Nafia adıyla 1838' de faaliyete geçmiştir.

istanbul'u, olasılıkla dünyanın en hoşgörülü bir eğitim merkezi konumuna getiren ikinci önemli bir hareket Tanzimat' tır (1839-1876). Maarif Nezaretî'nin kuruluşu, eski mahalle mekteplerinin») ıslahı ve iptidailer»), numune mektepleri» ve Taş Mektep» olarak adlandırılan yeni ilkokulların açılışı, Valide Mektebi», idadiler(-0, sultanileri» vb o-kullarla özel okulların», Galatasaray Lisesi», Darüşşafaka»), Darülfünun» gibi ileri programları uygulayan daha çağdaş okulların bu dönemde hizmete girmesi önemlidir. Azınlık okulları») kapsamında yer alan Rum, Ermeni, Katolik, Protestan okullarıyla yabancı okullar») kapsamındaki Fransız, Alman, Amerikan, ingiliz, Avusturya, Bulgar, Rus, italyan ve İran okulları da yine Tanzimat dönemi boyunca artan sayılarda istanbul'da kapılarını açmışlardır.

istanbullu kız ve erkek gençlere meslek kazandırmayı amaçlayan Darülmual-

İstanbul Numune Mektebi'nin öğretmen ve öğrencileri. *Resimli Kitap*, S. 23

(Ağustos, 1910) *Gözlem Yayıncılık Arşivi*

limin»), Darülmualimat»), Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane», Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye»), Eczacı Mektebi»), Ebe Mektebi»), baytar mektepleri»), Ziraat Mektebi»), sanayi mektepleri»), Orman ve Maadin Mektebi»), Mekteb-i Mülkiye-i Şahane») de Tanzimat dönemi boyunca ve izleyen yularda istanbul' da gelişme olanağı bulmuş kurumlardandır. Bu gelişmeye koşut biçimde, cami dersleri»), saraydaki huzur dersleri»), vezir ve rical konaklarındaki toplantılar, Babıâli'ye bağlı dairelerdeki şakirt (kamu görevlisi adayı) yetiştirme geleneği, encümen ve cemiyet adları altında açılan (bak. Encümen-i Dâniş, Cemiyet-i İlmi-ye-i

Osmaniye) dernekler de istanbul'u diğ er Osmanlı kentlerinden çok farklı ve ileri bir eğitim ortamı yapan ilginç gelenekler ve yeniliklerdir. Oysa Ziya Gö-kalp (1876-1924) Tanzimat eğ itiminin istanbul'daki bu tablosunu farklı bir bakış la eleştirerek kozmopolit eğ itim olarak değ erlendirir. Ona göre bu kozmopolitlik, istanbul kitapçılarında somutlaş maktadır: Sahaflarda Arapça, Farsça; Beyoğ lu kitapçılarında Batı dilleriyle; Babıâli'de ise Osmanlıca-Türkçe okul kitaplarının satılması bunun kanıtıdır. Gö-kalp ulusal eğ itimin bu evrede okullara girmeyiş inden yakındır.

II. Abdülhamid dönemi (1876-1909) istanbul'da eğ itim için yatırımlara ağı rlık verilen yılları kapsar. Özel okul giriş imciliğ i de bu dönemde artmış tır, istanbulluların olduğ u kadar, ulaş ım, iletişim o-lanakları sayesinde taş ralı geç lerin de bu kentte okumaya aş ırı istek duymaları, o-kul ve uzmanlık eğ itimi almış insanlara duyulan gereksinimle bağ lantılıdır. II. Abdülhamid döneminde, Aş ıret Mektebi», Ş ehzadegân Mektebi»), Sanayi-i Nefise Mektebi, Hukuk Mektebi», Ticaret Mektebi vb yeni okullar yanında bir dizi rüş tiye ve idadinin daha aç ılması, istanbul'u, Osmanlı İmparatorluğ u'nun olanakları en geniş eğ itim ve kültür merkezi konumuna getirmiştir.

20. yy'ın baş ına gelindiğ inde, Maarif Nezareti salnamelerindeki sayılara göre istanbul'da mevcut 19 askeri okulda 7.560 öğrenc i, 837 öğ retmen; Darülfünun' da 80 öğrenc i, 12 öğretim üyesi; resmi (sivil) yüksek ve orta 15 meslek okulunda 4.043 öğrenc i, 353 öğ retmen; 32 kız ve erkek idadi ve rüş tiyesinde 6.949 öğrenc i, 424 öğ retmen; 27 özel okulda 3.433 öğrenc i, 507 öğ retmen olduğ u saptana-bilmektedir. 284 iptidainin öğ retmen ve öğrenc i sayıları bilinmemektedir. İ stanbul'daki 62 medresede ise 2.500 öğrenc i kapasitesi mevcuttur.

II. Meş rutiyet (1908-1918) ve Mütareke (1918-1922) dönemlerinde ise ilköğ retimin yaygınlaştırılması, istanbul'daki askeri ve sivil okullara daha çok öğrenc i alınması, okul aş amalarının yeniden belirlenmesi, programların yenilenmesi, gece dersleri (bak. akş am okulları) ile belediye hizmetleri kapsamında düşün ülen özel kurslar, Darü'l-Elhân», Darülbada-yi (bak. Şehir Tiyatroları) ve darüleytam-

Eczacı ve Dişçi
mektepleri
birinci sınıf
öğrencileri
(asker ve
siviller
bir arada)
nebatat

dersinde, 1924. *Turhan Baytop mu*

halifeliğin kaldırılması ve Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun yürürlüğe girmesi, istanbul'u çok yönlü etkileyen gelişmelerdir. Ancak, yeni bir döneme girilirken de kent, eğitim ve kültür merkezi olma kimliğini korumuştur. Medreselerin kapanmasının istanbul yaşamında bir etkisi görülmezken çağdaş ve laik programlarla çalışmalarını sürdürmeye başlayan ilkokullar»), ortaokullar»), genel ve mesleki eğitim veren, karma, yatılı, gündüzlü liseler»), İstanbul'u Anadolu'da uyanan okuma arzusunun da odağı konumuna getirmiştir.

Yabancı okullardan bazıları, konumlarını Cumhuriyet eğitiminin ilkelerine uyarlayamayan birçok özel okul ise kapanmıştır. Belediyenin ve özel kuruluşların okullarının da Maarif Vekâleti'ne devredildiği, İstanbul'daki eğitim ve kültür işleri için Maarif Müdürlüğü'nün kurulduğu görülür.

Bugün bazı liselerde bilgisayar eğitim aracı olarak kullanılmaktadır.

Beşiktaş Anadolu Lisesi, 1994

EĞLENCE HAYATI

140

141

EĞLENCE HAYATI

Atatürk'ün Harf Devrimi'ni (1928) İstanbul'da açıklaması, dil kurultaylarının istanbul'da toplanması, eğitim, kültür ve basın merkezi olan istanbul'a, Cumhuriyet rejiminin bakışını belirlemek bakımından önemlidir. Millet mekteplerinin (bak. akşam okulları) ve halkevlerinin(->) istanbul'daki faaliyetleri, halkın içtenlik-li yaklaşımı ile örnek düzeyde gerçekleşmiştir.

Başta Kara Harp Okulu olmak üzere bazı yüksekokulların Ankara'ya taşınmasına karşın, Deniz Harp Okulu(->), Deniz Lisesi(->), Deniz Astsubay Hazırlama Okulu(-0, Kuleli Askeri Lisesi(->), Hava Harp Okulu(->), Harp Akademileri(->) İstanbul'da kalmış; Darülfünun'un yerini a- lan İstanbul Üniversitesi(->) başta olmak üzere, her biri alanında tek olan yüksek uzmanlık kurumları, programlarını ve sistemlerini laik eğitim- öğretim ilkelerine ve çağdaş standartlara uyarlayarak hizmete devam etmişlerdir. İstanbul Teknik Üniversitesi^(->), Güzel Sanatlar Akademisi(-0, Yüksek Öğretmen Okulu(->), Yüksek Denizcilik Okulu(-t), Devlet Konservatuva-rı(->), Yıldız Teknik Üniversitesi(->), Teknik Okul(->), İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi(->) bunlardandır. Köklü geçmişleri olan bu kurumlara, kentin hızlı nüfus artışına ve Türkiye genelindeki ö-zel konumuna koşut biçimde okulöncesi eğitimden üniversiteye değin yeni kurumların eklendiği de gözlemlenir. Ana-okulları(-*), yuvalar(->), ilköğretim okullar^(->), halk eğitim merkezleri(->), çıraklık eğitim merkezleri(-0, öğrenci

yurtla-rı(->), özel dersaneler ve kurslar(->), Kuran kursları(-0, rehberlik ve araştırma merkezleri(->), Anadoluhisarı Gençlik ve Spor Akademisi(->), Boğaziçi Üniversite-si(->), Marmara Üniversitesi(->) gibi tüm eğitim kurumları bir arada dikkate alındığında bile, İstanbul'un, 10.000.000'luk kendi nüfusunun eğitim gereksinimi yanında Anadolu'dan gelen gençlerin okuma isteklerini karşılamakta giderek zorlandığı gözlemlenmektedir.

Nüfusu hızla artan kentte 2000'e doğru en büyük sorun, okul çağı nüfusundaki hızlı yükselişe koşut olarak eğitim yatırımlarının yetersizliği olarak görülmektedir. Kent ölçeğinde okul yeri temini giderek güçleşirken maliyetler de artmakta, diğer yandan yıpranan mevcut tesisler ve donanımlar, yenilenmeye ve eğitim teknolojisinin olanaklarına gereksinim göstermektedir.

İlk, orta ve lise düzeyinde normal e-ğitim koşullarının pek az okulda sağlanabildiği İstanbul'da, 1993-1994 öğretim yılı verileri tabloda görülmektedir.

BibL Ergin, *Maarif Tarihi*, I-V; Mahmud Ce-vad bin eş-Şeyh Nafi', *Maarif-i Umumiyye Nezareti Tarihçe-i Teşkilât ve İcraatı*, ist., 1338; Nafi Atuf (Kansu), *Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme*, I-II, ist., 1930-1932; F. R. Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Ankara, 1964; S. C. Antel, *Maarifimiz ve Meseleleri*, ist., 1939; Y. Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, ist., 1993; H. Aytekin, *İtti-had ve Terakki Dönemi Eğitim Yönetimi*, Ankara, 1991; Komisyon, *Özel Okullar Rehberi*,

ist., 1964; N. Sakaoğlu, *Osmanlı Eğitim Tarihi*, İst., 1991; ay, *Cumhuriyet Dönemi Eğitim Tarihi*, ist., 1992; *Salnâme-i Nezaret-iMaarif-i Umumiye*, Dördüncü Defa, İst., 1319, Altıncı Defa ist, 1321; *istanbul Millî Eğitim Müdürlüğü 1993-1994 İstatistik verileri*.

NECDET SAKAOĞLU

EĞLENCE HAYATI ^

Üç imparatorluk boyunca ve günümüzde hep bir başkent ve metropol konumunda bulunan İstanbul'da eğlence hayatının, kentin konumuna uygun olarak her dönemin kendi koşul ve olanaklarına göre, renkli ve hareketli olduğu söylenebilir. Yine her dönemde, halkın eğlence kavramı ve eğlenme biçimiyle imparator ya da padişah sarayları çevresinin, soyluların, devlet ricalinin, zenginlerin kısaca üst toplumsal, ekonomik tabakaların eğlenceleri arasında belirgin farklılıklar vardır. Günümüz Türkiye'sinde de gece hayatından kültürel sanatsal ağırlıklı gösterilere; spordan açık hava eğlencelerine, gezilere, mesirelere; restoranlardan, kulüplerden, meyhane ve kafelerden kumarhanelere; festivallerden kutlamalara, törenlere, şenliklere kadar çok geniş bir alanı kapsayan eğlence hayatının merkezi yine İstanbul'dur. Kentte yaşayan çok farklı toplumsal, ekonomik tabakaların eğlence türleri ve eğlence hayatından aldıkları pay da geçmişte olduğu gibi farklıdır.

Bizans Döneminde İmparatorun ve soyluların saraylarında, zenginlerin saray yavrusu konaklarında başlıca eğlence türleri; çeşitli kutlama törenlerine eşlik eden ziyafetler, bu ziyafetlerin tamamlayıcı parçası olan pando-mim, taklit, parodi gibi gösteri sanatı kapsamındaki oyunlar; kitara denilen bir çeşit lirle yapılan müzik, bu müziğin eşliğinde söylenen şarkılar ve yapılan danslardı. Ayrıca yine saraylarda, soyluların ve zenginlerin evlerinde satranç, tavla türü oyunlar da oynanırdı. Halkın başlıca eğlencesi ise yılın belli günlerindeki karnavallar; Hippodrom'daki araba yarışları; yine Hippodrom'da veya büyük meydanlarda yapılan kutlama veya zafer törenleri sırasındaki çeşitli gösteriler; panayırlar sırasındaki oyunlar, yarışlar; ayı, maymun vb hayvanlarla gezen ve halkı eğlendirmek için parodiler de yapan soytarılar, • hokkabazlardı. Ayrıca sonraları taverna denilen "kapeleios"lar, şarap tacirlerinin dükkânlarının bir bölümünde açtıkları, şarabın yanında yiyecek de veren, daha sonraki dönemlerde müzik ve dansın da olduğu ve çoğu giderek batakhanelere dönüşen eğlence yerleriydi.

Bizans'ta soyluların ve zenginlerin en önemli eğlencesi olan ve sadece yemek içmekle kalmayıp başka eğlence çeşitlerini, dansı, müziği, gösteri sanatlarını da içeren sumposionlar (ziyafet), dinsel bayramlarda ya da imparatorluğun önemli kutlama günlerinde, ayrıca da düğün, doğum vb olayları kutlamak üzere düzenlenirdi. İmparatorun doğum günü, taç giyme, zaferle biten seferlerden dönüş

de ziyafetlere vesile olurdu. Davetliler en gösterişli giysilerini giyerler, bütün nişanlarını takınırlardı. Amaca ve kutlama vesilesine göre bu ziyafetlere yüksek devlet görevlileri, nüfuzlu zenginler, dini hiyerarşinin üst sıralarında yer alan ruhban sınıfından kişiler çağırılırdı. Masaya oturma düzeni sıkı bir protokole bağlıydı. İmparator en önemli altı konuğuyla birlikte şeref masasında oturur, sarayın çeşitli oda ve salonları diğer konuklara açılırdı. Bu ziyafetler sırasında konuklara hediyeler dağıtılır, pandomim, şarkı, müzik ve dans gösterileri yapılırdı. Filetos' un *Kletorologion* kitabında (899) bu türden ziyafetlerin protokolü ayrıntılı olarak tanımlanmıştır. 14. yy'a gelindiğinde bu türden resmi sayılabilecek ziyafetler sadece dini bayramlarda yılda beş defa verilmeye başlandı. Küçük ziyafet ve eğlenceler ise saray ve konaklarda çok daha sık olarak hep sürdü. Konstantinopo-lis'e gelen Batılı gezginlerin aktardıklarına göre bol içki tüketilen bu şöenler çok uzun sürer, kaba ve açık saçık eğlencelere sahne olur, bol baharatlı, sarımsaklı ağır yemekler yenirdi.

Resmi ziyafetlerin dışında, evlerde de ziyafetler verilir, konuk çağırılırdı. Ev sahibi ve misafirler yemek yenen mekândaki büyük bir masanın etrafında toplanırlar, eski Roma âdetlerinin bir uzantısı olarak, sandalye ve taburelere oturdukları gibi divan ve yataklara da uzanırlardı. Böyle davetlerde de din adamları özel itibar görürler ve ev sahibinin yanında

oturlardı. Kadınlar ve çocuklar ayrı bir odada kendi aralarında yer içerler, erkeklerin eğlencesine nadiren katılırlardı. Ev sahibi yemeklerden olduğu kadar şarap, müzik, taklit, pandomim gösterileri, dans gibi eğlencelerden de sorumluydu.

Gösteri sanatı içinde ele alınabilecek başlıca eğlenceler pandomimcilerin, soytarıların, hokkabazların gösterileri; parodiler, müzik eşliğinde okunan eserlerdi. Bizans döneminde, özellikle de geç Bizans'ta, tiyatro öneminden çok şey kaybetmiş, hattâ aktörler, "mimos" denen o-yuncular, pandomimciler, taklitçiler aşağı görülmuş, ahlaksız ve serseri sayılmışlar; bu türden gösterilerin kilise tarafından yasaklandığı dönemler de olmuştu. Yine de saraylarda ve konaklarda olduğu kadar halk arasında da önemli ve ciddi o-layların kaba taklidine dayanan güldürücü oyunlar olan ve zaman zaman taşlama özelliği de taşıyan parodiler çok tutulurdu. Bu oyunların Hippodrom'da, büyük meydanlarda sergilendiği de olurdu. Soytarıların, altına tekerlekler yerleştirilmiş bir teknede yaptıkları ve Konstantinopo-lis'in kuruluşunu temsil eden bir parodinin imparatorun gelmesinden önce Hippodrom'da sergilendiğinden *Patria'da*. söz edilir. Yine kaynaklarda sözü geçen III. Aleksios'un (hd 1195-1203) sarayında, genç aristokratların sergiledikleri at yarışlarını alaya alan parodiler bir başka örnektir. Bizans'ta eğlence hayatının da bir parçası olan hiciv büyük ölçüde parodi biçiminde gelişmiştir.

Gösteri sanatları oyuncularları arasında, "timelikoi" adı verilenler ve "epithalamia" denen özel tören ve düğün şarkılarını müzik eşliğinde söyleyenler saygın bir konumdayken "mimoï" ve "skenikoi" denilen maskaralar, soytarılar, komikler aşağı görülürlerdi. VI. Leon'nun (hd 886-912) sarayında Lampudios adlı bir soytarının (skenikos) gördüğü itibar, II. İsaakios' un (hd 1185-1195) sarayında Kalibures adlı bir mimos'un misafirleri eğlendirdiği gibi tanıklıklar, sarayın bu eğlencelere yüz çevirmediğini gösterir. III. Mihael'in (hd 842-867) hicvedildiği bazı 10. yy metinlerinde imparatorun kendisi de aktörlük ve soytarılık yaparken gösterilir.

Bizans'ta eğlence olarak dans da önemliydi. Bizans, dansı eski Yunan ve Roma kültüründen almıştı. Kilise tiyatroyla birlikte dansı da yasaklamaya çalışmış ancak her dönem dansı savunanlar da çıkmıştı. Tiyatro ile birlikte sahnede dans gösterilerinin önemini yitirdiği, giderek kaybolduğu dönemde de dans Bizans saraylarındaki eğlencelerin parçası olmayı sürdürdü. Sadece saray eğlencelerinin parçası olarak da kalmayıp toplumun her katında rağbet bulan bir eğlence oldu.

Tavernalarda erkekler ve kadınlar müzik eşliğinde ve el çırparak dans ederlerken dansözler de sanatlarını saraylarda, zengin konaklarında sergileyerek Bizanslıların her katmanından halkı eğlendirmeyi sürdürdüler.

Bizans'ta, halkın eğlencelerinin başında karnaval geliyordu. Bizans karnavalı pagan tören ve bayramlarının izlerini taşıyordu. Maskeli olarak katılman

karnaval eğlencelerinde çoğunlukla kaba cinsel şakalar ve sataşmalar olurdu. Karnavallar-daki aşırılığı engellemek için zaman zaman yasalar çıkarılmış, örneğin kostümlü gösteriler, rahiplerin asker veya hayvan kılığına girmeleri ya da yargıçların rahipleri taklit etmeleri yasaklanmıştı.

Bizans'ta halkın eğlence fırsatlarından biri de panayırlardı. "Panegiris" denen panayırlar esas olarak ticari amaçla kurulmakla birlikte halk buralara gösteri yapmaya, hünerlerini sergilemeye gelen soytarı, hokkabaz, canbaz ve benzerleriyle eğlenirdi.

Konstantinopolis'te halkın en önemli eğlencesi araba yarışlarıydı. Özellikle 4. ve 7. yy'lar arasında araba yarışları çok yaygın ve ünlüydü.

Hippodrom'da yapılan yarışlarda, mavi, kırmızı, beyaz, yeşil renklerin taşıyan dört takım, dört arabayla yarıştı. Araba yarışları Konstantinopolis'in kurulmasıyla başlamış, daha sonra bütün Bizans topraklarına yayılmış ve imparatorun (devletin) desteklediği, âdeta resmi nitelikli bir gösteriye dönüşmüştü. 7. yy'dan sonra imparatorluğun diğer yörelerinde önemini kaybeden ve yapılmaz olan araba yarışları, Konstantinopolis'te imparatorluk ideolojisinin bir parçası olarak 1200'lere kadar önemli siyasal olaylara ilişkin kutlamalar sırasında sürdü. Bizans kaynakları 5. yy'da Konstantinopolis'te yılda 66 bayram günü araba yarışı yapıldığını, bazı

günler 20'yi aşkın yarışın art arda izlendiğini nakleder. *De Ceremoniis*(->) 10. yy'da ancak bir düzineye yakın bayram günü olduğunu ve günde en fazla 8 yarış yapıldığını yazar. 11. yy'da Konstantinopolis'te araba yarışlarının önemini sürdürdüğü anlaşılmakla birlikte yarışlar 12. yy'dan itibaren yeni spor gösterilerinin ve turnuvaların yaygınlaşmasıyla iyice gerilemiş 1204'ten sonra kentin hayatından silinmiştir.

Osmanlı Döneminde

Osmanlı döneminde de, halkın eğlence olanaklarıyla saray ve çevresinin, ulemanın, vükelanın, eşrafın eğlence olanakları farklı ve değişti. Müslüman Türk tebaayla birlikte Rum, Ermeni, Yahudi, Cenevizli, Amalfili, Pisalı, Venedikli vb Latin nüfusu barındıran İstanbul'da her kesimin kendine ait yortuları, bayramları(->), törenleri ve bunlara eşlik eden eğlenceleri vardı. İstanbul'un fethini izleyen ilk yüzyıl boyunca kentte canlı bir eğlence hayatından söz etmek mümkün değildir. Kentin imarı, çeşitli yörelerden kenti "şenlendirmek" üzere getirilmiş nüfusun yerleşmesi, kökleşmesi; kentte kalmış Rum, Ermeni, Latin vb halkın tedirginliklerini atıp güven kazanmaları uzunca bir zaman almış olmalıdır. 16. yy'ın başından itibaren eğlence hayatının canlanmaya başladığının işaretleri vardır. Osmanlı sarayı, fetihle birlikte, Bizans saray haya:

Bir anonim

yazma eserde
bayram
gününde
Çemberlitaş'ta
eğlenenleri
betimleyen
resim.
Arka planda
sağda
Elçi Hanı
görülüyor,
16 yy.
Viyana Ulusal
Kitaplığı
Galeri Alfa

tından pek çok şey, bu arada eğlence tarzının bir bölümünü de almıştır. Müslüman İstanbul'da hem sıradan halkın hem de saray çevresinin yaşamının eğlence hayatı açısından önemli özelliği, kadınla erkeğin toplumsal yaşam ve eğlenceye birlikte katılmamalarıdır. Bu özelliği, kadınların kendi aralarında eğlenmelerine ve eğlence hayatından doğal olarak çok daha az pay almalarına yol açmıştır.

Batı'nın etkisinin ve Batılılaşma akımlarının kendisini duyurmaya başladığı 19. yy'ın ortalarına kadar, İstanbul'da eğlence hayatını; saray ve çevresinin eğlenceleri, çeşitli dinsel ve etnik kökenden halkın kendi özel eğlenceleri ve İstanbul'un bir liman ve kavşak kenti olmasının getirdiği meyhane, batakhane türü eğlenceler olarak sınıflandırmak mümkündür.

Saray çevresi, devlet ricali, eşraf yani Osmanlı yüksek sınıf ve katmanlarının, zamanına göre debdebeli bir yaşamları ve eğlenme tarzları olduğu bilinir. Evlilik ve sünnet düğünleri (bak. sünnet âdetleri), cülus(->), fetih, zafer şenlikleri (bak. şenlikler), şehzadelerin, paşazadelerin doğumları en önemli eğlence vesileleridir. Çoğu zaman saray içinde olduğu kadar büyük meydanlarda halka açık olarak yapılan düğünlerde, kutlamalarda, eğlencenin ayrılmaz parçaları, Bizans sarayında da görüldüğü gibi dans ve müziktir. Ha-

EĞLENCE HAYATI

142

143

EĞLENCE HAYATI

tır. Cumhuriyet'in Atatürklü yıllarındaki, ilk dansı Atatürk'ün açtığı, hanımların dekolte tuvaletler giydikleri balolar, eğlenceler kayda değer. Yine tiyatro, sinema, konserler, müzik, dans gibi sanat ağırlıklı eğlenceler 1925-1940 arasında özellikle teşvik görmüştür.

Bu dönemde yeni sayılabilecek bir eğlence türü de, önceki yüzyılın deniz hanımlarının(-0 devamı sayılabilecek plajlar, deniz eğlenceleridir.

Cumhuriyet'ten günümüze kadarki dönemde İstanbul'un eğlence hayatının o-dak noktaları; sinema, tiyatro, opera, ba-

nendeler, sazendeler, rakkaslar, köçekler, hokkabazlar, canbazlar ve mukallitler (Bizans'taki mimos) bu gibi törenlere, günlerce gecelerce süren düğünlere, kutlamalara ve bunların ayrılmaz parçası olan binlerce kişinin ağırlandığı ziyafetlere eşlik etmiştir (bak. raks; musiki hayatı).

Saray ve çevresinde eğlencelerin yoğunlaştığı ve dillere destan olduğu dönem III. Ahmed dönemidir (1703-1730). Lale Devri(->) diye de bilinen bu dönemde ö-zellikle Kâğıthane'de(-0 ve diğer saray ve kasırlardaki yaşam şiiirden, musikiden, rakstan örülmüştür. Bu eğlenceler sadece sarayla sınırlı kalmamış, çeşitli siyasal çalkantıları ve çelişkileri yumuşatmayı da amaçlamıştır. III. Ahmed'in 1720'de şehzadelerini sünnet ettirme vesilesiyle yaptığı ve günlerce süren sünnet düğünü bunun bir örneğidir ve *Sumam&de* ayrıntısıyla anlatılır. *SurnarmJye* göre, düğün için 2.000 hindi, 3.000 güvercin, 8.000 tavuk, 1.000 ördek pişirilmiş, meşrubat ve yemekleri hazırlamak için kurulan çadırlar; oyuncular, rakkaslar, canbazlar, hokkabazlar, en ünlü hanende ve sazendelerden seçilmiş saz heyetleri, bütün Okmeydam'ını bir mahşer yerine döndürmüştür. Düğün için zamanın en ünlü şairlerinin ve bestekârlarının güfteler ve besteler hazırladığı bilinir. Benzeri düğünler daha sonraki dönemlerde de görülmüş, Lale Devri'nde doruğuna ulaşan Çı-rağan eğlenceleri(-t) sonraki düğünlerde de sürmüştür.

Gerek saray çevreleri, gerekse halk arasında yaygın olan eğlence türlerinden biri de, "spor" ana başlığı içinde toplanabilecek olan avlanmak (bak. avcılık), at yarışı, cirit gibi sporlar, deri topla at üstünde sopalarla oynanan futbola benzer bir oyun olan tomak, ok atma ve güreştir. Özellikle ciritin Osmanlı dönemi istanbul'unda Bizans'ın araba yarışlarının yerini aldığı söylenebilir.

16. yy'dan başlayarak (ve günümüze kadar da süren) her dönem, halkın başlıca eğlencelerinden biri mesirelere, kırlara gitmek olmuştur (bak.'mesireler). İstanbul gibi doğal güzellikler açısından alabildiğine zengin bir kentte Kâğıthane ile başlayarak Boğaziçi(->) mesirelerine kadar dönem dönem öne çıkan mesire yerleri, uzun zamanlar erkekler ayrı, kadınlar ayrı gruplar halinde de olsa, dolup taşmıştır. Saz, raks, soytarılar, canbazlar vb bu kır eğlencelerinin de ayrılmaz parçalarıdır.

Kentin özel coğrafi konumu ve Boğaziçi'nin olanakları, 18. yy'dan sonra mehtap sefalarını, sandal sefalarını doğurmuştur.

Dini bayramlar, özellikle de Ramazan Bayramı (bak. ramazan gelenekleri) istanbul halkı için başlıbaşına bir değişiklik ve eğlence kaynağıdır. 17. yy'm ortalarında istanbul'a gelmiş olan Batılı gezginlerden Thevenot, bayramlarda kurulan bayram yerlerinden(->), kolanları çiçek ve dallarla süslü salıncaklardan ve dönme dolaplardan ayrıntılı şekilde söz

Levni'nin bir
minyatüründe
eğlenen
kadınlar,
18. yy (solda)

ve Van Mour'un

haremdede
minkale
oynayanları
betimleyen bir
deseninden
gravür.

Levni Albümü,
TSM Kütüphanesi
(sol), Le Hay ve
Ferriol, *Recueil de
Cent Eslampes
Representant
Differentes, Nations
du Levant*, Paris,
1714 (sağ)
*Ara Güler fotoğraf
arşivi (sol), Galeri
Alfa (sağ)*

eder. Halk için dini bayramlar, bayram yerleri, bayram ziyaretleri, bayram yemekleri ve eğlenceleriyle yılın en önemli eğlence fırsatlarıdır. Yine gayrimüslim tebaanın kendi yortuları, karnavalları ve bayramları da önemli eğlence günleri ve fırsatlarıdır.

Eski istanbul'da ramazan ayı, oruç ve ibadet kadar eğlence ayıydı da. Ramazanda, zengin fakir tüm Müslüman tebaa komşuya, akrabaya iftara giderdi. Kadınlar ve çocuklar ayrı, erkekler ayrı olmak üzere iftar edilir, iftardan sonra sohbetle, çeşitli ev ve salon oyunları ile vakit geçirilir; şerbetler içilir, tatlılar yenirdi. Daha sonraki dönemlerde Şehzadebaşı(-t) ve Direklerarası(-+), ramazan gecelerinin rakipsiz eğlence yeri oldu.

Kadınlar için evlerin harem daireleri, erkekler içinse 1650lerden itibaren kahvehaneler(->) hoşça vakit geçirme mekânlarıydı. Meyhaneleri ise Bizans'tan itibaren çeşitli biçimlerde var olmuşlar ve dönem dönem sıkılaştan içki yasaklarına rağmen var olmayı hep sürdürmüşlerdi. 19. yy'm ikinci yarısına doğru, avam işi meyhanelere karşılık seçkinlerin âb âlemler^->) yaygınlaşmıştı.

Tiyatro, kanto vb gibi eğlenceler 19-yy ve sonrasında ürünün olmakla birlikte gölge oyunu Karagöz(->) sinemanın, televizyonun hayal bile edilemeyeceği bir dönemde herkese hitap eden önemli bir eğlenceydi.

Osmanlı dönemi İstanbul'unda gerek

saray haremde, gerekse halk arasında, kadınların özel durumlarının yarattığı ö-zel eğlence türleri de vardı. Doğum, lo-husalık, kına gecesi, düğün gibi olaylar, töresel yanlarına ek olarak kendi eğlence kültürlerini de yaratmışlardı. Haremde veya evlerde kadınların sürekli kendi aralarında vakit geçirmeleri mekik, bilmece, mani, yüzük oyunu gibi oda oyunlarını teşvik etmişti. Kadınların en önemli eğlence fırsatlarından biri de hamama gitmekti. Hamam sefaları kadınlar için başlıbaşına bir eğlence olanağıydı (bak. hamam gelenekleri).

Batılılaşma Döneminden Günümüze

19. yy'm ikinci yarısından itibaren adım a-dım kabuk değiştiren Osmanlı toplumundaki değişim, eğlence hayatında da kendini önce istanbul'da hissettirmiştir. Avrupai yaşama ve onun küçük bir örneği o-lan İstanbul'daki Levantenlerin yaşam biçimine duyulan özlem, geniş halk yığınlarının olmasa da devlet ricalinin Batıcı kanadının, İstanbul seçkinlerinin ve aydınlarının eğlence hayatını da değiştirmeye başlamıştır. Galata'nın, Pera'nın eğlence hayatında ve toplum yaşamında ö-ne çıkmaya başlaması; Boğaziçi'nin, Ada-lar'ın yeni bir önem kazanması, dar çevrelerde de olsa kadınların toplumsal hayata katılmalarının gündeme gelmesi hep bu dönemin ürünüdür. 19. yy'm ikinci yarısından Cumhuriyet'e kadarki gelişmeler, eğlence hayatı açısından, geleneksel alaturka kahvehanelerin yanında, özellikle Pera'da modern kafelerin açılması; Galata balozları(->) yanında içkili, müzikli gazinoların, şimdiki gece kulüplerinin ilk örnekleri sayılabilecek müzikli, revülü kafelerin (café chantant) rağbet bulmaya başlamasıyla belirlenir. Daha çok Levantenleri ve onların yaşamına özlem duyan Osmanlı aydınlarını çeken bu yerler, "Trocadores",

"Bizans'ın büyük Alka-zar'ı", "Mandas", "Palais de Cristal" vb, güzel kadın garsonları, yabancı kızlardan oluşan orkestraları, Kafe Alkazar'daki gibi pandomim gösterileriyle eğlence hayatına yepyeni bir hava getiren yerlerdir. 19- yy'm sonlarına doğru Boğaziçi ve Adalar'daki gazino, restoran ve meyhanelerin eğlence hayatı içindeki ağırlığı artmış; öte yandan tiyatro ve sinema salonları, 19. yy'm başlarında birbiri ardına açılmış; tiyatro, sinema, revü gibi gösteri sanatı alanına giren eğlenceler önem kazanmıştır. Batılılaşma sürecine koşturarak İstanbul'un Avrupai hayat özlemi içindeki Müslüman kesimleriyle Levanten burjuvazi arasında ilişkiler de artmış; aile içi eğlencelere yenilikler gelmiştir. Evlerde erkekli kadınlı katılman müzikli toplantılar, yüzyıl sonunda ve 20. yy'm başında seyrek de olsa görülür. 1920'lerden sonra Beyaz Ruslar(->) İstanbul'un eğlence hayatına yeni renkler ve canlılık getirmiş, öncelikle Pera'yı canlandırmışlardır.

Cumhuriyet'in ilanından sonra, eğlence hayatında Batılılaşma süreci, zaman zaman üstten de zorlanarak hızlandırılmış-

.....

Kâğıthane Lale Devri'nden başlayarak uzun bir süre İstanbul'un en önemli mesire ve eğlence yeri olmuştur. Bartlett'in bir deseninden gravür, 19. yy. *Galeri Alfa*

Bir saz salonunda eğlenenler, Beyoğlu. *Ara Güler, 1962*

le, müzik, konser gibi sanat ağırlıklı gösteriler; öte yandan restoranlar, gazinolar(->), barlar(~>), kafeler; gitgide değişen ve eski havalarından çok şey kaybeden mey-haneler(->), 1960larda daha çok "kulüp" adı verilen, günümüzde İstanbul'un gece hayatının kalbinin attığı mekânlar olan diskolardır (diskotekler). 1990lar İstanbul'unun eğlence hayatı, artık herhangi bir Avrupa metropolünden pek farklı değildir. Dünyanın en tanınmış müzik grupları, şarkıcıları, orkestraları, sanat ve eğlence dünyasının uluslararası yıldızları İstanbul'da konserler vermekte, stadyum-

EĞLENCEHANE-İ OSMANİ

144

145

EIRENE

larda düzenlenen büyük konserlerde yüz binlerin önüne çıkmaktadırlar, İstanbul Festivali, Sinema Günleri vb kültürel ağırlıklı festivaller, özel gösteriler, şenlikler kentin eğlence hayatının unsurlarıdır. Kent nüfusunun büyük çoğunluğunun en önemli eğlence olanağı televizyonken, küçük bir azınlık diskoteklerden eşcinsel kulüplerine, kabareye, caz kulüplerine kadar uzanan çok geniş eğlence seçeneklerinden yararlanabilmektedir.

istanbul'da eğlence hayatının kendine özgü ve çağlar boyunca epeyce değişmiş bir coğrafyası, yani mekânsal dağılımı da vardır. Kentin geleneksel mesire ve kır eğlencelerinin yerleri, özellikle de çevre bozulması ve kirlenmesine bağlı o-larak değişmiş ve daralmıştır. Bir zamanların rakipsiz mesireleri olan Kâğıthane, Haliç kıyıları, Küçüksu, Göksu, Çırpıcı Çayırı, Beykoz Çayırı, daha sonraki dönemlerde Yakacık, Üsküdar, Boğaziçi tepeleri, Kuşdili Çayırı vb bölgeler günümüzde yapılaşmış, sanayi veya yoğun yerleşme bölgesi halini almış, ulaşım o-lanaklarının da gelişmesiyle daha uzak ve değişik mesireler ve yazlıklar rağbet bulmaya başlamıştır. Boğaziçi'nin Karadeniz'e açıldığı kuzey kesimleri, Kilyos, Şile, Kavaklar son demlerini yaşamakla birlikte Florya, Çekmece, Silivri, hâlâ doğal güzelliklerim büyük ölçüde koruyan Adalar bunlar arasında sayılabilir. Sanatsal ve gösteri ağırlıklı eğlenceler, tiyatro, kanto ve benzerleri Şehzadebaşı'nı bütünüyle terk etmişler ama öteden beri eğlence merkezi sayılan Beyoğlu'nda(-0 ve Taksim-Harbiye çizgisinde varlıklarım -araya giren kısa çöküş dönemlerine rağmen- sürdürmüşlerdir. Eski geleneksel meyhaneler Çeşitli semtlerde dağınık olarak tek tuk kalmakla birlikte, yerlerini a-ıan ve son yıllarda çoğu müzikli hale getirilen içkili lokanta, taverna ve modern barlar yine Beyoğlu'nda, Boğaziçi'nin Rumeli yakasında, özellikle Ortaköy-Bebek hattında, Harbiye, Nişantaşı, Teşvikiye çevresinde, yeni bir düzenlemeyle suri-çinde Kumkapı'da, sahil yolunda, özellikle Bakırköy'de, Bebek sırtlarında, Etiler ve çevresinde toplanmıştır. Yaz mevsiminde büyük diskotekler ve gece kulüpleriyle gazinolar, Bağdat Caddesi, Caddebostan, Boğaziçi gibi semtlerde yazlık yerlerim açmaktadırlar.

istanbul, ülkenin diğer kesimlerine örnek olma, modalara öncülük etme özelli-* ğini eğlence hayatı açısından günümüzde de sürdürmekte; eğlence hayatının yenilikleri ve modaları, Türkiye'ye, her zaman olduğu gibi günümüzde İstanbul'dan başlayarak yayılmaktadır.

istanbul

V-

EĞLENCEHANE-İ OSMANİ KUMPANYASI

Kambur Mehmed ve Mehdi efendilerin 1895'te kurdukları tiyatro topluluğu.

Kısa bir süre içinde Komik Şevki Efen-di'nin yönetimine geçen ve onun adıyla özdeşleşen Eğlencehane-i Osmani, 1901'

de adına en çok rastlanan tiyatro topluluğu olmuştur. Daha çok Şehzadebaşı'n-daki Letafet Apartmam'nın karşısındaki Ömer Ağa'nın binasında perdelerini açan topluluk, 1919-1920 arasında Beşiktaş Bitpazarı'nda bulunan tiyatroda ve bazı kış aylarında Şehzadebaşı'nda, yazlan Kuşdili gibi yerlerde de oyunlarını sergiledi. Repertuvarında tuluat oyunları ve kantoların yamsıra melodramlar ile Namık Kemal ve Şemseddin Sami gibi yazarların yapıtları da yer aldı. Kumpanya,

dönemin ünlü komiği Kel Hasan'ın Ha-yalhane-i Osmani Kumpanyası'ndan sonra gelirdi. Eğlencehane-i Osmani'nin parlak döneminin sonlarında kadrosunun önemli adlarını Hamdi Efendi, Büyük ismail, Puzant, Yervant Papazyan, Rafael, Tulumbacı Kemal, Kalfa Armanak, Küçük Ali gibi erkek oyuncularla Şamram, Peruz, Küçük Eleni, Minyon Virjin, Annik ve Mari Ferha gibi kadın oyuncu ya da kantocular oluştuyordu.

Kumpanyanın bir el ilanından perde aralarında ve perde açılmadan kemençe-ci Anastas, kanuni Mihal, lavtacı Lambo ve hanende Aleksan Efendi tarafından incesaz ile Nikolaki'nin yönettiği orkestranın da opera parçaları icra ettiği anlaşılmaktadır. Eğlencehane-i Osmani Kumpanyası'nda sergilenen oyunlar arasında *Kaplan Avcıları*, *Paris Arabacısı*, *Deniz Kızı*, *Azab-ı Vicdani*, *Elli Bin Frank Polisi*, *Bir Aile Hükümdarının Sergüzeşt-i Elimesi*, *Sevda Fahişeleri*, *Merdud Kan*, *Gece Kuşları*, *Nasreddin Hoca*, *Cinayet Çiçeği*, *Paris'te Rüya*, *Çoban Kızı*, *Paris Paçavracıları*, *Amerika'da Vahşi Kız* ve *Komiğin Maşukası* sayılabilir. **Bibi.** And, *Meşrutiyet*, 51; And, *Tanzimat*, 195, 197; M. Ertuğrul, *Benden Sonra Tufan Olmasın*, İst., 1989, s. 584; "Eğlencehane-i Osmani", *İSTA*, K, 4959; M. N. Özön-B. Dür-der, *Türk Tiyatrosu Ansiklopedisi*, ist., 1967. RAŞİT ÇAVAŞ

EĞRİKAPI

bak. SURLAR

EĞRİKAPI MAKSEMİ

Eğrikapı surlarının dışında, Savaklar Caddesi üzerindeki Hıramı Ahmed Paşa Camii'nin karşısındadır. Savaklar Kubbesi olarak da tanınır.

Kırkçeşme'nin isale hattı, Eğrikapı Mak-semi'nde son bulur. Kırkçeşme inşaatının bitiminden çok sonra, Eyüp bölgesine su dağıtan Yeni Kubbe (Kubbe-i Ce-did) adıyla anılan bir maksem daha yapılmıştır. Sinan'ın yazdığı Kırkçeşme ve Kâğıthane suyunun tevzi defterinde Eyüp Maksemi yoktur. 1127/1715 tarihli şehir şebekesini gösteren dağıtım şemasında ise Eyüp Maksemi'nin adı "Kubbe-i Ce-did" olarak geçmektedir.

Eğrikapı Maksemi kare şeklinde bir binadır. Çatısı piramit şeklinde ve taşla kaplıdır. Tepesinde fanus biçiminde bir aydınlatma penceresi, her dört cephede de dar birer pencere ve caddeye bakan yüzünde kitablesiz bir çeşme vardır. Bu çeşmenin suyu Savaklar'ın giriş kapısının

Eğrikapı Maksemi

Kâzım Çeçen, 1987

karşısında, sağ köşede dikdörtgen şeklindeki bir delikten alınır. Bu maksem yapıldıktan sonra çok kere tamir görmüş ve üzerinde çeşitli tadilat yapılmıştır. Duvarlarına 5 tamir kitabesi konmuştur. Maksemin iç boyutları 5,95x5,95 m, dış boyutları ise 8,25x8,25 m'dir. Gelen su giriş kapısının karşı tarafındaki sol köşeden 45°'lik açı ile girer,

kenarında birbirine dik iki mermer plak bulunan bir havuzu doldurur. Sol havuz 5,94x0,80 m, karşıdaki havuz ise 4,44x0,80 m boyutlarındadır. Makseme giriş kapısının sağında 5,94x1,50 m boyutunda iki merdivenle çıkılan bir set yapılmıştır. Giriş platformu 1,45x4,16 m'dir. Havuzların duvarları 10-13 cm kalınlığında yekpare mermer plaklardan yapılmıştır. Bu plakların köşeye yakın yerlerinde su taslarının konulduğu çıkıntılar vardır. Sol havuzun duvarından çapları 26 mm ve eksenleri 96 mm su yükü altında olan 13 lüle yardımı ile debi ölçülür ve su karşıdaki havuza dökülür. Lülelerin hepsi çalındığı için bunların çaplarını anlamak mümkün değilse de, mermer plak üzerindeki deliklerden 26 mm çapında olduğu tahmin edilmektedir. 26 mm'lik lüleden akan suyun debisi 1 lüle=36 lt/dak=52 mVgündür. Bu havuzdaki su, giriş kapısı duvarı üzerindeki galeriden Yedikule galerisine girer. Böylece Yedikule galerisine günde 13x52=676 m3 su verilmiş olur.

Gelen suyun galerinin sağ tarafındaki havuzdan ortadaki havuza 50 lüle, sol taraftaki havuzdan ortadaki havuza 49 lüle ve sonradan yapılan sete bitişik havuzdan ortadaki havuza 12 lüle olmak üzere toplam 111 lüle (5.772 mVgün) su, 26 mm'lik lülelerle ölçülerek verilir. Suyun çok olduğu devrelerde lülelerin takıldığı düşey mermer plakaların üst taraflarındaki 6 adet dolu savaktan taşan su yine şebekeye akar.

Eğrikapı Maksemi'nde yapılan tamirlerin tarihleri duvarlardaki kitabelerden anlaşılmaktadır. Giriş kapısının karşısındaki duvarda bulunan I. Abdülhamid'in kitabesi 1201/1786 tarihlidir.

Bu kitabe I. Süleyman'ın (Kanuni) (hd 1520-1566) vakfiyesinin bir özeti mahiyetinde olup, onun tarafından yapılan bu eseri sülalesinden gelenlerin, şeyhülislamın ve vezirlerin tamir etmeleri halinde dua alacakları yazılıdır. Kanuni'nin Kırkçeşme vakfiyesi bulunamamıştır.

Giriş kapısının karşısındaki sol köşede I. Abdülhamid'in kitabesinde (1201/1786) maksemin Su Nazırı Mustafa Ağa tarafından tamir ettirildiği yazılıdır. Kapının karşısındaki ilk kitabenin altında bulunan III. Selim'in (hd 1789-1807) kitabesinde (1203/1789) yine Su Nazırı Mustafa Ağa'nın adı geçmekte ve Mustafa Ağa'nın bir sukemeri inşa ettiği de anlaşılmaktadır. Girişte sol duvardaki II. Mahmud (hd 1808-1839) kitabesi ise 1235/ 1819 tarihlidir. Keçecizade izzet Molla tarafından yazılan bu kitabeden maksemi II. Mahmud'un tamir ettirdiği anlaşılmaktadır. Kitabenin yazısı meşhur hattat Rakım tarafından talik hatla yazılmıştır. Bahçe kapısı üzerinde II. Mahmud'un tuğrasının da olması, bu tamirin diğerlerine nazaran daha kapsamlı yapıldığını göstermektedir. Giriş kapısının duvarı üzerinde 1239/1823 tarihli Su Nazırı Hâmid Ağa'nın kitabesi yer alır.

Bu kitabede Hamid Ağa'nın vefatından sonra Suyolcular Ocağı sandığından ayrılan 150 kuruş ile her yıl su nazırlarından vefat edenlerin ruhuna mevlit okunması için bir tesis kurulduğu bildirilmektedir. Kitabenin metni

EHL-İ HİREF

Osmanlı sarayının pek çok sanatsal gereksinimini karşılayan sanatçı ve zanaatçı bölükleriyle uzmanlık gerektiren meslek bölüklerini de içeren örgüte verilen ad.

Sarayın kapıkulu (birun) halkı arasında yer alan ehl-i hiref mensupları, ende-run ağalarından hazinedarbaşının emrin-deydiler. Teşkilatla ilgili en önemli bilgiler, çalışanların yevmiye üzerinden üç ayda bir aldıkları ücretleri gösteren ehl-i hiref mevacib (maaş) defterlerindedir. Bunlardan 16. yy'ın başlarından 18. yy'ın sonlarına kadar çeşitli örnekler günümüze gelmiştir. Teşkilattaki bölüklerin sayısı zaman içinde 40 ile 49 arasında değişmiştir. Bölüklerdeki sanatçı ve zanaatçı sayısı da değişiklik gösterir. 16. yy'ın başlarında ehl-i hiref 360 kişiden oluşmaktadır. Bu sayı 1526'da 598, 1566'da 636, 1575'te ise 898'dir. 16. yy'ın sonlarına doğru ise, 1.502 kişiye maaş ödendiği defterlerden izlenir. 17. yy'ın başlarından itibaren çalışanların sayısı 900 civarına düşer. 17. yy'ın ikinci yarısında, gereğinden fazla kişinin istihdam edildiğinin anlaşılması ve ödenen ücretin fazlalığı nedeniyle bazı bölüklerin kaldırılması yoluna gidilerek bu sayının 300 civarına çekildiği belirlenir. 17. yy'ın sonlarında ise sayıları 186'dır.

Maaş defterlerinden örgütün I. Süleyman (Kanuni) döneminde (1520-1566) tam anlamıyla biçimlendiği anlaşılır. Ehl-i hiref bölüklerinin atölyeleri, yaptıkları işe, sarayın teşkilat ve ihtiyacına göre, değişik yerlerde bulunuyordu. Bazılarının atölyeleri, Topkapı Sarayı'nın birinci avlusunda yer alırken, büyük çoğunluğu sarayın dışındaki atölyelerde ü-retim yapmışlardır.

16. yy'ın ortalarındaki defterlerde yer alan başlıca bölükler şunlardır: Sarayın sanat eseri niteliğindeki yazma kitaplarının ve yazılarının hattatları olan kâtipler, mücellitler, nakkaşlar, kuyumculukla ilgili bölükler en önemlileriydi. Şimşirge-rân (kılıç), niyamgerân (kılıç kını), kâ-ridgerân (hançer ve bıçak), bozdoğanı (topuz), tirgerân (ok), kemangerân (yay), siperdüzân (kalkan), zırh ve tüfek yapımcılarının çalıştığı bölükler, sarayın avcılık, spor ve savaş araçları ile ilgili gereksinimini karşılayan önemli bölükler arasında yer alıyordu. Kürkçüler, külahdü-zân (çeşitli başlık yapanlar), müzedüzân (ayakkabı ve çizme üretenler), kılıç ve bıçak bağları, keseler vb eşyaları özel bir teknik ve ipek iplikle dokuyan kazzaz-lar; zerduzân (altın iplikle işleme yapanlar); kaliçebafân (saray için halı dokuyanlar); abacılar (yünlü kumaş dokuyucuları), kadife dokuyucuları, kemha ve nakışlı kemha dokuyan bölükler, çamaşırlık kumaş dokuyan câmeşuyân bölüğü sarayın giyim ve dokuma ihtiyacına cevap veren bölüklerdi. Bunlardan başka her türlü madeni

kap yapımcısı olan kazgancılar, çilingirler, neccârlar (marangoz), çıkırıkçı veya harrat adı verilen torna işi yapanlar; fildişi ve kemikten eser üreten künde-kârân; müzik aleti yapan saztrâşân bölüğü ve kimi saray yapıları için çini üreten kaşiferân bölükleri örgütün sarayın ihtiyaçlarına cevap verecek diğer bölüklerini oluşturuyordu. Bunlardan başka, güreşçiler ve cerrahlar da bu örgütün içinde yer alıyorlardı.

Ehl-i hiref bölükleri zaman içinde ihtiyaca göre çoğaltılarak yeni bölükler oluşturduğu gibi, bir kısmı da tamamen kaldırılmıştır. 16. yy'ın sonlarına doğru, pencere camı yapan camcılar bölüğü oluşturulmuştur. 17. yy'ın başlarında ise, çini yapan ve halı dokuyan bölükler kaldırılmıştır. 17. ve 18. yy'larda eklenen yeni bölükler arasında şamdancılar, sor-guççular, saatçiler, mürekkepçiler, saraç ve debbağlar ile göz hastalıklarını tedavi eden kehhâller sayılabilir.

Saray teşkilatında yer alan tüm sanatçı ve zanaatçılar sadece ehl-i hiref teşkilatının bünyesinde bulunanlardan ibaret değildi. Önemli bir grup, saraya ve padişaha ait hil'at ve kaftanları diken saray terzileridir. Padişah ve saray için gösterişli koşum takımlarını yapan saraçlar, yular yapımcıları, at bellemesi ve örtüsü yapanlar, keçeciler ve debbağlar ise, hasahır teşkilatına bağlı olarak büyük mirahu-run emrinde çalışan diğer ehl-i hirefi o-luştırıyordu. Otağ yapımcısı, çadır ve perde dikicisi gibi ehl-i hiref barındıran bir diğer saray teşkilatı da, çadır mehterleriydi. Padişaha ve saraya hizmet veren sanatçı ve zanaatçılar, sadece ehl-i hiref ve diğer saray örgütlerinde belirttiğimiz bölükler ve bu bölüklerde çalışan kişilerle sınırlanamaz. Gerektiğinde, istanbul'un esnaf loncalarına bağlı ve serbest çalışan tanınmış usta ve sanatçılar, geçici veya kadrolu olarak saray hizmetine alınmışlardır.

Bibi. Uzunçarşılı, *Saray*; R. M. Meriç, *Türk Nakış Sanatı Tarihi Araştırmaları*, I, Ankara, 1953; ay, *Türk Cilt Sanatı Tarihi Araştırmaları*, I, Ankara, 1954; ay, "Türk Sanatı Tarihi Vesikaları: Bayramlarda Padişaha Hediye Edilen Sanat Eserleri ve Karşılıkları", *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve incelemeleri*, ist., S. 1 (1963), s. 764-876; B. Çetintürk, "istanbul'da 16. Asır Sonuna Kadar Hassa Halı Sanatkârları", *ae*, ist., S. 1 (1963), s. 715-731; F. Çağman, "Serzergeran Mehmed Usta ve Eserleri", *Kemal Çığ'a Armağan*, ist., 1984, s. 51-88; 1. H. Uzunçarşılı, "Osmanlı Sarayı'nda Ehl-i Hiref 'Sanatkarlar' Defterleri", *Belgeler*, S. 15 (1986), s. 23-76; E. Atıl, *The Age of Sultan Süleyman the Magnificent, National Gallery of Art*, Washington-New York, 1987, Appendix 2-3, s. 288-299; F. Çağman, "Mimar Sinan Döneminde Saray'ın Ehl-i Hiref Teşkilatı", *Mimar Sinan Dönemi Türk Mimarlığı ve Sanatı*, İst., 1988, s. 73-77.

FİLİZ ÇAĞMAN

(752, Atina - 9 Ağustos 803, Lesbos [Midilli]) Bizans tarihinde "imparator" unvanı ile hüküm süren ilk Bizanslı imparator. Aynı zamanda Ortodoks kilisesinin bir azizesi olan Eirene'nin yortu günü 9 Ağustos'tur.

768'te ikonaklast (tasvirkırıcı) imparator V. Konstantinos (hd 741-775) tarafından Atina'dan tahtın vârisi Leon'a gelin getirildi. 771'de tek çocuğu Konstantinos'u (sonra VI. Konstantinos) doğurdu. 775' te IV. Leon adıyla tahta geçen kocasının beceriksizliğinden yararlanarak gücünü artıran Eirene ateşli bir ikonaseverdi. 780' de Leon'un zamansız ölümü üzerine küçük yaşta imparator olan oğlunun naipliğini yapmaya başladı, tahtta hak iddia eden kayınbiraderleri Kayser Nikeforos ve Kristoforos'a karşı amansız bir mücadele başlattı. Nikeforos taraftarı bir ayaklanmayı bastırarak onu keşiş olmaya zorladığı 780'den sonra Bizans'ta on yıl kesintisiz bir hâkimiyet kurdu.

Ayasofya'daki Komnenoslar mozağinde Eirene'yi betimleyen bir ayrıntı.

Tahsin Aydoğmuş

EİRENE KULESİ

146

147

EKREM

' ' t r- —11 r ^ 11~ —11- -11

Ekmekçizade Ahmed Paşa Medresesi'nin planı. *Zeynep Abunbay, 1974*

787'de tasvirkırıcı harekete nihai darbeyi vurmak için, Hristiyan dünyasında 7. Ökümenik (birleştirici) Konsil olarak tanınan II. iznik Konsili'ni toplayarak Batı ile arasını düzeltti ve Papa I. Hadrianus ile iyi ilişkiler kurdu. 790'da bir saray darbesi sonucu iktidardan uzaklaştırıldıysa da iki yıl sonra imparator oğlu sayesinde eski statüsünü kazanarak onunla ortak hükümdarlığını ilan etti. Konstantinos, karısı Paflagonyalı Maria'yı terk ederek Teodote ile evlenmeye ve ona "augusta" unvanı ile taç giydirmeye kalkınca, kilise çevrelerinin desteğini alan Eirene, 797'de oğlunun gözlerine mil çekti ve tek başına iktidar oldu. Kendisinin kanunnamelerinde, kadın hükümdarlarca kullanılan "basilissa" yerine, imparatorlara ait "basileus" unvanını kullanmış olması da ilgi çekicidir.

Dışta, Frank Kralı Büyük Kari (Şadken) ile diplomatik ilişkiler kuran, hattâ onunla evlenmeyi planlayan, öte yandan Papa I. Hadrianus ile yakınlaşarak Doğu ve Batı kiliselerini birleştirmeye çalışan Eirene, başarılarına karşın, rakipleri tarafından 31 Ekim 802'de tahttan indirildi. Önce Prinkipo'ya (Büyükada), sonra da Lesbos'a (Midilli) sürüldü, burada öldü.

Dinsel ve politik olaylarda takındığı ihtirashlı tavırlarının yamsıra, hayırseverliğiyle de tanınan Eirene, başkentte birçok düşkünüyle, bir de yoksullar

mezarlığı yaptırdı. 9- yy'da mezarından çıkarılan bazı kalıntılar, Konstantinopolis'e getirilerek, Havariyun Kilisesi'ne yerleştirilmiştir.

Bibi. L. Burgmann, "Die Novellen der Kaise-rin Eirene", *Fontes Minores*, S. 4 (1981), s. 1-36; Ostrogorsky, *Bizans*, 163-182.

AYŞE HÜR

EİRENE KULESİ

Bugün Eminönü'deki Çakmakçılar Yoku-şu'nda bulunan Valide Ham'nın(->) kuzeydoğu köşesinin içinde yer alan kule.

Ne amaçla yapıldığı ve tarihçesi hakkında bilgiler bulunmamakla birlikte, büyük ihtimalle Bizans orta dönemine aittir. Bazı tarihçiler (Schneider) tarafından, Biglentas(-0 (veya Bigla) ile kurulmaya çalışılan ilgi, topografik nedenlerden dolayı imkânsız görülmektedir. 16. yy'da İstanbul'u ziyaret eden Fransız seyyah Pierre Gilles(->) kuleden ilk söz eden ve aynı zamanda ona Eirene Kulesi adını ilk veren kişidir.

Kare şeklinde bir taban üzerinde yükselen kule bugün yaklaşık 27 m boyundadır. Fakat, 1559-1561 arasında Mel-chior Loch tarafından yapılan panoramik tablodan edinilen izlenime göre, ilk yüksekliğinin daha fazla olduğu düşünülmektedir. Kubbesel çatı kemeri, büyük olasılıkla, kule Valide Hanı'nın içine alındıktan sonra eklenmiştir.

Bibi. Schneider, *Mauern*, 86-87; A. M. Schneider, *Archâologischer Anzeiger*, 59/60, 1944, s. 77; Müller-Wiener, *Bûdlexikon*, 45. ALBRECHT BERGER

EİRENE SARAYI

bak. ELEUTHERIUS SARAYI

EKMEKÇİZADE AHMED PAŞA MEDRESESİ

Vefa'da Kovacılar Caddesi'nin Taştekneler Sokağı ile birleştiği köşededir.

I. Ahmed dönemi (1603-1617) defterdarlarından Ekmekçioğlu Ahmed Paşa tarafından yaptırılmıştır. *19. Yüzyıl İstanbul Haritasında*, medresenin yalnız doğu ve güney yönü sokakla çevrilidir. Medreseyle aynı kavşakta yer alan Molla Hüsrev Mescidi ve onun kuzeyindeki Hüsrev Kethüda Darülkurra'sı, bu sokak dokusunun 16. yy'da biçimlenmiş olduğuna işaret etmektedir. Bugün medrese üç yanından sokakla çevrilidir.

Ekmekçioğlu Ahmed Paşa, 16. yy'm sonunda yapılan Gazanfer Ağa, Koca Sinan Paşa külliyelerine benzer düzende, türbe ve sebille bütünleşen bir medrese yaptırmıştır. *Hadîkatü'l Cevamî'ye* göre sebil Hüsrev Kethüda'nın hayrıdır; yapıyı Hüsrev Kethüda Sebili olarak tanıtan İzzet Kumbaracılar da yapım tarihini 1565 olarak vermektedir. Ancak sebilin mimarisinde, daha önce burada Hüsrev Kethüda tarafından yaptırılmış bir sebil bulunsa da, onun 17. yy'da, Ekmekçioğlu Ahmed Paşa'nın türbesinin yapımı sırasında yenilendiğine ilişkin yapısal ve üslupsal özellikler gözlenmektedir.

Medresenin giriş kemiği üzerinde kitabe bulunmamaktadır; Ekmekçioğlu Ah-' med Paşa 1606'da başdeftardard olduğuna ve 1618'de öldüğünde, hazır olan türbesine gömüldüğüne göre, külliyeinin bu yıllar arasında yapıldığı kabul edilebilir. 17. yy'ın başında hassa mimarbaşı olan Sedefkâr Mehmed Ağa'nın külliyeiyi tasarlamış olması ihtimali yüksektir ve medresenin mimari özelliklerinin onun uygulamalarıyla benzerliği de bu olasılığı güçlendirmektedir.

Medreseye Kocacılar Caddesi cephesinin ortasında bulunan basık kemerli kapıdan girilmektedir. Profilli bir dikdörtgen çerçeve içine yerleştirilen kapının üstünde kırma çatılı ahşap bir saçak olduğu, duvardaki giriş deliklerinden ve kurşun örtü izlerinden anlaşılmaktadır. Halen İlim Yayma Vakfı Yüksek Tahsil Talebe Yurdu'nun kullanımında olan medresenin cadde üzerindeki asıl girişi kapatılmış; batı duvarına açılan kapıyla, yandaki binayla ilişki kurulmuştur.

Medrese dikdörtgen planlı bir avluyu çepeçevre saran revakların gerisinde "U" oluşturacak biçimde dizilen hücreler ve "U"nun açık kalan ucuna yerleştirilen dershaneden oluşmaktadır. Ana eksenini kuzey-batı-güneydoğu doğrultusunda olan yapının dershanesi girişin karşısında değil, yanda, uzun eksenin ucundadır. 1914'te yapılan tespitte susuz olduğu belirtilen şadırvan sekizgen planlıdır. Uzun kenarları boyunca beş, kuzeybatı kenarında dört açıklıklı olan revak, dershanenin bulunduğu cephede özel bir düzene sahiptir. Mimar Sinan ve Sedefkâr Mehmed Ağa tarafından uygulanan, tam ve yarım açıklıklı kemerlerin ardışık olarak dizilmesiyle (1, 1/2, 1, 1/2,1) elde edilen ritim, güneydoğu cephesine canlılık katmaktadır. Cephenin dershaneyi eksenine alan orta bölümü aynalı tonozlarla örtülüdür; revağın diğer bölümlerinden daha yüksek olan giriş aksı özel biçimli sütun ve başlıklarla da vurgulanmıştır.

Avlu eksenine yerleştirilen dershanenin güneybatısına, derslane ile eş boyutlu olan türbe kütleleri birleştirilmiştir. Revak döşemesinden iki basamakla yükseltile mescit-derslane kare planlıdır. Kible cephesinin ortasında mihrap nişi, iki yanında birer pencere bulunmaktadır. Kuzeydoğu duvarında iki pencere ve bir dolap yer almaktadır. Türbe ile ortak olan yan duvara açılan üç pencere, iki iç mekân arasında görsel ve simgesel ilişki sağlamaktadır. Güneydoğudan, Taştekneler Sokağı'ndan girilen küçük bir bahçeden ulaşılan türbenin ana cephesi Kocacılar Caddesi üzerindedir. Derslane, türbe ve sebilin kenetlenmiş bir kütle olarak yan yana getirilmesi gene Mimar Mehmed Ağa'nın mimarbaşılığı döneminde yapılan Kuyucu Murad Paşa Külliyesi'ni çağrıştırmaktadır. Eşit boyutlu iki kubbeye örtülü olmakla birlikte derslane ve türbede farklı geçiş öğeleri kullanılmış; geçişler dershanede ayrıtlı pendentif, türbede tromplarla sağlanmıştır. - İlk tasarımında 17 hücresi olan medresenin türbeye bitişik olan ilk hücresi sokaktan kullanılan bir dükkâna çevrilmiştir. Bu değişiklik

için hücrenin revak yönündeki kapısı iptal edilmiş, Kovacılar Caddesi üzerindeki duvarı yıkılarak cephesine bir sivri kemer yapılmıştır. Güney ve batı kolunda toplam 9, kuzeydoğu yönünde 8 hücre bulunmaktadır. Batı ve kuzey hücre kolları arasında dar bir geçit bırakılarak kuzeybatı köşesindeki hücreye revaktan düz giriş ve revak tarafına pencere açma olanağı verilmiştir. Güney yönündeki hücrelerin Kovacılar Caddesi'ne açılan birer penceresi vardır. Batı ve kuzeydeki hücreler ise revağa açılan pencerelerden aydınlanmaktadır. Hücrelerin özgün ocakları korunmuştur.

Pendantifli kubbelerle örtülen hücrelerin özgün çatı kaplama malzemesi kalmamıştır. Çatı avluya doğru eğimlendiril-miş ve sular, sütunların üstüne gelen çör-terüerle akıtılmıştır. Çoğu korunmuş olan bacaların sekizgen prizma gövdelerinin alt bölümü tuğladan, duman deliklerinin şapkaları küfeki taşından yapılmıştır. Hücrelerin kuzeybatı kolunun kuzey ucunda yer alan iki mekân hela ve gu-sülhanedir. Beşik tonozla örtülen bu hacimler örtülerinde yer alan filgözleriyle aydınlatılmıştır.

Cephelerde özenli bir kesme taş işçiliği gözlenmektedir. İri küfeki taşı bloklarla yapılan giriş cephesi üzerinde yer a-lan pencerelerin söveleri profilli mermer bloklarla yapılmıştır. Revak, dersane ve türbe kasnaklarının saçak kornişli alçak kabartma tekniğinde bezenmiştir.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 201; Ayverdi, *istanbul Haritası*, C4; İ. Hami Danişmend, *Osmanlı Devlet Erkânı*, ist., 1971, s. 261-262; Evliya, *Seyahatname*, II, 20-21; C. Kayra, *Eski istanbul'un Eski Haritaları*, ist., 1990, s. 18; Kumbaracılar, *Sebilleri*, 7; Kütükoğlu, *istanbul Medreseleri*, 322; Kütükoğlu, *Darü'l-Hilafe*, 72; 2. Nayır (Ahunbay), *Osmanlı Mimarlığında Sultan Ahmet Külliyesi ve Sonrası (1609-1690)*, İst., 1975, s. 173-175; Demir-canlı, *Evliya Çelebi*, 318-319; E. Yücel, "Ekmekçioğlu Ahmed Paşa Medresesi", *Arkitekt* S. 331 (1968), s. 132-134.

ZEYNEP AHUNBAY

EKMEL TEKKESİ

bak. SOFULAR TEKKESİ

EKONOMİ

İstanbul en eski çağlardan günümüze kadar, bulunduğu bölgenin, imparatorluğun, ülkenin ekonomik merkezi olma özelliğini korumuştur. Yine, Cumhuriyet önce-

si başkent niteliğiyle en büyük tüketici olan kent, Cumhuriyet sonrasında, Türkiye ekonomisinin geçirdiği büyük değişmeye bağlı olarak aynı zamanda en fazla üreten il konumuna da gelmiştir. İstanbul'un bölgede ekonomik merkez olmasının başlıca nedeni, özellikle Roma ve Bizans dönemlerinde, Doğu ile Batı, Karadeniz ile Akdeniz arasındaki ticaret yolları üzerindeki kavşak noktası konumudur. Kentte ticaretin tarihin

her döneminde önemli ve belirleyici faaliyet olması da, büyük ölçüde kentin coğrafi konum ve özelliklerine bağlıdır.

Bizans döneminde Konstantinopolis' te kurulan kolonilerin varlık nedeni esas olarak ticaretti (bak. Amalfililer; Cenevizliler; Latinler; Pisalılar; Venedikliler). Kent, doğu-batı, güney-kuzey eksenini üstünde, başta deniz ticareti olmak üzere ilkçağ ve ortaçağın en önemli merkezlerindendi. Osmanlı döneminde ticaret, dışalım ağırlıklı olarak önemini korumuş, 19. yy'dan itibaren bütün Osmanlı ekonomisi ile birlikte ticaret de dışa bağımlılıkla belirlenmiş; İstanbul, üreticiden çok tüketici olmayı sürdürmüştür. İstanbul'un toplumsal hayatı ve tabakalaşması da her zaman dışa bağımlı ticaret ağırlıklı ekonominin damgasını taşımıştır (bak. ticaret).

Tarım, İstanbul için hiçbir dönemde ekonominin önemli bir sektörü olmamıştır. İlin toplam gelirleri ve üretimi ile ülkenin tarım gelirleri içindeki en düşük pay, hep İstanbul'un olmuştur. Osmanlı döneminde payitaht olma konumu, toprak dağılımı, toprak mülkiyeti ve tarımsal işletme büyüklüklerinde günümüzde de süren kimi özelliklere yol açmıştır. Küçük işletmelerin sayıca yaygın olduğu ilde hanedan çiftlikleri, hassa çiftlikleri arazi büyüklükleriyle dikkati çekmiş, 1970' lerde bile 5.000 dekardan büyük özel tarımsal işletmelerin tüm ekili alanlara oranı İstanbul'da yüzde 17,6'yken Türkiye ölçeğinde aynı büyüklükteki işletmelerin toplam ekili alanlara oranının yüzde 2,7 olması, bu özelliğin bir göstergesidir. İstanbul, tarihin bütün dönemlerinde olduğu gibi günümüzde de ülkenin tarımsal üretiminin en büyük bölümünü tüketen, buna karşılık tarımsal üretimde en geride yer alan il durumundadır (bak. tarım).

Sanayiye gelince, Bizans ve Osmanlı dönemlerinde küçük imalathaneler ve küçük ölçekli üretim; 19. yy'm ikinci yarısından sonra devlet fabrikalarıyla sınırlı kalsa da görece büyük sanayi üretimi; nihayet günümüzde imalat sanayii başta olmak üzere tüm sanayi üretiminde İstanbul hep önde gitmiştir. Bizans'ta sabun ve mum imalatından çanak çömleğe, dokumadan kuyumculuğa, silah yapımından marangozluğa kadar imalat sıkı bir denetim altında loncalarda örgütlenmiş ve gelişmiştir. Osmanlı döneminde küçük atölye üretimi uzun süreler, özellikle de bazı alanlarda, kentin mamul madde ihtiyacına cevap vermiş; dışalımın öne geçtiği ve merkezi istanbul olan geleneksel üretimin gerilemeye başladığı 18. yy'a

kadar önemini korumuştur (bak. loncalar; gedikler; esnaf). 19. yy'ın ortalarından itibaren kurulan devlet fabrikalarında gelişmeye başlayan sanayi üretimi, bu dönemde, bütünüyle dış ticaretin ö-ne geçtiği İstanbul'da, çoğu yabancı sermaye yatırımlarıyla gerçekleştirilen, ithalatı tamamlayıcı özellikte ve manifaktür düzeyini az aşan nitelikte olmuştur. Değirmencilik, dökümhaneler, askeri ihtiyaçlara dönük sanayi, çuha fabrikaları, debbağhane, kâğıthane 19. yy İstanbul

sanayiinin önde gelen dallarıdır. Cumhuriyet sonrasında geleneksel el sanatları gerilerken imalat sanayii Cumhuriyet Türkiye'sinin diğer bölge ve illeriyle arasına büyük farklar koyarak, en hızlı ve en fazla İstanbul'da gelişmiştir. 1927'den itibaren sanayi sayımları sonuçları, İstanbul'un, sanayi kuruluşu, sanayi kesiminde çalışanlar, sanayinin ilin toplam katma değeri içindeki payı açısından günümüze kadar gelen rakipsiz birinciliğini gösterir. 1933'te İstanbul firmalarının yarattığı toplam katma değer Türkiye i-çindeki payı yüzde 33'tür. Sanayinin Türkiye ölçüsünde yaygınlaştığı günümüzde bu oran yüzde 25'i aşmakta ve İstanbul bu konuda yine birinci sırada yer almaktadır; imalat sanayii tek başına ele alındığında bu oran daha da yükselerek yüzde 30'ları bulmaktadır. 1950'de İstanbul, sanayide çalışan işçi sayısı ve toplam üretim ölçülerine göre, Türkiye genelinde yüzde 30'u aşkın paya sahiptir 1960 sonrası ise, İstanbul'un ekonomi ve sanayi açısından kendi sınırlarını aştığı ve çevre illere doğru yayılarak bir sanayi bölgesi halinde metropolleştiği dönemdir (bak. sanayi).

Türkiye nüfusunun yüzde 10'undan fazlasını barındıran İstanbul'da, faal nüfus, işçi sayısı ve işyeri başına ortalama işçi sayısı ve her kesimden çalışanların genel nüfusa oranı, her zaman, ama özellikle günümüzde Türkiye'nin diğer bölgelerine ve illerine göre çok yüksektir (bak. istihdam; nüfus). Yine hizmet sektöründe çalışanların oranı ve hizmet sektörünün katma değer içindeki payının yüksekliği açısından, İstanbul rakipsiz durumunu korumaktadır (bak. hizmet sektörü). En fazla enerji tüketen (bak. enerji); en büyük mali kuruluşların bulunduğu (bak. bankacılık; sigortacılık); inşaat sektörünün kentin özel konumu ve emlak rantı dolayısıyla en hızlı gelişme gösterdiği (bak. inşaat sektörü); Türkiye'nin e-konomi hayatını belirleyen holdinglerin en önemlilerinin ve büyüklerinin kurulu olduğu (bak. holdingler); ulaşım(-+) ve turizmin(->) kalbinin attığı il olarak, İstanbul'un Türkiye ekonomisi içindeki ö-nem ve yeri rakipsizdir.

İSTANBUL

EKREM (Recaizade)

(1 Mart 1847, İstanbul - 31 Ocak 1914, İstanbul) Şair ve yazar.

Babası Mehmed Şakir Recai Efendi de şairdi. Ekrem, Beyazıt Rüştüyesi'nde ve Mekteb-i İrfan'da okuduktan sonra bir

EKSARHLIK

148

149

ELÇİLİKLER

süre Mekteb-i Idadi-i Harbiye'ye devam etti. 1862'de kâtip olarak Hariciye Nezaretine girdi. Bu yıllarda Namık Kemal, Leskofçalı Galib, Hersekli Arif Hikmet, Subhipaşazade Ayetullah gibi dönemin şairleriyle tanıştı.

Özellikle Namık Kemal' le dost oldu.

Ekrem babasından Arapça ve Farsça öğrenmişti. Hariciye Nezareti'ndeyken de Fransızca öğrendi. *Tasvir-i Efkâr* gazetesinde ilk yazılarını yayımlarken bir yandan da Divan şiiri tarzında gazeller kaleme alıyor ve Fransızcadan çeviriler yapıyordu. 1866'da Vergi Idare-i Umumiyesi Kalemî'ne girdi. Namık Kemal 1867'de Avrupa'ya giderken *Tasvir-i Efkâr*'m yönetimini Ekrem'e bıraktı. Böylece Ekrem basın ve edebiyat dünyasının daha da içine girdi. 1868'de Şûra-yı Devlet (Danıştay) kurulunca bu kuruma geçti. Bu sırada amcasının kızıyla evlendi. 1870'te ilk oyun denemesi *Afife Anjeliki* ve 1871'de ilk şiir kitabı *Nağme-i Sehefî* yayımladı. 1877'de Şûra-yı Devlet üyesi, 1878'de Mekteb-i Mülkiye, 1885'te Mekteb-i Sultani (Galatasaray Lisesi) edebiyat öğretmeni oldu. Edebiyat açısından en verimli dönemi 1878-1898 arasında geçti. Bu dönemde şiir, roman, eleştiri ve edebiyat öğretimiyle ilgili ürünlerini yayımladı. 1888'de "Saime" adlı hikâyesi tefrika edilirken sansürce yarıda kesildi. Baskı ortamından uzaklaşmak için Trablusgarb'a gitti. Sonra Malta'ya geçti. Ama II. Abdül-hamid tarafından İstanbul'a dönmesi sağlandı. 1898'de Şûra-yı Devlet Temyiz Mahkemesi, ardından Tanzimat Dairesi üyesi oldu. 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanından sonra önce evkaf sonra da maarif nazırı olduysa da bazı nedenlerden istifa etti. Ayan üyeliğine getirildi. Ölümüne kadar bu görevde kaldı. Mezarı, Küçükusu'da, genç yaşta ölen oğlu Nijad'ın mezarı yanındadır.

Ekrem şiirlerini *Nağme-i Seher* (1871), *Yâdigâr-ı Şebâb* (1873), *Zemzeme* (I-III, 1883-1885), *Tefekkür* (şiir-nesir karışık, 1888), *Pejmürde* (şiir-nesir karışık, 1895), *Nijad-Ekrem* (şiir-yazı-am-değınme, 1910) adlı kitaplarda topladı. *Nefrin* adlı şiir kitabı ölümünden sonra oğlu Ercüment Ekrem (Talu) tarafından yayımlandı (1916). Oyunları şunlardır: *Afife Anjelik* (1870), *Vuslatyahud Süreksiz Sevinç* (1874), *Çok Bilen Çok Yamhr* (1914). *Saime* (1888), *Muhsin Bey yahud Şairliğin Hazin Bir Neticesi* (1889), *Şemsa* (1893), *Araba Sevdası yahud Bihruz Beyin Âşıklığı* (1898) hikâye ve romanlarıdır. Edebiyatla ve e-debiyat öğretimiyle ilgili kitaplarını *Ta-lim-i Edebiyat* (1879), *Takdir-i Elhan* (1886), *Takrizât* (1898), *Kudemadan Birkaç Şair* (1885) adları altında yayımladı.

Ekrem'in şiir ve oyunlarında istanbul doğrudan doğruya konu edilmez. "Küçükusu'da Bir Gece", "Yakacık'ta Mezarlık Âlemi" gibi şiirlerinde de, o zamanki istanbul'un mesire ve sayfiye yerleri olan bu semtlerin yalnızca adları söz konusudur. Oysa *Araba Sevdast'nda* olaylar istanbul'un Çamlıca, Şehzadebaşı, Beyoğlu gibi semtlerinde geçer.

Recaizade Ekrem

M. Sabrı Koz koleksiyonu

1886'da yazılıp 1895'te *Servet-i Fünun*' da tefrika edilen ve 1898'de kitaplaşan *Araba*

Sevdası'nda. olay 1870'lerin ortasında geçer. Romanın başkişisi bir paşa oğlu olan ve babasının ölümü üzerine mirasyedi yaşamı sürmeye başlayan Bihruz Bey'dir. Dönemin modasına uyarak bir araba (atlı binek arabası) alır ve zamanının çoğunu mesire yerlerinde geçirir. Yazları Çamlıca'daki köşkte, kışları Süleymaniye'deki konakta yaşar. Bir gezinti sırasında Çamlıca'da gördüğü Periveş'e âşık olur. Ama kızı bir daha göremez. Bundan böyle bütün işi kızı aramaktır. Yalan söylemekte usta, Bihruz'un parasını yemekten, mirasyedi yaşantısından yararlanmaktan başka bir şey düşünmeyen arkadaşı Keşfi Bey Bihruz'a Peri-veş'in öldüğünü söyler.

Bihruz bu kez kızın mezarını aramaya başlar. Parasının tükenmeye, karasevdadan sağlığı bozulmaya başladığı bir sırada, bir ramazan gecesini Direklerarası'nda Periveş'e benzeyen bir kıza rastlar. Öldü diye bildiği Periveş'in kız kardeşi sandığı bu kız aslında Periveş'ten başkası değildir. Aralarında geçen bir konuşmayla her şey ortaya çıkar. Saf, namuslu ve duygulu bir kız diye âşık olduğu Periveş gerçekte o dönemin yosmalarından biridir.

Araba Sevdası'nda "asri" ya da "Avrupalı" yaşama biçimi diye nitelenen, yüzeysel "Baticılık" anlayışına bağlı çevreler söz konusu edilir. Dönemin gözde bir sayfiye yeri olan Çamlıca ve çevresi romanın girişinde uzun uzun betimlenir. Buradan Üsküdar'a, Beylerbeyi'ne, Kadıköy'e gidiş ya da ulaşım konusunda belgesel nitelikte anlatımlar vardır. Semtler konusunda bazı nitelermelere de rastlanır: "Kadıköyü gibi burjuva kartiye". İstanbul'un suriçi semtleri Aksaray, Şehzadebaşı, Babiâli, Kalpakçılarbaşı, Divanyolu, Süleymaniye, Beyazıt ile Beyoğlu yakasında (Feriköy, Tünel, Cadde-i Kebir) ve

Kadıköy yakasındaki bazı semtler (Kalamış, Fenerbahçe, Uzunçayır, Haydarpaşa, Bulgurlu) romandaki olayların geçtiği semtlerdir. Buralardaki dükkânlardan da söz edilir. Bihruz'un gittiği kitapçı, şekerlemeci (günümüzde pastane), ayakkabıcı, berber, terzi gibi yerler çoğunlukla Beyoğlu yakasındadır. Romanın konusu gereği araba tamircilerinden, araba vapurlarından, İstanbul'un'iki kıyısı arasında çalışan kayıklardan da söz edilir.

ERAY CANBERK

EKSARHLIK

bak. BULGAR EKSARHHANESİ

ELÇİ HANI

15. yy'da, Çemberlitaş'ta elçilerin ikametlerine ayrılmış bulunan ve günümüze ulaşmamış olan han.

Elçi Hanı, Atık Ali Paşa Külliyesi'nin(->) bir parçası olarak yapılmıştı. Eski Divanyolu'nda, yani günümüzün Yeniçeriler Caddesi üzerinde bulunan Atık Ali Paşa Külliyesi'nin cami, türbe ve zaviye-ima-reti

Çemberlitaş'ın doğu tarafında, medrese ile han ise caddenin karşı tarafında yan yana inşa edilmişti. Hanın, külliyesinin diğer bölümlerinden bir süre sonra, 1510-1511'de inşa ettirildiği anlaşılmaktadır.

16. yy'dan itibaren birçok yabancı elçi bu handa ikamet etmiştir. Bu handa 1553-1555 arasında kalan Hans Dernsch-wam'ın(->) hanın ahırında görüp kopya ettiği kitabe önemli bir tarih belgesidir. Kitabenin metni şöyledir: "...Bin beş yüz on beş yılında bunu yazdılar. Kral Las-lo'nun beş elçisini burada beklettiler. Bi-lâyi Barlabaş iki yıl burada idi... hükümdar, Kedeyi Se'kel Tamaş bunu yazdı, Hükümdar Selim Bey buraya (onu) yüz at ile koydurdu". Han yıktırılırken kaybolmuş olan bu kitabeden I. Selim'in (Yavuz) (hd 1512-1520) Nisan 1512'de tahta çıkışı sırasında hanın oturulabilir durumda olduğu anlaşılmaktadır.

23 Temmuz 1587 günü çıkan bir yangında bütün Çemberlitaş çevresi yanmış, ama kubbelerindeki kurşunların erimesine karşılık Elçi Hanı ayakta kalmıştır. Elçi Hanı 17. yy'ın başlarına kadar elçilere barınak olmaya devam etmiş, ama 1646' dan itibaren elçilerin Galata'da kalmalarına izin verilmesi ile bu vasfını kaybetmeye başlamıştır. 1652'de çıkan bir büyük yangın Elçi Hanı ile birlikte pek çok binayı yakmıştır. Han, 1660'ta üç gün süren yangın sırasında da tekrar harap olmuştur. Elçi Hanı'nın 1766 zelzelesinde de kısmen yıkıldığı tahmin edilmektedir.

J. von Hammer'e göre Elçi Hanı 19. yy'ın başlarında artık Tatar Hanı olmuş ve posta tatarlarına barınak yapılmıştır. Bu sırada binanın zaten çok harap vaziyette olduğu belirtilmektedir. Han 19 Eylül 1865 Hocapaşa yangınında bir kere daha harap olmuş ve uzun süre yıkıntı halinde kalmıştır.

Elçi Hanı daha sonra II. Abdülhamid' in (hd 1876-1909) serkarini Osman Bey'

in mülkiyetine geçirilmiş ve o da 1880' de (veya 1883'te) hanın kalıntılarını tamamen yıktırarak, yerine Matbaa-i Osmaniye denilen büyük binayı inşa ettirmiştir. Bu matbaa bir ara Çemberlitaş Sineması adıyla sinema olmuş ve nihayet yıktırılarak yerine şimdiki işhanı inşa edilmiştir. Bu sırada açılan çok derin temel çukurunda Bizans devrine ait duvarlar ile kemer ve tonoz kalıntıları, daha derinde ise antik Bizantion şehrinin mezarlığına ait mezar stelleri bulunmuştur. Handa kalan elçi ve seyyahların anı ve seyahatnamelerinde han hakkında oldukça ayrıntılı bilgi vardır. Bunlara göre bina tam bir kare biçimindeydi ve ortasında büyük bir avlu ile kuyu bulunuyordu. İkamet yalnız üst kattaydı. Arkadaki odaların önlerini bir revak çeviriyordu. Odalar manastır hücreleri gibi eşit ve küçüktüler. Alt katta ahırlar bulunuyordu. Bina, dahili kemerler üzerinde kuruluydu ve üstü kurşunla kaplanmıştı. Hans Dernschwam hanın mimarisi hakkında daha ayrıntılı bilgiler verir. Onun yazdığına göre hanın duvarları bir buçuk Viyana arşını kalınlığında ve 6 lachter (yak. 12 m) yüksekliğindeydi. Ortada bir kenarı 50 adım (37,50 m) olan bir iç avlu vardı. Avluya yük

arabalarının girmesine izin verecek ölçülerdeki üç kapıdan girilirdi. Alt kattaki ahırlar avluya açılan *mazgallardan* hava ve ışık alırdı. Ahırların ortasında 6 kalın paye, tuğladan yapılma 7 tonozu taşıyordu. Giriş dehlizinde sağlı sollu 21 basamaklı iki merdiven üst kata çıkışı sağlıyordu. Her basamak 8 ayak genişliğindeydi. Sokaktan avluya kadar binanın derinliği 31 adım (23,25 m), galerinin her kenarı 48 adım (36 m) ve böylece binanın çevresi çepeçevre 192 adımdı (144 m). Galeride revak payeleri dibinde 9 ayak eninde ve 1 1/4 ayak yüksekliğinde, üzerinde yazın yatmaya ve

Yazma bir kitapta Elçi Hanı'nın tasviri, 16. yy. *Galeri Alfa*

oturmaya mahsus bir set bulunuyordu. Birbirinden 12 ayak aralıklı, 22 tane (1 1/2x1 1/4 Viyana arşım ölçüsünde) kareye yakın paye. avluyu çevreliyordu. Bunların üzerlerine, her cephede 6 kemer olmak üzere 24 kemer atılmıştı. Bu payeler gerideki duvarlara 7 (toplam 28) kuvvetli kemer ile bağlanmış ve aralarına üç parmak kalınlığında demir gergiler konulmuştu. Revaklarda meydana gelen bölümler kurşun kaplı 28 kubbe ile örtülmüştü. Revakların gerisinde, dört tarafta 42 hücre sıralanıyordu. Kare biçimindeki hücrelerin bir kenarı 16 ayak boyutundaydı ve her birinde ocak bulunuyordu. Hücrelerin zeminleri tuğla döşeliydi ve biri revağa biri dışarıya açılan iki penceresi vardı. Dışa açılan pencereler demir parmaklıklı ya da tahta kepenkliy-di ve hiçbirinde cam yoktu. Kapı kanatları ahşaptı. Hanın üstü kubbeliydi ve cadde üzerindeki cephede kapının iki yanında kurşun kaplı 6 m genişliğinde bir saçağın koruduğu 10 dükkân vardı. Hanın içinde mutfak bulunmuyordu.

Elçi Hanı'nın en eski resimleri Sala-mon Schweigger'in(->) seyahatnamesinde bulunur. Hanı dışarıdan ve içeriden tasvir eden üç değerli resim Avusturya Milli Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (cod. 8615). Cornelius Gurlitt'in, aslının nerede olduğunu belirtmeden yayımladığı resim ise daha iyi fakat belki daha az doğrudur. İngiliz Kırım Şapeli rahibi C. G. Cur-tis 1876'da hanın o sıralardaki durumunu gösteren iki resmini çizmiştir. K. Koş tarafından çizilen resim ise Curtis'inkinin tekrarıdır. Hanın 1855'lerde çekilmiş fotoğrafları da olmalıdır. Bunlar şimdiye kadar ele geçmemiştir. Hanın alt (ahırlar) ve üst katlarının planları ile cephesi ve üstten rölövesi Ara Altun tarafından çizilerek yayımlanmıştır. **Bibi.** Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri*, 67-72; Evliya, *Seyahatname*, I, 325; *Tarih-i Naima*, IV, 356, VI, 257; *Silahdar Tarihi*, I, 67; S. Schweigger, *Ein neve Reyssbeschreibung aus Teutschland nach Constantinopel und Jeru-salem*, Graz, 1964, s. 52; R. Walsh, *A Residen-ce at Constantinople*, Londra, 1838, s. 351; L. Enault, *Constantinople et la Turquie*, Paris, 1855, s. 387; Gurlitt, *Konstantinopels*, I, 50; H. Dernschwam, *Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien*, Münih-Leip-zig, 1923, s. 37-41; Mamboury, *Rehber*, 347; O. C. Busbecq, *Türk Mektuplun*, ist., 1938,

s. 123-124; T. Bertele, *Il palazzo degli Ambasciatori di Venezia a Constantinopoli*, Bologna, 1932, s. 329; M. And, "Elçiler ve Elçilikler", *Hayat Tarih Mecmuası*, S. 3 (1970), s. 22-23; S. Eyice, "Elçiham", *TD*, XXIV (1970), 93-130. SEMAVİ EYİCE

ELÇİLİKLER

Osmanlı Devleti'nin başkenti olduğu (1453-1923) yüzyıllar boyunca yabancı devletlerin İstanbul'daki diplomatik temsilcilikleri. "Sefarethane", "ikamet elçilikleri" de denmiştir.

İstanbul'da yabancı elçiliklerin kuruluşu, "ahidname" denen kapitülasyon anlaşmalarının bir gereği olarak eski tarihlere dayanır. Balyos(->), kapı çukadarı, kapı kethüdası, elçi ve sefir gibi unvanlar-

la kente gelen ve en fazla 3 yıl kalmalarına izin verilen elçilerle ilgili en eski kaynak Fynes Moryson'un *Shakespeare's Europe* adlı eseridir. Kaynaklardaki bilgilere göre Avrupa'dan gelen elçiler 16. yy'm ilk yarısına kadar Eminönü semtindeki eski Yahudi Mahallesi'nde kiraladıkları binalarda kalıyorlardı. Balyoslar, buradaki Venedik Mahallesi'nde elçilik kurmuşlardı. Balyosluk 16. yy'ın ortalarına doğru "il Palazzo Degli Am-basciatori di Venezia a Constantinopoli" adı verilen Galata'daki binasına taşındı. Kimi elçiler de görevlerini uzun süre Elçi Hanı'nda(->) sürdürmekteydiler. Örneğin, uzun süre Lehistan'ın bir elçilik binası olmamıştı.

İstanbul'da elçilik kurma konusunda öncelik 1454 tarihi itibarıyla Venedik'e ait olduğu gibi, Lehistan 1475'te, Rusya 1497'de, Napoli 1498'de, Fransa 1525'te, Avusturya 1528'de, Floransa 1538'de, İngiltere 1581'de, Felemenk 1602'de, İsveç 1737'de, Prusya 1739'da, Danimarka 1756'da, Sicilyateyn Krallığı 1740'ta, İstanbul'da ikamet elçisi ya da kapı kethüdası (maslahatgüzar) bulundurmaya başladılar. Fransa hükümeti 1535'te, günümüzde Fransız konsoloslğunun bulunduğu yere ilk elçilik binasını yaptırmıştı. O tarihten başlayarak burasının pek çok işlevi yanında bir akademi gibi çalıştığı bilinmektedir. Fransa elçilik binası 1831'de yandı ve 1839-1847 arasında Mimar La-urecisque'in tasarımıyla yenilendi. 1760'ta Taksim'deki bugünkü konsolosluk binası elçiliğe bağlı hastane olarak yapıldı. 1894'te konsolosluk oldu. Tomtom Kaptan Sokağı'ndaki Venedik Elçiliği ise 1695'te bir malikâne olarak inşa edilmişti. Burası daha sonra Avusturya-Macaristan Elçiliği'ne geçti. 1919'da da İtalyan Elçiliği oldu. İngiltere'nin ticari ve diplomatik çıkarlarını düşünerek İstanbul'da bir elçilik kurma girişimi 1580'de başladı. III. Murad'ın verdiği 1583 tarihli beratla sağlanan imtiyaz gereği de İstanbul'da daimi elçi bulundurma hakkı kazandı. İlk İngiliz Elçisi Harborne'un İstanbul'a gelişi, Venedik ve Fransa elçiliklerinde kaygı uyandırdı. Bu yeni elçiliğin sarayla yakın ilişkilere girmesi önlenmeye çalışıldı. Harborne'a halef olan ve iyi Türkçe bilen Edward Barton, saray-elçi-lik ilişkileri için sağlam bir temel attı. Üçüncü elçi Henry Lello, 1601'de, elçiliğin konumunu

yükseltti ve İngiliz tüccarlara daha geniş ayrıcalıklar sağladı. Ancak, Galata'da sefaret için o semtteki bir kilisenin verilmesini, Venedik elçisi, Hoca Sadeddin Efendi aracılığıyla önledi. Salıpazarı'ndaki Arap Ahmed Paşa Yalısı'-na taşınan İngiltere Elçiliği, kısa bir süre sonra yeniden Galata'daki ilk binasına döndü. Elçiler de Galata'da ayrı bir binada oturmaktaydılar. 1809'da ise, günümüzde İngiltere Konsoloslugu'nun bulunduğu yere taşındı. 1831 yangını burayı da yaktı ve yeni bina 1850'de tamamlandı. 1870 yangınında büyük hasar gören elçilik binası 1872'de onarıldı. Be-yoğlu'ndaki İsveç Elçiliği 1757'de d'Ohs-

ELÇİLİKLER

150

151

ELDEM, SEDAD HAKKI

Tarabya'daki Fransa ve İngiltere (arkada) elçiliklerinin yazlıklarını gösteren bir kartpostal.

Stâkı Anadol koleksiyonu

son'a ait ahşap konakta açıldı. İki yangından sonra, yeni binası 1871'de açıldı. Birbirine yakın diğer elçiliklerden Rusya' nın 1843'te mimar Fossati tarafından yapıldı. Hollanda Elçiliği'nin tarihi ise 1700' lere kadar inmektedir. Beyoğlu'ndaki en yeni elçilik olan Amerikan Sefarethanesi 1890'da açıldı. Gümüşsuyu'ndaki Alman Sarayı, Mimar Goebbels'in tasarımı olarak 1877'de tamamlandı.

Hristiyan elçilerin 17. yy'a kadar uzun sürelerle oturdukları İstanbul'daki Elçi Hanı, 1646'dan sonra devlete vergi vermekle yükümlü Eflâk, Boğdan, Erdel ve Raguza hükümetlerinin kapı kethüdalarına tahsis edildi. Doğu ülkelerinden, özellikle de İran ve Hindistan'dan gelerek uzun zaman maiyetleriyle İstanbul'da kalan elçilere ise Atmeydam'ndaki İbrahim Paşa Sarayı, Kadırga'daki Mehmed Paşa Sarayı gibi kamu binaları tahsis ediliyordu. Bu dönemde Hristiyan devletlerin elçilikleri, "Karşıyaka" da denilen Galata ve Beyoğlu semtine yerleşmiş bulunuyordu. 18. yy'a doğru elçilikler, Boğaziçi'nde, Yeniköy, Tarabya ve Büyükdere'de yazlıklar edindikleri gibi, geniş ve bakımlı bahçelerine şapeller, elçilik okulları, i-kametgâhlar da yaptırdılar. İstanbul tarafındaki tek elçilik İran'a aitti. İran Elçiliği'nin yazlığı ise İstinye'deydi.

1793'teki saptamalara göre elçiliklerin maiyetleri diloğlanı, beratlı tercüman, kançılar, başkâtip, kâtip, kethüda, mira-hur, tabip, cerrah, kaftancı, çuhadar, papaz, seyis, kapıcı vb olarak 30-120 kişi arasında değişmekteydi. Venedik Konağı en kalabalık kadroya sahipti. Rus Elçiliği'nde ise sadece 38 kişi bulunuyordu. Elçiliklerde beratlı tercüman istihdamı zorunluydu. Her sefaretin birinci tercümanı aynı zamanda

Osmanlı yönetimiyle ilişkilere bakar, tahrir ve notaları hazırlardı. Diğer tercümanlar, gümrüklen-dirme, kolluk, zabıta ve yargı işleriyle ilgilenirlerdi. Elçiliklerde uyrukların kişi-

sel davalarına bakılabiliyordu. Yeniçeri Ocağı'ndan ayrılan ve "yasakçı" denen kolluk güçleri ise elçilikleri korumaktaydılar. Elçilerin Türkçe mühürleri vardı ve Osmanlı yönetimine yazdıkları yazıları bununla mühürlerlerdi. Örneğin "Sefaret-i Padişah-i Fransa der Asitane" gibi.

Elçiler en uygun ortam ve koşullarda bile elçilik sınırlarının dışına çıkmamaktaydılar. Ancak resmi ziyaret için ayrılmaları mümkündü. İstanbul'da uzun zaman kalabilmelerinin tek yolu ise Osmanlı yöneticilerine aykırı gelebilecek davranışlardan uzak durmak, raporlarını da devletin siyasetini destekleyici yaklaşımla yazmaktı. Bir savaş durumunda Osmanlı yönetiminin İstanbul'daki ilgili devletin elçisini Yedikule'de göz hapsine alması, söz konusu ülkedeki Osmanlı tüccarlarının salimen geri dönmeleri içindi. Bu uygulamaya 1786'da son verilmiş ve savaş durumunda elçinin ülkesine dönmesi bazı koşullarla kabul edilmiştir.

İstanbul'daki elçiliklerin ortak bir yöntemi, doğru haber almak için birkaç saray adamını, örneğin valide sultanın kethüdasını, vekilharcını elde etmektir. Elçiler, devlet aleyhine birtakım işlere de gizlice karışmaktaydılar. Örneğin 1672'de İstanbul'a kaçan Leh beyleri, bir süre elçiliklerde saklanmış ve kıyafet değişikliği ile İzmir'e gönderilmişlerdi. Elçiler edinebildikleri bilgileri ve haberleri kendi ülkelerine aktarıyorlar; bunlardan gazetelerde yer alanların ise Osmanlı yönetimince türlü yollardan getirtilip çevirileri yaptırılıyor ve Babiâli'de değerlendiriliyordu. Bu tür belgelere "havadis kâğıdı" denmekteydi. Örneğin 1781'de Rusların Lehistan'dan çekileceği haberi, İstanbul'da bu şekilde öğrenilmişti. Bazen de elçilik tercümanları Babiâli'ye tahrirler sunarak Avrupa siyaseti konusunda yöneticileri etkilemeye çalışmaktaydılar. Bunların başlıca muhatapları ise reisül-küttabdı.

Elçilikler ilk dönemlerde öncelikle ülkelerinin ve uyruklarının ticari çıkarlarını kollamaktaydılar. Ancak 17. yy'dan başlayarak Osmanlı siyasetine müdahaleyi ön plana almada birbirleriyle yarış başlattılar. 19. yy bu olgunun doruk dönemidir. Fransa, ardından İngiltere ve en son Almanya elçiliklerinin saray ve Babiâli üzerindeki aşırı nüfuzları bu yüzyılda yaşanmıştır.

Cevdet Paşa, *Tezâkir'ü* İngiliz ve Fransız elçiliklerinin nüfuz yarışını, Babiâli üzerindeki baskılarını anlatır. İngiltere Elçisi Lord Stratford Canning'in II. Mahmud ve Abdülmecid katındaki aşırı saygınlığı ve etkinliği de bu dönemdedir. Yine, tercümanlık beratlarının satılması, Osmanlı uyruğu gayrimüslimlerin bu beratları alarak önemli roller üstlenmeleri, temsil ettikleri elçilikler adına Babiâli'ye tavır koymaları da bu yıllarda yaşanmıştır.

Elçilerin İstanbul'a gelişleri, elçiliğe yerleşmeleri, Paşa Kapısı'nda sadrazamın, sarayda padişahın katına çıkmaları "elçi a-layı" denen geleneksel bir törenle olmaktadır (bak. balyos). Bu münasebetle elçiler sadrazama ve padişaha değerli hediyeler sunmaktaydılar. Elçiliklerin işlerinin teminini ise III. Selim'e (hd 1789-1807) değin devlet üstlenmişti.

Elçiler, ülkelerine dönmek için padişah'tan izin almak durumundaydılar. Dönmek üzere olanlara, arzu ediyorsa Aya-sofya Camii'ni gezme izni veriliyordu. Diğer yandan padişah, Galata ve Beyoğlu semtlerine geçtiğinde ya da Boğaziçi köylerine binişe(->) çıktığında yakındaki elçiliklerden billur ve porselen tabaklarla kendisine reçel ve tatlılar sunulurdu.

İstanbul tarihinde Galata ve Pera'nın gelişmesi 16. yy'dan başlayarak yabancı elçiliklerin buradaki yerleşmelerine bağlı biçimde gelişti. Giderek bu semtte "tat-lısu Frengi" ya da Levanten denen, yerli gayrimüslimlerle yabancıların ve elçilik mensuplarının kaynaşmalarından melez bir topluluk oluştu. Bunlar, Beyoğlu'nun kibar sınıfını temsil ettiler. Elçilikler ise bunlara dönük aşırı korumacılık siyaseti güttüler. Galata'nın, bankerler ve uluslararası ticaretle uğraşan sermayedarlar tarafından merkez seçilmesi de elçilikler aracılığı ile dünya piyasalarının daha doğru izlenebilmesindendi.

Diğer yandan, elçilik mensupları, İstanbul'un ve Müslüman Doğu'nun havasını Avrupa'ya taşımada etkili olmaktadır. Buna koşut biçimde Avrupa'nın pek çok kültürel, sosyal ve ticari gelenekleri de yine elçilikler aracılığı ile İstanbul'a taşındı ve alafrangalık olarak yayıldı. Woods Paşa, İstanbul'a ilişkin anılarında, elçilerin tutkularını, güttükleri siyasetleri ve etkilerini, II. Abdülhamid' in elciliklere bakışını, Amerikan elçiliğinin İstanbul'da öne çıkışının misyoner hareketine, açılan okul, hastane vb kurumlara bağlı olduğunu anlatır. Batılılaşmanın İstanbul'daki odakları olan elçiliklerde sık sık ziyafetler, çay partileri, balolar düzenlenmesi, Türk gençlerinin

ilk dansları elçilik salonlarında denemeleri de toplumsal değişim süreci içinde ilginç gelişmelerdir.

Öte yandan elçiliklerin "istasyon" denen birer savaş gemisini İstanbul'da bulundurarak, Osmanlı Devleti'nin hükümlerini ihlal etmeleri, elçiliklere sığınan devlet adamlarını dilediklerinde bu gemilerle yurtdışına çıkarmaları da 19. yy'ın ikinci yarısında yaşanan olaylardandır.

Elçiliklerin İstanbul'daki bir misyonları da kentin gündelik yaşamının, pitoresk güzelliklerinin, anıtlarının, uzman, araştırmacı, gezgin vb çok sayıda Avrupalı tarafından gözlemlenmesine olanak sağlamaları olmuştur. Gerek elçilerin raporları ve anıları, gerekse elçiliklerde konuk olan ya da görev yapanların yazdıkları, çizdikleri, İstanbul'a ilişkin çok değerli birikimleri oluşturmuştur. Elçiliklerde barınan veya görev

yapan diplomatlar, tüccarlar, gezgin ve araştırmacılarla tutsaklar ve sığınmacılar org, saat yapmaktan, tablo, portre ve gravürlere, albümlere değin sanat eserleri üretmişler; seyahatnameler, anılar ve günceler, bilimsel araştırmalar bırakmışlardır.

Elçiliklerin İstanbul'daki olumsuz bir alışkanlıkları Doğu yazmalarını, antikaları, arkeolojik eserleri toplayıp ülkelerine taşıma tutkusu, bir diğeri ise "kâtip", "tercüman" adları altında casusları, ajanları barındırmaları olmuştur.

Elçilikler Galata semtinde pek çok kurumun yapılmasına da öncülük etmişlerdir. Bunlar arasında büyük hanlar, yapılar, okullar, hastaneler, tahaffuzhaneler, postaneler, matbaalar, yakın dönemlerde ise araştırma enstitüleri de yer alır.

1890'da İstanbul'daki elçilikler Almanya, İngiltere, Avusturya ve Macaristan, İtalya, İran, Rusya, Fransa, İspanya, İsviçre, İsveç ve Norveç, Amerika, Belçika, Portekiz, Romanya, Sırbistan, Yunanistan, Felemenk, Karadağ temsilcilikleri olarak 18'e ulaşmıştı. 1923'ten sonra kısa aralıklarla Ankara'ya taşınan yabancı elçiliklerin İstanbul'daki tarihi yapılarında konsolosluklar açılmıştır.

BİBL. T. Reyhanlı, *İngiliz Gezginlerine Göre XVI. Yüzyılda İstanbul'da Hayat*, Ankara, 1983; J• Thevenot, *1655-1656'da Türkiye*, . ist., 1978, s. 75; Lady Montagu, *Türkiye Mektupları*, ist., ty, s. 123-124; H. von Moltke, *Türkiye'deki Durum ve Olaylar Üzerine Mektuplar*, Ankara, 1960, s. 16-17; N. Anafarta, *Osmanlı İmparatorluğu ile Lehistan (Polonya) Arasındaki Münasebetlerle İlgili Tarihi Belgeler*, ist., ty; *Mecmua-i Muâhedât*, I-V, ist., 1292-1289; S. L. Poole, *Lord Stratford'un Türkiye Hatıraları*, Ankara, 1959; Sir F. Woods, *Türkiye Anılan*, ist., 1976, s. 215 vd; Unat, *Osmanlı Sefirleri; Tarih-i Cevdet*, VI, 128-129; E. Engelhardt, *Tanzimat*, İst., 1976; R. Serha-doğlu, *Büyük İstanbul Albümü*, ist., 1955, s. 97-102; *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, Sene 1306, s. 758-765; *ae*, Sene 1315, s. 626-631; S. Eyice "İstanbul (Galata)" *IA*, V/2, 1214/149-150; Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye*, 268-288, 307-317; Ç. Gülersoy, "Akman Sefareti", *Cumhuriyet*, 23 Temmuz 1990; S. Gernaner-Z. Inankur, *Oryantalizm ve Türkiye*, İst., 1989, s. 67-78.

NECDET SAKAOĞLU

ELDEM, HALİL EDHEM

(21 Haziran 1861, İstanbul -17 Kasım 1938, İstanbul) Müzeci ve tarihçi.

Sadrazam İbrahim Edhem Paşa'nın oğludur. İlk ve orta öğrenimini İstanbul'da tamamladı. Berlin, Züriç, Viyana ve Bern'de biyoloji ve kimya eğitimi gördü. 1885'te İstanbul'a döndükten sonra çeşitli memurluklarda bulundu. 1892'de Mü-ze-i Hümayun (bugün Arkeoloji Müzeleri) müdürü olan ağabeyi Osman Hamdi Bey'in(-t)

yardımcılığına getirildi. 20 Temmuz 1909-6 Ocak 1910 arasında İstanbul şehreminliği yaptı. 1910'da Osman Hamdi Bey'in ölümü üzerine Sanayi-i Nefise Mektebi ve Müze-i Hümayun müdürlüğü görevlerine atandı. Sanayi-i Nefise Mektebi müdürlüğünü 1917'ye kadar sürdürdü. 1931'de İstanbul milletvekili olduğu için müze müdürlüğünden ayrıldı.

Müze müdürlüğü sırasında, 1917'de Eski Şark Eserleri Müzesi açıldı. 1914'te Süleymaniye Külliyesi'nde kurulan Ev-kaf-ı İslamiye Müzesi 1927'de yeniden düzenlenerek Türk ve İslam Eserleri Müzesi adını aldı. Topkapı Sarayı'nın müze haline getirilmesi çalışmalarını yönetti. 1930' da Türk Tarih Kurumu'nun kurucu üyeleri arasında yer aldı, 1938'de asbaşkan seçildi.

Tarih-i Osmani Encümeni, Türk Tarih Encümeni, İstanbul Şehri Muhipleri Cemiyeti ve Sanayi-i Nefise Encümeni gibi kurul ve derneklerin üyesi olan Eldem İstanbul'da bir resim ve heykel müzesi kurulması için de çaba harcadı. Bu amaçla hazırladığı *Elvah-ı Nakşiye Koleksiyonu* (İst., 1924; yb İst., 1970) adlı eser müzenin resim koleksiyonunu tanıtır. İstanbul müzelerindeki eserlerin kataloglarının hazırlanması yolunda başarılı çalışmalar yaptı. Arkeoloji ve tarih alanında çoğu makale olarak yayımlanmış incelemeleri bulunan Eldem'in İstanbul'a ilişkin başlıca eserleri *Müze-i Hümayun* (İst., 1321/1905), *Dos Osmanische Anti-ken-museum in Konstantinopel*, (İstanbul'daki Osmanlı Eski Eserler Müzesi, Leipzig, 1909), *Topkapı Sarayı* (İsL, 1931) bu kitabın Fransızca çevirisi *La Palais de Topcapou* (İst., 1932), *Yedikule Hisarı* (İst., 1932), *Camilerimiz* (1932) bu

Halil Edhem Eldem

Salâbaddin Giz

kitabın Fransızca çevirisi *Nos Mosques de Stamboul* (İst., 1934) ve *istanbul'da iki İrfan Evi-Alman ve Fransız Enstitüleri ve Bunların Neşriyatı* (İst., 1937) olarak sıralanabilir.

Bibi. *Halil Ethem Hatıra Kitabı*, II, Ankara, 1947, s. 81-104; Ziyaoğlu, *Belediye Reisleri*, 171-176; (Ergin), *Şehreminler*; H. Koç, "Bir Belge Işığında İbrahim Edhem Paşa ve Ailesi Hakkında Hatırlatmalar", *Osman Hamdi Bey ve Dönemi*, ist., 1993, s. 33; Gövsa, *Türk Meşhurları*, 163-164; TDÜA, IV, 1947.

İSTANBUL

ELDEM, SEDAD HAKKI

(18 Ağustos 1908, *istanbul* - 7 Eylül 1988, *istanbul*) Mimar.

Osman Hamdi Bey(->) ve Halil Edhem Eldem(->) gibi tanınmış sanat ve kültür adamları yetiştirmiş, varlıklı ve görgülü bir ailenin yakın akraba muhitinde yetişti. İlköğrenimini Cenevre'de, ortaöğrenimini Münih'te yaparak Osmanlı elit dünyasının klasik eğitiminden geçti. 1924-1928

yıllarında Güzel Sanatlar Akademisi Mimarlık Bölümü'nde okuyup okuldan birincilikle mezun olmuştur. Üç yıllık bir bursla gittiği yurtdışında, Fransa'da Au-guste Perret'nin, Almanya'da Hans Poelzig'in yanında çalıştı ve modernizmin yeni yaratıldığı dönemde Le Corbusier gibi mimarlarla da tanıştı. 1931'de yurda dönerek, Ankara'da Cumhuriyet'in ilk ö-nemli yapılarını tasarlayan Mongeri'nin yanında bir süre çalıştı. 1932'de Güzel Sanatlar Akademisi'ne asistan olarak girdi. Emekliye ayrıldığı 1978'e kadar hem o-kul içindeki otoritesi, hem toplumun egemen sınıflarıyla yakın ilişkileri, hem de yetenekleriyle 1960'lı yılların sonuna kadar çağdaş Türk mimarlığının bellibaşlı temsilcilerinden biri sayılmıştır.

1930'lu yıllarda, akademinin geleneksel tutumuna karşın, birkaç genç mimarla birlikte Avrupa fonksiyonalizminin temsilcilerinden biri olmuş ve ona Cumhuriyet mimarisinin ilk döneminde özel bir yer kazandıran ve Le Corbusier'nin Türkiye'deki ilk etkilerini gösteren İstanbul' da Maçka'da Firdevs Hanım Evi (1934), Elektrik İdaresi'nin (SATİE) Fındıklı'daki büro binası (1934), Yalova'da Termal Oteli (1934-1937), Ankara'da Gümrük ve Tekel Genel Müdürlüğü (1937-1938) binalarını yapmıştır. Öte yandan yine bu dönemde Avrupa'da yükselen ulusalcılık akımları ve yeni Cumhuriyetin ulusçuluk ilkeleri, Eldem'de de ulusal bir mimari üslup yaratma isteği uyandırmış ve 1933'te akademide bir "Milli Mimari Semineri" açılmasına önayak olmuştur. Giderek akademide olduğu kadar o tarihlerde diğer en önemli mimarlık fakültesine sahip olan İstanbul Teknik Üniver-sitesi'nde güçlenen bu düşünceler, Avru-pa'daki benzer akımların da etkisinde kalarak, 1950'lere kadar sürmüş ve "II. Ulusal Mimarlık" adı verilen üslup, döneminin tasarım ilkelerine temel olmuştur.

Eldem'in öğretilerinde "Türk evi" dediği Osmanlı dönemi evlerinin ve özellikle 18. ve 19. yy köşk ve saraylarının etüdü-

ELDEM, SEDAD HAKKI

152

153

ELGÖTZ, HERMAN

Sedad Hakkı Eldem'in Hamdi Şensoy'la birlikte gerçekleştirdiği Atatürk Kitaplığı binası (1972-

1974).

Ahmet Kuzih, 1990

biyat fakülteleri ve Ankara Üniversitesi Fen Fakültesi binaları o "II. ulusal" üslubun anıtsal, öncü yapılarıdır. Bu yapıların bazı hacimlerinde, örneğin istanbul Üniversitesi Fen ve Edebiyat fakültelerinin büyük konferans salonunda ve girişinde geleneksel motifler kadar, o sırada çok etkili Alman "Nasyonal Sosyalist" üslubunun katı ve didaktik etkisini de

görmek olasıdır. Ankara'da Atatürk'ün anıtmezarı yarışmasına gönderdiği proje de aynı anlayış içinde, Selçuklu kümbet biçiminden ilham alan bir tasarımdı.

Eldem İstanbul'da eski Türk evlerinin planlarından esinlenmiş, dış mimarinin düzenlenmesinde ise eski oranlara ve strüktürel ifadeye çağdaş betonarme konstrüksiyonun katkısını getiren, genellikle büyük bir özenle tasarlanmış ve iyi detaylandırılmış evler yapmıştır. Bunlar-

nün büyük yeri vardır. Öğrencilerinden istediği en temel ödev, Türk sivil mimarisinden itina ile yapılmış bir konut rö-lövesi idi. Bunlar sonradan yayımladığı *Türk Evi* kitapları için temel malzemeyi oluşturduğu gibi, özellikle İstanbul'daki konut mimarisi açısından eşsiz bir arşivin oluşmasına da yardım etmiştir. Konut mimarisinin yanında, onun kadar ağırlıklı değilse de, klasik Osmanlı mimarisini de iyi incelemiş olan Eldem, 1940'lı yıllardaki Cumhuriyet mimarisinde taş kaplama, geleneksel kemerler, kapı ve pencere söveleri, kurşun kaplama, taç kapı ve revaklar gibi geleneksel motiflerin yeniden mimari tasarıma temel oluşturmasının başlıca yönlendiricilerinden biridir, İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi öğretim üyesi Emin Onat'la birlikte İstanbul Üniversitesi Fen ve Ede-

dan Emirgân'daki Uşaklıgil Köşkü (1956-1965) gelenekselden çok modernist bir üslupla tasarlanmıştır. Buna karşın Vani-köy'deki Suna Kıraç Yalısı (1965), Emirgân'daki Ilıcak Yalısı (1978-1980) gibi yapılar klasik bir karniyarik planının sti-lizasyonudur. Eldem'in üslubunun bilinen öğelerini ve proporsiyonlarını içermesine karşın oldukça büyük bir çaba göstererek kendini soktuğu ilkelerden bir ölçüde kurtulduğu ya da daha özgür bir tavırla ele aldığı en ilginç konut yapısı Tarabya'daki Rahmi Koç Evi'dir (1975-1980). Bu konutların hepsinde geleneksel mimarinin etkilerinin yamsıra, özellikle Auguste Perret'nin öğretisinin anılarını taşıyan strüktürel ifadeci yaklaşım da izlenmektedir. Bu dönem yapıları içinde onun en çok tanınmış ve beğenilmiş yapısı, Amcazade Hüseyin Paşa Yalısı'mn(->) deniz üzerindeki divanhanesinden esinlenerek yaptığı Maçka'daki Taşlık Kah-vesi'dir (1948). Ne var ki bu üslup, 1950'li yıllarda gözden düşmüş, II. Dünya Savaşı sonrasının güçlü modernizm a-kımları, bütün dünya gibi Eldem'in mimarisini de etkilemiş ve Eldem daha özgür ve çağdaş bir tutum ve işlevsel bir sözlükle, geleneksel konutun strüktüra-list espirisini bütünleştirmeye çalışmıştır. Bu dönem yine Emin Onat'la birlikte kazanıp, bir bölümünü inşa edebildikleri İstanbul Adliye binası (1950) yarışmasıyla başlamış, Skidmore, Owigs and Merrill firmasından Gordon Bunchaft'ın tasarladığı İstanbul Hilton Oteli'nin (1955) uygulamasındaki katkılarıyla devam etmiştir. Daha sonraki dönemdeki önemli yapıları içinde Zeyrek'teki Sosyal Sigortalar Kurumu yapıları (1962-1964), Fındıklı'daki Akbank Genel Merkezi (1971), Eldem'in en başarılı geleneksel yorumlarından Taksim'deki

Atatürk Kitaplığı (1972-1974) (Hamdi Şensoy'la birlikte), Maslak'taki Alarko Holding büro binaları (1980-1988) gibi yapıları vardır. Eldem Ankara ve yurtdışında da önemli yapılara imza atmıştır.

Eldem'in eserleri olan Vaniköy'deki Suna Kıraç Yalısı'nın (1965) denizden (solda) ve Tarabya'daki Rahmi Koç Evi'nin (1975-1980) içinden görünümüler.

Doğan Kuban, 1984 (sol), Doğan Kuban fotoğraf koleksiyonu (sağ)

Eldem için çağdaş bir ulusal üslup yaratma isteği her zaman temel amaç o-larak kalmıştır. Doğrusu istenirse Eldem, islam dünyasında, Hasan Fethi'den çok önce mimaride kimlik konusunda gerçekten başarılı sayılabilecek bir mimari üslup yaratan mimar olarak sayılmalıdır. Fakat bu amaç onun mimaride işlevden çok biçime, yapının iç mekân tasarımından çok dış biçimlenmesine önem vermesine yol açmıştır. Bütün yaşamı boyunca çok duyarlı bir cephe tasarımı ve detay araştırmacısı olması sanatının en ö-nemli karakteristiğidir.

Eldem ayrıca Türk sivil mimari tarihi için çok önemli birçok kitap yayımlamış, Türk konut mimarisi açısından, bir,bakıma Güzel Sanatlar Akademisi'nin mimarlık öğrencilerinin çalışmalarının büyük bir çoğunluğu ile kendi çalışmalarını birleştiren bir Osmanlı konut mimarisi Corpus'u gerçekleştirmiştir. Başlıca yapıtları içinde *Türk Evi Plan Tipleri* (ist., 1954, yb 1968), *Köşkler ve Kasırlar* (I-II, ist., 1968-1974), *Türk Bahçeleri* (ist., 1976), *Sa'dâbâd* (ist., 1977), *İstanbul Anılan* (ist., 1979), *Boğaziçi Anıları* (ist., 1979), *Topkapı Sarayı* (ist., 1982) (Feridun Ako-zan'la birlikte), *Türk Evi-Osmanlı Dönemi* (I-III, ist., 1984-1987) vardır.

Eldem 1941'den 1978'e kadar Türkiye'de tarihi yapıların korunmasıyla ilgili örgütlerde görev almış, 1941-1945 arasında Eski Eserleri Muhafaza Encümeni'n-de, 1961-1978 arasında Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu'nda üye olarak çalışmıştır. 1983'te Kültür ve Turizm Bakanlığı Büyük Sanat Ödülü verilen Eldem, 1986'da Uluslararası Ağa Han Mimari Ödülü'nü de kazanmıştır.

Bibi. Anonim, *Mimar Sinan Üniversitesi 100. Yıldönümü Armağanı-Sedad Hakkı Eldem*, ist, 1983; S. Bozdoğan-S. Özkan-E. Yenal, *Sedat Eldem-Architect in Turkey*, New York, 1987.

DOĞAN KUBAN

ELEFTERİOS (AYİOS) KİLİSESİ

Kurtuluş Bayır Sokak'ta, Feriköy Rum Ortodoks Mezarlığı içindedir. Tarihi hakkında kaynaklarda bilgi bulunmayan kilisenin, 1865'te inşa edildiği ifade edilmektedir.

Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı yapının doğusunda dışta yarım yuvarlak apsis çıkıntı yapar. Dışta çift pahlı

Ayios Elefterios Kilisesi

Yavuz Çelenk, 1994

çatı ile örtülü olan yapı, kaba yönü taş ile inşa edilmiştir.

Kilise, bazilikal plan tipindedir. Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı naos tek mekânlıdır. Naos, doğuda içte yarım yuvarlak apsis, batıda kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı narteks ile sınırlanır. Naosun örtüsü beşik tonoz, narteksin örtüsü düz tavan, apsisin örtüsü içte yarım kubbedir. Kilisenin tek girişi batıda eksende yer alır. Kuzey ve güneyde bulunan karşılıklı ikişer pencere, büyük boyutlu ve dikdörtgen açıklıktır. Naosun doğusunda yer alan ikonostasis ahşap işçiliği ile bezemelidir.

ZAFER KARACA

ELEKTRİK

bak. AYDINLATMA

ELEUTHERIUS LİMANI

Konstantinopolis'in Marmara kıyısındaki limanlarından biri, şehrin güney tarafında bulunan Eleutherius (Grekçe Elefterios) Limanı idi. Bu, tabii bir koy olup, eski a-dı Likos (Lykos) olan Bayrampaşa Deresi' nin denize döküldüğü yerde bulunuyordu. Limanın adını Eleutherius Mahallesi'nden aldığı bilinir. Constantinus döneminde (324-337) yaşayan Eleutherius a-dındaki bir kişinin özel sarayının bulunduğu yöre ve sonra da liman bu suretle adlandırılmıştı. Mordtmann'ın iddiasının tersine, Aksaray adının, Eleutherius'un sarayından geldiğini kabul etmek mümkün değildir.

Eleutherius'un mermerden bir heykeli, dibi taş döşeli olan bu limanı süslüyordu. Heykelin omzunda bir sepet, elinde ise buğday tanelerini ayırma tırmağı vardı. Böylece buranın şehre denizyoluyla gelen buğdayın boşaltıldığı ve ambarlan-dığı yer olduğu da simgelenmişti. Bu limanın I. Constantinus tarafından yaptırıldığı, fakat az sonra I. Theodosius döneminde (379-395), Tauri Forumu'nun(->) düzlenmesi sırasında çıkan toprakla kısmen doldurulduğu ileri sürülür ise de 330'lu yıllara doğru yapılan bir limanın altmış yıl sonra doldurulmuş olması pek inandırıcı değildir.

Anlaşıldığı kadarıyla, Likos Deresi'nin getirdiği alüvyonlarla dolmaya başlayan limanın batıdaki bölümü, I. Theodosius tarafından genişletilip (veya ıslah edilip), doğudaki Eleutherius bölümü ile arasına bir duvar çekilerek ayrılmış ve liman Theodosius'un adıyla anılır olmuştur (bak. Theodosius'un Limanı). Eleutherius Limanı gerisinde Horrea Aleksandrina (İskenderiye buğday ambarı) ile Theodosius Ambarı bulunuyordu. Buralar bugünkü Yenikapı ve Langa'ya(->) tekabül etmekteydi.

Eski limanları şehir tarafından çeviren surların kalıntıları, kıyının çok içerilerinde hâlâ görülebilir. Evvelce limanların girişinde bulunan çifte kulelerden birinde imparator II. Mihael (hd 820-829) adına, burayı restore ettirmiş kişi olması nedeniyle bir kitabe bulunuyordu.

Osmanlı dönemindeki Langa adı Grek-

çe "ticaret limanı" anlamına gelen "avlan-ka"dan geliyordu. Sonra sözcük "vlanka", "blanga" ve "langa"ya dönüşmüştür. Bu limanların bulunduğu yerler çok önceleri dolmuş ve ekili arazi olarak kullanılmıştır. Bütün Osmanlı dönemi boyunca, Langa bostanlarında yetiştirilen ürünlerin (bilhassa marullar) şöhreti hâlâ sürmektedir. 1955 dolaylarında istanbul'un tarihi topografyasını hiçe sayan sahil yolu, denizi doldurmak suretiyle yapıldığında, limanın izleri de kıyının çok uzağında, içerilerde kalmıştır. Hammer 1820'lerde eski limanın yerinde üç ayazma bulunduğuna işaret eder.

Bibi. Hammer, *Constantinopolis-Bosporus*, I, 122-123; F. W. Unger, *Quellen der byzanti-nischen Kunstgeschichte*, I, Viyana, 1878, s. 265-266; Mordtmann, *Esquisse*, 56 vd; R. Ja-nin, "Leş ports de Constantinöple sur la Pro-pontide", *Byzantion*, XX (1950), s. 74-75; Ja-nin, *Constantinöple byzantine*, (1. bas.), 218-220; R. Guillard, "Leş ports de Byzance sur la Propontide", *Byzantion*, XXIII (1953), s. 206-210.

SEMAVİ EYİCE

ELEUTHERİUS SARAYI

I. Constantinus zamanında (324-337) yaşayan ve unvanının ne olduğu kesinlikle bilinmeyen Eleutherius'un (Grekçe Elefterios) özel sarayı, daha doğrusu konağı, bulunduğu yere ve önündeki limana adını vermişti. Sarayın şimdiki Yenikapı semti dolaylarında olduğu sanılır. Imparatoriçe Eirene de (irini) aynı Eleutherius Mahallesi'nde önceki Eleutherius Sa-rayı'nın yerinde olup olmadığı bilinmeyen bir saray yaptırmış ve genellikle burada yaşamayı tercih etmiştir, (bak. Eirene). Eirene'den sonraki evrede İkonoklazma (tasvirkırıcılık) Akımı'nın yeniden canlandığı ikinci döneminde, ikonasever bazı din adamları bu sarayın mahzenine kapatılmışlardı. Papa Hadrianus'un Bizans'a gönderdiği temsilciler 8ö9'da burada kabul edilmişlerdi. Bir belge 1079' da aynı sarayın görevlilerinden bahsettiğine göre bina 11. yy'da henüz duruyordu. Saray hakkında geçerli herhangi bir kayda daha sonra rastlanmamaktadır.

Bibi, J. P. Richter, *Quetten der byzantinisc-hen Kunstgeschichte*, II, Viyana, 1897, s. 382; Janin, *Constantinöple byzantine*, (1. bas.), 130-131.

SEMAVİ EYİCE

ELGÖTZ, HERMAN

Alman şehircilik uzmanı.

Berlin Technische Hochschule'de şehircilik profesörüydü. 1933'te İstanbul şehrinin plan tasarımını yapmak için Fransız Lambert(->), H. Prost(->) ve A. Agache(->) ile birlikte Türkiye'ye davet edildi.

Hazırlanan raporlardan Elgözt'e ait o-ları gerçekçi bulunmuş fakat kabul edilmemiştir. Elgözt'e göre, bir şehrin görünüşünü, geçmişi, ekonomisi ve doğal durumu belirler. Buna göre ekonomik ve siyasi kuvvetlerin uyumu sağlanmalıdır. 1933'te dünyada imara en çok gereksinimi olan şehir İstanbul'dur.

Plan tasarımında Beyoğlu-Galata ve

ELHAMRA HANI

154

155

EMANAT-I MUKADDESE

Üsküdar olmak üzere şehri üçe bölen Elgözt, her üç bölgede de eski anıtları korumak, meydanları açarak işlevsel hale getirmek ve çevrelerini düzenlemek, ulaşım sisteminde anayollar, ikinci derecede yollar ile konutlara hizmet eden yolları, ayrıca şehrin manzara noktalarını kapsayan gezinti yollarını yapmak, demiryolu, tünel, tramvay, havayolu ve denizyolu ulaşım sistemlerinin birbiri ile bağlantılı olarak çalışmasını sağlamak ve kapasitelerini artırmak, İstanbul'un doğu-batı, kuzey-güney ülkeleri arasındaki bağlayıcı bir noktada olma özelliğini iyi kullanmak istemiştir.

Elgözt ayrıca küçük ve büyük sanayi tesislerinin uygun yerlerde kurulmasını ve gelişmesini sağlamak, çiftlikler oluşturmak ve uygun tarımsal yöntemlerle artırılan ürünün işlenmesini mümkün kılmak, İstanbul'da sur dışında batıda, Beyoğlu'n-da şehir dışında kuzeybatıda 1.000-2.000 m2'lik alanlarda yapılacak bahçeli işçi evleri ile hem ailelerin hem şehrin tarımsal gereksinimini sağlamak, şehir içinde yeşil alan olarak mezarlıkları, bostanları korumak gereklidir demektedir.

Elgözt'e göre planın uygulanabilmesi için çeşitli ölçeklerde yeni haritaların yapılması, jeolojik harita ile hava fotoğraflarının temin edilmesi, ayrıca belediye fen işlerinin yeniden organize edilmesi şarttır.

Elgözt, hazırlanan plan tasarımının gerçekleştirilebilmesi için, bugünün sözleriyle ülkeyi kapsayan genel bir "imar kanunu" ile şehirde imarın uygulanmasını sağlayacak bir "şehircilik kanunu"nın çıkartılmasını, ayrıca "uygulama imar planı"nın yapılmasının gerekli olduğunu savunmuştur. Görüldüğü gibi, Elgözt, İstanbul'un genel planını hazırlarken şehrin karakterine uymaya, doğal ve tarihi özelliklerini korumaya, İstanbul'u modern şehircilik ve ekonomi ilkelerine uygun hale getirmeye çalışmıştır.

Elgözt, şehrin gelişme planının yapımında, Türk şehirci ve uzmanların çalışmasını,

ancak yabancı ülkelerdeki teknik ve ekonomik deneyimlerden öncelikle yararlanılmasını daha uygun bulmaktadır.

Bibi. H. Elgözt, *istanbul Şehrinin Umumi Planı*, İst., 1934; İ. Tekeli, "Türkiye'de Kent Planlamasının Tarihsel Kökleri", *Türkiye'de imar Planlaması*, Ankara, 1980, s. 8-112.

ÇİĞDEM AYSU

ELHAMRAHANI

Beyoğlu'nda İstiklal Caddesi üzerinde no. 256-258'dedir.

Elhamra Hanı, altı katlı kagir bir yapıdır. 1831'deki büyük Beyoğlu yangınında kısmen yanmış ve bir süre kapalı kaldıktan sonra, Guistiniani Barthelmy tarafından İtalyan üslubunda, balkonu ve galerisi olmayan Fransız Tiyatrosu olarak yaptırılmıştır. Daha sonra salonu devralan Edouard Salla'nın 1861'de bir balo salonu eklemesinden sonra "Palais de Cristal" (Billur Saray) olarak da bilinen; restoran, müzikli gece lokali, tiyatro ve eğlence yeri olarak kullanılmış olan bina 1868'de onarıldı; Glavani (Kallavi)

Sokağı'na bakan cephesine bir çıkış kapısı daha eklendi; 1906'da bu binanın tam karşısındaki Concordia Tiyatrosu(-*) St. Antoine Kilisesi'nin yapımı için yıktırılınca, Elhamra Han'ndaki bu tiyatro da kapandı; yerinde Osmanlı-Avusturya Mobilya ve Halı Mağazası açıldı. Bina 1920'de Arapzade Said Bey (Sait Adapa-zarlı) tarafından alındıktan sonra yeniden elden geçirilmiş ya da bazı kaynaklara göre yıktırılarak mimar Vedat Tek'e yemden yaptırılmıştır. Fakat bu konuda kesin bir bilgi yoktur.

Zemin katında dükkânların bulunduğu binaya giriş, üzeri galeri olan ve camla örtülü bulunan pasajın iki yanındaki kapılardan sağlanmaktadır. Birinci kattan altıncı kata kadar ise düşey sirkülasyon tek kollu bir merdiven ve bir asansörle sağlanmaktadır. Galeri hanın giriş kapılarının üzerinde birinci kat kotunda yer alan geçidin sinema girişine bakan tarafında üç kat boyunca devam etmektedir. Her kata açılan dört kapının bulunduğu binanın merdivenleri mermerdir. Seçmeci bir anlayışla yapılmış olan binada "ulusal mimari" döneminin anlayışı ağır basmaktadır.

Cadde cephesinde zemin kattaki dükkân vitrinleri arasında bezeme ögesi olarak kullanılan mukarnas başlıklı küçük sütunlar, yivli kabaralar, sivri kemerli birinci kat percereleri, üçüncü ve dördüncü katlarda yine sivri kemerle biten çıkmalar ve bu çıkmaların altında bulunan mukarnaslı konsollar, taş balkon parmak-lıklarındaki yıldız motifleri, kabartma taş girift bezemeler, beşinci katın üzerinde, cephenin ortasındaki sekiz yuvarlak kemerden oluşan arkad üzerinde yer alan ince konsolların taşıdığı geniş saçak ve bu saçığın iki yanındaki yükselen kısım binanın üslup özelliklerini tümüyle yansıtmaktadır. Ayrıca cephedeki

yıldız motifleri hanın giriş kapısında da kullanılmıştır. Bina bugün, zemin kattaki dükkânların dışında çeşitli bürolar tarafından kullanılmaktadır. **Bibi.** B. Üsdiken, "Beyoğlu'nda Kaybolan Geçit ve Pasajlar II", *Tarih ve Toplum*, S. 89 (Mayıs 1991), s. 23-24; *İSTA*, K, 4511.

YILDIZ SALMAN

ELHAMRA SİNEMASI

Beyoğlu İstiklal Caddesi'nde, Tünel ile Galatasaray arasında bulunan Elhamra Hanı'ndaki(->) sinema.

1923'te "Alhambra" (Elhamra) Sineması adıyla işletilmeye başlanan salon, döneminin en modern ve görkemli sinemalarından biriydi. Sinema bu niteliğiyle, 1926'da, dünya film piyasasını ele geçirme savaşına girmiş olan Hollywood'un da ilgisini çekti. İstanbul'daki Amerikan Elçiliği, yeni açılmış olan sinemanın öz-zelliklerini içeren ve salonun teknik donanımıyla dekorasyonunu öven bir gizli raporu Amerikan Dışişleri'ne gönderdi.

Açılışından bir yıl sonra, sinema büyük bir tanıtım kampanyasına girişerek sezon boyunca göstereceği filmlere ilişkin el ilanları, broşürler yayımlayıp dağıt-

tı; ayrıca sinemanın sürekli bir tanıtım dergisi de vardı. 1924-1925 sinema sezonunda gösterdiği filmler arasında Gloria Swanson'un başrolünü oynadığı -tanıtılan adlarıyla- *La Cage Doree* (*Altın Kafes*), Jackie Coogan'ın *le Mendiant* (*Dilenci*), Harold Lloyd'un *Sonu Selamet*, Rudolph Valentino'nun *Yırtıcı Kuş* filmleri yer aldı. Ayrıca Türk sinemasının ilk örneklerinden *Leblebici Horhor* (1923), *Ankara Postası* (1929), ilk sesli Türk filmi *İstanbul Sokaklarında* (1931) ve Müslüman Türk kadınların oynadığı ilk film cılan *Bir Millet Uyanıyor* (1937) ve ilk sesli film olarak bilinen 1927 yapımı *The Jazz Singer* (*Caz Şarkıcısı*) 1930 Mart'ında El-hamra'da gösterime girdi.

Döneminin en iyi sinema salonlarından sayılan Elhamra, Atatürk'ün İstanbul'a gelişlerinde film seyretmek için tercih ettiği salondur.

Elhamra Sineması 1936'da Cevat Ada-pazarlı tarafından satın alındı ve Sakarya Sineması oldu. Önce İpekçiler sonra çeşitli kişiler ve şirketler tarafından işletilen sinema salonu, 1944'te yeniden Elhamra adını aldı. 1945'ten sonra eski görkeminden çok şeyler yitiren salon, İstiklal Caddesi'nin Galatasaray'dan Tünel'e uzanan ve görece daha sakin olan kesiminde kaldığı için eskisi kadar iş yapamaz duruma gelince 1958'de tiyatroya dönüştürüldü. Sururi Topluluğu, İstanbul Opereti, daha sonra İstanbul Tiyatrosu bu salonda çeşitli oyunlar sergilediler, ancak 1970'lerde tiyatrolar da kapandı. 1976'da salon tekrar sinema olarak kullanılmaya başlandı. Günümüzde çoğu seks türü ticari amaçlı filmler gösteren bir sinemadır.

Elhamra Sineması'na ait bir tanıtım broşürünün kapağı

Burçak Evren koleksiyonu

Elhamra Sineması'nın girişi. *Yavuz Çelenk, 1994*

Mimari

Tek katlı olan binanın oldukça yüksek beşik çatısının içinde salonu örten bir tonoz bulunmaktadır. Sinema salonuna giriş sahnenin arkasındaki iki kapıdan yapılmakta ve salonda koltuk sıralarının arkasında ahşap direklerle ayrılmış localar bulunmaktadır. Salonun iki yanında yer alan dar ve tek kollu merdivenlerle çıkılan balkonda eski ahşap koltukların iki yanında da yine ahşap direkler vardır. Balkonlara çıkan merdivenlerin üzerinde sivri kemerler bulunur. Özellikle sahnedeki kemerin çevresinde bulunan kalem işi bezemeler oldukça dikkat çekicidir. Salonun giriş kapılarının hemen yanındaki duvarlarda ilk yapıldığı yıllarda zeminden balkon kotuna devam ettiği söylenen çinilerden birer sıra bulunmaktadır. 1920'lerde tavanda yer aldığı söylenen mavi renkli suluboya tablolar ile balkon girişlerindeki *Binbirgece Ma-sallarında.n* sahnelerin betimlendiği yağlıboya tablolar, bugün yoktur. **Bibi. B. Üsdiken**, "Beyoğlu'nda Kaybolan Geçit ve Pasajlar II", *Tarih ve Toplum*, S. 89 (Mayıs 1991), s. 23-24; G. Scognamillo, *Cad-de-t Kebir'de Sinema*, ist., 1991, s. 35; M. Gökmen, *Eski İstanbul Sinemaları*, İst., 1991, s. 33; ay, *Türk Sinema Tarihi*, ist., 1989, s. 72; B. Evren, "Elhamra", *Antrakt*, S. 9 (Nisan 1992), s. 18-19.

YILDIZ SALMAN

ELİF EFENDİ TEKKESİ

bak. HASİRİZEDE TEKKESİ

EİİNİKOS FİLOLOYİKOS SİLOĞOS KONSTANTİNOPOLEOS

1861'de Beyoğlu'nda Rumlar tarafından kurulmuş kültür derneği.

1856'da Islahat Fermam'nın ilanından sonra, Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşa-

yan çeşitli etnik topluluklara tanınan özgürlükler ve haklar sonucu, İstanbul'da yaşayan Rum topluluğu bünyesinde, birbiri peşi sıra kültür dernekleri kuruldu. 1861'de Beyoğlu'nda kurulan Elinikos Fi-loloyikos Siloğos (Helen Filoloji Derneği) o yıllarda yaşanan bu yoğun kültür hareketinin öncüsüdür.

Derneğin kuruluşu ile ilgili düşünce oluşumu, Mekteb-i Tıbbiye hocalarından ve saray hekimlerinden Spiridon Mavro-yeni Paşa'nın Büyükparmakkapı'daki e-vinde düzenlenen sanat ve kültür toplantılarıyla başlar. Tanınmış hekim ve e-debiyatçı İroklis Vasiadis'in öncülüğündeki bu toplantılar, Mekteb-i Tıbbiye hocalarından Ksenofan Zoğrafos, K. Ka-liadis, avukat Yiannis

Zoğrafos, hekim Aleksandros Zoiros Paşa'nın katılımıyla fikir hareketinden eyleme dönüşür. Derneğin tüzüğü devrin sanat ve bilim a-damları tarafından tartışılıp onaylanır. 17 Nisan 1861'de yirmi değişik meslekten Rum aydınının katılımıyla kuruluş toplantısı gerçekleşir. Dernek günümüzde Yunan Konsolosluğu'nun bulunduğu binada (o yıllarda Hacı Yorgo Kostandinis' in evidir) çalışmalarına başlar. En yaşlı üye sıfatıyla Stefanos Karateodori Paşa başkanlığa seçilir. Derneğin amacı okuryazarlığın yayılması, bilim ve edebiyatın gelişmesidir. İlk iki yılki çalışmalar Cad-de-i Kebir'de (İstiklal Caddesi), "Bön Marche Mağazası"nın karşısındaki binasında sürer. Sonra Venedik Sokağı'nda bulunan bir binaya taşınır.

Dernek 1863'te kitaplık oluşturmak a-macıyla üyelerine kitap bağışı çağrısında bulunur. Bunun yamsıra iki ayda bir yayımlanan bir kültür dergisi çıkarmayı a-maçlar. Derginin sorumluluğunu Stavrakı Aristarki üstlenir. Kitaplıkla, birlikte düzenlenen okuma salonunda her gün İstanbul, İzmir ve Atina'da yayımlanan gazeteleri okumak mümkündür. Siloğos'un ilk faaliyet yıllarında oluşan 1.900 ciltlik kitaplığı ve arşivi 25 Mayıs 1870'teki Beyoğlu yangınında kül olur. 1873'te üyelerinin girişimiyle Galatasaray'da Siloğos Sokağı'nda kendi binasına taşınır ve 1923'e kadar yoğun kültür faaliyetim sürdürür.

1871'deki tüzük değişikliği ile dernek, Osmanlı İmparatorluğu topraklarında yaşayan Ortadoks Rum toplumunun kültür çalışmalarının koordinatörlüğünü üstlendi. Rumların yaşadığı Anadolu'daki köy ve kasabalarda okul seferberliği başlattı. Okullara öğretmen, kitap, araç gereç yolladı, kitaplık kurmalarına yardımcı oldu. Öğretmenlerin eğitimini üstlendi. Okuryazarlığı yaygınlaştırmak için her türlü yardımı sağladı. Satın alınan eski ve değerli kitaplarla derneğin kitaplığı sürekli gelişti. Özel kitaplık bağışlarıyla 1910'da kitap sayısı 18.000'i aştı. 1922-1923'te derneğin kitaplığı 28.000 kitap ve 183 değerli elyazmasma sahipti.

Kuruluşundan beri üyelerine yıllarca bilim ve edebiyat alanında çeşidi seminer ve konferanslar veren dernek, 1918'de ilk kez aktif politikaya karıştı ve Yunanistan

Başbakanı Elefterios Venizelos'u ebedi başkan seçti. Cumhuriyet'in ilanından sonra dernek kapatıldı. Mal varlığına hükümetçe el kondu. Arşivi ve kitaplığı, elyaz-malarıyla birlikte Ankara'ya gönderildi.

Bibi. "A. Zoiros Paşanın Anıları", *Filantropi-ka katastimata* (Hayırsever Kurumlar), İst., 1906; K. Mamoni, "Elinikos Filoloyikos Siloğos", *Küçük Asya Araştırma Merkezi Bülteni*, Atina; Y. Yianakopulos, "Elinikos Filoloyikos Siloğos'un Kitaplığı", *Küçük Asya Araştırma Merkezi Bülteni*, Atina; P. Moraux, *Catalogue des Manuscrits Grecs (Fonds du Syllo-gos)*, Ankara, 1989.

SULA BOZİS

EIİT PASTANESİ

Beyoğlu'nda Asmalımescit Sokağı'nda Merkez Apartman'nın altında, 1936 sonlarında açılan pastane ve kafe.

Pastaneyi açan Wolf Braun Almandı ve İstanbullu bir Rumla evliydi. Kahveyi birlikte işletirlerdi. Elit Pastanesi, o zamanlar Nü Meyhanesi'nin yola doğru çıkıntısı ile biraz ötedeki garajdan önceki eski evin çıkıntısı arasında kuytuda kalırdı. Sokağa bakan cephesi bütünüyle camdı; camların önündeki perdeler sürekli açık durur, müşterilere sokağı seyretme imkânı verirdi. Salondan küçük bir merdivenle yukarıdaki balkon bölümüne ulaşıldı. İçeri girildiğinde merdiven solda kalır, sağda tezgâh yer alırdı. Tezgâhın sağında, arkada küçük bir kapıyla mutfaka geçilir, mutfak bir ara kapıyla apartmanın girişine bağlanır ve istenirse buradan da dışarı çıkılabilirdi. Dönemin ünlü Musevi kulübü Bene-Berith'in bir blok ötedeki Minare Sokağı'nda bulunması, çevrede yoğun olarak yaşayan Musevilerle Levantenlerin Elit Pastanesi'ne sıkça uğramalarına yol açmıştı.

Pastanenin ünlenmesi ve Beyoğlu'nda sakin ve kendine özgü havası olan bir buluşma ve sohbet yeri olarak aranmaya başlaması II. Dünya Savaşı'mn hemen sonrasına rastlar. 1944-1945'ten sonra, çevre sakinleri dışında yazar ve sanatçılar da buraya uğramaya başladılar. Sait Faik, Salah Birsal, Orhan Arıburnu, Alp Kuran, Naim Tiralı sıkça gelenlerdendi. Ancak bu ilgi birkaç yıl sürdü. Daha sonra İstiklal Caddesi'nin üstündeki kafe ve pastaneler daha fazla revaç bulmaya başladı. Wolf Braun, Elit Pastanesi'ni 1949 sonunda kapattı; yerine, o sıralarda eski mobilya ve antikacı dükkânlarıyla dolmaya başlayan sokağın havasına uyarak bir mobilyacı açtı. Daha sonra dükkân birkaç kez el değiştirdi. 1970'lerin başlarında burada güzel bir antikacı dükkânı vardı. Daha sonra el değiştiren dükkân eski eşya ve mobilya satan bir yer olarak varlığını sürdürdü. Halen bir kebabçı dükkânıdır.

BEHZAT ÜSDİKEN

ELMALI BENTLERİ

bak. BARAJLAR VE BARAJ GÖLLERİ

EMANAT-I MUKADDESE

bak. KUTSAL EMANETLER

EMEK SİNEMASI

156

157

EMİN BEY CAMÜ

Emek Sineması'nın salonu. *Nazmı Timuroğlu, 1994*

EMEK SİNEMASI

1924'te Beyoğlu'nda Yeşilçam Sokağı'nda "Melek" adıyla açıldı. Sinema adını,

sahnenin iki tarafında yer alan sarı turuncu renkli art nouveau tarzı iki melek tablosundan aldı. Daha sonraları yok olan tabloların yerinde bugün boş nişler bulunmaktadır. Sinemadan önce, bu alanda, "Skating Palace" adıyla bilinen Pera'nın yegâne buz pateni sahası bulunuyordu. Ara sıra paten sahasının kimi bölümlerinde film gösterileri de yapılıyordu. Melek' in ilk sahibi aynı zamanda ipek ve Sümer sinemalarının da sahibi olan A. Saltı-el ile H. Arditi idi. 1945'te iflas edinceye dek bu sinemanın sahipliğini Türk Umumi Tiyatro Anonim Şirketi adına yaptılar. Daha sonra sinema, istanbul Belediyesi' ne, ondan da Emekli Sandığı'na geçti. Melek Sineması 1958'e kadar ipekçi kardeşler tarafından işletildi. Bu tarihten sonra, Emekli Sandığı Emek Film'i kurarak sinemanın sahipliğinin yanısıra işletmeciliğini de üstlendi. Ayrıca sinemanın adını "Emek" olarak değiştirdi (1958). Sinemanın Emek adını aldıktan sonra gösterdiği ilk film ise Gina Lollobrigida'nın oynadığı *Dünyanın En Güzel Kadını* oldu. 1968-1969'da sinemanın işletmeciliği Turgut De-mirağ'a geçti. Demirağ bu dönemde çoğunlukla Walt Disney yapımı filmler gösterdi. Sinema, 1975'ten günümüze başka bir işletmeci tarafından işletilmektedir.

Barok ve rokoko bezemelerle donatılmış salon, diğerleri gibi boyuna değil enine, sahneye koşut olarak yapılmıştır. Özellikle sahneyi çevreleyen çerçeveler i-le tavan süslemeleri salona farklı bir görünüm kazandırmaktadır. Uzun bir süre tamir görmeyen salon en son 1993'te aslına uygun olarak onarılmıştır.

Melek (daha sonraları ise Emek) Sineması 1940'lardan itibaren MGM, 20th Century Fox ve Columbia yapımlarını göstermeye başladı. Elit bir kitleye seslenen

sinema, gösterilen filmlerle ülkemizde Amerikan rüyasını yansıtan ve benimseten bir eğilimin öncülüğünü yaptı. 1950' lerde *Denizciler Geliyor*, *Şen Yıldızlar*, *Yağmur Altında*, *Büyük Caruso* gibi dönemin en popüler müzikalleri ile *Gelinin Babası*, *Büyük İkramiye* gibi güldürüleri gösterdi. 1952-1953 sinema sezonunda *Rüzgâr Gibi Geçti* filmiyle gişe rekoru kırdı. 1958'de bir ara *Bisiklet Hırsızlan*, *Beyaz Geceler*, *Fakir Âşıkların Romanı*, *Lale Sokağı* başta olmak üzere İtalyan ve Fransız filmlerine geçiş yaptı. Bir yıl sonra ise United Artist'in filmlerine dönüş yaparak *Bazıları Sıcak Sever*, *Gurur ve ihtiras*, *Krallar Önde Gider* filmleri ile Fransız Yeni Dalgası'nın önemli yapıtlarından *İdam Sehbası*, *400 Darbe* filmlerini sinemaseverlere sundu. 1962-1963 sezonunda *Batı Yakası'nın Hikâyesi* filmi 15 hafta afişte kaldı. 1966-1967'de isveç filmlerini, 1969'da ise MGM filmlerini göstermeye başladı. Bu dönemde 70 mm'lik ve 6 kanallı stereofonik *İrlandalı Kız* altı ay gibi uzun bir süre gösterimde kalarak bu sinemada gösterilen en uzun süreli film oldu. TV'nin yaygınlaşması sonucu sinema salonlarının krize girmesiyle sarsıntı geçiren Emek, kısa bir süre de olsa ticari amaçlı karate filmlerine yer verdi. 1987-

1988'de 40 Metrekare Almanya, Hakkâri'de Bir Mevsim, Selamsız Badosu gibi Türk filmlerini gösterdi. 1989'dan sonra ülkemizde dağıtım, gösterim ve şirket kurma hakkım elde eden Amerikan şirketlerinden War-ner Bros'un filmlerini programına aldı.

BURÇAK EVREN

EMETULLAH GÜLNÜŞ VALİDE SULTAN

(1642 ?, Resmo - 5 Kasım 1715, Edirne) IV. Mehmed'in hasekisi, II. Mustafa ile III. Ahmed'in annesi, valide sultan. "Râ-biâ Gülnüş", "Ümmetullah Gülnüş", "Gül-

nüş Sultan", "Gülsüm Emetullah Sultan" adlarıyla da bilinir. Bıraktığı eserlerden dolayı istanbul'da "Valide-i Cedid", "Yeni Valide" olarak da tanınır, istanbul'un imarına hizmet etmiş ve adına eserler yapılmış valide sultanlardandır.

Girit'te Resmo kasabasında Verzizzi ailesine mensup olduğu rivayet edilen Gülnüş, olasılıkla 1646'da Resmo'nun fethi sırasında esir edildi. Serdar Deli Hüseyin Paşa'nın saraya sunduğu 30 pençik oğlanı ve 10 cariyе arasındaydı. Ona, saray haremında verilen ilk isim Gülnüş' tur. Turhan Valide Sultan'ın(->) çevresindeki seçkin cariyeler arasında yer alan Gülnüş, IV. Mehmed'in (hd 1648-1687) gözdelelerinden oldu. 1664'te Şehzade Mustafa'yı (II. Mustafa) doğurunca başhase-ki sanım aldı. 1673'te Şehzade Ahmed'i (III. Ahmed) doğurması, padişah üzerindeki etkinliğini artırdı. Öteki hasekileri adları bilinmeyecek kadar silik kalan IV. Mehmed, saray kurallarına aykırı biçimde av seyahatlerine Gülnüş'u da götürdü. Bu sayede Gülnüş, harem kadınlarına nasip olmayan bir şansla Edirne' den başlayarak Filibe, Karinâbâd, Yanbolu kentlerini, Bulgaristan'ın iç bölgelerini, Makedonya'yı, Teselya'yı dolaştı, ilk gezisini oğlu Mustafa 1 yaşındayken gümüş bir araba içinde istanbul'dan Edirne'ye, oradan da Dimetoka'ya yapmıştı. Buradaki küçük kale-sarayda konuk oldu. Taya Kadın Çiftliği'nde, Selanik'te de uzun sürelerle kaldı. Gülnüş'un istanbul dışına gezilerinin 1665'ten 1680'e değin sürdüğü sanılmaktadır. Arada Edirne ve istanbul saraylarında oturdu. IV. Mehmed' in fazla ilgi gösterdiği Gülbeyaz adlı cariyeyi Kandilli Sarayı'nda öldürttüğü söylenir. Kendi oğullarına taht yolunu açmak amacıyla kayınbiraderleri Şehzade Süleyman (II. Süleyman) ve Ahmed'in (II. Ahmed) boğdurulmaları yönündeki girişimleri ise kayınvalidesi Turhan Sultan önledi. Turhan Sultan 1683'te ölünce Osmanlı sarayının en nüfuzlu kadın konumuna yükseldi. Fakat IV. Mehmed 1687' de tahttan indirilince eşinin ve iki oğlunun hapsedildiği Topkapı Sarayı'ndan ayrılmak ve Eski Saray'da yaşamak zorunda kaldı. *Silahdar Taribi'nde*, başhaseki ile cariyesi Afife Kadın'm Eski Saray'a götürülüşleri, diğer hasekilerle 200 kadar cariyenin de haremde çıkarılarak israfın önlenişi anlatılır. Eski Saray'daki sıkıntılarla dolu yaşamı ise Afife Kadın, *Söyleyin Gülnüş'a kareler bağlasın /Ab*

etdikçe ciğerini dağlasın / Sultan Mehmed Şimşirlik'de ağlasın
dizeleriyle nakletmiştir.

Sekiz yıllık Eski Saray yaşamından sonra oğlu II. Mustafa'nın (hd 1695-1703) tahta çıkışı üzerine Emetullah Gülnûş, valide sultan oldu. Bu unvanını, ikinci oğlu III. Ahmed'in döneminde de (1703-1730) ölümüne değin sürdürdü. Osmanlı sarayında, Kösem Sultan'ın (1623-1651), Turhan Sultan'ın (1648-1683) ve Emetullah Gülnûş Sultan'ın (1695-1715) valide sultanlıkları çok yönlü etkili olmuştur. Her üçünün de istanbul düzeyinde yapıcı bi-

Emetullah Gülnûş Sultan'ın Üsküdar Yeni Valide Külliyesi'ndeki türbesi (solda) ve yanında adını taşıyan sebil. *Araş Neftçi, 1989*

rer kimlikle eserler bırakmaları da önemlidir.

Emetullah Gülnûş Sultan, 1715'te oğlu III. Ahmed'le Edirne'ye yaptığı son seyahatinde hastalandı ve Edirne'de öldü. Cenazesi istanbul'a getirilerek Üsküdar'da adına yapılan caminin önündeki açık türbeye gömüldü.

Bir yangın sonucu tamamen yanan Topkapı Sarayı harem dairesinin IV. Mehmed tarafından yeniden yaptırılması Gülnûş'un hasekiliği dönemindedir. Bu yeni harem, valide sultan ile hasekiler için ayrılan daireleri, günümüze kadar en iyi korunan bölümlerdendir. II. Mustafa, annesi için 1697'de Galata'da günümüze ulaşmayan. Yeni Cami adıyla ahşap bir ibadethane ve bitişiğine bir çeşme yaptırmış; III. Ahmed ise 1709'da annesi a-dına, Üsküdar'da Yeni Valide Külliyesi' ni(->) inşa ettirmiştir. Üsküdar'da Gülfem Hatun Mahallesi'nde de bir sebili vardır, istanbul dışında, hac yolu üzerinde hayrat çeşme, selsebil ve köprüleri bulunmaktadır. Topkapı Sarayı Müzesi portreler galerisindeki kendisine atfedilen resmin, onu ne düzeyde gerçekçi betimlediği bilinmez. Uzun süren başhasekiliği-ne ve valide sultanlığına karşın Topkapı Sarayı Arşivi'nde de "Gülnûş Emetullah Sultan" adına fazla bir belge yoktur.

Bibi. Ahmed Refik, *Kadınlar Saltanatı*, IV, İst., 1923, s. 239-240; Ayvansarayî, *Hadîka*, II, 187-188; *Sicill-i Osmanî*, I, 64; *Silahdar Tarihi*, II, 298; Uluçay, *Padişahların Kadınları*, 65-67; M. Ç. Uluçay, *Harem*, Ankara 1985, s. 45-46; A. Giz, "Gülnûş Sultan", *Tarih Dünyası*, S. 1 (1950), 16-18; Danişmend, *Kronoloji*, III, 413; G. Oransay, *Osmanlı Devletinde Kim Kimdi?*, Ankara, 1969, s. 176-177; *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Kılavuzu*, İst., 1938, s. 176.

NECDET SAKAOĞLU

EMETULLAH VALİDE SULTAN ÇEŞMESİ

Galata'da Tersane Caddesi, Kardeşim So-kağı'ndaki Hırdavatçılar Çarşısı'ndadır.

İ. H. Tanışık tarafından okunabildiği kadar, kitabesinde III. Ahmed'in (hd 1703-

1730) annesi Emetullah Gülnûş Valide Sultan'ın olduğu ileri sürülen çeşmenin üç sıra biçiminde dizilmiş on iki mısralık kitabesi okunamaz durumdadır. Tünel çevresinde değişen şehir dokusu sonucunda yapının haznesi başka bir bina ile birleştiğinden bilgi verecek nitelikte değildir. 1940'lı yıllarda Tanışık'ın, "arsa şeklindeki Yeni Cami'nin avlu kapısı bitişiğinde ve Beyoğlu cihetinin biricik medresesi bu caminin karşısındadır" şeklinde yerini belirttiği yapı, şimdi cami yerine inşa edilen çarşı içinde kalmıştır. Diğer taraftan söz edilen kaynakta Mehmed Paşa Medresesi olarak adı geçen yapı ise bugün Bereketzade olarak isimlendirilen sokakta Bereketzade Medresesi Mescidi adıyla hizmet vermektedir.

Küfeki taşından yapılmış çeşme 373 cm genişliğinde, 454 cm yüksekliğinde, dikey oturtulmuş dikdörtgen cepheli bir yapıdır, iki yanda ve arkada bulunan bitişik nizam yapılar ve çeşmenin önündeki yolun kotu kesin yükseklik almayı engellemektedir. Benzer bir durum çeşmenin dikdörtgen gövdeli haznesi için de söz konusudur. Yapının ortasında birbirine sivri kemerle bağlanan iki ayak a-rasına bir ayna taşı oturtulmuştur. Ayna taşının önünde yapıdan taşan tekne ve iki tarafında birer dinlenme taşı vardır.

Kilit taşını taçlayan, çevresi geometrik çizgilerle oluşturulmuş yapraklarla kuşatılmış yıldızçiçeği biçimindeki kabara ve kitabenin iki tarafına yerleştirilmiş, ortasındaki yıldızdan gelişen örgülü yapraklarla biçimlendirilmiş rozetler dışında çok sade tasarlanmış çeşme yüzeyinde hareket ve süsleme silmelerle gerçekleştirilmiştir. Dışta iki ayağı iki tarafta dikey eksende kuşatan silmeler, içte dinlenme taşlarını üstten sınırlayarak 90 derecelik bir dönüşle sivri kemerin üstünde yer alan kitabeye doğru yükselmekte ve kitabe-

K ti'j8KH18iEr««3i3«â'«

'''

Emetullah Valide Sultan Çeşmesi

Yavuz Çelenk, 1994

nin bulunduğu panoyu çerçevelemekte-dir.

Çeşmeye sonradan monte edilmiş, 57x 107 cm boyutlarındaki ayna taşı, yapıdan farklı olarak kaliteli, gözeneksiz, pürüzsüz yüzeyli, beyaz mermerden yapılmıştır. Üç musluk lülesinin bulunduğu ayna taşı silmelerle üç panoya ayrılmıştır. Ortada üçgen boşlukları birer lale motifi ile bezenmiş sağır bir sivri kemer; iki tarafta gövdesi çavuş nişanı biçiminde taranmış birer servi vardır. Musluk lülelerinin üstüne yıldızçiçeğinden bir kabara oturtulmuştur. Bu üçlü kompozisyon yukarıda iki tarafı birer yıldızçiçeğinden gelişen kabara ile bezenmiş bir alemle son bulan, dokuz dilimli bir kubbe formu ile taçlandırılmıştır. Bir mukarnas sırasıyla başlayan kubbe formu bir sıra

şeklinde dizilmiş yıldızdan oluşan bir bordürle dilimlere geçiş sağlamaktadır. Dilimlerin biri çavuş nişanı, biri balık pulu şeklinde taranarak oluşturulmuştur.

Yapının 41x50 cm boyutlarındaki dinlenme taşları, teknesinin içi ve tekneyi önde sınırlayan dikey pano beyaz Afyon mermeri ile yeni kaplanmıştır. Ayna taşından ve yapıdan farklı gereciyle dikkati çekmektedir. Benzer bir durum çeşmenin üzerine portatif oturtulmuş kitabe panosu için de söz konusudur.

Bibi. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, II, 38-39; H. Ö. Barışta, *istanbul Çeşmeleri. Bereketzade Çeşmesi*, İst., 1989; A. Egemen, *İstanbul Çeşme ve Sebilleri*, İst., 1993, s. 298-299.

H. ÖRGÜN BARIŞTA

EMETULLAH VALİDE SULTAN ÇEŞMESİ

bak. YENİ VALİDE KÜLLİYESİ

EMETULLAH VALİDE SULTAN SEBİLİ

bak. YENİ VALİDE KÜLLİYESİ

EMİN BEY CAMÜ

Eminönü İlçesi'nde, Beyazıt'ta, Tavşan-taşı Mahallesi'nde, Tiyatro Aralığı Sokağı ile Dibekli Camii Sokağı'nın kesiştiği köşededir.

"Dibekli Camii" adıyla da anılan yapının banisi Emin bin Abdullah'tır. Vakfiyesi 1464 tarihlidir. *Hadika*, Emin Bey'in Bayezid Camii'nin bina emini olduğunu 919/1513 tarihinde vefat ettiğini ve ha-zirede gömülü bulunduğunu yazmakla beraber bugün yeri belli değildir. Ayrıca *Hadika'âa* minberini III. Ahmed'in (hd 1703-1730) başkadım Emetullah Kadın'm koydurduğunu yazmaktadır. Yapı II. Ab-dülhamid zamanında (1876-1909) Mehmed Efendi tarafından yenilenmiştir. Kendisi mihrap duvarının önündeki hazire-de gömülüdür.

Küçük bir avlu içerisinde yer alan kare planlı cami, kiremitli çatıyla örtülüdür. Doğu cephesinde iki sıralı üç pencere, mihrap duvarında ise yanlarda birer pencere ve üst kısımda üç pencere bulunmaktadır. Alt kısımdaki pencereler dikdörtgendir. Üst kısımdakiler ise yuvarlak kemerlidir. Tiyatro Aralığı Sokağı'na bakan

EMİN BEY CAMÜ

158

159

EMİNÖNÜ

Emin Bey Camii'nin doğudan görünümü. *Yavuz Çelenk, 1994*

kuzey cephenin alt kısımları sağır, üst kısımda ise üç pencere bulunmaktadır. Batı cephesinde 19. yy özelliğini yansıtan, ince uzun yuvarlak kemerli üç

büyük pencere mevcuttur. Minaresi batı cepheye bitişik, geniş gövdeli ve güdüktür. Ayrıca doğu yönünde ve mihrap duvarının arkasında küçük bir hazire bulunmaktadır. Camiye giriş batı cephesinde bulunan merdivenlerle sağlanmaktadır. Harım kısmını örten ahşap tavam, çıtalarla oluşturulmuş zencirek motiflerinden bir friz çevrelemektedir; orta kısımda ise yıldızlardan bir göbek oluşturulmuştur. Sade bir nişi bulunan mihrabın taç kısmında alçı kabartma süslemeler yer alır. Minber ahşap ve yenidir. Caminin duvar etekleri ve mihrabı son yıllarda fayans kaplanmıştır.

Bibi. Barkan-Ayverdi, *Tahrir Deften*, 126-127; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi*, I, 10-11, no. 49; Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 25; Ay-verdi, *Fatih III*, 347; *İSTA*, IX, 4453; Öz, *istanbul Camileri*, I, 51; *Eminönü Camileri*, 58-59.

EMİNE NAZA

EMİN BEY CAMÜ

bak. HASAN ÇELEBİ MESCİDİ

EMİN SİNAN MESCİDİ

Eminönü İlçesi'nde, Gedikpaşa'da Emin Sinan Mahallesi'nde, Petrev Paşa Sokağı'nın başında bulunmaktadır.

Banisi Fatih'in matbah emini Emin Sinan Bey'dir. Kabri caminin batısında bulunan lojmanların alt kısmındadır. Yapı II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) tamamen yenilenmiştir.

Dikdörtgen planlı cami kiremitli çatıyla örtülmüştür. Kuzeybatı cephesi lojmanlarla birleştirilmiştir. Yapının doğu, batı ve mihrap duvarında ince uzun yuvarlak kemerli ikişer tane büyük pencere bulunmaktadır. Harım kısmında fevkani mahfil iki ahşap direğe oturmaktadır. Sade bir niş şeklinde olan mihrabın taç kısmı ro-

koko tarzında çiçek dallarıyla bezenmiştir. 19. yy'dan kalma ahşap minber döneminin özelliklerini yansıtmaktadır. Yapının kuzeybatısında yer alan minare güdük ve kalın gövdelidir. Ayrıca caminin mihrap duvarının önünde küçük bir ha-ziresi bulunmaktadır.

Bibi. Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri*, 132; Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 39; Ayverdi, *Fatih III*, 347; Öz, *istanbul Camileri*, I, 51; *Eminönü Camileri*, 64-65.

EMİNE NAZA

EMİNE HANIM SEBİLİ

bak. KOCA MUSTAFA PAŞA KÜLLİYESİ

EMİNE SULTAN ÇEŞMESİ

Mevlanakapı Mahallesi'nde, Mimar Acem Ali Camii'nin avlu kapısının solunda olup haznesi yoktur.

Şair Remzi Efendi tarafından yazılan kitabesine göre 1151/1738 tarihlidir. Ancak yapının görüntüsü, üslubu ve bağlı olduğu caminin tarihi göz önüne alınırsa, bir 16. yy çeşmesi olduğu ve 18. yy'da tamir gördüğü anlaşılr. Çeşmenin Emine Sultan'a atfedilmesi, yaptıran kişi olmasından değil, kendisine ait sarayı besleyen su tesisinden buraya su verilmesin-dendir. Kethüda Hacı Hüseyin Ağa isimli bir zat ise bu tesisin gerçekleşmesi için gece gündüz çalışmış, hiçbir karşılık beklemeden bu işi yürütmüştür.

Kâzım Çeçen'e göre yapının vâkıfı Mimar Acem Ali'dir ve suyu Halkalı su tesislerinden sağlanmaktadır.

Yapı oldukça sade bir üslupla kesme taştan inşa edilmiş olup bugün sıvalı ve badanalıdır. Ayna nişi üstte sivri bir kemerle çevrilidir. İki yanda ise kesme taşın kademelendirilmesiyle elde edilmiş basit bir duvar sınırlaması yer alır. Ayna taşı kesme taşla çiziktirilmiş bir çerçeveden ibarettir. Ortasında, musluğun hemen üstünde bir Mühr-i Süleyman vardır. Ayna çerçevesinin üst kısmı dilimli bir şekilde kapanan yalancı bir kemerdir ve tepesinde basit bir palmet motifi göze çarpar. Ayna nişinin sivri kemerinin kilit taşının yüzünde ise bir rozet vardır.

Yalak bugün tamamen doldurulmuş ve önündeki sokak ve kaldırım kotları-

Emine Sultan Çeşmesi

Yavuz Çelenk, 1994

nm anormal yükseltilmesi ile zemin altında kalmıştır. Suyu akmamaktadır.

Bibi. Tanışık, *istanbul Çeşmeleri*. I, 160; Çeçen, *Su Tesisleri*, 250.

ZİYA NUR SEZEN

EMİNÖNÜ

İstanbul'un Haliç girişinde, kentin ilk kurulduğu dönemden bu yana var olan limanının, Sirkeci ile birlikte en önemli bölümü. Adı, Osmanlı döneminde deniz gümrüğü ve Gümrük Eminliği'nin burada bulunmasından kaynaklanmaktadır.

Kent yaşamının en önemli birkaç odağından biri olan ve dünyanın en ünlü limanlarından birinin merkezini oluşturan Eminönü, Unkapanı yolu üzerindeki istanbul Ticaret Odası binası ile Sirkeci a-rasındaki kıyı şeridini ve onun hemen arkasındaki çarşı bölgesini kapsar. Semt olarak, doğuda Sirkeci ile kesin bir sınırı yoktur. Batıda, eskiden "Odun Kapısı" denilen, şimdiki ticaret odası binasının bulunduğu yere kadar uzanır.

Bizans Dönemi

Konstantinopolis'in büyük limanı eski Grek kentinin Neorion Limanı'na tekabül eden ve aynı adı taşıyan limandı. Bugünkü Eminönü, Haliç kıyısı üzerindeki "Neorion Kapısı" (Bahçe Kapısı) ile "Por-ta Drungari" (Odun Kapısı) arasındaki kıyı ve liman bölgesidir. Bizans döneminde

Haliç üzerindeki surlar deniz kenarına çok yakındı ve bu kıyıda denizin çok derin olması büyük gemilerin kıyıya yanaşmasına imkân veriyordu. Bu konum iskelelere boşaltılan malların suriçine kısa bir sürede alınmasını sağlıyordu. Eminö-nü'nün sınırı olarak bakabileceğimiz Neorion Kapısı ve iskelesi çevresinde, çok eski dönemlerden bu yana Yahudilerin oturduğu ve bu nedenle halkın buraya adının yamsıra "Oraia Pile" yani "Yahudi Kapısı" dediği biliniyor. Pierre Gilles'e göre, Türkler de 16. yy'da Rumlar gibi, bu kapıya "Çıfıt Kapısı" diyorlardı. Fatih döneminde bir Orya Kapısı Mahallesi vardır. 12. yy'da Cenevizlilere(-0 bu bölgede oturma izni verilmiştir. Cenova (Ceneviz) kaynaklarından, burada kendileri için özel bir iskele olduğu ve kapının "Porta Bönü" ya da "Porta Veteris Recto-ris" adını taşıdığı anlaşıyor. Bunun aynı ya da başka bir kapı olup olmadığı kesinlikle söylenemiyor. Millingen, Cenevizlilere tahsis edilen mahallenin bugünkü Sirkeci'de bulunduğu ve kapının başka bir kapı olduğu kanısındadır.

Batıya doğru gidilince, eski Galata Köp-rüsü'nün Unkapanı tarafında "Perama Kapısı" (Balıkpazarı Kapısı) vardı. Yunanca "kayık" anlamına gelen "perama", Galata ile İstanbul arasındaki deniz bağlantısını sağlayan iskelenin karşısındaki kapıydı. Bu geçişe, Galata'nın eski adına bağlı olarak "Transitus Sycarum" adı da veriliyordu. I. İustinianos (hd 527-565) Gala-ta'yı yeniden inşa edip adını Iustiniano-polis olarak değiştirdiğinde bu iskele ile Galata arasındaki geçişe bir ara "Transitus Justiniarum" da denmiştir. Latinler

Bartlett'in
deseninden
renklendirilmiş
gravürde
Yeni Camii ve
Eminönü
kıyıları, 19. yy.
Burçak Evren
koleksiyonu

buradaki iskeleyi "Scala Sycena" (Galata İskelesi) diye de adlandırmışlardır. Türk döneminde de, çok yakın zamanlara kadar Eminönü ile Karaköy arasında çalışan sandal ve kayıklar buradan müşteri alırlardı. Galata ile İstanbul arasında, Haliç'in en dar olduğu bu geçitte sonradan Galata Köprüsü yapılmıştır. Balıkpazarı Kapısı adı Bizans döneminden bu yana burada balık pazarı olduğu için verilmiştir. Nitekim Buondelmonti'nin(->) haritasında da, fetihten önce bu kapıya "Porta Piscaria" (Balıkpazarı Kapısı) adı verildiği görülmektedir. Yine

bu kapı civarında Bizans döneminde bir baharat pazarı olduğunu ve geleneğin bugüne kadar Mısır Çarşısı ile sürdüğünü görüyoruz.

Türk döneminde Balıkpazarı Kapısı' nın iskelesine "Yemiş iskelesi" denmiştir. Bunun hemen doğusunda Hasır İskelesi vardı. Suriçinde bulunan bir kilisenin adına bağlı olarak bundan sonraki kapının "Aziz İoannes Kornibus" (Zindan Kapısı) olduğu ileri sürülür. Zindan Kapısı yakınında, Hristiyanların ve sonradan Müslümanların da şifasına inandıkları bir ayazma vardı. Bunun yanındaki küçük Bizans şapelinin Havari İoannes' in adına yapılmış kilisenin bir uzantısı olduğu kabul edilir. II. Mehmed (Fatih) döneminde burada bir Vasiliko Kapısı Mahallesi vardı. Bugün burada kalan sur parçasının yanındaki Baba Cafer Türbesi' nin bu kutlu yerin anısını sürdürdüğü düşünülebilir (bak. Baba Cafer Türbesi ve Tekkesi). Evliya Çelebi, Baba Cafer'in Harun Reşid'in elçisi olduğuna ve buradaki zindana kapatıldığına ilişkin uzun bir hikâye anlatırsa da, buna ilişkin bel-

ge yoktur. Venediklilerin Bizans dönemindeki önemleri ile orantılı olarak, buradaki kapılar önünde Halic'in en büyük iskeleleri vardı. Zindan Kapısı önündeki bu iskelenin yerini Türkler döneminde Yemiş iskelesi almıştır. Eminönü'nün Bizans dönemindeki son sınırı "Porta Drungari"dir (Odun Kapısı). Bu kapı adını burada bulunan bir *zabıta*, merkezinin (vig-la) amirinden (drungarius) almış olabilir (Millingen). Bu üç kapının olduğu bölge Bizans imparatorları tarafından Venediklilere tahsis edilen bölgedir. Venedik balyosunun Tahtakale'de bir konutu vardı. Odun Kapısı'ndan kıyı boyunca Sirkeci' ye uzanan yola da "Via Drungariu" deniyordu. Buradaki iskeleye kereste indiriliyordu. Türk döneminde de aynı gelenek sürdüğü için "Odun Kapısı" adı verilmiştir. Osmanlı döneminde kente giren kereste ve odunu kontrol eden istanbul ağası, Baba Cafer Türbesi yakınında oturmaktaydı.

Eminönü, Bizans döneminde, 10. yy' dan sonra İtalyanlara tahsis edilmiş olan bölgelere tekabül etmektedir. Perama (Balıkpazarı) ve Neorion kapıları arasında iki kapıdan daha söz edilir. Bunlardan batıda olanı "Aziz Mark Kapısı" adını taşır. Venedikliler tarafından açılmış olabilir. Diğeri ise "Porta tis Ikanatissis" adını taşır. Bu kapının adının çevrede oturan saray askerlerinin (hicanati) adından geldiği sanılmaktadır. Doğuya doğru Venedik bölgesini Amalfililerin, sonra da Pisalıların bölgelerinin izlediği kabul edilmektedir. Yine bu bölgede Raguzalı-lar, İspanyollar, Provanslılar, Ankonalılar ve küçük bir Alman kolonisi de yaşamıştır. Fakat bunlara özel bir yer tahsis edil-

mediği anlaşılmaktadır. 12. yy'da, bu bölgeye yerleşmiş bütün Latinler Bizanslılar tarafından katledilmiştir. Fakat 1261'den sonra Venediklilere ve Cenevizlilere yine eski hakları verilmiştir. Bütün bu yabancı kolonilerden günümüze hiçbir fiziksel kalıntı ulaşmamıştır.

Osmanlı Dönemi

Sözü edilen semtte II. Mehmed (Fatih) dönemi (1451-1481) sonunda 11 mahalle görülmektedir. Bunların üçü kapılara göre, dördü mescitlere göre saptanmıştır. Balıkhane Mahallesi'nin varlığı buranın Bizans döneminde de aynı işlevi üstlendiğini gösteriyor. Bahçekapı'da Edirne Yahudileri Mahallesi vardır. Fatih döneminden başlayarak surların hemen içinde kent tarihinin önemli anıtları yapılmıştır. Bu bölgede en eski yapılardan biri Fatih' in vakfiyesinde adı geçen büyük Tahta-kale Hamamı'dır(-0. Balıkpazarı Kapısı' nın arkasındaki bu çifte hamam, büyük bir olasılıkla limana ve eski sarayın inşası sırasında çalışanlara hizmet veriyordu. Kadınlar hamamını da içermesi, bölgede konut alanlarının da varlığına işaret eder. Vakfiyesinde bir de mescidi olduğundan söz edilmektedir.

Fatih döneminden başlayarak bu bölgede mescitler de yapılmıştır. Bunların en eskilerinden biri Fatih'in hamamına bitişik olan Timurtaş Mescidi'dir(->). Arpa emininin bulunduğu bölgede yapılan Arpacılar Mescidi de özgün şekli ve yapılış tarihi bilinmeyen bir Fatih dönemi yapısıdır (bak. Bursa Tekkesi Mescidi). Eminönü'nde sur dışında, ayakta duran en eski cami Zindan Kapısı dışındaki Ahî Çelebi Camii'dir(->).

Eminönü'nün en önemli anıtlarından

EMİNÖNÜ

160

161

EMİNÖNÜ

Eminönü, 1875

Taşbasma haritalardan yararlanılarak 1964'te istanbul Belediyesi tarafından hazırlanan haritalardan çizilmiştir. *istanbul Ansiklopedisi*

Eminönü, 1985

Haliç yıkımlarından ve yeni köprü'nün yapımından önceki durum. *istanbul Ansiklopedisi*

biri, Balıkpazarı Kapısı içinde, Tahtakale Hamamı karşısına yaptırılmış olan Rüs-tem Paşa Camii'dir». Kesin olmamakla birlikte, bu caminin 1560'lı yılların başında inşa edildiği tahmin edilmektedir. Bir çarşı camii olarak yapıldığı için altında dükkânlar bulunan bu cami, I. Süleyman (Kanuni) döneminde (1520-1566) İstanbul ticaretinin zenginliğine dikilmiş bir anıt olarak düşünülebilir. Osmanlı tarihinin en zengin çini bezemesini içermektedir. Hanlarla çevrili olduğu için, Eminönü'nün kentsel mekânım çok etkilemeyen bu camiden sonra, yine bölge esnafına hizmet vermesi için Yeni Cami'nin arkasında, bugünkü İş Bankası'nın yerinde, Haseki Hürrem Sultan tarafından bir hamam

yaptırılmıştır. Bu hamam 1904' te yıkılmıştır. Fakat 17. yy'ın ortalarından itibaren istanbul Limanı'na özel bir renk ve anıtsallık getiren imar etkinliği Yeni Cami Külliyesi'dir(->). Bahçekapı' daki Yahudi cemaatinin evlerinin istimlak edilerek ve burada bulunan bir sina-

gog ve kilisenin de kiralari sürekli verilmek kaydıyla ortadan kaldırılmalarından sonra yapılan bu külliye, imparatorluğun en zengin döneminde Eminönü'nün önemine tanıklık eder. Limana giren yabancılara bir güç mesajı vermek için tasarlandığı düşünülebilir.

Yeni Cami, Osmanlı mimarisinin en ilginç hünkâr mahfillerinden birine sahiptir. Ve bu mahfil kentin deniz surlarıyla birleşmektedir. Caminin deniz tarafında ve arkasında külliyei çevreleyen dış avlu duvarları 19. yy'a kadar yaşamıştır. Bu dış duvarlar ve çevresi hakkındaki bilgi 19. yy'da yapılmış haritalardan çıkarılmaktadır. 17. yy'dan kalan bir gravürde caminin deniz tarafındaki dış avlusu görülmektedir. Mısır Çarşısı(->), burada daha önce bulunan üaç satılan dükkânların yerine, genellikle Mısır'dan gelen baharatı satmak için Turhan Sultan tarafından yaptırılmıştır.

17. yy'da Eremya Çelebi'nin anlatımına göre kent surunun Bahçe Kapısı bu-

gün özgün biçimini tümüyle kaybetmiş olan Bursa Tekkesi Mescidi ya da Arpacılar Mescidi dediğimiz yapının yanındaydı. Arpa emini de burada otururdu. Buradaki sur köşesinin sahilinde "Meydan İskeleyi" denen iskele vardı. Bu meydana sarayın odunları geldiği gibi sarayın etleri de buradaki mezbahada kesiliyordu. Bölgeyi acemioğlanları koruyorlardı. Bu kapının önündeki kıyı şeridinde hem Anadolu yakasına ve Marmara'ya, hem de Mısır'a kadar giden gemiler demirliyordu. Bahçekapı'dan batıya doğru gümrük ambarları vardı. Gümrük emini de burada bulunuyordu. Eremya Çelebi "uzak diyarlarda dolaşan tüccarlar mücevherat, değerli kumaşlar, demir, kurşun, kalay, boya, deri, pamuk ve kenevir getirirler. Meydan iri bal fiçileri, Karadeniz ve Kırım' dan getirilen yağ fiçileriyle doludur" demektedir. Mısır'dan gelen hasırlar, balmumu, kahve, pirinç, kuru ve taze yemiş de özellikle Zindan Kapısı önündeki büyük iskeleye gelirdi. Bugün hâlâ ku-

rukahvecilerin bulunduğu yerde "tahmis" (kahve kavrulan yer) vardı. Esirler de bu limana getirilir ve sonra Nuruosmaniye civarındaki esir pazarı yanındaki büyük hana götürülürlerdi. Bu ticareti kontrol eden pencik emini de burada bulunuyordu. Balıkpazarı'na kadar uzanan bu sur dışı sahil kesiminde çarşılar ve iki de fırın vardı. Eremya Çelebi, Eminönü'nde 100 Yahudi evinin ve çarşılarının bulunduğunu, bunların Karay Yahudi cemaatine bağlı olduğunu söyler. İstanbul Limanı ile kentin denizden ulaşılan bütün kıyıları arasında ulaşımı sağlayan peremeler (kayık) Balıkpazarı'ndaki Yemiş İs-kelesi'ne yanaşırlardı. Evliya Çelebi 8.000 peremeci esnafı olduğunu yazar.

Grelot ise, herhalde kaba bir gözlemlerle, İstanbul' da 16.000 pereme olduğunu söyler. Bu konuda daha yeni araştırmalar yapan C. Orhonlu 1680'de kayıtlı pereme sayısının 1.444, 18. yy'ın sonunda ise 3.996 olduğunu yazmıştır.

İstanbul'un bu büyük liman semti hem

kentin ithal ettiği malların boşaltılıp saklandığı, hem de binlerce denizci ve tüccarla, onlara hizmet verenlerin hizmetlerini gören yoğun bir iş merkeziydi. Dolayısıyla arkasında yoğun bir hanlar bölgesi ve çarşılar oluşmuştur. Eminönü bölgesinin önemli hanları arasında Balkapa-nı Hanı(->), Çukur Han(->), Papazoğlu Hanı, Yeni Han, Kiraz Hanı ve Haraççı Hanı sayılabilir. Bunlar arasında Balkapanı Hanı İstanbul'daki ticaret yapıları içinde, kuruluşu 15. yy'a uzanan en önemli örneklerden biridir. Eskiden beri özel bir ticaret ve zanaat dalında ihtisas kazanmış, aynı malın ticaretini yapanların adlarını taşıyan sokaklar bugüne kadar yaşamıştır. Bu bölgede önemli dini anıtların yanında sur dışında yapılan ve bugün mevcut olmayan küçük mescitler de inşa edilmiştir. Fatih döneminin Gümrü-könü Mescidi (yıkıldıktan sonra yerine Selanik Bonmarşesi yapılmış, bu yapı da 1935'te yıkılmıştır) denizciler ve yolcular için yapılmıştır.

Zindan Kapısı dışında, Yemiş iskelesi yanında Tekneciler Mescidi, yine Zindan Kapısı'nda soğancılar kethüdasının yaptırdığı Soğancılar Mescidi (18. yy), III. Mustafa tarafından ahşap olarak yaptırılıp yandıktan sonra III. Selim tarafından kagir olarak yeniden yaptırılan Balık Pazarı Tekkesi Mescidi, Kireç İskelesi Mescidi gibi sur dışı yapıları genellikle Cumhuriyet döneminde meydan ve yol düzenlemeleri sırasında ortadan kalkmıştır.

Bugün Eminönü'nün en ilginç yapılarından biri olan Hidayet Camii(->) ise 1813'te, deniz kenarında bulunan kayıkhaneler ve bekâr odaları yerine ahşap o-larak yapılmış, II. Abdülhamid döneminde Mimar A. Vallaury tarafından 1887'de yemden inşa edilmiştir.

Eminönü Meydanı

Eminönü'nün 19. yy'ın başlarındaki durumunu Mühendishane-i Berri-i Hümayun' un ilk mezunlarından Seyyid Hasan'ın 1826'dan önce yaptığı bir haritadan izli-

EMİNÖNÜ

162

163

EMİNÖNÜ

kânlar vardı. Bu haritayı bütün ayrıntılarıyla inceleyen S. Ünver, özellikle Tahta-kale bölgesinde yol dokusunun çok eski durumunu koruduğu kanısındadır. Erem-ya Çelebi'nin de anlattığı gibi, istanbul ağasının dairesi yine

Zindankapı civarındaydı ve önünde iskelesi vardı. İstanbul Ağası iskelesi ile Bahçe Kapısı iskelesi arasında kayıkhaneler bulunuyordu. Bu bölgede birisi Bahçekapı'da, diğeri Mısır Çarşısı ile cami arasındaki meydanda iki tane kulluk (karakol) vardı.

Eminönü Meydanı'nın, Batı mimarisini doğrudan yineleyen yapılar henüz yokken taşıdığı Doğulu pitoreskini, Bartlett' in bir gravürü çok iyi anlatır: Yeni Cami' nin görkemli ak gövdesi önünde, deniz kenarına sıkışmış, ahşap dükkânlar, gümrük, Balıkpazarı, deniz üzerinde sandallar, ilginç profilleriyle büyük kayıklar, limanın sıkışık, insan ve etkinlik dolu atmosferi, binlerce yıllık bir yaşam odağı-

Yüzyılın başında Galata Köprüsü ile birlikte Eminönü'nü gösteren bir fotoğraf.

Sıdkı Anadol koleksiyonu

yomz. Caminin güneybatı yönünde, bugün Osmanlı Bankası'nın olduğu yerde bir dış avlu kapısı ve bir sıbyan mektebi görülüyor (bunların 1904'te V. Murad'ın buraya gömülmesinden önce yıkıldığı bilinmektedir). Burada Yeni Cami'nin dış avlusunun duvarları ve kapılan, deniz tarafında gümrük binası ve önündeki meydancık ve iskele, caminin arkasında ve önünde küçük dükkân sıraları, Gümrük Meydanı'ndan batıya doğru balıkçılar, arkalarında Balıkpazarı Kapısı, içeri girdikten sonra Mısır Çarşısı Kapısı, bu iki kapı arasında caminin dış avlusunun batı kapısı vardı; O dönemde külliye'nin etrafındaki dış avlunun beş kapısının henüz ayakta oldukları anlaşılıyor. Mısır Çarşısı' nın denize doğru uzanan kolu Mısır Çarşısı adını taşıırken, denize paralel cami arkasındaki kolu Ketenciler Çarşısı adını taşımaktaydı. Ketenciler Çarşısı karşısında Haseki Hamamı ve çevresinde dükkân-

Yeniden düzenleme projesine göre Eminönü Meydanı, 1994. *istanbul Ansiklopedisi* nın bütün canlılığını yansıtır. Eski Eminönü'nün mimari karakterini köklü olarak değiştiren, Galata ve istanbul'u birbirlerine bağlayan köprü olmuştur. Eskiden kıyıda biten kent mekânı, bu kez köprü yoluyla Galata'ya doğru uzanan ulaşım aksına bağlı olarak şekillenmeye başlamıştır.

1836'da yapılan Unkapanı Köprüsü'n-den sonra, 1845'te, Bezmiâlem Valide Sultan(->), Kasımpaşa Tersanesi'nde "Cisr-i Cedid" denilen ilk köprüyü yaptırmıştır. Yapıldıktan sonra bir kez yenüenen bu köprü, 1875'te de Edhem Paşa tarafından yenilenmiş, üzerinden geçen araçların ve insanların giderek artması nedeniyle, 1912'de yıktırılarak yerine, bir Alman firmasına 1990'lara kadar yaşayan köprü yaptırılmıştır (bak. Galata köprüleri). Dubalar üzerindeki bu ahşap döşemeli köprüye Osmanlı İmparatorluğu'nun sanayileşmesinin ve Batılılaşmasının simgesi olarak bakılabilir, istanbul'u, kentte her zaman Avrupa'yı yansıtmış olan Galata' ya bağlayan köprü, sadece simgesel olarak değil işlevsel olarak da kentin Batılı ve Doğulu ticaret bölgelerini birbirine bağlamıştır.

Eminönü sanayileşmenin etkilerini köprü ile birlikte görmeye başlamış, buharlı gemilerin yapılmaya başlanması, Şirket-i Hayriye, Abdülaziz döneminde demiryolunun Sirkeci'ye gelişi, Tünel'in yapılması, atlı ve daha sonra elektrikli tramvaylar, Sirkeci ile Galata arasında giderek artan trafik ve köprü'nün iki yakasında birleşen ticari faaliyetler, istanbul yakasının seçkinlerinin ve saray erkânının giderek Beyoğlu ve Boğaz kıyılarına geçmeleri, 19. yy'ın sonunda Galata ve Sirke-ci'de yapılan yeni rıhtımlar, depolar Eminönü'nün ve meydanın görüntüsünü tümüyle değiştirmiştir. Yeni bir ulaşım a-racı olarak istanbul yaşamına katılan önce atlı, sonra elektrikli tramvaylar; yolları, bekleme istasyonları, renkli vagonlarıyla Eminönü'ne yeni bir devingenlik ve ses getirmişlerdi. Şirket-i Hayriye'nin gide-

1960'larda
Yemiş iskelesi
yakınındaki
sokaklarda
günlük
iş yaşamı.
Ara Güler

rek artan gemilerini ve iskelelerini, Ma-yer, Stein, Zanni gibi adlarıyla büyük mağazaları, hemen hepsi Batılı üsluplarda yapılan ve eskiye göre çok daha büyük ölçekte kagir dükkânları ve onların yabancı dillerdeki adlarını, kent silüetine giren ve minarelerle boy ölçüşen fabrika bacalarını, öte yandan bütün bu yeni imgelere aldırmadan yaşamlarını sürdüren sırt hamallarını, iki yaka arasında yük ve yolcu taşımaya devam eden sandalları, at arabalarını, tek katlı ahşap dükkânları, Balıkpazan'ndaki koltuk meyhanelerini, dünyanın dört bir tarafından gelen eşyaları satan bir çarşı ve pazar âlemini de katarsak, böyle bir çevrenin I. Dünya Savaşı'na kadar uzandığını görüyoruz.

Kuşkusuz özellikle Sirkeci Garı'nın yapılması, Büyük Dördüncü Vakıf Hanı ve postane gibi yapılar ve I. Abdülhamid döneminin (1876-1909) yeni ticaret yapıları daha önceden de bu bölgenin karakterini değiştirmiştir. Fakat Eminönü'nün 19. yy fizyonomisi asıl Cumhuriyet'in onuncu yılından sonra, özellikle Vali ve Belediye Reisi Lütfi Kırdar döneminde (1938-1949) değişmeye başlamıştır. Yeni Cami'nin önündeki yapıların ortadan kaldırılarak köprüden ve denizden caminin tüm olarak algılanmasını sağlamak amacıyla açılan meydan, Eminönü'nün geleneksel mekânım değiştiren son darbe olmuştur. Köprü parası toplayan bilet kulübeleri ortadan kaldırılmış, Haliç kenarına rıhtım yapılmış, Mısır Çarşısı'nın etrafı temizlenerek restore edilmiş, caminin arkasına park yapılmış, Ketenciler Kapısı restore edilirken, Haseki Sultan Hamamı da ortadan kaldırılmıştır. 1955-

1956'da Unkapam-Eminönü yolu açılırken, meyhaneleri ve balıkçılarıyla ünlü Balıkpazarı yok olmuştur. Yine de, Yemiş Iskelesi'nden Unkapanı'na kadar eski doku, bir ölçüde 1986'ya kadar ayakta kalmıştır, istanbul Belediye Başkanı Bedrettin Dalan'ın (1984-1989) Haliç uygulamasında Yemiş Iskelesi ve çevresi tümüyle ortadan kaldırılmış, Zindan Hanı ve Ahî Çelebi Camii ile küçük bir sur parçası ve Değirmen Hanı dışında, bütün kıyı temizlenmiştir. Köprünün yapılmasından sonra Eminönü Meydanı zaten bir trafik meydanı olmuştu. Unkapanı yolu açılıp iki köprü arasındaki trafik artınca, denizle arkadaki iş merkezi arasındaki bağlantılar büsbütün zayıflamış ve 1980'li yıllarda meydanın karakterini ve görüntüsünü tümüyle bozan yaya köprüleri yapılmıştır.

Eski Galata Köprüsü'nün giderek eskimesi köprü üzerindeki vapur iskelelerinin de Eminönü'ne çekilmesini gerektirince, meydanın trafik sorunu daha da ağırlaşmıştır. Araç ulaşımının istanbul yollarının kaldıramayacağı boyutlara ulaşması ve köprünün eskiyerek görevini zor yapar hale gelmesi, sonunda Eminönü için yeni projelerin yapılmasını gerektirmiş, fakat vaktiyle Aksaray'da olduğu gibi, gerek meydanın planlanması, gerek köprü tasarımı yine karayolu mühendislerine bırakılmış ve İstanbul'un bu en eski merkezi, kesinlikle bir trafik meydanına dönüştürülmüştür. Haliç'e doğru 50 m kadar içeri alınan yeni köprü eskisinden biraz daha uzundur (490 m). Genişliği 42 m'dir. Eski köprü gibi altında, orta açıklığın iki tarafında dükkânlar, lokantalar, kahveler vardır. Yol mühendis-

lerinin trafiğin kenarlarında bıraktıkları alanlarda belediye küçük kentsel peyzaj çalışmaları yaparak ulaşımın tahrip ettiği bu kent mekânına insani bir boyut getirmeye çalışmış, kıyı ile arkadaki çarşı bölgeleri altgeçitlerle birbirlerine bağlanmıştır. Meydan düzenleme çalışmaları 1994 başında sürdürülmektedir.

Bibi. Millingen, *Walls*, s. 213-226; Kömürçi-yan, *istanbul Tarihi*, 14, 68, 157, 159; S. Ünver, *Fatih 'in Oğlu Bayezid'in Su Yolu Haritası Dolayısıyla 140 Sene Önce İstanbul*, İst., 1945, s. 8, 23-26; "Eminönü", *İSTA*, IX, 5075-5080; Anonim, *Yenileşen İstanbul, 1939 Başından 1947 Sonuna Kadar İstanbul'da Neler Yapıldı?*, İst., 1947, s. 7; Ayverdi, *Mahalleler*, 11, 14, 16, 18, 21, 23, 42, 43, 49, 51.

DOĞAN KUBAN Eminönü Merkezi İş Alanı Eminönü semti istanbul'un en eski ve en yoğun "merkezi iş alanlarından biridir. Aslında bu merkezi iş alanını Kara-köy ile birlikte düşünmek olasıdır. Gerçekten, Haliç'in ikiye ayırdığı ancak Galata Köprüsü'nün birleştirdiği Karaköy ve Eminönü, İstanbul'un en büyük merkezi iş alanını oluşturmaktadır. "Eminönü merkezi iş alanı" Haliç ve Marmara Denizi arasında uzanan yarımada da yer alan Eminönü İlçesi'nin en uç kısmında, önemli bir bölümüyle de kıyı platformu üzerinde yer almaktadır.

Kıyı platformu iki yerde azami genişliğe erişir: Mahmutpaşa sırtları ile Tahta-kale

sırtları arasında kalan Yeni Cami ve Balıkpazarı'nın sınırlandığı kesim, platformun en geniş kısmını oluşturur. Bu kesimde batıda Tahtakale'de, güneyde Mahmutpaşa sırtlarında, doğuda Sultanahmet sırtlarında, Topkapı Sarayı'nın ü-

EMİNÖNÜ İLÇESİ

164

165

EMİR BUHAKİ TEKKESİ

<i>Faaliyet Kolları</i>	<i>Erkek</i>	<i>Kadın</i>	<i>Toplam</i>
Tarım dışı üretim faaliyetlerinde	15.608	1.611	17.21
Satış ve ticaret personeli	7.426	467	7.893
Hizmet işlerinde çalışanlar	6.081	650	6.731
İdari personel ve benzeri	1.875	1.204	3.079
İlmi ve teknik elemanlar, serbest	2.212	1.042	3.254
Mütasabbihler, direktörler ve üst	485	71	556
Tarım, hayvancılık, ormancılık,	533	21	554
Bilinmeyenler ve iş arayanlar	2.371	202	2.573

Tablo H Eminönü İlçesi'nde Çalışanların Faaliyet Kollarına Göre Dağılımı

Kaynak: 1990 Genel Nüfus Sayımı, "Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, Di 34-Istanbul", DiE, Ankara, Temmuz 1993.

affigfedPSIs

&

I

1980lerde Eminönü Meydanı'nın genel görünümü.

Ara Güler

zerinde bulunduğu sırtlarda 50-60 m yüksekliğe erişilir. Sirkeci'de garın bulunduğu alan ve bunun Bahçekapı'yı içine alarak Eminönü Meydanı'na uzanan kısmı ise, ikinci geniş düz alan oluşturur. Bu iki alanın birleşmesi kıyıda uzun bir düzlük meydana getirir.

Osmanlı İmparatorluğu döneminde Eminönü'nün İstanbul'un ana, hattâ "tek" ticaret merkezi olduğu anlaşıyor: Yağ, bal, un, erzak, tahıl, kahve, tütün, enfiye, ipek, pamuk ve dokuma buradaki Un Kapanı, Yağ Kapanı, Bal Kapanı gibi belirli yerlerde gümrüklenirdi. Bugün Eminönü'nde var olan ve ticari faaliyetlerini barındıran hanların büyük bölümü Cumhuriyet öncesinde Osmanlılar zamanında yapılmıştır. En büyük hanlar Büyük Çarşı' ya (Kapalıçarşı) giden yol üzerinde bulunmaktadır. Eminönü'nden Unkapanı' na kadar uzanan kıyı boyu Valide Hanı, Kurmalı Han, Balkapanı Ham vb hanların yoğunlaştığı bir başka alandır. Çağlar boyunca bir transit merkezi olan Eminö-

nü'nde kervansaraylar da o zamanki ulaşım sistemine uygun olarak, İstanbul'un kapılarına yönelen alanlarda yer almıştır.

Eminönü, 1960'larda da yurtiçi ve yurtdışı ulaşım sektörünün odak noktası, şehir içi ve hattâ ülke içi başlıca alışveriş merkezi olma özelliğini sürdürmüştür. 1940'lara ait kayıtlarda İstanbul'un büyük mali ve ticari kurumlarının başlıcalarının burada olduğu görülür. Anadolu Türk

Sigorta Şirketi, Antalya Umumi Nakliyat Türk Anonim Şirketi, Banca Commerciale Italiana, Banco di Roma, Deutsche Bank, Deutsche Orient Bank, Dresdner Bank şubesi, Emlak ve Eytam Bankası, Halk Sandığı, Hollandse Bank Uni, J. V. Vi-taly Kamp Ltd., Milli Reasürans TAŞ, Orozdibak müesseseleri (şimdiki Sümer-bank binası) ve Osmanlı Bankası burada yer almaktaydı.

Sirkeci Garı(->) ve hemen çevresinde uzun süre otobüs acentelerinin ve nakliyat ambarlarının varlığı da, burada otel, lokanta vb birçok faaliyetin doğmasına neden olmuştur. Eminönü, çeşitli sanayi faaliyetlerini de uzun yıllar içinde barındırmıştır; 1960'lı yıllarda bile Eminönü'n-de 5-20 arasında işçi çalıştıran 118 sanayi tesisi vardı. Bunların başında gıda (örneğin Besler, Lyon-Melba gibi) ve sabun imalathaneleri (15 adet) ile giyim eşyası üreten atölyeler geliyordu. Sanayi, ticaret ve ulaşım faaliyetlerine bağlı farklı ve çeşitli işyerlerinin geçmişteki mekânsal dağılışı Eminönü'nde hâlâ kendilerini yansıtan ilginç kalıplar oluşturmıştı. Sokak ve semt isimleri bu ilişkileri açık bir şekilde ortaya koymaktadır, örneğin, Yemiş İskelesi, Sabunhane Sokağı, Unkapanı Değirmen Sokağı, Kahveciler Sokağı, Mahmutpaşa Bezciler Sokağı gibi.

"Eminönü merkezi iş alanı" zaman i-çin'de ülke ve İstanbul'daki sosyoekonomik gelişmelere bağlı olarak değişime

uğramıştır. İstanbul şehrinin nüfusunun hızla artması ve alansal yayılması ile merkezi iş alanlarının kendi iç yapılarındaki değişim, genelde ticari kuruluşlardaki yenilikler, fonksiyon alanlarının yer değiştirmesi, yenilerinin ortaya çıkması, eski merkezi iş alanlarındaki kurumları ve ilişkileri etkilemiştir. Bunun en açık örneklerinden biri Eminönü'dür.

Günümüzde merkezi iş faaliyetleri yatay olarak Cağaloğlu, Nuruosmaniye ve Beyazıt doğrultusunda yayılırken, dikey büyüme birkaç katlı binalardaki konutların işyerine dönüşmesiyle gerçekleşmektedir. Eminönü İlçesi'ndeki işyeri sayısı hızla artıp 52.000'e çıkarken (Hoca Paşa Mahallesi'nde 18.000, Sirkeci'de 5.400, Mercan'da 16.163, Beyazıt'ta 13.000 işyeri) Eminönü ilçesi'nin ve özellikle Eminönü merkezi iş alanı çevresindeki mahallelerin nüfusu gittikçe azalmaktadır. Eminönü mahallelerinde yaşayan nüfus, konutların yerini işyerlerinin almasıyla, birçok mahallede son derece azalmıştır. Örneğin günümüzde Hobyar Mahallesi'nde 270 kişi, Hoca Paşa'da 2.657 kişi, Mercan'da 229 kişi, Rüstem Paşa'da 147 kişi, Süleymaniye'de de

yalnızca 105 kişi yaşamaktadır.

Değişik faaliyetlerin Eminönü'nün değişik kesimlerinde yoğunlaşmış olması da merkezi iş alanının bir özelliğidir. Örneğin, manifatura ürünlerinin toptan ve perakende satışı Sultanhamam Meydanı ve çevresinde toplanırken, Bahçekapı bankaların, Tahtakale perakende ticaret faaliyetlerinin ve para piyasasının bir kısmının, Yeşildirek giyim eşyası imalathaneleri ve toptancıların yoğunlaştığı kesimlerdir.

Bibi. Janin, *Constantinopole byzantine*; "Eminönü", *İSTA*, IX, 5075-5080; "Eminönü", *IKSA*, III, 1625-1626; S. Kubat, "İstanbul Metropolitan Alan'nda MtA Özellikleri ve Sınıflandırma Kriterleri", 3. *Bölge Bilimi Bölge Planlama Kongresi*, 24-25 Haziran 1993, ist., 1993; E. Tümertekin: "İstanbul'un Merkezi İş Sahaları", *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, S. 16; ay, "The Growth and changes in the Central Business Districts of istanbul", *Review*, ist., S. 12, 1968.

NAZMIYE ÖZGÜÇ

EMİNÖNÜ İLÇESİ

1928'de istanbul İli Merkez ilçesi'nin ikiye ayrılmasıyla kurulmuş ilçe. Tarihi yarımada da denen üçgen şeklinde bir yarımada da yer alan ilçenin batısını Fatih İlçesi, kuzeyini Haliç, doğusunu İstanbul Boğazı'nın Marmara Denizi çıkışı ve güneyini de Marmara Denizi çevrelemektedir. Bu alan içinde yüzölçümü 5 km²' dir. Bağlı bucağı ve köyü yoktur. Eminönü İlçesi'ni oluşturan mahalleler; Alemdar, Balaban Ağa, Binbirdirek, Beyazıt, Cankurtaran, Demirtaş, Emin Sinan, Hacı Kadın, Hobyar, Hoca Gıyasettin, Hoca Paşa, Kalenderhane, Kâtip Kasım, Kemal Paşa, Küçük Ayasofya, M. Hayrettin, M. Kemalettin, Mercan, Mesih Paşa, Molla Fenari, Molla Hüsrev, Muhsine Hatun, Nişanca, Şehsuvar, Rüstem Paşa, Saraç İshak, Sarıdemir, Süleymaniye, Sultan

Tablo I Eminönü İlçesi'nin Nüfus Gelişimi

<i>Yıllar</i>	<i>Erkek</i>	<i>Kadı</i>	<i>Topl</i>
1025	57 402	42 44	100
1040	57 160	48 51	105
1045	62 260	48 70	111
1050	2	1	122
1055	01 162	55 72	146
1060	82 020	51 02	124
1065	86 504	51 25	127
1070	85 642	51 25	126
1075	72 00	40 88	122
1080	58 127	25 10	02 2
1085	56 625	26 75	02 2
1990	52.156	31.28	83.4

Ahmet, Susuri, Tahtakale, Taya Hatun, Yavuz Sinan'dır.

Cumhuriyetin ilk yıllarında Fatih ilçesi ile beraber İstanbul'un Merkez İlçe-si'ni meydana getiren Eminönü, Merkez İlçe'nin 1928'de ikiye ayrılmasıyla ayrı bir ilçe olmuştur. İlçenin nüfus gelişimi Tablo I'de görülmektedir.

Eminönü İlçesi'nin nüfusunun gelişimi, İstanbul'un diğer ilçelerinin nüfus gelişiminden farklıdır. 1955'e kadar az miktarlarda da olsa artma eğilimi gösteren nüfus, daha sonra ilçenin önemli bölgelerinin konut alanı olmaktan çıkıp merkezi iş alanı niteliğinin ağır basmasıyla azalma sürecine girmiştir.

Eminönü İlçesi, İstanbul'un tarihi yanmada olarak bilinen kısmında yer aldığından genişleyebileceği herhangi bir a- lan yoktur. İlçenin kuzey ve kuzeybatısında (Eminönü, Tahtakale ve Sirkeci çevreleri) hâkim olan ticaret fonksiyonu daha sonraki yıllarda güneye ve güneydoğuya doğru yayılmıştır. İlçenin güneyinde yer alan birkaç mahalle dışında, hâkim fonksiyon ticarettir. Bununla beraber, ticaret sahasının içinde yer yer bekârların kaldığı pansiyonlar ile gelir düzeyi düşük ailelerin yaşadığı konut alanları da bulunmaktadır.

İlçenin ekonomik, özellikle de ticari fonksiyonu dışında diğer önemli fonksiyonları turizm, idari ve eğitimsel fonksiyonlardır. Tarihi yarımada üzerinde yer alan Roma, Bizans ve Osmanlı eserleri ilçede turizm fonksiyonunun önem kazanmasına; İstanbul Valiliği'nin burada bulunması, ilin birçok önemli resmi dairesinin de burada yer almasına yol açmıştır. Ayrıca İstanbul Üniversitesi'nin merkez binası ve bazı fakülteleri yine bu ilçede yer almaktadır.

1990'da Eminönü İlçesi'nde 83.444 kişi yaşıyordu. Bu nüfusun yüzde 62,5'ini erkekler, yüzde 37,5'ini ise kadınlar o-luşturuyordu. Erkek nüfusun kadın nüfustan fazla olması ilçeye dışarıdan çalışmak amacıyla gelen ve belli işleri olmayan bir nüfusun varlığı ile ilgilidir. İlçede 15-19 ve 20-24 yaş gruplarında yer a- lan nüfusun fazlalığı ve bu nüfus kümesinde de erkek nüfusun hâkimiyeti bunu doğrulamaktadır.

Eminönü İlçesi'nde 6 yaşın üzerindeki okuryazarlık oranı yüzde 89,9'dur. Okuma yazma bilenlerden yüzde 86,9'u herhangi bir düzeyde bir öğrenim kurumundan mezun olmuştur. Bunlardan yüzde 60'ı ilkokul, yüzde 13,8'i ortaokul ve dengi okulları, yüzde 19,6'sı lise ve dengi o-kulları ve yüzde 6,6'sı da yükseköğrenim kurumlarını bitirmiştir. Lise ve dengi okullar düzeyindeki öğrenim seviyesinin yüksek olmasının nedeni Kredi ve Yurtlar Kurumu'na bağlı öğrenci yurtlarından bir kısmının ilçede yer almasıdır.

Eminönü ilçe merkezinde çalışan nüfus (40.386) çalışma çağındaki nüfusun (12 ve yukarı yaştaki faal nüfus) yüzde 60,2'sini oluşturur. Bu, nüfusun büyük kısmının iş hayatına atıldığını göstermektedir. İlçede iktisaden faal olmayan nüfus içinde ilk sırayı ev kadınları alır, bunu öğrenciler izler. Eminönü İlçesi'nde nüfusun çalıştıkları işlere göre dağılımı Tablo H'de gösterilmiştir.

Bu tabloda tarım dışı üretim faaliyetlerinde çalışanların hâkimiyeti açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Bunu satış ve ticaret personeli izlemektedir. Ancak bu grupta çalışanların bir kısmının sokak

satıcıları ve işportacılardan oluştuğu da bir gerçektir.

Eminönü İlçesi'nde bu fonksiyonların yakın yıllarda değişmesi beklenemez. Bununla birlikte, gelişmenin sınırlarına geldiği için ticaret fonksiyonu çevre ilçelere yayılmış durumdadır. Hâlâ önemli bir ticaret merkezi fonksiyonuna sahip olan ilçenin günümüzde en önemli gelişme gösteren fonksiyonu ise turizmdir.

SEDAT AVCI

EMİRBUHARÎ

bak. AHMED BUHARİ

EMİR BUHARÎ TEKKESİ

Ayvansaray'da, Dervişzade Sokağı'nda bulunan bu tekkeyi, Nakşibendîliği İstanbul'a getiren Emir Buharî adıyla da tanınan Ahmed Buharî(->) kurmuştur. Fatih'teki tekkeden sonra inşa edilen ikinci önemli Nakşî tekkesidir.

918/1512-13'te tesis edilen tekkenin vakıfları Emir Buharî'nin torunuyla evlenen Şeyh Muslihüddin Mustafa Muslu (ö. 1648) tarafından yeniden düzenlenmiş ve genişletilmiştir.

Ayvansaray'daki tekkenin ilk şeyhi bizzat Emir Buharî'nin damadı olan Muslihüddin Mustafa .Muslu'dur. Tekke daha sonra, 18. yy'ın başlarında, Türk Nakşibendîliğinin en parlak simalarından olan Mehmed Emin Tokadî (ö. 1745) tarafından yönetilmiştir. Adı geçen şeyh Nakşibendîliğe Mekke'de, bu tarikatın Hindistan'da yeni kurulmuş Müceddidî koluna bağlı Ahmed Carullah Cuiyanî (Yekdest) tarafından dahil edilmiştir. Mehmed Emin Tokadî İstanbul'a döndükten sonra çevresine, ulema sınıfından ve bürokratlardan oluşan kalabalık bir mürit halkası toplanmıştır. Kendisi, Hint Nakşibendîliğinin müctehidi Ahmed Sirhindî'nin (ö. 1624) ünlü *Mektubat'ım* Farsçadan Türk-çeye ilk kez çevrilmesini sağlayan kişi olmuştur.

Tekke 19. yy 'm ortalarında yeniden inşa ettirilmiş, 1925'ten sonra bakımsız kalan binalardan harem dairesi 1946'da bir' yangında ortadan kalkmış, 1962'de ikinci bir yangın mescit-tevhidhaneyi harabeye çevirmiştir. Ayin günü bazı kaynaklarda pazar, bazılarında ise perşembe olarak verilmektedir.

Dahiliye Nezareti'nin hazırlattığı 13017 1885-86 tarihli istatistik cetvelinde tekkede altı erkek ile üç kadının ikamet ettiği belirtilmiş, Maliye Nezareti'nin 1325/1910 tarihli *Taamiye ve Tahsisat Defteri'nde* de yılda 102 kuruş tahsisatı olduğu, ayrıca aş ve ekmek pahası bedeli verdiği kaydedilmiştir.

Bibi. Mehmed Emin Hafız, *El-Asarü'l-Mece-diye fi Menâkıbı'l-Halidiye*, ist., 1257,

s. 148; Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 45; Hocaşade, *Ziyaret*, 158-162; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ*, 66; K. Kufralı, "Molla ilahi ve Kendisinden Sonraki Nakşbendiye Muhiti", *TDED*, III/1-2 (1948), 129-151; T. Zarcone, "Histoire et croyances deş derviches turkeştamis et indiens â istanbul", *Anatolia Moderna*, II (1990), s. 140-141.

THIERRY ZARCONE

EMİR BUHARÎ TEKKESİ

166

167

EMİR BUHARÎ TEKKESİ

129-151; M. Kara, "Molla İlâhî'ye Dair", *OA*, VII-Vin (1988), 365-392; T. Zarcone, "Histoire et croyances deş derviches turkeştanais et indiens â istanbul", *Anatolia Moderna*, II (1990), s. 150-153.

THIERRY ZARCONE

Mimari

Tekke, 1959'da onarılan Emir Buharî Türbesi dışında, bütünüyle tarihe karışmıştır. *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri'nde* ve *Hadîka'da*. yer alan bilgilerden, söz konusu tekkenin, zengin vakıflarla donatılmış tam teşekküllü bir tarikat tesisi olduğu anlaşılmaktadır. Tekkenin mes-cit-tevhidlianesi, 1963'te temeli atılan bugünkü caminin yerinde bulunmakta, bu yapının çevresinde Emir Buharî Türbesi ile hazire, sokağın karşı yakasında, bugünkü Fatih Vergi Dairesi'nin yerinde de, *Hadîka'da*. sözü edilen 16 adet derviş hücreşi ile diğerk tekke bölümleri sıralanmaktaydı. Tam olarak tespit edilemeyen bir tarihte, muhtemelen 19. yy'ın ikinci yarısında ortadan kalkan bu yapıların mimari özellikleri bilinmemektedir. Yenilenmiş olan Emir Buharî Türbesi kare planlı ve kubbeli bir yapıdır. Emir Buharî'ye ait tek bir sandukayı barındıran türbenin, kare açıklıklı büyük ziyaret penceresi üzerinde 1197/1782 tarihli manzum bir kitabe yer alır.

hiliye Nezareti'nin 1301/1885-86 tarihli istatistik cetvelinde yedi erkek ile yedi kadının bu tekkede yaşadığı, Maliye Nezareti'nin 1325/1910 tarihli *Taamiye ve Tahsisat Defterinde* de günde iki okka et istihkakı olduğu kayıtlıdır.

Tekkenin ilk şeyhi olan Mahmud Çelebi aynı zamanda Fatih'teki Emir Buharî Tekkesi'ni de yönetmiştir. Edirnekapı' daki tekkeyi 1941'de, yıkılmadan önce son görenlerden biri olan İbrahim Hakkı Konyalı, Mahmud Çelebi'nin buradaki mezar taşım bulmuştur. Bu taşın kitabesinden kendisinin Ayasofya müderrislerinden birinin yeğeni olduğu ve 992/1584' te vefat ettiğı anlaşılmaktadır. Bu tekkenin en ünlü şeyhlerinden biri şüphesiz ki, *Vekâyü'l-Fuzalaadındaki* ünlü biyografi eserini kaleme alan Mehmed Efen-di'dir (ö. 1731).

Nakşibendî icazetini Hekim Çelebi Tekkesi Şeyhi Bostanî Osman Efendi'den alan, aynı zamanda Halvetî ve Mevlevî tarikatlarına da mensup olan babası Feyzi Hasan Efendi'nin (ö. 1690) halefidir. Diğer Emir Buharî tekkeleri gibi Edirnekapı'daki tekkenin de, Emir Buharî'nin müritlerinden birisi tarafından kurulmuş olan Hekim Çelebi Tekkesi ile çok sıkı ilişkisi vardır. Medreseden mezun olan Mehmed Efendi, babasının vefatından kendi vefatına kadar 41 yıl süreyle Edirnekapı'daki tekkeyi yönetmiştir. Zâkir Sükrî Efendi'nin *Mecmua-i Te-*

Mimari

Bizans devrine ait beşik tonozlu bir altyapıya oturan mescit-tevhidhanenin harap duvarları moloz taşla örülmüş, özensiz örgü tuğla hatıllarla takviye edilmiştir. Dikdörtgen planlı yapının girişi kuzeybatı köşesinde bulunmakta, girişi izleyen ufak taşlıkta, harim bölümüne ve zemin kattaki mahfile açılan iki kapı ile üst kattaki mahfile çıkan merdivenin izleri seçilmektedir. Yapının kuzeybatı köşesinde, meydan odası olduğu anlaşılan, harim bölümüyle bağlantılı küçük bir mekân tespit edilmektedir. Mescit-tevhidhanenin, oldukça düzensiz biçimde dağılmış olan pencereleri kible duvarında basık kemerli, diğer cephelerde ise dikdörtgendir. Yuvarlak kemerli mihrabın içinde, Kabe tasvirli bir çininin izleri görülür. Mescit-tevhidhanenin kible yönünde bulunan ahşap harem binasının, Bizans devrinden kalma istinat duvarları üzerine oturduğu ve Halic'e yönelik geniş bir manzaraya sahip olduğu anlaşılmaktadır. Kısmen tek, kısmen iki katlı olduğu, 17 oda içerdiği bilinen harem binasından hiçbir iz kalmamıştır. Mescit-tevhid-hane ile harem binası arasını işgal eden hazirede dikkate değer mezar taşları göze çarpar.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 45-47; Çetin, *Tekkeler*, 585; Aynur, *Saliba Sultan*, 35, no. 59; *Âsitâne*, 6; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâ-mi*, I, 10-11, no. 12; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ*, 13; *Ihsaiyat II*, 19; Zâkir, *Mecmua-i Cevâmi*, 66; Öz, *İstanbul Camileri*, I, 51; *İSTA*, IX, 5089; S. Eyice, "İstanbul'da İhmal Edilmiş Bir Semt: Ayvansaray", *TAÇ*, II/5 (Nisan 1987), 43; *Fatih Camileri*, 276.

M. BAHA TANMAN

EMİR BUHARÎ TEKKESİ

Edirnekapı dışında, Otakçılar'da, Münzevi Caddesi üzerinde bulunan bu tekke L Süleyman (Kanuni) tarafından Emir Buharî adına inşa ettirilmiş, vakfiyesi Emir Bu-harî'nin damadı ve halifesi Mahmud Çelebi (ö. 1584) tarafından 937 Cemaziyelev-vel/1530'da tescil edilmiştir. *İstanbul Vakıftan Tahrir Defterinde* (Fatih'teki Emir Buharî Tekkesi için olduğu gibi) "evkâf-ı muhibbîn ve'l müzidîn" başlığı altında kuruluşundan sonra bu tekkeye yapılmış ek vakıfların listesi yer almaktadır.

Tekkenin ayin günü, kaynaklarda perşembe ve cuma olarak verilmektedir. Da-Ayvansaray'daki Emir Buharî Tekkesi'nin mescit-tevhidhanesi ile nazireden bazı mezar taşları.

Araş Neftçi, 1990

kâyâ'sındaki şeyhler listesinden, tekkenin 17. yy'ın son çeyreğinde Halvetîliğe, 1731'de Kadirîliğe bağlandığı, 19. yy'ın birinci çeyreğinde tekrar Nakşibendîlere devredildiği anlaşılmaktadır. Bu arada Fındıklılızade'nin, 18. yy'da Ali Baba (ö. 1736) adında bir Bektaşî dervişinin bu tekkede "hücrenişin" olduğunu nakletmesi de dikkat çekicidir. Bibi. İsmet, *Tekmiletü's-Şakaik*, 331-335; Konyalı, *Mimar Sinan*, 74-76; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ*, 54; K. Kufralı, "Molla ilahi ve Kendisinden Sonraki Nakşbendiye Muhiti", *TDED*, III/1-2 (1948), s. 129-151; T. Zarcone, "Histoire et croyances des derviches turkestanais et indiens à Istanbul", *Anatolia Moderna*, II (1990), s. 141.

THIERRY ZARCONE

Mimari

Tekkenin, kagir duvarlı ve çatılı cami-tevhidhanesi Mimar Koca Sinan tarafından tasarlanmış, 1270/1853'te "bâni-i sâni" Şeyh Seyyid Abdülhalim Efendi (ö. 1855) tarafından yenilenmiş, I. Dünya Savaşı sırasında, kaza sonucu bir gülle darbesiyle harap olan yapının kalıntıları 1942'de ortadan kaldırılmıştır. Encümen Arşivi'n-de yer alan fotoğraflarda harim duvarlarının moloz taş örgülü olduğu, pencerelerin kesme taştan sövelerle çerçevelenmiş bulunduğu görülür. Şerefesine kadar olan kısmının ilk inşa döneminden kaldığı anlaşılan minare, kare planlı ve almaşık örgülü bir kaide ile aynı örgüye sahip, üçgen yüzeylerden oluşan bir pabuç üzerinde yükselmektedir. Minarenin çokgen gövdesi tuğla ile örülmüş, şerefe küfeki taşından süslemesiz korkuluklarla kuşatılmış, silindir biçimindeki petek kısmı kurşun kaplı bir soğan kubbe ile taçlandırılmıştır. Cami-tevhidhaneden bağımsız olarak inşa edildiği ve 19. yy'ın ikinci yarısında yenilendiği anlaşılan iki katlı ahşap harem binası mütevazı bir eski İstanbul evinin özelliklerine sahiptir.

Bibi. Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri*, 204-208; Ayvansarayî, *Hadîka*, 297-298; Çetin, *Tekkeler*, 587; Aynur, *Saliha Sultan*, 35, no. 58; *Âsitâne*, 4, 16;

Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi*, II, 2-3, no. 2; Münib, *Mecmua-i Te-Edirnekapı'daki Emir Buharî Tekkesi'nde cami-tevhidhane ile harem binasının görünüşü*.

tAM Encümen Arşivi, 1936

_â, 3; *Ihsaiyat II*, 19; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ*, 54; Konyalı, *Mimar Sinan*, 74-76; H. Göktürk, "Emir Buharî Tekkesi ve Mescidi", *ISTA*, IX, 5087-5088; *IKSA*, III, 1627-1028; Kuran, *Mimar Sinan*, 276.

M. BAHA TANMAN

EMİR BUHARÎ TEKKESİ

Fatih Külliyesi'nin yakınında, Emir- Buha-ri Sokağı'nda yer alan bu tekke, Anadolu'ya Nakşibendî tarikatını getiren Molla ilahînin (ö. 1490) "pirdaşı", Emir Buharî adıyla da tanınan Ahmed Buharî(->) tarafından tesis edilmiştir.

Aslen Buharalı olan Emir Buharî Orta Asya hâcegânından Mahmud Fağne-vî'nin (ö. 1286) yeğeni, ayrıca Bahaüd-din Nakşibend'den sonra Nakşibendîliğin ikinci önemli siması olan Ubeydul-lah Ahrar'ın mürididir. İstanbul'da kendi adını taşıyan ilk üç Nakşibendî tekkesinin kurucusudur. Fatih'te bulunan tekke bunların ilki olup Emir Buharî'nin türbesini de barındırmaktadır.

II. Bayezid'in (hd 1481-1512) desteği ile 1516'dan önce inşa ettirilen bu tekke kısa sürede şöhret yapmış, söz konusu tarikatın giderek gelişmesi üzerine diğer tekkelerin kurulmasını teşvik etmiştir. Diğer Emir Buharî tekkeleri, Haliç kıyısındaki Ayvansaray'da ve Edirnekapı'da yer almaktadır.

Emir Buharî'den sonra Fatih'teki bu tekkeyi yönetmiş olan şeyhler arasında, Habib Karamanî'nin (ö. 1496) müritlerinden ünlü sufî Cemaleddin tshak Karamanî'nin (ö. 1526) oğlu, dördüncü post-nişin Seyyid Mehmed Efendi'yi zikretmek gerekir. Adı geçen kişi, Emir Buharî Tekkesi'nin başına geçmeden önce, ileride "Koruk Tekkesi" olarak anılacak olan, Halvetîliğe bağlı Mehmed Piri Paşa Tekkesi'ni yönetmiştir. Şüphesiz bu husus Habib Karamanî'nin Emir Buharî e-liyle Nakşibendîliğe intisab etmesi ve bu emanetin babası İshak Karamanî vasıtasıyla Mehmed Efendi'ye ulaşması ile a-çıklanabilir. Daha sonra, 17. yy'ın başlarında Emir Buharî Tekkesi'nin postuna, doğrudan Türkistan'dan gelmiş olan, Şeyh Ubeydullah Ahrar'ın torunlarından Taşkent doğumlu Hoca Feyzullah Efendi'nin (ö. 1636) geçtiği tespit edilmektedir. Orta Asya'da Hoca Ahmed Sadık Taş-kendî tarafından Nakşibendîliğe kabul edilen Feyzullah Efendi İstanbul'a gelmiş ve 1016/1607'de Emir Buharî Tekke-si'ne şeyh olmuştur. Kendisinden sonra üç oğlu da şeyhlik görevini üstlenmişlerdir. Bu tekkenin diğer bir şeyhi de, aym zamanda yine Nakşibendîliğe bağlı Hekim Çelebi Tekkesi'nin meşihatını da üstlenmiş olan Şeyhî Feyzullah'tır (ö. 1709).

İki ayrı tekkenin meşihatı arasındaki bu bağlantı Hekim Çelebi'nin (ö. 1566) doğrudan Emir Buharî'ye bağlı olmasından kaynaklanmaktadır.

Bibi. *Menakıb-ı Emîr Buharî*, Süleymaniye Ktp., Es'ad Efendi, no. 3622; Şeyhî, *Veka-yiü'l-Fuzalâ*, I, 48-49; Lâmiî, *Nefehât*, 466; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ*, 64, 68; K. Kufralı, "Molla tlahî ve Kendisinden Sonraki Nakşbendiye Muhiti", *TDED*, III/1-2 (1948), s.

Bibi. Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri*, 202-205; Evliya, *Seyahatname*, 1969, II, 23; Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 42-44; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi*, I, 10-11, no. 44 (cami) ve no. 11 (tekke); Öz, *İstanbul Camileri*, I, 51; H. Göktürk, "Emîr Buharî Tekkesi ve Mescidi", *İSTA*, IX, 5088-5089; Bayrı, *istanbul Folkloru*, 172; M. O. Bayrak, *İstanbul'da Gömülü Meşhur Adamlar (1453-1978)*, İst., 1979, 117-118; *IKSA*, III, 1Ö27-1Ö28; Yüksel, *Bâyezid-Yavuz*, 247-248; *Fatih Camileri*, 93. M. BAHA TANMAN

EMİR BUHARÎ TEKKESİ

Fatih İlçesi'nde, Unkapam-Cibali arasında, Haraççı Kara Mehmet Mahallesi'nde, Üsküplü Caddesi ile Yeşil Tulumba So-kağı'nın kavşağında yer almaktadır.

Tekkeye adını vermiş olan Şeyh Emir Ahmed Buharî (ö. 1586), muhtemelen 16. yy'ın üçüncü çeyreğinde, anayurdu Buhara'dan İstanbul'a gelen "mücerred ve hal ehli" bir Nakşibendî şeyhidir. 15-yy'ın sonlarında İstanbul'a Nakşibendîliği getiren Emir Ahmed Buharî(->) ile bu şeyhin doğum yeri, adı, lakabı ve tarikatı aynıdır. İstanbul'a geldiğinde, halen tekkenin bulunduğu yerdeki bir evde yaşamış, vefatından sonra, kendisine yakınlık duyan III. Murad (hd 1574-1595) kabrinin üzerine bir türbe inşa ettirmiştir. Bu arada türbenin yanında yer alan evin de

Fatih'teki Emir

Buharî

Tekkesi'nde

Emir Buharî

Türbesi'nin batı

cephesinin

rölövesi.

Vakıflar Arşivi /

Ümit Yurtsever-

Yılmaz Bayülken

Unkapam-Cibali arasında yer alan Emir Buharî Tekkesi'nde türbe, cümle kapısı ve meşruta. *İAM Encümen Arşivi*, 1941

EMİRGÂN

168

169

EMİRGÂN CAMÜ

birtakım ekler ve tadiller sonucunda tekkeye dönüştürülmüş olduğu tahmin edilebilir.

Zamanla bu ilk türbe binasının bakımsız kaldığı, yola bakan pencerelerin kapatıldığı, ortadan kalkan tekkenin yerine evlerin yapıldığı anlaşılmaktadır. Sonunda II. Mahmud (hd 1808-1839) 1232/1816'da tekke ile türbeyi yeni baştan inşa ettirerek kendi vakfına ilhak etmiştir. Türbe ile cümle kapısı dışında kalan ahşap bölümlerin, yangın geçirdikten sonra 19. yy'ın sonlarında yenilenmiş oldukları anlaşılmaktadır. Tekke 1925'ten sonra bakımsız kalarak harap olmuş, tev-hidhane bölümü yakın geçmişte yanarak ortadan kalkmıştır. Türbe sağlam ve bakımlıdır. Harem ve selamlık bölümleri kısmen mesken, kısmen de ardiye olarak kullanılmaktadır.

Üsküplü Caddesi üzerinde bulunan cümle kapısının tuğla örgülü yuvarlak kemeri üzerinde II. Mahmud'un 1232/1816 tarihli manzum ihya kitabesi yer alır. Metni Keçecizade Mehmed İzzet Mol-la'ya (ö. 1829) ait olan kitabe güzel bir talikle yazılmıştır. Kapının açıklığı, iki yandan kesme taş örgülü payelerle desteklenmiş, tuğla örgülü frontonla (üçgen bir alınlık) taçlandırılmıştır. Ampir üslubuna[^]) bağlanan bu alınlığın ortasında II. Mahmud'un "Mustafa Rakım" imzalı ve 1232/1816 tarihli tuğrası göze çarpar. Cümle kapısının, avluya bakan İç yüzünde, kemerin üstünde, aynı tarihte konmuş olan, metni "Derviş Rıfki" adında bir şaire ait, talik hatlı diğer bir manzum kitabe vardır.

Cümle kapısının güney yönünde, arsanın köşesinde, sekizgen planlı türbenin dışa taşkın kitlesi yükselir. Üstü kurşunlu bir kubbe ile örtülü olan bu yapının bütünüyle beyaz mermer kaplı cepheleri yatay silmelerle ve köşe pilastrları ile hareketlendirilmiştir. Avlu yönünde, girişin bulunduğu kenar dışında, sekizgenin diğer kenarlarında yuvarlak kemerli birer geniş pencere bulunmaktadır. Pencerelerin açıklıkları demir parmaklıklarla donatılmış, kemerlerin kilit taşları konsol biçiminde tasarlanmıştır. Çağa-loğlu'ndaki II. Mahmud Türbesi'nin tasarımını daha küçük ölçekte ve daha sade ayrıntılarla tekrar eden Emir Buharı Türbesi Osmanlı ampir üslubunun bütün ö-zelliklerini yansıtmaktadır.

Türbenin batısında yer alan, kagir bir bodrum üzerinde ahşap duvarlarla inşa edildiği anlaşılan dikdörtgen planlı tev-hidhaneden günümüze ancak bodrum katının duvar kalıntıları ulaşabilmiştir. Biri Üsküplü Caddesi üzerinde, diğeri de arsanın batı kesiminde yer alan ikişer katlı ahşap binaların ise harem, selamlık ve mutfak bölümleri ile derviş hücrelerini barındırdığı anlaşılmaktadır. Tevhidhane ile türbenin

çevresinde, tekke şeyhleri ile bazı mensuplarının gömülü oldukları u-fak hazirede, itinalı taş işçiliği ve kitabelerinin hattı ile dikkati çeken mezar taşları bulunmaktadır. **Bibi.** Evliya, *Seyahatname*, ty, I, 259; Ayvan-

sarayî, *Hadîka*, I, 100; Aynur. *Saliba Sultan*, 34, no. 10; *Âsitâne*, 15; Osman Bey, *Mec-mua-i Cevâmi*, I, 2-3, no. 3; Münib, *Mec-mua-i Tekâyâ*, 13; *İhsaiyat II*, 19; Zâkir, *Mec-mua-i Tekâyâ*, 66-67; Öz, *istanbul Camileri*, I, 52; *ISTA*, IX, 5087; *IKSA*, I, 485-486.

M. BAHA TANMAN

EMİRGÂN

Boğaziçi'nin Rumeli yakasında, Baltalima-nı(-») ile İstinye(->) arasındaki semt. İdari olarak Sarıyer İlçesi'ne bağlı bir mahalle olan Emirgân, geçmişte Emirgân köy yerleşmesi ile birlikte halen ayrı mahalleler olan Boyacıköy, Baltalimanı ve Reşit Pa-şa'yı da kapsamıştır. Emirgân Mahallesi' nin çevre mahallelerle sınırlarını çizen sokaklar, Yunus Ağa Sokağı, Zergedan Sokağı, Boyacıköy Çeşme Sokağı, Hakkak Yümni Sokağı'dır.

Emirgân'da 16. yy'ın başlarına kadar yerleşme yoktu. 16. yy'ın ortalarında Nişancı Feridun Bey'e bağışlanan bu alanda, bir yazlık köşk, bir av köşkü ve yazlık bahçelerin yapımı ile semt iskân edilmeye başlamıştır. IV. Murad, 1635'te Revan Kalesi'ni hiç çarpışmadan Osmanlılara teslim eden Emirgûneoğlu Tahmasb Kulu Han'ı İstanbul'a getirmiş, adını "Yusuf Paşa" olarak değiştirip Feridun Bey Bahçesi'ni ona bağışlamıştır. Bu dönemde "Emirgûne Bahçesi" adıyla anılan semtin adı Emirgân kalmıştır. Eremya Çelebi Emirgûneoğlu'nun (Yusuf Paşa'mn) bahçesinin ve köşkünün güzelliğinden, padişaha yaran oluşundan, deniz ve içki sefalarından bahsetmektedir. Yusuf Paşa' nın idamından ve sahip değiştirmelerden sonra 1778'den itibaren yeniden miri arazi olan bahçe I. Abdülhamid tarafından bir imarete vakfedilmiş, ayrıca geri kalan arazi parsellenip buraya yerleşmek isteyen halka satılmıştır. Böylece Emirgân bir Boğaz köyü olur. I. Abdülhamid 1779-1780'de burada büyük bir cami, bir meydan çeşmesi ve bir hamam ile dükkânlar yaptırır. Rumelihisarı'ndaki gümrüğü de buraya taşır. Köy III. Selim zamanında (1789-1807) daha çok önem kazanır.

II. Mahmud döneminde (1808-1839) ait bir *Bostancıbaşı Defteri'ne* göre, o zamanlar Emirgân'da, zimmet halifesi, def-

Emirgân'da
tarihi çeşme ile
Çınaraltı

Kahvesi'nin yanından sahile

inen sokak.

Hazîm Okurer, 1994

terdar, gümrükçü, kadı, surre emini, müderris vb devlet erkânı oturmaktadır. Ayrıca burada bir Nakşibendî dergâhı da vardır. Emirgân'ın İstinye ile sınırını belirleyen Tokmak (ya da Tomruk) Burnu zaman zaman "tokmak" denilen korsanların yatağı olmuştur.

Abdülmecid zamanında (1839-1861), Emirgân'da cami yanındaki muvakkitha-ne (1844), ayrıca caminin su deposu yaptırılır. Bu yüzyılda Hıdiv İsmail Paşa'nın Tokmak Burnu'ndaki sarayı, bazı kaynaklara göre bahsedilmeye değer güzelliktedir. Emirgân Camii'nin(-0 bitişiğindeki Şerif Abdullah Paşa Yalısı'nın haremlik kısmı 1958'de sahil yolu geçirilirken yıkılmıştır. Selamlık kısmı restore edilip bugün Şerifler Yalısı(~0 adı ile birinci derece tarihi eser olarak koruma altındadır.

Şirket-i Hayriye'nin 1914'e ait *Boğaziçi* adlı salnamesinde semtin suyunun bol olduğu, ayrıca semtin güneybatısında Kanlıkavak memba suyunun bulunduğu, 1 iptidai mektebi ile 2 rüştiyesinin var olduğu, günlük vapur yolcusunun yaklaşık 400 olduğu belirtilir.

Semtin simgesi olan ve bülbülleriyle anılan Emirgân Korusu içinde renkleri ile anılan üç köşk vardır (bak. Emirgân Korusu).

Emirgân Korusu dışında, sahil yolu çay bahçeleri ve lokantaları ile, gezinti ve dinlence alanı olarak Boğaziçi'nde tercih edilen yerlerdendir. Özellikle Emirgân Camii ve çeşmesinin yanında çınarlar altındaki açık Çınaraltı Kahvesi ve çevresi eskiden beri ünlüdür. Çınaraltı bir edebiyat dergisine adını vermiş; 19. yy' da ve 20. yy'ın başlarında tanınmış edebiyatçıların, aydınların sohbet toplantılarına tanıklık etmiştir. 1900'lerden sonra "Çınaraltı sohbetleri" yavaş yavaş yok olmuş, bunun yerini, özellikle tatil günleri Boğaziçi'ne gelen yoğun bir kalabalık almıştır.

Emirgân'a 1933-1934 arasında Boya-cıköy'le birlikte "Uluköy" adı verilmiş, bir ara "Mirgûn" olarak anılmışsa da bu isimler tutulmamıştır.

1956-1960 arasında İstanbul imar hareketleri çerçevesinde açılan "Boğaz sahil yolu" Emirgân'dan da geçirilmiş; rıhtım, deniz doldurulmak suretiyle yeniden inşa edilmiştir.

Bu gelişmelerle Emirgân'ın mahalle nüfusu (Emirgân, Boyacıköy, Baltalimanı ve korunun batı yamaçlarındaki Reşitpa-şa yerleşmeleri dahil olmak üzere) 1955' te yaklaşık 4.000 iken, göçle ve doğumla devamlı olarak artmış; 1965'te Reşit Paşa ayrı bir mahalle olarak ayrılmıştır. 1965'te Emirgân'ın nüfusu yaklaşık 7.000, Reşit Paşa'nın nüfusu ise 4.000'dir. 1985' te mahallelerin nüfusları, sırasıyla 8.000 ve 10.000 iken, 1990'da Emirgân'ın nüfusu hemen hemen aynı kalırken, geride yer alan Reşit Paşa Mahallesi'nin nüfusu 11.000'e ulaşmıştır. Bu arada 1965-1989 arasında semtte şehirsiz alan gittikçe büyümüştür.

Bugün Emirgân'da, sahil boyunca yer alan çoğu 1950'ler sonrasında yapılmış olan yalılardan başka elçilik binaları, korunun girişindeki küçük meydancıkta Emirgân otobüs durağı, çeşitli ticari kuruluşlar, çok sayıda çay bahçesi, gazino ve lokantalar, karakol, PTT binası, eğitim tesisleri, I Rum ve I Ermeni kilisesi, cami, çeşmeler, spor tesisleri ve konut a-lanları bulunmaktadır.

Bibi. Kömürciyan, *istanbul Tarihi*; Evliya, *Seyahatname*, I; Inciciyan, *istanbul*; "Emirgân"; *IKSA*, III, 1628-1630; "Emirgân", *ISTA*, IX, 5091-5093; *Bostancıbaşı Defteri*, (yay. Şevket Rado), ist., 1972, s. 11; R. Ziyaoğlu, *Yorumlu istanbul Kütüğü*, İst, 1985, s. 266-267; S. Ayverdi, *Boğaziçi'nde Tarih*, İst., 1966; *istanbul 11 Yıllığı*, İst., 1973, s. 62; Ç. Aysu, *Boğaziçi'nde Mekânsal Değişim*, İst., 1989, s. 62-63, 462; Yahya Kemal, *Aziz istanbul*, İst., 1964, s. 142; Musahibzade, *istanbul Yaşayışı*, 1946, 172.

ÇİĞDEM AYSU

EMİRGÂN CAMÜ

Emirgân'da, Emirgân-Boyacıköy Cadde-si'yle, Doğru Muvakkithane Sokağı'nın köşesinde yer almaktadır.

Emirgân Camii, ana kapısı üzerindeki talik hatla yazılmış manzum kitabeye göre 1196/1781'de, I. Abdülhamid (hd 1774-1789) tarafından, erken yaşta ölen şehzadelerinden Mehmed ve onun annesi Hümâşah Kadın anısına yaptırılmıştır. Camii, bugün mevcut olan bir meydan çeş- . mesiyle, günümüze ulaşmayan hamam, fırın, değirmen gibi yapılarla birlikte, bir külliye şeklinde 17. yy'a kadar Feridun Bey Bahçesi diye tanınan, o günden sonra "Emirgûn", "Mirgûn", "Emirgân" diye anılan yerde Emurgûneoğlu Yusuf Paşa'nın yaptırdığı görkemli sahilsarayın yerine inşa edilmiştir. Fakat bugün burada mevcut olan yapı II. Mahmud döneminden (1808-1839) kalmadır. Sol taraftaki avlu kapısı üzerinde bulunan Yesa-rizade Mustafa İzzet (ö. 1849) imzalı kitabede, yapının II. Mahmud tarafından 1254/1838'de yeniden inşa edildiği açıkça yazmaktadır. Yapının mimari üslubu, ayrıntıları, süsleme programı, I. Abdülhamid döneminin barok mimari(->) üslubundan çok, II. Mahmud döneminin ampir üslubuna(-0 uymaktadır. Kısacası bu

Emirgân

Camii'nin içi

(üstte) ve

kuzeye bakan

giriş cephesi.

Fotoğraflar Hakan

Arlı, 1994

yapıda I. Abdülhamid döneminden, saygı ifadesi olarak tekrar kullanılan yapıım

kitabesi dışında bir şeyin kalmadığı görülmektedir. Günümüzde ise temiz ve bakımlı olarak işlevini sürdürmektedir.

Bir avlu içinde yer alan bu cami esas itibariyle, kesme taştan, kare planlı, ahşap çatılı olarak inşa edilmiştir. Dıştan iki katlı bir görünüme sahip olan yapının güney ve batı cephelerinde arazi e-ğiminden dolayı, depo olarak kullanılan yarım bir bodrum katı mevcuttur. Sözü geçen cepheler ufak farklılıklar dışında birbirlerinin eşi olup, silmelerle enine bölünmüş olan yüzeyleri, sathi payelerle (pilastrlarla) dikey hareketlilik kazanmıştır. Bu payeler arasında yer alan pencerelerden alt kattakiler dikdörtgen, üsttekiler yuvarlak kemerlidir. Kuzeye bakan giriş cephesi ise daha sade bir görünüme sahip olup, burada üst kat pencereleri de dikdörtgen şeklindedir. Mihrap eksenindeki, I. Abdülhamid dönemi kitabesini taşıyan kapı, cepheden hafifçe dışarı taşırılmıştır. Yapının bünyesinden yükselen, alçak kare bir pabuç üzerinde, silindirik gövdeli, tek şerefeli minare, giriş cephesinin sağ köşesindedir. Akantus yaprakları ve girlandlarla hareketlendiril-

miş olan minare, 19. yy minarelerine yakınlığı ile bu dönemde elden geçirildiğini düşündürmektedir.

Caminin, Doğru Muvakkithane Soka-ğı'na bakan doğu cephesine bitişik olarak yapılan ve tüm cepheyi kaplayan ahşap Hünkâr Kasrı da iki katlı olup, müstakil bir girişe sahiptir. Güney ve kuzeyden çıkılan merdivenlerle ulaşılan kapının üzerinde, altı sütun tarafından taşman ve üst katta dışarı doğru çıkma yapan mekân sultanın dinlenme odasıdır. Bu oda dışında her iki katın plan açısından farkı yoktur. Görünümüyle daha çok dönemin sivil mimarlık örneklerini hatırlatan yapının üst katına çift kollu ahşap bir merdivenle ulaşılmaktadır. Günümüzde sadece çok kalabalık olduğunda ibadet için açılan Hünkâr Kasrı, camiye alt ve üst katlardaki kapılarla bağlanmaktadır. Bu bağlantıyı sağlayan galeri ikisi duvara gömülü sekiz sütun tarafından taşınmakta ve güney ucunda bulunan, madeni şebekelerle camiden kısmen soyutlanmış hünkâr mahfilini barındırmaktadır. Mahfil kısmı "L" şeklinde, üst katta doğu ve kuzey kanatlarla devam etmektedir. Son cemaat yerinin üst katı, camiye doğrudan açılan, iki uçtan çift

EMİRGÂN KORUSU

170

171

ENCÜMEN-İ DANİŞ

merdivenlerle ulaşılan bir mahfil şeklinde değerlendirilmiştir. Harım kapısının üst kısmı, dönem özelliği olarak, kavisli bir balkon şeklinde caminin içine uzanmakta, üzerindeki "Ya Hazret-i Bilâl-i Habeşî" levhası bu balkonun müezzin mahfili olarak kullanıldığını göstermektedir.

Caminin içinde, doğu ve kuzey kanatlarda kullanılmış olan sütunlar, batı ve güney

kanatlarda da, üst kat pencereleri arasında, yüzeysel sütunlar ya da duvara gömülü sütunlar halinde devam etmektedir. Bu sütunların üstleri yeşil porfir ya da dalgalı beyaz mermer tonlarında boyanmış, mahfil taşıyanlarda akantus yapraklı, üst kattakilerde ise kompozit başlıklar kullanılmıştır. Hünkâr mahfilinde sütunların arasındaki açıklıklara yerleştirilmiş olan, ampir üslubunun çok başarılı, bitkisel bezemeli, yıldız kaplı üç adet madeni şebekesi, II. Mahmud döneminin tipik süsleme öğelerinden olan ve "Sultan Mahmud Güneşi" olarak adlandırılan ışınsal motiflerle taçlandırılmışım Yıldız şeklindeki yuvarlak çerçeveli ahşap, ajurlu mahfil korkulukları, kesintisiz olarak, batı ve güney cephelerde de, alt ve üst kat pencerelerini ayırarak devam etmektedir.

Dıştan, kör bir pencere şeklinde, herhangi bir çıkması olmayan mihrap, içeride kalem işleriyle zenginleştirilmiştir. Stilize çiçek, yaprak ve kıvrık dal motifleriyle hareketlendirilmiş olan mihrap nişinin ortasında, zincirlerle tutturulmuş bir kandil motifi bulunmaktadır.

Minber ve vaaz kürsüsü ahşap, beyaz boyalı olup, üzerine altın yaldızla bitkisel ve geometrik, kabartma ve ajur tekniğinde bezemeler yapılarak çok hareketli görünüm kazandırılmıştır.

Caminin düz, ahşap tavanının ortasında, altın yaldızla yapılmış, ampir üslubunun karakteristik öğeleriyle oluşturulmuş bir göbek bulunmaktadır. Yine II. Mahmud dönemine özgü, o dönemde yaygın olarak kullanılan, kesişme noktasında çift taraflı yıldızların bulunduğu baklava taksimatlı madeni şebekeler yapının alt kat pencerelerinde çepeçevre kullanılmıştır.

Günümüzde, cami avlusunun kuzeyinde, zaman içinde pek çok değişiklik geçirmiş binalar, Emirgân Karakolu, gasil-hane, muhtarlık, tuvaletler ve bir şadırvan bulunmaktadır. Üzerindeki sülüs hatlı iki satırlık manzum kitabeden bu şadırvanın, Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa merhumun haremi Mümtaz Kadın Efendi'nin kalfalarından Rengigül Hanım tarafından 1322/1904'te yaptırıldığı öğrenilmektedir. Avluda şadırvanın dışında ikisi 19. yy, biri ise 1957 tarihli üç çeşme daha olduğu bilinmektedir.

Sokağın diğer tarafında kalan sekizgen planlı, barok üsluptaki meydan çeşmesi, caminin ilk döneminden kalmadır. Aynı meydanda, camiden altı yıl sonra, 12607 1844'te, Abdülmecid (hd 1839-1861) tarafından yaptırılan muvakkithane bulunmaktadır. Ortasında beyzi madalyon içinde Abdülmecid tuğrası bulunan altı be-

yitlik kitabenin şairi dönemin meşhur sanatçısı A. Sadık Ziver Paşa (ö. 1862), hattan ise Mehmed Rıfat'tır (ö. 1879). Mu-vakkithanenin bir köşesi pahlanarak dikdörtgen planı yamuk hale getirilmiştir. Bu yamuk plan şeması, 18. yy ile 19. yy' m sonu arasında muvakkithane plan şeması olarak dikdörtgen, kare ve sekizgen planlı tiplerle beraber yaygın

şekilde kullanılmıştır. Günümüzde büfe olarak kullanılan yapının girişi, pahlı yüzün camiye bakan tarafındadır. Camideki ampir üslubunu devam ettiren muvakkithanede kapı ve pencere köşelerinde yine aynı rozetleri görmek mümkündür. Bir diğer ilginç ayrıntı da pahlı yüzdeki pencerenin üzerinde bulunan, bugün sadece ampir üsluplu, meşale ve asma dallı çerçevesi kalmış olan saat boşluğudur. Dıştaki bu hareketliliğe karşın muvakkithanenin içinde herhangi bir süsleme yoktur. **Bibi.** Ayvansarayî, *Hadîka*, II, 134; Raif, *Mir'at*, 263; Kömürçiyân, *İstanbul Tarihi*, 276-277; *İSTA*, IX, 5093-5094; Eyice, "İstanbul Minareleri", *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri*, I, (1963), 31-132; Ünver, *Muvakkithaneler*, 217-257; O. Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarisi*, ist., 1986, s. 407-408; Öz, *İstanbul Camileri*, II, 22.

BELGİN DEMİRSAR

Emirgân

Korusu'nda

San Köşk.

Erdal Yazıcı

EMİRGAN KORUSU

Emirgân'ınO) kuzeybatısındaki yamaçlar ve sırt üzerinde yer alan koruluk.

Osmanlılardan önce, Bizanslılar döneminde Baltalimanı'ndan İstinye Koyu'na kadar uzanan bu arazi parçası büyük bir sena ormanı halinde idi ve yöre "Servili Orman" (Kyparades) ismi ile ün yapmıştı. Osmanlı döneminde de el sürülmemiş, boş bir miri arazi olan Emirgân çevresi, 16. yy'ın ortasında Nişancı Feridun Bey'e verilmiş, burasrbir süre "Feridun Bağçe-si", "Feridun Paşa Bağçesi" diye anılmıştır. IV. Murad İö35'te bu bahçeyi Emir-gûneoğlu Tasmaşb Kulu Han'a vermiştir. Bu tarihten sonra burası "Emirgûne Bağçesi", "Mirgûn Bağçesi" veya sadece "Mirgûn" diye anılmış, giderek halk ağzında dilden dile değişikliğe uğrayarak "Emirgân"a dönüşmüştür.

19. yy'm ikinci yarısında Abdülaziz, Emirgûne Köyü'nün gerisindeki büyük arazi parçası ile koruluğu Mısır Hıdivi İsmail Paşa'ya vermiş; hıdiv, kıyıdaki büyük ahşap saraydan başka, sarayın arka bahçesi durumunda olan korulukta birbirinden güzel ve zarif 3 köşk yaptırmış, bunların yakın çevresini de, çok güzel bir park halinde tanzim ettirmiştir.

Yüksek duvarlarla çevrili olan koruluk 472.000 m2'dir.

Koru, İsmail Paşa'nın ölümünden sonra veresesinden Satvet Lütfi Tozan'ın mülkiyetine geçmiş; bir müddet sonra da İstanbul Belediyesi'nce satın alınmış ve 1943'te halka açılmıştır.

Korudan Boğaziçi'nin görünümü çok güzeldir, tepeye yakın yerde birbiriyle bağlantılı iki gölet, iki su aynası vardır; göletlerin üst kenarında

kaskad-grotto'lar (sünger taklidi dondurma taş) yükselir; küçük patika, merdivenler ve köprülerle mağaraya girip çıkılır. Koruda hıdivden kalma üç bina vardır. Bunlardan San Köşk şale üslubundadır; 1954'te yangın geçiren köşk onarılmıştır; ancak tamamı 1979'da Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu'nca restore edilerek bir katı ve bahçesi kafe olarak açılmıştır. İkinci yapı olan Pembe Köşk korudaki yapıların en eskisidir ve klasik Türk evi stilindedir. Bu yapı da 1982'de restore edilmiş, alt katı Türk üslubunda kafe, üst katı Boğaziçi Müze-Evi ve Boğaziçi Kitaplığı olarak halka açılmıştır. Üçüncü yapı, neoklasik üslupta masif bir bina olan Beyaz Köşk'tür. Bu bina da Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu'n-ca restore edilmiş, salonları ile büyük hacimli odaları, klasik müzik icra edilen bir kompleks haline dönüştürülmüştür.

Binaların ve göletlerin yakın çevresi ile koruya dikilen ağaç ve çalı türlerinin sayısı 120'den fazladır. Koru içindeki parkların düzenlenmesinde, yapıcısının etkisi ve zamanın modasıyla Avrupa stili açıkça görülmektedir. Romantik İngiliz bahçe anlayışı buraya da girmiştir.

Kozalaklı ve iğne yapraklılardan fıstık-çamı, kızılcam, Halep çamı, ağlayançam, Veymut çamı, sahil çamı, Avrupa ladini, mavi ladin, konik ladin, Lübnan sediri, mavi Atlas sediri, Himalaya sediri, yalan-cıservi, Japon kadifeçamı, Arizona mavi servisi, kokulu servi, porsuk, Doğu mazısı, geniş yapraklı ağaçlardan da çınar yapraklı akçaağaç, dişbudak yapraklı akça-ağaç, dağ akçaağacı, Japon akçaağacı, at-kestanesi, gülibrişim, adi gürgen, katalpa, çitlembik, mahlep, erguvan, fındık, kırmızı yapraklı Avrupa kayını, sivri meyveli dişbudak, çiçekli dişbudak, sabuna-ğacı, sarısalkım, morsalkım, karayemiş, defne, kurtbağrı, yaprağım döken manolyalar (saray laleleri), beyaz çiçekli her-dem yeşil manolya, alevağacı, ateşdiken, alıç (geyikdiken), dağ muşmulası, Malta eriği, akkavak, yabani kiraz, yalancıakas-ya, keçisöğüdü, zakkum, salkımsöğüt, gümüşü ıhlamur, Londra çınarı, Macar meşesi, saplı meşe, pırnal meşesi, kermes meşesi koruda oldukça sık ve bol rastlanan a-ğaç ve çalı türleridir. Ayrıca, İstanbul park ve bahçelerinde, korularında pek az rastlanan türlerden Japon meşesi (*Quercus dentata*), Kolorado gümüşü göknarı (*Abies concolor*), Çin mabetağacı (*Ginkgo biloba*), kaymakağacı (*Feijoa sellowiana*), Kaliforniya susediri (*Calocedrus decurrens*), sahil sekoyası (*Sequoia sempervirens*) ile kâfurağacı (*Cinnamomum camphora*) bu koruda görülebilir.

İstanbul Belediyesi her yıl Mayıs ayında koru içinde bir "Lale Bayramı" düzenlemektedir. İlk defa 1960'ta gerçekleştirilen bu bayram, laleciliği geliştirmek ve lale yetiştiriciliğini teşvik etmek amacıyla gütmemektedir.

Koru, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Park ve Bahçeler Müdürlüğü'ne bağlı bir şeflikle idare edilmektedir.

Bibi. Aslanoğlu-Evyapan, *Eski Türk Bahçeleri*; H. Göktürk, "Emirgân Korusu", *İSTA*, DC, 5096; Ç. Gülersoy, *Boğaziçi Koruları*, ist., 1972.

FAİK YA1TIRIK

EMİRGÂN VAPURU

Şehir Hatları İşletmesi vapuru. 1951'de Hollanda, Kinderdijk'te L. Smith & Zoon' da inşa edildi. 283 grostonluktu. 34,70 m boyunda, 7,64 m genişliğinde, 2,70 m de-rinliğindeydi. İki dizel motorlu, çift uskur-luydu. 12 mil kadar hız yapabiliyordu. Beşiktaş adlı bir eşi daha vardı. 300 kadar yolcu alabiliyordu.

Giriş yerinin basamaklı, üstelik de dik olması, ayrıca az sayıda yolcu alması bakımından bu iki vapur da rahat ve kullanışlı çıkmadı. Buna rağmen Boğaz hattında, Adalar-Bostancı arasında uzunca bir süre çalıştırıldı. Kadro dışı bırakıldıktan sonra satıldı. Yeni sahipleri tarafından tadil edilerek biçimsiz bir lokanta gemisi haline sokulduysa da yine kullanışlı olamadı.

ESER TUTEL

Emirgân Vapuru

Şükrü Yaman koleksiyonu

ENCÜMEN-İ DANIŞ

Avrupa bilim akademileri örnek alınarak 18 Temmuz 1851'de İstanbul'da oluşturulan bilim ve kültür kurulu. Cevdet Paşa, bu kurulu, Paris'teki Academie França-ise'e benzetmiştir.

Tanzimat döneminin (1839-1876) ö-nemli bir yeniliği sayılan Encümen-i Dâ-niş'le ilgili çalışmalar, Mustafa Reşid Paşa'nın ikinci sadrazamlığında (1848-1852) gündeme geldi. Reşid Paşa, eğitimde köklü değişiklikler yapılması için Abdülme-cid'i ikna etti. Padişah, 1850'de Babıâli' deki bir söylevinde bilgisizliğin yok edilmesi, bu yönde her türlü çabanın gösterilmesi gerektiği konularına değindi. Durum, Meclis-i Vâlâ'da, Meclis-i Maarif-i Umumiye'de birçok kez görüşüldü, hazırlanan raporlar tartışıldı. *Takvitn-i Veka-yi'de* yayımlanan, Cevdet Paşa'nın hazırladığı beyannamede de bilim ve kültür dilinin herkesin anlayacağı düzeyde Türk-

çeleştirilmesi, halkın bilgilendirilmesi, bilim ve fennin yaygınlaştırılması, özendirilmesi, teknolojik yeniliklerin tanıtılması, tüm bunlar için de yeni kitapların yazılması vurgulandı. Gerçi, Meclis-i Maarif-i Umumiye'ye sunulan raporlarda bir darülfünun (üniversite) kurulması istenmekteydi. Ancak, altyapı ve gerekli hazırlık olmadığından öncelikle Encümen-i Dâ-niş'in oluşturulması kararlaştırıldı. Bu kurulun, Maarif Meclisi'nin bir komisyonu gibi çalışması benimsendi. Mecliste, Encümen-i Dâniş için seçimler yapıldı. Başkanlığa Ataulлахefendizade Şerif Efendi, ikinci başkanlığa da tarihçi

Hayrullah Efendi getirildi. Encümenin "dahili" (asıl) 40, "harici" (onursal ve dışarıdan katkıda bulunacak) belirsiz sayıda üyesi olması uygun görüldü. Dahili üyeler arasında Mustafa Reşid Paşa başta olmak üzere dönemin aydın devlet adamlarından Ahmed Vefik(->), Cevdet(->), mütercim Rüşdî, Meclis-i Vâ-lâ Reisi Rifat, Âli, Ticaret Nazın İsmail, Rumeli müfettişi Sami, Edhem, Yusuf Kâmil, nazırlardan Derviş, Suphi paşalar, Keçeci-zade Fuad (Paşa), vakanüvis Recaî, ulemadan Ömer Hüsameddin, reisü'l-ulema Tahsin, Tıbbiye Nazırı Ziver, *Letâif-i Enderun* yazarı Hızır İlyas, müneccimbaşı Osman, tarihçi Aziz efendiler de yer aldılar. Bu seçilenler bir veya birkaç alanda uzman, dil bilen, bilgin kişilerdi. Harici üyeler arasında ise Avusturyalı ünlü tarihçi Hammer, İstanbul'un tanınmış müderrisleri, Arap-İslam bilginleri, İstanbullu gayrimüslim aydınlardan İstefanaki, Vensan, Agop, Aleko, Vasilaki, Hoca Sahak, Bo-ğos, David, Beşiktaşlıoğlu Aleksandri efendiler, Fransız Doğubilimci Bianchi ve İngiliz dilci Redhouse da bulunuyordu. Bunların Türkçe bilmeleri gerekmemekte, encümene kendi uzmanlık alanlarında yardım sağlamaları yeterli görülmekteydi. Bütün üyelere, Abdülmecid tarafından birer "rüus-ı hümayun" (kadro) verildi.

Encümen-i Dâniş Nizamnamesi Ocak 1851'de hazırlandı. Üye listeleriyle birlikte 15 Nisan 1851'de onaylandı. Açılış töreni 18 Temmuz 1851'de Valide Mek-tebi'nde (günümüzde Cağaloğlu Anadolu Lisesi olan bina) yapıldı. Abdülmecid'in katıldığı törende önce Mustafa Reşid Paşa irticalen söylevde bulundu. Ardından dua edildi. Cevdet Paşa'nın hazırladığı, sözün, yazının, kitabın, kültürün değerim vurgulayan "makale-i hitabiye"yi ikinci başkan Hayrullah Efendi okudu. Tören sonunda, Cevdet Paşa'nın yazdığı *Kovaid-i Osmaniye*, Encümen-i Dâniş'in ilk eseri olarak padişaha sunuldu.

Bu coşkulu açılıştan sonra Encümen-i Dâniş'in çalışmaları başladı. Ancak açılması tasarlanan darülfünun için ders kitapları yazımı istenen verimlilikte olmadı. Düzensiz aralıklarla yapılan genel toplantılarda da bağlayıcı kararlar alınamadı. Bununla birlikte encümen çalışmaları 1860' lı yıllara, encümenin varlığı da resmen 1881'e değin sürdü. 24 Mayıs 1861'de faaliyetine izin verilen Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye(->), Encümen-i Dâniş'in devamı kabul edilir.

ENCÜMEN-İ ŞUARA

172

173

ENDERUN

Bu bilim kurulunun 1851-1861 arasındaki 10 yıllık çalışması, Batılılaşma sürecinin başında bilim ve kültür merkezi istanbul için yeni bir adımdır. Encümen-i Dâniş'le başlayan gelenek, Cemiyet-i İl-rniye-i Osmaniye,

Cemiyet-i Tıbbiye-i Os-maniye(->), Tarih-i Osmani Encümeni, Türk Bilgi Derneği vb sonraki bilim ve kültür kuruluşlarıyla sürmüştür.

Bibi. Cevdet, *Tezâkir*, IV, 46 vd; K. Akyüz, *Encümen-i Dâniş*, Ankara, 1975; C. Bilim, "İlk Türk Bilim Akademisi: Encümen-i Dâniş", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, III, S. 2 (1985); E. B. Şapolyo, "Encümen-i Dâniş'in Tarihçesi", *Türk Kültürü*, S. 67 (Mayıs 1968); E. insanoğlu, "Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri" *Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri, ist.*, 1987; Karal, *Os-manh Tarihi*, VI, 176-178.

NECDET SAKAOĞLU

ENCÜMEN-İ ŞUARA

Tanzimat döneminde Divan şiirini sürdüren ve savunan şairler topluluğu.

Encümen-i Şuara, şairlerin (edebiyatçıların) bir araya gelerek yeni ürünlerinden söz etme, şiir okuma, tartışma, düşünce alışverişinde bulunma geleneğinin içinde yer alır. Osmanlı döneminde edebiyatçılar, edebiyatsever ya da edebiyatla uğraşan devlet adamlarının konaklarında, tekkelerde (tarikata bağlı olanlar), kahvelerde, belirli dükkânlarda, meyhanelerde toplanırlardı. Kahveler ve meyhanelerde toplanma geleneği günümüze kadar sürmüştür.

Encümen-i Şuara Divan şiiri geleneğini sürdürerek şiir alanında aynı görüşü paylaşan şairlerin bir araya gelmesiyle o-luşmuştu. Çoğunlukla Hersekli Arif Hik-met'in evinde, Mayıs 1861'den başlayarak düzenli bir biçimde haftada bir gün (salı günleri) toplanan bu şairlerin başlıcaları şunlardı: Mehmed Lebib (Ruznâmçeciza-de) (1785-1867), Osman Şems (Nakşibendî şeyhi) (1813-1893), Osman Nevres (Nevres-i Cedit) (1820P-1876), Kâzım Paşa (Koniçeli) (1821-1889), Hakkı (Üskü-darh/Kör/Yekçeşm) (1822-1895), Nailî (Nâil-i Cedit) (1823-1876), Abdülhamid Ziyaeddin (Ziya Paşa) (1825-1880), Faik (Manastırlı) (1825-1899), Avni (Yenişehirli) (1827-1883), Galib (Leskofçalı) (1820-1867), ibrahim Halet (1837-1870), Celâl (Recâizade) (1838-1882), Mehmed Mem-duh (Faik/Mazlumpaşazade) (1839-1925), Arif Hikmet (Hersekli) (1840-1903), Mehmed Kemal (Namık Kemal) (1840-1888), Mustafa Refik (Mir'atçı) (1843P-1865), Hikmet (Deli) (P-1889/1890). Bu toplantılara zaman zaman Mustafa Eşref (Paşa), Sadullah Rami, irfan (Paşa), Mustafa izzet (Seyyid), Yusuf Kenan, Mustafa ismet, Kâzım (Paşa), Mustafa İzzet (Pepe) gibi şairler de katılıyordu. Toplantılar yalnızca Hersekli Arif Hikmet'in Laleli'de Çukur-çeşme'deki evinde yapılmıyor dönemin ünlü devlet adamlarının konaklarında ve alışıldığı üzere meyhane ve kahvehanelerde de yapılmıyordu.

Encümen-i Şuara şairleri eski şiiri sürdürmeyi amaçlamakla birlikte dönemin edebi yeniliklerini de göz ardı etmemişlerdir. Dilde sadeleşme, şiirlere başlık koy-

ma, toplumsal konuları şiire sokma gibi çabaları da vardır. "Mistik âlem"e yeniden girmek isteği, "eskinin tematik yapısı"na duyulan özlem, kendilerinden önceki kuşağın hatalarını tekrarlamamak, bu topluluk şairlerinin özellikleridir. Bunun dışında bu şairleri bir araya getiren nedenler arasında siyasal bakımdan görüş birliği içinde oluşları vardır. Çeşitli nedenlerden Tanzimat'a karşıdırlar ve eleştirirler.

Önceleri bu topluluğun içinde yer alan Ziya Paşa ve Namık Kemal daha sonra edebiyatta yenilikçilik kavgasına girişmişlerdir.

Encümen-i Şuara bir yıl kadar sürdü. Nâilî'nin topluluktan uzaklaşması, üyelerinden bazılarının resmi görevleri gereği istanbul'dan ayrılmaları, kimilerinin de toplantılara katılmamaya başlaması sonucu topluluk dağıldı. Encümen-i Şua^ ra bir kurum gibi adlandırılmakla birlikte gerçekte edebiyatımızda belli bir anlayış ve görüş çevresinde oluşturulan bir topluluktur.

ERAY CANBERK

ENCÜMEN-İ ÜLFET

25 Kasım 1870'te istanbul'da açılan ilk Avrupai kulüp. Açılıştaki adı "Encümen-i Ülfet ve Mecmâ-i Fezâü-i Ünsiyef'tir. "Kulüp" de denmiştir. O dönemde Avrupa'da yaygın olan kumar türü oyunlar da istanbul'da ilk kez burada ve gizlilik kaygısı olmaksızın oynanmıştır. Kurucusu Maliye Nazırı Mısırlı Mustafa Fazıl Paşa (1829-1875), koruyucusu Sadrazam Âli Paşa (1815-1871) idiler.

Tanzimat'ın (1839-1876) son yıllarına gelindiğinde istanbul'da "rical" denen varlıklı yönetici kesim arasında lüks ve sefahat ileri düzeydeydi. Buna koşut olarak Avrupa hayranlığı yaygınlaşmıştı. Pek çok Batı geleneği ve alışkanlığı benimsenmiş ya da taklit ediliyordu. Daha önceleri Osmanlı devlet adamlarının hiç bilmedikleri kumarın, yönetici konaklarına kadar girmesi de bu yıllardadır.

Mısır Hıdivi ismail Paşa'nın kardeşi o- lan ve Osmanlı Maliye Nazırlığı görevinde bulunan Mustafa Fazıl Paşa, siyasal ihtirasları yanında lükse ve eğlenceye düşkünlüğüyle istanbul'da ün kazanmış bir şahsiyetti. Çamlıca'daki köşkünde sabahlara kadar bakara oynanmakta, yatılı konuklarına akla gelmedik sunularda bulunulmaktaydı. Fazıl Paşa, Avrupai bir kulüp açılmasını bir ziyafet sırasında nazırlara açtı ve onaylarını aldı. Tarihçi Lutfî Efendi'nin verdiği bilgilere göre bu amaçla Çemberlitaş'ta Sedefçiler'deki Âsim Paşa Konağı kiralandı. Bu gösterişli yapının bir kulüp atmosferine kavuşması için Fazıl Paşa çok para harcadı. Konakta, okuma, söyleşi, oyun, yemek, dinlenme salonları düzenlendi. Kulübün açılışı 1 Ramazan 1287/25 Kasım 1870'te, Mehmed Rüşdî, Kâmil, Mustafa Fazıl paşalarla diğer bazı kabine üyelerinin katılımıyla yapıldı. Kurucu üyeler, buraya resmen "kulüp" denmesini doğru bulmadılar. Çünkü Babıâli'nin, Bâb-ı Meşihat'ın, selatin camilerin bulunduğu Müslüman çoğunluğun ya-

şadığı bir çevrede yer alıyordu. Bu nedenle o yıllarda "encümen" ve "cemiyet" adlarıyla açılan, bilimsel ve kültürel amaçlı dernekleri çağrıştıran "Encümen-i Ülfet" (dostluk derneğı) adı uygun görüldü, ilk gecenin konukları geç vakitlere değin sohbetle vakit geçirdiler. Fakat sonraki gün ve gecelerde Encümen-i Ülfet, ancak üyelerinin girebildiğı lüks bir kumar kulübü olarak çalıştırıldı. Üye almanlar, vükela ve rical (bakanlar ve bürokratlar) ile istanbul'un seçkin ve aydın sınıfından sayılı kimselerdi.

Encümen-i Ülfet, Âli Paşa'nın ölümünden (7 Eylül 1871) sonra istanbul cami hocalarının baş hedefi oldu. Sadrazam Mahmud Nedim Paşa (7 Eylül 1871-31 Temmuz 1872) bu baskıdan çekinerek kulübü kapattırdı. Fakat izleyen aylarda ve yıllarda yabancı elçilikler ve ticaret kurumları Beyoğlu'nda yeni kumarhaneler açılmasına önayak oldular. Buraları, Türkleri de çekti. Alt sınıftan kumarbazlar ise zabıtanın baskısı altındaki gizli kumar yuvalarında toplanıyorlardı. Beyoğlu, kumarın ve gece yaşamının merkezi olma özelliğini bu yıllardan başlayarak kazandı.

Bibi. *Târih-i Lütft*, XII, 101; Sevensil, *Eğlence*, İst., 1927, 204-207; Semih Mümtaz S., *Tarihimizde Hayal Olmuş Hakikatler*, ist., ty, s. 82; Pakalın, *Tarih Deyimleri*, I, 532-533-

NECDET SAKAOĞLU

ENDERUN

"Enderun-ı Hümayun", "Saray Enderunu", "Yenisaray Enderunu", "Harem-i Has" da denmiştir. 19. yy'daki modernleşmeye değin, Osmanlı sarayında padişahın günlük yaşamını geçirdiğı ve dinlenmesi, eğlenmesi, çalışması ile ilgili tüm hizmetlerin verildiğı bölüm ve örgüt. Sarayın üçüncü ve dördüncü bölümlerini kapsayan Enderun, oda denen koğuşları, eğitim birimlerini, köşkleri, kütüphane, hazine, hamam, cami ve bahçeleri kapsamaktaydı. Enderun halkı denen saray kadrosu ise saray içoğlanlarından, oda erkânından ve aka-ğalardan oluşuyordu.

Eğitim işlevini 20. yy'ın başına kadar sürdüren Enderun, istanbul'un kültür ve sanat hayatını, Osmanlı Devleti'nin iç ve dış siyasetini birinci sırada etkileyen kurumlardandı.

Topkapı Sarayı Enderunu, II. Mehmed (Fatih) döneminde (1451-1481) "Harem-i Has" adıyla kuruldu. Sonraki yüzyıllarda Enderun için "Harem-i Hümayun" adı yerleşirken saray kadınlarına ayrılan bölüme de "Harem Dairesi" denildi.

Enderun, Topkapı Sarayı'nın Bâbüs-saade denen üçüncü kapısından başlar. Geniş bir avlunun çevresinde koğuşlar, meşkhane, hazine, Hasoda, Fatih Köşkü, cami ile ortada kütüphane ve girişte Arzo-dası(->) yer almaktadır. Koğuşlar, işlevlerine ve eğitim-hizmet derecelerine göre "Büyük Oda", "Küçük Oda", "Doğancı Koğuşu", "Seferli Odası", "Kiler

Odası", "Hazine Odası" ve "Hasoda" adlarını taşımaktaydı. Bu bölümlerden bazıları eski mimari özelliklerini yitirmiştir. Fatih Köşkü ile altındaki hazine, Enderun'un en

eski yapılarındandır. Sonradan Hırka-i Saadet Dairesi olarak düzenlenen Hasoda da Fatih döneminde padişaha mahsus özel daire olarak yapılmıştır. Buranın iki yanında ve altında Hasoda koğuşları ile Emanet Hazinesi vardır. Enderun avlusunun ortasında yer alan Havuzlu Köşk yıkılmıştır. Enderun halkının ibadetine mahsus Ağalar Camii(->) günümüzde Topkapı Sarayı Kütüphanesi'dir. Arzodası'nın arkasında kalan Enderun Kütüphanesi'ni, III. Ahmed 1719'da, içoğlanların eğitimlerine katkıda bulunmak üzere yaptırmıştır (bak. III. Ahmed Kütüphanesi). II. Se-lim'in (hd 1566-1574) yaptırdığı Hünkâr Hamamı da günümüzde Topkapı Sarayı Müzesi'nin bir seksiyonu durumundadır.

Enderun avlusuna bitişik Kuşhane avlusunda, Harem Dairesi'ne girişi sağlayan Kuşhane Kapısı vardır. Fatih Köşkü ö-nündeki bir dehlizden de Enderun'un devamı sayılan Soffa-i Hümayun'a geçilir. Burada her biri özgün birer yapı olan Revan Köşkü, Bağdat KöşküG-»), Sünnet Odası, Mehtabiye ve Havuzlu Sofa, aşağıda ise Lale Bahçesi ile Sofa Köşkü, Baş-lala Kulesi, Mecidiye Köşkü(->) Esvap Odası ve Sofa Mescidi gibi yapılar yer alır.

Genel çizgileriyle Enderun mekânları, klasik Osmanlı mimarisinin özgün bir terkididir. Bir iç avluyu üç yönden kuşatan revaklı Daire-i Harim, dış dünyadan yüksek duvarlar ile soyutlanmıştır. Buradaki düzenlenme, bir bakıma bir külliye gibi, ibadet, eğitim, barınma ve beslenme gereksinimleri dikkate alınarak yapılmıştır.

Enderun'un bir eğitim kurumu olduğunu avlu kapısındaki Fatih dönemi kitabesinde geçen "dârü'l-ilm" deyimini kanıtlar. 17. yy'ın sonlarına değin buraya, devşirme sistemiyle sağlanan acemioğlanla-rından seçilen, yakışıklı ve yetenekli çocuklar ve gençler alınmaktaydılar (bak. Acemi Ocağı).

Galata Sarayı ve İbrahim Paşa Sarayı Ocağı mekteplerinde temel eğitimlerini alan adaylar için saraydaki ilk basamak, Büyük ve Küçük odalardı. "Hane-i Kebir", "Hane-i Sagir" de denen bu koğuşlarda, kendilerine "dolamalı" denen aday içoğ-lanları sıkı bir saray eğitimi görmekteydiler. Bu eğitim, dışarıdan gelen hocaların verdiği din, dil (Türkçe, Arapça, Farsça), müzik, spor derslerini kapsıyordu. Ayrıca saray görgüsü ve hizmete dönük uygulamaları da Enderun'un yetişkin elemanlarınca gösteriliyordu. Burada başarılı olanlar "kaftanlı" sınıfına geçerek Seferli Koğuşu'na yükselmekte, diğerleri ise "çıkma" yöntemiyle Kapıkulu Ocağı'na katılmak üzere saraydan ayrılmaktaydılar. Çok sıkı bir disiplinin egemen olduğu bu iki odada ortalama 250-300 dolayında aday bulunurdu. Oda kethüdaları ve zabıtları, gençleri her türlü güçlüğü ve hizmete alıştıırırlar, ayrıca her birine dindarlık, padişaha bağlılık, sır saklama, temizlik, dürüstlük vb

duygular ve erdemler kazandırılmaya çalışılırdı. 1675'ten sonra Büyük ve Küçük odalar kaldırılmıştır. "Hane-i Bâz-yân" denen Doğancı Koğuşu' nün da aynı yıllarda kaldırıldığı bilinmektedir. Bu

ilk odalardaki eğitim süresi en az 4 yıldır.

1635'te Enderun odaları arasında yer alan Seferli Koğuşu (Hane-i Seferli) içöğ-
lanlarının bir görevi önceleri Enderun halkının çamaşırlarını yıkamak
ve temizlik işleri iken giderek bu birim türlü sanatların, müzik,
minyatür, nakış, tezhip, hat vb ile sportif becerilerin geliştirildiği bir
saray okulu durumuna gelmiştir. Kiler Koğuşu içöğlanlan,
kilercibaşının buyruğunda ve Fatih Kanunnamesi'ne göre padişahın
yemek hizmetine bakmaktaydılar. Daha üst bir sınıf ve oda olan
Hazine Koğuşu'ndaki-ler, Enderun hazinesini beklerler, padişahın
günlük yaşamında pek çok hizmete bakarlardı. Enderun'un en üst
sınıfı olan Hasoda 30-40 kişilik çok özel bir kadro barındırmaktaydı.
Bunlar, padişahın yatıp kalkması, giyinmesi, yıkanması, eğlenmesi,
gezmesi ile ilgili hizmetleri yerine getirmekte, onun danışmanlığını,
yakın koruma görevini de yapmaktaydılar.

Enderun odalarında kıdem esastır. Her koğuşun ayrı ayrı amirleri vardı. Hasoda-başı,
silahdar, çuhadar, rikabdar, tülbent, miftah ağaları, hazinedarbaşı, ser-
kilârî, saray kethüdası en büyük amirlerdi. Üst koğuşlara terfi
edemeyen içöğlanlan, sipahi ocaklarına çıkarlardı. Başarılı olanlar ve
saraydaki yasal süresini dolduranlar ise müteferrikalıktan
beylerbeyliğine değin dış görevlere atanırlardı.

Osmanlı askeri ve idari aristokrasisinin temelini oluşturan Enderun, gerçi bir hizmet
örgütüydü. Bununla birlikte İstanbul tarihini de yakından ilgilendiren
çok sayıda sanatkâr, devlet adamı bu kurumdan yetişti. Ayrıca burada,
İstanbul mederese-lerinin program dışı bıraktığı konu ve alanlarda
hizmete ve uygulamaya dayalı seçkin elemanlar yetişmekteydi.
Buradan 60 sadrazam, 3 şeyhülislam, 23 kaptan-ı derya, 100'den fazla
vezir, birçok mimar, hattat, bestekâr, nakkaş, sedef ustası, yazar,
tarihçi, şair ve sporcu çıkmıştır. Yaşlan 14-30 arasında olan yakışıklı,
yetenekli, becerikli, disiplinli ve dinamik türlü ulustan gençler, saray
ortamında incelik ve kültür edinerek, siyaset öğrenerek İstanbul
yüksek zümresinin ilk safını oluşturmaktaydılar. Sokollu Mehmed
Paşa, Nevşehirli Damat İbrahim Paşa, Levnî, Evliya Çelebi birer
Enderunludurlar.

Enderun kültürü, ciddi bir din eğitimiyle destekleniyordu. Kuran, ilmihal, tevcid,
tefsir, hadis, fıkıh, feraiz, meanî, usul, be-dî, beyan, hikmet, şiir, inşa,
musiki, hey'et, hendese, coğrafya, tarih, kelam konulan, İstanbullu
hocaların yamsıra Şiraz'dan, He-medan'dan, Horasan'dan gelen
uzmanlar tarafından Enderun'da işleniyordu. Ali Ufkî Bey(->),
Enderunluların istekle okuduklarını, bilim kitaplarına ilgi
duydıklarını, şiir ve edebiyat kitaplarını, ellerinden bırakmadıklarını
anlatır.

İçoğlanların yaşama düzenleri ilginçti. Koğuşları mermer ve çinilerle kaplıydı. Bu mekânların üst katları ahşaptı. Sekiler yatak serip yatmaya mahsustu. Came-kânlar, çeşmeler vardı. Her içöğlanı, kendi sandığını koğuş kerevetinde muhafaza ederdi.

Gün kararmadan akşam yemeği yenir, ezan vakti herkes koğuşuna çekilirdi. Akşamla yatsı arası yataklar serilir, mum ışığında Kuran ve kitap okunurdu. Sabah namazından iki saat önce kalkılır, ilkin "divan" denen içtimaya katılı-nırdı. Sabah namazı koğuş sofalarında kılınırdı. Kuşluk yemeğinden sonra günlük çalışmalar başlardı. Acemiler, lala ve halifelerin yönetiminde hizmet verirlerdi. Ders için dışarıdan gelen hocalar, Bâ-büssaade'de törenle karşılanır, ders sonunda uğurlanırlardı. Öğleden sonraki saatlerde uygulamalı dersler ve spor çalışmaları yapılıyordu. Cirit, çomak, tomak oyunları, yay, kılıç, matrak talimleri, na-kışhane ve meşkhane denen atölyelerdeki sanat ve müzik çalışmaları bunlardandı. İlkbaharda bir kısım içöğlanı hocaları ile saray bahçelerinde şifalı bitkiler toplar, bunlardan Enderun eczanesinde ilaçlar şuruplar ve şerbetler hazırlanırdı. Dışarıdan gelen Türk ya da Yahudi hekimler, tedavi yöntemleri öğretirlerdi. Çok özel alanlara ilgi duyanlar, kendi harçlıkları ile hoca tutup kuyumculuk, saatçilik, sedefçilik, mimarlık, hattâ mekanik öğrenirlerdi.

Padişahın günlük yaşamı, sarayda veya saray dışında içöğlanlar ile bir arada geçiyordu. Sabahleyin haremde Enderun'a geçen padişahı Hasoda'nın zülüflü ağaları karşılayarak Hasoda'ya ya da bir köşke götürürlerdi. Padişahın dinlenmesi, eğlenmesi, çalışması için Enderunlular titizlikle hizmet vermekteydiler. Örneğin o yemek yerken meddah, mudhik içöğlanlar, cüceler oyunlar sergilerler, kilercibaşı, hekimbaşı, silahdar, çeşnicibaşı hazır bulunurdu. Öğleden sonra saray bahçelerinde polo, cirit, ok müsabakaları, kapalı havalarda köşklere hokkabazlık, köçeklik, tavşanoğlanı oyunları sergilemek de içöğlanların görevlerindendi. Bamyacı-lahanacı müsabakaları(->) Enderunluların geleneksel spor ve savaş oyunlarıydı.

Saraydan izinle çıkmaları, zafer ve cülus^) şenlikleri gibi çok özel durumlarda söz konusu olan Enderunluların, saray ortamında, Harem Dairesi dışında her bölüme girip çıkmaları olağandı. İçöğlanlar-bazen maskeler takarak ayı postlarına bürünerek karnavallar düzenlerler, sıkça satranç, körebe, minkale oynayarak vakit geçirirlerdi. İçki ve tütün kullanmaları yasaktı. Suç işleyenler falakaya yatırılır, suçlu bulunamazsa tüm koğuş halkı cezalandırılırdı. Hastalanan içöğlanı, iki arkadaşının çektiği kırmızı araba ile Bâbüsse-lam yanındaki tımarhane denen hastaneye götürülürdü.

Enderunluların asıl şenlikli grubunu seferliler oluşturmaktaydı. Buradaki gençler arasında maskaralar, köçekler, rakkaslar, müzisyenler, hanendeler çoktu. Davul ve zurna, tüm Doğu sazları, bu koğuşta öğrenilip çalınır, besteler burada yapılırdı. Valide Sultan, haremde, padişah sofa

köşklerinde müzik yapmalarını istediklerinde saz ve ses grupları olarak bu mekânlara geçerlerdi.

Enderun'da bulundukları sürece sakal bırakamayan, evlenemeyen içoğlanları,

ENDÜSTRİ MESLEK LİSELERİ 174

175

ENERJİ

ortalamasının üzerinde enerji tüketen bir kenttir. Bunda gelir düzeyinin, sanayinin ve nispeten gelişmiş düzeydeki hizmetlerin yamsıra, mekânda yaygın bir kent olarak uzun bir ulaştırma ağına sahip olmasının da rolü vardır. 1994'te kentte trafiğe kayıtlı araç sayısı 1 milyonun üzerine çıkmıştır. Halbuki bundan sadece 80 yıl önce, 1913'te kentteki tüm kitle ulaşım araçlarının bir yılda taşıdığı insan sayısı toplam 84 milyondan ibaretti. O dönemde, sanayinin gelişkin olmaması, kent nüfusunun azlığı ve banliyölerde çok az sayıda kişinin oturması trafik hacmim sınırlı tutuyor; kentin bahçeler ve bostanlarla iç içe olması, en azından sebze, meyve nakliyatını asgariye indiriyordu. Sonuçta, kentin düşük yoğunluklu bir enerji tüketim modeline sahip olması, enerji yokluğundan fazla etkilenmemesini sağlıyordu, istanbul, tarihi boyunca tükettiğinden daha az enerji kaynağına sahip olmuş, dolayısıyla dışarıdan enerji getirmiş bir kenttir. Kentin yakacak gereksinimi yüzyıl-

Ambarlı Termik

Santralı'nda

enerji üretim

ünitelerinden

bazıları.

Cumhuriyet

Gazetesi Arşivi

nefislerine hâkim olmak zorundaydılar. Ancak, her yıl Arzodası önünde bir törenle yinelenen çıkmalarla dış göreve atananlar için özgürlük başlar, bunlar evlenip yuva kurabilirlerdi. Enderunlular sarayda aldıkları yüksek kültürü, yaşama disiplini istanbul'a ve imparatorluğun büyük kentlerine taşımışlardır.

Enderun koğuşlarının içoğlanı mevcutları dönem dönem farklı olmakla birlikte 30-150 arasında değişmekteydi. Genel mevcut 250-400 kadardı. Başlangıçta, Bâbüssaade'yi bekleyen ve Enderun'un amirleri olan hadım akağalar da 80 dolayında mevcutlarıyla Enderun kadroları içindeyken, 18. yy'm başında akağalarla Enderunluların bağlantısı giderek azaldı.

II. Mahmud, 1831'de Enderun örgütünü dağıttı. İlk Enderun-ı Hümayun Nezaretî

kuruldu. 1832'de ise Mabeyn-i Hümayun Müşirliği oluşturuldu. 1850'lerde Topkapı Sarayı tamamen terk edilince, burada hazine kethüdasının yönetiminde Hazine-i Hümayun ile Hırka-i Saadet'i bekleyen ve buraların bakımını, temizliğini yapan az sayıda bir Enderun müstahdemleri kadrosu bırakıldı. Buraya alınan gençler için de rüştiye düzeyinde (3 yılı iptidai, 4 yılı rüş-ti olmak üzere 7 yıllık) bir eğitim öngörüldü. Ayrıca bir de "sınıf-ı mahsus" (özel sınıf) vardı. Burada dini ilimler, kelam, edebiyat, mantık, tarih, riya ziye okutulmaktaydı. Bu okul 1909'da kapatıldı. Haso-

da, Hazine ve Seferli sınıflarından Enderun hademelerinin, özel bir muallimden Kuran okumaları ve akaid dersleri almaları yeterli görüldü. 1923'te Enderun tümüyle kaldırılarak, Topkapı Sarayı'nın müze yapılması kararlaştırıldı ve sarayın korunması yeni esaslara bağlandı. Galata Sarayı Ocağı(->) ile İbrahim Paşa Sarayı Mekte-bi(->) de Enderun'a aday hazırlama işlevlerim 18. yy'a değ in koruyabilmişlerdir.

Bibi. Tayyarzade Ahmed Ata, *Tarih-i Ata, I, ist.*, 1291, s. 137-254; *Koç i Bey Risalesi*, ist., 1972, s. 91-96; Evliya, *Seyahatname*, I, 243-258; Hızır İlyas Ağa, *Letâif-i Enderun*, ist., 1276; Uzunçarşılı, *Saray*, 297 vd; Ergin, *Maarif Tarihi*, I, 6-20; Pakalın, *Tarih Deyimleri*, I, 533-540; Hafız Mehmed Refik, "Enderun-ı Hümayun Mektebi", *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası*, S. 1 (22 Teşrinievvel 1334), s. 16-20.

NECDET SAKAOĞLU

ENDÜSTRİ MESLEK LİSELERİ

Ortaokula dayalı, lise düzeyinde, kredi ve ders geçme sistemi uygulanan 6 dönemlik, mesleğe, iş alanlarına, hayata ve yükseköğretime hazırlayıcı okullar.

İstanbul'da ilk endüstri meslek lisesi 1868'de Sanayi Mektebi adı ile açıldı (bak. sanayi mektepleri). 1927'de açılan ve öğretim süresi 5 yıl olan akşam erkek sanat okulları, 1931'de bölge sanat okulları adını aldı. Bu kurumlara 1941'de program geliştirilerek erkek sanat enstitüleri denildi.

Seyyid Lokman'ın *Hünemame'de* yer alan Enderun avlusu, harem ve hasbahçelerin betimlendiği bir minyatürü, 1584, I. cilt. *TSM Kütüphanesi*, H. 1523

1974-1975 öğretim yılında okulların adı endüstri meslek liseleri oldu. 1984-1985 öğretim yılından itibaren bu okullardaki bölümlerin sayısı artırılarak aynı çatı altında teknik lise, Anadolu teknik lisesi, Anadolu meslek lisesi programlarına yer verildi.

Halen İstanbul'daki endüstri meslek liselerinde 54 değişik mesleki program uygulanmaktadır.

Teknik Liseler: Endüstri meslek liselerinin I. ve II. dönemini basan ile veren öğrenci III. dönemden itibaren bu okuldaki öğrenimini 8 dönemde tamamlar. Mezun olabilmesi için 240 krediyi tamamlaması gerektir.

Anadolu Teknik Liseleri: Ortaokul üzerine hazırlık sınıfından sonra 8 dönemdir. Teknisyen düzeyinde mesleki formasyon ve yabancı dil kazandırılır, istanbul'da bu programı uygulayan Kâğıthane Profilo Anadolu Teknik Lisesi ile Ticaret Odası Teknik Lisesi bulunmaktadır.

Bu okullarda bilgisayar, elektrik, elektronik, gazetecilik, inşaat, kimya, makine, otomatik kumanda, radyo TV, telekomünikasyon, tekstil, tıp elektroniği, uçak bakımı ve elektroniği, yapı ressamlığı ve uçak motorları bölümleri vardır. Öğrenciler 240 krediyi doldurmak zorundadır.

Anadolu Meslek Liseleri: Öğrenim süresi hazırlıktan sonra 6 dönemdir. 1993-1994 öğretim yılında istanbul'daki en-

Maçka'daki Endüstri Meslek Lisesi ve Anadolu Teknik Lisesi. *Yavuz Çelenk, 1994*

düstri meslek liselerinden, bünyesinde teknik lise ve Anadolu meslek lisesi bulunanlar şunlardır: Alibeyköy, Avcılar, Bağcılar, Bahçelievler, Küçükçekmece, Beyoğlu, Çatalca, Haydarpaşa, Gültepe, İnönü, Kadırga, Kâğıthane, Kartal, Kü-çükköy, Maçka A. Tuncel, Sultanahmet, Şişli, Tozkoparan, Tuzla, Ümraniye, Yakacık, Yalova, Zeytinburnu ile Zincirlikuyu yapı meslek liseleri.

1993-1994 öğretim yılındaki teknik liselerde 2.129, Anadolu meslek liselerinde 494, teknik liselerde 4.654, endüstri meslek liselerinde ise 36.398 öğrenci olmak üzere toplam 43.675 öğrenci mevcuttur. Aynı okullarda kız öğrenci sayısı 7.124, meslek dersi öğretmeni sayısı 1.084 ve genel bilgi dersleri öğretmen sayısı 733'tür.

Çok Programlı Liseler, istanbul'da Ya-lova-Taşköprü Aksa Endüstri Meslek Lisesi, bünyesinde ticaret ve kız meslek lisesi de olduğu halde bir müdürlük altında öğretimini sürdürmektedir.

Ayrıca, Türkiye-Almanya teknik işbirliği İstanbul-Haydarpaşa Anadolu Teknik Lisesi Kumanda Bölümü projesi, 3-4 milyon Alman Markı karşılıksız kredi, 3-5 yıl uygulamalıdır. Türkiye-Japonya teknik işbirliği, İstanbul-Tuzla Teknik Lisesi ve Endüstri Meslek Lisesi projesi, 1,2 milyon Japon Yeni kredili ve 5 yıl uygulama sürelidir. Türkiye-Fransa teknik işbirliği, istanbul Profilo Anadolu Teknik Lisesi projesi, 43 milyon Fransız Frangı karşılıksız kredili ve 5 yıl sürelidir.

BibL *Endüstriyel Teknik Öğretimde Gelişmeler,* Ankara, 1993; F. R. Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış,* Ankara, 1964.

KUTLUAY ERDOĞAN

ENERJİ

1990'lı yıllarda Türkiye nüfusunun altıda birini, ülke sanayi üretiminin ise yarısına yakın bir bölümünü barındıran istanbul, kişi başına düşen miktar olarak da ülke

lar boyunca denizyoluyla getirilen odun ile karşılanmıştır. Marmara ve Adapazarı

bölgesinin yamsıra Şile'den Sinop'a kadar olan bölge ve Istrancalar başta olmak üzere Karadeniz kıyılarından elde edilen orman ürünleri önceleri küçük gemiler, sonraları da motorlarla istanbul'a getirilmekte ve iskelelerden fırın, kışla ve konutlara dağılmaktaydı. Sarayın çok büyük olan odun gereksinimi için 30 adet büyük Karamürsel kayığının tahsis edildiği kaydedilmektedir. Tavernier sarayın her yıl, her biri çift manda tarafından çekilen 40.000 araba odun kullandığını, bunların bir kısmının Akdeniz'den dahi getirildiğini yazmıştır. Bu odunların kesim işinde köleler kullanılarak masrafın düşürüldüğü de kaydedilmektedir.

Diğer yandan 17. yy'da kente gelen Fransız seyyahı G. Grelot sayıları 600 kadar olan un değirmenlerinin hepsinin bey-girgücüyü işletildiğini yazar. Evliya Çelebi ise kentte 600 kadar fırına mukabil 300 at değirmem ve sadece 2 yeldeğirme-ni olduğundan söz eder. Halbuki aynı yıllarda Batı Avrupa'da su ve rüzgâr değirmenlerinin kullanımı hızla yaygınlaşıyor ve ortalama olarak her kişi için, iki kişinin kas gücüne eşit bir inorganik enerji elde ediliyordu.

1829'da Zonguldak bölgesinde kömürün bulunmasından kısa bir süre sonra, istanbul'da 1843'te deniz işletmeciliği başlamış, buharlı gemiler artık kentte sürekli bir kömür stoğunun bulunmasını gerekli kılmıştır. Daha sonra kömür, yakacak olarak da kullanılmaya başlanmış, ancak bunun kentin enerji gereksinimi üzerinde baskı kuracak kadar yaygınlaşması 1950'lerden sonra olmuştur. I. Dünya Savaşı'n-da Ruslar Zonguldak kömürünün taşınmasını engellemek için teşebbüse geçmiş ve Marmara ulaşımı ingiliz denizaltıları tarafından kesilmişken bile, kent büyük bir yakıt sıkıntısı çekmemiş ve gereksinimini yakın ormanlardan sağlayabilmiştir.

istanbul elektriğe, ilk olarak izmir'den 5 yıl sonra 1910'da kavuşmuştur. O yıllarda sokak aydınlatmasında da kullanılan *havagazı*, her iki kente de 1882'de gelmiş-

ENSERCİ MESCİDİ

176

177

ERENKÖY

Yedikule'deki havagazı fabrikasından bir görünüm.

Cumhuriyet Gazetesi Arşivi

tir. Kentin ilk büyük elektrik santrali 14 Şubat 1914'te Silahtarağa'da faaliyete geçmiştir (bak. aydınlatma). Taşkömürü kullanan bu santral sonraki yıllarda 122 megavatlık bir kurulu güce ulaşmıştır. Fueleo-il kullanan Ambarlı Santrali ise 1960'la-nın sonlarında 630 megavatlık bir kurulu güce sahip olacak şekilde tevsi edilmiş, daha sonra bu santrale doğal gaz ile çalışacak daha büyük bir ünite eklenmiştir. Ancak doğal gaz ikmali ve maliyetleri bu santral için önemli bir sorun oluşturmuştur

(bak. Ambarlı Termik Santrali).

İstanbul'da 1990'da toplam elektrik tüketimi 8,2 milyar kwh olarak tahmin edilmiştir. Kişi başına tüketim yaklaşık 1.000 kwh ile, Ege Bölgesi'yle birlikte ülkede en yüksek düzeyi oluşturmaktadır. Ne var ki yüzde 20'ye yaklaşan şebeke kayıpları hesaba katıldığında, kişi başına ortalama tüketim 831 kwh olmaktadır. Aynı yıl için söz konusu elektrik üretiminin 3,08 milyarlık bölümü büyük sanayi, 1,3 milyarlık bölümü küçük sanayi ve ticarethe-neler, 1,6 milyar kwh'i ise konutlarda tüketilmekteydi. Resmi dairelerin tüketimi, 0,15, KiT'lerin tüketimi 0,39, sokak aydınlatmaları ise 0,24 milyar kwh'i bulmaktaydı. Toplutaşımada elektrik kullanımı ise çok azdı. Elektrikli trenler Rumeli yakasında 1955, Anadolu yakasında ise ancak 1961'de hizmete girmiştir. Buna karşılık 1 milyon araç ile yapılan kent içi ulaşım hem yavaş, hem de kirlilik yaratan bir özelliğe sahip olup enerji kullanımında büyük bir savurganlığa neden olmaktadır. Özellikle yüz binlerce kişinin kentin Rumeli yakasında çalışıp Anadolu yakasında oturmaları enerjinin ve diğer kaynakların irrasyonel kullanımına yol açmaktadır.

Kirlilik yaratan enerji kullanımına karşı geliştirilen doğal gaz projesi ise 1994'te büyük ölçüde tamamlanmıştır. Birleşik

Devletler Topluluğu'ndan getirilen doğal gazı satmaya yetkili olan BOTAŞ'tan alınan gazı dağıtmak için İGDAŞ isminde bir şirket kurulmuş ve İstanbul için 800 milyon m3 doğal gaz tahsis edilmiştir (bak. doğal gaz). Ancak 1992'de sadece 9 milyon, 1993'te ise 137 milyon m3 dağıtım yapılmış, 800 milyon m3'lük dağıtıma 1997'de ulaşılması planlanmıştır. 1993'te doğal gazın yüzde 64'ü sanayide, yüzde 36'sı ise konut ısıtmasında kullanılmaktaydı. İstanbul'da 19. yy'm sonlarında yabancı sermaye iştirakleri olarak kurulan ve Cumhuriyetten sonra İETT'ye devredilen havagazı işletmeleri ise 13 Haziran 1993'te faaliyetlerini tümüyle durdurmuşlardır. Ha-vagazmın son tam üretim yılı olan 1992' de, 21,2 milyon m3 gaz üretilmiştir.

Doğal gaz kullanımıyla kentin giderek kirlenen havasını bir miktar olsun temizleme çabası süredursun, 1993'te İstanbul'da çoğu, kentin Karadeniz kıyılarından çıkartılan kalitesiz Ağaçlı kömürünün kullanımı 6 milyon tona yaklaşmaktaydı. Buna karşın dışarıdan getirilen daha kaliteli kömür ise yaklaşık 1,5 milyon tonu buluyordu. Ayrıca oran olarak azalmakla birlikte odun tüketimi de devam etmekte, petrokok ve asfaltit gibi çevre kirleticisi maddelerin kullanımı da yasaklamalara rağmen sürmektedir. Yine ısıtma amaçlı olarak 780 bin ton fueloil ve 86 bin ton kalorifer yakıtı kullanıldığı bildirilmektedir. Ancak gerçek tüketimin daha yüksek olduğu uzmanlarca ifade edilmektedir. Kentin benzin ve motorin gereksinimi ise ağırlıkla Yanmca'da bulunan İPRAŞ rafinerisi tarafından karşılanmaktadır. Bu rafineri esasen İstanbul ve Kuzey Marmara bölgesinin akaryakıt gereksiniminin

temini için konumlandırılmıştır.

İstanbul, Türkiye ortalamasına göre yüksek miktarlarda enerji tüketmekle bir-

likte rasyonel bir enerji modeline, ısınma ve ulaştırmada optimum enerji ve kaynak kullanımı projelerine sahip değildir. Enerjiye ilişkin sayısal veriler bile kesin olarak bilinmemektedir. Kentin gelişmesi diğer yönleriyle olduğu gibi bu açılardan da kendiliğinden ve başıbozuk biçimde gerçekleşmiştir. Isı yalıtımı sorunu enerjinin giderek pahalılaşması sonucunda 1970'lerde gündeme gelmiş olmakla birlikte henüz çok az konut ve işyerinde uygulanmıştır. Toplu ulaşımın toplamdaki payı ise giderek gerilemiştir. Böylece, 20. yy'm son çeyreğinde İstanbullular ısınma ve ulaşımında enerji açısından pahalı ve kirli bir ortamda yaşamak zorunda kalmışlardır. **Bibi. DiE**, *istatistik Yıllıkları; Dünya Enerji Konferansı Türk Milli Komitesi 3- Genel Enerji Kongresi, c. I; 1. Ortaylı, Tanzimattan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği*, ist., 1985; O. Arıkanlı, *Türkiye'de ilkler*, ist., 1973; Kö-mürçüyan, *istanbul Tarihi*, ist., 1988.

M. TANJU AKAD

ENSERCİ MESCİDİ

bak. MİSMARİ SUCA MESCİDİ

EPARHOS TES POLEOS

Bizans döneminde, Konstantinopolis'in en yüksek yöneticisi. Günümüzde belediye başkanı ve vali tarafından yerine getirilen birçok işlevi bünyesinde toplayan eparhos'luk makamı Roma dönemindeki "praefectus praetorio"nın (vali) devamı idi.

Törenleri anlatan ünlü *De Ceremoniis*'s(->) ile Fileteos'un 899'da yayımladığı *Kletorologion* adlı kitaplardan anlaşıldığına göre, eparhos yöneticilik görevini geniş bir kadro aracılığıyla yürütüyordu. Yardımcılarından "bullothes"ın görevi, ipek üreticilerini denetlemek ve üretimin belli bir kalitede yapılmasını sağlamaktı. "Sim-ponos" denilen iki yardımcısı ise, esnaf loncaları ile ilişkiyi sağlıyordu. Bu önemli makama, 14. yy belgelerinde artık rastlanmamaktadır. Eparhos'un diğer önemli yardımcısı başkentteki yabancı tüccarların denetimi ile görevli "legatarios"tu. "Lo-gothetes tou Praetorii" denen diğer bir memur, adından da anlaşıldığı üzere, şehrin en önemli hapishanelerinden Praetorio'nun(~>) yöneticisi olup eparhos'a emniyet ve adliye konularında yardımcılık ediyordu. 9. yy'dan kalma *Uspenskiy Tak-tikoriu* denen bir başka törenler kitabında sözü geçen bu memuriyet, tarihçi Te-ofanos'a göre II. Romanos döneminde (959-963) ihdas edilmiştir.

Eparhos'un diğer yardımcıları, "geito-niarhai" demlen mahalle sorumlularıdır. Gene *Kletorologion'un* görece önemsiz diye tanımladığı bu makam 10. yy'dan itibaren bölge hâkimliğine dönüşmüştü. Eparhos'un bir diğer

yardımcısı "parata-lassites" ise, deniz taşımacılığı ile ilgili sorunları çözümlemekle yükümlüydü. I. İustinianos döneminde (527-565) böyle bir büronun bulunduğu ve bu büronun Boğazlar'da uygulanan "kommerkion" adlı bir çeşit gümrük vergisi koyduğu bi-

linmektedir. Bu vergiye, 14. yy belgelerinde rastlanmaz.

Eparhos hakkında önemli bilgiler veren diğer bir kaynak da, 10. yy'dan kalma *Eparhos'lar Kitabı*'dır. Esnaf loncalarının işleyişi, faaliyetleri, pazar yerleri, fiyatların (ve kâr miktarlarının) saptanması gibi konularda ayrıntılı bilgileri içeren bu kaynak, 22 bölümden oluşan bir koleksiyondur. Yazmaların başlık ve önsöz bölümü İstanbul'da, tamamı Cenevre Kitaplığı'nda saklanmaktadır. Ayrıca, bazı özel koleksiyonlarda, birinci bölümün ilk üç paragrafını içeren kopyalara rastlanmıştır.

İstanbul'daki yazmalarda, yayımlayan olarak VI. Leon'un (hd 886-912) adı geçmektedir. Metinde görülen ve ancak 10. yy'ın ortalarında tedavüle çıkan "tetartera" adlı bir para birimi yüzünden, araştırmacılar kitabın II. Nikeforos Fokas döneminde (963-969) tamamlandığını ileri sürmüş-lerse de, bugün, asıl metnin VI. Leon'a ait olduğu, II. Nikeforos ve I. İoannes Tzimis-kes döneminde (969-976) bazı eklemeler ya da tahrifat yapıldığı görüşü hâkimdir.

Bibi. R. Guillard, "Etudes sur l'histoire administrative de l'Empire Byzantin-l'Eparque de la ville," *Byzantinoslavica*, S. 41 (1980), s. 17-32; D. Feissel, "Le prefect de Constantinople, les poids-et-alons et l'estampillage de l'argenterie au VIe et au VIIe siecle," *Revue numismatique*, S. 28 (1986), s. 119-142; Ostrogorsky, *Bizans*, 202, 232-237, 297, 321; J. Bury, *The Imperial Administrative System in the Ninth Century*, Londra, 1911, s. 71-105; N. Oikonomides, *Les listes depreseance byzantines du Ke etXe siecle*, Paris, 1972.

AYŞE HÜR

EPTALOFOS KAHVE VE GAZİNOSU

Taksim'de Cadde-i Kebir (İstiklal Caddesi) ile Sıraselviler Caddesi'nin kesiştiği köşede, 1870'li yıllarda Ayia Trias Ki-lisesi'nin vakıf arazisine yapılan bina ve dükkânların üst katında Panayot Kalivis tarafından Cafe d'Europe adıyla açıldı. Bu arazide daha önce Ayios Yeoryios adında ahşap bir kilise ve Rum mezarlığı bulunmaktaydı.

İşletmenin adı sonradan Eptalofos diye değiştirildi (Rumcada epta: Yedi, lo-fos: Söz, söylev). Kahveye Cadde-i Kebir tarafındaki ferforje bir kapıdan girilir ve dar bir merdivenle üst kata çıkılırdı. Önceleri Taksim Meydanı'na ve Sıraselviler Caddesi'ne bakan ön kısmı boydan boya terastı, daha sonra Taksim köşesi hariç bu teras da camla kapatıldı. 1881'de Hovhannes Alepian kahveyi devralıp akşamları saz ve fasıl heyetleri düzenlemeye başladı.

Böylece klasik Osmanlı musikisinin çeşitli saz heyetlerinin sundukları programlarla kahve bir dönem için akşamları gazinoya dönüşür oldu. İşletme çok iyi iş yaptığı halde önce Misel (Russeloğlu) ondan da Yorgo Valliadis'e geçti. Cumhu-riyet'e kadar burası daha çok Levantenlerden ya da azınlıklardan yurttaşların devam ettiği bir yerdi.

Cumhuriyet'ten sonra Ahmet Atalay kahve ve gazinoyu devraldı, adım "Ulus"

diye değiştirdiyse de, bu isim tutmadı, herkes orayı gene eski ismiyle kullanmaya devam etti. Uzun bir dönem boyunca, çeşitli sanatçıların yamsıra, her sosyal gruptan insanın bir çeşit buluşma ve söyleşme, vakit geçirme yeri olarak işlev gören ve kahvehane vasfıyla varlığını sürdüren Eptalofos 1960'larda köhneleşmeye başladı, 1970'lerin ortasında ise el değiştirdi, tanınmayacak derecede tadil edilerek birahane haline getirildi, ama daha sonra birahane de kapandı. Eskiden Ep-talofos'un bulunduğu yerdeki yeni yapı bugün boştur.

BEHZAT ÜSDİKEN

ERDEBİL TEKKESİ

bak. SİNAN ERDEBİLİ TEKKESİ

ERDOĞAN, ABDÜLKADİR

(1877, Konya - 4 Aralık 1944, istanbul) Tarihçi ve müzeci.

Konya'nın tanınmış kişilerinden Ham-dizade Hacı Ali'nin oğludur. Önce medresede öğrenim gördü, sonra Darülmual-limin'i bitirdi. Konya'da çeşitli okullarda uzun yıllar tarih, edebiyat, Arapça, Farsça okuttu. Kurtuluş Savaşı yıllarında Konya'da Ankara hükümetine bağlılığını gösteren kişilerden birisi idi. 1932'de Türk ve İslam Eserleri Müzesi müdür muavinliğine tayin edildi. Kısa süre sonra İbnü-lemin Mahmud Kemal İnal'm(->) emekliye ayrılması üzerine müdür oldu. İnal' in, Arapçayı ve tarihi iyi bilen muavini ile bazı çatışma ve sürtüşmeleri olmuştur. A. Erdoğan İstanbul'un kültür, tarih ve sanat ortamlarında, olgun ve zarif kişiliği, şairliği, tarihe derin vukufu ile daima aranan, zengin sohbetinden yararlanılan kalburüstü birisiydi. 1943'te emekliye ayrıldıktan bir yıl sonra öldü. Edirnekapı Şehitliği'ne gömüldü.

Erdoğan önceleri Anadolu Selçukluları ve Karamanoğulları'ndan kalan tarihi eserler, kitabeler, kültürel konulardaki araştırmaları ile dikkati çekti. Sonra İstanbul'la ilgili çalışmalar da yaptı. Dil, din, tarih, sanat tarihi, edebiyat üzerine derin bilgi sahibiydi. Eski kitabeleri okumakta seçkin bir uzmandı. Ebced hesabı ile tarih düşürmekte mahirdi.

İstanbul'a ilgili başlıca çalışmaları şunlardır: "Silivrikapı'da Hadım İbrahim Paşa Camii", *VD*, I (1938), 29-34 (9 resim); "Üsküdar Su Yolu Haritası", *Türk Tarih Arke-ologya ve Etnografya Dergisi*, IV, 1940; "Kanuni Sultan Süleyman Devri Vezirlerinden Pertev Paşa'mn Hayatı ve Eserleri", *VD*, II (1942), 233-244; "Onbeşinci Asır Ortalarında İstanbul'da Bir Türk Bilgini: Hızır Bey, Hayatı ve Eserleri", *Konya*,

no. 57 (Temmuz 1943), s. 22-27, no. 58-59 (Ağus-tos-Eylül 1943), s. 30-37; *Fatih Mehmet Devrinde istanbul'da Bir Türk Mütefekkeri: Şeyh Vefa, Hayatı ve Eserleri*, İst., 1941.

BibL *Ayhk Ansiklopedi*, I, no. 8 (Aralık 1944); M. Önder, *Konya Matbuatı Tarihi*, Konya, 1949, s. 61-62; R. E. Koçu, "Erdoğan, Abdülka-dir", *İSTA*, X, 5146-5147; "Erdoğan, Abdülka-dir", *TDEA*, III, 60-61.

ATILLA ÇETİN

ERDOĞAN, MUZAFFER

(14 Man 1916, Konya -1985, istanbul) Tarihçi, arşivci.

Abdülkadir Erdoğan'ın(-t) oğludur. İlk ve orta öğrenimini Konya'da yaptı. 1943' te İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nü bitirdi. 1947'de Başvekâlet Arşiv Umum Müdürlüğü'nde göreve başladı. Eski metinler telhisçisi ve uzman arşivist olarak çalıştı. 1967'de Top-kapı Sarayı Müzesi'ne uzman olarak naklen atandı. Müzenin arşivinde çalıştı. 1968' de yeni kurulan İstanbul Hisarlar Müdür-lüğü'nün ilk müdürü oldu. 1972'de buradan emekliye ayrıldı.

M. Erdoğan ilmi araştırma şevkini babasından aldı. Başbakanlık Arşivi'ndeki 20 yıllık görevi sırasında, arşiv kaynaklarına nüfuz ederek orijinal ve ciddi araştırmalar ortaya koydu. Osmanlı mimari tarihi, Osmanlı mimarları, İstanbul'da halk sanatları, İstanbul baruthaneleri, bahçeleri, Mevlevîhaneleri vb araştırma alanları arasındaydı. Doğduğu kent Konya'ya ait bazı çalışmalar yaptığı gibi, *Babalık*, *Ko-nevî*, *Yeni Konya* gibi yerel basında ve dergilerde makaleler yazdı. Bilgin, fazıl, dürüst, vekâr ve haysiyet sahibi, terbiyeli, İstanbul efendisi bir şahsiyetti.

İstanbul'la ilgili çalışmaları "Osmanlı Mimarî Tarihinin Arşiv Kaynakları", *TD*, III, 5-6, (İst., 1951-1952), s. 95-122; "Onse-kizinci Asır Sonlarında Bir Türk San'atkâ-rı Hassa Başmimarı Mehmed Tahir Ağa Hayatı ve Meslekî Faaliyetleri", I, *TD*, S. 10 (1954), s. 157-180; *ae*, II, S. 11-12 (1955), s. 159-178; *ae*, III, S. 13 (1958), s. 161-170; *ae*, IV, S. 15 (1960), s. 25-46; "İstanbul'da Sırmakeşlik ve Kılaptancılık", *TFA*, S. 69 (Nisan 1955), s. 1001-1002; "İstanbul'da Kuyumculuk", *TFA*, S. 76 (Kasım 1955), 1211-1214; "Mimar Davud Ağa'nın Hayatı ve Eserleri", *Türkiyat Mecmuası*, XII (1955), s. 179-204; "İstanbul'da Taşçılık", *TFA*, S. 85 (Ağustos 1956), s. 1349-1350; "Arşiv Vesikalarına Göre İstanbul Baruthaneleri", *istanbul Enstitüsü Dergisi*, II (1956), s. 115-138; "İstanbul'da Enfiyeci-lik", *TFA*, S. 93 (Nisan 1957), s. 1477-1478; "İstanbul'da Mumculuk", *TFA*, S. 97 (Ağustos 1957), s. 1542-1544; "İstanbul'da Keçecilik", *TFA*, S. 101 (Aralık 1957), s. 1613-1614; "İstanbul'da Mühürçülük", *TFA*, S. 104 (Mart 1958), s. 1650-1652; "Osmanlı Devrinde İstanbul Bahçeleri", *VD*, IV (1958), s. 49-182; "Son İncelemelere Göre Fâtiḥ Câmî'inin Yeniden İnşası Meselesi", *VD*, V (1962), s. 161-192; *Lale Devri Baş Mimarî*

Kayserili Mehmed Ağa, İst., 1962; "Osmanlı Mimarisinin Otantik Yazma Kaynakları", *VD*, VI (1965), s. 11-136; "Mevlevi Kuruluşları Arasında İstanbul Mevlevîhaneleri", *GDAAD*, 4-5 (1975-1976), s. 15-46 olarak sıralanabilir.

ATILLA ÇETİN

ERENKÖY

Kadıköy İlçesi'ne bağlı bir mahalle olan Erenköy, batıda Ömer Paşa Sokağı, kuzeyde Fahrettin Kerim Gökay (Kayışdağı) Caddesi, doğuda Şemsettin Günaltay

ERENKÖY

178

179

ERENKÖY VAPURU

Caddesi, güneyde Kaptan Arif, Acun, Nurettin Ali Berkol ve Hamam sokakları ile sınırlı olup, Göztepe, Sahrayı Cedid, Tüccarbaşı, Kazasker ve Suadiye semtlerine komşudur. Mahallenin ekseni ve ticaret merkezi Ethem Efendi Caddesi'dir.

Erenköy'ün tarihi bazı buluntuların gösterdiği gibi (1937'de bulunan balta vb) prehistorik dönemlere kadar götürülebilirse de bir yerleşme olarak bilinen tarihi 14. yy'da başlar. 1331'de, Orhan Gazi, Kar-tal-Cevizli'de Bizans İmparatoru III. Andronikos'u yenerek Üsküdar'a doğru ilerlerken, komutanlarından Konuralp de derviş yoldaşları ile birlikte Kayışdağı'nın batı eteklerini ve bugünkü İçerenköy bölgesini fethetmişti. Konuralp'in savaşçı dervişlerinden olan Geyikli Baba'nın müritlerinden Gözcü Baba, Eren Baba, Kartal Baba, Ali Gazi, Sarı Gazi gibi erenlerin öncülüğünde bölgeye gelenler, başta Merdivenköy olmak üzere Erenköy-Göztepe yöresinde iskân edildiler. 1335'te Tekke-bağ Köyü adıyla kurulan ilk yerleşim yeri Eren Baba ile Ali Gazi'nin yönetimindeydi. 1465'ten sonra bölgenin adı, tapu kayıtlarında "Eren Baba"dan gelerek Erenköy diye geçer. Fatih'in ilk defterdarının da Erenköy'de oturduğu söylenir. 1639'da Kayışdağı'nın suları künklerle Erenköy'e akıtılınca Tekkebağ ve Karaman Çiftliği'nin halkı, Erenköy'e göç etmiştir; 1664'te tersane kâhyalarından Mustafa Ağa bölgede ilk camiye yaptırmıştır.

1860'ta Şehremaneti tarafından Kadıköy yakası, Kızıltoprak ve Erenköy olarak ikiye ayrılmış; 1872'de Haydarpaşa-Izmit demiryolu Tellikavak mevkiinden geçirilerek Bostancı'ya uzatıldığında, yapılan yeni istasyonun çevresindeki bölgeye Erenköy adı verilmiş ve ilk yerleşme olan asıl Erenköy istasyona göre içeride kaldığından İçerenköy olarak anılmaya başlamıştır. Demiryolunun yapımı sırasında Tunuslu Tarla denen yerde bulunan Eren Baba Türbesi bilinmeyen bir yere taşınmışsa da, halk uzun yıllar boyunca çocuk ve ev sahibi olmak için adak adamak

üzere bu eski mezar yerini ziyaret etmeyi sürdürmüştür.

18. yy'a kadar genellikle zengin Rumların bir sayfiye yeri olan Kadıköy, 19. yy' dan itibaren, yüksek devlet memurları ve zengin ailelerin yerleştiği seçkin bir yöre haline gelmiş; Erenköy bölgesi de, aynı şekilde, bahçeli köşk ve konakları, geniş bağ ve bahçeleri ile Osmanlı seçkinlerinin rağbet ettikleri bir semt olmuştur. Yaygın bir modaya uyularak hemen hepsi beyaza boyanmış görkemli köşkların geniş bahçelerinde çeşitli ağaç ve çiçeklerin yetiştirildiği, Erenköy bağlarının, "pembeçavuş" ve "alpehlivan" denen ü-zümleri ile ünlü olduğu nakledilir.

1877'de Erenköy ile Sahrayı Cedid mahalleleri, Sahrayı Cedid adı altında birleştirilmiş, 1888'de tren yolu şimdiki güzergâhına getirilince istasyonun adı Erenköy olmuştur. Abdülaziz (1861-1876) ve II. Abdülhamid (1876-1909) dönemlerinde Erenköy, Kadıköy yöresinin tanınmış, en seçkin ve rağbet gören semtidir. Gözte-

Erenköy'de tren istasyonu ve çevresi. *Ahmet Kuzik, 1992*

pe'den Erenköy'e gelirken, II. Abdülhamid'in ablası Cemile Sultan'ın köşkü (*bugünkü* Bengi Sokağı'nda), Ticaret Nazırı Zihni Paşa'nın köşkü (*bugünkü* istasyon civarında), Kabasakal Mehmed Paşa'nın ve Dahiliye Nazırı Memduh Paşa'nın köşkları (*bugün* Kozyatağı'nda) Mehmed Ali Paşa'nın köşkü (*bugün* Ethem Efendi Caddesi'nde) ve Sokollu Mehmed Paşa'nın köşkü diye bilinen yapı Erenköy'ün en güzel binalarıydı. I. Dünya Savaşı sırasında, Memduh Paşa Köşkü'nün müstemilatında ihtiyat zabiti yetiştiren bir garnizon kurulmuş; aynı türden ikinci garnizon ise bahçesindeki zürafa heykelinden dolayı Zürafalı Köşk diye tanınan Kâzım Ka-rabekir'e ait konakta faaliyet göstermiştir.

Dr. Mehmed Paşa Köşkü diye bilinen binada 1891'de açılan Erenköy ilkokulu semtin en eski okullarından biridir. I. Dünya Savaşı sırasında önce askeri karargâh, sonra hastane olan bina, bir süre boş kaldıktan sonra 1925'te Milli Eğitim Bakanlığı'na devredilerek yeniden okula dönüştürülmüştür.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında, Erenköy nüfuzlu ve zengin kesimin, bir de köklü Levanten ailelerin oturduğu sayfiye yeri kimliğini korumuştur. Bu dönemde, Kadıköy'den Bostancı'ya kadar uzanan kesim, bağ ve bostanlarla kaplıydı. 1934 tarihli *Şehir Rehberi ne* göre Erenköy Mahallesi, asıl Erenköy, Bostancı, Suadiye, Caddebostan, Sahrayı Cedid, Göztepe ve Merdivenköy olmak üzere 7 yerleşmeyi kapsıyordu. 1930'da Kadıköy İlçesi'nin Erenköy ve Kızıltoprak bucaklarına bölünmesinden sonraki idari yapı 1967'de değişti ve Erenköy doğrudan Kadıköy II-çesi'ne bağlandı. O tarihte, Bostancı, Şe-nevler, Kozyatağı ve İçerenköy, Erenköy'e bağlıydı. 1974'te mahalle bugünkü sınırlarına kavuştu.

1936'da Türkiye'ye çağrılan Fransız mimar ve kent tasarımcısı H. Prost(->)

tarafından hazırlanan planda Acıbadem'den Bostancı'ya kadar uzanan bölge bir bütün

olarak ele alınıyor ve Erenköy bu bölgede kalıyordu. 1950'lerden sonra hızlanan iç göç sırasında bir çekim bölgesi olan Kadıköy yakası, 1965'te çıkarılan Kat Mülkiyeti Kanunu uyarınca apartmanlarla dolmaya başladığında, Erenköy bu oluşumun dışında kalmayı uzunca bir süre başardı. 1972'de Bostancı-Erenköy-Bölge-leme imar Plam'nın onaylanması ve 1973' te Boğaziçi Köprüsü'nün açılması, semtin yapısını tümüyle değiştirdi. Erenköy'ün de içinde bulunduğu bölgede yapılaşma, 10 yıl içinde iki buçuk katına çıktı. Bağlar, bostanlar söküldü, Erenköy'ün tipik konak ve köşkleri yıkılarak, sıkışık nizamda çok katlı apartmanlar dikildi.

Erenköy'de tarihi bina ve yapılardan pek çoğu bugün bakımsız ya da yıkılmış durumdadır. Sementin en eski binalarından Sokollu Mehmed Paşa Köşkü, birinci derece tarihi eser olarak yenilenmiş fakat yöre halkının istediği gibi kamuya açık bir mesire yeri olacağına, bir özel ilkokula dönüştürülmüştür. Erenköy'ün iki camiinden biri olan Zihni Paşa Camii, 1902' de Nafia Nazın Zihni Paşa tarafından yaptırılmıştı. 1905'te eklenen şadırvanı, üstü kubbeli, sekiz musluklu güzel bir çeşmedir. Sementin ikinci camii ise Fırın Sokağı'nda, 1990'da hayırsever bir vatandaş tarafından yaptırılmıştır. Erenköy'ün tarihi çeşmelerinden Ahmed Reşid Paşa Çeşmesi 1902'de, Seyit Paşa Çeşmesi ise 1860' ta yaptırılmıştır. Erenköy'ün hâlâ ayakta olan nadir köşklerinden, yalnızca Ethem Efendi Caddesi'ndeki Mehmed Ali Paşa'nın köşkü bakımlıdır. Hatboyu Soka-ğı'ndaki Kâzım Karabekir Köşkü'nde aile üyelerinin işlettiği bir tenis kulübü faaliyet göstermektedir. Şemsettin Günal-tay, Fevzi Çakmak köşkleri ise bakımsız da olsa ayakta. Kâzım Nami Dilmen'in evinde ve 15-20 dönümlük ağaçlıklı geniş bahçelerinde ise bir zamanlar Türk filmleri çekilirdi; bugün bahçeye çeşitli konutlar yapılmıştır.

Erenköy Hatboyu Sokağı'nda bulunan

Erenköy Yazlık Sineması 1914'te faaliyete geçmiş, 1933'te Sefa Bahçesi adını aldıktan sonra 1940'larda kapanmıştır. Aynı yıllarda açılan Erenköy Kapalı Sineması da ancak 1950'lere kadar faaliyet gösterebilmiştir. Erenköy hal binası genel kanının aksine Erenköy'de değil Kozyata-ğı'nda; Erenköy Gümrüğü ise Bakkalköy' de bulunmaktadır. 1932'de açılan Erenköy Sanatoryumu ise 1977'de SSK'ya devredilmiş, genişletilip modernleştirildikten sonra Erenköy Ruh Sağlığı ve Hastalıkları Hastanesi adıyla faaliyetine devam etmiştir. Bu hastane de Erenköy'de değil İçerenköy'dedir. Kuruluş tarihi bilinmeyen Erenköy Sinagogu ise bugünkü Ömer Paşa Caddesi'nde bulunmaktadır ve ibadete açıktır.

Erenköy'de bulunan eğitim kurumlarının en ünlüsü olan Erenköy Kız Lisesi(->) bir süre Göztepe sınırları içinde kalmışsa da bugün Erenköy Muhtarlığı

bölgesindedir. Semtin diğer okulları ise Zihni Paşa ilkokulu ve Fehmi Ekşioğlu Ilko-kulu'dur.

1980 sayımına göre 37.102 kişinin yaşadığı Erenköy'ün bugünkü nüfusu 62.000 civarındadır, inşaata uygun alan kalmadığından nüfusun hızlı artışı durma noktasındadır.

Erenköy geçmişte yazarlara, şairlere, bestecilere ilham vermiş bir semttir. Bunlardan Yahya Kemal Beyatlı'nın(-0 "Erenköy'de Jiahar" şiiri ve Erenköylü bestekâr Yesari Âsim Arsoy'un(->) Erenköy'den söz eden güfteleri ünlüdür.

AYŞE HÜR

ERENKÖY İSTASYON CAMÜ

bak. ZİHNİ PAŞA CAMİİ

ERENKÖY İSTASYON ÇEŞMESİ

Erenköy'de, istasyon yakınında, Ethem Efendi Caddesi'ne bağlanan Hatboyu Sokağı üzerindedir.

Altı beyitlik ta'lik hatlı, manzum yapım kitabesinden öğrenildiği kadarıyla 13407 1921'de, Fahir ve Fatma isimli çocuklarının anısına, ismi bilinmeyen bir anne tarafından yaptırılmıştır. Bu kitabe üzerinde yuvarlak bir çerçeve içinde yer alan, su ile ilgili ayetin altında 1341/1922 tarihi ve "Ketebehu Hakkı" şeklinde, dönemin ünlü hattatı ismail Hakkı Altunbezer'in (ö. 1946) imzası bulunmaktadır.

Tamamen mermerden mamul olan çeşmenin zaman içinde yerinin değiştirildiği bilinmektedir. Bugün Erenköy Hatboyu Sokağı'nda bir apartmanın önünde, bahçede yer alan çeşmenin eskiden Zihni Paşa Camii(->) yakınında olması kuvvede muhtemeldir. Tek cepheli olarak inşa edilen çeşme, L Ulusal Mimarlık Dö-nemi'nin başarılı uygulamalarından olup, oldukça küçük ölçülü, zarif bir eserdir. Sivri at nalı şeklinde ikiz kemerli çeşmenin önünde ortak bir su teknesi bulunmaktadır. Ayna taşlarının dümdüz, bezemesiz olmasına karşın, kemer köşelikleri kabartma, bitkisel dolguludur, ikiz kemerlerin üzerinde yer alan yapım kitabesi silmelerle çerçevelenmiştir. Dışa taşkın sil-

Erenköy İstasyon Çeşmesi

Ahmet Kuzik, 1992

melî saçağın üzerinde ise iki yandan babalarla sınırlanmış, dilimli, tepesinde bir palmetle sonuçlanan alınlıkla çeşme taç-landırılmıştır. Bu üçgen alınlığın zemini kabartma, bitkisel bezemelerle dolgunlaş-mıştır. Ortasında ise bu bezemeyi bölen, hattat imzasının görüldüğü, yuvarlak çerçeveli ayet yer almaktadır.

Günümüzde oldukça sağlam ve bakımlı olmasına karşın, üzerinde lüleleri bulunmayan çeşmenin suyu akmamaktadır. **Bibi.** Tanışık, *istanbul*

Çeşmeleri, II, 474-476; A. Egemen, *istanbul'un Çeşme ve Sebilleri*, ist., 1993, s. 269.

BELGİN DEMİRSAR

ERENKÖY KIZ LİSESİ

istanbul'un en eski kız okullarından. 19H'de Inas Numune Mektebi adıyla açıldı.

Bu okul için, şehremizi Rıdvan Paşa' nın Erenköy'deki köşkü, o sırada sahibi bulunan mabeyinci Faik Bey'den Maarif Nazırlığı'nca satın alındı. 1915-1916 öğretim yılında Erenköy Inas Sultanisi adı ve-

Erenköy Kız

Lisesi'nin

1954-1955'te

yapılan

yeni binası.

Yavuz Çelenk,

1994

rilerek liseye dönüştürüldü ve yatılı oldu. 1919-1920'de ilk mezunlarını 3 kız olarak verdi. Cumhuriyet'in ilan edildiği 1923'te Türkiye'deki 9 kız lisesinden biriydi.

1924-1925 öğretim yılında Erenköy Kız Lisesi adını aldı. 2 devreli ve 11 yıl öğretim süreli (ilkokul-ortaokul-lise) olan okulda orta ve lise sınıfları yatılı ve gündüzlüydü. 1927-1928 öğretim yılında 167 kız öğrenci okuldan olgunluk diploması aldı. Çok özenli bir yapı olan Rıdvan Paşa Köşkü ile okul yatakhane olarak kullanılan Hacı Hüseyin Paşa Köşkü'ndeki örnek eğitim-öğretim, 1945'e kadar sürdü. O yıl bir yangın sonucu Rıdvan Paşa Köşkü yanınca Erenköy Kız Lisesi geçici olarak Göztepe Ortaokulu'na taşındı.

1954-1955 öğretim yılında Milli Eğitim Bakanlığı'nın yaptırdığı yeni binasına geçti. 1963'te yeni pansiyon binası da yapıldı.

1990'da okul pansiyonu Güzel Sanatlar Lisesi'ne tahsis edildi. Okul da yatılı konumdan çıkartıldı. 1993-1994 öğretim yılında ortaokula öğrenci kaydedilmeyerek Erenköy Kız Lisesi'nin 1995-1996'ya değin ortaokul sınıflarını tasfiyesi kararlaştırıldı. 1993-1994 öğretim yılında okulda 108 öğretmen ve idareci görev yapmaktadır. Orta 2. ve 3. sınıflarda 693, lise sınıflarında da 1.527 öğrenci okumaktadır.

Okulun ilk döneminde, aralarında Kâzım Nami Duru, Reşat Nuri Güntekin, Sadettin Nüzhet Ergun, Orhan Seyfi Orhon gibi ünlü kişilerin de yer aldığı seçkin bir öğretmen kadrosu vardı. Okul marşını Tahsin Nijat Özdiler yazmış, Zâti Arca bestelemiştir.

AYHAN DOĞAN

ERENKÖY VAPURU

Şehir Hatları işletmesi vapuru, ilk adı Ziya idi. 1911'de Şirket-i Hayriye tarafından Fransa, Dunkuerque'deki Societe de l'Atlantic, Chantier de France tezgâhlarında inşa edildi. 567 grostonluktu, 47,4 m uzunluğunda, 7,6 m genişliğinde, 3,1 m derinliğindeydi. Toplam 545 beygircü-nü bulan iki adet 3 genleşmeli buhar makinesi vardı, çift uskurluydu. Saatte 12 mil hız yapıyordu. Yazın 995, kışın da 860 yolcu alabiliyordu. Hüseyin Hâki adında bir de eşi vardı.

ERGİN, OSMAN NURİ

180

181

ERMENİ BASİMEVLERİ

Balkan Savaşı sırasında, 1913'te ordu emrine verilen Ziya, ertesi yıl Şirket-i Hayriye'ye iade edildi. Ama I. Dünya Savaşı' nın çıkmasıyla Nisan 1915'te bu kez donanma emrine verilerek hastane gemisi haline getirildi. O yıl boyunca, sayısı 25.000'i bulan yaralı ve hasta askeri çevredeki ve istanbul'daki hastanelere taşıdı.

Nisan 1916'da Tekirdağ'a gitti, 5. Ordu Menzil Müfettişliği'nin Bandırma'ya nakledilmesiyle müfettişliğin eşyalarını Ban-dırma'ya taşıdı. Sonra Tuzla'ya seferler yaparak istanbul'a, Selimiye'ye asker getirdi.

Yine aynı yıl içinde, Ziya Kaptan'm idaresinde, askeri malzeme yüklü olarak Kınalıada'ya doğru yol alırken şiddetli lodosun etkisiyle sürüklenerek Maltepe a-çıkanndaki kayalara oturdu. Pervanelerinden biri kırıldı. Kendi olanaklarıyla kurtularak zorlukla Kınalıada'ya bağlandı. Sonra Hasköy'e çekilerek fabrikada onarıldı.

Ocak 1920'de Şirket-i Hayriye'ye iade edilen Ziya, tekrar Boğaz'da çalışmaya başladı. 1933'te eşi Hüseyin Hâki ile birlikte AKAY(->) tarafından satın alındı. Artık Kadıköy-Adalar hattında çalışacaktı. Adı Erenköy olarak değiştirildi; eşinin-ki de Göztepe oldu.

Erenköy Vapuru 70 yıl boyunca İstanbul sularında hizmet ettikten sonra 1983'te kadro dışı bırakılarak satışa çıkarıldı, işadamı Hasan Kazankaya tarafından alınarak onarıldı, bu arada da tadil edildi. Kazam, buhar makineleri çıkarıldı, yerine küçük bir dizel motor takıldı. Yolcu salonları yemek salonu haline getirildi, ayrıca mutfak ilave edildi. Zarafetten yoksun bir yüzer lokanta haline getirildiği zaman tam 72 yıllık bir tekneydi. 1993'te kayıtlarda Gaz Servis Nakliyat ve Ticaret Şirketi'nin malı olarak görülüyordu.

ESER TUTEL

ERGİN, OSMAN NURİ

(1883, İmrin/Malatya - 5 Temmuz 1961, istanbul) Belediyeci ve tarihçi.

1892'de istanbul'a geldi, 1901'de Da-rüşşafaka'yı(->) bitirdi ve şehremanetinde (belediye) memur olarak çalışmaya baş-

Erenköy Vapuru

_t-i Hayriye

' ! % ^ - -- / • ' • ' , • : : : , , _ ' : ^ - - Salnamesi, 1914

ladı. 1904'te girdiği Darülfünun-ı Şahane Edebiyat ve Hikmet Şubesi'nden 1907' de birincilikle mezun oldu. Belediyede çeşitli görevlerde bulundu, 1924'te mek-tupçu (genel sekreter) oldu. 1934'te vilayet mektupçuluğuna getirildi. 1946'da emekliye ayrıldı. Ayrıca Darüşşafaka, Vefa Lisesi, Arnavutköy Amerikan Kız Kole-ji'nde tarih ve dil, Belediye Zabıta Memurları Mektebi ile Polis Meslek Mekte-bi'nde belediyecilik, tarih ve sosyoloji dersleri okuttu.

Ergin Türkiye'de beledi örgütlerin, belediye hizmetlerinin tarihine eğilmiş ilk araştırmacıdır. Bu alanda ortaya koyduğu *Mecelle-i Umur-ı Belediye* (5 cilt, 1914-1922) adlı eseri bugün dahi aşılmamış-tır. Eserin birinci cildinde Batı'da ve islam dünyasında belediyelerin tarihi, Osmanlılarda belediye hizmetlerinin örgütlenişi işlenmiştir. Özellikle başkent istanbul'un ayrıntılı olarak ele alındığı bu cildin "İlaşiye'lerinde de çok ilginç bilgiler yer alır. Öbür dört cilt Tanzimat'tan başlayarak 1910'lara kadar uzanan dönemde belediyecilikle ilgili kanun, tüzük, yönetmelik ve kararları kapsayan bir mevzuat derlemesidir.

Ergin'in ayrıca büyük ölçüde İstanbul'u ele alan *Türkiye Maarif Tarihi* (5 cilt, 1939-1945) üe *Türkiye'de Şehirciliğin Tarihi inkişafı* (1936), *Türk Şehirlerinde İmarat Sistemi* (1939), *Türk Tarihinde Evkaf Belediye ve Patrikhaneler* (1937) adlı çalışmaları vardır.

Doğrudan İstanbul'u konu alan başlıca çalışmaları ise *istanbul Hayır ve Sıhhat Müesseseleri* (1912), *istanbul Şehreminle-ri* (1927), *Darüşşafaka-Türkiyede ilk Halk Mektebi*(1927, Ali Kami, Mehmed İzzet ve Mehmed Esad'la birlikte), *Cumhuriyet ve istanbul Mahalli idaresi* (1933), *İstanbul'da Beş Asırlık imar ve İskân Hareketleri* '(1938), *İstanbul Tıp Mektepleri, Enstitüleri ve Cemiyetleri* (1940), *Fatih imareti Vakfiyesi* (1945) olarak sıralabilir.

Ergin, 1927'de yapılan nüfus sayımı dolayısıyla İstanbul'da o zaman mevcut 6.214 sokağın adlarını yeniden düzenlemiş ve bu çalışmaya dayanarak 1934'te bir *istanbul Şehri Rehberi* yayımlamıştır.

1924'te *Şehremaneti Mecmuası* 'nın(->)

yayımını başlatan, belediye kütüphanesini kuran Ergin zengin kütüphanesini de buraya bağışlamıştır (bak. Atatürk Kitap-

İSTANBUL

ERKUL, EMİN

(1881, Gerebene/Manastır -1964, istanbul) Cumhuriyet döneminde atanan ilk şehremini.

İlköğrenimini Manastır'da. ortaöğrenimini istanbul'da Soğukçeşme Askeri Rüstiyesi ile Çengelköy Askeri İdadisi'nde yaptı. 1905'te Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâ-ne'yi (Askeri Tıbbiye) yüzbaşı rütbesiyle bitirdi. Almanya'da cerrahi ihtisası yaptıktan sonra istanbul'da çeşitli askeri hastanelerde operatör olarak görev aldı. 1910'da askerlikten istifa ederek Afyon'da özel bir hastane kurdu. I. Dünya Savaşı yıllarında (1914-1918) Bursa sıhhiye müdürlüğü ve Askeri Nekahethane başhekimliği görevinde bulundu. Bu arada belediye reis vekilliği de yaptı. 1920'de Bur-sa'dan mebus seçilerek TBMM'ye katıldı. 8 Haziran 1924'te İstanbul şehreminli-ğine atandı. 12 Ekim 1928'e kadar süren bu görevi sırasında kentin imarı için eski şehreminlerinden Halil Edhem (El-dem)(->), Operatör Cemil Topuzlu(->), Mühendis Yusuf Razi (Bel), Mimar Vedat Tek(->), Limancı Mustafa, eski Konya valilerinden Hüsnü, kültür adamı Re-şid Safvet Atabinen(->), müşavir uzman Dr. Grossmann ve Alman şehircilik uzmanı Dr. Bau Rahtree'den oluşan bir komisyon kurdu; plan hazırlıklarına girişti.

Reşid Safvet ile birlikte Türk Seyya-hin Cemiyeti'nin kuruluşuna katkıda bulundu. Kente yabancı turist çekmek ve ülkeye gelir sağlamak için şans oyunlarının oynanacağı ve Çırağan Sarayı'mn otele dönüştürülmesini de kapsayan girişimde bulundu. Ancak, basında "Yıldız Kumarhanesi" diye namlanan çaba sonuç vermedi. Bu dönemde ilk kez turist rehberi yetiştirmek üzere kurs açıldı.

İstanbul'un ekmek sorununa eğildi. Bununla ilgilenen İktisat Müdürlüğü'nü lağvetti. Değirmen ve fırınları yeniden ör-gütledi; Avusturyalı bir uzmanı müşavir olarak yeni kurulan müdürlüğün başına getirdi. Büyük direnişlere rağmen İstanbul'da yıllardır sorun olan hamal ya da yükçüler örgütüne çekidüzen verdi.

Öktruva resmini (duhuliye vergisi) kaldırdı. Bütçeyi 8 milyon liraya çıkardı. Osmanlı ve Hıdiv bankalarından alınan borçları ödedi. Zat İşleri Müdürlüğü'ne yeni bir yapı kazandırıldı: Memurların maaşları, terfileri, cezaları düzene sokuldu. Belediye Çavuşu örgütü kaldırıldı; yerine Belediye Zabıtası memurluğu kondu. Şehremaneti bünyesinde bir matbaa kurdu.

Kendinden önce şehreminliği yapmış olan Haydar Bey tarafından başlatılan Atatürk Bulvan'mn(->) Yenikapı-Saraçha-ne bölümünün istimlak işlerini sürdürdü. Üsküdar-Beykoz arasında yeniden yol açtı; bazı tasımlan genişletti. Boğaz'ın Rumeli yakasındaki sahil yolunda bazı virajları yeniden düzenledi. Kâğıthane, İstin-

EminErkul

ye, Büyükdere, Sarıyer, Zekeriyaköy ahşap köprülerini betonlaştırdı.

Emin Erkul'un girişimi sonucu mezarlıkların belediyeye devri sağlandı. Tak-sim'deki Ermeni mezarlığı taşınarak meydan ve yol düzenlendi. Cerrahpaşa Hastanesi ikinci pavyonu inşa edildi. Ameliyathane ve röntgen kısımlarının eksikleri giderildi. Kesim binasından ibaret olan mezbahaya hayvan ahırları, pay yerleri, soğuk hava mahzenleri, buz fabrikası, bağırsak işleme fabrikası ve paçahane bölümlerini ekledi. Böylece belediye geliri önemli ölçüde arttı. Fransa'dan sağlanan 10 milyon franklık bir kredi ile Kadıköy Hali yapıldı. İtfaiye örgütü güçlendirildi.

Kayışdağı suyu ile yakınındaki benzer nitelikteki birkaç kaynağın da katkısıyla kentin içme suyu kapasitesini iki katma çıkardı. Kadıköy'e kadar borular döşendi; banliyönün su ihtiyacı kısmen karşılandı. Kanlıkavak suyu Anadoluhisarı'na indirilerek Boğaz yerleşim bölgelerine su verildi. Terkos suyu için sirkede yeniden anlaşma yapıldı.

istanbul'da tifo, dizanteri gibi salgın hastalıklara sık sık rastlanıyordu. Pis su sızıntısı kent için büyük tehlikeydi. Öte yandan yağmur sık sık su baskınlarına neden oluyordu. Emin Erkul döneminde kentte ilk kez kanalizasyon inşasına girişildi.

İSTANBUL

ERMENİ AYAKLANMASI

"Ermeni Patırtısı" da denir. 30 Eylül-2 Ekim 1895 arasında üç gün süren istanbul'daki kanlı Ermeni eylemleridir.

1878-1894 arasında yoğun dış propaganda baskısında kalan Ermenilerin ilk silahlı eylemi 1894'te Sason'da yaşandı ve hükümet güçlerince bastırıldı. Talat Paşa, anılarında Ermenilerin 1878'den sonra Rusya'dan destek alarak Doğu Anadolu'

da özerklik elde etme uğruna bir dizi serüvene sürüklendiklerini yazar. II. Abdülhamid dönemi (1876-1909) sadrazamlarından Kâmil Paşa ise anılarında, İstanbul'daki Ermeni eylemlerinin 1890'a kadar uzandığını açıklar ve bu konuya ilişkin olarak padişaha sunduğu "arizâ-i hususiye'leri aktarır.

Olay öncesinde, Anadolu'daki Ermeni eylemlerine destek vermek üzere İstanbullu Ermeni sermayedarların, topladıkları banknotları Osmanlı Bankası'nda altınla bozdurarak hükümeti parasal bir sıkıntıya sokma çabasına girdikleri gözlemlenmişti. İngiltere Başbakanı Salisbury' nin 28 Haziran 1895'te, Sadrazam Said Paşa'ya gönderdiği diplomatik mektuptaki uyarısı "Kürtlerin Ermenileri, Ermenilerin de Kürtleri mağdur etmemeleri, ayrıca Ermenilere özerklik verilmesinin doğru olmayacağı" biçimindeydi. Fransa'nın da aynı görüşü paylaştığı dikkate alınarak hükümetçe bir ıslahat programı gündeme getirildi.

Oysa İstanbul'daki Ermeniler için bu karar yeterli değildi. Bu nedenle Babîâli'ye karşı etkili bir protesto yürüyüşü yapılması kararlaştırıldı. Bu kararı alan Hınçak Derneği 28 Eylül 1895'te İstanbul' daki elçiliklere yazılı duyuruda bulunarak yapacakları barışçı yürüyüşün kanlı olaylara dönüşmesinden sorumlu tutulamayacaklarını bildirdiler. Bu durumu kendi istihbaratıyla da saptamış olan Osmanlı hükümeti sağduyulu davranmayı ve olabildiğince hoşgörü sergilemeyi benimsedi. Hükümetin kararı, Ermenilerin kilisede toplanmalarına, konuşmalar yapmalarına karışmamak, fakat eğer Babîâli'ye doğru bir yürüyüş yapılırsa bunun askeri birliklerce önlenmesiydi. Olay öncesi günlerde Bulgaristan'da yeni bir ayaklanma olasılığının doğması, tam bu sırada Ermenilerin de 500 kişilik silahlı bir kalabalık halinde Babîâli'ye yürüyecekleri söylentisinin kentte yayılması olayların gerisinde bir provokasyon olduğuna kanıt gösterilir.

30 Eylül 1895'te güneş doğmadan Kumkapı'da patrikhane önünde toplanan silahlı Ermeniler, Osmanlı yönetiminin kendilerine yönelik haksızlıklarına ilişkin konuşmalar yaptılar. Hınçak Komi-tesi'nin hazırladığı muhtırayı sadrazama vermek gerekçesiyle yürüyüşe geçtiler. Muhtıra, Patrik İzmirliyarj'ın hazırladığı, doğuda "vilâyat-ı sitte"yi (altı il) kapsayan özerk bir genel valüik, Hamidiye alaylarının kaldırılması, basın ve toplanma özgürlüğü, silah taşıma serbestisi vb istekleri içeriyordu. Kollar halinde önce Sultanahmet Meydanı'na geldiler. Buradan Babîâli'ye inerlerken karakol askerlerince İran Sefarethanesi (şimdiki İran Başkonsolosluğu) önünde durduruldular. Ara sokaklar ise yer yer çatışan, vuruşan Müslüman halk yığınları, Ermeni grupları ile dolmuştu.

Babîâli'ye gelen Sadrazam Said Paşa, nazırlarla görüştüktan sonra seraskerlikten birlikler istedi. Hazırlanan bir bildiriye de yaver Halid Bey, ayaklanmacılara okudu. Fakat bunun bir yararı olmadı. Yürüyüş sırasında kendilerini durdurma-

ya çalışan Yüzbaşı Servet Bey'i şehit eden Ermenilerin tek amacı Babîâli'yi basmak ve dünya kamuoyunu harekete geçirecek önemli bir olay yaratmaktı.

İlerleyen saatlerde Babîâli'ye çağrılan Patrik İzmirliyan gelmediği gibi, Serasker Rıza Paşa da olasılıkla padişah'tan aldığı gizli emir uyarınca asker göndermedi; asker gönderirse bir iç savaşın doğabileceğini öne sürdü. Onca taşkınlığa ve sokak aralarındaki çatışmalara karşın askeri müdahalenin olmaması üzerine Müslüman halk ve öğrenciler "Madem hükümet bu işe karışmıyor, biz de kendimizi savunuruz!" diyerek silahlanmaya ve Sultanahmet'te toplanmaya başladılar. Çaresiz kalan sadrazam ve nazırları Yıldız Sarayı'na gittiler. O gece ve ertesi gün Ermeni topluluklarının Kadırga'da, Galata, Beyoğlu ve Tophane'de, Tersane çevresinde kanlı gösterileri devam etti. Ermenilerden ve Müslümanlardan ölenler oldu. Karakollara yapılan saldırılara zaptiyeler silahla karşılık verdiler. Hükümet halkı sükûnete çağırmayı,

duvarlara bildiriler asmayı denediyse de bunların yararı olmadı. Olayın üçüncü günü İstanbul'un birçok semtinde ve Kadıköy yakasında çatışmalar devam etti. Kent üç gün boyunca tam bir anarşiye gömüldü. Olayların haber alındığı Tekirdağ, izmit ve Trabzon'da da Ermeni-Türk çarpışmaları başladı. İngiltere ve Fransa birer protesto notası ile konunun Yıldız Sarayı'nda değil, Babiâli'de görüşülmesi gerektiği hususunda uyarıda bulundular. II. Abdülhamid, bundan çekinerek Said Paşa'yı sadarettten uzaklaştırdı ve Kâmil Paşa'ya görev verdi. Patrik İzmirliyan'a ağır bir emir yazıldı. Ayaklanmanın önderleri yakalanarak tutuklandı. Kentte güvenlik ancak 3 Ekim Perşembe günü sağlanabildi.

İstanbululların "Ermeni Patırtısı" adını verdikleri olayın ölü sayısı farklı verilir ve ilk ita günkü sokak çatışmalarında 50 kadar Ermeninin öldüğü ileri sürülür. Ayaklanmanın önderlerinden Apik ve Nor-yan ise, görevden alınan Said Paşa'yı suçlamışlar; İstanbul ve Beyoğlu'ndaki eylemleri, Rusya'dan gelen Ermeni anarşistlerin düzenlediğini, polisin de olaylara seyirci kaldığını ileri sürmüşlerdir.

Ermeni ayaklanmasından 10 ay sonra da yeni bir Ermeni ayaklanması Osmanlı Bankası Olayı(->) ve on yıl sonra da Bomba Olayı(->) yaşanmıştır. **BibL** Said Paşa, *Anılar*, İst., 1977, s. 102 vd; *Belgelerle KâmilPaşa'mn Anılan*, (haz. G. Çağa-h-Güven), ist., 1991, s. 173 vd; *Tal'atPaşa'mn Anılan*, (haz. A. Kabacalı), İst., 1990, s. 57 vd; Danişmend, *Kronoloji*, IV, 331 vd; Karal, *Osmanlı Tarihi*, VIII, 126 vd; *Ermeni Komitelerinin Amal ve Harekât-ı İhtilâliyesi*, ist., 1332, s. 16-17; Ali Saib, *Abdülhamid-i Sâni ve Devr-i Saltanatı*, II, s. 605 vd.

NECDET SAKAOĞLU

ERMENİ BASİMEVLERİ

İstanbul'da ilk Ermeni basımevi 1567'de kurulmuştur. Bu tarihte, basım araç gereci ile İtalya'dan gelen Apkar önce tutuklanmış, suçsuzluğu kanıtlanınca şerbet bırakılmıştır. Bunun üzerine Apkar, Kefe-

ERMENİ BASEMEVLERİ

182

183

ERMENİ KİLİSELERİ

Büyükdere'deki Surp Hripsimyantz Kilisesi'nin içinden bir görünüm.

Erkin Emiroğlu

li Mahallesi'nde Surp Nigoğayos Kilisesi çevresinde (Kumkapı-Yenikapı civarında olduğu sanılıyor) İstanbul'da ilk Ermeni basımevini kurmuş, Rahip Horvirablı Arakel ile beş kitap basmıştır, imla, takvim ve ayın kitapları olan bu beş eserin adları *Pokır Keragamıtyun Gam Aypenaran* (Küçük Dilbilgisi veya Alfabe) (1567), *Barzadumar* (Basit

Takvim), *Jamakirk*,. *Badarakamaduyt* (1568) ve *Maşdotz* (1569) adlı ayin kitaplarıdır. Apkar'ın Eç-miadzin'e gidişi ile istanbul'da Ermeni basımcılığı yüz yılı aşkın bir sessizlik dönemine girmiştir.

1698'de Venedik'ten bir baskı makinesi ve Ermenice hurufat getirtilmiş ama bunlar yeniçeriler tarafından yağmalanarak yok edilmiştir.

istanbul'da Ermeni basımevlerinin i-kinci başlangıcı Eremya Çelebi Kömür-ciyan(->) dönemine rastlar. Onun açtığı basımevi de kısa süreli olmuş, 1677-1678 arasında ancak iki kitap yayımlayabilmiş-tir. Bu kitaplar dinsel manzumelerden oluşan *Kirk Vor İ Mınatzortatzın Hisus Vortvo Kırotzm Dyann Nersisi Glayetzo* (Rumkaleli Patrik Nerses'in Hisus Vor-ti Eserinden Kalanlar) ve Kudüs şehrini anlatan *Dmorinagan Değiktir* (ilahi Yerler). Eremya Çelebi'nin ölümünden (1695) hemen önce Krikor Marzıvanetzi (Merzi-fonlu) yeni bir basımevi kurmuştur (1694). Kırk yıl yaşayan bu basımevinde yayımlanan ilk eser *Dağarariâir* (ilahi kitabı). 1698'de basılan ve dört yıllık bir çalışmanın ürünü olan bu eseri 1706'da basılan dua kitabı (*Khorhirtadedr Sırpazan Ba-darakı*), aynı yıl kilisenin ve azizlerin geleneksel tarih kitabı olan *Haysmavurk*, 1709'da *Akatankeğos Tarihi*, 1713'te *Girtutyun Havado* (iman Eğitimi), 1717'de Hovhan Vosgeperan'a göre incil yorumu, 1719'da *Kirk Badmutyan Yergrin Daro-no Vor Goçi Zenop* (Zenop'a Göre Muş Havalisi Tarihi) ve diğerleri izlemiştir.

18. yy'ın başında Surp Eçmiadzin ve Surp Sarkis Zoravar adlı kısa süreli iki basımevi daha kurulur.

Bunlardan sonra uzun bir süre çalışan basımevini 1700'de Asdvadzadur kurmuştur. Torunlarından torunlarına aktararak faaliyet gösteren Asdvadzadur Basımevi daha sonra ailenin Arabyan soyadını almasıyla bu adla anılmıştır. Asdvadzadur 50 yıllık verimli bir çalışma hayatından ve 30'u aşkın kitap yayımladıktan sonra 1750'de(?) vefat eder. Oğlu Hovhannes (Asdvadzaduryan) kendi yayımladığı kitapların üzerine "Rahmetli Asdvadzadur Matbaası" yazısını koyar. Birçok yeni yazı karakteri de hazırlayan aile çeşitli konularda sayısız kitaplar yayımlar. Hovhannes Asdvadzaduryan'ın oğlu Boğos Arabyan^) da ailenin ünlü kişileri arasındadır.

Arabyan Matbaası ile aynı dönemde, 1703'te başlayıp, 20 yıl faaliyette bulunan Sarkis Tbir'in basımevi de ünlüdür. Kitaplar üzerine J Dbaramırnın Dzara Krisdosi Sarksin (Mesih'in Kulu Sarkis'in matbaasında) ibaresini vuran Sarkis Tbir'in oğulları da aynı mesleği sürdürürler. Kevork ve Mardiros adlı bu kardeşlerden Kevork

Apkar'ın
kurduğu
basım-
evinin

amblemi.

V. K.

Zarta vyan,

Hişadogaran,

ist., 1910

Vağarşag

Seropyan

koleksiyonu

yalnız bir tek kitap basabilir (1705). Mardiros Tbir ise babası ile başladığı mesleğini kendi ölümüne değin (1752) oğlu Se-rop (Sırabion) ile birlikte sürdürür. 13 kitabın yayımlandığı bu basımevinde, dönemin yüksek kaliteli ve süslü yazı karakterleri ve resimleri görülür. Katolik ruhban sınıfının finanse ederek, Katolik misyonu için istanbul'a yolladığı Bedros Ladi-natzi de Beyoğlu'nda bir basımevi kurar. Kutsal Kitap (Kitab-ı Mukaddes), takvim ve ayin kitapları yayımlayan bu basımevinin hayatı ancak 10 yıl sürer.

Bunları izleyen en önemli basımevi Cincin Hovhannes Asdvadzaduryan'mki-dir. 20'yi aşkın kitap yayımlayan bu basımevi gibi Eğinli Istepanos Bedrosyan, Hovhannes ve Boğos Asdvadzaduryan basımevleri de faaliyette bulunurlar.

istanbul'da ilk Ermeni okulunun kurucusu Mıgırdiç Sınorhk Amira Miricanyan aynı zamanda bir basımevinin de kurucusudur. Mayr Tıbradun adlı bu basımevinde daha fazla dinsel ağırlıklı kitaplar basılmıştır. 20 yıla yakın faaliyet gösteren Mayr Tıbradun Basımevi'nde yayımlanan son eser olarak *Keraganutyun Hamarod* (Özet Dilbilgisi) (1808) kaydedilir.

Bu basımevinde çalışan kayda değer kişiler arasında Madteos Tbir (1740-1825) ve kız kardeşi Pırapion Nodar (1750-1835) sayılabilir. Madteos Tbir daha sonra Ba-lat'ta kurduğu kendi matbaasında Ermenice harfli Türkçe *Mezmur* (1800), *Hristiyanlık Doktrini* (1802) ve 1805, 1809 ve 1825 yılları takvimlerini yayımlamıştır.

Surp Asdvadzadzin Patriklik Kilisesi ve Apraham Amira Terzyantz matbaaları istanbul'daki önemli basımevlerindendir. Arabyanlardan sonra matbaacılıkta bir çığır açan Hovhannes Mühendisyan(~») da kendine özgü bir yer tutar.

Bursalı Hovhannes Çamurcuyan Der-Garabedian Deroyentz de kurduğu matbaa ile (1854) istanbul'daki Ermeni basımevleri arasına katılır. *Masis*, *Zohalve Ye-revag* adlı dergilerin dışında az sayıda kitap da yayımlayan Hovhannes Çamurcuyan Der-Garabedian Deroyentz'in 1888'deki ölümünden az sonra matbaası kapanır.

Anadolu'da ilk matbaayı açan Rahip Mıgırdiç Khrimyan (daha sonra patrik ve başpatrik) ilk matbaasını istanbul'da kurar. Üsküdar Surp Haç Kilisesi çevresinde kurulan bu matbaada ilk kez *Ardzvi Vas-buragan* (Vasपुरagan Kartalı) adlı dergi yayımlanır (1855-1856). Birkaç küçük kitabın da yayımlandığı matbaa Van'a taşınınca istanbul'daki hayatı son bulur.

Rupen Kürkcüyan da Fincancılar Yo-kuşu'nda ve Galata'da iki matbaa kurar. Tulumba ile hurufat dökme tekniğinin mucidi Kürkcüyan'dır. Dönemine göre kaliteli ürünler veren Rupen Kürkcüyan ile matbaa istanbul'un en ücra köşelerine kadar gider. Sağlığı nedeniyle Kınalıada'ya çekilen Kürkcüyan mesleğini orada devam ettirir. 45 yıllık kısa hayatının son yıllarında Kınalıada'da hurufat dökerek basımevi işlerine katkıda bulunur.

Onu aşkın küçüklü büyüklü hurufat dökümcüsünün ardından gelen basımevleri arasında Hosep Kavafyan ve Canik Aramyan sayılabilir. Arabyanlar ve Mü-hendisyan'dan sonra matbaacılıktaki öncüler arasına katılan C. Aramyan 30 yaşlarında (1850) kalemkârlık ve litografi ile uğraşır. Canik Aramyan adı tarihe bulduğu yazı karakterleri ile geçer. Yetmiş aşkın yazı karakteri onun eseridir. 1854-1862 arasında Paris'te faaliyet gösteren Canik Aramyan, 1865'ten ölümüne değin (16 Nisan 1879) istanbul'da çalışır. Oğlu Ner-ses Aramyan babasından kalan işi sürdürerek 1891-1898 arasında sekiz kitap, biri Türkçe (*.Sıhhat*), diğeri Bulgarca (TVb-vinî) iki gazete yayımlar.

19. yy'ın son yarısının en önemli basımevleri ve kitapçılarından biri de Arakel Tozluyan'dır (bak. Arakel Kitaphanesi). Diğer ünlü basımevleri arasında Mühen-disyan ve Kürkcüyan'ın öğrencisi olan Boğos Kirişciyan, Arakel Nubar Şahnazar-yantz, Arsak Hagop Boyacıyan sayılabilir.

Kevork Zartaryan, Bedros Cezveciyan, Markaryan Öksen Hocasaryan, Bardiz-banyan, Simeon Mikayelyan gibi bası-mevlerinden sonra bilhassa müzik konusunda ünlü bir matbaa da Yeğya Dın-desyan'ındır. Arabyan'ın basımevinden yetişen Dındesyan, istanbul'da kurulan bir müzik komisyonuna da üye olur. 1864'te başlayan müzik konulu yayınlarının ilki Ermeni kilisesi müziğinin sekiz sesine gö-

Müzikle ilgili yayınlarıyla ünlü matbaalardan birinin kurucusu olan Yeğya Dındesyan. *Vağarşag Seropyan koleksiyonu*

re melodiler üzerine bir araştırmadır. Kısa bir süre yaptığı kitapçılık, matbaa kurma fikrinin alevlenmesine neden olur. Dındesyan 1872'de kendi basımevini kurar. Episkopos Karekin Sırvantzyantz'm eserlerini yayımladıktan sonra yeni kurulan bir müzik komisyonunun başkanlığını üstlenir. Beş fasikülden oluşan ve kendi eseri olan Hampartsum notalı ilahi kitabı, *Nıgarakir Yerkotz* (Şarkılar Tasviri), *VarjutyunTzaynavorMangatz* (Çocuklar için Denemeler), *Nıvakık*

Hayga-gank (Ermeni Melodileri) ve *Nor Yerka-ran Hayotz* (Yeni Ermeni Şarkı Kitabı) ölümsüz eserleri arasındadır.

Garabed Keşişyan ve oğulları, Hayas-danyaytz Dıbaran (Ermeni Basımevi), Mi-kayel Sarıyan, Aram Aşçıyan, Harutyun Baronyan, Garabed Biberyan, Hovhannes Manugyan basımevlerinden sonra Karekin Bağdadlıyan Matbaası da çok ürün veren basımevlerindendir. Mesleği Canik Aramyan'dan öğrenen Bağdadlıyan 1880'de Sul-tanhamam'da açtığı basımevinde 40'a yakın kitap basar. Bir harf hatası nedeniyle 53 gün hapsedilerek matbaa işletme hakkını kaybeder. II. Meşrutiyetle affedilen Bağdadlıyan başka birçok kitap da basar. Rahip Vahan Der-Minasyan, Hay K1-raşaratz Ingerutyun (Ermeni Dizgiciler Derneği), Harutyun Asaduryan, Serviçen (Çakıryan), Dikran Civelekyan, Boğos Hagopyan, Nişan ve Zareh Berberyan, Is-depan Damadyan'ın Arevelk Matbaası, Hovhannes Tolayan, Suhag Nigoğosyan, Onnig Parseğyan, Hagop ve Vahan Mad-teosyan, Gomidas Uğurluyan, Kayseryan-lar ve Manzume, Istepan Yazıcıyan, Tak-vor Sancakçıyan, Mihran Papazyan, Ro-kos Sakayan, Püzant Keçyan'ın Püzantion Basımevi, K. S. Mağazacıyan, Vahram ve Hraçya Der-Nersesyan, Cihan Basımevi, Onuik Arzuman, Jamanak Basımevi, Arsak Garoyan, Hovnan Palakaşyan, Dikran Doğramacıyan, Hovhannes M. Aznavor' un Nor Turkia (Yeni Türkiye) Basımevi, Osmanyen Kordzagtzagan Ingerutyun (Osmanlı işbirliği Ortaklığı), Gütemberg Basımevi, Şant Basımevi, Araks Basımevi, Kader Basımevi, Vağınag Pürad, Hayg Tiryakyan, Nişan Babikyan, Manuk Ko-çunyan, Travaux de Ville (Şehir işleri) İstanbul tarihine geçmiş ünlü basımevleri ve basımevi sahiplerinden bazılarıdır.

Bunların arasında en ünlülerinden sayılabilecek olan Der-Nersesyan Basımevi 1901'de Sultanhamam'da hamama bitişik binada kurulur. Büyüdükçe yer de değiştiren matbaa 1908'de Sirkeci'de Ralli Han'a geçer. 'Bastığı eserler arasında Nişan Babigyan'ın ve Teotig'in yıllıkları, Medzarentz'in *NorDağefi* (Yeni Şarkılar), Garabedian'ın Osmanlıca-Ermenice ve Minasyan'ın İngilizce-Ermenice sözlükleri, Siamanto'nun *Hayortinefi* (Ermeniler), Arşaguhi Teotig'in *Amis Mı I Giligya'sı* (Kilikya'da Bir Ay), Patrik Başpiskopos Mağakya Ormanyen'in *Hamabadum'u*, *Hayots Yegeğetzfsi* (Ermeni Kilisesi) ve *Azkabadrum'u* kayda değerdir. Daha sonra oğulları Güzeliş Basımevi'ni kurarak mesleği sürdürürler.

Cumhuriyet döneminde faaliyet gösteren basımevlerinin başlıcalarım ise şöyle sıralayabiliriz: H. M. Setyan, Melkon Hova-gimyan (Arevdragan), M. Der-Sahagyan (Akün Basımevi), Arev Basımevi, Becidyan Kardeşler, Takvor Mardirosyan, Hagop Aprahamyan, II. K. Palakaşyan, F. Caryan, Taniel Hovhannesyan (Selamet), Teshilat, Aztarar, N. ve S. Terziyan, Merkez, Artun, Kader, M. Aslanyan, Doğu, Zareh Arşag, Hermon, Varol, Carakayt, Akın, Aydınlık, Narin, Rupen, Maşoyan'm

Tebi Luys (Işığa Doğru, diğer adıyla ABC), Marmara, Kültür, Buket, Çituris, Kulis, Serol, Oya, Bay-kar, Ekspres, Hagop Apelyan (Türkiye Ermenileri Azınlık Okulları Öğretmenleri Yardımlaşma Vakfı), Zapa ve Ohan basımevleri.

VAĞARŞAG SEROPYAN

ERMENİ KİLİSELERİ

istanbul'da Bizans dönemindeki Ermeni kiliseleri hakkında bilgi yok denecek kadar azdır, istanbul Ermeni Patrikliği'nin -kuruluşundan (1461) sonra inşa edilen 55 kiliseden 22'si yıkılmış veya değişik amaçla kullanılmaktadır. 33 tanesi ise ibadete açıktır.

Bugün *ayakta* olan kiliselerin en eskileri, istanbul'un fethinden sonra Ermenilere tahsis edilen kiliselerdir. Yerli Rum halkından alınarak Ermenilere verilen bu kiliseler doğal olarak Ermeni kilise planı ve işlevselliğinden çok uzaktırlar. Mimarisine fazla bir şey yapılamasa da ufak tefek değişikliklerle işlevsellikleri Ermeni kilisesininkine uydurulmuştur. Bu kiliselerin başında Kumkapı'daki Surp Asdvadzadzin Patriklik, Samatya'daki Surp Kevork eski Patriklik ve Balat'taki Surp Hreşdagabed kiliseleri gelir. Bunların ilk inşa tarihleri çok eski olmakla birlikte, ahşap vb az dayanıklı yapı malzemelerinden yapıldıklarından, deprem ve yangınlara karşı koyamamışlardır. Bu nedenle

birçok kez farklı planlarla yeniden inşa edilmiş olup, ilk planları hakkında fazla bir şey bilinmemektedir.

istanbul'daki Ermeni kiliselerinin çoğu 18-19. yy'larda inşa edilmiştir. Bugün var olan kiliselerden 15'inin ilk tesisi bu döneme rastlar. Daha önce inşa edilen kiliseler de bu dönemde büyük onarımlar geçirmişlerdir.

Ermeni kilisesinin geleneksel mimari yapısı gereğince, ibadethane haçvari bir plan üzerine oturur. Bunu takip eden bir diğer plan şekli ise baziliktir. Bu yönden istanbul'da tipik Ermeni kilise mimari planına uygun bir kilise bulmak oldukça zordur. Yapının doğu ucunda sunak bulunur. Kiliselerin çatı örtü sisteminde geleneksel olan merkezi kubbedir. Osmanlı döneminde kubbe yapımına yazısız bir yasak olduğundan ya hiç uygulanmayarak bir tonozla geçilmiş, ya Beşiktaş'taki Surp Asdvadzadzin Kilisesi'nde(->) olduğu gibi kırma çatının içerisine saklanarak uygulanmış, ya da Kuzguncuk'taki Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi'nde(->) olduğu gibi bir tek kez uygulanmıştır.

Kilise içerisinde sütun kullanımı hakkında özel bir kural olmamakla birlikte, istanbul Ermeni kiliselerinde geçilmesi gereken çok büyük açıklıklar olmadığından olsa gerek, sütun kullanımına çok seyrek gidilmiştir (Kumkapı'daki Surp Asdvadzadzin Kilisesi; Balat'taki Surp Hreşdagabed Kilisesi gibi).

Cumhuriyet döneminde ise kilise yapımı yasaklanmıştır. Bu dönemde kilise inşası

olarak en büyük olay Karaköy'deki Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi'nin(->) yeniden kisasıdır. Cumhuriyet döneminde rastlanan bir diğer kilise yapımı da Balıklı Ermeni Mezarlığındaki Surp Sarkis Şapeli'nin yapımıdır (1985).

istanbul'da günümüzde varlığını koruyan Ermeni Gregoryen kiliseleri şöyle sıralanabilir: Surp Asdvadzadzin Patriklik

ERMENİ KÜLTÜR KURUMLARI 184

185

ERMENİ MUSİKİSİ

Kilisesi (avlusunda ibadethanelik işlevini yitirmiş Surp Haç ve Surp Vortvotz Vorodman kiliselerini, işlevini sürdüren Surp To-ros Ayazması'm kapsar) (Kumkapı), Surp Kevork (eski Patriklik) Kilisesi (Surp Hov-hannes Mıgırdiç Ayazması'm kapsar) (Sa-matya), Surp Hagop Kalkhatir Kilisesi (Al-tımermer), Surp Sarkis Şapeli (Balıklı), Surp Harutyun Kilisesi (Kumkapı dışı), Surp Hovhannes Avedaraniç Kilisesi (Gedikpaşa), Surp Tateos-Partoğomeos Kilisesi (Yenikapı), Surp Hovhannes Avedaraniç Kilisesi (Narlıkapı), Surp Nigoğayos Kilisesi (Topkapı), Surp Pırgiç Şapeli (Ye-dikule), Dzmunt Surp Asdvadzadzin Kilisesi (Bakırköy), Surp Istepanos Kilisesi (Yeşilköy), Surp Hreşdagabedatz Kilisesi (Balat), Surp Yeğya Kilisesi, (Eyüp, Nişanca), Surp Asdvadzadzin Kilisesi, (Eyüp, İs-lambey), Surp Istepanos Kilisesi, Halıcıoğ-lu (istimlak dolayısıyla yıkıldığından Kara-köy Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi'ne taşındı), Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi (Ka-raköy), Surp Yerrortutyun Kilisesi (Surp Minas Şapeli'ni kapsar) (Beyoğlu), Surp Harutyun Kilisesi (Taksim), Surp Varta-nantz Kilisesi (Feriköy), Surp Asdvadzadzin Kilisesi (Beşiktaş), Surp Asdvadzadzin Kilisesi (Ortaköy), Yerevman Surp Haç Kilisesi (Kuruçeşme), Surp Santuht Kilisesi (Rumelihisarı), Surp Yeritz Manganız Kilisesi (Boyacıköy), Surp Asdvadzadzin Kilisesi (Yeniköy), Surp Hripsimyantz Kilisesi (Büyükdere), Surp Takavor Kilisesi

Karaköy'deki Surp Krikor Lusaroviç Kilisesi. *Erkin Emiroğlu*

(Kadıköy), Surp Haç Kilisesi (Üsküdar, Selamsız), Surp Garabet Kilisesi (Üsküdar, Yenimahalle), Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi (Kuzguncuk), Surp Yergodasan Ara-kelotz Kilisesi (Kandilli), Surp Nigoğayos Kilisesi (Beykoz), Surp Nişan Kilisesi (Kartal), Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi (Kınalı-ada).

Ermeni Katolik kiliseleri ise Anarad Hı-ğıtyun Kilisesi (Samatya), Anarad Hığut-yun Kilisesi (Pangaltı), Surp Andon Kilisesi (Tarabya), Surp Asdvadzadzin Kilisesi (Beyoğlu, Sakızağacı), Surp Asdvadzadzin Kilisesi (Büyükdere), Surp Boğos Kilisesi (Büyükdere), Surp Hovhannes Mıgırdiç Kilisesi (Yeniköy), Surp Hovhan Vosgepe-ran

Kilisesi (Taksim), Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi (Ortaköy), Surp Hisus Pırgiç Kilisesi (Galata), Surp Levon Kilisesi (Kadıköy), Surp Yerrortutyun Kilisesi (Beyoğlu) olmak üzere 12 tanedir.

Ermeni Protestanlara ait de Avedarana-gan Amenasurp Yerrortutyun Kilisesi (Aynalıçeşme-Beyoğlu), Emanuel Kilisesi (Fin-cancılar-Eminönü), Gedikpaşa Protestan Kilisesi, Halıcıoğlu Protestan Kilisesi ve

Üsküdar Şapeli vardır.

v İSTANBUL

ERMENİ KÜLTÜR KURUMLARI

Ermenilerde kültür kurumlarına ilk kez 17. yy'ın sonu ve 18. yy'ını başlarında rastlanır. Bu dönemdeki kurumlar "kardeşlik" adı altında daha çok dinsel ve ha-

yırsever amaçlarla kurulmuşlardır. Ermeni kültür kurumları tarihsel olarak üç döneme ayrılırlar: 1) 1810 öncesi "eski dönem", genellikle "kardeşlik", 2) 1810-1908 arası "orta dönem", genellikle "kurum", 3) 1908 sonrası "yeni dönem", genellikle "dernek" adı altında toplanılır.

Yeni dönem öncesi kültür kurumları genel anlamda okullara yardım etmek dışında, okul olmayan yörelerde okul açma çalışmalarında bulunur. Ermeni kültür kurumlarının en hızlı ve verimli çalışma dönemi Tanzimat'la (1839) başlar, 1880'li yıllarda son bulur. 1881'de okul ve dernek salonlarında toplantı ve konuşma düzenlemek yasaklanır. 1882'de Babıâli tüm kültür kurumlarının listesini, amaçlarını ve maddi durum raporlarını ister. 1895-1908 arasında İstanbul'da kültür kurumlarının hayatı durmuştur.

19. yy'm ikinci yarısında Galata'da 41, Pera'da (Beyoğlu) 84, Feriköy'de 10, Pangaltı'da 4, Dolapdere'de 2, Şişli'de 7, Sa-kızağacı'nda 1, Taksim'de 2, Beşiktaş'ta 21, Ortaköy'de 29, Kuruçeşme'de 3, Ar-navutköy'de 5, Rumelihisar'da 9, Boya-cıköy'de 6, İstinye'de 1, Yeniköy'de 2, Büyükdere'de 5, Sarıyer Yenimahalle'de 2, Beykoz'da 6, Kandilli'de 1, Kuzguncuk'ta 3, Üsküdar Selamsız'da 53, Üsküdar Yenimahalle'de 20, Üsküdar îcadi-ye'de 4, Haydarpaşa'da 1, Kadıköy'de 27, Kartal'da 2, Kınalıada'da 3, Tophane'de 1, Etmeydanı'nda 5, Hasköy'de 33, Eyüp'te 7, Balat'ta 20, Karagömrük'te 7, Salma-tomruk'ta 10, Topkapı'da 14, Samatya'da (Kocamustafapaşa) 39, Narlıkapı'da 4, Samatya Yenimahalle'de 3, Gedikpaşa'da 17, Kumkapı'da 43, Kumkapı dışında 3, Makriköy'de (Bakırköy) 14, Yenikapı'da 21, Langa ve Musalla'da 10, Ayastefanos' ta (Yeşilköy) 2, Yedikule'de 1, Nişanca' da 1, Beşiktaş'ta 1, Kasımpaşa'da 1, semti saptanamayan 77 olmak üzere toplam 688 Ermeni kültür kurumu vardı.

Bu kültür kurumlarından bazıları günümüze ulaşabilmişlerdir. Bunlar ya kilise koroları (Tıbratz Tas) veya okullardan yetişenler dernekleridir (Sanutz Miutyun).

İstanbul'daki Ermeni kültür kurumları içerisinde kilise korolarının yeri büyüktür. 18. yy'ın başında kurulan düzenli kilise koroları arasında ilkler Kumkapı'da-ki Surp Asdvadzadzin Patriklik, Samat-ya'daki Surp Kevork ve Balat Surp Hreş-dagabed kiliseleri korolarıdır.

5 Şubat 1811'de Patrik XI. Hovhannes Çamaşırcıyan döneminde ilk Ermeni kilisesi koro tüzüğü yayımlanır. Surp Asdvadzadzin Basımevi'nde yayımlanan bu 9 maddelik tüzükten yaklaşık bir yüzyıl sonra, Patrik I. Mağakya Ormanyan döneminde korolara önem verilerek yeni bir yönetmelik hazırlanır. 70 maddelik bu tüzük 5 Şubat 1904'te onaylanarak yayımlanır.

1906'da Kumkapı'daki Patriklik Kilisesi Korosu 70 kişilik bir grup kurarak Ma-gar Yegmalyan'ın armonize ettiği üç sesli badarağı okur. 1906'da Galata Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi Korosu, Levon Çi-lingiryan'ın, Beşiktaş Surp Asdvadzadzin

Kilisesi Korosu, Aram Pıjšgyan'ın, Yenikapı Kilise Korosu ise Yegmalyan'ın fa minör-karma armonizasyonlu badarağını öğretirler.

Bu çabalar sayesinde Ermeni kilisesinin diğer bazı ayinleri de çoksesli olarak armonize edilerek uzun yıllar okunur. Bu korolar dinsel müzik dışında halk müziğini de başarı ile okuyup birçok konser düzenlerler.

Cumhuriyet'in ilanından hemen sonra kilise korolarında tekrar canlanma başlar. Yeni korolar kurulur, eskiler yenilenir. Cumhuriyet döneminde kurulan ilk kilise korosu, Kumkapı Patriklik Kilisesi Korosu üyelerinin bir kısmının kurduğu Koğtan Kilise Korosu'dur (1924). Operaya da birçok solistler yetiştiren kilise korolarının son yönetmelikleri 27 Aralık 1991'de Patriklik Ruhani Meclisi tarafından onaylanarak 1992'de yayımlanır. 1994'te İstanbul'da 20 kilise korosu faaliyettedir.

Günümüze değin yaşayan diğer kültür kurumları, okullardan yetişenler dernekleridir. Bunlar kültürel amaçlı konser, panel, açıkoturum, konferans, gösteri ve sergiler düzenlerler. 1994'te bu türden faaliyette bulunan dernek sayısı 2 5'tir.

VAĞARŞAG SEROPYAN

ERMENİ MEZARLIKLARI

Eski geleneklere göre İstanbul'daki Ermeniler de ölülerini kilise avlularına defnetmişlerdir. Ancak nüfusun çoğalmasıyla bu yol zorlaşmıştır. İstanbul'da 1560'ta meydana gelen veba salgını binlerce insanın canını alırken, yönetim salgını bir nebze olsun durdurmak için, şehrin ikamete açık bölgelerinde defin işlemini yasaklamıştır.

Bu dönemde boş arazi olan bugünkü Taksim çevresi Ermenilerin, Rumların ve Latinlerin mezar ihtiyacını karşılamaya tahsis edilmiştir. Bugün Askeri Müze'nin bulunduğu yerden Taksim Parkı'na dek olan geniş arazi Pangaltı Mezarlığı olarak İstanbul Ermenilerinin mezar ihtiyacını karşılamıştır. Üç yüzyıla yakın bir süre böyle sürdükten

sonra, 1865 veba salgını halkı kırdığında Taksim çevresinin ikametgâh olduğu göz önüne alınarak burada da defin işlemi yasaklanmış, Ermenilere Şişli sırtlarında bir arazi verilmiştir.

Kaldırılan, istimlak edilen vb şekillerde yok olan mezarlıklarla buralarda gömülü bazı önemli kişiler şunlardır: Alem-dağ Mezarlığı, Beykoz Mezarlığı, Beşiktaş Mezarlığı (Garabed Amira Balyan ve Ni-goğos Bey Balyan, Doktor Mikayel Res-den Der-Bedrosyan), Davutpaşa Mezarlığı, Kartal Mezarlığı, Kuruçeşme Mezarlığı (tüm Düzyan ailesinden Hovhannes Amira, Garabed, Hovhannes, Sarkis Çelebi ve diğerleri), Pangaltı Mezarlığı (Baş-patrik Hagop IV. Cuğalı [günümüzde Beyoğlu Surp Yerrortutyun Kilisesi avlusuna taşınmıştır], Patrik Hagop Nalyan, tarih yazarı Rahip Mikayel Çamiçyan, Çayentz ailesi, Krikor Amira Çerazyen) ve Yeşilköy Mezarlığı.

Bugün kullanılmakta olan mezarlıklar ve buralarda gömülmüş önemli kişiler ise şunlardır:

Bakırköy Mezarlığı (Büyükelçi Sarkis Efendi Balyan, Bezazyen Okulu kurucusu ve eğitimci Boğos Bezazyen), Balıklı Mezarlığı (din adamlarından Patrik Gira-gos Yerevantzi, Sis Patriği Toros Sepasdat-zi, Patrik Istepanos Meğretzi, Papaz Go-midas Kömürçyan, gezgin, tarihçi ve yazar Eremya Çelebi Kömürçyan, Bağdasar Tıbir, Bedros Amira Aliksanyan, zil yapımcısı Zilciyan ailesi, hassa mimarı Edirneli Hagop Kalfa, şair Misak Medzarentz, Doktor Zakar Tarver), Boyacıköy Mezarlığı, Büyükdere Mezarlığı (eğitimci, müzisyen ve şair Sahag Hancıyan), Edirneka-pı Mezarlığı (hassa ressamı Rafayel, tarihçi ve eğitimci Sarkis Tıbir Saraf Hov-hannesyan, dil bilgini, tarihçi ve çevirmen Balatlı Kevork Tıbir Der-Hovhannesyan, yıllık hazırlayıcısı, matbaacı ve eğitimci Madteos Tıbir Hovnanyan ve diğerleri), Hasköy Mezarlığı (Bursa dini lideri Ba-şepiskopos Samuel Erzincanlı, Rahip Garabed Şahnazaryan, Mıgırdiç Amira Ce-zayirliyah, Posta ve Nafia Nazırı Krikor Ağaton, Arakel Altun-Dürri, Başrahibe Sır-puhi Kalfayan ve diğerleri), Kadıköy Mezarlığı (Türk müziği ustası Tateos Ekserci-yan -Kemani Tatyos), Kandilli Mezarlığı (vaiz ve hayırsever Başepiskopos Eremya Tavukcuyan), Kınalıada Mezarlığı (Miralay Doktor Yenovk Bey Papazyen, hu-kukçu-yazar Sarkis Karakoç, Miralay Doktor Sarkis Bey Berberyan), Ortaköy Mezarlığı (Arakel Amira Dadyan, mizahçı ve gazeteci Hagop Baronyan, devlet adamı Simon Bey Maksud, hassa mimarı Bedros Nemize), Rumelihisarı Mezarlığı, Üsküdar Mezarlığı (Patrik Zakarya Vanlı, Patrik Hovhannes Çamaşırcıyan, Patrik Asdvadzadur, Patrik Garabed Balatlı, Patrik Sarkis Kuyumcuyan, hassa mimarları Kayserili Sarkis ve Bali kalfalar, Krikor Amira Balyan ve Sarkis Bey Balyan, Giragos Odyan, eğitimci Reteos Berberyan ve Hovhannes Hintliyan, şair Bedros Tutyan ve Madteos Zarifyan ve daha birçokları), Şişli Mezarlığı (patrikler Horen Aşıkyan, Mağakya Ormenyan, Hovhannes

Arşaru-ni, Mesrob Naroyan, Karekin Haçadur-yan, Şınorhk Kalusdyan, Rahip Krikoris Apatyantz, Doktor Nahabed Rusinyan, Istapan Paşa Aslanyan, Mikayel Horasan-cıyan, Hagop Paşa Gosdantyan, Hagop Paşa Kazazyan, Hovhannes Nuryan, Sahag Abro, Harutyun Mosdiçyan, Prof. Krikor Kömürcüyan, yazarlar Hampartzum Harutyunyan, Hrand-Zabel Asadur çifti, Toros Azadyan, Hayganuş Mark, Püzant Keçyan, Istapan Gurdikyan, artistler Mardiros Mınakyan, Arsak Benliyan, Felek-yan ailesi, Zabel Hekimyan, Aşod Madalyan, Bedros Baltazar, Torkom Sırabyan, Pakarad Tevyan, Kalfayan rahibeler topluluğu üyeleri, şövalye Asdvadzadur Çunt ve daha birçokları) ve Yeniköy Mezarlı-ğı'dır. Katolik Ermenilerin de Şişli'de bir mezarlığı bulunmaktadır.

VAĞARŞAG SEROPYAN

ERMENİ MUSİKİSİ

İstanbul kültür mozağinde kendine özgü rengiyle varlığını sürdüren Ermeni kültüründe, musikinin önemli bir yeri vardır. İstanbul'da dindışı kültürlerini yüzyıllardan beri Müslüman Türkler ve öteki azınlıklarla paylaşan Ermeniler, dinsel kültürlerini dış etkilere karşı olabildiğince korumaya çalışmışlardır. Bunun bir sonucu olarak Ermeni besteciler musiki etkinliklerini daha çok klasik Türk musikisi, 19. yy'm ortalarından sonra da klasik Batı musikisi çerçevesinde sürdürmüşlerdir; buna karşılık dinsel musikideki içe kapanma yaklaşık 700 yıllık bir repertuvarın büyük değişikliklere uğramadan geçen yüzyıl ortalarına kadar yaşamasını sağlamıştır. Ancak, Ermeni musikisinin Batı klasik musikisi alanındaki repertuarı Türk musikisindeki orana çok sınırlıdır.

Ermeni Apostolik Kilisesi ilk dönemlerinde musikisini, alfabesini ve ayin kitaplarını aldığı Süryaniler ve Yunanlarla sıkı bir ilişki kurdu. Ermeni kilisesinin bu bağımlılığı 5. yy'ın başlarında Surp Mes-rop Maştotz'un Ermeni alfabesini geliştirerek Süryanice ve Yunanca yazılmış birçok dinsel ve dindışı eserin çevirisini ger-çekleştirmesiyle sona erdi.

5. yy'da Surp Mesrop Maştotz'un Ermeni alfabesini geliştirmesiyle edebiyat alanında gerçekleştirilen reforma karşılık, Ermeni dinsel musikisindeki dışa bağımlılık 12. yy'da Başpatrik IV. Nerses Şınorha-li'nin çalışmalarıyla sona erdirilmiştir. Ner-ses'in dinsel şiirleri ve dinsel ezgileri Süryani ve Yunan etkisinden kurtardığı, bunun yerine halk musikisi üslubuna yaklaştırarak sadeleştirdiği kabul edilir. Nerses birçok "şaragan" (ilâhi) de bestelemiştir. Yaklaşık 1.200 şaragandan oluşan şaragan koleksiyonu son biçimini 1300'de almış ve büyük bir olasılıkla daha sonra değişmeden kalmıştır. Bunun dışında, 13. yy'm ba-

Orgu istanbul'da ilk kez kullanan Gomidas Soğomonyan.

Ara Güler fotoğraf arştın

ERMENİ MUSİKİSİ

186

187

ERMENİ OKULLARI

şmda komünyon ayininin (pazar ayini) kuralları ile metni de son biçimini almıştır.

15. yy'ın ikinci yarısında son şaraganın ya-zılmasıyla şaraganların toplandığı kitap olan *Şaragnotz* da son biçimine kavuşturulmuştur. 20. yy'ın başında kilise musikisine çoksesliliğin girmesi, kilise musikisi repertuvarının bu yönde gelişmesine yol açmıştır. Ermeni kilise musikisindeki bu değişimler, Ermeni dinsel musiki tarihini kabaca şu üç döneme ayırır: 4-12. yy'lar arasında Süryani ve Yunan etkisi altındaki birinci dönem; 12. yy'dan 19. yy'ın sonuna kadarki, Ermeni halk musiki ile dinsel musikinin yakınlaştığı ve Ermeni li-turji (ayin düzeni) musikisinin son şeklini aldığı ikinci dönem; 20. yy'ın başından günümüze kadarki, çoksesli musikinin kullanılmaya başlandığı üçüncü dönem.

Ermeni kilise musikisinde "şaragan", "meğeti", "yerk", "dağ", "gandz" gibi ilahi formlarının dışında "badarak" ve "da-ğavar" (büyük bayramlar) gibi daha büyük çaplı formlar da kullanılır. Hristiyanlığın temel ibadet biçimlerinden biri olan ve "Hz isa'nın son akşam yemeğ'nde ekmek ile şarabı kendi bedeni ve kanı olarak havarilerine sunuşunu anlatmak amacıyla düzenlenen komünyon ayini, Ermenice "badarak" (kurban) diye adlandırılır. 20. yy'ın başına kadar Ermeni kiliselerinde, "ana melodi" olarak adlandırılan bu badarak bestesi kullanılmıştır. Teksesli makamsal ve anonim bir beste olan "ana melodi"nin ilk kullanılmaya başlandığı tarih kesin olarak bilinmiyor. Ancak, son şeklini 12. yy'da aldığına inanılıyor. Badarak ayini 20. yy'ın başından itibaren çoksesli olarak icra edilmeye başlamıştır. Badarak melodilerinin manevi önemi ve sayıca çoğalması dolayısıyla İstanbul Patriklik Ruhani Meclisi, düzenlediği Türkiye Ermeni Kilisesi Korolar Tüzüğü'nün 58. maddesiyle kilise korolarının aşağıdaki dokuz badarak melodisini kullanmalarına izin vermiştir: 1- Ana melodi (Mayr Ye-ğanag), 2- Gomidas melodisi, 3- Yegmal-yan melodisi, 4- Çulhayan melodisi, 5- Çi-lingiryan melodisi, 6- Bartevyan melodisi, 7- Manasyan melodisi, 8- Atmacıyan melodisi, 9- Horenyan melodisi.

ilk sırada yer alan anonim melodi dışındakiler bestecilerinin adlarıyla anılır. Teksesli olan ana melodi dışında kalan badarak melodileri üç ya da dört seslidir, bazıları org eşliklidir. Bugün Türkiye'de bulunan Ermeni kiliselerinde genellikle Gomidas, Yegmalyan ve Mayr Yeğanag badarak melodileri kullanılırken, Ermenistan'da Gomidas ve Horenyan, Kudüs'te de Gomidas badarak melodileri kullanılmaktadır.

"Şaragan", "Meğeti", "Yerk", "Dağ", "Ganz" denilen ve tamamıyla teksesli olan bu ilahiler ayrı ayrı kitaplarda toplanmıştır. Bu kitaplar sırasıyla,

Şaragnotz, Manrus-mun, Yergaran, Dağaran ve Gandzaran adlarını taşır. Makamsal olarak bestelenen bu ilahilerin içinde şaragan türünün ayn bir önemi vardır. 20. yy'ın başına kadar manastırlarda her gün düzenlenen kişerayın (gece duası), aravodyan (sabah duası), are-

vakal (şafak duası), caşu (yemek duası), ye-regoyan (ikinci duası), khağagayan (esenlik duası) ve hankistiyan (istirahat duası) ayinleri şaraganlardan oluşur. Bugün istanbul'da badarak ayininden önce yalnızca kişerayın ve aravodyan ayinleri düzenlenir, ayine ara vermeden badarak icra edilir.

Şaragnotz kitabındaki en eski şaraga-nı 426'da Sahak Barteve, son şaraganı ise Erzincanlı Rahip Giragos yazmışlardır. "Meğeti", "yerk", "dağ" ve "gandz" adı verilen dinsel musiki formlarında bestelenmiş eserler ise genellikle badarak ayini sırasında ortaya çıkan boşluklarda ya da bazı özel günlerde okunur. Dağavar (büyük bayramlar), Dzinunt (Noel), Zadig (Paskalya), Vartavar Aylagerbutyun (İsa'nın suret değiştirmesi), Verapokhumn Surp Asdvadzadzin (Meryem Ana'nın göğes alınması) ve Khaçveratz (Kutsal Haç'ın yüceltilmesi) için yazılmış dinsel musiki eserleri yine makamsal ve tek seslidir.

Ermeni kilisesi geleneksel musikisinde, Süryani ve Rum kiliselerinde olduğu gibi başlıca sekiz makam kullanılmaktadır. Bunlar sırasıyla, ayp tza, ayp gen, pen tza, pen gen, kim tza, kim gen, ta tza ve ta gen adlarını alan makamlardır. Her makam 8 sestten oluşur. Her makam dizisini bir bitiş -ya da başlangıç- (finalis) ve bir güçlü (dominant) notası belirler. Bu sekiz makam, klasik Türk musikisinde kullanılan heftgâh, şedacem, hüseyini, a-cemaşiran, hicaz, saba, neva ve uşşak makamlarına denk düşer.

Şaraganlar her hafta ya da her gün sırayla ayrı makamlardan okunur. Her yıl Paskalya günü birinci gün olarak kabul edilir ve şaraganlar birinci sıradaki makamdan okunmaya başlanır.

20. yy'ın başından itibaren çoksesli olarak, Batı nota yazım sistemiyle yazılmış badaraklar dışında kalan formların besteleri büyük ölçüde kulaktan kulağa aktararak günümüze ulaşmıştır. Kim tarafından ve hangi tarihte geliştirildiği bilinmeyen "Khaz" nota yazım sisteminin en eski örneğine 9. yy'dan kalma elyazmaların-da rastlanır. Bu sistemde yaklaşık 26 işaretten başka Ermeni alfabesinin 12 ünsüzü de kullanılır. Kesin ses yüksekliğini (pitch) göstermeyen Khaz nota yazım sistemi makamsal sisteme göre belirlenmiş sınırlar içinde yorumda serbest çeşitlemelere izin verir. Khaz nota yazım sistemi 16. yy'dan itibaren daha karmaşık hale gelmiş ve sonunda kilise icraları için tam bir bilmeceye dönüşmüştür. Venedik St. Lazzaro'daki Ermeni Mekhitarist Manastırı 17. yy Vağarşabat geleneğine uygun Khaz nota yazım sistemini kullanan tek yer olma özelliğini taşır. Çok karışık ve öğrenilmesi güç olan eski sistem yerine seslerin ve sürelerin daha kesin işaretlerle gösterildiği, daha anlaşılır yeni bir nota yazım

sistemi için çalışmalara başlayan Hampart-zum Limoncuyan (1768-1839), 1813 dolaylarında kendi adını verdiği nota yazım sistemini geliştirdi. Hamparsum sistemi büyük ölçüde Khaz sistemindeki işaretlerden oluşmuştur. Ancak, bu işaretlerin Hamparsum sistemindeki anlamları farklıdır.

iki oktavlık bir ses genişliği olan bu sistem, sesleri ve süreleri gösteren işaretlerle, diyez, sus, tekrar ve ölçü işaretlerinden oluşur. Bu işaretler hecelerin üzerine gelecek şekilde yerleştirilir. Hamparsum nota yazım sistemiyle yalnız Ermeni musikisi değil, birçok Türk musikisi eseri de notaya alınmış, böylece sayısız eser günümüze kadar ulaşabilmiştir. Eçmiyadzin Başpatrikliği ile Kudüs Patrikliği'nde hâlâ Hamparsum sistemi kullanılmaktadır.

Ermeni Apostolik Kilisesi'nde teki Ortodoks kiliselerinden farklı olarak insan sesinin yanısıra, varsa org veya armonyum da kullanılabilir. Org ilk defa 20. yy' m başında Gomidas Soğomonyan (1869-1935) tarafından istanbul'da kullanılmaya başlamış, daha sonra öbür kiliselere de yayılmıştır.

Geçmişi Hristiyanlık öncesine kadar uzanan zil, hem dinsel, hem de dindışı musikide sıkça kullanılan bir vurma çalgıdır.  yüzyıldır bu işle uğraşan Zilci-yan ailesi zil yapımcılığının en büyük ustalarından biridir. Org ve zil dışında yine teki Ortodoks kiliselerinden farklı olarak, meleklerin kanat seslerini simgeleyen ve kşotz adı verilen, ucunda minik zillerin bulunduğu bir tür çalgıya da yer verilir.

Bugün istanbul'da bulunan 33 Ermeni Apostolik kilisesinden 19'unda kilise korusu bulunmaktadır. Badarak ayininde, özel dini günlerde, düğünler ve cenazelerde görev alan kilise koroları zaman zaman düzenlenen konser programlarıyla oksesli Ermeni halk musikisi ve klasik Batı musikisi repertuvarından da örnekler vermektedirler.

Özel giysileriyle badarak ayininde etkin bir rol üstlenen koro 20. yy'ın başına kadar yalnızca erkek üyelerden oluşurken, bu tarihten sonra ilk defa istanbul'da Gomidas tarafından kilise korosunda kadın sesi kullanılmıştır.

Günümüzde, Eçmiyadzin Başpatrikliği ile Lübnan, Kudüs ve İstanbul Patrikliği, Ermeni kilise musikisi eğitimindeki önemli merkezlerdir, istanbul'daki kilise musikisi eğitimi daha çok Meryem Ana Patriklik Kilisesi ile Samatya'da bulunan Surp Kevork Kilisesi'nde verilmektedir.

Eçmiyadzin, Lübnan, Kudüs ve istanbul musiki merkezlerinde çok önemli geleneksel farklılıklar görülmez. Ancak, Ermeni kilisesinin ilk dönemlerinde, kesin musiki kurallarının bulunmayışı ve ayin bestelerinin son şekillerini almamış olması yüzünden ortak repertuvarda bazı yöresel farklılıklar ortaya çıkmıştır. Bu ezgi-sel farklılığın bir nedeni de kesin süreyi ve ses yüksekliğini gösterecek nota yazım sisteminin olmayışıdır. 19. yy'a kadar kullanılan Khaz nota yazım sisteminin çok

karışık olması ve tam olarak çözülmemesi yüzünden musiki geleneği kuşaklara kulaktan kulağa aktarılmış, bu aktarım sürecinde de her yörenin ezgisel motifleri geleneğe karışmıştır. Günümüzde bu farklılıklar mümkün olduğunca en aza indirilmeye çalışılmaktadır.

MUSTAFA SAKA

ERMENİ OKULLARI

İstanbul tarihinde Ermenilerin eğitim hareketleri bir hayli eskilere dayanır. Daha 15. yy'ın sonlarında Kumkapı'daki Surp Asdvadzadzin Kilisesi'nin çevresinde Rahip Madteos'un öğrenciler toplayarak onlara dersler verdiği bilinmektedir. Bu gibi yerel "dershane"ler oluşurken, ilk "okul" olgusu 1652'de görülür. Hisardibi yangınında yok olan Surp Sarkis Kilisesi yerine Abro Çelebi yenisini yaptırdığında, inşaatın izinsiz olduğu bahanesiyle yıkım emri çıkar. Eremya Çelebi Kömürçiyan ise yapı içerisindeki sunakları kaldırarak binayı okul haline getirtir. Birkaç yıl böyle kullanıldıktan sonra çıkan yeni bir emirle bina yıktırılır.

Bundan sonra 1701'de Beyoğlu'nda bir evde Sivaslı Mikhitar'ın, 1706'da Üsküdar' da Surp Haç Kilisesi yakınında Papaz Ap-raham'ın okula çevirdiği kendi evinde ve 1707'de Rahip Asdvadzadur Ağavni'nin verdiği dersler önemlidir. 1719'da Patrik Hovhannes Bitlisli Golod, Üsküdar'daki Kudüs Patrikliği vekâlet binasında din a-damı yetiştirmek için bir ruhban okulu a-çar. 1728'de ise Hasköy'de bir okul bulunduğu kayıdır. Patrik Hagop Nalyan, Hovhannes Golod'un kurduğu okulu "Mayr Tıbranotz" adıyla Kumkapı'ya taşır. 1780' li yıllara kadar eğitim veren okulda önemli kişiler ders verirler. 1741-1745 arasında Kumkapı Tülbentçi Hüsameddin Mahalle-si'nde bir kız okulu olduğu bilinmektedir. 1752'de ise Balat Surp Hreşdagabedatz Kilisesi avlusunda Simeon Yerevantzi tarafından bir yüksekokul kurulur. 1790 öncesi dönemin diğer önemli eğitim kurumları arasında Madteos Tıbir ve kız kardeşi Pırapion'un Balat'ta kurduğu Surp Haç Anaokulu, Papaz Kapriel'in kızı Diruhi' nin, Balatlı Sarkis Tıbir'in, Takvor Aslan-yan'ın, Serope Minasibyan'ın kurduğu o-kullar sayılabilir.

Bu eğitim kurumlarının tümü resmi bir izin olmadan kurulmuş, kişisel çaba ürünü dershanelerdir. 1790'da ise Şınorhk Mı-gırdiç Amira Miricanyan'a resmen bir okul kurma izni verilir. Bu okulu, yine Şınorhk Amira'nın kurduğu Langa Surp Lusavoriç ve Balat Surp Hreşdagabed okulları izler. Başlayan bu akım hızla sürerek 10 yıl gibi kısa bir sürede istanbul'da 10'u aşkın okul açılır.

1828'de ilk kez istanbul Ermeni Patrikliği'nde bir maarif komisyonu kurulur. Bu yolla tüm eğitim hareketleri bir yönetim altında toplanırlar.

1828'de Harutyun Amira Bezciyan'ın elde ettiği fermanla Kumkapı'daki "Mayr Varjaran" kurulur (bugün Bezciyan Ortaokulu). Bezciyan'ın bu tutumu ile biraz yavaşlamış olan Şınorhk Miricanyan'ın başlattığı hareket

ivme kazanarak devam e-der. 1831'de patriğin başkanlığında toplanan bir kurulda okulların finans işlemleri görüşülür. Bundan sonra kurulan okullar arasında en önemlisi Hasköy'deki Nerses-yan Okulu'dur. Belli bir eğitim ve öğretim programının olmadığı bu dönemde Üsküdar'da Cemaran yüksekokulu açılır (bak. Cemaran Ermeni Okulu).

22 Ekim 1853'te ise okulların kalitesini yükseltmek için yükseköğrenim görmüş gençlerden bir komisyon kurulur. Bu komisyonun üyeleri arasında Hagop Amas-yan, dilbilimci Apraham Yeramyan, gazeteci Garabed Ütücüyan, araştırmacı-ya-zar Harutyun Hovivyan, dilbilimci Sarim Maksudyan, mimar Nigoğos Balyan, Ha-çadur Bardizbanyan, doktor Nahabed Ru-sin'yan, kimyager Hovhannes Vahanyan, doktor Serovpe Viçenyan (Serviçen), sanayici Sisag-Arakel Dadyan, biyolog Karekin-Harutyun Dadyan, sanayici Simon Dadyan ve yazar Krikor Odyan sayılabilir.

Şubat 1858'de Osmanlı hükümetinin isteği doğrultusunda doktor Parunag Bey Feruhan'ın (Kırtikyan) hazırladığı istatistiğe göre istanbul'da Ermenilere ait 42 okul vardır. Bu okullarda 4.376 erkek ve 1.155 kız öğrenci öğrenim görmekte, 197 öğretmen görev yapmaktadır.

1790'da ilk ;

resmi Ermeni

okulunu kuran

Şınorhk (Mıgırdiç)

Amira Miricanyan.

V. K. Zartaryan, *Hişadagamn* (Anı Kitabı), ist., 1910

Vağarşag Seropyan koleksiyonu

Kurulan maarif komisyonları daha gelişmiş bir eğitim ve öğretim sağlamak için Batı'ya açılırlar. Yapılan tüm çabaların bir sonucu olarak meydana gelen durum tablosuna göre Kumkapı'da Bezciyan-Lusa-vorçyan; Kumkapı dışında Boğosyan-Var-varyan; Samatya'da Sahagyan ve Nunyan; Altımermer'de Nersesyan, Akabyan, Pa-nosyan; Karaköy'de Getronagan, Surp Pırgçyan; Ortaköy'de Tarkmançatz, Surp Hripzimyantz, Berberyan; Balat'ta Horenyan; Üsküdar'da Surp Garabed, Surp Haç, Cemaran, Nersesyan-Yermonyanyan, Haygaz-yan; Kuzguncuk'ta Surp Lusavorçyan; Kuruçeşme'de Surp Tarkmançatz; Yenika-pı'da Arakelotz-Hayganuşyan; Topka-pı'da Levonyan, Vartuhyan; Pangaltı'da Surp Lusavorçyan, Surp Kayyanyan; Galatasaray'da Naregyan, Surp Eçmiadzin, Surp Hripsimyantz; Taksim'de Esayan; Büyükdere'de Surp Hripsimyantz; Dolap-dere'de Arşarunyatz; Feriköy'de Surp Mes-robyan; Narlıkapı'da Horenyan-Varvar-yan; Karagümrük'te Tateos-Partoğimeos-yan, Surp Vosgyantz; Eyüp'te Bezciyan, Arakelyan, Ardemyan; Kartal'da Bezci-

yan; Beykoz'da Surp Nigoğosyan; Kadıköy'de Muradyan, Aramyan; Gedikpaşa' da Surp Mesrobyan; Hasköy'de Nerses-yan, Amirhanyan, Nubar-Şahnazaryan; Kasımpaşa'da Surp Mesrobyan; Beşiktaş'ta Makruhyan; Rumelihisarı'nda Surp Tate-osyan, Surp Santikhdyan; Boyacıköy'de Yeritz Mangantz; Yeniköy'de Surp Vartan-yan; Salmatomruk'ta Tateos-Partoğimeos-yan; Kanlıkilise'de Surp Arakelotz; Dede-ağaç'ta (okulun adı bilinmiyor); Azadlı'da Dadyan; Kandilli'de (okulun adı bilinmiyor); İstinye'de Daronyan; Kınalıada'da Surp Nersesyan; Bakırköy'de Ardzrunyan (daha sonra Dadyan); Yeşilköy'de Kapamacıyan; Sarıyer'de Surp Mesrobyan; Et-meydanı'nda Mağakyan okulları vardır. Bu listede kişisel çabalarla açılıp yürütülen okullar yoktur.

Cumhuriyet döneminde istanbul Ermeni okulları da diğer okullar gibi 5 sınıftan oluşan ilkokul ve 3'er sınıftan oluşan ortaokul ve liselerdi. Bunların dışında o-kulöncesi dönem çocuklar için anasınıfı da vardır. Bu dönemde eğitim programı, diğer okullarla aynı düzeydedir. Ermeni okullarının tüm giderleri (Milli Eğitim Bakanlığı'nın görevlendirdiği Türkçe ve sosyal dersleri öğretmenlerinin aylıkları dışında) halkın yardımlarıyla karşılanır.

Cumhuriyet döneminde ortaya çıkmış en önemli sorun 1993-1994 öğretim yılında Ermeni okullarında Ermenice dışında tüm derslerin Türkçeyle okutulmasına ilişkin verilen emirdir. Kısa süre sonra bu emir yürürlükten kaldırılmıştır.

1993-1994 öğretim yılında istanbul'daki 5 (l'i Ermeni-Katolik) lisede 701 öğrenci (275 erkek, 426 kız); 9 (l'i Ermeni-Katolik) ortaokulda 947 öğrenci (425 erkek, 522 kız); 3 (l'i Ermeni-Katolik) hazırlık sınıfında 152 öğrenci (75 erkek, 77 kız); 17 (4'ü Ermeni-Katolik) ilkokulda 2.281 öğrenci (1.163 erkek, 1.118 kız); 16 (4'ü Ermeni-Katolik) anaokulunda 502 öğrenci (258 erkek, 244 kız) öğrenim görmektedir.

Bibi. A. Alboyacıyan, "Azkayin Sahmanatrut-yuni, ir Dzakumi Yev Girarutyum" (Milli Nizamname, Başlangıcı ve Tatbiki), *Intartzag Oratzuytz Azkayin Hivantanotzi* (Ermeni Hastanesi 1910 Yılı Kapsamlı Takvimi), ist., 1910, s. 76-528; H. Der Bedrosyan, *Girtagan Şarjumi Tırkahayotz Meç 1600-1900*(_160Q-1900 Yılları Arasında Türkiye Ermenilerinde Eğitim Hareketleri), Kahire, 1983; H. Asadur, "Gosdantnubolso Hayerı Yev İreniz Badriark-nen" (istanbul Ermenileri ve Onların Patrikleri), *Intartzag Oratzuytz Azkayin Hivantanotzi* (Ermeni Hastanesi 1901 Yılı Kapsamlı Takvimi), İst., 1901, s. 77-258; M. Mutaşyan-K. Damadyan-V. T. Seropyan, *Kilise Takvimi*, ist., 1994; O. Fıçıcıyan, "Turkio Hanrabadut-yan Hisnamyagin Istanbulahay Varjaranneru Vicagı" (Türkiye Cumhuriyetinin Ellinci Yılında istanbul Ermeni Okullarının Durumu), *Şo-ğagat Yıllığı*, ist., 1971-1972, s. 41-49, 53; Ş. A. K. (Şınorhk I), "Turkio Hayotz Badriarkut-yan Badmagan Ten Yev Anor Himnumov

tra-kordzıvadz Mişagutayin Nıvacumnerı (Türkiye Ermeniler Patrikliği'nin Tarihsel Rolü ve Onun Kuruluşu ile Gerçekleştirilen Kültürel Zaferler), *Şoğagat*, Temmuz-Aralık 1962, s. 6-16, 74-98; T. Azadyan, "Turkio Hay Gırtagan Hasda-dutyunnerı" (Türkiye'deki Eğitim Kurumları), *Hay Hosnak Salnamesi*, İst, 1941, 43-61.

VAĞARŞAG SEROPYAN

ERMENİ PATRİKLİĞİ

188

189

ERMENİCE BASIN

ԲՅ ԻՒ "ԻՒ ԻԻ Տ» ԻԻ **

ԻԵՕԵՄՅԵ ԻԻ

ü- StU'I" P-H- S

-v.drı-ı.fuiı'fr.'ıuV

Hayasdarım 6 Haziran 1847 tarihli 50. sayısı (solda) ve *Ardzvi Vasbungan'm* Ekim 1855

tarihli 5. sayısı (sağda).

V. K. Zaitaryan, *Hişadagaran* (Anı Kitabı), ist., 1910

Vağarşag Seropyan koleksiyonu

ERMENİ PATRİKLİĞİ

istanbul'da Bizans döneminde de Ermenilerin yaşadığı bilinmektedir. Bu dönemde Husig veya Sukias adlı episkoposun da dini önderlik yaptığı kayıtlıdır. Eski el-yazmalarında adı geçen Surp Sarkis ve Surp Krikor Lusavoriç kiliseleri de bu dönemden kalmadır.

Yazılı kaynakların birçoğu, istanbul'da Ermeni Patrikliği'nin kuruluş yılı olarak 1461 tarihini verir. II. Mehmed (Fatih) İstanbul'u fethettikten sonra daha önceden tanıdığı Bursa Ermenileri dini önderi (mar-hasa) Episkopos Hovagim'i de yeni başkente getirterek İstanbul Ermenilerinin dini önderi yapmış ve kendisine evrensel patriğe (Ökümenik patrik: Rum Ortodoks patriği) tanınan tüm hak ve yetkileri vermiştir. İstanbul Ermeni Patrikliği ilk kez Samatya'da kurulmuştur. 1461'den 1543'e dek marhasa vb gibi birçok sıfatla anılan İstanbul episkoposuna 1543'te I. Asdvad-zadur Tercanlı'dan (1537-1548) itibaren "patrik" sıfatı verilir.

İlk patrik olan I. Hovagim'den (1461-1478) itibaren tüm Ermeni dini liderleri, sultanlar ve devlet ileri gelenleri ile samimi ilişkiler içerisinde bulunurlar. Fatih Bursa Ermenilerinin bir bölümünü, daha sonra Karaman'daki Ermenileri de İstanbul'a getirtir. I. Selim (Yavuz) (hd 1512-1520) Tebriz'den, Erzurum'dan, Muş'tan, Kemah'tan, Sivas ve Erzincan'dan Ermeniler getirterek İstanbul'un birçok semtinde onların

yerleşmesini sağlar. III. Murad (hd 1574-1595) ise Nahçıvan ve Tebriz'den Ermeniler getirterek Samatya, Yenikapı ve Kumkapı'ya yerleştirir.

İlk günden itibaren yönetimin gözünde Ermeni toplumunun mutlak temsilcisi olan patrik, 1847'den itibaren bu hakkını kısmen de olsa yitirir. Abdülmecid'in emriyle bu yetki yeni kurulan bir meclise verilir. 24 Mayıs 1860 tarihli yasayla da kiliselerin yönetimi "mütevelli heyeti" adlı bir kurula verilir. 1862'de yayımlanıp tam anlamıyla 1863'te yürürlüğe giren "Nizamname-i Millet-i Ermeniyan" ile pat-

rik seçimi, istifası, görev ve yükümlülükleri, ruhani ve cismani meclis, genel meclis, maarif, ekonomi, mahkeme, manastırlar, muhasebe, vasiyet idaresi, hastane, kilise yönetim kurulları ve komisyonları kesin kanunlar üzerine oturtulur. Günümüzde ise vakıflar 2762 sayılı ve 1934 tarihli Vakıflar Kanunu'na göre yönetilmektedir.

İstanbul Ermeni Patrikliği, Ermeni kilisesinin patriklik tahtları içerisinde en son tesis edileni olmakla birlikte, bilhassa Ba-tı'yla olan bağlarda çok önemli yer tutar.

Kuruluşundan bu yana geçen 500 yılı aşkın süre içerisinde 83 patrik gören İstanbul Ermeni Patrikliği, 20. yy'ın başına değin bünyesinde İstanbul dışında 51 merkezi (İzmit, Akmeşe, Edirne, Tekirdağ, Selanik, Bursa, Bilecik, Bandırma, Kütahya, İzmir, Kastamonu, Ankara, Kayseri, Konya, Sivas, Tokat, Amasya, Şebinkarahisar, Adzıbıder, Samsun, Trabzon, Erzurum, Erzincan, Bayburt, Hasankale, Tercan, Kemah, Kiğı, Doğubeyazıt, Van, Lim-Gıdutz, Başkale, Bitlis, Muş, Siirt, Diyarbakır, Palu, Ergene, Çermik, Harput, Eğin, Arapkir, Çemişgezek, Akpazar, Urfa, Bağdat, Kıbrıs, Mısır, Bulgaristan, Romanya ve Yunanistan) barındırarak onlara dini merkezlik görevini sürdürür. Bugün ise 30'u aşkın kilise ve şapeliyle İstanbul'un dışında, Kayseri, Diyarbakır, Mardin-Derik, Hatay-İs-kenderun, Hatay-Kırıkhan, Hatay-Saman-dağ-Vakıflıköy ve Girit Adası kiliseleri İstanbul Ermeni Patrikliği'ne bağlıdır.

İstanbul Ermeni Patrikliği'nin yaptığı önemli işlerin başında Batı'daki Ermenilerin bir merkezi olma, Türkiye'deki Ermenilerin bir toplum olarak resmen tanınması, dini işler merkezi olması ve bu konudaki kesin özgürlük, ülkenin kalkınmasına Ermeni toplumunun katkıda bulunması, kültürel alanda rönesans, dil birliği ve Batı Ermenicesinin düzenlenmesi, eğitim hareketinin başlangıcı ve okul ağının kurulması, Ermeni basımevlerinin kuruluşu ve çoğalması, kitaplıkların ve ki-tabevlerinin artması, gazetecilik alanında ilerleme, İstanbul kilise müziği ve nota-

Ermeni Patrikhanesi

Erkin Emiroğlu

alışın oluşup ilerlemesi, "nizamname"nin hazırlanarak kullanıma koyulması gelir.

17. yy'ın ilk yarısı İstanbul Ermeni Patrikliği için tam bir taşınma dönemidir. 50 yıla yakın bir süre içerisinde yangınlar nedeniyle birkaç kez Kumkapı-Samatya arasında yer değiştirdikten sonra, 1641'de son kez Kumkapı'ya taşınır. 1718 büyük yangınında harap olan patrikhane binası ve Patriklik Kilisesi, hassa mimarı Hovhan-nes Amira Serveryan tarafından temelden inşa edilerek 19 Şubat 1820'de hizmete sokulur. 18 Ağustos 1826'daki yangının yok ettiği binalar, bu kez 1828'de hassa mimarları Krikor Balyan ve Devlet Amira tarafından planlanarak inşa edilir.

Patrik I. Mağakya İstanbullu Orman-yan'ın (1896-1908) onarttığı patrikhane binası, 1913'te yıktırılarak yeniden bugünkü şekliyle inşa edilir. Bu son inşasının mimarı Krikor Kalfa Melidosyan'dır.

Patrikhane himayesinde günümüzde bir patriğin dışında, çeşitli rütbelerdeki 30 din adamı görevlidir. Bunun dışında patriğin başkanlığındaki ruhani meclis dini konularda en yüksek mercidir.

VAĞARŞAG SEROPYAN

ERMENİCE BASIN

Takvim-i Vekayi'nin 1832'de *Lıro Kir Medzi Derutyann Osmanyann* adıyla yayımlanan nüshası İstanbul'da çıkmış Ermenice ilk gazetedir. Güncel Ermeniceyi kullanan gazetenin haberlerinin çevirisinde büyük rol oynayan Kevork Krikoryan da İstanbul'daki ilk Ermeni gazete yazarıdır. Gazete bir yıla yakın bir yayın hayatından sonra kapanmış, 1847'de *Haydarar Kir Lıro Medzi Derutyann Osmanyann* adı altında kısa bir süre tekrar yayımlanmıştır. 1847-1850 arasında Boğos Arabyan Bası-mevi'nde aynı amaçla *Surbantag Püzant-yan Lırakir Derutyann Osmanyann* adlı haftalık dergi çıkarılmıştır. 1846'da yalnız birkaç sayı yayımlanan *Surbantag Gosdantnubolso*, 1 Temmuz 1846'dan itibaren *Hayasdan* adı altında ve Hovhannes Çamurcuyan Der-Garabedian Deroyentz ve Mıdırdiç Ağaton'un yönetiminde yayımlanmaya başlar. Zengin içeriği ile İstanbul Ermeni basım tarihinde önemli bir yer tutan *Hayasdarida*, 6 yıllık yayımı süresince iç ve dış tüm cemaat haberleri, tarihsel araştırma yazıları, ticari haberler, ilanlar gibi çeşitli başlıklar altındaki yazılar yayımlanmıştır. *Hayasdan* aynı zamanda dini doktrin tartışmaları için ayda bir ilave de yayımlar. Bir dönem de İstanbul Ermeni Patrikhanesi yayın organı olur.

Garabed Ütücüyan'ın 1852'de kurduğu *Masis'le* İstanbul Ermeni basınında çığır açılır. 30 yıllık bir ömrü olan *Masis*, Batı Ermenilerinin fikir hayatında önemli rol oynar. Dini bir dergi olan *Avedaper*(1855-1915) ve Rahip Mıdırdiç Khrimyan'ın 1855' te İstanbul'da (İstanbul'daki yayın süresi 1855-1856 ve 1873-1874) başlayıp daha sonra Van'a taşıdığı *Ardzvi Vasburagan* önemli yayınlardandır. 1856'da yayın hayatına girip, 18 yıl boyunca yayımlanan *Meğu* (Arı) İstanbul Ermeni

basının ilk

mizah dergisidir. Harutyun Sivacıyan tarafından kurulup yönetilen dergi, 1863'te Hovhannes Hovivyan ve Apraham Murad-yan'ın, 1872'den itibaren ise Hagop Ba-ronyan'ın(->) yönetiminde yayımlanır.

Hristiyanlık tanrıbilimi üzerine bir otorite olan Hovhannes Deroyentz'in 1857' de çıkarmaya başladığı dergi de *Yere-vagdir*. Din ve eğitim alanında inceleme ve araştırma konulan üzerinde ağırlık veren bu dergi Ermenice harfli Türkçe yayınlardan olan *Zokal'ın* (1855-1857) devamı sayılmaktadır. Önce ayda iki kez yayımlanan dergi, 1864'te başladığı yeni dönemde 8 günde bir yayımlanır.

1861'de başlayıp, 15 yıl yayımlanan *Giligia* (Kilikya), İstanbul Ermeni basınının tıbbi konulara ağırlık veren ilk dergisidir. Manuel Parunag Ütücüyan'ın yönetimindeki dergi, önce haftalık, 1867'den itibaren ise aylık olarak yayımlanır. Yıllar sonra, 1909'da H. S. Alacacıyan'm önderliğinde tekrar başlayarak 1919'a dek yayımlanır. Bu son dönemde *Punç* (Demet) adını da alır.

1863'te yayın hayatına giren *Jama-nag'm* tam adı *Jamanag Hantes Hayrenantver'dir*. 15 günde bir yayımlanan derginin sorumlu müdürü Isdepan Boğos Pa-pazyantz'dır. Güncel tarih hakkında ciddi makaleleri ile beğeni toplayan *Jama-nag'm* kapanış tarihi kaynaklarda 1864, 1868 ve 1896 olarak çok farklı gösterilir. Dikran Çuhacıyan'ın(->) V. Papazyan'la 1863'te yayımlamaya başladıkları *Osmanyen Yerajışdutyun* (Osmanlı Müziği) kısa süreli de olsa basın tarihinde yerini alır. Eleştirmen-mizahçı-yazar Hagop Baron-yan, 1870'te kurduğu *Poğ Aravodyan'm* (Sabah Borusu) kapanmasından sonra

1874'te *Tadron* (Tiyatro) adlı haftalık dergiyi kurar. Bu da Haziran 1877'de kapanır. 1875'te Nigoğos ve Hagop Taşcıyan tarafından kurulan *Nıvakık Osmanyen* (Osmanlı Nağmeleri), İstanbul'da yayımlanan ve tümüyle müziğe ayrılmış ilk yayınlar arasındadır.

1881'de (bazı kaynaklara göre 1882) Isdepan Ütücüyan'ın kurup yönettiği *Pü-ragm* ise İstanbul'da yayımlanan uzun ömürlü yayınlar arasındadır. 26 yıllık yayın hayatı boyunca birçok evreler geçiren *Püragın*, önce 15 günlük olarak yayına girer. Protestanların yayın organı olan *Ave-dapefe* destek olarak başlattıkları ve çoğunlukla Protestanlık propagandası içeren bu dergi 1900'de haftalık hale gelir. 1901'de yönetimin S. Tavityan'a, başyazarlığın Kalusd Antreasyan'a geçtiği derginin yazarları arasında H. Çizmeciyan (1902-1906), Sim, Çömlekciyan ve Ardaşes Kal-pakciyan sayılabilir. 1906'da ticari haftalık dergi niteliğini alan dergi 1908'de kapanır.

Asya Kültür Kurumu'nun finanse edip Hagop Baronyan'ın yönettiği *Yergrakund* (Yerküre) (1883) edebi ve bilimsel bir aylık dergidir. Hem görünüş hem de içerik bakımından yüksek bir kalite gösteren derginin yönetimini ve başyazarlığını 1884'te Yeğya Demircibaşyan (bazılarına

göre Yeğya Dındesyan) üstlenir. 1888'e kadar düzenli yayımlanan dergi, aynı yıl finanse eden Asya Kültür Kurumu'nun dağılışı ile kapanır.

1883'te (bazılarına göre 1884) yayın hayatına giren bir diğer dergi de *Labder Tiokinyan'du* (Diyojen Lambası). Mizah ağırlıklı olan bu haftalık derginin yönetimini önce İ. Dereniz, daha sonra da Aram Aşçıyan yürütür. İkinci sayısından sonra

yayımı Maarif Nezareti tarafından durdurulur. 1888'de tekrar yayın hayatına giren dergi 1889'da tamamıyla kapanır. Bir diğer mizah dergisi de *Khigafds*. 1884'te kurulan dergi, Hagop Baronyan'ın başyazarlığında ve Nişan Berberyan'ın mali yönetiminde ve matbaasında yayımlanır. Mizahın yanında tiyatro ve edebiyatı da işleyen dergi Edirne'de kurulduktan sonra İstanbul'a taşınır. 4 yıllık bir yayın hayatından sonra kapanır. Karikatürist Nişan Berberyan'ın 1894-1908 arasında yayımladığı *Joğovirtagan Daretzuytz* (Halkın Yıllığı) da önemli yayınlar arasındadır.

1896-1918 arasında Püzant Keçyan'ın yönetiminde, daha sonra (1911-1912) Ba-ruyr ve Aşod Keçyan tarafından yayımlanan *Püzantion* (Bizans) gazetesi, bir ara *Rahvira* adı altında piyasaya çıkarak 20 yılı aşkın yayın hayatı ile basın tarihindeki yerini alır.

1896'da yayın hayatına giren *Hanra-kidag* haftalık dergisinin başyazarı ğ. Po-lad, sahibi ise Armen Luğinyan'dır. 1900' de Nişan Berberyan'ın yönetiminde eğitim, edebiyat ve bilim dergisi olan *Han-rakidag*, 1901'de 10 günde bir yayımlanmaya başlar. Çocuk bölümünün yönetimini Püzant Bozacıyan'ın üstlendiği dergi, 1905'te Vahan Papazyan'ın, 1906'da M. Babocyan'ın, 1907'de tekrar Vahan Papazyan'ın yönetimine, 1908'de ise Yervant Der-Antreasyan, Vahan Papazyan ve M. Babocyan'dan oluşan kurul tarafından yönetilerek bilimsel eğitim dergisi olur.

İstanbul Ermeni basın tarihinde yayımlanan birçok yıllıklar arasında en önemli yeri Yedikule Surp Pirgiç Ermeni Hasta-nesi'nin yayını olan *Intartzag Oratzuytz Surp Pirgiç Azkayin Hivantanotzi* tutar. Karekin Levonyantz'a göre 1883'te başlayan bu yıllık, duraklamalarla 1950'lere değin devam eder.

Jamanagat 30 Mart 1863 tarihli 7. sayısı. V. K. Zartaryan, *Higadagaran* (Anı Kitabı), ist., 1910 *Vağarşag Seropyan koleksiyonu*

ERMENİLER

190

191

ERMENİLER

Ermeni harfleriyle Türkçe yayımlanan *Mecmua-ı Havadis* 1 Ağustos 1859 tarihli

306. sayısı.

V. K. Zartaryan, *Hisadagaran* (Anı Kitabı), ist., 1910 *Vağarşag Seropyan koleksiyonu*

İstanbul Ermenileri arasında feminizmin öncülerinden sayılan Hayganuş Mark' m 1907'de kurduğu *Luys* (Işık) dergisi de bu fikir akımının ilk organı ve savunucusu olur. *Dzağiğin* devamı niteliğindedir. Yine 1907'de yayın hayatına atılan *Ame-nun Daretzuytzi* da (Herkesin Yıllığı) u-zun bir süre yayın hayatında kalmayı başarır. Teotig (Teotoros Lapcinciyan) tarafından yayımlanan ve istanbul'daki Ermenice basın tarihinde önemli bir yer tutan yıllık, yazarın ölümüne dek (1929, son yıllarında Paris'te yayımlanır) aralıksız sürer.

1908'de kurulup günümüze kadar sürebilen tek yayın organı Misak (Kasim) ve Sarkis Koçunyan kardeşlerin kurduğu *Ja-manak*(^) gazetesidir.

Papaz Ardavazt'ın yazı işlerini yürütüp Papaz Zarmayr Gezürayan'ın yönettiği *Hay Khosnag* (Ermeni Sözcüsü) (1924-1930) dinsel, ahlaksal ve edebi aylık dergisi; Vahan Toşigyan'ın yönettiği *Nor Lur* (Yeni Haber) (1924-1931) siyasi-ticari gazetesi; Pakarad Tevyan'ın yayımladığı *Yerçani-gin Daretzuytzi* (Mutlunun Yıllığı) (1928-?) ise Cumhuriyet döneminde kurulup tarihe karışmış diğer süreli yayınlardır.

1940'ta kurulan *Nor Marmara* (bak. Marmara) gazetesi, 1946'da yayın hayatına giren *Kulis*(->) sanat dergisi, 1949'da kurulan Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi'nin yayın organı olan *Surp Pırgiç* dergisi de günümüze değin yayımına devam eden yayın organlarıdır.

1951'de kurulan *Şoğagatise* Ermeni Patrikhanesi'nin yayın organıdır. Başladıktan birkaç yıl sonra özel anı günlerinde yayımlanan bir dergi olan *Şoğagat*, 1991' de tekrar yayın hayatına atılır.

Türk Ermeni Azınlık Okulları Öğretmenleri Yardımlaşma Vakfı'nın yayını o-lan ve 1992'de yayın hayatına *aldan Jibid*

(Tebessüm) dergisi ise hâlâ yayımlanmakta olan tek Ermenice çocuk dergisidir. Aynı dernek daha önce *Bardez* (Bahçe) adlı bir dergi çıkarmaya başlamış, daha sonra adı *Karun'a*, çevrilmiş, kısa denemeyecek bir yayın hayatından sonra kapanmıştır.

Pangaltı Lisesi'nden Yetişenler Derne-ği'nin yayın organı olan ve 1992'de tekrar yayımlanmaya başlayan *Nor San*, 1948'de yayımlanan *Sarim*, Getronagan Lisesi'nden Yetişenler Derneği'nin resmi yayın organı olan ve 1993'te yayın hayatına giren *Hobina* ise 1948'de yayın hayatına giren *Hantes Mışaguyti'nin* devamıdır.

İstanbul'da küçümsenmeyecek sayıda Ermeni harflerini okumakla birlikte Ermenice bilmeyen bir kitle var olmuştur. Sadece bu kitle için birçok kitap basılmıştır. Yine bu kitle için, tüm bu yayınların dışında Ermeni harfli Türkçe gazete ve dergiler de yayımlanmıştır. Bunların baş-lıcaları şunlardır: *Takvim-i Vakayı* (1840), *Ceride-i Havadis* (1840 ?),

Mecmua-ı Havadis (1852), *Ababir-i Konstantiniye* (1855), *Zohal* (1855), *Ceride-i Ticaret* (1857), *Münadi-i Erciyas* (1859), *Mecmua-ı Fünun* (1863), *Gülzar-ı Kayseri-ye* (1863), *Tercüman-ı Hakikat* (186?), *Manzume-i Efkâr* (1866), *Fırat* (1867), *Evrak-ı Şarkıye* (1867), *Mecmua-ı Kava-nin* (1868), *Varaka-ı Havadis* (1868?), *Tırçnig* (1868), *Seda-ı Hakikat* (1870), *Tarif-i Dersaadet, Rehnüma-i Ticaret* (1870), *Heyal* (1873), *Ruzname-i Masis* (1876), *Tercüman-ı Efkâr* (1878), *Cihan* (1884), *Ceride-i Şarkıye* (1885), *Mecmua-ı Ahbar* (1885), *Felek* (1885?), *Mendor* (1886), *Avedaper* (1906), *Rehnüma* (1911), *Nevsal-ı Ermeniyan* (1912), *Rehber* (1912), *Şark Salnamesi* (1914).

Tüm bu yayınlardan çıkan istatistiğe göre İstanbul'da 162 yıl boyunca (1832-1994) 450'ye yakın gazete, dergi veya yıllık yayımlanmıştır. Bugün bunlardan 8'i yayınıni sürdürmektedir.

Bibi. K. Kalemkaryan, *Badmutyun Hay Lı-rakırutyan* (Ermeni Gazeteciliği Tarihi), I, Viyana, 1893; M. Boduryan, *Hay Mamulı Dasn-yev Hınk Darvan Meç 1894-1908* (On Beş Yıl içerisinde Ermeni Basını), Venedik, 1909; K. C. Levonyan, *Hayotz Barperagan Mamulı* (Ermeni Periyodik Basını), Aleksandropol, 1895; ay, *Hayotz Barperagan Mamulı* (Ermeni Periyodik Basını), Erivan, 1934; T. Azadyan, *Jama-nag Karasnamya Hişadagaran 1908-1948* (Jamanak Kırkıncı Yıl Anı Kitabı), İst., 1948; R. Garabedyan, *Liagadar Tzutzag Hayeren Lıra-kirneru, Voronk Gı Kıdnımn Mıkhitaryan Ma-denataranin Meç i Vienna 1794-1921* (Viya-na'daki Mıkhitaryan Kitaplığı'nda Bulunan Ermenice Gazetelerin Eksiksiz Listesi 1794-1921), Viyana, 1924.

VAĞARŞAG SEROPYAN

ERMENİLER

-V~ Bizans Dönemi

Bizans tahtına ünlü imparatorlar ve Bizans ordusuna da önemli kumandanlar veren Ermenilerin, Konstantinopolis'e ne zaman ve ne şekilde yerleştikleri hususunda, eski kaynaklarda sarıh bilgiler mevcut değildir.

Genellikle, Ermenilerin Konstantino-polis'te mevcudiyetinin, 384'te Ermenis-

tan'ın Bizans'la İran arasında ikiye bölünmesinden sonra başladığı kabul edilmektedir. Şehre göç edenler, genellikle ordu mensupları, tacirler, mimarlar ve tahsilde bulunanlar olmuştur. 572'de, şehirde ilk Ermeni cemaati teşekkül etmiştir. 9-11. yy'larda hüküm süren Ermeni asıllı Makedonya hanedanı döneminde, Ermenilerin sayısı bir hayli artmıştır.

Abbe Albert Vogt'a göre, 9 Mart 1044' te, toplumsal bir ayaklanma esnasında, Müslümanlar ve Yahudilerle birlikte, Ermeniler İstanbul'dan sürgüne maruz kalmışlardır. Bu husus da, o sıralarda şehirde Apostolik (Gregoryen) mezhebine mensup bir Ermeni topluluğun varlığını

ispatlamaktadır. Zira Ortodoks mezhebine mensup olsalardı, sürgüne tabi tutulmayacaklardı.

Süryani tarihçi Mikail'e göre, imparator I. Aleksios Komnenos (hd 1081-1118) dönemine kadar, Ermenilerin şehirde bir *papazla* ve işadamları heyeti ile yönetilen bir tek kiliseleri vardı. Ancak, Antakyalı Simnata adında bir Süryani papazın, şehirdeki Süryanilerin ve Ermenilerin, Türklerle işbirliği yaptıkları hususunda imparatora verdiği bir jurnal üzerine, o da hışma gelip, Süryanilere ve Ermenilere ait her iki kiliseyi yakıtırarak papazları da kovmuştur. Bunun üzerine Ermenilerin büyük kısmı Ortodoks mezhebini kabul etmişlerdir. Ermeniler bunlara Hay-Horom (Ermeni-Rum) demektedir. Bu gibiler Ermeniceyi muhafaza etmelerine rağmen, genellikle Rumlara ait şahıs isimleri kullanmışlardır. Bunların soyları günümüze kadar gelmiştir. Bu sıralarda, patrik de Ortodoks mezhebini kabul etmeyen Ermenilerin ve Süryanilerin tehcirini emretmiştir. Hattâ onlara ait mukaddes nesneleri meydana yak-tırmıştır.

Ermeni tarihçi Rahip Vartan'a (1200-1271) göre, İmparator II. İsaakios Ange-los (hd 1185-1195) da, Apostolik Ermenilerin Ortodoks mezhebine dönmeleri için baskı yapmıştır. Patrik, imparatora bu hususta şefaatte bulunmuşsa da, neticesiz kalmıştır. Böylece, Ermenilerden birçoğunu Ortodoks mezhebine çevirmiş ve bir kısmını da sürgüne göndermiştir.

Ermeniler 1197'de Paskalya yortusunu Rumlardan bir hafta sonra kutlamışlardır ki, buna Ermenice "Dızırazadik" yani "Eğri Paskalya" derler. Bu da Rumlarla Ermeniler arasında yeni bir ihtilafa sebebiyet vermiş ve Ermenilere kendi yortularını ve ayinlerini cebren kabul ettirmişlerdir. Zamanın başpatriği Krikor Abirad (1194-1203), o devrin en ünlü Ermeni ilahiyatçısı olan Lampronlu Nerses başpiskoposu (1153-1198) arabuluculuk için Konstantinopolis'e göndermişse de, bir netice elde edememiştir. Bunun üzerine, Ortodoks mezhebini kabul etmek istemeyen birçok Ermeni de Bizans'tan ayrılmak mecburiyetinde kalmıştır. 1261'de, Bizanslılar şehri Latinlerin elinden geri aldıktan sonra, Apostolik Ermenilere karşı husumet sona ermiştir. 1296'da, İmparator LX. Miha-il Paleologos (hd 1294-1320), Kilikya Ermeni Kralı II. Hethum'un (hd 1289-1301)

kız kardeşi Rita ile evlendikten sonra, Ermenilerin Bizans'taki durumu daha da güçlenmiştir.

Bundan sonra, Ermenilerin yeniden şehre yerleştikleri anlaşılmaktadır. Zira, 14. yy'ın başlarında, bir dini önderleri olduğu bilinmektedir. 19 Mart 1307'de, Ki-likya'nın başkenti Sis'te (bugün Kozan) Surp Sopya (Ayia Sofla) Katedrali'nde toplanan Ermeni din adamlarının konsilin-de, 26 episkopos arasında, Konstantinopolis Ermenilerini temsil eden Husik isminde biri de zikredilmektedir. Müteakiben, 1433'te, Konstantinopolis'e başpiskopos rütbesini haiz Hovhannes ve Esayi adında iki din adamı zikredilmektedir. 1438'de ise, Ermenice bir

elyazmasının muhtırasında, Konstantinopolis başpiskoposu olarak Hovakim isminde bir ruhani reis anılmaktadır. Bu sonuncusunun ilk patrikle aynı şahıs olması çok muhtemeldir.

10. yy'dan itibaren, Ermenilerin Kons-tantinopolis'te kültür faaliyetlerinde bulunduğu da anlaşılmaktadır. 909'da Tuta-yel adında bir müstensih, Ermeni prensi Aşod (sonra Pakraduni Kralı II. Aşod, hd 914-929) için, Konstantinopolis'te Ermenice bir incil istinsah etmiştir. Keza, İstanbul'da doğmuş ve yaşamış bir Ermeni, 991-992'de azizlerin biyografilerini ihtiva eden Yunanca bir kitabı Ermeniceye çevirmiştir.

İnciciyan'a ve birkaç Bizans tarihçisine göre, Ermeniler Konstantinopolis'te Armenianon adında bir manastıra da malik idiler. Binaenaleyh, yukarıda sözü geçen elyazmaların burada hazırlanmış olması düşünülebilir.

Yaklaşık 1430'da, adı bilinmeyen bir Ermeni seyyah Konstantinopolis'e gelip, Bizans kiliseleri hakkında muhtasar bir tasvirname yazmıştır ki, ecnebi bir Arme-nolog tarafından 1965'te, *Revue deş Etu-des Armeniennes* dergisinde neşredilmiştir. Bizans'ta, bazı ünlü Ermeni fikir adamları da yetişmiştir.

14. yy'ın başından itibaren Cenevizlilerin yönetimi altında bulunan Galata'ya, Ermenilerin ne zaman yerleştikleri kesinlikle bilinmiyorsa da, bu yüzyılın ortalarında bir kiliseye malik olmalarından, en geç aynı yüzyılın başlarında bir Ermeni topluluğunun mevcudiyetini kabul edebiliriz. Surp Sarkis adını taşıyan kilisenin 1350'de yapıldığı, bugünkü Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi'ne 1799'daki inşaatı sırasında koyulan bir kitabede kayıtlıdır. Diğer taraftan, Surp Sarkis Kilisesi'nin, 1360 ve 1361 tarihli iki Ermenice elyazmasının muhtıralarında Galata'da olduğu zikredilmiştir. 1398 tarihli diğer Ermenice bir elyazmasının muhtırasında da, üçüncü defa adı geçmektedir.

Mağakya Çelebi Cevahirciyan (1665-1733'ten sonra) da, 1391'de, Kozmas isminde bir şahsın Kırım'dan gelip, bugünkü Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi'ni inşa ettiğini yazmıştır. Henüz basılmamış olan eserinin adı "Vakayiname"dir. Bu kilise, 1953'te tarafımızdan okunan ve orada bulunan iki haçkarm kitabesine göre 1431' de yeniden onarılmıştır. Eremya Çelebi Kö-

Patrikliğin

500. ve

I. Şınorkh'un

tahta çıkışının

25. yıl

kutlamaları

için yapılan
ayın
sonrasında
İstanbul
Ermeni Kilise
Korosu
Samatya
Surp Kevork
Kilisesi'nin
bahçesinde.
Vağarşag Seropyan
koleksiyonu

mürciyan ise, 1436'da yapıldığını kaydetmiştir. 1733 yılı inşaatında, ana kapının üzerine koyulan kitabede de 1436 tarihi mevcuttur.

Bizans döneminde, Galata'da oturan Ermeniler, Kırım'la ticari ilişkilerde bulunmuşlardır. Bunların nüvesini, Bizanslılarla dini ihtilaflar sırasında şehri terk eden Ermenilerin teşkil etmesi akla yakındır. İstanbul'un fethi hakkında, 98 kıtadan mürekkep Ermenice bir mersiye'nin yazarı cilan Engürülü Apraham(->), o günlerde Galata'da bulunmaktaydı.

Osmanlı Dönemi

İstanbul'un Türklerce fethinden sonra, 1459'da, İstanbul Ermenilerinin ruhani reisi olarak, Mardiros isminde bir episkopos zikredilmektedir. Müteakiben, Hova-gim başpiskopos, Rum patriğine verilen aynı haklarla, II. Mehmed (Fatih) tarafından, Rahip Mikayel Çamçıyan'a (1738-1823) göre 1461'de, Mağakya Çelebi'ye göre de 1464'te patrik atanmıştır.

İstanbul'un fethinden ve bilhassa Ermeni Patrikliği'nin kurulmasından sonra, harap olan şehrin onarımı için, II. Mehmed Anadolu'nun muhtelif yörelerinden, Ermeni ustalarını, kalfalarını, sanatkârlarını, işçilerini vb İstanbul'a getirterek, onları başlıca Kumkapı, Yenikapı ve Samatya semtlerine yerleştirmiştir. Fatih aynı zamanda, Bizans döneminde "perivleptos" (muhteşem) unvanıyla şöhretli bir manastır olan ve Meryem Ana'nın adına izafe edilen mabede birlikte, Kumkapı'daki bugünkü Patrikhane Kilisesi'ni de Ermenilere teslim etmiştir.

1475'te, Kırım'ın fethinden sonra, tarihçi K. Ayvazovski'ye göre 40.000 kadar Ermeni ve Cenovalı İstanbul'a getirtilerek, Karagümrük, Balat ve Kefeliköy taraflarına yerleştirilmiştir. Karagümrük'teki Surp Nigoğayos Kilisesi'nin yarısı da Ermenilere verilmiştir. 1627'de, Kefeli Camii olan ibadethanenin yerine, aynı yıl, Balat'taki metruk Aya Strati

Bizans Kilisesi Ermenilere teslim edilmiştir. Onlar da ertesi yıl tamir ederek, Surp Hreşdagabed (Aziz Başmelek) adını vermişlerdir.

1478'de yapılan bir istatistiğe göre, İstanbul'da 1.860, Galata'da ise 310 Ermeni yaşamaktaydı. Bu sayıların içinde ka-

dınların ve çocukların bulunmadığı anlaşılmaktadır. 1480'de, İstanbul'da istinsah edilen Ermenice bir mezmurlar kitabının muhtırasında, "çarkhapan" (fenalığı bertaraf eden) sıfatı ile Surp Asdvadzadzin (Meryem Ana) adında bir Ermeni kilisesinin adı geçmektedir ki, Karagümrük'teki Ayia Teotokos Petras Kilisesi olmalıdır. Bu takdirde, bu kiliseyi de Latinlerle Ermenilerin müşterek olarak kullandıklarını kabul etmek gerekir. İbadethane, 1640'ta Odalar Camii adını almıştır. II. Mehmed (Fatih) döneminde (1451-1481) Ermeniler İstanbul'da başlıca 6 kilise etrafında toplu halde yaşadıkları için, kendilerine resmi belgelerde Altı Cemaat adı verilmiştir.

15. yy'da İstanbul'da yaşamış Ermeni

lerden kültür sahasında en ünlüsü cerrah-başı Amir Dovlat'tır (ö. 1496) ki sarayda Fatih'in hizmetinde bulunmuştur. Ermeniceden ve Türkçeden başka Arapça, Farsça, Yunanca ve Latince bilen Dovlat çok önemli tıbbi eserler bırakmıştır. Kayda değer ikinci şahıs da, daha önce bahsedilen Engürülü Apraham'dır.

I. Selim (Yavuz) 1514'te Şah İsmail'i yenip Tebriz'i zaptettikten sonra, oradan birçok sanatkarı İstanbul'a göndermiştir ki, bunların büyük kısmını Ermeniler teşkil etmiştir. I. Süleyman (Kanuni) 1554'te Ermenilerle meskûn Erivan ve Nahcivan'ı fethettikten sonra buradaki halkın büyük kısmını İstanbul'a getirtmiştir.

16. yy'da, İstanbul Ermenileri için kül

tür bakımından en önemli olay, 1567'de, Roma'dan gelen Tokatlı Apkar Tıbir tarafından tesis edilen matbaadır (bak. Ermeni basımevleri).

III. Murad 1577'de Nahcivan ve Tebriz'i zaptedince buralardan da binlerce Ermeni İstanbul'a göç etmiştir. 16. yy'ın ortalarında I. Süleyman, Macaristan'ın Budin (bugün Budapeşte) şehrinde kendisini zehirlenmekten kurtaran Vanlı aşçısı Manuk Karaseferyan'ın ricası üzerine, Pangaltı Ermeni Mezarlığı'nın arazisini Ermenilere hibe etmiştir. Yaklaşık 1590'da, Üsküdar'ın Yenimahalle semtinde bulunan Surp Garabet Kilisesi inşa edilmiştir.

1605'te, Kafkasya taraflarından İstanbul'a yeni bir Ermeni göçü vuku bulmuştur. 1609-lölö'da, Celali işyardan sebebiy-

ERMENİLER

192

193

ERMENİLER

Surp Asdvadzadzin Patriklik Kilisesi'nde bir ayinden görünüm. *Erkin Emiroğlu*,
1988

İstanbul'a sığınan Ermeniler de, geldikleri şehirlere geri gönderilmişlerdir. Ancak, 1612'den sonra yeniden başlayan isyanlar sebebiyle, Ermeniler de tekrar İstanbul'a göç etmek zorunda kalmışlardır. 1635'te ise, yeni bir emirle, 40 yıldan beri İstanbul'a yerleşmiş olanlar yurtlarına gönderilmişlerdir. 1634'te, Rumlarla Ermenilerin farklı günlerde Paskalya yortusunu kutlamaları yüzünden, İstanbul'da kargaşalıklar çıkmış ve Minas isminde bir papazla, Alacacı Sefer adında diğer bir şahıs idama mahkûm edilmişlerdir. M. de La Croix'ya göre, 1673'te İstanbul'da 8.000 Ermeni hanesi mevcuttu. 1680 sıralarında, Ermeniler çoğunlukla Kumkapı, Langa, Yenikapı, Samatya, Topkapı, Edirnekapı, Balat, Galata ve Üsküdar'da ikamet etmekteydiler. Az sayıda ise, Eyüp, Hasköy, Beşiktaş, Ortaköy, Kuruçeşme ve Yeni-köy'de bulunmaktaydılar.

Mağakya Çelebi'ye göre, 1695'te, yaklaşık 1690'da inşa edilen Üsküdar'daki Surp Haç Kilisesi, Osman Paşa'nın emriyle yıktırılmıştır. Sebebi, açıklanmamışsa da muhtemelen izinsiz yapılmış olmasıdır.

Eremya Çelebi, İstanbul'da yaşayan Ermeni asıllı Çingenelerden de bahsetmektedir ki, Ermeniler bunlara "posa" demektedirler. Patrik Nalyan, patrikliğinin ikinci döneminde (1752-1764), sair Ermenilerin bunlarla evlenmelerini emretmiştir. Böylece, onların içinde eriyip kaybolmuşlardır.

17. yy'da İstanbul'da yetişen Ermeni fikir adamları arasında en başta ünlü tarihçi, şair ve mütercim Eremya Çelebi Kömür-cıyan'ı(->) kaydetmek gerekir. Kemahlı Rahip Krikor (1576-1643) kıymetli bir *Vakayiname* bırakmıştır. Şair ve patrik Kefeli Mardiros (1630P-1683) genellikle tarihi şiirler yazmıştır. Mizahi türde ve Türkçe şiirleri de vardır. Şair ve patrik Melkisetek Subhî bilhassa Türkçe şiirleri ile tanınmıştır.

Sanatkârlar arasında ise, bilhassa ün-

lü minyatürcü Markos'u (?-1676) ve oğlu minyatürcü Kapriel Tıbir'i (P-1712) zikretmek gerekir. Her ikisinin de ölüm tarihleri, Balıklı Mezarlığı'nda tarafımızdan bulunan müşterek kabir taşlarının kitabesinden meydana çıkmıştır.

18. yy'ın başlarında Apostolik ve Katolik Ermeniler arasında vuku bulan bazı müessif olaylara rağmen, gitgide cemaatin kültür seviyesi bir hayli yükselmiştir. Bunda, yeni açılan basımevleri ile, Batı'da tahsil gören

Ermeni gençler ve Patrik Hovan-nes Golod (1678-1741) ile Patrik Hagop Nalyan (1706-1764) gibi yüksek kültürlü din adamlarının büyük etkisi olmuştur.

- 8 Eylül 1701'de Ermenilerin kültür tarihinde çok önemli bir olay göze çarpmaktadır. O sıralarda İstanbul'da bulunan ve bir müddet önce Katolik mezhebini kabul eden Sivaslı rahip Mıkhithar (1676-1749) bir tarikat kurmuştur. 1714 veya 1715'te Katolik Ermeniler ayrı bir cemaat teşkil etmek için Osmanlı Devleti ve Vatikan nezdinde teşebbüste bulunmuşlar-sa da, teklifleri kabul edilmemiştir.
- 6 Temmuz 1718'de vuku bulan büyük bir yangın esnasında, Patrikhane Kilisesi de yanmış ve ertesi yıl onarılmıştır. İnşaatı, hassa mimarları Melidon Araboğlu(->) ile Sarkis Kalfa deruhte etmişlerdir.
- 1719'da, Patrik Golod, Üsküdar Yenimahalle'de, bilhassa din adamları yetiştirmek için bir mektep açmıştır ki, halefi Nalyan tarafından 1741'de Kumkapı'ya nak-lolunmuştur. İtalya'da tahsil gören Harput-lu Rahip Lukas da, bu okulda ders vermiş ve birçok Latince ve İtalyanca dini eseri Ermeniceye çevirmiştir.
- 1722'de, Samatya'daki Surp Kevork Kilisesi, Melidon Araboğlu'nun nezaretinde onarılmıştır. 1726'da, Ortaköy'deki Surp Asdvadzadzin Kilisesi yeniden inşa edilmiştir. 1727'de, Üsküdar'daki Surp Garabet Kilisesi, Sarkis Kalfa'nın yönetiminde temelden onarılmıştır. Aynı yıl, Üsküdar'ın Selamiye Mahallesi'ndeki Surp Haç Kilisesi de tamir edilmiştir. 1729'da, Hasköy'deki Surp İstebanos Kilisesi ahşap o-larak yeniden inşa edilmiştir. 16 Temmuz 1729'da yanan Balat'taki Surp Hreşdaga-bed Kilisesi de ertesi yıl onarılmıştır. Mimarlığını Araboğlu Melidon yapmıştır. 1731'de yanan Galata'daki Surp Krikor Lu-savoriç Kilisesi de ertesi yıl temelden tekrar inşa edilmiştir. Mimarı Sarkis Kalfa'dır. Kemerli ve kurşunlu muhteşem bir bina meydana gelmiştir. Ancak 7 Şubat 1771'deki Galata yangınında kilise yanmıştır.
- 1778'de, İstanbul'da meydana gelen büyük kolera salgınında, yalnız Balat semtinde, Mayıs-ağustos ayları arasında yaklaşık 1.000 kadar Ermeni ölmüştür. 10 Ağustos 1782'de başlayan ve 66 saat süren İstanbul'un ikinci büyük yangınında, Samatya'daki Surp Kevork Kilisesi de yanmıştır. Bu afet hakkında, Kağızmanlı papaz Boğos'la Sarkis Sarraf-Hovhannesyan, birer tasvirname kaleme almışlardır. 1790'da, "şınork" (lütuf) sıfatı ile anılan sarraf Mıgırdiç Amira Miricanyan (1742-1800), Kumkapı'da Fıçıacı Sokağı'nda, İstanbul'un ilk Ermeni cemaat mektebini açmıştır.
18. yy'da İstanbul'da yetişen Ermeni fikir adamları olarak Kayserili Bedros Baron-yan (Sicilya Elçiliği'nin baştercümanı olmuş, I. Mahmud zamanında [1730-1754], coğrafyaya dair Fransızca bir eseri Türkçeye çevirmiştir), ilahiyatçı ve müellif Ra

hip Kevork Mıkhlayim (1681-1758), ilahi yatçı ve müellif Patrik Hagop Nalyan (1706-1764), şair, yazar ve eğitimci Kayserili Bağdasar Tıbir (1683-1768), hekim ve müellif Karabet, Samatyalı hekim Asadur ve oğlu hekim Arzuman (P-1771), Baladı mütercim Melkisetek Tıbir (P-1780), müellif Manuel Tıbir Gesaryan (?-1782'den sonra), tarihçi ve eğitimci Sarkis Sarraf-Hovhannesian (1740-1805), tercüman ve müellif Kozmas Komitas Kömürçiyen (Canbognano), tarihçi, dilci ve müellif Baladı Kevork Tıbir Der-Hovhannesian (1736-1811) zikre dileyebilir.

19. yy'da da gerek Rumlarla Ermeni

ler, gerekse Apostolik, Katolik ve Protestan Ermeniler arasındaki ihtilaflar zaman zaman devam etmiştir. Diğer taraftan yeni açılan mektepler sayesinde, İstanbul Ermeni cemaatinin kültür seviyesi daha da yükselmiştir.

1805'te, kitapçı Markar, Koska'da ilk Ermeni kitabevini tesis etmiştir. 1812'de ise, Darphane Emini Hovhannes Çelebi Düzyan'ın (1749-1812) himayesinde, "Ar-sarunyatz" adı altında ilk Ermeni neşriyat şirketi kurulmuştur. Onun mali desteği ile, 1 Ağustos 1812'den itibaren Venedik'te, *Tidak Püzantyan* (Bizans Dürbünü) isminde 15 günlük bir dergi neşredilmeye başlanmıştır.

1816'da, Balat'taki Horenyan Okulu açılmıştır. 23 Ekim 1817'de, Patrik Boğos Krikoryan'ın (1763-1853) evinde, Apostolik ve Katolik Ermenilerin sivil ileri gelenleri, aralarındaki ihtilafları halletmek için bir toplantı yapmışlar, ancak bir neticeye varamamışlardır.

1820'de, Kazaz Artin, süzeni ve dival

işlemeleri için, kızlara mahsus bir atölye açmıştır. 10 Temmuz 1824 tarihli bir talimatname ile, Baladı Patrik Karabet Epis-kopos (1783-1850) okullar açmayı önermiştir. 18 Ağustos 1826'da vuku bulan Ho-capışa yangınında, Kumkapı'daki Meryem Ana Kilisesi ile patrikhane kül olmuştur. 1826'da, Kazaz Artin, Beyoğlu'nda kızlar için bir işlemecilik okulu açmıştır. 27 Aralık 1827'den itibaren, İstanbul'daki Katolik Ermeniler Ankara'ya sürgün edilmişlerdir. Bunda Ermeni Patrikhane-si'nin de rolü vardır. 6 Ocak 1830'da, Ermeni Katolikler de, ayrı bir cemaat olarak resmen tanınmıştır.

1830'da, Canık Amira Papazyan'm (1776-1856) maddi yardımı ile, Beyoğlu'nun Kırnavula ve Iskordela mahallelerinde, Surp Hripsimyantz ve Surp

Kayianyantz isminde iki kız okulu ile, Surp Eçmiadzin ve Surp Lusavoriç adlarında iki erkek okulu açılmıştır. Kazaz Artin ile Krikor Amira Balyan da yanlarında birer çeşme yaptırmışlardır. 1831'de B. Gudel, 1832'de ise Dwight adlı Protestan misyonerler, aileleri ile birlikte İstanbul'a yerleşerek, Ermeniler arasında Protestanlık propagandası yapmaya başlamışlardır. 1832'de, Yediku-le Ermeni Hastanesi'nin inşaatı başlamış ve 1834'te açılışı yapılmıştır. 1836'da, ilk Ermeni Protestan kilisesi tesis olunmuştur. 1838'de, Üsküdar Yenimahalle'de İstanbul'un ilk Ermeni yatılı yüksek mektebi olan Cemaran açılmıştır. Ancak, amiralar arasındaki kıskançlık yüzünden, kısa ö-mürlü olmuştur, 1 Mart 1841'de, Ermenice kitaplar basmak maksadıyla, "Usumnakan" (Eğitimci) adlı bir cemiyet kurulmuştur. 26 Mart 1842'de, şehirlerden vergileri tahsil edip, zamanında hazineye teslim etmek üzere, Anadolu ve Rumeli sarraflık kumpanyaları tesis edilmiştir. Birincisine Ha-rutyun Yerganyan veya Uzunyan, Bedros Kürkçühanlıyan, Misak (Misakyan), Mıgırdiç Cezayirliyan, Bağdasar Çerazyan ve Boğos Aşnanyan amiralar, ikincisine ise, Canik Papazyan, Maksud (Sarimyan), Ha-rutyun Gelgelyan, Apraham Allahverdiyan, Ohannes Tıngıryan ve Hovsep Davudyan amiralar üye seçilmişlerdir.

Haziran 1846'da İstanbul'daki 40 kadar Ermeni Protestan, Apisoğom Ütüciyan' in başkanlığında ilk Ermeni Protestan kilisesini kurmuştur. 3 Kasım 1847'de ise, ayrı cemaat olarak resmen tanınmışlardır. 1847'de, İstanbul'da 25 kadar Ermeni okulu vardı. Aynı yıl Beyoğlu'nda "Hamazka-yin Ingerutyun" (Millettaşlık Cemiyeti), Ortaköy'de ise, "Verdzanutyan Tankaran" (Okuma Müzesi) kurulmuştur.

28 Şubat 1856 tarihli Islahat Fermanı'n-dan sonra, Ermenilere de bazı haklar tanınmıştır. Mesela, kiliselerinin kubbeli olmasına ve çan kuleleri yapılmasına müsaade edilmiştir.

1858'de, İstanbul'daki Ermeni okullarının sayısı 42'ye yükselmmişti ve bu okullarda 4.376 erkek ve 1.115 kız talebe mevcuttu. Öğretmen sayısı ise 197 idi. Bu sıralarda Ermeni basını da hissedilir derecede gelişmiştir. Mektep temsilleriyle başlayan tiyatro faaliyetleri ise gitgide artmıştır.

Beyoğlu Surp
Yerrortutyun
Kilisesi'nde
yapılan bir
düğün töreni.

Vağarşag Seropyan
koleksiyonu

1860'ta Patrikhane Meclisi ve 1863'te ise hükümet tarafından onaylanan Nizam-

name-i Millet-i Ermeniyan'ın yürürlüğe girmesinden sonra, Ermeni milleti bilhassa kiliselerini ve okullarını serbestçe yönetmiştir. Bu nizamname, Ermenilere verilen müstesna bir imtiyaz sayılmıştır.

23 Aralık 1876'da ilan edilen L Meşru-tiyet'ten sonra oluşan Meclis-i Mebusan'a istanbul'dan Hovhannes Efendi Allahver-di (1823-1915) hem mebus, hem de ikinci reis seçilmiştir, ikinci Ermeni mebus ise, Sebuhan Bey Maksudyan (1843-1908) olmuştur.

1878'de, Patrik Nerses Varjabedian (1837-1884), Berlin Kongresi'ne bir Ermeni heyeti göndererek, büyük bir hata işlemiştir. Zira, o zamana kadar "millet-i sadı-ka" olarak tanınan Ermenilerin, saray ve hükümet çevrelerinde itibar ve itimatlarının zedelenmesine sebebiyet vermiştir. 15 Temmuz 1890'da, Mirza Bey ve Erzurum olaylarına karşı, Hınçak Komitesi tarafından Kumkapı gösterisi düzenlenmiştir. 18 Eylül 1895'te, yaklaşık 5.000 kişilik bir Ermeni topluluğu, Babıâli önlerine kadar gelerek, bazı haklar elde etmek gayesiyle, nümayişte bulunmuşlarsa da bir netice elde edememişler ve müessif olaylara sebebiyet vermişlerdir (bak. Ermeni Ayaklanması).

14 Ağustos 1896'da ise, Ermenilerin sesini Avrupa'ya duyurmak için, Rusya'dan gelen birkaç Ermeni komiteci Osmanlı Bankası'nı basarak hapisteki Ermenilerin serbest bırakılmaması halinde bankayı havaya uçurmak tehdidinde bulunmuştur. Ancak Rus elçisinin müdahalesi üzerine tevkif edilmeyerek, bir Fransız gemisine bindirilip Marsilya'ya gönderilmişlerdir (bak. Osmanlı Bankası Olayı). Bu hadiseden bir müddet sonra, Hasköy ve Samat-ya'da olmak üzere, Ermenilere karşı sert hareketlere girişilmiş, öldürme olayları meydana gelmiştir. Bunun üzerine hayli Ermeni İstanbul'u terk ederek yabancı ülkelere göç etmiştir.

19. yy'ın başlarında, İstanbul'da Ermenilerin sayısı yaklaşık 150.000 idi. 1840 sıralarında bu rakam 222.000'e yükselmiş, 1880'li yıllarda ise 250.000'e ulaşmıştır. 21 Temmuz 1905'te, Yıldız'da, Ermeni

komitecileri tarafından II. Abdülhamid'e karşı bir suikast tertip edilmiştir (bak. Bomba Olayı). Olayı işiten Patrik Mağakya Ormanyan (1841-1918), Yıldız Sarayı'na giderek, II. Abdülhamid'e geçmiş olsun demiştir.

Balkan Savaşı'nda (1912-1913) ilk defa olarak Ermeniler de askere alınmıştır. 1915'te, Alman hükümetinin direktifi ile Ermeni tehcirinin başlamasından birkaç ay önce, 24 Nisan gecesini, 250 kadar Ermeni fikir adamı ve sanatkâr tevkif edilerek Sirkeci'ye gönderilmiş ve oradan da bir gemiye bindirilerek izmit'e naklolunmuşlardır. Buradan da trenle Çankırı'ya ve Ayaş'a sürülmüşlerdir. Bunlardan bazıları, bilhassa Halife Abdülmecid Efen-di'nin şefaati ile geri dönmüşlerdir. Diğerlerinin akıbeti ise meçhul kalmıştır.

I. Dünya Savaşı'nda istanbul'dan yalnız bekârlar sürülmüştür. Savaş öncesinde, İstanbul'daki Ermeni nüfusu 150.000 kadardı. Ancak, Anadolu'da

tehcire maruz kalanlardan geri dönenler, istanbul'daki akrabalarının yanına sığındıklarından, savaştan sonra bu rakam bir hayli kabarmışsa da, 1922'nin son aylarında yabancı ülkelere göç başladığından sayıları yaklaşık 100.000'e düşmüştür.

19. yy'da İstanbul'da yaşamış ünlü Ermenilere gelince, Tanzimat'tan sonra Ermeniler de resmi görevlere atandıklarından, en üst makamlara ve rütbelere kadar yükselmişlerdir. Diğer taraftan, tıp, eğitim, matbaacılık ve yayımcılık, basın, güzel sanatlar ve sair sahalarda dahi üstün bir varlık göstermişlerdir. **Cumhuriyet Dönemi** 29 Ekim 1923'te Türkiye Cumhuriyeti ilan edildikten sonra, ülkenin bütün unsurları gibi Ermeniler de huzura ve rahata kavuşmuşlardır. 1934'te Ermeni Nizamnamesi lağvedildiğinden, kiliselerin yönetimi tek mütevellilere terk edilmiştir. Ancak seneler sonra bunun mahsurlu olduğu görüldüğünden, 1949'da tekrar yönetim kurulları işbaşına gelmişlerdir.

II. Dünya Savaşı sırasında 1941'de gayrimüslimlerden alınan 20 sınıf asker, ertesi yıl da tarh edilen varlık vergisi ve bilhassa 6 Eylül 1955'te meydana gelen üzücü olaylar sebebiyle İstanbul Ermenileri

EROL, SAFİYE

194

195

ERTUĞRUL, MUHSİN

de korkulu günler yaşamışlardır. Bir kısmı ise dış memleketlere göç etmişlerdir.

II. Dünya Savaşı'nın sona ermesinden bugüne kadar İstanbul Ermenileri de huzur içinde yaşamaktadırlar ve devlet hizmetinde olmasa bile diğer sahalarda eskisi gibi vatanın inkişafına katkıda bulunmaktadırlar.

İstanbul'da yaşayan Ermenilerin bugünkü sayıları yaklaşık 50.000 kadardır. Biri Kartal'da ve ikisi şapel olmak üzere, Apostolik cemaate ait kilise sayısı 33'tür. Ermeni Katoliklerin 12, Ermeni Protestanların ise 3 kiliseleri vardır.

Okulların taksimatı da şu şekildedir: 17 ilkokul, 9 ortaokul ve 5 lise. Bunlardan 1 lise ile 3 ilkokul Katolik cemaatine aittir. Öğrenci sayısı ise, 4.500 civarındadır. Cemaatin 2 hastanesi ve 2 de yetimhanesi mevcuttur. Yedikule Ermeni Hastanesi 1834'ten beri faaliyettedir. Katolik cemaatine ait Taksim'deki Surp Agop Hastanesi ise 1836'da tesis olunmuştur. Eskiden Hasköy'de ve şimdi de Üsküdar'da bulunan kızlara mahsus Kalfayan Yetimhanesi 1866'da, Sırpuhi Mayrabad Kalfayan (1822-1889) tarafından kurulmuştur. Şiş-li'de bulunan, erkeklere mahsus Karagöz-yan Yetimhanesi ise, 1913'te, Dikran Karagözyan'ın (1834-1896) vasiyeti ile gerçekleşmiştir.

Mezarlık sayısı da. 15'i Apostolik Ermenilere ve 1'i Katolik Ermenilere ait olmak

üzere 16 adettir. Ermeni Protestanların ise hususi mezarlıkları yoktur.

13 adet de Ermeni okullarından yetişenler derneği mevcuttur. Bunlardan başka, 1905'te kurulan Öğretmenler Vakfı, 1981'de kurulan Öğretmenler Derneği, 1940'ta kurulan Taksim Spor Ki'lubü ve 1946'da kurulan Şişli Spor Kulübü varlıklarını sürdürmektedirler.

Basına gelince, 1908'de kurulan *Jama-nak* (Vakit), 1940'ta kurulan *Marmara* günlük gazetelerini, 1946'da kurulan *Kulis*, 1951'de kurulan *Şoğagat*, 1950'de Yedikule Hastanesi tarafından kurulan *Surp Purgiç*, 1992'de tekrar yayımlanmaya başlayan *NorSan* (Yeni Öğrenci), yine 1992' de kurulan *Jibid* (Tebessüm) ve 1993'te kurulan *Hobina* dergilerim zikredebiliriz.

Bibi. K. Ayvazovski, *Badmutyun Osmanyen Bedutyen* (Osmanlı Devleti Tarihi), Venedik, 1841; Rahip Vartan, *Havakumm Badmutyan* (Tarih Mecmuası), Venedik, 1862; A. Berber-yan, *Badmutyun Hayotz* (Ermeniler Tarihi), ist., 1871; H. Asadur, "Gosdantnubolso Haye-rı yev irentz Badriarknerı" (İstanbul Ermenileri ve Patrikleri), *Yedikule Ermeni Hastanesi Salnamesi*, ist., 1901, s. 77-258; *Chronique de Michel le Syrien, Patriarche Jacobite d'Antioche (1166-1199)*, Paris, 1905; A. Alboyacıyan, "Az-kayin Sahmanatrutyun" (Milli Nizamname), *Yedikule Ermeni Hastanesi Salnamesi*, ist., 1910, s. 76-528; H. Mırmıryan, *Masnakan Badmutyun Hay Medzadunneru* (Ermeni Zenginlerinin Kısmi Tarihi), ist., 1910; M. Ormanyan, *Az-kabadum* (Milli Tarih), I-II, ist., 1912, III, Kudüs, 1927; E. Çelebi Kömürçiyen, *Isdambolo Badmutyun* (İstanbul Tarihi), I, Viyana, 1913, II, Viyana, 1932, III, Viyana, 1938; Kemahlı Kri-kor, *Jamanagakrutyun* (Kronoloji), Kudüs, 1915; E. Çelebi Kömürçiyen, *Orakrutyun* (Ruz-name), Kudüs, 1939; Y. G. Çark, *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler*, ist., 1953; Inciciyan, *İstanbul*; H. C. Sinini (Hagop Cololyan), *Bo-*

lisyeve ir Ten (İstanbul ve Rolü), I, Beyrut, 1965; S. Sarraf-Hovhannesyan, *Vibakrutyun Gos-dantnubolis Mayrakağakin* (Payitaht İstanbul'un Tarihi), Kudüs, 1967; "Gosdantnubolis" (İstanbul), *Haykakan Sovedakan Hanraki-daran* (Ermeni Sovyet Ansiklopedisi), V, Erivan, 1979; K. Pamukciyan, *Hagop Badriark Nalyan*, İst., 1981; K. Pamukciyan, *Hovannes Badriark Golod*, ist., 1984; N. Mazıcı, *Belgelerle Uluslararası Rekabette Ermeni Sorununun Kökeni*, ist., 1987; E. Çelebi Kömürçiyen, *Badmutyun Hragizman Gosdantnubolso 1660 Darvo* (İstanbul'un 1660 Yılı Yangınının Tarihi), İst., 1991; K. B. Hagopyan, *Hamaynka-yin Oratzuytz* (Cemaat Takvimi), ist., 1994.

KEVORK PAMUKCÎYAN

EROL, SAFİYE T

(1900, Keşan - 1 Ekim 1964, İstanbul) Yazar.

İlkgençlik çağında Almanya'ya gitti, öğrenimim orada tamamladı. Uzun yıllar kaldığı Almanya'dan felsefe doktorası vererek dönen Safiye Erol romanlar, tasavvuf ağırlıklı yazılar kaleme almıştır. Eserlerinin bir bölümü gazete ve dergilerde kalmıştır.

Üç romanı kitap olarak da yayımlanan Safiye Erol, İstanbul'u tarihi ve kültürel dünyası içinde irdeler. *Kadıköy'ün Ro-mam'ndü* (1939) romana adını veren semt 1930'lu yılların bütün renkleriyle tasvir edilmiştir. Kadıköy'ü Şifa, Moda, Fenerbahçe, Çamlıca, Haydarpaşa gibi belli-başlı konumlarıyla çizen yazar, mevsimlerden, rüzgârlardan, balık avından, ayı-şıklı gecelerdeki alaturka müzik fasıllarından inceden inceye söz açma fırsatı bulur. Bu romanda özellikle Şifa ve Moda, 1960'larda ancak son izdüşümlerine rastlanabilen pitoreski içinde canlandırılmıştır: Kaybolan sandal gezintileri, semtin özgün mimari eserleri, bitki örtüsü günümüz için âdeta bir belge niteliği taşımaktadır. Romanda ayrıca imparatorluktan süregelen yaşama biçimiyle modern Türkiye'nin yenilikçi yaşama biçimi bir uyum içinde senteze ulaşacak sanısı uyandırır.

Tasavvuf dünyasının ifadelendiği *Ülker Fırtınası* (1944), Safiye Erol'un kültür değişimlerine eğildiği bir romanıdır. Yine Kadıköy'de, Erenköy, Suadiye gibi sayfiye yörelerinde geçen eser, Batı kültürünü özümsemiş bir roman kişinin Doğu kültürüyle, tasavvufla yüz yüze gelişini ve u-yum arayışını dile getirir. *Ülker Fırtınası'* n-da beldenin yazlık yerleri, bahçe içi köşkler, bol ağaçlıklar, zengin bir bitki örtüsü resmiyle görünür. *Ciğer delen* (1947) ise, yazarın imparatorluğu var eden değişik unsurlara tarihin içinden ve yeni Türkiye'nin gündeminden baktığı bir romanıdır.

BibL T. Acaroğlu, *Varlık Yıllığı 1965*, İst., 1965 (Safiye Erol'un ölümü üzerine yazılan yazıların dökümüyle bir yaşamöyküsü ve anı yazısı); S. Ayverdi, *Âbide Şahsiyetler*, Ankara, 1976.

SELİM İLERİ

ERSOY, MEHMET AKİF

(1873, İstanbul - 27Aralık 1936, İstanbul) Şair.

Fatih Medresesi müderrislerinden Meh-med Tahir Efendi'nin oğludur. Emir Buharı Mahalle Mektebi'nde, Fatih Merkez

Rüştiyesi'nde, Mekteb-i Mülkiye'nin idadi (lise) kısmında okudu. Mülkiye'nin yüksek kısmında başladığı öğrenimini babasının ölümü ve evlerinin yanması üzerine Halkalı Mülkiye Baytar Mektebi'nde tamamladı (1893). Rumeli, Anadolu ve Arabistan'da görev yaptı. Daha sonra Halkalı Ziraat Mektebi'nde (1907), Çiftçilik Makinist Mektebi'nde öğretmenlik yaptı, Darülfünun Edebiyat-ı Umumiye müderrisliğine atandı (1908). Daha sonra Ziraat Nezareti'ndeki ve Darülfünun'daki görevlerinden ayrıldı ve yalnız Halkalı Ziraat Mektebi'ndeki görevini

sürdürdü. Çeşitli görevlerle Mısır, Hicaz ve Almanya'da Berlin'de bulundu (1913-1914). İzmir'in işgalinden sonra Batı Anadolu'da başlayan direniş hareketlerini desteklemek için Balıkesir'e gitti (1919). İstanbul'un işgalinden sonra Milli Mücadele'ye katılmak üzere Anadolu'ya geçti (1920). Konya'ya giderek burada başlayan isyanın bastırılmasında etkili oldu. Kastamonu'da vaazlar verdi ve İstiklal Marşı'nı bu sırada yazdı (1921). Kurtuluş Savaşı bitiminde İstanbul'a döndü (1923). Cumhuriyet'in ilam sıralarında yeni yönetimle düşünce ayrılığı nedeniyle Abbas Halim Paşa ile Mısır'a gitti. Bir süre Türkiye'ye gidip gelerek yaşadktan sonra 1926'da Mısır'a yerleşti.

Mehmet Akif Ersoy

Gözlem Yayıncılık Arşivi

1935'te hastalanınca bir süre Lübnan' da kaldı. Vatan özlemiyle ve hastalığının artması nedeniyle 1936'da İstanbul'a döndü ve kısa bir süre sonra da öldü. Mezarı Edirnekapı Şehitliği'ndedir.

Ersoy Baytar Mektebi'nde okurken şiirle ilgilenmeye başladı. İlk şiiri 1895'te *Mekteb* dergisinde çıktı. Asıl şiirleri ve yazılan 1908'den sonra *Sırat-ı Müstakim* ve bu derginin devamı olan *Sebilü'r-Reşad'* da yayımlandı. Şiirlerinde İslamiyet, toplumsal, siyasal konular, halk yaşantısı ağır basar. Kendi deyişiyle "şiirlerinde gördüklerini" yansıtmıştır. Dönemine göre yalın bir dille, halk söyleyişine yakın bir söyleyişle yazdığı şiirlerinde aruz ölçüsünü kullandı. İlk şiir kitabına *Safahat* adını verdi ve sonraki kitaplarını bu genel ad altında yayımladı. Bu dizi yedi kitaptan oluşur; *Safahat* (1911), *Süleymaniye Kürsüsünde*(1912), *Hakkın Sesleri*(1913), *Fatih*

Kürsüsünde (1914), *Hatıralar* (1917), *Asım* (1919), *Gölgeler* (1933). Şairin ölümünden sonra *Safahat* tek cilt olarak yeniden birçok kere basıldı (ilk baskı 1943).

Ersoy'un şiirlerinde konu edilen olayların çoğu, adı amlımasa bile, İstanbul'da geçer: "Meyhane", "Seyfi Baba", "Mahalle Kahvesi" gibi. Bu şiirlerde İstanbul'un bakımsız sokakları, esnafı, yapıları anlatılır. Fatih, Ersoy'un doğup büyüdüğü bir semt olarak şiirlerinde oldukça çok, söz konusu olur. "Fatih Camii" (*Safahat*, \. kitap) adlı şiirinde bu yüce mabet karşısında duygularını dile getirirken, çocukluğunu, camiye gidişini de anımsar. "Küfe"de, "Bayram"da, "İki Arkadaş Fatih Yolunda" da Fatih'ten söz edilir. *Süleymaniye Kürsüsünde* adını taşıyan kitapta Süleymaniye Camii ve Yeni Cami (Eminönü'ndeki) konu edilir. Marmara Denizi de çeşitli nedenlerle Ersoy'un şiirlerinde geçer. "İstanbul Hülyası" (*Süleymaniye Kürsüsünde*) adlı şiirde Marmara kıyıları ve istanbul'u düşler. "Bir Arıza"da (*Gölgeler*) Heybeli-ada'dan söz ederken bu adanın "Marmara'nın göğsüne yatmış" olduğunu söyler. Kâğıthane, Göksu, Florya, Kuzguncuk, Şile, Kartal, Pendik, Yakacık, Maltepe, Kurna (Kartal'a bağlı köy) gibi

İstanbul'un mesire yerleri, yazlık semtleri, yakın ilçe ve köyleri de Ersoy'un şiirinde geçer. Kâğıthane "cici beyler" in gittiği bir gezinti yeridir; Florya "vur patlasın" eğlenilen bir başka şehir dışı semttir; Kuzguncuk'ta sokak ya da bekçi köpeklerinin saldırısı; Kartal'da, Kurna Köyü'ndeki düğün şiirlerde işlenir.

İstanbul'un köprüsü de (Galata Köprüsü) Ersoy'un şiirinde yerini alır. "Köprüden Geçiş" (*Süleymaniye Kürsüsünde*) adlı şiirinde "Köprüden çok geçtiğini" söyler ve bu geçiş sırasında gözüne çarpanları betimler: "Halic'in o yosun çehreli miskin suları", kıyısının "hilkate küsmüş gibi durgun" oluşu, bir kıyıdaki "başbaşa vermiş düşünen, pis, eski, ağlamış yüzlü, sa-kîl evleri". Bu arada köprünün yapısını a-laylı bir dille anlatır. Avrupa'da köprülerin "asma" olduğunu ama bu "köprü"nün kendine özgü bir yapısı bulunduğunu, bazı bölümleri suya battığı için neredeyse "denizaltı köprü" diye adlandırılacağını söyler. Ersoy için köprü, sevdiği ve sığındığı semt olan Fatih'e götüren bir yol gibidir.

İslami yaşama tarzına ve geleneklerine bağlı herkes gibi Ersoy için de İstanbul' un Beyoğlu yakası ayrı ve aykırı bir semttir. Beyoğlu'nu "mülevves muhî-i fahiş" diye niteler "Vaiz Kürsüde" (*Fatih Kürsüsünde*) adlı şiirinde. Aynı şiirde, Beyoğ-lu'nun gözde eğlence ve toplantı yeri olan Tokatlıyan'dan söz eder.

Gayrimüslimlerin çoğunlukta olduğu semtlerden Tatavla (Kurtuluş), Samatya "Berlin Hatıraları" (Hatıralar) adlı şiirinde geçer. Meyhaneleriyle ünlü Sandıkbur-nu (Yenikapı'da) "Âsim" başlıklı şiirde, Vefa "İki Arkadaşla Fatih Yolunda" (*Fatih Kürsüsünde*) adlı şiirde, Babîâli Yokuşu yine "Asım" başlıklı şiirde söz konusu edilir. "Mezarlık" adlı şiirde Eyüp çevresinde-

ki mezarlık "sonsuzluk denizi"ne benzetilerek anlatılır. Boğaz, Baba Cafer Zindanı, Dolmabahçe, Beşiktaş, Robert Kolej de Ersoy'un şiirinde söz edilen yerlerdir.

Halk için ve halkın hayatını veren bir edebiyat yaratmayı amaçlamıştır. Gerçekleri, gördüklerini yansıtmayı, gözlemlerini neredeyse bir konuşma diliyle şiirleştirmesi en önemli özellikleridir. *Safahat'ta* bu özellikleri doğrultusunda İstanbul'u, İstanbul'un orta halli Müslüman halkının duyuş ve yaşayışını yansıtmıştır.

ERAY CANBERK

ERTUĞRUL, MUHSİN

(5Mart 1892, İstanbul - 29 Nisan 1979, İzmir) Tiyatro ve sinema adamı, oyuncu, yönetici, yazar, çevirmen.

İlköğrenimini Gedikpaşa'daki Tefeyyüz Mektebi'nde tamamladı. Tiyatroyla da bu yıllarda tanıştı. 30 Temmuz 1910'da Burhaneddin Kumpanyası'nın sahnelediği *Sherlock Holmes* oyunundaki Bob rolüyle sahneye ilk kez

adım attı.

1911'de kısa bir süre için Paris'e gitti. 1912'de İstanbul'a döndü ve "Ertuğrul Muhsin ve Arkadaşları" topluluğunu kurdu, başrolünü kendisinin oynadığı *Hamlet'i* sahneledi. Oyun büyük beğeni kazandı. 1913'te yeniden Paris'e gitti. Oradaki tiyatro çalışmalarından edindiği izlenimleri İstanbul'daki dergilere yazdı. Yurda dönüşünde yeniden oluşturduğu topluluğunda *Fahişe* ve *Büyük Hata* adlı oyunları sahneledi. Ocak 1915'te Darülbeyt-i Şerif'te kadrolu sanatçı oldu. Burada, *Çürük Temel*, *Hisse-i Şayia* adlı oyunlarda sahneye çıktı. Darülbeyt-i Şerif'teki karışıklıklara dayanamamaya 1916'da Almanya'ya gitti. Burada tiyatro izlemenin yanı sıra, filmlerde oyuncu olarak rol aldı.

1917'de Darülbeyt-i Şerif'te *Bir Çiçek İki Böcek* ve *Baykuş* adlı oyunlarda oynadı. 1918'de Edebi Tiyatro Heyeti'nde *Hortlaklar*, *Sivrisinekler*, *Vazife*, *Eski Heidelberg* adlı oyunları sahneledi. Aynı yıl gittiği Almanya'da Samsan Film adlı bir şirket kurdu, yönetmenlik ve oyunculuk yaptığı *Samsan Kendi Kendinin Katili*, *Kara Lale Bayramı*, *Şeytana Tapanlar* adlı filmlerde çalıştı.

1921'de Darülbeyt-i Şerif'te *Harap Yurtve Karanlık Kuyu* adlı oyunlarını yönetti. 1922-1923'te film çalışmalarına ağırlık veren Muhsin Ertuğrul, *İstanbul'da Bir Fa-cia-i Aşk*, *Boğaziçi Esrarı (Nur Baba)*, *Ateşten Gömlek*, *Leblebici Horhor*, *Kız Kulesinde Bir Facia* ve *Sözde Kızlar'ı* çekti. 1924'te yeniden oluşturduğu "Ertuğrul Muhsin ve Arkadaşları" topluluğunda *İhtilal*, *Bir Halk Düşmanı*, *Baba*, *Kre-utzer Sonat*, *Othello*, *Tayfun*, *Azarya*, *İşsizler*, *Kamelyalı Kadın* adlı oyunlarla seyirciye ulaştı. 1925-1926'da Sovyetler Birliği'nde sinema çalışmaları yaptı, *Tamil-la* ve *Spartaküs* filmlerini çekti.

İstanbul Valisi ve Belediye Başkanı Muhittin Bey'in (Üstündağ) daveti üzerine 1928'de Darülbeyt-i Şerif'in başrejisorluğu-ğünü üstlendi. *Baba*, *Hamlet*, *Deyyus*, *Kör* gibi oyunları yönetti. *Darülbeyt-i Şerif*

Muhsin Ertuğrul

Ara Güler

dergisinin yayımını başlattı, iki yıl öğrenim veren Tiyatro Meslek Mektebi'ni açtı. 1931-1933 arasında *Kaçakçılar* ve ilk sesli Türk filmi *İstanbul Sokaklarında*, *Bir Millet Uyanıyor*, *Karım Beni Aldatırsa*, *Söz Bir Allah Bir*, *Cici Berber*, *Fena Yol'u* çekti. 29 Mart 1934'te 25. sanat yılı kutlandı. Aynı yıl *Milyon Avcıları*, *Leblebici Horhor Ağa*, *Aysel Bataklı Damın Kızı* filmlerini çekti, Sovyetler Birliği'nde çocuk tiyatrosunu inceledi.

1 Ekim 1935'te Şehir Tiyatroları içinde çocuk tiyatrosunu başlattı. 1936'da Cari Ebert'in yöneticiliğini yaptığı Ankara Devlet Konservatuarı'nda öğretmenlik yapmaya başladı. Ancak 1938'de Ebert'in seçtiği bazı yabancı öğretmenlere karşı çıkarak, bu görevinden ayrıldı, Şehir

Tiyatroları bünyesinde tiyatro kursları açtı. 1939-1940 arasında *Bir Kavuk Devrildi, Tosun Paşa, Allahm Cenneti, Kıskanç, Şehvet Kurbanı, Akasya Palas* filmlerim çekti.

1947'de açılan Açık hava Tiyatrosu'n-da(-0 *Kral Oidipus'u* sahneledi. Aynı yıl Devlet Tiyatroları yöneticiliğine atandı. Ankara Devlet Konservatuarı Tatbikat Sahnesi'ne canlılık getirerek sürekli oyunlar sahnelenmesini sağladı. 30 Nisan 1949' da 40. sanat yılının kutlandığı Şehir Tiyatroları'nda *Faust'u* yönetti. Aynı yıl getirildiği Devlet Tiyatrosu ve Opera genel müdürlüğünden 1951'de ayrıldı ve İstanbul' da *Fareler ve İnsanlar adlı* oyunla perdelerini açan Küçük Sahne'yi kurdu. 1953'te ilk renkli Türk filmi olan *Halıcı Ktâi* çekti. 1954'te ikinci kez atandığı Devlet Tiyatroları genel müdürlüğünü 1958'e kadar sürdürdü. 1959'da Şehir Tiyatroları başrejisörlüğüne getirildi. 1965'e kadar süren bu dönemde İstanbul'un değişik semtlerinde tiyatrolar açılmasını sağladı; Rumelihisarı'nda ve Yedikule'de oyunlar sahneledi. 1967'de LCC Tiyatro Okulu'n-da Beklan ve Ayla Algan'la birlikte sahne çalışması derslerini yönetti, anılarını yazmaya başladı. 1968'de İstanbul Belediye Meclisi'nce yeniden Şehir Tiyatroları baş-

ERTUĞRUL TEKKESİ

196

197

ERTUĞRUL TEKKESİ

lanmıştır. Üst kat sütunları arasında kalan boşluklar, korkuluk duvarından kubbe eteğine kadar yükselen ahşap kafeslerle kapatılmıştır. Son derecede titiz bir işçilik sergileyen bu kafeslerin, ince marangozlukla ilgilenen II. Abdülhamid tarafından imal edildiği söylenmektedir. Üst katta, güneydoğu köşesindeki hünkâr mahfilinin simetriği olan, kadınlar mahfili ile bağlantılı mahfil biriminin saraya mensup hanımlara ait olduğu tahmin edilebilir.

Yapının hemen bütün mekânlarında, bağdadi sıvalı duvarlarda, kalem işi tekniği ile meydana getirilmiş eklektik üslupta süslemeler görülür. Mekânların köşeleri ile kapı ve pencere açıklıkları arasında kalan yüzeyler dikdörtgen panolara bölünmüş, bunların ortalarına, klasik Osmanlı süslemesindeki rumîlerle barok-ro-koko üslubundan alınma kıvrık dalların karışımından oluşan şemseler kondurulmuş, köşelere de aynı öğeleri içeren köşebentler resmedilmiştir. Cami-tevhidhane-nin duvarlarında sadece köşebentlerle ye-tinildiği gözlenir. Tavanlarda, ahşap kaplama üzerine gerilen muşambaların yüzeyine, duvardakilerle uyum gösteren nakışlar yapılmıştır. Özellikle hünkâr dairesine ait olan mekânlarda duvar ve tavan

rejisörlük görevi teklif edildiyse de kabul etmedi.

23 Aralık 1969-12 Ocak 1970 arasında 60. sanat yılı büyük bir programla kutlandı.

1974'te sonuncu kez Şehir Tiyatroları genel sanat yönetmenliğine getirildi. Bu dönemde Deneme Sahnesi'nin çalışmalarını başlattı, gezici tiyatro programı yaptı, semt tiyatrolarını yaygınlaştırdı. 1976'da Şehir Tiyatroları'nın "yerinden yönetim" tartışmalarına ve iç gerilime son vermek gerekçesiyle belediye başkanının yönetime el koyması üzerine, genel sanat yönetmenliği görevini bıraktı.

Muhsin ErtuğruPa 1979'da, Türk Tiyatrosu ve sinemasına yaptığı hizmetlerden dolayı, Ege Üniversitesi'nce "fahri doktor" sanı verildi. Bu törene katılmak için gittiği İzmir'de öldü. İstanbul'da Zincirlikuyu Mezarlığı'nda toprağa verildi. Belediye Meclisi'nin aldığı karar uyarınca, Şehir Tiyatroları'nın Harbiye'deki sahnesine Muhsin Ertuğrul Tiyatrosu adı verildi.

Muhsin Ertuğrul ayrıca, Perdecı, Ahmet Rıdvan, Füzuran Cemali, Nabi Zeki ve Servet Moray takma adlarıyla tiyatroya ilişkin pek çok yazı yazdı, çeviriler yaptı. Anılarını topladığı *Benden Sonra Tufan Olmasın* adlı yapıtı ölümünden sonra yayımlanabildi (İst., 1989).

HİLMİ ZAFER ŞAHİN

Muhsin Ertuğrul Cezmi Ar'la birlikte bir film çekiminde, 1930'lar. *TETTV Arşivi*

ERTUĞRUL TEKKESİ

Beşiktaş İlçesi'nde, Yıldız Mahallesi'nde, Yıldız Caddesi üzerinde yer almaktadır.

1305/1887'de II. Abdülhamid (hd 1876-1909) tarafından Şazelî tarikatının ileri gelen şeyhlerinden, bu tarikatın Medenî kolunun kurucusu Şeyh Hamza Zafir Efendi (ö. 1903) adına tesis edilmiştir. Cami-tekke niteliğinde olan bu kuruluşun adı, Osmanlı hanedanının ceddi Ertuğrul Ga-zî'nin hatırasını canlandırmak arzusunun yanı sıra, II. Abdülhamid'in, yine bu amaçla Domaniç yöresi Türkmenlerinden oluşturduğu Ertuğrul Alayı'nın ibadetine tahsis edilmesinden kaynaklanmaktadır.

Ertuğrul Tekkesi, İstanbul'da fazla yayılmamış olan, daha önce Unkapam'nda-ki ve Alibeyköy'deki iki tekke ile temsil edilen Şazelî tarikatını güçlendirmekten çok, İslam âleminin çeşitli yörelerinden Osmanlı başkentine gelen tarikat şeyhleri ile ulemayı ağırlamak, özellikle de bu kişiler aracılığı ile Osmanlı hanedanının tasarrufunda bulunan hilafet kurumunun prestijini artırmak amacıyla tesis edilmiştir. Başka bir deyimle bu tekkenin varlık sebebi II. Abdülhamid'in Panislamizm politikasına, Şeyh Zafir Efendi'nin -Trab-lusgarp'ın Mısra kasabası merkez olmak üzere- Şazelüiğin yaygın olduğu bütün

Kuzey Afrika'daki büyük nüfuzuna dayanmaktadır.

Başlangıçta cami-tevhidhane ve selamlığı barındıran esas yapının yanı sıra harem ve misafirhane bölümlerinden meydana gelen tekke 1905-1906'da türbe-ki-taplık-çeşme üçlüsü ile donatılmıştır. Birbiriyle bağlantılı olan bu bölümlerin tasarımı, Raimondo d'Aronco'ya(->) aittir. Ca-mi-tevhidhaneye 1905'ten önce bir minare eklendiği tespit edilmektedir.

Tekkeler kapatıldıktan sonra binaların mülkiyeti Vakıflar İdaresi'ne intikal etmiş, kullanımları ise önce İstanbul Belediye-si'ne, sonra Milli Eğitim Bakanlığı'na devredilmiş, cami-tevhidhane dışında kalan bölümler 1957'ye kadar Şair Nedim İlkokulu olarak kullanılmıştır. Bu arada gerekli bakımdan mahrum kalan yapılar, ilkokulun başka yere taşınması üzerine cami olarak ibadete açılmıştır. 1960'lı yılların sonlarında çökme tehlikesiyle karşı karşıya kalan ana bina 1969-1973 arasında Vakıflar İdaresi tarafından esaslı bir onarıma tabi tutulmuş, onarımdan sonra, Vakıflar İdaresi'nin depolarında çürümeye terk edilen çeşitli tarikat eşyasının sergilendiği bir müze olması kararlaştırılmış iken birtakım siyasi spekülasyonlar yüzünden bu karar uygulanamamıştır. Günümüzde ana bina cami olarak kullanılmakta, türbe, kitaplık ve çeşme sağlam durumda bulunmakta, onarım kapsamına alınmayan harem ve misafirhane binaları ise her geçen gün biraz daha harap düşmektedir.

Kuruluşundan itibaren Şazelî tarikatının İstanbul'daki merkezi durumuna gelen, aynı zamanda bu tarikatın Medenî kolunun pîrevî niteliğini taşıyan Ertuğrul Tekkesi'nin ilk şeyhi Hamza Zafir Efendi Trablusğarp'ın Mısra kasabasındandır. II. Abdülhamid'in kendisine intisap etmesine ve aşırı ilgi ve hürmet göstermesine rağmen hükümdara olan yakınlığını kötüye kullanmamış, bilgisi ve kişiliği ile İstanbul'da saygın bir mevkiye sahip olmuştur. Ayin günü cuma olan tekkenin postuna Hamza Zafir Efendi'den sonra küçük kardeşleri Muhammed Zafir Efendi (ö. 1904) ile Beşir Zafir Efendi'nin (ö. 1909) geçtikleri bilinmektedir.

Ertuğrul Tekkesi, yine II. Abdülhamid' in yakınlarından Rıfâî-Sayyadî Şeyhi Ebül-hüda Efendi'nin Serencebey'deki tekkesi ile beraber, "velinimetlerinin" çevresinde kümelenen devlet ricaline ve bendegâna (saray mensupları) ait bahçeli konaklar arasında, padişahın oluşturduğu bir tür "manevi koruma çemberinin" halkalarını meydana getirmekteydi. Tekke arsası kuzeyde *Yahya Kemal Parkı*, diğer yönlerde ise, Yıldız Sarayı'na doğru kavisler çizerek uzanan Yıldız Caddesi ile sınırlıdır. Arsa doğudan batıya doğru alçalan eğimden dolayı istinat duvarı niteliğinde çevre duvarları ile kuşatılmış, ayrıca kible doğrultusunda uzanan bir istinat duvarı ile iki sete ayrılmış, yüksekte kalan doğu yönündeki sete cami-tevhidhane ile selamlığı barındıran ana bina, bunun batısında, ayakta kalan sete de türbe-kütüphane-

çeşme manzumesi yerleştirilmiştir. Batı sınırı dışında, çevre duvarları, eklektik üslupta süslemeler içeren, dökümden mamul parmaklıklarla donatılmış, sütun görünümündeki babaların üzerine, günümüzde yerlerinden sökülmüş olan ufak vazolar oturtulmuştur. Dört adet avlu girişi içinde en gösterişli olanı, güneyde, cuma selamlıklarında ve diğer ziyaretlerde padişah ile maiyetinin kullandığı, hünkâr dairesi ve

mahfiline geçit veren kapının karşısında yer alır.

Cami-tevhidhane ile selamlık birimlerini, ayrıca cami-tevhidhane ile bağlantılı hünkâr dairesini barındıran ana bina iki katlı, ahşap iskeletli bir yapıdır. Duvarları içeriden bağdadi sıva, dışarıdan ahşap kaplama ile oluşturulmuş, çatı günümüzde Marsilya tipi kiremitlerle kaplanmıştır. Kuzeyde kısmen kagir bir bodrumun üzerine oturmaktadır. Yapı kendi içinde üç ana bölüme ayrılır: Ortada kare planlı cami-tevhidhane harimi, bunun güneyinde "T" planlı hünkâr dairesi, kuzeyinde de hünkâr dairesinin simetriği olan selamlık kanadı yer almaktadır. Altı adet giriş bulunmakta, güneyde, hünkâr dairesine geçit veren kapının (hünkâr kapısının) üzerinde 1305/1887 tarihli inşa kitabesi yer almaktadır. Talik hatlı olan kitabenin manzum metni Ahmed Muhtar Efen-di'ye (ö. 1910) aittir.

Gerek hünkâr dairesinde gerekse de selamlık kanadında, kıble eksenine göre simetrik düzende tasarlanmış merdivenli sofalar ile bunların çevresinde dikdörtgen planlı mekânlar ve hela-abdest-lik birimleri bulunmaktadır. Söz konusu yerleşim her iki katta da pek az farkla tekrar edilmiştir.

Güney cephesinde, hünkâr kapısının yanında bulunan giriş, hünkâr dairesi sofası ile bağlantılı olan bir koridor aracılığı ile cami-tevhidhane harimine geçit ve Doğu cephesindeki girişlerden biri doğrudan selamlığın zemin kat sofasına, rüzgârlık türünden küçük bir çıkıntı ile donatılmış olan diğeri ise, birbirini izleyen, son cemaat yeri niteliğinde iki mekâna açılmaktadır. Söz konusu mekânlardan ikincisinde cami-tevhidhane harimine açılan kapı ile fevkani kadınlar mahfiline çıkan merdiven bulunur.

Yapının çekirdeğini oluşturan esas ca-mi-tevhidhanede ayinlere ayrılmış olan a-lan sekizgen planlıdır. Dış sınır oluşturan kare ile bu sekizgenin arasında kalan alana iki katlı mahfiller yerleştirilmiş, ancak kıble yönünde yer alan kenarda mihrap ile minbere tahsis edilen yerde mahfiller kesintiye uğratılmıştır. Sekizgenin köşelerinde yükselen kare kesitli ahşap sütunlar üst kat mahfillerini taşır. Üst katta da aynı noktalarda, kısa bir korkuluk duvarından sonra başlayan Korint başlıklı ahşap sütunlar çatıyı takviye etmektedir. İki kat boyunca yükselen sekizgen planlı hacmin üstü ahşap iskeletli, bağdadi sıvalı, çatı altında gizlenen bir kubbe ile örtülmüştür. Söz konusu kubbe sekiz dilimli olarak tasarlanmış, böylece alt yapı ve taşıyıcı sistem ile üst yapı arasındaki uyum vurgu-

Ertuğrul Tekkesi'nin cami-tevhidhane ile selamlığı barındıran ana bina planı. *H. Rıza Ergezen*

tezyinatının, Yıldız Sarayı'ndaki birtakım bölümlerde bulunan teyzinatın yoğunluğuna ulaştığı tavan göbeklerinde ve eteklerinde yaldızlanmış kartonpiyer öğelerinin kullanıldığı fark edilmektedir. Cami-

tevhidhanedeki tavan süslemesinin nispeten sade tutulduğu, sekiz dilime ayrılmış kubbe yüzeyinin, pastel renklerle çalışılmış kıvrık dal kompozisyonları ile kaplandığı gözlenir. Sarayla yakın ilişki içinde olan diğer birtakım geç devir tekkelerinde görüldüğü üzere, burada da gayrimüslim saray nakkaşlarının elinden çıkmış olan bütün bu süslemeler yapıya oldukça profan bir hava katmaktadır.

Ertuğrul
Tekkesi'ndeki
bir töreni
gösteren
Yıldız
Albümleri'nden
bir fotoğraf.
M. Baha Tanman
fotoğraf
koleksiyonu

Yan yana yer alan mihrap ile minber, malzeme (ahşap), tasarım ve süsleme bakımından tam bir bütünlük içindedir. Mihrap nişinin içi, kordonlarla iki yana tutturulmuş püsküllü perdeler, ortada zincirlerle asılı kandil, tepede ay-yıldız grubu ve yıldızdan çıkan altın yaldızlı ışınlarla bezelidir. İki yandan yivli pilastrlar ile kuşatılmış olan mihrap nişinin üzerinde 1305/1887 tarihli mihrap ayeti panosu yer alır. Bunun da üstünde, mihrap ile minberi birbirine bağlayan, yatay konumda konsollu bir silme uzanmaktadır. Minber, kabartma rozetlerle süslü korkuluğu ve

ESAD EFENDİ KÜTÜPHANESİ 198

199

ESEKAPİ MESCİDİ

yuvarlak kemerli köşk kısmı ile garip, o-ransız bir görünüm arz eder. Doğu yönünde bulunan ahşap vaaz kürsüsü, II. Ab-dülhamid dönemi saray mobilyalarını hatırlatan süslemeleri ile dikkati çeker. Özellikle kürsünün, cemaatin dağılımına göre icabında kendi eksenini etrafında dönebilecek şekilde imal edilmiş olması ilginçtir.

Cami-tevhidhanenin cephelerinde, alttakiler dikdörtgen açıklıklı, üsttekiler yuvarlak kemerli olmak üzere, iki pencere grubu sıralanmaktadır. Pencere aralarında kalan yüzey ahşap silmelerle yatay dilimlere ayrılmış, bazıları damlalık frizleri ile donatılmış olan bu silmelerin yanı sıra yuvarlak kemerli yalancı pencereler tasarlanmıştır. Ahşap çatıyı gizleyen kalkan duvarının son onarımında değişikliğe uğradığı, bazı

süsleme ayrıntılarının yok edildiği anlaşılmaktadır.

Yapının kuzeybatı köşesindeki girintiye yerleştirilmiş olan kagir minare ile ahşap yapı kitlesi arasında herhangi bir organik bağ bulunmamaktadır. Sonradan eklenmiş olan minarede malzeme olarak tuğla ve taş kullanılmış, kesme taş işçiliği arz eden konsollu şerefe dolgusu ve profilli külâh dışında kalan kesimler sıvanmıştır. Pabuç kısmı olmaksızın doğrudan kaideye oturan sekizgen prizma biçimindeki gövdenin yüzeyleri silmelerle çerçevelenmiştir.

Şeyh Zafîr Türbesi ile kütüphane ve çeşme konumlan, malzemeleri ve tasarımları ile, kendi içlerinde, ahşap tekke binasından tamamen bağımsız bir bütün oluşturmaktadır. Her ikisi de iki katlı olan ahşap harem dairesi ile kagir misafirha-

ne binası, inşa edildikleri dönemde İstanbul'un hemen her yerinde benzerlerine rastlanan konaklardır. Söz konusu yapılarda, pencereleri taçlandıran üçgen alınlıklar, Korint başlıklı pilastrlar gibi neorö-nesans ve ampir üsluplarına bağlanan cephe ayrıntıları teşhis edilmektedir. **Bibi.** Münib, *Mecmua-i Tekâyâ*, 3; Raif, *Mir'at*, 297; *Ihsaiyatn*, 22; Öz, *istanbul Camileri*, II, 63; Sözen, *Mimar Sinan*, 339; A. Batur, "Yıldız Serencebey'de Şeyh Zâfir Türbe, Kitaplık ve Çeşmesi", *Anadolu Sanatı Araştırmaları*, I, 1968, s. 103-138; H. Göktürk - H. E. Eraktan, "Ertuğrul Camii ve Tekkesi", *İSTA*, X, 5230-5232; H. R. Ergezen, "Ertuğrul Camii Restorasyonu", *Rölöve ve Restorasyon Dergisi*, I, 1974, s. 69-85; O. Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarisi*, İst., 1986, s. 458-459.

M. BAHA TANMAN

ESAD EFENDİ KÜTÜPHANESİ

Ayasofya yakınlarında, Yerebatan Cadde-si'ndedir. Vakanüvis Mehmed Esad Efendi (ö. 1848) tarafından konağı yanında 1263/1845'te inşa edilmiştir.

Esad Efendi müderrislik ve kadılık görevlerinden sonra 28 Eylül 1825'te Şâni-zade Atâullah Efendi'nin(->) yerine vaka-nüvisliğe getirilmiştir. 1831'de *Takvim-i Vekayi* nazırlığına tayin edilen Esad Efen-di'nin başlıca eserleri *Esad Efendi Tarihi*, *Üss-i Zafer* (ist., 1243, 1293), *Ziba-i Tenvârih*, *Bahçe-i Sefa Enduz*, *Münşeat* ve *Di-varidu*. Mezarı, Esad Efendi Kütüpha-nesi'nin bahçesinde bulunmaktadır.

Mimarı bilinmeyen Esad Efendi Kütüphanesi tek katlı bir yapıdır. Asıl mekân 6 m ölçüsünde bir kare olup, her iki yandan ikişer sütun ile ayrılan 1,95 m genişliğinde

Esad Efendi Kütüphanesi

Araş Neftçi, 1993

kanatlarla genişletilmiştir. Asıl mekân üstü kiremitli çatı ile örtülü, yarım yuvarlak kubbelidir. Yandaki kanatların yarım tonozlu çatısının 1,60 m

üstünde, kubbe gövdesinde bulunan yarım yuvarlak pencereler iç mekânı aydınlatır. Okuma yerleri olması gereken yanlardaki kanatlarda da dörder pencere bulunmaktadır.

Asıl mekâna bir ön girişten geçilerek ulaşılır. Giriş, yoldan dört basamak yüksektedir. Dış ve iç mimarisi süslemesiz cıltan Esad Efendi Kütüphanesi'nin 0,50-0,75 m kalınlığındaki duvarları sadece sıva ile örtülmüştür. Bina strüktür olarak Romanesk mimariyi anımsatır.

Esad Efendi Kütüphanesi'nin, özellikle tarih ve edebiyat bakımından çok zengin olan kitapları 1914'te Sultan Selim ve 1918'de de Süleymaniye Kütüphanesi'ne nakledilmiştir. Uzun süre matbaa olarak kullanılan bina bugün halıcı dükkanıdır.

Bibi. M. Münir Aktepe, "Es'ad Efendi", *IA*, IV, 363-365; Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları*, 384-386; Unsal, *Kütüphaneler*, 100-101; H. Dener, *Süleymaniye Umumi Kütüphanesi*, ist., 1957, s. 41-42.

istanbul esâfil-i şark

istanbul'da, Mekteb-i Mülkiye (şimdiki Siyasal Bilgiler Fakültesi) içinde gelişen, 1955'e kadar belirli ilim, fikir, sanat, edebiyat, kültür adamlarım bir araya getiren, hiçbir resmi sıfatı olmamakla birlikte, bu tarz sohbet toplantılarına öncülük etmiş topluluk.

istanbul'un henüz fazla kalabalık olmadığı, eğlence âleminin çok kısıtlı bir çevrede geliştiği bir zamanda kurulan topluluk, güzel konuşan, anlatan, etrafmda-kileri kendisine bağlayan kişilerden oluşmuştu ve günümüzde kaybolan "dinleme alışkanlığı" bulunan kişilerin de çokluğu topluluk içinde her bir konuşmaya değer kazandırmıştı. Topluluğun önde gelen üyeleri Nazmi Acar, Mükrimin Halil Yinanç, avukat Afif Şakir, Halil Vedat Fıratlı, Emin Âli Çavlı, avukat Mehdi Sait, Halit Güteryüz, Hamamizade ihsan gibi aydınlardan oluşmuş, bunlara devrin gazetecileri, öğretmenleri, sanatçıları da zaman zaman katılarak güncel konulan tartışmışlardı. Toplandıkları esas yer, Bayezid Camii yakınındaki Çınaraltı idi. ilkbahar ve yaz mevsimlerinde bu mahalde gelişen sohbetlere devrin meraklı gençleri de katılır, büyük bir nezaket içinde konuşmaları dinlerlerdi. Topluluk kış ve sonbahar mevsimlerinde birisinin evinde toplanır, geniş bir aile atmosferine bürünen sohbetlere; güncel ilim, kültür ve sanat konularına yer verilir, gecenin geç saatlerine kadar uzayan sohbetlere katılanların hatıralarında geniş izler kalırdı. Konuşmaların en renkli siması Nazmi Acar idi (heykeltıraş Çetin Kuzgun Acar ile piyanist Pıtırıcık Acar'ın babası) ve her bir konuya esprili kişiliği ile karışan N. Acar'sız hiçbir toplantının tadı olmazdı, nitekim onun vefatından (1957) sonra da topluluk dağılmaya yüz tutmuştur. Toplantıların canlı geçtiği yerlerden birisi de tbnülemin

Mahmud Kemal Inal'ın(->) konağıydı. Engin bilgi ve kültürü ile kendisi ile konuşanları her zaman hayran bırakan Inal'ın evi aynı zamanda Türk

musikisi için ocak mahiyetinde idi. Prof. Hilmi Ziya Ülken, Prof. Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, avukat Afif Şakir'in evleri de üyelerin büyük bir samimiyetle katıldıkları ortamlardı. Saatlerce süren sofr toplantılarında günlük siyasetin dışında olmak şartıyla, bir konu ortaya atılır, sırayla söz alan üyelerin verdikleri bilgiler, ileri sürdükleri görüşler konuya yeni açılımlar sağladı.

Esâfil-i Şark topluluğu, II. Dünya Sava-şı'nın sıkıntıları sırasında bir dayanışma içinde iken, savaş sonrasının değişen şartları yüzünden fazla devam edemedi; geçim kaygılarının artması, istanbul'un kalabalıklaşması ve en mühimi dinleme alışkanlığı ve terbiyesinin bozulmaya başlamasından sonra dağıldı; çok küçük gruplar geleneği devam ettirdi. Kâzım ismail •Gürkan tarafından yaratılan "Çarşamba Toplantıları", Muzaffer Esat Güçhan'ın girişimi ile kurulan "Edebiyat ve Kültür Toplantıları", Feridun Dirimtekin ile Arif Mü-fid Mansel tarafından evlerinde, Haldun Taner'in tasvirini yaptığı "Altılar Toplantısı" tarzındaki buluşmalar Esâfil-i Şark'ın bir çeşit devamı sayılabilir.

Bibi. Adnan Giz-Midhat Sertoğlu, "Gülmek için Kurulmuş Bir Topluluğun Hikâyesi: Esâfi-li Şark'ta Kimler Vardı, Neler Konuşulurdu", *Hayat*, S. 21 (19 Mayıs 1977), s. 27, S. 22 (26 Mayıs 1977) s. 27, S. 23 (2 Haziran 1977), s. 28, S. 24 (9 Haziran 1977), s. 19, S. 25 (16 Haziran 1977), s. 19, S. 26 (23 Haziran 1977), s. 19, S. 27 (30 Haziran 1977), s. 19; S. 28 (7 Temmuz 1977), s. 19, S. 29 (14 Temmuz 1977), s. 19, S. 30 (21 Temmuz 1977), s. 19, S. 31 (28 Temmuz 1977), s. 19, S. 32 (4 Ağustos 1977) s. 26, S. 33 (11 Ağustos 1977), s. 26; A. Tarlan "Mükrimin İçin", *Yeni İstanbul*, (Şubat 1962); O. S. Orhon "Mükrimin Halil Yinanç", *Son Havadis*, (25 Aralık 1962), (bu makaleler sonradan şu kitabın içine alınmıştır: *Mükrimin Halil Yinanç'tan Sohbetler*, ist., 1962, der. R. Al-payer-Ş. Özatalay, s. 46-48, 76-78).

MAHMUT H. ŞAKIROĞLU

ESAYAN KIZ ERMENİ LİSESİ

Beyoğlu ilçesi, Taksim Meşelik Sokağı'n-da bulunan Ermeni azınlık lisesi. Kayserili Hovhannes ve Mıgırdiç Esayan kardeşlerin, bahçesindeki kiliseyle birlikte yapım masraflarını üstlendikleri karma ilkokul 1895'te açıldı.

Beyoğlu Ermenilerinin eğitim kurumu açma çalışmaları 1701'e kadar uzar. Bu tarihte Harutyun Amira Bezciyan tarafından kızların mesleki eğitimi için açılan okul 1870'e kadar faaldi. Canik Amira Papaz-yan'ın öncülüğünde ise 1830'da kızlar için Surp Hırpsimyantz ve Surp Kayyanyantz, erkekler için de Surp Eçmiadzin ve Surp Lusavoriç okulları açılmıştı. 184ö'da Misak Amira Naregyan, Naregyan Okulu'nu yaptırdı. 24 Mayıs 1870'teki büyük Beyoğlu yangınında bu semt okulları yandı. Bağışlarla, yangın sonrasında nüfusu artan Dolapdere'de 1875'te, Arşagunyan Okulu açıldı.

Esayan İlkokulu'nun açılması ise 1895 yılındadır. Beyoğlu'na egemen Batı kül-Esayan Kız Ermeni Lisesi'nin girişi.

Silva Kuyumcuyan koleksiyonu

türünün etkisinde bir eğitim veren okula, 1899'da Esayan İlkokulu'na, 3 yıllık rüştiye (ortaokul) de eldendi, orta kısma devam eden kızlardan yetenekli olanlar meslek atölyelerinde, biçki-dikiş, el sanatları öğrenmişlerdir, ilk kısımdan ayrılan erkek öğrenciler ise Getronagan Mektebi' ne devam ediyorlardı.

L Dünya Savaşı yıllarında okulun bir bölümünde askeri harita-kadastro öğrencileri ders gördüler. Ayrıca bir bölümü de darüleytam yapıldı ve 130 kadar çocuk barındırıldı. Cumhuriyet'in ilanı ile Esayan Okulu verimli bir döneme girdi. Cumhuriyet hükümetinin de desteğiyle lise kısmı 1930'da açıldı. Dört yıllık bir süreden sonra ara verilen lise öğretimi, 1951-1952'de

Esekapı
Mescidi ve
Medresesi'nin
planı.

AH Saim Ülgen

tekrar başlatıldı. Okul 1941'den sonra karma oldu. 1948-1973 arasında okul müdürlüğü yapan Hermine Kalustyan, 1961'de Kurucu Meclis üyesi oldu.

1967'deki onarımla modern bir iç yapıya kavuştu. 1993-1994 öğretim yılındaki mevcudu 402 olan Esayan Lisesi'nde ortaokul öncesi hazırlık sınıfı da vardır. 1993-1994'te tüm bölümlerde karma eğitime geçilmiştir. Okul bugüne kadar 3.217 ilk, 1.905 orta, 1.485 lise mezunu vermiştir.

Bibi. T. Azadyan, *Esayan Ortaokulunun Tarihi*, İst., 1945; *BadmutyunEsayan Varjarani 1945-1955*, (Esayan Okulu'nun Tarihi), ist., 1955; *Esayan Kız Lisesi (1955-1970)*, ist., 1970.

SILVA KUYUMCUYAN

ESEKAPI MESCİDİ VE MEDRESESİ

Cerrahpaşa semtinde Kocamustafapaşa' ya uzanan caddenin kenarında yer alır.

Aslında Isakapı olan adının halk dilinde Esekapı'ya dönüştürüldüğü kabul edilir. Eskiden burada Bizans döneminden kalma büyük bir kemer bulunduğundan, Isakapı ya da Esekapı adını bu kemerden almıştır. Kemerin 1509 depreminde yıkıldığı bilinmektedir.

Hadım İbrahim Paşa (ö. 1562) tarafından 1560'a doğru mescide çevrilen yapı 14. yyın ilk yarısında yapılmış olması gereken ve adı bilinmeyen küçük bir Bizans kilisesidir. Mimar Sinan, kilise harabesini mescide

dönüştürürken, etrafına bir de medrese inşa ederek burada küçük bir külliye meydana getirmiştir. Mescit daha sonra Sabih Ali Efendi (ö. 1769) tarafından minber koydurularak camiye çevrilmiştir.

Esekapı Mescidi 1894 zelzelesinde çok büyük ölçüde zarar görmüş ve o tarihten günümüze kadar da bir harabe halinde kalmıştır. Son yıllarda Cerrahpaşa Tıp Fakültesi'nin Adli Tıp bölümü bu tarihi eseri duvarları içine almıştır. 1993 Eylül'ünde de içinde bir temizlik yapıldığı görülmüştür.

ESENLER İLÇESİ

200

201

ESİR TİCARETİ

Nuruosmaniye'de esir ticaretini betimleyen Bartlett'in bir deseninden gravür, 19. yy.
Galeri Alfa

Esekapı Külliyesi dışarıdan yüksekçe bir duvarla ayrılmış bir avlunun içinde bir mescit ile bir medreseden oluşmuştu. Avlu kapısının dışında. Kapıağası Ahmed Ağa tarafından yaptırılmış klasik üslupta bir çeşme bulunmaktadır. Mimar Sinan tek şahımı ince uzun bir yapı olan kilisenin güney duvarının ortasına bir mihrap yaparak kilise aksını 90 derece döndürmüş, hiçbir izi kalmayan kuzey duvarına da, mihrap karşısına gelmek üzere esas girişi yerleştirmişti. Bu girişin yan dikmeleri 1940'lı yıllara kadar durmaktaydı. Doğuda kilisenin esas apsis çıkıntısı düz bir duvarla kapatılmış, soldaki (kuzey) yan apsisin üstüne de kısa gövdeli bir minare oturtulmuştu. Esekapı Mescidi'nin bu şekli ile 1877'deki mamur halini gösteren gravürü Paspatis'in kitabında görülür. Minare, eski bir fotoğraftan anlaşıldığına göre, gövdesinin büyük kısmı ve şerefesi ile Sinan'ın yaptığı minare değildi.

Medrese, avlunun bir kenarına ve mescidin dışına inşa edilmiştir. A. Sami Ülgen' in (1913-1963) çizdiği bir rölevesine göre, ortada büyük kubbeli bir dersane ile, önlerinde kubbeli revaklar bulunan, her biri kubbeli ve ocaklı, biri küçük olmak üzere 11 hücreden oluşmuştu. Bu küçük hücrenin yanındaki göz, önündeki revak bölümü sonradan duvarlarla kapatılarak su haznesine dönüştürülmüştü. Dersane, mescidin karşısına düşüyordu. Medrese taş ve tuğla dizileri halinde inşa edilmiştir. Revaklarındaki mermer sütun başlıkları baklavalı tiptedir. Baklavalar arasın-a değişik tiplerde güller (rozetler) işlenmişti. Dershanenin kapı kemerleri mermerdendir ve çift renkli taşlardan geçmeli olarak yapılmıştır, içeride duvarları yerden 1-1,20 m kadar yükseklikten çepeçevre dolanan, sıva üzerine baskı olarak yapılmış bir tezyinat şeridi uzanıyordu. Bu şeridin bir parçası İstanbul Vakıflar Müzesi'nde-dir.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 203; Meriç, *Mimar Sinan*, 90-96; A. G. Paspatis,

Byzanti-naiMeletai, İst., 1977, s. 361-363; Ziya, *istanbul ve Boğaziçi*, I, 44. II, 80; Schneider, *Byzanz*, 5-7; Janin, *Eglises et monasteres*, 264; Eyice, *istanbul*, 90; Eyice, *Bizans Mimarisi*, 39-42; S. Eyice, "Mimar Sinan'ın Külliyesi", *VI. Vakıf Haftası Kitabı, ist.*, 1989, s. 173-176; Müller-Wiener, *Bil4lexikon*, 118-119; Kütükoğ-lu, *İstanbul Medreseleri*, 65; M. Kütükoğlu, *Darü'l-Hilâfe*, 166; Kuran, *Mimar Sinan*, 311, 338; Tanışık, *istanbul Çeşmeleri*, I, 166; *Fatih Camileri*, 159-160.

SEMAVİ EYİCE

ESENLER İLÇESİ

İstanbul'un batı yansında yer alan en yeni ilçesi. 29 Aralık 1993'te yürürlüğe giren 3949 sayılı kanunla kurulmuştur.

İlçeyi doğudan Bayrampaşa ve Zeytin-burnu; güneyden Güngören; batıdan Bağcılar; kuzeyden Gaziosmanpaşa ilçeleri çevrelemektedir. 16 mahalleden meydana gelen ilçenin bağlı bucağı ve köyü yoktur. Esenler İlçesi'ni oluşturan mahalleler, Birlik, Çiftelavuzlar, Davut Paşa, Fatih, Fevzi Çakmak, Habibler, Havaalanı, Karabayır, Kazım Karabekir, Kemer, Men-

deres, Mimar Sinan, Namık Kemal, Nine Hatun, Turgut Reis, Yavuz Selim'dir.

Esenler İlçesi kurulmadan önce bu saha Bakırköy İlçesi sınırlarına dahildi. 1992' de Bakırköy İlçesi'nin bölünerek yeni ilçelerin oluşturulması sırasında, bölge yeni kurulan Güngören İlçesi içinde kalmış, daha sonra yapılan çalışmalarla 1993'ün son günlerinde Esenler bölümü ayrı bir ilçe olmuştur.

Esenler İlçesi'ni oluşturan mahallelerin 1985 nüfusu 135.373, 1990 nüfusu ise 235.328'dir. İstanbul'un yakın yıllardaki gelişmesi sonucunda ortaya çıkan Esenler, daha çok ikamet bölgesidir. Bununla birlikte imalathaneler ve küçük sanayi tesisleri, son yıllarda Esenlerin yeni çehresinin oluşumunu sağlamaktadır. İlçenin ortasından Trakya Otoyolu-E-5 Bağlantı Yolu güneybatıdan kuzeydoğuya doğru geçmektedir.

SEDAT AVCI

ESER-İ İSTANBUL

19. yy'da İstanbul'da üretilmiş bir cins porselen eşya. Beyaz zeminli, üzeri 19. yy Avrupa porselenlerinde görülen boyama iri çiçeklerle bezenmiş olan; tabak, sürahi, kâse, kapaklı sahan tipi örneklerdir. Desensiz olarak, sadece kreme kaçan beyazın hâkim olduğu parçalar da vardır. Özellikle sürahi veya kapların kapaklarında kabartma çiçekler veya sebzeler bulunmaktadır. Bazı örneklerde bu kabartma motifler ayrıca altın yaldızla boyanmıştır.

Günlük kullanım eşyası yanında duvar kaplaması olarak yapılmış örnekler de vardır.

Boyutları geleneksel çini karolardan

Eser-i İstanbul damgalı sahan ve tabak, 19. yy. *Maçka Mezat Koleksiyonu* ufaktır. Kabe veya manzara kompozisyonları yansıtan parçalar bulunmaktadır.

Eser-i İstanbul imalatının en belirgin özelliği parçaların dibinde siyah, kırmızı veya mavi renkte yazılmış veya baskı olarak çıkarılmış, çerçeve içinde veya çerçevesiz Osmanlıca "Eser-i İstanbul" damgasının bulunmasıdır. Bu tür parçaların İstanbul'da nerede imal edildiği kesinlik kazanmamıştır. Bir grup araştırmacı Beykoz-İncirköy'de 1845'te kurulan bir fabrikada imal edildiklerini, bir grup araştırmacı ise Eyüp-Balat bölgesinde yaptıklarını yazar. Bu örneklerin damgalı olmaları örgütlü ve standart bir üretimi kanıtlamaktadır. "Eser-i İstanbul" tipinde damgasız örnekler de vardır. Bunlar değişik özel atölyelerde yapılmış parçalar olabilir.

Eser-i İstanbul damgalı eserler, özel koleksiyonlarda, Topkapı Sarayı Müzesi ile İstanbul Belediyesi Şehir Müzesi'nde bulunmaktadır.

FİLİZ YENİŞEHİRLİOĞLU

ESİR KEMAL MESCİDİ

bak. TATLIKUYU MESCİDİ

ESİR TİCARETİ

II. Meşrutiyet'e (1908), doğal uzantıları ile de 1940'lara değin İstanbul'un ekonomik, sosyal ve kültürel yaşamında etkili olan insan alım satımı. Esirciler, esirci gemileri, esir pazarları, Esirci Hanı (Esirhane), e-sir kaçakçılığı, esir ticaretinin başlıca öğeleriydi.

İstanbul'u fetheden Türkler, burada yüzyıllardan beri kurumlaşmış bir köle ticareti buldular. Zenci köleler, Yukarı Nü bölgesinden ve Çad'dan gemilerle getiriliyordu. Osmanlılar döneminde bu sevkıyat içinde Habeşistanlı köleler giderek daha fazla yer almaya başladı. Getirilenler ya memleketlerinde veya uzun deniz yolculuğu sırasında hadım edilmekteydiler. Bu operasyonu Hristiyan ve Yahudi sünnetçiler yapmaktaydılar. "Sandali" denen penisi kesilenler, "spadones"ler (husyeleri alınan) ve "castrati"ler (tam temizlenmiş: Penisi ve husyeleri alınmış) ile "tilbiye" (husyeleri ezilmiş) denenlerin, İstanbul'un sosyal yaşamındaki hizmet alanları farklıydı. Kentin esir pazarlarında Kırım yoluyla getirilen Çerkez, Gürcü kızları da satılmaktaydı. Bunlar, çalınma, avlanma, ailelerinden satın alınma kölelerdi. Kentte ayrıca köleleri evlendirip bunların çocuklarını satarak gelir sağlayanlar vardı. Irak'tan, Suriye'den yerli ve melez dilberler, Sırbistan, Bulgaristan, Romanya ve Yunan adalarından, hattâ Avusturya'dan dahi savaş tutsağı ya da kaçırılma köleler getiriliyordu. "Üsera sefinesi" denen ve salt köle taşıyan gemiler dışında, kente, deniz veya karayoluyla kaçak köleler de sokulmakta ve daha ucuz fiyatlarla satılmaktaydı. Ancak bunlar, bedesten civarındaki esir pazarlarında değil, kentin dış

mahallelerinde ve buralardaki evlerde pazarlamıyordu. Esir yüklü gemilerin gelişiyle piyasada ani fiyat düşüşleri olur, yönetim ise sokaklarda, dükkân önlerinde köle satışı yapılmasını önlemeye

ye çalışırdı. Çoğu zaman da köleler kente salgın taşımaktaydılar.

Pazarlarda sergilenen köleler, cinsiyetlerine, ırklarına, yaşlarına, vücut özelliklerine ve yeteneklerine göre pazarlıkla fakat daha çok açık artırma yöntemiyle satılıyorlardı. Kafkasya'dan gelen cariyeler(-t) ucuza giderdi. Bunları, İstanbul'un orta halli aileleri bile alabilirdi. Birkaç altın karşılığı temin edilen bu cariyeler, düğün hediyesi dahi olabiliyordu. Esirin becerilerinin olması, saz çalması, dil bilmesi, ev işlerine yatkınlığı, fiyatını yükseltiyordu. Kadın kölelerde ilk aranan, gençlik ve güzellikti. Erkeklerin demircilik, saraçlık, hayvan bakıcılığı, denizcilik bilenleri daha çok para ediyordu. Bir dişin noksanlığı bile fiyatı düşürürken kellik, boy ve boyun kısalığı, düztabanlık uğursuzluk belirtileri sayıldığı için böylelerinin müşterisi zor çıkardı. Esirciler, kölelerin saçlarını özel yağlarla parlatırlar, yürüyüş, kırımta öğretirler, uysal gözükmeleri için önlemler alırlardı. Alıcının, her türlü kontrol hakkı vardı; yürütür, dişlerine bakar, vücudunu inceler, göğüslerini, bacaklarını muayene edebilirdi. Son bir muayeneyi ise hekim ve ebe yapardı. Beğenilen bir kölenin muhayyer olarak ve bir pey akçası karşılığında eve götürülüp uykusunda denenmesi doğaldı.

İstanbul'daki esir ticareti, pek çok a-maca dönüktü: Afrika kökenliler, harem hizmetleri için bacı ve haremağası; cariyeler ise hizmet halayığı, odalık olarak veya ticari amaçla müşteri buluyorlardı. Hizmet halayıklarının çirkinlerine "molada" deniyor ve en düşük fiyatlarla pazarlanıyorlar-dı. Kentte bu sektör için iki önemli pazar yeri Bizans döneminden beri, Eski Bedesten ve Yeni Bedesten'di. İlkinde cariyeler, ikincisinde erkek köleler satılıyordu. Ayrıca Kapalıçarşı'ya yakın bir de Esirhane diğer adıyla Esir Ham vardı. Kent nüfusunun artmasına ve ekonomik düzeyin yükselmesine bağlı olarak Fatih'te, Kocamus-tafapaşa'da, Tophane'de ve Üsküdar'da da yeni esir pazarları oluştu. Tophane'deki Karabaş Mahallesi ile Üsküdar'daki İm-rahor, son dönemlere değin bu işlevlerini sürdürmüşlerdir.

Kendi mallarından başka, sahipleri tarafından bırakılan cariyeler ve köleleri de komisyon karşılığı pazarlayan İstanbul esirci esnafı müstensel kefalete bağlanmıştı. Diğer esnaf örgütlerinde olduğu gibi bu zümrenin de bir şeyhi, kethüdası, çavuşları ve tellalları vardı. Satışlarda nafaka ve tellaliye, devlet adına 1/10 oranında vergi alınırdı. Esirhane Emaneti adlı örgüt ve bunun başında da esir emini vardı. Esir emniyeti iltizam yoluyla satılırdı. Bu görevi üstlenen, kamu hazinesine yılda 100 kese (50.000 akçe) toplu ödemede bulunurdu. İstanbullu gayrimüslimlerin esirci-lik yapmaları pazarlardan esir almaları yasakken, Müslüman gözüken (dönme) Yahudiler, bu alanda önemli bir yere sahiptiler.

Zengin Hristiyanlar ise gizli olarak evlerinde esir bulunduruyorlardı.

Kentte esirci denen ve kendi evlerinde eğittikleri köleleri pazarlayan bir züm-

re daha vardı. Yine aynı adla fuhuşa hizmet eden bir grup bulunuyordu. Bunlar, pey verip aldıkları veya ucuza kapattıkları dul cariyeleri Levantenlere, kapıkulu askerlerine, bekâr uşaklarına birkaç geceliğine pazarlardı. Aynı işi, esir pazarı ve Esir Hanı tellalları da yapmaktaydılar. Yönetim ise bu geleneği yasaklar koyarak ve ağır cezalar uygulayarak önlemeye çalışıyordu. Özellikle esirci kadınlar son derece becerikliydiler. Bunlar, uğradıkları evlerde gözlerine kestirdikleri cariyeleri, "İyi bir müşterim var, bir defa göstereyim", diyerek ve pey akçesi verip alırlar; İstanbul'un zengin gayrimüslimlerine, Eflâk ve Boğdan elçiliklerine götürürler; yüklü bir ücret karşılığında birkaç gece kapatırlar; sonra beğenilmedi diye geri getirip sahibine teslim ederlerdi. Kimi esirci kadınlar da tüccarla müşteri arasında aracılık yaparlardı. Bunlar, esir tüccarındaki cariyeleri tanıdıktan sonra kapı kapı dolaşıp tanıtımın yaparlardı. Esirci kadınların İstanbul'da tanımadıkları aile ve karakter yoktu. Her türlü aldatma yöntemlerini de bilirdiler.

İstanbul'daki esir ticareti, İslam hukukunun köleliğe ilişkin hükümleri gereği din bilginlerini de her dönemde ilgilendirmiş ve bu konuda pek çok fetvalar verilmiştir. Örneğin Ebussuud Efendi(-0 gayrimüslimlerin kul ve cariye edinimlerini önleyen fetvaları yeni bir fetva ile pekiştirdiği gibi, kölenin isteği olmaksızın hadım edilmesini, çocuk yaştaki kölenin kiliseye götürülüp Hristiyanlaştırılmasını yasaklayan fetvalar da vermiştir.

1640'a ait *Narh Defteri'nde*, 17. yy'ın ortalarında İstanbul'daki esir ticaretine ilişkin sayılara da yer verilmiştir. Buna göre 100'den fazla erkek ve kadın esircinin bir kısmının kaçak çalıştıkları, hileli işler yaptıkları, Müslüman cariyeleri Hristiyanlara götürüp fuhuşa aracı oldukları anlaşılmak-

tadır. Sonuçta adları ve mahalleleri verilmek suretiyle 33 esir tüccarının 8 esirci kadının, 19 esir tellalının, birbirlerine kefil olmak koşulu ile esir ticareti yapmalarına izin verildiği görülmektedir. Bunların genellikle Kapalıçarşı muhitinde, Mahmut Paşa, Gezeri Kasım, Peykhane, Balaban Ağa, Gedik Paşa mahallelerinde, Fırzağa' da, Tophane'de Tomtom Mahallesi'nde, bir kısmının ise Langa ve Kocamustafapaşa'da oturdukları saptanmaktadır.

Evliya Çelebi ise aynı döneme ilişkin daha farklı sayılar ve bilgiler verir. "Es-naf-ı Emanet-i Esirhane" başlığı altında, Tavukpazarı'ndaki iki katlı, 300 hücreli demir kapılı Esir Hanı'nı tanıtır. "Esnâf-ı bâzîrgân-ı esirciyân" denen esir satıcılarının 2.000 kişi olduklarını, Gürcistan'dan, Abazistan'dan, Çerkezistan'dan ve Kırım' dan savaş malı olarak gelen kul ve cariyeleri süsleyip el ele tutuşturup esnaf alaylarına kattıklarını,

"nice bin pak ve paki-ze esir kızları ile sülün gözlü münevver yüzlü esir oğlanların satırlar önünde saf saf yürüdüklerini" anlatır.

Osmanlı tarihlerinde ve arşiv belgeleri arasında İstanbul'daki esir ticaretini ilgilendiren bilgiler de yer alır. Bu sektörün en parlak yıllarının III. Murad döneminde (1574-1595) saraydaki eğilime koşut olarak yaşandığı saptanır. Parası olan herkesin cariyeye ve erkek köle edinmeye istek duyduğu bu dönemin unutulmayan sloganı "kesesine güvenen borazancıbaşı" deyimidir. Ancak, kentteki esir ticaretinin giderek birtakım yolsuzlukları da kapsamı ve bir yönüyle fuhuşa hizmet etmesi de bu dönemde başlamıştır. 1560'lar-dan itibaren gayrimüslimlerin köle almaları yasaklanırken İstanbul kadılarına bu yönde hükümler yazıldığı görülür. *Tarih-i Selanikî'de*, 1586'da İstanbul Kadısı Mevlânâ Ali'ye yazılan hükme göre, Yahudilerden şeriata aykırı olarak cariyeye e-

ESKİ HAMAM

202

203

ESKİ ODALAR

dinenlerin evlerinin yasakçılarca basıldığı, cariyelerin bu evlerden çıkartıldığı, fakat bazı kimselerin bunu bir ayaklanma nedeni yaparak yağmaya yöneldikleri ve sonuçta kadının görevden alındığı anlaşılmaktadır. *Tarih-i Naima'da* 1652'de çıkan bir yangında Esir Hanı'nın yandığı yazılıdır. İç Bedesten'de esir satışlarının yasaklandığı W. Mehmed döneminde, 1680'de düzenlenen bir nizamnamede esirciler pazarladıkları esirleri, üstlerindeki giysilerle satmaları, yüzlerine aklık, kızılık sürmemeleri konusunda uyarılmıştır. 18. yy'ın sonlarına doğru ise, hür çocukların kaçırılıp yalancı tanık dinletilerek köledir diye pazarlandığına ilişkin şikâyetler çoğalmıştı. Esir ticaretine ilişkin son bir düzenleme 1826'da çıkarılan intisap Nizamnamesi kapsamında yer almıştır, th-tisap ağasının gözetimine bırakılan Esir Hanı'nda ve esir pazarlarında hür çocukların satılmaması, kaçak köle bulundurulmaması, emanet bırakılan köleler için nafaka bedeli alınmaması, satışlarda tellaliye bedelinin 1/5'inin ihtisap ağasına ödenmesi, nizamnamede yer almıştı.

Esir ticaretinin 17. yy'ın başından itibaren odaklandığı Esir Ham hakkında da hayli bilgi mevcuttur. 1847'de yıktırılan bu han, Nuruosmaniye Camii ile Çemberlitaş arasındaydı, istanbul kadısına yazılan 28 Temmuz 1609 tarihli hükümden, söz konusu yerde bir esir hanı yapılmasına izin verildiği öğrenilmektedir. Han, iki katlı, 300 odalı, esir satışları için geniş iç mekânları olan bir bina olarak tasarlanmıştı. Gülnûş adlı bir cariyenin de saray haremindedir kethüda iken buraya Esir Pazarı Mescidi'ni yaptırdığı bilinmektedir. Mescit, hanın yıkılışından hayli sonra, 1932'de yıkılmıştır. Çevresinde esir pazarı kahvehanelerinin yer

aldığı Esir Hanı'nı, İnci-ciyan bir kervansaraya benzetmektedir. Daha önce burada Kafkasya'dan gelen esirler de satılırken III. Mustafa'nın (hd 1757-1774) bunu yasakladığını, artık yalnız Afrika'dan getirilen kölelerin pazar-landığını da açıklar.

İstanbul'u ziyaret eden yabancı gözlemciler, 17. yy'dan başlayarak Esir Hanı ve esir pazarlarıyla da ilgilenmişlerdir. Ni-colas de Nicolay, burada kadın erkek her yaşta bedbaht Hristiyan esirin mezata çıkarıldığını, 13-14 yaşlarında, orta güzellikte bir Macar kızının yaşlı bir Türke satılışını izlediğini anlatır. Aubry de Mortra-ye'nin verdiği bilgilere göre esir pazarı, basit odalarla çevrilmiş geniş bir meydandır. Kadın esirler odalarda, erkekler ise ortadaki meydana teşhir edilmektedirler. Esir tüccarları pek güzel kızları *pazara*, çıkarmayıp kendi evlerinde saklamakta, şarkıcılık, oyunculuk ve başka hüneler öğretip el altından satmaktadırlar.

Tournefort'un 18. yy'ın başındaki tespitlerine göre, bedesten yakınındaki tutsakların durumu çok üzücüdür. Fakat en güzel kızlar, tıpkı cins atlar gibi böyle pazar yerlerinde değil, özel evlerde satılmaktadır. Bunları satanlar da genellikle Yahudilerdir. Aynı yıllarda İstanbul'a gelen Lady Montagu ise, Avrupalıların, is-

tanbul'daki esir ticareti konusunu yanlış bildiklerini, bir arkadaşının kendisinden bir Rum köle almasını istediğini, oysa Rumların köle değil uyruk olduklarını, pazarda, savaşta yakalanan Rus, Çerkez, Gürcü kölelerle Mora'dan getirilen Hristiyanların pazarlandığını ve bu sonuncuları ise ekseriya Venedik asıllı (Levanten) akrabalarının aldıklarını vurgular.

Edtnondo de Amicis ise Esir Hanı yıkıldıktan sonra, yeni esir pazarının oluştuğu Tophane'yi anlatır.

Brüksel Konferansı'nda alınan uluslararası karar gereği, gerçi Sultan Abdülme-cid de 1846'da bir fermanla esir ticareti- ni yasaklamıştır. Ancak, başta saray olmak üzere istanbul'daki zengin konaklarının cariyesiz kalmaması için izmit, Adapazarı, Geyve, Samsun taraflarına yönelinmiş; buralardan getirilen Gürcü ve Çerkez kızlarının satışı ve hediye olarak sunulduğu devam etmiştir.

Çıhdı 9 muharremde fermân-ı hümayun /Bak ikiyüz altmış üçde kalkdı Esir Pazarı diye tarih düşürülen 28 Aralık 1846 tarihli esir pazarlarının kaldırılması olayını *Tarih-i Lutfî* vermektedir. Tıpkı mal ve eşya gibi, zenci ve beyaz kölelerin satılmasının insanlığa yakışmayan bir iş olduğunu, o y ilki Babıâli ziyaretinde açıklayan Abdülmecid, esir pazarının derhal dağıtılması yönünde emir vermiştir. Uygulamanın, Mustafa Reşid Paşa'nın ilk sadaretine rastlaması da önemlidir. Ancak bu karar, köle alım satımının şer'i açıdan devamına dokunmamıştır. Nitekim, 1908'e değin İstanbul'a köle sevkıyatı sürdüğü gibi, alım satımlar da Tophane'de Karabaş Mahallesi'nde, Fatih'te, Imrahor'da, kenar mahallelerde devam etmiştir.

Bu son dönemle ilgili olarak Leylâ Saz, (ö. 1936), tanınmış birçok ailenin Arap ve Çerkez cariyeleri konaklarında özenle yetiştirerek pazarlamalarını ve bundan kazanç sağlayışlarını, Çerkez ailelerin kızlarını cariyeye olarak yetiştirmelerini, esirci kadınlar aracılığı ile yapılan cariyeye satışlarını, kimi kızların da istanbul'da gönüllü köle olarak kendilerini sattırmalarını anlatır. 19- yy'ın sonlarına doğru, 120 altına alınan bir cariyenin, birkaç yıllık eğitimden sonra çırak çıkartılıp 400 altına satıldığını ise Edmondo de Amicis yazar.

Başta sarayda, istanbul'un sosyal yapısında ve aile kurumunda hizmetçi, odalık, anne olarak yer alan esirlerin dramatik ya-

Eski Hamam'ın planı.

samları pek çok romana, öyküye konu olmuştur. Samipaşazade Sezaî Bey'in (ö. 1936) *Sergüzeşt* adlı (1889) romanı, Kafkasyalı Dilber'in İstanbul'a getirilişini, sahibinin evinden kaçışını, tekrar satılışını, esirci kadın tarafından eğitilişini, İstanbul'dan ayrılışını ve intiharını anlatır. **Bibi.** *Tarih-i Selânikî*, 221; *Tarih-i Naima*, V, 258; *Tarih-i Lutfî*, VIII, 133; *BOA*, Mühimme Defteri, no: 78, 49. hüküm; Y. Yücel, *Es'arDef-teri (1640 Tarihli)*, Ankara, 1992, s. 113-114; Evliya, *Seyahatname*, I, 563-564; R. E. Koçu, *Osmanlı Tarihinde Yasaklar*, İst., 1950, s. 5-6; N. Banoğlu, "İstanbul'da Esir Ticareti ve Harem Rezaletleri", *Tarih Konuşuyor*, S. 32 (1966), s. 2646-2650; î. H. Konyalı, "Cariyeler ve Esir Pazarı", *Tarih Dünyası*, S. 2 (1950), s. 72-74; Kö-mürçüyan, *istanbul Tarihi*, 298-299; İnciciyan, *İstanbul*, 35-36; H. Kanpolat- E. Taymaz, "Kaf-kas-Osmanlı İlişkileri ve Köle Ticareti", *TT*, S. 79 (1990), 35-44; *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Kılavuzu*, I, İst., 1938, s. 143; A. Mayakon "Osmanlılarda Esir ve Cariye Ticareti", *Resimli Tarih Mecmuası*, yeni seri, s. 611-613, Lady Montagu, *Türkiye Mektupları*, İst., ty, s. 101; A. L. Croutier, *Harem-Peçeli Dünya*, İst., 1990, s. 18 vd; L. Saz, *Harem 'in içyüzü*, İst., 1974, s. 45 vd; Edmondo de Amicis, *istanbul*, Ankara, 1981, s. 294 vd.

NECDET SAKAOĞLU

ESKİ HAMAM

Üsküdar'da, Doğancılar Caddesi ile Uncular Caddesi'nin kesiştiği yerde yine bu caddeler tarafından kesilen Darı Sokağı' nm başında yer almaktadır. Erkekler ve kadınlar bölümünün kapıları bu sokağa açılmakta, erkekler bölümünün girişi karşısında Nevşehirli Damat İbrahim Paşa' nm yaptırdığı 1141/1728 tarihli çeşme bulunmaktadır. 19öO'lı yıllara kadar "Eski Hamam" adıyla anılan bu yapı, daha sonra hamamın şimdiki sahibi Hayri Bülbül tarafından koyulan "Şifa Hamamı" adıyla anılagelmiştir.

Bu yapı Üsküdar'ın günümüze ulaşmış en eski hamamıdır. R. E. Koçu, hamamın 15. yy'ın sonlarına doğru yapılmış olabileceğini belirtir; *Hadîkatü'l-Cevâmi'deki* "Rumî Mehmed Paşa" bahsinde geçen hamamla bu

hamam arasında bağlantı kurarak, sözü edilen yapının bu olması gerektiğini belirtir. Oysa *Hadikatü'l-Ceuâmi'de* bahsedilen hamamın Rumî Mehmed Paşa Külliyesi içinde yer alan hamam olması gerekir. E. H. Ayverdi, 1950'de kalıntıları daha da bariz olan Rumî Mehmed Paşa Camii yakınındaki hamamdan bahsetmiş olduğu gibi, bu bölgede son yıllarda ya-

puan inşaat kazılarında çeşitli temel kalıntıları ve su künkleri ortaya çıkmıştır. Kısacası *Hadika'da* belirtilen hamam bu Eski Hamam olmamalıdır. Zaten her iki yapı arasındaki uzaklık da az değildir. Yalnız, *Ayasofya Muhasebe Defteri'nde* Üsküdar'daki bir hamamın, dükkânları ile birlikte 894-896/1488-90 arasına ait kiralari belirtilmiştir ki, bahsi geçen yapının Eski Hamam olması mümkündür. Yapı 11477 1734'te tanzim edilmiş, 1303/1885'te ise onarım görmüştür.

Hamamın su aldığı yer, Sadi Nirven'in tespit ettiği Doğancılar'daki su kaynağı olmalıdır. Damat İbrahim Paşa'nın yaptırdığı ve bu hamamla da bağlantılı olan suyolu da eskiyip kullanılamayacak hale gelince, Valide-i Cedîd yolu ile su alınmaya başlamıştır.

Eski Hamam klasik Türk hamamları planına uygun olarak inşa edilmiş bir çifte hamamdır. Kadınlar ve erkekler kısımlarına giriş kapıları aynı sokak üzerinde bulunmaktadır. Birbirine bitişik vaziyetteki kadınlar ve erkekler bölümlerinin planları diğerinin aynen tekrardır. Erkekler bölümünde, girişi takiben dar bir koridorun uzandığı soyunmalık çift kat olarak düzenlenmiş olup, kuzeydoğu köşesindeki ahşap bir merdiven üst kat ile bağlantıyı sağlar.

Soyunma odaları altlı üstlü ahşap bölmeler halinde meydanın çevresinde sıralanmışlardır. Aynalı tonozun örttüğü so-yunmalığın üzeri kiremitli bir çatıyla örtülü olup ortasında aydınlık feneri boşluğu bulunmaktadır.

Soyunmalığın güney duvarındaki alçak bir kapı ile üç bölümlü ılıklığa geçilir. Ilıklığın sağ bölümünde üç tane kurna, sol bölümünde ise helalar ve bir temizlik hücresi bulunur.

Sıcaklık bölümü, plan itibariyle Türk hamamlarında benzerlerine çok sık rastlanan haçvari dört eyvanlı ve köşe hücreli olarak inşa edilmiş tipin bir örneğini teşkil eder. Sıcaklığa, haçın bir kolunu oluşturan eyvana açılan bir kapıyla geçilir. Ortasında sekizgen formu mermer bir göbekte-şi ile haçın üç kolunda zeminden az yüksek mermer seki ile yükseltilmiş çifte kurnalı sofadan ibaret olan haçvari kısım, sta-laktitli pendentifleri olan büyük bir kubbe ile örtülmüştür.

Dört eyvanın ayırmış olduğu, köşelerdeki dört halvet çifte kurnalıdır ve üzerleri birer kubbecik ile örtülmüştür. Aynı plan değişikliğe uğramadan kadınlar kısmında da uygulanmıştır.

Hangi tarihte ve kim tarafından yaptırıldığı bilinmese de orijinal hüviyetini

kaybetmeden günümüze sağlam olarak ulaşabilmiş olan bu yapı Üsküdar'ın en eski hamamı olması bakımından da önemli bir yere sahiptir.

Bibi. Ara, *Hamamlar*; S. Nirven, *Fatih Devri Su Medeniyeti*, İst., 1953, s. 118-119; S. Eyi-ce, "İznik'te Büyük Hamam ve Osmanlı Hamamları Hakkında Bir Deneme", *TD*, XI/15 (1960), s. 99-120; *İSTA*, X, 5285-5287; Konyalı, *Üsküdar Tarihi*, II, 441; Çeçen, *Üsküdar*, 86. ENİS KARAKAYA

Eski İmaret Camii

Erkin Emiroğlu

ESKİ İMARET CAMİ

İstanbul'da, Fatih semtinde bulunan kiliseden çevrilmiş cami.

Halic'e hâkim bir yamaçta kurulu Eski imaret Camii, aslında Bizans döneminde Pantepotes Manastırı'nın "Her şeyi gören" İsa'ya ithaf edilmiş kilisesidir. Bizans imparatoru I. Aleksios Komnenos'un (hd 1081-1118) annesi Anna Komnena tarafından yaptırılmıştır. 1081-1087 arasında inşa edilmiş olmalıdır. Haçlılar, 1204'te İstanbul'u ele geçirdiklerinde Pantepotes Ma-nastırı'nı Venedik'teki San Giorgio Mag-giore Benedikten tarikatına vermişlerdir.

II. Mehmed (Fatih) (hd 1451-1481) İstanbul'u aldıktan sonra şehirdeki bazı manastır ve kiliselere yeni fonksiyonlar verilmiştir. Pantepotes Manastırı da, Fatih Külliyesi yapıncaya kadar imaret-zaviye ve medreseye dönüştürülmüş, kilisesi ise bu zaviye ve medresenin mescidi olmuştur. Burası sanıldığı gibi bir aşhane-imaret yapılmış değildir.

Eski imaret Camii, Haliç kıyılarından başlayıp, Fatih semtine uzanan yangınlardan zarar görmüştür. Mimarisinde meydana gelen değişikliğin tarihi bilinmemektedir. Yapının eski fotoğraflarından oldukça bakımsız durumda olduğu anlaşılmaktadır. 1954'te bir özel Kuran kursu öğrencilerinin camiye yatakhane, son cemaat yeri olan hollerini ise aşocağı ve yemekhane olarak kullandıkları görülmüyordu. Sonraları bu durum giderilerek 1970'li yıllarda caminin içi ve dışı yüksek mimar Fikret Çuhadaroğlu tarafından önemli ölçüde tamir edilmiştir.

Eski İmaret Camii'ne dönüştürülen kilise dik bir yokuş üzerinde inşa edilmiştir. Düzgün bir zemin sağlamak için kilisenin altında binanın ölçülerinde, sonradan sarnıç olarak kullanıldığı anlaşılan bir mahzen yapılmıştır. Esas bina taş ve tuğla kul-

lanılarak karma bir teknikle inşa edilmiştir. Mahya hattının iniş ve çıkışları kesilerek düz bir çizgi haline getirildiği, açıkta olan güney cephesindeki kemerlerin kesilmiş olmasından anlaşılmaktadır. Bu durum son tamirde giderilerek, içerideki tonozların dışı aksettiği kavisli kemerler eski biçimleri ile ihya edilmiştir. Ortadaki kubbe ise, kasnağının dalgalı mahyası ve kademeli kemerler içindeki pencereleri ile

orijinaldir. İstanbul'da kubbesi kiremit ile örtülü tek cami burasıdır. Eski imaret Camii'nin, batı tarafında çapraz tonozlu iki narteksi (hol) vardır. Dört destekli kapalı haç biçiminde olan esas mekânın tam ortasında kubbe yer almaktadır. Destekler orijinal değildir. İç narteksin üstünde iki sütunla açılan bir galeri vardır. Dışa taşkın apsis kısmının iki yanında dört yapraklı yonca biçiminde birer hücre bulunur. Caminin etrafında bulunması gereken manastırdan bir iz kalmamıştır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 33; (Patrik Kons-tantios), *Constantiniade*, 107-108; A. G. Pas-patis, *Byzantinai Meletai*, İst., 1877, s. 313-314; D. Pulgher, *Leş anciennes eglises de Cons-tantinople*, Viyana, 1878, s. 27-28; Gurlitt, *Konstantinopoles*, 39-40; Ebersolt-Thiers, *Eglises*, 171-182; Millingen, *Byzantine Churches*, 212-218; Schneider, *Byzanz*, 68; Janin, *Eglises et monasteres*, 513-515; Müller-Wiener, *Bildlexikon*, 120-122; T. F. Mathews, *The Byzantine Churches of istanbul. A Photograp-hic Survey*, Pennsylvania, 1976, s. 59-70; *Fatih Camileri*, 133-134; N. Brunov, "Über Zwei Byzantinische Baudenkma'ler von Konstanti-nopel", *Byzantinisch-Neugriechische, Jahr-bücher*, IX (1932-1934), s. 129-144.

SEMAVİ EYİCE

ESKİ ODALAR

istanbul'un fethinden (1453) sonraki yıllarda Şehzadebaşı'nda Kapıkulu ve Acemi ocakları için yapılan ilk kışla.

Yeniçeri Ocağı'ndaki yaygın inanışa

ESKİ SAKAY

204

205 ESKİ ŞARK ESERLERİ MÜZESİ

Matrakçı Nasuh'un *Beyan-ı Menazil-i Sefer-i Irakeyn-i Sultan Süleyman Han'daki* Eski Saray'ı gösteren bir minyatürü, 1537. *Ayge Yetişkin Kubilay fotoğraf koleksiyonu*

Eski Şark Eserleri Müzesi'nde Mezopotamya uygarlıklarına ait eserlerin sergilendiği salon.

Erkin Emiroğlu

göre bu yerin seçimi, fetih sırasında, Mah-mud Paşa ile birlikte Haliç tarafından İstanbul'a giren yeniçerilerin buraya bayrak dikişlerine bağlanmıştı. Kışla, Aksaray'da Yeni Odalar(->) yapılıncı 16. yy'da Eski Odalar adını aldı. Eski Odalarla ilgili bir diğer söylenti ise kışla bitince ocak aşçılarının önerisi üzerine her ortadan bir yeniçerinin yarışa koşulup kim hangi odaya daha önce vardı ise oraya onun orta numarasının verildiği idi. Eski Odalar'da orta numaralarının sıralı olmaması buna bağlıydı.

Eski Odalar'ın 3 büyük kapısı vardı. Bunlar, Çukurçeşme (Kırkdört) Kapısı, Birler (Kapamacılar-Altmışbir) Kapısı ve Meyit Kapısı'ydı. Şehzadebaşı Camii yapılırken Birler Kapısı, Eski Odalar'ın bir bölümüyle yıkıldı. Yıkılan bölüm, 99. Orta'ya aitti. Buraya açılan kapıya ise Karaköy Kapısı deniyordu.

Fırdolayı saçaklı Eski Odalar'da her orta odasının tabanı çini tuğla döşeliydi, içeride süslü direkler vardı. Koğuşlar pey-keli ve sedirliydi. Her oda kapısının üstünde orta nişanı vardı. Odalarda mutfak, kiler, çamaşırhane, orta sofası ve çardak vardı. Eski Odalar'daki oda sayısı 26'ydı. Bunlarda toplam 47 ocaklı koğuş, 55 kerevet, 21 çardak, 1 tekke, 26 ahır vardı.

1718'deki Cibali yangınında, aynı yerdeki Acemioğlanlar Kışlası ile birlikte Eski Odalar da yandı. Ahşap olarak yenilenen kışla, ikinci kez 1755'te yangın geçirdi. 1756'da Gümrük Emini İshak Ağa'nın bina eminliği ile Eski Odalar yeniden inşa edildi ve daha az sayıda yeniçeri kalmaya başladı.

Eski Odalar'da bir gelenek, buradan geçerken padişaha şerbet sunulması, padişahın da şerbet kâsesini altınla doldurup yeniçerilere bahşiş vermesiydi. Ayrıca, isterse padişahın dinlenmesi için kışlada bir de taht odası vardı.

1826'da Vak'a-i Hayriye(->) sırasında Eski Odalar'ın yakılması girişimine, yangına yol açabileceği düşüncesiyle II. Mahmud izin vermedi. Kışla yapıları yıkıldı. Açılan arsaya Fevziye adı verildi. II. Mahmud, Babıâli'nin genişletilmesi için kamulaştırılan vakıf arsalarına karşılık Fevziye'yi Evkaf tdaresi'ne bıraktı. Buraya vakıf dükkânları, ev ve bahçeler yapıldı. Bu yeni doku, 19- yy'm ikinci yarısında aynı semtteki Direklerarası ile birlikte İstanbul' un eğlence merkezi oldu. Buradaki işyerleri, Fevziye Çarşısı, Fevziye Kıraathanesi gibi adlar aldı.

Bibi. Uzunçarşılı, *Kapıkulu*, I, 238 vd; Pakalın, *Tarih Deyimleri*, I, 556-557; İzzî *Tarihi*, s. 254, İst., (Müteferrika basımı).

NECDET SAKAOĞLTI

ESKİ SARAY

Beyazıt'ta Süleymaniye ile Bayezid camileri arasında, bugün İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü ile üniversitenin bazı bölümlerinin yer aldığı alanda yapılmış olan İstanbul'daki ilk Osmanlı sarayı.

Edirneli tarihçi Ruhi Edrenevî, mimarının Edirne'deki Üç Şerefeli Cami ile Edirne Sarayı'nı da yapmış olan Usta Muslih-

din olduğunu kaydetmektedir. Bizanslı tarihçi Kritovulos, II. Mehmed'in (Fatih) (hd 1451-1481) İstanbul'un fethinin hemen ertesinde Altın Kapı'da Yedikule olarak am-lagelecek olan hisarı ikameti için inşa ettirdiğini ve aynı yıl İstanbul'da bir de saray inşaatını başlattığını kaydetmektedir (bak. Yedikule Hisarı). Bizanslı tarihçi Du-kas ise II. Mehmed'in şehrin ortasında bir alanı ölçtürüp, saray inşası için işaret

ettirdiğini söylemektedir. 1455'te kısmen tamamlanmış olan saray, Bizans devrinde I. Theodosius'un Tauri Forumu'nda bulunan bir manastırın yerini almıştı. Bu ilk yapı grubunu bir bahçe kuşatmakta, bahçenin etrafını da tahkim edilmemiş bir duvar çevirmekteydi. Devrin vakanüvisi Tursun Beg, burada iyi korunmuş bir harem dairesi ile, padişah ve içöğlanları için kasırlar ve köşkler, idari yapılar ve vahşi hayvanlarla dolu av sahaları bulunduğunu söylemektedir. 1474-1481 arasında II. Mehmed'in sarayında hizmet etmiş olan Giovanni Maria Angiolello bu tarifi doğrulamakta ve vahşi hayvan kükremeleri ile, çeşmelerden akan suların ve bir gölün kıyısındaki ağaçlarda yuva yapmış kuşların ötüşlerinin birbirine karıştığı saray bahçesinde, I. Theodosius'un diktirmiş olduğu, Roma'daki Traianus ve Marcus Aurelius sütunlarına benzeyen, spiral süslemeleri olan anıtsal bir sütunun da yer aldığını kaydetmektedir. Ayrıca, sarayı çevreleyen duvarın bir mil uzunluğunda olduğunu ve üzerinde dört adet kapı bulunduğunu eklemektedir. Saray inşaatının 1458'e kadar devam ettiği anlaşılmaktadır. 1505-1515 arasında sarayda bir içöğlanı olarak yaşamış bulunan Giovantonio Me-navino ise, burada yirmi beş adet yapı sayarken bahçede devekuşlarının, tavuskuşlarının ve başka egzotik kuşların serbestçe dolaştığını yazmaktadır. Eski Saray ve etrafını kuşatan bahçe ve duvarlar, orijinali 1479'da yapılmış olan Giovanni And-rea Vavassore haritasının 1520 tarihli bir kopyasında görülmektedir. Topkapı Sara-yı(->) inşa edildikten sonra bu ilk saray "Saray-ı Atik" adını almış, Topkapı Sara-

yı da "Saray-ı Cedid" veya Yeni Saray olarak amlagelmişti.

Eski Saray'ın inşası tamamlanır tamamlanmaz (1458), II. Mehmed daha görkemli bir noktada Topkapı Sarayı'nı inşa ettirmeye başlamıştı. Bir görüşe göre, Topkapı Sarayı'nın başlangıçta harem dairesi yoktu; padişah burada içöğlanlarıyla yaşıyor, zaman zaman Eski Saray'da kalan hareme gidip geliyordu. I. Süleyman'ın (Kanuni) (hd 1520-1566) eşi Hürrem'in daima padişahın yanında olmak istemesi nedeniyle, harem ancak 16. yy'ın ortasında Yeni Saray'a nakledilmişti. Ancak daha yakın zamandaki yorumlar, Yeni Saray'da başlangıcından itibaren bir harem bulunduğu doğrultusundadır. Buna göre, ilk dönemlerde Eski Saray'da yaşayan harem halkı sayısal olarak Yeni Saray'da yaşayanlardan çok fazlaydı; kalabalık bir cariyeye grubu içinden ancak seçilmiş bir kısmı ile valide sultan ve kadın efendiler Yeni Saray'da ikamet ederdi. Ancak 1541'de Eski Saray'da çıkan yangın sonucunda harem halkının bütünüyle Topkapı Sarayı'na taşındığı anlaşılmaktadır. Böylece harem bir kere tamamen Topkapı Sarayı'na yerleştikten sonra, yaşlı ve gözden düşmüş cariyelerin yanı sıra bir padişah öldüğünde annesi, kadınları ve kızlarının Eski Saray'a nakledilmesi âdet oldu. Kendilerine ayrılan özel dairelerde yaşayan bu kadın efendilerin erkek çocuklarından birisi tahta çıkarsa valide sultan olarak, tekrar ve büyük bir törenle Topkapı Sarayı'na dönerlerdi. İlk zamanlarda kadın

efendiler oldukça serbesttiler. Çoğu zaman Manisa, Kütahya ve Amasya gibi sancak merkezlerinde eğitim görmekte ve buraları yönetmekte olan oğullarının yanına gidip kalabilirlerdi. Fakat veraset sisteminin değişmesi üzerine hanedanın kadın üyeleri Eski Saray ile Yeni Saray'da haremın dört duvarı arasına çekilmişlerdir.

Haremın kısmen veya tamamen Eski Saray'da olduğu süre içinde, padişahlar sık sık buradaki hanedan kadınlarını ziyarete giderler ve akşama kadar süren eğlenceler düzenlenirdi. Bayram ziyaretleri, va-

lide alayı ve beşik alayları Eski Saray'ı Osmanlı başkentinde sahnede tutan törenler olmuştur. Ayrıca, ölen padişahların kızlarının düğün törenleri de burada yapılırdı. Batılı yazarlar bu törenlerle ilgili olarak söz ettikleri Eski Saray'a ilişkin abartılı tasvirlerde bulunmuşlar; yüksek duvarların ardındaki bu sarayda yaşayan kadınların sayısı ve çileli yaşantısı oryantalist yazının ana konularından birisi olmuştur. Eski Saray örgütüne, mimarisine, burada yaşayan kadınların yaşam standartlarına, gelir ve tüketim düzeylerine ilişkin birçok tarihi kaynak ise henüz bilimsel çalışmalara konu olmaktan uzaktır.

Eski Saray'dan çıkmanın bir yolu, özellikle genç ve gözde olmalarından dolayı zengin kadınlar için, derecelerine göre devlet ricalinden uygun kimselerle yemden evlenmektir. Padişaha ulaşamayan cariyeler Topkapı Sarayı'ndan Eski Saray'a gönderilmek isterler; oradan "çerağ olarak" evlenebilirlerdi. Yaşlı ve fakirler ise hare-mağalarının gözetimi altında yaşamlarını Eski Saray'da sürdürürlerdi. Bu düzen ancak 18. yy'ın sonlarında değişti. Padişah kadınları, kızları, kız kardeşleri ve varlıklı diğer saray kadınları, Topkapı Sarayı ile Eski Saray dışında kendilerinin inşa ettirdikleri veya kendilerine tahsis edilen konak ve saraylarda yaşamaya başladılar.

Eski Saray'ın görsel tasvirleri bulunmadığı gibi yazılı tasvirleri de son derece sınırlıdır, ancak Vavassore haritasında olduğu gibi Dilich haritasında da, yaşam avlusuna hâkim bir hünkâr dairesi görülmektedir. 17. yy yazarları Michel Baudier ve Evliya Çelebi, sarayın dört köşeli ve 12.000 arşın uzunluğunda bir surla çevrili olduğunu kaydetmişlerdir. Evliya, sarayın etrafındaki sokaklarda Yeniçeri Ağası, Lala Mustafa Paşa, Pirî Mehmed Paşa ve Esma Sultan saraylarının bulunduğuna işaret etmiştir. Surun üzerinde hiçbir kule yoktu. 16. yy'ın ortalarında İstanbul'a gelmiş cilan Nikolas de Nikolay sarayın iki kapısı olduğunu ve bir tanesinin devamlı açık, diğerinin de devamlı kapalı tutulduğunu kaydederken, 18. yy'da İnciciyan sekiz köşeli olduğunu söylediği sur üzerinde dört kapı bulunduğunu; bunlardan yalnız Mercan Çarşısı'na bakan kapının daima açık tutulduğunu ve bostancılar tarafından korunduğunu söylemektedir.

Saray 1550 ve 1715'te yanmış ve yeniden yaptırılmıştır. 1826'da Yeniçeri Ocağı kaldırılınca Eski Saray, Bâb-ı Seraske-ri'ye tahsis edildi. Buradaki kadınlar da Topkapı Sarayı'na ve Eyüp Çifte Saraylar'a nakledildiler.

Bibi. Doukas, *Decline and Fail of Byzanti-um to the Ottoman Turks by Doukas: An An-notated Translation of "Historia Turco-Byzan-tina"*, Detroit, 1975, s. 243-244; Kritovoulos of Imbros, *History of Mehmed the Conqueror by Kritovoulos (1451-1467)*, Princeton, 1954, s. 83, 93-95, 104; G. Menovino, */ cinaue libri detta legge, religione et vita de'Turchi et della corte & d'alcune querre del Gran Turco*, Floransa, 1548; G. M. Angiolello, *Di. Gio. Maria Angiolello e di un suo inedito manoscritto*, Vicenza, 1881; G. Necipoğlu, *Architecture, Ce-remonial and Poiver: The Topkapı Palace in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, Cambridge, 1991; İnciciyan, *İstanbul*, 32; Leslie Peirce, *The Imperial Harem: Women and So-vereignty in the Ottoman Empire*, New York, 1993; Kömürçüyan, *İstanbul Tarihi*, 163-165. TÜLAY ARTAN

ESKİ ŞARK ESERLERİ MÜZESİ

İstanbul Arkeoloji Müzeleri'ne(->) bağlı bir müze olan Eski Şark Eserleri Müzesi binası, Osman Hamdi Bey tarafından 1883' te Sanayi-i Nefise Mektebi (Güzel Sanatlar Akademisi) olarak yaptırılmıştır. Daha sonra okul Cağaloğlu'na taşınınca, bina müze haline getirilmiştir.

Halil Edhem Bey (Eldem)(->), Yakındoğu ülkelerinin eski kültür belgelerinin ayrı sergilenmeleri için binayı Eski Şark Eserleri Müzesi olarak düzenlemiştir. Alman uzman Eckhard Unger, 1917-1919 ve 1932-1935 arasında müzede çalışmış, müzenin teşhirini tamamlamıştır. II. Dünya Savaşı sırasında koruma amacıyla boşlatı-lan müze, savaştan sonra yeniden düzenlenmiş, 1963'te iç mekânda değişiklikler yapılarak çağdaş bir sergileme anlayışıyla 1974'te tekrar ziyarete açılmıştır. Müze iki katlıdır. Üst kattaki sergi salonlarında Anadolu, Mezopotamya, Mısır ve Arap eserleri sergilenmektedir. Alt katta ise "tablet arşivi", bürolar ve müze depoları yer almaktadır.

1 no'lu salonda Müslümanlık öncesi

Arabistan eserleri vardır. Bu eserlerin çoğunluğunu Güney Arabistan'dan gelen eserler meydana getirir. Bunlar yazıtlar, kabartmalı levhalar, mezar taşları ve adak heykelcikleridir.

2 no'lu salonda Mısır koleksiyonları

sergilenmektedir. Bu koleksiyonlar kazı buluntuları, özel koleksiyonlardan gelen eserler ve rastlantı sonucu bulunan eserlerden meydana gelmiştir. Bunlar arasında sfenksler, steller, sunaklar, lahitler, mezar ve tapınak buluntuları yer almaktadır. 3 ve 6 no'lu salonlarda, Mezopotamya eserleri yer alır. Bu eserlerin büyük bölümü Dicle ve Fırat ırmakları arasındaki top-

raklarda, I. Dünya Savaşı'ndan önce yapılan kazılarda ortaya çıkmıştır. Bu salonlarda Halaf, Nineve, eski Sümer çağı, Akad çağı, yeni Sümer çağı, eski Babil çağı, orta Babil (Kasit) çağı, orta Asur çağı, yeni Asur çağı, MÖ 9-MÖ 7. yy eserleri, yeni Babil çağı eserleri ve Mezopotamya mühürleri sergilenmektedir.

4 no'lu salonda Urartu eserleri yer almaktadır. Bu eserlerin çoğu, son yıllarda satın alınarak müzeye mal edilmiştir. Ufak bir grup eser de Toprakkale'deki kazılardan çıkmıştır. Bu eserler içinde, çanak çömlekler, kemer parçaları, adak levhaları, takılar ve mühürler vardır.

7 ve 9 no'lu salonlarda Anadolu eserleri sergilenir. Bunların büyük bir bölümü Zincirli ile Hattuşaş'taki (Boğazköy) kazılarda ele geçen eserlerdir.

Eserler ilk tunç Hatti kültürüne, orta tunç çağındaki koloni devri yerleşmelerine, eski Hitit, Hitit İmparatorluğu ve geç Hitit krallıkları çağlarına aittir. Müzedeki eserlerin en önemlilerinden biri, 20 no'lu vitrinde yer alan ünlü Kadeş Antlaşma-sı'dır. Bu antlaşma MÖ 13. yy'ın iki büyük siyasi ve askeri gücü olan Hitit devleti ile Mısır devleti arasında yapılan ilk barış antlaşmasıdır. Metin o zamanın diplomasi dili olan Akadca ile yazılmıştır.

Çivi yazılı belgeler arşivi de Eski Şark Eserleri Müzesi'ndedir. Mezopotamya'nın 10, Anadolu'nun 2 eski yerleşme yerinden gelme, 12 esas ve 8 küçük koleksiyondan oluşan bu 20 koleksiyon dünyanın en zengin koleksiyonlarından biri sayılır. Bu belgelerin büyük bir kısmı 1883'te Osman Hamdi Bey'in eski eserleri korumak amacı ile çıkardığı nizamname gereğince buralarda yapılan kazılardan gelmiş, diğerleri ise çeşitli zamanlarda satın alınmış veya müsadere edilmişlerdir. Tarihi, hukuki, tıbbi, edebi, ekonomik, dini konuları, okul tabletlerini, özel ve tüzel mektupları, matematik, astronomi ve sihire ait konulan kapsayan bu belgeler 15x2 cm'

ESKİ YENİ CAMİ

206

207

ESMA SULTAN

den 20x30 cm'e kadar değişen çeşitli büyüklüğe ve çivi, silindir, prizma gibi değişik şekillere sahiptir.

Tamamı 74.000'i geçen bu tabletler, arşivin depolarında buluntu yerlerine göre koleksiyonlara ayrılmış olarak korunmaktadır.

Eski Şark Eserleri Müzesi'nde bu tabletlerin sadece bir kısmı sergilenmektedir.

ALPAY PASINLI

ESKİ YENİ CAMİ

bak. KASIM ÇAVUŞ CAMİ

ESKİCİLER

Ayakkabı tamircilerine ve eski eşya alım satımıyla uğraşan esnafa verilen ad.

Ayakkabı tamiriyle uğraşanlar, kavaflar ve lonca gediğine bağlı "ustabaşı" denilen bir amirin kontrolü altındaydılar. Bu us-tabaşılar, pazartesi, çarşamba ve perşembe günleri esnafın sabah duasını da yaptırırlardı. Ayakkabı tamiri yapan eskicilerin bir kısmı seyyar, bir kısmı dükkân sahibiydi.

Eskiden İstanbul'da bulunan çarşı hamamlarının kapılarında muhakkak bir eskici bulunur, esnaftan hamama gelenler, tamire muhtaç ayakabılarını eskiciye vererek hamam çıkışlarında tamir edilmiş o-larak alırlardı. Evliya Çelebi, *Seyahatname* 'de 1638'de Bağdat seferi dolayısıyla düzenlenen esnaf alayım anlatırken eskicilerin 104 dükkânda 600 kişi olduklarını bildirir. Ayrıca hamam kapısı eskicilerinin 105 yerde 105 kişi; gezgin eskicilerin de 1.000 kişi olduklarını kaydeder. Eskici esnafının sefer sırasında ordu için çok gerekli olduğunu ve bunlardan askerin yırtılan çizme ve çapulalarını tamir etmede istifade edildiğini de ekler.

1680 tarihli Esnaf Nizamnamesi'nde eskicilerin yamaları iyi deriden ve sahtiyandan yapacaklarına, dikişleri sık dikeceklerine dair hükümler bulunmaktadır.

Dükkân sahibi olan eskiciler de genellikle fukara semtlerinde ufak bir kulübeden ibaret dükkânlarında, mahallede oturanların ya da gelip geçenlerin ayakkabılarını tamir ederlerdi. Günümüzde de a-yakkabı tamir eden ve pençe yapan bir esnaf grubu semt aralarındaki dükkânlarda sanatlarını icra etmektedirler.

Her çeşit eski eşya alımıyla uğraşan ikinci tip eskiciler, imparatorluk devrinde bir yiğitbaşının yönetimi altında "şehir muhtesibi"ne bağlıydılar. Halk hikmetleri arasında "İstanbul'un taşı toprağı altın" sözünün yaygınlığından dolayı, asırlar boyunca değişik vilayetlerden kopup gelen ve İstanbul sokaklarında rızklarını arayanların içine eskiciler de dahil olmuşlardır.

II. Meşrutiyet'ten önceki dönemde eskicilerin çoğu Yahudiydi. Sırtlarında büyük bir torba, başlarında kalıpsız bir fes, bacaklarında ince bir şalvarla sokaklarda hiç değişmeyen, sona doğru gittikçe uzayan "eskiler alayım" sesiyle dolaşırlardı.

İstanbul'da eskicilerin faaliyet zamanı, kış başı ve kış sonuydu. Yeni bir mevsime girileceğinden dolayı evlerde yapılan

Atina'da Genadius Kitaplığı'ndaki bir çizimde Yahudi eskici tiplemesi. *Galeri Alfa*

genel temizlik sonunda her evden eskiciye verilecek birçok malzeme çıkardı. Eskiciler, bu aldıkları malları, bitpazarı esnafına satarlar, onlar da bu malzemeleri elden geçirip gerekli ufak tefek onarımlarını yaptıktan sonra yeni alıcılara satmak için hazır tutarlardı.

Kaçak ve hırsızlık malı olan eşyanın alım satımı yasak olmakla beraber sadece bu tip iş üzerine çalışan eskiciler de vardı. Ancak tespit edildiğinde bu tip eskiciler yakalanıp cezalandırılırdı. Bazı eskiciler de aldıkları eskiye karşılık ücret ödemezler yerine sürahi, leğen, bardak gibi yeni eşyalar verirlerdi. Bilhassa şapkanın kabul edilmesinden sonra bir işe yaramayan fesler, eskiciler tarafından bir bardakla değiştirilmiştir. İstanbul'da biri Üsküdar' da diğeri ise Kapalıçarşı içinde iki eskiciler çarşısı bulunmaktaydı (bak. bitpazarları).

İstanbul'a özgü esnaf çeşitleri arasında yer alan ve çöpçülük, eskicilik gibi özellikleri üzerinde toplayan arayıcı esnafı(-») da ilginç bir örgütlenme biçimine sahipti.

Eskiciler, İstanbul'da uzun müddet yaramaz çocukların korkulu rüyası olmuştur. Anneler, çeşitli kabahatler yapan çocuklarını daimi surette eskiciye vermekle korkutmuşlardır.

Edebiyatımızda Osman Cemal Kaygılı, "Tekin Olmayan Kedi" hikâyesinde mahalleleri dolaşarak eskiler toplayan ve çeşitli hilekârlıklarla kendi menfaatini temin eden eskici Salamon'u İstanbul eskicilerine bir örnek olmak üzere anlatır. R. H. Karay da "Eskici" adlı hikâyesinde bir zamanlar İstanbul'da da bulunmuş ve memleketinde bir suç işlediği için Arap şehirlerine kaçmış bir Anadolu eskici tipini canlandırır. Ortaoyunu repertuarı içinde yer

alan *Kavuklu Hamdi'den* derlenen *Eskici Abdî*oyunu da kundura tamircisi eskici tipine güzel bir örnektir.

Bibi. Evliya, *Seyahatname*, I; O. C. Kaygılı, *Sandalım Geliyor Varda*, İst., 1938, s. 73-96; M. And, *Kavuklu Hamdi'den Üç Orta Oyunu*, Ankara, 1962; R. H. Karay, *Gurbet Hikâyeleri*, ist., 1940; Ahmed Rasim, *Ciddiyet ve Mizah*, ist., 1989, s. 166-167; "Eskiciler", *TA*, XV, 416-417; "Ayak Esnafı", *İSTA*, III, 1399-1400; "Eskici, Eskiciler", *İSTA*, X, 5281-5282.

UĞUR GÖKTAŞ

ESKRİM

Eskrim sporunun Türkiye'ye gelişi, 19. yy' in sonlarına rastlar. Bu konuda öncülüğü yapan kişinin ise Muallim Hüsnü Bey olduğu bilinir. Avrupa'da görüp öğrendiği eskrim sporunu Türkiye'ye sokan Muallim Hüsnü Bey'in yetiştirdiği ilk öğrenciler arasında Fuat (Balkan), Refik ve Ömer Lütfi beyler bulunmaktadır. Muallim Hüsnü Bey, yetiştirdiği bu gençleri ilk kez 1903' te Yıldız Sarayı'nda devrin padişahı II. Ab-dülhamid'in huzuruna çıkarmış ve İstanbul'da bulunan İtalyan eskrimcilerle bir müsabaka yaptırmıştı. Bu karşılaşmada genç Türk eskrimcilerinin İtalyan rakipleri karşısında gösterdikleri büyük başarı padişahı memnun etmiş ve bir fermanla bu sporun Mekteb-i Harbiye'ye (Harp Okulu' na) ders olarak konulmasını emretmişti. Ayrıca İtalyanlara

karşı çok başarılı müsabakalar çıkaran genç eskrimci Fuat Bey'i (Balkan) de Edirne'deki Mekteb-i Harbiye'ye eskrim muallimi olarak göndermişti.

Fuat Bey (Balkan) kısa bir süre sonra yakın arkadaşı jimnastik muallimi Mazhar Hoca (Kazancı) ve kardeşi Hikmet Bey'in (Balkan) de aralarında bulunduğu bir arkadaş grubuyla, semtleri olan Beşiktaş'ta Beşiktaş Osmanlı Jimnastik Kulübü'nü kurmuşlardı (bak. Beşiktaş Jimnastik Kulübü). Bu kulübün çatısı altında jimnastik ve eskrimin yanında halter sporlarında da ilk ciddi faaliyet başlamış, bu arada eskrim sporunun ilk ünlü isimleri de yine bu kulüpte yetişmişlerdi.

1923'te, Türk sporunun ilk örgütü cılan "Türkiye İdman Cemiyetleri İttifakı" nın kurulmasıyla bir Eskrim Hey'et-i Müt-tehidesi (Eskrim Federasyonu) vücut bulurken başkanlık görevine de Fuat Bey (Balkan) getirilmişti. Fuat Balkan, 1938'e kadar bu görevde bulunmuş, eskrim sporunun Türkiye'de yerleşip kökleşmesinde ve gelişmesinde büyük rol oynamıştı.

1924'te Türkiye Cumhuriyeti ilk kez Olimpiyat Oyunları'nda temsil edilirken Paris'e gönderilen sporcu kabilemizde eskrimci olarak Fuat Bey (Balkan) de yer almıştı.

1928'de Amsterdam'da yapılan Olimpiyat Oyunları'nda ise Türkiye, ikisi asker ve ikisi sivil dört eskrimci tarafından temsil edilmişti. Fuad Bey (Balkan) ve kardeşi Enver Balkan(->) ile Mülazim (teğmen) Muhiddin (Okyanus) ve Mülazim Nâmi (Yayak) beyler dünyanın bu en büyük spor gösterisinde ay-yıldızlı formayı giymişlerdi.

1929'da, Robert Kolej'in Beyaz Rus asıllı jimnastik öğretmeni olan ve Çarlık Rusyası'nın çok iyi bir eskrimcisi olarak tanınan Nadolski, milli eskrim takımı antrenörlüğüne getirildi. Nadolski, 1938'e kadar kaldığı bu görevde Türk eskrim sporuna teknik yönden pek büyük katkılarda bulundu. Birçok genç eskrimci yetiştirdi.

Nadolski'nin yanı sıra 1917'de Fenerbahçe kulübünde başlayan eskrim faaliyetinde de bir başka Beyaz Rus hoca olan Albay Grodetski de pek çok yetenekli eskrimciler yetiştirmiştir. Yine 1930'lu yıllarda ilk bayan eskrimcilerin ortaya çıktıkları görüldü. Ünlü spor adamı Ahmed Fet-geri Aşeni'nin(->) kızı Suat Fetgeri Aşeni/ Tan ile arkadaşı Halet Çambel eskrim sporumuzun ilk şampiyon bayanları olarak kendilerini gösterdiler. 1936 Berlin Olimpiyat Oyunları'nda Suat Aşeni ve Halet ÇambePin yanı sıra Enver Balkan, Cihat Teğın, Orhan Adaş, İlhami Çene ve Halim Tokmakçioğlu da ay-yıldızlı forma altında mücadele verdiler.

1938'e kadar süren bu ilk dönemde ayrıca Rıza Arsever, Refet Ülgenalp, Rıdvan Bora, Said Tayla gibi isimler de kendilerini gösterdiler. Araya II. Dünya Savaşı' nın girmesiyle uluslararası temasların kesilmesi, eskrim sporunu da baltaladı. Ancak bu süre içinde özellikle halkevlerinde başlayan spor faaliyetinde eskrimin de ön planda yer alması bu

spordaki canlılığı sürdürdü. 1940-1950 arasında eskrim sporu yeni isimler, şampiyonlar kazandı. Bunların arasında Fuat Balkan'ın oğlu Nihat Balkan, Merih Sezen, Muhiddin Arslan, İlhan Arakon, Vural Balcan, Sab-ri Tezcan, Nejat Tulgar ve bayanlarda da Samiye Frik özellikle kendilerini gösterdiler. Yine bu yıllarda istanbul'da kurulan Tenis-Eskrim-Dağcılık Kulübü de önemli bir merkez oldu. Bu kulübün çatısı altında pek çok eskrimci yetişti. Sey-yit Mısırlı, Sümer Hatman, Kemal Mısırlı ve bayanlarda da İfakat Mergen bu kulüpten yetişen ilk şöhretler oldular.

1960'ların sonunda başlayan durgunluk, eskrim sporunu önemli ölçüde etkilerken İstanbul da Türk eskrimindeki öncülüğünü korumasına rağmen liderliğini gitgide kaybetmektedir. İstanbul'daki tüm eskrim faaliyeti Tenis-Eskrim-Dağcılık Kulübü'n-de yapılan çalışmalara dayanmaktadır.

CEM ATABEYOĞLU

ESMA İBRET HANIM

(1780, istanbul-?, istanbul) Sülüs ve nesih yazı hattatı.

Hayatı hakkında bilginiz çok azdır. Babası Ser Hasekiyân-ı Hassa Ahmed Efendi'dir. Güzel yazıyı, genç yaşta, ünlü hattat Mahmud Celaleddin Efendi'den öğrendi ve ondan icazetname aldı daha sonra da eşi oldu. Kadınlar arasında hattatlık fazla yaygın olmamakla beraber, Esmâ İbret, bir istisna olarak büyük şöhrete ulaşmıştır. 15 yaşındayken yazdığı ve Kaftancı Mehmed Salim Ağa vasıtasıyla III. Selim'e takdim edilen bilyesi takdirle karşılanmış ve padişah tarafından 500 kuruş ve gümrükten 40 akçe yevmiye ile mükâfatlan-

dırılmıştı. Bu bilyenin güzelliğini görenler hayretler içinde kalarak yazısını takdir makamında kendisine "İbret" unvanını vermişlerdi. Bu hilyenin arkasında, Kaftancı M. Salim Ağa'nın; Esmâ'nın meşklerini hocasında görmesi üzerine bir hilye yazmasını istediği, fakat yazıldıktan sonra güzelliği karşısında şüpheye düşünce, gizlice Esmâ'nın evine girip çıkanlardan durumu öğrendiği ve hilyenin bizzat onun tarafından yazıldığına kani olduktan sonra padişaha takdim ettiği kaydı vardır.

Mahmud Tahir imzasıyla 10 Ekim 1907 tarihli *ikdam* gazetesinde Mahmud Celaleddin hakkında yazılan bir makalede Esmâ İbret'e de değinilerek şu rivayet anlatılmaktadır: Yüksek rütbeli bir kişi, bir ramazan günü, Mahmud Celaleddin'den bir En'am yazmasını ister. Hattatın elinde hazır bir En'am olmadığı için üzüldüğünü gören Esmâ İbret, "Ben sizin yazınızı taklit ederek bir En'am yazmıştım. Bir bakınız" der. Mahmud Celaleddin, birkaç harf düzelttikten sonra, altına kendi imzasını atarak ertesi günü eseri, isteyen kişiye teslim eder. Bu rivayet doğru olmasa bile Esmâ İbret'in hattatlıkta maharetini göstermesi bakımından önemlidir.

Esma İbret sülüs ve nesih yazıda eşi Mahmud Celaleddin derecesinde yazmıştır. Vefatında Şeyh Murad Tekkesi bahçesinde eşinin yanına gömülmüştür. Eserleri müze ve hususi koleksiyonlardadır. Bir hilye de Türk ve İslam Eserleri Müzesi'nde bulunmaktadır.

Bibi. inal, *Son Hattatlar*, 85-87; Rado, *Hattatlar*, 200-202; "İbret, Esma", *TA*, XX, 101.

ALİ ALPARSLAN

ESMA SULTAN (Büyük)

(14 Mart 1726, istanbul - 13 Ağustos 1788, istanbul) III. Ahmed'in kızı. Osmanlı hanedanının İstanbul'da eser bırakmış sultan efendilerindendir.

III. Ahmed tahttan indirildiğinde (1730), Esma Sultan 4 yaşındaydı. 1743'te Yakub Paşa ile evlendirildi. İlk kocası 1744'te öldü. İkinci eşi Adana Valisi Yusuf Paşa'dır. Kardeşi III. Mustafa (hd 1757-1774) padişah olunca 1757'de Muhsinza-de Mehmed Paşa ile evlendirildi. Düğünü Kadirga Sarayı'nda yapıldı. III. Mustafa'nın ve kocasının sağladıkları olanaklarla görkemli bir yaşam sürmeye başladı. Muh-sinzade'nin sadrazamlığa getirilmesinde etkisi oldu. Kendisi de Rumeli'de çiftlikler, Arnavutluk'ta mukataalar elde etti. Giderek zenginleşti. Sarayın ve Babıâli'nin kararlarında etkileri görüldü. Kardeşi I. Abdülhamid'e (hd 1774-1789) karşı, Halil Hamid Paşa'nın liderliğinde bir ihtilal hazırlandığını haber alarak padişahı uyardı. I. Abdülhamid'in güvenim kazandı.

İstanbululların çok dindar ve tutumlu tanıdıkları Esma Sultan, Rusya ile savaşıldığı bir sırada ölünce, servetinin hazine a-çıklarını kapatacağı umuldu. Oysa yalısında ve sarayında bir şey bulunamadı. Buna karşılık yakın adamları bezirgan Di-mitri, kethüda Çelebi Efendi, çuhadar Said Ağa ile masraf kâtibi Osman Efendi'nin

neden oldukları yolsuzluklar yüzünden Arnavutluk'ta bir ayaklanma olasılığı ortaya çıktı. Bu kişiler cezalandırılarak olay yatıştırılmaya çalışıldı.

Esma Sultan 1781'de Kadirga Meyda-nı'na kendi adıyla anılan bir namazgah ve çeşme yaptırmıştır. Esma Sultan'ın aynı yerdeki sarayı ahşaptı. 1755'teki Hocapa-şa yangınında Paşa Kapısı yanınca sadaret büroları bir süre burada hizmet vermişti. Eyüp'te Bostan İskeleyi ile Bahariye arasında yer alan beylik yalı da yaşamı boyunca Esma Sultan'a tahsis edilmişti. Onun döneminde bu yalı, eski adından dolayı "Esma Sultan'ın Hançerli Yalısı" olarak a-mılıyordu. Topkapı Sarayı Müzesi arşivinde Kadirga'daki ve Ortaköy'deki saraylarının, onarımlarına, kethüdasının yazdığı emirlere, mukataalarına, Terkçes' taki çiftliğine, gelen tebriklere, bir yıllık erzak giderlerine ilişkin belgeler vardır.

Esma Sultan, eşi Muhsinzade Mehmed Paşa'nın Eyüp'teki kabri yanına gömülmüştür.

Bibi. *Mür'i't-Tevarih*, II/A, 17, 75; *Tarih-i Cevdet*, III, 289-290; Uluçay, *Padişahların Kadınları*, 90-91; G. Oransay, *Osmanlı Devletinde Kim*

Kimdi?, Ankara, 1969, s. 164-165; *Topkapı Sarayı Müzesi Arşiv Kılavuzu*, İst., 1938, s. 149, 150.

NECDET SAKAOĞLU

ESMA SULTAN (Küçük)

(29 Mayıs 1778, İstanbul - 4 Haziran 1848, İstanbul) I. Abdülhamid ile Ayşe Sineperver'in kızı.

Yenileşme dönemi İstanbul'unda dışa açık ve renkli yaşamıyla tanınan sultan efendidir. Halası Esmâ Sultan'dan(->) ayırmak için "Küçük" sanıyla anılmıştır.

Amcası III. Mustafa'nın oğlu III. Selim (hd 1789-1807) tarafından 1792'de Kap-tan-ı Derya Hüseyin Paşa ile evlendirildi. Düğünleri saray gelenekleri uyarınca görkemli oldu. Esmâ Sultan'a Divanyolu'nda-ki beylik saray onarılarak tahsis edildi. 1803'te Hüseyin Paşa öldükten sonra bir daha evlenmeyen Esmâ Sultan, kardeşi IV. Mustafa'nın (hd 1807-1808) tahta çıkması için Kabakçı Mustafa Ayaklanması'nı(->) el altından destekledi. Alemdar Olayı(->) sırasında da IV. Mustafa'nın ikinci kez tahta çıkması için çalıştı. Bu amaçla yeniçeri subaylarıyla mektuplaştı. Alemdar Mustafa Paşa, II. Mahmud'u (hd 1808-1839) Esmâ Sultan'ın bu tür girişimlerinden haberdar etti ve göz hapsinde tutulmasını istedi. Ancak padişah, bu uyarıyı önemsemedi. IV. Mustafa'nın boğdurulması üzerine saray çevresinde toplanan yeniçeriler Osmanlı hanedanının tek erkek bireyi kalan II. Mahmud'u tehditten vazgeçemediler ve Esmâ Sultan'ın dahi tahta oturtulabileceğini ileri sürdüler.

Olaylar yatıştıktan sonra II. Mahmud' la Esmâ Sultan'ın arası düzeldi. Kendisine Girit, Kemer, Edremit ve Biga'da zengin mukataalar tahsis edildi. Eyüp'teki, halasından kalan Esmâ Sultan (Hançerli) Yalısı, Maçka Sarayı, Ortaköy yalısı kendisininindi. Bu görkemli mekânlar, zengin biçimde donatılmış olup kalabalık kadrolara sahipti.

ESMA SULTAN MEYDAN

208

209 ESMA SULTAN SAHİLSARAYI

Çağına göre farklı bir kişiliği olan Esmâ Sultan, özgürlüğü seviyordu. Pahalı ve süslü giyiniyor, kalfalarını, cariyelerini de benzeri giysilerle yanma alıp kırlara gidiyordu. Özel incesaz takımı, İstanbul'da tekti. Çamlıca'daki köşkünde, Boğaziçi'n-deki yalılarında ve sarayında davetler veriyor, geleneksel İstanbul eğlencelerini, köçekçe ve tavşanca oyunlarını farklı biçimlerde sergilettiriyordu. İstanbul kadınlarının mesirelere aşın ilgi duymaları, giyim kuşamlarına özen göstermeleri ve moda akımları bakımından Esmâ Sultan, bir ilk sayılabilir. Onu, benzeri bir tutumla, yeğeni Âdile Sultan(->) izlemiştir. 19. yy'ın ilk yarısındaki İstanbul yaşamına ilgi duyan Batı dünyası, Esmâ Sultan'ın yaşamını da yalan yanlış ve çoğu uydurma

bilgilerle "harem" konusu içinde işlemiştir. Abdülaziz, halası Esmâ Sultan'ın Eyüp' teki yalısında doğduğu gibi, II. Mahmud da onun Çamlıca'daki köşkünde ölmüştür. Bu köşkü de içine alan büyük hasbah-çe, bu dönemde Esmâ Sultan Bağı olarak ünlenmiştir.

Hanedan bireylerine oranla u-zun bir yaşam süren Esmâ Sultan ölümünde Sultan Mahmud Türbesi'ne gömülmüş, serveti ve mülkleri de kızları Hayriye ve Safiye hanım sultanlarla yeğeni Âdile Sultan'a kalmıştır. Topkapı Sarayı Müzesi arşivinde düğünü, Eyüp'teki sarayının eklentileri ve onarımları, dairesi, personeli, mukataala-rı, buyrukları, bir cariyenin boğdurulması, mirası konularında pek çok belge bulunmaktadır.

Bibi. Karal, *Osmanlı Tarihi*, V, 96; G. Oran-say, *Osmanlı Devletinde Kim Kimdi?*, Ankara, 1969, s. 165; Ç. Uluçay, *Harem*, Ankara, 1985, s. 154; Ç. Uluçay, *Harem'den Mektuplar*, İst., 1956, s. 120-123; *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Kılavuzu*, ist., 1938, s. 150.

NECDET SAKAOĞLU

ESMA SULTAN MEYDAN ÇEŞMESİ VE NAMAZGAHI

Kadırga Meydam'ndadır. III. Ahmed'in (hd 1703-1730) kızı ve Muhsinzade Mehmed Paşa'nın eşi Esmâ Sultan tarafından 1196/1781'de yaptırılmıştır.

Yontma taştan inşa edilen Esmâ Sultan Çeşmesi mermer tekneli olup dört cephe-

li çeşme türündedir. Doğu ve batı cephelerinde musluk düzenlemesi yer almaktadır. Dikdörtgen prizma gövdenin doğu ve batı cephelerindeki musluklar "S" ve "C" kıvrımlı bir kemerle biçimlenen az derin niş içine alınmışlardır. Nişin iç duvarı, dönemin yüzeysel akantus yaprağı motifleriyle bezelidir. Bezemeli niş köşeliklerinin üzerinde yer alan dikdörtgen panoda altışar beyitlik kitabe bulunmaktadır. Her iki cephedeki tarih beyti 1196/1781 yılını vermektedir. Kitabe panosu ve niş, bir silmeyle dikdörtgen çerçeve içine alınmışlardır. Hazne gövdesi temelde kare planlı başlamakta, kitabe düzeyinde kareye dönüşmektedir. Köşelerdeki cephe yüzleri iri oluk silmeyle çerçevelenmiş nişlerle biçimlenmektedir. Çokgen prizmadan kareye geçiş görsel olarak alması dizilmiş dört dizi oluk ve oyuk silmelerle sağlanmıştır. Kuzey ve batı köşelerine birer "mü-senna" kurna yerleştirilmiştir. Kurnalar ters çan biçiminde desteklere oturmakta, destek başlangıcını da birer yaprak örgesi belirlemektedir. Çeşmenin öteki iki yüzünden güneydekinde üç bölümlü bir yalak vardır. Her bölüm için birer musluk deliği görülmektedir. Kuzey cephede ise üç musluk deliği bulunmaktadır. Bu musluklar dikdörtgen çerçeve içine alınmış, dikdörtgen çerçeve ucu palmetle biten sağır kemer örgesiyle taçlanmıştır. Kuzey cephesinde, ayrıca, hazne gövdesinin üzerinde yer alan namazgaha çıkan bir taş merdiven tasarlanmıştır. Merdivenin basamakları cephede silmeyle belirtilerek bu cephenin plastik kurgusuna katkıda bulunmak için kullanılmıştır. Namazgaha çıkan merdiven başlangıcında bugün bir demir kapı bulunmaktadır. Gövdeyi

güçlü bir saçak kornişi çevirmekte, onun üzerinde namazgahın düz korkuluğu gelmektedir.

Bibi. Tanışık, *istanbul Çeşmeleri*, I, 206-208; Derman, *Namazgahlar*, 294.

AYLA ÖDEKAN

ESMA SULTAN SAHİLSARAYI

L Abdülhamid'in (hd 1774-1789) kızı Esmâ Sultan'ın Eyüp'teki sahil sarayı. "Valide Sultan Yalısı" olarak da tanınmıştır.

1791 ve 1802 tarihli *Bostancıbaşı Def-terfen*'nde, Defterdar iskelesi ile Eyüp

Esma Sultan Meydan Çeşmesi ve Namazgahı

Yavuz Çelenk, 1994

iskelesi arasında yer alan Balçık İskelesi' nin iki yanında, Defterdar İskelesi yönünde, III. Mustafa'nın (hd 1757-1774) kızı Şah Sultan'ın yalısının ve Eyüp İskelesi yönünde (yeni inşa edildiği belirtilen) Esma Sultan Yalısı'nın yer aldığı kaydedilmiştir. 1814 tarihli *Bostancıbaşı Defteri'n*-de Defterdar İskelesi'ndeki Şah Sultan Yalısı'nın Beyhan Sultan'a geçtiği, hemen yu-karısındaki Balçık İskelesi'ni takiben gene Esma Sultan Yalısı'nın yer aldığı kaydedilmiştir. 19. yy'da bu iki yalıya birden Çifte Saraylar denilmekteydi. Beyhan Sultan 1784'te burada evlenmiş, 1824'te burada ölmüştü. Esma Sultan'ın yalısı da birçok hanedan düğünü, doğumu ve ölümüne ev sahipliği yapmıştı. III. Selim'in (hd 1789-1807) sırkatibi Ahmed Efendi tarafından tutulan ruznameden, Valide Sultan Mihrişah'ın sık sık III. Mustafa'nın kızı Beyhan ile I. Abdülhamid'in kızı Esma Sultan'ın Defterdar İskelesi'nde, "Çifte Saraylar" denilen yan yana iki sahil sarayından birinde misafir kaldığı anlaşılmaktadır (bu yalıların yerine daha sonra Feshane ve Da-kikhane yapılmıştı). İşte bu Balçık İskelesi Yalısı, Küçük Esma Sultan'ın Eyüp Sahil sarayı olarak öne çıkmıştır ve "Valide Sultan Yalısı" olarak teşhisi olanaklıdır.

18. yy'ın son 10 yılına girildiğinde sultan efendi yalılarının ikinci grubunun toplandığı Bahariye sahilinde, Bostan Iskele-si'nin hemen yanında sırasıyla Beyhan Sultan, Hatice Sultan, Esma Sultan yalıları ve ardında yalı hamamı bulunduğunu görüyoruz. Daha sonra Hançerli Sultan Yalısı ile Şah Sultan Tekkesi ve Camii geliyordu. 1802'de Esma Sultan'ın Bostan İskelesi'ndeki yalısı daha kendisi hayatta iken Beyhan Sultan'a geçmişti. Bundan sonraki ve 19. yy'ın ilk çeyreğine tarihlenen defterlerde burada artık Esma Sultan'a ait bir yalı kaydedilmezken, 19. yy'ın son 10 yılına gelindiğinde bir başka Bostancıba-şı Defteri'ne atfen, Mihrişah Sultan İmareti ile Türbesi'nin yanında meşruta beş kagir binaya, iplikhane ve kışlasına, hemen ardından Esma Sultan Yalısı'na, yanında bir bostan ve çiçek bahçesine işaret edildiğinden, Esma Sultan'ın daha sonra burada yeni bir yalı inşa ettirmiş olduğu düşüncesi doğmaktadır. Her halükârda, Küçük

Esma Sultan'ın Bostan İskelesi'ndeki bu yalısı veya yalıları, "Esma Sultan Sahilsarayı" denildiğinde akla gelen yapılar olmamaktadır.

Küçük Esma Sultan'a halası Büyük Esma Sultan'ın ölümünden sonra Eyüp'te bir yalı tahsis edilmişti. Fakat sultan efendinin Divanyolu Sarayı'nda 1792'de yapılan düğün töreninden sonra daha çok Or-taköy'deki sahil sarayda yaşadığı anlaşılmaktadır. Arşiv belgeleri, Esma Sultan'ın iskelelere göre yeri belirtilmeyen Eyüp sa-hilsaray(lar)ının düğün sonrasında sık sık onarıldığını ve 1808'de tümüyle yeniden inşa edildiğini göstermektedir. Bu sahil sa-rayın Bahariye'de mi, Balçık İskelesi'nde mi olduğunu ya da belgelerin rasgele her iki sarayın da onarımıyla ilgili olup olmadığını anlamak, saray(lar)ın iç mekân organizasyonunu veren arşiv belgeleriyle

Eyüp yalılarını dışarıdan gösteren az sayıdaki görsel malzeme arasında ilişki kurulabilmesi ve daha kesin bilgi edinile-bilmesi için gereklidir. Bu sarayların tam olarak yerlerini ve sahibelerini saptamak, ayrıca el değiştirme sürecine açıklık getirebilmek açısından önemlidir. Bu süreç, hanedanın ve iktidarın sürekliliği, paylaşılması ve sembolik gösterimlerine bir tanım getirmeye yardımcı olmaktadır. Ayrıca sarayların bir sultan efendiden diğerine geçmesi ve yeniden inşası, planı ve teşkilatı, günlük, aylık, yıllık masraf defterleri, sahibelerinin Balkanlar'daki muka-taa ve malikânelerinden elde ettikleri gelirler, buralardaki yerel yöneticilerle çeşitli yazışmaları ve özel mektupları incelendikçe, hem Osmanlı prenseslerinin iktidarlara ve iktidar kaynakları ile gösterimlerini, hem de bu saraylarda tüketilen hayatları, yaşam tarzlarını ve standartlarını değerlendirmek mümkün olabilecektir.

Çok sayıda keşif defteri ile hesap pusulası, Beyhan Sultan ile Esma Sultan'ın birlikte Bostan İskelesi'ni terk edip Defterdar İskelesi'nde iki yeni yalı yaptırdıklarını kanıtlamaktadır. Beyhan Sultan, kocasının ölüm yılı olan 1799'dan sonra hummalı bir inşaat faaliyetine girişmiş ve Çıra-ğan Sarayı'm valide sultana bırakırken, Akıntıburnu ile Eyüp Defterdar İskelesi'ndeki sahil saraylarını yeniden yaptırmıştı. Aynı dönemde Esma Sultan da Eyüp Balçık İskelesi'ndeki yalıyı yeniliyor olmalıdır. Belgelerde adı geçen yapının Defterdar İskelesi yakınında olduğunu, *Bostan-cıbaşı Defterleri* ile Batılıların gözlemlerini ve çok az da olsa harita, gravür gibi görsel malzemeyi değerlendirdiğimizde anlıyoruz. Karışıklık, bu iki sahil sarayın görsel belgelerde "Valide Sultan Yalısı" olarak kaydedilmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Bu yanlış adlandırmayı, 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması ve seraskerliğe tahsis edilen Eski Saray'ın boşaltılmasıyla burada yaşayan kadınların Çifte Saraylar olarak anılan Eyüp saraylarına taşınması sonrasında söz konusu Beyhan ve Esma Sultan yalılarının bir ara "Valide Sultan yalıları" olarak tanınmış olmasıyla açıklayabiliriz. Yoksa 1715 sonrasında yaşamış valide sultanlardan Eyüp'te gerçekten

bir sahilsaray sahibi olanına rastlanmamaktadır.

1838'de İstanbul'da olan ve Esmâ Sultan'ın Eyüp Sahilsaray'ını gören Miss Julia Pardoe, bu sahildeki en büyük yapı olduğunu kaydettiği yalının bir dere kenarında olduğunu ve yanında da Feshane bulunduğunu belirtir. Pardoe geniş bir cephesi olan sahilsarayın sarmal kıvrımlı çatısıyla Kuzey Afrika mimarisinden esintiler taşıdığını kaydeder. Aynı yıllarda Robert Walsh da sarayı Doğulu karakterde ve zevksiz bulurken, Theophile Gautier yüzyılın son çeyreğinde gördüğü, yeşile boyalı sarayın çatısını Çin mimarisine benzetmektedir.

Eyüp'te 19. yy'ın başlarında iki büyükçe dere vardı. Bunlardan İslambey, Düğmeciler ve Kurukavak derelerinin birleşmesiyle oluşan Eyüp Sultan Deresi, Eyüp

Esmâ Sultan
Sahilsaray'ını
betimleyen
Eugene
Flandin'in
bir litografisi,
19. yy (üstte)
ve içinden bir
görünümün
betimlendiği
Allom'un
deseninden
gravür, 19. yy.
*Galeri Alfa (üst),
Ayşe Yetişkin
Kubilay
kolekstyonu(sağ)*

Sultan Camii'nin yanından geçerek Eyüp İskelesi'nin iki yanından; diğeri ise Eyüp İskelesi ile Bahariye arasında, Şah Sultan Tekkesi civarında Halic'e dökülürdü. Dönemin *Bostancıbaşı Defterleri*'ni ve Miss Pardoe'nun sarayın yerine ilişkin notunu temel alırsak, Antoine-Ignace Melling'in *Voyage pittoresque de Constantinople et des rives du Bosphore* albümünde, Eyüp ve çevresini konu alan gravüründe sağ taraftaki ikinci koyun başında yer alan Zal Mahmud Paşa Camii'nin altında görülen bina, Esmâ Sultan Sahilsaray'ı olmalıdır (oysa gravüre ilişkin metinde bu yapı "Valide Sultan sarayları olarak" anılmaktadır).

Ortasında bir avlu olduğu anlaşılan iki katlı saray, Eyüb Sultan Deresi'nin Halic'e döküldüğü köşede, bir cephesi dereyi, ön cephesi de Halic'i görecek biçimde inşa edilmiştir. Oldukça görkemli olduğu anlaşılan sarayın Haliç cephesi çıkmalarla hareketlendirilmiştir.

Eugene Flandin'in *l'Orient* albümünde yer alan bir litografıta gene Zal Mahmud Paşa Camii'nin altında görülen ve keza

â

"Valide Sultan Yalısı" olarak tanımlanan sarayın suyun üstüne doğru taşan iki veya üç çıkmalı bölümü ile, buna bitişik ve Haliç boyunca uzanan kanadı tasvir edilmektedir. Yapı, Melling'in tasvirinde de görüldüğü gibi dört köşe bir avluyu kuşatıyor olabilir. Ancak iki katlı sarayın Mel-ling tasvirinden ayrılan en önemli özelliği, dere ile Halic'in kesiştiği yerde bulunan ve muhtemelen üç yöne açılan çıkmalı bölümdür. Çıkmaları yuvarlak kemerlerle bağlanmış zarif mermer sütunlar taşımaktadır. Çıkmanın altında oluşan rıhtım alçak bir korkulukla süslenmiştir. Sultan e-fendi ya da hünkâr dairesinin bu çıkmanın üst katı olduğu anlaşılmaktadır. Derin saçağın altına kıvrımlardan oluşan bir ahşap çerçeve yerleştirilmiştir. Bu bölümün karaya dik bir doğrultuda arkaya doğru uzandığı anlaşılmaktadır. Esmâ Sultan Sahilsarayı'nın Halic'e paralel uzanan yan kanadı gene iki katlı ama daha alçaktır. Flandin'in litografında dört bölümü görülen kanadın ilk bölümü, sultan efendi ya da hünkâr dairesini yapının diğer bö-

ESMA SULTAN SAHİLSARAYI 210

211 ESMA SULTAN SAHİLSARAYI

lümlerine bağlayan iki katlı, kafesli pencereleri olan bir galeri niteliğindedir. Bu galerilere Beşiktaş ve Defterdarburnu Hatice Sultan saraylarında da rastlanmaktadır. Galeriden sonra bu cephede iki çıkma daha yer alır. Birincisi doğrudan denize o-turan iki katlı bir çıkma, ikincisi ise bir kademe daha geride, eliböğründelerle taşınan küçük bir cumba görünümündedir. Esmâ Sultan Sahilsarayı'nın bu resimde görülen son bölümünde, devam ettiği anlaşılan cephe duvarına oturan, balıkxhaneler benzeri, yarım daire planlı bir köşk ya da kameriye yer almaktadır. Boğaziçi ve Haliç sahilsaraylarında sık sık rastlanan balıkxhanelerde sultan efendiler, döşemede açılan bir kapaktan balık tutarlardı. Bu köşkün üzeri, yüksek kasnaklı küçük bir kubbeyle tamamlanmıştır.

Miss Pardoe'nun yerini tam olarak verdiği Feshane'nin yanındaki yalıda, Mel-ling ve Flandin tasvirlerinde görüldüğü kadarıyla, yabancı yazarların sözünü ettikleri istanbul'a yabancı havayı bulmak mümkün değildir. Bu tavır yabancıların genel olarak Osmanlı sivil mimarisi karşısında duydukları yadırgamanın bir göstergesi olabilir.

Öte yandan, saydığımız görsel ve yazılı kaynakların tanıklık ettiği bir gerçek vardır:

Esma Sultan'm Ortaköy Defterdar-burnu'ndaki sahil sarayı ile Eyüp Defterdar işkelesi'ndeki sarayı mimari üslup a-çısından farklıydı. Görsel ve yazılı kaynaklardan anlaşılıyor ki, Boğaziçi yalıları sultan efendilerin iktidarın meşru ortakları olduklarını Batı'dan alınmış üçgen alınlık ve çelenk gibi mimari kraliyet sembolleri aracılığıyla ifade ederken, Eyüp'teki sahil sarayların dış cepheleri daha çok klasik Osmanlı evinin karakteristik özelliklerini taşıyordu. Bu anlamda, sultan efendilerin komşuları varlıklı ulema, esnaf ve devlet görevlilerinin yalılarıyla, özellikle Boğaziçi'ndeki emsalleriyle de karşılaştırıldığında, Eyüp'te daha uyumlu ve iç içe yaşadıkları anlaşılıyor. Ancak Eyüp saraylarının içindeki görkem ve lüks Boğaziçi sahil saraylarından farklı değildi. Tavanlarında gök mavisi zemin üzerine yaldızlı yıldızlar kakılmış odaları, endam aynaları çepeçevre kuşatıyor; her bir mimari dekoratif eleman yaldızlanıyor; sim iskemleler, mücevherli asma saatler, koltuklar, yastıklar, örtüler, perdeler, mutfak eşyaları sürekli yenileniyordu.

Esma Sultan'm, sakin ve gözlerden ırak bir semt olan Eyüp'teki sarayının inşasının arkasında kuzeni III. Selim'in olduğunu söyleyen Robert Walsh, saltanatının zorlu günlerinde onun sükûnet bulmak için buraya çekildiğini eklemektedir.

Esma Sultan'dan sonra Defterdar işkelesi'ndeki sahil sarayda, II. Mahmud'un 1824'te doğan kızı Atiye Sultan yaşamıştır. Gautier seyahatnamesinde yapının karakol olarak kullanıldığını ilişkin bir riot mevcuttur.

Bibi. T. Allom-R. Walsh, *Constantinople and the Scenery of the Seven Churches of Asia Minor*, c. MI, Londra, 1839; E. Flandin, *l'Orient*, Paris, 1858; T. Gautier, *Constantinople*, New

York, 1873; J. Pardoe, *The City of the Sultans and Domestic Manners of the Turks in 1836*, Londra, 1837, s. 512; Pardoe, *Bosphorus*, 9-10; Melling, *Voyage*.

TÜLAY ARTAN

ESMA SULTAN SAHİLSARAYI

Kadınca'daki en büyük hanedan sarayı. Arşiv belgeleri aracılığıyla varlığından haberdar olduğumuz bu saray, 16. yy'ın son çeyreğinde II. Selim'in (hd 1566-1574) kızı ve Sadrazam Sokollu Mehmed Paşa'nın eşi olan Esma Sultan (1545-1585) tarafından Mimar Sinan'a yaptırılmıştı.

19. yy haritalarında Kadınca Limanı'n-da "Esma Sultan Sarayı" diye işareetlenmiş olan bu yapı ile Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde saklanmakta olan mimari planlardan ikisi arasında bir ilişki kurulması, bu sultan efendinin kimliğini de gündeme getirmiştir. Sarayın 1860'lara kadar bu isimle haritalarda gösterilmesi doğal olarak 18. yy sonrasında yaşayan Esma Sultanları, III. Ahmed'in (hd 1703-1730) kızı Esma Sultan (1726-1788) ile I. Abdül-hamid'in (hd 1774-1789) kızı Esma

Sul-tan'ı (1778-1848) çağrıştırıyordu (bu iki sultan efendiyi birbirlerinden ayırt edebilmek için "Büyük" ve "Küçük" lakapları verilmişti). Üstelik sarayla ilgili olarak karşımıza çıkan arşiv belgelerinin en eskisi, Büyük Esmâ Sultan'ın 1743'te ilk eşi Adana Valisi Yakub Paşa ile Kadırğa Sarayı'n-da evlendirilmesini konu alıyordu. Ertesi yıl dul kalan sultan efendinin aynı yıl i-çinde bir başka Adana Valisi, Yusuf Paşa ile gene Kadırğa Sarayı'nda düğünü yapılmıştı. Babıâli'nin 1755'te bir yangında yok olması üzerine sadrazamlık makamının geçici olarak Kadırğa Sarayı'na taşındığı bilinmektedir. Bu kısa süreli el değişikliğinden sonra, 1757'de Büyük Esmâ Sultan bir kez daha Kadırğa Sarayı'nda, bu kez Rumeli Beylerbeyi Muhsinzade Mehmed Paşa'yla evlenmiştir. Büyük Esmâ Sultan 1788'de öldüğünde mirası yeğenleri arasında pay edilmişti. Bunlardan Emine Sultan (1778-1791) kısa bir süre sonra öldüğünden saray Hibetullah Sultan'a (1785-1841) geçmiş olmalıdır. 1803' te I. Abdülhamid'in kızı olan Hibetullah Sultan'ın Kadırğa Sarayı'nda Anadolu Beylerbeyi Alaeddin Paşa ile evlendiğini görüyoruz. 1788-1803 arasında saray boş kalmış ve harap olmuştur. 1803'ten sonra sarayın adının belgelerde geçmemesi, 1805'te dul kalan ve bir daha evlenmeyen Hibetullah Sultan tarafından fazla kullanılmadığına ve bu sultan efendinin 1841'de ö-lümünden sonra bir kez daha terk edildiğine işaret etmektedir. Saray muhtemelen 1865 Hocapaşa yangınında tamamen yok olmuştur.

Kadırğa Sarayı'nın, 19. yy'ın başında Hibetullah Sultan'a tahsis edilmiş olmasına rağmen Esmâ Sultan Sarayı diye anılmaya devam edilmiş olması düşündürücüdür. Bu dönemde yaşamış olan I. Abdülhamid' in kızı Küçük Esmâ Sultan da (1778-1848) Büyük Esmâ'nın bir kısım malına sahip olmuş; ancak bunlar arasında Kadırğa Sarayı'nın da bulunduğunu gösteren bir kay-

da şimdiye kadar rastlanmamıştır. Dolayısıyla yapının 19. yy'ın sonuna kadar bu isimle anılması, orijinal sarayın bir başka Esmâ Sultan'la birlikte düşünölmeye devam etmesinden kaynaklandığını akla getirmektedir. Bir dizi tarihi belge, bu sultan efendinin 16. yy'ın ikinci yansında yaşamış olan Esmahan (îsmihan) Sultan olduğuna tanıklık etmektedir.

1743'ten geriye gidildiğinde, yine bazı bilgi boşluklarıyla karşılaşmaktayız. 1724 ve 1728 tarihli Ümmügölsüm Sultan (1708-1732) ile eşi Nevşehirli Ali Paşa'nın kullanımına ayrılan Kadırğa'daki bir sarayın o-narımıyla ilgili iki belge, muhtemelen söz konusu sarayın III. Ahmed'in kızlarına geçişine tanıklık eder. Daha da geriye gidilirse, Kadırğa Sarayı'na bu kez 1593'te, İran tahtının veliahtı Haydar Mirza'nın istanbul'da rehin tutulurken burada sünnet edilmesi dolayısıyla tarihçi Selanikî' nin değindiğini görüyoruz. Selanikî Mustafa Efendi ayrıca İran Elçisi İbrahim Han' ın Kadırğa Sarayı'nda iki buçuk yıl yaşadktan sonra İstanbul'dan 1584'te ayrılması üzerine sarayın Kalaylıkoz Ali Pa-şa'ya

verildiğini de kaydetmiştir. Aynı yıl Rumeli Beylerbeyi Kalaylıkoz, Sokollu Mehmed Paşa'nın 1579'daki ölümünden sonra dul kalan Esmahan Sultan ile evlendirilmişti. Esmahan Sultan 1585'te ölene dek Kadirga Sarayı'nın sahibi olmuş olsa bile burada yaşamadığı, bu dönemde sarayın bazı devlet konukları ve törenleri için kullanıldığı anlaşıyor.

Esmahan Sultan, Kanuni'nin kız torunları arasında öne çıkan varlıklı saray kadınlarından birisiydi. 17. yy belgelerinde ve vakanüvis tarihlerinde bu ölçekte bir saraya rastlanamaması, sarayın bu özel statüsü nedeniyle bu dönemde hiçbir devlet işiyle ilgili rol üstlenmemesinden, ayrıca yabancı gözlemcilerin şehrin bu tarafında ve yüksek duvarlar arkasındaki bu saraya ulaşamamalarından kaynaklanmış olmalıdır. Ancak 17. yy tarih yazarlarından Eremya Çelebi Kömürciyan ve Evliya Çelebi, Kadirga Limanı'nda "İbrahim Han Ocağı" konağından söz ederler. Konağın etrafında varlığı kaydedilen yapılar bu konağın Kadirga Sarayı olduğunu ve sarayın Sokollu'nun Esmahan Sultan'dan oğlu İbrahim Han (1565-1622) ile onun ahfadına geçtiğini saptamamıza yaramaktadır. İbrahim Han'ın uzun yıllar İstanbul dışında görevler alması nedeniyle, yukarıda sözü edilen İran Elçiliği ile ilgili olarak kullanılması dışında sarayın boş kaldığı ve İbrahim Han'ın 1622'de ölümünü takip eden yıllarda tekrar miriye geçmiş olduğu akla gelmektedir. Ancak 1724-1728 onarımlarına kadar saray bir daha belgelerde gündeme gelmemektedir. Bu dönemde 1645, 1652, 1655, 1660 ve 1715 yıllarında saray civarında tahribat yapmış olan yangınların da sarayın terk edilmesinde etkili olduğu düşünülebilir. Ayrıca tarihi kaynaklar, 1715'te çok faziletli ve ilim sahibi olduğu kaydedilen İbrahim Hanzade Ali Bey'in öldüğünü kaydetmektedir. İbrahim Han'ın soyu günümüze kadar devam etmekle birlikte, padişahların çok itibar et-

tiği ve Osmanlı soyu tükenirse devleti yöneteceği rivayet edilen bu aile, muhtemelen 1715'ten sonra önemini kaybetmişti. Sarayın miriye geçişi için 18. yy'ın ilk çeyreği uygun bir tarih gibi gözükmektedir.

16. yy'ın son çeyreğinde inşa edilmiş bu sarayın iç mekân organizasyonu hakkında bilgimiz, iki yüzyıl sonrasının arşiv belgelerine dayanmaktadır. 1767 depremi sırasında yanan saray tamir edilmişti. Bu tamire ait arşiv belgeleri ile 1803'te Hibetullah Sultan'ın düğünü öncesinde tamir edilmesi için yapılan keşif sırasında hazırlanan plan ve hesap defterleri, sarayın iç yapısı hakkında oldukça ayrıntılı bilgi vermektedir. Osmanlı saray ve sahilsa-raylarının asıl iskeletleri değişmeden, yıpranan kısımlarının sık sık onarılarak korunduğunu biliyoruz. Aynı şekilde Mimar Sinan'ın bu yapısı da asıl düzenini yitirmeden, bazı yapılar eklenerek, ama çoğunlukla yalnızca yenilenerek 19. yy'ın başına kadar gelebilmiştir.

Saray, bugün örneklerini yalnızca Topkapı ve İbrahim Paşa saraylarında

görebildiğimiz 16. yy saraylarının geleneksel düzenine sahipti. Üç avlu etrafında yer alan daireler, sarayın enderun (iç) ve birun (dış) halkıyla harem halkına ayrılmıştı. Jacques Pervititch'in 1923 tarihli sigorta haritasında işaret edilen bazı sokak isimleri ile duvar kalıntıları 1803 keşif planıyla karşılaştırıldığında, sarayın tam sınırlarını tespit etmek mümkün olmaktadır. Belgelerde de adı geçen "Akar Çeşme" ve "Bâlî Paşa Konağı" 20. yy'a bir sokak ve yokuş o-larak gelirken, "Sarayıçi Sokağı" da günümüzde hiçbir izi kalmayan saraya tanıklık etmektedir. Trapezoid planlı saray, do-ğu-batı ekseninde 210-270 m; kuzey-gü-ney ekseninde 100-160 m genişliğindeydi. Batı yönünde Bâlî Paşa Yokuşu, doğuda Akar Çeşme Sokağı ile sınırlanan Kadirga Sarayı'nı, kuzeyden güneye Sarayıçi Sokağı çevreler. Sarayın üç avlu etrafında sıralanmış yapıları Kadirga Limanı'nın doldurulmasıyla oluşturulmuş anıtsal meydana doğru teraslar halinde iniyordu. Meydana bakan cephede bir giriş kapısı ile iki tarafta, Bâlî Paşa ve Akar Çeşme sokaklarına açılan iki yan kapı bulunuyordu.

Bu sınırlar içinde, doğudan batıya yatay uzanan teraslar üzerine yerleşen ve bazen birbirine bağlanan yapı grupları şunlardı: Birinci düzlemde, güneydeki asıl giriş kapısının sağında ve solunda saray kethüdası ile kapı muhafızları, baltacılar, vekilharç daireleri ve mutfak, aşhane, fırın, odunluk gibi servis mekânları yer alıyordu. Bunlar sarayın birinci avlusu olarak kabul edebileceğimiz Kadirga Meydanı'na açılıyordu.

Asıl kapının karşına gelen merdivenler, bu yapı gruplarına paralel uzanan bir iç sokağı keserek sağda ve solda ikinci avlulara bağlanıyordu. Önce, küçük iki avlu etrafında iki köşk ile bitişik bir hamamdan oluşan mabeyin dairesi bulunuyordu. Batıya devam edildiğinde ise sarayın ikinci avlusu olan selamlık meydanına çıkılıyordu. Bu meydana bakan vezir dairesi 1803 onarımında tamamen yıkılarak si-

metrik ve merkezi bir planla, 18. yy zevkini yansıtan bir tarzda yeniden yapılmıştı. Ancak 1582 tarihli Zacharias Wehme ve 1584 tarihli Johannes Löwenklau albümlerinde bu yapının orijinal hali görülmektedir. Sokollu'nun ikinci divanlarını ve elçi heyetlerini kabulünü gösteren söz konusu albümlerin levhalarında, bu sarayda bir harem de varlığına işaret edilmesiyle, söz konusu sarayın Sokollu' nün Aya-sofya değil, Kadirga Sarayı olduğu kesinlik kazanmaktadır. Meydanın karşı cephesinde yer alan (daha önce saydığımız) vekilharç dairesi, hazine ve aşçıbaşı daireleri de buranın törensel, idari bir merkez olduğuna işaret etmektedir. Bâlî Paşa Yokuşu'na açılan yan kapı da bu meydana bulunuyordu. İkinci avlu doğu yönünde de haremağalanna ayrılmış dairelerin oluşturduğu bir yapı grubu ile kuşatılmıştı. Sarayın yan kapılarından ikincisi de Akar Çeşme Sokağı yönüne açılan bu meydana yer almıştı.

İkinci düzlemde toplanmış bu idari yapıların arkasında, mabeyin avlusundan geçilerek harem avlusuna ulaşılıyordu. Avlu boyunca uzanan ve

kalfalar dairesi, hamam, sultan efendinin eski ve yeni daireleri ile divanhanelerden oluşan bu yapı grubunun arkasında, gene teraslar halinde düzenlenmiş bahçe, havuz ve köşkler bulunuyordu.

Bibi. T. Artan, "The Kadirga Palace: An Archi-tectural Reconstruction", *Muqarnas*, 10 (1993), s. 201-211; ay, "The Kadirga Palace Shrouded by the Mist of Time". *Turcica*, XVI (1994); ay, "From Charismatic Leadership to Collective Ru-le: Introducing Materials on the Wealth and Po-wer of Ottoman Princesses in the Eighteenth Century", *Toplum ve Ekonomi*, (Nisan 1993), s. 53-94; B. Unsal, "Topkapı Sarayı Arşivinde Bulunan Mimarî Planlar Üzerine", *Türk Sanat Tarihi Araştırma ve incelemeleri*, I, 1963; Eldem, *Türk Evi*, II, 30-35.

TÜLAY ARTAN

ESMA SULTAN SAHİLSARAYI

I. Abdülhamid'in (hd 1774-1789) kızı Küçük Esma Sultan'm (1778-1848) Ortaköy'deki sahilсарayı.

18. yy'da sultan efendiler evlendiklerinde, artık kocalarının saraylarına değil, kendilerine ihsan edilen veya bizzat inşa ettirdikleri saraylara yerleşiyorlardı. Dolayısıyla bu saraylar sultan efendilerin isimleri ile tanınmaya başlamıştı. Bu dönemde sultan efendilerin Topkapı Sarayı'ndan(-») ve kocalarından bağımsız saray teşkilatı kurmalarına izin verilmesi, onlara eskiye oranla çok büyük ekonomik ve politik güç tanınması, 18. yy'dan başlayarak hanedan kadınlarının iktidar ortakları olarak meşru bir statü kazanmaları demektir. Haliç'te, Eyüp ve Boğaziçi'nde de Ortaköy-Kuru-çeşme sahillerindeki görkemli sahilсарay-larda geçmişten farklı olarak gösterişli ve serbest bir hayat sürdürmeye başlayan Osmanlı sultan efendilerinin, Topkapı Sarayı'nı örnek alan bu saraylarda imparatorluk adap ve usulünü sergilemeleri de bu yeni statünün bir göstergesi oldu.

Ortaköy'deki sahilсарay kendisine tahsis edildiğinde Küçük Esma Sultan 10 ya-

şındaydı. Bu yapı o zamana dek Tırnakçı Yalısı olarak biliniyordu. Esma Sultan 1792'de 14 yaşındayken devrin en etkin devlet adamlarından Kaptan-ı Derya Hüseyin Paşa ile evlendirilmiş ve Ortaköy Sahilсарayı'nda kendi kapıkulları teşkilatını kurmuştu. Ortaköy'deki sarayda bütün bir gün geçirerek sarayın hemen tamamını gezmiş olan Miss Pardoe, saraydaki ağalar ve kalfalar dairelerinin boyutlarını gözler önüne sermektedir. Aynı sıralarda sarayı gören bir Osmanlı kadını, yani daha sonraları sadrazam Kıbrıslı Mehmed Paşa ile evlenecek olan Melek Hanım da otobiyografisinde, Esma Sultan'm Ortaköy Sahilсарayı'nı tarif etmektedir. Bu tarif Miss Pardoe'nunki ile tamamen çakışmaktadır. Ayrıca sarayın inşa ve onarımlarını belgeleyen çok sayıda hesap pusulası ve özellikle 1767 ve 1784 tarihli iki keşif defteri ile çok sınırlı da olsa fotoğraf, gravür gibi görsel malzemeyi değerlendirdiğimizde, sarayın iç mekân organizasyonunu anlamamızı

sağlayacak ayrıntıda bilgi edinmek mümkün olmaktadır. Sultan efendinin çeşitli gelirleri ile günlük, aylık, yıllık masraf defterleri ve özel mektupları da değerlendirildiğinde, saray yaşamı ve teşkilatı aydınlığa kavuşabilecektir.

Bu veriler temelinde, sarayın bir ucunda, denize nazır üç sofalı bir kasır bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu kasrın simetriğinde, dağ yönünde de bir ikinci kasır yer almaktaydı. Padişahın ziyaretlerine ayrıldığı anlaşılan bu bölümde oval bir divanhane vardı. Saray hamamına bitişik olan bu daireden mabeyin olarak kabul edebileceğimiz odalar dizisine geçiliyordu. Harem bölümünde ise mermer sütunlar üzerinde taşındığı ifade edilen bir dizi çıkmalı odalar, sofalar ve divanhaneler bulunuyordu. Robertson albümündeki iki fotoğraf ile Schrantz'ın karakalemleri ve litograf-ları, sarayın yazılı tariflerini doğrulamaktadır.

Boğaziçi'nin en geniş cepmeli yalısı olduğu anlaşılan Ortaköy Sahilsarayı, 19. yy'ın başında bazı mimari yenilikleri gündeme getirmiştir. Cephenin tekdüzeliğini bozan ikinci kattaki 7 adet çıkmanın 3 tanesini taşıyan zarif sütunlar, ikisini taçlandıran üçgen alınlıklar ve benzeri mimari elemanlar, bazı odaların özel statüsünü sembolik olarak dışavurmak için kullanılmıştır. Bu olgu, Ortaköy Sahilsarayı'nın Kadırga ve Eyüp sahilsaraylarından ne anlamda farklı olduğuna tanıklık etmektedir. Herkesin görebileceği, etkilenebileceği ve imparatorluğun görkemini kabul edeceği bir yerde inşa edilen sarayda, padişahın ziyareti artık saray protokolünün bir parçasıdır; dolayısıyla hünkâra ayrılan daire mimari bir dille halka özellikle işaret edilmektedir. Batı'dan ithal edilen üçgen alınlık kraliyet sembolüdür ve Ortaköy Sahilsarayı'nda yalnızca hünkâr dairesi ile sultan efendinin özel dairesinin cephelerini süslemekte kullanılmıştır. Esmâ Sultan'ın eşi Kaptan-ı Derya Hüseyin Paşa'nın son derece gösterişsiz, sıradan dairesi ise, ne kadar yüksek görevli olursa olsun hanedanın hükümranlılığı altın-

ESNAF

212

213

ESNAF

da olduğu simgelenmek istenircesine mütevazı bir biçimde karısının sahilsarayına arka cephede eklenmiştir ve sahilden bakıldığında görülmesi imkânsızdır.

BibL Eldem, *Boğaziçi Anılan*, 70-73; A. Slade, *Turkey and the Turks and a Cruise in the Black Sea*, New York, 1854; J. Pardoe, *The City of the Sultans and Domestic Manners of the Turks in 1836*, Londra, 1837; T. Artan, "Boğaziçi'nin Çehresini Değiştiren Soylu Kadınlar ve Sultanefendi Sarayları", *istanbul*, S. 3 (Ekim 1992), s. 112-113.

ESNAF Bizans Dönemi

Bizans döneminde şehrin ekonomik dokusunu oluşturan esnaf loncaları, merkezi hükümetin denetimi altındaydı. Üyeliğin mecburi olmadığı loncalara kabul edilmenin değişik koşulları vardı. Ancak mesleğinin ehli olan bir esnaf, loncaya girme hakkını elde ederdi. Çoğu mesleğin faaliyet alanları ve semtlere göre dağılımı 10. yy'a ait *Eparhos Kitabı'nda* saptanmıştır (bak. Eparhos Tes Poleos).

Şehrin zaruri gıda maddelerinin düzenli olarak temini için gereken kalite kontrolü, ticaret hacmi ve piyasa fiyatlarının tespiti eparhos'a aitti. Değişik semtlere dağılmış olan bakkallar(~>), bilumum gıda maddeleri dışında çivi, alçı, zift gibi nalbu-riye malzemeleri de bulundurulardı. Kuzu ve keçi eti ile domuz eti satanlar farklı kişilerdi. Büyükbaş hayvanlar, şehrin belirli yerlerinde satılır ve belirli bölgelerde kesilirdi. Kasapların şehrin dışındaki çobanlardan hayvan satın almaları yasaktı. Balık satıcılarının da balık tutması yasaklanmıştı. Satılacak olan balık, belirli deniz iskelelerinden temin edilirdi (bak. balıkçılık). Ekmek fırınlarının başlıca pazarı Artopoleia, Mese(->) üzerindeki Constantinus Forumu(->) ile Theodosius Forumu arasında kalan bölgeydi. Köle tüccarları da fırıncıların yakınındaydı. Çeşitli güzel koku ve baharat satıcıları ise, hoş kokuların saray avlusuna yayılması için, tezgâhlarını Büyük Saray'ın(->) Hal-ke Kapısı'na yakın kurarlardı.

Sabun ve mum ticareti de sadece özel imalat atölyelerince yürütülebilirdi. Mumcuların yerleşim alanları Constantinus Forumu ile Ayasofya civarıydı. Evlerde kullanılan diğer gereçlerin ve eşyaların imalatı marangozhanelerde, çömlekçi fırınları ve cam atölyelerinde yapılırdı. Bakırcılar Ayasofya'nın(->) doğu kapısının civarındaki Halkoprateia mevkiinde yerleşmişlerdi (bak. bakırcılar). Gümüşçülük, kuyumculuk ve cevahircilikle uğraşan ar-giopratai'ler aynı *zamanda*, sarraflık ve tefecilik de yapabilmekteydiler. Argirop-ratai'ler Constantinus Forumu ile Lausus Sarayı arasında faaliyet gösteriyordu, işlerini evlerinden yürütmeleri ve bakır satmaları yasaktı. Constantinus Forumu'na kürkçüler de yerleşmişti. Büyük Saray ve forum arasında ayrıca çok sayıda arzuhalci de bulunmaktaydı. Kötü hava şartlarında forumdaki seyyar satıcıların sığınabil-mesi için imparator I. Basileios (hd 867-886) bir kapalıçarşı yaptırmıştı.

Devlet, kumaş ticareti ve değerli ipeklerin ihracatına özel bir denetim getirmiştir. İpek ve keten dokumacılığı, kumaş boyama, ipeğin "erguvani kırmızıya" boyanması, yerli ya da Suriye'den ithal kumaşların ticareti, terzilik ve nakışçılık tamamıyla birbirinden ayrı mesleklerdi. Sepicilik, derinin işlenmesi, kunduracılık ve saraçlık da değişik esnaf kollarını oluşturmaktaydı (bak. dericilik), inşaatçılık, mimar ve müteahhitler dışında, duvarcılık, boyacılık, sıvacılık, tuğla imalatı,

mozaik-çilik ve heykeltıraşlık gibi çeşitli faaliyetlere ayrılmaktaydı.

Kaynaklarda ahşap fiçı imalatçısı, sepetçi, tornacı, demirci, kilitçi, kantarcı, eskici, hamal, hamamcı, berber, meyhaneci gibi küçük esnaf ve zanaatkar tiplerine de rastlanır. Paleologoslar döneminde (1261-1453) önemli sayıda bir kadın esnaf kitlesi oluşmuştu. 14. yy'da Konstantinopolis'i ziyaret etmiş olan Ibn Battuta, çarşı ve pazarların kadın esnaflarla dolup taşıdığını yazar. Kadınlar genelde yiyecek, içecek ticareti ile uğraşırlardı. Sebze, meyve, süt ve süt mamulleri satıcısı ve fırıncı kadınlar bilinmektedir. Kadınların diğer önemli meşgalesi ise dokumacılık idi.

Ergasterion olarak tanımlanan perakende satış dükkânları ve yapım atölyeleri revaklı caddelerin iki yanında yerleşmişti. Yangın tehlikesi yaratan dükkânların, yoğun yerleşim bölgelerinden belirli bir uzaklıkta bulunmaları zorunluydu. Yüksek kira geliri sağlayan ergasterion'lar daha çok aristokrat sınıftan yatırımcılara veya kilise ve manastırlara ait olurdu. Devlet gözetiminin yarattığı sınırlamalar, sıkı kalite ve fiyat kontrolü, esnaf zümresinin zenginleşmesine engel olmaktaydı.

Bibi. *To Eparchikon Biblion; the Book of the Eparch; le livre du Prefet*, (yay. I. Dujcev), Londra, 1970; S. Vryonis, "Byzantine Demokratla and the Guilds", *Dumbarton OaksPa-pers*, 1908, s. 287-314.

BRİGÎTTE PİTARAKİS

Paris Ulusal Kitaplık'ta bulunan bir minyatürde Bizanslı seyyar satıcı, 9. yy. *Brigitte Pitarakis fotoğraf koleksiyonu*

Osmanlı Dönemi

Osmanlı dönemi istanbul'unda esnafla ilgili işler kadılıklar, ihtisap ağılıkları ve son olarak da Şehremaneti tarafından yürütülüyordu.

Osmanlı'da, kısmen islam dininin vecibeleri gereği, töre ve usullere uyularak bir sanatın yürütülmesinde belirli koşulların yerine getirilmesini öngören ve herhangi bir sanat kolunda yerleşen usuller, gizli kalması gereken sırlar ve o sanata girmek için geçirilmesi zorunlu görülen sınav ve formaliteler fütüvvetnamelerle saptanmıştı. Esnaflığın bir tarikat şeklinde kabul edilmesi dolayısı ile esnaf kuruluşları fütüvvet tarikatı olarak adlandırılıyordu.

Bu ilkeler Osmanlı döneminde istanbul'un sanat erbabı için de geçerliydi. Fütüvvet tarikatına göre -çırak bir sanat kolunda yıllarca yetiştirilerek kalfa ve usta sınıfına geçecekti. Bağımsız surette dükkân açması ise belirli bir törene tabi kılınacaktı. Bu törene göre her esnafın kendi sanat ya da meslek kolunda ilk defa çalışan "piri"ne inanması; gireceği sanat koluna kabulü için "peştamal" kuşanması; kabul olunduğu sanat kolundan çırak çıkarılması; sanata layık ve işinde namuslu görüldüğü takdirde tarikata dahil olması; çırak olarak girdiği sanatta yıllarca çalıştıktan sonra kalfalığa ve nihayet ustalığa layık görülmesi ve

tebrik anlamında olmak üzere de "helva pişirme" töreninin yapılması gerekiyordu. Önceleri esnafın başında yönetici olarak şeyh, nakip ve duacılar bulunuyordu.

Zamanla zaviye niteliğindeki bu kuruluşların yerini loncalar aldı. Din ve mezhep farkı gözetmeksizin bütün esnafa a-çık olan loncalarda, kethüdalar ile yiğitba-şılar bulunuyordu. Kethüdalar esnafın işlerine bakmak üzere yönetim tarafından atanan, ancak esnafın içinden seçilen ve kadı tarafından memuriyeti onaylanan yarı resmi memurlardı. Öte yandan kethüda ile esnaf arasındaki ilişkiyi, yine esnafın ileri gelenlerinden seçilen yiğitbaşı sağlıyordu.

Esnafın bilfiil çalışanlarına "efrad-ı amile" denirdi. Efrad-ı amile üstat, usta, kalfa, çırak ve yamak şeklinde sınıflandırılırdı. Her kademedan bir üste geçiş yıllarca çalışıp bir birikim elde etmeye bağlanmıştı. Ustalığa kabul edilen kişinin bir dükkân açabilmesi için bir boş "gedik" bulması gerekiyordu. Böylece bir sanat kolunda faaliyette bulunabilmek ya da ticarete atılabilmek için bir dizi engelin aşılması gerekiyordu. Her şahsın istediği sanat ve ticareti yapamamasına ve dilediği yerde dükkân açamamasına "gedik usulü" denirdi (bak. gedikler). 19. yy'da bu yapı dönüşüme uğramaya başladı. Sanayi devrimi Osmanlı'yı da kısa sürede etkisi altına aldı. Osmanlı ekonomisi Batı ile bütünleşme sürecine girdi. Böylece istanbul' da uzun yıllar geleneksel yapısını koruyan lonca ya da benzeri sınırlayıcı örgüt yapıları dönüşüme uğradı. Geleneksel yapıların uzantılarını da içeren kimi kez sendikal nitelikte "geçiş" örgütlerinin doğuşuna neden oldu. Bu nedenle korporatif di-

key örgüt yapısıyla sendikal yatay örgüt yapısı bir süre iç içe varlıklarını sürdürdü. Usta-kalfa-çırak bütünselliği işçi-işveren ayrışmasının kristalleşmesine gölge düşürdü.

Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umur-ı Belediye* adlı eserinde 20. yy'm ilk yıllarında "esami-i esnaf başlığı altında kethüdaları olan 285 esnaf grubunu saymaktadır. Başka bir kaynak olan, 1294/1877 *Devlet Salnamesi*, 19. yy'm sonu için bu rakamı 239 olarak vermektedir.

Batı ile bütünleşen istanbul bu bütünleşmenin gerektirdiği esnaf türlerini de kapsamakta gecikmedi. Nitekim Osman Nuri listesi "istanbul ve Galata otellerine mensup müşteri celbi için veyahut tercüman sıfatıyla istihdam kılınmakta olan ve emanetçilik yapan esnaf, "tramvay arabacısı ve seyisi ve kılavuzu esnafı", "vapur kahveci esnafı" gibi başkalaşan istanbul' un yeni meslek kesimlerini de içermektedir.

Türkiye'de esnaf örgütleri sendikal gelişmeleri de bağrında yaşattı. Sendikal yaşam 1908 işçi hareketleriyle başladı, "tlan-ı Hürriyet" in sağladığı özgürlük ortamında hemen hemen tüm işkollarında grevler görüldü; ülkenin dört bir yanında 10.000'i aşkın işçi somut taleplerle direnişe geçti. Her ne kadar 1908 öncesi, demiryolu, tersane, Tütün Rejisi, Şirket-i

Hayriye gibi yoğun işçi çalıştıran işyerlerinde zaman zaman toplu tavrı konduğu izlenmişse de uzlaşma kısa sürede sağlanmış; günlük yaşam etkilenmemiştir.

istanbul'da sendikal gelişmelerde lonca geleneğinden kaynaklanan "*zanaat*" zihniyeti uzun *zaman* etkinliğini sürdürmüştü. Bu yönüyle Türkiye'de işçi kesiminin örgütlenişi Batı normlarından farklı unsurlar taşıdı; çoğu kez esnaf örgüt yapısı bünyesinde yer aldı.

Batı'da loncaların çözülüşü ve işçi kesiminin doğuşu geniş bir *zamana* yayılır. Her ne kadar bazı Avrupa ülkelerinde, örneğin Almanya'da, lonca mevzuatı 19. yy'm ortalarına değin varlığını korursa da, bu ülkelerde hızlı sanayileşme süreci lonca örgüt yapılarından bağımsız güçlü işçi örgütlerinin doğuşuna ortam hazırlar.

Oysa istanbul'da, sanayileşme sürecine girmeksizin Batı ile bütünleşme özellikle hizmet sektörlerinde yoğunlaşan bir işgücü birikimine neden oldu. Bu kesimlerde eskiden beri var olan lonca geleneği çözülmeye yüz tuttu; loncaların dikey örgütlenme ya da usta-kalfa-çırak ilişkisi gücünü yitirdi, ancak emek kesimi içinde oluşan yatay örgütlenme geçmiş örgütsel yapının birçok değerini de yeni yapıya yansıttı. Bu nedenle birçok "erken" işçi örgütünde "fütüvvet" ilkelerinden e-sinlenmiş değerleri bulmak mümkündür.

Yakın tarihimizde, tarım dışı sektörlerde bu tür geçişliliklere sık sık rastlanmaktadır. Nitekim birçok işçi örgütü 1325 tarihli Esnaf Cemiyetleri Talimatnamesi u-yarınca kuruldu. 1910-1915 arası mesleki örgütlenme anlayışıyla kısmen sendikalist bir açılımla kurulan esnaf cemiyetlerinin

Marchand de legumes. , / |

Coüsfantinople. *ij* ^

Günümüzde pek

rastlanmayan,
kartpostallarda
kalmış eski
İstanbul
esnafım
betimleyen
görüntüler.
Üstte sebze
ve poğaçacı,
sağda yağcı ve
süpürgeci.

adı ve kuruluş tarihleri aşağıdadır: Turşucu Esnafı Cemiyeti (14 Mayıs 1910), Ekmekçi Esnafı Amele Cemiyeti (19 Mayıs 1910), Kantar Imalci Esnafı Cemiyeti (9 Haziran 1910), Simitçi ve Ekmekçi ve Börekçi ve Kurabiyeci ve Kadayıfçı Esnafı Cemiyeti (16 Haziran 1910), Bedesten-i Atik Esnafı Cemiyeti (30 Temmuz 1910), Nakkaş ve Sıvacı ve Kalemkâr Esnafı Cemiyeti (14 Eylül 1910), Saraç Esnafı Cemiyeti (5 Kasım 1910), Hakkak Esnafı Cemiyeti (4 Aralık 1910), Lağımçı ve Kuyucu ve Ocak Süpürücü Esnafı Cemiyeti (2 Ocak 1911), Uzun Çarşı Esnafı Cemiyeti (7 Ocak 1911), Araba Imalci Esnafı Cemiyeti (29 Ocak 1911), Kereste Merkepçi Esnafı Cemiyeti (30 Ocak 1911), Kahve Değirmenci Esnafı Cemiyeti (15 Şubat 1911), Markasya Deniz Amelesi Cemiyeti (23 Şubat 1911), Kaba Sepetçi Esnafı Cemiyeti (4 Mart 1911), Binek ve Yük Arabacı Esnafı Cemiyeti (11 Nisan 1911), Celep Esnafı Cemiyeti (13 Nisan 1911), Saka Esnafı Cemiyeti (24 Nisan 1911), Havyarcı Esnafı Cemiyeti (24 Nisan 1911), Saatçi Esnafı Cemiyeti (1 Mayıs 1911), Toptancı Sığır Kasap Esnafı Cemiyeti (18 Temmuz 1911), Bahçıvan ve Çiçekçi Esnafı Cemiyeti (26 Ağustos 1911), Hammal Esnafı Cemiyeti (30 Ağustos 1911), Ekmekçi Esnafı Cemi-

M&rcfrand de beursk.

yeti (2 Eylül 1911), Kasap Esnafı Cemiyeti (9 Eylül 1911), Taze Balık Satıcısı Esnafı Cemiyeti (22 Ekim 1911), Tahan Helvacı Esnafı Cemiyeti (31 Ocak 1912), Mest Dikici Esnafı Cemiyeti (18 Mart 1912), Ip-çi Esnafı Cemiyeti (8 Nisan 1912), Kaldırmacı Esnafı Cemiyeti (13 Nisan 1912), Hamamcı Esnafı Cemiyeti (1 Mayıs 1912), Peynirci Esnafı Cemiyeti (11 Haziran 1912), Nalbant Esnafı Cemiyeti (18 Haziran 1912), Kuyumcu Esnafı Cemiyeti (26 Haziran 1912), Deniz Sandalcı Esnafı Cemiyeti (9 Temmuz 1912), Osmanlı Terziler Cemiyet-i Ittihadıyesi (30 Haziran 1913), Mavuna ve Salapuryacı Esnafı Cemiyeti (27 Kasım 1913), Sigara Kâğıtçı Esnafı Cemiyeti (2 Ocak 1914), Inekçi ve Sütçü Esnafı Cemiyeti (4 Şubat 1914), Haliç Piyade Kayık ve Sandalcılar Esnafı Cemiyeti (18 Mart 1914), Leblebici Esnafı Cemiyeti (2 Nisan 1914), Muhallebici Esnafı Cemiyeti (19 Mayıs 1914), Şekerci Esnafı Cemiyeti (27 Mayıs 1914), Bakkal Esnafı Cemiyeti (18 Temmuz 1914), Kıraatha-neci ve Kahveci Esnafı Cemiyeti (24 Ekim 1914), Yufkacı ve Kadayıfçı Esnafı Cemiyeti (18 Temmuz 1914), Manifaturacı ve Tuhafiyeci Cemiyeti (27 Ekim 1914), Terzi Esnafı Cemiyeti (5 Kasım 1914), Şerbetçiler Esnafı Cemiyeti (6 Aralık

ESNAF

1934'te seçimle göreve gelen Terziler Cemiyeti İdare Heyeti toplu halde.

Esnaf Meslek Mecmuası, Yıl 1, S. 7 (1 Mayıs 1934)

Geçen yüzyılın başından bir kasap dükkânı. *Nazım Timuroğlu fotoğraf arşivi*

1914), Otelciler Cemiyeti (23 Ocak 1915), Çulha Esnafı Cemiyeti (11 Mayıs 1915).

I. Dünya Savaşı'nın ilk yılında istanbul esnaf cemiyetleri doygunluk noktasına gelmişti. Hemen hemen her işkolunda bir cemiyet kurulmuştu. Mütareke yıllarında yeniden cemiyetler doğmaya başladı. Ancak bundan böyle cemiyetlerin bir kısmı işçi kesimince kurulan bir tür yardım sandığıydı. Ama yine de esnaf ile amele arasında ayırım yapmak güçtü. Cumhuriyetin ilanına kadar İstanbul'da kurulan ve "esnaf cemiyeti" olarak adlandırılan dernekler şunlardı:

Meyve, Çarşı-yı Kebir Döşemeci ve Yorgancı Esnafı Cemiyeti (23 Şubat 1919), Demirciler Esnafı Cemiyeti (27 Şubat 1919), Kabzımal Esnafı Cemiyeti (2 Mart 1919), Tesbihçi, Kehribarcı, Parmaklıkçı ve Ağızlıkçı Esnafı Cemiyeti (29 Mayıs 1919), Seyyar Bıçkıcı Esnafı Cemiyeti (23 Eylül 1919), Debbağhaneler Amele İntibah Cemiyeti (20 Ekim 1919), Tüccar Terziler Esnafı Cemiyeti (20 Ekim 1919), Yazmacılar Esnafı Cemiyeti (29 Kasım 1919), İtti-had-ı Efkâr Şekerci Ameleleri Cemiyeti (29 Kasım 1919), Yumurta Tüccar ve Esnafı Cemiyeti (20 Aralık 1919), Salcı Esnafı Cemiyeti (17 Şubat 1920), Mahrukat Esnafı Cemiyeti (31 Mayıs 1920), Deniz Maden Kömür Amelesi Cemiyeti (13 Haziran 1920), Otomobil Şoför ve İşçileri Esnafı Cemiyeti (9 Aralık 1920), Bakkal Esnafı Kalfa ve Çıraklar Cemiyeti (18 Aralık 1920), Ayakkabıcı Esnafı Cemiyeti (14 Nisan 1921), Tuğla İmalci Esnafı Cemiyeti (30 Mayıs 1921), İnekçi ve Mandacı Süt Müstahsilleri Cemiyeti (10 Ağustos 1921), Osmanlı Sazende ve Hanende Teali ve Te-avün Cemiyeti (21 Aralık 1921), Perükâr Esnafı Cemiyeti (26 Aralık 1921), Tütüncü Esnafı Cemiyeti (29 Aralık 1921), At Can-bazı Esnafı Cemiyeti (8 Mart 1922), Kutucu ve Tezgâhçı Esnafı Cemiyeti (18 Haziran 1922), Mutfak Esnafı Cemiyeti (6 Temmuz 1922), İnşaat ve Tarık Irgat, Rençperler ve Amele Cemiyeti (10 Ocak 1923),

Deniz Motorcuları Esnafı Cemiyeti (14 Şubat 1923), Menba Suları Esnafı Cemiyeti (15 Mart 1923), Dokumacı Esnafı Cemiyeti (8 Ağustos 1923), Balıkçılar Esnafı Cemiyeti (8 Ağustos 1923), Tarakçı ve Kaşıkçılar Esnafı Cemiyeti (20 Ağustos 1923), Kireççi ve Horasancı Esnafı Cemiyeti (23 Ağustos 1923), Parmaklıkçı, Hurdekâr ve Tornacı Esnafı Cemiyeti (17 Eylül 1923), İnşaat Usta ve Kalfaları Cemiyeti (20 Eylül 1923), Tiftik ve Yapağı ve Deri Amelesi Esnafı Cemiyeti (3 Ekim 1923).

Keza Cumhuriyet Türkiye'sinde de benzer sendikal temelli esnaf cemiyetlerinin kurulduğu görüldü: Rehber ve Tercümanlar Cemiyeti (27 Aralık 1923), Sefa-in-i Ticariye Gemici ve Ateşçiler Esnafı Cemiyeti (27 Ocak 1924), İstanbul Limanı Tahmil ve Tahliye Deniz İşçileri Cemiyeti (3 Mart 1924), Çorap ve Fanila Mensucatı Sanatkârân Cemiyeti (7 Temmuz 1924), Gazoz Amilleri Cemiyeti (12 Temmuz 1924), Sefain-i Ticariye Doklar Rampa ve Boyacılar Cemiyeti (25 Aralık 1924), Lokantacılar Cemiyeti (7 Mart 1925), Mevari-dât ve Müraselât-ı Bahriye Müteahhitleri ve Emval-i Tüccariye Yazıcı ve Aktarmacıları Esnafı Cemiyeti (20 Haziran 1925).

Ocak 1926'da Esnaf Cemiyetleri Mu-rakıplığı'mn derlediği bilgilere göre İstanbul esnaf teşkilatı toplam 57 cemiyetten oluşuyordu. Cumhuriyet yıllarında bile dikey ve yatay geçişliliğin ne denli iç içe olduğu bu cemiyetlerin adlarından kolayca anlaşılmaktadır. Listede şu cemiyetler yer alıyordu: Dersaadet Umum Binek ve Yük Arabaları ve Beygirleri Esnafı Cemiyeti, Dersaadet ve Bilad-ı Selase Umum Ekmekçiler ve Fırıncılar Esnafı Cemiyeti, Dersaadet ve Bilad-ı Selase Ekmekçi Amelesi Esnafı Cemiyeti, Dersaadet ve Bilad-ı Selase Umum İnşaat Usta ve Kalfaları Esnafı Cemiyeti, Dersaadet ve Bilad-ı Selase Umum İnşaat ve Tarik Irgat ve Amelesi Cemiyeti, Dersaadet Otomobil Şoför ve İşçileri Cemiyeti, Dersaadet Umum Ayakkabıcı Sanatkârân Cemiyeti, Dersa-

adet İnekçi, Mandracı, Süt Müstahsilleri Cemiyeti, Dersaadet Sütçü Esnafı Cemiyeti, Dersaadet ve Bilad-ı Selase Perükâr Esnafı Cemiyeti, Dersaadet Bahçıvan ve Çiçekçi Esnafı Cemiyeti, Dersaadet Balıkçılar Esnafı Cemiyeti, Dersaadet Bağırsak İşçileri Esnafı Cemiyeti, Dersaadet ve Bilad-ı Selase Bakkal Esnafı Cemiyeti, Dersaadet Bedestan-ı Atik Esnafı Cemiyeti, Dersaadet ve Bilad-ı Selase Tütüncü Esnafı Cemiyeti, Dersaadet Tesbihçi, Kehribarcı, Ağızlıkçı Esnafı Cemiyeti, Dersaadet Tiftik, Yapağı, Deri Amelesi Cemiyeti, Dersaadet Hamallar Esnafı Cemiyeti, Dersaadet Hamamcılar Esnafı Cemiyeti, Dersaadet Hancı ve Otelci Esnafı Cemiyeti, Dersaadet Çarşı-yı Kebir Esnafı Cemiyeti, Dersaadet Umum Çorap, Fanila, Mensucat Sanatkârân Cemiyeti, Dersaadet Umum Celeb Esnafı Cemiyeti, Dersaadet İstanbul Limanı Tahmil ve Tahliye Deniz İşçileri Cemiyeti, Dersaadet Deniz Maden Kömürü Tahmil ve Tahliye Amelesi Cemiyeti, Dersaadet Deniz Motorlan Makinistleri Cemiyeti, Dersaadet Umum Dokumacı Cemiyeti, Dersaadet Rehberler ve Tercümanlar Cemiyeti, Dersaadet Sepetçiler Cemiyeti, Dersaadet Saraç Esnafı Cemiyeti, Dersaadet Sefain-i Ticariye Doklar, Rampa ve Boyacı Esnafı Cemiyeti, Dersaadet Sefain-i Ticariye Gemici ve İşçi Esnafı Cemiyeti, Dersaadet Sakalar Esnaf Cemiyeti, Dersaadet ve Bilad-ı Selase Umum Simitçi ve Börekçi Esnafı Cemiyeti, Dersaadet Sütçüler Esnafı Cemiyeti (bu cemiyet bir süre sonra diğer sütçüler cemiyetiyle birleşmiştir), Dersaadet Sigortacılar Cemiyeti, Dersaadet Salcı Esnafı

Cemiyeti, Dersaadet Tarakçı ve Kaşıkçı Esnafı Cemiyeti, Dersaadet Garsonlar Cemiyeti, Dersaadet Umum Gazoz Amilleri Cemiyeti, Dersaadet Meyve ve Kabzımal Esnafı Cemiyeti, Dersaadet ve Bilad-ı Selase Kayıkçı ve Sandalcı Esnafı Cemiyeti, Dersaadet ve Bilad-ı Selase Umum Kadayıfçı Esnafı Cemiyeti, Dersaadet ve Bilad-ı Selase Umum Kasap Esnafı Cemiyeti, Dersaadet ve Bilad-ı Selase Kutucu ve Destgâhçı Esnafı Cemiyeti, Dersaadet ve Bilad-ı Selase Keresteciler Esnafı Cemiyeti, Dersaadet ve Bilad-ı Selase Kireççi ve Horasancı Cemiyeti, Dersaadet Umum Lokantacılar Cemiyeti, Dersaadet ve Bilad-ı Selase Mahrukat Esnafı Cemiyeti, Dersaadet Mandra-cılar Esnafı Cemiyeti, Dersaadet Umum Mavna ve Salapuryacılar Cemiyeti, Dersaadet Nakkaş ve Kalemkâr ve Sıvacı Esnafı Cemiyeti, Dersaadet Nakliyat-ı Umumiye Anbar ve İdarehaneleri feavün Cemiyeti, Dersaadet Mevâridat ve Mürâse-lât-ı Bahriye Mûteahhitleri Yazıcı ve Aktarmacı Cemiyeti, Dersaadet Yorgancılar Cemiyeti, Dersaadet Yazmacılar Cemiyeti ve Dersaadet Sanayi-i Madeniye Fabrikacılar Cemiyeti.

Görüldüğü gibi İstanbul esnaf teşkilatı, işçisinden amelesine, çırağından kalfasına, ustasına, esnafından sanatkârına, imalatçısından fabrikacısına son derece çeşitli uğraş biçimlerini ve toplumsal kategorileri barındırıyordu. Geleneksel korporatif yapı Cumhuriyetin ilk yıllarında da varlığı-

m sürdürüyor, maddi üretim alanları genelinde esnaf çatısı altında örgütleniyordu.

Osmanlı'da lonca geleneği Tanzimat ertesi çözülmeye başladıysa da Cumhuriyet yıllarına değin varlığını sürdürdü. Esnaf kethüdâlıklarını kaldıran karar 26 Şubat 1910 tarihli "Esnaf Cemiyetleri Hakkında Talimat"tı.

Bundan böyle esnaf "lonca" yerine "cemiyet" kuracaktı. Ancak 1910 tarihli talimat yalnız İstanbul için geçerliydi. Kararın tüm ülkeye teşmili 7 Mayıs 1912 günlü yine aynı adı taşıyan talimatla gerçekleşti. Bundan böyle kısıtlayıcı, sınırlayıcı, denetleyici geleneksel "lonca" yapıları yerine küçük meta üretimine açılan "pazar" la bütünleşmesi sağlanmış "zanaat" birimleri ortaya çıktı. Bu cemiyetler belediyelerin yakın denetimine tabiydi. Gerektiğinde devlet bazı esnaf kollarını doğrudan doğruya hizmetine alabiliyordu.

Esnaf cemiyetleri mevzuatı tüm çalışanları kapsıyordu. İşçi ve amele statüsünde olanlar da bu mevzuatın hükümlerine tabiydiler. Bu mevzuat aynı zamanda sendika kurmayı da yasaklıyordu. 16. madde "Sendika teşkili yani ihtikâr suretiyle ittifak akdi kat'iiyen memnudur" diyordu. Esnaf cemiyetlerinin görevi, kaldırılan loncaların toplumsal dayanışma ilkesini piyasayı sınırlamaksızın sürdürmektir. Bir tür esnaf yardımlaşma sandığı niteliğindeydi. Öte yandan esnaf arasında çıkacak uyuşmazlıklara çözüm getiriyordu. Esnaf cemiyetleri yerel yönetimlerin sıkı denetimi altındaydılar. Esnaf cemiyetlerinin kararlarına İstanbul'da şehremaneti meclisinde, taşrada belediye

meclislerinde itiraz olunabiliyordu. Bu kararlar "selamet ve serbesti-i ticaret"e aykırı görüldüğü takdirde iptal edilecekti.

Mevzuattan da anlaşılabilceği gibi tüm çalışanları kapsayan "Esnaf Cemiyetleri Hakkında Talimat" sıkı bir denetim öngörmekteydi. 29 Mart 1915 günü nizamnamede tadilat yapılarak her cemiyet nezdinde Şehremaneti'nce birer "kâtib-i mesul" tayinine başlandı. 16 Ekim 1919' da 29 Mart tadilatı kaldırıldı. 3 Mayıs 1921 günü talimatname ismi nizamnameye dönüştürüldü.

Cumhuriyet Dönemi

2 Mayıs 1925 günlü ve 655 sayılı Ticaret ve Sanayi Odaları Kanunu ile örgütlenme zorunluluğu getirilerek bütün esnaf ve dükkânı bulunan sanatkârlar ile küçük tacirlerin ticaret ve sanayi odaları tarafından ticaret siciline kaydedilmeleri zorunluluğu kondu. Söz konusu kanun ile esnaf, "dükkânı bulunan sanatkârlar" ve "küçük tacirler" olmak üzere bir ayrıma tabi tutulmuştu.

655 sayılı kanun ayrıca esnaf için örgütlenme zorunluluğu koydu. Bundan böyle esnaf cemiyetleri Ticaret Vekâleti' ne bağlanarak, daha önce 7 Mayıs 1912 günlü talimatnamede şehremanetine ve belediyelere verilmiş olan görev ve yetkiler Ticaret Vekâleti'ne ve ticaret odalarına tanındı. Bütün esnaf cemiyetleri ticaret odalarına bağlandı. Ticaret Vekâleti

teftiş ve denetimine bağlı olan odalar ise, vekâletten ve mıntika ticaret ve iktisat müdürlüklerinden alınan emir ve talimatlar uyarınca işlerini yürüttüler.

27 Eylül 1925 günlü Ticaret ve Sanayi Odaları Nizamnamesi'nde "dükkânı bulunan sanatkârlar" deyiimi "küçük sanatkârlar" olarak belirtildi. Ayrıca 1926 tarihli Türk Ticaret Kanunu ile tacir niteliğinin gerektirdiği bazı yükümlülüklerin küçük ticaret erbabı için uygulanmaması düşüncesiyle "tacir" ve "küçük tacir" ayrımı yapıldı. 1927 tarihli Teşvik-i Sanayi Kanunu ile de "küçük sanayi" tabiri kullanılarak "küçük sanatkârlar"ın durumu sanayi erbabından ayırt edildi. Böylece 655 sayılı kanunda kullanılan "esnaf tabirinin "küçük tacir" ile "küçük sanatkâr"! kapsadığı belirlendi.

Tüm bu girişimlere karşın Osmanlı'nın "lonca" yapısını ve "gedik" usulünü çözmek kolay olmamıştı. Cumhuriyetin ilk yıllarında gediklerin kaldırılışı için yoğun çaba sarf edildi. Ancak, bu çaba "ticaret ve meslek serbestiyeti"ni sağlamayı amaçla-mışsa da aynı zamanda çalışan kesimin örgütsel yapısını da çözmüşü.

Esnaf yapısı dışında işçileri "sınıfsal" temel üzerinde örgütlenme girişimi Amele Teavün Cemiyeti'nden geldi. 12 Ağustos 1924'te İstanbul'da Mürettibin Cemiyeti, İstanbul Umum Deniz ve Maden Kömürü Tahmil ve Tahliye Amele Cemiyeti, Cibali Tütün Fabrikası Amele İttihadı Cemiyeti, Şark Şömendiferleri Müstahdemin Teavün

Cemiyeti, Anadolu-Bağdat Şömen-diferciler Cemiyeti, İstanbul Tramvay Amelesi Cemiyeti, Haliç Şirketi Amele Cemiyeti başta olmak üzere kentin bellibaşlı işçi kuruluşları bir araya gelerek Amele Teali Cemiyeti'ni kurdular.

Cumhuriyet yıllarında bir aralık esnaf örgütlerinin adedi 64'e yükseldi. Daha sonra bunların sayısı 38'e indirildi. Esnaf Teşekkülleri Murakabe Heyeti'nin girişimleriyle ticaret odasına 30.000'in üzerinde esnaf kaydedildi. Esnaf cemiyetlerinin kâtib-i umumi, kâtip, muhasip, veznedar, hademe gibi çalışanlarından ve yer kirası, aydınlatma, telefon vb masraflarından tasarruf etmek üzere Dördüncü Vakıf Hanı' nın ikinci katında özel bir daire "müşte-

rek büro"ya dönüştürüldü. Ocak 1933'te ilk aşamada 15 esnaf cemiyeti dört ayrı masa oluşturdular. Gruplar şu şekilde ayrılmıştı: Birinci Masa: Lokantacılar Cemiyeti, Garsonlar Cemiyeti, Sütçüler Cemiyeti, Müskirat Amilleri Cemiyeti. İkinci Masa: Dokumacılar Cemiyeti, Terziler Cemiyeti, Manifaturacılar Cemiyeti, Yorgancılar Cemiyeti. Üçüncü Masa: Kahveciler Cemiyeti, Şekerciler Cemiyeti, Bakkallar Cemiyeti, Sucular Cemiyeti. Dördüncü Masa: Kapıcılar Cemiyeti, Otelciler Cemiyeti, Berberler Cemiyeti.

Müşterek büroda yer alan cemiyetlerin dışındaki esnaf cemiyetleri şunlardı: Arabacılar Cemiyeti, Ayakkabıcılar Cemiyeti, Bahçıvanlar Cemiyeti, Balıkçılar Cemiyeti, Celepler Cemiyeti, Türk Deri Sepicileri Cemiyeti, Ekmek Yapıcılar Cemiyeti, Fırıncılar Cemiyeti, Hamallar Cemiyeti, Hamamcılar Cemiyeti, İnşaatçılar Cemiyeti, Kabzımallar Cemiyeti, Kaldırımcılar Cemiyeti, Kayıkçılar Cemiyeti, Leblebiciler Cemiyeti, Marangozlar Cemiyeti, Mavnacılar Cemiyeti, Musiki Cemiyeti, Otomobilciler Cemiyeti, Perukârlar Cemiyeti, Saraçlar Cemiyeti, Sıvacılar Cemiyeti, Sütçüler Cemiyeti, Tahmil ve Tahliye Cemiyeti.

Tek parti döneminde İstanbul esnaf cemiyetleri giderek Cumhuriyet Halk Partisi ile yakın ilişkiye girdi. 15 Aralık 1938' deki parti kongresinde okunan raporda "mensubini ellibini aşan İstanbul Esnaf Cemiyetlerinin fevkalade olarak toplanan umumi heyetleri teşekküllerinin manevi şahsiyetlerini partimize bağlamak dileğinde bulunmuşlar" deniyordu. Nitekim 25 Aralık 1944'te parti kongresinde İstanbul'da 50.000 dolayında esnafın kayıtlı olduğu 33 esnaf cemiyeti ve bu cemiyetlerin birliği, hükümetle umumi kâtipleri aracılığıyla ilişki kurdular ve bu cemiyetlerin çoğunluğu nizamnamelerinde tadiller yaparak partiye bağlı cemiyetler oldular.

655 sayılı kanuna göre kurulmuş olan esnaf cemiyetlerinin sayısı 191 idi. İstanbul esnaf cemiyetlerinin verdikleri bilgilere göre 1940 itibariyle kayıtlı üye sayısı 54.739'a varmıştı.

1943'te çıkarılan 4355 sayılı Ticaret ve Sanayi Odaları, Esnaf Odaları ve Ticaret Borsaları Kanunu ile yeni bir örgütlenme-

ESNAF ALAYLARI

216

217

ESNAF ALAYLARI

ye gidildi. Eski mevzuat, bir yandan odalar kanalıyla vekâlet tarafından idari, diğer yandan içten gelen bir denetime tabi tutulan esnaf cemiyetlerini hem özel hukuk, hem de kamu hukuku kurallarının uygulanma alanına sokmuştu. Gerek şeklen, gerek uygulamada birçok karışıklık çıkmıştı. Odalar ve esnaf cemiyetleri kendi alanlarında etkili bir faaliyet gösterememişlerdi. Ticaret ve sanayi odaları kongrelerinde 655 sayılı kanunun öngördüğü sistemin değiştirilmesi gerektiği her defasında belirtilmiş ve günün koşullarına uygun yeni bir örgütlenme üzerinde çalışmalar yapılmıştı.

4355 sayılı kanunla tüccar, sanayici ve esnaf grupları için yeni mesleki örgütlerin kurulmasına karar verildi. Küçük tacir ve sanatkârların, tüzel kişiliği haiz kamu kurumu niteliğinde olan ve ekonomik ihtiyaçların gerektirdiği yerlerde Ticaret Ba-kanlığı'nca kurulması öngörülen "esnaf odaları"na kaydolmaları esası getirildi. Böylece, o zamana kadar her meslek kolu için birbirinden ayrı olmak üzere faaliyet gösteren esnaf cemiyetleri kaldırılarak, esnaf odalarının kurulmasına gidildi. Esnaf odalarının teşkiline gidilmek suretiyle, mesleki örgütlenme yolundaki sendikalist görüş terk edildi; bütün meslekleri bir araya toplayan bölgesel (idari) bir sistem benimsendi. Bu doğrultuda bazı esnaf cemiyetlerinin parti ile olan ilişkileri de koptu.

4355 sayılı kanun tacir ve sanayicilerin mesleki kuruluşları olan ticaret ve sanayi odalarına paralel olarak esnaf odalarının kurulmasını öngörmüş ve kurulması isteğe bağlı bu kuruluşlara küçük tacir ve sanatkârlar için kaydolma zorunluğu koymuş ise de esnaf odaları, ticaret ve sanayi odalarına benzer bir gelişme gösteremedi. Bu nedenle 1949'da "odalar rejimi" bırakıldı; 5373 sayılı Esnaf Dernekleri ve Esnaf Dernekleri Birlikleri Kanunu çıkarıldı. Bu yasayla esnaf kavramı yeniden yorumlandı. Esnaf üç gruba ayrıldı. Ayrıca esnafın kuracağı örgüt statüsü bakımından da bir değişiklik getirerek, tekrar "dernek" sistemi benimsendi. Yeni mevzuatla, esnaf ve sanatkârların özel hukuk kuralları uyarınca dernek kurmaları ve dernekleri bir araya getirerek birlikler oluşturmaları öngörüldü. Bu kanunun yürürlükte bulunduğu 1949-1964 döneminde Türkiye'de kurulan dernek adedi 4.115 ve birlik adedi 113 idi. Bu dönemde, yasada dayanağı olmadığı halde, 14 esnaf federasyonu ve bütün bu mesleki kuruluşların en üst kuruluşu olarak da Türkiye Esnaf ve Sanatkârları Teşkilatı Konfederasyonu faaliyete geçti.

4 Ağustos 1964'te yürürlüğe konan 507 sayılı Esnaf ve Küçük Sanatkârlar Kanunu ile yeni bir düzenlemeye gidildi. Esnaf ve sanatkârların mesleki

örgütleri yalnız esnaf topluluğunu değil, aynı zamanda küçük sanatkârları da kapsar şekilde olmak üzere, "esnaf ve küçük sanatkârlar dernekleri" olarak adlandırıldı. Esnaf ve küçük sanatkârlar derneklerine kamu kurumu niteliği verildi.

istanbul Esnaf ve Sanatkârlar Odaları

Birliği 1950'de kuruldu. 1991'de Odalar Birliği'ne dönüştü. Bugün birlik yaklaşık 100 işkolunda 366.000 üyeyi kapsayan 174 odadan oluşuyor.

ZAFER TOPRAK

ESNAF ALAYLARI

Eski istanbul'da ordunun sefere çıkması, şehzadelerin sünnet olması ve sultanların evlenmeleri, saraydaki doğumlar ve şehre gelen çok önemli konuklar için düzenlenen şenliklerin en eğlenceli yanlarından biri de esnaf alaylarıydı.

18. yy'a kadar şenlikler daha çok At-meydanı'nda düzenlenirdi. Esnaf alayları da padişahın alayı izlemek için geldiği Alay Köşkü'nün önünden geçer ve Atmey-danı'na doğru giderdi. İstanbul'da düzenlenen esnaf alaylarının iki türü vardı. Bunlardan biri ordunun sefere çıkışı münasebetiyle ordu esnafı tarafından düzenlenen alaylar, diğeri ise şenlikler sırasında gerçekleştirilenlerdi.

Ordu esnafının alayları, sefere ordu ile birlikte çıkmak üzere görevlendirilen esnafın istanbul'dan ayrılmadan önce padi-

III. Mehmed'in
düğün
şenliklerini
anlatan
Surname-i
Hümayun'da
Esnaf Alayı'nın
geçişini
betimleyen
Nakkaş Osman
ekibinin bir
minyatürü,
16. yy. TSM
Kütüphanesi
Erkin Emiroğlu
fotoğraf

şaha, devlet erkânına ve halka gösterişli, eğlenceli törenler düzenlemek, padişahın önünden geçerken mesleklerinin en dikkat çeken yönlerinden birini vurgulayan gösteriler yapmaktan ibaretti.

Ordu esnafı, sefer boyunca askerin her türlü ihtiyacına cevap vermek amacıyla ordunun peşinden gider; sefer ve savaşın türlü güçlüklerine katlanarak hizmet eder; nimetlerinden de istifade yolunu arardı. 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasına kadar devam eden ordu esnafı alaylarından 17. yy'da yapılan üçü hakkında Evliya Çelebi'nin *Seyahatname*, Eramya Çelebi Kömürciyan'ın *Ruzname*, Marche-se Febvre'nin *Teatro della Turchia* (Türkiye Tiyatrosu) adlı eserlerinde oldukça ayrıntılı bilgiler yer almaktadır.

Evliya Çelebi, *Seyahatnamenin* I. cildinde Bağdat seferine (1638) çıkılmadan önce düzenlenen ordu esnafı alayından uzun uzun söz eder. İstanbul esnafını tanımada birinci elden kaynak olan bu e-serde 57 kümede toplanmış 1.109 esnafın adı verilmiş, dükkân ve çalışan sayıları belirtilmiş, pirlerinin adları sıralanmış,

alay geçerken hazırlamış oldukları arabalar üzerindeki dükkânlarda meslekleriyle ilgili araç gereçleri nasıl çalıştırdıkları, mallarını tanıtip gösteri niteliğinde alışveriş sahneleri gerçekleştirdikleri, izleyenleri güldürmeyi amaçlayan sözler söyledikleri anlatılmıştır.

Evliya Çelebi'nin anlattığı bu alaydan İstanbul bekçilerinin hırsız kovalarken "Bre koma! Kaçtı ha! Vardı ha!" diye bağırarak; remilcilerin tahtirevanlar üzerinde talih, kura ve remil tahtalarını ortaya koyarak ve remilcilere özgü sözler söyleyerek; macuncular tahtirevanlar üzerinde macun hokkalarını dizmiş, çırakları tunç havanlarda baharat döverek ve gümüş hokkalardan izleyenlere macun ikram e-derek; tımarhaneciler delileri altın ve gümüş yaldızlı zincirlere bağlayıp, kimi ağlar, kimi zincir kırar, kimi inler, kimi güler, kimi izleyenlere saldırır gibi yaparak; çiftçiler ayaklarında çarık, omuzlarında aba, dolama, yün hırka, başlarında taçlar olduğu halde, boynuzlan süslenmiş öküzlerini sabana koşmuş olarak; değirmenciler araba üzerine kurdukları ve araba gittikçe çarkları da ona bağlı olarak dönen değirmende öğüttükleri unu izleyicilerin üzerine serperek geçtikleri öğrenilmektedir.

1657'de Girit seferi münasebetiyle IV. Mehmed'in huzurunda düzenlenen ordu esnafı alayı, Eramya Çelebi Kömürciyan'ın *Ruzname* adlı Ermenice eserinde anlatılmaktadır. Bu eserde verilen bilgiye göre esnaf alayının önünde yer alan protokol görevlilerinin ardından başta çiftçiler, meslekleriyle ilgili gösteriler yaparak geçmişlerdir. Bu alayda görülen 53 esnaftan meşaleciler atlarına binmiş ve meşalelerini yakmış olarak; ekmekçiler çeşitli boy ve lezzette ekmek ve simit, çörek gibi yiyecekleri siniler üzerinde taşıyarak; kasaplar bellerinde bıçaklarıyla ve süsledikleri

koyun ve keçileri yanlarında taşıyarak; manavlar develer üzerine kurdukları iki dükkânı çeşidi meyvelerle süslemiş olarak; yağcılar büyük yağ tulumlarını omuzlayarak; bir deve üzerine kurulmuş dükkânda çeşitli malzemeler bulunduran aktarlarla birlikte şekerçi ve sabuncular mal satıp, sağa sola tütsüler yaparak; kumaşçılar, hallaçlar, yorgancı ve kapamacılar deve üstüne yaptıkları dükkânda pamuktan aslanlar yapmış ve biri de pamuk atarak; diktikleri olağanüstü güzellikte elbiseleri sııklara geçirmiş olarak; terziler bir deve üzerine kurdukları dükkânda hepsi aynı renkte giysiler giyinmiş; berberler birini tıraş ederek; kavaflar ellerinde dikmekte oldukları papuçlarla; bozacılar da halkın üzerine darı serperek geçmişlerdir.

Padişah her esnafın ileri gelenini huzuruna kabul etmiş, onlara meslek ve çalışmalarına uygun armağanlar vermiştir. Her sınıftan istanbul halkı alayı seyretmek için yollara dökülmüş, yol kenarlarında kiralık seyir yerlerine doluşmuş, geçici dükkânlar kurularak alışveriş de yapılmıştır.

Ordu esnafı alaylarından biri de 1678' de Rusya'ya yapılan ve Cehrin Kalesi'nin fethiyle sonuçlanan seferin arifesine rast-

lar. Bu alaya tanıklık eden Marchese Febv-re, *Teatro della Turchia* adlı eserinde her esnafın kendi uğraş dalıyla ilgili gösteriler yaparak geçtiğini belirtmiştir. Rum, Ermeni ve Yahudilerin de özel izinle Türk giysileri giydiğini ve alaya çıktığını yazan bu yabana tanık, yeniçerilerin ellerinde sopalarla alayı seyretmek için gelen halkı düzene soktuklarını iyi bir gözlemci olarak tespit etmiştir.

Bu alayda da tahtirevanlar üzerine yerleştirilmiş dükkânlarda mesleklerine uygun olarak giyinmiş usta ve çırakların gösteri niteliğinde çalışmalar yaptıkları, terzilerin şarkı söyleyerek dikiş diktikleri; nalbantların örs üzerinde nal dövdükleri; kabapların, ekmekçilerin başlarının üzerindeki tablalarda et ve ekmek taşıdıkları; yemiş satıcılarının iki öküzün çektiği araba üzerine kurdukları bir gemiyi meyvelerle süsledikleri; kimi esnafın da halkı güldürüp eğlendirmek için soytarlıklar yaptığı tespit edilmiş bulunmaktadır.

Osmanlı şenlikleri içinde en görkemlisi olarak kabul edilen 1582 şenliğinde dü-

Sumame-i
Vehbî'de esnaf
loncalarının
geçişini
betimleyen
Levnî
Okulu'ndan bir
minyatür,

18. yy.

TSM

Kütüphanesi

Gözlem Yayıncılık

Arşivi

zenlenen esnaf alayı, sayıları 180'i bulan değişik esnafın kendisini tanıttığı büyük bir gösteri halini almıştır. Bu şenlik için hazırlanan *Sumame-i Hümayun da*. esnaf alayı da dahil olmak üzere yapılan bütün gösteriler anlatılmış, Nakkaş Osman tarafından yapılan 110 minyatürle de alayda yer alan esnafın özellikleri ayrı ayrı gösterilmiştir. 7 m boyunda tek bir lale tasviriyle geçen çiçekçiler; insanların çektiği araba üzerine sembolik bir dükkân kurmuş olan yemiş satıcıları; yine dükkânlarında çengellere asılmış etlerle ve ellerinde bıçak ve satırlarla kasaplar; ocak ve körükleriyle haddeciler; üstü açık bir ışikte çok ustaca düzenlenmiş çarklarla iş gören çömlekçiler; nasıl işlediği hakkında genel bilgi veren değirmen düzenlemesiyle değirmenciler; her türlü donanımı haiz balıkçı tekneleri Nakkaş Osman'ın fırçasından günümüze kalmış esnaf alayı minyatürlerinden birkaçıdır.

1720'de düzenlenen büyük sünnet düğünü şenliğinin mahiyeti ise Levnî gibi büyük bir nakkaşın fırçasıyla ve Hüseyin

ESNAF GELENEKLERİ

218

219

ESRAR KAHVELERİ

1941'de Alemdar Caddesi'nde Küçük Abud Efendi Konağı'na taşındı. Poliklinik, dahiliye, hariciye, doğum ve kadın, ku-lak-boğaz-burun, cilt ve zühreviye, göz, çocuk hastalıkları ile röntgen servisleri o-lan 50 yataklı bir hastaneydi. 1946'da İstanbul Esnaf Hastanesi adını aldı.

Zamanla binası ihtiyacı karşılayamaz olunca 1953'te bugünkü binasının bulunduğu, Süleymaniye'de Takvimhane Caddesi ile Süleymaniye Caddesi'nin kesiştiği kavşaktaki, arsa satın alındı. 1955'te temeli atılan hastane binası 1963'te tamamlandı ve hizmete girdi. Hastanenin sıhhi tesisat ve malzemeleri isviçre'den Çilingir ve Yapı Ustaları Birliği, Musluk Fabrikaları Birliği, Sıhhi Malzemeciler Birliği ve Saat Metal işçileri Birliği-tarafından bağışlanmıştır, istanbul EsAaf Hastanesi'ni Koruma ve Yardım Cemiyeti tarafından idare edilmektedir. Toplam 200 yatakla hizmet veren, tam teşekküllü bir kuruluş hastanesidir.

istanbul **esrar dede**

(l 748, İstanbul - 1796, İstanbul) Divân hey ü gah şairi.

Vehbî'nin ve Mehmed Hazin'in düzyazı anlatımıyla günümüze ulaşmıştır. Levnî' nin

minyatürleri arasında kasap, aşçı ve debbağ esnafını gösteren çalışmada küçük bir sürü, ellerinde uzun sopalar taşıyan kasaplar, boynuz ya da kaval çalan çobanlar, kesilmiş hayvanlar, ocakta kebab pişiren aşçılar ve kurutulmak üzere asılmış deriler görülmektedir. Levnî'nin iki sayfada, birden fazla esnafı bir araya toplayan minyatürleri mumcularla berberleri; çadircı, ayakkabıcı, bakkal, yemişçi, yorgancı ve tacirleri; bakırcı, mücevherci, terzi ve ipek dokuyucularını; kuyumcu, balmumu satıcısı, Mısır Çarşısı esnafı, tenekeci ve bitpazarı esnafını; kumaşçı, nalbant, gemi yapımcısı, saraç ve keçeci esnafım ilginç görüntülerle sergilemektedir, istanbul halkı kadar o sırada herhangi bir amaçla ülkede bulunan yabancılar tarafından ilgi gören şenlikler, bunların en göz alıcı bölümü olan esnaf alayları devletin gücünü ve esnafın becerilerini yansıttığı için önem taşımaktadır.

Esnaf alayı, hoş bir gelenek olarak istanbul'da Cumhuriyet döneminde de biçim değiştirerek devam etmiş, özellikle Cumhuriyet'in 10. yıldönümü törenlerinde büyük bir esnaf alayı düzenlenmiştir. **Bibi.** Hızır İlyas, *Letâif-i Enderun, ist.*, 1281; Evliya, *Seyahatname, I*, 487-674; (Ergi), *Mecelle*,

I, 619-636; M. And, *Kırk Gün Kırk Gece, ist.*, 1959; And, *Şenlikler*; Mustafa Âli, *Görgü ve Toplum Kuralları Üzerinde Ziyafet Sofraları, I*,

II, (haz. O. Ş. Gökyay), *İst.*, 1978; Kömürciyan, *istanbul Tarihi*, (1988), 291-294; "Esnaf, İstanbul Esnafı", *İSTA, X*, 5314-5334; S. Tansuğ, *Şenlikname Düzeni*, (yb), *ist.*, 1993.

istanbul esnaf **gelenekleri**

Osmanlı dönemi istanbul esnafının gelenekleri, loncalar, gedikler gibi örgütlenmelerle çırak olarak mesleğe girme aşamasından başlayarak kalfa ve usta olarak kendi adına işyeri açma ve meslek hayatı boyunca uyulması zorunlu olan kuralları, cezalan, lonca mensuplarının dayanışmaları gibi kuralları kapsar. Bu gelenekler Tanzimat'a (1839) kadar bir ölçüde korunmuş, sonraki yıllarda terk edilmiş ya da biçim değiştirmiştir.

Peştamal Kuşanma: Çıraklık, esnafılık ya da zanaatkârlıkta mesleğe girişin ilk aşamasıdır. Herhangi bir usta, yetiştirmek üzere yanına aldığı çırağa geleneğe göre tespit edilmiş çıraklık süresi içinde meslekle ilgili araç gereci kullanma, üreteceği malın kalitesi, müşteriye hizmet, esnafılık ahlak ve terbiyesi gibi önemli hususlarda gerekli bilgi ve beceriyi verir. Çıraklık süresi geleneğe, zanaatın güç ya da ayrıntılı oluşuna göre en fazla 3 yıldır. Süresini dolduran çırak, ustası tarafından yetişmiş bir meslek erbabı olarak lonca ileri gelenlerinin huzurunda imtihan olunur ve başarılı bulunursa diploma yerine geçmek üzere

beline bir peştamal kuşatılırdı. Fütüvvet örgütünün el kitabı olan fütüvvet-namelerde, hamam peştamallarıyla karışmaması için "şed" diye anılan bu peştema-lın kuşanılması, okunan dualar, törensel

söz ve davranışlar ayrıntılı biçimde yer a-lır. Peştamal kuşanan çırak, kalfa olur ve o zanaatın loncasına kayıtlı esnaf arasına a-lınır, lonca mensubu olmanın yükümlülüğünü o günden itibaren taşımaya başlardı.

Gedik usulüne göre dükkân sayısı sınırlı olduğu için, yeni kalfa ustasıyla birlikte aynı yerde çalışmaya devam edebileceği gibi, boş bir dükkân bulunduğu takdirde loncanın uygun görmesi üzerine ustasından ayrılıp kendi başına çalışmaya başlardı. Ayrı bir dükkâna geçecek kalfa için de esnaf arasında "çırak çıkarma" adı verilen ve kalfalığa geçişte olduğu gibi imtihan, dua gibi aşamalardan oluşan bir tören yapılırdı. Bu törenle ilgili ayrıntılar da fütüvvetnamelerde yer almaktadır. Kalfalığa geçişte bağlanan peştamal ustalıkta da bağlanmakla birlikte hamaylı gibi bağlanan ikinci bir peştamal daha vardır.

Esnaf Eğlenceleri: istanbul esnafı eskiden zaman zaman büyük ziyafetler, kır eğlenceleri düzenlerdi. Her lonca yılda bir kez bir mesire yerine gider ve çırak, kalfa, usta ve lonca ileri gelenleri birlikte eğlenirlerdi. Bu eğlenceler esnafın kendi arasında topladığı parayla düzenlenir, loncanın kendi malı olan mutfak ve sofrta takımları mesire yerine taşınır ve çadırlar kurulup bir-iki gece orada kalınırdı. Gençler kendi aralarında çeşitli oyunlar oynar, yaşlılar da bir araya gelerek sohbet ile vakit geçirirler, yaşlarına uygun oyunlar oynarlardı. Çıraklıktan kalfalığa, kalfalıktan da ustalığa geçiş törenleri de lonca ileri gelenlerinin huzurunda yapılmak üzere bu günlere rast getirilirdi. Her loncanın mesire yeri ve mesireye gidiş tarihi aşağı yukarı değişmez, her yıl tekrar edilirdi. Esnafın topluca gittiği yerler Haydarpaşa, Küçükusu, Beykoz, Büyükdere çayırları ile Florya ve Kâğıthane mesireleriydi.

Evliya Çelebi, *Seyahatnamede* kuyumcu esnafının yılda bir kez düzenlediği bir-

Bir çarşı ressamının betimlemesiyle boyunduruğa vurulup çarşı içinde gezdirilen esnaf tiplemesi, 17. yy. *Gözlem Yayıncılık Fotoğraf Arşivi*

kaç günlük eğlenceler ile 20 yılda bir düzenlediği 10 gün 10 gecelik eğlencelerden de söz eder. Bu eğlencelere sarayın da nakdi ve ayni yardımlarda bulunduğunu, davul ve kös gönderildiğini de kaydeden Evliya Çelebi, Kâğıthane Mesire-si'nde düzenlenen bu eğlencelere başka vilayetlerden de kuyumcu esnafının ileri gelenlerinin davet edildiğini belirtir, istanbul'da sayıca kalabalık olan başka esnaf toplulukları da bir-iki günlük eğlenceler yerine 10 ya da 20 yılda bir olmak üzere böyle uzun süreli büyük eğlenceler düzenlerlerdi, istanbul esnafının görkemli eğlencelerinden biri de çeşidi vesilelerle düzenlenen esnaf alaylarında(->) yaptıkları gösterilerdi.

Esnaf Teftişi ve Cezalan-, istanbul esnafının uymak zorunda olduğu lonca

gelenekleriyle fütüvvet buyrukları dışında yazılı olmayan daha başka geleneksel kuralları ve istanbul Kadılığı tarafından tespit edilen "esnaf nizamı" vardı. Esnaf nizamı kadı tarafından esnaf kethüdalarına ve diğer ileri gelenlere, bunlar aracılığı ile de esnafa tebliğ edilirdi. İstanbul esnafının bu nizama uyup uymadığı kadı adına ayak naibi tarafından teftiş edilir, narha riayet etmeyen, ölçü araç gereçleri bozuk ve hileli olan, haksız rekabet ve kıskançlık yüzünden meslektaşlarına zarar veren esnaf, geleneklere göre cezalandırılırdı.

Tanzimat'tan önce büyük esnaf teftişlerine sadrazam, yeniçeri ağası, intisap a-ğası, kolluk çorbacıları ve esnaf kethüdaları da katılırdı. Uygunsuzluğu görülen esnafa verilen geleneksel cezalar bozuk malını teşhir etme, kendisini boyunduruğa vurup çarşı içinde gezdirme, falakaya yatırma, hapse atma ve elindeki mallara ve araç gerece el koymadan ibaretti. Hapis cezası mahkeme tarafından verilir, falaka ise cezayı hak eden esnafın dükkânının önünde uygulanırdı.

Esnaf loncası uygunsuzluğu tespit edilen, sık sık şikâyet edilip de teftişte yanlış işler yaptığı ortaya çıkan, birkaç kez u-yarıldığı halde bu huy ve davranışlarından vazgeçmeyen esnafı geçici olarak ya da bütünüyle zanaat ya da ticaretten men edebilirdi.

BibL G. Baer, "Türk Loncalarının Yapısı ve Bu Yapının Osmanlı Sosyal Tarihi İçin Önemi", *TAD*, S. 14-23, 1970-1974, s. 99-119; M. Kütü-koğlu, "Osmanlı Esnafında Oto-Kontrol Müessesesi", *Ahilik ve Esnaf*, İst., 1986, s. 55-76; M. Genç, "Osmanlı Esnafı ve Devletle İlişkileri", *ae*, s. 113-124; Musahibzade, *istanbul Yaşayışı*; M. Alp, "Eski İstanbul'da Ustalar", *TFA*, S. 170, 1963, 3172-3173; ay, "Eski İstanbul'da Loncalar", *TFA*, S. 173, 1964, s. 3249-3250; Evliya, *Seyahatname*, I, 487-511, 569-571; (Ergin), *Mecelle*, I, 582-594, 603-618; "Esnaf, İstanbul Esnafı", *İSTA*, X, 5314-5334.

istanbul r~~' ESNAF HASTANESİ

Süleymaniye'de bulunmaktadır. 1937'de "istanbul Esnaf Cemiyetleri Hastanesi" adıyla Cağaloğlu'nda, Mollafenari Sokağı no. 30'da esnaf cemiyetlerine bağlı her esnafın, kendisi ve aile efradına açık parasız bir dispanser olarak faaliyete geçti.

.ü M -M

£ I

^

Esnaf Hastanesi, 1973

TETTV Arşivi

Asıl adı Mehmed'dir. Mevlevi dervişlerinden Ahmed Bîzebân'ın oğludur, istanbul'un tasavvuf çevrelerinde büyüdü, iyi bir eğitim gördü. Çeşitli ilimler yanında Arapça, Farsça, Latince, Rumca ve italyanca öğrendi. Şeyh

Galib'in Galata Mevlevî-hanesi'ne postinişin oluşu esnasında Mevlevîliğe intisap etti. Bütün ömrünü Galata Mevlevîhânesi'nde kazancı dedelik yaparak geçirdi. Şeyh Galib'in dostluğunu kazandı ve onun etkisinde tasavvufî şiirler yazdı. 49 yaşında vefat etti. Galata Mevle-vîhanesi naziresinde gömülüdür.

Esrar Dede'nin 3.920 beyitlik bir divanı (*Divan-t belagat-unvan-ı Esrar Dede Efendi*, ist., 1841) vardır. Ama ona ün sağlayan eseri, *Tezkire-i Şuarâ-yı Mevleviyân*

adlı 217 Mevlevî şairin hayatını ve eserlerini konu alan tezkiresidir. Esrar Dede'nin *Lûgat-ı Tilyân* adlı eseri ise Rumca ve İtal-yancanın lûgat ve gramerine dairdir.

Esrar Dede'nin eserleri 18. yy İstanbul Türkçesinin güzel örnekleriyle doludur. *Tezkire'sinde* istanbullu şairleri anlatırken zaman zaman şehrin tasavvufî muhitlerini de söz konusu etmiş ve yaşanan hayattan kesitler vermiştir.

Divanında yer alan ve çoğu tasavvuf içerikli şiirlerinde istanbul'un o yüzyıldaki hayatına dair ipuçları bulmak mümkündür. Sözgelimi "Stanbul" redifli 5 beyitlik gazelinde bir hicran duygusu ve vuslat özlemini, istanbul'un tasavvufî çehresiyle süsleyerek verir (*Dildâr edicek va'de-iyâ Hû-yı Stanbul/ Teng oldu yine başıma her sûy-ı Stanbul*). 14 beyitlik müzeyyel bir gazelde de Kandilli, Göksu, Beylerbeyi, istavroz gibi semtlerdeki ayin ve zikirleri de tasavvuf neşvesiyle canlı biçimde tasvir eder (*Gece Kandilli'de gökkandü olup ol meh-rû /Mâhitâb eyleyerek eyledi âzim-i Göksu. Meclis-i dakk u lak u hande-i rind ü mutrib / Gah düm düm tek ü geh hey hîHû Hû*).

İSKENDER PALA

ESRAR KAHVELERİ

İçinde esrar içilen ve müdavimleri arasında "tekke" diye anılan yerler. Eski İstanbul'da toplumsal denetimin yeterli olmadığı dönemlere ait sadece bu keyif ve uyuşma aracını içmeye ayrılmış olan esrar kahveleri yanında, uzak semtlerde bulunan bazı kahvelerin herkesin fark edemeyeceği bir kapı ile girilen gizli bir bölümü kumar oynamaya ve esrar içmeye ayrılırdı. Esrar kahvesi açmak ve işletmek, herkesin harcı sayılmazdı. Bu işi yapabilmek için sabıkâlılarla, belâlılarla, serserilerle her an kavga edebilme gücüne, onların dilinden anlayabilme yeteneğine, bu insanlar tarafından saygı gören, korkulan bir geç-

miş sahip olmak gerekirdi. Esrar kahveleri, esrar kullanan ve uyuşukluğun verdiği miskinliğe uygun biçimde her tarafı islerle kaplanmış, duvarları örümcek bağlamış, camları pislik ve dumandan simsiyah bir vaziyette olur, kahvenin içinde malzeme olarak da bir-iki kerevet, su testisi ve mangaldan başka bir şey bulunmazdı.

Kahvelerde barınan, gece ve gündüzlerini, burada geçiren esrarkeşlere kendi

aralarında "kıdemli dede" denirdi. Kıdemli dedeler, kımıldamaya mecali olmayan miskin ihtiyarlardı. Kahve ocağına bakan "ocakçı dede'ler de çay verir, nargile doldururlardı. Esrar kahvelerindeki nargileler, bilinen nargilelerin dışında hindistancevizi kabuğundan yapılırdı. Kıdemli dedelerin ayrıca tahsildarlık yapan avanele-ri de vardı.

Esrar kahvelerine müşteri olarak sık-keli, külahlı dervişler; keşküllü, asalı derbeder seyyahlar; yalınayak, başıkabak a-yaktakımı yanında kürklü, hırkalı mahalle beyleri de gelirdi.

Kahveye devamlı olarak gelen müşterilerden başka gelip geçici müşteriler de bulunurdu. Bu şekilde ayaküstü kahveye uğrayan müşterilere, "muhib" adı verilirdi. Esrarın verdiği mahmurluk ve sersemlikten dolayı, çoğu kez kahvede bulunanlar arasında kavgalar çıkar, bu âlemlerden geçmiş olan kahveci, bu tip kavgaları bastırmakta ustalık gösterirdi.

Esrarıcıların en önemli özelliklerinden biri, esrarı birden çok kahveyi dolaşarak içmektir. Esrarıcı, şehrin bir ucundan kalkar, güzergâhındaki bütün kahvelerde mola verir, bir boy kabak çeker, kendini şehrin öbür ucunda bulurdu. Bir ehlikeyif, "tekkeye" yani esrar kahvesine gelince mutlaka bir nargile doldurtmaya mecburdu. Doldurttuğu nargileyi de yalnız başına içemeyip öbür arkadaşlarını da davet etmesi gerekirdi. Aynı ikramı sırası gelince onlardan da görürdü.

II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) hapishanelerde ağır suçlu mahkûmların koğuşları, birer esrar kahvesi halini almıştı. Bunların serbestçe esrar içmelerine izin verilmesi belki de onların uyuşmalarını temin içindi. 1917'de yayımlanmış Polis Ni-zamnamesi'nde ise esrar içilen kahvelerin kapatılacağı, tekrar açılabilmesi için 10 liradan 100 liraya kadar ceza ödemeleri gerektiği belirtilmektedir.

Eski istanbul'da herkes tarafından bilinen esrar kahveleri, Tophane, Tavukpa-zarı, Tahtakale, Aksaray, Üsküdar, Bozdoğan Kemer, Çifteftnlar, Silivrikapı, Kü-çüklanga, Mevlevihanekapı, Süleymani-ye'deydi.

Esrar kahvesi işletenlerin meşhurları ise; Galatâ'da Hacı Mihran; Feriköy'de Eyüplü; Kadıköy'de Kulaksız Alaattin, Acem Ali Bey, Süleyman; Tophane'de Arabacı İsmail, Madam Katina; Yenişehir'de Dayı Yani; Yeni Cami arkasında Gavran Mustafa, Arnavut İsa; Kumkapı'da Leon Ağa; Tavukpazan'nda ismail Ağa; Vefa'da Nuri Çavuş'tur.

Esrar kullananlara, yasaklanmış oldu-

EŞKİNCİ OCAĞI

220

221 ETFAL HASTANESİ SAAT KULESİ

ti, ist., 1327, s. 26-33, 109; V. R. Zobu, "Hamidiye Etfal Hastanesi inşaatı", *Pratik*

Doktor, c. 17 (1947), s. 79-80; O. Bolak, Hastanelerimiz, ist., 1950, s. 68-76; Bedi N. Şehsu-varoğlu, "İstanbul Şişli Çocuk (Hamidiye Etfal) Hastahanesi Tarihçesi", Hekim ve ilaç, IH/2 (1963), s. 9-15; F. ilker, Şişli Çocuk (Hamidiye Etfal) Hastanesi Tarihi, ist., 1976; A. Terzioğlu, "XIX. Yüzyılda ve XX. Yüzyıl Başında Tesis Edilen Osmanlı Hastanelerinde Alman Tesirleri", Türk-Alman Tıbbi ilişkileri SimpozyumBildirileri, ist., 1981, s. 33-37; E. K. Unat, "Hamidiye Etfal Hastahâne-i Âlisi'nin Kuru-

Yıldız Albümleri'nde yer alan bir fotoğrafta Etfal Hastanesi.

TETTV Arşivi

ğu halde günümüzde de rastlansa bile esrar kahvelerinin varlığından söz etmek mümkün değildir.

Bibi. A. S. Ünver, "Türkiye'de Kahve ve Kahvehaneler", *Türk Etnografya Dergisi*, ^, 1963, s. 63; S. Ayverdi, *İstanbul Geceleri*, ist., 1977, s. 82-86; "Esrarcılar", *İSTA*, X, 5356; Ali Rıza, *Bir Zamanlar*, 77-80; S. Birsell, *Kahveler Kitabı*, Ankara, 1983, s. 239-241; Sadri Sema, *Eski İstanbul'dan Hatıralar*, ist., 1991, s. 97-99.

UĞUR GÖKTAŞ

EŞKİNCİ OCAĞI

Yeniçeri Ocağı'nın kapatılmasından üç gün önce 13 Haziran 1826'da oluşturulan askeri birlik.

Alemdar Olayı'ndan(->) sonra, İstanbul halkının günlük yaşamını daha çok etkileyen ve bir soyguncu kalabalığına dönüşen yeniçerilere karşı köklü önlemler 1825' te gündeme gelebildi. II. Mahmud'un yeniçeri ağalığına atadığı Rusçuklu Hüseyin Ağa (Ağa Hüseyin Paşa) bir dizi operasyon gerçekleştirdi. Azılı ocak ustalarını boğdurdu veya sürgüne gönderdi. Asma-altı, Tahtakale ve Balıkpazarı semtlerindeki bekâr odaları(-t) ile kahvehaneleri yıktırdı. İkinci aşamada Yeniçeri Ocağı'nın ıslahı çareleri tartışıldı. 27 Mayıs 1826'da şeyhülislam konağında yapılan toplantı sonunda, askerlerin mutlaka savaş eğitimi görmeleri gerektiğine ilişkin bir fetva ve hüccet-i şer'iyye hazırlandı. Buna dayanılarak sözcük anlamı "savaşa gidecek asker" olan eşkinci adıyla bir çekirdek birlik oluşturulması kararlaştırıldı. Bunun için "eşkinci tahrir layihası" çıkarıldı. Layiha, Ağa Kapısı'nda(-0 düzenlenen bir törenle yeniçerilere ve halka ilan edildi. Burada, müderrisler, savaş işlerine ve askerin eğitimine ilişkin söylevlerde bulundular. Yeniçeriler, getirilen kurallara uymak konusunda yemin ettiler.

Eşkinci neferatı nazırı sanıyla bir komutan ve bir de kâtip atandı. İstanbul'daki 51 yeniçeri ortasından gönüllü eşkinci yazımına başlandı. Eşkinciler için kundaklı filinta, kundaklı kaval ve harbesiz tüfek ile birer kılıç, üniforma olarak da sıkı potur ve Laz kalpağı öngörüldü. 13 Haziran

1826'da üniforma giyme ve silah kuşanma töreni düzenlendi. Etmeydanı'nda-ki(-0 törende fetva emini dua ile ilk silahı yeniçeri ağasına, o da sekbanbaşına, sekbanbaşı, katar ağalarına verdiler. Böylece elden ele silahlar dağıtıldı. Eşkinciler bir adım ileri çıkarak ilk talime başladılar. Duadan sonra tören bitti.

O gün bir ayaklanma çıkarmayı tasarlayan ve eşkinci yazılmayan yeniçeriler, ünlü ocak kazanını kaldırmadan bunun etkili olmayacağını düşünüp vazgeçtiler. Fakat kente dağılarak ocağa kayıtlı esnaf arasında, esamelerin toplanacağı dedikodusunu yaydılar. Aynı gün, devlet esame alım satımını yasakladı. Ertesi günlerde yeniçerilerin bir eyleme geçebilecekleri o-lasılığı ile de Topçu, Humbaracı, Lağımcı ve Tersane ocaklarına alarm verildi. Boğaz muhafızları Ağa Hüseyin Paşa ile İzzet Mehmed Paşa da sekbanlarla teyakkuza geçtiler. 15-16 Haziran 1826 gecesi,

beklenen ayaklanma başladı ve ertesi gün Vak'a-i Hayriye(->) yaşandı. Yeniçeri Ocağı'nın kapatılmasıyla birlikte henüz hiçbir faaliyeti görülmeyen Eşkinci Ocağı da kapatıldı. Asâkir-i Mansure-i Muhammediye' nin(->) kurulması çalışmaları başlatıldı.

Bibi. *Tarih-i Cevdet*, XII, 99 vd; Uzımçarşılı, *Kapıkulu*, I, 522 vd, 565, 650-665; Pakalın, *Tarih Deyimleri*, I, 560-563.

NECDET SAKAOĞLU

EŞREF ŞEFİK

bak. ATABEY, EŞREF ŞEFİK

ETFAL HASTANESİ

Şişli'de kurulu, Türkiye'nin ilk çocuk hastanesi ve modern hastaneciliğin uygulandığı ilk sağlık kurumu.

II. Abdülhamid tarafından 12 Şubat 1898'de henüz 8 aylıkken ölen kızı Hatice Sultan'ın anısına yaptırılmıştır.

Hastanenin Şişli'de Balmumcu Çiftlik-i Hümayunu arazisinde yapılması kararlaştırılmış, Berlin'deki Kaiser und Kaiserin Friedrich Kinderkrankenhaus adlı çocuk hastanesinin planları esas alınarak 2 Haziran 1898'de inşaata başlanmıştır. Mimarlığını, Franz Niebermann, inşaat emniyeti-ni de Vasfi Rıza Zobu'nun babası Hasan Rıza Bey yapmış, inşaat bir yılda tamamlanmıştır. 5 Haziran 1899 günü 671 çocuğun sünnet edildiği bir düğünden sonra "Ha-midiye Etfal Hastahane-i Âlisi" adıyla hasta kabulüne başlanmıştır. Başhekimliğine, kuruluşunda önemli payı bulunan İbrahim Paşa getirilmiştir. Din ve ırk ayrımı gözetilmeksizin bütün Osmanlı çocuklar parasız tedavi edilmekte ve ilaçları da hastaneden verilmekteydi. Pavyon sistemindeki hastanede; merkez bina, bakteriyolo-jihane, kimya laboratuvarı, muayenehane dairesi, beş pavyon, mutfak, çamaşırhane ile etüv ve kalorifer dairesi

bulunmaktaydı. Birinci pavyon deri hastalıkları ve frengiye, ikincisi cerrahiye, üçüncüsü bulaşıcı olmayan hastalıklara, dördüncüsü iç hastalıklarına ayrılmıştı.

Padişahın özel ilgisi ve İbrahim Paşa'ın bilgi ve becerisi sayesinde hızlı bir gelişme gösteren hastaneye ertesi yıl yeni

bir poliklinik yapılmış, alt katına da eczane ve ecza laboratuvarı yerleştirilmiştir. 1902'de 22 yataklı yeni bir hariciye pavyonu eklenmiş ayrıca bir kütüphane ile bir de fotoğraf atölyesi açılmış, bir röntgen makinesi kullanıma girmiştir. Yine bu yıl II. Abdülhamid, Karahisar Maden Suyu gelirim vakıf olarak hastaneye bağışlamıştır. 1903'te modern araç gereç ile donatılmış bir fiziko-terapi bölümü, ayrıca çocukların jimnastik yapması için bir yer tesis edilmiş, serum ve aşı hazırlamak için bir labo-ratuvar kurulmuş ve hastaneye Hamidiye suyu getirilmiştir. 1904'te ülkedeki ilk çocuk sanatoryumu burada 24 yatakla hizmete girmiştir. 1905-1906'da da kadın hastalıkları, bulaşıcı hastalıklar pavyonları, kimyahane, cami ve saat kulesi yapılmıştır.

Türkiye'de ilk kez stetoskop kullanımı Dr. İbrahim Bey'in Almanya'dan getirdiği 6 stetoskopa bu hastanede başlamıştır. Türkiye'de kaloriferle ısınan ilk hastane olma özelliğine de sahiptir.

Öp. Dr. Rasih Emin (Arlı) ilk defa Cemil Paşa (Topuzlu) tarafından uygulanmış olan röntgen ışınları ile kanser tedavisini Hamidiye Etfal Hastanesi'nde devam ettirmiştir.

Hastane 1900-1907 arasında *Hamidiye Etfal Hastahane-i Âlisi'nin İstatistik Mecmua-i Tıbbiyesi* adıyla hastanenin görevlileri ve faaliyetlerini gösteren Türkçe-Fransızca yıllıklar yayımlamıştır.

Hastane II. Meşrutiyet'e kadar en parlak dönemini yaşamış, ancak 1908'den sonra II. Abdülhamid'e duyulan tepkinin, kurduğu kurumlara yansıtılması sonucunda kaderine terk edilmiştir. Önce, Maliye Nezaretine devredilmiş, nezaret de idaresini Şehremaneti'ne vermiştir. Tahsisatı azaltılmış, seçkin hekimler ayrılmıştır. 1909'da belediyeye ait diğer sağlık kurumları ile birlikte Müessese-i Hayriye-i Sıhhiye Müdüriyeti'ne bağlanmıştır. Onarılan hastanenin donanımı, araç gereçleri yenilenmiş ve dış hastalarına hizmet verecek bir ünite açılmış, röntgen dairesi yenilenmiştir.

Hastane Cumhuriyet'in kurulmasıyla Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'na bağlanmıştır. Bu dönemde onarım ve ilaveler

np ti»

IBHBU tKSSÜSJB

•un

Etfal Hastanesi'nin 1976'da hizmete giren yeni binaları. *Yavuz Çelenk, 1994*

yapılarak hekim kadrosu takviye edilmiştir. Çocuk hastanesi olmasına rağmen bu

yörede başka bir tam teşekküllü hastane bulunmadığından büyük yaştaki hastaları da kabul etmek zorunda kalmıştır. Bu amaçla mevcut 200 yatağın 70'i büyüklere ayrılmıştır. Bu da yeterli olmayınca mevcut binalardaki teraslar kapatılarak oda haline getirilmiş, bazı pavyonların üzerine katlar ilave edilmiş, karakol binası genişletilerek idare binası haline getirilmiş, eski idare binası da servis hizmetlerine tahsis edilmiştir. Bunlardan başka eski ve işlevini yitirmiş kimi binaların yerine yeni binalar yapılmıştır. Pera Palas'ın sahiplerinden Mis-bah Muhayyeş'in adına bir hayır kurumu yapılmasını vasiyet etmesi üzerine vârisleri hastaneye 1967'de hizmete giren yeni bir çocuk pavyonu yaptırmışlardır.

Hastanede sağlık personeli yetiştirilmek üzere 1924'te Ebe Okulu, 1946'da Hemşi-re-Laborant Okulu, 1954'te Yardımcı Hemşire Okulu ve 1961'de Florance Nightin-gale Yüksek Hemşire Okulu açılmıştır. Ayrıca 1964'ten sonra biyokimya, bakteriyoloji laborantı, anesteziyoloji ve eczane teknisyeni yetiştirme ve gözlükçülük kursları açılarak yardımcı sağlık personeli yetiştirilmiştir.

1933'te Tıp Fakültesi Haydarpaşa'dan İstanbul yakasına taşınınca fakültenin ortopedi ve çocuk hastalıkları klinikleri buraya yerleştirilmiş ve 1949'da Cerrahpaşa'ya taşınmaya kadar faaliyet göstermiştir.

Etfal Hastanesi
Saat Kulesi'nin
planı.

Afife Batur

1961'de yatak kapasitesi 450'ye, 1963' te 550'ye ulaşmış olan hastane binaları tadilat ve onarımlarla ilk özelliklerini kaybetmiştir. 1968'de temeli atılan yeni kompleksin hizmete girmesiyle 1976'da 720 yatakla hizmet vermeye başlamıştır. Zaman zaman Şişli Çocuk Hastanesi ve İstanbul Çocuk Hastanesi adlarını da alan kuruluş günümüzde Şişli Etfal Hastanesi adını taşımaktadır. Sağlık Bakanlığı'na bağlı 1.050 yataklı ve tam teşekküllü bir hastanedir. Bibi. *Müessesât-ı Hayriye-i Sıhhiye Müdüriye-*

luş Tarihçesi Üzerine", *Tıp Tarihi Araştırmaları*, ist., 1986, s. 81-83; I. L. Helvacıoğlu, *Die Geschichte des Hamidiye Etfal Krankenhauses in Istanbul von den Anfängen im Jahre 1899 bis 1984*, ist., 1988.

NURAN YILDIRIM

ETFAL HASTANESİ SAAT KULESİ VE MESCİDİ

II. Abdülhamid (hd 1876-1909) tarafından 1899'da yaptırılan Hamidiye Etfal Hastanesi'nin bahçesindedir. İtalyan mimar R. d'Aronco'nun(->) projesine göre ve 1907' de inşa edilmiştir.

Hastane yönetimi tarafından yayımlanan *Hamidiye Etfal Hastane-i Âlisi'nin istatistik*

Mecmua-i Tıbbiyesi (Annales, 1907) adlı yayında, projesinin hastane baş-mimarı ve Mühendishane-i Hümayun hocalarından Mahmud Şükrü Bey tarafından hazırlandığı ve inşa edildiği belirtilmektedir. Öte yandan Udine Kent Müzesi (Civi-ci Museum) Arşivi'nde kule ve mescidin mimar R. d'Aronco tarafından tasarlanmış imzalı bir projesi ve eskizleri bulunmaktadır. Proje ve yapı 1981'de R. d'Aronco'nun adına düzenlenen sempozyumda tanıtılmış; d'Aronco'nun projesinin Mahmud Şükrü Bey tarafından bazı değiştirmeler yapılarak kullanıldığı belirtilmişti. Milli Saraylar Arşivi'ndeki bazı belgelere göre d'Aronco'nun yapımın gözetimi için bir diğer İtalyan mimar Felix Pellini'nin adını verdiği anlaşılmaktadır. Ancak F. Pellini'nin yapımda çalışıp çalışmadığı henüz bilinmemektedir. Özetle yapımda R. d'Aronco'nun projesinin kullanıldığı ancak uygu-

11

ETHEM PERTEV

222

223

ETİLER

Etfal Hastanesi Saat Kulesi ve Mescidi

Yavuz Çelenk, 1994

lamanın büyük olasılıkla F. Pellini tarafından yapıldığı ve Mahmud Şükrü Bey'in katkısının değişiklik direktifleri olarak ve resmi düzeyde bir yürütücülük olduğu söylenebilir.

R. d'Aronco'nun projesi, uygulanan yapıt ile büyük benzerlik taşımaktadır. Hastanenin yapımına özel bir ilgi gösteren II. Abdülhamid'in bir mescit ve saat kulesi yapılması emrini ve siparişini, R. d'Aronco'nun doğal olarak dikkatle ele aldığı bellidir. Mimar, son derece ilginç bir yaklaşımla mescit ve minare işlevini de vermiş ve sonuçta aynı zamanda bir anıt da olan tasarımı gerçekleştirmiştir.

Yapıt, zeminde, 10x13 m boyutunda dikdörtgen bir plana sahiptir. 0,70x0,70 m ölçüsünde dört çift ayak tarafından taşınan düz atkılı bir örtüsü ve kiremit kaplı bir çatısı vardır. D'Aronco'nun projesinde mescidin içine yerleştirilmiş olan kule, uygulamada yarım aks dışarı alınmış; daha geniş ve işlevsel bir iç mekân elde edilmiştir. Yine d'Aronco'nun projesinde üstü geniş bir saçakla örtülmüş olan ve mescidi çepeçevre dolaşması öngörülen revaklar iç mekâna alınmıştır. D'Aronco'nun projesinde revaklı bölüme üç yandan çıkılmaktadır. Mevcut yapıda ise biri saat kulesine diğeri mescit bölümüne ait olmak üzere iki giriş vardır.

D'Aronco'nun proje ve eskizleri art nouveau(->) ve oryantalist çeşitlemeler ile daha

sofistike öneriler içermektedir. Uygulama ise bazı oryantalist motifler içeren daha klasik, sade ve durağan bir tasarıma işaret etmektedir. Döneminin yazılarında yapı için style türe (Türk üslubu) terimi kullanılmaktadır.

Yaklaşık 20 m yüksekliğindeki kule, kare planlıdır. Kırmızı tuğla ve beyaz mermerin renk almasığının kullanıldığı bir cephe düzenlemesi yapılmıştır. Köşeler,

ayrık derzli taş kaplama ile çerçevelenmiş, ortası tuğla ile örülmüştür. Eksende yüksek ve sivri kemerli ve mukarnas ü-zengili bir nişe oturan pencereler vardır. Kemer alınının içine saat yerleştirilmiş, pencere bölümü ise bir çift gotik kemerli kayıtlı bölünmüştür. D'Aronco'nun eksizlerinde üçgen alınlık içinde gösterilen giriş kapısı, burada üstü sivri kemerli bir çerçeve içindedir; kemerli kısımda kitabe panosu vardır.

Kulenin gövdesi, dört kenarını çevreleyen bir balkon-şerefe ile bitirilmiştir. Bu balkon-şerefenin kenar ortalarına birer çanakla desteklenen küçük dairesel çıkmalar yapılmıştır. Mermerden korkulukları olan balkon bölümü alttan bir dizi takozla dekoratif olarak desteklenmiştir.

Üst kesim, yine ayrık derzli taş örgülüdür. En üstte köşeleri tutan dört küçük dekoratif pilon, d'Aronco'nun bu kuleye ilişkin proje ve eskizlerinde olmayan ama daha eski çalışmalarında kullandığı bir motiftir.

Kulenin saatinin hem alaturka hem de alafranga saati gösterdiği "porcelaine diaphane"dan yapıldığı; rakamların porselen üzerine siyahla boyanmış olduğu ve geceleri aydınlatıldığı, döneminin yayınlarında anlatılmaktadır.

Yapının mescit bölümü değiştirilmiş hemşire yemekhanesi yapılmıştır; kulenin saati de mevcut değildir.

Bibi. "La Mosque et l'Horloge de l'Hopital "Hamidie", *Annales Medicales et Bulletin de Statistique de l'Hopital d'Engants Hamidie*, VI-II (1907), İst., s. 11-13; *D'Arango Architetto*, Milano, 1982, s. 176; A. Batur, "Leş Oeuvres de Raimondo D'Aronco a istanbul", *Atti del Congresso Internazionale su Raimondo D'Aronco e il suo Tempo*, Udine, 1981, s. 118-134; F. İlker, *Şişli Çocuk Hastanesi (Hdmidi-yeEtfal) Tarihi*, İst., 1976; F. İrez, "İstanbul'da II. Abdülhamid Döneminde Bir Çocuk Hastanesi: Hamidiye Etfal (Şişli Çocuk Hastanesi)", *Journal of Turkish Studies*, 1993; N. Yıldırım, "İstanbul'da II. Abdülhamid Dönemi (1876-1908) Mimarisi", (MSÜ, basılmamış doktora tezi), 1989.

AFİFE BATUR

ETHEM PERTEV

(1871, Tırnova[bugünBulgaristan'da] - 12 Haziran 1927, istanbul) Eczacı.

1895'te Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'nin eczacı sınıfını bitirdi. Öğrenciliği sırasın-

Ethem Pertev

Turhan Baytop koleksiyonu

da bir süre Bekir Ziya Bey'in Divanyolu'n-da açtığı "Eczahane-i Ziya"ya devam ederek bilgi ve görgüsünü artırmıştır.

Ethem Pertev 1895'te Aksaray'da (Aksaray Meydanı no. 188) "Ethem Pertev Eczahanesi" adını verdiği bir eczane açmış ve aynı tarihte "Sirop Pertev" (Pertev Şurubu) isimli hazır ilacı eczanesinin labo-ratuvarında yapmaya başlamıştır.

Eczaneyi 1897'den itibaren bir süre, Tır-novalı Dr. Nafiz Paşa'mn (1839-1929) oğlu Hasan Bey ile ortak çalıştırdığı *7er-cüman-ı Hakikat* (29 Aralık 1897) gazetesinde yayımlanmış olan bir ilandan anlaşılmaktadır.

Ethem Pertev 1924'te Pertev Müstahzarat Laboratuvarı'nı (Çemberlitaş, Matbaa-i Osmaniye binasının bir bölümünde) kurarak hazır ilaç yapım işini genişletmiştir. Bu dönemde laboratuvarı 20 kadar tıbbi hazır ilaç ve kozmetik preparat yapıyordu. Pertev hazır ilaç ve kozmetik preparatları (bilhassa Pertev Şurubu ve Pertev Kremi) halkın ilgi ve beğenisini kazanmış ve 1980'e kadar bu preparatların yapımına devam edilmiştir.

Ethem Pertev hastalanıp işine devam edemeyeceğini anlayınca 1 Mayıs 1927'de Pertev Müstahzaratı, Ethem Pertev ve Şeriki isimle bir şirket kurarak eczane ve la-boratuvarın idaresini kayınbiraderi eczacı Niyazi Özmay'a (1894-1969) devretmiştir.

Ethem Pertev meslek kuruluşları ve sosyal hizmetlerde daima ön sırada görev almıştır. Türkiye Kızılay Cemiyeti'nin kurucularından, 1914'te kurulan ilk Türk Ko-deksi'ni hazırlama komisyonunun üyelerindendir. Türkiye Eczacıları Cemiyeti'nin 1924'teki genel kurul toplantısında cemiyet başkanlığına seçilmiştir. Birçok gence eczanesinde staj yapma olanağı tanımış, bunların yetişmeleri ile ilgilenmiş ve eczane açmalarında yardımcı olmuştur. Mezarı, Eyüp Bahariye Caddesi'ndeki aile kabristanındadır.

Kızı Mefharet Ertem (Sarper) de (d. 1912) eczacıdır. 1935'te Eczacı Mektebi'ni bitirmiş, 1935-1945 arasında Ethem Pertev Eczanesi'ni yönetmiştir. Oğlu Pertev Ertem de (1920-1986) 1945'te Eczacı Mektebi'ni bitirmiş ve 1945-1960 arasında Ethem Pertev Eczanesi'ni yönetmiştir.

Ethem Pertev Eczanesi 1954'te Aksaray Meydanı'nda bulunduğu binanın, yol genişletilmesi nedeniyle yıkılması üzerine Taksim'deki (Cumhuriyet Caddesi no. 13/1) Pertev Apartman'mn alt katına taşınmıştır.

Ertem Pertev, sağlık nedeniyle mesleğine devam edememiş ve 1960'ta eczaneyi eczacı Eli Ventura'ya satmıştır. Adı "Emel Eczanesi" olarak değişen eczane 1985'te kapanmıştır.

ETİLER

1. Levent'in doğusunda, Nispetiye Caddesi'nin Bebek sırtlarına rastlayan kesiminin iki yanında kurulu, idari olarak Beşiktaş'a bağlı mahalle.

1947'de inşaatına başlanıp 1950'de yerleşime açılan 1. Levent toplukonutlarından

10 30 50

Etiler

İstanbul Ansiklopedisi

sonra o zamanlar bomboş olan bu bölgedeki ikinci toplukonut girişimidir (bak. Levent). Etibank'ın ortaklığı Etiler Yapı Ko-operatifi'nin 192 villalık inşaatı 1954'te başlamış; 1950'lerin ortalarında, o döneme göre oldukça lüks sayılabilecek bir veya iki katlı villalar oturulur hale gelmiştir. Etiler Mahallesi, adını burada ilk villaları yaptıran yapı kooperatifinden almıştır. İstanbul'un son 40 yıllık kentsel yayılma ve değişmesini en iyi özetleyebilecek yerleşmelerden biridir. 1960'ta 2.000, 1965'te 3.700 civarı olan nüfus -mahalle sınırlarını belirlemek günümüzde çok güç olmakla birlikte- Etiler semtinin çekirdeği çevresinde gelişen Akatlar, Uçaksavar Mahallesi vb yerleşmeler ve siteler de dahil edilirse 100.000'i aşmaktadır.

Etiler'de ilk konutlar yapılmaya başlandığında o zamanlar kent dışında son derece sakin bir toplukonut yerleşimi olan Levent'in güney sınırını çizen Nispetiye Yo-lu'nun çevresi, bütünüyle tarlalar, kırlar, yeşil tepelerle kaplıydı. Levent'in güneydoğu sınırındaki son ev ile bugünkü Gam-gam Pasajı noktasından başlayan Etiler villaları arasında bir jandarma noktası ve bir sütçü kulübesi hariç hiçbir yerleşme yoktu. 1994 İstanbul'unun, trafiği en yoğun birkaç noktasından biri olan Nispetiye Caddesi 1950'lerde dar toprak bir yoldu. Düzeltilmesine Etiler evleriyle birlikte başlanmış, dönem dönem yeniden yapılmış, nihayet 1990 başlarında, üst köprü ve geçitlerle, bölgedeki trafik yoğunluğuna cevap verebilecek hale getirilmeye çalışıl-

mıştır. Dragos Tepesi villalarının 1950 öncesinde o zaman iktidarda bulunan CHP ileri gelenlerinin üye oldukları bir kooperatif tarafından yapılmasına karşılık ilk Etiler evlerini yapan Etiler Yapı Kooperatifi'nin üyelerinin önemli bir bölümü Demokrat Parti ileri gelenleriydi. 1960'lardan itibaren Bebek sırtlarında, yeşillikler ve korular arasındaki bu ilk evlerin çevresinde, Nispetiye Caddesi'nin iki yanında ve Etiler evlerinin arkasında, bir de Küçük-bebek sırtlarındaki eski Nispetiye Kas-rı'nın bulunduğu Çamlık'ta özel kişiler ve kooperatiflerce çok katlı ve çok daireli apartmanlar kurulmaya başlandı.

1960 sonlarına gelindiğinde, Nispetiye Caddesi'nin, 1. Levent'in bittiği kesimin-

Etiler-Akatlar
yönünde
Nispetiye
Caddesi'nin bir
görünümü.
Yavuz Çelenk,
1994

den başlayarak iki yanı, güneyde Arnavut-köy dere vadisine doğru Petrol Sitesi, SSK evleri vb sitelerle, kuzey kesimi ise Etiler'e doğru o dönemin gökdelenleri sayılabilecek 10-12 katlı lüks apartmanlarla dolmaktaydı. Aynı dönemde Etiler semti, kuzeye ve doğuya doğru yeni evler, apartmanlar ve sitelerle geliyordu. Yine de gerek Çamlık, gerek Boğaziçi Üniversitesi'ne doğru şimdiki Profesörler Sitesi'nin kurulu olduğu bölge ve Bebek'e inen yolun ve vadinin batısında kalan tepeler 1960 sonlarında, yer yer ağaçlıklı, yemyeşil alanlardı. Bayram ve tatil günleri buralara pikniğe gelinir, geceleri mehtaba çıkılırdı.

Etiler'in kendisine eklenilen yeni konut bölgeleriyle, Levent'ten Hisarüstü'ne

ETMEYDANI

224

225

EUDOKSİA SÜTUNU

kadar dört yönde aralıksız uzanan yoğun bir yerleşme bölgesi halini alması, 1970'lerin ortalarından sonra oldu ve semt 1980-1990 arasında bugünkü haline geldi. Bu yıllar, İstanbul'un en derin değişimleri yaşadığı ve kentsel fonksiyonların mekânsal dağılımında ciddi değişiklikler ve yeniden yapılanmaların gözlemlendiği bir dönemdi. Boğaziçi sırtlarının merkeze en yakınlarından birinin üstündeki Etiler ve çevre yerleşmeleri 1980'lerde önce orta-üst ve üst gelir katmanlarının rağbet ettiği, seçkin sayılan bir konut bölgesi halinde gelişirken 1980 sonlarında, İstanbul'un gece hayatının önemli merkezlerini, lüks restoranlar, şık dükkânları ve çoğu ithal mal satan mağazaları barındıran bir semt haline geldi. Bu, bir yandan Etiler ve çevresinde oturan yüksek gelir gruplarına mensup nüfusun gereksinimlerinin, öte yandan gerek eğlence, gerekse büyük alışveriş merkezlerinin eskiden bulundukları geleneksel semtlerden kaçışlarının sonucuydu. Semtin, kendisine eklenen yeni mahallelerle ve sitelerle büyüdüğü günümüzde, eğitim kurumları da semtte hızlı bir artış gösterdi. Öteden beri Küçükbebek-Rume-İhisarı sırtlamadaki korulukta bulunan Boğaziçi Üniversitesi'ne (eski Robert Kolej) 1980'lerde İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi, Boğaziçi Üniversitesi'nin kütüphane, arşiv vb birimlerinin binaları, Anadolu Meslek Lisesi, Özel İdeal

okulları ve başka özel okullar gibi eğitim kurumları da eklendi.

Günümüzde, idari birim olarak Etiler Mahallesi daha küçük bir alanı içeriyorsa da, semt olarak Etiler, 4. Gazeteciler Si-tesi'ni, Basın Sitesi'ni, Uçaksavar Sitesi'ni, lüks Alkent konutlarını, Akatlar Mahallesi'ni, Cengiz Topel Caddesi boyunca Cengiz Topel Mahallesi'ni, irili ufaklı daha pek çok site ve toplukonut bölgesini kapsamaktadır. Birkaç katlı ilk Etiler villalarından çok kaüi blok apartmanlara kadar çeşitli yapıların karmakarışık bir şekilde bir arada bulunduğu semtin ortasından geçen Nispetiye Caddesi boyunca gıda, mobilya ve mefruşat ağırlıklı lüks dükkânlar, yine tüm semte yayılmış olarak, İstanbul sosyetesinin devam ettiği gece kulüpleri, diskotekler ve ünlü restoranlar vardır. 1994 başında açılan, İstanbul'un en büyük ve görkemli iş ve alışveriş merkezi sayılan, i-çinde binlerce metrekareye yayılmış ünlü *mağazaların* yer aldığı Akmerkez, Levent' ten Etiler'e doğru giderken, Nispetiye Caddesi üzerinde, semtin girişine yakındır. Bir gökdelen görünümünde olan ve çarşı yanında işyeri merkezi olarak da planlanan Akmerkez'in bütün birimlerinin açılmasından sonra, zaten çok ağır akan girift trafiğin nasıl düzenleneceği bilinmemekte ve bu konuda tartışmalar sürmektedir. Orta-üst gelir gruplarınca, 1975-1990 arasında İstanbul'un Rumeli yakasının en fazla rağbet ve tercih edilen yörelerinden biri olan semtte, konut fiyatları bu talebe bağlı olarak yüksektir. Etiler ve çevresini kuşatan diğer yerleşmeler bir yandan Nispetiye Caddesi ile ana arter olan Büyük-dere Caddesi'ne ve bu yolla Boğaziçi köp-

rülerine, diğer yandan Zincirlikuyu-Bebek Caddesi yoluyla Hisarüstü'nden Rumelihisarı'na ve Çamlık çevresinden Bebek'e i-nen yokuşla Bebek'e bağlıdır.

Etiler'in bir başka özelliği ayrı bir mahalle olarak çok farklı bir sosyoekonomik yapıya sahip Hisarüstü gecekondu mahallesinin ulaşım ve diğer sosyal yaşam alanlarında Etiler'e eklenmiş olması ve bunun yarattığı çelişkili görüntüdür (bak. Rumelihisarı).

İSTANBUL

ETMEYDANI

Etmeydanı, "Talimhane", "Meydan-ı Lahm" olarak da bilinir. Aksaray'dan Yenibahçe' ye doğru *uzayan*, Yeni Odalar(->) adlı büyük yeniçeri kışlasının önündeki askeri meydan. Bu alanın yer aldığı Bayrampaşa Deresi vadisinden günümüzde Vatan Caddesi geçmektedir.

Yeni Odalar, 1530'a doğru inşa edilirken önünde de yeniçerilerin toplanmaları ve eğitim yapmaları için askeri bir meydan düzenlendi ve buraya Ermeydanı dendi. Daha sonra Yeni Odalar'ın 7 kapısından biri, her sabah getirilen etlerin sokulmasına ayrıldığından, buraya "Et Kapısı", alana da "Etmeydanı" denildi. Etmeyda-nı'nda yeniçeriler günlük askeri eğitimlerini; ocağa yeni gelen acemiler de tüfek eğitimi yapıyorlardı. Etmeydanı'na o-caklı olmayanların girmeleri yasaktı.

Meydanın Talimhane adını taşıyan bölümü sonraki askeri tesislere örnek olmuş; İstanbul'un başka semtlerinde ve bölgelerinde yapılan kışlaların da önlerine örneğin, Taksim Kışlası Talimhanesi gibi, birer talimhane yapılmıştır.

Etmeydanı sınırları içinde ve çevresinde baruthane, mumhane gibi imalat yerleri vardı. Ayrıca meydanın bir özelliğini o-luşturan et tomrukları (kasap dükkânları) 8 taneydi. Meydanda küçük bir de mescit bulunmaktaydı. Yeni Odalar'ın Etmeydanı'na açılan Et Kapısı'nın yanında ise yeniçerilere her yıl dağıtılan kaputlukların saklandığı çuha mahzeni ile yeniçeri ağası odası yer alıyordu. Etmeydanı'nda ve buraya geçişi sağlayan görkemli kapı çevresinde son onarım ve düzenlemeler, Lale Devri'nde (1718-1730) gerçekleştirildi.

Etmeydanı'nın ilginç bir geleneği her sabah yaşanan et getirme işiydi. Yediku-le'de ve sur dışındaki salhanelerde geceden kesilen etler, 30 ata yüklenerek önde ve arkada koşan seğirdim ustaları ve kasaplar olduğu halde Etmeydanı'na getirilirdi. Bu sırada seğirdim ustaları "Savulun!" diye bağırlar, kafilenin önüne kimsenin çıkmaması için uyarıda bulunurlardı. Çünkü, ocak yasalarına göre yol üstüne çıkan olursa idamı gerekliydi. Et taşıyıcılarının seher vaktindeki bu koşturmalarını herkes bilir ve kaçırdı. Kafile Etmeydanı'na geldiğinde önce gülbanklı ve dualı bir tören yapılır, meydan şeyhi denen usta çavuş, gülbank taşına çıkıp: "Hazır olun *ağalar*. Et geldi. Bildik, bilmedik demeyiniz!" der, ustalarıyla gelen orta erlerine de "Çardak önünden geçmeyin, pazara sokaklara gitmeyin, halk sizi *pazara*

giden sanmasın, zabiti görünce kaçın, tozluğunuzu indirin, peştemallerinizi çevirin, haydi babam, haydi!" diye bağırdı. Bundan sonra her bölük ve orta seğirdimleri etlerini kaparak odalarına götürürlerdi.

17. yy'ın başında Etmeydanı, yeniçeri ayaklanmalarının başlama noktası oldu ve bu durum, 1826'da ocağın kapanışına değin sürdü. Bir ayaklanma öncesinde her ortanın askerleri, kazanlarını ve bayraklarını alarak Etmeydanı'nda toplanırlardı. Buna kazan kaldırma denirdi (bak. ayaklanmalar). Ayaklanmayı desteklemek üzere gelen esnaf ve halk için de meydanda çadırlar kurulur, burası bir panayır yerine dönerdi. Kalabalıklar buraya sığmazsa Yenibahçe'ye kadar toplanılır, topluluklar halinde ikinci eylem yeri olan Atmey-danı'na(-t) yürünürdü. Etmeydanı, 1826' daki Vak'a-i Hayriye'de(-») Yeni Odalar yıkıldıktan sonra Talimhane Meydanı adı ile anıldı.

Keçecizade İzzet Molla, Yeniçeri Oca-ğı'nın kapatılmasına ilişkin dizelerinde Etmeydanı'nı, Meydan-ı Lahm olarak a-nar: *Tecemmu eyledi Meydan-ı Lahme / İdüb küfrân-ı nimet nice bâğî/Koyub kaldırmada ikide birde / Kazan devrildi söndürdü ocağı*.

Etmeydanı 20. yy'a değin kentin en geniş fakat bakımsız arsası olarak kaldı. Harap Et Kapısı kemeri 1933'te yıkılıp kaldırılırken burası yeni bir semt olarak

iskâna açıldı. 1950'li yıllardaki kamulaştırma ve yıkımlar sırasında ise Aksaray-Yenibahçe arasında, Vatan Caddesi(-0) açıldı.

Bibi. Uzunçarşılı, *Kapıkulu*, I, 241 vd; Pakalın, *Tarih Deyimleri*, I, 569; Evliya, *Seyahatname*, I, 560; Es'ad Efendi, *Üss-i Zafer*, ist., 1293, s. 97; Cevat Paşa, *Tarih-i Askeri-i Osmanî*, ist., 1297, s. 207.

NECDET SAKAOĞLU

ETMEYDANI SARNICI

Fatih'te, Öksüzler Sokağı ile Vatanperver Sokağı'nın kesiştiği yerde. Ahmediye Camii'nin altında bulunmaktadır.

Eskiden yeniçeri kışlasının yakınında ve Etmeydanı adı verilen mıntıkada bulunduğundan August Chousy'nin "Etmeydanı Sarnıcı" diye adlandırdığı bu sarnıç, 19. yy'ın sonlarında mahalle sakinleri tarafından "Ortaçeşme Mahzeni" diye anılmaktaydı.

Sarnıç dikdörtgen planlı ve 14,50x 11,45 m boyutlarındadır. Dört köşesi birer üçgen oluşturacak şekilde pahlanmış, böylece 1,07 m kalınlığındaki duvarlarla su basıncına karşı önlem alınmıştır. İçerisi, ü-çerden üç sıra sütun ile dört nefe ayrılmıştır. Sütunların birbirlerinden uzaklıkları 3,05-3,70 m arasındadır. Dokuz sütunun ü-zerinde, kemerler ile bağlantılı, pandantif-li 16 tane tuğla örgülü kubbecik sarnıcın örtü sistemini teşkil etmektedir. Sarnıcın taban ile tavan arasındaki yüksekliği 7,38 m'dir.

19. yy'ın sonlarında içi 5,30 m derinliği olan su ile dolu iken incelenen sarnıcın içinde şimdi de su bulunmaktadır. Sarnıca bugün sadece caminin avlusunun ön kısmında bulunan, üzeri bir kapak ile örtü-

lü 0,40x0,40 m ölçüsünde kare bir delikten girilebilmekte, bu delik sarnıç içindeki bir duvar payandasının üzerine açılmaktadır. Vatanperver Sokağı'na paralel uzanan sarnıcın bir kenarını oluşturan duvar üzerinde, bir kemer içinde yer alan menfez ise tehlike arz ettiğinden kapatılmıştır.

Yan duvarlar oldukça kalın, su geçirmez bir sıva ile sıvanmış, sütun başlığı olarak kesik piramidal formlu, oldukça yalın başlıklar kullanılmıştır.

Herhalde bir binaya altyapı oluşturan bu sarnıç halen aynı işlevini sürdürmektedir. Bugün, sarnıcın suyundan cami için zaman zaman faydalanılmaktadır.

Bibi. A. Chousy, *L'an de batir charles byzan-tins*, Paris, 1883, s. 94; Strzygowski-Forchheim, *Byzantinischen Wasserbehälter*, 82-83; Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, I, 138-189; Ö. Ertuğrul, "İstanbul'da Bizans Devri Su Mimarisi", (yayımlanmamış doktora tezi), 1989, s. 366-367.
ENİS KARAKAYA

ETYEMEZ

Samatya'da, Langa(->) ve Davutpaşa'dan sonra gelen; batı sınırı SSK İstanbul Hastanesi ve Etyemez Tekkesi Sokakla çizilen küçük semt.

Semtin sınırları eskiden beri belirsiz olmakla birlikte Bayezid-i Cedid Mescidi ve Kadem Tekkesi arasında, eski Davutpa-şa Iskelesi'nin batısında kalan ve denize kadar uzanan küçük bölge olarak tanımlanabilir. Günümüzde SSK İstanbul Hastanesi yapılırken semtin önemli bölümü yok olmuş, daha önce de sahile paralel geçen demiryolu, demiryolunun kuzeyinden geçen Orgeneral Abdurrahman Nafiz Gürman Caddesi (eski Samatya Caddesi), son olarak da tren yolunun deniz tarafından geçen sahil yolu (Kennedy Caddesi), semtin tarihi görünümünü tümüyle değiştirmiştir.

Semtin adım nereden aldığı kesinlik kazanmamıştır. Öteden beri, özellikle de 15-16. yy'larda yoksul halkın yaşadığı semte bu ad yoksulluğu yüzünden verilmiş o-labileceği gibi, R. E. Koçu'ya göre semtin ünlü sakinlerinden birinin lakabı da o-labilir. Janin'in *Constantinople Byzantine'* deki haritasına göre, bölge Constantinus Suru'nun(->) üstünde, sur kapılarından birinin (Porta Saturninu ya da Porta Pulhra, Osmanlı döneminde İsa Kapısı veya Ese Kapısı) civarındadır. Daha sonra Teodosi-os Surları'nın içinde kalan bu kesim Bizans'ın önemli limanlarından olan Eleut-herius (Elefterios) Limanı'na(->) yakınlığı nedeniyle gelişmiş olmalıdır. SSK istanbul Hastanesi inşaatı sırasında, özellikle deniz yönünde 3-4. yy Bizans kalıntılarına ve mezarlarına rastlanmıştır. 1957'de, şimdi artık yerinde bulunmayan SSK Hastanesi'nin yapımı sırasında ortadan kalkan Etyemez Tekke'si'nin yakınında bir küçük şapelin yan duvan, absidi, üstü tonozlu bir yol ortaya çıkarılmış ve şapelin absidinde-ki Bakire Meryem freski Ayasofya Müze-si'ne taşınmış, ancak inşaat kazıları sırasında diğer eserler tahrip edilmiştir. Yine aynı bölgede biri 12. diğeri 14. yy'dan kalma iki fresk daha bulunmuştur.

istanbul'un fethinden sonra Samatya' ya ağırlıklı olarak Ermeni nüfus iskân e-dilmiş olmakla birlikte, Davutpaşa ve Et-yemez'deki tekke, cami, mescit, sıbyan mektebi gibi eserlerin fazlalığı 15. yy sonlarından itibaren bu bölgede Müslüman nüfusun ağırlığının bir işareti sayılabilir.

İdari olarak Fatih İlçesi'nin Kasap İlyas ile Sancaktar Hayrettin mahallelerinin küçük bölümlerini içeren semt, 1950lerin ortalarından itibaren SSK İstanbul Hastanesi yapılırken gerçekleştirilen istimlak sonucu eski yapısından çok şey kaybettiği gibi, Osmanlı dönemine ait kimi eserler de yok olmuş; bu süreci sahil yolunun açılması tamamlamıştır.

SSK istanbul Hastanesi yapılırken ortadan kalkan Etyemez Tekkesi Mescidi, *Hadikatü'l-Cevamî'je* göre, istanbul'un fethinden sonra Derviş Mirza Baba İbni Ömerü'l Buharî tarafından, burada bulunan bir kilisenin camiye dönüştürülmesiyle yaptırılmıştır. 1953 te harabesi çatısız olarak duran mescit, 1950lerin ortalarından sonra bölge istimlak edilirken Etyemez Tekkesi ve naziresi ile birlikte ortadan kaldırılmıştır (bak. Davutpaşa).

Semtin diğer önemli yapısı olan Etyemez Mescidi II. Bayezid döneminde (1481-

1512) yapılmıştır (bak. Bayezid-i Cedid Mescidi). Bayezid-i Cedid Camii'nin yakınındaki Kadem Tekkesi semtte hâlâ varlığını sürdürebilen tek tuk eski binalardan biridir.

20. yy'ın başlarına kadar, bir-iki katlı ahşap binaların ve dar sokakların olduğu semt sık sık yangın felaketlerine uğramıştır. Günümüzde, ahşap yapıların yerini tümüyle kagir apartmanlar almış; öte yandan SSK İstanbul Hastanesi binalarının bulunduğu alanın semti yutması sonucunda, geriye kalan sokaklar da hastaneye göre örgütlenmiş, kentsel fonksiyonlar buna göre biçimlenmiştir. Ticari faaliyetler ve dükkânlar Etyemez Tekke Sokağı üzerindedir. Sementin nüfusu genellikle orta ve orta-alt gelir gruplarındandır.

İSTANBUL

ETYEMEZ TEKKESİ

bak. MİRZA BABA TEKKESİ

ETZ ha-HAYİM SİNAGOĞU

Ortaköy'de Muallim Naci Caddesi'ndedir. Adı "hayat ağacı" anlamına gelir. Bu isme Bizans ve Osmanlı döneminde yapılmış birçok sinagogda rastlanır.

Ortaköy'de eskiden beri Yahudilerin yaşadığı ve muhtemelen aynı isimde bir sinagogları bulunduğu bilinmektedir. Ancak Ortaköy'de Yahudi nüfusu özellikle 1018 Büyük Bedesten yangınından sonra buraya yerleşenlerle artmıştır. Eremya Çelebi 17. yy'da köy halkının ekseriyetini Yahudilerin teşkil ettiğini belirtir. 1660 ve 1718 İstanbul yangınları sonucu yeni aileler bu semte göç etti. Fakat Ortaköy de yangınlardan nasibini almakta gecikmedi. 1707 tarihli bir fermanla sinagogun 1703' te bir yangın felaketi geçirip büyük hasar gördüğü anlaşılmaktadır. Fermanın konusu olan izinle 1707'de sinagog tamir

Etz ha-Hayim Sinagoğu'nun giriş kapısı. *Yavuz Çelenk, 1994*

edilmiştir. Sinagogun 1813'te gene bir yangın sonucu kullanılamayacak duruma gelmesi üzerine tamiri için istenen izin 12 Kasım 1825 tarihli fermanla verilmiştir, iki sütunlu, alınlıklı ve kemerli giriş kapısı 1915'te Eliyahu ben Yitzhak Kamhi tarafından yaptırılmıştır.

1 Ekim 1914'te, Yahudilerin büyük o-ruç gecesi çıkan yangında tamamen yanan sinagogdan geriye yalnızca halen bahçede görülebilen ehal (sinagogda, içinde Tevrat'ın parşömen rulolar üzerinde elle yazılmış suretlerinin bulunduğu dolap) kalmıştır.

Şimdiki sinagog eskisinin midraş (medrese) olarak kullanılan bölümüdür. Sinagogun daha önce ahşaptan olan ehal'ı 1977'de Viktorya Azuz kardeşi Avram Azuz'un anısına mermerden yaptırmıştır. NAİM GÜLERYÜZ

EUDOKSİA SÜTUNU

Bugün Ayasofya Müzesi'nin bahçesinde bulunan sütun kaidesi. Ayasofya'nın kuzeydoğusunda Pittakia denilen bir meydanda İmparator Arkadios

döneminde (395-408) karısı İmparatoriçe Aelia Eu-doksia (Latince Eudoxia) (hd 400-404) adına bir sütun dikilmişti. Günümüze bu sütunun sadece kaidesi gelebilmiştir.

Ayasofya ile senato binası arasında bulunan Pittakia Meydanı'nda imparatorlar şikâyet ve yalvarışları dinler, adalet dağıtırlardı. Kaynaklara göre porfir mermerden olan Eudoksia Sütunu 4Ö3'te dikilmişti. Sütunun üstünde som gümüşten İmparatoriçe Eudoksia'nın heykeli yerleştirilmişti. 395'te Arkadios ile evlenen Eudoksia, bir dönem Roma konsüllüğü de yapan Frank generali Bauto'nun kızıydı. Arkadios üzerinde gittikçe artan bir nüfuz kurdu. 400' de augusta ilan edildi. Aralarında geleceğin imparatoru II. Teodosios ve Pulheria

EUFEMİA

227

EVMİMAKİSİ

olmak üzere beş çocuk doğurdu. Altıncısını doğururken öldü. Aşırı hırsı ve iktidar tutkusu Patrik İoannes Hrisostomos'un eleştirilerine yol açtı. Patrik, Ayasofya kürsüsünde Tevrat'ta adı geçen ve Nabot'u malına el koymak için öldürten dinsiz Kraliçe Yezavel'i (Batı dillerinde Jesabel) a-mmsatarak kendisini açıkça kınadı. Bunun üzerine Eudoksia, patriği mahkûm ettirerek sürdürdü. Yine kaynaklara göre Patrik İoannes'in mahkûm edilmesinin önemli nedenlerinden biri de, Eudoksia'nın heykelli sütununun dikilişi onuruna yapılan tören ve eğlencelerin pagan kökenlerine tepki göstermesidir.

Kaide 1847'de Mimar Fossati tarafından Ayasofya'nın güneydoğusunda yapılan yeni bir inşaat kazısında, toprağın 3 m altında, antik yer döşemesinin üstünde bulunmuştur. Halen Ayasofya'nın bahçesinde sergilenmektedir.

Kare bir plana sahip olan kaidenin yanları 1,45 m uzunluğunda olup yüksekliği 0,79 m'dir. Kaidenin bir tarafında Grekçe, diğer tarafında Latince olmak üzere iki yazıttan, sütunu "praefectus urbis" (belediye başkanı) olan Simplicius'un imparatori-çe (augusta) onuruna diktiği anlaşılmaktadır.

İoannes Hrisostomos'un sürgün edilmesine tepki olarak 404'te patlak veren ayaklanmada veya 532 Nika isyanında sütuna yapılmış olabilecek herhangi bir zarar hakkında bilgimiz yoktur. Bazı kaynaklar sütunun ve heykelin 6. yy'm ortalarında hâlâ yerinde olduğundan bahsederler.

Bibi. J. Gottwald, "La statue de l'imperatrice Eudoxie â Constantinople", *Echos d'Orient*, c. 9, 1906-7, s. 274-276; Schneider, *Byzanz*, 80; C. Mango, "The Byzantine inscriptions of Constantinople: a bibliographical survey", *American Journal of Archeology*, c. 55, 1951, s. 52-66; G. Becatti, *La colonna coclide isto-riata*, Roma, 1960, s. 287-288; Janin, *Constantinople byzantine*, 76-77; P. Speck, "Eudoxia-Saule und Pittakia", *Hellenika*, c. 22, 1969, s. 430-435; G. Dagron, *Naissance*

d'une capita-le. Constantinople et ses institutions de 330 à 451, Paris, 1974, s. 262; Müller-Wiener, *Bttd-lexikon*, 52-53; K. Holüm, *Theodosian Empres-ses. Women and Imperial Dominion in Late Antiquity*, Berkeley-Los Angeles, 1982, s. 48-78.

ASNU BÎLBAN YALÇIN

Eudoksia

Sütunu'nun

kaidesi.

Yavuz Çelenk, 1994

EUFEMIA (AYIA)

Halkedonlu (Kadıköy) şehit azize'. Yortusu 16 Eylül'dür. Kendi adına yapılmış kilisede 451'de IV. Ökümenik Konsili toplandı (bu konsil İsa'nın tanrısallık ve insan-sal tabiatını formüle etti). Şehit edilmesinin tarihi kesin olarak bilinmektedir: 16 Eylül 303.

Ayia Eufemia'nın (Latince'de Euphe-mia) kültünün yayılmasında Halkedon Konsili'nin önemli bir yeri vardır; bu tarihten itibaren yortusu tüm Hristiyan âleminde kutlanmaya başlamış ve adına kiliseler inşa edilmiştir. Gene bu dönemde yazılan hayatı ve şehit edilmesinin öyküsü, azize hakkındaki dini edebiyatı etkilemiştir. Konsilden itibaren, tüm Ortodoks âleminin koruyucusu sayılmıştır.

Azizeye ve hayatına ait konsilden önceki tarihlere dayanan kaynaklar da vardır.

Amasya Piskoposu Asterius'un 380-410 arasında yazdıklarına göre, Eufemia'nın adına bir anıt yaptırmış olan Amasyalılar azizenin yortusunu büyük bir coşku ile kutlamaktaydılar. Amasyalı piskopos, yerinden emin olamadığımız, bir kilisenin re-vaklarında gördüğü resimlerden azizenin ölümünü anlatmaktadır: Haksız yere mahkûm edilen azize önce dişleri sökülerek işkenceden geçirilmiş, sonra da canlı canlı ateşe atılmıştır. Daha sonra yazılmış Ayia Eufemia'nın biyografisinde ise azizenin ölümü hakkında beş değişik yorum vardır. Bunlar çoğunlukla abartılı hikâyeler olup, sadece azizenin çeşitli işkencelere cesurca göğüs germesinde birleşirler.

Kaynaklar ve arkeolojik bulgular, Ka-dıköy'dekinin dışında azizenin adına İstanbul'da 4 kilise daha bulunduğunu bize aktarırlar. Bunlardan en önemlisi Hippod-rom yakınlarında (bugünkü Sultanahmet) olanıydı (bak. Eufemia [Ayia] Kilisesi). 7. yy'm ilk yansında azizenin rölikleri bu binaya taşınmış, daha sonra tasvirkırıcı imparatorların denize attırdığı rölikleri 798' de İmparatoriçe Eirene(->) törenle geri getirmişti.

Kaynaklar, ayrıca, Olibriu (Şehzadeba-şı civarı), Petrion (Cibali civarı), Neorion (Bahçekapı civarı) ve Petra (Edirnekapı civarı) mahallelerinde bulunan Ayia Eufemia kiliselerinden bahsetmektedirler.

Anadolu'da ise Antakya'da 7. yy'dan beri bir Ayia Eufemia bazilikası biliniyordu. Eufemia'nın kültü Batı'da da oldukça hızla yayıldı. Özellikle kuzey italya'da 4. yy'dan itibaren azize adına yapılmış birçok kiliseye rastlanmaktadır. Azizenin 16 Eylül'de kutlanan yortusu ise hem Doğu hem de Batı Hristiyan dünyasının ortak kabul ettiği bir tarihtir.

Bibi. A. M. Schneider, "Sankt Euphemia und das Konzil von Chalkedon", *Miscellanea A. Guillameier- H. Bacht, Das Konzil von Chal-kedon-Geschichte und Gegenwart*, I, Würz-burg 1951, s. 291-302; R. Janin, "Leş eglises de Ste. Euphemie â Constantinople", *Echos d'Orient*, XXXI (1932), s. 270-283.

ASNU BİLBAN YALÇIN

EUFEMİA (AYİA) KİLİSESİ

Kadıköylü Azize Eufemia(->) adına yapılmış kilise. Hippodrom civarındadır. 7. yy' in başındaki İran savaşları sırasında İmparator Heraklius, Eufemia'nın röliklerini kente getirerek (616), Hippodrom civarında bulunan Antiohos Sarayı'nın (bak. saraylar) Azize Eufemia adına, büyük bir olasılıkla 6. yy'da bir martirion'a dönüştürülmüş olan "triclinium"a (büyük hol) koydurmuştu. Hippodrom civarında yapılan kazılarda (1939 ve 1942) ortaya çıkarılan bu kilise, içinde bulunan 13. yy'dan kalmış Azize Eufemia'nın hayatına ilişkin freskolarıyla ve erken kilise mimarisine ilişkin kalıntılarıyla ün kazanmıştır. Erken Hristiyan mimari tarihinde bu yapı, kilise mimarisinde saray mimarisi etkilerinin ilk görüldüğü örneklerden biri ve erken kilise litürjisine ilişkin tartışmalarda, "sintro-non", "altar", alları ana neften ayıran korkuluk, "ambo", "ciborium" ve "solea" gibi başlıca kült öğelerinin erken örneklerinin bulunduğu bir erken çağ kilisesi olarak büyük önem taşır.

5. yy'm başında II. Teodosios döneminde (408-450) sarayın en büyük hadım a-ğası olan Antiohos'un yaptırdığı bu sarayın büyük dairesel revaklı avlusundan altıgen planlı, giriş kenarı dışında bütün kenarlarında yarım daire nişlerle zenginleştirilmiş, 15 m çapında bir kubbeyle örtülü büyük bir salona giriliyordu. Bu büyük giriş ve kabul holünün nişleri arasında daire planlı küçük odacıklar bulunuyordu. Giriş cephesinde ana giriş kapısının iki yanında yine dairesel, derin nişler vardı ve bunlardan, girişin iki yanında yükselen iki kulenin merdivenlerine geçiliyordu. Klasik Roma mimarisinin bütün özelliklerini taşıyan bu salon, bazı araştırmacılara göre 6. yy'da bir martirion'a (mezar binası) dönüştürülmüştür. Fakat bunun kutlu emanetlerin taşındığı yıllardan hemen önce yapılmış olması daha akla yakın gelmektedir. Bu kilisenin çevresine, yine 6. yy'm sonlarında, dört tane poligonal planlı ve nişlerle süslenmiş "mausoleum" (mezar yapısı) yapılmıştı.

Bu büyük kubbeli, görkemli salonun bir kiliseye dönüştürülmesi için, absid yönünün doğuya getirilmesi gerekiyordu. Bunun için büyük revaklı avludan

girilen özgün kapı yerine, tam batıdaki nişten

yeni bir kapı açılmış ve absid de bunun karşısına gelen nişin içine yerleştirilmiştir. Burada o çağ için karakteristik olan bir "sintronon" (yarım daire planlı, burada altı basamaktan oluşan, bu amfiteatrın sadece en üst sırasında oturuluyordu) ve önünde mermer parmaklıklarla çevrili dikdörtgen bir "altarraum" (kutlu alan) yapılmıştır. Bu kutlu yerin ortasında bir "ambo" (vaiz kürsüsü) ve üzeri küçük bir kubbeyle örtülü "ciborium" bulunuyordu. Buraya giriş, yine bir korkulukla sınırlı "solea" (özel bir giriş) ile oluyordu. Rökonstrüksiyonu R. Naumann tarafından yapılan altar bölümünün düzeni, erken kilise mimarisinin litürjisini anlama açısından önemlidir. Kutlu bölümün sütun kaideleri ve pano kalıntıları üslup açısından 6. yy'ın bezemesel özelliklerini taşırlar. Azize Eufemia'nın kutlu emanetlerini saklayan sandığın İkonoklazma döneminde denize atıldığı ve mucizevi olarak Lemnos (Lim-ni) Adası'nda balıkçılar tarafından bulunduğu efsanesi vardır. 798'de, İmparatoriçe Eirene tarafından geri getirilen sandık tekrar kiliseye konmuştur. Bugün bunlardan kalanlar Fener'de Ayios Georgios Ki-lisesi'nde bulunmaktadır.

Fetihten sonra yapının tahrip olduğu ve üzerine yeni yapıların inşa edildiği anlaşılıyor. 1939 ve 1942'de İstanbul Arkeoloji Müzesi ve Ayasofya Müzesi tarafından yapılan kazılarda yukarıda sözü edilen mimari kalıntılar ve freskler bulunmuştur. Kilisenin batıdaki giriş bölümünün ilk nişindeki kapıların çevresinde iki katlı 14 çerçeve içinde Azize Eufemia'nın hayatına ilişkin sahneler resimlenmiştir. Bunların içinde azizenin doğumu, yakılması, gömülmesi vb sahneler vardır. Resimlerin burada bulunması Eufemia'ya ait kutlu eşyaların da vaktiyle burada olduğunu düşündürmektedir. Ayrıca diğer duvarlar üzerinde, Meryem ve İsa, başka din şehitleri, kilisenin kurucusunun freskleri vardır. Kilise 1951'de Adliye Sarayı'nın inşası sırasında yıkılmış, fakat freskolar, bir saçak altında korunmuştur. Bu freskoların 13.

yy'ın ikinci yarısında, çok yetenekli olmayan bir ressam tarafından yapıldığı düşünülmektedir.

Bibi. A. M. Schneider, "Das Martyrium der he-ilige Euphemia beim Hippodrom zu Konstan-tinopel", *Byzantinische Zeitschrift*, XLII (1942), s. 178-185; H. Belting-R. Naumann, "Die Euphemia Kirche am Hippodrom zu Istanbul und ihre Fresken", *Istanbul For-schungen*, 25 (1965); Janin, *Eglises et monas-teres*, 120-124; T. F. Mathews, *Early Churches of Constantinople*, Londra, 1971, s. 61-65. DOĞAN KUBAN

EUFEMİA (AYİA) KİLİSESİ

Antik Halkedon'un (Kadıköy) Hristiyan döneminde azizesi olarak tanınan Eufemia(->), inancı yüzünden 16 Eylül 303'te öldürülmüştür.

Menakıbnameler (aziz ve azizelerin hayatlarını anlatan yazı), Eufemia'nın cenazesinin antik Halkedon'da şehrin dışında, ailesinin yaptırdığı bir martirion'a (mezar binası) gömüldüğünü yazar.

İmparator I. Constantinus döneminden (324-337) itibaren Hristiyanlık meşru bir inanç durumuna girip, serbestçe kiliseler yapılmaya başlandığında onun mezarının yanında da bazilika biçiminde büyük bir kilise inşa edilmiştir.

Sasani kuvvetleri Anadolu'yu aşarak, 616'da Konstantinopolis önlerine geldiklerinde, Eufemia'nın rölikleri de, martiri-on'undan alınarak, başkent merkezindeki bir kiliseye taşınmıştır (bugün, Sultanahmet'te Adliye Sarayı'nın önüne düşen bu yerde Açık Hava Müzesi vardır). 626'da Sasani akınları şehre karşı akınlarını tekrarlamışlardır. Sasani akınları sonunda kilisenin harap olduğuna ve zaten içindeki kutsal rölikler götürüldüğünden martirion'un da önemini kaybettiğine ihtimal verilir. 7. yy' dan sonra hiçbir kaynakta kilisenin adı geçmez.

Bazilika kıyıda iki stadion (370 m kadar) içeride bir tepede olduğuna göre, bu tarife uygun Kadıköy'deki tek yer Yelde-ğirmeni Mahallesi'dir. Buradaki Duatepe Sokağı çevresinde bir yerde olmalıdır. Ki-

Hippodrom'daki Ayia Eufemia Kilisesi'nin planı.

Mathews, *Early Churches*

lise tarihçisi Evagrios'un saptamaları dikkate alınırsa kilisenin batısında, dört tarafı revaklı, üstü açık bir avlu vardı. Bunu öncekinin benzeri fakat üstü örtülü ikinci bir avlu takip ediyordu. Kilise, o dönemin bütün ibadet yerleri gibi çifte meyilli ahşap çatılı bir yapı idi. 451'deki ünlü Halkedon Konsili bütün oturumlarını burada yapmıştı. Bazilikanın bitişiğinde ve kuzeydoğusunda Eufemia'nın yuvarlak bir bina biçimindeki martirion'u bulunuyordu. Azizenin yortu günü olan 16 Eylül'de burada bir tören düzenlenirdi.

Kilisenin Halkedon'dan uzaklığının şehir meydanından mı, yoksa dış çevreden itibaren mi hesaplanacağı anlaşılmaz. Halkedon şehri, ucunda bugünkü adıyla Moda Burnu bulunan, bir tarafında Yoğurt-çu-Kurbağalıdere, diğer tarafında Kadıköy Koyu uzanan bir yarımada üstünde kuruluydu. Genellikle martirion'lar ve kiliseleri, nekropolis (mezarlık) bölgesinde yapıldığına göre, Eufemia Kilisesi'nin Yelde-ğirmeni ile demiryolunun karşı tarafında Acıbadem yolu çevresinde bir yerde olması gerekir. Halkedon'un antik çağdaki mezarlığına ait lahitler Altıyol ve Söğütlü-çeşme'de bulunmuştur. Schneider onu, Yelde-ğirmeni tarafına, Janin ise Aynlıkçeşme-si'nin yukarısındaki yere yerleştirir. Kadıköy çarşısı içindeki Rum kilisesinin, bu yoldaki söylentilere rağmen, eski Eufemia Kilisesi ile ilişkisi yoktur. Fransız Katolik rahibelerinin Yeldeğirmeni'nde 20. yy'ın başlarında kurdukları kız okulu da Sain-te Euphemie adını taşıyordu.

Bibi. G. Pargoire, "L'eglise Sainte-Euphemie et Rufinanes â Chalcedoine", *Echos d'Orient*, XIV (1911), s. 107-110; V. Schultze, *Altchristliche Stâdte und Laundschaften, II, Kleinasien*, Gü-tensloh, 1926, II, s. 407-419; R. Janin, "La ban-lieue asiatique de Constantinople", *Echos d'Orient*, XXI, 1922, s. 352-386; ay, *Leş eglises et leş monasteres desgrands centres byzantins*, Paris, 1975, s. 31-33; ay, "Leş eglises Sainte-Euphemie â Constantinople", *Echos d'Orient*, XXXI, 1932, s. 270-283; A. M. Schneider, "Sankt Euphemia und das Konzil von Chalkedon", A. Grillmeier ve H. Bacht, *Das Konzil von Chalkedon-Geschichte und Gegenwart*, Würz-burg, 1951, I, s. 291-302; F. Halkin, *Euphemie de Chalcedoine*, Brüksel, 1965.

SEMAVİ EYİCE / EV MİMARİSİ 7

İstanbul imparatorluklar başkenti olarak Roma, Bizans ve Türk dönemlerinin en gelişmiş, en görkemli konut mimarisine sahip olmuştur.

Roma ve Bizans Dönemi

İstanbul'da Roma ve Bizans döneminden kalan bir konut örneği, Büyük Saray kalıntıları ve Tekfur Sarayı(->) dışında yoktur. Bu nedenle Roma ve Bizans dönemi konutları konusunda sadece yazılı kaynaklarda bulunan betimlemelerle yetinmek zorundayız. Konstantinopolis kurulduğu zaman konutlar da, diğer yapılarda olduğu gibi, Romalı örneklerle göre yapılmış olmalıdır. Geç Roma mimarisinde kent konuları büyük tek evler (Latince "domus", Yunanca "oikos") ve birkaç katlı topluko-nutlar ("insula") olarak iki temel tipoloji-

EV MİMARİSİ

228

229

EV MİMARİSİ

U

ye ayrılır. Roma evi, Yunan dönemi evleri gibi bir avlu ("atrium") çevresinde dizilmiş odalar ve banyo, ayakyolu ve mutfak gibi servis bölümlerinden oluşan tek katlı yapılarıdır. Bunlar birbirleriyle bitişik olarak sokak boyunca dizilirlerdi. 7. yy'dan sonra iki katlı evlerin yapıldığı ve evin "pi-ano nobile"sinin misafirlerin kabul edildiği birinci kata çıktığı anlaşıyor. Zemin katlar önemini yitirdiği zaman, tek katlı evlerin en önemli öğesi olan revaklı avlu da önemini yitirmiş, sonraki dönemlerin evlerinde revak Anadolu'daki bazı kalıntılarda gördüğümüz gibi, ortadan kalkmış olabilir. I. tustinianos'un yasalarında konut yapımına ilişkin ilginç maddeler vardır. Bunların benzerleri islam dönemi uygulamalarında da görülür. Örneğin evler arasındaki mesafeler 12 ayaktan az olamazdı. Komşular birbirlerinin manzaralarını kapayamazlardı. Burada ilk yapana öncelik hakkı veriliyordu. Dar sokaklarda sokağa taşan balkonlar yasaktı, istanbul'da

bu tür konutlara ilişkin arkeolojik veriler bulunmadığı için, Anadolu'nun diğer yerlerinde yapılan kazılarda bulunan ev türlerinin İstanbul'da da bulunduğu varsayılabilir. Avlular Roma dönemindeki

İstanbul'da günümüzde örneği bulunmayan 17. yy'a ait "bayatlı ev" tipindeki Bursa Muradiye Evi'nin kesitli bir çizimi ve planı. Eldem, *Köşkler ve Kasırlar*

önemlerini yitirdikten sonra zemin katlar sadece servislere, depolara tahsis edilmiş, evin oturma ve yatak bölümleri, Türk döneminde olduğu gibi, üst katta toplanmıştı. Genel olarak sıradan kent konudan derleme malzeme ile yapılmıştır. Yapı malzemesi olarak tuğla, moloz taş ve ahşap kullanılmıştır.

Genelde tuğla malzeme ile yapılmış, alt katlarda tonozlu dükkânlar üzerinde birkaç katlı ve küçük odalardan kurulu, bugünkü apartmanlara benzer toplukonut yapılarının Konstantinopolis'te de yapılmış olduğunu düşünebiliriz. Bu konutlardan oluşan kent yapısı çok düzenli değildir. Özellikle Bizans ortaçağında kentin antik forumlardan arta kalan düzenli meydanları dışında, sonraki Türk döneminde olduğu gibi, evlerin ve toplukonutların bir arada, oldukça düzensiz bir şekilde sokaklar boyunca dizildiği anlaşıyor. Konstantinopolis'te biri 11., diğeri 14. yy'dan iki zengin konut.betimlemesi bu konuda aydınlatıcıdır. Ünlü Bizans tarihçisi Mi-hail Attaliates evinin bir ortak avlu etrafında iki katlı birkaç yapıdan oluştuğunu yazıyor. Bunlardan bir tanesi ev.sahibinin asıl konutu idi. Servisler içeren zemin kat

("katogeon") üzerinde oturma katı ("he-liakos") bir çıkma ile avluya taşıyordu. Daha Roma döneminde, Sicilya'daki mozaiklerde görüldüğü gibi, cumba biçiminin^ de çıkmalar yapıldığı anlaşıyor. Fakat evinin biçimi konusunda açık bir fikre sahip değiliz. Evlerin kemerli ya da düz pencerelerinin küçük parçalardan oluşan alçı çerçeveleri vardır. Mutfak ocaklı ve zemin kattadır. Evlerin ekmek fırınları, ahırları olur. Büyük evlerin hamamları da vardır. Helaların da var olduğu, bazı kaynaklarda belirtiliyor. Evlerin özel şapelleri ve ikonları asmak için ikonostasisleri olabiliyordu. Genellikle iki kadın evlerde, zemin kat hizmetçilere tahsis edilirdi. Kora Ma-nastırı'nın (bak. Kariye Camii) kurucusu Metohites'in evine ilişkin bir betimlemede bu konutlara ilişkin bazı ayrıntıları da öğreniyoruz. Metohites'in evinde odaların duvarlarında dolaplar, masalar ve yerden yüksek yataklar olduğu anlaşıyor.

Bizans dönemi evlerinin restitüsyonu-nu yapmamızı sağlayacak yeterli arkeolojik veriler şimdiye kadar elde edilmemiştir. Kaldı ki, genel yerleşme şeması ve tek tek anıtlar dışında, Konstantinopolis'in kent mekânlarının rökonstitüsyonunu yapmak da, bugünkü bilgilerimizle olanaksızdır.

Osmanlı Dönemi

Osmanlı sivil mimarisi, imparatorluğun çok değişik coğrafi ve tarihi nitelikler taşıyan bölgelerinde birbirinden farklı konut geleneklerine sahipti. Günümüzde de Türkiye'nin güneydoğu, kuzeydoğu, güneybatı ve Ege gibi bölgelerinde Türk öncesinden gelen büyük yapı üsluplarının sürekliliğini gösteren konut örnekleri vardır. Daha çok kırsal alanlarda bulunan kerpiç yapı geleneği ise, Anadolu'daki en eski kültür katmanının hâlâ yaşamakta olan temsilcisidir. Fakat Anadolu'da, Türk egemenliğinden sonra eski konut geleneklerinden ve yerel yapı tekniklerinden yararlanmakla birlikte, onu malzeme, plan tipolojisi, kullanım biçimi, mekân tasarımı ve bezeme olarak tümüyle aşan bir konut tipi gelişmiştir. Oluşumunu, büyük bir olasılıkla 16. yy'dan sonra tamamlamış o-lan bu yeni gelenek, karmaşık yapı teknikleriyle yapılan, fakar ağırlığı ahşap taşıyıcı sistem olan çok karakteristik bir konut mimarisi yaratmıştır. Gelişmesini, sur dışına taşan Osmanlı kentlerinin kırsal nitelikli yerleşme alanlarında gerçekleştirmiş olan bu evler, özellikle Orta Anadolu çevresindeki ormanlık yayla kuşağında ve Batı Anadolu ile Rumeli'nin bazı bölgelerinde yüzlerce yıl büyük bir gelişme göstermiş ve gerçekten sadece Türk egemenliği dönemine ait büyük bir konut geleneği oluşturmuştur. Ana tipini "hayalli ev" denilen iki katlı, derin ve yarı açık birinci kat galerisine açılan bağımsız iki o-danın oluşturduğu, zemin katında servisleri olan bu kırsal nitelikli konut, uzun ömürlü ve özgün bir Türk dönemi yaratmasıdır. Ve başkent dışında yüzlerce yıllık kent yaşamının sosyal niteliklerini, estetik seçimlerini gösteren en önemli Türk maddi tarihi belgesidir. Hayatlı ev, fetih-

ten sonraki yıllarda kullanılabilir durumda olan eski Bizans evlerinin yamsıra zamanla istanbul konut mimarisine katılmış olmalıdır. Ne var ki, bu yeni ev üslubunun başkente girişini ve oradaki gelişimini 17., hattâ 18. yy'dan önce saptamak olanağı yoktur. Çünkü bu ahşap yapı geleneğinin bütün örnekleri yok olmuştur, istanbul'da tarihini kesin olarak saptayabildiğimiz en eski ahşap yapı Anadoluhisari'ndeki Amcazade Hüseyin Paşa Yalısı'nın(->) bugün harabe haline dönüşmüş küçük divanha-nesidir.

Fetihten sonra istanbul evlerinin büyük bir çoğunluğunun tek katlı olduğu anlaşılıyor. II. Mehmed'in (Fatih) vakfiyesi istanbul'daki konut yapılarının niteliğini a-çıklıyor. "Menzil" olarak adlandırılan evlerin çoğu tek katlıdır ("beyt-i süfli"), iki katlı evler iki kattan oluşan üniteler olarak tanımlanmıştır ("beyt-i ulvi"). Vakfiyede üç katlı bir evden söz edilmez. Bu evlerin sıra ev şeklinde oldukları ("muttasıl") belirtilmiştir. Bazıları duvarlarla çevrilidir ("mu-havveta"). Evlerin çatılarında bir tür balkon ya da kapalı çıkma vardır. Ve "gurfe" adını taşır; bu sonraki dönemlerin "cihannüma" sına tekabül eder. Türkçe "cumba" sözcüğü, de bu sözcükten bozma olmalıdır.

16. yy divan kayıtlarında sorumlu mimarlardan ahşap saçaklara izin vermemeleri ve

onun yerine tuğla ile kirpi saçak yapılmasını sağlamaları istenmiştir. Kirpi saçak ahşap evlerde olamayacağına göre, 16. yy'da evlerin büyük çoğunlukla kagir yapıldığını düşünebiliriz. 16. yy'da istanbul'a gelen gezginler kentteki evlerin çoğunun bir katlı olduğunu yazarlar, inşaat malzemesi de moloz taş ve kerpiçtir. Balkon, çıkma ve çatıları ahşap olur. Matrakçı Nasuh'un 1532 tarihli istanbul minyatüründe de evler çoğunlukla tek katlı gösterilmiştir. Melchior Lorichs'in panoramasında da çok sayıda tek katlı ev gösterilmiştir. Büyük bir olasılıkla, Anadolu'daki hayatlı evlerin, oturma katını birinci kata alan gelişmesine paralel olarak, istanbul'da da, imparatorluğun giderek zenginleştiği 16. yy ortalarından sonra, Bizans dönemi evlerinde olduğu gibi, servisleri alt katlarda, oturma katı üstte olan evler yapılmaya başlanmıştır, iki katlı ev o dönemler için bir zenginlik işareti olduğu kadar, yeni bir konut kavramı anlamına da gelir. Büyük bir olasılıkla başkentte ahşap ev 16. yy'ın sonu ve 17. yy'da yaygınlaşmıştı. Fakat ahşap inşaat yangına neden olduğu için 1660'taki büyük yangından sonra hükümet ahşap yapıyı yasak etmiştir. Bu ise 17. yy'da ahşabın artık yaygın bir konut malzemesi haline geldiğini gösterir. Kagir yapı yapılmasının devlet tarafından zorlanmasına karşın, konutların ahşap o-larak yapılması Cumhuriyet dönemine kadar süregelmiştir.

Fatih'in vakfiyesinde de gördüğümüz gibi, istanbul'daki konut mimarisinin Anadolu'dan farklı bir özelliği sıra evlerin varlığıdır. Bu Bizans dönemindeki sokak dokusunun bir ölçüde sürekliliğini gösterir. Dolayısıyla, suriçi kentinin daha eski dönemdeki yapısından kaynaklanarak,

Anadolu'da surlar dışında gelişen bahçeli kent yaşamının ürünü olarak da bakılabilecek hayatlı ev tipolojisinin yamsıra istanbul'da içe dönük plan tipleri de gelişmiş olmalıdır. Ne var ki, istanbul'da bu yüzyıldan kalan konut yoktur. "Hayatlı" ya da S. H. Eldem'in "dış sofalı" dediği birkaç ev örneği ancak 18. yy'a tarihlenebiliyor. Fakat hayadı ev tipolojisinin başkentte 17. yy'da var olduğu, Yeni Cami'nin hünkâr mahfilinin, sultanın gereksinmelerine bağlı bazı değişik ayrıntılar dışında, kesin bir hayatlı ev planına sahip oluşundan anlaşıyor.

istanbul'da konut tipolojisinin ve mimarisinin gelişmesini bir ölçüde sarayın egemen zevkine bağlamak gerekir. Kuşkusuz halk, 16. yy'da da gördüğümüz gibi yerel tekniklerle geleneksel tek katlı evler yapmış olsa bile sultandan devlet büyüklerine, onlardan daha küçük devlet i-daresi mensuplarına, giderek tüccarlara ve halka doğru giden bir tipoloji ve üslup yayılması olmuştur. Saray geleneği Doğulu örneklerden, temelde İran ve Orta Asya'dan esinlenen bir merkezi planlı pav-yon-köşk modelini 19. yy'a kadar ısrarla izlemiştir, istanbul'da II. Mehmed (Fatih) dönemi (1451-1481) mimarisinin en eski iki yapısı, Fatih Köşkü (bak. Topkapı Sarayı) ve Çinili Köşk(->), başkentteki konut

mimarisinin Doğu islam ülkelerinden gelen Anadolu ile ortak kökenlerini ve başlıca tipolojik öğelerini içerirler. Açık galeri, revak, eyvan, merkezi sofa gibi sonraki konut mimarisinde bulacağımız bütün plan öğeleri bu iki köşkte vardır. Bugün artık var olmayan 16-17. yy konut mimarisinin görsel referanslarını, skeç şeklinde Matrakçı Nasuh'ta, *Hünernâme* bulabiliriz. Fakat, *Hünernâme*'deki bir-iki basit köşk şeması ve konutların kiremitli olmaları dışında bu eski minyatürlerden fazla bir bilgi edinemiyoruz. Tek kadı dikdörtgen bloklar olarak gösterilen Matrak-çı'nın evleri gelişmiş bir ev tasarımı hiç yansıtmazlar. Buna karşın 17. yy'da Nak-şi'nin *Tercüme-i Şakayık-ı Numaniye*'sinde ahşap kaplama, çıkma ve kafa pencereleri gibi karakteristik öğelerin varlığını gösteren minyatürler buluyoruz. Bu 17. yy' da genel tipolojinin oluştuğuna kanıt sayılabilir, istanbul'da suriçi yaşamı ve sarayın merkezi planlı köşk geleneği, dışa açık bir galeri olan "hayaf"ın giderek ortadan kalkmasına neden olmuştur. Kaldı ki küçük taşra kentlerinin kırsal yaşam ortamında açık dış galerinin işlevsel bir değeri vardı. Oysa istanbul'da böyle bir gereksinme kalmamıştı.

S. H. Eldem 17. yy'da istanbul'da da dış sofalı dediği hayatlı evin yaygın olduğu kanısındadır. Mevlanakapı'da 17. yy' dan kaldığını düşündüğü (bugün mevcut olmayan) ev bir hayatlı evdir. Pietro del-la Valle ziyaret ettiği Sadrazam Öküz Mehmed Paşa'nın evini anlatırken, avludan geçtikten sonra birkaç basamakla çıkılan bir odaya girdiklerini, duvarlar boyunca sedirler bulunduğunu, zemin kattan merdivenlerle üst kata çıkıldığını ve karşılarında bir "taht" bulduklarını söylüyor. Plan

Fatih Köşk'ünün (üstte) ve Çinili Köşk'ün planları.

Eldem, *Köşkler ve Kasırlar*

hakkında kesin bir açıklık getirmemekle birlikte bu ayrıntılar Anadolu hayatlı ev tipinde de vardır. Della Valle çatılar altında geniş balkonlardan ve onların çeşitli renklere boyanmış kafeslerinden söz etmektedir. 18. yy'da ziyaret ettiği konutlar hakkında ayrıntılı betimlemeler yapan Lady Montagu'den Anadolu konut tipolojisinin Edirne ve istanbul'daki varlığını öğreniyoruz. Açık galerili (hayat) ahşap yapı yaygın bir tür olarak belirleniyor. 18. yy açık hayatların giderek iç sofaya dönüş-

EV MİMARİSİ

230

231

EV MİMARİSİ

Bebek evlerini gösteren Brindesi'nin bir deseninden ayrıntı, 19- yy. *Galeri Alfa*

tüğüne tanık olurken, İstanbul'da I. Mah-mud'un (hd 1730-1754) yaptırdığı yeni Sa' dâbâd Sarayı'nda hasoda dairesinin hâlâ büyük bir bayatlı ev gibi tasarlandığı da anımsanmalıdır.

Bütün bu gelişmeler içinde, taşrada ya da istanbul'da, Türk konut mimarisinin en önemli ögesi, bütün araştırmacılarca vurgulandığı gibi, "Türk odası" dediğimiz bağımsız yaşam ünitesidir. Oturmak, uyumak, yemek yemek, misafir kabul etmek gibi bütün etkinlikler için kullanılan bu bağımsız plan ünitesi, çok işlevliliği, ona uygun düzenlenmesi ve hayatlı evde doğrudan dışarıya açılan konumu ile bir çadıra benzetilmiştir. Gerçekten de kullanım bakımından bir çadıra benzer. Açık bir sofadan, ayakkabılar dışarıda bırakılarak o-

daya girilir. Giriş her zaman odanın köşe-sindendir. Bu, Türk konut mimarisinin birincil karakteristiklerinden biridir. Gerçekten de 19. yy'da odalara girişin yeri oda duvarlarının ortasında açıldığı *zaman* konut tasarımında Batılı etkilerin egemenliği, belirgin hale gelmiştir.

Odaya girilen döşeme "sekialtı" adını taşır. Ve odanın sedirlerinin bulunduğu bölümden bir basamak daha aşağıdadır. Bu bölümde yatakların bulunduğu yüklük ve bazen de ocak bulunur. Bu yüklük içinde "gusülhane" demlen bir küçük yıkanma yeri de olabilir. Odanın "sekiüstü" denilen asıl oturma bölümü sedirlerle çevrilidir. Bu çok-alçak sedirler üzerinde odanın en az iki duvarında çok sayıda pencere açılmıştır. Genellikle bu odalar, 18. yy'

Bugün kısmen değişikliğe uğrayan Eski Valide Sokağı'ndan bir görünüm, Üsküdar.
Doğan Kuban

dan sonraki örneklerde, zemin kat üzerinden sokağa taşarak, pencerelerden sokağın *rahatça* görülmesini sağlayacak şekilde planlanmışlardır. Bu odaların yüklük, ocak, gusülhane gibi öğeleri yanında, onlara kimlik kazandıran ikincil öğeleri de vardır. Açılan pencereler üzerinde, açılmayan, bazen renkli camlarla süslü "kafa penceresi", açılan ve açılmayan pencereler a-rasında küçük bir raf olarak dolaşan ve tencere, tabak vb eşyalar koymaya yarayan sergen, sekiüstü ile sekialtını ayıran ve daha çok zengin evlerinde bulunan "direklik" çok etkili bir mekân ögesi olarak kullanılır. Odanın bezemesi, sekiüstü ve se-kialtmın bazen çok zengin renkli ve ahşap işlemeli tavanları, ocakların kenarındaki nişler ve özellikle yerlere ve sedirler üzerine serilen halılar, kilimler ve örtülerden oluşur. Geceleri yüklüklerden çıkarılan yataklarda yatılır. Yemek ise odanın ortasında yerde yenir. Bu gelenek İstanbul'da da 19. yy'a kadar sürmüştür. Türk odası özel bir tasarım ünitesidir. Bu özelliğini, hayatlı ev kimliğini yitirip, iç sofalı eve dönüştükten sonra da uzun süre korumuştur.

Ahşap hayatlı ev geleneğinin İstanbul konut mimarisine bıraktığı bazı özellikler vardır. Evlerin zemin katlarının servis alanı olarak kullanılması ve sokağa kapalı olması, mutfakların bahçe ya da avluda bulunması,

evlerin üst katlarının zemin kadar üzerinden sokağa taşması, pencere düzenleri, oda düzenleri, az kadılık, yatay gelişme gibi özellikler başkent konut mimarisinin de özellikleridir. Başkent'in yaşam koşulları ve kültürel istekleri, sarayın da etkisiyle, 'hayatlı ev' tipolojisinin terk edilmesini gerektirmişse de, yukarıda sayılan özellikler İstanbul kent fizyonomisinin de Anadolu ile akrabalığını vurgular. Hattâ 19. yy'm sonunda, artık geleneksel konut tipolojisinin tümüyle terk edildiği bir dönemde, İstanbul sokaklarına karakter kazandıran bazı volümetrik özellikler es-

istanbul'dan çeşitli konutlar (soldan sağa):

1. sıra: Tur-ı Sina yapı topluluğundan günümüze ulaşan 18. yy Fener evi, Beylerbeyinden sokak arasında kalmış iki örnek ve Sultanahmet'te bir ev.
2. sıra: Anadoluhisarı ve Ayvansaray'dan günümüze ulaşmış ahşap binalar.
3. sıra: Kanlıca'daki Rukiye Sultan Yalısı ve İstanbul'un tarihi saptanmış en eski ahşap binası olan Anadoluhisarı'ndaki Amcazade Hüseyin Paşa Yalısı'nın divanhanesi.

Fotoğraflar Doğan Kuban, Ahmet Hızarcı (alt sıra sağ)

EV MİMARİSİ

232

233

EV MİMARİSİ

ki konut geleneğinin yankılarını taşır. Yabancı gezginlerin hep şaşırarak belirttikleri, âdeta geçici olarak yapılmış hissi veren bir tutumla süratle kurulan ahşap strüktür, kafeslerle dış dünyanın gözünden saklanan, fakat bol pencerelerle sokağa açılan ıslıklı odalar, yollar ve kıyılar boyunca cumbaları ve çıkmalarıyla sürekli bir gölge-ışık oyunu yaratan, çeşitli renklere boyanmış, zemin katların kapalı duvarları üzerinden dış dünyaya açılan hareketli cepheler Anadolu'da gelişen büyük Türk konut tipi geleneğinin, hayatlı evin istanbul peyzajına yansımış izleridir.

istanbul'un konut tarihinde en görkemli dönem Lale Devri'nden (1718-1730) sonra gelişen ve Patrona Halil Ayaklanması'y-la bir süre hızı kesilse de sonradan bütün

Beylerbeyi'nde bulunan Hasip Paşa Yalısı'nın planı. *Erol Kîrağast*

güzelliği ve kendine özgü karakteriyle, Melling'in gravürleri sayesinde belleğimizde yer eden Boğaziçi ve Haliç yaldandır. Doğrusu istenirse bu yapılar, sıradan konutlar değildir. Aralarında halkın üst tabakalarına ait bazı evler bulunsa da, bunların çoğu sultanlara, saray mensuplarına ve büyük devlet adamlarına ait ahşap saraylardır. Bunların arasında sonraki Boğaziçi saraylarının erken örnekleri de vardır. Örneğin

Melling'in özel mimarlığını yaptığı Hatice Sultan Sarayı ya da Dolmabah-çe Sarayı'ndan önce yapılmış olan II. Mah-mud'un ünlü Beşiktaş Sarayı(-») gibi yapılar gerçekten özgün, anıtsal ve aristokratik bir büyük konut geleneğinin dünyada eşi olmayan örnekleridir. Türk maddi kültür tarihi açısından en talihsiz olgular-

VxN

ki

Bebek'te Yoğurtçu Zülfü Sokağı'ndaki Kavafyan Evi'nin planı. *Habib Turbaner*

dan biri, böylesine gelişmiş bir konut geleneğinin, hiçbir iz bırakmadan yok olmuş olmasıdır. Melling'in gravürlerinde olağanüstü bir kent peyzajının kahramanı olan bu büyük yapılar bütünüyle yok olmuştur. Bunların içinde I. Abdülhamid için 1784'te yaptırılan Bebek Kasrı(-»), Türk konut geleneğinin eşsiz bir örneğini oluşturuyordu. Melling ve Choiseul-Gouffier'nin yayınlarında bu olağanüstü yapının mimarisini tanıyoruz. Bu dönemin hemen tümü yok olmuş büyük konutları içinde Haliç'te Ayna-lıkavak Kasrı'mn(-*) III. Selim döneminden kalan Hasbahçe Köşkü, rokoko bezemesine karşın henüz geleneklerden kopmamış güzel örneklerden biridir.

18. yy konut mimarisinde örnekleri bugüne kadar kalmış ve literatüre "Fener evi" olarak geçen bir grup evin de İstanbul sivil mimari tarihi içinde özel bir yeri vardır. Fener'de, hemen hepsi 18. yy'da yapılmış olan bu evler Osmanlı tarihinde önemli roller oynamış Fenerli büyük Rum ailelerinin daha büyük konut komplekslerinden arta kalan ve o evlerin selamlık ve divanhanesi olarak kabul edebileceğimiz yapılardır, istanbul'da aynı dönemde yapılmış sıbyan mektebi, kitaplık gibi yapıları andıran taş-tuğla almasıık bir duvar tekniğı ile yapılmış, ağır taş konsollar üzerinde çıkmaları, içeride aynalı tonozlu tavanları, dönemin karakteristik barok bezemesi, taş merdivenleriyle ilginç bir grup oluştururlar. Sayıları 1988'de 21 olan bu evlerin Haliç'teki yıkımlar sırasında birkaç tanesi ortadan kaldırılmıştır. 20. yy'm başında General L. de Beylie bu Rum evlerini Bizans konutları zannederek, daha doğrusu öyle tanımlayarak bir süre bilim dünyasında yanlış bir düşüncenin kabulüne neden olmuştur. Oysa 18. yy'da yapılmış olan bu yapıların o döneme kadar sürmüş bir Bizans evi tipolojisine uyduklarını gösteren herhangi bir belge yoktur. Dönemin birçok yapı özelliklerini içeren seçmeci bir üslupla yapılmışlardır. Galata'daki Levantenlerin de kagir konutları vardı. Bunların arasında 1315'ten sonra yaptırıldığı bilinen Palazzo del Comune'deni-len belediyenin bir bölümü zamanımıza kadar yaşamıştır.

istanbul'da 19. yy'da kesinleşecek olan iç sofalı konutların, bir yandan saray mimarisinin merkezi planlı köşklerinden e-sinlendiğı, öte yandan hayatlı evin gelişmesinin de bu yöndeki eğilimlere dayandığı söylenebilir. Örneğın yine S. H. El-dem'in verdiği, Samatya'da Dana

Sokağı'n-daki bir evin planında, "hayat"ın bir köşesinin yeni bir oda ile işgal edildiğini ve "hayat"ın sadece bir köşeye indirildiğini görüyoruz. Bu gelişme Anadolu'da da olmuştur. İstanbul'da değilse bile, Marmara Bölgesi'nde ve özellikle Gebze ve İzmit gibi başkent keskin etkisi altında olan yörelerde 18. yy'dan kalan (bugün yok olmuş) örnekler bu gelişmenin tanığıdır. 19. yy'ın iç sofalı evleri ise iki temel tip olarak karşımıza çıkar: Birincisi ev boyunca uzanan bir orta sofanın iki yanında sıralanan odalarla oluşan plan. Bu tipolojide orta sofanın evin uzun kenarına dik ola-

rak yerleşmesi, İstanbul'daki konut mimarisinin en karakteristik türünü oluşturan karnıyarık tipidir. İkincisi haç biçiminde bir orta sofanın köşelerine gelen odalarla oluşan plan. Bu ikincisi, bir eyvanın iki yanındaki odalarla klasik hayatlı ev planının temel öğelerini yineler.

Bu iki plan tipi ve bunların varyasyonları İstanbul'un geç dönem mimarisinin a-na şemalarını meydana getirmiştir. Bu planlara, orta sofayı odalardan ayıran koridorlar eklenerek çok zengin ev planları elde edilmiştir. Bu tür planlar harem ve selamlık bölümlerinin ayrılması için de elverişli olmuştur. Böyle yapılarda orta sofa iki bölüm arasında ilişkiyi kuran "mabeyin" ödevi görürdü. İstanbul'un konak ve sahilhanelerinde karşımıza çıkan tasarım ilkeleri, bu temel plan şemalarının arsaya, ev sahibinin isteklerine ve yapının büyüklüğüne bağlı olarak değişen uygulamalarından ibarettir. Batılı gezginler İstanbul konutlarını ziyaret ettikleri zaman genellikle harem ve selamlık ayırımından söz ederler. Bu ayırım ne hayatlı ev geleneğinde, ne de sıradan halkın evlerinde söz konusudur. Fakat büyük konutlarda ve saraylarda plan tasarımını etkilemiştir. İstanbul'da 19. yy ev planlarında harem ve selamlık değişik yollardan ayrılmıştır. Büyük saray ve köşklere tümüyle ayrı bölümlerden oluşurlar ve bağımsız girişleri vardır. Büyücek evlerde de ayrı girişleri o-lur ve evin içinde ortak bir sofa ya da oda, mabeyin, iki bölümü birleştirir.

Orta sofanın eyvan türü öğelerle dış cepheye açıldığı ve sofanın köşelerinde odaların bulunduğu konak türü yapılar, bütün plan öğeleri geleneksel mimariden geldiği halde, Batı klasisizminin egemen olduğu dönemde, özellikle II. Mahmud döneminden (1808-1839) bu yana çok kullanılan ikinci ev tipini oluştururlar. Çinili Köşk örneğinden bildiğimiz gibi, böyle bir kesin simetri Osmanlı geleneğinde çok eskiden beri vardı. Fakat bunun bir sultan pavyonundan bir kent konutuna dönüşmesi 19. yy'da ortaya çıkan bir gelişmedir. İstanbul'da merkezi sofalı büyük yalı ve konaklar, dönemin büyük devlet adamları ya da zenginleri tarafından yapılmıştır. Merkezi planlı sultan köşklarinin giderek büyük ölçülerde inşası İstanbul' un aristokratik konut mimarisi tarihinde önemli bir yer tutar. Bugüne kalanlar arasında Abdülaziz'in (hd 1861-1876) Yıl-dız'da yaptırdığı Büyük Mabeyn Köşkü, Beylerbeyi'ndeki Hasip Paşa Yalısı (yakın zamanda yanmıştır),

Kandilli'deki Kıbrıslı Mustafa Paşa Yalısı gibi, bütün oransal, bezemesel özellikleri ile Batılı bir karaktere bürünmüş yapıların yanında, Kuzguncuk'taki Fethi Paşa Yalısı(-t), Kanlıca'da-ki Saffet Paşa Yalısı, Bebek'teki Köçeoğlu Yalısı(-»), Çengelköy'deki Sadullah Paşa Yalısı(-t) gibi geleneksel karakteri daha fazla yansıtan yapılar da vardır. İstanbul' un bu son çağ mimarisi 18. yy'ın sonundan başlayarak gelişen ve bir yandan .geleneksel konut mimarisinin temel öğelerini içerirken, öte yandan saraydaki yeni eğilimlere ve Batı etkilerine duyarlı, ölçü açısın-

dan geleneksel mimarinin mütevazı ölçülerini unutmuş ve sadece başkente özgü olan zengin bir konut üslubudur.

İstanbul mimarisinin bu büyük konutlarının yanı sıra, kent karakterinin temel fizyonomisini oluşturan, dar, eğri büğrü sokaklar üzerine dizilmiş, aralarında ya da arkasında küçük bahçeleri olan, mal sahiplerinin mali gücüne göre, büyük konutların ölçü ve bezemelerinden etkilenmiş ayrıntılarla karşımıza çıkan bir konut katı daha vardır. Yukarıda sözü edilen temel tipolojiye uyanları olduğu kadar, bunları tümüyle unutup, sadece arsanın ve ev sahibinin isteğine göre biçimlenen bu ahşap konutlar, bu yüzyılın ortalarına kadar suriçinin, Boğaziçi'nin, Üsküdar'ın, Eyüp' ün, hattâ Kadıköy'ün konut stoğunun büyük bir bölümünü oluşturunuyordu. II. Dünya Savaşı'ndan sonraki göç döneminde bu geleneksel konut mimarisi büyük ölçüde yok edilmiştir.

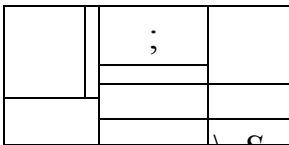
İstanbul'un konut yapıları tarihini, kalan örnekler üzerinde yazmak zordur. Lale Devri'nden bu yana kentin fizyonomisi ve konutlara uygulanan üsluplar defalarca değişmiş, yapı malzemesinin doğasına olduğu kadar, Osmanlı toplum yapısının niteliklerine de bağlı olarak, kentin ünlü konutları ve evleri yüzyıl içinde birkaç kez tümüyle yok olmuşlardır. Fakat, 18. yy'dan başlayarak yabancı ressamların resimlerinden ve 19. yy'ın ilk yarısından sonra fotoğraflardan ve gezginlerin betimlemelerinden, nihayet bugüne kalmış tek tuk örnekten bu büyük ev geleneğinin fizyonomisi konusunda oldukça ayrıntılı bilgi sahibiyiz. Bu konutların en büyük özelliği evin dış formunun bir sokak duvarı gibi o-luşan zemin kat duvarlarıyla dışarıya taşan üst katlar arasındaki karşıtlıktı. Zemin katın sağır, çok az delikli ve sadece gösterişli ve ağır bu kapı ile vurgulanan sürekliliği ve durağanlığı, sokağa taşan ahşap, çok pencereli ve hareketli üst katların dinamizmi ile kontrast yaparak her göreni etkileyen bir estetik gerilim yaratıyordu. Bu evler, oturma katlarında çok pencereli, strüktürel ve geometrik, hafif ve ondüleli cepheleriyle ve yabancıları şaşırtan çeşitli renkleriyle özgün bir kent peyzajı yaratıyorlar ve cephelerin genel tasarımına ek olarak, ilginç kafesler, renkli camlanyla tepe pencereleri, cumbalar, payandalar ve ahşap bezemeleriyle güçlü bir yapı estetiği sergiliyorlardı. Anadolu' da olduğu kadar, İstanbul'da da Osmanlı dönemi, dünyanın en özgün

ahşap konut geleneklerinden birini yaratmıştır.

Sarayın dışa açılıp, sanatçıları çağırdığı 18. yy'ın ilk yarısından sonra, önce bezemede, fakat özellikle Tanzimat'tan (1839) sonra, genel konut tasarımında da Batılı örneklerle özenen konut mimarisi, bütün taklitçiliğine karşın, ithal bir mimari değil, gelenekle Batı'yı yan yana getirmeye çalışan bir seçmeci tasarımdır. Fakat II. Abdülhamid dönemi (1876-1909) ve sonrasında, gelenek gücünü yitirmiş, yeni konut tipleri, apartmanlar da dahil olmak üzere, bütün plan ve bezeme özellikleriyle ithal edilmeye başlanmıştır. Bu mimarinin ka-

gir örnekleri Galata ve Beyoğlu yakasındaki büyük apartmanlarda, Fener, Balat, Gedikpaşa, Kumkapı, Kadıköy gibi semtlerde sıra evler olarak, günümüze gelmiştir. Boğaziçi'nde ve kentin Anadolu yakasında ise bahçeler içindeki büyük yalılar, köşkler ve konaklar tümüyle yabancı örneklerden esinlenerek, bazen dışardan ithal edilen malzeme ile son dönem zenginleri ve azınlıklar tarafından, genellikle azınlık mimarlarına ya da dışarıdan gelen mimarlara yaptırılmışlardır. Bunlar ne-oklasik, neobarok, art nouveau(->) ve art deco(->) üsluplarında ya da tümüyle seçmeci bir zevkle inşa edilmişlerdir. İsviçre şaleleri, New England'm büyük zengin konutları, neogotik ya da neorönesans yapılar, geleneksel ahşap konutların yanında egemen bir elitin Batılılaşmış zevkini İstanbul'a dikte ettirmiştir.

İstanbul'a II. Abdülhamid döneminde giren art nouveau ve 18. yy'ın ikinci çeyreğinden sonra girmiş olan barok üsluplar, istanbul eklektisizminin başlıca öğelerini oluştururlar. Ağır bezemesel bir baroki-zan üslup ünlü Balyan ailesinin(~>), hepsi de sultanlara hizmet eden üyeleri tarafından İstanbul'da uygulanmıştır. Art nou-veau'nun en güçlü temsilcisi ise, padişahın da mimarı olan Raimondo d'Aronco(->) idi. Özellikle d'Aronco ile giren art nouveau İstanbul'un ahşap mimari geleneğinde çok etkili olmuş, rokokonun canlı, bitkisel bezemesine yüz yılı aşan bir zamandan beri aşına olan yerli ustalar, art nouveau bezemenin hafifliği ve özgürlüğünü benimseyip yorumlayarak, bugün İstanbul' da tek tuk örnekleri kalan, ilginç bir yerli üslup geliştirmişlerdir. Türk geleneğinin geometrik ve düz çizgili öğelerle ifade bulan ağırbaşlılığı, 18. yy'dan bu yana değişe değişe yerini art nouveau'nun lineer hareketlerine, neşesine bırakmıştır.

Anadoluhisarı'ndaki Yasinci Yalısı'nın planı.

A. Sergül Sayın

EVERGETES MANASTIRI

234

235

EVİİYA MENKİBELERİ

İmparatorluğun son çağında, yerli kültürün kontrolü sadece, fakir yerli halkın, sıradan ustalar tarafından gerçekleştirilen işlevsel, sade mimarisiyle temsil edilirken, Batı'nın kültürel ve ekonomik baskısı altında zengin konut mimarisi sınırsız bir seçmeciliği yeğlemiştir. Eski yaşam düzeninin de terk edildiği bu dönemde konutların zemin katları sokağa açılmaya başlamış, sokağa kapanan zemin katı görüntü olarak terk edilmiştir. Kafeslerin kalkması, açık balkonlar, Fransız balkonları, dışa dönük bir yapı kavramını İstanbul'a getirmiştir. Cephelerde klasik sütun nizamları, barok kornişler, pencereler, art nouveau motifler ve bunlara eklenen sözde yeni Osmanlı ve ulusal, gerçekte Batı'nm romantik "sarasen" yorumundan esinlenmiş motifler birbirleriyle karışmıştır.

Yeni konutların zemin katları sokağa açıldığı için, artık evlere düzayak girilmez olmuş, zemin katların dışarıdan görülmesine engel olmak için, bodrum katlar biraz yükseltilerek, evlere merdivenlerle girilmeye başlanmış, zemin kat pencerelerine bezemesel, çoğu kez art nouveau'dan esinlenmiş parmaklıklar konmuş, fakat evlerin birinci katları zemin kat üzerinden taşma yapmaya devam etmiştir. Kagir evlerde çıkmalar, küçük locyalar şeklinde yapılmıştır. Cephelerde klasik düzenleri anımsatmak için pilastrlar gelmeye başlamış, bunlar belirtilen yatay kat korniş-leriyle birleşerek, klasizan cephe etkileri elde edilmiştir. Türk geleneğinde, çok eskiden var olsa bile, pek kullanılmayan çatı arası, balkonlu bir cihannüma motifi o-larak kullanılmaya başlamıştır. Bütün bu köklü değişmelere karşın, bu dönemde İstanbul'un geleneksel görüntüsünü koruyor görünmesi, sokak boyutlarının değişmemesinden ve yangın yerleri dışında eski sokak dokusunun korunmasından ve çıkmalı cephe düzenlerinin yapılmaya devam edilmesinden kaynaklanmaktadır. Yabancı üslupların fakir konutlarda pek etkili olmaması da bu süreklilik hissine yardımcı olmuştur.

Cumhuriyet Dönemi

Cumhuriyet dönemi konut mimarisinin en önemli farklılığı, ahşabın, ekonomik nedenler ve yasal zorlamalarla terk edilmesidir. Bu bütün bir yapı geleneğinin ortadan kalkmasına neden olmuş ve İstanbul' da kagir yapı geleneğini uzun zamandan beri sürdüren Rum ve Ermeni ustalar, tuğla kagir yapı alanında başlıca teknisyenler olarak kalmıştır. Bu yapılar Türkiye'ye 1930'larda girmiş olan çağdaş mimari a-kımların (o dönemdeki adıyla kübik mimarinin) etkisi altında biçimlenmiş; apartman^) ise azınlıkların Galata ve Beyoğ-lu'nda, Nişantaşı, Teşvikiye gibi yeni mahallelerde yaptıkları dışında, Türk

mahallelerinde, II. Dünya Savaşı'na kadar fazla yapılmamıştır. II. Dünya Savaşı'ndan sonraki gelişme çok değişik boyutlarda, değişik bir sosyal ve ekonomik ortamda ortaya çıkmıştır. Bunun tarihi ise henüz yazılmamıştır. Bibi. A. G. Mc Kay, *Houses, Vittas and Pala-*

ces in the Roman World, Ithaca-London, 1975; G. Velenis, "Wohnviertel und Wohnungsbau in den byzantinischen Staedten", *Wohnungs-bau im Altertum*, Berlin, 1978, s. 197-236; L. Brehier, *La Civilisation byzantine*, I, Paris, 1970, s. 33-41; "Houses", *Dictionaty ofByzan-tium*, II, 953-954; Eldem, *Türk Evi*; Eldem, *Köşkler ve Kasırlar*; S. H. Eldem, *Köçeoğlu Yalısı, Bebek*, İst., 1977; E. Küçükerman, *Kendi Mekânının Arayışı içinde Türk Evi*, ist., 1978; A. Arel, *Osmanlı Konut Geleneğinde Tarihsel Sorunlar*, izmir, 1982.

DOĞAN KUBAN

EVERGETES MANASTIRI

Konstantinopolis'te bir manastır. Kara surlarına yaklaşık 3 km uzaklıkta olduğu sanılan manastır Teotokos Evergetes'e adanmıştı.

Manastırın kurucusu Paulos, 1049'da son yıllarını geçirmek üzere bu bölgeye yerleşmiş ve keşiş yaşamında kendisine eşlik edenlere barınak sağlamak amacıyla, birkaç basit odacıktan oluşan ilk binayı yaptırarak, manastırı Teotokos Evergetes'e adanmıştı. 1054'te ölümünden sonra müritlerinden Timothi hegumenos (manastır şefi) olarak yeni bir bina inşa ettirdi ve kuruluşun parasal durumunu iyileştirecek önlemler aldı. Timothi'nin yazdırttığı iki tipikon'dan (vakfiye) biri manastırdaki günlük yaşamı düzenliyor, diğeri ise ayinlerle ilgili ayrıntılı bilgileri ve takvimi içeriyordu. Bu ikinci vakfiye daha sonra çok ünlü olmuş ve birçok dini kuruluşun tipi-kon'una örnek teşkil etmiştir.

Manastırda, yolcuların barınabileceği bir misafirhane ve kiralık odalar ile hastaların bakımının yapıldığı bir bölüm ve yoksullara her gün yiyecek dağıtan bir i-marethane vardı.

Şehir surlarının içinde bir "metohion"u (kendi adını taşıyan şubesi) bulunan Evergetes Manastırı, Latin işgali sırasında, Roma yakınlarındaki Katolik Montecassino Ma-nastırı'na bağlandıysa da, Ortodoks mensuplarına dokunulmadı. 13. yy'dan sonra manastır hakkında herhangi bir bilgiye rastlanılmamakta, buna karşılık şehir sularının içinde bulunan başka bir Everge-tes Manastırı ile karıştırılmaktadır.

Bibi. P. Gautier, "Le typikon de la Theotokos Evergetis", *Revue deş etudes byzantines*, S. 40 (1982), s. 5-101; U. Pargoire, "Constantinople: Le couvent de l'Evergetis," *Echos d'Orient*; Janin, *Eglises et monasteres*, 178-183.

İSTANBUL

EVLIYA CAMÜ

Fatih İlçesi'nde Mevlanakapı'da, Veledi-karabaş Mahallesi'nde, Hacı Evliya Camii Sokağı ile Mimar Hasan Camii Caddesi' nin kesiştiği köşededir.

Hadtk'a'yu göre banisi İmam-ı Sultanî ve Şeyhülkurra Evliya Mehmed Efendi'dir. IV. Murad (hd 1623-1640) ile çıktığı Revan seferinde hastalanıp, Ayasofya Şeyhi Ka-dızade Mehmed Efendi ile beraber İstanbul'a dönmüştür. 1038/1628'de Kadızade ile aynı gün vefat ederek, Topkapı dışında bir yere beraberce gömülmüşlerdir. Cami ise bu tarihten önce yapılmış olmalıdır. Zamanla harap olan yapı Hacı Tevfik Bey tarafından 1291/1874'te tamir ettirilmiş-

tir. Caminin doğu yönünde avluda yer alan mermer lahit muhtemelen Hacı Tevfik Bey'e aittir. Cami aynı zamanda "Hacı Evliya Camii" olarak da anılmaktadır.

Dikdörtgen planlı cami, kesme taştan inşa edilmiş ve kiremitli bir çatıyla örtülmüştür. Doğu ve batı cephesinde üç, mihrap duvarında ise iki tane büyük dikdörtgen pencere bulunmaktadır. Kuzey cephesinde yer alan iki sıralı pencereler üst kısımda üç, alt kısımda ise giriş kapısının yanlarında iki tanedir. Üst kısımdaki dikdörtgen çerçeveye alınmış yuvarlak kemerli pencerelerin kilit taşında "S" kıvrımlı dekoratif konsollar mevcuttur. Yapının giriş kısmında yer alan kiremit çatılı ahşap sundurmayı, sütun başlıkları Dor tarzında olan ince uzun iki mermer sütun taşımaktadır. Caminin doğusunda yer alan ve 17. yy özelliklerini yansıtan minare kesme taştan, dikdörtgen kaide üzerine silindir gövdelidir.

Yapının harim kısmında köşelerde kabaların yer aldığı ahşap tavan "çubuklu" demlen türdendir. Ahşap korkuluktan fevkani mahfil harime açılmaktadır. Alçı mihrap perde motifleriyle süslenmiş sade bir niş şeklindedir. Sivri külahlı ahşap minberin korkuluk şebekelerinde barok üslupta süslemeler mevcuttur. Köşk kısmının altında girift süslemeli büyük bir kabara bulunmaktadır.

Caminin karşısında bir de çeşme vardır. Kesme taştan inşa edilmiş bu çeşme, kilit taşında bir çiçek bezemesinin yer aldığı barok mimari(->) tarzında kemerli sade bir nişe sahiptir.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadika*, I, 31; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi*, I, 12-13, no. 66; *İSTA*, X, 5419; Öz, *istanbul Camileri*, I, 53; *Fatih Camileri*, 106.

EMİNE NAZA

EVLIYA ÇELEBİ

(25Mart 1611, İstanbul - 1682'den sonra, ?) *Seyahatnamesinin* I. cildi ile, İstanbul'un 17. yy'daki toplumsal, kültürel, ekonomik, sanatsal ve folklorik açılarından zengin bir panoramasını yansıtan, gezgin-yazar. Kuyumcubaşı Derviş Mehmed Zıllî'nin oğlu olan Evliya Çelebi, yaşamöyküsünü, masalsı öğeler katarak *Seyahatname*'de anlatmıştır. Kendisi hakkında başka hiçbir Osmanlı kaynağında bilgi yoktur.

Ölüm tarihi ve yeri de bilinmemektedir. Eserindeki bilgilere göre Evliya Çelebi, II. Mehmed (Fatih) dönemi (1451-1481) mir-alemlerinden büyük atası Yavuzer'in Un-kapanı'nda, Sağırcılar Camii yanındaki e-vinde doğdu. Dedesi Kara Ahmed'den geriye doğru soyu, Demircioğlu Şehid Kara Mustafa Paşa, Turhan Bala, Yavuz Özbek' tir (Yavuzer). Annesi Abaza asıllı olup Melek Ahmed Paşa'mn(->) akrabasıydı ve saray cariyelerindendi. Evliya Çelebi, babasının uzun yaşadığını, surre eminliği yaptığını, camilerin iç süslemelerinde çalıştığını, şiirler yazdığını anlatır. Eserinin birçok yerinde aile ortamından, dolayısıyla İstanbul'daki günlük yaşamdan söz eder. Çevresindeki renkli insanları, baba dostlarını tanıtır. Kelamî Ağa, Kuzu Ali Ağa,

Matbah Emîni Abdî Efendi, Sukemerli Mustafa Çelebi, Karakız Mehmed Efendi bunlardandır. Bu kişiler, Evliya Çelebi'ye, İstanbul'a, kentin geleneklerine, yaşanmış ya da anlaülagelen olaylarına ilişkin pek çok şey anlatmışlardır. Ancak o, bu gerçek kişiler arasına, 100-150 yıl önceki kişileri de katmakta bir sakınca görmemiştir.

Fil Yokuşu'ndaki Hâmid Efendi Med-resesi'nde müderris Ahmed Efendi'den dersler alan Evliya Çelebi'nin hücre arkadaşı Cinci Hoca(-») olmuştur. Sâdîzade Da-rûlkurra'sında da hafızlığa çalışan Evliya, müezzinliğe, hattatlığa, şairliğe, yazarlığa, nakkaşlığa, kuyumculuğa, taş oymacılığına, silah kullanmaya, cirit oynamaya, süvariliğe ilgi duymuş, bu alanlarda başarı göstermiştir. İö30'a doğru medrese öğrenimini tamamladıktan sonra, 1635'e değin İstanbul'u gezmiş; eğlencelere, âlemlere, o-yunlara katılmıştır. Ramazan 10447 Mart 1635'te kadir gecesini, Ayasofya'da IV. Mu-rad'ın huzuruna çıkışının ardından Enderun'a^ alınmış, 4 yıl kadar Kiler Koğu-şu'nda eğitim görmüştür. Bu yıllarda, IV. Murad'a öyküler, fıkralar anlattığını, besteler okuduğunu anlatır. 1639'da Enderun' dan çıkarak 40 akçe aylıklı sipahi olmuştur.

Tutku derecesindeki gezi merakını, 1630'da bir gece düşünde Eninönü'nde-ki Ahî Çelebi Camii'nde(~»), Hz Muham-med'i görüp ondan "şefaati" dileyecekken dili sürçüp "seyahat" dilemesine bağlayarak gezilerinin ve eserinin eleştirilmesini önlemeye çalışmıştır. Kasımpaşa Mevlevîhanesi Şeyhi Abdullah Dede'nin de kendisine, "önce İstanbul'u gez" dediğini vurgular. Evliya Çelebi'nin kent içindeki ve çevresindeki gezileri 1640'a kadar sürmüştür. Sonsuz hayal gücü, dikkati, gözlem ve ifade yeteneği ile gördüklerini ve dinlediklerini, başvurduğu kaynaklardan aldığı bilgilerle yorumlayarak anlatmıştır.

1640'tan itibaren, 30 yıldan fazla sürecek dış gezilere çıkmış; aralarda İstanbul' da kalmakla birlikte Anadolu'nun bütün yörelerini, Karadeniz kıyılarını, Kırım'ı, Kafkasya'yı, Gürcistan ve Azerbaycan'ı, Rumeli'yi, Balkanlar'ı, Sırbistan'ı, Bosna' yı, Arnavutluk'u, Tesalya ve Mora'yı, Avusturya'ya değin Macaristan'ı, Transilvanya' yı, Ege adalarını, Irak,

Suriye ve Hicaz'ı, Sudan, Habeşistan ve Mısır'ı, eyalet valilerinin maiyetinde, orduyla birlikte veya salt gezi amacıyla dolaşmıştır. Aileden kalan servet ve başta Melek Ahmed Paşa olmak üzere kendisine destek veren devlet adamları sayesinde gerçekleştirdiği gezileri sırasında önemli bir görev almamış, en çok danışmanlık, kâtiplik ve kuryelik yapmıştır.

Evliya Çelebi evlenmediğini, çocuğunun bulunmadığını, gezdiği yerlerden aldığı bazı değerli eşyayı İstanbul'a getirip sattığını ve bundan para kazandığını açıklar. 1670'lerde 10 yıl kadar Mısır'da kalan yazarın İstanbul'a dönüp dönmediği, ne zaman ve nerede öldüğü bilinmemektedir.

Evliya Çelebi Seyahatnamesi adıyla bilinen 10 ciltlik büyük eserinin asıl nüshasının 8 cildi Topkapı Sarayı Müzesi Kütüp-hanesi'ndedir. 9. ve 10. ciltlerle öncekilerin, İstanbul kütüphanelerinde nüshaları

vardır. Eserin 1. cildi, birkaç bölümü dışında tamamen İstanbul'a ayrılmıştır. 17. yy İstanbul Türkçesinin anlatım gücünü ve zenginliğini ustaca kullanmayı başaran Evliya Çelebi, konuşma diline yakın ve süslü nesir denen yazım tekniği ile özgün bir üslup sergilerken mesleklere ve sanatlara ilişkin binlerce teknik terim, bir o kadar da deyim kullanmıştır. Eserde İstanbul'a dönük ağırlık, anıtsal yapılarla çarşı pazar, esnaf örgütleri ve folklor alanlarındadır.

Seyahatnamenin 1. cildinde İstanbul' un 11 kuşatması, kuruluş efsanesi, tılsımları, 17. yy'a kadarki tarihi, sarayları, surları, Fatih Camii'nden başlayarak tüm camileri, türbeleri, ziyaretgâhları,. çeşmeleri, hamamları, hanları, mihmanhaneleri, imaretleri, mektepleri, hastaneleri, medreseleri, bütün semtleri ve köyleri, kentin imarına hizmet eden padişahlar, vezirler, kadılar, sanayi tesisleri, asker kışlaları, kolluk güçleri, Haliç ve Boğaziçi mesireleri, hasbahçeler, din görevlileri, tekkeler ve zaviyeler, şeyhler, şairler, bilginler, elek-çilere, peksimetçilere, katrancılara, tuzculara, mühürcülere, kuşbazlara mandıracılara... değin yaklaşık 500 dolayında esnaf ve sanatkâr zümresi, esnaf örgütleri, bunların düzenlediği esnaf alayları, kır eğlenceleri anlatılmaktadır. Meyhane, kahvehane âlemleri, meddahlar, kentin renkli kişileri, örneğin Hezarfen Ahmed Çelebi, "İblise ders veren, pireyi kafese koyan, biti arabaya koşan" Fennî Çelebi, "fişeğe binip uçan" Lagarî Hasan Çelebi, Sadi Çelebi de eserde yer almışlardır.

Seyahatname'nin ilk 4 cildi 13147 1896'da,5.cildi 1315/1897'de, 6. cildi 13187 1900'de, 7. ve 8. ciltleri 1928'de eski harflerle, 9. cüdi 1935'te, 10. cildi 1938'de Latin harfleriyle basılmıştır. Bunlardan yapılan yeni basımlar, sadeleştirmeler, özetlemeler de vardır. Bulgarlar, Macarlar, Ro-menler, Ruslar, Sırp, Yunanlılar, eserin kendi ülkelerini ilgilendiren bölümlerini dillerine çevirdikleri gibi, eserden, Fransızcaya, Almancaya ve İngilizceye çeviri-len bölümler de vardır.

Evliya Çelebi ve eseri 17. yy'dan 19. yy'a değin Osmanlı aydınlarınca önemsenmemiştir. Bilim dünyası Evliya Çelebi'yi, ancak, Joseph von Hammer'in 1815'ten itibaren yayımladığı makalelerle tanımıştır.

Günümüzde Evliya Çelebi'nin adım taşıyan Kasımpaşa'da bir cadde ve bir ilkokul, Beyoğlu'nda da bir mahalle bulunmaktadır.

Bibi. C. Baysun, "Evliya Çelebi", *IA*, IV, 400-412; *Osmanlı Müellifleri*, III, 15; M. Eren, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi Birinci Cildinin Kaynakları Üzerinde Bir Araştırma*, ist., 1960; J. H. Mordtmann-H. W. Duda, "Evliya Çelebi", *El2*, II, 717-720; R. F. Kreutel, "Neues zur Evliya Çelebi Forschung", *Der İslam*, XLVIII (1971), s. 269-279; F. Taeschner, "Die neue Stambuler Ausgabe von Evliya Tschhelebis Reisebericht", *ae*, XVIII (1929), s. 299-310; Evliya, *Seyahatname*, I; Demircanlı, *Evliya Çelebi*; Atsız, *Evliya Çelebi Seyahatnamesinden Seçmeler*, I, İst., 1971; F. t. z, "Evliya Çelebi Seyahatnamesi", *Belleten*, S. 207-208 (Ağustos-Aralık 1989), s. 709-733.

NECDET SAKAOĞLU

EVLIYA MENKİBELERİ

"Dost", "sevgili" anlamlarının yanında, "Allah'ın sevgili ve salih kulu" anlamına da gelen "veli" kelimesi, çokluk şekli olan "evliya"ya göre daha az bilinir ve söylenir.

İstanbul'da pek çok veli yaşamış, vefatlarından sonra da orada defnedilmiştir. İmparatorluğa başşehirlik etmesinin yanında bir bilim merkezi de olması, pek çok "dost" ve "salih kul"un İstanbul'a yerleşmesini sağlamıştır. Çoğunluğunu, "eski İstanbul" diyebileceğimiz ve imparatorluk döneminin kültür ve medeniyet izlerini taşıyan semtlerindeki "türbe", "makam", "ziyaret" gibi adlarla anılan mezarlarının varlıklarıyla tespit edebildiğimiz bu zatların sayısı oldukça fazladır. Ancak bunlar arasında İstanbul adıyla bütünleşmiş ve hâlâ varlıklarını sürdürebilenlerin sayısı hiç de az değildir. Bunların gömülü oldukları yer yüzlerce yıldır İstanbul halkı tarafından adak ve ziyaret yeri olarak kabul edilmektedir (bak. adak yerleri; ziyaret yerleri).

Genellikle bir keramet gösterisi ile süslenen bir olayın anlatılması yoluyla ortaya çıkan "evliya menkıbelerinin, İstanbul velileriyle ilgili olanlarının sayısı son derece fazladır. Mezarı adak ve ziyaret yeri olarak benimsenmiş her evliyanın mutlaka kerametler ihtiva eden bir menkıbesi vardır. Bir kısmının benzerlerim, başka velilerde de görebildiğimiz bu kerametler arasında inanılması güç olanlar az değildir. İnsanın aklından geçeni bilmek gibi kerametlerin yanında pozitif bilimin kabulde güçlük çekeceği kerametlerin varlığı da unutulmamalıdır.

Eyüb Sultan, Merkez Efendi, Sümbül Efendi, Telli Baba, Yûşa Nebi, Yâvedut

Sultan, Laleli Baba, Şeyh Vefa, Zuhurat Baba gibi herkesçe bilinen; Nalıncı Dede, Koyun Dede, Akbıyık Sultan, Derya Ali Baba, Mahmud Baba gibi daha az tanınan erkeklerin yanında Lohusa Sultan, Rahime Hatun, Çifte Sultanlar gibi kadınları da sayabileceğimiz veliler arasında Türk olmayanlar da vardır.

Ebu Eyyub el-Ensârî(->)), ilerlemiş yaşında, Muaviye tarafından Konstantinopolis üzerine gönderilen oğlu Yezid'in seferine gönüllü olarak katılır. 668 ya da 669'da-ki bu ilk kara kuşatması sırasında hastalanan Ebu Eyyub vefat eder ve vasiyeti üzerine İslam ordularının ilerleyebildiği en ileri noktaya defnedilir. Ancak bu mezarın yeri belirlenmez. O gece, sabaha kadar mezarına nur yağdığı rivayet edilir; hattâ bu nuru Bizanslılar da görmüştür. Mezarın yeri 784 yıl sonra, İstanbul'un fethini takiben, II. Mehmed'in (Fatih) hocalarından Akşemseddin tarafından bulunur. Anlatıldığına göre, Eyüb Sultan Camii'nin avlusundaki çınar, türbenin yeri kaybolmasın diye Akşemseddin tarafından dikilmiştir.

Merkez Efendi, Sümbül Efendi'nin kızı Rahime'ye talip olursa da vermezler. Ancak kızın verilmesi 40 deve yükü altın gönderilmesi gibi zor bir şarta bağlanır. Merkez Efendi 40 çuvala toprak doldurup gönderir. Çuvallar boşaltılırken içinden

EYİCE, SEMAVİ

236

23 7 EYÜB SULTAN KÜLLİYESİ

dökülenlerin altın olduğu görülür. Ayrıca Rahime'nin ayaklarını yakarak üzerindeki tencerede bir şeyler kaynattığını gören babası, onun da kocası gibi ermiş olduğunu anlar.

Toprağın altın olması motifini başka bir menkıbede daha görmekteyiz. 17. yy'm ortalarında İstanbul'da imamlık yapan yakışıklı bir genç, gönlünü padişahın kızına kaptırır, imam kendisinden, "nasıl olsa getiremez" diye istenilen dokuz katır yükü altını, bahçedeki sarı toprakları çuvala doldurup padişaha göndererek, çuvalların boşaltılması sırasında altın olmasını sağlar ve kızı alır. Padişah kimdir, damat kimdir; bilinmez, ancak kız Lohusa Hatun' dur. Babasının bedduasını alan kız, uzun yıllar çocuk sahibi olamaz ve hamile kalınca da doğuramadan ölür. Aylar sonra mezarından gelen çocuk sesleri üzerine kabri açılır ve annesinin memesini emmekte olan bir oğlan çocuğunu görürler.

Koyun Dede, mezarını kaldırmak isteyen mezarcıyı cezalandırır; Nalıncı Dede, ölümünden sonra çıkan büyük yangında dükkânını yanmaktan kurtarır; önceleri Fatih'in ordusunda sakabaşı olan Derya Ali Baba, kırbasında (bir çeşit su kabı) bulunan suyu başta sultan olmak üzere herkese "derya" kadar gösterdikten sonra yere fırlattığı kırbasının çarptığı yerden bir kaynağın çıkmasını sağlar. Bakırköy' de bir semte

adını veren Zuhurat Baba da, tıpkı Kazlıçeşme'deki Derya Ali Baba gibi, tulumunun içinde uçsuz bucaksız bir deniz gösterir.

Her biri için birkaç efsane anlatılabilecek velilerin arasında Yûşa Nebi hem eskiliği hem de boyunun uzunluğu ile dikkati çeker. Menkıbeye göre Yûşa Nebi, hem Musa Peygamber'in kız kardeşinin oğlu, hem de ordularının sancaktandır. Savaşta gövdesi ikiye ayrılan Yûşa'nın belinden aşağı kısmı kıyıda kalırken üst kısmı bugün Yûşa Tepesi diye anılan tepeye kadar tırmanır. Ayaklarının kaldığı yerden şifalı bir su fışkırır. Ayrıca o, bütün güneşi de durdurmuştur.

Menkıbeler bir inanma ile ilgilidir; onlarda fizik kurallarına uygunluk aranmaz, istanbul'da yaşamış, orada vefat etmiş nice velinin pek çok menkıbesi vardır. Bunların bir bölümü yazılı kaynaklarda yer almışsa da bir bölümü hâlâ anlatılmaya devam edilmektedir.

Bibi. M. Alp, "Eski Eyüp Sultan", VIII, S. 172 (Kasım 1963), s. 3231-3234; N. Araz, *Anadolu Evliyalari*, ist., 1966; Bayrı, *istanbul Folkloru*, (1972), 152-177; Bayrı, *Yer Adlan*, 78-86; Okan, *istanbul Evliyalari*; M. Önus, "istanbul'da Bazı Ziyaret Yerleri", *HBH*, S. 104, 105 (Haziran, Temmuz 1940), s. 207-208, 218-225; M. K. Özergin, "istanbul Yatırlarına Dair I-II", *TFA*, XII, S. 237, 243, (Nisan, Ekim 1969), s. 5249-5251, 5419-5420; Gürel, *istanbul Evli-*

SAİM SAKAOĞLU

EYİCE, SEMAVİ

(9Arahk 1923, *İstanbul*) Bizans ve Osmanlı sanatı tarihçisi.

Amasra'nın köklü denizci ailelerinden Eyiceoğulları'na mensup Mehmed Kâmil

Efendi (1882-1955) ile Hatice Hamm'ın oğludur. İlköğrenimini Kadıköy'deki Saint Louis ve Saint Joseph'de tamamladıktan sonra 1943'te Galatasaray Lisesi'nden mezun oldu. Aynı yıl arkeoloji ve sanat tarihi okumak amacıyla Almanya'ya gitti. 1944'te Viyana ve 1945'te Berlin üniversitelerinde öğrenim gördü. Ancak II. Dünya Savaşı sonlarına rastlayan bu kritik dönemde, Berlin'in Ruslar tarafından işgali söz konusu olunca İstanbul'a dönmek zorunda kaldı. 1948'de "İstanbul Minareleri" konulu teziyle, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Kürsüsü'nden mezun oldu. Aynı yıl bu kürsüye asistan olarak atandı. 1952'ye kadar devam eden asistanlık döneminde E. Diez, P. Schweinfurth, K. Erdmann ve A. Graber ders ve konferanslarını Türkçeye çevirdi. 1950-1953 arasında Arif Müfid Mansel başkanlığında yürütülen Side kazılarına katıldı ve 1952'de "Side'nin Bizans Dönemine Ait Yapıları" başlıklı teziyle doktorasını verdi. Bizans sanatı konusundaki bu ilk kapsamlı çalışmasını, 1955'te doçentlik tezi olarak sunduğu *Son Devir Bizans Mimarisi* izledi. 1958-1959'da Münih Üniversitesi'nde Bizans araştırmalarına devam etti. 1964'te tamamladığı "İlk Osmanlı Devri" nin Dinî-İçtimaî Bir

Müessesesi: Zaviyeler" konulu teziyle profesör olarak İÜ Edebiyat Fakültesi'nde 1963'te kurulan Bizans Sanatı Tarihi Kürsüsü başkanlığına getirildi. Bu görevini, kürsünün YÖK tarafından kaldırıldığı 1982'ye kadar sürdürdü. Bu tarihten itibaren Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü başkanlığını, emekli olduğu 1991'e kadar yürüttü. 1974'te Bochum ve 1976'da Paris Sorbonne üniversitelerinde misafir öğretim üyesi olarak dersler veren Semavi Eyice, bu bilimsel faaliyetlerini Cenevre ve Bolonya üniversitelerinde de sürdürmüştür. 1969-1983 arasında Türk Tarih Kurumu asli üyeliği yapmış ve 1988'de bu göreve yeniden seçilmiştir. Ayrıca Alman Arkeoloji Enstitüleri'nin asli ve Belçika Kraliyet Akademisi'nin de muhabir üyesidir. İstanbul'un eski eserlerini korumaya yönelik kurumlarda da yer alan Eyice, 1958-1981 arasında Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu üyeliği yapmış, 1983-1987 döneminde Eski Eserler Bölge Kurulu başkanlığında bulunmuştur. 1989'da Kültür Bakanlığı İstanbul II Numaralı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu başkanlığına getirilen Eyice, halen I Numaralı Kurul'da üyelik görevini sürdürmektedir

Semavi Eyice'nin İstanbul'u odak alan araştırmaları, birbirini bütünleyen üç ana gruba ayrılır: a) Tarihi topografya, b) Bizans ve Osmanlı mimari eserleri, c) Şehir tarihi üzerine çalışma yapan kişi ve kuruluşlar.

Eyice'nin tarihi topografyaya ilişkin çalışmaları, 19. yy'dan itibaren Batılı bilim adamları tarafından başlatılan ve daha sonra Mehmed Raif, Mehmed Ziya, Celâl Esad Arseven, A. Saim Ülgen ve F. Dirimtekin'in katkılarıyla zenginleşen araştırma sürecinin en son ve kapsamlı halkasını oluşturur. 1955'te 10. Milletlerarası Bizans

Semavi Eyice

Nazif Topçuoğlu, 1990

Tetkikleri Kongresi için hazırladığı *İstanbul petit guide à travers les monuments byzantins et turcs*, hem şehrin tarihi topografyasına bir giriş, hem de Bizans ve Osmanlı dönemlerine ait mimari yapı envanterine yönelik bir hazırlık çalışmasıdır. Daha sonra İslam Ansiklopedisi'ne yazdığı "İstanbul (Tarihi Eserler)" maddesinde, şehrin kültürel kimliğini şekillendiren mimari yapıları tiplerine göre sınıflandırarak incelemiştir. Bu yapıların şehir ölçeğindeki topografik dağılımını, belli bir semt ve yerleşim alanının tarihsel gelişimi içinde ele aldığı çalışmaları ise, *Tarihte Haliç* (1975) ile *Bizans Devrinde Boğaziçi'dir* (1976).

Bizans ve Osmanlı mimari eserlerinin, şehrin kültürel kimliğini şekillendiren temel öğeler olarak incelenmesi, Semavi Eyice'nin tarihi topografya ile bağlantılı bir diğer araştırma alanıdır. *Son Devir Bizans Mimarisi'nde* (1963) 1261-1453 arasındaki Bizans yapı sanatını, tipolojik açıdan ele almış ve her yapının tarihsel süreç içinde geçirdiği değişiklikleri

sistematik şekilde açıklamıştır. *Galata ve Kulesi* (1969) ile *Ayasofya(l-m, 1984-1986)* başlıklı çalışmalarında da, her iki yapının Bizans'tan Osmanlı'ya geçiş sürecinde üstlendikleri farklı fonksiyonlara paralel şekilde gelişen yapısal değişiklikleri incelemiştir. Kiliseden camiye dönüştürülen diğer Bizans yapıları için de aynı yöntemi uyguladığı makaleleri vardır. Üzerinde önemle durduğu bir başka konu, şehrin kültürel kimliğini oluşturan, fakat günümüze gelemeyen yapılardır. "İstanbul'un Kaybolan Eski Eserleri" başlığı altında bir dizi makalede bu konuya eğilen Eyice, şehrin kaybolan kimliği üzerinde etraflıca durmuş ve yanlış şehircilik anlayışlarının eleştirisini yapmıştır.

İstanbul'u ziyaret eden gezginler ve sanatçılar ile şehir tarihini inceleyen bilim adamları, Eyice'nin üzerinde çalıştığı önemli konuların başında gelmektedir. C.

Buendelmonti, B. de la Broquiere, A. von Harff, G. A. Olivier, M. Lorichs gibi gezgin-lerve ressamalar ile A. M. Schneider, E. Mam-boury, P. Schweinfürth, P. A. Dethier ve A. Gabriel gibi İstanbul'u araştırmış bilim adamlarına ilişkin yaptığı biyografik çalışmalar, şehir tarihçiliğinin gelişim sürecini belgelemeleri açısından da ayrıca büyük önem taşımaktadırlar.

Bibi. E. Yücel, "Eyice, Mustafa Semavi", *ISTA*, V, 5434-5436; C. Garan, "Prof. Dr. Semavi Eyice Kimdir", *Sanat Olayı*, S. 20 (1984), s. 21-24; F. Çöker, *Türk Tarih Kurumu Kuruluş Amaçları ve Çalışmaları*, Ankara, 1983, s. 718-737; A. Kabacalı, "Bizans Sanatı Uzmanı, Tarihçi, Arkeolog Semavi Eyice", *Cumhuriyet*, (10 Temmuz 1989); A. Koksall, "Prof. Dr. Semavi Eyice ile Söyleşi", *Arredamento Dekorasyon*, (Nisan 1990), s. 36-42; *istanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Kürsü ve Ens-titüsü'nün Öğretim ve Araştırma Çalışmaları (1943-1962)*, ist., 1962, s. 97-102; "Bizans Sanatı Kürsüsü Başkanı Prof. Dr. Semavi Eyice'nin Bizans Sanatı ile ilgili Yayınları", *Cumhuriyetin 50. Yılına Armağan*, ist., 1973, s. 421-428; O. Aslanapa, "Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü'nün Kuruluşunun Otuzuncu Yıldönümü", *STY*, VI, 10-15; M. Şakiroğlu, *Prof. Dr. Semavi Eyice Bibliyografyası*, Ankara, 1991; *Semavi Eyice Armağanı. İstanbul Yazılan*, ist., 1992.

EKREM İŞİN

EYÜB SULTAN KÜLLİYESİ

Eyüb Sultan Külliyesi, zamanla çevresinde oluşmuş ve adım almış olan Eyüp İl-çesi'nin merkezinde yer almaktadır.

II. Mehmed (Fatih) (hd 1451-1481) tarafından kurulan bu külliye'nin varlık sebebi ve çekirdeği, halk arasında, Osmanlı döneminde "Hazret-i Halid", günümüzde ise daha ziyade "Eyüb Sultan" olarak a-nılan, sahabeden Halid bin Zeyd Ebu Ey-yub el-Ensarî'nin türbesidir. Mekke'den Medine'ye hicret ettiğinde Hz Muham-med'i evinde ağırladığı için

"mihmandar-ı Resulullah" sıfatına hak kazanan Halid bin Zeyd, Emevîler tarafından 48/668 ya da 49/669'da gerçekleştirilen İstanbul kuşatması sırasında ölmüştür. İstanbul'un Osmanlılar tarafından fethini izleyen günlerde, II. Mehmed'in (Fatih) mensup olduğu Bayramîlik tarikatının şeyhi Akşemsed-din(-0 tarafından keşfedildiği rivayet edilen kabrinin üzerine, adı geçen hükümdar bir türbe inşa ettirmiştir. Eyüb Sultan Türbesi, kuruluşundan günümüze kadar İstanbul'da Müslüman halkın en çok rağbet gösterdiği, hemen her vesileyle (doğum, sünnet, evlenme, ölüm) ziyaret ettiği, çeşitli adaklar adadığı bir ziyaretgâh olagelmıştır. Ayrıca Osmanlı hükümdarlarının kılıç kuşanma (taklid-i seyf) törenlerinin Eyüb Sultan Türbesi'nde icra edilir olması bu kuruluşun devlet protokolünde de önemli bir yer işgal etmesine sebep olmuş, böylece hem manevi, hem de dünyevi saltanatın cazibesiyle donanan söz konusu türbe ile çevresindeki külliye, kalabalık ziyaretçi gruplarının yanı sıra padişahların, hanedan ve saray mensuplarının, devlet ricalinin, ileri gelen ulemanın ve tarikat ehlinin ilgi odağı haline gelmiş, devamlı olarak tamir edilmiş, yenilenmiş, bir-

Eyüb Sultan Camii ve Türbesi.

Elif Erim, 1983

çok ek vakıflarla, ilave binalarla ve kıymetli hediyelerle zenginleştirilmiştir.

Öte yandan yüzyıllar boyunca, ebedi istirahatgâhlarında Eyüb Sultan'a komşu olmayı arzu eden binlerce kişi bu türbenin çevresine gömülmüş, sosyal konumları Eyüp semtinin prestiji ile özdeşleşen pek çok kişi de bu çevrede kendileri ve aile fertleri için türbeler, ayrıca çeşitli hayır eserleri (imaret, tekke, sebîl, çeşme) inşa ettirmiştir. Sonuçta, Eyüb Sultan Külliyesi'nin çevresinde kümelenen, mimari tasarımları ile olmasa da konumları ve varlık sebepleri ile bu külliyeye bağımlı, Türk-İslam dünyasında ancak bir-iki benzerine rastlanan ilginç bir türbeler ve mezarlıklar topluluğu, bir tür "İslam nekropolü" ortaya çıkmıştır.

Fatih tarafından, Eyüb Sultan Türbesi'n-den sonra bu yapının yakınına cami, medrese, imaret ve hamam yaptırılmasıyla bir külliye oluşmuştur. Caminin inşa tarihi kaynaklarda 863/1459 olarak verilmekte, diğer binaların da aşağı yukarı aynı tarihte inşa edildikleri tahmin edilmektedir. Eyüb Sultan Külliyesi'nin bünyesindeki cami İstanbul'un ilk selatin camii olması açısından önem taşır. III. Murad döneminde (1574-1595) 990/1582'de yeniden dü-

zenlenmiş olan vakfiye bir selatin külliyesine yakışacak zenginliktedir. Vakfiyede kabarıklık bir görevli kadrosunun öngörüldüğü, külliye giderleri için İstanbul'un yanı sıra Anadolu ve Rumeli'de pek çok gayrimenkulun, bu arada Eyüp semti arazisinin bütünüyle bu kuruluşa vakfedildiği anlaşılmaktadır.

Eyüb Sultan Külliyesi'nin zaman içinde geçirmiş olduğu aşamalar (onarım, yenileme, ilave vb) arasında ancak en önemlileri burada zikredilebilecektir. II. Bayezid döneminin (1481-1512) başlarında Sadrazam Çandarlı İbrahim Paşa (ö. 1499), cami ile türbe arasındaki avluda (iç avlu) bugün mevcut olmayan şadırvan havuzunu yaptırmış, yaklaşık bir yüzyıl sonra Sadrazam Koca Sinan Paşa (ö. 1596) bu havuzun üzerine, kaynaklarda "Sinan Paşa Kasrı" olarak zikredilen bir tür fevkani mahfil inşa ettirmiştir. Bu arada Kanuni devri sadrazamlarından Semiz Ali Paşa (ö. 1565) türbenin çıkış koridorunun sonuna cüz kıraati için bir mekân (cüzthane) ekletmiş, diğer taraftan Defterdar Ekmekçiza-de Ahmed Paşa (ö. 1617) da caminin musalla taşlarının bulunduğu kible yönüne bir ek bölüm yaptırmıştır.

Eyüb Sultan Türbesi'nin geçirdiği en ö-

EYÜB SULTAN KÜLLİYESİ

238

239

EYÜB SULTAN KÜLLİYESİ

Eyüb Sultan Camii'nin planı. Ayverdi, *Fatih III*

nemli değişim, yapının anahatlarıyla bugünkü şeklini alması, I. Ahmed'in (hd 1603-1617) yaptırdığı onarım ve ekler sonucunda gerçekleşmiştir. Bu arada 1016/1607' de, türbenin içinde yer alan ve "Kismet Kuyusu" olarak adlandırılan kuyu ihya edilmiş, kible yönüne bakan türbe girişinin önüne bir ziyaret bölümü ile sebil eklenmiştir. Ayrıca Eyüb Sultan'ın sandukasının çevresine gümüş telden mamul bir şebekenin konduğu, daha sonra bu şebekenin III. Ahmed döneminin (1703-1730) sadrazamı Nevşehirli Damat İbrahim Paşa (ö. 1730) tarafından tamir ettirildiği bilinmektedir. L Ahmed'in eşlerinden II. Osman'ın (hd 1618-1622) annesi Mahfiruz Valide Sultan'ın (ö. 1620), türbenin çıkış koridorunun sonuna, evvelce Semiz Ali Paşa'nın yaptırmış olduğu cüzhanenin karşısına i-kinici bir cüzthane ilave ettirmesi de I. Ahmed dönemindeki bu inşaat faaliyetleri sırasında veya oğlu II. Osman'ın saltanatının ilk üç yılında gerçekleşmiş olmalıdır. Camiye ilişkin en önemli değişiklikler ise 18. yy'da yaşanmıştır. Bu meyanda III. Ahmed döneminde *ramazan ayı* boyunca

bütün selatin camilerinin minareleri arasında mahya kurulması yolunda bir ferman çıkarılmış, bunun üzerine dönemin sadrazamı Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın girişimiyle, uzunluğu yeterli görülmeyen Fatih dönemi minareleri yıktırılarak bunların yerine 1136/1723'te ikişer şerefesi olan daha uzun minareler inşa ettirilmiştir. I. Mahmud (hd 1730-1754) 11447 1732'de Topkapı Sarayı'ndaki "mukaddes emanetler" arasında bulunan Hz Muham-med'in ayak izini (Nakş-ı Kadem-i Peygamberi) Eyüb Sultan Türbesi'ne naklettirmiş, I.

Ahmed'in ekletmiş olduğu ziyaret bölümünün duvarına, söz konusu emanetin konması için bir niş yaptırmıştır. Ayrıca III. Ahmed ve I. Mahmud dönemlerinde görev yapan Darüssaade Ağası Hacı Beşir Ağa(->) kendisi için, iç avlu girişinin yanına bir türbe-sebil inşa ettirmiş, söz konusu avluya karşılıklı mahfiller ekletmiştir. Bu arada, avlunun doğu ve batı sınırları boyunca sıralandığı anlaşılan medrese hücrelerinden beşer tanesinin yıktırıldığı tespit edilmektedir.

İstanbul'da büyük can ve mal kaybına

sebebi olan 1766 depremi sırasında Eyüb Sultan Camii'nin önemli ölçüde hasar gördüğü, depremden sonra muhtemelen birtakım onarımlar geçirmesine rağmen 18. yy'ın sonlarına kadar bünyesindeki tahribatın tam olarak giderilmediği anlaşılmaktadır. Nitekim III. Selim'in (hd 1789-1807) emriyle Şevval 1212/Mart 1798'de caminin esaslı bir onarımına girişildiğinden de bunun mümkün olamayacağı görülmüş, bütünüyle yıktırılarak yeni baştan inşa edilmesine karar verilmiştir. Aynı yılın 10 Temmuz günü temelleri atılan yeni caminin, büyük bir hızla ilerleyen inşaatı 16 Ekim 1800'de sona ermiş, 24 Ekim Cuma günü icra edilen selamlık resmi ile III. Selim tarafından ibadete açılmıştır. Kaynaklarda inşaatın kendisine havale edildiği belirtilen Uzun Hüseyin Ağa'nın mimar ya da bina emini olduğu açıklık kazanmamaktadır. Bu arada Eyüb Sultan Türbesi'nin de onarıldığı, III. Selim'in daha önce 1207/1792'de sandukanın etrafına som gümüşten bir şebeke koydurduğu bilinmektedir.

Eskisinden daha geniş bir harime ve

tamamen farklı bir tasarıma sahip olan yeni caminin yapımı sırasında, arkasında kabirlerin bulunduğu mihrap duvarının aynı zamanda inşa edildiği, harimin kuzeye (Eyüb Sultan Türbesi'ne) doğru 10,50 m kadar genişletildiği anlaşılmaktadır. Bu arada cami ile Eyüb Sultan Türbesi arasındaki iç avluyu yanlardan kuşatan medrese hücrelerinin tamamı yıktırılmış, söz konusu avluda bulunan şadırvan havuzu ile bunun üzerindeki Sinan Paşa Kasrı da tarihe karışmıştır. Sonuçta boyutları küçülen bu avlunun ortasında, Eyüb Sultan'ın gasledildiği mevki olduğuna inanılan alan parmaklıklı duvarlarla çevrilmiş, köşelere "Hacet Çeşmeleri" veya "Kısmet Çeşmeleri" denilen dört adet çeşme koyulmuş, duvarlarla kuşatılan bu alan ile türbenin *ziyaret* bölümü arasında bir sundurma eklenmiştir, iç avlunun ve cami-türbe ikilisinin batı yönünde yer alan bugünkü şadırvan avlusu (dış avlu) ile bunun çevresinde yer alan birtakım bölümler (hünkâr mahfili girişi, görevli odaları, muvakkitha-ne, şerbethane, abdest muslukları vb) de bu *arada* ilave olunmuştur. Kaynaklarda şadırvan avlusunun yerinde bulunan, "Rıza Pazarı" adındaki ticaret bölgesinin ka-mulaştırıldığı, buradaki binaların yıktırıldığı nakledilir. III. Selim'in gerçekleştirdiği bu yenileme ameliyesi sırasında, Fatih dönemine ait eski caminin kuzey sınırını gösteren, III. Ahmed döneminin minareleri korunmuş,

bunların kaidelerinde, eskiden son cemaat yerine açılan, ancak yeni camide harime açılmak durumunda kalan kapılar iptal edilerek, son cemaat yerinin yanlarındaki eyvanlara birer kapı açılmıştır.

Eyüb Sultan Külliyesi'nde 19. ve 20. yy' larda gerçekleştirilen onarımlar ile bazı tali ekler yapı topluluğunun mimarisinde önemli bir değişikliğe yol açmamıştır. Bu meyanda 14 Zilkade 1238/23 Temmuz 1823 günü Haliç (doğu) yönündeki minarenin yıldırım düşmesi sonucunda üst şerefesine kadar olan kesimi harap olmuş ve II. Mahmud (hd 1808-1839) tarafından tamir ettirilmiştir. Adı geçen padişahın türbeyi de tamir ettirdiği, Eyüb Sultan'a ait sandukanın puşidesini yenilediği, bu o-narımın bina emini Ahmed Efendi'nin nezaretinde gerçekleştirildiği bilinmektedir. Ayrıca Eyüb Sultan Türbesi'nin altında bulunan ve icabında yükselen zemin suyunun türbeye zarar vermeksizin Halic'e aktarılmasına yarayan tonuzlu geçitlerin de II. Mahmud tarafından yaptırıldığı rivayet olunur.

Külliye'nin geçirmiş olduğu son büyük onarım 1956-1957 arasına aittir. Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce, Vasfi Egelî'nin denetiminde gerçekleştirilen, dönemin başbakanı Adnan Menderes'in yakından ilgilendiği bu onarım sırasında, hamam ve i-maret dışında kalan külliye binaları asıllarına uygun biçimde tamir edilmiş, bu a-rada harap durumda bulunan imaret binası ortadan kaldırılmıştır. Günümüzde, ramazan ayı başta olmak üzere, hemen her *zaman* istanbulluların yamsıra ülkenin çeşitli yerlerinden gelen kalabalık ziyaretçi

Eyüb Sultan
Camii'nin
içinden bir
görünüm.

Yavuz Çelenk,
1994

grupları ile dolup taşan Eyüb Sultan Camii ve Türbesi istanbul'daki emsali içinde en bakımlı olanlardandır.

Külliye'nin Yerleşimi: Eyüb Sultan Kül-liyesi'nin yerleşim düzeninde, Fatih döneminden itibaren Osmanlı külliyelerinde gözlenen aksiyal ve simetrik dağılım yerini, arazi verilerinden ve çevre ilişkilerinden kaynaklanan, erken döneme ait Osmanlı külliyelerine benzer asimetrik bir dağılıma bırakmıştır.

Cami ile Eyüb Sultan Türbesi kible eksenî üzerinde karşılıklı yer almakta, aralarındaki iç avlu iki kapı ile Haliç (doğu) ve şadırvan avlusu (batı) yönlerine açılmaktadır. Padişahlar, kılıç kuşanma töreni ya da başka bir amaçla Eyüb Sultan Külli-yesi'ne geldiklerinde, denizyolunu tercih etmeleri halinde saltanat kayığı Bostan İs-kelesi'ne yanaşmakta,

hükümdar ile maiyetindekiler bu iskeleyi külliyeyle bağlayan yoldan ilerleyerek doğu kapısından iç avluya dahil olmaktaydı. Karayolundan gelindiği takdirde de avlunun batı kapısı kullanılabilmekteydi, iç avluya doğu kapısından girildiğinde, hemen sağda, zemini yükseltilmiş bir sofa üzerinde Kıbrıs fatihi Lala Mustafa Paşa'nın (ö. 1580) açık türbesi yer alır.

Eyüb Sultan Türbesi'nin kible tarafına 17. yy'ın başlarından itibaren eklenen çeşitli bölümler oldukça karmaşık ve organik bir doku arz etmektedir, ileride ayrıntılı olarak ele alınacak olan bu mekânlar topluluğunun arasında uzanan ve "Uzun Yol" olarak adlandırılan koridor, iç avludan türbenin *ziyaret* bölümüne dahil olanların dış avluya çıkmalarını sağlar.

Ortasında şadırvanın yer aldığı dış avlu düzgün olmayan bir plana sahiptir. Dış avluda, biri kible yönünde, hünkâr mahfili girişine komşu olan ve "Musalla Kapısı" olarak adlandırılan, diğeri batı yönündeki çarşıya açıldığı için "Çarşı Kapısı" a-dıyla tanınan iki adet cümle kapısı vardır. Cami ile Eyüb Sultan Türbesi'ni üç yönden (güney, doğu ve kuzey) kuşatan, içinde birtakım küçük türbelerin yer aldığı hazi-re batıya doğru ilerleyerek şadırvan avlusunun kuzeyinde de devam etmekte, bu kesimde, çeşitli mezarların yamsıra Çifte Gelinler Türbesi(->) ile Mehmed Çelebi Türbesi göze çarpmaktadır.

Günümüze ulaşmamış olan imaretin ise dış avlunun güneydoğu köşesinin yakınında olduğu bilinmektedir. Külliye'nin diğer bölümlerinden epeyce soyutlanmış olan hamam Silahdar Ağa ve Yusuf Müh-

EYÜB SULTAN KÜLLİYESİ

240

241

EYÜB SULTAN KÜLLİYESİ

Türbenin çinilerle kaplı duvarı (solda) ve sandukanın etrafını çevreleyen III. Selim'in yaptırdığı som gümüş şebeke. *Nazım Timuroğlu, 1993 (sol), Yavuz Çelenk, 1994*

lis Paşa caddelerinin kavşağında yer alır. Dış avluyu kuşatan duvarın dış yüzünde III. Selim tarafından yenilenmiş olan çeşme de bu arada zikredilebilir.

Cami-Medrese ve iç Avlu-. Fatih tarafından inşa ettirilen ve tamamen tarihe karışmış bulunan eski caminin ve medresenin planları, vakfiyede, *Evliya Çelebi Seyahat-namesi'nde* ve *Hadikatü'l-Ceuâmi'de* yer alan bilgilerin ışığında E. Hakkı Ayverdi tarafından, doğruya en yakın biçimde restitüe edilmiştir. Cami ile medresenin ortak bir avlu etrafında inşa edildikleri, avlunun kible yönünde caminin yer aldığı, doğu ve batı kenarlarında medrese hücrelerinin sıralandığı, Eyüb Sultan Türbesi'nin de avlunun kuzey kesiminde bağımsız bir yapı olarak yükseldiği anlaşılmaktadır. Medresede ayrıca dersane birimi olmayıp caminin harimi aynı zamanda bu amaçla da kullanılmaktaydı. Bu yönüyle söz

konusu cami ile medrese Anadolu Türk mimarisinin başlangıcından itibaren varlığına tanık olunan, Fatih döneminden sonra Koca Sinan tarafından da sürdürülen, ortak avlulu cami-medresele-rin gelişme çizgisi içinde yer almaktaydı.

Caminin, enine dikdörtgen planlı (yak. 26x11 m) harimi, ortada 10,50 m çapında bir kubbeye, yanlarda ise bu merkezi kubbeyi destekleyen aynı çapta birer yarım kubbe ile örtülmüştür. Merkezi kubbeyi taşıyan sivri kemerler, harimin kuzey ve güney duvarlarındaki payelere oturmaktadır. Mihrap dikdörtgen planlı bir çıkıntının içine alınmış, bu kesim, yandakiler-den daha alçak ve daha küçük olan bir yarım kubbe ile taçlandırılmıştır. Son cemaat yerini oluşturan kare planlı beş adet birim, sivri kemerlere oturan kubbelerle örtülüdür. Harimin kuzeydoğu ve kuzeybatı köşelerinde yükselen, kare tabanlı minarelerin kapıları son cemaat yerine açılmaktadır.

Dikdörtgen planlı avlunun doğu ve batı kenarlarında 9'ar tane kare planlı (yak. 4x4 m) ve kubbeli birim sıralanır. Bunlardan birer tanesi girişlere tahsis edilmiş, geriye kalan 16 birim medrese hücresi olarak değerlendirilmiştir. Nitekim vakfiyede de 16 hücreden söz edilmekte, ancak ödeneklerin dökümünde öğrenci sayısı 11 olarak verilmektedir. Hücrelerden 5 tanesinin müderris, muid, ferraş gibi görevlilere tahsis edilmesi ya da öngörülen öğrenci sayısından fazla hücrenin tasarlanması söz konusudur. Hücrelerin önünde uzanan ve kare planlı, sivri kemerli, kubbeli birimlerden oluşan revaklar kible yönünde caminin son cemaat yeri reva-ğına saplanmaktadır.

III. Selim'in inşa ettirmiş olduğu bugünkü caminin kareye yakın dikdörtgen planlı harimi eskisine göre daha geniş (26x21 m) tutulmuş, kuzey duvarının ileri alınması üzerine iç avludan uzak düşen minarelerin önlerine dikdörtgen planlı, tonoz örtülü, eyvan niteliğinde girintiler yerleştirilmiştir. Caminin tasarımında, Osmanlı öncesi Türk mimarisinden kaynaklanan, Osmanlı döneminde de Koca Sinan'ın tekrar ele alıp geliştirdiği ve ustalık eseri olan

Eyüb Sultan Camii'nin mihrabından ayrıntı. *Nazım Timuroğlu, 1993*

Edirne Selimiye Camii'nde en muhteşem düzeyde uyguladığı, merkezi kubbeli ve sekiz destekli şema kullanılmıştır. Harimi taçlandıran 16 m çapındaki kubbe, beyaz mermerden mamul, 6 adet iri sütunla kible duvarına gömülü iki payeye oturmakta, çepeçevre, taşıyıcıların arasına yerleştirilen 8 tane yarım kubbe ile desteklenmektedir. Kible yönündeki yarım kubbe, mihrabı barındıran dikdörtgen planlı çıkıntının üzerine isabet eder. Kubbeyi taşıyan sütunlar arkalarındaki duvarlara kemerlerle bağlanmış, duvar payelerine oturan bu kemerlerin sınırladığı mekân birimleri küçük kubbeler ve çapraz tonozlarla örtülmüştür. Harimin dış köşelerinde yükselen kare kesitli payeler, minyatür köşk görünümünde, pencere ve kubbeli ağırlık kuleleri ile taçlandırılmıştır. Ayrıca, kubbenin kasnağına, taşıyıcılara

tekabül eden 8 adet ağırlık kulesi dizilerek yapının strüktürü kitlenin dış görünümüne yansıtılmıştır.

Caminin duvarları kesme küfeki taşı ile örülmüş, ancak gerek harimde, gerekse de iç avluyu kuşatan revaklarda bol miktarda beyaz mermer kullanılmıştır. Tasarımı gereği esasen ferah olan harim mekânı, duvarlarda, yarım kubbelerde ve merkezi kubbenin kasnağında yer alan bol miktarda pencere sayesinde çok da aydınlıktır. En alt sıradaki pencerelerin dikdörtgen açıklıkları mermerden sövelerle çerçevelenmiş, lokmalı demir parmaklıklarla donatılmış, yuvarlak hafifletme kemerleri ile taçlandırılmıştır. Alçı revzen-lerle kapatılmış olan tepe pencereleri de yuvarlak kemerlidir.

Harimin, kuzey duvarının ekseninde yer alan girişi Osmanlı barok üslubunun bütün özelliklerini yansıtır. Dikdörtgen bir silme çerçevesi içine alınan basık kemerli kapı, yanlardan gömme sütunlarla ku-

şatılmış, sütunların üzerine birer pilastr yerleştirilmiş, kapı, pilastrlardan giriş eksenine doğru yükselen ve birbirine eklemlenen "S" kıvrımlarının oluşturduğu bir alınlıkla taçlandırılmıştır. Alınlığın başlangıç ve bitim yerleri, ayrıca "S" kıvrımlarının uçları yaprak kabartmaları ile bezelidir. Caminin yeniden inşa tarihini (12157 1880) taşıyan, talik hatlı manzum kitabe iki parça halinde girişin üzerine yerleştirilmiş, kitabenin üzerine, beyzi bir madalyonun içine III. Selim'in tuğrası konmuştur.

Harim mekânı üç yönden (kuzey, doğu ve batı), ince mermer sütunların ve mermer korkulukların sınırladığı iki katlı mahfillerle çevrilidir. Fevkani mahfilin güneybatı kesimi hünkâr mahfiline tahsis edilmiş, bunun gerisindeki hünkâr kasrının altı, kalabalık günlerde daha ziyade hanımların kullandığı, harimle bağlantılı ek bir ibadet bölümü olarak değerlendirilmiştir. Mihrapta, minberde, ayrıca harimde bulunan çeşidi mimari ayrıntılarda (sütun başlığı, korkuluk lehvası vb) malzeme olarak beyaz mermerin tercih edildiği, Osmanlı baroğuna özgü birtakım süsleme öğelerinin kullanıldığı gözlenmektedir. Duvarların ve örtü öğelerinin sıvalı yüzeyleri ise son onanma ait, klasik üslupta kalem işleri ile bezelidir.

Caminin süslemesinde mümkün olduğunca aşırılıktan kaçınılmış olduğu, 19. yy başları için oldukça yalın ve dinlendirici bir iç mekânın yaratılmasına gayret edildiği dikkati çeker. Söz konusu mekânda gözü en çok oyalayan ayrıntı, en alttaki pencere sırasının üst hizasında, yatay olarak dolaşan, istifli sülüsle yazılmış ayet kuşağıdır.

Harimde gözlenen bu ağırbaşlı ifade kitle tasarımında ve cephelerde de sürdürülmekte, Eyüb Sultan Camii'ni, inşa edildiği dönemin barok zevkinden uzaklaştırarak klasik Osmanlı üslubuna yaklaştırmaktadır. Çokgen gövdeleri, sarkıtlarla zenginleştirilmiş mukarnaslı şerefe konsolları ve kurşun kaplı koni biçimindeki ahşap külahı ile Lale

Devri'nin, henüz klasik çizgiden tam kopmamış üslubunu sürdüren minareler de caminin bu ifadesine katkıda bulunurlar. 1766 depreminden sonra III. Mustafa tarafından Mehmed Tahir Ağa'ya yaptırılan bugünkü Fatih Camii'nde de, aynı şekilde baroktan ziyade klasik üsluba özenilmesi bir rastlantı olmasa gerektir.

Enine dikdörtgen planlı iç avluyu, üç yönden (güney, doğu ve batı) zemini bir seki ile yükseltilmiş sivri kemerli ve kubbeli revaklar kuşatır. Harim girişinin önünde yer alan, diğer revak birimlerinden daha büyük, dikdörtgen planlı birim beyzi bir kubbe ile örtülmüştür. Revakların sütunlarında, başlıklarında, kemerlerinde ve avluya bakan cephelerinde mermer kullanılmış, sütunları duvarlara bağlayan kemerler ise iki renk taşla örülmüştür. Sütunlar, kuyu bileziğini andıran yüksek kaideler üzerine oturtulmuş, Osmanlı barok üslubunun icadı olan armudi profilli başlıkların köşelerine küçük volütler yerleştirilmiştir. Camideki klasik havayla u-

yum sağlayan sivri kemerlerin kilit taşlarına barok üslupta küçük madalyonlar oturtulmuştur. Kubbelerin içinde, son onarıma ait olması gereken klasik üslupta kalem işleri, pendentiflerde ise III. Selim döneminden kalma barok kalem işleri vardır.

Avlunun doğu ve batı duvarlarında, harim duvarlarındaki düzeni ve tasarımı sürdüren, çift sıralı pencereler yer alır. Her revak birimine bir çift pencere isabet etmektedir. Bu duvarların kuzey kesiminde, karşılıklı yer alan avlu girişleri, revaklar-dan farklı olarak barok üsluba bağlanmakta ve harim girişi ile uyum sağlamaktadır, iki yandan pilastrların kuşattığı, hafif basık kemerli avlu girişlerinin her iki yüzünde de, kemerlerin üzerine celi sülüs ayetler yerleştirilmiş, hattatı tespit edilemeyen bu ayet levhaları kıvrık dal kabartmaları ile çerçevelenmiştir. Doğu kapısının üstündeki kuş evi, barok bir köşk çıkmasını andıran tasarımı ile dikkati çeker. Caminin başka yerlerinde de aynı türde kuş evlerine rastlanmaktadır.

iç avluyu cami hariminden ayıran duvarda, girişin (taç kapının) yanlarında, ikili gruplar halinde, çift sıralı 8'er adet pencere açılmış, taç kapıya komşu olan üstteki pencerelerin önüne birer mükebbire konmuştur. Küçük balkon görünümündeki mükebbireler, alttan barok profilli dolgularla desteklenir. Aynı profil, pencere gruplarının arasındaki son cemaat yeri mihraplarının kavsaralanında içbükey olarak karşımıza çıkar. Avlunun kuzeyinde Eyüb Sultan Türbesi'nin ziyaret bölümü cephesi, kuzeydoğu köşesinde de Lala Mustafa Paşa Türbesi'ni(->) barındıran küçük hazire parçası yer alır. Avlunun ortasında, duvarların kuşattığı, ulu bir çınarın gölgelediği, zemini yükseltilmiş dikdörtgen alanın köşelerine, "Kismet Çeşmeleri" olarak anılan küçük çeşmeler, verrev konumunda yerleştirilmiştir. Beyaz mermerden yontulmuş olan çeşmelerin beyzi çanakları duvarın üst hizasına yerleştirilmiş, ayna taşları, "C" kıvrımları, yaprak demetleri ve istiridye motifleri ile

bezenmiş, her

çeşmeye, kartuşlar içinde, III. Selim tuğraları ile suya ilişkin sülüs hatlı ayetler işlenmiştir. Halid bin Zeyd'in gasledildiği yer olduğu rivayet edilen alanın çevresindeki sık dokulu demir parmaklıkların 19. yy'ın son çeyreğinde veya 20. yy'ın başlarında yenilendiği anlaşılmaktadır. Parmaklık babaları madeni Mevlevi sikkeleri ile taçlandırılmıştır. Bu sikkelerin varlığı, Eyüb Sultan Türbesi'nde icra edilen kılıç kuşanma törenlerinde, Osmanlı Devleti' nin son devirlerinde, daha çok Konya Mevlânâ Dergâhı postnişini olan çelebilerin padişahlara kılıç kuşatması ile anlam kazanmaktadır.

Eyüb Sultan Türbesi ve Buna Bağlı Bölümler: Eyüb Sultan Türbesi, İstanbul' da günümüze kadar özgün tasarımını koruyabilmiş en eski Osmanlı mezar anıtıdır. Duvarları kesme küfeki taşı ile örülmüş olan türbe sekizgen planlı ve kubbelidir. İlk yapıldığında, kible yönüne açılan kapısının önünde, sivri kemerli ve kubbeli küçük bir revağın bulunduğu tahmin edilebilir. Türbenin güney, güneybatı ve güneydoğu kenarları, I. Ahmed'in inşa ettirdiği ziyaret bölümünün içinde kalmaktadır. Türbenin, arka taraftaki hazireye nazır olan diğer beş cephesinde Fatih dönemine ait özgün tasarım gözlenebilir. Dikey hatların egemen olduğu bu cepheler, ahenkli oranları ve sadelikleri ile, klasik Osmanlı üslubunun, Koca Sinan'dan çok önce, daha Fatih döneminde billurlaştığı-nm en belirgin kanıtlarındandır. Silmelerle çerçevelenmiş olan cephelerin düşey eksenlerine, klasik Osmanlı üslubundaki düzeni ve ayrıntıları sergileyen ikişer pencere yerleştirilmiştir. Tuğla örgülü, dışarıdan kurşun kaplı kubbe, kasnak olmaksızın doğrudan duvarlara oturur. Türbenin, sekizgen prizma biçimindeki kitlesi ziyaret-bölümünden yukarı doğru taşmakta, ancak yine de iç avlu tarafından görülememektedir.

Türbenin içinde gözlenen, yüzyılların birikimiyle oluşmuş süslü ve ihtişamlı donanımı, cephelerin sadeliği ile çarpıcı bir tezat oluşturur. Basık kemerli türbe giri-

şi, yarlarda mihrap biçiminde girintilerin bulunduğu, sivri kemerli bir niş içine alınmıştır. Fatih dönemine ait ahşap kapı kanatları, sonradan çıkış koridorunun girişine taşınarak, türbe hariminin emniyetini sağlamak amacıyla yerlerine bugünkü madeni kanatlar takılmıştır. Bunların önünde, II. Abdülhamid'in bizzat imal ederek türbeye hediye ettiği söylenen sedef kaplamalı parmaklık görülür.

Türbe duvarlarının iç yüzeyi, pencere sıralarının arasına kadar, "Mühr-i Süleyman" motiflerinin görüldüğü, beyaz zeminli 18. yy Kütahya çinileriyle kaplanmış, bu kaplamanın bitimine, yine çiniden, lacivert zemin üzerine beyaz renkli bir ayet kuşağı konmuştur. Kapının sağ kenarından başlayarak sol hizasına kadar kesintisiz olarak devam eden ayet kuşağı istifli sülüsle yazılmıştır. Bu kuşaktan itibaren duvarların yüzeyi ile kubbenin içi, muhtemelen III. Selim onarımından kalma,

barok üslupta, pastel renkli kalem işleri ile kaplıdır. Kubbe merkezindeki yuvarlak madalyonu dolduran, istifli celi sülüsle yazılmış ayetin Fatih dönemine ait olduğu tahmin edilebilir.

Halid bin Zeyd'e ait ahşap sandukayı kaplayan, II. Mahmud'un hediyesi olan siyah puşidenin üzerine simle işlenmiş sülüs yazıların güzelliği dikkati çeker. Bu yazıların büyük kısmı devrin ünlü hattatı Mustafa Rakım Efendi'ye, bir kısmı da II. Mahmud'a aittir. Şüphesiz türbede bulunan en muhteşem eser, III. Selim'in yaptırdığı som gümüş şebekedir. Osmanlı maden sanatının barok üsluptaki bir şaheseri olan bu şebeke, uzun kenarlarda 3'er, kısa kenarlarda 2'şer tane olmak üzere toplam 10 parçadan meydana gelmekte, beyzi madalyonlar ve "C" kıvrımları ile dolgulanmış olan ve dikmelerle birbirine bağlanan bu parçalar, "S" kıvrımlarından oluşan dalgalı alınlıklarla son bulmaktadır. Dikmeler ve alınlıklar istiridye biçiminde tepeliklerle taçlandırılmıştır. Şebekenin uzun kenarlarında, ortada yer alan parçada, iç içe iki yuvarlak madalyon, sülüs hatlı besmele ve Fatiha suresini içe-

EYÜB SULTAN KÜLLİYESİ

242

243

EYÜB SULTAN ZİYARETİ

Eyüb Sultan Külliyesi'nde şadırvanlı avlu, sağda hünkâr mahfili geçidi. *Nazım Timuroğlu, 1993*

rir. Şebekenin başucu tarafındaki iki parçada, kordonlu perde motifleri ile bezeli dikdörtgen çerçeveler içinde, müsenna (aynalı) türde yazılmış "Ya Hazret-i Halid" ibareleri yer almakta, sülüs hatlı bu kompozisyonların eksenine, Halid bin Zeyd'in sancaktarlığını simgeleyen birer sancak kabartması yerleştirilmiş bulunmaktadır. Ayakucundaki şebeke parçalarında da yine dikdörtgen çerçeveler içinde şebekenin III. Selim tarafından yaptırıldığını belirten ta'lik hatlı birer dörtlük yer alır. Son mırsal ebcedle 1207 tarihini veren bu manzume "Münib" mahlaslı bir şaire aittir. Ayrıca şebekenin alınlıklarına da Bakara ve Âl-i İmran surelerinin bazı ayetleri kabartma olarak işlenmiştir.

Eyüb Sultan Türbesi'nde dikkati çeken diğer bir ayrıntı da sandukanın ayakucu tarafında, yapının kuzeydoğu kenarında bulunan "Kismet Kuyusu"dur. İstanbul'un yanı sıra taşradaki birçok veli türbesinde karşılaşılan ve Türk dini folklorundaki şifalı su kültüne bağlanan bu kuyunun Bizans dönemine ait bir ayazmanın devamı olması çok muhtemel görünmekte, kuyuya ilişkin birtakım efsanelerde Bizans çağına atıflar, yapılması da bu ihtimali güçlendirmektedir. Kuyu bileziği sivri kemerli bir nişin içine oturur. Nişin üzerinde yer alan sülüs hatlı manzum kitabede I. Ahmed tarafından 1016/1607'de ihya edildiği ifade edilmektedir. Söz konusu kuyu ile bağlantılı olduğu anlaşılan ve

türbeyi zemin suyunun tahribatından korumak amacıyla II. Mahmud tarafından yaptırıldığı söylenen dehlizlerin de yakından incelenmesi ve tarihlendirilmesi Eyüb Sultan Türbesi'nin geçmişinin aydınlatılmasında yararlı- olacaktır.

Türbedeki kıymetli eşya arasında, sandukanın üzerindeki yuvarlak kandillikten sarkan, bir kısmı altın, bir kısmı da gümüşten toplam 36 adet buhurdan ve zemze-miye (zemzem kabı) III. Ahmed tarafın-

dan hediye edilmiştir. Duvarlardaki kıymetli hat levhaları da kayda değer. Bunlar arasında birçok Osmanlı hükümdarının da (I. Ahmed, III. Mustafa, III. Selim, II. Mahmud, Abdülaziz) hattı dikkati çekmektedir. Diğer taraftan "Sancağ-ı Şerifin de 1115/1703 ihtilaline kadar türbe hari-minde korunduğu, ancak bu tarihten sonra Topkapı Sarayı'ndaki, Hırka-i Saadet Dairesi'ne taşındığı bilinmektedir. Günümüzde türbede görülen iki adet Sancağ-ı Şerif kılıfı bu hatırayı yaşatır. Bunlardan başka türbede bulunan birçok kıymetli levha, elyazması Kuran, gümüş şamdan halen Türk İslam Eserleri Müzesi ile Topkapı Sarayı Müzesi'nde korunmaktadır.

Ziyaret bölümünü iç avludan ayıran duvarın yüzeyi, ayrıca söz konusu bölümün içindeki bütün duvarlar, dönemleri ve imal yerleri (16-17. yy, iznik; 18. yy, Kütahya ve Tekfur Sarayı; 19-20. yy, Yıldız ve Avrupa) farklı olan, değişik kompozisyonlar içeren çinilerle kaplanmıştır. Başlıbaşına bir araştırma konusu oluşturacak zenginlikteki bu çini bezeme arasında ziyaret bölümünün basık, kemerli girişi ve ziyaret penceresi ile birtakım kitabeler yer alır.

Girişin sol hizasından, ziyaret bölümüne komşu olan sebile (I. Ahmed Sebili) kadar devam eden, iki levhadan oluşan sülüs kitabe, Şeyhülislam Hocasadeddin-zade Mehmed Esad Efendi'nin (ö. 1625) Halid bin Zeyd için kaleme aldığı Arapça bir methiyeyi içerir. Ziyaret penceresinin üzerinde, sülüs hatla, Halid bin Zeyd'e ithaf edilmiş bir dörtlük yer almaktadır. Pencerenin içinde de I. Ahmed tarafından açtırıldığı belgeleyen 1021/1612 tarihli diğer bir manzum kitabe vardır. Ziyaret penceresinin madeni parmaklıkları önünde bulunan ve orta kesiminde bir "Keli-me-i tevhid" içeren pirinç şebekedeki "Mühr-i Süleyman"lar 1970'li yılların sonlarında, Siyonizmin simgesi olarak görül-

düğünden bazı kişilerce kesilerek ortadan kaldırılmıştır. Ziyaret penceresinin iç tarafında da Halid bin Zeyd'e ilişkin bir hadis kitabesi tespit edilmektedir. Söz konusu duvarın önüne ziyaretçileri yağmurdan korumak amacıyla, III. Selim tarafından eklenen ahşap saçak, mermer sütunlara ve volütlü başlıklara oturur.

Tekne tonoz biçiminde, bağdadi sıvalı bir tavanın örttüğü ziyaret bölümünde, ziyaret penceresinin bulunduğu duvarın iç yüzünde, Hz Muhammed'in ayak izlerinin korunduğu dolap dikkati çeker. Dolabın üzerindeki ta'lik

hatlı manzum kitabe, söz konusu emanetin I. Mahmud tarafından buraya konduğunu belgelemektedir. Bu mekânda bulunan revzenli tepe pencerelerinin, türbe harimindekilerle beraber I. Abdülhamid tarafından veya daha sonra III. Selim'in onarımı sırasında yenilendikleri belli olmaktadır.

Ziyaret bölümünün doğu (Haliç) yönüne bitişen sebil 17. yy üslubunu yansıtan oranları ve ayrıntıları ile göze çarpar. Avluya doğru çıkıntı yapan yarım altıgen planlı sebilin köşelerine mukarnaslı başlıkları olan sütunlar konmuş, başlıkların üzerine sivri kemerler yerleştirmiştir. Sebilin basık kemerli girişi üzerinde ve mukarnaslı başlıkların arasında I. Ahmed'in adı ile 1022/1613 tarihini veren, sülüs hatlı manzum kitabeler bulunmaktadır. Sebilin içinde, türbenin altındaki dehlizlere geçit veren merdiven yer alır.

Sebilin arkasında, Eyüb Sultan Türbesi'nin güneydoğu köşesinde, "Kadınlar Mescidi" olarak adlandırılan kare planlı küçük mekân görülür. Ziyaret bölümünden geçilen bu mekânın daha çok hanımların kullandığı özel bir ibadet birimi, bir tür itikâf hücresi olduğu tahmin edilebilir. Nitekim II. Mahmud'un kızı Âdile Sultan' in (ö. 1899) burada ramazan aylarında iti-kâfa girdiği bilinmektedir. Kadınlar Mes-cidi'nin duvarında asılı duran, Âdile Sultan' in Halid bin Zeyd'e ithaf ettiği methiyenin ta'lik hatlı levhası bu hatırayı yaşatır. Sebil ile Kadınlar Mescidi'nin arasında, ziyaret bölümüne girildiğinde sağda, I. Mustafa ve II. Osman (Genç) dönemlerinde da-rüssaade ağalığı görevini ifa eden Mustafa Ağa'nın (ö. 1623) mermer lahti ve şahidesi göze çarpmaktadır.

"Uzun Yol" olarak anılan çıkış koridorunun duvarları yarı yüksekliğine kadar çeşidi türde çinilerle kaplanmış, üst kesimi ise camekânla donatılmıştır. Uzun Yol'un çıkışında karşılıklı yer alan cüzhaneler ufak boyutlu, kagir duvarlı ve çatılı mekânlardır. Çıkış kapısında kible tarafındaki cüzhane ile iç avlu arasında yer alan Hacı Beşir Ağa Türbe-Sebili de kagir duvarlı ve çatılıdır. Çift fonksiyonlu olarak tasarlanan bu yapının basık kemerli küçük kapısı dış avluya açılmakta, kapının solunda, hem ziyaret hem de sebil penceresi olarak kullanılan, demir parmaklıklı dikdörtgen açıklık bulunmaktadır. Kapı ile bu pencerenin üzerinde ta'lik hatlı 1159/1746 tarihli manzum inşa kitabesi uzanır. Bu türbe-sebilin iç avluya açılan dikdörtgen bir ziyaret penceresi da-

ha vardır. Kuzeyde Uzun Yol, doğuda ziyaret bölümü, batıda Hacı Beşir Ağa Türbe-Sebili, güneyde de. iç avlu tarafından kuşatılmış bulunan küçük nazirenin iç avluya açılan ziyaret penceresi üzerinde burada gömülü olan Sadrazam Gürcü Mehmed Paşa'nın (ö. 1625) manzum kabir kitabesi yer almaktadır.

Dış Avlu (Şadırvan Avlusu): Dış avlunun kapılarında da iç avlu kapılarının tasarımı tekrar edilmiş, söz konusu girişler celi sülüs ve ta'lik ayet-hadis ibareler ile donatılmıştır. Kible yönündeki Musalla Kapısı'nın dış

yüzünde, caminin III. Selim tarafından yenilenmesi sırasında konmuş, 1215/1800 tarihli, ta'lik hatlı manzum bir kitabe ile bunun üzerinde adı geçen hükümdarın tuğrası bulunur.

Avlunun merkezindeki şadırvan, sekizgen planlı haznesi, 8 adet sütunun taşıdığı, kurşun kaplı ahşap külâhı ile geleneksel tasarımı sürdürmekte, ancak ayna taşlamadaki kartuşlar, ayrıca düşey çubuklar ve yaprak kabartmaları ile süslü sütun başlıkları barok üslubu yansıtmaktadır.

Şadırvan avlusunda en çok dikkati çeken mimari öge, hünkâr mahfiline ulaştıran rampa ile fevkani geçittir. Rampanın kapısı, Musalla Kapısı'ndan avluya girildiğinde hemen solda yer alır. Çarşıya bakan cephesi sağır bırakılmış, avluya bakan cephesine ise bileşik kemerli büyük pencereler dizilmiştir. Kuzeybatıya doğru yükselen rampanın bitiminde, şadırvan avlusunu bir köprü gibi kat eden ahşap geçit başlamakta, rampa ile dar bir açı yapan ve mermer sütunlarla desteklenen geçit doğu yönünde ilerleyerek cami kitlesine saplanmaktadır. Sütunların açıklıkları, ahşaptan, çok basık kemerlerle donatılmış, geçidin her iki cephesine dikdörtgen pencereler dizilmiş, rampanın altına cami görevlilerine mahsus odalar, muvak-kithane ve şerbethane birimleri yerleştirilmiştir.

Caminin, şadırvan avlusuna bakan batı cephesinde, minarenin önündeki eyvana açılan kapının bulunduğu, ayrıca hünkâr mahfili geçidinin de camiye saplandığı köşede yer alan ahşap saçak, baroğa özgü profilasyonu ve ahşap bezemeleri ile ilginç bir görüntü teşkil eder. Gerek bu saçak gerekse de fevkani geçit, şadırvan avlusundan bakıldığında camiye bir sivil mimari çeşnisi katmaktadır.

Hamam: Çifte hamam olarak tasarlanmış olan bu yapı günümüzde çepeçevre dükkânlarla kuşatılmış bulunmaktadır, istanbul'da günümüze ulaşabilen ve özgün kullanımını sürdürebilen en eski Osmanlı hamamıdır. Aslında kubbe ile örtülü olduğu anlaşılan kare planlı soğukluk bölümü sonradan çatıyla donatılmıştır. Kubbeli ılıklik bölümünden hela birimlerine ve sıcaklığa geçilir. Sıcaklığın merkezindeki, kare planlı ve kubbeli göbektaşı mekânı yanlara doğru, yıldız tonoz örtülü birer eyvanla genişletilmiştir. Biri sıcaklık girişinin sağında, ikisi de karşısında bulunan toplam 3 adet halvet vardır. Kare planlı halvetler de tromplu kubbelerle örtülüdür.

İmaret: Külliye'deki görevliler, medrese öğrencileri, ziyaretçiler ve çevredeki yoksullar için düşünülmüş olan imaretin mutfak, mahzen, ekmek fırını, odun ambarı gibi bölümleri içerdiği vakfiyeden anlaşılmaktadır. Tamamen tarihe karışmış olan bu yapının kubbeli birimlerden meydana geldiği bilinmekte, ancak mimari özellikleri tam olarak tespit edilememektedir.

BibL Evliya, *Seyahatname*, ty, I, 275-276, 278-279; Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 243-252; Ayvan-sarayî, *Mecmuâ-i Tevârih*, 112, 117-119, 232-233;

Gurlitt, *Konstantinopels*, 62, 89; Halil Et-hem, *Camilerimiz*, 29-30; Kumbaracılar, *Sebiller*, 17; Şehsuvaroğlu, *istanbul*, 118-120; Ün-ver, *Sahabe Kabirleri*, 30-39; Kuban, *Barok*, 34; C. Öğüt, *Meşhur Eyyûb Sultan*, I-II, 1st., 1955; Eyice, *istanbul*, 97-98; "Ahmed I. Sebili", *ISTA*, I, 283; N. A. Banoğlu, *Eyyûb Sultan Hazretleri*, 1st., 1960; Öz, *İstanbul Camileri*, I, 53-55; Okan, *istanbul Evliyalari*, 5-17; *ISTA*, X, 5446-5449, 5463-5465; E. Yücel, "Eyyubsultan Türbesi", *İSTA*, X, 5465-5468; Goodwin, *Otto-man Architecture*; Bayrı, *istanbul Folkloru*, 168-171; Akakuş, *Eyyûb Sultan*, 85-160, 188-190, 244-261; Ayverdi, *Fatih III*, 348-356; A. Arel, *Onsekizinci Yüzyıl istanbul Mimarisinde Batılılaşma Süreci*, 1st., 1975, 90; Sözen, *Mimar Sinan*, 287, 310; M. O. Bayrak, *istanbul'da Gömülü Meşhur Adamlar (1453-1978)*, 1st., 1979, s. 119; UÇSA, I, 356-357, III, 1699-1703; Hasırcızade, *İstanbul'da Sahabe ve Evliya Kabirleri*, 1st., 1984, s. 35-48; Ş. Gürel, *Eyyûb Sultan-İstanbul'da Sahabe Kabirleri*, 1st., 1985; O. Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarîsi*, 1st., 1986, 103-105, 420-424; İşli, *Sahabe*, 23-30; A. Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri*, 1st., 1993, s. 70; Haskan, *Eyüp Tarihi*, 49-53, 165-166, 180-186, 151, 155-156; M. Ürkmez, *Eyüp Sultan Türbe ve Camii*, 1st., ty; Ö. L. Barkan, "Muhâsebe-i Evkaaf-ı Hazret-i Eyyübü'l-Ensârî Aleyhirahmeti'l-Bârî", *10İktisatFakültesi Mecmuası*, XXIII, 1-2, 1962-1963, s. 373-379. M. BAHA TANMAN

EYÜB SULTAN ZİYARETİ

İstanbul'da herkes tarafından bilinen ve ziyaret edilen türbelerin en önemlilerinden biri Eyüb Sultan Türbesi'dir. Türbenin yer aldığı semt, İstanbul halkınca kutsal kabul edilmişti. Ayvansaray'a kadar olan mıntika içinde meyhaneler, kumar oynatan kahveler, Ortaoyunu mahalleri açılması yasaktı. Ramazanlarda her tarafta sıkça görülen Karagöz oyunlarına meddah gösterilerine yer veren kahvelerin dahi açılması mümkün olmamıştır.

Eyüb Sultan'ı ziyaret etmeyecek olsa bile kimse Eyüp'e abdestsiz ayak basmazdı. Bu muhit, halk için yan Mekke gibi kabul edilir, türbenin içindeki kuyuya "Zemzem Kuyusu" da denirdi. Dışarıdan istanbul'a çeşitli vesilelerle gelen herkes türbeyi ziyaret etmeden geri dönmezdi. İstanbul'dan hacca gidecekler, türbeyi ziyaret ettikleri gibi Anadolu'dan, Buhara'dan Türkistan'dan hacca gitmek için İstanbul'a gelen hacı adayları Eyüb Sultan'ı ziyaret etmeden yola çıkmazlardı. Anadolu'ya veya başka bir yere tayini çıkanlar, yeni evlenenler, sünnet olacak çocuklar, herhangi bir adağı olanlar, çocuk ya da erkek çocuk isteyen eşler, hacet penceresinin önünde dua ederek selamet ve kolaylıklar niyaz ederlerdi. Eyüb Sultan Türbesi, sadece bu gibi sebeplerden dolayı ziyaret

edilmez; hastaların, özürlülerin, kısmeti çıkmayan genç kızların akınına da uğrardı. Çeşidi isteklerin yerine getirilmesi için getirilen bir yığın eşya, Eyüb

Sultan Camii minarelerinden sala verecek müezzinlere verilir, müezzinler, bu eşyaları aralarında pay ederek sala verirken minarelerden sallarlardı. Cuma salası verilirken caminin içindeki çınarları çevreleyen demir parmaklığın dört köşesindeki muslukları, işleri ters gidenler ve kısmeti bağlı kızlar açarlardı.

Eyüb Sultan ziyaretlerinin belirli günü ve saati yoksa da Arabi ayların, özellikle de ramazanın ilk cuma günleri, kadir geceleri, arife günleri, alışlagelmemiş bir ziyaretçi akınına uğrardı. Gündüz ziyaretlerinde, türbeden evvel mezarlıkları ziyaret etmek âdeti. Her cuma namazını Eyüb Sultan'da kılmak İstanbul'daki Müslümanların yaygın âdetlerinden biriydi. Erken saatlerden itibaren buraya akın eden halkın kalabalıklığı izdiham derecesine varırdı.

Eyüb Sultan'ı ziyaret, belli usule, erkâna tabiydi. Ziyaretçi, türbenin dış kısmına gelir, erkekler burada kadınlar ise merka-dın ayakucunda dua ederler, gümüş şebekelerin etrafından üç kere dolaşılır, çocuklara merkadın ucundaki atlas etek öp-türülürdü. Ziyaretin sonunda türbenin iç kapısı yanındaki rahle üzerinde Kuran okuyan türbedara çocuklar nefes ettirilir, tespih çevrilir, ziyaret bitince merkada arka dönülmez geri geri çıkılırdı.

İstanbul halkı için türbe ziyaretleri, bir şenlik havası içinde gerçekleştirilirdi. Ziyaret sona erince bilhassa çocuklar, kendilerine hediye edilecek olan oyuncakları sabırsızlıkla beklerler, ailece Eyüp'ün ünlü kebabı yenir, konu komşuya hediye edilmek üzere Eyüp kaymağı, kuşlokumu, hacı lokumu alınırdı. Gerek bu semtte yaşayanlar gerekse dışarıdan gelenler, son olarak bütün İstanbul'ca tanınan "Eyüp halkalarından" alırlardı. Bu sırada ziyaretçilerin etrafını çeviren dilencilerden kurtulmak da beceri isteyen işlerdendi. Dilenciler, bir kere verilen sadakayla yetinmeyerek sürekli ziyaretçileri rahatsız ederler, bir türlü yanlarından gitmezlerdi. İstanbulluların dillerine yerleşen "Eyüp dilencisi" deyimini buradan gelmektedir.

Bir eşyasını kaybedenler, beklediği bir haberi alamayanlar, herhangi bir niyetinin olup olamayacağını merak edenler de Eyüb Sultan'daki "Kısmet Kuyusu"na başvurulardı. Türbe ziyaretlerinden sonra iki tarafı mezarlık olan niyet kuyusuna, dik bir yokuşu takip edilerek ulaşıldı. Evliya Çelebi, niyet kuyusuna gidenlerin önce ab-dest alarak namaz kıldığını, sonra bir Fatiha okuyarak Hazret-i Yusuf-ı Sâdık aşkına isteğini kuyunun ağzından aşağıya doğru bağırdığını kaydeder.

Eyüb Sultan ziyaretleri günümüzde de İstanbul halkı ya da İstanbul'a dışarıdan gelenler tarafından kutsal bir görev addedilerek gerçekleştirilmekte, bir ziyaret ve adak yeri olarak eski ününü korumaktadır.

Bibi. Evliya, *Seyahatname*, I; R. H. Karay, "Eski Ramazanları Yâd", *Guguklu Saat*, İst., 1940,

EYÜP**Bedri Rahmi Eyüboğlu***Ara Güler*

muş, yarısı balık, yarısı kuş ve sonunda bir masal gelir. Gülcemal Vapuru gelir. Onun üstüne türküler söylenir; İstanbul'a çünkü Gülcemal Vapuru'yla gidilir. Bir sepet kınalıyapıncak, Şehzadebaşı'nda bir akşamüstü, bir kız, Kapalıçarşı, Cezayir marşı... Kocaman bir dalyan, camgöbeği yeşili orkinoslar, Adalar, kuleler (Kız Kulesi, Galata Kulesi), Tophane'de küçük bir sokak, kahvede oturan fakir fukara, piyano taşıyan hamallar, stadyum, binler, milyonlar, Orhan Veli, Yahya Kemal, Sait Faik'le onun son yılları, ihtiyar balıkçı, Çingene kadın, 19 yaşında doğum yaparken ölen Eyüplü Gülsümler, on parmağı ulu çınar gibi gözünün nurunu sevdiği Ko-

s. 51-52; Bayrı, *istanbul Folkloru*, 150-152; M. H. Tanık, *Hazret-i Hatid ve Eyüp Beldeşi*, ist., 1947; Şehsuvaroğlu, *istanbul*, 118-119; M. Alp, "Eski Eyüp Sultan", *İFA*, S. 172 (Kasım 1963), s. 3231-3235; H. F. Ozansoy, *Eski İstanbul Ramazanları*, ist., 1968, s. 42-44; Akakuş, *Eyyüb Sultan*; Y. K. Beyatlı, *Aziz istanbul*, ist., 1974, s. 127-132; Hocaoglu, *Sahabe*, 51-79; Gürel, *istanbul Evliyalari*, 33-36; Haskan, *Eyüp Tarihi*.

UĞUR GÖKTAŞ

EYÜBOĞLU, BEDRİ RAHMI

(1911, Görele - 21 Eylül 1975, İstanbul) Ressam, şair, yazar.

Güzel Sanatlar Akademisi'ni bitirdi. D Grubu'nun(->) kurucularındandır. Uzun yıllar akademide hocalık yaptı. Halk kaynağına tutkusu, resimleri yanında şiirleri ve yazılarında da belirgindir. Şiirleri *Ya-radana Mektuplar* (1941) *Karadut* (1948, 1969), *Tuz* (1952), *Üçü Birden* (1953), *Dördü Birden* (1956), *Dol Kambakır Dol* (1974, 1985), *Beşi Birden Ve Dol Kara-bakır Dol* (1985), *Yaşadım* (1977) adlı kitaplarda toplanmıştır. Gezi yazılan *Canım Anadolu* (1953) ve *Tezek* (1975), sanat yazıları ise *Delifışek* (1975, 1987) adlarıyla yayımlanmıştır.

Eyüboğlu'nun şair ve yazar yönleri, ressam kişiliğinden ayrılmaz. İstanbul'a bakışında da bu kişiliklerin ortak özelliklerinin bulunduğu bir gerçektir. Şair olarak halk kaynağına bağlı bir şiir akımının yenilikçi üyesidir. Avşar kiliminden havalanan nakışlar gibi istanbul'un da çeşmeleri, camileri, Çingeneleri, gecekonduları, Boğaz'ı vardır. Hastalığın simgesi haline gelen Haseki, simsiyah nokta gibi istanbul gecekonduları, şahlanan Süleyma-niye, sıfıra sıfır elde var servi Karacaahmet, tıkanan trafiğiyle Karaköy, adının yansının yattığı Merkezefendi, acıyan Gureba, içine bakraç bakraç mavi dökülen Kız Kulesi, hep B. Rahmi'nin tutkun oldukları, içinde yaşayıp içinde

yaşattıklarıdır. Ressam şair renkleri, çeşit çeşit meyveleri, hemen her şiir ve nesir yapısının içine yerleştirir. Renkleri de öyle. Ama her büyük şehirde gizli bir istanbul buluruz ("Büyük Şehir"- *Tuz*).

istanbul'da deniz kokan, yosun kokan merhabalar getiren yazmalarda, Üsküdar Fıstıkağacı'ndaki Şaban Usta'nın, kalıplarında da Hanımyan'ın emekleri vardır. Sonra pul pul gümüşbalıklarıyla "Canım istanbul". İstanbul, genelleşir çeşmelerde. "Çeşme", Türkiye olur birdenbire. Şilebe-zinde bir avuç tiftik gibi Trabzon peynirine geçişi bundandır ("Türküler Dolusu"). Çevresi onu, ilgi duyduklarıyla birlikte sarar. Bir çift şahin gibi uçurduğu gözleri, Sa-lıpazarı'ndaki apartmandan karşıya geçerek Kanlıca'daki beyaz eve konar. Bu evde de insan vardır ("Akıl ile Gözün Hikâyesi"). Ortaköy minaresi de, yüzde yüz insan elinden çıkmıştır ("Minare ile Meneviş"). Bu defa da gerçek ile hayali, madde ile maneviyi, güzel ile faydalıyı karşılaştırır. Bir süre şiirini bu meşgul eder.

Fatih'in kılıç çekişi, bir tarih gerçeği olmalıdır. Ama istanbul gelince aklına, gene şairleşir, bir martı, yarısı köpük bir gü-

ca Sinan, ardı sıra gecekondu gelir hep aklına ("İstanbul Destanı").

O, sabah denizlerini Kalpazankaya'da buruşmuş görür ("Lorca'ya"). Haydarpaşa'dan kalkan tren, dünyanın en güzel trenidir ("İstanbul Haritası"). Gureba'yı, Kız Kulesi'ni, Boğaz Köprüsü'nü, Süleymani-ye'yi, Dolmabahçe'yi, Şişli'yi, Levent'i, gene gecekonduları, hep bu haritanın içinde gösterir.

Yayımlanmamış Şiirler'inde, "Canım istanbul" vardır. O, nazlı bir kenttir. "Boğaz Köprüsü"nde istanbul'un fethinden başlar, iki yakamızın bu köprüyle bir araya geldiğini söyler, sonra da asma köprü'nün Boğaz'ın boğazına sarıldığına inanır. "Bir bulut havalandı Küçükaly'dan" mısraını, bir laytmotiv olarak şiirinde kullanır ("Eyfel Destanı"). Boğaz'ın suları kütür kuturdur; onlar, has olmayan ne varsa alır götürür, der. Genç yaşta sütü kurumuş analara benzettiği Tophane çeşmelerini görünce, "önce çileden", "sonra da nesirden çıkar" ("Güzel ile Faydalı"- *Tuz*).

Anlatımıyla insanın doğalını, olduğu gibisini vermek ister. Şiirinde Sulukule ve Sulukuleli gene vardır. Bu doğalın yakalanışı ve sevilidir. Sanki şiirinin karşıtıymış gibi nesirlerinde de hep aynı temala-n işlediğini görürüz.

Bu, İstanbul âşığı şair, yazarlığında da aynı gözlemleri kullanır. Denebilir ki şiirdeki heyecanı, bir yönüyle nesirde de yaşatmak ister. Resimde olduğu gibi. 25 yıl istanbul'da oturan bir aydın kişi Anadolu'ya çıkışının kitabını yazar (*Canım Anadolu*), istanbul'a hayrandır. Onun her karışına canından bir parça katmıştır. Galata Kulesi'nin kaç kantar olduğunu, "Sait Faik'i okurken öğrendim" der. Anadolu-kavağı'ndan Edirnekapi'ya, uçtan uca dolaşır şehri. Hep hayrandır. Ama Anadolu'

Bedri Rahmi Eyüboğlu'nun "Fenerbahçe-Kalamış" konulu duralit üzerine yağlıboya resmi, 25x19 cm, Kile Sanat Galerisi Koleksiyonu.

Nazım Timuroğlu fotoğraf arşivi

CANIM İSTANBUL

Canım istanbul'um nazlı Bir yanı lodos Bir yanı poyrazdı Deniz elli Deniz ayaklı
Deniz parmaklı Taşlan altın demişler Gelip demir atmışlar Atanlar
haklı. Her taşı atanmış Altın ne kelime Her taşı deniz Her taşı kız Her
taşı dişi Her taşı kan Geçmiş kınalı.

BEDRİ RAHİMİ EYÜBOĞLU *Yayımlanmamış Şiirler*, 1968

nün kaderini değiştirmeyi ister. Marmara ("Deniz Türküsü"), tezek, kağı, Ürgüp, Gönen, Erdek, Marmara Adası yolculukları, sonra Âşık Veysel'e selam, Karada-yı'yı bulur sonunda. Tophane kahvesinden duyulan ezan seslerini "Karadayı'ya Mektup"unda duyurur. Tophane sokakları, Karabaş Mahallesi ve camii, küçük ve kirli sokakların tasviri, kasap dükkânlarının önünde biriken köpekler, sahipsiz köpek yavruları, kömür kamyonlarından dökülen kömürleri toplayan çocuklar, Beyoğlu'nda bir mağazanın önünde yırtık pırtık üstüyle titreyen çocuğu Karabaş kahvelerinden birinde cıgara içip kâğıt oynarken görüşü, çaydanlıkla çay içen, hep tüküren genç adam, eskici, bakır tencereler, tavalar, hep ressam-şairin gözlemlerinin dünyasıdır. Fatih zamanından kalan bu caminin karşısındaki kahvenin önünde çalışır ressam B. Rahmi, mahalle sakinlerini de inceler bir yandan. Bu gözlem nesri, şairin sorunlara çözüm arayan bir aydınının işi olmaktadır.

Bu istanbul manzaralarında şairin gittikçe gelişen gözlemlerini buluruz. *De-lifisek'teki* yazılarında da ("Ah Bu Çingeneler") özellikle hep İstanbul denilince gene aklına gelenleri sıralamaktadır. Süleymaniye ve Ayasofya'yı ömrü zevkle doldurabilecek eserler olarak görür. Atölyesinde modellik yapan Çingene kızının diline de hayrandır: Sabiha yerine Sabiye demesi gibi. Sonra Taksim'i zehir yeşili Be-yoğlu'nun sonunda bulurlar Sait Faik'le ("Sait İçin"). İstanbul'un büyük sanat a-damlarından nasibini alışı, onun özelliklerinden biridir. Rumeli bu kentten nasibini alır ama Anadolu'ya bu rüzgârın esmediğini söyler ("Altın Tas"). Bu, kültür rüzgârıdır, istanbul'da yanan ateşten dağlar taşlar faydalanır. Estergon Kalesi, Alishim türküleri hep bu rüzgârın estirdikleridir. Rumeli türküleri hep istanbul'da yanan o-caktan etkilenmişlerdir. Bedri Rahmi'nin şiir ve resimlerindeki tutkular Anadolu ya da İstanbul üzerine çeşitlemeler olmuştur. AYHAN DOĞAN

EYÜP

İstanbul'un fethi ile birlikte kurulan ilk Osmanlı Türk sur dışı yerleşmesi.

Boğaz suyoluna göre istanbul'un batı yakasında ve Haliç suyolunun güney kıyısında yer alan bu semtin Halic'e 2,6 km kıyısı bulunmaktadır. Eyüp'ün

kuzeyinde gecekondü ve konut kooperatif yerleşmelerinin yoğun bir şekilde yer aldığı Ali-beyköy; kuzeybatısında 1876'larda başlayan ve 1940-1950'lerde tekrarlanan dış göçle Bulgaristan'dan gelen göçmenlerin ağırlıkla iskân edildiği yeni yerleşmeler ile sanayi alan ve kullanımlarının yer aldığı Gaziosmanpaşa; batısında 1950'lerde başlayan ve 1960'larda tekrarlanan Yugoslavya göçmenlerinin ağırlıkla iskân edildiği yeni yerleşmelerin ve Rami sanayi planları ile getirilen sanayi alanlarının ve kullanımlarının yer aldığı Bayrampaşa; güneyinde ise, surlar ile sınır teşkil eden Fatih suriçi yerleşmesi ve İstanbul'un ilk gecekondü yerleşmesi olan Zeytinbur-nu sur dışı yerleşmesi bulunmaktadır.

Eyüp İlçesi'ne bağlı olan Eyüp bugün Alibeyköy, Kemerburgaz yerleşmelerini ve Kemerburgaz'a bağlı köyleri içine alarak Karadeniz kıyılarına kadar uzanan geniş bir alanı kapsayan bir yerel yönetim birimi ile idare edilmektedir. "Eyüp İlçe Belediyesi" olarak isimlendirilen bu belediye sınırları içinde yakın zamana kadar yer alan Bayrampaşa, 1990'dan itibaren müstakil bir belediye olarak ayrılmıştır. Eyüp semtini oluşturan mahalleler eski yerleşme alanını kapsayan Merkez, İslam Bey, Döğmeciler, Nişanca, Defterdar, Topçular, Rami Yeni, Rami Cuma mahalleleri ile 1950'lerden sonra oluşan Alibeyköy'e doğru uzanan gecekondü yerleşmelerini kapsayan Silahtar Ağa, Sakarya, Eyüp mahalleleridir.

Yerleşmenin topografik yapısı engebelidir. Merkezde yer alan ve kıyıya yakın bulunan Eyüp Sultan Külliyesi ve kıyı ile bütünleşen yakın çevresi deniz koduna yakındır. Merkezden ve kıyıdan geriye doğru uzaklaşıldığında topografya yükselmektedir. Merkeze doğru ışınsal ve kıyıya doğru dik inen yollar alçalarak uzanan vadilere oturmaktadır. Bu vadilerin arasında ise Haliç'e doğru son derece güzel panoramik manzaraya hâkim tepeler yer almaktadır. Ancak denize yönelik bu vadi ve tepelerin dışında farklı yönlerde birçok vadi ve tepe daha oluşmuştur.

Bu tepelerden en ünlüsü, kıyıya paralel geçen Haliç kıyı yolu (eski Bahariye Caddesi) ile tarihi merkeze ışınsal yaklaşan İslam Bey Caddesi'nin oturduğu vadiler arasındaki tepedir. Tarihi Eyüp Mezarlığı' nın(-0 sırtlarında Gümüşsüyü denilen semtte yer alan ve halk arasında Piyer Loti Tepesi olarak da bilinen bu tepe, *Evliya Çelebi Seyahatnamesinde* halkın dinlenmek ve eğlenmek için gittiği "İdris Köşkü Mesiresi" olarak geçer. Fransız yazar Pi-erre Loti(->) tarafından İstanbul'a geldikçe ziyaret edilen, kahvehanesi ve buradan görülen Haliç ve İstanbul manzarasının büyüğü ile Fransız yazarlarına tanıtılan

bu tepe, 19. yy'da İstanbul'a gelen yabancıları ve seyyahları da etkilemiş, seyahatnamelerde ve yabancı kaynaklarda yer almıştır.

Bunun dışında, Yeni Yol ile III. Haliç Köprüsü bağlantısı olan çevre yolu arasında

Zal Mahmud Paşa Camii'nin sırtlarında yer alan ve bugün Amcazade Hüseyin Paşa vakıf arazisi olarak geçen, muhtemelen Mimar Sinan eseri olarak gösterilen Zal Mahmud Paşa Sarayı'nın olduğu arazi de tarihi yapı kalıntıları içindeki ağaçları ve Haliç manzarası ile Eyüp'ün seçkin bir tepesidir. Sementin şehir ile bağlantısı, önceleri hem deniz, hem karayolu ile kurulmaktaydı ve Haliç başlangıçta sakin bir su yolu olarak kıyısındaki ve gerisindeki yerleşmelere taşımacılık hizmeti vermekteydi. Önceleri Boğaz'da olduğu gibi kayıklar ile yapılan yolcu taşımacılığında 1850'lerde tersane vapurları da kullanılıyordu. 1984-1985'te İstanbul Büyükşehir Belediyesi tarafından uygulanan Haliç kıyılarının sanayiden arındırılması ve kamu-laştırılarak yeniden düzenlenmesi çalışmaları esnasında Haliç iskelelerinin tümü ortadan kaldırılmıştır.

Yerleşmenin şehir ve yakın çevresi ile kurduğu karayolu ulaşım bağlantısında en önemli üç akstan biri, surların hemen dışından ve Eyüp'ün güneyinden kuzeydoğu-güneybatı istikametinde geçen Haliç Köprüsü ve devamındaki I. Çevre Yolu bağlantısıdır. Diğer yerleşmenin kuzeyindeki sırtlardan kuzeybatı-güneydoğu istikametinde geçen ve I. ve II. çevre yollarını bağlayan 20 numaralı devlet yolu, Rami Kışla Caddesi, eski Edirne Asfaltı' dır. Üçüncüsü ise sahilten Eminönü-Alibeyköy istikametinde geçen, esasen var olan yolun 1984-1985 arasındaki çalışmalar esnasında kuvvetlendirilerek 4 şeritli kesintisiz bir yol haline getirilmesi suretiyle oluşturulan Haliç kıyı yoludur.

Bu yolların dışında, yerleşmeyi kendi içinde ve bu ana bağlantı yollarına bağlayan, toplayıcı mahiyette ikinci derecede önemli yollar olarak; Rami Kışla Caddesi' ni tarihi Eyüp merkezine bağlayan ve 1956' dan sonra açılan Eyüp Yeni Yol, Rami yerleşmelerini Eyüp'ün içine bağlayan topografyanın hayli zorladığı Ayten Sokağı ve devamındaki yol; Gaziosmanpaşa' dan gelen ve tarihi merkeze bağlanan İslam Bey Caddesi ve devamındaki Zal Paşa, Kalenderhane caddeleri, Haliç kıyı yolunun geçirilmesi ile tali bir bağlantı yolu haline gelen Feshane Caddesi, surların dibinden geçen ve Rami Kışla Caddesi'ni Haliç kıyı yoluna bağlayan Savaklar Caddesi gösterilebilir.

Ayrıca Eyüp'ün eski yerleşme alanının dışında, Bahariye kıyılarının sırtlarında Alibeyköy'e doğru 1950'lerden sonra oluşan gecekondular yerleşmelerinin yer aldığı Esentepe, Sakarya, Silahtar Ağa mahallelerini Küçükçeköy, Gaziosmanpaşa yerleşmelerine ve Haliç kıyı yoluna bağlayan Gazi Osman Paşa, Yıldız Tabya, Karadeniz ve Ordu caddeleri de toplayıcı yollardandır.

Bu ana bağlantıların dışında, yerleşme

EYÜP

246

247

EYÜP

Eski bir kartpostalda Haliç'ten Eyüp'ün görünümü-. *Sıdkı Anadol koleksiyonu*
genellikle karakteristik eski dar sokaklardan oluşur.

Semtin kuruluşu İstanbul'un fethine kadar inmektedir. II. Mehmed'in (Fatih), fetihten hemen sonra, İslam dünyasının saygın kişisi sahabeden Halid bin Zeyd Ebu Eyyub el-Ensari'nin mezarı olduğu rivayet edilen yerde onun türbesini yaptırması ve akabinde 8ö3/1459'da bu türbenin yanına şehrin ilk selatin camiini inşa ettirmesi; dünya tarihinde ortaçağ ile yeniçağ arasında bir geçiş olarak kabul edilen, İstanbul'un Hristiyan dünyasından İslam dünyasına geçmesinin politik olduğu kadar dini ve sembolik bir anlam taşıdığı da göstermekte ve simgesini bu yapıtlarda bulmaktadır. Yine aynı yıllarda bu yapılara eklenen medrese, aşhane, medrese içinde kurulan kütüphane, imaret ve çifte hamam ile bu noktada teşkil edilen

Günümüzde Eyüp'ün bir görünümü.

Nazmı Timitroğlu, 1993

ve yine Fatih tarafından kurulan vakıf yoluyla yaşatılan sur dışının bu ilk Türk İslam külliyesi etrafında Eyüp yerleşmesi gelişmeye başlamıştır. Bugün bu yapılardan cami, türbe ve hamam günümüze u-laşan ve hâlâ işlevini sürdüren yapılardır (bak. Eyüb Sultan Külliyesi).

Halid bin Zeyd Ebu Eyyub el-Ensari' nin türbesinin çevresinde kurulan semt, adını buradan almıştır.

Tarih Boyunca Fiziksel Değişme: İstanbul'un ilk yerleşmesinin, etrafı verimli topraklarla çevrili, bol balık avı sağlayan ve denizcilere geniş ve emin bir sığınak olan Haliç'in Eyüp'ün sınırları içinde kalan yukarı ucu olduğuna dair, eski tarihçiler tarafından nakledilen hikâyeler vardır (bak. Bizas). Efsaneye göre Haliç, eski adı olan "Hrisokeras"ı îo'nun kızı Keroessa'dan almaktadır.

1949'da Eyüp Silahtarağa'da Roma dönemine ait bir yapının temelleri, bir nim-faion veya bir sunak ve mermer heykel kalıntıları ile Alibeyköy'de define avcıları tarafından bulunan bazı mahzenler, mezar odası, MÖ 2. yy'a ait mezar steli, Eyüp'te Haliç'in yukarı ucundaki yerleşmelere ait izler sayılabilir.

Bizans döneminde sur dışında bugünkü Eyüp semtinin bulunduğu alan, Haliç'in diğer sahilleri gibi zengin ve yoğun bir bitki örtüsü ile kaplı olması ve civarındaki ormanlarda av hayvanlarının bol bulunması nedeniyle, imparatorlar tarafından av sahası ve sayfiye yeri olarak kullanılmıştır. Ayrıca burada birçok manastır inşa edilmiştir.

Bu manastırlardan bugünkü Eyüp yerleşmelerinin olduğu ve arazinin dik bir yamaç halinde suya indiği yerde II. Teo-dosios zamanında (408-450) Aziz Kosmos ve Damianos'un ismine izafeten kurulan manastırdan dolayı

buraya "Kosmidion" (yeşil) denildiği rivayet edilmektedir. Halic'e nazır dik bir yamaç üzerinde bir kale gibi yükselen bu kilise, meşhur bir zi-yaretgâh idi. Ayrıca bu manastırın yanında yarışların, siyasi gösterilerin yapıldığı, tahta parmaklıkla çevrili olduğu için "Ski-lokeskos" denilen bir hipodrom ile süslü kemerli bir divanhane vardı.

I. Leon (hd 457-474) tarafından bugünkü Otakçılar Camii civarında küçük ancak zarif ve muhteşem bir saray olan "Ma-mas (Ayios) Sarayı" adı verilen bir saray ile yakınında dünya işleri ile alakasını kesmiş saray kadınlarının oturduğu bir manastır inşa edilmiştir.

Burada yer alan manastırların içinde Leon Makelos Manastırı, farklı statüsü o-lan bir manastırdır. Bu manastırın küçük kilisesinin papazı, harbe gidecek imparatorlara, kumandanlara ve asilzadelere, hareketlerinden evvel özel bir merasimle kılıç kuşatmak gibi büyük bir imtiyaza sahipti. Söz konusu manastır, Bulgar muhasarası sırasında tahrip edilmiştir.

Eyüp SIT Alanı

istanbul Ansiklopedisi

Bunların dışında Aya Anargiras, surun Blahernai Kapısı yanında Aya Fotini, bugün Feshane'nin olduğu mahalde İmparator I. İustinianos'un (hd 527-565) eşi İm-paratoriçe Teodora için yaptırdığı Ayios Panteleymon veya Teodora'nın kilise ve şatosu bulunmakta, bu kilisenin az ötesinde, Defterdar mevkii civarında bir köprü yer almaktaydı (bak. Defterdar).

Prokopios, *Yapılarve Gizli Tarih* isimli eserlerinde İustinianos'un ayrıca burada sahilde Priskos ve Nikolaos adına, temelleri su içine atılmış bir kilise daha yaptırmış olduğunu yazmaktadır. 6. yy'dan beri Bizans'ın kutsal bir ziyaret yeri olan Meryem Kilisesi ve Ayazması, 1434'te yanmıştır; yerine yapılan kilise Ortodokslarca hâlâ saygı görmektedir.

III. Haliç Köprüsü'nün ayaklarının yapımı sırasında 1972'de Ayvansaray'da surların dışında, toprak içinde bulunan çok ince ve değişik bir işçiliğe sahip, üzerlerinde hayvan kabartmaları olan 6. yy'a ait

2 sütun başlığı, muhtemelen İustinianos' un bu yapılarından birinin kalıntıları olmalıdır.

Bu dönemde Hz Halid'in türbesinin civarı servi ağaçları ile kaplı olup Bizanslılar buraya "avcı" manasına gelen "Kini-gos" derlerdi. Burada ayrıca aynı ismi taşıyan, imparatorlara mahsus bir av köşkü bulunuyordu.

Bostan İskelesi civarında Bahariye kıyısında küçük bir liman ile devlet gemilerini yapmaya mahsus bir de tersane vardı. Alibeyköy ve Kâğıthane derelerinin getirdiği çamur ile dolan limanı, VI. İoannes Kantakuzenos (hd 1347-1354) hayli para sarf ederek temizletmiştir.

Fetihten önce İstanbul birçok defa saldırıya uğramış ve her defasında şehrin dışı yağmalanmış, o arada Eyüp'teki saray, manastır, kilise ve diğer yapılar tahrip e-dilmiştir. II. Mehmed (Fatih) 1453'te İstanbul'u kuşattığında

Eyüp ve çevresindeki mabet ve yapılar birer taş yığını halindeydi. Bu taşların bir kısmı Eyüb Sultan Türbesi ve Camii'nin inşaatında kullanılmıştır. Fethin akabinde, bir imparatorluk merkezi olarak hazırlanan İstanbul'da, devlet eliyle güdümlü bir imar ve iskân politikası sürdürülmüş ve bu arada Eyüp'e de Bursalılar yerleştirilmiştir.

Süatle iskâna açılan Eyüp'ün eski yerleşme dokusu, Fatih dönemi sonlarında burada oluşan 8 mahalle ile şekillenmiştir. Bu mahalleler, Cami-i Kebir, Kasını Çavuş, Uluca Baba, Abdulvedut, Sofular, Otağcibaşı, Fethi Çelebi, Mehmed Bey mahalleleridir. Fatih dönemi sonlarında, aralarında boşluklar da olsa, surlardan Piyer Loti Tepesi'ne kadar uzanan ve gerilerde Edirnekapi hizasına kadar çıkan yerleşme dokusu, bugünkü Eyüp yerleşme alanının yansına yakın olan en önemli kısmını kapsamaktaydı. Bundan sonra doku uzun süre fazla yayılmamıştır. Bu dönemde nüfus yaklaşık 4.000 olarak tahmin edilebilir.

EYÜP

248

249

EYÜP

16. yy'da Haliç sahilleri ve Eyüp büyük bir gelişme göstermiştir. Ancak, Eyüp'ün yerleşme dokusu, bir önceki döneme göre fazla yayımlamakla birlikte mevcut doku içinde önemli imar hareketleri olmuştur. Özellikle I. Süleyman (Kanuni) döneminde, Eyüp'e cami, mescit, medrese, sıbyan mektebi, çeşme, sebil, hamam, imaret, türbe gibi dini, kültürel, sosyal, ticari fonksiyonlar taşıyan birçok yapı, tekke kompleksleri inşa edilmiş; sahiller Bahariye kıyıları boyunca saray ve yalılar ile dolmaya başlamıştır. Namazgah, mesire alanları gibi açık kullanım alanları oluşmuştur. Mimari yapı, malzeme ve süslemelerde yansıyan üslubu ile Osmanlı klasik döneminin en güzel örneklerinin sergilendiği bu yapılar, burada gelişen kültürel ve sosyal ortamın da bir göstergesi olmuştur.

Tarihçiler II. Bayezid'in saltanatının (1481-1512) ortalarında nüfusun 200.000'e yaklaştığını ve bu nüfusun yaklaşık yüzde 10'unun Haliç kıyıları ve özellikle Eyüp ve Balat'a yerleşmiş olduğunu ifade etmektedir. I. Süleyman (Kanuni) döneminin sonlarında nüfus 500.000'e yaklaşmış ve bunun yüzde 30-40 oranında bir kısmı sur

Eyüp'ün günümüzle iç içe geçmiş tarihsel dokusunu yansıtan bir fotoğraf (üstte) ve koruma altına alınmış evlerin bulunduğu bir sokak.

Araş Neftçi, 1989 (üst), Nazım Timuroğlu, 1993 (sol)

dışında yerleşmiştir. En yoğun sur dışı yerleşmesinin ise Galata dışında Eyüp ve

Kasımpaşa olduğu tahmin edilmektedir.

Batı'dan etkilenme dönemi sayılan 17. ve 18. yy'larda yerleşme dokusu fazla genişlememekle birlikte mevcut doku içinde önemli yapıların inşa edildiği görölmektedir. Lale Devri'ni de kapsayan bu dönem, İstanbul genelinde olduğu üzere Eyüp için de çeşme, sebil gibi su yapıları açısından zengin bir dönem olmuştur ve bu yüzyılın karakteristik yapılarından olan çeşmelerin önemli bir kısmı Eyüp' te inşa edilmiştir. Türk baroğunun son derece güzel örneklerinden olan Şah Sultan Külliyesi ile Mihrişah Sultan Külliyesi' nin ve Kalenderhane Tekkesi'nin sebil ve çeşme yapıları, dönemin Eyüp'teki seçkin örneklerindendir.

Osmanlı klasik dönem üslubunun mimari yapı ve süslemelerde yavaş yavaş terk edildiği, Batı üslubunun karakteristik biçimlerinin yansımaya başladığı, üslup farklılaşmasının ortaya çıktığı bu dönemde Şeyh Murad Tekkesi gibi çok güzel tekke yapıları inşa edilmiştir.

19. yy-1950 arası dönem, II. Mahmud (hd 1808-1839) ile başlayan geleneksel ya-

pıda köklü değışiklikler meydana getiren bir dönemdir. Batılı anlamda kurumsal yapıda getirilen değışiklikler, sanayileşmede atılan ilk adımlarla birlikte yeni teknolojinin ithali ve yine sanayileşmenin getirdiği göç, beraberinde gelen nüfus patlaması, şehirleşme ve şehirlerin planlanabileceği anlayışının yerleşmesi ile birlikte yapılan çalışmalar, sosyal yapıda, kültürel yapıda ve kentin fiziksel dokusunda büyük değışimler dönemini başlatmıştır.

II. Mahmud döneminden itibaren, hanedan ve devlet ricalinin ilgisi Haliç'ten Boğaz'a kaymıştır. Batı etkisinde geleneksel yapının yavaş yavaş terk edildiği bu ortamda Eyüp Bahariye sahillerindeki bakımsız kalan sultan saraylarının ve yalıların padişah eli ile yıktırılarak yerine iplikhanenin ve bazı imalat faaliyetlerinin getirilmesi ile Haliç sahillerinde başlayan sanayi, akabinde Defterdar'daki Hatice Sultan Sarayı'nın bir bölümünde fes imalatına başlanması ve giderek bu imalathanenin burada bir dokuma fabrikasına dönüşmesi ile gelişmiştir.

Cumhuriyet'in hemen öncesinde Ali-beyköy ve Kâğıthane derelerinin ağzında kurulan, Türkiye'nin ve İstanbul'un ilk e-lektrik santralı olan Silahtarağa Elektrik Santralı da Haliç'te sanayiye teşvik eden bir unsur olmuş, zamanla sahilsaraylar ve yalılar yerlerini teker teker sanayi kuruluşlarına bırakmıştır.

Bu dönemde Yeniçeri Oeağı'mn kaldırılması ve ordunun Batılı anlamda yeniden teşkilatlanması ile, şehrin çevresinde, yeni yerleşme alanlarının silüetine hâkim noktalarda yapılmaya bağlanan kışla yapılarından biri de Eyüp'te Rami tepelerinde 1828-1829'larda inşa edilen Rami Kışlası'dır.

Rami Kışlası'nın kurulmasından sonra II. Abdülhamid döneminde (1876-1909)

devlet erkânının bu civara yerleştirilmesi ile Rami tepelerinde başlayan iskân, 1877-1878'de Bulgaristan'dan gelen Türklerin bu sırtlarda yerleştirilmesi, 1940 ve 1950' lerde Bulgaristan ve Yugoslavya'dan gelen yeni göçmen kabilelerinin yine burada yerleştirilmeleri ile gelişmiştir.

Cumhuriyetten sonra Fransız şehircilik uzmanı H. Prost tarafından 1936-1937' de hazırlanan 1939'da uygulamaya konulan planda Haliç'in sanayi aksına dönüştürülmesi öngörülmüş, Haliç kıyılarına planlı olarak getirilen sanayi, yan sanayi olarak gelişen ve kontrol edilmeyen küçük sanayinin yayılmasını da beraberinde getirmiştir. Ancak 1930'lu yıllara kadar Eyüp sahillerinde bazı yalıların hâlâ varlıklarını koruduğu bilinmektedir.

1934'te yeniden çizilen mahalle sınırlarına göre Eyüp yerleşme alanı 12 mahalle birimine ayrılmıştır. Bu mahalleler, Ab-dulvedut, Gezeri Kasım, Eyüp Sultan, Eyüp Gümüşsüyü, İslam Bey, Fethi Çelebi, Düğmeciler, Nişanca Mustafa Paşa, Üç Şehitler, Rami Cuma, Topçular, Rami Yenimahalle'dir.

1950'den sonra, İstanbul hızlı bir sanayileşme sürecine girmiş; sonuçta Eyüp'ün eski dokusu içindeki boş alanlar, bostan-

Eyüp'ün mezarlıktan genel görünümü. *Araş Neftçi, 1989*

lar, metruk kalan eski tekke arazileri, tarihi mezarlık alanları işgal edilerek kaçak yapılanmalar ile dolmaya başlamıştır. 1956' dan itibaren İstanbul bütününde uygulanan geniş imar operasyonuna Eyüp de sahne olmuş Rami Kışla Caddesi kuvvetli bir bağlantı yolu haline getirilmiş ve Yeni Yol olarak adlandırılan bulvarın açılması ile tarihi merkeze bağlanmış, Cami-i Kebir Caddesi üzerindeki dükkânlar yıkılmıştır. Cami meydanındaki oyuncakçılar adası bu operasyonlar esnasında ortadan kaldırılmış olmalıdır. İstanbul'daki yıkımlardan taşınan mezarlar ile Kızıl Mescit karşısında devşirme bir mezarlık kurulmuş, bu arada II. Mehmed'in (Fatih) baş-mimarı Mimar Ayaz'ın mezarı da buraya nakledilmiştir. Menderes dönemi demlen bu dönemde yarım kalan işleri tamamlamak üzere daha sonra İstanbul Belediyesi tarafından, Piccinato'ya hazırlatılan 1/10.000 ölçekli "Geçit Devri Nâzım Pla-nı"nda yer alan III. Haliç Köprüsü ve çevre yolu bağlantısı, bu dönemde 1973'te gerçekleştirilmiştir.

Bu dönemin ilk 10 senesinde sahiller sanayi yapılanması ile tamamen dolmuştur. Eski kent dokusu içinde henüz spekülatif amaçlı büyük müdahaleler yapılmamıştır. Rami Kışla Caddesi boyunca iki taraflı başlayan sanayi yapılanmaları, mezarlık ve boş alanların içine doğru sarkmaya başlamıştır. Sırtlardaki boş alanlara mevzi planlar ile seyrek de olsa yapılanmalar getirilmiştir. Ancak Eyüp içinde bostanlar ve boş alanlar mevcut olmasına rağmen, eski yerleşme dokusunun dışındaki Bahariye sırtlarından Alibeyköy'e doğru uzanan boş alanlar kaçak

yapılar ile tamamen dolmuştur.

Bu dönemin ikinci 10 senesinde eski kent dokusu içindeki boş alanların mevzi imar planları ile yüksek katlı bloklara dönüştüğü izlenmektedir. Ahşap evlerin yoğun olduğu mahallelerde ise bu yapılar yıkılıp imar çizgisi geri çekilerek yolun genişletilmesi ile, yüksek yapılanmalara imkân veren uygulamalara gidilmiştir.

3030 sayılı yasanın yürürlüğe girmesi ile yerel yönetimlerin yeniden organize edilerek imar yetkilerinin artırıldığı 1983 sonrası dönemin en önemli icraatı, Haliç kıyılarının sanayiden arındırılarak yeniden düzenlenmesidir. Yerel yönetimlerin dinamik yapısı içinde sahildeki sanayi tesisleri süratle ortadan kaldırılarak yerlerine kamuya açık park alanları kurulmuştur. Halic'e paralel geçen mevcut kıyı yolu genişletilerek yeniden düzenlenmiş, Bostan İskelesi'nde deniz üzerinden geçirilen kazıklı yol ile süreklilik sağlanmıştır. Ancak kıyı yıkımları esnasında kıyıdaki eski sokaklar ve yapılar da ortadan kaldırılmıştır. Dolayısıyla bu dönem, Eyüp'ün çehresini gerek geleneksel yerleşme alanı, gerek yeni gelişme alanı içinde hayli değiştiren bazı uygulamalar getiren bir dönem olmuştur.

Sosyal-Kültürel Değişme: Fetihle birlikte kurulan Eyüp, süreç içinde giderek gelişmiş, sultanların devlet ricalinin, ulema sınıfından kişilerin, sanat ve düşünce a-damlarının yaşadıkları, mimarlık ve kültür tarihinde önemli eserler bıraktıkları zengin bir semt haline gelmiştir.

Fatih'in Eyüp'e verdiği önem ve bu semti seçkin bir zümrenin oturduğu semt haline getirmek istemesi, hocası Akşemsed-din'e burada oturmasını önermesi ile de anlaşılmaktadır.

, .

Daha sonraki Osmanlı sultanları da semte özel bir önem vermişlerdir.

İlk İslam yerleşmesi olmasına rağmen, Eyüp'te gayrimüslimler de Müslümanlarla yüzyıllarca birlikte yaşamışlardır. Fatih' in İstanbul'u iskân ederken Anadolu'dan getirdiği ve suriçinde yerleştirdiği Hristiyan Ermenilerden bir kısmı, daha sonra Eyüp'e yerleşmiştir.

Eyüp'ün bir diğer özelliği tekkeler açısından zengin bir semt olmasıdır. Bunda bu yörenin sur dışında olmasının da etkisi vardır. Yavedut Tekkesi(->) ve Karyağdı Tekkesi(->) kuruluşları fethiye kadar inen ve fethiye katılmış kişiler tarafından kurulan tekkelerdir. Tekkeler, çevrelerinde yerleşmelerin oluştuğu çekirdekler teşkil etmişler; insanın gelişimine yönelik eğitim yanında hat, ebru, musiki, minyatür gibi geleneksel sanatlar, din ve düşünce alanlarında da eğitim vermişler; buralarda yetişen kişilerin Eyüp'ün sosyal ve kültürel yaşamına büyük katkıları olmuştur.

Eyüp'teki sosyal ve kültürel yaşantının zengin olmasında Osmanlı sultanlarının, hanedanının, devlet ricali ve varlıklı kişilerin ziyaretin ötesinde burada

ikameti tercih etmeleri de etkin olmuştur. Eyüp, Osmanlılar döneminde Osmanlı sultanlarının cüluslarından sonra kılıç kuşanma törenlerine sahne olması ile de ayrıcalığı o-lan bir semttir. Osmanlı sultanlarının Eyüb Sultan'ın manevi varlığında Hz Muham-med'e duydukları saygı, devletin başına geçtiklerinde tahta çıktıktan sonra, Topka-pı Sarayı'nda emanat-ı mukaddese arasında saklanan Peygamber'e veya sahabelere ait kılıçlardan birini Eyüb Sultan'ın türbesinde "taklid-i seyf" denilen merasimle kuşanmaları ile ifade edilmiştir. Padişah-

EYÜP

250

251

EYÜP İLÇESİ

<i>Faaliyet Kolları</i>	<i>Erkek</i>	<i>Kadın</i>	<i>Toplam</i>
Tarım dışı üretim faaliyetlerinde	36.443	5.483	41.92
Satış ve ticaret personeli	6.086	508	7.594
Hizmet işlerinde çalışanlar	6.121	604	7.025
İdari personel ve benzeri	2.212	2.265	5.478
İlmi ve teknik elemanlar, serbest	3.025	1.179	4.204
Mütasabbihler, direktörler ve üst	1.008	74	1.082
Tarım, hayvancılık, ormancılık,	738	102	840
İssiz olup iş arayanlar ve	3.947	489	4.436

Tablo H Eyüp İlçesi'nde Çalışanların Faaliyet Kollarına Göre Dağılımı

Kaynak: 1990 Genel Nüfus Sayımı, "Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, İli 34-İstanbul", DiE, Ankara, Temmuz 1993

lar Eyüp'teki taklid-i seyf merasimine cüluslarından sonra kara veya deniz yolu ile giderler ya gittikleri yoldan veya değişik yoldan dönerlerdi. Denizyolu ile geldiklerinde Bostan tskelesi'nden karaya çıkarlardı.

Eyüp aynı zamanda, Haliç kıyısı ve gerisindeki zengin doğal bitki örtüsü, serin ve tatlı suları, lezzetli balık ve yabani ördek avlanan adaları ve istanbul'un derinliklerine doğru son derece güzel geniş panoramik *manzara*, veren coğrafi konumu ile sultanlar kadar İstanbul halkının da günübirlik dinlenmek üzere gelmeyi tercih ettiği önemli mesire yerleri olan bir semt idi. Evliya Çelebi Eyüp'te 10 ayrı mesire alanından bahsetmektedir. Bunlar Eyüp, Ağa Eskisi, Harp Meydanı, Kalamış, Deniz Hamamı, Can Kuyusu, İdris Köşkü, Kırk Serviler, Birdir-Ağa Kırığı, Bülbül Deresi mesireleridir.

Eyüp'ün bir özelliği de çiçek yetiştirilmesidir. R. E. Koçu, Eyüp'te Gümüşsüyü' nün bulunduğu vadi etrafındaki tepelerin tarlalar halinde çiçek bahçeleri olduğunu, buralarda gül, sümbül, lale, zerrin, fulya yetiştirildiğini, cuma günleri Eyüp'ün Oyuncakçılar Çarşısı'nda büyük bir çiçek pazarı kurulduğunu, bu çiçek bahçelerinin tümünün Fulya Tarlası olarak

anılan bir mesire yeri olduğunu nakletmekte; 20. yy'ın başlarında rağbet gören bu yerin 1960'larda gecekondularla dolduğunu anlatmaktadır.

Eyüp, kahvehaneler açısından da zengin bir semttir. 1814-1815 tarihli *Bostan-cıbaşı Defterleri*'nde kıyıda Ayvansaray iskelesi ile Defterdar iskelesi ve Defterdar iskelesi ile Eyüp iskelesi arasında birer kahvehane yer alırken, Eyüp iskelesi ile Bahariye Kasrı arasında 7 kahvehane sıralanmaktadır. Melling'in gravüründe yer alan yalı biçimindeki Bostan İskelesi Kahvesi buranın en büyük kahvehanesiy-di. Türk musikisinin büyük ustalarından Eyüplü Zekâi Dede, Türk musikisinin diğer ustaları ile bu kahvehanede buluşup meşk âlemleri yaparlardı. 1984-1985'teki kıyı yıkımları ile ortadan kaldırılmadan önce kahvehanenin son kalan kısımlarında yanındaki imaretin koyunları barındırılıyordu. Bunun dışında Eyüp iskelesi yakınında deniz kıyısında yer alan eski bir İstanbul kahvehanesi de bu yıkımlarda ortadan kalkmıştır.

İstanbul'un en ünlü tulumacı kahvehanelerinden biri de Eyüp Defterdar'da Kâhya İsmail'in kahvehanesi idi. Ramazanlarda en önde gelen çalgılı kahvelerden biri olan bu kahvehane Meşrutiyet'in ilanından sonra kayıkçı kahvesi olmuştur. Daha sonra burası da yıkılarak yerine beton bir bina ve altına bir kahve yapılmıştır. Eyüp'ün en meşhur kahvehanesi ise daha önce bahsettiğimiz Piyer Loti Kah-vesi'dir. Bugün hâlâ ayakta olan bu kahve Eyüp'ü ziyarete gelen yerli ve yabancı turistlerin uğrak yeridir.

Eyüp, kütüphaneler açısından da kurulduğundan bugüne zengin bir semt olmuştur. II. Mehmed (Fatih), Eyüp'e ilk kütüphaneyi kazandırmıştır. Eyüb Sultan Kül-

liyesi'nin medresesi içindeki bu kütüphaneye Fatih 1.000 kadar kitap vakfetmiştir. Bu kütüphaneye daha sonra bazı devlet ve din adamları da kitap bağışı yapmıştır.

Eyüp'te kütüphane yaptırma ve kitap vakfetme geleneği uzun süre devam etmiştir. Eyüp'ün en önemli ve günümüze ulaşan tek kütüphanesi 1839'da Bostan iskelesi Sokağı üzerinde yer alan, Mehmed Hüsrev Paşa tarafından kurulan kütüphanedir (bak. Hüsrev Paşa Kütüphanesi).

Eyüp, el sanatları açısından da gelişmiştir. Eyüp'te Bizans döneminde Haliç'ten elde edilen çamurla tuğla ve kiremit imalatı yapıldığı bilinmektedir. Haliç'in bu çamuru Osmanlılar döneminde tuğla ve çömlek imalatında kullanılmıştır. Çömlekçiliğin el sanatı olarak geliştiği ve bir ihtisas kolu olduğu, *Evliya Çelebi Seyahatnamesinde* de bahsi geçtiği gibi Çömlekçiler Mahallesi adlı bir mahallenin kurulmasından da anlaşılmaktadır. Haliç'in makbul balçığı Eyüp'te oyuncakçılığı da teşvik etmiştir (bak. Eyüp oyuncakçılığı).

Eyüp Bizans döneminde şehrin süt ihtiyacının sağlandığı bir yerdi. Osmanlı

döneminde bu yöre civarındaki mandıralardan temin edilen halis sütle üretilen kaymak Eyüp'e ayrı bir şöhet kazandırmıştır.

Eyüp'teki kaymakçı dükkânlarının II. Selim döneminde, 1567'de uygunsuz bir biçimde kullanıldığının padişaha bildirilmesi üzerine haslar kadısına bir hüküm çıkarılmış, bu hüküm üzerine eğlence yerleri kapatılmış, bir süre sonra yeniden şikâyetler başlamış, 1573'te bu hususta padişah fermanı çıkarılmıştır.

Eyüp'ün kebabçıları ve kebabçı dükkânları da meşhurdu. 1935-1950 arasında Eyüp'te yalnızca 2 kebabçı kalmıştı, 1950-1956 arasında kalan 1 dükkân da 1956 istimlaki sonunda ortadan kalkmıştır.

Eyüp'ün, bugün de halk arasında şöhetini sürdüren halka fırını da ünlüydü. Yeniçeriliğin son zamanlarında "Yeni Fırın" diye anılan bu fırının 1750-1800 arasında bir tarihte yapıldığı söylenebilir.

Eyüp, sosyal ve kültürel açıdan geliştiği nispette sanatta da gelişmiş ve Türk musikisinin ünlü ustalarını, edebiyatçıları, tiyatro ve gösteri dünyasının değerli şahsiyetlerini yetiştirmiş, kültür ve sanat yaşamına önemli katkıları olan bir semt olmuştur.

Eyüp geçmişinde, büyük yangınlar geçirmiştir. Bunda geleneksel ahşap konut mimarisinin rolü olduğu kadar coğrafi konumunun da etkisi büyüktür, istanbul'un hâkim kuzey rüzgârları Halic'in güney kıyısında yer alan Eyüp'te kıyıda başlayan bir yangının kolayca yamaçlara yayılmasına neden olabilmektedir. Eyüp'ün 1690, 1708, 1886, 1895 ve 1912'de büyük yangınlar geçirdiği bilinmektedir.

Geçirdiği değişimlere rağmen, Eyüp'te geçmişte sosyal yaşamın bir parçası olan ve istanbul genelinde önemli bir yer tutan bazı geleneksel davranışlar hâlâ oldukça etkin bir biçimde sürdürülmektedir. Bunun en önemli kanıtı Eyüb Sultan Türbe ve Camii'nde ibadet ve ziyaret olgusunun

bütün canlılığı ile devam etmesidir (bak. Eyüb Sultan ziyareti).

Bütün bunların yanında, hayatın son dönüm noktası ölümden sonra ebedi istirahatgâhını bu kutsal zata yakın bir yerde arayan istanbulluların cenazelerinin Eyüb Sultan Camii'nden kaldırılarak burada oluşmuş geniş mezarlık alanlarında gömülmeleri eski bir geleneğin devamıdır. Surların dışının, Bizans döneminde de şehrin nekropol (mezarlık) bölgesi olduğu unutulmamalıdır. Eyüp büyük bir islam nekropolü olma özelliğini bugüne kadar korumuştur. Türk hat, taş işlemeciliği sanatı, türbe mimarisi ve bezemelerinin en seçkin örneklerine, padişah, padişah eşleri, çocukları, devrin ileri gelenleri ve devlet ricalinin gömülü olduğu bu mezar ve kitabelerinde rastlanmaktadır. Ayrıca bugün Eyüp'te, iki ayrı Hristiyan mezarlığı mevcuttur.

Eyüp'te geçmişten gelen ve hâlâ yaşayan, Eyüp'e özgü sosyal yaşamın önemli bir parçasını teşkil eden bir müessese de imarettir. III. Selim'in annesi Mihrişah Valide Sultan tarafından kurulan, kurulduğundan bu yana

yaklaşık 200 senedir kesintisiz faaliyetini sürdürmekte olan, bugün Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne bağlı çalışan bu müessese günde 2.000 kişiye aş vermektedir.

Eyüp'ün tamamen yok olmayan ve bugüne dek yaşayan iki özelliği küçük bir alanda sürdürülmeye çalışan çiçekçilik ile halka fırınıdır.

Bibi. D. Kuban, "İstanbul'un Tarihi Yapısı", *Mimarlık*, S. 5 (1970), İst.; S. Eyice, "İstanbul", *İA*, I; Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri*; Ayver-di, *Mahalleler*; C. Ögüt, *Meşhur Eyüp Sultan*, tst, 1955; Evliya, *Seyahatname*, I; A. Ş. Hisar, *İstanbul ve Pierre Loti*, İst., 1958; S. Birsnel, *Kahveler Kitabı*, İst., 1975; H. Y. Şehsuvaroğ-lu, *İstanbul*; Ergin, *Rehber*; İ. Tekeli, "1939-1980 Arasında İstanbul'un Planlama Deneyimleri, İcabında Plan", *İstanbul*, S. 4 (1993); H. Lokmanoğlu, *Haritah Şehir Rehberi*, İst., 1975; M. Cezar, *Tipik Yapılarıyla Osmanlı Şehirci-liği'nde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi*, İst., 1985; Demiriz, *Türebeler*; Y. Önge, "Eyüp Sultan Manzumesi ve Tarihi", *Selamet*, Ankara, 1963; Ayyansarayî, *Hadîka*; Meriç, *Mimar Sinan*; S. Ünver, *Sahabe Kabirleri*; M. B. Tan-man, "İstanbul Tekkelerinin Mimari ve Süsleme Örnekleri Tipoloji Denemeleri", (İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü basılmamış doktora tezi), c. 1, İst., 1990; A. S. Ülgen "Eyüp Sultan'da Hazret-i Halit Manzumesi ve Çevresi", *Selamet*, Ankara, 1963; M. Sözen, *Türk Mimarisinin Tarihsel Gelişimi*, tst., 1980; İşli, *Sahabe*, R. E. Koçu, "Bostancıbaşı Defterleri", *İSTA*, VI; T. Artan, "Boğaziçi'nin Çehresini Değiştiren Soylu Kadınlar ve Sultanefendi Sarayları", *İstanbul*, S. 3 (1992); "Eyüp" *İKSA*; N. Arslan, *Gravür ve Seyahatnamelerde İstanbul*, İst., 1992; Y. Kâhya, "İstanbul Bizans Mimarisinde Kullanılan Tuğlanın Fiziksel ve Mekansal Özellikleri", (İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, basılmamış doktora tezi), İst., 1992; *İstanbul'un Kitabı*, c. 1, İst., 1957; Haskan, *Eyüp Tarihi*; Eyice, *Haliç*; Bayrı, *İstanbul Folkloru*; N. Tilgen, *Eyüp'lü Hattatlar*, İst., 1950; M. Cunbur, "Eyüp Sultan Kütüphanesi", *Selamet*, Ankara, 1963; R. E. Koçu, *Osmanlı Padişahı*, İst., 1981; Tuğlacı, *Ermeni Kiliseleri*; İnciciyan, *İstanbul*; O. Bayrak, *İstanbul'da Gömülü Meşhur Adamlar (1453-1978)*, İst., 1979; Kumbaracılar, *Sebiller*, Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*.

FAHRÜNNİSA (ENSARİ) KARA

EYÜP ÇARŞISI

İstanbul'un ana ticaret mahallelerini Haliç kıyıları, Beyazıt ve bedesten bölgesi ile Mahmut Paşa Caddesi ve Uzunçarşı arasındaki aks oluşturmaktaydı. Şehirde dağınık olarak satış yapan dükkânlar bulunduğu gibi bu küçük dükkânların yer yer gruplaştığı bölgeler de vardır. Eyüp bölgesi de Ayasofya, Aksaray, Yedikule ve Kasımpaşa'da olduğu gibi bu tip dükkânların gruplar oluşturduğu bir yerdi. Eyüp Sultan Camii'nin güney ve güneydoğu bölgesine doğru gelişen çarşı Zal Mahmud Paşa Camii'nin yakınlarından geçerek Defterdar' da Çömlekçiler

Mahallesi'ne kadar devam etmekteydi. Çarşının en yoğun olduğu bölgeyi ise cami çevresi oluşturmaktaydı.

Çarşı bir yolun iki tarafında yer alan dükkânlardan oluşmaktaydı. 20. yy'm başında çekilen Eyüp fotoğraflarına göre dükkânlar üç tarafı kapalı, sokağa bakan cepheleri ahşap kepenkli, bitişik nizamda yapılmış yapılarıydı. Mallar hem dükkânın içinde, hem de dışarıda, sokak cephesinde sergilenirdi. Her gece sokakta sergilenenler içeri alınır, sabahları tekrar dışarı çıkarılırdı.

Dükkânların birçoğu hem imalathane hem de satış yeri olarak kullanılırdı. Aynı tip malı üreten veya satan dükkânların bulunduğu sokaklar, arastalarda olduğu gibi, o malın adıyla anılırdı: Çömlekçiler, oyuncakçılar, yoğurtçular vb.

Evliya Çelebi, Eyüp bölgesinde 9.800 saray ve ev bulunduğunu, çarşısında da 1.085 dükkân olduğunu yazar. Çarşısında-ki ayakkabıcılar ve sütçülerden söz ederek kaymağının ve yoğurdunun ününü vurgular. Çarşıda Eyüp'te Çömlekçiler Mahalle-si'nde üretilen çömlekler de satılmaktaydı (bak. çömlekçilik). Ayrıca balıkçılar ve meyveciler de Eyüp Çarşısı'nın renkli esnafı arasındaydı.

17. yy'da Eyüp'te mezbahalar, kasaplar, kokoreççiler, balcılar, mum imalatçıları ve 11 ekmek fırını olduğu, ayrıca mezbahaların bulunduğu yerde debbağların da yer aldığı bilinmektedir. Eyüp'teki mezbahalar 18. yy'da kapatılmıştır. 19. yy'm sonu ve 20. yy'da Eyüp'te üretilen ahşap oyuncaklar ve düdüklü su testileri çocuklar için aranılan mamullerdi (bak. Eyüp oyuncakçılığı).

Eyüp Osmanlı döneminde oluşmuş bir yerleşim bölgesidir. Bu nedenle Eyüp Çarşısı da Osmanlı döneminde ortaya çıkmıştır. Çarşıda şehir içi ham ve bedesten gibi büyük ticaret yapılarının bulunmayışı Eyüp'te şehirlerarası, transit veya büyük toptancılık biçiminde bir ticaretin olmadığını göstermektedir. Eyüp Çarşısı'nın gelişimi Eyüp'ün kadılık olmasıyla da ilgilidir. Eyüp kadısı çarşamba divanına(->) katılır, kendi bölgesinde bulunan loncalar arasındaki yönetimsel bağlantıyı kurardı.

Eyüp'ün haftalık pazarı cuma günleri kurulur, türbeye ziyaret de en çok bugün olurdu. Evliya Çelebi binlerce kişinin her cuma Eyüp Sultan'ın türbesini ziyarete geldiğini ve çarşayı insan selinin bastığını yazmaktadır. Eyüp Çarşısı Eyüp'ün günlük ya-

şamına hizmet verdiği gibi istanbul kapsamında da üretimde bulunan ve gelen ziyaretçilere de hizmet veren canlı ve hareketli bir merkezdi.

Bibi. Evliya, *Seyahatname*, I; Mantran, *Gündelik Hayat*.

FİLİZ YENİŞEHİRLİOĞLU

EYÜP İLÇESİ

ilin batı yarısında, Çatalca Yarımadası'nda yer alır. 15 Mayıs 1936 tarihinde

yürürlüğe giren 3012 sayılı kanunla kurulmuştur, ilçe doğuda Sarıyer, Şişli ve Kâğıthane, güneyde Beyoğlu, Fatih ve Zeytinburnu, güneybatıda Bayrampaşa, batıda Gaziosmanpaşa ilçeleriyle çevrilidir, ilçenin kuzeyini Karadeniz sınırlandırır. Bu alan içindeki yüzölçümü 242 krrf'dir. Eyüp İlçe-si'nde 19 mahalle vardır, ilçenin kırsal nüfusu Kemerburgaz Bucağı'na bağlı 8 köydedir.

Eyüp İlçesi'ne bağlı mahalleler Alibey-köy, Cuma, Çırçır, Defterdar, Düğmeciler, Emniyettepe, Esentepe, Güzeltepe, İslam Bey, Karadolap, Merkez, Mithat Paşa, Mimar Sinan, Nişanca, Sakarya, Silahtar Ağa, Topçular, Yeni ve Yeşilpınar'dır.

Eyüp İlçesi'nin köyleri Kemerburgaz Bucağı'na bağlı Ağaçalı, Akpınar, Çiftalan, Göktürk, Işıklar (Kısırmandıra), insaniye, Odayeri ve Pirinççi'dir.

Eyüp ilçesi kurulmadan önce ilçe arazisinin bir kısmı (Kemerburgaz Bucağı) Beyoğlu ilçesi, bir kısmı da Fatih İlçesi sınırları içinde kalıyordu. 1936'da Eyüp İlçesi'nin kurulmasından sonra 1990'a kadar küçük ölçekli idari değişiklikler olmuş, 1990'da da Eyüp'ten ayrılan Bayrampaşa ayrı bir ilçe yapılmıştır, ilçe nüfusunun gelişimi Tablo I'deki gibidir.

Eyüp İlçesi'nin nüfusu düzenli olarak artma eğilimi göstermektedir. 1940'ta 8.824 olan kırsal nüfus, 1990'da 7.387'si erkek, 4.554'ü kadın, toplam 11.941 kişi olmuştur. Bu durum nüfusun artışının kırsal kesimde değil, daha çok şehirde olduğunu ortaya çıkarmaktadır. Meydana gelen artış aynı zamanda Eyüp'ün tüm İstanbul gibi dışarıdan göç aldığını da göstermektedir. Bunun sonucunda 1935'te 26.269 olan nüfus 1965'te 100.000'e yaklaşmış ve 1990'

Tablo I Eyüp İlçesi'nin Nüfus Gelişimi

<i>Yıllar</i>	<i>Erkek</i>	<i>Kadın</i>	<i>Topl</i>
1925	12.500	12.67	26.2
1940	10.222	12.00	22.2
1945	25.066	14.41	40.2
1950	2	2	40.7
1955	40.600	28.62	60.2
1960	48.742	28.10	86.0
1965	55.127	44.21	99.2
1970	61.401	52.34	114
1975	75.646	64.20	130
1980	80.042	75.84	165
1985	94.208	82.62	177
1990	112.02	99.95	211.

da 211.986 olmuştur. Bu nüfusun yüzde 52,8'ini erkekler, yüzde 47,2'sini ise kadınlar oluşturmuyordu, ilçede genç nüfus oranı oldukça yüksektir. 60 yaş grubuna kadar görülen erkek nüfusun kadın nüfustan daha fazla olması, bu yaştan sonra yerini kadın nüfusun çokluğuna terk eder.

Eyüp ilçe merkezinde 6 yaşın üzerindeki okuryazarlık oranı yüzde 89,2'dir. Bu değer il ortalamasından daha düşüktür (il ortalaması yüzde 90,2). Bu orana köylerde yaşayan nüfus dahil edildiğinde bunun daha da düşeceği beklenilmelidir. ilçe merkezinde okuma yazma bilenlerin yüzde 83,5'i bir öğretim kurumundan mezun olmuştur. Bunlardan yüzde 72,2'si ilkokulu, yüzde 13,4'ü ortaokul ve dengi okulları, yüzde 11,7'si lise ve dengi okulları ve yüzde 2,7'si ise yükseköğrenim kurumlarını bitirmiştir, ilkokulu bitirenlerin oranının çok yüksek olması zorunlu eğitimden sonra çocukların çoğunun okumaya devam etmediğini de göstermektedir.

İlçe merkezinde iktisaden faal nüfus (72.585), 12 ve daha yukarı yaştaki nüfusun yüzde 47,9'unu oluşturur, iktisaden faal olmayan grubun başında ise ev kadınlarıyla öğrenciler gelmektedir. Nüfusun önemli bir kısmının ilçe merkezinde yaşaması nedeniyle Tablo H'de ilçe

EYÜP MEZARLIĞI

252

253 EZGİ, MUHLİS SABAHATTİN

Eyüp Mezarlığı (solda) ve buradaki çeşitli *mezar* taşları. *Ara Güler (sol), Araş Neftçi, 1989*

merkezinde iktisaden faal nüfusun işkollarına göre dağılımı verilmiştir.

Eyüp ilçe merkezi genellikle ikametgâh olarak kullanılmaktadır. Bununla beraber yer yer sanayi tesisleri de bulunmaktadır. Son yıllarda, Halic'in temizlenmesini sağlamak amacıyla sanayi kuruluşlarından bazıları kapatılmıştır. Ayrıca ilçe sınırları içinde bulunan çeşitli tarihi eserler restore edilerek ve bazı yeni kültürel fonksiyonlar kazandırılarak hizmete açılmışlardır. Eyüp İlçesi sınırları içinde yer alan Ağacli kömür havzası istanbul için ayrı bir önem taşımaktadır. Bu kömür havzasındaki düşük nitelikli linyitler, birçok çevre sorununa yol açmasına karşılık, İstanbul'da halen kullanılan önemli bir yakıt kaynağıdır.

SEDAT AVCI

EYÜP MEZARLIĞI

Ebu Eyyub el-Ensari'nin(-») türbesinin burada bulunuşu ve halkın ona yakın gömülme isteği Eyüp Mezarlığı'nın meydana gelişine neden olmuştur.

İstanbul'un en büyük İslam mezarlığı olan Eyüp Mezarlığı'na padişahlar, sadrazamlar, şeyhülislam, vezirler, kumandanlar, hanım sultanlar, saray mensupları, din, tasavvuf, ilim, fikir, sanat adamları, şairler ve halktan kişiler gömülmüştür. Eyüp Mezarlığı, Eyüp Sultan, Üç Şehitler, İslam Bey, Gezeri Kasım, Gümüşsüyü mahallelerini de kapsamına alarak Haliç kıyılarından, Karyağdı Baym'na, tepedeki sırtlara ve oradan da Edirnekapı surlarına ulaşmıştır. Edirnekapı ile

Alibeyköy'e ulaşan yolların çevresindeki mezar taşları da Eyüp Mezarlığı'nın uzantısıdır. Haliç çevresi ile sırtlarında yapılan yol çalışmaları ve kamulaştırmalar buradaki mezarlara büyük zarar vermiştir.

İstanbul'un fethinden hemen sonra Eyüp'te ölümlerin gömülmesiyle mezar taşlarında toplumun düşünce yapısı ortaya çıkmıştır. Buradaki ilk mezar taşları gösterişten uzaktır. Anadolu mezar taşlarında-ki çeşitlilik, burada da dikkati çekmektedir. Başlıbaşına birer sanat eseri niteliğindeki bu taşlar ölünün kimliği konusunda da bilgi vermektedir.

18. yy'ın sonlarında yeni mermer ocak-

larının bulunuşuyla Eyüp Mezarlığı'nda mermerden daha çok yararlanıldığı görülmüştür. Osmanlı türbe mimarisinin uyguladığı plan tipleri, üslup ve bezeme ile burada karşılaşılmıştır. Buradaki açık ve kapalı türbelerde, hazirelerde mermer, taş ve tuğla ile birlikte kullanılmış, çini, kalem i-şi, ştuk ve yazı da onları tamamlamıştır.

Eyüp Mezarlığı'nda ve yakın çevresinde Abdurrahman Paşa, Âdile Sultan, Ala-eddin Ali Çelebi, Ayaş Mehmed Paşa, Bulak Mustafa Paşa, Cafer Paşa, Çifte Gelinler (Çifte Gelenler), Defterdar Nazlı Mah-mud Çelebi, Dukaginzade Mehmed Paşa, Ebu'd-Derda, Hz Edhem, Ferhad Paşa, Feridun Ahmed Paşa, Şair Fitnat Hanım, Hacı Beşir Ağa, Hz Hafir, Hançerli Sultan, Hasan Hüsnü Paşa, Hatice Canan Hanım, Hubba Hatun, Hüsrev Paşa, İzzet Efendi, Hz Ka'b, Karabaş Ahmed Efendi, Kırımî Hüseyin Efendi, Lala Mustafa Paşa, Lala Hüseyin Paşa, Mahmud Ağa, Mahmud Celaleddin Efendi, Mehmed Çelebi, Mihrîşah Valide Sultan, Mirimiran Mehmed Paşa, Nakkaş Hasan Paşa, Pertev Mehmed Paşa, Siyavuş Paşa, Sokollu Mehmed Paşa, V. Mehmed (Reşad), Şah Sultan, Şeyhülislam Mehmed Arif, Şeyhülislam Üryani-zade Ahmed Esad Efendi ve Zal Mahmud Paşa türbeleri vardır.

Fransız yazar Pierre Loti'nin *zaman* zaman gelerek kahve içtiği söylenen kahvehaneye çıkan yokuşun çevresinde tanınmış kişilerin mezarları vardır. Yokuşun hemen başında, 1900'de cihan pehlivanlığını kazanan, 1904'te de ölen Kara Ahmed' in demir parmaklıklı mezarı vardır. Aynı yol üzerinde Kaşgâri Tekkesi çevresindeki mezarlıklarda da Türk musikisinin büyük ustası Zekâi Dede Efendi, hattat Kâmil Efendi, Edirne tarihi yazarı Badi Ahmed Efendi, Mareşal Fevzi Çakmak gömülüdür. Kaşgâri Tekkesi'nden yukarıda, Karyağdı ismiyle tanınan Bektaşî Tekkesi' ne uzanan yolun iki yanında daha eskiye inen *mezar* taşlarıyla karşılaşılır. Koca Sinan Türbesi yakınında Eyüb Sultan Tür-besi'nin ilk türbedarı ve aynı *zamanda* II. Bayezid'in tahta çıkışında ona kılıç kuşatan Şeyh Baba Yusuf Efendi'nin, Vezir Sinan Paşa Türbesi yanında Hacı Abdullah Paşa'nın mezarı vardır. Öte yandan Eyüp

Mezarlığı'nda gömülmenin kutsallığı inancı yeni gömü için eski mezarların tahribi sonucunu doğurmuştur. Bu nedenle de Eyüp Mezarlığı'nda pek çok ünlü kişinin mezarı kırılmış veya kaybolmuştur. Ebu'l-Fazıl Alaeddin Efendi'nin *mezarı* yerine başkaları gömülmüş, Şeyhülislam Sadi Sadullah Efendi'nin, Ali Kuşçu'nun mezar taşları caminin arkasında kırık olarak bulunmuş ve yerine yerleştirilmiştir.

Eyüp Mezarlığı'nda yapılan araştırmalar *ortaya* ilginç tarihi belge niteliğinde mezar taşlarını çıkarmıştır. Nitekim Kırım'da Bahcesaray'da gömülü olduğu sanılan, II. Gazi Giray'ın oğlu Devlet Han'ın mezar taşı Eyüp'te bulunmuştur.

Eyüp Mezarlığı'nın ilginç bir bölümü de Gümüşsuyu'na çıkan sırtlardaki cellat mezarlığıdır. Cellatlık halk arasında iyi karşılanmadığından bu işi yapanlar ayrı bir mezarlığa gömülmüşlerdir. Buradaki mezar taşları oldukça kalın ve insan büyüklüğündeki taşlardan yapılmıştır.

Eyüp'e mistik bir görünüm veren mezarlığın büyük bir bölümü, doğanın tahribine, kamulaştırmalara, gecekondular yapımında yok olmalarına, kırılmalara, modern mezarların onların yerini almalarına karşılık yine de korunmuştur.

Bibi. Demiriz, *Türbeler*; Y. Demiriz, "Eyüp'te Az Tanınmış İki Türbe Hakkında", *STY*, XI (1981), s. 37-57; Akakuş, *Eyyûb Sultan*; J-L. Bacque-Grammont, "İstanbul Mezarlıklarından Osmanlı Toplumuna Bakış", *Yapı*, S. 146 (1994), s. 48-55; N. Saraçoğlu, *Türk Mezarlıklarına Dair Araştırma*, ist., 1950; M. M. Ta-yanç, "Türk Vefası ve Mezar Taşları", *Tarih Konuşuyor*, S. 25 (1966), s. 2044-2046; ay, "Ced-lerimizin Çiçek Sevgisi ve Mermerlere İşlenmiş Şaheserler", *ae*, S. 26 (1966), s. 2131-2132.

ERDEM YÜCEL

EYÜP OYUNCAKÇILIĞI

Eyüp camii, tekke, türbe ve mezarlıkları yanında oyuncakçılarıyla da tanınır.

Halk arasında çocukları çok sevdiğine inanılan Ebu Eyyub el-Ensârî'nin türbesi özellikle okula başlayacak ve sünnet edilecek çocukların getirildiği İstanbul'un en ünlü *ziyaret* yerlerinden biridir. Bundan dolayı sürekli çocuklarla dolup taşan Eyüp' te oyuncak yapımının ne *zurnan* başladığı kesin olarak bilinmemektedir. Ancak,

Eyüp oyuncaklarından bazı örnekler. *İstanbul Büyükşehir Belediyesi Şehir Müzesi Koleksiyonu*

İskele Meydanı'ndan, Eyüp Sultan Türbe-si'ne çıkan yol üzerinde eskiden bir çok oyuncakçı dükkânı bulunduğu, bugün de Oyuncakçı Çıkmazı adıyla anılan sokakta, oyuncak yapanların oturduğu kaynaklardan anlaşılmaktadır.

Evliya Çelebi, *Seyahatnamede* Eyüp oyuncakçılarının 100 dükkânda 105 nefer

olarak çalıştıklarını yazar. İstanbul esnafı sayılan Eyüp oyuncakçılarının mimarbaşı-na bağlı olduklarını, IV. Murad döneminde (1623-1640), Bağdat seferi (1637) nedeniyle düzenlenen esnaf alayında oyuncakçıların arabalar üzerine yapılmış dükkânlarda oyuncaklarını sergileyip taklitler yaparak geçtiklerini belirtir.

Eyüp oyuncakçıları malzeme olarak tahta, deri, teneke ve toprak kullanmışlar, bunları aşıboyası ve suluboya ile daha çok kırmızı, mavi, yeşil, sarı renklerle boyamışlardır. Bezemeler ise çiçek ve geometrik motifli ya da aynalı üslupta yapılıyordu. Günah sayıldığı için insan biçiminde oyuncaklar yapılmamış, yüzyıllarca biçim ve çeşitlerde de değişiklik olmamıştır.

Geçmişte bilinen zengin oyuncak çeşitlerinden biri de Ahmed Rasim'in yazdığı gibi dünyayı tedirgin ettiğine inanılan kaynanazınlısıdır. Diğer oyuncak çeşitleri arasında şak şak, hacıyatmaz, cambaz, dönmedolap, salıncak, aynalı beşik, tahta kılıç, kamış tüfek, ipli ok, davul, trampet, tef, darbuka, fırıldak, topaç, leylek, çekirge, kanarya, kaval, kursak düdük, havan, testi ve araba en tanınmış olanlardandır.

Eyüp oyuncakları, Eyüp'teki dükkânlardan başka İstanbul'un diğer semtlerindeki aktar dükkânlarında ve seyyar oyuncakçılar tarafından satılırdı. Külhanbey kılıklı seyyar oyuncakçılar sırtlarında oyuncak sepetleri, trampet çalıp kursak düdükleri öttüre öttüre, tekerleme ve maniler söyleyerek sokakları dolaşıp çocukları peşlerine düşürürlerdi.

19. yy'm başlarında 25-30 kadar oyuncakçı dükkânı varken bu yüzyılın sonlarında, Eyüp oyuncakları ülkemize gelen Batı'mın fabrika yapımı oyuncakları ile rekabet edememiş, 20. yy'ın başlarında ise çeşitlerini ve ustalarını kaybetmeye başlamıştır.

Ahmed Rasim 1921'de yangınla yok o-lan Eyüp Çarşısı'nda bir oyuncakçı dükkânının kaldığını belirtmektedir. 1960'lı yıllara kadar azalarak ve bozularak geleneğim sürdüren Eyüp oyuncakları bu yıllardan sonra yerini plastik oyuncaklara bırakmış; ustalar meslek değiştirmiş, oyuncakçı dükkânları da dinsel eşya satan dükkânlara dönüşmüştür.

Yüzyıllarca çocukların dünyasını süsleyen geleneksel Eyüp oyuncakları, bugün tümüyle kaybolmuştur. Günümüzde Eyüp'te satılan davul, tef, darbuka gibi o-yuncaklar ise eski özellikleri pek yansıtmamaktadır.

İstanbul Büyükşehir Belediyesi Şehir Müzesi koleksiyonunda yer alan 28 parça Eyüp oyuncuğu, kaybolan geleneğin bugüne kalmış son örnekleri olarak sergilenmektedir. BibL Evliya, *Seyahatname*, I, 507, 628; Ahmed

Rasim, "O da Merhumla Gitti", *Tasvir-iEfkâr*, 13 Temmuz 1915, s. 2; ay, "Eyüp Oyuncakları", *Vakit*, 21 Nisan 1921, s. 2; S. M. Alus, "Eyüp Oyuncaktan", *Tarih Hazinesi*, II, S. 14 (Aralık 1951), s. 701; Bayrı, *Yer Adları*, 50; Şehsuva-roğlu, *İstanbul*, 117; M. R. Gazimihal, "Çocuk Folklorunda Oyuncak Çalgılar", *TFA*, IV, S. 73 (Ağustos

1955), s. 1155-1156; "Eyyubsultan Oyuncakları", *İSTA*, X, 5461-5462; M. Koman, *Eyüp Sultan Loti Kahvesi ve Çevresi*, ist., 1986, s. 3; N. Güngör, "Eyüp'te Oyuncakçı Çıkmazı", *Cumhuriyet*, 17 Temmuz 1989, s. 15; ay, *Bir Taşralının İstanbul Nostaljisi*, İst., 1992, s. 76-81; A. Kayabal, "Zamana Yenik Düşen Oyuncaklar", *Cumhuriyet*, 23 Nisan 1991, s. 7.

FÜSUN KILIÇ

EYÜP SPOR KULÜBÜ

Eyüp semtinin spor kulübü olarak 1917' de sarı-mor renkler altında kuruldu. Kulübün kurucusu, eski uluslararası futbol hakemlerimizden Feridun Kılıç'ın babası Cemal Bey'dir (Kılıç). Mütevazı bir semt kulübü olarak kurulan Eyüp kulübü futbol dalında varlık gösterdi. Semt sahalarında birçok futbolcu yetiştirdi. 1934'te İstanbul 2. Ligi'nde şampiyonluğu kazanarak 1. Lig'e yükselen futbol takımı uzun yıllar bu ligde yer aldı. Ancak parasal imkânsızlıklar yüzünden uzunca bir duraklama devresi geçirdi. İstanbul'un mahalli liglerinde bocaladı. Ancak semtteki sahasında güzel bir stadyuma sahip olduktan sonra toparlanmaya başlayan Eyüp futbol takımı 1971-1972 sezonunda İstanbul şampiyonluğunu *kazanarak* Türkiye 3. Li-gi'ne yükseldi. Semtin mütevazı imkânlarıyla ayakta durmayı başaran profesyonel futbol takımı, halen Türkiye 2. Ligi'nde yer almaktadır.

CEM ATABEYOĞLU

EZGİ, MUHLİS SABAHAATTİN

(1889, Adana -10 Şubat 1947, İstanbul) Operet ve şarkı bestecisi.

Abdülaziz'in başmabeyincisi Hurşid Bey'in oğlu, bestekâr ve tanburi Neveser Kökdeş'in(->) ağabeyi, İstanbul Şehir Tiyatrosu sanatçılarından Melek Hanım'ın babasıdır.

Babasının sürgünde bulunduğu Ada-na'da doğan Ezgi ilk musiki sevgisini keman, ud, lavta, nısfıye ve on iki telli saz gibi musiki aletlerini çalabilen babasından aldı. İlk ve orta öğrenimini babasının ölümünden sonra II. Abdülhamid'in emriyle ikamete mecbur edildikleri Selanik'te tamamladı. 1904'te padişahın izniyle, annesiyle İstanbul'a gelerek Mekteb-i Sultani' ye (Galatasaray Lisesi) girdi. Aynı yularda bir İtalyandan piyano ve Batı musikisi öğrendi. 1908'de gazeteci olarak Babiâli'ye ayak bastığında, dikkati çeken bir musiki-ciydi. İttihat ve Terakki muhalifi siyasi fikirleri dolayısıyla hakkında kovuşturma açılınca Avrupa'ya kaçtı. İstanbul'a dönmesine, yazı yazmamak, siyasetle uğraşmamak ve İstanbul içinde oturmamak şartıyla ve özel af sonucu izin verildi.

Türk musikisi tarihinde, faal biçimde siyasetle uğraşmış olması bakımından özel bir yeri olan Ezgi, İstanbul'a dönüşünden sonra civar köylerde yaşadı. Artık ta-

EZGİ, SUBHİ

254

255

FAİK PAŞA

mamıyla musikiyle uğraştı ve birbiri ardına eserler vermeye başladı. Türk musikisi makamlarını ve usullerini kullanarak çoksesli orkestra eserleri ve operetler besteledi. Özellikle operet türü üzerindeki yoğun çalışmaları operet bestecisi olarak büyük ün kazanmasını ve Türk musikisi tarihinde önemli bir yer edinmesini sağladı. Bu türdeki ilk eseri olan *Hilal-i Ahmer Çiçeği'nden* başlayarak bestelediği yirmiden fazla operet, İstanbul kültür ve sanatıyla eğlence dünyasında yeni bir musiki türünün ilk ve önde gelen örnekleri arasında yer aldı. *Çâresâzadh* opereti, Şehzade Ziyaeddin Efendi'nin desteğiyle ve Benliyan'ın yönetimindeki Osmanlı Milli Operet Kumpanyası'nca oynandı; *Aşk Mektebi* ise, İstanbul Şehir Tiyatrosu'nda sahneye kondu.

Ezgi, İstanbul kültür ve sanatında "operet devri"nin en önde gelen isimlerinden biri olarak, eserlerinin metinlerini kendisinin yazmasından, oyuncularını dahi eliyle yetiştirmiş olmasına ve temsilleri bizzat yönetmesine kadar, bir öncünün kuşatıcı özelliklerini ortaya koydu. Yurt çapında düzenlediği turnelerle, opereti halka sevdirmeye çalıştı. Ölümünden sonra, operet sanatına yönelik ilgi hissedilir biçimde *azaldı* ve günümüze doğru silinmeye yüz tuttu.

Ezgi'nin 1916-1942 arasındaki 26 yılda yazıp bestelediği 23 operetten *Çâresâz*, *Gül Fatma* ve özellikle *Ayşe*, en çok tutulanları ve sahnelenenleriydi. Plak sanayiinin Türkiye'de oturmaya başladığı yıllara rastlayan sanat hayatında, eserlerinin çok büyük kısmının plağa alındığını gördü. Dönemin önde gelen okuyucularından Fikriye Hanım birçok eserim plağa okudu. Bestecinin kendisi de bazı eserlerim plak çalışmalarıyla değerlendirdi.

Ud ile piyanoyu iyi çalan Ezgi'nin çok sayıda eseri kaybolarak günümüze ulaşamadı. Operet, müzikli oyun, orkestra için parçalar, marş, şarkı gibi değişik türlerde 70'e yakın eseri bugüne gelebildi. Hi-cazkâr "Bahar geldi gül açıldı aşka geldi bülbül şimdi", nihavent "Üç yıl beni sevdanın ipek saçları sardı", hicaz "Pencerenin perdesini aç bana göster yüzünü" ile "Çok yaşa sen Ayşe"; yine nihavent "Hatırla sevgilim o mesud geceyi" ile "Dün gece saz meclisine neden geç geldin" gibi birçok şarkısı, operetlerinin bir döneme bıraktığı silinmez izler gibi günümüze kadar hafızalara ve hatıralara yerleşti.

Ezgi tipik bir İstanbul beyefendisiydi. Sıkıntılarla dolu bir hayat geçirdi. Özellikle kızının genç yaşta ölümünden sonra çok sarsıldı; vereme yakalandı. Heybeliada Sa-natoryumu'nda öldü ve Mecidiyeköy Asri Mezarlığı'na gömüldü.

Bibi. C. E. Arseven, *Muhlis Sabahattin*, îst, 1947; M. Rona, *50 Yıllık Türk Musikisi*, ist., 1960; G. Oransay, *Batı Tekniğiyle Yazan 60 Türk Bağdar*, Ankara, 1965, M. N. Özalp, *TürkMusi-kîsi Tarihi*, Ankara, 1989, Öztuna, *BTMA*, I.

MEHMET GÜNTEKİN

Subhi Ezgi

Hayat Tarih Mecmuası, S. 3 (Nisan 1967)

EZGİ, SUBHİ

(1869, istanbul - 12 Nisan 1962, İstanbul) Musiki nazariyatçısı, besteci, tanburi.

5 yaşında okula başladı ve kısa sürede "ilahicibaşı" oldu. Kanuni Hacı Arif Bey' den kanun öğrenmiş olan ve keman da çalan babası İsmail Zühdü Bey amatör bir musikiciydi. Evlerinde sıkça düzenlenen musiki toplantıları Ezgi'nin yetişmesinde önemli rol oynadı. 11 yaşındayken, Muzı-ka-i Hümayun'da(-») görevli Kolağası Vefalı Tahsin Efendi'den keman ve musiki öğrenmeye başladı. Babasının da hocası olan Kanuni Hacı Arif Bey'den Batı notası ve çeşitli eserler öğrendi. Medeni Aziz Efendi'nin Laleli'deki evine devam ederek fasıllar geçti. Arkadaşı olan Rauf Yekta'dan(->) da işaretli Hamparsum notasını öğrendi; bu şekilde, bilen kimsenin kalmadığı "dilsiz Hamparsum notası" denen gizli işaretli nota sistemini kendi kendine çözdü. Şeyh Hüseyin Fahreddin Dede'den repertuvar, ney ve nazariyat dersleri aldı. 17 yaşına geldiğinde Zekai Dede'nin(-0 öğrencisi oldu, ondan 35 dolayında tam faslı meşk etti. Kozyatağı Rıfâî Tekkesi Şeyhi Halim Efendi'den sinekemam ve tan-bur öğrendi ve 100'e yakın saz eseri geçti. Geleneksel tanbur tavrının önemli bir temsilcisi olan Halim Efendi'den bu üslubu öğrenmek ve öğrencilerine öğretmekle, Tanburi Cemil Bey'int-») gelişiyile ortadan kalkan eski tanbur tavrının günümüze ulaşmasını sağladı. Edgar Manas'tan Batı müziği ve armoni dersleri de aldı.

Ezgi 23 yaşında Mekteb-i Tıbbiye-i Şâ-hâne'yi bitirdi. I. Dünya Savaşı'nda Beykoz Serviburnu Hastanesi'nin başhekimliğinde bulundu. 1932'de Belediye Konserva-tuvarı(->) Türk Musikisi Tetkik ve Tasnif Heyeti üyeliğine getirildi. Buradaki çalışmalarında, beraber görev aldığı Rauf Yek-

ta, Ali Rifat Çağatay(-t) ve Ahmed Irsoy'la, yüzlerce klasik eserin notasını yayımladı. O yıllarda hayatta bulunan eski ustalar, hanendeler, zâkirbaşılar ve ayinhan-lar bir araya getirilerek hafızalarındaki eserler notaya alındı. 1913'ten 1955'e kadar, önce Rauf Yekta, sonra Hüseyin Saadettin Arel(» ve Salih Murad Uzdilek'le birlikte yürüttükleri çalışmalarla, bugün adına "Arel-Ezgi-Uzdilek sistemi" denen ve günümüzde kullanılan Türk musikisi nazariyatının kurucularından biri oldu.

Subhi Ezgi'nin en önemli hizmetlerinden biri de metin onarımı yoluyla klasik Türk musikisi repertuvarına yeniden kazandırdığı eksik yahut yarım

eserlerdi. Bunların arasında bulunan Kutb-ı Nâyî Osman Dede'nin *Miracydsini* üzerinde 30 yıl çalışarak ortaya çıkardı. İtrî'nin(->) AWİni de 10 yıllık bir çalışma sonunda yayımladı. Türk musikisinin en dikkate değer eserlerinden biri olan besteli *Mevlid* üzerindeki çalışması ise yarım kaldı. Eski eserleri onarırken tahrif ettiği gerekçesiyle ağır biçimde eleştirildiği de oldu. Ancak, bugün klasik Türk musikisi repertuvarında bulunan ve icra edilebilen yüzlerce klasiği u-nutulmaktan kurtaranın da Ezgi olduğu konusunda görüş birliğine varıldı.

Ezgi çok sayıda öğrenci yetiştirdi. Kemal Batanay, Fahri Kopuz, Lâika Karabey, Mesud Cemil, Yılmaz Öztuna, Ahmed Çağan, Arif Sami Toker,ERCÜMEND BERKER ve Mustafa Cahid Atasoy öğrencilerinden bazılarıdır. Öğrencisi olduğu büyük musiki adamlarına hocalık etmiş olması da özellikle ilgi çekicidir; önce öğrencisi olduğu Şeyh Abdülhalim Efendi ile Zekâî Dede' ye Batı notasını öğretmişti.

Bestelediği eser sayısı 700'den fazla olduğu halde, 165 tanesini yayımlanmaya değer görmüş, kalan kısmını imha etmişti. 2 durak, 13 peşrev, 43 saz semaisi, 10 oyun havası, 1 taksim, 13 beste, 4 ağır semai, 9 yürük semai, 3 marş ve 67 şarkıdan oluşan eserlerinin tamamının notaları Türk musikisi repertuvarımadır. Şarkılarının 28' ini, 1916'da Musahibzade Celal'in yazdığı ve ilk defa Şehzadebaşı Ferah Tiyatrosu'nda temsil edilen *Lale Devri* opereti i-çin Nedim'in(->) şiirleri üzerine bestelemiştir. Ezgi yine Musahibzade Celal'in *İstanbul Efendisi* operetini de bestelemiştir. Sözlü eserleri arasında hicaz-uzzal nakış bestesi "Baktıkça hüsn ü ânına hayran olur âşıkların" ve kürdilihicazkâr "Birlikte bir akşam yine mey-nûş edelim gel" mısraıyla başlayan şarkısı en çok icra edilen ve se-vilenlerindedir. Tevfik Fikret'in şiirinden bestelediği ve Lavignac tarafından çokseslilendirilmiş olan "Bir fedai milletiz mer-doğluyuz Osmanlıyız" mısraıyla başlayan "vatan şarkısı", marş olarak ün kazanmıştı.

Bibi. Ergun, *Antoloji*; M. Rona, *50 Ytlhk Türk Musikîsi*, îst., 1960; M. C. Atasoy, "Büyük Türk Musikîsi Bilgini Dr. Subhi Ezgi", *Hayat Tarih Mecmuası*, Nisan 1967; M. N. Özalp, *Türk Musikîsi Tarihi*, Ankara, 1989; Öztuna, *BTMA*, I. MEHMET GÜNTEKİN

FAHREDDİN KERİM GÖKAY CADDESİ

bak. KAYIŞDAĞI CADDESİ

FAİK BEY (Hacı)

(1831?, istanbul - ? Ocak 1891, istanbul) Bestekâr, neyzen, nısfıyezen ve hanende.

Üsküdar'da doğdu. Bestekâr Üsküdarlı Neyzen Salim Bey'in kardeşidir. Musikiyi Dellâlzade İsmail Efendi'den(->) öğrendi. Ney ve nısfıye sazlarının iyi bir ic-racısıydı. Hanende (okuyucu) olarak da "üstad" çizgisine erişti. Bulgurlu'da Liba-de semtindeki köşkünde öldüğünde 60

yaslamadaydı. Mezarı Karacaahmet'tedir.

Mevlevî ve Sadî olan Hacı Faik Bey, "Faik" mahlasıyla şiirler yazdı. Birçok eserinin güftesi de kendisine aittir. Dindışı Türk musikisinin en büyük beste şekli olan "kâr"ın şaheserlerinden sayılan dü-gâh kârının güftesini de kendisi yazmıştır. Musiki dersleri de veren Hacı Faik Bey'in yetiştirdiği öğrenciler arasında VI. Meh-med (Vahideddin), Hacı Kırâmî Efendi, Hammamîzade Osman Bey, Lem'i Atlı(->), Şeyh Edhem Efendi, Hafız Mustafa İhsan Bey ve Şeyh Said Özok bulunmaktadır.

Hacı Faik Bey, 19. yy'ın önemli beste-kârlarındandır. Dini ve dindışı formlardan bestelediği 600 kadar eserinden günümüze 170 kadarı ulaşabilmiştir. Bestelediği ayinlerden yegâh makamında olanının üç selamı unutulmuş, yalnızca bir selamı bugüne ulaşabilmiştir. Dügâh ayini ise, Üsküdar Mevlevîhanesi'nde yalnızca birkaç defa icra edilmiş olmasına rağmen günümüze gelebilmiştir.

Hacı Faik Bey, Türk musikisinde İsmail Dede Efendi'nin bir dönemeç oluşturduğu çok güçlü bir aktarım zincirinin, hocası Dellâlzade'den sonra önde gelen tem-silcilerindendir. Dede Efendi'nin en büyük beste şekillerinden halkın duyuşlarına cevap verecek durulukta ve sadelik içindeki küçük şekillerdekilere kadar eser vermesiyle kendim gösteren geniş bir dinleyici kitlesine yönelik bestekârlık anlayışı, Faik Bey'de de görülür. Çok başarılı bir büyük formlar bestekârı olduğu kadar, gerçek anlamda halka mal olmuş eserler de verebilecek yetenekte bir sanatçı olması zengin musiki anlayışını yansıtır.

Faik Bey'in *Faiku'l-Asâr* adıyla 1881'

de yayımladığı bir de güfte mecmuası bulunmaktadır. Rast makamından bestelediği "Nihansın dîdeden ey mest-i nâzım" ve "Bir dâme düşürdü ki beni baht-ı siyahım" ile hicaz "Âteş-i sûzân-ı firkat yaktı cism ü canımı" mısralarıyla başlayan şarkıları en çok yaygınlık kazanmış eserleridir. Kürdilihicazkâr makamından bestelediği "Aksaray'dan kol geliyor" mısrayla başlayan şarkısı ise, İstanbul halk zevkini yansıtan ilgi çekici bir eserdir.

Bibi. Ergun, *Antoloji*, II; M. N. Özalp, *Türk Musikîsi Tarihi*, Ankara, 1989; Öztuna, *BTMA*, I. MEHMET GÜNTEKİN

FAİK BEY ÇEŞMESİ

Üsküdar'da, Arakiyeci Hacı Cafer Mahal-lesi'nde, Tunusbağı Caddesi ve Ethem Paşa Sokağı'nın kesiştiği köşe başındadır. Çeşmenin cephesi caddeye bakmaktadır.

Çeşmenin inşa kitabesi, Ethem Paşa Sokağı'na bakan, su haznesinin duvarına monte edilmiştir. Gayet güzel bir sülüs ile yazılmış olan bu üç satırlık kitabeye göre çeşme 1093/1681'de yaptırılmıştır. Bu kitabe, muhakkak ki çeşme ilk yapıldığında cephesinde yer alıyordu. Zamanla tahrip

olan çeşmenin 1325/1907'deki ihyası sırasında bu kitabenin yeri değiştirilerek, aynı yere onarım kitabesi konulmuştur. Bugün çeşmeyi ihya edenin Hacı Faik Bey a-dında bir kişi olduğunu anlıyoruz. Banisinin adı bilinmediğinden, çeşme Faik Bey' in adı ile anılmaktadır.

Faik Bey Çeşmesi klasik üslupta yapılmış, yalın görünümlü bir çeşmedir. Düzgün kesme taşlarla inşa edilmiş olan bu çeşme, sivri bir kemerden oluşan basit mimarisi ile devrinin yapı özelliklerini taşımaktadır. Bu kemer içinde, yine sivri kemerli bir yuvaya oturan mermerden yapılmış ayna taşı yer alıyordu. Süs ögesi olarak sadece, kitabenin iki yanında, bitkisel

Faik Bey Çeşmesi'nin ön cephesi. *Yavuz Çelenk, 1994*

bezemeli birer büyük rozet bulunur. Sathi silmeler ve çift kademeli dar saçak çeşmeye çerçeve teşkil etmektedir. Haznesinin üzerinde kiremit örtülü, meyilli bir çatı bulunur. Kırılmış olan teknesinin uzun kenarı, yakın bir zamanda orijinal şekli göz önünde tutulmadan çirkin bir şekilde onarılmıştır. Halen mamur durumda fakat suyu akmamaktadır.

Bibi. Konyalı, *Üsküdar Tarihi*, II, 62; Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, II, 284-286; Çeçen, *Üsküdar*, 129-130; A. Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri*, ist., 1993, s. 279-280.

ENİS KARAKAYA

FAİK ESAD

(1873, *İstanbul*- 1902, *Malatya*) Şair.

Ulemadan Paşmakçızade Zühdi Molla' mn oğludur. Özel öğrenim gördü. Gazetecilikle uğraştı. Edebiyat çevrelerinde daha çok şiirlerinde kullandığı "Andelib" mahlasıyla tanınır. Şiirde Muallim Naci'nin yanında yer alarak eski tarzı sürdürenlerdendi. Şiirleri, *İrtika*, *Mektep* ve *Hazine-i Fünûn* gibi dergilerde yayımlandı; bir ara da *Mektep*'in yöneticiliğini yaptı. Faik Esad dönemin bohem hayatının da örnek tiplerinden biridir. Onun portresini Ahmed Rasim, *Muharrir*, *Şair*, *Edip* (1924) adlı kitabında ayrıntılı olarak çizmiştir.

Faik Esad'ın *Sabah-ı Hayatım* (1890) adlı eseri hep eski tarz şiirleriyle mensur şiir diyebileceğimiz "Bir Sevdazedenin İlân-ı Muhabbeti" gibi yazılardan ve "Mü-nacaat", "Kıt'a" gibi münferit şiirlerden oluşur. *Gül Demetleri* (1891), Faik Esad a-dıyla yayımlanmıştır. Kitap, birçok şiir ile Arapçadan çevrilmiş felsefi yazıları ve kendi nesirlerini toplamaktadır. *Araplann Hi-kâyat-ı Şairânesi* (1894), adından da anlaşılacağı gibi Arapçadan çevrilmiş aşk hikâyeleridir. Eser, "Andelib" adıyla yayımlanmıştır. *Bir Demet Çiçek ise* (1896), Andelib Faik Esad adıyla çıkmıştır. Hemen bütün şiirlerinde Divan şiiri geleneğini, şekil ve tema bakımından devam ettirmeye çalışmış gazel ve şarkıları, tahmisleriyle bu şiirin aşk ve tabiat temalarını işlemiştir.

Faik Esad edebi yönünden çok yaşamıyla bir dönemin gazeteci-edebiyatçı çevresinde iz bırakmıştır. Politik bir kişiliği olmamasına rağmen II. Abdülhamid'in hafiyelerinin elinden kurtulamamış, tahrirat müdürü olarak sürgün edildiği Malatya'da ölmüştür.

AYHAN DOĞAN

FAİK PAŞA

(1814, Syra Adası [bugün Yunanistan'da] - 19 Kasım 1866, İstanbul) Eczacı.

Asıl adı Francesco Della Sudda'dır. "Fran-çesko Efendi", "Usta Françesko" olarak da tanınır. İtalyan asıllıdır. Yoksul bir ailenin çocuğuydu. Annesinin ölümü üzerine 1826' da İstanbul'a geldi ve bir yetimhaneye yerleştirildi. Bir süre bir eczanede çırak ve Maltepe Asker Hastanesi'nde eczacı yardımcısı olarak çalıştı. Daha sonra Mekteb-i Tıbbiye'nin eczacı sınıfına girdi ve 1844'te asker eczacı olarak diploma aldı.

Kırım Savaşı (1853-1856) sırasında Osmanlı, Fransız ve İngiliz orduları sağlık ku-

FAİK PAŞA

256

257

FÂRISÜ'S-ŞİDYAK

Faik Paşa'nın açtığı Büyük Eczane'nin Leon

Fridman'ın işlettiği döneme ait bir zarfının yazılı bölümü. *Turhan Baytop*

Faik Paşa öğretim üyeliği yanında Harbiye Nezareti Ecza Deposu müdürlüğü, eczacılık müfettişliği ve saray eczanesi müdürlüğü gibi yüksek makamlarda da çalışmış ve 1887'de asker eczacıların alabilecekleri en yüksek derece olan, "ferik" rütbesini almıştır. Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane (Societe Imperiale de Medicine de Constantinople) üyesidir. Cemiyet-i Eczacıyan der Asitane-i Aliyye (Societe de Pharmacie de Constantinople) ve Osmanlı Hilal-i Ahmer (Kızılay) cemiyetlerinin kurucu üyesidir. 1867 Paris uluslararası sergisine yolladığı ilaç maddeleri koleksiyonu ve bunlar üzerinde yaptığı yayınlar nedeniyle "Legion d'Honneur" nişanı almıştır. Faik Paşa bilimsel araştırmaları ve yayınları ile Osmanlı eczacılığına katkılarda bulunmuş ve öncülük etmiş bir öğretim üyesi ve idarecidir.

BibL Baytop, *Eczacılık*, 150, 412; P. Apery, "S. E. Fayk Pacha G. Della Sudda", *RevueMedico-Pharmaceutique*, XXIII, 1910, s. 159.

TURHAN BAYTOP

FALAKA

Eskiden okullarda talebeyi, halk içinde kanunsuz harekette bulunanları herkesin önünde cezalandırmak için kullanılan dayak aracı.

Falaka cezasının uygulanması, "falaka-

ruluşlarının ilaç ve tıbbi malzeme gereksinmelerini karşılamak için büyük bir gayret sarf etti. 1851 ve 1862 Londra, 1855 Paris ve 1863 İstanbul uluslararası sergilerine Osmanlı ilaç koleksiyonları ile katılarak onur belgeleri ve madalyalar aldı.

Fait Paşa'ya eczacılık alanında yaptığı hizmetler nedeniyle "Ordu Merkez Eczanesi Müdürü", "Devlet Baş Eczacısı" ve 1859' da da "Paşa" unvanları verildi. Cemiyet-i Eczacıyan der Âsitane-i Aliyye (Societe de Pharmacie de Constantinople) ve Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane (Societe Imperiale de Medicine de Constantinople) derneklerinin kurucularından ve Societe de Pharmacie de Paris'in (bugünkü Academie Natio-nale de Pharmacie) ilk Osmanlı üyesidir.

1849'da Beyoğlu'nda (Pera Caddesi no. 159) açtığı "Büyük Eczane" (Grande Pharmacie Della Sudda) İstanbul'da açılan ilk eczanelerden biridir. Eczane ölümünden sonra oğlu Giorgio Della Sudda'ya ve daha sonra da bu kişinin damadı Leon Frid-man'a geçmiştir. 1880'lerde aynı aileden Eugene Della Sudda aynı cadde üzerinde (no. 298) bir eczane (Eczahane-i Ojen Del-lasudda) açmıştır.

Eugene Della Sudda'nın eczanesi 1920' lere kadar açık kalmıştır. 1930'larda Della Sudda ve Polivis Morphiadis aynı cadde üzerinde (no. 244) yeni bir eczane açmışlardır. Bu eczane 1940'lara kadar aynı yerde çalışmıştır. Bu şekilde "Della Sudda" a-dmı taşıyan eczanelerin Beyoğlu semtinde 100 yıla yakın bir ömürleri olmuştur.

TURHAN BAYTOP

FAİK PAŞA

(14 Aralık 1835, İstanbul - 7 Ocak 1913, İstanbul) Eczacı.

Bir anonim
yazma eserde
kol teftişinde
yakalanan
suçlunun
falakaya
yatırılmasını
betimleyen
resim, 16. yy.
Viyana Ulusal
Kitaplığı

Asıl adı Giorgio Della Sudda'dır. Fran-cesco Della Sudda Faik Paşa'nın oğludur. Galata'da doğdu, ilköğrenimini Lazarist Fransız Okulu'nda (Saint Benoit, Bebek) yaptı. 1851'de Paris'e gitti. Sorbonne'dan bakalorya diploması aldıktan sonra girdiği Paris Yüksek Eczacılık Okulu'nu 1855' te bitirdi. Bir süre Paris'te kimya labora-tuvarlarında çalıştı, istanbul'a döndüğünde hemen binbaşı rütbesi ile Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'nin kimya ve fenn-i ispen-çi (galenik) hocalığına atandı, bu görevi yaş haddi nedeniyle emekliye ayrıldığı 1897'ye kadar sürdürmüştür.

ya yatırmak, falaka çekmek, falakaya yıkı-mak" gibi deyimlerle adlandırılırdı. Falaka, 1,5 m uzunluğunda ve bilek kalınlığındaki sıngın bir ucundan diğer ucuna çift ip bağlanmak üzere meydana getirilirdi.

Falaka eskiden okullarda, çocukları cezalandırmak gayesiyle kullanılmıştır. Falaka, mahalle mekteplerinin en görünür yerine arma gibi asılırdı. Dayak yiyecek olanların ayakları, falakaya iyice sıkıştırıldıktan sonra falakanın bir ucunu sınıf çavuşu, öbür ucunu da başka bir talebe tutar, hocanın yardımcısı durumundaki, değnek destesini eline alır, hocanın uygun gördüğü değnekle vurmaya başlardı. Vurulacak sopa sayısı ise dayak atma yetkisine sahip olan kimsenin insafına kalmıştı. Suçun şekline göre falakanın uygulanışı ve sopa adedi değişebilirdi. Hafif suç işleyenler mestin üzerine, biraz daha ağır suç işleyenler çorap üzerine, ağır suç işleyenler yalınayak üzerine, çok ağır suç işleyenler ise ıslak yalınayak üzerine sopa yerlerdi. Falaka cezası uygulanırken daha çok kızılıcak sopası kullanılırdı. II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) askeri okullarda uygulanan falaka cezası, âdeta bir tören niteliği taşırdı. Falaka, sadece okullarda dersini bilmeyenlere ya da yaramazlık yapanlara uygulanmaz, dışarıda anne babasına karşı bir kabahat işleyenler de bazen anne ve babaları tarafından okula getirilir ve hocaya rica edilerek falakaya yatırılırdı. Bazen okullarda topluca suç işleyen çocukların hepsi birden falakaya yatırılarak cezalandırılırdı. Bu şekilde verilen cezaya, "ayak birliği" denirdi.

Falaka, Tanzimat döneminde de ilk ve orta dereceli okullarda uygulanan bir ceza şekli olmuştur. Maarif Nizamnamesi'n-de değneğin cins ve nitelikleri belirtilmiş, falakanın acıtmadan vurulması öngörülmüşse de buna pek uyulmamıştır. II. Meşrutiyet döneminde falaka yasaklanmış, fakat taşra okullarında yine uygulanmıştır. Falaka cezası, Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar sürmüştür.

Osmanlı döneminde mahalle içlerinde dolaşarak uygunsuz işler yapanları cezalandırma, çoğu zaman asesbaşının yetki-sindeydi. Falaka cezasının saray mensupları arasında da uygulandığı görülmektedir. IV. Mehmed (hd 1648-1687), 1664'te Yanbolu'da avlanırken saray kethüdasına kızarak 1.000

değnek vurdurmuş, 1672' de yine Enderun ağalarının bindikleri kayığın küreklerini çeken bir esirin kaçtığıının duyulması üzerine dikkatsizliğinden dolayı, bostancıbaşıya 500 değnek vurulmasını emretmiştir.

Sadrzamlar, kola çıktıkları zaman, suçluları cezalandırmak için yanlarında falakacılar ve bir de falakacıbaşı bulundururlardı. Falakacılar kol teftişlerinde falakayla değnekleri sırtlarına asıp dolaşırlar, yakalanan uygunsuz kimseleri, sokak ortasında falakaya yatırarak cezalandırırdı. Falakaya en çok sarhoşlarla, ramazanlarda oruç yiyenler yatırılırlardı.

Falaka istanbul'da çarşılarda ve pazar yerlerinde denetim görevi yapan kadı, yeniçeri ağası, ihtisap ağası, sekbanbaşı ve subaşı gibi yetkililerin de başvurdukları bir cezalandırma yöntemi idi. Narhtan fazlasına erzak satan bakkallar ya da eksik ağırlıkta ekmek çıkaran fırıncılar, hileli terazi ya da kantar kullanan esnaf, temizliğe dikkat etmeyenler derhal dükkânının önüne yıkılarak komşularının ve kendi loncasından ileri gelen kimselerin gözü önünde falakaya çekilirlerdi.

Falaka cezalarının uygulanması edebiyatta da tiyatro, hikâye ve anı türünde eserlerde ele alınmıştır. Çarşı ve pazarlarda uygulanan falaka cezası, en güzel şekliyle Musahibzade Celal'in *istanbul Efendisi* adlı oyununda görülür: Eski yangın çivileriyle at nallayan nalbant Durmuş, pekmez küpünün içine fare düşüren bakkal Yuvar, istanbul efendisi Savleti Efendi tarafından falakaya yıkılır. Ahmed Rasim, *Falaka* adlı çocukluk anılarında, H. R. Gürpınar, "Eti Senin Kemiği Benim" adlı hikâyesinde eski eğitim sisteminde ceza aracı olan falakayı ve uygulamasını anlatırlar.

Bibi. H. Kodaman, "Falakalı Mektep", *Yedi-gün*, S. 399 (29 Teşrinievvel 1940), s. 12; S. N. Gerçek, "Eski ilk Mektep", *Yedigün*, S. 452 (3 İkinci Kânun 1941), s. 11; E. E. Talu, *Dünden Hatıralar*, İst., ty, s. 36; ay, "Falaka", *Resimli Tarih*, S. 38 (Şubat 1953), s. 2056-2058; İ. A. Gövsa, "Falaka", *Yedigün*, S. 667 (16 Aralık 1945), s. 5; M. Aksel, *istanbul'un Ortası*, İst., 1977, s. 419; Büngül, *Eski Eserler*, I, 116; H. R. Gürpınar, *Eti Senin Kemiği Benim*, ist, 1981, s. 161-169; Ahmed Rasim, *Falaka*, İst., 1987, s. 109-115; Pakalın, *Tarih Deyimleri*, I, 586-587; "Falaka", *İSTA*, X, 5501-5503; "Falaka", *IKSA*, III, 1708.

UĞUR GÖKTAŞ

FALCILIK

Gelecekte meydana çıkabilecekler hakkında bilgi vermeyi meslek edinmiş kimselerin yaptığı iş. Bu işleme, "fal açmak", "fala bakmak", "fal çıkarmak" adı verilir. Gelecekte haber almak, talihini öğrenmek, sevgiliden haber alabilmek, kaybolan eşyaları bulmak için fala bakıldığı gibi uzun ve tehlikeli bir yolculuğa çıkılmadan önce, evdeki geçimsizlikler, kaynana-gelin anlaşmazlıkları da değişik yön-

temlerle bakılan fal çeşitlerinin doğmasına yol açmıştır.

Eskiden beri fala bakmak için birçok usul denenmiştir. Bunların içinde en çok rağbet gören ise "kitap falı"dır. Kitap falı için Mevlânâ'nın *Mesnevi*, Yazıcızade Mehmed'in *Muhammediye*, Ahmed Mürşidi'nin *Abmediye*, Ahmed Bîcan'm *En-varü'lÂşıkîn* gibi dini nitelikli kitaplarına başvurulurdu.

Kuran da kitap falına bakmada sıkça kullanılırdı. Bunun için, herhangi bir sayfa açılıp yedi sayfa geriye gidilir ve ilk a-yetten bir anlam çıkarılmaya gayret edilirdi. Kitap falında divanlara başvurmak, Osmanlı aydınlarının çokça tercih ettikleri fal çeşitlerindendi.

El falında eldeki değişik şekiller ve çizgiler ömür, servet, aşk gibi kavramları ifadede sembolleştirilerek fal bakanın geleceği söylenirdi.

Bakla falı, günümüzde de görüldüğü gibi Çingeneler tarafından bakılan fal cinsidir. Bu fala, "kumalak" ismi verilmiştir. 41 bakla kullanılarak açılan bakla falında baklaların arasına birer tane kömür, şeker, kayataşı ve bozuk para konulurdu. Bu malzemeler, bir mendil içinde taşınır, fala bakılacağı zaman mendil açılarak içindekiler, gelişigüzel serpilir ve bu maddelerin aldıkları değişik şekillere göre fala bakılırdı. Çiçekçilik ve bohçacılık yapan Çingene kadınları, yan meslek olarak falcılık yaparlardı ve girdikleri evlerden de çoğu zaman öteberi çalarlardı.

Remil, fal çeşitlerinin hemen hemen\ en eskisidir. "İlm-i nücum" adı da verilen \ bu falın temelinde yıldız hareketleri bu- ; kanmaktadır. Remil bir fal cinsi olduğu gi- ; bi kaybolan eşyaların keşfedilmesinde de \ kullanılmıştır, ilk zamanlarda kum, daha ; sonraları kâğıt üzerine tatbik edilmiştir. • Remilde kullanılan nokta ve çizgilerden : oluşan 16 şeklin her biri sırasıyla bir burca ve gezegene ait olup, bunların ihtiva etti-ği şekillere dayanılarak gelecekle ilgili kehanetlerde bulunulurdu, istanbul'da Nuru-osmaniye ve Beşiktaş semtlerindeki zenci Arap şeyhleri bu falcılık çeşidiyle tanınmışlardı. Ayrıca, 16. yy Divan şairlerinden Zâtî'nin de iyi bir remilci olduğu bilinmektedir. Evliya Çelebi *Seyahatname*'de remilci esnafının 15 dükkânda 300 kişi olduğunu kaydeder.

Kahve falı, eski istanbul'da kafes arkasında hayatlarını geçirmekte olan kadınların en büyük eğlencelerinden biri olmuştur. Mahallelerde falcılığı ile ünlenmiş değişik kişiler de müşkil işleri olanların dertlerine kahve falıyla derman bulmaya çalışırlardı.

iskambil falına ise Rum, Ermeni gibi azınlıklarla daha çok ayaktakımına mensup kimseler bakardı. Bir zamanlar istanbul'da kuş falı çok rağbet gören fallardan olmuştur. Evlenecek çağa gelen bütün genç kızlar, muhakkak kuş falına baktırırlardı. Bu fal için isketekuşu kullanılırdı. Kuş falcıları, manicilere yazdırdıkları küçük fal kâğıtlarını bir tahta üzerine dizerler, müşteri geldiği zaman bu tahtayı kuşun ağzına doğru tutarlardı, kuş bir kâğıdı çe-

Zonaro'nun bir resminde, bakla falına bakan Çingene, 18. yy sonu, 19. yy başı.
Gözlem Yayıncılık Fotoğraf Arşivi

kip alır, bu kâğıt açılıp içindeki okunduğu zaman da fala ne çıktığı öğrenilirdi.

Bu falların dışında diğerlerine göre daha az rağbet gören çay falı, su falı, bıyık falı da istanbul halkının müracaat ettiği fal çeşitlerindendir.

istanbul'da falcıların yanında, hemen hemen aynı fonksiyonda bulunan "bakıcılar" da halledilmesinde güçlük görülen işlerde başvurulanan kişilerdi. Bakıcılar, daha çok kaybolan ya da çalınmış mücevher, para gibi kıymetli şeylerin nerelerde bulunabileceğini haber verirlerdi. Kendilerine has birtakım tekerlemeleri okuduktan sonra gözlerini sabit bir yere dikerek kendilerine sorulanları cevaplandırırlardı.

Falcılık, büyücülük ve gaipten haber verme, 13 Aralık 1925 tarih ve 677 sayılı kanunla yasaklanmıştır.

BibL Hüseyin Cahid (Yalçın), *Hayat-ı Hakikiye Sahneleri*, ist., 1325; "Falcılara Kimler ve Niçin Müracaat Ederler?", *Resimli Ay*, S. 5 (Haziran 1340), s. 13-14; S. M. Alus, "Hocalar, Bakıcılar, Üfürükçüler", *Akşam*, 2 Mayıs 1939, s. 11; S. Güngör, "Kuş Falcısı Derdini Anlatıyor", *Tan*, 26 İkinci Kânun 1936, s. 13; G. Scognamillo, *istanbul Gizemleri*, İst., 1993, s. 54-55; A. Duvarcı, *Türkiye'de Falcılık Geleneği ile Bu Konuda iki Eser: "Risâle-i Falname U Ca'fer-i Sâdık" ve Tefe'ül-nâme*, Ankara, 1993; Pakalın, *Tarih Deyimleri*, III, 27-28; "Fal, Falcılar", *ISTA*, X, 5506-5508; "Fal", *TDEA*, III, 153-155; "Fal", *IKSA*, III, 1706-1707.

UĞUR GÖKTAŞ

FÂRİSÜ'S-ŞİDYAK

(1804, *Aşkut[Lübnan]* - 20 Eylül 1887, *İstanbul*) Arap asıllı gazeteci, edebiyatçı, sözlük yazarı, gramerci ve şair.

Tam adı Ahmed Fâris bin Yusuf bin Mansur'dur. Marûni bir ailenin çocuğuydu. Beyrut'ta iyi bir öğrenim gördü, Fransızca ve İngilizce öğrendi. Amerikalı misyonerlerle çalıştığı sırada, Protestanlığa geçti. Kardeşinin Marûni patriği tarafından öldürülmesi ve diğer nedenlerle Lü-

FAROS

258

259

FASIL MUSİKİSİ

Claude Farrere (ortada sağda), Berin Nadi (sağda), Fahreddin Kerim Gökay (ortada solda) ve. Ömer Celal Sarç (solda) ile bir dost toplantısında.

Cumhuriyet Gazetesi Arşivi

nan'dan ayrılarak, uzun yıllar yurtdışında yaşadı. 1825-1834 arasında Mısır'da bulundu. Kahire'de Marûniyye Medresesi'nde okudu. Kavalalı Mehmed Ali Paşa'dan ilgi gördü, *el-Vekâyiü'l-Misriyye* gazetesinin yazı heyetinde çalıştı. 1834-1844 arasında Malta'da misyoner basımevinde çevirmenlik ve Arapça öğretmenliği yaptı. 1848'de Londra'ya geçerek Oxford ve Cambridge'de İncil çevirisiyle uğraştı. Sonra bir süre Paris'te kaldı.

Daha sonra Tunus'a giden Şıdyak, Vali Ahmed Paşa'nın yardımlarını ve dostluğunu gördü. İslamiyeti kabul ederek Ahmed adını aldı. Abdülmecid'in çağrısı üzerine 1859'da İstanbul'a geldi. Matbaa-i Âmire'de düzeltmen ve çevirmen olarak çalıştı.

Fârisü's-Şıdyak'ın İstanbul'da en önemli faaliyeti, *el-Cevaib* adlı Arapça ilk haftalık gazeteyi çıkarmasıdır (bak. Cevaib-el). Gazete Arap dilinin gelişimine ve Avrupa uygarlığının Araplara aktarılmasında büyük katkılarda bulunmuştur. Oğlu Selim Fâris de gazetede çalışmıştır. Cağaloğlu'nda Ebussuud Caddesi üzerinde bir binada kurduğu modern el-Cevaib Matbaası'n-da, gazetesinin yanında Arapça ve Türkçe birçok dini, edebi, kültürel kitap ve risale yayımlamıştır.

Fârisü's-Şıdyak 1886'da Kahire'ye parlak bir seyahatte bulunmuş, İstanbul'a dönüşünde, Kadıköy'deki yazlık evinde ölmüştür. Bir süre önce tekrar Hristiyanlığa döndüğü söylentisi vardır. Cenazesi vasiyeti üzerine Beyrut'ta gömülmüştür. Dil, gramer, sözlük, tarih, Avrupa uygarlığı ve gezdiği yerler hakkında birçok eser yazmıştır. *Cevaib'deki* yazı ve şiirlerinden oluşan bir derme, oğlu Selim tarafından *Kenzü'r-Regâib fi Müntehabâti'l-Cevâib* adı ile 7 cilt halinde, 1871-1881 arasında basılmıştır. Fârisü's-Şıdyak'ın Arapça gramer, sözlük ve dil çalışmaları ve Arapçayı kısa sürede öğretecek kitapları, İstanbul'daki ulema ve medrese muhitlerinde rağbet bulmuştur. Firuzâbâdi'nin *Kamus'unu* eleştiren ve bazı yanlışlarını gösteren *el-Casûsalafl-KamûsQs\...*, 1299) adlı eseri çok tutulmuştur.

Bibi. C. Brockelman, Fârisü's-Şıdyak", *IA*, IV, 469-470; A. G. Karam, "Fâris al-Şıdyak", *El2*, II, 819-821; Sami, *Kamus*, V, 1326-1327; H. G. Yurdaydın, *İslâm Tarihi Dersleri*, Ankara, 1971, s. 212-213; O. Koloğlu, *Abdülhamid Gerçeği*, İst., 1987, s. 184-187, 194; A. Çetin, "el-Cevâib Gazetesi ve Yayını", 713, S. 34 (1984), 475-484; ay, "XDC. Yüzyıl Arap Kültür Dünyasında Önemli Bir Basın Organı: el-Cevâib Gazetesi" , *Melanges Professeur Robert Mantran*, Zaghuan/Tunus, 1988, s. 83-92; ay, "el-Cevâib Gazetesi", *DIA*, VII, 435-436.

ATİLLÂ ÇETİN

FAROS

Küçük Ayasofya civarındaki Büyük Saray' ın(->) hemen güneydoğusunda bulunan Bizans dönemi fener kulesi. (Grekçede "fa-ros" fener anlamına gelir.)

Ne zaman yapıldığı bilinmemekle beraber, erken Bizans dönemine ait olması mümkündür. 9. yy'da Faros, işaret ateşlerinden oluşan bir zincirin son noktası olarak, doğu sınırlarındaki Arap akınlarını

başkente haber veriyordu. 1390'da şehri ziyaret eden bir Rus hacısının ve 1420'de gelen İtalyan gezgini Buondelmonti' nin(~>) anlattıklarına bakılırsa, fener kulesi bu tarihlerde harabe halindeydi. Bu iki kaynağa göre, Faros silindirik yapıdaydı ve en üst katında, dört sütunla çevrilmiş camların ardında yanan bir ateş vardı.

Fener, büyük olasılıkla deniz surla-rındaki 32 numaralı kulenin üstünde inşa edilmişti ve Bukoleon Sarayı'nın(->) hemen doğusunda saray duvarlarına 10. yy' da eklenen bölümün denizle buluştuğu yerde bulunuyordu. Faros bugün, Osmanlı dönemine ait takviye inşaatı ile kaplıdır ve üst parçası yok olmuştur.

Faros adı, fener kulesinin hemen arkasında uzanan Büyük Saray'ın alt taraçasma ve Meryem Ana'ya adanmış bir kiliseye de verilmiştir. Faros Kilisesi, kutsal emanetlerin saklandığı bir hazine dairesi olarak kullanılmıştı. Anılan değerli eşyalar a-rasında İsa'nın çarmıha gerildiği gün giydiği iddia edilen giysiler ile çarmıha germe işlemi için kullanıldığı ileri sürülen a-raçlar da yer almaktaydı.

1204'te Konstantinopolis'in Latinler tarafından işgali sırasında pek çok dini yapı gibi, Faros Kilisesi de tahrip edildi ve bu tarihten sonra yok olmaya terk edildi. Büyük Saray'ın Faros adım taşıyan târaçasm-dan bugün demiryolu geçtiği için burada arkeolojik araştırma yapılamamaktadır.

BibL Janin, *Eglises et monasteres*, I, 3, 232-235; G. P. Majeske, *Russicm Travellers to Constan-tinople in the Fourteenth andFifteenth Centu-ries*, Washington, 1984, s. 245-246.

ALBRECHT BERGER

FARRERE, CLAUDE

(1876, Lyon - 21 Haziran 1957, Paris) Fransız yazar.

Asıl adı Frederic-Charles-Pierre Bargo-ne'dur. Korsikalı bir aileden geliyordu. Babası deniz subayıydı. O da baba mesle-

m

ğini seçti ve 1899'da Denizcilik Okulu'nu bitirdi.

Farrere İstanbul'a üç kez Temmuz 1902' de geldi. Eylül 1903'te Pierre Loti(->) idaresine geçen "Le Vautour" gemisiyle ikinci gelişinde daha uzun bir süre kaldı ve henüz eski karakterini büyük ölçüde koruyan İstanbul'un mistik ve tarihi atmosferine bağlandı. 1904'te ilk eseri olan *Fu-mees d'Opium* yayımlandı. 1905'te ikinci romanı *Leş Civilises* basıldı ve yılın Gonco-urt Ödülü'nü aldı. 1906'da yayımlanan romanı *l'Homme qui assasine* (Öldüren Adam) Farrere'e asıl ününü sağladı. Romanın konusunu oluşturan olaylar zinciri içinde, yer yer, İstanbul'un tarih ve

tabiat peyzajları bütün zenginlikleri ile anlatılır. Büyükdere'deki yazlık sefaretlerde balolar, Küçüksu mesireleri, Beyoğlu'nun Farrere'in hiç sevmediği kozmopolit cadde ve mağazaları, cami avluları, mezarlıklar, iç içe açılır. 19. yy sonu İstanbul'unu, o çağın Avrupalı gözü ile; en iyi veren e-serlerden biri bu romandır. Romanın edebi çerçevesinin içinde, Osmanlı ekonomisine hâkim olan yabancılann ve azınlıkların tenkidini yapmış olması da dikkate değerdir. *Mademoiselle Dax, jeune fille* (1908) ve *La Bataille* (1909) eserleri de aynı yılların Goncourt ödülleri kazandı. Her vesile ile İstanbul'a gelmeye can atıyordu. 1911'de Beyrut'a giderken yine şehre uğradı ve Kandilli'de kaldı.

Farrere önce "Bouvet", sonra "l'Ami-ral Aube" gemilerinde bulundu; 1916'da Fransız Savunma Bakanlığı'nın emrine girdi. I. Dünya Savaşı'nın Avrupa'yı ateşe boğduğu bu yıllarda, dünya, medeni cesaretin, dostluk ve bağlılık duygularının ilginç bir örneğini, Türkler ise soylu dostlarının göz yaşartan ve cesaret veren bir işaretini gördüler; Osmanlı Devleti Fransa ile savaş halinde olduğu halde, birer asker olan Loti ve Farrere yazılarıyla, konuşmalarıyla Türkleri savundular ve Fransa'

nın Doğu'daki büyük, asil ve tarihi dostuna karşı yaptığı hatadan bir an önce dönmesi için ısrar ettiler. Farrere bu yüzden 1919'da emekliye sevk edildi.

Farrere I. Dünya Savaşı'ndan sonra Türkler bir kurtuluş savaşına giriştiklerinde de İstanbul'a geldi. Savaş sırasındaki dostluğuna karşı halkın ve aydınların Farrere'e gösterdiği ilgiyi değerlendiren Fransız yüksek komiseri General Pelle, onu, Mustafa Kemal Paşa ile görüşmeye teşvik etti. O sıralarda Anadolu hareketine karşı yumuşak bir politika izleyen Fransız hükümetinin de bu temasta bilgisi ve isteğinin bulunduğu tahmin etmek zor değildir.

Farrere, Mustafa Kemal Paşa ile Adapa-zarı'nda buluştu. Sakarya'da savaş henüz kazanılmıştı. Farrere hatıralarında, bu kabulü ve izlenimlerini anlatır. Bunlardan anlaşılacağı gibi, ünlü romancının, yeni Türkiye'nin kurucusu ile münasebetlerindeki ilk zıddiyet ve dramın tohumu, daha bu görüşmede atılmıştır: Sadece egzotizme düşkün olan ve toplumsal değişme ihtiyacını anlamayan yabancı, Mustafa Kemal'in keskin ve azimli çehresini ve ateşler içinde yoğrulan iradesini yadırgar ve daha önce kendisini kabul etmiş olan Abdülmecid Efendi'nin (Halife) Çamlıca'daki köşkünü, çevresini ve saltanatını özler!

Kurtuluşu izleyen yılların devrimleri Farrere ile yeni Türkiye'nin yönetici kadrosu arasındaki mesafeyi daha da açtı. Comte de Chambrun'ün Ankara'da büyükelçi bulunduğu yıllarda ve onun tavsiyesiyle, İçişleri Bakanlığı'nın Türkiye'ye gelmemesi yolundaki bir mektubunu almamış gibi, yola çıkarak yeni Ankara'yı görme merakını tatmine çalıştı. 1930'da General Gouraud ile Seddülbahir'e gelerek kendisinin de çalıştığı ve daha sonra Çanakkale savaşlarında batan "Bouvet" zırhlısının ve Fransız ölülerinin hatıralarını anma törenine katıldı.

Mart 1931'de Hugo Ar-ditty tarafından davet edildi. İstanbul ve Ankara'da konferanslar verdi. Sosyal reformlar ve kadın hakları konuları ilgisini çekmekteydi. 1934'te yayımladığı *Leş Qu-atre Dames d'Angora* (Ankara'nın Dört Kadını) adlı romanı bu gezinin ürünüdür.. 1935'te Louis Barthou'nun yerine Fransız Akademisi'ne (iye seçildi. Aynı yıl bir turist gemisiyle İstanbul'a gelip Çanakkale hakkında konferanslar verdi. İstanbul'a son gelişi, Ağustos 1950'dedir. Bu kez "Ankara" Vapuru'yla gelen Farrere İstanbul'un Fransız kültürüne yakın çevrelerince karşılandı. Yine Kandilli'de Kont Ostrorog'un yalısına indi, fakat sahildeki aşiboyalı asıl yalıda değil, yukarıdaki sette, bir çınarın altındaki beyaz boyalı küçük evde kaldı ve kendisini ziyarete gelen hayranlarına anılarını anlatmak, resimlerini ve eserlerini imzalamakla günlerini geçirdi.

ÇELİK GÜLERSOY

FARŞÇA BASIN

İstanbul'da Farsça basın 19. yy'ın son çeyreğinde Yeni Osmanlılar'ın ve Jön Türkler'in etkisiyle İran meşrutiyetçileri tarafından İran'a çağdaş bir sosyal ve siyasal yaşam getirmek amacıyla başlatılmıştı.

Bunlardan en önemlileri şunlardı: Mu-hammed Tahir Tebrizi adlı bir tacir tarafından yayımlanan *Ahter* (1897), bir başka tacir Seyyid Hasan Tebrizi'nin yayımladığı *Şems* (1908-1909), ünlü edebiyatçı Ali Akber Dihhoda'nın sahibi olduğu *Soruş* (1909). Politik niteliği ağır basan bu yayınlardan başka, daha çok İstanbul' daki İranlılar için haber gazeteleri olarak gene aynı topluluğa mensup kişiler tarafından yayımlanan dergiler vardır: *Dâ-«£*(1908), *Azade* (1908), *Pars* (1921) vb. Bunlardan *Pars* Farsça-Fransızca yayımlanan bir dergi olup Doğu ve Batı arasında edebi nitelikli bir alışverişi öngörüyor, İstanbul'u Doğu ile Batı arasında bir yol kavşağı kabul ediyordu.

İstanbul, 19. yy'ın başlarından itibaren İranlı tüccarlar için önemli bir kent haline gelmişti; aynı yüzyılın sonlarında ise bu kez çok sayıda İranlı siyasi mülteciyi konuk edecekti. İlk mülteci akınını, 19. yy' in sonunda Kaçar Hanedanı'nın despotluğundan kaçan siyasiler, ikincisini ise 1906'da İran'da meşrutiyetin ilanından sonra 1908'de gelen karşıdevrim hareketiyle ülkede esen havadan kaçan İranlı özgürlükçüler oluşturmuştu. Yeni Osmanlılardan esinlenmiş olan *Ahter*, sözünü ettiğimiz aydınlara ve özgürlükçülere seslenmekteydi. *Şems* ve *Soruş* ise İran'da olan bitenlerden dünyayı ve sürgündeki İranlıları haberdar etmeyi, ülkede anayasal rejime geri dönüşün koşullarını hazırlamayı amaçlamaktaydı.

Başlangıçta İran Elçiliği'nin kanatları altında ve Osmanlı Devleti'nin desteğiyle yayma başlayan *Ahter*, kısa zamanda ba-ğimsizlaşarak, İran muhalefetine etkili bir organı haline gelmişti. *Ahterlrak'a*. Kafkaslar'a, Türkistan'a, hattâ Hindistan'a kadar yayılmıştı. Osmanlılardaki

Tanzimat'tan etkilenen, 1877 Osmanlı Kanun-ı Esasi'sini Farsçaya çeviren, meşrutiyet rejimini savunan, Mustafa Fazıl Paşa, Namık Kemal, Midhat Paşa gibi Türk düşünürlerinin fikirlerini benimseyerek öngörülen yeni sistemin şeriatı aykırı düşmediğini ve bu kapsamdaki özgürlükleri savunan *Ahter*, 1906' İran meşrutiyetine giden süreçte önemli bir rol oynamıştı.

Şems (48 sayı) ile *Soruş* (14 sayı) İran' da meşrutiyet rejiminin yenik düştüğü, Muhammed Ali Şah'ın parlamentoyu feshettiği yıllarda yayımlanmıştı. *Soruş* İstanbul'daki İranlı siyasilerin örgütü Encü-men-i Saadet'in resmi sözcüsü olup, ülke içindeki gizli siyasi teşkilatlardan gelen bildirimlere yer verir, Osmanlı başkentindeki İran topluluğunun yaşantısını yansıtır, düşünsel ve siyasal nitelikli yayınlar yapardı. *Gene Soruş*, Tahran rejimine karşı Tebriz'deki ünlü direnişten haberler iletiyor, Osmanlı Devleti'yle İran arasındaki sınır sorunlarına değiniyordu. Her iki yayın organı da, Osmanlı toprakları içindeki Irak'ta yaşayan ve İran'da meşrutiyetin geri getirilmesini savunan Şîî şeyhlerinin de sözcülüğünü yapıyordu.

Şems ve *Soruş*, Osmanlı Devleti'nde meşrutiyetin işleyişini, Kanun-ı Esasi'nin içeriğini, mebusların işlevlerini, kamuoyu-

nun görüşlerini yakından izliyor, gazeteci Hasan Fehmi Bey suikastını, 31 Mart Olayı'm ve Derviş Vahdeti'nin *Volkan* gazetesini, II. Abdülhamid'in tahtan indirilişini, Kıbrıs ve Arnavutluk olaylarını tahlil ediyor, Osmanlı Meclis-i Mebusan'ını dikkatle inceliyor, iktidardaki İttihatçılarla iyi ilişkiler kuruyordu. *Soruş*, İran'ın bazı bakımlardan, örneğin edebiyat yönünden Osmanlı'ya üstün olduğunu, ama bilim ve modernleşme yönünden Türklerden geri kaldığını, eğitim alanında ise Osmanlılarda var olan laik nitelikli okulların İran' da henüz bulunmadığını yazıyordu.

Şems ve *Soru*/da o sıralarda İstanbul' daki İran kolonisi hakkında, İran Elçiliği, hastanesi, okulu ve kadın örgütü dahil olmak üzere çeşitli dernekler ve topluluğun İstanbul halkıyla ilişkileri konularında da hayli bilgi vardı. İzmir, Trabzon, Erzurum ve Kahire gibi kentlerdeki İran topluluklarıyla da ilişkiler kuran bu dergilere yardımcı olan Türkiyeli aydınlar arasında tarihçi ve siyasetçi Hüseyin Da-niş'i ya da o yılların Azeri milliyetçisi Ağa-oğlu Ahmed Bey'i saymak mümkündür. BibL "Un Journal persan â Constantinople", *Re-vue du monde musulman*, IX, 9, 1909, s. 204-207; E. G. Browne, *Press and Poetry of Modern Persia*, Cambridge, 1914; Han Malek Sasa-nî, *Yadbudha-yi safarat-i istanbul*, Tahran, 1966, s. 205-211; Muhammad Sadr-i Hasimî, *Tarih-i carâid ve macallat-ı Iran*, Isfahan; Muhammad ismail Razvanî, "Suruş-i Rum ve Su-ruş-i Rey", *Ayande*, c. 5, S. 7-9 (1979) s. 501-508; H. Suzuki, "Iranians in İstanbul and the Tobacco Protest through an Analysis of the Per-sian Newspaper Akhtar", *Journal of Asian and African Studies*, S. 32 (1986), s. 143-178; ay, "A Note on the Jan. 20

1891 Akhtar Article Con-cerning the Persian Tobacco Concession", *An-nale offjapan AssociationforMiddle East Studies*, S. 1 (1986), s. 310-331; Muhammad Amin Riyahî, *Zaban va adab-ifarsi dargalamrav-i usmani*, Tahran, 1990; T. Zarcone, "La commu-naute iranienne d'Istanbul â la fin du XDCe et au debut du XXe siecle", *La Shî'a nelllmpero Ot-tomano*, Roma, 1993, s. 57-83; ay, "1905-1911 Iran Devriminin ve istanbul'daki Iran Topluluğu Tarihi için Bir Kaynak: Şams Gazetesi", *Toplumbilim*, S. 1 (Eylül 1992), s. 67-68; O. Koloğlu, "Un Journal persan d'Istanbul: Akhtar", *Actes du colloquesurl'histoire de la communa-ute iranienne d'Istanbul*, (haz. T. Zarcone-F. Zarinebaf-Shehr), ist., 1991; A. Pistor-Hatam, "The Persian Newspaper Akhtar as a Transmit-ter of Ottoman Political Ideas", *ae* T. Zarcone, "Alî Akbar Dihkhudâ et le Journal Surush d'Istanbul (juin-novembre 1909)", *ae*.

THIERRY ZARCONE

FASIL MUSİKİSİ

Türk musiki geleneğinde, bir musiki türünü, bir besteleme düzenim, bir repertuva-rı ve bir seslendirme biçimini ifade eden "fasıl" kelimesi aynı zamanda, Türk musikisi eserlerinin notalarını veya sadece sözlerini bir araya getiren nota ve güfte mecmualarının makamlara göre ayrılmış bağımsız bölümlerini anlatmak için de kullanılır. Doğu'da yalnızca Türkiye'de, özellikle de İstanbul'da, saraydan konağa, kahvehaneden kır ve mesire yerlerine değin bütün mekânlarda her tabakadan halkın musiki zevk ve kültürünün gelişmesinde yüzyıllar boyunca etkinliğini sürdürmüş

FASULYECİYAN, TOMAS

260

261

FATİH

Fatih Camü'nin minaresinden Karadeniz medreseleri ile Fatih ve çevresinin bir görünümü.

Araş Neftçi, 1990

bir tür olarak fasıl, dindışı geleneksel musiki ürünlerinin tümünü kapsayan ve "fasıl musikisi" adı ile anılan bir bütündür. Bu bütün, ayrı ayrı görüldüğünde birbirinden farklı usul kalıpları üzerine bestelenmiş ve adına "peşrev", "kâr", "1. beste", "2. beste", "ağır semai", "şarkı", "yürük semai", "saz semaisi", "longa", "sirto" veya "köçekçe takımı" ile "türkü" denilen Türk musikisi beste şekillerinin belli kurallar çerçevesinde arka arkaya getirildiklerinde oluşan bir süit formunu andırır. Geleneksel fasıl, en dar biçimi ile peşrev, kâr, 1. beste, 2. beste, ağır semai, yürük semai ve saz semaisi düzeni içindeki bir klasik takımdan; en geniş biçimi ile de bu geleneksel sıraya şarkı,

türkü; longa, sirto gibi beste şekillerindeki eserlerin eklenmesinden oluşur. Geleneksel düzenin sözlü unsurları olmadan, peşrevden hemen sonra ağır aksak veya sengin semai şarkılarla başlayarak devam eden fasıl biçimi, son yıllarda daha çok tercih edilir olmuştur.

Fasıl düzenini oluşturan eserlerin art arda dizilişlerinde ağırdan hızlıya doğru bir usul tertibi gözetilmesi, yüzyıllar öncesine dayanan bir gelenektir. Fasla bir program olarak bakıldığında bir defada çalınıp söylenen aynı makamdan parçalar anlaşılır, bunlar "hicazkâr faslı", "besteni-gâr faslı", "uşşak faslı" gibi *adlarla* anılır.

Bir seslendirme biçimi olarak bakıldığında da, fasıldan, geleneksel konser biçimi ve bu konseri veren fasıl heyeti anlaşılır. Fasıl musikisi genel olarak, sözlü fasıl (hanendeler faslı) ve saz faslı (sazendeler faslı) biçimleri ile sunulmuş ve dinlenmiştir. Sarayda, Enderun'un kurulduğu dönemden bu yana fasıl musikisi, saz ve söz eserleri repertuarı ile cariyelere ve musiki yeteneği olan musiki heveslilerine, ustalarca meşk edilme aşamasından başlayarak bu meşklerin padişah huzurunda tekrarlandığı harem fasılları ve huzur fasılları ile gerek saraydan çırağ edilen ve gerekse vezir ve zengin konaklarındaki meşklerde yetişen musikişinaslardan oluşan konak fasılları ile geleneksel konser biçimi olarak canlılığını çeşitli mekân değişiklikleri ile günümüze değin sürdürmüştür. Fasıl musikisi kapalı mekânlarda icra edildiği gibi, "meydan faslı" adı ile a-çık alanlarda, saray düğünleri ve şenliklerde de icra edilmiştir. Kalabalık hanende gruplarının bulunduğu fasıl heyetleri "küme faslı" adı ile anılmış, son dönemde, Batı musikisinin de sarayda ilgi görmesiyle "fasl-ı atik" ve "fasl-ı cedid" kelimeleri fasıl diline girmiştir. Loncaya bağlı musikişinaslardan meydana gelen saz takımları ve fasıl grupları, ortaoyunu, köçek ve tavşan raksları ile Karagöz gösterilerinde önemli işlevler görerek faslın günümüze kadar uzanan piyasa kolunu oluşturmuşlardır.

19. yy'm sonu ile 20. yy'ın başlarında tanınmış nice musikişinasın oluşturduğu saz ve fasıl heyetleri, Şehzadebaşı'nda Di-reklerarası'ndan Küçükusu ve Çamlıca mesirelerine, Feyziye Kırathanesi'nden Da-rü't-Talim Kırathanesi'ne uzanan çeşitli mekânlarda halkın musiki zevkine sesle-

nen fasıllar icra etmekteydiler. Bu mekânlarda çalılıp söyleyen eski fasıl heyetlerinden Kemani Tatyos'un heyeti, Kanuni Berber Şemsi'nin heyeti, Darü't-Talim-i Musiki Heyeti ile Şark Musiki Heyeti en bilinenleridir. Faslın, Osmanlı sarayında resmi kurum kimliğiyle son görünümü o-lan "sazendegân ve hanendegân-ı hazret-i şehriyari"den hilafetin kaldırılmasıyla "Ri-yaset-i Cumhur ince Saz Heyeti"ne dönüşen topluluk, bu heyetin daha sonra istanbul Konservatuarı'na nakli ile burada Darü'l-Elhân zamanında mevcut heyetle birleşmiş, daha sonra uzun yıllar, Türk Musikisi İcra Heyeti adı ile istanbul halkına klasik fasıl programlarının icra edildiği dizi konserler vermiştir.

Radyonun yaygınlaştığı 1940'lı yıllardan itibaren de radyo bünyesinde oluşturulan "Erkekler Faslı", "Kadınlar Faslı", "Karma Fasıl Topluluğu" adlı gruplar, fasıl musikisini geleneksel düzeninden gitgide u-zaklaşan bir biçimde günümüze dek getirmişlerdir. Yine 20. yy'ın başında, sohbetlerle bezenen, müdavimleri için bir sanat meclisi hüviyetindeki ev fasılları birçok bestekâr, hanende ve sazende için buluşma zemini olmuştur.

Fasıl musikisi icra eden fasıl heyeti, belli sayıda hanende ve sazendeden oluşur. Faslı ve heyeti defle usul vurarak serha-nende yönetir. Fasılın, makamı dışında, önceden ilan edilmiş programı olmaz. Burada bütün inisiyatif serhanendenin elinde olup, programı icra sırasında, repertu-var bilgisine göre oluşturur. Öbür hanende ve sazendeler de bu yönlendirişe hafızalarının yardımı ve yine kendi repertu-varlarının gücü ile katılırlar. Sazendelerin, ayrıca her şarkıyı bir başka şarkıya *bağlayan* "aranağmeler"i iyi çalmaları gerekir. Aranağmeler, sözlü eserlerin sonunda çalınan saz eserleri olup bağlandıkları sözlü eserlerin makam ve usulünde, ikinci bir sözlü esere geçişi kolaylaştırmak için bestelenirler. Aranağmelerin bir faydası da okuyucuları iki eser arasında bir süre dinlendirmektir. Bir şarkının seyrine en fazla uyan ve yakıştığı düşünülen aranağ-meye fasıl icracılarınca "beylik aranağme" adı verilir. Peşrev, aranağme, saz semaisi, longa, sirto gibi sadece saz için yazılmış fasıl parçalarını çalmaya mahsus fasıl sazları tarih boyunca çeşitli değişikliklere uğramışlardır. 15. yy tarihçisi Tursun Bey, bu dönem fasıllarında ud, şeştar, tanbur, rebab, berbat, kanun, ney ve çeng sazlarının kullanıldığını kaydetmiştir. Bazıları günümüze gelen bu sazların dışında, nefir, şahrud, miskal gibi eski sazlar da bugün artık unutulmuştur. 20. yy'ın başına değin kullanılan sinekemanı, lavta, santur, girift, rebab da bugün artık kullanılmamaktadır. Fasıl heyetlerinde bugün bunların yerini Batı'dan gelen, keman, viyola, çello, klarnet ve piyano gibi çalgılar almıştır.

Her hanendenin kendine en uygun olan ses alam içinde okumasına dayanan fasıl icrası bu yönüyle Türk musikisine özgü icra şekillerinin renkli bir örneğini oluşturur. Bu özelliği ortaya koyan icra un-

surları arasında hanendelerin hareketli gırtlak nağmeleri, trilleri, sazendelerin eserlerin yamsıra ekledikleri kırık hatlı süsleme notaları, ritim çeşitlemeleri sayılabilir.

Fasıl musikisinin konserler dışında ses kayıruarı ile de kalıcılığının sağlanmasının tarihi 19. yy'm sonuna, taş plak devrinin başlarına rastlar. Devrin hanende ve sazendeleri, Homokord, Lirfon, Orfeon, Odeon, Columbia firmalarına sayısı binlerle ifade edilen fasıl sarkılan ve gazeller okumuşlardır. Günümüzde, istanbul'da Araş plaik firmasının girişimleri ile son dönem fasıl musikisi örnekleri, başta Kemal Gürses yönetimindeki heyet olmak üzere, bazı başka heyetlerce de plak

kaydına geçirilmiştir.

Eski bestekârlar dışında, özellikle ağır aksak şarkılardan başlayarak fasıl şarkısı besteciliği alanında Şevki Bey(->), Bimen Şen(->), Artaki Candan, Udi Selanikli Ah-med Bey, Nasibin Mehmet Yürü, Mustafa Sunar, Aleko Bacanos, Yorgo Bacanos(->), Lem'i Atlı(-0, Şerif İçli(-0, Udi Mısırlı İbrahim Efendi, Selahattin Pınar(->), Yesari Âsim Arsoy(->) ve Ali İçinger sayılabilir.

Son devrin bazı ünlü hanendeleri arasında, Hanende İbrahim Efendi, Hafız Yaşar Okur, Hanende Karakaş, Ağyazar, Celal Tokses, Kemal Gürses, Zeki Çağlatman, Safiye Tokay, Suzan Bizimer, Kasım İnal-tekin, Yusuf Kalyoncu ve Nurettin Çelik'i belirtmek gerekir.

Bibi. Ezgi, *Türk Musikisi*, III, V; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II; Öztuna, *BTMA*, I; Tursun Bey, *Tarih-iEbü'l-Feth*, ist., 1977; M. R. Ga-zimihal, *Musiki Sözlüğü*, ist., 1961; Sevensil, *Eğlence*; L. Saz, *Haremin içyüzü*, İst., 1974; Ahmed Rasim, *Ramazan Sohbetleri*, isi., 1974. RUHÎ AYANGİL

FASULYECİYAN, TOMAS

(1843, İstanbul -1901, İskenderiye) Tiyatro oyuncusu ve yönetmen.

Fakir bir ailenin çocuğuydu. İlk kez 1858'de sahneye çıktığı Hasköy'deki amatör bir toplulukta dikkati çekti ve ertesi yıl, Ermenice oyunların.sahnelendiği, Pera Palas'ın yerindeki Şark Tiyatrosu'na girerek profesyonel oldu. Bir süre sonra Şark Tiyatrosu kapanınca, arkadaşlarından Is-tepan Ekşiyan'la birlikte Vaspuragan adlı gruba katılarak 1862'de İzmir turnesine çıktı ve Ermenice oyunlar oynadı. Turnede evlendiği oyuncu arkadaşlarından Madam Bayzar'la birlikte 1863'te Trabzon'a gitti. Orada amatör gençlerle gene Ermenice oyunlar oynadı. Tiflis'e geçerek orada ve Kafkasya'nın başka şehirlerinde 2 yıl yaşadı. İstanbul'a döndükten sonra birkaç yıl Mardiros Mınakyan'la(->) çalıştı. 1869' da daha önceden St. Petersburg'a giderek oyun oynama izni aldığı için İstanbul'dan oyuncu arkadaşlarını toplayarak yeniden Kafkasya'ya gitti. 1872'de İstanbul'a dönüşünde önce Üsküdar Aziziye Tiyatrosu'nu kurdu. Topluluğun başarısızlığa uğraması üzerine Güllü Agop'un(->) çağısını kabul ederek karısıyla birlikte Gedikpaşa Tiyatrosu'na katıldı, oyunculuk, yönetmenlik ve yönetmen yardımcılığı yaptı.

1879-1880 mevsiminde aralarında Kü-

çük İsmail ve Ahmed Fehim'in de bulunduğu arkadaşlarıyla turne için gittikleri Bursa'da Ahmed Vefik Paşa'nın, bir tiyatro binası da yaptıracığı sözünü vererek yaptığı çağrı üzerine gittiği Bursa'da 5 yıl kaldı ve onun Moliere'den uyarladığı oyunlarda oyunculuk ve yönetmenlik yaptı. Oyunculuk yeteneğiyle hem Ahmed Vefik Paşa'nın hem de Bursa izleyicisinin övgüsünü kazandı. Ahmed Vefik Paşa'nın ardından

gittiği Filibe'den İstanbul'a dönüşünde Gedikpaşa'da bir ara kadrosu 130 kişiye ulaşan Osmanlı Tiyatrosu'nu yönetti. Kısa bir süre de Kadıköy Mühürdar'da oyunlar sergiledikten sonra 1885'te Bulgaristan'a gitti. Orada 8 yıl kaldıktan sonra Türkiye'ye dönerek Samsun'da ve Tekirdağ'da oyunlar sergiledi. İstanbul'da da Ermenice oyunlar oynamak istedi ama artık 1895'teki Ermeni olayları sonrası yeterli izleyici bulamadığı için yurtdışına çıktı ve bir daha dönmedi. Romanya ve Bulgaristan'da oynarken hastalanınca dostlarının yardımıyla tedavi için Paris'e gönderildi. Fransa dönüşü gittiği İskenderiye'de birkaç oyun sahneye koydu. Ama ilerleyen hastalığı yüzünden sahneye çıkamaz hale geldi ve yoksulluk içinde öldü.

Dönemin Batı tarzı oyunlarında yakı-şıklılığıyla dikkati çeken ve gerek Ermenice gerek Türkçe oyunlardaki her türden rolde gösterdiği başarıyla övgü toplayan Tomas Fasulyeciyan'ın "Kılavuz Kadın" adlı bir de basılmamış oyunu vardır.

Bibi. *AhmetFehim Bey'in Hatıraları*, (haz. H. K. Alpman), ist., 1977, s. 13-29, 185; And, *Tanzimat*, 123, 140, 157, 176-179, 185-189; And, *Osmanlı*, 257-264; M. Ertuğrul, *Benden Sonra Tufan Olmasın*, ist., 1989, s. 550; "Fasul-yeciyan, Tomas", *İSTA*, X, 5515-5516; A. Madat, *Sahnemizin Değerleri*, II, ist., 1943, s. 102-106; Ö. Nutku, *Dünya Tiyatrosu Tarihi*, I, ist., 1985, s. 378-380, 387-390; M. N. Özön-B. Dürder, *Türk Tiyatrosu Ansiklopedisi*, ist., 1967, s. 176; (Sevengü), *Türk Tiyatrosu*, 19, 26, 50-51.

RAŞİT ÇAVAŞ

FATİH

Fatih ilçesi'nin merkez mahallesi ve çekirdeği olan semt. İstanbul'un ilk büyük cami ve imaretinin çevresinde oluşan ve kenti fetheden sultanın lakabını taşıyan Fatih semti, Türk döneminin en ünlü ve simgesel nitelikli yerleşim alanlarından biridir. İkincil nitelikteki semtleri saymazsak, Fatih, güneybatıda Bayrampaşa vadisine inen yamaçlarla Atıkali ve Yeni Odalar (yeniçeri kışlaları) önündeki Etmeyda-nı(->) ve Horhor semüeriyle Aksaray'a bağlanır. Doğuda Saraçhanebaşı'ndan geçerek Şehzadebaşı(->) ve Halic'e doğru Zey-rek(->), Çarşamba(->) ve Yavuzselim(->); Edirnekapı(->) yönünde de Karagüm-rük(-t) gibi semtlerle sınırlanır. Constan-tinus Suru Fatih Külliyesi'nin(-t) hemen batısından geçer. Halic'e inen vadiler arasında, "dördüncü tepe" denen bu yüksek plato, sınırları kesin olmasa da, eski kentin XI. bölgesine tekabül eder. Semtin bulunduğu bölge, kentin kuruluşundan bu yana dinsel simge statüsünü korumuştur. Constantinus'un (hd 324-337) anıt mezarı ve martirion'u, daha sonra onun yerine

yapılan İustinianos'un Havariyun Kilise-si(->), fetihten sonra da II. Mehmed'in (Fatih) büyük külliyesi ile taçlanmış ve kent tarihinde, her zaman büyük imparator ve sultanların anılarıyla bütünleşmiştir.

Constantinus'un martirion'unun burada bulunması, kentin yapıldığı dönemde bu bölgeye özel bir önem kazandırmışa benziyor. Constantinus döneminde kentin ana ulaşım çizgisi Aksaray üzerinden Ye-dikule'ye uzandığı için, Osmanlı dönemine göre, kent içinde ikincil bir statüde olmasına karşın, Bozdoğan Kemerinin(->) varlığına bağlı su sağlama işlevi ve hem Halic'i hem de Marmara'yı gören bir yerleşme alanı olması nedeniyle, Constantinus döneminin ve sonrasının önemli sarayları bu bölgede yoğunlaşmıştır. Flasil-lia ve Augusta Pulheria'nın sarayları, Ar-kadius ve Modestus'un büyük sarnıçları, Bozdoğan Kemer, Markianos Sütunu (bak. Kızıtaşı) bu bölgenin sınırları içindeydi. I. Iustinianos döneminin (527-565) en büyük kiliselerinden biri olan Aziz Polieuk-tos Kilisesi de Bozdoğan Kemerinin güneybatısında platonun Marmara yamaçlarındaydı. Bugüne kadar yaşamış olan Bizans dönemi yapılan içinde kuzeyde Pan-tepoptes Manastırı (bak. Eski imaret Camii) ve kuzeydoğuda Pantokrator Manastırı Kilisesi de (bak. Zeyrek Kilise Camii) ortaçağ Bizans'ının bu bölgedeki önemli yapılarıdır.

Fetihten sonra, Eyüp İmaretini inşaatını izleyerek büyük bir sosyal ve kültürel etkinlik merkezi olan Fatih Külliyesi'nin kurulması (1463-1470) saraçların ve demircilerin çalıştığı büyük Saraçhane Çarşısı (bak. Saraçhane) ve Şehzadebaşı'ndaki yeniçeri odalarının (bak. Eski Odalar) yapımı bu bölgede yeni mahallelerin gelişmesine neden olmuştur. Fatih Külliyesi, İstanbul'a Türk döneminin karakteristik görünümünü kazandıran büyük külliye dizisinin ilk halkasıdır. Bine yakın çalışma-

nı ve çevresindeki çarşılarla, bu külliye kentin bundan sonraki gelişmesinde etkili olan yeni bir ağırlık merkezi yaratmıştır. İstanbul'un Trakya çıkışı, Bizans döneminden farklı olarak Edirnekapı'ya gelince, fetihten sonra kentte yapılan dini ve sosyal işlevli yapılar da Haliç yamaçlarında yoğunlaşmış ve suriçinin üçte bir nüfusu Edirnekapı, Sultanselim, Fatih üçgeninde yerleşmiştir. O dönemde Fatih Külliyesi, Edirnekapı yolunun tam ortasında bulunuyordu. Caminin dış avlusunun kuzeybatıya çıkan Boyacı ve Börekçi (ya da Çörekçi) kapıları çevresinde bir çarşı dana oluşmuştu. 15. yy'ın sonunda ya da 16. yy'ın başında Edirnekapı yolu üzerinde Atik Ali Paşa Camii(-0 yapılmıştır. Edirnekapı içinde Mihrimah Sultan Külliyesi' nin(->) inşası sırasında, cami avlusunun altında dükkânlar yapılması, Saraçhane'den Edirnekapı'ya kadar sürekli bir alışveriş aksının da bu yol üzerinde geliştiğini kanıtlar niteliktedir. 16. yy'da İstanbul'da yapılan mescit ve camilerin üçte biri bu bölgededir. Yine 16. yy'da, Edirne yolunun suriçindeki bölümünde Fatih ile Edirnekapı arasında kara gümrüğü kurulmuştur. Süleymaniye gibi Fatih'te de cami çevresinde devlet büyüklerinin, özellikle ulemanın konakları vardı. Nitekim N. de Nicolay, Fatih Külliyesi'ne ilişkin gözlemlerinde, caminin çevresinde imam ve ulemanın oturduğunu ve her millet ve dine mensup misafirler için 200 adet kubbeli ev olduğunu yazıyor. (Burada külliye

çevresindeki medreseleri, tabhaneyi ve kervansarayı kastetmiş olmalıdır.) Ancak de Nicolay külliyesinin dışında da fakirler için 150 ev olduğundan söz eder. Bunların, imaretten her gün aş alanların barınakları olduğu söylenebilir. İngiliz gezgin, bu odaların birçoğunun boş olduğunu da eklemektedir. Külliyesinin geniş bir sosyal programı olduğunu Fatih'in vakfiyesinden biliyoruz. Sanderson bu külliye tahsis

FATİH

262

263

FATİH BELEDİYE BİNASI

Taşbasma haritalardan yararlanılarak 1964'te İstanbul Belediyesi tarafından hazırlanan haritalardan çizilmiştir.

İstanbul Ansiklopedisi

Fatih

İstanbul Ansiklopedisi

edilen yıllık gelirin 16. yy'ın sonunda 200.000 duka altını olduğunu kaydeder, imaretin bu zenginliği, Fatih bölgesinde ilk 200 yılın yoğun yerleşmesinin nedenlerinden birini açıklamaktadır.

Fatih Camii'nin, medreseler arasında bulunan Fatih Meydanı olarak anılan, çeşitli etkinliklere açık ve bütün kenarları düzenli bir mimari ile çevrili, dört hektar büyüklüğündeki dış avlusu Atmeydanı'nın sonraki en büyük kent alanıdır. Burada medreselerde okuyan 300 öğrenciden başka, Evliya Çelebi'nin dediği gibi, "hal sahibi ve ehli'dil olanlar da eksik değildi." Çevresinde bulunan çarşılar, namaz vakitlerinde camiye dolduran müminlerin çalıştığı yerlerdi. Cami avlusunda zengin bir sosyal alışveriş olduğu, kentlinin yaşamını renklendiren birçok olayın bu avluda geçtiği açıktır. Evliya Çelebi, dış avluda Boyacı Kapısı'nın yanında her katı minare yüksekliğinde kat kat kulübeler kuran Sultan Budala Hasan Dede'den de söz eder.

Fatih, kent içinde, her dönem Müslüman tutuculuğu ağır basan bir semt olmuştur. Bugünkü Vahabîler gibi, peygamber dönemi yaşamına dönme iddiasında bulunan Kadızadelerin IV. Mehmed döneminde (1648-1687) ahenkli Kuran okumaya kadar her tür müzikal tezahüre karşı çıkarak Fatih Camii müezzinini sustur-malanyla başlayıp (1656) bütün tarikat ehlini kesme, Sultan Ahmed Camii minarelerini yıkmaya gibi programlarını haber alan Köprülü Mehmed Paşa tarafından ortadan kaldırılmaları, bu tür dini tutuculuk olaylarına gösterilen tepkilerin en önemlilerinden biridir. Eyüb Sultan'ı ziyaret eden padişahlar, karayolu ile Fatih'e gelirler, camide namaz kıldıktan sonra, Fatih'in türbesini ziyaret ederlerdi. Cuma namazları için, Haliç'ten

denizyoluyla Ba-lat ya da Cıbalı kapısına gelerek Fatih'e çıktıkları da olurdu.

16. yy'da yapılan İskender Paşa Cami^(->)), Edirnekapı'ya doğru Bayrampaşa vadisi yamaçlarındaki Mesih Mehmed Paşa Camii(->), Çarşamba'daki Nişancı Mehmed Paşa Camii(-t) gibi yapılar semtin anıtsal çevresini zenginleştirmiştir. Bunlara 17. yy'da yapılan Saraçhane'deki Ankaravî Mehmed Efendi Medrese-si(->), Bozdoğan Kemerı yanındaki Gazanfer Ağa Medresesi (bak. Gazanfer Ağa Külliyesi) yine Saraçhane'deki Amcazade Hüseyin Paşa Külliyesi(->), Fatih Külliyesi'nin karşı köşesindeki Feyzullah Efendi Medresesi(->)) gibi öğretim yapıları da eklenmiş, böylece Fatih 18. yy'a kadar başkentin sosyal ve kültürel yaşamındaki ö-nemli statüsünü korumuştur.

18. yy, istanbul'un eski kenti bırakarak kıyıları boyunca surlar dışında büyümesine tanık olur. Nitekim Fatih semti de 18. yy' dan sonra fazla bir gelişme göstermemiştir. 18. yy'da yangınlar bu eski mahalleleri yer yer yok ettiği gibi, 1766'daki büyük depremde Fatih Külliyesi de büyük ölçüde tahrip olmuş, cami tümüyle yıkılmıştır. III. Mustafa (hd 1757-1774) tarafından yeniden yaptırılan cami 1771'de tekrar hizmete açılmış, Fatih'in ve Gülbahar

Hatun'un türbeleri de ancak I. Abdülhamid döneminde (1774-1789) bitmiştir. Caminin arkasındaki kitaplık binası da 18. yy'da yapılmışta'. Külliyenin bir parçası o-lan darüşşifanın yerinde bugün, istanbul' un en güzel barok yapılarından biri olan Nakşidil Sultan Türbesi ve Sebili vardır. Sonradan arsasına bir askeri rüştiye yapılan kervansaray da aynı depremde yıkılmış olmalıdır. Fatih Külliyesi'nin hamamı olan ve camiden önce yapılmış olan Irgad-lar (ya da Karaman) Hamamı I. Dünya Savaşı sırasında yanmıştır. Külliyenin bazı yapılarının depremden sonra tekrar yapılmamış olmaları, bölgenin yerleşim alanı olarak öneminin 18. yy'ın sonunda azaldığına işaret eder. Fakat Sultan Abdülmecid'in 1851'de, peygamberin ikinci hırkası için yaptırdığı Hırka-i Şerif Camii(->) bölgenin dini statüsünü koruduğunu gösterir. Hırka-i Şerif, giderek halkın dini yaşamında özel bir yer tutmuş ve çevresine bir semt kimliği kazandırmıştır.

Fatih 1908'deki Çırçır yangınında büyük ölçüde tahrip olmuş, 31 Mayıs 1918' deki Cıbalı yangınında ise yöredeki binlerce bina yok olmuştur. I. Dünya Savaşı'n-dan önce ortogonal (birbirini dik açılarla kesen) sistemde bir yol dokusuyla planlanan semtte ahşap yapılar giderek küçük ölçekli iki-üç katlı apartman ve evlerle yer değiştirmiş; günümüzde hâlâ kullanılan kaymakamlık binası yapılmış, önüne de Filistin'de şehit olan ilk Türk havacılarının anıtı dikilmiş ve çevresine bir park yapılmıştır (bak. Tayyare Şehitleri Anıtı). Yine de, Saraçhane'den geçen Atatürk Bulvarı ve Fatih medreselerinin temellerini ortaya çıkararak Edirnekapı'ya uzanan büyük bulvar (Macar Kardeşler ve Fevzi Paşa caddeleri) açılana kadar, yangın yerleri dışında, Fatih'te

eski sokak dokusunu ve ahşap yapılarını koruyan mahalleler vardı. Menderes'in imar hareketleri döneminde (1954-1960) yapı yoğunluğu artmaya başlayınca çok katlı beton apartmanlar giderek çoğalmış, semtin eski sakinleri yeni nüfus karşısında azınlıkta kalmış, çoğu aile Fatih'i terk etmiştir. Böylece Fatih'in tarihi dokusu ve sivil mimarisinin hemen hemen hiçbir izi kalmadığı gibi, sosyal dokusu da tümüyle değişmiştir. 1960'ta

Fatih Belediye binası

Araş Neftçi, 1990

hizmete giren Belediye Sarayı'nın da etkisiyle, artan nüfus yoğunluğu alt ticaret bölgelerinin gelişmesini teşvik etmiş ve Fevzi Paşa Caddesi boyunca, konut alanlarını işgal eden bir ticaret aksı ortaya çıkmıştır. Bu aks üzerinde eski Fatih Kervansarayı, bazı değişikliklerle, ticari amaçlı işlevlerle restore edilmiştir. Fatih Camii'nin Evliya Çelebi'nin deyiimiyle "ruhaniyetli" bir mabet olması günümüze de yansımıştır. Eskiden olduğu gibi günümüzde de ö-zellikle Sultan Selim Camii'ne uzanan Çarşamba Caddesi çevresinde kıyafetten gündelik yaşam biçimlerine kadar, İstanbul'un diğer semtlerinin hiçbirinde bu derece vurgulu ve yoğun olmayan bir îsla-mi yapı gözlenmektedir.

DOĞAN KUBAN

FATİH BELEDİYE BİNASI

Saraçhane'de Belediye Meydanı'nda bulunan I. Ulusal Mimarlık Dönemi'ne ait kamu binası. 1913 tarihli yapının mimarı Y. Terziyan'dır. Arka cephesi Bozdoğan Ke-meri'ne bakan yapı diğer taraftan itfaiye binası ile çevrelenmiştir.

Eğimli bir arazi üzerine oturan yapıda subasman katı dışında iki kat yer alır. Birinci katın oldukça sade düzenlenmiş olmasına karşın ikinci katta çini malzeme kullanılarak süsleme oluşturulmuştur. Cephenin simetri ekseninde orta bölüm öne doğru kütle halinde çıkıntı yapmıştır. Birinci kat pencereleri, orta bölümde basık kemerli, simetrik olmak üzere iki yanda söveli olarak düzenlenmiştir. Birinci kat pencerelerinin altları içi boş panolar şeklindedir.

İkinci kat pencerelerinin tamamı sivri kemerli olup buradaki ikiz pencerelerin aralarında sütunlar yer alır. Süsleme elemanlarının yoğun olarak kullanıldığı bu katta, orta aks üzerinde bir balkon yer a-lır. Balkonun iki yanında ikişer baba elemanı balkonu öne çıkaran mimari elemanlar olarak uygulanmıştır. Korkuluk yerinde ise kitabe yer almaktadır. Giriş kapısının üzerinde yer alan bu bölüm, I. Ulusal Mimarlık Dönemi'nin klasik Osmanlı mimarisine gönderme yaptığı ve klasik Osmanlı'nın mukarnas, kabara gibi süsleme elemanlarının kullanıldığı bölümdür. Gi-

FATİH DARÜŞŞİFASI

FATİH KÜLLİYESİ

Tablo H Fatih İlçesi'nde Çalışanların Faaliyet Kollarına	Göre Dağılımı		
<i>Faaliyet Kolları</i>	<i>Erkek</i>	<i>Kadın</i>	<i>Toplam</i>
Tarım dışı üretim faaliyetlerinde	61.353	6.332	67.685
Hizmet işlerinde çalışanlar	12.502	2.010	14.612
Satış ve ticaret personeli	28.825	2.227	31.052
İdari personel ve benzeri	7.824	8.057	15.881
İlmi ve teknik elemanlar,	11.702	6.644	18.346
Mütessesimler, direktörler ve üst	4.548	282	4.830
Tarım, hayvancılık, ormancılık,	972	71	1.043
İşsiz olup iş arayanlar ve	7.016	1.430	8.446
Genel Toplam	135.74	27.181	162.92

Kaynak: 1990 Genel Nüfus Sayımı, "Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, ili 34-tstanbul", DiE, Ankara

riş kapısının üzerinde bulunan ikiz kemerli pencereyi çevreleyen büyük sivri kemer, çini pano ile doldurulmuştur. Koyu mavi zemin üzerine turkuvaz, kırmızı ve yeşil renkler kullanılarak rumîler oluşturulmuştur. Bu çini panolar simetrik olarak cephenin iki yanında da bulunur.

Yapının tamamı ahşap bir saçakla çevrelenmiştir. Bu saçığın üzerinde üçlü yıldız motiflerinden oluşan parapetler ile yapı sonlandırılmıştır. Giriş aksı üzerinde bulunan babalar, işlevsiz olmakla birlikte a-ğırlık kuleleri şeklinde bir görünüme sahiptirler.

Yan cepheler birinci katta basık kemer, ikinci katta sivri kemer olmak üzere simetrik olarak yerleştirilmiştir.

Belediye binasından bağımsız olarak, Saraçhane tarafında ikinci bir bina yer alır. Günümüzde itfaiye Müdürlüğü'ne bağlı olan bu yapı, belediye tarafında tamamen Terziyan'ın mimari üslubuyla benzer özellikte oluşturulmuş, diğer cephe ise itfaiye binasının sade cephesi ile bir bütün o-luşturacak şekilde düzenlenmiştir.

Fatih Belediye binası, I. Ulusal Mimarlık Dönemi'nin karakteristik bir örneği o-larak karşımıza çıkmaktadır. Mimarın aynı yıl Kadıköy'de yaptığı belediye binasında da tamamen benzer öğeler kullanılmıştır. **Bibi.** Sözen, *Cumhuriyet Mimarlığı*.

BANU KUTUN

FATİH DARÜŞŞİFASI

Osmanlıların istanbul'da kurdukları ilk sağlık kurumudur. II. Mehmed (Fatih) tarafından yaptırılan ve Yeni İmaret adıyla andan külliyeinin merkezindeki caminin güneydoğu köşesinde yer almaktaydı. 1470'te külliyeinin tamamlanmasıyla faaliyete geçmiştir.

Değişik zamanlarda düzenlenen vakfiyelerine göre darüşşifada; biri reis-i etıbbâ olmak üzere 2 tabip, birer kehhâl (göz hastalıkları uzmanı), cerrah, tabbah-ı eşri-be (eczacı), hafız-ı eşribe (eczacı kalfası), kilerci, vekilharç, bevab (kapıcı), nîâni-i nukûş (duvarların kirletilmesini önleyen), şeyh (dahiliye müdürü), 2 hastabakıcı, 2 cameşuy (çamaşırcı), 2 aşçı ile 50 hizmetçi çalışmaktaydı.

Vakıfname şartlarına göre, darüşşifa-

da tecrübeli, nabız ve anatomiye çok iyi bilen, tıp biliminde üstün bilgisi olan hangi taifeden (hangi millettten ve dinden) o-lursa olsun hekimler görev yapabilecekti. Hekimler hastaları günde iki kez dolaşacak ve münasip ilaçlarla tedavi edecekti. Darüşşifanın bir emini olacak, hastalara gereken yiyecek ve içecekleri tedarik ederek kilerde saklayacaktı. Vekilharç ise hastane levazımatını satın alacak ve emine teslim edecekti. Cerrah, kehhâl ve hekimler evkaf tarafından tedarik olunacak ilaçları sadece darüşşifada yatan hastalara verecekler, dışarıya ilaç göndermeyeceklerdi. Ayrıca tecrübeli bir kişi de şurup, macun, hap ve müshil gibi ilaçları hazırlayacak ve bunları emredilen yerlere verecekti. Tayin edilecek mahzen emini ise darüşşifa mahzenine konan şurup ve ilaçları muhafaza ederek her gün bu mahzeni vakfın nazırı veya görevlendirdiği biri huzurunda açıp hekimin emri ile hastalara verilecek ilaçları hastabakıcılara teslim ederek mahzeni kapatıp mühürleyecekti. Aşçılar pişirdikleri yemekleri hastalara götürecek ve onlarla tatlı bir dille konuşacaklardı. Kapıcı gerektiğinde kapıyı açıp kapayacak ve dışarıdan kimselerin hastaların yanına girmesine ve içeride gecelemesine izin vermeyecekti. Haftada bir gün vakfın nazırı, hekim ve kâtip darüşşifada toplanıp, evinde hasta olup, hekim çağırmaya ve ilaç almaya gücü yetmeyen ve buraya müracaat edenlerin tedavileri ile ilgileneceklerdi. Yatarak tedavi edilen hastalardan başka poliklinik muayenesi de yapılır ve yoksul hastaların ilaçları parasız verilirdi. Harcamalar için günlük 200 akçe, kimsesiz ölümlerin gömülmesi için de 5 akçe ayrılmıştı.

Devrin en değerli hekimlerinin çalıştığı darüşşifa, islam geleneğine göre, hasta tedavisi yanında aynı zamanda hekim de yetiştiren bir tıp okuluydu. Tıp öğrencilerine ayrılmış odalar ve bir dersiam (idareci öğretmen) bulunmaktaydı. Külliye kütüphanesinde de pek çok tıp kitabı vardı. (Ayrıca bak. Fatih Külliyesi.)

Bibi. B. N. Şehsuvaroğlu, *istanbul'da 500 Yıllık Sağlık Hayatımız*, ist., 1953, s. 34-42; ay, "Türk istanbul'da Tıp Öğretimi", *Türk istanbul'da Tıp Öğretiminin 500. Yıldönümü*, ist.,

Fatih Camii ve Darüşşifası'nın önden görünüşü.

Dr. Süheyl Ünver, "istanbul'un Zabtından Sonra Türklerde Tıbbî Tekâmüle Bir Bakış", *Vakıflar Dergisi*, c. 1, s. 80, Ankara, 1938

1971, s. 37-38; S. Ünver, "İstanbul'un Zaptından Sonra Türklerde Tıbbî Tekâmüle Bir Bakış", *VD*, I (1938), s. 71 vd; ay, "Fatih Külliyesinin tıkk Vakfiyesine Göre Fatih Darüşşifa-sı", *Türk Tıp Tarihi Arşivi*, S. 17 (1940), s. 13-17; ay, *Fatih Külliyesi ve Zamanı ilim Hayatı*, İst., 1946; Ergin, *Vakfiye*; S. Eyice, "Demirciler ve Fatih Darüşşifası Mescidleri Hakkında Yeni Bazı Notlar", *TD*, S. 9 (1954), s. 175-186; H. B. Kunter, "Fatih Darüşşifası", *Diyanet işleri Başkanlığı Dergisi*, 1962, s. 142-147; Ay-verdi, *Fatih III*, 340-356; G. Cantay, *Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları*, Ankara, 1992, s. 78-81; G. Dinç, "Fatih Darüşşifası ve Bugünkü Durumu", *1. Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildirileri*, Ankara, 1992, s. 199-205.

NURAN YILDIRIM

FATİH İLÇESİ

ilin batı yansında, Halic'in batı kıyısına kadar uzanır. Fatih ilçesi kuzeyde Eyüp, kuzeydoğuda Beyoğlu, doğuda Eminönü, batıda ise Zeytinburnu ilçelerine güneyde ise Marmara Denizi'ne komşudur. Bu sınırlar içinde 10 krtflık bir alanı kaplar.

Kırsal nüfusu olmayan Fatih ilçesi 68 mahalleden oluşur. Bu mahalleler Abdi Çelebi, Abdi Subaşı, Ali Fakih, Arabacı Beyazıt, Arpa Emni, Atik Mustafa Paşa, Avcı Bey, Baba Hasan Aleml, Balat Karabaş, Beyazıt Ağa, Beyceğiz, Canbaziye, Cerrahpaşa (Hobyar), Çakır Ağa, Davut Paşa, Deniz Abdal, Derviş Ali, Ereğli, Fatma Sultan, Guraba Hüseyin Ağa, Hacı Evhattin, Hacı Hamza, Hacı Hüseyin Ağa, Hama-mi Muhittin, Haraççı Kara Mehmet, Hasan Halife, Hatice Sultan, Hatip Musluhittin, Haydar, Hızır Çavuş, Hoca Üveyz, Hüsam Bey, İbrahim Çavuş, İmrahor, İne Bey, İskender Paşa, Kariye, Kasap Demirhun, Kasap İlyas, Kasım Günani, Katip Musluhittin, Keçeci Karabaş, Keçi Hatun, Kırk-çeşme, Kirmasti, Koca Dede, Koca Mustafa Paşa, Küçük Mustafa Paşa, Kürkçüba-şı, Melek Hatun, Mimar Sinan, Molla Aşki, Molla Şeref, Muhtesip İskender, Murat Paşa, Müftü Ali, Neslişah, Nevbahar, Ördek-kasap, Sancaktar Hayrettin, Seyit Ömer, Sinan Ağa, Sofular, Şeyh Resmi, Tahta Minare, Tevkii Cafer, Uzun Yusuf, Veledi Karabaş ve Yalı'dır.

Konstantinopolis 1453'te Osmanlılar tarafından fethedildiğinde Ortodoks Patrikhanesi, Ayasofya'nın hemen yanında yer almaktaydı. Patrikhane fethi izleyen günlerde önce Havariyun Kilisesi'ne(->), daha sonra da Fener'e taşındı. II. Mehmed (Fatih) fethin onuncu yılında yıktırdığı Havariyun Kilisesi'nin yerine kendi adıyla anılan büyük bir külliye yaptırdı. Fatih Külliyesi'nin çevresinde zamanla bir Müslüman mahallesi ortaya çıktı. Külliye'nin adıyla anılmaya başlayan bu mahalle günümüzdeki Fatih semtinin ve ilçesinin çekirdeğidir.

Fatih ilçesi'nde adını tarihsel yapılardan alan mahallelerin yanı sıra bazı yerel işlevlerin ad verdiği semtler de vardır. Yulardır her hafta çarşamba

günü pazar kurulan semte Çarşamba(-0 adının verilmiş olması buna bir örnektir. Karagümrük(->) adı ise, Osmanlı döneminde istanbul'un kara yönündeki ilk gümrük kapısının burada kurulmuş olmasından gelir.

Tablo I Fatih İlçesi'nin Nüfus Gelişimi

<i>Yıllar</i>	<i>Erkek</i>	<i>Kadı</i>	<i>Topl</i>
1025	72 515	76 08	150
1040	77 602	82 08	160
1045	80 202	80 82	181
1050	2	2	226
1055	140 51	127 2	286
1060	155 85	144 7	200
1065	180 22	164 2	244
1070	217 85	100 8	417
1075	261 05	242 0	504
1080	242 60	220 8	474
1085	255 11	242 2	407
1990	234.32	228.1	462.

istanbul İli'nin son yıllarda az da olsa nüfus yitirmekte olan ilçelerinden biri de Fatih'tir. Bunun başlıca nedenleri gelişim alanlarının darlaşması ve ekonomik olanakları gelişenlerin başka semtlere taşınmasıdır.

1990 nüfus sayımı sonuçlarına göre Fatih İlçesi'nin nüfusu 462.464'tü. Bunun yüzde 50,7'si erkeklerden, yüzde 49,3'ü ise kadınlardan oluşuyordu. İlçede kilometrekareye 46.264 kişi düşer. 1990'da istanbul İli'nin nüfus yoğunluğu en yüksek o-lan ilçesi Fatih'ti. Fatih İlçesi'nin günümüzdeki sınırları içinde kalan bölgenin nüfus gelişimi Tablo I'de görülmektedir.

Fatih ilçesi'nde 6 yaşın üzerindeki nüfusta okuma yazma bilenlerin oranı yüzde 90,9'dur. Bu oran il ortalamasının biraz üzerindedir. Fatih İlçesi'ndeki okuryazarlardan yüzde 86,1'i eğitim kurumu çıkışlıdır. Bunların yüzde 60,4'ü ilkokuldan, yüzde 15,3'ü ortaokul ve dengi okullardan, yüzde 17,4'ü lise ve dengi meslek okullarından, yüzde 6,9'u da yükseköğrenim kurumlarından mezun olmuştur.

Fatih İlçesi'nde 12 ve daha yukarı yaştaki nüfus 369.086'dır. Bunun yüzde 44,1'i iktisaden faalken geri kalanı ev kadını,

emekli ve öğrencilerden oluşmaktadır, iktisaden faal olmayan 206.162 kişinin yüzde 62,7'si ev kadınlarıdır.

ilçe halkının yüzde 43,2'si istanbul doğumludur. Bundan sonra Kastamonu, Malatya, Trabzon ve Siirt doğumlular ön sıralarda yer alır.

ilçe kuzey ve batıda tarihi kara surlarıyla çevrilidir. Ayvansaray'dan Yedikule' ye uzanan ve bir bölümü yeniden inşa edilen bu surlar Fatih İlçesi'ni, Eyüp ve Zeytinburnu ilçelerinden ayırır. Haliç ve Marmara

kıyısındaki deniz surları büyük ölçüde tahrip olduğundan önemli bir bölümü günümüze ulaşmamıştır. Atatürk Köprü-sü'nün güneybatısından başlayan Atatürk Bulvarı(->) ve daha güneydeki Mustafa Kemal Caddesi, Fatih ve Eminönü ilçeleri arasında sınır oluşturur, istanbul kent içi ulaşım bağlantılarından bazdan Fatih İlçesi'n-den geçer. Bunlardan başlıcaları Saraçha-nebaşı'ndan Edirnekapı'ya uzanan Macar Kardeşler ve Fevzi Paşa caddeleri, Aksaray'ı Topkapı-Edirnekapı Caddesi'ne bağlayan Vatan (Adnan Menderes) Caddesi ile yine Aksaray'ı Topkapı'ya bağlayan Millet (Turgut Özal) Caddesi'dir. Haliç kıyısı boyunca Ayvansaray, Demirhisar, Balat Vapur iskelesi ve Abdüleziz Paşa caddeleri uzanır. Bu caddelerle Haliç arasında yeşil alanlar yer alır. ilçenin Marmara kıyısından Sirkeci'yi Bakırköy'e bağlayan ve "sahil yolu" da denen Kennedy Caddesi geçer. Fatih İlçesi'nin Marmara Denizi kıyısı yeşil alanlar halinde düzenlenmiştir, istanbul'u Avrupa ülkelerine bağlayan ve kentin batı yakasındaki banliyö ulaşımını sağlayan çift hatlı demiryolu da yer yer sahil yoluna paralel olarak uzanır. Fatih ilçesi "Çağdaş Tramvay ve Hızlı Tramvay" a-dıyla anılan raylı ulaşım sistemlerinden de yararlanır. Haliç kıyısında da su yolu ulaşımı yapılan bazı iskeleler vardır.

Temmuz 1993

Kentin en eski yerleşim alanlarından bazılarının bulunduğu Fatih ilçesi, tarihsel yapılar açısından oldukça zengindir. Bunlardan başlıcaları Bozdoğan Keme-ri(-0, Yedikule Zindanı(->), Blahernai Sa-rayı(->), Fethiye Camii(->), Kariye Camii ve Fatih Külliyesi'dir(->).

istanbul kentindeki önemli eğitim ve sağlık kurumlarından bir bölümü Fatih İlçesi'nin sınırları içindedir. Bunlardan başlıca ortaöğrenim kurumları Darüşşafaka Lisesi, Fatih Kız Lisesi, Pertevniyal Lisesi, Fatih Ticaret Lisesi, Sultanselim Kız Meslek Lisesi, Fatih Imam-Hatip Lisesi, Özel Eresin Otelcilik ve Turizm Meslek Lisesi, Sahakyan Nunyan Ermeni Lisesi, Özel Fener Rum Erkek Lisesi, Özel Yuvakimyon Rum Kız Lisesi'dir. İstanbul Üniversitesi' ne bağlı Cerrahpaşa ve Çapa tıp fakülteleri de Fatih İlçesi'ndedir. Bu fakültelerde-ki hastaneler dışında öbür önemli sağlık kurumları Haseki, Vakıf Guraba ve Özel Vatan hastaneleridir.

Fatih İlçesi'nin önemli alışveriş merkezleri Aksaray, Fatih ve Fındıkzade semtlerinde odaklaşmış durumdadır. Bunlardan en düzenli olanı Aksaray'daki yeraltı çarşısıdır. Önemli konaklama tesisleri daha çok Millet Caddesi kenarında, başlıca eğlence yerleriyle lokantalar ise genellikle sahil yolu çevresindeki semtlerde yer alır.

ATILLA AKSEL

FATİH KÜLLİYESİ

II. Mehmed (Fatih) (hd 1451-1481), kendi adına yapılan bir cami ve onun etrafına

inşa edilen çeşitli külliye binaları için, şehrin ortasında, eski Havariyun Kilisesi'nin yerini seçerek, adını taşıyacak olan vakıf siteyi burada kurdurmuştur. Tam ortasında caminin yer aldığı külliye bütünüyle simetrik bir düzene göre şehrin merkezine yerleştirilmişti. Caminin iki yanında medreseler, bunların önünde bir tarafta tabha-ne öteki tarafta darüşşifa, daha ileride bir çarşı ile bir de hamam yer almıştı. Türkle-şen istanbul'un yeni bir medeniyet anlayışına göre imarının merkezi olan Fatih Camii ve Külliyesi'nin bütün elemanları ile korunamamış olması üzüntü vericidir. Bazı elemanlar tamamen kaybolduğu gibi, bazılarının arasına da 19. yy'ın sonlarından itibaren yeni binalar yapılarak külliyenin tertip düzeni bozulmuştur.

Cami: istanbul'un 1453'te fethinden sonra yaptırılan ilk büyük külliyenin merkezi olan cami için II. Mehmed (Fatih) şehrin ortasında ve yüksek bir noktada bulunan Havariyun Kilisesi'nin yerini seçmişti. II. Mehmed fetihten hemen sonra kiliseyi Ortodoks patrikliğine tahsis etmişken çok harap bir halde olan bu büyük binada barmamayan patriğin 1455'te taşınması üzerine, kilisenin yerini kendi adına yaptırdığı külliye tahsis etmiştir. Havariyun Kilisesi yerinde 867/1463'te başlayan inşaat 875/1470'e kadar sürmüştür. Bu külliyenin Hristodulos adında bir Rum mimar tarafından yapıldığı yolunda Demetrios Can-temir'in (1073-1723) ortaya attığı iddia dayanaksız olup, Fatih Camii ve Külliyesi'ni yapan mimarın Atik Sinan olduğu anlaşılmıştır. Bu mimarın mezar taşı, Fatih semtinde Kumrulu Mescit'in haziresindedir.

Fatih Camii Edirne'deki Üç Şerefeli Cami ile Bayezid ve Süleymaniye camileri arasında, Türk büyük cami mimarisi geliş-

FATİH KÜLLİYESİ

266

267

FATİH KÜLLİYESİ

meşinin bir halkasıdır. Fatih Camii ve Kül-liyesi'nin son dönem Bizans mimarisi ile hiçbir akrabalığı olmadığı gibi, külliyenin merkezi olan caminin tertibi de Türk mimarlığının tabii gelişmesinin bir aşamasına işaret eder.

II. Mehmed'in istanbul'daki hayır tesislerinin vakıf şartları ve gelirleri hakkında düzenlenmiş çeşitli vakfiyelerde Fatih Camii ve Külliyesi hakkında bilgiler vardır. Arapça ve Türkçe olan bu vakfiyeler Tahsin Öz (1935), Vakıflar Genel Müdürlüğü (1938) ve Osman Ergin (1945) tarafından yayımlanmıştır. Saraçhanebaşı'nda kendi adına yaptırdığı mescit ve mezarı 1956-1958 yıkımlarında kaldırılan Mimar Ayaş' in Fatih dönemi mimarlarından olduğu bilinmekte ve Fatih Camii inşaatında çalışmış olacağı tahmin edilmektedir. 1509 büyük depreminde Fatih

Camii kubbesinin hasara uğradığı, hattâ sütun başlıklarının parçalandığı ve kubbenin çarpıldığı, külliye'nin darüşşifa, imaret ve medrese gibi yapılarının da özellikle kubbelerinde büyük zararlar olduğu bilinmektedir. 1557 ve 1754 depremlerinde yeniden hasar gören cami onarılmışsa da, 1766 depremine dayanamamış, büyük kubbesi tamamen çöktüğü gibi, duvarları da onarılamayacak derecede yıkılmıştır. III. Mustafa (hd 1757-1774), Haşim Ali Bey'i bina emini tayin ederek önce türbe ve külliye binalarını yaptırtmış, Fatih Camii'nin yeni bir plana göre aynı yerde inşasına ise 1181/1767'de önce Sarım İbrahim Efendi, sonra da İzzet Mehmed Bey yönetiminde girişilerek 1185/1771'de açılış yapılmıştır.

Bugünkü Fatih Camii ilkinden çok farklı olmakla beraber, bazı yerlerinde eskisini hatırlatan iz ve kalıntılar da görülebilir. 19- yy'a kadar tek şerefeli olan minarelere bu yüzyıl içinde birer şerefeye eklenerek minareler yükseltilmiş, aynı yüz-

yıl sonlarında da bunların külahları taştan olmak üzere yenilenmiş ise de, 1966-1967'de bunlar tekrar kurşun kaplı ahşaba çevrilmiştir.

İlk Fatih Camii'nin ortada bir büyük kubbesi ile mihrap tarafında bir yarım kubbesi ve yanlarda daha alçak üçer küçük kubbeli bölümleri bulunduğu eski resimlerinden anlaşılmaktadır, ilkinin şekli M. Ağaoğlu (1926), A. S. Ülgen (1938), E. H. Ayverdi (1953) ve R. Anhegger (1954) tarafından hemen hemen kesinlikle tespit edilmiş olmakla beraber, bazı ayrıntılar üzerinde henüz tam fikir birliğine varılamamıştır, ilk caminin buradaki Havariyun Ki-lisesi'nin temelleri üzerine oturtulduğu yolundaki K. Wulzinger tarafından ortaya atılan hipotez hiçbir sağlam dayanağa sahip olmamakla beraber, avlu döşemesinde işlemeli yüzleri tersine çevrilerek kullanılmış bazı mermerlerin bu kilisenin parçalanmış olduğu bilinmektedir. Konya'da II. Selim (hd 1566-1574) tarafından babası için yaptırılan Selimiye Camii'nin, bütün mimari özellikleriyle ilk Fatih Camii'nin bir benzeri olduğu anlaşılmıştır. Türk mimarlığında 18. yy'm ortalarında kuvvetle duyulmaya başlanılan Avrupa barok sanatının etkileri, ikinci Fatih Camii'nde de kendini gösterir. Şehzade ve Sultan Ah-med camilerinin benzeri olarak bir ana kubbeyi dört taraftan destekleyen dört yarım kubbe sistemi üzerine kurulan ikinci Fatih Camii'nin bütünü eski Türk sanat geleneklerine uymakla beraber, süslemeleri barok üslubundadır.

Fatih Camii'nin haziyesi, özellikle son devirde, tamamıyla mezarlarla doldurulmuştur, ilk Fatih Camii'nin dış görüntüsü ve planı, I. Süleyman (Kanuni) döneminde, 16. yy'ın ortasında İstanbul'da olan Fleusburg'lu ressam Lorichs'in (Lorck) çizdiği 11 m uzunluğundaki İstanbul pano-

Süleymaniye

Camii'nin

minaresinden
Fatih Camii ve
çevresinin
görünümü.

Araş Neftçi, 1989

ramasında ve eski bir su yolu haritasında görülmektedir. Bunlara göre cami, etrafı revaklarla çevrili bir iç avluyu takip eden bir son cemaat yerine sahipti. Kavsarası mukarnaslı bir taç kapıdan girilen ana mekânı, ortada büyük bir kubbe örtüyordu. Bu mekânın, iki yanında kubbeli daha küçük mekânlar bulunuyordu. Caminin mihrabı ise, orta mekânın yarısı büyüklüğünde olan, ileri taşkın bir bölümde idi. Bu bölümün üstü ise bir yarım kubbe ile örtülmüştü. İlk Fatih Camii bu plan düzenlemesi bakımından, ondan az sonra inşa edilen, Çemberlitaş yanındaki Atik Ali Paşa Camii'nin çok daha büyük çapta bir benzeri idi. Yukarıda işaret edildiği gibi, sonraları benzeri bir yapı şeması Konya'daki Selimiye Camii'nde de tekrarlanmıştır. K. Wulzinger'in, Fatih Camii'nin Havariyun Kilisesi'nin temel ve kısmen duvarlarından faydalanmak suretiyle bunların üstlerine yapıldığı yolundaki iddiasının hiçbir sağlam dayanağı olmadığı gibi, eski kilise ile caminin yönleri aynı olmadığına göre duvarlardan fay-danılması da mümkün olamaz.

ilk Fatih Camii'nden bugüne kadar gelebilen kalıntıların başında eski dış avlu kapısı gelir. Bunun üstünde, kakma tekniğinde renkli taşlarla bezenmiş bir taç kısmı vardır. Cümle kapısı duvarı ve buna köşelerde bitişik iki minarenin kürsü ve pabuç hattâ gövdelerinin başlangıçları da ilk Fatih Camii'nden kalmıştır, iç avluda görülen iki pencere alınlığını süsleyen bir çift çini pano da birinci Fatih Camii'nde-dir. Tamamen 15. yy özelliğine sahip olan bu çini levhalardan birinde besmele, diğerinde kısmen âyetü'l-kürsî yazılmış olup aralarında 15. yy Çini süslemelerinde görülen san renk kullanılmıştır, ilk Fatih Camii'nin içinin de çinilerle kaplı olduğuna ihtimal verilir.

1766 depreminin arkasından III. Mustafa tarafından yaptırılan ve bugün görülen ikinci Fatih Camii, bütünüyle değişik bir düzene göre inşa edilmiştir. Avluyu takip eden ve son cemaat yerini ayıran kuzey duvan da ilk camiden kalmış, kible duvarı ileri alındığından cami harimi daha da büyümüştür. Taç kapı üstünde Ali So-fî tarafından yazılmış iki satır hâlinde bir kitabe yer alır. Caminin esas mekânı, dört yarım kubbe ile desteklenen bir ana kubbe sistemine göre, evvelce Şehzade, Sultan Ahmed ve Yeni Valide camilerinde uygulanan düzende yapılmıştır. Dört kemerin desteklediği bu örtü, ortadaki dört payeye binmiştir. Düzen klasik mimariye uymakla beraber, payelerin yarım yuvarlak köşe pahları ve bilhassa kemer ve yarım kubbe başlangıçlarını ayıran kademeli profilli silmeler 18. yy'ın ikinci yarısında Türk sanatına

hâkim olan barok üslubun özelliklerine sahiptir. Caminin iç yüzeylerini kaplayan kalem işleri nakışlar da barok üsluptadır. Fakat ikinci Fatih Camii, İstanbul silüetindeki genel görünümü bakımından, klasik mimarili eserlerden bir farklılık göstermez. Kendinden daha önce yapılmış olan Nuruosmaniye Camii'nin ağır barok görünümünden de uzak kalarak klasik üsluba daha yakındır.

Türbe: II. Mehmed'e (Fatih) ait olan bu türbe, Fatih Camii'nin kible duvarı önünde uzanan hazire alanında bulunur. Bu türbe 1766 depreminde çevresindeki başka yapılarla birlikte harap olmuş ise de, kısa zamanda onarılmıştır. Bu büyük onarım sırasında türbenin ilk yerine nazaran daha ileri alındığı ileri sürülmüştür. Bazılarına göre, Fatih Camii ikinci defa yapılırken kible duvarı eskisine nispetle daha ileriye alındığından türbe daha ileride yeni baştan yapılmış ve Fatih'in mezan şimdiki caminin mihrabı altında kalmıştır. Halbuki bazı yeni incelemelere dayanan bir iddiaya göre, Fatih Camii'nin kible duvan ileri alınmamıştır. Böylece, türbe de eski yerinde ve ilk binanın temelleri üzerinde kurulmuştur. Bu tartışma, ancak türbe duvarları ve döşemesinde yapılacak bir araştırma ile açığa çıkarılabilir. Ancak yaygın bir söylentiye göre, Fatih'in cesedi, türbeden, caminin mihrabı altına kadar uzanan bir dehlizin sonundaki bir mezar odasında bulunmaktadır.

1782'de Cibali yangınında, halkın yangından kaçırdığı eşyalarını bu cami avlusuna yığması yüzünden ateş türbeyi de sarmış, türbenin içi, bütün eşyası ve sandukası ile birlikte yanmıştır. I. Abdülhamid (hd 1774-1789) tarafından türbe tamir ettirilmiş, yeni sanduka bir Kabe örtüsü ile örtülmüş ve bu arada yenilenen kapı sö-veleri üstüne 1199/1784 tarihli bir kitabe yerleştirilmiştir. Abdülaziz de (hd 1861-1876) 1865-1866'da türbeyi bir daha tamir ettirerek iç süslemesini yenilemiş-tir. Son onarımlar V. Mehmed (Reşad) zamanında (1909-1918) ve yeniden 1952-1953'te yapılmıştır. Laleli Camii türbesin-deki alçı pencerelerin taklidi olan pencereler bu sonuncu onarımda konmuştur.

Türbe sekiz köşeli bir plana göre ya-

pılmış olup üzerini tek kubbe örtmektedir. Giriş kısmında, kapı üstündeki saçağı taşıyan iki sütunlu bir sundurması vardır. Bu bölümün üstünü örten geniş saçak geç bir devirde ilave edilmiştir. Türbenin dış mimarisi, pencere biçimi bakımından klasik Türk yapı sanatı geleneğine bağlı görünmekte ise de, sekiz köşeli esas gövdenin köşelerini kuvvetlice destekleyen çıkıntı halindeki payeler ve bunların üzerinde binayı çepeçevre dolanan kademeli profilli silmeler, barok üslubunun açık delilleridir.

Fatih Türbesi'nin içinde türbenin sahibinden başkasına ait sanduka yoktur. Eski gravürde, sade bir sandukadan başka, kubbesine de küçük kandillerin asılı olduğu görülür. Abdülaziz tarafından türbe yeniden döşendiğinde içi saraydan verilen birçok eşya ile süslendiği gibi, kristal bir avize de

asılmış, pencerelerine perdeler takılmıştır.

Fatih Türbesi, Türk edebiyatına Tâciza-de Cafer Çelebi'nin 1493'te yazdığı *Heves-name*"deki "Sıfat-ı Mezar-ı Sultan Mehe-med" adlı manzum parça ve Abdülhak Ha-mid'in 1877'ye doğru yazılarak ancak 1909' da yayımlanan "Merkad-i Fatihi Ziyaret" adlı şiiri ile girmiştir. Bu şiirin, devrin iyi bir hattatına yazdırılarak şaire de imzalatılan kopyası, bir levha halinde I. Dünya Savaşı'nda törenle türbeye konmuştur.

Matrakçı Nasuh'un

in-ı

Menazü-i Sefer-i Imkeyn-i Sultan Süleyman Han adlı yapıtımdaki bir

minyatürden

alınan

ayrıntıda

Fatih Külliyesi

betimlemesi,

1537.

Erkin Emiroğlu fotoğraf arşivi

Fatih Türbesi'nin az ilerisinde daha u-fak ölçüde olmak üzere, zevcesi Gülbahar Hatun'un da ayrı bir türbesi bulunmaktadır. Bu da sekiz köşeli plan üzerinde kubbe ile örtülü bir yapıdır. Genel dış görünüşü, klasik Türk mimarisine daha sadık bir ifadeye sahip olmakla beraber, üst sıra pencerelerinin yuvarlak kemerli olması, bunun da 1766 depreminden sonra geniş ölçüde onarıldığını belli eder. Zaten bir belge de 1181/1767'de onarımın bittiğini ve yapılan masrafı göstermektedir. Gülbahar Hatun Türbesi de 1782 yangınından zarar görmüş ve aynı yıl tamir edilmiştir. Burada Fatih'in zevcesinden başka bir kızı ile iki saraylının da yattığı bilinir.

Fatih Camii naziresine 19. yy'da II. Mahmud'un annesi Nakşidil Sultan için büyük bir türbe ile yanında bir sebül inşa e-dilmiştir. Bu eser, dalgalı hatları, dışarıdan dilimli büyük kubbesi, oval pencereleri, yaprak biçimindeki kabartma süsleri ile barok üslubun Türk türbe mimarisindeki başarılı bir örneğidir.

Kütüphane: Fatih Külliyesi'nin bir kütüphanesi de vardı. Fakat bu tesis bozulmuş, kitapları dağıtılmıştır. Bunun cami içindeki dolaplarda bulunduğu tahmin e-dilir. 18. yy'da caminin kible tarafına bitişik olarak kubbeli ayrı bir kütüphane binası eklenmiştir. Bu bina, son yıllarda bo-

FATİH KÜLLİYESİ

268

269

FATİH KÜLLİYESİ

Semâniye

Ayak Kurşunlu

Tabhane Medresesi

Boyacı Kapısı Mektep

--

Kütüphane 1 Börekçi Kapısı

imaret

Kervansaray

O S 10 15 » 25

O 5 10 15 50 25

Fatih Külliyesi'nde tabhane ve kervansaray (solda) ile darüşşifanın planları. Ayverdi, *Fatih III*

a g

Râbia

Fatih Külliyesi'nin planı, Ayverdi, *Fatih in*

şaltılarak içindeki kitaplar Süleymaniye Kütüphanesi'ne taşınmıştır. 1742'de inşa edilen bu kütüphane binasının dış avluya açılan ve mermer merdivenlerle çıkılan kapısından başka, caminin içine açılan ikinci bir kapısı vardır, içindeki kitapların rutubetten zarar görmemesi için altında bir mahzen bulunur. Fakat, bakımsızlık yüzünden kubbe ve duvarlarda gittikçe büyüyen çatlaklar bugün son derecede tehlikeli bir duruma gelmiştir. Kütüphanenin tamiri önemli bir problem halini almış bulunmaktadır.

Burada esas Fatih Kütüphanesi'nden kalan kitaplarla birlikte, I. Mahmud (hd 1730-1754) tarafından, yeni binaya vakfedilen

Akdeniz Tetimme Medreseleri

Sâbia Sâdisi

rrriHTU L±rnnxu

Ayak Çifte Kurşunlu Baş Çifte Kurşunlu

Karadeniz Medreseleri

Hamişe

H

3I

d!

rrinn

BaS Kurşunlu

Akdeniz Medreseleri

Ayak Çifte Kurşunlu Baş Çifte Kurşunlu

Baş Kurşunlu

203131,1*

lH

cm m

Sâlise Saniye

Akdeniz Tetirime Medreseleri

5.188 yazma ve 319 basma eser vardı. Bunların arasında Fatih'in okuduğu Kuran da bulunuyordu Fatih Kütüphanesi'ne sonraları Hafız-ı Kütüb ibrahim Efendi de 455 yazma ve 482 basma, Tırnovalı Mehmed Hilmi ile Halil Hilmi Efendi ve başkaları da 363 yazma, 2.172 basma, Abdülgani Ağa 291 basma kitap vakfederek bu kitap hazinesinin zenginleşmesine katkıda bulunmuşlardı. Bu zengin kütüphane 1956' da boşaltılmıştır.

Medreseler: II. Mehmed (Fatih), şehrin fethinin hemen arkasından öğretimin sürdürülmesi için, Bizans'ın en büyük manastırlarından Pantokrator Manastırı'nın keşiş odalarını medreseye çevirmiş, kili-

sesini camiye dönüştürmüş ve başına da çağının ileri gelen ilim adamlarından Molla Zeyrek'i atamıştı. Cami yapılan Ayasof-ya'nın yanında kurulan ilk medresenin idaresi Molla Hüsrev'e bırakılmıştı. Fatih Camii'nin iki yanındaki medreselerin yapımı 1470'te tamamlanıncaya kadar, dersler bu ilk medreselerde yapıldı. Külliye'nin en önemli elemanları olan medreseler böylece Türkleşen İstanbul'un en önemli öğretim merkezi olarak bu şehirdeki üniversitenin başlangıcı oldu.

Caminin iki yanındaki medreselere "Sahn-ı Semân" adları verilmişti. Bu büyük medreselerin dışında yine iki yanlarda, arazinin meyilli olmasından dolayı, daha aşağıda olmak üzere "Tetimme" denilen hazırlık medreseleri inşa edilmişti. Bunlardan Marmara tarafında olanlar, Edirneka-pı yönünde uzanan Fevzi Paşa Caddesi' nin genişletilmesi sırasında bütünüyle yıktırılmış, Haliç tarafında olanların yerlerine de bir ilkokul yapılmıştır. Büyük medreselerden Haliç tarafındakilere "Bahr-i Siyah" (Karadeniz), Marmara tarafındakilere "Bahr-ı Sefid" (Akdeniz) medreseleri deniliyor ve bunlar Saraçhanebaşı'ndan Edirnekapı'ya doğru, "Baş Kurşunlu", "Baş Çifte Kurşunlu", "Ayak Çifte Kurşunlu", "Ayak Kurşunlu" şeklinde adlandırılıyordu. Bunların her biri 19 hücre ve birer büyük kubbeli derslane-mescitten mürekkepti. Taş ve tuğladan yapılan bütün bu medreselerin ortalarında revaklı avlular vardır. Tetimme medreselerinin mimarisi bilinmemekte, bunların bir çatı ile örtülü oldukları tahmin edilmektedir. Fatih Külliyesi'nin medreseleri 1766 depreminde cami

ve diğer müstemilat binaları ile birlikte büyük ölçüde zarar görmüşler, darüşşifa ihmal edilirken medrese, cami ile derhal onarılmıştır. Tetimme medreselerinin yıktırılması ve toprak tabakasının indirilmesi yüzünden Akdeniz medreselerinin yarı duvarları tehlikeli duruma girdiğinden, bunları kalın gergi demirleri ile desteklemek gereği duyulmuştur. Fatih Külliyesi'nin ayakta kalabilmiş 8 büyük medresesi 1955'ten itibaren Vakıflar İdaresi tarafından büyük ölçüde onararak öğrenci yurdu yapılmıştır.

Tabhane: Fatih Külliyesi'nin önemli elemanlarından olan tabhane, Akdeniz tarafındaki Baş Kurşunlu Medresesi'nin ilerisinde inşa edilmiştir. Esasında misafirhane olan bu bina da bir medrese mimarisine sahip olup, itinalı bir işçilik ile yapılmış ve tabhane fonksiyonu kalktıktan sonra medrese olarak kullanılmıştır. Mescit mekânının herhalde 1766'da yıkılan kubbesi, 1956'dan sonra yeniden yapılmıştır. Bunun yanında ayrıca gerek külliyenin görevlilerine, gerek tabhanede kalanlara ve gerek medreselerde barınan öğrencilere yemek veren aşhane bulunuyordu. Arazinin yüksek bir yerinde inşa edildiğinden, altında da bir kervansaray vardır.

Darüşşifa: Tabhanenin simetriğinde, Karadeniz tarafı medreselerinin hizasında istanbul'un Türk dönemine ait ilk hastanesi olan darüşşifa bulunuyordu. Bu da ortası açık avlulu, etrafında hücreleri olan

bir medreseyi andıran bir yapı idi. Güney tarafında kubbeli bir mescit mekânı vardı. Arşivdeki bazı belgelere göre darüşşifanın mütevellisi Osman Ağa 1239/1824 tarihli yazısında, binanın 1766 depreminde hayli harap olduğunu, metruk haldeki yapının üzerindeki kurşunların eksilmekte olduğunu bildirerek, bunların kaldırılmasını, darüşşifanın da yıktırılarak arsasının satılmasını istemektedir. II. Mahmud ise, darüşşifanın ihyasını veya hana çevrilmesini, hassa mimarı Mustafa Ağa'nın bu a-maçla bir keşif yapmasını istemiştir. Müteveli ile iyi uyduğu anlaşılan mimar, darüşşifanın üstü ahşap çatılı, 35 odalı hana dönüştürülmesinin fazla masraflı olacağını ileri sürerek, fazla gelir sağlamayacak bu proje yerine darüşşifanın yıkılmasının ve yerine ahşap haneler yapılmak üzere arsasının satılmasının daha doğru olacağını raporunda bildirmektedir. Böylece hücreler ortadan kalkmış, yalnız mihrap kısmı ileri çıkıntı teşkil eden kubbeli mescit (keşif planında burası yemekhane olarak gösterilmiştir) bırakılmıştır.

Bu bölüm Demirciler Mescidi adıyla bir süre kullanılmış, hattâ Paspatis tarafından eski bir Bizans kilisesi kalıntısı olduğu sanılarak öylece tanıtılmış ve bir süre yayınlara bu surette girmiştir. Arşivde bulunan plan darüşşifanın gerçek düzeni ile mahalle mescidi olan kısmın açıkça ortaya koymuştur.

Müteveli ile hassa mimarının önerilerine uygun olarak darüşşifa yıktırılarak yalnız kubbeli mescit bırakılmış ve etrafı parsellenerek satılan arsalara evler yapılmıştır. 1870'lerde çizilen istanbul planında burası yapı adalarına

bölünmüş olarak

görülür. Eski fotoğraflarda mescidin büyük kubbesi belirlidir, istanbul'da büyük izler bırakan 1894 depreminde, darüşşifa-Demirciler Mescidi'nin önemli ölçüde harap olduğu anlaşılmaktadır. 1895'te bakımsız ve harabe halinde olan bu bölüm, 1908' de Çırçır yangınında, arkasından da 1918 yangınında çevresindeki ahşap evlerle birlikte yanmıştır. Bir daha onarılmayan bu bölüm yok olmuş, Eski Şifahane ve Keresteciler sokaklarının sınırladığı parsellerde konutlar yapılmıştır. Bunların aralarındaki boş arsalarda 1950'lere kadar görülebilen son duvar kalıntıları da yok olmuştur. Önceleri bütünüyle istimlak edilerek, eski temelleri üzerine darüşşifanın ihya edilmesi ve burada Fatih Kültür Mer-kezi'nin yapılması tasarlanmış, fakat bu da gerçekleşmediğinden, burada 4-5 katlı apartmanlar inşa edilmiştir. Bugün da-rüşşifadan hiçbir iz yoktur.

Hazire: Fatih Camii haziresinde aralarında ünlüler de bulunan pek çok kişi yatmaktadır. Bunların arasında Plevne kuşatmasının komutam Gazi Osman Paşa'mn da (1832-1900) türbesi bulunmaktadır.

Kervansaray: Fatih Külliyesi'nin kervansarayı, tabhanenin altında bulunmaktadır, içi toprak doldurulmuş ve tonozu kısmen yıkılmış olan bu bölüm 1980'li yıllarda temizlenerek onarılmış ve Vakıflar idaresi tarafından önüne yapılan yeni dükkânlar ile birleştirilmiştir. Kervansarayın i-çinde, ne işe yaradığı anlaşılmayan ve hiçbir taşıyıcı görevi bulunmayan, dikili durumda kalın bir taş sütun bulunmuştur.

Çarşı (Arasta): Fatih Külliyesi'nin güney tarafında birçok dükkândan meydana gelmiş, vakfiyelerde de adı geçen bü-

yük bir de çarşı bulunuyordu. 17. yy'ın ikinci yarısında yazıldıkları tahmin edilen ramazannamelerden birinde Sarraçhane, *Beş kapusu vardır ayan /Ehl-i dilden olmaz mihân/ dükkânları kagir bina / Ce-dîd oldu öyle seyrân* mısraları ile tarif edilir, içlerinde saraç esnafı yerleştiğinden Saraçlar veya Kavaflar Çarşısı (veya Saraçhane) olarak adlandırılan bu çarşıda son yüzyılda oldukça eksilmesine rağmen birçok dükkân gözü hâlâ duruyordu. 1918'de büyük Fatih yangınından sonra bunlar da ortadan kalktığından külliyenin evvelce oldukça geniş bir alanı kapladığı eski bir şehir planından anlaşılan çarşısı veya arastasından bir şey kalmamıştır. Bugün Saraçhanebaşı Mahallesi'ndeki Dülgerza-de Camii'ne komşu kagir tonozlu bir-iki dükkân hüccresinin bu çarşının son kalıntıları oldukları sanılır.

Hamam: Külliyenin güney tarafında bir de hamam vardı. Burada arazi çevreye nazaran daha derinde olduğundan ve hamam da bunun içinde bulunduğundan Çukur Hamam(->) olarak adlandırılmıştı.

BibL Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 8; Gurlitt, *Kons-tantinopels*, 57; Gabriel, *Constantinople*, 382-385; M. Ağaoğlu, "Die Geştalt deş alten Mehmedije in Konstantinopel und ihr Baumeister", *Belvedere*, XLVI (1927);

ay, "The Fatih Mosque at Constantinople", *Art Bulletin*, XII (1930), s. 179-195; K. Wulzinger, "Die Apostelkirche und die Mehmediye zu Konstantinopel", *Byzantion*, VII (1932), s. 7-39; Halil Ethem, *Camilerimiz*, 31-37; T. Öz, *Zwei Stiftungsurkunden des Sultans Mehmed III Fatih*, ist., 1935; H. Kurdian, "The Builders of the Fatih Mosque: Christodoulos on Sinan", *Journal of the Royal Asiatic Society*, (1937), s. 109-113; H. Baki Kunter-A. Sa'im Ülgen, "Fatih Camii", *VD*, I (1938), 91-101; (Konyalı), *Abideler*, 35-38; Eyice, *istanbul*, 76-

FATİH MESCİDİ

270

271

FATİH SULTAN MEHMET

77; *Fatih Mehmed II Vakfiyeleri*, Ankara, 1938; Ergin, *Vakfiye*-, S. Ünver, "Fatih Külliyesine Ait Diğer Mühim Bir Vakfiye", *VD*, I (1938), 39; ay, "Fatih Darüşşifası", *Tıp Dünyası*, (1932); ay, "Fatih Darüşşifası'nın Planı Nasıl Bulundu?", *Cumhuriyet*, (3 Ağustos 1942); ay, *Fatih Külliyesi ve Zamam ttrn Hayatı*, ist., 1946; S. Çe-tintaş, "Fatih Darüşşifası'nda Musiki Tedavisi Var Mıydı?", *Tanin*, (24 Mart 1946); S. Ünver, *Fatih Külliyesi Camii (1470-1765)*, ist., 1955; î. Hakkı Konyalı, *Fatih'in Mimarlarından Azad-ı Sinan (Sinan-ı Atik)*, îst., 1953; R. Anhegger, "Beiträge zur Frühosmanischen Baugeschichte, III zum Problem der alten Fatih Moschee", *Zeki Velidi Togan Armağanı*, ist., 1953; ay, "Eski Fatih Camii Meselesi", *TD*, VI (1954), 145-160; E. Hakkı Ayverdi, "Yine Fatih Camii", *TD*, VI (1954), 103-116; (Altınay), *Onbirinci Asırda*, 215; Kuban, *Barok*, 32; M. Erdoğan, "Son incelemelere Göre Fatih Camii'nin Yeniden inşası Meselesi", *VD*, V (1962), 161-192; E. Hakkı Ayverdi, "İlk Fatih Camii Hakkında Yeni Bir Vesika", *VD*, VI (1962), 63-68; Ö. Lüt-fi Barkan, "Fatih Camii ve imareti Tesislerinin 1489-1490 Yıllarına Ait Muhasebe Bilançoları", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, XXIII (1962-1903), s. 297-341; C. Texier-P. Pullan, *Byzantine Architecture*, Londra, 1864, s. 162-164; S. Eyice, "Çukurhamam", *DİA*, VIII, 385-387; Goodwin, *Ottoman Architecture*, 121-131; Ayverdi, *Fatih III*, 356-406; M. Gökman, *Fatih Medreseleri*, ist., 1942; S. Eyice, "Demirciler ve Fatih Darüşşifası Mescitleri", *TD*, I (1950), 357-378; ay, "Demirciler ve Fatih Darüşşifası Mescitleri Hakkında Yeni Bazı Notlar", *TD*, VI (1954), 175-186; S. Ünver, *Fatih Aşhanesi Tevzinamesi*, Ankara, 1953; Müller-Wiener, *Bildlexikon*, 405-411. SEMAVÎ EYİCE

Fatih Camii'nin kubbe sistemini gösteren bir aynntı (solda) ve içinden bir görünüm.

Araş Neftçi, 1990 (sol), Erdal Yazıcı (sağ)

taşlı yuvarlak kemerler, avlu kapısının kıvrımlı kaideler üzerine dikilmiş mermer

sütunlar ve çelenk süslemeli sütun başlıkları ampir üslubunun özelliğidir. Mermer avlu kapısının ortasında küçük bir çelenk motifi içinde kitabe yer alır. Caminin avlusunda küçük haziresi bulunur. Mihrap ekseni üzerindeki mermer cümle kapısı;

FATİH MESCİDİ

Üsküdar'ın Salacak Mahallesi'nde, Harem tskelesi'nin karşısında, İskele Caddesi üzerindedir.

"Defterdar Tahir Efendi" adıyla tanınan fevkani cami, sıralı taş ve tuğla duvar üzerine ahşap çatılıdır. Üst kat yuvarlak kemerli ve revzenli pencerelerle, alt kat ise üzerlerinde boşaltma kemerleri olan kesme taş söveli, dikdörtgen pencerelerle donatılmıştır. Kuzeyine betonarme bir son cemaat yeri eklendiğinden orijinal kapısı içeride kalmıştır. Yokuşun eğimine uydurularak inşa edilen caminin altındaki mekânlar dükkân olarak kullanılmaktadır. *Hadîka*'ya göre II. Mehmed (Fatih) döneminde (1451-1481) mescit olarak inşa edilmiş, Hekimoğlu Ali Paşa, birinci sadrazamlığı sırasında bir minber koydurarak bu yapıyı camiye çevirtmiştir. Ancak, Fatih vakfiyelerinde ve muhasebe defterlerinde caminin sözü edilmemektedir. Kareye yakın dikdörtgen planlı yapının köşeleri dışarıdan yuvarlatılmıştır. Yedi sıra tuğla dizisiyle, dışbükey şeklinde çatının çevresini dolaşan saçağın güneydoğu köşesinde 1242/1826 tarihi okunmaktadır.

Fatih Mescidi

Tarkan Okçuoğlu, 1994

Cami mimari ve süsleme detaylarıyla II. Mahmud döneminde (1808-1839) yaygın olan ampir üslubuna(-0 işaret eder. Bodrum katını kuşatan, dışarı taşkın kilit

iki taraftan kalın pilastrlarla sınırlanan kurdele motifi içinde oval bir çerçeve içine alınmış kitabesi ve kıvrımlı tepeliği ile oldukça gösterişlidir. Harim mekânı üzerinde, kuzeyde dört mermer sütunla desteklenen ve son cemaat yerinin üzerini örtecek şekilde derinlemesine uzanan fevkani bir mahfil yer alır. Ahşap tavan, kalın çıtaların birbirini kesmesiyle meydana gelen karelere ayrılmış, göbek kısmına ise altı köşeli bir yıldız yerleştirilmiştir. Mihrap, iki tarafında birer pilastrla sınırlanan, kabarık kilit taşının üzerinde aplike bir madalyonun bulunduğu yuvarlak kemeriyle ampir üslubundadır. Orijinal ahşap minberi üzerinde aplike olarak beyzi güneş motifleri bulunur. Kuzeybatıda bulunan minaresi silindir gövdelidir ve ar-mudi bir külah ile örtülüdür.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka*, II, 227; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi*, II, 68-69, no. 299; Ra-if, *Mir'at*, 85; Öz, *istanbul Camileri*, II, 23; Ayverdi, *Fatih III*, 407; Konyalı, *Üsküdar Tarihi*, I, 237-238; *IKSA*, III, 1718.

TARKAN OKÇUOĞLU

FATİH MEVLEVÎHANESİ

bak. ÂBİD ÇELEBİ TEKKESİ

FATİH MİTINGİ

İzmir'in Yunanlılar tarafından işgali nedeniyle 19 Mayıs 1919 Pazartesi günü Fatih'te yapılan açık hava toplantısı. Karakol Ce-miyeti'nin, düzenlediği protesto mitinglerinin ilkidir. Türkiye'de ilk kez kadın hatiplerin konuştuğu toplantı olması bakımından ayrıca önemlidir.

Mitingden iki ay önce 19 Mart 1919'da İstanbul İnas (Kız) Darülfünunu öğrencileri ile Asri Kadınlar Cemiyeti bir protesto gösterisinde bulunarak yayılımcı ve sömürgeci devletleri kınadılar. Kurucuları arasında, Darülfünun Edebiyat Medresesi'n-de Batı edebiyatı okutan Halide Edip'in de (Adıvar) bulunduğu Wilson Prensipleri Cemiyeti, Türk Ocağı, Karakol Cemiyeti vb dernekler de halkı uyandırmaya ve örgütlemeye dönük çalışmalar yapmaktaydı. İzmir'in işgal edildiği (15 Mayıs 1919) öğrenilince önce Darülfünun konferans salonunda bir toplanu yapıldı. İşgalciler kınandı. 18 Mart Pazar günü bu toplantıda, ertesi gün yapılacak mitinge katılma kararı alındı. Tanin Matbaası Müdürü İhtiyat Zabiti Şeref Bey, Teşkilat-ı Mahsusa M. M. Grubu Reisi Miralay Hüsameddin'in (Ertürk) hazırladığı beyannameleri gece boyunca bastı. Mitingi düzenleyenler arasında Adnan Bey (Adıvar), Nakiye Hanım (Elgün), Dr. Es'ad Paşa (Işık), Cemil Bey, İsmail Hami (Danişmend), Kolsuz Hayri Bey, Matbuat Müdürü Müftüoğlu Ahmed Hikmet Bey, İsmail Hakkı (Baltacıoğlu) da vardı. Bir gün önce Türk Ocağı'nda yapılan hazırlık toplantısında konuşmacılar arasında Halide Edip Hanım'ın ve İnas Da-rülfünunu'ndan öğrenci Meliha Hanım'ın da yer almaları kararlaştırılmıştı.

Miting için Fatih Belediye Dairesi'nin önündeki Tayyare Şehitleri Amtı'nın bulunduğu alan seçildi. O sabah erkenden halk arasında İstanbul'da bir ihtilal olaca-

ğı dedikodusu yayılmaya çalışıldıysa da binlerce insanın meydanı doldurmalan engellenemedi. İngiltere Elçiliği baştercüma-m ise o gün yeni kabinesini ilan eden Sadrazam Ferid Paşa'ya giderek bu toplantıyı önlemesini istedi. Ancak polis müdürü Miralay Halil Bey, toplantıyı engellemedi. Alanın kontrolü görevini üstlenen Nevzat Bey (Tandoğan), belediye dairesinin alt katında toplantıyı izlemekle-yetindi.

50-70.000 arasında bir kalabalığın doldurduğu miting alanının üstünde, İngiliz uçakları taciz uçuşları yapmaya başladılar. Fakat halk dağılmadı. Konuşmaların yapılacağı belediye balkonunun iki yanından aşağıya ay-yıldızlan beyaz, siyah Türk bayrakları asılmıştı. Tekbirler getiren kalabalığın ön saflarını Askeri Tıbbiye öğrencileri ile gençlik almıştı. İlk konuşmayı Halide Edip Hanım yaptı. "Müslümanlar! Türkler!" diye başladığı uzun söylevinde "sabahı olmayan gece yoktur!"

mesajını verirken Türkiye'nin bölüşülmesinin gündemde olduğunu da vurguladı. İkinci konuşmayı Darülfünun hukuk müderrislerinden Ahmed Salâhaddin Bey (Haldun Taner'in babası) yaptı. Halk mitinginin anlamına değinerek "Bu millet ortadan kaldırılamaz!.. Halk üstündür, onun üstünde hiçbir güç yoktur!" dedi. Türk Ocağı Genel Sekreteri Recep Bey, İzmir'in, yutulması zor bir lokma olduğunu, onu yutmaya çalışan gırtlakları zeybeklerin parçalayacağını haykırdı. İhtiyat Zabıtları Cemiyeti adına konuşan Tahsin Fazıl Bey'den sonra, Meliha Hanım halka seslendi ve hakkın inançla elde edileceğini vurguladı.

Konuşmacıların ortak mesajları, toplumu ulusal bir direnişe katılmaya ısındırmak, işgallere karşı tepkileri artırmak, kadınların ve çocukların da cephelerdeki askerleri yalnız bırakmayacaklarını dünyaya ilan etmektir. Miting sonrasında, topluca Bekirağa Bölüğü'ne(->) yürünerek burada tutuklu bulunan aydınların kurtarıl-

Fatih Sultan Mehmet Köprüsü

AH Hikmet Varlık, 1994

ması önerisine ise Halide Edip karşı çıktı ve "Homojen bir kitle değiliz, yapamayız" dedi. Bunun yerine, padişaha bir arıza (bildiri) sunulması ve bunda tüm ulusun, padişahın çevresinde kenetlenmiş olarak Wil-son prensiplerine aykırı biçimdeki işgaller karşısında direnmeye ve mücadeleye hazır olduğunun bildirilmesi kararlaştırıldı.

Miting günü ve izleyen üç gün boyunca İstanbul'da dükkânlar açılmadı. 20 Mayıs'ta Doğancılar'da, 22 Mayıs'ta Kadıköy' de, 23 ve 30 Mayıs'ta Sultanahmet'te yeni mitingler yapıldı. Yönetimin, toplantılara katılanların idam edileceklerine ilişkin duyuruları ise halkı etkilemedi.

Bibi. H. E. Adıvar, *Türkün Ateşle imtihanı*, ist., 1985, s. 24-30; K. Anburnu, *MiüiMücade-lede İstanbul Mitingleri*, Ankara, 1951, s. 12-20; Z. Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü I*, Ankara, 1992, s. 257-258; S. L. Meray, *Lozan'ın Öncüsü Prof. Ahmet Selahattin Bey*, Ankara, 1976, s. 67-70; B. Criss, *İşgal Altında İstanbul*, ist., 1993, s. 84, 163; H. Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası*, ist., 1957, s. 319-324; A. F. Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, Ankara, 1987, s. 210-213.

NECDET SAKAOĞLU

FATİH SULTAN MEHMED bak. MEHMED II (Fatih)

FATİH SULTAN MEHMET KÖPRÜSÜ

İstanbul Boğazı üzerinde, Anadolu yakasında Kavacık ile Rumeli yakasında Hisarüstü arasında, kentin Asya ve Avrupa yakalarını bağlayan ikinci asma köprü.

İki kıyıdaki birer taşıma kulesinden ve bunların arasında gerili iki ana kabloya askı kablolarıyla asılmış bir tahliyeden oluşur. Her taşıyıcı kulenin,

tabanda 4x5 m, tepede ise 3x4 m boyutlarında, kutu kesitli iki düşey ayağı vardır ve bunlar yine kutu kesitli ikişer yatay kirişle birbirlerine bağlanır. Kuleler, yüksek dirençli berkit-

FATİH VE İSTANBUL

272

273

FATMA SULTAN CAMÜ

meli çelik panellerin bulonlarla birleştirilmesiyle yapılmıştır. Her kule ayağının içinde, bakım hizmetlerinde kullanılan bir servis asansörü vardır. Kulelerin yüksekliği, temel betonu üst kotundan başlamak üzere, 102,10 m'dir.

39,40 m genişliğindeki tabiiye, 62 adet kutu kesitli ünitelerden oluşur. Birbirlerine kaynakla bağlanmış bu ünitelerin yükseklikleri 3 m, genişlikleri 28 m'dir; iki yanlarından dışa doğru 2,70 m eninde konsollar taşar. Tam orta noktası deniz yüzeyinden 64 m yüksekte bulunan tahliyenin üstünde dördü gidiş, dördü geliş olmak üzere sekiz trafik izi, yanlardaki konsolların üstünde de yaya yolları yer alır.

Toplam uzunluğu 1.510 m; orta açıklığı, yani iki kule arası 1.090 m olan köprünün tahliyesini taşıyıcı ana kablolarla bağlayan askı kabloları Boğaziçi Köprüsü'nün-kiler(->) gibi eğik değil, dikey düzenlenmiştir. Bunun nedeni, Boğaziçi Köprüsü'n-den daha önce yapılmış ve onun bir benzeri olan İngiltere'deki Severn Köprüsü' nün eğik askı kablolarında, *zumunla*, metal yorulmasının yol açtığı çatlakların ortaya çıkmasıdır. Ayrıca yine Boğaziçi Köprüsü'nden farklı olarak Fatih Sultan Mehmet Köprüsü'nde askı kabloları çiftli yapılmıştır; bu da, gerektiğinde kolayca değiştirilmelerini sağlar. Köprünün taşıyıcı ana kabloları, kulelerin üstündeki kablo semerlerinden geçip iki yandaki betonarme ankraj bloklarına bağlanır. Yaklaşık 35 m derinlikteki bu blokların boyutu 50x60. m'dir. Ana kablolar ankrajdan ankraja 32 tane büküm grubundan, ayrıca semerlerle ankraj arasında da 4 tane ek gergi bükümünden oluşur. Her bükümde 504, ek bükümlerde de 288 ve 264 tane 5,38 mm çapında yüksek dirençli galvanizli çelik tel yer alır. Böylece taşıyıcı ana kablonun çapı orta açıklıkta 77 cm, kenar açıklıklarda da 80 cm olmaktadır.

Köprünün yapılmasına 1985'te başlanmıştır. Proje hizmetlerini İngiliz Freeman Fox and Partners firması yerine getirmiş, inşaatını ise Ishikawajima Harima Heavy Industries Co. Ltd., Mitsubishi Heavy Industries Ltd. ve Nippon Kokan K. K. adlı Japon şirketlerinin oluşturduğu bir konsorsiyum gerçekleştirmiştir. Maliyeti 125 milyon doları bulan Fatih Sultan Mehmet Köprüsü iki buçuk yılda tamamlanmış ve 3 Temmuz 1988'de açılmıştır.

HASAN KURUYAZICI

FATİH VE İSTANBUL

istanbul Fethi Derneği tarafından yayımlanmış iki aylık dergi. 29 Mayıs 1953-29 Mayıs 1954 arasında toplam 12 sayı (4 nüsha, 1, 2, 3-6, 7-12) yayımlanan dergide a-dından anlaşılacağı gibi hemen tümüyle II. Mehmed (Fatih) dönemi ve istanbul'la ilgili yazılara yer verildi. Dergide, yayımlanmış önemli *yazda.*! olarak 1. sayıda Z. Dolfin'in istanbul'un muhasarasına ve zaptına ilişkin tarihçesinin çevirisi, E. H. Ayverdi'nin "Rumeli Hisan ve istanbul'da ilk Osmanlı Kitabesi", I. H. Danişmend'in "Destan ve Divan Edebiyatında istanbul

Sevgisi", H. Dağtekin'in "Rumeli Hisarı'nın Askerî Ehemmiyeti"; 2. sayıda H. tnal-cık'ın "Arnavutlukta Osmanlı Hâkimiyetinin Yerleşmesi ve İskender Bey isyanının Menşei", F. Dirimtekin'in "14. Mıntıka", B. Ögel'in "Fatih Devri Kültür ve Sanatının Türk Karakteri Hakkında Notlar", H. Bayur'un "Birinci Genel Savaş Sırasında istanbul ve Boğazlar Sorumu", 3-6. sayıda A. Ateş'in "Ma'nevî ve Ağriboz Fetihnamesi", H. Bayur'un "istanbul ve Boğazlar Sorumu", S. Ünver'in "Fatih Zamanında Tedris Beratları"; 7-12. sayıda I. Artuk' un "Fatih Sultan Mehmed ve Onu Müte-akib Bâyezid'le Cem Adlarına Kesilen Sikkeler", F. Dirimtekin'in "Pelekanon, Phi-lokrini, Nikiatiaton, Ritzion, Dakibyza", T. Yazıcı'nın "Gülşenî, Eserleri, Fatih ve II. Bayezid Hakkındaki Kasideleri", S. Eyice' nin "Sekbanbaşı İbrahim Ağa Mescidi ve istanbul'un Tarihi Topografyası Hakkında Bir Not", S. Ünver'in "Baba Nakkaş, Mah-mud Paşa", 1. H. Danişmend'in "Gurbetna-me-i Cem" başlıklı makaleleri sayılabilir.

İSTANBUL

FATMA ALİYE

(9 Ekim 1862, istanbul - 13 Temmuz 1936, İstanbul) ilk Türk kadın romancı. Tarihçi ve devlet adamı Cevdet Paşa'nın(->) büyük kızı, Emine Semiye Hamm'ın ablası.

Fatma Aliye Hanım, Tanzimat sonrasında Osmanlı toplumunun içine sürüklendiği toplumsal-kültürel değişme sarsıntılarının, yenileşme ve Batılılaşma çabalarının aileyi, kadını, toplum yaşamını nasıl etkilediğini gerek romanlarında ve diğer yazılarında, gerekse kendi kişiliğinde yansıtmış aydın bir kadındır. Eserleri ve kişiliği, doğduğu ve yaşadığı 19. yy'ın i-kinci yarısı ve 20. yy başları istanbul'unun izlerini taşır.

Döneminin çok yönlü bir Osmanlı aydın olan Ahmed Cevdet Paşa, dürüstlüğü yanında, Tanzimat sonrasında yenileşen İstanbul konak ailesinin bir reisi olarak da çeşitli meziyet ve özellikleriyle tanınır. Bunlar arasında bulunan tekeşli evlilik; evde odalık ve cariye bulunmaması; iki kızının eğitimine de oğlununki kadar ö-nem vermesi ve onlara, o dönemde Avrupalı kadınların bile sahip olmadığı eğitim olanakları sunması vb özellikler, Fatma Aliye Hamm'ın daha sonraki hayatını, fikir ve eserlerini derinden etkilemiştir.

Böyle bir aile çevresinde çok iyi yabancı dil, özellikle Fransızca ve Arapça, tarih, edebiyat, felsefe, hukuk, kozmogrâfya ve astronomi de dahil fen bilimlerini öğrenmiş; bir yandan çeşitli hocalardan özel dersler alırken, bir yandan da Ahmed Cevdet Paşa kızlarının eğitimiyle bizzat ilgilenmiş ve yol gösterici olmuştur. Fatma Aliye Hanım edebiyata George Ohannet adlı bir Fransız yazarın *La Volonte* romanını Türkçeye çevirip *Meram* adıyla ve "Bir Hanım" imzasıyla yayımlayarak girmiştir. Bu çeviri, zamanında önemli bir o-lay sayılmış; çevirmenin gerçek kimliği ortaya çıktıktan sonra ilgi daha da artmış,

Fatma Aliye

İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı *Zehra Toska fotoğraf koleksiyonu*

Fatma Aliye Hanım daha sonra bazı yazılarını "Mütercime-i Meram" diye imzalamıştır. Ahmed Midhat Efendi'nin ilgi ve takdirini toplayan yazarın *Meram*'ı izleyen telif romanı Ahmed Midhat'la birlikte kaleme aldığı *Hayal ve Hakikat* (1891) olmuş; bunu aynı yıl *Muhâdarât*, daha sonra *Refet* 0.896), *Udî*(1897) ve *Enîn* (1910) romanları izlemiştir. 11 mektuptan oluşan *Levayih-i Hayat* 0.897) denemesi dışında, Fatma Aliye Hanım, en önemlileri *Nam-dârân-ı Zenan-ı İslamiyân* (Ünlü İslam Kadınları, 1892), *Teracim-i Ahval-ı Fela-sife* (Felsefecilerin Yaşamları, 1900), *Isti-lâ-ı İslam*, *Tedkik-i Ecsam* olan, çeşidi konularda yazılar yayımlamıştır.

Fatma Aliye Hamm'ın eserlerinde değişmeyen ana konu kadın, evlilik, aile hayatı, cariyeye, odalık vb kurumları ve bunların tümünün içinde yer aldığı 19. yy sonları İstanbul konağıdır. Yazarın eserlerinden, dönemin İstanbul konak hayatının ayrıntılarını, örf ve âdetlerini, aile içinde bireylerin yerlerine ilişkin ahlaki değerleri ve en önemlisi, 19. yy'nın son çeyreğinde İstanbul'da bir aydın Müslüman kadının dünyaya ve topluma nasıl baktığını çıkarmak olanaklıdır. Fatma Aliye Hanım, kadın haklarıyla ilgilenen ve toplumda kadının ezilmişliğini eserlerinde yer yer yansıtan bir yazar olmasına karşın a-teşli bir feminist değildir. Birden fazla kadınla evlilik sorununda *Malumat* gazetesinde Mahmud Esad'ın yazdığı *Taaddüt-i Zevcat* yazısını destekler nitelikteki *Ta-addüt-i Zevcata Zeyl'de*, birden fazla kadınla evliliği, zorunlulukların doğurduğu ve İslam dininin bu yüzden cevaz verdiği bir kurum olarak, neredeyse savunur.

1879'da oldukça genç yaşta Faik Paşa ile evlenen Fatma Aliye Hanım'ın Fatma Zübeyde adlı bir kızı olmuş, kızına da kendi gördüğü eğitime benzeyen ciddi

bir eğitim vermiş ve eğitimini tamamlaması için Fransa'ya göndermiştir. Fatma Zübeyde Fransa'da Katolikliği kabul ederek rahibe olmuştur. Fatma Aliye Hanım'ın son yayımladığı eseri çok bağlı olduğu babasının anısına adanmış *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamani&vc* (1914).

Fatma Aliye Hanım 13 Temmuz 1936'da ölmüş, cenazesi 15-20 kişilik küçük bir cemaatle Feriköy Mezarlığı'na kaldırılmış; ö-lümü zamanın basınında hemen hemen hiçbir yankı uyandırmamıştır.

İSTANBUL

FATMA HANIM SULTAN TÜRBESİ

bak. AZİZ MAHMUD HÜDAÎ KÜLLİYESİ

FATMA FIATUN MESCİDİ

bak. BAĞODALARI MESCİDİ

FATMA SULTAN

(22 Eylül 1704, istanbul - 3 Ocak 1733, istanbul) III. Ahmed ile Emetullah Kadın'ın kızı. Önce Silahdar Ali Paşa ile daha sonra Nevşehirli İbrahim Paşa(->) ile evlenmiştir. İstanbul'da adına saraylar yapılmıştır. Hayrat olarak bıraktığı medrese, cami ve su yolu vardır.

III. Ahmed'in (hd 1703-1730) çoğu küçükken ölen 30 kızının yaşça en büyüklerinden olan Fatma Sultan 1708'de henüz 4 yaşında iken kubbe veziri Abdurrahman Paşa "damat adayı" seçildi. Bahçekapı'da-ki Kasap Mehmed Ağa Konağı da olası evlilik için satın alınarak onartıldı. Odaları sırmalı kumaşlarla kaplandı. Fakat nişandan vazgeçildi. III. Ahmed bu kızı için, si-lahdarı Ali Ağa'yı uygun görmekteydi. Ali Ağa, önce bu öneriye uzak durduysa da sonunda kabul etti. Padişah "surî" (sembolik) kalacak bu evlilik için, büyük bir düğün yapılmasını emretti. Hazırlıklar tamamlandıktan sonra 11 Mayıs 1709'da nişan alayı düzenlendi. Bu amaçla Topkapı Sarayı Divanhane Meydam'nda (İkinci Yer) çadırlar kuruldu. O gün nişan takımları alayla saraya getirildi. Pek değerli takılardan ve giysilerden başka iki gümüş nahil (ağaç maketi), 120 tabla şeker, 2 şeker bahçesi, izleyicilerin gözlerini kamaştırdı. Aynı gün kent çarşıları süslendi, toplar atıldı ve mehter konserleri verildi. Pa-şakapısı'na yakın Bıyıklı Mustafa Paşa Sarayı da Fatma Sultan için onarıma alındı. Bu amaçla Kütahya'dan 7.000 taş tuğla, 1.000 büyük, 1.500 küçük yarma taş ısmarlandı. Bu sarayın onarımı bitinceye değin, Eyüp'teki Valide Sultan Sarayı Fatma Sultan'a tahsis edildi.

13 Mayıs günü nikâh kıyıldı. O gün Silahdar Ali Ağa'ya vezirlik rütbesi verildi. Saray bahçesindeki ziyafete tüm devlet erkânı çağrıldı. Gece de donanma düzenlendi. Çeyiz ve gelin alayları için belirlenen yol boyunca önlemler alındı. Alayın ve na-hılların geçişini engelleyecek çıkmalar, şahnişinler, saçaklar ve görünümü bozan harap evler yıkıldı, kaldırımlar süratle o-nandı. Çeyiz alayı(->) geleneksel biçimde düzenlendi. Haremağalarından, saray kapıcılarından ve tersanelilerden yüzlerce

protokol görevlisinin yer aldığı bu alayda, kafesler ve tepsiler içinde taşınan mücevherler, gümüş fenerler, cibinlikler ilgi topladı. Alay,

Soğukçeşme-Paşakapısı-Divan-yolu-Vezneciler-Saraçhane-Fatih-Edirne-kapı-Otakçılar'dan Eyüp'e indi.

Asıl düğün 16 Mayıs günü yapıldı. Daha görkemli tutulan gelin alayında devlet protokolü uygulandı. Tüm devlet ileri gelenlerinin katıldığı saraydaki törenden sonra, Fatma Sultan gümüş bir araba içinde ve önünde darüssaade ağası olduğu halde saraydan çıktı. Harem kadınları ise 31 saltanat arabasına binmişlerdi. Atlı haremağaları, muhafızlar ve mehterhane, alayın görkemini tamamlıyordu. O gün istanbul halkı tüm güzergâhı doldurmuştu. Bazı ahşap evler aşırı kalabalıktan çöktü. III. Ahmed, kayıkla Eyüp'e giderek Kaya Sultan Yalısı'ndan alayın gelişini izledi.

Fatma Sultan henüz 5 yaşında olduğundan Silahdar Ali Paşa o gece sözde gerdeğe girdi. Ama padişah kızıyla evlenmenin gerektirdiği diğer yükümlülükleri o gün ve ertesi günlerde yerine getirmeye devam etti. 17 Mayıs günü devlet adamlarına ağır hediyeler dağıttı. Veliefendi Çaym'nda canbaz gösterileri, saray haremde çengi oyunları, akşam da Haliç'te salları üzerinde top ve fişek atışları izlendi. Herkese yemekler verildi. Eyüp yalıları günlerce süren mehter ve fasıl sesleriyle çınladı. 18 Mayıs günü Kâğıthane'de pehlivan güreşleri, Enderun ağalarının bamyacı-lahana-cı müsabakaları(->) ve ziyafet vardı. Gece ise Haliç'teki yapma kalelerden fişekli, ışıklı gösteriler yineleni. 20 Mayıs, düğünün son günü olmakla birlikte, Ali Paşa daha 15 gün, 4 Haziran 1709'a değin ziyafetler verdi.

Damat Silahdar (Şehit) Ali Paşa, düğünden sonra çocuk eşi için Salacak'ta, istanbul'un en güzel saraylarından birini yaptırdı. 1713'te sadrazamlığa atanınca seferlere çıktı ve 1716'da Petervaradin Savaşı'nda şehit düştü. Fatma Sultan 12 yaşında iken dul kaldı. Vezirlik rütbesi verilerek sadaret kaymakamlığına atanan Nevşehirli İbrahim Paşa, Fatma Sultan için damat adayı seçildi. Düğün 19 Şubat 1717'de yapıldı ve önceki oranla basit tutuldu. Fatma Sultan-İbrahim Paşa evliliği 1730'da-ki Patrona Halil Ayaklanması'na kadar mululukla sürdü. 1718'de sadrazamlığa atanayan İbrahim Paşa, çok sevdiği eşi için, Çırağan Sarayı'nda, Üsküdar Sarayı'nda ve Sa'dâbâd köşklerinde unutulmaz eğlenceler düzenletti.

Batı'ya hayranlık duyan, özellikle de Fransa'ya sempatiyle bakan Fatma Sultan, İstanbul'daki Fransız Elçiliği'yle sürekli ilişki içindeydi. Fransa'dan gelen istekleri, babasına ve kocasına mutlaka kabul ettirmeye çalışırdı. Bu yaklaşımı, Osmanlı haremine Fransız kadın giyimlerinin ve Avrupalı bazı geleneklerin girmesine olanak verdi.

Fatma Sultan'ın, lale seyrânları, Kâğıthane sefaları, çırağan eğlenceleri ile dopdolu geçen mutlu yılları 1730'da birden kâbusa dönüştü. Babası III. Ahmed tahttan indirildi, kocası İbrahim Paşa öldürüldü.

Mallarına el konuldu ve kendisi de Eski Saray'a gönderildi. Burada iken hastalandı,

isteği üzerine I. Mahmud, Çırağan Sarayı'nda oturmasına izin verdi. Burada henüz 29 yaşında iken öldü. Yeni Cami'de Valide Turhan Sultan Türbesi dışına gömüldü.

Hayırsever olan Fatma Sultan, Cağa-loğlu'ndaki sarayına yakın Terzibaşı Piri Ağa Mescidi'ni onartıp mermer bir minare yaptırmış, yenilenen eser Fatma Sultan Camii(->) adını almıştır. Bu onarımı, Şair Nedim bir kasideyle anlatır. Eşi İbrahim Paşa ile Üsküdar'da tesis ettiği su yolu, katmalarla birlikte uzun zaman bu yakadaki 20'ye yakın çeşmeyi, beslemiştir. Muslihiddin Mektebi'ni de onartan ve bir kütüphane vakfeden Fatma Sultan'ın Cağaloğlu'ndaki adını taşıyan sarayı, Patrona Ayaklanması'nda yakılıp yıkılmıştır. Bu sarayın arsasına I. Mahmud, günümüze kadar sağlamlığını koruyan Cağaloğlu Hamamı'nı yaptırmıştır. Üsküdar'da Ali Paşa'nın hediyesi olan sarayın ise ne zaman yıkıldığı bilinmemektedir. Fatma Sultan'ın kethüdası Aşub Kadın da Beyazıt'ta bir çeşme yaptırmıştır.

Bibi. Ahmed Refik, *Fatma Sultan*, ist., ty; G. Oransay, *Osmanlı Devletinde Kim Kimdi?*, I, Ankara, 1969, s. 170-171; Uluçay, *Padişahların Kadınları*, 83-85; M. Ç. Uluçay, "Fatma ve Safiye Sultanların Düğünlerine Ait Bir Araştırma", *İstanbul Enstitüsü Mecmuası*, IV, 1958, s. 139-148; ay, *Harem*, II, Ankara, 1985, s. 98-108; *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Kılavuzu*, II, ist., 1940, s. 156.

NECDET SAKAOĞLU

FATMA SULTAN CAMİ

Eminönü İlçesi'nde, İstanbul Valiliği (eski Babıâli) karşısındaki Gümüşhaneli Sokakı'nda idi.

III. Ahmed'in (hd 1703-1730) kızı, Sadrazam Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın zevcesi Fatma Sultan tarafından 1140/1727'de yaptırılmıştır. Caminin yerinde evvelce terzibaşılardan Pirî Ağa'nın mescidi bulunuyordu, İbrahim Paşa burada bir saray yaptırdığında, mescidin yerinde Fatma Sultan da bir cami inşa ettirmiştir. Küçük Çelebizade İsmail Asım Efendi'nin yazdığına göre, caminin açılışı 1140/1727'de padişah ve sadrazamın katılımıyla yapılmıştır. Dönemin ünlü şairi Nedim'in de divanında, harap mescidin yerinde bir "ma'bed-i zîbâ" yaptırıldığını 14 beyitlik uzun bir manzumede över. Bu manzumenin son beyti, caminin kapısı üstündeki kitabe de yer almıştı. Bir arşiv belgesi de caminin yapımı ile birlikte aynı tarihte Rumeli'de Berkofçe ve Manastır'daki arazilerin gelirlerinin bu ibadet yerine tahsis edildiğini bildirir.

Fatma Sultan Camii, Ekim 1755'te Babıâli ve çevresini harap eden yangında yanmış olmalıdır. 1175/1761'de yıldırım isabeti ile yıkılan Fatma Sultan Camii eğer bu ise (bir tane de aynı adda Topkapı'da vardır), önemli ölçüde zarar görmüş olmalıdır. 1808'de Alemdar Mustafa Paşa olayında çıkan yangında da belki yeniden zarar gören cami, Ağustos 1826'daki

Hocapa-şa yangınında büyük ölçüde harap oldu-

FATMA SULTAN TÜRBEŚİ

274

275

FECR-İÂTI

ğundan, II. Mahmud (hd 1808-1839) tarafından 1243/1827'de ihya ettirilmiş olup, bunu belirten bir kitabe kapısı üstünde bulunuyordu.

Fatma Sultan Camii, 1280/1863'ten sonra, Gümüşhaneli Ahmed Ziyaeddin Efendi'nin şeyhliğini yaptığı Nakşibendî tarikatının Halidî kolunun dergâhına bağlanmış ve Gümüşhanevi Tekkesi(->) adı altında, 1925'e kadar faaliyetini sürdürmüştür. Hizmet dışında kalan Fatma Sultan Camii ve yanındaki dergâh, jandarmalar tarafından yatakhane ve depo olarak kullanılmıştır. 1950 yıllarında Türkiye Anıtlar Der-neği'nce tamir ettirilmesi tasarlanırken, 1956-1957'de "imar" adı altında yapılan yıkımlar sırasında, Fatma Sultan Camii de birkaç gün içinde hiçbir izi kalmayacak surette ortadan kaldırılmıştır. Yeri, defterdarlığın önündeki otopark ile yeşillik düzlüktür.

III. Ahmed döneminde yapılan ilk Fatma Sultan Camii'nin mimarisi ve iç süslemesi hakkında bir bilgi yoktur. Çok ihtişamlı olduğu tahmin edilebilir. Nedim'in tarih kitabesi de kaybolmuştur. Cami duvarlarının eski binadan kalıp kalmadıkları araştırılmadan bu tarihi eser acele yıktırılmıştır. Cami uzunlamasına dikdörtgen planlı olup, üstü kiremit kaplı ahşap bir çatı ile örtülmüştü. Son cemaat yerinin cephesi ahşap kaplı olup, buradan içeriye açılan kapının üstünde oval bir çerçeve içinde üstü, Cumhuriyet döneminde alçı ile kapatılmış bir tuğra ile 1827 tarihli manzum kitabe yer almıştı. Son cemaat yeri tavanında yaldızlı kabartma bir süsleme vardı, iç mekânda duvarlar kalem işi nakışlarla bölümlere ayrılmıştı. Ayrıca duvarlar ile tavanın birleştiği kenarda da nakışlar vardı. Cami yalnızca sol tarafındaki iki sıra pencereden ışık alıyordu. Sağda ise üç büyük kafese sahip yarım yuvarlak çıkma halinde bir mahfil bulunuyordu. Uzun yıllar istanbul silüetinde şerefeden yukarısı eksik halde görülen, kesme taş minare ise II. Mahmud dönemine aitti.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 156; A. Gölpınarlı, *Nedim Divanı*, ist., 1972, s. 175-176; (Al-tınay), *Onikinci Asırda*, 97-98; Küçükçelebizade Asını, *Tarih*, ist., 1282, s. 498-499; H. Rahmi Saruhan, *Âbidelerimiz*, îst., 1954, s. 312; *ISTA*, X, 5580; S. Eyice, "istanbul'un Kaybolan Eski Eserlerinden Fatma Sultan Camii ve Gümüşhaneli Dergâhı", *istanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, XLIII (1984-1985), 1987, s. 475-511.

SEMAVÎ EYÎCE

FATMA SULTAN TÜRBEŚİ

bak. SULTANZADE MEHMED BEY TÜRBEŞİ

FAZIL (Enderunlu)

(l 756 ?, *Safed/Akkâ [bugün israil'de]* - 30 Aralık 1810, *istanbul*) Divan şairi.

Adı Hüseyin'dir. Çocukken esir olarak *istanbul*'a getirilip Enderun'a(->) verildi (lakabı buradan kalmadır). Ancak 1784'te uygunsuz davranışları yüzünden saraydan çıkarıldı. 12 yıl kadar yoksul ve serseri bir hayat sürdü. 1795'te Halep defterdarı oldu. Ardından Erzurum'da memuriyette bulundu. 1799'da Rodos'a sürüldü. Burada göz-

leri görmez olunca *istanbul*'a dönmesine izin verildi. Ömrünün son yıllarını zor şartlar altında geçirdi. Mezarı Eyüp'tedir.

Divan'ı (bas. 1842) yanında *Defter-i Aşk* (bas. 1842, 1870), *Hûbanname* (bas. 1870), *Zenânname* (bas. 1838, 1870) ve *Çenginame* (bas. 1870) adlı küçük manzum eserleri vardır. Nedim(->) ve Sabit(-0 çizgisinde yazdığı manzumeleriyle 18. yy'ın sonları ile 19. yy'ın başlarında *istanbul*'da yaşanan hayata, topluma ve çevreye dikkat çekmiş; daha çok sefahat, eğlence ve zevk düşkünlüğünü anlatmıştır. Üslup ve ifadesi de buna paralel olarak basit ve laubalidir. Ancak yaşadığı dönemin günlük hayatı ve zevklerini, mahalli gelenek ve çılgınlıklarını, halk dilinin ifade ve deyimlerini içeren mesnevileri ile kıtalardan oluşan *Çenginame'si* bugün için değerli bir kaynak niteliğindedir.

Fazıl, pek çok manzumede *istanbul*'u işlemiştir. Tasvirlerinin pek çoğunda canlı kişi ve hayat sahneleri yer alır. Divan şiirinin şekilciliği içinde yerli malzemeyi kullanmaktaki başarısı, *istanbul*'u ön plana çıkarmasına zemin hazırlamıştır. Terkibibent nazım biçimiyle yazdığı *Bahariyesinde* 19- yy'm başlarındaki *istanbul*'u pek çok yönden tanımak mümkündür. Beşiktaş

Enderunlu

Fazıl'ın

Zenânname

adlı eserinin

minyatürlü bir

nüshasında

hamam

sahnesi,

1789.

İÜ Kütüphanesi,

Türkçe Yazmalar

Bölümü, T. 5502

semtinin geniş açılımlarla yer aldığı bu manzumede padişahtan halka, çevreden sosyal hayata, uzanan bir çizgi takip edilir (*Küşâd eyler bu vakt-i cân-bahşa can u idrâki / Yine şairlerin pervâza geldi tab'-ı çâlâki. Bahar eyyamıdır gülşenle-rin vakt-i temaşası/Beşiktaş'ın behište benzedi her bâg-ı zîbâsî*).

Mehtap eğlencesinin anlatıldığı bir şarkısında da Boğaziçi'nin bazı yerleşim alanları, baharla birlikte anılır (*Şevk ile âb u hevâya uyalım / Vaktidir zevk ü sofaya doy alım/Ne Hisar ü ne Tarabya koyalım/ Tâ seher saz ile mehtâb edelim*). "Yandım âteşlere Tophaneli bir dilber için" nakaratlı şarkısında ise İstanbul'un zevk ü safa âlemleri tanıtılır. *Divan'mda İstanbul* un semtlerini konu alan beyitlere de sık sık rastlanır. Neşatâbâd ve Beşiktaş sahil-sarayları için kaleme aldığı tarih kıtaları ve methiyeler de sarayların mimari tarihleri açısından önem taşır. Divanda yer alan orijinal manzumelerden biri de İstanbul'un kış manzaralarının işlendiği "Berfiyye" kasidesidir.

FazılPm İstanbul'a dair belgesel özelliği taşıyan asıl önemli eserleri mesnevileridir. Bunlardan biri olan *Hûbanname'* nin "Der beyân-ı hûbân-ı İslambol" başlı-

ğını taşıyan bölümü (53 beyit), şehrin tasvir ve övgüsüyle başlar (*Yani her köşe-sidir bir mahşer /Dabi her nahiyesi bir kişver. Sanki bir nüsha gibidir dünya/ Bu da fihrist-i kitâb olmuş ona*). Burada şehrin havasından suyuna, hastalıklarından insanlarına kadar genel manzarasını anlattıktan sonra güzellerin tasvirine geçer, insanların beden ve ırki yapısı, kişilik ve huy özellikleri vb onun kaleminden sosyoekonomik bakış açısıyla anlatılır (*Oldu hürmen-gehi hep bu nâsm/Toh-mu var bunda bütün ecnâsın. Ol sebep hep sıfat-i bu kalemin / Oldu her dilberi bir digergûn. Benzemez birbirine hûbâ-m /Müteaddid görünür elvanı*).

Fazıl'ın çeşitli kavimlerden kadınları anlattığı *Zenânname'A*, zamanında edebe aykırı bulunup toplattırılmıştır. *Zenânname'* nin bir. mahalle baskını ile kadınlar hamamının tasvir edildiği bölümleri oldukça gerçekçi bir bakış açısıyla yazılmıştır. "Der beyân-ı zenân-ı İslambol" bölümünde ise (150 beyit), İstanbul'un kadın yönünden bir âlem olduğu vurgulanıp (*Revnak-ı rûy-ı İslambol/Kân-ı gilmân u zenan İslambol*) güzel kadınlar hakkında çeşitli fikirler öne sürülür. Önce şehrin, yüzünü güneşin bile görmediği namuslu hanımefendileri (*Değmemiş turesine bâd-ı sabâ / Görmemiş rûymı hurşîd asla. Her biri Meryem-i îmranî'dir / Hazret-i Râbia-i sâ-nîdif*), ardından namuslu geçinen sahtekârlar (*Görünür zahiri ehl-i perde / Şekl-i ismette gezer aşüfte*) ile onların nasıl erkek avladıkları (*Gel seninle edelim ah z u ita/ Çıkar endazeni evvel cana*) kinayeli beyitlerle anlatılır. Fazıl'ın ifadelerinde

yer yer fuhuşu teşvik de kendini hissettirir (*Her kim amma ki buna sâlikdir/ Tab'ipâkî-ze olur nâzikdif*). Kendi çağının gayrimeş-ru hayatını ballandırarak anlatmasından sonra da "Der beyân-ı emr-i nikâh" başlığı ile bir bölüm *açarak* zevahiri kurtarmanın yollarını arar ve çokeşliliğin erdemlerini istanbul örnekleriyle sıralar. Bu bölümde o dönem ev hanımlarının çocuk yetiştirme ve ev işlerine dair de bilgiler verilir.

Defter-i Aşk isimli küçük mesnevisinde ise *bizzat* başından geçen aşk maceralarını anlatmıştır. Burada da o devir îstan-bul'undaki aşk adabını bulmak mümkündür. Kıtalarından oluşan eseri *Çenginame'* de kendi çağının ünlü çengilerini isimler vererek tanıtır. Eser gerçekçi bir yapıya sahip olup, dönemin örf ve âdetleri ile düğün ve eğlence şekilleri hakkında da önemli bilgiler içerir.

BibL "Fazıl-ı Enderuni", *TDEA*, III; A. C. Yöntem, "Fazıl", *IA*, IV; *Tarih-i Şanizade*, I; *Ta-rih-i Cevdet*, IX; Çelebi, *Divan Şiirinde istanbul*; "Fazıl Bey", *ISTA*, X.

İSKENDER PALA

FAZLI PAŞA SARAYI MESCİDİ

bak. FUAD PAŞA CAMİİ

FECR-İ ÂTİ

1909 başlarında istanbul'da kurulan ve 1912 sonlarında dağılan edebiyat topluluğu ve bu topluluğun yarattığı edebiyat anlayışı.

Daha önce Edebiyat-ı Cedidecilerin yazdığı *Servet-i Fünun* dergisi Fecr-i Âti topluluğunun da dergisi oldu. Derginin 25 Mart 1909 tarihli 930. sayısında çıkan bir haberde bazı aydın gençlerin, şair Faik Âli'nin (Ozansoy) başkanlığında Fecr-i Âti adlı bir topluluk oluşturduğu bildiriliyordu. Bu topluluğun ülkeye şiir ve düşünce alanında yenilikler getireceği ekleniyordu. *Servet-i Fünun'un* 25 Şubat 1909 tarihli 977. sayısında bir bildiri (Fecr-i Âti Encümen-i Edebisi Beyannamesi) yayımlandı. Bildirinin altında "Fecr-i Âti Encümen-i Edebisi namına kâtip Müfid Ratib" imzası vardı. Bildiriye imza koyanlar ise şunlardı: Ahmed Samim (1884-1910), Ahmet Haşim (1885-1933), Emin Bülent (Serdaroğlu) (1886-1942), Emin Lâmi (?-?), Tahsin Na-hid (1887-1919), Celâl Sahir (Erozan) (1863-1935), Cemil Süleyman (Alyana-koğlu) (1886-1940), Hamdullah Suphi (Tanrıöver) (1885-1966), Refik Halit (Karay) (1888-1965), Şehabeddin Süleyman (1885-1921), Abdülhak Hayri, izzet Melih (Devrim) (1887-1966), Ali Canip (Yöntem) (1887-1967), Ali Süha (Delilbaşı) (1887-1960), Faik Âli (Ozansoy) (1875-1950), Fazıl Ahmet (Aykaç) (1884-1967), Mehmet Behçet (Yazar) (1890-1980), Mehmet Rüşdü, Köprülüzade Mehmed Fuad (Köprülü) (1890-1966), Müfid Ratib (1887-1920), Yakup Kadri (Karaosmanoğlu) (1889-

1974). Bir yıl içinde topluluğa yeni katılanlar olduğu gibi çeşidi nedenlerle ayrılanlar ya da ayrılıp yeniden katılanlar oldu. Enis Behiç (Koryürek) (1891-1949) bunlardan biridir. Bir Edebiyat-ı Cedideci olan Faik Âli "Fecr-i Âti" (geleceğin tan vakti) adını bularak topluluğa isim babalığı yapmış ve kurucular arasında geçici başkan olarak yer almıştır. Faik Ali' den başka Fazıl Ahmet, Hamdullah Suphi ve Celâl Sahir bu topluluğa başkanlık etmişlerdir.

Kısa yaşamı içinde bu edebiyat topluluğunun üyeleri toplantılarını Babıâli'de, Nuruosmaniye'de, Beyoğlu'nda basımevi ya da dergi yönetim yerlerinin bir odasında yapmışlardır. Fecr-i Aticiler önceleri kendi dergilerini yayımlamak istemişler ama *Servet-i Fünun*'ün sayfalarını yemden edebiyata açması ve Fecr-i Aticilerin şiir ve yazılarına yer vermesi, dergi çıkaracak parasal olanaklarının bulunmaması nedeniyle bu tasarılarından vazgeçmişlerdir.

Siyasal baskının yarattığı ortamın zorlamasıyla Servet-i Fünun (Edebiyat-ı Cedide) topluluğunun 1901'de dağılmasından sonra edebiyat alanında suskun ve verimsiz bir dönem yaşandı. Fecr-i Âti bu dönemde oluşan ve biriken düşüncelerin bir sonucu olarak ortaya çıktı. Topluluğun a-na ilkesi, kuruluş haberinde vurgulandığı gibi "Sanat şahsi ve muhteremdir" cümlesiyle belirtilmişti.

Türk edebiyatında bir bildiriyle kendini tanıtan ilk topluluk Fecr-i Âli'dir. Bu topluluk bir "cemiyet" olmamakla birlikte bir başkanının bulunması, belli zamanlarda yapılan toplantılara üyelerin katılması gerekliliği, topluluğa bir cemiyet hava-

Fecr-i Âti topluluğunun isim babası ve ilk başkanı Faik Ali ile topluluğun üyelerinden siyasal bir cinayete kurban giden Ahmed Samim.

Gözlem yayıncılık Arşivi

sı vermiştir. Üyelerle ilgili duyurularda "kulüp", "nizamname" gibi kelimelerin kullanılması da bunu göstermektedir. Fecr-i Âti toplantılarında üyeler son çalışmalarını sunarlar ve bu çalışmalar üzerinde görüş alışverişi, tartışmalar yapılırdı. Belli sayıda toplantıya katılmayan üyeler topluluktan çıkarılırdı. Yeni alınacak üyeler için törenler düzenlenirdi.

Fecr-i Âti üyeleri bir düşünce akımına ya da siyasal bir anlayışa bağımlı kalmadan, sınırlanmadan, özgürce yaratmadan yanaydılar. Bu topluluğa bağlı şair ve ya-

FELEK, BURHAN

276"

277

FENARÎ İSA CAMÖ

zarların ürünlerindeki değişik yaklaşımlar, farklılıklar da bunu kanıtlamaktadır.

Fecr-i Âti topluluğunun siyaset dışı kalma eğilimi daha önceki edebiyatçıların

siyasetle olan ilişkilerinin edebiyatı olumsuz yönde etkilemiş olmasından, topluluğun oluştuğu dönemde siyasal ortamda karmaşa ve şiddetli çatışmalar yaşanmasından, bütün bunların dışında edebiyat ve sanatı her şeyin üstünde tutmalarından kaynaklanıyordu. Bununla birlikte üyelerden Ahmed Samim'in siyasal bir cinayete kurban gitmesi, 31 Mart Olayı Fecr-i Aticilerin istedikleri gibi siyasetten uzak kalmasını engelledi. Edebiyatta ise eski-yeni çekişmesinin doğurduğu kalem tartışmalarında Mehmed Rauf (1875-1931), Raif Necdet (Kestelli) (1881-1936), Hüseyin Suat (Yalçın) (1867-1942), Hakkı Tahsin, Selâhattin Enis (Atabeyoğlu) (1892-1942) Fecr-i Âli'ye karşı çıkanlardı. Bu tartışmalarda Fecr-i Âli'nin sözcülüğünü çoğunlukla Yakup Kadri yapıyordu. Fecr-i Aticiler kendilerinin Edebiyat-ı Cedide'nin bir uzantısı sayılmasını, bu anlayışın devamı sayılmasını istemiyorlar, yeni bir anlayış getirdikleri için Edebiyat-ı Cedidecilerden kökten ayrıldıklarını ileri sürüyorlardı. Bu tutum giderek Edebiyat-ı Cedide düşmanı sayılmalarına yol açtı.

Fecr-i Âti topluluğu 1912 sonlarına doğru yavaş yavaş dağılmaya başladı. Bu da-"ğılmamn başlıca nedeni, bu topluluğa bağlı şair ve yazarların "Sanat şahsi ve muhteremdir" ilkesi çevresinde toplanmış olmalarına karşılık bağımsız ve özgür kalmaya verdikleri önemdir. Dağılmanın öteki nedenleri şöyle sıralanabilir: Kitap ve dergi yayımlayacak parasal olanaklarının olmaması, üyelerden bazılarının çeşitli nedenlerle İstanbul'dan uzaklaşması, üyeler arasında edebiyat açısından bir amaç birliği olmaması ve zoraki bir beraberliğin sürdürülmesi, II. Meşrutiyet'in yarattığı özgürlük ortamında sanatçıların dayanışmaya gereksinme duymamaları, üyeleri bir arada kalmaya zorlayacak ciddi bir karşı çıkışın olmaması, özgürlük ortamında dergi ve gazete yayınlarının artması, ittihatçıların Fecr-i Âti üyelerinden bazılarına çeşitli görevler sağlayarak bu sanatçıları bir anlamda susturması.

Edebiyat tarihçileri Fecr-i Âli'yi genellikle Edebiyat-ı Cedide'nin devamı olarak değerlendirmişler, şiirde Tevfik Fikret'in, nesirde Halit Ziya ve Cenap Şahabettin'in etkisinde kaldıklarını, dilde amaçladıkları doğrultuda başarı elde edemediklerini, yapay bir dil yarattıklarını ileri sürmüşlerdir. Bununla birlikte Fecr-i Âli'nin Türk edebiyatına kazandırdıkları da vardır: Şiirde "incelikli" kelime arayışı, kullanımı ve imgeye daha fazla yer verme; duyarlı bir dile erişme çabaları; özgür koşukta (serbest nazım) başarılı örnekler; topluma eğilme; toplumsal içerikli oyunlar; e-debiyatı toplumsal bir kurum sayma ve bu düşüncenin etkili olmasını sağlamaya çalışma.

Bibi. H. Dizdaroğlu, "Fecr-i Ati Topluluğu", *Ulusal Kültür*, S. 5 (Temmuz 1979); M. Ünlü-Ö. Özcan, *20. Yüzyıl Türk Edebiyatı*, I, İstanbul, 1976.

1987; Ş. Kurdağı, *Çağdaş Türk Edebiyatı*, I, İstanbul, 1976; R. N. Evrim, *Fecr-i Âti Şairleri-Mehmet Behçet ve Tahsin Nahid*, İstanbul, 1961; N. S. Banarh, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul, 1971-1979.

FELEK, BURHAN

(10 Mayıs 1889, İstanbul - 4 Kasım 1982, İstanbul) 73 yıl sürdürdüğü gazeteciliğiyle, 58 yıl aralıksız yazdığı günlük yazılarıyla ve İstanbul'un halkım, günlük yaşamını anlattığı mizah hikayeleriyle tanınan gazeteci, yazar, sporcu ve spor adamı.

Asıl adı Mehmet Burhanettin'dir. Üsküdar'da doğdu, ilk, orta ve lise öğrenimini Üsküdar'da yaptı. 1911'de İstanbul Hukuk Mektebi'ni bitirdi. Gazeteciliğe öğrenciyken spor muhabiri olarak başladı (1909). Daha sonra *Donanma* ve *İdman* dergilerinde yazdı (1910). Üniversiteyi bitirdikten sonra çeşitli devlet kuruluşlarında memurluk, liselerde Fransızca öğretmenliği, avukatlık yaptı. Gazeteciliğini *Tettebbu* dergisinde, spor yazarı ve foto muhabiri olarak *Tasvir-i Efkâr* gazetesinde sürdürdü. (1918-1924). Bundan sonra sırasıyla *Tev-hid-i Efkâr*, *Vakit*, *Vatan*, *Yeni Ses*, *Milliyet*, *Tan*, *Cumhuriyet* (1940-1969) ve tekrar *Milliyet* (1969-1982) gazetelerinde günlük fıkralar, yorumlar yazdı. Mizah hikâyeleri ve yazıları *Kahkaha*, *Akbaba* ve *Tef gibi* dergilerde çıktı. Uzun yıllar (1946-1950 ve 1959-1982) Gazeteciler Cemiyeti başkanlığı yaptı. Felek'e Gazeteciler Ce-miyeti'nin 1976'daki kongresinde "şey-hü'l-muharririn" (yazarların şeyhi) unvanı verildi. Ara vermeksizin en uzun süre yazan gazeteci olarak Uluslararası Basın Enstitüsü (IPI) tarafından basın şeref listesine alındı. Ölümünden sonra Fransa hükümeti kendisine Legion d'honneur nişanı verdi. Böylece Felek, ölümünden sonra bu nişanı alan ilk yabancı oldu.

Felek gazeteciliği ve mizahçılığının yanı sıra sporcu, spor adamı ve spor yazarı olarak da tanınır. Gençliğinde futbol oynadı; futbol ve güreş hakemliği yaptı. Üsküdar'da Anadolu Spor Kulübü(->) kuruculuğu (1908), Atletizm Federasyonu başkanlığı (1922-1923 ve 1924-1935), Türkiye Milli Olimpiyat Komitesi başkanlığı (1962-1982), Olimpiyat katile başkanlığı (1924 ve 1928), Olimpiyat Komitesi temsilciliği (1948, 1960, 1972), Beden Terbiyesi Danışma Kurulu üyeliği (1938-1965) spor alanındaki öteki etkinlikleridir. 1923'te Yusuf Ziya (Öniş) ve Ali Sami (Yen) ile birlikte Türkiye İdman Cemiyetleri İttifa-kı'nı kurdu.

Felek'in sağlığında yayımlanan yapıtları şunlardır: *Hint Masalları* (gezi yazıları, 1944), *Felek* (birinci kitap, 1947), *Felek* (ikinci kitap, 1948), *Vatandaş Ahmet Efendi* (1957), *Eski İstanbul Hikâyeleri* (1971), *Yaşadığımız Günler* (.197 4^, *Nasreddin Hoca Fıkraları* (1982). Gazete ve dergilerde kalan yazıları ölümünden sonra Felek Yayıncılık tarafından çeşitli kitaplarda derlenmeye başlandı ve eski kitaplarının yeni baskıları yapıldı: *Felek'ten Dostlara I* (1984), *Kırk Yıllık İstanbul Hikâyeleri*

Burhan Felek

Ara Güler

(1984), *Vatandaş Ahmet Efendi* (1984), *Birazda Yarenlik*(1984), *Receb'in Kahve-si* 7(1984), *Geçmiş Zaman O/wr fe'*(1985), *Hayal Belde Üsküdar* (1988). Sporla ilgili yazılarının bir bölümü de Türkiye Spor Yazarları Derneği tarafından kitaplaştırıldı (1983). Felek adına Türkiye Gazeteciler Cemiyeti tarafından kurulmuş "Burhan Felek Basına Hizmet Ödülü" adlı bir ödül vardır. Ayrıca İstanbul'da Altunizade'deki spor tesislerine Burhan Felek Spor Site-si(->) adı verilmiştir.

Felek fıkra ve hikâyelerinde kullandığı istanbul Türkçesiyle, halkın günlük ev ve kent yaşamını konu edişiyile, halktan kimseleri canlandırışıyla Ahmed Ra-sim(->) ve Hüseyin Rahmi Gürpınar(->) çizgisinin sürdürücüsü oldu. istanbul'da oluşan ve kente kimliğini kazandıran gelenek, görenek ve alışkanlıklarla, yaşanan ve kendine yer etmeye başlayan yeniliklerin çatışmasından kaynaklanan durum ve olaylardaki mizah ögesini öne çıkardı. Sürdürülmesi gerekenlerin değişime direnemeyerek yavaş yavaş silinişini buruk ve alaycı bir dille anlattı. Ahlak kurallarına ve kent töresine aykırı düşen tutum, tavır ve davranışları yalnızca ahlak ve töre açısından eleştirdi; siyasal anlamda mizah yapmadı. Bu bakımdan bir istanbul yazarı ve hemşerisi olarak kaldı. Şehir yaşamının sorunlarıyla yakından ilgilenmesi, her gün karşılaşılan aksaklıkları konu etmesi ve alaycı bir dille eleştirmesi aynı koşullar içinde 'yaşayan okurlarla sıkı bir bağ kurmasını sağladı.'

Spor yazarlığı dışta tutulursa günlük gazete fıkralarında ve mizah hikâyelerinde büyük çoğunlukla istanbul yaşantısını konu ettiği için Felek'in yazıları İstanbul'un 80 yıllık bir döneminin tanığıdır. Felek'in günlük yazılarının toplandığı öteki kitaplar da istanbul'un günlük yaşayışıyla ilgili ya da istanbul aracılığıyla ülke sorunlarına da değinen fıkralardan oluşur.

Felek, fırsat düştükçe istanbul'un her

semtinden söz eder, ama en çok söz ettiği ve en ayrıntılı tanıdığı semt doğup büyüdüğü Üsküdar ve çevresidir. Fıkralarında Üsküdar'ın mahalleleri Ihsaniye, Selimiye, Harem, Salacak, Çiftekayalar, Bağ-larbaşı'nın eski durumundan sık sık söz açar. istanbul ise Felek'in hem çok sevdiği ve hem de eleştirmekten geri kalmadığı sevgili şehridir.

Felek'in mizah hikâyelerinde istanbul' un simgesi olmuş mekânlar ve olaylar ya da olgular ayrı bir yer tutar: Kahveler; tramvay, otobüs, vapur gibrtaşı araçları; sayfiye semtleri; çalgılı bahçeler; lodos; yankesicilik ve dolandırıcılık; sosyete yaşantısı gibi. Felek'in kişileri ise mahalle ve semtlerde çeşitli özellikleriyle belirginleşmiş kimseler ve hemen hemen bütün kent insanlarıdır: Bıçkınlar, küçük memurlar, Arap dadılar, sosyete hanımları, emekliler, vatman ve şoförler, pazarcılar, satıcılar gibi. istanbul'da belli bir semtte yaşayan, o semtin yaşantısı

içinde belli bir yeri olan kişiler de Felek'in yarattığı hikâye kahramanlarıdır. Fakat bu kahramanlar gerçekten var olan, yaşayan kimselerdir. Felek bunları yaşarlıkları içinde yakalamış ve kişiliklerini, özelliklerini biraz daha kalın çizgilerle belirleyerek hikâye kahramanları yapmıştır.

1940'h yıllardaki hikâyelerinde "Lâp-çin" ve "Kantaron" lakaplı iki kahramanı vardır. Bu iki birbirine zıt kişilik, gerçekte Felek'in karşısında Felek'i kıskırtmak, konuşturmak için yer alırlar. Bunun tersi de olur, Felek onları konuşturur. Bu Felek'in eski ortaoyunundaki Kavuklu ile Pişekâr geleneğini çağdaş bir anlayışla yazıya aktarmasıdır. "Kantaron" daha mürekkep yalamış, olumsuz, sık sık şikâyet etmeyi seven biridir; "Lâpçin" ise daha hoşgörülü, iyimser, her şeye peki diyen biridir. Felek yerine göre bu iki kahramanından biriyle konuşur. "Kantaron" ile yapılan konuşılarda yer yer kara mizah izleri görülür.

Felek'in 1950'li yıllardaki hikâye kahramanı "Vatandaş Ahmet Efendi"dir. 1950' den sonra hızla değişmeye başlayan yaşama biçimi içinde, değişen istanbul'un koşullarına ayak uydurmaya çalışan orta halli vatandaş tipinin örneği olan "Vatandaş Ahmet Efendi" Felek'in daha sonra da hikâyelerine konu olur. Toplumsal değişimin getirdiği şaşkınlık içinde, "para"nın kazandığı saygınlık karşısında bocalama-maya, kendisine doğrudan yararı dokunmayan göstermelik demokrasiye ayak uydurmaya çalışan bu İstanbullu gerçekte ülke genelinde bu durumdaki "vatandaş"ı simgeler.

Receb 'in Kahvesi genel başlığını taşıyan hikâyelerde ise bir mahalle kahvesi söz konusudur. Aksaray'daki bu küçük kahvede eski ve yeni istanbullular bir araya gelirler. Bu topluluğun baş kişisi yine "Vatandaş Ahmet Efendi"dir. Felek bu kahramanını "sarsılmaz ve olumlu halk mantığı, soydan gelen sağduyu ve şehir uşağının o ince esprisiyle, az konuşan, uz konuşan bir kimse" olarak tanımlar. Kahvenin öteki müdavimleri işportacılık yapan, saf

yürekli ve sevimli bir genç olan Rahmi; yöreye özgü özellikleri olan, cebi para görmüş Karadenizli müteahhit Taşaron Nuri; Eczacı Bey; Konsolos Bey; imam ile müezzin; sobacı Karabet Usta; arabacı Rumelili Hüsmen'dir. Bunların dışında kahveye gelip giden pek çok kişi vardır. Kahve müdavimlerinden Konsolos Bey başkonsolosluktan emekli olmuş, Batı'da yaşamış, konuşurken zaman zaman yabancı kelimeler kullanan ve genel olarak kahvenin öteki müşterilerine ters düşen biridir. Felek bu kahramanı ve emekli Eczacı Bey aracılığıyla eski istanbul'u, öteki kahramanlarıyla da değişen İstanbul'u bir arada yaşatmaya çalışır. *Receb'in Kahvesi* 1980'lerin istanbul'unu küçük ölçekte simgeler gibidir.

ERAY CANBERK

FENÂİ TEKKESİ

bak. YALDIZLI TEKKE

FENARÎ İSA CAMÜ

istanbul'un eski Bizans kiliselerinden o-lan Fenarî İsa Camii, Fatih ile Çapa semtleri arasında, Yenibahçe vadisinde, Vatan Caddesi kenarında bulunmaktadır.

Geç Roma çağına ait bir mezarlık arazisi üzerinde, imparator VI. Leon döneminde (886-912), Drungarios (donanma komutanı) Konstantinos Lips (ö. 917) tarafından kurulan manastırın kilisesi olarak inşa edilmiştir. Manastır Moni tu Libos o-larak adlandırılmış ve imparatorun da katıldığı açılış töreni Haziran 907'de yapılmıştır. Geçen yüzyılda istanbul'un Bizans dönemi eski eserleri üzerinde çalışma yapanlar, bu manastırın Fatih Camii yerinde olan Havariyun Kilisesi'ne yakın olduğunu göz önünde tutarak, Fatih Külliyesi(->) darüşşifasının mescidinin Libs Manastır' nın kiliselerinin kalıntısı olduğunu sanmışlardır. Türk araştırmacılar tarafından da benimsenen bu görüşün doğru olmadığı ve Lips (veya Libos) Manastırı ile Kilisesi'nin Fenarî İsa Camii ile aynı olduğu anlaşılmıştır. Kilise Teotokos'a (Meryem) sunulmuştu. Binanın dışında bir silme üzerinde bulunan kitabede, bu dini binanın "lekesiz" Meryem'e (panakrantos) ithaf edildiği okunduğundan bu defa yine yanlış teşhis yapılarak Panakrantos Kilisesi ve Manastırı'nın burası olduğu sanılmış, fakat bu terimin sadece sıfat olarak kullanıldığı ve gerçek Panakrantos Kilisesi'nin Ahır-kapı çevresinde olduğu ispatlanmıştır.

Manastırın tarihi hakkında yeterli bilgi yoktur. Kurulduğu dönemde kilise, bugün görülen binanın yalnız kuzeyde bulunan kısmından ibaretti. Latinlerin Kons-tantinopolis'i işgal etmesinin ardından İmparator VIII. Mihail Paleologos'un (hd 1261-1282) şehri geri alıp, Bizans İmparatorluğu'nu ihya etmesiyle manastırın yeniden önem kazandığı görülür. VIII. Mi-hail'in ölümünden sonra eşi İmparatori-çe Teodora, önceki kilisenin güney tarafına bitişik olarak İoannes Prodromos'un adına ikinci bir kilise yaptırarak manastırı da ihya ettirmiştir. Kilise, Paleologos sula-

lesinin mezarları için tasarlanmıştı. İmparatoriçenin annesi ile 1295'te ölen kızı Eudoksia'dan başka, 4 Mart 1303'te *bizzat* Teodora, arkasından oğlu Konstantinos 5 Mayıs 1306'da buraya gömülmüşler, III. Andronikos'un 16 Ağustos 1324'te ölen e-şi Eirene ve İmparator II. Andronikos (hd 1282-1328), 13 Şubat 1332'de Lips Manastırı Kilisesi'ne defnedilmişlerdir. 1417 yazında ise VTII. İoannes Paleologos'un (hd 1425-1448) eşi, Rus asıllı Anna da buraya gömüldü. Kilisenin batı ve güney tarafını "L" biçiminde saran bir ek bina ise 14. yy'da inşa edilmiş, böylece bina bir defa daha büyütülmüştür. Son Bizans döneminde şehrin önemli dini merkezlerinden olan manastır, Meryem'in doğum günü yortusunda bütün saray erkânının burada toplanmasına sahne oluyordu. İmparato-

riçe Teodora'nın manastırın idaresi için bir çeşit vakfiye olan, tipikon (yönetmelik) eksik halde olmakla beraber günümüze kadar gelmiştir. Bu belgeden, kadın rahibelerin yaşadıkları manastırın kadrosu hakkında etraflı bilgi edinilir. Makedonya, Silivri, İzmir, İzmit ve Üsküdar dolaylarında arazileri olan manastırda bir de 15 yataklı küçük bir hastane vardı. Lips Manastırı ve Kilisesi, şehrin fethine kadar kullanımını sürdürmüştür.

Hristiyanların bu dini tesisi ne zaman boşalttıkları kesin olarak bilinmez ise de, II. Bayezid döneminde (1481-1512), terk edilmiş Bizans kiliselerinin "şenlendirilmesi" akımı sırasında, erken Osmanlı çağıının ünlü ulema ailesinden Fenarîzadeler-den Alaeddin Ali Efendi (ö. 1498) tarafından 15. yy'ın sonlarında mescide çevrildiği bilinir. Bu sırada manastır da zaviyeye dönüştürülmüştür. 927/1521 tarihli vakfiyesinde, yıllık gelirinin 30.000 akçe olduğu gösterilir. Bu kayıta ayrıca odaların bir kısmının harap durumda oldukları da belirtilmiştir.

İstanbul'un beşte birini yok eden 1633 yangınında mescit yanmış, herhalde mimari bakımdan da zarar görmüş olmalı ki, Sadrazam Bayram Paşa tarafından felaketi takip eden yıllarda önemli ölçüde tamir edilmiş ve minber de koydurularak camiye çevrilmiştir. Manastır hücrelerinden kalanlar ve caminin bir kanadı 17. yy'ın sonlarında tekke olmuştur. *Hadîka'dan* öğrenildiğine göre, mescidin imamı olan Şeyh İsa el-Mahvî, manastır hücrelerini Halve-tî zaviyesi yapmıştı. Dolayısıyla mabedin adı da Fenarî İsa şeklini almıştır. Gerede' nin Sarıkadı Köyü'nden olan Şeyh İsa Efendi, 80 yaşlarında hacca giderken Şam' da 1127/1715'te öldüğüne göre, zaviyenin Halveti tekkesine dönüşmesi 17. yy'ın sonlarında olmuştur. 1196/1782'de Cibali' den başlayarak Marmara kıyısına kadar uzanan yangında Fenarî İsa Camii'nin de, yakınındaki yeniçeri kışlası (Yeni Odalar) yandığına göre kurtulmuş olabileceğine ihtimal verilemez. *Hadîka'nın* bir yazma nüshasına eklenen bir nokta, "hayli vakit harap kalan" mescidin, 1247/1831'de, Mihrişah Valide Sultan vakıf mülhakatından olduğu için, padişah iradesiyle tamir ve ihya edildiği belirtilir.

FENARÎZADE MESCİDİ

278

279

FENER

Fatih'in kentin eski sakinlerini devlet merkezine geri getirmek için din serbestisi ilan etmesiyle yeniden İstanbul'a dönmüşler ve bir bölümü Fener'e yerleşmiştir. Fener için özel önemi olan Ortodoks kilisesi, 1456'ya kadar bugünkü Fatih Camii' nin yerindeki Havariyun Kilisesi'nde(->); 1456-1586 arasında Pammakaristos Kilise-si'nde (bak. Fethiye Camii); ardından Fe-ner'de Panayia Vahsarai Kilisesi'nde, 1597' den sonra Ayios Demetrios Kassabu Kilisesi'nde etkinliğini sürdürmüş ve

1601' den itibaren de, Fener'deki Aya Yorgi (Ayios Yeoryios) Kilisesi'ne yerleşmiştir (bak. Yeoryios [Ayios] Patrikhane Kilisesi), Ortodoks mezhebinin merkezi olma niteliğini taşıyan İstanbul Patrikhanesi (bak. Rum Ortodoks Patrikhanesi), Fener'e uluslararası düzeyde önemli bir dinsel merkez olma özelliği katmıştır.

iyi ve bakımlı durumda L Dünya Savaşı yıllarına kadar gelen Fenarî Isa Camii, 1918'deki büyük Fatih yangınında yemden felakete uğrayarak bir defa daha yanmış, memleketin içinde bulunduğu sıkıntılı yıllarda tamir edilemediğinden, kırk yıl utanç verici bir harabe halinde kalmıştır. Bu arada 1929'da burada bazı arkeolojik araştırmalar yapılarak, taş kakma tekniğinde değerli bir Ayia Eudoksia ikonası (şimdi Arkeoloji Müzesi'nde) bulunmuştur. 1960'ta yapılan ciddi bir restorasyon sonunda Fenarî Isa Camii onarılarak ihya edilmiş ve tekrar ibadete açılmıştır. Fakat bu arada, 1636'da yapılan motifleri üç renkli malakari mihraptan kalan parçalar bütünüyle yok edilmiştir. 1942'de yıktırılan minaresi de son yıllarda yeniden inşa olunmuştur.

Fenarî Isa Camii olan yapı, aynı dönemlere ait bitişik üç bölümden oluşur. En kuzeydeki en eski yapı, bir narteksi (hol) takip eden esas mekânı dört sütunlu "kapa-

Fenarî Isa Camii'nin içinden bir görünüm. *Araş Neftçi, 1990*

Fenarî İsa Camii

Araş Neftçi, 1990

lı Yunan haçı" biçiminde denilen plandadır. 1633 yangınından sonra yapılan tamirde bu sütunlar herhalde çatladığından, kaldırılarak binanın üst yapısını destekleyen kesme taştan ana eksene paralel iki büyük kemer inşa edilmiştir. 1918 yangınından sonra bu sütunların kaideleri meydana çıkmıştır. Dışarı taşkın esas apsisin iki yanında yonca biçiminde küçük mekânlar halinde bir çift pastoforion hücresi bulunur. Evvelce narteksin güney tarafında olan ahşap bir merdivenden, kubbenin dışına çıkılıyordu. Burada hiçbir Bizans kilisesinde rastlanmayan bir özellik olarak, kubbenin dört tarafında, dört küçük şapel vardır. Bunlardan birinde, kilise terk edilirken bırakılmış Ayia Eudoksia ikonası 1929'da bulunmuştur. Gerek kuzey, gerek güney kiliselerinin kubbeleri eski ölçüleri üzerine, kasnaklarındaki pencerelerin biçimlerinden anlaşıldığına göre, 1831-1832'deki onarımda yapılmışlardır. Yapının kuzeye bakan duvarı da 1960' ta bütünüyle yeniden yapılmıştır. Kuzey kilisesinin apsis çıkıntılarının üstünde dolaşan mermer silmede kilisenin Meryem'e sunulduğunu bildiren Grekçe kitabe görülür. Bu bölümde mermer üzerine taş işçiliği bakımından itinalı surette yapılmış mimari organlar (başlık, silme, kubbe eteği silmesi gibi) vardır. Yangınlarda büyük kısmı parçalanan bu bezemede çift başlı kartal kabartmaları dikkati çeker.

13. yy'm sonlarında inşa edilmiş olan güney kilisesinde yine bir dış narteksi takip

eden ana mekân, örneklerine ancak son. Bizans döneminde rastlanan "dehlizli tip" denilen sisteme göre yapılmıştır. Kare bir kitle halinde yükselen orta mekânın üstünü, kuzey kilisesindeki gibi 1831-1832'deki kasnak biçimi değiştirilmiş kubbe örter. Burada da, orta mekânı, "U" biçiminde saran dehlizlerden ayıran sütunlar kaldırılarak, iki büyük tuğla kemer ile üst yapı desteklenmiştir. Sütunların kaideleri 1929'dan sonra ortaya çıkmıştır. Bu güney kilisesinin dış doğu cephesi, 13-14. yy'lar Bizans sanatında çok sevilen tuğla bezemelerle süslenmiştir. Bu bölümün bir duvarında pek az mozaik kalıntısı da bulunmuştur.

Her iki binayı da batı ve güneyden "L"

biçiminde saran ve 14. yy içinde eklenen parekklesionlar (koridor) ise mimari bakımdan fazla bir özelliğe sahip değildir. Her iki binanın döşemeleri altına yerleştirilen lahitler gibi, bunun da bir kısmında mezarlar vardır. Toplam sayılan 22 tane olan bu mermer lahitler, binanın sahipsiz kaldığı 1930-1960 arasında parçalanmıştır. Bir söylentiye göre binanın altında bir mahzen bulunmaktadır. Şimdiye kadar incelenmediği için bu hususta kesin bir bilgi yoktur.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 157; Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri*, 220; (Patrik Konstan-tios), *Constantiniade*, ist., 1856, s. 106-107; A. Paspatis, *Bizantinai Meletai*, ist., 1877, s. 322-325; D. Pulgher, *Leş anciennes eglises byzantines de Constantinople*, ist., 1974, s. 26; Mordtmann, *Esquisse*, 71-72; J. P. Richter, *Qu-etten der Byzantinischen Kunstgeschichte*, Viyana, 1897, s. 229; Gurlitt, *Konstantinopels*, 34; Ebersolt-Thiers, *Eglises*, 211-223; Millingen, *Byzantine Churches*, 122-137; H. Delehay, *Deux typica byzantins de l'epeque des Paleologues*, Brüksel, 1921, s. 106-136; N. Brunov, "Ein Denkmal der Hofbaukunst von Konstan-tinopel", *Belvedere*, LI-LII (1926), s. 217-336; ay, "L'eglise â voix eriscrite â ang nefis dans l'architecture byzantine: la Fenari Issa", *Ec-hosd'Orient*, XXVI (1927), s. 257-286; N. Bru-nov-M. Alpator, "Rapports sur un voyage â Constantinople architecture byzantine", *Revue des Etudes Grecques*, XXXIX (1926), s. 1-30; M. Schede, "Arhâologische Funde-Konstantino-pel", *Arçbâologischer Anzeiger*, (1929), s. 325-368; Ebersolt, *Monuments*, 166-167; Schneider, *Byzanz*, 61-62; Grabar, *Sculptures*, 100-122; Eyice, *Bizans Mimarisi*, 15-21; Th. Macridy -A. H. S. Megaw-C. Mango-E. J. W. Hawkins, "The Monastery of Lips. Fenari Isa Camii at istanbul", *Dumbarton Oaks Papers*, XVIII (1964), s. 253-315; Eyice, *İstanbul*, 80-81; S.. Eyice, "Leş eglises byzantines d'Istanbul (du IXe au XVe siecle)", *XII Corso di Cultura sull'arte Revennate e Bizantine*, (1965), s. 269-272, 306-308; Janin, *Eglises et monasteres*, 307-310; Müller-Wiener, *Bildlexikon*, 126-131; S. Eyice, "Bizans Hastanelerine Dair", *TAC*, I (1986), s. 5-15; *Fatih Camileri*, 172-173.

SEMAVi EYİCE

FENARÎZADE MESCİDİ

bak. ÇATALÇEŞME MESCİDİ

FENARÎZADELER

Osmanlı ilmiye sınıfının kurucusu sayılan Molla Fenarî'nin soyundan gelen aile. Fenarîzadeler 15. yy'dan 17. yy'm sonuna kadar ilmiye sınıfındaki saygın konumlarını korumuşlardır.

Asıl adı Şemseddin Mehmed olan Molla Fenarî (1350-1430) yaşamını Bursa'da sürdürdü. 1424-1431 arasında, Osmanlı Devleti'nin ilk müftüsü (şeyhülislam) olarak görev yaptı. Osmanlı medreselerinin programını hazırladı. Bu kurumlar için fıkıh ve tefsir risaleleri yazdı ve müderrislerin ders verme yöntemlerini belirledi. Bundan dolayı Osmanlı ilmiye sınıfının kurucusu kabul edilmiştir. Manastır Medrese-si'nde ders verirken bir yandan da Muh-yiddin Arabî'nin öğretisini yaymaya çalıştı.

Oğullarından Hasan Paşa ve Umur Bey (15. yy'ın ortaları) Osmanlı ordusunda görev alırlarken Yusuf Bâlî Efendi (ö. 1443) ilmiyeyi seçti. Bursa kadısı oldu. Yusuf Efen-di'nin oğlu Alaeddin Ali Efendi (ö. 1498,

Bursa) Fenarî Alisi diye ünlenmişti. Bursa'da kadılık ve müderrislik yaptı, İstanbul medreselerinde de dersler verdi. Çağaloğ-lu'nda, Molla Fenarî Sokağı'nda bir mescit yaptırmıştır. Alaeddin Ali Efendi'nin oğlu Mehmed Şah Efendi (1472-1523) Bursa'da ve İstanbul'da kadılık, müderrislik görevlerinde bulundu. 1517'de Anadolu, 1519'da Rumeli kazaskeri oldu.

Fenarîzadeler'in İstanbul'daki en büyük bireyi, Mehmed Şah Efendi'nin oğlu Şeyhülislam Muhyiddin Efendi'dir. İstanbul kadılığından 1523'te Anadolu, 1524'te Rumeli kazaskerliğine yükselen Muhyiddin Efendi, 1537'de emekli oldu. Şeyhülislamlığı Ocak 1542-Temmuz 1545 tarihleri arasındadır. Eyüp Camii haziresinde gömülüdür. Beykoz Dere-seki Köyü'nde, Rumelihisarı'nda birer mescit, Tophane'de bir cami yaptırmıştır. Fıkıh alanında risaleleri vardır. Muhyî mahlası ile yazdığı gazel ve kasideleri içeren *Divan'ı* bulunmaktadır. Mehmed Şah Efendi'nin diğer iki oğlundan Molla Abdülbaki'nin de müderris olduğu bilinmektedir. Yusuf Çelebi (ö. 1562) Eyüp kadılığında bulunmuş ve Çatalçeşme Mescidi'ni yaptırmıştır. Yusuf Çelebi'nin oğlu Mâ'tuh Çelebi (ö. 1611) Bursa ve İstanbul medreselerinde müderrislik, il kadılığı görevlerinde bulunmuştur.

Fenarîzadelerin bir kolu, Alaeddin Ali Efendi'nin kuzeni olup II. Bayezid'e şehzadeliğinde lalalık yapan Hasan Çelebi'den sürmüştür. Hasan Çelebi'nin kardeşi, Ah-med Paşa (ö. 1500?) adında bir eyalet yöneticisidir. Pirî Çelebi (ö. 1545) ile iki oğlu Mahmud Çelebi (ö. 1598) ve Şah Çelebi (ö. 1618 ?), 17. yy'm ikinci yarısına doğru Şeyhî Mehmed Çelebi (ö. 1640'tan sonra?), Şah Mehmed (ö. 1641),

Fenarîzadelef in istanbul medreselerinde ders okutan saygın bireyleridir. Şeyhî Mehmed Efendi'nin oğlu Mekke Kadısı Seyyid Ahmed Efendi (ö. 1698) ile diğer oğlu Seyyid Mehmed Efendi (ö. 1696) ailenin ünlü son kişileridir. Seyyid Mehmed Efendi, 1687' de istanbul kadısı; 1689'da Anadolu, 1694'te Rumeli kazaskeri, aynı yıl naki-bü'l-eşraf olmuştur. Oğlu Seyyid Lutfullah 1697'de ölmüştür. Fenarîzadeler, istanbul'un köklü bir ailesi olarak varlıklarını 20. yy'a değin korumuşlardır.

Bibi, Müstakimzade, *Devhatü'l-Meşayih*, İst., ty, 3-5, s. 22-23; Altunsu, *Şeyhülislam*, 1-3, 25-27; Mecdî, *Hadaikü's-Şakaik*, 47-53, 204-206, 387-389; Ataî, *Hadaiku'l-Hakaik*, 35-37, 418, 550, 746; Şeyhî, *Vekayü'l-Fuzalâ*, I, 104-105, 121-122, 443, 468, II-III, 141, 142, 128-130; Y. Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar*, II, Ankara, 1950, s. 648-649.

NECDET SAKAOĞLU

FENER

Fatih ilçesi sınırlan içinde; Halic'in batı yakasında yer alan semt. Kuzeybatısında Balat, batısında ve güneybatısında Fatih'in mahalleleri, güneyinde Ayakapı semti bulunmaktadır. Fener'in en önemli ulaşım aksı Halic'in batı kıyısında, Haliç Köprüsü'nden başlayarak kıyıya paralel uzanan ve Fener-Eminönü bağlantısını sağlayan ve kıyının Fener bölümünde Mürsel Paşa

Eski bir fotoğraf kartpostalda (üstte) ve günümüzde Fener'in denizden görünümüleri.
Tuğrul Acar fotoğraf arşivi (üst), Tuğrul Acar, 1992 (alt)

Caddesi adını alan Abdülezel Paşa Cadde-si'dir(~>). Fener semti, Abdi Subaşı, Tahta Minare, Tevki-i Cafer mahallelerine yayılır.

Semtin, Osmanlı dönemi öncesinde de "Fanarion" adını taşıması, Haliç kıyıları'nın en önemli deniz fenerinin burada bulunmasından kaynaklanmaktadır. O zamanlar Fener'e, bu bölgedeki deniz surları üzerinde yer alan Fener Kapısı'ndan girilmekteydi. Bu kapı tarihte "Porta Fari", "Porta del Faro" gibi adlarla anılmıştır ki "Fener Kapısı" anlamına gelir. Fener Kapısı'nın Mürsel Paşa Caddesi ile Abdülezel Paşa Caddesi'nin birbirine bağlandığı, halen Bulgar kilisesinin bulunduğu noktaya rastladığı sanılmaktadır.

istanbul'un Osmanlılara geçmesinden sonra, Akdeniz adalarına, Mora'ya, italya'ya ve Avrupa'nın çeşitli ülkelerine göçen Bizans'ın soylu ailelerinden bir kısmı,

FENER

250

281

FENER BAHÇESİ

sıl sıralandığı *Bostancıbaşı Defterleri* 'nde-ki bilgilerden de anlaşılmaktadır. Kagir ve ahşap yapılardan oluşan ve çoğu yerde, yangınlardan sonra mahalleler yeniden kurulurken yapılan planlarla, birbirini dik açılarla kesen ortogonal bir sokak dokusu sergileyen surların ardındaki bölge, giderek yükselip Fatih ve Çarşamba'ya doğru uzanmaktadır.

istanbul'un oldukça sık yangın geçirmiş ve her defasında yenilenmiş semtlerinden biri olmasına rağmen, yine de surların hemen ardındaki kesimin, tarihsel gelişim içinde, özellikle 19. yy'm ikinci yarısından itibaren fazla değişime uğramadan varlığını sürdürdüğü gözlenmektedir. Ancak semtin kıyı kesimi, 1930'lu yıllarda Fransız kent plancısı H. Prost'un kararlarıyla Halic'e getirilen sanayi yüzünden yalıların yerini alan fabrika, atölye, depo ve antrepolarla nitelik değiştirmiş; 1914 yangınından sonra yolun seviyesi 1,50 m kadar yükseltilmiş; 1970'te de taş döşeli olan yol asfaltlanmıştır. Bu kesimdeki en yeni ve köklü değişim ise, 1984'te istanbul Belediyesi tarafından başlatılan Haliç temizleme ve düzenleme çalışmaları sırasında

Fener ve çevresi, Osmanlı döneminde, aralarında varlıklı Museviler de olmakla birlikte, genelde Rumların oturdukları bir bölge olmuş; Fenerli Rumlar, özellikle çevirmenlik yaparak, Osmanlı devlet yapısı içinde yer almış ya da ticaretle uğraşarak zenginleşmişlerdir. Tarihte "Fenerliler"(-0 adıyla anılan söz konusu semt sakinleri, gerek eğitim ve kültür düzeyleri, gerekse de yabancı dil bilgileriyle, çeşitli yurtdışı görevleri de üstlenmişlerdir. Bu görevlerden en önemlisi 1711-1821 arasında Osmanlılara bağlı Eflak ve Boğdan voyvodalıklarını yönetmeleridir. Fenerliler, sarraflık, bankerlik, tüccarlık, gemicilik gibi işlerden servet edinerek, İstanbul'un sosyal ve ekonomik yaşamında etkin bir yer tutmuşlardır. Ancak, semtin tanınmış aileleri 18. yy'ın ikinci yarısından itibaren, Fener'den Yeniköy, Kuruçeşme, Arnavutköy, Tarabya başta olmak üzere, Boğaziçi'nde yaptırdıkları görkemli köşk ve konaklara taşınmışlardır.

18. ve 19. yy'da Fener'in sahil boyunda, semtin tanınmış Rum ailelerinin yalıları yer almaktaydı. Çohtandır yıkılmış olan bu yapıların varlığı, kimlere ait olduğu ve na-

fa) i

Yüzyıl başında Fener'den bir *sokak (solda)* ile Yıldırım Caddesi'ndeki 55 ve 57 numaralı ikiz ev.

Galeri Alfa (sol), Erkin Emiroğlu, 1983 (üst)

gerçekleştirilmiştir; Fener sahilindeki yapılar yıkılmış, yerlerine uzun ve geniş bir yeşil park bandı oluşturulmuştur. Bu çalışmalar sırasında kıyıda yer alan son karakteristik tarihi örnekler de bir ikisi dışında ortadan kaldırılmıştır.

Fener'in günümüzde de varlığını sürdüren önemli yapısı Rum Ortodoks Pat-

rikhanesi'dir. Patriklik makamı 17. yy'ın başında Aya Yorgi Kilisesi'ne nakledildikten sonra 1720'de bu binanın bitişiğindeki Rum eşraf konağı satın alınarak patrikhaneye dahil edilmiş; 1738'de bu ahşap yapının tümüyle yanmasından sonra, yeni patrikhane binası, bunların yerinde büyük bir ahşap konak olarak yaptırılmıştır. 1797'te kagir eklerle genişletilen yapı, 1941 yangınından sonra kapsamlı bir onarım geçirerek yenilenmiştir. Yanındaki Aya Yorgi Kilisesi, patrikhanenin resmi kilisesi niteliğini taşımaktadır.

Fener'in diğer anıtsal yapılan arasında bir avlu çevresinde gelişen kilise, misafirhane ve kütüphane binalarından oluşan Tur-i Sina yapı topluluğu (bak. İoannes Prodromos Kilisesi) Vlah Saray Kilisesi, Panayia Muhliotissa Küisesi(->), Stefan

(Sveti) Kilisesi(->) gibi yapılar da özel önem taşır. 1887'de yapımına başlanan ve resmen 1898'de açılan Stefan Kilisesi'nin, prefabrike demir malzemeye yapılmış ve Viyana'da üretilerek Tuna Nehri yoluyla İstanbul'a getirilip Fener'e monte edilmiş olması gerek Fener, gerekse de İstanbul açısından özel bir önem taşır.

Rumların eğitime verdikleri önem, Rum nüfus ağırlıklı bölgedeki cemaat okullarıyla da kanıtlanmaktadır. Yoakimyon Rum Kız Lisesi(->), Maraşlı Rum Okulu ve "Kırmızı Mektep" olarak da anılan Fener Rum Erkek Lisesi(->), Fener'in önemli eğitim kurumlarıdır. Özellikle, 1880'de Mimar Di-madis tarafından yapılan lise binasının, Haliç silüetinde etkin bir yeri vardır.

Bölgenin en ünlü camisi Fenerkapısı Mescidi'dir. Mürsel Paşa Caddesi üzerindeki yapı II. Mehmed (Fatih) dönemine (1451-1481) tarihlenir. 18. ve 19. yy'larda kapsamlı onarımlar geçirmiştir.

Ayrıca Fener'de, "Fener Kapısı Hamamı" ya da "Fener iskelesi Hamamı" adıyla anılan bir hamam da bulunmaktaydı. Fener Kapısı'nın iç tarafında, Sadrazam Ali Paşa Caddesi üzerinde yer alan bu hamam yıkılmıştır.

Rumların Fener'de kurdukları, etkinliğini 1950'lere dek sürdüren halkevi; çeşitli aktiviteler düzenleyerek Fener'deki eğitim kurumlarına ya da muhtaçlara maddi katkıda bulunan Ksirokrini, Filoptohos yardımsevenler dernekleri de bölge için önem taşır.

Haliç'in Eyüp ve Kasımpaşa'dan sonra, Balat Iskelesi'yle birlikte ikinci önemli iskelelerinden olan Fener iskelesi'nin yanında, 1940'lann ortalarına kadar sahilin en büyük gazinosu olan Fener iskele Gazinosu yer almaktaydı. R. E. Koçu, geniş kapalı bir bölümle önden denize doğru uzanan açık bir bölüm ve arkasında genişçe bir bahçesi olan gazinonun, zamanla nitelik değiştirip bir kahvehaneye dönüştüğünü ve 1943'e dek varlığını sürdürdüğünü belirtmektedir. Bir Rum semti olan Fener'in, meyhaneleriyle de meşhur olduğu hatırlanmaktadır.

Ahşap bir yapı olan Fener Vapur İskelesi'nin yanında Fener Kayık Iskelesi yer

almakta ve özellikle Haliç'te vapur işlemeye başlamadan önce, Fener'den Kasımpaşa, Eminönü ve Galata gibi bölgelere ulaşım bu iskeleden, kayıklarla sağlanmaktaydı. R. E. Koçu 1801-1802'de düzenlenmiş *Kayıkçı Esnafı Sicil ve Kefalet Defteri'nde* Fener İskelesi'ne kayıtlı 78 kayık ve kayıkçı olduğunu, bunların 36'sının Müslüman, 42'sinin de Rum, Ermeni ve Bulgarlardan oluştuğunu yazar.

Fener'in evleri de özel bir önem taşımaktadır. 17. ve 18. yy'larda Rum aristokrat aileleri, patrikhane çevresinde ve Ci-bali-Balat arasındaki kıyı boyunda görkemli konak ve yalılar yaptırmışlardır, iki ya da üç katlı, kagir Fener konakları taş-tuğla almaşık duvarları, kemerli, şebekeli pencereleri, profilli taş konsollar üzerinde yükselen çıkmaları ve kirpi saçakları-yla belirginleşen cephe özellikleri taşımaktaydılar. Bu evlerde servis mekânlarına ay-

rılmış olan az açıklıklı zemin katlara ya da varsa ara katlara karşın, çıkmalarla zenginleştirilen üst katlar, esas yaşamın geçtiği mekânlardı. Üst kadarda, merdivenin açıldığı bir sofa ile boyutları, iç dekorasyonu ve özellikle de tavamyla etkileyici bir mekân olan evin başodası yer alırdı. Bu taş konakların yanı sıra, Fener'de, dar gelirli Rum ailelerin oturdukları yüksek ahşap ya da kagir yapılar olduğu da bilinmektedir. Bu evlerin dışında Fener bölgesinde, i-ki-üç katlı konutlar arasında, özellikle Yıldırım Caddesi üzerinde ve bölgenin içlerine doğru Fener Külhanı, Merdivenli Yokuşu gibi sokaklarda hâlâ gözlenen sıra-evler de yapılmıştır. Genellikle kagir olan bu evler, Fener'in küçük tüccar, küçük esnaf ve zanaatkarlar ile küçük memurlarının konutlarıydı. Söz konusu sıraevler, arkalarındaki tek yapılarla bütünleşerek yarattıkları süreklilikle, Fener sokaklarında etkileyici görünümler oluşturmuşlardır.

Fener, 1940'lara dek Rumların çoğunlukta olduğu bir Rum semtiydi. Geleneksel sakinlerinin Adalar, Kadıköy, Yeşilköy, Şişli gibi İstanbul'un başka semt ve bölgelerine ya da Yunanistan'a geçmeleriyle, semt sosyal yapı açısından önemli değişimlere sahne olmuştur. Ayrıca Haliç kıyısında kurulan fabrika, küçük sanayi, imalathane, atölye vb işyerleri de bölgenin değişimini büyük ölçüde etkilemiştir. Kırsal kesimden İstanbul'a göç edenlerin bir bölümü, merkezi iş alanlarına yakınlığı ve kiraların ucuzluğu nedeniyle buradaki evlere yerleşmişler, semtin köklü Rum kültürünün yerini günümüzde kırsal bölgelerden gelenlerin kasaba kültürü almıştır. Bugün bölge, fiziksel çevreyi de bozan yeni kullanıcıların hem oturma hem de çalışma mekânı olmuştur. 1985'te gerçekleştirilen Haliç'i temizleme çalışmaları da, bölgenin sahil kesimini büyük ölçüde değiştirmiş, buradaki mezbelelerle birlikte Fener'in tarihsel görünümü de yok olmuştur.

Bibi. A. Decei, "Fenerliler", *İA*, IV; J. Deleon, *Ancient Districts ori the Golden Horn (Balat-Hasköy-Fener-Ayvansaray)*, ist., 1992; J. Gott-wald,

"Fanarioten Hauser", *Die Turkische Post*, 27 Şubat 1933; R. E. Koçu, "Fener iskele Gazinosu", "Fener iskelesi Kayıkları ve Kayıkçıları", "Fener Kapusu", "Fenerkapusu Hamamı", "Fenerkapusu Mescidi", "Fenerli, Fenerliler", "Fener Nahiyesi", *İSTA*; H. Kuruyazıcı, "İstanbul'da Fener'deki Sveti Stefan Bulgar Kilisesi'nin Yapım Tarihi ve Mimarı Üzerine", *TT*, 108; İ. Ortaylı, "Fener'de Tarih. 1500 Yıllık Tarihin Sıkıştığı Bir Dünya Tiyatrosu", *İstanbul'dan Sayfalar*, ist., 1986; H. Sezgin, "Leş Maisons en Pierre de Fener", *ARMOS*, Selanik, 1991.

NUR AKIN

FENER BAHÇESİ

Bugün Fenerbahçe diye anılan semtte, Marmara Denizi'ne uzanan yanmada üzerinde, Osmanlı devrinde yer alan padişah bahçesi. Adını, Marmara Denizi'nde seyretmekte olan gemilere işaret veren kandilli bir fenerden almıştı. Yöreye "Fenerlibah-çe", "Bağçe-i Fener" de denilirdi.

Uzak geçmişi ve banisi konusunda aydınlatıcı bilgilere sahip değiliz. Ancak daha II. Mehmed (Fatih) döneminde (1451-

1481) burada bir bahçe ve içinde köşkler olduğu, I. Selim (Yavuz) (1512-1520) ve I. Süleyman (Kanuni) (1520-1566) zamanında yenilemeler ve yeni inşaat yapıldığı rivayet edilegelmiştir.

En eskisi 1583'e ait olan *MevacibDef-terleri'nde* "Bağçe-i Fener" adına rastlanmaktadır. 17. yy'm ortasında Eremya Çelebi, Kadıköy'den Fenerlibahçe'ye kadar o-lan sahada bağların uzandığını söylemekte; hasbahçenin de çınar ve servilerle kaplanmış olduğunu eklemektedir. Bu bahçedeki köşkten, Akdeniz'den İstanbul'a gelmekte olan bütün gemiler seyredilebil-mekteydi. Gene 17. yy'da burayı gezmiş olan Fransız seyyah Guillaume Joseph Grelot, köşke "Hünkâr Köşkü" denildiğini kaydederken, burada düzgün patikalar ve bakımlı çiçek tarhları olduğunu yazmaktadır. Bu ifade, diğer padişah bahçelerinde doğanın kendi haline bırakılmış olmasına karşın burada belirgin bir biçimde formel bahçe düzenlemesi ilkelerinin uygulandığı izlenimini uyandırıyor. Aynı seyyah burada bulunan köşkün de sözlü bir tasvirini yapmıştır. Köşkün kare planlı olduğu anlaşılmaktadır.

Ayrıca Grelot'nun *Relation nouvelle d'un voyage de Constantinople* adlı eserinde yer alan, "La ville et le port de Constantinople" adlı panoramasında Fener Köşkü de görülmektedir. Yüksek duvarlarla çevrili büyük bir bahçe halindeki yarımada köşkler, sundurmalar, bir kule, denize açılan bir kapı, ön planda beş sıra kubbe ve bacalı, ön saçaklı bir yapı ve kesif bir servilik dikkati çeker. Grelot' nün aynı eserinde yer alan "Vue du grand serail de Constantinople" adlı bir diğer panoramasında ise işaret feneri yarımada'nın ucunda görülmektedir.

Fener Bahçesi içindeki köşkler, selse-biller, havuzlar ve bahçe ile bütünleşmektedir (bak. Fener Köşkü).

18. yy'ın başlarında Fener Bahçesi'nin durumunu aydınlatan bir diğer kaynak 1910'da bahçeyi görmüş olan Hollandalı Cornelius Loos'dur. Loos'un gravüründe gösterdiği formel bahçe düzeni ile Grelot' nün sözlü tarifi birbirini tamamlamaktadır. Düzenli bahçe bir çit ile doğal bahçeden ayrılırken köşke uygun ve doğayla u-yumlu bir geçiş sağlanmıştır. Köşkün iki tarafında birbirine paralel ikişer dizili servi sıraları biçiminde bir hazire ve gölgelik bulunuyordu. Servilerin altı gene ikişer sıralı çiçekli yastık ve tarhlarla bezenmişti. Burada istanbul'da başka örnekleri de bulunan karakteristik bir formel bahçe tasarlanmıştı. Bu düzenli serviliğin bazı izlerine bugün de rastlanmaktadır.

18. yy'da Haydarpaşa Bahçesi, kaynaklarda Fener Bahçesi'ne bağlı olarak kaydedilmiştir. Ancak Fener Bahçesi'nin ve köşkün I. Mahmud döneminde (1730-1754) gözden düşmeye başladığı, 18. yy'ın sonunda tamamen terk edildiği anlaşılmaktadır.

Bibi. R. E. Koçu, "Fenerbağçe, Fenerbağçesi Kasrı ve Mescidi", 75⁴ , 5623-5624; M. Ek-dal, *Bir Fenerbahçe Vardı*, İst., 1987; G. J. Grelot, *Relation nouvelle d'un voyage de Constan-*

FENER KAPISI

282

283

FENERBAHÇE

tinople, Paris, 1680, s. 545-547; Eldem, *Köşkler ve Kasırlar*, II, 67-87; Erdoğan, *Bahçeler*; Evliya, *Seyahatname*, I, 369; Kömürciyan, *istanbul Tarihi*, 49, 286-287; İnciciyan, *istanbul*, 137-138.

TÜLAY ARTAN

FENER KAPISI

bak. SURLAR

FENER KÖŞKÜ

Bugünkü Fenerbahçe semtinde, ucunda Fenerbahçe Feneri'nin(->) bulunduğu yarımada'daki Fener Bahçesi(~>) içinde, Osmanlı döneminde varlığı bilinen padişah köşkü.

Bu mahalde Bizans döneminde de bahçe ve saraylar olduğu bilinmekle birlikte, Osmanlı dönemindeki saray, köşk vb yapıların kesin tarihleri ve banisi konusundaki bilgiler hâlâ oldukça bulanıktır (bak. Fenerbahçe). Çeşitli kaynakların üzerinde birleştikleri nokta, bu mahalde Fatih döneminden itibaren bahçe içinde köşkler bulunduğu, bunların I. Selim (Yavuz) (1512-1520) ve I. Süleyman (Kanuni) (1520-1566)

zamanlarında yenilendiğidir. Evliya Çelebi, Fener Köşkü'nün Mimar Sinan yapısı olduğunu söyler. Mimar Sinan'ın eserlerini kaydeden Mustafa Sâ'i Çelebi'nin *Tezkiretü'l-Bünyarii* da Fener Köşkü'nü Mimar Sinan yapılan arasında saymaktadır.

Arşiv belgelerinden, burada tam teşekküllü bir saray olduğu anlaşılmaktadır. III. Ahmed'in (hd 1703-1730) saltanatı sırasında, 1704'te padişah bahçelerindeki köşklere birçoğu gibi Fener Köşkü de onarılmıştı. Dönemin ünlü şairi Nedim'in bir kasidesi de, köşkün havuzunun 1730 isyanının hemen öncesinde Damat İbrahim Paşa tarafından yenilendiğini belirtiyor. Bu onarımlar sırasında tutulan keşif defterlerinden, buradaki diğer saray yapıları ve köşkler hakkında bilgi edinebiliyoruz. 1710'da Fener Köşkü'nü gören Hollandalı gezgin Cornelius Loos, köşke dair en ayrıntılı iki görsel belgeyi hazırlamıştır. Birincisinde köşk tam karşıdan resmedilmiş ve divanhaneden içerilere doğru mekânlar sıralanmıştır, ikincisi daha uzaktan ve köşkü yandan gösteren bir tasvirdir; köşk ve arkasındaki servis mekânları bir arada görülmektedir. 1740'ta Avusturya askerî-diplomatik heyetiyle İstanbul'a geldiğinde köşkü gören Alman asıllı Binbaşı Philipp Franz Baron Gudenus da köşkün şematik bir planını çizmiştir. Sonunda S. H. Eldem, köşke ait kalıntıları ve hamam harabesi ayakta kalan yapıları hafriyat ve sondaj çalışmalarını, bu saydığımız yazılı ve görsel belgelerle bütünleyerek köşkün restitüsyonunu gerçekleştirmiştir.

Buna göre 15x20 m dikdörtgen bir set üzerine inşa edilmiş olan köşk, ahşap bir divanhane, giriş sofası ve onun arkasında kagir iki oda ile servis mekânlarından oluşuyordu. Bütün bu mekânlar aynı çatı altında toplanmıştı. Beş basamaklı geniş merdivenlerle ulaşılan ve dikdörtgen setin uzun kenarının tam ortasında, iki yanda ve birbirlerinin karşısında olan giriş kapıları, giriş sofasına açılıyordu. Giriş so-

Fener
Köşkü'nün
Cornelius Loos
tarafından
yapılmış iki
değişik
betimlemesi,
1710.

Stockholm Ulusal Müzesi

Müfid Ekdal, *Bir
Fenerbahçe Vardı,*
ist., 1987

fası havuzlu divanhane ile kagir kısımları birbirinden ayırıyor; ortasında kare planlı küçük bir havuz ve fıskiye bulunuyordu. Giriş sofasına bakan geniş cephelerden birisi olan kagir duvarın ortasında bir niş içine selsebil ve iki tarafına da küçük mermer nişler yerleştirilmişti. Bu hücrelerin yanındaki iki kapı ile arkadaki iki odaya geçiliyordu. Kagir duvarın karşısındaki cephede ve selsebille aynı eksen üzerinde, hünkâr sekisi veya tahtı bulunmaktaydı. Bu seki bir-iki basamak yükseltilmişti ve divanhane havuzu üzerinden taşmaktaydı. Sekinin etrafında mermerden oyma şebekeli bir parmaklık olmalıydı. Hünkâr sekisinin iki yanından birer basamak inilerek havuzlu divanhaneye geçilirdi. Havuzlu divanhane ahşap direklerle çevrilmiş, üç tarafı açık bir mahaldir. Zeminin büyük kısmının havuz olmasıyla sıcak günlerde içeride serinlik sağlanıyordu. Divanhanenin geniş cephesinde, direkliğın ortasında, hünkâr sekiliği ile aynı eksene oturan ve bahçeye doğru taşan taht şeklinde bir çıkma vardı. Yapının planı,

ahşap revak ve kagir kısımlarıyla bu köşkü Edirne ve İstanbul saraylarındaki arzodalarına yaklaştırıyordu.

Yarımadanın ortasında ve en yüksek noktasında bulunan bu köşk, üç yönden manzaraya açılıyor; Anadolu sahilini, Ada-lar'ı ve tarihi yarımadayı görüyordu. Belgelerden birinde Şadırvan Köşkü olarak isimlendirilen köşkün, bu adı içindeki büyük havuz, fıskiye ve selsebillerden aldığı anlaşılıyor. 18. yy'ın başına ait belgeler Fenerbahçe'de bir de Derya Köşkü'nden söz etmektedir. Öte yandan 1 camekân, 1 soğukluk, 3 sofa ve 2 halvetten oluşan hamam yapıları ile Grelot'nun panoramasında görülen diğer köşkler, Fener Köşkü ve ek yapılarında gecelemenin de mümkün olmuş olduğunu düşündürmektedir.

Fener Bahçesi gibi köşkün de I. Mah-mud döneminde (1730-1754) gözden düşmeye başladığı, 18. yy'ın sonunda tamamen terk edildiği anlaşılmaktadır. Ayvan-sarayî zamanında (ö. 1787) saray yapılarından 2 havuz ile 2 sofa kalmıştı. Yine de bu devirde Fener Bahçesi ustası ve yar-

dımcıları ile bunların kışlaları ve mescitleri henüz ayakta duruyordu.

Bibi. R. E. Koçu, "Fenerbağçe, Fenerbağçesi Kasrı ve Mescidi", *ISTA* , 5623-5624; M. Ekdal, *Bir Fenerbahçe Vardı*, İst., 1987; G. J. Grelot,

fe, Paris, 1680, s. 545-547; Eldem, *KöşklerveKa-sırlar*, II, 67-87; Erdoğan, *Bahçeler*; Evliya, *5e-yahatname*, I, 369; Kömürciyan, *istanbul Tarihi*, 49, 286-287; İnciciyan, *istanbul*, 137-138. TÜLAY ARTAN

FENER RUM ERKEK LİSESİ

Fatih İlçesi'nde, Fener'de, Sancaktar Yokuşu no. 36'da bulunan okul.

istanbul'un fethinden sonra II. Meh-med'in (Fatih) Patrik Gennadios'a fermanla tanıdığı özel haklar çerçevesinde 1454'te kurulmuş, ilk erkek Rum eğitim kurumudur. "Patrikhane Akademisi", "Mekteb-i Kebir" olarak da tanınır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun en yüksek mevkilerinde görev almış bulunan pek çok Fenerli Rum, baştercümanlar, Eflâk ve Boğ-dan beyleri, patrik ve yüksek din görevlileri, bu okuldan yetişmişlerdir. Osmanlı döneminde okulun müdürleri din görevlileri arasından seçilirdi. Okutulan dersler teolojik ağırlıklı, antik ve çağdaş felsefe, klasik filoloji ve edebiyattı. Okulda ders veren hocalardan bazıları, baba ve oğul Zigomalar (1556-1580), Teofilos Koridale-us (1621-1639), Aleksandros Mavrokordatos (1663-1671), Evgenios Vulgaris (1760-1761), Kostantin Kumas'dır (1814-1815).

1861'den sonra okul klasik eğitim veren liseye dönüştü. Günümüze dek ulaşan görkemli bina 1880'de Mimar Dimadis tarafından inşa edildi. 1903'te okulun bünyesine, ilkokul öğretmeni yetiştirmeye yönelik, klasik filoloji ve pedagoji ağırlıklı eğitim veren bir bölüm eklendi. Fener Rum Erkek Lisesi günümüzde az sayıda öğrenciyle öğretim faaliyetini sürdürmektedir.

SULA BOZİS

Fener Rum Erkek Lisesi'nin binası. *Araş Neftçi, 1990*

FENERBAHÇE

İstanbul'un Anadolu yakasında, Marmara kıyısında, Kadıköy ve Moda'nın güneyinde, Kızıltoprak ve Çiftehavuzlar semtleri arasında kalan tarihi semt.

Fenerbahçe, Marmara Denizi'ne doğu-batı yönlerinde uzanan bir yarımadadır. Yarımadanın batısı, kuzeyinde Kalamış, güneyinde Fenerbahçe koyları olmak üzere bir berzahla karaya bağlanan ve batı ucunda fenerin yer aldığı bir diğer küçük yarımada şeklindedir. Bu yarımadanın güneybatısındaki burun Fenerbahçe Burnu; Fenerbahçe Koyu'nun doğusunda kalan ve Fenerbahçe Koyu ile Dalyan Koyu'nu birbirinden ayıran burun ise Laz Burnu a-dım alır. Tarihi çekirdeği bugünkü Fenerbahçe Feneri'nin ve çeşitli spor kulüpleri ile Yelken Kulübü tesislerinin bulunduğu küçük yarımada üzerinde olan semt, günümüzde kuzeybatı sahili boyunca u-zanan Kalamış'ı (eski Kelemiş) ve güneydoğudaki Dalyan Koyu çevresindeki Dal-yan'ı da kapsayan bir yerleşme olarak düşünülmelidir. Güneyinden ve kuzeybatısından Marmara Denizi ile çevrelenen semt, Kızıltoprak, Feneryolu, Çiftehavuzlar, Caddebostan semtleriyle çevrilidir.

Fenerbahçe semti bugünkü adını yarımadanın batı ucundaki fener kulesinden almıştır. Osmanlı kaynaklarında Kelemiş (Kalamış) yöresi olarak geçen bölgenin Fener Bahçesi (Bağçe-i Fener) adıyla anılmaya başlaması, 1562'de burada bir deniz fenerinin yapılmasından sonradır (bak. Fenerbahçe Feneri).

Yörenin tarihi çok eskilere gider. MÖ 680'lerde Kadıköy ile Üsküdar arasında kurulan Halkedon kolonisinin Erion adını taşıyan mezarlık bölümü Kalamış Koyu'nun doğusunda idi. Burada, Tanrıça Hera adına

yapılmış bir de tapınak vardı. Tarihçi Janin'e göre, kaynaklarda "Hieria" adıyla geçen yöre Fenerbahçe olup, adını da büyük olasılıkla Hera Tapmağı'ndan almıştı.

Bizans döneminde, imparator I. Iustinianus(->), karısı Teodora'nın isteği üzerine burada bir saray yaptırmıştı. Kaynaklarda "Hieria", "Hereia", "Heria" ya da "Hria" diye anılan bu sarayın çevresinde, halka açık mekânlar, hamamlar, Meryem Ana'ya ithafen yapılmış bir kilise, bir fener, iki-üç kadırgalık bir liman ve bunu denizden a-yıran bir mendirek vardı. Hieria Sarayı, u-zunca bir dönem saray erkânının yazlığı olarak kullanıldı. Hieria Sarayı'nda kalan imparatorlar arasında, Herakleios'un (hd 610-641), V. Konstantinos'un (hd 741-775), IV. Leon'un (hd 775-780), Teofilos'un (hd 829-842), I. Basileios'un (hd 867-886), VII. Konstantinos'un (hd 913-959), II. Nikeforos Fokas'ın (hd 963-969) ve IV. Romanos Diogenes'in (hd 1068-1071) adları geçer. Bu sarayda yaşanan en önemli olaylardan biri de, 754'te, "Başsız Sinod" olarak ünlenen, tasvir-kırıcılığı onaylayan konsilin burada toplanmasıdır. Ayrıca I. Basileios döneminde Fenerbahçe Yarımadası'nda yaptırılan Peygamber İlyas Şapeli önemlidir. 1540'ta şehri gezen Fransız seyyah Pi-erre Gilles, bu yapıların bazı kalıntılarını gördüğünü kaydetmiştir.

Bizans döneminde Fenerbahçe'de bir kule olduğu, fakat bunun denizde değil, karada bulunduğu sanılmaktadır. Kayış-dağı'ndaki işaret kulesinden ateşle yollanan haberler, fener kulesi aracılığı ile karşı yakaya ulaştırılıyordu. Bazı kaynaklarda ise kulenin IV. Murad dönemine (1623-1640) ait olduğu ileri sürülür.

Bizans döneminde yazlık sarayların bulunduğu bir sayfiye olan bu bölge, Osmanlı döneminde de bağlık, bahçelik bir mesire olarak tanınırdı. Badem, nar, şeftali, kocayemiş ve defne ağaçları ile kaplı olan Fenerbahçe çevresinde ilk Osmanlı yapıları 16. yy'da kurulmuştu. Mustafa Sâ'i Çelebi *Tezkiretü'l-Bünyarimâa*. buraya Mimar Sinan tarafından Fener Bağçesi Sarayı'nın yapıldığını, ayrıca I. Selim (Yavuz) tarafından da bir cami inşa ettirildiğini kaydeder (bak. Fener Köşkü). 17. yy Fener Bahçesi hakkındaki en ayrıntılı bilgiler Grelot(->) ve Loos adlı iki Batılının resimlerinde, Gudenus'un(-0 planlarında bulunur. Grelot'nun resimlerine göre, 1680' lerde Fener Bahçesi'nin etrafı yüksek duvarlarla çevrili idi. Son kalıntıları, 1977'de kotra limanının genişletilmesi sırasında yok olmuştur.

Evliya Çelebi'nin *Seyahatname* 'sinde Fenerbahçe'ye ilişkin çok az bilgi vardır. Çelebi'ye göre Fenerbahçe "Cümle dilbe-ran ve uşşâan-ı sâdikan'ın deniz melekleri gibi yüzdüğü bir körfez içre beyaz kum-sallı bir beldedir". Çağdaşı Eremya Çelebi Kömürciyan da buraların bağlar ve bahçelerle kaplı olduğunu, bir padişah bahçesi ve köşkü bulunduğunu ve fenerin çok uzaklardan görüldüğünü yazar.

18. yy'ın başlarında istanbul'a gelen Loos'un resimlerinde, içinde büyük bir havuz

bulunan Şadırvan Köşkü ile Moda yönüne bakan Derya Köşkü seçilir. Fenerbahçe'de bulunan kasırlar, hamamlar ve bostancı neferlerine ait koğuşların 18. yy'da hemen hemen tümüyle yıkıldığı,

FENERBAHÇE

284

285

FENERBAHÇE FENERİ

Michel François Preault'un bir gravüründe Fenerbahçe.

Charles Pertusier, *Atlas des Promenades dans Constantinople et sur les Rives du Bosphore*, Paris, 1817 Gözlem Yayıncılık Fotoğraf Arşivi

buna karşılık bahçelerin kaldığı anlaşılmaktadır. Ayvansarayî, *Hadîkatü 'l- Cevâ-mz'sinde*, Fenerbahçe'nin I. Mahmud dönemine (1730-1754) kadar çok mamur bir yer olduğunu, fakat sonraları pek itibar görmediğini belirtir. Çeşitli kaynaklarda, 18. yy'da Fenerbahçe'nin aynı zamanda bir infaz yeri ve sürgüne gideceklerin gemiye bindirildiği bir liman olduğu yazılır. 1707'de Seyyid Firari Hasan Paşa fenerde boğdurulurken, 1710'da Baltacı Meh-med Paşa, padişahın fermanını Fenerbahçe'de beklemiş, 1731'de Canım Hoca Meh-med Paşa Girit'e sürgün edildiğinde, buradan gemiye bindirilmiştir.

18. yy'ın ortalarından itibaren Fenerbahçe yöresi daha çok bir askeri talim alanıdır. 1806'da Osmanlı-Rus Savaşı'nı izleyen günlerde, buralarda savunma amaçlı tahkimat yapılmış, 1833'te Kavalalı'nın ordusu Kütahya yakınlarına kadar yürüdüğünde Fenerbahçe'de büyük bir talim alanı kurulmuştur.

19- yy'm ortalarında Fenerbahçe, çok dar ve kötü bir yolla Kadıköy'e bağlanan; tek tuk konak veya kulübeler dışında yerleşmeye rastlanmayan; berzahın kuzeydoğusunda birkaç Rum ve Ermeni balıkçı ailesinin barındığı; doğal güzellikleri bakımından ise "eşsiz" diye tarif edilen bir yerdir. 1870'lerden itibaren Fenerbahçe, İstanbul'un zengin Levanten aileleri ve Osmanlı devletinin payitahtında çeşitli görevlerle veya iş icabı bulunan Belçikalı, Fransız, İngiliz, İtalyan, Alman zenginlerinin rağbet ettikleri bir yazlık olmaya başlamıştır. Bunlar Fenerbahçe'de çok büyük topraklar satın alıp birkaç katlı ahşap veya kagir köşk yaptırmışlarsa da, yerleşme hâlâ çok seyrekti. Buna karşılık yöre, artık padişah bahçesi değilse de, doğal güzelliklerine, bağlarına, deniz manzarasına doyulmayan bir mesire olarak, tatil günle-

rinde ve yaz aylarında halkı kendine çekmeyi sürdürmüştür. Fenerbahçe'ye ulaşım 1870'lere kadar çok zordu. Abdülaziz döneminde (1861-1876) ulaşım sorununu çözmek üzere Haydarpaşa-Anadolu demiryolu hattının bugünkü Feneryolu İstasyonu'ndan Fenerbahçe'ye bir yan hat döşenmiş; Eylül 1872'de demiryolunun işletmeye açılmasından sonra Fenerbahçe köşklerle, yazlık bahçelerle daha bir şenlenmeye

başlamıştır. Hat, Fenerbahçe'ye giden yolun başlangıç noktası olduğu için Feneryolu adını alan istasyondan başlayarak geniş bir kavis çizip Bağdat Caddesi'ni geçer, büyük Fuad Paşa Bahçesi'nin duvarına bitişik ilerler, bahçeler ve köşkler arasından Fenerbahçe'ye ulaşırdı.

Fenerbahçe en parlak günlerini II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) yaşamıştır. O zamanlar Fenerbahçe'nin yaygın adı "Feneraki" idi ve gerek yazlıkçıları gerekse sürekli oturan az sayıdaki nüfusu hemen hemen tümüyle azınlıklar ve yabancılardan oluşurdu.

II. Abdülhamid döneminde Fenerbahçe Yarımadası, büyük ölçüde dört yabancı aile arasında paylaşılmıştı. Bunlar Fransız uyruklu Baron Oppenheimer, İsviçre uyruklu Semadeni, Belçika uyruklu Cing-rie ve Alman uyruklu Müller aileleri idi. Bunlara ait geniş araziler üzerinde, önceleri aileye çok yakın olan kişiler, daha sonra da zengin Levantenler, Rum ve Ermeni seçkinleri zevkli konaklar, köşkler yaptırarak yerleşmeye başladılar.

1910'da Kalamış tarafında yapılan küçük iskele sayesinde yandan çarklı şehir hatları vapurları buraya uğramaya başlayınca Fenerbahçe'ye ulaşım daha da kolaylaştı. I. Dünya Savaşı ve savaşı izleyen işgal yılları semtin bu gelişmesini sekteye uğrattı. 1914-1922 arasında, özellikle işgal yıllarında yarımadanın neredeyse tü-

mü yabancı birliklere tahsis edilmiş büyük bir hastane gibiydi. Başta Fuad Paşa'nın köşkü olmak üzere çeşitli yerlerde açılan hastaneler aynı zamanda nekahet-hane olarak da kullanıldı. Bu dönemde, Hintli askerlerin geleneklerine uygun olarak yapılan cenaze törenleri için, fener kulesinin önünde taş ve odunlardan yapılmış platformlar kurulduğu söylenir. Aynı yer, küçük uçakların yararlandığı küçük pist yüzünden halk arasında "Tayyare İskelesi" olarak anılırdı. Yine aynı dönemde, dalyanlarda tutulan balıkların vergilerini toplamak üzere Düyun-ı Umumi-ye'ye bağlı rüsumat (vergi) binaları da buradaydı.

1917'den sonra Beyaz Rusların akınına uğrayan ve eğlence hayatı onlarla renklenmiş Fenerbahçe, savaşı izleyen yıllarda kendini hemen toparlayamadı. Savaş sırasında askeri amaçlarla kullanılmış ve sonra battal bırakılmış demiryolunda, 1928'de yenileri konan gezi amaçlı tren seferleri, ekonomik olmadıkları gerekçesiyle kaldırıldı ve ancak 1936'da Atatürk'ün Fenerbahçe'yi ziyareti söz konusu olduğunda onarıldı. Fakat bu durum da çok sürmedi ve aynı yıl Fenerbahçe'nin küçük süslü tarihi istasyon binası yıkılarak demiryolu körelmeye terk edildi. 1970'te tümüyle sökülen rayların bıraktığı alan asfaltlanarak bugünkü Dr. Faruk Ayanoglu Caddesi açıldı.

Fenerbahçe'nin doğusunda, Dalyan Koyu ve çevresinde çok eski zamanlardan beri dalyanlar vardı. Yaklaşık 150 yıl boyunca bu dalyanların işletmesi Yunan asıllı Luka ailesinin elindeydi. Moda tarafındaki Karantina Dalyanı, bugünkü askeri lojmanların önündeki Salistre Dalyanı ve

Ragıp Paşa Köşkü'nün karşısındaki Şapka Dalyam'nda, uskumru, palamut, torik ve orkinos balıklarını tutan Luka ve adam-

ları, Kalamış Koyu'ndaki barınakları kullanırlardı. Tutulan balıklar da, I. Dünya Savaşı sırasında Anadolu'ya sevkıyat yapıldığı için İhracat Limanı diye anılan, buradaki iskeleden daha çok Yunanistan'a satılırdı. 1934'te bir süre askeri depo olarak kullanılan barınaklarda meydana gelen şiddetli patlamadan sonra balıkçılar önce Çiftehavuzlar'a taşındılar sonra da dağılmaya başladılar. Luka ve oğlu Ralli'nin dalyan tekeli ise 1948'de sona erdi. Dalyam başkaları işletmeye başladı.

Zarif konakları ile ünlü Fenerbahçe'deki birbirinden güzel köşk ve konağın arasında en ünlüleri, Botter'in ve kızlarının, Oppenheimer'in, Müller'in, Semadeni'nin, Hulback'ın, Cingrie'nin, Decugis'inkilerdi. Bunlardan Botter'in, bahçesindeki hey-kelleriyle de ünlü köşkleri, Semadeni'nin Villa Selva, Villa Sans-Soucis ve Villa Aga-din adlı köşkleri ile İtalyan Kasiero'nun Villa Gaeta'sı, Serupyanların Mor Salkını-lı Evi, Hunter'in evi, Antuvan Efendi'nin köşkü, şapkacı Dopola'nın evi ve Villa Mon Plaisir(->) yakın tarihlere kadar varlıklarını sürdürmüştür. Türk asıllı ailelerden, Ekrem Kozikoğlu'nun, Dr. Ömer Lütfi Bey' in, Fuad Paşa'nın köşkü ve müstemilatı, Dr. Münir Bey'in evi, Dumanların evi, Tevfik Amir Bey'in köşkü çok güzel yapılarıdır. Günümüzde bunların hemen hemen tümü yıkılmış, yerlerine yüksek apartmanlar dikilmiştir.

Semtin simgelerinden sayılan 1900'ler-de açılan Belvü Otel ve Gazinosu(->) ise 1974'te tümüyle yıkılmıştır. 1880'lerde açılan Sebastiyano Oteli ile daha yeni tarihli olan Mimoza ve Petek otelleri Fenerbahçe'nin sosyal yaşamında Belvü kadar önemli rol oynamasa da semtin havasına katkıda bulunmuşlardır.

Fenerbahçe'nin en önemli dini yapısı olan Sakıt Augustine Kilisesi 1886'da kurulmuş, bugünkü şekline 1889'da yapılan eklemeler sonucu kavuşmuştur. 1903'te askeri ihtiyaçlar için boşaltılan ruhban okulu bölümü, 1914'e kaçlar Ermeni papaz o-kulu, sonra askeri hastane olarak kullanıldıktan sonra 1919'da tekrar rahiplere tahsis edilmiştir. Burası halk arasında "Fransız Mektebi", "Saint İrene Kilisesi" ya da "Rahibeler Okulu" adıyla da tanınır. 1939-1945 arasında otel olarak kullanılan okul

im

mffM

bölümü, 1982'de Dalyan Spor Kulübü olarak kullanılmaya başlanmıştır. Okulun bitişiğindeki kilisede her pazar ayin sürmektedir.

Fenerbahçe'nin bugünkü çehresini kazanması son 60 yıllık süre içinde olmuştur. 1936'da plaj yolu açılmış; 1938'de kotra limanı ve dalgakıran yapılmış; ardından Fenerbahçe Burnu çevresinde İstanbul Yelken

Kulübü, Kalamış Spor Kulübü, Fenerbahçe ve Galatasaray Spor kulüpleri açılmıştır. Bütün bu gelişmelere karşın 1950' lerde Fenerbahçe, hâlâ, güzel köşkler ve bahçelerle kaplı; bugünkü Dalyan Koyu ve Fenerbahçe Burnu'nun güneydoğusunda kalan Fenerbahçe Koyu çevresinin bütünüyle açık, kırık alan olduğu; sadece askeri tesislerin, askeri bölgenin ve Demir-yolları'nın kamp ve tesislerinin bulunduğu bir görünümdeydi. Fenerbahçe Ko-yu'nda 20. yy'ın başından beri bulunan, birbirinden 50 m kadar uzaklıktaki kadın ve erkek deniz hamamlarının devamı olan Fenerbahçe Plajı yine aynı yerdeydi. Erkekler deniz hamamı daha önce kalktığı halde kadınlar deniz hamamı plajın hemen yanında 1970'lere kadar varlığını sürdürdü. 1938'de Fenerbahçe'nin güzel kumsalında kurulan Fenerbahçe Plajı 1970'lere kadar, İstanbul'un deniz suyu kalitesi en iyi plajlarından biri olarak bilinirdi.

Fenerbahçe'nin büyük değişimi, 1960' lardan başlayıp 1975'ten sonra hızlanarak günümüze kadar geldi. 1990'ların Fenerbahçe'si kuzeybatıda Kalamış ve güneydoğuda Dalyan bölgelerini de kapsayan, çok katlı lüks apartmanların sıkışık bir düzende yer aldığı yoğun bir yerleşme bölgesidir. Fenerbahçe Koyu'nda askeri lojmanlar, sosyal tesisler ve Orduevi, koyun Laz Burnu'na kadar olan sahilini tümüyle örtmüş, Dalyan Koyu'nun çevresi ise bir yaya bölgesi olarak zevkle düzenlenmiştir.

1980'lere gelindiğinde, sahil yolunun açılması ile ulaşımı kolaylaşan, birbiri ardına yükselen dev apartmanlar, spor kulüpleri ile zengin kesimin yaşadığı lüks bir semt haline gelen Fenerbahçe ve artık o-nunla birleşmiş olan Dalyan'da gerçekleşen büyük yatırımlardan biri Fenerbahçe ve Kalamış marinalarının kuruluşudur. Yapımı 1987'de tamamlanan marina kompleksi yaklaşık 1.500 yat vb aracın barınma-

Bir fotoğraf kartpostalda Fenerbahçe'den bir görünüm. *Nazım Timuroğlu fotoğraf arşivi*

sına uygundur ve içindeki çeşitli eğlence ve dinlenme birimleri özel kişilerce işletilmektedir. Kadıköy Evlendirme Dairesi de Kalamış Marina'dadır. Yapımına 1986' da başlanan ve 1988'de halka açılan Fenerbahçe mesire yeri ise 60.000 m²'lik bir alana yayılmaktadır ve Turing ve Otomobil Kurumu tarafından işletilmektedir.

Eylül 1992'de yarımada ile burnu birleştirilen kesimde denizin doldurulmasıyla elde edilen alanda inşa edilen Pyramid Kültür ve Eğlence Merkezi, 3-000 m²'lik alanda modern ilkelere uygun biçimde çalışan büyük bir alışveriş merkezidir.

1980 nüfus sayımına göre 22.000 kişi o- lan Fenerbahçe'nin nüfusu, 1993 itibariyle 25.000'e ulaşmıştır. Bugünkü idari yapısını ve sınırlarını 1960'larda kazanan Fenerbahçe, Rüştüye Sokağı, Bağdat Caddesi, Hazırcevap Sokağı ve Marmara Denizi arasında uzanmaktadır. Cemil Topuzlu

Cad-desi'nin yarısı Fenerbahçe'de, yarısı ise Caddebostan'da kalır. Semtin eğitim kurumları Nurettin Teksan İlkokulu, Kalamış İlkokulu ve Pratik Kız Sanat Okulu'dur.

BibL Müfid Ekdal, *Bir Fenerbahçe Vardı*, ist., 1987; Eldem, *Köşkler ve Kasırlar*; R. E. Koçu, *İSTA*, X; Kömürciyan, *istanbul Tarihi-*, Evliya, *Seyahatname*, I, M. Münir Aktepe, "İstanbul Fenerbahçesi Hakkında Bazı Bilgiler" *TD*, S. 32 (1979); Janin, *Constantinople byzantine*.

AYŞE HÜR

FENERBAHÇE FENERİ

Fenerbahçe Burnu'nda, enlemi 40° 58,4 kuzey, boylamı 29° 02,1 doğu; denizden 25 m yükseklikte; 12 saniyede 2 gruplu şimşek gösteren fener.

Fenerbahçe semtine adım vermiş olan fenerin tarihi tartışmalıdır. Yörede ilk deniz fenerinin Bizans döneminde yapıldığı; burada Tanrıça Hera'ya adanmış bir tapınak bulunduğu; Fenerbahçe Yarımada-sı'nın batı burnunun ucundaki kayalıklara halk arasında Hera ve îreas kayalıkları dendiği ve Bizans dönemindeki fenerin bu kayalıkların üstünde yer aldığı sanılmaktadır.

Osmanlı dönemine ait kaynaklarda, Bağ-çe-i Fener adı ilk kez 1570'ler civarında kullanılmış olmalıdır. I. Süleyman'a (Kanuni) ait Receb 969/Mart 1562 tarihli bir fermenda "Kelemiş burnu nâm mevzide müslünianların ve gayrin gemileri gece ile gelüp geçerken fanus olmamağın, ekser zamanda taş a çalup zarar ve ziyan olmağın... mahâl-i mezkûrde bir fanus yeri bina etmek murad edinmeğın, büyürdüm ki..." denmektedir. Böylece bugün Fenerbahçe Burnu denilen yere o zamanlar Kelemiş (Kalamış) Bumu dendiği ve burada, işleyen bir fener bulunmadığı anlaşılmaktadır. Demek ki fener 1562 dolaylarında yapılmış ve semt de bundan sonra burada süren imar faaliyetleri, saray ve bahçelerin kurulmasıyla Fener Bahçesi (Bağ-çe-i Fener) adını almıştır.

Kömürciyan 1661-1681 arasında yazdığı *İstanbul Taribi'nde* Fener Bahçesi ve Köşkü'nün önünde "denizin içine atılmış metin bir temel üzerinde yekpare bir heykel gibi yükselen kulenin tepesinde yanan

FENERBAHÇE SPOR KULÜBÜ

286

287

FENERBAHÇE VAPURU

1959), Türkiye Deplasmanlı Birinci Futbol Ligi'nde de 12 kez (1959,1960-1961,1963-1964, 1964-1965, 1967-1968, 1969-1970, 1973-1974, 1974-1975, 1977-1978, 1982-1983, 1984-1985, 1988-1989) şampiyon oldu. Türkiye (Federasyon) Kupası'nı 4 kez (1967-1968, 1973-1974, 1978-1979, 1982-1983), Başbakanlık Kupası'nı 7 kez (1945-1946,

1946-1947, 1950-1951, 1973-1974, 1980-1981, 1989-1990, 1992-1993), Cumhurbaşkanlığı Kupası'nı da 6 kez (1968-1969, 1973-1974, 1975-1976, 1980-1981, 1984-1985, 1989-1990) kazandı.

Avrupa kupalarında Türkiye'yi pek çok kez temsil eden Fenerbahçe Futbol Takımı, dönemlerinin güçlü ekiplerinden İngiltere'nin Manchester City ve Fransa'nın Bordeaux takımlarını kupa dışı bırakırken 1967'de kazandığı Balkan şampiyonluğu ise Türk futbol tarihinde ilk uluslararası

birincilik oldu. 1967-1968 sezonunda Macar antrenör Ignace Molnar'ın çalıştırdığı Fenerbahçe Futbol Takımı, lig şampiyonluğu, Spor-Toto, Balkan, Federasyon ve Cumhurbaşkanlığı kupalarını kazanarak bir sezonda en çok kupa alan takım unvanını elde etti. Datcu'nun kaleciliğini yaptığı Fenerbahçe Futbol Takımı, 1969-1970 sezonunda sadece 6 golle en az gol yiyen, 1988-1989 sezonunda ise 103 golle en çok gol atan takım oldu. 1913'te Kurbağa-

Fenerbahçe Feneri

Ahmet Kuzik, 1992

ve gemileri kayalara çarpmaktan korumak için her gece sabaha kadar bir yıldız gibi parlayan" fenerden söz eder. 18. yy vakanüvislerinden Raşid'in *Tarih-i Raşid'* inde 1720-1721'de, kagir yapıdaki Fenerbahçe Feneri, yeni kurulacak fenerlere örnek gösterilir ve her gece devamlı ışık verdiği zikredilir. *Hadikatü'l-Cevâmi'âe* de, "Fenerbahçesi'nde bir mahsus kule vardır ki sefinelerin gecelerde mürur ve ubûrla-rı içün bâlâsından kebîr kandil yanar" denmektedir.

Öte yandan, çeşitli tarihler, Fenerbahçe fener kulesinin özellikle 18. yy'da sadrazamların ve devlet ricalinden kişilerin başlarının vurulduğu veya sürgüne gön-derilmezden önce kısa süre zindanda tutuldukları bir yer olduğunu da yazmaktadırlar. III. Ahmed döneminde (1703-1730) kubbe vezirliğine yükselen Seyyid Firarî Hasan Paşa 1707'de Fenerbahçe Feneri'nin fenerci odasında, fenere çıkan kapının dibinde boğdurtulmuş ve burada kesilen başı saraya götürülüp Sarayburnu'ndan, vücudu ise fenerin önünden denize atılmıştır.

R. E. Koçu bugünkü Fenerbahçe Feneri'nin 1837-1838'de II. Mahmud döneminde yapıldığını ve her gece ışık vermeye başladığını yazar. Diğer kaynaklarla karşılaştırılma, 18. yy'ın ikinci yarısı ile 1830'ların sonuna kadar, fenerin bir süre bakımsız kaldığı ve çalışmadığı, daha sonra yeniden yapıldığı düşünülebilir. Fener çeşitli dönemlerde onarılarak günümüze kadar gelmiştir ve halen de İstanbul'un kuzeydoğu Marmara sahillerindeki önemli deniz fenerlerinden biridir.

Bibi. M. Münir Aktepe, "İstanbul Fenerbah-çesi Hakkında Bazı Bilgiler", *TD*, S. 32 (1979); R. E. Koçu, *İSTA*, X; Kömürciyan, *İstanbul Tarihi*; Ayvansarayî, *Hadîka*.

FENERBAHÇE SPOR KULÜBÜ

İstanbul'un en eski spor kulüplerinden-dir. 1907'de Nurizade Ziya (Songülen), Şevkipaşazade Ayetullah, Samipaşazade Necib (Okaner), Hasan Sami (Kocame-mO ve Asaf (Beşpınar) tarafından Fenerbahçe Futbol Kulübü adıyla Necib Bey'in Moda'daki evinde kuruldu. İlk renklerini Fenerbahçe Çayırı'nda açan papatyaların sarı ve beyazından alan kulübün, ilk amblemi Fenerbahçe Burnu'ndaki "ışık saçan fener"di. Kulübün ilk başkanı Nurizade Ziya Bey'dir.

Kuruluşu 1908'de resmen tescil edilen Fenerbahçe, 1909 sonbaharında renklerini san-laciverde çevirerek İstanbul Futbol Ligi'ne katıldı. Ligdeki ilk iki sezonda başarılı olamayan Fenerbahçe Futbol Takımı, 1911-1912 sezonunda yenilgisiz şampiyonluğa ulaştı. 1912'de kulübün adı Fenerbahçe Spor Kulübü olarak değiştirildi. İlk şampiyonluğunu, 1913-1914 İstanbul Pazar Ligi, 1914-1915 İstanbul Ligi, 1920-1921 ve 1922-1923 İstanbul Cuma Ligi şampiyonlukları izledi.

Fenerbahçe Spor

Kulübü'nün amblemi.

Kulüp bu yıllardan başlayarak diğer spor etkinliklerine de yer verdi. Milli Mücadele yıllarında Anadolu'ya silah kaçırma faaliyetine katılan kulüp bu yüzden işgal kuvvetlerinin baskınına uğradı. Futbol takımının 1923'te işgal kuvvetleri futbol takımlarını yenerek General Hamngton ve Gold-Stream kupalarını kazanması, işgal altındaki İstanbul halkını sevince boğdu.

Cumhuriyet döneminde basketbol, yüzme, yelken, boks, atletizm, eskrim, güreş, jimnastik, kürek, masatenisi, sutopu, tenis, avcılık, bisiklet, halter dallarında da faaliyet gösteren kulüp özellikle futbolda büyük başarıya ulaştı. İstanbul Ligi'nde 8 kez (1929-1930, 1932-1933, 1933-1934, 1935-1936, 1936-1937, 1943-1944, 1946-1947, 1947-1948), İstanbul Profesyonel Ligi'nde 3 kez (1952-1953, 1956-1957, 1958-

Fenerbahçe Futbol Takımı'nın ilk şampiyon kadrosu idarecileriyle beraber, 1911.

Cem Atabeyoğlu koleksiyonu

İdare'de basketbol çalışmalarını başlatan Fenerbahçe Kulübü, daha sonra bu branşla uzun süre ilgilenmedi. Ancak, 1944'te kurulan Fenerbahçe Basketbol Takımı, İstanbul Basketbol Ligi'nde 7, Türkiye Basketbol Ligi'nde 3, Türkiye Basketbol Kupası'nda 1 ve Türkiye Deplasmanlı Basketbol Ligi'nde de 1 kez (1990-199D şampiyon oldu.

1948 Londra Olimpiyat Oyunları'nda Fenerbahçeli aüet Ruhi Sanalp'in üç adım atlamada 15,02,5'lik derecesiyle kazandığı bronz madalya, Türkiye'nin Olimpiyat oyunlarında atletizm dalında bugüne kadar aldığı tek madalyadır. Fenerbahçe Atletizm Takımı'nın 1993'te Avrupa Kulüpler

Atletizm Şampiyonasında elde ettiği birincilik, Türk spor tarihinde önemli bir başarıdır.

Kulübün 100 yıla yaklaşan tarihi boyunca Bekir Refet(->) Zeki Rıza Sporel, Said Salahaddin Cihanoğlu(->), İbrahim İskeçe, Hikmet Topuzer, Fikret Arıcan(->), Cihat Arman(->), Melih Kotanca, Fikret Kırca, Lefter Küçükandonyadis(->), Naci Bastoncu, Suphi Ural, Müjdat Yetkiner, Burhan Sargın, Selahattin Torkal, Ahmet Erol, Can Bartu(->), Nedim Doğan, Mehmed Ali Has, Şükrü Ersoy, Cemil Turan, Ogün Altıparmak, Osman Arpacıoğlu, Alpaslan Eratlı, Altan Dinçer, Nejat Diyarbakirli, Rıdvan Dilmen, Oğuz Çetin, Aykut Kocaman, Mehmet Baturalp, Hüsnü Çakırgil, Ekrem Koçak, Tonguç Tursan, Fenerbahçe formasını çeşitli branşlarda bugüne kadar giymiş ünlü sporculardandır.

Fenerbahçe Spor Kulübü'nün başlıca tesisleri, Kadıköy'deki 30.000 kişilik Fenerbahçe Stadı, Kalamış Denizcilik Lokali, Fenerbahçe Spor Kulübü Lokali, Dere-ağzı Kapalı Spor Salonu, aynı yerdeki çim antrenman sahası ile Fikirtepe Antrenman Tesisleri'dir. Kulübün, 4.000'in üzerinde kayıtlı üyesi vardır. Kulübün başkanlığını 1993'ten beri Güven Sazak yapmaktadır. A. SELÇUK SAKAOĞLU

FENERBAHÇE STADYUMU

İstanbul'da, futbol sahası olarak inşa edilmiş ilk nizami stadyum. Kadıköy'de, Kurbağalıdere'nin Kalamış Körfezi'ne döküldüğü yerin hemen doğu yakasındaki alan üzerinde kuruludur.

Eskiden Silahdarağa, 1900'lerin başında ise Papazın Çayırı denen bu alanda, özellikle Moda civarında oturan İngiliz ve Rum gençleri maç yaparlardı. 1908'de II. Meş-rutiyet'in ilanından hemen sonra, İstanbul Şehremini Cemil Paşa'nın (Topuzlu) önerisi üzerine burada kurulan Union Club, Papazın Çayırı'nı, yıllık 30 altına kiralayınca burası Union Club Sahası olarak a-nılmaya başladı. Yaklaşık 3.000 altın harcanarak saha düzeltildi ve İngiltere'den getirtilen özel çimlerle kaplandı. Futbola uygun biçimde düzenlendiği için, kalelerden hiçbirisi rüzgâr almaz, o sıralar çok az sayıda olan izleyiciler maçı saha kenarından ya da ancak 100 kişi alabilen beyaz boyalı küçük tribünden izlerlerdi.

Düzenlenen maçlar beklenen geliri

1983

Eylülünde
hizmete açılan
Fenerbahçe
Stadyumu.

Ahmet Kuzik, 1994

sağlamayınca, kulüp kirasını ödeyemez duruma düştü, hissedarları dağıldı. 1915' te Union Club adı, İttihad Spor Kulübü'ne dönüştürüldü ve saha bu adla anılmaya başladı. 1924'te Taksim Stadyumu'nun a-çılışına kadar, tüm önemli maçlar burada yapıldı. Giderek önemini yitiren saha, 1929'da Fenerbahçe Spor Kulübü'ne kiralanınca, önce üstü ahşap, altı beton, 100 m2'lik ve 2.000 seyirci kapasiteli yeni tribünler inşa edildi, sonra karşısına 1.500 kişilik ikinci tribün yapıldı. Fakat bu onarımlar sırasında kalelerin yerleri değiştirilerek rüzgâra açık hale geldiğinden futbola elverişsiz bir durum yaratılmıştı. Mayıs 1932'de dönemin belediye başkanı M. Üstündağ'ın katıldığı bir törenle yemden açılan Fenerbahçe Stadyumu, 6 Temmuz 1932 tarih ve 1213 sayılı karar uyarınca, 10 taksitte ödenmek koşuluyla 9.000 liraya (1.000 Reşat Altını) Fenerbahçe Spor Kulübü'ne satıldı. 36.000 rrf'lik sahanın ve tesislerinin alınması için gereken paranın 500 lirasını bizzat Atatürk vermiş, geri kalan miktar ise 50 kuruştan satılan biletler ile Fenerbahçe Spor Kulübü'nün ilk eşya piyangosundan sağlanmıştı.

Bu tarihten itibaren İstanbul'daki tüm önemli maçlar ile 19 Mayıs gösterileri burada yapıldı. 1940 Balkan Oyunları'na da ev sahipliği yapan stadyum, 1947'de Mit-hatpaşa Stadi'nin (bugünkü İnönü Stadyumu) inşası üzerine önemini yitirmeye başladı. Mithatpaşa Stadyumu'nun mimarı Violi'nin Fenerbahçe Stadi için hazırladığı projeler gerçekleşmediyse de, 1949' da tribün kapasitesi 25.000 kişiye çıkarıldı. Fakat 1955'e gelindiğinde, burada yalnızca önemsiz semt maçları yapılıyordu. 1962'de stad, yarısı 2,5 milyona, diğer yarısı ise, Fenerbahçe Spor Kulübü'ne tanınacak 70 yıllık kullanma hakkı karşılığında Beden Terbiyesi Genel Müdürlüğü' ne devredildi. 1965'te artık ihtiyaca cevap vermeyen saha yıkıldı ve 17 yıl süren bir inşa döneminden sonra, Eylül 1983'te bugünkü hali ile hizmete açıldı.

Yaklaşık 32.000 seyirci kapasitesine u-laşan yeni Fenerbahçe Stadyumu'nda, rüzgârı kesmek ve seyirci kapasitesini artırmak amacıyla tribünler yüksek tutuldu ve kaleler 1900'lerin başındaki yerlerine a-lındı. Halen Beden Terbiyesi Genel Mü-

dürlüğü'nün mülkiyetinde bulunan stadyumda Fenerbahçe Spor Kulübü yalnızca ilan gelirlerinden; stadyumun önünde kurulu bulunan 10 dükkânın yedisinin kirasından ve bazı odalarının kullanımından yararlanmaktadır.

Son yıllarda yeniden düzenlenen oturma yerleri yüzünden seyirci kapasitesi biraz azalan stadyum, halen Anadolu yakasının tek futbol stadyumu olma özelliğini korumaktadır. 1993'ün sonunda stat ışıklandırılarak, gece maçlarının da yapılabilmesine elverişli hale getirilmiştir.

Bibi. R. Dağlaroğlu, *Fenerbahçe Spor Kulübü Tarihi (1907-1987)*, ist., 1988, s. 582-594.

AYŞE HÜR

FENERBAHÇE VAPURU

Şehir Hatları İşletmesi vapuru. Daha çok Köprü-Adalar-Yalova, zaman zaman da Sirkeci-Kadıköy hatlarında çalışan "bahçe" tipi vapurlardan biridir. Dolmabahçe(->) adlı bir de eşi vardır. 1953'te, İngiltere'de, Denny Dumbarton tezgâhlarında inşa edildi. 14 Mayıs 1953'te hizmete girdi. 994 grostonluk olup 76,86 m boyunda, 12,08

Fenerbahçe Vapuru

Nadya Gabeoğlu, 1989

FENERLİLER

288

289

FENERLİLER

Cibali-Balat kıyı kesimindeki 17. ve 18. yy Fenerli evlerinden günümüze kalan örnekler. *Fotoğraflar Doğan Kuban, 1984*

Sadrazamın elçi kabulünde Fenerli tercümanlar (oturan elçinin sağında, siyah kalpaklı iki kişi, öndeki siyah kürklü olan bastercüman). TSM Resim Galerisi'nde bulunan bir tabloda ayrıntı. *Ara Güler fotoğraf arşivi*

m genişliğinde, 3,73 m derinliğindedir. Her biri 1.500 beygirgücünde 2 adet Denny Sulzer motoru vardır. Çift uskurludur. Saatte 17-18 mil yol yapmaktadır.

Bacasının iki yanında ve gerisinde açık bir güvertesi olması, üst güvertede hafif içkilerin satıldığı bir bar ve hasır koltukların yer aldığı kış bahçesinin bulunması nedeniyle Ada yolcuları tarafından çok sevildi. Çok yolcu aldığı için son yıllarda kalabalık saatlerde Kadıköy-Sirkeci arasında da çalıştırılmaktadır.

İdare-i Mahsusa'nın daha önceki yıllarda çalışan yandan çarklı bir Fenerbahçe Vapuru daha vardır. Eşi Haydarpaşa Vapuru gibi o da 1894'te İngiltere, Gourley Bros Co., Dundee tezgâhlarında inşa edilmiş olup 286 grostonluktu. 54,8 m uzunluğunda, 7,2 m genişliğinde ve 2,4 m derinliğindeydi. İki genleşmeli buhar makinesi vardı. İnşa edildiği yıl İstanbul'da hizmete sokuldu. 42 yıl boyunca çalıştıktan sonra 11 Şubat 1936'da Paşabahçe'de battıysa da tekrar yüzdürüldü, sonra parçalanmak üzere satıldı.

ESER TUTUL

FENERLİLER

"Fenerli beyler", "Fenerli beyzadeler" de denmiştir. 1453'ten 1821'e değin İstanbul yaşamında ve Osmanlı Devleti'nin dış siyasetinde birinci derecede etkili olan Rum soylular.

Fenerliler, üç yüzyıldan fazla İstanbul'da Rum-Türk-Avrupalı kültür karışımını

temsil etmişlerdir. Divan-ı Hümayun'da, Babıâli'de tercümanlık, Eflâk ve Boğ-dan'da beylik, Galata'da bankerlik yapan Fenerliler, Ege adalarının ve İstanbul'un soylu Rumlarıydı. Uzun süre Osmanlı Devleti'ne bağlılıkla hizmet eden Fenerliler, imparatorluğun çöküşü sürecinde Yunanlıların ve diğer Balkan uluslarının bağımsızlığı için çalışmışlar, resmi görevlerini kötüye kullanarak ihanetlerde bulunmuşlardır.

Osmanlı Devleti'nin İstanbul'a dönük siyasetinin giderek ciddiyet kazanması, kentteki varlıklı ve soylu zümreyi tedirgin etmeye başladığından bunların büyük bölümü, 1453'ten önce Mora'ya, Ege adalarına, hattâ Avrupa'ya göçmüşlerdi. Fetih'ten sonra da pek çok soylu Rum ailesi aynı yolu izledi. Fakat İstanbul'u önemli bir ticaret ve kültür merkezi konumuna getirmek amacını güden II. Mehmed (Fatih), ırk ve mezhep farkı gözetmeksizin kentte inanç ve ticaret özgürlüğü ilan edince gidenler dönmeye başladılar. Onlarla birlikte Ege adalarının aristokrat aileleri de İstanbul'a gelip yerleştiler. Fatih, bunlara kendi kiliselerini kurma ve patrik seçme hakkını tamdı. Böylece Rum Ortokos Patrikliği yeni bir açılış ortamına ve kurum olarak yaşamasını sağlayacak cemaate sahip oldu. Rum Ortodoks Patrikliği'nin ku-

ruş olduğu güney Haliç yamaçlarında ve. Pammakaristos Manastırı çevresinde yerleşen Rum aristokratlarına, bu semtin a-dından (Fener) dolayı Türkler ve Avrupalılar daha o zaman Fenerliler adını verdiler. Bir söylentiye göre de Fatih'in bunlara aşırı hoşgörölü davranmasının ve haklar tanımalarının nedeni, İstanbul'un kuşatılması sırasında Bizanslı soyluların kentten gizlice çıkarak bir altın tepsi içinde kentin anahtarlarını kendisine sunmaları ve bağıllık sözü vermeleriydi. Fatih, onların bu davranışlarını fetih'ten sonra ödüllendirmiş ve birtakım ayrıcalıklar tanımıştı.

Balat, Yavuzselim, Cibali semtleri arasındaki bölgede iskân eden ve patriğin ru-hani-hukuki başkanlığı altında ilk gayrimüslim cemaati oluşturan Fenerliler, kısa zamanda, devlet bürokrasisinde, dış ticarete, kültürel etkinliklerde önemli konumlara geldiler. Bu arada, patrikhane ve cemaat bünyelerinde de başlıca görevleri üstlendiler. Ortodoks Patrikliği'ni, gizliden de olsa Bizans İmparatorluğu'nun bir devamı gibi görürlerken kendileri de Bizans dönemindeki aristokrat konumlarını ayakta tutmayı gözettiler. Diğer yandan ilkin Osmanlı maliyesinde, gümrük işlerine el atarak görev alırlarken diplomatik yazışmalarda da devlet bürokrasisine katılmayı başardılar. Örneğin II. Mehmed (Fatih) döneminde (1451-1481) adı saptana-bilen en eski Fenerlilerden olan Paleolo-gos ailesinden Manuel, İstanbul gümrüğünde görev aldığı gibi, Fatih'in Batı devletleriyle yazışmalarını da İtalyanca, Latince bilen Fenerli kâtipler yürütmekteydiler. Yine Fatih ve II. Bayezid dönemi (1481-1512) devlet adamları arasında, Rum Mehmed Paşa, Paleologoslardan Has Murad Paşa, Mesih Paşa

gibi, aslen Fenerli devlet adamları saptanmaktadır.

Fenerliler, kendilerine tanınan birtakım ayrıcalık ve bağışıklıkların yanısıra, dış siyasetteki ve yabancı dilleri bilmedeki yeteneklerini ortaya koyarak kısa sürede Osmanlı diplomasisinin vazgeçilmez ögesi konumunu da elde ettiler. Bu amaçla, gençlerim Doğu ve Batı kültürleriyle yetiştirmeyi, birkaç Batı diliyle beraber, Türkçeyi, hattâ Arapça ve Farsçayı da öğretmeyi gelenekleştirdiler. Patrikhane merkezli fakat sivil ve siyasi ağırlıklı bir topluluk oluşturdular. Fenerlilerin bir bölümü yarı dini görevlerle Ortodoks patriğinin çevresinde yer alırlarken pek çoğu da Akdeniz'e özgü ticaret geleneklerini, dış ekonomik ilişkileri, aile mesleği olarak sürdürme yolunu seçtüler. Osmanlı dönemi bunlar için daha geniş olanaklar hazırladı. Padişah katında, Divan-ı Hümayun'da ve Babiâli'de elde ettikleri danışmanlık ve tercümanlık olanakları ise saygınlıklarını artırdı.

Fenerlilerin Osmanlı merkezi yönetiminde üstlendikleri ve onlara uluslararası diplomaside ün kazandıran asıl görev, Divan-ı Hümayun tercümanlığı oldu. 17. yy'a gelindiğinde dış siyasi ilişkilerin yoğunlaşması Fenerlilerin diplomatik danışmanlığına ve çevirmenliklerine daha çok gereksinim duyurdu. Giderek Divan-ı Hüma-

yun tercümanlığı, bu zümre için onurlu, kazançlı, fakat aynı zamanda da tehlikeli bir meslek oldu. Kısa zamanda, İstanbul'un en zengin ve saygın sınıfını oluşturdular. Osmanlı dış siyasetini, reisülküttab, sadrazam, hattâ padişah üzerinde etkili olarak yönlendirmeye başladılar. Yabancı elçilerle temaslarda, devlet adına gönderilen elçilerin yabancı devlet adamlarıyla görüşmelerinde inisiyatifi ele geçirdiler. Donanma, tersane, ordu tercümanlığı gibi ikincil çevirmenlikleri de elde ettiler.

Fenerlilerden, Divan-ı Hümayun'da tercümanlık görevine atanan ilk kişi olarak saptanan Gaspari'nin 1609'da Eflâk voyvodalığına atandığı fakat Osmanlı Devleti aleyhine tutumu nedeniyle idam edilecekken Polonya'ya kaçtığı bilinmektedir. Köprülü Mehmed Paşa'nın sadrazamlığa gelişi (1656) ise Fenerliler için bir dönüm noktası oldu ve siyasi danışmanlıkları daha çok önem kazandı. Zülfikâr Efen-di'nin yerine 1657'de Divan-ı Hümayun tercümanlığına atanan ve Girit serdarlığına giden Fazıl Ahmed Paşa'ya danışman olan Panayotaki Nikoşi (1613-1673) Divan-ı Hümayun'da tercümanlık birimini kurdu. Panayotaki, Osmanlı Devleti'nin çıkarlarını korumada gösterdiği başarı nedeniyle Fenerliler için iyi bir örnek oldu. Tercümanın görüşü alınmadan siyasal kararların verilmemesi geleneği Panayotaki ile başlamıştır. Devletçe tanınan vergi bağışıklığından ailesi ve 20 hizmetçisi de yararlanıyordu. Babiâli'ye atla gelmesine, yanında çuhadarlarının yürümesine, kürk ve kalpak giymesine, padişahın katına yalnız olarak çıkmasına, Türkler gibi sakal bırakmasına izin verilmişti. 1673'te Fazıl Ahmed Paşa'nın maiyetinde Polonya seferine giderken yolda öldü ve Heybelia-da'da onarttığı Panayia Manastırı'na

gömüldü. Dimitri Kantemir, hiçbir Fenerlinin

Panayotaki düzeyinde Osmanlı Devleti'n-den saygı görmediğini yazar. Fazıl Ahmed Paşa ise onun tek kusurunu Müslüman olmayışı olarak göstermiş ve eğer Müslüman' olsaydı, tabutunu omzunda taşıyacağını vurgulamıştır.

Panayotaki düzeyinde güven kazanamamakla birlikte dış ilişkilerde onun kadar etkili olan bir başka Fenerli tercüman, İskerletzade Aleksandr Mavrokordato'dur. Mavrokordato, Viyana bozgunu (1683) sonrasında tutuklanmışsa da Karlofça Antlaşması (1699) görüşmeleri sırasında serbest bırakılmış ve bu müzakerelerde önemli rol oynamıştır. Ona, II. Mustafa (hd 1695-1703) tarafından "mahrem-i esrar-ı şehriyari" unvanının verildiği bilinmektedir. Mavrokordato'dan sonra Fenerlilerin tercüman ve bastercüman olmaları, tersane, ordu, sefaret tercümanlıklarına da a-tanmaları 1821'e değin aralıksız sürmüştür. 1727-1821 arasında 32 baştercümamın adı saptanmaktadır. Bunların başlıca beş büyük Fenerli aileden seçildikleri görülmektedir. Gigalardan 3, Kalimahilerden 5, Karacalardan 7, Suçoslardan 5, Morozilerden 6 bastercüman atanmışken, diğer, Rakoy-kas, İpsilanti, Mavrokordato, Galenos, Ar-giroplu, Aristarhi ailelerinden birer tercüman çıkmıştır.

Eflâk Beyi Aleksandr Morozi'nin oğlu olan ve 1808'de Divan-ı Hümayun baştercümanlığına atanan Dimitraşko'nun hıyaneti görülerek Kayseri'ye sürülmesi, fakat Osmanlı-Rus Savaşı döneminde diplomatik danışmanlığına gereksinim duyularak serbest bırakılması, barış görüşmelerini (1812) başarıyla tamamladıktan sonra önce hıl'at giydirilip ardından boynunun vur-durulması ise ilginç bir olaydır. Dimitraş-ko, Yunan kültürünün yayılmasına hizmetinden dolayı Rumlarca bir kahraman sayılmıştır. Cevdet Paşa, ihaneti görülen

Kostaki'nin idamından sonra yerine atanan bastercüman İstavraki Bey'e asla güven duyulmadığını, sonuçta Yahya Efen-di'nin (Ahmed Vefik Paşa'nın dedesi) tercümanlığa atandığını, ayrıca Babıâli'de, yetenekli ve istekli kâtiplerin yabancı dilleri öğrenmeleri için Tercüme Odası açıldığını, 1820'den itibaren Fenerlilerin Babıâli'ye sokulmadıklarını yazmaktadır. Mora ayaklanmasının devam ettiği o sırada, Fenerlilerin bölgeden gelen belgeleri ve raporları tahrif ederek çevirdikleri, devletin zamanında önlemler almasını önledikleri saptanmıştır, İpsilantilerden Aleksandr ile Kostantin ise Ortodoksları ulusal bir ülküde birleştirmek için Fransa ve Rusya ile gizli ilişkiler kurmuşlar, Rumeli'yi Rumlaştırmayı amaç edinmişlerdir.

Fenerlilerin ikinci görev alanları 18. yy' dan başlayarak Eflâk ve Boğdan ile Ege adalarında yöneticilik olmuştur. Fenerliler bu görevlerinde de yarım yüzyıldan fazla devlete bağlılıkla hizmet etmişler, fakat 18. yy'ın sonlarına doğru ihanet yolunu seçmişlerdir.

Divan-ı Hümayun baştercümanlığın-dan Boğdan voyvodalığına ilk atanan Ni-kola Mavrokordato, 1710'da bu görevden alınarak yerine yerli Boyarlar soyundan olan ve Osmanlı sarayında yetişen tarihçi Dimitri Kantemir (1673-1723) atanmıştı. Fakat Kantemir'in 1711'de Rusya'ya sığınmasından sonra, Boğdan hospodorlu-ğu ve Eflâk beyliği, Fenerliler için, başter-cümanlıktan sonraki asıl görev oldu. 1710-1820 döneminde, Mavrokordatolar başta olmak üzere, Kalimahi, Ghica, Caragea, İpsilanti, Morozi, Sutzu, Rosetti, Hanger-li (Hançerli) ailelerinden Boğdan'a, toplam 36 hospodor, yine aynı aileden ve ayrıca Ralli, Mavrogeni ailelerinden de toplam 40 prens, Eflâk'a atandılar. Bazen bunlar arasında becayiş de uygulandı.

FENERYOLU CAMİT

290

291

FERHAD PAŞA CAMÜ

1775'te Ruslar hesabına çalışan Boğdan Hospodoru Girogore Ghica, Yaş'ta idam edildi. Aynı şekilde daha önce donanma tercümanı iken hizmeti görülen ve Eflâk prensliğine atanan Nikola Mavrogeni de hıyaneti saptanarak 1790'da idam edildi. Mihail Sutzu, 1802'de aynı nedenle idam edilecekken Erdel'e kaçtı. Yunan bağımsızlığı için istanbul'da ve Romanya'da yoğun faaliyet sürdüren Fenerlilerden sonuncu Boğdan beyi Aleksandr İpsilanti, Et-niki Eterya'nın kurucularındandı. İpsilanti ve Sutzu, Yunan bağımsızlığı için ayaklanmışlardır. II. Mahmud, 1821'de Eflâk'a ve Boğdan'a yerli halktan voyvodalar atayarak Fenerlilerin bu bölgelerdeki yöneticiliklerine son verdi.

Fenerli beyzadelerden Eflâk, Boğdan, Sisam beyliklerine atananlara "prens", bunların erkek çocuklarına "beyzade", eşlerine "domna", kızlarına "dominica", beyzade ve dominica'ların erkek çocuklarına "çelebi", kızlarına ise "kokonaça" unvanları veriliyordu, istanbul'da aşırı düzeyde lüks bir yaşam süren bu kesim, Romanya' yi ağır vergiler ve sert yönetimlerle ezmişler ve ülkede bir çöküntüye neden olmuşlardır, istanbul'dan getirdikleri yardımcıları ve ticaret adamları ise Romanya'nın kültürel, sosyal ve ekonomik yaşamında rol oynamışlardır.

1821'den sonra Fenerliler yine de elçi, nazır, murahhas, muallim, vali olarak etkinliklerini sürdürmüşler, Osmanlı Devleti üzerinde nüfuzları olan büyük devletlerin istanbul'daki elçiliklerinde tercümanlık yapmışlardır. Skarlatos (Iskerletzade), Yanaki, Drako, Kalamahi ailelerinin yanı-sıra özellikle Vogoridisler ile Karateodori-lerin, Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinde öne çıktıkları görülmektedir. İstefana-ki Vogoridis'in, Rum ayaklanmaları boyunca Osmanlı Devleti lehine casusluk yapması nedeniyle atandığı Sisam Beyliği'ne gidemediği, Amavutköy'deki yalısının karadan ve denizden geceli

gündüzlü korunduğu, ayinlere katılamadığı için de yalısının bahçesine bir kilise yaptırıldığı bilinmektedir. Bu büyük Fenerli ailesinden, Istefanaki'nin oğlu Aleko Paşa, Doğu Rumeli valiliği, damadı Fotyadi Paşa Girit valiliği, damadı Kostaki Mozoros Paşa Sisam beyliği, Istefanaki Mozoros Paşa elçilik, Pavlaki Mondoros müsteşarlık ve Sisam beyliği yapmışlardır.

Karateodorilerden Istefanaki Karate-odori (ö. 1866) tıp doktoru olup Tıbha-ne-i Amire'nin ve Tıbbiye'nin kuruluşunda hizmeti geçmiştir.

Türkçe, Arapça, Farsça ve Batı dilleri bilen Istefanaki'den başka, Aleksandr Karateodori Paşa, 1878'de Berlin Kongresi'n-de Osmanlı delegeleri arasında yer almıştır. Mühendis Konstantin Karateodori, bayındırlık çalışmalarına katılmış, Rumeli De-miryolu'nun Sirkeci'ye kadar getirilmeye-rek Yenikapı'da kalması için uğraş vermiştir.

Fenerlilerin ortak bir kusuru, kendilerine sağlanan ayırcahlardan yararlanmak için birbirlerini lekeleyerek ihanetle suçlamalarıdır. Bu yüzdendir ki, Fener-

li tercüman ve beylerden pek çoğu birbirlerinin ihbarlarına kurban giderek idam edilmişlerdir.

Fenerlilerin istanbul'da ve Rumeli'de etkili olan bir tutkuları da okul ve kilise kurma çabalarıdır. Bununla Ortadoks dünyasını dinsel ve kültürel açıdan birleştirmeyi, Bulgarları, Sırları, Romenleri, Rum potasında eritmeyi amaçlamışlardır. Bu misyonlarının, Fener Patrikhanesi'nin korumacılığında olduğu da bilinmektedir. Diğer yandan istanbul'da, üp, yabancı dil ve müspet bilimler için eğitim kurumları açmışlardır.

18. yy'ın sonlarına değin Haliç muhitinden ve Fener'den ayrılmayan Fenerlilerin buradaki görkemli konutlarından günümüze hemen hemen hiçbir eser gelmemiştir. Cibali-Balat arasındaki 100 kadar büyük yapıdan sadece Panayotaki Niko-şi'nin (Nikusios) ünlü evi korunmuştur. Eski Fenerli konaklarının yerini, 20. yy'm başında sanayi tesisleri almıştır. 18. yy'ın sonlarına ait, *Bostancıbaşı Defterleri*^(*) diye adlandırılan ve taşınmazları sahipleriyle tanıtan listelerde Haliç'teki pek çok Fenerli evinin de adı geçer. Bezirgan Mihal' in hanesi, Kürkçü Yorgaki'nin, Tanaş'ın, Morali Bezirgan Dimitri'nin, Sakızlı Mise Kost'i'nin, Boyar taifesinden Yorgaki'nin haneleri, Manolaki, Yani Bey, Iskerletzade yalıları bunlardandır. Balat-Fener semtlerindeki büyük okul binaları, manastır ve kiliseler de Fenerlilerin buradaki birkaç yüzyıllık yaşamlarının izlerini yansıtır.

18. yy'ın ortalarına doğru Boğaziçi'nde yazlıklar edinen Fenerliler, daha sonra burada yerleşmişler, Arnavutköy, Kuruçeşme, Tarabya semtlerini seçmişlerdir. Mo-rozi, Kalimahi, Sutzos, Mavrokordato ve Ipsilanti ailelerinin buralarda yaptırdıkları görkemli yalılar, Boğaziçi mimarisinin özgün eserleriydi. 1821'de birçok Fenerlinin istanbul'u terk etmesinin ardından yalıları da yabancı elçiliklere geçmiştir,

istanbul'dan göçen Fenerliler Yunanistan'a, Avrupa kentlerine yerleşmişler, Romanya' da kalanlar ise orada saygın ve soylu bir sınıf oluşturmuşlardır, istanbul'da, günümüzde Fenerliler soyundan pek az aile bulunmaktadır.

Bibi. Dimitri Kantemir, *Osmanlı İmparatorlu-ğu'nun Yükseliş ve Çöküş Tarihi*, Ankara, 1976, I, s. XVm-XIX, II, s. 193 vd; *Tarib-i Şâ-nizade*, II, 158; *Tarih-i Cevdet*, II, 62 vd, 236; *Tarib-i Lutfi*, I, 283 vd; VI. Mirmiroğlu, "Fenerliler", *Resimli Tarih Mecmuası*, s. 4213-4215; A. Deceli, "Fenerliler", *İA*, IV, 131-137; M. Süreyya Şahin, *Fener Patrikhanesi ve Türkiye*, ist., 1980, s. 131-137; Ergin, *Maarif Tarihi*, II, 612-619; Pakalın, *Tarih Deyimleri*, I, 600-601. NECDET SAKAOĞLU

FENERYOLU CAMÜ

Kadıköy İlçesi'nde Feneryolu semtinde Fenerli Ahmet Bey Sokağı'nda Feneryolu Tren İstasyonu'nun tanı karşısında yer almaktadır.

Eski Mülkiye Mektebi Müdürü Recai Yahya Bey'in hanımı Zeynep Güzide Belerman tarafından kocası ve oğlu için yaptırılmıştır. Yapı Z. Güzide Belerman'ın kocası ve oğlunun adlarıyla da anılmaktadır.

Ahşap bir köşkün yerinde inşa edilen cami, o dönemde istanbul Vakıflar başmi-marı olan Vasfi Egeli'nin projesine göre yapılmıştır. Yapının, son cemaat yerinden ana mekâna geçişi sağlayan kapısının üstünde yer alan dikdörtgen mermer levhanın içindeki kitabede 1363/1943-44 tarihi bulunmaktadır.

Caminin avlusunda imam ve müezzin meşrutaları, şadırvan, muvakkithane ve tuvaletler yer almaktadır. Muvakkithane-nin arkasında şadırvan bulunmaktadır. Bugün şadırvanda görülen tek orijinal eleman havuzdur. Muvakkithane ise 1977-1978'de cami yapısının genişletilmesi sırasında batı yönüne doğru yapılan ekleme ile büyütülmüştür.

Orijinal mimarisinde kare planlı olan caminin kuzeyde olan girişi, buradaki son cemaat yerinin batı yönüne doğru ahşap bir camekân içine alınarak genişletilmesi ile kuzeybatı yönüne alınmıştır. Caminin doğu ve kuzey cephelerini tamamıyla içine alacak biçimde "L" şeklinde geniş bir ekleme yapılmıştır. Bu ekleme ile doğu cephesinde yer alan üç adet dikdörtgen pencere kaldırılarak ek bölümle ana mekân arasındaki bağlantı üç açıklıkla sağlanmıştır. Orijinalliğini kaybetmeyen cephelerden biri olan batı cephesi de altta üç dikdörtgen pencere, üstte sivri kemerli alçı petek şebekeli üç pencere ile doğu cephesinin simetriği durumundadır. Orijinal kalabilen güney cephesinde ise dışa hafif taşkın mihrabın iki yanında birer dikdörtgen pencere, pencerelerin ve mihrap duvarının üstünde ise ikisi sivri kemerli biri yuvarlak olmak üzere üç adet petek şebekeli pencere bulunmaktadır.

Yapı malzemesi olarak moloz taşın kullanıldığı caminin düz ahşap çatısının üzeri Marsilya tipi kiremide örtülüdür. Ancak iç mekâna girildiğinde tavanın ortasında ahşap ve basık bir kubbenin varlığı hissedilir.

Feneryolu Camii

Ahmet Kuzik, 1994

Caminin dikdörtgen bir kaide üzerinde yükselen tuğladan üzeri sıvalı minaresi, yivli bir gövdeye sahiptir. Mukamas şe-refeli minarenin külahı yönü taşradandır.

Kuzeyde son cemaat yerinden ana mekâna geçişi sağlayan ve iki yanında birer dikdörtgen pencere yer alan kapının üstünde dikdörtgen mermer levha üzerinde altın yaldızlı bir kitabe bulunmaktadır.

Girişin sağ ve sol yanında zeminden hafifçe yüksek tutulmuş genel kullanım alanından ahşap ajurlu korkuluklarla ayrılmış mekânların önündeki ahşap sütunlar, üstteki kadınlar mahfilini taşımaktadır. Kadınlar mahfilinin korkuluklarına da alt kat korkuluklarında görülen sekiz köşeli yıldızdan gelişen ajurlu ve neoklasik dönem yapılarında sıkça karşılaşılan süsleme motifi hâkimdir. Sekizgen basık kubbenin dışında minber ve vaaz kürsüsü de ahşaptır. Caminin dış cephesi çok sadedir. Hiçbir süsleme unsuruna rastlanmaz. Geniş dışa taşkın, ahşap kaseüi bir saçağın yapının tüm çevresini dolaşması dış cepheyi hareketlendirmiştir. Dış cephedeki sadeliğe karşın iç cephede oldukça hareketli ancak abartıya kaçmayan bir süsleme ile karşılaşılır. Ahşap, kalem işi, alçı ve renkli cam ile yapılan Türk motiflerinin kullanıldığı süslemeler bir bütünlük içinde dengelyi sağlamıştır.

iç mekânın güney, doğu ve batı cephelerinde bulunan dikdörtgen ve revzen pencerelerin etrafını rumî ve palmetler-den oluşan bir sıra kalem işi bordur çevirmektedir. Doğu ve batı cepheleri birbirlerinin simetriği olmalarına karşın güney cephede ortada mihrabın bulunması bu düzeni bozmuştur. Mihrabın üstünde bir tek burada görülen yuvarlak revzen pencere yer almaktadır. Onun da çevresi aynı bordur ile çevrilidir. Alçı mihrabın içi mukarnas dolguludur. İki köşesinde birer kabara yer alır. Mihrabın üzeri palmet dizisi ile son bulur.

Tavanın tam ortasında yer alan sekizgen kubbenin içi sekiz dilime ayrılmış, her dilim ise rumî, palmet ve hatayî motiflerinin yer aldığı kalem işleri ile bezenmiştir. Dilimlerin birleştiği orta yerde oluşan sekizgen içindeki madalyonda yeşil zemin üstüne altın yaldızla yazılmış bir ayet bulunmaktadır.

GULBIN GULTEKİN

FENNÎ

(?, İstanbul - 1745, istanbul) Divan şairi.

Adı Mustafa'dır. Hayatı hakkında bilgi pek azdır. İstanbul'un kibar muhitinde yetişti.

Hâcegân zümresinden olduğu bilinmektedir. Bazı resmi devlet görevlerinde bulunmuş ve hacca gitmiştir. Çok zaman çağdaşı Fennî Mehmed Dede ile karıştırılmıştır.

Fennînin *Divarimdan* başka *Sevâhîl-name* (bas. 1911) adlı küçük ama önemli bir mesnevisi vardır. *Sevâhilname* (sahillerin kitabı), Divan Edebiyatı'nda doğrudan doğruya İstanbul'u konu alan ilk manzum mesnevidir. 18. yy'da Boğaziçi kıyılarındaki köylerin anlatıldığı mesnevi, Galata'dan başlayarak önce Rumeli yakasında iske-

lesi bulunan 27, sonra da Anadolu'ya-ğ'ından Adalar'a kadar uzanan 34 yerleşim yerini birer-ikişer beyit ile tanıtır. Mesnevi, Galata'dan hareket eden bir yelkenlinin Boğaziçi'nin köylerini takiben yaptığı bir gezinti havası içinde kurgulanmıştır. Her bir yerleşim alanının adı, bazı kelime o-yunlarıyla süslenmiş olarak dile getirilmiş olup şiirler edebi açıdan da oldukça başarılıdır (*Tıfl iken sana hırâm-ı bed'i öğrettiği için/Dilerim hazret-i Hak'dan o beşik taş olsun* [Beşiktaş]. *Eylemekten o nie-hin şahsı firak ile savaş / Gözlerimde kuru çeşme gibi hiç kalmadı yaş* [Kuruçeşme]). *Sevâhilname*'âe yer alan bazı yerleşim alanları, bugün artık ayrı yerler olarak anılmaz olmuş, büyük semtlere katılarak kaybolmuşlardır (Rumeli yakasındaki Mumha-ne, Hasankalfa, Kayalar, Şeytanakıntısı, Karataş; Anadolu yakasında da Sultaniye, Şerefâbâd, Kavakbahçesi vb).

Fennî'nin *Sevâhilname'si* 18. yy'da Boğaziçi'ni yansıtan en önemli edebi eserdir. Onun açtığı çığır, daha sonra da taklit edilmiş, Şair tzzet(->) kaside türünde bir *Sahilname* yazmıştır.

İSKENDER PALA

FERAH TİYATROSU

Şehzadebaşı'nda Şehzadebaşı Caddesi no. 14-16'da yer almış tiyatro binası.

1911'de inşa edildi. II. Meşrutiyet'in yarattığı canlı tiyatro ortamında birçok topluluk burada oyunlar sahneledi. Ama İstanbul'un tiyatro tarihinde iz bırakmasının asıl nedeni 1924'te Muhsin ErtuğruTun(->) önderliğinde Darülbeyt-i'den (bugün Şehir Tiyatroları) ayrılan bir grup sanatçının kurduğu topluluğun burada bir sezon boyunca temsiller vermiş olmasıdır. Aralık 1924'ten başlayıp Mayıs 1925'e kadar süren ve "Ferah dönemi" olarak adlandırılan bu sezonda ilk kez öğrencilere indirimli matinele düzenlendi, salona eğitici pankartlar asıldı, seyircilere tiyatro konusunda bilgi veren broşürler dağıtıldı.

1928'de sinema salonuna dönüştürülen bina zaman zaman tiyatro topluluklarının temsilleri için de kullanıldı. 1941'de yanan binanın yerine daha sonra Şehzade Sineması inşa edildi.

istanbul

Ferah

Tiyatrosu'nun
Darülbedayi
tarafından
kullanıldığı
dönemden bir
fotoğraf.
Gökhan Akçura

FERHAD PAŞA

(?, istanbul- 1575, istanbul) Vezir ve nesih yazı hattatı.

Asıl adı Mehmed'dir. *Kamusü'l-A'lâm*, babasının Macar dönmesi olduğunu bildirir. *Sicill-i Osmanî*, onun Enderun'da yetiştikten sonra, önce ikinci kapıcıbaşı, 1552' de yeniçeri ağası, 1557'de Kastamonu beylerbeyi olduğunu, 1564'te de üçüncü vezirliğe yükseldiğini kaydeder. *Kamusü'l-A'lâm* ise, padişah tarafından çok sevildiğinden kendisi için beşinci vezirlik ihdas edildiğini bildirir. 1566'da I. Süleyman'ın (Kanuni) şehzadesi Mehmed'in kızı Hü-mâşâh Sultan ile evlenen Ferhad Paşa, ünlü hattat Ahmed Karahisarî'den(-+) ders a-larak hat sanatında büyük bir şöhrete u-laştı.

Daha ziyade nesih yazıyla uğraştı. Saraya damat olmasına ve büyük bir mevki-ye erişmesine rağmen saray entrikalarına karışmayıp, kendini yazıya verdi ve boş zamanlarını Kuran yazmakla geçirdi. *Sicill-i Osmanî*, yazdığı Kuranları 100 altına sattığını kaydeder. Cenaze masraflarının, bu Kuranların parasından karşılanmasını vasiyet etmişti.

Ferhad Paşa, Ahmed Karahisarî'nin kurduğu Karahisarî ekolünün (Şeyh Hamdullah'ın başlattığı klasik ekolden biraz farklıdır) çok usta bir temsilcisidir. Sanat hayatının son zamanlarında Karahisarî'nin öbür öğrencileri gibi o da Şeyh Hamdullah üslubuna dönmüştür. Bir Kuran'ı Top-kapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'ndedir. Oğlu Mustafa da hattattır.

Bibi. Müstakimzade, *Tuhfe*, 355; Habîb, *Hat veHattâtân*, ist., 1306, s. 129; Sami, *Kamus*, V, 3401; *Sicill-i Osmanî*, IV, 16; K. Çığ, "Hattat Vezirler", *Tarih Dünyası*, c. II, S. 10 (1950); Rado, *Hattatlar*, 75.

ALİ ALPARSLAN

FERHAD PAŞA CAMİ

Çatalca İlçesi'nin batısında, dik bir yamaç üzerinde yer alan cami, 1575'te ölen Damat Ferhad Paşa'nın vasiyeti üzerine Mimar Sinan tarafından yapılmıştır.

Cami tek kubbeli ve son cemaat yeri çift revaklıdır. Avlusu üç yönde istinat duvarı niteliğini de taşıyan duvarlarla çevrili, doğu kapısı avluyla aynı kotta,

kuzey

FERHAD PAŞA TÜRBEŞİ

292

293

FER'İYE KARAKOLU

kapısı ise caminin kible eksenini üzerindedir. Ahşap direklere oturan, sekizgen şadırvanın yine sekizgen olan havuzu orijinalliğini korur ve son cemaat yerinin ö-nünde, kible eksenine göre biraz batıya kaydırılarak yerleştirilmiştir.

Caminin avlusunun kuzeydoğu köşesinde Ramazan Ağa Sıbyan Mektebi, küçük kubbeli bir yapı olarak yer alır.

Cami 9,20 m çaplı, sekizgen bir kasnağa oturan kubbeyle örtülüdür. Kubbeyle geçiş pandantiflerle sağlanmış olup, her cephede açılan ikişer simetrik pencerenin aralarına, bir eksen teşkil edecek biçimde kuzeyde giriş açıklığı, güneyde mihrap, yanlarda da nişler yerleştirilmiştir.

Çift revaklı olan son cemaat yeri, iç re-vakta dört sütuna binen eş büyüklükte üç kubbeyle örtülmüştür. Kubbeleri taşıyan sütunlar beyaz mermerden, stalaktikli başlıklıdır. Ön cephenin ortasındaki kemer, iki mermer sütuna oturur. Bu sütunların başlıkları baklavalıdır. Geri kalan kemerler taştan kare kesitli ayaklara otururlar. Ayaklar uçlarda köşeli yapılmıştır. Kemer boşlukları günümüzde camekânla kapatılmış durumdadır.

Caminin batısındaki minarenin üstü dış revağın, pabuç üstü caminin saçak seviyesi ile aynı çizgide bulunur. Gövde ve petek kısmı 12 köşeli, şerefe altı stalaktikli, korkulukları düz, külahı sivridir. Külahın altında firuze renkli çiniden bir sıra bezeme vardır.

Ferhad Paşa Camii kesme küfeki taşından inşa edilmiş ve örtüsü kurşun kaplamadır. Enli bordürle çevrili kible kapısının basık kemeri kırmızı ve yeşil renkli taşlarla zıvanalı yapılmıştır. Alt sıradaki sağır kemerli pencerenin, kemer aynaları ile söveleri taşandır. Sivri kemerli üst pencerelere filgözü kayıtlı alçı şebekeler geçirilmiştir.

Caminin stalaktikli ve yüksekçe olan mihrap nişi profilli bir bordürle çevrelenmiş, bordürünün dışına ince kalem işi nakışlarla tepesi kavisli bir süs çerçevesi işlenmiştir. Ahşap minber ile dört direğin taşıdığı ahşap korkuluklu mahfilin 18. yy' da yenilendiği bellidir.

Cami avlusunun köşesinde bulunan sıbyan mektebi tek kubbeli bir dersane ile önündeki revaktan oluşur. Kiremit kaplı ahşap çatısı üç ahşap direğe oturan revağın caddeye bakan batı cephesi taş duvarla kapatılmış ve duvarın ortasına bir pencere açılmıştır. Dersane sekizgen, alçak bir tanbura oturan kubbeyle örtülü olup, geçişler kırık pandantiflerle yapılmıştır.

Doğuda ve batıda altlı üstlü ikişer pencere bulunur. Kuzey duvarının orta yerinde bir niş vardır ki bunun aslında ocak yeri olduğu, sonradan baca deliği kapatılarak bugünkü halini aldığı bellidir. Basık kemerli dersane kapısı güneydedir. Yapı kesme taştan inşa edilmiştir ve üst örtüsü kurşun kaplıdır. Revağın batı duvarındaki pencere de dahil olmak üzere, alt pencereler sağır kemerli, üst pencereler alçı şebekeli yapılmıştır, içte süsleme yoktur.

Bibi. F. Ayanoğlu, "Ferhad Paşa ve Gizli Kalan Vakıflar", *VD*, VII (1968), 145-148; *ISTA*, X, 1971; Kuran, *Mimar Sinan*, 274; A. Kuran, "Çatalca'daki Ferhad Paşa Camii", *BÜD*, S. 3 (1975), 73-90; Meriç, *Mimar Sinan*.

REZAN ÇELEBİ

Ferhad Paşa Türbesi

Yıldız Demiriz

FERHAD PAŞA TÜRBEŚİ

Eyüp'te Camiikebir Caddesi ile Feshane Caddesi'nin birleştiği köşededir.

Türbe, III. Murad (1574-1595) ve III. Mehmed (1595-1603) dönemi ricalinden Ferhad Paşa tarafından sağlığında yaptırılmıştır. Görevinden azledilerek Yedikule Zindam'nda hapsedilen Ferhad Paşa, 1595' te orada katledilmiştir. Bu tarih, basık kemerli girişin üzerinde dört satır halinde yer alan, şair İlmî'nin 16 mısralık manzum kitabesinde "Eyledi Ferhad Paşa adn-ı âlide mekân - 1004" şeklinde verilmiştir.

Onaltıgen planlı türbe kubbe ile örtülüdür. Giriş, kemerli bir revakla sağlanmıştır. Yapıda düzgün kesme küfeki taşı yer yer renkli taşlarla birlikte kullanılmıştır. Osmanlı mimarisinin klasik döneminin sonlarına has tipik, renkli, hareketli ve zengin dış görünüşe sahiptir. Onaltıgenin her köşesi yarım silindir duvar payeleri ile yumuşatılmış, her yüzey silmelerle iki kata ayrılmış, ayrıca saçak hattı palmet ve mukarnaslı bir kornişle sınırlandırılmış, böylece yatay ve düşey çizgilerin dengesi sağlanmıştır, iki katlı düzen, pencereler-

Ferid Paşa

Konağı'nın giriş

cephesi.

Eldem, *Türk Evi*

le de desteklenmiş ve yola bakan taraftaki her cepheye altlı üstlü iki pencere yerleştirilmiştir. Sivri kemerli üst kat pencerelerinde alçı peteklerle, alt katta ise sivri kemerli alınlıklarda geometrik mermer şebekelerle cephe tamamlanır.

Türbenin ahşap kapısı, sepet örgüsü şeklinde, oldukça sade fakat kalitelidir. Kubbe içinde palmet, rumî ve kıvrık dallı kalem işleri ile tam ortada bir ayet kitabesi vardır.

Türbedeki sekizi mermer, dördü ahşap, on iki sandukanın kimlere ait olduğu tespit edilememektedir.

BibL Demiriz, *Türbeler*, 32-35; Akakuş, *Eyyûb Sultan*, 182-184; Kuran, *Mimar Sinan*, 245.

YILDIZ DEMİRİZ

FERHATPAŞA OTOGARI

bak. OTOGARLAR

FERİD PAŞA KONAĞI

Eminönü İlçesi'nde, Süleymaniye'de, Ti-murtaş Mahallesi'nde, Hoca Hamza Meydanı üzerinde, Odun Kapısı ile Fetva Yokuşu üzerinde bulunmaktaydı.

19- yy'm ortalarına tarihlenen Ferid Paşa Konağı, bir süre Âdile Sultan ve Per-tevniyal Valide Sultan'ın kethüdalığını yapmış, daha sonra nazırlığa kadar yükselmiş Ferid Paşa tarafından yaptırılmıştır. Yapı günümüze ulaşmamıştır.

S. H. Eldem yapıyı orta boy konaklardan biri olarak tanımlamaktadır. Konak eski bir binanın yer aldığı arazi üzerine inşa edilmiştir. Konağın inşası sırasında, bazı eski duvarlar ve hamam olduğu gibi bırakılmıştır. Bu bölümler dışında, konak tamamıyla ahşaptır. Üç katlı yapının bir de asmakatı vardır. Yapı aksiyal bir plana sahip değildir.

Harem dairesinin sofası tüm plana hâkim durumdadır. Selamlık kısmı harem dairesi ile aynı yüksekliktedir, fakat harem dairesinden daha küçük bir alanı kaplar. Selamlık her katta bir yan sofa ve bir odadan oluşur. Harem dairesinde orta sofa üç kollu bir merdivenle genişletilmiş ve aynı eksene bir oda eklenmiştir. Konakta 20' den fazla oda bulunmaktadır.

Restitüsyonlarda da görüldüğü gibi, yapının içinde ahşap tavanlarda, pasa adı verilen çıtalarla kaplanmış bir yüzey hâkimdir. Bu düzen yalnızca ikinci katın sofasında bozulmuştur. Burada alışılmamış bir dü-

zen kullanılarak, tavanın yüzeyi karelere bölünmüştür.

Yapının dışında oldukça sade, ahşap kaplamalar kullanılmıştır. Sofaların devamını oluşturan kısımlarda, pencereler yuvarlak kemerlidir, diğerleri ise sade, dikdörtgen pencerelerdir.

BibL Eldem, *Türk Evi*, II, 96-99; *ISTA*, X, 5676-5677.

EMİNE ÖNEL

FERİDUN AHMED PAŞA TÜRBESİ

Eyüp Sultan Camii arkasında, Beybaba Sokağı'ndadır.

Feridun Ahmed Paşa Türbesi

Yavuz Çelenk, 1994

Türbe, 1583'te Mimar Sinan tarafından Nişancı Feridun Ahmed Paşa için, belki de

paşanın ölümünden önce yapılmıştır. Bu tarih türbenin girişinde iki sütun üzerindeki üç satırlık kitabede belirtilmiştir. Feridun Paşa 1553'ten itibaren Sokollu Mehmed Paşa ile seferlere katılmış, 1570'te reisülküttab ve 1573'te nişancı olmuştur. 1576'da bu görevden azledilmiş, 1581'de ikinci defa nişancılığa getirilmiştir. 1571' de Ayşe Sultan ile evlenmiştir. Türbedeki iki lahitten biri Feridun Ahmed Paşa'nımdır. Diğeri eşi Ayşe Sultan'ın olmalıdır.

Yapıda düzgün kesme küfeki taşı kullanılmıştır. Dikdörtgen planlı türbenin ö-nünde dört sütuna dayanan düz çatılı re-vak vardır. Dört köşede bulunan eksedra-lar ortada bir altıgen oluşturmuş, kubbe buna oturtulmuştur. Giriş cephesinin köşelerindeki silindirik yarım payelerle sert dış görünüş yumuşatılmıştır. Cephede iki katı pencere düzeni uygulanmıştır. Dilimli kubbeyi ve kubbeye geçiş elemanlarını süsleyen kalem işleri tamirler sırasında yenilenmiş olmalıdır.

Feridun Paşa'nın mermer lahdi, kabartma madalyonlar ve vazolarda lale, gül, karanfil motifleriyle bezenmiştir.

Bibi. Demiriz, *Türbeler*, 35-38; Unsal, *Türbeler*, 84; Akakuş, *Eyyüb Sultan*, 179.

YILDIZ DEMİRİZ

FERİKÖY

Şişli ilçesi'ne bağlı, Feriköy, Paşa ve Cumhuriyet mahallelerine yayılan semt.

Doğu ve güneydoğusunda Kurtuluş, güneyinde Eskişehir ve Yenişehir mahalleleriyle Dolapdere, batısında Feriköy Mezarlığı, kuzeybatısında Baruthane Deresi

Yolu ve Piyale Paşa Bulvarı vardır. Semtin üzerine yayılı olduğu alan, batı ve güney yönlerinde Tatavla (Kurtuluş) sırtlarının eteklerinde yer alır. Semtin, asıl Feriköy Mahallesi'ni meydana getiren güney bölümünün, 16. yy'da buradaki bir kiliseye atfen Aya Dimitri adını aldığı; doğusundaki Kurtuluş'un Tatavla diye adlandırıldığı; buraların 19. yy'ın ortalarına kadar üzerinde yer yer küçük Rum köyleri bulunan boş arazi olduğu bilinmektedir. 1934 tarihli *İstanbul Şehir Rehberi'nde* Feriköy semtinin Yay Meydanı Caddesi ile Ferikpy-Baruthane Caddesi arasındaki güney bölümü boş alan olarak görülmektedir. Buna karşılık, Feriköy Mezarlığı'nın kuzeyindeki, kuzeyde Silahşor Caddesi, doğuda Kâzım Orbay Caddesi arasında kalan ve yeni Piyale Paşa Bulvan'na doğru meyille inen Paşa Mahallesi kesimi, daha eski ve yoğun bir yerleşme bölgesidir.

Semtin adı tartışmalıdır. Osmanlıca "fert" sözcüğünden gelebileceği düşünülse de, *1301 İstatistik Cetveli'nde* 1880 başlarında "Feriköy Mahallesi" olarak geçmekte, 1910'da mahalleden "Feri Kariyesi" diye söz edilmektedir ki, sözcüğün bu yazım biçimi, Semavi Eyice'nin "araştırılmaya muhtaç bir söylenti" olarak naklettiği varsayımı kuvvetlendirir. Buna göre, semtin adı Abdülmecid veya Abdülaziz dönemlerinde yaşamış Madam

Feri'nin adından gelmektedir. Feriköy yöresindeki çok geniş topraklar, padişah tarafından Madam Feri'nin kocasına bağışlanmış, daha sonra kocası ölünce yöre Madam Feri'nin adıyla anılmıştır.

R. E. Koçu, yakın geçmişe kadar oba Çingenelerinin bu semtin kırlarında çadır kurduklarını yazar. Günümüzde istanbul'un giderek büyüyen mezarlıklarından biri olan ve 1940'lardan sonra genişleyerek bugün Piyale Paşa Bulvarı'na kadar dayanan Feriköy Müslüman Mezarlığı semtin içinde kalmakla birlikte, yine semtin adıyla anılan Feriköy Latin Mezarlığı aslında Osmanbey semtinde bulunmaktadır.

Öteden beri Rumların ve Ermenilerin ağırlıkta olduğu bir azınlık semti olan Feriköy 1870'ler sonrasında, komşusu Tatavla gibi meyhaneleri ve içkili gaziolanyla ünlenmiştir. O dönemlerde burada küçük bir baruthanenin, 1900 başlarında ise bir feshanenin bulunduğu bilinir. 20. yy'ın ilk çeyreğinde semtte Ermeni nüfus çoğalmaya başlamış, zamanla Rumların sayısı iyice azalmış, yerlerini Türkler ve Ermeniler almıştır. Feriköy'deki halen 500 civarında öğrencisi olan, ana, ilk ve orta bölümlerini barındıran Feriköy Özel Ermeni Ortaokulu, Çobanoğlu Sokağı'ndadır ve 1912' de açılmıştır. Surp Vartanantz Kilisesi de okulun yakınındadır. Semtte ayrıca iki Rum kilisesi ve en önemlileri Behram Çavuş Camii ile Feriköy Camii olan camiler vardır. 1950 sonrasında Feriköy, Ermeniler başta olmak üzere orta sınıf azınlıkların semti olarak gelişirken Piyale Paşa Caddesi veya Baruthane Deresi'ne doğru inen sırtlarda ve aşağısındaki vadide gecekondu hızla artmıştır. Gecekondu günümüze doğru yer yer kagir apartmanlar ha-

lini almışlarsa da, sırtın alt kesimlerinde, Baruthane Deresi Yolu ve Piyale Paşa Bulvarı'nın geçtiği alçak bölgede yeni gecekondu kurulmuştur. Burası her büyük yağmurdan sonra sel altında kalır.

1965'te 12.000 kadar olan semt nüfusu günümüzde 50.000 civarına ulaşmıştır. Yerleşmenin görünümü, daha yeni olan Kurtuluş Caddesi'nin batı ve Feriköy-Ba-ruthane Caddesi'nin güney kesimleri arasında kalan bölge birbirlerini dik açıyla kesen muntazam yollar ve oldukça muntazam sıra apartmanlar halindeyken, mezarlığın kuzeyinde Paşa Mahallesi'nde ve Piyale Paşa Bulvarı'na inen sırtlar üzerindeki kesim dağınık, yoksul ve düzensizdir.

Semtte 1960'lardan sonra küçük ve orta boy imalathanelerle fabrikalar da kurulmuştur.

istanbul **feriköy camii**

bak. BEHRAM ÇAVUŞ CAMii

FERİKÖY GENÇLİK KULÜBÜ

Adını taşıdığı semtte kurulmuş spor kulübü.

1919'da Feriköy İclaliye Kulübü adıyla kırmızı-yeşil forma renkleriyle kuruldu. Ama

Mütareke dönemi ortamında fazla bir etkinlik gösteremedi dağıldı. 1923'te Feriköy idman Yurdu adıyla ikinci kez kurulan kulüp futbol dışında atletizm ve boks da ilgilendi. Forma renkleri kırmızı-be-yaz olan bu kulüp de kısa bir süre sonra maddi imkânsızlıklar yüzünden dağıldı. 1927'de bu kez Feriköy-Şişli idman Yurdu adıyla kurulan kulüp kırmızı-beyaz forma renklerini korudu. Daha sonra Duate-pe Gençlik Kulübü'nü de bünyesine kattı. Bu dönemde daha çok futbol dalında faaliyet gösteren kulüp gene maddi yetersizlikler yüzünden 1937'de Kurtuluş Spor Kulübü ile birleşmek zorunda kaldı.

1947'de Feriköy Gençlik Kulübü adıyla son kez kurulan kulüp kırmızı-beyaz renkleriyle futbol dalında faaliyet gösterdi. Futbol takımı federasyonca tescil edildi ve amatör lige katıldı. 1955-1956 sezonunda amatör küme şampiyonu olarak istanbul 2. Profesyonel Ligi'ne yükseldi. 1958-1959'da bu ligde şampiyonluğu elde etti. 1958-1959 sezonunda 16 takımla oynanan birinci ligin 1959-1960 sezonunda 20 takımla oynanmasına karar verilince Bur-sa'da yapılan seçmelerde ilk dörde giren Feriköy Futbol Takımı 1. lige katılmaya hak kazandı. 1959-1960 sezonunda ligin 8. olarak bitiren futbol takımı 1967-1968 sezonu sonunda 2. lige düştü. Bu ligde de başarılı olamayan takım 1973-1974 sezonu sonunda 3. lige düştü. 1993-1994 sezonunda 3. lig 7. grupta kümede kalma mücadelesi vermektedir.

istanbul fer'ie karakolu

Beşiktaş İlçesi'nde, Ortaköy'de, Çırağan Caddesi üzerinde, "Sultan Sarayları" olarak da adlandırılan Fer'ie Sarayları(->) dizisinin Ortaköy yönünde yer almaktadır.

FER'İYE SARAYLARI

294

255

FERSAN, REFİK

Fer'ie Sarayları'nın deniz cephesinden görünümü. *Elif Erim, 1990*

Fer'ie Karakolu, 19. yy'ın ikinci yarısına tarihlendirilir. "Ortaköy Karakolu" ya da "Tabya Karakolu" adlarıyla da bilinen yapının restorasyonu devam etmektedir.

19. yy'da, Türk mimarlığında ortaya çıkan yeni yapı türlerinden biri de karakol binaları olmuştur. S. H. Eldem bu yapıları önlerindeki mermer sütunlu revakları-yla, birer saraycık olarak nitelendirmekte-. *di.* Fer'ie Karakolu da denize bakan cephesinde, iki tarafta yer alan dörder büyük sütunla, bu kagir karakol binalarından birisidir.

H. Y. Şehsuvaroğlu, yapıya iki tarafta dörder sütunlu cephede, orta kısımdan girildiğini, bu giriş katında ve üstteki katta birer sofa ve bu sofaların etrafında o-daların yer aldığını belirtmektedir.

Restorasyon öncesinde oldukça harap halde olan yapının, eski fotoğraflar yardımıyla yeniden restitüsyonu yapılmıştır. Öndeki sütunların bir kısmı yıkılmış, fakat yerleri belirlenebilmiştir. Duvarlardan da ya çok az bazı izler ya da hiç kullanılmayacak durumda olan kısımlar kalmıştır. Restitüsyon sonrası bunlar yenilenmiştir. Bugün de devam eden restorasyonda cephelerin büyük bir kısmı tamamlanmıştır.

Fer'iye Karakolu mimari özelliklerinin yanısıra tarihi olaylara sahne oluşu bakımından da ilgi çekicidir. Abdülaziz (hd 1861-1876), intihar ettikten sonra cenazesi Fer'iye Karakolu'na getirilmiştir. Ayrıca Yıldız Mahkemesi'nde Abdülaziz'i öldürmekle suçlanan V. Murad'ın (hd 1876) korucuları da bir müddet bu karakolda kalmışlardır.

Bibi. Eldem, *Boğaziçi Amlan; Şehsuvaroğlu, Boğaziçi.*

EMİNE ÖNEL

Fer'iye Karakolu

Tarkan Okçuoğlu, 1994

FER'İYE SARAYLARI

Beşiktaş İlçesi'nde, Ortaköy'de, Çırağan Caddesi üzerinde yer alırlar. Günümüzde Galatasaray Üniversitesi ve Kabataş Lise-si'nin kullanımındadırlar. Bu yapıların Ortaköy tarafında, Ortaköy Karakolu ya da Tabya Karakolu adlarıyla da bilinen, halen onarımı yapılan Fer'iye Karakolu(->) bulunur. Beşiktaş yönüne doğru, bugün otel olarak kullanılan Çırağan Sarayı(->) yer alır.

19. yy'ın ikinci yarısına tarihlenen Fer'i-

ye Sarayları'nın, mimarı hakkında şimdilik kesin bir bilgi yoktur.

Fer'iye Sarayları, "Sultan Sarayları" ya da "İbrahim Tevfik Efendi Sahilsarayı", "Cemaleddin Efendi Sahilsarayı" ve "Sey-feddin Efendi Sahilsarayı" adlarıyla da bilinirler.

Bu saraylara fer'iye denmesinin sebebi, padişahın oturduğu esas sarayın yanında ikinci derecede önemli yapılar olmasındandır. Deniz tarafında üç ana bina, bir cariyeler koğuşu ve iki katlı küçük bir binadan oluşan yapılar topluluğunun arkasında, yol tarafında ek binalar yer alır.

Yapılar denize paralel bir konumda inşa edilmişlerdir. Üç ana bina dikdörtgen planlıdır. Denize ve yola bakan odalar ve bunların arasında kalan kısımlarda geniş sofalar yer alır. Sofraların tavanlarında, kalem işleriyle motiflendirilmiş ahşap kaplamalar kullanılmıştır. Bu orijinal kısımlar günümüzde de varlığını sürdürmektedir. Yapıların cepheleri simetrik bir düzenlemeye sahiptir. Yuvarlak veya basık kemerli ya da dikdörtgen çerçeveli sade pencereler kullanılmıştır. Katlar yatay silmelerle ayrılmıştır.

Fer'iye Sarayları Osmanlı tarihindeki önemli olaylardan birine sahne olmuştur. 1876'da tahttan indirilen Abdülaziz (hd 1861-1876) önce Topkapı

Saray'na(->), sonra da bugün Kabataş Lisesi'nin kullanımında olan binaya getirilmiştir. Buraya getirilmesinden birkaç gün sonra, Abdülaziz odasında ölü olarak bulunmuştur.

BibL S. H. Eldem, *TürkEvi*, II, 152-153; Ü. Kur yucu, "Boğaz'm Rumeli Sahili Yalıları", (İÜ Edebiyat Fakültesi yayımlanmamış lisans tezi), ist., 1966; Şehsuvaroğlu, *Boğaziçi*.

EMİNE ÖNEL

FERRUH KETHÜDA CAMÜ VE TEKKESİ

Fatih İlçesi'nde, Balat'ta, Molla Aşki Ma-hallesi'nde, Mahkemealtı Caddesi ile Ferruh Kâhya, Kahkaha ve Çavuş Hamamı sokaklarının sınırladığı arsa üzerinde yer almaktadır.

Sadrizam Semiz Ali Paşa'nın (ö. 1565) kethüdası (kâhyası) Ferruh Ağa tarafından 970/1562'de yaptırılmıştır. Aynı zamanda tekkenin tevhidhanesi olarak da

kullanıldığı anlaşılan caminin tasarımı Koca Sinan'a aittir. Söz konusu cami-tevhidhane, günümüze ulaşmamış olan tekke bölümlerinden, mahkeme binasından ve çeşmeden meydana gelen küçük bir külliye'nin çekirdeğini teşkil etmekteydi. Mihrap 18. yy'ın birinci çeyreğinde Tekfur Sarayı çinileri ile kaplanmış, aynı yüzyılın ikinci yarısında, büyük bir ihtimalle 1766 depreminden sonra minarenin kaideden yukarısı yenilenmiştir. Geçen yüzyılda, muhtemelen 1877'deki Balat yangınında, ahşap olan son cemaat yeri ile çeşitli tekke bölümlerinin, ayrıca mahkeme binasının ortadan kalktığı, son cemaat yerinin sonradan ihya edildiği anlaşılmaktadır. 1925'te tekkelerin,kapatılması üye/ine terk edilen ve zaman içinde harap olan cami-tevhidhane binası, çevrede yaşayanların 1953'te kurduğu Ferruh Kâhya Camii Onarma ve Koruma Cemiyeti tarafından tamir edilmeye başlanmış, mali sıkıntılar yüzünden kesintiye uğrayan onarım Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün desteği ile 1960' larda tamamlanabilmiştir.

Kuruluşundan 1925'e kadar Halvetî-ğın Sünbülî koluna bağlı kalan tekke kaynaklarda "Balat Tekkesi" olarak da-Zikre-dilir. Ayin günü cuma olan tekkenin Maliye Nezareti'nden yılda 132 kuruş, Kurban Bayramlarında da üç adet koyun istihkakı olduğu tespit edilmektedir. Ferruh Kethüda Tekkesi'nin şeyhleri arasında birçok kişi daha sonra Sünbülî âsitanesi o-lan Koca Mustafa Paşa (Sünbül Efendi) Tekkesi'ne postnişin olmuştur.

Moloz taş örgülü ve kesme taş harpuş-talı duvarlar, düzgün olmayan yedigen planlı arsayı kuşatmaktadır. Basık kemerli beş adet avlu girişi farklı yönlere açılır. Cami-tevhidhane çevre duvarına iki noktada temas edecek şekilde yerleştirilmiştir. Söz konusu bina ile duvar arasında kalan saha hazireye ayrılmıştır. Hazirenin diğer bir parçası da kuzey duvarının önünde yer almaktadır. Avlunun batı ve kuzey sınırlarında derviş

hücrelerinin sıralandığı, dükkânlar ile mahkeme binasının da doğuda, cadde üzerinde yer aldığı tahmin edilebilir. Çeşme arsanın kuzeybatı köşesine, sokakların kavşağına yerleştirilmiştir.

Cami-tevhidhane, aynı çatının altına alınmış olan ters "T" planlı bir harim ile e-

nine dikdörtgen planlı bir son cemaat yerinden meydana gelmektedir. Mihrap "T" nin kible doğrultusunda gelişen kolunda yer alır. Sinan'ın, altı veya sekiz destekli, merkezi kubbeli birtakım camilerinde uyguladığı mihrap çıkıntısının çatılı bir yapıda görülmesi dikkat çekicidir. Son cemaat yerinin, ilk yapıldığında, kare kesitli taş kaidelere oturan sekiz adet ahşap dikmenin taşıdığı, açık bir sundurma şeklinde olduğu tahmin edilebilir. Dikmelerin arası 19. yy'ın son çeyreğinde ahşap duvarlarla, son onarımlarda ise demir doğramalı ca-mekânlarla kapatılmış, sonuçta yapının dış görünümüne bir sivil mimari çeşnisi katan son cemaat yeri özgünlüğünü yitirmiştir.

Harimin duvarları bir sıra kesme küfeki taşı ve tuğla ile alması olarak örülmüştür. Kuzey duvarının eksenindeki harim girişi breş taşından kalın söveler ve beyaz mermerden kaval silmelerle kuşatılmış, rumîlerin bezediği bir alınlıkla taçlandırılmıştır. Basık kemerli açıklığın üzerinde, bani olarak Ferruh Kethüda'nın adı ile kimliğini, ayrıca inşa tarihini (970/1562) veren, istifli sülüsle yazılmış, Arapça mensur kitabe bulunmaktadır. Evliya Çelebi kuzey duvarının son cemaat yerine bakan dış yüzünde, hac yolundaki çeşitli "menzilleri" ve geçitleri tasvir eden manzara resimlerinin bulunduğunu kaydeder. Bazı geç dönem Osmanlı camilerinde gözlenen manzara resimlerinin oldukça eski bir geleneğe dayandığını belgelemek açısından çok önemli olan bu resimler ne yazık ki tamamen ortadan kalkmıştır.

Harim duvarlarında iki sıra halinde düzenlenmiş pencereler sıralanır. Dikdörtgen açıklıklı olan alttakiler, kesme küfeki taşından sövelerle kuşatılmış, demir parmaklıklarla donatılmış, alması örgülü sivri hafifletme kemerleriyle taçlandırılmıştır. Sivri kemerli olan tepe pencereleri ise alçı revzenlerle kapatılmıştır. Kuzey duvarı boyunca iki katlı mahfiller sıralanmaktadır.

Cami-tevhidhanede süsleme açısından en çok dikkati çeken öge mihraptır. Mihrabın, mermerden kaval silmeli çerçevesi ve altı sıra mukarnaslı kavsarası dışında kalan yüzeyi, 18. yy'ın birinci çeyreğinde, İstanbul'da Tekfur Sarayı'nda imal edilen,

sıraltı tekniğinde çini levhalar ile kaplıydı. Klasik dönemin İznik çinilerini taklit eden bu levhalarda beyaz zemin üzerine kırmızı, yeşil, firuze ve lacivert kullanılarak şakayık ve hançer yaprağı gibi natü-ralist motifler işlenmiştir.

Mihrap hücresinin içinde yer alanlar hariç, diğer çiniler 1938-1947 arasında yerlerinden sökülerek kayıplara karışmıştır. Ayrıca pencere içlerinde, zeminde, beyaz mermere renkli taş kakmak suretiyle meydana

getirilmiş dikdörtgenler, mihrap şamdanlarının arkasında, süpürgelik hizasında yer alan Bursa kemerli ve palmetli mermer levhalar, mukarnaslarla donatılmış ahşap mahfil sütunları ile yapının güneybatı köşesinde, dışarıda yer alan güneş saati de kayda değer ayrıntılardır.

Ahşap minber, kalem işi bezemeler ve alçı revzenler son onarımda konmuş olup ilk yapıdan kalma değildir. Günümüzde çıtalarla bölünmüş düz bir yüzeye sahip o-lan tavanın ortasında, zamanında bir ahşap kubbenin bulunduğu bilinmektedir. Harimin kuzeybatı köşesinde yükselen minare bütünüyle kesme küfeki taşından örülmüştür. İlk yapıdan kaldığı anlaşılan, yarım sekizgen planlı kaideyi, barok üslubu yansıtan, kesik koni biçimindeki pabuç

Ferruh Kethüda Camii'nin içinden bir görünüm. *Yavuz Çelenk, 1994*

Ferruh Kethüda Camii'nin plam (solda) ve caminin Tekfur Sarayı'nda üretilen çinilerle kaplı mihrap hücrelerinden ayrıntı.

Ali Saim

ı, 1944 (sol), M. Baba Tanınan, 1983

kısmı izler. Silindir biçimindeki gövde kurşun kaplı, koni biçimindeki ahşap külahla son bulmaktadır. Şerefe kaval silmelerden oluşan bir dolguyla desteklenmiştir. **BibL** Evliya, *Seyahatname*, ty, I, 212-219; Ayvansarayî, *Hadîka*, I, I, 55-57; Ayvansarayî, *Mecmuâ-i Tevârih*, 98-99, 240; *Âsitâne*, 3; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi*, I, 16-17, no. 33; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ*, IV; *Ihsaiyat II*, 14; Vassaf, *Sefine*, V, 275; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ*, 3-4; Ergun, *Antoloji*, II, 659; *Osmanlı Müellifleri*, I, 50, 219, 228; Konyalı, *MimarSinan*, 86-88; Eyice, *istanbul*, 65; *ISTA*, IV, 1965-1966; Öz, *İstanbul Camileri*, I, 31-32; Eldem, *Köşkler ve Kasırlar*, I, 17; Sözen, *MimarSinan*, 162, 373; Müller-Wiener, *Bildlexikon*, 381; Kuran, *MimarSinan*, 25, 34, 115, 259, 276; M. B. Tan-ınan, "Balat Camii ve Tekkesi", *DİA*, V, 7-8. M. BAHA TANMAN

FERSAN, REFİK

(1893, İstanbul - 13 Haziran 1965, *istanbul*) Bestekâr, tanburi ve lavtacı.

Şehzadebaşı'nda doğdu. Bestekâr ve okuyucu Hafız Mehmed Şemseddin Efen-di'nin oğludur. İlk musiki zevkini aldığı babasını küçük yaşta kaybedince, II. Abdül-hamid'in mabeyincilerinden olan eniştesi Faik Bey'in Bebek'teki yalısında büyüdü. Bu yalıda her hafta düzenlenen ve Tanburi Cemil Bey(->) Levon Hancıyan(->), Enderunî Hafız Hüsnü Bey, Lavtacı An-don, Rahmi Bey(->), Lem'i Atlı(->), Neyzen Aziz Dede gibi üstatların yer aldığı fasılları dinleyerek büyüdü. Önce ud sazına heves etti. 1905'te, Tanburi Cemil Bey'den tanbur dersleri almaya başladı; bu derslere yedi yıl devam etti. Aynı yıllarda Levon Hancıyan'dan da faydalandı.

Bir süre Robert Kolej'de(-0 okudu, Mekteb-i Sultani'den (Galatasaray Lisesi) mezun

oldu. Ailesiyle birlikte 1912'de Mısır'a, oradan da 1913'te İsviçre'ye gitti. Teyzesinin kızı olan bestekâr ve kemençe-ci Fahire Hanımla Cenevre'de evlendi. Dört yıl kaldığı İsviçre'de kimya öğrenimi gördü ve Batı musikisi üzerine çalıştı. 1917'de İstanbul'a dönünce sınavla, Da-rü'l-Elhân(-t) tanbur hocalığına getirildi. 1918'de Muzıka-i Hümayun'a(->) yüzba-

FES

296

297

FESHANE

Refik Fersan

Cumhuriyet Gazetesi Arşivi

şı rütbesiyle Türk musikisi muallim muavini olarak atandı. Aynı tarihlerde, Muallim İsmail Hakkı Bey'in yönetiminde ilk konserini verdi. Muzıka-i Hümayun'un Türk musikisi kısım şefliğine getirildi. 1923'te Cumhuriyet'in ilanıyla saraydaki musiki kadroları Ankara'ya nakledilince, yeni oluşturulan Riyaseticumhur incesaz He-yeti'ne şef olarak atandı; 1927'de istifa ederek heyetten ayrıldı.

Fersan İstanbul'a yerleşince, Münir Nurettin Selçuk'un(->) konser ve plak çalışmalarına eşi Fahire Fersan'la birlikte katıldı. 1937'ye kadar, İstanbul Radyosu'nda çalıştı. 1938'de Ankara Radyosu hizmete açılınca, İstanbul Radyosu'nun birçok sanatçısı gibi Ankara'ya gitti. 1949'da, Şark Musikisi Konservatuarı'nı kurmak üzere Suriye'ye davet edildi. 1950'de dönüşünde, İstanbul Konservatuarı icra Heyeti'nde ve İstanbul Radyosu'nda göreve başladı. Konservatuar Tasnif Heyeti'nde önce üye, sonra başkan sıfatıyla yürüttüğü görevini ölümüne kadar sürdürdü.

Tanburuyla birçok plağa taksimler doldurmuş ve eşlik sazı olarak katkıda bulunmuştu. Mevlevî ayinlerinden ilahilere, peşrev ve saz semailerinden sirto ve marşlara, kâr-ı nâtıktan kârçeye, beste ve semailerden şarkı ve fantezilere kadar dini ve dindışı beste şekillerinin hemen hepsinde, kendi ifadesiyle 400 dolayında eser veren Fersan, özellikle saz eserlerinde 20. yy Türk musikisinin en güçlü bestekârlarından biriydi. "Nikriz Saz Semaisi" şaheserlerinden biridir.

"Kadıköylü" adım verdiği "Beğendim biçimini, her yerin mini mini" mısraıyla başlayan nihavent fantezisi; "Gel bu yaz şöyle Fenerbahçe'de birkaç gün kal" hicaz şarkısı ile "Kâğıthane Safası" adlı ve "Derdimi saya saya" mısraıyla başlayan neva şarkısı, İstanbul konulu eserleri olarak ün kazandı. Mahur "Bir neş'e yarat hasta

gönül, sen de biraz gül", "Dün yine günümüz geçti beraber", "Ver sâkî tazelendi derdim bu gece"; acemkürdi "Rüzgâr uyumuş, ay dalıyor, her taraf

ıssız"; segah "Düştü enginlere bir ince hüznün" ve kürdi-lihicazkâr "Gözlerin mavi mine, vuruldum perçemine" gibi birçok eseri, "istanbul şar-kılan"nm önde gelen örnekleridir.

Hamparsum notasını çok iyi bilmesinden dolayı, Ankara Radyosu'nda ve istanbul Belediye Konservatuvarı'nda çalıştığı yıllarda, bu nota sistemiyle yazılmış çok sayıda eseri bugün kullanılan Batı notasına çevirerek klasik Türk musikisi reper-tuvarına kazandırması en büyük hizmetlerinden biridir. Unutulmuş makamlardan biri olan "selmek"ten eserler besteleyerek bu makamı yeniden canlandırmıştı. Geleneklere bağlı, ancak yeniliğe açık, yol gösterici ve kendine özgü bestekârlığı, Türk musikisinin son dönemine damgasını vurmuştur.

Bibi. inal, *Hoş Soda*; R. Kalaycıoğlu, *Türk Musikîsi Bestekârları Külliyyatı*, 1959; M. Rona, *50 Yıllık Türk Musikîsi*, ist., 1900; M. N. Özalp, *Türk Musikîsi Tarihi*, Ankara, 1989; Y. Öztuna, *BTMA*, I.

MEHMET GÜNTEKİN

FES

Önceleri Batılılaşmanın, 19. yy'ın ikinci yarısından sonra da Osmanlılığın simgesi olarak 100 yıl kadar (1828-1925) kullanılan serpuş.

Türkvari fes formları önce istanbul'da moda olmuş; dönemin padişahından sıradan insanlara kadar, her dinden ve ulustan bireylerce benimsenmiştir. Taşradaki kullanımı istanbul düzeyinde özgünlük ve seçmecilik yansıtmayan fes, devlet protokolünden günlük yaşama, edebiyata, folklora ve müziğe değin her alanı etkilemiştir.

Üzerine sarık sarılan, fese benzer külahlar, II. Mahmud'un kıyafet yeniliğini gündeme getirmesinden önce de vardı. Evliya Çelebi, 17. yy'da, "azeb askeri, azeb taifesi"nin başlarına fes giydiklerini yazar. 1826'da Hüsrev Paşa kaptan-ı derya iken, başlıklarının ağırlığından kürek çekmekte zorlandıklarını gözleyerek kalyonculara Tunus fesi giydirdi. II. Mahmud, bir cuma selamlığında kalyoncu erlerini denetlerken feslerini beğendi. Asâkir-i Man-sure-i Muhammediye(-0 askerlerinin ilk zamanlar başlık olarak kullandıkları şubara (şobara) yerine fesin kabul edilmesi u-zun tartışmalar sonunda gerçekleşti. Bir fermanla ordunun diğer sınıfları ve halk için de fes zorunlu tutuldu. Tutucu çevreler bir süre fese alışamadılar ve ona "püsküllü bela" adını verdiler. 1828'de çıkarılan bir nizamnameyle devlet ricalinin, ulemanın ve rütbe sahiplerinin ne şekilde fes giyecekleri de tespit edildi. Bu dönemin fes-, leri, altı dar, üstü geniş ve üzeri ipek mavi püskül örtülüydü; ortaya gelen püskülün üzerinde de oymalı bir süs takılıydı. Abdülmecid döneminde (1839-1861) altı geniş, üzeri dar sahan kapağı şeklinde, kulak hizasına kadar uzun siyah püsküllü fes moda oldu. Abdülaziz döneminde

(1861-1876) "aziziye" denen, basık ve geniş fes; II. Abdülhamid döneminde ise

(1876-1909) uzun ve kalıplı fes modaydı.

Feslerin şekilleri, ait oldukları padişah dönemine atfen "mahmudiye", "mecidiye", "aziziye", "hamidiye" şeklinde isim-lendirilirdi. Feslerin renkleri de al pembeden mora, hattâ siyaha kadar çeşitlilik göstermiştir. Kırmızı, ünnabi, güvez, mor, al, narçiçeği ve siyah en çok sevilen renklerdi. Narçiçeği renginde olan fesler, II. Abdülhamid döneminde hafiye fesi olarak bilinirdi.

Fes, genel olarak eğri, kaş üstüne kadar eğik, yan, arkaya doğru vaziyetlerde giyilirdi. Bazen ön tarafta tablayla fesin yanlarında meydana gelen çukura kibar çevrelerde "yar tekmesi", külhanbeyi çevresinde de "kuş yuvası" denirdi. Boyun ve kulakları örten feslere "babayani", "efendivari"; ıslanıp bozulmuşuna "limon kabuğu"; sıfır kalıba çekilmişine "saksı dibi"; yassı ve başa geçmişine "tablakâr"; kenarı kıvrılmış saçlarla süslü olarak giyilenine "kapatma sümbül saksısı" gibi adlar verilirdi. Bunların dışında "kel örten", "ayıp kapayan", "yandım allah", "horoz ibiği" adlarıyla anılan fesler de vardı. Daha eski dönemlerde "Ali Kurna" denilen Tunus fesleri, "iskender", "davut vezir", "po-ti", "çifte pehlivan", "bol fırt", "kibarlara mahsus", "şıllık", "hereke" gibi isimler taşıyan fesler kullanılmıştır. Önceleri yalın olarak giyilen feslere zamanla mendil, çevre, tülbent benzeri şeyler dolamak geleneği de doğdu, istanbul esnafı, bu geleneği uzun müddet yaşatarak feslerine çeşidi sarıklar sardılar. Feslerin çevresine tablasından kenarına kadar düzgün sarık sarmak ise II. Abdülhamid zamanında âdet olmuştur. Bu tip sarıkları sarma izni ise sadece din adamlarına verilmişti. Fesin giyiliş tarzı, kişilerin toplum içindeki yerini de belli ediyordu.

Biçimi bozulan fesler kalıplanırdı. Fes-çilik ve fes kalıpçılığı istanbul'da yaygın birer zanaattı. 0-16 arasında değişen muhtelif numaralara ait fes kalıpları ise "dar beyoğlu", "hamidiye", "büyük hamidiye", "tam zuhaf", "yarım zuhaf", "efendi biçimi", "izmir biçimi" şeklinde adlandırılırdı. Fes, eğer kaliteli değilse, yağmurlu havalarda ıslandığında boyaları giyenlerin yüzüne akar, o zamanların deyiimiyle giyenleri "apukurya maskarası" haline getirirdi.

II. Meşrutiyet'ten sonra feslerin ön tarafına ay-yıldız çeşidinden armalar koymak moda haline geldi. Bunun öncüsü i-se Enver Paşa oldu. istanbul'da fesin moda olduğu 1830'lu yıllarda çocuk feslerinin altın, zümrüt, inci gibi kıymetli mücevherlerle süslenmesi sonucunda fes hırsızları ortaya çıktı.

Fesler, genellikle Tunuslu ayak satıcıları tarafından Eminönü'nde, Yeni Cami, Ayasofya, Sultanahmet ve Beyazıt meydanları gibi kalabalık yerlerde satılırdı.

Fes, kadınlar tarafından da kullanılmıştır. 16. yy'da kadın feslerinin çok yaygın olduğu bilinmektedir. 19- yy'm ikinci yansına kadar istanbul'da

Müslüman kadınların ev içindeki başlığı tepelikler, değerli taşlar ve tellerle süslenmiş festi. Zamanla kadın giyiminde terk edilen fesin yerini hotozlar aldı.

Saray kadınlarının da kendilerine özgü fes giyinme usulleri vardı. Başlarına uygun bir başörtüsü bağlarlar, sağ ya da sol tarafına da uzun ibrişim püskülü bulunan küçük bir fes iğnelerdi.

Fes, bir asker başlığı olarak kullanılmaya başlandıktan sonra istanbul, Edirne, Bursa ve Selanik'te imal edilmiş; yerli fesler ihtiyacı karşılayamadığı ve pahalı olduğu için Tunus, Mısır ve Avrupa ülkelerinden ithal edilmiştir. Askeri ve sivil ihtiyacı karşılamak için de istanbul'da Feshane[^]) kurulmuştur.

Bibi. (Ergin), *Mecelle*, I, 834-835; C. E. Arse-ven-H. Y. Şehsuvaroğlu, "Eski Erkek Baş Giyimleri", *Resimli Tarih Mecmuası*, S. 30 (Haziran 1952), s. 1528-1531; Şehsuvaroğlu, *istanbul*, 180; "Fes", *ISTA*, X, 5698-5704; R. E. Koçu, "Fes", *Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, ist., 1969, s. 113-116; ay, "Fes", *Hayat Tarih Mecmuası*, S. 1 (Şubat 1972), s. 14-19; Ahmed Rasim, "Fes Hakkında", *Muharrir Bu Ya!*, Ankara, 1969, s. 6-15; ay, "Kıyafetler", *Ramazan Karşılması*, îst., 1990, s. 103-105; K. Sinan, "Bize Yakışmayan Fes", *Yıllarboyu Tarih*, S. 5 (Ağustos 1978), s. 59-61; O. Koloğ-lu, *Islamda Başlık*, Ankara, 1978, s. 31-76; Ab-durrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, ist., 1980, s. 15; M. S. Kütükoğlu, "Asâkir-i Man-sûre-i Muhammediyye Kıyafeti ve Malzemesinin Temini Meselesi", *İÜ Edebiyat Fakültesi Doğumunun 100. Yılında Atatürk'e Armağan*, ist., 1981, s. 571-590; U. Göktaş, "Kartpostallarda Erkek Kıyafetleri: Kavuk, Fes", *ilgi*, S. 64 (Kas 1991), s. 32-35; Büngül, *Eski Eserler*, I, 118; Musahibzade, *istanbul Yaşayışı*, 1992, 169; C. E. Arseven, "Fes", *Sanat Ansiklopedisi*, I, s. 583-584; "Fes", *IKSA*, III, 1746-1750; Pa-kalın, "Fes", *Tarih Deyimleri*, I, 610-613.

UĞUR GÖKTAŞ

FES BOYKOTU

1908'de Avusturya mallarına karşı yapılan boykot hareketi.

Bosna-Hersek 1878 Berlin Kongresi'n-de Avusturya yönetimine geçmişti. Ancak yine de Osmanlı toprağı gözükiyordu. II. Meşrutiyet'in ilam (1908) üzerine bu yörelerin Osmanlı meclisinde temsil edileceğı kaygısıyla 5 Ekim 1908'de Avusturya bu toprakları ilhak kararı aldı. Aynı gün Bulgaristan da tek taraflı olarak bağımsızlığını ilan etti.

Osmanlı Devleti bu oldubittiler karşısında savaşıacak durumda değildi. Balkanlar'daki bu gelişmeler üzerine 6 Ekim akşamı Avusturya'ya karşı gösteriler başladı. Olay kısa sürede dinci, Abdülhamid yanlısı bir boyut kazandı, ittihat ve Terakki gelişmelere hâkim olabilmek için Avusturya mallarına karşı bir boykot örgüüedi. 8 Ekim günü duvarlar

"Avusturya emteasını almayınız" yazılı afişlerle donatıldı. Halk Avusturya sermayeli mağazaların önünde toplanarak ticareti engelledi. Bazı ticarethaneler Avusturya'ya yaptıkları siparişleri iptal ettiler. Limanda mavnacı ve salapuryacı esnafı Avusturya mallarının boşaltmadılar.

11 Ekim günü çoğunluğu Avusturya' dan ithal edilen feslerin giyilniemesi için kampanya açıldı. "Serpuş-ı milli" adı altında piyasaya yeni bir fes verildi. "Bu "nem-

ce usulüyle dökülerek yapılmış arakıyeler" Avusturya feslerine oranla çok daha ucuza satılmaya başladı. Bu arada fes esnafının Avusturya fesi satmasına engel olundu. Satma girişiminde bulunanlara gözdağı verildi.

13 Ekim günü halk Fransa ve ingiltere sefaretleri önünde sevgi gösterilerinde bulundu. 14 Ekim günü işleri aksayan istanbul'un fes esnafı ellerinde bayraklar Babıâli'ye giderek kendilerine yapılan baskılan ve tehditleri protesto ettiler.

Bu arada memurların fes yerine kalpak giymeleri giderek yaygınlaştı, istanbul tüccarı polisler için elbiseleri renginde 2.000 kalpak ısmarladı. Beyrut'ta deve tüyünden kalpak yapımı için bir şirket kurulmasına karar verildi. 1909 başında resmi dairelerde kalpak hâkim oldu.

1908 Fes Boykotu Osmanlı'da ulusal bilincin oluşmasında kitle hareketinin önemini ortaya çıkardı. Bundan böyle dışa karşı savaşın silah dışında araçlarla yürütülebileceği ortaya çıkıyordu. Nitekim "milli iktisat" II. Meşrutiyet yıllarında iktisat alanında ulusal bir uyanışın ifadesiydi.

ZAFER TOPRAK

FESHANE

Eyüp'te Defterdar'da(->) kurulu istanbul' un en eski sanayi kuruluşlarından. Asâkir-i Mansure-i Muhammediye(->) kurulurken bütün askere fes giydirilmesi kabul edilmiş ve bunun için Tunus, Mısır ve Avrupa'dan fes getirtilmeye başlanmıştı. Ancak, asker giysisi olarak kullanılan fesin sürekli olarak ithali uygun görülmediğinden yerli üretime geçilmesi girişiminde bulunuldu ve bu gibi konularda bilgi sahibi olduğu bilinen izmirli Kâübzade Mustafa Efendi fes nazırı tayin edildi.

ilk olarak istanbul'da Kadırga'daki günümüzde Cinci Meydanı adı verilen Cün-dî Meydanı'nda kurulan Feshane'de fes ü-

Dokumacılığın sürdüğü 1930'lu yıllarda Feshane. *Salâhaddin Giz*

retimine başlandı. Burada yapılan üretim fes gereksinimini karşılayamadığından ve pahalıya mal olduğundan Bursa, Edirne ve daha sonra Selanik'te de fes üretimine başlandı. Bununla birlikte, fes üretiminde Tunus feslerinin kalitesine ulaşamadı. Bu ve benzer nedenlerle 1830'da Fes

Nezaretî kaldırıldı ve bir süre ithal fes kullanımı öne geçti. Öte yandan yerli feslerin kalitesinin Tunus fesleri düzeyine yükseltilmesi için bu ülkeden ustalar getirildi.

Tunus fesi düzeyinde fes üretimine başlanması için gerekli malzeme sağlanıp kalfalar yetiştirildikten sonra Cündî Mey-danı'ndaki Feshane binası üretim açısından yetersiz kaldı. Önce binanın genişletilmesi düşünüldü, fakat daha sonra az masrafla kullanılabilir duruma getirilebilecek bir yer aranarak Defterdar'daki Beyhan Sultan Sarayı'nın arsasının bu işe uygun olduğuna karar verildi.

1833'te yeni yerine yerleşen fabrikada fes üretiminin yanında aba ve halı üretimine de başlanmıştı. Bu dönemde dinkleme (yıkama) için katırların döndürdüğü dolaplar kullanıldı. 1843'te yeniden düzenlenen Feshane bir dokuma fabrikasına dönüştürüldü, İngiltere, Fransa ve Belçika'dan buhar makinesi ile çalışan iplik, dokuma ve apre makineleri getirildi ve yönetimi Darphane-i Amire'ye bağlandı.

Feshane'de 1848-1850 arasında 30.000 m çuha ile 400.000 fes üretildi ve bunların saüşı için Vezneciler, Kapalıçarşı, Tophane ve Beşiktaş'ta dükkânlar açıldı. Fes-hane'nin işletilmesi 1849'da Hazine-i Hassa'ya devredildi. 1866'da çıkan bir yangında buhar dairesi dışında fabrikanın tümü yandı ve 1868'de aynı yerde yemden inşa edilen Feshane-i Âmire, çağının modern makineleri üe donatıldı.

1860'ların başında fabrikada çalışan işçi sayısı 200-250 dolayındaydı. Bu dönemde büyük bölümü askeri kumaş olmak üzere yılda 216.000 m dolayında kumaş

FETHİ AHMED PAŞA

298

299

FETHİ PAŞA KONUSU

Feshane'nin 1986'da bütün bölümleri yıkıldıktan sonra geriye kalan büyük dokuma salonundan görünümeler.

Fotoğraflar Araş Neftçi, 1987

ile günde 1.300-1.500 dolayında fes üretiliyordu.

Fabrika 1894 ve 1916'da genişletildi ve büyük ölçüde yenilendi. 1917'de Türkiye'deki dokuma sanayiinin en büyük kuruluşu durumundaydı ve Hereke Fabrikası ile birlikte tüm dokuma üretiminin yarısını sağlamaktaydı.

1894'teki genişletme ve yenileme Mimar Krikor Balyan tarafından yapılmış ve fabrika geç ampir üslubunda pavyonlar biçiminde inşa edilmiştir. 1895'te Feshane'ye çırak ve işçi yetiştirmek amacıyla fabrika bünyesinde bir sanayi sıbyan mektebi açıldı. Bu okula giren öğrenciler bir yandan fabrikada çalışarak uygulama yaparken, bir yandan da okulda ders görmekteydiler.

1877'de Bâb-ı Seraskeri'nin yönetimine verilen fabrika 1921'e kadar "Levazı-mat-ı Umumiye-i Askeriye" emrinde çalıştırıldı. Bu dönemde "Fes ve Melbusat-ı Askeriye Fabrikası" adım taşıdı. 1925'te askeri idareden Sanayi ve Maadin Bankası'na devredildi ve bankanın kurduğu "Feshane Mensucat TAŞ" tarafından işletilmeye başlandı. 1937'de bu şirket tasfiye edilerek Sümerbank'a devredildi. Fabrika "Birleşik Yün İpliği ve Yünlü Mensucat Fabrikaları TAŞ" tarafından işletilmeye başlandı. Aynı yıl Sümerbank iplik ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi'ne bağlandı ve adı Sümerbank Defterdar Mensucat Fabrikası oldu. Daha sonra da Defterdar Yünlü Sanayii Müessesesi adım aldı. Fabrikada yalnızca kumaş değil merkez atölyelerinde gerek bu fabrika ve gerekse Sümerbank'ın öteki fabrikaları için yedek parça ve çeşitli makineler de üretilmiştir.

Feshane İstanbul Büyükşehir Belediyesi tarafından Haliç çevresinin açılması kapsamı içinde 1986'da yıktırıldı ve konfeksiyon bölümü Bakırköy Pamuklu Sanayi İşletmesi'ne taşındı. Yalnız ilk prefabrike sanayi yapılarından olan büyük dokuma salonu müze ve sanat merkezine dönüştürülmek amacıyla yıkılmadı. **Bibi. Ö. Alageyik**, "Türkiye'de Mensucat Sanayiinin Tarihçesi", *istanbul Sanayi Odası Dergisi*, S. 16 (15 Haziran 1907), s. 9-11; K. Apak-

Ç. Aydınelli-M. Akın, *Türkiye'de Devlet Sanayi ve Maadin işletmeleri*, İzmit, 1952; A. Batur-S. Batur, "İstanbul'da 19. yy Sanayi Yapılarından Fabrika-i Hümayunlar", */. Uluslararası Türk-İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongre-si Bildirileri*, III, İst., 1981, s. 331-341; *Cumhuriyetin 50. Yılında Sümerbank*, Ankara, 1973; E. Dölen, *Tekstil Tarihi*, İst., 1992; H. Koray, "Feshanemizin Kısa Bir Tarihçesi", *Feshane-Mensucat Meslek Dergisi*, S. 2-3 (1948); Ö. Kü-çükerman, *Türk Giyim Sanayii Tarihindeki Ünlü Fabrika "Feshane " Defterdar Fabrikası*, Ankara, 1988; M. S. Kütükoğlu, "Asâkir-i Man-sûre-i Muhammediyye Kıyafeti ve Malzemesinin Temini Meselesi", *1ÜEF Doğumunun 100. Yılında Atatürk'e Armağan*, İst., 1981, s. 619-605; W. Müller-Wiener, "15-19. Yüzyıllar Arasında İstanbul'da İmalathane ve Fabrikalar", *Osmanlılar ve Batı Teknolojisi*, İst., 1992, s. 53-120; R. Önsoy, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, Ankara, 1988.

EMRE DÖLEN

FETHİ AHMED PAŞA

(1801, *istanbul* - 15 Ocak 1858, *İstanbul*) "Rodosîzade Damad Fethi Ahmed Paşa", "Tophane Müşiri Fethi Ahmed Paşa" olarak da tanınır, *istanbul*'da ilk müzeyi kuran Osmanlı müşiri.

Enderun'dan yetişme Rodoslu rikabdar Hafız Ahmed Ağa'nın oğludur. Eyüp'te Abdullah Paşa Yalısı'nda doğdu. Fethi Ahmed, II. Mahmud döneminde (1808-1839) Enderun'a alındı. Asâkir-i Mansure-i

Muhammediye'nin(-0 çekirdeğini oluşturan Enderun Ağaları Bölüğü'nde yer aldı ve mansure askeri oldu. 1827'de binbaşılığa yükseldi. 1828 Osmanlı-Rus Savaşı'n-da yararlık göstererek miralaylığa (albay) yükseldi ve padişah yaveri oldu. 1830'da mirliya (general), ertesi yıl ferik (tümgeneral) rütbelerine yükseldi. 1835'te Viya-na'ya elçi atandı. 1837'de İstanbul'a döndü ve kendisine müşirlik verildi. Önce Aydın valiliğine, ardından Paris elçiliğine atandı. 1839'da İstanbul'a dönüşünde Mec-lis-i Vâlâ azalığı ile görevlendirildi.

Abdülmecid'in kız kardeşi Atiye Sul-tan'la (1824-1850) evlenerek "damat" oldu. 1840-1843 arasında ticaret nazırlığı, Mec-lis-i Vâlâ reisliği, seraskerlik Tophane mü-

şirliği görevlerinde bulundu. 1843'te ikinci kez atandığı Tophane müşirliği görevini ölümüne değin aralıksız sürdürdü. Di-vanyolu'nda Sultan II. Mahmud Türbesi naziresine gömüldü. Babasının Karacaah-met'te yaptırdığı ahşap mescidi kagir olarak yenilemiştir (Karacaahmet Camii). Oğlu, Midhat Paşa ile Taife sürülen ve orada boğdurulan Damat Mahmud Cela-leddin Paşa'dır (ö. 1884). Fethi Ahmed Pa-şa'nın Kuzguncuk'taki yalısı günümüze kadar korunmuştur.

Batı kültürüne açık, aydın bir kişi olan Fethi Ahmed Paşa'yı, 1833'te İstanbul'a gelişinde tanıyan Lamartine, onu bir Avrupalıdan farkı olmayan genç ve zarif bir Osmanlı subayı olarak anlatır. 1850'de ikinci gelişinde ise onun Kuzguncuk'taki yalisından söz etmiştir.

Fethi Ahmed Paşa, uzun süre başında bulunduğu Tophane'de bir dizi yenilikler gerçekleştirmekle birlikte asıl ününü Türk müzecilik tarihinde kurucu ya da öncü o-luşundan kazanmıştır.

İstanbul'un alınışından (1453) sonra Fatih'in yaptırdığı Topkapı Sarayı surları i-çinde kalan Aya İrini Kilisesi, İç Cebehane konumunda, kuşatma araç gereçlerinin, önemli silahların korunmasına tahsis edilmişti (bak. Askeri Müze). Tahta geçen her padişahın saraydaki "hazine" denen özel birikimleri ve koleksiyonları görüp incelemeleri bir gelenektir. İç Cebehane de cebeciler tarafından düzenli ve bakımlı tutuluyor, padişahlarca zaman zaman ziyaret ediliyordu. 18. yy'ın başında Darü'l-Es-liha adını alan Aya İrini, 1839'da Harbiye Ambarı durumuna getirilmişti. 1845'te Yalova'da bir süre dinlenen Abdülmecid, burada gördüğü Roma dönemi taş eserlerinin İstanbul'a gönderilmesini ve korumaya alınmasını emretti. Elçilikleri sırasında Viyana ve Paris'teki müzeleri gezen ve eski eserlerin korunmasına ilişkin bilgiler edinen Fethi Ahmed Paşa, bu konuyla ilgilendi. Aya İrini'de bir tasnif çalışması başlattı. Mevcut eserler ile vilayetlerden gönderilen ve İstanbul'dan toplanan parçaları, "âsâr-ı atika" (arkeolojik eserler) ve

Fethi Ahmed Paşa

Galeri Alfa

"âsâr-ı esliha" (eski silahlar) olarak iki gruba ayırttı. Aya İrini içinde bunlar için iki ayrı galeri düzenlendi. Viyana ve Paris' te gördüklerinden esinlenerek Avrupa'dan getirttiği mankenleri eski yönetici ve asker kıyafetleri ve silahları ile donattı. Kilisenin apsisinde de padişah için, XVII. Louis stilinde bir loca yaptırdı. Abdülmecid, Aya İrini'deki ilk müzeyi gezerek maketler ve eski eserler konusunda Fethi Ahmed Paşa' dan bilgiler aldı. Bundan sonra da buradaki sergileme Tophane müşirliğinden a-lınan özel izinle gezilmeye başlandı.

Fethi Ahmed Paşa'nın girişimi ile 1847-1850 arasında valilere gönderilen eniklerle bölgelerindeki eski eserlerin toplanıp müzeye konulmak üzere İstanbul'a gönderilmesi istendi. Bu emirlerde geçen "sâ-ye-i şevket-vâye-i cenâb-ı şehriyârîde tanzim kılınmış olan müzeye va'z olunmak üzere hiçbir taraflarına hâlel getirilmeden nakledilmeleri" cümlesi, Aya İrini'deki düzenlemenin "müze" olarak adlandırıldığı-na bir kanıttır. Aydın, Kudüs, Halep, Samsat gibi yerlerden birtakım eserlerin gönderildiği de o yıllara ilişkin yazışmalardan anlaşılmaktadır. Yine, 1847'de İstanbul'da Atmeydanı'nda da ilk arkeolojik kazının, Fethi Ahmed Paşa'nın çabası ile yapıldığı saptanmaktadır.

Bibi. *BOA*, trade-Dahiliye, no: 8520, 8060, 8207, İrade-Meclis-i Vâlâ, no: 8023, 5255, (Hicrî 1263-1264); *Sicill-i Osmanî*, IV, 9-10; S. Eyi-ce, "Arkeoloji Müzesi ve Kuruluşu", *TCTA*, VI, 1596 vd; İ. Ortaylı "Tanzimat'ta Vilayetlerde Eski Eser Taraması", *TCTA*, VI, 1599 vd; T. N. Eralp "Askeri Müze", *TCTA*, VI, 1604 vd; A. Sermed Muhtar (Alus), *Müze-i Askeri-i Osma-ni Züvvanna Mahsus Rehber*, I-III, İst., 1336-1338; C. E. Arseven, *Sanat Ansiklopedisi*, III, İst., 1966, s. 1487; A. Oğan, *Türk Müzeciliğinin 100. Yıldönümü*, İst., 1947, "Fethi Ahmed Paşa", *ISTA*, X, 5708-5709.

NECDET SAKAOĞLU

FETHİ AHMED PAŞA YATISI

Kuzguncuk'ta Paşalimanı Caddesi no. 125'tedir. 19. yy'a ait olan yapının yapılış yılı ve mimarı kesin olarak bilinmemektedir. Kesin bilinen ilk sahibi Damat Fet-

hi Ahmed Paşa'nın(->) bu yalısı, "İsmet Bey"den aldığıdır.

Fethi Ahmed Paşa yalısı temelli bir o-narımdan geçirip genişletmiştir.

içindeki ya da bahçesindeki kimi Avrupa öğeleri kopyacılığı değil, kişilikli bir kültür yorumunun güzeli, iyiyi tanıma, bilme, değerlendirme yetisini belgeler. Gerçekte harem ve selamlık olmak üzere iki bölümü plan yalının, Üsküdar yönündeki bölümü ve Kuzguncuk yönündeki büyük mutfak 1922'de ya da 1923'teki bir yangında yanmıştır. Bugün ayakta olan bölüm bu yangından zarar görmemiştir. 1927-1928'de

onarılmıştır. Fethi Ahmed Paşa' dan sonra damadı ingiliz Said Paşa'nın torunu olan Şevket Mocan, yalının sahibidir. Yalayı pembeye boyatan da odur. On altı odalı ve iki büyük sofalı, özgün Osmanlı yapım tekniğiyle gerçekleştirilmiş olan yalı, 1948'de çok büyük harcamalarla, uzman ustalar eliyle onarılmış, baştan başa elden geçirilmiştir. Bugüne dek ayakta kalmasını da bu onanma borçludur.

Yalının çam, çınar, köknar ağaçlarının çoğunlukta olduğu bir korusu vardır. Bu koru, içine yapı yapılmaması koşuluyla sembolik bir bedelle İstanbul Belediye- si'ne bırakılmıştır. Bugün yalı ile arasından Boğaz yolu geçen koru, İstanbul'un en güzel köşelerinden biridir.

Yalının yanlarında, deniz kıyısında çiçek bahçeleri vardır. Bunlardan Üsküdar yönünde olanının içindeki havuzun, Ro-ma'daki Barberini Sarayı'ndakinin eşi olduğu söylenir. Fethi Ahmed Paşa Yalısı'nda karniyarik plan tipi uygulanmıştır ama sofanın uçları denize ve koruya açılmaz. Tersine sofalar kıyıya koşuttur. Biri büyük, biri küçük iki sofa, uzunlamasına, uç uca düzenlenmişlerdir. Her ikisinin de uzunlamasına deniz ve koru yanlarına, değişik büyüklükte odalar, değişik büyüklükte çıkmalar da yaparak yerleşmişlerdir. Özellikle deniz yüzü bu çıkmalarla ve bunların eliböğründeleriyle canlılık kazanmıştır.

Büyük sofanın Kuzguncuk İskelesi'ne bakan dar yüzüne de merdiven yerleştirilmiştir. Kısacası, sofalarda ancak orta masa çevresinde, içedönük oturulabilmekte-dir. Bu sofa, bir bakıma, kent içinde alan gibidir. Burada çok kalabalık olan aile

Fethi Ahmed
Paşa Yalısı'mn
deniz

cephesinden görünümü.

Elif Erim, 1991

toplanabilmektedir. Gece eğlenceleri, danslı, çaylı toplantılarla tam bir sosyal yaşam oylumudur.

Bugün de titizlikle korunan, çoğu eskilerden beri kullanılmakta olan mobilya-larıyla Fethi Ahmed Paşa Yalısı, gerçek İstanbul yaşam kültürünü -arabeske hiç düşmeden- yansıtmaktadır.

CENGİZ BEKTAŞ

FETHİ PAŞA KORUSU

Üsküdar'ın kuzeyinden başlayarak bütün sırt ve dik yamaçları kapladıktan sonra Kuzguncuk Tepesi'nde nihayet bulan koru. Adını, II. Mahmud (1808-1839) ve Abdülmecid (1839-1861) dönemlerinde valilik, elçilik ve nazırlıklarda bulunmuş, Türkiye'de ilk müzenin temelini atmış Tophane Müşiri Fethi Ahmed Paşa'dan(->) almıştır.

Halk arasında "Kuzguncuk Korusu" o-larak da anılmış olan Fethi Paşa Korusu, kesif bir ağaç topluluğuna sahiptir. Önceleri 26 hektar yüzölçümünde olan koru, paşanın ölümünden sonra vârisleri arasında paylaşılmış, torunlarından Avukat Şevket Mocan korunun kendi hissesine düşen kısmını 1958'de belediyeye devretmiştir. Koru bir süre "Mocan Korusu" olarak da adlandırılmıştır. Daha sonra, İstanbul Belediyesi, payderpey diğer hisseli yerleri de istimlak ederek korunun büyük bölümüne (yaklaşık 16 hektarına) sahip olmuştur. Bugün Fethi Paşa Korusu'ndan bir duvarla ayrılmış Üsküdar tarafında kalan ikinci büyük parsel, Paşalimam Korusu veya De-mirağ Korusu'dur. 10 hektar yüzölçümünde olup daha bakımlı ve iyi durumdadır.

Fethi Paşa Korusu 1960'tan 1980'lere kadar kendi haline terk edilmiş, ağaç ve çalıların üzerlerini, tepelerine kadar sarmaşık ve böğürtlenler sarmış; koru, içinde dolaşılmaz ve gezilmez hale gelmiştir, istanbul Büyükşehir Belediyesi, 1985-1987 arasında koruyu bakıma aldırılmış, koru i-çi oto ve gezinti yolları, koşu parkurları, ı-şıklandırma, seyir yerleri ve kafeterya inşaatı, sulama ve içme suyu şebekesinin döşenmesi, telefonun çekilmesi ve binalara bağlanması, voleybol ve basketbol sahalarının tanzimi ve yapılması gibi işler, ihale yolu ile kısa sürede yaptırılmıştır.

FETHİYE CAMİİ

300

301

FETHİYE MEDRESESİ

Fethi Paşa Korusu Büyükşehir Belediyesi Bahçeler Müdürlüğü'ne bağlıdır. Çevresi duvarlarla çevrilmiş olup, emniyet altına alınmıştır. İki servis kapısından birincisi Üsküdar-Kuzguncuk otobüs yoluna, diğeri ise tepede İcadiye Mahallesi'ne, Münir Ertegün Sokağı'na açılmaktadır. Koru içerisinde iki ahşap bina mevcut olup, yakın geçmişte yangın sonucu oturulmaz duruma geldikleri için restore edilmektedirler. Bunların restoran ve kafeterya olarak kullanılması planlanmıştır.

Korunun sırta yakın, Boğaziçi'ne hâkim, geniş ufku olan bir düzlüğünde bulunan yıkılmış veya yanmış bir köşkün temelleri ile suları küçük bir tepeden aşağıya, blok taşlar arasından dolandırılarak a-kıtılan kaskatlı havuz ilginç yerlerdir. 1987' de havuz masraflı ve iddialı biçimde onarılmış ise de aslına uygun taş malzeme kullanılmadığı ve abartıldığı için restorasyon başarılı olamamıştır.

Koruda en çok görülen ağaç türleri: Kermes meşesi (*Quercus coccifera*), defne (*Laurus nobilis*), akçakesme (*Phillyrea latifolia*), sakızağacı (*Pistacia atlantica*), erguvan (*Cercis siliquastrum*) ve gümüş ihlamurdur (*Tilia argentea*). Bunlardan, bir maki türü olan ve en fazla 4-5 m'ye varan kermes meşesi bu koruda 16-18 m'ye kadar

ulaşmaktadır.

Korunun yukarı kısımlarında, sırt ve düzlüklerde sıralar halinde dikilmiş kızıl-çamlar (*Pinus brutid*), fıstıkçamları (*Pi-nus pinea*), sedirler (*Cedrus deodara*) ve giriş kapısının önündeki düzlük alanda yer alan sakızağacı (*Pistacia atlanticd*) büyük çap ve boylara ulaşmış anıtsal nitelikte ağaçlardır.

Koruda ayrıca atkestanesi (*Aesculus bippocastanum*), saplı meşe (*Quercus ro-bur*), akdüt (*Morus albd*), Trabzon hurması (*Diospyros kaki*), yalancı akasya (*Robi-nia pseudoacacid*), dişbudak (*Fraxinus angustifolia*), porsuk (*Taxus baccatd*), her dem yeşil kartopu (*yiburnum tinus*), kızılçık (*ğorus mas*), Japon taflanı (*Euony-musjaponicus*), Japon kadifeçamı (*Crypto-meriajaponica "Elegans"*) bulunmaktadır. FAiK YALTIRIK

Fethi Paşa Korusu'ndan bir görünüm. *Ahmet Kuzik, 1994*

FETHİYE CAMÜ

Fatih İlçesi'nin Halic'e bakan yamacında, Çarşamba semtinde bulunan Fethiye Camii, Meryem adına kurulmuş olan Teoto-kos tis Pammakaristu Manastırı'nın kilise-sidir.

Evvelce aynı yerde bir kilise bulunduğu, burada önceleri görülmüş olan bir kitabeden anlaşıyordu. Bugün ortada olmayan bu kitabe, İoannes Komnenos ile karısı Anna Dukaina'nın bunu yaptırdıklarını bildiriyordu. Ancak adı geçen kişinin imparator II. İoannes Komnenos (hd 1118-1143) ile aynı olması, bu hükümdarın karısının adının Eirene olmasından dolayı mümkün görülmez. 10ö7'de ölen ku-ropalates (saray mabeyincisi) İoannes Komnenos bir hipotez olarak ileri sürülür. Bu kişinin karısı Dukas soyundan Anna Dalassena'dır.

Bugün görülen kilise, 13. yy'm sonlarında Bizans saray ileri gelenlerinden Mi-hail Glabas Tarkaniotes tarafından inşa ettirilmiştir. Bu hususu doğrulayan ve çağın şairlerinden Manuel Files (1275-1346) tarafından yazılan manzum bir kitabe, binanın cephesini süsleyen bir silme üzerine işlenmiş olarak görülebilir. Ancak bu kitabe, esas binaya bitişik olarak eklenmiş mezar şapelinin güney cephesindedir. Bu duruma göre büyük binanın Latin işgali (1204-1261) sırasında harap bir hale gelmesinin arkasından Mihail Glabas Tarkaniotes tarafından yeniden yaptırılarak ihya e-dildiği ve az sonra da 1315'e doğru güney tarafına Mihail Glabas'ın eşi tarafından mezar şapelinin inşa edildiği anlaşılmaktadır.

Mihail Tarkaniotes, manastır ve kiliseyi 1293'ten önce tamamlamış olmalıdır. Çünkü Rahip Kosmas bu manastırın başı olarak atanmış ve 1294'te patrik olmuştur. 1344' te Büyük Logofetes Gabalas imparatoriçe ile ters düştüğünden keşiş olarak Pamma-karistos Manastırı'na kapatılmış, fakat buradan kaçtığından yakalanıp hapse atılmıştır. 1418'de de,

Düzmece Mustafa'nın taraftarlarından bir Türk, Bizans'a sığındığında, bu manastıra kapatılmıştı. Fakat bir Türkün varlığını istemeyen keşişlerin itirazı üzerine İmparator II. Manuel Paleo-

logos (hd 1391-1425) onu Osmanlılara teslim etmek zorunda kalmıştır.

İstanbul'un fethinden sonra, Fatih'in Ortodoksların başına patrik olarak atadığı Gennadios Skolarios, önce Havariyun Kilisesi'ne yerleşmişken. 1455'te buradan o sıralarda kadınlar manastırın olan Pamma-karistos Manastırı'na geçmeyi istemiş ve II. Mehmed'in (hd 1451-1481) fermanı-yla patrikhane buraya taşınmıştır. Burada yaşayan rahibeler de hemen yakınındaki İoannes Prodromos Manastırı'na geçmişlerdir. Sonraları bu manastırın kilisesi Ah-med Paşa tarafından mescide çevrilmiştir. Pammakaristos Manastırı ve kilisesi 150 yıl boyunca patriklik merkezi görevi görmüş, hattâ bu arada bizzat Fatih burayı ziyaret ederek Gennadios ile Hristiyanlık ü-zerine ünlü tartışmasını yapmıştır ki bu konuşmanın metni "Gennadios îtikatna-mesi" olarak tanınmıştır. Pammakaristos Manastırı'na, patrikhane olduğu yıllarda, 1490'a doğru, Türkler tarafından el konulmak istenmiş ise de bu girişim önlenmiştir. I. Selim (Yavuz) döneminde (1512-1520), despot Tomas'ın torunu İoannes Pa-leologos buraya gömülmüştür. Burası henüz patrikhane olduğu sırada bir elçilik heyeti ile İstanbul'a gelen Stephan Ger-lach, burayı ziyaret ederek gördüklerini 7 Mart 1578 tarihli mektubu ile Martin Cru-sius'a yazmıştır. Manastır ve kilisenin o yıllardaki görünümü *Turcograecia* adlı kitapta, anlatıldığı gibi tahta oyma gravür olarak da aynı yıllarda İstanbul'a gelen Sa-lomon Schweigger'in seyahatnamesinde yayımlanmıştır. Bunda etrafı bir duvarla sınırlanmış ağaçlı bir düzlükte, kilise ile manastırın yapıları gösterilmiştir. Rumların çeşitli yapılardan topladıkları relique de (kutsal kalıntılar) buraya taşınmıştır.

III. Murad döneminde (1574-1595), artık çevresi Türk mahalleleri olan Pammakaristos Kilisesi, Gürcistan ve Azerbaycan'ın fethi hatırası olarak Fethiye Camii adıyla 1590'a doğru camiye dönüştürülmüş, patrikhane önce Ayios Demetrios Kanavis Kilisesi'ne, 1612'de de şimdiki yerindeki Ayios Georgios Kilisesi'ne taşınmıştır. Cami yapıldığında apsis kısmı yıkılarak buraya kible yönüne uygun bir mihrabın i-çinde yer aldığı kubbeli bir mekân eklenmiş, esas ve yandaki ek binada olan sütunlar kaldırılarak, kubbeler ve tonozlar büyük kemerler ile desteklenmiştir. Kilise cami haline getirildiğinde, batı tarafında Sadrazam Sinan Paşa bir medrese inşa ettirmiştir. Avluyu "U" biçiminde saran bu medrese ile Fethiye Camii 16. yy mimarisinde avlusu medreseli camiler tipinin bir örneği olmuştur. 1051/1640'taki Balatkapı yangınında alevler Fethiye Camii'ne de ulaşarak, tahribat yapmıştır.

Fethiye Camii, güney cephesinde kapı üstündeki kitabeden anlaşıldığına göre 1262/1845'te bir tamir görmüş, minare barok mimari(->) tarzında

olmasından dolayı belki bu onarımda yenilenmiştir. 20. yy'm başlarında, medresenin üstüne Mimar Kemaleddin Bey (1870-1927) tarafından çizilen projeye göre bir ilkokul inşa edilmiş, avlu duvarları da kaldırılarak, kül-

liyenin bütünlüğü yok edilmiştir. 1936-1938 arasında Fethiye Camii Vakıflar İdaresi tarafından yemden restore edilmiş, güney tarafına tonozların üstüne oturtulan ahşap meşruta ile buraya çıkışı sağlayan geniş dış merdiven kaldırılmış ancak Müzeler İdaresi'ne devredilerek uzun yıllar sahipsiz ve bakımsız kalmıştır. Hattâ bu yıllarda, kubbe kurşunlarını hırsızlardan korumak için, caminin kubbelerinde Müzeler İdaresi kadrosundan bir kurt köpeği beslenmesi ilgi çekici bir olaydır.

Fethiye Camii, çevrenin başvuruları ü-zerine 1960'lı yıllarda yeniden cami olarak açılırken, yandaki ek mezar şapeli, Amerikan Bizans Enstitüsü tarafından i-çindeki bütün mozaik ve freskolar açığa çıkarılarak, restore edilmiş, ayrıca binanın içindeki Türk döneminde yapılan kemer sökülerek, eskiden var oldukları bilinen sütunların yerlerine yenileri yapılmış ve bu ek mezar şapeli orijinal görünümüne dönüştürülmüştür. Bugün esas bina cami olarak kullanılırken, arada bir bölme yapılarak ayrılan ek şapel Müzeler İdaresi'ne bağlı olarak ziyarete açıktır.

Fethiye Camii olan eski Bizans kilisesi, altındaki daha eski bir döneme işaret eden, bazıları paye haline getirilen 16 sü-tunlu sarnıç istisna edilecek olursa, üst yapısı bakımından dört döneme işaret eder. 13. yy'm sonlarında inşa edilen ana yapı, örnekleri ancak son dönem Bizans mimarisinde ortaya çıkan, orta mekânını, üç tarafından "U" biçiminde koridorların sardığı, "dehlizli" tipte olan kiliselerdendir. Ortadaki kubbeli mekânı bu dehlizlerden ayıran çifte sütunlar Türk döneminde kaldırılarak, aynı tipte olan Fenarî İsa Camii' nin(->) güney binasında olduğu gibi, üst yapı eksen paralelinde iki kemere bindirilmiştir. Bu sütunların varlığını gösteren kaideler, bina harap haldeyken görülüyordu. Binanın doğusundaki ana ve yan apsisler Türk döneminde yıkılarak yerlerine şevli biçimde inşa edilmiş, üstü kubbeli bir mekân yapılmış olup, bunun yan duvarında mihrap bulunmaktadır. Ana binanın orta mekânı pencereli kare bir kitle halinde yükselir. Bunun üstünde Bizans mimarisinin tipik kubbesi bulunur. Dalgalı saçağı, kademeli kemerler içindeki pencereleri ile kubbe 13-14. yy'ların mimari özelliğine sahiptir.

Mihail Glabas'ın karısı Maria'nın 14. yy' in ilk yıllarında ek olarak, ana binanın güney cephesine bitişik olarak yaptırdığı mezar şapeli ise dört sütunlu haç planına göre inşa edilmiştir. Bunun da üzerinde döneminin üslubuna uygun görünüşte kubbeler vardır. Bir Bizans kilisesinin bütün mimari elemanlarına sahip olan bu ek şapelin en ilgi çekici tarafı, dış yüzeylerini süsleyen taş ve tuğlalardan yaratılan bezemelerdir. Ayrıca bu binanın güney cephesindeki mermer silme

üzerine M. Fi-les'in manzum yazısı işlenmiş olduktan başka, aynı cephede tuğlalardan yapılmış bir yazı frizi daha görülür. Bu mezar kilisesinin kubbesinin içini bir Pantokrator (kâinatın hâkimi) İsa ile, etrafında Tevrat peygamberleri mozaikleri süsler. Burası

Fethiye Camii'nin güneydoğudan görünümü. *Ali Hikmet Varlık, 1994*

cami olduğunda da bu mozaikler kapatılmamıştı. Apsis bölümünde mahşer günü insanlığa yardımcı olması için Meryem ve İoannes'i İsa'nın iki yanında tasvir eden bir mozaik bulunmuş, ayrıca kemer ve tonozlarda bazı azizlerin resimleri meydana çıkarılmıştır. Bazı ücra yerlerde ise pahalı bir teknik olan mozaik yerine fres-ko resimlerin yapıldıkları dikkati çeker.

Üçüncü aşamada bu birbirine bitişik iki yapıyı, dıştan üç taraftan saran bir dehliz yapılmıştır. Taş ve tuğladan oluşan karma teknikte yapılan bu ek, mimari bakımdan dikkate değer bir özellik göstermez. Dördüncü ek ise, yukarıda bahsi geçmiş olan Türk döneminde yapılan kubbeli mihrap mekânıdır.

Caminin etrafında evvelce iki tarafa kapısı olan taştan bir avlu duvarı bulunuyordu. Bu kapılardan bugün yalnızca biri durmaktadır. Duvar ise hemen hemen ortadan kalkmış, cami avlusu ise önündeki medrese yerine yapılan ilkokulun oyun alanı olmuştur. Dışkapı üstünde yer alan ve Nevşehirli İbrahim Paşa'nın damadı Kethüda Mehmed Bey'in vakfi olan mektepten de bugün hiçbir iz yoktur.

Bibi. Paspatis, *Byzantinai Meletai*, îst, 1877, s. 298-302; Pulgher, *Eglises Byzantines*, 41; Liviks, "Mechet Fetkhie-djhami v Konstantino-polie", *Odessa*, 1887; Richter, *Quellen der byzantinischen Kunst-Geschichte*, Viyana, 1897, s. 250; X. A. Siderides, "Peri tes en Kons-tantinupolei mones tes Pammakaristu", *Hel-lenikos Filologikos Sillogos*, XX-XXII (1902), s. 19-32, XIX (1907), s. 265-273; S. Schweigger, *Eine neue Reysebeschreibung auss Deutsch-land nach Constantinopel*, Nürnberg, 1608, s. 119-120; Gurlitt, *Konstantinopels*, 34; Millin-gen, *Byzantine Churches*, 138-160; -Ebersolt-Thiers, *Eglises*, 225-247; Schneider, *Byzanz*, 66-67; A. Oğan, "Aya Mariya Pammakaristos-Fethiye Camii", *Belleten*, Xffl/50 (1949), s. 271-308; Janin, *Eglises et monateres*, 208-213; Eyi-ce, *Bizans Mimarisi*, s. 22-27; F. Schreiner, "Eine unbekanute Beschreibung der Pammakaristos-kirche (Fethiye Camii) und weitere Tex-te zur Topographie Konstantinopels", *Dum-*

barton Oaks Papers, XXV (1971), s. 220-248; Ayvansarayî, *Hadika*, I, 157; (Altınay), *Onbi-rinci Asırda*, 13; H. Belting, "Zur Skulptur aus der Zeit um 1300 in Konstantinopel", *Münc-hener Jahrbuch der Bildenden Kunst*, XXIII (1972), s. 63-100; H. Belting-C. Mango-D. Mo-uriki, *The Mosaics and Frescoes of St. Mary Pammakaristos (Fethiye Camii) at Istanbul*, Washington, 1978; H. Hallensleben, "Untersuchungen zur Baugeschichte der ehemali-gen Pammakaristoskirche der heutigen

Fethiye Camii in istanbul", *ist. Mitt*, XIII-XIV (1963-1964), 128-193; T. F. Mathews, *The Byzantine Churches of İstanbul*, Pennsylvania, 1971, s. 346-365; *Fatih Camileri*, 97-98.

SEMAVİ EYİCE

FETHİYE MEDRESESİ

Çarşamba'da, Fethiye Camii karşısında, Fethiye Kapısı Sokağı ile Fethiye Medrese Arkası Sokağı arasında kalan dar ve u-zun bir arsa üzerinde yer alır.

Fethiye Medresesi, II. Meşrutiyet döneminde çok harap bir durumda olduğu için yıktırılan eski Fethiye Medresesi'nin yerine yaptırılmıştır. Safevilerle Osmanlılar arasındaki uzun savaşlar sonunda, Gürcistan ve Azerbaycan'ın Osmanlı topraklarına katılmasını kutlamak amacıyla, eski Pammakaristos Kilisesi, III. Murad'ın (hd 1574-1595) emriyle, 1590'a doğru "Fethiye" adıyla camiye çevrilmiştir. III. Murad'ın sadrazamlarından Sinan Paşa ise medreseyi ikinci sadaretinin son yılları olan 1590-1591'de yaptırmıştır. 1911-1915 arasında yaptırılan yeni medresenin eskisi ile eş planlı olduğu tarihi haritalardan izlenmektedir. Cumhuriyet'ten sonra iç düzeni değiştirilen yapı, bugün beş derslikli "Fethiye İlkokulu" olarak kullanılmaktadır. 1909-1919 arasında Evkaf Nezareti başmi-marı olarak görev yapan Mimar Kemaleddin Bey tarafından tasarlanmış olan yapı, eski medresenin temellerinin durumuna göre tabanı geniş bir "U" biçiminde, bodrumla birlikte iki katlı bir bina olarak planlanmıştır. Camiye bakan cephenin ör-

FETİH

302

303

FETİH

ta ekseninde yer alan girişin tam karşısında bodruma inen merdivenler bulunmaktadır. Yapıyı boylamasına kat eden koridor üzerinde bugün yan yana derslikler görülmekte, tuvaletler ve öğretmen odaları iki uçtaki kısa kanatlarda yer almaktadır, ilkokula dönüştürülmeden önce medresenin zemin katında 17 hücre bulunduğu, koridorun ise bir ara, ahşap sütunlar tarafından taşman açık bir revak biçiminde düşünüldüğü özgün projede görülmektedir.

Cami yönünden tek, arka taraftan ise, bodrumla birlikte iki katlı olarak algılanan yapının tüm zemin kat pencereleri kemerlerle geçilmiş, koridor pencereleri derslik-lerinkine göre daha büyük tutulmuşlardır. Onarım gördüğü belli olan yapının tüm cepheleri sıvanarak kesme taş görünümünü verecek biçimde derzlenmiştir. Pencere kemerlerinin eğrilerini izleyen silmeler, üzengiler düzeyinde birbirlerine bağlanarak tüm yapı çevresinde dolaştırılmış, yapı, alt yüzleri çıtalı, geniş ahşap saçaklarla bitirilmiştir.

Birinci Ulusal Mimarlık Dönemi yapılarının alçakgönüllü bir örneği olan Fethiye Medresesi, bulunduğu çevreye uyumlu ölçeği ile önemli ölçüde katkıda bulunmaktadır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 157; Öz, *istanbul Camileri*, I, 60; Ayverdi, *istanbul Haritası*, D6; Ibnülemin Mahmud Kemal Inal-Hüseyin Hüsameddin Yaşar, *Evkaf-ı Hümayun Nezaretinin Tarihçe-i Teşkilatı*, ist., 1335, s. 236; Yavuz, *Mimar Kemalettin*, 222-226,

YILDIRIM YAVUZ

FETİH

Osmanlı fetihleri sonunda ülkesi, Kons-tantinopolis kıyılarında birkaç şehirle kısıtlı kalan Bizans imparatoru, 1371'den beri Osmanlı padişahına itaatini sunmuş ve yılda 15.000 altın haraç ödemeyi kabul etmişti. Osmanlılarca imparator, küçük bir tekfurdan başka bir şey değildi. Fakat Konstantinopolis, Avrupa için ekonomik ve dini bakımdan hayati önemde bir şehirdi, Hristiyan dünyasının İslama karşı en son ve en güçlü savunma kalesi sayılıyor ve onu korumak için papalık öncülüğünde Haçlı seferleri örgütleniyordu. Os-

Fethiye

Medresesi'nin

güneyden

görünümü.

Yıldırım Yavuz,

1975

manlılar Konstantinopolis'i, 1394-1402 ve 1422'de ciddi biçimde kuşatmışlar, fakat sonuç alamamışlardı. 1439'da imparator ve patrik, umutsuzlukla, Floransa Konsi-li'nde Katolik kilisesi ile Rum Ortodoks kilisesi arasında birliği gerçekleştirdiler ve 1443 ve 1444'te güçlü Haçlı orduları Rumeli'yi istila etti. 1444'te Varna'da kazanılan Osmanlı zaferi Konstantinopolis'in alinyazısını belirlemişti. Osmanlılar, Rumeli ve Anadolu'da kurdukları imparatorluğun yaşaması için bu şehri mutlaka almak kararnı o zaman vermişlerdi.

1451'de ikinci defa tahta çıkan II. Meh-med için Konstantinopolis'in fethi, yalnız bu bakımdan değil, aynı zamanda kendi padişahlık otoritesinin yerleşmesi bakımından da kaçınılmaz bir sorun olarak ortaya çıkmıştı. Başka bir deyimle, devlet içinde mutlak otoriteyi elinde tutan ve onu 1446'da tahttan uzaklaştırıp tekrar babası II. Murad'ı tahta çıkarmış olan güçlü vezirazam Çandarlı Halil Paşa'nın bu mevkiden uzaklaştırılması gerekiyordu. Genç sultanın lalalan Zağanos Paşa ile Şe-habeddin Paşa, iktidarı Çandarlı elinden almak için ona karşı kıyasıya bir mücadele halinde idiler ve Konstantinopolis'in fethini başarabilirlerse onu bertaraf edeceklerine inanıyorlardı, işte bu

nedenlerle, II. Mehmed, tahta çıkar çıkmaz bütün siyasetini Konstantinopolis'in fethi amacına yöneltti; devletin bellibaşlı düşmanları olan Karamanoğulları, Venedik ve Macaristan'a ödünler vererek barış antlaşmaları imzaladı.

Konstantinopolis kuşatmasına Çandarlı Halil Paşa karşı idi. Haklı olarak diyordu ki, kuşatma Hristiyan dünyasının yeniden Haçlı orduları ile yüklenmesine sebep olur, denizden bir donanma ve Tuna üzerinden Macar ordusu harekete geçer, güçlü Bizans surları karşısında Osmanlı ordusu oyalanırken bu kuvvetler erişirse, perişan halde çekilmek zorunda kalınır. Bu düşünceler geçersiz değildi, bu yüzden kuşatma stratejisi ve hazırlıklar buna göre yapıldı. Her şey, Haçlı güçleri harekete geçmeden işi bitirmeye bağlı idi. Surları yıkmak için büyük toprak döküldü, şehrin erzak almasını önlemek için Boğaz trafiğini kontrol eden Rumeli Hisa-

rı(->) inşa olundu (Ocak-Ağustos 1452). Denizden kuşatmayı tamamlamak için e-sas harp gemisi olarak 16 kadırgadan oluşan güçlü bir donanma meydana getirildi. Cenevizlilerin(->) elindeki Galata'nın tarafsızlığı sağlandı. Devletin etkin askeri gücü olan yeniçeri ordusu iki katına, 10.000'e çıkarıldı. Gönüllü olarak gelenler dışında Osmanlı ordusu 70.000 civarında idi. Mora Despotluğu'ndan askeri yardım gelmesini önlemek için de, Uçbeyi Tura-han, Korent Boğazı üzerine gönderildi (1452 sonbaharı). Her şey inceden inceye düşünülecek planlandı. Fakat zaman faktörü çok önemliydi. Edirne'de son harp meclisinde Çandarlı'nın iddialarına karşı rakipleri, her şeyin hazır olduğunu açıkladılar. Genç sultan son söz olarak Bizans ortada kaldıkça ülkenin asla kendim güvenlik içinde hissedemeyeceğini ifade etti ve harekete karar verildi. İmparator da, 1452'de Rumeli Hisarı'nın yapılmasıyla beraber bir kuşatmaya karşı hazırlıklara başlamış, surları tamir ettirmiş, acil yardım için Venedik'e adam göndermiş, Cenevizli Giovanni Giustiniani-Longo 700 kişilik seçme bir kuvvetle İstanbul'a getirilmişti. Şehirdeki Latin aslından bütün milletler, başta Venedikliler, Katalanlar ve Pera'dan gelen Cenevizliler şehrin savunmasına hazırlandılar. Keza Haliç'te 5'i Venedikli, 5'i Cenevizli 26 gemi savaş için hazır hale getirildi. Bir sayıma göre, şehirde silah taşıyabilir 983 Rum ve 2.000 kadar yabancı saptandı. Savunma kuvvetleri 6-7.000'i buluyordu. İmparatorun yanına sığınmış Süleyman Çelebi'nin oğlu Orhan da adamlarıyla savunmaya katılacaktır.

Sultan, topları ve esas kuvvetleriyle Edirne'den ayrılmadan önce Karaca Bey kumandasında Rumeli süvari kuvvetleri, Rumeli'de Bizans elinde kalmış birkaç şehri almak için harekete geçti (Şubat 1453). Öte yandan donanma Gelibolu'dan ayrıldı (Mart 1453). 2 Nisan'da Osmanlı öncü kuvvetleri Konstantinopolis önünde görünüyordu. Aynı gün imparator, Haliç girişini zincirle kapatma emrini verdi. 6 Nisan

günü genç Sultan esas kuvvetleri ile Konstantinopolis önüne gelerek otağın St. Ro-manus Kapısı önünde kurdu. Aşağıda başlıca olaylarla kuşatmanın kronolojisi verilmiştir.

6-7 Nisan: İlk top ateşi başlar. Edirneka-pı yakınında surların bir kısmı yıkılır. Geceleyin savunucular bu gediği kapatırlar. Hendeklerin doldurulması, yeraltında lağımların kazılması işine başlanır.

9 Nisan: Baltaoğlu Süleyman Bey Halic'e girmek için ilk saldırıyı yapar.

9-10 Nisan: Boğaz'da Therapia ve Stuidios hisarları zaptolunur, savunucuları surlar önünde kazığa vurulur. Baltaoğlu, Marmara adalarını ele geçirir.

11 Nisan: Büyük topraklarla surların dövülmesine başlanır. Surlar yer yer yıkılır, fakat savunucular, ağaç kazıklar ve top rak doldurulmuş torbalarla bir siper yapıp gediği kapatmaya çalışırlar.

12 Nisan: Baltaoğlu, zincirin öte yanından Halic'i koruyan Hristiyan gemilerine saldırır. Deniz savaşında yüksek bordalı

Hristiyan gemileri üstün gelirler. Bu başarı şehir halkı ve savunucuların sevinç gösterilerine yol açar. Osmanlı ordusunda moral bozukluğu baş gösterir. Sultanın emriyle havan topu yapılarak Haliç'teki gemilerin dövülmesine başlanır, bir düşman kadırgasının batırılması morali yükseltir. 18 Nisan: İlk büyük saldırı. O gece davullar çalarak meşalelerle "top yıkığı" kesiminde saldırı yapılır. Kazıklarla yapılmış siperi yakma girişimi dört saat sürer, sonuç alınmaz.

20 Nisan: Papanın gönderdiği erzak ve silah yüklü 3 Ceneviz gemisi ile buğday yüklü büyük bir Bizans gemisi Çanakkale'yi geçip, cuma sabahı Konstantinopolis önünde görünür. Sultan kıyıya gelerek Baltaoğlu'na gemileri mutlak ele geçirmesi veya batırması için sıkı emirler verir; kıyıda büyük yük gemilerine asker ve silah koyarak yardıma gönderir. İstanbul halkı Akropolis (Topkapı Sarayı Tepesi) Tepesi'ne yığılmış, sonucu kaygıyla izlemektedir. O sırada bir lodos çıkar, kaban deniz Osmanlı gemilerinin manevrasını güçleştirir, yüksek bordalı düşman gemilerinden atılan ok ve kargılar, Osmanlı kadırgalarında yaklaşan askere göz açtırmaz. Donanmasının bir şey yapamadığını görerek gazaba gelen genç sultan, sığ denize atım sürerek âdeta savaşa bizzat katılmak ister. Akşama doğru rüzgâr birden lodosdan poyraza çevirir ve yelkenlerini şişiren 4 Hristiyan gemisi Osmanlı donanmasını yarararak Halic'e yaklaşır. Baltaoğlu donanma ile Dolmabahçe'ye döner, geceleyin 4 gemi alçaltılan zincirin üzerinden Halic'e girip kurtulur. Bu savaşta, bir hesaba göre Hristiyanlar 23, Osmanlılar yaklaşık 300 kişi kaybetmiştir. Sultanın gazabına uğrayan Baltaoğlu güçlüklerle idamdan kurtulur. Donanma kumandanlığına Hamza Bey getirilir. Başarısızlık Osmanlı ordusunda

ciddi bir bozgun havası estirir, asker orduyu terk etmeye başlar.

Bu bozgun havası içinde fethin müjdecisi Akşemseddin'den(->) gelen mektup Fatih'in moralini yükseltir ve herkesi hayret içinde bırakan yeni girişimlerde bulunur. Bir yandan bombardıman şiddetlenir. Lykos (Bayrampaşa Deresi) vadisinde büyük Baktatinianos Kulesi tahrip edilir. Öte yandan sultan donanmasını Dolmabahçe'den Halic'e indirmek için faaliyettedir. Bu proje, kuşkusuz çok zaman önce düşünülmüş ve Galata'nın kara surları boyunca Tophane'den Kasımpaşa'ya bir yol inşa edilmiş, gemileri çekecek kızaklar yapılmıştır.

22 Nisan: Sabahtan öküzlerin çektiği ve yüzlerce kişinin iki taraftan halatlarla dengelediği 70 kadar gemi kızaklar üzerinde karada seyre başlar. Daha önceleri, hafif bir filoyu bir sudan öbürüne çekme işini Aydınolu Gazi Umur Bey ve Venedikliler uygulamışlardı. Fakat Galata sırtlarına bir donanmayı çıkarmak bambaşka bir işti. Bunun için pek çok sorunu çözmek gerekti. Genç sultanın sarsılmaz azmi ile sorunlar çözülmüştür. Öğleye kadar 70 gemi savunucuların hayret ve korku dolu gözleri önünde Halic'e indi.

Venedik'teki

Düklük

Sarayı'nda

bulunan ve

Domenico

Tintoretto'nun

İstanbul'un

fethini konu

eden bir

resminden

ayrıntılar.

Venezia e I Turchi,

Electa Editrice,

Milano, 1985

28 Nisan: Savunucuların Halic'e inen gemileri yakma girişimi, bunu vaktinde haber almış olan sultanın kıyıda açtığı şiddetli top ateşi ile sonuçsuz bırakılır. Düşman gemilerinden ikisi tahrip edilir ve yakalanan 40 denizci surların önünde i-dam olunur. Bunun üzerine savunucular ellerinde bulunan 260 Osmanlı tutsağının, surlar üzerinde başlarını keserek intikam gösterisi yaparlar. Haliç zaferi, Osmanlıların cesaretini yükselten büyük bir başarı

idi. Böylece şehir, bütün deniz surları yönünden kuşatılmış bulunuyordu. Cenevizliler *tarafsız* görünmekle beraber, el altından gıda ve asker vererek savunucuları desteklemekteydiler. Konstantinopolis düşünce sıranın kendilerine geleceğini biliyorlardı. Ama Osmanlı donanması Haliç' te kendini gösterince tam tarafsızlığı gözetmek zorunda kaldılar. Sultan, Haliç'in iki yakasındaki kuvvetler arasında ulaştırmayı kolaylaştırmak için Ayvansaray ile

FETİH

304

305

FETİH BAYRAMI

Zonaro'nun II. Mehmed'i ve gemilerin Galata sırtlarından Haliç'e indirilmesini konu alan bir resmi, 18. yy sonu, 19. yy başı, Dolmabahçe Sarayı. *Ara Güler fotoğraf arşivi*

Sütlüce arasında bir köprü yaptırdı. Köprü, birbirine sıkı sıkıya bağlı büyük variller üzerine kalaslar döşenerek yapılmıştı. Köprüden ağır top arabaları, veya tek sıra beş kişi yürüyebilirdi. O zaman köprüye bağlı platformlar üzerine toplar yerleştirildi ve Blahernai surları dövülmeye başlandı.

Bununla beraber Osmanlı donanması Haliç'i tam kontrol altına almış değildi. Düşman gemileri Haliç'in aşağı kesiminde bekliyorlardı. Şehirde erzak sıkıntısı arttı, dışarıdan yardım gelmezse açlıktan teslim olma olasılığı ortaya çıktı. Bütün ümit, Venedik donanmasının vaktinde yetişmesine bağlı idi. 13 Nisan'da Amiral Alviso Longo'ya verilen talimatta, süratle Tene-dos'a (Bozcaada) gitmesi emrolunuyordu. Tenedos'ta başkaptan Lozedano'nun gelip kendisine katılmasını bekleyecekti. Sonra bütün filo Konstantinopolis'e hareket edecek, imparatorun emri altına girecekti. Venedik, sultanla imparator arasında barış yapılmasını da uzak bir olasılık gibi görmüyordu. Eğer bu olmuş ise, donanma ile giden Elçi Bartolomeo Marcello, sultana gidip Venedik'in barışsever niyetleri hakkında kendisine güvence verecekti. Görülüyor ki, Venedik şehrin düşeceği konusunda fazla kaygılı değildi ve işleri ağırdan alıyordu. Papalık da, Venedik'ten kiralayıp Konstantinopolis'e göndermeyi düşündüğü 5 kadirga için acele etmiyordu. Bu durum, Osmanlı diplomasisi lehine kaydolunacak bir nottur. Haliç zaferinden sonra sultan, kara surlarında bombardımana devam ediyor, Haliç' teki donanması zaman zaman saldırır gibi yaparak düşmanı tedirgin ediyor ve dubalardan Blahernai topla dövölüyordu. O günlerde, imparator Cenevizliler aracılığıyla sultanla görüşmeye girdi. Cenevizlilerin bir barıştan kazançları ortadaydı. Sultan, koşulsuz teslim istiyor, o takdirde şehir halkının canı ve malı için güvence veriyordu. Teslimden sonra imparator serbestçe Mora'ya gidebilirdi. Şehir düştükten sonra Lukas Notaras,

sultana şehri teslim etmeyi düşündüklerini fakat italyanların razı olmadıklarını söyleyecektir. Bir a-ra imparatorun kaçması ve Balkanlar'da bir ordu hazırlayarak dışardan savaşla şehri kurtarmasını tavsiye edenler oldu. O kabul etmedi, şehirden ayrılırsa savunmanın çökeceği düşüncesindeydi. Haliç'te demirli Galatalı bir Ceneviz'e ait ipek yüklü geminin top ateşi ile batması üzerine Ga-, lata idaresi sultana tarafsızlığı hatırlatarak şikâyetle bulundu. Fetihden sonra incelenip ödün verileceği yanıtı verildi. Osmanlılar kuşkusuz Galata'daki Cenevizlilerin savaşa katılmasını istemiyorlardı.

- 7 Mayıs: Osmanlı kuvvetleri, ağır bombardımandan sonra Topkapı kesiminde, gecenin ilk saatlerinde, doldurulan hendeği geçerek büyük bir saldırı yaptılar. Çarpışma üç saat sürdü ise de, Osmanlı askeri gedikteki siperi aşamadı.
- 12 Mayıs: Surların zayıf bir kesimi olan Blahernai ve Teodosios surlarının bittiği yere, gece yansı büyük bir saldırı yapıldı, sonuç alınamadı.
- 13 Mayıs: Haliç'teki Hristiyan gemileri Neorion (Sirkeci) Liman'na sığınmışlardı. Savunmacılar, Blahernai kesiminin onarımı ve korunması için bir kısım gemi tayfasını ve topları bu kesime getirdiler.
- 16 Mayıs: Blahernai'yi döven toplar e-sas saldırı kesimi olan Lykos Vadisi'ne kaydırıldı.
- 16-17 Mayıs: Osmanlı donanması Dol-mabahçe'den Haliç üzerine hareket etti fakat zincirin berisindeki savunucular karşısında geri çekildi.
- 16-23 Mayıs: Karada top ateşine ve lağım kazmaya devam edildi. (Surlar altına lağım kazanlar, Navo-Brdo gümüş madenlerinden getirilen Sırp madencileridir.)
- 18-23 Mayıs: Sultanın yeni bir sürpriz girişi: Ağaçtan bir yürür-kule Mesete-inon (Topkapı) kesiminde surlara yürütülür. Kulenin himayesi altında hendeğin doldurulmasına devam olunur. Yürür-ku-lenin savunucularca yakılması, lağımın etkisizleştirilmesi, bu girişi sonuçsuz bırakır.
- 23 Mayıs: Bir Venedik brigantini, Osmanlı gemilerinin kovalamasından kurtulup Halic'e girer. Venedik donanmasından veya Macarlardan haber yoktur. Şehirde u-mutsuzluk yaygınlaşır. Beri tarafta Osmanlı ordusu da tedirgin; surlar yıkılmış, fakat asker henüz genel bir saldırıdan alıkon-maktadır. Macar elçileri kralın mütarekeyi tanımadığını gelip sultana bildirirler.
- 25 Mayıs: Venedik donanması Ege'ye gelmiş, durum sıkışmıştır. İmparatora, şehri terk etmesi için yeniden bir elçi, İsfendi-yar Beyoğlu İsmail Bey gönderilir. O., imparatorun elçisiyle döner. Sultan 100.000 altın ödenmesini ve şehrin teslimini ister. Gitmek isteyenler bütün malları ile şehri

terk edebileceklerdir, italyanlar teslime razı olmazlar.

26 Mayıs: Venediklilerin ve Macarların

yardıma gelmekte olduğu haberi asker arasında yayılır. Umutsuzluk yaygınlaşır, genç ve tecrübesiz sultana karşı sözler söylemekten çekinmezler. Bu durumda son bir genel saldırı için harp meclisi toplanır. Çandarlı Halil Paşa eski iddialarını tekrar layarak, çekilme kararı alınmasında direnir. Zağanos Paşa bu fikre şiddetle karşı koyar ve Batılıların birleşip saldırıya geçemeyeceklerini, Osmanlı ordusunun denizden gelecek düşmana karşı kat kat üstün olduğunu ve korkmadan saldırıya devam edilmesini vurgular.

Koca Turahan Bey ve Şehabeddin Paşa onu kuvvede desteklerler. Genel bir saldırı kararı alınır, Sultan, istemeyerek, "şehrin taşı toprağı ve binaları benim, kalanı askerin" diye üç gün yağma izni verir. Saldırı gününü belirleme ve hazırlıkları yapma görevi Zağanos Paşa'ya verilir.

27 Mayıs: Münadiler iki gün sonra ge

nel saldırı olacağını orduda ilan ederler. Herkes hazırlıklarını yapmaya başlar. "Top-yıkığı" kesimine bombardıman şiddetlendirilir. Osmanlı askeri gece hendeğı doldurmaya başlar.

28 Mayıs: Askere istirahat izni verilir,

genç sultan, sabah Dolmabahçe'ye gidip donanmaya saldırı gününde deniz surlarına saldırmalarını emreder. Sonra, ordu saflarını dolaşarak askeri yüreklendirir. Öğleden sonra otağında kumandanları toplar ve mevcut koşullar altında başarıya inancını ifade eder. Zağanos, Blahernai kesiminde saldırıya katılmak için Haliç'ten kuvvetlerini bu yana geçirir. Osmanlı ordusunda tam bir sessizlik hâkimdir.

Şehirdekiler son anın geldiğini hissederek büyük bir dini alay tertip ederler. İlahiler, çanlar şehre vaveyla verir; imparator son mecliste herkesi savunmaya çağırır, akşam Ayasofya'ya gider ve Blahernai'deki sarayına döner.

28 Mayıs: Gece saat bir buçukta sultan saldırı emri verir. Şehirde, surlar üzerinde savunucular savaş konumunu alırken şehirde halk kiliselere koşuşmuş dua etmektedir. Bütün ordu karadan ve denizden, tekbir avazları, davul ve nakkare seslerinin sağır edici gürültüsü içinde harekete geçer.

İlk saldırıyı başlıca yaya ve azeplerden oluşan hafif piyade kuvvetleri yapar; düşmanı yıpratır, onlar çekilince karanlıkta İs-hak Paşa kumandasında Anadolu askeri saldırıya geçer. Şafaktan bir saat önce Ur-ban'ın topu ağaç siperde bir gedik açar, buradan giren 300 kadar Anadolu askerini savunucular yok eder. O zaman sultan seçkin kuvvetleri, yeniçerileri harekete geçirir. Atılan ok ve kargı perdesi arkasında sarsılmadan gedige doğru yürürler. Sultan hendeğin yanına kadar gelir ve askeri yüreklendirir; yeniçeriler şimdi gedikte düşmanla göğüs göğüse savaştadır.

Blahernai'de açık kalmış küçük Kerko-porta'dan (Belgrad Kapısı) 50 kişilik bir Osmanlı kuvveti şehre girmeyi başarmıştır. O sırada "top-yıkığı" kesiminde savaşıyan Başkomutan Giustiniani ağır yaralanarak Haliç'te bir Ceneviz gemisine çekilir. Onu askerleri izler, imparator yalnız kalır. Durumu fark eden sultan, yeniçeriyi o noktaya gönderir. Ulubatlı Hasan baltasıyla, savaşa savaşa siperin üzerinde yolu açar, orada düşer. Fakat arkasından gelen yeniçeriler gedige hâkim olurlar. Oradan iç surlara yürürler ve hendeğe giren düşmanı yok ederek surların üzerine çıkarlar. Uzakta, Kerkopoporta'da Osmanlı bayraklarının dalgalandığını görürler. Blahernai'de savunma çökmüş, Venedik balyosu esir alınmıştır. O sırada deniz surlarından deniz azepleri de şehre girmiştir. İmparator, sarayına koşup kıymetli taşlarla dolu sandıklarla Haliç'te bekleyen gemiye kaçarken bir azep grubu ile karşılaşır ve çarpışmada ölür.

Şehre Osmanlı askerinin sözde açık kalmış Kerkopoporta'dan girdiği iddiasını bütün Hristiyan kaynakları tekrar ederlerse de, o sırada orduda bulunan Tursun Bey'e göre şehir "top yıkduğu gedükten" fetih olunmuştur.

Bibi. Tursun Bey, *Tarih-iEbü'l-Feth*, ist., 1977; E. Pears, *The Destruction ofthe Greek Empi-re and the Story ofthe Capture ofConstanti-nople by Turcs*, Londra, 1903; H. inalcık, *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar*, Ankara, 1954; S. Runciman, *The Fail ofConstanti-nople*, Cambridge, 1965; N. Barbara, *Konstan-tiniyye Muhasarası Ruznamesi*, ist., 1953; Z. Dolfın, "1453 Yılında İstanbul'un Muhasarası ve Zaptı", *Fatih ve İstanbul*, S. 1 (29 Mayıs 1953), s. 19-62; Tacizade Cafer Çelebi, *Mahru-sa-i İstanbul Fetihnamesi*, (TOEM ilavesi), ist., 1913; T. Gökbilgin, "İstanbul", *IA*, V/2; Da-nişmend, *Kronoloji*, I, 230-259; F. Dirimtekin, *İstanbul'un Fethi*, ist., 1949; S. Tansel, *Osmanlı Kaynaklarına Göre Fatih Sultan Mehmed'in Siyasi ve Askeri Faaliyeti*, Ankara, 1953.

HALİL İNALCIK

FETİH BAYRAMI

İstanbul'un fethi yıldönümü kutlamaları olarak da bilinir. Her yıl 29 Mayıs günü, İstanbul'un II. Mehmed (Fatih) tarafından fethi anısına düzenlenen askeri törenle belediye, demek ve kültür kuruluşlarınca

gerçekleştirilen etkinliklerdir. İstanbullular, "Fetih Bayramı", "Fetih Günü" olarak anarlar. Fetih yıldönümü kutlama ve etkinlikleri, I. Ordu Komutanlığı, İstanbul Valiliği ve Büyükşehir Belediye Başkanlığı, Kuzey Deniz Saha Komutanlığı, Harp Akademileri, İstanbul Üniversitesi ve İstanbul Fetih Cemiyeti tarafından ortak bir program çerçevesinde gerçekleştirilmektedir.

İstanbul'un fethi olayının uluslararası önemini vurgulayarak bir ihtifal (anma) ve bayram düzenlenmesi düşüncesi II. Meşrutiyet'te (1908-1918) gündeme geldi. 1911'de, Fatih'in karadan gemi yürütmesi anısına, V. Mehmed'in (Reşad) babası Abdülmecid'den dinlediği bir rivayetten esinlenerek Dolmabahçe-Harbiye-Dolap-dere güzergâhında bir caddeye "Kadırgalar Caddesi" adı verilirken bir karakola da konuya ilişkin manzum bir kitabe kondu (bugünkü Vali Konağı karşısındaki bu karakol yıkılınca kitabe de Topkapı Sarayı Müzesi'ne götürülmüştür). Bu yıllarda, fetih günü münasebetiyle Fatih'in türbesini ziyaret de yineleniyordu.

1939'da Cumhurbaşkanı İsmet İnönü bir direktif vererek 1953'e kadarki 14 yıl boyunca İstanbul'un 500. fetih yıldönümü için imar edilmesini, bu amaçla uzun vadeli ve kapsamlı bir çalışma başlatılmasını istedi, İstanbul Valiliği'nde oluşturulan Güzideler Komisyonu, o yıl bir program ve plan hazırladı.

Fatih döneminden kalma cami, türbe, imaret, çeşme vb'nin onarımlarına öncelik veren, kente otel, park, yol, tiyatro, hal vb'nin yapılmasını öngören bu plan, 140.000.000 TL'lik bir ödenek gereksini-miyle birlikte hükümete sunuldu. Ancak II. Dünya Savaşı koşullarında bu plan gerçekleştirilemedi.

1942'de Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu'nun girişimiyle Eski Eserleri Koruma Cemiyeti harekete geçti. Belediye, öneriler doğrultusunda ve olanakları ölçüsünde kent içi düzenlemeler başlattı. Fakat, TBMM'den, 500'üncü Fetih Yıldönümü Kanunu'nun çıkmaması nedeniyle tasarlanan önemli çalışmalar gerçekleştirilemedi.

Lütfi Kırdar, 18 Haziran 1943'te İstanbul Radyosu'nda yaptığı konuşmada, kentin imarının 500. fetih yıldönümü ile ilgili yönlerini açıkladı. Bir kısmı geçici, birçoğu kalıcı tesislerin öngörüldüğünü bildirdi. 1953 Milletlerarası İstanbul Sergisi ile surlar dışında Fatih'in ordugâhının ve top mevzilerinin canlandırılmasını geçici; Sarayburnu-Yedikule, Sarayburnu-Ga-zi (Unkapanı) Köprüsü sahillerinin imarı, bulvarlar açılması, uluslararası İstanbul sergi sahasının hazırlanması, Topkapı-Edir-nekapı arasında stadyum ve spor sahaları ile hipodrom (olimpiyat tesisleri) ve o-limpiyat köyü kalıcı eserlerdendi.

1944'ten başlayarak Maarif Vekili Ha-

san Âli Yücel'in başkanlığında "İstanbul' un Fethinin 500'üncü Yıldönümü Hazırlık Heyeti" oluşturuldu. Bu heyet, tören ve şenlikleri bir programa

bağladı. Programda dört ana hedef belirlendi: Milletlerarası İstanbul Sergisi düzenlenmesi, olimpiyat oyunlarının 1954'te İstanbul'da yapılması, Fatih'in ordugâhının sur dışında canlandırılması ve bunun bir bölümünün olimpiyat köyü yapılması, Sultanahmet Meyda-nı'nın Marmara'ya doğru genişletilerek görkemli bir taraça ve burada bir inkılap abidesi tesis edilmesi.

Bu programın imar işleri, İstanbul Bele-diyesi'ne havale edildi. Belediye'nin 10 yıllık bir hazırlıktan sonra 1953'te bir "imar bayramı" düzenlenmesi önerildi. Bu kapsamda, belediye hizmet binasının, tiyatro ve kültür tesislerinin yapılması, surların, Yedikule'nin, Rumeli Hisarı'nın, Fatih, Sü-leymaniye, Haseki külliyelerinin, sebil ve çeşmelerin onarılması, Okmeydanı'nın tarihi kimliğine göre tanzimi de programa a-hnmişti. Belediye tüm bunların ön proje çalışmalarını yaparak 1953'e kadar 120.000.000 TL'lik bir ödenek hesabı çıkardı. Bunun 56.000.000 TL'si imar işlerine, 20.000.000 TL'si onarımlara ayrılmıştı. Projeyi Ankara'ya götüren heyette bulunan Vedat Nedim Tor, 8 yüda 200.000.000 TL' lik gelir sağlayacak kaynağı izah etti. Ancak yetkililer, böyle muazzam bir projenin ve hazırlığın Hristiyan âleminin Türkiye aleyhine dönmesine yol açabileceğini ileri sürdüler ve projeyi onaylamadılar.

1946'da Ankara'da Maarif Vekâleti'nin eşgüdümünde "Bakanlıklar ve Kurullar Arası Komisyon" kuruldu. Komisyon, alt komisyonlara ayrıldı. Ama, bir dizi toplantı dışında somut bir sonuca ulaşamadı. 1949'da dönemin başbakanı Şemsed-din Günaltay, bakanlıklar arası komisyonu hareketlendirdi. 18.731.000 TL'lik bir fetih bayramı bütçesi hazırladı. Bunun 5.926.000 TL'si 4 yıl zarfında onarımlara, 4.500.000 TL'si sanat işlerine harcanacak, bu meblağların temini için de İstanbul'da suya, havagazına, taşıt bedellerine ek zamlar uygulanacak ve bir de piyango düzenlenecekti. Kamu ve belediye dairelerinden çok sayıda memur fetih yıldönümü hazırlıkları amacıyla görevlendirilmekle beraber, para sorunu yine çözülemedi. Belediye ve Vakıflar Genel Müdürlüğü kendi olanakları ile imar, onarım, restorasyon çalışmalarını yürüttüler.

1950'de, fethin 500. yıldönümünü kutlamak üzere "İstanbul'un Beşyüzüncü ve Müteakip Fetih Yıllarını Kutlama Derneği" kuruldu. Bu dernek 1952'de İstanbul Fethi Derneği, daha sonra da İstanbul Fetih Cemiyeti adlarını almıştır. Dernek, 500. yıldönümü kutlama programını hazırlayarak Vali ve Belediye Başkanı Fahreddin Kerim Gökay ve dernek başkanı Cemal B. Aksoy ile Ankara'ya gönderdi. Hariciye Vekili Fu-ad Köprülü, Fetih Bayramı programı ile bizzat ilgilendi. Programın uluslararası olmasından vazgeçildi. Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri'nin ortak bir askeri program hazırlamaları yeterli görüldü. Belediyenin, Vakıflar Bölge Müdürlüğü'nün ve derne-

FETİH BAYRAMI

FEVZİYE KIRAATHANESİ

defilesi düzenledi. İstanbul Üniversitesi Talebe Birliği fetih balosu verdi.

30 Mayıs günü, Gülhane Parkı'nda 4. Bahar ve Çiçek Bayramı tertiplendi. Taksim'den yola çıkarılan deve kervanı Gül-hane'ye geldi. Burada bir hayvan sergisi açıldı. Geceleri Sulukule ekibi, Şehir Orkestrası, incesaz takımı, ortaoyuncuları gösterilerde bulundular. İzleyen günlerde Kuyucu Murad Paşa Medresesi'nde Fatih dönemini anlatan resim ve fotoğraf sergisi, Profesörler Evi'nde Fatih dönemi yazmaları tanıtımı, Tıp Tarihi Enstitüsü'nde ilim ve sanat belgeleri ve röleve sergisi, kentte vitrin müsabakası, 31 Mayıs günü Vefa-Beyoğluspor, Fenerbahçe-Beşiktaş maçları, okullarda müsamereler, Muallimler Birliği'nde konferans, Mithat Paşa Stad-yumu'nda (İnönü Stadyumu) askeri okulların jimnastik gösterileri, Belediye Gazinosu'nda "Yunus Emre Oratoryosu", güreş müsabakaları vb gibi etkinliklere yer verildi. Fetih Bayramı'nın yurtdışındaki yansımaları ise Suriye Devlet Başkanı Edip Çi-çekli'nin verdiği beyanat, Şam ve Halep camilerinde mevlit okutulması, Mısır'da *el-Abram* gazetesindeki başyazı ile sınırlı kaldı. Avrupa basını ise fethi, "Türk istilası"

ğın yapacağı işler belirlendi. 500. fetih yıldönümü, 1939'da dönemin cumhurbaşkanının direktifiyle gündeme getirilmişken, yıldönümüne birkaç ay kaldığı halde henüz program dahi tam olarak kesinleşmiş değildi. Bundan dolayı, derneğin, daha çok ulusal duyguları coşturucu gösterilere ağırlık veren ve büyük harcamalar gerektirmeyen bir program hazırlaması kaçınılmaz oldu. Spor ve Sergi Sarayı'nda fetih sergisi açılması, Fatih'in türbesinin ve çevresinin düzenlenip temizlenmesi, fetihle ilgili önemli olayların geçtiği yerlere yazılı sütun ve plakalar konulması, Anadolu Hisarı ile Rumeli Hisarı'nın ışıklandırılması, belediyenin, Gülhane Parkı'nda önceki yıllarda da yaptığı Çiçek ve Bahar Bayramı'nın yinelenmesi, Devlet Tiyatrosu'nun temsil, Riyaseticumhur Orkestrasının konser vermesi, dernekçe *Fatih ve fstanbuK.-*)* dergisi ile fethi ve Fatih'e ilişkin kitaplar çıkarılması, dernek bünyesinde İstanbul Enstitüsü'nün kurulması, yazar ve sanatçıların özgün çalışmalara teşvik edilmesi, halk oyunları, fener alayı, fişek gösterileri, konferanslar, Fatih rozeti ve Fatih altını ile kartpostallar bastırılması, vitrin müsabakası düzenlenmesi vb programa alınan faaliyetlerdendi. Tüm bunlar, 29 Mayıs-7 Haziran 1953 arasında 10 güne yayılarak 500. yıldönümü kutlanacaktı. Maarif Vekâleti de bir genelge yayımlayarak Türkiye'deki bütün okullarda 29 Mayıs günü törenler, toplantılar yapılmasını istedi.

29 Mayıs 1953 Cuma günü, Topkapı-Edirnekapı arasında saat 10.00'da vali ve

belediye başkanının açış konuşmasıyla Fetih Bayramı başladı. Davetli oldukları halde dönemin cumhurbaşkanı Celal Bayar, İzmir'de NATO Karargâhı'na ziyarete gittiğinden, Başbakan Adnan Menderes de İngiltere Kraliçesi II. Elisabeth'in taç giyme törenine katılmak üzere Londra'ya gideceğinden; gerçekte ise Türk-Yunan dostluğu, Avrupa'nın olayı farklı değerlendirebileceği gibi nedenlerle törene katılmadılar. Hükümet adına Maarif Vekili Rıfkı Salim Burçak, TBMM'yi temsilen İstanbul milletvekilleri. İstanbul'daki Rum, Musevi, Ermeni cemaatleri heyetleri, Ankara belediye başkanı, kordiplomatik temsilcileri, askeri ve mülki erkân törene katıldılar. Uçak filoları gösteri uçuşları yaptı. 21 pare top atıldı. İstanbul Radyosu töreni naklen verdi. Yabancı basın mensupları, yeniçerilerin surlara tırmanışı, "fethin büyük şehidi Ulubatlı Hasan"ın burca bayrak dikişinin canlandırılması ve mehter bölüğüyle ilgilendiler. Topkapı'da Ulubatlı Hasan'ın şehit düştüğü yere sembolik bir taş dikildi ve çelenk konuldu. Bundan sonra Topkapı'dan, alay sancakları ile İstanbul'a giriş canlandırıldı, Topkapı-Aksaray-Fatih güzergâhını dolduran İstanbullular, askeri birlik ve okulların bando eşliğinde yürüyüşlerini izlediler.

Saat 13.00'te törenin ikinci kısmı Fatih Camii avlusunda başladı. Minarelerden ezanlar okundu ve tekbirler getirildi. Top atışları yineleni. Vali, ordu müfettişi ve kutlama derneği başkanı, Fatih'in türbesini ziyaret ederek çelenk koydular. Edir-

İstanbul'un 600 ücru fMih /yılı Hatırası 28 - S -1353 , •;.. -••;... .. ;

İstanbul'un
fethinin 500. yıl
dönümünde
Fetih
Derneği'nin
çıkardığı
kartpostallar.
Necdet Sakaoglu
koleksiyonu

İstanbul'un 500 üneü Hotih.yılı. Hatırası 29 - S • 1963

ne'den ve Kars'tan getirilen topraklar da makbere kondu. Geçit töreninde, en önde atlas bir yastık üstünde Fatih'in kılıcını taşıyan yeniçeri ile muhafızları, mehter bölüğü, yeniçeri bölüğü, Fatih'in Halic'e indirdiği gemileri temsilen bir kadirga ve levantenler, ilköğretim öğrencilerinden oluşan çocuk mehter takımı izlendi. Askeri birlikler ve okullar da geçit törenine katıldılar. Saat 16.00'da İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi salonunda Rektör Ord. Prof. Dr. Kâzım İsmail Gürkan, Ord.

Prof. Mükrimin H. Ymanç, Prof. Hamid Ongunsu konferans verdiler. Bu oturumu Rum Ortodoks Patriği Athenegoras da izledi. Aynı sırada Çinili Köşk'te de Fatih Müzesi'nin açılışı yapıldı. O gece ve izleyen gecelerde İstanbul'un başlıca camileri, hisarlar, surlar ışıklandırıldı. Fatih Camii minarelerine "Nur ol Fatih" mahyası asıldı. Şehir hatları vapurları Boğaz'da ve Haliç'te ışıklandırılmış olarak gece gezilerine çıkartıldı. Fener a-layları, Salacak'tan ve Sarayburnu'ndan fişekli gösteriler yapıldı. Dram Tiyatrosu'n-da *Fatih* piyesi, Taksim Gezisi'nde ve Komedi Tiyatrosu'nda milli oyunlar sergilendi. Olgunlaştırma Enstitüsü, Taksim Belediye Gazinosu'nda Fatih dönemi giysileri

mn kutlanması olayı olarak aleyhte verdiler.

CHP Mardin Milletvekili Kâmil Boran, TBMM Başkanlığı'na bir sözlü soru önergesi vererek çok önemli ve anlamlı bir günün, salt halkın duygularını coşturucu gösterilerle sönük ve perişan bir tarzda geçiştirilmesinin nedenlerini başbakanıdan sordu.

1954'ten başlayarak her yıl 29 Mayıs günü İstanbul'da fetih yıldönümü münasebetiyle tören, görsel faaliyetler, yayın ve konferans, şenlik, yarışma etkinliklerini kapsayan kutlamalar yapılmaktadır.

NECDET SAKAOĞLU

FETİH EFSANELERİ

Fetih hakkında hayli efsane vardır. Bunlardan en eskisi, II. Mehmed'in (Fatih) çocukluk dönemine, onun 7-8 yaşlarına bağlanmaktadır. Büyük bir ihtimalle 11 yaşına kadar Bursa'ya hiç gelmemiş olan küçük Mehmed'in gıyabında, onun gelecekteki büyük başarısı üzerine kurulan bu efsanede tarih olaylarına bağlılık pek de kuvvetli değildir. Olaylar Edirne'nin başşehir olduğu dönemde geçmesine rağmen efsane Bursa'ya bağlanılarak anlatılmaktadır.

II. Murad, devlet ileri gelenlerini toplamış, İstanbul'un fethi için planlar hazırlamaktadır. Şeyhülislam Molla Fenarî de hazır bulunanlar arasındadır. Herkes fetihle ilgili görüşlerini anlatırken o, pencereden dışarıya bakmaktadır. Padişah ilgisizliği görünce ona da görüşünü sorar. Molla Fenarî de cevap olarak, bahçede, kuyu başında oynayan çocuğun İstanbul'u fethedeceğini söyler. Herkes merakla pencereye koşar, çocuğun kim olduğunu öğrenmek ister. Çocuk, Şehzade Mehmed'dir.

Fetihle ilgili efsanelerin en çok bilineni, şüphesiz Ulubatlı Hasan'la ilgili olanıdır. Uzun boylu, kuvvetli ve yiğit bir yeniçeri olarak tanınan Hasan, sonuca ulaşacak hücum kollarından birinin başında bulunan ve 30 arkadaşıyla surların ü-zerine ilk defa Türk sancağını diken askerdir. Bu sırada o ve arkadaşlarından 18'i Bizanslıların ok, ateş ve taşlarıyla şehit olurlar; bazı kaynaklar onun, 18 arkadaşından daha sonra şehit

olduğunu kaydeder. Hasan'ın şehit olması üzerine kurulan efsane Türk dünyasında pek çok örneği görülen "kesik baş" motifiyle birleştirilmiştir. O, bir kılıç darbesiyle şehit o-lurken başı da gövdesinden ayrılmıştır.

Fetih efsanelerinin en ilgi çekicisi Yâ Vedûd (Yâvedûd) Sultan adıyla bilinen bir meczupla ilgili olanıdır. İstanbul'un bir türlü fethedilememesi genç padişahı üzmeye başlamıştır. İleri gelenleri toplayıp bu konuyu değerlendiren sultana, Akşem-seddin(-») "Sultanım, sakın ola ki üzülme-yesiniz. Kalenin fethi size nasip olacaktır. Kaledeki meczup Yâ Vedûd'un ölmesini bekleyeceğiz. O da elli günde ölecektir" der.

İstanbul'un fethinden sonra Ayasofya' ya gelen Fatih "Terler Direk" denilen yerde ilahi bir nura bürünmüş muhterem bir vücudun kibleye dönmüş olarak yatmak-

ta olduğunu görür. Bu vücudun üzerinde kırmızı su ile "Yâ Vedûd" adının yazılı olduğunu görenler sultana "İşte sultanımız, İstanbul'un elli günde fethedilmesinin sebebi bu zattır ki bizler size bunu daha önce bildirmiştik" derler. Bu ünlü meczubun gömülmesi ile ilgili olarak Evliya Çelebi' nin *Seyahatname'sinde* de oldukça ilgi çekici motifler yer almaktadır.

Evliya Çelebi'nin naklettiği diğer bir fetih efsanesi de, ünlü "Didon hilesi" motifine yer verenidir; ancak burada, efsane motifinin İstanbul'a bağlanmasını sağlamak için başına ek bir bölüm getirilmiştir.

Rumelihisarı'ndaki bir tepe üzerinde bulunan eski bir kilisenin papazı ile 300 dervişi, îslamiyeti kabul etmekle birlikte bu durumu gizlemektedirler. II. Murad'ın ölmesi ve yerine genç Mehmed'in padişah olması üzerine, bir kâğıda, "İstanbul'u fethedecek ulu emir sensin" diye bir not yazıp padişaha gönderirler. Bu arada zaferin kazanılması için de bazı tavsiyelerde bulunurlar. Bunlardan biri de Rumeli-hisa-rı'nda bir kalenin yaptırılmasıdır. Bunun üzerine genç sultan, bir av sırasında, şimdiki Rumeli Hisarı'nın bulunduğu yere gelince kendisinin oraya bir av köşkü ve bir saray çiftliği yaptırmasına izin verip vermeyeceğini Bizans imparatoruna sordurtur. İmparatorun elçisi isteklerin kabul edildiğini, ancak bir sığır derisi kadar yerin işgal edilebileceğini, aksi halde barışın bozulacağını ifade eder. Ancak genç sultan, bir sığır derisini hiç koparılmaksızın ince bir sırim şekline getirip geniş bir alanı işgal eder. Tabii itiraz edilir ve kendilerine tutulan yol anlatılınca da yapacak bir şeyin kalmadığı anlaşılır.

Fetihle ilgili efsanelerin kaynaklarını sözlü gelenekte olduğu kadar devrin tarihini yazan kitaplarda da aramak gereklidir. Fetihden yaklaşık 160 yıl sonra doğan, 190-200 yıl sonra İstanbul'u anlatmaya başlayan Evliya Çelebi'de bunca efsanenin yer almasına karşılık, fetih yüzyılının eserlerinde konuya eğilenin olmaması, belki de efsane kavramının henüz gerçek değeriyle anlaşılamamış olmasından kaynaklanmıştır.

Bibi. Evliya, *Seyahatname*, I; Bayrı, *İstanbul Folkloru*, 1947, 13-14, 144-145; M. T. Gökbil-gin, "istanbul", *IA*, V/2, 1198; "istanbul'un Fethi", *IKSA*, IV; Okan, *istanbul Evliyalari*, 187-192; M. Önder, *Efsane, Destan ve Öyküleriyle Anadolu Kentleri*, İst., 1989, s. 251-253; Y. Öztuna, *Başlangıcından Zamanımıza Kadar Büyük Türkiye Tarihi*, II, ist., 1977, s. 446-447; S. Sakaoğlu, *101 Anadolu Efsanesi*, İst., 1976; H. Turyan, *Bursa Evliyalari ve Tarihi Eserleri*, Bursa, 1982, s. 134."

SAİM SAKAOĞLU

FEVAİD-İ OSMANİYE İDARESİ

Yolcu ve yük taşımacılık şirketi.

Osmanlı Devleti'nde deniz ticareti ve yolcu taşımacılığı büyük ölçüde yabancı kumpanyaların elindeydi. Bu arada Osmanlı Devleti de 1844'te Hazine-i Hassa Vapurları İdaresi'ni kurdu. Yabancı şirketlerin ücretlerinden bezen halk Hazine-i Hassa Vapurlar İdaresi'ne başvurarak Akdeniz, Karadeniz ve Marmara kıyılarında-

ki çeşitli iskelelere düzenli sefer konmasını talep etti. Hazine-i Hassa İdaresi genişletildi. Tersane'den bağımsız bir şirket kuruldu ve deniz ulaşımı 1862 sonbaharında Fevaid-i Osmaniye adı ile yeniden örgütlendi. Başına "nazır" unvanıyla bir müdür atanarak müstakil bir işletme oldu. İlk nazır İlhami Paşa'ydı.

Aralarında Eser-i Cedid, Eser-i Hayr, İz-zeddin, Malakof, Nümayiş-i Ticaret, Ömer Paşa, Peyk-i Şeref, Pürsûd, Saik-i Sadi, Seyr-i Bahri, Şehper, Taif ve Vasıta-i Ti-care't'in de bulunduğu 20 gemi Fevaid-i Osmaniye'ye devredildi. İsim değişikliğiyle birlikte Osmanlı ticaret gemilerinin sancağı da değişikliğe uğradı. Bundan böyle zemini yeşil, ortasında kürevi bir beyaz, beyazın üzerinde de yarım ay resmi bulunan bir sancak benimsendi. Ancak bu sancağın yağmur ve güneşte solup renk yitirdiği görülünce ticaret gemilerinin de devletin asıl sancağını çekmeleri kararlaştırıldı. Savaş gemilerinden ayırt edilmeleri için kırmızı zemin üzerine ay-yıldızlı bu sancağın ayı daha ince, yıldızı da sekiz yerine beş köşeli yapıldı. Sancak Fevaid-i Osmaniye gemilerinin yanı sıra tüm Osmanlı ticaret filosuna kullanıldı. Zamanla savaş gemileri de beş köşeli sancağı çektiler.

Fevaid-i Osmaniye İdaresi Akdeniz ve Karadeniz'in yanı sıra Marmara Denizi'nde İzmit, Gemlik ve Tekirdağ seferlerini yaptı. O sıralarda Kadıköy ve Adalar'a her kuruluş vapur gönderebiliyordu. Fevaid-i Osmaniye de Adalar'a ve Kadıköy'e seferler düzenledi.

Abdülaziz (hd 1861-1876) deniz ulaşımına ve Osmanlı ticaret filosuna yakın ilgi gösteriyordu. Bu yüzden Haziran 1871' de Fevaid-i Osmaniye, İdare-i Aziziye adını aldı. 1878'de de İdare-i Aziziye adı İdare-i Mahsusa'ya dönüştürüldü. 1910'da ise Osmanlı Seyr-i Sefain İdaresi oldu.

ZAFER TOPRAK

FEVZİYE KIRAATHANESİ

Damat İbrahim Paşa Sebili'nin karşısında ve bugün başka bir yere taşınmış olan Meczup Osman Baba Türbesi'nin arkasında, Fevziye Caddesi'nin Şehzadebaşı Caddesi'yle kesiştiği köşede yer alan büyük kıraathane.

Fevziye Kıraathanesi şair, yazar, musikişinas ve tiyatro oyuncularının devam ettiği bir eğlence ve kültür merkeziydi. Kapısı Şehzadebaşı Caddesi'nde, bahçesi ise Fevziye Caddesi üzerindeydi.

Ne zaman kurulduğu bilinmemekle birlikte en parlak dönemi 1885-1900 arasına rastlar. Yüz elli kişi alacak genişlikteki kıraathanede haftanın belli günlerinde tanınmış sazende ve hanendelerin fasılları, tiyatro gösterileri olurdu. Ramazan boyunca (Kadir gecesini dışında) her gece fasıllar düzenlenir; karagöz, meddah ve kukla gösterileri yapılırdı. Fasıllar, daha çok Kemeñçeci Vasilaki, Kemani Tatyos ya da Kemani Memduh Efendi'nin yönetiminde gerçekleştirilirdi. Piyasanın bu tanınmış sazendelerinin yanında Kanuni

FEYZİyecAMÜ

308

309

FINDIKLI

Selanikli Berber Şemsi, Udi Asdikzade Boğos, Kemani Zafiraki, Nısfıyezen Kir-kor, Udi Selim, Lavtacı Ovrik; hanendelerden de Ortaköylü Karakaş Efendi, Ahmed Bey, Kara Boğos Ağa ve Gümüşşerdan, Fevziye Kıraathanesi fasıllarının kadrosunu oluşturlardı. Dinleyiciler arasında Tanburi Cemil, Rauf Yekta, Lem'i Atlı, Udi Şekerci Cemil, Udi Nevres, Hanende Kira-mî ve Zekâî Dede gibi o dönemin üstatları da yer almışlardır.

Müşterilere yalnızca kahve, çay ve şurup verilen Fevziye Kıraathanesi'nde İbnürrefik Ahmed Nuri, Ahmed Muvahhid, Refet, Sadi ve Nureddin Şefkati gibi tanınmış tiyatro oyuncuları temsiller vermişlerdir. Ayrıca "komik-i şehir" diye anılan Ab-dürrezzak Efendi(-») ve Naşit Özcan(~0 da burada temsiller vermiş; Abdürrezzak Efendi bu temsillerden birinde ortaoyunu geleneğine göre kuşağını ve fesini Naşid'e teslim ederek bu sanatı kendisinden sonra onun devam ettireceğini ifade etmek istemiştir.

Fevziye Kıraathanesine Hüseyin Rahmi GürpınarO), Ahmed Rasim(->), Meh-med CelâlO), Ahmet İhsan Tokgöz(->) gibi yazarlar da devam etmişler, eserlerinde buranın çeşitli yönlerinden söz etmişlerdir. Fevziye Kıraathanesi, I. Dünya Savaşı'na kadar varlığını sürdürmüş, daha sonra yerine Emperyal Sineması açılmış, 1930'larda kapanan sinemanın arsası 1958'de belediye tarafından istimlak edilerek yola katılmıştır. **Bibi.** S. M. Alus. "Eski Kıraathaneler", *Akşam* (28 Kânunievvel 1938); S. Birsell, *Kahveler Kitabı*, ist., 1975, s. 153-159;

Gökmen, *Sinemalar*, 22; R. Mimaroglu, "Fevziye Kiraathanesi", *ISTA*, X, 5727.

istanbul **fevziye camö**

bak. KÜÇÜK EFENDİ TEKKESİ

FEYZULLAH EFENDİ ÇEŞMESİ

Fatih Sofular Mahallesi'nde, Saraçhane-Edirnekapı istikametinde uzanan Macar Kardeşler Caddesi'nin Feyzullah Efendi Sokağı'yla kesiştiği yerde, Feyzullah Efendi Medresesi'ninO) ön cephe duvarının köşesinde yer alır.

Çeşmenin dört beyitten oluşan iki kı-talık kitabesi ta'lik hat ile mermere hakkedilmiş olup, yazarı Edirneli Şeyh İbrahim Gülşenî'nin oğlu Kami Mehmed Efendi' dir. Kitabeden anlaşıldığı üzere çeşme, 1112/1700'de yapılmış olup, banisi, aynı zamanda çeşmeye bitişik konumda bulunan medresenin de (bugünkü Millet Kütüphanesi) banisi olan Hoca Sadeddinza-de Feyzullah Efendi'dir.

Kesme taştan yapılmış olan bu çeşme, İstanbul'da bulunan klasik üslupta yapılmış çeşmelerin en sade örneklerinden biridir.

Yol seviyesinin yükseltilmesi sonucu çeşmenin teknesi ve kemerinin yansı toprak altında kalmıştır. Ayna, lüle ve ahşap malzemeden yapılmış olma olasılığı yüksek olan saçak kısmı günümüze ulaşamamıştır.

Cephesi her iki yandan kaval silmeler ile sınırlandırılmış olan çeşmenin sivri kemeri, kilit taşında bulunan bir rozet ile süslenmiş olup, bu sivri kemerin üzerinde ise iki kıtalık kitabe ve kitabenin her iki yanında da iki adet "Mühr-i Süleyman" motifli rozet yer alır.

Kâzım Çeçen, bu çeşmenin Halkalı su şebekesi tarafından beslendiğini belirtir. Ancak, ne yazık ki çeşme bugün kurumuş durumdadır.

Medresede, Feyzullah Efendi'nin ki

taplık olarak kullandığı, günümüzde ise Millet Kütüphanesi'nin müze bölümünü oluşturan mekânın alt kısmında çeşme nin su haznesi yer alır. ince, uzun ve dik dörtgen planlı olan bu su haznesi günü müzde depo olarak kullanılmaktadır.

Bibi. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, I, 100; A. Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri*, İst., 1993, s. 291; *Fatih Camileri*, 319; *ISTA*, X, 5741-5743; Çeçen, *Halkah*, 160; M. Serhan Tayşi, "Şeyhülislam Erzurumlu Şehîd Seyyid Feyzullah Efendi ve Fevziyye Medresesi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 23 (Nisan 1993), s. 68-69. HALUK KARGI

FEYZULLAH EFENDİ KÜLLİYESİ

Maltepe İlçesi'ndedir. 1141/1728'de yaptırılmıştır. Banisi Feyzullah Efendi (1699-1761) cami ve külliyei yaptırdığı yıllarda Anadolu kazaskeri olduğu için camiye Kazasker Feyzullah Efendi Camii de denir.

1928'de çıkan yangın sonucu yok olan külliye'den günümüze sadece çeşme gelebilmiştir. Bugün Kazasker Feyzullah Efendi adıyla tanınan cami, 1925'te kiliseden camiye çevrilerek Cumhuriyet Camii adını alan, daha sonra da 1964'te geçirdiği onarımın ardından Feyzullah Efendi'nin adının verildiği camidir.

Feyzullah Efendi Külliyesi'nden orijinal durumda günümüze gelebilen çeşme, bugünkü caminin sağında İskele Meyda-nı'ndadır. Küfeki taşından, dikdörtgen planlı olan çeşmenin meydana bakan cephesi ile bu cephenin tam aksi yönündeki cephesi, dışa taşkın sivri kemer içine yerleştirilmiş stilize bitki motifleriyle bezeli aynalık ve bu aynalığın iki yanındaki iki küçük nişle düzenlenmiştir. Günümüzde, zeminin dolması nedeni ile yalakları yok olmuştur. Sadece arka cephede, yüksekçe yerleştirilmiş yalak biçiminde, kuşlar için bir su haznesi bulunur. Her iki cephesinde de üçer sıra halinde, ikişer beyit bulunan çeşmede, külliye'nin de inşa tarihi olan 1141/1728 ve Feyzullah Efendi'nin isimlerini okumak mümkündür.

Çeşmenin suyu, künklerle Kayışdağı'n-dan getirilmiş olup bu künkler 1950'de bir onarım sırasında değiştirilmiştir. Bugün kullanılmaz durumdadır.

Kaynaklarda külliye'ye ait olduğu belirtilen ve günümüzde "Yalı Hamamı" a-dıyla faaliyetine devam eden yapı, Feyzullah Efendi Camii'nin mihrap yönündedir ve hiçbir orijinal niteliği kalmamıştır.

Feyzullah Efendi Külliyesi arsasına 1921' de tek katlı, ahşap olarak inşa edilen ilkokul, yapılan ilave ve onarımlarla bugünkü şeklini almış, Maltepe İlçesi'nde ilk büyük

imar faaliyetlerini başlatan Feyzullah Efendi'nin anısına hürmeten onun adıyla eğitim ve öğretime devam etmektedir. **Bibi.** Altınsu, *Şeyhülislam*, 138; A. Egemen, *istanbul'un Çeşme ve Sebilleri*, ist., 1993, s. 291; *ISTA*, X, 5745; Raif, *Mir'at*, 32; Öz, *istanbul Camileri*, II, 44; A. Özkırımlı, *Maltepe Rehberi*, ist., 1987.

REZAN ÇELEBİ

FEYZULLAH EFENDİ MEDRESESİ

Fatih Külliyesi'nin(-0 güneyinde, Macar Kardeşler Caddesi ile Feyzullah Efendi Sokağı'nın kesiştiği kavşağın doğusunda yer almaktadır.

II. Mustafa'nın (hd 1095-1703) hocası Şeyhülislam Feyzullah Efendi tarafından yaptırılmıştır. *Hadîkatü'l-Cevâmi'*ye göre kitaplık, mektep ve çeşmeleriyle küçük bir külliye oluşturan Feyzullah Efendi Medresesi yakın çevresinde yapılan imar hareketlerinden olumsuz yönde

etkilenmiştir. Medresenin 1870'lerdeki durumu *19-yy İstanbul Haritası'ndan* izlenebilmektedir. Bu haritada medrese, sokaklarla çevrelenen üçgen planlı bir adanın batı sınırında, eski adı Halû Paşa Sokağı olan Feyzullah Efendi Sokağı üzerinde gösterilmiştir. Aynı adanın Karaman Caddesi'ne bakan kenarı üzerinde yer alan kare planlı küçük yapı, külliye'nin mektebi olmalıdır. Bugün yok olan mektep, muhtemelen 1912'de Macar Kardeşler Caddesi'nin açılması sırasında kaldırılmış, yeri yola terk edilmiştir. Medresenin yıkılmadan günümüze ulaşabilmesini ise, 1910'larda İstanbul'da bulunan Fransız elçisinin eşinin çabalarına borçluyuz. O yıllarda İstanbul Eski Eserleri Koruma Encümeni onur üyesi olan Madame Bombar, belediye tarafından yerine meydan yapılması kararlaştırılan bu önemli eserin yaşatılabilmesi için uğraşmış ve başarılı olmuştur. Harap durumda olan medrese 1916'da İstanbul Muhibleri Cemiyeti tarafından onarılmış ve Ali Emîrî Efendi'nin çoğu yazma eserlerden oluşan kitap koleksiyonunu bağışla-masıyla halka açık bir kütüphaneye dönüştürülmüştür. Yol genişletilmesinden sonra kitaplık-mescit kütleleri, anacade ü-zerine çıkmış, medrese avlusunun güneydoğu yönündeki yeni sınırları özel taş babalar ve aralarına yerleştirilen demir parmaklıklarla belirtilmiştir. Günümüzde medrese ve kitaplık Kültür Bakanlığı'na bağlı olarak Millet Kütüphanesi(->) adıyla hizmet vermektedir.

Osmanlı mimarlığının klasik döneminin sonuna ait değerli bir anıt olan medresede Lale Devri'nin başlangıcına işaret eden ayrıntılar varsa da, genel olarak klasik çizgiler egemendir. Külliye'nin mimarının kim olduğu bilinmemekle birlikte, dönemin şeyhülislamı tarafından yaptırılan bu önemli yapının adı 1109/1697'den başlayarak tarihi belgelerde mimarbaşı olarak geçen Kayserili Mehmed Ağa tarafından tasarlanmış olmasını güçlü bir olasılık olarak değerlendirmekteyiz. Bu savı destekleyen mimari veriler Feyzullah Efendi ve Şehzadebaşı'ndaki Damat İbrahim Paşa külliyesi arasındaki tasarım benzerlik-

lerinin yanısıra Topkapı Sarayı III. Ahmed Kitaplığı gibi yapıların ayrıntılarında da gözlenebilir. Medresenin Feyzullah Efendi Sokağı üzerindeki cephesinde iki çeşme ve giriş yer almaktadır. Basık kemerli kapının üstünde, iki gülbezek arasına yerleştirilen kitabe yapılmış tarihi 1112/1700 olarak belirtilmiştir. Sokağın zemini yükselmiş, çeşmeler ve giriş çukurda kalmıştır. Bu nedenle yıllarca kapalı kalan asıl giriş, 1983'te yapılan restorasyonda tekrar işler duruma getirilmiştir. Kapının avlu tarafında girişi vurgulayan tek kubbeyle örtülü bir giriş mekânı vardır. Dikdörtgen planlı olan avlunun kuzeydoğusunda dersane-mescit ve kitaplık, güneydoğu ve güneybatı kenarlarında "L" oluşturacak biçimde dizilen on hücre yer almaktadır. Kitaplık ve hücre kütleleri kuzey uçlarıyla giriş yönündeki bahçe duvarına birleştirilmişlerdir. Revak yalnız hücrelerin önünde uzanmaktadır. Avluda altı sütunla taşınan ahşap kubbeli, mermer haznesi ve sütun

kaideleri özenle bezenmiş güzel bir şadırvan ve küfeki taşından yapılmış zarif bir çıkırıklı kuyu bulunmaktadır.

17. yy'ın sonunda kitap koleksiyonculuğunun yaygınlaşmasıyla külliye programlarına kitaplık yapılan da katılmıştır. Feyzullah Efendi Külliyesi ile hemen aynı yıllarda yapılan Amcazade Hüseyin Paşa Külliyesi'nde(->) de bir kitaplık vardır, ancak Feyzullah Efendi Külliyesi'nin mimari kompozisyonunda daha farklı kütleli etkiler aranmıştır. Burada kitaplık ve dersane kütleleri ortak bir ara mekân ile ya-kınlaştırılmış, güzel bir dersane-kütüphane birlikteliği örneği ortaya çıkmıştır. İki eş değerli kütlelerin bu şekilde birleşmeleri sık görülen bir uygulama değildir; aynı anlayış başka bir kompozisyonla 1720' de Şehzadebaşı'ndaki Damat İbrahim Pa-

Feyzullah Efendi

Medresesi'nin

kuzeyden

görünümü.

Araş Neftçi, 1990

şa Külliyesi'nde(->) uygulanmıştır. Her ikisi de kare planlı olan dersane-mescit ve kitaplık avludan yükseltilmiş bir eyvan niteliği taşıyan açık sofanın iki yanında yer almaktadır. Dersane ve kitaplık kütlelerinin hücrelerden koparılması, zeminden yükseltilerek vurgulanması gibi ayrıntılar 18. yy külliyelerinde sık karşılaşılan özelliklerdir. Burada dersane ve kitaplık kütlelerinin avlu cephesi ünik bir tasarım sergilemektedir.

Cephenin ortasında yer alan giriş zengin ajurlu tacıyla şiirsel bir anıtsallık taşımaktadır. Üç basamakla ulaşılan giriş sahanlığındaki basık kemerli kapıdan sonra sekiz basamakla dersane ve kitaplık seviyesine ulaşılmaktadır. Dikdörtgen planlı olan bu ara mekânın merdiven ve geçitlerden geri kalan kısımlarında döşeme yükseltilerek sekiler oluşturulmuştur. Türk evinin hayatını anımsatan ve güzel havalarda oturma, okuma ve sohbet amacıyla kullanıldığını sandığımız bu mekân geniş bir saçakla güney yönünden gelecek güneş ışınlarından korunmuştur. Dört demir

Feyzullah

Efendi

Medresesi'nin

planı.

Zeynep Ahunbay

eliböğründeyle desteklenen saçığın altı ahşap kaplamalıdır ve dönemine uygun renklerde boyanmıştır. Açık sofanın, altı sütun ve duvarlara mesnetlenen, kubbe ve değişik tonozlardan oluşan karmaşık bir örtüsü

vardır. Merdiven üstünde çapraz tonoz kullanılmıştır. Dershane ve kütüphane girişlerinin önü kalem işleriyle bezeli aynalı tonozlarla, avluya bakan sekiler pendentifli kubbelerle örtülüdür. Üç pencereyle kuzey yönüne açılan ve bu yöndeki duvara bitişik sekinin örtüsü ise ortada bir kubbe, yanlarda iki çapraz tonoz düzenindedir. Tam merkezdeki küçük birim, tepesinde dilimli bir göbek bulunan, mukarnas bezemeli konik bir kubbeyle örtülüdür.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 97; Ayverdi, *İstanbul Haritası*, C4; H. G. Dwight, *Constantinople Old and New*, New York, 1915, s. 69-71; M. Erdoğan, *Lale Devri Başmiman Kayserili Mehmed Ağa*, ist., 1962; Goodwin, *Ottoman Architecture*, 377; Kütükoğlu, *Darü'l-Hi-lafe*, 157-158; Kütükoğlu, *İstanbul Medreseleri*, 322-323; Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, I, 100; *Fatih Anıtları*, 111; M. Serhan Tayşi, "Feyziyye Medresesi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 23 (Nisan 1983), s. 9-100; *İSTA*, X, 5741-5743.

ZEYNEP AHUNBAY

FINDIKLI

Tophane'de Salıpazan'ndan başlayıp, Kabataş'ta sona eren sahil ile yamaçlarını kaplayan semt. Güzel ve ilginç adının çevrenin eski pastoral görünümü ile ilgili olduğu bellidir. Hammer, değişik bir yorumda bulunarak, ismin, italyanca "fondaco" (han, konuk evi) kelimesinden geldiğini, burada böyle bir yapı bulunduğunu yazar. Fakat bunu doğrulayan başka bir delil yoktur.

Bizanslılar zamanında bölge bağlık, bahçelik bir yerdi. Sadece bir-iki tapmak vardı. İstanbul'un ilk halkı olan Megaralı-ların, Telamon'un oğluna taptıkları antik Aianteion burada bulunuyordu.

Osmanlı devrine ait kaynaklar burada bir Fındıklı Deresi'nden bahsediyorlar. Onun için semtin adının bu kıyılar ve ya-maçlardaki fındık bahçelerinden geldiği kabul edilebilir.

Semtte bilinen en eski Türk yapısı, I. Süleyman'ın (Kanuni) sadrazamlarından Ayaş Paşa'nın havuzlu, bahçeli konağıdır. 1526 tarihli bir belgede adı geçen bu bi-

FINDIKLI

310

311

FINDIKZADE

Yüzyılın başında Fındıklı'yı gösteren bir kartpostal.

Ayşe Yetişkin Kubilay koleksiyonu

Fındıklı, 1926

1926 tarihli Pervititch haritasından çizilmiştir. *İstanbul Ansiklopedisi*

nanın, bu tarihten daha önce yapıldığı anlaşılır. 1530'da istanbul'a gelen Arap gezgin Gazzî, paşayı burada ziyaret etmiştir. Ayaş Paşa'nın adı daha sonra Taksim'in güneyinde, Gümüşsuyu'nun güneybatısında kalan semte verilmiştir (bak. Ayaspaşa).

Salıpazan'ndan sonra Fındıklı'nın başladığı kabul edilebilecek olan yerdeki ilk yapı, bir Osmanlı ilkokuluydu. Okulu yaptıran Sadrazam Bıyıklı Ali Paşa 1756'da idam edilince, yapı yarıda kaldı ve III. Osman'ın kadınlarından Zevkî Kadın tarafından hayrına tamamlatıldı. Zevkî Kadın, binanın altındaki, caddeye bakan nefis mermer çeşmeyi de yaptırmıştır.

Ondan sonra gelen cami, 1565'te Anadolu Kazaskeri Mehmed Vusulî Efendi tarafından, okulu ve hamamıyla beraber yaptırılmıştır. Sementin geçirdiği yangınlar sırasında harap olan cami, kendisine bağlan-

Fındıklı, 1994

İstanbul Ansiklopedisi

mış olan vakıfların geliri sayesinde, her defasında başlangıçtaki stiline uygun olarak tamir edilebilmiştir (bak. Molla Çelebi Camii). Fakat hamam, 1958 kamulaştırmaları ve imarında yola feda edilip yok edildi. Cami gibi hamam da Mimar Sinan yapısıydı. Altı kagir ve badana edilmiş sıvalı, üstü ahşap olan, nefis bir eserdı (bak. Molla Çelebi Hamamı).

Cami önüne 1787'de ünlü Sadrazam Koca Yusuf Paşa, Türk rokokosunun en güzel eserlerinden biri olan nefis bir çeşme yaptırmıştı. Pembe mermer oymaları ve kurşun kubbeli çatısı ile güzel bir eser olan bu çeşme, klasik caminin alnına, re-vakların tam önüne kondurulmuştu ve girişi kapatmaktaydı. 1957-1958 yol genişletilmesinde buradan söküldü ve bugünkü yerine, Kabataş set üstüne monte edildi. Son yıllarda, döküm pencere parmak-

lıklarından birkaçı yok olmuş, yerine adi pencere camı takılmıştır.

Cami ile Güzel Sanatlar Akademisi arasında, bugün yeşil alan olarak açılan boşlukta bir yerde, bu kıyıların ünlü yapılarından biri olan Arap Ahmed Paşa Yalısı bulunuyordu. Önceleri bir sultana ait iken Arap Ahmed Paşa'ya ve sırayla daha birçok devletlinin mülkiyetine geçen yalı, ilginç olaylara ve zengin davetlere konu olmuştu. 1594'te burada İngiliz elçisi otur-maktaymış. O zamanlar Galatasaray'daki bugünkü saray henüz yapılmamıştı ve ingiliz elçileri, Galata surları içindeki binalarında oturlardı. Galata'mn taş ve havasız çevresinden çıkıp, Boğaz'ın güzelliklerinden yararlanmak istediği anlaşılan sefir burada biraz fazla serbest bir hayat yaşamaya başladığından semt halkının tepkisi gecikmemiş ve padişaha, yalıyı yakmak tehdidi ulaştırılınca, elçi tekrar, havasız ama eğlence bakımından güvenli Galata'mn suriçine dönmüştür.

Fındıklı yalılarından, büyük ihtimalle Salıpazarı'na taraf bir yerde bulunan bir başka ünlü bina, Valide Kethüdası Hüseyin Efendi'nin yalısı idi. Bahçesi ile pek mükellef olduğu anlaşılan yalıya Padişah IV. Mehmed de (hd 1648-1687) gelir ve denize bakan pencere veya balkonlarından balık tutarmış. Fransız gezgin Le Che-valier, hünkârın tuttuğu bu balıkların, devlet ricaline gönderildiğini ve balığı getiren sıradan bir mabeyinci ise bir kese altın bahşiş aldığını, ama çuhadar götürürse, beş keseden az verilmediğini kaydediyor.

Evliya Çelebi, burada Melek Ahmed Paşa'nın, bahçeli, mamur bir yalısı ile daha birkaç yalı olduğunu anlatıyor. Bostan-cıbaşı Defterleri'nde de, devir devir, bu kıyılardaki deniz kenarı sarayları ve evle-

rinin listeleri vardır. Bahçelerinde sümbül, hasekiküpeleri, lale gibi eski devrin sevgili çiçeklerinin tarlalar halinde yayıldığı; yosun veya kiremit renkli ve işlemeli ahşap çehrelerinin mavi sulara yansıdığı; pencere kepenkleri demet demet gül desteleriy-le resimli bu Fındıklı yalılarının, ne kendileri kalmıştır ne de bir resimleri.

Fındıklı, yüzyıllar boyunca, bu sahil evlerinin ve güzel görünümlü kıyıların mahallesi olmuştu. Sementin bu özelliğine ve İstanbul'un diğer semtlerinde görülen olağanüstü anıtların bulunmadığına, Gemelli Carreri gibi yabancı gezginler de işaret etmiştir. Fındıklı'da çoğunluk, her zaman Türk nüfusta olmuştu. 17. yy'da semtte tek bir Frenk evi dahi bilinmiyor.

Fındıklı'da, gerek kıyı yolunun üzerinde, gerekse içeride kara tarafında ve Fındıklıderesi semtinde, bugüne kalabilmiş veya kalmamış daha birçok eserin olduğu biliniyor.

Bugüne kalmayan yapılardan, kıyıda 1574 tarihli Hâtuniye Mescidi ve Tekke-si'ni, onun bahçesinde Keşfi Cafer Efendi Türbesi'ni, içeride Emir İmam Mesci-di'ni, Pürtelaş Hasan Efendi Camii'ni, bugün oradaki sokağa adını vermiş, fakat 1934'te İnönü Okulu yapılırken yok olan Selime Hatun Mescidi'ni, 1636 tarihli Mustafa Paşa Çeşmesi'ni, Hacı Receb Mescidi'ni, Kadı Mescidi'ni, Ebu Said Tekkesi'ni anabiliriz, inönü Okulu'nun yerinde, "ha-daik-i hassa"dan olan, yani padişahın mülkiyetinde olup çiçek veya meyve yetiştirilerek bunların satılmasına ayrılan bahçelerden biri de bulunmaktaydı.

Fındıklı içerisinde halen mevcut olan eski eserlere gelince, bunların başlıcaları, 17. yy'm başından kalma Kazancıbaşı el-Hac Ali Ağa Camii, yine Kazancıbaşı Yokuşu'nün başında bulunan 1726 tarihli Fındıklık Silahdar Mehmed Ağa Çeşmesi, Fındıklıderesi'nde 1732 tarihli Darüssa-ade Ağası Hacı Beşir Ağa Çeşmesi, Kazan-

cıbaşı Camii karşısındaki 1732 tarihli Köp-rülüzade Hafız Ahmed Paşa Çeşmesi, Molla Bayırı'ndaki merdivenli yokuşu üstünde Beşaret Sokağı'nın

başındaki, III. Se-lim'in annesi Mihrişah Sultan'ın kendi a-dını taşıyan 1797 tarihli çeşme ve Pürtelaş Hasan Efendi'nin yok olan camiine yakın, Sormagir Sokağı'nda apartmanlar arasında kalmış 1733 tarihli Müderris Sadul-lah Efendi Çeşmesi'dir.

istanbul'un 1950'lerden sonra içine girdiği değişme süreci, yol ortasında kalan Fındıklı'ya da yansımış; son yirmi yılda da, semtin yamaç kesiminin merdivenli yolları kesildiği gibi denize bir amfiteatr düzeninde bakan bahçeli ahşap evleri ve konakları da, yerlerini birbirinin manzarasını kapatan beton binalara bırakmıştır. ÇELİK GÜLERSOY

FINDIKLI CAMÜ

bak. MOLLA ÇELEBİ CAMİİ

FINDIKZADE

Fatih İlçesi'nde, Millet Caddesi (Bugünkü Turgut Özal Caddesi) ve Çapa(->) semtinin güneyinde kalan; doğuda Haseki(-0, güneydoğuda Cerrahpaşa(-»), güneyde Altı-mermer(-0, güneybatıda Şehremini(-»)) semtleriyle çevrili semt. Fatih İlçesi'nin Seyit Ömer, Nevbahar ve Molla Şeref mahallelerinin asıl Fındıkzade Mahallesi çevresindeki bölümlerine yayılmıştır. Kuzeyde Ahmet Vefik Paşa ve Millet caddeleri, güneyde Hekimoğlu Ali Paşa Caddesi ile sınırlanabilir. Semtin batısından, Cevdet Paşa Caddesi kavşağından sonra Vezir Caddesi olarak uzanan Altımermer Caddesi geçer.

Bizans döneminde Constantinus Suru' nun(-0 hemen dışında kalan bu bölgenin genel adı Eksokionion'du ve Mokios Sarnıcı^)) da burada bulunuyordu. Daha sonra bütün açık Bizans sarnıçları gibi toprak-

la dolan ve bostan haline gelerek Çukur-bostan adını alan sarnıcın çevresine Osmanlı döneminde Rumlar "Eksimarmara" derlerdi. Daha sonra Rumca sözcüğün Türkçeye çevrilmesiyle bugünkü Fındıkzade semtinin batısını ve güneyini içeren bu bölgeye Altımermer denmeye başlandı. Osmanlı döneminin Fındıkzade semti eski Altımermer bölgesinin üstüne ve çevresine yayıldı. II. Mehmed (Fatih) döneminde (1451-1481) Altımermer Mescidi Mahallesi vardı. Fındıkzade semtinin bu adla anılmaya başlamasının 17. yy'm sonlarına rastladığı anlaşıyor. Ulemadan Fındık Mustafa Efendi'nin (ö. 1694) evi bu semtteydi; dönemin ünlü hattatlarından olan oğlu Fındıkzade İbrahim Efendi de bu evde yaşayıp ölmüş (1752); Kızılelma Caddesi yakınında, bugün yerinde olmayan Nuridede Mescidi'ne gömülmüştü. Semt, 18. yy'ın ortalarından itibaren bu ünlü hattatın adıyla anılmaya başlamıştır.

Fetihten sonra camiler ve mescitler yapılarak çevresi iskân edilen, Osmanlı döneminde ulemanın da oturduğu bir orta katman Müslüman semti olan Fındıkzade' de, bir bölümü günümüze kadar gelememiş çok sayıda cami, mescit, medrese ve tekke binası vardı. Millet Caddesi ile Özbek Süleyman Efendi Sokağı'nın kesiştiği yerde, semtin doğu

sınırında yer alan Karamanî Pirî Mehmed Paşa Camii 1520'de yapılmış 1976'da ise tümüyle yenilenmiştir. Caminin duvarında, günümüzde mevcut olmayan bir tekkenin şeyhi Cemaleddin İshak Karamanî'nin kabrinin burada bulunduğunu belirten bir kitabe ve yine bu caminin bulunduğu sokağın karşısında 18. yy'm başlarına ait mezar taşları vardır. Semtin Şehremini sınırında bulunan, Vezir Caddesi ile Yayla Caddesi'nin kesiştiği yerdeki Odabaşı Behruz Ağa Camii 1562'ye tarihlenen bir Sinan yapısıdır. Cevdet Paşa Caddesi ile Vezir Caddesi'nin kesişme noktasındaki Seyyid Ömer Camii'nin banisi, *Hadîka'ya* göre, II. Bayezid döneminde (1481-1512) yaşamış Arpaemini Fahreddin Ömer'dir. Cami 1490'a tarihlenir; 1954'te yenilenmiştir. Banisi Ebube-kir Paşa olan Bekir Paşa Camii, semtin güneydoğusunda, Kızılelma Caddesi üzerindedir ve 17. yy'm başlarına tarihlenir. Osmanlı döneminde çok sayıda tekkenin bulunduğu semtten günümüze kalabilmiş tekke binası yoktur.

Eskiden ahşap ev ve konakların bulunduğu semt birçok defa yangın felaketine uğramış; en son 1899'da büyük bir yangında yanmıştır. Yangınlardan en fazla etkilenen Çukurbostan çevresi günümüzde yüksek apartmanlarla doludur. 1956'da Millet Caddesi'nin açılmaya başlamasından sonra semtin çehresi hızla değişmiş, 1960'ların başlarından itibaren, önce Millet Caddesi boyunca, daha sonra da Ahmet Vefik Paşa Caddesi, Kızılelma, Cevdet Paşa, Altımermer ve Vezir caddeleri boyunca çok daireli, yüksek ve o zamana göre lüks sayılan apartmanlar dizilmiştir. Günümüzde semt, ahşap evlerin tek tek görüldüğü, büyüklü küçüklü a-partmanlarla dolu yoğun bir yerleşme-

FIRINLAR

312

313

FİDANLIKLAR

; Bahçeköy Orman Fidanlığı (solda) ve Beykoz Fidanlığı'ndan görünümeler.

j 10 Orman Fakültesi, Silvikültür Ana Bilim Dalı Arşivi (sol), Yavuz Çelenk, 1994 (sağ)

dir. Anacaddeler boyunca çeşitli dükkânlar yanında, seyahat acenteleri ve özellikle grup turizmüne dönük ikinci sınıf turistik oteller yer almaktadır.

Günümüzde semtin nüfusunun çoğunluğunu 1960 sonrasında Anadolu'dan gelenler oluşturmakta; semt sakinlerinin çoğunluğu küçük ve orta ölçekli ticaretle uğraşan orta gelir düzeyinden kişilerle e-meklilerden meydana gelmektedir.

Kuzeyde Çapa ve Gureba hastaneleri, doğusunda Haseki Hastanesi, güneydoğuda Cerrahpaşa Hastanesi ile çevrili olması, semtin bir özelliğidir. Bizans döneminde Mokios Sarnıcı, daha sonraki dönemlerde de bostan olan

ve günümüzde pazar yeri olarak düzenlenmiş alanda cuma günleri kurulan semt pazarı bölgenin canlı bir alışveriş merkezidir.

İSTANBUL

FIRINLAR Bizans Dönemi

Ekmek, şarap ve balık Bizans'ta en çok tüketilen yiyecekler olmuştur. Her türlü ekonomik zorlukta ya da deprem, sel, veba salgını gibi doğal afetler sırasında, yöneticiler ilk iş olarak ekmeğin kalitesi ve gramajı ile oynamışlardır. Bizans'ta fırıncıların erken dönemlerden itibaren loncalar halinde örgütlendiği bilinmektedir. Bu meslekle ilgili olan "artopoios", "arto-kopos", "artopoles" gibi çok sayıda terimin yanısıra ekmeğin kalitesini anlatan birçok sözcüğe kaynaklarda rastlanır.

6. yy'da, bir deprem sonrasında Kons-tantinopolis valisinin ekmek fiyatını 3 folles'ten 8 folles'e çıkarması üzerine halkın ayaklandığı bilinmektedir. Halbuki, 10. yy'a ait *Eparhos Kitabı* 'nda (bak. Eparhos tes Poleos), kıtlık dönemlerinde veya tahıl fiyatlarının arttığı durumlarda, ekmek fiyatının sabit tutulacağı, ancak gramajının değiştirilebileceği yazılıdır. Aynı kitaptan öğrendiğimize göre, fırıncılar ve hayvanları her türlü kamu hizmetinden ve angaryadan muaf tutulurlardı. Fırınlardan, yangın tehlikesi düşünülerek evlerin altında hattâ yakınında kurulması yasaklanmıştı. Konstantinopolis'te fırınların toplu olarak bulunduğu yer Constantinus Foru-mu(->) civarıydı. Bunların her türlü faali-

Fındıkzade'nin Çapa'ya doğru genel bir görünümü.

Cengiz Kahraman, 1994

yeti, ekmeğin bileşimi, kalitesi ve fiyatı devlet tarafından saptanır, kâr oranları ise yüzde 4-6 arasında değişirdi.

Yine bu kaynaktan anlaşıldığına göre, fırıncıların ürettikleri ekmeği bizzat satmaları yasaktı. Bu nedenle "aitopolai" sözcüğü ekmek yapımcılarını, "menkipeia" sözcüğü ise ekmek satıcılarını anlatır.

Fırınlarda üretilen ekmekler bileşiminde kullanılan unun kalitesine ve cinsine göre çeşitli sınıflara ayrılırdı. En kaliteli ekmek olan "katharos artos" rafine buğday unundan ve hiç kepek katılmaksızın yapılırdı. Birinci kalite bu ekmek "silignites" ve "silignion/silignin" denen iki ayrı gruba ayrılır; birincisi zenginler tarafından, ikincisi ise bunların yanısıra kilise mensuplarınca kutsal ekmek olarak tüketilirdi. Bu tür ekmeğin hazmı kolay olduğu için hastalara da verilirdi, ikinci sırada "meses artos" ya da "mesokatharos" denen birazcık daha kaba buğday unundan yapılan ekmek vardı. Üçüncü kalite ekmek ise "ripa-ros" (kirli), "hidaios" (kaba, iri taneli) ya da "kibaroï, kibaritai" (bayağı, sıradan) adlarıyla anılır ve "alfiton"dan (kaba arpa unundan) üretilir, yoksullar tarafından tüketilirdi. En düşük kalite ekmek ise, buğday, mısır ve arpa gibi tahılların yalnızca kabuklarının kullanıldığı "ta pite-rata"

olup, en yoksul kesime dağıtılırdı. Ayrıca, bazı kaynaklarda, gezgin din a-damlarınca tercih edilen ve iki kez pişirildiği için çok dayanıklı olan "paksamas" ya da "paksamad" denilen kuru ekmeğin a-dına rastlanır.

BibL H. J. Magoulas, "Trades and Crafts in the Sixth and Seventh Centuries as Viewed in the Lives of the Saints", *Byzantinoslavica*, 1976, s. 29-31; Ph. Koukoules, *Byzantinon bioskaipo-litismos*, Atina, 1948-1957, c. V, s. 12-21; A. Graeber, *Untersuchungen zum spâtrömischen Korporationstuesen*, Frankfurt, Bern, New York, 1983, s. 79-90.

istanbul

Osmanlı Dönemi

Osmanlı döneminde de temel besin maddesi ekmektir. Bu nedenle fırınların İstanbul tarihinde ayrı bir konumu vardı. Devlet fırınları sıkı denetime tabi tutardı; kadıların en sık ve titizce teftiş ettikleri esnaf fırıncılardı. Noksan ekmek işleyen fırıncı cezalandırılır, halkın gözü önünde ve so-

makta çamura yatırılarak falakaya çekilirdi. Ahmed Cevad Paşa, *Tarih-i Askeri-i Osmani'de* suçu tekrür eden fırıncının tezgâhının başında kulaklarından duvara çakıldığını kaydeder.

Evliya Çelebi abartılı üslubuyla 17. yy' in ortalarında İstanbul'un fırınları hakkında bizleri aydınlatmaktadır. *Seyahatna-me'de* İstanbul'da 999 fırın dükkânı bulunduğunu; bu fırınlarda 10.000 "neferat" çalıştığını yazmaktadır. Evliya Çelebi ayrıca yeniçeri ekmekçilerini kaydeder; bunların 300 nefer acemioğlanları olduğunu söyler.

Keza tarihlerde, 1756 Cibali yangınında, kentin dörtte birine yakın bir kısmı kül olurken 580 fırının yanmış olduğu kaydedilir. Buradan hareketle Reşat Ekrem Koçu'nun *İstanbul Ansiklopedisi* İstanbul fırınlarının sayısını 2.000'in üstünde göstermektedir.

Osmanlı döneminde İstanbul'da binlerce fırın olmadı. Nüfusun en kabarık olduğu II. Meşrutiyet yıllarında (1908-1918) fırın sayısı 500'e yaklaştı.

Osmanlı'nın son döneminde İstanbul' un fırınlarının sayıları hakkında sağlıklı bilgiler Şehremaneti'nce yayımlandı. 1919 yılı *Ihsaiyat Mecmuasınz* göre kentin 9 belediye dairesinde 469 fırın vardı. Bu sayıya poğaç, börek, pasta ve simit fırınları da dahildi. Ancak Mütareke yıllarında İstanbul'un nüfusu azalmış, yangınlar vb nedenlerle fırın sayısı da bu doğrultuda düşmüştü. Bu nedenle Cumhuriyet' in ilk yıllarında fırın sayısı 250'nin altına inmişti.

Fırınların günde kaç ağız ekmek çıkardıkları *Şehremaneti Mecmuası'nda* kaydedilmektedir. I. Dünya Savaşı'ndan önce günlük un sarfiyatı 5.000 ila 6.000 çuval arasındaydı. Savaş yıllarında ve Mü-tareke'de bu miktar 3-500 çuvala inmişti. 1923'te 248 fırının günlük un sarfiyatı 3.333 çuval olmuştu. Mübadele ve göç sonucu bu miktarın 3.000

çuvala kadar düştüğü kaydediliyordu.

Osmanlı'da fırınlar sıkı bir biçimde denetlenirdi. Esnaf nizamnamelerinde fırınlar için düzenlemelere gidilir; "fırıncılar ekmeği çiy, kara, ekşi ve eksik işlemeyeler", "elekleri sık olup ekmekler kepekli olmaya" gibi yükümlülükler getirilirdi. Mevzuata göre una, hamura toz, toprak, çöp düşmeyecekti; tezgâhlar temiz tutulacaktı; fırın uşaklarının çamaşırı, eli ayağı temiz olacaktı. 19. yy'm ikinci yarısında fırınlarla ilgili en önemli hukuki düzenleme 12 Temmuz 1870 tarihli Ekmekçiler Hakkında Nizamname'dir. Bu nizamname Cumhuriyet döneminde de uzun süre yürürlükte kaldı.

Osmanlı ekonomisinde birçok mal narha tabi idi. Bunların başında ekmek geliyordu. Belirli aralıklarla fiyat pusulaları çıkarılır, halka olanaklar ölçüsünde ucuz ekmek yedirilirdi. Fiyat pusulaları 19. yy'n i-kinici yarısından itibaren gazetelerde ilan edilmeye başlandı.

1863 başlarında Şehremaneti'nin ilan ettiği fiyat pusulasında ekmekçi esnafı ve simitçi ve börekçi esnafının ekmek fiyat-

ları ayrı ayrı kaydediliyordu. Bu yıllarda genellikle iki tür ekmek üretilirdi: Has francala ve "adi nân-ı aziz". Simitçi ve börekçi esnafının ekmek fiyatı 10 para dolayında daha düşük tutulurdu. Bunun nedeni simitçi ve börekçinin fırını ekmek üretmek için yakmadığı, o nedenle maliyetinin ekmek fırınları kadar yüksek olamayacağı görüşüydü.

Börekçi ve simitçi fırınlarının mamulleri de narh kapsamına girerdi. Bu fırınlarda bulunan mal türleri şunlardı: Yağlı poğaça, yağlı börek ve gözleme, katmerli yağlı çörek, yağlı simit, iyi nevi susamlı simit, makarnalık ince simit, kaba çörek, table-kârın sattığı yufka ile İran Devleti tebaasının çıkardığı uzunca ekmek, telkadayıfı ile yassıkadayıf, adi lokma, kaymaklı tek ekmekkadayıfı, kaymaklı çift ekmekkada-yıfı, francala hamurundan ekmekkadayıfı. Fiyat pusulalarında fırın mamullerinin kıy-ye ve dirhemleri ayrıntılı bir biçimde kaydediliyordu. (Ayrıca bak. börekçiler.)

I. Dünya Savaşı yıllarında francalacı, pastacı, simitçi, börekçi, tatlıcı vb esnafın faaliyetleri durdurulmak istendi; ellerindeki un stokları satın alınarak Fırınlar İda-resi'ne devredildi.

Keza "ekmek narhı" gibi fırınlarda çalışanların ücretleri de narha tabi idi. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e ücretlerin Şehremaneti'nce belirlendiği belki de tek serbest işkolu fırınlardı. 1879'da saptanan ücretlere göre tezgâhtar 13 kuruş, pişirici 11 kuruş, hamurkâr 11 kuruş, kapakçı 8 kuruş, yardımcı 7 kuruş, çırak 5 kuruş alırdı. Temmuz 1913'te ücretlerde cüzi bir artış gözleniyordu: Tezgâhtar 15, pişirici 15, hamurkâr 15, yardımcı 10, çırak 7 kuruş ücret alıyordu.

Savaş yıllarında ücretler de enflasyona paralel olarak arttı. Temmuz 1921'de İstanbul fırınlarında tezgâhtar için 130, hamurkâr için 135, pişirici için 135,

yardımcı için 85, çırak için 50 kuruş ücret belirlendi. Ayrıca gündelik 1,5 kilo hesabıyla ekmek bedeli olarak 20 kuruş 10 para ö-deniyordu.

13 Ağustos 1923 günlü "mesarif-i ima-liyye düsturu"nda yevmiyeler şu şekilde yer alıyordu: Hamurkâr 140 kuruş, yardım-

cı 85 kuruş, tezgâhtar 130 kuruş, pişirici 145 kuruş, tezgâhtar muavini 60 kuruş, çırak 55 kuruş. Ayrıca ameleye ekmek bedeli 210 kuruş; gündelik adam başına 1,5 kilo ekmek verilirdi.

Cumhuriyet döneminde ekmek narhı zaman zaman kalkmış gibi gözükmüşse de İstanbul'da ekmek üretimi her zaman belediyelerin yakın denetiminde sürdürülmüştür. Ancak ücretlere uygulanan narh zamanla tümünden kalkmıştır. Bugün (Mart 1994) 1.800 fırında günde 10.000.000 adet ekmek üretilmektedir. İstanbul Büyükşehir Belediyesi'ne bağlı Kartal ve Edirneka-pı'da kurulu halk ekmek fabrikalarının günlük kapasitesi ise 250.000 adettir.

ZAFER TOPRAK

FİDANLIKLAR

Mevcut ağaç türlerinin korunması, ıslahı ve yeni türlerin yetiştirilmesi amacıyla ağaç dikimi yapılan alanlar. İstanbul'u a-ğaçlandırma girişimlerinin tarihinin eskilere dayandığı bilinmektedir. II. Mehmed' in (Fatih) fetihten kısa bir süre sonra Söğüt ve Kasımpaşa sırtlarında 12.000 servi ağacı diktirdiği tarih sayfalarında yer alır. Boğaz ve çevresindeki servilerin ve fıstıkçamlarının da buralara dikimle getirildiği bilinir. Ağaç dikimleri konusunda padişah fermanlarına da rastlanmaktadır. Nitekim 1158/1745 tarihli bir fermanla sarayın Karaağaç Bahçesi için İzmit ve Karamürsel ormanlarından ıhlamur, karaağaç, meşe, kocayemiş, dişbudak, gürgen ve çınar olmak üzere 5.000 adet ağaç fidanı söktürülerek gönderilmesi buyurul-maktadır. O tarihlerde İstanbul'da ağaç fidanı yetiştiren fidanlıkların mevcut olmadığı veya yeterli olmadığı, fidanların dışarıdan getirilmesinden de anlaşılır.

1902'de Alman hortikültürist, fidancı, peyzajcı ve park mühendisi C. H. Koch' un Ortaköy-Cendere'de oğlu, kardeşi ve yeğeni ile böyle bir fidanlık kurduğu ve bu fidanlıktan aynı zamanda ressam ve ağaç hayranı olan Şehzade Abdülmecid Efendi'nin (Halife) fidan ihtiyacını karşıladığı elde mevcut bir faturadan anlaşılmaktadır. Bu fidanlık 1936'ya kadar aynı yerde hizmet vermiştir. İstanbul'da ilk devlet

fidanlığı 1916'da Belgrad Ormanı'nda Hoca Ali Efendi eliyle kurulmuştur (bu saha halen Atatürk Arboretumu içinde muhafazaya alınmıştır.) 2 dekar kadar olan bu fidanlıkta sahil çamı ve yalancı akasya fidanları yetiştirilmiştir. 1926'da fidanlık, Orman Mekteb-i Âlisi öğrencilerinin tatbikat yapmalarını sağlamak üzere adı geçen mektebin yanına, Bahçeköy'e nakledilmiştir. Fidanlıkta, Atatürk'ün isteği üzerine, Ankara Orman Çiftliği'nde tesis edilen a-kasya ağaçlandırmalarının

ilk fidanları yetiştirilmiş ve gene Atatürk zamanında, Flor-ya'daki ilk ağaçlandırma çalışmalarına gereken fidanlar buradan sağlanmışır.

Bugün İstanbul İli sınırları içinde II Özel İdare, belediye, Orman Bakanlığı, Tarım ve Köyişleri Bakanlığı ve Karayol-ıan'na bağlı kamu fidanlıkları yanında, birçok da özel fidanlık bulunmaktadır.

İstanbul İli'ndeki kamu fidanlıkları şunlardır:

Alemdağ Orman Fidanlığı: Orman Genel Müdürlüğü'ne bağlı olarak 1965'te Sultan Çiftliği Köyü sınırları içinde Üskü-dar-Şile yolu yakınında 116 dekar bir alan üzerinde kurulmuştur. Sahil çamı başta olmak üzere iğneyapraklı türlerin fidanlarını yetiştirmektedir. Yıllık üretimi çıplak köklü, tüplü ve repikaj görmüş çeşitli iğneyapraklı fidanlar olarak, ortalama 4-5.000.000 civarındadır.

Ayrıca Orman Bakanlığı'na bağlı Ça-talca'da yeni bir fidanlık kurulmakta ve Terkos'ta da gene bu bakanlığa bağlı küçük bir orman fidanlığı mevcut bulunmaktadır.

Bahçeköy Orman Fidanlığı: 1944'te Orman Genel Müdürlüğü'ne bağlı olarak Büyükdere-Bahçeköy'de tesis edilen bu fidanlık bugün, çeşitli tarihlerde kurulan beş ayrı fidanlıktan oluşmaktadır. Esas merkez olan ve bugün daha çok ağaç ve çalı türleri olarak çeşitli süs bitkileri fidanlarını yetiştiren Bahçeköy Fidanlığı 96 dekar, 195 2'de yapraklı fidan taleplerini karşılamak üzere kurulan Kurtkemer Fidanlığı 53 dekar, 1954'te Noel veya yılbaşı çamı fidan ihtiyacını karşılamak üzere Neşet Suyu'nda kullanılan Noel Ağacı Fidanlığı 17 dekar, 1960'ta iğneyapraklı ve yaprak-

FİDANLIKLAR

314

315

FİKİRTEPE KÜLTÜRÜ

lı fidan üretimi için tesis edilen Göktürk Fidanlığı 407 dekar alana sahip bulunmaktadır. Bahçeköy fidanlıkları iğneyap-raklı, yapraklı ve çalılar olmak üzere değişik yaş ve nitelikte yılda 4.600.000 civarında fidan üretmektedir.

Beykoz Fidanlığı: İstanbul İli Özel idare Müdürlüğü'ne bağlı olan Beykoz Fidanlığı 1934'te kurulmuştur. İğneyapraklı fidan üretimi alanı, süs bitkileri ağaç ve çalıları üretim alanı, meyve fidanı üretim alanı, iç mekân bitkileri üretme seraları ve damızlık alanlar olmak üzere 2.200 dekarlık sahası ile İstanbul'un en büyük alanına sahip bir fidanlıktır. Fidanlıkta 39'u iğneyap-raklı ve 130'u diğer süs bitkileri olarak 150 kadar tür üzerinde çalışılmakta ve bunlardan elde edilen tohum, çelik, daldırma ve aşırı ile üretim yapılmaktadır. Yıllık üretim ortalama 100.000 fidanın üzerindedir.

Beylerbeyi Karayolları Fidanlığı: 17. Bölge Karayolları Müdürlüğü'ne bağlı olarak Beylerbeyi'nde Boğaziçi Köprüsü çevre yolu yanında, 1975'te 20 dekarlık bir alan üzerinde kurulmuştur. Karayolları Bölge Müdürlüğü'nün gerek çevre yolu ve gerekse şantiyelerinin fidan ihtiyacını karşılamayı amaçlamaktadır. Yapraklı ve iğ-neyapraklı ağaç fidanları ile süs çalıları olmak üzere yılda 60.000 kadar fidan üretmektedir.

Büyükdere Fidanlığı: (Eski adları Bü-yükdere Meyve Fidanlığı, İstanbul İli Büyükdere Bahçe Kùltürleri İstasyonu) İstanbul'un büyük fidanlıklarının en eskisi-dir. 1928'de Atatürk'ün direktifleri ile kuruluş çalışmaları başlamış ve 1930'da zamanın valisi Muhittin Üstündağ'm yönetiminde faaliyete geçmiştir. İlk çalışmalar, Büyükdere çayırılarının belediyeye ait kesiminden sağlanan 65 dekarlık bir sahada gerçekleştirilmiştir. Kuruluş amacı daha çok, ülkede meyveciliği geliştirmek ü-zere kaliteli meyve fidanı üretmek olmuştur. Sahası 1937'de 220 dekara, 1940'ta ise 300 dekara çıkarılmıştır.

1945'te Ankara'da toplanan 1. Meyvecilik Kongresi karan ile fidanlık 1946'dan itibaren "İstanbul İli Büyükdere Bahçe Kùltürleri İstasyonu" olarak isimlendirilmiş ve bu yönde görevlendirilmiştir. Daha sonra fidanlık İstanbul'un artan süs bitkileri fidan gereksinimini karşılama konusunda da görev üstlenmiştir. Halen ülkemizin çeşitli yörelerinin yamsıra çoğunluğu Avrupa'dan getirilen 450 tür ve çeşide ait zengin bir süs bitkisi koleksiyonuna sahip bulunmaktadır. İstanbul İli Özel İdare Müdürlüğü'ne bağlı bir fidanlık olarak 1985' ten beri "Büyükdere Fidanlığı" adı altında faaliyetine devam etmektedir. Fidanlık aynı zamanda bünyesinde bir pratik bahçivanlık okuluna sahiptir.

Çobançeşme Orman Fidanlığı: Orman Genel Müdürlüğü'ne bağlı olarak 1957'de, İstanbul çevresi orman ağaçlandırmalarının, kamu ve özel kuruluşların ve İstanbulluların fidan ihtiyacını karşılamak amacı ile 522 dekarlık bir saha üzerinde kurulmuştur. Sefaköy civarında E-5 Karayolu üzerindedir. 1986'ya kadar iğneyapraklı türler, özellikle karaçam fidan üretimi ağırlıklı o-

larak çalışan fidanlık, bu tarihten sonra daha çok süs bitkileri fidan üretimine yönelmiş bulunmaktadır. Bugün iğneyapraklı, yapraklı olmak üzere ağaç ve çalı türleri olarak tohum, çelik ve aş yolları ile yılda 1.000.000'un üzerinde fidan üretilmektedir. Ayrıca fidanlıkta yılda ortalama 30.000 kapalı salon bitkisi ve 50.000 adet mevsimlik çiçek fidesi üretilmektedir.

Emirgân Fidanlığı: Emirgân Parkı içinde gene belediyeye ait küçük bir fidanlıktır. Üretimi süs çalıları ve çiçek fidesi a-ğırlıklıdır. Belediyenin ihtiyacına yönelik olarak çalışmaktadır.

Göztepe Fidanlığı: İstanbul Büyükşehir Belediyesi'ne ait olan bu fidanlık 6 dekar

büyükölükte olup Bağdat Caddesi üzerinde Göztepe Parkı'nın kuzey kesiminde faaliyet göstermektedir. Amacı belediyeye ait parkların ve caddelerin süs fidanı ihtiyacını karşılamaktır. Ekserisi süs bitkisi çalıları ve bir miktar da ağaç fidanı olmak üzere, yılda ortalama 50.000 kadar fidan ve 20.000 de mevsimlik çiçek üretmektedir. *İÜ Orman Faköltesi Fidanlığı*: 1986'da Büyükdere-Çayırbaşı Bilezikçi Çiftliği sahasında kurulmuştur. 100 dekarlık bir alana sahiptir. Açık alan fidanlık tesisleri yanında kapalı alan çalışmaları olarak serada da yetiştirme yapılmaktadır. Fidanlık, yapraklı, iğneyapraklı çeşitli ağaç türü fidanları ve çeşidi süs çalıları ile yer örtücü bitkiler yetiştirmekte; aynı zamanda Orman Faköltesi'nin Peyzaj Mimarlığı ve Orman Mühendisliği bölümleri öğrencilerine tatbikat olanağı vermektedir.

Yalova Atatürk Bahçe Kùltürleri Araştırma Enstitüsü Fidanlığı: Tarım ve Köyiş-leri Bakanlığı'na bağlı olan Araştırma Enstitüsü'nün fidanlığıdır. Araştırma Enstitüsü 1961'de, fidanlığı ise 1978'de 26 dekar bir alanda kurulmuştur. Döner sermaye ile çalışan bir kurumdur. Araştırma çalışmaları dışında yılda yaklaşık 35.000 kadar çeşitli süs bitkisi, çalı, meyveli ve meyvesiz ağaç fidanları üretmekte; gül fidanı yetiştiriciliğine çalışmalarda ağırlık verilmektedir. Bu konuda fidanlık zengin bir damızlık koleksiyonuna sahiptir. Fidan satışları resmi kuruluşlara, belediye, tüzel ve özel kuruluşlar ile halka yapılmaktadır.

Yenikapı Fidanlığı: İstanbul Beledi-ye'sine ait olan bu fidanlık 1979'da Samat-ya'da kurulmuş olup 7,5 dekar bir alana yayılmaktadır. Belediye park ve caddelerinin fidan ihtiyacını karşılamayı amaçlamaktadır. 20.000 kadar fidan ve 300.000'e yakın mevsimlik çiçek fidesi üretmektedir. Özel fidanlıkların en önemlileri ise şunlardır:

Akasya Fidanlığı: Zeytinbumu'ndadır. 1983'te kurulmuştur. Çalışma alanı olarak bugün Yalova ve İzmir tesisleri ile birlikte 30 dekar kapalı ve 170 dekar açık olmak üzere 200 dekarlık bir alana sahip bulunmaktadır. Fidanlık ayrıca bazı ağaç fidanı ve çalı türlerinden süs bitkilerini de ithal edip satmakta ve bir depo fidanlığı olarak da hizmet vermektedir.

Botanik Garden Fidanlığı: Üsküdar-Altunizade'de 33 dekarlık bir alana yayılmıştır ve 1987'de kurulmuştur.

Doğal Peyzaj Fidanlığı: Florya Şenlik Çiçekçiler mevkiinde kapalı ve açık fidanlık işletmesi olarak 1,5 dönümlük bir sahada çalışmaktadır. Bu fidanlığı, aynı kuruma bağlı Orhangazi-Gelenbağlar'daki 22 dekarlık bir fidanlık beslemektedir. Fidanlık 1938'de kurulmuş olup iğneyapraklı ve yapraklı ağaç, süs çalıları ve çiçek fiderleri üretir; ayrıca yurtdışından çeşitli süs bitkileri fidanları da ithal edip satar.

Gardenya Fidanlığı: 1974'te Yalova-Karamürsel yolu üzerinde Altınova'da 40 dekarlık bir alan üzerinde kurulmuştur. Sera ve açık alan işletmeciliği aynı yerde yürütölmektedir.

Imamoğlu Fidanlığı: Florya Şenlikköy Çiçekçiler mevkiinde 30 dekarlık bir sahada

1981'de kurulan bu fidanlık ayrıca 8 dekar da kapalı sahaya (sera) sahiptir. Daha ziyade bir depo fidanlığı olarak büyük ölçüde ağaç ve süs çalıları fidanı ithal edip satmaktadır.

Karaca Fidanlığı: Esasta Yalova'daki aynı adı taşıyan arboretumun fidan ihtiyacını sağlamak amacı ile 1980'de aynı sahanın yanında 20 dekarlık bir alan üzerinde kurulmuştur.

Kasımoğlu Fidanlığı: Anadoluhisarı Küçüksu'da 41 dekarlık alan üzerinde kurulmuş bir fidanlıktır. Seralarında iç mekân bitkileri, açık alanında da çeşitli süs çalıları, yapraklı ve iğneyapraklı ağaç fidanları yetiştirip satmaktadır.

Salih Aslan Fidanlığı: Sarıyer Kilyos' ta, satış yeri ise Tarabya'dadır. Toplam alanı 41 dekardır. Kurum yetiştirdiği süs bitkilerini kendi çevre düzenleme çalışmalarında kullandığı gibi diğer kısmını da satarak değerlendirmektedir.

Sera Bayoğlu (Seba Ticaret) Fidanlığı: Kadıköy Hasanpaşa mevkiinde 5 dekar alan üzerinde 1990'da kurulmuştur. Ağaç ve süs çalısı fidanları satmaktadır. Fidanlarının bir kısmını İzmir'deki fidanlığında yetiştirerek buraya getirmekte ve bir kısmını da ithal edip satmaktadır.

Ünal Fidanlığı: Biri Pendik İlçesi Kaynarca semtinde, diğeri de Sarıyer-Rumelikavağı'nda olmak üzere iki fidanlık ünitesi halinde çalışmaktadır. İkinci üretim mahalli daha ziyade seralarda iç mekân bitkileri üretimine yöneliktir. Kaynarca' daki ise ağaç fidanı ve çeşitli süs çalıları ağırlıklı olarak faaliyet göstermekte ve İzmir'deki fidanlıkları ile bağlantılı olarak çalışmaktadır. 1986'da kurulmuştur.

Bu fidanlıklar dışında ayrıca Anka Fidanlığı (Florya), Ankara Vasilin Fidanlığı (Ortaköy), Bahçıvan Kardeşler Fidanlığı (Florya), Babaloğlu Fidanlığı (Tarabya), Fedi Fernando (Yedikule), Güzel Çamlıca Fidanlığı (Çamlıca), Fulya Fidanlığı (İhlamur), İpek Süs Bitkileri Fidanlığı (Ye-niköy), İhsan Simayış Gül Fidanlığı (Çengelköy), Riviera Gül Fidanlığı (Yedikule) ve daha önce Hollandalılarla işbirliği yapılarak kurulan modern bir kapalı mekân işletmesi ağırlıklı Veliagağil (VSB-Altino-va) başta olmak üzere, irili ufaklı bazı özel fidanlıklar da İstanbul'a hizmet vermektedir.

SUAD ÜRGENÇ

FİKİRTEPE

Anadolu yakasında, Kadıköy İlçesi sınırları içinde üç mahalleden oluşan bir semt.

Batıda Kurbağalıdere ve Boğaziçi Köprüsü çevre yolu ile Hasan Paşa Mahalle-si'ne; doğuda Dr. Erkin Caddesi ile Mer-divenköy'e; güneyde Fahreddin Kerim Gö-kay (Kayışdağı) Caddesi ile Zühtü Paşa ve Feneryolu mahallelerine; kuzeyde E-5 Otoyolu ile Ünal Mahallesi'ne komşu olan Fikirtepe, 1975'te, artan nüfusu yüzünden, üç mahalleye bölünmüştür. Bunlar, Devrim (1980 sonrası Dumlupınar), Fikirtepe ve

Eğitim mahalleleri olup, semte adını veren asıl Fikirtepe Mahallesi, Mandıra Caddesi ile Hızır Bey Caddesi arasında kalan bölgede yer almaktadır. Güneyinde Eğitim, kuzeyinde Dumlupınar mahalleleri vardır.

Çevredeki önemli arkeolojik buluntulara göre, Fikirtepe yöresinin tarihi çok eskilere gider. Her iki tarafı vadilerle sınırlı olan ve Kurbağalıdere'ye doğru çıkıntı yapan alçak bir tepe olan Fikirtepe'nin, eski devirlerde denizle bağlantılı olduğu tahmin edilmektedir. Bazı bulgulara bakılırsa, eskiçağlarda Kalamış Körfezi, Fikirtepe eteklerine dek uzanıyordu (bak. Fikirtepe kültürü).

Bizans ve erken Osmanlı dönemlerinde, Fikirtepe'de yerleşim olup olmadığı bilinmemektedir. Ancak 1786'da Kauffer'e çizdirilen şehir haritasında, "Fikir Tepesi" adı görülür. Halk arasındaki bir söylenceye göre, yöre, adını derviş Fikir Baba' dan almıştır.

18. yy'da, o zamanlar Kadıköy Deresi olarak bilinen Kurbağalıdere, Hasanpa-şa'ya kadar haliç şeklinde uzanırdı ve bol suya sahipti. Üzerindeki Kasr-ı Alî Köprü-sü'nün doğusunda uzanan hassa çiftliklerinin çevresindeki mesire yerleri, İstanbul halkının gözde mekânları arasındaydı. Dönemin elçilik raporlarında, Kurbağalıdere üzerinde yapılan kayık gezintilerinden, mesire yerlerindeki eğlencelerden söz edilirken ressam ve şairlerin ilham almak için Fikir Tepesi'ne gittiğine değinilir. 1876' da kısa süre tahta çıkan V. Murad'ın av köşkü Fikirtepe'nin neredeyse tek yapısı olma özelliğini 1950'lere kadar sürdürmüştür. Bugün Marmara Üniversitesi Göztepe Kampusu'nun bulunduğu yerdeki köşk ve padişahın kişisel mülkü olan çiftlik, çilek ve bamya tarlalarıyla, akasya ve kestane ormanlarıyla çevrili idi.

O zamanlar Kızıltoprak Mahallesi'ne bağlı olan Fikirtepe'de, 1950'lerin sonlarına kadar öğretmen Refik Apa'nın evinden başka yerleşim olmadığı söylenir. 1950'ler-den itibaren yoğun bir iç göçe sahne olan ve hızla bir gecekondu bölgesi haline gelen Fikirtepe, 1965'te Kadıköy İlçesi'ne bağlı bir muhtarlık olmuştur. İstanbul halkının mesire yeri olarak kullandığı çayırlar, çilek ve bamya tarlaları tahrip edilmiş ve yerlerim binlerce gecekondu almıştır. Nüfusun hızlı artışı yüzünden, 1975'te Fikirtepe, Devrim ve Eğitim mahallelerine ayrılmıştır.

Fikirtepe

İstanbul Ansiklopedisi

Çapa'da bulunan Yüksek Kız Öğretmen Okulu'nun 1966'da Fikirtepe'ye taşınmasıyla gelişmeye başlayan güney kesimi, Eğitim Mahallesi adıyla anılmaktadır. Sınırlarını Hızır Bey, Dr. Erkin ve Fahreddin Kerim Gökay caddelerinin oluşturduğu Eğitim Mahallesi, Fikirtepe'nin en modern kesimidir. Çoğunluğunu çok yüksek blokların oluşturduğu yerleşim modeli ile Fikirtepe ve Dumlupınar mahallelerinden hemen ayrılır.

Doğudaki Dumlupınar ile batıdaki Fikirtepe mahallelerinde iki ya da üç katlı düzensiz gecekondü yerleşimi gözlenir. Yörede yaygın olan oto tamir atölyeleri, Bostancı Oto Sanayi Sitesi'ne taşınmıştır.

Az sayıda tarihi yapının bulunduğu Fikirtepe yöresindeki önemli dini yapılar arasında Fikirtepe Mahallesi'nde Aklar, Tepe, Pehlivan ve Merkez camileri; Dumlupınar Mahallesi'nde Şahsüvaroğlu, Hacı Nus-reddin ve Zilelioğlu camileri; Eğitim Mahallesi'nde de Bayraktar 1 ve İnsaniye camileri vardır.

Fikirtepe dolaylarındaki eğitim kurumları arasında en önemlisi 1966'da kurulan Atatürk Eğitim Enstitüsü çevresine yapılan ek binalarda faaliyet gösteren Marmara Üniversitesi Göztepe Kampusu'dur. Kampus civarındaki AET Enstitüsü ve Atatürk Fen Lisesi'nden başka, Mehmed Ba-yazıd Lisesi, Kaptan Hasan Paşa İlkokulu, Murat Paşa İlkokulu, Fikirtepe civarındaki eğitim kurumlarındandır. Bölgedeki önemli bir kamu yapısı da Dumlupınar Mahallesi sınırları içindeki Devlet Malzeme Ofisi'ne ait depo binalarıdır.

1980 sayımlarına göre Eğitim Mahallesi'nde 17.141 kişi, Dumlupınar Mahallesi'nde 22.021 kişi, Fikirtepe Mahallesi'nde ise 20.515 kişinin yaşadığı bilinmektedir, 1994 itibarıyla, bu üç mahallenin nüfusunun 100.000'i aştığı tahmin edilmektedir.

Semtin çekirdeği sayılabilecek Fikirtepe Mahallesi'nin nüfusunun yüzde 34,6'sı 1990 nüfus sayımı sonuçlarına göre İstanbul doğumludur. Semte sonradan gelip yerleşen göçmen nüfus içinde Sivas, Ordu, Rize, Sinop ve Gümüşhaneliler başta gelmektedir.

Fikirtepe Mahallesi'nde okuma yazma bilmeyen okul çağı nüfus, İstanbul ortalamasının yüzde 23,4 üzerindedir, (İstanbul yüzde 9,5, Fikirtepe Mahallesi yüzde 12,4). İlkokul üstü bir eğitim kurumunu bitirmiş olanların oranı, özellikle kadın nüfus kümesinde daha belirgin biçimde, İstanbul ortalamalarının altındadır. Semtin Eğitim Mahallesi'nde ise buradaki eğitim kurumları ve çevre siteler yüzünden farklı sonuçların alınması doğaldır.

Fikirtepe Mahallesi nüfusunun ana uğraş alanları sanayi ve hizmet alanlarında işçilik, küçük esnafılık, oto tamirciliği vb işlerdir. Mahallede yüzde 7,76 olan işsizlerin oranı da İstanbul ortalamasının (yüzde 6,20) üzerindedir.

AYŞE HÜR

FİKİRTEPE KÜLTÜRÜ

Yalnızca İstanbul kentinin değil Marmara Bölgesi'nin bilinen en eski kültürlerinden biri olan "Fikirtepe kültürü", adını İstanbul-Kadıköy yakınlarındaki Fikirtepe(->) yerleşmesinden almaktadır. Marmara Bölgesi'nde tarım ve hayvancılığa dayalı yerleşik köy yaşantısı ilk olarak MÖ 5500 yıllarına, neolitik çağa tarihlenen "Fikirtepe kültürü" ile

başlamaktadır. Bu bölgede daha eski dönemlerden beri var olan avcılık-balıkçı toplulukların, Orta Anadolu'daki çiftçi kültürlerin etkisi ile Marmara Bölgesi'ne özgü av ve balıkçılık geleneğini, tarım ve hayvancılıkla birleştiren yeni bir kültür geliştirdiği anlaşılmaktadır. Oldukça uzun süren Fikirtepe kültürünün önemi, besin üre-

FİKİRTEPE KÜLTÜRÜ

316

317

FİLARMONİ DERNEĞİ

Fikirtepe kültürüne ait yabani sığır kemiğinden yapılmış kaşıklar (solda) ile klasik Fikirtepe evresinde çanak çömlek üzerinde kullanılan bezekler.

Mehmet Özdoğan (sol), Mehmet Özdoğan arşivi (sağ)

timine dayalı yaşamın, tarım, hayvancılık ve çanak çömlek yapımı gibi öğelerin Avrupa kıtasına nasıl aktarıldığını belgelemesinden kaynaklanmaktadır.

Fikirtepe yerleşmesi, gene aynı kültüre ait Pendik-Kaynarca tarihöncesi yerleşmesi ile birlikte 1907'de, Bağdat demiryolu yapımında çalışan bir mühendis tarafından bulunmuş, her iki yerleşmeden toplanan buluntular daha sonra Stockholm Müzesi'ne götürülmüştür. 1950lerde İçerenköy'de de Fikirtepe kültürüne ait bir buluntu yeri saptanmıştır. 1952-1954 arasında, Türk Tarih Kurumu'nun desteği ile K. Bittel ile H. Çambel Fikirtepe yerleşmesinde kazı çalışmaları yapmış, o dönemdeki olanaklar ile yerleşmenin ancak yüzde 5'i açılabilmiştir. Fikirtepe kazıları bu ilginç kültürü çeşitli yönleri ile tanıtan ve Troya'nın ilk tabakasından da eski olduğu saptanan ilginç bir buluntu topluluğunu ortaya çıkarmıştır.

1962'de Ş. A. Kansu, Fikirtepe, Pendik ve Tuzla'da küçük birer sondaj yapmış, daha sonra Fikirtepe yerleşmesinin geri kalan bölümü, hiç belgelenmeden, hızla genişleyen İstanbul kentinin altında yok olup gitmiştir.

Fikirtepe kültürünün tarihlenmesine yardımcı olan ilk veriler Orta Anadolu'da Hacılar, Çatalhöyük gibi neolitik çağ yerleşmelerinin bulunması ile ortaya çıkmış ve bu bölgeler ile yapılan karşılaştırmalar, Fikirtepe kültürünün son neolitik çağa, MÖ 5500 yıllarına tarihlendiğini ortaya koymuştur. 1981'de, Pendik-Kaynarca Hö-yüğü'nde, İstanbul Üniversitesi ile İstanbul Arkeoloji Müzeleri ortak bir kurtarma kazısı yapmış, daha sonra 1992'de Pendik'te, İstanbul Arkeoloji Müzeleri yeni bir kurtarma kazısı daha gerçekleştirmiştir.

Fikirtepe kültürünün tüm Marmara ve Trakya bölgesi ile, güneyde de en azından Eskişehir bölgesine kadar yayıldığı bi-

1991'de

Pendik Höyüğü üzerine yapılan hastane inşaatı kesitinde Fikirtepe kültürüne ait kulübe izleri ve arka planda höyüğün üzerim kaplayan apartmanlar.
Mehmet Özdoğan, 1991

linmektedir. Ancak en iyi tanınan yerleşmeleri Doğu Marmara kıyılarında ve özellikle İstanbul kenti çevresinde yoğunlaşmaktadır. Fikirtepe ve Pendik-Kaynarca dışında Tuzla ve İçerenköy'de de bu kültüre ait yerleşmeler olduğu bilinmektedir. Bu kültüre adını veren Fikirtepe, İstanbul' un Kadıköy yakasında, Moda Koyu'nun doğusunda, Kurbağalıdere'nin güney yamacında, V. Murad'ın av köşkünün yakınlarında,. Fikirtepe mevkiinde bulunmaktadır. Son 20 yıl içinde İstanbul bölgesinde bulunan Fikirtepe kültürüne ait yerleşmelerin tümü, Pendik yerleşmesinin küçük bir kısmı dışında yok olmuştur. Bu yerleşmelerden İçerenköy hiç araştırılmadan, Tuzla yerleşmesi Tuzla İlkokulu'nun bahçesindeki küçük bir sondajdan, Fikirtepe de ancak yüzde 5'i kazıldıktan sonra tahrip olmuştur. Doğu Marmara kıyısında bu kültürün son kalan temsilcisi olan Pendik-Kaynarca yerleşmesi de, ortasından geçen demiryolu, güney yarısındaki fabrika, doğusundaki hastane ve kuzeyindeki konutlar ile yok olmak üzeredir.

Fikirtepe yerleşmelerinde evler, çapları 4 m kadar olan, yuvarlak ya da sobe planlı kulübelere dönüşmektedir. Kulübelerin duvarları ahşap direkler ve bunların arasının sepet gibi daha ince dal ve sazlarla örülüp, iç ve dış yüzeylerinin killi bir çamurla sıvanması ile oluşmuştur. Tek göz cılan evlerin tabanları dışa göre hafif çukur-laştırılmıştır. Evlerin içinde bazen ateş yeri ve genellikle ev tabanının altında, büzülmüş durumda yan tarafı üzerine yatırılmış mezar bulunur. Evler birbirinden bağımsız ve düzensiz aralıklar ile serpilmiştir.

Fikirtepe ve Pendik kazı buluntuları, insanların yaşamlarını yalnızca çiftçiliğe bağlamadıklarını, av hayvanları ile su ürünlerinin de beslenmelerinde önemli bir yeri olduğunu göstermiştir.

Fikirtepe kültürünün belirleyici özelliklerinden biri çanak çömleğidir. Genellikle oldukça kaba, taşçık ve kum katkılı bir kilden, elde biçimlendirilerek yapılan kapların yüzeyi sürtülerek özenle aç-kılanmıştır.

Fikirtepe kültüründe kullanılan aletlerin önemli bir bölümünü kemik, boynuz ve çakmaktaşıdan yapılan aletler oluşturur. Özellikle kemik ve çakmaktaşı aletler, bir önceki avcılık-balıkçılık döneminden süregelen alet türleridir. Kemik aletlerin arasında Fikirtepe kültürünün belirleyici özelliğini oluşturan ve çok iyi bir işçilik gösteren kemik kaşık ve spatüller gelir. Çakmaktaşı aletlerin arasında ahşap işçiliğinde kullanıldığı sanılan kazıyıcılar, deliciler, bıçaklar, sert püskürük kayaçlar-dan aşındırıcı, tahıl öğütmede kullanılan el taşları, tokmak ve havanlar, buluntu topluluğunu tamamlar.

Fikirtepe yerleşmelerinde dini inanç ya da kült ile ilgili buluntuların sayısı çok azdır. Bunlar genellikle büyük boyutlarda, stilize ve ayakta durur olarak

betimlenmiş insan ya da kadın heykelcikleridir; daha ender olarak küçük hayvan heykelcikleri de görülür.

Av ya da savunma silahı olarak yalnız-

ca kilden yapılma sapan taneleri bulunmuştur. Balıkçılık ile ilgili olarak da yalnızca kemikten bir olta ve bir zıpkın bilinmektedir. Bu tür buluntuların sayıca azlığı av ve balıkçılığın daha çok ağ ve tuzaklar ile yapıldığını düşündürmektedir.

Fikirtepe yerleşmelerinden az olarak bulunan obsidyenden (doğal cam) yapılma aletler, İstanbul bölgesinin bu taşın yatağının bulunduğu en yakın yer olan Eskişehir bölgesi ile olan ticaretinin en güçlü kanıtıdır.

Bibi. K. Bittel, "Bemerkungen über die prâ-historische Ansiedlung auf dem Fikirtepe bei Kadıköy (İstanbul)", *Istanbutter Mitteilungen*, 19/20, 1969-1970, s. 1-19; J. Boessneck- Avon den Driesch, *Die Tierknochenfunde aus der Neolithischen Siedlung auf dem Fikirtepe bei Kadıköy am Marmarameer*, Münih, 1979; E. Meriç (der.), *İstanbul Boğazı Güneyi ve Halic'in Geç Kuvaterner (Holosen) Dip Tortulları*, ist., 1990; M. Özdoğan, "Pendik A Neolithic Site of Fikirtepe Culture in the Marmara Region", *Bei-trage zur Altertumskunde Kleinsasien, Festsch-rift für Kurt Bittel*, Mainz, 1983, s. 401-411; M. Özdoğan, "Neolithic Cultures of Northwestern Turkey", *Neolithic of Southeastern Europe and its Near Eastern Connections, Varia Archaeologica Hungarica II*, Budapeşte, s. 201-215; M. Özdoğan, "Tarihöncesi Dönemde İstanbul", *Semavi Eyice Armağanı, İstanbul Yazılan*, İst., 1992 s 39-54

' ' ' MEHMET ÖZDOĞAN

FİLADELFİON

Bizans döneminin ünlü caddesi Meşe' nin(->), bugün Laleli Camii'nin olduğu mevkide, biri Yedikule dolaylarındaki Altın Kapı'ya(->), diğeri ise Andrineple Ka-pısı'na (Edirnekapı) yönelen iki caddeye ayrıldığı, küçük meydanın adı.

Filadelfion (anlamı: Kardeşçe sevginin yeri) gerçekte, Büyük Constantinus (hd 324-337) tarafından pagan geleneklerine uygun olarak yaptırılan Konstantinopolis Kapitolü'nün (eski Roma'da Jüpiter adına yaptırılan mabet) anıtsal doğu girişi idi. Fakat imparatorluğun Hristiyanlaşması sürecinde, başlangıçta amaçlanan işlevini yitirdi ve 5. yy boyunca, hukukçu yetiştiren bir okul olarak hizmet gördü. Zamanla kaderine terk edildi ve 10. yy'dan sonra adından söz edilmez oldu.

Giriş bölümünde, porfir taşından yapılmış, oturan iki imparator heykeli vardı. Aynı malzemedен yapılmış iki adet sütunun kaidesi ile başlığı arasındaki konsollara yerleştirilmiş, biri sakallı, diğeri sakalsız, kucaklaşan iki adet imparator heykeli daha bulunuyordu. Bu dört heykelin, 284'ten, Constantinus'a (324) kadar imparatorlukta hüküm süren "tetrarki"

(dört imparator tarafından ortaklaşa yönetim şekli) dönemini temsil ettiği düşünülmekte, 4. yy'da ön tarafta anıtsal bir haçın bulunduğu da sanılmaktadır.

Kapitol ya da Filadelfion'a genellikle Meşe üzerinde yapılan imparatorluk seremonilerinin başlangıç ya da bitiş noktası olarak değinilir. Ortaçağda ise, Filadelfion adı kucaklaşan imparator figürüne atfedilmiştir. Bir efsaneye göre, bu iki heykel, babalan Constantinus'un 337'de ölümünden sonra iki oğulun, gerçekte hiçbir zaman olmayan buluşmasını simgeliyordu.

Filadelfion'da
yapılan
kazılarda
ortaya çıkarılan

""3;

ve bugün
Venedik'te
San Marco
Kilisesi'nde
bulunan
"kucaklaşan
imparatorlar"
heykeli.

1204'teki Latin işgalinden sonra, kucaklaşan imparatorlar heykeli Venedikliler tarafından çalınarak İtalya'ya götürüldü. Bugün, Venedik'teki San Marco Kilisesi'nde heykeli görmek mümkündür. Sütunları kaybolduğu için, bunların, bağımsız parçalar mı, yoksa Kapitol'un ana girişindeki revağın süslemeleri mi olduğu konusunda kesin bir şey söylenemez. İmparatorlardan birinin kopuk ayak parçası, 1965'te Bodrum Camii'ne(-») yakın bir yerde bulunmuştur. Burası muhtemelen gemiye yüklenmeden önce ganimetin bekletildiği yerdirdi. Gene, oturan imparatorların heykelleri 1204'te nakledilmek istendilerse de, hasar görmeleri nedeniyle yerlerinde kaldılar ve 1411'e kadar varlıklarını korudular. Geç Bizans dönemine ait bir söylenceye, bu heykeller, "Adil Yargıçlar" olarak adlandırılıyordu. Ön taraftaki büyük haçın akıbeti ise bilinmemektedir. Filadelfion' un yeri, özellikle günümüz bilim adamları tarafından bir süre için yanlış biçimde şimdiki Şehzadebaşı olarak tanımlanmıştır.

Bibi. P. Verzone, "I due gruppi di porfido di S. Marco in Venezia ed il Philadelphion di Constantinopoli", *Pattadio I*, 1958, s. 8-14; Janin, *Constantinople*

byzantine, 174-176; R. Naumann, "Der antike Rundbau beim Myrelaion und der Palast Romanos I. Lekapenos", *Istanbulur Mitteilurgen*, 16, 1966, s. 209-211; A. Berger, *Untersuchurgen zu den Patria Konstantinupoleos*, Bonn, 1988, s. 332-337. ALBRECHT BERGER

FİLARMONİ DERNEĞİ

1944'te Şehir Orkestrası'nın kurulmasıyla, çoksesli musikinin gelişmesi ve yayılması, özellikle İstanbul'da sanat yaşamının üst düzeye erişmesi konusunda geniş u-fuklar açılmış, ancak, orkestranın bağılı olduğı Belediye Konservatuvuru'nın kısıtlı o-lanakları, düşünölen amacın gerçekleşmesini sağlayabilecek ortamın oluşmasını engellemiştir. Sorunun çözümü, Senfoni Orkestrası'nın çalışmaları her bakımdan destekleyecek bir filarmoni derneğinin kurulmasıyla sağlanabilirdi. İstanbul' da bir senfoni orkestrasının kurulmasını a-maçlayan ilk çalışmalar, Cemal Reşit Rey' in önderliğinde, 1944'te Halit Ziya Uşak-lığü'nin Yeşilköy'deki evinde başlatılmıştır.

Şehir Orkestrası'nın kurulmasıyla birlikte hızlanan çalışmalar sonunda Filarmoni Derneğı 1945'te kurulmuştur. Derneğın başlıca amaçları, Türkiye'de musiki kültürünün yayılmasına yararlı her türlü girişimde bulunmak, bunun için de müzikolojik araştırmalara yönelmek, oda musikisi, orkestra ve koro konserleri düzenlemek, Türk bestecilerini özendirmek, bu amaçla bestecilere her türlü yardımda bulunmak ve İstanbul musikiseverlerinin gerek duyduğı bir müzik evinin kurulmasına çalışmaktı.

Derneğın kurucuları Nadir Nadi Aba-lıoğlu, Hüseyin Saadettin Arel, Reşid Saf-vet Atabinen, Bedri Nedim Göknıl, Ab-

FİLDAMI

318

319

FİLMER, CEMİL

tanbul Devlet Senfoni Orkestrası'nın çalışmalarıyla birlikte, Atatürk Kültür Merke-zi'nde sürdürölmeye başlamıştır. Bu çalışmalar günümüzde de sürmektedir.

PANAYOT ABACI

FİLDAMI

Bakırköy'de, kıyıda 1.500 m kadar kuzeyde ve Çırpıcı Deresi'nin batı tarafında bulunan, erken Bizans dönemine ait üstü açık büyük su haznesi. Uzunluğu 127 m, genişliği ise 76 m olan bu haznenin

Warner Bros başta olmak üzere dev Amerikan şirketleri egemen oldu. **Bibi.** A. Özgüç, *Türk Filmleri Sözlüğü 1914-1973*, İst.; ay, *Türk Filmleri Sözlüğü 1973-1990*, İst.; G. Scognamillo, *Cadde-i Kebir 'de Sinema*, İst., 1991; B. Evren, *Türk Sineması Sanatçıları Ansiklopedisi*, İst.,

1983; N. Ozon, *Türk Sinema Tarihi-Dünden Bugüne (1896-1960)*, Ankara, 1962; ay, *Türk Sinema Kronolojisi (1895-1966)*, Ankara, 1963; ay, *İlk Türk Sinemacısı Fuat Uzkınay*, İst, 1970.

BURÇAK EVREN

FİLMER, CEMİL

(1895, *İstanbul-15Aralık 1990, İstanbul*) Sinema işletmecisi ve yapımcısı.

Gençliğinde fotoğrafla ilgilenmesi sonucu, I. Dünya Savaşı yıllarında İstanbul'da Merkez Ordu Sinema Dairesi'nde görevlendirildi. Merkezin başında, Fuat Bey (Uzkınay) vardı. Cemil Filmer burada film çekmeyi, yıkamayı, basmayı öğrendi.

Savaş bitince, Merkez Ordu Sinema Dairesi'nin bütün araç gereci Malul Gaziler

Cemal Reşit Rey yönetimindeki İstanbul Şehir (Filarmoni) Orkestrası, Taksim Belediye Gazinosu'nda verdiği bir konser sırasında, 1953. *İstanbul Filarmoni Derneği'nin izniyle*

dükkadir Karamürsel, Lütfi Kırdar, Cemal Reşit Rey, Muhiddin Sadak, Salih Nurettin Kocareşit, Ali Emel Tacar, Afif Tektaş, Prof. Salih Murat Uzdilek, Halit Ziya Uşaklıgil, Ömer Refik Yaltkaya'dır.

Cemal Reşit Rey'in yönetimindeki Şehir Orkestrası ile sağlanan işbirliği sonunda derneğin düzenlediği ilk konser 13 Aralık 1945'te, Saray Sineması'nda verilmiştir. Bunu yerli ve yabancı sanatçıların katıldığı dizi konserler izlemiştir. Yabancılar arasında, Carlo Zecchi, Henri Barraud, Nadia Boulanger, George Tsipine gibi şefler, Emil Gilels, Nikita Magaloff, Wilhelm Kempff, Alfred Cortot, Samson François, Jose Iburbi, Walter Gieseking, Alexis Wei-senberg (piyano), Jacques Thibaud, Vasa Prihoda, Yehudi Menuhin, Ruggiero Ricci, Gabriel Bouillon, David Oistrach, Leonid Kogan (keman), Gaspar Cassado, Pierre Fournier, Enrico Mainardi (viyolonsel) gibi dünyaca ünlü sanatçılar vardır.

Senfonik konserler dışında, derneğin Beyoğlu'ndaki lokalinde, oda musiki konserleri, resim sergileri ve çeşitli sanat konuları üzerine konuşmalar düzenlenmiştir. Demek Aralık 1948'den başlayarak üç yıl *Filarmoni* adlı bir de aylık musiki dergisi yayımlamıştır.

1962'den sonra Filarmoni Derneği'nin çalışmaları yavaşlamıştır. Bunun başlıca nedeni, İstanbul Belediyesi'nin, Şehir Orkestrası'nın yalnızca konservatuvar konserlerine katılmasını istemesidir. Orkestra bu yüzden Filarmoni Derneği'nin desteğinden yoksun kalmış, gitgide zayıflamıştır. Öte yandan Filarmoni Derneği de çalışmalarına ara vermek zorunda kalmıştır.

Fildamı'nın planı ve kesiti.

S. Eyice, "İstanbul'un Bizans Su Tesisleri"

S. 5 (Ağustos 1989), s. 5

1972'de Devlet Senfoni Orkestrası'nın(->) kurulmasıyla, dernek çalışmalarına yeniden başlamıştır. Bu kez oda musikisi konserleri Sheraton Oteli ile Işık Lisesi'nde düzenlenmiş, bir süre sonra da çalışmalar, is-

derinliği 11 m olarak ölçülmüş olmakla birlikte ilk halinin daha da derin olduğuna ihtimal verilir. Duvarların kalınlığı ise 4 m'den fazladır.

Osmanlı döneminde içinde fil barındırıldığı için Fildamı olarak adlandırılan bu hazne Bizans'ta şehrin surları dışında ö-nemli bir yerleşme yeri olan ve bir de sarayın bulunduğu bilinen Hebdomon Ma-halles'i'nin suyunun toplandığı bir havuz idi. içindeki su, başta saray olmak üzere, yine burada olan askeri yığınak yerinin ihtiyacını da sağlıyor olmalıydı.

Hazne toprak üstünde olduğundan duvarları dışarıdan belirlidir. Surlardaki gibi taş ve tuğla sıraları halinde yapılmıştır.

Bütün sarnıçlara özgü bir şekilde, içerideki köşeler yuvarlatılmıştır. Haznenin dış cephesinin bir köşesinde yuvarlak bir kule halinde dışarı taşan bir merdiven vardır, iç çapı 3 m kadar olan bu kulede helezon bir taş merdiven aşağıya kadar iner. içeride dar taraflarda karşılıklı olarak altışar paye görülür. Bu payeler ortadaki en yüksek olmak üzere iki yanlarda kademeli alçalan dört kemeri taşırlar. 40 cm kadar genişlikteki kemerlerin üzerlerinde evvelce çifte merdiven bulunduğu tahmin edilir. Fildamı, üç tanesi şehrin içinde olan su toplama havuzlarının surlar dışındaki tek örneğidir. Onlardan farklı olarak bir dış mimariye sahip olması bakımından da önem taşıyan bir eserdir.

Bibi. Strzygowski-Forchheimer, *Byzantini-schen Wasserbehälter*, 50-51; Th. K. Makridis, "To Byzantinon Hebdomon kai ai par autu momai", *Thrakika*, X, Atina, 1938, s. 175-177; Janin, *Constantinople byzantine*, (1. bas.), 199; T. Ergil, "A Byzantine Cistern near istanbul", *Archaeology*, XXVII (1974), s. 42-47; S. Eyice, "Byzantinische Wasserversorgungs-an-lagen in istanbul", *Mitteilungen der Leitveiss-Institutfür Wasserbau*, LXIV, Braunschweig, 1979, s. 8; ay, "İstanbul'un Bizans Su Tesisleri", *STAD*, II, S. 5 (1989), s. 5.

SEMAVİ EYİCE

FİLMCİLİK

Sinemanın Türkiye'ye girişinden bugüne dek yerli ve yabancı filmciliğin merkezi hep İstanbul oldu. İlk sinema salonları bu kentte açıldığı gibi stüdyolar, laboratuvar-lar, platolar, dağıtım, gösterim ve alım şirketleri özellikle Beyoğlu ve çevresinde toplandı. Yapımevlerinin yoğunluk kazandığı Yeşilçam Sokağı(->) giderek Türk sinemasıyla özdeş hale gelerek onun bir diğer adı oldu.

İstanbul'daki ilk özel yapım şirketi 1923' te Kemal ve Şakir Seden kardeşler tarafından Kemal Film adıyla kuruldu. Bunu 1927'de ipekçilerin açtığı ipek Film izledi. Aynı zamanda bu iki yapımevi, sinemamızın da ilk

özel yapım şirketleri oldu. 1947' de Faruk Kenç İstanbul Film'i, Çetin Kara-manbey ise Kurt Film'i kurdu. Bir yıl sonra bunları Fuat Uzkınay'ın Doğan Film, Turgut Demirağ'ın And Film ve Nazif Duru ile Murat Köseoğlu'nun Aüas Film'i izledi. 1946'dan sonra yerli film sayısındaki çoğalma ve sinemacılara sağlanan kolaylıklar İstanbul'da birçok şirketin açılmasını sağladı. 1946'da Ankara, Sema, Bir-

lik, Erman, Şark, Duru; 1947'de Elektra; 1949'da Ülkü, Milli, Azim, Güneş; 1950'de Sonku, Örmen, Hilal, Ateş; 1951' de Sene-ka, Kale, inci, Ceylan, Reks, Erkin, Emek, Özen, Ar, Yakut; 1952'de Adalı, Barbaros, Toros, Aslan, Mondial, Ertuğrul, Işık, Yıldız, Yurt, Tunç, Yaman; 1953'te Doğan Kardeş, Kartal, Umur, Ses, Burç, Cezayirli, Güven, Çağman, Anadolu, Deniz; 1954'te İyi, Vatan, İpar, Birsell, Akar, Irmak, Güler, Day, Tayfun, Nana, Kopra, Servan, Star, Türk Film şirketleri kuruldu. 1960'tan sonra ise artan film sayısına koşut olarak şirket sayısı da çoğaldı. Şirketlerin çoğu Türk sinemasının sağlıksız ekonomik durumu nedeniyle çok kısa ömürlü oldu; birkaç film çevirdikten sonra kapandı ya da vergiden kaçma politikası nedeniyle ad değiştirerek varlığını yine bir film çevirmeye yetecek kadarıyla sürdürdü.

İstanbul'da kurulan ve çalışmalarını bu kentte sürdüren uzun ömürlü yerli film şirketlerinin önde gelenleri şunlar oldu: Arzu Film (Ertem Eğilmez), Akgün Film (İrfan Ünlü), Alfa Film (Ömer Kavur), Acar Film (Murat Köseoğlu), And Film (Turgut Demirağ), Birsell Film (Özdemir Birsell), Çiçek Film (Arif Keskiner), Emek Film (Nazmi Özar), Erler Film (Türker İnanoğlu), Erman Film (Hürrem Erman), Feza Film (Mehmet Tanrısever), Gülşah Film (Selim Soydan), Gülgen Film (Melih Gülgen), Güney Film (Yılmaz Güney), Halk Film (Fuat Rutkay), Mine FÜm (Kadri Yurdatap), Murat Film (Süreyya Duru), Muhteşem Film (İrfan Tözüm), Özer Film (Enver Özer), Pesen Film (Nevzat Pesen), Sezer Film (Berker İnanoğlu), Saner Film (Hulki Saner), Uğur Film (Memduh Ün), Umut Film (Abdurrahman Keskiner), Varlık Film (Lokman Kondakçı).

İstanbul'da ilk stüdyo 1922'de Kemal ve Şakir Seden kardeşler tarafından Eyüp' teki Feshane'nin bir atölyesinde Kemal Film Stüdyosu olarak kuruldu. Bunu İpek Film (1932), Ha-ka Film (1934), Marmara Stüdyosu (1941) ve Ses Film Stüdyosu (1943) takip etti. 1947'den sonra sinemadaki gelişmeler ve yabancı film ithalindeki artışlar stüdyoların çoğalmasına neden oldu. Halk Film (1947), Atlas Film (1947), And Film (1948), Ar Film (1948), Erman Film (1948), Duru Film (1949), Lale Film (1951) stüdyoları açıldı.

Türkiye'ye dışarıdan ilk yabancı film ithal eden kişi Sigmund Weinberg'dir. Pathe Freres Şirketi'nin temsilciliğini alan Wein-berg, ayrıca sinemanın mucidi Lumiere kardeşlerin filmlerinin yanısıra Ferdinand Zecca'nın yapımlarını da İstanbul'a getirdi. 1920'den sonra ortaya çıkan dışalımcılar ise Beyoğlu'nu merkez seçtiler. Başlangıçta dışalımcıların

çoğunluğunu Levantenler oluşturdu.

Rum Telemakos Spiridis'in temsil ettiği Gaumont, İstanbul'a ve dolayısıyla Türkiye'ye giren ilk yabancı şirket oldu. Bunu United Artist ve Pathe'nin dağıtıcısı Opera Film, Nisto Film, Iris Film, Orient Film ve Star Film izledi. Fea Film'in kurucularından Fernando Franco İstanbul seyircisine Fransız şiirsel gerçekçi akımının öz-

**Dünya matbuatıyla isimlen şşdarea bîrvzevk ve heyecaa da!gaEl: haiînde
geçeni bu yihn; en buyök' fU^m^sabeserîerVîv/ ~:~! ;, •' : ;;**

.

^_'

Lale Film'in 1953

sezonunda
gösterime
giren filmlerini
tanıtın broşürü
(üstte),
Kemal Film'in
Kanlı Nigâr
filminin
broşürü.
Burçak Evren
koleksiyonu

W::OSİ»^PS?a^^^l^»««W«W«g

a^£HWîS;f**^aî; atmmua M

' "

gün örneklerini tanıttı. Antoine Aposto-lou, Ceylan Film'i kurarak başta italyan filmlerini istanbul'a getirdi. 1941'de Fatma ve İbrahim Pekin ile Osman, Mediha ve Asaf Sirmen Özen Film, Filmcilik ve Sinemacılık TAŞ'yi kurdu. Pekin, Sirmen ve Soyarslan ailelerinden oluşan şirket varlığını günümüzde de sürmekte, dışalımçı-lığın yanı sıra, sinema işletmeciliği de yapmaktadır, istanbul'da kurulan diğer dışalım film şirketleri arasında çoğu bugün kapanmış olan şu şirketler yer aldı: Fitaş Film, Ulus Film, Tual Film, Akgün Film, Met Film, Ekran Film, Başaranlar, Sunar Film.

1989'dan sonra ise Yabancı Sermaye Yasası'ndaki değişiklik nedeniyle yabancı şirketlerin ülkemizde doğrudan doğruya şirket kurup gösterim ve dağıtım haklarını elde etmesi üzerine, yerli dışalım şirketlerin çoğu kapanmak zorunda kaldı. İstanbul ve dolayısıyla Türkiye piyasasına

United International Pictures (Paramount, Metro Goldwyn Mayer, Universal),

FİLOKSENUS SARNICI

320

321

FİRUKÖY

Cemil Filmer (soldan ikinci) Lale Film' adına Refik Halit Karay'la *Nilgün* filmi için anlaşma

yaparken.

Gökhan Akçura koleksiyonu

Cemiyeti'ne verildi. Cemiyette sinema işlerinden sorumlu kişi yine Fuat Bey'di. Filmer, burada çalışmaya başladı, ilk olarak, rejisörlüğünü AhmedFehim'in yaptığı "Bin-naz" filminin dış sahnelerinde kameraman-lık yaptı. Film çalışmaları geçimini sağlamadığı için, Üsküdar Doğancılar Bahçe Si-neması'nda makinist ve yönetici olarak çalışmaya başladı. Doğancılar Sineması çok iyi çalışmaya başlayınca, yeni teklifler geldi. Kadıköy'deki Kuşdili Sineması'nın işletmeciliğini arkadaşlarıyla birlikte üstlenen Filmer, geleceğinin bu işte olduğunu düşünmeye başladı. Kuşdili Sinema-sı'ndaki işletmecilik de başarılı oldu. Ama Apollon Sineması'nın işletmecisi "Üç subay Kadıköy'de sinema işletiyor" diye ihbarda bulundu, işgal kuvvetleri gelip sinemayı boşalttılar ve ahır yaptılar. Filmer, bunun üzerine Sirkeci'deki Kemal Bey Si-neması'nda operatör olarak çalıştı. Bir süre sonra, işletmecilik için elverişli koşullar doğduğunu görünce ağabeyi Tefik'le birlikte izmir'e gitti ve burada küçük bir sinema imparatorluğu kurdular.

işlerin sürekli iyi gitmesi üzerine Filmer, İstanbul'a gelip film ithalatçılığına başladı. Ama bu işi ancak bir buçuk yıl sür-dürebildi. Kumar oynamaya meraklı olan ağabey, izmir'deki işletmelerin durumunu oldukça sarsmıştı. Bunun üzerine Filmer, izmir'deki işlerin başına geçti ama ekonomik durumları düzelmedi. Ağabeyi ile birlikte yurtdışında sinemacılık yapmayı düşündüler. Paris'te küçük bir sinema satın aldılar. Ağabeyi sinemanın başında kaldı. Filmer yine izmir'e döndü. Ama burada ipekçilerle Filmer arasındaki baştan beri var olan tatlı rekabet sertleşmeye başlamıştı. Filmer düşmanım kendi sahasında yenmek için İstanbul'a gelmeye karar verdi. Bu karar 1940'ta Lale Film Anonim Şirke-ti'nin kurulmasıyla uygulamaya konuldu.

Filmer, istanbul'da bir yıllık bir inceleme döneminin ardından Paris'e giderek Warner Bros, Paramount gibi büyük Amerikan şirketlerinin Türkiye dağıtımını aldı. Ama filmleri almak, tek başına işe yarama-maktaydı. Çünkü ipekçiler sinemaları öylesine kendilerine bağlamışlardı ki, onların izni olmadan bu kapıları aralamak olanaksızdı. Filmer, altı ay

bıkıp usanmadan filmlerini gösterecek sinema aradı. Ama sinemalar İpek Film'in programının dışına çıkamayacaklarını söylediler.

Filmer'in İstanbul'da ilk anlaşma yaptığı sinema, ipekçilere bağlı olmadan çalışan Saray Sineması oldu. Elindeki güçlü filmleri burada geçmeye başlayınca, sinema önünde kuyruklar oluştu, istanbul film piyasasında, diğer sinemacılar için tehlikeli bir rakip doğmuştu. Filmer'in hedefi, yeni sinemalar edinmekti. Saray Sineması'nın karşısında yeni bir sinema inşaatının yapıldığını görüp sahibiyle ilişki kurdu. Burayı kiralayarak, Lale Sineması adıyla açtı. Filmer'in İstanbul'daki işletmeciliği, Elhamra, Ar (şimdiki Sine-Pop), Kadıköy Süreyya, Üsküdar Hale, Beşiktaş Gürel, Osmanbey Site ve Kent sinemalarıyla sürdü. Lale Film bir dönem, Türkiye düzeyinde 33 sinemayı birden işleten bir büyüklüğe ulaştı.

Öte yandan, yerli yapımcılığın geliştiğini gören Filmer, Mecidiyeköy'de özel bir stüdyo kurdu. Böylece kendi stüdyosuna sahip olan Lale Film, yerli film yapımı için harekete geçti. Esat Mahmut Ka-rakurt'un *Allahısımarladık* adlı romanının uyarlaması olan ilk filmin başarı kazanması üzerine, Lale Film yapımcılığa devam etmeye karar verdi. Çoğu edebiyat eserlerinden uyarlama olan bu filmlerden bazıları şunlardır: *Nilgün* (Refik Halit Karay), *Yavuz Sultan Selim Ağhyor* (F. Fazıl Tülbentçi), *Leylaklar Altında* (Mebrure

Alevok), *Soygun* (C. Fehmi Başkut) ve *Kadın Severse* (Esat Mahmut Karakurt).

Filmer'in kurduğu sinema imparatorluğu, 1950'li yıllardan itibaren sarsılmaya başladı. Önce işletilen sinemalar tek tek bırakıldı. Bu arada, Lale Film Stüdyosu' nün binası yıkılarak yerine bir han yapıldı. 1981 itibariyle Cemil Filmer'in ortak olduğu bütün şirketler tasfiye edildi.

Bibi. C. Filmer, *Hatıralar*, İst., 1984; G. Akçura, "Aile Boyu Sinema", *Hürriyet*, 22 Ekim 1991.

GÖKHAN AKÇURA

FİLOKSENUS SARNICI

bak. BİNBİRDİREK SARNICI

FİLOPATİON SARAYI

Filopation (Philopation) Sarayı, orta Bizans döneminde kullanıldığı bilinen surların dışında bir saray ya da av köşkü idi.

Binadan ilk defa imparator III. Mihail döneminde (842-867) söz edilir. Onun yakın adamı olan Makedonyalı Basileios (sonraları I. Basileios, [hd 867-886]) bu sarayın çevresinde dev bir kurt avladığına göre, bina daha önceden vardı. III. Miha-il'i öldüren suikastçılardan Yakobitzes de aynı yerde avlanırken bir kaza sonucu ölmüştür. İmparatoriçe Zoi ile evlenmek suretiyle Bizans tahtına geçen IX. Konstan-tinos Monomahos (hd 1042-1055), bazen burada kalıyordu. Nikeforos

Briennios'un 1078'de aynı sarayda gözlerine mil çekilmişti, imparator I. Aleksios Komnenos (hd 1081-1118), sarayı çok sevmiş ve sık sık gelmişti. Konstantinopolis önlerine dayanan Haçlı ordusunun başındaki Alman imparatoru III. Konrad von Hohenstaufen ile Fransa Kralı VII. Louis 1147'de I. Manu-el Komnenos (hd 1143-1180) tarafından bu sarayda misafir edilmişlerdi. Fakat Haçlılar arasında bulunan Odon de Deuil'ün bildirdiğine göre, Konrad sarayın etrafındaki koruyu tahrip etmiş ve içeride beğendiği şeyleri yağmalamıştı. Çok maceralı hayatı ve korkunç ölümü ile Bizans tarihinde yer alan I. Andronikos Komnenos (hd 1183-1185) da iktidarda olduğu yıllarda eğlencileri için buraya kapanıyordu. Kardeşi II. İsaakios Angelos'u 1195'te tahtından indirmeden önce, III. Aleksios Ange-los da burada yaşamıştı.

VI. Haçlı Seferi 1204'te şehri ele geçirdikten sonra Filopation Sarayı artık unutuldu ve muhtemelen harap olmaya terk e-dildi.

Bizans tarihinde bilhassa 11. ve 12. yy' larda önemli yeri olan ve etrafındaki ağaçlı arazileri ile Fransa'nın bir tarafında bir kasaba, diğer tarafında ise bir orman bulunan ünlü Vincennes Şatosu ve Parkı'na benzetilen Filopation Sarayı'nın nerede olduğu konusunda çok çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. İstanbul'un Rum tarihçilerinden J. B. Papadopoulos, şehrin dışında şimdiki Topçular semtinde 1920'ye doğru rastladığı bazı kalıntılara dayanarak, sarayın bu çevrede olabileceğini söylemişti. Filopation'u Vincennes'a benzeten C. Emerau ise, Edirne Kapısı dışında Halic'e hâkim bir tepede (Tokmak Tepe) oldu-

ğunu ortaya atmıştır. A. M. Schneider, hemen hemen aynı yeri, Blahernai bölgesinin karşısında gösterir. R. Janin ise bu görüşlere aykırı olarak, daha güneybatıda Topkapı dışındaki bir yeri kabul etmek istemiştir. Bütün bunlardan çıkarılacak sonuç şudur ki, Filopation Sarayı'nın yeri kesin olarak bulunamaz. Son yıllardaki yapılaşma da bu hususta herhangi bir araştırma yapılmasını artık imkânsız duruma sokmuştur. Yalnız bu vesile ile ekleyelim: Haznedar Çiftliği adı verilen yerde 1950'li yıllarda pek çok Bizans mimari parçasının meydana çıkarıldığı ve hiçbir ilgilinin görmesine meydan verilmeden hepsinin yok edildiği bilinir. Bunlar belki de Filopation Sarayı'nın kalıntıları idi. Bu hipotezi tezip edebilecek tek husus, Filopation'un Blahernai'den görülebildiği yolundaki Ni-ketos Koniates'in bir cümlesidir.

Bibi. J. B. Papadopoulos, "Le palais de Philopation", *Comptes rendus de l'Academie des Insc-riptions etBelles-Lettres*, Paris, 1921, s. 276-282; C. Emerau, "Le Philopation, le Vincennes de Byzance", *Echos d'Orient*, XXI (1922), s. 171-185; Schneider, *Byzanz*, 81; Janin, *Constantinople byzantine*, (1. bas.), 142-144.

SEMAVi EYİCE

FİRUZ AĞA CAMÖ

Sultanahmet'te Divanyolu üzerindedir. Kitabesine göre yapı, 896/1490'da II. Bayezid'in (hd 1481-1512) hazinedarbaşısı Firuz Ağa tarafından inşa ettirilmiştir.

Firuz Ağa'nın tarihsiz vakfiye hülasası-f na göre, İstanbul'daki camii ve mektebi, Havza'daki mescit ve medresesi, çeşmesi ve Saray'daki çeşmesi için İstanbul'da hücreler, dükkânlar, köyler, bağ, bahçe, çayır, değirmen, Binbirdirek denilen sarnıç, Semendre, Tokat ve Sivas'ta hamamlar vakfetmiştir. 923/1517'de Sofi Hayred-din isminde bir şahıs Firuz Ağa Camii'ne kürsü koydurmuş, yine 1070/1659'da Mustafa Ağa isminde bir zat 9.000 akçelik bir vakıf yapmıştır. 1648'deki zelzelede caminin bazı yerleri harap olmuş, minare peteği yıkılmıştır. İstanbul'da bulunan diğer iki Firuz Ağa Camii'nden Kırkçeşme-Boz-doğan Kemerı civarındaki bugün yoktur. Diğerı, Tophane üstünde, Defterdar Yo-kuşu'ndadır. Fakat her iki caminin de Hazinedarbaşısı Firuz Ağa tarafından yaptırıldığına dair kesin deliller bulunmamaktadır.

Firuz Ağa Camii, Divanyolu

İsa Çelik

Cami, plan olarak tek kubbelidir ve üç kubbeli bir son cemaat yeri, solda bir minaresi mevcuttur. Dış ölçüleri 13,50x13,53 m olup son cemaat yeri 4,25 m derinli-ğindedir. Duvar 1,30 m kalınlığındadır. Bina tamamen kesme taştan, temiz bir işçilikle yapılmıştır. Her duvarda altlı-üstlü ikişer pencere vardır. Son cemaat sütunları ve stalaktitli başlıkları mermerdendir. Cümle kapısı az çıkıntılı, sade silmeli, üstü mukarnalıdır. Kemerı beyaz ve pembe mermerden yapılmıştır. Üstünde hattat Şeyh Hamdullah'a ait olduğu söylenen dört satırlık, Arapça sülüs mermer bir kitabe mevcuttur. Bu kitabede II. Bayezid'in hazinedarbaşısı Firuz'un bu camiye "hasbe-tenlillâh" yaptırdığı yazılmıştır. Tarih rakamla ve ebcedle 896 olarak verilmiştir. Minare kaidesi ve gövdesinin kalınlığı birbirine çok yakındır. Gövde 16 kenarlıdır, şerefe ve korkuluğu yapıldığı döneme aittir. Caminin sağ ve sol iç duvarlarında birer dolap bulunmaktadır. Kubbe köşelikleri beş sıra mukarnalıdır. Mihrap alçıdan, köşelerinde kum saatleri bulunan 6 sıra mukarnasla işlenmiştir. Eski olan ahşap minber çok tamir görmüştür. Üst pencereler alçılı renkli camlarla, cami iç duvarları ve mihrap kalem işleri ile tezyin edilmiştir. Caminin minare tarafında mermer bir lahit bulunmaktadır. Süs olarak bir kavuk ve dört yüzünde birer gülce bulunan bu sade kabrin Firuz Ağa'ya ait olduğu zannedilmektedir. *Hadika'ya*. göre 9187 1512'de vefat etmiştir. Firuz Ağa'nın mektebinin, caminin karşısında olduğu tahmin edilmektedir. Bu mektebin ilk meşk hocasının da Şeyh Hamdullah olduğu rivayeti vardır.

Bibi, Ayvansarayî, *Hadika*, I, 155-158; Good-win, *Ottoman Architecture*, 166; S. Eyice, "İstanbul Minareleri", *Türk Sanatı Tarihi Araştırmaları ve İncelemeleri*, I (1963), s. 43; Barkan-Ayverdi, *Tahrir Deften*, 23-25;

Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, 78; Müller-Wiener, *Bildlexikon*, 414; Öz, *İstanbul Camileri*, I, 60-61; Ce-zar, *Yangınlar*, 385; Yüksel, *Bâyezid-Yavuz*, 250-252.

İ. AYDIN YÜKSEL

FİRUZ AĞA CAMÜ

Tophane'den Taksim'e çıkan Defterdar Yokuşu'ndadır.

Banisi olan Firuz Ağa ile Divanyolu'n-da camii olan Hazinebârbaşı Firuz Ağa'mn aynı şahıslar olduğu kesin değildir. Zira Hazinebârbaşı Firuz Ağa'mn vakfiyesinde İstanbul'da bir tek camiden bahsedilmektedir. *Hadîka* müellifi de Tophane'deki Firuz Ağa Camii banisinin saray ağalarından olduğunu ve mezarının bilinmediğini yazmaktadır.

Binanın ilk inşa tarihi bilinmemektedir. II. Mahmud (hd 1808-1839) 1239/1823'te camiye yenilemiştir. Bina'nın sol köşesinden çapraz olarak girilen kapı üzerindeki sekiz beyitlik ta'lik kitabede Şair Lebîb, caminin yandığını ve II. Mahmud'un binayı tekrar yaptırdığını yazmakta ve tarihini rakam ve ebcedle vermektedir. Kitabenin üstünde II. Mahmud'un tuğrası bulunmaktadır. Daha sonraki onarımlarda ayrıca Latin harfleriyle Beyoğlu Firuz Ağa Ca-

Firuz Ağa Camii, Tophane

Yavuz Çelenk, 1994

mü ve 896/1491 tarihi konulmuştur. Cami iki katlı olarak yapılmıştır. Altında altı dükkân mevcuttur. Dış ölçüleri ile genişliği 16,60 m, derinliği 3,55 m'lik son cemaat yeri ile 15,75 m'dir ve çatılıdır. Bina'nın sol köşesinden çapraz olarak girilmekte ve 22 basamaklı bir merdivenle son cemaat yerine ulaşılmaktadır. Son cemaat yerine ayrıca bina'nın sağ tarafından 26 basamaklı bir merdivenle çıkılmaktadır. Minare kaidesi kesme taştandır. Bütün duvarlarda dörder adet yüksek ve yarım daire kemerli pencere mevcuttur. Son cemaat yeri dış duvarında üç pencere vardır. Caminin içi aydınlık ve ferahdır. Sağ ve solda üçer adet ahşap dikme ile taşınan örtüsü de ahşaptır. Mihrabı küçük bir nişten ibaret olup, basit bir minberi vardır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka*, II, 69; Öz, *istanbul Camileri*, II, 24.

1. AYDIN YÜKSEL

FİRUZKÖY

1990'da Küçükçekmece İlçesi sınırları içerisinde, aynı adlı gölün batısında E-5 ve TEM otoyollarının arasında yer alan mahalle.

Doğuda Küçükçekmece Gölü, batıda Büyükçekmece ilçesi sınırları içinde yer alan Esenyurt belde belediyesi, kuzeyde Altışehir, güneyde ise Avcılar kesiminin Mustafa Kemal Paşa, Üniversite ve Cihangir mahalleleriyle sınırlanmıştır. Küçükçekmece Gölü'ne 1 km kadar yakın bir konumda bulunmasına karşın gölden yüzde 10'u aşan çok sert bir meyille

ayrılmakta ve yaklaşık 110 m kotunda bulunmaktadır. Firuzköy'ü E-5 yoluna bağlayan ku-zeybatı-güneydoğu yönündeki yolun ü-zerinde çok çeşitli ve sayıda sanayi kuruluşu yer alır. istanbul'da sanayi desant-ralizasyonunun başlamasıyla birlikte Fi-ruzköy'ün nüfusunda önemli bir artış eği-

FİTNAT HANIM TÜRBEŞİ

322

323

FLORANSAILAR

Eugene Flandin'in *l'Orient'te* yer alan "Üsküdar İskelesi" (no. 41) adlı gravürü, 19. yy. *Galeri Alfa*

limi gözlenmektedir. Nitekim 1965-1990 arasında Firuzköy nüfusu 11 kat artmıştır. Bu nüfus artış eğilimi 1980 sonrasında hız kazanmış, 1985-1990 arasında mahallenin nüfusu iki kattan daha fazla bir artış göstermiştir (bak. Tablo).

Bu hızlı göç süreci sonucunda Firuzköy nüfusu içerisinde İstanbul doğumluların oranı yüzde 26,25 düzeyine kadar gerilemiştir. Metropolen ortalamanın (yüzde 37,6) 11 puan altındaki bu oran Firuzköy nüfusunun daha çok yakın tarihlerde gelen göçmenlerden oluştuğunu düşündürmektedir.

Göçmen nüfusun doğum yerleri itibariyle dağılımı incelendiğinde Firuzköy'ün Türkiye'nin neredeyse tüm illerinden göç aldığı, ancak en büyük göçmen grubunun Kars'tan ve Bulgaristan'dan geldiği anlaşılmaktadır (Firuzköy'deki göçmen nüfusun sırasıyla yüzde 20,83'ü ve yüzde 17,51'i). Kars ve Bulgaristan göçmenlerini Tokat, Amasya, Çorum, Edirne, Kırk-lareli'den gelenler izlemektedir.

Göçmen nüfusun dikkate değer biçimde yoğun olması nedeniyle, Firuzköy, eğitim düzeyi açısından önemli farklılıkları olan toplulukların bir arada bulunduğu bir nüfus yapısına sahiptir. Okul çağındaki toplam nüfus içerisinde okuma yazma bilmeyenlerin oranı, büyükşehir ortalamasının yüzde 37,8 üzerindedir. Toplam okul çağı nüfusu içerisinde okuma yazma bilmeyenlerin oram, büyükşehirde yüzde 9,5 iken aynı oran Firuzköy'de yüzde 13,1 düzeyindedir. Ancak, okullaşma oranlarına bakıldığında büyükşehir ortalamasını aşan değerlere rastlanıyor. Nitekim büyükşehirde toplam eğitim çağı nüfusunun yüzde 47,7'si ilkökul mezunu iken, aynı oran Firuzköy'de yüzde 51,3 düzeyindedir. Erkek nüfusta büyükşehir ortalaması yüzde 49,4, Firuzköy'de yüzde 54,9 düzeyindedir. Kadınlarda büyükşehir ortalaması yüzde 45,9, Firuzköy'de 47,4 düzeyindedir.

Ortaokul mezunlan kategorisinden itibaren ise büyükşehir ortalamalarının altında değerlere rastlanmaktadır.

Firuzköy Mahallesi'nde çalışanlar, görelî olarak yüksek eğitim düzeyi veya u-zun iş deneyimi gerektiren işkollarında, İstanbul il ortalamasının altında bir paya sahip bulunmaktadır. Nitekim ilmi teknik elemanlar, üst kademe yöneticileri, idari personel vb çalışanlar, ticaret ve satış personeli kategorilerinde İstanbul ortalamalarının altında bir istihdam gerçekleştiği görülüyor. Buna karşılık, hizmet işlerinde çalışanlar kategorisinde metropo-

Firuzköy'ün Nüfus Gelişimi

Yıllar Nüfus

1965	1.019
1970	1.349
1975	1.581
1980	3.060
1985	5.367
1990	11.086

liten ortalamaya yakın, imalat sanayii çalışanları ve ulaştırma makinesi kullananlar kategorisinde ise metropoliten ortalamanın 13 puan üzerinde bir istihdam gerçekleşmektedir. Bu sonuç, Firuzköy'de a-çık olarak kişisel hizmet ve büyük ağırlıkla sanayi istihdamında uzmanlaşmış bir istihdam yapısının bulunduğunu gösterir. Dolayısıyla Firuzköy, sanayi alanında gerçekleşecek değişim ve dönüşümlere son derece duyarlı bir istihdam yapısına sahiptir.

Firuzköy'de yere özgü nitelikleri şekillendiren hizmet ve sanayi kategorilerinin iç yapılarında da önemli farklılaşmalar göze çarpmaktadır. Nitekim hizmet işlerinde çalışanlar kategorisinde aşçı, garson, barmen vb çalışanlar, hizmetçiler vb, mülk bekçileri ve temizlik işçileri, elbise temizleyicileri, çamaşırcı ve ütücüler alt kategorilerinde metropoliten ortalamayı aşan yığılmalara (istihdam yoğunluklarına) rastlanmaktadır.

Tarım dışı üretim faaliyetlerinde çalışanlar ve ulaştırma makinesi kullananlar kategorisindeki yoğunlaşma, metropoliten ortalamanın (yüzde 46,20) yaklaşık 13 puan (yüzde 58,94) daha üzerindedir.

Ağaç hazırlama ve kâğıt imalatı, plastik ve kauçuk, terzilik ve döşemecilik, dokuma

işçiliği, metropoliten ortalamanın üzerinde bir istihdam payına sahip bulunmaktadır. Dokuma ve konfeksiyon işçileri imalat sanayiinde en fazla ağırlığa sahip gruplardır. Metropoliten istihdam yoğunluğunu çok aşan bu iki işkolu Firuzköy'deki istihdam yapısının ana taşıyıcısını oluşturmaktadır. Bu yoğunlaşma, Firuzköy'ün tümüyle Avcılar kesiminde ve Yenibosna'da yer alan tekstil-konfeksi-yon üretim kompleksinin ve Avcılar kesimindeki entegre fabrikaların emek havuzu içerisinde yer aldığı göstermektedir. Bu işkolunun kadın işçilere göreli olarak daha açık olması nedeniyle kadınların sanayi işgücüne katılma oranı metropoliten ortalamanın iki kat daha üzerindedir. Metropoliten sanayi işgücü içerisinde kadın işçi oranı yüzde 11,04 iken Firuzköy'de kadınlar sanayi işgücünün yüzde 22,42'si-ni oluşturmaktadırlar.

MURAT GÜVENÇ

FİTNAT HANIM TÜRBESİ

Eyüp'te Deftardar Caddesi'nde, Hubbî Hatun Türbesi'nin de bulunduğu hazire-dedir.

1780'de ölen Şair Zübeyde Fitnat Hanım, döneminin iyi ve kültürlü bir ailesinin kızı olması nedeniyle, kadınların toplumdaki yerlerini alamadığı bir dönemde şair olarak kendini kanıtlama fırsatını elde etmiştir. Babası Esad Efendi, dedesi Ebu İshak İsmail Efendi, amcası İsham Efendi ve kardeşi Şerif Efendi, şeyhülislamlık yapmış ve şiir yazmışlardır. Ancak, evlendiği Derviş Efendi'nin şiir ve musikiden anlamaması, Fitnat Hanım'ın hassas ruhunu etkilemiş olmalıdır.

Türbenin aslında Fitnat Hanım'a ait olmadığı da ileri sürülmektedir. Bu fikre gö-

Fitnat Hanım Türbesi'nin planı. *Yıldız Demiriz*

re türbe, Hubbî Hatun'un damadı olan Mehmed Vusulî Efendi'ye aittir. Ancak türbe, Fitnat Hanım Türbesi olarak tanınmış, resmi kayıtlara bu adla geçmiştir.

Fitnat Hanım Türbesi 18. yy barok mi-marisinin(->) özelliklerini taşır. Çaplan birbirine eşit olmayan altıgen planlıdır ve kubbesi basık ve ovaldır. Her cephede yer alan pencerelerden alttakiler dikdörtgen, üsttekiler yuvarlaktır. Pencereler renkli camlı, kubbe içi kalem işi dekorludur.

Bibi. Demiriz, *Türbeler*, 79-81; B. Turnalı, "Şair Fitnat Hanım'ın Mezarı", *Arkeoloji ve Sanat*, S. 8-9 (1980), s. 39-44.

YILDIZ DEMİRİZ

PLANDIN, EUGENE NAPOLEON

(15 Ağustos 1803, Napoli - 1874, Paris) Fransız ressam.

Horace Vernet'nin öğrencisi olmuş, 1836 Salonu'na katıldıktan sonra 1837'de Cezayir yolculuğuna çıkıp Constantine kuşatmasında bulunmuş ve olayları resmetmiştir. 1839-1842 arasında İran'a gönderilen elçiliğe katılmış ve 1843'te Horsâbâd'daki Asur harabeleri çizmekle

görevlendirilmiştir. İzin almak için İstanbul'a gelen ve burada beklediği sürece Rodos'u da ziyaret eden Flandin, İstanbul'a ait çok sayıda çizim ve resim yapmıştır. Suriye ve Hor-sâbâd'da çizdiği resimlerle birlikte bunlar 1853-1867 arasında *l'Orient a.â* dört ciltlik folio boy bir kitapta toplanmıştır. Birinci cilt 50 tane büyük boy gravür içerir ve bunların 45'i İstanbul'a aittir (geri kalanlardan bir tanesi Çanakkale'yi diğer dördü ise İzmir'i gösterir).

Resimler belgesel açıdan aynı değerde değildir. Bazıları gerçeğe uygun olmakla birlikte, bir bölümünde abartmalar, güzelleştirmeler göze çarpar, bazı görüntülere başka yerlerde bulunan binalar eklenmiştir. Kitabın birinci bölümünde her gravüre ait açıklamalar bulunur ancak bunlar dönemin İstanbul'u için ilginç bilgiler i-çermez.

"Boğaziçi" adlı birinci gravürde Tarab-ya'daki İpsilanti ailesinin konağı görülür. Daha ilginç olan ikincisinde Anadoluhisa-n'nın önündeki yalılar vardır. Beşiktaş îs-kelesi'ni gösteren beşincide Sinan Paşa Ca-

mii görüntüye sokulmak için iskeleye yak-laştırılmıştır. "Sultan Selim Sarayı" adını taşıyan altıncı gravürde Çırağan Sarayı'nın eski hali görünür. İstanbul'un genel bir görünümünü ve Sarayburnu'nu gösteren 8 ve 9 nolu gravürler gerçeğe uygun değillerdir. Aksine Tophane'deki Nusretiye Camii'ni ve Tophane İskelesi'ni gösteren 11 ve 12 numaralar daha ilginçtir. Aralarında en tanınmış olanı Galata Kulesi'ni ve bir Galata sokağını gösteren 15 numaralı gravürdür. İlk Azapkapı Köprüsü'nü gösteren no. 19 ve 20, limandaki kayıkları tasvir eden no. 21, "Yeni Cami" (no. 22), "Şehzade Camii" (no. 23) gravürleri en iyilerdendir. Bunların yanısıra "Tekfur Sarayı" (no. 30), "Süleymaniye" (no. 31), "Eyüp Esma Sultan Sarayı" (no. 33), "Eyüp İskelesi" (no. 34), "Topkapı'da Kahve" (no. 38), "Üsküdar İskelesi" (no. 41), "Harem İskelesi" (no. 45) gravürleri de belgesel değeri en önemli olan ya da o dönem İstanbul'unun havasını en iyi verenlerdendir.

STEFANOS YERASIMOS

FLAUBERT, GUSTAVE

(13 Ocak 1821, Rouen - 8 Mayıs 1880, Croisset) Fransız yazar.

*Madame Bovary*ve *Salammbô* romanlarının ünlü yazarı, 1849'da, dostu fotoğrafçı Maxime du Camp'la birlikte bir Doğu yolculuğuna çıkar. Marsilya'da gemiye binerler ve İskenderiye üzerinden Kahire' ye gelirler. Oradan aralık-ocak aylarında Yukan Mısır'ı gezdikten sonra, yeniden gemiye binerek Beyrut'a çıkarlar ve Filistin, Suriye ve Lübnan'ı 1850 yılı boyunca gezerler. Ekim ayında, Beyrut'tan Rodos'a gelirler ve Marmaris'te karaya çıkarak Muğla ve Milas yoluyla Efes'e, oradan da Tire üzerinden İzmir'e varırlar. Buradan denizyoluyla 12 Kasım'da İstanbul'a ulaşırlar. İstanbul'da 1 ay kalan Flaubert not-

larında kente 14 sayfa ayırır. Sık sık mektup yazmak ya da dinlenmek için günlerini otel odasında geçiren yazarın en çok uğradığı yerler Galata'daki genelevlerdir, "Galata'mn sokakları âdetler ve renkler gibi koyudur. Loş ışıklar, pis sokaklar, arka avlulara bakan pencerelerden çıkan bir kemanın ya da mandolinin acı sesi; şurada burada, pencerede ya da kapı eşiğinde, Avrupa biçimi giyinmiş ve Rum biçimi taranmış bir orospu görülmektedir" der. Galata'mn oğlancı kahvelerinde ise "küçük bir odada, işlemelerle yüklü Rum giysileriyle üç geri zekâlı genç beceriksizce kıvrınmaktadır". Geceleri ise tiyatroya "Lu-cia di Lammermour" ya da "Robert le di-able" operalarını seyretmeye gider ve gösterileri Avrupa ayarında bulur.

Her şeye rağmen dönemin her turistinin ziyaret ettiği Galata Mevlevîhanesi ve Üsküdar'daki Rıfâî Âsitanesi'ndeki ayinleri, Sultanahmet, Nuruosmaniye, Bayezid ve Süleymaniye camileri ile Ayasofya'yı görür. Bu sonuncusu, "ağır minareli, zevksiz bir bina yığınıdır". Belgrad Orman'n-da yapılan bir gezintiden sonra yazar 15 Aralık'ta Pire'ye gitmek üzere İstanbul' dan ayrılır.

STEFANOS YERASİMOS

FLORANSALILAR

İtalya'daki Firenze şehrinden olanlar. Şehrin esas adı Florentia olup Türkçeye "Flöremi", "Fiorentin", "Flordin" ve en son "Floransa" olarak girmiştir.

İstanbul'da belirli bir süre etkili olan Floransalılar Bizans İmparatorluğu ile çok az ilişki içinde bulundular. Zira bir liman şehri olmayan Floransa, uzun yıllar Adriyatik Denizi'nde Ancona Limanı'nı, Tiren Denizi'ne bakan tarafta da Pisa Limanı'nı çıkış noktası olarak kullandı. Pisa şehri ortaçağ boyunca parlak bir ticari faaliyet gösterdi ve "Levant" (Doğu) diye adlandırılan

girişimlerde etkili oldu, fakat Medici ailesinin iktidara gelmesi üzerine bağımsızlığını kaybetti, Floransa Büyük Düklüğü' nün bir şehri oldu. Liman özelliğini kaybetmesi sonucu etkisi de azaldı.

Floransa'da faaliyet gösteren ticaret kurumları kısa sürede Doğu Akdeniz'de, bu arada Bizans'ta faaliyetlerini geliştirdiler. 1422'de ilk resmi konsoloslarını gönderdiler ve başta ipek ticareti olmak üzere çeşitli alanlarda başarılar gösterdiler.

Floransalılar Bizans İmparatorluğu ile büyük boyutta ticaret ilişkisine girişemediler. Osmanlı idaresi altındaki Bursa'da daha faaldiler. Hattâ Bizans'ın zaafından yararlanarak Katolik ve Ortodoks kiliselerinin birleşmesi için 1439'da bir konsil toplanmasını sağladılar. 6 Temmuz 1439 günü Katolik kardinal ile Ortodoks arşö-vek birleşmeyi ilan ettiler ise de hiçbir etki yaratmadı, hattâ Bizans içindeki kavgalar devam etti. Floransalılar ise İstanbul' daki imtiyazlarını güçlendirmek istediler. II.

Mehmed'in (Fatih) İstanbul kuşatması sırasında Floransa yardım göndermedi görünmekle birlikte uzun zamandan beri Bizans başkentinde yaşayan Floransalılar son dakikaya kadar çarpıştılar, fakat yenilgiyi kabul etmek zorunda kaldılar. Kuşatma sırasında Jacobo Tedaldi adındaki Floransalı tüccar Osmanlı ordusu İstanbul'a girdiği sırada bir gemiyle kaçıp Venedik'e gitti ve senatoya bilgi verdi. Kuşatma sırasında şehrin içi ve dışı hakkında bilgi veren raporu büyük bir itibar gördü. Floransalıların zararının 20.000 duka altını olduğunu ekledi.

Floransalı yöneticiler 1455'te yolladıkları bir belgeyle Osmanlı Devleti'yle iyi ilişkiler kurmak istediklerini gösterdiler. Fatih de bu girişimi onayladı ve onların Ga-lata'da bulunmalarını istedi. Gerçi antlaşmalarla ilgili elimizde sağlam metin ve suretler yoktur. Bununla birlikte Benedetto Dei adındaki bir kronik yazarı Floransalıların İstanbul'a gelmeleri, belirli alanlar ve ilişkilerde ne gibi etkinlikleri bulunduğu hakkında bilgiler verir. Fatih çok becerikli ve faal olan Floransalıları destekledi, hattâ 1463'te Carlo Martelli adındaki bir tüccarın Galata'da tertiplediği davete katıldı. Osmanlı-Floransa ilişkileri çok hızlı bir şekilde gelişti.

Sıkı ilişkiler Cem Sultan olayı sırasında Floransalıların casus ve elçilerini harekete geçirmesi üzerine daha da hızlandı. Osmanlı şehzadesinin iadesini sağlamak için her türlü yola başvuran Osmanlı temsilcileri İtalya Yanımadası'na geldikleri zaman muhakkak Floransa'ya uğradılar. İstanbul'a gelen Floransalı casuslar da gelişmeler hakkında yazılı bilgiler verdiler. Fatih 1480'de, İtalya Yanımadası'na bir sefer yapmaya karar verdiği zaman Otranto şehrini hedef seçti ve ilgili haberlerin Flo-ransa'dan gönderildiğine dair güçlü rivayetler her yeri sardı.

II. Bayezid zamanında (1481-1512) Floransalıların İstanbul ve Bursa başta olmak üzere muhtelif mahallerde ticaret yapmalarına izin verildi. 1488'de Andrea de Medici, 1499'da ise Geri Risaliti adındaki el-

FLORYA

324

325 FLORYA CUMHURBAŞKANLIĞI

çiler gönderildi. Belirli vergilerini ödedikten sonra güven içinde faaliyeleri uygun görüldü. L Selim de 1513'te Francesco Antonio Nori adlı elçiye eski hakları devam ettireceğine dair belge verdi. Fakat bu tarihten sonra İtalya Yanımadası'nda siyasi ortam değişti. Floransa artık Doğu ticaretine eskisi kadar önem vermedi, deniz tarafına yöneldi. I. Cosimo adlı büyük duka tarafından kurulan Cavalieri di Santo Stefano adlı denizciler tarikatı yeni sorunları da beraberinde getirdi. Bununla birlikte ticareti devam ettirmek için, 1527'de Floransalı idareciler bir temsilci yolladılar. I. Süleyman (Kanuni) tarafından verilen "ahdname" II. Bayezid ve I. Selim zamanlarında verilen belgelerin ve kolaylıkların devam ettiğini belirtir.

1538'de istanbul'a gelen Floransa elçisine özel muamele gösterildi, hattâ bu elçiye ilk defa "ta'yinât" verildiği, bu uygulamanın sonra sair yabancı devlet elçilerine uygulandığına dair bir kayıt mevcuttur. 16. yy'da Osmanlıların peş peşe gelen başarıları karşısında Floransa Büyük Düklüğü bocalama içine girdi; bir tarafta sürekli olarak Batı âlemi için gemi vermeleri istenirken diğer taraftan Osmanlı Devleti ile ticaret ilişkilerini kesmek istemediler. I. Francesco başta iken 1574 ve 1578'de, I. Ferdinando başta iken de 1598'de elçiler gönderildi ve dostlukların devamı temenni edildi. Her ne kadar yazışmalar ile ilgili sağlam metin veya suretler günümüze ulaşmamış ise de Sokollu Mehmed Paşa'nın temkinli siyasetine dair bilgilere rastlıyoruz. Zira sürekli olarak Floransa gemilerinin Türk gemilerini rahatsız ettiğine dair şikâyetler geliyordu.

Osmanlı-Floransa ilişkileri 17. yy'da durma noktasına geldi. Floransa'nın zenginlik kaynağı olan ipek ve kumaş üretimi büyük bir bunalım içine girdi, istanbul piyasasında Floransa'dan ve onun hemen yakınında bulunan Lucca'dan gelen kumaşların gene de bir yeri bulunuyordu. "Florentin" ve "luka" diye tanınan bu kumaşlar iki şehir arasında 15. yy boyunca devam eden gelişmenin gölgesini bile yaratamadı ise de hatırasını devam ettirdi. Floransa başka güçlerin etkisi altına girdi. Osmanlı Devleti ile olan ilişkisini kendi bayrağı altında mı, yoksa bir başka devlet bayrağı altında mı devam ettirmesini bile doğru dürüst beceremedi. Osmanlı limanlarına Fransa veya Venedik aracılığı ile girmek istemesi bile itibar görmedi. 1742'de ve 1833'te de birtakım girişimler yapıldı ise de olumlu sonuçlar elde edilemedi.

Floransalı sanatkârların 1524'te Gala-ta'da tertiplenen bir eğlenceye katıldıkları-na dair bilgiler vardır. 300 davetlinin bulunduğu eğlencenin yankıları çok büyük olmakla birlikte sonraki benzer toplantılara katılmamış olmaları ve İstanbul'da hiçbir mahalde sabit bir ikametgâh yaratma-malan dikkati çeker. Hümanizma ve Rönesans hareketinin merkezi olan Floransa' da Türk âlemini özellikle konu etmiş bir sanatçı ve araştırmacıya rast gelmiyoruz. Fakat izler gene de az değildir.

Bibi. W. Heyd, *Histoire de Commerce du Le-vant au Moyen-Age*, 1936; Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, V, İst., 1330, s. 197-198, XI, İst., 1947, s. 159, 193; A. Mori, *Gli halicini a Costantinopoli*, Milano, 1906, Modena 1906, s. 62-65; F. Babinger, "Lorenzo de' Medici e la Corte Ottomana", *Archivio Storico Italiano*, CXXI/439(1963), s. 305-361; ay, "Fatih Sultan Mehmed ve İtalya", *Belleten*, S. 65 (Ocak 1953), s. 41-82; M. Berza, "La colonia fioren-tina di Costantinopoli nei secoli XV-XVI e suo ordinamento secondo gli statuti", *RevueHisto-rique du Sud-Est Europeen*, XXI (1944), s. 137-154; H. İnalcık, "Ottoman Galata, 1453-155.3", *Premiere Recontre Internationale surl'Empire Ottoman et la Turquie Modeme*, Institut National des Langues et Civilisations Orientales, Maison des Sciences de l'Homme, 18-22 Jan-

vier 1985. *L Recherche sur la ville ottomane: La cas du quartier de Galata*, İst.-Paris, 1991, s, 17-117; N. Vatn, "Itinéraires d'agents de la Porte en Italie (1483-1495). Reflexions sur l'organisation des mission ottomanes et sur la trascription turque des noms de lieux italiens", *Turcica*, XIX (1987), s. 29-49; M. And, *Türkiye'de italyan Sahnesi, italyan Sahnesinde Türkiye*, İst, 1989, s. 13-16, 137-139, 14i, 142; M. Kütükoğlu, *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Deften*, İst., 1983; ay, "1009 (1600) Tarihli Narh Defterine Göre İstanbul'da Çeşitli Eşya ve Hizmet Fiyatları", *TED*, S. 9 (1978), s. 1-85; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IH/2, Ankara, 1977, 146, IV/2, Ankara, 1988, 172-174; R. Mantran, *istanbul dans la seconde moitie du XVIIe siecle*, Paris, 1962, s. 116-522; F. Diaz, // *Granducato di Tosca-na I Medici*, Torino, 1982; B. Dini, "Aspetti di commercio di esportazione dei panni di lana e dei drappi di seta fiorentini in Costantinopoli negli ani 1522-1531", *Studi in memoria di Federico Melis*, Pisa, 1978, IV, s. 1-55; H. Hide-toshi, *L'Arte della Lana in Firenze nel basso medioevo. Il commercio della lana e il mer-cato dei panni fiorentini nei secoli XII-IXV*, Fi-renze, 1980; H. Hidetoshi-F. Mazaoui, "Ottoman markets for florentine woolen cloth in the late fifteenth century", *International Journal ofTurkish Studies*, III/2 (1985-1986), s. 17-31; G. Guarnieri, / *Cavalieri di Santo Stefano nella storia della Marina Italiana (1562-1859)*, Pisa, 1960; M. Lenci, *Lucca, il mare e i cor-sari barbareschi nelXVIsecolo*, Lucca, 1987; K. M. Setton, *The Papacy and the Levant (1204-1571)*, I-IV, Philadelphia; L. Tondo, *Dome-nico seslini e il medagliere mediceo*, Firenze, 1990, s. 29-32.

MAHMUT H. ŞAKIROĞLU

FLORYA

Rumeli kesiminde, Marmara Denizi sahilinde, Yeşilköy'ün batısında yer alan; plajı, dinlenme tesisleri, villaları ve doğal güzellikleriyle ünlü yazlık semt ve mesire yeri.

Florya, idari olarak, kuzeydoğusundaki asıl iskân bölgesi olan Şenlikköy bütünlüğü içindedir. Şenlikköy (Florya) Bakırköy İlçesi'ne bağlı bir mahalledir. Mahalleyi batıdan Basıncıköy (Zümrütyuva); doğudan ve güneydoğuda Yeşilköy; kuzeydoğudan Atatürk Havalimanı; kuzeybatıdan E-5 yolu çevreler. Florya, daha çok, Şenlikköy Mahallesi'nin Marmara kıyısında kalan kesimine verilen addır.

Florya'nın yer aldığı bölgenin tarihinin, Bizans dönemine, belki de daha eskilere gittiği bilinmektedir. Bizans'ın önemli yazlık saraylar bölgesi Hebdomon (Bakırköy)^ ile bugünkü Küçükçekmece(->) olan Region arasındaki, Avrupa'yı Bizans'a

bağlayan Via Egnatia, bugünkü Florya-Şenlikköy bölgesinden geçerdi. I. Iustinianus döneminde (527-565) Florya'da imparatoriçe Teodora için bir saray

yaptırılmış, ancak Iustinianos'u tahtından eden ve ülkesinden kaçmasına neden olan bir isyanda bu saray yakılıp yıkılmıştır. Osmanlı döneminde, I. Süleyman'ın (Kanuni) (hd 1520-1566), devlet işlerinde etkili defterdarbaşısı iskender Çelebi burada bir av köşkü yaptırmış, bu köşkte padişahı da çeşitli defalar ağırlamıştır, iskender Çelebi'nin yine Kanuni'nin emriyle idam edilmesinden sonra, bütün mülkiy-le birlikte Florya'daki bahçesi de 1535' te padişah mülkleri arasına geçerek has-bahçe olmuştur. Lale Devri adı verilen dönemde (1718-1730) İstanbul güzel bahçelerle, köşklerle süslenirken, Sadrazam Nevşehirli İbrahim Paşa, iskender Bahçesi diye de bilinen "Flurya Bahçesi"ni de mamur hale getirmiş, eski köşkü daha da güzel olarak 1725'te yeniden yaptırmış, ancak bu defa da 1730'daki Patrona Halil Ayaklanması sırasında istanbul'un çeşitli yerleri tahrip edilirken Flurya Bahçesi de tahribattan nasibini almış, II. Abdülhamid dönemine (1876-1909) kadar bir ölçüde unutulmuştur. Bu hatta banliyö trenleri-nin(-0 işlemeye başlaması ve Yeşilköy'e uzanmasıyla, Florya yeniden ailece gidilen ve sevilen bir mesire yeri olmuş; 1920'lerden itibaren ise plajıyla ünlenmiş (bak. Florya Plajı), daha sonra 1935-1936'da Atatürk'ün burada deniz köşkünü yaptırması (bak. Florya Cumhurbaşkanlığı Köşkü) ve semte özel bir önem vermesiyle 1935'ten 1970'lere kadar istanbul'un Boğaziçi bir yana, Rumeli yakasındaki en bakımlı, zengin ve güzel yazlık semti olma özelliği kazanmıştır.

Florya'nın adının kökeni konusunda çeşitli varsayımlar bulunmaktadır. R. E. Koçu'ya göre iskender Çelebi büyük olasılıkla Arnavutluk'un Florina kasabasımdandı ve burada yaptırdığı bahçe ve köşke "Florina Bahçesi" demiş dana sonra sözcük bozularak "Florya" olmuştur. Bir diğer varsayım, kaynaklarda 17. yy'dan itibaren "Flurya" diye anılan Florya'nın bu adı Flo-rina'dan buraya gelen göçmenlerden aldığıdır. Bir üçüncü varsayım ise, adın Bizans kökenli olduğu ve "Florion" dan geldiğidir.

Florya'nın asıl iskân bölgesi olan Şen-likköy'ün yerinde ise, Rumca "sütçüler köyü" anlamına gelen "Kalitarya" adında bir köy bulunmaktaydı. Geçmiş 19. yy'ın başlarına kadar uzanan bu köy Rumlar tarafından kurulmuştur. İlk kurulduğunda 33 evden meydana gelen Kalitarya, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Rusların işgaline uğramış Cumhuriyet'in ilanından sonra, Yunanistan ve Makedonya'da yaşayan Türkler ile İstanbul'da yaşayan Rumların mübadelesi sırasında köydeki Rumlar ayrılmışlar, daha sonra Yunanistan'dan gelen Türklerin bir kısmı bu köye yerleştirilmiştir. Köyün 1935 nüfus sayımında 345'i erkek, 319'u kadın olmak üzere toplam 664 nüfusu vardı. 1937'de köy tüzel kişiliğinin kaldırılmasından sonra, Kalitar-

ya'mn ismi Şenlikköy olarak değiştirilmiş ve Bakırköy İlçesi'ne bir mahalle olarak bağlanmıştır.

Mahallenin gelişmesinde 1935'te Atatürk'ün buraya gelişi büyük etki yapmıştır. Bakımsız ve harap durumda olan köy, yeni açılan yollar sayesinde hızlı bir gelişme sürecine girmiştir. Köy ilk kurulduğu yıllarda Bakırköy'ün önemli ziraat alanlarından biriydi. Bu özellik, yerleşmenin mahalle statüsü kazanmasından sonra tamamen değişmiş ve tarımsal üretim terk edilmiştir. Günümüzde mahallenin eski tarımsal kimliğini hatırlatan tek unsur, mahalle sınırları içindeki Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı'nın il müdürlüğüne bağlı bazı birimleri ve son yıllarda büyük bir aşama gösteren çiçek seralarının varlığıdır.

Şenlikköy Mahallesi'nin Cumhuriyet dönemindeki nüfus gelişimi, 1935'te 664, 1940'ta 1.276, 1950'de 2.180, 1960'ta 2.492, 1970'te 2.131, 1980'de 7.935, 1990' da 12.067'dir.

Nüfusun yıllara göre gelişimi, şehirleşme dalgasının Florya'yı nasıl içine aldığını, ayrıca ulaşım imkânlarının gelişimiyle semtin nasıl bir banliyö karakteri kazandığını göstermektedir, istanbul'un kentsel gelişimine bağlı olarak mahallenin şehrin iç kesimlerinde kalmasından sonra, nüfus 12.000'i de aşmıştır.

Florya (Şenlikköy) Mahallesi'nin sınırları içinde 1 ilkokul, 1 ortaokul, 2 lise, karakol, cami gibi sosyal ve kültürel tesisler vardır. Mahallenin ulaşımı düzenli belediye otobüsü seferleri ve demiryolu vasıtasıyla sağlanmaktadır.

Günümüzde semtin sahildeki Florya kesiminde, plaj, gazinolar, restoranlar, yeşil alanlar, belediyenin dinlenme evleri ve kampingler vardır. Florya Tren istasyonu' nün bulunduğu noktadan kuzeye doğru uzanan Florya Caddesi, Yeşilköy Caddesi ile birleşir ve az ilerde E-5'e kavuşur. Florya Caddesi'nin batısında eski iskender Bahçesi'ni de içeren koruluk alanlar ve Atatürk Ormanı uzanır. Florya Caddesi' nin doğusu Şenlikköy yerleşmesidir. Burada villalar ve 4-5 katlı apartmanlar yer alır. Florya Cumhurbaşkanlığı Köşkü' nün kuzeyinde, tren yolunun arkasında, Menekşe İstasyonu'na doğru gidilirken büyük bir bahçe içinde Vali Konağı vardır. Galatasaray Spor Kulübü'ne ait tesisler de Florya'da bulunmaktadır.

İSTANBUL

FLORYA CUMHURBAŞKANLIĞI KÖŞKÜ

Florya Halk Plajı yanında Atatürk'ün yazları kalabilmesi amacıyla yaptırılmış olan deniz köşkü. Ana bina dışında başyaverlik, genel kâtiplik ve bazı servis yapılarından oluşan küçük bir komplekstir. 1935-1936'da mimar Seyfi Arkan (1902-1966) tarafından tasarlanıp inşa edilmiştir.

Seyfi Arkan, o tarihte, istanbul'da Sa-nayi-i Nefise Mektebi'nde mimar Vedat Bey Atölyesi'nden mezun olduktan sonra Almanya'da ünlü mimar Poelzig'in bürosunda beş yıl çalışmış ve Türkiye'ye dö-

Florya Cumhurbaşkanlığı Köşkü

Reha Günay, 1991

nüsünde Çankaya'da Hariciye Köşkü Sınırlı Proje Yarışması'nı kazanıp mesleğe parlak bir giriş yapmış genç bir mimardır. Hariciye Köşkü'nün yapımı sırasında çalışmasını beğenen Atatürk'ün görevlen-dirmesiyle Florya Cumhurbaşkanlığı Köşkü'nün tasarımını üstlendi.

Florya Cumhurbaşkanlığı Köşkü, karaya yaklaşık 90 m'lik bir köprü ile bağlanan ve deniz üzerinde, direklere oturtularak inşa edilmiş tek katlı bir yapıdır. Köşk, birbirini dik kesen iki dikdörtgen kitlenin kompozisyonu olarak tanımlanabilir. Dikdörtgenlerden biri, yaklaşık 46 mx 9 m ölçülerinde, kıyıya dik olarak yerleştirilmiş, personel ve servis hacimlerine ayrılmıştır. Buna dik durumda yerleştirilmiş olan 50 mx11,25 m'lik diğer dikdörtgen kitlede ise, Atatürk'ün özel dairesi ile salon, çalışma odası ve misafir odaları bulunmaktadır. Manzaraya yönlendirilmiş bu bölümün oda ve salonlarının önünde geniş teras alanları vardır. Kabul salonunun ö-nündeki terastan denize uzatılmış iskeleye geçilmektedir.

Mimarlık alanında erken Cumhuriyet döneminin modernizasyon çabalarına eşlik eden ve düşünsel olarak Cumhuriyet' in yenilikçi söylemi ile örtüşen modern

Florya Cumhurbaşkanlığı Köşkü'nün planı. *Afife Batur*

mimari akımının Türkiye'deki en tanınmış temsilcilerinden biri olan Arkan'ın Florya Cumhurbaşkanlığı Köşkü, modernist-ras-yonalist anlayışın küçük fakat seçkin örneklerinden biridir.

Seyfi Arkan'ın yalnızca Florya Cumhurbaşkanlığı Köşkü'nde değil, diğerlerinde de kullandığı teras çatılı yatay prizmatik kitleler, düz yüzeyler, yatay bant etkisi veren teras düzenlemeleri, planın işlevsel ayrışması ve nihayet tasarıma egemen olan yalınlık ve geometri, rasyonalist anlayışa işaret eden betimlemelerdir. Florya Cumhurbaşkanlığı Köşkü'nde kabul salonunun dairesel biçimlenişi, bu rasyonalist yalınlığa plastik bir katkı getirmektedir. Köşkün yapımı, bizzat Arkan tarafından yürütülmüş ve iç donanımı ve mobilyası ile birlikte 48 günde tamamlanmıştır. Bu birliktelik nedeniyle Florya Cumhurbaşkanlığı Köşkü, tüm ayrıntıları düşünülmüş, iç düzeni mimarisi ile bütünleşmiş ve küçüklüğüne karşın döneminin anlayışını yansıtan seçkin bir yapıt olmuştur.

Florya Cumhurbaşkanlığı Köşkü ve ek yapılan, halen TBMM Milli Saraylar yönetimi altındadır.

Bibi. S. Arkan, *Bütün Eserleri (1933-1956)*, İst., ty; î. Aslanoğlu, *Erken Cumhuriyet Dö-*

FLORYA PLAJI

326

327

FOSSATI, GIUSEPPE

nemi Mimarlığı, Ankara, 1980; A. Batur, "To Be Modern: Search for a Republican Archi-tecture", *Modem Turkish Architecture*, 1984, s. 68-93.

AFİFE BATUR

FLORYA PLAJI

İstanbul'da açılan ilk plaj.

Daha önceleri Barutçu Çiftliği sahası içinde el değmemiş beyaz kumlu bir sahil iken İstanbul'un işgali yıllarında İngiliz askerlerinin burada açıkta denize girmeye başlamalarıyla plaj haline geldi. 1919'da itilaf kuvvetleri tarafından İstanbul'a getirilen Beyaz Ruslar(O) bir bölümü bu bölgede kurulan kamplara yerleştirilince Florya kıyıları hareketlendi. İngiliz askerleriyle Beyaz Rusların öncülük ettiği denize girme alışkanlığına İstanbullular da eşlik edince Florya kıyıları kentin ilk doğal plajlarından biri oldu. Plaj sahasındaki ilk yapılaşma, UzunAleksandr'ın operatör Mu-rad Bey'den kiraladığı arazi üzerinde Solaryum Plajı'm kurmasıyla başladı. Bu plajdan önce, aynı yerde, Anastas adlı bir Ru-mun yalnızca yaz aylarında açtığı baraka içindeki meyhanesi bulunuyordu. Solaryum Plajı, kısa sürede gelişen Florya'nın tüm ihtiyaçlarına yanıt vermeyince Hay-lafy adlı bir ikinci plaj daha yapıldı.

1935'te Atatürk'ün isteği ile plajın hemen yanında Florya Cumhurbaşkanlığı Köşkü(->) yapıldı. Atatürk burada İngiltere Kralı VII. Edward'dan, Ürdün Kralı Abdullah'a kadar birçok konuğunu ağırladı. 1940'larda Lütü Kırda tarafından başlatılan imar hareketlerine Florya da dahil e-dildi. Florya Plaj Gazinosu açıldı, ayrıca plajın tesisleri geliştirildi. İstanbul'un gerçek anlamda ilk plajı olan Florya, Cumhu-riyet'in ilk yıllarından Marmara'nın kirle-

Florya Plajı'nın 1940'lardan bir görünümü. *Gökhan Akçura koleksiyonu*

nip İstanbul plajlarını yok ettiği yılların sonuna kadar kentin en çok rağbet edilen plajlarından biri oldu. En parlak dönemlerini 1940-1950 arasında yaşayan Florya Plajı, özellikle incecik beyaz kumu ve sıg sularıyla ünlüydü. Florya Plaj Gazinosu ise 1940-1950'lerde seçkin bir yerdi.

İstanbul'un en geniş kumsallı ve en bü yük tesisli plajı sayılan Florya Plajı'nın yaz aylarındaki kalabalığı dönemin karikatür lerine, fıkralarına konu olurdu. Plaj 1960' lardan sonra önemini yitirmeye başladı. 1980'ler sonrasında ise deniz kirlenmesi nin en yoğun olduğu plajlardan biri ha line geldi. BURÇAK EVREN

FOSSATI, GASPARE TRAJANO

(7 Ekim 1809, Morcote/İsviçre - 5 Eylül 1883, Morcote/İsviçre) 1837-1858 arasında İstanbul'da çalışmış İtalyan mimar.

Gaspere Fossati ilk ve orta eğitim babasının müteahhitlik yaptığı Venedik'te, mimarlık eğitimini ise 1822-1827 arasında Milano Brera Akademisi'nde tamamladı. Mezuniyet sonrası 1833'e kadar Roma ve Rönesans yapılarını inceledi; Capua, Pes-to, Ercolano ve Pompei kazılarında bulundu. 1833'te Rusya'ya giderek oradaki İtalyan sanatçılar kolonisine katıldı ve kısa sürede tanınarak proje ve uygulamalar yaptı. 1836 sonunda Petersburg'da "saray mimarı" unvanı alarak yüksek maaşla İstanbul Rus Elçiliği binasının projelendirilmesi ve yapımı ile görevlendirildi. 1837' de İstanbul'a hareketi öncesi Rusya' da çalışan ünlü İtalyan mimar Luigi Rusça'nın torunu Giuseppina ile evlendi. İstanbul' da bulunduğu yıllarda kardeşi mimar Gi-useppe Fossati(~>) de dahil olmak üzere geniş bir İtalyan ve yerli sanatçı ekibiyle

Gaspere Fossati

Bellinzona Cantonale Arşivi, isviçre *Fotoğraf Cengiz Can*

çalıştı. Fossati kardeşler, Osmanlı hazinesinde baş gösteren sorunlara bağlı olarak büyük yapı taleplerinin azalması ve güçlü destekçileri Reşid Paşa'nın ölümü üzerine 1858'de ülkelerine döndüler. Mor-cote'de, Lugano Gölü kıyısında inşa ettikleri evlerini Türk tarzında düzenlediler. Gaspere Fossati 1862'de Milano'ya yerleşti ve Duomo Meydanı düzenlemesi, Gal-leria Vittorio Emanuele II, Palazzo Marino gibi uygulamalarda jüri üyeliği yaptı. Fossati kardeşlerin, önemli bir bölümü İstanbul'la ilgili olan 1.000'i aşkın desen, çizim ve dokümanı İsviçre'de, Bellinzona Cantonale Arşivi'nde, bir türbeyi andıran mezarları ise Morcote'dedir.

Fossati'nin İstanbul'da ilk uygulaması olan ve 1838'de başlayan Rus elçilik binası inşaatı, hızla gelişen Pera'da konumu ve ölçüleri ile kentin büyük bölümünden görülebilen modern bir yapı olarak Osmanlı ileri gelenleri, Levantenler ve yabancı ülke temsilcileri arasında geniş ilgi u-yandırdı. İstanbul'un imarı ve yangınlara karşı önlem olarak kagir yapı üretimine ve bunu gerçekleştirmek için yabancı mimar kullanımına önem veren Tanzimat erkânı, başta Mustafa Reşid Paşa olmak üzere, ö-zel ve kurumsal ihtiyaçlarını karşılayacak yeni ve büyük yapı talepleri için Fossati' den yararlandılar. Fossati kardeşler İstanbul'un bu hızlı yenilenme dönemine, yaptıkları elliye aşkın proje ile katıldılar.

Tanzimat sonrası Osmanlı yöneticilerinin, Fossati'ye 1841-1843'te tecrübe için tuğladan inşa ettirdiği ilk iki yapı, Bekira-ğa Bölüğü(->) olarak tanınan Bâb-ı Seraskeri Hastanesi ve Eminönü'nde Limon İskeleyi Karakolu'dur. Bu yapılardaki başarısı sonucu resmi görevlendirme ile, 1844' te Babıâli'de Arzodası düzenlemesi, 1845' te başlanan ilk

Darülfünun binası(-0, 1846-1848'de Hazine-i Evrak binası ve

Sultanahmet'te Mekteb-i Sanayi gibi önemli yapılar gerçekleştirdi. 1855'te inşa edilen Telgrafhane-i Âmire binası ise Giuseppe Fossati imzalıdır. 1847'de Abdülmecid (hd 1839-1861) tarafından Ayasofya'mn(->) restorasyonu ile görevlendirildi ve son kapsamlı restorasyonunu yaptı. Yaşamı boyunca en önemli uygulaması olarak sözünü ettiği bu restorasyon sırasında hazırladığı resimlerden 25'ini Abdülmecid'in desteği ile *Aya Sophia of Constantinople as Recently Restored by Order of H. M, the Sultan Abdul Medjid (.1852~)*, başlığı ile büyük ölçülerde bir albüm halinde Londra'da yayımladı. Ayasofya restorasyonu sırasında hünkâr girişi cephe düzenlemesi, hünkâr mahfili, Kasr-ı Hümayun ve Ayasofya Muvakkithanesi(->) gibi ekler yaptı. 1858'de Reşid Paşa'nın ölümü üzerine Bayezid Külliyesi'nin(->) haziresi köşesindeki türbeyi yaptı. Arşivde bulunan Ayna-lıkavak Kasrı çizimleri ise muhtemelen yaptıkları restorasyonla ilgilidir.

İstanbul'daki yabancılardan aldıkları ilk iş 1841-1843 arasında gerçekleşen Galata'daki San Pietro Kilisesi'dir. 1853'te Venedik Sarayı'nın (günümüzde İtalyan Elçilik Konutu) restorasyonunu ve 1854'te Beyoğlu'ndaki Hollanda Elçiliği binasını yaptı. Aynı yıl İstanbul İspanya Elçiliği ve 1856'da İran Elçiliği için projeler hazırladı. İtalyan tiyatro mimarisini iyi bilen mimar İstanbul'da üç de tiyatro projesi hazırladı. Bunlardan 1846'da Galatasaray'da gerçekleştirdiği Naum Tiyatrosu, 1870 yangınına kadar işlevini sürdürdü. Arşivde bulunan "Caffe Oriente" ve "Denizcilik Acentesi" tasarımlarının gerçekleştiği henüz saptanamamıştır. Sultanahmet düzenleme planı, "Tanzimat Anıtı", Sarayburnu'nda anıtsal iskele projesi ve 1855'te İstanbul'da bulunan küçük kardeşleri demiryolu mühendisi Virgilio Fossati ile hazırladıkları Pe-ra-Büyükdere raylı ulaşım projeleri gerçekleşmeyen tasarımlardır.

Fossati kardeşler, Tanzimat sonrası bireylerde sermaye birikiminin ve özel yapı üretiminin yönetim tarafından desteklenmesi kararı sonucu oluşan taleplerle, birçok konut projesi hazırladılar. Mustafa Reşid Paşa, Fuad Paşa, Ali Paşa, Ömer Paşa, Hasib Paşa, Kâmil Bey, Şevket Bey gibi Osmanlı yöneticilerinden başka Ottoni, Pedemonte, Spadaro, Stefano Vagorides, Petrocochino, Della Suda gibi İstanbul'un tanınmış Levantenleri Fossati'ye yapılar yaptırdılar. Çoğunluğu Pera'da ve Boğaziçi'nde yer alan bu yapılardan günümüze ulaştığı saptanabildiler, ilk örnek olan 1847 proje tarihli Reşid Paşa Sahilsarayı (bugün Baltalimam Kemik Hastalıkları Hastanesi) ve 1855 tarihli Hünkâr Dairesi'dir (bugün İstanbul Üniversitesi sosyal tesisi). Boğaziçi'nde kagir sahilsaraylar dönemini başlatan Reşid Paşa Sahilsarayı, Tanzimat' la birlikte Osmanlı mimarlığında yaşanan değişimi belgeleyen bir anıttır.

Fossati, disiplinli bir akademik eğitimden geçmiş olmasına rağmen, Doğu ve Batı'nın

kesiştiği İstanbul'da çoksesli bir mimarinin temsilcisi olmuştur. Ancak yapılarında dengeli, aşırıya kaçmayan, mi-

Gaspere
Fossati'nin
yaptığı
Reşid Paşa
Sahilsarayı'mn
eskizi, 1847
(üst) ve
Eminönü'nde
Limon İskelesi
Karakolu'nu
betimleyen
bir resmi
(yanda).
Bellinzona
Cantonale Arşivi,
isviçre
Fotoğraf
Cengiz Can

mari kimliğini süslemelerle değil, ölçülü kütle hareketleri ile ortaya koyan bir yaklaşımı vardır. Çağının evrensel nitelik kazanmış neoklasik-neorönesans yaklaşımları ile değişim kararındaki Osmanlı erkânının taleplerini karşılayanın yanında, İstanbul'un güçlü geleneklere oturan tarihsel ve yöresel formlarını da yorumlar, mevcut değerleri araştırır ve çevreyle uyum arar. Hazine-i Evrak, Ayasofya Muvakkit-hanesi, Bâb-ı Seraskeri Hastanesi gibi tarihi yapımadada hazırladığı projelerde kubbeler denemiş, Baltalimam Reşid Paşa Sa-hilsarayı'nda, barok mimari(->) üslubunda taş konsollara oturan bir çıkmaya yer vermiştir. Daha önce Rusya'da kullanmaya başladığı nal kemerleri Mekteb-i Sanayi, Reşid Paşa Sahilsarayı ve Reşid Paşa Tür-besi'nde kullanarak İstanbul'da zamanla belirli oranda yaygınlaşacak olan oryantalist eğilimin ilk örneklerini oluşturmuştur. Reşid Paşa Sahilsarayı'mn dekorasyonunda yer verdiği alçak ve yüksek kabartma halindeki insan yüzleri de, Beyoğlu mimarisinde dış cephede yaygın olarak uygulama alanına geçecek bir geleneğin erken örneğidir.

Fossati, nitelikli sanatçılar ve ustalarla çalışmaya, iyi malzeme kullanmaya özen göstermiş, çalışma disiplinine, karşılıklı sorumluluklara, mesleki

ihtisasa önem vermiş, yüksek ücretler almış, siyasi çalkantılardan etkilenmemiş ve yöneticilerle iyi ilişkiler içinde olmuştur. Mimarlık eğitimi görmüş ilk büro sahibi mimar olarak başarılı çalışmaları ile İstanbul mimarlığında, İtalyan kökenlilerin çoğunlukta oldu-

ğu yabancı ve Levanten mimarların etkin olduğu dönemi başlatmıştır.

BibL G. Fossati, *Aya Sobia of Constantinop-le as Recently Restored by Order of H. M. the Sultan Abdul Medjid*, 1852; G. M., "Gaspere Fossati", *La Perseveranza*, Milano, 20 Eylül 1883; E. L. Gatto, *Gli Artisti Italiani in Rus-sia*, III, Roma, 1943, s. 131, 223; T. Lacchia, / *Fossati, Architetti del Sultana di Turchia*, Roma, 1943; C. Mango, *Materials f ör the Study of St. Sophia at İstanbul*, 1962; C. Palumbo-Fos-sati, /*Fossati di Morcote*, Bellinzona, 1970; S. Eyice, "Fossati, Gaspere Trajano", *İSTA*, XI, 5818-5823; ay, "İstanbul'da İlk Telgrafhane-i Âmire'nin Projesi (1855)", *TD*, S. 34 (1984); ay, "Mimar Gaspere Fossati ve İstanbul", *Arreda-mento Dekorasyon*, S. 43 (Aralık 1992), s. 126-133; G. Heinrich, *Die Fossati-Entwürfe zu The-aterbauten*, 1989; *Gaspere Fossati Architetto Pittore, Pittore Architetto*, Pinacoteca Züst, 1992; A. Nasır, "Türk Mimarlığında Yabancı Mimarlar Üzerine Bir Deneme", (İTÜ, yayımlanmamış doktora tezi), 1991, s. 57-64; C. Can, "İstanbul'da 19. Yüzyıl Batılı ve Levanten Mimarların Yapılan ve Koruma Sorunları", (YTÜ, yayımlanmamış doktora tezi), 1993, s. 92-177. CENGİZ CAN

FOSSATI, GIUSEPPE

(5 Temmuz 1822, Morcote/İsviçre - 1 Mart 1891, Morcote/İsviçre) 1839-1858 arasında İstanbul'da ağabeyi Gaspere Fos-sati(->) ile birlikte çalışmış İtalyan mimar. Milano Brera Akademisi'nde 1837-1839 arasında iki yıllık mimarlık eğitimi gördü. Rus Elçiliği inşaatını yürüten ağabeyinin yoğun çalışmalarına yardım için 1839'da İstanbul'a geldi ve 1858'de ülkelerine dönene kadar 19 yıl burada kaldı. 1854'te İstanbul'da Prusya İstanbul Elçiliği tercüma-

FOTİOS

328

329

FOTOĞRAFÇILIK

mnın kızı Alessandrina Stieповich ile evlendi. Ülkesine döndükten sonra, 1863' te İstanbul kentini tanıtmayı amaçladığı bir yayın üzerinde çalışmaya başladı. Giuseppe Fossati bu çalışmasını tanıtırken, İstanbul'la ilgili daha önce yapılmış yayınların yüzeyselliğini, hatalarla dolu olduğunu, bu yayınları yapanların kentte kaldıkları süre içinde sadece kütüphanelerde çalıştıklarını, hataları tekrar ettiklerini, işe yarar ve enteresan yeni bir şey söyleyemediklerini, Türkçe bilmemekten

insanlarla konuşmadıklarını ve gerçekleri öğ-renemediklerini, antik ve modern birçok yapının orijinlerini, hattâ isimlerini dahi yanlış verdiklerini belirtmekte, kentin büyüklüğünden dolayı tümünün etüdünün zorluğuna rağmen, yaklaşık 20 yıllık İstanbul deneyimi sonucu edindiği birikimle, yazılmış sayısız yanlışın bir kısmını düzeltmeyi hedeflediğini belirtmektedir. Tarihi ve çağdaş yapıları, pitoresk ve etnik değerleri yansıtan belgesel İstanbul resimleri ile zenginleştirmeyi tasarladığı bu çalışmasını tamamlayıp yayımlayamadı. 1865'te Urbino Enstitüsü'ne onur üyesi seçildi. 1887'de Roma'da Parlamento Sarayı yarışmasına katıldı. Birinci İtalyan Mimarlık Sergisi için 1890'da Milano'da yayımlanan *Rilievi Storico-Artistici suü'Arc-hitettura Bizantina* adlı albümü hazırladı. Torino'da gerçekleşen bu sergide İstanbul çalışmalarını da kapsayan projelerini ser-

Giuseppe

Fossati'nin

Pera'da

Pedemonte

Evi çizimi.

Bellinzona

"f

Cantonale Arşivi,

isviçre

Fotoğraf

Cengiz Can

giledi. Osmanlı, İtalya, İspanya ve İran' dan aldığı nişan ve madalyaları vardır.

Giuseppe Fossati, Gaspere Fossati'nin İstanbul proje ve uygulamalarında uyumla çalıştığı en yakın yardımcısıdır. Değişik semtlerde aynı zamanda yürüttükleri uygulamaların gerçekleşmesinde önemli payı vardır. Ağabeyi ile birlikte gerçekleştirdikleri yapılardan başka kendi imzasını taşıyan projeleri de vardır. Harbiye'de 1846'da inşa ettiği St. Esprit Kilisesi bazı değişiklik ve eklerle işlevini sürdürmektedir. Gülhane Parkı girişi ve Alay Köşkü arasında surlara bitişik olarak 1855'te inşa edilen ilk Telğrafhane-i Amire binası ise günümüze ulaşamamıştır. Ayrıca, Fossati kardeşlerin İstanbul Levantenleri için hazırladıkları bazı konut projeleri de Giuseppe imzalıdır. İstanbul yaşamını ve yapılarını betimlediği çok sayıda suluboya resmi Bellinzona Arşivi'nde muhafaza

edilmektedir. t

CENGİZ CAN

FOTİOS

(820, Konstantinopolis - 891 ya da 893, ?) Konstantinopolis patriği (858-867 ve 877-886 arasında), bilim adamı ve politikacı.

Roma kilisesi ile çatışmaya girerek Papa I. Nicolaus'u aforoz etti ve kendi adıyla anılan Fotios bölünmesini başlattı.

Anne tarafından İmparatoriçe Teodo-ra'ya, baba tarafından ise Patrik Tarasios'a

akraba olan Fotios, çocukluk yıllarını, İko-naklazma(->) döneminde sürgüne gönderilen anne ve babasının yanında baskılar altında geçirdi. Onların ölümünden sonra başkente döndü, Teodora'run desteği ile saraya intisap etti ve itibar kazandı. 858' de Kayser Bardas'la(->) arası açılan Patrik İgnatios'un(->) uzaklaştırılması üzerine patrik olduysa da bu atama yüzünden kendisine karşı tutum takınan Studios Manastırı keşişleri ve Papa I. Nicolaus ile arası a-çıldı. İkonoklazma döneminde Bizans kilisesine bağlanan Moravyalılar, Hırvatlar ve Bulgarlara ilişkin piskoposluk yetkilerini Roma kilisesine geri vermeyi reddederek çatışmayı iyice keskinleştiren Fotios, 867'de son bir adım attı ve kendini yasal patrik olarak tanımayan Papa I. Nicolaus'u aforoz etmekle ünlü Fotios bölünmesini başlattı.

867 sonlarında İmparator III. Mihael'i öldürerek tahta geçen L Basileios'u protesto ettiği için Fotios görevinden alındı ve patrikliğe yeniden İgnatios getirildi. 869-870 tarihli Konstantinopolis Konsili bu uygulamayı onaylayarak Fotios'u lanetleyip cezalandırdı. Bu olaydan sonra yaklaşık 7 yıl saraydan uzaklaşan Fotios, 876' da durumunu iyileştirdi ve veliaht Leon'a öğretmenlik yapmaya başladı. 877'de Patrik İgnatios'un ölümü üzerine tekrar patrik olma şansım yakaladı. Üstelik bu kez, Araplara karşı Bizans'ın desteğine ihtiyaç duyan Roma kilisesi de Fotios'u destekliyordu. Fotios ileriki yıllarda papa olan I. Marianus ile pek anlaşamadı fakat onu izleyen III. Hadrianus ve V. Stephanus'la iyi ilişkiler kurdu. 879-880 tarihli ikinci bir konsil sayesinde, papalıkla ilişkilerini iyice yumuşatan Fotios'un kariyeri Basilei-os'un ani ölümüyle tersine döndü. Daha önce baba Basileios ile oğul VI. Leon arasındaki çatışmalarda babadan yana davranan Fotios, Leon'un tahta çıkışıyla patriklikten uzaklaştırılıp sürgüne gönderildi ve bir manastırda öldü.

Antik çağ edebiyatım ve erken dönem Hıristiyanlığa ait düzyazı metinleri araştıran bir grubu yönetmiş olan Fotios, 270 kadar maddede Yunan düzyazı edebiyatını özetleyen *Bibliothèque* adlı ünlü yapıtın yazarıdır. Bundan başka, günlük dilde kullanılan önemli sözcük ve tanımları sistematik olmayan bir biçimde toplayan bir sözlük de hazırlamıştır. Fotios'un, büyük çoğunluğu papalara, hükümdarlara, askeri, sivil ve ruhani yöneticilere yazdığı mektuplar önemli bilgileri içerir. Bunlarda bazen övgü dolu, bazen kışkırtıcı ve uzlaşmaz bir dil kullanmıştır. Ayrıca Latin doktrini olan "flioque" (İsa'nın "oğul" niteliğine önem veren

doktrin) konusunda ve dinsel bir bölünme olan Paulusçuluk hakkında yazdığı risaleler önemlidir. Fotios'un politika tarihine ilişkin yazılarından başka, Faros'taki Meryem Kilisesi ve Ayasof-ya'daki Meryem imajına ilişkin sanatsal içerikli yazıları da vardır.

Batılı bilim adamları tarafından Roma-Bizans kiliseleri arasındaki çatışmanın e-sas kışkırtıcısı olarak tanımlanan Fotios, Rus ve Yunan araştırmacılar tarafından bir

aziz ve hümanist olarak kabul edilir. Onlara göre Fotios, matematikçi Leon(->) ile birlikte başkentteki en önemli bilim adamıydı.

Bibi. D. S. White, *Patriarch Photios o/Cons-tantinople*, Brooklyn, 1981; F. Dvornik, *The Photian Schism*, Cambridge, 1970; Ostro-gorsky, *Bizans*, 203-217; E. Barker, *Bizans Toplumsal ve Siyasal Düşünüüşü*, Ankara, 1982, s. 141-147.

AYŞE HÜR

FOTOĞRAFÇILIK

Fotoğrafın keşfi yıllarında Osmanlı padişahı olan II. Mahmud (hd 1808-1839), ataları gibi geleneksel sanatlara olduğu kadar, Batı sanatlarına da ilgi duyardı. Batı müziği, piyano, Avrupa tarzı bando, orkestra, tiyatro, askeri yenilikler, Osmanlı ülkesine onun saltanatı yıllarında girmeye başladı. Batılı hükümdarların eskiden beri, devlet dairelerine astırmak ve birbirlerine hediye etmek üzere resimlerini yaptırma âdetleri, II. Mahmud'un resimlerini ilk kez devlet dairelerine astırması ile birlikte Osmanlı sarayında da başlatılmış oldu. 1836'da Selimiye Kışlası'na büyük bir törenle padişahın resmi asıldı. Ayrıca II. Mahmud kendi resmini taşıyan bir nişan hazırlatarak bunları en sadık bildiği devlet erkânı ve ricalinin boyunlarına kendi eliyle taktı.

II. Mahmud'dan sonra başa geçen oğlu Abdülmecid'in (hd 1839-1861) görüp seyretmesi için, bir ressamın eserleri sarayda sergilendi. Fotoğrafçılara nişan verilmesi geleneği de Abdülmecid döneminde başladı. Abdülmecid'den sonra gelen Abdülaziz (hd 1861-1876), Osmanlı İmpa-ratorluğu'nun Berlin sefiri aracılığıyla, 1863' te İmparatoriçe Augusta'ya, Abdullah Biraderler' in(->) çektiği bir fotoğrafını gönderdi. Abdülaziz aynı zamanda resim sanatıyla ilgilenirdi.

Abdülaziz'den sonra üç ay gibi kısa bir dönem sultanlık yapan V. Murad'ın arkasından tahta geçen II. Abdülhamid (hd 1876-1909), Osmanlı'da fotoğrafçılığın en büyük koruyucusu ve destekleyicisi oldu. Güzel sanatlarla ilgilenen sultanın kendisi de fotoğraf çekti. Sarayda vaktinin çoğunu resim salonu, müzik salonu ve fotoğraf atölyesinde geçirirdi. İyi bir fizyonomisi olan sultan, İstanbul'un önemli ailelerinin kendisinde bulunan fotoğraflarına bakarak, Mekteb-i Harbiye'ye girecek öğrencileri seçerdi. Tahta geçişinin 25. yılında, Osmanlı topraklarında çıkarılacak af için, ülkenin bütün cezaevlerindeki

mahkûmların, tek tek veya üçerli gruplar halinde boy fotoğraflarını çektiirdi, mahkûmların isimleri, suçları ve mahkûmiyet müddetleri yazılı olan bu albümlere bakarak af kararını aldı. Fotoğrafçılara ülkedeki olayları ve temel kurumları belgeleme görevini verdi. Hemen bütün donanma gemileriyle, askeri kuruluşların, fabrikaların, devlet tarafından yapılmış bütün binaların, okulların, karakolların, camilerin, etnog-rafik çevrenin, arkeolojik görünümünün ve doğanın fotoğraflarını çektiirdi. Ziyarete gelen yabancı devlet adamlarının imparator-

lukteki gezilerini, hastane ve büyük müesseselerin açılışlarını da yine çektiirdiği fotoğraflardan izledi. Diğer devlet başkanlarına, ülkenin propagandasını yapmak amacı ile albümler gönderdi. II. Abdülhamid'in fotoğrafa verdiği önem, bu sanatın, döneminde Osmanlı imparatorluğu'nda süratle gelişmesini sağladı.

Osmanlı topraklarındaki nüfusun çoğunluğunu Müslüman halk oluşturmaktaydı. İslamda resim yapmak değil, resimlere tapmak yasaklanmıştı. Böyle olmakla birlikte bazı tutucu çevreler resmetmeye tepki gösterdiler. Osmanlı İmparatorluğu' nün halkı arasında olan Yahudilerin dininde ise, tasvir kesinlikle yasaklanıyordu. İşte bu nedenlerle ilk fotoğrafçılar Müslümanlar ve Museviler arasından çıkmadı.

İmparatorluğa gezginler yolu ile girmiş olan fotoğraf, öncelikle Hristiyan dinine mensup topluluklar, Ermeni ve Rumlar tarafından başlatılmış oldu. Bu fotoğrafçılar, turistik amaçla hazırladıkları fotoğraflarında model olarak da Hristiyan-ları kullandılar. Beyaz peçeleri ile gösterilen ve "Türk kadını" diye adlandırılan zarif hanımlar da İslami giysiler içindeki Hristiyan kadınlarıydı.

İmparatorluğun tebaasından olan Ermeniler, daha çok eczacı ve kimyager olarak bilinirlerdi. Bu nedenle de ilk bulunduğu yıllarda fazlaca kimya bilgisi isteyen Daguerreotype'a geçmeleri kolay oldu. İmparatorluğun çeşidi yerlerinde yaşayan Ermeni aileler çocuklarını İstanbul'a meslek öğrenmeye gönderirlerdi. Bu gençler, o dönemlerde yeni açılmış bulunan Ermeni fotoğrafhanelerinde çırak olarak çalıştılar. Özellikle Abdullah Biraderlerin stüdyosunda yetişen pek çok öğrenci, fotoğrafçılığı hemen, hemen bir Ermeni tekeli haline getirdiler. Ermenilerden sonra fotoğrafa ilgi gösterenler Rumlardı. 19. yy'm sonlarına doğru bazı Levantenler de fotoğrafla ilgilenmeye başladılar.

Eski korkulu ve belalı sokakları, 19. yy'ın ikinci yarısında, elçilik binalarının yavaş yavaş buraya taşınmaları ile büyük bir değişime uğrayan Grande Rue de Pe-ra (bugün İstiklal Caddesi) tiyatroları, eğlence yerleri, pastaneleri, lokantaları ve vitrinlerinde dünyanın dört bir yerinden getirilen malların sıralandığı mağazaları ile sanki ulusların buluştuğu bir caddeydi. Bu caddeye, 1850'li yıllardan başlayarak fotoğrafçılar da gelmeye başladılar.

Doğu'daki yaşam, sultanlar, harem, her yıl İstanbul'dan Mekke'ye, Kabe eşyasının yenilenmesi için gönderilen sürre a-layı kervanlarının ihtişamı, Doğu ile Batı kültürleri, Asya ile Avrupa kıtaları, çeşitli dinler, çeşidi toplumlar, çeşitli dillerin kaynaştığı imparatorluk başkenti, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde sıkça kullandığı Batılı uzmanların çevrelerine anlattıklarıyla, Avrupalının ilgi merkezi haline gelmişti. Bozkırlarında yayılan karakteristik şehirleri ile Anadolu yaylası, kalıntıları, her Batılının hayalinde değişik yorumlanıyordu.

İşte bu ilgi, Fransa kaynaklı bir buluş olan fotoğrafın, Doğu'da çarçabuk yayıl-

Ali Sami'nin 1893'te yayımladığı *Mebadi-i Usul-i Fotoğrafya* adlı kitabı (üstte) ve Viyana'da Wachtl firmasına hazırlanmış fotoğrafhan kartlarının arkası.

Engin Çizgen koleksiyonu

masına neden oldu. Öncüler, gravürlerden tanıdıkları ilginç görüntüleri, yeni icat araçları ile saptamak istediler. İlk gezginlerin çektikleri genellikle manzaralardı. Batı şehirlerine pek benzemeyen Anadolu kentlerini, İstanbul'un kıyılarını, Galata Köprü-sü'nü, Halic'in yelkenlilerle dolu şiirsel görüntüsünü, kalem gibi servilerin süslediği Müslüman mezarlıklarını, Galata ve Beyazıt kulelerinden görünen ilginç Asya ve Avrupa topraklarını çektiler.

Fotoğrafın icadının, tüm dünyaya resmen duyurulduğu 19 Ağustos 1839'dan sonra, 8 Şubat 1840'ta İzmir'e ulaşan Fre-deric Goupil Fesquet'nin (1806-1893) çektiği fotoğraflar, Anadolu topraklarının ilk fotoğraflarıydı. 1842'de, Fransız asıllı Kom-pa, İstanbul Beyoğlu Belle Vue'de dolaşarak, gün ışığında portreler ve İstanbul manzaraları çekti. Mayıs 1843 sonunda Fransız yazar Maxime Du Camp (1822-1894), 1852'de, Fransız üretim mühendisi Ernest de Caranza, İstanbul'un fotoğraflarını çektiler. Caranza bu çalışması ile "Sultan fotoğrafçısı" unvanını aldı. 1852'de, Alfred Nicolas Normand (1822-1909), İstanbul'un "calotype" tekniğiyle fotoğrafla-

FOTOĞRAFÇILIK

330

331

FRANSA ELÇİLİĞİ BİNASI

^^

rını çekti. 1851-1852'de, John Shaw Smith (1811-1873), İstanbul'da 300'den fazla "calotype" çekti. 1852'de çektiği Pera fotoğrafı iki negatiften yapılmış, bilinen en eski kombinasyondur.

1860'ta fotoğraf albümleri, günümüzdeki kartpostalların yerini tutmaktaydı. Fotoğrafçılar, çektikleri fotoğraflardan hazırladıkları albümleri devrin

sultanına sunduklarında büyük bahşışler ve madalyalar aldılar. 18. ve 19. yy gravürlerindeki kompozisyonların etkilediği ilk fotoğraflara, giderek yerii bir unsur daha eklendi; insanla birlikte çekilen çevre. Batılı gezginler, bu İslam dünyasını tanıdıkça, çekingenliklerini üzerlerinden atıp, makinelerini sokaktaki insanlara da çevirdiler. Anıtlar, çarşılar, sokaklar, köy pazarları, tarihi çevre kompozisyonunun içine insan görüntüsü girdi.

1862'de, Galler Prensi Edward'm Osmanlı İmparatorluğu'na yaptığı geziye katılan İngiliz manzara fotoğrafçısı Francis Bedford (1816-1894), "wet collodion" negatifler çekti. 1863'te hazırladığı bu gezinin albümünde, 172 adet fotoğrafın 48'i İstanbul'a aitti. 1862'de, Fransız A. de Moustier'in, çektiği fotoğraflar, 1864'te *Le*

Sebatı & Joaillier'in Rus Sefarethanesi yanında bulunan fotoğrafhanesinin tabelası (üstte) ve James Robertson'ın Sultanahmet Meydam'ndan bir fotoğrafı. *Engin Çizgen koleksiyonu*

du Monde adlı 15 ciltlik kitabın içinde yayımlandı. Midhat Paşa'mn resmi fotoğrafçısı Georges Saboungi, 1870'lerde, Felix Bonfils (1831-1885) ve Adrien Bonfils (1861-1929) İstanbul fotoğraflarının ustası oldular.

Görüntüye giren insan, giderek port-recilikle birlikte stüdyoların doğmasına neden oldu. Bu stüdyoların sahipleri, sultanlardan ve Avrupalı hükümdarlardan aldıkları nişanlan, yarışmalarda kazandıkları madalyaları desenlerle bezeyerek, bir grafik içinde hazırlayıp, Viyana'da Bern-hard Wachtl firmasına gönderdiler. Burada hazırlanan stüdyo kartlarının arkasına basılan bu güzel desenlerin süslediği kartlara da çektikleri fotoğrafları yapıştırıp müşterilerine sundular.

1845'te İstanbul'a gelen İtalyan asıllı Carlo Naya (1816-1882), Beyoğlu'nda bir stüdyo açtı. Rum asıllı fotoğrafçı Basile Kargopoulo, 1850'de Pera'da açtığı stüdyosunda, İstanbul panoramaları ve sokaklarından başka, balıkçı, manav, simitçi, şerbetçi, pek çok seyyar satıcı ve İstanbul' un halk tiplerini de çekti. Pascal Sebah, 1857'de Pera Postacılar Caddesi'nde "El Chark" adlı bir fotoğrafhane açtı. 1884-

1885'te İstanbul'da çalışan fotoğrafçı Poli-carpe Joaillier ile ortak olan Pascal Sebah, fotoğrafhanesinin adını 1888'de, ünü günümüze kadar gelen Sebah&Joaillier olarak değiştirdi. Abdullah Biraderler, 1858' de açtıkları stüdyolarında yaptıkları çalışmalarla, Osmanlı İmparatorluğu'nun en ünlü fotoğrafçıları oldular. 1860'tan beri Beyrut'ta stüdyosu olan Tancrede R. Du-mas, 1866'da İstanbul'a gelerek, manzaralar ve panoramalar üzerine Grande Rue de Pera'da bir fotoğraf stüdyosu açtı. Ni-kolai Andreomenos(->), 1867'de Beyazıt' ta açtığı stüdyosunu daha sonra Pera'ya taşıdı, isveçli Guillaume Berggren(->), 1870' li yılların başında Pera'da bir fotoğraf stüdyosu açtı. Özellikle istanbul'un kırsal görünümünün fotoğraflarını çeken Gülmez Kardeşler, 1870'te Pera'da bir stüdyo açtılar. 19. yy'm

sonlarında kapanan stüdyonun bütün fotoğrafları Asil Samancı'ya satıldı. Kumkapılı Haçik adlı bir balıkçının oğlu olan Bogos Tarkulyan (Ç-1940), 1890' da "Phebus" adı ile bir fotoğrafhaneye açtı. 1937'ye kadar, özellikle portre resmi ü-zerine çok başarılı çalışmalar yaptı.

Kolağası Mehmed Hüsnü (1861-?), 1882' de Bâb-ı Seraskeri fotoğrafhanesine tayin edilerek, 1894'e kadar burada fotoğraf işleri ile uğraştı.

Mühendishane-i Berri-i Hümayun'a, resim derslerinde yararlanmak üzere 1805' te İngiltere'den bir Camera Obscura getirtildi. Daha sonraları fotoğraf derslerinin de eklendiği bu okulda öğretmenliği, ressam sınıfından mezun olanlar yaptılar. Bunların arasında, Servili Ahmed Emin(->), Ali Rıza Bey, Ali Sami Aközer(->), Yüzbaşı Hüsnü Bey gibi isimler vardı. Saray tarafından görevlendirilen bu fotoğrafçılar, tarihi saptamalar ve gezginci doküman-ter devrinin başlamasını sağlamış oldular.

İmparatorluktaki tüm olayları, II. Ab-dülhamid'in sarayından çıkmadan izlemesi, bu fotoğrafçıların çektikleri fotoğraflar sayesinde oldu. Gazetecilik o dönemde, bir fotoğrafçı kadrosu barındıracak teknik olanaklardan uzak olsa bile, çekilen bu fotoğraflar, ülkede basın fotoğrafçılığının başlangıcı oldu. Bahriyeli Ali Sami(->), Darülaceze'de başfotoğrafçılık ve Bahriye Okulu'nda fotoğraf öğretmenliği yaptı. 1910'da Bahaeddin Bediz(->), "Resna" adı ile bilinen fotoğrafhanesini açtı. Bu, ticarethane olarak açılan ilk Müslüman fotoğ-rafhanesiydi.

Dünyada ilk savaş fotoğrafları, 1853'te başlayan Kırım Savaşı sırasında çekildi. James Robertson (1813-1888), Ağustos 1855' te asistanı Felice Beato (1825-1903) ile Kırım'a gitti. Robertson, Kırım Limanı, savaş alanı görüntüleri ile dünyada ve imparatorlukta ilk savaş fotoğraflarını çeken kişi oldu.

Ebüzziya Tevfik'in(->) ortanca oğlu Tal-ha Bey (1880-1921) ve küçük oğlu Velid Ebüzziya(-0, 1912'de matbaalarına bir karanlık oda kurdular, klişehane yaptılar. İki kardeş önemli pek çok olayda bizzat kendileri foto muhabirliği yaptılar. Burhan Fe-lek(-0, 1915 sonlarında *Tasvir-i Efkâr* gazetesi için Çanakkale Savaşı'nın cephe fo-

Mühendishaneli fotoğrafçılar toplu halde.

Engin Çizgen koleksiyonu

toğraflarım çekti. Arif Hikmet Koyunoğ-lu (1888-1982), 1915'te Babıâli'de, "Yeraltı" fotoğrafhanesini açtı.

Kurtuluş Savaşı'nda, fotoğraf çekenlerin çoğu, savaflara katılan askerlerdi. Cumhuriyet'in ilanından sonra, sayısı artarak açılan Müslüman stüdyoları, hemen her şehirde "Zafer" adını aldılar. Mustafa Kemal Atatürk'ün fotoğrafları, fotoğrafçılar tarafından birbirleriyle yarışmasına çekildi. Bu fotoğrafçılar arasında en önemli isimler Etem Tem, Cemal Işıksel,

Esat Nedim Tengizman, Jean Weinberg, Hayri T. Tol-gay, Ferit İbrahim, Namık Görgüç, Cemal Göral, Ali Ersan, Salâhattin Giz ve Hilmi Şahenk'tir.

Genç Cumhuriyet'in tanıtılması konusunda en büyük görevi Matbuat Umum Müdürlüğü üstlendi. Türkiye'de yaşayan Avusturya asıllı fotoğrafçı Othmar Pfer-sehy, 1935'te sözleşmeli fotoğrafçı olarak Matbuat Umum Müdürlüğü adına çalışmaya başladı. *La Turquie Kemaliste* adı ile çıkartılan süreli yayın ve pek çok tanıtıcı kitap, Othmar Pferschy'nin fotoğraflarıyla bezenerek dünyaya dağıtılmaya başlandı.

Demokratik döneme geçiş sürecinde tüm alanlarda olduğu gibi, fotoğrafçılıkta da büyük bir değişim yaşanmaya başladı. Ve fotoğraf bir devlet politikası olarak gündeme geldi. Halkevlerinin çalışmaları, fotoğrafın yaygınlaşmasına büyük katkıda bulundu. 1940'ta Münif Fehim, Hüsnü Can-türk, Suat Fenik, İlhan Arakon, İhsan Erkı-lıç, Eminönü Halkevi'nde bir fotoğraf sergisi açtılar.

1940'lar kuşağının temsilcileri, fotoğrafın belge yanı ile ilgilenirlerken, fotoğrafın sanatsal yanının da ağırlık kazandığı çalışmaların, Cumhuriyet dönemindeki öncüleri oldular. Bunlar arasında Baha Ge-lenbevi, Fikri Kaftan, Hamza Rüstem, Kemal Mete ve Hilmi Kılınçöte'yi sayabiliriz. Şinasi Barutçu, gerek yayınlarıyla, gerek-

se dernek çalışmalarıyla, fotoğrafın yaygınlaşmasına yardımcı oldu.

1 Mayıs 1948'de yayın hayatına başlayan *Hürriyet gazetesi* için Semiha Es, dünyayı dolaşarak fotoğraflar çekti. Yine aynı yıllarda ilk basın ajansı Basım-Foto Salâhattin Giz, Faik Şenol, Faruk Fenik, Cemal Göral tarafından kuruldu, 1 Aralık 1949'da yayın hayatına yeni bir anlayışla başlayan *Yeni istanbul* gazetesinin kadrosunda, Ara Güler, Zeki Bükey, Mehmed Biber, Limasollu Naci fotoğrafçı olarak çalışmaktaydılar. 1952'de *Resimli Hayat* adı ile yayıma başlayan *Hayat* dergisinde Ara Güler, Ozan Sağdıç, Yıldız Moran, Semiha Es, İnal Tengizman fotoğrafçı olarak çalıştılar. *Hayat*, Türk fotoğrafçılarından pek çoğunun gelip geçtiği bir okul niteliğine büründü.

1960'lı yılların başında Türk fotoğrafı dışa açılma dönemine girdi. Bir çağdaş belgelemeci ve büyük usta olarak Ara Güler, Türk fotoğrafının yurtdışında tanıtılmasında en büyük öncüdür. Fotoğraf alanındaki ilk devlet sanatçısı Sami Güner (1915-1991), Ozan Sağdıç, Gültekin Çizgen, Ersin Alok, Şemsi Güner bu kuşağın en önemli isimleridir.

Fotoğraf, 1940'lı yıllarda Zeki Faik İzer' in Güzel Sanatlar Akademisi'ne fotoğraf hocası olarak atanmasıyla ilk kez sanat o-larak eğitim alanına girdi. Tatbiki Güzel Sanatlar Yüksek Okulu'nda ise 1957-1958 ders yılında fotoğraf eğitimi başlatıldı. 1978' de Güzel Sanatlar Akademisi'nde bir Fotoğraf Enstitüsü kuruldu. Bugün bu enstitü, Mimar Sinan Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Sahne ve Görüntü Sanatları Fakültesi'ne bağlı ana sanat dalı olarak öğrenci yetiştirmeye devam

etmektedir. 1989'dan başlayarak Yıldız Üniversitesi iki yıllık Fotoğraf Yüksek Okulu olarak öğrenci yetiştirmektedir.

1980'ler sonrasında Türk fotoğrafında görülen modern eğilimler, bugün azımsanmayacak bir grup tarafından uygulanmaktadır.

Bibi. E. Çizgen, *Photography in the Ottoman Empire (1839-1919)*, ist., 1987; ay, *Photograp-her/Fotoğrafçı Ali Sami*, ist., 1989; ay, *Türkiye'de Fotoğraf, İst.*, 1992.

ENGİN ÇİZGEN

FRANSA ELÇİLİĞİ BİNASI

Galatasaray'da, İstiklal Caddesi'nin doğu tarafında, günümüzde Nuruziya, Tom-tom Kaptan, Çukurbostan ve Seferbosta-m sokaklarıyla sınırlanmıştır. Fransız Sarayı olarak da bilinir.

Fransız Büyükelçiliği'ne ait ağaçlıklı geniş arazi, Savary de Breves'in büyükelçiliği döneminde (1589-1606) Fransa tarafından satın alınmıştır. Breves bu arazi üzerinde bir bina yaptırmışsa da bu yapı, bir sonraki büyükelçi Gournay de Marchevil-le tarafından 1630'a doğru yeniden inşa ettirilmiş, onun halefi Nointel de, 1670-1679 arasında, yeni binanın iç düzeninin iyileştirilmesine yönelik birtakım değişiklikler yaptırmıştır. 18. yy'ın başlarına gelindiğinde, oldukça harap bir duruma düşen binanın sık sık tamir edilmesi gerektiğinden, dönemin büyükelçisi Bonnac yeni bir ikametgâh inşa edilmesini istemiş; bunun üzerine, kralın başmimarı Robert de Götte tarafından 1721'de İstanbul'a gönderilen mimar Vigne de Vigny, yeni bir proje çizmeden önce, mevcut binanın (yani Marc-heville'in yaptırdığı ve Nointel'in iç düzenini değiştirdiği yapının) ayrıntılı rölö-velerini (planlar, kesitler, cephe görünüşleri ve genel perspektif görünüm) gerçekleştirmiştir. Bu belgelerden anlaşıldığına göre, arazi eğim nedeniyle cadde tarafından doğuya doğru kademe kademe alçalan dört teras şeklinde düzenlenmişti. Üstten itibaren üçüncü teras üzerinde, kabaca doğu-batı eksenine göre yerleştirilmiş olan asıl büyükelçilik binası, bir Avrupa sarayından çok dönemin Osmanlı sivil mimarlık örneklerini çağrıştıran, dikdörtgen planlı, geniş saçaklı, üç katlı ahşap bir yapıydı. Giriş katında ahırlar ve şarap mahzeni, birinci katta resmi bürolar bulunmaktaydı. Özel dairelerin yanı sıra, ahşap kubbeli, sofa işlevi gören uzunca bir mekâna açılan kabul ve yemetsalonları-nm yer aldığı üst kat ise tümüyle büyükelçiye ayrılmıştı.

Vigny'nin tasarladığı yeni bina ise, Fransız saray mimarisine uygun biçimde kesme taştan inşa edilecek, ancak süslemeleri, dışarıdan gelmesi gereken işçilerin sayısını, başka bir deyişle masrafları düşük tutmak amacıyla, "aslında Fransa'da düşünüldüğü kadar çirkin olmayan Türk tarzında" yapılacaktı. Vigny'nin çizdiği ilk projede, cephesi Avrupa tarzında olan, buna karşılık geniş saçaklı bir çatısı bulunan, "T" biçiminde bir

plana sahip büyük bir yapı görülmektedir. 1723 tarihli ikinci projede ise, muhtemelen başmimar Robert de Cotte'un uyarısı üzerine, cephe tümüyle Fransız tarzına göre yeniden düzenlenmiş, ortaya üçgen alınlıklı çıkıntı yapan bir bölüm eklenmiş ve Türk üslubundaki süslemeler tümüyle kaldırılmıştır. Ancak, olası-

FRANSA ELÇİLİĞİ YAZLIĞI

332

333

FRANSIZ ANADOLU

•Gtflstantııvopk

Bir kartpostalda Fransız Elçiliği Binası. *Nazım Timuroğlu fotoğraf'arşivi*

lıkla maliyetin çok yüksek olması nedeniyle bu projelerin hiçbiri gerçekleştirilememiş, Bonnac'tan sonra gelen büyükelçilerin sürekli ve ısrarlı talepleri de bir işe yaramamıştır.

Binada önemli hasara neden olan Eylül 1767'deki Beyoğlu yangınından yaklaşık bir yıl sonra büyükelçiliğe atanan Sa-int-Priest, yangın felaketinden korunması için sarayın, caddeden biraz daha uzağa, tümüyle taştan olarak yeniden inşa edilmesini tekrar gündeme getirmiş ve sonunda 1774'te yeni bir bina yaptırmayı başaramamıştır. Baron de Tott'un planlarına göre inşa edildiği düşünülen bu saray, günümüze ulaşan gravürlere göre, cepheleri İyon düzeninde gömme ayaklarla bezeli, önünde bir revağı bulunan, dikdörtgen planlı, ne-oklasik üslupta büyükçe bir yapıydı. Ne var ki bu bina da, geçirdiği küçük boyutta bir dizi yangın sonucunda kısa sürede oldukça harap bir duruma düştüğünden büyükelçiler bir süre, o sırada Campo For-mio Antlaşmasıyla Fransa'nın eline geçmiş olan Venedik Sarayı'na taşınmışlar; ancak, binanın mülkiyeti 1815'te Avusturya'ya verildiğinde, tekrar kendi binalarına dönmek zorunda kalmışlardır. Ne var ki Saint-Pri-est'in yaptırdığı saray sürekli tamirat gerektirmekteydi. Bunlardan en kapsamlısı 1818'de Jean-Nicolas Huyot tarafından gerçekleştirilmiştir. 2 Ağustos 1831'de çıkan büyük Beyoğlu yangınında binanın tümüyle yanması üzerine, dönemin büyükelçisi Guillemot, ardından halefi Roussin, Tarab-ya'daki yazlık ikametgâha taşınmak zorunda kalmıştır.

Ancak, bu durumun uzun süre devam etmesi düşünülemezdi, çünkü, Büyükelçi Roussin'in dışişlerine yolladığı raporlardan birinde de hazırladığı gibi, "Fransa, elçilik binası istanbul dışında olan tek ülke haline gelmişti". Nitekim çok geçmeden, 1833'te, Beyoğlu'nda yeni bir saray inşa edilmesi yönünde karar alınmış ve bir süre sonra, projeyi hazırlama görevi mi-

mar Pierre Laurecisque'e verilmiştir. Lau-recisque fazla tanınmayan bir mimardır ve istanbul'daki sarayın dışında, onun elinden çıkma başka bir yapı

bilinmemektedir. Hazırlanan projenin 1837'de onaylanması üzerine, 1 Mayıs 1839'da inşaata başlanmış, ne var ki bina ancak 1847'de tamamlanabilmiştir. İnşaatin bu kadar uzun sürmesinin ve bazı yerlerde işçiliğin oldukça düşük nitelikte olmasının nedenini, Laurecisque'in açılan ihaleyi kazanmak için maliyeti düşük göstermiş olmasında aramak gerekir. Nitekim, ödenek yetersizliği nedeniyle çalışmalara sık sık ara vermek zorunda kalınmıştır.

Günümüzde "Fransız Sarayı" adıyla tanınan ve büyükelçiliğin İstanbul'da düzenlediği kimi davet ve toplantılarda kullanılan bu bina, Louis-Philippe döneminin mimari üslup özelliklerini yansıtan, oldukça yalın bir yapıdır. Saray yeniden inşa edildiği sırada, ön ve arka bahçeler yeniden düzenlenmiş, burada yer alan çeşitli ek binalar (ahırlar, kapitülasyon mahkemesi, postane, vb) onarılmış ya da yeniden yapılmıştır. Isıya dayanıklı olması için yapımında, Malta'dan getirilen açık sarı renkte bir kireçtaşı kullanılmıştır. İlk yapıldığı dönemde binanın ana girişi, bugünkünün aksine batı cephesindeydi. Karaca Çıkmazı'nın sonunda bulunan büyük demir kapıdan bahçeye girildikten sonra, at nalı biçimindeki iki rampayla (bunlar bugün de mevcuttur) sarayın bulunduğu terasa ulaşılmaktaydı. Batı cephesinin ortasında, öne doğru çıkıntı yapan, gömme sütunlarla bezeli, tek katlı anıtsal giriş bölümünden, daha aşağıda bir seviyede yer alan zemin katına merdivenler ve - tahtırevanlar için- bir rampa vasıtasıyla iniliyordu. Bu katta bekleme salonu ve vestiyerlerin yanı sıra, büyük bir kabul salonu, bir bilordo salonu ve bir yemek salonu yer almaktaydı. Birinci kat ise, kâtiplerin, çevirmenlerin ve elçilik ataşelerinin bürolarına ayrılmıştı. İkinci katta, büyükelçi ve eşinin

özel daireleri ile konuklar için hazırlanmış odalar bulunmaktaydı.

Kırım zaferi, İmparatoriçe Eugenie'nin İstanbul'a gelişi ve Abdülaziz'in (hd 1861-1876) Fransa'yı ziyareti gibi olaylar, Fransa ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ilişkilerin gelişmesine yol açtığından, büyükelçilik, Laurecisque'in inşa ettiği binaya sığmakta zorluk çekmeye başlamış, bunun üzerine, büyük kabul salonunun üzerine bir asmakat ilave edilmiştir. 1874'te de, Charles-Melchior de Vogüe'nin büyükelçiliği sırasında, elçilik tercümanları ana binadan çıkarılarak, kuzeybatıda yer alan küçük terasta inşa edilen Dragomanlar binasına yerleştirilmiştir. Dışişleri Bakanlığı'nın başmimarı Georges Chedanne yönetiminde 1908-1913 arasında gerçekleştirilen geniş kapsamlı onarım çalışmaları sonucunda saray bugünkü görünümünü kazanmıştır. Ana giriş kuzey cephesine alınmış, iki yanındaki öne doğru çıkıntılı bölümlerin arasına inşa edilen ekle, cephenin düzeni tümüyle değiştirilmiştir. Zemin katta, bekleme odaları mutfak olarak yeniden düzenlenirken, salonların bir bölümünün yerine, mermer sütunlar ve gömme ayaklarla bezeli, üzeri art nouveau(-0 bir camekânla örtülü, kare planlı büyükçe bir salon inşa edilmiştir. Diğer kabul ve yemek salonlarının ise

dekorasyonunda değişiklik yapılmamıştır. Restauration üs-lubundaki büyük kabul salonu, kuğuların ve müzik aletlerinin betimlendiği yaldızlı kabartma bir frizle bezelidir. Buradan, mavi rengin hâkim olduğu, ampir üslubundaki iki küçük salona geçilir. Güney cephesindeki terasa açılan yemek salonunun duvarlarını, Josse Perrot'nun tasarladığı duvar halıları süslemektedir.

Bibi. P. Pinon, "Notes sur les residences de France en Turquie durant la premiere moitie du XIXe siecle", *Varto Turcica*, III (1986) s. 151-168; Jacques-Andre Costilhes, *Le Palais de France à istanbul*, ist., 1993; N. Pope, "The Palais de France. Fransız Sarayı", *Skylife*, S. 10 (1991), s. 66-73; C. Bouheret, "Il ya cent-cin-quante ans" (Bundan Yüzelli Yıl Önce Palais de France), *Arredamento Dekorasyon*, (Mayıs 1989), s. 46-56; P. Daunt, "The Embassies of istanbul, Palaces of Diplomacy", *Cornu-copia*, 1/5 (1933-1934), s. 60-67.

AKSEL TİBET

FRANSA ELÇİLİĞİ YAZLIĞI

bak. İPSİLANTİ YALISI

FRANSIZ ANADOLU ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ

19. yy'm sonlarına gelindiğinde, Fransızlar tarafından Anadolu'da gerçekleştirilen araştırma ve kazıların sayıca artmasıyla birlikte, bu ülkenin arkeolojik çevrelerini Osmanlı İmparatorluğu'nda temsil edecek sürekli bir bilimsel heyetin başkent İstanbul'da oluşturulması düşüncesi, Fransız bilimsel ve diplomatik çevrelerinde ağır basmaya başlar. Fransa Büyükelçisi Paul Cambon, 1893 tarihli bir raporunda, Atina (kuruluşu 1846) ve Kahire'deki (kuruluşu 1880) Fransız arkeoloji okullarını emsal göstererek, İstanbul'da da benzer bir kurumun oluşturulmasını önerir ve bu tür

bir sürekli misyonun tartışmasız bilimsel yararlılığının yanısıra, Osmanlı makamlarına yapılan kazı ve araştırma izni başvurularında resmi bir taraf olarak kolaylık sağlayacağını vurgular. Aslında, Almanya'nın Anadolu'daki arkeolojik etkinliğinin giderek önem kazanmasının ve diğer ülkelerin benzer girişimlerde bulunmasının da bu fikrin oluşmasında küçümsenmeyecek bir etkisi olmuştur. Nitekim, o yıllarda Avusturya, Viyana Bilimler Akademisi'nin tavsiyesi üzerine İstanbul ve İzmir'de birer bilimsel heyet bulundurma kararı almış, Rusya ise İstanbul'da salt Hristiyan ve Bizans arkeolojileri konusunda etkinlik gösterecek bir merkez kurmuştur. Ne var ki, kendi etkinlik alanının kısıtlanacağını düşünen Atina Fransız Okulu, Büyükelçi Cambon'un önerisine şiddetle karşı çıkar. Bunun üzerine, 1894'te, ara çözüm olarak Atina Okulu ile ilişki içinde olacak bir bilimsel heyetin İstanbul'da faaliyet göstermesine karar verilir ve ertesi yıl Andre Joubin bu işi örgütlemesi için görevlendirilir. Ancak, görev alanının belirsizliği ve ödenek yetersizliği nedeniyle Joubin pek fazla varlık

gösteremeyince 1897'de görevden alınır. Ertesi yıl, Atina Okulu'nun bir şubesinin İstanbul'da açılması düşünülürse de bu proje de yaşama geçirilemez.

I. Dünya Savaşı sonrasının özel koşullarında, İstanbul'da sürekli bir Fransız bilimsel misyonu bulundurulması düşüncesi yeniden gündeme gelir. İngiltere, Çekoslovakya ve İsveç'in de bu yönde çalışmaları vardır. Özellikle, Rusların İstanbul'daki Bizans Araştırmaları Enstitüsü'nün 1917 Ekim Devrimi sonrasında kapanmış olması, bu alanda bir boşluk yaratmıştır. Bunun üzerine 1921'de Maurice Pernot, 1922'de de Bizans uzmanı Charles Diehl(->) İstanbul'a gelerek hazırlık çalışmalarında bulunurlar. Dönemin Osmanlı hükümeti de, projeye olumlu yaklaştığını Hariciye Nazırı İzzet Paşa'nın 23 Nisan 1922 tarihli mektubuyla bildirir. İstanbul'da kurulması düşünülen araştırma merkezinin adının "Fransız Arkeoloji ve Tarih Enstitüsü" olmasına karar verilir. Enstitü, en eski çağlardan çağdaş döneme kadar Anadolu ve Trakya'da yaşamış olan kavimlerin arkeoloji, tarih ve dilleri üzerine araştırmalar gerçekleştirecek, Darülfünun ve Müze-i Hümayun (Arkeoloji Müzesi) gibi kurumlarla bilimsel işbirliğine ağırlık verecektir. Ne var ki, bu proje de gerçekleşmez.

Louvre Müzesi Doğu Eserleri Bölümü yöneticisi Rene Dussaud, İstanbul ve Ankara'ya yaptığı bir inceleme gezisinin ardından, Fransa Dışişleri Bakanlığı'na sunduğu 21 Mayıs 1929 tarihli raporda, eskiçağ ve İslam tarih ve arkeolojisi konusunda etkinlik gösterecek ve "genç araştırmacılara Anadolu'nun kapılarını açacak" bir enstitünün İstanbul'da kurulmasını önerir. Fransa Büyükelçiliği aracılığıyla 26 Mart 1930'da Türk Dışişleri Bakanlığı'na iletilen bu tür bir enstitü kurma talebi fazla bekletilmeden kabul edilir. Bunun üzerine hemen hazırlık çalışmalarına girişilir ve "İstanbul Fransız Arkeoloji Enstitüsü" (Institut Français d'Archeologie de Stamboul),

Paris Akademisi Rektörü Sebastien Char-lety tarafından, 1 Ekim 1930 günü, Galatasaray'daki eski Fransız Büyükelçiliği'nin bahçesindeki 1874 tarihli dragomanlık binasında törenle açılır. Türk Dışişleri Bakanlığı, Fransız Büyükelçiliği'ne yolladığı 28 Şubat 1931 tarihli resmi yazıyla, enstitünün yasal çerçevesini belirler.

Enstitü müdürlüğüne atanan, Albert-Lo-uis Gabriel(->), yaşamını Fransa'da sürdürmekte, ancak sık sık İstanbul'a gelerek enstitünün faaliyetlerini denetlemektedir. Buna karşılık enstitü kadrosunda, İstanbul'da sürekli oturmaları zorunlu tutulan burslu araştırmacılar vardır. Vakit geçirilmeden, Türk ve yabancı araştırmacıların yararlanabileceği bir kütüphanenin kurulması çalışmalarına girişilir. Birkaç yıl geçmeden enstitü, "Memoires", "Etudes anatoliennes" ve "Monuments turcs d'Anatolie" dizilerinde ilk yayınlarını yapmaya başlar. Bir yandan da arkeoloji alanındaki çalışmalara ağırlık verilir.

II. Dünya Savaşı'nın patlak vermesi ve Fransa'nın Almanya tarafından işgal edilmesi,

dolaylı olarak enstitünün faaliyetlerini etkiler. A. Gabriel 1941'de College de France üyeliğine seçilmesi üzerine yerim Henri Seyrig alır. Ancak, birkaç ay sonra Seyrig özgür Fransa saflarına geçince enstitünün yönetimini 1945'e kadar Henri Corbin üstlenir. O tarihte A. Gabriel yeni-

Fransız

Anadolu

Araştırmaları

Enstitüsü

Fransız Anadolu

Araştırmaları

Enstitüsü Arşivi

den enstitü müdürlüğüne getirilir. Aynı yıl, Osmanlı tarihi uzmanı Robert Mantran ve klasik arkeolog Henri Metzger burslu araştırmacı olarak enstitüde çalışmaya başlarlar. 1947'de H. Metzger'in yerini coğrafyacı Xavier de Planhol alır. 1950'li yılların başında Planhol ve Mantran'ın görev süresinin sona ermesinden sonra yerlerine kimse atanmadığından yaklaşık 10 yıl boyunca enstitüde sürekli çalışan araştırmacı bulunmaz. Emekliliği gelen A. Gabriel' in yerine 1956'da Yunan epigrafyası ve tarihsel coğrafya uzmanı Louis Robert getirilir. L. Robert de, tıpkı A. Gabriel gibi, enstitüyü Paris'ten yönetir, İstanbul'a ancak yılda birkaç kez gelir.

1964'te L. Robert'in yerine enstitü müdürlüğüne getirilen Strasbourg Üniversitesi profesörlerinden Emmanuel Laroche, özellikle Hitit dili ve yazısı üzerine yaptığı çalışmalarla tanınan ünlü bir Anadolu dilleri ve kültürleri uzmanıdır. Her ne kadar onun da selefleri gibi İstanbul'da oturma mecburiyeti yoksa da, E. Laroche, Anadolu'da uzun ve zahmetli arkeolojik kazı ve araştırmalarda bulunmak üzere sık sık Türkiye'ye gelir. Ne var ki gerek müdürün sürekli olarak İstanbul'da oturmaması, gerek burslu araştırmacıların bulunmaması, enstitünün faaliyetlerinin giderek azalmasına yol açar. Bu duruma bir çare bulmak üzere 1975'te bir bilim konseyi oluşturulur.

FRANSIZ HANI VE GEÇİDİ 334

335 FRANSIZ PASTÖR HASTANESİ

sını amaçlayan "İstanbul Kent Gözlem Merkezi" (Observatoire urbain d'Istanbul) kurulur.

1991'de müdürlüğe atanan ve bu görevi halen (Mart 1994) sürdürmekte olan, Paris VIII ve Paris I-Panthéon/Sorbonne üniversiteleri profesörlerinden, uluslararası ekonomik ilişkiler tarihi uzmanı Jacques Thobie, enstitünün ilgi alanının çağdaş Türkiye ve Orta Asya Türk devletlerine genişlemesini sağlar.

Araştırmacılara ve üniversite öğrencilerine hizmet veren enstitü kitaplığında, daha çok Anadolu ve Osmanlı-Türk dünyasına ilişkin yaklaşık 14.000 kitap ve 370 değişik süreli yayın yer almakta, harita arşivinde ise 500'e yakın eski ve yeni plan ve harita bulunmaktadır. Kitaplığın en zengin koleksiyonları arasında Anadolu'yu gezen yabancı gezginlerin kaleme aldıkları seyahatnameler dikkati çeker.

Bibi. N. Chevalier, "L'Administration de la rec-herche archeologique française dans le Mo-yen-Orient du milieu du XIXe siecle â la Se-conde guerre mondiale", Paris I-Pantheon/ Sorbonne Üniversitesi, 1992 (yayımlanmamış doktora tezi çalışması); *Anatolie antique. Fouillesfrançaises en Turquie. Catalogue de l'ex-position (Bibliothèque nationale, 1.12.1989-16.4.1990)*, Paris-tst, 1989, (özellikle s. 47-65).
AKSEL TİBET

Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü'nün kütüphanesinden bir görünüm.

Fransız Anadolu Araştırmaların Enstitüsü Arşivi

Konseyin 5 Temmuz 1975 günü yaptığı ilk toplantıda, enstitünün adının "Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü" (Institut Fran-çais d'Etudes Anatoliennes) olarak değiştirilmesine ve seçilecek olan yeni müdürün sürekli olarak istanbul'da oturmasına karar verilir. Lyon II Üniversitesi profesörlerinden, Ksanthos-Letoon kazı başkanı, Henri Metzger enstitü yöneticiliğine getirilirken, öte yandan, üç tane burslu araştırmacının istanbul'a yollanmasına karar verilir.

1980'de emekli olan H. Metzger'in yerine, Paris'teki Ulusal Kitaplık'ın genel başkam Profesör Georges Le Rider getirilir. 1984'e kadar bu görevde kalan G. Le Rider' in döneminde enstitüde görevli araştırmacıların sayısı artar, uzmanlık alanları çeşitlenir ve Türk bilimsel çevreleriyle ortak çalışmalara ağırlık verilir. Enstitü bünyesinde konferansların düzenlenmesine de o yıllarda başlanır.

Bilimsel Araştırmalar Ulusal Merkezi a-raştırma müdürlerinden Türkolog ve Osmanlı tarihi uzmanı Jean-Louis Bacque-Grammont'un yönetiminde (1984-1991) enstitü, ortak araştırma programları ve yayınlar yoluyla, Türk bilim çevreleriyle ilişkilerini geliştirir; Türk, Fransız ve diğer ülkelerin bilim kuruluşlarıyla işbirliğine gidilerek 2 5'ten fazla uluslararası bilimsel toplantı gerçekleştirilir. Bu dönemde kurulan bilgisayar sistemi, bir yandan çeşitli konularda veri tabanlarının oluşturulmasını sağlarken, öte yandan, yayınların enstitü bünyesinde hazırlanmasına olanak verir.

Bir kartpostalda

Fransız Kültür

Merkezi.

Erkin Emiroğlu fotoğraf arşivi

1985'te "Varia Turcica" (Osmanlı ve Türk araştırmaları üzerine kitaplar), 1987' de de "Varia Anatolica" (Anadolu arkeolojisi üzerine kitaplar) dizileri yayımlanmaya başlanır. 1991'den itibaren, *Anatolia Mo-dema-Yeni Anadolu* ve *Anatolia Antiqua-Eski Anadolu* adlı dergiler aracılığıyla, enstitüye bağlı araştırmacıların çalışmalarında elde ettikleri sonuçlar bilim dünyasına sunulur. 1988'de, enstitü bünyesinde İstanbul'un ve Türkiye'deki diğer kentlerin geçirdikleri gelişim sürecinin incelenmesini ve bu konuda bir belge arşivi oluşturulma-

FRANSIZ HANI VE GEÇİDİ

Tophane'de, Kemankeş Caddesi 59 numarada yer alan 19. yy'ın sonlarına ait yapı. Geçidin diğer kapısı Galata Mumhanesi Caddesi üzerinde yer alır. Ana giriş, Ka-raköy gümrük binası ve Karaköy Polis Karakolu ile çevrelenirken, arka kapı, Nimet Han ve Andrea Ham ile karşı karşıyadır.

Neoklasik üslupta inşa edilen yapının orijinali, giriş katı dışında iki katlı olarak inşa edilmiştir. Kompleks, Galata Mumhanesi Caddesi'ne uzanan aksın yatay diğer bir aksla kesilmesi ile dört blok halinde olmuştur. Yapı grubunun caddeye bakan cephesi iki ayrı kütle olarak düzenlenmiştir. Daha dar olan soldaki blokta tek kapı ve iki yanında birer pencere yer alır. Bu düzenleme diğer cephe bloğunda ve geçit boyunca simetrik olarak uygulanmıştır.

Cephe, ikinci ve üçüncü katlarda Fransız balkonlarından oluşur. İkinci katı tek bir balkon korkuluğu çevrelerken, üçüncü katta her balkona ayrı korkuluk yerleştirilmiştir. Kat araları silmelerle belirtilmiştir. Yapının tamamında süsleme elemanları kullanılmamıştır. Süsleme olarak tanımlayabileceğimiz tek parça, giriş kapısının üzerinde bulunan dökme demir malzeme ile oluşturulmuş ta şeklindeki kemerdir.

1992'den bu yana restorasyonu devam eden geçit ve han, 1994 yılı içerisinde beş katlı olarak Karaköy Electronic Center olarak hizmete girecektir.

BANU KUTUN

FRANSIZ KÜLTÜR MERKEZİ

İstanbul'da çeşitli Fransız-Türk ortak kültürel etkinliklerini ve Fransızca dil ve kültür kurslarını düzenleyen Fransız kuruluşu (Fransızca adı: Institut d'Etudes França-ises d'İstanbul).

Fransa Başkonsolosluğu ve Fransız Kültür Merkezi'nin bugün İstiklal Caddesi no. 8'de yer alan binası, hastane olarak yapılmıştı. Hastane 17. yy'dan beri görev yapmaktaydı. 17. yy'da ahşap olan bina, 19. yy'a kadar birçok kez restore edildi. Son olarak 1898'de taş binaya dönüştürülen yer, 1920'den beri İstanbul Fransa Başkonsolosluğu binasıdır.

1940'larda konsolosluk bünyesinde bir okul kuruldu ve Fransızca dil öğrenimi yaptırmaya başlayan bu okul daha sonra Fransız Kültür Merkezi'ne (FKM)

dönüşmüştür. Kültür merkezine ilk müdür 1975' te atandı. O zamanlar 300 kurs öğrencisi varken bu sayı 1978-1983 arasında 800 kişiye ulaşmıştır. Bugün FKM'deki öğrenci sayısı 3.000 civarındadır.

FKM'nin düzenlediği kursların müdavimleri özel sektör çalışanları (yüzde 55), üniversite öğrencileri (yüzde 25) ve lise öğrencileridir (yüzde 10). Geri kalan yüzde 10 içinde ise serbest meslek sahipleri ve ev kadınları başlıca yeri tutmaktadır.

FKM'nin diğer hizmet birimleri kütüphane, video ve müzik kulübü ve dokümantasyon merkezi (lise ve üniversite öğrencilerine Fransa'daki öğretim kurumları ile ilgili bilgiler veren bir arşiv) olarak sayılabilir.

Ayrıca her ay yayımlanan kültür etkinlikleri programında yer alan sanatsal faaliyetler, film gösterimleri, tiyatro, dans gösterileri, konserler, sergi, diaporama ve konferanslardır. Bu etkinlikleri FKM, Fransız olduğu kadar Türk sanatçılarıyla ve şirketleriyle işbirliği halinde de gerçekleştirmektedir. FKM Türk üniversiteleri ile de sıkı bir işbirliği halinde stajlar, burslar, konferanslar da gerçekleştirilmektedir.

istanbul

fransız lape (la palx) hastanesi

Şişli'de Büyükdere Caddesi'nde kuruludur. İstanbul'un ilk akıl hastalıkları hastanesidir. Kırım Savaşı'nın zaferle sonuçlanması (1856) Abdülmecid'i çok memnun etmişti. Ancak savaşı izleyen günlerde İstanbul' da kolera ve tifüs salgınları görülmeye başlandı. Saint Vincent de Paul ve Floran-ce Nightingale kuruluşlarına bağlı 240 hemşire İstanbul'a gelerek çeşitli semtlerde kurulan barakalarda hastaların tedavi ve bakımını üstlendiler. Bu arada 1858'de Feriköy'de de bir dispensar açarak ruh hastalarını kabul etmeye başladılar. Kırım Savaşı'nın başarı ile sonuçlanmasında Fransa'nın rolü ve Fransa'dan gelen bu hemşirelerin faaliyetleri üzerine Abdülmecid Feriköy sirtlarında bugünkü Büyükdere Caddesi üzerinde yer alan geniş bir araziye hastane yapılmak üzere Soeurs de Cha-rite'ye bağışladı. İnşaat masraflarına da 50.000 frank ile katıldı, Fransız hükümeti ise 10.000 frank yardımda bulundu.

Her millet ve dinden yaralı ve hastaların tedavi edildiği hastanenin adı, 1874'te "Notre-Dame de la Paix Hastanesi" daha sonra da "Hôpital de la Paix" olmuştur.

O tarihte hastane İstanbul'un yerleşim alanının tamamen dışında inşa edilmişti. Geniş bahçeleri ve arka tarafında mezarlığı vardı. 2 katlı yapının sağında ve solunda ana binadan yaklaşık 4 m daha geniş olan 3 katlı bölümler idari işlere ayrılmıştı. Binanın güneydoğusunda çok geniş bir sebze bahçesi ile ahırlar ve hasta taşıma arabaları için garaj yer almaktaydı. Güneyde bulunan uzun ve ahşap barakada, marangoz ve ayakkabı atölyesi, eczane ve çiçek hastaları için iki oda bulunuyordu. Bi-

Fransız Lape Hastanesi

Ahmet Kuzik, 1994

ri kadın, diğeri erkek hastalara ayrılan bu odalar 3'er yataklıydı.

Esas bina iki eşit parçaya bölünmüş olup arada caddeden gelip avluya kadar uzanan yolun birleştiği bir araba kapısı bulunmaktaydı. Bahçeye bakan güneydoğu cephesinde, sütunların yer aldığı kapalı mekân, hastaların kötü havalarda yürüyüş yapmaları içindi. Ana kapıdan girildikten sonra alt katın solunda biri büyük diğeri küçük 2 koğuş ile 4 özel erkek hasta odası, üst katta 1 öksüzler yurdu ve yine 4 özel erkek hasta odası yer almaktaydı. Alt katın sağında 1 eğitim odası, 1 kabul odası ile dini toplantılar için 1 salon, üst katta ise 2 salon ve kadın hastalar için 2 özel oda bulunmaktaydı. Odalar ve salonlar birbiriyle kapılar ya da küçük koridorlarla bağlantılıydı. Ana girişin altında zemin katta geniş bir mutfak yer alıyordu. Binada ayrıca sadece Latin Katolik yabancıların tedavisine ayrılmış 10 yataklı bir bölüm vardı. Hastanede toplam 16 oda ve 61 yatak bulunmaktaydı.

Senede 40.000 frangı bulan harcamalar Fransız hükümetinin düzensiz yardımları, hastaların ödediği değişik ücretler ve hayır kurumlarından karşılanmaktaydı. Hastane idaresi emirleri doğrudan Fransa'daki Rahibeler Derneği'nden alan başrahibe-nin elindeydi. Hizmetler St. Vincent de Paul tarikatına bağlı 14 rahibe tarafından yürütülüyordu. Her milliyet ve inançtan kişiler kabul edilmekte, ameliyat olması gereken hastalar Altıncı Daire-i Belediye Has-tanesi'ne yollanmaktaydı. Hastane bünyesindeki öksüzler yurdunda 90 erkek ve 50 kız çocuk barınmaktaydı.

Hastane önceleri, akıl hastaları ve hastalar yanında öksüz, yetim, yoksul, yaşlı kişileri barındırabilen küçük bir yapıyken zamanla yapılan eklemeler sonunda genişlemiştir. Bir süre sonra da akıl hastanesi ve öksüzler yurdu kimliğini alarak bu özelliğini titizlikle korumuştur. 1900'de 150 akıl hastası ile 200'den fazla öksüz erkek çocuğu barındırmaktaydı. Bu öksüzlere belli bir

eğitim verilmekte, demircilik, terzilik, a-yakkabıcılık, dokumacılık gibi çeşitli el becerileri kazandırılmakta, ayrıca bahçıvanlık, ağaç yetiştirme gibi toprak işlerinde yetiştirilmekteydiler. Her zaman tıbbi gözetim altında bulundurulmuş bu çocuklar 15 yaşını geçtiklerinde evlenip hayatlarını kurmalarına yardım edilmekteydi.

I. Dünya Savaşı'nda hastane Osmanlı hükümeti tarafından işgal edilmiş ve Haseki Hastanesi müşahedehanesinde bulunan 250 akıl hastası buraya nakledilmiştir. 1918'de hastanenin başhekimliğine getirilen ve uzun yıllar bu görevde kalan Maz-har Osman Uzman'ın çabalarıyla, 1939'da modern psikiyatri servisleri kurulmaya başlanmıştır.

Günümüzde hastane eskiden olduğu gibi Saint Vincent de Paul Derneği'ne bağlı

olarak aynı binada faaliyetini sürdürmektedir. Maaş almayan sörler ve rahibelerin görev yaptığı hastanede kadın ve erkek kapalı servisleri, açık pavyonu, kadın ve erkek geriatri bölümlerindeki 150 yatakla hizmet vermektedir. Röntgen laboratuvarı, fizikoterapi ve EEG servisleri vardır.

Bibi. Abdullah Bey-Zoeros-Mordtmann, "No-tices sur leş hopitaux civils de Constantinop-le", *Gazette Medicale d'Orient*, c. 18, no. 3 (1874), s. 55-57; M. O. Uzman, "Türklerde Deliler için Neler Yapılmıştır", *Bakırköyünde ilk On Sene*, ist., 1938, s. 11; C. Öner, "Fransa ve Fransızcanın Osmanlı Döneminde Tıp Eğitiminde Etkileri", *Türk Tıbbının Batılılaşması*, İst., 1933, s. 192.

NURAN YILDIRIM

FRANSIZ OKULLARI

bak. KATOLİK OKULLARI

FRANSIZ PASTÖR (PASTEUR) HASTANESİ

Taksim'de Elmadağ'da bulunan hastane. Önceleri Taksim'de bugünkü Fransız Konsoloslugu binasında faaliyet göstermekteydi. 18. yy'da Marsilya Ticaret Odası, yasal yaptırımlarını bütün Levant alanına geniş-

FRANSIZ SARAYI

336

337

FRANSIZCA BASIN

liCOüRMİEIIİİIT^

„«...._• JOURNAL OUOTIDIEr:.

Paris en premiere ligne!

.İh'Kti'ottiH'K n(tcmtinttfK ntftntnn.t <nı frnı f tJt'.^SSI; Tmıs ıb sımcK (ib Uansparls rilu^bams debanlisu»

'''''' " " '*' 'TM* "A *'''' 8I8S OBpUIS mM1 flstin*

'ei^t *''>•,« *-| -jL'entriün de la population ait admirable'^

' _' • _ _'

Le Courrier d'Orient'm 1876 (solda) ve *istanbul* adıyla yayımlanan eski *Stamboul'un* 19 Ağustos 1944 tarihli nüshaları.

Orhan Koloğlu at-şivi

letince burada hasta denizciler için ahşap, tek odadan ibaret mütevazı bir hastane yaptırmıştı. 1719'da "Höpital deş Français de Pera" .(Pera Fransız Hastanesi), 1724'te "Höpital St. Lous" (St. Louis Hastanesi) veya "Höpital deş Français de la peste a Pera" (Pera Fransız Veba Hastanesi) adım almıştır. 150 yıl boyunca değişiklikler geçiren

hastane 1846'da St. Vincent de Paul rahibelerinin yönetimine geçti. II. Abdülhamid'in (1876-1909) hastanenin bulunduğu arsayı bağışlaması üzerine, eski bina yıkılıp yerine bugünkü bina inşa edilmiştir.

12 Aralık 1896'da hizmete giren hastaneye Henry Giffard Hastanesi adı verilmiştir. Hastane binaları paralel üç çizgi üzerinde yer almaktaydı. İki Beyoğlu ve Şişli caddelerine bakıyor, üçüncüsü de ortada kalıyordu. Binalar arasındaki bağlantı, kesişen eklerle sağlanmıştı. Beyoğlu'na bakan ilk sırada iç hastalıklar, dispensar, kadın ve erkekler için bekleme odaları, konsültasyondan çıkan hastalar için bir ameliyat odası, göz, kulak-burun-boğaz hastalıkları için bir poliklinik ve banyo bulunuyordu. Ana yönetim bölümü olan merkez bina bodrum, giriş ve bir kattan meydana gelmekteydi. İdare bürosu, büyük bir hidroterapi salonu, laboratuvar, etüv dairesi, mutfak, kalorifer dairesi, çamaşırhane, personel yemekhanesi, içki mahzenleri, ameliyathane ve buna ek yapılar yer almaktaydı. Birinci katta konforlu 8 özel oda, özel servisler ve hemşire odaları yer almaktaydı. Şişli Caddesi'ne bakan paralel üçüncü kısım merkez bina ile aynı modelde olup birinci katında 5 koğuşu vardır. Bu bölümde başrahibe ile cemaat rahibelerinin odaları, yemekhaneler, merkez eczane, çamaşırlık, ilaç deposu ve hastalar için banyolar mevcuttu.

Üç paralel sıra üzerindeki binalar, bu sıraları dikine kesen koridorlarla birbirine bağlanmış ve böylece iç dolaşım sağlanmıştır. İki koridorda 40 yataklı 4 oda yer almaktaydı. Ağır ve bulaşıcı hastalıklara yakalananlar ayrı bir bölümde yatırılmakta ve bu bölümdeki küçük bir binada etüv bulunmaktaydı. Hastane kompleksi için-

de Feridiye Caddesi'nden de doğrudan girişi olan şapel yer almaktaydı.

100 yataklı hastanenin ilk başhekimisi, İzmir'den gelen Dr. Neis'dir. Cerrahi ve ameliyat bölümünde, İsviçreli Dr. Lardy başkanlığında hastabakıcılar görev yapmaktaydı. Otopsi yapılan özel bir bölüm de vardı. Önceleri sadece Fransızları kabul eden hastane daha sonra başvuran herkesi tedavi etmeye başlamıştır.

Hastane, I. Dünya Savaşı'nın başlaması üzerine 1914'te tarafsız bir devlet olan Amerika Birleşik Devletleri'nin himayesine girdi ve 2 yıl Amerikan Kızılhaç hastanesi olarak kullanıldı. Ancak 1916'da Amerika da savaşa girince bu kez Osmanlı hükümeti hastaneye el koyarak yönetimini Gümüşsüyü Askeri Hastanesi'ne bağladı. 1919'da yeniden Taksim'deki binasında bu kez Fransız işgal kuvvetleri komutanı Franchet d'Esperey Hastanesi adıyla açıldı. Fakat bina işgal altındaki İstanbul'un ihtiyacına cevap veremiyordu. Bu yüzden savaş kaybeden bir devlete ait olan, itilaf devletlerinin el koyduğu, eski Avusturya-Macaristan Hastanesi'nin binasına taşınmıştır. 1919-1925 arasında Dr. Piaubert, 1925-1939 arasında da Prof. Dr. Aime Mo-uchet başhekimlik yapmışlardır. Bina Fransızların Avusturya'dan istedikleri

savaş tazminatı karşılığı olarak 1925'te tamamen Fransızlara devredilmiş ve aynı yıl Dr. Aime Mouchet tarafından adı Pastör Fransız Hastanesi olarak değiştirilmiştir.

1939-1949 arasında Dr. Gassin, 1949-1956 arasında Dr. Benezech, 1956-1908 arasında da Dr. Rene Belot hastanenin başhekimliğini yürütmüşlerdir. Ancak Lozan Antlaşması ile yabancı uyruklu hekimlerin Türkiye'de tababet icra etmeleri yasaklanmış olduğundan 1925'ten sonra hastanede görev yapan yabancı hekimler resmen mesleklerini icra edememişlerdir. 1963'te rahibe-hemşireler Fransa'ya dönmüşler ve bu tarihten sonra hastanede sadece Türk hemşireler görev yapmıştır. 1963'te Dr. Hasan Darmar önce mesul müdür olarak hastanede görev almış ve 1968' de Dr. Belot'un ayrılması ile başhekim olmuştur.

Fransız Pastör Hastanesi binasının 1960'h yıllarda çekilmiş bir fotoğrafı.

TETTV Arşivi

Hastane 1991'de faaliyetine son vermiş ve bina Tekfen Grubu'na satılmıştır.

Bibi. "Notices sur leş hôpitaux civils de Cons-tantinople", *Gazette Medicale d'Orient*, c. 18, no. 3 (1874), s. 57-58; P. Apery: *l'Inauguration de l'Hopital Français de Constantinople*, İst., 1896; Ritzo; "Le Oeuvre Medicale et Hyge-nique de S. M. I. le Sultan Abd-ul-Hamid Khan II1876-1900", *GazetteMedicale d'Orient*, c. 45, no. 13 (1900), s. 248-250; M. Meigant: "Üne vi-site a l'hopital français Pasteur d'Istanbul", *Me-dica*, no. 64 (1967), s. 3.

NURAN YILDIRIM

FRANSIZ SARAYI

bak. FRANSA ELÇİLİĞİ BİNASI

FRANSIZ TİYATROSU

bak. SES TİYATROSU

FRANSIZCA BASIN

İstanbul'da ve Osmanlı ülkesinde basın hayatı Fransızca gazetelerle başlamıştır. Yabancılar ve Babiâli Avrupa gazetelerim eskiden beri izliyordu, yabancıların ilgisi e-konomik, Bâbiâli'ninki siyasi konulardı. 19. yy'da Osmanlı toplumunun sosyoekonomik yapısı henüz, toplumun her kesiminin para ödeyerek haber öğrenme ihtiyacını hissettiği aşamaya gelmemişti.

İlk gazete 1795'te Fransa Elçiliği'nde, kendi basımevinde *Bulletin deş Nouvel-les* adıyla yayımlanmıştır. Onu 1796'da yine elçiliğin çıkardığı *Gazette Française de Constantinople izledi*. Bunlar Fransız Devrimi' ni daha çok İstanbul'daki Avrupalılara anlatmak için çıkarılan siyasi haber bültenleriydi. Osmanlı toplumu üzerinde etkileri olmamıştır. 1821'de İzmir'de ticari amaçla başlayan ama olayların akışı sonucu siyasi niteliği ağır basan basının hayli yardımını gördüğünden Babiâli

giriştiği yenilik çabalarının böyle bir araca ihtiyacı olduğunu fark etti. Böylece 5 Kasım 1831'de İstanbul'un ilk Fransızca gazetesi olarak, Babiâli'nin resmi gazetesinin Fransızca nüshası *Moniteur Ottoman* yayıma başladı. Bu olay, Fransızcamn Osmanlı dış politikasında resmi dil haline gelmesi gibi kültür dili haline gelişinde de önemli bir nirengi noktasıdır. (Ayrıca bak. Alexand-re Blacque).

- A. Blacque'ın ölümünden sonra gazete etkisini kaybedince, Babiâli'nin maddi desteğiyle özel kişilere gazete çıkarttırmak yöntemi başlatıldı. Böylece 1839'da *Journal de Constantinople* doğdu. Onu diğer gazeteler izledi. Fransızca eğitim veren okulların artmasına koşut olarak bunlara talep de artıyordu. Batı kültürünü benimsemek isteyenler bu gazetelere rağbet ettiler. 1839'dan 1922'de Osmanlı Devle-ti'nin tarihe karışmasına kadarki dönemde İstanbul'da 200'den fazla Fransızca gazete ve dergi yayımlanmıştır. Bunlar, bütün Osmanlı topraklarında çıkan 400'den biraz fazla Fransızca yayının sayıca yarısını oluşturlarsa da, tiraj ve etki bakımından diğer yarının 4-5 misli fazlasını temsil ederler. Özellikle içeride olduğu kadar Avrupa çevrelerinde de etkili olmuşlardır. Hattâ uzun süre Türkçe basından da daha etkilidirler.

GAZETTE FRANÇAİSE

D G

CONSTANTINOPLE.

F K IM.I.D.I, I FlotC'«],»n 5, (50 Avril.17971.4».)

• îîûleı ile tıtrtrt jwe,j«looj[*Ît* nom »»İr «• •Mirer id bosbcu uui h r!eletlicD.dej laîı,
3«n donle ec«mi»nt,ıro(wl ıoudoj*t «im«-pıfdtısp-rlacle;) ;JtJ dtMjıJ.CI r)e
l'sHVeuiB

loılul. nombretııt} uour «ut ıhji maun jtoll (tn-Ment âw fîlet Ccı tıamtun tîdicukııa
üıu, em^EalıErtiıt-ıı.! diller au L<l eofl.mn

UJ».!^ ^»»;!!!!!! «3-OJI1 tBHrtıı «l.liLmf

P, A K~I S.

PeaJınl tju'aa ***« İoFrancı

Jıu un- ıpcaacle Jncinl dîpoo de i'nllemi™

Vflni cüliireınen* «lırfı İİO !* elrcubûon , « il «II i rtn,«1UC, V'i l'İÖİUnl Dİ «.B, re-
nonçom atı p"p.ler"ann3ıp_, k, Appili» pj-HMienl/c-ııu j'oLligiliori
de ı'<n kira um Kılantcc. A MI eıpril de parıl , incvîuble

.liml lo İcııjp OTlgcl it'ınt rgvalollon, luûhio ..110 P3lliolitl»c pllrr, un.alırchıenKnl
lıoçircS b Ccmlûmun d«l'«l3. J*nn=lllCMrsVou-h&lnl; ki taino, ıe
fondcut ö«n! l'sllcRİmo Jıulllinut t *t ee.lo Btleğrcııjc n'cll pal no
timpluııııo <coinlquB iloboidiFur. te citacl&n] nltiannV tcıutft. dini
loule « purcie .- n «İCIS, ı. frıncıııı ; la lihmd l'.nnbto K

dcu1 Cmucilt. jBfemS1

«wi«em.YoîraitB ««ît cn p,;™,^ 1, ,;££ ^I-Bm1KIVi. it ,*« JilKcile <ywm.il »
qn'IU*4leve del Rinin notiveau , i incini

Biseîl det Soo âtsl-r le 'ta-t pour sortîr da Itgislaf/au ı". Prairial.

Gazette Française de Constantinople 'ün 20 Nisan 1797 tarihli 8. sayısı. *Orhan Koloğlu arşivi*

Fransızca basın salt Fransa'nın çıkarlarını ön plana alan bir nitelikte olmamıştır. Bu dilin evrensel niteliği sebebiyle her cemaat, hattâ Fransa'nın rakibi devletler bile Fransızca gazeteler yayımlatmışlardır. *Journal de Constantinople* (1846-1866) ile *La Turquie* (1866-1895) Babıâli'nin sözcülüğünü yapmışlardır. *Levant Herald* (1856-1914), *Levant Times* (1868-1874), *Orien-talAdviser* (1882-1920) yan İngilizce yarı Fransızca çıkmışlardır. *Lloyd Ottoman* Almanca-Fransızca, *La Turchia* ise İtalyan-ca-Fransızca, yayımlanmıştır. *La Reforme* ile *Phare du Bospore* Yunan, *Journal d'Orient* Yahudi çıkarlarını savunmuştur. Ortak yanları, Batı uygarlığını Fransız kültürü aracılığıyla sunmalarıydı. Böylece Beyoğlu ya da Pera yaşamını Osmanlı toplumu için örnek haline getiriyorlardı. Bütün bu gazetelerde Beyoğlu sosyetesinin haberleri önemli bir yer tutmaktadır.

sşwvfS*et

Fransızca, teknik ve mesleki yayınlarda da önemli bir şekilde kullanılıyordu. Tıp (*Gazette Medicale de Constantinople*, *Ga-*

zette Medicale d'Orient, *Revue de Medici-ne*), eczacılık (*Union Pharmaceutique d'Orient*, *Revue Medico-Pharmaceutique*), demiryolculuk (*Journal des Chemins de Fer*), hukuk (*Annalesjudiciaires*), ticaret (*Chambre de Commerce*), postacılık (*Posta ve Telgraf Mecmuası*, yansı Fransızca), musiki (*Sada-i Musiki*) konusunda örnekler vardır.

Yukarıda saydıklarımız dışında etkili olmuş Fransızca gazeteler şunlardır: *Le Courrier d'Orient* (1861-1876), *Stamboul* (1875-1934), *Jeune Türe* (1909-1915). Ayrıca II. Meşrutiyet döneminin ünlü mizah dergileri *Kalem* ve *Cem* de yarı yarıya Fransızca çıkmışlardır.

Fransızca basının önemini artıran bir diğer unsur da, Fransa'dan ithal edilen gazetelerle, en az yarım düzine haber ajansının Fransızca olarak hizmet vermesidir. Her gün 4-6.000 arasında yabancı gazete ve dergi Osmanlı başkentine geliyordu. Bunun yüzde 85'e yakını Fransızca yayınlardı. Ve hemen tamamı İstanbul'da satılıyordu. Dolayısıyla İstanbul basınında bilgi ve yazı kaynağı olarak hizmet görmüşlerdir. Yalnızca Fransızca gazeteler değil, Türkçe ve diğer azınlık gazeteleri de bunlardan bol bol alıntı yapıyorlardı. Bazı başyazarların "Dün postadan Avrupa gazeteleri çıkmadı, onun için yorum yapamıyoruz" diye yazmalarına sıkça rastlanır. İki taraflı haber akımı sağlayan

ajansların da hep Fransızca kullanması bu etkiyi artırmıştır. Reuter's İngiliz ajansıyla Havas Fransız ajansı arasındaki dünya paylaşımında Osmanlı ülkesi ikincisine bırakılmıştı. Tabii bütün hizmetlerini Fransızca veriyordu. Onun ya-nısıra kurulan, Bordeano, Fournier gibi ajanslar da hep Fransızca kullandılar. Dolayısıyla ister Türkçe, ister Rumca, ister Ermenice vb dillerde yayın yapmak istesinler hepsinde Fransızca bilgisi şarttı.

Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar, birkaçı dışında, Fransızca basımevlerinin hemen hepsi *Galata*, ile Beyoğlu tarafında bulunuyordu. Bu sebeple Türkçe basın tarafından Galata gazeteleri, Beyoğlu gazeteleri, "karşı taraf gazeteleri" diye adlandırılmışlardır. Galata'da Voyvoda Caddesi ile Perşembepazarı'nda, Beyoğlu'nda Asma-

LE »ÖNDE »UIOURDHUI

İmescit Sokağı ve hâlâ bulunan Jurnal Sokağı ile Taksim civarında toplanmışlardı.

Başlangıçta bu gazetelerin yayımcıları ve yazarları 19. yy'm ünlü deyimiyle "publiciste'leri Avrupa kökenliydi. A. Blacque, E. Blacque, Deschamps, C. Mismar gibi. Daha sonra Levantenler ve azınlık mensupları belirmiştir; Bordeano gibi. En sonra Türkler de bu alanda faaliyet göstermiştir; İzzet Melih (Devrim), Celal Nuri (İleri) ve Ahmet Ağaoğlu gibi.

İstanbul'un 1922'de işgalden kurtuluşuna kadar daha çok Levanten ve azınlıkların tekelinde bulunan Fransızca basın Cumhuriyet rejimi ile birlikte tam bir kabuk değiştirir. Mali destek aldıkları çevrelerin çıkarları yerine yeni Türkiye'nin çizgisini izlemek zorunda bulunuyorlardı. Mütareke döneminde (1918-1922) eskileri ve yenileriyle 40 kadar Fransızca yayın varken bunlar hızla azalır. *Taniriin*, sonra *Cumhuriyet*, *Akşam* ve *Mület'in* Fransızca nüshalar yayımlamaya başlaması, yeni yönetimin Fransızca okuyan kesimi kendi etkisi altına alma arzusunun göstergesidir. 1925' te toplam tirajı 66.000 olan İstanbul basını içinde Fransızca basın yaklaşık beşte biri oluşturuyordu. Fransızca beş gazetenin toplam 10.800 olan tirajının onda altısını Türkçe gazetelerin Fransızca nüshaları (*Republique*, *Aksham*, *Milliyet*) oluşturuyordu, gerisini *Stamboul* ile *Journal d'Orient* paylaşıyordu. 1930'larm sonu ve 1940'larda çıkan *Beyoğlut^*) gibi gazeteler de durumu değiştirememiştir.

Cumhuriyet döneminde yüze yakın Fransızca ya da kısmen Fransızca yayının çıktığı hesaplanıyor. Ancak giderek okuyup yazmanın artması ve Türkçe dışı gazetelerin Osmanlı dönemindeki gibi ticari ve siyasi olayları etkileme gücünün kalmaması sonucu bunlar önemlerini kaybettiler. Kamuoyunu oluşturmak ve güdümlemek-ten çok, Fransızcaya alışmış kesimlerin ihtiyacını karşılamaya devam ettiler. Bunların sayısı azaldıkça Fransızca yayınların da sayısı ve tirajları düştü. II. Dünya Savaşı ile İngilizcenin egemenliğini kurması da son darbe oldu.

Şimdilerde İstanbul' da bazı mesleki ve uzmanlık yayınları dışında Fransızca basın kalmamıştır. *Jour-*

"Un aecard gâHâr-rf a âlâ csucla

-M rr*lr i n ricat* 4it*a*

ser

FRANSİSKENLER

338

339

FRESKO PASAJI

nal d'Orient'in 1971'de kapanması, istanbul'daki 140 yıllık Fransızca basın yaşamının sonu olmuştur denebilir.

Bibi. G. Groc-1. Çağlar, *La Presse Française de Turquie de 1795 â nosjours*, ist., 1985.

ORHAN KOLOĞLU

FRANSİSKENLER

13. yy'da italya'da kurulan ve misyoner amaçlarla Ortadoğu'ya dek yayılan Katolik tarikatı.

Orta italya'da Perugia Dükalığı'na komşu Assisi'de doğup büyüyen ve Francesco lakabıyla anılan Giovanni Bernardone eğlence düşkününü bir zengin çocuğuyken, Perugia'ya düzenlenen bir askeri seferde yakalanıp bir yıl kadar esir hayatı yaşadıkdan sonra, dünya nimetlerinden el etek çekip, isa'nın yoksulluğunu överek herkesi yoksulluğa çağırır. O sıralar ortaçağ karanlığı içinde yoksulluktan, açlık ve salgın hastalıklardan kırılan Avrupa'dan isa'nın yoksul yaşamıyla ünlü dayısı St. Lazarus'un kilise ve feodaller tarafından öne çıkartıldığı, yoksulluğun erdem ilan edildiği, kutsandığı, Lazarus orduları denilen dilenci ordularının oluşarak, Lazarus evleri denilen barhanelerde, yeraltı dehlizlerinde sefalet içinde, ama kendilerini mümin Hristiyan ya da ermiş sayarak, Tanrı'ya ve isa'ya adanmış bir şekilde yaşadıkları bir dönemdir. Erencesco da kendisini yoksulluğa adar, kiliseler önünde dilenir, Lazarus evlerine girer çıkar, gaipen sesler duyduğunu söyler, etrafına mürit toplamaya başlar, sonuçta kendisini aziz ilan ederek San Francesco olup, adıyla bir tarikat kurar. Papalığın da desteğiyle 1219'da Mısır ve Filistin'e gider, Memluk Sultam Kame-el'i etkileyerek Kudüs'te faaliyet göstermek için birtakım imtiyazlar koparır. Aynı yıllarda tarikatın bazı mensupları Latin işgali altındaki Konstantinopolis'e gelirler, Grekçe bilenler ise Bizans'ın başkenti Nicaea'ya (iznik) giderler. Latin devleti ileri gelenleri tarikata hem tarihi yarımada, hem de Galata'da yer tahsis ederler, kilise olanağı verirler. 1261'de Bizanslılar Konstantinopolis'i geri alınca, Fransiskenlerin faaliyeti darbe yer, kiliseleri ve yerleri Dominikenlere(->)

devredilir. Buna karşılık Venedikliler onlara Santa Maria delle Grazie Kilisesi'ni verirlerse de burası 1307'de Patrik Atanasios tarafından yıktırılır. 1441'de Papa IV. Eugenio'nun verdiği parayla aynı yerde San Francesco Kilisesi'ni kurarlar.

Konstantinopolis'in Osmanlılarca kuşatılması sırasında tarafsız kaldıkları anlaşılan Galata Frenkleri şehrin düşmesinden sonra gelip Galata'nın anahtarlarını teslim ettiler, karşılığında ünlü Galata Ahitname-si'ndeki hakları kazandılar. Galata'yı ziyaret eden II. Mehmed (Fatih) San Francesco Manastırı'nda misafir kaldı. Bina 1639 ve 1660 yangınlarından nasibini aldı ve tahrip oldu. Boş kalan arsasına 1697'de el konuldu ve Gülnûş Emetullah Valide Sultan adına bir cami inşa edildi. 1724'te tarikata yeni bir arsa tahsis edildi ise de yeni bir kilise yapılmasına iki asır sonra izin

verildi ve 1913'te, Cadde-i Kebir (şimdiki istiklal Caddesi) üzerinde Sant'Antonio Kilisesi yapıldı (bak. Saint Antoine Kilisesi).

Öte yandan; 1584'e ait bazı belgelere göre, Galata tarafında Madam Clara Draperia'nın armağanıyla onun adına Santa Maria Draperia adlı bir kilise-manastır kurulmuştu. Ertesi yıl papa tarafından takdis edilen kilise 1660 yangınında tahrip oldu yenisinin yapılmasına izin verilmedi ve Galata dışında bir yer gösterildi. Pera'da 1691'de yapılan kilise, 1797'de imzalanan Campo Formio Antlaşması sonucu Venedik Cumhuriyeti Avusturya yönetimi altında girince, bu devletin elçiliğinin özel kilisesi oldu; halen istiklal Caddesi üzerindedir.

Fransiskanların bir görevi de "kutsal yerler muhafızlığı" (custodia di terra san-ta) idi.

Tarikatın zengin arşivi muhtelif zamanlarda meydana gelen yangınlar sonucu tahrip olmakla birlikte gene de çok sayıda doküman sağlam kalmıştır. Bunlar Vatikan, Venedik, Kudüs ve İstanbul'dadır.

Hristiyan âleminde en ılımlı tarikat olarak tanınan Fransiskanlar, İslam âlemi ile belirli bir diyalog ile çalışmalarını yürütmektedir. Geleneksel ilişkilere dikkat edilmekle birlikte Kıyafet Kanunu, dini ayinlerin yalnız ibadethane içinde yapılacağı ve sokağa taşmayacağı, laik eğitim kurallarına titizlik gibi Cumhuriyet ilkeleri her kademedede uygulanmaktadır. Artık geleneksel bir kültür faaliyeti olan İstanbul Festivali esnasında, bu tarikata ait kiliselerde org ve gitar konserleri verilir. Beyoğlu'n-daki Sant'Antonio Kilisesi uzun yıllardan beri Müslümanların da uğradıkları bir ibadethanedir ve Noel ayinlerine Katolik olmayan çok sayıda İstanbullu katılmaktadır.

Bibi. Belin, *Latinite*, (2. bas), (düzenleyen Arşene de Chatel); Hildebert Ch. de Zara, *Tra-ditions populaires de la Semaine Sainte à Constantinople* (Galata-Pera-Büyükdere), İstanbul, 1933; Gualberto Matte ucci, *Un glorioso con-ventofrancescano sùtte rive delBosforo, II San Francesco di Galata in ConstantinopoU*, c. 1230-1697, Floransa, 1967; R. Zeller, *Aziz Fransuva*, İstanbul, 1977; S. Eyice, "Mekteb-i Tıbbi-

ye'nin ilk Müdürü Dr. Bernard'ın Mezarı", 773, II/3-4 (1950-1951) 89-96; ay, "Tarih içinde istanbul ve Şehrin Gelişmesi", *Atatürk Konferansları VII (1975)*, Ankara, 1980, s. 89-182; M. H. Şakiroğlu, "Fatih Sultan Mehmet'in Ga-latalılara Verdiği Fermanın Türkçe Metinleri", *TAD*, XIV/25 (1981-1982), 211-224; H. inalcık, "Ottoman Galata, 1453-1553", *Premiere Recontre International le sur l'Empire Ottoman et la Turquie Modema, Institut National desLangues et Civilisations Orientales, Maison deş Sciences de l'Homme*, 18-22Janvier 1985. I. *Recherche sur la ville ottomane: La cas du quartier de Galata*, Ist.-Paris, 1991, s. 17-116, 17-31, 76-77, 101-105; Celal Esad (Arseven), *Eski Galata ve Binaları*, ist., 1329, s. 40-46, (yb, ist., 1989, s. 43-45); S. N. Duhanî, *Eski insanlar Eski Evler*, ist., 1982, s. 40, 45, 48, 49, 53, 55, 56.

MAHMUT H. ŞAKIROĞLU

FREJ APARTMANI

Beyoğlu İlçesi'nde Bankalar ve Büyük Hendek caddeleri arasındaki yapı adasının Şişhane Meydam'na bakan ucundadır. Frej (Freige) Apartman'ının yapım tari-

hi bilinmemektedir. Üslup özelliklerine bakarak 19. yy'ın sonunda veya daha büyük olasılıkla 20. yy'ın başında inşa edildiği düşünülebilir. Altıncı Daire-i Belediye'nin(->) kurulmasından sonra yapılan düzenlemeler sonrasında yapılmış olmalıdır. Batı Avrupa kentlerine benzer bir düzenlemeye kavuşturulan ve kentin gözde bir yerleşim alanı haline gelen bu bölgede, Frej Apartmanı, yalnız arsanın konumu ile değil, kitlesinin büyüklüğü, görkemi ve mimarisinin kalitesi ile de çevresine egemen bir görünüm sergilemektedir.

Beyrut'un önde gelen, tanınmış ve zengin ailesi Frejlere mensup olan Selim Efendi Freige, Idare-i Mahsusa acentesidir ve istanbul yüksek çevrelerinin tanıdığı bir kişiliktir. Hayfa ve Trablusşam'ı da içermek üzere Beyrut ve Cebel-i Lübnan kıyılarının, 99 yıllığına kabotaj hakkını isteyecek denli güçlü bir ekonomik duruma sahip görünmektedir. Musa Freige ise İran şahından ikinci derecede "Arslan" ve "Güneş" nişanları almıştır.

19- yy'ın son çeyreğinden başlayarak istanbul konut mimarlığında "katevleri" (a-partman) tipolojisinin kullanılmaya ve yaygınlaşmaya başladığı bilinmektedir (bak. apartman). Frej Apartmanı, bu tipolojinin seçkin bir örneği olarak yüzyıl başının canlanıp güzelleşen ve bir Avrupa kenti düzeyinde olması için çaba harcanan Pera bölgesinin önemli yapıları arasında yer almaktadır.

Frej Apartmanı, aslında dört kenarı da yolla çevrili bir yapı adası olan arsasının tümünü kullanan düzgün yamuk biçimli bir zemine oturmaktadır. Arsası, muhtemelen Galata Surları'nın yıkımından sonra elde edilen ve sonra düzenlenip satılan kamu arazisi üzerindedir. Bölgenin eski

planlarında burada surlara ait bir kule kalıntısının bulunduğu görülmektedir.

Frej Apartmanı, kenarları yaklaşık olarak 26 m, 10 m, 35 m, 10 m olan 600 m²'lik bir taban alanına sahip, iki bodrum ve zemin üstünde altı katı olan büyük bir yapıdır. Bankalar Caddesi'ne doğru eğimi nedeniyle bu taraf, bir kat fazladır. Düzgün yamuk biçimli arsada simetrik bir plan şeması uygulanmıştır. Yapı, zaman içinde kullanım ve işlev değişikliği geçirmiş olduğundan kesin olmamakla birlikte zemin katın işyeri, üst katların da ikişer daireli geniş ve zengin konutları olarak düzenlenmiş olduğu bellidir. Konutların bir bölümü ve zemin kattaki ofis bölümleri, ailenin kullanımına ayrılmış olmalıdır.

Meydana bakan kuzeydoğu cephesinin ekseninde yer alan giriş, geniş basık kemerli bir açıklıktır. Bir çift yivli pilastırın çerçevelediği kapısı, geniş bir antreya ve sonra beş basamakla ulaşılan merdiven holüne açılmaktadır. "U" biçimindeki merdivenin ortasına asansör yerleştirilmiştir. Kapıda ve merdiven korkuluğunda dökme veya sıcak demirden döneme özgü dekoratif parçalar bulunmaktadır.

Normal kat planlarında, köşelerdeki çokgen alanlar dışında cephelere yerleştirilen dikdörtgen veya kare planlı salon veya o-dalardan oluşan bir çevre dizisi vardır. Or-

Frej Apartmanı

Erkin Emiroğlu, 1973

tada kalan hacimler ise küçük aydınlık veya bacalar etrafında örgütlenen servis veya sirkülasyon alanlarıdır. Bu bakımdan arsanın biçimine bağlı olarak hayli kom-pakt ve biraz da karmaşık bir planlama yapılmıştır. Köşelerdeki çokgen salonların, arkalarındaki çokgen hollerle birlikte çevreye açılımı, özgün bir mekân düzenlenmesine olanak vermektedir. Yapıldığı dönemde törensel bir kullanımı olduğunu bi-/le düşündürmektedir.

Frej Apartmanı'nın en önemli mimari özelliği, kitlesinin büyüklüğünü dengeleyen cephe düzenlemesinde ve cephenin mimari öğelerinin plastik öğelerle birlikteliğinde ulaşılmış olan gerçekten yüksek düzeydeki kalitesidir.

Yapı cephede üç bölüm olarak düzenlenmiştir. Alttaki ilk bölüm giriş katıdır ve özgün çizgilerini, malzemesini ve dekorasyonunu yitirmiş görünmektedir.

ikinci bölüm, girişin üzerinde tüm kitlede yaklaşık 1 m kadar bir çıkma ile genişletilmiş, dört kat yüksekliğinde ve üstte bir kornişle sınırlanmış olan bölümdür. Bu bölümün ilk üç katı, dekoratif düzenlemelerle zenginleştirilmiş ve bir tür "pi-ano nobile" olarak biçimlendirilmiştir. Muhtemelen ailenin kullanımına ayrılmış olan kesimdir. Meydana bakan kuzeydoğu cephesinin dört aksı duvar yüzeyinden hafifçe öne çıkarılmış ve âdeta bir büyük dekoratif pano olarak düzenlenmiştir.

Burada iç içe geçmiş iki birimden oluşan bir kompozisyon vardır. Birincisi üstte geniş kemerlerle sonlanan, kenarları yivli pilastr-larla tutulmuş cephe birimidir. Pilastrlar, üstte güçlü plastik görünümüleri olan barok konsol öğeleriyle başlamakta, altta daire biçimli art nouveau(-0 bir madalyonla bitirilmektedir. Konsol öğelerini, üstte dördüncü kat balkonunun art nouveau motifli korkulukları birbirine bağlar. Bu

çerçevenin içindeki kemerli açıklıkların her birine ince ve yüksek kolon çiftleri üzerinde barok kemerli tablalar ve heykel grupları yerleştirilmiştir. Kolonlar, iki kat yüksekliğinde ve yuvarlaktır. Alt ve üstte yarımşar katları yivlendirilmiştir. Başlıkları art nouveau üslubunda ve bitkiselidir. Barok tabla üzerine simetrik konumda yerleştirilmiş heykeller, genç erkek çocuk figürleridir. Konsol öğelerinde, korkuluk, kartuş vb de kullanılan art nouveau motifler, floreal (bitkisel) olmaktan çok Orta Avrupa jugendstil çizgileri taşır. Binanın doğu ve batı cepheleri daha sadedir ve yalnızca konsol ve yivli pilastrdan oluşan düşey bantlar kullanılmıştır. Düz ve sade pencereler, dikdörtgen biçimlidir. Üstlerinde jugendstil motifli şeritleri olan birer tabla vardır. Dördüncü katta kuzeydoğu cephesi geriye çekilerek boydan boya balkon yapılmış ve köşeler de dairesel planlı hacimlere dönüştürülmüştür.

Cephenin üçüncü bölümü, düz bir kornişten sonra başlar. Bu katta pencereler kemerlidir ve belli belirsiz at nalı biçimindedirler. Kemerler iri kartuşlarla vurgulanmıştır. Duvar yüzeyi, balık sırtı biçiminde kaplanmış ve düz bir kornişe bitirilmiştir. Köşeler yine daire planlıdır ve üstte Orta Avrupa barok üslubuna özgü yüksek ve kulemsi bir eğrisel örtüyle bitirilir. Bu köşe kuleleri, bir bitirme motifi olarak cephe programını tamamlarlar. Büyük barok madalyonları, girland vb dekoratif motifleri ile de binanın yüksekliğini ve görkemini artırır.

Tamamen kagir malzeme ile inşa edilmiş, putrelli volta döşemeleri olan bir yapıdır.

Frej Apartmanı, yukarıda sıralanan niteliklerine ve korunması gereken kültür varlığı olarak çok önemli özelliklerine karşın maalesef ikinci grup tarihi eser sayıl-

mış, 1987-1989 arasında içi tamamen sökülüp yıkılarak cephesi askıya alınmış ve içine yepyeni bir çelik strüktür yerleştirilerek yenilenmiştir. Bu operasyonun teknik olarak çok dikkatle gerçekleştirildiği ve hiç değilse cephenin özgün durumunun ve malzemesinin korunduğu bilinmektedir. Ama içeride giriş ve özellik taşıyan tüm kat planları, özgün kartonpiyer tavan dekorasyonları, kapılar vb ayrıntılar yok olmuştur. Halen Sarkuysan şirketinin yönetim binası olarak kullanılmaktadır. Bibi. *Moniteur Oriental*, (Ocak 1895-Ağustos 1895).

AFİFE BATUR

FRESKO PASAJI

Beyoğlu'nda Meşrutiyet Caddesi'ndedir. istiklal Caddesi Deva Geçidi'ne (eski adıyla Eczacı) girince, karşıdaki kapı Meşrutiyet (eski Petits-Champs veya Mezarlık) Caddesi'ne çıkan Fresko Pasajı'na aittir.

Pasaj adını zengin bir Musevi olan ilk sahibi M. Fresko'dan almıştır. Kendinden önceki ahşap evin yerine 19. yy'ın son yıllarında kagir olarak inşa edilmiştir. Ana cephesi Meşrutiyet Caddesi üzerindedir. Sonradan eklenen üst katla birlikte toplam altı kadıdır. Fakat, arkadaki Deva Geçidi'ne kot farkı nedeniyle basamakla çıkılarak ulaşıldığından, bu tarafta beş katlı görülür. Yapı, tipolojik olarak üstü açık lineer pasaj tipine girer. Pasaj kısmının iki yanındaki apartman bloğu önde tek bir cephede buluşurlar. Her ikisine de pasaj içindeki sağlı sollu kapılardan girilir. Soldaki, biri tümüyle arka cepheyi oluşturmak üzere her katta iki, diğeri de tek dairelidir. Gerek dış, gerekse pasaj içindeki cephelerde simetrik bir düzenlemeyle birlikte neorönesans üslup özellikleri belirgindir. Yoğun bezeme elemanları sadece ön cephede kullanılmışken, diğeri yalın bırakılmıştır.

Zemin katta, üzeri basık kemerle geçilmiş pasaj kapısının iki yanında, araları taşıyıcı ayaklarla bölünmüş dükkân cepheleri yer almaktadır. Taşıyıcı ayakların üzerlerinde ise başlıklar vardır. Fakat ana kapı, yapının tam orta aksında yer almadığından, solundaki ayaklar burada bir fazla modül oluştururlar. Yine de temel düzen bozulmaz ve böylece hem kapının iki yanında, hem de solunda kendi içinde ayrı ayrı simetrik düzenlemeler elde edilmiş olur. Üstteki ilk üç katta da bu modüler sisteme uygun olarak, kapı aksı üzerine oturtulmuş üç pencere kapalı bir çıkma ile bunun sağ ve solunda simetrik birer pencere ve en solda da ayrı bir Fransız penceresi yer alır. Çıkmanın balkona dönüştüğü dördüncü katta ise, yalnızca altı tane pencere bulunur. Birinci katın çıkmasında, üzerlerindeki floral armaların kilit taşlarını oluşturduğu basık kemerli üç pencere ile bunların altında taklit parapetler ve aralarında ise, insan başlı kabartmalarla taş taklidi duvar örgüsü yer alır. ikinci katta ise, iki yanında üzerindeki basık kemerli alınlığı taşıyan iyon başlıklı sütun-çeler ile sütunların yer aldığı, gene altı-

FRESNE-CANAYE, PHILIPPE

340

341

FUAD PAŞA TÜRBESİ

Max Fruchtermann'ın yayımladığı 400 numaralı Bebek kartpostalı.

Sıdkı Anadol koleksiyonu

na parapet taklidi sıva bezemelerin yapıldığı bir pencere düzeni vardır. Bir alt katın izlerini taşıyan üçüncü katta da, düz atkılı kemerler ve daha az belirgin sütun-çeler-le göreceli olarak daha hafifletilmiş bir dekorasyon

görülür. Arka cephede ise, pasaj kapısının üstündeki iki katın üçgen alın-lıklı pencereleri ile aradaki kat silmesi dışında başka bir bezemeye rastlanmaz. Ayrıca yapı bitişik düzende olduğundan yanlara cephesi yoktur. Onun yerine daireler pasaj içine bakar. Oldukça yalın olan bu cephelerde yalnızca blok kapıları ile dükkânların buraya bakan pencerelerinin lento ve sövelerinde bezeme görülür.

Kapatılmış bir dizi penceresi ve sonradan değiştirilmiş girişiyle özgün durumu en çok bozulmuş olan blok sağdakidir. Burası sonradan Pinto ailesinin eline geçmiştir ve bugün kapısının üzerinde "Saadet Apartmanı" yazısı yer almaktadır. Dükkânlara gelince, bunlar önceleri caddenin genel "cafe" karakterine uygun işlevler almışlardır. Örneğin, kapının solundaki dükkânın üzerinde Yunan harfleriyle mermere kazınmış olarak "Cafe Zivopolion" yazısı görülür. Burada ayrıca 1905'lerde Champs-Elysees Birahanesi açılmıştır ve tavan bezemeleri hâlâ yerindedir. Eski La

Fresko Pasajı

Yavuz Çelenk, 1994

Paix Birahanesi'nin yanına rastlayan diğer dükkânda da aynı yıllarda bir krepçi vardı ve hepsi de sokağa kadar taşan masaları ile Avrupa'daki örneklerine benzer tipteydiler. Fakat sonradan sokak bu özelliğini kaybedince, Petits-Champs Belediye Bahçesi'ne bakan bu dükkânlar da, üst katlardaki konutlarla birlikte yerlerini ticarethanelerle bırakmışlardır.

Bugün dükkânlarda, aynı kişiye ait bir dekorasyon mağazası yer almaktayken, üst katlar yakın bir gelecekte yapının restorasyonuna başlanacağından, yeni sahipleri tarafından boşaltılmış durumdadır.

Bibi. Cezar, *Beyoğlu*; N. Said Duhanî, *Eski İnsanlar Eski Evler*, İst., 1984.

SEZA DURUDOĞAN

FRESNE-CANAYE, PHIIIPPE DU

(1551, Paris -1610, Paris) Fransız diplomat.

Heidelberg'de öğrenim gördükten sonra italya'ya gitti ve Venedik'te iken oraya uğrayan Acqs Piskoposu François de No-ailes başkanlığındaki Fransız elçilik heyetine katıldı. 14 Ekim 1572'de Venedik' ten gemiyle Ragusa'ya (Dubrovnik) doğru yola çıkıldı. 14 Ocak 1573'te de buradan

hareket eden heyet, Novi Pazar, Üsküp, Köstendil ve Filibe üzerinden 28 Şubat 1573'te istanbul'a vardı.

Kente ilk bakışta hayran kalan Fresne-Canaye 9 Mart'ta elçilik heyeti ile birlikte saraya gider ve kabul merasiminin çok ayrıntılı bir tasvirini yapar. İkinci avluda yeniçerilerin hiç kımıldamadan ve hiçbir ses çıkarmadan durmaları dönemin diğer gezginleri gibi onu da etkiler. Günlerinin büyük bir bölümünü Fransa Elçiliği'nin kapısında oturup gelip

geçenleri ve özellikle hamama giden kadınları seyretmekle geçiren yazar, Türk ve Rum kadınlarının giysileri hakkında bazı bilgiler verir.

Boğaz gezintisine çıkan heyet Anadolu ve Rumeli fenerlerini, İbrahim Paşa ve Kuleli bahçelerini, Üsküdar'daki Sokollu Mehmed Paşa Sarayı'nı gezer. Burası paşanın İstanbul'daki sarayından daha görkemlidir. Büyük ve Küçük bedesteni gezen yazar orada satılan malları ve esirleri anlatır. Bedestenin dışında satıcılar kendi sokaklarında toplanmışlardır, burada yaya kaldırımları atlıların geçtiği yola göre çok daha yüksek, taş döşeli ve üstü ahşap levhalarla örtülüdür.

Fresne-Canaye Ayasofya'yı gezerken padişahın diğer camilerde olduğu gibi bir avlu düzenlemek için çevresindeki evleri yıktırdığını yazar. O dönemde Ayasofya'nın iki minaresi vardır. Buradan Atmeydanı'na, Süleymaniye, Fatih ve Bayezid camilerine gidilir. Ayrıca Pammakaristos Manastır'ında (sonradan Fethiye Camii) oturan Ortodoks patriği de ziyaret edilir. Son olarak da Avrat Pazarı'ndaki Arkadios Sütunu da görülür. Bunlar Fresne-Canaye için İstanbul'da görülecek tüm şeylerdir. Sur dışında ise Eyüp gezilir. Çok iyi yoğurt yapılan burada, Sokollu Mehmed Paşa'nın çocukları için yaptırdığı türbe vardır.

Kenti böylece gezdikten sonra yazar Peralı zengin bir Levanten tüccarın düğününü ve Şeker Bayramı şenliklerini anlatır. Bunları da 14 Mayıs'ta Piyale Paşa'nın kızının düğünü izler. Son olarak da II. Se-lim'in cuma alayı ayrıntılı bir biçimde anlatılır. Haziran başında Osmanlı donanmasının İstanbul'dan ayrılmasından sonra, a-yın dokuzunda, Fresne-Canaye de kentten denizyoluyla ayrılır. İtalyanca yazmış ol-

Voyage DU LEVANT

PHILIPPE DE FRESNE-CANAYE

K M. 1-1. IfAUSEK

Fresne-
Canaye'in
İstanbul
anılarım
anlattığı
*Voyage
d'Égypte*
adlı
kitabının

Paris chez les éditeurs

kapağı.

düğü günlük, ancak 1897'de *Voyage du Levant* adıyla H. Hauser tarafından yayımlanmıştır.

STEFANOS YERASIMOS

FRUCHTERMANN, MAX

(1852, Kalusz [bugün Rusya 'da] - 24 Şubat 1918, İstanbul) Avusturya-Macaristan uyruklu, kartpostal yayımcısı.

Ailesi ile birlikte 15 yaşında İstanbul'a geldi. Babası Arhur Abraham Fruchtermann'ın ne iş yaptığı bilinmemektedir. Ancak 1900 öncesine ait ele geçen iki fotoğraftan, A. Fruchtermann'a ait Grand Rue Galata üzerinde, "Aferlien" adında bir fotoğrafane olduğu ve o döneme ait kilise kayıtlarında başka A. Fruchtermann olmadığı için, ailenin İstanbul'da yaşamına fotoğrafçılıkla başladığını söylemek yanlış olmayacaktır. Max Fruchtermann ise 1869'da Yüksekaldırım'da çerçavecilikle ticaret hayatına atıldı. Almanya ve Avusturya'dan resimler getirterek bunları çerçevesiz ya da çerçevesiz olarak satmaya başladı. Bu işte bir hayli başarılı oldu. 1895 sonlarında da İstanbul'un ilk kartpostal serisini bastırdı. Taşbaskısı olarak Almanya'da basılan bu seriyi 1897'de basılan yeni seriler takip etti. Bu dönemde Avrupalı bazı editörler Alman İmparatoru II. Wilhelm'in gezisi ya da dünya şehirlerinin tanıtımı amacı ile İstanbul kartpostalı bastırmışlardı. Ancak bunların sayıları 10-15 kartpostalı geçmiyordu. Fruchtermann ise 100 dolayında bir seri ve çeşitli panoramalar bastırarak, bu dönem kartpostallarının basılmasında gerçekten öncü olmuş bir kişidir.

1898 sonlarına gelindiğinde ise, fotoğrafların doğrudan kartpostala basılabilme tekniği geliştiğinden Fruchtermann bu yeni teknikle 2.000 dolayında kartpostal bastı. Bunların yaklaşık 300'ü aynı fotoğraflardan oluşuyordu. Dolayısıyla yaklaşık 1.700 değişik fotoğraf kartpostal olarak basıldı.

SKGjcfi

Bu anlamda Osmanlı başkenti İstanbul'a ait görsel malzeme dünyanın dört bir tarafına ulaşmıştır. 1900-1915 arasında dünya çapında bir tutku haline gelen kartpostal koleksiyonculuğu Fruchtermann'ın işlerini büyütmesini ve Beyoğlu istiklal Caddesi no. 341'de ikinci bir dükkân açmasını sağladı. Bundan sonra iyice zenginleşen Fruchtermann, parasını Avusturya savaş tahvillerine yatırıyordu. 1917'de eşini, savaş sonlarına doğru da Avusturya'nın yenilgisinin belli olması sonucu servetini kaybeden Max Fruchtermann, içki komasına girerek öldü. Mezarı Feriköy Protestan Mezarlığı'ndadır.

Fruchtermann'ın ölümünden sonra oğlu Pol müesseseyi devam ettirmeye çalıştı-. Ancak başarılı olamadı. Cumhuriyet'in ilanı ile elindeki Osmanlı kartpostal stokunu satması yasaklandığından sermayesiz kaldı. Babasından kalan 600.000 kartpostalı dükkânın üst katına yığdı. Bu yıllardan itibaren çok zor şartlar altında yaşam savaşı veren Pol Fruchtermann ancak 200 civarında kartpostal çıkarabildi. 1928-1930 yıllarına ait bu kartpostallar da oldukça enteresan görüntüler içermektedir. Pol Fruchtermann 1962'de öldü. Son olarak Pol'ün ikinci karısı Anna Fruchtermann müesseseyi devam ettirmek istediye de o da başarısız olarak iflas etti ve yokluk içinde öldü. MERT SANDALCI

FUAD PAŞA CAMİ

Sultanahmet'te Klodfarer Caddesi ile Peyk-hane Caddesi'nin buluştuğu köşeye yerleştirilmiş olan küçük külliye'nin ana yapısıdır. Aynı yerde, Fatih Sultan Mehmed döneminde (1451-1481) inşa edilmiş Uzun Suca Mescidi'nin yerine Sadrazam Keçe-cizade Fuad Paşa tarafından yaptırılmıştır. Caminin yapım tarihi üzerine tartışmalar bulunmaktadır. Fuad Paşa'nın ölümünden önce inşa edildiğine ilişkin bilgiye karşılık, sadrazamın 1869'daki ölümünü izle-

yen defin töreninin resmedildiği bir gravürde, arka plandaki harap yapı Uzun Suca Mescidi olarak teşhis edilmiştir. Bu durumda cami 1869'dan sonra inşa edilmiş olmalıdır.

Yapı, kubbeyle örtülü sekizgen bir ana ibadet mekânı ile buna bağlı, sekizgenin üç kenarını içine alan kapalı bir son cemaat yerinden oluşmaktadır. Bu bölümün hemen önünde de tek birimlik bir portiko, girişi belirlemektedir. Portiko ve kapalı son cemaat yeri, ana mekândan daha alçaktır, dolayısıyla sekizgen plan, bütünlüğü bozulmadan algılanabilmektedir. Yapı, dış cephesiyle, 19. yy'ın ikinci yarısında Osmanlı tasarımcılarının da ilgi gösterdiği oryantalizm akımının yalın bir temsilcisidir. At nalı kemerli ikiz pencereler ile bunların üzerinde yer alan yuvarlak pencereler, girişteki açıklığın büyük at nalı kemeri dış cephe'deki oryantalist elemanlardır, içeride ise, yine Magrip bileşenli oryantalizm modası uyarınca, Batı Avrupa' nın aynı nitelikli çeşitli yapıları için tavsiye edilen ve uygulanan sarı, kırmızı ve mavi renklerin egemen olduğu kalem işi bezemeler bulunmaktadır. Minber de aynı anlayışla tasarlanmıştır. Cami, ziyaretgâh işlevi de gören camilerde karşılaşılan sekizgen planı ve bir yenileme oluşu ile aynı dönemde inşa edilmiş bir dizi başka benzer yapıyla ilişki içindedir. Boyut, konst-rüksiyon ve tasarım ilkeleri açısından özellikle Bâlâ Süleyman Ağa Camii ve Sahra-i Cedid Camii ile nedeni henüz açıklanamamış olan büyük bir benzerlik sergilemektedir.

Bibi. S. Eyice, "Tarihi Mezarlardan Notlar", *TED*, S. 4-5 (1974) s. 291-334; S. Ögel, "İstanbul'da 19- Yüzyılın Sekizgen Camileri", *Sanat Tarihinde Doğudan Batıya Unsal Yücel Anısına Sempozyum Bildirileri, ist.,*

1989, s. 65-70; Öz, *istanbul Camileri*, I, 61-62; T. Saner, "istanbul 19-Yüzyıl Osmanlı Mimarlığında Orien-talist Akım", (İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi), 1988, s. 45.

TURGUT SANER

FUAD PAŞA TÜRBESİ

Sultanahmet'te, Peykhane Caddesi üzerinde olup bir yapı adasının dar açıyla biten köşesini işgal eden küçük bir külliye'nin elemanıdır. Yapının tarihi tartışmalıdır. Türbeyi, 1869'da Fransa'da ölen Keçeciza-de Fuad Paşa'nın sağlığında hazırlattığı yönündeki görüşe karşılık, ölümünden sonra inşa edildiğine ilişkin bilgiler de bulunmaktadır.

Yapı, kademeli kaidesi, çokgen planlı kütsesi ve mekânı örten kubbesiyle, çok sayıda tipik örneği olan Osmanlı türbe geleneğinden ayrılmamaktadır. Tasarımı özgün kılan ise, geleneksel şemaya uygulanmış olan ve Osmanlı biçim sözlüğü dışındaki kaynaklara bağlanabilen bezeme programıdır. Örneğin kapı ve pencerelerde soğan biçimli, dilimli Magrip kemerleriy-le, kademelendirilmiş gotik silmeler dengeli bir beraberlik içindedir. Köşe sütunları, yine Magrip mimarisinde karşılaşılan moresk başlıklar ile son bulmaktadır. Şebekelerde uygulanan bezeme örneği de

FUHUŞ

342

343

FUHUŞ

Fuad Paşa Türbesi

yavuz Çelenk, 1994

Endülüs'teki Elhamra Sarayı'nın dekorasyonu için tasarlanan örneklere büyük ölçüde benzemektedir. Sağır cephelerdeki yüklü bezeme kompozisyonları ile bunların bir araya getirilişinde izlenen tutum da Osmanlı karakteri taşımayan yansımalarıdır. Türbenin tasarımında esas alınan Osmanlı geleneğine yabancı ilkeler, aynı külliye'nin diğer yapılarında, cami ile meşrutada, hattâ ana giriş kapısı ve abdest musluklarında da gözlenmektedir. Tasarımdaki bu birlik, 19. yy'm ortalarında Batı Avrupa'dan Osmanlı başkentine aktarılan, mimarideki oryantalizm modasını tutarlı bir biçimde uyarlama arzusu ile ilişkilidir. Bütün içinde türbe, zengin eklektisizmi ile külliye'nin en yoğun oryantalist denemesidir, yeniliklere açık 19. yy Osmanlı mimari ortamının ilginç örneklerindendir. Bibi. S. Eyice, "Tarihi Mezarlardan Notlar", *TED*, S. 4-5 (1974), s. 291-334; T. Saner, "istanbul 19. Yüzyıl Osmanlı Mimarlığında Orien-talist Akım", (İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi), 1988, s. 47.

TURGUT SANER

FUHUŞ Bizans Dönemi

Kilisenin karşı çıkmasına rağmen fahişelik Bizans'ta tanınmış bir meslekti. Her büyük şehirde fahişelerin toplandığı semtler oluşmuştu. Konstantinopolis'te genelevlerin yoğunlaştığı semt Constantinus Forumu ile Artopoleia (fırıncılar semti) arasındaydı.

Tarihçi Prokopios cinsel aşırılıklarını abartmış olsa dahi, İmparatoriçe Teodo-ra'nın önceden sıradan bir fahişe olduğu bilinmektedir. I. İustinianos'un yasalara karşı gelip 525'te Teodora ile evlenmesi ve Teodora'nın imparatoriçe ilan edilmesi, fahişe sınıfına yeni bir statü kazandırmıştır.

6. yy'ın ünlü tarih yazarı Malalas, beyaz kadın ticaretini denetim altına almak için sarayın müdahale etmek zorunda kaldığını anlatır. İmparatoriçe Teodora fakir ailelerin kızlarını satın alan kadın tüccarlarını saraya getirtir ve paralarını geri vererek küçük kızları kurtarmış. Fahişeleri ıslah etme amacıyla Teodora özel bir manastır kurmuştur. Doğru yolu seçmiş olan fahişelerin barındığı manastırlar bilinmektedir. Bunlardan bir tanesi Zeugma Tepesi'nde eski bir genelevin yerindeydi. Şehrin bu noktası, burmalı bir sütunun tepesinde duran Afrodit heykeli ile tanınır. Halk arasında dolaşan bir rivayete göre, Afrodit'in önüne gelen bir kız, eğer namusunu yitirmişse, uygunsuz hareketlerde bulunmuş. Bu yüzden, çok sayıda genç kız, bakireliklerini kanıtlamak amacıyla Afrodit'e getirilmiş.

Fahişeler sadece genelev, meyhane ve tavernalarda değil, tiyatro sahnelerinde de çalışmaktaydı. Tarihçi Prokopios, Belisa-rius'un kayınvalidesinin bir tiyatroya bağlı fahişe olduğunu yazar, imparatoriçe Teodora'nın sahne hayatı da bilinmektedir.

Azizlerin hayatlarını ele alan kitaplarda Konstantinopolis'in fuhuş yuvalarında gezerek günah eğilimlerine karşı dirençlerini ispat etmeye çalışan din adamlarına rastlamaktayız. Halka yeni bir ahlak anlayışı aşılama isteyen kilise, 692'de sarayda toplanan Trullo Konsili'nde tiyatro sanatçıları aforoz etmiş, din adamları ve üniversite öğrencilerinin bu gösterileri izlemesini yasaklamıştı. **BibL** Prokopios, *Bizans'ın Gizli Tarihi*, 1990, s. 54-57; Malalas, *Chronographia*, Bonn, 1831, s. 440-441; H. J. Magoulas, "Bathhouse, Inn, Tavern, Prostitution and the Stage as seen in the Lives of the Saints of the Sixth and Seventh Centuries", *Epeteris Etairias Byzantinon Sporodon*, Atina, 1971, s. 233-252; S. Leontini, *Die Prostitution im frühen Byzanz*, Viyana, 1989. BRİGİTTE PİTARAKİS

Osmanlı Dönemi

Osmanlı ülkesinde devletin denetimi altında ilk genelevler 19. yy'ın ikinci yarısında, giderek "menden'leşen Galata ve Pera'da açılmıştı. Kırım Savaşı (1853-1856) ertesi Avrupalıların Osmanlı başkentinde yoğun iskânı sonucu "âlüftegân"ın sürekli sağlık denetiminde bulundurulması

hükümetçe ve belediyece uygun bulunmuşsa da alınacak önlemlerin "hürriyet-i şah-siye"yi kısıtlayacağı gerekçesiyle kapitülasyonlara aykırı olduğu ileri sürülmüş, bir süre güçlüklerle karşılaşmıştı.

Ancak, yöre tabiplerinden Michel, Altıncı Daire-i Belediye Başkanı Edouard Blacque(->) nezdinde girişimde bulunmuş ve Cemiyet-i Tıbbiye-i Mülkiye üyelerinden Muallim Doktor Kaymakam Agop Handanyan'ın da katılımıyla bir tıbbi heyetin oluşturulmasına ve bir hastane açılmasına karar verilmişti. Bu doğrultuda genelevler ve zührevi hastalıklarla ilgili ilk mevzuat Altıncı Daire bünyesinde kabul edildi.

Osmanlı'nın son dönemindeki fuhuşun mekânını en iyi tanımlayan yazarlardan biri Ahmed Rasim'di(->). Onun yazdık-

larına göre, Kemeraltı, Kömürcü Sokağı, Yüksekalkaldırım, Kuledibi, Kalyoncukulluğu, Çiçekçi, Yenişehir Ovası, köprünün diğer yakasındaki Yeni Cami civan şıfıntı takımını yüze çıkarmıştı. Şehrin sur haricinde, Üsküdar'ın tepelerinde, Haydarpaşa'ya doğru sarkan serviliklerde "mezarlık orospusu" diye adlandırılan meslek erbabı çok eski zamanlardan beri "icra-i sanat" eyliyordu.

Ancak, Galata-Pera'dan önce maruf o-lan Aksaray'dı. Şekerci Sokağı'ndaki "Kaymak", "Hürmüz" gibi fuhuşhaneler ve bunlardan az çok bağımsız çalışan koltuklar, Çapa Çeşmesi döküntüleri arasındaki "Acem", "Bahri" ve maiyeti, örgütlü bir fuhuş kumpanyasını andırıyordu. "Kaymak tabağı" lakabıyla maruf, fevkalade şişman bir kadın ile "Hürmüz, "Halet", "Fıtnat", "Kanbur Esmâ", "Bahri", "Kalfa Hanım" tertibata nezaret eden bellibaşlı "sermaye-dar"lardı.

20. yy'ın başlarında İstanbul'un genelevlerini tasvir eden bir başka yazar Ser-met Muhtar Alus'tu(->). Alus'a göre daha sonra Karaköy Palas olan Karaköy Hama-mı'nın arkasında, o günkü adıyla Sidikli Sokak'ta üç-dört genelev bir çift tayın ekmeğine bile zampara kabul ediyordu. Beyzade, Şeftali, Karaoğlan ve Zürafa sokakları daha o dönemden namlanmıştı. Ekserisinde gaga dilli Leh karılan gelene geçene "Bana bak efendi, gel bugda!", zencilere "Mercan mercan, ikimiz bir can!" diye tebelleş oluyorlardı. Kemeraltı'nın, Yüksekalkaldırım'ın sermayeleri yerli koriça-lar, dudular, boliçalardı.

Yosmalar hep karşı, yani köprünün karşı yakası malıydı. Statüleri itibariyle derece derece idiler: Galata yan sokaklarında-kiler; Yüksekalkaldırım'ınkiler; Beyoğlu' nunkiler. Galata'da bulunanlar, ayaktakımı harcı; Yüksekalkaldırım'da rastlananlar az buçuk farklı, Beyoğlu'nun sermayeleri daha üstün ve harcîâlemidi.

Bellibaşlı sokaklar vardı: Tünel Mey-danı'ndan Cadde-i Kebir (istiklal Caddesi) boylanırken solda Timoni, az ilerisinde Venedik, Derviş; eski Concordia Tiyat-rosu'nun -şimdiki Saint Antoine Kilisesi' nin- ötesinde Çiçekçi; Boğazkesen'e inen Yeniçarşı boyu, Kalyoncukulluğu, Hamalbaş, Tarlabası civarında dahi gene zabıtaya

kayıtlı genelevler mevcuttu. Bu yerlerin bedelleri de kalitesine ve kalınan süreye göre değişiyordu: Hoşbeşin bedeli bir beyaz mecidiye, 30 kuruş; gece kalıp sabahlamak bir lira, bir buçuk lira idi.

Eskiden pek candan, kafadar, içtikleri su ayrı gitmeyen arkadaşlar birbirlerine "birader", "ihvan", "kardeşim" diye hitap eder; sonraki gibi "azizim", "monşer", "dostum" sözünü kullanmazlardı. Vaktiyle dost kelimesi sarf edildi mi, gönül kaptıran, arada bir buluşulan kadına, kısacası Beyoğlu'nda peylenen yosmaya hanı-lolunurdu. "Dost tutma" tabiri, genelev sermayelerinden birine bağlanışa, onu haftada bir gece yoklayışa, sair zaman tazenin başkalarıyla aksatasına göz yumuşa denirdi. Böyleleri Sermet Muhtar Alus'a göre üç çeşitti: Paralı, sevdalı, belalı.

Paralı türün çoğu evli, akıllı fikri çapkınlıkta, kesesi dolu, fakat kart, çehre züğürdü idi. Paralının bir adı da enayi idi. Sebebi, enayice para harcamasıydı. Dostuna her gelişte ellerinde, koltuklarında yiyecek, içecek ve giyecek paketleri bulunurdu. Evdekilere kasa kasa bira ısmarlanır; geçen satıcılardan yaş yemiş, kuruyemiş, limonata, dondurma, topik, poğaç, gözleme, turşu, salep alınırdı. Sevdalı kısmı toy, delikanlılık çağına henüz girmiş, bu yollara yeni düşmüş kişilerdi. Belalı takım omuzdaşlıkta fiyakalı, kabadayılıkta namlı, vücudunun her tarafı bıçaktan hacamat-lı, zaptiye sicilinde "sabıka-i mükerrere ashabından" diye kayıtlı bıçkınlardı.

Dost tutmanın şartı şurtu, usul ve erkânı, raconları hiç değişmezdi: Önce, özel tabiri ile "sofra vermek" gerekirdi, Erkek pek canciğer ahabplarına, kadına, kapı yoldaşlarına, evin mamasına, icabında sermaye isteyen veya veren bazı komşulara bol içkili ve mezeli, çeşit çeşit yemekli, çalgı Çingeneli mükemmel ziyafet çekerdi.

O gece ev "komple" olmuş gibi kapı kapamaca kapanır; gelen müşterilerden kimse içeri alınmazdı. Salona masa kurulur; uşak yakındaki kahveye koşturulup Lonca'lı kemani, udi, kanuni, hanendeden üç-beş kişilik saz takımı veya kırene-teci, lavtac, zurnacı, çifte naracı getirtilir. Hep birlikte gazeller, şarkılar, maniler, türküler tutturulur; sağdan soldan çalgılara çeyrekler, bakır yüzlükler, ikilikler fırlatılır; Çingeneler coştukça coşardı.

I. Dünya Savaşı'nda istanbul servet ve sefaleti birlikte yaşamıştı. Savaş enflasyonunun neden olduğu spekülâtif girişimler geleneksel Osmanlı gelir bölüşümünü çarpıtmış; kısa sürede "yeni zengin" bir katmanın doğmasına neden olmuştu. Halk dilinde "harp tüccarı", "spekülasyon erbabı", "331, 332, 333 zengini" ya da "muhtekir" diye bilinen savaş zenginleri istanbul'un yaşamına yepyeni bir boyut getirmişlerdi, istanbul'un geniş bir kesiti yoksullaşır-ken, eğlence düşkünlüğü, alkol, kumar, kadın ticareti, hattâ kokain giderek yaygınlaştı. Bundan böyle istanbul servet ile fakr u zaruretin, sefahat ile sefaletin bulunduğu, kaynaştığı bir kentti.

Ahmed Rasim'in deyişiiyle, eski fuhuş, ya da "fuhş-i atik" çökmüş, yerini "fuhş-i cedit", yani yeni fuhuşa bırakmışa. "Tam hususi", "yarı hususi", "kapatma-mantenot", "sermaye", "sokak" ve "mezarlık" Ahmed Rasim'in fuhş-i atik için bulduğu türlerdi. Ahmed Rasim'e göre, eski fuhuş, çirke-fe atılmış bir taş gibi çökerken, bütün pisliklerini etrafa serpmişti. Eskiden birkaç mahalleye sıkışıp kalmış olan bu "içtimai rezillik" yılan gibi kovuktan kovuğa sokularak evden eve tünel açmış; yeni fuhuşa ortam hazırlamıştı. Yeni "rezalet" yerleri açılmış, çoğalmıştı. Muhtelif semtlere saldırarak dallı budaklı bir şekil almıştı. Bilhassa Müslüman kesime sirayet etmişti, islam "içtimai terbiyesi" yaralanmıştı. *Fuhş-i Atik* adlı anı kitabında II. Meşrutiyet öncesi istanbul'unun toplumsal yaşamından ilginç kesitler sunan Ahmed Ra-

sim, fuhuşun yayılmasını, fuhş-i ceditin ortaya çıkışını I. Dünya Savaşı'na bağlıyordu. Bu büyük altüst oluş sırasında aile erkeği cepheye sevk edilmişti. Sefalet, yoksulluk, açlık, kimsesizlik aile normlarını zorluyordu. Aile bağları gevşiyordu. Geçim derdi Osmanlı kadınına sokağa itiyordu. Fuhuş aile yuvasına giriyor, dört bir yana saldırıyordu. Ahmed Rasim'in deyişiiyle birkaç yılda "görenek" olup çıkmıştı.

Mütareke döneminde istanbul'un işgali bu çarpıklığı daha da belirginleştirdi. işgal kuvvetlerince harcanan para sefahat hayatını besledi. Kent her geçen gün yoz-laştı.

Bilindiği gibi Osmanlı Devleti'nde yabancılar fuhuş dahil her türlü serbest mesleği icra edebiliyorlardı. Fahişeler kapitülasyonların güvencesi altındaydılar. Bu nedenle, diğer alanlarda olduğu gibi, dünyanın bu en eski mesleğinde de, yabancı "sermaye" bulunması doğaldı. Yabancı vesikalı fahişeler arasında Rus kadınları başta geliyordu. Çöken Çarlık Rusyası'ndan Osmanlı'ya resmi kayıtlara göre 171 fahişe miras kalıyordu.

Rus kadınlarını Yunan, Avusturyalı, Romen ve italyan kadınları izliyordu. Bunların adedi sırasıyla 90, 23, 21 ve 12 idi. Saydıklarımızın dışında istanbul genelevlerinde 5 Fransız, 5 Sırp, 5 Bulgar, 3 Alman, 2 Polonyalı ya da Leh, 2 Arap, 1 Yu-

1950'lerde genelevlerin bulunduğu Kemeraltı'ndan bir görünüm.

Ara Güler «

goslav, 1 Amerikan ve 1 iranlı fahişe çalışıyordu. Tahmin edilebileceği gibi, bu denli çeşnili bir piyasada zührevi hastalıkların zuhur etmesi kaçınılmazdı. Zabıta kayıtlarına göre sermaye olarak çalışan 12-13 yaşlarında kızların önemli bir kısmında zührevi hastalık görülmüştü.

I. Dünya Savaşı ve Mütareke yıllarında istanbul'da bellibaşlı üç genelev bölgesi vardı: Beyoğlu'nda Abanoz ve Ziba mıntıkları ve Galata mıntıkası. Abanoz mıntıkası Abanoz Sokağı(-») ile Kasıcı, Lale, Fıçıcı ve

Kamavula sokaklarını; Ziba mıntıkası Ziba, Küçük Ziba, Paşabakkal ve Ananik sokaklarını kapsıyordu. Galata mıntıkası ise Zürafa, Beyzade, Şerbetha-ne, Karaoğlan, Badem, Şeftali, Oğlak ve Bülbül sokaklarından oluşuyordu. Abanoz mıntıkası Ziba'ya oranla üç kat daha genişti. Galata ise her ikisinin toplamından daha büyüktü. Anadolu yakasında da iki mıntika bulunuyordu. Üsküdar'da Bülbülderesi'nde ufak bir mıntika vardı. Kadıköy'de de altı hanelik bir mıntika oluşmuştu. Bunların dördü Rızapaşa, diğer ikisi Yeldeğirmeni ve Orta (Moda) sokak-larındaydı. Bunların dışında Kasımpaşa'da düşük gelirli Müslümanların gittikleri evler, Şişli'de ise yüksek gelirliilerin devam ettiği "buluşma mahalleri" vardı.

Beyoğlu'nda, 17 pansiyon kayıtlarda genelev olarak geçiyordu. Bunların çoğunun sahibi Rumdu. Ermeniler ve İtalyan-

FUHUŞ

344

345

FUTBOL

Bir devre arasında Zeki Rıza Sporel (önde soldan ikinci) ve kaleci Sekip (önde soldan dördüncü) seyircilerin arasında dinlenirken.

lar da pansiyon işletiyorlardı. Buraları ran-devuevi gibi çalışıyordu. Kızların çoğu sanatlarını icra etmek üzere belirli saatlerde buralara uğrarlardı.

İstanbul'un değişik semtlerinde gizli fuhuş için müşteri kabul eden 20-25 otel bulunuyordu. Ve nihayet bu kentte 231 konsomatrisin çalıştığı 58 bar vardı. Bunların 23'ü Beyoğlu'nda, 24'ü Galata'da, 11'i Tophane'deydi.

Kadıköy ve Moda'da bazı lokantalar da fuhuş için aracı işlevi görüyordu. Buralarda, Kadıköy muayenehanesine fahişe olarak kayıtlı mülteci Rus kızları çalışıyordu. Bu kızlar da her ay muayeneye tabi tutuluyorlardı. Galata ve Beyoğlu'n-daki genelevler Hristiyan ve Musevilere, Üsküdar ve Kadıköy'dekiler Müslümanlara aitti.

Şişli'deki "buluşma mahalleri" ya da randevuevleri bir yana bırakılırsa en gözde haneler Abanoz Sokağı'ndaydı. Ziba mıntıkasında olanlar ise son derece kötü koşullardaydı. Galata'da en iyi evler Şer-bethane Sokağı'ndaydı. Ancak, Galata'nın hanelerinin büyük çoğunluğu pislik yu-vasıydı. Bu nedenle Galata mıntıkası İngiliz, Fransız ve İtalyan işgal kuvvetleri komutanlıkları tarafından askerlerine yasak bölge ilan edilmişti.

Galata'da Müslüman kadın çalışmazdı. Beyoğlu'nda büyük çoğunluk Hristiyan ve Musevi olmasına karşın bazı Müslüman hanelere de rastlanıyordu. Anadolu yakasındaki evlerde ise gayrimüslime pek rastlanmazdı. Bu evlerin Beyoğlu ve Ga-lata'dakilere oranla daha temiz oldukları söylenirdi. Kadıköy ve Moda'dakiler Üskü-dar'dakilere oranla daha

düzenli, tertipliydiler.

İşgal yıllarında Sıhhiye Heyeti'nin verilerine göre İstanbul'da vesikalı 2.171 fahişe icra-i sanat ediyordu. Bunların 1.367' si Hristiyan ve Musevi, 804'ü Müslüman-dı. Beyoğlu'nda 770, Galata'da 643, İstanbul'un Eminönü cihetinde 135, Kadıköy ve Üsküdar'da 177 vesikalı fahişe vardı. Ayrıca İstanbul'da mıntıkası belirsiz 446 vesikalı fahişe bulunmaktaydı.

Sıhhiye Heyeti'ne göre İstanbul'da fahişe sayısı her geçen gün artmaktaydı. Galata'da çalışanların çoğunluğu Rumdu. Bunların bir kısmı Yunan pasaportu taşıyordu. Rumların ardından sayı olarak Ruslar geliyordu. Ancak, Rus fahişelerin sayısı büyük bir olasılıkla resmi kayıtların üzerindeydi. Galata'da ayrıca, Avusturyalı, Romen, İtalyan, İspanyol, Bulgar, Sırp, Amerikan, Fransız, Alman ve "zenci" fahişeler vardı.

Genelevlerde çalışan fahişeler genellikle 19-22 yaş arasındaydılar. 25 yaşın üzerinde fahişe enderdi. Ancak, Üsküdar' da çalışan 36 yaşında bir fahişeye rastlanmıştı. Beyoğlu'ndaki barlarda 13 yaşından itibaren fuhuşa sürüklenmiş vesikasız kızların çalıştırıldığı sık sık görülüyordu. Nitekim Şişli Emraz-ı Zühreviye Has-tanesi'nde tedavi gören 14 yaşında kızlar vardı.

İşgal yıllarında genelevlerin denetimini fiilen işgal askeri polisi üstlenmişti. Saat 22.00'de tüm hanelerin kapanması gerekiyordu. Bu sıkı denetimden birçok genelev sahibi şikâyetçiydi. İşlerin tam açıldığı sırada dükkân kapatmak zorunda kaldıklarından yakınıyorlardı.

İşgal yıllarında Abanoz Sokağı'ndaki bazı evlerin uyuşturucu pazarladıkları duyulmuştu. Kokain müşterileri genellikle Amerikalı denizcilerdi. Beyoğlu barlarının müdavimleri işgal kuvvetleri askerleriydi. Tophane barlarının müşterileri ise Amerikalı ve İngiliz asker ve denizcilerdi.

Bar, kafe ya da lokantalarda çalışan hayat kadınlarının genellikle civarda bir ö-zel odaları bulunuyordu. Müşteriyi oraya götürürlerdi. Galata'daki bar kadınları ise çoğu kez yakındaki fuhuşhanelerden geliyorlardı. Müşterilerini de genelevlere çekerlerdi. Mütareke yıllarında bar, kafe ve lokantalar birçok yoksul kız için fuhuşa başlangıç noktasıydı. Geneleve düştükten sonra da şarkıcı ya da dansöz olarak bar ya da pavyonlarda çalışıyorlardı. Müşterilerini de buralardan kaldırıyorlardı.

İşgal yıllarında genelevlerde vizite ücretleri 15 kuruştan başlıyor, 5 liraya kadar yükseliyordu. 15 kuruşluklar Galata'daki en düşük yerlerdi. 5 liralık ise Beyoğlu'nda "Yankee House" diye bilinen evdi. Ran-devuevi diye bilinen buluşma mahallerinde vizitenin daha da yükseldiği görülüyordu. Şişli'de zengin Müslümanların uğrak yeri olan bir buluşma mahallinde vizite ücreti bir aralık 10 liraya kadar çıkmıştı.

Emraz-ı Zühreviye mevzuatıyla kurulan Sıhhiye Heyeti'nin merkezi Beyoğlu'n-daydı. Beyoğlu, Ziba, Galata, İstanbul ve Kadıköy'de birer muayenehane

açılmıştı. Galata'dakinde günde 100-150 fahişenin muayene edildiği görülüyordu. Ayrıca, Galata, İstanbul, Kadıköy, Beşiktaş, Üsküdar ve Yeniköy'de birer bakım merkezi vardı.

I. Dünya Savaşı öncesi zührevi hastalıklar için Haseki Hastanesi'nde 40 yatak ayrılmıştı. Emraz-ı Zühreviye Nizamna-mesi'nin yayımlanmasından sonra Enver Paşa Yüksekaldırım'da, Alageyik Sokağı kavşağında bir Emraz-ı Zühreviye Hastanesi açmıştı. Hastane karşısındaki ünlü yüksek kahvehanenin gedikli müşterileri Galata, Yüksekaldırım, Kuledibi külhanı, kabadayıları ve tulumbacılarıydı.

Bu bıçkın takımı genelev olan çevre evlerle Alageyik Sokağı genelevlerinde-ki sermayelerin belalılarıydı. Sabahtan akşama kadar kahvehanede oturup evleri dikiz eder, dostunun aldığı müşterilerin çe-telesini tutarak, külhani argosuyla "marka-cılık" yaparlardı. Gece olunca ona göre dostundan paylarını isterlerdi.

Galata Hastanesi bu ortamda uzun süre kalmadı. 1917'de Şişli'deki Bulgar Erkek Mektebi toplam 600 yataklı dört koğuştan oluşan bir zührevi hastalıklar hastanesine dönüştürüldü. Gonore (belsoğukluğu), frengi, frengi çıbanı gibi zührevi vakalar 14 günden 4 aya kadar hastaneye yatırılı-yordu. Frengide dış belirtiler tedavi edildikten sonra hasta taburcu ediliyordu. Ancak, her hafta Sıhhiye Heyeti muayenehanelerine kontrole gelmeleri ve bakım

merkezlerinde tedavilerini sürdürmeleri isteniyordu.

Mütareke İstanbul'u etnik çeşni açısından son derece zengindi. İngiliz üniformalı Sih subayı, Senegalli Fransız çavuşu, İtalyan jandarması, Yunan Efsun askeri ırk yelpazesini olabildiğince genişletti. Tüm kozmopolitliğiyle İstanbul, işgal kuvvetlerinin yamsıra, 100.000'e yakın göçmen Rusu misafir etti. Ekim Devrimi ertesi kapağı İstanbul'a atan Beyaz Ruslar kentin gece hayatına renk kattılar. Her türlü "varyete" Rus kızlarındaydı. Wrangel ordusu kalıntıları İstanbul'a "pavyon"u, "gece kulübü"nü getirdiler. Tombalacı Rus kızları kahvehane kahvehane dolaşarak Osmanlı erkeklerine şans dağıttılar.

İstanbul'da fuhuş böyle bir ortamda ye-şerdi. Resmi zabıta kayıtlarına göre, Mütareke yıllarında İstanbul'da "vesikalı" 2.125 fahişe çalışıyordu. Yine aynı kayıtlara göre "vesikasız" çalışan 979 hayat kadını vardı. Bunların dışında bu mesleği zaman zaman icra eden 1.000'in üzerinde kadın, polis müdüriyetince biliniyordu. Toparlanırsa, geçimini fuhuş ile idame ettiren 4.500 ila 5.000 dolayında kadın vardı.

Vesikalılar arasında, beklenilenin tersine, Müslüman kadınlar başta geliyordu. Dersaadet Polis Mektebi Müdürü Mustafa Galib Bey'in resmi kayıtlardan aktardığı bilgilere göre, mezhebi ve tabiyeti "Müslim" olan 774 fahişe vardı. Gayrimüslim Osmanlı kadınları arasında 691 Rurn, 194 Ermeni ve 124 Musevi vesikayla çalışıyordu.

Dönemin birçok yazarı zaruret ve ihtiyacı fuhuşa yataklık eden, onu körükleyen bellibaşlı neden olarak sayıyordu. Ancak, maddi nedenlerin yamsıra başka saiklere de dikkati çekenler vardı. Ahlak çöküntüsü bunların başında geliyordu. Mustafa Galib, "memleket muhitinin ahlaken tefes-süh-i tamma uğraması"nı en bellibaşlı nedenlerden biri olarak görüyordu. Ahlak çöküntüsü ya da Mustafa Galib'in deyişiyile "emraz-ı ahlakiye" ülkenin toplumsal yapısı üzerinde yıkıcı etkilerde bulunmuştu. I Dünya Savaşı toplumun değer yargılarını yıpratmış, ahlaki çöküntüye neden olmuştu.

Özellikle İstanbul'un Müslüman ahalisi bir "gayya-i musibet" e doğru yuvarlanıp gitmekteydi. Payitaht birçok servetini gayrimeşru kaynaklara tahsis edip sarf e-derken öte yanda "zaruret-i hayafın kurbanları dikkati çekecek derecede artmakta, çoğalmaktaydı.

Milli Mücadele ertesi Cumhuriyet'le birlikte hükümetler fuhuşa farklı bir açıdan yaklaştılar. Savaşlar artık sona ermişti. Fuhuş denetim altına alınabilirdi. 1915 mevzuatı yasaklayıcı olmaktan çok düzenleyiciydi. Bu nedenle yetersiz kalmış, beklenen toplumsal, ahlaki ve sıhhi sonuçları doğurmamıştı. Düzenleyici mevzuat bırakılmalı, fuhuşu ceza tehdidi altında kati bir surette men eden yeni bir mevzuat çıkarılmalıydı.

Bu yıllarda tüm dünyada benzer gelişmeler izlenmekteydi. Puhusun kaldırılması amacıyla bir uluslararası federasyon o-luştıruluyordu. Hükümetler nezdinde gi-

rişimde bulunan federasyon birçok ülkede genelevlerin kapatılmasını sağlamıştı. Bu arada zührevi hastalıklara karşı etkin bir mücadele teşkilatı kurulmuştu.

Federasyonun sürekli çalışmaları sonucu Milletler Cemiyeti'nde kadın ve çocuk ticaretinin kaldırılmasını amaçlayan bir komite oluşturuldu. Puhusun tamamen kaldırılmasından yana olanlarla Milletler Cemiyeti'ndeki komite geniş bir propagan-da kampanyası açtılar. Bu kampanya Türkiye'de de etkisini göstermekte gecikmedi. 1920'li yılların sonlarına doğru, dünya buhranı ile birlikte Türkiye yeni arayışlar içerisindeydi. 1929 sonrası benimsenen devletçilik, iktisadi düsturların yamsıra toplumsal sorunlara da eğildi. Buhran ahlak sorununu gündeme getirir. Bundan böyle devlet aile ahlakını gözetecekti. Türk kanı ve seciyesinin sağlığı ve sağlamlığının sağlanması, milli bünyenin her türlü tehlike, hastalık ve sarsıntılardan korunması devletin yeni görevleri arasındaydı. Fuhuş milletin toplumsal bünyesini, hattâ varlığını tehdit etmekteydi. Puhusun önlenmesi, sağlıklı gürbüz nesiller için ön-şarttı.

Bu amaçla hükümet nizami fuhuşun kaldırılmasına çalışan uluslararası federasyonun "umumi evlerin tamamıyla men e-dilmesi" görüşünü benimseyerek 12 Nisan 1930 günlü "fuhuşla mücadele" hakkındaki tamimi yayımladı.

Valiliklere gönderilen bu tamimde Türkiye'nin hiçbir yerinde yeniden genelev açılmasına izin verilmeyeceği bildirildi. Mevcut genelevler diğer bir genelevden ya da yeniden bir kadını sermaye olarak alamazdı. Sayıları her geçen gün azalacak olan genelevlerde içki içmek ve çalgı çalmak yasaktı. Yabancılardan fahişelik yapanlar, fuhuşa aracı çılanlar ve genelev işletenler sınırdışı edileceklerdi. Keza müzikhol, bar, kafeşantan gibi yerlerde çalışan yabancı artistler, uygunsuz davrandıkları takdirde aynı işleme tabi tutulacaklardı.

Tamim ertesi fahişeler sıkı bir gözetim altına alındılar. Birçok kez fahişe avına çıkıldı. Mesken dokunulmazlığına tecavüz olayları görüldü. Gelişigüzel ev basıldı. Bu gelişmeler karşısında hükümet geri dönüş yapmak zorunda kaldı. Fuhuşun tamamıyla kaldırılıp yasaklanması girişimi 1933 tarihli "Fuhuşla ve Fuhuş Yüzünden Bulaşan Zührevi Hastalıklarla Mücadele Ni-zamnamesi"yle geri bırakıldı.

İstanbul da bu gelişmelerden nasibini aldı. Özellikle 1950'lerden başlayarak yoğun göç nedeniyle fuhuş alabildiğine arttı. Öte yandan çevreye olan olumsuz etkisi nedeniyle birçok "resmi" genelev kapatıldı: 1954'te Büyük Ziba'yı, 1964'te Abanoz Sokağı'ndaki genelevler izledi. Kimi kez, 1968'de olduğu gibi fuhuşa ortam sağlayan oteller topyekûn kapatıldı. 1981'de "Fuhuşla ve Fuhuş Yüzünden Bulaşan Zührevi Hastalıklarla Mücadele Tüzüğü" yayımlandı.

Genelevlerin birbiri peşi sıra kapatılması, sermayelerin bir kısmının sokağa dökülmesine neden oldu. Geceleri Tarla-başı'nda Ağa Camii'nin köşesinde, Gala-

tasaray'da ve İngiliz Konsoloslüğünün arkasında bu kez açık pazarlar oluştu. Gizli randevuevlerini gezgin hayat kadınları, onları da telekızlar izledi.

ZAFER TOPRAK

FUTBOL

Bugünkü şeklini İngiltere'de alan futbol 19. yy'ın sonlarında izmir ve İstanbul'daki İngiliz aileler tarafından Türkiye'ye sokuldu. 1885-1886'da önce İzmir'in Bornova çayırlarında oynandı. 1890'lı yılların başında da İstanbul'un Kadıköy ve Moda çayırlarında, yine aynı İngiliz ailelerin İstanbul'da bulunan fertleri kendi aralarında bu oyunu oynamaya başladılar. Giraud'lar, Whittall'ler, Lafontaine'ler, Charnaud'lar ile Herry Pears ve Horace Armitage bu konuda öncülük yapan aileler ve kişiler oldular.

Bu aileler ile yanlarında çalışan İngilizlerin yamsıra İstanbul'daki İngiltere Elçiliği'nde görevli İngilizlerin kendi aralarında kurdukları takımlarla yaptıkları maçları daha sonra İstanbul-İzmir rekabeti izledi. İzmir'den gelen karma takımın İstanbul'da, İstanbul'dan giden karma takımın İzmir'de maçlar oynadıkları görüldü.

Salâhaddin Giz

İstanbul'daki futbol faaliyetinin liderliğini iki İngiliz, Avukat Herry Pears ile tüccar James Lafontaine yapıyordu. Onların çabalarıyla İstanbul'da futbol organize bir hal aldı. Mevcut İngiliz takımlarına daha sonra Kadıköylü Rumların ve Ermenilerin kurdukları takımlar da katıldılar. Kadıköy ve Moda çayırılarında iddialı futbol maçları oynanmaya başladı. Bu semtlerin Müslüman Türk gençleri ise bu cazip oyunu ancak gıpta ile seyretmekle yetiniyorlardı.

II. Abdülhamid'in istibdadı ile ailelerin taassubu onların futbol oynamalarını engellemekteydi.

İstanbul'da ilk futbol kulübü 1902'de Kadıköy'de kuruldu. James Lafontaine ile Horace Armitage tarafından kurulan kulüp "Cadi-keuy Football Club" (Kadıköy Futbol Kulübü) adını taşıyordu. Takımın hemen tamamı İngilizlerden oluşuyordu. Aralarında birkaç da Rum genci vardı. Kadıköy'ü birer yıl arayla yine İngilizlerin kurdukları "Moda Football Club" ile Kadıköylü Rumların kurdukları "Elpis" (Ümit) kulüpleri izledi.

Yabancıların ve azınlıkların top koşturdukları kendi topraklarında futbol oynamak imkânı ve zevkinden mahrum olmak, semtin Türk gençleri arasında sadece üzüntü değil, öfke de uyandırmaktaydı. Nitekim her türlü tehlikeyi göze alan bir avuç Türk genci, 1901'de kendi aralarında kurdukları ilk futbol takımını, devrin hafiye ve jurnalcilerinin dikkatinden kaçırmak ve hışmından kurtulmak için bir İngiliz adı akında, Black Stockings(->) (Siyah Çorapbbr) olarak sahaya çıkardılar. Ancak daha <lk maçlarında hafiyelerin baskınına uğradılar.

James Lafontaine'in girişimleriyle 1904'te ilk futbol ligi kuruldu. "Constan-tinople Football League" (İstanbul Futbol Ligi) adını taşıyan bu lige ilk yılında Kadıköy, Moda, Elpjs ve Imogene takımları katıldılar. Neticede İngiltere Elçiliği'nin "Imogene" adlı gemisinin adını taşıyan takım ilk İstanbul Futbol Ligi'nin şampiyonu oldu.

İstanbul'da ilk futbol liginin düzenlenip oynanmasından hemen bir yıl sonra,

FUTBOL

346

347

GALANTE, AVRAM

Taksim Stadyumu'nda bir Beşiktaş-Fenerbahçe karşılaşması, 1928. *Ahmet Kuzik fotoğraf arşivi*

1905'te, Mekteb-i Sultani (Galatasaray Lisesi) öğrencileri tarafından okulun çatısı altında ilk Türk futbol kulübü olarak Galatasaray kuruldu (bak. Galatasaray Spor Kulübü). Galatasaray Futbol Takımı, 1906' dan itibaren İstanbul Futbol Ligi'ne katılmaya başladı. Galatasaray, 1908-1909 İstanbul Futbol Ligi'nde kazandığı şampiyonlukla futbolda

ingiliz takımlarının egemenliğine son verdi.

1907'de kurulan Fenerbahçe, istanbul Futbol Ligi'ne katılan ikinci Türk takımı oldu (1908-1909) (bak. Fenerbahçe Spor Kulübü). Böylece istanbul futbolunda şampiyonluklar daha sonraki yıllarda bu iki Türk takımı arasında paylaşılmaya başladı.

1908'de II. Meşrutiyetin ilanıyla tanınan cemiyet kurma serbestisi sonucu istanbul'da Türk kulüplerinin sayısı çığ gibi arttı. Bunların ana spor dalları ise futboldu. Üsküdar'da kurulan Anadolu, Beykoz' da kurulan Beykoz ve Vefa idadisi öğrencileri tarafından kurulan Vefa, o yıl resmen kurulup tescil edilen Türk kulüpleri arasında yer aldılar. Kısa zamanda Türk kulüpleri ve onların futbol takımlarının sayısında öylesine hızlı bir artış oldu ki, istanbul'da tamamen Türk takımlarının iştirakiyle yeni bir ligin kurulması gerekti. Bu yeni lig, ülkede resmi tatil günü o-lan cuma günleri oynandığından "Cuma

Ligi" adıyla anıldı. Bu yeni ligde Anadolu Türk idman Ocağı, Darülfünun Terbiye-i Bedeniye, Şehremaneti Mümaresat-ı Bedeniye ve Sanayi gibi takımların yer aldıkları görülüyordu.

Takımların sayılarının hızla artmasıyla istanbul'da futbol alanlarının sayısı da çoğalmaya başlamıştı. Kadıköy'deki Kuşdili, Papazın Bağı, Baklatarlası, Dereag-zı sahalarına, Rumeli yakasında Taksim Talimhane, Bakırköy Baruthane, Karagüm-rük Çukurbostan, Süleymaniye Güzelbah-çe, Beyazıt Harbiye Nezareti (bugünkü istanbul Üniversitesi ana binasının bahçesi) ve Boğaz'ın Anadolu yakasındaki Anadoluhisarı, Küçüksu'daki Ermeysan ve Beykoz'daki Ortaçeşme sahaları eklendi. Bu sahalarda da kaleler kuruldu, iddialı futbol maçları oynanmaya başladı.

istanbul'daki futbol heyecanını ve futbola olan ilgiyi doruk noktasına çıkaran, Mütareke döneminde (1918-1922), işgal kuvvetlerine mensup ingiliz ve Fransız askeri takımlarıyla yapılan futbol maçları oldu. Türk takımlarının işgal kuvvetleri takımları karşısında elde ettikleri galibiyetler istanbul halkının milli duygularını şahlandıran ve yaralı gönüllerine teselli veren olaylar oldu. Bu nedenle futbol istanbul'da büyük kitleleri kendine çekerken işgal kuvvetleri takımlarına karşı galibi-

yetler kazanan Türk takımları da gönüllerde yüceldi.

Kurtuluş Savaşı'nı izleyen yıllarda istanbul'da futbola karşı olan büyük ilgi daha da arttı. Futbolda ilk milli maçımız yine istanbul'da oynandı. Taksini Stadi'nda, 26 Ekim 1923'te oynanan ilk milli maçta Romanya ile 2-2 berabere kalan Türk Milli Futbol Takımı'nın tüm futbolcuları istanbul takımlarından seçilmişlerdi, istanbul, çok uzun yıllar Türk Milli Futbol Takımı'nın nüvesini oluşturdu.

1924'te kurulan istanbul Amatör Ligi futbolda profesyonelliğin kabul edildiği

1962'ye kadar sürdü. Bu dönemde ligde yer almış takımlar şunlardır: Beşiktaş, Galatasaray, Fenerbahçe, Beykoz, Süleymaniye, Vefa, Altınordu, Darüşşafaka, Top-kapı, Ortaköy, Beylerbeyi, Kasımpaşa, Yıldız, Bakırköy, Nişantaşı, Yenişafak, Fatih, Eyüp, Anadolu, Haliç, Fatih Idman-yurdu, İkbaliye, Üsküdar, Gürbüzler, Harbiye, İstanbulspor, Güneş, Sümerspor, Hilal, Taksim, Beyoğluspor, Davutpaşa, Anadoluhisarı, Emniyet. 1952-1959 arasında düzenlenen İstanbul 1. Profesyonel Ligi'nde ise Beşiktaş, Galatasaray, Fenerbahçe, Vefa, Beykoz, İstanbulspor, Kasımpaşa, Emniyet, Adalet, Beyoğluspor, Karagüm-rük takımları yer aldılar. 1959'da kurulan 1. Türkiye Ligi'ne bugüne (1993-1994) kadar şu İstanbul takımları katılmaya hak kazanmıştır: Beşiktaş, Galatasaray, Fenerbahçe, İstanbulspor, Feriköy, Karagümrük, Vefa, Kasımpaşa, Beykoz, Beyoğluspor, Adalet, Sarıyer, Bakırköyspor, Zeytinbur-nuspor. Birçok İstanbul takımı 2. ve 3. Türkiye liglerinde yer almakta, ayrıca 200'e yakın takım da amatör liglerde oynamaktadır, İstanbul'un en eski üç kulübü, Galatasaray, Fenerbahçe ve Beşiktaş, futbol sahalarında "Üç Büyükler" adıyla anıldılar. Çok uzun yular şampiyonluklar bu üç takım arasında paylaşıldı.

İstanbul, Türk futbolunun nabzının attığı yerdir, İstanbul futboluna çok uzun yıllar oyuncu yetiştiren arsalar, çayırılar, alanlar bugün yerlerini beton bloklara bırakmalarına rağmen İstanbul yine de futboldaki üstünlüğünü sürdürmektedir. Türk futbolunun oyuncu kaynakları olan sahaların elden gitmesiyle İstanbul futbolunun uğradığı kayıp kuşkusuz çok büyüktür. Buna rağmen İstanbul'dan yine de futbolcu yetişmekte ve İstanbul takımları futboldaki üstünlüklerini sürdürmektedirler.

CEM ATABEYOĞLU

Arkeoloji Enstitüsü'nün kurulmasına öncülük etti ve müdürlüğüne getirildi. 1941'de II. Dünya Savaşı dolayısıyla ülkesine döndü, 1946'dan 1956'da emekli olana kadar bu görevi yeniden üstlendi (bak. Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü).

Gabriel Türk sanatı tarihi araştırmalarına katkıları nedeniyle 1940'ta Türk Tarih Kurumu şeref üyesi seçilmiş, 1950'de Ankara Üniversitesi'nden şeref profesörlüğü, 1968'de de İstanbul Üniversitesi'nden şeref doktorası payeleri almış, 1955'te İstanbul fahri hemşerisi olmuştur.

GABRIEL, ALBERT-LOUIS

(2 Ağustos 1883, Cerizieres - 23 Aralık 1972, Bar-sur-Aube) Fransız mimar, restoratör ve sanat tarihçisi.

Paris'te mimarlık eğitimi gördü, aynı zamanda da Sorbonne Üniversitesi'nde sanat tarihi okudu. Çalışma yaşamına Ati-na'daki Fransız Arkeoloji Okulu'nda başladı. Delos kazılarına katıldı. 1911'de Rodos Adası'ndaki ortaçağ yapılarını inceledi. 1919-1920'de Mısır'da, el-

Fustat kazılarına katıldı. 1923'te Fransa'da Caen Üniversitesi'nde sanat tarihi doçenti, 1925'te de Strasbourg Üniversitesi'nde sanat tarihi profesörü oldu. 1926-1930 arasında da İstanbul Darülfünunu'nda arkeoloji ve sanat tarihi dersleri verdi.

İstanbul'a gelmesiyle beraber hem İstanbul'daki Osmanlı eserlerini, hem de Maarif Vekâleti'nin isteği üzerine Anadolu'da Türk mimarisini incelemeye başladı. *Monumentsturcs d'Anatolie* (1931-1934, 2 c.) ve *Voyages Archeologique dans la Turguie Oriental*(1940, 2 c.) adlı kitapları bu araştırmaların ürünüdür.

Gabriel 1931'de İstanbul'da Fransız Ar-

Gabriel'in çalışmaları ve araştırmaları o dönemde genel İslam sanatı veya Bizans sanatı dışında bağımsız bir varlığı o-labileceği düşünülmeyen Selçuklu ve Osmanlı sanatlarını nesnel özellikleriyle ele alan yayınlar olmuştur. Genel Türk sanatı üzerine çalışmalarının yanı sıra Gabriel'in özellikle İstanbul ve İstanbul'daki yapıları inceleyen, İstanbul'un tarihi mirasının korunması ve eski eserlerin onarımlarıyla ilgili kitap ve makaleleri de bulunmaktadır, İstanbul'la ilgili en önemli iki çalışması *Chateaux turcs du Bosphore* (Paris, 1943) (İstanbul Türk Kaleleri [ist., ty]) ile "Leş mosques de Constantinople" (İstanbul Camileri) (*Şyria*, c. VII, 1926) adlı ma-kalesidir.

Rumeli Hisarı, Anadolu Hisarı ve Yedi-kule'yi inceleyen bu ilk kitaptan sonra aynı yoğunlukta bu yapıları ele alan yayınlar bulunmamaktadır, İstanbul camileri konulu makalesinde ise ilk kez Osmanlı cami tipolojisine eğilmiş ve yapıların planlarını mekân sayısı ve kubbe kullanım biçimine göre gruplandırmıştır. Gabriel tarafından 1926'da hazırlanan bu tipoloji daha sonra 1950'li yıllarda D. Kuban tarafından belirlenen merkezi mekânlı Osmanlı cami plan tipolojisinin çıkış noktasını o-luşturacaktır.

İstanbul'daki Bizans ve Osmanlı dönemi yapıları hakkındaki görüşlerini deği-

Albert-Louis Gabriel'in Anadolu Hisarı rekonstrüksiyonu, 1942. *Galeri Alfa*

sik konferanslarda ve makalelerde belirten Gabriel, İstanbul'un topografyası, koruma projeleri ve şehircilik sorunlarıyla da ilgilenmiştir. Fransız Arkeoloji Enstitüsü kapsamında yapılan çalışmalar Gabriel'in öncülüğünde Türk sanatı ve İstanbul ile ilgili araştırmalara örnek olmuştur ve ivme kazandırmıştır.

Bibi. S. Eyice, "Prof. Albert-Louis Gabriel", *Belleten*, S. 147 (1973); J. Laroche, "Albert Gabriel: Le plus türe deş Français", *Turcica*, IV, 1972.

FİLİZ YENİŞEHİRLİOĞLU

GALANTE, AVRAM

(4 Ocak 1873, Bodrum - 8 Ağustos 1961, İstanbul) Yahudi asıllı tarihçi, Türkolog, sosyolog, eğitimci, dilci, gazeteci.

Babası Bidayet Mahkemesi Başkâtibi Mişon Efendi, annesi Rodoslu Coya Kadron'dur. Rodos Rüştîyesi'ni ve izmir Sultani İdadisi'ni bitirdi. 1895'ten başlayarak Rodos İdadisi'nde öğretmenlik, adalardaki Türk ve Yahudi okullarında müfettişlik yaptı. Rodos'ta iken Jön Türk hareketine katıldı. 1902'de izmir'e giderek burada öğretmenlik yaptı. Bu arada izmir'de çoğu Ju-deo Espanyolca veya Fransızca yayımlanan gazete ve dergilerde yazıları yayımlandı.

Galante, II. Abdülhamid yönetimine karşı ateşli yazılar yazdığı için 1904'te Mısır'a kaçmak mecburiyetinde kaldı. Kahire'de kaldığı 4 yıl boyunca 65 sayı yayımladığı *La Vara* gazetesinde ve Fransızca olarak yayımlanan *Progres* gazetesinde itihat ve Terakki Cemiyeti ideolojisi yönünde yazılar yazdı. Mısır Cemiyet-i İsrailiyesi isimli bir örgüt kurarak 1908'de Paris'te toplanan Jön Türk kongresine delege olarak katıldı. Diğer taraftan, Fransızca öğretim yapan Alliance Israelite Okulları'nda(->) Türkçe öğretilmemesini şiddetle tenkit ederek mensubu olduğu Türk Yahudi toplumunun Türkçeyi anadil olarak kabul etmeleri için bir kampanya başlattı.

Yönetim ve kararlarını doğru bulmadığı İstanbul Hahambaşı Kaymakamı Mo-şe Levi ile mücadeleye girdi. II. Meşrutiyet' in ilanı üzerine Almanya ve İngiltere'ye gitti. Daha sonra döndü. 1914'te, üniversite reformu çerçevesinde Almanya'dan davet edilen öğretim üyelerinden Sami dilleri mukayeseli dilbilgisi uzmanı Prof. Berg-strasser'in yardımcısı olarak öğretim üyesi oldu. I. Dünya Savaşı sonunda Alman profesörler ülkelerine dönünce bu kez eski Şark kavimleri tarihi dersini okutmaya başladı. Mütareke'de milli direniş yanlısı gizli örgütlere girdi. *Hüal-i Ahmer ÇKızı-lay*) cemiyetinde tercümanlık yaptı ve 7 yıl boyunca *Hilal-i Ahmer* dergisini Türkçe, Fransızca ve İngilizce dillerinde yayımladı. Bu arada *Tanin*, *Vatan*, *Akşam*, *El Tiempo*, *El Telegrafo* gazetelerine ve *Ha-menora* dergisine yazmaya devam etti. İstanbul Yunan Komiserliği'ne tercüman o-larak atandığında Anadolu'daki Milli Mücadele hareketine değerli istihbarat sağladı. Üniversitedeki görevi 1 Ağustos 1933'e kadar devam etti.

1943'te Niğde milletvekili olarak TBMM' ye girdi. 1946 seçimlerinden sonra millet-

GALATA

348

349

GALATA

Buondelmonti'nin yaptığı İstanbul'a ait en eski haritadan ayrıntıda Galata bölgesi ve tarihi yarımada'nın bir bölümü. *Galeri Alfa*

ABRAHAM GALANT6

PACRADOUNJS

üne secte ahmıno-juive

Avram Galante'nin *Hamenora* dergisinde yayımlanan bir makalesinden hazırladığı kitabının kapağı.

Gözlem Yayıncılık Arşivi

vekilliği sona eren Galante istanbul'a dönerek Kmahada'ya yerleşti. Hiç evlenmeyen ve burada münzevi bir hayat sürerek devamlı eser üreten Galante uzun bir hastalık döneminden sonra vefat etti. Arna-vutköy Musevi Mezarhğı'na defnedildi.

Milletvekili hüviyeti ile rahatça yararlanabildiği TBMM kütüphanesinde, profesör sıfatı ile içinde bulunduğu üniversite kütüphanesinde ve hahambaşılık arşivlerinde incelediği belgelerde birçok unutulmuş bilgiyi gün ışığına çıkardı ve sayısız olayı aydınlatmayı başardı. Türk Yahudilerin! ilgilendiren birçok belgeyi Fransız -caya tercüme etti.

Türkçe, Fransızca, İbranice, Judeo Es-panyolca, ingilizce, Almanca, Farsça, Arapça, Rumca ve Ermenice konuşup okuyan Galante 59 eser ve sayısız makale kaleme almıştır, istanbul'la ilgili başlıca çalışmaları şunlardır: *Küçük Türk Tettebular*(1925), *Documents Officiels Turcs concemant leş Juifsde Turquie*(1931), *Turcsetjuifs* (1932), *Nouveaux Documents sur Sabbetai Sevi* (1935), *Lesjuifs de Constantinople sous Byzance*(.194Ö), *Histoire desjuifs d'Istan-bul depuis laprise de cette ville en 1453 par Fatih Mehmedjusqu'a nosjours*, (2 c., 1941 ve 1942), *Türk Harsı ve Türk Yahudileri* (1953).

Galante'nin Fransızca eserleri 1988'de tıpkıbasım olarak 9 ciltlik bir külliyat halinde yayımlandı.

Bibi. A. Elmaleh, *Le Professeur Abraham Galante, sa vie et ses oeuvres*, İst., 1946-1947; A. Kalderon, *Abraham Galante, A Biography*, New York, 1993.

NAIM GÜLERYÜZ

GALATA

Halic'in kuzey sahilinde Kasımpaşa Dere-si'nden, Boğaziçi'nde Tophane'ye kadar uzanan ve üzerinde Galatasaray ve Beyoğlu'nün bulunduğu tepeyi içine alan saha.

Bizans Dönemi

Galata sahillerine ilkçağda, Sykai (Sycae: incirlik) denildiği tespit edilmektedir. *Notitia urbis Constantinopoleos'ta*. Galata'nın şehrin XIII. bölgesi olduğu belirtilmektedir. Esas şehirden Haliç ile ayrılmış olan XIII. bölge eski Grek diliyle "karşıdaki Sy-kai'da" manasına gelen "peran en Sykais" şeklinde zikredilmekteydi. Buradaki "peran" sözcüğü önce Cenevizliler tarafından Galata'yı, sonra da yabancılar ve Levantenler tarafından Beyoğlu'nu ifade için "Pe-ra" olarak kullanılmıştır. İmparator I. Iustinianus 528'de bölgeye kendi adını vermiş, ama

bazen "Iustinianai", bazen de "Jus-tinianapolis" diye anılan bu bölgenin adı Galata olarak yerleşmiştir. Galata adının nereden geldiği konusunda çeşitli görüşler vardır. Bunlardan birine göre Galata a-dı "galaktos", yani "süt" kelimesinden gelmektedir. 1583 tarihli bir fermanla da hâlâ Galata ahırlamadaki ineklerden bahsedilmesi ilgi çekicidir. Bir başka görüş ise *Galata*, adını İtalyanca "iskeleyle inen merdivenli yol (veya yokuşlu)" anlamına gelen "calata" kelimesine dayandırır. Daha genel kabul gören bir yaklaşım ise Galata adının "Galatia"nın mahallesi" manasına gelen "tou Galatou"dan geldiğini ileri sürer. Buna göre şehrin bütün bölgeleri gibi, XIII. "regio" da "vici" denilen mahallelere bölünmüş idi; bu mahallelerden birinde bir Galatyalının evi bulunduğundan, önce yalnız o mahalle, sonra da bütün bölge bu adı almıştır. Ancak bu görüşün de fazla inandırıcı olmadığı bellidir.

Galata'da yapılan çeşitli kazılarda bulunan mimari parçalardan ve bilhassa Beyoğlu ve Kalyoncukulluğu'nda rastlanılan mezar taşlarından, bölgenin ilkçağda ö-nemli bir yerleşim yeri olduğu anlaşılır. L. Constantinus zamanında (324-337) bir sur duvarı ile kuşatılmış olan Galata'nın içinde kilise, forum, hamamlar, tiyatro ve bir de liman ile 431 büyük ev mevcuttu. Ancak bu ilk kasabanın (veya bölge) sınırları bilinmemektedir. I. İustinianos da 528' de Galata'da önemli yapılar inşa ettirmiştir. Constantinus'un yaptırdığı Galata surları Haliç ve Boğaz ağzı kıyılarında şehri çeviriyor ve karadan gelecek tehlikeye karşı olarak da, Azapkapı, Şişhane ve Tophane'yi kuşatan bir kara tarafı suru, kıyıdaki duvarlar ile birleşiyordu. Kara tarafı surları önünde 15 m derinliğinde bir hendek kazılmış, bu taraftaki kapılar arkadaki araziye hendekleri aşan ağaç köprüler ile bağlanmıştı. Galata suru yaklaşık 2 m kalınlığında idi. Çevresi 2.800 m'yi buluyor ve 37 hektarlık bir alanı sınırlıyordu. Sahilde bulunan ve "Kastellion ton Galatou" denilen büyük bir hisarın I. Tiberios zamanında (578-582) inşa edildiği sanılmaktadır. Bizanslı kronik yazarı Teofanes, İslam ordu ve donanması 717'de şehri kuşattığı sırada, Galata Hisarı'nın var olduğuna işaret eder. IV. Haçlı Seferi kuvvetleri Bizans önüne geldiğinde 6-7 Temmuz 1203'te Latinler bu hisar ele geçirmişler, fakat Bizans 1261'den itibaren şehre yeniden sahip olduğunda, Haliç'in girişini kontrol eden bu hisarı elden kaçırma-

mayaya ve bölgedeki Latin kolonilerin egemenliği altına girmemesine özen göstermiştir. Haliç'i kapatan zincirin bir ucunun bu kuleye bağlandığı bilinmektedir. Zaman zaman Galata Kulesi ile karıştırılan Galata Hisarı'nın Osmanlı tarihine Mahzen-i Sultani veya Kurşunlu Mahzen adı ile geçen alt kısmı, 18. yy'dan itibaren cami olarak kullanılmakta ve birtakım efsaneler ile birleştirilerek Yeraltı Camii adı ile bilinmektedir.

Ceneviz Dönemi

I. Manuel Komnenos zamanında (1143-1180) Bizans'tan imtiyazlar elde etmeye başlayan ve Haliç kıyısına yerleşen Cenevizliler[^]) şehrin 1204'te Latinler tarafından istila edilmesi üzerine yerlerini Venediklilere kaptırmışlar ve 13. yy'da da karşı yakada, Galata bölgesine yerleşmeye başlamışlardır. Şehri Latinlerden geri alarak tekrar Bizans idaresini kuran imparator VIII. Mihael (hd 1261-1282) 1260'ta imzalanan ve 1261'de tekrar onaylanan Nif (Nimfaion -bugünkü Kemalpaşa) Antlaşması ile Cenevizlilerin Bizans'ta ticaret loncası, saray, kilise, hamam, fırın, ev, dükkân yapmalarına izin veriyor, konsolosluk hukuku tanıdıktan başka serbest ticaret yapmalarını da öngörüyordu. Ama daha sonra Cenevizliler, bir karışıklık yaratmaya hazırlandıkları öğrenilince Bizans'tan kovuldular ve 1267'de sadece Galata'da bir yerleşme izni elde edebildiler. Ama imparator bu arada Galata surlarını yıktırması ve Galata Hisarı içinde de bir Bizans garnizonu bırakması bulunuyordu. Artık sur duvarları bulunmadığından korunması mümkün olmayan Ceneviz kolonisi, 1296' da rakibi Venedik'in, Ruggerio idaresindeki donanmasının saldırısına uğradı ve kasabaları yakıldı. Cenevizliler bu durum karşısında kolonilerini bir sur ile çevirmek için izin istemişlerdi. Bizans buna izin vermemiş, hattâ sur ve kule yapılmasını yasaklamış, ancak 1303 tarihli bir ferman ile Cenova'ya tanıdığı imtiyaz bölgesinin sınırlarını sarıh olarak tespit etmişti. Buna göre Cenevizlilerin Galata'da bir mahalleleri vardı ve etrafı 60 arşınlık bir boş arazi şeridi ile çevrilmişti. Deniz ile Galata Hisarı (Castrum) arası boş kalacaktı. Cenevizliler, bölgelerini korumak için sadece bir hendek kazabileceklerdi. Ama Cenevizliler az sonra bu hendek boyunca yüksek evler yapmışlar ve bunların aralarını duvarlarla birleştirmek suretiyle kolonilerini tahkim etmişlerdir. 1304 te imzalanan bir antlaşmayla da mahalle içinde et, buğday pazarları, loggia (ticaret loncası), hamam, kiliseler, kantar yeri kurulabilecekti. Mahalledeki üç Ortodoks kilisesi yine Konstantinopolis patriğine bağlı kalacaktı. Bu ilk imtiyaz bölgesi hemen hemen kıyı, Bankalar Caddesi, Karaköy Meydanı ve Kalafatyeri dörtgeninin içi idi. Galata Ku-lesi'nin(->) bulunduğu kısım, ancak 1349' da bu parçaya eklenmiş ve bu arada kule de yapılmıştır.

Cenevizliler kolonilerini "podesta" denilen bir yönetici ile idare ediyorlardı. Podesta aynı zamanda Bizans imparatoru

nezdinde devamlı Cenova elçisi durumunda idi. Koloninin idaresi 24 üyeden meydana gelen ve "Magnificia Communita di Pera" adını taşıyan bir şehir meclisi tarafından üstlenilmişti. Meclis üyeleri de seçimle işbaşına geliyorlardı. Zamanla Bizans zayıfladıkça Ceneviz kolonisinin sınırları genişlemiş ve Azapkapı-Şişhane-Galata Kulesi-Tophane çevresine kadar yayılmıştır. Cenevizliler bir yandan sınırlarını genişletirken, bir yandan da Osmanlılarla ilişkilerini geliştiriyorlardı. Nitekim ticareti kolaylaştırma amacıyla 1387'de

Osmanlılarla bir anlaşma imzaladılar. Gib-bons, I. Bayezid kuşatması sırasında Galata'da 6.000 kadar Osmanlı askerinin barındığını ileri sürmektedir. Ama bu ilişkiler her zaman iyi gitmemiş ve 1393'te Galata Osmanlıların tehdidine maruz kalmıştır. Cenova bu sırada Fransa Krallığı'na tabi olduğundan Mareşal Bocicaut 1399'da Bizans'ın yardımına gönderilmiştir. Bizans ve Cenova döneminde gelişmesi suriçi bölge ile sınırlı kalan Galata, buradaki Ceneviz kolonisinin etkisiyle tam bir italyan şehri görünümü içinde gelişmiş, bina ve sokakları Akdeniz şehirlerindeki benzerleri gibi yapılmıştı. Arazinin dik eğimli oluşu nedeniyle sokakların bir kısmı merdivenli olarak inşa edilmişti. Bunların en önemlisi olan Yüksekaldırım 1956'ya kadar merdivenli şeklini koruyabilmişti. Galata'nın Karaköy havalisinde bir "piazzet-ta" yani bir piyasa meydanı olduğu da bilinir. Ceneviz kolonisinin idari merkezi 1315'te yanan ve 1316'da yeniden inşa e-dildiği bilinen "Palazzo del commune" idi. Bugün Voyvoda Caddesi'nde, Eski Banka ve Kartçınar sokakları köşesinde kısmen durmakta olan bu binanın 1910'lara ka-darki şeklini bazı belgelerden öğrenmek mümkündür (bak. Ceneviz Sarayı). Galata'da yabancıların indikleri bir kervansarayın varlığı 1498'de anılmıştır. II. Bayezid döneminde istanbul'a gelen A. von Harff burada bir handa misafir olduğunu yazar. Çok sayıda yabancı tüccarın ziyareti nedeniyle *Galata*. Hristiyanlarının evlerini pansiyon verdikleri ve bunun kârlı bir ticaret haline geldiği de bilinmektedir.

Ceneviz dönemindeki Galata surları, Azapkapı'daki ilk havuz gözünden itibaren Şişhane'ye çıkıyor, buradan Galata Ku-lesi'nin etrafını çevirerek Tophane'ye kadar uzanıyordu. Tophane'de Kılıç Ali Paşa Camii'nin iç tarafından sahil boyunca Karaköy'e gelen sur duvarı, buradan kıyıyı takip ederek Azapkapı'da, öbür duvarlara kavuşuyordu. Son aşaması ile en geniş sınırlarını bu biçimde bulan Galata surlarının içinde, değişik dönemlere işaret e-den perde duvarları ve bütün bu surlarda açılmış, dışarı ile bağlantı sağlayan kapılar vardı.

Ceneviz idaresi sırasında surlarda her genişletme ve onarım, mermere işlenmiş ve duvarlara konulmuş kitabelerde tarihleri ile belirtilmişti. Önceleri Ceneviz i-daresi burada Bizans devletinin hâlâ hükümrân olduğunu sembolik olarak belirtmek düşüncesiyle, Bizans'ın son dönemindeki bir haçın dört tarafındaki dört "B"

harfi olan armasını da surlara yapıştırmıştır. Esas Cenova armalarında ise ana şehrin haçlı armasından başka, Cenova'yı o yıllarda idare eden "doj"un ve onun adına Galata'nın başında bulunan "podesta" denilen valinin armaları da yer alıyordu. Geçen yüzyılın ikinci yarısında, yeni kurulan şehremanetinin (belediye) Altıncı Dairesi tarafından *Galata* surları yıktırıldı-ğında bu armalı kitabeler de sökülmüş, bunlardan bir kısmı İstanbul Arkeoloji Mü-zesi'ne girmiş, bir kısmı ise kaybolmuştur. Nitekim bugün iki tanesi Boğaziçi'nde, Çengelköy arkasında bir çiftlik

evi du-varındadır. Bu armalı levhalar Galata'nın Ceneviz dönemi tarihine yardımcı olan en iyi belgelerdir. Bu kitabelerin ve armaların yardımıyla Galata idaresini ellerinde tutan ünlü Cenova soylularının adları öğrenildikten başka, ana merkez olan Cenova Cumhuriyeti'nin, Fransızlar ve Milano Dükü Visconti tarafından işgalinin izlerini de tespit mümkün olmaktadır.

Galata'da Cenova idaresi sırasında güzel gotik üslupta olan ve içinde bulunduğumuz yüzyıl başlarında caddeyi genişletmek için esas cephesi yıktırılan bir idare sarayından (Palazzo del commune) başka kilise ve manastırlar da kurulmuştu. Bu dini tesislerden biri Arap Camii olan San Domenico Kilisesi'dir. Saint Benoît ve San Francesco (yerinde 18. yy'da Yeni Cami yapıldı), San Michele (yerinde 16. yy'da Rüstem Paşa Hanı yapıldı) kiliseleri de bu dönemin yapıları idi. Ticaret loncasının yerinde ise Türk döneminde bedesten inşa edilmiştir.

Bibi. L. T. Belgrano, *Documenti Riguardanti la Colonia Genovese di Pera*, Cenova, 1888; Belin, *Latinité* O. bas.); E. Dalleggio D'Alessio, "Le texte du traite conclu par leş genoïs de Galata avec Mehmed II, le le juin 1453", *Helle-nika*, XI (1939-1940), s. 115-124; ay, "Traite entre leş Genoïs et Mehmed II, versions et commentaires", *Echos d'Orient*, XXXIX (1940), s. 161-175; ay, "Galata et ses environs dans l'Antiquité", *Revue des Etudes Byzantines*, XTX (1961), s. 315-327; S. Eyice, "Galata Hakkında

iki Kitap ve Bu Münasebetle Bazı Notlar", *TD*, I (1949), s. 201-219; J. Gottwald, "Die Stadtma-uern von Galata", *Bosporus Mitteilungen des Deutschen Ausflugsvereins*, IV (1907), s. 5-72; E. Rossi, "La Lapide Genovese della mura di Galata", *Atti Della Società Ligure de Storia Patria*, Dü (1928); L. Sauli, *Dalla Colonia dei Genovesi in Galata*, I-II, Torino, 1831; J. Sauvaget, "Notes sur la colonie genoïse de Pera", *Syria*, XV (1934), s. 252-275; A. M. Schneider-M. Is. Nomidis, *Galata. Topographisch-archâologisc-her Plan mit Erläuterndem Text*, ist., 1944; Celâl Esad (Arseven), *Eski Galata ve Binaları*, ist., 1329; G. Bratianu, *Recherches sur le commerce Genoïs dans le Mer Noire au XIII. siecle*, Paris, 1929.

SEMAVİ EYİCE

Osmanlı Dönemi

İstanbul kuşatması sırasında Galata Cenevizlileri tarafsız kalmayı kabul ettiler. Cenevizliler, Bizans dönemindeki gibi bağımsız özerk idarelerim fetihten sonra da sürdüreceklerim umuyorlardı. Osmanlılar ise, İstanbul'un tam karşısında bir Batı Hristiyan devletinin kontrolü altında bir kalenin varlığının, yeni payitahtları için her zaman bir tehlike olacağını düşünüyorlardı. Cenevizliler kaleyi teslim edince II. Mehmed (Fatih), onların İstanbul kuşatması sırasında Bizans'a gizlice yardım ettiklerini ileri sürerek özerkliklerini tanımadı. Bununla

beraber, Avrupa ile ticaretin merkezi olan bu bölgeyi olduğu gibi saklamak istiyor ve onun İstanbul için büyük ekonomik önemini anlıyordu, 1 Haziran 1453 tarihli Ahdname'de Cenevizlilere, malları, canları ve ticaret serbestliği için her türlü güvenceyi tanıdı. Galata'da yerleşmiş Cenevizlilere Osmanlı tebaası (zimmî) statüsünü veriyor, ticaret amacı ile gelmiş olanlara ise kapitülasyon güvenceleri tanıyordu.

Batılı yazarlar, bu belgeyi yanlış yorumlayarak Galata'nın daima özerk kaldığını ileri sürer ve 19. yy'da sayıları artan Avrupalıların ve Levantenlerin(->)) *Galata*, üzerinde bir çeşit sahipliği iddiasında bulunurlar. Gerçekte, Fatih, teslimden hemen sonra Galata'ya bir subaşı (öteki adı ile

GALATA

350

351

GALATA

voyvoda) ve bir kadı atayarak şehri doğrudan doğruya Osmanlı idaresi altına almıştır. O zaman nüfusun çoğunluğu Hristiyan idi. Onların kaleyi denizden gelecek bir Haçlı kuvvetine teslim etmelerini önlemek düşüncesiyle, kara tarafındaki sur yer yer yıkıldı. Devlet malı haline getirilen binalardan kira ve zimmî tebaadan cizye toplamak için 1455'te bir sayım yapıldı. Bu sayıma göre, Perşembepazarı bölgesinde zengin işadamları, özellikle Cenevizliler oturuyor, şehrin doğu kesiminde fakir göçmen mahallelerinde Rumlar ve Ermeniler yerleşmiş bulunuyordu. O sırada başlıca Karaköy'de yaşamakta olan Yahudileri Fatih daha sonra Halic'in karşı tarafına nakletmiştir. O tarihte, Galata'da Rum nüfusu çoğunlukta idi.

Yerli Cenevizlilerden bir kısmı 29 Mayıs gecesi Galata'yı bırakıp kaçmışlarsa da, çoğu burada kalmış ve kaçanlardan da geri dönenler olmuştur. Bu Cenevizliler, dinle ilgili işleri yürütmek için 12 üyeden oluşmuş bir meclise sahip bir cemaat olarak, Magnifica Comunita di Pera adıyla varlıklarını sürdürdüler. Cemaat başının eski "podesta" unvanı yerine "kethüda" veya "prötegeros" unvanını kullanmasına izin verildi. 1606'da Comunita'nın yaptığı bir sayıma göre, Galata'da Ceneviz döneminden kalan Katolik nüfus 300-400 kişi, elçiliklere mensup olanlar ve yabancı tüc-

Matrakçı Nasuh'un *Beyan-ı Menazil-i Sefer-i Irakeyn-i Sultan Süleyman Han* adlı yapıtındaki bir

minyatürden alınan ayrıntıda Galata, 1537. *Erkin Emiroğlu* 1 fotoğraf arşivi

carlar ise 3.000 kişi idi. 1765'te St. Mary Kilisesi kayıtlarında, Latin Katolik nüfus ancak 261 aileden ibaretti (73'ü Peralı, 17'si Alman, 33'ü Fransız, 13'ü italyan, 4'ü Kudüslü, 50'si Ege adalarından ve 4'ü Ragu-zalı idi).

Yabancıların 19. yy'da ziyadesiyle artacağını ve İstanbul'da oturan Rum, Ermeni ve Yahudilerin Beyoğlu'nda toplanacağını gören Cenevizliler, "sanki hiçbir değişiklik olmamış" gibi yaşam ve ticaretlerine devam ettiler. Galata sicil defterlerinde, onların çeşitli kişisel işleri için Galata kadısına başvurdıkları ve normal yaşamlarını sürdürdüklerini görüyoruz.

Kalafatçılar Caddesi ile Voyvoda Caddesi arasında Cenevizlilerin kurduğu esas koloni, liman bölgesinde Eski-Lonca'nın yer aldığı, paralel sokaklarla kesilmiş bölgedir. Bu bölgede koloninin baş kilisesi San Michele (sonra yerine Rüstem Paşa Hanı yapılmıştır) yer alıyordu. Sonradan Galata'nın ağırlık merkezi San Paolo-San Domenico Kilisesi (Arap Camii), San Fran-cesco Kilisesi ile şehir meydanının bulunduğu yukarı kesime kaymış ve daha sonra Galata Kulesi'ne kadar genişlemiştir. Or-tahisar denilen bu bölgenin eksenini bugünkü Perşembepazarı Caddesi'dir. Ota-hisar'ın doğu kısmında Tophane'ye doğru uzayan bölgeye zamanla Kırım'dan ve Ege Ceneviz adalarından Rumlar ve Er-

meniler gelip yerleşmiş ve bu yeni yerleşme bölgeleri de surla çevrilmiş, böylece Galata iç surlarla ayrılmış beş bölgeden oluşmuştur. Buna karşılık, kulenin batısındaki Hisariçi ve Azapkapı arasındaki bölgede Ceneviz döneminde yerleşme seyrek kalmıştır. Bu boş alanlarda, kıyıda Azapka-pı'ya doğru ve yukarıda Okçu Musa Caddesi ve Başhisar etrafında, Türk mahalleleri kurulacaktır.

Müslüman mahallelerine gayrimüslimlerin girip yerleşmesi yasaktı. İçhisar kapıları geceleyin kapanırdı. Sur dışında hendeğin ötesinde Batılı kaynaklarda Pera Bağlan adıyla ünlü bağ ve bahçeler ve geniş mezarlıklar yer almıştı. Tepede havadar ve manzaralı düzlükte, bugünkü Beyoğlu'nda yapılan ilk binalar II. Bayezid' in 1485'te yaptırdığı Galata Sarayı, Kanuni Süleyman döneminde Aloisio Gritti'nin sarayı ve II. Selim döneminde Frenk Beyoğlu diye anılan Yahudi banker Don Ya-sef Nasi'nin sarayıdır. 16. yy'dan itibaren elçilikler bu alanda kır köşkleri yapmaya ve özellikle salgınlar süresince sağlıklı surları Galata'dan kaçıp bu evlerde oturmaya başlamışlardır. Fakat Beyoğlu' nün yoğun bir yerleşme alanı haline gelmesi 19. yy'dadır.

Galata surundan dışarı açılan kapılar şunlardır: Meyyit Kapısı, Azap Kapısı, Kürkçü Kapısı, Yağkapanı Kapısı, Balık-pazarı Kapısı, Karaköy Kapısı, Kurşunlu-Mahzen Kapısı, Kireç Kapısı, Timur (Demir) Kapısı, Tophane Kapısı, Küçükkule Kapısı, Büyükkule Kapısı.

1477 sayımına göre Galata nüfusu (hane olarak) 535'i Müslüman, 592'si Rum, 332'si Frenk (Avrupalı), 62'si Ermeni olmak üzere toplam 1.521'dir.

Galata'nın kozmopolit nüfus yapışma zamanla iki yeni eleman, Floransalılar ve Endülüslü Araplar eklendi.

1463-1479'da Venedik'e karşı savaş döneminde Fatih, Avrupa ile ticarete Floran-

salıları teşvik etti, onlara Galata'da yerleşip ticaret yapmaları için kapitülasyonlar verdi. 1463-1520 arasında Galata'da Floransa ticaret firmaları çok faal idi. 1507'de Galata'da 70 kadar Floransalı tüccar yaşıyor ve bunların yıllık ciroları 600.000 altına ulaşıyordu. Bu tüccarlar buraya başlıca lüks Floransa yünlü kumaşları getiriyor, ham ipek alıyorlardı. 16. yy'da Floransa-lıların yerini Venedikliler alacaktır.

Endülüslü Arapların yerleşmesi ise sürekli oldu. Osmanlı idaresi, güvenlik dü-

1927 Sayımına Göre Galata/Beyoğlu Nüfusu

	<i>Nüfus Yüzde</i>	
Müslüman	145.1	40.90
Rum	62.28	21.72
Ermeni	22.51	8.07
Vahudi	22.27	11.08
Katolik	10.70	6.70
Diğer	6.050	2.08
Diğerleri	1.336	0.46

Galata, 1927

Pervititch haritasından yararlanılarak çizilmiştir. *İstanbul Ansiklopedisi*

GALATA

352

353

GALATA

İfkâ

Sebah & Joaillier'in bir fotoğrafında Yüksekaldırım, 19. yy.

Alman Arkeoloji Enstitüsü Fotoğraf Arşivi, 9190

şüncesiyle Galata'da Müslüman nüfusu artırmayı düşünüyordu. 1533'ten sonra Barbaros Hayreddin Paşa, Magripli denizcileri ve Endülüs'ten sığınmacı Arapları Galata'da yerleştirmekte idi. Emeviler döneminde İstanbul kuşatmasında, Arapların Galata'da ordugâh kurduğu ve Arap Ca-mii'ni yaptığı hakkındaki rivayet, Endülüslü sığınmacıların bu bölgede yerleşmesi için bir bahane oldu. Endülüs Araplarının kitle halinde gelip yerleşmesi lölö'dadır. İspanyol hükümeti 1609'da Endülüslü Arapları İslamlaştırma veya yöreden sürme kararı alınca, Osmanlılar bunlara kucak açtılar. Göçmenlerden bir kısmı, Galata'da Arap Camii ile Galata Kulesi arasındaki bölgede yerleştirildi. Endülüslüler, giysileri, şekerleme, helva ve şerbetleri ile Galata'nın kozmopolit havasına yeni bir renk kattılar. Kıbrıs'ın fethine katılan amirallerden Arap Ahmed Paşa bunlardandır. Galata, 15. yy'ın sonlarına doğru, İstanbul'un büyümesiyle birlikte nüfus ve eko-

nomi bakımından büyük bir gelişme gösterdi. Yeni Türk mahallelerinin kuruluşuyla şehrin Türk-İslam karakteri belirmeye başladı. 1496 tarihli vakfiyeye göre Galata o zaman, 20 Türk-İslam, 13 İtalyan, 8 Rum, 6 Ermeni mahallesini içeriyordu. Türk-İslam nüfusu, başlıca kürkçü, bakırcı, abacı, ekmekçi gibi esnaftan ve Kasımpaşa'da kurulan tersane dolayısıyla denizcilerden oluşuyordu. Bu döneme ait Türk-İslam mahalleleri, Kaptan Bali Reis, iskandil Kasım Reis, Kemal Reis, Azepler, Be-reketzade, Okçu Musa, Ankaralı, Abdi Fa-kih, Şehsüvar, Hacı Aver adlarını taşımaktadır. Bunun yanında, Deli Mihal (kalafatçılar reisi), Domeniko (Frenk kuyumcu), Manuel ve Urgancılar (meyhaneci) mahalleleri Galata'nın karışık etnik yapısını yansıtmaktadır. Zamanla, Müslüman-Türk halkı çoğunluğu oluşturmakla beraber bir liman ve ticaret şehri olan Galata, öbür Akdeniz liman şehirleri gibi, kozmopolit niteliğini daima saklamıştır.

Galata Camileri

Arap Camii (eski San Paolo ve San Dome-nico Kilisesi), Sokollu Mehmed Paşa Camii (veya Azapkapı Camii, Mimar Sinan yapısı, 1577), Yağkapanı Camii (Yağkapanı Kapısı önünde Maktul İbrahim Paşa yapısı, 1530), Yeraltı Camii (veya Kurşunlu Mahzen Camii, eski Castrum, yani Galata Hisarı'nın zemin katı), Yeni Cami (1697'de yanık San Francesco Kilisesi arsasına yapılmıştır), Kemankeş Mustafa Paşa Camii (San Antonio Kilisesi yerine yapılmıştır), Karaköy Camii.

Bu camilerin bulunduğu bölgeler Müslüman nüfusun bulunduğu bölgelerdir. Aynı zamanda Galata'da Müslümanların yerleştiği mahallelerde birçok mescit bulunuyordu.

19. yy'da, İstanbul ve Boğaziçi'nden Rum, Ermeni ve Yahudiler Galata ve Beyoğlu'na gelip yerleştiğinden şehrin etnik yapısı yeniden değişmiş, yeni yeni kilise ve sinagoglar *ortaya* çıkmıştır.

İstanbul'un üç kadılığından biri olan Galata Kadılığı, 44 nahiye ve 300 kadar köyü içine alıyordu (bak. Bilad-ı Selase). Bu kaza dairesi, Tophane'den başlayarak Boğaziçi'nin Rumeli yakası kasaba ve köy-lerini/beri tarafta Kasımpaşa; Hasköy ve Piripaşa'yı, kuzey tarafta ise Beyoğlu'nu içeriyordu. Marmara Denizi tarafında, Marmara Adası, Erdek, Mudanya ve Bandırma bölgeleri de *Galata* kadısına bağlı naipilerle idare olunurdu.

Galata'da disiplin cezaları vermeye yetkili 12 "hâkim" vardı. Bunlar sırasıyla, kadı, Sultan Ahmed Camii mütevellisi (bu caminin çoğu vakıfları Galata'da idi), voyvoda (subaşı), bal ve yağ kapanında gümrük emini, kalafatçıbaşı (gemi onarımı işçilerine kanşır), muhtesip (pazarda tartı ve fiyatları düzenler), ayak naibi (dolaşp ufak suçları cezalandırır), çöplük subaşı-sı, hamr emini (şarap resim ve gümrüğüne kanşır), yeniçeri çorbacısı (emrinde 500-600 yeniçeri ile polis görevinde), Yeniçeri Ocağı'ndan mumcu (gece meyhanelere bakar, uygunsuz

kişileri yakalar), İstanbul ağasıdır (Karaköy Kapısı'nda saray mutfağı için odun yüklerinden odun toplar). Bununla beraber güvenlik işlerinin en yüksek amiri olup büyük suçlara bakan makam Kasımpaşa'da oturan "kapudan paşa"dır. Onun emrinde Galata'da çeşitli yerlerde kolluklar (polis karakolları) vardır. Boğaziçi'nde polis hizmetini bostan-cıbaşı sağlar; gayrimüslimler yalılarında çalgıyla hora teper ve gece âlemlerinde fazla gürültü yaparlarsa müdahale ederdi.

1842-1843'te Galata'da yaşayan C. Whi-te, Galata ve Beyoğlu (Pera) sokaklarını İstanbul'a bakarak çok daha pis bulur. Ona göre, balık pazarının ve açıktan Halic'e a-kan lağımın kokusuna tahammül edilmez; Perşembepazarı Caddesi'nde dilenciden geçilmezdi. C. White kitabında Balıkpa-zar-ı, Karaköy ve Yağkapanı kapılarında müşteri bekleyen hamal ve kayıkçıların Doğu Anadolu'dan gelmiş güçlü ve yakışıklı adamlar olduğunu ve bunların kadınlarla sonu ölümle biten maceralarını anlatır (bak. meyhaneler).

Brindesi'nin
Yeni Çarşı
Sokağı'ndaki
evinden
Galata ve
çevresini
betimleyen
bir resmi,
19. yy.
Galeri Alfa

Osmanlı ülkesinde Avrupa modeli ilk belediye de, Galata'da 1857'de kuruldu (bak. Altıncı Daire-i Belediye).

Ekonomi, Pazarlar ve Hanlar

Osmanlı idaresi altına girmeden önce Ceneviz Pera'sı 14. yy'dan itibaren ticaret ve refahını başlıca Bursa ile ticari ilişkilerine borçlu idi. Cenevizliler Bursa pazarından Hint baharatı ve İran ipeği almakta idiler.

1455 sayımı gösteriyor ki, 1453'te teslim sırasında kaçışlar yüzünden ekonomi sarsılmış, ticarethane ve depolar boş kalmıştır. 1480'e doğru istanbul'un kalkınmasına paralel olarak Galata eskisinden daha hareketli ve zengin bir ticaret bölgesi haline geldi.

Ceneviz döneminde liman ve esas pazar kesimi, Yağkapanı Kapısı ile Balıkpa-zar-ı Kapısı arasındaki bölge idi. Osmanlı döneminde de aynı bölge, esas pazar durumunu korumuştur. Perşembepazarı Caddesi burada

başlardı. Ticaret mallarının tartılıp gümrük alındığı kapan burada idi. Surlardaki kuleler, ticaret malları için "mahzen" (depo) vazifesi görürdü. Bu bölgede, İstanbul'un gelişmesiyle beraber, Rüstem Paşa Hanı ve bedesten gibi büyük ticari yapılar inşa olunmuştur. Galata, Ege Denizi'nden ithal olunan zeytinyağının son varış noktası olduğundan yağ kapanı da burada idi. Aynı bölgedeki balık pazarı, yabancıların hayranlığını çeken bir pazardı. Matrakçı Nasuh'un 1537 tarihli Galata planında Yağkapanı Kapısı önünde sur dışında iskele, yağ kapanı ve İbrahim Paşa Camii gösterilmiştir. Gravürlerde bu iskele büyük gemilerin yanaştığı bir yer olarak tasvir olunmuştur. Nüfuzlu Osmanlı büyüklerinin burada kiralık "mahzenleri" vardı ve Galata tüccarı ve sarrafları eliyle ticarete büyük sermayeler yatırırlardı. 1472 tarihli vakfiye Rum, Ermeni, Yahudi ve İtalyanların faaliyette bulunduğu bu liman-pazar bölgesinde, birçok Türk-Müslüman tüccarın da yerleşmiş bu-

lunduğunu gösteriyor. Müslüman tüccarlar Avrupa'ya sof, ince pamuklular ve ipekli kumaş ihracıyla uğraşır. İkinci önemli pazar, Karaköy bölgesinde idi. Evliya Çelebi'ye göre (1630'larda) Galata'da çeşitli semtlerde 8 çarşı vardı. Bu tarihlerde değerli eşya alıp satan *Galata* Bedesteni'ndeki tüccarın çoğunluğu Rum ve "Frenk"ler-den (Avrupalı) oluşuyordu. Galata, İstanbul'un Avrupa ile ticaretinin başlıca antreposu durumuna gelmişti. 18. yy'da Batı'dan başlıca kumaş, şeker, kahve, boya ithal ediliyor buna karşılık, yün, balmumu, deri ihraç ediliyordu. Bu olgu şehrin kozmopolit nüfusu, yaşam tarzı bakımından "Frenk" karakterini belirlemiş böylece Batılılaşmada belirleyici bir odak olmuştur. 15. yy'ın sonunda tarihçi Tursun Bey, Galata'yı "Frengistan" diye anmaktadır. 1840'larda, özellikle Kırım Savaşı'ndan sonra, İstanbul'un kibar tabakası alışveriş için Kapalıçarşı'yı bırakıp Beyoğlu mağazalarına rağbet etmeye başlamış, Galata-İstanbul trafiği ziyadesi ile artmış ve bu yüzden köprüler yapılmaya başlanmıştır.

1840'larda İstanbul-Galata arasında ulaştırmayı sağlayan kayıkçıların sayısı, gedik defterine göre, 19.000 kişiyi, kayık sayısı 16.000'i buluyordu. 1840'larda 8.500 hamal sayılmıştı. Haliç'te ilk köprü 3 Eylül 1836'da hizmete açılmış olan Hayratiye Köprüsü olup Azapkapı'yı Unkapanı'na bağlıyordu (bak. Galata köprüleri). 1876'da hizmete başlayan Tünel dünyadaki ilk metrolardan biridir.

1885'te Galata'da, hepsi Mertebani So-kağı'nda olarak şu bankalar vardı: Bank-ı Osmani, İtibar-ı Umumî Şirketi, Dersaadet Bankası, Credit de Lyons, Fransız Bank şubesi ve İngiliz Bank şubesi.

Galata'daki ticaretin büyük bölümü gayrimüslimlerin, Levantenlerin elinde idi. 18. yy'da kumaş ticareti, Rum ve Yahudilerin, sarraflık Yahudi ve Ermenilerin, dellallık Yahudilerin elinde idi. Türkler gıda mad-

deleri ticaretiyle uğraşır. İthalatın yüzde 70'ini Avrupa kumaşları oluşturmakta idi. İthal mallarını alıp dağıtmada Rumlar başta gelmekte idi.

Avrupa ile ticaretin olağanüstü gelişmesi ve Beyoğlu'nun önemli bir yerleşme alanı haline gelmesi sonucu yeniden birçok han yapılmıştır.

İngilizler Kırım Savaşı (1853-1856) sırasında *Galata* Limanı'nda, Osmanlı liman idaresini ve gedik nizamını hiçe sayarak yükleme boşaltmada kendi tebaalarından Maltalıları ve İyonyen Adaları halkından işçileri kullandılar. Türk ve Rum kayıkçılar işsiz kaldı. Savaş sonunda bu yabancılar işi kaçakçılık ve korsanlığa döktüler. Galata'da suç oranı çok arttı. Osmanlı polisi karışmaya yeltenince İngiliz hükümeti kapitülasyonların çiğnendiğini öne sürerek suçlulara sahip çıkıyordu. *Galata* Limanı tam bir başsızlık içinde idi. Nihayet 1859'da Babıâli bir İngiliz amiralini, Adolp-hus Slade'i liman odası başına getirerek bir çare bulmayı denedi. 1862'ye kadar hizmet gören bu İngiliz, kaçakçılığı önlemeye çalıştı. Galata Limanı Cumhuriyet dönemine kadar kapitülasyon sahibi devletlerin bir serbest limanı durumuna düşmekten kurtulamadı. Bu durumun hayırlı bir sonucu, yerli gedik tekelinin kalkmasına yol açmış olmasıdır. Gelen giden vapurlar için Galata rıhtım inşaatı imtiyazı 1892' de bir Fransıza verilmiş, fakat kayıkçıların protestoları yüzünden inşaat yavaş yürümüştür (bak. rıhtımlar).

Bibi. H. inalcık, "Ottoman Galata, 1453-1553", *Premiere Recontre International le sur l'Empi-re Ottoman et la Turquie Moderna, Institut National des Langues et Civilisations Orientales, Maison des Sciences de l'Homme* 18-22 Janvier 1985.1. *Recherche sur la ville ottomane: La cas du quartier de Galata*, İst.-Paris, 1991, s. 17-116; A. M. Schneider-M. Nomidis, *Galata, Topographische-archâologischer Plan miterlaüterndem Text*, İst., 1944; S. Rosenthal, "Foreigners and Municipal Reform in Istanbul; 1855-1865", *International Journal of Middle*

GALATA

354

355

GALATA BEDESTENİ

East Studies, II (1980), s. 227-245; S. Eyice, *Galata ve Kulesi*, İst., 1969; ay, "İstanbul", *İA*, VII, 1215/150-157; C. White, *Three Years in Constantinople*, I-III, Londra, 1845; Evliya, *Seyahatname*, I; Ziya, *İstanbul ve Boğaziçi*, I-II; Cezar, *Beyoğlu*; Öz, *İstanbul Camileri*, I-II; Kömür-cian, *İstanbul Tarihi*; Z. Bilge, *İstanbul Rıhtımlarının Tarihi*, İst., 1949; F. İsfendiyyaroğlu, *Galatasaray Tarihi*, İst., 1952; (Ergin), *Afece/fe*; *Dahiliye Nezaretinin 1301 Rumî Tarihli İstanbul İstatistik Cetvelleri*; H. Kazgan, *Galata Bankerleri*, İst., 1991; C. Baykara, *Galata Mevlevihanesi*, İst.

halil inalcık

Günümüzde Galata

Beyoğlu ilçesi'nin bir parçası olan Galata semti Evliya Çelebi, Şahkulu, Emekyemez, Bereketzade, Karaköy, Müeyyetzade, Hacı Mimi, Asmalımescit, Arap Cami ve Tomtom mahallelerinden oluşmaktadır. Banka merkezleri, gemicilik işletmeleri, işhanları, dükkânlar ve tezgâh satıcıları ile İstanbul'un en işlek ticaret ve iş merkezlerinden biridir. Semt tüm 20. yy boyunca, sadece Galata Kulesi-Kürkçükapı-Azapka-pı-Şişhane arasında kalan dörtgen ile, Büyük Hendek ve Lüleci Hendek sokaklarının üstünde kalan yerler hariç olmak üzere işyerleri ile doluydu. Merkezdeki Bereketzade Mahallesi ile Lüleci Hendek-Kemeraltı caddeleri arasındaki alan ise Latin (veya Protestan) kiliseleri, okul ve hastanelerin yoğun olduğu bölümlerdi. 1955-1960 arasında uygulanan imar planları ve politikalar Galata'nın mimari, kültürel ve sosyal yapısını değiştirmiştir. Semtin çoğulcu kimliği değişerek homojenleşmiş, deniz ticaretinin önemini giderek yitirmesi, bankacılık sektörünün Levent-Maslak yöresine taşınması, ticaret hayatının Har-biye-Şişli-Nişantaşı bölgesine kayması sonucu bir ticaret ve iş merkezi olma kimliği de zayıflamaktadır. İstanbul'un en bü-

yük hırdavatçılar çarşısı olan Perşembe-pazarı'nın esnafları da, 1985 sonrasındaki Haliç yıkımları nedeniyle Piyalepaşa'da inşa edilen PERPA binasına kaydırılmaya başlanmıştır. Halen Yüksekaldırım ve Bankalar Caddesi'nde elektrik araç ve gereçleri satan dükkânlar sıralıdır. Şehrin gemicilik işletmelerinin bir bölümü Galata rıhtımındaki konumlarını sürdürmektedir.

Mimarlar Odası İstanbul Şubesi tarafından 1990'larm ilk yıllarında başlatılan çalışmalar sonucunda Galata'nın mimari ve kültürel özelliklerinin saptanması ve koruma altına alınmasını hedefleyen projeler üretilmektedir. Azapkapı'dan Tophane'ye dek uzanan 8 mahalle, 211 sokak ve 80 kadar tarihi yapıyı kapsayan bu projeler uyarınca Galata Kulesi'nin çevresinden başlamak üzere pek çok düzenleme yapılmaktadır.

1950'lerde aralarında Fikret Âdil ve Nâzım Hikmet'in de bulunduğu pek çok sanatçının yaşadığı ve buluştuğu bir mekân olan, ama daha sonra pavyonlar ve fuhuş amaçlı otellerle dolarak eski kimliğini yitiren Asmalımescit Mahallesi; Asmalımescit ile Hacı Mimi mahalleleri arasından geçen Serdar-ı Ekrem Sokağı ve burada bulunan Narmanlı Yurdu, Kamondo Hanı, Doğan Apartmanı(->) gibi önemli yapılar bu koruma kapsamına alınmıştır. Serdar-ı Ekrem Sokağı'nda ya da bu sokağa hemen komşu Şahkulu Bostan Sokağı'nda yaşayan ya da atölyesi bulunan ünlü sanatçılar arasında ilhan Berk, Abidin Di-no, Mina Urgan, Halet Çambel, Asaf Halet Çelebi, Ahmed Hamdi, Oktay Rifat, Melih Cevdet Anday gibi kültür adamlarımızı sayabiliriz.

Koruma projelerinin uygulandığı yerlerden biri de *Galata* Mevlevîhanesi'nin

Günümüzde Galata'mn genel bir görünümü.

Gürol Kara

bulunduğu Galip Dede Caddesi'dir. Şeyh Galip ve Müeyyetzade camileri ile, istanbul'un en eski fırınlarından biri olan 100 yıllık Kuledibi Fırını burada yer almaktadır. Şu an kullanılmayan Sancak (Alsan-cak) Sineması ise güzel iç süslemeleri ile ünlüydü. Müeyyetzade Mahallesiindeki Yüksekaldırım, Lüleci Hendek, Boğazkesen ve Necatibey caddeleri arasında kalan bölgede ise ticari binalar yer almaktadır. Bunların çoğu eski tipte yığma yapılar olup, sadece ön cephepleri sağlam durmakta, arkadaki harap bölümlerinde Anadolu'dan göçen kişiler sığınmaktadır. St. Benoit Lisesi'nin yanından inen Revani Sokağı'ndaki 19. yy yapısı binalar ise otopark yapılmak üzere yıkılmak üzeredir.

Galata Kulesi ile Yağkapam iskelesi a-rasındaki akslardan birinin üstünde bulunan Kuledibi Hastanesi ise, 19. yy'da Galata bölgesinde yaşayan 2.500 kişilik Malta kolonisinin bir mensubu tarafından işyeri olarak inşa edilmiş, daha sonra Zonguldak'ta kömür madeni işleten Fourni-er ailesine devredilmiştir. 1919'da ingiliz işgal birliklerine karakol binası olarak hizmet veren bina daha sonra bugünkü işlevine kavuşmuştur.

Galata'daki sokak isimlerinin çoğu, Altı-Yedi Eylül Olayları'ndan(->) sonra Türk-çeleştirilmiştir. Eski adı Kazevici olan General Yazgan Sokağı'ndaki binalar mimari bakımdan çok önemlidir. Kumbaracı Yokuşu'nun istiklal Caddesi ile birleştiği yere yakın beş katlı eski apartman istanbul Eğitim Vakfı tarafından öğrenci yurduna dönüştürülmektedir. 120 numaradaki Ceneviz binası ise bakımsız bir durumda olup halen konfeksiyon atölyesi olarak kullanılmaktadır.

istanbul

GALATA BANKERLERİ

19. yy'm ikinci yarısından itibaren, büroları Galata çevresinde bulunan, her türlü mali ve parasal işlemle uğraşan, Osmanlı ekonomisi, maliyesi ve siyaseti üzerinde büyük etkileri olmuş Rum, Ermeni, Yahudi ve diğer yabancı kökenli bankerler.

Galata bankerleri, istanbul'da Bizans döneminden beri para, altın, kıymetli maden işleriyle uğraşan, faizle para veren tefeci ve sarrafların(->) 19. yy'm değişen e-ekonomik ve sosyal koşullarındaki uzantıları sayılabilir. II. Mehmed (Fatih) istanbul'u aldığı zaman, şimdiki Galata ve çevresine yerleşmiş Cenevizli ve Venedikli tefeci sarraf ve tüccarlara, sıkı kurallar ve kendilerine çizilmiş çerçeve içinde işlerini sürdürme imkânı tanımıştı. Sonraki dönemlerde Osmanlı Devleti ile bazen uzlaşma, bazen idamları ve mallarının müsaderesine varan çatışmalarla işlerini sürdüren bu kesimler, 1839'da Tanzimat'ın ilanından, özellikle de yeni ticaret yasalarının yürürlüğe girmesi ve

Osmanlı ekonomisinin Batı'ya açılıp teslim olmasından sonra bir yandan yapı değiştirirken bir yandan da büsbütün güçlendiler. 19. yy'a gelindiğinde İstanbul'un zengin ve kalburüstü azınlıklarının ve kentte yaşayan yabancıların önemli bölümü sarraflık yapmaktaydı. Bu sarrafların Osmanlı ekonomisinin ayrılmaz parçası haline gelerek önem kazanmaları; ülkenin, sanayi devrimini gerçekleştirmiş Batı'mın dış pazarı olma sürecine girmesi, yurtiçi üretim ve sanayinin çökerek ekonominin Avrupa ticaretine bağlanması ile oldu.

Galata çevresinde yaşayan ve işlemlerini de buradan sürdüren çoğu Rum sarraf ve onların ortakları olan tüccarlar, Batı' dan kredi ile satın aldıkları mallan peşin para ile satıyor; ellerinde biriken nakit parayı çok yüksek faizle vererek büyük kârlar sağlıyorlardı. Ermeni ve Yahudi sarrafları ise, daha çok iç piyasaya dönük çalışıyorlar; sarayın ve devlet ricalinin artan tüketim masraflarını finanse ediyorlardı. Yabancı uyruklulara serbest ticaret ve mali işlem yetkisini tanıyan ve var olan yetkilerini genişleten Tanzimat Fermam'ını izleyen gelişmeler içinde, Galata sarraflarından çok daha geniş para ve işlem hacmine sahip, daha modern ve örgütlü bankerlere doğru gidiş hızlandı. 1850'lere kadar hiçbir ön hazırlık ve eğitimleri olmadan, çekirdekten yetişip gözü kara faizcilik, tefecilik ve kapkaççılıkla yükselen sarrafların yerini bu yeni kuşak bankerler almaya başladı.

Aynı dönemler Avrupa'da bankaların kurumlaştığı, mali sermayenin yükselişe geçtiği, bankacılığın ve banka işlemlerinin gelişkin Avrupa ekonomilerinin ana sektörlerinden biri haline gelmeye başladığı dönemlerdi. Batı ile sıkı ilişki içindeki Osmanlı sarraf-bankerlerinin de belli standartlara ulaşmaları, işlerini sürdürebilmeleri için gerekliydi. Bankerlik böylece İstanbul'daki Levantenlerin, Rum, Ermeni, Yahudi tebaanın seçkin kesimlerinin iyi yetişmiş ve eğitim görmüş çocuklarının işi

olmaya başladı. Bunlar Paris ve Londra borsaları ile sürekli haberleşme içinde o-lan, gelişmeleri izleyen, Osmanlı sarayı ve bürokrasisiyle olduğu kadar Batı'daki önemli kurum ve kişilerle de yakın ilişki içindeki kişilerdi. Toplumda biraz da aşağılanan sarraflıktan, toplumsal statü sahibi bankerliğe doğru geçişin habercileriydi.

1846'da, İstanbul'da ve Batı'da çeşitli ilişkileri olan tanınmış sarraf-banker Manolaki Baltazzi (Baltacı) ve Fransa'da da bankerlikle uğraşan ünlü zengin Alleon ailesinin^ oğullarından Jacques Alleon ve kardeşlerinin Galata'da Voyvoda Caddesi'nde açtıkları bankerlik bürosu Galata sarraflarının Galata bankerlerine dönüşmesinde bir adım sayılabilir. Baltazzi ve Alleon'ların bankerlik büroları, 1847'de İstanbul'da kurulan ilk banka olan Banque de Constantinople'un çekirdeğini oluşturdu. Bankanın kuruluşu eski kuşak sarraf-bankerler arasında önce belli bir tedirginlik yarattıysa da giderek Galata bankerlerinin gelişmesine katkıda bulundu. 1850' lerde piyasadaki para darlığını

önlemek üzere basılıp piyasaya sürülen "kaime" ile oynanan borsa oyunları ve çeşidi para spekülasyonları ile Galata bankerleri büyük kazançlar sağladılar. 1854'te Kırım Savaşı'nın mali çöküntüsünün de etkisiyle Osmanlı maliyesinin yaşadığı bunalım sırasında ilk dış borçlanmaya gidildiğinde ve bunu izleyen dış borçlanmalar sürecinde, Galata bankerleri Batı'ya ciddi şekilde a-çıldılar ve borç veren Avrupa ülkelerinin Türkiye'deki kolları haline geldiler. Osmanlı Devleti'nin iç ve dış borçlarının en yüksek noktasına ulaştığı 1860'larda büyük spekülasyon ve kâr olanakları sağlayan Galata bankerleri Osmanlı Devleti'ni de avuçları içine almışlardır. Bu dönemde Osmanlı Devleti, Galata bankerlerinden doğrudan borç aldığı gibi, çeşitli nezaretler de tüccara zamanında para ö-deyemeyince faizli senetler veriyorlar, tüccar bunları Galata bankerlerine kırdırıyor ve bankerler bu yolla da devletin alacaklısı durumuna geliyorlardı. 1863'te Osmanlı Bankası'nın (Banque Imperiale Ottoma-ne) kuruluşu bankerler arasında bir süre tedirginlik yarattıysa da kısa bir süre sonra Galata bankerlerinin daha da güçlendikleri gözlemlendi. 1864'te bankerler birleşip örgütlendiler ve Galata Borsası'nı(->) kurdular. Ayrıca Osmanlı Bankası kurulduktan sonra, Osmanlı Bankası'nın da ortak olduğu; ortakları arasında ünlü Galata bankerlerinden A. Baltazzi, Kristaki Zografos, Boğos Mısırlıyan, A. Ralli, Zarifi, J. Kamonda'nın da bulunduğu Societe Generale de l'Empire Ottomane adlı ö-nemli bir finans kuruluşu oluşturdular.

1871-1881 arası Galata bankerlerinin altın dönemi oldu. Bankerler, aralarında Tramvay Şirketi'nin de bulunduğu çeşitli şirketler kurdular. 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı sırasında, mali durumu çok güç-leşmiş olan Osmanlı maliyesine yaptıkları yardımlarla devletle ilişkilerini pekiştirdiler, kendilerine zamanın basınında "kurtarıcılar" sıfatı bile yakıştırıldı.

Galata bankerleri Osmanlı Devleti'ne

ve maliyesine 19. yy'm ortalarından başlayarak neredeyse 70 yıl boyunca âdeta hükmettiler. Öte yandan Osmanlı istanbul'unda banker aileleri, renkli, zengin ve o dönem için istisnai olan Avrupai bir yaşamı sürdürdüler; Osmanlı'nın Batıcı kesimine örnek oldular, istanbul'da kişilikleriyle ve yaşamlarıyla da iz bırakmış ünlü Galata bankerleri arasında, Kamondo Hanı'nın da sahibi olan Isak Kamondo, Doğan Apartmam'nı(->) satın almış olan Selanikli Botton ailesi, Sakız'dan göç etmiş bir italyan aileye mensup Bernard Corpi, Mano-laki Baltazzi (Baltacı) ve ailesi, Marsilya' dan gelmiş Yunan asıllı Zarifi kardeşler, Çiçek Pasajı'nı yaptırmış olan Hristaki Zografos Efendi, konakları ve zenginliğiyle ünlü Agop Köçeoğlu, Beyoğlu'nda bir sokağa adını vermiş Glavani ailesi, Levantenlerden Nomico ailesi sayılabilir.

istanbul **galata bedesten!**

Galata'da Perşembepazarı Caddesi'ndedir.

Galata Bedesteni'nin II. Mehmed (Fatih) (hd 1451-1481) evkafından olduğu genellikle kabul edilir. Fakat Fatih'in Türkçe ve Arapça vakfiyelerinde, bu bedesten ile ilgili bir kayda rastlanmaz. Bir belgede karşılaşılan, Galata'mn Lonca Mahallesi'n-deki bazı dükkânlar E. H. Ayverdi tarafından bedestene ait olarak kabul edilmek istenir. III. Murad'ın (hd 1574-1595) 9937 1586 tarihli bir fermanında bahsi geçen "kadmden bezzzistan imiş" denilen 16 mermer stnlu, 20 kubbeli yapının burası olması da inandırıcı değildir. Zaten bu bilgi de çelişkilidir (16 stnlu bir yapıda 25 kubbe olması gerekir, Galata Bedesteni stnlu değil 4 örme pay elidir). Bu bedesten ile ilgili olarak Evliya elebi'nin yazdıkları da mevcut binaya uymaz.

Galata Bedesteni mimarisi bakımından Osmanlı dönemi Türk sanatının yapı üslubuna ve tekniğine tam bir uygunluk gösterir. Zaten bedesten yapımı da 15-17. yy' lar arasında uygulanmıştır; sonradan bu yapı türü unutulmuştur. Bu bedesten 4 pa-yeli ve 9 kubbeli biçimi ile Kastamonu, Kayseri, artık mevcut olmayan Konya, Merzifon bedestenlerinin bir benzeridir.

Galata Bedesteni'nin planı.

Müller-Wiener, *Bildlexikon*

GALATA BORSASI

356-

357

GALATA KÖPRÜLERİ

Galata Köprüsü'nün geçirdiği değişimleri yansıtan iki kartpostal.

Tuğrul Acar fotoğraf arşivi (sol), Ayşe Yetişkin Kubilay koleksiyonu (sağ)

20 mx20 m ölçüsünü pek az aşan bedestenlerde daima görüldüğü gibi dış cephelerine bitişik olarak, üzerleri kağır tonozlarla örtülü dükkân gözleri sıralanır. Bunlar sonraları çok bozulmuş, Perşembepa-zarı Caddesi kenarındaki de bütünüyle tıraş edilerek, ortadan kaldırmıştır. Dört cephesinin de ortasında birer kapısı olan, ana mekânın ortasında yükselen kesme taştan, kare kesitli 4 kalın paye büyük kemerleri taşır. Böylece meydana gelen 9 bölümün üstleri kasnaksız kubbeler ile rtlmştir. Cephelerinin yukarı kısımlarında, her cephede üçer tane pencere vardır.

Perşembepazarı Caddesi'ne açılan girişin sol tarafında duvar kalınlığı içinde bulunan spiral bir merdiven, çepeçevre bedesteni dolanan ahşap bir galeriye çıkışı *sağlar*. Ancak 80 cm kadar genişlikteki bu galeri, duvarlara saplanmış mermer konsollar tarafından taşınır. Ayrıca karşılıklı i-ki köşedeki düz merdivenler ise dış dükkânların üstlerinde olması gereken kat bölümleri ile ilgilidir. Bu st kattan yalnız iki tarafta, bazı

mekânlar kalmıştır.

Galata Bedesteni 25 yıl öncesine kadar depo olarak kullanılıyor ve içinde meşe ağacından eski bölmeler bütünüyle duruyordu. Binayı kiraya vermek üzere yapılan restorasyonda bunlar sökülmüş ve ilgili makamın itirazına karşılık, bedestenin aslına uygun onarımının yapılacağı bildirilmesine rağmen bu yolda hiçbir girişimde bulunulmamıştır.

Bibi. C. Esad Arseven, *Eski Galata ve Bina-lan*, ist., 1989; A. M. Schneider-M. Is. Nomidis, *Galata, Topographisch-Archâologischer Plan mit Erläuterndem Text*, İst., 1944, s. 37; Ayver-di, *Fatih IV*, 576-579; Müller-Wiener, *Bildlexikon*, 352-353.

SEMAVi EYİCE

GALATA BORSASI

Bugün emtia borsası ve menkul kıymetler borsası olarak iki ayrı kurum olan borsalar, Eski Yunan ve Roma'dan başlayarak MS 12. yy'a, yani Venedik'in Akdeniz ticaretine yeni bir vechе vermeye başlamasına kadar, emtia ağırlıklı borsalar olarak bilinmektedir. Mal alım satımı ve mal üzerinde her türlü spekülâtif hareketlerin oluştuğu borsalardan menkul kıymetler borsasına geçiş 12. yy'da Venedik'te başlamıştır. Borsa kelimesi, aynı yıllarda Belçika'nın Bruge kentinde, tüccarların Van der Burse adında bir tüccarın evinde toplanıp çeşitli mal ve kıymetli kâğıt üzerinde mezat ve alışveriş yapmalarından çıkmış, benzer işlerin yapıldığı yere "borsa" denmeye başlanmıştır.

Bütün dünyada olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda da borsa, ekonomik *hayatta* beliren köklü değişmelerin gerektirdiği bir kuruluş olarak ortaya çıkmıştır. Nitekim 1838 ve 1839'da İngiltere ve Fransa ile yapılan dış ticaret anlaşmaları ve II. Mahmud döneminin (1808-1839) başından itibaren yoğunlaşan Batı ticareti, Osmanlı ekonomik yapısında büyük değişikliklere yol açmış, özellikle dış ticaretin açık vermesi dış tediyelerin ödenmesinde yeni usullerin kullanılmasına sebep ol-

muştur. İngiliz ve Fransız kambiyesini tutmak, yani istikrarlı bir şekle dökmek için hükümet desteği ile İstanbul'da kurulmuş olan Banque de Constantinople' un kâğıtları, öteden beri piyasada dolaşan ve aslında hükümetin tüccara olan vadeli ve faizli borçlarını temsil eden sehim, sergi vb kâğıtlar ile birlikte piyasada spekülasyon aracı olmaya başlamıştır.

Banque de Constantinople ve hükümetin piyasada dolaşan kâğıtları yanında, gemilerde taşınan her türlü mal ile İstanbul ve sair Osmanlı limanlarında depo edilmiş malların karşılığı olarak tüccar tarafından çıkarılan kâğıtlar da artmaya başlayınca, o devirde dışarıdan ve içeriden gelen gemilerin yanaşıp yüklerini boşalttığı yer ve aynı zamanda yabancı tüccar ve gemi adamlarının uğrakları olan otellerin, kahvehanelerin, birahanelerin bulunduğu Galata'da, kışın kapalı, yazın

açık havada, yabancıların ve onları taklit etmeye çalışan Osmanlı azınlıklarının yanında şansını denemeye çıkmış birkaç İslam-Türk tebaa da, "hava oyunları" olarak bilinen borsa o-yunlarına katılmaya başlamışlardır.

*J*_-*

Galata Borsası 19- yy'm ortalarına doğru oluşmuştur. 19. yy'ın ortalarına doğru giderek bozulan ekonomik durum sonucunda iç piyasadaki para darlığına çare olarak getirilen ve "kaime" adı verilen kâğıt paranın çıkarılması ve kaime ile girişilen bazı işlemler, kısa zamanda kaimenin büyük spekülasyon metaı haline gelmesine sebep olmuş ve Kırım Savaşı arifesinde, bir altının lira karşılığı 400 kuruş kaimeye kadar çıkmıştır, işte bu spekülatif hareketlerin bankerler ve sarraflar dışında halk arasına da yayılması ile İstanbul'un çarşı *pazar* yerlerinde kaime, sergi, sehim vb devlet kâğıtları ve bazı itibar-

Pera Palas
Hotel de
Constantinople'
un Societe
Française
Grands Hotels
International'a
ait 10 Temmuz
1922 tarihli
hisse senedi.
Galeri Alfa

lı tüccar ve bankerlerin imzasını taşıyan çek ve bonoların alışverişi hızlanmış; bu işe Avrupalılar da karışınca Avrupa borsalarının en tipik işlem ve oyunları Galata' nın han avlularında ve akşamları da birahane ve gazinolarda oynanmaya başlanmıştır. Bu işlerin acemileri çok olduğundan kavgalar ve suçlamalar başlamış, zaman zaman polis müdahalesi gerekli olmuştur.

İşte bu kargaşayı ve zaman zaman hükümeti sert tedbirler almaya zorlayan o-layları normal borsa işlemleri haline sokmak için, eski Ceneviz ve Venedikli sarraf, banker ve tüccarların ahvadı sayılan istanbullu Rum banker, sarraf ve tüccarlar Rum kiliselerinin idare heyetlerine verilen "sefurya" adıyla bir teşkilatlanmaya giderek Galata'da Havyar Hanı'nda bir borsa kurmuşlardır (bak. borsalar). 1854 başlarında adı geçen handa bu şekilde ortaya çıkan yarı resmi borsa, kısa zamanda gelişmesine rağmen ilk resmi borsa komiseri olan Abidin Paşa'nın, yazdığı *Hava Oyunları* adlı kitapçıkta belirteceği gibi, özellikle

Müslüman Türklerin borsa oyunlarında büyük *zararlara* uğramaları ve aldatılmaları karşısında, hükümet bu işi kendi kontrolü altına almıştır.

Galata Borsası resmen kurulduktan sonra borsa dışında tahvilat alım satımları ve bunlarla ilgili spekülatif işlemler yasaklanmış, ancak borsa dışında, özellikle borsa kapandıktan sonra akşamları Galata ve Beyoğlu birahanelerinde, hattâ tiyatro, opera ve konser aralarında konsolid oyunu devam etmişti. Zaman zaman cezalar artırıldığı, hattâ birçok banker, sarraf, simsar hapse bile girdiği halde, yolsuz para işlemlerinin önü alınamamıştır..

Galata Borsası, kuruluşundan 1914'e

kadar sakin ve işlemlerin normal yürüdüğü pek az gün geçirmiştir. Bunda devletin, padişahın müdahalelerinin, Osmanlı ekonomisi ve ticaretinin büyük bir kriz içinde oluşunun, Batı banka ve bankerlerinin spekülasyonlarının rolü büyüktür. Borsanın bu hali birçok ocağın sönmesine, iflaslara, intiharlara sebep olmuştur.

Galata Borsası'nın İslam inanışlarına ters düştüğü hatırlatılarak islam tebaanın borsadan ve özellikle konsolid oyunları denilen borsa oyunlarından uzak kaldığı ve bu sebeple borsacılığın sadece Hıristi-yanlara has bir meslek olduğu iddia edilirse de gerçek böyle değildir. Birçok İslam aile reisinin, evlerindeki ve civarlarındaki tutucu eğilimlere rağmen gizliden konsolid belasına tutulmuş olduğu söylenir.

1914'te I. Dünya Savaşı çıkınca Galata Borsası kendi kendini feshetme kararı almıştır. Ancak resmen kapalı olmasına rağmen, bu defa İstanbul'un her yerinde, hattâ Şehzadebaşı'nda bile borsa kurulup oyun oynandığı görülmüştür. Savaş boyunca her türlü mal üzerinde spekülasyon arttığı için, tahviller ve paralar üzerindeki o-yunlar da hızlanmıştır.

Mütareke ve daha sonra istanbul'un işgalinde Galata Borsası, kimin emri ve müsaadesi ile açıldığı belli olmadan yeniden açılmıştır. Mütareke yıllarında ve İstanbul'un müttefik orduları tarafından işgali süresince borsada iki önemli olay kaydedilmiştir. Bunlardan biri İstanbullu Rumların istanbul'un tapusunu ele geçirmek i-çin borsada çevirdikleri oyunlar, diğeri ise Müslüman Türklerin borsacılıkta daha aktif bir tutum içine girmeleridir. ABD Başkanı Wilson'un, I. Dünya Savaşı sonrası barış ilkelerini ortaya koyan bildirisinde, ihtilafli toprakların paylaşılmasında tapu hakkının büyük rol oynayabileceğine dair bir prensibi ortaya koyması, İstanbul Rumlarının şehri ele geçirmek için İstanbul'da tapu sahibi Türklerin ellerindeki tapuları parası karşılığında alma teşebbüslerine yol açmıştır. Bu, kısa *zurnanda* kampanya haline dönüşmüş ve Rumlar Atina Bankası'mn verdiği krediler sayesinde Osmanlı lirasının kambiyo oyunları ile değer kaybetmesinden de faydalanarak İstan-

bul'un Beyoğlu, Boğaziçi kıyıları ve Adalar ile Kadıköy, Moda, Fenerbahçe, Kızıl-

toprak semtlerinde ev, dükkân, tarla, bostan, arsa satın almaya koyulmuşlardır. Satanların büyük çoğunluğu ise, yapılan propaganda ile İstanbul'un elden gideceğine inanmış Müslüman Türklerdir.

Bu arada, İstanbul'un işgal altında bulunduğu 1921'de, borsanın Havyar Hanı'n-dan sonra taşındığı Komisyon Hanı yeniden inşa edilmiştir. Rumların giriştikleri kambiyo oyunlarına işgal kuvvetlerinin subay, asker ve memurlarının da katılmaları ve İngiliz lirasının değerini yükseltmeye yönelik kambiyo oyunlarına karşı, hükümet kambiyo borsadan ayırmak zorunda kalmış; bunun üzerine aynı kişilerin kurdukları "Kambiyo Kulübü" bu defa hiçbir kontrole tabi olmadan işlerini yürütmüştür.

Cumhuriyet'in kurulmasından sonra Ankara hükümeti İzmir İktisat Kongresi'nde saptanmış olan liberal politika icabı ve Lozan Barış Antlaşması gereğine uygun politika yürütmek üzere borsaya eskiden pek farklı olmayan bir düzen getirmek istemiştir. Maliye Müfettişi Adil Bey'in borsa teşkilatının başına getirilmesi ile başlayan yeni dönem yeni birtakım düzenlemelere sahne olmuştur. Nitekim savaş ve mütareke yıllarında özellikle Türk-İslam tebaanın borsadaki kayıplarının önlenmesi maksadı ile acentelerle müşteriler arasındaki ilişkiler yeni bir hukuki düzene sokulmuştur.

1929 dünya ekonomik krizine kadar, Galata Borsası izlenen liberal politikadan ötürü büyük kambiyo spekülasyonlarına sahne olmuş, özellikle İngiliz lirası üzerindeki spekülasyonun etkileri kolay kolay silinememiştir.

Galata Borsası 1930'lara varmadan kapanıp giderken, bir yüzyıla yakın bir sürede Batı finans kapitali ile onun içerideki ortaklarına büyük faydalar sağlamıştır. HAYDAR KAZGAN

GALATA KÖPRÜLERİ

19. yy'ın ortalarında ticari ilişkilerin artması ve sarayın tarihi yarımadadan Beşiktaş'a taşınması kent içi ulaşımının Eminönü-Ka-raköy aksı üzerinde yoğunlaşmasına ne-

den olmuştur. Yine bu dönemde Avrupa' dan ithal edilen atlı binek arabaları yaygınlaşmış ve böylece Haliç'in iki yakası arasında yeni ulaştırma araçlarına da hizmet verebilecek ikinci bir köprü yapma gereksinimi ortaya çıkmıştır. Unkapanı-Azapkapı arasında 1836'da açılan Hayratiye Köprüsü'nün alternatifi olarak 1261/ 1845'te Karaköy ile Eminönü arasında yine ahşap malzemeye Tersane'de yapılan bu köprünün strüktürü, bundan sonra Haliç üzerinde kurulacak üç köprüye daha model olmuştur. Galata ile İstanbul arasına yapılan bu ilk köprü, sallar üzerine inşa edilen Hayratiye Köprüsü'ne genel özellikleriyle benzemekle birlikte, dubalı o-larak yapılmıştır. Konumuna göre boyunun yaklaşık 500 m olduğu tahmin edilen ve Cısr-i Cedid olarak da adlandırılan köprüden geçiş ücreti alınmaya başlanmıştır.

Karaköy Köprüsü 1853'te bağlantıları elden geçirilip yenilenerek büyük çapta bir onarım görmüştür. 1279/1863'te ise Va-kanüvis Ahmed Lutfi Efendi, "Dersa'adet" de kâin Bağçe-kapusu civarındaki Cısr-i Cedid'in dubaları ile hey'et-i hâzırası mü-ceddeden ikmal ve inşa olundu" sözleriyle bu köprünün yerine ikinci Karaköy Köprüsü'nün inşa edildiğini bildirmektedir. Kaptan-ı Derya Ateş Mehmed Paşa tarafından yine Tersane'de ve ahşap olarak yapılan bu köprü, 96 duba tarafından taşınmaktaydı. Dubalar çıpa ve zincirlerle demirlenmişti. Yaklaşık 504 m boyunda ve 14 m genişliğindeki bu köprünün küçük boyutlu deniz araçlarının geçebilmesi için geçiş gözlerinin deniz yüzeyinden yüksekliğinin 5 tn olduğu bilinmektedir. Köprünün maketi 20 Şubat 1863'te açılan Sergi-i Umumi-i Osmanî'de sergilenmiştir.

1860'ların sonunda Karaköy'e köprü yapılması yine gündemdedir. Ancak, bu kez Tersane'nin olanaklarıyla yetinmek yerine, köklü bir değişiklikte demir köprü yapımına yönelmek söz konusudur. Dolayısıyla bu sistemi uygulayacak yabancı şirketler devreye girmeye başlamışlardır. Bu nedenle ilk anlaşma 24 Eylül 1869'da "For-ges et Chantiers de la Mediteranee" isimli bir Fransız şirketiyle imzalanmıştır. Bu sı-, rada İngilizlerin de aynı yerde bir köprü

GALATA KÖPRÜLERİ

358

359

GALATA KULESİ

dürlüğü'nün denetiminde gerçekleştirilen yeni köprünün henüz yapım çalışmaları sürdürülürken, eski köprü 16 Mayıs 1992 günü sabaha karşı çıkış nedeni belirlenemeyen bir yangın sonucu kullanılamaz hale gelmiş ve 23 Mayıs 1992'de, bir kısmı Haliç'in sularına gömülmüş parçaları da dahil olmak üzere yerinden çekilmiştir. Haliç üzerinde Balat-Hasköy arasına yerleştirilmek üzere yemden projelendirilen köprünün, onarım çalışmaları tamamlandıktan sonra yakın bir tarihte tekrar kullanıma açılması beklenmektedir.

Yapım çalışmaları yaklaşık 6 yıl süren yeni Karaköy Köprüsü'nün 47 milyon dolar tutarındaki keşif bedeli, gecikmeler nedeniyle 59 milyon dolara yükselmiştir. Eski köprünün yanarak kullanım dışı kalmasının hemen ardından, bitmekte olan ye-

yapmak üzere teklif verdikleri, Başbakanlık Arşivi'ndeki 8 Eylül 1869 tarihli bir Galata Köprüsü öneri projesinden anlaşılmaktadır. Bu öneriyi veren Georges Wells, Galata Köprüsü anlaşmasını Fransızlara kaptırmakla birlikte birkaç yıl sonra Unkapa-nı-Azapkapı arasına inşa edilecek demir köprünün yapımı işini "Wells and Taylor" olarak üstlenir.

Fransız şirketiyle yapılan ve 19 maddeden oluşan ayrıca bir de ek madde içeren mukavele, köprünün teknik özellikleriyle maliyetini ve tarafların

sorumlulukları hakkındaki esasları bütün ayrıntılarıyla tanımlamaktadır. Ekim 1870 sonunda 1863 tarihli eski ahşap köprü yerinden sökülmüş ve gümrük binası yönünde (Marmara'ya doğru) birkaç metre çekilerek yeniden trafiğe açılmıştır. Yıl sonunda 5, Ocak 1871' de de 4 dubası yerleştirilen yeni köprünün Nisan 1872'de açılacağı da yine *gazele haberlerinden* öğrenilmektedir.

İşlerin neredeyse bitirildiği anda ani bir değişiklikle köprünün Unkapam-Azap-kapı arasındaki Mahmudiye Köprüsü'nün yerine konması için hazırlıklara başlanmıştır. Oysa, yukarıda da belirtildiği gibi bu karar öncesinde "Wells and Taylor'la Un-kapanı-Azapkapı arasına yeni bir demir köprü yapımı için mukavele imzalanmıştır. *Galata* ile Eminönü arasındaki trafiğin yoğunluğunu karşılayamayacak derecede hafif olduğu ileri sürülerek Unkapa-nı'na nakledilen köprünün resmi açılışı Eylül 1872'de yapılmış ve sökülen Mahmudiye Köprüsü mezada çıkarılıp satılmıştır.

Galata ile Eminönü arasına inşa edilmekteyken yeri değiştirilen ilk demir köprünün yerine, ingilizlerle imzalanan mukaveleye göre Azapkapı-Unkapanı arasına yapılması öngörülen köprünün konulmasına karar verilmiştir. Ancak köprünün yeni yerinde yapımı sırasında mukavelede-kindenden daha uzun olması gerektiğinden,

taraflar arasında fiyat konusunda anlaşmazlık çıkmış ve bunun için yeni bir ek mukavele imzalanmıştır. 1875 başında Ter-sane'deki şantiyede yapılan 14 duba getirilerek, üzerlerine demir tahliyeleri yerleştirilmeye başlanmıştır. Başka bir anlaşmazlık konusu da rıhtımların yapımında ortaya çıkmıştır. Osmanlı hükümetinin yeni rıhtımların yapımından vazgeçmesi ü-zerine, kullanılması istenen eski rıhtımların köprüyü taşıyabilmesi için köprünün uçlarından bir miktar uzatılması gerekmiştir. Bu nedenle altışar metrelik zincirsiz 2 duba daha eklenmesini öngören yeni bir mukavele imzalanmıştır. Temmuz 1875'te bitirilmesi gereken köprü, sözü geçen ek dubaların boyutlandırılmalarındaki hata nedeniyle bir miktar kesilmesi gerektiğinden bu tarihte tamamlanmamıştır. Yıl sonunda çıkan haberlere göre kıyı bağlantılarının tamamlanması aşamasına gelinmiştir ve bu işlem bitince köprü ulaşımına açılacaktır. Saltanat değişikliği nedeniyle, resmi açılışı ancak Abdülhamid'in tahta geçişinin birinci yılında yapılabilen bu köprünün boyu ilk anlaşmaya göre 450 m, genişliği 14 m'dir. Fakat, yeri değiştirilince uzunluğu önce 486 m'ye çıkarılmış, daha sonra yapılan ekleme ve kesintilerle yaklaşık 495 m'ye ulaşmış olmalıdır. Bununla birlikte genişliğinin değiştirildiğine ilişkin bilgi yoktur. Oysa, bu köprü Fransızlar tarafından inşa edilen ve Unkapam' na nakledilen köprüden 4 m daha dardır. Konstrüksiyonunu, "Warren kirişleri" olarak adlandırılan dövme demir elemanlardan yapılan kafes kirişler ve 19 adet demir duba oluşturmaktadır. Gemilerin geçmesi için açılan kısmı 52 m'dir.

Bu bölüm kapalı durumdayken 15 m genişliktedir ve deniz yüzeyinden yaklaşık 4,5 m yükseklikte 2 adet kemerli açıklığı bulunmaktadır. Söz konusu köprüye ilişkin G. Al-nar'ın yayımlandığı çizim, inşa edilenden

Allom'ım bir
deseninde
çevresiyle
birlikte
Galata
Köprüsü,
19. yy.
Burçak Evren
koleksiyonu

tamamen farklı bir orta açıklık sistemi göstermektedir. Dolayısıyla, bu çizimin köprünün ilk tasarımına mı, yoksa bir değişiklik sonrasına mı ait olduğu belirsizdir. Ancak, gerek Topkapı Sarayı Arşivi'ndeki çizim, gerekse o yıllarda çekilen çeşitli fotoğraflar, 1877'de kullanıma açılan Galata Köprüsü'nün orta açıklık ve konstrüksiyon sistemi konusunda yazılı kaynakları doğrular nitelikte yeterince bilgi vermektedir. Bu köprü daha sonra 1912'den 1936'ya dek Unkapam-Azapkapı arasında hizmet vermiştir.

19. yy'in sonunda, tramvayın kent içi ulaşımında belli bir ağırlık kazanması ve yaklaşık 20 yıldır kullanılmakta olan Ka-raköy Köprüsü'nün de artık yıpranmış olması bu köprünün yeniden yapımını gündeme getirmiştir. 1894'ten 1907'ye kadar yabancı şirketlerce birçok öneri hazırlanmış ve nihayet Alman MAN Şirketi tarafından hazırlanan projenin uygulanması için bu firma ile 18 Şubat 1907'de ilk mukavele imzalanmıştır. II. Meşrutiyet'in ilanı ile daha önce yapılan mukaveleler geçerliliğini yitirmiş, fakat, yine aynı firma ile yeni bir projenin yapılması için 14 Ekim 1909' da başka bir anlaşma imzalanmıştır. Üzerindeki tramvay hattıyla birlikte toplam maliyeti 237.000 altın liraya çıkan köprünün yerine yerleştirilmesi ile eski köprünün sökülme işlemleri birlikte yürütülmüştür. Çelik yapı malzemesinin niteliklerine uygun olarak ileri bir teknoloji ile yapılan bu köprünün açılışı 27 Nisan 1912'de gerçekleştirilmiştir. Aradan geçen 80 yıla yakın süre içinde özgün tasarıma çeşitli müdahalelerde bulunulmuştur. 466,6 m uzunluğunda ve 25 m genişlikte olan köprü, derinliği ortalama 3 m olan 28 duba tarafından taşınmaktadır. Köprüdeki en büyük değişiklik, alt katta yer alan bekleme salonları ve dükkânların cepheleri ile iç bölünmelerinin değiştirilmesi olmuştur.

1950'lerde Galata Köprüsü (üstte) ve yeni Galata Köprüsü. *Ara Güler (üst), Tahsin*

Aydoğmuş (alt)

Ayrıca ortada ve geçiş gözlerinin yanında yer alan sivri kemerli açıklıkların şebekeleri de sökülmüştür. İki kat arasındaki merdiven bağlantıları ve bunların korkulukları da zaman içinde çeşitli değişikliklere uğramış, geçişlerde para alınmasından vazge-çilmesiyle işlevini yitiren köprü başlarındaki kulübelerle birlikte iki yakanın tramvay bağlantısı da ortadan kaldırılmıştır.

Günümüze dek Halic'e kurulan köprüler içinde en uzun ömürlüsü olan bu köprü, duba aralarının çok dar olması nedeniyle su akışını engelleyerek Halic'in kirlenmesini olumsuz yönde etkilemiştir. Bu nedenle 1980'li yılların sonunda bu köprünün yerine kazıklar üzerine oturan yeni bir köprü önerisi gündeme gelmiştir. Yapımını STFA-THYSEN Konsorsiyumu' nün üstlendiği, Karayolları 17. Bölge Mü-

ni köprü İstanbul trafiğini rahatlatmak amacıyla bazı eksikliklerine rağmen 12 Haziran 1992 günü dönemin başbakanı Süleyman Demirel tarafından ulaşıma açılmıştır. 80 m boyunda ve 2 m çapında 114 adet kazık üzerine oturan köprünün her biri 500 ton ağırlığındaki 4 çelik kanadı Pendik'te imal edilmiştir. 80 m'lik genişliği ile dünyadaki en geniş ikinci köprü olan yeni Karaköy Köprüsü, bir defada 1.800 ton kaldıran baskülleri ile dünyada birinci sırada yer almaktadır. Köprünün 4 geliş, 4 gidiş şeridi bulunmaktadır. Belediye ile karayolları arasındaki anlaşmazlık nedeniyle ortadaki iki şeridin raylı ulaşıma ayrılması henüz gerçekleştirilememiştir. Açılışından kısa bir süre sonra yanmakta olan bir geminin çarpması sonucu köprünün Marmara'ya bakan cephesi büyük ölçüde hasar görmüş ve bu yöndeki şeritler onarım için birkaç ay süreyle trafiğe kapatılmıştır. Köprü bağlantıları ve meydan düzenleme çalışmaları halen sürmektedir. **Bibi. G. Alnar**, "Haliç'teki Köprüler", *Akşam*, (Mayıs 1939); Eldem, *İstanbul Anıları*; A. En-derlen, "Neue Schiffbrücke über das Golde-ne Horn in Konstantinopel", *Deutsche Bauzel-tungs*, S. 75-76 (1912); Ç. Gülersoy, *Çağlar Boyunca İstanbul Görünümleri I. Köprü ve Galata*, ist., 1971.

GÜLSÜN TANYELİ-YEGÂN KÂHYA

GALATA KULESİ

Halic'in kuzey yakasında bulunan Galata' da(->), bu yerleşme yerinin etrafını saran tahkimat sisteminin bir parçası olan Galata Kulesi, arazinin yüksek bir yerinde inşa edilmiştir. Haliç girişine, Boğaz'a ve Marmara'ya hâkim bir yerde bulunmaktadır.

Galata'ya hâkim yüksek bir noktada inşa edilen Galata Kulesi buraya Cenevizlilerin yerleşmesinden sonra tarihe geçmiştir. 12. yy'da Haliç kıyısında bir imtiyaz bölgesine sahip olan Cenevizliler, şehrin 1204'te Latinler tarafından işgalinde burayı Venediklilere kaptırmışlar, 13. yy'm ortalarından itibaren Halic'in karşı yakasında Galata'da yerleşmeye

başlayarak, İmparator VIII. Mihael Paleologos ile önce 1260' ta imzalanan, arkasından 1261'de pekiştirilen dostluk ve ticaret anlaşması ile birçok haklar elde etmişlerdir. Cenevizliler imtiyaz bölgelerinin etrafına sadece koruyucu bir hendek kazabilmişlerdi. Bütün yasaklayıcı şartlara rağmen, 1304'ten sonra İtalyanların sur yapımına giriştikleri anlaşıyor. Kademeli olarak bölgelerinin sınırlarını genişleten Cenevizliler, Galata Ku-lesi'nin bulunduğu yere ancak 1349'da sahip olmuşlar ve kuleyi de bu sırada inşa etmişlerdir.

Bizans kaynaklarında Büyük Burç (Me-golas Purgos), Ceneviz kaynaklarında ise İsa Kulesi (Christea Turris) olarak adlandırılan kule, Bizans'ın çok buhranlı bir anında, her yaşta Cenevizlinin geceli gündüzlü ve kadınlı erkekli çalışmaları ile inşa e-dilirken, surlar tamamlanarak, etraflarındaki hendek de derinleştirildi. Bizans bu oldubittiği kabul etmek istememesine rağmen hiçbir şey yapamadı. Kulenin hemen eteğinde, Yüksekaldırım Caddesi ile Lü-

GALATA KULESİ

360

361

GALATA KULESİ

®—

lecihendeği Caddesi köşesinde, Küçük Kule Kapısı yanındaki St. Nicolaus burcu üzerindeki bir levhada Cenova ve Bizans armaları ile birlikte 1349 tarihi görülmüştür. Böylece, surların Galata Kulesi ile bi-tiştirilmesi tarihi açıklık kazanır. Surların 14. yy'ın ikinci yansı ile 15. yy'm ilk yarısında güçlendirilmesi sırasında (bunu belirten pek çok sayıda tarihli kitabe tespit edilmiştir), 1445 veya 1446'da kule de yükseltmek istenmiştir. Yakınoğu ticaretinde rakiplerine karşı Türklerle dost geçinmek isteyen Cenevizliler, "Galata tahkimatında yapacakları yüksek bir kule için", Osmanlı Beyi II. Murad'dan (1421-1443 ve 1444-1451) bazı malzeme ile borç para istemişlerdir. Bu yardıma karşılık, Cenevizliler yapacakları, daha doğrusu yükseltecekleri kulenin (ki bu herhalde Galata Kulesi'dir), uygun bir yerine Murad Bey'in adı yazılmış bir kitabe koymayı teklif etmişlerdi. İtalya'da Cenova'daki merkez idaresi bu girişimi öğrendiğinde, Galata podestasma çok sert bir yazı göndererek, "...tahkimatı güçlendirmeye ye-

Galata Kulesi'nin restorasyon planı.

Arkitekt, c. 35, S. 318 (1965)

tecek..." zenginlikte olduğunu bildirmiştir. Evvelce Mumhane (veya Kireç) Kapısı'nda görülen bir mermer levhada Podes-ta Baldassare Maruffo'nun buradaki surları hem güçlendirip, hem de navistatio'dan İsa Kulesi'ne (Chirstea Turris) kadar bir misli daha yükselttiği için Cenevizlilerin

şükranlarını belirten bu kitabenin konulduğu açıklanıyordu.

İstanbul'un fethinin arkasından, II. Meh-med'in (Fatih) (hd 1451-1481) surların bir kısmını ve Galata Kulesi'nin de 10 arşın (7,58 m) kadarını yıktırdığını bir kaynak bildirmektedir. Ancak yine bir kaynak da kulenin Zağanos Paşa tarafından tamir ettirildiğini haber verir. Surlarda büyük ölçüde tahribat yapan 915/1509'daki çok şiddetli depremde Galata Kulesi de zarar görerek, Mimar Murad bin Hayreddin idaresinde onarılmıştır. Bugün zeminden 13,20 m (2. kat) ve 17,17 m (3. kat) yüksekte gövdeyi kuşatan tuğladan yapılmış biri zengerek motifli iki kuşak, bu onarımın işareti olmalıdır. Bunlardan üstteki Türk üslubuna işaret ettiğine göre, bu kuşaktan

yukarısının Türk yapısı olduğu inandırıcı bir hipotezdir. Zaten 5. kattaki pencerelerin sivri kemerleri, zeminden 24,25 m yüksekteki bu kısmın hiçbir şüpheye yer vermeyecek surette Türk inşaatı olduğuna işaret eder. Şu halde Galata Kulesi'nin 2. ve 3- katına kadar olan bölümü Ceneviz yapısı, bunun yukarısı ise Türk ilavesidir. 16. yy'da kulenin üstünde sivri bir külah bulunduğu çeşidi desen, gravür ve minyatürlerden anlaşılır.

Galata Kulesi ve burçlardan bir kısmı 16. yy'da tersanede çalıştırılan savaş esiri Hristiyanların barınağı olarak kullanılıyordu. Sonraki yüzyılda Evliya Çelebi, kulenin "...on kat halinde zindan ise de şimdi tersanenin gemi levazımı ambarı olmuştur..." demek suretiyle kulenin yeni fonksiyonuna işaret eder. Aynı yüzyıl içinde Galata Kulesi'nden, Hezarfen Ah-med Çelebi de yapma kanatları ile uçarak Üsküdar'da Doğancılar'a inmiştir. 1717' den itibaren ise gece yarısını haber vermek üzere bir mehterhane ocağı kuleye yerleştirilmişti. Bunda ayrıca yangınları gözleyen bir gözcü teşkilatı da bulunuyordu. Bunlar kös vurarak yangınları halka duyuruyorlardı.

Galata Kulesi III. Selim döneminde (1789-1807), 1794 yangınında yandı. Onarılırken, duvarlar 2 m kadar indirildikten sonra, üstüne üç oda, bir divanhane ile dört köşesine çıkma halinde camlı dört cumba yapıldı. Ayrıca her taraftan sesi duyulabilecek bir davul veya kös de konuldu. Çağın şairlerinden Ayıntaplı Aynî beş beyitlik bir tarih manzumesinde bu onarımı anlatır. Bu yangın ve onarım ile ilgili on beyitlik diğer bir tarih kasidesi ise Vahidî adlı başka bir şair tarafından yazılmıştır. 1212/1797 tarihini veren bu manzumede, Galata Kulesi'nde mehterhanenin nevbet vurdurduğuna işaret edilmiştir. III. Selim döneminde kulenin aldığı görünüş, J. Melling'in (1763-1831) çizdiği bir resimde mükemmel olarak görülebildiği gibi, G. M. Feraud, Grafvon Stac-kelberg, L. Thenon-Lemaître, M. F. Pre-auhc'un resim ve gravürlerinde de tasvir edilmiştir. Tahminlere göre Feraud'un çizdiği resim, Galata Kulesi'ni III. Selim dönemindeki şekli ile gösteren son belgedir. Kule 1831'de bir daha yanarak mahvolmuştur. Bu yangına kadar kulenin en yukarı katında bir de kahvehane

bulunuyordu. 1831 Ağustos'unun ilk günlerinde yanan kule, II. Mahmud (hd 1808-1839) tarafından onarıldığında, en üst katın biçimi değiştirilerek, buraya kemerli on dört büyük pencerele bir kat yapılmış, bunun üstüne yine kurşun kaplı sivri bir külâh yerleştirilmiş, pencerelerin önüne çepeçevre demir bir parmaklık takılarak, İstanbul'u her yönden panoramik görme imkânı sağlayan bir gezinti yeri yaratılmıştır. Bu sırada kuleye konulan bir çan şimdi İstanbul Arkeoloji Müzesi'ndedir. II. Mahmud kuleye bir de saat konulmasını istemişti. Bu çanın saatle ilgili olup olmadığı bilinmez. II. Mahmud'un bu onarımı, kulenin girişi üstündeki 1248/1832 tarihli Pertevin sekiz beyitlik kitabesinde de belirtilmiştir.

Galata Kulesi'nin bu biçimini İstanbul hakkında 19. yy'da yayımlanan gravürlü kitaplarda bulmak mümkündür. J. F. Le-wis, E. Flandin ve Brindesi'nin resimlerinde kule bu görünüşü ile yer almıştır. Kulenin külâhının biçimi, başta Robertson tarafından çekilenler olmak üzere eski fotoğraflarda da gayet iyi görülür. Ünlü Fransız yazarlarından Gustave Flaubert ve Theop-hile Gautier 1850-1852'de kulenin üstündeki kahvehanede şehri seyrettiklerini anlatırlar. Fakat 1270/1853 tarihli bir belgeden, kulenin külâhının onarım gerektirecek durumda olduğu öğrenilir. Kulenin etrafı 1864'te başlayan "imar" adı verilen çalışmalarda, eteğindeki avlusunu, kapılarını, kıyıya inen sur duvarlarını kaybetmiş, hendekler doldurulmuştu. Kulenin dibinden itibaren bir taraftan Tepebaşı üzerinden Kasımpaşa'ya, diğer taraftan Tophane'ye uzanan büyük Türk mezarlığı ise evlere yer açmak için taşları ve servileri ile yavaş yavaş yok ediliyordu. Aynı zamanda kule etrafındaki ahşap eski Türk evleri kaybolup yerlerine çok katlı, Batı üslubunda apartmanlar yapılıyordu.

Bir fırtınada Galata Kulesi'nin 1875'te külâhının sökülmesi üzerine, kulenin üst kısmı bütünüyle değiştirilerek, külâh kaldırılmış, üst üste poligonal iki oda yapılmış, bunların tam ortasına uzun bir bayrak direği dikilmiş, II. Mahmud döneminde yapılan ortadaki güzel ahşap merdiven de kaldırılmıştır.

Galata Kulesi 1874'ten itibaren yangın gözetleme ve haber verme santralı haline getirilmiş, bunun için bazı işaretlerin direğe çekilmesi uygun görülmüştür. Geçen yüzyılın sonlarında İstanbul ve Haliç ile Galata, Tophane ve Beyoğlu'na hâkim manzarası bakımından kule turistik bir merkez olmuş, her pencereden görülen yerler kitaplara ve seyyah rehberlerine geçmiştir. Deniz Kuvvetleri'ne ait jeneratörün ağırlığı ile zaten kırılgan çürümüş olan en üst odaların 1959-1960 kışında çökmesi üzerine kulenin ciddi şekilde o-narılması düşünülmüş ve 1964'te İstanbul Belediyesi Galata Kulesi'ni, bir dereceye kadar II. Mahmud dönemindeki durumunu andırır biçiminde onarmıştır. 1967'de biten çalışmalarda külâh ihya edilmekle beraber daha kısa olarak betondan yapılmıştır. Belediye Başkam Haşim İşcan tarafından

28 Eylül 1967'de açılışı yapılan kulenin içine bir asansör konulmuş ve pencereci üst kat, lokanta ve lokal olarak kiraya verilmiştir.

Galata Kulesi, kaya ve killi şistli bir zemin üzerine oturtulmuş, temeli masif taş duvar olarak örülmüştür. Ortaçağ askeri mimarisine uygun olarak dış zeminden yüksekte olan girişi, bazı izlerden anlaşıldığına göre, evvelce zincirle asılan ahşap bir açılır kapanır köprüye sahipti. Kulenin eteğinde onu yuvarlak şekilde çeviren bir sur duvarının bulunduğu ve böylece oluşan avlu, Büyük ve Küçük Kule kapıları ile dışarıya ve şehre bağlanmıştı. Kulenin zemininde 1,50 m yüksekliğinde 0,72 m genişliğinde bir kanal vardır. İçeride bir sarnıç kalıntısına rastlanmadığına göre bu

kanal belki de bir su yolu veya gizli bir sarnıca ulaşan bir dehlizdi. Zemin katında kulenin iç çapı 8,95 m; duvar kalınlığı ise 3,75 m olup dış çapı 16,45 m'dir. Ceneviz yapısı olan 3. kata kadar olan çıkış, yalnız bir tarafta duvar kalınlığı içinde bir taş merdivenle sağlanmıştı. Bu merdiven bir kattan diğerine tek tarafta bir yarım daire halindedir. 4. kattan itibaren ise, çıkış ahşap ve duvar dışında olan bir merdivenle sağlanmıştı. 4. kat, planı ve mazgalları bakımından da ahlakilerden farklıdır. Böylece kulenin 3-4. katlar hizasından itibaren Türk döneminde yapıldığı daha belirli olmaktadır. Ayrıca 5. katta 0,35 m çapında yedi tane top namlusu lumbarı da dikkati çeker. Askeri mimaride topların fetihten sonra yaygınlaştığı bilinir. Kulenin restorasyonunda tepesindeki alem dibinde 62,60 m; ucunda ise 69,90 m olacakken, 3 m kadar eksik yapılmıştır. 7. ve 8. katlar arasındaki ahşap balüstratlı merdiven, II. Mahmud dönemi merdiven kalıntısından ilham alınarak yeni yapılmıştır. **Bibi.** L. Sauli, *Della Colonia dei Genovesi in Galata*, I-II, Torino, 1831; L. T. Belgrano, *Do-cumenti riguardanti la Colonia Genovese di Pera*, Cenova, 1888; C. Desimoni, "Sui quar-tieri dei Genovesi a Constantinopoli nel se-colo XII", *Giomale Liguistico*, II (1874), s. 137-

Galata'nın
kendine özgü
sokaklarından
Galata
Kulesi'nin
görünümü.

Bünyad Dinç

Melling'in bir deseninden ayrıntıda Galata Kulesi ve çevresi, gravür, 18. yy. Meliing, *Voyage TETTVArşivi*

180; J. Gottwald, "Die Stadmauern von Galata", *Bosporus-Mitteilungen des Deutschen Ausflusvereins*, IV (1907), s. 5-72; Marie de Launay,

"Notice sur le vieux Galata (Pera deş Genoıs)", *L'univers-Revue Orientale*, S. 1

GALATA MEVLEVÎHANESİ

362

363

GALATA MEVLEVÎHANESİ

(1874), s. 25-30, S. 2 (1874), s. 105-116, S. 3 (1875), s. 170-178, S. 4 (1875), s. 225-233; Me-yers Reisebücher, *Türkei, Rumânien*, Leip-zig-Viyana, 1908, s. 195-198; Raif, *Mir'at*, 415-429; C. Esad Arseven, *Eski Galata ve Binaları*, İst., 1989, s. 64-71; A. M. Schneider-M. Is. Nomidis, *Galata Topppgraphisch-archâologisc-herPlan*, İst., 1944; İ. H. Konyalı, "Galata Ku-lesi'nin Meraklı Hikâyesi", *TTOKBelleteni*, S. 119 (1951), s. 12-13; H. Şehsuvaroğlu, "Galata Kulesi", *TTOK Belleteni*, S. 157 (1955), s. 6-7; K. Anadol, "Galata Kulesinin Turistik Tanzimi", *Arkitekt*, XXXIV/317 (1964), 150-159, XXXV/318 (1965), s. 18-24; S. Eyice, *Galata ve Kulesi*, İst., 1969.

SEMAVi EYİCE

GALATA MEVLEVÎHANESİ

Beyoğlu İlçesi, Şahkulu Mahallesi'nde Galip Dede Caddesi'ndedir.

Kulekapı Mevlevîhanesi veya halk arasında Galip Dede Dergâhı olarak da bilinen Galata Mevlevîhanesi, İstanbul'daki ilk büyük Mevlevi kuruluşudur. II. Bayezid dönemi (1481-1512) vezirlerinden İskender Paşa'nın Galata sırtlarındaki av çiftliğinde 1491'de inşa edilmiştir.

Tekkenin ilk postnişini Sultan-i Divanî Sema'î Mehmed Dede'dir (ö. 1529). Sâkib Dede'nin *Sefîne-i Nefîse-i Mevlevîyan* ve Şahidî'nin *Gülşen-i Esrâr'mda* Sema'î Dede'ye ilişkin mevcut bilgiler, onun tam anlamıyla Hurufî-Kalenderî meşrepte bir Mevlevî dervişi olduğunu kamtlayıcı niteliktedir. İstanbul'a geliş nedeni de, temas halinde olduğu Kalenderîlerin II. Baye-zid'e suikast düzenlemeleri üzerine açılan soruşturmanın bir sonucudur. İşte bu sorgulama amacıyla İstanbul'a getirilen Se-. ma'î Dede'nin İskender Paşa'ya intisap yoluyla üzerindeki kuşkulan dağıttığı ve karizmatik kişiliğini kullanarak Galata Mevlevîhanesi'nin temellerini attırdığı anlaşılmaktadır. Postnişinliği çok kısa sürmüş ve yerine halifesi Safa'î Dede (ö. 1533) geçmiştir. Tarikatın Galata Mevlevîhane-si'nde odaklanan asıl örgütlenme faaliyetleri bu şeyhin zamanına rastlar. Daha sonra meşihat makamında Mesnevîhan Mah-mud Dede'yi (ö. 1548) görüyoruz. Aşçıbaşı Velî Dede ile birlikte yürüttüğü Mevlevîliği yaygınlaştırma çabaları, II. Baye-zid'in siyasi desteğiyle İstanbul'a sokulan Halvetî tarikatının şehirdeki yoğun gelişimi karşısında fazla etkili olamamış ve Galata Mevlevîhanesi bu dönemde geçici bir süre Halvetîliğin denetimine girmiştir. Tekkeyi yeniden Mevlevîliğe

bağlayan şeyh ise, Sırrı Abdî Dede'dir (ö. 1631). Fakat bir süre sonra Mevlânâ Âsitanesi Postnişini Bostan Çelebi tarafından meşihatı kaldırılmış ve yerine Şârih-i Mesnevî İsmail Rusûhî Dede (ö. 1631) tayin edilmiştir. Bu meşihat değişikliği nedeniyle dergâhtan ayrılmak zorunda kalan Abdî Dede'nin Kasımpaşa Mevlevîhanesi'ni(->) kurması, İstanbul Mevlevîliği tarihinin başlıca dönüm noktalarından birisini oluşturur. Bu tarihsel dönüşümün Galata Mevlevîhanesi üzerindeki en önemli etkisi, İsmail Dede'nin dergâhta odaklanan Batınî eğilimleri tasfiye ederek tarikatın Osmanlı üst tabakasında hızla kökleşmesine zemin hazırlamasıdır. Buna karşın İbnü'l-

Arabî etkisiyle kaleme aldığı Mesnevî şerhinden dolayı da zahir ulemasının şimşeklerim üzerine çekmiştir. İkinci etki ise daha çok Mevlevîliğin örgütlenme yapısını ilgilendirmektedir. Söz konusu dönemde Yenikapı, Beşiktaş ve Kasımpaşa mevlevîhanelerinin faaliyete geçmeleriyle birlikte tarikatın İstanbul'daki tek merkezli yönetim şekli sona ermiş, bu yeni tekkelerden yetişen dervişler güçlü şeyh aileleri oluşturarak çok merkezli bir örgütlenme modeline doğru ilk adımı atmışlardır.

Galata Mevlevîhanesi'nin bu ilk dönemine ait yapıları hakkında kapsamlı bilgilerden yoksunuz. Evliya Çelebi, tekkede 100 adet derviş hücresi bulunduğunu yazmakta ise de bu bilgiyi, mevlevîhanenin daha başlangıçta geniş ölçekli bir mimari programa dayanılarak inşa edildiği şeklinde yorumlamak mümkündür. Tekkeden bu döneme ait günümüze kalabilen tek eser, aslen bir Ermeni mühtedisi olan ve 1656 Çınar Olayı'nda idam edilen Gümrük Emni Hasan Ağa'nın, Mevlevîhane avlusunda yaptırdığı 1649 tarihli çeşmedir, inşa kitabesi Nisârî Ali Efendi'ye ait bulunan bu çeşme, daha sonra Abdülmecid (hd 1839-1861) tarafından 1851'de tamir ettirilmiştir.

17. yy'da tarikat içi gruplaşmalardan kaynaklanan iktidar mücadelelerinin, mevlevîhane meşihatına da yansıdığı görülmektedir. Bunun en tipik örneği Derviş Çelebi olayıdır. Rusûhî Dede'nin vefatıyla meşihat makamına önce Âdem Dede (ö. 1652), sonra da ünlü Divan şairi Arzî Meh-med Dede (ö. 1664) atanmış ve ondan sonra da boşalan tekke meşihatı, Mevlânâ Âsitanesi Postnişini Hüseyin Çelebi'ye muhalif grubun temsilcisi Mevlevîzade Derviş Çelebi tarafından doldurulmuştur. Derviş Çelebi'nin kimliği hakkında yeterli bilginiz yoktur. Fakat onun, taraftarlarınca Konya'daki çelebilik makamına getirilmek istendiği, ama bu gerçekleşmeyince kısa bir süre Galata Mevlevîhanesi postnişinliğinde bulunduktan sonra meşihatının kaldırıldığı bilinmektedir. Yerine geçen Pendârî Naci Ahmed Dede (ö. 1710) ise, önce Beşiktaş ve ardından Galata Mevlevîhanesi şeyhliği yapmış, meşihatının kaldırılmasıyla Yenikapı Mevlevîhanesi(~>) postnişinliğine atanmıştır. Naci Ahmed Dede ile başlayan İstanbul Mevlevîhane-leri arasındaki dönüşümlü meşihat modeli, 1676'da

Çelebi Abdülhalim Efendi tarafından tekke postnişinliğine Mesnevîhan Gavsî Ahmed Dede'nin (ö. 1697) getirilmesiyle, kan bağına dayalı hilafet kurumunun denetimine girer. Gavsî Ahmed Dede, ünlü Bayramî halifesi Ahmed Bîcan Efen-di'nin soyundan olup, 18. yy'm ortalarına kadar Galata Mevlevîhanesi'ni yöneten şeyh ailesinin de kurucusudur. Bu aile, Gavsî Ahmed Dede'nin damadı miraciyeci ve neyzen Kutb-ı Nâyî Osman Dede (ö. 1729) ve torunu Abdülbâkî Sırrî Dede (ö. 1750) ile dergâha altın çağını yaşatmıştır. 18. yy'da Galata Mevlevîhanesi tarihine damgasını vuran ikinci büyük şeyh ailesi, Kasımpaşa ve Yenikapı mevlevîhaneleri postnişinliği yapan Safî Musa Dede'ye

mensuptur. Musa Dede doğrudan dergâh yönetiminde bulunmamış, fakat oğulları Mehmed Şemseddîn Dede (ö. 1760) ve İsa Dede (ö. 1771) ile damadı Selim Dede (ö. 1777) ve torunu Mehmed Sâdık Dede (ö. 1778), mevlevîhane meşihatında bu aileyi temsil etmişlerdir. Tekkenin tarihindeki en önemli onarım faaliyetlerinden birisi de bu ailenin meşihat dönemine rastlar. İsa Dede'nin postnişinliği sırasında 1765'te çıkan Tophane yangını sonucu Mevlevîhane tamamen yanmış ve 1766'da bina emini tayin edilen Çavuşbaşı Osman Ağa tarafından yeniden inşa ettirilmiştir.

Kasımpaşa Mevlevîhanesi'nden gelen ve ancak bir yıl postnişinlik yapabilen Mehmed Sâdık Dede'nin 1778'de vefat etmesiyle Galata Mevlevîhanesi, idari açıdan oldukça zor bir döneme girer. 1790' da Şeyh Galibin postnişinliğine kadar süren bu sarsıntılı zaman diliminde Çelebi Abdülkadir Dede'nin meşihatı 1780'de kaldırılmış ve yerine geçen Mevlânâ Âsitanesi aşçıbaşı Hüseyin Dede (ö. 1782), ancak 2 yıl şeyhlik yapabilmıştır. Kendisini izleyen Bakkalzade Ali Dede'nin birinci meşihatı 1786'da, ikinci meşihatı da Halil Numan Bey'in 1790'da tekke postnişin-liğinden ayrılıp Üsküdar Mevlevîhanesi' ni(->) kurmasıyla aynı yıl birlikte kaldırılmış, yerine atanan Şemsî Dede (ö. 1790) ise, daha posta oturamadan vefat etmiştir.

I. Abdülhamid dönemi (1774-1789) sonlarına doğru, giderek eski önemini kaybeden Galata Mevlevîhanesi, Osmanlı modernleşmesinin köklü reformlarla toplumsal yapıyı şekillendirmeye başladığı III. Selim zamanında (1789-1807), bu değişimi yakından destekleyen yenilikçilerin başlıca merkezi durumuna gelmiştir. Kendisi de Mevlevî olan III. Selim'in askeri ve idari alanda başlattığı reformlara karşı, özellikle Bektaşîlerden kaynaklanan muhalefeti bir ölçüde dengelemek amacıyla Mevlevîliği güçlendirme yolunu seçtiği görülmektedir. Nitekim bu açık destek sayesinde Galata Mevlevîhanesi, âdeta bir Rönesans dönemi yaşamaya başlamış ve tekkenin toplumsal kültürümüz üzerindeki yenilikçi etkisi, kapatıldığı 1925'e kadar kesintisiz sürmüştür.

Galata Mevlevîhanesi'nin bu dönemdeki ilk postnişini, Şeyh Galib olarak tanıdığımız

Mehmed Es'ad Dede'dir (ö. 1799). Köklü bir Mevlevî ailesine mensup bulunan Şeyh Galib, babası Mustafa Reşîd Efendi aracılığıyla Melamîliğe de bağlanmış ve böylece İstanbul Mevlevî kültürü içinde Şems kolu olarak bilinen coşkun tasavvuf anlayışının yeniden doğuşunu hazırlamıştır. Şeyh Galib'in asıl yetiştiği dergâh, Yenikapı Mevlevîhanesi'dir. Burada Ali Nutkî Dede'ye(-») intisap ederek çilesini tamamlamış ve III. Selim'e olan yakınlığı nedeniyle Ebubekir Çelebi tarafından 11 Haziran 1791'de Galata Mevlevîhanesi postnişinliğine atanmıştır. Kısa zamanda tekke, aralarında Aşçıbaşı Hulûsî Dede ve tanınmış tezkireci Esrar Dede gibi Me-lamî meşrep Mevlevî seçkinlerinin de bulunduğu istanbul'un bellibaşlı kültür merkezlerinden birisi durumuna gelir.

Şeyh Galib zamanında dergâh esaslı şekilde tamir görmüştür. Semahane yeniden inşa edilmiş, derviş hücreleri ve ahşap türbeler restore edilmiştir. Bu tamire ilişkin 1791 tarihli Şeyh Galib'in *yazdığı* kitabe, mevlevîhane girişindeki II. Mahmud dönemine ait ampir üsluplu(->) cümle kapısının iç tarafındadır.

1799'da henüz 42 yaşındayken vefat e-den Şeyh Galib, dergâhtaki İsmail Rusûhî Dede Türbesi'nde medfundur. Yerine önce Mehmed Ruhî Dede (ö. 1810), onun vefatıyla da Mahmud Dede (ö. 1818) geçmiştir. Mehmed Ruhî Dede'nin postnişinliği, III. Selim'in Kabakçı Mustafa İsyanı sonucu katledildiği oldukça karmaşık bir siyasi döneme rastlar. Mahmud Dede ise 1817'ye kadar dergâh meşihatım yürütür ve bu tarihten sonra kayınpederi Yusuf Zühdi Dede'nin vefatıyla boşalan Beşiktaş Mevlevîhanesi(->) postnişinliğine atanır.

Dergâhın son dönem tarihine damgasını vuran şeyh, 19. yy'm yetiştirdiği başlıca Mevlevî simalarından Kudretullah Dede'dir (ö. 1871). Ebubekir Dede ailesine mensup bulunması nedeniyle Galata Mevlevîhanesi'nin bu son dönemde idari açıdan Yenikapı Mevlevîhanesi'ne bağlandığını söyleyebiliriz. Bu aile hem Mevlevîlik hem de Osmanlı siyasi tarihinde çok önemli rol oynamış, bürokrasinin kilit noktalarındaki devlet adamlarım tarikat şemsiyesi altına alarak yönetim üzerindeki nüfuzunu artırmıştır. Galata Mevlevîhanesi tarihini yakından ilgilendiren devlet kethüdası Halet Efendi'nin faaliyetleri de bu çerçevede değer kazanmaktadır. Ali Nutkî Dede müntesiplerinden olan Halet Efendi, II. Mahmud (hd 1808-1839) üzerindeki nüfuzunu kullanarak Kudretullah Dede' nin Galata Mevlevîhanesi meşihatına atanmasını sağlamıştır.

Galata Mevlevîhanesi'nin bugün mevcut bulunan yapılarından bir kısmını, Kudretullah Dede zamanında Halet Efendi inşa ettirmiştir. Bu yapılardan dergâhın Galip Dede Caddesi'ne bakan cephesindeki türbe, kütüphane ve sebil 1819 tarihlidir. Halet Efendi, kendi kurduğu bu kütüphaneye 1820'de önce 266, daha sonra da 547 cilt kitap vakfetmiştir. Cumhuriyet döneminde tekkelerin kapatılmasıyla birlikte

mevlevîhaneye ait bu kitaplar Süleymani-ye Kütüphanesi'ne devredilmiş ve yapı u-zun bir süre polis karakolu olarak kullanılmıştır. Halet Efendi'nin 1819'da yaptırdığı bir diğer bina, ismail Rusûhî Dede Türbesi'dir.

II. Mahmud dönemindeki bu yoğun inşa faaliyetlerinin hemen ardından 1824'te mevlevîhane bir yangın daha geçirmiş ve başta matbah ile mescit olmak üzere 9 a-det derviş hücresi yanmıştır. II. Mahmud 1835'te tekkeyi tamir ettirmiş ve müstemilat ile semahaneyi de yeniden yaptırmıştır. Tamire ilişkin Şair Lebîb'in Yesarîzade Mustafa İzzet hattıyla yazılmış 1835 tarihli ve II. Mahmud tuğralı ta'lik kitabesi, tekkenin Galip Dede Caddesi'ne bakan ana giriş kapısının üstündedir.

Yarım yüzyıldan fazla meşihat makamında bulunan Kudretullah Dede zama-
Galata

Mevlevîhanesi
cümle kapısı
ile Halet
Efendi
Sebilküttabı ve
Türbesi'nin
19. yy'ın
sonundaki
görünümü.

M. Baha Tanman
argivi

nında, II. Mahmud'un Yeniçeri-Bektaşî zümresine karşı yürüttüğü Mevlevîleri destekleme politikası, Abdülmecid tarafından da sürdürülmüş ve bunun sonucunda Galata Mevlevîhanesi, tarihindeki en yoğun imar faaliyetine sahne olmuştur. II. Mahmud'un kızı, Nakşibendî tarikatı müntesiplerinden Adile Sultan(->), babasının yolunu izleyerek 1847'de dergâha büyük bir sarnıç ve şadırvan yaptırmıştır. Mevlevîhanenin günümüzdeki mimari şeklini almasına neden olan tamir ise, Kudretullah Dede'nin girişimiyle Abdülmecid tarafından yaptırılmıştır. Beyoğlu'nda çıkan bir yangında hasara uğrayan semahane, Âdile Sultan Şadırvanı ve Hasan Ağa Çeşmesi'nin tamiri, 7 Rebiülevvel 1273/5 Kasım 1855 tarihli irade gereğince 429.000 kuruş bedelle Manas Kalfa'ya ihale edilmiş, önce semahanenin yeniden inşasına başlanarak 1858'den itibaren de diğer yapıların tamirine geçilmiştir. 1860'ta tamamlanan bu tamirata ait Abdülmecid tuğralı kitabelerden birisi semahane kapısında, diğeri ise Hasan Ağa Çeşmesi'nin ayna taşı üstündedir. Kudretullah Dede'nin vefatıyla

yerine oğlu Mehmed Ataullah Dede (ö. 1910) geçmiştir. Ebubekir Dede ailesinin Galata Mevlevîhanesi'ndeki son temsilcisi olup, yetiştirme tarzı itibariyle döneminin Avrupa kültürüne açık bir kişiliğe sahiptir.

Ataullah Dede döneminde dergâh, önemli bir tamir daha görmüştür. II. Meşrutiyet'in ilanından kısa bir süre önce Ev-kaf-ı Hümayun Nezareti'nin takrirî üzerine çıkan 9 Muharrem 1326/12 Şubat 1908 tarihli irade gereğince dergâh, 21.150 kuruşluk keşif masrafının iskender Paşa vakfından karşılanması kaydıyla tamir ettirilmiştir.

Mevlevîhanenin son postnişini, Ahmed Celâleddin Dede'dir (ö. 1946). Gelibolu Mevlevîhanesi Şeyhi Hüseyin Azmî Dede'nin oğlu olan Celâleddin Dede, 1873'te Mısır Mevlevîhanesi'nde çileye girmiş ve burada Mehmed Subhi Bey'den ney dersleri alarak tasavvuf musikisinin sayılı neyzenlerinden birisi olmuştur. Daha sonra İstanbul'a gelmiş ve 1908'de vekâleten, 1909'da da asaleten Üsküdar Mevlevîhanesi postnişinliğine atanmıştır. Bir yıl sonra 1910'da ise, Ataullah Dede'nin yerine dergâhı vekâleten yöneten Veled Çelebi' nin Mevlânâ Âsitanesi'ne postnişin olmasıyla Galata Mevlevîhanesi meşihatına getirilmiştir. Tekkelerin kapatıldığı 30 Kasım 1925'e kadar dergâh meşihatında kalan Celâleddin Dede'nin kabri, Karacaahmet Miskinler Tekkesi civarındadır.

Galata Mevlevîhanesi'nde tıpkı Yenikapı Mevlevîhanesi'nde olduğu gibi, haftada iki defa salı ve cuma günleri Mevle-

GALATA MEVLEVÎHANESİ

364

365

GALATA MEVLEVÎHANESİ

vî ayini icra edilmiştir. Mevlevihane günümüzde Kültür Bakanlığım bağlı Divan Edebiyatı Müzesi olarak faaliyet göstermektedir.

Bibi. *BOA*. Cevdet Evkaf, no. 19129 (20 Zilhicce 1158); *BOA*, Cevdet Evkaf, no. 22739 (28 Cemaziyelahir 1239); *BOA*, Cevdet Evkaf, no. 887; *BOA*, Cevdet Evkaf, no. 14508 (2 Cemazi-yelevvel 1244); *BOA*, irade Dahiliye, no. 23883 (7 Rebiülevvel 1273); *BOA*, irade Meclis-i Vâ-lâ, no. 17013; *BOA*, irade Evkaf, no. 56/5 (9 Muharrem 1326); *Tarih-i Naima*, I, 357; *Ta-rih-i Vâsıf*, I, 217; *Mür'i't-Tevarih*, II/A, 85; *Tarih-i Şânizade*, I, 249; *Tarih-i Cevdet*, XII, 54-60; Ayvansarayî, *Hadîka*, II, 43-44; Evliya, *Seyahatname*, I, 442-444; Ali Nutkî, *Defter-iDer-vişân*, Süleymaniye Ktp, Abdurrahman Nafiz Paşa, no. 1194, vr. 15b; Sakıb, *Nefîse*, I, 39; Vassaf, *Sefîne*, V, 161-105; Sehî Bey, *Tezkire-i Sehî*, ist., 1325, s. 72; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ*, 43; Jean de Thevenot, *Travels into the Levant*, Londra, 1687, s. 253-254; Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, II, 26; Kumbaracılar, *Sebiller*, 51; C. Kerametli, *Galata*

Mevlevihanesi. Divan Edebiyatı Müzesi, ist., 1977, s. 18-19; M. Erdoğan, "Mevlevi Kuruluşları Arasında istanbul Mevlevîhaneleri", *GDAAJD*, IV-V (1976), s. 15-46; Çetin, *Tekkeler*, 589; Âsitâne, 11; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi*, II, 30-31, no. 57; Münib, *Mecmua-i Tekaya*, 4; *Ihsaiyat II*, 1<); *1301 İstatistik Cedveli*, 56; John, P. Brown, *The Daruishes ör Oriental Spirutualizm*, Londra, 1927, s. 469; R. Lifches-Z. Çelik, "The Der-vish Tekkes of istanbul: A Survey in Progress", *Essays in Islamic Art and Architecture*, Malibu, 1981, s. 102; E. Yücel, "Galata Mevlevîhânesi", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 1/2 (1979), s. 75-78; t. Erünsal, *Türk Kütüphaneleri Tarihi*, II, Ankara, 1988, s. 127; E. Işın, "istanbul'un Mistik Tarihinde Mevlevîhâneler", *İstanbul*, S. 4 (Ocak 1993), s. 119-131.

EKREM İŞİN

Mimari

Galata Mevlevîhanesi'nin, iskender Paşa' ya ait av çiftliğinin içinde kurulduğu dönemde (15. yy sonlan) kırlarla ve korularla kaplı olan çevresi zaman içinde iskân edilerek mesire niteliğini bütünüyle yitirmiştir. Galata surları ile Mevlevihane arasında uzanan yamaçlar 16. ve 17. yy'lar-da Yazıcı (Müeyyedzade Mehmed Efendi) ve Şahkulu mescitlerinin mahalleleri ile dolmuş, daha sonra Osmanlı Devleti' nin ekonomik hayatında gitgide nüfuzlarını artıran Levanten zümre Galata surlarının dışına taşarak Pera (Beyoğlu) semtim oluşturmuş, geçen yüzyılda Pera'daki kagir Levanten mahalleleri mevlévîhane-nin çevresini kuşatmıştır. Sonuçta, tesis e-dildiği dönemin doğal çevresine olduğu kadar, temsil ettiği uygarlığa da oldukça yabancı bir doku içinde sıkışıp kalan Galata Mevlevîhânesi, konumundan ötürü istanbul'u ziyarete gelen ve sefarethaneler i-le otellerin bulunduğu Pera'da ikamet e-den yabancıların âdeta klasik uğraklarından biri olmuştur. Öyle ki, çeşitli Batı ülkelerinde basılmış olan seyahatnameler i-çinde Galata Mevlevîhanesi'nden söz etmeyen hemen yok gibidir.

17. yy'm başlarından itibaren birçok onarım ve yemleme geçiren, çeşidi ek bölümlerle donatılarak zaman içinde küçük bir külliye niteliğine bürünen Galata Mevlevîhânesi III. Selim'in 1791'de gerçekleştirdiği yenileme sonucunda anahatlarıyla bugünkü yerleşim düzenine kavuşmuş,

mevlévîhaneyi oluşturan binalar ise (avludaki 1649 tarihli Hasan Ağa Çeşmesi dışında) 19. yy'da son şekillerini almışlardır.

Mevlevîhanenin kuzey sınırını oluşturan Galip Dede Caddesi üzerinde cümle kapısı, bunun sağında Halet Efendi'nin yaptırdığı sebilkütab (sebil-çeşme-mu-vakkithane-kütüphane-mektep grubu), solunda ise, Halet Efendi'nin kendisi için inşa ettirdiği türbenin yerini işgal eden Kudretullah Efendi Türbesi ve bir dizi dükkân sıralanmaktadır. Cümle kapısını izleyen, üstü açık geçit, ortasında Sultan Di-vanî'nin diktiği

rivayet olunan servinin yükseldiği, zemini taş döşeli avluya ulaştırır. Avlunun güneyinde semahaneyi, şeyh dairesini (selamlığı) ve dedegân hücrelerini barındıran ana bina, batısında sarnıç ile şadırvan, kuzeybatı köşesinde mutfak (matbah-ı şerif) binasının kalıntıları ile çamaşırhane, kuzeyinde, sırtını sebilküttaba dayayan Hasan Ağa Çeşmesi, doğusunda Şeyh İsmail Rusûhî Dede ve Şeyh Galib Dede efendilerin gömülü olduğu türbe, bunun kuzeybatı köşesine bitişik çilehane ile hazire yer almaktadır. Arsanın, avluya göre çukurda kalan güneybatı kesiminde de, günümüze intikal etmemiş olan ahşap harem dairesinin bulunduğu bilinmektedir. Harem ile ana binanın arasında, muhtemelen meydan-ı şerif mekânı ile bir grup dedegân hücrelerini barındıran ufak bir kanadın varlığı tespit edilmektedir.

Cümle Kapısı, Halet Efendi Sebilkütta-bı ve Türbesi: Cümle kapısı ile bunu iki yandan kuşatan ve aynı tarihte (1819) inşa edilmiş olan Halet Efendi Sebilkütta-bı ile Türbesi bir mimari bütün meydana getirmekte, Osmanlı ampir üslubunun en erken tarihli örneklerini oluşturmaktadır. Kagir olan bu yapıların cepheleri bütünüyle beyaz mermer kaplıdır. Cümle kapısının açıklığı, yanlardaki binalara oturan bir basık kemerle geçilmiş, kilit taşı çıkıntılı olan kemer her iki yüzde de birer kitabeyle taçlandırılmışım Kapının dış yüzündeki kitabe II. Mahmud'un 1250/1835' te mevlevîhaneyi yeniden inşa ettirmesi sırasında konmuş, ortasındaki beyzi madalyonun içine adı geçen hükümdarın tuğrası yerleştirilmiştir. Manzum kitabenin metni Mehmed Lebib Efendi'ye (ö. 1867), ta'lik hattı Yesarîzade Mustafa İzzet Efendi'ye (ö. 1876) aittir. Kapının, avluya bakan iç yüzünde ise, mevlevîhanenin III. Selim tarafından 1206/1791'de yenilendiğini belgeleyen, asıl yerinin 1819'dan önceki cümle kapısının dış yüzü olduğu anlaşılan kitabe bulunmaktadır. Bu kitabe de manzum ve ta'lik hatlı olup metni Şeyh Galib'indir.

Zemin katı sebil-çeşme ikilisi ile mu-vakkithaneye, üst katı ise kütüphane-mek-tep mekânına tahsis edilmiş olan sebilküttab Osmanlı mimarisi tarihinde kendi türünün son örneğidir. Yapının Galip Dede Caddesi'ne bakan kuzey cephesi ile avluya uzanan geçit üzerindeki doğu cephesi pilastrlar ile hareketlendirilmiş, bunların arasında kalan yüzeylere, dikdörtgen açıklıklı ve madeni şebekeli pencereler açılmıştır. Sebil ile muvakkithanenin

kapıları ile fevkani kütüphane-mektebe ulaştıran merdiven söz konusu geçit üzerinde sıralanır. Kuzey cephesindeki çeşme, sebil pencereleri ile aynı boyutlarda bir niş içine alınmış, çeşmenin ayna taşı, köşeleri rozetlerle süslü dikdörtgen bir çerçeve ile kuşatılmış, ortadaki beyzi madalyon bir fiyonkla bu çerçeveye bağlanmıştır.

Üst katta, kütüphane-mek-tep mekânının güneyinde, avluya nazır bir giriş bölümü vardır. Osmanlı sivil mimarisindeki hayatları andıran bu bölüm, kare kesitli ince sütunlara ve kompozit başlıklara oturan sepet kulpu

biçiminde kemerlerle dışarıya açılmaktadır. Hasan Ağa Çeşme-si'nin üstünde kalan alan da kesme küfe-ki taşından, kare kesitli babalar ve demir parmaklıklar ile kuşatılarak bu giriş bölümüne dahil edilmiştir. Birbirini izleyen, dikdörtgen planlı iki birimden meydana gelen kütüphane-mektebin girişi üzerinde, Halet Efendi'nin Mevlânâ'ya hitaben söylediği, Yesarîzade'nin ta'lik hattı ile yazılmış bir dörtlük göze çarpar. Toplam yedi adet pencereden ışık alan kütüphane ile bunun önündeki giriş bölümü aynalı tonozlarla örtülmüş, söz konusu tonoz birimleri, kurşun kaplı müşterek bir çatı altına alınmıştır.

Cümle kapısının solunda, Halet Efendi'nin, kendisi ve aile fertleri için yaptırdığı, sonradan yerine Şeyh Kudretullah Efendi Türbesi'nin yapıldığı açık türbe, sebil pencereleri ile aynı boyutlarda açıklıkların sıralandığı bir duvardan meydana gelmekteydi. Antik Yunan ve Roma mimarilerindeki propileleri andıran bu türbe aynı yıllarda Yenikapı Mevlevîhânesi civarında Halet Efendi'nin inşa ettirdiği Aşçı Ah-med Dede Türbesi(->) ile büyük benzerlik göstermektedir.

Kudretullah Efendi Türbesi: Galata Mevlevîhanesi'nin 26. postnişini Şeyh Sey-yid Kudretullah Dede Efendi ile eşi Emine Hanım'a, oğlu ve halefi Şeyh Seyyid Mehmed Ataullah Dede Efendi'ye ve Selanik Mevlevîhânesi postnişinlerinden, *Me-nâkıb-ı Mevlânâ* müellifi Şeyh Ubeydul-lah Dede Efendi'ye ait ahşap sandukaları barındıran bu türbede, cadde üzerindeki pencerelerden birinin önünde, Halet Efendi'nin başının gömülü olduğu yerde kitabeli bir şahide bulunmaktadır.

Kare planlı yapının dükkânlara bitişen doğu duvan sağır bırakılmış, diğer üç duvarda üçer adet yuvarlak kemerli açıklık meydana getirilmiş, bunlardan güneydoğu köşesindeki giriş, diğerleri pencere olarak değerlendirilmiştir. Mekânı örten tekne tonoz dışarıdan, birbiri üzerine bindirilmiş mermer levhalarla kaplanmış, Osmanlı mimarisinde bir başka benzeri bulunmayan bu ilginç örtü, taştan yontulmuş destarlı bir Mevlevî sikkesi ile taçlandırılmıştır. Tonozun sıvalı iç yüzeyinde de dikkat çekici kalem işi süslemeler yer alır. Tonozun merkezinde, içini rumîlerin doldurduğu ve sekiz adet palmetin çerçevelediği bir göbek bulunmakta, palmetlerin ucundan çıkan kartuşlar, içleri rumîlerle bezeli şemselere bağlanmakta, tonozun kırılma çizgilerindeki şemselere birer yuvar-

lak rozet, diğerleri ise, servili bir peyzaj ortasında, basık bir sehpa üzerinde destarlı Mevlevî sikkelerinin görüldüğü ilginç kompozisyonlar içermektedir. Türbenin cephelerinde, Abdülaziz döneminin eklektik zevkini yansıtan bezeme ayrıntıları (pencere kemerlerinde ve saçakta yer alan zikzaklı silmeler, pencerelerin arasındaki yarım sekizgen planlı gömme sütunlar, bunları taçlandıran çiçek kabartmalı, sekizgen prizma biçimindeki başlıklar), ampir üslubuna özgü yalınlığı sergileyen cümle kapısı ve sebil-küttâb ile tezat oluşturur.

İsmail Rusûhî ve Galib Dede Efendilerin Türbesi: Önceleri ahşap olduğu bilinen,

Halet Efendi tarafından, muhtemelen 1819'da kagir olarak yeniden inşa ettirilen bu türbeden mevlevîhanenin 5. postnişini "Şârih-i Mesnevî" İsmail Rusûhî, 14. postnişin İsa Dede, eniştesi ve halefi Selim, Şeyh Mehmed Ağa, ünlü Divan şairi Şeyh Galib Dede ile halefi Şeyh Mehmed Ruhi Dede efendiler gömülüdür.

Dikdörtgen planlı yapı, malzeme ve inşaat tekniği açısından diğer türbeyle aynı özelliklere sahiptir. Ancak burada mekânı örten tekne tonoz dışarıdan kurşunla kaplanmış, alem ise destarsız (dal) sikke biçiminde tasarlanmıştır. Ampir üslubunun gözlendiği, yalın ifadeli cephelerde, pilastrlarla ayrılmış dikdörtgen açıklıklı pencereler sıralanmakta, avluya bakan batı cephesinin üst kesiminde, eksende destarlı sikke, yanlarda da dal sikke kabartmaları dikkati çekmektedir.

Hazire: Hazirenin, türbeler arasında kalan küçük kesimi "Hadikatü'l-Ervah" (Ruhlar Bahçesi), ana binanın doğusunda kalan ve Beyoğlu Evlendime Dairesi'nin yapımı sırasında bir bölümü ortadan kalk-

mış bulunan büyük kesimi ise "Hamuşan" (Susanlar) olarak adlandırılmıştır. Her iki kesim de avludan, kesme küfeki taşı örgülü kısa bir istinat duvan ile ayrılmış, bu duvarın üzerine, aynı malzemeden, kare kesitli babalara oturan demir parmaklıklar yerleştirilmiştir. Hamuşa'nın girişinde, duvara yerleştirilmiş olan ta'lik hatlı manzum kitabe 1061/1650-51'de Tersane ve Matbah Emmini İsmail Ağa'nın mevlevîha-nede gerçekleştirdiği imar faaliyetlerini belgelemektedir. Hazirede Mevlevî kültürünün, Divan Edebiyatı'nın, hat sanatının seçkin simalarından başka bazı ileri gelen devlet adamları da gömülüdür.

Çilehane: Hadikatü'l-Ervah'ın istinat duvarı üzerindeki, basık kemerli bir kapıdan geçilerek basamaklarla, günümüzde zemini su ile dolu olan, beşik tonozlu çile-haneye inilmektedir. Kemerin üzerinde, 1227/1812'de Şeyh Galib Dede tarafından konduğu anlaşılan ve bu mekânın özellikle Şeyh İsmail Rusûhî Dede Efendi tarafından kullanılmış olduğunu ima eden, "Bigânî Dede" olarak tanınan derviş Selim Recaî'nin sülüs hattı ile yazılmış tek be-yitlik bir kitabe yer alır.

Bu mekânın, Bizans döneminde mevlevîhanenin yerinde bulunan manastıra (Hagios Teodoros Manastırı ?) ait bir ayazma olması kuvvetle muhtemeldir.

Hasan Ağa Çeşmesi: Çeşmenin, sebilküttaba dayanan gövdesi kesme küfeki taşı ile örülmüş, sivri kemerli nişin üzerine, yaptıranın adı ile inşa tarihini (10597 1649) veren, metni "Nisarî" mahlaslı Ali Efendi'ye ait, ta'lik hatlı manzum kitabe yerleştirilmiştir. Bunun üzerinde de, Abdülmecid'in 1268/1851-52'de çeşmeyi tamir ettirmesi sırasında konmuş olan, metni Ahmed Sadık Ziver Paşa'ya (ö. 1862) a-

Galata

Mevlevihanesi vaziyet planı.

1. cümle kapısı,

2. Halet Efendi
Sebilküttabı,
3. Kudretullah
Efendi Türbesi,
4. î. Rusûhî ve
Galib Dede
efendilerin türbesi,
5. çilehane,
6. hazire
(Hamuşan),
7. hazire
(Hadikatül Ervah),
8. Hasan Ağa
Çeşmesi,
9. sarnıç,
10. şadırvan,
11. matbah-ı şerifin
yeri,
12. çamaşırhane,
13- harem
daresinin yeri,
14. ana bina,
15. dükkanlar.

M. Baha Tanman arşivi

it, ta'lik hatlı diğer bir manzum kitabe bulunmakta, adı geçen padişahın, beyzi bir çelenk içine alınmış olan tuğrası bu kitabeyi taçlandırmaktadır.

Sarnıç ve Şadırvan: Sarnıç ile bunun üzerindeki platformda yer alan şadırvan II. Mahmud'un kızı Âdile Sultan tarafından 1863/1847'de yaptırılmıştır. Sarnıç, silindir biçiminde bir kuyu bileziği ile donatılmış, söz konusu bileziğin yüzeyi dalgalı şerit kabartmaları ile bezenmiştir.

Şadırvan, sekizgen prizma biçiminde bir hazne ile bunun çevresinde sıralanan sekiz adet yuvarlak sütundan ve bunlara oturan, sekizgen piramit şeklinde bir ahşap çatıdan meydana gelmektedir. Musluklar beyzi madalyonlar içine alınmış, çatı kurşunla kaplanmış ve tepesine dal sikke biçiminde bir ahşap sikke oturtulmuştur. Sarnıcın metni A. Sadık Ziver Paşa'ya, ta'lik hattı Mehmed Rıfat'a (ö. 1879) ait o-lan manzum kitabesi batı yönündeki korkuluk duvarına yaslanmış olarak durmaktadır. Kitabe levhası, beyzi bir madalyon içinde bulunan Abdülmecid tuğrası ile taçlandırılmış, bu madalyon, içinden çiçeklerin fışkırdığı bereket

boynuzları ve "Sultan Mahmud güneşi" tabir edilen ışın demetleri ile kuşatılmıştır.

Matbah-ı Şerif ve Çamaşırhane: Matbah-ı şeriften günümüze, Galip Dede Caddesi üzerindeki dükkânların arkasına bitişen kuzey duvan dışında herhangi bir şey intikal etmemiştir. Ocağın üzerinde, aşçı dedenin gayreti sonucunda 1269/1852-53'te Abdülmecid tarafından yenilendiğini belgeleyen bir kitabenin bulunduğu bilinmektedir.

Dikdörtgen planlı, beşik tonoz örtülü ufak bir mekân olan çamaşırhanenin, avluya bakan doğu cephesinde, ortada dikdörtgen açıklıklı giriş, yanlarda sepet kulpu kemerli birer pencere vardır. Kuzeybatı köşesinde ocağın yanında birtakım nişler sıralanmaktadır.

Semahaneyi, Şeyh Dairesini (Selamlığı) ve Dedegân Hücrelerini Barındıran Ana Bina- Mevlevîhanenin çekirdeğini o-luşturan bu yapı zaman içinde yaklaşık beş kez yeniden inşa edilmiş, birçok onarım ve tadilat geçirmiştir. 1491'de yaptırılan ilk bina ile 17. yy'ın başlarında Sırrî Ab-dî Dede tarafından yenilenen binanın mimari özellikleri tespit edilememekte, buna karşılık, Galata Mevlevîhanesi'nin yabancıların uğrağı olması sayesinde, 1766, 1791 ve 1835 tarihlerinde yeniden inşa ettirilen yapının merkezindeki semahanenin iç tasarımını belgeleyen çok sayıda gravür ve yağlıboya resim bulunmaktadır. Söz konusu tasvirlerden, semahanenin 1766'dan günümüze kadar anahatlarıyla aynı tasarıma sahip olduğu, sekizgen planlı sema alam ile bunu kuşatan iki katlı mahfilleri barındırdığı, ancak mimari ayrıntıların ve süsleme programının dönemin zevkine bağlı olarak şekillendiği anlaşılmaktadır.

Abdülmecid tarafından 1276/1859-60' ta Menas Kalfa'ya yaptırılan bugünkü bina dikdörtgen (28 mx19 m) bir alanı kaplar. Kagir bir bodrum üzerinde oturan iki

GALATA MEVLEVÎHANESİ

366

367

GALATA SARAYI OCAĞI

Galata Mevlevîhanesi semahanesinin iç görünümü.

Ahmet Kuzib, 1994

Vanmoor'un Galata Mevlevîhanesi'nde yapılan bir semah gösterisini betimleyen bir resminden gravür, ayrıntı, 18. yy başlan. *Galeri Alfa*

ahşap kattan meydana gelmektedir. Yapının bütün kapı ve pencereleri dikdörtgen açıklıklıdır. Bodrum katındaki pencereler basit demir parmaklıklarla donatılmış, çatı alaturka kiremide kaplanmıştır.

Binanın, avlu ile aşağı yukarı aynı kotta olan zemin katı ile üst katında, kare planlı olan (18,50 mx18,50 m) orta kesim asıl semahaneye tahsis edilmiş,

bunun doğusundaki *kanada*., zemin katta kadınlar (bacılar) mahfili, üst katta, yabancı misafirlere mahsus mahfillerle bağlantılı birtakım mekânlar, semahanenin batısında kalan *kanada*, *da*, zemin katta "şeyh dairesi" olarak adlandırılan selamlık bölümü, üst katta hünkâr ve çelevi mahfilleri ile bunlara bağımlı mekânlar (Hünkâr Kasrı) yerleştilmiştir. Bodrum katında ise dedegân hücreleri yer almaktadır.

Avluya açılan ana giriş zemin katta, kuzey cephesindedir. Aslında söz konusu girişin, yanlardan iki türbe ile kuşatılmış, ahşap tavanlı bir eyvanın içinde yer aldığı bilinmektedir. 1937'den kısa süre sonra çöken ve son onarımında ihya edilmemiş cılan bu ahşap türbeler yuvarlak kemerli kapılar ve pencereler ile donatılmışlardı. Söz konusu türbelerde mevlevîhanenin postnişinlerinden Arzî Mehmed, Gavsî Ah-med Dede, Kutb-ı Nâyî Osman Dede, Ab-dülbâkî Sırrî ve Mehmed Şemseddîn Dede gömülüdür. Türbelerin çökmesinden sonra ahşap sandukalar iptal edilerek kabirlerin başuçlarına, silindir biçiminde mermer şahideler dikilmiştir.

Üç adet mermer basamakla çıkılan ze-

mini mermer kaplı giriş eyvanında, barok profilli, madeni kapaklı bir kuyu bileziği göze çarpar. Eyvanın sonunda, önünde yine üç basamak bulunan, pilastrlı mermer sövelerle kuşatılmış olan giriş yer almaktadır. Köşelerinde küçük kavislerle, ortasında da kilit taşı görünümünde bir kabara ile donatılarak çok basık bir kemer şeklinde tasarlanan üst söve başlığının ü-zerinde, ortada Abdülmecid'in tuğrasını içeren beyzi bir madalyon, yanlara da 12767 1859-60 tarihli kitabe yerleştirilmiştir. Talik hadi manzum kitabenin metni yine A. Sadık Ziver Paşa'ya aittir.

Yapının merkezinde yer alan ve iki kat boyunca yükselen esas semahane kenarları 5 m, yüksekliği 8,30 m olan bir sekizgen prizma biçimindedir. Prizmanın köşelerinde, her iki katta da, paye görünümünde, dikdörtgen kesitli ahşap taşıyıcılar vardır. Mihrabın bulunduğu kenar hariç diğer kenarlardaki açıklıklar, daire kesitli, zemin katta iyon, üst katta kompozit başlıklı ahşap sütunlar tarafından üçe bölünmüştür. Ortadaki açıklık yandakilerin iki katıdır. Zemin katta sema alanını kuşatan ve erkek seyircilere (züvvâra) ayrılan maksurelerin zemini bir seki ile yükseltilmiş ve yanlardan sütunlara dayanan oymalı ahşap korkuluklarla sınırlandırılmıştır. Sekizgenin doğu kenarındaki korkulukların üzerine, yan yana, miraciye ve mesnevî kürsüleri oturtulmuştur. Semahane girişinin yanlarında hareket eden, simetrik konumdaki iki merdiven üst katta, sekizgenin kuzey kenarını işgal eden

mıtnp maksuresine ulaştırır. Doğudaki merdivenin altına, dedegân hücrelerinin bulunduğu bodruma inen bir merdiven yerleştirilmiş, batıdaki merdivenin altı ise şer-bethane olarak değerlendirilmiştir. Şerbet-haneden maksureye açılan bir servis penceresi vardır.

Kuzey cephesinin batı kesiminde, ana girişin sağında bulunan diğer girişin ardında, iki kat yüksekliğinde beyzi planlı bir sofa yer alır. Bu sofanın duvarına yaslanan iki kollu merdiven üst katta, hünkâr mahfili ile bağlantılı olan ve bir hünkâr kasrı niteliği arz eden mekânlar ile Konya Mevlânâ Dergâhı postnişini olan çelebilere mahsus mahfile bağlanmaktadır. Merdiven kollan arasındaki kapıdan, birbirini izleyen iki mekândan ibaret şeyh dairesine geçilmektedir. Yapının doğu cephesinde ise kadınlar mahfiline ait kapı yer alır. Galata Mevlevîhanesi'ndeki bu bölüm, mevlevîhanelerin yamsıra diğer tarikatlara ait tekkelerde de gözlenen gele-nekleşmiş uygulamanın aksine, zemin kata yerleştirilmiş, söz konusu mahfil ile semahane arasına, kadınların ancak *ayakta* durdukları takdirde semayı izleyebilecekleri yükseklikte kafesli pencereler yerleştirilmiştir.

Üst katta, mihrap önü bölümü dışında, sema alanını kuşatan ve birbirleriyle bağlantılı olan çeşitli birimler (hünkâr mahfili, çelevi mahfili, mıtırp maksuresi, yabancı misafirlere mahsus mahfil) arasında kapılarla bağlantı kurulmuş, söz konusu mahfillerin sema alanına komşu olan kenarları korkuluk duvarları ile donatılmıştır. Mıtırp maksuresi dışında kalan birimlerde, parapet duvarının üzerinde ahşap kafesler bulunmaktadır.

Bodrum katına batı cephesinin eksenindeki kapıdan dahil olunmakta, bu katta, Türk sivil mimarisinin en köklü tasarım şeması olan dört eyvanlı planın uygulanmış olduğu dikkati çekmektedir. Do-ğu-batı doğrultusunda uzanan, kapalı avlu niteliğindeki dikdörtgen planlı sofanın her kenarında birer eyvan bulunmakta, a-çıklığı ikişer ahşap sütunla geçilmiş olan bu eyvanların arasında da dedegânın ikamet ettiği hücreler sıralanmaktadır.

Birçok geç dönem tarikat yapısı gibi, dış görünüşüyle bir ahşap konağı andıran ana binanın cephelerine egemen olan sadelik, yan kanatların içerdiği mekânlarda da devam etmekte, buna karşılık semahane mekânında, Abdülmecid döneminin eklektik zevkini yansıtan mimari ayrıntılar ve süsleme öğeleri dikkati çekmektedir. Sema alanının, sekiz dilime ayrılmış olan tavanında ve mihrap nişinde bulunan, pastel renklerin kullanıldığı kalem işlerinde bu zevkin ürünü olan motifler gözlenmekte, sema alanını kuşatan ahşap sütunlarda ve üst kattaki korkuluk duvarlarında bulunan somaki taklidi boyalar da dönemin süsleme modasına bağlanmaktadır. *Zamanında* kafeslerin yüzeyinde, çeşitli ağaçların serpiştirildiği manzara resimlerinin varlığı tespit edilmektedir. Sonuçta mevlevîhanenin çekirdeğini oluşturan semahane, mimari ayrıntıları, süsleme prog-

ramı ve tavanın merkezinden sarkan büyük kristal avizesi ile, bir tarikat yapısından çok çağdaşı olduğu saraylan andıran, dünyevi bir *havaya* bürünmüştür, içinde bulunduğu mekânın yoğun süslemesi ile tezat oluşturan sade görünümlü ahşap minberde, kapının ve köşkün

köşelerine kondurulmuş dal sikkeler dikkati çeker. Gerek minberde gerekse de türbelerde karşılaşılan bu sikkeler, geç dönem tekkelerinde birtakım tarikat sembollerinin mimari bezemeye yansıtılmasına ilginç örnekler oluşturmaktadır.

Bibi. Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri*, 222, no. 1303; Evliya, *Seyahatname*, I, 442-444; Ayvan-sarayî, *Hadika*, II, 42-47; Raif, *Mir'at*, 400-414; M. Ziya, *Yenikapı Mevlevîhanesi*, İst., ty, 103-105; E. Mamboury, *Rehber*, 358-361; Kumbaracılar, *Sebiller*, 51; H. A. Yücel, "İstanbul'da Mevlevî Müzesi", *Vakit*, 9 Kasım 1941; Tanışık, *Çeşmeler*, II, 28-32; M. Esen, "Galata Mevlevîhanesi", *Vakit*, 30 Ekim 1946; O. Ş. Uludağ, "Galata Mevlevîhanesi-Evlenme Salonu", *ae*, 4 Ekim 1946; M. Esen, "Galata Mevlevîhanesi-Milli Kültür Sahası", *TTOK Belleteni*, 66 (Temmuz 1947), 11-12; R. S. Atabinen, "Galata Mevlevîhanesi", *TTOK Belleteni*, aynı sayı, 10-11; Ş. Uzlu, *Mevlevilikte Resim-Resimde Mevleviler*, Ankara, 1957, s. 121-137; H. Y. Şehsuvaroğlu, "Galata Mevlevîhanesi", *Cumhuriyet*, 31 Ağustos 1962; Öz, *İstanbul Camileri*, II, 25; E. Yücel, "Galata Mevlevîhanesinin Renkli, Şa'saali ve Sanatla Dolu Bir Tarih Hikâyesi Var", *Tercüman*, 8 Eylül 1968; S. Eyice, *Galata ve Kulesi*, ist., 1969, s. 15; İSTA, XI, 6912-6916; Sözen, *Mimar Sinan*, 340; A. I. Doğan, *Osmanlı Mimarisinde Tarikat Yapılan: Tekkeler, Zaviyeler ve Benzer Nitelikteki Fütuvvet Yapıları*, İst., 1977, s. 148-160; M. Erdoğan, "Mevlevî Kuruluşları Arasında İstanbul Mevlevîhaneleri", *GDAAD*, IV-V (1976), 15-46; C. Kerametli, *Galata Mevlevîhanesi*, ist., 1977; E. Yücel, "Galata Mevlevîhanesi", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 2 (1979), s. 63-83; A. Gölpınarlı, *Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik*, İst., 1983 (2. bas.), s. 111-112, 120-121; Yüksel, *Bâyezid-Yavuz*, 257; E. Işın, "İstanbul'un Mistik Tarihinde Mevlevîhaneler", *İstanbul*, 4 (Ocak 1993), 119-131.

M. BAHA TANMAN

GALATA SARAYI OCAĞI

"Galata Saray-ı Hümayunu Mektebi" de denmiştir. Enderun'a(->) aday yetiştiren acemioğlanları okulu. 15. yy'm sonundan 19. yy'm ortalarına kadar işlevini sürdürmüştür. Yerine 1868'de Mekteb-i Sultani (Galatasaray Lisesi) açılmıştır.

Evliya Çelebi'nin aktardığı bir söylentiye göre II. Bayezid (hd 1481-1512) bir kış günü Galata sırtlarında avlanırken burada bir kulübede yaşayan Gül Baba ile tanışır ve onun dileği üzerine burada bir mektep ile bir darüşşifa yaptırır. Buraya, İstanbul'a getirilen devşirme oğlanlarından, padişahın huzurunda yapılan seçimle vücudu kusursuz, akıllı ve yetenekli gençler alınmaya başlanır.

Galata Sarayı Ocağı I. Süleyman (Kanuni) döneminde (1520-1566) yemden örgütlendi ve Acemi Ocağı(->) ile İbrahim Paşa Sarayı Mektebi'ne(->) koştur bir eğitim düzenine kavuşturuldu. Buradaki eğitimi

tamamlayanlar Enderun'un alt sınıfları olan Büyük ve Küçük odalara çıkma yöntemiyle geçmekteydiler. II. Selim (hd 1566-1574) Galata Sarayı Ocağı'nı *dağıtarak* buradaki gençleri Enderun'a ve Eski Saray'a aldirttı. Kurum ise bir medrese olarak örgütlendi. III. Murad (hd 1574-1595) ikinci kez *Galata Sarayı* Ocağı'nı açtırdı. Fakat I. Ah-med (hd 1603-1617) burayı yeniden dağıttı. II. Osman (hd 1618-1622) Galata Sarayı Ocağı'nı üçüncü kez kurdu. 17. yy boyunca istanbul'da yaşanan toplumsal ve askeri olaylar burayı da etkiledi. Ocak disiplini bozuldu. Ödenek yetersizliğinden acemioğlanlar beslenme ve barınma olanaklarından yoksun kaldılar ve her kapıkulu ayaklanmasına katıldılar. *Galata* Sarayı Ocağı bir tür serkeşler yuvası durumuna girdi. İçoğlanların *kavgaları* ve taşkınlıkları toplumu da rahatsız ettiğinden 1675'te burası ve İbrahim Paşa Sarayı Ocağı kapatıldı. Kışla, bostancılara tah-

sis edildi. Bir bölümünde de sahn düzeyinde Galata Sarayı Medresesi açıldı.

17. yy'a kadarki ilk dönemde *Galata* Sarayı Ocağı, öteki Enderun hazırlık ocaklarına oranla daha saygın konumdaydı. Buraya aday alımları padişahın onayıyla oluyordu. Burada yetişenlerden titiz bir seçimle bir kısmı Enderun'a alınmakta, diğerleri ise 14-16 akçe gündelik kapıkulu süvarisi olmaktaydılar. Burada gösterdiği üstün başarı ve yetenekten dolayı doğrudan Enderun'un üst sınıfları olan Kiler ve Hazine koğuşlarına geçenler de o-lurdu. Padişahlar da yılda bir kez Galata Sarayı'nı ziyaret ederek beğendikleri 12 oğlanı Topkapı Sarayı'na aldımrlardı. Bunlar, gelenek uyarınca padişahın ardınca saraya giderlerdi. Çıkma zamanı geldiğinde ise, ocağın amiri olan Galata Sarayı a-ğası arzuhalleri toplar, yeni saray ağasına götürürdü. Çıkmalarda acemioğlanlar arasında *kavgalar* yaşanırdı. Devşirme sisteminin bozulmasından sonra öteki okul konumlu ocaklar kapandığı halde Galata Sarayı Ocağı işlevini korudu ve Enderun' un biricik hazırlık okulu olarak kaldı. Saray baltacıları koğuşuna da genellikle buradan seçim yapılıyordu.

Ocak, her biri 200 kişilik 3 koğuşu, 1 cami, 1 hamam ile 1 darüşşifayı kapsıyordu. Ocağın amiri olan *Galata* Sarayı ağası ya da başağa, beyaz destarlı mücevve-ze, Mevlevî feracesi ve kontuş kürk giyerdi. Ocakta ayrıca 21 ağa vardı. Bunlar görevlerine göre oda kethüdası, odabaşı, kuş-çubaşı, hamamcıbaşı, başeski unvanlarını taşımaktaydılar. Ayrıca 4 enderun oğlanı, 4 hastane oğlanı, 1 cerrah, 5 hoca, 1'er kâtip, imam, tabip, eczacı, çamaşırcı, saka, tellak, şerbetçi, et hamalı vardı. Sarayın kapıcıları, baltacıları, ayrı birer bölüktü. Aşçı, ekmekçi, ekmekçi kalfası ve kilerciler de iâşe işlerine bakıyorlardı. Topkapı Sarayı'nın bir görevlisi olan şehremini, *Galata* Sarayı'nın yiyecek, yakacak gereksinimlerini karşılamakla yükümlüydü. Matbah-ı Âmire emini de pazarbaşı denen yardımcısı aracılığıyla buranın alım işlerini yapar, mutfağa erzak temin ederdi. Sarayın kadrolu 5 hocasına günde 7'şer

akçe ödeniyordu. Bunlar ilmiye sınıfından sayılmaktaydılar. Galata Sarayı içoğ-lanları, gılmanlar ya da celepler denen a-day öğrenciler, hilal biçimli şeb külâh ve dolama giyerlerdi. Koğuşlarda "silsile" denen bir sıralama ve Enderun'dakine benzer bir örgütlenme söz konusuydu. Burada okuyup yazma, edebiyat, din bilimleri yoğun bir şekilde öğretilirken tomak, top, çöp oyunları, kemankeşlik, kebede (yay çekme), tir-endazlık (ok atma) ve savaş fenleri de gösteriliyordu. Evliya Çe-lebi'ye göre Gül Baba'mın kerameti gereği, *Galata Sarayı*'nda bir kez "Bismillah" deyip derse oturanın tüm bilimleri öğrenmesi ve bilim dünyasında saygın bir yere kavuşması doğaldı. Her gün ikindiden sonra başağa, oğlanlar arasında oyunlar tertip ettirirdi, isteyenler için dışarıdan hat ve sanat hocaları, tabip hocalar getirilirdi. Pars kethüdaları temizlik dersleri verirler, şeyhler ve vaizler ocağa konferan-

GALATA SIBYAN MEKTEBİ

368

369

GALATASARAY LtSESİ

sa gelirlerdi. Salı günleri ise "buluşma" yapılır, ziyarete gelen akrabaları, oğlanlarla iç avluda görüşürlerdi.

Galata Sarayı Ocağı'nın ikinci dönemi 1715'te Sadrazam Şehit Ali Paşa'nın girişimiyle başladı. III. Ahmed.(hd 1703-1730) burasının, Enderun'a hazırlık okulu olarak açılmasına izin verdi. Kışladaki bostancılar çıkartıldı ve medrese de kapatıldı. Yapılar onarıldı. Doğrudan silahdar ağaya bağlanan ocağın disiplinine önem verildi. Bu semtte oluşan yabancı mahallelerinin ve elçiliklerin rahatsız edilmemesi önlemleri alındı. Ayrıca III. Ahmed ocak dışındaki küçük Müslüman mahallesi için bir de mescit yaptırdı (bugün yerinde 3. Vakıf Hanı vardır). Her gün, Galata Sarayı ağasının ikindi vaktinde kol gezmesi yasalaştı. Kışla avlusuna yapılan kasr-ı âli, padişahın ziyaretleri için düşünülmüştü. Ocak, Büyük, Orta ve Küçük olarak 3 sınıfa ayrıldı. Medreselerden farklı bir eğitim veren bu kurum, istanbul'da bir yenilik kabul edildi ve pek çok aile çocuklarını buraya vermek için yarıştılar. I. Mah-mud (hd 1730-1754) Galata Sarayının Büyük Odası karşısına bir kütüphane yaptır-tarak saraydan yüzlerce kitap gönderdi. Oğlan sayısı artırıldı. Beş vakitte tabur halinde camiye gidilip *namaz* kılınması, kalan zamanlarda din, edebiyat, spor ve sanat eğitimi yapılması programlandı. 1753' te padişahın da katıldığı bir törenle yeni eğitim sistemine geçildi. 1757'te Eski Saray Baltacılar Ocağı kaldırılınca Galata Sara-yı'ndan buraya öğrenci aktarıldı.

II. Mahmud (hd 1808-1839) Tophane yangınında yanan Galata Sarayı'nı 1820' de kagir olarak yeniletti. 1834'e değin geleneksel eğitim düzenini koruyan bu o-cak, Enderun'un kaldırılmış olması nedeniyle dağıtıldı.

Binaları 1838'de Mekteb-i Tıbbiye'ye verildi. Bir bölümü de kışla oldu. 1865 te istanbul'daki askeri okulların (Harbiye, Bahriye, Tıbbiye ve Mühendis-hane) idadi (hazırlık) sınıfları burada toplandı. 1868'de ise bugünkü Galatasaray Lisesi, Mekteb-i Sultani adıyla aynı yerde açıldı.

Bibi. Tayyarzâde Ata, *Tarih-İ Ata*, I, ist., 1293, s. 72 vd; Evliya, *Seyahatname I*, 71; *Tarih-i Raşid*, IV, s. 31 vd; Uzunçarşılı, *Saray*, 302 vd; *Mekteb-i Sultanî*, ist., 1334, s. 15-20; Uzunçarşılı, *Kapıkulu*, I-II; Ergin, *Maarif Tarihi*; F. Isfendiyaroğlu, *Galatasaray Tarihi*, ist., 1952. NECDET SAKAOĞLU

GALATA SIBYAN MEKTEBİ

bak. REİSÜLKÜTTAB İSMAİL EFENDİ SIBYAN MEKTEBİ

GALATA SOSYALİST KULÜBÜ

1912'de Kuledibi'nde açılan sosyalist kulüp.

II. Meşrutiyet'i (1908) izleyen yıllarda, Selanik ve istanbul başta olmak üzere, toplumsal hareketliliğin yüksek, sol düşüncenin de gelişme halinde olduğu bölgelerde sosyalist kulüpleri ve sosyal bilimler araştırma grupları kurulmuştur. 1909' da, istanbul'da, Rum, Ermeni, Yahudi ve Müslüman Türklerin devam ettiği sosya-

list kulüplerin birinin de Galata'da Kuledibi'nde olduğu bilinmektedir. 1910'da çıkarılan ve bu türden örgütlenmelere yasaklar getiren Cemiyetler Kanunu'ndan sonra kapanan bu kulüpler, görece bir gevşeme yaşanan 1912'de yeniden ortaya çıkmaya başlamış; Galata Sosyalist Kulübü de Kuledibi'nde yeniden açılmıştır. *iştirak* dergisinin 1912 yılı, 2. sayısında haber verildiğine göre, Galata Sosyalist Kulübü, Selanik'teki benzerlerinin istanbul' daki uzantısı sayılabilecek Dersaadet Tettebbuat-ı içtimaiye Cemiyeti'nden başka zenne ceketi işçileri, Şişli işçileri, döşemeciler, mücellitler, erkek terzileri, değirmenciler, berberler, ticaret ve sanayi işçileri, bira fabrikaları işçileri, eczane ameleleri, sigara işçileri, Cibali Reji işçileri derneklerinin birleşmesiyle kurulmuştu. Galata Sosyalist Kulübü'nün çekirdeği sayılan Dersaadet Tettebbuat-ı içtimaiye Cemiyeti istanbullu Rumların çoğunlukta ve etkin oldukları bir kuruluştur. Galata Sosyalist Kulübü de onların etkinlikleri altında gelişmiş; sosyalist düşüncenin işçiler arasında yayılmasını ve işçilere örgütlenme bilinci verilmesini hedeflemiş; Haziran 1913'te sadrazam, Mahmud Şevket Paşa'ya karşı girişilen suikasttan sonra bu türden bütün cemiyet ve kulüpler üzerindeki baskılar yoğunlaşırken, *Galata* Sosyalist Kulübü de faaliyetine son vermiştir.

istanbul

GALATA'DA AYAK SEYRİ

Galata'da bir dönem yaygın hale gelen, içkili eğlencelere veya gezintilere Divan

şairlerince verilen ad.

Ayak kelimesinin her iki anlamı da (a-yak ve kadeh) manaya uygun düştüğü i-çin deyimleşmiştir. Fetih'ten sonra Galata'da yaşanan hayat, Müslüman kesim için daima merak konusu olmuştur. Divan şiirinde, sevgili put kadar güzel kabul edilmekteydi. Şairlerin sevgililerini benzettikleri putlar Ayasofya'nın duvarlarına işlenmişti. Ama bunların canlıları demek olan Hıristiyan güzellerine serbest bir hayat yaşanan Galata'da rastlamak, onları seyretmek mümkündü. Dahası, içki İstanbul'da yasaktı ama Galata'da dogmatik bir kutsallıkla hürmet görüyordu, İstanbulluların hem güzeller, hem de içki amacıyla Galata'ya yaptıkları kaçamaklar şiirlere konu olmaya başlayınca "Galata'da ayak seyri" Osmanlı geleneğine girdi. Böylece kilise kültürü de Divan şiirinde yer e-dinmeye başladı. Şairlerin platonik aşkı anlatıyor görünmeleri ve içkinin tasavvu-fî mecazlar arasında bulunması da Galata'da ayak seyrinden geniş biçimde bahsetmeye zemin hazırlıyordu. Galata'mn meyhanelerinde devam eden sosyal hayat da şiirde klasik üsluba bürünüyordu. Özellikle 16. yy'da ayak seyrinden bahsetmek bir zarafet ve şiir muhitinin alışkanlığı oldu. Zâtî (ö. 1547) *Bir ayak bir erbainin haletini vermez mi gör/ Geç ayak seyrine sûfi Galata 'dan yana* derken, Taşlıcalı Yahya Bey (ö. 1582) *Şarâbı terk edip sûfi, başını verme gavgaya /*

Güzellerle ayak seyrânın eyle gel Galata 'ya demek cesaretinde bulunuyor ve *Şehrengiz?inde* bu gezintileri tasvir ediyordu (*Binip keşliye dahi nice dilber/ Galata'da ayak seyrânın eyler*).

Yahya Bey Galata'da ayak seyrini bazen kadehi elden ele dolaştırmak manasına da kullanmıştır (*Gel ayak seyrini kıl nûş etmeyipeymânedan /Akıl olanlar kaçır mı zâhidâ meyhaneden*).

Galata'da ayak seyri o dönemlerin *cafi*-lı eğlence biçimlerinden biriydi. Hattâ bazen tuhaf hadiseler de yaşanırdı. Bir defasında Fatih müderrislerinden Piripaşa-zade Mehmed Çelebi ile Aşçızade Hasan Çelebi, Hıristiyanların kızıl yumurta yortusunda kıyafet değiştirerek Galata'ya giderler ve kiliseye girip ayini seyrederek. Tatavlı (bugünkü Kurtuluş) Mahremi (ö. 1535) bu olayı bir beyitle (*Galataya sanem seyrine gelmiş / Sitanbul'dan bir iki din ulusu*) ifşa edince İstanbul hayli zaman bu olayla çalkalanır. Olay saray tarafından duyulunca ayak seyri amacıyla Galata'ya geçmek yasaklanmıştır. Bu olay hakkında Kevserî adlı bir şair *Zâhidler ile güm güm öter mescidin içi / Meyhane cümle kaldı tehî hiç sadâsı yok* demiştir. Bakî'nin(->) *Reh-i meyhaneyi kat etti tîg-ı kahır sultânın/Su gibi arasın kesdi Si-tanbul u Galata'mn* matlaıyla başlayan gazeli de bu yasaklamayı anlatır.

İskender Pala **galatasaray**

Taksim ile Tünel meydanları arasında u-zanan İstiklal Caddesi'ni, Tepebaşı'ndan gelen Meşnifiyet Caddesi ile Tophane'den gelen Boğazkesen

Yokuşu'nun devamı Yeniçarşı Caddesi'nin kestiği dört yol ağzı Galatasaray olarak bilinir. Semt demlemeyecek kadar dar bir alanı kapsayan, a-ma uzunca bir zamandan beri Beyoğlu'

Galatasaray'dan bir görünüm.

Ahmet Kuzik, 1994

nün kalbi sayılan bu yöre, güneyde Tom-tom ve Asmalımescit, kuzeyde Hüseyin Ağa, doğuda Kuloğlu, batıda Kamer Hatun mahallelerinin belirli bölümlerini içerir; bilinen mevki adlarıyla söylersek, Par-makkapı, Hammalbaşı (ya da Ömer Hay-yam), Tepebaşı, Asmalımescit ve Çukurcu-ma ile komşudur.

Bizans döneminde Cenevizlilere ait o-lan bölgenin (bugünkü Galata'mn) surlar dışında kalan kısmı, Boğaziçi ile Haliç arasında bir sırttan ve iki dik yamaçtan oluşuyordu. Doğuda fundalıklarla, fındıklıklarla kaplı bugünkü Tophane ve Fındıklı' nın (o zamanki adı Argiropolis) ağaçlar ve çalılıklarla kaplı sırtları, batıda servilerle ve Hristiyan mezarlığının yer aldığı dik yamaçlar halinde Haliç'e iniyordu.

O sıralarda yerleşim alam olmayan bölgede, Osmanlı döneminde II. Bayezid (hd 1481-1512) tarafından sarayın içöğlanları-nı eğitmek üzere bir kışla-mektep kuruldu (1481). Bugünkü Galatasaray Lisesi'nin(-0 bulunduğu yerde yapılan ve Galata Sarayı diye anılan binanın adı bu mevkinin zamanla Galatasaray diye adlandırılmasına neden olmuştur (bak. Galata Sarayı Ocağı).

Galatasaray'ın evrimi bütünüyle Beyoğ-lu'nun evrimidir (bak. Beyoğlu). Galatasaray diye bilinen alan içinde bugün Galatasaray Lisesi'nden başka, Birleşik Krallık Başkonsolosluğu (bak. İngiltere Elçiliği binası), Çiçek Pasajı(->), tarihi Galatasaray Postanesi(->), tarihi Galatasaray Hamamı^), Galatasaray Balık Pazarı (veya Çiçek Pazarı), Maison de France (bak. Fransa Elçiliği binası), Aynalı Pasaj (bak. Avrupa Pasajı), Halep Pasajı,(->) Saint Anto-ine Kilisesi(->), Ayia Trias Rum Katolik Kilisesi, Santa Maria Draperis Katolik Kilisesi (bak. Fransiskanlar), Fransızlara ait St. Louis Katolik Kilisesi, Protestan Union Church'e bağlı Dutch Chapel (Hollanda Şapeli), ispanyol Katoliklerinin kurdukları Sancta Terra Katolik Kilisesi, Surp Yer-rortutyun Gregoryen Ermeni Kilisesi, aynı adlı Ermeni Katolik kilisesi gibi kiliseler, eski Bön Marşe'nin yerinde inşa edilen İstanbul Sanayi Odası'na ait Odakule gökdeleni, tarihi Rus lokantası Rejans(~>), Elham-ra(->) ve Atlas(->) sinemaları, Ses, *Karaca*, Küçük Sahne tiyatroları, Tokatlıyan İşha-nı (bak. Tokatlıyan Oteli) vb ile istiklal Caddesi'ne özgü çeşitli dükkânlar ve Be-yoğlu'na özgü sokaklar bulunmaktadır.

İSTANBUL

GALATASARAY HAMAMI

Beyoğlu İlçesi'nde, Kuloğlu Mahallesi'n-de, Galatasaray Lisesi'nin kuzey sınırını oluşturan Turnacıbaşı Sokağı ile Çapanoğlu Sokağı'nın kavşağında yer almaktadır. III. Ahmed döneminde (1703-1730), Şehit Ali Paşa'nın (ö. 1716) sadarete bulunduğu 1127/1715'te, Galata Sarayı Ocagı'nın İçoğlanları Kışla-Mektebi'nin dördüncü kez ihya edilmesi sırasında yaptırılmıştır. Halka açık bir çarşı hamamı olan bu yapıdan başka, kışla-mektebin bünyesinde içoğlanlarına mahsus diğer bir hamamın da bulunduğu bilinmektedir. Ya-

Galatasaray Hamamı

Ahmet Kuzik, 1994

1965'te büyük bir onarım geçirmiş, bu a-rada tasarımın anahatları korunmuş, ancak bütün mimari ayrıntılar ve iç aksam yenilenerek özgünlüğünü yitirmiştir. Günümüzde bakımlı durumda olan bina, hamam olarak faaliyetini sürdürmekte, yerli müşterilerin yamsıra turistlere de hizmet vermektedir.

Aslında bir tek hamam olarak tasarlanan yapının kuzey kesimine, 1965 onarımı sırasında küçük bir kadınlar bölümü eklenmiştir. Hamamın ana girişi batıda, Turnacıbaşı Sokağı üzerindedir. Yamuk planlı soyunmalık (camekân) bölümü çepeçevre, iki katlı, ahşap soyunma hücreleri ile kuşatılmıştır. Enine dikdörtgen planlı ılıklik bölümünden geçilerek ulaşılan sıcaklik bölümü, Türk hamam mimarisinin en eski ve en yaygın tasarım şeması olan, hamamların yamsıra medreselerde, tarikat yapılarında ve sivil mimari e-serlerlerinde de uygulandığı görülen dört eyvanlı şemaya göre şekillendirilmiştir. Ortada, köşeleri pahlı göbek taşının yer aldığı, kare planlı merkezi mekân kubbe ile örtülmüş, söz konusu mekân dört yönde birer eyvanla kuşatılmış, eyvanların köşelerine de kare planlı ve kubbeli birer halvet yerleştirilmiştir. Ayrıca sıcaklığın kuzey yönünde, hamam terminolojisinde "paşa halveti" olarak adlandırılan, dikdörtgen planlı bir halvet birimi daha bulunmaktadır. Sıcaklığın kuzeydoğu köşesinde soğuk su deposu, doğusunda da sıcak su deposu ile külhan yer alır.

Son onarımda, sıcaklığın zeminindeki ve duvarlarındaki beyaz mermer kaplamalar ve kurnalar yenilenmiş, duvar kaplamaları sarı ve kırmızı renkli taşan şeritlerle yer yer süslenmiştir.

M. BAHA TANMAN

GALATASARAY LİSESİ

"Mekteb-i Sultani", "Galata Sarayı Mekteb-i Sultanisi", "Umumi-i idadi", ilk adlarıdır. "Galatasaray Mektebi" de denmiştir, 1 Eylül 1868'de istanbul'da öğretime açılan ve Tanzimat eğitiminin simgesi sayılan Türkçe ve Fransızca programlı okul.

Galatasaray Lisesi'nin açılışında 1867' de Avrupa'ya geziye çıkan Abdülaziz ile dönemin sadrazamı Âli Paşa, Hariciye Nazın Keçecizade Fuad Paşa

ve Maarif Nazırı Saffet Paşa'nın, İstanbul'daki Fransa Büyükelçisi M. Bouree'nin çabaları söz konusudur. Ayrıca Fransa'nın, Islahat Fermanı'ndaki (1856) koşulları öne sürerek Osmanlı uyruğu gayrimüslimlerin de yararlanacakları okulların bir an önce açılması yönünde verdiği nota da etkili olmuştur. Her ulustan ve dinden çocukları ve gençleri, Osmanlı ulusçuluğu etrafında kaynaştırıp entelektüel bir taban kazanma amacına dönük bu okul için, Tevfik Fikret "Do-ğu'nun Batı ufkuna açılan ilk penceresi" demiştir. Galatasaray Lisesi günümüzde, Anadolu lisesi konumunda ve özel yönetmeliği olan resmi bir okuldur.

Rüştiye üstü, lise eşiti ve yabancı dil öğretimi de veren bir okulun açılması girişiminde, 1867'de Paris Büyükelçisi olan Cemil Paşa'nın rolü büyüktür. Cemil Paşa, Hariciye Nazırı Fuad Paşa'ya gönderdiği bir mektupta Fransa'nın İstanbul'da bir lise açmayı düşündüğünü, bunun iki ülke ilişkilerine olumlu katkıda bulunacağını bildirdiği gibi, o yıl, Paris'i ziyaretinde buradaki okulları gezen Abdülaziz de İstanbul'a dönünce ilgililere derhal böyle bir okulun açılması talimatını vermişti. Öğretimin Fransa'daki eğitim ilkelerine koşut biçimde düzenleneceği okul için 25 Mart 1868'de Paris'te bir sözleşme imzalandı. Dr. A. Levistal, Fransız müdür muavini atandı ve İstanbul'a gönderildi. Levistal, hazırladığı raporlarda, okulun, Fransız etkisini yaygınlaştırma, Osmanlı gençleri arasında Fransızca'yı ve Fransız edebiyatını, uygarlığını sevdirmeye amaçlı olmasını vurgulamıştı. Ama, Katolik mezhebinin yayma ya da sevdirmeye gibi bir *amaca* kesinlikle yer verilmemesi de belirtilmişti. Müslüman-Hıristiyan öğrenci sayılarının eşit tutulması, okuldaki mescitten Müslüman öğrencilerin yararlanmaları, Hıristiyan öğrencilerin ise ibadet için okul dışındaki kiliselere gitmeleri öngörülmekteydi.

Galata Sarayı Ocağı(->) binasındaki kışla ve mektep, buradan taşınarak Mekteb-i Sultani'ye tahsis edildi ve onarım-tadilat çalışmaları başlatıldı. Fizik, kimya laboratuvarları, amfiter, idmanhane, tabiat tarihi odaları yapıldı.

15 Nisan 1868'de Mekteb-i Sultani Nizamnamesi, Türkçe, Fransızca, Rumca ve Ermenice olarak yayımlandı. 11 Mayıs 1868'de ise *Takvim-i Vekayi'de* okulun açılmasına ilişkin irade çıktı. Okula 9-12 yaşlar arasında yeterli temel eğitimi almış 600 öğrencinin giriş sınavı ile kabul edilmesi, 3 yıllık iptidai üzerine 5 yıllık idadi sınıfları ile kurumun 8 yıl olması, ilk sınıflarda, Türkçeyi iyi bilenlere ağırlıklı olarak Fran-

GALATASARAY LİSESİ

370

371 GALATASARAY POSTANESİ

gruplarına bağlanmıştır. Ayaklar, gömme derzli taş kaplama tekniğinde örülmüş bir

gövde ile bir çift pilastr ve kolondan meydana gelmiştir. Gövde, ortada bir silme takımıyla ikiye bölünmüştür. Pilastrlar bu iki katlı gövde üzerinde kesintisiz yükselmekte, üstte yassı bir başlık motifiyle korniş tablasına bağlanmaktadır. Başlık kesiminde yumurta figürleri işlenmiştir. Kapının yalnızca dış yüzünde yer alan mermer kolon çiftleri yuvarlak ve ince yapılıdır. Kolonların üstünde ince bilezik silmeler a-rasmdaki stilize yapraklardan oluşan birer başlık bulunmaktadır. Başlıklar kare tablalarla korniş kesimine bağlanmıştır. Kapının ayakları saçak kornişinin üstündeki büyük vazo figürleri ile bitirilmiştir. Vazo figürleri bahçenin köşelerinde de kullanılmıştır. Büyük dökme demir kapı, ortadaki daha büyük üçer çember içine alınmış kıvrım dal motiflerini ve ok torbası, meşale gibi dönemin moda figürlerini içeren bir bezemeye sahiptir. Üst kesimde harf devrimi sırasında kazınmış olan kitabenin panosu ve padişah tuğrasını içeren ışıltı demetli bir tepelik bulunmaktadır.

AFİFE BATUR

GALATASARAY POSTANESİ

İstiklal Caddesi'nin Galatasaray-Taksim hattında, 190 kapı numarasıyla, Galatasaray Meydanı'na yakın bir konumda bulunmaktadır.

sızca, Türkçeyi yeterince bilmeyenlere ise Türkçe derslerinin gösterilmesi, 3 saat Türkçe, 3 saat Fransızca derslerinin verilmesi öngörüldü. Bu düzenlemeler olurken Fransa'dan ders araç gereçleri, yatılı öğrenciler için yatak takımları getirildi. Dahili (yatılı) öğrenciler için yılda 45 altın (1.035 frank), harici (gündüzlü) öğrenciler için de 10 altın (230 frank) ücret kabul edildi.

Mekteb-i Sultani müdürlüğüne atanan M. Ernest ve Salve ile Fransız öğretmenler, haziran ayında göreve başladılar. 172 Müslüman, 237 gayrimüslim (Ermeni, Latin, Rum, Musevi, Bulgar) öğrenci ile okulun açılış töreni 1 Eylül 1868'de yapıldı. Fakat sert eleştiriler yöneldi. Okula atanan Türk ikinci müdür için göreve başlama izni alınamadı. Rusya, Türkiye'deki Fransız etkisinin yaygınlaşmasından duyduğu kaygıyı bir notayla bildirdi. Elçi Ignatief, aynı düzeyde bir de Rus okulu açılması için direktmekle birlikte bir sonuç alamadı.

Okula en ağır eleştiriler, Namık Kemal'den ve Yeni Osmanlılar'dan geldi. Yunanca dersinin konmaması istanbullu Rumları kızdırdı. Museviler ise Hristiyan bir müdürün yönettiği okula çocuklarını göndermek istemediler. Papa, Galatasaray'a Katolik öğrenci kaydını yasaklamaya kalkıştı ise de Fransa hükümeti bunu önledi. İstanbul'daki Ermeni-Katolik patriği de kendi cemaatinden çocukların buraya gönderilmesini yasakladı. Osmanlı şeyhülislamı, Müslüman ve Hristiyan gençlerin bir arada okumalarının dine aykırı olduğunu ileri sürdü.

Okulda ise henüz pek çok şey ilkel. Dershaneler mangalla ısıtılıyordu. Resim

atölyesinde, silgi yerine ekmek içi kullanılmaktaydı. Tuvaletlerde su yoktu, yemekler de iyi çıkmıyordu. Bununla birlikte o-kulun mevcudu, açılışı izleyen aylarda artarak 2 Haziran 1869'da 524'e ulaştı. 1869-1870 öğretim yılında da 600'ü geçti. Fakat tepkiler sürüyordu. Özellikle de burada hiçbir dini eğitimin verilmemesi, farklı dinlere mensup gençlerin bir arada okumaları eleştiriliyordu. Ancak, okul yönetiminin "laik" eğitimi sürdürmedeki titiz ve yansız tutumu, kurumu bir kapanma olasılığından uzak tutmaktaydı.

Okula çok değerli bir kitap koleksiyonu armağan eden Fransa Kralı III. Napo-leon'un Almanya'ya yenik düşmesinin ardından okul da sarsıntı geçirdi. Aynı şekilde, okulun koruyucusu Âli Paşa'nın 1871'de ölümü, kurucu müdür Salve'ın Fransa'ya dönmesi de birer şanssızlık oldu. 1872'de istanbullu Vahan Efendi'nin müdürlüğe atandığı sırada okul mevcudu 362'ye düşmüştü. Bu ilk dönemde, Fransız, Türk, Ermeni, Musevi 62 öğretmen o-kulda görev almıştır.

1873'te Gülhane'deki Mekteb-i Tıbbiye binasına taşınan okulun tarihi binası Tıbbiye'ye verildi. Burada 1874'te Darül-fünun-ı Sultani açıldı (bak. Darülfünun). Mekteb-i Sultani'nin yeniden kendi binasına taşınması ise 1876'dadır.

1885'ten başlayarak okulda Türkçe, Fransızca ve ortak programlar uygulanmaya konuldu. Fransızca ya da Türkçe programı izleyenlere "ehliyetname", Fransızca-

Galatasaray Lisesi

Ahmet Kuzik, 1994

Türkçe programdan mezun olanlara "şahadetname" verilmeye başlandı. Tevfik Fikret, 1888'de ortak programdan mezun o-lanlardandır. "İptidai" (ilkokul) için 3 yıllık ayrı bir Türkçe-Fransızca program, "taliye" (orta) ve "âliye" (lise) sınıfları için de 3'er yıllık Türkçe ve Fransızca programlar vardı. Türkçe programa Arapça, Farsça ve ulum-ı diniye dersleri de alınmıştı. Yatılı öğrencilerin tamamı jimnastik eğitimi gördüğü gibi, isteyen öğrencilere de Rumca, İngilizce, Ermenice, Almanca, İtalyanca, Latince ve ücreti öğrencilerce karşılanmak üzere piyano ve keman kursları da vardı.

Galatasaray'da 1912'ye değin görev a-lan müdürler arasında en tanınmışları Sava Paşa (1874-1876), Ali Suavi (Ocak 1877-Aralık 1877)(->), Abdurrahman Şeref (1894-1908)(-0, Emrullah Efendi (1908), Tevfik Fikret (1908-1909), Salih Zeki Bey'dir (1910-1912). Abdurrahman Şeref'in uzun süren müdürlüğü, Galatasaray'ın en verimli ve parlak dönemindedir. 1900'deki sayılarla okulda 46 Müslüman-Türk, 15 yerli gayrimüslim, 16 Fransız, toplam 77 öğretmen, 100 dolayında memur ve müstahdem bulunuyordu. 1900-1901 öğretim yılında, parasız yatılı 285 Müslüman, 131 gayrimüslim, paralı yatılı 277 Müslüman, 50 gayrimüslim, gündüzlü parasız 26 Müslüman, 25 gayrimüslim,

gündüzlü paralı 34 Müslüman, 74 gayrimüslim (toplam 902) öğrenci okumaktaydı. Bu sayılarla Mekteb-i Sultani, İstanbul'un en büyük okulu konumundaydı. O yd sonunda okuldan 27 kişi mezun oldu. 1903'e kadarki 34 yıl içerisinde mezun sayısı ise 648'e ulaşabilmişti. İlk Müslüman mezun ise 1873'te Abdurrahman Şerefir.

1870'teki Beyoğlu yangınından az zarar gören okul binası 22 Şubat 1907'de yandı. Öğrenciler tatilde olduğu için can kaybı olmadı. Fakat okulun tüm ahşap bölmeleri, tavan ve döşemeleriyle birlikte kütüphanesi, müzesi, arşivi de yandı. Yalnızca duvar iskeletleri kaldı. Öğrenciler bir süre açıkta ve teneffüs sundurmaları altında ders yaptılar. Daha sonra Beylerbeyi Sarayı yanındaki Muzıka Dairesi'ne taşındı ve barakalar kuruldu. Okulun onarımı 1909'da tamamlandı. 1912 Balkan Savaşı'ndan 1922'ye kadar okul, öğrenci mevcudu ve öğretmen sayısı en aza inmiş olarak hizmet verebildi. Öğretmenlerin ve yetişkin öğrencilerin büyük bölümü silah altına alındı. 1912'de 62 mezun veren o-kuldan 1916'da 4, 1917'de 5 öğrenci mezun olabildi. Bu dönemde yabancı öğretmenlerin birçoğu ayrıldı.

1924'te Galatasaray Lisesi adı ile programı ve statüsü yenilenen okulda ehliyetname yöntemine son verildi. Teneffüslerde Fransızca konuşma zorunluluğu da kaldırıldı. 1929'da genel kültür dersleri Türkçe oldu. 1926-1932 arasında okulda bir de "ticaret ve bankacılık şubesi" faaliyet gösterdi. 1930'da okul mevcudu 1.600'e çıkarıldı ve ilkokul sınıfları Ortaköy'deki Fer' iye Sarayları'nın(->) bir dairesine taşındı. 1967'de okula kız öğrenci de alınmaya başladı. 1969'dan itibaren ilkokula öğrenci alınmadı. Ortaköy şubesi, ortaokul sı-

nıflarına bırakıldı. 1968'deki 100. yıldönümü kutlama törenine, Fransa Cumhurbaşkanı de Gaulle de katıldı. Bu tarihe kadar okul 4.717 mezun vermişti. 1975'ten başlayarak Galatasaray Lisesi merkezi sınav sistemine bağlı olarak hazırlık sınıfına öğrenci alan 1 yıl hazırlık, 3 yıl ortaokul ve 3 yıl lise olmak üzere yatılı ve gündüzlü Anadolu lisesi konumuna getirildi. 14 Nisan 1992'de Fransa ile yapılan bir kültür anlaşması çerçevesinde Galatasaray Eğitim ve Öğretim Kurumu oluşturuldu. Bununla ilkokuldan üniversiteye kadar bir eğitim kurumlaşması amaçlandı. Ortaköy'deki tarihi binada, 50 öğrenci ile ilk kısım, 1993-1994 öğretim yılında hizmete girerken öğretim dili Fransızca olmak üzere Ekim 1993'te Galatasaray yüksekokulları da kuruldu. Devlet Bilimleri Yüksek Okulu'nda, hukuk, iktisat, işletme, kamu yönetimi, uluslararası ilişkiler ve iletişim bölümleri; Mühendislik ve Teknoloji Yüksek Okulu'nda da endüstri mühendisliği ve bilgisayar mühendisliği bölümleri öğretime başladı.

Bibi. *Mekteb-i Sultani*, İst., 1334; 1. Sungu, "Galatasaray Lisesinin Kuruluşu", *Belleten*, S. 28, 1943, s. 315-347; F. İsfendiyaroğlu, *Galatasaray Tarihi*, İst., 1952; M. Sandıkçıoğlu-F. Turaç-R. Semenderoğlu, *Galatasaray Lisesi (Mekteb-i Sultani) 1868-1968*, İst., 1974; *Sal-*

name-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, 4. Defa, İst., 1319, s. 102-118, Z. Ebuzziya-S. Kozikoğ-lu, *1921-1933 Galatasaray Tarihçesi-1933 Mezunları ve 50. Yıllan*, İst., 1987; H. Â. Yü-

cel, *Türkiyede Orta Öğretim*, İst., 1938, s. 522-524; A. Şişman, *Galatasaray Mektebi Sultanîsinin Kuruluş ve ilk Eğitim Yıllan-1868-1871*, İst., 1989; N. Sakaoğlu, *Osmanlı Eğitim Tarihi*, İst., 1991, s. 88.

NECDET SAKAOĞLU

Mimari

1908'de yenilenmiş olan bugünkü yapı kagir ve üç katlıdır, istiklal Caddesi'nden Tophane'ye doğru alçalan yamaçta istinat duvarları üzerinde inşa edilmiştir. Eski fotoğrafları incelendiğinde 1908 sonrasında binanın kitle ve cephe düzeninin değişmediği anlaşılmaktadır. Planının değişip değişmediği ise bilinmemektedir. Binanın, ortada bir tören avlusunu çevreleyen "U" biçiminde aksiyal ve simetrik bir planı vardır. Katlar birbirlerinden düz bir silme grubu ile ayırt edilmişlerdir.

Yapıya bir çift pilastrla belirtilmiş eksen üzerinde girilir. Giriş ince mermer kolonların taşıdığı bir çıkmanın altında yer alır. Girişin pilastrlı düzeni, saçak kornişinin üzerinde yükselen bir tepelik motifi ile sonlanmaktadır. Bu tepeliğin daha önce basık kemerli, barok yanlamaları bulunan bir eleman olduğu, 1908'den sonra yarım daire biçimine dönüştürüldüğü anlaşılmaktadır. Pencereleer zemin katta basık kemerli, üst katta ise düz atkılı biçimde düzenlenmiştir. Giriş kapısı, ana yapıdan farklı olarak daha gösterişli bir düzenleme ile ele alınmıştır. Dökme demirden yapılmış büyük kapı iki yandaki ayaklık

Galatasaray Postanesi'nin dış görünümü (solda) ile üst ve alt kaurın iç görünimleri.

GALATASARAY SERGİLERİ 372

373

GALİB PAŞA CAMÜ

1908-1909 sezonunda İstanbul Futbol Ligi şampiyonu olan Galatasaray Futbol Takımı. Ayakta soldan üçüncü (fesli) Ali Sami, sağında Ahmed Robenson, ortada oturan (fesli) Tevfik Fikret. *Gözlem Yayıncılık Fotoğraf Arşivi*

1875'te inşa edilmiştir. Tüccar Theodor Sıvacıyan'ın mülkiyetinde konut olarak kullanılırken, zemin kat Bay Apolonatos tarafından ecza laboratuvarı olarak işletilmiştir. 1907'de Posta-Telgraf Nazırı Hüseyin Hasib Efendi'nin görev döneminde kurumca satın alınarak işlevi değiştirilmiş, "Beyoğlu Posta-Telgraf Merkezi"ne dönüştürülmüştür. Bir süre için Alman ve İngiliz radyo şirketleri binanın bir katında faaliyet göstermiştir, İstanbul Radyosu, yayınlarını 1943-1944 arasında burada sürdürmüştür. Tarihi boyunca (sonuncusu 1977'de) üç kez yanmış, onararak 1982'de bugünkü işleviyle hizmete açılmıştır.

Bitişik düzen içinde yer alan yapı bir bodrum, dört normal kat ve caddeden algılanmayan bir çekme kattan oluşmaktadır. Cephe, tamamen mermerle kaplanmış olması ve bu malzemenin üzerine işlenen bezeme öğelerinin yoğunluğu ve nitelikli işçiliği ile dikkat çekmektedir. Bu açıdan İstiklal Caddesi'nde sıralanan eklektik-kla-sisist anlayışla tasarlanmış benzeri "yüzyıl sonu" cepheleri arasında özel bir yere sahiptir. Kompozit sütun başlığı, girland, konsol, dişli friz, akroter, palmet gibi çok sayıda antik düzen ve bezeme öğesi kısmen yeniden yorumlanarak bir araya getirilmiş ve cepheye uygulanmıştır. Bu çerçevede zemin kat ile orta birimi çıkmalı ilk kat özenli ve vurguludur. Daha yalın tasarlanmış olan üçüncü ve dördüncü katlan konsollu bir saçak izlemektedir. Saçağın üzerinde de çekme katın önündeki terasın korkuluğu bulunmaktadır. Korkuluk hattının ortasına düşey simetri eksenini belirgin kılarak cepheyi taçlandıran madyonlu yarım-oval bir alınlık yerleştirilmiştir. Cephede izlenen tavırla uyum içinde olmak üzere, iç mekânlar da (özellikle birinci kattaki büyük salon) italyan bir sanatçı tarafından resimlendirilmiş renkli-yaldızlı alçı tavanları, mermer şömineleri ve değerli ahşap malzeme kullanılarak Fransa'da üretilmiş kapıları ile Sıvacıyan Konağı'nın neoklasik mimariye referans veren görkemini yansıtmaktadır.

BibL S. N. Duhani, *Eski insanlar Eski Evler-19. Yüzyıl Sonunda Beyoğlu 'nın Sosyal Topografyası*, ist., 1984, s. 80.

TURGUT SANER

GALATASARAY SERGİLERİ

1916'da Osmanlı Ressamlar Cemiyeti tarafından başlatılan ve 1952'ye kadar her yıl yinelenen resim sergisi.

İ908'de kurulan Osmanlı Ressamlar Cemiyeti, 1921'de Türk Ressamlar Cemiyeti, 1926'da Türk Sanayi-i Nefise Birliği ve 1929'da Güzel Sanatlar Birliği adlarını almıştır. 1914 izlenimcileri ya da Çallı kuşağı gibi adlarla da anılan ve I. Dünya Sa-vaşı'nın başlamasıyla birlikte Fransa'dan yurda dönen sanatçılar 1916'dan itibaren serginin düzenlenmesinde de etkin bir rol üstlendi, ilk sergi Halil Edhem Eldem(->) ve Galip Bahtiyar'ın yardımıyla ve 44 ressamın katılımıyla düzenlendi.

Galatasaray Lisesi'nin tatile girdiği yaz mevsiminde, özellikle de ağustos ayında bir ay süreyle açılan Galatasaray Sergileri'

ni gezmek için "duhuliye" denilen giriş ücreti ödenirdi. Eğilim ayrımı yapmamakla birlikte Osman Hamdi kuşağının karşısında, anlatım dili olarak daha çok izlenimci estetiği benimseyen sanatçıların bir araya geldiği bir etkinlik olarak tanındı. Buna karşın, daha yaşlı ustaların işlerinin sergilenmesine olanak sağlandığı gibi, kimi genç sanatçılar tanıtıldı. Ortadaki büyük, aydınlık salonda "usta" resimleri, yandaki sınıflarda amatörlerin, gençlerin, kimi zaman da Sanayi-i Nefise Mektebi

öğrecileri-nin çalışmaları sergilendi. Galatasaray Ser-gileri'nde, başarılı öğrencilerin işleri yer alabildi, yeni yetenekler bu yolla desteklendi. Daha küçük yan mekânlarda işlerini gösterme olanağı bulanlar arasında sonraları Müstakil Ressamlar ve Heykeltıraşlar Birliği ile D Grubu'nu(->) kuracak o-lan ve dönemi için öncü sanat yaptıkları varsayılan gençlerin yapıtlarına da yer verildi. Galatasaray Sergileri bir anlamda Paris'teki Salon'a benzer bir kimlik kazandı. Özellikle 1930'lu yıllara değin kendini gösterme, sanatçı olarak kabul görme ve yapıtlarının sergilenmeye değer olduğunu kanıtlama, bir anlamda Galatasaray Sergi-leri'nden geçerek sağlandı.

Uzun süre en önemli plastik sanatlar etkinliği olarak görülen Galatasaray Sergileri, kent halkı, aydınlar ve sanat çevrelerince beklenen bir kültür olayı niteliği kazandı. Çıplak, manzara, portre, kompozisyon gibi çoğu resimsel konu ve kurgulamalar ilk kez Galatasaray Sergileri'n-de gösterildi. Kadınların sanat etkinlikleri aracılığıyla kimliklerini açıklamalarına, yapıtlarını sergilemelerine katkı ve sanatsal ortam sağladı. Osmanlı döneminde bir sanatçı derneğinin etkinliği olarak başlatılan, saray çevresi tarafından destek gören bu sergiler Cumhuriyet'in ilanından sonra da sürdürüldü ve İstanbul'da Galatasaray Sergileri, 1923'ten sonra ilkbahar aylarında Ankara'da Güzel Sanatlar Sergileri olarak her yıl yinelendi.

Bibi. N. Çakmakoğlu, "Galatasay Sergileri", *Anons*, Mart 1994; C. Baykal, "Yeni Kadın ve

İnas Sanayi-i Nefise Mektebi", *Yeni Boyut*, Ekim 1983; S. Tansuğ, *Çağdaş Türk Sanatı*, ist., 1991; N. Berk-K. Özsezgin, *Cumhuriyet Dönemi Türk Resmi*, Ankara, 1983; N. Berk-A. Turam, *Başlangıcından Bugüne Çağdaş Türk Resim Sanatı Tarihi*, II, İst., 198L

ZEYNEP YASA YAMAN

GALATASARAY SPOR KULÜBÜ

İstanbul'un en eski spor kulüplerindendir. 1905'te Mekteb-i Sultani'de (Galatasaray Lisesi) kurulmuştur. O yıllarda Kadıköy'ün çayırlarında İngiliz ve Rumların kurdukları takımlarla oynadıkları futbol, Türk gençlerim de özendirmekteydi. Ancak devrin rejimi Türk gençlerinin bir araya toplanmalarını engellediğinden ve ailelerin taassubu da buna eklendiğinden Türk gençleri pek arzuladıkları futbolu bir türlü oynayamamaktaydılar. Bu yolda ilk cesur a-dımlar, Mekteb-i Sultani öğrencileri tarafından atılmıştı. Kulübün kurucularından, ünlü gazeteci ve yazar Abidin Daver'in anılarında naklettiğine göre top, Mekteb-i Sul-tani'nin kapısından içeri ilk kez 1900'de girmişti. Öğrenciler okulun "Grand Cour" adıyla anılan büyük avlusunda, kalabalık gruplar halinde, topu tekmelemek suretiyle ayaktopu oynamaya çalışmışlardı.

Nihayet 20 Ekim 1905'te, onuncu sınıf öğrencilerinden bir grup, Ali Sami'nin (Yen)

öncülüğünde bir kulüp kurmaya karar vermişlerdi. Bu gençler, Ali Sami (Yen), Asım Tevfik (Sonumut), Emin Bülend (Ser-daroğlu), Bekir (Bircan), Reşat (Şirvanî), Mehmed Celal, Tahsin Nahit, Cevdet (Kal-pakçioğlu) ve Abidin Daver beylerdi. Forma rengi olarak, milli renkler kırmızı-be-yazı benimseyen gençler, takımlarına verecekleri ad konusunda kolay kolay anlaşılamamışlardı. O tarihlerde daha çok yabancı adlar cazip geldiğinden gençler, "Gloria" (Zafer), "Audace" (Cüret) ve hattâ Tobler marka çikolataların üzerindeki resimlerden esinlenerek "Kartal" gibi isimler üzerinde durmuşlar ve bunlar arasında bir tercih yapamamışlardı. Bu isim işi öylesine uzamıştı ki, kurdukları futbol takımı Kadıköy'deki ilk maçına dahi isim-

siz çıkmak zorunda kalmıştı. Ancak bu maçı izlemeye gelenlerin kendilerinden "Galatasaraylı Efendileri" diye bahsettiklerini işittiklerinde bu adı hepsi birden benimsemişler ve tam ittifakla "Galatasaray" adını almışlardı.

İlk dört maçını kırmızı-beyaz forma altında oynayan Galatasaray takımını teşkil eden gençler daha sonra milli renklerin hafife ve zaptiyelerin dikkatini, hattâ gazabını çekebileceği endişesiyle formalarının rengini sarı-siyaha dönüştürmek zorunda kalmışlardı. Ancak takım bu yeni formalarla oynadığı maçlarda kötü sonuçlar a-lınca, takımdaki bazı futbolcular bu formaların uğursuz geldiğine inandıklarından yeni forma renkleri aramaya başlamışlardı. Sonunda, Bahçekapı'daki Şişman Yanko Mağazası'nda raflarda yan yana gördükleri sarı ve kırmızı renklerdeki kumaş topları, onların bu renkleri ittifakla seçmelerine vesile olmuştu. Derhal satın alınan sarı ve kırmızı kumaşlardan, Ali Sami Bey'in kız kardeşi Samiye Hanım (Erer) formalar dikmiş ve Galatasaraylılar bu formalarla ilk kez 6 Aralık 1908'de İngiliz Barhau gemisi takımına karşı oynamışlardı.

Galatasaray Futbol Takımı, 1905-1906 sezonunda üçüncüsü yapılan İstanbul Futbol Ligi'ne, ilk Türk takımı olarak katıldı. Sarı-kırmızı formalı takım, ilk kez katıldığı ligde Kadıköy, Moda ve Imogene gibi üç güçlü rakibin arkasından dördüncü olurken Rumların Elpis takımım gerisinde bırakmıştı. 1906-1907 sezonunda kadrosunu biraz daha güçlendiren, bu arada Mekteb-i Sultani'de okuyan Bulgar ve Sırp öğrencilere de takımda yer veren Galatasaray, Moda'mn şampiyonluğu kazandığı ligde üçüncü sırayı almıştı. 1907-1908 sezonunda Kadıköy takımının iki gözde futbolcusu İngiliz Horace Armitage ile bu takımda Bobby takma adıyla futbol oynamakta olan ve ilk Türk futbolcusu olmakla ünlü Fuad Hüsnü Bey'i (Kayacan) de kadrosuna dahil eden Galatasaray Futbol Takımı büyük varlık göstermiş ve İstanbul Futbol Ligi'nde şampiyonluğu ilk kez yabancı takımların elinden almıştır. Galatasaray'ın ilk şampiyonluğu kazanan tarihi kadrosu şu oyunculardan kuruluydu: Ahmed Robenson(~>), Adnan İbrahim (Pirî), Milo Bakis, Hasan, Bekir (Bircan), Horace Armitage, Sabri Mahir, Fuad Hüsnü (Kayacan), Celal İbrahim, Emin Bülend (Serdaroğlu), Ali

Sami (Yen), İdris, Com-ber ve Abdurrahman Robenson.

Galatasaray bu ilk şampiyonluktan sonra hızla büyümeye ve gelişmeye devam etmişti. Bu arada kulüp, yine okulun içinde diğer spor dallarına da el atmış, jimnastik, halter, atletizm, boks gibi dallarda da faaliyet göstermeye başlamış ve bu dallarda da ünlü isimler ve şampiyonlar çıkarmıştı.

Galatasaray, 1930'lu yılların sonlarına kadar tüm spor dallarında okula bağlılığını sürdürmüş ve kendi bünyesi içinden gerek takım sporlarında, gerekse ferdi sporlarda pek çok ünlü sporcu yetiştirmiştir. Atletizm, basketbol, binicilik, boks, futbol, güreş, halter, hentbol, jimnastik, kürek,

masatenisi, sutopu, tenis, voleybol, yelken ve yüzme dallarında faaliyet gösteren Galatasaray kulübünün tüm bu dallarda sayısız şampiyonlukları bulunmaktadır.

Bu eski spor dalı olan futbolda Galatasaray'ın kazandığı şampiyonluklar şöyle parlak bir liste vermektedir: İstanbul Amatör Ligi: 1908-1909, 1909-1910, 1910-1911, 1921-1922, 1924-1925, 1925-1926, 1926-1927, 1928-1929, 1930-1931, 1948-1949 (10 kez).

İstanbul Profesyonel Ligi: 1954-1955, 1955-1956, 1957-1958 (3 kez). Birinci Türkiye Ligi: 1961-1962, 1962-1963, 1968-1969, 1970-1971, 1971-1972, 1972-1973, 1986-1987, 1987-1988, 1992-1993 (9 kez). Türkiye Kupası: 1962-1963, 1963-1964, 1964-1965, 1965-1966, 1972-1973, 1981-1982, 1984-1985, 1990-1991, 1992-1993 (9 kez). Başbakanlık Kupası: 1975, 1979, 1986, 1990 (4 kez). Cumhurbaşkanlığı Kupası: 1966, 1969, 1972, 1982, 1987, 1988, 1991, 1993 (8 kez).

CEM ATABEYOGLU

GALİB DEDE

bak. ŞEYH GALÎB

GALİB PAŞA CAMÜ

Erenköy'de, Bağdat Caddesi üzerinde, Ka-dıköy-Bostancı yönünde, sağ tarafta, Erenköy Camii Sokağı'nın başında yer almaktadır.

Kapı üzerindeki II. Abdülhamid (hd 1876-1909) tuğralı mermer kitabeden 1316/1898' de yaptırıldığı öğrenilmektedir. Yapının banisi, Abdülaziz (hd 1861-1876) ve II. Abdülhamid dönemlerinde valilik ve nazırlık görevlerinde bulunmuş olan Abdullah Galib Paşa'dır (1828-1903).

Günümüzden yaklaşık 100 yıl kadar önce yapılan bu caminin batı cephesinde bitişik olarak 1968'de, cami ile aynı planın uygulandığı, biraz daha küçük, müstakil girişli ve yapıyla içten de bağlantıları bulunan bir ek bina yapılmıştır. Esas yapı günümüzde çok temiz ve bakımlı o-lup, bitişigindeki ek bina ile dış görünüm açısından uyum içindedir.

Galib Paşa Camii â

Cadde ve sokak tarafından girilebilen, parmaklıklı geniş bir avlu ortasında yer alan, küçük ölçülü, kubbe örtülü, kagir bir camidir. Günümüzde yeşil boyalı olan cephelerinin sıvalı yüzeylerinin yatay fugalar-la dilimlere ayrıldığı görülmektedir.

Erenköy Camii Sokağı'na bakan kıble cephesindeki mihrabı, dışa üç açılı bir çıkma yapmakta ve iki yanında yuvarlak kemerli birer pencere bulunmaktadır. Doğu ve batı cepheleri birbirlerinin eşi olup, cephelerin ortasında dört pilastrla bölünmüş, yandakiler düz, ortadaki yüksek ve kemerli olmak üzere üçlü bir pencere düzeni görülmektedir. Fakat günümüzde batı duvardaki ek bölüm yüzünden buradaki üçlü pencere kapıya dönüştürülmüştür. Giriş cephesi ise diğerlerinden farklı olup, son cemaat yerinin dışa kapalı, iki katlı bir düzene sahip olduğu görülmektedir. Demir kanatlı kapı ile girilen dikdörtgen şeklindeki bu hazırlık bölümünün önüne, son yıllarda, alüminyumdan camekânlı bir giriş eklenmiştir. Son cemaat yerinin girişinde ufak, taşlık bir kısım bulunmakta, buradan ahşap, camlı, üç yöne açıklıklı bir kapı ile seki şeklinde yükseltilmiş son cemaat yerine geçilmektedir. Bu bölümde sağ tarafta, yapının bünyesinden yükselen minareye geçiş kapısıy-la, üst kattaki mahfile çıkışı sağlayan merdivenler bulunmaktadır. Mahfil, camiye ortadaki daha geniş, yuvarlak kemerli üçlü bir açılışla bağlanmaktadır.

Yapının içinde kubbe, pendentifler ve bütün duvarlar pencerelerin alt hizasına kadar, yeşil, pembe, mavi ve bejin çeşitli pastel tonlarında, bitki motifli kalem işleriyle kaplanmıştır. Bu hareketliliğe karşın mihrap çok sade bir görünüme sahip olup, yuvarlak mihrap nişi dıştan, volüt başlıklı yüzeysel iki paye ile sınırlanmıştır. Minber ve vaaz kürsüsü ahşap olup, minberin soğan şeklindeki kubbesi ile minarenin pabuçluğu arasında bir üslup birliği söz konusudur. Eklektik minarede Yunan sanatından alınma yumurta frizinin de yer yer kullanıldığı, kasetler şeklinde bir düzen görülmektedir.

GALIAND, ANTÖVE

374

375 GAZANFER AĞA KÜLLİYESİ

Son olarak, cephe tasarımında ampir öğeler ağır basmakla birlikte, iç mekândaki süslemeler başta olmak üzere, genel olarak yapıda eklektik bir zevkin hâkim olduğunu söylemek gerekir.

Avlunun caddeye bakan güneybatı köşesinde, bugün suyu akmayan, kitablesiz, ampir üslubunda, küçük boyutlu bir çeşme mevcuttur. Çeşme fiyonk, girland ve rozet motifleriyle bezenmiş olup, önünde düz bir teknesi vardır. Ayrıca avluda 1980' li yıllarda elden geçmiş bir meşruta ile ön kısmı günümüzde dükkân, avluya bakan tarafı ise cami güzelleştirme vakfi

ve depo olarak kullanılan birimlerle, yeni bir şadırvan ve zeminin altına alınmış tuvaletler bulunmaktadır.

Bibi. S. Eyice, "İstanbul Minareleri", *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri*, I (196D, s. 31-132; *İSTA*, XI, 5973-5974, 5976-5977.

HAKAN ARLI

GALIAND, ANTOEVE

(6 Nisan 1646, Rollot - 17 Şubat 1715, Paris) Doğu dilleri uzmanı, çevirmen.

Sorbonne'dan mezun olduktan sonra kütüphaneci olarak çalıştı ve 1670'te İstanbul'a elçi tayin edilen Charles-François Olier de Nointel'in sekreterliğini üstlendi. Asıl görevi, Ortodoks ile Katolik kiliseleri arasındaki dogmatik çelişkileri araştırmak olmasına rağmen, İstanbul'da Türkçe, Rumca, Arapça öğrendi, Fransa kralı için yazmalar ve antika eşya satın aldı. 22 Ekim 1670'te, denizyoluyla elçilik heyetiyle birlikte İstanbul'a gelen Galland, aynı yıl 22 Aralık'ta Elçi Nointel'le birlikte, kapitülasyonların yenilenmesini görüşmek için Edirne'ye gitti. Başarısızlıkla sonuçlanan ilk görüşmelerden sonra Mart 1671'de İstanbul'a döndü. 29 Mart 1672'de heyet ikinci defa Edirne'ye doğru yola çıktı, bu sefer de görüşmelerde bir ilerleme olmadı ve Fransız elçilik heyeti 13 Haziran'da geri döndü. Nihayet 12 Mayıs ile 12 Temmuz 1673 arasında yapılan üçüncü Edirne yolculuğu sırasında yeni kapitülasyon anlaşması 5 Haziran'da imzalandı. Bunun üzerine Fransız tüccar kolonilerinin bulunduğu Osmanlı limanlarının gezisine çıkan elçi yanına Galland'ı da aldı. Denizyoluyla 20 Eylül'de İstanbul'dan yola çıkılarak Ege adaları, Yunanistan, Lübnan ve Kudüs gezildi. Buralarda Galland elçilikten ayrıldı ve bir süre daha Yakındoğu'yu gezdikten sonra 1675'te Marsilya üzerinden Paris'e döndü.

1679'da Galland yeni Fransız elçisi Gab-riel-Joseph de la Vergne Guilleragues'ın yanında yeniden İstanbul'un yolunu tuttu. Osmanlı başkentine 14 Kasım'da varan Galland, elçinin ölümüne kadar burada kalıp 1685'te yeni bir Doğu yolculuğuna çıkarak bir süre Mısır'da ve İzmir'de bulunduktan sonra 1688'de Paris'e döndü. Ölümüne kadar kütüphaneci ve çevirmen olarak çalıştı. 1709'da College de France' in Arap dili kürsüsüne atandı. Arapça ve Türkçeden yapmış olduğu çeviriler arasında en meşhuru *Binbir Gece Masalları* na ait olanıdır.

Galland'ın 1670'ten ölümüne kadar tut-

muş olduğu günlüğün ancak iki parçası bulundu, 1 Ocak 1672'den 29 Eylül 1673'e kadar olan ve birinci İstanbul yolculuğunun bir kısmını içeren *bölümü* *Journal pendant son séjour à Constantinople* adıyla Charles Schefer tarafından 1881'de yayımlandı. Türkçeye *İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar* (Ankara, 1949-1973, 2 c.) adıyla çevrilmiştir. 1708-1715 arasına ait Paris günlüğü ise H. Omont tarafından 1919'da yayımlandı.

Galland'ın yapıtı önemli bir özellik o-larak kitaplarla ilgili son derece ilginç bilgiler içerir. Yazar İstanbul'da çok sayıda Türkçe, Arapça ve Farsça yazma satın almış, bunlar Paris'teki Fransız kraliyet kütüphanesinin (bugünkü Milli Kütüphane) Doğu dilleri bölümünün ilk nüvesini o-luşturmuştur. Bu ilgisinden dolayı Galland, İstanbul'da kitaplarla ilgili birçok kişiyi tanımış, onlar hakkında ve başkentin kültür hayatı konusunda önemli bilgiler vermiştir. Bunların yanı sıra, politik olaylar ve o sırada süren Osmanlı-Polonya Savaşı hakkında verdiği bilgiler genellikle dedikodu düzeyindedir. Ayrıca İstanbul'a gelirken ona verilen ilk vazife Ortodoksların dogmatik sorunlarını ve bunların Katoliklik ve Protestanlıkla çelişen taraflarını araştırmak olduğundan bu konuda da günlükte yüklüce bilgiler vardır. *Binbir Gece Masalları* çevirisine kadar varan Galland'ın masal ve hikâye merakı da onu İstanbul'da duymuş olduğu bütün hikâyeleri aktarmaya götürür. Kentte yaşayan Rum ve Levanten-lerin âdetleri, bayram ve düğünleri hakkında günlükte ayrıntılı bilgiler vardır.

Günlüğün elimizde kalan bölümünün kapsadığı bir yıl dokuz ay boyunca Nointel'le birlikte kentte gezilen yerlere ait bazı tasvirler bulunur. Örneğin 16 Mart 1672' de Haliç'te yapılan bir kayık gezintisinden sonra Eminönü'nde Yeni Cami ve ona bağlı Hünkâr Kasrı gezilir. 12 Ağustos'ta gezilen Yalı Köşkü'nün de ayrıntılı bir tasviri vardır. 14 Eylül'de ise Unkapanı'ndan geçilerek Saraçhane'ye ve oradan yeniçeri odalanna (Eski Odalar) gidilir, bedestene uğrandıktan sonra Valide Hanı gezilir. 1673 yazında ise Boğaz'da gezintiler yapılarak oradaki padişah köşkleri ve bahçeleri görülür. 29 Temmuz'da Anadolu yakasında İncirliköy, ertesi gün Hünkâr İskeleyi ve Yuşa Tepesi, 1 ve 2 Ağustos'ta Tokat Bahçesi ve Beykoz gezilir, Tokat Bahçesi'nde birkaç gün kalınır.

STEFANOS YERASIMOS

GANİ EFENDİ TEKKEŞİ

bak. HALLAÇ BABA TEKKEŞİ

GARIBALDI, GIUSEPPE

(4 Temmuz 1807, Nice - 2 Haziran 1882, Caprera) İtalyan general ve cumhuriyetçi vatansever.

Balıkçı bir babanın çocuğudur. Piemon-te Krallığı'nın deniz kuvvetlerinde görev yapmaktayken halkı isyana teşvikten ölüme mahkûm edildi. Fransa'ya kaçtı. 1835-1848 arasında Güney Amerika'da sürgün hayatı yaşadı. 1848'de İtalya'ya döndü. Palermo ayaklanmasına kendi kurduğu

Giuseppe Garibaldi

Galeri Alfa

İtalyan Lejyonu ile katıldı, Garibaldini adını alan gönüllüleri ile Roma Cumhuriyeti için savaştı, cumhuriyet çökünce ilkin San Marino'ya, 1850'de de

Güney Amerika'ya sığındı. 1854'te Cenova'ya döndü, bir kısmını satın aldığı Caprera Adası'nda hayvancılıkla uğraştı, 1859'da Toscana ordusunun başına getirildi. Papalığa (Roma'ya) saldırma teklifi kabul edilmeyince Ni-ce'e döndü. 1860'ta Palermo kenti tekrar ayaklanınca 1.000 kişilik Kırmızı Gömlekliler ordusunun başına geçip Marsala, Ca-latafimi, Palermo, Messina ve Napoli kentlerini aldı. 1862 ve 1867'de Roma'ya saldırdı, yenilgiye uğradı ve Caprera'ya döndü. 1871'de Fransa Üçüncü Cumhuriyeti adına Dijon kentini ele geçirdikten sonra adasına çekilip ölümüne kadar orada kaldı. Garibaldi'nin İstanbul'a gelişi 1862-1863'e ve Roma yenilgisinin sonrasına rastlar. Beyoğlu'nda Linardi (bugün Çiçekçi) Sokağı'ndaki bir pansiyona yerleşti ve burada Fransızca dersleri verdi. Onunla birlikte İstanbul'a gelen, çoğu Na-polili ve Kırmızı Gömlekliler'den olan siyasal sığınmacılar tarafından 17 Mayıs 1863' te resmen kurulan Società Operaia İtali-ana (İtalyan İşçi Derneği) Garibaldi'yi başkanlığa seçti. 1862'de Naum Tiyatro-su'nda Garibaldi'nin doğum günü kutlandığı gibi 1866'da İtalya-Prusya Savaşı başlayınca Garibaldi'nin isteği üzerine dernek 10.000 frank ve 45 gönüllü ile katkıda bulundu.

Bibi. S. N. Duhani, *Eski insanlar, Eski Evler*, İst., 1982; A. Mori, *Gli italiani a Costantinopoli* (İstanbul'daki İtalyanlar), Modena, 1906.

GIOVANNI SCOGNAMILLO

GARLAR

bak. HAYDARPAŞA GARI; SİRKECİ GARI

GASTRIA MANASTIRI

Bugünkü Samatya bölgesinde yer almış kadınlar manastırı.

Orta Bizans döneminde (843-1204) ortaya çıkan bir iddiaya bakılırsa, Büyük

Constantinus'un (hd 324-337) annesi İm-paratoriçe Helena tarafından kurulmuştu.

Rivayete göre, Helena, İsa'nın gerildiği iddia edilen çarmıhı getirdiğinde, kente Samatya Kapısı'ndan geçerek girmiş ve yanındaki çiçekleri kalabalıktan korumak amacıyla bir "gastria"ya (saksı) dikmişti. Fakat o dönemlerde, Samatya yöresinde bir manastır bulunmadığı, hattâ orasının henüz şehir surlarının içine alınmadığı bilindiğine göre, öykü bir yakıştırmadan i-barettir.

Manastırın Helena'ya atfedilmesinin nedeni, onun tarafından kurulduğu kesinlikle bilinen Helenianai Sarayı civarında (bugünkü Samatya'da) olmasıdır.

Gastria Manastırı'nın asıl kurucusunun, İmparator Teofilos'un (829-842) kayınvalidesi Teoktiste olduğu sanılmaktadır. Teoktiste'nin kızı İmparatoriçe Te-odora(-0 857'de tümüyle iktidardan uzaklaştırıldıktan sonra Gastria Manastırı'nda yaşamaya mecbur bırakılmıştı. Kızları ile birlikte birkaç yıl burada kalan Teodora hakkında, 867'den sonra hiç söz edilmemiş ise de, ölünce Gastria Manastırı'na gömüldüğü

bilinmektedir.

Manastırın akıbeti hakkında herhangi bilgi yoktur. Halen burada bulunan ve eski bir Bizans kilisesi olduğu sanılan Sancaktar Hayreddin Mescidi'nin, Gastria Ma-nastırı'ndan kaldığı iddia edilmişse de, cami manastırın bulunduğu tahmin edilen yere göre fazla doğuya düştüğünden, bu görüş pek kabul edilemez.

Bibi. R. Janin, *La Geographie ecclesiastique de l'empire byzantin*, I, 3, Paris, 1969, S. 67-68; A. Pasadaios, *Adı Bilinmeyen İki Bizans Anıtı Hakkında* (Grekçe), Atina, 1965, s. 50-55; A. Berger, *Untersuchungen zu den Patria Kons-tantinopoleos*, Bonn, 1988, s. 656-658.

ALBRECHT BERGER

GAUTIER, THEOPHDLE

(31 Ağustos 1811, Tarbes - 23 Ekim 1872, Paris) Fransız yazar, şair ve sanat eleştirmeni.

İstanbul'a ait gözlemleri, bu kente ait yazılanların ve bunun ötesinde gezi edebiyatı türünün en başarılı örneklerinden biridir. Dönemin elverdiği ölçüde oryantalizm şemalarından ve Türklere ait önyargılardan sıyrılabilen yazar, bugün de zevkle ve ilgiyle okunan bir eser bırakmıştır.

Gautier seyahati seven ve aynı zamanda seyahat yazılarından ün ve para kazanan bir kişiydi. İstanbul'a gelmeden evvel üç defa Belçika'ya, üç defa İspanya'ya, beş defa Londra'ya, Cezayir'e, Almanya'ya, iki defa Hollanda'ya, İsviçre'ye ve İtalya'ya gitmiş, gözlemleri önce tefrika olarak gazetelerde, sonra da kitap olarak basılmıştır. 1850'lerin başında, Kırım Savaşı (1853-1856) ile sonuçlanacak yeni bir Doğu sorunu ortaya çıkınca yöreye ilgi de artar. 1851'de Maxime du Camp ile Gerard de Nerval'in Doğu seyahatleri ve J. H. A. Ubicini'nin Türkiye mektupları yayımlanır. Ortam yazar olduğu kadar gazeteci olan Gautier'nin ilgisini çeker ve İstanbul yolculuğunu hazırlar. Bu yolculuğun, 1840' larda buharlı vapur seferlerinin başlama-

sından beri maceralı ya da yorucu bir tarafı kalmamıştır ve İstanbul'da varlıklı Batılıları karşılayacak ve konaklamalarını sağlayacak altyapı kurulmaya başlamıştır. Gautier 11 Haziran 1852'de Marsilya'dan vapura binip, Malta Adası'na, Sıra Adası'na ve İzmir'e uğradıktan sonra 22 Haziran'da İstanbul'a gelir ve 28 Ağustos'a kadar kalır. Dönüşte Atina, Korfü ve Venedik'e uğrar ve ekimde Paris'e varır. İstanbul gözlemleri 1 Ekim ile 3 Kasım arasında *La Presse* gazetesinde çıkar ve ertesi yıl *Constantinople* adıyla kitap olarak basılır. 1854'te İngilizce çevirisi Londra'da yayımlanır. 19-yy'm sonuna kadar 10'dan fazla baskısı olan kitabın, 1990'larda notlu üç yeni baskısı yapılmıştır. Türkçe çevirisi ise 1972' de *istanbul* adıyla yayımlanmıştır.

Dönemin birçok gezgini gibi Gautier de İstanbul'u ziyaret etmek için ramazan ayını seçer. Çünkü o ara başkentteki hayat çok daha renklidir (1852'de

Ramazan Bayramı 8-10 Temmuz'a rastlar). Beyoğlu ile Tepebaşı caddeleri arasında Derviş Sokağı'nda İzmirli bir Levantenin işlettiği pansiyonda kalan Gautier, sakalı ve başına geçirdiği fesiyle elinden geldiği kadar bir Türke benzemeye çalışarak tek başına İstanbul'u dolaşır. En çok beğendiği ve sık sık sözünü ettiği yerler mezarlıklardır. Tepebaşı Mezarlığı'ndan Kasımpaşa' ya ve oradan Halic'e inerek gördüğü yoksul mahalleleri anlatır, ramazan geceleri Kumbaracı Yokuşu'ndan Tophane'ye iner ve oradan kayığa binerek Abdülmecid'in eski Çırağan Sarayı'nda kıldığı teravih namazını seyretmeye, sonra da Eminönü'nde Hacı Bekir'e tatlı yemeye gider. Kahvehaneler tüm ayrıntılarıyla anlatılır. Bunların arasında en önemlileri Galata Mev-levîhanesi'nin yanındaki kahvehane -ki, 50 yıl önce Melling'in çizmiş olduğu kahvehane olabilir- Beşiktaş'ta deniz kıyısındaki ve Eminönü İskelesi'nde denizcilerin uğradığı kahvehanelerdir. Tütün, çubuk ve nargile dükkânları, mezar taşı yontucuları, balıkçılar ve tüm ayrıntılarıyla çok güzel bir dille bedesten ve Kapalıçar-şı anlatılır. Yazar ithal malı kumaş ve eşyaların çirkin renkleri ve mekanik görüntüleriyle çarşıda satılanların ahengini bozduğundan yakınır. Galata'da Mevlevi ve Üsküdar'da Rıfâî dervişlerinin zikirlerini dönemin tüm gezginleri gibi görmeye giden Gautier aynı zamanda gösteri meraklısıdır. Moda Burnu'ndaki Ermeni tiyatrosunu ve Pangaltı'daki Karagöz oyununu seyrettikten sonra, Tophane'de oynatılan ve çok daha açık saçık olan Karagöz gösterilerini merak eder ve açıkça pornografik olan bu gösterileri halkla beraber çevredeki okuldan çıkan kızlı erkekli 8-10 yaşındaki çocukların da seyrettiklerini anlatır. Daha resmi gösterilere gelince, padişahın Ortaköy Camii'nde kıldığı cuma namazı, bir paşanın akşam yemeği ve Aya-sofya'da kılınan bayram namazıyla Top-kapı Sarayı önünde padişah kabulü anlatılır. Ayrıca bayram şenliklerine ait ayrıntılar ve ilginç gözlemler vardır.

İstanbul ve çevresinde yapılan gezintilere gelince, Gautier diğer gezginleri Aya-sofya, Atmeydanı ve birkaç büyük camiden başka bir şey görmediklerinden ötürü kınar. Kendisi Unkapanı'ndan eski kentin içine dalar ve Samatya'ya çıkar. Oradan Yedikule'ye geçerek kiraladığı atla sur boyundan Halic'e iner ve Balat'la Fener mahallelerini gezer. O dönemde gezilmesine başlanan Topkapı Sarayı'nın önemli bölümünü ve burada III. Ahmed Kütüpha-nesi'ni, hazineyi, silah müzesi haline getirilen Aya İrini'yi ve Atmeydanı'ndaki Mehterhane'de barınan Elbise-i Atika Mü-ze'si'ni de görür. Ayrıca mimar Nikoğos Balyan ona yapılmakta olan Dolmabahçe Sarayı'nı gezdirir, ki bu saraya ait elimizdeki ilk tasvirdir. Bedesten'de antikacı o- lan ve diğer gezginlerin de sözünü ettiği Ermeni tüccar Ludoviç'i Kadıköy'deki evinde ziyaret eden Gautier ondan sonra Çamlıca'ya çıkar ve Adalar'ı da gezer. Kitabın son iki bölümünde ise Boğaz gezintisi anlatılır.

STEFANOS YERASIMOS

GAZANFER AĞA KÜLLİYESİ

Fatih İlçesi, Kırkçeşme Mahallesi'nde, Atatürk Bulvarı üzerinde, Bozdoğan Kemer(-0 önünde yer almaktadır.

1004/1596 tarihli vakfiyesine göre 16. yy'ın sonlarında, Davud Ağa'nın(->) mimarbaşılığı zamanında inşa edilen külliye'nin banisi III. Mehmed'in (hd 1595-1003) kapı ağalarından ve hasodabaşısı Gazanfer Ağa'dır.

Medrese, türbe ve sebilden meydana gelen külliye'ye zamanla küçük bir hazi-re ilave olmuştur. Bu yapı topluluğu 16. yy'ın sonlarında başlayan ve 17. yy'da çokça görülen mimari programları küçültülmüş medrese ağırlıklı külliyelerin erken örneklerinden biridir.

Güneyinde Atatürk Bulvarı, doğusunda Kovacılar Caddesi bulunan külliye batıda Bozdoğan Kemer ile, kuzeyde ise ö-zel mülklerle sınırlanmaktadır. Hafifçe meyilli bulunan küçük bir arsa payında yer alan külliye'nin cephesi doğu yönde Kovacılar Caddesi üzerindedir. Girişten sonra yer alan ön avlunun karşısında medrese, kuzeydoğu köşesinde türbe ve güneydoğu köşesinde ise dışa taşkın olarak yerleştirilmiş bulunan sebil yer almaktadır. Türbe ile avlu duvarı arasında zamanla o-luşan küçük bir hazire bulunmaktadır. Medrese ile Bozdoğan Kemer arasında küçük bir iç avlu mevcuttur.

1782 yangınında tahrip olan külliye çeşitli zamanlarda tamir görmüştür. 1943-1944'te yapılan esaslı bir tamirden sonra "Belediye Müzesi" olarak kullanılan yapı 1989'dan beri "Karikatür ve Mizah Müzesi" olarak faaliyetine devam etmektedir.

Doğuda Kovacılar Caddesi üzerindeki cephe ortasında yer alan kapı sivri kaş kemer altında basık kemerli bir açıklığa sahiptir. İki yanda sütunçelerle dekorlanan kapı açıklığının sağında beş, solunda üç tane dikdörtgen açıklıklı ve demir parmaklıklı avlu penceresi bulunmaktadır.

Medrese: Ön avlunun batısında yer a-lan medrese kare şeklinde revaklı bir avluya sahiptir. Kesme küfeki taşı ile inşa e-

GAZANFER AĞA KÜLLİYESİ 3 76

377

GAZHANELER

GAZHANELER

İstanbul'da ilk gazhane 1853'te Dolmabah-çe Sarayı'nı aydınlatmak amacıyla sarayın ahırlarının bulunduğu yerin arkasındaki alanda inşa edilmiştir. Bu gazhane 1960'lı yılların başında İnönü Stadyumu'nun genişletilmesi sırasında yıkılmıştır. Dolma-bahçe Gazhanesi'nin ardından Beylerbeyi Sarayı'nın aydınlatılması amacıyla Kuzguncuk'ta da bir gazhane kurulduğuna dair bazı bilgiler vardır. Ancak bu tesisin boyutları ve üretimi itibariyle fazla önemli olmadığı düşünülebilir.

Hazine-i Hassa'ya bağı Dolmabahçe Gazhanesi'ndeki üretim fazlasının 1855'te şehremanetinin girişimiyle şehrin aydınlatılmasında kullanılması sağlandı. 1856' da Dolmabahçe Gazhanesi'nden aydınlatılan "Grand Rue de Pera" (İstiklal Caddesi) İstanbul'da düzenli olarak aydınlatılan ilk caddedir. Ardından aynı yıl bir iddiaya göre Beyoğlu Naum Tiyatrosu da Abdül-mecid'in özel izniyle Dolmabahçe Gazhanesi'nden aydınlatılmıştır.

19. yy'ın ikinci yarısında İstanbul'un

dilen medresenin batı yönündeki duvar, taş ve tuğladan alması bir örgüye sahiptir. Medresenin doğu cephesinde ortada yer alan kapı açıklığı basık kemerli olarak düzenlenmiştir. Ön avludan iki basamak yüksek olan bir sahanlığa sahip bulunan kapının üzeri ahşap bir saçak ile örtülmüştür. Kapı kemerinde iki renkli taşın alternatif kullanılmasıyla dekoratif bir görünüm sağlanmıştır. Cephede çift sıra pencere düzeni söz konusudur. Üst pencereler sivri kemerli, alt pencereler ise dikdörtgen açıklıklıdır.

Baklavalı başlıklara sahip on iki sütunun taşıdığı revaklı avluda birimlerin üzerleri, pendentiflerle geçişleri sağlanan on altı kubbe ile örtülmüştür. Revakların arkasındaki giriş cephesi hariç diğer üç yönde "U" şeklinde on dört medrese odası sıralanmıştır. Güneybatı köşesinde, köşe hücresinin batısında bir oda daha vardır. Girişin tam karşısında ise dışa taşkın olarak düzenlenen dersane-mescit bulunmaktadır. Ayrıca girişin solunda köşede tuvaletlerin bulunduğu bir birim mevcuttur.

Medrese odaları pendentiflerle geçişleri sağlanan kubbelerle örtülmüştür. Oda-

Gazanfer Ağa

Külliyesi'nin

planı.

15m

E. H. Ayverdi, "Gazanfer Ağa Manzumesi", *istanbul Enstitüsü Dergisi*, S. 3 (1957).

lar dikdörtgen söveli birer kapı ve pencere ile avluya açılırlar. Avlunun kuzey ve güneyinde yer alan odalar ikişer üst pencere ile dışa açılmaktadır. Batıda yer alan odalar ise altı üstlü pencerelerle arkadaki iç avluya açılmaktadır. Köşe odaları konumlarından dolayı birer kapı ile re-vağa açılır. Güneydeki köşe odasının batısında yer alan odaya dersane-mescidin yanındaki odadan geçiş sağlanmıştır. Bu geçiş üzerinde arkadaki iç avluyla irtibatı sağlayan bir kapı vardır. Medrese odalarında giriş karşısında bir ocak nişi ile iki yanda birer dolap nişi bulunmaktadır. Bacalar kesme küfeki taşından sekizgen gövdeli ve her yüzeyde birer duman açıklığına sahip olup üzerleri taş külahla son bulmaktadır.

Girişin tam karşısında eksende yer alan dersane-mescit kare planlı olup üzeri, tromplarla geçişi sağlanan kubbe ile örtülmüştür. Zeminden 0,50 m kadar yüksekte olan ve dışa taşkın olarak düzenlenen mekân, revaklı avluya dıştan iki renkli taşın alternatif kullanıldığı yay kemer, içten ise Bursa kemeri şeklinde ele alınan kapı açıklığı ile bağlanmıştır. Dersane-mescit iki alt ve üç üst pencere ile revağa,

altı üstlü beşer pencere ile de arkadaki iç avluya açılmaktadır. İki yan duvarda karşılıklı mukamaslı birer niş bulunmaktadır. Bunlardan güneydeki mihrap nişi olarak düzenlenmiştir. Nişlerin doğu taraflarında birer dolap nişi bulunmaktadır.

Medresenin güneydoğu köşesinde yer alan tuvaletlerle çamaşırlık bölümü yapı kütesinden daha aşağıda olup üzeri yarım tonoz ile örtülmüş, üstten havalandırma ve ışık girişi sağlanmıştır.

Türbe: Külliye'nin kuzeydoğusunda medreseye bitişik olarak yer alan ve kesme küfeki taşından inşa edilmiş olan Gazanfer Ağa Türbesi onikigen planlı olup üzeri kasnaksız kubbe ile örtülmüştür. Güneyde iki renkli taşın alternatif kullanıldığı basık kemerli kapı açıklığı önünde baklavalı başlıklı dört mermer sütuna oturan bir sakıf bulunmaktadır. Köşeleri sü-tunçe şeklinde düzenlenmiş olan yapı çift sıra pencere düzenine sahip olup oldukça sadedir. Silmelerle çevrelenmiş olan pencerelerden alt sıradakiler beş tane, üst sıradakiler ise on iki tanedir. Alt sıradaki pencereler sivri boşaltma kemerleri altında mermer alınlıklı ve dikdörtgen açıklıklara sahip olup demir parmaklıklıdır. Üst sıradaki pencereler ise sivri kemerli olup içlik ve dışlıklara sahiptir.

Türbe içinde kuzeyde ve medreseye bitişik olan batı yönünde alt sıradaki pencereler yerinde altı tane dolap nişi bulunmaktadır. Üst sıradaki pencerelerin üzerinde rumîlerden oluşan kalem işi süslemeler mevcuttur. Yapıda Gazanfer Ağa'nın sandukasından başka iki tane de kadın kabri bulunmaktadır.

Sebil: Külliye'nin güneydoğusunda Atatürk Bulvarı ile Kovacılar Caddesi'nin kesiştiği köşede yer alan sebil sekizgen planlıdır. Beş kenarı dışa taşkın olarak düzenlenen yapı geniş saçaklı ve içten daha basık olan çift kubbe ile örtülmüştür. Dışa taşan beş cephe mukarnaslı başlıklara sahip mermer sütunlarla bölümlenmiştir. Üstte sivri kemerlerde iki renkli taş alternatif olarak kullanılmış, kemer altında geometrik kompozisyonlu ajurlu taş alınlıklar vardır. Sütun başlıkları hizasında basık kemerli olarak düzenlenen pencereler yine geometrik kompozisyonlu pirinç şebekelere sahiptir. Altlarında sivri kaş kemer şeklinde düzenlenen beşer tane su verme açıklığı mevcuttur. Sebilin kaidesi dıştan silmelerle çevrelenmiş mermer plakalarla kaplıdır.

Sebil içinde suyu Kırkçeşme tesislerinden gelen bir kuyu vardır. Kaidede iki tane sivri kemerli niş ile batı duvarında taştan bir tekne bulunmaktadır. Kubbeye geçişlerde ve kubbe göbeğinde mılakari tekniğinde

rumîlerden oluşan zengin kalem işi süslemeler vardır.

Hazire: Türbe ile avlu duvarı arasında yer alan bölümde zamanla oluşan hazire-de on adet mezar bulunmaktadır. Mezar taşlarından en eskisi 1025/1616 tarihini taşır.

Bibi. O. Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarisi*, İst., 1986, s. 319; E. H. Ayverdi, "Gazanfer Ağa Manzumesi", *istanbul Enstitüsü Dergisi*, S. 3 (1957), s. 85-96; ay. "Gazanfer Ağa Medresesi, Sebili ve Türbesi", *İSTA*, XI, 6024-6027; A. Egemen, *istanbul'un Çeşme ve Sebilleri*, İst., 1993, s. 295; *Fatih Anıttan*, 104; Kumbaracılar, *Sebiller*, 65.

AHMET VEFA ÇOBANOĞLU

GAZETECİLİK EĞİTİMİ

1950'de üniversite düzeyinde gazetecilik eğitimi başlayıncaya kadar İstanbul'da, dolayısıyla bütün Türkiye'de bu meslek usta-çırak ilişkisi şeklinde yürütülmüştür. 1890'lara kadar gazeteci kadroları devlet memurları ve genellikle Babıâli Tercüme Odası'nın elemanları arasından çıkıyordu. Yazı konuları da resmi raporlarla Avrupa gazetelerinden çevirilere dayandığından bir eğitim bahis konusu değildi. Sadece, gençliğinde İstanbul'da gazetecilik yapmış olan Sadrazam Küçük Said Paşa'nın *Gazeteci Lisansı* kitabında belirttiği gibi, bir üslup sorunu gündeme geldi. Bu da şair ve ediplerin gazete yazarlığı ve başyazarlığına yönelmeleri ve vilayetlerde mek-tupçuların görevlendirilmesi ile kendiliğinden çözümlendi. İstanbul'da muhbirler, haberleri kaba şekliyle gazetelere ulaştırıyor, tecrübeli elemanlar bunları yazıya dönüştürüyordu. Açıkçası yeteneğin kendini kanıtlamasından oluşan bir sistem vardı. Gazeteye kişiliğini veren zaten başyazarlardı ve onların üslubu izlenerek öğreniliyordu.

Türkiye ve İstanbul basınının ilk okullu gazetecisi Ahmed Emin Yalman'dır. Amerika'daki eğitimini tamamladıktan sonra 1910'larda İstanbul'a dönmüş ve "alaylı" gazetecilerin içinde kolayca kendine saygın bir yer yapmıştır. Ama bu örneği izleyen olmadı. 1946'da çokpartili sisteme geçilmesinin ardından basındaki hızlı büyüme ve Türkiye'nin birdenbire dış dünyaya açılması, yeni bir tip ve çok sayıda gazeteci ihtiyacı yarattı. Sadece başyazara dayalı gazetenin yerini, muhabir ve sekreteriye kadrolarının ağırlığı oluşturduğu gazete türü aldı. Bu gereksinmeye dayanarak İstanbul Gazeteciler Cemiyeti 1948'den itibaren, mesleki eğitim sağlanması için İstanbul Üniversitesi ile temasa geçti. Böylece 29 Kasım 1950'de İktisat Fakültesi'ne bağlı Gazetecilik Enstitüsü çalışmalarına başladı. Burhan Felek, A. E. Yalman, C. Fehmi Başkut, E. Ekrem Talu, Server İskit ve Pe-yami Safa gibi deneyimli gazeteciler, burada mesleki dersler verdiler. Sonra da Babıâli'nin bütün ünlü ve deneyimli gazetecileri ders vermişlerdir.

Başlangıçta iki yıl olan eğitim süresi daha sonra üç yıla, 1982'de Basın-Yayın

Yüksek Okulu'na dönüşmesiyle de dört yıla çıktı. 1992'de de İletişim Fakültesi adını aldı. Kendi ajansı bulunan, radyo, televizyon reklam kısımlarını da içeren çağdaş bir yapıya ulaştı. 1980'lerin başında Marmara Üniversitesi'nde de Basın-Yayın Okulu kuruldu. Hürriyet Vakfı tarafından kurulan Erol Simavi Özel İletişim ve Eğitim Merkezi de, 1990'dan beri seçme ile alınmış kadrolara uzmanlık eğitimi vermektedir.

İSTANBUL

Yüzyıl başında Yedikule Gazhanesi'nin surların gerisinden görünümü.

M. Rifat Akbulut koleksiyonu

Beyoğlu gibi varlıklı kesimlerinde modern kentsel hizmetler konusunda artan talep kısa sürede şehre hizmet edecek yeni bir gazhanenin inşasını zorunlu kıldı. Hazine-i Hassa tarafından işletilen Dolmabahçe Gazhanesi 1874'te şehremanetine devredildi. Şehrin gaz ihtiyacını karşılamak amacıyla 1880'de Fransızlar tarafından Yedikule Gazhanesi kuruldu. Şehremaneti tarafından ihale usulüyle Fransızlara yaptırılan Yedikule Gazhanesi, ulaşım kolaylığı sağlamak açısından deniz kenarında 52.000 m²'lik bir alanda inşa edilmişti. 1880'den itibaren şehremanetince işletilen gazhanenin işletme imtiyazı 19 Eylül 1887'de 40 yıl süreyle Hasan Tahsin a-dında bir tüccara devredildi. Hasan Tahsin 1888'de imtiyazı, kendisinin de ortakları arasında bulunduğu "İstanbul Şehri Tenvir Şirketi'ne devretti. Tüketime artması, teknolojinin yetersizliği ve işletme deneyimsizliğinden dolayı 1914'te işletme için yeni bir ihale açıldı ve imtiyaz 50 yıl için yeniden Fransızlara verildi.

Hasan Paşa Gazhanesi

Ahmet Kuzik, 1994

Bu arada şehrin Anadolu yakasında ortaya çıkan gaz talebini karşılamak üzere

GAZİ OSMAN PAŞA TÜRBEŞİ 3 78

379

GAZİNOLAR

Taksim'deki Maksim Gazinosu'nun bol renkli ışıklı tanıtım panoları (solda) ve Caddebostan'daki Maksim Gazinosu'nun giriş cephesinden bir görünüm. *Fotoğraflar Ahmet Kuzik 1989 f sol), 1994 (üst)*

Kadıköy Kurbağalıdere'de (Hasanpaşa) yeni bir *gazhane* daha yapılması kararlaştırıldı ve Kadıköy, Üsküdar ve Anadolu yakası *havagazı* imtiyazı da 1 Ağustos 1891' de 50 yıl için Parisli bir sanayici olan mühendis Charles George'a verildi. 1892'de hizmete giren Kadıköy Gazhanesi'nin işletme sözleşmesi 1924'te 50 yıl için yenilendi. Kadıköy-Üsküdar ve Anadolu Yakası *Havagazı* Şirketi 1926'da Yedikule Gaz-hanesi'ni de satın aldı. Daha sonra bu şirket işletme

imtiyazlarını ve tesislerini 21 Nisan 1931'de istanbul Elektrik Şirketi'ne sattı. Ancak istanbul Elektrik Şirketi'nin millileştirilmesini takiben havagazı şirketi ayrılarak 31 Aralık 1937-1 Ekim 1944 arasında faaliyetlerine müstakil olarak devam etti. Zarar eden şirket bu tarihte hükümet tarafından satın alındı ve 1 Temmuz 1945'te istanbul Belediyesi Elektrik Tramvay Tünel İdaresi'ne bağlandı.

Yedikule Gazhanesi 1948'de 26.000 m3 üretim kapasiteli dört fırınlı bir batarya ile yenilenirken aynı yıl Kadıköy Gaz-hanesi'ne de iki yeni fırın ilave edildi ve gazhanenin toplam fırın sayısı 10'a yükseldi. 1957 başında Kadıköy Gazhanesi 30.000 m3 kapasiteli yeni fırın bataryası ve gaz tasfiye cihazlarıyla donatıldı, böylelikle o yıllar için Anadolu yakası gaz ih-

Yedikule Gazhanesi'nden görünüm. *Burçak Evren koleksiyonu*

tiyacının üzerinde bir üretim rakamına ulaşılırken önemli kömür tasarrufu da sağlandı. Kadıköy Gazhanesi'ne daha sonra kraking (ısıtılmış bir bloğa mazot püskürtülmesi yoluyla gaz elde edilmesi) yöntemiyle sugazı da denen yakıtı üretecek bir yan tesis daha ilave edildi.

1961'de Kâğıthane'de Poligon mevkiinde yeni bir *gazhane daha* kuruldu. 1984'e kadar bir Türk-Fransız ortaklığı olarak Beyoğlu Muvakkat Gaz işletmesi adı altında faaliyet gösteren Beyoğlu Gazhanesi bu tarihte yerel yönetimlerde yapılan düzenlemelerle İETT'ye bağlandı. Böylece İstanbul'da üretimine son verilen 1993'e kadar İETT bünyesindeki Gaz Daire Başkan-lığı'na bağlı Yedikule, Kâğıthane ve Kur-bağalıdere (Hasanpaşa) gazhaneleri tarafından *havagazı* üretildi. Dolmabahçe Gazhanesi'nin yıkılmasından sonra Dolmabahçe Gazometresi 1993'e kadar Kâğıthane'deki gazhaneye bağlı gaz rezervuarı olarak kullanıldı.

Gaz üretimi 1949'da 12 milyon m3, 1957' de 24 milyon m3 ve 1986'da da 47 milyon m3 olarak gerçekleşti. Abone sayısı 1949' da 18.223, 1957'de 37.026, 1984'te 86.780 iken bu tarihten sonra azalmaya başladı ve 1986'da 76.213'e, 1990'da 67.799'a ve üretime son verilen 1993'te 60 binler civarı-

na düştü. Şebeke uzunluğu da 1948'de 154 km iken, 1957'de 343 km'ye, 1984'te ise 809 km'ye ulaştı ve bu tarihten sonra azalarak 1986'da 802 km'ye, 1993'te de 795 km'ye düştü.

Sonuçta teknolojileri eskiyen, işçi ve çevre sağlığı açısından sakınca yaratan gazhaneler üretimlerine 13 Haziran 1993' te son verdiler. Bu arada, Yedikule Gazhanesi üretiminin son aylarında (Kasım 1992) Seretonin II adında bir sanat etkinliğine de sahne oldu. Gazhaneler Fransız teknolojisiyle kurulmuş olmalarına karşın *zaman* içinde İngiliz ve Alman teknolojilerim de bünyelerinde toplamışlardır. Üretim tekniğinden dolayı metal konstrüksiyon ağırlıklı olan gazhaneler girift ve yüksek bir yapıya sahiptir.

M. RIFAT AKBULUT-CEM SORGUÇ

GAZİ OSMAN PAŞA TÜRBEİ

Fatih'te, Fatih Camii haziresinde yer almaktadır.

Serasker Gazi Osman Paşa'nın 1900' deki ölümü üzerine, aynı yıl Harbiye Nezareti (Seraskerat) Ebniye-i Askeriye mimarlığına atanmış olan Kemaleddin Bey tarafından tasarlanan türbe kare planlı, kubbeli tek bir mekândan oluşmuştur. Yapının duvarları kesme küfeki taşıyla yapılmış, pencerelerin ve taç kapının yapımında beyaz mermer kullanılmış, üst örtü kurşunla kaplanmıştır. İki basamakla girilen türbenin tam ortasında Osman Paşa'nın büyük boy ahşap sandukası bulunmaktadır. Yarım küre biçimindeki kubbe basık, dairesel bir kasnak üzerine oturmakta, kare plandan kubbeye geçiş, giderek küçülen ve köşelerde küçük, yarım kubbeciklerle tamamlanan sivri kemerlerden oluşmuş geçiş öğeleriyle olmaktadır. Türbenin giriş dışındaki cephelerine eş biçimli pencereler açılmıştır. Yüzeyden çıkıntılı mermer panolar içinde düzenlenmiş olan bu pencereler büyük bir sivri kemer içine yerleştirilmiş bir çift yüksek, sivri kemerli açıklıktan oluşmakta, ortada kemerleri ayıran birer mermer sütun bulunmaktadır. Panolar içbükey profilli silmelerle çerçevelenmiş, üzerlerine köşeleri akroterli alınlıklar yerleştirilmiştir.

Kuzeybatı cephesindeki taç kapının büyük, sivri kemeri bir çift mermer sütun tarafından taşınmakta, basık kemerli giriş bunun içinde yer almaktadır. Taç kapıyı çerçeveyen içbükey profilli geniş silme, üstte bir basamakla kademelenerek saçak seviyesinin üzerine çıkmakta, bunun üzerinde de köşeleri akroterli, mermer bir a-lınlık bulunmaktadır. Mermer sütunların üzerine mukarnaslı başlıklar yerleştirilmiş, alınlıkların yüzleri kabartma rumî motiflerle bezenmiş, alt kenarlarına mukarnaslı silmeler yapılmıştır. Özenli bir işçilikle gerçekleştirilmiş yapının cephelerinde başka bezeme öğeleri bulunmamaktadır.

Bibi. Yavuz, *MimarKemalettin*, 131-135; Öz, *İstanbul Camileri*, I, 58.

YILDIRIM YAVUZ

GAZİ OSMAN PAŞA YALISI

bak. NAİME SULTAN YALISI

GAZİNOLAR

Müzikli program eşliğinde içki içilip yemek yenilen, çoğunda dans da edilen kapalı ya da açık eğlence yerleri.

İstanbul'da ilk kez Tanzimat sonrasında açılmış olan gazinolar, "meyhanenin a-lafrangası" olarak da anılırdı. Gazino sözcüğü Türkçeye, İtalyanca "kır evi" anlamına gelen "casino"dan bozularak girmişti.

II. Abdülhamid'in saltanat dönemi (1876-1909) sonlarında Galata'da açılmış olan

Arkadi Gazinosu İstanbul'un ilk gazinolarından biridir. ArkacM Gazinosu, o dönemde gece eğlence hayatı tutkunlarının oldukça rağbet ettiği bir mekândı. Eski komiserlerden Arap Enver adlı biri tarafından işletilen Arkadi Gazinosu'nda, daha ileriki yıllarda 1918-1919'dan sonra İstanbul'a sığınan Beyaz Ruslar tarafından, bir talih oyunu olan tombala ilk kez oynatılmaya başlanmıştı. Arkadi Gazinosu'nun açılıp faaliyet gösterdiği yıllarda, Pangal-tı'da, Dimitri'nin Gazinosu gerek mezeleri, gerekse servise sunduğu zengin içki çeşitleriyle gece eğlence hayatının vazgeçilemeyen mekânlarından biriydi. Dimitri'nin Gazinosu'nda 1889-1891 arasında cuma ve pazar günleri ikindiden gece yarısına *kadar* dönemin ünlü sanatkârlarından Akripas ile Misak efendiler sahne almışlardı.

Dönemin bir diğer gazinosu ise Empe-rial Bahçesi idi. Yaz aylarında açılan bu gazinoda cuma, cumartesi ve pazar günleri Kemani Tatyos Efendi incesazıyla programa çıkardı. Karaköy'ün anacaddesi ü-zerinde, köprü başında bulunan Filip'in Gazinosu da dönemin en ünlü gazinolarından biriydi. Müdavimleri daha ziyade basın mensubu olan bu gazinonun kapatılmasından sonra yerine Ceyno adlı bir birahane açıldığını Ahmed Rasim dile getirmiştir.

Beyazıt'ta Kadripaşa Hanı'nın içinde bulunan çalgılı Fiks Gazinosu da bu yılların gözde yerlerinden biridir. Aynı yıllarda Galata Tophane Caddesi'nde bulunan Alkazar Amerikan Gazinosu, döneminde rezalet olarak nitelenen aşırılıkların sergilendiği bir mekândı. Aslında kafeşantan olan bu gazino halk arasında Alkazar

Amerikan Tiyatrosu(->) olarak da adlandırılıyordu. Böyle adlandırılmasının nedeni bu gazinoda pandomim gösterilerinin yapılmasıydı. Alkazar Amerikan Gazinosu'nda paskal-komik Rum, Ermeni ve Yahudi aktörlerin bozuk Türkçe ile tuhaflıklar *yaparak halkı* güldürdüklerini Ahmed Rasim dile getirir.

19. yy'ın sonu, 20. yy'ın başında İstanbul'un hovarda meşrep, çapkın beylerinin Kâğıthane âlemleri için buluşma yeri olarak seçtikleri yer ise Haliç'te Fener İskeleyi yanı başındaki Fener İskele Gazinosu'ydü. Fener İskele Gazinosu'nun büyük bir kapalı bölümü ve ön kısmında denize doğru uzanmış kazıklar üstünde bir salaşı, arka bölümünde ise geniş bakımlı bir bahçesi vardı. Zamanın mirasyedi hovardaları bu gazinoda toplanır ve Fener îs-keleyi'nden kayık ve sandallara binerek buradan Kâğıthane'ye giderlerdi. O dönemde İstanbul'un en ünlü gazinolarından biri olan Fener İskele Gazinosu'nda zamanın tanınmış hanende ve sazandeleri musiki icra ederlerdi. Dönemin Olimpos Palas ve Splandit Palas gazinoları da en az Fener İskele Gazinosu kadar ünlüydü.

1917 Devrimi'nden sonra İstanbul'a sığınan Beyaz Ruslar tango, fokstrot, çarliston gibi dansları özellikle gazinolarda tanıtıp yaydılar. Gazinolar daha sonraları a-laturka ve Batı müziği sanatçılarının şarkı söyledikleri,

akrobat, hokkabaz, cambaz ve revü sanatçılarının gösteri yaptıkları bir eğlence yeri durumuna geldi.

1918-1922 arasında faaliyetini sürdürmüş olan Eftalipos Gazinosu, dönemin en ünlü birinci sınıf gazinolarından biriydi. Necati Bey Caddesi'nde Kapuiçi Hamamı' nın yakınlarında bulunan Eftalipos Gazinosu'nda siyah havyara *kadar* zengin meze türlerinin yanısıra şampanyaya kadar her türlü içki servise sunuluyordu. İstanbul'un işgali sırasında bu gazino İngiliz ve Fransız askerlerinin uğrak yeri durumuna geldi. Geceleri geç vakitlere kadar eğlencelerin yapıldığı Eftalipos Gazinosu'na işgal yıllarında Türkler giremezler, girdikleri takdirde ise hizmet edilmez, soğuk karşılanırlardı. Başlarındaki fesin Rum garsonlar tarafından alınıp, İngiliz ve Fransız askerlerine verildiği olurdu. Onlar da fe-

si elden ele dolaştırıp tekrar *gazino* görevlisine verirler, *gazino* görevlisi fesi yere çaldıktan sonra ayağıyla çiğnerdi. Daha sonraki yıllarda, 13 Ağustos 1926'da Rasim Kayra Büyükdere'de Beyaz Park Gazinosu' nı açtı. Bu gazinonun zengin mutfağı ve kusursuz servis hizmetinin yanısıra bir de plajı vardı. Boğaz'ın berrak sularında, ahşap iskeleler üzerinde kurulmuş olan bu plajın adama kulesinin yüksekliği istanbul halkı tarafından sık sık dile getirilirdi. Gazinonun iki yanında, biri kadınlara, diğeri erkeklere mahsus olmak üzere iki deniz hamamı bulunuyordu.

19. yy'ın son yılları ile 20. yy'm başında, Anadolu yakasının en büyük ve lüks açık hava gazinosu Çubuklu Vapur İskelesi'nin karşısında bulunan Çubuklu Ga-zinosu'ydu. Seçkin saz ve tiyatro topluluklarının yer aldığı bu gazino gündüz hanımlara, akşamları da beylere zengin programlar düzenlerdi. 1957-1958'de sahil yolu genişletme çalışmalarında bu gazinonun bir bölümü istimlak edilmiş, daha sonra tamamen yıktırılmıştır.

Caddebostanı Gazinosu'nu Dimitri i-simli bir Rumla bir Beyaz Rus 1926'da kır kahvesi olarak açmışlardı. 1938'e kadar demir masa ve iskeleleri ve salaş sahnesiyle perşembe ve cuma, sonraları cumartesi ve *pazar* günleri musiki icra edilen bu gazino, Orhan Ulueren tarafından 1950' de modern bir *tarzda* yeniden düzenlenerek işletilmeye başlandı.

Kadıköy çevresinin en rağbet gören gazinosu hiç şüphesiz ki Kalamış'ta Fener Caddesi'nde bulunan Belvü Oteli ve Ga-zinosu'ydu(->). Dönemin bir başka ünlü gazinosu ise Arnavutköy Vapur İskelesi Gazinosu'dur. Yüksek tavanlı bu ışıltılı gazinonun zemini taş mozaikle döşeliydi. Temizliğiyle ünlü kahve ocağı ve mutfağının yanısıra Arnavutköy Vapur İskelesi Gazinosu'nda tavla ve her tür kâğıt oyunu oynanırdı.

Sarayburnu'ndaki Ahırkapi Gazinosu aslında orta halli İstanbulluların tercih ettikleri, bira da verilen bir yerdi.

1950'li yıllarda Taksim Kristal Gazinosu ile Tepebaşı, Cumhuriyet, Park Otel, Taksim Belediye, Maksim, Yenikapı Mim Çakır, Bebek Belediye,

GAZİOSMANPAŞA İLÇESİ

380

381

GECEKONDU

<i>Faaliyet Kolları</i>	<i>Erkek</i>	<i>Kadın</i>	<i>Toplam</i>
Tarım dışı üretim faaliyetlerinde	64.308	11.127	75.43
Satış ve ticaret personeli	14.447	1.150	15.60
Hizmet işlerinde çalışanlar	0.272	1.522	10.80
İdari personel ve benzeri	4.282	2.540	6.021
İlmi ve teknik elemanlar, serbest	3.651	1.553	5.204
Mütavakkimler, direktörler ve	1.842	80	1.022
Tarım, hayvancılık, ormancılık,	1.225	363	1.588
İssiz olup iş arayanlar ve	6.507	1.242	7.830
Genel Toplam	105.82	10.505	125.4

Kâğıthane'deki sanayi bölgesinde zamanla apartmanlaşmış bir gecekondu bölgesi.

Elif Erim, 1985

Tablo n Gaziosmanpaşa İlçesi'nde Çalışanların Faaliyet Kollarına Göre Dağılımı

Kaynak: 1990 *Genel Nüfus Sayımı*, "Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, tli 34-tstanbul", DiE, Ankara, Temmuz 1993.

lik Parkı gazinoları çok ünlüydü. Dönemin vazgeçilemeyen plaj gazinoları ise, Moda, Florya, Menekşe Haylayf, Yeşilköy Çınar ve Büyükçekmece Çardak plaj gazinolarıydı. Küçük Çiftlik Parkı Gazinosu' nı kapatan sahipleri daha sonra Tepeba-şı'ndaki Kazablanka Gazinosu'nu açtılar. Bu gazino bugünlerde daha ziyade toplantı ve düğün salonu olarak hizmet vermektedir. Dönemin diğer ünlü gazinoları Sıraselviler Caddesi'ndeki Normandiya (Gazino) Barı ve Bomonti'deki Klöb X'tir. Aynı yıllarda Maçka'da bugün SwissöteP in bulunduğu yerde bir zamanların ünlü Maçka Taşlık Gazinosu vardı.

Günümüzde ise Caddebostan'da Maksim, Yenikapı'da Çakıl, yine Yenikapı'da Gar, Vatan Caddesi'nde Lunapark ve Tak-sim'de Maksim gazinoları istanbul'un en ünlü gazinolarıdır. Bu gazinolarda muayyen günlerde aile, halk ve kadın matineleleri düzenlenir.

İstanbul eğlence hayatı içinde nice aile ve kır gazinoları yer almıştır. Belki bunun için olacak kimi gazino adları bazı istanbul sokaklarına verilmiştir. 1934 basımı *İs-tanbul Şehir Rebberi'ne* göre, Dolapdere-si Gazinosu Sokağı, Beyoğlu ilçesi Eskişehir Mahallesi'nde; Gazino Sokağı, Beşiktaş İlçesi Abbas Ağa Mahallesi'nde; Dere Gazinosu Sokağı ise Kadıköy'ün Kuşdili semtinde bulunmaktadır.

VEFA ZAT

GAZİOSMANPAŞA İLÇESİ

ilin batı yarısında, Çatalca Yarımadası'n-da yer alır. 27 Ağustos 1963'te yürürlüğe giren 309 sayılı yasayla kurulmuştur.

İlçe kuzeydoğu, doğu ve güneydoğuda Eyüp; güneyde Bayrampaşa, Esenler ve Küçükçekmece; batıda Çatalca ilçeleri ve kuzeyde de Karadeniz'e komşudur. Bu sınırlar içinde 163 km²'lik bir alan kaplar. İlçenin 29 mahallesi, Merkez Bucağı'na bağlı 10 köyü vardır. Gaziosmanpaşa İlçe-si'ndeki mahalleler Bağlarbaşı, Barbaros Hayrettin Paşa, Cebeci, Cumhuriyet, 50. Yıl, Esentepe, Fevzi Çakmak, Gazi, Ha-bibler, Hürriyet, İsmet Paşa, Karadeniz, Karayolları, Karlitepe, Kazım Karabekir, Malkoçoğlu, Merkez, Pazariçi, Sarıgöl, Sultançiftliği, Şemsi Paşa, Uğur Mumcu, Yeni, Yenidoğan, Yıldıztabya, Zübeyde Hanım, Arnavutköy Merkez, İslam Bey (Karatoprak), Yavuz Selim'dir (Çardakte-pe). Arnavutköy, Boğazköy, Bolluca, Çilingir, Hacımaşlı, Haraççı, İmrahor, Taşoluk, Tayakadın, Yeniköy de ilçenin kırsal kesimindeki yerleşme merkezleridir. Bunlardan 21.143 (1990) nüfuslu Arnavutköy beldesi Arnavutköy Merkez ile eskiden Karatoprak ve Çardaktepe adlarıyla anılan İslam Bey ve Yavuz Selim mahallelerinden oluşur.

İlçe arazisi eskiden Eyüp ve Çatalca ilçelerinin sınırları içindeydi. Bugün ilçe merkezinin bulunduğu güneydoğudaki topraklar 1950'lere kadar boştu. Eyüp İlçesi sınırları içindeki bu topraklar kıraç ve taşlı olduğundan halk arasında "Taşlıtar-la" olarak adlandırılırdı. 1950'den önce burada hayvancılıkla uğraşanların kurduğu

Tablo I

Gaziosmanpaşa ilçesi'nin Nüfus Gelişimi

<i>Yılla</i>	<i>Erkek</i>	<i>Kadın</i>	<i>Topl</i>
1925	1 041	1 006	2 047
1940	2 566	2 154	4 720
1945	3 133	2 207	5 340
1950	2	2	4
1955	9 871	8 178	18 049
1960	34 110	30 000	64 110
1965	48 242	42 61	90 853
1970	67 347	50 16	117 507
1975	85 663	76 26	161 929
1980	115 65	104 7	220 35
1985	152 58	130 1	282 69
1990	205.57	188.0	393.57

ağılarda birkaç atölye tipi imalathane vardı. 1950 ve 1951'de Bulgaristan'dan gelen göçmenlerden bir bölümü Taşlıtarla'ya yerleştirildi. Burada kurulan göçmen mahallesi, bugünkü Gaziosmanpaşa semti ve ilçesinin çekirdeğidir.

Taşlılarla 1958'e kadar Eyüp'ün Rami Bucağı'na bağlı olan Küçükköy'ün bir mahallesi idi. 1962'de yapılan bir araştırmaya göre Taşlılarla'daki 18.000 gecekonduda yaklaşık 90.000 kişinin yaşadığı ileri sürülmektedir. Nüfusun hızla artmasına bağlı olarak Eyüp İlçesi'nde kurulan Gök-tepe Bucağı'nın merkezi durumundaki Taşlılarla, 1963'te bu bucak çevresindeki alanlarda oluşturulan Gaziosmanpaşa İlçe-si'nin merkezi oldu ve bundan sonra Gaziosmanpaşa adıyla anılmaya başladı.

Gaziosmanpaşa İlçesi'ne Rami Bucağı' nın ve Çatalca ilçesi'ne bağlı Hadımköy Bucağı'nın bazı köyleri katılmıştır. 1970' ten önce Çatalca'nın Tayakadın Köyü, 1990 öncesinde yine Çatalca'nın kırsal bir yerleşmesi olan Yeniköy de bağlanınca Gaziosmanpaşa İlçesi bugünkü sınırlarına kavuşmuştur. Bugün Gaziosmanpaşa İlçesi'nde yer alan mahalleler ve köyler e-

sas alınarak düzenlenen nüfus gelişimi Tablo I'de görülmektedir.

1935'teki sayıma göre, bu alandaki nüfusun tamamı kırsal yerleşmelerde yaşıyordu. Sonraki yıllarda İstanbul'un birçok bölümünde görüldüğü gibi Gaziosmanpaşa'da da kentleşme hız kazandı. Gaziosmanpaşa İlçesi'nde İstanbul'a yakın olan yerler daha hızla nüfuslanmış ve kent niteliği kazanarak, İstanbul kentsel alanına katılmıştır. Oysa hızla gelişen bu alanlara uzak olan köylerde nüfus normal düzeyde veya normalin altında bir artış göstermiş, kırsal nüfus oranı 1960'ta yüzde 17' ye, 1990'da da yüzde 4,6'ya kadar düşmüştür.

Gaziosmanpaşa İlçesi'nde 1990 genel nüfus sayımı günü 393.667 kişi yaşıyordu. Bu nüfusun yüzde 52,2'si erkeklerden, yüzde 47,8'i ise kadınlardan oluşuyordu. İlçe merkezinin en önemli özelliklerinden biri genç bir nüfusa sahip olmasıdır. 20 yaşın altındaki nüfus, toplam nüfusun yarısına yakındır (yüzde 45,7). 20-24 yaş grubu hariç, 60 yaşın altındaki nüfus gruplarında erkek nüfus kadın nüfustan daha fazladır. 60 yaşın üzerinde çoğunluk kadın nüfusa geçmektedir.

İlçe merkezinde 6 yaşın üzerindeki o-kuryazarlık oranı yüzde 88,1'dir. Bu oran İstanbul il ortalamasından düşüktür (il ortalaması yüzde 90,2). Bu orana kırsal kesimde yaşayan nüfus da dahil edildiğinde, oranın biraz daha düşmesi beklenmelidir. İlçe merkezinde okuma yazma bilenlerden yüzde 81,3'ü bir öğrenim kurumundan mezun olmuştur. Bunlardan yüzde 75,7'si ilkokulu, yüzde 12,9'u ortaokul ve dengi okulları, yüzde 9,2'si lise ve dengi okulları ve yüzde 2,2'si ise yükseköğrenim kurumlarını bitirmiştir. İlkokul mezunlarının oran bakımından çok yüksek değerlerde olması, zorunlu eğitimi bitirenlerden önemli bir kısmının çalışma hayatına atıldığını göstermektedir.

Gaziosmanpaşa ilçe merkezinde iktisaden faal nüfus (125.420), 12 ve daha yukarı yaştaki nüfusun yüzde 48,4'ünü oluşturmaktadır. Bu, 12 yaş üzerindeki nüfusun yaklaşık yarısının faal olarak ekonomik

hayata katıldığını, diğer yansının ise ekonomik açıdan faal olmadığını ortaya koymaktadır. İktisaden faal olmayan nüfusun büyük kısmını ev kadınları oluşturmaktadır. Bunu geniş bir öğrenci kitlesi izlemektedir. Nüfusun önemli bir kısmının ilçe merkezinde yaşaması nedeniyle, Tablo H'de ilçe merkezinde İktisaden faal o-lan nüfusun işkollarına göre dağılımı verilmiştir.

Gaziosmanpaşa İlçesi'nde ekonomik hayatın temelini tarım dışı üretim faaliyetleri oluşturmaktadır. İlçe merkezinde İktisaden faal nüfusun yüzde 60'ı bu işlerde çalışmaktadır. Bununla birlikte Gaziosmanpaşa ilçesi'nde kırsal nüfusun geçimini temin ettiği tarımsal üretim de vardır. Bu üretimin temelinde buğday ve yulaf gibi tahıllar ile soğan üretimi, meyvecilik ve bahçecilikle az da olsa hayvancılık etkinliği vardır. Ancak tarımsal üretim günden güne azalmakta, özellikle gençler tarım dışı faaliyetlerle uğraşmayı tercih etmektedir. Son yıllarda gelişmeye başlayan başka bir faaliyet de turizmdir. Gelecekte özellikle Karadeniz kıyısında turizm faaliyetlerinin önemli bir yer tutması bekle-nilmelidir.

SEDAT AVCI

**GECEKONDU **

Gecekondu, II. Dünya Savaşı sonrasında, Türkiye'de hızlanan kentleşmenin gerektirdiği sayıda konut sunumunun toplumun meşru gördüğü kanallar içinde sağlanamayışının ortaya çıkardığı, kente göç etmiş düşük gelirli grupların konut gereksinmesini karşılayan bir sunum biçimidir. Gecekondu olgusu ortaya çıktığı yıllardan günümüze kadar sürekli bir nitelik değiştirme içinde bulunmuştur. Gecekondu, önce büyük ölçüde hazine toprakları üzerinde, daha sonraki yıllarda hisseli tapulu alanlarda gelişmiştir. İlk yıllarda daha çok tek kadı, dayanıksız malzemelerden, kısmen de olsa gecekondu sahibinin emeğiyle yapılırken, zaman içinde çok katlı apartmanlar halinde, oldukça dayanıklı malzemelerle, piyasa mekanizması içinde profesyonel işgücü kullanılarak yapılmaya başlanmıştır. Gecekondu yapıp bittikten sonra içinde yaşanan bir konut olmaktan çok, içinde yaşanarak genişletilen ve geliştirilen konuttur. Ama her zaman imar düzenlerinin dışında kalan bir yapılaşma sürecidir. Bu nedenle de varlığını, genellikle bir seçim öncesinde, gecekondu affı çıkıncaya kadar, siyasal etkilerle, rüşvetle ya da gecekondu mafyalarına verilen bağlarla sürdürmeye çalışır. Gecekonduyun belli bir süre için de olsa varlığını bu biçimde korumak zorunda olması, kentte uzantıları bürokrasi, zabıta, siyasal partiler ve kaba kuvvet örgütlerinde bulunan bir kesimin doğmasına neden olmaktadır.

İstanbul'da II. Dünya Savaşı öncesinde de istatistiklerde "barakalar" diye sınıflandırılan teneke evler vardı. Bunların sayısı sınırlıydı. Kitlesel olarak gelişmesi ve gecekondu adını alması savaş sonrasında oldu. İstanbul'da ilk gecekondu yoğunlaş-

ması 1946'da Kazlıçeşme-Zeytinburnu'n-da başladı. Mart 1949'da İstanbul'da sayıları 5.000'e ulaşan gecekonducuların 3.218'i bu yörede toplanmıştı. Aynı tarihte Meci-diyeköy'de 200, Yıldız'da 200, Şişli'den Hürriyet-i Ebediye Tepesi'ne kadar uzanan sahada 100 gecekondu bulunuyordu. Ayrıca Kasımpaşa'da 50, Eyüp'te 50, Çarşamba'da 50 kadar gecekondu yapılmıştı. Karagömrük'te biri 20 diğeri 30 evlik iki küme halinde 50, Şehremini'de 15 gecekondu vardı. Ayrıca Ayvansaray, Kum-kapı ve Anadolu yakasında Paşabahçe-Beykoz arasında ve Çamlıca taraflarında gecekonducular gelişmeye başlamıştı.

Bu ilk gelişmeler ile birlikte, gecekonduculunun iki niteliği ortaya çıkmaya başladı. Gecekondu alanlarının oluşumu sanayinin yer seçimi ile yakın ilişki içindeydi. Zeytin-burnu-Kazlıçeşme dericilik ve dokuma sanayiinin, Ayvansaray'dan Eyüp'e kadar uzanan alan dokuma, gıda ve lastik sanayiinin, Mecidiyeköy Bomonti-Feriköy bira, dokuma ve çikolata fabrikalarının, Bey-köz-Paşabahçe ise Sümerbank Kundura ve şişe ve cam fabrikalarının yakınındaydı. Bu alanlardaki gecekonducular bölgedeki sanayiye işgücü sağlıyordu. Gecekondu gelişmesinin belirmeye başlayan ikinci niteliği, gecekondu topluluğunun iç dayanışması olan bir mahalle yapısı kazanmaya başlaması ve kentte varlığını bu dayanışmayla sürdürmeye çalışmasıdır. 1948'de Kazlıçeşme-Zeytinburnu Havalisi Gecekonducuların Güzelleştirme ve Teşkilatlandırma Derneği bu çevredeki gecekonducular tarafından kurulmuş; bunlar aralarında topladıkları para ile anayola taş döşemişler, kuyular açmışlar ve bir ilkyardım örgütlenmesine gitmişlerdir. 1949'da Zeytinburnu'na elektrik gelmiş; burada bakkal, kahvehane, berber ve terzi dükkânlarının açılmasıyla bir mahalle oluşmuştur. Bir yandan mahalle sakinlerinin kendi sorunlarını çözmek için güçlerini

birleştirmesi, öte yandan içine girilen çok-partili siyasal yaşamın gecekonducuların seslerinin duyulmasını kolaylaştırması, bu mahallelerin meşrulaştırılması sonucunu getirmiştir. 1949'da çıkarılan 5431 sayılı kanunla getirilen ilk gecekondu affıyla bu zamana kadar yapılmış bulunan gecekonducular yasallaştırılmış; bunu 1953'te çıkarılan 6188 sayılı ve 1963'te çıkarılan 327 sayılı af yasaları izlemiştir.

Bu af yasalarıyla gecekonducuların meşrulaştırılması ve belediyenin bu alanlara altyapı getirmesine olanak verilmesi, gecekondu gelişmesini hızlandırmıştır. Yapılan saptamalara göre 1950'de İstanbul'da 8.239, 1959'da 61.400, 1963'te 120.000 gecekondu bulunuyordu. 1963'te gecekonducularda, kent nüfusunun yüzde 35'ini oluşturan 660.000 kişi yaşıyordu. Bu 120.000 gecekonduculunun İstanbul mekanındaki dağılımını, 1950 sonrasında İstanbul'un hızlanan sanayileşme süreci içinde sanayilerin yer seçme eğilimleri belirledi. 1950'li yılların ortalarına kadar İstanbul sanayii, Merkezi İş Alanı (MİA) ile çevresinde ve Haliç ile çevresinde toplanmıştı. 1954'ten sonra İstanbul sanayiinin desantralize olma

eğilimi başlamış; 1954'te Haliç çevresinde zararlı sanayi kollarının gelişmesine imar planlarıyla sınır getirilmiştir. Bu dönemde sanayi tarihi surların dışında Ali-beyköy, Rami-Topçular, Topkapı-Sağmacılar, Kazlıçeşme-Zeytinburnu'nda toplanarak bir yay oluşturdu. Sanayiciler yer seçerken bu yerlerin belediye sınırları dışında köy kanununa tabi yerler olmasına dikkat ediyorlar; bu alanlarda kolayca izin alarak yapı yapabiliyorlardı. Ayrıca sanayilerine emek sağlayacak işçilerin bu alanlarda gecekondur yapması da kolaydı. Sanayici de bu sürece belli ölçüde yardımcı olmaya çalışıyordu. Bu dönemde belediye sınırları dışındaki alanlarda tapu idareleri eliyle hiçbir parselasyon kuralına uymadan ifraz ve parselasyon işlemle-

GECEKONDUR

382

383

GECEKONDUR

Bir köy yaşamının sürdürüldüğü Maslak'taki Ayazağa Köyü'nün sakinleri (solda) ve Balat civarında bir gecekondur.

Yavuz Çelenk, 1994 (sol), Erdal Yazıcı, 1991

ri yapılabilmektedir. 1953'te kentin çevresinde bu yolla 150.000 parselin oluştuğu; 1961'de de bu yolla yaratılan parsel sayısının 700.000'i aştığı tahmin ediliyor; bu alanlar gecekondur nitelikli konutların gelişmesine kaynaklık ediyordu.

1950-1965 arasında, bu süreçlere bağlı olarak gecekondular istanbul çevresinde bir kuşak oluşturmuştur. İlk gecekondur bölgesi olan Zeytinburnu büyümesini sürdürmüş; 1953'te nüfusu 50.000'e ulaşmış, 1965'te 103.000'e yükselmiştir. Zeytinburnu, belediye sınırları içinde ve büyük ölçüde vakıf ve hazine toprakları üzerinde gelişen tapusuz gecekondur mahallelerinin bir örneğini oluşturur. Bu nedenle, 1953'te çıkarılan gecekondulara tapu verilmesini sağlayan 6188 sayılı yasa burasının gelişmesi bakımından özellikle önem taşır. 1962'de yapılan bir araştırma, bölgede tapulu evlerin sayısını yüzde 23,5 olarak saptamıştır. 1957'de Zeytinburnu'nun ilçe haline gelmesi bu alandaki altyapı gelişmelerini hızlandırmıştır. Bu ilçe içinde bir vakıf arazisi olan 650 hektarlık Bezmiâlem Valide Sultan Çiftliği özellikle göçmenleri çekmiştir. 1962'de Zeytinburnu'nda göçmen nüfus oranı yüzde 51,8 idi.

ikinci büyük gecekondur gelişmesi Taşlıtarla'da olmuştur. Belediye sınırları içinde Rami Kışlası'nın kuzeyinde bir otlak

Teşvikiye Mahallesi'nde lüks

apartmanlarla iç içe yaşayan bir gecekondur yerleşmesi. *Yavuz Çelenk, 1994*

olan bu yere, ilk olarak, Sulukule'de evleri yıkılan Çingeneler küçük bir grup olarak

yerleşmiştir. Esas gelişme 1950-1951 arasında Bulgaristan'dan gelen göçmenlerden 2.014'üne devletçe burada ev yaptırılarak bir göçmen mahallesi kurulmasıyla başlamış; bu mahallenin kurulması bu alanın kent merkeziyle bağlantısını geliştirmiştir. Eyüp, Topçular, Topkapı-Maltepe sanayi alanlarına yakınlığı burayı çekici kılıyordu. 1954'ten sonra Yugoslavya'dan gelen göçmenler buraya gecekondularını yaparak yerleştiler. Burası gecekondular mahallesi olarak gelişmesini sürdürünce 1958'de Göztepe adıyla bucak, 1963'te de Gaziosmanpaşa adını alarak ilçe haline geldi. Bu alanın yakınındaki belediye sınırları dışında kalan Küçükköy'de de paralel bir gecekondular gelişmesi görüldü. 1963'te, Küçükköy de bucak statüsü kazandı. 1955'te Taşlılar ve Küçükköy'de 12.600 kişi yaşarken, 1965'te Taşlılar'da 70.000, Küçükköy'de 15.000 kişi olmak üzere toplam 85.000 kişi yaşıyordu.

Surların batısında ve belediye sınırları içindeki üçüncü bir gecekondular yığılması Veliefendi koşu alanının yakınındaki Osmaniye Köyü'nün bir gecekondular alanına dönüşmesiyle gerçekleşmiştir. Bu alana daha çok Bakırköy'deki sanayilerde çalışan işçiler yerleşmişlerdi. Belediye sınırları içindeki Taşlılar, Zeytinburnu, Os-

maniye gecekondularına paralel olarak belediye sınırları dışında Küçükköy'den başlayarak Beşyüzevler, Bereç Pil, Sağ-macılar, Esenler, Güngören, Bahçelievler ve Şirinevler diye uzanan bir başka gecekondular halkası ortaya çıkmış, bu halkadaki gecekondular alanları, köy yasası kapsamındaki toprakları çok küçük parçalar halinde parselleyen emlakçilerin satışlarıyla oluşmuştur. Bu nedenle bölge, toprağın tapusuna sahip olarak yapılan gecekondular alanlarının bir örneğidir. 1950' lerin ortasında başlayan bu gelişme sonucunda, 1965'te Sağmalcılar'da 69.000, Güngören'de 9.000, Esenler'de 11.000 kişi yaşıyordu. Sağmalcılar'daki gelişme 1963'te Bayrampaşa Belediyesi kurularak bir ölçüde de olsa denetim altına alınmak istenmiştir.

1950-1965 arasında, kentin batısındaki gecekondular gelişmeleri surların hemen yakınında kalın bir halka oluştururken, bu halkadan uzaklaşmış üç noktada da gecekondular gelişmesi başlamıştır. Eski Edirne-İstanbul yolu üzerindeki Kocasınan 1955-1960 arasında gelişmiş; 1965'te nüfusu 11.000'e ulaşmıştır. Kocasınan'ın batısındaki iki gelişme Safraköy ve Halkalı'da olmuştur. Safraköy'deki gelişme 1956'da tuğla ocaklarının kurulmasıyla başlamış; 1960' tan sonra kent merkezini terk eden sanayilerin buraya yerleşmesiyle büyümüştür. 5 yıl kadar sonra benzer bir süreç Halkalı'da başlamıştır. 1965'te Safraköy'de 10.200, Halkalı'da 3.960 kişi yaşıyordu.

İstanbul yakasındaki gecekondular gelişmelerini Beyoğlu yakası gecekondular gelişmelerine, Alibeyköy gecekondular alanı bağlar. Yerleşme 100 hektarlık Silahdar Abdullah Ağa Vakfı'nın toprakları üzerinde 1950-1955 arasında başlamış; 1965'te nüfusu 15.200'e ulaşmıştır.

Alibeyköy'ün doğusunda, İstanbul'un tarihi mesire yeri o-lan Kâğıthane'deki gecekondu gelişmesi ise Menderes'in imar operasyonu sonrasına rastlar. Bu operasyonda evleri yıkılanlara, İstanbul Belediyesi Kâğıthane Köyü ile anlaşarak ev yapmak için yer göstermiştir. Bu alanlar köyün ortak malı olduğu için mülkiyeti ev yapacaklara devredi-lemiyordu. Bu nedenle, ev yapacaklara belediye, parsel kâğıdı demlen bir belge veriyordu. Daha önce köy topraklarını kiralamış olanlar zilyetlik iddia ederek bu toprakların zilyetliğini ev yapacaklara devretmeye başladılar. Kâğıthane toprakları üzerindeki diğer gecekondu odakları Çağlayan, Harmantepe, Abide-i Hürriyet çevresi ile Çeliktepe ve Gültepe'deki gelişmeler mekânda yayılarak birleşiyordu. Çağlayan arazisi de köy ihtiyar heyeti kararıyla parsellenmiş ve değişik yollarla satılmıştı. Gerek Gültepe gerek Çağlayan'da yapılan binaların kaliteleri Zeytinburnu gecekondularına göre daha yüksekti. Toprak üzerinde sağlanan güvenceler daha kaliteli gecekonduların oluşmasına neden olmuştu. Beyoğlu yakasının kuzeyinde, belediye sınırları içinde, 1950' de Mecidiyeköy çevresinde gelişmiş bulunan gecekondu alanları, yakınındaki Kuştepe'ye ve Gültepe'ye sıçradı. Bu üç

alandaki 1962'de 20.000 gecekondu bulunuyordu. Ayrıca Levent'e yerleşen sanayiler Levent'in batısında; Bomonti'de gelişen sanayi bölgesi semtin güneyinde ve batısında, Feriköy'deki sanayiler Feriköy'ün çevresinde gecekondu gelişmelerine neden oldu.

Boğaziçi sırtlarında çoğunlukla Sarıyer İlçesi sınırları içinde, çok sayıda küçük gecekondu yerleşmesi gelişmiştir. Bu gecekondu alanları, çevrelerindeki iş olanaklarının sınırlılığı dolayısıyla çok büyüyememiştir. Rumeli Hisarı'na bitişik olan Nafibaba gecekonduları 1958'de Robert Kolej çalışanlarınca yapılmaya başlanmış; 1968'de nüfusu 1.900'e ulaşmıştır. Baltalı-manı'ndaki taşocağı yakınında da, bu o-cakta çalışanlar tarafından hazine toprakları üzerinde bir gecekondu gelişmesi başlatılmıştır.

Boyacıköy-Erriirgân yamaçlarında Ce-malettin Paşa gecekonduları Menderes operasyonu sonucunda evlerini kaybedenlerce 1957'lerde yapılmaya başlamış, 1962' den sonra gelişmesi hızlanmıştır.

Boğaz'ın kuzeyine doğru İstinye'nin kuzeybatısında taşocakları; Büyükdere'ye gelmeden Kefelik, Hacı Osman Bayırı; Büyükdere'nin kuzeyinde Yenievler, kibrit fabrikası; Büyükdere-Sarıyer arasında Sa-rıdağ, Kuru; Sarıyer'in batısında Çırçır, Maden; Rumelikavağı-Sarıyer arasında Namazgah, Sulakbostan; Rumelikavağı'nın batısında Çingene mahallesi küçük gecekondu yığılmaları oluşturmuş, bir anlamda Boğaz köylerinin her biri kendi küçük gecekondu alanlarını doğurmuştur.

Boğaz'ın Anadolu yakasında ilk gecekondular Beykoz İlçesi sınırları içinde gelişmiş, 1950'de Beykoz İlçesi'nde 1.601 gecekondu saptanmış, 1960'ta bu

sayı 5.100'e yükselmiştir. Bu ilçenin sınırları içinde Tokat Köyü, Ortaçeşme, Gümüşsüyü, İncir-köy, Tepeköy, Dedeoğlu, Kavacık, Kandil-li'nin kuzeyinde Taşköprü, Nişantaşı, Çöplük, Kümeevler birer gecekondur alanı oluşturmuştur.

Üsküdar'daki ilk gecekondular, 1947' de Tabaklar Mahallesi'nde vakıf arazisi üzerinde, Selamsız'da ise belediye arsaları üzerinde başlamıştır. 1960'ta sayılan 4.000'e ulaşan gecekondular, ilçe sınırları içinde

küçük gruplar halinde dağılıyordu. Çengelköy Taşocakları, Çengelköy Bahçelievler'i, Sineklitepe (Libade), Büyükçamlı-ca'nın doğu yamaçları, Çakaldağı ve merkezdeki Selamsız bunların en önemlileriydi. Üsküdar-Şile yolu üzerindeki Ümraniye Köyü de 1955 sonrasında bir gecekondur alanı olarak gelişmiş, 1963'te belediye olan bu alanın nüfusu 1965'te 14.800'e ulaşmıştır.

Kadıköy'de 1957'den sonra kurulan Fikirtepe ilk gecekondur mahallesi olmuştur. Fikirtepe'nin doğusunda Sahrayıcedit'te bir gecekondur alanı oluşmuş; 1960'ta Kadıköy İlçesi'ndeki toplam gecekondur sayısı 2.000'i bulmuştur.

Ankara yolu çevresinde de Gebze'ye kadar çeşitli gecekondur alanları meydana çıkmıştır. Küçükyalı civarında Örümcek Bayın, Maltepe'nin kuzeyinde Gülsuyu, Yakacık civarında Topselvi, Yeşil Bağlar, Tuzla'nın batısında Göçmen, kuzeyinde Taşlıbayır, Gebze'de Kaynarca Mahallesi 1965'e kadar gelişmiş bulunan gecekondur alanlarıydı.

1966'da çıkarılan 775 sayılı gecekondur yasası o zamana kadar çıkarılan gecekondur arlarından çok farklı bir yaklaşımı göstermektedir. Gecekondur tabirinin ilk kez kullanıldığı bu yasayla, o zamana kadar yapılan gecekonduların af kapsamına alınmasının yanısıra, gecekondur alanları tasfiye, ıslah ve önleme bölgeleri olarak sınıflandırılmış; ıslah bölgelerinin iyileştirilmesi olanağı sağlanmıştır. Yasa, önleme bölgelerinde gecekondular için ayrı bir i-mar düzeninin olabirirliğim kabul ederek yeni gecekondur yapımını önlemeyi amaçlıyor, bu amaçla da, gecekondur fonları kuruyordu. Bu yasa sonrasında gecekondur alanlarının niteliğinde önemli iyileşmeler olmasına karşın gecekondur yapımı önlenememiş, 1976'da 775 sayılı yasaya atıf yapan 1990 sayılı yasayla yeni bir gecekondur affı çıkarılmak zorunda kalınmıştır. Gecekondur alanlarında, 1966'dan sonra çok sayıda belediye kurulmuş olması da bu alanların kalitelerinin gelişmesine yardımcı olmuştur. Avcılar (1966), Güngören (1966), Yakacık (1966), Sefaköy (Safraköy) (1967), Alibeyköy (1967), Hadım-köy (1969), Celaliye (1969), Soğanlık

(1969),Esenler(1970), Kemerburgaz (1971), Selimpaşa(1971),Yenibosna (1971), Do-layoba (1971), Çınarcık (1972), Yeşilbağ (1975), Kocasinan (1976), Halkalı (1976), Yayalar (1977) gecekondur alanlarında kurulan

belediyelerdir.

İstanbul'da 1963'te 120.000 olan gecekonduların sayısı 1972'de 195.000 olarak tahmin edilmiştir. Bu, yılda ortalama 7.500 gecekonduluk bir artıştır. Daha sonraki yıllarda gecekonduların sayısı konusunda güvenilir saptamalar yoktur. 1982'de yapılan bir araştırmada 208.000 gecekondular ve ruhsatsız yapı saptanmıştır.

1970'li yıllarda arsa komisyoncuları artık kolayca parselleme yaparak tapuya kaydını sağlayamadıklarından hisseli tapuyla toprak satışına başlamışlardır. Bu tarihlerde hisseli parseller üzerinde gecekondulaşma yaygınlaşmıştır. 1983'te, İstanbul'da, bu yolla 1 milyonun üstünde parsel olduğu tahmin ediliyordu.

1970'li yıllarda gecekondular sürecinde niteliksel değişimler olmuş; çok katlı apartmanlaşmış gecekondular ortaya çıkmaya başlamıştır. Apartmanlaşma iki farklı süreçle gerçekleşmiştir. Bunlardan birincisi yapsatçılık süreciyle gecekondular sürecinin iç içe geçmesidir. Bunlar, genellikle satın alınan ya da hisseli mülkiyeti olan topraklarda, imardan izin almadan, çok düşük kalitede, ucuza mal edilmiş ve gecekondular yapsatçıların yeterli kâr marjlarıyla sattıkları apartmanlardır. İkincisi ise özgün gecekondular sürecinin gelişmesidir. Bir gecekondular sahibi, gelecekteki birikimlerini de bu alana yatırmak için, gecekondularının ilk katlarını sağlam yapı malzemeleriyle yapmakta; gelecekte kat çıkabilmek için kolonlarında filiz bırakmakta; ailenin birikimine paralel olarak da gecekondularına yeni katlar eklemektedir. Gecekonduların apartmanlaşmasında gecekonduların artık kentte yerleşmiş olup belli bir birikim yapmaya başlamalarının etkisi vardır.

1970'li yılların ikinci yarısında, gecekondular sunum biçimindeki bir başka gelişme gecekondular sunumunda radikal siyasal hareketlerin etkisidir. 1970'lerde gecekondular yapımının pahalılaşmış olması yüzünden, kente göç edenler ancak uzun

GECEKONDULAR

384

355

GEDÂİ

süreler kiracı olarak yaşadıkları sonra gecekondular sahibi olabiliyorlardı. Kente geldikten sonra ortalama kirada kalma süresi 7 yılı aşıyordu. Kısa sürede gecekondular sahibi olabilmenin çekiciliği çok yüksekti. Türkiye'nin siyasal yaşamında 1970'li yılların ikinci yarısında hem solda hem sağda etkili hale gelmiş radikal siyasal gruplar bu alana el attılar. Kente yeni göç edenlere gecekondular yapma olanağı sağlayarak yandaş edinme yolunu seçtiler. Gecekondular alanlarında "kurtarılmış bölgeler" oluşturuldu. Gecekondular alanları siyasal kamplara ayrılarak

parçalandı. Bu parçalanma 1980 askeri müdahalesine kadar sürdü. Bu tür gelişmelerin, 1970'li yılların sonunda basma en çok yansıyanı, Ümraniye'deki 1 Mayıs Mahallesi olmuştur. Alibeyköy Güzeltepe'deki Kurtuluş Mahallesi, Küçükköy'deki Gazi ve Karadeniz mahalleleri, Rumelihisarı üstündeki Hisarüstü Mahallesi bu türden gecekondular bölgelerinin bazılarıdır. 1980 askeri müdahalesinden sonra tüm gecekondular mahalleleri belediyelerinin kaldırılıp, metropoliten alanın tek bir belediye altında toplanmış olmasının gerisinde, bu tür gelişmeler bulunmaktadır.

1983'te kabul edilen 2805 sayılı yasayla Haziran 1981'e kadar yapılan gecekondular affedilmiştir. Bu yasa Boğaziçi alanındaki gecekonduları af kapsamı dışında tutuyordu. Aynı yıl çıkarılan 2960 sayılı yasayla Boğaziçi alanındaki gecekondular da af kapsamına alınmışlardır. Bu yasaların uygulanmasındaki zorlukları azaltmak için 1984'te 2981 sayılı bir başka af yasası çıkarılmıştır. Bu yasa, başlangıçta sadece gecekondulara af sağlıyor ve tapu sahibi olmalarını kolaylaştırıyor gibi gö-

Alibeyköyü'nde

oluşan bir
gecekondular
yerleşmesinde
sağlıksız
koşullardan
en büyük payı
alan çocuklar.

Cumhuriyet

Gazetesi

Arşivi

rünse de, uygulamada, yönetmelikler yoluyla, çok önemli bir nitelik değişmesine yol açılmış; gecekondular sahiplerine, kendi parselleri üzerinde 4 kata kadar bina yapma hakkı verilebileceğine ilişkin bir hüküm getirilmiştir. Böylece, devletin gecekondular sahiplerine kentteki yaşamlarında güvence sağlamak için getirdiği gecekondular affı anlayışından, gecekondular sahiplerinin kent toprağındaki değer artışından pay almasına olanak vererek yap-satçılar eliyle gecekondular imarlı konuta dönüştürmek için yapılan bir gecekondular affına geçilmiştir. Gecekondular sorununa böyle yaklaşılması, kentte gecekondular kiracılarının durumunun daha da zorlaşması sonucunu doğurmuştur. Gecekondular alanları için getirilen imar-ıslah planı kavramı da, daha sonraki yıllarda, ilçe belediyelerince, büyükşehir belediyesinin denetiminden kaçınarak yeni alanları yerleşmeye açmak için kötüye

kullanılan bir araç olmuştur.

1965'ten 1990'lara kadar geçen sürede, gecekonduların istanbul'un metropoliten mekanındaki yaydımı iki yönden değişiklik göstermiştir. Hem eski gecekondu mahalleleri dönüşerek apartmanlaşmış, hem de sanayinin mekânda yayılmasına paralel olarak yeni alanlara yayılmıştır, ilk gecekondu bölgesi Zeytinburnu, 1970 sonrasında hemen hemen tamamıyla apartmanlaşmış; sur dışında oluşmuş bulunan Bayrampaşa, Rami, Topçular, Topkapı sanayi yayı üzerinde kurulan çok katlı sanayi siteleriyle sanayi yoğunlaşması artmış ve bu alanlarda ancak apartmanlaşan gecekondu varlıklarını sürdürebilmişlerdir. Rami Topçular sanayi kümelenmesi, kuzeybatı eksenini üzerinde Gaziosmanpaşa ilçe-

si boyunca Küçükçekmece ve Hacıosman'a kadar uzanmıştır. Gecekondu gelişmesi de bunu izlemiştir.

Bakırköy ilçesi içinde sanayi yerleşmeleri Londra Asfaltı'nın kuzeyinde Atışalanı, Esenler, Göngören ile Bakırköy merkezine ulaşıyordu. Londra Asfaltı'nın kuzeyinde, merkezden Küçükçekmece Gölü'ne kadar uzanan alanda Yenibosna; Sefaköy asfaltı boyunca Kocasinan, Küçükçekmece, sanayinin yoğunlaştığı diğer alanlardı. Bu alanlarda, kısmen ucuz yapsatçı apartmanlar, kısmen de gecekondu apartmanları bulunuyordu. Bu sanayi bandının kuzeyinde ikinci bir sıra olarak Kirazlı, Güneşli, Halkalı sanayi bandı oluşmuştu. Bunun kuzeyinde de Mahmutbey ve ikitelli gelişmeleri vardı. Küçükçekmece Gölü'nün doğusunda gelişen Kanarya Mahallesi, kadınların fason üretim yaparak giyim sanayiine entegre olduğu bir başka gecekondu gelişmesiydi. Küçükçekmece'nin batısında ise Avcılar ve Firuzköy, sanayinin geliştiği alanlardı. Bu gelişme, yoğunluğu azalarak Çatalca ve Tekirdağ sınırlarına kadar uzanıyordu. Bunlar da çevrelerinde kendi gecekondu gelişme alanlarını yarattılar.

Halic'in kuzeyindeki gecekondu gelişmelerini, Kâğıthane Deresi boyunca ve Çağlayan ile Hürriyet Mahallesi'ndeki sanayi gelişmeleri kadar, 1973 sonrasında Boğaziçi Köprüsü ve çevre yollarının açılmasıyla bu alanların kent içi ulaşılabilirliğinin değişmesi de etkilemiştir. Hasköy, Gürsel, Kâğıthane, Çağlayan, Harmanlıtepe, Gültepe, Telsizler ve Ortabayır'da apartmanlaşma hızlanmıştır. Halic'in kuzeyindeki sanayinin ikinci gelişme eksenini, Büyükdere Caddesi yakınında kurulan sanayi siteleri ve çevresi oluşturmuştur. Bu eksen, çevresinde gecekondu gelişmeleri yarattığı gibi Boğaziçi sirtlarındaki gecekondu gelişmelerini de artırmıştır. Tarabya sirtları, Hacı Osman Bayırı, 1990'lı yıllarda da Küçükarmutlu bu şekilde gelişen gecekondu alanları olmuştur.

Boğaz'ın Anadolu yakasında Beykoz'daki sanayi faaliyeti bu dönemde gelişme göstermediğinden gecekondu genişlemesi de sınırlı kalmıştır. Buna karşılık şişe ve cam fabrikasının evlere işlemek üzere verdiği parça

başı işler gecekondu alanı ile sanayi arasında çok sıkı ilişkilerin gelişmesine neden olmuştur. Üsküdar II-çesi'nde Ümraniye, Şile yolu boyunca Aşağı Dudullu ve Yukarı Dudullu, sanayi sitelerinin ve dolayısıyla gecekonduların bu dönemde geliştiği alanlar olmuştur. 1990 sayımına göre Çekmeköy, Aşağı Dudullu ve Yukarı Dudullu'da toplam 87.000 kişi yaşıyordu. Anadolu Otoyolu'nun gelişmesi üzerine de 1980'li yılların ikinci yarısından itibaren Sarıgazi, Şamandıra ve Sul-tanbeyli âdeta kaçak apartmanlardan oluşan birer "gecekondu kenti" olarak gelişmiştir. Gecekondu mafyasının elinde yapılaşmaya açılan bu alanda 26.000 kaçak bina bulunuyordu. 1990 sayımına göre Sa-mandıra'da 20.000, Sultanbeyli'de 82.000 kişi yaşıyordu. 1991'de Sultanbeyli ve Şamandıra belediyelerinin kurulması sonra-

sında hazırlanan planlarla bu gelişmelere yasallık kazandırılmaya başlamıştır.

Önceleri Kadıköy'deki gecekondular Hasanpaşa'daki küçük sanayi sitesi ve Fikirtepe etrafında gelişirken, gelişme daha sonra Ankara Asfaltı üzerine kaymıştır. Bu dönemde Acıbadem ve Küçükçamlıca çevresindeki tek katlı gecekondular çok katlıya dönüşmüş, 1974'ten sonra Merdiven-köy'de gecekondu gelişmesi başlamıştır. Ankara yolu doğrultusundaki sanayi ve gecekondu gelişmesi ise Kartal ve Gebze ilçelerinde olmuştur. Bu eksende gelişen gecekondu alanları arasında, Maltepe'de Gülsuyu, Pendik yakınında Kavakpınarı, Yayalar, Orhanlı, Aydınlı, Şifa, Esenyalı, içmeler, Aydıntepe, Kurtköy ve Şeyhli, Kartal Soğanlık, Darıca Esentepe sayılabilir. Bu gecekondular daha çok hisseli parseller üzerinde gelişmiştir.

Gecekondu olgusu nitelik değiştirerek varlığını sürdürürken sadece gecekonduların fiziki yapısında değil aynı zamanda gecekonduda yaşayanların kültürlerinde de bir değişme ortaya çıkmıştır, ilk yıllarda kente yeni gelen kitleler marjinal konumda iken zamanla kentin olanaklarından yararlanma yollarını geliştirmişlerdir, ikinci ve üçüncü nesil gecekondulular doğmuş, kentin rantlarından pay almaya başlamışlardır, ilk geldikleri yıllarda kendi yaşamlarını eski kırsal yaşamla karşılaştırıp kendilerini görece daha iyi durumda hissederlerken, 1960'lı yılların sonuna doğru artık kendilerini kentli gruplarla karşılaştırarak görece yoksunluk duygusu içine girmişler, bu durum 1969'daki seçimlerde olsun, daha sonraki dönemlerde ve bu son 1994 genel yerel seçimlerinde olsun gecekonduluların oy davranışlarına yansımıştır. Bu değişmelere karşın, gecekondulular başlangıçta beklendiği gibi kentli burjuva kültürel değerlerini benimsememişler ve kendileri yeni kültürel kalıplar oluşturmuş ve bunun yeniden üretilmesi yollarını bulmuşlardır.

Bibi. E. Zamil, "İstanbul'da Mesken Meseleleri ve Gecekondular", *İçtimai Siyaset Konferanstan*, 2. Kitap, İst., 1949; M. Güney, "Üsküdar Kazasında Gecekondu Problemi", *Sosyoloji Konferanstan*, 4. Kitap, ist., 1964; C. W. M. Hart, *Zeytinburnu Gecekondu Bölgesi*, İst., 1969; N. Saran,

"İstanbul'da Gecekondu Problemi", *Türkiye Coğrafi ve Sosyal Araştırmalar*, ist., 1971; T. Şenyapılı, *Bütünleşmemiş Kentli Nüfus Sorunu*, Ankara, 1978; K. Karpat, *The Gecekondu*, Cambridge, 1976; A. Uzel, *İmara İlişkin Bağışlamaların Gelişimi ve Değerlendirilmesi*, Ankara, 1987; İ. Tekeli-T. Şen-yapılı-A. Türel-M. Güvenç-E. Acar, *Develop-ment of istanbul Metropolitan Area and Low CostHousing*, İst., 1992; İ. Alpar-S. Yener, *Gecekondu Araştırması*, Ankara, 1991.

ilhan tekeli

GECEKONDU ÖNLEME BÖLGELERİ

Birinci Beş Ydlık Planla birlikte gelişen, merkezi hükümet eliyle gecekondu sorununa çözüm arayışının ortaya çıkardığı bir kurumdur. 1963-1984 arasında Türkiye'nin ve istanbul'un gündeminde kalmıştır, istanbul'da yeni gecekondu yapımını en-

gelleyecek genişlikte ve başarıda bir uygulaması olmasa da istanbul'un yerleşme deseni üzerinde etkiler yapacak bir düzeyde uygulanmıştır.

istanbul'da ilk gecekondu önleme bölgesi uygulaması Veliefendi koşu alanının yakınındaki Osmaniye'de imar ve iskân Bakanlığı Mesken Genel Müdürlüğü'nün 230 nüve konut uygulamasıyla 1963'te başlamıştır denilebilir. Bu, aynı yılda bakanlığın gecekonduların ıslah ve önlenmesi i-çin yapılacak yardımlara diskin bir yönetmelik çıkarmasından sonra, istanbul Belediyesi ve bakanlık arasında yapılan bir protokol sonucunda uygulamaya konulmuştur. Yeni gecekondu yapımını önlemek için devletin altyapılı arsa arz etmesi ve burada konut yapacaklara teknik ve mali yardım sağlaması fikri 1966'da çdca-rılan 775 sayılı yasada daha yeterli bir kurumsal yapıya kavuşturulmuştur.

775 sayılı yasanın 5. maddesinde kurulması öngörülen gecekondu önleme bölgeleri, belediye meclislerince kabul eddik-ten sonra bakanlık tarafından onaylanacaktı. Yasa kamunun ve vakıfların arsalarının bu amaçla kullanılmasına ve özel toprakların kamulaştırılmasına kolaylıklar getiriyor, önleme bölgelerinin gerçekleştirilmesinde kullandabilecek fonlar oluştuyordu. Önleme bölgelerinde mülk konut olduğu kadar devletin kiralık konut yaptırması da amaçlanmıştı.

Yasanın uygulanmaya başlandığı 1966' da 48 hektarlık Osmaniye ve 63 hektarlık Maltepe-Gülsuyu, bakanlıkça uygulama yapdan iki gecekondu önleme bölgesiy-di. istanbul'da gecekondu önleme bölgelerinin sayısı 1970'te 35'e, 1982'de de 53'e yükselmişti, istanbul'un batı yakasındaki 19 önleme bölgesi 518 hektar, doğu yakasındaki 34 önleme bölgesi 816 hektar olmak üzere, toplam 1.334 hektar alanı yerleşmeye açıyordu. Bunlardan 50 hektar a-landan büyük yer kaplayanları, Sinekli-tepe-Örnek, Şerifali Çiftliği, Alibeyköy, Kemberburgaz, Küçükköy, Dolayoba, Soğanlık ve Halkalı'daki bölgelerdir.

ilk gecekondlu önleme bölgelerindeki konut uygulamalarının nüve evlerle başlamış olmasına karşın, daha sonraki ydlar-da, bu alanlarda ya kooperatiflere tahsis edilen ya da devletin yaptırdığı kiralık konutlar olarak apartmanlar halinde gerçekleştirilmiştir. 1982'ye kadar ilan edilen gecekondlu önleme bölgelerinin planlanmasında 272.000 nüfusun yerleşmesi öngörülmüştü. 1982'de bu alanlarda ancak 51.000 kişi yaşamaya başlamış, önleme bölgelerinin bir kısmı ise fiilen gecekondlu işgaline uğramıştı. Boş kalan alanlar daha sonraki yıllarda doldu. 1984'te kabul edilen 2981 sayılı gecekondlu affına ilişkin yasadın sonra gecekondlu önleme bölgeleri pratikte uygulamadan kalktı.

Bibi. *Gecekondlu Önleme Bölgeleri Albümü*, (yay. İmar ve İskân Bakanlığı), Ankara, 1981; 2. Görgülü, "İstanbul Metropoliten Alanında Gecekondlu Önleme Bölgelerinin Mekânsal Konumlan ve Fizik Mekân Çözömlmeleri", (Yıldız Üniversitesi, yayımlanmamış doktora tezi), İst., 1982.

ilhan tekeli

GEDÂÎ (Beşiktaşlı)

(1810 ?, Tokat -1888/1889, İstanbul) Âşık.

Asd adı Ahmed'dir. Tokatlı olduğu halde İstanbul'a geldikten sonra yerleşip kaldığı semttten dolayı "Beşdctaşlı Gedâî" diye anılmıştır.

İlkgençlik yıllarını Tokat'ta babasının keresteci dükkânında çalışarak geçirdi. Âşık olduğu genç kızla evlenememesi ve bu kızın bir süre sonra veremden ölmesi üzerine büyük bir üzüntüye kapddı. Arkadaşları tarafından sıkıntılarına iyi geleceğı düşünölerek sazlı sözlü eğlencelere götürölen Ahmed, musikiye olan yeteneğı de saz çalmaya ve şiirler söylemeye başladı. Bir ara Tokat'a gelen Batumlu Yesârî Baba, sazını ve sesini dinledikten sonra, yeteneğini keşfederek, kendisine Gedâî mahlasını verdi. Gedâî kısa sürede Tokat ve çevresinde bir âşık olarak saz ve sözüyle kendisini tanıttı. Adı ve tarihi kesin olarak saptanamayan bir savaş dolayısıyla askere alındı ve cephede tutsak düştü. Tutsaklık hayatı sona erdikten sonra memleketine dönerken İstanbul'a uğradı.

İstanbul'un doğal ve tarihsel güzelliklerine, âşddarın saz ve söz âlemlerine hayran olan Gedâî, şehre gelen taşralı âşıkların uğrak yeri olan kahvehanelere devam etmeye başladı. Bu kahvehaneler içinde ün yapmış olan Tavukpazan Âşıklar Kah-vesi'ndeki âşıklar arasında kişiliğı, saz ve şiirdeki gücü ile kendini kısa sürede kabul ettirdi. Bir süre Üsküdar Selimiye'deki Çiçekçi Kahvesi'nde bulunan Gedâî, burada da âşık fasılları başlattı.

Herhangi bir belgeye dayanmamakla birlikte âşıklar arasındaki geleneğe ve kendisini tanıyanların ifadesine göre şöhreti saraya kadar ulaşan Gedâî, Abdölaziz'in (hd 1861-1876) huzurunda saz çaldı ve be-ğenddiği için

incesaz heyetine kabul edildi. II. Abdülhamid'in tahta çıkışıyla (1876) birlikte saz heyeti dağıtıldı, Gedâî de e-mekliye ayrıldı. Bu tarihten sonra Beşiktaş'ta Dönme Mehmed Efendi'nin kahvesinde arzuhalcilik etmiş, bir ara kendisine ait bir arzuhalci dükkânı bile açmıştı. Bu dönemde başta Üsküdar olmak üzere İstanbul'un çeşitli semtlerinde bulunan dostlarıyla âşık fasılları düzenledi. Bu yıllarda bazı şiirleri bestelenmiş, özellikle "Meded Tophaneli top top kıvırcık kırma perçemli" nakaratlı semaisi, semai kahvelerinde moda olmuştu.

Gedâî'nin şiirlerinde İstanbul'un bazı semderine özel bir ilgi gösterildiği görülür. Bahar aylarında Üsküdar'ın, Bağlarba-şı'nın tadına doyum olmayan bahçeleri ve buralarda düzenlenen eğlenceler; Haydarpasha, Gebze, Kartal, Pendik ve Alemdağ' m unutulamayan gün ve geceleri Gedâî' de hayal ve özlem dolu bir geçmişin ipuç-larıyla doludur. Onun için Beşiktaş, adıyla bütünleşen bir yer olmakla birlikte Çengelköy, Kandilli ve Göksu da andmaya değer yerlerdir.

Gedâî Bektaşîliğe girmiş ve bu tarikatta babalığa kadar yükselmiştir. S. N. Ergun, Şahkulu Sultan Tekkesi Postnişini Mehmed Ali Hilmi Dedebaba'ya; M. Y. Dağlı

GEDİKLER

386

387

GEDİKLER

Portefaix Ttırs (Hamal).

İstanbul'da hamallar izleri günümüze kadar gelen en etkili gedik örgütüne sahiptir. Fotoğraf kartpostalda sırık hamalları görülüyor.

Nazım Timuroğlu fotoğraf arşivi

İse Şehidlik Tekkesi Postnişini Nafi Baba' ya bağlandığım yazar. Şiirlerinde bu tarikatın ileri gelenlerinden saygıyla söz e-dildiği, bazı tasavvuf terimlerinin kullanıldığı görülür. Ayrıca Bektaşî geleneğinde önemli bir yeri olan Kerbela olayını iki u-zun mersiye yazarak şiirleştirmiştir.

Gedâî'nin destanlarında İstanbul hayatının türlü yönlerine yer verilmiştir. Görücü usulüyle evlenen ve evlilikte aracılık yapan kılavuz kadınların kurbanı olan bir taşralının, fattan bir İstanbul kızı yüzünden başına neler geldiğini "Karı-Koca Desta-m"nda görmek mümkündür. "Vasf-ı İstanbul" başlıklı destanı ise 19. yy İstanbul'unda görülen hızlı değişimin aynası gibidir. Düzenin bozulduğu, kıyametin yaklaştığı, inancın zayıfladığı, sapıklıkların ve suç sayılan davranışların çok arttığı, devlet dairelerinin çalışmadığı, şeyh ve dervişlerin yoldan çıktığı, bu destanda dile getirilir. "Baskın Destanı", bir çapkının başına gelenleri anlatırken eski mahalle düzeninin ve halkın kendi kendini denetlemesinin güzel bir örneğini verir. "Şairname" diye

adlandırılan destanı ise tanıdığı âşıkların mahlaslarına yer veren, fazla dikkat çekmemiş bir belge niteliğindedir. Bazı Divan şairlerinin gazellerini tahmis edecek ölçüde klasik kültüre aşına olan Gedâî'nin 19. yy şehir âşıklarının kullanmaya özen gösterdiği kelime ve tamlamalara oldukça fazla yer verdiği görülür.

Gedâî'yi yalnız İstanbullu âşıklar değil, bu şehre yolu düştüğü için tanıma imkânı bulan Anadolu âşıklar da üstat olarak kabul ederler.

Gedâî'nin de hemşerisi Tokatlı Nurî gibi Erzurumlu Emrah'ın çıraklarından olduğu rivayet edilmişse de doğrulanmamıştır.

Hayatı ve sanatıyla ilgili bilgilerle derlenen şiirleri S. N. Ergun (1933) ve M. Y. Dağlı (1943) tarafından kitaplaştırılmıştır.

Bibi. S. N. Ergun, *XTX'uncu Asır Sazşairlerin-den Beşiktaşlı Gedâî*, İst., 1933; ay, *Halk Edebiyatı Antolojisi*, ist, 1938; ay, "Gedâî (Beşiktaşlı)", *İSTA*, XI, 6061-6062; A. T. (Onay), *Aşık Tokatlı Nurî*, Çarıkın, 1933, s. 59-60; Tunaoglu Ahmet Şükrü, "Gedai", *CHP Konya Halkevi Dil, Edebiyat, Tarih Araştırmaları*, no. 1, Konya, 1934, s. 20-37; M. (Uraz), *Halk Edebiyatı Şiir ve Dil Örnekleri*, ist., 1933, s. 18, 97, 413-417; M. Y. Dağlı, *Bektaşî Edebiyatından. Tokatlı Gedâyî*, ist., 1943; M. F. Köprülü, *Türk Sazşairleri*, IV, Ankara, 1964, s. 527, 599-600; M. S. Koz, "Gedâyî (Tokadı/Beşiktaşlı)", *TDEA*, III, s. 312.

r M. SABRİ KOZ

GEDİKLER

Batı'da bir ortaçağ kurumu olarak sanayi devrimine kadar izlerine raslanan loncaları nasıl iktisadi şartlar ortaya çıkarmış-sa gedikleri de Osmanlı başkenti ve bazı liman kentlerinin ekonomisini etkileyen bazı doğal ve siyasi şartlar oluşturmuştur. II. Mehmed (Fatih) İstanbul'u fethettikten kısa süre sonra kentte bazı malların, hizmetlerin ve mesleklerin sıkıntısı baş göstermişti. Özellikle Karadeniz ve Çanakkale Boğazı'nın hava şartlarına bağlı olarak zaman zaman geçit vermemesi ve bu ara-

da İstanbul'u, Trakya ve Anadolu'yu İzmir Körfezi'ne bağlayan yolların kış aylarında mal ve eşya nakline elverişli olmaması yüzünden İstanbul'un başta gıda maddeleri olmak üzere çeşidi ihtiyaçlarını karşılamak zorlaşıyor, fiyatlara konan narhlara rağmen istenilen sonuç alınamıyordu. Fatih'ten sonra gelen padişahlar bu işe bir çare bulmak için o günlerde Venedik ve diğer İtalyan prensliklerinde uygulanmakta olan usulü İstanbul'da denemeye başladılar. Hele 17. yy'ın sonlarından itibaren İstanbul'un yabancı donanmalar ve ordular tarafından tehdit edilmesi ile şehrin beslenme meselesi büsbütün çıkmaza girmiş, gelen erzak ve diğer malları belirli yerlere yerleşmiş esnafa dağıtmak usulüne başvurulmuştu. Mahallelerin kapsadığı nüfus kayıtlarda belli olduğu için o mahallenin esnafı gelen maldan kendi payına düşeni mahallesinin nüfusuna göre alabilmekteydi. Böylece her mahallede

örneğin bir tek fırın, bir bakkal, bir manav, bir terzi, bir berber, bir kömürcü barındırılıyor, bu hizmetleri yerine getirenler de tekel hakkına sahip oluyorlardı.

Zaman zaman İstanbul'da çeşitli sebeplerden dolayı nüfusun artması karşısında gedik esnafı sayısını artıracak yerde, örneğin kıtlık hallerinde son 5 yılda bu kente gelip yerleşmiş olanların geldikleri yerlere gönderilmesi kararı bile alınıyordu.

Bu şekilde İstanbul ve civarının ekonomisi âdeta tam anlamıyla planlı bir ekonomi görüntüsündeydi. Dış ülkelerden gelen mallar dahi pazarlama safhasında gedik teşkilatının tekeline geçiyordu.

Gerçekte, gedik usulü rekabeti tamamıyla ortadan kaldıran bir usûl olmakla birlikte her esnaf malını istediği fiyata sa-tamıyordu. Kente gelen her mal için her malın ait olduğu gedik teşkilatı kâhyaları malın miktarı ve kalitesine göre bir alış fiyatı saptıyorlardı. Perakende satış fiyatları ise malın geldiği iskeleden perakende olarak satılacağı yere kadar olan taşıma masraflarına göre en fazla yüzde 10'luk bir fiyat farkı gösteriyordu.

Gediklerin hukuki yapısı oldukça karışıktır. Zaman zaman temel hukuk kaidelerine ters düşen haklar ve uygulamalar dolayısıyla Tanzimat hukuku ile bağdaşmamış, fakat Avrupa'da olduğu gibi üretim alanında bunların yerini alacak fabrika düzenine geçilememesi sebebiyle varlıklarını sürdürmelerine izin verilmiştir. Gerçekte bu hoşgörü yabancı malların rekabetine karşı yerli imalatı teşvik etmek politikasından çok, üretici ve pazarlayıcı gediklere alternatif iş olanaklarının bulu-namamasından güç almıştır.

Gedik herhangi bir zanaat, üretim veya pazarlama faaliyetine ait alet ve araçlara denilirdi.

Bu araç ve gereçlerle bir zanaat icra e-den zanaatkar gedik sahibi sayılırdı. Gedik sahipleri arasında ustabaşı, usta-çırak düzeni her türlü gedik faaliyetindeki işletmeleri oluştururdu. Ayrıca, aynı işi yapan gediklerin bir üst makamı olarak kethüdalar vardı. Bu kethüdalar ait olduk-

ları gediklerin içinde çıkan ihtilafları gidermede büyük rol oynadıkları gibi devletle gedik esnafı arasındaki anlaşmazlıklarda esnafı temsil ederlerdi.

Gediklerin yani aletlerin bulunduğu ve kullanıldığı bina veya yerlere, bunların gerçek sahiplerinin vakıf veya kişi olması ayırımı yapılmaksızın "mülk" denilirdi. Bir mülk örneğin berber gediği ise başka işte kullanılamazdı. Ayrıca mülk sahibi gedik sahibinden kira alır, fakat bu kirayı artıramaz ve şayet mevcut gedik sahibinin mirasçısı bulunmazsa o işyerini aynı gedik, yani aynı meslek için kiraya verebilirdi. Tanzimat'tan sonra yabancı malların içeride pazarlanması için dükkân ihtiyacı arttığında mülk sahiplerinin gedikten boşalan

dükkân ve diğer işyerlerini Avrupa malı satacak olanlara yüksek kiralarla kiraya verme fırsatı ortaya çıkmış, fakat gerekli hukuki düzenleme yapılmıyca kadar bu iş ancak gedik sahiplerinin rızası ile gerçekleşmiştir.

Gedikler "müstakar" ve "havai" olmak üzere ikiye ayrılmaktaydı. Müstakar gedikler dükkân veya mağaza olduğu gibi, bazı hallerde bir evin bir odası, bir katı veya tümü de olabiliirdi.

Müstakar gedik bir işyerine yerleştirilen sanayi yani iş araçlarının kullanılmasına bağlı faaliyet icra etmek hakkı olarak ifade edilebilir. Havai gedik ise bir işe ve işyerine bağlı olmayıp bir şahsa veya belirli bir gruba ait olmak üzere belirli bir işi veya zanaatı icra etmek hakkıdır. Bakkallar, manavlar, yemeniciler, şekerciler vb gedik sayılan bir dükkân veya işyerine bağlı olarak bu hakkı kullanabildikleri halde, örneğin hamallar ve seyyar satıcılarda gedik hakkı şahsa bağlı idi. Berberlik mesleğinde vb mesleklerde ve işlerde hem müstakar ve hem de havai gedik o-labiliyordu. Dükkânında çırak kalfa ile çalışıldığı halde berber gediği, müstakar, gezici berberlerde ise havai oluyordu.

Hiç kimse müstakar veya havai gedik sahibi olmayan belirli bir zanaat veya ticareti icra edemezdi. Bu hak ilk önce bir teamül, yani bir nevi alışkanlık olarak ortaya çıkmış ve sonradan kanuni bir hak halini alarak sırf mülk olan gedikler gay-rimenkuller ve vakıf olan gedikler de, gerçek vakıf hüküm ve kaidelerine tabi tutulmaya başlanmıştır.

Bir dükkân, bir mağaza, bir hane, bir han veya bu hanın bir-iki odası gedik ise her türlü emlak gibi tapuya kaydolunur ve alınıp satılabilir, kiraya verilebilir, hibe e-dilebilir, miras yoluyla intikal edebilirdi.

Özellikle 19. yy'ın ikinci yarısında aynı gayrimenkul üzerinde gerek mülk, gerekse gedik sahibinin tasarruf hakkına sahip olması ve hattâ zamanla bu hakları gedik sahibi lehine kullanılabilir hale gelmesi, gediklerin ortadan kaldırılmasında en büyük rolü oynamıştır, denebilir.

Aslında 17. yy'ın sonlarına doğru mülkü başkasına ait olan her türlü gedik hakkı padişah fermanı ile şahıslara verilmişti. Örneğin bir esnaf başkasının mülkiyetinde olan bir işyerinde yararlı bir iş gördüğü saptanınca, kendisine mülk sahibinin

hiçbir rızası olmadan, aynı mülke ait gedik hakkı bahsedilebilirdi. Bu şekilde gedik hakkına sahip olan kişiler senelerce, örneğin altın ve gümüş paraların'ayarı ve vezninin hükümet tarafından düşürölmesi veya dış ticaret hadlerinin Osmanlı Devleti aleyhine dönmesi üzerine iç fiyat seviyesi arttığı halde, kiralar artırılamazdı. Gedik hakkı tescil edilmiş işyerlerinin vakıflara ait olması halinde durum aynı idi. Vakıfların masrafları arttığı halde, üzerinde gedik hakkı olan akarından piyasa rayicinin çok altında kira alabiliyorlardı.

Fakat gedik hakkının vakıflara ve mülk sahiplerine verdiği bu zararı önemli olan

tarafı, kiraların fiyatlar genel seviyesindeki yükselişin, örneğin yarısında kalması sebebiyle sahip oldukları her türlü binaya hiçbir tamirat koyulmaması idi. Gedik korkusundan varlıklı kişiler ve bu arada vakıflar, bina ve akar yaptırmamak için gerekli olan iktisadi dürtüden yoksun kalmış oluyorlardı.

Osmanlı Devleti'nde her kademede e-ğitir vakıf usulüyle yürütölmekteydi. 17. yy'ın sonlarından itibaren vakıfların gedik esnafına kiraya vermiş olduğı dükkân, mağaza ve diğler işyerlerinin kirası hayat pahalılığının gerisinde kalınca, vakıf gelirlerinde büyük düşme kaydedilmiştir. Bu düşüş bir taraftan medrese ve diğler eğitim kurumlarına vakıfların destek gücünü a-zaltırken, diğler taraftan vakıfların sahip oldukları binalara her türlü tamir ve bakımda aciz kalmalarına yol açmıştır. Böylece örneğin gedik dükkân ve işyerleri ve bu arada han ve hamamlar harap olmuş ve hiçbir gelir getiremez hale düşmüştür. Bunun yanında gedik esnafının Avrupa rekabeti dolayısıyla işlerinin bozulması bu esnaf çocuklarının eskiden olduğı gibi eğitim görmelerini önlemiş ve çocuklar küçük yaştan itibaren çıraklığa verildikleri için toplumda genel eğitim seviyesi düşmüştür. II. Mahmud döneminde (1808-1839) İstanbul'da Müslüman çocukların a-ileleri tarafından okul yerine çıraklığa verilmesini önlemek üzere ferman üzerine ferman çıkartılmasına rağmen, Tanzimat'a girilirken kadroların doldurulmasında çok güçlük çekilmiştir.

Gediklerin ortadan kaldırılması ile ilgili olaylar içeride oluşmuş, fakat sanayi devriminin sağladığı güçle dünya ekonomisine yeni bir şekil vermeye hazırlanan İngiltere ve Fransa, daha sonra da Almanya'nın dış ticaret yoluyla Osmanlı Devleti' ne kabul ettirdikleri yeni iktisadi düzen i-le bağdaşamayan gedikler âdeta kendi kendileri lağvetmişlerdir.

Napolyon savaşlarından sonra uzun bir barış devrine giren Avrupa sanayi devrimini başaran ülkeler kısa bir zaman sonra aralarında büyük rekabete girişmişlerdi. Sorun ucuza hammadde satın almak ve sanayi mamullerine devamlı pazarlar bulmaktı. Ancak bu şekilde süratle güçlenen işçi hareketlerine karşı gelebileceklerdi. İşçilere taviz vermek, özellikle Osmanlı Devleti gibi coğrafi bakımdan hammadde sağlamak ve mamulleri pazarlamak için elverişli ülkelere yakınlaşmak, onlarla ti-

cari, siyasi antlaşmalar yapmak zorunda idiler. Nitekim İngiltere ve Fransa I. Mahmud döneminde (1730-1754) diplomatik yoldan sürdürdükleri bu yöndeki ticari ilişkilerini Osmanlı hükümeti ile yaptıkları iki ticari antlaşma ile sağlamlaştırdılar. Bu antlaşmalara göre, gümrük resimleri yüzde 12'den yüzde 3'e indiriliyor, her türlü malın alım ve satımı şerbet bırakılıyor, İngiliz ve Fransız tüccarlarına ve onların temsilcilerine Osmanlı ülkesinde şerbet dolaşım ve istedikleri malları alıp satmak hakkı veriliyordu. Birkaç yıl içinde Avrupa'nın geri kalan ülkelerine de teşmil edilen bu antlaşmalar sonucunda Osmanlı

Devleti'nin ithalatı beş misli ve ihracatı da üç misli arttı. Doğal olarak ithalatın artması bütün pazarlayıcı üretici gediklerin işini bozmuştu. Ayrıca ihracatın artması hammadde fiyatlarını yükselttiği için, örneğin İstanbul ve civarındaki yemeniciler bile pahalılaştan pamuk yüzünden ardi ardına tezgâhlarını kapatmak zorunda kalmışlardı.

II. Mahmud saltanatının ilk günlerinden itibaren yoğunlaşmaya başlayan Avrupa sanayi mamulleri ithalatı içerideki üretici gedikler yanında pazarlayıcı gedikleri de etkiledi. Bunun sebebi pazarlayıcı gediklerin üretici gedikleri korumak için yeniçeri desteği ile devamlı olarak yabancı mal alıp satmamak üzere eyleme geçmiş olmalarıdır. Hattâ hamal gedikleri yabancı malları karaya taşımak tekelim ellerinde tuttukları için üretici gedikleri desteklemek üzere "Malın bedeli kadar hamaliye isteriz" diye diretmişlerdi. Bu ve benzer direnmelere karşı ne yapacağını şaşırان ve yabancı elçilerin her gün hediyelerle kapısını aşındırıp kendi tüccarlarına kolaylık göstermelerini istemelerine karşı koyamayan II. Mahmud, sonunda yabancı elçilere Beyoğlu sırtlarında çadır kurmak suretiyle tüccarlarının mallarını satabileceklerini garanti etmek zorunda kalmıştı.

Fakat yeniçeriler o dönemde gediklerin sırtından geçindikleri için, geceleri hücum edip Beyoğlu'ndaki çadırları yağmalamaya dahi teşebbüs etmişlerdir.

Fakat 1826'da yeniçerilik ortadan kaldırıldıktan sonra gediklerin direnci azalmış, hele bir yoruma göre Tanzimat'ın i-lanı ile direnişlerine hiç lüzum kalmamıştı. Zira işleri bozulan ve birçok haklarını kanunla kaybetmiş olan gedik esnafı işyerlerinin gedik hakkını büyük paralarla yeni ticaret erbabına devretmişler ve okuryazar olmaları, biraz da hesap kitaptan an-lamalan sebebiyle devlet kadrolarını işgal etmişler, yani bir anlamda proleterleşerek kapıkulu haline gelmişlerdir.

Batı'da korporasyonlar sanayi devrimine kendilerini uydurmak suretiyle gösterdikleri gelişmeye karşılık Osmanlı ülkesinde devlet kadrolarını doldurmakla sonuçlanmıştır. Bunların içinde üretici gedikler de vardı.

Yeniçeriliğin 1826'da karili bir şekilde ortadan kaldırılışı, gedik esnafını bir bakıma kanun ve nizam dışı desteklerden mahrum bırakmıştı, ama II. Mahmud döneminde gedik haklarını sınırlayan bir siyasete de rastlanmamaktadır. Zira, Avrupa ticaretinin işyerlerine sağladığı rantlardan gedikler de şu veya bu şekilde pay aldığından, yeniçerilerden sonra hiçbir gedik hareketi olmamıştır. Hattâ Tanzimat Fer-manı'nda bile ticarete serbestlik, yani piyasa ekonomisi geçerli kılındığı halde hukuken buna uymayan gedik usulünün ortadan kaldırılması gereği ile ilgili hiçbir hükme rastlanmamaktadır. Keza 1856'da çıkarılan Islahat Fermanı'nda da gedikler hakkında hiçbir madde yoktur. Yalnız gediklerle ilgili 28 Zilhicce 12777 7 Temmuz 1861 tarihli bir nizamname vardır. Bu nizamnameyle gedik usulünün varlığı kabul edilmekle beraber bazı sınırlayıcı hükümler getirilmektedir. Bunlar 1831'den sonra kurulmuş olan gediklerin

GEDİKPAŞA

388

389

GEDİKPAŞA ERMENİ

rının geçerli saydamayacağı ve gediklerin vakfedilmemesidir. Fakat en önemlisi mirasçısız ölen gedik sahibinin hakkının satışını yasaklayan hükümdür. Gediklerin devamını sağlayan asıl hüküm olan müstakar yani herhangi bir yapıya bağlı gediklerin ortadan kaldırılması ise ancak 1908' de II. Meşrutiyet'ten sonra yürürlüğe ko-nabilmiştir. Gerçekte Abdülmecid döneminin (1839-1861) başlarından II. Meşrutiyet'in ilanına kadar şahıslara ve vakıflara ait binaların çoğunda gedik esnafının kiracı olarak bulunması, mahkemeleri çok meşgul etmişti.

Gedik sahipleri kendilerine gedik hakkım sağlayan işi yapmadan, örneğin gedik hakkına sahip oldukları işyerlerini o gedik ile ilgili olmayan işi yabancı bir ü-çüncü kişiye devrettikleri halde mal sahibi kişiler ve vakıflar buna mani olmak i-çin açtıkları davalardan hiçbir netice alamı-yorlardı. 1908'den sonra İttihat ve Terakki iktidarında liberal kanadın ağır basmasıyla 16 Şubat 1328 / 1 Mart 1913 tarihli Gediklerin ilgasına Dair Kanunla gedikler resmen ortadan kaldırıldı. Gerçekte gedik âdet ve uygulamaları bu kanundan sonra da devam etmiştir, ama gayrimenkuller-de ikili tasarruf yani bir gayrimenkul üzerinde hem mülk sahibinin hem de gedik sahibinin tasarruf hakkı iptal edilerek bu hak sadece mülk sahibine ait kılınmıştır.

Havai gediklere gelince, bu tür gediklerle ilgili uygulamalar bugün dahi göze çarpmaktadır. Günümüzde de hamallık, kamyonculuk ve manavcılıkta eski gedik usulünün bazı uygulamalarına rastlanmaktadır. 1908'den sonra eski havai gedik işlerine politika da bulaştığı için hükümetler bu esnafı kendi taraflarına çekmek i-çin mevzuattaki aykırı hükümlere rağmen bu gedik uygulamalarını yasaklamak bir tarafa, teşvik bile etmişlerdir. Bu düşünce bugün dahi geçerlidir.

Gedikler Osmanlı döneminde bir anlamda Müslüman tebaanın askerlik dışında beceri ve hüner kazanarak memleket iktisadiyatına katkı yapmak olanağı vermişti. Gediklerin lağvı ile üreticilik ve pazarlayıcılık azınlıkların eline geçmiş ve Müslümanlara gedik artığı olarak hamallık, arabacılık, sokak satıcılığı gibi bugün marjinal sektör olarak kabullendiğimiz ve aslında gelir yaratmaktan ziyade gelirden pay almaya yönelik işler kalmıştır.

Bibi. Sıdkı, *Gedikler*, ist, 1325; (Ergin), *Mecelle*, I; *istanbul Ticaret ve Sanayi Odası Raporu*, İst., 1924; M. Adil (Tayları), *iktisat Dersleri*, İst., 1912; İbrahim Fazıl (Pekin), *İktisat*, I, İst., 1927.

GEDİKPAŞA

Eminönü ilçesi'nde, Emin Sinan, Küçük Ayasofya, Kadirga, Şahsuvar, Muhsine Hatun, Nişanca, Mimar Kemalettin ve Beyazıt mahalleleri ile çevrili olup, Mimar Hayrettin Mahallesi sınırları içinde kalan semt. Adını, II. Mehmed (Fatih) döneminin (1451-1481) sadrazamı ve kaptan-ı deryası Gedik Ahmed Paşa'nın (ö. 1482) yaptırdığı çif-

te hamamdan almıştır. Kaynaklarda geçen ve aynı adı taşıyan cami ve medrese günümüze kadar gelememiştir.

Gedikpaşa semti, Bizans'ın ünlü Kadirga Limanı'nın hemen kuzeyinde yer almaktadır. Çevrede bulunan Bizans kalıntılarından anlaşıldığına göre, semt çok eskiden beri meskûndur. Gedikpaşa'nın İstanbul'un fethinden sonra da, kentin en eski Osmanlı yerleşmelerinden biri olduğu bilinmektedir. 15. ve 16. yy'larda semtin a-halisinin çoğunu Rum ve Ermeniler oluşturmuyordu. Bazı kaynaklara göre, Fatih İstanbul'u fethettikten sonra, olası bir Rum isyanını önlemek amacıyla Bursa'dan getirttiği Ermenileri şehrin değişik yerlerinde, bu arada da Gedikpaşa yöresinde yerleştirmişti. Bazı tarihçiler ise, 17. yy'ın başında Anadolu'da meydana gelen Celali İsyanları'ndan kaçarak İstanbul'a göç eden Ermenilerin bu semtlere yerleştirildiğini ileri sürerler.

1608'de İstanbul'a gelen Polonyalı seyyah Simeon'a göre İstanbul'da yaşayan Ermenilerin beş büyük kilisesinden biri Gedikpaşa'nın hemen yakınındaki Surp Asdvadzadzin Patriklik Kilisesi'ydı. Burası, büyük olasılıkla, fetihten sonra Ermenilere tahsis edilmiş eski Bizans kiliselerinden biriydi.

17. yy yazan Evliya Çelebi'ye göre, İstanbul'a gelen evli, bekâr, yaşlı, genç, her bekâr uşağının aylık ya da yıllık ücret karşılığında kaldığı bekâr odalarından biri de Gedikpaşa'da idi. Gedikpaşa Hamamı'nın külhanında (ateş yakılan bölüm) kalan bu kimselerin başında bulunan kişilere külhanbeyi denirdi. 1811'de, İstanbul'daki diğer bekâr odalarıyla beraber Bekârthane-i Gedikpaşa da yıktırıldı.

İstanbul'un pek çok yöresi gibi bitişik düzende ahşap evlerden meydana gelen bir yerleşme olan Gedikpaşa, büyük yangınlara sahne olmuştur. İnciciyan ve Evliya Çelebi'nin söz ettiği büyük yangınlardan biri, 1652'de Yeni Bedesten'den başlayarak Gedikpaşa üzerinden Okçular'a yayılmış; Eremya Çelebi'nin anlattığı 1655 yangını ise, Balıpaşa'dan Gedikpaşa'ya, oradan da şiddetli lodos yüzünden Kara Mustafa Paşa Türbesi'ne kadar bütün çevreyi sarmıştı. 22 Temmuz 1719'da Gedik-

Gedikpaşa

semtine

adını veren

Gedikpaşa

Hamamı'nın
bir görünümü.
Yavuz Çelenk,
1994

paşa'da başlayan yangın, iki koldan Kum-kapı ve Kadırga'ya geçmiş ve şiddetli kuzey rüzgârının etkisi ile kontrolden çıkmıştı. Yangını söndürmek amacıyla Ermeni Kilisesi ve Patrikhanesi'nin arkasındaki Ermeni evlerini yıkmak isteyen kolluk güçleri, tanrının kiliseyi koruyacağını ileri sürerek bu yıkıma karşı çıkan Ermeni ahali ile çatışınca yangın büyümüş, kiliseyi de yakarak ilerlemişti. 1726'da "Hantal" diye anılan zengin bir Ermeniye kızan hizmetkârı tarafından çıkarılan yangın, ancak Gedik Ahmed Paşa Camii'ni ve hamamın ahşap bölümlerini yaktıktan sonra söndürülebilmıştır. Bazı kaynaklara göre, bu yangından sonra, Padişah III. Ahmed'in emri ile, Gerçek Davud Ağa tarafından, ilk tulumbacı teşkilatı kurulmuştur. Bu kuruluşun tulumba sandığının, Gedikpaşa Hama-mı'nda bulunduğu sanılmaktadır. 19 Mayıs 1752'de, yine Gedikpaşa'da Sabuncu Ha-nı'nda çıkan yangın 20 saat sürerek Kum-kapı'ya ulaşmış, yüzlerce evin yanmasına neden olmuştur. 1858'de Balipaşa'da çıkan yangından sonra, saptanabilen son büyük yangın Ekim 1865'te Gedikpaşa' daki bir evden başlayarak iki kol halinde Beyazıt'a yayılan ve yüzlerce evle dükkânın yok olmasına, can ve mal kaybına neden olan yangındır.

Nüfus yoğunluğunun yüksek olduğu Gedikpaşa yöresi, İstanbul'da Türk asıllı oyuncuların sahneye çıktığı Gedikpaşa Ti-yatrosu(-0 sayesinde kültürel bakımdan canlı bir yöre olmuş; 1859'da inşa edilen bu tiyatronun bulunduğu sokak, Cumhu-riyet'ten sonra Tiyatro Caddesi olarak a-mlmaya başlamıştır. Bu caddede bulunan diğer bir önemli yapı da 9. yy'da, Fransız papazları tarafından Ermeniler arasında Katolik mezhebini yaymak amacıyla kurulan Gedikpaşa Ortaokulu'dur. I. Dünya Savaşı sırasında kapatılan, bir süre rüştiye mektebi olarak kullanılan okul, 1918' de Fransızlara geri verilmiş, 1935'te Maarif Vekâleti'ne devredilerek önce Kumkapı Ortaokulu, 1962'den itibaren ise Gedikpaşa Ortaokulu adını almıştır. 1972'de yıkılma tehlikesi geçiren binada eğitime son verilmiş ve bina restore edilmiştir.

Araştırmacı K. Pamukciyan'a göre Ermenilerin Gedikpaşa yöresinde toplan-

maları yakın yüzyıllardadır. Gedikpaşa' daki Surp Hovannes Avedaraniç Kilisesi' nin 19. yy'da kurulması da buna kanıt o-larak gösterilmektedir. Ermeni Gregoryen kilisesi olan bu kurumdan başka, yine 19. yy yapısı olan ve Ermeni Protestanlarına ait bir kilise daha vardır. Gedikpaşa'da, 1844-1921 arasında faaliyet gösteren 17 Ermeni kurumu tespit edilmiştir. Bunların bir kısmı "tıbratz tas" denen kilise koro-lan, bir kısmı ise "sanutz miutyun" denen, okullardan yetişenler dernekleridir.

L Dünya Savaşı sırasında iyice artan Ermeni nüfus, 1922'den sonra hızla azalmaya başlamış; bir bölümü Beyoğlu'na, bir bölümü de Fransa'ya giden Ermeni cemaati, 1970'lere gelindiğinde ancak 300 hane kalmıştır.

1960'lardan sonra, Gedikpaşa semtindeki evler yerlerini yavaş yavaş işyerlerine bırakmıştır. Burada yoğunlaşan kundura imalatçıları ve bu işkoluna malzeme satan işyerlerinin sayısı günümüzde yaklaşık 8.000 kadardır. 1960'lara kadar Rum ve Ermeni ustaların tekelinde olan bu işkolu giderek Türklere geçmişse de kunduracılıkla ilgili terimlerin çoğunluğu bu dillerden kalmadır. Gedikpaşa semtinin önemli caddelerinden Gedikpaşa Caddesi, Mimar Hayrettin Mahallesi'nin tam ortasından geçerek Kadırga Limanı Caddesi'ne bağlanır. Oldukça dik bir yokuş olan bu yolun üzerinde çok sayıda işyeri ve otel sıralanır. Caddenin nihayetinde ise Ayi-os Kiryakos Rum Ortodoks Kilisesi bulunmaktadır.

Gedikpaşa Akarcası adını taşıyan yolun üzerinde bulunan Emin Sinan Mescidi(->), Fatih'in matbah emini Sinan Ağa tarafından yaptırılmıştır. Yapı 1894 zelzelesinde büyük zarar görmüş, aynı dönemde tamamen yenilenmiştir. Tatlıkuyu Sokağı'nda bulunan Tatlıkuyu Mescidi Fatih dönemi ricalinden Esir Kemal tarafından yaptırılmıştır. Gedikpaşa Hamamı'nın yakınında olduğu için Gedikpaşa Camii ve Sıbyan Mektebi(->) olarak tanınan yapı ise, Di-van-ı Âli kâtibi Ali Efendi tarafından 17. yy'da yaptırılmıştır. Gedikpaşa Caddesi' nin Yeniçeriler Caddesi'ne açıldığı yerde bulunan Kalıçeci Hasan Mescidi (ya da Halıcı Hasan Mescidi) 1519'da vefat etmiş olan Hasan Ağa tarafından yaptırılmış, 1751'de Sadrazam Köse Bahir Mustafa Paşa tarafından yenilenmiştir. Gedikpaşa Hamamı'nın yakınında bulunan Merzifon-lu Kara Mustafa Paşa Mescidi ve Medresesi 1690'da yapılmış, 1956'da yol yapımı sırasında yeri değiştirilmiştir. Bu civarda ayrıca Kâtip Sinan Mektebi, Silahdar Mehmed Ağa Mektebi ve Taş (Fevziye) Mektep bulunmaktadır.

AYŞE HÜR

GEDİKPAŞA CAMÖ VE SIBYAN MEKTEBİ

Eminönü İlçesi'nde, Mimar Hayrettin Ma-hallesi'nde Gedik Paşa Caddesi ile Cami Sokağı'nın birleştiği köşededir.

Banisi divan katibi Ali Efendi'dir. "Divanî Ali Cami" adını taşıyan yapı, *Hadî-*

Gedikpaşa

Camii'nin

içinden

bir görünüm.

Yavuz Çelenk,

1994

ka'ya göre, II. Mehmed (Fatih) dönemi (1451-1481) vezirlerinden Gedik Ahmed Paşa'nın yaptırdığı hamamın yakınında olduğu için bu isimle anılmaktadır. Yine *Ha-dika'jz* göre minberini Salih Ağa adında bir hayırsever koydurmuştur. 1137/1724'te Gedikpaşa yangınında harap olan cami, avlu kapısının üzerinde yer alan kitabeye göre Bedestâni Hacı Ali tarafından ihya edilmiştir.

Küçük bir avlu içerisinde yer alan caminin batı yönünde bir haziresi vardır. Kagir duvarlı ve üzeri kiremit çatıyla örtülü yapının, doğu ve batı cephelerinde üç, kuzey cephesi ve mihrap duvarında ise i-ki tane büyük pencere bulunmaktadır. Pencereleler ince, uzun ve yuvarlak kemerlidir. Giriş kısmı camekânla kapatılmıştır. Batıda yer alan ve günümüzde yenilenen minaresi tuğladan ve güdüktür. Bir duvarla ayrılan harimin giriş bölümü son cemaat yeri olarak kullanılmaktadır. Bu bölümün üzerinde yer alan fevkani mahfil ha-rime açılmaktadır. Tavan ahşaptır. Mermer mihrap sade bir niş şeklindedir. Ahşap minber 19. yy'dan kalma ve orijinaldir. Geç dönem süsleme özelliklerini yansıtan minberin köşk kısmı, dört sütunun taşıdığı barok mimariC-0 tarzda kemerli ve sivri külahlıdır.

Aynı tarihlerde inşa edilen ve caminin karşısında bulunan mektep binası iki katlıdır. Alt kısımların dükkân olarak tasarlandığı yapının, üst kısmında mektep o-daları bulunuyordu. 19. yy konut mimarisinin özelliklerini yansıtan mektep binası, günümüzde imam evi olarak kullanılmaktadır. Alt katı ise dükkân fonksiyonunu devam ettirmektedir. **Bibi.** Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 187; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi*, I. 88-89, no. 364; *ISTA*, XI, 6070-6071; Öz, *istanbul Camileri*, I, 62; Aksoy, *Sıbyan Mektepleri*, 73; *Eminönü Camileri*, 79-80.

EMİNE NAZA

GEDİKPAŞA ERMENİ PROTESTAN KİLİSESİ

Gedikpaşa'da Bali Paşa Yokuşu üzerindedir.

İlk tesis tarihi olarak 1 Kasım 1830 gösterilmektedir. Amerikan misyonerleri tarafından açılan bu ibadethane, önceleri sadece bir kiliseciktir (şapel).

Vahram Torkomyan ise Eremya Çelebi Kömürciyan'ın *İstanbul Taribi'ni* yayıma hazırlarken notlarında Gedikpaşa'da yaşayan Protestan mezhebine mensup Ermenilerin 1866'da inşa edilmiş bir kiliseleri olduğunu kaydeder. 1973 *Şoğagat Yılh-ğz'nda* yayımlanan "İstanbul Ermenilerin-de Dinsel Hayat" adlı yazı ise bu tesis tarihini 1850 olarak kaydeder.

Kilisenin yer aldığı arsa 1880'de Protestan Ermeniler tarafından satın alınırsa da, yeni bir kilise inşa etme izni alınamaz. Dini ayinlerin Gedikpaşa'daki Amerikan Okulu'nda ve Bible Hause'un şapelinde yapıldığı uzun yıllardan sonra, V. Mehmed' in (Reşad) 18 Mayıs 1911 tarihli fermanıy-la kilise inşa izni verilir. Aynı yıl oluşturulan yönetim

kurulu da büyük bir bölümü yurtdışından gelen bağışları değerlendirerek kilise inşası için çalışmalara girişir. İsdepan İzmirliyanın projesiyle başlayan inşaat, I. Dünya Savaşı (1914-1918) nede-

Gedikpaşa Ermeni Protestan Kilisesi

Yavuz Çelenk, 1994

GEDİKPAŞA TİYATROSU

390

391 GENÇ MEHMED PAŞA ÇEŞMESİ

niyle durur. Savaştan sonra yeniden oluşturulan yönetim kurulunun çabalarıyla kilise 16 Ocak 1921'de ibadete açılır. Günümüze değin varlığını koruyan kilisenin a-sıl adı Aziz Şehitler Kilisesi'dir.

Dış görünüm açısından mimari bir karışım denebilecek kilisenin ön cephesi aslen gotik tarzdadır. Sonraki yıllarda eklenen çan kulesinde geleneksel Ermeni mimarisinin esprisi verilmek işlenmişse de bu tam olarak sağlanamamıştır. Çift kollu merdivenle çıkılan kilisenin ana giriş kapısı üzerinde kitabesi vardır, ibadethane dikdörtgen planlıdır. Çok sade bir iç yapıya sahip kilise tonozla örtülü olup bodrumda toplantı salonu ve galeri katı da vardır.

VAĞARŞAG SEROPYAN

GEDİKPAŞA TİYATROSU

Tanzimat döneminde inşa edilmiş tiyatro yapısı. Gedikpaşa'da Tatlıkuyu Sokağı'ndaydı. Sonradan tiyatronun anısına bu sokağın açıldığı kuzeyden güneye, denize doğru giden caddeye Tiyatro Caddesi adı verilmiştir.

Tiyatronun ilk yapımı şöyle olmuştur: Yaver Bey burada tiyatro yapmak için imtiyaz almış, binanın yapımını Abdülme-cid'in (hd 1839-1861) ceb kâtibi Ömer Bey üstlenmiş, bu iş için 2.000 lira harcamış, ancak zarara girdiği gerekçesiyle burayı Abraham Paşa'ya(->) 5.000 liraya satmıştır. Gedikpaşa Tiyatrosu aslında istanbul'a çeşitli tarihlerde gelen Souillier Sirki için yapılmıştı. Souillier Sirki 1858'de geldiğinde bu sirke Maslak'ta geçici bir bina yapılmış, ayrıca Beyoğlu'nda Palais de Fle-urs ile Taksim'de de gösterimler vermişti. Gedikpaşa Tiyatrosu 1859'da yapılmış, buna istanbul Tiyatrosu adı verilmiştir. Hükümet ayrıca bu tiyatronun işleyişi için bir de tüzük hazırlamıştır. Ayrıca 15 yıllık bir tekel imtiyazı verilmiştir.

Ancak bu tekel 1870'te Osmanlı Tiyatrosu 'na(->) verilen 10 yıllık tekelden farklıdır. Birinci 15 yıllık tekel, istanbul yöresinde tekel sahibinin izni olmadıkça kimsenin tiyatro binası yapamayacağı hükmünü getirmektedir. Soullier Sirki 1864'te burasını bıraktı. Karabet Papazyan ve topluluğu burada sözlü ve sözsüz pandomima gösterimleri verdi. Ayrıca Hovan Kaspar-yan da 1863'te burayı tiyatro

olarak kullandı. 1866'da da Razi adında birisi bu-

Gedikpaşa Tiyatrosu'nun, üzerinde "Gedikpaşa'da vaki Osmanlı Tiyatrosu" yazılı amblemi.

rada pandomima, bale, opera parçalarından oluşan gösterimler verdi. Güllü Agop 1867'de burayı onarmıştı. Ancak aynı yılda Namık Kemal'in bir mektubundan öğrendiğimize göre Suhr Sirki burada gösterimler veriyordu.

Gedikpaşa Tiyatrosu'nun ne yazık ki yalnızca bir resmi vardır. *Hayal* dergisinde yayımlanan bu acemice resimden içini görmekteyiz, ayrıca Osmanlı Tiyatrosu'nun el ilanlarında tiyatroyu dışarıdan gösteren bir resmi amblem olarak kullanılmıştır. Görgü tanıklarının bildirdiğine göre tiyatroya tuğla örme direkleri ve fenerleri olan bir kapıdan girilmekte, solda iyi aydınlatılmış, güzel döşemeli bir gazino bulunmaktadır. Tiyatronun mermer sü-tunlu kapıları bulunmakta, mermer merdivenle yukarıya çıkılmaktadır. Üç kat locası vardı. Sahnenin karşısına gelen, perdeleri kapalı büyük loca padişaha ayrılmıştı. Sahnesi oldukça büyüktü, yukarıdan büyük bir avize sarkıyordu. Bir cam verandanın altında fuayesi vardı. Burada nargile, çubuk ve kahve içiliyordu. Tiyatronun dışı ahşaptı. Daha sonra değişikliğe karşın gene de sirk özelliğini koruyordu. Büyük bir amfi biçimindeydi, localara giden yollar eğri büküydü.

1868'deki bir gazete ilanından tiyatronun satışa çıkarıldığı anlaşılmaktadır, ilana göre tiyatro binası Kumkapı'ya ve Ir-gatpazan'na bakıyordu, yüzölçümü de 1.500 arşındı. Burada Osmanlı Tiyatrosu çok önemli tiyatro etkinliğinde bulunmuş, yerli oyunlardan klasik eserlere ve hattâ operaya kadar çok zengin bir tiyatro re-pertuvarı İstanbul seyircisine sunulmuştur.

Gedikpaşa Tiyatrosu 1884'te yıkılmıştır. Ahmed Midhat Efendi'nin(->) bu tiyatrodaki oynanan *Çengi* ve *Çerkez Özdenleri* adlı oyunlarında hanedana karşı ayaklanmayı teşvik edici sözler bulunduğu yolunda saraya jurnal edilmiş, gelen emir üzerine 400 belediye çavuşu binayı çevirmiş ve bir gecede yıkmıştır. 1886 tarihli bir başka görüşe göre parterin üstünü kaplayan tahtadan büyük kubbe aşağı düşmüş, seyircilerden yaralananlar olmuştu. Bu bir uğursuzluk belirtisi kabul edilerek tiyatro kapatılmış. Bir başka tanığa göre tiyatro sansür sonucu kapatılmış, yerini araba yapıp satan bir işyeri almış. Bir başka tanıklığa göre ise kapatıldıktan sonra, burası medrese olarak kullanılmış. Kimine göre de 48 saat içinde yıktırılıp binanın enkazı, sahibi Abraham Paşa'ya, dekorları ise burayı Osmanlı Tiyatrosu adına kiralamış olan Tomas Fasulyeciyan'aG->))

verilmiştir.

METİN AND

GELENBEVÎZADELER

18. ve 19. yy'larda yetiştirdiği bilim ve din adamlarıyla tanınan Gelenbeli ilmiye ailesi, islam matematikçiliğinin Osmanlı dönemindeki son büyük bilgini sayılan Ge-lenbevî İsmâ'î Efendi (1730-1790) bu ailedendir.

Ailenin atası olan Şeyh Mahmud Efendi, 17. yy'm ilk yarısında Manisa'ya bağ-

lı Gelenbe kasabasında müftülük ve müderrislik görevlerinde bulunmuştu. Oğlu Şeyh Abdullah ismet Efendi (ö. 1656) Gelenbe Camii'nde dersler verdi ve babası gibi müftülük yaptı. Onun oğlu Şeyh Mustafa Efendi de (ö. 1693) müftülük ve hocalık yaptı. Mustafa Efendi'nin oğlu Şeyh Mahmud Efendi (1666-1737) babasından ders görerek yetişti. Babasının yerine müftü oldu ve bu görevi ölümüne değin sürdürdü. Gelenbevîlerin sayılan bu dört kuşağı, yaşamları boyunca Gelenbe dışına çıkmamışlardır. Mahmud Efendi'nin kızı, Kazasker Şeyh Yusufzade Yusuf Efendi ile evlenmiştir. Bu evlilikten doğan Kazasker Halid Efendi'nin oğlu Cemaleddin Efendi (1848-1917) son dönem Osmanlı şeyhülis-lamlarındandır (1. kez 1890-1909, 2. kez 1912-1913).

istanbul'a gelen ve aileyi burada üne kavuşturan, Mahmud Efendi'nin oğlu, İsmail Gelenbevî'dir. 1730'da Gelenbe'de doğan İsmail Efendi, babası öldüğü zaman çocuktı ve uzun süre eğitimden yoksun kaldı. Bir baba dostunun uyarısı üzerine "sokaklarda ceviz oynamaktan vazgeçip" bilime yöneldi, istanbul'a gelerek Yasin-ci Efendi ve "ayaklı kütüphane" diye ünlenen Mehmed Efendi'den mantık ve matematik dersleri aldı. 1763'te müderris oldu. Hocası Mehmed Efendi'nin, salt okumak ve tartışmakla yetinmek önerisine karşı çıkarak çeşitli konularda risaleler yazmaya önem verdi. Mühendishane-i Bahrî-i Hümayun'a hoca atandı. Burada riyaziye (matematik) dersleri okuturken bir yandan da başlıca eserlerinden olan mantık konulu *Burhan* adlı risaleyi yazdı. Mühendisha-neye Fransa'dan getirtilen Callet logaritma cetvellerini inceleyerek o zamana kadar İstanbul'da hiç bilinmeyen logaritma üzerinde uzun bir risale yazdı. Fransız mühendisler, ismail Efendi'nin yeteneğini takdir ederek onun bir portresini Fransa'ya götürmek istediler. Babıâli'de Reisülküt-tab Raşid Efendi'nin odasında ressama poz veren ismail Efendi'nin üzerindeki eskimiş nafe kürk uygun görülmeyle sırtına devlet ricaline ait bir kürk giydirildi. İsmail Efendi, yapılan resmini görünce "Elhamdülillah kendimi bir samur kürk içinde görmem kısmet oldu!" demiştir. Evi, gelen yabancıları şaşkına çevirecek düzeyde yoksul ve perişan görünümlü ve kendisi geçim sıkıntısı içinde olan İsmail Efendi, bir seferinde Kâğıthane'de düzenlenen a-tış talimlerinde, humbaraların hedefi vura-mamalan üzerine ve III. Selim'in buyruğu gereği geometrik hesaplar yaparak hum-baranın açısını düzeltti ve peş peşe üç atışın da tam isabet kaydetmesini sağladı. 1789'da Yenişehir Feneri (Yunanistan'da Larissa) kadılığına atandı. Orada, 1790'da öldü.

ismail Efendi, islam matematikçiliğinin son temsilcisi kabul edilir. Pek çok konudaki eserleri arasında başlıcalan *Şerh-i Ce-dâvüü'l-Ensab, Adlâ-ı Müsellesat, Hisa-bü'l-Kûsurve Bürbaridir*. Onun, logaritmayı istanbul'da bir Rumdan öğrendiği rivayet edilir. Beyin kanamasından ölümüne ise Şeyhülislam Hamidizade Mus-

Gelenbevî ismail Efendi'nin *Mecmuâ-i Resail'de* yer alan "Tahkiku Mânâu't-Taksim ve'l Mukassim" (Bölme ve Bölünmenin irdelenmesi) makalesinden bir bölüm.

Necdet Sakaoğlu koleksiyonu

tafa Efendi'den gelen *azarlama* yollu bir yazının neden olduğu ileri sürülmüştür, ismail Efendi'nin oğlu Gelenbevî Mehmed Said Efendi (ö. 1856) Eyüp, Medine, İstanbul kadılkılarında, 1849'da Anadolu, 1855'te Rumeli kazaskerliğinde bulunmuştur. Mehmed Said Efendi'nin oğulları İsmail Rıfat Efendi (ö. ?) müderrislik, Aziz Mahmud Efendi (ö. 1880) Evkaf Nezareti müfettişliği ve Kudüs kadılığı yapmıştır. Mustafa Hayrullah Efendi ise (ö. ?) ilmiye payelidir. Aziz Mahmud Efendi'nin çocuklarından Mehmed Said Bey (1864-1937) istanbul Darülfünunu'nda fizik müderrisliği yapmış, Maarif Nezareti müsteşarlığı görevinde bulunmuştur. Gelenbevîlerin aile mezarlığı Rumelihisarı'ndadır. Fatih'teki bir okul (Gelenbevi Lisesi) aile adını taşımaktadır.

Bibi. ismet, *Tekmiletü's-Şakaik*, 135-136; *Ta-rih-i Cevdet*, IV, 232-235; A. Adıvar, *Osmanlı Türklerinde ilim*, ist., 1982, s. 200-205; Y. Öz-tuna, *Devletler ve Hanedanlar*, II, Ankara 1989, s. 656, A. Bingöl, *Gelenbevi ismail*, Ankara, 1988.

NECDET SAKAOĞLU

GELİN ALAYI

istanbul'da, gelinin damat evine götürülmesi nedeniyle düzenlenen alaya "gelin alayı" ya da "düğün alayı" denilir.

Saray düğünlerinde padişahların kızlarının, kız kardeşlerinin ve hanedana mensup sultanların evlenmeleri nedeniyle çok gösterişli gelin alayları düzenlenirdi. Sul-tan'ın çeyizi, damadın konağına çeyiz a-layı(->) denen bir başka alayla götürülürdü.

16. yy'in sonlarına kadar gelin alayı Eski Saray'dan(->) başlardı. Gelin Eski Saray'dan çıktığı *zaman* sadrazam atından inerek bir süre gelin arabasının önünde yürürdü. Gelin alayında sadrazamdan başka vezirler, devlet ileri gelenleri de yer a-

lırdı. Sonra at üstünde mehter takımı, o-nun arkasında bu tür alaylar için balmundan yaptırılan insan, hayvan, meyve, çiçek figürleri ve değerli taşlarla; sırma, klabdan gibi parlak teller ve yaldızlı kâğıtlarla bezenmiş nahıl denilen düğün süsleri gelirdi. Bu yüzyıldaki nahıllarm her kati ayn nesnelerle geometrik biçimde süslenirdi. Bazı nahıllar çok

büyük yapıldığı için 200-300 kişi ancak taşıyabilirdi. Bunun arkasından da hanedana ait kırmızı atlastan cibinlik altında, mücevherlerle süslü iki çift atlı gelin arabası içinde sultan yer alırdı. Alayda gelin arabasının ö-nünde giden nahıldan başka, çok sayıda dörder ya da ikişer kişinin taşıdığı nahıllar da bulunurdu. Nahıllarm arkasından çalgıcılar giderdi. Nahıllarla beraber bal-mumundan çiçek, kuş, çeşme ve değişik biçimlerde heykelciklerden yapılmış düzenlemeler ile şekerden yapılmış fil, deve, at, aslan gibi heykeller yer alırdı.

17. yy'dan itibaren sultan, padişahın öz

kızı ise Topkapı Sarayı'ndan, padişahın kardeşi ya da kardeşinin kızı ise Eski Saray'dan alınarak damadın konağına götürülmeye başlandı. Gelin alayında sadrazam, vezirler ve devlet erkânı yer alırdı. Nahıl çok olursa birisi önde gider, onu şeker bahçeleri, tatlı sinileri izlerdi. Diğer bir nahıl da gelin arabasının önünde yer alırdı. Alayda mehter takımı, çalgıcılar da bulunurdu. Sağdıç, nikâhı kıyacak şeyhülislam, arkasında da alün safhalarla örtülü, perdeleri dört taraftan cins atın çektiği haremağalarının nezareti altında gelin arabası bulunurdu. Gelin arabasını, içlerin de haremağaları ve cariyeler bulunan başka arabalar izlerdi.

18. yy'da düzenlenen gelin alayların

da devletin tüm ileri gelenleri ve askerler ikişerli düzen içinde yer alırlardı. En önde kılavuz çavuş, onun ardında subaşı ile asesbaşı ve çeşitli *ağalar*, çavuşlar, top arabacıları, topçu ve cebeci ocakları *ağaları*, yeniçeri efendisi, sekbanbaşı, kapıcı ağalar, defterdarlar, yeniçeri ağası, yeniçeri subayları, solakbaşılar yer alırdı. Atlar üzerinde sadrazam ve şeyhülislam bulunurdu. Sadrazamı mühürdarı, silahdan ve sultanın kethüdası izlerdi. Bunların arkasında denizci çavuşlar beyaz ve sarı ham gümüşten yapılmış tellerle süslü servi ağacı gibi tek parça nahılları taşırıldardı. Arkada atlar üzerinde şehzadeler bulunurdu. Sonra yine nahıl gelir, arkasında sırmalı, al çuhadan örtüler ve kıymetli taşlarla donanmış adarın çektiği gelin araba

sı yer alırdı. Sancakbeyi, mehterbaşı ağa, at üstünde mehterler ve *araba* içinde sultanlar bulunurdu.

19. yy'da gelin alayının başında at ü-

zerinde mehter takımı, beyaz at ve doru at üzerinde mızraklı süvari birliği, Arap atlan üzerinde sırmalı giysiler içinde yüksek rütbeliler, ikişerli sıra halinde şeyhülislam ve diğer ulema, padişahın muhafızları, *araba* içinde şehzadeler yer alırdı. Gelin *arabasının* önünde hadımağası at üzerinde ilerlerdi. Kırmızı ve altın koşumlu İngiliz atlarının çektiği her yeri altın kaplamalı ve camları değerli kumaşlardan perdelerle

örtülü gelin arabası, arkada hizmetkârların *arabaları*, en arkada da at üzerinde kızlar ağası alayı tamamlardı. Alayla damadın konağına götürülen sultan, kızlar ağası ve kocası tarafından karşılanarak harem dairesinin kapısına götürülürdü.

20. yy'ın başlarında gelin *almaya* gidilirken tutulan arabaların çokluğu düğünün gösterişliliğine işaret ederdi. Davetliler ikişer üçer *arabalara* binerek gelin almaya giderlerdi. Gelin, bütün perdeleri kapalı gelin arabasına kaynanası ya da bir arkadaşı ile birlikte bindirilir, gelin alayı gelin arabası önde, diğer *arabalar* sıra halinde olmak üzere harekete geçerdi. Damat evine gelince gelin çarşafı tutularak arabadan indirilirdi.

20. yy'ın başlarında istanbul köy düğünlerinde gelinin alınacağı köyün yakınlığına göre hareket saati belirlendikten sonra en önde alaybaşı ve köyün hatırı sayılır kişileri, arkalarında içen ve eğlenen gençler takımı, bunların peşinde damat ve arkadaşları ile çalgı takımları, erkeklerden sonra *kızlar* ve genç kadınlar, onların arkasında daha yaşlıca hanımlar bir sıra teşkil edecek şekilde dizilirlerdi. Daha sonra gelin arabası ile alay tamamlanırdı. Gelin arabasının üstü ve yanları kapatılır. Üzerine büyük boy bayraklar gerilirdi. Arabayı damadın kardeşleri çekerdi.

Bibi. Melahat Sabri, "istanbul Düğünleri", *HBH*, II, S. 23-24 (Mayıs 1933); E. Cenkmen, *Osmanlı Sarayı ve Kıyafetleri*, İst., 1948; N. Anafarta, "Ümmügülsüm Sultan'ın Düğünü ve Sonu", *Hayat Tarih Mecmuası*, II, S. 7 (Ağustos 1971); D. de Fontmagne, *Kmm Harbi Sonrasında istanbul*, ist., 1977; C. Yazansoy, *On Sekizinci Yüzyılın Başında Osmanlı Kıyafetleri*, ist., 1980; And, *Şenlikler, Uzunçarşılı, Saray; Musahibzade, istanbul Yaşayışı*, 1992, 13-30; R. H. Karay, *Üç Nesil Üç Hayat*, ist., ty, s. 40-45; Pakalın, *Tarih Deyimleri*, I, 662; istanbul'un Anadolu Yakası ve Şile Dolaylarında Köylerde Düğün Âdetleri, (Halk Kültürlerini Araştırma ve Geliştirme Genel Müdürlüğü Arşivi: YB. 69.0027).

GENÇ MEHMED PAŞA ÇEŞMESİ

Üsküdar, Hayrettin Çavuş Mahallesi'nde, Toptaşı Caddesi ile Boz (eski adı Beygirciler) Sokağı'nın kesiştikleri yerde bulunan Hacı Bedel Mustafa Efendi Camii'nin avlu duvarına bitişiktir.

Çeşmenin banisi olan Genç lakaplı Mehmed Paşa (Kethüda), Sadrazam Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın oğludur. Aynı paşanın bu civarda yaptırdığı bir başka çeşme Aziz Mahmud Hüdaî Dergâhı cümle kapısının yanındadır. Çeşmenin inşa tarihi 1141/1728'dir. Manzum kitabesinin metni, Mehmed Paşa'nın divitçibaşı-sı, Kırım-Bahçesaraylı şair Mustafa Rahmî tarafından hazırlanmıştır.

Kesme taş üzerine mermer levhalarla kaplı olan çeşme, yapılmış olduğu Lale Devri'nin üslup özelliklerini taşımaktadır. İçinde ayna taşının yer aldığı altı dilimli bir kaş kemer, üzerinde dar bir kemerbent ve bu kemerin üzerinde yedi satırlık, ta'lik hatlı kitabe bulunur.

Sade bir zarıflık arz eden ayna taşında, lülenin üzerine rastlayan yerde bir rozet

GENELEVLER

392

393

GERÇEK DAVUD AĞA

Genç Mehmed Paşa Çeşmesi

Enis Kamkaya, 1994

yer almaktadır. Bu rozet sekiz kollu bir yıldızın ortasında yer alan bir çiçek motifinden (gûlbezek) oluşmaktadır. Ayna taşının dört dilimli kaş kemerinin ucunda ise bir palmet yer alır.

Uç sıralı dar bir bordürün çerçeve teşkil ettiği, üstü bir sıra palmetle taçlandırılmış, yine mermerden yapılmış bir saçağın üzerinde kiremit örtülü ahşap bir çatı bulunuyordu. Çatı bugün mevcut değildir, iki yanında testi setleri bulunan mermerden yapılmış teknesi onarılmıştır. 1992' de Üsküdar Belediyesi tarafından yaptırılan temizleme ve restorasyon çalışmaları sayesinde çeşme kurtarılmıştır.

Haznesi cami duvarına komşu durumda bulunan çeşmenin suyu akmamaktadır.

Bibi. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, II, 338:340; Konyalı, *Üsküdar Tarihi*, II, 69; Çeçen, *Üsküdar*, 100-101; A. Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri*, İst., 1993, s. 584.

ENİS KARAKAYA

GENELEVLER

Osmanlı Devleti'nde genelevler resmen 19. yy'm ikinci yarısında gündeme geldi. Bu doğrultuda zührevi hastalıklarla mücadele de 19. yy'm son çeyreğinde

başladı. Gerek Kırım Savaşı (1853-1856) sırasında, gerekse savaş ertesi istanbul'a çok sayıda yabancı geldi. Beyoğlu ve Galata taraflarında genelevlerin faaliyetine göz yumuldu. Zührevi hastalıkların artması sonucu o zamanlar Altıncı Daire Belediye Reisi Edouard Blacque(->) ve Misel adındaki bir hekimin teşebbüsü ile genelevlerde-ki kadınların Altıncı Daire'nin nezareti altında muayene ve tedavileri kararlaştırıldı.

5 yıl kadar süren bu yarı resmi nitelikteki denetimden iyi sonuç alındı. Şubat 1884'te Şûra-yı Devlet'ten geçirilen bir talimatname ile Altıncı Daire bölgesindeki genel kadınların belediyece kontrol edil-

melerine izin verildi. Bölge dahilindeki genelevler bu talimatname gereğince belediye memur, hekim ve çavuşları tarafından teftiş edilmeye başlandı. Genel kadınların muayene ve tedavileri için gerekli olan mali olanak yine kendilerinden alınarak sağlandı: Genelevler dört sınıfa ayrıldı; buralarda çalışan kadınlardan genelevlerinin sınıflarına göre ayda sırasıyla 3 mecdiye, 1 lira, 1,5 lira, 2 lira tahsil edildi. Ancak talimatname hükümlerinin yalnız Altıncı Daire-i Belediye'de tatbik olunması ve diğer dairelerdeki genel kadınların hiçbir kayıt ve kontrole tabi tutulmaması yüzünden bu denetim açık verdi; birçok genel kadın diğer belediye dairelerine yerleşerek serbestçe fuhuş imkânı buldular.

Genel kadınların muayene ve tedavisi için Altıncı Daire mıntıkasında kurulmuş olan Beyoğlu Nisa Hastanesi(->) 1909'da Müessesât-ı Hayriye-i Sıhhiye Müdüriye-ti'ne devredildi. Genelevlerin denetimi yine eskisi gibi Altıncı Daire-i Belediye za-bıtasınca sürdürüldü.

Dersaadet Teşkilat-ı Belediyesi hakkındaki 30 Aralık 1910 günlü kanun-ı muvakkatin 6. maddesi ile istanbul belediye zabıtasına ait vazifeler polise devredildi. Genelevlerle ilgili denetim böylece polise geçti. Ancak, genelevlerle ilgili ilk ayrıntılı mevzuat I. Dünya Savaşı yıllarında kabul edildi. 18 Ekim 1915 günlü Emraz-ı Zühreviyenin Men-i Sirayeti Hakkında Nizamname ile zührevi hastalıkların yayılmasını önlemek üzere özel bir teşkilat kuruldu. Bu teşkilat istanbul'da Polis Mü-düriyet-i Umumiyesi'ne, taşrada ise mahalli mülki makamlara bağlandı.

Bu mevzuatla, Osmanlı tarihinde ilk kez fahişeler ve fuhuş yerleri hakkında ayrıntılı hükümlere yer verildi. Hayat kadınlarının sınıflandırması yapıldı. Fuhuş yerlerinin işletme kuralları belirlendi.

Mevzuata göre, fahişe "menfaat mukabili veya itiyadi bir suretle kendisini başkalarının zevklerine hasretmeyi sanat ittihaz ederek müteaddid erkeklerle münasebette bulunan kadın"di. Bu tür iki ya da daha fazla kadının gerek toplu olarak, gerekse ayrı ayrı odalarda teker teker oturdukları ya da fuhuş yapmak için muvakkaten toplandıkları yerlere "umumhane" deniyordu. Ayrıca pansiyon adı altında her odası kâr ve

zararı kendilerine ait olmak üzere ayrı ayrı bir ya da birçok fahişeye kiraya verilen haneler de umumhane addedildi. Bunun dışında "buluşma mahalli" adı altında sahibi ya da kiracısı tarafından hayat kadınlarına fuhuş yapmak ve buluşmak için tahsis edilen yerler vardı. Bunlar bildiğimiz randevuevleriydi.

İstanbul, Beyoğlu ve Üsküdar mıntıkalarında Polis Umum Müdürlüğü'nce ayrılan mahallerin dışında genelev açmak yasaktı. Genelev kapsamına alınan pansiyonlar namus sahibi ailelerin oturdukları hanelerin yanı başında ya da karşılarında a-çılamayacaktı. Fahişeler genelevlerin bulunduğu mıntıkların haricinde oturma-yacaklardı. Hayat kadınları, genelev, pansiyon ve buluşma mahalleri dışında yerlerde müşteri kabul edemeyeceklerdi.

Mevzuat gereği, umumhaneler dört sınıfa, pansiyon diye bilinenler ise iki sınıfa ayrılıyordu. Umumhane ve pansiyon sahipleri ruhsat almak için başvurdıklarında hangi sınıfa dahil olacaklarını dilekçelerinde bildireceklerdi. Buluşma mahallerinin dereceleri yoktu. Genelevler için kasaba, muhit ve sınıflarına göre mıntıklar saptanacaktı, istanbul'da üçüncü ve dördüncü sınıflar için ayrı ayrı, birinci ve ikinci sınıflar için aynı mıntıkada ayrılacak sokaklarda genelev açılabilirdi. Fuhuşu sanat edinmiş kadın düzenli olarak belirli aralıklarla muayeneden geçirdi. Tek bir erkekle ilişki kurarak "metres"lik eden kadının kaydıyla yetinileirdi. Metres eğer birden fazla şahısla temas ederse fahişeler hakkındaki hükümlere tabi tutulacaktı.

Genelevler, pansiyonlar, buluşma yerleri ve fahişelerin sağlık durumları ve idari işleri ile ilgilenmek üzere istanbul Polis Umum Müdürlüğü'nde bir ahlak zabıtası şubesi kuruldu. Ayrıca Sıhhiye Heyeti oluşturuldu. Fuhuş yapılan yerlerin takibi ve gizli fuhuş yapılan yerlerin meydana çıkarılması için ayrıca sivil memurlar kullanıldı. Sivil memurlar gizli fuhuş önlemekle yükümlüydüler. Genç kızları, çocukları ve namuslu kadınları iğfal ile fuhuşa teşvik edenler hakkında tahkikat yapacaklardı. Gizli fuhuş mahallerini, kimlerin teşebbüs ya da yardımlarıyla gizli fuhuş yapıldığını saptayacaklardı. Umumhane, pansiyon ve buluşma yerlerinde kayda geçmemiş fahişeye rastlarsa gerekli mercilere uyarıda bulunacaklardı.

Mevzuata göre, İstanbul'da Polis Umum Müdürü'nün reisliği altında idari kısım müdürü, başhekim ve muayene doktorundan oluşan bir komisyon kurulacaktı. Sıhhiye Heyeti muayenehane, umumhane ve pansiyonlarla, fahişelik eden kadınları nezareti ve teftişi altında bulunduracaktı. Bulaşıcı hastalıklara yakalananları muayeneye yollayacak, nedenlerini araştıracaktı. I. Dünya Savaşı yıllarında istanbul'da 6 muayenehane açıldı. Her muayenehanenin mıntıkası belirlendi. Mıntıkada bulunan hanelerle fahişelerin isimlerini taşıyan bir defter hazırlandı.

Bulaşıcı hastalıklardan dolayı hastaneye kaldırılan kadınların hastanelere kabulü zorunluydu. Hasta tamamen iyileşmeden ve bulaşma tehlikesi geçmeden her ne sebeple olursa olsun taburcu edilemezdi. Tedavi gören kadınların hüviyet cüzdanlarına hastane doktoru tarafından tamamen iyileştiğine dair kayıt düşülürdü. Genelev ve pansiyon sahip ve kiracıları, zührevi hastalıklara tutulmuş olan kadınları müşteriye çıkardıkları takdirde Ceza Kanunu gereğince takibata uğrayacaklardı. Dava sona erinceye kadar genelev ya da pansiyon kapatılacaktı.

Mevzuatın ana hedefi fuhuşu denetim altına almaktı. Fuhuş o denli yaygınlaşmıştı ki bununla ancak liberal bir tavırla mücadele edilebilecekti. Bu nedenle II. Meş-rutiyet'te kadın sorununun bir boyutu da fuhuştu.

Öte yandan, giderek yaygınlaşan züh-

revi hastalıklar bu resmi genelevler aracılığıyla denetlenebilecekti. Savaş öncesi belsoğukluğu, frengi, şankr, uyuz, kırkayak, karnebit vb zührevi hastalıklar son derece sınırlı iken 1914 ertesi birdenbire artmıştı. Hattâ İstanbul bir yana Anadolu bile zührevi hastalıkların tehdidi altındaydı. Bu nedenle zührevi hastalıkların denetimi amacıyla çıkarılan 1915 tarihli nizamname ve talimatname son derece liberal bir mevzuattı. Ahlak normları geri planda yer aldı. Amaçlanan, bu tür hastalıkların izini sürmek ve yakalananları başkalarına bulaştırmadan tedavi altına almaktı. Mütareke ve işgal yıllarında İstanbul'da genelev sayısında önemli artış kaydedildi. Fuhuş geniş boyutlar kazandı (bak. fuhuş).

Cumhuriyet'in ilk yıllarında Emraz-ı Zühreviye Müdüriyeti kayıtlarına göre İstanbul'da 500 fahişe vardı. Bunlardan 250'si Rum, 150'si Musevi, 100'ü Müslüman dı. 410'u şehirli, 90'ı köylüydü. 101'i okuyup yazabiliyordu. 146'sı kimsesizdi. Zabıta sicillerinde ise 917'si İstanbullu, 1.236'sı taşralı toplam 2.153 fahişe yer alıyordu. Bunların 899'unun yaşı 20'nin altındaydı.

Nisan 1920'de İstanbul'da tahminen 500 kadar randevuevi ve 1.500 kadar vesikalı fahişe bulunuyordu. 12 Nisan 1930 günlü "Fuhuşla Mücadele Hakkında Tamim" ile bu evlerin faaliyetlerine son verilmek istendi. Ancak, denetimin elden çıkması üzerine 12 Kasım 1933 tarihli Fuhuşla ve

Fuhuş Yüzünden Bulaşan Zührevi Hastalıklarla Mücadele Nizamnamesi ile tekrar faaliyetlerine izin verildi. Bu nizamname anahatlarıyla 1915 mevzuatını içeriyordu; ancak, onun geliştirilmiş şekliydi. Genelevlerle ilgili en son mevzuat 1981 tarihli Fuhuşla ve Fuhuş Yüzünden Bulaşan Zührevi Hastalıklarla Mücadele Tüzüğü'dür.

ZAFER TOPRAK

GENNADİOS H SHOLARİOS

(1400-1405 arasında Konstantinopolis - 1472'ye da 1473'te, MoneikeionjDinbi-limci ve Bizans devletinin yıkılmasından sonraki ilk Ortodoks patriği.

Ünlü dinbilimciler M. Eugenikos, I. Hor-tasmenos ve J. Briennios'un öğrencisi o-lan Gennadios, VIII. İoannes Paleologos' un (hd 1425-1448) sarayında "didoskalos" (senatör) ve "krites katholikos" (vaiz) olarak görev aldı. 1438-1439'da toplanan Fer-rara-Floransa Konsili'ne katılarak kiliselerin birleşmesinden yana çıktıysa da 1444' te görüşlerini değiştirerek ateşli bir birlik karşıtı oldu, bu yüzden 1446-1447'de Khar-sianeites Manastm'nda sürgün tutulduy-sa da tekrar başkente döndü (bak. kiliselerin birleşmesi). Ama Ortodoks kilisesinin mutlak bağımsızlığını ve Katolik kilisesinden temel farklılıkları vurgulayan bir hizip başı haline geldiğinden, İmparator XI. Konstantinos Paleologos'un (hd 1449-

Abanoz Sokağı'nda bir genelev ve müşterileri. *Ara Güler*

1453) çevresinden uzaklaştırıldı ve Kons-tantinopolis'teki Pantokrator Manastırı'na çekilerek keşişliğe başladı. 1453'te şehir Osmanlılarca alındığında son patrik II. At-hanasios görevi bırakmış ama yerine atama yapılmamıştı. Doğu ve batı kiliseleri arasındaki çatışmayı canlı tutmak isteyen II. Mehmed (Fatih), 1454'te Gennadios'un patrik olarak seçilmesini destekledi ve onu Osmanlı Devleti sınırları içinde yaşayan tüm Ortodoksların temsilcisi konumuna yükseltti, devlet törenlerinde vezirlerle eş tuttu.

Gennadios patrikliği süresince Osmanlılarla iyi ilişkiler geliştirdi. 1466'da patriklikten ayrılarak Seres'teki (bugünkü Selanik yakınlarında) Prodromos Manastırı'na çekildi, ilahiyat ve felsefe çalışmalarına devam etti. 1472 ya da 1473'te öldü.

Latince bilen ve Latin bilim dünyasına büyük hayranlık besleyen II. Gennadios Sholarios, Doğulu dinbilimciler için pek olağan sayılmayacak biçimde Aristoculukla ilgilendi ve özellikle Aquinolu To-massino'nun eserlerini inceleyerek Grek-çeye tercüme etti (bak. Dominikenler). Böylece Bizans düşün dünyasına Aristo-telesçi skolastik felsefeyi ve yeniplatoncu-luğu soktu. Çalışmaları arasında Osmanlı sultanına Hıristiyanlığı tanıtmak amacıyla yazılmış propaganda metinleri, ilahi kudret, kader, insan ruhunun kökeni gibi din felsefesine ilişkin yazılar vardır.

Bibi. C. J. f umer, "The Career of George-Gen-nadius Scholarius", *Byzantion*, S. 39 (1969), s. 420-455; G. Podalsky, *Theologie undPhi-losophie in Byzanz*, Münih, 1974, s. 305-323.

İSTANBUL

GERÇEK DAVUD AĞA

(?, Fransa - 1734, istanbul) İstanbul'da yangın tulumbasını ilk kez imal eden kişi. Hakkındaki bilgiler genellikle mezar taşı ile lahtın kenarındaki uzun kitabelere dayanır.

Davud Ağa aslen David adlı bir Fran-sızdır. Fransa'dan Felemenk'e göçüp bir süre

orada oturdu. 1716'da 10 kişilik ailesiyle birlikte İstanbul'a gelip Galata'ya yerleşti. Merşan adlı bir cevahirici kendisini Fransa elçisine gammazlayıp zehirletmek istedi. Bu olaydan kurtulan Davud Ağa, Kaptan-ı Derya Aşçı İbrahim Paşa ile gönüllü olarak 1717'de Venedik seferine katıldı. Gemi toplarının nişan ayarlarını ustalıklı yapıp düşman gemilerini batırmakta başarılar gösterdi. Seferden dönüşünde ailesiyle birlikte İslamiyeti kabul etti.

26 Mart 1718 Tersane yangınından kısa bir süre sonra meydana gelen 17 Temmuz 1718 Tüfenkhane yangınında ilk kez kendi icat ettiği tulumbayı kullandı. 16 Ocak 1720 Tophane yangınında icat ettiği tulumbanın önem ve faydası anlaşılacak Sadrazam Nevşehirli İbrahim Paşa tarafından 120 akçe günlükle tulumbacıba-şı tayin edildi. Ayrıca emrine günlük 15 akçe ile 50 nefer, günlük 30 akçe ile bir o-dabaşı ve 26 akçe ile bir çavuş, 24 akçe i-le bir çavuş yamağı, 20 akçe ile bir kâtip, 60 akçe ile ocak kethüdası verilerek ocak 150 kişiye tamamlandı.

GERÇEK, SELİM NÜZHET

394

395

GILLES, PIERRE

Davud Ağa öldükten sonra Haseki Has-tanesi'nin arka tarafındaki bugün var olmayan mezarlığa gömüldü. Tarih-i Osma-ni Encümeni 1911'de özellikle İbrahim Müteferrika'nın mezar taşını aratırken encümen üyesi Ahmed Tevhid Bey tarafından tesadüfen Davud Ağa'nın taşı da bulundu. Davud Ağa ve öteki tulumbacıların mezar taşları 1940'ta buradan alınarak Edirnekapi Şehitliği'ndeki özel bir hazire-ye nakledildi.

Bibi. T. Kut, "Ülkemizde Yangın Tulumbasını ilk Kez İmal Eden Gerçek Davud'un ve Bazı Tulumbacıların Mezar Taşları", *TD*, S. 32 (1979), s. 771-788, 1031-1040.

TURGUT KUT

GERÇEK, SELİM NÜZHET

(1891, İstanbul - 12 Aralık 1945, İstanbul) Araştırmacı, yazar ve gazeteci.

Hazine-i Evrak dergisinin kurucusu Mahmud Celaleddin Bey'in oğlu, Abdül-hak Şinasi Hisar'ın(O) ağabeyidir. 1910' da Mekteb-i Sultani'yi (Galatasaray Lisesi) bitirdi. Cenevre Üniversitesi'nde yükseköğrenimini tamamladı. İstanbul'a dönüşünde tarih öğretmenliği ve Darülbedayi' de (Şehir Tiyatroları) yönetmenlik yaptı. 1921'de *Yarın* dergisinde yazmaya başlamasının ardından, başta *İleri* gazetesi olmak üzere değişik yayın organlarında yazıları yayımlandı.

1934'te, kuruluşunda büyük emeği geçtiği Basma Yazı ve Resimleri Derleme Mü-

dürlüğü'nün ilk yöneticisi oldu ve ölümüne değin bu görevi yürüttü. Tanıtım ve e-leştiri yazılarının yanısıra birçok tiyatro yapıtım, Türkçeye çevirdi ya da uyarladı. 1921'deki *Aman Hanım Biraz Sus* ile *Ben Operet Çalanın*, 1926'daki *Miras Peşinde*, 1931'deki *Salıncak Sefası*, 1941'de-ki *Oyun içinde Oyun*, 1942'deki *Prome-te Zincirde*, 1943'teki *Kurbağalar* bunlardan bazılarıdır.

Türk Matbaacılığı (1928) adlı yapıtından sonra değişik alanlarda, öncü çalışmalar yaptı. Bunlar meddah, Karagöz ve ortaoyununun tarihine eğildiği *Türk Temaşası* (1930, yb 1942) ile ağırlıkla 1831-1880 arası İstanbul basını konu alan *Türk Gazeteciliği* (193V ve *Türk TaşBas-macılığ'ı* (1939).

Selim Nüzhet bir sergide açıklamalar yapıyor. *Cumhuriyet Gazetesi Arşivi*

Gerçek, son yıllarında *Akşam* gazetesinde "Tiyatro/Sinema" başlığı altında kültür ve sanat yaşamına yönelik eleştiriler, inceleme yazıları ve denemeler yayımlamıştır.

HİLMİ ZAFER ŞAHİN

GERLACH, STEPHAN

(26 Aralık 1546, Knitlingen - 30 Ocak 1612, Tübingen) Dinbilimci ve kilise adamı.

Tübingen Üniversitesi'nin Protestan çevrelerine ve Ortodoks kiliseyle yakınlaşma çabasında olan dinbilimci Martinus Crustus'a yakın olan Gerlach, İstanbul'a Alman Elçisi David Ungnad'm yanında rahip olarak gelir, ancak burada Patrik II. Yeremias'la iki kilisenin birleşmesi konusunda görüşmeler yapar. 31 Temmuz 1573' ten 4 Haziran 1578'e kadar Ungnad'la birlikte İstanbul'dan kalan ve bu arada, Ekim 1576'da Bursa'ya da bir seyahat yapan Gerlach, bu beş yıl boyunca bir günlük tutar, gördüğü yerleri ve olayları anlatır. Ancak, özellikle Ortodoks kilisesiyle ilgili olduğundan, verdiği en ilginç bilgiler İstanbul' daki Rum mahalleleri ve kiliseleri hakkındadır. Bunların arasında bugün yok olan ve yeri kesinlikle bilinmeyen Galata'daki Hrisopigi Manastırı, Ayios Dimitrios Mahallesi (Tatavla, Kurtuluş) ve Kilisesi,

Jean-Leon

Geröme'un

Topkapı

Saray'ından bir

yaşam kesitini

sunduğu "Saray

Terası" adlı

yapıtı,

82x122 cm,

1886,

özel

koleksiyon.

Halenur Kâtipoglu

fotoğraf

Ayia Paraskevi (Hasköy) Mahallesi ve oradaki kilise, Rum ve Yahudi mezarlıkları, Samatya'daki Karamanlı Mahallesi, Arnavutköy, Kadıköy mahalleleri ve kiliseleri hakkında çeşitli bilgiler vardır. Ayrıca, o tarihte Pammakaristos Kilisesi'nde (Fethiye Camii) bulunan patrikhane ve birçok Rum küisesi anlatılır. Bunların dışında Kasımpaşa'daki esirler zindanından söz eden ilk gezgin Gerlach'tır. Ahmed Refik Altınay'm yayımlamış olduğu 3 Kasım 1585 tarihli bir *Mühimme Defteri* belgesinden anlaşıldığı gibi önceden Arap Camii çevresinde yerleştirilmiş olan esirler Müslüman cemaatin şikâyetleri üzerine Kasımpaşa Tersanesi yakınlarına taşınmışlardır.

Tübingen'e dönüşünden sonra 1586' da dinbilim profesörü olan Gerlach'm *Tage-Buch der von ziveen Glonvürdigs-ten römischen Kaysem Maximiliano und Rudolpho... an die ottomanischePforte zu Constantinopel abgefertigten... Ge-sandtschffizdunı* taşıyan günlüğü 1674'te Frankfurt'ta, akrabası Samuel Gerlach'm gayretiyle ve Tobias Wagner'in önsözüyle yayımlanmıştır.

Bibi. Yerasimos, *Voyageurs*, 302-305; M. Krei-bels, "Stephan Gerlach, deutscher evangeli-scher botschaftsprediger in Konstantinopel", *Die Evangelische Diaspora*, c. 29,1958, s. 71-96; (Altınay), *Onaltıncı Asırda*, 14-15; K. Beydil-li, "Stephan Gerlach'm Ruznamesinde istanbul", *Tarih Boyunca İstanbul Semineri*, ist, 1989, s. 83-105.

STEFANOS YERASÎMOS

GERÖME, JEAN-LEON

(11 Mayıs 1824, Vesoul - 10 Ocak 1904, Paris) Fransız ressam, gravürcü ve heykeltıraş.

Babası kuyumcu ve saatçiydi. Burjuva bir aile çevresinde yetişen Geröme, Vesoul'da klasik bir eğitim gördü, Yunanca, Latince ve desen öğrendi. 1840'ta Paris'e gitti. 1843'e kadar Paul Delaroche Atölye-si'nde, burası kapandıktan sonra da isviçreli ressam Charles Gleyre'in atölyesinde kısa bir süre çalıştı. Geröme'un sanat çevrelerince tanınması 1847 Salonu'na "Horoz Döğüştüren Yunanlı Gençler" adlı tablosuyla katılmasıyla başlar.

İtalya, İspanya, Yunanistan, Filistin, Cezayir ve Mısır'a seyahat eden Geröme, İstanbul'a ilk kez 1853'te geldi. Bu ziyaretleri 1871, 1875 ve 1879'da yineleni. Çağın modern Müslüman kentleri olarak ö-zellikle İstanbul ve Kahire ile ilgilendi.

Geröme, 1863'te Paris Güzel Sanatlar Okulu'na hoca olarak atandı, 1865'te de enstitü üyesi seçildi. Kırk yıllık öğretmenliği süresince Fransa, Amerika, Yunanistan gibi ülkelerden 2.000'e yakın öğrencisi oldu. Osman Hamdi Bey, Şeker Ahmed Paşa, Halil Paşa gibi Türkiye'de resmin gelişiminde büyük rol oynamış sanatçılar, resim öğrenimi görmek için Fransa'ya gönderildiklerinde onun atölyesinde çalışmışlardır. Şeker Ahmed Paşa, Abdülaziz' in isteği üzerine ilk Batılı resim koleksiyonunu hocası Geröme'a danışarak oluşturmuştur.

Geröme'un isteği üzerine Topkapı Sarayı'ndan çekilen iç mekân ve avluya ait fotoğraflar Paris'e yollanmış, sanatçı bunlardan yararlanarak "Saray Terası", "Sultan ve İki Muhafızı" gibi eserlerini gerçekleştirmiştir. Gönderilen fotoğraflar arasında İstanbul'un görünümü ile başlıca anıtlarının bulunduğu bilinmektedir. Geröme' un resimlerinde ideal oryantalist mekânlar oluşturan bu fotoğraflar, onun gerçekçiliğinin de kaynağını belirtmektedir. Fotoğraftan yaptığı resimlerde kompozisyon genellikle fotoğrafçının gözü ile saptanmış, bu kompozisyonların içine seyahatlerinde topladığı Baülî modellerin etnog-rafik malzemelerle poz verdiği harem kadınları yerleştirilmiştir.

Oryantalist görüş çerçevesi içinde, Osmanlı yaşantısına da eğilen Geröme'un pek çok eserinde esir pazarları, hamam ve harem sahneleri, dervişler, başıbozuklar gibi konular ile Osmanlı mimarisinden örnekler yer almaktadır.

Bibi. M. Ackerman, *La Vie et l'oeuvre de Jean-Leon Geröme*, Paris, 1986; L. Thornton, *Leş Orientalistes Peintres Voyageurs-1828-1908*, Paris, 1983; ay, *Women As Portrayed in Ori-entalist Painting*, Paris, 1985; M. Cezar, *Sanatta Batıya Açılış ve Osman Hamdi*, ist., 1971; S. Germaner-Z. Inankur, *Oryantalizm ve Türkiye*, ist., 1989; S. Tansuğ, *Çağdaş Türk Sanatı*, ist., 1986; S. Germaner, "Jean-Leon Geröme", *YeniBoyut*, S. 30 (Mart 1985), s. 15-17; ay, "Jean-Leon Geröme ve Topkapı Sarayı", *Antika*, S. 36 (Nisan 1988), s. 38-48.

HALENUR KÂTİPOĞLU

GETRONAGAN ERMENİ LİSESİ

Beyoğlu İlçesi'nde, Karaköy, Kemeraltı ve Necatibey caddeleri arasında, Sakızcılar Sokak'ta bulunan Ermeni lisesi.

1 Eylül 1886'da kurulmuştur. Okul, Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi'nin bitişiğinde olup, burada bulunan Amenapırgiçyan İlkokulu'nun yerinde kurulmuştur. 1860'lı yıllarda İstanbul'da Ermeni cemaatine ait ilkokul sonrası bir eğitim kurumu bulunmamakta, varlıklı ailelerin çocukları, Mekteb-i Sultani'ye (Galatasaray Lisesi), Robert Kolej'e veya yurtdışına gönderilmekteydi. 1874'teki Galata büyük yangınında kiliseye ait binalarla ilkokul da zarar gördü. Aynı yıl İstanbul patrikliğine seçilen, aydın,

Getronagan Ermeni Lisesi'nin sembolü sayılan ve kilise tarafına açılan eski kapısı.

Yavuz Çelenk, 1994

ileri görüşlü ve eğitimci kişiliğiyle anılan Nerses Varjabetyan; cemaatin her kesimine hitap edebilecek, Anadolu'dan gelecek öğrenciye de eğitim verecek ve Anadolu' daki okullara öğretmen yetiştirecek bir eğitim kurumuna ihtiyaç olduğunu görerek, yangın sonrasında yenilenen ilkokulun bu amaçla kullanılmasını istedi. Okul Galata'da, İstanbul'un her semtinden öğrencilerin gelebilecekleri bir semtte bulunması nedeniyle, "merkezi" anlamına gelen "Getronagan" olarak adlandırıldı. Parasal sorunlar yüzünden okul ancak 1886'da açılabilirdi. Okul, üç ve iki yıllık dönemlerde toplam beş yıllık eğitim veren erkek okuluydu. İlk müdürü aynı zamanda bir yazar ve düşünür olan Mines Çeraz'dır. Okulda her kesimden gelen öğrenciye gösterilen ayrıcalıksız ilgi Getronagan'ın kurulduğu günden beri gerçek bir cemaat, halk okulu olmasını sağlamıştır.

Kimya doktoru Mardiros Nalbantyan' in müdürlüğü döneminde (1900-1913) mezunlardan birçoğu devletin yurtdışı eğitim sınavlarında başarılı olmuştur. Paris' te mühendislik eğitimi görmüş ve üst düzey devlet görevlerinde bulunmuş Keğam Kavafyan'ın müdürlüğü döneminde ise (1917-1927) okulun bir bölümüyle çevre binaları savaş sonrasında Anadolu'dan göç eden halka tahsis edilmiştir. Gene bu dönemde liseye eşdeğer bölümde, fen, matematik, edebiyat ve ekonomi şubeleri açılmıştır.

1927-1933 arasında, matematik öğretmenini Bedros Adruni müdürlük görevinde bulunmuş olup, adı okulla bütünleşmiştir. Bu dönemde okulun öğretim programı resmi liselere denk olarak yürütülmüş, mezunlar üniversitelere sınavsız olarak girebilmişlerdir. Bu yıllarda okul binası ve iç donanımı yenilenmiş, bahçesi olmayan o-

kulun teras katının bir bölümü de teneffüs-hane ve spor salonuna dönüştürülmüştür. Krikor Sarafyan'ın müdürlüğü döneminde okul karma eğitime geçmiş (1936), Esayan Kız Okulu'nün lise kısmının tekrar açılmasıyla eski haline dönmüştür (1951).

II. Dünya Savaşı'nın zor ekonomik koşullarında, okul kapanma tehlikesi geçirmiş, bu yıllarda, okulun ilk bayan müdiresi olan Eliz Ayvazyan, bütçenin dengelenmesi için gerekli çalışmalarda bulunmuştur. Okulun son kırk yıllık tarihinde, Ga-zaros Baler, Hamparsum Sınai, Hırant Der-Andreasyan ve Berç Çalıkman müdürlük görevinde bulunmuşlardır. Getronagan Li-sesi'nde yarım yüzyıla yakın görev yapan Aşhen Cezveciyan'la, gene otuz yıla yakın coğrafya öğretmenliğinde bulunan Fatma S. Tümertekin saygıyla anılan kişiler arasındadırlar. Okulun açıldığı yıllardan itibaren, öğretmenleri arasında, Papaz Go-midas (müzik), Isdepan Gurdikyan (Osmanlıca), Edgar Manas (müzik), Vahram Çerçiyen (yazı), Karekin Hacaduryan (Ermenice -eski Türk

Ermenileri Patriği), Ka-rekinKazancıyan (Ermenice -günümüz Türk Ermenileri Patriği), Turan Tanın (matematik), Ömer Beygo (matematik), Hermine Kalustyan (matematik) bulunmaktadır.

Türk eğitim tarihinde ve Ermeni cemaatinin yaşamında başarılı bir geçmişi olan okulun bütçesi bugün cemaat yardımı ve vakıf binalarının gelirleriyle dengelenmeye çalışılmaktadır. Okul 1991-1992--öğre-tim yılından itibaren tekrar karma eğitime geçmiştir. Bugünkü öğrenci mevcudu 385' tir. Şimdiye kadar toplam 1.619 mezun vermiştir.

SİLVA KUYUMCUYAN

GEVHER AĞA CAMÜ

bak. ÜMRANİYE CAMİİ

GILLES, PIERRE

(1490, Albi - 1555, Roma) Doğabilimci ve gezgin.

Yunanca ve Latince öğrenim gören Gilles, Akdeniz ve Adriyatik balıkları konusunda yapmış olduğu araştırmalarını 1533'te Lyon'da yayımlayarak, Kral I. Fran-çois'ya sundu ve ondan antik medeniyete tanık olduktan sonra barbarların elinde düşen ülkelerin keşif ve tasvirini yapabilmek için yardım istedi. Öneriyi kabul eden I. François'nın Gilles'i Osmanlı ülkesine göndermiş olduğu söylenir. Söylentiye göre Anadolu'yu gezerken parasız kalan Gilles İran seferine giden Osmanlı ordusuna katılmış. O dönemde Anadolu'yu tek başına gezen, üstelik 60 yaşında bir Avrupalının Osmanlı ordusuna alınması inandırıcı gelmemekle birlikte, İran seferine katılan Fransa Elçisi Gabriel d'Ara-mon(->) ve maiyetinin 1548-1549 kışını Osmanlı ordusuyla birlikte Halep'te geçirirken Gilles'i orada askerlerin arasında bulup yanlarına aldıkları da bir gerçektir. Buradan heyetle birlikte Ocak 1550'de İstanbul'a gelen Gilles, bir yıl sonra yine d'Ara-mon'la birlikte Fransa'ya dönmüştür.

Gilles'in İstanbul'a ilk gelişinin tarihi bilinmiyor. Osmanlı ordusuna katılması-

GERGER

396

397

GİYİM KUŞAM

la o ana kadar toplamış olduğu bilgi ve malzemelerin kaybolduğunu yazar. Gerçekten de kitaplarında verdiği bilgiler yalnız İstanbul'a ait olduğundan bunların Ocak 1550-Ocak 1551 arasında toplanmış olduğunu düşünebiliriz. Ancak verdiği bilgilerden 1547'den beri istanbul'da bulunmuş olması gerektiği anlaşıyor.

Gilles'in projesi antik dönem ve Bizans dönemi hakkında bilgi vermektir ve projeyi ancak İstanbul için gerçekleştirir. Fakat bu konuda verilen ayrıntılı

bilgiler, eski bina ve anıtları tespit ve yerleştirme çabaları onu gününün İstanbul topografyası ve binaları için bilgiler vermeye zorlar. Böylece yazıları, 16. yy ortaları İstanbul'u için çok önemlidir. Yazar, İstanbul'un topografyasından yola çıkarak ve kenti tepelere ve vadilere ayırarak sistemli olarak gözden geçirir, her bölgeyi tasvir eder. Birinci tepe, ayrıntılı bir biçimde anlatılan Topkapı Sarayı'nın ve Ayasofya'nın bulunduğu yerdir. Atmeydam'nın tribünlerinin son *zamanlar* kadar var olduğunu ve İbrahim Paşa Sarayı yapılırken yıkıldığını yazar. Birinci vadi, Yerebatan Sarnıcı'ndan Gülhane Parkı'na doğru uzanan yer, ikinci tepe ise sonradan Nuruosmaniye Camii' nin yapıldığı yüksekliktir. İkinci vadi ise Kapalıçarşı'dan Haliç kıyısındaki Balık Pa-zarı'na kadar uzanır. Burada tüccarların evleri vardır. 1546'da iki bedestenin dışında Kapalıçarşı tümüyle yanmış olduğundan yazar çevrelerindeki dükkânlardan ayrılan bu iki binayı ayrıntılı bir biçimde görme olanağını bulur.

Üçüncü tepede Bayezid Camii ve Eski Saray vardır. Eski Saray'ın kuzeyinde Süleymaniye Camii'nin yapımına başlanmıştır. Yazarın İstanbul'a ilk gelişinde eski sarayın çevresi 6.000 adımdı, ancak bunun bir bölümü Süleymaniye Camii'ne ayrılmıştır, sarayın içinde olan kadınlar mezarlığı da ayrıca duvarla çevrilmiştir. Üçüncü vadide Bozdoğan Kemer, dördüncü tepede Fatih Camii, beşinci tepede Sultan Selim Camii vardır, altıncı tepe ise Edir-nekapı'dır. Bunun altında Halic'e yakın Blahernai Kilisesi'nin kalıntıları vardır. Yedinci tepe ise Arkadios Sütunu'nun bulunduğu Avrat Pazarı'dır.

Ayrıca Gilles, zamanında hâlâ görülen Bizans kalıntıları konusunda da ilginç bilgiler verir. Bunların arasında Hippodrom' dakine benzeyen kare kesitli bir sütundan söz eder ve bunun Topkapı Sarayı'nın birinci avlusunda cam imalathanelerinin yanında bulunduğunu belirtir. Yazarın İstanbul'a ilk gelişinde *ayakta* olan bu sütun az sonra devrilmiş ve ölçülünce boyunun 35 ayak, her kenarının 6 ayak olduğu görülmüş. Venedik asilzadelerinden biri bunu satın alarak Venedik'e götürmüş ve San Stefano Çarşısı'na dikmiştir. Hippodrom'da bulunan 17 ayak yüksekliğinde bir sütunun tepesine İbrahim Paşa, Macaristan'dan getirilen Herkül heykelini dikmiş, ancak ölümünden sonra bu heykel indirilerek parçalanmıştır. Gilles İstanbul'a ilk geldiğinde Hippodrom'un deniz tarafındaki ucunda 17 tane sütun duruyordu, ikinci gelişinde ancak bunlar-

dan 5'i kalmış, geri kalanı Süleymaniye Ca-mii'nde kullanılmak üzere kaldırılmıştır. Ayasofya önünde bulunan İustininnos heykeli ise uzun *zaman* önce indinin iş ve e-ritilmiştir, kalan parçaların arasında, yazarın boyundan uzun olan, İustinianos'un bir ayağı ve burnu ile atının ayakları vardır.

Bundan başka Gilles Küçük Ayasofya' dan, Balıkpazarı'ndan, Çemberlitaş'tan, Tavuk Pazarı'ndan, Langa'dan ve Saraçhane Çarşısı'ndan söz eder ve Fatih Camii'ni ayrıntılı bir biçimde anlatır.

Kitabın ikinci cildi Haliç'teki kapılar ve mahallelerden başlar. Kentin dışında Eyüp, Kemberburgaz (Pirgos), Hasköy (Ayia Pa-raskevi) ve Kasımpaşa semtleri anlatılır. Galata'nın ötesinde Ayaspaşa varoşu, Barbaros Hayreddin Paşa Türbesi'nin bulunduğu Beşiktaş vardır. Boğaziçi köyleri ise şöyle sıralanır: Ayios Fokas (Ortaköy), Villa Demetriania (Kuruçeşme), dönemin Rumları tarafından Asomaton adı verilen Vicum Michaelium (Arnavutköy), Mega Rhe-uma (Akıntıburnu), ayrıntılı bir biçimde anlatılan Chelis (Bebek) ve Neocastrum (Rumelihisarı), Leosthenius (İstinye), The-rapia, Bathycolpos ya da Biutere (Büyük-dere), Kalos Agros (Hünkârçayırı), Vicum Scletrina (Sarıyer), Chrysorroas (Altinkum) ve Meryem Kastaniotissa Manastırı, Anadolu yakasında ise, yalnızca Türklerin o-turduğu Beykoz, Göksu, Stavros (Beylerbeyi) ve Üsküdar, ki buradaki Mihrimah Sultan Camii de anlatılır. Ayrıca Kadıköy, Kalamış (Calamoti) ve buradaki Ayios İo-annis Hrisostomos Kilisesi ve Adalar hakkında bilgiler de vardır.

Dönüşünden sonra Roma'ya yerleşen Gilles orada öldü. Kitapları ise 1561'de Latince olarak *Topogmphia Constantinopo-leos et de Illius antiquitatibus libri qu-atuorve de Bosphoro Thracio libri tres* adlarıyla Lyon'da yayımlandı. Burada yazarın adı Latince Petrus Gyllius olarak yazılmıştır. Birinci kitabın 1632 tarihli bir Leiden baskısı ve 1729 tarihli Londra'da basılmış bir İngilizce çevirisi vardır. İkinci kitabın ise Leiden 1632 ve 1635 tarihli iki baskısı ve Buchon'un *Collection des chroniques nationeles'in* üçüncü cildinde (Paris, 1828) Fransızca bir çevirisi vardır. Ayrıca her iki kitap Banduri'nin *Antiquitates Constan-tinopolitanae'sine* de (Paris, 1712) alınmıştır.

STEFANOS YERASİMOS

GERGER

Türk karikatür ve mizahına yeni bir ufuk açan haftalık dergi.

Oğuz Aral tarafından 1971'de *Gün* gazetesinde bir aktüel karikatür köşesi olarak başladı. Başarı üzerine bir tam sayfaya çıkarıldı ve ertesi yıl dergi olarak yayıntıma girildi. Demokrasiye girişle 1946' dan itibaren büyük bir gelişme gösteren karikatür alanına, çizgi romanın özelliklerini sokan *Gırgırdır* ekol oluşturdu. Televizyonun da etkili olmaya başladığı 1970'li yıllarda daha öz ve 68 kuşağı denilen genç kuşaklarca daha kolaylıkla anlaşılacak amacım güden bir yaklaşım örneği ortaya kondu. Altyazının açıkladığı

resim yerine çizgiyle balon içindeki yazıyı bütünleştiren bir teknikle karikatüre yeni bir devingenlik kazandırıldı.

Oğuz Aral, topluma mal olmuş ancak seçilmişler tarafından dışlanan konuları (arabesk tartışması gibi) konu edinerek kitleye mal olmanın yamsıra, televizyonun güncelleştirdiği konuları da mizahi açıdan topluma sundu. Ayrıca konularda güncelliği pekiştirmek için, baskıdan önceki

son gün 24 saat yoğun çalışma ile en son durumu yansıtmaya yöntemini kullanarak, karikatüre "taze haber" niteliği katmaya çalıştı.

Sarı rengi kullanışı, çizgilerdeki yumuşaklık ve lise-üniversite öğrencisinin konuştuğu konulan işlemesiyle büyük ilgi toplayan *Gırgır*, 12 Eylül döneminde açıkça söylenemeyeni de işleyerek Türk basın tarihinde görülmemiş 500.000'i aşan bir tiraja ulaştı. Bu niteliğiyle, Amerikan *Madve* Sovyet *Krokodil* mizah dergilerinden sonra dünyada üçüncülüğe de oturdu. Oğuz Aral'ın kardeşi Tekin Aral tarafından çıkarılan *Fırt da*, 200.000'e yaklaşan tirajıyla, onun izinden başarıya ulaştı. Dergi bir okul görevi üstlendi. 1970'li ve 1980'li yılların pek çok karikatüristi orada yetişti, ayrıca Aral, açtığı karikatür kursları ve dersleriyle bilgilerini topluma aktarmaya çalıştı. *Gırgır'm* birçok kopyası da çıktı. Seveni kadar politikacılar arasında düşmanı da olan *Gırgır*, bağlı bulunduğu *Günaydın* grubunun satışı sırasında Oğuz Aral'dan koparıldı, sahip değiştirdi ve 1980'lerin sonundan itibaren özelliğini yitirdi.

ORHAN KOLOĞLU

GİYİM KUŞAM "7 Bizans Dönemi

Bizans'ta temel giysi, belden kemerle bağlanan bol ve uzun bir gömlekle (hiton), sağ omza iğne ile tutturulan mantodan (himation) oluşur. Üst üste geçi-rilebilen gömleklerin sayısı ve kumaşların cinsi kişinin toplumdaki yerine göre değişir. Hiton'u süsleyen dikey şeritler, kenar süslemeleri ve *yakalat* da sosyal statüyü temsil etmektedir. Kadın ve erkek kıyafetleri arasında önemli bir fark yoktur. Kadınlar, uzun gömleğin üzerine attıkları mantoyla başlarını da örtmektedirler. Erkek şapkalarına 11. yy'dan itibaren rastlanmaktadır. Bizanslılar konçları bilek hizasına gelen ayakkabılar giymektedirler.

7. yy'dan sonra Doğulu kaftanların etkisiyle, Bizans giysilerinde bir daralma görülmektedir. Gömlekler artık vücudu ve kolları sarmaktadır. İranlı süvarilerden a-lınmış "skaramangion", 10. yy'da imparator ve saray ileri gelenlerinin merasim giysisi olmuştur. Belden kemerli skaramangi-on'lara içten samur kürkü geçirildiği de bilinmektedir. Saray kıyafetlerine ait ikinci bir gömlek türü ise "divitision"dur. Pa-leologos Hanedanı(->) döneminde divi-tision'un yerini "sakkos" almıştır.

Konstantinos Porfirogennetos'un *De cerewowMs*'inde(-0 saray giysilerinin katı protokol kurallarına dayandığı anlatılır.

Saray ileri gelenleri kırmızı, beyaz ve yeşil elbiseler giyerken, erguvan rengi imparatorun ayrıcalığıdır. İmparatorluğun diğer bir simgesi "loros"tur. Omuzdan bele çapraz bağlanıp sol kola geçirilen bu atkı türü, altın işlemeler ve değerli taşlarla bezelidir. 11. yy'dan itibaren, paralarda ve Ayasofya mozaiklerinde de gördüğümüz gibi, loros'un şekli değişmiş, önceleri "V" şeklinde bir atkıyken, omuzları saran "T" şeklinde bir

yaka haline gelmiştir, împa-ratoriçe tasvirlerinde, loros'un etek hizasında kıvrılarak bir kalkan şeklini alması "torakion" olarak adlandırılmıştır. Saray dışında ve tören alaylarında, imparator ve maiyeti gömleğin üzerine bir manto türü olan "sagion"u geçirmektedir. İmparatorun mantosu değerli taşlarla süslü olup, sağ omza yine değerli bir taştan yuvarlak bir "fibula"yla tutturulmaktadır. Saray erkânının mantoları da altın işleme ve incilerle bezelidir. Mantoların göğüs hizasına, simli dörtgen kumaş parçası olan "tablion" asılır. İmparatorluk tacı, iki yanından inciler sarkıtılan "diadem"dir. I. Aleksios Komnenos(->) yüksek kenarlı bir başlık şeklinde taç geleneğini getirmiştir.

6. yy Bizans saray giysilerinin en güzel sergilendiği sanat eseri Ravenna'daki San Vitale Kilisesi'nin mozaik panolarıdır. 10. yy saray giysilerinin görkemi, asrın başında Konstantinopolis'te mahkûm olan Harun bin Yahya tarafından hayranlıkla anlatılmaktadır. Aynı şekilde, Tudelalı Ben-jamin (bak. Bünyamin [Tudelalı]) de Kom-nenos Hanedam'mn göz kamaştırıcı elbiselerinden söz eder. Kral VII. Louis'i ziyarete gelen Manuel Komnenos'un elçileri, -Odo de Deuil'ün tasvirine göre- vücudu ve kolları saran kısa, dar, ipekli elbiseler giymektedirler. Paleologoslar döneminde ise uzun elbiseler ve Şark etkisi tekrar gündemdedir. Kariye Camii(->) mozaiklerinde Teodoros Metohites, altın işlemeli, u-zun bir elbisenin üzerinde, bitkisel desenli yeşil bir bol manto ve türbanı anımsatan kabarık bir başlıkla tasvir edilmiştir. Aynı dönemin minyatürlerinde, iran geleneklerine göre süslenmiş brokarlar, kaftanlar, türban ve takkelere geniş çapta yer verilmektedir.

Din adamları, ipek veya keten gömlek olan "stiharion"un üzerine bir pelerin türü olan "phelonion"la birlikte "epitrachi-lion" diye adlandırılan bir atkı geçirmektedirler. Piskoposların atkısı haçlarla bezeli "omoporion"dur. Diğer bir piskoposluk işaretiyse, kol kenarlarına geçirilen işlemeli "epimanikia"lardır. Yüksek rütbeli *papazlar* diz hizasında, "epigonation" diye adlandırılan baklava biçimli, simli bir kumaş parçası sallandırır. Keşişlerin giysisi de kukuletalı kahverengi bir cüppeden oluşmaktadır.

Antik çağda kullanılan üç tip; açık sandalet, normal ayakkabı ve yüksek konçlu ayakkabı, Bizans'ta kullanıldı fakat uzun konçlu tip daha yaygındı. Niketas Koni-ates'e göre, uzun konçlu beyaz ayakkabı "krepides" ancak işçilere yakıştırdı. Buna karşılık, resimlerde imparator ve ailesi daima uzun konçlu kırmızı ayakkabılar için-

Günlük
giyimiyle I.
Süleyman'ı
(Kanuni)

betimleyen
bir çizim.
M. J. Jouannin-
Jules Van Gaver,
Turguie,
Paris, 1840
Galeri Alfa

de gösterilmiştir. Bu ayakkabılar, genellikle burun ve bileklerinde incilerle süslü olurdu. Saray memurları, uzun tuniklerinin altında güçlkle seçilebilen siyah ayakkabılar giyer, din adamları ise alçak siyah terlik demek olan "kaligia"yı kullanırdı. Konstantinopolis'teki Pantokrator Manastın'na (Zeyrek Kilise Camii) bağlı olan bir keşişin yılda bir çift "kaligia" alma hakkı olduğunu biliyoruz. Geç Roma dönemine ait olan "kampagia" ise bir çeşit sandal olup, Bizans'ta askerler tarafından kullanılmıştır. İoannes Malalas'a(->) göre, askerler kampagia'yı ancak bayram ve yortularda giyebilirdi. *De ceremoniis'e* göre, bu ayakkabı memurlara aittir. Genellikle siyah ve beyaz renkte olup, deri ya da ipekten yapılan ayyakabıların, mavi, mor ve yeşil gibi parlak renkli olanları imparatorlara ve yüksek rütbelilere ait kabul edilirdi.

Bibi. *Constantini Potpbyrogeneti imperatoris De cerimoniis aulae byzantinae librei duo*, (yay. J. J. Reiske), Bonn, 1829; *Livre des Cere-monies*, (yay. A. Vogt), 2 c., Paris, 1967; J. Eber-solt, *Le Grand Palais de Constantinople et le Livre des Ceremonies*, Paris, 1910; E. Piltz, "Cos-tume in Life and Death in Byzantium", *Bysans och Norden, Akta för Nordiska forskarkursen*

i bysantinsk konstvetenskap, Uppsala, 1989, s. 153-165; Ph. Koukoules, *Byzantionbioskaipo-litismos*, Atina, 1948-1957, c. IV, s. 395-418.

BRİGİTTE PİTARAKİS Osmanlı Dönemi

İstanbul'da giyim kuşam saray, devlet a-damları, halk ve meslek grupları bakımından yüzyıllara göre farklılıklar göstermiştir.

Erkek Kıyafetleri: Dokumacılık sanatının en güzel örnekleri olan saray dokumaları ve bunlardan yapılan giysiler padişah kıyafetlerinin ve özel eşyalarının ö-lümünden sonra da saklanması geleneğiyle bugüne kadar korunmuştur. Topkapı Sarayı Müzesi'nde bu yolla biriktirilmiş yaklaşık 2.500 parçalık bir koleksiyon bulunmaktadır. Saray giyim kuşamı hakkında derli toplu bilgiler veren bu koleksiyonun büyük bir kısmını padişah kaftanları oluşturmaktadır. Kaftanlarda ve giysilerde biçim farklılığından çok zengin kumaş çeşitleri ve desenler dikkat çeker. Ağır do-kulu bu kumaşlardan dikilen kaftanlar içe ve dışa giymek üzere iki türde yapıldı. Dışa giyilen kaftanlar tören kaftanlarıydı. Yapımlarında çatma, kemha, seraser, sof gibi kumaşlar

kullanılırdı.

GİYİM KUŞAM

398

399

GİYİM KUŞAM

Din adamlarının da görev ve rütbelerine göre değişen kıyafetleri vardı. Dervişlerin, şeyhlerin giysileri mensup oldukları tarıkata göre farklılıklar gösterirdi. Medrese mensubu molla ve müderrisler, suhte, hoca, müftü, ulema görev yerlerine göre değişen, gelenek haline gelmiş giysilere sahiptiler.

Bu sınıfın saraya mensup olanları da daha belirgin giysi ve serpuş taşırlardı. En yaygın din adamı giysisi kavuk üzerine beyaz sarık, çizgili pamuklu dokumadan mintan ve şalvar, desenli kuşak, koyu renk cüppe ve uçları yukarı doğru kıvrık yemeniden ibaretti.

Kadın Kıyafetleri: Saray kadınlarının giysileri, 16. yy'dan itibaren başlatılan ö-len padişahların ve şehzadelerin giysilerim ve özel eşyalarım saklama geleneğine tabi tutulmamıştır.

Batılı ressamaların hazırladıkları albümler ve gravürlerden 18. yy sonu ve 19. yy başlarına kadar olan kadın giysileri hakkında birtakım bilgiler edinilebilir.

18. yy'da saray kadınlarının giysileri için dokunan kumaşlarda serpmeye desenler ve küçük çiçekler tercih edilirdi. Başlarında çeşidi adlar verilen tepesi sivri hotozlar bulunur, üzerleri güzel renkli çiçekler, sorguç ve değerli taşlarla süslenirdi. Hotozla birlikte "çarpi" adı verilen ince tül-

Bazı Osmanlı devlet görevlileri: Soldan sağa, baş çuhadar, defterdar, defter emini, nişancı

efendi, darphane emini.

Müşir Arif Paşa, *Leş Anciens Costumes de l'Empire Ottoman*, Paris, ty (1864)

Galeri Alfa

Osmanlı Devleti'nin ekonomik sarsıntı geçirdiği yıllarda dokumacılıkta altın ve gümüş kullanımı yasaklanmıştı. "Serenk" adı verilen kumaş, bu yıllarda kaftan yapımında kullanıldı. Kumaş kalitelerinin düşmesiyle desenlerde de çözümler başlamıştı.

Dış kaftanlar içe giyilenlerle aynı biçimde olur, yalnızca kol yuvasının arkasında omuzdan aşağı sarkan, koldan daha uzun bırakılan ve "yen" denilen bir parça bulunurdu. Yen, görünüşü itibariyle gösterişli yapılırdı, yen ağzı kürkle ve kaytanla çevrelenirdi. Merasimlerde yen öpülmesi saygı göstergesiydi.

Kaftanlar önden açık, yanlarından yırtmaçlı olurdu. Omuzdan arkaya devşirilir; yaka,

ön kenarlar, omuzda kol yuvalarının altı kürkle kaplanırdı. Çok renkli brokar ya da lamie üzerine güneş şeklinde mücevherlerle bezenmiş kaftanlar tipik 17. yy modelleridir.

16. yy içoğlanlarının sadece resmi törenlerde "dolma" giydikleri bilinmektedir. Dolma Avrupa dillerine de geçmiş, hem iç elbise, hem de kaftan anlamında kullanılmıştır.

Saray memurlarından sultanlara kadar herkes mevsimine uygun zengin malzeme kullanılarak yapılmış kaftan çeşitleri giyerlerdi. Kışın yorgan gibi dikilmiş, kapitone yapılmış kürk astarlı kaftanlar tercih edilirdi.

"^~"~^~^~.

Saray çalışanları tayin ve terfi törenlerinde de kaftana benzer şeref cüppeleri kuşanırlardı. Yabancı büyükelçilik görevlileri de huzura alındıklarında bu cüppelerle onurlandırılırlardı. Bunlar sultan kaftanlarına benzeyen geniş etekli, uzun kollu, yere kadar uzanan, zengin malzeme ve aksesuvarla süslenmiş, değerli düğmeleri olan giysilerdi.

Kaftanın altına çakşır giyilirdi. Çakşır, içdonu üzerine giyilir, uzun ve kısalığına

göre "potur" ya da "şalvar" olarak da adlandırılırdı. Çoğunlukla üste giyilen giysilerin altında kalır, gözükmazdi. Ancak tören ve özel günlerde iç kaftanlarıyla, ava sefere giderken boyu belde biten kısa ceket/cepken türü giysilerle giyilirdi. Çakşır belden uçkurla büzdürülürdü. Dizkapağından aşağısı baldırı kapatır, daralarak ayak bileğine kadar inerdi. Bazen de paçalar bol bırakılır, bilekte büzdürülürdü. Seferde olmayan yeniçeriler, "diz çakşı-rı"yla, ayak bileğinden dize kadar baldırı kaplayan "tozluk" giyerlerdi. Saray ileri gelenleri için ağır kumaşlardan yapılan çakşırlar, giyenin rütbesi ve mevkiine göre çuha türü kumaşlardan da dikilirdi. Rengi giyenin mesleki konumuna göre değişirdi. Çakşırın üstünde yün-pamuk ya da ipek-pamuk karışımı kumaştan yapılmış iç gömlek olurdu. Bele bir som sırma kemer ya da kuşak sarılırdı. Bunlar için de yine mevsimine uygun ipekli veya yünlü kumaşlar tercih edilirdi. Sarayda som sırma kemerleri yüksek dereceli kişiler kullanırlardı. Rütbe ve derece gösteren kemerleri ise yalnızca bostancılar takmışlardı. Saray ağalarının kullandıkları ağır kuşaklar işlemeli Acem şalı, lahuri şal, Tosya kuşakları, yün tezgâhlarında dokunan kaba kuşaklara kadar uzanan bir çeşitliliğe sahipti.

Osmanlı giysileri yüzyıllar boyunca değişmeme yönündeki tutuculuğuna rağmen mutlak bir üniforma anlayışında değildi. Kıyafetlerdeki farklılıklar devletin çeşitli kademelerinde yer alan insanların sosyal sınıf ve durumlarını gösterirdi. Kaynaklar I. Süleyman'dan (Kanuni) (hd 1520-1566) sonra bu sosyal farklılıkların özel başlıklarla belirlendiğini göstermektedir.

Her sultan kendisinden önceki sultanın kullandığı başlığın şekil, malzeme, renk ve

üzerine sarılan baş bezinde değişiklikler yaparak kendi başlık formunu o-

luştururdu. Hiç kimse, hiçbir sınıf bir diğerinin başlığını giyemezdi. Cumhuriyet' in ilanına dek külah, kavuk, takke, fes ve kalpak gibi başlıklar kullanılmıştır.

1827-1839 kıyafet değişikliklerinden sonra geleneksel giyim yerine Fransız ve ingiliz askeri giysilerinden esinlenilmiş yeni uniformalar benimsendi. Setre ve pantolon; apoletli, kruvaze kesimli, çift düğmeli, boyu uzun tutulan ceketler kabul gördü. Hâkim yakalı, önde göğüs üzerinde simetrik düğmeli, dizkapaklarına kadar inen uzunlukta setrenin omuzları apoletlerle süslenirdi. Bu apoletler kimi zaman püsküllerle süslenir, kimi zaman da kordonet ve sırma ile işlenirdi. Düğmeler, altın ya da gümüş yaldızlı olurdu. Yakalar, kolağızla-n gümüş, altın sırma ile işlenir, işlemeler özenle yapılırdı. Pantolon kesimleri günümüz pantolonlarına benzerdi. Bu dönemde henüz ütülenmeyen pantolonların düzgün durması için ayak altından geçirilen bantları olurdu.

Askeri kıyafetlerde Batı uniformalarının modelleri yakından takip edilir olmuştu. Kenarları biyeli pantolonlar, kruvaze ya da tek düğmeli setreler üzerine çapraz a-sılan nişan kurdeleleri, göğse takılan diğer nişanlar böyle bir zevkin ürünleriydi. Beldeki kemere merasim kılıcı takılır, beyaz eldiven ve boyunbağı mutlaka olurdu.

Setre-pantolon modası zamanla halktan kimseler arasında da yaygınlık kazanmıştı. 1860'a doğru istanbul terzileri öncelikle aydınlar arasında yaygınlaşan setre-pantolondan alaturka bir setre yaratmışlar ve buna "istanbulin" adını vermişlerdi. Yine aynı yıllarda Avrupa'da pantolonları ü-tüleme modası çıkmış ve birkaç yıl sonra istanbul'da da uygulanmıştı. tstanbu-lin-setrede yakalar kısa tutulmuş, göğsün ön kısmında süs gibi duran düğmeler i-liklenir hale getirilmişti. Özellikle devlet memurlarının resmi kıyafeti halini alan istanbulin, çok az değişikliğe uğrayarak II. Meşrutiyet, hattâ Cumhuriyet'e kadar resmi kıyafetler arasında kaldı. Sırmalı mülkiye uniformaları da istanbulin kesimiyle biçilir, rütbeye göre yaka, göğüs ve yen ağızları sırmayla işlenirdi, içine dik yakalı beyaz gömlek, siyah boyunbağı ve düğmeli yelek giyilen istanbulin biçimi setre, "Kâtibim" şarkısına da konu olmuştu. Yine aynı yularda redingot ve tek düğmeli setre modaydı.

Redingot, II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) istanbulin yerine giyilmeye başlanmış, Cumhuriyet döneminin ilk yıllarından sonra modası geçmişti. Siyah şayaktan yapılan redingotları sivil devlet erkânı, yüksek sivil memurlar resmi törenlerde giyerlerdi. Boyu dizkapağının altına kadar uzun olur, pantolon da aynı kumaştan yapılırdı. Yakası kolalı frenkgöm-leği, boyunbağı ve yelekle giyilirdi.

19. yy'm başlarında her türlü aşın hareketi yapan yeniçerileri taklit eden istanbul

gençleri arasında "Cezayir kesimi" denilen giyim şekli moda olmuştu. Bu giyim zamanın âsî gençliği arasında hemen kabul görmüştü. Cezayir kesiminde başa sa-

di. Dizkapağma kadar uzun yün çoraplarla mestli yemeni/terlik birlikte kullanılırdı. Başlık renkli, işlemeli bir külahtı. Omuzdan geçirmeli arkalık ve elde dokunmuş kalın kolonlarla taşınacak eşyayı sırtlarıydı.

Su satan sakalar, pamuklu kumaştan beyaz gömlek üstüne aba yelek ve boyu dizkapağında biten geniş ağı, körüklü diz çaksın ya da potur giyinip bellerine bir kuşak sararlardı. Başlarında ise koyu renk fes türü bir başlığı, üstüne ince bir kumaş dolayarak kullanırlardı. Ayağa ise poturun altına uzun çorap ve onun üstüne de mestli yemeni giyerlerdi.

istanbul yaşamında eskiden beri yeri o-lan istanbul külhanbeyleri ile yangın köşklüleri de kendilerine özgü kıyafetler giyerlerdi. Tulumbacılar ise dizkapağının üstünde kısa pantolon ve mintan giyerler, bellerine kuşak sannırlardı. Yangına giderken "tulumbacı yemenisi" giyerler, bazen de yalınayak koşarlardı.

Külhanbeyleri ise dar kalıplı vişneçürüğü fes, sivri burunlu ve topuklu ayakkabı giyerlerdi. Bu ayakkabının arkasına basarak giymek ve topuk göstermek, külhanbeyi tipinin gereği idi. Koyu renk pantolon, açık renk gömlek üzerine yelek giyerlerdi. Yeleğe köstek takılır, ceket giyilmez, omuzda taşınırdı.

rık, bele de şal kuşak sarılırdı. Kuşağın bir ucu arkadan yere kadar sarkar, yürüdükçe ayak topuğuna vururdu. Başa sarılan sarık ve bel kuşağı iyi cins ipeklilerden seçilir, kuşağa gümüş kakmalı yatağan takılırdı. Sırtta bürümcükten bir gömlek giyilir, yakası iliklenmezdi.

Başta abani sarık, keten ya da pamukla dokumadan mintan, giyenin yaşına ve mesleğine göre altında uzun paçalı çakşır ya da potur, baldırda dolak; gömlek üstüne salta-cepken ya da yelek, ayakta yemeniden oluşan giyim Cumhuriyet'in ilanına kadar halk arasında yaşadı. Yaşlıların cepkenleri koyu renk, gençlerinki al ve mavi renkte çuhadan yapıldı, uzun kollu olan cepkenler giyenin ekonomik durumuna göre önleri, arkası, kolları sırma işlemeli olurdu.

Esnafin bir başka kesimi de bürümcükten ya da beyaz pamuklu ince çizgili dokumadan, yakası göğse kadar açık ve ilikli iç gömlek üzerine, önü kavuşmayan zengin işlemeli koyu renkte yelek ve ağı geniş ve yerden 15-20 cm yukanda açık renk şalvar giyerdi. Ayakta yemeni ve başta da püsküllü fes olurdu.

Hamallar, önden düğmeli mintan üzerine kalın ve dayanıklı kumaştan yapılmış, uzun kollu cepken (o zamanki adıyla "a-ba") ve altına dizde biten çakşır giyerler-

Istanbul hanımların üç etekli entari, şalvar ve bürümcük iç gömlektan oluşan ev içi giyimlerini betimleyen bir resim (solda). Göksu Çaym'nda

feraceli ve yaşmaklı hanımlar.

Camille Rogier, *Galerle Royale Peints d'apres nature*, Paris, ty (yak. 1845) (sol), G. Brindesi, *Souvenir de Constantinople*, Paris, ty (1855-1860)

Galeri Alfa (sol), Ara Güler fotoğraf arşivi

GIYİM KUŞAM

400

401

GİZ, ADNAN

bent bağlanırdı. Saray kadınlarının hemen hepsinin altın, gümüş tel işlemeli entari ve gelinlikleri, sorguçlu gelin başları, ipekli, sırmalı, elmaslı kemerleri vardı.

Harem kadınları bir teli keten, bir teli ipek iplikten, ince ve kıvrık dokunmuş yaka ve kolağızlarına oya yapılmış "hilali gömlek", iç gömlek üstüne uzun kollu, üçetek formunda bir entariyle, altına çakşır giyerlerdi. Üçetek ve entariler belden "kadın kuşağı" da denilen bir ipek şalla bürülürdü.

Sultan hanımlar atlas, diba gibi kumaşlarla kaplı kakum, samur, vaşak gibi değerli kürklerden kaftanlar giyerlerdi. Harem dışına çıkılacağı zaman yaşmak ve ferace ile örtünürlerdi. Sırtlarına ağır kumaşlardan dikilmiş, göğsü ve önü kapalı, geniş yakalı ferace, atlas ve sevai şalvar, a-yaklarına mengup pabuç giyerlerdi.

18. yy'ın sonlarına kadar benzer kıyafetlerle görülen kadınların giyim kuşamları üzerine getirilen ilk yasak, bu yüzyılın ortaların doğru İH. Ahmed döneminde (1703-1730) çıkarılmıştı. Lale Devri'nin sadrazamı Nevşehirli Damat İbrahim Paşa halkın günlük giyim kuşamında açık saçık giyinmenin alışkanlık haline geldiğini, başlıkların Avrupa kıyafetlerinden esinlenilerek bozulduğunu, dışarı çıkarken giyilen ferace kumaşlarında israfa gidildiğini belirterek bazı yasaklamalar getirmişti.

Kadınların giyimi ile ilgili ikinci yasak, 1751'de konuldu. Bu dönemde de *yakası* açık ferace giyen kadınları şiddetle cezalandırma yoluna gidilmişti. İstanbullu hanımlar bu yasaklara bir süre uysalar da moda merakı, yasağın hükmü geçer geçmez tekrar canlandı.

Erkek başlığı olarak fes, II. Malımud ve Abdülmecid dönemlerinde saray ve halktan kadınlar arasında da kullanılmaya başlandı (bak. fes).

Abdülmecid döneminde (1839-1861) saraylı hanımlar sukabağma benzer, boyu yüksek, başa oturtulan, değerli taşlar ve incilerle süslenmiş "saraylı fesi" giyerlerdi. Bununla beraber önden düğmeli, belden itibaren tamamen açık uzun etekli, yanlarda derin yırtmaçları olan, geniş yakalı entariler giyilirdi. Kollar dirsekten yırtmaçlıydı ve kol boyu

normal boydan 10-15 cm daha uzun tutulurdu. Bu entarinin altına bürümcük iç gömlek giyilirdi. Yakasının işlemeleri ve kenar oyaları entarinin yaka oyuntusundan görünürdü. Uzun bırakılan ön etekleri geleneksel alışkanlıkla bele bağlanan şal kuşağa sıkıştırılırdı. Böylece entariyle aynı ya da zıt renkte kumaştan yapılmış şalvar da görünürdü.

II. Mahmud döneminde (1808-1839) askeri ve idari kadrolarda gerçekleştirilen giyim kuşam yenilikleri halk arasında önce erkek giyimlerinde görüldüyse de bu yeniliklere dönemin kadınları daha çabuk adapte olmuşlardı.

Beyoğlu'nda yaşayan azınlıkların da etkileriyle İstanbul, Avrupa modasını takip eder hale gelmişti. Levanten ailelerden çıkan yetenekli terziler İstanbullu kadınların Türk gelenekleriyle Avrupa modasını uzlaştırma yolundaki fikirlerini kumaş ü-zerinde uygulayabiliyorlardı. O yılların haberleşme ve ulaşım koşullarından kaynaklanan gecikmeyle Avrupa modası İstanbul'a birkaç yıl *arayla* ulaşabiliyordu. Giderek artan Batı etkisi, kıyafetlerde olduğu kadar işleme desenlerinde de etkisini göstermişti. Bu dönemde tasvir sanatı gelişmiş, figürlü işlemler ön plana çıkmıştı. Entari, kaftan, iç gömleği gibi kadın ve erkek giysilerinde, baş süslemelerinde

19. yy sonu,

20. yy başında,

redingot ve
istanbulinden
esinlenilerek
biçilmiş bir
okul üniforması
giymiş iki
erkek ile
ferace,
yaşmak ve
çantasıyla

bir bayan. *Necdet Sakaoğlu koleksiyonu (sol), Burçak Evren koleksiyonu*

kullanılan örtülerde, kaşbastı tülbentlerde, kemer, uçkur ve yağlıklarda altın, gümüş, ipek ipliklerle yapılmış zengin işlemler dikkati çekerdi.

Bu işlemler, saraydan İstanbul kadınlarına ve diğer illere de geçen bir moda haline dönüşmüştü. En çok da kadife ü-zerine çok kıvrımlı çiçek demetleri işlenen, dolayısıyla "bindallı" adı verilen gelinlikler tutulmuştu. Kemer ve ev potinleri de kadife ya da saten üzerine sırma işlemlerle süslenir, bindallı ile takım giyilirdi.

İstanbullu hanımlar o yıllarda Avrupa' da yaygınlaşan ampir modasına uygun mantoları ferace haline getirerek giyiyorlardı. Geniş kesimli, uzun kollu feracede bel oturtuluyor, eldivenle birlikte kullanılıyordu. Çoğunlukla içe giyilen bürümcük gömleğin kolları, feracenin

kollarından görünürdü. Bu giysinin yakası, Türkmenlerin giydikleri feracelerin yakasına benzerdi. Yaka, önde göğüs hizasında kapanır, oradan üçer kırmayla omuzlara doğru genişleyerek sırttan *arkaya*, topuğa degecek uzunlukta bırakılırdı. Başta mahmudiye fes yüksekliğinde hotoz üzerine ince muslin kumaştan yapılan yaşmakla yüz ve boyun kapatılırdı.

19. yy'm sonlarında Avrupa'da ampir modası geçerliliğini yitirmiş, "art nouveau" akımı yaygınlaşmıştı. Ampir modasının o-muz stiline uygun olan ferace, yeni akımın giyim modasına getirdiği kabarık büzgülü kollara uyum sağlayamadı. Böylece İstanbul'da da ferace yavaş yavaş ortadan kalkmıştı. İstanbul kadınları da bu yeni a-kımın kabarık kollu giysilerini benimsediler ve İstanbul'daki Arap kadınlarının sokak üstlüğü olan "çarşafı giymeye başladılar.

Çarşaf belde bir uçkurla büzdürülen u-

zun etek ve omuz ya da baştan çevrilen ikinci bir parçadan oluşurdu. Önde göğüs üstünde kurdele ya da iğneyle kapatılırdı. Böylece pelerin gibi bir hava yaratılır, Avrupa'da moda olan "kap", Türk modasına uygulanmış olurdu. Mevsime ve içe giyilen elbisenin türüne göre çarşafın pelerin kısmı uzar kısalırdı. Kısa olursa uzun eldiven giyilirdi. II. Meşrutiyet'e kadar koyu renkte ipekli kumaşlardan yapılan çarşaflar çoğu zaman düğün ve diğer ö-nemli günlerde giyildi. Yeni çarşafa giren genç kızların çarşafları açık renklerde seçilirdi.

1876'da II. Abdülhamid tahta çıktığında I. Meşrutiyet ilan edilmişti. Hükümdarlığı boyunca çeşitli ayaklanmalar olmuştu. Çarşaf da bu ayaklanmalar sırasında bir gizlenme aracı olarak kullanılmış, bu kuşkusuyla da yasaklanması yoluna gidilmişti.

II. Meşrutiyet'ten sonra her renkte çarşaf giyildi. Çanta ve şemsiye de bu yıllarda kullanılmaya başlandı. Yüzlerini göstermek istemeyen hanımlar peçe ile örtünürlerdi ama yüz yine de belli olurdu. Peçe Avrupa modasında şapkalarla takılan tüllerin yerini tutardı. Bazen de peçe kullanılarak yüz kapatılmaz, şemsiye ile gizlenirdi.

19. yy'ın sonlarına gelindiğinde Avrupa'da "kap" modası bitmiş, 20. yy'ın başlarına kadar dış giysi arayışları sürmüştü, sonunda sokak kıyafeti olarak "manto" keşfedilmiştir.

İstanbul'da ise II. Meşrutiyet'ten sonra kadınlar sosyal yaşamda baskıdan bir ölçüde kurtulmuşlardı. Meşrutiyetin ilk yıllarında her türlü kumaştan çarşaf giyen kadınlar, Avrupa'da 1910'larda başlayan manto modasını takip etmek için kısa bir dönem bocalamışlardı. I. Dünya Savaşı'nın getirdiği ekonomik bunalım yılları gereksinime uygun giyinmeyi gerektiriyordu. Askeri kıyafetlerde düzenlemelere gidilmiş, masraflı ağır işlemlerden vazgeçilmişti. Lacivert üniformalar yerini boz, haki renkte gündelik giysi benzeri, gizli düğmeli üniformalara bırakmıştı. Kumaş fabrikaları yalnızca askeri ihtiyaçları karşılıyordu. Kadınlar bu

yıllarda sırtlarına pelerin benzeri bir giysi alıyorlardı. Savaş yıllarında israftan kaçınma politikası Avrupa'da da etkisini göstermiş, bol büzgülü, kabarık etekli elbiselerin yerini daralan ve daha abartısız giysiler almıştı.

1918, İstanbul'da modayı takip edebilenler için çarşafın terk edilmeye başlandığı tarihtir. Avrupa modasının ve kumaşlarının yaygın olarak kullanılmaya başlandığı bu yıllarda en çok Paris modası yakından takip edilirdi. Fay, krep ve türevleri, tafta, gabardin, keten, saten, kadife gibi kumaşlardan yapılan giysiler, uzun bir ceket ve etekten ibaretti. Ceketler ilk başlarda çarşaf havasındaydı; bol kesimli yapılı, önde ve arkada iri pilili olur, önde göğüs altında bir kuşakla bağlanırdı. Etekler de iç eteğin hareket rahatlığını verecek şekilde büzgülü ya da pilili yapılırdı. Bu ce-ket-etek takımlara "kostüm tayyör" adı verilirdi.

Dönemin en önemli aksesuarları inci

kolye, glase ya da süet eldiven, şemsiye, kumaş üstüne yağlıboya ile desenlendirilmiş kısa saplı "pompaider" çanta, kürk etol, rugan ayakkabı ve saten kurdelelerdi. Dışa giyilen çarşaflarda da kürk ya da saten kurdele olurdu. Muhafazakâr kadınlar bu çarşafları başlarından dolayarak kullanmaya bir süre daha devam ettiler.

Ceketlerin yakası ilk başlarda feracelerin kırmalı devrik yakasını andırırsa da o kadar uzun tutulmazdı. Bu ceket ve etek takımları zamanla biçim değiştirerek içe giyilen kıyafetlerle hemen hemen aynı formu aldılar. Yünlü ve gabardin ceketler u-zun yapılırdı ve yakaları geniş kesimliydi. Üstünde düğmelerle süslemeler olurdu. Yaşamak bağı boyna dolanı ya da arkada serbest bırakılır ya da arkadan ceketin içine sokulurdu.

Ev elbiseleri ise baskı desenli ipekliler ve ketenlerden yapıldı. Dışarı giyilen elbiselerde genellikle pastel ve yumuşak tonlar tercih edildi. Tül ve dantel, şık davetler ve özel günler için yapılan giysilerin o-muz, sırt ve göğüs dekoltesinde kullanıldı. Bazen de inci kolyeler elbise üstüne dikilerek fonksiyonel hale getirildi. Boyna a-lınan kürk etoller şıklığı tamamlardı.

Zamanla üst yaşamak da kalkmış, saç tuvaletleri ve giysi modelleri günün kadın magazin ve moda dergilerinde yer almaya başlamıştı.

Cumhuriyet Dönemi

Mütareke döneminde (1918-1922) İstanbul'da subaylar çeşitli günlük giysiler üstüne kuzu derisinden kalpaklar giyerek ilk Kuva-yı Milliye çalışmalarını başlatmışlardı. 1908'den sonra orduda kullanılmaya başlamış olan kalpak Kuva-yı Milliye-cilerin simgesi haline gelmişti.

Bir yüzyıla yakın giyilen fes vb diğer başlıklar TBMM'nin 25 Kasım 1926'da kabul ettiği bir yasayla kaldırılarak yerine şapka ve kasket mecburiyeti getirildi.

Atatürk Kastamonu'da yaptığı konuşmada medeni giyim şeklini ayakta iskarpin ya da fotin, bacakta pantolon, üstte gömlek, yelek, yakalık, ceket ve bunları tamamlayan şapka olarak belirlemişti.

Tanzimat'tan beri setre-pantolon giyen aydın gençler kısa sürede şapkayı benimsemişlerdi. Çok geçmeden TBMM'de alınan bu *karara*, ayrımsız olarak bütün halk uymuş ve şapka giymişlerdi.

Bu tarihten sonraki kadın erkek giyim kuşamları devrin moda çizgisini takip etti.

Bibi. *The Costume of Turkey*, Londra, 1802; G. Brindesi, *Elbicei Atika. Les Anciens Costumes. Musee des costumes tire de Constantinople*, Paris, 1856; ay, *Souvenir de Constantinople*, Paris, 1860?; (Osman) Hamdi-Marie de La-unay, *Leş Costumes Populaires de la Turqui*, Constantinople, 1873; *inci*, S. 2-12 (1919); S. M. Alus, "Eski Kadın Kıyafetleri", *Akşam*, (18 Haziran 1932); ay, "Eski Erkek Kıyafetleri", *ae* (19 Haziran 1932); ay, "II. Abdülhamit Devrinde Erkek Kıyafetleri", *Resimli Tarih Mecmuası*, I, S. 12 (Aralık 1950), s. 487-490; ay, "İkinci Abdülhamit Devrinde Kadın Kıyafetleri", *ae*, I, S. 13 (Ocak 1951), s. 544-547; W. Aleksandre, *Eski Türk Kıyafetleri ve Güzel Giyim Tarzları*, (çev. Muharrem Fevzi), İst., 1933; E. Cenk-men, *Osmanlı Sarayı ve Kıyafetleri*, ist., 1948;

Ahmed Rasim, "Eski istanbul Kadınlığının Zarafet Sırları", *Resimli Tarih Mecmuası*, I, S. 18 (Haziran 1951), s. 767-786; Şehsuvaroğlu, *istanbul*, 12-180; 1. Ilgar, *Tarih Boyunca Türk Ordusu*, İst., 1957; A. S. Ünver, *Geçmiş Yüzyıllarda Kıyafet Resimlerimiz*, Ankara, 1958; N. S. Örik, *Eski Zaman Kadınları Arasında Hatı-ralar*, İst., 1958; L. Bassano, *Costumi e modi particolari de la vita de Turchi*, by, 1963; R. Bulut, "İstanbul Kadınlarının Kıyafetleri ve II. Abdülhamid'in Çarşafı Yasaklaması", *Belgelerle Türk Tarihi*, II, S. 8 (Mayıs 1968); F. Boucher, *Histoire de Costume*, Paris, 1965, s. 68; R. E. Koçu, *Türk Giyim, Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, Ankara, 1967; M. Gönül, "Topkapı Sarayı Müzesinde Bulunan Padişah Kaftanları", *Türk Etnografya Dergisi*, Ankara, S. 10 (1967), s. 59-65; F. Altay, *Kaftanlar*, ist., 1979; *Osmanlı Kıyafetleri. Fenerci Mehmed Albümü*, İst., 1986; E. İhsanoğlu, *İstanbul. Geçmişe Bir Bakış*, ist., 1987; N. Gürsu, *The art of Turkish Weaving, designs through the age*, İst., 1988; N. Sevin, *Onüç Asırlık Türk Kıyafet Tarihine Bir Bakış*, Ankara, 1990; M. Tilke, *Costume patterns and designs*, New York, 1990; Musahibzade, *istanbul Yaşayışı*, 1992, 149-173; M. And, *16. Yüzyılda istanbul. Kent, Saray, Günlük Yaşam*, İst., 1993, s. 194-199.

/ YÜKSEL ŞAHİN

GİZ, ADNAN

(1914, İstanbul - 13 Haziran 1989, istanbul) Tarihçi.

İlk ve orta öğrenimim Kadıköy'de yaptı. 1950'de İstanbul Üniversitesi Edebiyat

Fakültesi Tarih Bölümü'nü bitirdi. Uzun yıllar İstanbul Sanayi Odası'nda çalıştı. Yazı hayatına 1935'te *Yedigün* dergisinde başlayan Giz tarih konularında pek çok yazı yayımladı. Bunlardan popüler nitelikte olanların çoğu *Çınaraltı Dergisi*, *Hayat Tarih Mecmuası*, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi* ve *Yıllarboyu Tarih Dergisi'nde* çıktı. Özellikle çalıştığı alan olan sanayi tarihiyle ilgili yazılan ise *İstanbul Sanayi Odası Dergisi'nde* yayımlandı. Bunlardan İstanbul'la ilgili olanların başlıcaları "İstanbul'da İlk Sınai Tesislerin Kuruluş Yılı: 1805" (S. 23, Ocak 1968), "1863 İstanbul Sergisi" (S. 28, Haziran 1968), "1719 Yılında İstanbul'daki Bir Dokuma Fabrika-

Adnan Giz

Münevver Giz'in izniyle

GİZ, SALÂHATTİN

402

403

GOOLD, EDWARD

Glikeria Adası

İstanbul Ansiklopedisi

sının Defteri" (S. 30, Ağustos 1968), "1721 Yılında Bir İpekli Dokuma Fabrikasının Kuruluşu" (S. 31, Eylül 1968), "İslah-ı Sanayi Komisyonu" (S. 33, Kasım 1968), "1868'de İstanbul Sanayicilerinin Şirketler Halinde Birleştirilmesi Teşebbüsü" (S. 34, Aralık 1968), "İstanbul'da ilk Sanayi Mektebinin Kuruluşu"dur (S. 35, Ocak 1969). *Ömür Satan Hüsam Çelebi, Küçük Esma Sultan, Sokullu Ne Yapmalıydı?* gibi tarihsel konulu oyunlar da yazmış olan Giz'in İstanbul'la ilgili son çalışması *Bir Zamanlar Kadıköy* (İst., 1988) adlı anı-ta-rih kitabıdır. "Güzel Kadıköy-Köşklerin Dramı-Kadıköy'ün insanları" altbaşlığım taşıyan kitap 1900-1950 arası Kadıköy'ünün doğal güzelliklerini, eğlence ve gezinti yerlerini, mahallelerini, kültür yaşamını, okullarını, önemli yapılarını, ünlü kişilerini ayrıntılarıyla tasvir eder.

İSTANBUL

GİZ, SALÂHATTİN

(1912, Selanik - 20 Şubat 1994, İstanbul) Fotoğraf sanatçısı.

Baba tarafından, Arnavutluk'un Debre kentinden, Saraçzadeler ailesindendi. Ailesi, Balkan Savaşı'ndan (1912-1913) sonra İstanbul'a göç ederek Beylerbeyi'nde-ki İsmail Paşa'nın yalısına yerleşmişti. Salâhattin Giz ilk fotoğraflarını, 1927'de Galatasaray Lisesi'nde öğrenci iken aldığı 6x9'luk roîfilm tipi bir fotoğraf makinesiyle çekti. Daha sonra Zeiss marka, 9x12'lik kompür tipi makineyle çalıştı. Sınıf arkadaşı Doğan Nadi'nin de 10x15'lik bir makinesi vardı; birlikte fotoğraf çekmeye başladılar. Arada bir de. Doğan Nadi'nin babasının sahibi olduğu

Cumhuriyet gazetesinin karanlık odasında çektikleri fotoğrafları basıyorlardı.

Yaz tatillerini "gönüllü" foto muhabiri-

Salâhattin Giz karanlık odasında. *Cumhuriyet Gazetesi Arşivi*

ri olarak *Cumhuriyet'te* çalışarak geçiren Giz, Galatasaray Lisesi'ni bitirince, 30 lira aylıkla bu gazetede fotoğrafçı olarak çalışmaya başladı. 1931'den, 1973'te emekli o-luncaya kadar aralıksız 42 yıl yalnız bu gazetede çalıştı. Kendi deyişiyle "Sefilden sefire kadar" her türden insanı görüntüledi, değişik tipten pek çok olayın fotoğraflarını çekti. Bunların çoğu 6x9 ya da 9x12 boyutlarındaki cam negatiflere çekilmiş fotoğraflardı.

Büyük bir bölümü *Cumhuriyet* gazetesinin, bir bölümü de kendi arşivinde olan bu siyah-beyaz fotoğraflar günümüzde 1930'lu ve 1940'k yılların birer belgesi olarak büyük değer taşımaktadır. Çektiği 3.000' den fazla Atatürk fotoğraflarının en güzellerini *Fotoğraflarla Atatürk* adlı kitapta topladı. 1991'de de, *Beyoğlu 1930 / Salâhattin Giz'in Fotoğraflarıyla 1930'larda Beyoğlu* adlı albümü yayımlandı. Giz, meslekte 50 yılını aşanlara Gazeteciler Cemiyeti tarafından verilen Burhan Felek Hizmet Ödülü'nü kazanmıştır.

İSTANBUL

GIAVANI AİLESİ

Pera'da yaşamış ve adını Kallavi Sokağı'na vermiş olan ünlü bir Levanten ailesi.

Abbe G. B. de Burgo'nun 1681'de yayımladığı *Viaggio di cinque anni* (Beş Yıllık Seyahat) adlı gezi kitabında Sakız Ada-sı'nda adları Glavanini diye geçen Cenova-h aile daha sonra İstanbul'a göçerek Pe-ra'ya yerleşmiştir. Yunan tarihçisi Georgia. I. Zolota'nın bir kitabında ise ailenin 1150'de Cenova'dan Sakız'a, 18. yy'm ortalarında da Pera'ya göçtüğü yazılıdır.

Aile. İstanbul'a gelince şimdiki Tepeba-şı Meşrutiyet Caddesi üzerinde kendilerine bir ev yaptırmışlardı, adları da zamanla kı-salarak Glavani (veya Glavany) olmuştu. Bu evin bulunduğu yerde halen Büyük Londra Otel'i vardır. Aile bireyleri, Sakız' dan benzer şekilde göçmüş olan Cenevizliler gibi bankerlik ticaret, avukatlık, komisyonculuk, Avrupa-Osmanlı ortak şirketlerde yöneticilik, memurluk, temsilcilik vb yapmakla iştigal etmekte ya da gayrimenkul rantıyla geçinmekteydiler. 1860' ta Voyvoda Caddesi üzerinde Glavani Hanı'nı yaptırdılar, orada bir ticaret ve bankerlik şirketi kurdular (bak. Bankalar Caddesi). Kardeşlerden Alfred Glavani'nin Te-peba-şı'nı Cadde-i Kebir'e (istiklal Caddesi) bağlayan sokağın üzerindeki konağı nedeniyle sokağa Glavani Sokağı adı verilmişti, bu isim zamanla Kallavi'ye dönüştü ve öyle kaldı. Yüzyılın başlarında ise bugünkü adıyla Postacılar Sokağı'nda (Tomtom Kaptan Sokağı'na istiklal Cad-

desi'nden girilen bölüm) Glavani Apartmanı diye bilinen binayı inşa ettiler.

Beyoğlu'nda bir sokağa, bir işhanı ile bir de apartmana ismini veren ünlü aile kısmen kardeşler arasında çıkan anlaşmazlıklar, kısmen iş hayatının değişen koşullarına ayak uyduramamak gibi nedenlerle eski konumunu yitirdi, mensuplarının bazıları yurtdışına göçtüler, geri kalanlarından da aile olarak söz edilmez oldu. BEHZAT ÜSDİKEN

GLİKERİA ADASI VE MANASTIRI

Üzerinde Glikeria (Glykeria) Manastırı' nın kurulduğu aynı addaki adacık Tuzla önünde bulunmaktadır. Buradaki körfezin önündeki küçük adaların en büyüğü olan Glikeria Adası (İncir Adası) doğuda ve kasabanın tam karşısında, kıyıdan 3 km kadar açıktadır. Adanın kesin bir Türkçe adı olmayıp, buraya incirli veya Hırvatın Adası denilmiştir. İngiliz Amiralliği'nin deniz kılavuzunda ise Deserters' Island (Asker Kaçakları Adası) veya Deserted Island (İssız Ada) olarak adlandırıldığı görülür.

Anlatıya göre, Adriatik kıyısında bir yerleşme olan Traianopolis'te (Trani) Glikeria adındaki bir kız, Hristiyan olduğu için 141'de çeşitli işkencelere uğradıktan sonra, Heraklia'ya (Marmaraeğlisi) getirilerek, burada vahşi hayvanlara parçalatılmış ve orada gömülmüştür. Yortusu 13 Mayıs günü kutlanan bu azizenin hatırasına Tuzla önündeki manastırın ne münasebetle bağlandığı bilinemez. Manastır ve kilisesi muhtemelen 9- yy'da vardı.

Kilise, mimarisindeki bazı izlerden anlaşıldığına göre 13. yy'da tamir geçirmiştir. Osmanlı Beyliği 14. yy'dan itibaren, izmit Körfezi kıyısındaki Bizans kalelerini ele geçirdiğinde, Ayia Glikeria Manastırı' nın da boşaldığına ve kendi haline bırakıldığına ihtimal verilir.

Monique Raflik (?) (Müslüman olarak: Ayşe Meral Tanrıkulu) adında bir Fransız kadın, burada 1950'li yılların başlarından ölümüne kadar (1974) tek başına yaşamıştır. Sonra ada, Rahmi Koç tarafından satın alınarak modern bir özel yerleşim yeri •haline getirilmiştir. Bu vesile ile yapılan çalışmalarda kilise ve çeşitli manastır yapılarına ait kalıntılar meydana çıkarılmıştır. Ada yüzeyi ağaçlandırılmış, birtakım yeni bina ve tesislerle kaplanmıştır. (Eski kalıntıların ne derecede korundukları bilinmemektedir.)

Kiliseye evvelce ziyaretçilerin güneydeki bir yoldan çıktıkları anlaşılmaktadır. 1989'da bu yol hâlâ belirgindi. Adanın en doğu ucunda olan kilisenin duvarları ise yerden 1,50 m'ye kadar yüksekliyordu. Bina "kapalı haç" biçiminde bir plana sahip olup, iki yanına ve batı tarafına sonraları

bazı ekler yapılmıştır. Toprak arasında bulunan cam mozaik tanecikleri, mermer duvar kaplaması parçalan, zevkli taşlardan döşeme süslemesi ve fresko izleri, kilisenin evvelce, zengin biçimde bezenmiş olduğunu belli eder.

Manastırın su ihtiyacı için, adanın kuzey yamacında iki sarnıç yapılmıştır, başka yerlerinde de başka sarnıçlar olduğu tahmin edilmektedir. Kilisenin kuzey tarafındaki ek dehliz ise içi su geçirmez sıva ile kaplanarak, kubbelerden süzülen suların toplandığı hazneye dönüştürülmüştür.

Tuzla Körfezi önünde Glikeria Adası'n-dan başka, Hayırsız Ada veya Korsan Adası denilen küçük bir ada daha vardır. Tuzla Burnu önündeki Şemsiye Adası'nda da duvar kalıntılarına rastlanmıştır. **Bibi.** J. Pargoire, "Etienne de Byzance et le çap Acritas", *Echos d'Orient*, II (1898/1899), s. 206-214; A. Sideridis, "Akritas", *Hettenikos Filologikos Siüogios*, XXXI (1905-1907), s. 96-101; R. Janin, "Autoun du çap Acritas", *Echos d'Orient*, XXVI (1927), s. 290-292; ay, *Egliseset monasteres*, 1975, s. 56-57; A. Koyunlu-S. Ata-soy-C. Soyhan, "Tuzla Civarındaki Adalarda Yapılan Araştırmalar", *iTÜ-Mimarhk Fakültesi-Mimarhk Tarihi ve Restorasyon Bölümü Bülteni*, II, S. 5-6 (1976), s. 58-60; S. Eyice, *Tuzla Karşısında H. Glykeria (İncirli) Adacığında incelemelere Dair Rapor*, ist., 1989; S. Eyice, "Rahmi Bey'in Antik Adası", *Hürriyet*, 1 Eylül 1992; B. Erten, "işte Rahmi Koç'un Gizli Adası", *Klips*, I, S. 2 (ist., 1992), s. 20-23; C. Man-go, "Twelflth Century Notices from Cod. Christ. Church gr. 53", *Jabrueb der Öster-reichen Byzantinistik*.

SEMAVİ EYİCE

GLORYA SİNEMASI

bak. SARAY SİNEMASI

GLÜCK, HEEVRICH

(11 Temmuz 1889, Viyana - 24 Haziran 1930, Viyana) Avusturyalı sanat tarihçisi.

Yükseköğrenimini Viyana'da ünlü sanat tarihçisi Prof. Joseph Strzygowski'nin (1862-1941) yanında yaptı. Üniversiteden mezun olduktan sonra 1914'te Strzygows-ki'nin asistanı, 1920'de aynı üniversitede doçent oldu. 1923'te profesörlüğe yükseldi. Hocası gibi Glück de Yakındoğu, islam ve Türk sanatları üzerinde ihtisaslaşmıştı. Nitekim ölümüne kadar Viyana Müzesi' nin islam eserleri bölümünde de görev aldı.

ilk olarak başlıbaşına Türk sanatının varlığını ortaya koyan küçük bir kitabı yayımlandı (*TürkischeKunst*, Budapeşte-ls-tanbul, 1917).

Glück, çeşitli sanat tarihi konularını çok kısa metinle ve 20-30 resimle açıklayan bir dizide de ilk olarak Selçuklu ve Osmanlı sanatlarına dair iki kitapçık yayımlayarak, genel islam sanatının dışında başlıbaşına bir Selçuklu

sanatının ve bir Osmanlı sanatının var olduğunu ortaya koydu (*Die Kunst der Seldchuken in Kleinasien und Armenien* ve *Die Kunst der Osmanen*, Le-ipzig, 1922). Propylâen Kunstgeschichte dizisi içindeki büyük "islam Sanatı" cildinin bir bölümünü de o hazırladı.

Heinrich Glück

Eren Yayıncılık Arşivi

Glück istanbul ile ilgili üç kitabın yazarıdır. Bunların birincisi I. Dünya Savaşı yıllarında meslektaşı E. Diez ile birlikte hazırladıkları eski istanbul'a dair *Alt-Kons-tantinopel'diT* (München-Pasing, 1920). Bu kitap esasında bol sayıda resim ve bunların açıklamalarından meydana gelmiş bir albümdür. Buradaki fotoğraf klişelerinin bir kısmı, C. Gurlitt'in eserinden faydalanmak suretiyle seçilmişti. Ancak 25 sahifeden ibaret metni olan bu kitapta Glück, şehrin görünümüne dair bir bölüme imzasını atmış (s. 9-15), ayrıca resimlerdeki eserler ve yapıların tarih ve sanat bakımından açıklamalarını yapmıştır (s. 17-24). Böylece bu küçük kitabın baştaki 6 sahifesi (s. 3-8) dışında tamamı Glück'e aittir.

Glück'ün istanbul ile ilgili ikinci eseri Bakırköy'ün geç Roma-erken Bizans dönemlerindeki tarihi ile ilgili *Das Hebdomon und seine Reste in Makriköy, Un-tersuchungen zurBaukunst and Plastik von Konstantinopel'dir* (Viyana, 1920). Bu kitapta Glück, şimdi Bakırköy'ün yerinde olduğu bilinen Hebdomon mahallelerinin, o yıllarda tespit edebildiği kadarı ile kalıntılarını tespiti ve bunları değerlendirmeye çalışmıştır. Ancak Glück'ün kitabı, İstanbul'un işgali yıllarında R. Deman-gel tarafından yapılan araştırmalar ile, Th. Makrides'in geniş monografyası yayımlandıktan sonra çok geride kalmıştır.

Glück'ün İstanbul'da dair üçüncü ve en önemli eseri, hamamlara dairdir, istanbul'un Türk hamamları hakkındaki bu 176 sahifelik eser, bugün çoğu yok olan hamamlara dair tek çalışma olup, henüz yerine daha iyisi ve daha kapsamlısı konulamamıştır. 1916 sonbaharından 1917 yazına kadar büyük zorluklar içinde araştırma ve çalışmalarını sürdüren Glück *Probleme deş Wölbungsbaues, Die Bâder Konstantinopels und ibre Stellung in der Baugeschichte deş Morgen-und Abend-landes* (Viyana, 1921) adını taşıyan bu ki-

tabını ancak 4 yıl sonra bastırabilmiştir. Başlık sayfelerinde ayrıca belirtildiğine göre, tonozlu ve kubbeli yapılara dair a-raştırmanın başlangıcı olan bu kitap, çalışmanın ilk cildini teşkil ediyordu. İkinci ciltte prehistoristik çağdan itibaren antik, Hristiyan ve islam tonozlu yapılan ile hamam mimarisi incelenecekti. Fakat bu ikinci cilt programa uygun olarak yayımlanamadı. II. Dünya Savaşı sırasındaki yıllarda baskı şartlarının zorluğu yüzünden, fotoğraflar son derecede yetersiz olarak basılmıştır. Glück kitabında, Strzygows-ki'nin metoduna tam uygun olarak Türk

hamam mimarisini inceledikten sonra, İstanbul'un 24 hamamı ile Bursa'nın iki kaplıcasına dair görüşlerini bildirir. Kitapta adları geçen hamamlardan birçoğunun bugün izleri bile kalmadığı düşünülecek olursa, Glück'ün İstanbul tarih ve eski eserlerine yaptığı hizmetin büyüklüğü daha iyi anlaşılır.

Glück'ün İstanbul ile ilgili olarak şehrin tabiatı ve kültürüne dair bir makalesi de olduğu bilinir ("Natur und Kultur Konstantinopels", *Mitteilungen der Geographischen Gesellschaft in Wien*, LXI [1918], s. 467 vd).

Bibi. K. Blauensteiner, "in Memoriam Heinrich Glück", *Litterae Orientalis*, Viyana, 1930, s. 12-16; O. Aslanapa, *Türkiye'de Avusturyalı Sanat Tarihçileri ve Sanatkârlar*, ist. 1993, s. 26-27.

SEMAVİ EYİCE

GOOLD, EDWARD

(19. yy) İrlanda asıllı müzeci.

Hayatı hakkında çok az bilgi vardır, İngiltere'nin "en eski ve en yüksek soylularından ve Büyük Britanya'nın en büyük adlarıyla akraba bir aileden geldiğini" belirten ve Avusturya ordusunda subaylık yaptığını yazan kaynaklar vardır, İstanbul'a ne zaman ve nasıl geldiği bilinmemektedir. Mekteb-i Sultani'de (Galatasaray Lisesi) öğretmenlik yaparken 8 Temmuz 1869'da Arkeoloji Müzeleri'nin(->) temelini oluşturulan Aya İrini'deki koleksiyonun başına getirtilmiştir. Bu koleksiyona Müze-i Hümayun adı da ilk kez onun döneminde verilmiştir. Bu göreve Sadrazam Âli Paşa ile Maarif Nazırı Saffet Paşa'nın desteğiyle gelen Goold müzenin gelişmesi için hayli çaba harcamıştır.

Müdürlüğü döneminde Saffet Paşa vilayetlere bir genelge göndererek arkeolojik eserlerin toplanıp İstanbul'a gönderilmesini istemesiyle müzeye hayli eser gelmiştir. Goold da Kapıdağ Yarımadası'n-daki Kyzikos kalıntılarından birçok eser toplamıştır. Müzenin o dönemki mevcudunu gösteren 288 sayfalık bir envanter defteri hazırladığı gibi, bir de katalog yayımlamıştır.

Catalogue explicatif, historique et scientifique d'un certain nombre d'objets contenus dans le Musée Impérial de Constantinople fondé en 1869 sous le Grand Vésirat de Son Altesse Aali Pacha (ist., 1871) adını taşıyan 58 sayfalık bu katalogta seçilmiş 147 parça eserin tarifiyle Limonciyan adlı bir ressam tarafından çi-

GOTIAR SÜTUNU

404

405

GÖÇ

zılarak litografya tekniğiyle basılmış 10 resim yer alır.

Goold koruyucusu Âli Paşa'nın 1871'

de ölümü üzerinde görevden alınmış, müdürlük makamı kaldırılmış, yerine konservatör (muhafız) olarak Avusturyalı Terenzio atanmıştır. Goold'la ilgili en son 1874'te İstanbul'da bir gazetede çalıştığı yolunda bir bilgi vardır. İstanbul

GOTIAR SÜTUNU

Sarayburnu'nda, Topkapı Sarayı'nın Gül-hane Parkı olarak adlandırılan bahçesi içinde bulunmaktadır. Sahilden Bağdat Köşkü'ne doğru yükselen yamacın üzerinde olduğundan denizden de görülür. Anıtın kimin için dikildiği, üzerinde duran heykelin kime ait olduğu bilinmez. Sadece geç devrin yazarlarından Nikeforos Gregoras (1290'a doğru-1360) burada şehrin efsanevi kurucusu Byzas'ın(->) bir heykelinin durduğunu söylemiş ise de kaidesinde Latince olarak Gotlara karşı kazanılan bir zafer anıldığından bu sav da geçerli değildir. Kitabenin dilinin Latince olması ve Gotlardan bahsetmesi, anıtın Roma imparatorluğu döneminde bir imparatoru anmak için yapıldığına delildir. Gregoras'ın yazdığı doğru ise, belki sonraları anıtın üstüne Byzas'ın heykelinin konmuş olabileceği gibi, zamanla gerçek kimliği unutulmuş bir heykelin sonraları halk arasında Byzas zannedilmesi de mümkündür. Gotlar Sütunu'nun Roma İmparatoru II. Claudius'un (hd 268-270) 269'da Gotlara karşı kazandığı zaferin hatırasına dikildiği sanılıyordu. Claudius'un kentle hiçbir ilgisi olmadığından ve buraya da gelmediğinden, anıtın ona ait olmayacağı neticesine varılmıştır. Gotlar Sütunu' nün, Tuna'dan inen Gotlara karşı savaştığı bilinen I. Theodosius'u (hd 379-395) andığı ileri sürüldüğü gibi, kitabedeki harf

Bartlett'in bir deseninde Gotlar Sütunu, 19. yy. *Galeri Alfa*

biçimlerine dayanarak anıtın I. Constan-tinus (hd 324-337) için dikildiği de iddia edilmektedir. Eser muhtemelen 4. yy'a aittir.

Mavi damarlı mermerden yapılmış Got

lar Sütunu üç basamak üzerine oturan bir kaide ile yekpare bir gövde ve başlıktan ibarettir. Yerden yüksekliği 15 m kadardır. Kaidenin yüzlerinde evvelce kabartmalar bulunduğu, fakat bunların taşçı kalemli ile kazındığı, bazı izlerden ve kitabenin de güç okunur derecede silik olmasından anlaşılır. Sütunun tek süsü, Korint üslubunda olan ve çok iyi durumda günümüze kadar gelen başlığıdır. Bunun Üs küdar'a bakan tarafında ortada bir kartal kabartması görülür. SĖMAVÎ EyICE

GOYGÖYÇULAR

Eski istanbul'da muharrem ayında sokak sokak dolaşıp dilenen kör dilencilere verilen isim.

Goygoycuların hangi tarihten itibaren istanbul sokaklarında görüldükleri bilinmemekle beraber, 1826'da II. Mahmud' un Yeniçeri Ocağı'nı kaldırmasıyla ortaya çıktıkları sanılmaktadır. 1909'da II. Meşrutiyet'in ilan edilmesiyle de dilenmeleri yasaklanmıştır.

Goygoycuların yalnızca muharrem a-yında ortaya çıkmalarının sebebi, Kerbe-la Olayı'dır. Bundan dolayı da Alevî ya da genel anlamda Şîî olmaları kuvvetle muhtemeldir. Bu dilencilerin Darendeli oldukları kanaati yaygınsa da Şîî Azeriler de muharrem dilenciliği yapmışlardır. Yılın öbür aylarında sıradan bir dilenci gibi faaliyet gösteren goygoycular, muharrem ayına girildiğinde başlarına değişik sarıklar dolayarak kendilerine dini bir kisve verip dilenirlerdi. Bu mevsimde Şehzade Camii avlusunda bulunan "tabhane" binasında hamurlardı. Kör olduklarından dolayı, yalnız başlarına dolaşamayacakları için başlarında "yedekçi, eydirici" tabir edilen bir kişi bulunur ve onları şehrin sokaklarında dolaştırırdı.

Goygoycular, altışar kişiden meydana gelen kabileler halinde dolaşırlardı. En çok altı kabile olarak, omuzlarında ortasından bölünmüş iki taraflı ve iki ağızlı birer torbayla gezerlerdi. Bir kabile içinde bulunan altı dilencinin ikişer gözlü on iki torbası olması "On iki imam aşkına" ve onların rızası için sadaka, erzak toplama isteğinden-di. Torbaların on iki bölümüne konulan erzak şu şekilde tasnif edilerek yerleştirilirdi: ilk iki göze yağ; üç ve dördüncü gözlere pirinç, bulgur; beş ve altıncı gözlere un, irmik; yedi ve sekizinci gözlere şeker, sabun; dokuz ve onuncu gözlere fasulye ve mercimek; on bir ve on ikinci gözlere de tarhana, çay, kahve konurdu. Bir evin önüne geldiklerinde bir halka teşkil ederler, başlarındaki yedekçi gül-bank çeker, goygoycular da kendilerine isim olmuş *Kerbelâ'nın yazılan / Şehit olmuş gazileri / Hoy göy câmmyz daGök-te melek yerde her can ağladı/Nâr-ı hasret ciğerleri dağladı /Mevlâ yâ hoy göy göy canım* gibi ilahiler okuyarak dilenir-

lerdi. Goygoycuların yüksek sesle ve özel bir ezgiyle söyledikleri bu ilahiler ve fiziki kusurlarıyla, çirkin, pis görünüşleri, mahalle çocuklarını çok korkuturdu. Yaramazlık yapan çocuklar, anneleri tarafından daima goygoyculara verilecekleri söylenerek korkutulurlardı. Goygoycular, kapılarına geldikleri evlerden, bu ayda pişirilmesi âdet olan aşure erzağını dilenir, sonra bu erzağı pişirip yedikleri gibi bazen de satarlardı.

Goygoycular, başlarındaki külahlarına
ince beyaz yemeni sarıp, sırtlarına beyaz
cüppe, ayaklarına sarı pabuç giyerler ve

ellerine de uzun bir asa alarak gezerlerdi.
Goygoycuların bu tip dilencililiğe çıkma
ları, sadece istanbul'a has bir âdetti.

Bibi. E. E. Talu, "Goygoycular", *Resimli Ta
rih Mecmuası*, III, S. 36 (Aralık 1952), s. 1928-
1930; ay, *Dünden Hatıralar*, ist., ty, s. 46-47;
S. Sema, *Eski istanbul'dan Hatıralar*, ist.,
1991, s. 137-139; "Goygoycular", *TDEA*, III,
345; Ali Rıza, *Bir Zamanlar*, 86; "Goygoycu
lar", *IKSA*, III, 1825; H. Kmaylı, "Goygoycular",
ISTA, XI, 7056-7057; Pakalın, *Tarih Deyimle-
ri*, I, 673-674. UGUR GÖKTAŞ

GÖÇ

Nüfusun bir iskân bölgesinden bir başka iskân bölgesine yerleşmek için gitmesi.

istanbul şehrinin gerek mekânsal gerek nüfus açısından büyümesinde göçlerin büyük
rolü olmuştur, istanbul'a göçlerin önemli bir kısmı, Osmanlı iskân
politikası çerçevesinde gerçekleşmiştir. Cum-huriyet'in ilk yıllarında
da. "mübadele", devlet politikası ile gerçekleştirilen bir diğer göç
hareketidir. Nispeten yakın dönemlerde, özellikle 1950'lerden sonra,
Türkiye'deki ekonomik-toplumsal yapı değişikliklerine, özellikle
sanayinin, istanbul' da hızla gelişmesine bağlı olarak artan iç göç,
istanbul'un bugünkü fiziki ve toplumsal gelişmesini etkileyen başlıca
faktörlerden biridir. **Osmanlı Dönemi**

istanbul'a ilk büyük göç hareketinin II. Mehmed'in (Fatih) istanbul'u fethetmesi ile
başladığını öğreniyoruz. Fetih sırasında nüfusunun 50.000 dolayında
olduğu tahmin edilen istanbul'a gelenler, suriçin-de belirli yerlere
yerleşmiş ya da yerleştirilmişlerdir. Zamanla bu gruplar dağılmış;
geriye yalnızca o dönemleri hatırlatan semt isimleri kalmıştır. Sadece
azınlıklar, uzunca süreler ilk durumlarına benzer bir dağılışı düzenini
sürdürebilmişlerdir.

II. Mehmed zamanındaki (1451-1481) göç ve iskân konusunda Dr. Ş. Tekindağ,
Fatih'in esas gayesinin yeni fethedilen şehrin (istanbul) iskânı ve
kalkındırılması olduğunu, bundan dolayı, fetih esnasında devlet malı
ilan edilen Bizans binalarının başlangıçta halka ücretsiz mülk olarak
dağıtıldığı bilgisini verir. Bununla beraber, davete icabet eden
Müslümanların sayısı kâfi olmadığından, boş mahalleleri şehrin eski
sekenesi ile doldurmak zarureti hasıl olmuştur.

Türkler Anadolu'dan ve Rumeli'den binlerce insan getirerek, hattâ Rumlar ve
Ermeniler ile ıspanya'dan çıkardan Arap-

ları ve Yahudileri de kabul ederek şehrin nüfusunu çoğaltmışlardır.

Fethi izleyen yıllarda istanbul'a zaman zaman başka nüfus getirme hareketleri de
olmuştur. Örneğin 1461'de, Fatih Trabzon'u zapt ettiği zaman,

şehirdeki Rumların bütün zaden sınıfını ve ileri gelen halkını istanbul'a getirtip yerleştirmişti. 1475'te Gedik Ahmed Paşa Kırım'ı Osmanlı ülkesine kattığı zaman, Kefe'den 10.000 Müslüman Türk ve 40.000 Ermeni'yi istanbul'a getirip Müslümanları Kefe'ye, Ermenilerin bir kısmını Edirnekapı ile Balat arasına, bir kısmını da kendi adım alan Ge-dikpaşa semtine yerleştirdi. I. Selim (Yavuz) (hd 1512-1520) Çaldıran seferinden dönerken İran ve Azerbaycan'dan yüzlerce bilim adamı, sanatkâr, münevver (aydın) Türk Müslümanı, Doğu vilayetlerinden de 40.000 kadar Ermeni'yi getirtip Sa-matya ve çevresine yerleştirdi. 1520'de, I. Süleyman'ın (Kanuni) (hd 1520-1566), Sırbistan'ı imparatorluğa kattığı zaman Belg-rad'dan bir kısım halkı istanbul'a nakledip, bir kısmını Yedikule ile Topkapı arasına, bir kısmını da Belgrad Kapısı adı verilen yere yerleştirdiğini öğreniyoruz. Bu halkın bir kısmı da, o sırada Mimar Sinan tarafından genişletilen ve ilaveler yapılan bentleri korumak için kurulan Belgrad Köyü'ne yerleştirilmişlerdi.

istanbul'a Osmanlı imparatorluğu sınırları dışındaki ülkelerden de gelenler olmuştur. Örneğin 1492'de ispanyollar son Arap şehri olan Granada'yı aldıkları zaman, şehrin ahalisinin bir kısmı Afrika'ya geçmiş, bir kısmı da İstanbul'a gelerek Yavuz ve Kanuni dönemlerinde Galata'ya iskân edilmişlerdir. 1529'da Kral II. Filip Ispanya'daki Mağribileri (Kuzey Afrikalılar) göçe zorlamıştı. Bunlar, II. Selim zamanında (1566-1574) İstanbul'a gelip daha önce istanbul'a gelmiş eski vatandaş ve dindaşlarının yaşamakta olduğu Galata'ya yerleşmişlerdir.

ispanya'dan yalnız Araplar değil Yahudiler de gelmişti. Tarihi kaynaklar Turgut Reis, Şeydi Ali Reis, Piri Reis ve Barbaros'un Ispanya'daki Müslümanlar ile Yahudileri kendi gemileri ile Afrika'ya, Rumeli'ye, Anadolu'ya ve Suriye'ye taşıdıklarını anlatmaktadır, istanbul'a gelen Yahudiler Balat'a, Hasköy'e, Ortaköy'e ve Kuz-guncuk'a yerleştirildiler. İstanbul'a gelen Araplar ise hızla Türkleşmişlerdir. Yahudilere gelince Osmanlı ülkesinin çeşitli yerlerinde ve İstanbul'da yerleşenler dillerini ve ananelerini korumuşlardır.

İstanbul şehrinin nüfusunun III. Selim zamanında (1789-1807) 400.000'i aşmış olduğu tahmin edilmektedir. Osmanlı imparatorluğu sınırlarının Viyana ve Tuna boylarına ulaşması, işgal edilen yerlerden büyük nüfus küellerinin istanbul'a göç etmesine sebep olmuştur. Rus ve Balkan savaşlarından sonra yaklaşık 300.000 nüfusun İstanbul'a gelmiş olduğu sanılmaktadır, iş bulmak, şehrin olanaklarından yararlanmak ve ticaret yapmak için de birçok insan istanbul'a göç etmiştir.

M. Aktepe'nin belirttiği gibi, 15. yy'ın ikinci yarısı ile 16. yy'ın ilk yarısında, Osmanlı hükümdarları ve devlet ricali İstanbul'un imarı ve şehrin nüfusunu artırmak için çaba harcamışlardır.

Fatih ile başlayan devletin iskân politikası gereği emir ve zorlama ile İstanbul'a nüfus getirme hareketi yanında, Kanuni dönemini izleyen yıllarda, özellikle 17. yy' da, Anadolu ve Rumeli'de gerçekleşen savaşlar, Celâli isyanları vb olaylar İstanbul'a göçleri daha da yoğunlaştırmıştı. Bu durum, istanbul'a göçlerin durdurulmasına, hattâ zaman zaman istanbul'dan başka yerlere nüfus gönderme çarelerinin aranmasına yol açmıştır. III. Ahmed zamanında (1703-1730) reayanın, vergi sorunları yüzünden köylerini terk ederek istanbul'a göç etmeye başlaması da göç olayının önemini artırmıştır. Bu dönemlerde İstanbul'a göçü teşvik eden önemli bir husus, istanbul'da yaşayanların vergiden muaf tutulmaları idi. istanbul'a yönelen göçlerin durdurulmaya çalışılmasında III. Ah-med'in büyük çaba harcadığı bilinmektedir. Padişah, çeşitli fermanlarla olayın ö-nünü almaya çalışmıştır, istanbul yakınlarına, örneğin Çekmecelere kadar gelenlerin bile geldikleri yere geri gönderilmesi emredilmiştir. Bütün önlemlere rağmen, göçler durmamış; III. Ahmed'in göçü önleme çabaları daha da yoğunlaşmıştır.

İstanbul'a imparatorluğun çeşitli yörelerinden gelen ve işsiz olan nüfusun artması, 18. yy'ın ilk çeyreğinde devletçe endişe ile izlenmiş ve önlenmeye çalışılmıştır. Nitekim, 1730'da patlak veren Patrona Halil îsyanı'nda, kente göçlerle gelenlerin rollerinin olduğunu araştırmalar ortaya koymaktadır.

İstanbul'a göçün durdurulması yolunda çaba harcayan Osmanlı hükümdarlarından biri de I. Mahmud'dur (hd 1730-1754). Bu padişah da, öncekiler gibi, vilayetlere e-mirnameler göndererek göçleri önlemek istemiş; ancak bu önlemler de olaya engel olamamış, bu kez istanbul'a iş takibi ya da davalarını görmek üzere gelmek isteyenlere de engel olunarak her ilçe ya da kasabaya bu işlere bakacak mutemetler tayin edilmiştir. I. Mahmud sadece şehirde asayişini temine çalışmakla yetinmemiş, nüfusun ihtiyaçlarını da dengeli tutmaya çabalamıştır.

Bütün bu önlemlere karşın, arzu edilen düzeyde başarı sağlanamayınca, bu kez I. Mahmud döneminde yeni bir çareye başvurulmuştur. Bu çare, istanbul ve civarında bulunan yabancıların, özellikle Kürt ve Arnavutların, şehirden çıkarılması girişimidir. 1735'in başında sadece Kürtler ve Arnavutlarla yetinilmemiş, Üsküdar, Kadıköy, Kartal, Bostancı, Pendik gibi yörelerdeki yabancıların ve şüpheli görülenlerin bir kısmı da şehirden çıkarılmıştır. 1735-1736'da, yıllardan beri sürmekte o-lan İran savaşlarına son vermeye çalışılırken, 1736-1739 Rusya-Avusturya seferleri dolayısıyla yaşanan birçok güçlük yanında, olumsuz iklim koşulları sonucu tarımsal ürünlerin azalması, 1740'ta, özellikle arpa, buğday, yağ, bal ve et gibi gıda maddeleri kısıtlı istanbul'da esnafın ayaklanmasına yol açmış; bunlara katılan işsiz-

ler ise şehirde yine isyan çıkarmışlardır. I. Mahmud isyan üzerine yeni önlemler aldırılmış; İstanbul'da yaşayanlardan ikametleri on yılı doldurmamış

olanlar ile Patrona Halil İsyanı ve bunu izleyen günlerde İstanbul'a gelmiş olanların, geldikleri yere yollanmasını; isyancılarla ilgisi bulunsun bulunmasın, işleri bozulup çiftliklerini terk ederek İstanbul'a gelmiş olan kimselerin incelenmesini ve derhal memleketlerine dönmelerini emretmiştir. Bu nedenle İstanbul'un her tarafında, Kavaklar'a kadar bütün mahalleler, hanlar, hamamlar, bekâr odaları ve dükkânlar mahalle i-mamları vasıtasıyla kontrol ettirilmiş, göçle gelen her kim olursa olsun, memleketine geri gönderilmeye başlanmıştır. Hattâ ilk günlerde, Yeniçeri Ağası Hasan Paşa'nın şehir dahilinde kol gezerek hanları ve hamamları bastığı ve bu neviden kimseleri kayıklara doldurup en kısa zamanda Üsküdar tarafına naklettirdiği görülür. Bu dönemde şehre gelenlerin sayısı azaltılmıştır. Ticaret için her yıl İstanbul'a gelen tüccarların dahi Silivri'de tutuklandıkları, ancak özel incelemelerden sonra serbestçe şehre girmelerine izin verildiği bilinir.

Dikkati çeken husus I. Mahmud'un, bir yandan İstanbul'a gelenleri sıkı bir kontrole tabi tutup şehrin tahliyesi ile uğraşırken, öte yandan göç sorununu temelinden çözebilmek için ülkenin İstanbul dışında kalan kesimlerindeki durumu iyileştirmeyi de ele almış olmasıdır. Bu konuda etraflı bir araştırma yapan M. Akte-pe'ye göre, I. Mahmud'un Rumeli ve Anadolu'daki reayanın sefaletine sebep olan hususları ele aldığı ve bunları ıslaha uğraştığı açıktır. Ancak I. Mahmud'un almış olduğu bu tedbirlerin tam sonuç vermemiş olduğu da bir gerçektir. 1743'te esnafın ve işsiz güçsüz takımının sürekli huzursuzluk çıkarmasından endişe eden I. Mahmud daha sıkı tedbirlere başvurmak zorunda kalmış ve Yeniçeri Ağası Hasan Paşa'yı davet ederek İstanbul'un her tarafını teftiş etmesini, yabancı ve kuşkulu gördüğü şahısları derhal öldürmesini emretmiştir. Bu dönemde İstanbul'a göçün bir ölçüde kontrol altına alındığı söylenebilir. Sonraları kontrolün yavaş yavaş gevşediği ve göçlerin yeniden başladığı bilinmektedir. Ancak 2 Mayıs 1748'de, İstanbul'da yeni bir isyan girişimi, I. Mahmud'u tekrar faaliyete geçirmiştir. Bu tarihte, bedesten civarında bit pazarı denilen çarşıdaki Kürtlerin ve eskiden bulundukları yerde eşkıyalık yapmaktan suçlu olup İstanbul'a kaçanların dükkânlara hücum ettikleri ve çarşayı kapatmak istedikleri görülmüştür. Bunlara İstanbul'da bulunan bir kısım işsiz, başıboş insan da katıldığından, kısa zamanda çoğalmışlardır. Hükümetin aldığı tedbirlerle, olay fazla büyümeden ve birkaç kişinin ölümüyle sonuçlanmış; ancak bu olay I. Mahmud'un Anadolu ve Rumeli tarafından İstanbul'a gelmiş işsiz ve güçsüzlerin geldikleri yerlere sürülmesi harekâtının yeniden başlamasına sebep olmuştur.

Bütün bu önlemler, özellikle 25 yıla

GÖÇ

1950 ve 1990'da Doğum Yerlerine Göre İstanbul Nüfusunun Dağılımı

Marmara (% 7,86) Marmara (% 6,01)

Ege (% 2,3) istanbul (% 37,27) Ege (% 1,63)

İç Anadolu (% 5,87)

Karadeniz (% 12,45)

İç Anadolu

(% 11,12)

İstanbul (% 52,91)

Diğer yurtdışı (% 1,78)

Balkanlar (% 10,04)

Akdeniz

(% 1,6)

Doğu

(% 4,23)

Güneydoğu (% 0,95)

Diğer yurtdışı (% 1,25)

Balkanlar (%3,26)

Güneydoğu Doğu

Akdeniz (%2,04)

Karadeniz

(% 22,42)

<i>Doğum</i>	<i>1950 Kişi</i>	<i>1960</i>	<i>1975</i>	<i>1980</i>	<i>1985 Kişi</i>	<i>1990 Kişi</i>
Marmara	01 67 7 86 175 80 0 34	232 1 8 51 376 20 7 0	412 0 7 0	430 426		
Ege	26 84 2 30 45 060 2 44	85 65 2 10 86 852 1 8	06 86 1 6	110 261		
İç Anadolu	68 50 5 87 151 27 8 04	405 6 10 2 522 80 11	646 8 11	812 022		
Karadeniz	145 2 12 4 205 12 15 6	756 6 10 2 016 78 10	1 224 21	1 628 652		
Akdeniz	18 60 1 60 35 604 1 00	88 72 2 27 101 24 2 1	110 1 2 0	140 222		
Doğu	40 25 4 22 104 05 5 52	142 0 2 66 471 28 0 0	612 2 10	884 586		
Güneydoğu	11 08 0 05 25 016 1 28	70 02 2 05 107 18 2 2	126 2 2 2	211 702		
İlkeleci	411 2 25 2 822 82 44 2	1 801 48 4 2 582 54	2 258 55	4 255 062		
Balkanlar	117 1 10 0 200 62 10 6	26 85 0 04	2	228 216		
Diğer	20 80 1 78 22 207 1 72	11 25 0 20 261 62 5 5	281 0 4 8	01 116		
Yabancı	127 0 11 8 222 02 12 2	48 21 1 22 261 62 5 5	281 0 4 8	220 422		
İstanbul	540 2 47 0 1 066 56 6 1 020	40 6 2 845 60 2 520 60	4 585 205			
İstanbul	617 1 52 0 815 22 42 2	1 064 50 2 1 806 40	2 202 20	2 722 705		
Toplam	1 166 100 1 882 100	3 904 100 4 741 100	5 842 100	007 309 19		

'1950'li yıllarda istanbul'a göçmüş olan köylüler. Eminönü (solda) ve Fındıklı'dan görünüm.

Tablo I Doğum Yeri İstatistiklerine Göre İstanbul'a Göçler (1950-1990)

Prof. Ferhunde Özbay'ın yayımlanmamış "İstanbul Nüfusu" adlı çalışmasından alınmıştır,

yakın hükümdarlık eden I. Mahmud'un bu sorun üzerindeki çabaları her ne kadar etkili olmuşsa da, kesin bir sonuca varılmasını sağlayamamıştır. Bir yandan Anadolu ve Rumeli'deki seferlerin, öte yandan Celâli ve benzeri isyanların ve çeşitli baskıların reayayı zaman zaman tedirgin etmesi, halk kitlelerini emniyet ve asayişin görece daha iyi olduğu büyük şehirlere, özellikle İstanbul'a sürüklemiştir. **Cumhuriyet Dönemi** Osmanlı imparatorluğu döneminde İstanbul'un aşırı nüfuslanmasının türlü yollarla kontrolüne çalışılmış; ancak, göç engel-lenememiştir. Kurtuluş Savaşı'ndan ve Cumhuriyet'in kurulmasından sonra, Ankara'ın başkent seçilmesi, savaşın etkileri, işgal yıllarında zaten azalmış olan İstanbul nüfusunun daha da azalmasına yol açmıştır.

1923-1950 döneminde Türkiye'nin toplumsal-ekonomik gelişmesinin ağır olması; yeni kurulmakta olan devlete bağlı sanayinin oldukça planlı biçimde Anadolu'nun çeşitli yörelerine dağıtılmaya çalışılması; İstanbul'un henüz bir çekim merkezi durumunda olmaması ve II. Dünya Savaşı gibi nedenlerle, İstanbul'a göç 1940'ların sonlarına kadar önemli boyutlarda değildir. Bu toplumsal-ekonomik özellikler 1950'den itibaren değişecek ve göç olgusu İstanbul ilini ve kentini her yönden belirlemeye başlayacaktır. **Bibi**, Ş. Tekindağ, "İstanbul", *İA*, V/2, s. 1199-1214; M. Aktepe, "XVIII. Asrın ilk Yansında İstanbul'un Nüfus Meselesine Dâir Bazı Vesikalar", *TD*, S. 13, s. 1-30; E. Tümertekin, *İstanbul'da Nüfus Dağıldı*, ist., 1979; E. Tümertekin-N. Özgüç, "İstanbul Nüfusunun Doğum Yerlerine Göre Dağılışı", *İTÜ Mimarlık Fakültesi Şehircilik Enstitüsü Dergisi*, S. 20-21, s. 41-70. EROL TÜMERTEKİN

1950 Sonrası Göç

Bütün tarihi boyunca bir göç ve iskân kenti olmuş İstanbul'un günümüzdeki toplumsal, ekonomik, siyasal, kültürel yapısını; fiziki gelişme ve değişmesini belirle-

yen asıl büyük göç dalgaları 1950'lerle başlamış; dönem dönem yükselip alçalarak, bugüne kadar gelmiştir. İstanbul'un 1990'lardaki aşırı büyüme ve yayılmasının; buna bağlı kentsel, toplumsal, kültürel sorunların kaynağında, kendisi de çeşitli ekonomik, toplumsal ve siyasal faktörlerin sonucu olan bu büyük göç bulunmaktadır.

1990 Genel Nüfus Sayımı sonuçlarına göre, bu tarihte il nüfusunun sadece yüzde 37,3'ü İstanbul doğumludur. Çeşitli nüfus ve göç verilerinin karşılaştırılması ve aralarındaki ilişkilerin hesaplanmasıyla yapılan

yaklaşık bir sonuç, bu yüzde 37,3' ün önemli bir bölümünün, ana babaları istanbul'a göçle gelmiş kimseler ya da 18 yaşın altındakiler olduğunu, en az üç göbektir kente yerleşmiş bulunan nüfusun ise tüm istanbul nüfusunun yüzde 25'ini geçmediğini ortaya koymaktadır. Nüfusun yüzde 8'lik bir bölümünün de istanbul'un çeşitli ilçelerinde, özellikle Yalova, Şile, Silivri, Çatalca gibi ilçelere bağlı köylerde yaşadığı ve kentin gelişme ve değişmesine doğrudan katılmadığı düşünülürse, il çerçevesindeki bu oranın kentte daha da aşağılara çekildiği ve İstanbul kent nüfusunun ancak yüzde 20'lerinin istanbul kökenli olduğu anlaşılır.

II. Dünya Savaşı'ndan, özellikle 1950' lerden itibaren istanbul'daki nüfus artışının en önemli bölümü göçlerle gelenlerden sağlanmış; doğal nüfus artışı, kentin iç göçler için çekim merkezi olma özelliği yüzünden toplandığı nüfusun çok altında kalmıştır. Prof. Ferhunde Özbay'ın vardığı bir sonuca göre, İstanbul eğer hiç göç almasaydı 1990'da nüfusu kabaca 2,5 milyon olacaktı. Oysa aynı yıl, il nüfusu yaklaşık 7,5 milyondur ve bu artışta ilin 40 yıl boyunca çektiği iç göç birinci faktördür (bak. nüfus).

Türkiye'nin toplumsal ve ekonomik yapısında köklü değişmelerin yaşandığı; içine kapalı köy ekonomisinden, tarımdaki geleneksel mülkiyet ve üretim yapısından

kapitalist pazara dönük büyük ölçekli ü-retim ekonomisi ve ilişkilerine geçilmeye başlandığı 1947-1950'lerde; bu değişme, kırsal kesimlerde ve kırların uzantısı olan kasaba kentlerde yerel nüfusu iten bir etki yaratırken sanayileşmenin ve kentleşmenin hızlandığı, bir "olanaklar merkezi" olarak görülen büyük kentlerde de, nüfus çekim merkezleri yaratmıştır. Toprağın artık besleyemez olduğu, topraklarından kopan veya koparılan nüfus, yeni açılan pazar ve ona bağlı yeni iş olanaklarından yararlanmak üzere, kabuğunu çatlatmaya başlamış toplumların insanlarında görülen akışkanlık ve dinamizmin de etkisiyle, başta İstanbul olmak üzere ülkenin belli-başlı kentlerine yönelmiştir. 1950-1955 a-rası İstanbul'un gerek nüfus gerekse kent yapısını belirgin biçimde etkileyen ilk büyük göç dalgası, doğrudan doğruya Türkiye çapındaki bu toplumsal-ekonomik nedenlerin sonucudur.

1950'lerden başlayarak 1990'lara kadar İstanbul'a yönelen yurtiçi göçün sayısal dökümleri, ilin dışarıdan sürekli nüfus aldığını, ancak belli dönemlerde göç dalgasının kabardığını ortaya koymaktadır. İstanbul'a yönelen göçün Türkiye'nin çeşitli bölgelerine, illerine, kırsal ve kentsel kesimlerine dağılımında da, kimi yerde süreklilikler, kimi noktalarda da yeniliklerle karşılaşmaktadır. İstanbul nüfusunun, 1950-1990 arasında doğum yerlerine göre dağılımını veren Tablo Fin incelenmesi ve çeşidi göç araştırmalarının karşılaştırılması, istanbul'a yönelen göçün 1950-1955, 1970-1975 ve 1985'ten sonra başlayarak

1994'te hâlâ süren üç büyük dalga halinde olduğunu düşündürüyor. Her büyük göç dalgasının, göç gönderen bölgenin itiminin ve göç alan bölgenin çekiminin güçlendiği dönemlere rastladığı açıktır, itim, 1950'lerdeki kırsal-tarımsal çözülme, kırsal kesimde topraktan kopma ve işsizlik gibi nedenlerden olabileceği gibi, Doğu ve Güneydoğu'dan 1980'lerin sonlarında kabaran göç dalgasının teme-

indeki toplumsal-siyasal sarsıntıların e-konomik güçlülere eklenmesi olgusundan da kaynaklanabilir. İstanbul'un 1950 ortalarında, 1970'lerde ve 1980 sonlarında göç çekim gücünün artması ise, sanayileşme, giderek metropolleşme, çok geniş bir hizmet sektörüne sahip olma ve insanların kendi bölgelerinde yaşadıkları korku ve huzursuzluklardan "büyük kent" in i-çinde eriyerek kurtulma umutlarına cevap verme özelliklerinin sonucudur.

Tablo Fin incelenmesi, 1950'den 1990'a kadar her dönem, İstanbul'un, en büyük göçü Karadeniz Bölgesi'nden aldığını gösteriyor. 1990 itibariyle, istanbul nüfusunun yüzde 22,5'e yakını Karadeniz Bölgesi'nden gelenler oluşturuyor. Nüfusun, İstanbul doğumlu görünen ancak aileleri Karadeniz doğumlu olan çocuk yaştaki kesimi, ayrıca önceki sayımlarda bu kümede yer aldığı halde aradan geçen yıllar içinde ölenlerin varlığı da hesaba katılırsa, İstanbul'da yaşayan Karadenizli sayısı gibi, iki sayım arasında istanbul'a göç

etmiş olanların sayısının da çok daha yüksek olduğu anlaşılıyor (bu varsayım diğer göçmen grupları için de geçerlidir), istanbul'da yaşayan Karadenizlilerin tüm istanbul nüfusuna oranının 1950'de bile yüzde 12,5 civarında olması Karadeniz'den gelen göçün en eski göç olduğunu; bunların önemsiz sayılmayacak bir bölümünün kentte 50 yıl veya daha fazla süredir bulunduklarını ve büyük ölçüde kente entegre olduklarını gösteriyor, istanbul'da yaşayan Karadeniz doğumluların Karadeniz Bölgesi'ndeki illere dağılımına bakıldığında, 1950-1960'larda en fazla Kastamonu, Rize, Trabzon, Giresun'un İstanbul'a göç gönderdiği; 1985-1990 arasında ise Bayburt, Tokat, Trabzon, Giresun ve Ordu'nun başı çektikleri anlaşılıyor. 1990' da istanbul'da yaşayan 1.638.652 Karadeniz Bölgesi doğumlunun 403.751'i İstanbul'a 1985-1990 arasında gelmiş, istanbul'a ilk büyük göç dalgası 1950-1960'larda Karadenizlilerin ağırlıklı olduğu bir dalga görünümündeyken, oransal olarak bakıl-

dığında Karadeniz Bölgesi'nden göçün son yıllarda belli bir istikrara ulaştığı, buna karşılık diğer bölgelerden, özellikle de Doğu ve Güneydoğu bölgelerinden göçün istanbul'un son dönem göç haritasını belirlediği ortaya çıkıyor. 1950'de istanbul' da yaklaşık yüzde 5 civarında Doğu ve Güneydoğu doğumlu nüfus yaşarken, bu oran 10 yıl sonra, 1960'ta yüzde 7'yi ancak buluyor; 1975'te bunun da altına düşerek 5,7 civarında kalıyor. 1980'de ise İstanbul'da yaşayan 580.000'e yakın nüfus bu bölgelerden geliyor. Tüm istanbul nüfusunun yüzde 12'sini

" Oranlar yuvarlatılıp tam sayılara ulaşılmıştır.

" 1990 sayımına kadarki ilçeleri içermektedir ve kırsal ağırlıklı Büyükçekmece, Çatalca, Silivri, Şile, Yalova ilçeleri dışarc'3 bırakılmıştır.

Tablo H İstanbul Dışı Doğumlu Nüfusun Cinsiyete Göre Dağılımı

Marmara 46.490 44.371 91.671 0,95 234.743 204.683 439.426 0,87

Prof. Ferhunde Özbay'ın yayımlanmamış "İstanbul Nüfusu" adlı çalışmasından alınmıştır.

Erzurum, Diyarbakır da eklenmiş durumda. 1990 nüfus sayımına göre İstanbul'da 214.000'i aşkın Karanlı, 150.000'i aşkın Erzincanlı, 130.000'den fazla Erzurumlu, 140.000'den fazla Malatyalı, 55.000 Elazığlı, 42.500'ü aşkın Tuncelili, 42.000 Siirtli yaşıyor. 1990 sonrası için yapılan gözlemler ve küçük çaplı örneklemelerle yürütülen araştırmalar, 1990 sonrasında İstanbul'un oransal olarak en fazla Doğu ve Güneydoğu Anadolu'dan göç aldığı, 1950-1960 sonrasındaki Karadenizliler göçünün bugün yerini Doğu ve Güneydoğu Anadolu'dan göç dalgasına bıraktığını düşündürüyor. 1990 sayımında bile İstanbul'da yaşayan Doğu ve Güneydoğu doğumlu nüfusun yaklaşık 1.100.000'e ulaştığı ve Karadenizlilerden sonra ikinci büyük göçmen kümesini oluşturduğu gözleniyor.

İstanbul'a her dönem önemli göç vermiş olan iç Anadolu nüfusunun İstanbul nüfusu içindeki payı 1950'de yüzde 5,87' den 1990'da yüzde 11,12'ye çıkmış durumda. Bu bölgede Sivas, bölgenin diğer bütün illerine göre farklı bir konumda bulunuyor. 1990'da İstanbul'da 317.000'i a-şan Sivas doğumlu nüfus saptanırken, Sivas'ı bölgede en yakından izleyen Ankara doğumlu nüfus 86.000, Çankırı doğum-lu nüfus 70.000, Kayseri doğumlu nüfus 64.000 civarında dolaşıyor, İstanbul'a her zaman en az göç göndermiş olan Ege ve Akdeniz bölgeleri bu özelliklerini koruyorlar. Özellikle Ege'den gelen göçün a-zaldığı gözleniyor. Marmara Bölgesi ile İstanbul arasındaki göç ise, giderek azalan ve diğer bölgelere oranla geride kalan bir hız göstermekle birlikte 1990 sayımında İstanbul'da 440.000 civarında kişinin Marmara Bölgesi doğumlu olduğu anlaşıyor.

İstanbul Türkiye'nin çeşitli bölgelerinden olduğu gibi, iç ve dış siyasal gelişmelere bağlı olarak yabancı ülkelerden de göç çeken bir il. Yugoslavya başta olmak üzere Balkan ülkelerinden gelen Türk a-sıllı nüfusta iki kez önemli artış görülüyor. 19öO'a kadarki dönemde 1952'den başlayarak gelen Balkan göçü, 1960 sayımında "yabancı ülke doğumlu" nüfusu İstanbul nüfusunun yüzde 12,38'ine çıkarırken, 1980 sayımında Balkan ülkeleri dışında diğer yabancı ülkelerden 260.000'i aşan bir nüfus kümesinin İstanbul'a yerleştiği görülüyor. Bunların önemli bölümünün Avrupa'da çalışan ve kesin dönüş yapanlardan oluştuğu, bir bölümünü ise İran'dan ve Arap ülkelerinden gelenlerin meydana getirdiği varsayımı pek de yanlış görünmüyor. Nihayet 1990

sayımında yine Balkan ülkelerinden gelmiş 200.000'in çok üstünde, Yugoslavya ve Bulgaristan ağırlıklı bir nüfus, bu bölgede son yuların gelişmelerinin bir sonucu olarak ortaya çıkıyor. Ancak 1975 Genel Nüfus Sayımı'ndan hesaplanan "yabancı ülke" doğumlu nüfus verilerinin güvenilirliği bizce tartışmalıdır. Aynı kuşku 1990 sayımı "Balkanlar" ve "Diğer" ülke doğumlulara ait veriler için de geçerlidir.

1950'de istanbul nüfusunun yüzde 47,09'unu meydana getiren istanbul dışı doğumlu göç nüfusu, 1990'da il nüfusu-

nün yüzde 62,73'üne; düz sayım yöntemleri bir yana bırakılarak istanbul doğumluların kökenleri üzerine incelemelerle birleştirilip hesaplandığında ve 1990 sonrasında aynı hızla sürdüğü tahmin edilen göç de buna eklendiğinde, 1994'te istanbul' un nüfusunun tahminen dörtte üçüne yükseliyor.

Çeşitli göç araştırmaları, istanbul'un farklı dönemlerde farklı bölgelerden ve yörelerden göç aldığını da ortaya koyuyor. 1950-1955 göç dalgası, ağırlıklı olarak kırsal kesimden (köylerden) başta istanbul olmak üzere Ankara ve İzmir gibi büyük şehirlere doğrudan doğruya yönelen bir göçtü. Konuya ilişkin çalışmaların üzerinde birleştikleri nokta, bu göç modelinin, köylerden yakın kentlere, oradan da daha uzak büyük kentlere veya metropollere doğru "kademeli göç" modeline uymadığı; köyden büyük kente ve en başta istanbul'a tek aşamalı bir göç olduğudur. Bu özellik, aynı zamanda 1950-1955 dalgasının bir uzun mesafe göç dalgası olduğunu da göstermektedir. Yöresinden kopan nüfus, ister Karadeniz'den, isterse Doğu, Güneydoğu veya Orta Anadolu gibi bölgelerden olsun, uzun mesafeler kat e-

derek İstanbul'a ulaşmaktadır. 1975-1980 arası dönemde, tek aşamalı kır-kent göçü modelinin, yerini az gelişmiş kentlerden, gelişmiş büyük kentlere doğru göçe bırakmaya başladığı görülüyor. İstanbul, 1970'ler sonrasında, özellikle de 1975-1980 nüfus sayımları arasındaki dönemde, bir yandan kırsal kesimden, köylerden doğrudan göç alırken, öte yandan belirgin bir ağırlıkla sosyoekonomik bakımdan daha geri kent kesimlerinden göç almıştır. 1975-1985 arasında İstanbul'a gelen göçmenlerin yüzde 63'ü il ve ilçe merkezlerinden-dir. 1985 sonrasında ise İstanbul'a doğrudan kırsal kesimden göçün hızlandığı ve tek aşamalı göç modelinin bir kez daha tekrarlandığı söylenebilir.

Çeşitli dönemlerde İstanbul'a gelen göçmen nüfus içindeki kadın ve erkek oranları da kente yönelen göçün yapısını ve bu yapının zaman içinde kenti ne yönde etkilediğini göstermesi açısından önemlidir. 1950'de kırsal kesimlerden kopup tek basma İstanbul'a iş aramaya, çalışmaya gelen, işgücü ve yedek işgücü niteliğindeki erkek göçmen nüfusun ağırlığı zaman içinde büyük ölçüde kaybolmuş, yerini istanbul'a ailecek yerleşmeye bırakmıştır.

Kentin fiziksel olduğu kadar toplumsal, siyasal ve kültürel yapısını da etkileyen bu eğilimi Tablo H'den izlemek olanaklıdır. 1950'de Karadeniz Bölgesi doğumlu 145.222 kişiden 93.706'sı erkektir ve erkek göçmenlerin kadınların neredeyse, iki katı olduğunu ifade eden kadın-erkek göçmen oranı, 1,82'dir. Bölge içindeki illere bakıldığında bu oran Gümüşhane için 2,75 (erkek nüfus kadın nüfusun üç katına yakın); Giresun doğumlularda 2,41; Ordu doğumlular arasında 2,16'dır. Aynı yıl, Doğu Anadolu Bölgesi doğumlu 49.358 göçmenin 32.665'i erkektir. Burada oran, erkekler lehine, Karadeniz Bölgesi'nde görülen 1,96 oranından bile yüksektir. Az göçmen yollamasına karşılık aynı durum Akdeniz Bölgesi için de geçerlidir. 1950'de kadın-erkek oranının erkekler lehine 1,60 olduğu iç Anadolu ve aynı oranın 1,58 olduğu Güneydoğu Anadolu'yu, 1,39'la Ege Bölgesi izlemekte, Marmara Bölgesi'nde ise kadınlar lehine bir fark görülmekte ve İstanbul'da Marmara Bölgesi doğumlu kadın nüfus, aynı bölge doğumlu erkek nüfusu aşarak 0,95 oranı bulunmaktadır.

1990 nüfus sayımı sonuçları, istisnasız bütün bölgelerden gelen göçte, erkek ağırlığının azaldığını ortaya koyuyor. Erkek göçmenlerin kadın göçmenlere oranının en yüksek olduğu Doğu, Akdeniz, Karadeniz ve İç Anadolu bölgelerinden gelen göçmenler arasında bu oran, en fazla Karadeniz, Doğu Anadolu ve Akdeniz bölgelerinden gelenler arasında olmak üzere kadınlar lehine ciddi biçimde değişmiştir (bak. Tablo II). Sadece 1985-1990 arasında kente gelenlere bakıldığında ise, bir tek Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nden gelenler arasında bu oranın erkekler lehine belirgin biçimde yüksek olmayı sürdürdüğü; Doğu Anadolu doğumlu kadın ve erkek nüfus arasında hâlâ küçümsenmeyecek bir fark bulunduğu; Marmara Bölgesi'nden gelenler arasında kadınların, öteden beri sahip oldukları üstünlüklerini korudukları; diğer bölgelerden gelenler arasında ise belirgin bir eşitleme eğilimi gözleendiği söylenebilir. Bu konuda bazı kentler, kendi bölgeleri içinde de özellikler göstermektedir: Karadeniz Bölgesi'nde Giresun, Gümüşhane, Ordu, Rize'den gelen göçmenlerin, 1950'lerde ezici biçimde tek erkekler olmalarına karşılık, 1990'da bu kentlerden gelen erkek ve kadın nüfus neredeyse eşitlenmiştir. 1950'de, 1.262 erkeğe karşılık sadece 189 kadın göçmeni İstanbul'a göndermiş olan Bingöl doğumlular arasında bile, 1990'da kadın-erkek oranı (1,30) erkeklerin lehine dengelenmeye doğru gitmektedir. Buna karşılık yeni il olan Şırnak'tan gelmiş 1.412 kişinin sadece 350'si kadındır. Aynı durum 1990' da Van, Batman, Hakkâri için de geçerlidir. Buralardan, bir ölçüde de siyasal gelişme ve bunalımlara bağlı olarak, erkek nüfus kaçması olduğu düşünülebileceği gibi, İstanbul'a göç göndermeye daha yeni dönemlerde başlamış olan bu yörelerin, göçün birinci aşamasının kurallarına uygun bir davranış biçimi gösterdikleri de söylenebilir. İç Anadolu'da Sivas, İstan-

bul'a göç gönderme açısından çok özel bir il olarak belirlemektedir. 1990 nüfus

sayımına göre Sivas bütün iller arasında İstanbul'a en fazla göçmen göndermiş il olmak yanında (1990'da İstanbul'da 317.081 Sivas doğumlu vardır); 1985-1990 arasında İstanbul'a en fazla göçmen gönderen il konumunu da korumaktadır. Öte yandan, 1950'de İstanbul'daki Sivaslıların neredeyse dörtte üçü kadinken (oran, 2,70), 1990' da 149.443 kadına karşılık 167.638 erkek vardır (oran 1,36). 1985-1990 arasında kente gelen Sivas doğumlular arasında, kadınlar erkeklerden az bir farkla önde gitmektedirler (31.863 kadına karşılık 31.401 erkek). Bu rakamlar, Sivas'tan göçün, geçici bir işgücü göçü olmanın ötesinde yerleşik aile göçü olmaya doğru gittiğini ve Sivas'tan gelenler arasında yerleşiklik eğilimlerinin diğer bütün illere oranla da güçlü olduğunu anlatmaktadır. Aynı sonuç, İstanbul'a en fazla göçmen göndermiş il olarak Sivas'ın hemen arkasından gelen Kastamonu (1990'da 222.335 kişi), Kars (214.065 kişi), Giresun (210.528 kişi), Trabzon (175.616 kişi), Ordu (163.159 kişi), Erzincan (150.936 kişi), Malatya (141.134 kişi) için de geçerlidir. Göçün geçici işgücü göçü olmaktan çıkıp yerleşiklik kazanması olgusunu, İstanbul'un fi-ziksel-toplumsal değişmesini gözlemleyerek belirlemek yanında, bu rakamlar da bir kez daha doğrulamaktadır.

İstanbul'a yönelen ve gerek İstanbul ili' nin doygunluk eşiğine doğru gitmesi, gerekse il çevresindeki metropol alanlardaki yerleşmelerin nüfus çekmesi yüzünden hızı oransal olarak azalan göçün kente gelen nüfus büyüklüğü açısından önemi artmaktadır. Göç, kentin fiziksel büyümesini, kenti çepeçevre saran gecekondu bölgelerinin özellikle son 15 yılda anakenti her anlamda yutan bir nicelik ve niteliğe ulaşmasını da birlikte getirmiştir. Göçle gecekondu olgusunun iç içeliği, kentin yakın tarihini, bugününü ve geleceğini belirlemiştir. 1990 başlarında DPT Sosyal Planlama Başkanlığının yaptığı gecekondu araştırmasına göre İstanbul'da gecekondularda oturanların sadece yüzde 6'sı İstanbul doğumludur. Aynı araştırmaya göre İstanbul'da gecekondu bölgelerinde oturanların yüzde 60,89'u köy ve sadece yüzde 9,6'sı il merkezi doğumludur. Yine aynı araştırma İstanbul, Ankara ve İzmir gibi üç büyük ile göçle gelmiş ve dönüşsüz olarak kente yerleşmiş nüfusun oranının İstanbul'da en yüksek olduğunu göstermektedir.

Göçün İstanbul'un ilçelerine Dağılımı: Günümüzde İstanbul nüfusunun ezici çoğunluğunu meydana getiren göçmen nüfusun kent içindeki coğrafi dağılımının haritasını, bir yandan son 50 yılda gecekondu mahallelerinin hangi tarihlerde nerelerde kurulup geliştiklerini gözleyerek, öte yandan İstanbul ilçelerindeki İstanbul dışı doğumluların dağılımına bakarak çıkarmak olanaklıdır (bak. gecekondu). 1945-1950'lerde ilk gecekondu mahalle-

GÖKAY, FAHRETTİN

lerinin Zeytinburnu. Kazlıçeşme çevresinde kurulduğu sıralarda, kentin bu yöresine, o dönem istanbul'a en büyük göç dalgalarını gönderen Karadeniz Böiğesi'nden gelenlerin yerleşmeye başladıkları; daha sonra Balkanlar'dan gelen göçmenlerin Taşlılarla (Bayrampaşa) civarına yerleştikleri; Boğaz'ı çevreleyen sırtların Karadeniz ve Doğu bölgelerinden gelenlerce iskân edildiği; Zeytinburnu'ndan sonraki ikinci büyük gecekondü bölgeli Gültepe, Kuştepe, Çeliktepe vb tepeler ile Kâğıthane sırtlarından aşağıya doğru uzanan gecekondü bölgelerinde Doğu, Güneydoğu, Karadeniz ve iç Anadolu'dan gelen nüfusun yoğunlaştığı; nihayet 1980-1985 sonrasında özellikle kentin Anadolu yakasındaki hızlı ve yaygın gecekondulaşmanın, ana nüfus kümesini tç Anadolu, Doğu, Güneydoğu, Karadeniz'den gelenlerin meydana getirdiği ilk gözlemlerle de ortaya çıkıyor. 1990 nüfus sayımı sonuçlarına göre, İstanbul ilçelerinde istanbul doğumlu ve göçmen nüfus oranları Tablo IIFte görölmektedir. Pendik (yüzde 70), Küçük-çekmece (yüzde 67,3), Bakırköy (yüzde 67,1), Ümraniye (yüzde 66,5), Kartal (yüzde 66), Gaziosmanpaşa (yüzde 64,1) Kâğıthane (yüzde 64), Zeytinburnu (yüzde 63,1). Bu ilçelerde, istanbul dışı doğumlu nüfus açısından yüzde 61,7 olan İstanbul ortalamasının üstünde oranlar elde e-dilmektedir. En az göçmen nüfusa sahip ilçeler ise sırasıyla Adalar (yüzde 51,2), Beykoz (yüzde 55,4), Beşiktaş (yüzde 56,3), Fatih (yüzde 56,8), Şişli (yüzde 56); Beyoğlu (yüzde 58,8), Kadıköy (yüzde 59,3), Sarıyer (yüzde 59,9), Bayrampaşa (yüzde 60,3), Üsküdar (yüzde 61,7), Eyüp' tür (yüzde 60,3).

1990 sayımından hareketle elde edilen bu veriler biraz daha yakından incelendiğinde, bu ilçelerin bir bölümünün, örneğin Beykoz'un, yaygın gecekondü tepelerini içeren Şişli'nin, yer yer Kadıköy'ün görece eski göç yerleşimi bölgeleri oldukları ve ikinci, üçüncü kuşak göçmenleri barındırdıkları için bu ilçelerde aile kökeni istanbul dışında olan istanbul doğumlu nüfusun fazla çıktığı gözlenmektedir.

istanbul'un hangi ilçelerinde hangi illerden gelenlerin ağırlıklı olarak yerleştikleri araştırılırsa, yine 1990 verilerine göre şu sonuçlar alınıyor: Nüfusunun sadece yüzde 51,2'si göçmen olan Adalar'da Erzincanlılar ve Sivaslılar başta geliyor. Onları Kastamonu, Tokat, Rize, Trabzon, Ordu, kısaca Karadenizliler izliyor. Bakırköy İlçesi'nde Sivaslıların en büyük küme olarak yer aldıkları (61.568 kişi), onları Kars, Kastamonu, Tokat ve diğer Karadeniz Bölgesi doğumluların izlediği görölüyor. Bayrampaşa'da Balkan ve Yunanistan göçmenleri ile Kırklareli ve Edirne gibi Trakya kenüerinden gelmiş göçmenler ağırlıkta. Beykoz İlçesi'ndeki göçmen nüfus Karadeniz Bölgesi ve Kars başta olmak üzere Doğu ağırlıklı. Beyoğlu İlçesi'nde Giresunlular ve

Karadenizliler yine önde, ancak bu ilçeye daha yeni dönemlerde gelen ve yerleşen Sivas göçünün de 16.000'i aşkın bir nüfusla önem taşıdığı, Erzincan,

Erzurum ve Elazığlıların Sivas'ın hemen ardından geldiği görülüyor. Oransal olarak en büyük göçmen nüfusu barındıran ve göçmen nüfus arasında erkeklerin ağırlıkta olduğu Eminönü İlçesi'nde Adıyaman, Malatya, Sivas, Kayseri ve Kastamonulular önde gidiyor. Eyüp İlçesi'ndeki göçmen nüfus, başta Giresun olmak üzere Tokat, Ordu, özetle Karadeniz ağırlıklı. Sivas ve Erzurum doğumlular hemen arkadan geliyor. Fatih İlçesi'nde yaşayan göçmen nüfusun çoğunluğu Kastamonu (22.978 kişi) ve Malatya ağırlıklı (18.478 kişi). Bu illeri Trabzon, Siirt, Konya, Erzurum, Erzincan izliyor. Gaziosmanpaşa Sivas, Giresun, Kastamonu, Erzurum kökenlilerin ağırlığıyla dikkati çekiyor. Kadıköy İlçesi'nde yine Sivas ve Kastamonu başta olmak üzere Karadeniz Bölgesi doğumlular, Ankara (20.000 kişi), Kars illeri önde geliyor. Kâğıthane İlçesi'nde yine Sivas doğumlular (27.243) ve Karadeniz Bölgesi'nden gelenler önde. Kartal İlçesi'nde göç, Erzincan, Erzurum (toplam 35.000 kişi), Sivas, Çankırı, Karadeniz ve Kars ağırlıklı. Küçük-çekmece İlçesi'nde Kars ve Malatya; Pendik'te Sivas ve Kars; Sarıyer'de Sivas ve Karadeniz; Şişli'de Sivas, Karadeniz, Doğu Anadolu; Ümraniye'de Sivas, Tokat, Tunceli, Erzurum, Trabzon ve Giresun; Üsküdar İlçesi'nde Rize, Giresun, Trabzon, Kastamonu başta olmak üzere Karadeniz ve onları izleyerek Sivas; Zeytinburnu'nda ise başta Giresun olmak üzere Karadeniz ve başta Sivas olmak üzere İç Anadolu Bölgesi göçmenleri ağırlık taşıyor.

İstanbul'a yönelmiş olan büyük göçün kent içi dağılımı, göçmen nüfusun hangi bölgelerde yerleştiği ve yerleşme seçimini belirleyen başlıca etkenler büyük ve küçük sanayi tesislerinin, yani iş olanaklarının varlığı; daha önce gelmiş göçmen gruplarıyla akrabalık veya hemşerilik ilişkileri; göçmenin toplumsal-ekonomik konumu olarak görülüyor, ilk göç dalgalarının, sanayi bölgelerine yakın, en azından ulaşım kolaylığı olan semtlere ve gecekondu mahallelerine yerleştikleri, daha sonra gelenler için ise hemşerilik, akrabalık, aynı bölgeden olma vb gibi öznel etmenlerin ağır basmaya başladığı saptanıyor. Öte yandan, İstanbul'a toplam göç içinde, ağırlıklı olmasa da hiç de küçümsenmemesi gereken bir göçmen grubu, 1950'lerden beri başka kentlerde yeterli bir servet birikimi sağladıktan sonra İstanbul'a göçen ve burada daha gelişkin iş olanakları ve daha geniş ufuklu bir yaşam arayan görece orta ve üst sayılabilecek toplumsal-ekonomik kesimlerden kişi ve ailelerdir, İstanbul kenti, tarihinin her döneminde olduğu gibi 1950 sonrasında ve günümüzde de orta ve büyük sermaye sahipleri ve aydın kesimler için bir çekim merkezi olmayı sürdürüyor.

İstanbul'a yönelen göçün son 20, özellikle de son 10 yıldır kentin gelişmesiyle iç içe geçen bir sonucu da İstanbul'un, çevresindeki yakın yerleşmelere hattâ

Kocaeli gibi illerin bir bölümüne de yayılan metropolleşmesidir. Bu metropolleşme olgusu ve istanbul yakınındaki bazı mer-

kezlerin İstanbul'dan aldıkları ivme ile göç çeken duruma gelmeleri, istanbul ili' ne yönelen göçün kent merkezinin dışındaki çevre yerleşmelere olduğu kadar, çevredeki sanayileşmiş illere de yerleşmesini; böylece istanbul merkezine yönelen göçün, son yıllarda, nüfusça olmasa da oransal ve özellikle de hız bakımından yavaşlamış görünmesini sağlıyor.

Çağlar boyunca, bölgede ve ülkede en büyük göç kenti durumunu korumuş olan istanbul aynı zamanda göç gönderen bir kenttir. 1960-1970 arasında başta Almanya olmak üzere çeşitli Avrupa ülkelere, gerek işçi göçü gerekse beyin göçü yollayan Türkiye kentlerinin başında istanbul gelmektedir. Geniş bir memur grubunu barındıran İstanbul, tayinler yoluyla da dışarıya göç göndermektedir. İstanbul-Ankara arasındaki göç de, bütünü belirleyici sayılarda olmamakla birlikte, kalifiye işgücü, serbest meslek grubu ve aydınlar arasında kayda değer orandadır. 1980'ler, hele de kentin sorunlarının gide rek büyüdüğü 1990'lardan sonra İstanbul'dan Ege ve Akdeniz'in sahil kasaba ve kentlerine doğru, küçük ama yükseliş eğilimi gösteren bir göçün varlığından da sözedüebilir. OYA BAYDAR

GÖKAY, FAHRETTİN KERİM

(1900, Eskişehir - 22 Temmuz 1987, istanbul) Hekim, siyaset adamı, vali ve belediye başkanı.

Gökay, istanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi'nde psikiyatri ordinaryüs profesörü iken 24 Ekim 1949'da istanbul valiliğine ve belediye başkanlığına atandı.

istanbul 1950'li yıllarda ve özellikle 1955-1956 arasında önemli bir imar hareketine sahne oldu. Gökay, Başbakan Adnan Menderes'in istanbul'un imarını bizzat üstlenerek kente müdahalesinden önce 1950'li yılların ilk yarısında, bağımsız çalışma olanağı buldu. Bir plan dahilinde kentin gelişimini öngördü.

istanbul'un yol şebekesi yetersizdi; kent geniş bir alana yayılıyordu; arazisi engebeliydi. Bir yandan nüfus hızla artıyor, öte yandan sınai kuruluşlar gelişigüzel dile-

Fahrettin Kerim Gökay, 1962

Cumhuriyet Gazetesi Arşivi

Fahrettin Kerim Gökay'ın Göztepe'deki evi. *Ahmet Kuzik, 1994*

dikleri yerde kuruluyordu. Yeterli yol şebekesinin olmayışı kentin imarını olumsuz yönde etkilemişti. Belediye ve Özel idare tarafından yol yapımına hız verildi. Değişik semtlerde 50'nin üzerinde yol onarıldı. Gökay, tarihsel ve turistik caddelere önem verdi.

Fatih-Edirnekapı yolu kısmen yeniden yapıldı; bir kısmı asfaltlandı ve parkeyle döşendi. Topkapı Sarayı'nın ve Ayasofya Müzesi'nin çevresindeki yollar asfaltlandı. Sultanahmet-Beyazıtyolu üzerinde Çem-berlitaş'a kadar çıkan kesim mozaik parke ile döşendi. Kapalıçarşı'ya giden Nuru-osmaniye yolu, Fatih'te Karaman, Laleli'de Reşit Paşa caddeleri asfaltlandı. Bunlar dışında halk caddeleri olarak bilinen birçok cadde ve ara yol onarım gördü.

Gökay döneminde istanbul'un Anadolu yakasının su sıkıntısı bir ölçüde hafifletildi. II. Elmalı Bendi'nin temeli 1951'de atıldı. Terkos-Kâğıthane arasındaki 42 km' lik isale hattı döşendi. Böylece birçok çeşmeye su verilebildi. Silahtarağa Elektrik Santrali yeni kazan ve jeneratör gruplarıyla güçlendirildi. Fethin 500. yıldönümü nedeniyle istanbul ilk kez gece aydınlatıldı. Prof. Haldun Gürmen'in hazırlandığı bu aydınlatma gösterisinde Hisarlar, Kız Kulesi, Yeni Cami, Süleymaniye ve diğer anıtlar ışıklarla donatıldı.

Bakımsız ve harap bir durumda olan Fatih Külliyesi onarıldı. Cami ve çevresi güzelleştirildi. Vakıflar idaresi ile birlikte Süleymaniye Camii çevresi, Aksaray'da Murad Paşa Camii, Ayvansaray'da İvaz Efendi Camii, Azapkapı'da Saliha Sultan Sebili onarıldı. Eyüb Sultan Camii'nin çevresindeki dükkânlar yıkılarak meydan açıldı; cami ortaya çıktı. Yapımı 7 yıl süren Belediye Sarayı'nın(->) temeli Gökay döneminde atıldı.

Gökay özellikle eğitim sorununa eğildi. Kentte ve köylerde okul sayısında büyük artış görüldü, ilk üniversite öğrenci sitesi onun döneminde yapıldı. Yanmış cilan Fındıklı'daki Güzel Sanatlar Akademisi ve İhlamur Parkı'ndaki İhlamur Kasrı

onarıldı. İhlamur Kasrı'nda(->) Tanzimat Müzesi(~>) açıldı. Neşriyat ve istatistik Müdürlüğü genişletildi. Ressam, heykeltıraş gibi plastik sanat mensuplarının eserlerini sergileyebilmeleri için Beyoğlu'nda Cerc-le d'Orient(->) binasının büyük salonlarından birinde istanbul Şehir Galerisi açıldı. Yine aynı binada Şehir Tiyatroları'na bağlı Yeni Komedi Tiyatrosu faaliyete geçti. Bundan böyle komediler Tepebaşı'ndaki eski tiyatrodan buraya alındı. Tepebaşı, dram tiyatrosu oldu.

Mesleği gereği ruh sağlığında gürültü kirliliğinin önemini bilen Gökay istanbul'a "klakson yasağı" getirdi. Halkın boş zamanlarını değerlendirebilmesi için "Bahar ve Çiçek Bayramı" adı altında Gülhane Parkı'nda 2 ay süren toplu eğlenceler düzenlendi. Bu bayrama esnaf süslü arabalarla

katıldı. Park içinde kukla, Karagöz, ortaoyunu gibi eski eğlenceler canlandırıldı. Bir Şark kahvesi kuruldu. Spor ve Sergi Sarayı'nda yılbaşı eğlenceleri düzenlendi.

Vali ve Belediye Reisi Gökay 1950-1954 arasında istanbul'da başkanlı çahşmalar sergilerken 1950'lerin ortasında Başbakan Adnan Menderes imar hareketlerini bizzat üstlendi. 26 Kasım 1957'de vali ve belediye başkanlığı görevinden ayrılan Gökay, Bern büyükelçiliğine atandı. 15 Ekim 1961 seçimlerinde Yeni Türkiye Partisi'n-den İstanbul milletvekili seçildi. 1962-1963' te ismet inönü başkanlığındaki koalisyon hükümetlerinde imar-iskân bakanlığı ile sağlık ve sosyal yardım bakanlığı yaptı. 1965'te siyasetten çekildi.

ZAFER TOPRAK

GÖKSU

Anadolu Hisarı(->) ile Küçüksu Kasrı(->) yakınından denize ulaşan Büyük ve Küçük Göksu (Küçüksu) derelerinin meydana getirdikleri birbirine paralel iki vadi boyunca uzanan mesire alam.

Bir zamanlar istanbul'un, Batılı gezginlerin "Asya'nın tatlı suları" olarak isimlendirdikleri bir mesiresi olan Göksu, Kâğıthane ile önem ve rağbet bakımından yarışır. Göksu, Küçük ve Büyük Göksu arasındaki alanı Boğaziçi sahiline kadar kaplar ve Göksu Deresi'ni izleyerek Dört Kardeşler mevkiine kadar uzanır; Göksu Deresi'ne küçük bir kolun kavuştuğu yerde bir miktar genişler. Mesire Anadolu-hisarı ve Yenimahalle sırtları ile sınırlanmış, Boğaz tarafı ise açık kalmıştır. Bu güzel ve elverişli alanı insan eli anlayışlı bir surette işlemiş ve en uygun motiflerle değerlendirmiştir. Küçüksu Kasrı ile dört yüzlü Küçüksu Çeşmesi(->) ve taş sofa, Anadolu Hisarı'na güzel bir karşılık teşkil etmekte ve Boğaz'a açılan kısmını, u-yumlu bir biçimde çerçevelemektedir.

Derelerin üzerine atılmış köprüler, Dört Kardeşler grubu ile nihayetlenen ağaç kümeleri, derenin iki kıyısında ulu çınarlar, kızılgağaçlar, Göksu Çayın'na güzellik katmıştır. Türkiye'de sınırlı bir yayılımı bulunan, oysa Batı Akdeniz ülkelerinde (örneğin Portekiz, İspanya ve Fas) geniş or-

manlar kuran pırnal meşesi (*Qouercus ilex*) Göksu yağış havzası içerisinde küçük gruplar halinde doğal olarak yetişmektedir.

Derenin kayıkla gidilebilen son kısmında, büyük ağaçlarla gölgelenmiş bir düzlük olan Dört Kardeşler denilen yerde, geçen yüzyılda ortaoyuncular oyun oynarlardı.

Bizans döneminde, Göksu'nun içerilerinde bir manastır ile bir av köşkünün (sarayının) bulunabileceği tahmin edilmekle birlikte bunu doğrulayacak bir kalıntıya rasdanmamıştır. Ancak, Osmanlılar döneminde, Göksu kıyısı içerilerinde, kutsal bir ziyaret yeri olan

Panayia (Meryem) Ayazması bulunmuştur.

17. yy kaynakları Göksu'nun bir bi-niş(->) yeri olduğunu ve IV. Murad'ın (hd 1623-1640) buraya itibar ettiğini kaydetmektedir. Bu padişahın Kandilli'ye kadar uzanan servi ormanından dolayı Göksu'ya "Gümüş Servi" adını koyduğu rivayet e-dilir. Çevresindeki su kaynakları ve sebze bostanlarıyla ünlenen Göksu'nun 17. yy'da iki tarafının yüksek ağaçlarla çevrili bağlardan oluştuğunu, Evliya Çelebi kaydetmektedir. Burada (Defterdar) Ha-lıcızade bahçeleri ile un değirmenleri bulunduğunu söyleyen Evliya Çelebi, derenin üzerindeki tahta köprüye de işaret ederek halkın kayıklarla dereye gezdiğini, ilerideki köylere vanp ağaçlar altında sohbet ettiğini ekler.

S. H. Eldem'in tespitlerine göre, Evliya Çelebi'nin söz ettiği gibi köprüler, Dört Kardeşler grubu ile son bulan ağaç kümeleri, sofa ve çeşmeler, çayırı ayrıca süslemekteydi. Göksu Deresi'nin sağ sahilinde, un değirmeni önündeki ahşap köprü hizasındaki sahada, karakteristik ve büyükçe bir başka sofa bulunuyordu. Eldem bu setin II. Mahmud zamanında (1808-1839) inşası tasarlanan bir köşkü taşımak üzere yapıldığını ve sonradan bu projeden vazgeçilmesi üzerine terk edildiğini söylemektedir. Bu set hafifçe meyilli bir arazi üzerine, Göksu Deresi'nden biraz ayrılmış, tepeciklerle çevrilmiş" bir alanın kenarına yapılmıştır. Dikdörtgenin arkası yanm daire, önü ise çok hareketli içbükey ve dışbükey dairelerden oluşur. Setin üzerinde şimdiki Küçüksu Kasn'mn planını çağrıştıran bir kasrın temelleri vardır. Eldem bu sete giderken eskiden yolun sol tarafında bir çeşme, sağ tarafında da bir namazgah seti olduğunu kaydetmektedir.

18. ve 19. yy'da Göksu ünlü bir eğlence yeri idi. Dereye "piyade" denilen kayıklarla dolaşılır, dere boyunda da yayalar, atlılar ve arabalılar gezinirdi. Küçüksu'da 8 Eylül ayazma törenleri günlerce sürer, Şirket-i Hayriye'nin ek vapur seferleri koymasını gerektirecek kadar halkın ilgisini çeken bir panayır şekline dönüşürdü. Bazen padişah, sultan efendiler ve şehzadeler de böyle eğlenirlerdi. Abdülhak Şina-si Hisar ve A. Cabir Vada, Göksu eğlencelerinin canlı tasvirlerini yapmışlardır.

I. Dünya Savaşı yıllarından sonra buraya rağbet azalmış; Göksu kıyısındaki yalılar yıkılmış; köşkler harap olmuş; tahta köprülerin yerine betonları yapılmış; ge-

GÖKSU ÇEŞMESİ

412

413

GÖRELE, HAMİT

Hamit Görele'den bir "Boğaz" manzarası, 71x46 cm. *Kile Sanat Galerisi*

istanbul voSÂzı

Göksu, 1963

istanbul Ansiklopedisi

zinti kayıkları ortadan kalkmıştır. Yine de 1960'lı yıllara kadar, iki akarsu arasındaki çayırılık, mayıs-eylül ayları arasında halkın açık havada eğlence ve dinlenme ihtiyacını karşılamayı sürdürmüştür. Çayırda sıra sıra büyük kazanlarda pişirilen mısır, eski Göksu mesire geleneğinin son kalıntısı olmuştur.

Günümüzde çayırılık alan tahrip edilmiş, küçültülmüştür. Anadoluhisarı Gençlik ve Spor Akademisi(->) gibi büyük ve ölçüsüz tesisler, bu tarihi ve güzel alanı çir-kinleştirmiştir.

Göksu Deresi ve kıyısındaki eski evler. *Erdal Yazıcı, 1988*

I. ve II. Boğaz köprülerinin yapımı sırasında, inşaat firmaları köprülerin çelik ve betonarme tahliyelerini geniş bir alan olan Göksu Çayırı'nda hazırlamış; Fatih Sultan Mehmet Köprüsü'nün(->) tahlieleri daha geniş ve uzun olduğu için, çayırın ortasında sıra halinde dikilmiş bulunan yaşlı kavakların kesilmesine müsaade edilmiştir. İkinci köprü inşaatı bittikten sonra bozulan çayırın yeniden çimlendirilmesi ve kesilen ağaçların yerine yenilerinin dikilmesi şartı ise yerine getirilememiştir.

Göksu'nun bugünkü durumu, doğal ve tarihsel çevrenin tahribinin tipik bir örneğidir. Dere kenarına yapılmasına izin verilen fabrikalar ve diğer kamu yapıları ile çayırı bölen yol, mesirenin bütünlüğünü bozduğu gibi, dere boyunca uzanan yalıların çoğu da yanıp yıkılmış, kirlilikten sandalların derenin içine girmeleri imkânsız hale gelmiştir.

Bibi. A. Ş. Hisar, *Boğaziçi Mehtapları*, ist., 1956; A. C. Vada, *Boğaziçi Konuşuyor*, ist., 1943; Eldem, *Türk Bahçeleri*, 7-8, 10-13; Erdoğan, *Bahçeler*, 178; Aslanoğlu-Evyapan, *Eski*

istanbul

Türk Bahçeleri.

GÖKSU ÇEŞMESİ

bak. KÜÇÜKSU ÇEŞMESİ

GÖKSU KASRI

bak. KÜÇÜKSU KASRI

GÖKSU VAPURU

Şehir Hatları İşletmesi vapuru.

Şirket-i Hayriye'nin 56 baca numaralı küçük bir yolcu vapuruydu. Şirket, İngiltere, Glasgow'da, Armstrong tezgâhlarına birbirinin eşi iki küçük yolcu

vapuru birden ısmarlamıştı. Gemi inşa şirketi, böy-

lesine küçük iki vapurun kendi başlarına yola çıkartılarak Atlantik ve Akdeniz'i geçmelerinin tehlikeli olacağını göz önüne a-larak, bu iki vapuru parçalar halinde bir şilebe yükleyip göndermeyi uygun gördü. Fakat bu sefer de şilep yolda şiddetli bir fırtınaya yakalanarak batmıştı.

Armstrong firması, bu durum karşısında kaybedilen iki vapurun derhal yenilerini yaparak siparişleri yerine getirdi. Yine parçalar halinde gönderilen bu iki küçük vapurun montajı şirketin Hasköy'deki fabrikasında yapıldı. 55 ve 56 baca numaralı bu iki vapura Bebek(-0 ve Göksu i-simleri verildi.

1905'te inşası sona eren Göksu, 65 gros, 37 net tonluktu. Gövdesi çelik olup uzunluğu 21,3 m, genişliği 4,8 m, su kesimi 1,8 m kadardı. İki genleşme!! 130 beygircüünde buhar makinesi vardı; tek uskurluydu. Saatte 8 mil kadar hız yapabiliyordu. Süvarisi Küçük Aziz Efendi Kaptan, başmakiniisti Mehmet Hilmi Usta idi.

Eşi Bebek gibi, Göksu'nun da endaze hesaplan titizlikle yapılmamıştı, ayrıca az yolcu alıyordu ve de pek rahat değildi;

Göksu Vapuru

Eser Tutel koleksiyonu

buna rağmen yıllarca bu şekilde kullanıldı. Sonra 1934-1935'te ikisi de Hasköy'de elden geçirildi, tekneleri biraz büyütüldü, oturacak yerleri çoğaltıldı.

Yıllarca Boğaz sularında daha çok iki kıyı arasında ring seferleri yaparak hizmet veren Göksu, Şirket-i Hayriye'nin 1945'te Münakalât Vekâleti tarafından satın alınması üzerine denizyollarının Şehir Hatları işletmesi filosunda yer aldı. 26 Temmuz 1967'de sökûlmek üzere satıldığı zaman, 62 yıllık tekneydi.

Şirket-i Hayriye'nin 1853'te İngiltere'deki John Robert White firmasına inşa ettirdiği ilk altı vapurun 3 numaralı olanı da Göksu adını taşıyordu. Teknesi ahşap o-lup yandan çarklıydı. 1854'te hizmete giren vapur, 10 yıl kadar kullanıldı.

ESER TUTEL

GÖLLER

İstanbul ili sınırları içinde yer alan doğal göller, körfezlerin ağzında kıyı kordonlarının oluşmasıyla meydana gelmiş yalı gölleridir (lagün). Göllerin bu şekilde oluşumlarında, kıyı akıntılarının körfez ağızlarına gelen kum, çakıl, kil gibi ufak malzemeleri uzun diller biçiminde biriktirmelerinin önemli yeri vardır. Küçükçekme-ce, Büyükçekmece ve Terkos gölleri bu tip göl oluşumunun belirgin örnekleridir. Bunlar eski birer körfez iken, önlerinde veya daralan yerlerinde kıyı dilleri bir set halinde gelişmiş ve körfez yapısı giderek göle dönüşmüştür. İstanbul'un üç doğal gölü, Terkos, Küçükçekmece ve Büyükçekmece

gölleridir.

İlin kuzeybatı bölgesinde, Karadeniz sahillerindeki Karaburun'un hemen yakınında, içeride bulunan Terkos Gölü(->) 25 km²'lik yüzölçümü ile İstanbul'un en büyük gölüdür.

Terkos Gölü'nü 16 km² yüzölçümüyle Küçükçekmece Gölü(->) izler. Küçükçekmece Gölü İstanbul İli'nin güneybatısında, Marmara sahilinde yer alır. Kuzeyinden Trakya Otoyolu geçer. Tipik bir lagün gölüdür.

Küçükçekmece Gölü'nün 12 km batısında, Büyükçekmece ve Çatalca ilçeleri sınırları içinde kalan ve adı "Büyük" olmakla birlikte aslında 12 km²'lik yüzölçümüyle Küçükçekmece Gölü'nden daha küçük olan Büyükçekmece Gölü(->), İstanbul'un üçüncü doğal gölüdür.

İl sınırları içindeki diğer göller baraj gölleridir (bak. barajlar ve baraj gölleri).

İSTANBUL

GÖNÇ, REŞİD HAIİD

(1892, İstanbul - 1966, İstanbul) Kırk yıla yakın bir süre Babiâli'de çalışanların kaydını tutmuş ve bütün yaşamım Babiâli'ye adanmış gazeteci.

İstanbul ve Fransa'da Frerler mekteplerinde okudu, İstanbul Telefon İdaresi'n-de servis şefliğine kadar yükseldi. 1929' dan başlayarak yazar ve gazetecilerin imzalı resimleri ve kendisi için yazdıklarıyla koleksiyon yapmaya başladı. Bir kaza sonucu çenesi kırıldığı ve iyice sola çarpık

olarak ancak kaynatılabildiği için hayata bir küskünlüğü vardı. Bu küskünlüğü çına unutturan, kendini Babiâli'nin bir mensubu sayması olmuştur. Ahmet Haşim'in, resim-imza toplama merakının delilik telakki edilebileceği uyarısına, Ercüment Ekrem'in imza ve resim toplayacağına aklını toplaması tavsiyesine aldırmadan, bütün varlığını buna hasretti. 1945'te işinden istifa edip âdeta Babiâli'ye yerleşti. Gazeteciler Cemiyeti'nin ve bazı gazetelerin arşivlerinde çalışarak tutkusunu sürdürdü. İsminin son harfinin "t" ile değil "d" ile yazılmasında ısrarı sebebiyle "D"li diye anılmasına ve huysuzluklarına rağmen, parasız ve sefil yaşamının içinde İstanbul e-fendisi kimliğini kaybetmedi. Son çalıştığı *Hergün* gazetesinden verilmiş biletle gittiği tiyatrodan merdivenden kayarak öldü. Tek mirası olan, büyük değer taşıyan resim-imza koleksiyonu, Gazeteciler Cemiyeti tarafından *Babiâli'nin Hatıra Defteri* adıyla üç cilt olarak 1984-1988'de yayımlandı.

ORHAN KOLOĞLU

GÖNÜL ÜLKÜ-GAZANFER ÖZCAN TİYATROSU

Şehir Tiyatroları'ndan ayrılan Gönül Ül-kü-Gazanfer Özcan çiftinin Mart 1962'de kurduğu topluluk.

İlk kez Musahibzade Celal'in *Mum Söndü* oyunuyla, Aksaray Küçük Opera Tiyatrosu'nda seyirci karşısına çıktı. Gazanfer Özcan'ın yönettiği

oyunda, Adile Naşit, Zafer Önen, Orhan Ercin, Tevfik Ge-lenbe, Meriç Başaran, Neşe Yulaç, İlhan Hemşeri ve Necmi Tarlan gibi sanatçılar rol aldı.

Repertuvarında Refik Erduran, Melih Vassaf, Orhan Ercin, L. Vernegil, G. Feyde-au, R. Thomas gibi yazarların oyunlarına yer veren topluluk, 32 yılda 50'ye yakın oyun sahneledi. Bunların büyük bölümü fars, vodvil, bulvar komedisi türü oyunlar-

dır. Topluluğun sahnelediği oyunlardan bazıları, *Ben Çağırmadım, İyi Saatte Olsunlar, Armatör Hacemat Niyazi, Ahu Dudu, Deli, Bir Kilo Namus, Aşk Memuru, Tuzak, Karımla Evlenir misiniz?, Evdeki Pazar, Kocanın Nişanlısı, Yabancı Olduk Şimdi, Kürkçü Dükkânı, Çocuklarımla Babası, Hanımlar Terzihanesi, Nereden Nereye, Maymun Gözünü Açtı, Sülüman. Bacanak, Oh Olsun, Aman İdare Et, Kızlara Göz Kulak Ol, Üvey Babam, Olmaz Benli, Kaşla Göz Arasında, Kime Niyet, Yağmurdan Kaçarken, Üsküdar'ın Karşısında Galata, Aşk Çorbası, Beni Kimse Durduramaz, İsmail Anan Seni Çağırıyor, Kiralık Daire, Ben Çağırmadım, Saygısızın Biri, Orasını Es Geç, Karışık İş, Kuyruksuz Yalarıdu.*

Toplulukta, Gönül Ülkü ile Gazanfer Özcan'ın dışında Ziya Keskiner, Selim Naşit, Ali Poyrazoğlu, Üstün Asutay, Âli Yalaz, Ali Cağaloğlu, Yasemin Yalçın, Demet Akbağ, Şemsi İnkaya, Selma Sonat, Göksel Kortay, Sümer Tilmaç, Orhan Alkan, Salih Kalyon, Sedat Demir, Gazanfer Ün-düz, Fulya Ündüz, Taygun Ateş gibi birçok sanatçı değişik oyunlarda rol aldı.

Aksaray Küçük Opera Tiyatrosu'ndan sonra, Gedikpaşa Azak Tiyatrosu, Zincirlikuyu Tiyatrosu (bugünkü Hodri Meydan Sahnesi) ve Şişli Ümit Tiyatrosu'nda temsiller veren topluluk 1974'ten bugüne (Nisan 1994) Şişli Tiyatrosu'nda perdelerini açmaktadır.

HİLMİ ZAFER ŞAHİN

GÖRELE, HAMİT

(1894, Görele - 6 Haziran 1980, İstanbul) Ressam.

1924-1928 arasında Güzel Sanatlar Aka-demisi'nde öğrenim gördü. Daha sonra burslu olarak Fransa'ya gönderildi. 4 yıl boyunca Paris'teki A. Lhote Atölyesi'nde çalıştı. Burada kübizm, dışavurumculuk gibi modern sanat akımlarıyla tanıştı ve

GÖRGÜLÜ, HASAN RAUF

414

415

GÖZTEPE CAMİİ

Göztepe Tren istasyonu binasının giriş cephesi (solda) ve tarihi binaların tren yolundan görünümü.

Fotoğraflar Ahmet Kuzih, 1994

bu doğrultuda çalışarak "modernist" bir resim anlayışına sahip oldu. 1932'de yurda döndüğünde Müstakil Ressamlar Ce-miyeti'ne giren Görele, kendine özgü olarak geliştirdiği "biçim bozma" tekniğiyle doğayı ve insan vücudunu soyutlamaya yönelik bir ifade arayışı içine girdi.

1933'te ilk kişisel sergisini Galatasaray Lisesi'nde açan Görele'nin 1950'lere dek geliştirdiği resim anlayışının çağdaş Türk resim sanatı içinde taşıdığı önem, sanatçının figüratif ve soyut eğilimleri başarılı bir desen ve kompozisyon olgusuyla "birlikte" yorumlamasında yatmaktadır.

1960'lardan itibaren kompozisyonlarında renksel öğelere de ağırlık vermeye başlayan Görele, karşıt tonları bir arada kullanarak özellikle portrelerinde çarpıcı bir anlatım duyarlılığına ulaşmıştır. Sanatçının çarpıcı renklerle giriştiği görsel deneylerinin temelinde güçlü bir "üç boyutluluk" olduğu için bu dönem resimlerinde ön plana çıkan oturmuş bir form duygusudur. 1970-1980 arasındaki süreçte ise Görele' nin soyut resim denemelerine yöneldiği görülür.

Görele'nin resimlerinde İstanbul'un ö-zel bir yeri vardır. 1920-1928 ve 1950-1980 arasında yoğun olarak İstanbul'u resimlerine konu eden sanatçı, önceleri şehrin pitoresk dokusunu ortaya çıkaran klasik peyzajlar, ardından da soyutlamaya dayalı görüntüler üzerinde ısrarla çalışmıştır. Klasik peyzajlarında özellikle Sultanahmet ve Kurtuluş semtlerini büyüteç altına alan sanatçı, yapıları insanlarla birlikte ele alan hareketli kompozisyonlarında şehrin güncel yaşamını irdelerken, olgunluk dönemi ürünü olan "Heybeliada" resimlerinde bir tematikleştirmeye girerek Marmara Deni-zi'nin dalgalarını, dingin deniz kenarlarını, kimi kez meditasyon yaparcasına ritmik fırça darbeleriyle yorumlamıştır.

Görele için İstanbul'un iki farklı özelliğinden yola çıkarak bir "yoruma" varmıştır denilebilir. Çünkü sanatçının erken dönem çalışmalarında kendini belirgin kılan "İstanbul'u betimleme", tuvale geçirerek ö-lümsüzleştirme duygusu eskiz özelliği taşıyan yüzlerce küçük boyutlu resimde kendini gösterirken ileri yaşlarında olgunluğun verdiği süzme bir tatla boyadığı deniz manzaralarında "İstanbul'u kendindenleştirmeye" çalıştığı açıkça görülmektedir.

NECMİ SÖNMEZ

GÖRGÜLÜ, HASAN RAUF

(18 74, İstanbul - 9 Ekim 1945, İstanbul) Eczacı.

1898'de Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye' nin eczacı sınıfını bitirdi. 1900'de Divan-yolu Caddesi'nde (II. Mahmud Türbesi karşısında, no. 127) bulunan Haçık Emir-zeyan'ın "Numune Eczahanesi"ni devraldı ve ismini "İstikamet Eczahanesi" olarak değiştirdi.

Yangın ve yıkım nedeniyle eczanenin yeri birkaç defa değişmiş ve sonunda Çem-

berlitaş'ta Osmanbey Sitesi'nin alt katındaki geniş bir yere taşınmıştır.
H. R. Gör-

gülü bu eczanenin laboratuvarında kozmetik preparatlar, komprimeler ve zerk çözeltileri hazırlamıştır. Eczacı Mektebi'n-de hazır ilaç yapımı ile ilgili bir laboratu-var bulunmadığı için hocalar, komprime ve ampul yapım yöntemini ve makinelerini göstermek için, öğrencilerini H. R. Görgülü'nün eczanesine getirerek burada bilgi veriyorlardı.

H. R. Görgülü Türk eczacıları tarafından 1908'de kurulan Osmanlı Eczacıları İt-tihad Cemiyeti'nin kurucularından ve Ah-med Hamdi Bey(->), Ethem Pertev(-0 ve Beşir Kemal Pelin(->)) ile birlikte yönetim kurulu üyesiydi. Bu cemiyet tarafından 1908-1909 arasında yayımlanmış olan *İs-pençiyar* (Türkçe) ve *Union Pharmaceuti-que Ottomane* (Fransızca) adlı dergilerin de sahibiydi. Bugüne kadar bu dergilerden hiçbir örnek görülmemiştir. 1911'de Nail Halid (Tipi) tarafından yayımlanmaya başlanan *Eczacı* dergisi de uzun süre bu eczaneden idare edilmiştir.

H. R. Görgülü bir süre sonra, sağlık nedeniyle, eczanesini ve hazır ilaç yapım laboratuvarını, ismi, makineleri ve ilaçları ile birlikte, Mustafa Nahid Bey'e devretmiştir. Daha sonra yabancı ilaç ithal firmalarında mümessil ve mesul müdür olarak çalışmıştır.

H. R. Görgülü eczane sahibi, hazır ilaç yapımcısı, cemiyet ve dergi yöneticisi ve 1930 Türk Kodeksi Komisyonu üyesi olarak Türk eczacılığına uzun bir süre hizmet etmiş başarılı bir eczacıdır.

İstikamet Eczanesi 1924'te hazır ilaç yapım laboratuvarı ve makineleri hariç olmak üzere, Sırrı Rasim Aktulga (1901-1979) tarafından satın alınmıştır. 1962'de eczanenin bulunduğu binanın yıkılması üzerine eczane aynı semtte Peykhane Sokağı no. 5'teki dükkâna taşınmıştır. S. R. Aktulga'nın vefatı üzerine eczanenin yönetimi küçük oğlu Erol Aktulga'ya (1932-1985) geçmiş ve bu eczacının da vefatı ü-zerine 1 yıl sonra kapatılmıştır.

İstikamet Eczanesi'nin dolapları ve bazı malzemesi 1986'da Eczacılık Fakültesi tarafından Eczacılık Tarihi Müzesi(->) için satın alınmıştır.

Bibi. T. Baytop, "Kurtarılan İki Tarihi Eczane", *Eczacı*, S. 9 (Temmuz 1987); H. Derman, "Merhum Hasan Rauf Görgülü'nün Yıldönümü", *Farmakolog*, S. 103 (1946); A. Ekinci, "Hasan Rauf ve Türk Eczacılığına Hizmetleri", *I. Türk Eczacılık Tarihi Toplantısı*, İst., 1990.

TURHAN BAYTOP

GÖRKEY, ŞEREF

(1915, istanbul) Futbolcu.

Futbola, doğum yeri olan Çengelköy' de başladı. Beşiktaş Jimnastik Kulübü'n-de(->))

yetişip parladı. 1930'da birinci takım kadrosuna alındı. Tam 20 yıl aralıksız olarak siyah-beyaz forma altında oynadı. Nefis vole şutlarıyla tanındı. 20 yıllık süre içinde Beşiktaş forması altında 439 ma oynadı ve 382 gol attı. En parlak devri milli maçlardan uzak 11 yıllık döneme rastladığından (1937-1948) sadece bir kez ay-yıl-dızlı formayı giyebildi. Muntazam taran-

Şeref Görkey

Cem

Atab&yoğlu arşivi

mış saçları, en çamurlu sahalarda bile tertemiz kalan kıyafetiyle ayrıca dikkati çeken bir futbolcu oldu. Futbolu İstanbuls-por Kulübü'nde bıraktı. Kardeşi Süreyya Görkey ile de Beşiktaş takımında yan yana oynadı. Türk futbolunda unutulmaz bir isim yaptı. Futbolu bıraktıktan sonra Adalet, Beykoz ve Beşiktaş takımlarında antrenörlük de yaptı. Bu arada milli futbol takımı antrenörlüğünde de bulundu. Futbol Federasyonu yönetim kurullarında aktif görevler de aldı.

CEM ATABEYOĞLU

GÖZTEPE

Kadıköy'de büyük bir semt ve mahalle.

Göztepe, semt olarak, batıda Selamieş-me ve Çiftehavuzlar(->), güneyde Çiftehavuzlar ve Caddebostan(->), doğuda Caddebostan, Erenköy(->) ve Ethemefendi, kuzeyde ise Sahrayıcedit semtleriyle çevrilidir, idari açıdan bir mahalle olarak komşusu bulunduğu semtlerin bazı bölümlerini içerir, buna karşılık, Göztepe semti kapsamında bilinen belli yöreler, Göztepe Ma-hallesi'ne komşu mahallelerin idari yapısına dahildirler.

Milattan önceki devirlerde bu mahalde birtakım Trak kabilelerinin bulunduğuna dair kaynaklar var olmakla birlikte, toprağı yerleşik olma açısından o zamanki adıyla Rufıyanes'te (iftehavuzlar ve Caddebostan'ın sahil şeridinde) imparatorların Anadolu'ya çıkmadan önce dinlendikleri ya da Doğı'dan seferlerden dönüşlerinde, gemilerle Konstantinopolis'e girmeden önce konakladıkları bir saray ile kimi soyluların köşkleri -ve bazı ağaçları günümüze dek kalmış olduğu ileri sürülen- geniş meşelikler vardı. Yörenin kuzeyinde İmparatoriçe Eirene'nin(->) tahttan indirildikten sonra kapatıldığı bir kadınlar manastırı, bir de hanedana ait av köşkü olarak kullanılan bir başka saray bulunuyordu.

Bir kaniya göre, bu saray (av köşkü), 1329'da yapılan bir Osmanlı-Bizans antlaşmasında Osmanlılara bırakılmış ve binada bir Ahî tekkesi kurulmuştur. Buraya yerleştirilen dervişler orayı bir serhat tekkesi olarak kullandıklarından, Bizans toplumu hakkında kendi devletlerine bilgiler aktardıklarından, onlara "Gözcü Babalar" denil-

mistir. Ahî tekkesinin yerinin tam tamına bu bina olup olmadığı kesin bir şekilde söylenemezse de, o sıralarda yörede böyle bir tekkenin bulunduğu muhakkaktır. I. Bayezid Ankara Savaşı'nda yenilip 1402' de öldükten sonra oğulları arasında başlayan ihtilafın yol açtığı Fetret Devri'nde, bölge yeniden Bizans'a geçerken direnen derviş babaların öldürüldüğü ve bunlardan bir tanesinin, muhtemelen en saygın olanının, yörenin en yüksek yerine gömüldüğü söylenir. Bugün Çemenzar'da Ortabahar Sokağı'nın sonundaki servili küçük mezarlıkta gömülü olan ve Gözcü Baba diye anılan yatırdan dolayı oraya önce Gözcü Baba Tepesi denilmiş, zamanla bu sözcük Göztepe'ye dönüşmüştür. Semtin adıyla ilgili yaygın sav böyledir.

Bölge 1424'teki bir başka antlaşma ile geri alındığında, eski Ahî tekkesi yeniden kurulur ve zamanla Bektaşî tekkesine dönüşür. Bektaşîliğin yasaklandığı dönemi hariç tutarsak, sözü geçen tekke günümüze dek gelmiştir ve bugün de Merdivenköy Bektaşî Tekkesi (veya Gadni Dede, Man-sur Baba, Mehmed Ali Baba, Mansur Baba, Şahkulu ya da Şahkulu Sultan Tekkesi gibi adlarla) olarak anılır.

Göztepe bölgesi 19. yy'ın ikinci yarısına göre, bağık, boşlardık, ağaçlık bir yöreyken ve tek tuk küçük köyler ya da köşkler varken, 1857'de Rumeli-Anadolu yakaları arasında vapur seferlerinin başlaması 1870'lerde ise İstanbul-Bağdat demiryolunun yapımıyla Haydarpaşa-Pendik şimendifer hattının işletmeye açılması (1873), İstanbul'un çeşitli zenginlerinin ve devlet ricalinin buraya rağbet etmesini, konaklar, köşkler yaptırmalarını da beraberinde getirdi, demiryolu çevresine (hat boyuna) canlılık geldi, Bağdat Yolu demlen karayolu da bu arada canlandı. 1877 Osmanlı-Rus Savaşı sonucunda Trakya ve Balkanlar'dan gelen Türk kökenli göçmenler tren yolunun kuzeyine yerleştirildiler, Balkan Savaşı sonucunda 1912'de yeni bir göçmen kafilesi daha geldi. 1913 kayıtlarına

göre o tarihte Göztepe'nin nüfusu 1.230' du.

Göztepe semtinin üç önemli röperi vardır. Bunlardan birisi, batı-doğu doğrultusundaki Bağdat Caddesi'nin Selamiçeş-me ile Caddebostan arasındaki bölümü, diğeri daha kuzeyden Bağdat Caddesi' ne(->) paralel geçen demiryolu ve nihayet semtin kuzeyinde aynı doğrultudaki Fahrettin Kerim Gökay (eski Kayışdağı) Caddesidir (semtin bu kesimine Yukarı Göztepe denir). Ayrıca, Bağdat Caddesi'ni kuzeydeki Fahrettin Kerim Gökay Cadde-si'ne bağlayan, eski adıyla Göztepe İstasyon Caddesi, yeni adıyla Hıfzı Veldet Velidedeoğlu Caddesi, diğeri ise semtin batı sınırını oluşturan ve Selamiçeşme'den kuzeye doğru çıkan Mustafa Mazhar Bey Sokağı'nı da ikincil röperler arasında saymak gerekir. Bu sokak Boztepe ve Çam-tepe adlarıyla devam edip, bugünkü SSK Bölge Müdürlüğü'nün ve SSK Göztepe Hastanesi'nin bulunduğu yerde Fahrettin Kerim Gökay Caddesi'ne kavuşur.

Göztepe 20. yy'ın ilk çeyreğinden bu yana İstanbul'un gözde semtlerinden birisi sayılır. 1950'lerin sonlarına kadar, Göztepe denilince daha geniş bir alan akla gelirdi. 1950'lerde henüz bir sayfiye semtiyken, Bağdat Caddesi'nin bugünkü haliyle yeniden tanzim edilmesini izleyen yıllarda hızlı ve yoğun bir yapılaşmaya, yüksek apartmanların kondurulmasına sahne oldu. Zamanla konaklar, köşkler ve onlara ait bahçeler, yeşil alanlar büyük ölçüde ortadan kaldırıldı. Nüfus yoğunluğu nedeniyle bağlar, bostanlar, kırılık alanlar dolunca, bu kez Selamiçeşme, Çiftelahavuzlar, Merdivenköy gibi eskiden sadece mevki adı olan yöreler, idari yapıda nereye bağlı olurlarsa olsunlar, birer ayrı semt halinde belirginleştiler ve Göztepe sözcüğünün çağrıştırdığı alan ister istemez daraldı, ayrıca aynı sözcüğün verdiği sayfiye, yazlık evler, köşkler imajı da ortadan kalktı. Göztepe, ün kazanan Bağdat Caddesi'nin bir rüknü haline gelerek, görece

temiz ve bakımlı ama sonuçta iki adet parkına ve bir fidanlığına karşın gene de betondan oluşmuş sıkış tepiş bir apartmanlar yığına dönüştü.

İSTANBUL

GÖZTEPE CAMİ

Göztepe'de, tren istasyonunun hemen yanında, İstasyon Caddesi'yle Kaptan İhsan Sokağı'nın kesiştiği köşede yer alan cami, aynı zamanda "Tütüncü Mehmed Efendi Camii" diye de anılmaktadır.

Kapısı üzerinde yer alan Şair Nazmi tarafından kaleme alınmış mermer kitabede belirtildiği üzere Tütüncü Mehmed Halis Efendi tarafından 1317/1899'da yaptırılmıştır. Ölüm tarihi kesin olarak bilinmeyen Mehmed Halis Efendi, cami mihrabı önündeki küçük hazirede gömülüdür. Halen burada Mehmed Efendi'den başka, e-şi, kayınvalidesi, torunu ve caminin ilk i-mamı Kemal Efendi yatmaktadır.

Günümüzde temiz ve bakımlı olarak işlevini sürdüren cami, 1985'te önemli bir onarım geçirmiştir. Bu onarımda kalem işleri, minber, vaaz kürsüsü ve pencerelerin çerçeveleri yenilenmiş, ayrıca kuzeye, yapının giriş bölümünü de içine alan, arazinin durumundan dolayı da düzgün bir plan göstermeyen iki katlı bir ek yapılmış ve cami ile uyumlu küçük boyutlu orijinal minaresi yıkılarak, yerine dikdörtgen kaideli, iki şerefeli, çok yüksek yeni bir minare yaptırılmıştır.

1899 tarihli asıl yapı, alçak taş duvarlı, demir parmaklıklı, çam ağaçlı büyük bir avlunun ortasında, uzunlamasına dikdörtgen planlı, son cemaat yeri olmayan, üzeri dört meyilli kiremit örtülü çatıyla kaplı, plan açısından basit bir yapıdır. Mihrap duvarında iki, doğu ve batı duvarlarında dörder, giriş bölümünde ise iki olmak üzere toplam on iki adet gotik görünümlü, sivri kemerli pencere ile aydınlatılan caminin içinde, çatının altında, mihrap ekseninde arka arkaya, eşit çaplı iki ahşap kubbe bulunmaktadır.

GÖZTEPE MEKTEBİ

416

417

GRAVÜRLER

Yanındaki pencerelerle aynı boyutta olan mihrap dışı doğru yarım yuvarlak bir çıkma yapmakta, içten ise daha gösterişli bir görünüme sahip olup, küçük ölçüsüne rağmen klasik dönem mihraplarını hatırlatmaktadır. Caminin dışı taş kaplama, içi ise sıvalı olup, pencere aralarında değişik çerçeveli, kalem işi ile yapılmış ayetler görülmektedir. Caminin üst örtüsü bütünüyle ahşap olup kubbeler doğrudan bu ahşap tavana oturmaktadır. Örtü sistemi yeşil, kahverengi, sarı, mavi ve pembenin çeşitli tonlarında, bitkisel bezemeli kalem işleriyle kaplanmıştır. Pencerelerin yenilenen alüminyum çerçevelerinin içindeki vitraylar da yenidir.

Dönemin modasına uygun olarak eklektik bir zevkin ürünü olarak inşa edilen caminin avlusunda 1950'li yıllardan kalma küçük, şirin bir şadırvanla, Göztepe istasyon Caddesi'ne cepheli, tren istasyonuna kadar uzanan, tek katlı, caminin vakfı olan dükkânlar ve bu dükkânların arkasında yer alan tuvaletle kütüphane binası bulunmaktadır. Ayrıca avlunun kuzeydoğu köşesinde karakol binası, aksi istikametinde Kaptan ihsan Sokağı'na bakan tarafta da 1985'te yenilenmiş olan imam lojmanı mevcut olup, günümüzde avlunun cad-de-sokak kesişme noktasında yeni bir ek bölüm inşaatı sürmektedir. Avluya yapılan bu ek yapılar zaten çevresindeki yüksek binalar arasında sıkışıp kalan camiye iyice boğmaktadır.

Bibi. B. N. Şensuvaroğlu, *Göztepe*, İst., ty, s. 35-36.

HAKAN ARLI

GÖZTEPE MEKTEBİ

Göztepe'de, Bağdat Caddesi'nden demiryoluna doğru uzanan Tepegöz ve Tütüncü Mehmet Efendi sokaklarını birbirine bağlayan Sümer Sokak üzerindeki büyük bir arsa üzerine inşa edilmiştir.

1914'te Mimar Kemaleddin Bey tarafından tasarlanan binanın yapımı 1915'te savaş nedeniyle yarım kalmış, parası Müda-faa-i Milliye Cemiyeti'nce sağlanan okulun 1919'a kadar ancak kaba yapısı bitiri-lebilmiş, o yıl binanın üzeri branda ile örtülerek ingiliz işgal kuvvetlerince karargâh olarak kullanılmaya başlanmış, 5 Ekim

Göztepe Camii'nin içinden bir görünüm.

Ahmet Kuzik, 1994

1922'de Göztepe'nin kurtarılması üzerine boşaltılmıştır, 1 Kasım 1924'te eğitime açılan okul, 1946'da onarılarak büyütülmüş, üst kattaki teras örtülerek buraya bir yatakhane yapılmış ve adı "Göztepe Pansiyonlu İlkokulu"

olarak değiştirilmiştir.

Bodrumla birlikte üç katlı olan okul tuğla yığma duvar sistemiyle yapılmış, üzeri kiremit kaplı ahşap, kırma bir çatı ile örtülmüştür. Okula dar kenarlarından birinden, merdivenle yarım kat yükselerek girilmekte, uzun kenarlardan birinde ise, bahçeye ikinci bir çıkış bulunmaktadır. Zemin katta, günümüzde yatakhane olarak kullanılan büyük bir salonla üç büyük derslik, müdür odası ve tuvaletler bulunmakta, üst katta ise zemin kat planı yinelenmektedir. Bodrum katta mutfak, yemekhane, çamaşırlık ve ısı merkezi yer almaktadır.

Giriş cephesinin orta bölümü yüzeyden dışarıya ve saçak düzeyinden yukarıya doğru taşırılarak giriş vurgulanmış, basık

Göztepe Mektebi'ne ait ön cephe tasarım çizimi.

Negatif T Arşivi

kemerli giriş enli bir silmeyle çerçevelenerek üzerine mermer bir kitabe yerleştirilmiş, üstteki dikdörtgen pencere üzerine ise penci kemer biçimli bir silme geçilmiştir. Okulun bodrum pencereleri düz kemrelerle, zemin kat pencereleri penci kemerlerle geçilmiş, üst kat pencereleri dikdörtgen olarak bırakılmıştır. Bodrum kat sürekli bir taş kuşakla üst katlardan ayrılmış, zemin kat pencere kemerlerinin eğrileri izleyen silmeler, üzengiler düzeyinde birbirlerine bağlanarak süreklilik kazanmıştır.

Göztepe Pansiyonlu ilkokulu, II. Meşrutiyet döneminde ittihat ve Terakki yönetiminin uygulamaya koyduğu yeni eğitim politikasına uygun bir "mekteb-i ipti-dai"nin Cumhuriyet'in ilk yıllarında normal bir ilkokula dönüşmesinin tipik bir örneği olup, bugün Göztepe semtinin önemli kamu yapılarından biridir.

Bibi. S. Çetintaş, "Mimar Kemalettin. Mesleği ve Sanat Ülküsü", *Güzel Sanatlar*, S. 5 (1944); Ergin, *Maarif Tarihi*, IV; B. Şehsuvaroğlu, *Göztepe*, ist., 1969; Yavuz, *Mimar Kemalettin*, 213-221.

YILDIRIM YAVUZ

GÖZTEPE VAPURU

Şehir Hatları işletmesi vapuru.

Şirket-i Hayriye tarafından 19H'de Fransa'da,. Dunkerque'deki Societe de l'Atlan-tia, Chantier de France tezgâhlarında yapıldı. Şirketin güçlenip yeniden düzenlenmesinde büyük emeği geçen eski yöneticilerinden Hüseyin Hâki Efendi'nin adı verildi. Bir de Ziya adlı eşi vardı.

Gövdesi çelik olup 567 gros, 314 net tonluktu. Uzunluğu 47,4 m, genişliği, 7,6 m, sukesimi de 3,1 m kadardı. De France yapımı, 2 adet tripil 547 beygircüğünde buhar makinesi olup, çift uskurluydu. Sa-

Göztepe Vapuru Beşiktaş açıklarında.

Eser Tutel koleksiyonu

atte 12 mil kadar hızı vardı. Yazın 995, kışın da 860 yolcu alabiliyordu. Süvarisi Hüsnü Efendi Kaptan, başmakini Manuk Usta idi.

Temmuz 1933'te eşi Ziya ile birlikte Akay(->) İşletmesi tarafından Şirket-i Hayriye'den satın alınarak Şehir Hatları'na verildi. Adı Göztepe, eşininki de Erenköy(~>) olarak değiştirildi. Yıllarca Köprü-Haydarpaşa-Kadıköy, Adalar, Yalova, sonraları da yine Boğaz hatlarında kullanıldı. 1983'te hizmet dışı bırakıldı. 3 yıl sonra satışa çıkarıldığında 72 yıllık bir tekneydi. Halen, Eceabat yakınlarında, Burhanlı mevkiindeki özel tersanede, Altinkum ile İzmir Körfez Hattı'ndan.Sur adlı vapurlarla birlikte baştankara bağlı bulunuyor.

ESER TUTEL

GRAND-CHAMP BAHÇESİ

bak. TAKSİM BAHÇESİ

Ferriol ve Le
Hay'in *Recueil*
de cent
estampes
representant
different
nations du
Levant (Paris,
1712) adlı
kitabında yer
alan,
Jean Baptiste
Van Mour'un
kostüm
desenlerinden
gravürler: Solda
saray aşçısı,
sağda silahdar
ağa.

Fotoğraflar Galeri Alfa

GRAVÜRLER

İstanbul'a gelen Avrupalı ressamların, kendileri ya da patronları için yaptıktan resimler, genellikle tahta ve metal üzerinde gravürle yapılan röprodüksiyonlardan yararlanarak çoğaltıldığı için, yeni baskı tekniklerinden önce basılmış tarih ve gezi kitaplarında İstanbul'a ilişkin resimlerin çoğu gravürdür. Gerçi ressamların ilginç yağlıboya tabloları dünyanın çeşidi müzelerinde görülebilirse de, biz fotoğraftan önceki Osmanlı İstanbul'unu, Avrupalı ressamların gravürleriyle tanıyoruz. Gravürün bir kusuru, resmin, gravürü yapan hakkak tarafından, bir tür yorumu olmasıdır. Bu nedenle gravürlerde gördüğümüz defor-masyonların ressama mı, yoksa hakkâka mı ait olduğunu söylemek olası değildir. Buradaki yargıların, çaresiz, elimizdeki gravürler üzerinde olması gerekmektedir. İstanbul'u anlatan gerçekten tanıtıcı resimlerin yapılması ancak 17. yy'ın ikinci yarısında başlamış, fakat bu alandaki yoğunlaşma, Osmanlı sarayında Avrupa'ya ilginin arttığı, Avrupa'da da, Aydınlanma Dönemi'ni izleyen antik kaynakları arama tutkusu ve oryantalizmin gelişmesinden, yani 18. yy'ın ikinci yarısından sonra, özellikle I. Abdülhamid ve III. Selim'in, Batılı ressamların resim yapmalarına izin vermeleriyle gerçekleşmiştir, İstanbul'la ilgili oldukça çok sayıda gezi kitabından ve tarihleri süsleyen bütün gravürlerden söz etmek bir makale sınırları içinde olası değildir. Bu nedenle 18. yy'ın sonu ile 19. yy'ın ortalarına kadarki zaman bölümü esas alınmıştır.

Türk kültüründe resmin minyatürle sınırlı kalması, 19. yy'ın ortalarında eser ver-

meye başlayan ilk nahif Türk ressamlarına gelene kadar, kent yaşamının görsel kaynağını Batılı ressamalarda aramamıza neden oluyor. Bu kaynak, özellikle kent tarihini yazmak açısından paha biçilmez değerdedir. Eğer bir Grelot olmasaydı, Topkapı Sarayı'nın 17. yy'ın ortasındaki görüntüsünü asla bilemeyeceğimiz gibi, Hila-ir, Melling, Barlett, Allom gibi ressamların resimleri olmasaydı, 18. ve 19. yy'da Türklerin İstanbul'da yarattıkları olağanüstü kent olgusunu ve sivil mimariyi bilmemize olanak olmayacaktı. Bir bakıma Osmanlı dünyasının maddi görüntüsü, bugüne kalan bazı anıtların dışında, Batılı ressamların aktardığı kadar büniyor. Bu, Türk kültürünün bu boyutunu yargılamak açısından ilginç bir tarihi olgudur. Öte yandan Batılı ressamların sağladığı bu koleksiyonun bugüne kadar yeterince değerlendirilmediği de söylenebilir. Bu görsel kaynaklar üzerinde yapılacak sistematik bir araştırma İstanbul'un gelişme tarihinin, fiziksel yapısının ve mimarisinin çok daha ayrıntılı olarak yazılmasına olanak vereceği gibi, kent yaşamının sosyal niteliği üzerinde de daha aydınlatıcı gözlemler yapmamızı sağlayacaktır.

18. yy'ın ikinci yarısından bu yana Osmanlı ülkesine gelen ve buradaki antik dünya verilerini saptamaya kendilerini adayın diplomatlar, mühendisler, ressamlar, araştırmacılar, bu yüzyılda ve 19. yy'ın ilk yansında yoğunlaşın çalışma ve yayınlarıyla, İstanbul denen evrensel kent

mirasının görsel bir betimlemesini yapmışlar ve Türk tarihinin bu en büyük maddi kültür verisini tanımamıza yardım etmişlerdir. Gravür ya da benzer tekniklerle yayımlanmış olan istanbul resimleri değişik

GRAVÜRLER

418

419

GRAVÜRLER

Guillaume-Joseph Grelot'nun çizdiği *Relation nouveüe d'un voyage â Constantinople* (1680) adlı kitabındaki panorama 17. yy'da yapılmış en önemli istanbul görüntüsüdür. *Galeri Alfa*

niteliklerde karşımıza çıkar. Bunların bir bölümü, fiziksel ortamı ya da yapıları ve anıtları doğru olarak belirlemek amacıyla yapılmış, belgesel değer taşıyan gravürlerdir. Bir bölümü, gezi kitaplarını ya da tarihleri resimlemek için yapılmış, genellikle kenti ve yapılan genel bir imge olarak saptayan ve ayrıntılara önem vermeyen gravürlerdir. Kuşkusuz bunların içinde, belge niteliği taşıyan ünlü görüntüler ve panoramalar da vardır. Bir üçüncü grup resim eskiz ve illüstrasyon niteliği taşır. Fakat bunlar da artık mevcut olmayan maddi ortamı anımsatmak açısından önemlidir.

18. yy'dan sonra giderek sayıları artan istanbul gravürlerinin başında kent silüetleri gelir. Çünkü istanbul kentinin denizden görüntüsü, yabancı gözlemcülerin de dile getirdiği gibi, dünyanın en görkemli kent panoramasıdır. O günden bugüne, topografyanın kente hediyesi olan bu olağanüstü kent silüeti, ressamaları heyecanlandıran ve istanbul vizyonunun evrensel tanımının temelini oluşturan bir peyzaj üretimini teşvik etmiştir, istanbul denizle yaşayan bir kent olduğu için kent görünüşleri, hep denizle birlikte verilmiştir, istanbul'un dünyaca bilinen imgesini oluşturan bütün yazılı ve çizili betimlemeler denizi vurgular. Bu nedenle de, görsel olarak, istanbul imgesi denizden bağımsız düşünülemez. Aslında bu gözlem, kentin her dönemdeki gelişmesinde, kimliğinin korunması açısından tarih ve coğrafyanın saptadığı bir belirleyici çerçeve, bir yön olarak algılanabilir, ikinci grup resimler, kent çevresinin, özellikle Boğaziçi'nin fiziksel oluşumunun bugün bile insanı heyecanlandıran güzelliğini, vadilerini, koylarını, yeşil örtüsünü, Karadeniz'le birleşmesini, kalelerini ve köylerini vurgulayanlardır. Üçüncü grup resimler büyük camileri,

kentin arkeolojik kalıntılarını konu alanlardır. Bunların içinde Ayasofya ve Süleymaniye başta gelir. Sadece Ayasofya ile ilgili olarak hazırlanan Gaspere Fossati'nin ünlü albümü, istanbul'un Ayasofya merkezli görünüşlerini de sergileyen ilginç bir belgedir. Dördüncü grup resimler yaşamın yoğunlaştığı mekânları, özellikle Kapalıçarşı, Atmeydanı, cami avluları, liman, kahveler, mesireler, kıyılar ve

sokaklar, bunlar üzerindeki konutlar ve bunları (süsleyen kent yaşamını konu almıştır. Bunlara sultanlara ilişkin törensel alayları da katabiliriz. Büyük konutların iç yaşamı, kadınlar, kabul törenleri bir başka konu grubu sayılabilir. Türklerin giysileri de Avrupalı ressamların çok ilgisini çekmiş ve yüzyıllar boyunca bunlara ilişkin büyük bir koleksiyon oluşmuştur.

18. yy'dan önce istanbul'u görsel olarak belgeleme, kentin betimlemesini yapan gezginlerin yapıtlarına ekledikleri planlarla başlar. Bunlar ölçüye dayanmayan, görsel, bir tür minyatür tekniği ile yapılmış planlardır. Kenti başlıca anıtlarıyla betimlerler. Fetihden önce istanbul'a gelmiş olan Floransalı papaz Cristoforo Bu-ondelmonti'nin(-0 değişik yayınlarda, değişik baskıları çıkmış, suriçini, Galata'yı ve Anadolu yakasını gösteren resmi, kendi döneminin üslubu içinde Konstantinopo-lis'in ilk haritasıdır (G. Gerola, "Le vedute di Constantinopoli di Christophoro Buon-delmonti.", *Studi bizantini e neoellenici*, III, s. 247-279). Feühten sonraki istanbul' un ilk resmi ise Fatih döneminde ya da ondan hemen sonra yapılmış ve Vavassore' ye atfedilen plan-resimdir. Bu özgün plan sonradan yapılan birçok yayında değişikliklerle kullanılmıştır. Vavassore planı (ya da kuşbakışı kent görüntüsü) 15. yy'ın sonundaki istanbul'u, diğer resimlere göre çok daha iyi anlatır. 1493'te yayımlanan

Hermann SchedePin *Weltkronik* adlı yapıtında bulunan istanbul'un kuşbakışı görünüşü ise bir fantezidir. Bu panoramalar temelde yapı formları konusunda doğru fikirler vermekten çok, kentin ve yapıların temel biçimlerini ve göreceli mekânsal i-lişkilerini anlatırlar. Örneğin Buondelmon-ti'nin planında kara tarafındaki çift surun sağlam olarak durduğunu, kent içindeki, herhangi bir doğru biçim endişesi olmadan çizilmiş büyük sütunları ve kiliselerin bazılarını buluyoruz. Vavassore'de ise Top-kapı Saray'ını ve Eski Saray'ı, Fatih Camii' ni ve Bizans döneminden kalan bazı yapı kalıntılarının hâlâ var olduğunu öğreniyoruz. Fakat Topkapı Sarayı'nın biçimi tümüyle uydurmadır.

16. yy'da istanbul'a ilişkin resimler artar, istanbul'un en eski ve ilk kez gerçekçi bir tavırla çizilen panoraması Avusturya Elçisi Busbecq'le(->) birlikte istanbul'a gelen ve I. Süleyman (Kanuni) döneminde (1520-1566) 3-yıl istanbul'da kalan (1556-1559) Danimarkalı ressam Melchior Loricks'e (ya da Lorck) aittir. Süleymaniye' nin kent silüetine abartılı olarak egemen olduğu dramatik kent panoraması Osmanlı başkentinin yabancılar üzerindeki etkisini çok iyi anlatmaktadır. Bugün Lei-den'da üniversite kitaplığında bulunan özgün resmin birçok baskısı yapılmıştır. Lorichs'in Osmanlı giyim kuşamına ilişkin resimleri de yayımlanmıştır. 16. yy'da istanbul panoramaları veren yabancı gezginler arasında Salomon Schweigger, Michael Heberer, Giuseppe Rosaccio vardır. 17. yy' in başında bir istanbul panoraması Wil-helm Dilich'in *Eigentliche kurtze Besch-reibung undAbriss der*

weltberühmten . Keyserlichen Stadt Constantinopel adlı eserinde (1606) yayımlanmıştır. 17. yy'm başında yapılan bu panorama Galata surları dışındaki bölgeden İstanbul'un bütün

görüntüsünü verir. Fakat İstanbul'un kubbeli yapıların büyük kütleleriyle egemen oldukları dingin silüeti yerine burada tümüyle kuleler gibi algılanan bir minareler ormanı vardır. Dilich bilinebilen bütün yapıları deforme etmiş, kentin büyüklüğünü ve anıtsallığını, İstanbul'un kendi karakterinden değil, fakat Avrupa'daki kent imgesinden kaynaklanan bir görüntü ile vermiştir.

1648'de İstanbul'da olan De Mont-conys'in gezi notları (*Journal des Voyages de M. de Montconys publie par le sieur de Liergue, sonfils*, Lyon, 1665) ve yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'a gelen John Co-vel'in gezi notları (*Extracts from the Di-aries of Dr John Covel, 1670-1679 [Early Voyages and Travels in the Levant* içinde yayımlandı], yay. J. T. Bent, Londra, 1893) İstanbul'a ilişkin bazı gravürlerle birlikte basılmıştır. Fakat 17. yy'da yapılan en önemli İstanbul görüntüsü Guillaume-Joseph Grelot'nun(-0 1680'de yayımlanan *Relation nouvelle d'un voyage â Constantinople* adlı kitabındaki Fenerbahçe'ye kadar kent yerleşmesinin bütün sınırlarını içine alan İstanbul panoramasıdır. O zaman henüz yapılanmamış Beyoğlu sırtlarından yapılan bu panoramada Anadolu yakasının topografyası çok oransızdır. Fakat Fenerbahçe Kasrı'na kadar kent gösterilmiştir. Topkapı Sarayı'nın Halic'e bakan cephesini ayrıntılı olarak gösteren resim ise eşsiz bir belgedir. Burada saray, saray surları, Sepetçiler Kasrı ve Yalı Köşkü ve genellikle resme giren bütün öğeler oldukça doğru profilleriyle verilmiştir. Grelot'nun Yeni Cami'yi dış avlusunun özgün duvarlarıyla birlikte gösteren gravürü de kent topografyası için önemli bir belgedir.

17. yy'ın ikinci yarısında, gezileri ve re-

Mouradgea
d'Ohsson'un
*Tableau
general de
l'Empire
Ottoman*
(Paris, 1787-
1834) adlı
kitabında
yer alan
Barbier'nin
Topkapı Sarayı

ikinci
avlusundaki
bayram
törenini
betimleyen
deseni,
İAM
Kütüphanesi.
Nazım Timuroğlu
fotoğraf arşivi

simleriyle ünlü Hollandalı Cornelius de Bruyn(->) 1678 sonunda İstanbul'a gelmiştir. Bruyn burada bir buçuk yıl kalmıştır. Desenleri *Voyage au Levant* (Delf, 1698, Paris, 1714) adlı yapıtında yayımlanmıştır.

Yakındoğu ve Uzakdoğu gezilerini de içeren yüzlerce gravür yapmış olan Bruyn İstanbul'a ilişkin olanların bir bölümünü Grelot'nun desenlerinden esinlenerek yapmıştır. İstanbul'a sonradan gelen ressamalara göre, çok daha ilkel bir tutumla, kentin temel topografik yapısı dışında, hiçbir yapısı doğru olmayan ve kubbelerden çok Avrupa kentleri gibi kulelere boğulmuş, Dilich'inkine benzer bir İstanbul panoraması bırakmıştır. Diğer desenleri de şematiktir.

Gravürleriyle değil, yağlıboya tablolarıyla ünlü olan, fakat 1699-1737 arasında Türkiye'de yaşayıp İstanbul'da ölen Flaman ressamı Jean-Baptiste Van Mour'un da Türkiye'deki yabancı ressam etkinlikleri içinde adı geçmesi gerekir. Fransa Elçisi Ferriol'le birlikte İstanbul'a gelen Van Mour, sonuncusu ünlü Fransa Elçisi Mar-quis de Villeneuve olan 5 elçinin yanında çalışmıştır. Türkiye'nin insanlarını ve kostümelerini işleyen 100 deseni *Recueil de cent estampes representant different nations du Levant*, (Paris, 1712) adlı yapıtı yayımlandıktan sonra ünlenen Van Mour daha çok insanlar, törenler ve elbiselerle ilgilenmiştir. Bir bakıma Flaman geleneğini Boğaziçi'ne ve Osmanlı yaşamına transfer ettiğini de söyleyebiliriz. Bütün Lale Dev-ri'ni İstanbul'da geçiren Van Mour, Patrona Halil Ayaklanması'na tanık olmuş ve Patrona'nın bir de resmini yapmıştır

Avusturya Elçiliği'nde sekreter olarak çalışan Baron de Gudenus(->) yetenekli bir ressam olarak, İstanbul'da bulunduğu

sırada Türklerin kıyafetlerini, İsveç Elçiliği Sarayı'ndan İstanbul'un çeşidi görüntülerini, Topkapı Sarayı'nı, Sultan Ahmed ve Süleymaniye camilerini, saray mensuplarını ve törenleri resimlemiştir. Yüzyılın ikinci yansında İngiliz Sefiri Sir Robert Ainslie'nin yanında çalışan İtalyan Luigi Mayer 1776-1793 arasında İstanbul'da bulunmuştur.

Resimlerinin bir bölümü *Vi-ews in Turkey in Europe and Turkey in Asia* (Londra, 1810) adı altında yayımlanmış olan Mayer, mimariyi daha çok ressamca ve şematik olarak verir. Mimariyle birlikte insan figürleri de donmuş, müze eşyaları gibi tasvir edilmişlerdir. Boğaziçi'ne, limana ilişkin resimleri yanında özellikle sadrazam ve sultanın kabul törenlerine ilişkin resimleri belgesel niteliktedir.

Ünlü Eremya Çelebi Kömürciyan'm(-0 kardeşinin torunu olan Cosimo Comidas de Carbognano (Kömürciyan) (1749-1807), Napoli Krallığı elçisinin çevirmeni olarak İstanbul'a gelmiş ve İstanbul'un başlıca yapıtlarını *Descrizione Topografica dello Sta-to Presente di Costantinopoli* (Bassano, 1794) adlı kitabında yayımlamıştır. Amatör bir ressam olan Carbognano'nun Adalar, sukemerleri, bellibaşlı camiler, Galata Kulesi, Altın Kapı, Tophane ve St. Be-noît Manastırı'na ve Boğaziçi'ne ilişkin desenleri, çoğu kez hatalı perspektiflerle yapılmış olsa da, ayrıntılarında profesyonel ressamalarda bulamadığımız bir doğruluk vardır.

İstanbul'un 18. yy'ın sonu ve 19. yy'm başındaki fizyonomisini çizen ressamların başında Jean-Baptiste Hilair gelir. Mo-uradgea d'Ohsson'un(->) *Tableau general de l'Empire Otoman* (Paris, 1787-1834) adlı yapıtıyla, İstanbul'da 1784-1792 arasında Fransa elçisi olan Comte de Choiseul-

GRAVÜRLER

420

421

GRAVÜRLER

Antoine-Ignace Melling'in Beyoğlu, Galata surları üzerinden karşı kıyıları betimleyen panoraması. *Voyage pittoresque de Constantinople et de rives du Bosphore*, Paris, 1819 *Galeri Alfa*

Gouffier'nin(->) *Voyage pittoresque dans l'Empire Ottoman, en Grece, dans la Tro-ade, leş iles de l'Archipel et sur leş cotes de l'Asie Mineure* (Paris, 1841) adlı yapıtının üçüncü cildindeki resimleri yapmıştır. D'Ohsson'un İstanbul sarayı ve kent yaşamına ilişkin ayrıntılı betimlemelerini görsel malzeme ile zenginleştiren Hi-lair, özellikle Choiseul-Gouffier'nin yapıtında İstanbul'un bazı ünlü panoramalarını yapmıştır. Bunların içinde Yedikule ve İstanbul Marmara kıyıları panoraması, Salacak'tan limanın görüntüsü, Topkapı Sahilsarayı, Hippodrom, o sırada yan terk edilmiş durumdaki Kavak Sarayı ve Ayna-lıkavak Sarayı gibi, öğretici olanları vardır. Ne var ki bu resimleri hemen hemen aynı zamanlı Melling'in resimleriyle karşılaştırdınca aralarında birçok farklar görülüyor. Burada Hilair'in Melling'e göre daha az gerçekçi, bazen şematik, daha re-simsel bir gözle çalıştığı söylenebilir. Örneğin Salacak'tan görünen limanı

çevreleyen mekân, güçlü olarak ifade edilmiş olsa da mimari biçimler, yapıların yerleri göreceli olarak doğrudur. Liman ise yoğun bir deniz araçları sergisi niteliğinde sunulmuştur. Topkapı Sahilsarayını Tophane'den gösteren resimde, Hilair ön plandaki insanlarla daha çok uğraşmıştır. Aynı şekilde Hippodrom'da bütün öğeler verilmiştir. Fakat mekân oranları ve yaşam sahneleri yapaydır. Kuşkusuz sanatçı asıl amacı olan yaşamsal atmosferi sunma ödevini yerine getirmiştir. Choiseul-Gouffier'nin pitoresk gezilerinin İstanbul cildini resimleyen sanatçılar arasında Sa-rayburnu, Kuruçeşme, Defterdarburnu ve Boğaz kalelerini resimleyen Louis-Fran-çois Fauvel'i de saymak gerekir.

D'Ohsson'un kitabını da Hilair'den başka l'Espinasse, Barbier, Moreau gibi baş-

ka ressamalar da resimlemiştir. D'Ohsson' un ressamlardan özel olarak istediği düşünülebilecek bir tutumla bu ressamalar, yazarın amacına uygun bir didaktik üslupla ve tabloların çoğunda, yapılar çevresindeki törensel olayları da göstererek, kitabı resimlemişlerdir. L'Espinasse'm Beşiktaş Sarayı, Bâb-ı Hümayun, Tomak Köşkü ve Yalı Köşkü gravürleri, Barbier'nin Topkapı Sarayı'nın ikinci avlusundaki bayram merasimi, Moreau'nun I. Mahmud'un Bayıldım Köşkü, alaylar, saraya ve sultana ilişkin törenleri vurgulamak için yapılmış ve mimariyi bir fon olarak kullanan resimlerdir.

1797'de bir Fransız heyeti ile teknik ressam olarak İstanbul'a gelen Antoine-La-urent Castellan'ın(->) bıraktığı, mimari eskiz niteliğindeki birkaç gravür içinde Fransız Sarayı'nı ve İncili Köşk'ü gösteren desenler vardır. 1812'de Paris'te yayımlanan *Moeurs, usages et costumes des Ottomans et abrege de leur histoire* adlı yapıtında Osmanlı kıyafetlerini gösteren 72 desen yayımlamıştır. Charles Pertuisier'nin *Atlas des Promenades dans Constantinople et sur les Rives du Bosphore* (Paris, 1817) adlı kitabını resimleyen ressam Preault'nun özgün bir üslubu vardır. Bir maket karak-terindeki ağaçları, bir ödev yapan öğrenci niteliğindeki desenleriyle daha çok didaktik karakterli resimler bırakmıştır. Fakat, örneğin Melling ve Bartlett gibi sanatçılarla karşılaştırılınca, Preault'nun temel biçimleri doğru yansıttığı, fakat mimari ayrıntıları yeterince kavrayamadığı söylenebilir.

İstanbul'u bilinçli bir programla, özellikle eşsiz topografyasının tüm verileriyle bize ve dünyaya tanıtan III. Selim'in mimarı ve kız kardeşi Hatice Sultan'ın ressamı (kendisi desinatörü diyor) Alman mi-

Louis-François Fauvel'in Comte de Choiseul-Gouffier'nin *Voyage pittoresque de la Grece* (Paris, 1782-1822) adlı kitabında yer alan bir İstanbul görünümü. *Galeri Alfa*

mar ve ressam Antoine-Ignace Melling' dir(->). İstanbul'da 18 yıl kalan Melling, birçok ressam gibi, sadece algıladığı bir kent ortamını resimlemek için değil, gerçek bir belgeleme amacına dönük olarak ve bir mimarın

tutarlı çizimiyle kenti anlatmıştır. Bu açıdan *Voyage pittoresque de Constantinople et des rives du Bosphore* (Paris, 1819) Osmanlı tarihinin başta gelen kaynaklarından biri olarak da görülmelidir. Döneminde bir yayın olayı olan bu kitabın hazırlanmasında Osmanlı İmparatorluğu üzerinde uzmanlaşmış çok sayıda gezgin, politikacı, oryantalist de yardımcı olmuşlardır. Bu yapıt İstanbul ve çevresinin ilk sistematik görsel ve mimari belgelemesi sayılabilir. Bu amacı Kauffer tarafından 1776-1786 arasında yapılan haritalarla da pekiştirilmiştir. Kanımca günümüze kadar da bu amaç ve kapsamda başka bir görsel İstanbul betimlemesi yapılmamıştır. Kitabın giriş bölümünde Barbier de Bocage yapıtın sanat ve arkeoloji ağırlıklı olduğunu vurgular. Kanımca asıl özelliği tümel bir kent fizyonomisinin görsel betimlemesidir. Melling'in 48 tablosundan büyük bir bölümü yerleşmenin coğrafi ve mimari boyutları arasındaki ilişkileri gösterirler. Marmara'dan kentin ilk nefes kesici görüntüsü ile başlayan albüm, kentin birçok uç noktasından bütün panoramaları verir. Bunların içinde Çamlıca'dan kent ve Boğaz ilişkisini gösterenle, Eyüp'ten Haliç ve İstanbul silüetini ve Ga-lata'yı gösteren panoramalar İstanbul'un en tümel ve öğretici görüntüleridir. Melling aynı yöntemle Kandilli'yi esas alarak aşağı ve yukarı Boğaz'ı, Yuşa Tepesi'n-den kente doğru Boğaz topografyasını, Beyoğlu'ndan Sarayburnu ve kent silüetini resimlemiştir. Adalar ve Anadolu yakası Büyükkada'dan görülmüştür. Üskü-

dar'dan Galata dışında hemen hemen tümüyle boş olan Cihangir ve Ayazpaşa sırtları, Beyoğlu tepelerinden bugün için hayal edilmesi bile güç olan suriçi silüeti Osmanlı başkentini tümüyle bilinmeyen boyutlarıyla tanıtmaktadır. Kentin daha ayrıntılı olarak verdiği yapıları ise Topkapı Sarayı avlusu, Beşiktaş Sarayı, Defterdar-burnu'nda Hatice Sultan'ın Neşatâbâd Sarayı, Aynalıkavak Sarayı ve olağanüstü güzelliği ile Bebek Kasrı, Tersane ve Tophane'deki büyük kışlalar, Bahçeköy bentleri ve Mağlova Kemerî, kentsel mekân olarak Atmeydarı, Bâb-ı Hümayun, Tophane Meydanı ve Kız Kulesi'nden yaptığı İstanbul Limanı dünyanın hiçbir yerinde var olmamış bir kent ortamını yansıtır. Melling kent yaşamını yakın boyutta anlatmak için, Harem'den, Hatice Sultan Sarayı'ndan, kahvehanelerden enteryör-ler veriyor. Burada, örneğin Topkapı ha-remindeki bir odada bir tandır ayrıntılarıyla gösterirken, Tophane'deki bir kahvehanenin içinde de ocak, klasik tavan bezemesi, duvarlardaki rokoko kartuşlarla İstanbul mimarisindeki geç rokoko atmosferini yaratıyor. O sırada yerli azınlıkların ve yabancıların oturduğu Büyükdere ise kuşkusuz çok aşina olduğu bir muhit olarak, birkaç kez resimlenmiştir. Fakat Melling'in resimlerinin şaşılacak bir özelliği vardır. Melling Ayasofya da dahil, hiçbir önemli dini anıtı, surları, antik kalıntıları ve büyük kamu yapılarını, genel silüetler dışında, tek başına resimlememiştir. Ayrıntılı olarak sadece Topkapı Sarayı'nın ikinci avlusu, Tophane

Çeşmesi ve Bâb-ı Hümayunla birlikte III. Ahmed Sebili ve Çeşmesi ve Mağlova Kemerli ve yukarıda

saydığım saray yapıları ve kışlaları resimlemekle yetinmiştir.

Tanzimat reformlarının başında, Mustafa Reşid Paşa'nın sadaretinde İstanbul'a gelen Miss Pardoe'nun İstanbul gezisi not-ları (The Beauties of the Bosphorus, Londra, 1839) resimleyen William H. Bartlett(-0, Melling gibi, İstanbul'a bütünüyle tanıtılacak bir kent olarak değil, yazarın izlenimlerini yansıtan bir ressam olarak bakmıştır. Dolayısıyla Pardoe'nun kitabında, topografik verilerden çok, kent yaşamına ilişkin enstantaneler vardır. Fakat bunlar fiziksel çevrenin, bazen biraz abartılmış bile olsa, dikkatle resmedilmiş fonu önünde ya da içinde verilmiştir. Bu bakımdan Bartlett'in resimleri de önemli bir kent tarihi kaynağımızdır. Kaldı ki Miss Pardoe'nun betimlemeleri de yazarın mimariye karşı duyarlılığını yansıtır. Bartlett'in büyük panoramaları topografik siti, yükseklikler ve vadiler arasındaki oranları abartarak, dramatik bir ifadeye büründürür. Örneğin Eyüp'ten Haliç panoramaları, sadece o-ranlarla değil, aydınlık kubbeler ve gri tepe silüetleri karşıtlığı ile bu dramatizmi vurgular. Ayrıca Bartlett eğer ayrıntılı bir desen çizmiyorsa, temel biçimlere Melling kadar itina etmez. Bütün panoramalarında yapıların aklıgı topografyanın ve kompozisyon öğeleri olarak kullanılan ağaçların koyuluğu ile karşıtlaşarak onun de-senlerindeki özgün karakteri yaratır. Fakat Bartlett'in resimleri, günlük yaşamı, mimari atmosferi ile birlikte anlatır. İnsan fizyonomileri, giysiler, ortamın belirleyici özellikleri, Melling gibi soyut bir dille değil, ressamca verilmiştir. Eyüb Sultan Camii avlusu, Kapalıçarşı görüntüleri, Beya-

zıt Meydanı, liman, ünlü Göksu Mesiresi insan ögesine özel bir itina gösterilen tablolarıdır. Bunun ötesinde Miss Pardoe'nun İstanbul'un geçmişine ve büyük anıtlarına ilgisi, anıtsal sütunların, Tekfur Sarayı'nın, büyük sarnıçların, surların ve büyük camilerin resimlenmesini sağlamıştır. Bunların içinde Süleymaniye'nin oturduğu platodan Haliç'e egemen konumunu gösteren panorama, bu büyük külliye'nin kent içindeki yerini en güzel ifade eden tablolarından biridir. Bartlett'in desenlerinde özel bir yer tutan yapı türlerinden biri büyük meydan çeşmeleridir. Ahşap Unkapam Köprüsü'nün ondüleli silüetini ilk çizenlerden biri de Bartlett'tir. Miss Pardoe'nun büyük bir itina ile betimlediği konut yapıları, özellikle yalılar, dinamik biçimlenmeleri biraz abartılarak sunulmuştur. Bartlett'in Tarabya'yı gösteren resmi, İstanbul sivil mimarisinin 19. yy'm ilk yarısında yarattığı kent peyzajının özgünlüğünü betimleyen ilginç bir belgedir. En ünlü İstanbul ressamlarından biri İngiliz Thomas Allom'dur(->). İstanbul'a 1834'te gelen ressamın resimleri, İstanbul'daki İngiliz elçisinin papazı olan Robert Walsh'la birlikte yayımladıkları *Constantinople and the Scenery of the Seven Churches of Asia Minor* (Londra, 1838) adlı

kitapta ve daha sonra L. Gallibert ve C. Pel-le'in *Character and Costume in Turkey and Italy* (Londra, 1840) adlı kitapta bulunmaktadır. Allom İstanbul'u ve topografyasını büyük anıtlarla odaklayarak anlatır. Kanlıca Mezarlığı'ndan Rumeli Hisarı, Atmeydanı'ndan Sultan Ahmed Camii bu tür gravürlerdir. Aynı zamanda mimar da olan sanatçı, Süleymaniye Camii avlu-

GRAVÜRLER

422

Eugene Flandin'in *l'Orient* (Paris, 1853) kitabında Eyüp'te mezarlık ve Eyüb Sultan Camii'nin bir bölümünü betimlediği deseni (üstte) ile Ludwig Christian Fuhrman'ın Eduard Raczynski'nin *Malerische Reise in einigen Provinzen des Osmanischen Reichs* (Breslau, 1824) adlı kitabında yer alan Top Arabacıları Kışlası deseninden gravür.
Fotoğraflar Galeri Alfa

sunu ve cephesini gerçek bir mimari ve mekânsal duyarlılıkla resimlemiştir. Allom'un bazı resimleri, örneğin, Binbirdirek Sarayı'nın içi, Direklerarası'ndan Şehzade Külliyesi'nin görünüşü, eski Çırağan Sarayı İstanbul anıtlarını en güzel anlatan tablolar olarak anımsanabilir. Allom İstanbul'un barok çağı mirasını da, Üsküdar Selimiye Camii, Nusretiye Camii, Nu-rusmaniye Camii'nin iç avlusu, Babıâli, Eyüp'te Esmâ Sultan Sahılsarayı'nın bir salonu gibi resimlerinde vurgulamıştır. İstanbul yaşamının en güzel anılarından bazıları da onun resimleriyle tanınır. Küçüksu Çeşmesi ve eski Küçüksu Kasrı çevresinde mesire alanı görüntüsü buraya ilişkin en güzel tablolardan biridir. Sultanın Eyüp' ten iskeleye gelişi de en güzel saltanat

alayı resimlerinden sayılabilir. Boğaz yalıları, genellikle konutlar, biraz fazla stilizasyona uğramıştır. Fakat Said Paşa'nın ilginç yalısı her zaman kullanılan bir Boğaz mimarisi örneğidir. Anadolu Hisarı'nın üzerine yerleşmiş yalı dizisi de o dönemin ilginç bir görüntüsüdür.

L 'Orient kitabında resimlerini yayımlayan Eugene Flandin(->) İstanbul'un en pitoresk ve değişik köşelerini sempatiyle ve başarılı olarak resimleyen sanatçılardan biridir. Geniş planlı panoramalarında temel imgeyi doğru vermekle yetinir. Fakat yakın planda ayrıntılara dikkat eder. Örneğin Sarayburnu tablosu romantik bir hikâye olarak algılanabilir. Bu hikayeci tavır bazen garip yozlaşmalara yol açmıştır. Örneğin çok güzel bir Küçüksu Çeşmesi'nin ar-

ka planında, olanaksız, çok minareli bir İstanbul silüeti vardır. Ona karşın Nusretiye Camii ve çevresini gösteren resminde cami oldukça doğru tasvir edilmiştir. Bazı resimleri kentin biçimlenmesini doğru öğrenmemize yardım eder. Örneğin Azap-kapı'da ilk Unkapam Köprüsü'nün başlangıcını ve tersanenin Azaplar Kapısı'nı gösteren resim, Sokollu Mehmed Paşa Camii ile buradaki tersane duvarının nasıl birleştiklerini

gösteren tek belgedir. Fakat camiyi oldukça doğru çizen ressam, minareyi uydurmuştur. Flandin'in mezarlıkları, Selimiye Kışlası'm, Selimiye Camii' ni, Eyüp ve Üsküdar kıyılarını gösteren tabloları, romantik bir üslupla doğru imgeler sunarlar.

19. yy'm ortalarında yapılan bir grup gravürün daha çok illüstrasyon niteliğinde olduğu kabul edilebilir. Örneğin, Gos-selin, Sebatier, Joubert, Camille Rogier gibi sanatçıların yapıtları bu kategoriye sokulabilir. Fakat, bazen çizgisel ve illüstrasyon niteliği ağır basan resimler yapmış olsa bile, ünlü ingiliz ressam John Lewis' in desenleri, tümüyle gerçekçi niteliktedir. Örneğin Sepetçiler Kasn, Nusretiye Camii ve Arabacılar Kışlası en iyi onun desenlerinde belgelenmiştir. Üsküdar'daki meydan çeşmesini ve Mihrimah Camii'ni içeren aydınlık görüntü bir küçük başyapıttır. 1835-1836'da istanbul'da olan ressam *Illustrations of Constantinople Made During a Residence in that City in theye-ars 1835-36 (Londra, 1837)* adlı yapıtında çok güçlü bir desen ve ifadeyle çizilmiş resimlerini yayımlamıştır.

Kuşkusuz bütün gravürlere doğru imgeler yansıtan belgeler olarak bakılamaz. Örneğin Jouannin, kendinden önceki sanatçılardan, özellikle Hilairden yararlanarak, hemen hemen kopya niteliğinde resimler yapmıştır. Velazques gibi şematik ve yanlış imgeler verenler de vardır. Aynı konulan resimleyen sanatçıların tabloları birbirleriyle karşılaştırıldığı zaman, sadece üslup farkları değil, daha eski resimleri kopya etmekten kaynaklanan yanlışlar bulunur. Örneğin Espinasse (d'Ohsson'un kitabında), Hilair, Melling ve Jo-uannin'in Yalı Köşkü'ne ilişkin resimleri ya da Küçükso Kasrı'nın Melling, Preault tarafından yapılan resimleri birbirlerine genel çizgileriyle benzese bile, ayrıntılarda benzemezler. Bazılarında ressamın bir mimari detayı, örneğin bir kafa penceresini anlamadığı anlaşılır. Boğaziçi'nin en güzel kasırlarından biri olan Bebek Kasrı, Hilair ve Melling tarafından birbirine yakın resmedilmiştir. Fakat birinde kepenk-ler açık, diğerinde kapalı olduğu ve bahçe duvarları değişik biçimde çizildiği için güvenilir resmin hangisi olduğunu saptamak olanaksızdır. Joubert'in aynı kasır i-çin yaptığı resim yanlış ve basit bir eskizdir. Jouannin ise, büyük bir olasılıkla, Hi-lair'den yararlanmıştır. Aynı şekilde en güzel Türk konut yapılarından biri olan Beşiktaş Sarayı d'Ohsson'un kitabında Espinasse tarafından ve sonra Melling tarafından resimlenmiştir. Her ikisi de bu olağanüstü konut kompleksini çekici desen-

lerle sunmuşlardır. Fakat Espinasse'in bir hayal dünyası yapısı gibi ve sadece cepheden iki boyutlu olarak çizdiği saray, Melling'in resminde bütün harekeden ve karmaşıklığı ile belirtilmiştir.

Tek anıt üzerinde önemli bir belgeleme çalışması Ayasofya'yı 1847-1849 arasında restore eden Fossati kardeşlerden Gas-pare Fossati'nin(->) Ayasofya'yı ve çevresini konu alan albümüdür. 1852'de Londra'da *Aya Sophia of Constantinople, as re-cently restored by order of H. M. the Sultan*

AbdulMedjid adı altında yayımlanan kitapta Ayasofya kubbesinin üzerinden istanbul'un çok güzel panoramaları verildiği gibi, Ayasofya Meydanı ve Atmeyda-nı'nın da doğru bir görsel betimlemesi yapılmıştır.

istanbul'u 19. yy'da resimleyen yayınlar ve ressamlar çoktur. Bunlar içinde J. B. Hobhouse (*A Journey Through Albania and other Provinces of Turkey and Asia to Constantinople during the Years 1809-1810*, Londra, 1812), çizgisel ve şematik desenleriyle anımsanabilir. E. Raczynski'nin *Malerische Reise in einigen Provinzen des Osmanischen Reichs* (Breslau, 1824) adlı kitabını resimleyen Fuhrman mimariyi doğru yansıtan, iyi bir desinatördür. Daha geç yıllarda fotoğraflık bir gerçekçilikle, örneğin Beyoğlu tepelerinden yabancı sefaretları ve Sarayburnu'nu resimleyen bir Brindesi, belgesel nitelikte resimler bırakan bir başka ressamdır.

19. yy'ın ikinci yarısında istanbul'u fotoğrafla saptamak olanakları çıkmışsa da daha uzun bir süre sayımız ressam bu eşsiz kentin cazibesine kapılarak resimler yapmışlardır. Fakat I. Âbdülhamid'in saltanatından (1774-1789) Taazimat'a (1838) kadar geçen yarım yüzyıl, istanbul gravürlerinin altın dönemidir. Bu ilginin yoğunlaşmasında Türkiye'nin, kararlılıkla Batı'ya açılmasının büyük bir rolü olduğu yadsınamaz.

Bibi. Melling, *Voyages; Pardoe, Bosphorus; T. Allom-R. Walsh, Constantinople and the Scenery of the seven Churches of Asia Minör, Illustrated in a series of drawings from nature by T. Allom*, Londra, ty; A. Boppe, *Les Peintures du Bosphore au XVIIIe Siecle*, Paris, 1911, yb., resimli, Paris, 1989; N. Arslan, *Gravür ve Seyahatnamelerde istanbul*, İst., 1992.

DOĞAN KUBAN

GREGORAS NİKEFOROS

(13- yy sonu, *Herakleia Pontike [Karadeniz Ereğlisi]* - 1360'lann başı, *Konstantinopolis*) Tarihçi, ansiklopedisi, bilim adamı.

Doğumuyla ilgili verilen tarihler 1290-1295 arasında değişmektedir. Yetim olarak büyüyen Gregoras eğitimini amcası Herakleia (M. Ereğlisi) Metropolit İöan-nes'ten aldı. 1314/1315'te Konstantinopolis'e giderek mantık, hitabet, felsefe ve astronomi dersleri gördü. 1321-1328 arasındaki taht mücadelelerinde, imparator II. Andronikos'u desteklediyse de, sonra III. Andronikos'un yanında yer aldı. 1326'da Sırp Kralı III. Stefan Usos'a elçi olarak gönderildi.

Gregoras Nikeforos, koyu bir Aristotelesçi olan Calabria'lı keşiş Barlaam ile girdiği felsefi tartışmadaki başarısından dolayı başkentin önde gelen bilim adamlarından biri olarak kabul edilmişti. Bunun ardından II. Andronikos döneminde (1282-1328) ortaya çıkan ve geç Bizans

döneminin en önemli dinsel tartışmasını yaratan hesihast mistik düşüncesine karşı bir tutum aldı. Tanrı'ya ulaşmak amacıyla kutsal yalnızlık içinde katı bir keşiş yaşamını seçmeyi öğütleyen bu öğreti 1341'de toplanan konsilde kabul edilince Grego-ras'ın konumu zorlaştı. 1347'de tahta geçen VI. loannes Kantakuzenos'u destekleyen Gregoras, hesihast öğretisini benimseyenler Aynaroz Dağı (Yunanistan'da) keşişlerinin önderliğinde sarayın desteğini sağlayınca itibarını kaybetmeye başladı. 1351'de toplanan bir konsilde lanetlenerek aforoz edildi.

14. yy'm en verimli ve yaratıcı bilim a-damlarından olan Gregoras, Kora Manastırı'nda (Kariye Camii) açtığı okulda dersler verdi, burada bulunan Teodoros Meto-hites'e ait kitaplığı geliştirdi. Gregoras'm en önemli çalışması, 37 kitaplık *Rhoma-ike Historia* (Roma Tarihi) adlı eseridir. Bunun 30 cildi 1204-1359 arasındaki dönemi analitik bir yöntemle ele alır. Gregoras tarihsel olayları nedensellik ile açıklayan görüşlere karşı çıkar. Söz konusu dönemi yalnızca giriş mahiyetinde ele almışsa da, bu eseri 14. yy'ın en değerli kaynaklarından biridir.

Çalışmaları arasında azizlerin yaşamöy-küleri ile dinsel ve felsefi konularda yazdığı risaleler sayılabilir. Astronomi alanında da eser veren Gregoras, usturlap (yıldızların uzaklığını ölçen alet), ay ve güneş tutulmaları hakkında risaleler yazdı. Tak-

Grelot'dan bir Ayasofya betimlemesi.

Relation nouvelle d'un voyage à Constantinople, Paris, 1680

Galeri Alfa

423 GRELOT, GUILLAUME-JOSEPH

vim reformu ve Paskalya tarihinin yeniden hesaplanması konusundaki önerisi uygulanmadı fakat 1582 tarihli Gregoryen reformlarına öncülük etti.

14. yy'm diğer ünlü tarihçisi Pahime-res'in(->) görüşlerine eserlerinde yer veren Gregoras mektuplarıyla da ünlüdür. Günümüze ulaşan 160 mektubu dönemin kilise ve siyaset adamlarına ilişkin önemli bilgi kaynağıdır. Sofistlere karşı felsefi diyalogları ve Ptolemaios'un *Almagest*'i üzerine yorumları da değerlidir.

Bibi. R. Guiland, *Essai sur Nicephore Gregoras*, Paris, 1926; H. V. Beyer, "Nikephoras Gregoras als Theologe und sein erstes Auftreten gegen die Hesychasten", *Jahrbuch der Öster-reichischen byzantinischen Gesellschaft*, 1971, s. 171-188; Ostrogorsky, *Bizans*, 430-343, 442-448, 480; *Ana Britannica*, c. X, s. 29.

AYŞE HÜR

GRELOT, GUILLAIJME-JOSEPH

(17. yy) Ressam ve gezgin.

Hayatı hakkında bilgilerimiz az ve karışıktır. Bilinenler kendi seyahat kitabından ve

diğer gezginlerin ona ait yazdıklarından derlenebilir. Onun Doğu seyahatinden önceki ve sonraki hayatına ait bir şey bilmiyoruz.

Büyük bir olasılıkla Fransa Elçisi Charles François Olier de Nointel'le birlikte 22 Ekim 1670'te istanbul'a gelen Grelot'dan Antoine Galland(->) ara sıra günlüğünde söz eder. 9 Mart 1672'de ikinci İran seyahatine çıkmış olan Jean Chardin istanbul'a uğrar. Galland burada Grelot'yu Chardin'e tanıştıır ve Chardin onu yanına ressam o-larak almayı kabul eder. Ancak Galland ve Chardin Nointel heyetiyle birlikte Edirne'de iken Haziran 1672 ortalarında Grelot bir Fransız keşişle birlikte Lübnan'a gitmek üzere istanbul'dan yola çıkar, 1 Ağustos'ta

GREVLER

424

425

GREVLER

Lübnan'a varan Grelot, Şam yoluyla Ha-lep'e geçer ve oradan Galland'a Tebriz'e gidip Chardin'i bekleyeceğini yazar. 29 Temmuz'da istanbul'dan hareket eden Chardin, Kırım ve Gürcistan üzerinden 17 Nisan 1673'te Tebriz'e varır. Burada iki gezgin buluşarak yollanna devam edip 23 Haziran'da İsfahan'a varırlar. Burada iki yıl kadar Chardin'in hizmetinde kalan ve onun hazırladığı kitap için desenler çizen Grelot patronu ile bozuşarak başka bir gezgin, Venedikli asilzade Ambrogio Bem-bo'nun hizmetine girer, 1674 sonunda Grelot, Bembo ile birlikte Irak yoluyla Halep'e gider, oradan da 30 Ocak 1675'te yola çıkarak 15 Nisan'da Venedik'e varır. Paris'e dönen Grelot 1680'de *Relati-on nouvelle d'un voyage â Constantinop-le* adlı kitabım yayımlar. Büyük boy bu baskıdan bir yıl sonra küçük boy bir baskı daha yapılır, istanbul'a ait çizimler bu kitapta yer alır. 1688'de Londra'da basılmış ingilizce çevirisi vardır, iran'a ait diğer 78 çizim Chardin'in seyahat kitabında basılmıştır, iran'a ait 50 çizim ise Ambrogio Bembo'nun yazmaları arasında muhafaza edilmektedir.

Grelot'nun kitabında en önemli öge kuşkusuz çizimlerdir. Ancak burada yer alan istanbul panoramasının çok ayrıntılı ve ilginç olmamasına rağmen Grelot' nün özelliği Ayasofya'nın ve Süleymaniye' nin planlarını ilk defa çizmesi ve bunları Batı'ya tanıtmasıdır. Çizimlerin yanı sıra tasvirler de önemlidir. Örneğin Ayasof-ya tasviri birinci baskıda 68 sayfa tutar. Ayrıca Sultan Ahmed Camii ve Yeni Cami, Yedikule ve Topkapı Sarayı'nın sahil köşkleri de anlatılır.

STEFANOS YERASİMOS

GREVLER

istanbul'da çeşitli meslek grupları ve amelenin ağır iş koşulları veya hak ve ücret talepleri yüzünden, daha 15. ve 16. yy'lar-dan başlayarak iş bıraktıkları; Mimar Sinan'ın büyük yapı ve su yolu inşaatlarında

alışan amelenin zaman zaman direnişe geçtiği bilinir. Ancak günümüzdeki işçi grevlerine benzeyen ilk tatil-i eşgal (iş bırakma) olayları 1870'lerde başlar.

Belli bir süreye yayılan, eylem içinde örgütlenen, belirli talepler çerçevesinde süren iş bırakmalara ait ilk veriler 1872'ye aittir. 1872'nin ilk aylarından başlayarak, Beyoğlu Telgrafhanesi'nde çalışanların ücret sorunları nedeniyle işi bıraktıkları, Beykoz'daki deri ve kundura işçilerinin, Hasköy Tersanesi işçilerinin yine ücret a-lacaklarının tahsili talebiyle greve çıktıkları gazete haberlerinden öğrenilmektedir. Nisan 1872'de, Yarımburgaz-Ömerli demiryolu ve Haydarpaşa-Izmit demiryolu yapımı sırasında birkaç hafta süren iş bırakmalar görülür, istanbul'da, sonraki yıllarda en fazla ve en uzun süreli grevleri gerçekleştiren Kasımpaşa Tersanesi işçileri, dönemin ilk büyük iş bırakma eylemini Ocak 1873'te gerçekleştirirler. 11 aylık ücret alacaklarının ödenmesi için Babıâli'ye gelen ve sayılarının 600'den faz-

la olduğu bildirilen işçiler, çoluk ocuk a olduklarını ileri sürerek Bahriye zabitlerinin tayınını yağmalarlar. ıkan arbedede yararlananlar olur.

Daha sonraki yıllarda Tersane işçilerinin grevleri belli aralıklarla sürüp gitmiş, Haziran 1875'te 1.200 kadar Tersane işçisi 6 aylık alacakları bulunduğunu ileri sürerek işi bırakmışlar; bir hafta süren eylemlerden sonra 6 haftalık ücrete razı o-lup işbaşı yapmışlardır. Ağustos 1875'te Taksim'deki inşaatlarda ve düzenlemelerde alışan Müslüman işçilerle yabancı mühendisler arasında olaylar çıkmış, işçiler bir süre işi bırakmışlar, tutuklamalar olmuştur. Aynı yılın ekim ayında Sirkeci hamalları, khyaların da kışkırtmasıyla işi bırakmışlardır. II. Abdülhamid'in tahta geçtiği 1876'da emekçi kesimlerde önce bir umut belirir. şubat 1876'da Hasköy Ter-sanesi'nde çalışan ingiliz makinist ve yabancı işçilerin grev yaptıkları; yine aynı günlerde Araba şirketi'nde çalışan arabacıların şirket ortaklarından Hristaki Efen-di'ye karşı, bir süre iş bırakmayı da içeren protestolara giriştikleri bilinir. Mart 1876' da, Haydarpaşa demiryolu işçileri ücretlerini alamadıkları için greve gitmişler, Nisan 1876'da birkaç yüz Fişekhane işçisi yine ücretlerini alamadıkları için kısa süre iş bırakıp Veliaht Yusuf izzettin Efendi' ye dertlerini anlatmaya çalışmışlar; Darphane işçileri onları izlemiş; Mayıs 1876'da tersane grevi yeniden başlamış; greve Ter-sane'de çalışan 2.000'e yakın amele katılmış; Babıâli'ye gelerek birikmiş ücretlerini istemişler; Bahriye nazırı işe dönmeleri koşuluyla sadece 2 aylık ücret ödeneceğini, işbaşı yapmayanların ise tam ücret ödenerek işten ıkarılacağım bildirmiş; bunun üzerine bir bölüm işçi işbaşı yapmış; ancak eyleme devam eden işçiler tarafından hırpalanmışlar; yaralananlar olmuş, olaya silahlı birlikler müdahale etmiştir. Gazeteler olaya işçilerin çocuklarının, özellikle de kadınların katıldığını; eli sopalı "hamım birlikleri"nin Tersane' nin kapısında durup çalışmaya yeltenenlere sopa yağdırdıklarını anlatmaktadır. Aynı

yıl ağustos ayında Feshane işçileri de bir süre iş bırakmışlardır.

Ekim 1878'de önce duvarcılar, sonra terzi işçileri ve ayakkabıcılar greve giderler, işçiler ücretlerinin artmasını ve iş koşullarının düzeltilmesini istemektedirler. 1879'da iş bırakma ve işçi eylemlerinin arttığı görülür. Bunun başlıca nedeni ekonomik bunalım ve "kaime" denilen kâğıt paranın değerinin hızla düşmesinin yarattığı gerçek ücret aşınmasıdır. Mart 1879' da, inşaat amelesi ücretlerin artırılması ve iş saatlerinin kısaltılması talebiyle iş bırakırlar. Yine aynı ay içinde Şirket-i Hayriye' nin şantiye ve dökümhanelerindeki işçiler ücretlerin kaime ile değil mecdiye ile ödenmesi talebiyle iş bırakırlar. Temmuz ayında, Tersane işçilerinin, yine aynı nedenle iş bıraktıkları görülür. 1880 Şubat başlarında Idare-i Mahsusa tekneleri işçileri, alacak ve ücret sorunları nedeniyle iş bırakırlar. Greve dönüşmemekle birlikte, Haydarpaşa demiryolu işçilerinin ve

Tophane işçilerinin de aynı taleplerle giriştikleri eylemler birbirini izler.

1880 sonrasında, II. Abdülhamid'in "istibdat dönemi" diye bilinen siyasal baskıları yoğunlaştırma döneminde, İstanbul'da işçi ve amele hareketleri geriler. Çeşitli işyerlerinde, bir önceki dönemi andıran huzursuzluk ve direnişler mutlaka sür-müşse de artık bunlar gazete sayfalarına ve kamuoyuna pek yansımamaktadır. Bu döneme ait işçi haberlerinden biri, Ekim 1882'de Tatavla'daki kundura fabrikası amelesinin sık sık tatil-i eşgal yaptığına i-lişkindir. Nisan 1885'te, Odunkapı'daki bıçkı amelesinin ücret zammı isteyerek iş bıraktığı ve elebaşlarıyla birlikte karakola götürüldüğü öğrenilir. Şubat 1886'da Beyoğlu'ndaki mağazaların çalışanları iş koşulları ve pazar tatili yüzünden greve gitmişlerdir. 1906'da Reji tütün işçilerinin grev yaptıklarına dair haberler vardır. Yine Ağustos 1906'da İstanbul'daki matbaa emekçileri ücret anlaşmazlığı yüzünden greve giderler.

1908-1923 Dönemi: 23 Temmuz 1908'de II. Meşrutiyetin ilanını izleyen günlerde ülkeyi saran "hürriyet" havası içinde imparatorluğun bütün büyük merkezlerinde olduğu gibi İstanbul'da da o zamana kadar rastlanmayan bir grev patlaması yaşanır, İstanbul'da 1908 grev dalgası Temmuz sonunda Cibali Tütün İşletmeleri'nde çalışan işçilerin greviyle başlar. Ağustos 1908'de vapurlara kömür yükleyenler başta olmak üzere İstanbul limanı amelesi greve gider. Paşabahçe Cam imalathanesi işçileri, Tramvay Şirketi'nin Aksaray, Şişli, Beşiktaş hatları kondüktör ve sürücüler, Anadolu-Bağdat Demiryolu işçileri, İstanbul gazete mürettepleri, ekmekçi amelesi (fırın işçileri), Üsküdar-Kadı-köy Su Kumpanyası ve Tramvay Şirketi' nin diğer hatlarının işçileri greve çıkarlar. 1908 Ağustos ayı içinde, İstanbul'da ücret zammı, iş koşullarının düzeltilmesi, amele sandıklarının tanınması vb isteklerle işi bırakan işçiler arasında Yedikule iplik Fabrikası işçileri, İstanbul Limanı hamalları, Sirkeci Şimendifer Atölyesi işçi ve makinistleri, Yedikule Şimendifer Atölyesi usta ve işçileri vardır.

1908 grev dalgası, eylül ayında da şiddetini artırarak sürer, İstanbul'da Düyun-ı Umumiye'ye ait Balıkhane ve müskirat işçileri, Kazlıçeşme Deb-bağhanesi işçileri, bir süredir kısa süreli iş bırakmalara girişen Anadolu-Bağdat Demiryolu işçileri (bak. Anadolu Osmanlı Demiryolu grevi), Şark Demiryolları işçileri, Şirket-i Hayriye makinist, tayfa ve memurları, Şirket-i Hayriye fabrikaları işçileri, tramvay işçileri, Idare-i Mahsusa müs-dahdemi, çeşitli otel, lokanta, gazino işçileri, Yani Birahanesi, Londra Birahanesi, Tokatlıyan, Pera Palas garson ve işçileri, Birinci ve Altıncı Daire-i Belediye işçileri, Oredzdibak Ticarethanesi memur ve müstahdemi, Bön Marche, Au Lion gibi büyük mağazaların çalışanları, Feshane-i Âmire işçileri işi bırakırlar. 1908 Temmuz sonuyla, yabancı sermayenin de baskısıyla grevleri başta devlete ait işyerleri olmak üzere büyük ölçüde yasaklayan Ta-

til-i Eşgal Kanunu'nun çıkarıldığı ekim başlarına kadar geçen dönemde, 50.000 kadar emekçi grevlere katılmıştır. Ağus-tos-Ekim 1908 grevlerinin ortak yanı, u-zun baskı döneminden sonra bir patlama olarak başlamaları; ücret artışı ve iş koşullarının düzeltilmesi taleplerinin yanı sıra amele sandıklarının tanınması gibi daha ileri talepleri de içermeleri; işçilerin 1908 Meşrutiyeti'nden sonra ülkede siyasal güç haline gelen ittihat ve Terakki'ye umut bağlamalarının bk göstergesi olması ve e-kim ayında yürürlüğe gken grevleri kısıtlayan yasayla hızlarını bk ölçüde kaybetmesidir.

Tatil-i Eşgal Kanun-u Muvakkati'nin 8 Ekim 1908'de yürürlüğe girmesinden sonra lokanta, gazino gibi yasa kapsamı dışında kalan işyerlerinde grevler olmuşsa da grev dalgasının hızı kesilmiştir. Mart 1909' da 8.000 kadar gümrük hamalının "terk-i eşgal" ettikleri bildirilirken rıhtım amelesi de nisan başında greve çıkar. Mayıs 1910'dan itibaren İstanbul'da grevlerin yeniden hızlandığı görülür. Tatil-i Eşgal Kanunu kapsamına gkdiği halde tramvay işçileri greve başlarlar. Terzi işçileri, Kazlıçeşme Debbağhanesi işçileri; Mart 1911' de Reji tütün işçileri, ağustosta Altıncı Daire-i Belediye tanzifat amelesi, eylülde İstanbul Un Fabrikası işçileri, Şubat 1912'de Seyr-i Sefain idaresi amelesi, memur ve müstahdemi greve çıkar.

1912'de Balkan Savaşı'nın başlaması, Haziran 1913'te Mahmud Şevket Paşa'nın bir suikastla öldürülmesinden sonra ağırlaşan siyasal hava ve baskılara bağlı olarak grevler de seyrekleşir. I. Dünya Savaşı yıllarında, her türlü işçi eylemi gibi grevler de durmuş görünmektedir. Bu yıllar, savaş gerekçesiyle iş saatlerinin olağanüstü uzatıldığı, iş koşullarının ağırlaştığı, gerçek ücretlerin düştüğü, kadın ve çocuk emeğinin arttığı; daha sonra Mütareke ve İstanbul'un işgali sırasında, İngiliz ve Fransız sermayeli işyerlerinde çalışan Müslüman Türk işçiler üzerinde maddi ve manevi baskıların çok ağırlaştığı yıllardır. Özellikle Fransız sermayeli Tramvay Şirketi'nde işgünü-nün 18 saate kadar uzatıldığı, Müslüman Türk işçilerin ağır baskı ve hakarete uğradığı görülür.

Mondros Mütarekesi'ni izleyen günlerde ve asıl 1919'da, istanbul işçi hareketi ve grevler yeniden bk yükseliş dönemine girer. 1919'un ocak ayının ilk günlerinden itibaren Şirket-i Hayriye memur ve işçileri, Telefon Şirketi memurları, Reji işçileri; temmuz ayında tanzifat amelesi, liman hamalları, Haliç vapurlarında çalışanlar, fırın işçileri; 1920'de yine Haliç Vapur Şirketi, Tramvay Şirketi işçileri, gazete mürettipleri, Kasımpaşa Tersanesi işçileri, Kazlıçeşme Debbağhanesi işçileri greve çıkarlar. Bu grevler arasında, Tramvay Şkketi çalışanlarının, zaman zaman bitip yeniden başlayan, Türkiye Sosyalist Fırkası (TSF) ve onun lideri Hüseyin Hilmi'nin öncülüğünde gerçekleştirilen grevlerinin özel bir yeri vardır (bak. Hilmi [iştirakçi]), işgal altındaki İstanbul'da, kentin günlük hayatını etkileyen grevlerle geçen 1920, Elektrik Şirketi işçilerinin

yüzde yüz zam istemiyle biterken, 1921'in ilk ayında gazeteler, yaygın bir grev tehlikesinin kapıda olduğunu haber vermektedir. 1921'de tramvay işçilerinin, Şirket-i Hayriye işçilerinin, Kadıköy Havagazı Şirketi işçilerinin, Elektrik-Tünel-Tramvay Şirketi işçilerinin, Zeytinburnu Fabrikası işçilerinin grevleri birbiri ardına dizilirken 1921 Ağustos'unun ikinci yarısında İstanbul'da genel grev söylentileri ve korkusu yaygınlaşmıştır. Bu grevlerin hemen hemen tümü TSF'nin ve Hüseyin Hilmi'nin güdümünde görülmekte; işgal güçleri arasındaki çelişkileri kullanarak başarıya da ulaşmaktadır. Ancak 1922 başlarından itibaren olayların gidişi tersine dönecek, 26 Ocak 1922'de greve başlayan 1.500 tramvay işçisinin grevi bu defa başarısızlıkla sonuçlanacaktır. Şubat 1922'de 1.000 tanzifat amelesi greve çıkmış, daha sonra grev hareketi istanbul'da geri çekilmiş, ancak 1923 yazından itibaren yeni bir yükseliş gösterebilmiştir.

Kurtuluş Savaşı'nın zafere gittiği, istanbul'un işgalden kurtarıldığı günlerin ardından Anadolu'da Zonguldak, İzmir, Ay-dın'dan gelen grev haberlerine, İstanbul' da 7 Eylül'de matbaa işçilerinin, birkaç gün sonra Bomonti Bka Fabrikası işçilerinin, Dolmabahçe Gazhanesi, Tramvay ve Terkos işçilerinin grev haberleri eklenir. Kasım ayında Şark Şimendiferleri İşletmesi'n-de çalışan 1.200 işçi greve çıkar. 1923 sonbaharı grevlerinin ortak yanı, 1919-1922 arasındaki grevlerden farklı olarak, bk siyasal örgütün (TSF) yönetim ve etkinliği dışında, savaş ve işgal boyunca süren ezilmişliğe; yabancı şirketlere ve patronlara tepki olarak ortaya çıkmalarıdır. Bu yüzden de Ekim 1923'te Cumhuriyet'in ilanından sonra, işçi hareketlerinde ve grevlerde Cumhuriyet yönetiminin "İmtiyazsız sınıfsız kaynaşmış kitle" belgisiyle sınıfları reddeden görüşüne uygun olarak bir durgunluk yaşanır.

1923-1960 Dönemi: 1923-1924 arasında grevler büyük ölçüde azalırken işçi örgütlenmesinde gelişme gözlenmiş, ancak Mart 1925'te Takrir-i Sükûn Kanunu'nun çıkarılmasından sonra işçi sınıfının örgütlenmesi

ve her türlü işçi eylemi önemli gerileme göstermiştir. Cumhuriyet işçilere, grev ve sendika hakkı, daha geniş örgütlenme ve eylem olanakları getirmemiş, aksine sınıf temeline oturan örgütlenme ve eylemlerin önünü büyük ölçüde kesmiştir. Buna rağmen 1923'ü izleyen yıllarda Tramvay Şirketi işçilerinin kısa süreli eylemleri ve iş bırakmaları gözlenir. 1927' de Liman Şirketi'ne bağlı çalışan 3.000 kayıkçı işi bırakıp direnişe geçer; güvenlik güçleriyle kayıkçılar arasında çıkan çatışmalarda 10 kişi ölür. Aynı yılın ağustos ayında 2.000'e yakın tramvay işçisi ve Reji tütün işçileri grev yaparlar. 1928'de dokuma işçileri, demiryolu inşaatlarında çalışan 1.500 kadar işçi, 7-15 Ekim arasında, tramvay işçileri, 500 kadar tütün işçisi, ücret zammı, işgününün kısaltılması vb istemlerle greve giderler.

1930 sonrasında, tek parti döneminde, işçi hareketi üzerinde bir yandan vesayet,

öte yandan baskılar ağırlaşır. Kapitalizmin devlet eliyle geliştirilmesi politikasının izlendiği 1930'lar; II. Dünya Savaşı'nın belk-lediği 1940'lar boyunca işçi hareketinin, özellikle de grevlerin gerilemesi doğaldır. 1931'den 1961'e kadar geçen 30 yıllık dönemde İstanbul'da çok az sayıda grev görülür.

1931'de, Feshane işçilerinin, Reji tütün işçilerinin, Ortaköy Tütün Fabrikası işçilerinin grevlerini, 1932'de Seyr-i Sefain Ida-resi'nde çalışanların hemen bastırılan grevi, 1933'te Süreyya Paşa Mensucat Fabrikası işçilerinin belli aralıklarda sürdürdükleri direniş ve iş bırakmaları, 1935'te Kuruçeşme depolarında çalışan 400'ü aşkın işçinin grevi izler. Mart 1936'da Süreyya Paşa Mensucat Fabrikası'nda çalışan 600 işçi yeniden direnişe başlar. Taksim Kışlası içindeki trikotaj atölyesi işçileri grev yaparlar. Bu grevlerde gizli Türkiye Komünist Fırkası'nın belli bk etkisi bulunduğu ve hazırlıkları yapılan yeni İş Kanunu' nün grevler yoluyla da etkilenmek istendiği sanılmaktadır.

1936'da, sınıf bilincinin doğup gelişmesine olanak tanıyabilecek her türlü gelişmeyi önlemeyi amaçladığı bizzat kanunu yapanlar tarafından ilan edilen 3008 sayılı İş Kanunu; 1938'de, sınıf temeline dayalı örgütlenmeyi yasaklayan Cemiyetler Kanunu ve nihayet 1939-1946 arasındaki savaş koşulları işçi hareketlerini ve grevleri büsbütün geriletir. 1946'da Cemiyetler Kanunu'nda yapılan değişikliklerle sınıf esasına dayalı cemiyet kurma yasağı kal-dırıldıysa da, İstanbul'da sürmekte olan sıkıyönetim koşullarında işçi hareketi bir süre daha baskı altında kalmış, 1947'de çıkarılan Sendikalar Kanunu ile, güç koşullar ve baskılar altında da olsa istanbul' da hızla çok sayıda sendika kurulurken ö-nemli grevlere rastlanmamıştır. 1948'de tramvay işçilerinin direnişi uzun süreli bir greve dönüşmeden bastırılır.

1950-1960 arasındaki Demokrat Parti döneminde de, büyük bölümüyle DP'nin iktidara gelmesini desteklemiş ve diğer hak ve özgürlükler gibi grev hakları için de DP'ye umut bağlamış işçiler, bir kez daha hayal kırıklığına uğrarlar. İstanbul'da grevler açısından en durgun geçen,

hemen hemen hiçbir iş bırakma haberinin dışı yansımadığı dönem 1950-1960 arası olmuştur.

1961-1971 Dönemi: 27 Mayıs 1960 askeri müdahalesiyle Demokrat Parti hükümetinin düşürülmesi ve 1961 Anayasası'nın, işçilere grev ve toplu sözleşme hakkının önünü açmasından sonra işçi kesiminde hareketlenme başladı. Yine de işçilere grev, toplu sözleşme ve özgür sendikalaşma hakkını verecek bk yasanın çıkarılması için 1963'e kadar beklemek gerekti. Bu dönem boyunca, 1961'den başlayarak, çeşitli işyerlerinde kıpırdanmalar, o-turma, sakal bırakma vb eylemler oldu. Temmuz 1962'de Sümerbank Defterdar Fabrikası işçileri sürmekte olan grev yasaklarına rağmen yarım günlük sembolik bir grev yaptılar. Ağustos'ta Bahariye Mensucat Fabrikası işçileri yine yarım gün-

GREVLER

426

427

GREVLER

<i>işkalları Grev</i>	<i>1987 ı</i>	<i>Süresi</i>	<i>1988 Süresi</i>	<i>1989</i>	<i>1990</i>	<i>1991</i>				
<i>Petrol</i>		4	21 ay	5	3 ay	5	17 ay	12	16 ay	
<i>Metel</i>	1	28 ay	2	4 ay	2	14 ay	5	7 ay	1	5 gün
<i>Toprak, çimento</i>		4 ay	1	3 ay	2	14 ay	2	6 ay	5	3 ay
<i>Gıda</i>	1	17 ay	1	3 gün	1	2	4	14 ay	2	6 ay
<i>Kara taşımacılığı</i>		20 ay	2	2	2	12 ay	2	0 ay		
<i>Büro işleri</i>		4 ay	7	3 ay	1	14 gün			1	2 ay
<i>Belediye</i>						1	2 ay			
<i>Dokuma</i>						1	2 ay	2	5 ay	
<i>Deri</i>				1	5 ay					
<i>Maden</i>						1	1 ay			
<i>Ağac</i>						1	1 ay			
<i>Hava ulaşımı</i>									2	2 ay
<i>Konaklama</i>						2	5 ay	1	2	
<i>Deniz ulaşımı</i>		2 ay	1	4 ay				1	4 ay	
<i>Kâğıt</i>			2	5 ay		1	2	1	0 ay	
<i>Toplam (gün)</i>		2 280	17	1 203	16	1 484	27	1 050	20	2 315

İstanbul'da İşkollarına Göre Grevler (1987-1991)

1970'lerin sonunda yoğun olarak yaşanan işgal ve direnişlerden Mensucat Santral direnişinde güvenlik kuvvetleri işçileri fabrikadan uzaklaştırıyor.

Cumhuriyet Gazetesi Arşivi

Kuvvet Lordoğlu'nun yayımlanmamış tablolarından derlenmiştir.

lük greve gittiler. Ekimde, Derby Lastik Fabrikası işçilerinin yıllık ücretli izin istemiyle, oturma grevleri görüldü. Aralıkta Gıslaved Lastik Fabrikasında büyüyen huzursuzluk bir yöneticinin işine son verilmesi üzerine direnişe dönüştü, işçiler kısa süreyle işi bıraktılar, ancak yöneticinin işe geri alınmasıyla grev önlendi. Kazlı-çeşme Idrofil Pamuk işçileri ücretlerinin ödenmemesi nedeniyle işi bıraktılar.

Gümüş Motor Fabrikası'nda da işçiler, aynı nedenle işi bırakarak oturma grevi yaptılar. Toplusözleşme ve grev yasası henüz çıkmadan istanbul'un bir grev olayını grevci işçilerle birlikte yaşaması ve grev hakkının kamuoyunda geniş bir yankı bulması, Ocak 1963'te, Istinye'deki Kavel Kablo Fabrikası işçilerinin sendika temsilcilerinin işten atılması, ikramiyelerin ödenmemesi ve ücretlerin düşmesi nedeniyle başlattıkları oturma greviyle oldu. Her günü olaylı ve gergin geçen grev 4 Martta işçilerin isteklerinin kabul edilmesiyle sona erdi. Kavel grevi diğer fabrika işçilerinden ve halktan da destek gördü. Grev hakkının yasallaşmasında önemli bir adım oldu.

Temmuzda toplusözleşme ve grev yasasının çıkmasından sonra Ekim 1963'te Gıslaved'de 40 işçi, kasımda Bozkurt Men-sucat'ta 300 işçi, aralıkta Cibali Tütün Fabrikası'nda 3.500 işçi çeşitli nedenlerle iş bıraktılar. 1964, Bozkurt Mensucat Fabrika-sı'nın 1.000'i aşkın işçisinin toplusözleşme görüşmelerinin çıkmaza girmesi üzerine yaptıkları grevle açıldı. Şubatta kontrplak fabrikasında çalışan 450 işçi ücret zammı taleplerinin kabul edilmemesi üzerine greve gittiler ve isteklerini kabul ettirdiler. Güneş Yağ ve Sabun Fabrikası'nda çalışan işçiler ücret zammı istemiyle grev yaptılar. Martta Singer Dikiş Makinesi Fabrikası'nda çalışan işçilerin önemli bir bölümü işverenin toplusözleşme görüşmelerine katılmaması üzerine greve çıktı. Temmuz sonunda demir işletmelerinde çalışan 168 işçi, 32 gün süren ve dönemin en uzun grevi sayılan bir grev gerçekleştirdiler.

Ağustosta Arçelik, Daver Teknik ve cıvata fabrikalarında çalışan Maden-İş üyesi işçiler iki buçuk aya yakın greve gittiler. Aynı yıl Emayetaş, Altınbaş Çivi Fabrikası, Sungurlar Kazan Fabrikası, Kayacan Cam Fabrikası, Berec Pil Fabrikası işçileri ve Amerikan üs ve tesislerinde çalışan toplam 9.000'i aşkın işçi grev yaptı. 1965'te grevler, Kazlıçeşme'deki 54 deri fabrikasının 900'e yakın işçisini kapsayan deri grevleri, Likat-tiş Sendikası üyesi tahmil tahliye işçilerinin Denizcilik Bankası'na karşı başlattıkları grev gibi çok sayıda işçinin katıldığı grevlerle kalmayıp az işçi çalıştıran küçük özel işyerlerine de yayıldı.

Türkiye'de solun ve sosyalist düşüncenin yükseldiği, 1965 seçimlerinde Türkiye işçi Partisi'nin Meclis'e 15 milletvekili soktuğu bir dönemde işçi hareketinin yükselmesi doğaldı. 1966, istanbul'da işçi hareketinin geleceğini belirleyen ve DİSK'in kuruluşuna yol açan önemli grevlere sahne oldu (bak. Devrimci işçi Sendikaları

Konfederasyonu), 1 Şubat 1966'da Paşa-bahçe Şişe Cam Fabrikası'nda çalışan 3.200 işçinin olaylı geçen, hükümet tarafından bir ay ertelenen ve işçilerin zorla işe başlatıldığı Paşabahçe Şişe Cam grevi yapıldı. Yıl boyunca Likat-İş'e bağlı işyerlerinde 4.600'den fazla işçinin katıldığı grevlerde işveren lokavt ilan etti. Yeni Kontrplak Fabrikası, Pancar Motor Fabrikası işçileri, istanbul Akü Motor Sanayii işçileri, Net Kuru Temizleme Fabrikası işçileri, tuğla fabrikası işçileri, Kızılay

işyerlerinde çalışan Likat-Iş üyesi işçiler, Eas Akü Sanayii işçileri, DDY'deki Likat-Iş üyesi 1.500'ü aşkın işçi, istanbul Petrol Ofisi işyerlerindeki 3.400 işçi grev yaptılar.

Şubat 1967'de DİSK'in kurulmasıyla başlayan dönemde, istanbul'un, işçi kesimleri, tarihinin en hareketli yıllarım yaşadı. Grevler, grev prosedürünün işlemlerini beklemeden girişilen ve direniş adıyla anılan iş bırakmalar, fabrika işgalleri, açlık grevi dahil yeni protesto biçimleri birbirini izledi. Türkiye'nin bu dönemdeki toplum-sal-sınıfsal uyanışına koşut olarak, bu uyanışın kentsel kesimlerde en belirgin yaşandığı istanbul'da işçi hareketi, 15-16 Haziran 1970'te doruk noktasına ulaşacak olan bir yükseliş içine girdi. Kendisim, taleplerin, grev nedenlerinin ve ifade biçimlerinin bir yandan sınıfsal ve siyasal öze kavuşması, öte yandan sertleşmesi ile belli eden bu yükselişte, 1960 ortalarına kadar Amerikancı sendikacılık modelinin uygulayıcısı Türk-Iş'in karşısında mücadeleci bir sınıf sendikacılığı modelini giderek daha fazla benimseyen DİSK'in kuruluşunun da payı vardı. Nitekim 1967-1971 a-rası grev, direniş, boykot vb biçimli iş bırakmalarda en belirgin neden ve istemler, işçi çıkarmalara karşı işçi dayanışması; DİSK'e bağlı sendikalara geçebilmek için sendika seçme özgürlüğü; var olan hakların kısıtlanmasına veya kurulmak iste-

nen Devlet Güvenlik Mahkemeleri'ne tepki olarak ortaya çıkıyor; özellikle DİSK'e bağlı işyerlerindeki grev ve direnişlerde ücret ve ekonomik haklara yönelik talepler zaman zaman geriye itilebiliyordu.

1967'de, istanbul'da kısa süreli direniş ve boykotlar bir yana, en çok petrol, gıda, kimya ve madeni eşya yapımı işyerlerinde yığılan 21 grev oldu. Grevin işyerlerine dağılım yelpazesi, yağ fabrikası işçilerinden Oleyis üyesi hizmet işçilerine, fırın işçilerinden tekstil işçilerine kadar uzanıyordu. 1968'de, istanbul'da grev sayısı bir önceki yıla göre azalmakla birlikte greve katılan işçi sayısında büyük artış görüldü. Yine, ilki Derby Lastik Fabrikası'nda görülen fabrika işgallerinin yaygınlaştığı, hattâ başlıca direniş ve iş bırakma yöntemi haline geldiği 1968'de istanbul'da tespit edilen 17 grevin 7'si işgaldi. Derby Lastik Fabrikası'nda çalışan 1.700 işçinin, Kavel Kablo Fabrikası'nda DİSK'e bağlı Maden-Iş üyesi 200 işçinin, Camialtı Tersanesi'nde çalışan 1.200 işçinin işyerini işgal eylemleri bunların en önemlileriydi. Grev ve direnişlerde, ana istemin ücret sorunları yanında sendika seçme özgürlüğü ve DİSK'e bağlı sendikaların işyerinde tanınması olduğu görülmüyordu. 1968'de grev ve iş bırakmayla sonuçlanan direnişlere 30.000'in üzerinde işçi katılmıştı. 1969'da, biri işgal olmak üzere gerçekleştirilen 24 grev ve iş bırakmada Denizcilik Bankası Deniz Nakliyat Müdürlüğü'nün 1.750 çalışanı, Kartal Singer Fabrikası'nın 520 işçisi, Sü-merbank Defterdar Fabrikası'nın 1.450 işçisi, Bisan Bisiklet Fabrikası'nın 250'yi aşkın işçisi, Java Skoda Fabrikası'nın 350 işçisi, Deka Tekstil'in 250, Gamak Elektrik

Motorları Fabrikası'nın 300 işçisi en kalabalık gruplardı. 1969 grev ve direnişlerinin bir özelliği de işçilerin sık sık olaylara, ö-zellikle işgallere müdahale eden polisle çatışmaları oldu.

1970 başlarken, işçi hareketinin Türkiye'nin her yanında ama en çok DİSK'e bağlı sendikaların güçlü ve işçilerin grev ve mücadele birikimlerinin en fazla olduğu istanbul'da gösterdiği yükseliş, hükümeti 274 ve 275 sayılı Toplu Sözleşme, Grev ve Lokavt kanunlarını değiştirme çalışmalarına itti. işçi hareketlerinin, grevlerin ve DİSK'in yükselişinin önü alınmak isteniyordu, istanbul'da 15-16 Haziran'da sendika seçme özgürlüğünü kısıtlayacak değişiklikleri protesto için DİSK'li işçilerin başlattıkları protesto yürüyüşü, kısa zamanda bütün kenti etkileyerek ve Türk-İş'e bağlı bir kısmı işçileri de kapsayarak Türkiye işçi sınıfı tarihinin en büyük olayına dönüştü. 15 Haziran günü 110'u aşkın işyerinden 150.000 kadar işçinin başlattığı yürüyüş, güvenlik güçleriyle çatışmalar, 5 kişinin ölümü, yüzlerce işçinin yaralanmasıyla 16 Haziran günü de sürerken istanbul'da sıkıyönetim ilan edildi (bak. On Beş-On Altı Haziran Olayları). 1970'te 15-16 Haziran'a kadar geçen 6 ay içinde 20 grev yapıldı. Hazirandan sonra, ağustos ayından itibaren de 14'ü oturma grevi olmak üzere 20 grev gerçekleştirildi.

istanbul Belediyesi'nin 8.000 işçisinin, ücretlerini alamadıkları için başlattıkları grevle açılan 1971'de, çoğu oturma grevi ve direniş olmak üzere 26 önemli iş bırakma eylemi sayıldı, işçi hareketinin hızı, 12 Mart askeri müdahalesi ve nisanda sıkıyönetim ilanı ile kesildi.

1972-1980Dönemi: 12 Mart askeri rejiminin sürdüğü 1972'de, en geniş katılımlıları Demir Döküm'deki Maden-İş üyesi 2.500 işçinin ve Kazlıçeşme'deki deri fabrikalarının 2.000'i aşkın işçisinin grevleri olmak üzere sadece 6 grev gerçekleştirilebildi. 1973'te istanbul'da kaydedilen, büyük bir bölümü açlık grevi biçiminde olan işçi eylemleri arasındaki yasal prosedüre

12 Eylül 1980

öncesinin

önemli

grevlerinden

biri Hava-İş'in

THY'de

başlattığı

yoğun

katılımlı

grevdi.

Cumhuriyet

uygun grevlerin çoğu hükümetçe ertelendi ve sıkıyönetimce yasaklandı.

Askeri dönemin ve 12 Mart rejiminin sona erdiği 1974'te, toplu sözleşme anlaşmazlığı ve sendika seçme özgürlüğü nedenleriyle gerçekleştirilen 17 grev çeşidi işkollarına dağılmış olmakla birlikte ağırlık DISK'e bağlı işyerleri, özellikle de Maden-İş üyesi olanlardaydı. 1975'te gözlenen değişiklik, yasalara uygun yolları izleyen grevlerden çok, işçilerin direnişi tercih etmeleri oldu. 1975'te işçilerin kimi işyerlerinde memur statüsüne sokulmak istenmesi, işçi-memur ayrımını protesto e-den grevleri gündeme getirdi. Çapa ve Cerrahpaşa kliniklerindeki 3.000 işçi, memur yapılmalarını protesto için greve çıktılar. Yine aynı yıl tekstil işkolunda 15.000'i aşkın işçi için grev kararı alındı. Kimi işyerlerinde grev başlatıldı. Bu yıl istanbul' da tespit edilen 53 iş bırakmadan 27'si direniş biçimindeydi. 1976, istanbul'da grev-

î-

lerin ve diğer iş bırakmaların rekor yılıydı. 78 grev ve iş bırakma olayı sayılan bu yıl boyunca grevlere 80.000'den fazla işçi katıldı. Hür Cam-İş Sendikası çeşidi işyerlerinde 6.000 işçi adına grev kararı alırken, 2.500 deri işçisi ve THY'nin 5.200 işçisi adına da grev kararları alındı. 1976' nın en önemli özelliği patronların greve karşı lokavt silahını yaygın biçimde kullanmaya başlamaları oldu. Grev ve direnişler çoğunlukla olaylı geçti. Yine aynı dönemde işyerlerindeki öncü işçiler, özellikle Devlet Güvenlik Mahkemeleri'ne karşı DISK'in öncülüğünde DGM direnişlerine katılmış olanlar, kitle halinde işten çıkarılmaya başlandı, istanbul işçileri, işten çıkarmalara yeni iş bırakmalarla cevap verdi.

1977'de Türkiye'deki işçi hareketlerinin yüzde 30'dan fazlası istanbul'da gerçekleşti. Bu yıl, 82 işçi olayından 58'i grevdi. Bu grevlerin çoğunda lokavtla karşı-

GRITTI AİLESİ

428

429

GROSVENOR, EDWIN

laşıldı. Maden-İş Sendikası, Madeni Eşya Sanayicileri Sendikası'na (MESS) karşı 16.000 işçiyi kapsayan ve daha sonraki yıllarda da MESS grevleri olarak tekrarlanacak olan grevleri başlattı. İstanbul'da en u-zun süren grevlerden biri olan MESS grevi de lokavt uygulamasıyla karşılaştı. 1978' in özelliği, grevlerin gerileyip direnişlerin öne çıkmasıydı. Süren grevler bir yana, 29 direnişe karşılık 4 büyük p.rev yapıldı. Çok karışık ve çatışmak bir siyasal ortamda, ekonomik bunalımın da bastırmasıyla, grev dalgasının çekilmesi, yerine kendiliğinden eylemlerin, işyeri işgallerinin ve direnişlerin geçmesi doğaldı. 1979'

da da bu eğilim sürdü. Sıkıyönetim altındaki İstanbul'da 1979'daki 12 greve birkaç direniş olayı eklendi. 1980, işgal ve direnişlerin iyice azaldığı, işçi hareketinin yasal grev uygulamalarını yeğlediği bir yıl oldu. 1980'de, bütün işçi hareketlerine ve demokrasiye son veren 12 Eylül askeri müdahalesine kadar 16 önemli grev yapıldı. 6 grev ise hükümetçe ertelendi. 1980 grevlerinin özelliği çok sayıda işçiyi kapsama-sıydı. Örneğin Hava-İş'in THY'de 18 Şu-bat'ta başlattığı grev 4.000 işçiyi, Tekstil Sendikası'nın çeşitli işyerlerinde başlattığı grev 4.000'e yakın işçiyi, Maden-İş'in MESS'le çıkan anlaşmazlık üzerine MESS'e bağlı işyerlerinde başlattığı ve giderek genişleyen grev ilk adımıda 9.260 işçiyi, daha sonra 7 işyerinin daha katılmasıyla toplam 14.000 işçiyi kapsıyordu. Mayıs sonlarında DİSK'e bağlı Hür Cam-İş'in 850 işçisi, aynı işkolunda Türk-İş'e bağlı Kristal-İş'in 3.000 civarındaki işçisi greve çıktı. Haziran ayında 1.500'e yakın tekstil işçisi daha grevlere katıldı. Maden-İş'e bağlı diğer işyerlerinde grevler başladı. Madeni eşya işkolunun 50.000'e yakın işçisi 12 Eylül askeri müdahalesini grevde karşıladı.

1980 Sonrası Dönem: 14 Eylül 1980'de İstanbul'da sürmekte olan tüm grevler Milli Güvenlik Konseyi tarafından yasaklandı. Bu yasaklar ve İstanbul işçilerinin grev vb iş bırakmalara mutlak anlamda son vermeleri 1984'e kadar sürdü. 12 Eylül sonrasının ilk toplu iş sözleşmesi çağrısı Dok Gemi-İş Sendikası'nca yapıldı ve aynı yılın ekim ayında sendika İstanbul'da De-san ve Yıldırım tersanelerinde çok az sayıda işçi ile 12 Eylül sonrasının ilk grevim gerçekleştirdi. Ancak bu grevi diğerleri izlemedi. 1985 sonunda Good Year ve Pirel-li işyerlerinde alınan grev kararı patronların lokavt ilanı ile karşılaştı. 12 Eylül döneminde tümüyle değiştirilmiş, sendikaların grev teşebbüslerini ve işçilerin greve katılım koşullarını zorlaştırmış, grevi âdeta olanaksız hale getirmiş olan yeni yasalar, dönemin baskı koşullarıyla birleşince greve çıkmak ve grevi sürdürebilmek son derece güçleşiyordu. 1984'ü izleyen dönemde gerçek ücretleri düşmüş, iş koşulları ağırlaşmış, sendikal hak ve özgürlükleri, eylem alanları törpülenmiş olan işçiler viziteye çıkma, sakal bırakma, yemek boykotu gibi farklı direniş ve protesto biçimleri denerlerken çok az grev yaptılar. 1986 Kasımında başlayan Netaş grevi, buna rağmen 3 ay sürdü. 1987'den iti-

baren Türkiye'nin siyasal ortamında görülen kısmi yumuşama, 12 Eylül rejiminin kısmen sivilleşmeye doğru gitmesi, bütün Türkiye'de olduğu gibi İstanbul'da da grevlerin yavaş yavaş yeniden başlamasını getirdiyse de, DİSK'in ve bağlı sendikalarının kapatılması, diğer sendikaların 1980 sonrasında büyük ölçüde sindirilmesi ve işçi sınıfı örgütlenmesinin bütünüyle yapı değiştirmiş olması; İstanbul işçilerinin grevlerde ve işçi hareketlerinde en deneyimli ve atılgan kesimlerinin 12 Eylül sonrasında büyük ölçüde işyerlerinin dışına düşmesi ve hareketten çekilmesi gibi nedenlerle grevlerin gerek sayısı, gerek süresi ve katılım açısından, baskı dönemlerinden sonra

görülen doğal patlama olmadı. 1987-1991 sonu arasındaki 5 yıllık dönemi içeren ve Dr. Kuvvet Lordoğlu'nun özel çalışmalarının ürünü olan verilerden derlenmiş olan tablo bu durumu göstermektedir.

İstanbul işçi kesiminin 1980 sonrasında ülke çapında yaşanan yapısal, toplumsal, siyasal değişikliklerin bedelini ağır biçimde ödediğini bu tablo açıkça ortaya koyarken, verileri henüz toplanmamış olan 1992 sonrası gelişmeler, işçi hareketinde, geçmiş dönemlerle karşılaştırılamayacak boyutlarda da olsa bir kıpırdanmanın yaşandığını ve önümüzdeki yıllarda ekonomik nedenlerin ağırlıkta olduğu grev ve iş bırakmaların artabileceğini göstermektedir.

Bibi. O. Baydar, *Türkiye işçi Sınıfı Tarihi*, I, Frankfurt, 1982; R. P. Korniyenko, "The La-bor Movement in Turkey (1918-1963)", (yayımlanmamış teksir arşiv kopyası), Washington DC, 1967; K. Sülker, *Türkiye'de Grev Hakkı ve Grevler*, ist., 1976; D. Şişmanov, *Türkiye'de işçi ve Sosyalist Hareketi*, İst., 1978; "istanbul", *Yurt Ansiklopedisi*, s. 4075-4083; K. Lordoğlu, "1987-1991 istanbul Grevleri Tabloları", (yayımlanmamış özel çalışma); *Çalışma Bakanlığı İstatistikleri*.

İSTANBUL

GRITTI AİLESİ

Venedik Cumhuriyeti tarihinde mühim bir yeri olan aile. Bazı fertlerinin de İstanbul'da faaliyette bulundukları bilinmektedir. Aslen Girit Adası'ndan idiler. 18. yy'da Ve-nedik'e yerleştiler ve kısa zamanda mühim tüccar aileler arasında yer aldılar. Her eski Venedik ailesi içinde olduğu gibi bu aileden de Türk âlemi ve İstanbul ile ilişkili kişiler yetişti. Bunlar sırası ile şunlardır:

Andrea Gritti (1455-1538)

Venedik tarihinde 1523-1538 arasında devlet başkanlığı (doge) görevinde bulunan bu zatın İstanbul'da uzun yıllar mühim faaliyetlerde bulunduğu, siyaset ve ticaret hayatında etkili isim olduğu bellidir. İstanbul'a ne zaman geldiği tespit edilememiştir. Fakat 1496'dan sonra çok aktif bir rol oynadığı, buğday ticaretinden çok zengin olduğu ve bu sayede Galata'da lüks bir hayat sürdüğü bilinmektedir. Yunan asıllı bir İstanbullu kadından dört çocuk sahibi oldu: Piere, Alvise (Aloise) veya Lu-igi, Lorenzo ve Gregorio. Bunlardan Alvise sonradan İstanbul'u benimsedi, babasının evini korudu ve belki de daha büyüğünü yaptırdı, gelen Venedik temsilcilerini misafir etti.

Andrea Gritti'nin 1499'da patlak veren. Osmanlı-Venedik Savaşı'na engel olamamışsa da en kısa sürede bitirilmesi için çaba harcadığı devrin kaynaklarına yansımıştır. Yeteneğini ortaya koymuş ve temsilci yetkisi alan bir tüccar sıfatıyla yaptığı görüşmelerden sonra 1502'de savaşı durdurmuş ve aynı yılın aralık ayında hazırlanan barış metni Mayıs 1503'te yürürlüğe girmiştir. Gritti antlaşmaya girmeyen bazı

konular için özel belgeler elde etti. Balyosların 1 yıl değil de 3 yıl için İstanbul'da kalmalarını sağladı ve bu uygulama sonraki ahitname metinlerinde de tekrar edildi. İstanbul'da 3 sene kalan Venedikli tüccarların haraç vermemesine dair kararı da o çıkarttı. Bu elçiliği sırasında devrinin en yetenekli diplomatları ona refakat ettiler, görevden sonra temsilcilerin vermeleri mutlak olan raporunu (relazione) hazırladı ve senatoda okudu.

Artık Venedik'te oturmayı tercih ettiği anlaşılan A. Gritti edindiği servet sayesinde siyasi mücadelelere katıldı ve 1523' te devlet başkanlığına adaylığını koydu ve çetin mücadeleler sonucu isteğine kavuştu. O tarihten sonra Osmanlı-Venedik ilişkileri en parlak dönemini yaşadı. Akdeniz'de gelişen ticaret hacmi her iki devleti de zengin bir seviyeye yükseltti. Venedik Rönesans'ın en parlak dönemini yaşadı. Osmanlı tahtında ise I. Süleyman (Kanuni) bulunuyordu ve 1521 tarihli ahitnameden sonra Gritti'nin devlet başkanlığı döneminde de Venedik ile dostluk sürdürüldü, resmi yazışmalar esnasında protokol kuralları yanında dostluğu simgeleyen satırlar dolu mektuplar bu dönemde yazıldı. 1530'da şehzadelerin sünnet düğününe davet edilen Gritti, hazırlığını zamanında bitiremeyeceği mazeretini ileri sürerek katılamadı ise de temsilcilerini gönderdi.

A. Gritti'nin devlet başkanlığının son yıllarında yeni bir Osmanlı-Venedik savaşı (1537-1540) patladı. Şahsi girişimlerine rağmen engel olamadığı bu savaşta bu kez ordunun başına geçmek istedi ama ilerlemiş yaşı ve gelenek olmadığı bahanesi ü-zerine bunu gerçekleştiremedi.

Alvise (Luigi) Gritti (1480-1534)

İstanbul doğumlu olan bu zat zengin bir tüccar, maceraperest ve siyaset adamıydı. Babası devlet başkam (doge) olmasına rağmen, meşru olmayan bir evlilikten doğduğu için ülkesinde yükselemeyeceğini anlayınca İstanbul'a döndü ve ticarete başladı. Safran, şarap, altın, gümüş, tuz ve buğday ticareti yaparak servet edindi. Bu zenginlikle yetinmedi ve bir kısım resmi görevler de üstlendi. Erdel ve Macaristan' da sürdürdüğü siyasi faaliyeti Avrupa'da şaşkınlıkla karşılandı, fakat bir fırsatını bulup kendisini kral ilan ettirmek ve bir süre sonra da Osmanlı idaresinden ayrılmak fikrini taşıdığına dair iddialar ileri sürülür. İstanbul'a gelen Venedik temsilcilerine yardım etmekten ve bilgi aktarmaktan geri durmadı ve ayrıca onlardan bilgi almasını da bildi. Orta Avrupa'da bulunduğu sırada karşılaştığı sorunlar ve bun-

ları nasıl hallettiğine dair raporlar hazırladı ve bunlara vurduğu mühürde sultanın bir hizmetkârı olduğunu belirtti.

1531'de Müslüman olduğunu ilan etti. Büyük bir sansasyon yaratan bu olaydan sonra hakkında birtakım eserler yazıldı. Erdel Beyliği'ni elde ettiği sırada öldürüldü (Eylül 1534). Babası A. Gritti'nin devlet başkanlığı sırasında-Avrupa'nın iç taraflarında gelişen siyaset akımları yüzünden

lkeler sıkıntı içindeydi, fakat Osmanlı dostluğu sayesinde bu sıkıntılardan kısa bir zaman içinde kurtuldular. Bunda da Alvise Gritti'nin büyük bir payı vardır. Ve-nedik'i birçok kez ziyaret eden Drağman Yunus Bey ile görüşmeleri sonucu Osmanlı Devleti hakkında bir eser hazırlattı.

Alvise Gritti'nin adı değişik okunuşlara sebep olmuştu; ismin Latince aslı Alcisius olup sonradan Alvise ve Luigi şekline dönüşmüştür.

Gritti ailesinin konağının bulunduğu yere "Begoğlu" (Beyoğlu) denildi. Bu bir rivayet değil, Osmanlı belgelerine de geçen bir olaydır. Örneğin Sadrazam Ayaş Paşa, 1532'de aldığı "laTlerinin bedelini "Beg Oğlunun ademisi Nikola"ya dedi. 1539'da iki devlet arasındaki savaş durumuna son vermek için "Beg Oğlu Lorenzo" İstanbul'a geldi ve dilekleri Osmanlı erkânı tarafından kabul edildi. 1536'da Venedik'te meydana gelen buğday kıtlığını gidermek için "Doje oğlu" olan "Alcizio" ile "Gregorio" İstanbul'a kadar gelip ricalarda bulundular. Meydana getirdikleri muhteşem konak varlığını sürdüremedi ve aileden hiç kimse ilgilenmediği gibi, hiçbir tüccar veya Venedik temsilcisi buraya sahip çıkmadı. 16. yy'ın sonlarında İstanbul'u ziyaret eden S. Gerlach burasının yıkılmaya yüz tuttuğunu ve yerine bir rasathane yapılmasının düşünüldüğünü bize aktarır.

Francesco Gritti (1673-1729)

1723-1726 arasında İstanbul'da balyos (ba-ilo) olarak bulundu. İki devlet arasında artık tarihi savaşlar sona ermiş, en son ahitname (Pasarofça) imzalanmıştı. Osmanlı Devleti'nde "Lale Devri" diye adlandırılan dönem başlamıştı. F. Gritti de bunları izledi. Ortada çarpıcı siyasi olaylar olmamakla birlikte kültür alanında mühim çalışmalar başlatılmıştı, hattâ Gritti de bir e-ser kaleme aldı. Balyosluk hizmetinde iken selefi tarafından başlatılan balyosluk binasının tamir işi için büyük bir keşif yaptırdı ve sonra 1725'te detaylı bir planını izdirdi. Gritti ailesinin erkek kolu geçen yüzyılda söndü.

Bibi. T. Bertele, *II palazze degli ambasciato-ri di Venezia a Constantinopoli e le sue an-tiche memorie*, Bologna, 1932; P. Preto, *Venezia e i Turchi*, Firenze, 1975; Hammer, *Dev-let-i Osmaniye Tarihi*, V, İst., 1330; S. N. Fisher, *The Foreign Relations of Turkey*, 1481-1512, Urbana, 1948; C. Coco-F. Manzonetto, *Baili vene-ziani alla Sublime Porta. Storia e caratteristic-he deli 'ambasciata veneta a Constantinopeli*, Venedik, 1985; C. Coco, *Da Mattea Corvino ağlı ottomani. Rapporti diplomatici tra Venezia e l'Ungheria, 1458-1541*, Venedik, 1990; ,JVI. T. Gökbilgin, "Venedik Devlet Arşivindeki Vesikalar Kllyatında Kanuni Sultan Süleyman

Devri Belgeleri1', *Belgeler*, S. 2 (1964), s. 121-220; ay, "Venedik Devlet Arşivindeki Türkçe Belgeler Koleksiyonu ve Bizimle İlgili Diğer Belgeler", *ae*, S. 9-12(1968-1971), s. 1-151; J. C. Davis, "Shipping and spying in the

early ca-reer of a Venetian Doge. 1496-1502", *Studi Veneziani*, XVI (1974), s. 97-108; I. Melikoff, "Ba-yezid II et Venise. Cinq lettres imperiales (Nâ-me-i Hümâyûn) provenant de l'Archivio di Stato di Venezia", *Turcica*, I (1969), s. 124-149; H. Kellenbenz, "Handelsverbindungen zwischen mitteleuropa und istanbul über Venedig in der ersten halfte des 16. jahrhunderts", *Studi Veneziani*, IX (1967), s. 193-199; C. Feneşan-J.-L. Bacque-Grammont, "Notes et autres documents sur Aloisio Gritti et les pays roumains", *Anatolia Moderna*, III (1992). s. 61-103; R. Finlay, "Al servizio del sultano: Venezia e i Turchi e il mondo cristiano 1523-1535", *Renovatio Urbis. Venezia nell'età di Andrea Gritti (1523-1538)*, Roma, 1984, s. 78-118; C. E. Arseven, *Eski Galata ve Binaları*, ist., 1989; F. İsfendiya-roğlu, *Galatasaray Tarihi*, I, İst., 1952; F. Antenor, *Le relazioni a stampa degli ambasciatori veneti*, Padova, 1939; G. Gozzi-M. Knapton-G. Scarabello, *La Repubblica di Venezia nell' età moderna, Dal 1517 alla fine della Repubblica*, Torino, 1992; R. Predelli, *ILibri Commemorativi della Repubblica di Venezia. Regesti*, VI, Venedik, 1903; G. Benzoni, "A proposito del doge", *Dogi*, Milano, 1982, s. 45-72; T. Kardos "Dramma satirico carnavalesco su Alvise Gritti. governatore della Ungheria, 1532", *Venezia e Ungheria nel Rinascimento*, Firenze, 1973, s. 397-427; W. Zele, "Ali Bey, un interprete della Porta nella Venezia del 500", *Studi Veneziani*, XIX (1990), s. 187-224; F. C. Lane, *Venice, A maritime republic*, Baltimore, 1973; M. H. Şakiroğlu, "Venedik Arşivi ve Kitaplarından Türk Tarih ve Kültürüne Ait Kayıtlar", *Erdem*, S. 7 (Ocak 1987), s. 111-134; R. Cessi, "Gritti", *Enciclopedia Italiana*, XVII, s. 977; "Gritti", *TA*, XVIII, 84-85; M. L. Shay, *The Ottoman Empire from 1720 to 1734 as revealed in despatches of the venetian baili*, Urbana, 1944. mahj^tjt H ŞAKİROĞLU

GROSVENOR, EDWIN AUGUSTUS

(30 Ağustos 1845, Newburyport -15 Eylül 1936, Amberst) ABD'li tarihçi.

1873-1890 arasında Robert College'de tarih öğretmenliği yapan Grosvenor'un İstanbul ile ilgili iki yayını vardır. Bunlardan ilki, İstanbul Hippodrom'u ve onun hâlâ duran anıtlarına dair 62 sayfalık küçük bir kitaptır (*The Hippodrome of Constantinople and its Existing Monuments*, Londra, 1889). Grosvenor, bu kitapta geç ilköğretim şehir halkının en büyük eğlencesi olan araba yarışlarının yapıldığı Hippodrom'un (Atmeydanı) tarihçesini, ilmi dipnotlar olmaksızın düz metin halinde anlatır (s. 1-50). Bu tarihçede Hippodrom'un Osmanlı döneminde Atmeydanı'na dönüştükten sonraki hikâyesi de ihmal edilmemiştir. Sonraki 11 sayfede ise bugünkü Sultanahmet Meydanı'nda görülen üç anıt üzerinde durulur. Kırım Savaşı sırasında İstanbul'a gelen British Museum görevlilerinden Charles Newton, 1856'da bu anıtların toprağa gömülmüş olan kaidelerini açarak

meydana çıkarmış ve bu çukurların etrafını demir birer parmaklık ile çevirmiştir. Grosvenor, küçük kitabının bu ikinci bölümünde buradaki Dikilitaş, Burmalı Sütun ve Örme Sütun hakkındaki arkeolojik incelemelerini ve burada tespit ettiği kitabelerin kopyalarını okuyucuya sunar.

CONSTANTINOPLE

Grosvenor'un *Constantinople* adlı kitabının birinci cildinin iç kapağı. *Gözlem Yayıncılık Arşivi*

Grosvenor'un ikinci eseri ise doğrudan doğruya İstanbul'a dairdir (*Constantinople*, Boston, 1893, 2 c.). Kalın iki cildi dolduran bu resimli kitabın altı sahifelik önsözünü General Lew Wallace yazmıştır. Gerek bunda, gerek Grosvenor'un kaleme aldığı giriş yazılarında belirtildiğine göre, bu kitabın meydana gelmesinde İstanbul'un amatör Rum tarihçisi A. G. Paspatis'in (1814-1891) çok büyük payı vardır. Son derecede iyi kalitede kâğıda basılan bu kitapta, İstanbul'un tarihi anlatıldıktan sonra, Haliç, Galata, Beyoğlu, Boğaziçi' nin iki yakası, Üsküdar, Kadıköy, Adalar hakkında bilgi verilir.

Bizans dönemindeki İstanbul'un hamamları, meydanları, sarayları, kiliseleri ile Hippodrom kısaca tanıtılır, arkasından da hâlâ duran geç Roma ve Bizans eserlerine geçilir. Bu bölümde, Bozdoğan Kemer, Constantinus Hamamı sandığı Çukur Hamam, sarnıçlar, anıt sütunlar, saray kalıntıları, Eğrikapı'da Anemas Zindanı ve Kulesi'nin(->) kalıntıları, Galata Kulesi anlatılarak camiye çevrilen eski Bizans kiliseleri anlatılır.

İkinci cildin başında yer alan bölümde Grosvenor, ilim ve tecrübesine hayran olduğu Paspatis'in eski Bizans kiliseleri için verdiği bilgileri tekrarlar. Ayasofya'dan sonra yazar, Marmara, Haliç ve kara tarafı surlarına geçer. Bunu İstanbul'un başlıca camilerini tarif eden uzun bir bölüm takip eder (s. 625-705). Kitabın sonunda ise saray, hamamlar, hanlar ve Kapalıçarşı'ya dair bölümler ile o yıllarda var olan Yeniçeriler Müzesi ile Asâr-ı Atika (Arkeoloji) Müzesi'ne dair bilgiler yer alır.

Grosvenor'un bu kitabı, İstanbul ve şehrin eski eserlerine dair, o yıllarda yazılabilecek en mükemmel ve yazarın önsözünde de belirttiği gibi "herkes için" hazırlanmış bir kitaptır. İçinde artık değerini kaybetmiş veya yanlış oldukları anlaşılmış bilgiler de bulunmakla beraber, bazı gözlemler bakımından hâlâ başvurulacak bir değere sahiptir.

431

GDENUS, PHIIPP FERDEVAND 430

E. Grosvenor, istanbul'da Robert Colle-ge'den aynlarak ABD'de Amherst College' de Avrupa tarihi profesörü olmuştur, istanbul'daki Rum Edebiyat Kurumu, Elini-kos Filoloyikos Siloğos Konstantinopoleos' un(->), Ortaçağ Araştırmaları Kurumu ile Atina'da Parnassos Kurumu'nun

üyeyi idi.

İstanbul'da yaşadığı yıllarda 28 Ekim 1875'te dünyaya gelen oğlu Gilbert H. Grosvenor (ö. 1966), yam yüzylı aşkın bir süre (1900-1954) ünlü *National Geographic Magazine*'m yayın yönetmenliğini yapmıştır. Eşi ve E. A. Grosvenor'un gelini Elsie May Bell, telefonu icat eden ünlü bilini a-damı Alexander Graham Bell'in kızıdır. SEMAVi EYICE

GUDENUS, PHILIPP FERDEVAND

(18. yy) Alman asilzadesi ve generali.

Avusturya elçisi maiyetinde 1739-1740' ta istanbul'da bulunmuştur. 1739'da imzalanmış olan Belgrad Antlaşması'mn görüşmelerinde hazır bulunduğunu, Fransa Elçisi de Villeuneuve'ün sekreteri Char-les-Claude de Peyssonnel'in tanıklığından öğreniyoruz. Peyssonnel'e göre "Gudenus'

un çizimleri olağanüstüdür, bugüne kadar bu ülkenin örf ve âdetlerine ait bu denli çok sayıda ve dakik çizim görülmemiştir; ayrıca son derece doğru manzaralar da çizmiştir ve kitabı çok ilginç olacaktır".

Söz konusu kitap *Collection de Habil-lements en Turquie, dessines d'apres nature par le Baron de Gudenus et dedies aux ambassadeurs qui sont et ont ete à Constantinople, par l'Academie Imperiale d'Empire* adıyla 1741'den sonra basılmıştır. 30 gravür levhasından oluşur, metni yoktur, ilk 10 levha istanbul'un isveç Elçiliği binasından görünen panoramasıdır. Bu panorama Boğaz ve Üsküdar görüntüsünden başlar, Kasımpaşa ve Piyalepaşa' ya kadar gider. Gravürleri çizen J. G. The- lot'dur. 11'inci levha manzaranın çizim yerini ve görüntülerini saptamak için sunulan ve Seigneur de Riben'in planından aldığı yazılan bir istanbul planıdır. 12-22 numaralı levhaların gravürleri I. Landerer, C. A. Pfanz ve J. Wachsmuth tarafından yapılmış ve istanbul (Topkapı Sarayı, Sultan Ahmet ve Süleymaniye camileri), Edirne ve Balkanlar'a ait görüntüler içerir, 23' üncü levhada koşumlarının tüm ayrıntıla-

Gudenus'un

kitabında

yer alan

açıklamalı

istanbul

haritası.

Galeri Al/a

n ile gösterildiği üç deve resmi vardır. Geri kalan yedi levhanın her birinde ise birkaç figür vardır. Bunların arasındaki res-migeçitte içoğlanlan, kapıcı, deli, çorbacı, aşçıbaşı, bostancı, alay çavuşu, yeniçeri çavuşu, padişah

seyisi, albay elbisesiyle yeniçeri, mataracı figürleri ilginçtir.

Çizimlerin asılları Gudenus ailesi tarafından Viyana dolaylarında Tannhausen Şatosu'nda muhafaza edilmektedir. **Bibi.** A. Boppe, *Leşpeintres du Bosphore su XVine siecle*, Paris, 1989, s. 281.

STEFANOS YERASIMOS

GUILLEMET, PEEERRE DESIRE

(1827, Lyon - 30Nisan 1878, istanbul) Fransız ressam.

1844-1847 arasında Lyon Güzel Sanatlar Akademisi'nde, sonra Hippolyte Fland-rin Atölyesi'nde eğitim gördü. 1857-1863 arasında desen ve yağlıboya tekniklerindeki portreleriyle Paris Salonu'na katıldı. Mart 1865'te Abdülaziz'in portresini yapmak üzere istanbul'a çağrılan Guillemet, saray ressamı olarak görevlendirildi ve ö-lümüne kadar geçen 13 sene istanbul'da yaşadı. 1873'te Şeker Ahmed Paşa'nın Be-yoğlu'nda düzenlediği ilk resim sergisine kendisi gibi ressam olan eşiyle birlikte katıldı.

Guillemet, "Desen ve Resim Akademisi" adıyla 1874'te İstanbul'da Beyoğlu Ham-malbaş Sokağı no. 60'ta istanbul'da ilk kez bir resim okulu kurdu. Eşi ile beraber yönettiği bu akademide suluboya, pastel ile figür, manzara, çiçek ve süsleme dersleri verdi. Okul öğrencilerinin eserlerinden meydana gelen ilk sergi Haziran 1876'da açılmıştı. Şeker Ahmed Paşa'nın ikinci sergisi ile Guillemet'in akademisinin sergilerinin birbirini takibi, sanat hareketlerinin canlılığını sağlamış ve güzel sanatlar öğretimi yapılacak bir okulun kurulmasına varacak ortamı hazırlamıştır. Osman Ham-di Bey'in 1883'te kurduğu Sanayi-i Nefise Mektebi'nden önce, 12 Kasım 1877'de Mekteb-i Sanayi-i Şahane kurulmuş ve Guillemet müdür olarak atanmıştır. Bu o-kulun faaliyete geçişine dair bir bilgiye rastlanmamıştır.

Abdülaziz'in pek çok portresini, bu a-rada saray kadınlarının da resimlerini yapan sanatçı, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında göçmenlere yardım çalışmalarında bulunurken yakalandığı tifodan ölmüş, Feriköy Latin Katolik Mezarlığı'na gömülmüştür.

Bibi. E. Benezit, *Dictionnaire des Peintres, Sculpteurs, Dessinateurs et Graveurs*, IV, Paris, 1956, s. 506; H. Edhem (Eldem), *Elvah-ı Nak-şiye Koleksiyonu*, ist., 1970; M. Cezar, *Sanatta Batıya Açılış ve Osman Hamdi*, ist, 1971; S. Tansuğ, *Çağdaş Türk Sanatı*, ist., 1986; S. Germaner-Z. İnankur, *Oryantalizm ve Türkiye*, İst., 1989.

HA1ENUR KÂTİPOĞLU

GUREBA HASTANESİ

1845'te Çapa'da(->) Bezmiâlem Valide Sul-tan(->) tarafından kurulmuş hastane.

1843'te istanbul'da baş gösteren şiddetli çiçek salgınında mevcut hastaneler yetersiz kalmıştı. Yardımsever bir insan olan, II. Mahmud'un kadın efendilerinden, Ab-

dülmecid'in annesi Bezmiâlem Valide Sultan hastaların parasız tedavi edilebilecekleri bir hastane yaptırmaya karar verdi. O zaman hastaneler şehrin dışında havadar bir alanda inşa edildiğinden hastanenin yapımı için bugün Vatan Caddesi ile Çapa arasında kalan Yenibahçe Çayın uygun görülmüştü. Yapım işlerine nezaretle Darphane-i Âmire Nazırı Tahir Bey görevlendirildi. Yöreye göre düşük seviyede bir arsanın seçilmesinin yüksek yere su çıkmayacağı düşüncesi olduğu söylenir, inşaat, evkafta inşaat müdürü olan Abdülhalim Efendi tarafından idare edilmiştir.

2 Nisan 1845'te törenle açılan hastanede yatak sayısı 201 idi. 12 hasta koğuşu, bir eczane ile "tabib-i evvel" (başhekim), "tabib-i sani" (başhekim yardımcısı), müdür, eczacılar ve cerrahlara ayrılmış birer oda bulunmaktaydı. Ayrıca mutfak, hamam ve çamaşır daireleri vardı. 1847'de düzenlenen vakfiyesinde hastanenin adı "Yenibağçe'de Kâin Bezmiâlem Gureba-i Müslimîn Hastahanesi" olarak geçmektedir. Türkiye'de hastane sözcüğü ilk kez bu isimde kullanılmıştır. Aynı zamanda ilk vakıf hastanedir. Vakfiyesinin ilk şartı yoksul ve kimsesiz Müslümanların ücretsiz tedavi edilmesi idi. Hastanenin 1847 tarihli idare-i dahiliye nizamnamesinde de, mikropların bilinmediği o yıllarda bulaşıcı hastalıklar için ayrı bir koğuş tahsis edilmesi, tedavisi mümkün olmayan hastaların hastaneye kabul edilmemesi ve şifa ile taburcu olanlara yolluk verilmesi hükme bağlanmıştır. Nizamnamenin 1. maddesi hastane nezaretini sultanın kethüdalığına vermiştir. Sonradan hastane nazırlığı Evkaf Nezareti'ne geçmiş, bilimsel nezaret de hekimbaşma verilmiştir. Hastanede bilimsel denetim, hekim ve cerrahların işe alınması ve işten çıkarılması hekimbaşı'nın yetkisindeydi. Ancak bu yetkiler sonradan Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye-i Şahane Meclisi'ne devredilmiştir.

Hastane, 1864'te ilk kez onarıma alınarak yatak takımları yenilenmiştir. Hastalar, koğuşlara hastalıklarına göre değil hekimlere göre ayrılmaktaydı. İlk defa 1892-1893'te göz ve cerrahi servisleri kurulmuştur. 1894'teki depremde hastanede büyük hasar meydana gelmiş, çatının bir bölümü çökmüştür. Bu nedenle başlayan onarım bir sene sürmüş, çatı ve duvarlar yenilenmiştir. Ayrıca başhekim odasının karşısına ameliyatlılara ait iki çıkma oda inşa edilmiştir. Aydınlanmada kullanılan yağ kandillerinin kaldırılıp havagazı tesisatı yapılması da bu döneme rastlar.

Hastanede 1905'te kulak-burun-boğaz, 1909'da laboratuvar ile deri ve frengi servisi kurulmuş, 1912'de kütüphane, 1913'te röntgen, 1915'te ortopedi ve patolojik anatomi, 1918'de üroloji servisleri hizmete girmiş ve tam teşekküllü sayılabilecek bir yapılanmaya kavuşmuştur.

Bina ihtiyacı karşılayamaz bir hale geldiğinden, 1910'da Evkaf Nazırı Ürgüplü Hayri Bey tarafından kurulan ve Mimar Kemaleddin Bey'in de yer aldığı bir heyet,

Gureba
Hastanesi'nin
idare ve
poliklinik
birimleri olarak
kullanılan
binasının
kuzeyden
görünümü,
1970 (üstte) ve
aynı binanın
ilk proje
çizimleri
Fotoğraflar Negativ
TArşivi

yeni pavyonlar yapılmasını kararlaştırmıştır. Aynı yıl, bir idare, bir poliklinik pavyonu ve beş hasta pavyonunun yapımına başlanmış ve kaba inşaatı birleşirken Balkan Savaşı sebebiyle çalışmalar durmuştur. Bir süre sonra tamamlanan binalar iki sene kadar boş kalmış ve 1917'de çevrede çıkan yangından evsiz kalanlar bu pavyonlarda iskân edilmiştir. Mütareke sırasında, Amerikalılar burada bir hastane açmak istemişlerdir. Ancak hastane doktorları binayı elden çıkarmamak için pavyonlardan birini tamamlayarak eski binadan bazı hastaları buraya nakletmişlerdir. Teslim işi sağlanamadığı ve bu arada Amerikalılar da başka bir yerde hastane açtıklarından buraya nakledilen hastalar eski yerlerine taşınmıştır. Bu pavyon 1925'te Kuduz Hastanesi'ne verilmiştir. Diğer pavyonlar ise reji (tekeli) idaresine kiralanmıştır.

1925'te Türkiye Kızılay Cemiyeti tarafından kurulan Hastabakıcı Hemşireler Mektebi'nin ilk uygulama hastanesi Gureba Hastanesi olmuştur. 1924-1925 öğretim yılında Haydarpaşa'da faaliyet gösteren

GTJREBA HASTANESİ

istanbul Darülfünunu Tıp Fakültesi'nin son iki sınıfının istanbul yakasına geçirilmesi kararlaştırılmış ve Gureba Hastanesi de 50 öğrenci almıştır. Ancak altı ay sonra bu uygulamaya son verilmiştir.

1 Ağustos 1933 üniversite reformunda, istanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi, Haydarpaşa'dan alınarak Beyazıt'taki merkez binasına yerleştirildi. Klinikler ise istanbul'un 5 büyük hastanesine dağıtılmış, Gureba Hastanesi'ne Tevfik Sağlam'ın başında bulunduğu II. dahiliye, Erich

Rutin başkanlığındaki kulak-burun-boğaz ve Hulusi Behçet'in başkanı olduğu deri ve frengi klinikleri taşınarak eski binaya yerleştirilmiştir. Bundan sonra üniversite, Gureba Hastanesi'nin eksikliği bulunan yeni pavyonlarını tamamlayarak enstitü ve kliniklerini bu binalara yerleştirmeye başlamıştır, ilk olarak merkez poliklinik binası tamamlanmış bunu, 1939'da kulak-burun-boğaz pavyonu izlemiştir. 1941'de II. cerrahi kliniği, II. doğum ve kadın hastalıkları klinikleri ayrı pavyonlara yerleştirilmiştir. Kuduz Hastanesi 1941'de işgal et-

GUREBA HASTANESİ

432

433

GURUTT, CORNEIUS

tiği pavyondan taşınmış, burası 1942'de yeni tadillerle III. dahiliye kliniğine verilmiştir. 1942'de doğum ile cerrahi pavyonları arasında yapılan amfiteatrda cerrahi ve doğum klinikleri açılmış ve böylece Gureba Hastanesi'nin 1910'da yapımına başlanan pavyonlarının tamamı faaliyete geçmiştir. Hastanenin yeni pavyonlarının bulunduğu yer halk arasında Yukarı Gureba Hastanesi, eski bina ise Aşağı Gureba Hastanesi olarak adlandırılmıştır. Tıp Fakültesi 1905'te yeni pavyonların mülkiyetini satın almış, 1968'de Gureba Hastanesi'nin II. dahiliye kliniği de yeni pavyonlardan birine taşınmıştır. Yeni pavyonlar ve çevresinde yapılan ek inşaatlarda İstanbul Tıp Fakültesi gelişmesini sürdürmüştür. Gureba Hastanesi ise 1845'te yapılan ilk bina çevresinde yapılan binalarla genişlemiştir.

Hastane evkafında bulunan Terkos Gölü, 1926'da çıkarılan Sular Kanunu ile İstanbul Belediyesi'ne verilmiş ve belediyenin hastaneden su ücreti istemesi üzerine konu mahkemeye intikal etmiş ve 1987' de davanın kazanılması üzerine belediye hastaneye ücretsiz su vermeye başlamıştır. Cumhuriyet döneminde hastanenin ödeneği Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından karşılanmaktaydı, 1 Mayıs 1924'te idari açıdan Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâle-ti'ne bağlanmıştır. 27 Haziran 1956'da hastanenin yönetimi Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne verilmiştir. Vakıflar İdaresi 1950'li yıllarda hastanenin boş arsası üzerine 575 yataklı yeni bir hastane yaptırmaya karar vermiştir. 1959 ve 1969'da iki kez temel atma töreni yapılmış ve uzun süre bina iskelet halinde kalmıştır.

1979'da İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi yöneticileri ile Vakıflar Genel Müdürlüğü arasında imzalanan bir protokol ile Gureba Hastanesi'nde önce bir sağlık bilimleri fakültesi kurulmuş, bir süre sonra adı tıp fakültesi olarak değiştirilmiştir. Bu tıp fakültesi aynı yıl öğretim üyeleri transfer ederek 50 öğrenci almıştır. Vakıflar İdaresi, protokolü

bozarak, tıp fakültesinin işgal ettiği koğuşları boşaltması i-çin akademi aleyhine dava açmıştır. Mahkemede önce ihtiyati tedbir kararı almış ve 12 Eylül 1980'den sonra da tahliye kararı vermiştir. Böylece kuruluş yeniden bir

Gureba Hastanesi'nin günümüzdeki yeni binaları. *Yavuz Çelenk, 1994*

vakıf hastanesi hüviyetine kavuşmuştur. Bu arada Yeni Gureba Hastanesi adına çıkarılan Döner Sermaye Yönetmeliği uygulamaya konmuş ve vakfiye hükümlerine aykırı olarak hastalardan ücret alınmaya başlanmıştır. 1986'da, Gureba Hastanesi Hasta Kabul ve Tedavi Yönetmeliği' nin yürürlüğe girmesiyle, Döner Sermaye Yönetmeliği tarihi bina dışındaki bölümlerde uygulamaya konmuştur.

Bezmiâlem Valide Sultan Vakfı ile Bez-miâlem Valide Sultan Vakıf Gureba Hastanesi Kliniklerine Yardım Vakfı ortaklığı ile hastanede Bezmiâlem Üniversitesi a-dıyla bir vakıf üniversitesi kurulmuş, ancak YÖK Yürütme Kurulu'nun 7 Mart 1989 tarihli kararı ile kapatılmıştır. 1976'da başhekim odasının bitişiğindeki odada Bezmiâlem Valide Sultan Müzesi adıyla bir müze açılmış ve Valide Sultan'a ait şahsi eşyalar ile hastanede kullanılan bazı tarihi eşyalar sergilenmeye başlanmıştır.

Hastane 1984'ten beri *Bezmiâlem Valide Sultan Vakıf Gureba Hastanesi Dergisi* adıyla bir dergi yayımlamaktadır. Hemşire ihtiyacını karşılamak için 1987'de bünyesinde bir sağlık meslek lisesi açılmıştır. Hastanede 1986'da kanser tarama, tanı ve tedavi bölümü açılmış, 1990'da Yeni Gureba Hastanesi faaliyete geçmiştir. Bundan sonra tarihi bina boşaltılarak restorasyona alınmıştır. Halen devam eden restorasyonunda, binanın özelliğim bozan ekler ile bina içindeki bölmeler kaldırılarak hastanenin orijinal yapısı ortaya çıkarılmaya çalışılmaktadır.

Uzun yıllar Bezmiâlem Hastanesi, Valide Sultan Hastanesi, Gureba-i Müslimîn Hastanesi, Yenibahçe Vakıf Gureba Hastanesi (1937), Vakıf Gureba Hastanesi gibi isimlerle tanınan hastane bugün, Bezmiâlem Valide Sultan Vakıf Gureba Hastanesi adıyla hizmet vermektedir. Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne bağlı olup katma bütçeli bir eğitim hastanesidir.

Bibi. O. Bolak, *Hastanelerimiz*, ist., 1950, s. 47-67; K. I. Gürkan, *Gureba Hastanesi Tarihçesi*, ist., 1944; *Bezm-i Alem Valide Sultan Vakıf Gureba Hastanesi*, ist., 1987; A. Ataseven, "Bezm-i Alem Valide Sultan Vakıf Gureba Hastanesi ve Son Yıllardaki Gelişmeler", *Bezm-i Alem Valide Sultan Vakıf Gureba Hastanesi Dergisi*, S. 1-2-3-4 (1989), s. 1-5.

NURAN YILDIRIM

Mimari

1911-1943 arasında yapılan bölüm bodrumla birlikte üçer katlı beş adet hasta pavyonu ile dört katlı bir poliklinik ve diğer servis yapılarından

oluşur. Hastane taşıyıcı tuğla duvar sistemiyle yapılmış, tüm pavyonlar kiremit kaplı, kırma çatılarla örtülmüştür. Hasta pavyonlarına daha sonra birer kat daha eklenmiştir. Farklı seviyelerde iki ayrı set üzerine gerçekleştirilmiş olan hastanenin poliklinik ve idare binası, Millet Caddesi'ne yakın olan birinci sette, hasta pavyonları ise arkada, daha alçak seviyedeki ikinci sette, dikdörtgen bir iç bahçe çevresinde yapılmışlardır.

Hastaneye giriş niteliğindeki poliklinik binasının daha özenle tasarlandığı dikkati çekmektedir. Yapının orta bölümü dört katlı olup, zemin katta iki yönlü girişler arkadaki hasta pavyonları ile Millet Caddesi arasındaki ilişkiyi sağlamaktadır. Binanın zemin katı polikliniğe, üst katlar ise hastane yönetimine ayrılmıştır.

Arka cephenin iç köşelerine yerleştirilen odalar saçak seviyesinin üzerine taşırılıp sekizgene dönüştürülmüş, üzerlerine sekiz yüzlü sivri kubbeler yapılarak bunlara birer kule görünümü verilmiş, böylece bu yıllarda geçerli olan Ulusal Mimarlık Üslubu'nun biçimleme ilkelerine uyum sağlanmıştır.

Hasta pavyonlarına kuzeybatıya bakan dar cephelerinden girilmektedir. Blokları boylamasına kat eden koridorların iki yanma çeşitli büyüklüklerde hasta odalarının yerleştirildiği, en dipte, enlemesine planlanmış, büyük gündüz odalarının yer aldığı görülmektedir. Pavyonların zemin katlarını birbirine bağlayan kapalı koridorlarla binalar arasındaki dolaşım açık havaya çıkmadan sağlanabilmektedir.

Hastanenin girişi konumundaki polikliniğin ön ve arka cephelerindeki kapılar sepet kulpu kemerlerle geçilmiş, üzerleri payandalarla desteklenen geniş saçaklarla korunmuştur. Zemin kat pencereleri ile üst kattaki ikili ve dörtlü pencereler pen-ci kemerlerle geçilmiş, bunların üzerinde dolaştırılan silmeler, zemin katta, üzengiler seviyesinde birbirlerine bağlanarak bunlara süreklilik sağlanmıştır. Bodrum kat sürekli bir taş kuşakla diğer katlardan ayrılmış, cephe düzenlemesi, payandalarla taşman geniş saçaklarla tamamlanmıştır.

Daha yalın görünümlü hasta pavyonlarının zemin kat pencereleri basık kemerlerle geçilmiş, birinci kat pencereleri dikdörtgen açıklıklar olarak bırakılmıştır. Pavyonların ikinci katları sonradan eklendiğinden, zemin ve birinci kat pencereleri üzerinde dolaştırılan silmeler ikinci kat pencereleri üzerinde yapılmamıştır. Daha önce saçaklardan birinci kat pencerelerinin silme seviyelerine kadar inen taş pi-lastrlar da bu katlar eklenirken kaldırılmış ve cepheler düz olarak sıvanmıştır.

Bibi. K. İsmail (Gürkan), *İstanbul Gureba Hastahanesi Tarihçesi*, İst., 1928; Yavuz, *Mimar Kem.alettin*, 265-270.

YILDIRIM YAVUZ

GUREBA HASTANESİ CAMÜ

Fatih İlçesi, Çapa Arpaemini Mahallesi, Aşağı Gureba Caddesi üzerinde, Bezmiâlem Valide Sultan Vakıf Gureba Hastanesi'nin önündedir.

Caddeye bakan büyük avlu kapısı üzerindeki Abdülmecid (İl 1839-1861) tuğ-ralı yapım kitabesinden 1261/1845'te, II. Mahmud'un (İl 1808-1839) hanımı, Ab-dülmecid'in annesi Bezmiâlem Valide Sultan tarafından yaptırıldığı öğrenilmektedir. Cami, aynı tarihte hizmete giren ve adı geçen Valide Sultan tarafından yaptırılan, iç avlulu bir düzen gösteren hastane binalarının kuzeybatı köşesinde, bağımsız bir bina halinde inşa edilmiştir. Günümüzde çok büyüyen Gureba Hastanesi Vatan Caddesi'ne kadar uzanmış, ilk dönemine ait binaları ise 1992'de Vakıflar İdaresi'nce onarıma alınmıştır.

Dikdörtgen planlı, ahşap örtülü, kagir caminin batı duvarı doğrudan Aşağı Gureba Caddesi'ne cepheli, simetriği olan doğu duvarı ise hastaneye ait birimlere bitişiktir. Büyük avlu kapısından caminin ö-nündeki küçük avluya geçilmektedir. Çift sıralı, dikdörtgen pencereleriyle iki katlı düzene sahip olan giriş cephesinin alt katı son cemaat yeri, üst katı ise mahfil olarak değerlendirilmiştir. Ayrıca bu küçük avluda, caminin kuzeybatı köşesinde, taş örgülü, kare kaide üzerinde silindirik gövdeli, tek şerefeli, bezemesiz minare yer almaktadır. Mihrap cephesi diğer cephelere göre daha sağır bir görünüme sahip olup, mihrabın dışı hiç aksettirilmediği görülmektedir. Giriş cephesi haricindeki diğer üç cephede alt hizada dikdörtgen, üst sırada ise yuvarlak pencereler kullanılmıştır. Yapının içi pencere sistemi ve bolluğu açısından çok aydınlık, ferah bir görünüme sahiptir.

Üzerinde bir ayet kitabesi bulunan ahşap kanatlı, düz bir kapıyla girilen son cemaat yerinde, sağ tarafta, minareye geçiş kapısıyla, mahfile çıkışı sağlayan ahşap merdivenler, sol tarafta ise bir duvarla bölünmüş kapalı bir oda bulunmaktadır. Bu kapalı bölümdeki merdivenlerden kafesle bölünmüş özel mahfile ulaşılmaktadır. Mahfilin kapı üzerindeki bölümünün düz,

iki yanındaki bölümlerin ise yarım yuvarlak çıkmalar şeklinde harim kısmına açıldığı görülmektedir. Son cemaat yerinden harim kısmına geçişte, üst kısmı camekânlı yuvarlak kemerli bir kapı ve iki yanında yine yuvarlak kemerli birer pencere bulunmaktadır. Harim kısmının, mihrabın ö-nünde basık yuvarlak bir kemerle bölündüğü, batı ve doğu duvarlarının bu kısımda içeri doğru çekildiği görülmektedir.

Dıştan kiremitli kırma bir çatı altına a-lınmış olan yapının iç kısmı, ortası bitkisel bezemeli göbekli ahşap tavanlarla örtülmüştür. Kalem işi bezemelerle hareketlendirilmiş mihrap iki yandan pilastrlarla sınırlanmıştır. Yarım yuvarlak niş kısmı ise kıvrımlı perde motifleriyle çevrelenmiş ve ortasından bir kandil motifi sarkmaktadır. Minber ve vaaz kürsüsü ahşap olup, duvarların sadeliğine karşın, döneminin motifleriyle zenginleştirilmiş, hareketli yapılarıyla dikkatleri üstlerinde toplamaktadır. Ayrıca kapı tokmağı, pencere şebekeleri ve avize gibi

madeni aksamın da orijinal olarak günümüze ulaştığı görülmektedir.
Bibi. Fatih Camileri, 70.

BELGİN DEMİRSAR

GURIITT, CORNEIUS

(1850, Viyana -1938, Berlin) Mimarlık ve sanat tarihçisi.

Manzara ressamı Louis Gurlitt'in oğludur. Henüz çocukken, ailesi ile Almanya' nın Gotha şehrine göç etti. Burada ilk ve orta öğrenimini Ernestinum Gymnasiu-mu'nda gördü. Mimar olmaya hevesini a-çıkladığında, Reichstağ projesinde birincilik alan ve Gotha'da yaşayan Ludwig Bohsn-ted'in önerisiyle Berlin'de Mimarlık Aka-demisi'ne girdi. Fakat önce uzun bir süre bir sanat okulunda marangozluk, dülgerlik dallarında çalıştı. Burada mimarlık tarihi dersleri veren F. Adler'in etkisi altında kaldı. Bir taraftan da Bohnsted'in mimarlık bürosunda çalıştı. 1868'de gittiği Viyana'da Emil von Försters'in bürosunda çalışmalarını sürdürdü. Fransızlara karşı savaşta gönüllü olarak Alman ordusuna katıldı. Stuttgart'ta, sonraları ünlü bir sanat tarihçisi olan W. Lübke ile arkadaşlık et-

Gureba Hastanesi Camii'nin içinden bir görünüm.

Araş Neftçi, 1990

ti. Fakat Gurlitt bizzat açıkladığı gibi, hiçbir öğrenimini tamamlamadı ve hiçbir sınav geçirmede. Bir mimarlık bürosu kurarak çalışmalara başladı. Bir taraftan da bu bölgedeki yapılan mimarlık tarihi bakımından inceleyen kitaplar hazırlamaya girişti ve arşivlerde araştırmalar yaptı.

Gurlitt 1879'da o sırada Dresden'de yeni kurulan Kunstgewerbe Museum'a asistan olarak atandı. Burada, önemsenmeyen halk sanatları eserlerini toplamaya çalışırken bir taraftan da Almanya'daki barok sanat üzerindeki araştırmalarını sürdürdü. Uzun süreli burslarla İtalya, Fransa, İngiltere ve Hollanda'da, ayrıca Almanya ve Avusturya'da incelemeler yaptı. 1887-1889' da barok sanat hakkındaki eseri yayımlandı.

Gurlitt 1895'te Dresden Teknik Üniver-sitesi'nde profesör oldu. Önceleri burada küçük sanatlara dair dersler verirken 1899' da kadrolu profesörlüğe geçince mimarlık tarihi derslerini üstlendi; 1902'den itibaren şehircilik dersleri de verdi. Öğrencilerini araştırmalar yapmaya zorlayarak onları çalıştıkları konuları doktora tezi o-larak hazırlamaya sevk etti. Bunların basılması için de para buldu. Osmanlı Dev-leti'nin topraklarında, Mezopotamya'da kazılar yapan Deutsche Orient Gesell-schaft'm ekiplerine doktora yapmak isteyen öğrencilerini kattı. 1905'te "turist" olarak İstanbul'a geldi.

Gurlitt burada Alman Elçisi Marschall von Bieberstein ile tanıştı. Elçi ondan buradaki camilerde incelemeler yapabilmesi için II. Abdülhamid'den bir irade alabileceğini bildirdi. Bu surette birçok defa İstanbul'a

gelerek, bu "... unutulmaz güzellikteki şehrin mimari sanat zenginliklerini" ölçmeye, rölövelerini çıkarmaya, resimlerini çekmeye girişti. Rölöveler, beraberinde gelen öğrencileri tarafından çiziliyordu. Bunların hepsinin aynı dikkat ve itina ile kâğıda geçirildiği söylenemez. Bugün bunlarda hatalara ve eksiklere rastlanır. Fakat ne olursa olsun İstanbul'un Osmanlı dönemi yapıları ilk defa olarak rölöve ve fotoğrafları ile tanıtılmış oluyordu. Hazırlanan eser çok büyük boyda o-larak, önce formalar halinde, 1907-1912 a-rasında Berlin'de *Die Baukunst Konstan-tinopels* başlığı ile iki cilt olarak yayımlandı. Metin bölümünde Gurlitt Türk ve İstanbul tarihini yeteri kadar tanımadığından bazı hatalar da yapmıştı. Nitekim surlar dışındaki Davud Paşa Kasrı'nın bir cami olduğunu sanmıştır.

Öğrencilerinden bazıları da Türk ve İslam sanatları ile ilgili doktora tezleri yapmışlar ve bunlar yayımlanmıştır. Gurlitt ayrıca *Konstantinopel* (Berlin, 1908) başlığı altında küçük bir kitaba da imzasını atmıştır.

Gurlitt'in İstanbul hakkındaki yayınlarından pek az tanınan bir tanesi, şehrin geç antik dönemden kalan hatıra anıtlarına dair büyük boydaki broşürüdür (*Antik Denkmäl säulen in Konstantinopel*, Münih, ty [1909 ?D. Burada başlıca anıtların o yıllardaki bilgilere dayanılarak çizilen rölöve ve restitüsyonları bulunur. İkinci

GÜL CAMİİ

434

435

GÜLER, ARA

araştırması ise İstanbul'un eski resim ve gravürlerinin yardımlarıyla şehrin 16. yy' daki tarihi topografyası ve bazı tarihi yerlerin tespitine dair makalesidir ("Zur To-pographie Konstantinopels im XVI. Jahr-hundert", *Orientaliches Archiv*, II, [Leip-zig, 1911-1912], s. 1-9, 51-65).

Gurlitt, Türkiye ve İstanbul çalışmalarından sonra Balkan ülkeleri ile meşgul olmuş I. Dünya Savaşı yıllarında Dresden'in şehir planı dolayısıyla şehirciliğe dönmüştür. Bir taraftan da savaş içinde tarihi eserlerin korunmaları ile uğraşarak bu konuda konferans vermiş, yayın yapmış, Zag-rep ve Düsseldorf un şehir planlamalarına katkıda bulunmuştur. İlim adamlarının belirli bir yaştan sonra emekliye ayrılması taraftarı olmasına rağmen 1920'de sevgili öğrencilerinden kopmasının kendisine çok dokunduğunu itiraf eden Gurlitt, Atatürk tarafından Türk Tarih Kuru-mu'na şeref üyesi seçilmiştir. Cornelius Gurlitt, yine sanat tarihi ile ilgili yayınları olan kardeşi Wilhelm Gurlitt ile karıştırılmamalıdır.

Bibi. J. Jahn, "Cornelius Gurlitt", *DieKunsutis-senschaft der Gegenwart in Selbstdarstellun-*

aen. Leipzia, 1924, s. 1-32.
* SEMAVÎ EYİCE

GÜLCAMÜ

Haliç kıyısında Ayakapı(->) semtinde o-lan Gül-Camii esasında eski bir Bizans kilisesidir. Eski adı ve yapım tarihi hakkında kesin bilgiler yoktur.

Genellikle buranın Deksihratus'taki Ayia Teodosia Kilisesi olduğu yolunda yerleşmiş bir görüş vardır. Kilisenin aslında Ayia Eufemia adına yapıldığı ve ancak 13. yy'ın sonlarında Teodosia'ya dönüştürüldüğü J. Pargoire tarafından 1906'da ileri sürülmüştür. Petrion semtinde olan bu kilisenin yanında bir de kadınlar manastırı bulunuyordu. I. Basileios döneminde (807-886) yapılan veya daha eski bir kilisenin ihya edilmesi suretiyle oluşan bu dini yapı, imparatorun sülalesinin mezar kilisesi olmuştur. Binanın solunda Basileios'un annesinin lahti vardı. Sağda ise aynı imparatorun iki kardeşinden Marianos'un yeşil breş taşından lahti ile, diğer kardeşi Sembatios'un mezarı bulunuyordu. Kilisenin sol tarafındaki Prodomos Şapeli'n-de, dışı kabartmalarla bezenmiş olarak Basileios'un kızı Anastasia'nın lahti yer almıştı. Sağda ise diğer iki kızı, Arina ile Helena'ın ve torunu İmparator VII. Konstantinos Porfirogennetos'un (hd 913-959) annesi Zoe'nin mezarları bulunuyordu.

İkonoklazma akımı sırasında (726-842), Büyük Saray'ın Ayasofya'ya komşu Halke Kapısı denilen girişi üstündeki İsa ikonası indirilirken, bu davranışa karşı çıkmak istediği için öldürülen Teodosia adlı kadın sonra azize olduğunda, cesedi veya kutsal kalıntıları bu kiliseye konulmuştur. Halk kerametne inandığı bu rölikleri ziyaret ederek, bunların şifa verdiğine inanmıştır.

Şehrin Latinler tarafından işgalinin arkasından, 13. yy'ın sonlarında kilisenin büyük ölçüde onarıldığı ve bu arada, için-

Gül Camii'nin güneydoğudan bir görünümü.

Araş Neftçi, 1990

de zaten Eufemia ile ilgili bir rölik bulunmadığı için Teodosia'nın ön plana geçerek, kilisenin bu azizenin adını aldığı kabul edilir. Ayia Teodosia'nın yortu günü 29 Mayıs idi. 30 Mayıs ise Tyros'lu başka bir Teodosia'nın yortu günü olduğundan ikisi birbirine karıştırılarak, birincisi esas kabul edilmiştir. Bu değişiklik 1301'de kesinleşmiş ve Ayia Teodosia'nın röliklerinin bir dilsizin dilini açtığı yolundaki kerameti haberi 1306'da ünlenmesine yol açmıştır. 14. ve 15. yy'ın ilk yarısında buradan geçen Rus hacıların manastırı ve rölikleri ziyaret ettiklerini bildirirler. Bunlar arasında, 1350'de gelen Novgorodlu Stepan, "... kıyıda olan Teodosia Manastırı'na..." gittiklerini, buraya her çarşamba ve her cuma günü pek çok ziyaretçinin geldiğini, kalabalık hasta gruplarının yataklarında getirildiğini bildirir. Daha sonraları 1424'te, adı

bilinmeyen bir hacı ise, Teodosia'nın cenazesinin (veya röliklerin) açık bir san-dukçede durduğunu ve bunun pek çok

Gül Camii'nin planı.

Semavi Eyice, *Son*

Devir Bizans

Mimarisi, ist., 1980

dertleri iyileştirdiğini yazmıştır. Bir efsaneye göre, 1453'te azizenin yortu günü olan 29 Mayıs'ta kilise güllerle donatıldığı ve Türkler şehre girdiklerinde binayı bu durumda bulduklarından buraya sonra Gül Camii denilmiştir. Fakat o günlerde Bizanslıların gül devşirip bir kiliseyi bunlarla süslemekten daha önemli işleri olacağına göre, bu efsanenin doğruluğu çok şüphelidir. Caminin içinde Gül Baba denilen bir yatırın kabrinin bulunduğu inanıldığından bu adın verildiği de söylenir. Bunlar dışında daha az gerçekçi başka söylentiler de vardır.

Fetihten sonra, kilisenin altındaki mahzen Haliç'teki gemilerin malzemelerinin depolandığı bir ambar olarak kullanılmıştır. Ayia Teodosia Kilisesi'nin II. Selim döneminde (1566-1574) Hasan Paşa tarafından camiye dönüştürüldüğü genellikle i-leri sürülür. Halbuki, çeşitli vakıf kayıtlarından gayet açık surette öğrenildiğine göre 5 Cemaziyülâhır 895/26 Nisan 1499'da

Gül Camii'nin içinden bir görünüm. *Araş Neftçi*

camiyeye dönüştürme çalışmalarına başlanmış ve işler altı ayda bitirilmiştir. 9537 1546 tarihli *Vakıflar Tahrir Defterinde* de "Cami-i Gül" olarak yer aldığına göre kilisenin II. Selim zamanında cami yapılmış olması inandırıcı değildir. Ancak, 1559'da İstanbul'da olan ve şehrin Galata sırtlarından görünümünün resmini yapan Melchior Lorichs'in (Lorck) bu panoramasında Gül Camii yerinde, üstü ahşap çatılı ve minareli bir cami işaretlenmiştir. Öyle tahmin edilir ki, belki 1509 depreminde kubbesi ve bütün üst yapısı çöken bina, ahşap çatı ile örülerek bir süre öyle kullanılmış, sonra belki II. Selim zamanında (bu sırada hassa mimarbaşısı Koca Sinan'dır), bu çatı sökülerek, bugün görülen klasik Türk üslubundaki yan cepheler ile büyük kemerler ve kubbe yapılmıştır. Müller-Wiener'in ileri sürdüğü IV. Murad dönemindeki (1623-1640) tamirin hangi kaynağa dayandığı belirtilmemiştir. Osmanlı dönemi boyunca Haliç kıyılarından başlayan büyük yangınlardan zarar gördüğü de tahmin edilir. Yalnız bina II. Mahmud döneminde (1808-1839) bir tamir görmüştür. Nitekim *Hadfka'nın* yazma metnini tamamlayan Ali Satı Efendi, hünkâr mahfilinin bu padişah tarafından yaptırıldığını bildirir.

Gül Camii tuğla tonozlu ve üstündeki yapının ölçülerine uygun bir bodrum katı üzerine inşa edilmiştir. Esas bina "kapalı haç planlı" tiptedir. Sadece bir duvarı kalmış olan narteks bölümünü takip eden esas mekân dört

kolu beşik tonozlarla örtülü bir haç şeklindedir. Bu kollardan ü-çünün içlerine ikişer paye üzerine oturan galeriler yapılmıştır. Dört masif paye bu haç şeklini meydana getirir ve dört ana kemeri taşır. Kemerlerin sivri oluşu bunların Türk döneminde eskilerinin yerinde yeniden yapıldığını belli eder. Binanın doğu tarafında, ortadaki daha geniş olmak üzere üç apsisi vardır. Bunların bilhassa iki

yanlarda olanlarında bol sayıda nişler ve bunların içlerinde tuğla bezemelerin bulunuşu, binanın 13. yy'ın sonu veya 14. yy'ın başında büyük tamiri sırasındaki bu bölümlerin yeniden yapılmasına işaret eder.

Türk döneminde iki yan cephe yeniden çok sayıda pencerele olarak yapılarak, cephelerin mahya hattı, bazı Osmanlı eseri camilerde de olduğu gibi kademeli olarak taçlandırılmıştır. Son derecede basık, sekizgen kasnaklı sağır kubbesi de hiç şüpheye yer vermeyecek surette bir Türk yapısıdır. Böylece eski kilisenin Türk mimarisinin klasik döneminde gerek yan cepheleri, gerek taşıyıcı büyük kemerleri ve ana kubbesi bakımından yenilendiği açıkça belli olmaktadır. Yüksek bir mahzen üzerine kurulan ve kendi başına da o-rantıları çok yüksek olan bu Bizans kilisesinin, yüksek kasnaklı olması gereken kubbesi ile aslında daha da heybetli bir görünümü olması gerektiği tahmin edilir.

Minare, şerefe çıkmasının barok profilli biçimi ile, 1766 depreminin arkasından yapılan minarelerin bir benzeridir. Bugün mihrabın sağındaki payenin içinde bir yatır mezarı vardır. Üzerindeki yazı bunun "İsa'nın sahabesinden, Havari'nin" kabri olduğunu bildirir. Halk efsanesi ise burada bir Gül Baba'nın yattığını kabul eder. **Bibi.** Ayvansarayî, *Hadika*, I, 186; 1. Erzi, *Camilerimiz Ansiklopedisi*, II, 21-23; Barkan-Ay-verdi, *Tahrir Defteri*, 3, not 3 ve 269; Konstantios, *Constantiniade*, ist., 1896, s. 117-120; Paspatis, *Byzantini Meletai*, ist., 1877, s. 320-322; Mordtmann, *Esquisse*, 42; J. Pargoire, "Constantinople, l'Eglise Sainte-Theodosie", *Echos d'Orient*, IX (1906), s. 162-165; Gurlitt, *Konstantinopels*, 41; Millingen, *Byzantine Churches*, 164-178; Ebersolt-Thiers, *Eglises*, 113-127; N. Brounov, "Die Gül-Djami von Konstantinopel", *Byzantinische Zeitschrift*, XXX (1930), s. 554-560; Schneider, *Byzanz*, 78; R. Janin, "Leş eglises Sainte-Euphemie â Constantinople", *Echos d'Orient*, XXXI (1932), s. 279-281; Eyice, *Bizans Mimarisi*, (2. bas.), 84-85, resim 209-215; Janin, *Eglises et monas-teres*, 127-129 (Eufemia), 143-145 (Teodosia);

H. Schâfer, *Die Gül Camii in Istanbul, Ein Beitrag zur mittel-byzantinischen Kirchenarchitektur*, Tübingen, 1973; Müller-Wiener, *Bildlexikon*, 140-143; Mathews, *Early Churches*, 128-139; *Fatih Camileri*, 102-103.

SEMAVİ EYİCE

GÜLBAHAR HATUN TÜRBEŞİ

bak. FATİH KÜLLİYESİ

GÜLER, ARA

(1928, İstanbul) Fotoğraf sanatçısı.

Beyoğlu'nda doğdu. O günden bu yana da Beyoğlu'nda yaşamayı sürdürdü. Ortaöğreniminden sonra iktisat fakültesinde okudu. Aynı dönem içinde film stüdyolarında çalıştı. 1950'de, *Yeni İstanbul* gazetesinde gazeteciliğe başladı. Askerliğinden sonra *Hayat* dergisinde başladığı fotoğraf bölümü şefliği görevi 1961'e kadar devam etti. 1956'da Fransız fotoğraf ustası Henri-Cartier Bresson ile tanıştıktan sonra Magnum fotoğraf ajansının üyelerinden biri olarak çalışmaya başladı. Daha sonra Time-Life grubu ile *Paris-Match* (Fransa), *Stern* (Almanya) gibi dergilerin Türkiye ve Yakındoğu muhabiri oldu. Ara Gü-ler'in yaratıcı fotoğrafçılığı, uluslararası alanda 1960'larda tanınmaya başlandı. *Photography Annual* (İngiltere) 1961'de onu "dünyanın en iyi yedi fotoğrafçısından biri" olarak tanımladı. O yıl Amerikan Dergi Fotoğrafçıları Derneği'ne tek Türk üye olarak alındı. 1962'de, çok az sayıda fotoğrafçıya verilmiş olan "Master Of Le-ica" unvanını kazandı. ABD'de *Horizon*, *Time*, *Life*, *Newsweek* gibi dergilerde fotoğrafları yayımlanırken, İsviçre'nin büyük sanat yayımcılarından Skira ile çalışmaları sürüyordu. 1967'de Kanada'da "insanların Dünyasına Bakışlar", 1968'de New York'ta "Renkli Fotoğrafın On Ustası", aynı yıl Köln'de Fotokina Fuarı sergilerinde yapıtları sergilendi. 1972'de ise Paris'te, Bibliotheque National'de bir sergisi açıldı. 1975'te davetli olarak gittiği ABD'de birçok ünlü Amerikalının fotoğraflarını çekti. Bu çalışmanın sonucu oluşan "Yaratıcı Amerikalılar" sergisi dünya başkentlerinde gösterildi.

Güler bir de kısa film denemesi yaptı ve 1975'te Yavuz zırhlısının sökülme aşamalarını belgeleyen, "Yavuz-Kahramanın Sonu" adlı 16 mm'lik gerçeküstücü filmi gerçekleştirdi.

1979'da Türkiye Gazeteciler Cemiyeti' nin foto muhabirliği dalındaki birincilik ödülünü aldı. 1989'dan itibaren, dünyanın çeşitli ülkelerinde gerçekleştirilen "Day and the life of..." adlı programın seçilmiş fotoğrafçılarından biri oldu ve Endonezya, Malezya, Brunei gibi ülkeleri ünlü fotoğrafçılarla birlikte belgeledi.

Güler'in fotoğrafları dergilerde, sanat kitaplarında yayımlanırken özel koleksiyonların yanı sıra, Paris'teki Bibliotheque National'e, Nebraska Üniversitesi Sheldon Koleksiyonu'na, Manchester'daki George Eastman Müzesi'ne, Köln'deki *Dos ima-ginaire Pbotto-Museum* adlı antolojiye a-lındı.

Gazeteciliğe başlamasıyla birlikte, doğ-

GÜLER, HASAN

GÜLERYÜZ, BEDİA

Ara Güler, atölyesinde dünyaca tanınmış yapıtlarıyla birlikte. *Erdal Yazıcı, 1988*

düğü ve yetiştiği İstanbul'u belgelemeye başlayan Güler, kentin neredeyse yarım yüzyıllık yaşamının zengin bir fotoğraf arşivim oluşturdu. 1993'te Tarih Vakfı'nın girişimiyle İstanbul'da "Bitmeyen Röportaj İstanbul" sergisini açtı.

Güler, Türk fotoğrafının en büyük ustalarından biri olduğu kadar, dünya basınında Türkiye'nin ve İstanbul'un tanıtılmasında büyük rol oynadı. Nemrut Dağı, Afrodisyas gibi önemli sit alanlarının dünya çapında tanınması, Ağrı Dağı'ndaki Nuh'un gemisi diye tanımlanan izlerin dünya basınında çıkması, İstanbul'un tarihsel yapısındaki unutulmaz eserlerin mimarı Sinan'ın tüm çalışmalarının belgelenmesi, Güler'in objektifiyle sağlandı. Özellikle 1950-1960'larda çektiği İstanbul ve Anadolu fotoğraflarında, usta fotoğrafçıların oluşturduğu Magnum ajansı çizgisindeki belgesel fotoğraf yaklaşımı, yerel özellikler taşıyan lirizmi ile birleşir, özellikle insanlara yönelik sevecenliği de katılarak özgün ve benzersiz yapıtlar ortaya çıkar.

Başlıca kitapları, *Öster vom Euphrat* (Fırat'ın Ötesi-1960), *Young Turkey* (Genç Türkiye-1964), *Topkapı Sarayı-Sultan Portreleri* (1967), *Türkei* (1970), *Yaratıcı Amerikalılar*(1975), *The Splendour of Islamic Calligraphy* (İslam Kaligrafisinin İhtişamı-1976), *Harem* (1980), *Fotoğraflar* (1980), *Fikret Mualla* (1980), *Bedri Rahmi* (1984), *Mimar Sinan* (1986), *5i-nemacılar* (1989), *Karapınar Tülü Car-pets* (Karapınar Tülü Halıları-1989), *The Sixth Continent* (Altıncı Kıta-1991), *5i-nan-Architect of Soliman the Magnificent* (Muhteşem Süleyman'ın Mimarı-Sinan-1991), *Living in Turkey* (.Türkiye'de Yaşamak-1991), *Demeurs Ottomans de la Turquie* (Türkiye'de Osmanlı Evleri-1991), *Turksish Style'dır* (Türk Stili-1991). ZEYNEP AVCI

GÜLER, HASAN

(1896, Drama [bugün Yunanistan'da] -18 Haziran 1984, Ankara) Besteci.

Musiki çevrelerinde "Dramalı Hasan" adıyla anıldı. Besteci, kemani Haydar Tatlıyay'ın da aralarında bulunduğu aile ortamı, bir musikici olarak yetişmesinde önemli rol oynadı. Çocuk yaşlarında ud öğrendi. 1913'te, Balkan Savaşı sırasında İstanbul'a göçmen olarak geldi.

Burada yaşadığı uzun yıllar boyunca, musiki piyasasının en çok aranılan isimlerinden biri oldu. İlk öğrendiği saz olan ud yerine, zamanının piyasasında geçerli akıma uyarak cümbüşü çok kullandı. Herhangi bir tarihi geçmişi olmayan, saz yapımcısı Zeynel Âbidin Cümbüş tarafından 1930'lu yıllarda ud ve banço karışımı bir saz olarak imal edilerek piyasaya sürülen cümbüşün yaygınlaşmasında birinci derecede rol oynadı.

Besteciliğinin ilk yıllarında zamanın modasına uyarak rumba, fokstrot ve kanto türlerinde ya da bu türlerin ezgi özelliklerini taşıyan parçalar besteledi. Birçok eseri plağa okundu. Romantik ve dramatik aşk şarkılarının yanında, çapkın, uçarı ve nükteli şarkıları da büyük ün ve yaygınlık kazandı.

"Yüzün benli güzel kız", "Sen gelme-din bu akşam bilsen neler oldu", "Ne kadar çapkın şeysin", "Kız pencereden bakma", "Ne baygın bakışın var", "Yüz bin seçme güzelden", "Beş şişe içtim biri şarap biri likör", "Daha on besindesin kâfir", "Kıvırcık saçlı esmer güzeli" gibi hafif konulu, oynak fantezileri ile, *Kalplere vur bir zimba /Rumba da rumba rumba* nakaratlı parçası, yaşadığı dönemin İstanbul eğlence hayatında dillerden düşmeyen şarkıları arasındaydı. *Bir Adalı bir Modah bir Kadıköylü kız/ Üçünü görünce sandım kuyruklu yıldızbeyiyle* başlayan İstanbul motifli şarkısı, dönemin ün-

lü ses sanatçılarından Bayan Mahmure tarafından plağa okunmuştu.

Güler'in ününü günümüze kadar sürdüren eserleri daha çok aşk şarkıları oldu. Rast makamından "Baharın gülleri açtı yine mahzundur bu gönlüm", "Seni andım yine kalbimde derin bir sızı var"; nihavent "Sana bilmem ki neden hiç doyamam", "Ya Rab kalbimin sahibi nerede?" ve hicaz "Akşam olur sabah olur yar gelmez" gibi şarkıları fantezi parçalarına göre hafızalarda daha çok yer etti.

Bibi. M. Rona, *50 Yıllık Türk Musikisi*, İst., 1960; M. N. Özalp, *Türk Musikisi Tarihi*, Ankara, 1989; Öztuna, *BTMA*, I.

MEHMET GÜNTEKİN

GÜLERSOY, ÇELİK

(23 Eylül 1930, Hakkâri) Turizmci ve yazar.

Ordu'nun köklü ailelerinden Müftîza-delere mensup jandarma subayı Akif Bey (ö. 1935) ile Münevver Hanım'ın oğludur. Babasının görevi nedeniyle bulunduğu Hakkâri'de doğdu. İlköğrenimine ailesiyle birlikte geldiği İstanbul'da Şemsü'l-Me-kâtib'de başladı. Ortaokulu Beşiktaş Ortaokulu'nda okudu. 1949'da Beyoğlu Erkek Lisesi'ni bitirdi. Aynı yıl girdiği Hukuk Fakültesi'nden 1958'de mezun oldu. Kısa bir süre avukatlık yaptıktan sonra 1947'de çalışmaya başladığı Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu'nun (TTÖK) çeşitli kademelerinde görev aldı. 1966'da TTOK Genel Müdürlüğü'ne getirilen Gülersoy, halen bu görevini sürdürmektedir.

Çelik Gülersoy, 1950'lerden sonra hızla yok olan İstanbul kimliğini, yaptığı restorasyon ve tarihsel araştırmalarla şehre yeniden kazandırmaya çalışan kültür a-damlarının başında gelir. Aralarında Şehremini Cemil Paşa, Said M. Duhanî, Ali Fuad Cebesoy, Abdülhak Şinasi Hisar, Reşid Savfet Atabinen ve Henri Prost gibi tanınmış diplomat, edebiyatçı ve şehircilerle bulduğu TTOK bünyesindeki zengin

kültür ortamında yetişmiş, İstanbul üzerine yaptığı monografik çalışmalarındaki kişisel üslubunu bu aydın çevrenin oluşturduğu ortamda şekillendirmiştir. Eserlerine hâkim olan bu sanatsal üslup, şehir estetiğini korumaya yönelik tarih ve kültür bilinci ile değişim sürecindeki İstanbul hayatına sosyolojik açıdan bakabilen keskin bir gözlem gücünün derin izlerini taşır. Gülersoy'un İstanbul üzerinde odaklanan çalışmalarını turizm, tarihi eserlerin restorasyonu, şehir tarihçiliği olmak üzere birbirini bütünleyen üç ana gruba ayırmak mümkündür.

Sosyal turizm anlayışının öncülerinden olan Çelik Gülersoy, farklı statü gruplarına mensup şehir halkının ihtiyaçlarına cevap verebilecek tarihsel mekânların ticari açıdan fonksiyonel kılınmasını temel alan çağdaş turizm politikasını TTOK'nun hedefleri arasına sokmuştur. 1961-1970 arasını kapsayan dönemde Avrupa'nın bel-libaşlı şehirlerine yaptığı gezilerde sosyal turizm anlayışının bu merkezlerdeki uygulanış şeklini yakından incelemiş ve izlenimlerini *Batıya Doğru* (1981) adlı eserinde yansıtmıştır. Ayrıca turizm konusuna mesleki açıdan eğilen *Sosyal Turizm* (1961), *Seyahat Acentalığı* (1963), *Türkiye'nin Turizm Propagandası* (1964) ile *Türk Toplum ve Turizm* (1970) adlı çalışmaları, kendi alanında ilk örnekler olma özelliğini taşırlar.

İstanbul'un turizm potansiyeli açısından tarihi eserlerin restorasyonu sorunu, Çelik Gülersoy'un başlıca faaliyet alanlarından biridir. 1971'de gerçekleştirilen bir düzenlemeyle triptik gelirlerini TTOK'na kazandıran Gülersoy, sağladığı bu maddi birikimle şehrin tarihsel eserlerini restore ederek İstanbul kimliğini oluşturan mekânları yeniden gündelik hayata kazandırma çabasına girmiştir. Gülersoy'un öncülüğünde İstanbul'un doğal ve tarihi kültür varlıklarının yeniden ele alınıp turizm amaçlı işletmeler aracılığıyla halkın yararına sunulduğu bu yeniden düzenleme projeleri, suriçinde Sultanahmet ve Edirnekapı ile Boğaziçi'nde Yıldız, Emirgân, Çamlıca ve Çubuklu'da sürdürülmüş ve daha sonra bunlara Fenerbahçe'deki çalışmalar eklenmiştir.

Gülersoy'un suriçinde gerçekleştirdiği ilk tarihsel doku düzenlemesi, 1977-1984 arasını kapsayan Edirnekapı'daki Kariye Camii ve çevresidir. Bunu 1984'te gerçekleştirdiği Sultanahmet düzenlemesi izler. İstanbul'un turizm potansiyeli açısından en yoğun bölgesini oluşturan Sultanahmet projesinde Cedid Mehmed Efendi Med-resesi'ni restore ettirerek Geleneksel Türk Sanatları Çarşısı olarak işletmeye açmış, ayrıca aralarında Yeşil Ev'in de bulunduğu ahşap yapıları onartarak hizmete sokmuştur. Sultanahmet projesinin ikinci aşaması, Sur-ı Sultani boyunca uzanan Soğukçeşme Sokağı'nın 19. yy İstanbul sokak dokusuna bir örnek oluşturacak şekilde yeniden düzenlenmesidir.

Boğaziçi'nde yürüttüğü çalışmalar ise daha çok koru niteliği taşıyan alanlarda, 19.

yy'ın doğal ve tarihsel kültür dokusu içinde şekillenmiş saray ve hanedan yapılarının restorasyonu üzerinde yoğunlaşmıştır. 1979-1983 döneminde Yıldız Koru-su'nu düzenlemiş ve Malta ile Çadır köşklerini restore etmiştir.

Gene aynı yıllarda Emirgân Korusu'n-da da bu projeyi geliştirerek uygulamış, Sarı Köşk (1979), Pembe Köşk (1982) ve Beyaz Köşk'ün (1983) restorasyonunu tamamlamıştır. Bu çalışmalarını 1980'de Çamlıca Tepesi'nin düzenlenmesi, 1985'te Çubuklu Tepesi'ndeki Hıdiv Kasrı'nın restorasyonu izlemiş, daha sonra Fenerbahçe'deki park alanının hizmete açılmasını gerçekleştirmiştir.

Yaptığı restorasyon ve çevre düzenlemelerini ayrıca monografik eserlerine konu eden Çelik Gülersoy, İstanbul'un şehir tarihçiliğine de değişik düzlemlerde katkıda bulunmuştur. 1966'da hazırladığı *İstanbul Rehberi*'nin yamsıra, şehrin tarihsel yerleşim bölgeleri ile yapıları üzerine eserler veren Gülersoy'un bu çalışmalarında insan, mekân ve kültür ilişkisini temel alan bütünsel bir yaklaşım dikkati çeker. Tarih, folklor, şehircilik ve edebiyat gibi

Çelik Gülersoy

Çelik Gülersoy'un izniyle

değişik alanların birbirini bütünlediği geniş bir kültür yelpazesi içinde incelediği tarihsel yerleşim bölgeleri için hem belgesel hem de analitik eserler yayımlamıştır.

Belgesel nitelikli çalışmaları, *istanbul Görünümleri I. Köprü ve Galata* (1971), *istanbul Görünümleri II. Tophane-Kaba-taş* (1973), *Çamlıca'dan Bakışlar* (1982) ve *Göksu'ya Ağıt'tır* (1987). Analitik çalışmaları arasında yer alan, *Boğaziçi. Sonın-lar-Çözümler* (1982), *Ihlamur Mesiresi* (1983), *Küçüksu* (1985), *Taksim. Bir Meydanın Hikâyesi* (1986) ve *Tepebaşı. Bir Meydan Savaşı* (1993) adlı eserler kendi içlerinde bir bütün oluştururlar.

İstanbul'un tarihsel yapılarından özellikle şehrin ticari, dini ve idari hayatına damgasını vurmuş geniş ölçekli mimari eserleri üzerinde duran Gülersoy, *Ka 'riye* (1974), *Kapalı Çarşı'nın Romanı* (1979), *Yıldız Parkı ve Malta Köşkü* (1979), *Dol-mabahçe* (1984), *Hıdivler ve Çubuklu Kasrı* (1985), *Mavi Cami* (1992) ve *Çe-rağan Sarayları* (1992) adlı çalışmalarında ele aldığı tarihsel yapıların değişim sürecini, şehrin doğal yapısıyla olan bağlantılarını dikkate alarak ve insan-mekân ilişkisinin üzerinde durarak incelemiştir.

Şehrin ticari ve kültürel dolaşımında önemli rol oynayan tarihi ulaşım araçlarını, *Eski İstanbul Arabaları* (1981), *Kayıklar* (1983) ve *Tramvay İstanbul'da* (1989) adlı çalışmalarında ele alan Gülersoy'un ayrıca şehir hayatını çeşitli yönleriyle konu edinen incelemeleri arasında *Lâle ve istanbul* (1980), *istanbul Estetiği* (1983), *istanbul'un Anıtsal Ağaçları* (1984),

İstanbul Şarkısı (1987) ve *Nasıl Bir İstanbul* (1990) gibi araştırmaları da vardır. Hatıralarını *Kırk Yıl Olmuş* (1989) adı altında toplamıştır.

1973'te l'Academie Internationale du Tourisme üyeliğine seçilen Çelik Gülersoy' un İstanbul için yaptığı başarılı çalışma-

larından ötürü aldığı İtalyan cumhurbaşkanının Cavaliere nişanı (1976) ile Fransız cumhurbaşkanının ulusal takdir nişanları (1982) ve 1979 ile 1984'te kazandığı Euro-pa Nostra ödülleri vardır. Öğrencilik yıllarından itibaren İstanbul üzerine topladığı zengin kitap ve belge koleksiyonunu, kurduğu İstanbul Kitaplığı'na bağışlamıştır. Bibi. Ç. Gülersoy, *Kırk Yıl Olmuş*, İst., 1989. EKREM İŞİN

GÜLERYÜZ, BEDİA

(1903i *İstanbul* -1991, *İstanbul*) Ressam. Babası ve büyükbabası hat sanatıyla ilgiliydi. Güleriyüz, ilk eğitimini tamamladıktan sonra 15 yaşında iken ağabeyinin arkadaşı Şeref Akdik'in(->) yardımıyla İnas Sanayi-i Nefise Mektebi'ne girdi. Fey-haman Duran Atölyesi'nde uzun yıllar çalıştı. Renge bağlı bir anlatımının yamsıra desene ve anatomik yapıya önem verdi. Bu yıllarda oturmakta oldukları Saraçha-nebaşı'ndaki Fetva Emmini Konağı'nda tüm aile bireylerinin portrelerini, her tür devinimlerini durmaksızın desenledi. 1924' te açılan Avrupa sınavına Şeref Akdik ve Cevat Dereli ile birlikte başvurdu. Sınavı kazanmasına karşın ailesinin karşı çıkması nedeniyle Fransa'ya gidemedi. Birkaç yıl sonra yenilenen sınava gizlice bir kez daha girdi, kazandı, ancak aynı nedenlerle hakkım kullanamadı. 1936'da doktora amacıyla yurtdışına çıkan diş hekimi amcasıyla birlikte Berlin'e gitti. Berlin Sanat Akademisi'nde daha önce Atatürk portreleri yapmak için Türkiye'ye de gelen Art-hur Kampfin atölyesinde çalıştı. Haziran 1939'da istanbul'a döndü.

Güleriyüz öğrenciliğinde üye olduğu Güzel Sanatlar Birliği'nden yaşamı boyunca kopmadı. Güzel Sanatlar Birliği'nin Galatasaray Sergileri'ne(->), istanbul ve Ankara'da düzenlediği sergilere katıldı. Uzun yıllar Devlet Resim ve Heykel Sergileri'ne katıldı. Döneminin çoğu sanatçısı gibi kişisel sergi düzenlemedi. Resim ve Heykel Müzeleri'nde çeşitli banka ve kamu kuruluşlarında, özel koleksiyonlarda yapıtları bulunmaktadır.

Oda içi, manzara, kompozisyon, portre ve ölüdoğalarında doğasal gerçekliğe bağlı bir tutum izleyen Güleriyüz, özellikle de portrelerinde ve kompozisyonlarında desene önem verdi. Anatomiye önemsemi. Karikatürde bile anatomi bilgisine gereksinim olduğunu savundu. Doğadan uzaklaşmak istemedi. Ölüdoğa resimlerinde ve manzaralarında yağlıboyayı fırça tuşlarına dayalı bir anlayışla kullandı. Uzun yıllar Şeref Akdik, Hasan Vecih Be-reketoğlu, Ali Karsan, Ivon Karsan ve Hikmet Onat'la dostluğunu sürdürdü. Hikmet Onat'la birlikte peyzaja çıktı. Boğaz ve sırtlarından resimler boyadı. Açık hava resimlerim açık havada tamamladı. Desene dayalı

resimlerinde atölye çalışmasını yeğledi. Doğaya sadık kaldı. Genellikle gördüğünün dışında bir yorum getirmeyi istemedi. Bu nedenle renk kullanımındaki yeğleme ve uyumu, çalışma biçimine göre ayarladı. Genelde izlenimci bir tu-

GÜLESİN, ŞÜKRÜ

438

439 GÜLHANE TATBİKAT MEKTEBİ

Gülhane Park'tından (üstte) ve akvaryumun bulunduğu sarnıçtan görünümüler.

Fotoğraflar Yavuz Çelenk, 1994

tüm içinde doğacı gerçekçi anlayışla çalışan Güleriyüz istanbul'u her yanıyla resimledi.

Bibi. N. îslimyeli, *Türk Plastik Sanatçıları Ansiklopedisi*, I, Ankara, 1967; Boyar, *Türk Ressamları*.

ZEYNEP YASA YAMAN

GÜLESİN, ŞÜKRÜ

(1922, istanbul - 1977, istanbul) Futbolcu ve spor yazarı.

Futbola doğum yeri olan Kınalıada'da başladı. Beyoğluspor Kulübü'nde yetişti. 194Tde girdiği Beşiktaş kulübünde parladı. 10 yıl süreyle Beşiktaş forması altında 281 maç oynadı, 226 gol attı. Türk futbolunun gelmiş geçmiş en büyük yıldızlarından biri olarak kendini gösterdi. Solaçık mevkiinde büyük bir hızla top sürüşleri, amansız şutları ve doğrudan doğruya kaleyi bulan falsolu kornerleriyle unutulmaz izler bıraktı. En parlak döneminde italya'ya gitti. Orada Palermo ve Lazio takımlarında başarıyla futbol hayatını sürdürdü. "Turco" (Türk) adıyla İtalya'da ün yaptı. 1950-1951 sezonunda Palermo takımında 28 maç oynadı, 13 gol attı, 1951-1952 sezonunda Lazio takımında 29 maç oynadı, 16 gol attı, 1952-1953 sezonunda yine Palermo takımında 22 maç oynadı, 7 gol attı. Yurda dönüşünde Galatasaray'a girdi. Bir sezon sarı-kırmızı renkler altında oynadıktan sonra tekrar Beşiktaş'a döndü ve parlak bir jübile ile futbol hayatını noktaladı. Futbolu bıraktıktan sonra spor yazarlığına başladı, uzun yıllar *Milliyet gazetesinde* çalıştı. Neşesi, esprileri ve tatlı diliyle çevresinde ayrıca büyük bir sevgi de uyandırdı. Ani bir kalp krizi sonucu hayata gözlerini yumdu.

CEM ATABEYOĞLU

GÜLFEM HATUN CAMÜ

Üsküdar'da, kendi adını verdiği mahallede, Gülfem Sokağı üzerindedir.

I. Süleyman'ın (Kanuni) (hd 1520-1566) cariyelerinden ve daha sonra da kadınlarından olan Gülfem Hatun (ö. 1561) 16. yy'ın ikinci yarısında Üsküdar'da kendi

Bedia

Gülyüz'ün

"Kanlıca"

konulu bir

manzara

çalışması,

tuval üzerine

yağlıboya,

47,5x61,5 cm.

Maçka Mezat

Koleksiyonu

adına bir cami yaptırmıştır. Duvarları moloz taş, son cemaat yeri ahşap ve minaresi tuğla olduğu bilinen Gülfem Hatun Camii, kapısının üzerindeki Şair Senih'in (ö. 1900) hazırladığı kitabeye göre, geçirdiği yangın sonrasında 1868'de hayırsever halk tarafından yenilenmiştir. *Mir'at-ı istanbul*, yangın tarihi olarak 1117/1705'i vermekte, söz konusu yenileme sırasında kapısının üzerine konmuş olan 1285/1868 tarihli manzum kitabenin 1128/1715 tarihli olduğunu kaydetmektedir ki yanlıştır. Cami günümüzde özgün halini büyük ölçüde kaybetmiştir. Moloz taş dokulu kuzey, güney ve batı duvarları iki sıra pencere ile donatılmıştır. Alt kattakiler üzerlerinde hafifletme kemeri bulunan dikdörtgen açıklıklı, üst kattakiler ise Abdülaziz döneminden (1861-1876) sonra yapıldıkları anlaşılan, neogotik üslupta, ince uzun ve sivri kemerli pencerelerdir. Yapıyı tuğladan bir kirpi saçak dizisi dolaşır. Son cemaat yeri, fevkani mahfili ve tavanı beto-

Gülfem Hatun Camii

Tarkan Okçuoğlu, 1994

narne olarak tamamen yenilenmiştir. Mihrabı ve minberi özgün değildir. Caminin kuzeybatı yönündeki sade görünümlü sıvalı minaresi silindir gövdeli ve taş şere-felidir. Caminin doğusunda küçük naziresi bulunmaktadır. Çevre duvarının sokağa bakan kısmının üzerinde, Hattat Abdullah'ın hazırladığı sülüs kitabesinden 1290/ 1873 tarihi okunan mermerden bir su teknesi, son cemaat yerinin önünde ise 1868 tarihli bir çeşme vardır. Yol üzerindeki ve bitişiğindeki türbeleri yıktırılmıştır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka*, II, 205; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi*, II, 72-73, no. 308; Ra-if, *Mir'at*, 70-71; Öz, *istanbul Camileri*, II, 27; Konyalı, *Üsküdar Tarihi*, I, 155-156; Uluçay, *Padişahların Kadınları*, 37-38.

TARKAN OKÇUOĞLU

GÜLHANE HATT-I HÜMAYUNU

bak. TANZİMAT'IN İLANI

GÜLHANE KASRI

Topkapı Sarayı'mn, Marmara yönündeki dış bahçelerinde, "Gülhane Meydanı" olarak adlandırılan düzlüğe hâkim bir set üzerinde yer almaktaydı. Bamyacı-laha-nacı müsabakaları(->) gibi çeşidi spor gösterilerinin düzenlendiği, bu yüzden "Cirit Meydanı" ve "Cündî Meydanı" olarak da anılan bu alanın yakınında, Bizans döneminde de, "Tsikanisterion" adındaki spor sahasının bulunması dikkat çekici bir devamlılığa işaret etmektedir. Söz konusu kasır özellikle, hünkârın maiyeti ile birlikte Gülhane Meydanı'ndaki spor gösterilerini izlemesi için inşa ettirilmişti.

II. Mahmud döneminin (1808-1839) eseri olan Gülhane Kasrı'nın yerinde, Lale Devri'nde aynı amaçla inşa ettirildiği anlaşılan Tomak Kasrı'nın bulunduğu tahmin edilebilir. Gülhane Kasrı'nın hangi yılda yaptırıldığı tam olarak tespit edilememekte, ancak yapının tasarımına ve süsleme programına egemen olan barok üslup, II. Mahmud döneminin başlarına ait olması ihtimalini güçlendirmektedir. Kasrın inşa edildiği yıllarda Gülhane Meydanı'ndaki spor faaliyetlerinin yerini askeri talimlere ve geçit törenlerine bırakmaya başladığı bilinmektedir. Osmanlı Devleti bünyesindeki ıslahat ve Batılılaşma hareketlerinde ordunun odak noktasını oluşturması ile bu kasrın II. Mahmud tarafından yaptırılması arasında bir ilişki kurmak mümkündür. Nitekim kasrın Yeniçeri Ocağı'nın lağvedildiği 1826'da yaptırıldığı yolunda bazı kayıtlara rastlanmaktadır. Ayrıca Tanzimat dönemini başlatan Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun da 3 Kasım 1839'da Sadrazam Büyük Reşid Paşa (ö. 1858) tarafından bu meydanda okunması ve söz konusu törenin Abdülmecid tarafından Gülhane Kasrı'ndan izlenmesi de dikkat çekicidir.

Civarındaki diğer kasırlarla birlikte Abdülaziz tarafından 1865'te yıktırılan Gülhane Kasrı'nın mimarisi S. H. Eldem tarafından, yapının içini ve dışını gösteren, gravür ve suluboya türünden görsel belgeler ile bazı duvar kalıntılarından hareketle restitüe edilmiştir. Osmanlı sivil mima-

risinde yaygın olan orta sofalı plan tipine sahip kasırdaki, dört eyvanlı geleneksel divanhane şeması uygulanmış, merkezi sofa, barok üslubun tercihi yönünde, bey-zî olarak tasarlanmış, eyvanlar da, sofanın hattına paralel, kavisli duvarlarla sınırlandırılmıştır. Kasrın girişi batı yönündeki eyvanın ekseninde yer almakta, mekânlar, bu eksene göre, kusursuz bir simetri içinde yerleştirilmiş bulunmaktadır. Girişin bulunduğu, yanlarda birer hela-abdest-lik birimi ile kuşatılmış olan batı eyvanı ile kuzey ve güney yönlerindeki yan eyvanların derinliği az tutulmuş, buna karşılık, Gülhane Meydanı'na doğru ilerleyerek cepheden ileri taşan doğu eyvanı çok daha büyük tasarlanmıştır. Eyvanların aralarına, ayrıca kuzey ve güney eyvanlarının arkalarına toplam 6 adet oda yerleştirilmiştir. Bu odaların köşelerini pahla-mak suretiyle yapı kitlesinin yumuşatılmış olduğu dikkati çeker.

Kasrın içini gösteren suluboya resimde, sofanın üzerindeki beyzi ahşap kubbenin, eyvanların arasındaki duvar parçalarına tekabül eden 4 adet ince dilimle donatıldığı, eyvanlara açılan kesimlerde de kubbe eteğinin dalgalı olarak tasarlandığı ve püsküllü bir kornişle bezendiği fark edilmektedir. Eyvanları ve odaları aydınlatan pencereler çift sıralı olarak düzenlenmiş, alt sıradaki dikdörtgen açıklıklı pencereler, yatay eksenli ve iki bölümlü kepenk-lerle donatılmış, revzenli tepe pencereleri dilimli kemerlerle taçlandırılmıştır. Sofa kubbesini gizleyen çatı kurşunla kaplanmış, sofanın merkezine isabet eden mahya noktasına iri bir alem oturtulmuştur. Cepheler içbükey profilli kısa bir saçakla son bulmakta, Gülhane Meydanı'na bakan doğu cephesinin orta kesiminde, saçak hattı, "S" şeklinde bir kıvrılmayla yükseltilmiş bulunmaktadır.

Bibi. Eldem, *Köşkler ve Kasırlar*, II, 399-402; Eldem-Akozan, *Topkapı Sarayı*, levha 14.

M. BAHA TANMAN

GÜLHANE PARKI

Topkapı Sarayı, Alay Köşkü ve Saraybur-nu arasında yer alan park.

Osmanlı döneminde Topkapı Sarayı' nın dış bahçesiydi. Şehremini (belediye başkanı) Cemil Paşa (Topuzlu) döneminde (1912-1914, 1919-1920) parka dönüştürülmüştür. Yaklaşık 100.000 m²lik bir alan üzerine yayılmış olan parkın iki giriş kapısı vardır ve bu iki kapı birbirine, yaşlı çınarların gölgelediği asfalt kaplı, geniş bir yolla bağlıdır. Parka Alemdar Caddesi tarafındaki kapısından girildiğinde, yolun hemen sağ tarafında istanbul şehremini ve belediye başkanlarının büstleri ile karşılaşılır. Parkın Sarayburnu kısmı eskiden Sirkeci demiryolu hattı üstünden bir köprü ile bağlıydı. Bu kısım sonradan sahil yolunun açılmasıyla (1958) parktan ayrılmıştır. Sarayburnu'nun bu bölümünde, H. Krippel'in bir yapıtı olan Atatürk Heykeli(->) yer almaktadır.

Parkın ortasından geçen ağaçlı yolun sağında ve solunda çeşitli gazinolar, dinlenme yerleri, yazın kukla-Karagöz temsilleri veren bir tiyatro, çocuk bahçesi, küçük bir hayvanat bahçesi, kahvehaneler, içinde botanik bahçesi ve akvaryum olan sarnıç yer alır. Boğaz'a doğru kıvrılarak inen yokuşun sağında ise Romalılardan kalma Gotlar Sütunu(->) vardır.

1950'lerde parkta yapılmaya başlanan "bahar ve çiçek şenlikleri"nden bir süre sonra vazgeçilmiştir. 1987'den itibaren de büyükşehir belediyesi çeşitli etkinliklerin yer aldığı "Gülhane Şenliği"ni düzenlemeye başlamıştır.

Gülhane Parkı ağaç ve çalı türleri bakımından oldukça zengindir; uzun yıllardan beri parka dikilmiş 90'nın üzerinde egzotik türün mevcudiyeti saptanmıştır. Büyük çap ve boylara ulaşmış çitlembik ağaçları ile Londra çınarları, akçağaçlar, atkestaneleri, gülibrişim, huş ağaçları, Lübnan ve

Himalaya sedirleri, yalancı servi-

ler, erguvanlar, Japon kadifeçamı, Avrupa ladini ile doğu ladini, kızılcam, karaçam, sahilçamı, fıstıkçamı, sahil sekoyası, anıtsal nitelikte bir karaağaç, bataklık servisi, gümüşü ıhlamur, yalancı akasya, sal-kımsöğüt, sarkık dallı sofora ve daha birçok çalı türü parkı yeşillendirmekte ve bezemektedir. İstanbul Büyükşehir Belediyesi, Park ve Bahçeler Müdürlüğü idare binası da Gülhane Parkı içerisinde.

Tarihi yarımada üzerinde halkın nefes alabileceği ve gezip dolaşabileceği yegâne yer olan Gülhane Parkı, yaz aylarında ve özellikle pazar ve tatil günlerinde dolup taşmaktadır; kentin ziyaret potansiyeli en yüksek gezi yerlerindendir.

FAİK YALTIRIK

GÜLHANE TATBİKAT MEKTEBİ VE SERİRİYAT HASTANESİ

1898'de Topkapı Sarayı'mn dış bahçesinde kurulmuş askeri hastane.

Abdülaziz'in (hd 1861-1876) Avrupa seyahati (1867) sırasında yanında bulunan Şehzade Abdülhamid, Alman ordusunun disiplin ve düzenini çok beğenmişti. 1876' da II. Abdülhamid olarak tahta çıkınca orduyu modernleştirmek için Almanya'dan uzmanlar getirtmişti. Askeri düzenleme yanında ordunun çağdaş bilgilerle donatılmış askeri hekimlere de ihtiyacı vardı. Bunun için de, 19. yy'ın sonlarında tıpta yapılan keşifler ve buluşlarla hızla değişen tıp öğretimine ayak uydurmak gerekiyordu. Bu amaçla İstanbul'da hekim yetiştiren Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane ve Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'yi ıslah ve öğrenimi takviye etmek için Almanya'dan bir profesör getirtilmesine karar verilmişti. Prusya Eğitim Bakanlığı'nın önerisi üzerine Bonn Üniversitesi'nden Prof. Dr. Robert Rieder ve Hamburg Eppendorf Hastanesi'nden Dr. Georg Deycke, Mayıs 1898'de Berlin Sefareti'nde imzalanan kontrat uyarınca İstanbul'a geldiler. Ri-

GÜLHANE TATBİKAT MEKTEBİ 440

441 GÜLŞEN-İ MUSİKİ MEKTEBİ

eder, mirliva rütbesiyle Mekâtib-i Tıbbi-ye-i Şahane müfettişi ve Seririyat-ı Hariciye ve Dahiliye profesörü unvanıyla, Deyc-ke de onun yardımcısı olarak göreve başladılar. Rieder'den istenen İstanbul'daki tıp okullarının Avrupa düzeyine çıkartıl-masıydı.

Rieder Paşa, Fransız ekolüne mensup üp hocalarının kendisine gösterdikleri tepkilerden, tıp okullarında bir reform yapmasının mümkün olmadığını anlamıştı. Bu nedenle bir taraftan yarım kalmış olan Haydarpasha'daki tıbbiye mektebi binası inşaatının tamamlanması için çaba harcarken, diğer taraftan da emrine bir hastane verilmesini sağlamaya çalıştı. Kendisine Sarayburnu'ndaki eski Gülhane Rüştîye-si'nin binası teklif edildi. Rieder Paşa burasını tamir ettirerek 150 yataklı bir hastane haline getirdi. Almanya'dan getirilen araç ve

gereçlerle donatılan hastanede Rieder, iki ameliyathane, bakteriyoloji labo-ratuvarı, preparasyon salonu, sargı salonu, sargı imalathanesi ve ortopedi labora-tuvarı kurdu. Hastane II. Abdühamid'in doğum günü olan 18 Kânunievvel 1314/ 30 Aralık 1898'de açıldı. Burada, yeni mezun askeri hekimlerin klinik ve pratik bilgilerini artırmaları, hasta tedavisi ve hastane idaresini öğrenmeleri, ayrıca orduya asker hastabakıcı yetiştirilmesi öngörülüyordu. 1898'de Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâ-ne'den mezun olanlar Gülhane'de staja alındılar.

Geçirdiği değişiklikler nedeniyle Gül-hane'nin tarihi üç dönemde ele alınır:

Rieder-Deycke Dönemi (1898-1907): Bu dönemde Rieder Gülhane'de müdürlük görevi yanında cerrahi okutuyor ve erlere hastabakıcılık dersleri veriyordu. Deycke ise müdür yardımcılığına ek olarak iç hastalıkları, cildiye, patolojik anatomi, bakteriyoloji ve biyokimya derslerine giriyordu. Deycke Gülhane'de yaptığı lepra, verem ve dizanteri konusundaki yayınları ile dünya çapında ün kazanmıştır. Daha önce Almanya'ya gönderilmiş o-lan Raşit Tahsin de (Tuğsavul) bu sıralarda dönünce asabiye ve akliye kliniğinde göreve başlamıştır.

1894'te Almanya'ya Kerim Sebatı, Asaf Derviş, Süleyman Numan, Eşref Ruşen ve Ziya Nuri'den oluşan bir grup öğrenci gönderilmiş, döndüklerinde Gülhane'de muallim olarak göreve başlamışlardır. 1900' de stajını tamamlayan ilk öğrenciler, Orhan Abdi, Hamdi Suat, Ziya Hasan, Tev-fık Recep ve İhsan Ali'den oluşan ikinci grup Almanya'ya gönderilmiştir. Çağdaş bilgilerle gelen bu kadroların metotlu çalışmaları ile deneysel patoloji araştırmaları yapılmaya, cerrahi tekniklerde modern metotlar uygulanmaya başlanmıştır. Böylece Gülhane'de zamanın en ileri klinik ve laboratuvar çalışmaları uygulamaya konmuştur. Sargı bezi yapmak üzere, Tı-mariye İmalathanesi adı ile ufak çapta bir imalathane kurulmuştur. Bundan önce sargı bezi paketleri yurtdışından getirilmek-teydi.

Hastane 1902'de 110'u erkeklere, 41'i kadın ve çocuk hastalara ayrılmış toplam 151 yatak ile çalışmaktaydı. Rieder Paşa' nm tamamlanmasına çalışılan Haydarpaşa' daki yeni tıbbiye binası inşaatını gezerken düşüp sakatlanması, Almanya'ya dönmesi ile sonuçlanmış, 1905'te onun yerine Deycke getirilmiş ve Deycke de kendi isteği ile 1907'de Almanya'ya dönmüştür.

Wieting Dönemi (1907-1914): Julius Wieting, Gülhane'de, 1902'de, Rieder Pa-şa'nın yardımcısı olarak göreve başlamış, 1907'de de müdürlüğe atanmıştır. Hemen ardından II. Meşrutiyet'in gerçekleşmesi bu döneme yeni bir canlanma getirmiştir. 1909'da askeri ve sivil tıp okulları, tamamlanan Haydarpaşa'daki binaya taşınıp Tıp Fakültesi adı altında birleştirilmiş ve Gül-hane'nin başarıları ile göze çarpan hocalarına bu fakültede görev verilmiştir. Bunun üzerine, Wieting Paşa'nın Harbiye Neza-reti'ne verdiği layihalar sonucunda Gülhane, Tıp Fakültesi'nden

ayrılarak bağımsız bir askeri tıp okulu haline getirilmiş ve yeni bir kadrolaşmaya gidilmiştir.

Wieting Paşa, Gülhane'nin yanındaki Dulhane binasını tamir ettirerek üst katını ilaç imalathanesi haline getirmişti. Burada harp paketi yanında, ampuller, kinin, aspirin, opiata ve dower komprimeleri ü-reilmeye başlanmıştır. Balkan Savaşı'n-dan sonra suni aza imalathanesi ve diş protez şubesi de faaliyete geçmiştir. Balkan ve I. Dünya savaşları sırasında Gülhane,

Topkapı

Saray'ının dış

bahçesinde

Gülhane

Tatbikat

Mektebi ve

Seririyat

Hastanesi

olarak

kullanılmış

olan yapı.

Yavuz Çelenk,

1994

eğitim görevini bırakarak bir askeri hastane kimliğine bürünmüş, bir kısım personeli ve stajyerleri gezici ordu birliklerinde çalışmıştır. 1912'de dünyada ilk kez Reşad Rıza ve Mustafa Hilmi beyler tarafından tifo ve tifüs aşları uygulanmıştır. Bu dönemde hastanenin adı Gülhane Tababet-i Askeriye ve Tatbikat Mektebi'ydi.

1915'te Wieting Paşa Almanya'ya dönmüş, I. Dünya Savaşı'nda Gülhane'de Çanakkale'den gönderilen ağır yaralıları tedavi edilmiştir. Hocaların büyük bölümü ile asistanlar cepheye gönderildiğinden hastanenin başına Dr. Selling, operatörlüğünde de Dr. Brunning getirilmiştir.

Türk Hocalar Dönemi (1918'den Sonra): 1918'de mütarekenin gerçekleşmesi üzerine Dr. Selling ve Dr. Brunning Almanya'ya dönmüşler ve müdürlük görevine de Süleyman Numan Paşa getirilmiştir. Süleyman Numan Paşa İngilizler tarafından Malta'ya sürülünce yerine Talat Arif Bey, ondan sonra da Tevfik Salim Bey (Sağlam) atanmışlardır. Aralık 1918'de Gülhane Fransızlarca işgal edilen binasından ayrılarak Gümüşsüyü Askeri Hasta-nesi'ne taşınmıştır. Kurtuluş Savaşı'nın ardından 1923'te yeniden eski yerine dönmüştür. Zamanla binanın yetersiz kalması, şehir planının izin vermemesi yüzünden yıkılıp yeniden yapılamaması ve II. Dünya Savaşı'nın başlaması, Gülhane'nin

Ankara'ya taşınmasını gündeme getirmiştir. 20 Temmuz 1941'de Ankara Cebeci Mevki Hastanesi'ne yerleştirilerek Askeri Doktor Mektebi ve Kliniği adı ile gelişmesini sürdürmüştür. 1945'te kurulan Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi, Gülhane'nin binasında öğretime başlamıştır. 1946'da Gülhane Asker Hekimliği Tatbikat Okulu ve Kliniği, 1947'de de Gülhane Askeri Tıp Akademisi (GATA) adını almıştır, iki kurumun aynı binada çalışması bazı güçlükler yarattığı için 1952'de çıkarılan yasa uyarınca, Gülhane, bina ve sabit tesisleri Tıp Fakültesi'ne bırakarak Haziran 1953'te Yedek Subay Okulu ile Mevki Hastanesi'ne taşındı. 1957'de çıkarılan 6996 sayılı Üniversiteler Kanunu'na ek kanun ile yeni bir kimlik kazanmıştır. 28 Ekim 1971'de Etlik'te yapılan yeni binasına geçmiş, 7 Kasım 1980 gün ve 2335 sayılı yasa ile de askeri tıp fakültesi olmuştur. Haydarpaşa Askeri Hastanesi de GATA'ya bağlanmıştır.

Bibi. Dr. Robert Rieder Pascha, *Pür die Tür-kei. Selbstgelebtes und Gewolltes. Bd. I. Das Krankenhaus Gülhane*, Jena, 1903; Prof. Dr. Wieting Pascha, *Gülhane-Festshrift*, Leipzig, 1910; *Gülhane Tababet-i Askeriye Tatbikat Mekteb ve Seririyatı Nizamname-i Dahilisi*, İst., 1911; *Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Gülhane Tababet-i Askeriye Tatbikat Mekteb ve Seririyatı Talimatnamesi*, İst., 1339; T. Sağlam, *Gülhane*, İst., 1925; O. Ergin, *İstanbul Tıp Mektepleri Enstitüleri ve Cemiyetleri*, İst., 1940, s. 41-51; ay, *Türk Hekimliğinde (Gülhane)nin Rolü*, İst., 1944; İ. Titiz, *Gülhane İç Hastalıkları Klinikleri Tarihi (1898-1953)*, Ankara, 1960; A. Altıntaş: "Gülhane Askeri Tababet Tatbikat Mektebi ve Seririyatı'nda İlaç Hazırlama Çalışmaları", */ Türk Tıp Tarihi Kongresi*, Ankara, 1992, s. 157-161.

NURAN YILDIRIM

GÜLLER VADİSİ

Sarıyer'den 2 km kadar uzaklıkta olan Çırçır Deresi (Güldere) vadisine verilen isim.

İstanbul'un mesire yerlerinden biridir. Gül bahçelerinin çokluğu nedeniyle Güller Vadisi adını almıştır. Eskiden İstanbul halkı Kestane Suyu, Fındık Suyu, Hünkâr Suyu ve Çırçır Suyu kaynaklarının bulunduğu bu mesire yerine ulu ağaçların gölgesinde dinlenmek, memba sularından içmek, gül kokusu ve bülbül sesi ile mest olmak amacıyla giderdi.

Gülyağı ve gülsuyu elde etmek için yağ gülünün (*Rosa damascend*) İstanbul bölgesinde yetiştirilmesine 1880'den itibaren Göksu^ Deresi boyunca kurulan çiftliklerde (örneğin Hekimbaşı Çiftliği ve Çavuş-başı Çiftliği), Kızanlık (Bulgaristan) bölgesinden gelen, gül yetiştiriciliğinde deneyimli göçmenlerin yardımı ve bunların getirdikleri gül fidanları ile başlanmıştır.

II. Abdülhamid'in (hd 1876-1909) mülkü olan Çavuşbaşı Çiftliği'nde gül yetiştiriciliği ve gülyağı elde edilmesinde zamanın Hazine-i Hassa ve Maliye Nazırı Agop Paşa'nın emek ve katkıları vardır. Döneminde bu

çiftliği gezen ve elde edilen gülyağı üzerinde analizler yapan Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane analitik kimya hocası C. Bonkowski(->) kurulan gül bahçeleri, elde edilen gülyağı ve gülsuyu hakkında etraflı bilgi vermiştir.

Çavuşbaşı Çiftliği'nde ilk gül hasadı 1886' da yapılmış ve 650 kilo kadar gül çiçeği elde edilmiştir. 10 kilo taze gül çiçeğinden yaklaşık olarak 4,6 gr gülyağı ve 7 kilo gülsuyu çıkartılmıştır.

1970'li yıllarda bölgedeki vadiler İstanbul Belediyesi tarafından çöp dökme alanı olarak kullanılmaya başlanmıştır. Bu nedenle de II. Abdülhamid döneminin, gül bahçeleri ile ünlü Hekimbaşı Çiftliği, bugün Hekimbaşı Çöplüğü adını almıştır. 28 Mayıs 1993 günü, meydana gelen gaz patlaması sonucunda çevrede yaşayanlardan 30 kişi hayatını kaybetmiştir.

Bibi. T. Baytop, "Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Anadolu'da Yağ Gülü Yetiştirilmesi ve Gülyağı", *Tıbbi ve Aromatik Bitkiler Bülteni*, S. 4 (Temmuz 1990); C. Bonkowski, "De la fabrication de l'essence de rose en Asie Mi-neure", *Revue Medico-Pharmaceutique*, 1: 53, 1888; A. de Lamartine, *Voyage en Orient*, III, Paris, 1835, s. 324; E. Mamboury, *Conslanti-nople, Guide touristique*, İst., 1925, s. 170.

TURHAN BAYTOP

GÜLLÜ AGOP

bak. AGOP (Güllü)

GÜLRİZ SURURİ-ENGİN CEZZAR TİYATROSU

28 Eylül 1962'de kurulan topluluk.

Dormen Tiyatrosu'ndan ayrılan Gülriz Sururi-Engin Cezzar çiftinin kurdukları topluluk Erksine CaldweH'in tiyatroya u-yarlanan *Tütün Yolu* adlı oyunu ile Küçük Sahne'de perdelerini açtı. Engin Cezzar'ın yönettiği oyunda, Gülriz Sururi, Engin Cezzar, Pekcan Koşar, Ayten Ürkmez, Nur Sabuncu, Mine Cezzar bellibaşlı rolleri paylaştı.

Gülriz Sururi-Engin Cezzar Tiyatrosu'nun 1967-1968 sezonunda Fatih Renk Sineması'nda oynadığı *Kelepçeden* bir sahne, (soldan sağa Engin Cezzar, Ali Poyrazoğlu, Gülriz Sururi). *Gülriz Sururi-Engin Cezzar Tiyatrosu*

Aynı sezonda *Çikolata Sevgilim*, *Akhın Oyunu*, *Tatlı Kaçıklar* adlı oyunlarla seyirci karşısına çıkan topluluk, 1963-1964 sezonunu *Otello* ile açtı, *Midas'm Kulakları*, *Canlı Maymun Lokantası*, *Bütün Kadınlar Güzeldir* *Keşanlı Ali Destanı* ile sürdürdü. Ancak, *Keşanlı Ali Destanı* Karaca Tiyatrosu'nda seyirciyle buluştu. 1964-1965 sezonunda *Ferhat ile Şirin*, *Teneke*, *Zilli Zarife*; 1966-1967 sezonunda *Palto*, *Ben Bir Kadının*, *Kurban* adlı oyunları sahneledi. 1967-1968 sezonunda, Fatih Renk Sineması'nda *Kelepçe*, *Aykın*, *Sokak Kızı İрма*; 1968-1969

sezonunda Dünya Sineması'nda *ittihat ve Terakki'ji* sahnelemesinin ardından topluluk, Şiş-li'deki Ümit Tiyatrosu'na taşındı. 1969-1970 sezonunda *Nikâh Kâğıdı*, *Düşenin Dostu*, *Hint Kumaşı*, *Haftada Bir Gün*; 1970-1971 sezonunda *Morfin*, *Güneş de Batar*; 1971-1972 sezonunda *Çifte Vurgun*, *Hair*, *Evet Evet Evet*; 1972-1973 sezonunda *Ağustos Böceği*, *Bizim Kadınlar* adlı oyunları sahneledi. Ayrıca bu sezonda, Gülriz Sururi-Engin Cezzar Tiyatrosu'nun kuruluşunun 10. yıldönümünü Haldun Taner'in yazdığı *Keşanlı -Ali Destan-ı'nın* toplulukça yeniden sahnelenme-siyle kutlandı. 1974-1975 sezonunda Gü-müşsuyu'nda bir işhanında tiyatroya dönüştürülen salonda çalışmalarını sürdüren topluluk, 1975-1976 sezonunda İstanbul dışında turneler yaptı. Sezon sonunda topluluk çalışmalarına ara verdi.

Gülriz Sururi-Engin Cezzar Tiyatrosu, 1980'de oynadıkları eski oyunlardan seçerek oluşturdukları *Uzun İnce Bir Yol ile* seyirciyle yeniden buluştu. 1982-1983 sezonunda Hodri Meydan Kültür Merkezi'n-de Fransız şarkıcı Edith Piaf m yaşamından kesitler sunan ve Başar Sabuncu'nun yönettiği *Kaldırım Serçesi* toplulukça oynandı. 1983-1984 sezonunda Sıraselviler Caddesi'ndeki Ali Poyrazoğlu Tiyatrosu'nda *Kabaremi*; 1984-1985 sezonunda yine aynı salonda *Filumena'yı* oynayan topluluk, 1985-1986 sezonunda festival için hazırladıkları *Halide* adlı oyunu Devlet Tiyatroları Taksim Sahnesi'nde ve Nişantaşı Konak Sineması'nda sahneledi. Daha sonra topluluk çalışmalarına bir süre ara verdi. Bu arada Engin Cezzar ve Gülriz

Sururi, televizyon çalışmaları yaptılar. *Keşanlı Ali Destanı* ve *Kaldırım Serçesi* oyunları televizyona çekildi.

1990-1991 sezonunda *Tiyatrocu* adlı o-yunu Karaca Tiyatrosu'nda sahneleyen topluluk, aynı salonda 1991-1992 sezonunda *Sokak Kızı İrma'jı* oynadı. Engin Cezzar 1992'de topluluktan ayrıldı. Topluluk, çalışmalarını bu yıldan itibaren Gülriz Sururi Tiyatrosu olarak sürdürmekte.

Yerli, yabancı birçok oyun yazarına re-pertuvarında yer veren Gülriz Sururi-Engin Cezzar Tiyatrosu'nda, Engin Cezzar, Gülriz Sururi, Genco Erkal, Ali Poyrazoğlu, Coşkun Tunçtan, Çetin İpekkaya, Mehmet Akan, Haldun Dormen, James Baldwin, Işıl Kasapoğlu yönetmenlik yaptı. Turgut Boralı, Aykut Oray, Erol Günaydın, Müjdat Gezen, Cahit Irgat, Aydemir Akbaş, Tuncel Kurtiz, Umur Bugay, Zafer Önen, Metin Serezli, Ahmet Mekin, Suna Keskin, Füsün Önal, Hasan Kuruyazıcı, Ani İpek-kaya, Güzin Özipek, Hadi Çaman, Aliye Rona, Nurhan Nur gibi birçok sanatçı, topluluğun oyunlarında rol aldı.

HİLMİ ZAFER ŞAHİN

GÜLŞEN-İ MUSİKİ MEKTEBİ

1918'de, Kemani Abdülkadir Bey'in (Töre) Cerrahpaşa Camii Sokağı no. 8'deki evinde açtığı özel musiki okulu.

Töre, evinin çeşit çeşit güller bulunan bahçesi o yıllarda çok ünlü olduğu için o-kula bu adı vermiştir. Töre, okulun kapandığı 1927'ye kadar pek çok öğrenci yetiştirmiştir. Maarif Nezareti'nin denetimi altında öğretim veren Gülşen-i Musiki Oku-lu'nda, temmuz ayında yapılan bitirme sınavları Maarif Nezareti ile Darü'l-elhân' dan(->) gelen hocaların gözetiminde gerçekleştiriliyordu .

Abdülkadir Töre musiki öğretiminde kendine özgü ve pratik bir yol izleyerek kısa sürede öğrencilerine Türk musikisinin en güç konularını ve inceliklerini ustalıkla aktarmış, özellikle usul öğretimine önem vermiştir. Konserlerde ve provalarda akortlar daima piyanoya göre düzenlenerek hiçbir zaman pest akortlar tercih edilmemiş, hanende ve sazandelerin her eseri ayrı ayrı prova ederek hataların dü-

GÜLŞENÎLİK

442

GÜLŞENÎLİK

zeltildiği bir çalışma tarzı izlenmiştir. Öğrencilerden oluşan kalabalık bir heyetle verilen düzenli okul konserleri ile İstanbul'un çeşitli yerlerinde hayır cemiyetleri yararına verilen konserler, istanbul halkının zevkle dinleyerek ayakta alkışladığı etkinlikler olmuştur.

Okulda düzenli olarak her ayın ilk cuması ile son salısında, maddi çıkar gözetilmeksizin düzenlenen ve ünlü musikişinasların davet edildiği konserler büyük ilgi toplamıştır. Bu konserlerde başta istiklal Marşı, ardından klasik fasıllar, saz eserleri, oyun havaları ve milli Anadolu havalarından oluşan programlar icra edilmiştir. Evin 1. katındaki piyanolu salonda verilen ve iki fasıl arasında davetlilerin bahçeye çıkarak deniz manzarası ve çiçekleri seyrettiği cuma konserlerinin sürekli dinleyicileri arasında vali, şehremini, merkez kumandam gibi resmi zevat yer almıştır.

Gülşen-i Musiki Heyeti'nin okul dışında verdiği ilk konser Tepebaşı Dram Tiyatrosu'nda Kızılay yararına düzenlenmiştir. Okul dışındaki konserlerin en önemlisi ise 26 Ocak 1927'de Cumhuriyet Halk Fırkası'nın Şehzadebaşı Letafet Apartma-nı'ndaki Eminönü ilçe merkezinde icra edilmiştir. Pek çok ünlü kişinin dinlediği bu parlak konserde önce Abdülkadir Bey'in acemaşiran makamında ve sofyan usulünde bestelediği İstiklal Marşı, ardından da acemaşiran ve bestenigâr fasılları okunmuştur. Union Française'de 15 günde bir hayır cemiyetleri yararına verilen konserler, Taksim Belediye Bahçesi'nde verilen iki konser ve İstanbul Radyosu'n-da gerçekleştirilen konserler de oldukça ilgi görmüştür.

Bu kurumdan yetişen ve fasıl heyetinde yer alan musikişinaslardan bazıları şunlardır: Hanende Hadiye Hanım, Kemani Nuri Bey, Kemani Zekiye Hanım (Töre' nin eşi), Udi Saide Hanım, Şemsettin ve Necmettin beyler,

piyanist Saadet Hanım, Kemani Saadet Hanım (Töre'nin kızı), Kemani Zehra Hanım ve Santuri Hüsnü Bey (Tüzüner). Hanende Zeki Bey de (Çağlar-man) Gülşen-i Musiki'den yararlanan sanatçılar arasındadır.

Bibi. Abdülkadir (Töre), *Usul-i Talim-i Keman*, ist., 1329; Ergin, *Maarif Tarihi*, IV; İnal, *Hoş Şada*; M. Rona, *20. Yüzyıl Türk Musikisi*, ist., 1970; E. Karadeniz, *Türk Musikisinin Nazariye ve Esasları*, ist., 1978; H. Tüzüner, "Gülşen-i Musiki Mektebi Hatıralarım", *Türk Musikisi Dergisi*, S. 19-20 (1949); Ş. M. Çanga, "Gülşen-i Musiki Mektebi Hatıraları", *Musiki Mecmuası*, S. 411 (1985); N. Revi, "Seyid Abdülkadir Töre ve Birkaç Hatıram", *ae*, S. 429 (1990).

GÖNÜL PAÇACI

GÜLŞENİLİK

Diyarbakırlı Şeyh İbrahim Gülşenî (ö. 1534) tarafından kurulmuş olan tarikat.

Silsile itibariyle Halvetîliğe bağlanan Gülşenîlik tasavvuf tarihine ilişkin kaynakların çoğunda bu tarikatın bir kolu olarak telakki edilmiştir. Doğum yeri olan Diyarbakır'da ilk tahsilim tamamlayan İbrahim Gülşenî, Akkoyunluların başkenti Tebriz' de, Uzun Hasan'ın kazaskeri Mevlânâ Ha-san'ın himayesi altında tahsilini sürdürmüş,

bu sırada Halvetî tarikatının ileri gelen şeyhlerinden Aydınlı Dede Ömer Rûşenî' ye intisap etmiş, bir süre sonra kendisinden hilafet alarak, kısa bir müddet için Tebriz'deki tekkesinin meşihatını üstlenmiştir. Şîîliğe yönelen Erdebil şeyhlerinin baskısı sonucunda Tebriz'i terk etmiş, Diyarbakır'a, Kütahya'ya ve Kudüs'e uğrayarak Mısır'a gelmiş, dönemin Memluk sultanı Kansu Gavri (ö. 1516) başta olmak üzere, devlet ricalinden ve diğer zümrelerden birçok kişiyi kendisine bağlamıştır. Mısır'da büyük bir nüfuza sahip olan İbrahim Gülşenî Kahire'ye yerleşmiş, burada, ileride türbesini barındıracak ve tarikatın "pir evi" sıfatını kazanacak olan bir tekke tesis edilmiştir.

I. Selim'in (Yavuz) (hd 1512-1520) 1517' de Mısır'ı fethetmesi üzerine Osmanlı yönetici sınıfından, özellikle Mısır'daki yeniçerilerden ve sipahilerden birçoğunun kendisine bağlanmasıyla nüfuzu büsbütün artan İbrahim Gülşenî'yi çekemeyenler, oğlu Ahmed Hayalî'nin son Memluk sultanı Tumanbay'ın dul karısı ile evlenmesi gibi sudan sebepleri bahane ederek, kendisini yeni tahta çıkmış olan I. Süleyman'a (Kanuni) (hd 1520-1566) şikâyet etmişler, diğer taraftan ulema sınıfının mutaassıp olan kesimi, vahdet-i vücuda ve ilahi aşka ilişkin coşkun sözlerinden dolayı şeyhe cephe almış, sonuçta İbrahim Gülşenî'nin aleyhtarları kendisini hapse attırmaya muvaffak olmuşlardır. Bir rivayete göre Mevlânâ neslinden Sultan Diva-nî'nin müdahalesiyle hapisten çıkarılan İbrahim Gülşenî, Kanuni tarafından İstanbul'a davet edilmiş, padişah kendisi ile *bizzat* tanışıp sohbet ederek tasavvufi bilgisinin derinliğine ve manevi olgunluğuna hayran kalmıştır. Ayrıca bu arada padişahın arzusu üzerine, 100 yaşını geçmiş olan ve gözleri görmeyen

İbrahim Gülşenî'nin, kehhâlbaşımın (göz tabibinin) müdahalesi sonunda gözlerinin görmeye başladığı nakledilmektedir.

İstanbul'da bulunduğu süre (1523-1528) zarfında, Kanuni'den başka dönemin ileri gelen âlimlerinden, tarikat şeyhlerinden ve devlet ricalinden pek çok kişiyi etkisi altına alan İbrahim Gülşenî, Mercan'daki Çandarlı İbrahim Paşa Camii'nde vaazlar vererek düşüncelerini İstanbul halkının büyük bir kesimine ulaştırmak imkânını bulmuş, böylece kurucusu olduğu tarikatı İstanbul'da ilk yayan bizzat kendisi olmuştur, İbrahim Gülşenî, beraberinde bulunan halifelerinden Şeyh Hasan Zarîfî Efendi'yi (ö. 1569) Mısır'a dönerken İstanbul'da bırakmış, adı geçen şeyh de, biri Rumelihisarı'nda, diğeri Langa'da olmak üzere, tesis ettiği iki tekkenin birden meşihatını üstlenerek Gülşenîliği İstanbul'da yaymayı sürdürmüştür. Ancak Gülşenîliğin İstanbul'da, 18. yy'm birinci çeyreğinden itibaren, bu tarikatın Sezaî kolunun kurucusu Edirneli Şeyh Hasan Sezaî'nin (ö. 1737) halifeleri tarafından temsil edildiği ve şehrin tasavvuf hayatına eskisinden daha geniş ölçüde katkıda bulunmaya başladığı gözlenmektedir, İstanbul'da hiçbir zaman çok yaygın olmayan Gülşe-

nîliğin 12 kadar tekkede temsil edildiği anlaşılmakta, bu tarikatın daha tekkelerin kapatılmasından önce sönmeye yüz tuttuğu, tarihi gelişimine ve özelliklerine ilişkin birçok hususun tespit edilemeden u-nutulup gittiği görülmektedir. İstanbul'da Gülşenîliğe hizmet etmiş olan tekkeler şöyle sıralanabilir:

/ *DurmuşD_ede Tekkesi*: Şeyh Hasan Za-rîfî Efendi tarafından Rumelihisarı'nda, Kayalar Mezarlığı'nın yanında 935/1528' de tesis edilmiştir. I. Ahmed döneminde (1603-1617), Akkirmanlı Ali Baha'nın meşihatı sırasında, şeyhin hemşerisi olan Durmuş Dede (ö. 1616) adındaki meczup buraya yerleşmiş, tekke de bu tarihten itibaren, kerametleri ile İstanbul'da ün salan Durmuş Dede'nin adıyla anılır olmuştur. 18. yy'm ortalarında Halvetîliğin Cerrahî koluna intikal eden Durmuş Dede Tekkesi 1940'larda Bebek-Rumelihisarı yolunun genişletilmesi sırasında yıktırılarak tamamen tarihe karışmıştır. Şeyh Hasan Zari-fî Efendi'nin Langa'da tesis ettiği söylenen tekkenin ise konumu ve tarihçesi hakkında hemen hiçbir şey bilinmemektedir.

Hulvî Efendi Tekkesi: Şehremini'de, Ereğli Mahallesi'nde yer alan bu tekke 1035/1626'da, saray helvacıbaşısı Ahmed Ağa'nın oğlu olduğu için "Hulvî" ve "Hale-vî" lakapları ile anılan Şeyh Cemaleddin Mahmud Efendi (ö. 1653) tarafından kurulmuştur. Babasının evini tadil ederek tekkeye dönüştüren Şeyh Mahmud Efendi Halvetîliğin Sünbülî kolundan Koca Mustafa Paşa (Sünbül Efendi) Tekkesi Postnişi-ni Necmeddin Hasan Efendi (ö. 1610) ile Kahire'de Gülşenîliğin merkezi olan tekkenin postnişini İbrahim Efendi'den icazet almıştır. Tasavvufa ilişkin mensur ve manzum çeşitli eserleri arasında özellikle, *Lemezât* olarak tanınan tabakat kitabı ünlüdür. "Şirüganî Dede" olarak tanınan

ve İstanbul merkezli Osmanlı tasavvuf musikisinin en başta gelen simalarından olan Şeyh Ali Efendi de (ö. 1714) Hulvî Efendi Tekkesi'nde uzun müddet (1659-1714) meşihat görevini yürütmüştür. 18. yy'm sonlarında Kadiri tarikatına bağlanan tekke Şeyh Mustafa Hulvî Efendi'nin (ö. 1800) 1796'da posta geçmesiyle kısa bir süre tekrar Gülşenîlerin eline geçmiş, bundan sonra Rıfâîliğe bağlanmıştır. Günümüzde ortadan kalkmış bulunmaktadır.

Gülşenî Tatar Efendi Tekkesi: Tophane'nin yamaçlarında, Atık Ali Paşa Mahallesi'ne katılmış olan Sakabaşı Mahallesi'nde, Sakabaşı Mescidi'nin yanında yer almaktaydı. Kuruluş tarihi tam olarak tespit edilemeyen ancak 18. yy'm birinci çeyreği içinde tesis edildiği anlaşılan tekkenin banisi *Hadîkatü'l-Cevâmîde* Sadrazam Nevşehirli Damat İbrahim Paşa, İ. H. Uzun-çarşılı'nın *Osmanlı Taribi'nde* ise Kırım hanlarından II. Mengli Giray (ö. 1739) o-larak belirtilmektedir. Tekkeye adını vermiş bulunan Gülşenîliğin Sezaî kolunun kurucusu Edirneli Şeyh Hasan Sezaî Efendi'nin halifesi olan ilk postnişin Tatar Şeyh Hasan Efendi'nin (ö. 1766) etnik kökeni, tekkeyi II. Mengli Giray'ın yaptırmış olması ihtimalini güçlendirmektedir.

Kaynaklarda "Gülşenîhane" olarak da zikredilen bu tekke 19. yy'm birinci yarısı içinde, muhtemelen bir yangında ortadan kalkmış, yeri bir müddet arsa halinde kaldıktan sonra aynı yüzyılın ikinci yarısında ihya edilmiş, fakat çıkan bir yangında komşusu olduğu Sakabaşı Mescidi ile birlikte tarihe karışmıştır.

Gürcü Ali Efendi Tekkesi: Balat-Eğri-kapı arasında, Molla Aşki Mahallesi'nde, Şeyh Hasan Sezaî Efendi'nin diğer bir halifesi olan Gürcü Şeyh Ali Efendi (ö. 1773) tarafından 1176/1762'de tesis edilmiştir. Kaynaklarda "Gülşenîhane" olarak da anılan bu tekkenin, kuruluşundan itibaren Gülşenîliğin İstanbul'daki en önemli merkezi olduğu, faaliyetim 1925'e kadar aralıksız olarak sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Cumhuriyet döneminde tekke binaları ortadan kalkmış, hazire harap durumda günümüze ulaşabilmiştir.

Sofular Tekkesi: Fatih'te, Sofular Mahallesi'nde bulunan ve 16. yy'ın başlarında Halvetî tarikatına bağlı olarak tesis edilen bu tekkenin 19. yy'm birinci yarısında bir müddet Gülşenîliğe hizmet ettiği, postuna Gürcü Şeyh Ali Efendi'nin halifelerinden Şeyh Hafız Mustafa Efendi'nin (ö. 1849) geçtiği, daha sonra tekrar Halvetîliğe intikal ettiği tespit edilmektedir.

Peyk Dede Tekkesi: Silivrikapı civarında, Veledi Karabaş Mahallesi'nde 18. yy'ın ortalarında, yine Şeyh Hasan Sezaî Efendi halifelerinden, "Peyk Dede" lakaplı Şeyh Ahmed Remzi Efendi tarafından tesis edilmiş, 19. yy'ın başlarından itibaren Kadiri tarikatına bağlanan bu tekke de, hazire-sindeki bazı mezar taşları dışında, tamamen ortadan kalkmıştır.

Sarmaşık Tekkesi: Edirnekapi'da, Hatice Sultan Mahallesi'ndedir. Peyk Dede' nin halifesi olan, Süleymaniye Camii vaizi Şeyh Seyyid İsmail Efendi'nin

(ö. 1783) meşihatı (1732-1783) müddetince Gülşenîliğe hizmet etmiştir.

Başçı Tekkesi: Haseki'de, Nevbahar Mahallesi'nde, 15. yy'ın sonlarında II. Mehmed'in (Fatih) (hd 1451-1481) başçıbaşı-sı Hacı Mahmud (ö. 1495) tarafından mescit olarak tesis edilen bu yapı 18. yy'ın i-kinici yarısında Gülşenîliğin Sezaî kolundan Şeyh Mehmed Said Efendi'nin (ö. 1802) meşihat koydurması sonucunda kurulmuştur. Adı geçen şeyh, Hasan Sezaî Efendi'nin damadı Şeyh Mustafa Efendi' nin halifesidir. Kaynaklarda banisinin adıyla da anılan bu tekke 1918'de yanarak harap olmuş, yıkıntısı 1953'te ortadan kaldırılmış, 1986'da yerine yeni bir cami inşa edilmiştir.

Süleyman Efendi Tekkesi: Beykoz'da 1142/1729'da Halvetî şeyhlerinden Süleyman Efendi (ö. 1746) tarafından kurulan bu tekkenin postnişinleri arasında Gülşenî tarikatından Şeyh Hafız Seyyid Ahmed Efendi'nin (ö. 1797) adı tespit edilmekte, tekkenin bu şeyhten sonra Rıfâîliğe bağlandığı anlaşılmaktadır.

İmrahor Tekkesi: Yedikule'de Bizans dönemine ait Studios Manastırı'nın II. Ba-yezid döneminde (1481-1512) Halvetî tarikatına bağlı bir cami-tekke haline geti-

rilmesi sonucunda ortaya çıkmış olan bu kuruluşun postnişinleri arasında Gülşenî tarikatından Şeyh İbrahim Efendi'nin (ö. 1793) kısa bir süre (1772-1793) meşihatı üstlendiği tespit edilmektedir.

Ümmî Sinan (Zekaîzade) Tekkesi: Şehremini'de, 958/1551'de Halvetîliğin Sinanî kolunun kurucusu Şeyh İbrahim Ümmî Sinan (ö. 1568) tarafından tesis edilen ve a-dı geçen kolun İstanbul'daki âsitanesi (merkezi) olan bu tekkenin şeyhlerinden, Gülşenîliğe bağlı el-Hac Ali Efendi'nin (ö. 1804) 6 yıl kadar post makamını işgal ettiği bilinmektedir.

Gülşenîlik ile Mevlevîlik arasında, başından beri, irşat sistemine, terminolojiye, ayin ve erkâna, teşrifata ve kıyafete ilişkin birçok ortak yön bulunmakta, bu husus da İbrahim Gülşenî'nin hayatından ve kişiliğinden kaynaklanmaktadır. İbrahim Gülşenî'nin tasavvuf içerikli eserleri arasında en ünlüsü, Mevlânâ'nın *Mesnevi* 'sine nazire olarak aynı vezinde kaleme aldığı 40.000 beyitlik *Manevî'sidir*. Tasavvufta vahdet-i vücudun ve ilahi aşkın en büyük temsilcileri olan Muhiddin-i Arabî ile Mevlânâ'nın görüşlerinden ilham alan İbrahim Gülşenî, Mevlânâ neslinden, kalenderlik ve "harabatîlik" meşrebine sahip Sultan Divanî ile dostluk kurmuş, hattâ bir rivayete göre Sultan Divanî kendisinin Mısır'da hapisten çıkarılmasını temin etmiştir. Her iki tarikatın mensupları arasındaki bu yakınlığın ve dayanışmanın daha sonraki yüzyıllarda da sürdürüldüğü, Yusuf Sineçâk Dede (ö. 1546) gibi bazı Mevlevî büyüklerinin başlangıçta Gülşenî tarikatından oldukları gözlenmekte, Yusuf Sineçâk Dede'nin halifesi Şair Arifi'nin (ö. 1551) İbrahim Gülşenî'nin vefatına tarih düşürdüğü

bilinmektedir. İbrahim Gülşenî ve kendisine mensup olanlar bazı mu-
Bugün
yalnızca
haziresi kalmış
olan Peyk
Dede
Tekkesi'nden
bir görünüm.
IAM Encümen
Arşivi

Şeyh Hasan Sezaî'nin tuğra şeklinde istiflenmiş ismi. *M. Baha Tanman*

taassıp din âlimlerinin sert tenkitlerine hedef olmuş, bunlardan Çivizade Şeyh Mehmed (ö. 1587) İbrahim Gülşenî ile mensuplarının zındık oldukları yolunda bir fetva bile vermiştir. Buna rağmen bir taraftan Şeyhülislam Ebussuud Efendi'nin (ö. 1573) uzlaştırmacı fetvaları, diğer taraftan Mevleviler ve Halvetîler başta olmak üzere, sufilerin Osmanlı toplum ve yönetim kadroları nezdindeki saygınlığı Gülşenîliği yasaklanmış bir tarikat olmaktan kurtarmıştır.

Mevlevîhanelerde olduğu gibi, Gülşenî tekkelerinde de aşçıbaşı ile tarikatçı dedenin, dervişlerin manevi terbiyesinden sorumlu, önemli görevliler olduğu gözlenmekte, Mevlevîlikteki binbir günlük çileyi andıran 3 yıllık "meydan hizmeti" ile yine Mevlevî tarikatından alınma 7, 12 ya da 40 yıl dervişlere hizmet etmek suretiyle tamamlanan "çile-i merdânenin" varlığı dikkati çekmektedir.

Mevlevî sikkesine benzeyen Gülşenî tacı pembe zeminli, uzun ve dilimsiz bir serpuşun üzerine "şeker-âviz" demlen tür-

GULTEPE

444

445

GULZARI

de (aşağıya doğru genişleyen), yeşil renkte destar (sarık) sarılmasıyla oluşmakta, tepesinde bir düğme bulunmaktadır. Ay-nca 2, 4, 6 ve 8 dilimli taçlar da tespit edilebilmektedir.

Bibi. Evliya, *Seyahatname*, ty, 267-268; Ay-vansarayî, *Hadîka*, I, 55, 70-71, 125-126; Vas-saf, *Sefine*, V, 274; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ*, I, 12-14, 20, 30, 37, 69, 78; *Osmanlı Müellifleri*, I, 108-109, 116-117, 181, 185-186; Ergim, *4ra-tofo/!*, I, 136-142; E. S. Sünbüllük, *Anadolu ve Rumeli Hisarları Tarihi*, ist., 1953, s. 26-29; J. S. Trimmingham, *The*

Sufi Orders in islam, Oxford, 1971, s. 76, 184; H. Küçük, *Tarikatlar*, ist., 1976, s. 99; S. Eraydın, *Tasavvuf ve Tari-katler*, İst., 1981, s. 241-243; Gölpınarlı, *Mevlevilik*, 110, 322-328; Pakalın, *Tarih Deyimleri*, I, 687-688.

M. BAHA TANMAN

Zikir Usulü ve Musiki

Gülşenîlik Halvetîliğın bir kolu sayılmasına rağmen; kuruluşundan itibaren Mevlevîlikle âdeta iç içe denilecek kadar yakın ilişkide olmuştur. Tarikat kıyafetinden, tekke teşkilatına kadar her alanda ortaya çıkan bu yakın ilişki, musiki alanında da kendini göstermiştir. Gerçi Gülşenîlikte, Mevlevîlikte olduğu gibi, besteli ayin ve zikir usulü yoktur. Fakat "Gülşenî savtı" denilen özel bir Gülşenî musikisi tarzı vardır. Türk tasavvuf musikisinde "savt" cami musikisindeki "teşbih" benzeridir. Savt, musiki ile okunan şiir anlamına gelirse de, kısa'güfteli, ağır tempolu, çok tekrarlanan melodi cümleleri ile bestelenmiş bir tür ilahi formudur. Yalnızca Bayramîlik(->) ve Gülşenîlikte özel savtlar kullanılmıştır. Sonraki devirlerde başka tarikatların zikir ilahilerine de savt denilmiş ise de, bu yanlış bir yakıştırmadan ibarettir. Bayramî savtları ne yazık ki kaybolmuştur. Neva ve saba makamlarındaki iki Gülşenî savtı ise, melodisine başka güfteler giydirilerek kullanılmış ve böylelikle bugüne ulaşmıştır.

Son devirlerde Gülşenî savtları ancak çok meraklı musikişinaslarca öğrenilebil-miştî. Bunların başında Hüdâî Âsitanesi şeyhleri Abdurrahman Nesîb ve Ruşen efendiler gelir (bak. Celvetîlik). Hattâ Nesîb Efendi'nin çargâh ve saba, Ruşen Efen-di'nin mahur ve müstear makamlarından savt besteleri vardır. Bu savtların hepsinin güftesi Tunus'un "Şûrîde vü şeydâ kılan" mısraıyla başlayan şiiridir.

Gülşenîlik, bir bakıma Halvetîliğın bir kolu sayılması dolayısıyla, "devrani" zikir ayini usulünü benimseyen tarikatlardandır.

Zikir ayini, kırmızı renkli makam postu karşısında halka şeklinde oturan dervişlerin, Fatiha'dan sonra şeyh efendinin işareti ile, bir miktar tevhid çekmeleri ile başlar. Daha sonra ayağa kalkıldığında "Hû" ismi ve sonra da "Hay" ismi zikredilir. Bu sırada zâkirler Gülşehîliğe özgü savtlar okurlar. Savt okunurken hiçbir saz çalınmaz. Zikrin temposu hızlandığında ilahilere başlanır ve o zaman kudüm, mazhar, bendir, halile gibi vurmali sazlar kullanılır. Bu hızlanma sırasında dervişler, el ele tutuşarak sola doğru dairesel yürüyüşe başlarlar. Bu yürüyüşte sol ayaklarını, "kütüp-

hane" denen zikir halkasının merkezine doğru, sağ ayaklarını ters yöne doğru atarken, sol ayakla beraber bedenlerini öne doğru eğerek, sağ ayakla doğrulurlar. Bu hareket yukarıdan izlendiğinde, bir gül goncasının açılması ve kapanması gibi görünür. Gülşenî tacının, pembe renkli ve yeşil destanı olduğu da göz önünde bulundurulduğunda, bunun ne

kadar estetik bir görünüm oluşturduğu belli olur. Gülşenî ayininin en belirgin özelliği budur.

Gülşenî ayininde, savtların dışında, zikir ilahileri, kasideler gibi kullanılan musiki formları, diğer tarikat ayinlerinde kullanılan formların aynıdır. Ayin, devranın sonunda okunan Kuran ve yapılan duayı takiben şeyh efendinin Fatiha'sı ile sona erer.

Türk dini musikisinin en güzel eserlerinden biri "Çün doğup tuttu cihanı" diye başlayan hicaz tevşihidir. Bu eserin güftesi, Gülşenîliğin piri İbrahim Gülşenî'nin mürşidi, Ömer Rûşenî'ye aittir ve Yunus' un "Şûrîde vü şeydâ kılan, yârin cemâlidir beni" ilahisi ile beraber, dini musikide en çok bestelenen güftedir. Fakat en güzel beste hicaz makamında olanıdır. Bütün eski kaynaklar bu bestenin, güfte sahibi Rûşenî'ye ait olduğunu kaydederler. Böylesine kudretli bir bestekâr olan Rûşenî'nin müridi İbrahim Gülşenî de, tarikatında musikiye çok önem vermiştir.

Gülşenîlik, Türk musikisinin Mısır'da tanınıp yayılmasında da çok önemli rol oynamıştır. Halvetîliğin Şabanî kolunun Bek-rîye, Kemalîye, Ticanîye gibi bazı şubeleri Suriye, Mısır ve Kuzey Afrika'ya kadar yayılmış ise de, buralarda bu tarikatların ayinleri yerel musiki ile icra olunmuş, Türk musikisi kullanılmamıştır. Gülşenî tarikatının pir evi (asitânesi) olan Kahire'deki dergâhta -Kahire Mevlevîhanesi ve Bektaşî Tekkesi ile birlikte- hep Türk musikisi eşliğinde ayin yapılmış, bu husus Türk musikisinin Mısır'da yayılmasını sağlamıştır, iskenderiye'deki Gülşenî Tekkesi de aynı hizmeti görmüştür.

Gülşenîliğin, Türk musikisine olan diğer katkısı ise, bünyesinde yetişen çok değerli musikişinaslar ve bestekârlardır. Bunlardan biri İstanbullu Derviş Sadayî'dir. Mevlevî olduğu söylenirse de, gerçekte

Gültepe'nin
Harmantepe
mevkiinden bir
görünüm.

Yavuz Çelenk,

Gülşenîdir ve uzun müddet Kahire'de âsitanede zâkirlik hizmetinde bulunmuştur. Yaşlandığında Bursa'ya gitmiş ve 1655'te vefat etmiştir. Kabri Deveciler Mezarlığı'ndadır. Dindışı bazı besteleri de olan Sadayî'nin saba ve buselik makamlarında iki ilahisi bilinmektedir.

17. yy'in sonunda İstanbul'da ün kazanmış zâkirlerden biri de, Gülşenî Tekkesi zâkiri Hüdaî Çelebi'dir. Ne yazık ki hakkında kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Gülşenî zâkirbaşılardan Edirneli Şaban Dede'nin ise sadece 1721'de vefat ettiği bilinmektedir. 1812'de vefat eden zâ-kir Mustafa Dede'nin bayatı makamında bir ilahisi vardır. Hakkında, Gülşenî şeyhi olduğu ve yaklaşık 1730'da vefat ettiğinden başka

hiçbir bilgi olmayan Şeyh Abdülganî Efendi'nin, saba makamında bestelediği "mahfel sürmesi" (camide namaz bitiminde yapılan teşbih ve dua) dini musikinin az rastlanan teşbih örneklerinin şaheseridir.

Gülşenî tarikatının en önemli musikişinası, Derviş Ali Şirüganî Dede'dir (1635-1714). "Eski Dede -Dede-i Atık" diye de anılan Derviş Ali, sadece Gülşenîliğin değil, Türk musikisinin şüphesiz en büyük şahsiyetlerinden biridir. 17. yy'ın ortalarından 18. yy'ın başlarına kadar istanbul' da en üstat musiki icracısı, bilgini ve hocası, 100 dolayındaki kâr, beste, murabba, semai gibi dindışı ve 600 kadar savt, teşbih, ilahi, durak, naat gibi dini eserin bestekârı olarak çok büyük şöhret sahibi olmuştu. Bu eserlerden bugüne yalnızca 20 civarında ilahi kalmıştır.

ÖMER TUĞRUL INANÇER

GULTEPE

istanbul'un batı yarısında Kâğıthane İlçe-si'ne bağlı bir mahalledir. Gültepe Mahallesi doğuda Telsizler, güneydoğuda Şişli İlçesi'nin Gülbahar, güneyde Mecidiye -köy ve Kuştepe mahalleleri, güneybatıda Hürriyet, batı ve kuzeyde Harmantepe, kuzeydoğuda da Çeliktepe mahalleleriyle çevrilidir. Ancak Gültepe denince, bu sınırları aşan oldukça geniş bir semt akla gelir. Geniş anlamda Gültepe semti Ortaba-yır, Telsizler ve hattâ Harmantepe'nin bazı bölümlerini de kapsar.

Mahallenin burada kurularak gelişmeye başlaması 1950'lerden sonraya rastlar. Bu alan eskiden kısmen Kâğıthane Köyü'ne, kısmen de hazineye aitti. Buranın Kâğıthane Köyü'ne ait olan kesimleri taşocağı işletmeciliği, tavukçuluk ve küçük tarımsal faaliyetler yapmak üzere kiralanırdı. Beşiktaş ve Levent'te canlanan inşaat faaliyeti sırasında çıkarılan hafriyat toprağı buraya dökülüyordu. 1955-1956'da, İstanbul Belediyesi'nin şehrin değişik yerlerinde başlattığı imar faaliyetleri sırasında ev ve arsaları istimlak edilenlere yeni yer verilmesi sorunu ortaya çıktı. 6188 sayılı yasaya dayanarak belediye sınırları içindeki boş arazilerin mülkleri istimlak edilenlere ücreti karşılığında dağıtılması düşünüldü. Ancak arazinin belediyeye ait olmaması sorun yaratıyordu, istanbul Belediyesi Kâğıthane Köyü'yle anlaşarak bu sorunu çözmeye çalıştı. Belediye, tapusu yine Kâğıthane Köyü'ne ait olmak üzere bir kısım a-raziyi aldı ve "parsel kâğıdı" karşılığında gerekli kişilere sattı. Gültepe ve çevresinde bu tarihten sonra hızlı bir gecekondulaşma başladı. Daha önce Kâğıthane Köyü'nden arazi kiralamış olan kişiler de kiracılık haklarını küçük parçalara bölerek başkalarına devretmeye başladılar. Böylece bu alan, bir kısmı izinli bir kısmı izinsiz çok hızlı bir gecekondu yerleşmesine sahne olmaya başladı. Vadilere hafriyat toprağı dökülmesiyle ortaya çıkan yapay tepelerden oluşan bu alandaki dolgu toprağı üstüne yapılan gecekonduardan bazıları yağışlardan sonra çökerek kazalara neden oldu.

1955 öncesinde buranın nüfusu kesin olarak bilinmemekle birlikte, bunun 100'ü aşmadığı tahmin edilmektedir. Oysa 1955-sayımında bu çevrede yaşayan nüfus 4-5.000'e çıkmış, bu tarihten sonra Gültepe ve çevresinde hızlı bir nüfus artışı görülmüştür. 1965'te Gültepe Mahallesi'nde 9.276 kişi yaşıyordu. Gültepe'nin nüfusu bu tarihten sonra da artmaya devam ederek 1985'te 11.279 olmuştur.

Gültepe bu tarihlerde, Kâğıthane gibi Şişli İlçesi'ne bağlı bir mahalle durumundadır. Gültepe, 1987'de ayrı bir ilçe yapılan Kâğıthane İlçesi'ne bağlanmıştır. Yeni mahalle yapısında Gültepe Mahallesi'nin nüfusu 1990 sayımında 10.690 olarak görülmektedir. Ancak geniş anlamda Gültepe semtinin kısmen Yahya Kemal, Harmantepe, Telsizler ve Ortabayır mahallelerini de içine aldığı düşünülürse, 1990 sayımı itibariyle nüfusunun en az bunun dört katı olduğunu sanılır. Daha çok gelir düzeyi orta veya ortanın altında olan işçiler, küçük memur ve hizmetliler ile küçük esnaf tarafından iskân edilmiştir. Gültepe' de, çevredeki diğer gecekondu mahallelerinde de görüldüğü gibi çoğunluğu İç Anadolu, Karadeniz ve Doğu Anadolu bölgelerinden gelenler yaşamaktadır. İstanbul doğumluları Sivas, Rize, Giresun ve Kastamonu doğumlular izler. Zamanla tek katlı gecekonduların yerini, kat çıkma yöntemiyle yoksul görünümlü apartmanlar almıştır. Ulaşım belediye otobüsleri ve minibüslerle sağlanmaktadır. Gültepe-Beşiktaş,

Gültepe-Eminönü, Gültepe-Mecidiyeköy ve Gültepe-Taksim otobüs seferleri ve Gültepe-Beşiktaş ile Gültepe-Şişli minibüs seferleri Gültepe'yi düzenli olarak İstanbul' un değişik merkezlerine bağlamaktadır.

Bibi. 1. Çalışkan, "Gültepe, Harmantepe Gecekondulu Mahallelerinin Beşeri Tetkiki", (Coğrafya Enstitüsü mezuniyet tezi), İst., 1963; N. Öz-tap, "Gültepe, Çeliktepe Gecekondulu Sahasının Beşeri ve İktisadi Etüdü", (Coğrafya Enstitüsü mezuniyet tezi), İst., 1968; N. Saran, "İstanbul'da Gecekondulu Problemi", *Türkiye, Coğrafi ve Sosyal Araştırmalar*, ist., 1971; M. Tarhan, "Gültepe Gecekondulu Kesiminde Yerleşmeyi Belirleyen Etmenler", (İÜ Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü mezuniyet tezi), ist., 1968.

SEDAT AVCI

GÜLÜŞTÜ KADIN EFENDİ TÜRBESİ

Fatih Külliyesi'nde, caminin kible yönündeki hazirenin ötesinde, Nakşidil Sultan Külliyesi'nin avlusunda yer almaktadır.

Abdülmecid'in (hd 1839-1861) eşlerinden, son padişah VE. Mehmed'in (Vahideddin) annesi Gülüştü Kadın Efendi (ö. 1861) için yaptırılmıştır. Tespit edilemeyen inşa tarihinin, Abdülmecid döneminin son yıllarına rastladığı söylenebilir.

Duvarları kesme küfeki taşı ile örülmüş olan türbede, Osmanlı türbe tasarımı pek az kullanılan dairevi plan uygulanmıştır. Silindir biçimindeki türbeyi,

kısa bir kasnakla donatılmış ve kurşunla kaplanmış olan kubbe örter. Basık'kemerli giriş doğuya açılmaktadır. Duvarlarda, iki sıra halinde düzenlenmiş ve dışarıdan profilli sövelerle kuşatılmış olan basık kemerli pencereler sıralanmaktadır. Alt sırada 9, üst sırada 10 adet pencere bulunur. Girişin solunda yer alan pencere, diğerleri ile aynı boyutlarda olmasına rağmen, yanlardan pilastrlar ile kuşatılarak ve kısa bir saçakla donatılarak farklı bir görünüme kavuşturulmuştur. Söz konusu açıklığın aslında türbenin kapısı olarak tasarlandığı, sonradan pencereye dönüştürüldüğü yolunda görüşler ileri sürülmüş ise de bunun bir ziyaret penceresi olması daha muhtemel görünmektedir.

Türbenin cephesindeki yalın ifade, Sultan Selim Camii haziresindeki Abdülmecid Türbesi'nde de gözlenmekte ve bu dönemde henüz Osmanlı mimarisinde etkisini sürdüren ampir üslubuna bağlanmaktadır. Pencerelerin alt hizasında yer alan iki silme, hiçbir süsleme öğesinin bulunmadığı cephe boyunca devam eder. Aynı sadelik türbenin, siyah renkli kalem işlerinden oluşan iç süslemesinde de dikkati çeker. Pencere kemerleri akant yapraklarından meydana gelen alınlıklarla taçlandırılmış, kubbe eteğinde sıralanan vazolardan çıkan bitkisel motifler kubbe merkezine doğru uzatılmıştır.

Türbede, Gülüstü Kadın Efendi'ye ait olandan başka 8 sanduka daha bulunur. Simli puşidelerle örtülü olan bu sandukalardan V. Mehmed'in (Reşad) (hd 1909-1918) eşlerinden Dürrüadn Kadın Efendi' ye (ö. 1909) ait olara, geç dönem Osmanlı ahşap oymacılık ve kakmacılık sanatla-

Gülustu Kadın Efendi Türbesi

Yavuz Çelenk, 1994

n açısından dikkate değer bir şebekeyle kuşatılmıştır. II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) Yıldız Sarayı Marangoz-hanesi'nde üretilmiş olması muhtemel bu şebekede islam sanatının çeşitli üsluplarından derlenmiş öğeler dikkati çeker. Köşelerde yükselen babaların uçları mukarnaslarla yumuşatılmış, gerek babalar gerekse de şebeke yüzeyini dikdörtgen ve kare panolara ayıran kayıtlar, sedef kakma stilize çiçek motifleri ile bezenmiştir. Dikdörtgen panolar sivri kemerlerle, kare panolar ise, Arap ülkelerinde "muşara-biye" olarak adlandırılan, torna işi ve geçmeli kafeslerle doldurulmuştur. Ayrıca şebekenin üst kesiminde, sedef kakma ru-mîlerle dolgulanmış palmetlerin taçlandığı, içlerinde altı kollu yıldız (Mühr-i Süleyman) motiflerinin bulunduğu yuvarlak madalyonlar sıralanmaktadır. Sandukanın başucu tarafındaki yuvarlak madalyonlara sedef kakma tekniği ile istlflî sülüs hatlı kitabe yerleştirilmiştir.

Bibi. Uluçay, *Padişahların Kadınları*, 149; Önkâl, *Hanedan Türbeleri*, 275-277.

M. BAHA TANMAN

GÜLZÂRÎ

(19. yy) Âşık.

Asıl adı bilinmiyor. İstanbullu olduğunu bildiren kaynaklar vardır. Uzun yıllar donanmada hizmet ettiği, Kırım Savaşı'nı (1853-1856) konu edinen destanın sonunda yer alan "Donanma emekdarı şaşkın Gülzârî" mısraından anlaşılmaktadır. Gül-zârî'nin günümüze üç destanı dışında çok az şiiri kalmıştır. Ancak destanlarıyla büyük bir ün kazanmıştır.

Gülzârî'nin II. Mahmud'un ölümü (1839) üzerine yazdığı 29 dörtlüklük destanı Anadolu ve Rumeli'de yazılan cönk ve mecmualarda ilk biçimi bozularak da olsa yaygın olarak yer almıştır. Padişahın hastalığı ve ölümü, İstanbul halkının ölen padişaha gösterdiği sevgi, oğlu Abdülmecid'

GÜMRÜKLER

446

447

GÜMÜŞÇÜLÜK

Gülzârî'nin Kırım Savaşı'ru (1855) konu alan *Destan-ı Sivastopol'ünün* 19. yy'da basılmış bir destan mecmuasındaki ilk dörtlükleri. *M. Sabri Koz koleksiyonu*

in tahta geçişi "ağladı" redifli bu destanda acılı bir dille anlatılmıştır. Olayların gelişimi ve bazı ayrıntılar, destanda yer aldığı biçimiyle tarihsel kaynaklarda verilen bilgilerle doğrulanmış bulunmaktadır.

Gülzârî'nin bilinen destanlarından ikincisi Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın ölümü (1849) üzerine söylenmiştir. Tek yaprak halinde ve taşbasması olarak çoğaltılan bu destanda, Mehmed Ali Paşa'dan ve yaptığı hizmetlerden söz eden Gülzârî, bu ünlü valinin ölümüne halkın duyduğu ü-züntüyü dile getirmiştir.

Gülzârî'den kalan üçüncü destan Kırım Savaşı'yla (1853-1856) ilgilidir. 39 dörtlükten oluşan "bu sene" redifli destanda "Rusya" ve "Sultan Mecid" savaşan taraflar; "ingiliz" ve "Fransız" ise Osmanlı Devle-ti'ne yardıma gelen müttefikler olarak karşılıklı konuşturulurlar. Özellikle padişahın ve Rusya'nın ağzından yazılanlar devletin ve Türk halkının Rusya ile ilgili yargılarını güzel bir biçimde ortaya koymaktadır. Dörtlüklere yayılmış bir durumda çeşitli savaş sahneleri anlatıldıktan sonra *Aslı havyarcısın ye taratoru /Bunca Rusiye' nin imparatoru /Merdce cenk etmeği gördün mü bari/Beyân oldu hoş imtihan bu sene* denilerek inceden inceye alay etme yoluna gidilmiştir. Kırım Savaşı'nda kazanılan basan, bu başarının asker ve istanbul halkı arasında yarattığı sevinç destanın ana duygusunu oluşturmuştur.

Destanın son dörtlüğünde ve bu dörtlüğe eklenen iki mısrada kimliği ile ilgili bilgiler veren Gülzârî, *Matlubâtın çt-raklıkdır Gülzârî / Şah dan ola sana ihsan bu sene* diyerek padişahı ihsan beklediğini belirtmekte; bu

dörtlüğün sonuna eklediği iki mısra ile de kendisini "donanma emektarı" olarak tanıtmakta, beklediği ihsana kavuştuğunu dile getirmektedir. **Bibi.** *Destan-ı Medhiyye-i İstanbul, Destan-ı*

Bahr, Destan-ı Vehhâbî, Destan-ı Sivastopol, ist., ty, s. 13-16; M. H. Bayrı, "Gülzârî", *Yeni Türk*, S. 61 (İkincikânun 1938), s. 1282-1285; ay, *Halk Şiiri, XIX. Yüzyıl*, ist., 1956, s. 7, 35; E. S. Sünbüllük, *Halk Şiirlerinden Tarihî Destan ve Divanlar*, ist., 1940, s. 8-13; M. F. Köprülü, *Türk Sazşairleri*, III, ist, 1940-1941, s. 464, 468; M. Â. Özder, "Bir Cönk ve 57 Âşık", *TFA, X*, S. 211 (Şubat 1967), 4335-4336; C. Öz-telli, *Uyan Padişahım*, ist., 1976, s. 122-127; M. S. Koz, "Gülzârî", *TDEA*, III (1979), 402; K. Pa-mukciyan, "ikinci Sultan Mahmud'a Dair Ermeni Harfli Türkçe Dört Manzum Methiye", *Belleten*, LIV, S. 211 (Aralık 1990), Ankara, 1991, s. 1053-1071.

M. SABRI KOZ

GÜMRÜKLER

Gümrük sözcüğü, hem bir verginin adıdır, hem de bir kent söz konusu olduğunda gümrük işlemlerinin yapıldığı idari binaları, antrepoları vb ifade eder.

Türkçedeki gümrük sözcüğünün kökeni kesin olarak bilinmemekle birlikte, "eşya" anlamındaki Yunanca "kommerki-on"dan ya da aynı kökenli ve ticaret anlamındaki Latince "commercium"dan geldiği sanılmakta; böyle bir vergi uygulamasına ise gerek Eski Yunan'daki, gerekse Ortadoğu'daki site devletleri zamanında başladığı, kente giren ve çıkan ticaret mallarından belli bir vergi alındığı belirtilmektedir. Günümüz İstanbul'unun eski geçmişinde yer almış topluluklardan Bizanslılar giriş vergisine önceleri Latince "commercium", sonra da Yunanca "kommer-kion", Venedikliler "dörtte bir" anlamında "quadragessima" derken, diğer Latin topluluklarından Cenevizliler, Latince "liman" anlamına gelen "portus"tan türemiş "portorio" sözcüğünü hem giren, hem de çıkan mallardan alınan vergi için kullanırlardı.

Gerek Konstantinopolis'in kendisi ve onun liman yörelerinde (bugünkü Eminönü, Bahçekapı vb) yer alan küçük Latin kolonileri, gerekse karşı yakaya (Galata) yerleşmiş Cenevizliler açısından ticaret,

Bir kartpostalda Haydarpaşa Gümrüğü. *Galeri Alfa*

(özellikle deniz ulaşımından ve kentin bir liman kenti olmasından ileri gelen deniz ticareti) büyük önem taşımaktaydı. Bu nedenle, hem Bizans devletinin Bizans halkıyla olan ilişkilerinde, hem de Venedikliler, Cenevizliler, Pisalılar, Amalfililer, An-konalılar vb gibi topluluklarla ilişkilerinde yahut da Sırlar, Araplar, daha sonra da Selçuklular ve nihayet Osmanlılar ile olan çeşitli siyasi ve ticari bağlarında gümrük rüsumları sık sık söz konusu olmuş, içte ekonomik kriz dönemlerinde vergiler artırılırken gümrük vergileri de yükseltilmiş ya da halktan yana reformlar yapılmak istendiğinde vergiler azaltılırken, gümrükler de

düşürülmüştür.

Yüzyıllar boyu süren bütün bu deneyimler sonucunda Bizans hayli gelişkin bir gümrük mevzuatına erişmişti. Öte yandan Selçukluların gümrük uygulamalarını devralarak uygulayan Osmanlı Devleti'nin de gümrük kuralları vardı; kent Osmanlılar tarafından alındığında birçok konuda ve kurumda olduğu gibi gümrük vergisinde de Bizans'ın Osmanlı gümrük mevzuatında derin etkisi oldu. Bu hususu, II. Mehmed (Fatih) zamanında (1451-1481) fetih öncesinde ve sonrasında yayımlanan ilgili kanunnamelerin karşılaştırılmasıyla görmek mümkündür.

Osmanlılar, ithalattan, ihracattan ve hattâ transit geçen mallardan gümrük almışlardı. Mastariye (giriş vergisi), reftariye (çıkış vergisi), bağ, kantariye, ihtisap gibi vergiler bu kapsamdaydı. Ne var ki, gümrüğü daha çok bir devlet geliri saymışlar, yerli üretimi ve üreticileri kollayan bir himayecilik olarak kullanmamışlardı. Nitekim II. Mehmed döneminden başlayarak Venediklilere, I. Süleyman (Kanuni) döneminden (1520-1566) itibaren de Fransızlara uygulanan ayrıcalıklı gümrük politikaları Tanzimat'tan sonra İngiltere ve Rusya'yı, derken başka Avrupa ülkelerini de kapsamına almıştı. Gümrüğün himayecilik amacıyla değerlendirilmesinin ilk

belirtilerine ise 1861 sonrasında ihracat vergisinin kademeli olarak yüzde 1'e düşürülmesiyle rastlanır.

Tanzimat'a kadar gümrük vergileri "mu-kataa" denilen bir yolla, yani yıllık bir bedel karşılığı birtakım özel kişilere gümrük alma yetkisi verilerek yapıldı. Kentin belli yerlerine kurulan, "çardak", "mengene", "mizan" ya da "kapan" gibi adlarla anılan mahallerde ve tesislerde kente giren ve çıkan mallar tartılır ya da sayılır, gümrük vergisini gerektirenlerin gerekli işlemleri yapıldı. Günümüze dek yaşayagelmiş Unkapanı, Yağkapanı, Balkapam, Kara-gümrük vb gibi yer adları o çağlardan kalmadır. Tanzimat'tan sonra devlet gümrük rüsumlarını *bizzat* toplamaya başladı; edinilen deneyler sonucu, 1858'de gümrükleri düzenlemek amacıyla ülkenin 17 kıyı kentinde "gümrük emaneti" denilen i-dari birimler kuruldu, bu idareleri yöneten amirlere de "gümrük emini" adı verildi. Halic'in ağzının güney yakasını oluşturan Eminönü'nün adı, İstanbul'un gümrük e-mininden gelmektedir.

1861'de değişik gümrük daireleri birleştirilerek, Rüsumat Emaneti ihdas edildi, yöneticisi de rüsumat emini oldu. Aynı yıl imzalanan ticaret antlaşması ile ithalattan ve ihracattan alınacak gümrük vergilerinin yüzdeleri de tespit edildi. 1907'ye kadar geçerli olan bu antlaşmadan sonra ithalat vergisi artırılmıştı. II. Meşrutiyet'e gelindiğinde Rüsumat Emaneti kaldırıldı, gümrükler Maliye Nezareti'ne bağlandı, Cumhuriyet'te 1929'da Gümrük Tarife Kanunu çıkarıldı, 1931'de kaçakçılığa karşı Gümrük Muhafaza Umum Kumandanlığı, aynı yıl Gümrük ve inhisarlar Vekâleti (Gümrük ve Tekel Bakanlığı) kuruldu. 1980 li yıllarda ise gümrükler Maliye Bakanlığı'na bağlanarak,

bakanlık Maliye ve Gümrük Bakanlığı adını aldı.

1990'larm ortalarında istanbul'daki gümrükleri şöyle sıralayabiliriz: Deniz gümrükleri: Haydarpaşa çıkış ve giriş gümrükleri, Serviburnu ve Çubuklu akaryakıt gümrükleri, Tuzla deri gümrüğü, Kalamış Yat Limanı gümrüğü, Karaköy Yolcu Salonu gümrüğü. Karayolu gümrükleri: Halkalı giriş ve çıkış gümrükleri, Çerkezköy gümrüğü, Erenköy giriş ve çıkış gümrükleri, istanbul bedelsiz ithal ve naklihanegümrükleri, Halkalı tekstil ihtisas gümrüğü, Halkalı teşvik TIR gümrüğü, Yeşilköy otomotiv ihtisas gümrüğü, Haramidere akaryakıt gümrüğü, Trakya serbest bölge gümrüğü. Havayolu gümrükleri: Atatürk Havalimanı Yolcu Salonu gümrüğü, havalimanı giriş ve çıkış gümrükleri, havalimanı gümrük hattı dışı satış mağazaları ve depoları gümrüğü, havalimanı koli tasnif ve kurye gümrüğü, havalimanı serbest bölge gümrüğü. Demiryolu gümrükleri: Sirkeci gümrüğü. Posta gümrüğü: Uluslararası postalar yoluyla gönderilen ticaret dışı paketlerin gümrük muayeneleri için, Galata'da "paket postanesi" diye bilinen istanbul posta gümrüğü ve havalimanındaki koli gümrüğü.

İSTANBUL

GÜMÜŞ BABA TEKKESİ

bak. TAŞÇI TEKKESİ

GÜMÜŞÇÜLÜK Bizans Dönemi

Bizans döneminde gümüşçüler, şehrin ticaret merkezi olan Meşe Caddesi'nin revaklarında yerleşmişlerdi. Günümüze ulaşmış yemek takımları, aydınlatma aletleri ve kilise eşyalarında, başkent atölyelerinden çıkmış eserlere rastlamaktayız. Kaybolmuş gümüş eserleri ve çağın gösteriş merakını, döneme ait yazılardan göz önüne getirmek mümkündür. Paulus Si-lentarius'un büyüleyici Ayasofya tasviri, gümüş levhalarla kaplı ambona (vaiz kürsüsü) dikkati çekerken, kubbeden sallanan yüzlerce gümüş kandillik birçok seyyahı şaşkınlığa uğratmıştır. I. Basileios (hd 867-886) Büyük Saray'ın(->) içinde inşa ettirdiği Nea Ekklesia'mn mermer dinsel tören eşyalarını, VII. Konstantinos (hd 913-959) ise sarayın resmi ziyafet salonu olan Khrosotriklinos'un kapılarını gümüş levhalarla kaplatmıştır. Büyük Saray davetlerinde masalara serilen şatafatlı altın ve gümüş yemek takımları *De ceremora'z's'te*(-<) anlatılır.

I. İustinianos'un (hd 527-565) damga sistemi, gümüşün kalitesini kontrol eden 5 yüksek devlet memurunun damgasından oluşmaktadır. İmparatorun monogramı-la büstünü içeren dairenin etrafında, altıgen, dörtgen ve haç biçiminde damgalar basılmaktadır. Damgalarda rastlanan monogramların arasında şehir eparkı (valisi) ve imparatorluk hazine şefi de vardır. Aynı eser üzerinde 5 yüksek devlet memurunun damgası gerektiğinden, bu dam-

Bizans dönemine ait gümüş buhurdan (üstte) ve tepsi, Antalya Müzesi. *Brigîtte Pitamkis fotoğraf koleksiyonu*

galann Konstantinopolis'te vurulduğu kabul edilmektedir.

Orta Bizans devrinde damgalı gümüşler ortadan kalkmışsa da devletin kalite kontrolü yetkisi, gümüşçü loncalarını denetleyen Konstantinopolis eparkına geçmiştir. VII. Konstantinos döneminde gümüşçü loncaları merasim günlerinde ve imparatorun askeri sefer dönüşlerinde, şehri ve sarayı gümüş şamdan ve buhurdanlarla donatmaktan sorumluydu. O devirde tüm el sanatlarında ortak stilize bir re-pertuvar oluşmuştur. Bitkisel bir zemin ü-zerinde dar ve uzun dini figürlerle Doğu sanatının etkisi olan hayvansal kompozisyonlara yer verilmektedir. Orta Bizans devrinden günümüze gelen gümüşler daha ziyade ikona kaplamaları, rölik kutuları ve haçlardan oluşan dini eserlerdir. Gümüşün yapım ve süsleme teknikleri a-sırlar boyu değişikliğe uğramamıştır.

Bibi. *Argenterie Romaine et Byzantine*, (yay. F. Baratte), Paris, 1988; F. Baratte, "Vaisselle d'argent, souvenirs litteraires et manieres de table: exemple des cuillers de Lampsaque", *Cahiers Archeologiques*, S. 40 (1992), s. 5-20; E. Cruikshank-Dodd, "Byzantine Silver Stamps", *Dumbarton Oaks Studies*, VII, Washington, 1961; ay, *Byzantine Silver Treasures*, Bern, 1973; M. Mundell-Mango, *Silver From Early Byzantium, The Kaper Koraon And Related Treasures*, The Walters Art Gallery, Baltimore, 1986; *Vie de Theodore de Sykeon*, (yay. A.-J. Festugiere), Brüksel, 1970.

BRİGİTTE PİTARAKİS

Osmanlı Dönemi

Osmanlı döneminde İstanbul'da gümüş-çülük büyük gelişme göstermiştir. Herkesin bir mührünün olduğu bu dönemde İstanbullu hakkaklerin kazıdıkları gümüş mühürler dünya mühürcülüğünün şaheserleri olarak yerli ve yabancı müze ve ö-zel koleksiyonları süslemektedir. Tespit edilebilen 105 hakkakten en tanınmışları Mecdi Efendi, Ali Efendi, Zeki Efendi, Benderyan Efendi ve Yümni Efendi'dir. Bu dünyanın en zor mesleğinin ustalarının adları ne yazık ki sanat literatürüne geçmemiştir.

Yine İstanbul'a has gümüş tekniklerinden olan İstanbul tarzı gümüş kakmacılık bu sanat dalı içinde kendine ayrı bir yer bulmuştur. Zift üzerine yatırılmış plaka gümüşün çelik kalemlerle dövülerek biçimlendirilmesi olan bu tarz ile, mushaf mahfazaları, mücevher kutuları, kemer tokaları, leğen, ibrik, yastık aynası gibi çok sayıda ve çeşitte eser ortaya konulmuştur. Son dönemin en önemli gümüş kakma ustalarının başında Kakmacı Ziya Aygan gelmektedir. 1980'de vefat eden Aygan'dan sonra onun talebeleri Hüseyin Baykal, Kirkor İnce, Artin Helvacıoğlu ve M. Zeki Kuşoğlu bu sanatı yaşatmaktadır.

Ayrıca, yüzlerce yıldır bir sanat ve kültür merkezi olarak ülkenin her yerinde yetişen sanatçıları kendisine çektiğinden yerel sanat dalları ve teknikleri İstanbul'da da uygulanır olmuştur. Mesela Trabzon'un hasın, Van'ın savatı, Mardin'in telkarisi İstanbul'da aynı güzellikte, hattâ bazen daha güzel işlenir olmuştur.

Bu arada kalemkârlık çeşitleri arasın-

GÜMÜŞHANEVÎ TEKKESİ

448

449

GÜMÜŞSÜYÜ ASKERİ

da gümüşe atılan İstanbul kalemini unutmamak gerekir. Bu teknikle de daha çok sadekârlarm yaptıkları tütün tabakası, gümüş ziynet kutuları üzerine kalem işi yapılmıştır. Bu sanatkârlar gümüşü hakkaklerin usulünde çalışırlardı.

Yine Batı'dan geldiği bilinen ve istanbullu ustalarca benimsenip uygulanan ve çokça itibar gören Aznavur işini de zikretmek gerekir. Bu sanatın son ve büyük ustası Reşat Gülen'di.

Bütün bu eserler özellikle yabancılar tarafından büyük bir beğeni ile satın alınmaktadır. Ayrıca dönemin padişahının şimdiki TSE karşılığı olan tuğra damgasını taşıması bu eserleri daha da aranılır hale sokmaktadır. Tuğra damgalı eserler diğer eserlere oranla çok daha *pahalıya*- satılmaktadır. M. ZEKİ KUŞOĞLU

GÜMÜŞHANEVÎ TEKKESİ

Eminönü İlçesi'nde, Alemdar Mahallesi'n-de, İstanbul Valiliği (eski Babıâli) karşısında, Hükümet Konağı Sokağı ile Gümüşha-neli Sokağı'nın kavşağında yer almaktaydı, İstanbul'da, son dönemde, Nakşibendîliğin Halidî koluna bağlı tekkelerin en önemlisi olan bu kuruluş, Şeyh Ahmed Zi-yaeddin Gümüşhanevî(-») tarafından 11407 1727 tarihli Fatma Sultan Camii'neO) 1859' da meşihat konulması sonucunda teşekkül etmiştir. Adı geçen yapı, tekkeye dönüştürüldükten sonra da, tekke mensuplarının yanı sıra çevre halkı tarafından cami olarak kullanılmaya devam etmiş, ayrıca "hatm-i haccân" denilen hafî (sessiz) zikir usulünün icra edildiği tevhidha-ne görevini üstlenmiştir. Cami-tevhidhane-nin batı yönüne 1875'te harem ve selamlık bölümlerinin eklenmesi sonucunda, bir tarikat kuruluşunun gerektirdiği mimari programa kavuşan Gümüşhanevî Tekkesi, tekkelerin kapatıldığı 1925'e kadar faaliyetini sürdürmüş, A. Ziyaeddin Gümüşha-nevî'nin vefatından sonra tekkenin postuna Şeyh Hasan Hilmî Efendi (ö. 1911), Şeyh İsmail Necati Efendi (ö. 1918),

Dağıstanlı Şeyh Ziyaeddin Ömer Efendi (ö. 1926) ve Şeyh Mustafa Feyzî Efendi (ö. 1926) oturmuşlardır. Cumhuriyet döneminde kadro harici camiler arasına katılan tekke binaları bir müddet İstanbul Valiliği'nin yatakhane ve elbise deposu olarak kullanıldıktan sonra 1957'de yol açma gerekçesiyle yıktırılmıştır.

Osmanlı döneminden gümüş kakma mushaf muhafazası (solda) ile 19. yy'a ait mühür, TSM. M. Zeki Kuşoğlu koleksiyonu ve arşivi

Gümüşhanevî Tekkesi'ni oluşturan binalardan cami-tevhidhane, sokakların kavsındaki küçük bir avlunun gerisinde yer almakta, tuğla örgülü babalara oturan demir parmaklıkların sınırladığı bu avlu, daha ziyade cami cemaatine kullanılan basit bir kapıyla Hükümet Konağı Sokağı'na açılmaktadır. Arsanın batı kesimini işgal eden diğer tekke bölümleri ise, kapısı Gü-müşhaneli Sokağı'na açılan ve bir şadırvanla donatılmış bulunan diğer bir avlu-

Gümüşhanevî Tekkesi'nde cami-tevhidhanenin kuzeydoğudan görünüşü (üst) ve cami-tevhidhanenin batı

duvarındaki

hünkâr mahfili.

IAM Encümen

Arşivi, 1936,

(üst ve alt)

Fotoğraflar Nedret

İşli arşivi

nun (tekke avlusunun) çevresinde yer alır. İki katlı ahşap harem binası bu kesimin kuzeydoğu köşesinde bulunmakta ve ca-mi-tevhidhaneye bitişmektedir. Bunun gerisinde, aynı şekilde cami-tevhidhanenin batı duvarına bitişen tek katlı ahşap bina selamlık birimleri ile derviş hücrelerini barındırır. Tekke avlusuna girildiğinde sağ köşede küçük bir şadırvan vardır.

Tevhidhane olarak kullanılan Fatma Sultan Camii 1826'da Hocapaşa yangınında harap olduktan bir yıl sonra 1243/1827' de II. Mahmud (hd 1808-1839) tarafından ihya edilmiştir. Son haline oranla daha büyük ve gösterişli olması muhtemel ilk binanın mimari özellikleri bilinmemektedir. II. Mahmud döneminin özelliklerini yansıtan son yapı, derinliğine gelişen dikdörtgen planlı bir harim ile enine yerleştirilmiş dikdörtgen planlı ve kapalı bir son cemaat yerinden meydana gelir, Aynı çatı altına alınmış bulunan bu mekânların duvarları moloz taşla örülmüş, yalnızca son cemaat yeri kuzey (giriş) yönünde ahşap bir duvarla sınırlandırılmıştır. Son cemaat yerinin kuzey ve doğu duvarlarında iki sıra halinde dikdörtgen pencereler sıralan-

maktadır. Harimin, zamanında jandarma koğuşuna bitişik olan mihrap duvarı ile tekke müstemilatına bitişik olan batı duvarı sağır bırakılmış, Hükümet Konağı Sokağı üzerindeki doğu duvarı, alttakiler dikdörtgen, üsttekiler yuvarlak kemerli o-lan dört çift pencere ile donatılmıştır. Kuzey duvarı boyunca uzanan mahfiller bir seki ile yükseltilmiş, fevkani mahfil taşıyan ahşap dikmelerle ve torna işi korkuluklarla sınırlandırılmıştır. Ortasında kavisli bir çıkma ile genişletilmiş olan fevkani mahfil son cemaat yerinin üstünde de devam etmekte, batı kesiminde, harem dairesi ile bağlantılı olan ve kafesli bölmelerle sınırlandırılmış bulunan bir kadınlar bölümü yer almaktadır. Batı duvarının ekseninde, hünkâr mahfilinin kavisli çıkması dikkati çeker. Oymalı hotozların taçlandığı kafeslerle donatılmış olan hünkâr mahfilinin, 1875'te eklenen selamlık kanadı ile irtibatlı olduğu anlaşılmaktadır. Mihrap yarım daire planlı ve yuvarlak kemerli bir niş şeklinde tasarlanmıştır.

Ahşap minberin kayda değer bir özelliği yoktur. Harimin duvarlarında, son döneme ait dini ve sivil yapıların hemen hepsinde görülen türde, basit kalem işleri bulunmaktadır. Dörtlü çıta grupları ile karelere taksim edilmiş olan ahşap tavanın merkezine, iki kare çerçevenin ortasına, II. Mahmud dönemi süslemesinin ürünü olan güneş motifi (Sultan Mahmud güneşi) biçiminde bir tavan göbeği oturtulmuştur.

Cami-tevhidhanenin kuzeybatı köşesinde yükselen ve gövdesine kadar olan kesimi ahşap harem dairesine saplanan minarede kesme taş işçiliği görülmektedir. Silindir biçimindeki gövde, kare tabanlı, basık bir kaide ile "S" profilli bir pabuca oturmakta, şerefe korkuluklarında kabartma perde motifleri seçilmektedir. Yapının kuzey ve özellikle doğu cephelerinde ampir üslubunun sadeliği gözlenmekte, minare ile harimdeki birtakım ayrıntılarda ise son demlerini yaşayan Osmanlı baroğunun etkileri hissedilmektedir.

Gümüşhaneli Sokağı üzerinde yer alan ve tekkenin müdavimleri ile burada ikamet eden şeyh ailesi tarafından kullanılan kapı bağdadi sıvalı, içbükey profilli, dikdörtgen bir çerçeve içine alınmış ve eteği kavisli bir saçak oluşturan, kurşun kaplı bir kubbe ile taçlandırılmıştır. Mermer sövelerin kuşattığı kapı açıklığının üzerinde, ortada, Cumhuriyet döneminde sıva ile örtüldüğü anlaşılan II. Mahmud tuğrası, yanlarda, yapının 1243/1827'de adı geçen hükümdar tarafından yenilendiğini belgeleyen manzum kitabenin beyitleri yer alır. Ta'lik hatlı kitabede yer alan İzzet mahlaslı kıt'anın Keçecizade İzzet Molla' ya (ö. 1829) ait olması muhtemeldir. Kapıyı çerçeveleyen içbükey kuşağın, kitabenin üzerine isabet eden yerine, alçı kabartma olarak kıvrık dallardan bir süsleme yerleştirilmiştir. Gerek tasarımına gösterilmiş olan özen gerekse de kitabeyle donatılmış olması, ayrıca hünkâr mahfilinin konumu, aslında bu kapının söz konusu mahfile geçit veren hünkâr girişi olarak düşünüldüğünü kanıtlamaktadır.

Bibi. Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ*, 29; 1. Gündüz, *Gümüşhanevî Ahmed Ziyâüddîn. Hayatı, Eserleri, Tarikat Anlayışı ve Hâlidîyye Tarikatı*, ist., 1984; S. Eyice, "İstanbul'un Kaybolan Eski Eserlerinden: Fatma Sultan Camii ve Gümüşhaneli Dergâhı", *Prof. Dr. Sabri F. Ülge-ner'e Armağan*, ist., 1987, s. 475-511; T. Zar-cone, "Remarques sur le role sociopolitique et la filiation historique de Şeyh Nakşbendî dans la Turquie contemporaine", *Naqsbendis*, tst.-Paris, 1990, s. 416-420; *Ahmed Ziyâüddîn Gü-müşhanevî-Sempozyum Bildinleri*, ist., 1992. M. BAHA TANMAN

GÜMÜŞSÜ PALAS

Ayaspaşa'da, İnönü Caddesi'nde (eski Gümüşsüyü Caddesi) 26 no'lu yapıdır.

1900'lü yılların başlarında yapılan bina, Ayaspaşa'nın ve İstanbul'un en eski apartmanlarından biridir. Mimarı belli değildir. Azaryan ailesi tarafından yaptırılmıştır ve 1939'a kadar Azaryan Apartmanı (veya ham) olarak tanınıyordu. Bu tarihte, Fransa'ya yerleşmiş olan sahipleri tarafından satıldığında Gümüşsü Palas adını almıştır. 1939'da mimari ve süsleme özellikleri korunarak kalorifer ve asansör tesisatı yapılmış, aynı zamanda büyük bir o-narım geçirmiştir. Halen, semtin hemen hemen bütün büyük apartmanları gibi iş-hanı olarak kullanılmaktadır.

Kagir, beş katlı apartmanın caddeye bakan ana cephesi ve Sulak Çeşme Sokağı tarafındaki yan cephesi zamanın bazı küçük aşındırmaları dışında orijinal hüviyetleri ile günümüze gelmiştir. Deniz tarafındaki, aslında hayli sade olan cephesine ise balkonlar eklenmiştir. Cephesi, art nouveau, ampir, barok gibi çeşitli Batı süsleme üsluplarının karıştığı taş taklidi kabartma süslemeleri ile dikkati çeker.

YILDIZ DEMİRİZ

GÜMÜŞSÜYÜ ASKERİ HASTANESİ

Taksim'den Dolmabahçe'ye inen Gümüşsüyü Caddesi üzerinde, Gümüşsüyü Kışlası'nın(-0 hemen yanında yer alır.

Abdülmecid'in Taşkışla'daki ve Gümüşsüyü Kışlası'ndaki topçu askerlerinin tedavileri için bu yörede bir hastane yapılmasını emretmesi üzerine, Taksim'de Ayas-paşa Mezarhğı'mn(->) bulunduğu Üsküdar'a bakan meyilli tepenin Gümüşsüyü

Gümüşsüyü Askeri

Hastanesi'nin girişi.

TEtn^Arşivi

mevkiinde yapımına başlanmıştır. İnşaat nedeniyle mezarlığın kısmen kaldırılması halk arasında Abdülmecid aleyhinde sözler söylenmesine sebep olmuştur. 1847' de başlayan yapım çalışmaları 2 sene sürmüş ve 17 Zilhicce 1265/4 Ekim 1849'da, başta Abdülmecid olmak üzere devlet ileri gelenlerinin bulunduğu bir törenle hizmete girmiştir, istanbul'da

Haydarpaşa Askeri Hastanesi'nden sonra yapılan ikinci askeri hastanedir.

Hastanenin 40'ar yataklı büyük koğuşları ve toplam 350 yatağı vardı. Koğuşlar hasta başına düşen hava miktarının artırılması amacıyla yüksek tavanlıydı. Hastanenin ilk kadrosu, Başhekim Miralay Salih Bey, Tabib-i Evvel Hacı Mehmed, 6 sıra tabibi ve 4 eczacıdan oluşmaktaydı.

Uzun yıllar orduya hizmet eden hastane, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Miralay Lefter Bey yönetiminde kadrosunun çok üstünde hasta kabul etmiştir. Hastane hekimlerinden Operatör Hazım Paşa (Bellisan) 1892'de burada ilk modern cerrahi servisini kurmuştur. Bundan sonra hastane özellikle cerrahi alanında büyük bir ün ve itibar kazanmıştır. 1909'da ihtisas dalları kurulmuş ve röntgen, asabiye, ku-lak-burun-boğaz, deri-frenji hastalıkları servisleri çalışmaya başlamıştır.

Balkan Savaşı (1912-1913) sırasında Alman Kızılhaç örgütünden Dr. Liebert başkanlığında, Dr. Hitzler ile 4 hastabakıcı ve 2 hemşireden oluşan bir ekip çalışmalarını bu hastanede sürdürmüştür. Savaş sonunda başhekimliğe Miralay Süleyman Numan ile Operatör Yüzbaşı Mazlum (Boysan) atanmışlardır. Süleyman Numan Bey, burayı örnek bir hastane haline getirerek, Alman hemşireler çalıştırmıştır. I. Dünya Savaşı süresince hastane Ordu Sıhhiye İkmal Deposu görevini yapmış, hasta akını karşısında Ayaspaşa Mezarlığı duvarı dibine iki pavyon ve bir baraka yaptırılarak bunlar bulaşıcı hastalıklar ile asabiye ayrılmış ve yatak kapasitesi 1.200'e çıkarılmıştır.

1919'da Fransızlar tarafından işgal edilen Gülhane Tatbikat Hastanesi geçici olarak hastanenin orta bahçesinde kurulan barakalarda hizmet vermiştir. İstanbul'un kurtuluşundan sonra hastane 500 yatakla

GÜMÜŞSÜYÜ KIŞLASI

450

451

GÜNEŞLİ

İstanbul'dan güneş saati örnekleri (soldan sağa): Mihrimah Sultan Camii'nin (Üsküdar) üçgen, Sultan Ahmed Camii'nin dairesel ve Ferruh Kethüda Camii'nin (Balat) dörtgen güneş saatleri. *Ahmet Kuzik, 1994 (sol), Tahsin Aydoğmuş, 1993 (orta ve sağ)*

Gümüşsüyü Kışlası'nın deniz cephesinden görünümü. *Ahmet Kuzik, 1994*

faaliyetini sürdürmüştür. II. Dünya Savaşı'nda özellikle 1943'ten itibaren Trakya ve İstanbul civarında yapılan yığınakların acil cerrahi vakalarına müdahale edebilen ve devamlı cerrahi servisi bulunan tek hastane Gümüşsüyü idi.

Hastane çeşitli tarihlerde onarım görmüştür. 1954-1955'te arkada bulunan mutfak ve ek kısımlar yeniden ele alınmış ve buradaki barakalar yıktırılarak

yenilenmiştir. Poliklinikler yetersiz kalınca orta bahçede bu defa da iki katlı modern bir poliklinik binası yaptırılarak 1 Nisan 1967'de hizmete sokulmuştur. Hastanenin üst katı iki kat halinde restore edilmiş ve Haziran 1968'de hizmete girmiştir. 250 yatağı vardır.

Bibi. S. Atamal, "Gümüşsüyü Hastanesi ve Üroloji Servisinin Tarihçesi", *Şirurji, c. VII*, no. 1 (Ocak 1954), s. 41; F. Frik, "Alman Kızılhaçı-nm Trablus ve Balkan Harplerindeki Sıhî Yardım Hizmetleri Eserinden Memleketimize Ait Notlar", *Dirim*, S. 8 (Ağustos 1955), s. 345, 349-351; Özbay, *Asker Hekimliği*, III, 410-457; B. N. Şehsuvaroğlu-A. E. Demirhan-G. G. Can-tay, *Türk Tıp Tarihi*, Bursa, 1984, s. 136-137.

NURAN YILDIRIM Mimari

Hastane yakın bir zamana kadar Garabet Amira Balyan'a atfedilirken, yapılan son araştırmalarda mimarının aynı zamanda İngiliz Elçiliği mimarı sıfatını taşıyan W. J. Smith olduğu saptanmıştır. Arşiv belgelerinde adı "İsmid" olarak geçen Smith'e bir hastane planının yaptırıldığı, önceleri beğenilmeyen bu planın sonradan uygulamaya konulduğu bilinmektedir. Nitekim, *BOA* daki İrade tasnifinde bulunan 1850 tarihli bir belgeden, Smith'ten bir hastane inşasında yararlanıldığı öğrenilmektedir. Aynı zamanda Naum Tiyatrosu ve Mecidiye Kışlası'nın da mimarı olan Smith, hastanenin inşasına Mecidiye Kışlası'nın yapımı sırasında başlamış ve ondan önce de bitirmiştir. O döneme ait *Journal de Constantinople'da*. bu yönde birtakım haberler vardır.

"E" şeklinde bir plana sahip bulunan hastanenin neoklasik *tarzdaki* girişi, yapıya resmi bir kimlik verir. Cephede, girişin sağında kalan bölümün zemin ile birlikte üç katlı olduğu görülür. Diğer cepheler i-se iki katlıdır ve beşik çatı örtüsüne sahiptir. Her katta yer alan dikdörtgen pencereler monoton bir dizilişe sahip olmakla beraber, birinci kat pencerelerinin tabla kısmının, pencere eninden dışa taşkın biçimde barok kıvrımlı konsolla taşınan belirleyici silme ile sonlanması cephedeki tekdüzeliğe karşıt bir hareket unsuru o-larak ele alınabilir. Ana aksta yer alan girişe uzun ve dik bir merdiven ile ulaşılması aynı zamanda yönlendirici bir harekettir. Revaklı olarak düzenlenen girişte, iki yanda arka arkaya dizilmiş ikişerden dört sütun üçgen şeklinde bir çatı ile son-lanır. Neoklasik bir tarzın uygulanmış ol-ması o dönem devlet yapıları için karakteristiktir. Yapının köşelerine gelen bölümlerin (aynen kışla yapılarında olduğu gibi), hafifçe dışa taşırılması cephede geometrik bir düzene de işaret eder. Giriş

kapısında kitabesi vardır. Hastanede ka
loriferle ısıtılma sisteminin ilk kez kulla
nılmış olması teknolojik açıdan bir yeni
liktir- _ ^ ,

AYŞE YETİŞKİN KUBÎLAY

GÜMÜŞSÜYÜ KIŞLASI

Taksim'den Dolmabahçe'ye inen Gümüşsüyü Caddesi üzerinde, Gümüşsüyü Askeri Hastanesi'nin(->) yanında yer alır.

Hademe-i Hassa ve Muzika-i Hümayun efradı için 1850'li yıllarda yaptırılmaya başlanmış, yapımına bir süre ara verildiğinden Abdülaziz zamanında (1861-1876) 1862'de tamamlanmıştır. Muzika-i Hümayun'un, Hademe-i Hassa efradından daha kalabalık ve önemli olması nedeniyle kışlanın adı zaman zaman "Muzika-i Hümayun Kışlası" olarak da geçmektedir. Aralıklı olarak gerçekleştirilen onarımlar ve ek binalarla günümüze farklı bir biçimde ulaşan Gümüşsüyü Kışlası'nın mimarının Sarkis Bey Balyan olduğu yolunda görüşler vardır.

19. yy'da değişen değerlerin ve işlevlerin etkilerinin mimari alanına da yansımalarıyla birlikte yapılmaya başlayan Batılı anlamdaki kışla binaları arasında yerini alan Gümüşsüyü Kışlası Ayaspaşa Mezar-lığı'na(->) ait alan üzerine inşa edilmiştir.

Bina, 19. yy'daki inşaat faaliyetleri içinde gerçekleştirilen Batılı anlamdaki kışla yapılarının sade plan şemasını aynen yineler. Geniş bir orta avlu ile onu çevreleyen yapı kanatlarından oluşan Gümüşsüyü Kışlası bu haliyle tipik kışla şemasının en karakteristik ve sade bir örneğini sergiler.

Halen İstanbul Teknik Üniversitesi bünyesinde kullanılan yapı batı cephesinde iki katlı, Dolmabahçe'ye bakan cephesinde ise bodrum üzerine dört katlıdır. Son derece sade bir cephe düzenine sahip o-lan yapının köşeleri, birer pencere aksı kadar genişletilerek ve bir kat yükselti-

lererek belirginleştirilmiştir. Ancak son o-narımlarda ara bölmelere birer kat eklenmesi nedeniyle köşe kuleleri ile olan ayırım yok edilmiştir. Katlar birbirinden sade kornişlerle ayrılmaktadır. Cephesinde köşe çıkmaları dışında bir hareketlilik gözlenmeyen yapının bu görünümü deniz cephesinde yer alan barok mimari(->) tarzındaki kıvrımlı merdiven ile bozulur. Merdiven aynı zamanda, yapının değişmeden günümüze ulaşan tek ögesidir. Merasim girişi olarak kullanılan merdiven yamaca ustalıkta oturtulmuştur. Cephenin ortasından tek kollu inerken, bir sahanlıktan sonra ikiye ayrılır ve barok bir açılma ile yola kıvrılarak iner.

Bibi. Cezar, *Beyoğlu*; M. Cezar, *Sanatta Batıya Açılış ve Osman Hamdi*, ist., 1971; Tuğlacı, *Balyan Ailesi*; *Tarih-i Lutfi*, DC, 15.

AYŞE YETİŞKİN KUBİLAY

GÜNEŞ SAATLERİ

Bir mil gölgesinin özel olarak hazırlanmış mermer, taş ya da madeni bir kadran üzerine düşmesiyle zamanın tayinine yarayan cihazlar.

Yapılış şekillerine ve çalışma esaslarına göre dikey, yatay ya da silindirik türleri

bulunmaktadır. Geceleri de kullanılabilen ve yanlarında gerçek zamanı saptamaya yarayan bir "tadil-i zaman cetveli" bulunan güneş saatleri de vardır. Bazı güneş saatlerinde saatin, ayların ve mevsimlerin gösterilebilmesi için birden fazla sayıda mil bulunur. Güneş saatleri kadranlarının biçimine göre dairesel, dörtgen ve üçgen biçimli olabilirler. Aynı satıh üzerinde hem üçgen, hem de dörtgen kadranların belirtildiği saatler de bulunmaktadır. Bazı güneş saatleri ise yalnızca ikindi vaktini gösterecek şekilde yapılmıştır. Gündelik hayatta zaman en çok namaz vakitlerini tespit etmede önem kazandığından güneş saatleri genellikle camilerin güneş gören avlularına, kible veya batı du-

varlarına yerleştirilmiştir. İstanbul'da 49'u günümüze ulaşan 52 güneş saatinin varlığı saptanmıştır. Bunların en eskisi Top-kapı Sarayı'nın üçüncü avlusunda bulunan yatay saattir. Kitabesine göre II. Mehmed' in (Fatih) (hd 1451-1481) emriyle yapılmıştır, 1793'te de Silahdar Seyyid Abdullah tarafından bazı ilavelerle yenilenmiştir. Saatin 1460-1474 arasında Fatih döneminin büyük astronomi ve matematik bilgini Ali Kuşçu tarafından yapılmış olması muhtemeldir. İstanbul'un ikinci en eski güneş saati ise yine Ali Kuşçu tarafından yapıldığı tahmin edilen ve Fatih Camii' nin batı minaresinin kaidesinin batı yüzünde bulunan yatay güneş saatidir. Fatih Camii'nde bulunan ikindi saatinin de Ali Kuşçu tarafından yapıldığı sanılmaktadır. W. Meyer'e göre Ayasofya'nın avlusundaki yatay güneş saati de Ali Kuşçu' nün eseridir. İstanbul'un eskilik bakımından daha sonra gelen güneş saati ise Top-kapı'daki Kürkçübaşı Camii'nin minaresinde yer almaktadır. Bir mermer levha ü-zerine hem üçgen, hem de dörtgen saatlerin yerleştirildiği karma ve dikey tipteki bu saat Mehmed bin Ebu'l-Kasım tarafından 1511'de yapılmıştır.

İstanbul'daki güneş saatleri şöyle sıralanabilir. Fatih Camii (1473?, dikey, üçgen), Fatih Camii (1473?, ikindi saati), Mu-rad Paşa Camii (üçgen), Murad Paşa Camii (dörtgen), Seyit Ömer Camii (üçgen), Bayezid Camii (1742, üçgen), Bayezid Camii (1742, ikindi saati), Bayezid Camii (1507-1510, üçgen), Kürkçübaşı Camii (1511, üçgen-dörtgen), Ayasofya (16. yy, üçgen-dörtgen), Ayasofya (yatay), Sultan Selim Camii (üçgen), Mihrimah Sultan Camii (Üsküdar, 1770, üçgen), Mihrimah Sultan Camii (Üsküdar, üçgen), Kara Ahmed Paşa Camii (Topkapı, 1792, üçgen), Süleymaniye Camii (1772, üçgen), Süleymaniye Camii (1772, ikindi saati), Ferruh Kethüda Camii (Balat, dörtgen), Mihrimah Sultan Camii (Edirnekapı, dörtgen), Mihrimah Sultan Camii (Edirnekapı, üçgen), Kılıç Ali Paşa Camii (Topkapı, yatay), Cerrah Mehmed Paşa Camii (Cerrahpaşa, 1762, üçgen), Sultan Ahmed Camii (dairesel), Sultan Ahmed Camii (üçgen), Sultan Ahmed Camii (üçgen), Yeni Cami (Eminönü, 1669, dörtgen), Yeni Ca-

mi (Eminönü, üçgen), Yeni Cami (Eminönü, ikindi saati), Yeni Valide Camii

(Üsküdar, üçgen), Hekimoğlu Ali Paşa Camii (1761, üçgen), Hekimoğlu Ali Paşa Camii (1761, ikinci saati), Hekimoğlu Ali Paşa Camii (üçgen), Ayazma Camii (Üsküdar, üçgen), Ayazma Camii (Üsküdar, üçgen), Laleli Camii (1779, üçgen), Laleli Camii (1779, üçgen), Beylerbeyi Camii (üçgen), Beylerbeyi Camii (yatay), Beylerbeyi Camii (1788, yatay), Eski Yeni Cami (Eyüp, 1688, dörtgen), Paşalimanı Camii (üçgen), Beşiktaş Deniz Müzesi (1782, üçgen), Edirnekapı Şehitliği (1914-1915, yatay), Askeri Müze (Harbiye, yatay), Topkapı Sarayı (üçüncü avlu, 1460-1474 ?, 1793, yatay), Topkapı Sarayı (Ağalar Camii, 1859, üçgen), Topkapı Sarayı (1859, üçgen), Kandilli Rasathanesi (18. yy, silindirik), Bayezid Medresesi (1916, yatay), Hoca Tahsin Mektebi (dörtgen, mevcut değil), Fatih Camii Mektebi (470'ler, dikey, mevcut değil), Şehzade Camii Muvakkitha-nesi (1795, mevcut değil). Bibi. W. Meyer, *istanbul'daki Güneş Saatleri*, ist., 1985; N. Çam, *Osmanlı Güneş Saatleri*, Ankara, 1990.

İSTANBUL

istanbul'un en eski güneş saati olan Topkapı Sarayı'nın 3. avlusunda bulunan yatay saat. *Tahsin Aydoğmus, 1993*

GÜNEŞLİ

Rumeli yakasında, Bağcılar İlçesi'ne bağlı semt. Güneyinde Yenibosna ve Kocasinan merkezleri, doğusunda Barbaros ve Kazım Karabekir mahalleleri, kuzeyinde Mahmut Bey Mahallesi ile çevrilidir. Batı sınırını ise TEM Otoyolu çizer.

Bazı kaynaklarda bugünkü Güneşli' nin bulunduğu yerde eski bir Rum yerleşmesinin olduğu ileri sürülür. Yörede bulunan Ayazma semtinin adının buradan geldiği düşünülmektedir. Osmanlı döneminde ise burada taşocakları vardı.

1950'lere kadar bölgede birkaç çiftlikten başka yerleşim yeri yoktu. 1956'da Bulgaristan'dan gelen göçmenlerin iskân e-dilmesiyle yörenin çehresi değişmeye başladı. 1981'e kadar Bakırköy'e bağlı Bağcılar (Yeşilbağ)Belediyesi'ne, 1981'de bu belediyenin kaldırılmasıyla Bakırköy İlçesi' ne bağlanan Güneşli, Bağcılar'ın ilçe yapıldığı 1992'ye kadar köy statüsünde kaldı. Günümüzde eski Güneşli Köyü dört mahalleye bölünmüştür. Bunlardan Bağlar ve Evren mahalleleri, Kirazlı bölgesinde; Hürriyet ve Güneşli Merkez mahalleleri ise Bağcılar bölgesinde yer almaktadır.

1990'larm başında Güneşli yöresi ö-nemli değişiklikler yaşadı. O yıllara kadar Cağaloğlu(->) civarında faaliyet gösteren birçok önemli basın kuruluşu Güneşli'ye taşındı. Modern dev binalarda faaliyete geçen ilk basın kurumu, *Sabah* gazetesini çıkaran Bilgi Yayıncılık AŞ oldu. Bunu Hürriyet Gazetecilik ve Matbaacılık AŞ, İnter Star Televizyonu ve Milliyet Gazetecilik AŞ izledi. Aynı dönemde açılan Metro Gross

Market ile birlikte Güneşli bölgesi önemli bir iş merkezi haline geldi.

1956'da az sayıda göçmenin oluşturduğu nüfus 1975'ten sonra hızla artmaya başladı. 1994 itibariyle 100.000'e ulaşan Güneşli nüfusunun önemli bölümünü Bulgaristan göçmenleri, Karadeniz (Trabzon, Giresun, Samsun, Ordu, Sinop), Doğu Anadolu (Erzurum), İç Anadolu (Sivas) ve Trakya bölgelerinden göç edenler meydana getirmektedir. Güneşli'yi oluşturan dört mahalleden Bağlar Mahallesi diğerlerine göre daha seyrek yerleşime sahiptir. Burası ile Yenibosna merkezi arasındaki bölge meskûn değildir.

GÜNGÖREN İLÇESİ

452

453

GÜRCÜLER

Güneşli'de 8 ilkokul, 1 lise, 1 ticaret lisesi, 1 sağlık ocağı ve hemen hepsi yakın dönemde inşa edilmiş 7 cami vardır. Bölgede tarihi esere rastlanmamaktadır. Fakat TEM Otoyolu'nun yapımı sırasında yok edilen, Ayamama Deresi üzerindeki Papaz Köprüsü'nün Mimar Sinan'ın eseri olduğu söylenmektedir. 1950'lerde var olan çiftliklerden işadamları Ali Koçman'ın ailesine ait olanı halen varlığını sürdürmektedir. Bazı bölümleri TEM Otoyolu'nun yapımı sırasında istimlak edildiğinden oldukça küçülmüştür.

Güneşli'de 25.000 kişilik telefon santralı, İSKİ bölge müdürlüğü, Bağcılar belediye binasının yamsıra, aralarında İçdaş, Ortaş, Motorsan, Adidas ve Altın Mekik kuruluşlarının da bulunduğu irili ufaklı pek çok işyeri vardır.

Güneşli'nin en önemli ulaşım arterleri Deve Kaldırımı, Kâzım Karabekir, Kirazlı, Mahmut Bey, Fevzi Çakmak, Atatürk, Menderes, Gazi Osman Paşa, Fatih, İstiklal, Evren, Cumhuriyet ve Anafartalar caddeleridir.

AYŞE HÜR

GÜNGÖREN İLÇESİ

İlin batı yarısında, Çatalca Yarımadası'n-da yer alır. 3 Haziran. 1992 tarihinde yürürlüğe giren 3806 sayılı yasayla kurulmuştur. Güngören İlçesi kuzeyde Esenler, doğuda Zeytinburnu, güneyde Bakırköy, güneybatıda Bahçelievler, batıda da Bağcılar ilçelerine komşudur. 11 mahalleden oluşan ilçeye bağlı kırsal yerleşme yoktur. Bu mahalleler, Abdurrahman Nafiz Gür-man, Akıncılar, Genç Osman, Güneştepe, Merkez, Güven, Haznedar, Mareşal Çakmak, Mehmet Nezihi Özmen, Sanayi ve Tozkoparan'dır.

Güngören ilçesi'nin olduğu yerde eskiden Bakırköy'ün Mahmutbey Bucağı'na bağlı Göngören Köyü yer alıyordu. Daha önceki yıllarda Vidos adıyla andan bu köyde belediye örgütünün kuruluşu 1966'ya rastlar. Bu bağımsız belediye 1981'de İstanbul Belediyesi'ne bağlı bir şube

müdürlüğü, 1984'te ise İstanbul Büyükşehir Belediyesi'ne bağlı Bakırköy ilçe belediyesinin bir şubesi haline getirildi. Güngören,

aynı tarihlerde köy statüsünden çıkarılarak Bakırköy ilçe merkezinin bir mahallesi oldu. Güngören, 1992'de ilçe yapılmış ve bundan sonra da büyükşehir belediyesine bağlı Güngören Belediyesi kurulmuştur. 1993'ün son günlerinde Güngören İlçesi sınırlarında tekrar bir değişiklik olmuş, kuzey kesimdeki Esenler bölgesi yeni bir ilçe olarak ayrılmıştır.

Güngören İlçesi'nin bugünkü sınırları içindeki yerleşme alanlarının nüfuslanma-sı, İstanbul kentsel alanının gelişmesiyle uygunluk göstermektedir. 1935'te 259 o-lan nüfus, 1940 ve 1945'te aşırı biçimde artmış, 1950'de normale dönmüş, 1960'tan sonra da yine hızla yükselmeye başlamıştır. 1940 ve 1945'te özellikle erkek nüfusta görülen artışın, II. Dünya Savaşı yıllarındaki askeri hareketlerle ilgili olduğu sanılmaktadır. 1960'tan sonraki hızlı artışta yönetsel değişikliklerle belediye örgütünün kurulması büyük çapta etkili olmuştur. Bunun sonucunda nüfus 1970'te 20.000'i, 1985'te de 115.000'i aşmıştır. 1990 Genel Nüfus Sayımı sonuçlarına göre Güngören ilçesi'nin bugünkü sınırları içinde 179-765 kişi yaşıyordu.

Güngören İlçesi'nin gelişiminde sanayi tesislerinin kurulması ve gecekondulaşmanın birbirlerini hızlandırıcı etkisi görülmüştür. Daha sonra gecekonduların önlenmesi ve çağdaş yaşam düzeyinin oluşturulabilmesi için çeşitli konut alanları açılmış, toplukonutlar yapılarak kullanıma sunulmuştur. Yeni açılan bu konut alanları Güngören'in yeniden nüfuslanmasına neden olmuştur. İlçede çağdaş yaşam düzeyi bakımından bir denge günümüzde de oluşturulabilmiş değildir. Anayollara yakın olan yerlerde gelişme daha düzenlidir.

İlçe nüfusunun büyük kesimi tarım dışı üretim faaliyetlerinde çalışmaktadır. Gerek Güngören'de, gerek diğer ilçelerde yer alan sanayi tesisleri ekonomik açıdan faal olan nüfusun çalışma alanlarını oluşturmaktadır. Daha 1987'de Güngören'de 43 sanayi tesisi vardı. Nüfusun geri kalanının önemli bir kesimi hizmet sektöründe çalışmaktadır.

SEDAT AVCI

Güngören'den bir görünüm.

Yavuz Çelenk, 1994

GÜRAN, NAZMİ ZİYA

(1881, istanbul - 2 Eylül 1937, istanbul) Ressam.

1898'de Vefa İdadisi'ni, 1901'de Mülkiye Mektebi'ni bitirdi. Bu yıllarda resme ilgi duydu. Hoca Ali Rıza'dan etkilendi. Ancak babasının karşı çıkması yüzünden resim öğrenimi yapamadı. Babasının ölümü üzerine 1902'de Sanayi-i Nefise Mek-tebi'ne (Güzel Sanatlar Akademisi) girdi. Burada öğrenciyken 1905'te İstanbul'a gelen yeni izlenimci Fransız ressam Paul Sig-nac'ın etkisinde kaldı. Bu tarz çalışmaları beğenilmediğinden

1907'de bitirme sınavında başarılı sayılmadı. 1908'de Paris'e gidince Julian Akademisi'nde, Cormon, Royer, Bachet atölyelerinde çalıştı. Mo-net ve Cezanne gibi büyük izlenimci ressamların eserlerini yakından tanıdı. 1914'te İstanbul'a döndükten sonra resim öğretmenliği yaptı. 1918-1921 ve 1923-1927 arasında Sanayi-i Nefise Mektebi müdürlüğünde bulundu. Ölümüne kadar aynı okuldaki öğretmenliğini sürdürdü.

İzlenimci resmin Türkiye'deki ilk ö-nemli temsilcisi sayılan Güran, güçlü bir manzara ressamıdır. Hikmet Onat(->) ve Avni Lifij'le(->) birlikte "İstanbul ressamları" olarak anılan grubun üyesi olan Güran kendine özgü bir tavır geliştirmiştir. Resimde noktalama tekniğine önem vermiş, renkleri birbirine karıştırmadan küçük fırça vuruşlarıyla uygulamıştır. Açık havada yaptığı çalışmalarda değişen günışığının yarattığı farklı görünümeler belirgin bir özellik olarak göze çarpar. Renk seçimi de özenlidir. Mavi, yeşil ve morların soğukluğu ile kırmızı, turuncu ve sarının sıcaklığı Güran'ın yapıtlarında sistemli bir ayrışım ve bireşim oluşturlar. Güran'ın İstanbul'la ilgili başlıca yapıtları "Anadoluhı-sarı" (1915), "Boğaziçi" (1916), "Küçük Liman" (1933), "Köprüaltı" (1933), "Göksu" (1933), "Kumkapı" (1935), "Baharda Çamlıca" (1936), "Heybeliada" (1936), "Kuşdili" (1936), "Boğaziçinde Sabah"tır (1936).

İSTANBUL

GÜRCÜ ABDÜNNEBİ OLAYI

Ayaklanan celali ve sipahilerin Üsküdar'a kadar gelerek 7 Temmuz 1649'da Osmanlı ordusu ile yaptıkları savaş. "Gürcü Vak'ası", "Bulgurlu Muharebesi", "Gürcü Nebi İsyanı" olarak da bilinir. Gürcü Ab-dünnebi ile Katırcıoğlu'nun ve Kazaz Ah-med'in önderlik ettiği ayaklanmacılara karşı Sadrazam Kara Murad Paşa savaşmıştır.

Enderun'dan çıkma eski bir sipahi o-lan Abdünnebi, Sadrazam Gürcü Meh-med Paşa'nın akrabası, Cafer Paşa'nın kardeşiydi. Sipahi zorbalarının ünlülerinden olup IV. Murad zamanında (1623-1640) bağışlanarak Niğde'de oturmasına izin verilmişti. Orada servet edindi ve Bor yakınındaki Dûndan Çiftliği'ne yerleşti. İstanbul'daki sipahilerle ilişkisini kesmedi. 1648' de yaşanan Atmeydam Olayı(->) Abdünnebi'yi kaygılandırdı. Öldürülen sipahilerin kan davasını güderek harekete geç-

ti. Kendisini bu eyleme yönlendiren pek çok sipahi kaçağı çevresinde toplandı.

Abdünnebi önce Konya'ya girdi. Burada iken İstanbul'da Gürcü Mehmed Paşa sadareten alındı ve Abdünnebi'nin eski arkadaşı olan Kara Murad Paşa sadrazam oldu. Fakat, yeni sadrazam, gönderdiği elçilerle Abdünnebi'yi kararından döndüre-medi. Burdur-Isparta, yöresini yağmalayan ünlü celali Katırcıoğlu ile Kazaz Ah-med de levantleriyle gelip Abdünnebi'ye katıldı. Anadolu valisi, İstanbul'a yönelen

ayaklanmacıların mevcudunu 15.000 olarak bildirdi. Abdünnebi güçlerinin Kütahya'da Altuntaş'a ordugâh kurduğu haberi İstanbul'da paniğe yol açtı. Yönetime egemen olan ocak ağalarından Koca Bektaş, Muslihiddin ve Kethüda Çelebi, Kara Murad Paşa ile konuyu görüştüler. "Bir eğri külahlı sipahi zorbasının" karşısında eğilmenin doğru olmayacağı, cenk etmek gerektiği kararına vardılar. Oysa, Gürcü Abdünnebi'nin isteği, Şeyhülislam Kara-çelebizade Abdülaziz Efendi'nin(->) görevden alınmasından ibaretti.

30 Haziran'da sadrazamın sarayında yapılan ikinci toplantıya, ocak ağalarının yamsıra ulema da katıldı. Burada Abdünnebi'nin mektubu tartışıldı. Bu mektupta, Atmeydam Olayı'nda sipahilerin öldürülmelerinin, cesetlerinin denize atılmasının, cenaze namazlarının kılınmaması'nın ve haklarında verilen kâfirlik fetvasının hesabı soruluyordu. Toplantıda, Abdünnebi ve ona uyanların idamlarına ilişkin fetvayı, Şeyhülislam Abdülaziz Efendi dışında, kazaskerler ve diğer ulema onayladılar. Ertesi gün ilk önlem olarak İstanbul yolunun kesilmesi düşünüldü. Gemi ve mavnalarla İzmit'e ağır toplar ve asker sevk edildi. Tavukçu Paşa, serasker a-tandı. İzmit dışında hendekler kazıldı ve denizyolu da kontrole alındı. Fakat Gürcü Abdünnebi'nin öncü kolunu oluşturan Katırcıoğlu'nun 400 levendi atlı ve zırhlı olduğundan bu engeli kolayca aşıp İzmit'e girdi. İstanbul'da ise olağanüstü önlemler alındı.

Koca Bektaş Ağa İstanbul muhafızı oldu. "Bana adam lazım" diyerek "kapu fermanı" çıkarttırdı ve rüşvetle yeniçeri yazımına başladı. Bakkal, kasap çırağı, hamal, kayıkçı, fırıncı, tellak vb 10.000 dolayında asker yazdı. Acemioğlanları, kendilerinin yeniçeri yazılması gerektiğini i-leri sürerek eyleme geçtiler. Onlardan da 1.000 dolayında yeniçeri alındı. Bunlar silahlandırılarak Üsküdar'a geçirildi. Gerek bunların iaşesi, gerekse istanbul'da baş gösteren ekmek kıtlığı sebebiyle miri fırınlar geceli gündüzlü çalıştırılmaya başladı. Her gün Galata'ya 2.000, İstanbul ve Eyüp'e 2.000, Üsküdar cihetine 5.000 fazladan ekmek verildi.

2 Temmuz 1649'da Kara Murad Paşa ve görevlendirilen diğer paşalar Üsküdar'a geçtiler. Doğancılar sahrasında ordugâh kuruldu. Sadrazam ve vezirler, divan günleri oturumdan sonra Üsküdar'a geçiyorlardı. Kara Murad Paşa bir gece fitilli tüfekli 100 kadar askerle İstanbul'u denetledi. Her mahallenin kendi güven-

liğini sağlaması için emir çıkartıldı. Bunun için 10'ar, 15'er kişi mahalle pasbanı oldular. Kentte oturakçı ve korucu dışında kolluk kuvveti kalmamıştı. Çobanların, mandıracıların silah taşımaları yasaklandı. Bostancılar ve bahçe ustaları da yerlerinden kaldırılıp Üsküdar'a gönderildi. Haydarağazade Mehmed Paşa serdar atandı. Diğer tarafta, Gürcü Abdünnebi, Kazaz Ahmed'i İzmit'e muhafız bırakıp Katırcı-oğlu'nu öncü tayin ederek yürüyüşünü sürdürmüştü. 6 Temmuz 1649'da Tuzla-

Maltepe yolundan Bulgurlu Dağı'na (Kü-çükçamlıca) kadar geldi. Milislerini Alem-dağ ormanlarına dağıtmış, pusular kur-durtmuştu. Bununla birlikte son bir kez Recep Ağa aracılığı ile Kara Murad Paşa'ya haber gönderip kendisine Türkmen ağalığı, Katırcıoğlu ile Kazaz Ahmed'e de birer sancak beyliği verilirse dönüp gideceklerini bildirdi. Fakat ocak ağaları, bunu korkusundan önerdiğini sanarak kabul etmediler ve saraydan cenk fermanı getirttiler. Eyalet valilerinden Rüstem, Arslan, Mustafa, Hanzade Şuhrî Mustafa, Prevezelioglu Mehmed, îshak, Hamamcı Mehmed, Müezzin Hüseyin, Emir, Arabgirli Süleyman, Ömerpaşa-zade Mehmed paşalar alaylarını kurup ileri hatta çıktılar. Sağ, sol, orta ve öncü kollar belirlendi. Öncü komutanı Tavukçu Paşa, Kayış Pınarı'nda Abdünnebi kuvvetleriyle savaşa girdi. Ormanda pusu kuran çeteler, 20-30 dirhemlik fındık kurşunları ile Osmanlı birliklerine büyük zayıat verdirdiler. Güneş batıncaya kadar yer yer çarpışmalar sürdü. Katırcıoğlu'nun başarılı taktikleri sonucu 800'den fazla yeniçeri ve sipahi öldürüldü. Abdünnebi, "Boş yere daha fazla kan akıttırmam!" diyerek çekilme emri verdi. İzmit'e dönüldüğünde Katırcıoğlu Abdünnebi'den ayrılıp Adapazarı ve Söğüt dağlarını tuttu. Abdünnebi ise Niğde'ye döndü. Oradan "Anadolu bizim, İstanbul sizin olsun!" diye mektup yazdı. Çıkartılan takipçiler, Kazaz Ahmed'i Akşehir'de, Abdünnebi'yi Karapınar'da ele geçirdiler. Ahmed İstanbul'da asıldı, Abdünnebi'nin ise kesik başı Bâb-ı Hümayun önünde teşhir edildi.

Bibi. *Tarih-i Naima*, IV, 394-395, 411-431; J. von Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, X, İst., 1335, s. 150-154; R. E. Koçu, *DağPadişab-lan*, ist, 1962, s. 87-96.

NECDET SAKAOĞLU

GÜRCÜLER

Türkiye'de yaşayan ve değişik dinlere bağlı olan Gürcülerden farklı kültürel kimlik sergileyenler Katolik ve Musevi Gürcülerdir. Bundan dolayı İstanbul kapsamında, asıl olarak Katolik ve Musevi Gürcülerden söz etmek gerekir.

İstanbul'daki Katolik Gürcülerin bir topluluk olarak varlığı, Şişli-Bomonti'de-ki Gürcü Katolik Kilisesi'ne dayanır. Katolik Gürcülerin tarihsel oturma yeri Gürcistan'ın eski başkenti Mtsheta'ydı. 1801' den başlayarak Gürcistan'ı ilhak eden Ruslar, Katoliklerin çalışmalarını engelleyince Katolik Gürcülerin önemli bir bölümü Osmanlı topraklarına göç ettiler. İstan-

bul'a gelenlerin önemli bölümü de Ahalt-sihe'den (Ahıska) gelmişlerdi. Gürcü Katolik Kilisesi'nin kurucusu Ahaltsiheli bir rahip olan Petre Harisçiraşvili'dir. Haris-çiraşvili'nin Osmanlı hükümetinden kilise ve manastır kurma iznini Fransa Elçiliği aracılığıyla aldığı sandır. Gürcü rahipler 1861'de kurulan bu dinsel kurumda bir "seminer" açarak din

öğretimine başla-ddar. Bu temel eğitime 1870-1871'de rahip ve rahibe yetiştirmek üzere bir de "novici-at" bölümü eklendi. Gürcü rahiplerin 1870' te Beyoğlu'nda, Gürcüce öğretim yapan bir ilkokul açtıkları da bilinmektedir. Bu dkkokul 1914'te kapanmış, kilise ise etkinliklerini sürdürmüştür. Uzun yıllar Gürcüce öğretim veren ve Gürcüce ayinler yapan Gürcü Katolik Kdisesi, Pol Akobaşvi-li'nin ölmesinden sonra, Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı bir Gürcü rahip atanama-dığı için Gürcüce ayin yapamaz duruma gelmiştir.

Gürcü Katolik Kilisesi basımevinde 1870'lerden başlayarak Gürcüce kitaplar yayımlandı. Buradaki manastır aynı zamanda Gürcü kültürünün ve edebiyatının önemli merkezlerinden biriydi. Bugün de buranın kitaplığında çok önemli yazmalar, kitaplar, resimler bulunmaktadır.

İstanbul, 1921'de Bolşeviklerce dttidar-dan uzaklaştırılan Menşevik Gürcüler için de önemli bir merkez olmuştur. Kilisenin basımevinde, devrik Menşevik hükümetinin başbakanı Noe Jordania'nın ve bazı muhalif yazarların kitapları basılmıştır. Örneğin, burada basılan kitaplardan biri, *Kartvelo Kristianebo, Şeertdit/* (Hiristiyan Gürcüler, Birleşin!, 1922) adını taşımaktadır. Ayrıca burada, 15 Mayıs 1921-15 Ekim 1922 arasında *Tavisupali Sakartvelo* (Bağımsız Gürcistan) adlı gazete 27 sayı yayımlanmıştır.

Katolik Gürcüler, 1955'teki 6-7 Eylül Olayları'ndan sonra, öbür gayrimüslimler gibi İstanbul'dan göç etmişlerdir. Bu tarihlerde İstanbul'daki Katolik Gürcülerin nüfusunun 10.000 dolayında olduğu tahmin edilmektedir. Katolik Gürcülerin çoğu Avustralya, ABD, *Kanada* ve Fransa gibi ülkelere gitmişlerdir. Bugün İstanbul' da 200 kadar Katolik Gürcü kalmıştır.

Katolik Gürcüler arasında en iyi tanınan kişi Pol Zazadze'ydi. Zazadze, "Zaza" adı altında, önce Batı'dan ithal ettiği tıraş bıçağı, sabun ve saatleri pazarladı. Sonra aynı adla tıraş bıçağı üretimine başladı. Gürcü Katolik Kilisesi Vakfi'nin bugünkü başkanı ve Özel Bilgi Lisesi sahibi Simon Zazadze, Pol Zazadze'nin oğludur.

İstanbul'a 1920-1921'de 2.000 dolayında Musevi Gürcü göç etmiştir. Musevi Gürcüler İstanbul'a geldikten sonra ayrı bir cemaat oluşturdular. Bunlar dinsel törenlerini Gürcüce olarak Beyoğlu'ndaki Ör Hodeş Sinagoğu'nda yapıyorlardı. Musevi Gürcüler de İstanbul'dan göç ederek İsrail'e ve bazı Batı ülkelerine gitmişlerdir. Günümüzde İstanbul'da birkaç Musevi Gürcü ailesi kalmıştır. İstanbul'un Ulus semtindeki Musevi Mezarlığı'nda Gürcüce yazdı mezar taşları bulunmaktadır. **Bibi**, F. Çiloğlu, *Gürcülerin Tarihi*, ist., 1993;

GÜREŞ

454

455 GÜRPINAR, HÜSEYİN RAHMİ

G. Şaradze, *Utshoetis Tsis Kveş* (Yabancı Göğün Altında), III, Tiflis, 1993; N. Polvan, *Türkiye'de Yabancı Öğretim*, ist., 1952; Güler-yüz, *Sinagolar*.

FAHRETTİN ÇİLOĞLU

GÜREŞ

Osmanlı döneminde istanbul belirli bir güreş bölgesi kimliğini korumamasına rağmen şehrin çeşitli yerlerinde kurulan pehlivan tekkeleri bu sporun önemli merkezleri olmuştur. Evliya Çelebi de bu tekkelerden *Seyahatnamede* uzun uzun bahseder, istanbul'da her yıl yapılan ve padişahın da Alay Köşkü'nden(->) izlediği esnaf alaylarında pehlivanların da güreş tutarak geçtikleri yine Evliya Çelebi'den öğrenilmektedir. Evliya Çelebi'nin yazdıklarından; o devrin en ünlü pehlivan tekkelerinin Küçükpazar'daki Şücâ ve Zeyrek Yokuşu üzerindeki Demir tekkeleri olduğu anlaşılmaktadır. Bu tekkelerin II. Meh-med (Fatih) döneminde (1451-1481) açılmaya başlandığı, 1800'lü yıllara kadar faaliyetlerini sürdürdükleri bilinmektedir. II. Mahmud, 1826'da Yeniçeri Ocağı'nı ortadan kaldırırken yeniçerilerin bağlı bulundukları Bektaşî tekkeleri ile birlikte bazı tekkeleri de kapatıp dağıtmıştı. Bunların arasında güreş tekkelerinin de bulunması Türk güreşinin şanssızlığı olmuştu. Buna rağmen II. Mahmud'un güreş meraklısı ve pehlivanları koruyan bir padişah olduğu; Ahıskalı Mahmud Pehlivan'ın yamsıra ikiz Osman ve Bursalı Suhteoğlu Mehmed Pehlivan gibi güreşçilere ilgi gösterdiği zamanın tarihçilerinden öğrenilmektedir. II. Mahmud'un huzurunda da ünlü pehlivanların güreş yaptıkları bilinir. Nitekim 19 Ağustos 1813 günü Çinili Köşk'ün bahçesinde ikiz Osman ile Suhteoğlu Mehmed Pehlivan arasında II. Mahmud'un huzurunda yapılan güreş hakkında Hafız Hızır İlyas Efendi'nin *Vekayi-i Letaif-i Enderun'unda* geniş bilgi bulunmaktadır, istanbul'da ayrıca Okmeydam'nda, bugün Gureba Hastanesi'nin bulunduğu Yenibah-çe Çaym'nda, Süleymaniye Camii'nin doğusundaki alanda, Kallas Meydan denilen Yenikapı Mevlevîhanesi karşısındaki alanda, Kocamustafapaşa ile Yedikule arasındaki Ağa Çayırı'nda, Kadırga'daki Cündi (Cinci) Meydanı'nda ve Kâğıthane'de güreşler yapıldığı bilinmektedir.

II. Mahmud'un oğlu Abdülaziz de (hd 1861-1876) güreş meraklısı bir padişah o-larak tanınmaktadır. Bunda belki de küçük yaşından itibaren babası tarafından maiyetinde Yozgatlı Hasan Pehlivan'ın görevlendirilmiş olmasının da etkisi bulunmaktadır. Abdülaziz, pek küçük yaşından itibaren bu pehlivandan dinlediği güreş menkıbeleriyle büyümüş ve güreş sevgisi de daha küçük yaştan itibaren benliğine işlemişti. Abdülaziz, daha şehzadeligi sırasında maiyetinde Yozgatlı Hasan Pehlivan'dan başka pehlivanlara da görev vermiş, onları korumuştur. Şehzade Abdülaziz bu pehlivanları gerek Kurbağalıde-re'deki köşkünün, gerekse Ayazağa'da-ki kasrının bahçesinde sık sık

güreştirip onları seyretmişti.

Yüzyıl başından bir kartpostalda Türk güreşçileri. *Galeri Alfa*

Yozgatlı Hasan'ın er meydanlarından çekildiği bir sırada Tuna Valisi Midhat Paşa tarafından istanbul'a genç ve yiğit bir pehlivan gönderilmişti. şehzade Abdülaziz bu genç pehlivanı da derhal maiyetine almıştı ve bu genç pehlivan Türk güreş tarihine adını Arnavutoğlu Ali Pehlivan olarak yazdırmış; başpehlivanlığa kadar yükselmişti.

Abdülaziz 1861'de Osmanlı tahtına çıktığında maiyetinde devrin en ünlü pehlivanlarına yer vermişti. Yozgatlı Hasan, Arnavutoğlu Ali, Kavasoglu ibrahim, Kara tbo bu pehlivanlar arasındaydı. Daha sonra da Kel Aliço gibi devrin en ünlü pehlivanı onların arasına katılmıştı. Pehlivanlar Ihlamur'daki Saya Ocağı tesislerinde kalıyorlar, orada yiyip içiyorlar ve idmanlarını yapıyorlardı. Keçecili Kasım da maiyete katılan bir başka ünlü pehlivan ol-

Yağlı güreş
tutan dört
pehlivan,
yağcı ve
cazgırı
betimleyen
16. yy'a ait
bir anonim
resim.

Viyana Ulusal
Kitaplığı, 8626
Galeri Alfa

muştu. Abdülaziz'in saltanatı yıllarında "huzur güreşleri" olanca önemiyle sürmüştü. Türk güreşinde önemli bir yeri bulunan ve padişah huzurunda yapıldığı için "huzur güreşi" adıyla anılan bu güreşlerin de kendine göre kuralları vardı. Pehlivanlar kıran kırana güreş tutarlarken dahi padişaha sırtlarını dönmemek için azami dikkati sarf ederlerdi. Huzur güreşlerinde nara atmak da kesinlikle yasaktı. Büyük bir güreş meraklısı olması ve pehlivanları korumasına rağmen, Abdülaziz bazı söylentilerin aksine, hiçbir zaman değil pehlivanlarla devlet erkânından herhangi biriyle dahi güreşmemiştir.

Abdülaziz'in 1876'da tahttan indirilmesinden sonra yerine tahta çıkarılan V. Mu-rad da, ondan hemen üç ay sonra Osmanlı tahtına oturan II. Abdülhamid de güreşe ve pehlivanlara itibar göstermemişlerdir.

Hele II. Abdülhamid, tahttan indirildikten sonra bileklerini keserek intihar eden

Abdülaziz'in bazı reformcu paşalar tarafından Cezayirli Mustafa Pehlivan'a öldürtülmüş olduğuna inandığından, güreşe de pehlivanlara da düşman kesilmişti. Saya Oca-ğı'ndaki tüm pehlivanları istanbul dışına sürdürttüğü gibi şehirde güreş yapılmasını bile yasaklamıştı. II. Abdülhamid'in 33 yıllık saltanatı sırasında pehlivanlar ancak istanbul'un dışında; Maltepe, Beykoz ve Dudullu gibi köy yerlerinde güreşmek imkânını bulmuşlardı.

Abdülaziz'in zamanında geniş maddi imkânlarla alışmış bulunan ünlü pehlivanlar bu nedenle birden zor durumlara düşmüşler, istanbul dışında yaptıkları güreşlerde de karın doyurabilecek ödül alamadıklarından kendilerine ancak yurtdışında imkânlar aramak zorunda kalmışlardı. Ancak II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden sonradır ki istanbul'da güreş yeniden başlayabilmişti. 1911'de ünlü Macar güreşçisi Çaya'nın yönetiminde istanbul'a gelen yabancı pehlivanların Taksim'de Talimhane Meydanı'nda kurdukları büyük çadırdaki yaptıkları güreş müsabakaları bu işi alevlendiren olay olmuştu. Bu güreşler 1911'in ramazan ayı boyunca devam etmişti.

istanbul'da minder güreşi Çaya ve arkadaşlarının gelişleriyle başlamıştı. Daha sonra Beşiktaş, Fatih, Haliç, Güneş, Kum-kapı, Fenerbahçe, Galatasaray, Kasımpaşa, Vefa (daha sonra Vefa-Simtel) ve Tekel kulüpleri minder güreşi faaliyetini sürdürmüşlerdir, istanbul Türk güreşinde minder güreşinin doğduğu yer olmuştur. 1924' ten itibaren minder güreşinde başlayan milli karşılaşmalarda da milli takımın temelini yıllar boyunca istanbullu güreşçiler teşkil etmişlerdi. 1930'lu yıllarda istanbul'da başlayan Balkan güreş şampiyonaları bu spor dalına ayrı bir hareket getirmişti, istanbul kulüpleri uzun yıllar Türk güreşine ve Türk Milli Güreş Takımı'na pek çok güreşçi ve şampiyon kazandırmıştır.

CEM ATABEYOGLU

GÜKMEN, HÜSEYİN KEMAL

(1901, istanbul -1 Man 1974, istanbul) Tiyatro oyuncusu ve yönetmeni.

Avusturya Ticaret Okulu'nda okudu. 1918'de Darülbedayi'ye (Şehir Tiyatroları) öğrenci olarak girdi, birçok oyunda küçük roller aldı.

Darülbedayi'nin 1920-1927 arasında geçirdiği sarsıntılı dönemde, Edebi Tiyatro Heyeti, Yeni Tiyatro, Yeni Sahne ve Raşit Rıza topluluklarında çalıştı. Darülbedayf nin yeniden düzene girmesi, sanatsal ve yönetsel sorunlarını bir ölçüde çözmesiy-le Darülbedayi'de çalışmaya başladı. Bu tarihten sonra, 1934'te Raşit Rıza ile Ankara'da, 1935-1936 sezonunda "Süreyya" ve "Halk" operetlerinde çalıştığı yılların dışında, ölünceye kadar istanbul Belediyesi Şehir Tiyatrolarında sahneye çıktı, o-yunlar yönetti.

Gençlik yıllarında jön rollerinde, olgunluk yıllarında karakter rollerinde sahneye

Hüseyin Kemal Gürmen 1971-1972 sezonunda istanbul Belediyesi Şehir

Tiyatrolarında sahnelediği *Dünyanın Düzeni* adlı oyunda. *Hilmi Zafer Şahin* koleksiyonu

çıkan Gürmen, Şehir Tiyatrolarında 100'e yakın oyunda rol aldı. 1944-1945 sezonundaki Pirandello'nun *IV. Henri* ve 1945-1946 sezonundaki Edmond Rostand'ın *Cyrano de Bergerac* adlı oyunlarındaki rolleriyle büyük ilgi uyandırdı. *Aynaroz Kadısı* (1930), *Matmazel Julie* (1930), *Venedik r«cm*(1930), *Aptal* (1931), *Pazar-tesi-Perşembe* (1932), *Lüküs Hayat* (1933), *Ayaktakımı Arasında* (1936), *Kral Lear* (1937), *Windsor'un Şen Kadınları* (1938), *Satıhk-Kirahk*(1939), *Ote/fo*(1940), *#aw-fef*(1941), *Don Carlos* (1943), *Antonius ve Cleopatra* (1948), *Miras* (1951), *Fırtına* (1952), *Tartuffe* (1953), *Sen Öl Ben Yaşıyayım* (1955), *Köprüden Görünüş* (1959), *Baş Sayfa* (1960), *Altı Kişi Yaza-nm Anyor*(1963), *tvanov*(197ö) oynadığı oyunlardan bazılarıdır. Sahneye çıktığı son oyun ise, 1971-1972 sezonunda kendisinin sahnelediği Sean O'Cassey'in *Dünyanın Düzeni'dir*.

Gürmen, *Binnaz*, *Denli Pınar*, *Yuvamı Yıkamazsın*, *Fedakâr Ana*, *İçli Kız Funda* adlı filmlerde rol aldı. Şehir Tiyatroları ya da başka topluluklarca sahnelenen *San Zeybek Oteli*, *Bir Avuç Ateş*, *Üvey Babam* adlı oyunları Türkçeye çevirdi ve uyarladı.

HİLMİ ZAFER ŞAHİN

GÜRPINAR, HÜSEYİN RAHMİ

(17 Ağustos 1864, İstanbul - 8 Mart 1944, İstanbul) Roman ve hikâye yazarı.

Eserlerinde odak aldığı İstanbul'un çok seçkin bir tutanakçısı olan Gürpınar, saf-rancılar kethüdası Hacı Mehmet Efendi' nin torunu Ayşe Hanımla hünkâr yaveri Mehmed Said Paşa'nın oğludur. Küçük yaşta annesini yitirdi; verem hastalığına yenik düşen annesi hayattayken Beşiktaş'ta, Bağdalları denilen evlerde oturuyorlardı. Bir ara, babasının memuriyeti dolayısıyla Girit'e gitti. Daha sonraları

anneannesinin Aksaray'daki evinde büyüdü. Mahmudiye Rüştîyesi'nde okudu; özel Fransızca dersleri aldı; 1878'de Mül-kiye'ye girdi, hastalanması sebebiyle okuldan ayrıldı. Anılarında, öğretmenlerince övülmemiş bir öğrenci olduğunu dile getiren Gürpınar, çocukluğunda, evlerine gelen hanımlardan masallar dinledi ve bu hanımların anlatımlarına hayranlık duydu. Çok sayıda kitap okudu; kimisi çeviri, kimisi yerli bu kitaplar arasında Ahmed Midhat Efendi'nin(->) romanları da bulunuyordu. Voltaire'in tüm eserlerinin kütüphanesinde bulunmasından gurur duymuş Gürpınar, Aksaray yangınında sevgili ki-taplanm, bazı edebi çalışmalarını kül olurken gördü ve *Tebessüm-i Elem* romanında (1923) İstanbul yangınlarından acı acı şikâyet etti.

1887'de ilk yazısı "İstanbul'da Bir Frenk" *Cende-i Havadis'te* yayımlandı. *Şık yahut Ayna* adlı ilk romanını dönemin büyük basın adamı Ahmed Midhat Efendi'ye gönderdi. Garp medeniyetini özüniseyeme-miş bir çevrenin

taşlaması olan bu kısa roman güçlü bir yazarlık yeteneğini haber vermekteydi. Ahmed Midhat Efendi, ilk-gençlik çağındaki Hüseyin Rahmi'nin böyle bir eser yazabileceğine önce inanmadı, Hüseyin Rahmi gözyaşlarını tutamayınca, ona güvendi ve *Şık'ı Tercüman-ı Haki-kat'le* yayımladı (1889). Bu tarihten sonra Gürpınar, ölünceye kadar romanlar, hikâyeler, oyunlar, eleştiriler, polemik kitapları yazdı; Türk edebiyatının unutulmaz bir yazarı oldu. II. Meşrutiyet'e kadar kısa süreli memurluklarda bulundu; 1936-1943 arası Kütahya milletvekiliydi. Hayatının son 31 yılını Heybeliada'daki evinde yakın arkadaşı Miralay Hulusi Bey'le birlikte, çok dar bir akraba çevresi içinde geçirdi. Çok sevdiği arkadaşı Miralay Hulusi Bey'in ölümü üzerine Mısır'a gitti; fakat hiçbir yerde avunamadığından yine Heybeliada'daki evine çekildi.

Sikte Beyoğlu'nun alafranga âlemlerini, Pangaltı'da bir piyasa aşiftesinin evini, Tepebaşı Bahçesi'ni betimleyen Hüseyin Rahmi, sonraki eserlerinde de İstanbul'un hemen hemen bütün semtlerini, belirgin kimliklerini, sosyal tabakalarını, bitki örtüsünü, mimarisini, toplumsal değişimleri, İstanbul Türkçesinin bütün özelliklerini, akıllara durgunluk verici bir yazı ustalığıyla saptamıştır. Karagöz, ortaoyunu, meddah hikâyeciliği, Fransız tiyatrosunun vodvil sanatı yer yer kendisine esin kaynağı oluşturmakla birlikte, söz konusu yazı ustalığı, hiç şüphesiz kişisel bir yetenek ve çabanın verimi sayılmalıdır.

ikinci romanı *Iffet'te* (1896) Eyüp, Aksaray, Kalekapısı, Topkapı gibi semtlerin oldukça yoksul ortamını çizen Hüseyin Rahmi, bir yandan da, romanın ana kişisi Iffet'in arkadaşı Antuvanet aracılığıyla "Beyoğlu'ndaki Frenk Pansiyonu"nu tasvir etme fırsatı bulmuştur. *Mutallâka* (1899), İstanbul hayatında neredeyse folklorik özellik edinmiş gelin-kaynana çekişmesinin bir yansımasıyken, *Mürebbiye* (1899) İstanbul konak ve yalılarındaki yabancı mürebbiyelerin Osmanlı-Türk kültürü ü-

GÜRPINAR, HÜSEYİN RAHİMİ 456

457

GÜVENLİK HİZMETLERİ

zerindeki etkilerini, olumsuz yönlendiriş-lerini saptar. Daha bu romanında, Hüseyin Rahmi, devrin muhafazakâr ahlak anlayışıyla bağdaşamayacak, bir cinsel gerçekçilik sözcüsü olarak görünür. *Bir Mu-âdele-i Sevda'da* (*fkdam'da* tefrikası 1899; Mükerrerem Kâmil Su'nun sadeleştirmesi ve *Aşk Batağı* adıyla 1972) tanışmadan evlenme sorununa değinen romana, İstanbul'un resmi kalemlerini, anlatıcı konumundaki muharrirden yola çıkarak, o yıllarda bir yazarın yaşadığı ortamı, Kâğıthane gezintilerini dile getirir. *Metres* (1900) Hüseyin Rahmi'nin dış mekânlara daha geniş yer verdiği romanlarından biridir; kentin alaturka ve alafranga semtleri bu romanda, özel yaşamların ayrıntılarıyla saptanır: Beyoğlu'nun dünyası artık alaturka evlere,

ailelere de sızmıştır. Alaturka hanımlar "korsa" giymeye, piyano, dans, Fransızca öğrenmeye çalışırlar. Beyler, cinsel özgürlüğü yabancı, Levanten kadınlarla gönül eğlendirmede ararlar.

Hüseyin Rahmi, *Tesadüfle* (1900) İstanbul folklorunun büyü, fal, tılsım gibi boşanmalı sayfalarına eşsiz bir bölüm armağan etmiştir. Umutsuz karı-koca ilişkilerinin sözümona kılavuzu "Çardaklı Bakıcı" aracılığıyla, yüzyıl başındaki İstanbul'un falcılara, kurşun dökücülere ne kadar bağlanmış olduğu saptanır. Topkapı, surlar, mezarlıklar romanın önemli tasvir o-daklarıdır. 1901 basımlı *Nimetşinas*, kuşaklar boyu etki bırakmış, Kadıköy Iskelesi'nden "postasını yapmaya hazırlanan" Ferah Vapuru sahnesiyle başlar; sahne boyunca İstanbul ahalisinin özgün kişilerini tanıma fırsatı bulunur.

İkdam'daki tefrikası durdurulan *Şipsevdi* (1901) kalıplaşmış örf ve adetlerdeki çöküşü, bir yandan da Batılılaşma iddiasındaki bir İstanbul züppesini anlatır. Alafranga yemeklerden görgü kurallarına, sınıf farklarından değişik zihniyetlere, İstanbul Türkçesinin zengin dağarına geniş bir yelpaze açan *Şipsevdi*, imparatorluk başkentinin toplumsal değişimlerine çok önemli bir tutanaktır. *Şipsevdice* bir konağın çöküşü gözüyle de bakmak olasıdır. *Şipsevdi'nin* başkışisi, alafranga Meftun Bey'in sevdiği semt, Horhor, Erenköy yaşadığı yerlerken, yalnızca Beyoğlu'dur. Bu romanda Cinci Meydanı, Yenibahçe semtleri, çayır âlemleri bir iki cümleyle özetlenmiş, ne var ki o günlerin dünyasını tanımada yetkin bir belge niteliği yine bu cümlelerle saptanabilmiştir. *Kuyruklu Yıldız Altında Bir izdivaç* (1910) İstanbul'un kenar mahallelerine ve oraların hanımlarına ilişkin görkemli sayfalar içerir. Romancı, Halley Kuyruklu'yıldı-zı'nın yüzyılın başında dünyamıza çarpacağı konusundaki yalan yanlış bilgilerin İstanbul şehrinde uyandırdığı yankıları tek tek saptamıştır.

Sevda Peşinde (1911) Büyükkada'yı, cinler periler romanı *Culyabani* (1912) Üsküdar'ı, *Cadı* (1912) Boğaziçi'ni betimler. Böylelikle romancı, İstanbul'un bir peyzajını çıkarmaya girişmiş gibidir. Polisiye kurgusuyla dikkat çeken *Hakka Sığın-*

Hüseyin Rahmi Gürpınar

Eser Tutei

dik (1919) I Dünya Savaşı İstanbul'unu, İttihat ve Terakki'nin miras bıraktığı yoksulluğu, o zamanlar dört bir yanı kuşatmış "İspanyol nezlesini", zengin ve fakir tezatını alabildiğine içineleyen bir anlatımla deşer. *Toramirim* (1919) kişileri arasında Binnaz, bir İstanbul "yosma"sı olarak ilginçtir; yine bu eserde kentin komisyoncularını Şuayip Efendi kimliği odak-laştırır. 1919 basımlı *Hayattan Sahifeler* Edirnekapi semtini, kabristan dilencilerini gözler önüne serer. Kitap olarak yayımla-nışı 1922'ye rastlayan *Son Arzu* eski ramazan gecelerinin belki de en zengin tablolarını çizer; romanın Şehzadebaşı âlemlerine,

Direklerarası sahnelerine ayrılmış sayfaları sanat tarihi açısından değer taşır. Muhafazakâr çevrelerin ikiyüzlülüğü, *Te-bessüm-i Elem'in* çok ayrıntılı yazılmış, canlandırılmış Aksaray "muhabbethane" baskım sahnesinde irdelenmiştir. Bu romanın Benli Faika, Cihanyandı Huriye, Okka-gülü, Topsalata gibi fahişe kimlikleri, dönemin fuhuş hayatına ilişkin gerçekçi bilgi edinmeyi sağlar. Bir yalı hayatını betimleyen *Cehennemlik'teyse* (1924'te kitap olarak yayımlanmıştır) cinsellik bu kez kibar âlemin dünyasında deşilmiştir. Romanda yalı bahçelerini yansıtan zengin bilgiler vardır. *Efsuncu Baha'da*. (1924) bo-şınan konusuna geri dönen romancı, Bin-birdirek'te çalışan ipek iplik eğiricisi Ermenileri, altın yapma hayaliyle yaşayan sahte bilim adamlarını, İstanbul'un gittikçe zorlaşan geçim dünyasını anlatır.

Eşcinsellik de aralarında olmak üzere, değişik cinsel seçimlerin sergilendiği, bir vodvil havasında gelişen *Ben Deli miyim?*(1924) yazarın başyapıtlarından biri olmasına karşın, kanun önünde aklanmak zorunda bırakılmıştır. Hüseyin Rahmi, romanın kişilerinin iç dünyalarını daha geniş bir perspektiften yansıtamadığı için üzüldüğünü bir dipnotuyla açıklamak durumunda kalmıştır. *Ben Deli miyim'de*

Beyoğlu'nda randevuevi işleten Madam Fedrona adlı Rus kadını, örneğine Türk romanında pek rastlanmayan bir kişidir. *Tutuşmuş Gönüller* (kitap olarak yayımlanışı 1926) İstanbul'un iş hayatında kadının yerini inceler; romanın talihsiz bir aşktan sonra metres olmak durumunda kalmış bir kişisi Lemiye, erkeklerin egemenliğindeki iş dünyasında yalnızca ka-dınlığıyla ayakta kalacak gibidir. Bununla birlikte *Billur Kalb* (kitap olarak yayımlanışı 1926), Hüseyin Rahmi'nin Türk kadınına çalışma hayatında görmek istediğinin kesin bir kanıtıdır. İstanbul'un otomobille nasıl tanıştığına ilişkin acı-gülünç bir bölüm de içeren *Billur Kalb*, ütöpik bir işkolunda genç kızların, dulların çalışıp tek başlarına ayakta kalışlarını dile getirir. Yine cinsellik, ileri yaşta sönmeyen ihtiras temasını işleyen *Evlere Şenlik Kaynanam Nasıl Kudurdüdn* (1927) İstanbul'un alaturka-alafranga karşıtlığı, yaşlı kadınların parasını yiyen bir jigolo tipi, oğlunun ve kızının, damadının gözü ö-nünde gençlik sevdaları yaşamak isteyen çok süslü, çok boyalı bir yaşlı kadın toplum hayatının trajik odakları niteliğiyle canlandırılmıştır. *Muhabbet Tilsımı* (1928), konak yaşamındaki karmaşık gönül işlerini ve şehvet dünyasını; *Mezarından Kalkan Şehit* (1928) İttihatçıların istanbul'a ettiklerini, Sarıkamış faciasını, *Kokotlar Mektebi* (kitap olarak yayımlanışı 1929) Şişli-Osmanbey "apartımanlarındaki" sözümona cinsel özgürlükçü ortamı dile getirir. Bu romanda Prens Diçeski, Türk romanının ender işlemiş olduğu Beyaz Ruslara bir örnektir.

Şeytan işi'nde (1934) Samatya, *Utanmaz Adam'da*. (1934) öteki kıyı köşe semtlerle varlıklı çevrelerin semtleri tasvir edilmiştir. *Utanmaz Adam*, gittikçe

kalabalıklaşan ve geçim sıkıntısına düşen, soysuzlaşan İstanbul'a ilk haberci sayılabilir. Polisiye roman kurgusundaki *Eşkîya İninde'de* (1935) Hüseyin Rahmi, dolaylı bir anlatımla, taşra töresinin İstanbul'u birçok açmaza sürükleyeceğine işaret etmiştir. Yine polisiye roman tarzındaki *Kesikbaş*, romancının İstanbul semtlerinden, ayrıca Levanten azınlık dünyasından alabildiğine renkli sahneler çizmesine yol açmıştır. 1921'de *İkdam'dz* tefrika edilmiş *Kesikbaş'* in, romancının bazı öteki eserleri gibi, u-zun yıllar kitap olarak yayımlanmayışı, ancak 1942'de kitap niteliği edinmesi, İstanbullular ve edebiyatseverler adına hayli düşündürücüdür.

Gönül Bir Yeldeğirmenidir Sevda Öğü-tür'de (1943) Erenköy'deki bir köşk, *Ölüm Bir Kurtuluş mudur'da* (1945) şehrin çar-pıklaşmış hayatının sebep olduğu intihar olayları, *Dünyanın Mihveri Kadın mı, Para mı'da* (1949) İstanbul'u usul usul saran emek vermeden yükselmek ve başkalarının hakkını yiyerek yaşamak gayesi anlatılır. 1925'te *Son Telgrafta*, tefrika edilip ancak 1964'te kitap olarak yayımlanabilen *Kaderin Cilvesi Başımıza Gelenler*, Hüseyin Rahmi'nin en önemli romanlarından biridir. Savaşların, iktisadi yıkımların ahlak ve namus kavramlarını nasıl si-

lip süpürdüğünü yansıtan bu eserde, İstanbul ailesi artık bir genelev görünümünü resmetmektedir. Aynı şekilde *Deli Filozof* (kitap olarak yayımlanışı 1964) Hüseyin Rahmi'nin değişen koşullara, iktisadi batağa, çehresi çökmüş İstanbul'a bir laneti sayılabilir. *CanPazan'nda* (kitap olarak yayımlanışı 1968) Kapalıçarşı, azınlık tipleri, Şişli evleri dikkate değerdir. *İnsanlar Maymun muydu*, romancının ölümünden 24 yıl sonra yayımlanmış, İstanbul'da bir bilimkurgu arayışının romanıdır. *Ölümler Yaşıyor mu* (kitap olarak yayımlanışı 1973) Validebağ'da bir konakta spiritüalizmi gündeme getirmeyi denemiştir. *Vakit* gazetesinde tefrika olarak yayımlanmış, 1973'te kitaplaşmış *Namuslu Kokotlarda*, romancı, İstanbul'un zengin çevrelerini, onların düşüp kalktıkları, taksi şoförü Seyfeddin gibi halktan kişileri yine ustaca kaleme getirmiştir. Bu romanda Şehnaz Hüsrev Hanımla Seyfeddin'in Boğaziçi, Maslak gezileri Hüseyin Rahmi'nin en güçlü sayfaları arasında anılmalıdır.

Hikâyeleri ve *Hazan Bülbülü* (yazılışı 1913), *Kadın Erkekleşince* (basılışı 1933) gibi oyunlarında yine İstanbul'u mekân e-dinmiş Gürpınar, ardında bıraktığı dev e-seriyle İstanbul tarihçisi sayılabilecek bir kimlik çizer. Şehrin hemen her töresinden söz açmış bu büyük yazar, bir yandan da İstanbul zenginlerini, savaş vurguncularını, mirasyedileri, külhanbeylerini, dilencileri, yosmaları, hanımefendileri, mahalle karılarını, dadıları, beslemeleri, kalfaları, daha sayılamayacak kadar çok toplumsal kimliği saptayarak yakın tarihimizin eşsiz bir peyzajını çizmiş, renklendirmiştir. Onun eserinde İstanbul, bugünü hazırlayan bütün sebeplerle hâlâ canlı yaşamaktadır.

Bibi. R. A. Sevengil, *Hüseyin Rahmi Gürpınar*, İst., 1944; M. N. Ozon, *Hüseyin Rahmi Gürpınar'dan Seçilmiş Parçalar ve Eserleri Hakkında Mütâlâalar*, İst., 1945; C. Kudret, *Hüseyin Rahmi Gürpınar*, ist., 1957; A. S. Le-vend, *Hüseyin Rahmi Gürpınar*, Ankara, 1964; F. A. Tansel, "Hüseyin Rahmi", *LA*, V/1; Ö. Göçgün, *Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın Romanları ve Romanlarında Şahıslar Kadrosu*, ist., 1987.

SELİM İLERİ

GÜRSOY, BEDRİ

(1904, İstanbul - 4 Şubat 1994, İstanbul) Futbolcu.

Futbola, Kadıköy Numune Mektebi'n-de öğrenciyken başladı. Kadıköy Sultani-si'ne geçtiği yıl Fenerbahçe Spor Kulübü' ne girdi. Bu kulübün genç takımından yetişti. 1921'de birinci takım kadrosuna alındı ve 9 yıl aralıksız olarak solaçık mevkiinde yer aldı. Bir sakatlık sonucu genç yaşta futbol sahalarından ayrılmak zorunda kaldı. Başarılı futbol yaşamında Fenerbahçe birinci takımında 134 maç oynadı, 38 gol attı. 1923'te ilk milli futbol takımında yer aldı. 13 kez ay-yıldızlı formayı giydi. Zarif stili ve süratli futbolu nedeniyle "Ceylan Bedri" lakabıyla anıldı. Henüz 25 yaşında ve futbol hayatının en verimli döneminde futbol sahalarından ayrılması en büyük şanssızlığı oldu. Fenerbahçe Spor Kulübü yönetim kurullarında birçok de-

Bedri Gürsoy

Cem Atabeyoğlu arşivi

fa görev aldı. Uzun yıllar Kadıköy'de diş hekimliği yaptı. Hayatı boyunca hiç evlenmedi. İlk milli futbol takımımızın hayatta kalan son ferdi olarak Moda'daki evinde *hayata* gözlerini yumdu.

CEM ATABEYOĞLU

GÜRZAP, REŞİT

(23 Nisan 1912, İstanbul - 8 Temmuz 1990, İstanbul) Tiyatro ve sinema oyuncusu, yönetmeni.

1932'de Süreyya Opereti'nde *Şatırza-deler* adlı oyunda profesyonel olana kadar, 1926'dan başlayarak amatör olarak çeşitli tiyatrolarda oynadı. 1934'te girdiği İstanbul Belediyesi Şehir Tiyatroları'nda özellikle müzikli oyunlarda ve operetlerde tanındı.

1977'de emekli olduğu Şehir Tiyatro-

Reşit Gürzap *Oppenheimer Olayı* 'nda bir sahnede.

Hilmi Zafer Şahin koleksiyonu

ları'nda oynadığı oyunlardan bazıları *Deli Dolu*, *Bir Kavuk Devrildi*, *Lüküs Hayat*, *Leblebici Horhor*, *Yarasa*, *Pazartesi Perşembe*, *Satıhk-Kiralık*, *İki*

Kere İki, Kurbağalar, İki Efendinin Uşağı, Cimri, Müfettiş, Ceza Kanunu, Kral Oidipus, Kayseri Gülleri, Sana Rey Veriyorum, Pembe Evin Kaderi, Makina, Dünya Malı Dünyada Kalır, Fattan Kız, Beybaba, Tartuffe, Selma, Scapin'in Dolapları, Huzur Çıkmazı, Otelci Kadın, Oppenheimer Olayı, Onikinci Gece, Zenciler, Şen Dul. Sahneye çıktığı son oyun ise 1975-1976 sezonunda sahnelenen *Hakan'dır*.

1946'dan başlayarak sinema ve sonraki yıllarda televizyon filmlerinde rol aldı. Sinema ve televizyon çalışmalarından bazıları, *Hürriyet Apartmanı*, *Yanık Kaval, Dudaktan Kalbe, Hıçkırık, İttihat ve Terakki, Türkiye Üzerine Oyunlar, Afife Jale'dir*.

Gürzap, İstanbul Devlet Opera ve Ba-lesi'nde 1980-1981 sezonunda sahnelenen "Deli Dolu" operetinde diyalog rejisörlüğü yaptı. 1983-1984 sezonunda İstanbul Devlet Tiyatrosu'nda *İstanbul Efendisi'm* sahneye koydu.

HİLMİ ZAFER ŞAHİN

GÜVENLİK HİZMETLERİ

İstanbul'un klasik Osmanlı döneminde güvenliğinden, kadıların genel yetki ve sorumlulukları dışında, subaşılar sorumluydu. 1926'ya kadar İstanbul'un güvenlik hizmetlerinden sorumlu kişiler bölgelere ve yaptıkları göreve göre değişik isimler aldılar. Padişahın şahsını ve sarayı korumakla görevli olanlara bostancıbaşı denirdi (bak. Bostancı Ocağı). Kentin değişik yerlerinde yeteri kadar yeniçeri görevlendirilirdi. Kullukçular ise karakulhane adı verilen ve bugün karakol olarak isimlendirilen mekânlarda zabıta hizmeti yürütürlerdi. Gece güvenliği ise asesler(->) ve bekçiler(->) tarafından sağlanırdı.

18 Haziran 1826'da Yeniçeri Ocağı kaldırıldı; yerine İstanbul'da Asâkir-i Muntazama-i Mansure ve Asâkir-i Muntazama-i Hassa adıyla yeni bir askeri teşkilat kuruldu. Yeni düzenlemeyle, yönetimin başına, eski örgütte yeniçeri ağasının kine benzer yetkilerle donatılmış serasker adı verilen komutan geçirildi. Böylece, payitahtın İstanbul cihetinde en büyük emniyet amiri serasker oldu. Ancak, Osmanlı Dev-leti'nde zaptiye örgütündeki karışıklık, 1846'da Zaptiye Müşiriyeti'nin kuruluşuna kadar sürdü.

1826-1846 arasında, payitahtın İstanbul cihetinde düzeni yeniçerilerin karakol-hanelerini işgal eden Asâkir-i Mansure-i Muhammediye(->) sağladı. Üsküdar cihetinde o yörede konaklayan, Asâkir-i Hassa aynı yetkiyle donatıldı. Kasımpaşa ve Eyüp cihetinde eskiden olduğu gibi denizciler görevlendirildi. Asâkir-i Muntazama-i Bahriye'ye yetki verildi. Galata, Beyoğlu ve civar mahallelerin asayişine, yeniçeriliğin kaldırılışında büyük katkısı olan Topçu Ocağı baktı. 1826 ertesi bu ocak geliştirilmiş, yeni usule göre topçu taburları ve alayları oluşturul-

GÜVENİİK HİZMETLERİ

458

459 GÜZEL SANATLAR AKADEMİSİ

muştı. 1832'de Harbiye Levazım ve Baruthaneler İdaresi de bu ocağa katıldı, adı Tophane Müşiriyeti oldu.

Ağustos 1826'da yayımlanan İhtisap Ağalığı Nizamnamesi'yle İstanbul'da eskiden beri var olan ihtisap ağalığı örgütü genişletildi; böylece ihtisap Nezareti kuruldu. Ancak, yeniden ihtisap neferi kaydedilmedi; Asâkir-i Mansure'den 30 kişi kadar yüzbaşı, onbaşı ve nefer İhtisap Nazırlığı'nın hizmetine verildi.

Osmanlı güvenlik güçleri II. Mahmud sonrası önemli bir gelişme gösterdi. Ancak yeni oluşan örgütlerin biçimi çok karışıktı; birçok makam ve merciye bağlı olması nedeniyle yeterince etkin olamıyordu. Bu düzensizliğe son vermek amacıyla 1845'te İstanbul'da polis teşkilatı kuruldu.- Bu nedenle sefaretlere bir tezkere-i u-mumiye gönderildi; ayrıca bir polis nizamnamesi yayımlandı. 10 Nisan 1845 günlü tezkerede payitahtta halkın güvenliğini ve kentin düzenini temin amacıyla polis tabir olunan bir kolluk kuvvetinin oluşturulduğu ve başına Tophane-i Âmire Müşiri Mehmed Ali Paşa'nın getirildiği kaydediliyordu. Aynı tarihi taşıyan nizamnamede ise polis adını taşıyacak bu yeni zaptiye örgütünün görevleri belirtiliyordu.

1846'da Zaptiye Müşiriyeti kuruldu. Müşiriyetin Zaptiye Nezareti adını aldığı 1879'a kadar güvenlik güçleri aynı çatı altında toplandı. Bu nedenle bu döneme tevhid-i zabıta devresi denir. Zaptiye Müşiriyeti'nin kuruluşunu bildiren resmi tebliğde öteden beri *zabıta*, işlerinin Seraskerlik tarafından yönetilmesinin, askerlerin asıl görevlerini ihmal etmelerine neden olduğu kaydediliyor ve bu nedenle kolluk kuvvetlerinin bağımsız bir makama bağlanmasının gerektiği belirtiliyordu. Ayrıca bir de Zaptiye Meclisi oluşturuldu. Bir süre sonra bu meclis lağvedile-

Karakullukçu tipleri.

C. Deval, *Deux Annees à Constantinople et en Moree*,

Londra ve Paris, 1828

Galeri Alfa

Brindesi'nin *Elbicei Atika* 'sından Galata ve Beyoğlu civarında asayiş sağlayan Topçu Ocağı tipleri. *Galeri Alfa*

rek yerine "Divan-ı Zaptiye" ve "Meclis-i Tahkik" adlı iki meclis kuruldu. Bu meclisler daha çok adli işlerle görevlendirildiklerinden bir süre sonra Divan-ı Ah-kâm-ı Adliye'ye bağlandılar.

23 Şubat 1870 günlü Dersaadet ve Mül-hakati İdare-i Zabıta ve Mülkiye ve Me-hâkim-i Nizamiyesi'ne dair bir nizamnameyle payitahtın kolluk

kuvvetlerinde yeni bir düzenlemeye gidildi. 1879'da Asâkir-i Zaptiye'nin yönetimi Zaptiye Müşiri-yeti'nden alındı ve Seraskerlik'e verildi. Müşiriyet yerine kurulan Zaptiye Nezareti ise polis işleriyle yükümlü kılındı. Zaptiye Nezareti İstanbul ve mülhakatının güvenliğinden sorumlu tutuldu.

II. Meşrutiyetle (1908) birlikte Zaptiye Nezareti'nin ıslahına çalışıldı. Ancak II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) hafiye karargâhına dönüşmüş olan bu kurum, Meşrutiyet'in düzenlemelerine uyum sağlamakta güçlük çekti. 31 Mart Vak'a-sı'ndan (1909) sonra II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesiyle birlikte "istibdat" döneminin simgesi olan Zaptiye Nezareti de lağvedildi. Polis işlerinin yönetimi Hareket Ordusu kumandanlarından Galip Bey'e verildi. Galip Bey polis ve jandarma mü-fettiş-i umumisi adı altında ülkenin güvenlik işlerinden sorumlu oldu. Polis kadrosu yeni elemanlarla takviye edildi. Hareket Ordusu subaylarından "polis zabiti" atandı. Mülkiye ve Hukuk mekteplerinden birçok genç, polis kadrolarına alındı, istanbul polis örgütü gençleştirildi.

4 Ağustos 1909 günlü İstanbul Vilayeti ve Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Teşkilatına Dair Kanunla Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti kuruldu ve başına Galip Bey getirildi. Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti, Dahiliye Nezareti'ne bağlandı. İstanbul Vilayeti'nin güvenlik işleri İstanbul valisinin emir ve yönetiminde İstanbul Vila-

yeti Polis Müdüriyeti'ne verildi. 22 Aralık 1913 günlü Dahiliye Nezareti Teşkilat Nizamnamesi yayımlanıncaya kadar Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti 17 Ağustos 1907 günlü Polis Nizamnamesi hükümlerince yönetildi. 19H'de istihbarat şubesi (heyet-i istihbariye), 1913'te polis müfettişliği ve aynı yıl siyasi şube (kısım-ı siyasi müdürlüğü) kuruldu.

II. Meşrutiyet'in ilanı ertesi, Emniyet-i Umumiye Müdürlüğü'nün kurulmasıyla birlikte İstanbul'da bir polis okulu açıldı. Bu okulda istanbul dışında, ülkenin dört bir yanına polis ve komiser yetiştirildi. Savaş yıllarında ve mütarekede İstanbul Polis Okulu güç bir dönem geçirdi. 1914'te Yıldız'daki yerinden ayrılmak zorunda kaldı; Beyoğlu'nda, Ağahamamı'nda Fransız Saint Michel, ardından Saint Benoit okullarına taşındı. Mütarekeden sonra Nuruos-maniye'de eski Ayasofya polis merkezinin sokağında mütevazı bir evde faaliyette bulundu. Bir süre için adliye binasına taşındı. Daha sonra yeniden Yıldız'a dönen okul 1967'den başlayarak Etiler'de inşa edilen yeni tesislerinde eğitimine devam etmektedir. Polis Okulu bugüne kadar 190 dönem mezun vermiş, 1985'te Polis Koleji adını almıştır.

Milli Mücadele ertesi TBMM hükümeti, İstanbul'daki Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'ni ve İstanbul Polis Müdüriyeti-i Umumiyesi'ni lağvetti. 1925'te Emniyet-i Umumiye Müdürlüğü yerine Ankara'da Emniyet-i Umumiye Umum Müdürlüğü kuruldu. Bu genel müdürlüğe bağlı olarak da il örgütü düzeyinde İstanbul Polis Müdürlüğü ihdas edildi.

Bu arada Polis Okulu Yıldız Sarayı'ndaki Başkâtip Tahsin Paşa dairelerine taşındı.

1932'de Polis Teşkilat Kanunu, 1934'te Polis Vazife Selahiyet Kanunu, 1937'de Emniyet Teşkilatı Kanunu çıkarıldı. 1935' te yapılan değişiklikle polisin parmak izi ve fotoğraf alma yetkisi genişletildi. 1948,

1826-1846 arasında İstanbul'da asayiş sağlayan Asakir-i Mansure-i Muhammediye askerleri. *Galeri Alfa*

1961, 1965, 1971 ve 1975'te yapılan değişikliklerle polisin görev ve yetkileri yeniden düzenlendi.

Günümüzde polis teşkilatı adli, idari, siyasi ve trafik polisi şeklinde örgütlenmiştir. İstanbul'da görevli polis sayısı yaklaşık 19.000, diğer güvenlik personeli ise yaklaşık 4.000'dir. İstanbul'daki karakolların sayısı 1994 yılı itibariyle 142'dir.

İstanbul'da emniyet teşkilatının denetiminde fakat özlük işleri açısından güvenlik personeli istihdam etmek zorunda o-lan işyerlerine bağlı özel güvenlik personeli ise 2495 sayılı yasaya tabidir. Bu yasayla güvenlik elemanı bulundurmak zorunda olan işyerleri (bankalar, finans kuruluşları, büyük işhanları, fabrikalar vb) vilayet bünyesinde oluşturulan bir komisyonca saptanır, personel sayısı belirlenir, içişleri Bakanlığı'nca yapılan güvenlik soruşturması sonuçlarına göre gereken atama işyerlerince yapılır. Bu personele silah verilmesi, yıllık eğitime tabi tutulmaları ve denetimleri emniyet müdürlüklerince yapılmaktadır.

ZAFER TOPRAK

GÜZEL AHMED PAŞA TÜRRESİ

Edirne Kapısı'nın hemen iç tarafında Mih-rimah Sultan Külliyesi'nin(™>) haziresinde yer almaktadır. Türbe külliye yapılarından sıbyan mektebinin güney cephesine bitişik olarak, caminin güneybatısına diyagonal biçimde yerleştirilmiştir.

Külliye yapılarından Güzel Ahmed Paşa adı ile anılan türbenin cami ile birlikte düşünülmeyle Güzel Ahmed Paşa'nın ölümünden sonra 1580-1581'de yapıldığı sanılmaktadır. Rüstem Paşa ile Mihri-mah Sultan'ın kızları Humaşah Ayşe Hanım Sultan'ın eşi olan Ahmed Paşa Arnavut devşirmelerindendir. III. Murad dönemi (1574-1595) vezirazamlarından Sokol-lu Mehmed Paşa'nın katli üzerine 1579'da ikinci vezirlikten vezirazamlığa yükselmiştir.

15,80x7,90 m ölçülerindeki dikdörtgen yapının duvarları bir sıra kesme küfeki taşı ve üç sıra tuğla ile almalı düzende örülmüştür. Türbenin güney cephesinde

O 1 2 3 -i 5

iki sıra halinde üçer pencere bulunur. Pencere altta ince, uzun oranlı dikdörtgen mermer söveli, üst sırada ise sivri kemerlidir.

Doğu ve batı cepheleri aynı pencere düzenim gösterirler. İki sıra olan pencerelerin alt sırasındaki beş pencere dikdörtgen mermer sövelidir. Üstteki sırada ise tuğla ve taş dizilerinin alternatif olarak yerleştirildiği sivri kemerli pencereler bulunmaktadır. Üsttekiler alçı, alttakiler demir şebekelidir. Türbenin kuzey iç cephesini oluşturan, sıbyan mektebinin güney cephesinde yine iki sıra halinde pencereler bulunmaktadır. Üstteki iki pencerenin sivri kemer alınlıkları tuğla ve taş dizisi ile yapılmıştır. Alttaki iki pencere ise dikdörtgen mermer sövelidir. Yine üst pencereler alçı, alt pencereler ise demir şebekelidir.

Güzel Ahmed Paşa Türbesi'nin çök müş olan üst örtüsü konusunda çeşidi görüşler vardır. Sumner-Boyd ve Freely, iki yanında ayna tonozlar bulunan alçak bir kubbe ile örtülü olduğunu belirtir. Ve gerekçe olarak Şehzade Mehmed Külliyesi'ndeki Destari Mustafa Paşa Türbesi'ni gösterirler. Goodwin, üst örtünün iki kubbe olduğu öne sürer. Ali Saim Ülgen'in mimari çizimlerinde de üst örtü sisteminin kubbe ve aynalı tonozlardan oluşmuş olduğu gösterilmektedir. Abdullah Kuran ise Güzel Ahmed Paşa Türbesi ile Mimar Sinan'ın tasarladığı bir başka dikdörtgen planlı türbeye dikkati çeker. Bu Eyüp'teki Pertev Mehmed Paşa Türbesi'dir. Abdullah Kuran, Güzel Ahmed Paşa Türbesi'nin iç duvarlarında herhangi bir geçiş unsuru kalıntısı bulunmadığından kagir kubbeli bir üst yapı sistemi yerine Pertev Mehmed Paşa'ya ait türbedekine benzer biçimde burada da türbenin ahşap çatı ile örtüldüğünü düşünmenin daha akla yakın olduğu görüşünü savunmaktadır. / ,

Bibi. Danişmend, *Kronoloji*, 49; O. M. Bayrak, *İstanbul'da Gömülü Meşhur Adamlar (1453-1978)*, İst., 1979, s. 43; Uluçay, *Padişahların Kadınları*, 39; Kuran, *Mimar Sinan*, 322; *Fatih Anıtları*, 87.

GÜLBİN GÜLTEKİN

Güzel Ahmed Paşa

Türbesi'nin planı.

Kuran, *Mimar Sinan*

GÜZEL SANATLAR AKADEMİSİ

Sanayi-i Nefise Mektebi'nin(-<) 1928'de aldığı ad.

1926'da girişilen güzel sanatlar reformu, Atatürk'ün kültür devriminde öncelik taşımış, 1928'deki harf devriminin peşine, Sanayi-i Nefise Mektebi ilk önemli değişikliğini yaşamış ve adı Güzel Sanatlar Akademisi olarak değiştirilmiştir. Bu eski okul böylece, Türkiye'de "akademi" adını ve statüsünü ilk kez elde eden sivil yükseköğretim kurumu olmuştur. Bu isim değişikliğinin yanısıra, öğretimdeki hızlı ve etkili gelişmeler de aynı tarihlerde başlatılmıştır.

1929-1932 arasında, akademideki "tezyinat bölümü" büyük bir gelişim göstermiş ve iç mimari, seramik, grafik ve afiş a-tölyelerindeki öğretim, ayn uzmanlıklar biçimine dönüştürülmüştür. 1935'te ismail Hikmet Ertaylan, 1936'da Burhan Toprak akademi müdürlüğüne atanmış ve yapılan çalışmalarla, o güne kadarki yüksek mimarlık, resim, heykel, tezyini sanatların yanısıra "Türk tezyini sanatlar bölümü" de açılmıştır.

1937 akademi ve Türk sanatı için özel ve anlamlı bir yıl olmuştu. Çünkü Atatürk'ün emriyle, Dolmabahçe Sarayı'nın Veliaht Dairesi'nde akademiye bağlı olarak Resim ve Heykel Müzesi(->) kurulmuştur. Ancak, bu yeni yapısıyla öğretimini sürdüren akademi 1948'de şanssız bir olay yaşamıştır. Çıkan bir yangın, akademide çok büyük bir yıkım yapmış, ünlü kitaplık, koleksiyonlar, birçok eser ve arşivin büyük bir kısmı yangından kurtarılamayarak, yıllar boyunca elde edilmiş bulunan bu büyük birikim hemen hemen bütünüyle kaybedilmiştir. Aynı yıl önce Avni Başman, daha sonra ise Zeki Faik İzer akademi müdürlüğüne atanmıştır. Yangında her şeyini kaybeden akademinin öğretimi ise bahçesindeki ek yapılarda, Fındıklı bölgesindeki bir ilkokulda ve Yıldız Sarayı'ndaki geçici mekânlarda büyük zorluklarla sürdürülmüştür. Bütün bunlara rağmen 1951'de, akademide kurulması istenilen "Türk Sanat Tarihi Enstitüsü", Milli Eğitim Bakanlığı'nca onaylanmış ve 1 yıl sonra da kurularak çalışmaya başlamıştır. Aynı yıl akademi müdürlüğüne Nijad Si-rel atanmış ve 1 yıl sonra, 1953'te yangından zarar gören Fındıklı'daki binanın o-narımı tamamlanarak, öğretim yine eski yerinde sürdürülmüştür.

1957-, akademi için önemli bir yıl olmuştur. Milli Eğitim Bakanlığı, akademide hazırlanan yeni yönetmeliği onaylamış ve böylece bütün bölümler yarı özerklik kazanarak yeniden düzenlenmiş ve bunun sonunda da bölüm başkanları seçimle görevlendirilmeye başlanmıştır. 1957'de kabul edilen yönetmelikle, akademinin bütün bölümlerine liseyi bitiren öğrencilerin özel seçme sınavıyla alınmasına başlanmış ve öğretim 5 yıl olarak belirlenmiştir. Aynı yıl Asım Mutlu, akademi müdürlüğüne atanmış, ancak 1962'de akademi müdürlerinin seçimle göreve gelmelerini sağlayan yönetmelik kabul edilerek 1966'da

Güzel Sanatlar Akademisi binasının havadan bir görünümü. *Önder Küçükerman, 1988*

tir. Bu yasa ile akademi, üniversiteye eşdeğer bilimsel özerklik ve akademik unvan sağlamış ve ismi de istanbul Devlet Güzel Sanatlar Akademisi'ne dönüşmüştür.

1970'te Prof. Feridun Akozan akademi başkanlığına seçilmiştir. 1971'de ise 1472 sayılı yasa ile daha önce açılmış olan özel yüksekokullar kapatılmış ve bu okullarda bulunan mimarlık ve güzel sanatlar bölümleri, akademi yapısı içine alınarak,

Hüseyin Gezer müdürlüğe seçilmiştir. 1962' de akademide kurulmuş olan "Kulüp Sinema 7", 1967'de "Türk Film Arşivi" biçimine dönüştürülmüştür.

1969'da akademi müdürlüğüne Ahsen Yapanar seçilmiş ve aynı yıl bu eski öğretim kurumu önemli bir gelişim daha gerçekleştirmiştir. Kuruluşundan 86 yıl sonra, 1172 sayılı Devlet Güzel Sanatlar Akademileri Yasası ile yeni bir aşamaya geçilmiş-

NATLA

GÜZEL

Cııı/el Sanatlar Akademi'si'nin 1932-1933 öğrenim döneminde öğrenci ve öğretmenler bir arada. ("*n<lcrr Kii(itk\riut»i fe//rkwr*"")<

"Mimarlık Yüksek Okulu" (MYO) üe "Uygulamalı Endüstri Sanatları Yüksek Okulu" (UESYO) kurulmuştur. Bu amaçla, Beşiktaş'ta iki bina onarılarak birisi MYO, diğeri de UESYO olarak öğretime açılmıştır. Önceleri gündüz 4, gece 5 yıl olarak öğretim yapılan bu okullardan UESYO'da ilk olarak açılan endüstri tasarımı bölümü ile tekstil sanatları bölümü ve grafik sanatları bölümü bulunmaktaydı.

1973-1974 öğretim yılında, yüksek mimarlık bölümünde 424, yüksek resim bölümünde 228, yüksek heykel bölümünde 45, yüksek dekoratif sanatlar bölümünde 282 olmak üzere, akademide 979 öğrenci bulunmaktaydı. Öğretim elemanı kadrosu ise, 43 profesör, 29 doçent, 7 öğretim görevlisi, 4 okutman, 32 asistan olmak ü-zere toplam 105 kişiden oluşmaktaydı. Aynı tarihte 62 yüksek mimar, 3 yüksek ressam, 9 yüksek heykeltıraş, 38 yüksek dekoratif sanatlar mezunu verilmiştir.

1974'teki belgelere göre, kuruluşundan o tarihe kadar 1.510'u mimarlık, 950' si resim, 100'ü heykel, 1.600'ü dekoratif sanatlar bölümünün çeşitli dallarından olmak üzere 4.160 kişi mezun olmuştur.

Yüksek mimarlık bölümü, özellikle 1930' dan sonra, Batı standartlarına uygun mimarlık öğretimiyle hem ülkenin bu yöndeki ihtiyacını karşılamış, hem de 1946' da istanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi'nin kurulması ile ortaya çık-

mış olan öğretim üyesi ihtiyacının bir kısmını akademiden yetişen mimarlar karşılamıştır. Diğer yandan bugünkü Yıldız Üni-versitesi'ni oluşturan

Yıldız Mühendislik ve Mimarlık Akademisi daha yüksek teknik okul iken, akademiden yetişen mimarlar, bu yeni okulun mimarlık bölümü öğretim üyelerinin bir kısmını oluşturmuştur. Böylece akademi, 1974'te de, kendinden sonra kurulmuş olan ve mimarlık öğretimi yapan tüm kurumların öğretim üyesi kaynağı olmuştur.

1974'te sinema-TV birimi, Gayrettepe' deki bugün içinde bulunduğu ve özel o-larak inşa edilen kendi binasına taşınmış, 1975'te Prof. Sadun Ersin başkanlığa seçilmiştir. Aynı yıl, akademinin yanında bir süre Atatürk Kız Lisesi olarak kullanılmış bulunan bina alınıp bütünüyle onarılarak, a-kademi aynı çatı altında yeniden genişletilmiş ve geliştirilmiştir (bak. Çifte Saraylar).

1976-1977'de akademide yeni ve kapsamlı düzenlemeler yapılmıştır. Yüksek mimarlık bölümüne bağlı "Şehircilik Araştırma Enstitüsü", "Türk Mimarisi Araştırma ve Restorasyon Enstitüsü", yüksek dekoratif sanatlar bölümüne bağlı "Endüstri Tasarımı Araştırma ve Yayın Enstitüsü" ile geleneksel Türk el sanatları bölümü, Ankara Devlet Güzel Sanatlar Akademisi ile Bursa Yüksek Dekoratif Sanatlar Okulu kurularak, bu okulları hayata geçirmek i-çin girişimler sürdürülmüştür.

1978'de Prof. Orhan Şahinler, akademi başkanlığına seçilmiş, daha önce yapılan çalışmaların sonunda, öğretimin bütününe yönelik "temel sanat ve bilimler bölümü" ile "Fotoğraf Enstitüsü" kurulmuştur. 1979'da "İstanbul Devlet Güzel Sanatlar Akademisi'nin örgüt ve organizasyonu" hakkındaki yönetmelikle, akademide çok geniş bir düzenleme yapılarak yeni fakülteler, bölümler ve enstitülerin kurulması kararı alınmıştır. Bu yönetmeliğe bağlı olarak, akademide 7 fakülte, 6 enstitü kurulmuştur. Bu fakülte ve bölümler şöyle bir yapı içindeydi: Mimarlık fakültesi, resim fakültesi, heykel fakültesi, endüstri sanatları fakültesi (içmimarlık bölümü, endüstri tasarımı bölümü, tekstil bölümü, seramik bölümü), görüntü sanatları fakültesi (sahne ve görüntü sanatları bölümü, grafik sanatları bölümü, geleneksel Türk el sanatları bölümü), temel sanat ve bilimler fakültesi, yapı üretimi ve çevre düzenleme fakültesi. Bunların yanında, "Türk Sanat Tarihi Enstitüsü", "Sinema-TV Enstitüsü", "Fotoğraf Enstitüsü", "Şehircilik Araştırma Enstitüsü", "Türk Mimarisi Araştırma ve Restorasyon Enstitüsü", "Endüstri Tasarımı Araştırma ve Yayın Enstitüsü" kurulmuştur.

Bütün bunlardan da görülüyor ki, ilk o-larak Sanayi-i Nefise Mekteb-i Âlisi, sonra Güzel Sanatlar Akademisi ve bugün de Mimar Sinan Üniversitesi(->) adı altında varlığını sürdüren, ülkenin en eski sanat ve mimarlık kurumu, başlangıcından bu yana, tek başına hem sanatçı yetiştirmiş, hem de kendisinden soara gelen kurumlara kaynak olmuştur. Bu yönüyle yerli ve yabancı sanat sergilerini kendi salonlarında düzenleyerek etkili, yaygın ve kesinti-

siz bir sanat ortamı oluşturmış, sanatın gelişmesini çok yönlü desteklemiştir. Resim ve Heykel Müzesi ile, Türk resim ve heykel sanatının en önemli eserlerini toplamış, arşivlemiş, bu eserlerin bakımını ve korunmasını sağlamıştır. Bütün bunların yanı-sıra, 1930'dan bu yana eski adıyla yüksek mimarlık bölümü rölöve kürsüsünden başlayan bir geleneği sürdürerek, Türk mimari eserleri konusunda, araştırma ve yayınlar yapmıştır. Akademi, bu yönüyle hem Türk sivil mimarlık ürünlerinin önemini vurgulamış, hem de bunların korunması için gerekli olan restorasyon girişimlerini ilk olarak başlatacak büyük ve ayrıntılı arşivi oluşturmuştur.

1982'de çıkartılan 2547 sayılı Yüksek Öğretim Kanunu ile Türkiye'deki tüm yükseköğretim kurumları, YÖK çatısı altında toplanmış ve 20 Temmuz 1982'de *Resmi Gazete'As.* yayımlanan 41 sayılı kanun hükmündeki kararnamenin 16. maddesi gereğince, istanbul Devlet Güzel Sanatlar Akademisi, yeni kurulan Mimar Sinan Üniversitesi'nin temelini oluşturmuştur.

Bibi. *istanbul Devlet Güzel Sanatlar Akademisi Belleteni*, ist., 1974; *Güzel Sanatlar Eğitiminde 100 Yıl*, ist., 1983; *Mimar Sinan Üniversitesi, 1987-1988.* ist., 1988.

ÖNDER KÜÇÜKERMEN

Güzelce
Kasım Paşa
Camii'nin
kuzeybatıdan
bir görünümü.
Yavuz Çelenk,
1994

461 GÜZELCE KASEM PAŞA CAMİİ

GÜZELCE KASEM PAŞA CAMÜ

Beyoğlu ilçesi sınırlarında Kasımpaşa'da, Bahriye Caddesi üzerinde, Safra Sokağı ile Kasımpaşa Camii Sokağı arasında yer almaktadır.

Cami, I. Süleyman'ın (Kanuni) (hd 1520-1566) şehrin iskân hareketlerinin bir parçası olarak uygulanmakta olan yerleşim planı çerçevesinde, Anadolu ve Rumeli Beylerbeyi Vezir Güzelce Kasım Paşa tarafından 940/1533'te Mimar Sinan'a yaptırılmıştır. 1721'de yanan yapı mütevellî Hekimoğlu Ali Paşa'nın kardeşi, Feyzullah Bey tarafından onarılmış, daha sonraları 1867 ve 1891'de de onarım görmüştür. Şadırvan 1870'te Esma Hatun, çeşme de Feyzullah Bey tarafından yaptırılmıştır.

Orijinal malzemeleri ahşap olan yapı 1134/1721'de yanmış, aynı yıl onarılmış, onarılan cami de 19. yy'da tekrar yanmıştır. Bu yangından sonra

Abdülaziz (hd 1861-1876) kubbeli ve çift minareli büyük bir cami yaptırmıştır. 1860'lı yıllara tarih-lenen bu onarımdan sonra yapı şimdiki şeklim, II. Abdülhamid zamanında (1876-1909) 1891'deki yenilemede almıştır.

Yapıya kuzey yönünde, mukarnas başlıklı, altı mermer sütunlu son cemaat yerinden iki basamaklı yükseltiden girilmek-

GÜZELCE MAHMUD PAŞA

462

463

GÜZELCEKEMER

tedir. Cümle kapısının her iki tarafında eşit aralıklarla açılmış demir parmaklıklı dikdörtgen pencereler yer alır. Bu pencere altları mermer kaplamalıdır. Pencereler derin dikdörtgen bir niş halinde olup üzerleri sivri kemerle son bulmaktadır. Son cemaat yerinin sağ ve sol tarafları zeminden yükseltilmiştir. Sağ tarafta minareye çıkış kapısı bulunmaktadır. Sol tarafta bulunan ahşap merdivenle kadınlar mahfiline çıkılmaktadır. Son cemaat yerinin tavanı ahşap olup çubuklarla dikdörtgen parçalara ayrılmıştır. Ana mekân ile ortak olan duvarda ortada dikdörtgen bir kapı ve bunun etrafında birer tane dikdörtgen ve ü-zeri sivri kemerli pencere bulunmaktadır. Buradaki kapının üzerinde bir ayet kitabesi göze çarpar. Bu kapı da pencereler gibi derin dikdörtgen niş şeklindedir, iç mekânda kapının her iki yanında "L" şeklinde fevkani mahfiller bulunmaktadır, iki katlı görünüm verilmiş bulunan doğu ve batı duvarındaki alt kat pencereleri de niş görünümündedir. Güney duvarında içten yedi köşeli, oldukça yüksek mermer bir kitabe bulunmaktadır. Minberi ve doğu duvarında bulunan vaaz kürsüsü de mermerdendir. Ana mekâna, pandantiflerle geçişi sağlanmış bulunan tek kubbe ege-

Güzelce Kasım Paşa Camii'nin içinden bir görünüm. *Yavuz*

mendir. Her cepheye içeriden dikdörtgen bir görünüm verilmiştir. Yapının hemen her tarafında oldukça yoğun bir süsleme görülmektedir. Pencere kenarlarına ve sivri kemerlerin üstlerine renkli boya ile kesme taş görünümü verilmiştir. Her cephede duvarlarda mermer işçilik özentisi taşıyan çalışmalar boya ile sağlanmıştır. Alt kat pencere ve kapı üzerleri alınlık şeklinde olup, buralarda renkli geometrik ve bitkisel motifler bulunmaktadır. Pandantiflerde ortada bitkisel motifli bir madalyon, bu madalyonun etrafında bitkisel ve geometrik motifli süslemeler görülmektedir. Kubbe sekiz dilime ayrılmıştır. Her dilimde aynı düzenleme görülmektedir. Ortada geometrik bir madalyonu ayetler çevrelemektedir. Bunu da bitkisel ve geometrik motifler kuşatmaktadır. Mihrap içi de kalem işi bitkisel motiflerle süslenmiştir. Kenarında altın yaldızlı geometrik ve bitkisel süslemeler göze çarpar.

Mihrap ü-zeri altın yaldızla bir taç şeklinde ayetli olarak düzenlenmiştir. Burada bulunan altın yaldızlı süsleme vaaz kürsüsünde ve minberde de uygulanmıştır.

Son cemaat yerinden ahşap bir merdivenle çıkılan kadınlar mahfili "L" şeklinde olup balkon çıkması yapmaktadır. Bu

mekânı alt katta sağda ve solda dörderden olmak üzere sekiz tane, bitkisel motifli başlığa sahip ahşap sütun taşımaktadır. Buradaki pencereler de derin niş şeklinde, sivri kemerle son bulan bir düzenleme gösterir. Beş tane olan bu pencerelerin tamamı kuzey cephesinde bulunmaktadır. Bu mekânın tavam ahşap olup, çubuklarla parçalara ayrılmıştır. Üç açıklık-lı olan kadınlar mahfili oldukça geniş bir alanı kaplamaktadır.

Yapı geniş bir avlu içinde yer almaktadır. Bu avluda caminin yanı sıra, 12977 1870'te Esmâ Sultan'ın yaptırmış olduğu çeşme ile 1149/1736 tarihli ve bugün işlevini yitirmiş olan çeşme bulunmaktadır. Güneydoğu köşesindeki 1309/1891 tarihli, işlevini yitirmiş, bağımsız oda görüntüsü almış sebil, muvakkithanenin hemen yanında yer alır. Avluda ayrıca cami koruma derneği, gasilhane ve lojmanlar bulunmaktadır. Kuzeydoğu ve güneybatı köşelerinde malzemesi kesme taş olan tek şerefeli iki tane minare yer almaktadır. Güneybatıdaki minarenin şerefesinin üstü sıva ile kaplanmış, doğudaki minare ise onarım amacı ile yıkılmıştır. Minareler kare kaide üzerinde silindirik gövdeli olarak yükselir. Günümüzde bütün yapı yeniden ele alınırcasına onarıma tabi tutulmuştur.

Kubbe dışarıdan belirgin olup kurşun kaplıdır. Çatıda II. Mahmud döneminde (1808-1839) ortaya çıkmış olan ve dünyayı simgeleyen, son onarımla yenilenmiş olan kesme taş görünümlü küre, dört köşede yer almaktadır. Cephede taş süslemeler görülmektedir. Köşelerde köşe sütun-çeleri belli bir yükseklikten sonra çatıya kadar uzanmaktadır. Cepheler sivri kemerlerle kademelendirilmiş, doğu ve batı duvarına bitişik olarak muvakkithaneler bulunmaktadır. Bu bölümlere dört mermer sütunla tek basamaklı alanla giriş yapılmaktadır. Sekiz dikdörtgen pencere ile aydınlatma sağlanmıştır. Güney tarafındaki mihrap, dışarıdan sivri kemerli kagir bir pencere ile belirginleştirilmiştir.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka*, H, 2; Raif, *Mir'at*, 499-502; S. Abaç, *Kasımpaşa'nın Tarihçesi*, İst., 1935, s. 8; Öz, *istanbul Camileri*, II, 27; Kuran, *Mimar Sinan*, 276.

ERGÜN EĞİN

GÜZELCE MAHMUD PAŞA ÇEŞMESİ

Eminönü İlçesi'nde, Mahmut Paşa Mahallesi'nde, Mahmud Paşa Külliyesi'nin yakınında, Yanık Saraylar, Mengene ve Bezciler sokaklarının kavşağındaki küçük meydana yer almaktadır.

Vezir Güzelce Mahmud Paşa (ö. 1606) tarafından 1014/1605'te yaptırılmış, sonradan üç kez onarılmış olan tek yüzlü bir meydan çeşmesidir. Kesme küfeki taşı ile örülmüş bulunan ana cephenin ekseninde sivri kemerli niş yer alır. Kemerin üzerinde, son mısraı ebcedle 1014/1615 tarihini veren sülüs hatlı inşa kitabesi bulunmaktadır. Osmanlıca manzum kitabenin metni Şair Bülbulî'ye aittir. 14 mısradan meydana gelen kitabe, 16 adet kartuşa tak-

sim edilmiş olan mermer bir levhaya oyulmuş, mısralardan geriye kalan iki kartuştan sağ alt köşedekine "Maşallah" ibaresi, sol alt köşedekine de "Tamir 19 Sefer sene 1170/1758" ibaresi yerleştirilmiştir. Bu durum, III. Mustafa dönemine (1757-1774) tarihlenen bu onarım sırasında kitabenin bütünüyle yenilendiği izlenimini uyandırmaktadır. Bu kitabeyi taçlandıran beyzi madalyonun içindeki Abdülmecid tuğrası da çeşmenin adı geçen hükümdar tarafından (ya da en azından onun saltanat döneminde) onarıldığını kanıtlar. Sivri kemerli nişi yanlardan kuşatan ve normal olarak kitabeyi de yukarıdan kavraması gereken silmeli çerçevenin, kitabenin bitiminde kesintiye uğraması, ayrıca bu hizadan itibaren kesme taş örgünün yerini tuğla örgüye terk etmesi, Abdülmecid dönemindeki (1839-1861) bu onanma işaret etmektedir. Aynı şekilde, nişin içine, kaş kemerli maşrapalıkların arasına yerleştirilmiş olan, ampir üslubundaki dikdörtgen ayna taşı da Abdülmecid dönemine aittir.

Çeşmenin sol cephesindeki diğer sülüs hatlı, Osmanlıca manzum kitabede ise, II. Osman (Genç) dönemi (1618-1622) bâbüs-saade ağalarından Mısırî Osman Ağa tarafından 1031/1622'de onartıldığı belirtilmektedir. Bu yüzden söz konusu çeşme "Mısırlı Osman Ağa Çeşmesi" olarak da anılmaktadır.

1. H. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*"nde, çeşmenin, yakınında yer aldığı külliye'nin banisi, II. Mehmed (Fatih) dönemi ricalinden Sadrazam Mahmud Paşa (ö. 1474) tarafından yaptırılmış olduğunu, inşa kitabesinin de sonradan konduğunu ileri sürmüştür. Ne var ki bu kitabenin, "Çünkü devletle cülus eyledi Sultan Atımed" şeklindeki ilk mısraında adı geçen hükümdarın, çeşmenin inşa tarihinden 2 yıl kadar önce tahta çıkmış olan I. Ahmed (hd 1603-1617) olduğu kesinlik kazanmakta, ayrıca 7. ve 10. mısralarda aktarılan bazı ayrıntılardan kitabede adı geçen Mahmud Paşa aynı dönemdeki adaşlarından ayırt edilebilmektedir.

Bibi. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, I, 58-60; M. C. Baysun, *Güzelce Mahmud Paşa Çeşmesi*, ist., 1945; *IA*, V, 1214/93; A. Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri*, İst., 1993, s. 674.

M. BAHA TANMAN

GÜZELCEKEMER

Cebeciköy Deresi'nin Alibeyköy Deresi'ne kavuştuğu noktadan 200 m uzaktadır.

Üzerinden Kırkçeşme isalesinin ana galerisi geçer. Mimar Sinan tarafından yapıldığı sanılan Kırkçeşme isale hattı krokisinde bu kemerin adı Cebeciköy Kemerı, *Tezkiretü'l-Ebniye*'de ise 'Gözlücekemer' dir. Bugün genellikle Güzelcekemer diye anılır.

Güzelcekemer'in yapı stili diğer kemerlerden çok farklıdır. Mimar Sinan tarafından sukemerlerinde yatay kuvvetlere (zelzele, rüzgâr) dayanıklı trapez kesitli sistem bu kemerde çok değişik şekilde uygulanmıştır. Kemerin duvar kalınlığı tabandan itibaren yukarı doğru azalır. Ayakların

Güzelcekemer

Kâzım Çeçen, 1988

memba ve mansap taraflarında, bu kemere özgü payandalar yapılmış ve bu payandaların tepesi yassı taşlarla piramit şeklinde kapatılmış, üzerine küçük bir piramit daha konmuştur. Güzelcekemer'in alt katta 8, üst katta 11 gözü vardır. Memba tarafında kemerin ayaklarının yalnız 3 tanesinde, üzeri piramit şeklinde örtülmüş, selyaran yapılmıştır. 20 Eylül 1563'te vuku bulan sel felaketinde bu kemerin a-yakları temeline kadar oyulmuş fakat yıkılmamıştır. Yalnız 3 ayağın üzerine selyaran yapılmasının sebebi, dere yatağının o bölgede olması ile açıklanabilir ise de, soldan 3. ile 4. gözlerin arasındaki ayakta selyaran olmamasını anlamak güçtür. Kemerin gözlerinin açıklığı ortalama 5,90 m'dir. Alt katın ve üst katın üzengi taşları hizasında, üst katın altında ve üstteki galerinin tabanı hizasında, bütün kemer boyunca devam eden 4 korniş vardır. Galerinin üstü çatı şeklinde yassı taşlarla örtülmüş ve her iki tarafında beşer adet havalandırma penceresi bırakılmış, yanlarında ise 30-40 cm genişliğinde saçak yapılmıştır. Galerinin iç boyutları 55x175 cm' dir. Kemerin duvar kalınlığı tabanda 5,40 m, üst tarafta 2,60 m'dir. Ayakların cephedeki genişliği 5,37 m, bunlar üzerinde 135 cm'lik bir çıkıntı teşkil eden payandaların-ki ise 3,45 m'dir. Güzelcekemer'in tepe uzunluğu 165 m ve talvegden yüksekliği 29,5 m olup, temelden yüksekliği ise 34,5 m olarak tahmin edilmiştir. Kemerin her iki tarafında insan ve hayvanların geçmesine mani olmak için bariyerler vardır. Üst kattaki gözlerinin tabanı, yağmur sularının birikmesini önlemek için, az eğimli çatı şeklinde yapılmıştır. Kemerin taş örgüsü çok muntazamdır ve gözlerin kemer taşları cepheden 5 cm kadar içeridedir. Cephe taşlarının ortası kabarık, yanları yivli, rustal denilen şekilde büyük ve yassı bloklar halindedir. Güzelcekemer'in mimarisi de çok ilginçtir. Boşluk oranının büyük olması ve payandaların yapılış şekli kemere ayrı bir güzellik ve alışılmışın dışında bir yapı olduğu intibamı vermektedir. Kemerdeki galeriden çıkan sular, çıkış yerinde bulunan, planda kare şeklinde 4x4 m boyutlarındaki bir kubbenin içindeki ka-

nala dökülür, bu yapının da üstü yine piramit şeklinde, yassı taşlarla kaplanmış, üzerine 3 pencere konmuştur. Cebeciköy kolunun galerisi burada Kâğıthane derelerinden gelen esas kol ile birleşir.

4. yy'da Roma döneminde bu isale hatlarının yerinde Belgrad Orman'ından gelen ve I. Theodosius (hd 379-395) tarafından yaptırıldığı tahmin edilen bir tesisin olduğu bilinir. 7. yy'dan itibaren Konstan-tinopolis'i kuşatan çeşitli kavimler, şehri teslim zorlamak için, kemerlerin hepsini temeline kadar yıkmışlardı. Fethi müteakip II. Mehmed (Fatih) (hd 1451-1481) bu isale hatlarının Cebeciköy kolundan Bozdoğan Kemerinin(->) altındaki, bugünkü Atatürk Bulvarı üzerinde bulunan kendi yaptırdığı sıra çeşmelere kadar o-lan bölümünü yeniden yaptırır gibi tamir ettirdi ve 21 kemeri yeniden yaptırdı. Fatih'in yaptırdığı sıra çeşmelere çokluk anlamında Kırkçeşme dendi, sonra bütün tesis aynı adla anıldı.

1554-1563 arasında I. Süleyman'ın (Kanuni) (hd 1520-1566) Mimar Sinan'a yaptırdığı ve Kâğıthane derelerinin suyunu toplayan büyük tesisin galerisi Güzelcekemer'in sonunda Fatih'in yaptırdığı bölümle birleştirildi. Roma döneminde 4. yy' da yapılan isale hattı ve bütün kemerlerin tamamen yıkılmış olduğu, 1542-1550 arasında bu bölgeyi gezen P. Gilles'in yazdığı Latince kitapta da anlatılmaktadır. 1554' te Kanuni, Kâğıthane Deresi'nin kollarındaki suları toplatarak istanbul'daki su kıtlığını ortadan kaldırmaya başladığı zaman, Cebeciköy'den Bozdoğan Kemerinin altındaki sıra çeşmelere, yani Kırkçeşme'ye akan suyun debisi de çok azalmıştı. Nakkaş Sâî Çelebi bunu *Tezkiretü'l-Eb-niye'de Stanbul'a çekilüp suya kılet / Azaldı Kırkçeşme yaşı gayet* diye anlatır.

Kâğıthane suları toplanıp büyük kemerler üzerinden geçirilerek ve en son Güzelcekemer'in bitimindeki kubbede Fatih tarafından tamir ettirilen Cebeciköy kolu ile birleştirildikten sonra Mimar Sinan bu noktadan Eğrikapı Maksemi'ne kadar olan yaklaşık 19 km'lik isale hattını tekrar elden geçirmiş, ana dağıtım kubbeleri ile ikincil kubbeleri, dağıtım şebekesini ve

GÜZELFİSAR VAPURU

464

465

HABERLEŞME

BİR DÜĞÜN GECESİ

Fazıl Şükrü Bey'in Erenköyü'ndeki köşkü bu gece elektrik ışıkları ile nur dalgalan içinde görünüyor, neşe, kahkaha, müzik âleminin en coşkun bir devresinde bulunuyordu.

Vakit... geceyansını geçmişti. Bahçenin kumlu yollar, tarhların etrafları, havuzların kenarları renk renk tuvaletleri ile gözleri kamaştıran kadınlar, siyah elbiseleri ile birer manken gibi dolaşan erkekler, efsanevî âlemlerin canlı bir levhasını gösteriyordu.

Bir düğün gecesinin neşeli kalabalığı büyük bir zevkle düzeltilmiş bahçenin,

muhtelif cihazlarına dağılmışlardı. Zevk ve ateş fıskıran bu köşkün aşağı kat salonlarında güzel bir tangonun usulile yürüyen, dönen bu çiftlerin uzaktan görünüşü renk ve ziyadan vücut bulmuş bir hayat akım gibi gözleri oyalıyordu.

Fazıl Şükrü, elli beş yaşında olmasına rağmen, bu gece genç ve çok güzel bir kızla evleniyordu. Yeni hayatının hayaline bütün benliğini teslim eden bu ihtiyar güveği, kolunda genç karısı olduğu halde salonları dolaşırken nihayetsiz bir saadetin verdiği baş dönmesi içinde, etrafında söylenen sözlere hiç ehemmiyet bile vermiyordu. Salonlardan bahçeye kadar uzayıp giden bu dedikodu, ağaçların altındaki kanapelere oturan çiftlere, salonların köşelerinde toplanan ihtiyarlara ve orta yaşlılara kadar sirayet etmişti.

Güzide Sabri, *Hicran Gecesi*, ist, 1930

en son Topkapı Sarayındaki Dolap denen tesisleri yapmıştır.

Sinan'ın Kırkçeşme isale hattı ve kemerlerine ait yaptığı krokide, Cebeciköy kolunun başına "Kırkçeşme Başı" yazılmış, kendi yaptığı bölüm ise Kâğıthane Suyu diye adlandırılmıştır. Sonradan bütün tesis Kırkçeşme diye anılmıştır. Güzelceke-mer Kırkçeşme tesislerindeki anıtsal kemerlerin şehre en yakın olanıdır.

Bibi. *Kırkçeşme ve Kağıthane Suyu'nun 976/1568 Senesinde Mimar Sinan Tarafından İstanbul'a Ait Tevzi Defteri*, Atıf Efendi Ktp., no. 1734; Tursun Bey, *Târih-i Ebu'l-Feth*, ist., 1977; O. K. Dalman. *Der Valens Aquâdukt in Konstantinopel*, Bamberg, 1933; Meriç, *Mimar Sinan; Çeçen, Kırkçeşme*, 127-130.

KÂZİM ÇEÇEN

GÜZELHİSAR VAPURU

Şehir Hatları İşletmesi vapuru. Şirket-i Hayriye'nin 68 baca numaralı vapuruydu. 1911'de İngiltere, Newcastle'da, Hawthron, Leslie&Co. Ltd. tezgâhlarında yapıldı. Kalender adlı bir de eşi vardı. Gövdesi çelik olup 453 gros, 242 net tonluktu. Uzunluğu 46,4 m, genişliği 7,9 m, sukesimi 3,1 m kadardı. Wallsend yapımı 2 adet tripil 440 beygirgücünde buhar makinesi vardı. Çift uskurluydu. Saatte 12,5 mil hız yapıyor, yazın 970, kışın 790 yolcu alabiliyordu. Şirketin en güzel ve zarif vapurlarındandı. Eşi Kalender ile birlikte bacası en büyük olan şirket vapuruydu, ilk süvarisi Ksenefon Efendi Kaptan, başmakini-ti Koço Usta idi.

Henüz 4 yıllık yepyeni bir vapurken, 5 Temmuz 1915'te Marmara'da İngiliz denizaltısı E-11 tarafından torpillenerek hasara uğradıysa da o yıl içinde onarıldı. 1945'te Şirket-i Hayriye'nin Münakalât Vekâleti tarafından satın alınmasıyla Şehir Hatları'nın filosunda yer aldı. Yıllarca Boğaz sularında hizmet verdi. 1984'te son seferini yaptıktan sonra düzenlenen bir törenle hizmet dışı bırakılarak Pendik Tersane-si'ne

bağlandı. Son süvarisi İbrahim Efendi Kaptan, son başmakini de Hasan Usta oldu. 29 Aralık 1986'da da filodan çıkarıldı. Sonradan müze-gemi haline getirilmek istendi. 1993'te Rahmi Koç tarafından satın alındığında 82 yıllık bir gemiydi.

ESER TUTEL

Güzelhisar Vapuru

Şükrü Yaman koleksiyonu

GÜZİDE SABRİ

(1883, istanbul -1945, Giresun) Romancı.

Çamlıca'da, Koşuyolu'ndaki bir köşkte doğup büyüdü. Özel öğretmenlerce yetiştirildi; edebiyatı Hoca Tahir Efendi' den öğrendi. Küçüklüğünden başlayarak pek çok edebi yazı okudu, olanaklar çerçevesinde kendi kendini yetiştirdi. Daha sonra Beyoğlu Birinci Noteri Ahmet Sabri Aygün'le evlendi.

Genç yaşta yazdığı *Münevver* adlı ilk romanı *Hanımlara Mahsus Gazete*'de yayımlandı (1899). Aşırı duygulu bir ifadeyle kaleme alınmış bu eserin sonbahar tas-virleriyle yüklü birçok sayfası dönemin sansürünce yasaklandı. Romanın bütünü, ancak 1908'den sonraki basımlarında yayımlanabildi. *Münevver*, İstanbul'da başlayan umutsuz bir aşkın, Büyükkada'daki günlerini de dile getirerek, dönemin yaygın hastalığı vereme yenik düşüşünü anlatan bir romandır. Amcaoğlu, Tıbbiyeli Şefik'i Büyükkada'da görmeye giden Münevver, bir "Aya Yorgi Günü", sevdiği gencin taburuyla karşılaşır: Bu sahne, Büyükkada'daki azınlığın törel dünyasına, eğlencelerine, kutsal günlerine ilişkin, Türk romanındaki ender saptayımlardan biri niteliğindedir.

1905'te Güzide Sabri'yi okur katında büyük üne kavuşturan *Ölmüş Bir Kadının Evrak-ı Metrûkesi* yayımlanır. Karmaşık, dolambaçlı bir aşk ve karasevda öyküsünü aktaran romanda, yüzyılın başındaki İstanbul'un zengin çevreleri, giyim kuşamları, Avrupalı möbleleri, alafranga hal ve tavırları açısından zengin ayrıntılarla çizilmişlerdir. Dantelalarla süslü ropdöşambrlar, piyanolar, büyük ve *yaldız* çerçeveli aynalar, fiskos koltukları, belki de ilk kez popüler bir roman aracılığıyla, daha yok-

sul sayılabilecek okur kadarına ulaşıyordu. Roman defalarca yeniden basılmış, ileriki yıllarda da iki kez filme alınmıştır. *Ölmüş Bir Kadının Evrak-ı Metrûkesi* gibi yıllar sonra filme alınmış *Yabangülü* de (1920) İstanbul'un zengin sınıfını bir kara masal çizgisinde betimler; evlatlık Leyla, konağın hanımefendisi tarafından daima horlanacaktır.

Bu romanı, *Ölmüş Bir Kadının Evrak-ı Metrûkesi*'nin devamı olan *Nedret* (1922) izler. Değişen şehir, değişen sosyal hayat, düzendeki başkalaşım Güzide Sabri'ye henüz yansımamıştır. Ne var ki 1930 tarihli *Hicran Gecesi*'nde istanbul birdenbire "Fazıl Şükrü Bey'in Erenköyü'ndeki

köşkü "nde ve "elektrik ışıkları ile nur dalgalan içinde" belirir. Cumhuriyet istanbul'u yazlık köşkleri ve kışlık apartmanları mekân tutmuş gibidir. Şişli salonları birtakım karanlık, ihtiraslı aşk ilişkilerine tanıklık eder.

Güzide Sabri son romanlarından *Necla'da* (1941) eleştirel bir bakış açısını eserine katmayı denemiştir: istanbul'un fakir ve viran semtlerinden Ayaspaşa'daki "mutena apartımanlara" yol alınır. Kenar mahallelerin tasvirinde yer yer Hüseyin Rahmi üslubu göze çarpar. Yüzyılın başında e-serleri çok okunmuş, sevilmiş Güzide Sab-ri'nin azınlık yurttaşlarınca da benimsendiğini söylemek gerekir. Hemen hemen bütün romanları Ermeniceye ve Rumcaya tercüme edilmiştir.

Bibi. M. B. Yazar, *Edebiyatçılarımız ve Türk Edebiyatı, isi.*, 1938; M. Uraz, *Resimli Kadın Şair ve Muharrirlerimiz*, îst, 1941; N. S. Örik, *Hayat ile Kitaplar*, îst., 1946; S. tleri, *O Yakamoz Söner*, ist., 1987; N. Bekiroğlu, "Güzide Sabri'nin Romancılığı ve Eserleri", *Dergâh*, S. 24-25-26, 1992.

SELİM İLERİ

HABER AJANSLARI

Avrupa haber ajaslarının Osmanlı Devleti ve özellikle istanbul ile ilgilenmesi Kırım Savaşı (1853-1856) ile başlar. Ondan önce bellibaşlı Avrupa gazetelerinin, istanbul'da başka meslekler icra eden (hekim, avukat, öğretmen gibi) muhabir ya da yazarları bulunuyordu. Kırım Savaşı, Avrupa devletlerini Rusya'nın yayılmacılığına karşı Osmanlı'nın yanında birleştirdi ve bu devletlerin orduları Gelibolu-İstanbul bölgesinde karargâh kurduklarından, geçici muhbirlerin yerini Avrupa'dan gönderilen profesyonel muhabirler aldı. Osmanlı Devleti'nin 1856'da Islahat Ferman'ını ilanı ve Paris Antlaşması'yla Avrupa'nın bir parçası olduğunun onaylanması ve ülkenin telgraf hattıyla Avrupa'ya bağlanması, sürekli ve hızlı haber ihtiyacını son derece artırdı.

Avrupa'nın Osmanlı ülkesi ile ilgisinde 1821'de ilk Fransızca gazetenin çıkışından beri, ticari ve mali öğeler ağırlık taşıyordu. Kırım Savaşı vesilesiyle Avrupa' dan ilk istikrazın alınması, o zamana kadar Batı borsalarının etkisinin dışında kalan İstanbul'u da çarkın içine sokmuş oldu. O yıllardan sonra Türk sözcüğü Paris, Londra, Frankfurt gibi bellibaşlı para piyasalarında Osmanlı borç senetlerini ifade etmek için kullanılmaya başlandı. Telgraf bağlantısı sayesinde Avrupa'daki dalgalanmalar, anında istanbul'a yansıtılabilirliyordu. Osmanlı borçları arttıkça Babiâli' nin siyasi, askeri ve mali kararları hakkında bilgi arayışı ihtiyacı da arttı.

O dönemin bütün dünyaya hizmet veren iki büyük ajansından Fransız Havas ile ingiliz Reuter kurumları başlangıçta aralarında bir anlaşma yaparak çalışma alanlarını ayırmışlardı. Bunun sonucu olarak Osmanlı ülkesi

Havas'ın bölgesi içinde kaldı. Esasen ekonomisini Hindistan üzerine kuran İngiltere, Akdeniz'i Fransa ve diğer devletlere bırakmış gibiydi. Böylece Viyana üzerinden Paris ve Londra'ya kadar bütün haber hizmetini Havas üstlendi. Ancak biraz zaman geçince, çıkar çekişmeleri, özellikle hisse senetlerindeki düşme çıkışların bazı yerlere öncelikle ya da gecikmeyle ulaşmasından çıkan kayıplar, Reuter'i de harekete geçirdi, 1 Ocak 1869' da o da İstanbul bürosunu açtı. Haber akı-

mının özellikle borsa için önem taşımasının sonucu olarak bazı özel girişimler de telgraf bağı kurarak borsa haberlerini aktarmaya başladılar. 1860'ta *Journal de Cons-tantinople'un* bir telgraf servisi vardı. Sarrafların dışında bazı yayın organlarına da hizmet veriyordu. 1870 başlannda Reuter, Havas, Bullier ajansları faaliyetliydi. 1871' de, Babiâli'nin desteğiyle Fransızca yarı-resmi *La Turquie* gazetesini çıkaran Bordeano kendi telgraf ajansını kurdu. 1873' te Pangalo Ajansı, daha sonra Fournier Ajansı belirdi. Hepsi de Beyoğlu'nda telgraf merkezinin yanı başında yerleşen bu a-janslar en çok hisse senetleriyle ilgili verdikleri haberlerle müşteri çekiyorlardı. Zaman zaman da hileli telgraf haberleri yayarak İstanbul borsasında spekülasyon yapanlarla ortaklık kurdukları ve kazanç sağladıkları görölüyordu.

1890'lı yıllarda Almanların da ilgisi arttı ve Alman Wolff ve Avusturya'nın Correspondenz Bureau'su İstanbul'da şubelerini kurdu. Babiâli bu ajansların telgraflarından bir kısmını ücretten muaf tutarak ve ayrıca maddi yardımda bulunarak aleyhte haber akımını önlemeye çalıştı. 1900'ün başlarında Havas ve Reuter'den başka Constantinople, National ve Fournier ajansları hizmet veriyordu.

Bir ulusal ajans kurmak düşüncesi ilk kez II. Meşrutiyet'te belirmişti. Nisan 1911' de Meclis-i Mebusan'da kabul edilen bir kanunla merkezi İstanbul'da olmak üzere Osmanlı Telgraf Ajansı kuruldu. Bununla bütün ülkenin içine ve bazı dış merkezlerle Babiâli'nin istediği haberleri ulaştırmaya başladı. Siyasi iç çekişmeler sırasında faaliyeti durdurulan bu ajansın yerine Osmanlı Milli Telgraf Ajansı kuruldu. O da I. Dünya Savaşı'nın sonunda kapatıldı, işgal kuvvetlerinin kontrolünde Türkiye-Havas-Reuter Ajansı İstanbul'da faaliyete geçti. Ankara hükümetine karşı ve Babiâli ile işgalcilerin destekçisi olan bu ajans da İstanbul'un kurtarılması üzerine kapatıldı. Havas ve Reuter bir süre sadece ekonomik ve mali bültenler yayımlamakla yetindiler. Sonra Anadolu Ajansı'nın İstanbul şubesinin kurulmasıyla bu faaliyet de kesildi.

II. Dünya Savaşı'nın ertesinde Türkiye dış dünyaya açılırken İstanbul da eskisinden daha fazla yabancı ajansın merkezi oldu. Havas'ın yerini alan Agence France Presse ile Reuter'e ek olarak ilk kez Amerikan ajansları da (Associated Press ve United Press) temsilciliklerini kurduğu gibi İtalyan ANSA, Sovyet TASS ve daha sonra Alman DPA İstanbul'a yerleşti. Ancak iletişim araçlarının yetersizliği sebebiyle İstanbul

Yakındoğu'nun haber merkezi ö-zelliğini Atina'ya kaptırdı. Buna karşılık demokrasiye ve ekonomik liberalizme geçişin etkisiyle özel haber ajansları Ankara gibi İstanbul'da da gelişmeye başladı. 1950'de hizmete giren Türk Haberler Ajansı, Kadri Kayabal'ın dinamik çalışması ve tecrübeli gazeteci kadrolarıyla çok başarılı oldu. Bütün Türkiye'ye servis vermeye başladı, ilk telefoto ağı kurdu. Reuter'in ekonomi bültenini de hizmetine kattı. *Gü-neş* gazetesine devredildikten sonra 1986'

da kapandı, ikinci gelişme, gazetelerin kendi bünyelerinde haber ajansları kurmaları oldu. *Tercüman*, Akdeniz Haber Ajan-sı'nı; *Hürriyet*'le *Milliyet* de kendi haber ajanslarını (HHA, MİLHA) kurdu. Birincisi bir süre UPI Amerikan ajansı ile işbirliği yaptı. Fakat bunların hepsi de kendi kurumlarına daha çok hizmet verdiler.

21. yy'a girerken İstanbul, en modern hale gelen iletişim ağı ve dünyanın her tarafıyla doğrudan bağlantısıyla bir zamanlar kaçırmış bulunduğu Yakındoğu'nun haber merkezi niteliğini *kazanmaya* başlamış bulunuyor.

ORHAN KOLOĞLU

HABERLEŞME

Farklı mekânlar ve kişiler arasında haber alışverişi. Yollar, araçları, alanı çok daha geniş olan iletişimin (komünikasyon) bir alt bölümü.

insanlar tarihlerinin her döneminde haberleşme ihtiyacında olduklarına göre, İstanbul'da da kentin kuruluşundan bu yana çeşitli biçim ve yollarla haberleşildi.

Bizans döneminde Konstantinopolis' te uzun mesafe haberleşme sistemi Roma' nın "curcus publicus"unun bir devamıydı. Geniş imparatorluğu merkeze bağlayan ve çoğu MÖ 4. yy'da yapılmış olan, öncelikle askeri amaçlı yol ağı üzerinde, devletin haberleşmesini sağlamak üzere bir örgütlenme kurulmuştu. Anayollar üzerinde belli noktalarda, haber taşıyanların kalabilecekleri, hayvanlarını yemleyebilecekleri ve her birinde yedek atlar bulunan "ci-vitates" denilen merkezler; habercilerin ve atların değiştirildiği "mutationes" ler; konaklama olanağı da sağlayan, her türlü araba onarımının yapılabilirdiği ve yan hizmetlerin görüldüğü "mansiones"ler vardı. Aynı *zamanda* yolcu ve yük taşımayı da içeren sistem giderek mükemmelleşerek sürdü.

Bizans'ta da ana çizgileriyle benimsenip sürdürülen "curcus publicus", yol boyundaki özel kişilerin ve köylerin de katkısı istenen, ama özünde devlet tekelinde olan bir haberleşme ağıydı. Özel kişilerin bu örgütlenmeden yararlanması izne bağlıydı. Sistemin en iyi işlediği dönem sayılan 4. yy'dan 6. yy'ın sonlarına kaçlar, Bizans haberleşme sistemi devlet kontrolünde, giderleri ise büyük ölçüde yol boylarındaki halk tarafından karşılanan bir örgütlenmeyle sürdü. 7. yy'dan itibaren,

düzenli postanın eskisi gibi işlemez olduğu ve haberleşmede özel ulakların önem kazandığı anlaşıyor.

Konstantinopolis'te, gerek uzak mesafe gerekse kent içi haberleşmede birbirini gören tepelerin veya kulelerin kullanıldığı biliniyor. Bu kuleler veya tepeler üzerinde yakılan ateşlerle verilen işaretler, özellikle düşmanın veya herhangi bir tehlikenin yaklaştığını iletmekte kullanılırdı. Fenerbahçe Feneri'nin(->) civarında, Kayışdağı tepelerinde, Moda Burnu ve Ahırkapı'da bu türden kuleler vardı. Kent içi haberleşmede özel ulakların kullanıl ması yanında, halka bir şev duyurulmak

HABERLEŞME

466

467

HACI ALİ PAŞA CAMÖ

Çarşı

ressamlarının fırçasından tatar (solda) ve ulak, 17. yy, anonim. *Galeri Alfa*
istendiğinde kentin meydanlarına ve ö-nemli binalara yazılar asılırdı.

Bizans döneminde Konstantinopolis' te birçok Latin kolonisi olduğundan ve bunlar en *azından* ticari faaliyetlerini sürdürebilmek için haberleşmeye ihtiyaç duyduklarından kendi özel ulak ve haberleşme ağlarını kurmuşlardı.

II. Mehmed'in (Fatih) istanbul'u fethettiği sıralarda Bizans'ın haberleşme sistemi dağılmış, Asya ve Anadolu'da Türk ve Arap halklarının geçmişte geliştirdikleri merkezi haberleşme örgüt ve ağlarından da geriye fazla bir şey kalmamıştı. Osmanlı imparatorluğu kurulurken devletin denetiminde merkezi haberleşme sistemi ihtiyacı kendim gösterince, merkez payitaht istanbul olmak üzere, haberleşme de yeniden düzenlendi.

Osmanlı resmi haberleşme sistemi, İstanbul'un merkezde bulunduğu, bir yol ve konaklama tesisleri (menzilhane) ağıydı. Osmanlı haberleşme sisteminin örgütlenmesi olan menzil örgütü 16. yy'da kuruldu. Merkezi bir örgütlenme olan menzil sisteminde menzilhanelerin bakımı ile yöre halkı görevliydi.

Haberin ulaşmasında, ulaştıranlar kadar önem taşıyan menzilhaneler bir menzilci tarafından yönetilirdi. Menzilci, ha-

ber taşıyan tatar, ulak, çavuş vb görevlilere at, araba ve her türlü yardımı sağlamakla görevliydi.

Gönderilecek yazılı haberlerin resmi o-lanları "mektupçu kalemf'nde yazılır, ni-şancıbaşı tarafından mühürlenir ve tezke-recibaşına tevdi edilirdi. Bundan sonra sıra, mektubu ya da sözlü haberi götürecek görevlilerdeydi. Mektubun veya haberin yerine ulaşması posta

tatarlarının başı o-lan tatar ağasının sorumluluğundaydı. Posta tatarları yanında, posta ulakları da var-, di. Ayrıca Osmanlı çavuş örgütünden "çavuşlar", doğrudan padişahın habercileri, onun fermanlarını ve büyük olasılıkla gizli haberleşmesini sağlayan kimselerdi. Posta tatarları ve çavuşlar atlıydılar ve daha çok uzun mesafeler arasında haber taşırlardı. Buna karşılık "peyk" adı verilen ve 15. yy'dan beri varlıkları bilinen habercilerin özelliği hızlı koşucular olmaları ve haberi koşarak iletmeleri idi. Peykler önceleri padişah iradelerini iletmekte kullanılırlarken daha sonra diğer resmi haber iletiminde de kullanılmış olmalıdırlar. tstan-bul-Edirne arasını iki günde aldıkları gibi bilgilere rastlanıyorsa da, esas olarak istanbul içi haberleşmenin unsurlarıydılar.

Osmanlı döneminde resmi haberleşme açısından özel kişilerin yararlanamaması, istanbul'da bir dönem yaygın olarak kullanılan telefon ve telgraf aygıtları, Galatasaray Postanesi. *Ahmet Kuzih, 1994*

masısı, özel haberleşme ihtiyacı duyan kesimlerin kendi olanaklarını geliştirmelerine yol açtı. istanbul'da iki kesim; siyasal görevlerdeki kişiler ve tüccarlar, özel u-laklardan, gezginci tüccar, kervan veya denizaşırı sefer yapan gemi personelinin yararlanmaya başladılar. Ücret karşılığı özel haber ileten "sai"ler, özel ulaklar vb merkezi devlet ve resmi haberleşme örgütünün zayıflamasına paralel olarak çoğaldılar.

Kent içinde sözlü haberleşmenin yaygın yolu "tallal" bağırtmaktı. Kamuyu ilgilendiren konulardaki haber, bilgi, resmi mesajlar bu yolla da iletilirdi. Yine geniş anlamda haberin toplanıp yayıldığı merkezler kahvehane, cami vb toplantı yerleriydi.

Çağdaş haberleşme araç ve örgütlerine ihtiyaç, ağırlıklı biçimde, pazarın genişlemesine, ekonominin ülke aşırı bağlar ve bütünleşmeler içine girmesine, toplumda iletişim ve haberleşme ihtiyacının artmasına bağlı olarak ortaya çıktı. Ayrıca istanbul'da ticareti ellerinde bulunduran azınlıkların ve yabancıların varlığı, Tanzimat'la birlikte 19. yy'm ikinci yansına doğru Batılılaşma ve modernleşme eğilimlerinin güçlenmesini, haberleşmede yeni adımlar atılmasını zorladı.

ilk çağdaş posta örgütünün kurulmasına II. Mahmud'un, 1834'teki bir hatt-ı hümayununda, haberleşmenin yoluna konması, mektup taşıma hizmetlerinden devlete gelir sağlanması, bu hizmetin Müslüman olsun olmasın bütün tebaaya ve yabancılara eşit olarak verilmesi ve bunu başaracak bir posta teşkilatı kurulmasını istemesiyle teşebbüs edildi. 1837'de Posta-hane-i Âmire Müdürlüğü kuruldu ve ilk o-larak Üsküdar'dan İzmit'e kadar bir posta yolu ve posta merkezleri kurulması için teşebbüse geçildi. Tanzimat'tan bir yıl sonra da, 1840'ta Posta Nezareti kuruldu. İstanbul'dan Anadolu ve Trakya'ya giden, genel olarak posta tatarlarının da kullandığı eski yollar izleyen yeni

posta güzergâhı üzerinde Avrupa yönünde 14, Anadolu yönünde 23 posta müdürlüğü bulunuyordu. Posta yine araba veya atlı posta tatarları tarafından iletiliyor, ancak sorumlu, her bölge için oranın posta müdürü o-luyordu. istanbul'da ilk postane 1840'ta

Yeni Cami yakınında açıldı, ilk posta pulu da 1862'de basılıp uygulandı (bak. postacılar; postaneler).

istanbul içi posta dağıtım imtiyazı 1865' te Lianos adlı bir yabancı şirkete verildi. Şirketin merkezi Bahçekapı'daydı. Mektuplar bu merkeze gönderilir, buradan dağıtılırdı. Bu şirket 1873'te lağvedildi ve şehir içi mektup dağıtımını da Postahane-i Âmire Nezareti'ne geçti. II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) Postahane-i Âmire Nezareti, Posta ve Telgraf Nezareti adını aldı. Cumhuriyet döneminde telefonun da katılmasıyla Posta Telgraf Telefon Umum Müdürlüğü kuruldu (bak. PTT).

Telgraf istanbul'a Batı'da kullanılmaya başlanmasından çok kısa süre sonra girdi ve çok çabuk yaygınlaştı. Haberleşme açısından, normal postadan çok daha çabuk ve güvenilir olan telgraf, özellikle de yabancı tüccar ve işadamlarının, Levanten-lerin, sarraf ve bankerlerin hızlı haberleşme ihtiyacını gideriyordu. İlk kez Kırım Savaşı (1853-1856) sırasında İstanbul'da başlayan telgraf hizmeti 1861'den sonra Fransızca ve diğer yabancı diller yanında Türkçe (Osmanlıca) olarak da verilmeye başlandı. Telgrafın gelişmesi siyasal açıdan da önemliydi. Padişaha ve yerel yöneticilere, bulundukları yerden, İstanbul'la telgraf bağlantısı olan her yere doğrudan ve çabuk ulaşma olanağı sağlıyordu. 1870'lerde istanbul'un en önemli telgraf merkezlerinden biri Galata Telgrafhanesi'ydi. Özellikle buradaki Levanten banker ve tüccarlara Avrupa ile ve Osmanlı imparatorluğu' nün diğer bölgeleriyle haberleşme olanağı sağlıyordu (bak. telgraf).

Telefon İstanbul'a ilk kez 1908'de geldi ve oldukça yavaş bir gelişme gösterdi. Telefonun evlere girmesi Cumhuriyet son-rasmdadır. İstanbul Telefon Başmüdürlüğü, Cumhuriyet'ten sonra kuruldu. 1976'da şehirlerarası tam otomatik telefon görüşmelerine açıldı; 1985 sonrasında telefon şebekesi çok hızlı gelişti (bak. telefon).

Teleks ve faks hizmetleri de kent içi ve kent dışı haberleşmede 1980 sonrasında çok önemli gelişme göstererek günümüzde kent içi posta (mektup) ile haberleşmenin kesinlikle önüne geçti. 1980'de istanbul'da 336.000 olan telefon abonesi sayısı 1986'da 701.000'e çıktı, 1992'de de 1.000.000'a ulaştı. Teleks abone sayısında da 1980'de 2.584'ten 1986'da 7.500'e, 1990'larm başlarında 11.000'e doğru artış gözlemlendi. Faks mesajları sayısı da, faksın henüz çok az kurumda bulunduğu 1984' te sadece 542 iken 1986'da 32.864'e çıktı. 1990'lardan sonra işyerlerinde ve resmi dairelerde, eğitim kurumlarında bulunan faks sistemlerine evlerdeki telefaksın da eklenmesiyle kent içi haberleşmede mektubun yerini büyük ölçüde faks aldı. Kent içi posta hizmetlerinin çok aksadığı günümüzde, çoğunluğu motosiklet

kullanan motorize "kurye"ler, faks mesajlarıyla birlikte, kent içi mektuplaşma ve haberleşmenin en önemli unsurları durumuna geldiler.

istanbul'da yaygın haberleşmenin günümüzdeki en önemli araçları olan radyo

ve televizyonun tarihi ise çok daha yenidir. Cumhuriyet'in ilanından hemen sonra Ankara Radyosu ile birlikte istanbul Rad-yosu'nun da kurulması planlanmış, 1927' de "İstanbul Telsizi" ilk deneme yayınına başlamış, böylece istanbul Radyosu'nun ilk adımı atılmıştır. Bugünkü istanbul Radyoevi binası ve vericisi ise 1949'da hizmete girmiştir (bak. radyo).

istanbul'da ilk televizyon yayınları, daha TRT kurulmadan önce, 1952'de istanbul Teknik Üniversitesi deneme yayınlarıyla çok dar bir çerçevede başladı. TRT kurulduktan sonra Çamlıca vericisi 1973' te devreye girdi. TRT istanbul Televizyonu ise Ortaköy sırtlanındaki bugünkü stüdyo ve tesislerine 1977'de taşındı (bak. televizyon). 1990 sonrasında çok sayıda özel radyo ve televizyon istanbul'u içeren veya merkez edinen yayınlar başlattılar.

Yazılı haberleşmenin en önemli araçlarından olan gazetelerin, basının yaygın haberleşme aracı haline gelmesi epeyce u-zun süre aldı. ilk matbaa 1730'lara doğru kuruldu (bak. matbaalar) . İlk süreli yayın ve gazeteler ise ancak 19. yy'ın ilk çeyreğinde yayımlanmaya başladı. Gazetenin yaygınlaşması için 19. yy'm son çeyreğini ve 20. yy'ı beklemek gerekti (bak. basın). İstanbul'da ilk haber ajansları(->) ise Kırım Savaşı'ndan sonra kuruldu.

Bibi. K. Alemdar, *Türkiye'de Çağdaş Haberleşmenin Tarihsel Kökenleri*, Ankara, 1981; H. Refik Ertuğ, *Basm ve Yayın Hareketleri Tarihi*, ist., 1970; U. Kocabaşoğlu, *Şirket Telsizinden Devlet Radyosuna. TRT Öncesi Dönemde Radyonun Tarihsel Gelişimi ve Türk Siyasal Hayatı içindeki Yeri*, Ankara, 1980; "istanbul (Haberleşme)", *Yurt Ansiklopedisi*, s. 3991-3993; *Sayılarla istanbul*, ist., 1989.

İSTANBUL

HACI AHMED PAŞA TÜRBEİ

Üsküdar'da Doğancılar Mahallesi'nde, Çakırcı Camii'nin batı köşesinde yer alır.

Mimar Koca Sinan'ın tasarladığı türbenin Şemsi Paşa tarafından kaleme alınan 992/1584 tarihli kitabesine göre Ahmed Paşa'nın sağlığında inşa edilmiştir.

Kapı tarafındaki revak cephesi dışındaki diğer yedi cephesi birbirinin aynı olmak üzere, klasik üslupta teşkilatlandırılmış türbe sekizgen planlı ve kesme taştan-

Hacı Ali Paşa
Camii'nin
güneybatıdan

Yavuz Çelenk 1994

dır. Alt kat pencereleri dikdörtgen söve-li, alınlıkları sivri kemerli, silmeleri armu-di profillidir, ikinci kat pencereleri ise kesme taş söveli, sivri kemerli ve alçı petek şebekelidir. Çatıya yakın kısmında belirgin bir silme üe sonuçlanan cephelerin üstünde sekizgen kasnak üzerinde yükselen kubbe yer almaktadır. Türbenin yıllar önce tamirine başlandığında, önündeki küçük beyzi kubbeli mermer revağı tamir e-dilmeyip yıktırılmıştır. Sütunların dayandığı temel sekisi ve revak parçalan, 1978' de türbe çevresinde dağınık bir halde görülmüştür. Duvarlarda yer yer eski kalem işleri de mevcuttur. Döneminin üslubunu yansıtan güzel işçilikli iki mermer sanduka ile iki ahşap sade sandukanın kimliklerini belirten levhalar bugün mevcut değildir. Türbeler Müze Müdürlüğü idaresi altındaki yapı, halen onarılmaktadır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka*, II, 191, 230-231; Ayvansarayî, *Vefayât-ı Selâtin*, 43; *Tarih-i Pe-çevî*, II, 211; *Sicill-i Osmanî*, III, 204; Meriç, *Mimar Sinan*, 104; Egli, *Sinan*, 54; Konyalı, *Üsküdar Tarihi*, I, 351-354.

I. GÜNAY PAKSOY

HACI ALİ PAŞA CAMÜ

Rami'de, Cuma Mahallesi'nde, Cuma Camii Sokağı'ndadır. Cuma Camii olarak da tanınır.

Cami II. Abdülhamid'in (hd 1876-1909) başmabeyincisj Hacı Ali Paşa tarafından 1310/1892'de yaptırılmıştır. Moloz taş duvarlı ve ahşap tavanlı yapı, meyilli çatıyla örtülüdür. Yapı, boyuna dikdörtgen bir plan şeması gösterir. Son yıllarda son cemaat yerine yapılan ekler sonucunda, cami mihrap eksenini doğrultusunda uzamıştır. Mihrap duvarında iki, doğu ve batı duvarında ise dörder adet, neogotik üslupta ince uzun ve sivri kemerli pencerelerle aydınlatılmıştır. Zeminden tavana kadar uzanan dikdörtgen kesitli sütunlar pencerelerin aralarına gömülmüştür. Harim mekânının kuzeyinde, sütunlarla taşman ve son cemaat yerinin üzerini de kaplayacak şekilde derinliğine uzanan bir mahfil bulunur. Kalın çıtaların dikdörtgenler halinde düzenlenmesiyle hareketlendirilen ahşap tavan, mihrap eksenindeki iki adet aynalı tonoz örtüsüyle ilgi çekici bir görü-

HACI BAYRAM KAFTANI CAMÜ 468

469 HACI BEŞİR AĞA KÜLLİYESİ

mimdedir. Caminin mihrabı ve minberi özgün değildir. Duvarlar pencere altına kadar lambri kaplanmış ve tamamen sıvanmıştır. Bu haliyle hiçbir özgün süsleme izi yoktur. Mihrap dışarıdan, silindirik şeklinde hafifçe dışan taşkındır ve tam üzerinde 19. yy'ın zevkine uygun olarak eğrisel çizgiler taşıyan bir kitabe bulunur.

Minare caminin kuzeybatısında, sonradan değiştiği belli olan kapının solun-dadır. Prizmatik bir kaide üzerinde yükselen bodur ve silindir gövdeli minaresi küre biçimli bir taş örtüye sahiptir. Bu örtü taştan bir alem ile sonlanır. Demir parmaklıklarla çevrelenen şerefesi taş konsollarla desteklenmiştir.

Caminin batısında kagir duvarlı kütüphanesi yer alır. Günümüzde bir kısmı kitaplık ve Kuran kursu, bir kısmı da çayhane olarak kullanılmaktadır. Son cemaat yerinin önünde ise etrafında abdest musluklarının yer aldığı, mermerden çokgen planlı bir çeşme bulunmaktadır. Çeşmenin kitabesi üzerinde küçük bir çelenk i-çine yazılmış 1311/1893 tarihi okunur. **Bibi. Öz,** *istanbul Camileri*, I, 63.

TARKAN OKÇUOĞLU

HACI BAYRAM KAFTANI CAMÜ

Fatih İlçesi'nde, Aksaray'da, Keçi Hatun Mahallesi'nde, Ahmet Kâhya Sokağı ile Haseki Caddesi'nin birleştiği köşede bulunmaktadır.

Banisi II. Mehmed'in (Fatih) kaftancı-başısı Bayram bin Eyne Bey'dir. Caminin avlusundaki hazirede gömülüdür. Mezar taşında vefat tarihi 901/1496 olarak verilmiştir. Yapının vakfiyesi 896/1490 tarihlidir. *Hadika*, minberini Sadrazam Bayram Paşa'nın (ö. 1638) koydurduğunu yazmaktadır. 1314/1894 depreminde yıkılan cami Fatma Hanım tarafından II. Abdülha-mid döneminin (1876-1909) üslubuna uygun olarak yenilenmiştir.

Kiremit çatıyla örtülü, dikdörtgen planlı caminin doğu, batı ve mihrap duvarında ikişer tane ince, uzun, yuvarlak kemerli büyük pencere mevcuttur. Son yıllarda kuzey tarafına iki katlı bir son cemaat yeri eklenmiştir. Son cemaat yerinin üst kısmında 5, alt kısmında ise, ortada giriş kapısının yer aldığı 4 tane yuvarlak kemerli pencere bulunmaktadır.

Harim kısmını örten tavan ahşaptır. Ahşap korkuluklu fevkani mahfil, harime açılmaktadır. Mihrap son yıllarda tamamen Kütahya çinileriyle kaplanmıştır. Ahşap minberi yenidir. 1989'da kuzeybatı köşesine, camiye bitişik yeni bir minare yaptırılmıştır.

Bugün kullanılmayan ve doğuda yer alan eski minaresi, tuğladan kalın gövdeli ve basıktır. Caminin kuzeyinde avluda yer alan hazirede geç devir süsleme ö-zellikleri taşıyan mezar taşları bulunmaktadır.

Bibi. Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri*, 332-333; Ayvansarayî, *Hadika*, I, 88; Osman Bey, *Mec-mua-i Cevâmi*, I, 30-31, no. 156; Ayverdi, *Fatih III*, 411-412; Öz, *istanbul Camileri*, I, 63; *Fatih Camileri*, 104.

EMİNE NAZA

HACI BEŞİR AĞA ÇEŞMESİ

Fındıklı'da, Kazancı Yokuşu'nun Bolahenk Sokağı ile kesiştiği yerde bulunmaktadır. İ. H. Tanışık'a göre Fındıklı Deresi' nin kenarında, Hacı Receb

Camii'nin alt tarafındaydı. 1823'teki büyük Fındıklı yangınından sonra yol genişletilirken yerinden sökülerek karşıda yeni yapılan setin ortasına taşınmıştır.

Dokuz beyitlik kitabesinden, banisinin Darüssaade Ağası Beşir Ağa olduğu ve 1145/1732'de yapıldığı anlaşılmaktadır. Kesme küfeki taşı ile klasik Osmanlı üslubunda inşa edilmiştir. Cephesi bir kademe ile harekedendirilmiş ve orta bölüm üç yönden derin silme ile çerçevelenmiştir. Ayna nişi sivri kemerlidir. Yol kotunun yükselmiş olması nedeni ile yalağı görünmez olmuştur.

Taksim suyu tesislerinin yapıldığı yıllarda inşa edilmiş çeşmelerden biridir. Taksim makseninden çıkarak Sıraselviler Caddesi'nin başındaki maslaktan Kazancılar Yokuşu'nu izleyen tali hatta bağlıydı. Fındıklı yangınında bu hat metruk olmuş, çeşme yerinden taşındıktan sonra suyu bağlanmamıştır.

Bibi. Tanışık, *istanbul Çeşmeleri*, II, 71-72; Yüngül, *Taksim Suyu*, 60; Çeçen, *Taksim-Ha-midiye*, 134; A. Egemen, *istanbul'un Çeşme ve Sebilleri*, ist., 1993, s. 192-194.

ŞEBNEM AKALIN

HACI BEŞİR AĞA ÇEŞMESİ

Kapalıçarşı'nın Mercan Kapısı yanındadır. Tıgıcılar Sokağı üzerindeki çeşme, 94 numaradaki Kızlarağası Hanı'nın girişine monte edilmiştir.

Beyaz mermerden oyulmuş duvar çeşmesinin üç kitabesi vardır. 1. H. Tanışık tarafından birinin son beyti, A. Egemen tarafından üçü de okunmuş kitabelerin birincisinde "Bu ra'nâ çeşme-i pür-nûru yaptırdı Beşir Ağa 1140/1727" yazılıdır. Bu ifade çeşmeyi Beşir Ağa'nın inşa ettirdiğini göstermektedir. Kemerini taçlayan, yeşile boyanmış, ikinci kitabenin son beytinde "Bu âlâ çeşmeyi Mahcube Kadın kıldı nev ma'nîûr 1256/1840" ifadesi yer almaktadır. Bu ifade çeşmenin 1840'ta Mahcube Kadın tarafından onarıldığını ortaya koymaktadır. Musluk lülesinin iki tarafındaki üçüncü kitabede çeşmenin 1925'te Medine Kadısı Mehmed Salim Efendi tarafından ikinci defa onarıldığı kayıtlıdır. Bu nedenle çeşmenin tekne, ayna taşı, dinlenme taşları, cephenin yüksekliği ve genişliği, bugünkü ölçüleriyle yanıltıcı olmaktadır. Bu yanıltmada yükselen yol kotunun da payı vardır. Diğer taraftan tekne, dinlenme taşları ve kemeri taçlayan kitabe panosu ve onu dıştan çerçeveyen dilimli kemer aynası onarımda yapılmış olmalıdır. Ancak Beşir Ağa'nın izmir'de 1156/ 1744'te Kızlarağası Hanı'nın batı cephesi giriş kapısı yanına inşa ettirdiği çeşmeye benzeyen eserin kemer kavsarasındaki istiridye niş orijinal olmalıdır.

Bugünkü durumda çeşmenin cephesi dikey oturtulmuş bir diktörtgen formundadır. Cephenin ortasına yuvarlak bir ke-

Hacı Beşir Ağa Çeşmesi, Kapalıçarşı

merle birbirine bağlanan iki ayak arasında bir ayna taşı oturtulmuştur. Ayna taşının önünde cepheden taşan bir tekne yer almaktadır. Teknenin iki tarafında birer dinlenme taşı vardır. Dilimli yalancı bir kemerle çerçevelenmiş musluk lülesinin bulunduğu ayna taşı iki panodan meydana gelmiştir. Önceden belirtildiği gibi iki kitabe içeren yazı şeritleriyle bezenmiş ayna taşını, ortasındaki kabaradan gelişen 12 dilimli, yarım rozet çiçeğine benzeyen bir istiridye niş taçlamaktadır. Kemerin yan üçgen boşlukları süslenmemiştir. Benzerlerini III. Ahmed (hd 1703-1730), Damat İbrahim Paşa ve I. Mahmud dönemi (1730-1754) çeşmelerinin bir grubunda gözlediğimiz istiridye nişin üzerinde ikinci kitabenin yazılı bezemeleri vardır.

Bibi. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, 1, 132; A. Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri*, İst., 1993, s. 192.

H. ÖRCÜN BARIŞTA

HACI BEŞİR AĞA DARÜLHADİSİ

Eyüp ilçesi, Nişanca Mahallesi'nde, Baba Haydar Mektebi Sokağı ile Balcı Yokuşu'nun kesiştiği kavşakta, Halic'e dik doğrultuda uzanan, dar, eğimli bir arsa üzerinde yer almaktadır. Girişi Balcı Yokuşu üzerinde olan darülhadisın güneyinde Baba Haydar Mescidi ve Tekkesi, kuzeyinde Şeyhülislam Tekkesi bulunmaktadır. Yakın çevredeki korunmuş ahşap evlerle yöre hâlâ tarihi İstanbul kent dokusundan izler taşımaktadır.

III. Ahmed (1703-1730) ve I. Mahmud dönemi (1730-1754) darüssaade ağalarından Hacı Beşir Ağa tarafından yaptırılan darüşhadis, *Hadîkatü'l Cevâmi'*ye göre, kütüphane, mektep ve çeşmeden oluşan küçük bir külliye'nin ana yapısıdır. Beşir Ağa'nın Babıâli'de yaptırdığı diğer külliyesine göre daha gösterişsiz ve dar kapsamlı olan bu külliye'nin Balcı Yokuşu'na açılan girişi yalın bir tasarıma sahiptir. Kapının küfeki taşından yapılan sövelerinin üzerine, karnı basık kemer biçiminde o-yulan iri bir lento bloğu yerleştirilmiştir. Aşçıbaşızade Münib Efendi tarafından hazırlanan ve mermer levha üzerine işlenmiş olan kitabenin tarih mısraı, *Oldu bu mısra-ı pakize Müniba tarih / Cami-i Um ü amel dar-ı hadis-i ziba, 1147/1734* yılını vermektedir.

Kapının içinde yer aldığı giriş duvarı, söve ve lentoyu üç yönden saran pembe tüften bir çerçeve ile renklendirilmiştir. Duvar profili bir kornişle sona ermektedir. Külliye'nin yapım tarihinin Osmanlı barok dönemi içine girmesine karşın belirgin bir barok özellik ne girişte, ne de mevcut diğer mimari öğelerde gözlenmektedir. Girişe bitişik olarak batıda çeşme, o-nun üzerinde fevkanî bir mektep yer almaktadır. Sokaktan birkaç basamakla yükseltelen girişten sonra merdivenli bir geçit ve rampayla avlunun üst kısmına, darülhadisın bulunduğu düzleme çıkılmaktadır.

Dershane, arsanın batı ve kuzey kenarları boyunca "L" plan oluşturacak biçimde dizilen hücrelerin doğu ucuna iliştirilmiştir. Yapının kuzey yönündeki kolu Baba Haydar Mektebi Sokağı'na uyarak kırık bir çizgi üzerinde inşa edilmiştir. *Hadikatü'l Cevâmi'de* darülhadisın aynı zamanda mescit olarak kullanıldığı ve "mescit dahilinde küçük bir kütüphane" bulunduğu belirtilmiştir.

Günümüzde oldukça harap durumda olan darülhadisın 80 yılı aşkın süredir o-narım görmediği anlaşılmaktadır. 1869'da işler durumda olmayan medrese, 1914'te yapılan tespitte haraptır fakat eğitim yapılmaktadır. 8 hücresi, kütüphanesi, kuyusu, abdesthaneleri, çamaşırhane ve gusül-hanesi bulunduğu belirtilen yapı, kadro harici bırakılmıştır. 1918'de muhacirler ta-

rafından işgal edilen darülhadis hiç bakım görmediği için daha da harap olarak günümüze gelmiştir. 1930'larda çekilen hava fotoğrafında sağlam görülen revak örtülerinden hiçbirisi bugün yoktur. Son 20 yıldır dersane ve hücrelerde barınan ailelerin avluya, hücrelere, dershaneye ve revaklara yaptıkları ekler, iç bölmeler, ara tavanlar nedeniyle yapının kalan kısmı da tam olarak kavranamamaktadır.

Kalan izlerden anlaşıldığına göre kare planlı olan dershanenin girişi batı yönündeki revaktan verilmiştir; bu yöne açılan bir penceresi olduğu da hissedilebilmektedir. Doğu ve güney cephesinde 2 alt penceresi olan dersane kuzey yönüne kapalıdır. Üstten teğetli sivri kemer biçimindeki alt pencerelerin söve ve kemer aynaları kalmamıştır. Sıbyan mektebinin korunabilen benzer pencerelerinde söve-lerin küfeki taşından yapıldığı ve pencere aynalarının bir sıra taş, iki sıra tuğla almalı örgüye sahip olduğu gözlenmektedir.

Güney cephesinde, ortadaki daha yüksek olan 3 üst pencere bulunmaktadır. Üst pencerelerin yarım tuğladan yapılmış o-lan çift merkezli sivri kemerlerinin sırtı tuğlalıdır. Dershanede duvar örgüsü, sistemli bir almalılık göstermemektedir. Balcı Yokuşu üzerindeki giriş duvarında bir sıra taş, iki sıra tuğla düzeni uygulanmıştır. Burada kaba yönü taşların arasına, yerine göre iki veya üç sıra tuğla konularak oluşturulan örgüde belirsiz bir almalılık vardır. Köşelere daha düzenli bloklar yerleştirilmiş ve aralarına iki veya üç sıra tuğla konulmuştur. Prizmatik kütlelerin üzerinde saçak kornişleri ve kasnak kalmamıştır. Revaklara ait sütunlardan hiçbirisi yerinde değildir. Revak kemerlerinden yalnızca dershaneye bitişik olanın başlangıcı mevcuttur. Kemerlerin tuğla olduğu ve sırtında bir sıra tuğla dolaştığı görülmekte, alın duvarının taş örgülü olduğu anlaşılmaktadır. Batı yönündeki hücrelerin Baba Haydar Mektebi Sokağı'na pencereleri bulunmamaktadır; dolayısıyla ışık ve havayı revaktan almalan gerekmektedir. Ancak şu anda önlerinde bulunan ekler nedeniyle hücrelerin hiçbirinin revak cepheleri incelenememektedir. Revak örtüsünün dersane önünde aynalı tonoz, diğer

Hacı
Beşir Ağa
Darülhadi'sinin
bugünkü
görünümü.

Zeynep Ahunbay,
1994

birimlerde ise pendentifi! kubbe olduğu gözlenmiştir. Örtüdeki bu farklılık, derslane için özel bir ayrıntı olarak tasarlanmış olmalıdır. Dershaneye batı yönünde bitişen ilk mekân da diğere hücrelerden farklı olarak kubbeyle örtülüdür. Örtüdeki bu farklılık, belki de bu mekânın kütüphane olarak tasarlanmış olmasıyla açıklanabilir. Mevcut diğere birimlerde kubbeden daha alçak olan, tekne veya aynalı tonoz eğrisel örtüler vardır. Daha ayrıntılı bir gözlem yapılması ancak ekler kaldırıldıktan sonra mümkün olabilecektir. 18. yy' dan günümüze ulaşabilen az sayıdaki medreseden biri olan bu yapının en kısa zamanda eklerinden arındırılarak onarılması hem istanbul, hem de mimarlık tarihimiz açısından bir kazanç olacaktır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 49, 284-285; Ayvansarayî, *Mecmuâ-i Tevârih*, 306; *Mür'î't-Tevârih*, I, 123; Kütükoğlu, *Darü'l-Hilafe*, 142-145; Öz, *istanbul Camileri*, I, 44.

ZEYNEP AHUNBAY

HACI BEŞİR AĞA KÜLLİYESİ

Eminönü İlçesi'nde, Alemdar Mahallesi'nde, istanbul Valiliği (eski Babîâli) yakınında, Alay Köşkü Caddesi, Hükümet Konağı Sokağı ve Hacı Beşir Tekkesi Sokağı' nın sınırladığı arsa üzerinde yer almaktadır.

Cami, medrese, sıbyan mektebi, kütüphane, tekke, sebil ve iki çeşmeden meydana gelen bu külliye, III. Ahmed (1703-1730) ve I. Mahmud (1730-1754) dönemlerinde, otuz yıl kadar darüssaade ağalığı görevini üstlenen Hacı Beşir Ağa(->) tarafından 1157-58/1744-45 arasında yaptırılmıştır. 19. yy'ın birinci yarısında onarım geçirdikleri anlaşılan külliye binaları, sağlam durumda ve özgün mimarileri ile günümüze ulaşmış bulunmaktadır.

Külliye'nin, tekke dışında kalan bölümleri doğuda Hükümet Konağı Sokağı, güneyde Alay Köşkü Caddesi, kuzey ve batıda ise Hacı Beşir Tekkesi Sokağı'nın kuşattığı ada üzerinde yer alır. Oldukça değişik bir yerleşim düzeni arz eden bu bölümlerden medrese ile kütüphane caminin batısına, sıbyan mektebi de doğusuna bitişiktir. Bu adanın kuzeydoğu köşesine, küçük bir avluya açılan cümle kapısı, bu avluya göre çukurda kalan güneydoğu köşesine de sebil yerleştirilmiştir. Çeşmelerden biri cümle kapısının solunda, diğere sebilin sağında yer

alır. Bağımsız bir bina olarak tasarlanmış bulunan tekke ise Hacı Beşir Tekkesi Sokağı'nın ötesinde, söz konusu adanın batısında, daha yüksek bir set üzerinde inşa edilmiştir. Hacı Beşir Tekkesi Sokağı Hükümet Konağı Sokağı'ndan doğu-batı doğrultusunda hareket etmekte, tekkenin önünde dik bir açı ile güneye kıvrılmakta, tekkenin bitiminde bir dirsek yaparak, Şengül Hama-mı'na bağlı müştemilatın altındaki merdivenli geçitle Alay Köşkü Caddesi'ne ulaşmaktadır.

Cümle Kapısı: Hükümet Konağı Sokağı ile Hacı Beşir Tekkesi Sokağı'nın kavşağındaki köşe pahına yerleştirilmiş olan cümle kapısı kesme küfeki taşından inşa

HACI BEŞİR AĞA KÜLLİYESİ

470

471

HACI BEŞİR AĞA KÜLLİYESİ

me bitişik olan ikinci revağın ortasındaki kare planlı birim pendentifli kubbeyle, yanlardaki dikdörtgen birimler ise tekne tonozlarla örtülmüştür. Soldaki birim, sonradan (muhtemelen II. Mahmud onarımında), harimdeki hünkâr mahfiline bağlanan bir asma katla donatılmıştır. Son cemaat yerini oluşturan revakların batısında, medrese revağıyla bütünleşen, sivri kemerli ve demir parmaklıklı üç adet açıklık sıralanmaktadır.

Harimin girişi kuzey duvarının ekse-nindedir. Mermer söveli ve basık kemerli girişin üzerinde, ta'lik hatlı, Osmanlıca manzum bir kitabe vardır. Kapı ile kitabe yanlardan ve üstten, barok üslupta, siyah ve gri renkli kalem işleri ile çevrelenmiştir. Yanlara, kitabenin üst hizasına kadar devam eden, kompozit başlıklı iki sütun resmedilmiş, kitabe, bu sütunlara oturan, konsollu bir arşitravin taşıdığı bir alınlıkla taçlandırılmıştır. "S" kıvrımlarından meydana gelen ve kıvrımlı yapraklarla bezenmiş olan, alınlığın ortasında bir kanta-ros motifi bulunur. Külliye'nin inşa edildiği dönemden ziyade II. Mahmud döneminin özelliklerini sergileyen bu bezemenin benzerlerine harim mekânında da rastlanmakta, birtakım perspektif oyunları ve gölgelendirme tekniği ile bezemeye üçüncü boyutun katılmak istendiği gözlenmektedir. Aynı türde kalem işleri son cemaat yerinin kubbe ve tonozlarında da yer almaktadır.

Harimi örten kubbe içerden pendentifler, dışardan on iki köşeli bir kasnakla desteklenmektedir. Kasnağın her yüzünde sivri kemerli bir pencere bulunur. Girişin bulunduğu kuzey duvarında, yanlarda, dikdörtgen açıklıklı, iki sıra halinde düzenlenmiş ikişer pencere vardır. Buradaki tepe pencereleri sonradan kapıya dönüştürülmüş, harimdeki fevkani mahfi-

müş, içerden sıva, dışardan kurşunla kaplanmıştır.

Son cemaat yerinin, avlu üzerindeki ilk revağı, kible doğrultusunda gelişen, dikdörtgen planlı, aynalı tonozlarla örtülü üç birimden oluşur. Tuğladan örülmüş sivri kemerler, kesme küfekiden payelere oturmaktadır. Payelerde başlık yerine, ahşap gergilerin bulunduğu üzengi hizasında süslemesiz tablalar kullanılmış, bunlara oturan kemerlerin başlangıçları, kesme taşla düşey doğrultuda örülerek Osmanlı mimarisinde hemen hiç görülmeyen "yükseltilmiş sivri kemerler" elde edilmiştir, ilk revağın gerisinde kalan ve hari-

Hacı Beşir Ağa Külliyesi'nde sebilin genel bir görünümü (solda) ve caminin girişi.
Nurdan Sözgen, 1994

Hacı Beşir Ağa Külliyesi'nin kuzeybatıdan görünümü. Önde medresenin bir bölümü, arkasında kütüphane ve cami. *Nurdan Sözgen, 1994*

edilmiştir. Armudi profilli, dikdörtgen bir çerçeve içine alınmış bulunan kapının basık kemeri üzerinde, 1158/1745 tarihli, Osmanlıca manzum inşa kitabesi bulun-maktadır.-Ta'lik hatlı kitabenin altında hattat el-Hac Süheyl'in imzası vardır. Kitabenin üzerine sonradan yerleştirildiği belli olan beyzi madalyonun içindeki tuğra, harf devrimini izleyen yıllarda kazınmış olmalıdır. Camideki kalem işlerinin ve ahşap ayrıntıların üslubundan hareketle, bir onarıma işaret eden bu tuğranın II. Mah-mud'a (hd 1808-1839) veya Abdülme-cid'e (hd 1839-1861) ait olduğu üeri sürülebilir. Cümle kapısı, basık koni biçiminde, kurşun kaplı bir ahşap çatıyla taçlandırılmış, kavisli bir saçak şeklinde kapıdan ileri taşan bu çatı küçük bir alemle donatılmıştır.

Cümle kapısını izleyen ufak avlu güneyde caminin son cemaat yeri revağı, batıda medrese hücreleri, kuzeyde ve doğuda da almaşık örgülü çevre duvarları ile kuşatılmıştır. Moloz taşların kullanıldığı özensiz bir örgüye sahip olan kuzey duvarı sağırdır. İki sıra tuğla ve bir sıra kesme taşla örülmüş bulunan doğu duvarında ise altı adet dikdörtgen pencere sıralanır. Hükümet Konağı Sokağı'na bakan bu pencereler kesme küfekiden sövelerle kuşatılmış, demir parmaklıklarla donatılmıştır. Son yıllarda avlu zemininin altında inşa edilmiş olan tuvaletler ve abdest alma yeri külliyesinin görünümünü bozmamaktadır.

Cami: Kare planlı -ve tek kubbeli bir harim ile üçer birimden oluşan, çift revak-lı bir son cemaat yerinden meydana gelmektedir. Alışılmadık bir konuma sahip olan minare son cemaat yerinin kuzeybatı köşesinde yükselir. Külliyesinin diğer bölümleri gibi, burada da duvarlar almaşık örgü ile meydana getirilmiş, örtüyü oluşturan kubbe ve tonozlar tuğla ile örül-

lin girişi olarak kullanılan batıdaki tepe penceresinin önüne, son cemaat yerinden hareket eden ahşap merdivenin kavisli sahanlığı yerleştirilmiştir. Doğudaki tepe penceresi ise hünkâr mahfili ile bunun arkasında ihdas edilmiş olan asma katın bağlantısını sağlamaktadır. Mihrap duvarında, mihraba göre simetrik konumda yer alan ikili pencere gruplarında, alttakiler dikdörtgen açıklıklı, kesme taş söveli, demir parmaklıklı ve

sivri hafifletme kemerli olarak tasarlanmış, aslında alçı revzen-li oldukları tahmin edilen, kemerli tepe pencereleri ise sonradan basit camekân-larla kapatılmıştır. Aynı özellikleri gösteren iki pencere grubu da doğu cephesinin güney kesiminde yer alır. Bunlardan başka, doğu duvarının kuzey kesiminde, fevkani mahfil kotunda, sıbyan mektebine açılan bir kapı-pencere ile batı duvarında kütüphaneye açılan kapı ile beyzi bir pencere tespit edilmektedir. Ayrıca güney ve doğu duvarlarının ekseninde birer tepe penceresi daha açılmış, kuzey ve batı duvarlarında, tepe pencerelerinin olmadığı yerlere, iç görünümde simetriyi sağlamak amacıyla, kalem işi tekniği ile pencereler resmedilmiştir.

Harimin kuzey duvarı boyunca, beş a-det mermer sütuna oturan, ahşap döşemeli, fevkani bir mahfil uzanmaktadır. İki duvarlara gömülmüş olan, yuvarlak kesitli sütunlar kare tabanlı kaidelere oturmakta ve akantus yapraklı, Korint başlıklarını hatırlatan başlıklarla taçlandırılmış bulunmaktadır. Fevkani mahfilin, doğu yönünde, üçte ikisi ahşap kafeslerle ayrılmış, en batıda yer alan sütun açıklığına tekabül eden kesim kavisli bir çıkma ile donatılmıştır. Bu çıkmalı kesim, mahfilin geriye kalan kısmından kafeslerle soyutlanmış, gerisine, son cemaat yerindeki asma kat eklenmiş, ayrıca kafesleri, diğerlerinden farklı olarak, kantaroslardan çıkan kıvrımlı yaprak biçiminde alınlıklarla bezenmiştir. Söz konusu mahfil biriminin, büyük bir ihtimalle II. Mahmud tarafından ihdas edilmiş bir hünkâr mahfili olduğu anlaşılmaktadır.

Hacı Beşir Ağa Külliyesi'nin yakınında yer alan (ancak günümüzde mevcut olmayan) ve yine II. Mahmud tarafından 1243/ 1827'de yeniden inşa ettirilen Fatma Sultan Camii'nin (Gümüşhanevî Tekkesi)(-0 hünkâr mahfili çıkması ile bunun arasındaki benzerlik dikkat çekicidir. Zemin kotunda, fevkani mahfilin alüna isabet eden yerde, girişin yanlarında bulunan maksureler bir seki ile yükseltilmiş ve torna işi ahşap korkuluklarla sınırlandırılmıştır.

Yarım daire planlı ve yuvarlak kemerli mihrabın tasarımındaki basitlik, harim girişindekilere benzer kalem işleri ile bir ölçüde giderilmiştir. Gölgelelendirmeler ve perspektif oyunları içeren bu bezemede siyah ve gri kullanılmıştır. Mihrap nişi yanlardan, İyon başlıklı sütun motifleri ile kuşatılmış, akantus yapraklı konsolların, "S" kıvrımlarının, yaprak motiflerinin, kanta-rosların ve şeritlerin oluşturduğu bir alınlıkla taçlandırmıştır. Aynı türde kalem işleri duvarları, pendantifleri ve kubbe yü-

Tekkenin
avlusundan
bir görünüm.

zeyini de süslemektedir. Alt sıradaki pencerelerin üzerine, ortadaki kupalardan iki yana sarkan girlandlar ve şeritler resmedilmiştir. Tepe pencerelerinin tepe noktasından iki yana doğru fişkırان yapraklar pencerelerin alt hizasına kadar inmekte, pencerelerin altındaki girlandlarla birbirine bağlanmaktadır.

Pendantifler, fiyonklarla birbirine bağlanan kumaş frizleri ile çerçevellenmiş, kuzey ve güney duvarları ile pendantiflerin merkezine, çelenkler içinde "Allah, Mu-hammed, dört halife ve haseneyn" isimleri yazılmıştır. Kubbe eteğinde, kasnak pencerelerinin altına isabet eden yerlere girlandlar, aralarına da akantuslu küçük konsollar resmedilmiştir. Bunların üzerinde, kasnak yüzeyinin içinde, "S" biçiminde iri konsollar sıralanmakta, kıvrımlı yapraklardan oluşan süsleme grupları bu iri konsollardan hareket ederek kubbe merkezine doğru ilerlemektedir. Kubbe merkezinde de, dalgalı bir kontur içinde yapraklardan meydana gelen bir süsleme yer alır. Son derecede basit bir tasarıma sahip olan ahşap minberde kayda değer yegâne ayrıntı, kapının üzerinde bulunan ve bir kantarostan çıkan kıvrık yaprakların oluşturduğu hotozdur.

Aykırı konumu ve değişik oranlan ile dikkati çeken bodur minare son cemaat yerinin kuzeybatı köşesinde, camiden bağımsız olarak yükselmekte, kare tabanlı kaidesi batıda medrese revağma, kuzeyde medrese girişine bitişmekte, kapısı güneye (son cemaat yeri tarafına) açılmaktadır. Bütünüyle kesme küfeki taşından örölmüş olan minarenin sekizgen prizma biçimindeki gövdesi, köşeleri üçgenlerle pahlanmış bir pabuca oturur. Şerefe korkulukları süslemesizdir. Sekizgen tabanlı piramit şeklindeki ahşap külahı kurşunla kaplıdır.

Medrese: Minare kaidesi ile talebe hücreleri arasına sıkışmış olan medrese girişi, kesme küfeki taşından bir örgüye sahiptir. Kilit taşı küçük bir rozet kabartması ile bezeli basık kemerle, girişi kuşatan dikdörtgen çerçeve arasında, metni şair Rahmi'ye ait 1157/1744 tarihli manzum kitabe yer almaktadır. Bu kitabenin, güzelliği ile dikkati çeken sölüs hattı, dönemin ünlü hattatlarından, külliyyenin banisi ile aynı adı taşıyan ve darüssaade ağalığı gö-

revinde kendisi ile halef-selef olan Beşir Ağa'nın(-0 imzasını taşır.

Dikdörtgen planlı medrese avlusu batı yönünde, Hacı Beşir Tekkesi Sokağı boyunca devam eden istinat duvarı ile, diğer üç yönde de sivri kemerli revaklarla çevrilidir. On yedi adet revak biriminden on beşi kare planlı ve kubbeli, istinat duvarına bitişik olan iki tanesi de dikdörtgen planlı ve tekne tonozludur. Revak kemerleri tuğla ile örölmüş, gerek kemerler gerekse de bunların arasındaki yüzeyler sıva ile kaplanmışır. Kemerleri taşıyan, daire kesitli mermer sütunlar düşey çubuklu başlıklarla donatılmışır. Revakların gerisinde, her yönde dörder tane olmak üzere, toplam on altı adet kare planlı ve kubbeli talebe odası sıralanmaktadır. Tonozlu revak birimlerine de dikdörtgen planlı ve

tekne tonozlu birer oda tekabül eder. Bütün bu mekânlardan birer kapı ile pencere revağa açılmakta, doğu kanadında bulunanlarda ayrıca, cami avlusuna açılan birer pencere bulunmaktadır. Dikdörtgen açıklıklı ve kesme taş söveli olan bu pencereler tuğladan basık hafifletme kemerleri ile taçlandırılmıştır. Söz konusu mekânların kubbeleri pendentiflere oturtmakta, içlerinde ocaklar ve dolap nişleri yer almaktadır. Ocakların, tuğla örgülü ve kare kesitli bacaları, kurşun kaplı, piramit biçiminde külahlarla son bulur. Medresede dersane bölümünün bulunmadığı görülmekte, birçok başka Osmanlı külliyesinde olduğu gibi, burada da cami hariminin aynı zamanda bu fonksiyona tahsis edildiği anlaşılmaktadır.

Kütüphane: Harimin doğu duvarında bulunan kütüphane kapısı mermer sövelerle kuşatılmış, basık kemer biçiminde yontulmuş olan üst söve başlığı içi boş bir kitabe kartuşu ile bezenmiştir. Yine aynı duvarda yer alan ve dönemin barok zevkini gayet iyi yansıtan beyzi pencere de kütüphaneye açılır. Bu pencerenin arkasında, dıştaki yuvarlak, içteki dalgalı olmak üzere, iç içe iki kemerin taçlandığı, derin bir niş bulunmaktadır. Beyzi açıklık mermerden, dikdörtgen bir çerçevenin içine alınmış, merkezdeki beyzi madalyondan dağılan ışınların meydana getirdiği bir parmaklıkla kapatılmıştır.

Dikdörtgen planlı ve aynalı tonozla örtülü bir mekândan ibaret olan kütüphane-

473

HACI BEŞİR AĞA KÜLLİYESİ 4 72

nin güney duvarında iki adet pencere Alay Köşkü Caddesi'ne bakmaktadır. Bu pencerelerin dikdörtgen açıklıkları kesme küf eki taşından sövelerle çerçevelenmiş, demir parmaklıklarla donatılmış ve almasıık örgülü sivri hafifletme kemerleri ile taçlandırılmıştır.

Kütüphane mekânının tonozunda ve duvarların üst kesimlerinde yer alan alçı kabartma bezemeler külliyenin en ilginç süsleme ayrıntılarını oluşturmaktadır. Tonozun aynasına, uçları dilimli kemerle sonuçlanan dikdörtgen bir kartuş yerleştirilmiş, bunun içi, "S" ve "C" kıvrımları, istiridye kabukları ve içlerinden çiçeklerin taşıdığı kantaros motifleri ile gayet ahenkli bir biçimde dolgulanmıştır. Tonoz yüzeyine, şaşırtmak eksenler üzerine, etrafı kıvrık dallarla bezeli beyzi madalyonlar serpiştirilmiş, duvarların üst kesimi, zarif yivli pilastrlar ile panolara taksim edilmiştir. Külliyenin ilk yapımından kalma olan ve son derecede ince bir işçilik ve gelişmiş bir kompozisyon düzeni sergileyen bu bezemenin Osmanlı barok üslubunun ilk yıllarında ortaya çıkması şaşırtıcıdır.

Sıbyan Mektebi: Külliyenin bölümleri içinde en az tanınan, ilgili yayınların çoğunda varlığına bile değinilmeyen sıbyan mektebinin caminin doğusunda kalan kanatta yer aldığı anlaşılmaktadır. Geniş bir yuvarlak kemerle avluya açılan, üzeri aynalı tonozla örtülü bir eyvanın arkasında

bulunan sıbyan mektebinin kışlık dershanesi kare planlı ve tekne tonozlu bir mekândır. Güneye ve doğuya açılan dörder pencerenin aydınlattığı derslane bir ocakla donatılmıştır. Girişteki eyvanın da yazlık derslane olarak kullanıldığı tahmin e-dilebilir.

Sebil: Alay Köşkü Caddesi ile Hükümet Konağı Sokağı'nın kesiştiği pahlı köşede yer alan sebil, külliyyede, barok üslubun katıksız biçimde sergilendiği tek ö-ğedir. Malzeme olarak beyaz mermer kullanılmış, üzeri, geniş bir saçak oluşturan, basık koni biçiminde, kurşun kaplı bir çatıyla örtülmüştür. Sebilin kitlesi, içeriye doğru kavisli beş adet kenar oluşturduğu bir çıkma şeklindedir. Yanlarda bulunan iki kenar ortadakilerden daha kısa tutulmuştur. Köşelere yerleştirilmiş olan sütunların üzerinde, kompozit başlıkları andıran, istiridye kabartmaları ile bezeli başlıklar görülmekte, başlıklara oturan pilastrlar sütunların düşey hareketini saçağa kadar devam ettirmektedir. Başlıkların arasında, sebil pencerelerini taçlandıran, dilimli kemer biçiminde yontulmuş lento-lar, pilastrların arasında da, metni şair Rahmi'ye ait, 1157/1744 tarihli, talik hatlı manzum kitabenin levhaları bulunmaktadır. Kitabe levhalarını alttan ve üstten kuşatan silmeler bütün sebil cephesi boyunca devam etmekte, alttaki silmede, minyatür boyutlarda bir damlalık frizinin varlığı seçilmektedir. Sebil çıkmasının yanlarındaki pahlı yüzeyler, yuvarlak kemerli sathi nişlerle hareketlendirilmiş, Hükümet Konağı Sokağı üzerindeki kemerli sebil kapısı kare açıklıklı bir pencere ile taçlandırılmıştır.

Çeşmeler: Sebilin sağında, aynı saçak altında yer alan çeşmede, sebildeki barok üslubun hareketliliği ve süslemeci yaklaşımı yerini ampir üslubunu hatırlatan bir sadeliğe terk etmiştir. Hiçbir bezemenin görülmediği, dikdörtgen ayna taşı yanlardan pilastrlarla kuşatılmış ve kitabe levhası ile taçlandırılmıştır. Metni Rahmi'ye ait olan bu ta'lik haüi manzum kitabe de 1157/1744 tarihini taşır.

Cümle kapısının solunda bulunan ve kesme küfeki taşı ile örülmüş olan çeşme ise, külliyenin inşa edildiği tarihte son günlerini yaşayan klasik Osmanlı üslubunu yansıtır. Külliyei inşa ettiren Hacı Beşir Ağa'nın adaşı ve çağdaşı, diğer Hacı Beşir Ağa tarafından yaptırıldığı anlaşılan bu çeşmenin dikdörtgen cephesini kuşatan silme ile sivri kemerli nişi arasında, sülüs hattı, çeşmeyi yaptıran Hacı Beşir Ağa'ya ait, 1157/1744 tarihli bir manzum kitabe yer alır.

Tekke: Külliyenin bünyesinde yer alan tekke, kaynaklarda "Beşir Ağa, Hacı Beşir Ağa, Darüssaade Ağası, Kızlarağası" gibi çeşitli adlarla anılmaktadır. Kuruluşundan tekkelerin kapatıldığı tarihe (1925) kadar Nakşibendî tarikatına bağlı kaldığı anlaşılan tekkenin ayin günü 1256/1840 tarihli *Âsitâne'de* cuma, 1307/1889-90 tarihli *Mecmua-i Tekâyâ'da*. ise perşembe olarak verilmiştir. Şeyhlerin tam bir dökümü elde edilememiştir. Ancak 19. yy'ın ilk yansında Muabbir Hasan Efendi'nin *Mecmua-i Tekâyâ'mn* basıldığı tarihte Abdullah Efendi'nin meşihatta

bulunduğu anlaşılmakta, ayrıca *Merâkid-i Mu'tebere-i Üsküdar adlı* kaynakta, Üsküdar'da, Karaca-ahmet Mezarlığı'nın Selimiye Tekkesi karşısındaki kesiminde gömülü olan ve bu tekkenin ünlü şeyhlerinden Konyalı Şeyh Ali Behçet Çelebi Efendi'nin (ö. 1823) neslinden olduğu anlaşılan "Beşir Ağa Hani-kâh-ı Şerifi Postnişini Behçetî Hafız Hasan Efendi'nin (ö. 1878)" varlığı tespit edilmektedir.

Osmanlı medreselerinin, açık avlulu ve revaklı, geleneksel tasarım şemasını sergileyen tekkenin girişi, kuzeydoğu köşesindeki girintide bulunmaktadır. Basık kemer biçimindeki üst söve başlığının üzerinde yer alan, Hacı Beşir Ağa vakfının kâtibi Mehmed Emin'in imzasını taşıyan, metni şair Rahmi'ye ait, sülüs hatlı manzum kitabe 1158/1745 tarihlidir. Kitabenin üzerine kare açıklıklı ve demir parmaklıklı ufak bir pencere yerleştirilmiş, bu açıklığı taçlandırarak yuvarlak hafifletme kemerinin aynası tuğla örgü ile kapatılmıştır.

Cümle kapısını izleyen, dikdörtgen planlı, aynalı tonozla örtülü eyvandan geçilerek kare planlı avluya ulaşılır. Avluyu çepeçevre kuşatan ve medresenin revağı ile aynı özellikleri paylaşan revak on altı birimden meydana gelmektedir. Güneydoğu, kuzeydoğu ve kuzeybatı köşelerinde bulunan kare planlı birimler pandan-tifli kubbelerle, geriye kalan on üç birim de aynalı tonozlarla örtülmüştür. Revağın gerisinde, doğu, kuzey ve batı yönlerinde, toplam dokuz adet derviş hücresi, güneybatı köşesinde, revağa doğru taşkınlık ya-

pan mutfak ile su haznesi, kuzeybatı köşesinde, minyatür bir avlu ile donatılmış helalar ile gusülhane, güneyde de fevkani tevhidhaneye çıkan "L" planlı merdiven ile tevhidhanenin altında kalan yemekhane ile selamlık birimleri bulunmaktadır.

Derviş hücreleri, boyutları ve tasarımları ile külliye'nin medresesindeki talebe odalarının eşidir. Ancak burada bütün mekânların dışa kapalı oldukları gözlenmektedir. Beşik tonoz örtülü mutfağın yuvarlak kemerli büyük ocağı geniş bir baca ile donatılmıştır.

Beşik tonozlu kısa bir koridordan geçilerek ulaşılan selamlık bölümü, aynalı tonozlarla örtülü, farklı boyutlarda dört birimden oluşmaktadır. Duvarları dolap nişleri ile donatılmış olan bu mekânların şeyh odası, meydan odası, kahve ocağı gibi fonksiyonlara tahsis edildiği söylenebilir. Kareye yakın dikdörtgen planlı tevhidhanenin başlangıçta kible doğrultusunda gelişen ince uzun dikdörtgen planlı, çapraz tonozlarla örtülü bir mekân olduğu, sonradan doğuya doğru genişletildiği, bu arada doğu duvarının yıktırıldığı, bu duvarda yer alan ve tonozların arasındaki kemerlerin oturduğu payelerin bağımsız payelere dönüştürüldüğü, güney duvarının sola kayan eksenine yeni bir mihrabın konduğu anlaşılmaktadır. Sonradan eklenmiş olan doğu kanadı, Osmanlı yapılarında ancak 19- yy'ın son çeyreğinde görülmeye başlayan, çelik putrelli volta döşeme ile örtülüdür, ilk mihrap sivri kemerli, sonradan eklenen mihrap ise yuvarlak

kemerlidir.

Kagir tekke binasının güney cephesine bitişik olmakla beraber farklı malzemesi ve tasarımı ile kendi içinde bağımsız bir bütün oluşturan ahşap harem binasının 19. yy'ın ikinci yarısında yenilendiği belli olmaktadır. Alelade bir mesken niteliğinde olan bu yapının birinci katı, cephe boyunca devam eden bir çıkma ile genişletilmiş, bunun üzerine, köşk görünümünde kısmi bir çatı katı oturtulmuştur.

Hacı Beşir Ağa Külliyesi, kapsamı ve boyutları ile, 16. yy'dan itibaren görülmeye başlayan küçük külliyelerin 18. yy'da-ki takipçilerindendir. Külliyei oluşturan bölümlerde, son günlerim sayan klasik Osmanlı üslubu ile yeni filizlenen Osmanlı baroğuna ait mimari öğeler ve süsleme ayrıntıları birlikte kullanılmıştır. Söz konusu yapı topluluğu, özellikle de sebil, Dol-mabahçe'deki 1740 tarihli Mehmed Emin Ağa Sebili'nden sonra Osmanlı mimarisi tarihinde çok önemli bir dönüşüme işaret etmekte, Osmanlı baroğunun büyük çaptaki ilk uygulaması olan Nuruosmaniye Külliyesi'nden(-0 on iki yıl önce tamamlanan bu külliye adı geçen üslubun en erken örneklerinden birini teşkil etmektedir. **Bibi.** Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 48-50; Çetin, *Tekkeler*, 584, Aynur, *Saliha Sultan*, 35, no. 49; *Âsitâne*, 3; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi*, I, 6-7, no. 27, 30-31, no. 46; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ*, 13; *îhsaiyatll*, 19; Kumbaracılar, *Sebiller*, 39; Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, I, 172; Ku-ban, *Barok*, 106; Eyice, *istanbul*, 21; Öz, *istanbul Camileri*, I, 19; Aksoy, *Sıbyan Mektepleri*, 71; Goodwin, *Ottoman Architecture*, 377-379,

381, 383, 391; A. Arel, *Onsekizinci Yüzyıl istanbul Mimarisinde Batılılaşma Süreci*, İst., 1975, s. 52-53; Sözen, *Mimar Sinan*, 74-75; Behçetî ismail Hakkı el-Üsküdarî, *Merâkid-i Mu'tebere-i Üsküdar*, İst., 1976, s. 74-75; Kü-tükoğlu, *istanbul Medreseleri*, 319; O. Aslana-pa, *Osmanlı Devri Mimarisi*, İst., 1986, s. 386-388; *Eminönü Camileri*, 75-77; A. Egemen, *istanbul'un Çeşme ve Sebilleri*, ist., 1993, s. 198. M. BAHA TANMAN

HACI BEŞİR AĞA SEBİLİ

Kapalıçarşı'nın içinde Tacirler Sokağı no. 17'dedir. Bir tarafta Tacirler Kapısı, bir tarafta Mercan Kapısı'na yakın olan yapının arkasında Kızlarağası Ham ve Hacı Beşir Ağa Çeşmesi(->) yer almaktadır.

İ. H. Tanışık'ın namazgahtı sebil olarak ele aldığı ve bir kitabesinin son beytini verdiği, I. Kumbaracılar'ın mimarisi rokokodur şeklinde bilgi aktardığı ve kitabelerine değinmediği, A. Egemen'in onlardan alıntı yaparak birkaç cümle ile söz ettiği sebilin iki kitabesi vardır. Sebilin içine üst üste yerleştirilmiş birinci kitabeden yapıyı 1151/1738'de Hacı Beşir Ağa'nın yaptırdığı; alttaki ikinci kitabeden ise 1256/1840'ta Abdülmecid'in (hd 1839-1861) kethüda kadını, Mahcube Kadın'ın yapıyı onardığı anlaşılmaktadır. Bu kitabeler Beşir Ağa'nın

Kızlarağası Ham'nın kapısındaki çeşmeyi yaptırdıktan 11 sene sonra sebili inşa ettirdiği ve 19. yy'da Mahcube Kadın'ın her iki yapıyı onardı-ğını ortaya koymaktadır.

Rokoko mimarisiyle hiçbir ilgisi olmayan yapı, üç pencerele sebiliyle Ahmedi-ye ve Eyüp'teki, kitabesinde Ahmed'in de adı geçen Mustafa Ağa Sebili'ni akla getirmektedir. Çok sade ve klasik çizgide tasarlanmış yapının daha sonraları da geçirdiği onarımlar orijinal biçimiyle ilgili bilgi vermeyi olanaksız kılmaktadır. Ancak günümüze ulaşan biçimiyle iki üniteden oluştuğu görülmektedir. Uzunlamasına oturtulmuş dikdörtgenden oluşan birinci üniteye sebilin ön cephesinin yanına açılmış bir kapıdan girilmektedir. Sebilin giriş kapısı bu ünitelin içindedir, ikinci ünite ise uzunlamasına oturtulmuş bir dikdörtgen ve önüne yerleştirilmiş, dört mermer sütunun araları örülerek yapılmış bir yarım altıgen formdan meydana gelmektedir. Dikdörtgen mekân bir kemerle önündeki sebile bağlanmaktadır. Dikdörtgen mekânın üstü tonozla, yarım altıgen formdaki sebilin ise içte yarım kubbe ile örtülüdür.

Sebilin dış cephesi karşılıklı oturtulmuş iki yapışık sütunla dışarıya doğru taşmaktadır. Bu taşkınlık daha da öne çekilmiş karşılıklı iki sütunla dizginlenmiştir. Sütunlar birbirine sivri kemerlerle bağlanmıştır. Kemer tablaları süslenmeden bırakılmış ve örülerek kapatılmıştır. Sütun başlıkları mu-karnaslı tasarlanmıştır. Sütunların arasında bırakılan pencere boşlukları metal şebekelerle dolgulanmıştır. Ortadaki pencere yanlardaki pencerelerden farklı uzunluktadır. Yapının üstü dış kısımda mansart çatıyla örtülüdür.

18. yy'dan bugüne kalan eser, bir ka-palıçarşı sebili olması açısından önemlidir, izmir Kemeraltı'ndaki sebili akla getiren

yapı, çarşı esnafının su ihtiyacının giderilmesini belgelemesi açısından kültür tarihinin değerli bir örneğidir. Diğer taraftan namazgâhlı bir sebil olarak tasarlanmış olması da çok işlevli bir yaklaşımın ifadesidir.

Bibi. Tanışık, *istanbul Çeşmeleri*, I, 158; Kumbaracılar, *Sebiller*, 37; A. Egemen, *istanbul'un Çeşme ve Sebilleri*, ist., 1993, s. 199.

H. ÖRGÜN BARIŞTA

HACI BEŞİR AĞA TÜRBESİ

bak. EYÜB SULTAN KÜLLİYESİ

HACI EVHAD KÜLLİYESİ

Fatih İlçesi'nde, Yedikule'de, Hacı Evha-dettin Mahallesi'nde, Hacı Evhat, Hacı Evhat Çeşmesi ve Komodor Zeki Işın sokaklarının kuşattığı arsa üzerinde yer almaktadır.

Cami, tekke, hamam, iki çeşme ve ha-zireden oluşan bu küçük külliye 993/1585' te kasap ustalarından Hacı Evhad tarafından inşa ettirilmiştir. Külliye'nin

çekirdeğini oluşturan ve aynı zamanda tekkenin tevhidhanesi olarak da kullanılan cami mimar Koca Sinan'ın eseridir. Abdülme-cid (hd 1839-1861), dönemin ileri gelen Nakşibendî şeyhlerinden ve mesnevihan-larından Hüsameddin Efendi'nin (ö. 1864) ricası üzerine cami ile tekkeyi 1267/ 1850'de tamir ettirmiş, avluya da yeni bir şadırvan inşa ettirmiştir. 1920'de geçirdiği bir yangında harap olan cami-tevhid-hane 1945'te Nafia Gezer, oğlu Rahmi Gezer ve gelini Emine Dümev Hanım tarafından ihya edilmiştir. Tekkelerin kapatılmasından sonra bakımsız kalan derviş hücreleri ve diğer tekke bölümlerinin yerine son yıllarda Kuran kursu binası inşa ettirilmiş, cümle kapısının yanındaki çeşme de bu arada yok olmuştur. Yakın tarihte soyunmalık bölümü yenilenmiş olan hamam günümüzde özgün kullanımını sürdürmektedir.

Hacı Evhad Tekkesi Halvetîliğin Sün-bülî koluna bağlı olarak faaliyet gösterdiği, burada şeyhlik eden bazı kişilerin daha sonra Sünbülî kolunun merkezi (âsi-

Hacı Evhad
Külliyesi'nde
cami-
tevhidhanenin
restitüsyon
planı.
Ali Saim Ülgen

HACI EVHAD KÜLLİYESİ

tane) olan, Koca Mustafa Paşa (Sünbül Efendi) Tekkesi'nin postuna geçtiği, bazılarının da adı geçen tekkede zakirbaşılık ve "pişkademlik" gibi önemli görevleri üstlendiği tespit edilmektedir. Bunlar arasında, tasavvuf musikisi tarihinde önemli yeri olan, Hacı Evhad Tekkesi şeyhi ve Koca Mustafa Paşa Tekkesi zakirbaşısı bestekâr Şikârîzade el-Hac Ahmed Efendi (ö. 1831) de bulunmaktadır. Tekkenin ayin günü pazartesi idi. Dahiliye Nezareti'nin hazırlattığı 1301/1885 tarihli istatistik cetvelinde, tekkede dört erkek ile üç kadının ikamet ettiği, diğer taraftan bu tekkenin Maliye Nezareti'nden yılda 648 kuruş tahsisatı, Kurban Bayramlarında iki tane koyun, her gün de et ve ciğer istihkakı olduğu anlaşılmakta, ayrıca Hacı Evhad vakfına, baninin mesleğine mensup olanların nezaret ettiği bilinmektedir.

Külliyenin arsası doğuda Hacı Evhat, güneyde Hacı Evhat Çeşmesi, batıda Komodor Zeki Işın sokakları ile kuzeyde de komşu parsellerle çevrilidir. Arsanın güneydoğu kesiminde, çevre duvarlarına göre verev konumda cami-tevhidhane yer almakta, hazire bu yapıyı üç taraftan kuşatmaktadır. BM Hacı Evhat Sokağı, diğeri Hacı Evhat Çeşmesi

Sokağı üzerinde olmak üzere iki adet avlu girişi, yanlarında da birer çeşme bulunur. Hacı Evhat Sokağı'na açılan girişin sağında (kuzeyinde) günümüzde betonarme imam meşrutasının bulunduğu yerde tekkenin harem dairesinin yer aldığı anlaşılmakta, bunun da ötesinde, aynı sokak üzerinde hamamın inşa edilmiş olduğu görülmektedir. Derviş hücreleri ile diğer birtakım tekke birimleri de Komodor Zeki Işın Sokağı boyunca, avlunun batı sınırında sıralanmaktaydı.

Çevre Duvar ve Avlu Girişleri: Hacı Evhat ve Hacı Evhat Çeşmesi sokakları boyunca uzanan çevre duvarları moloz taşla inşa edilmiş, hazireye açılan, kesme küfeki taşı söveli ve demir parmaklıklı pencerelerle donatılmıştır. *Encümen Arşi-vi'nde* bulunan 1941 tarihli fotoğraflarda, sokakların kavşağındaki köşenin pahlan-

HACI EVHAD KÜLLİYESİ

474

475

HACI HALİL MESCİDİ

banyo küvetini andıran, yekpare mermerden yontulmuş, barok üslupta kıvrık dallarla ve istiridye motifleri ile bezenmiş bir kurna dikkati çeker.

Bibi. Evliya, *Seyahatname*, ty, I, 214; Kut, *Dergehname*, 232, no. 29; Ayvansarayî, *Ha-dîka*, I, 85; Aynur, *Saliha Sultan*, 35, no. 73; *Asitâne*, 9; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi*, I, 28-29, no. 45 ve no. 155; Münib, *Mecmua-i Te-kâyâ*, 9; *Ihsaiyatll*, 19; Vassaf, *Sefine*, V, 273; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ*, 35-36; Ziya, *İstanbul ve Boğaziçi*, I, 75; Halil Ethem, *Nos Mosques deStamboul*, ist., 1934, s. 97; Ergun, *Antoloji*, I, 422-423; Konyalı, *Mimar Sinan*, 89-91; Eyice, *istanbul*, 94-95; S. Eyice, "istanbul Minareleri", *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri*, I (1963), s. 53; Öz, *istanbul Camileri*, I, 64; Kuran, *Mimar Sinan*, 278; *Fatih Camileri*, 105-106, 278.

M. BAHA TANMAN

HACI EYÜBZADE ÇEŞMESİ

Fatih-Zeyrek'te, Atpazarı Caddesi'nin Zeyrek Caddesi ile kesiştiği yerde ve Atpazarı Caddesi'nin kenarında, eski bir Bizans yapısı olan Şeyh Süleyman Mescidi'nin karşısında bulunmaktadır.

Metnini Kerimî mahlaslı bir şairin hazırladığı, nefis bir ta'lik ile yazılmış 6 be-yitlik kitabesinden anlaşıldığı üzere, 1277/

dığı, duvarların tuğla silmeli ve kiremitli harpuştalarla son bulduğu görülmektedir. Hacı Evhat Caddesi üzerindeki pencerelerden soldan ikincisi, baninin adını veren, sülüs hatlı bir kabir kitabesi ile donatılmıştır.

Hacı Evhat Sokağı üzerinde yer alan ve cümle kapısı niteliğinde olan girişin, kesme küfeki taşı ile örülmüş dikdörtgen cephesi bir palmet frizi ile

taçlandırılmıştır. Kapının basık kemeri üzerinde, Abdülme-cid'in 1267/1850 tarihli, ta'lik hatlı onarım kitabesi yer alır. Metni Mustafa Safvet Efendi'ye (ö. 1866) ait olan manzum kitabe, beyzi bir çelenk içinde yer alan Ab-dülmecid tuğrası ile donatılmıştır. Hacı Evhat Çeşmesi Sokağı'ndaki diğer avlu girişi ise buna göre daha ufak boyutlu olup çevre duvarının içinde yer alır. Dikdörtgen bir silme çerçevesinin kuşattığı basık kemerinin kilit taşında ve yanlarında küçük rozet kabartmaları bulunmaktadır.

Çeşmeler: Cümle kapısının sağında yer alan çeşme ortadan kalkmış, günümüze ancak almaşık örgülü haznesi ulaşabilmiştir. Diğer avlu girişinin solundaki ufak boyutlu çeşme kesme küfeki taşından örülmüş ve bir silme ile çerçevelenmiş; dikdörtgen bir cepheye sahiptir. Kitabesi bu-

ji Hacı Evhad | Camii

S. Araş Neftçi, 1990

lunmayan çeşmenin nişini taçlandıran sivri kemerin kilit taşı bir rozet kabartması ile bezelidir. Mermerden yontulmuş olan ve barok üslupta çiçek kabartmaları içeren ayna taşı 18. yy'm ikinci yansına ait olmalıdır.

Cami-Tevhidhane: Enine dikdörtgen planlı, kagir duvarlı ve çatılı bir harim ile ahşap direkli bir son cemaat yerinden meydana gelir. Harimin kuzeybatı köşesinde yükselen minarenin kare planlı kaidesi batı yönüne doğru bir çıkıntı teşkil e-der. Duvarda hâlâ görülebilen izler, aslında son cemaat yerinin minare kaidesinin dış hizasından başladığını, harimin doğu cephesinden de bu kaidenin çıkıntısı kadar taşırıldığını kanıtlamaktadır. Ne var ki 1945 onarımında bu izler dikkate alınmayarak söz konusu bölüm yanlardan daraltılmış ve harimle aynı ene indirgenmiştir.

Harim duvarları, iki sıra tuğla ve bir sıra kesme küfeki taşı ile teşkil edilmiş almaşık bir örgüye sahiptir. Kuzey duvarının ekseninde yer alan giriş beyaz mermerden sövelerle kuşatılmış, basık kemeri, beyaz mermer ve pembe somaki blokları ile geçmeli olarak örülmüştür. Girişi çerçeveleyen silme ile kemerin arasında, 993/1585 tarihli, sülüs hatlı manzum ki-

tabe yer alır. Metni "Aziz" mahlaslı bir şaire ait olan kitabenin harfleri arasına, içlerinde lalelerin de bulunduğu küçük bitkisel motifler serpiştirilmiştir. Bu kitabenin üzerine, içinde sülüs hadi "Maşallah kâne" ibaresi ile 1313/1895 tarihinin görüldüğü, ufak boyutlu bir mermer levha yerleştirilmiştir. Harim girişinin sağ üstünde yer alan ve 1945 onarımını belgeleyen Latin harfli kitabe levhası, son yıllarda son cemaat yerinin içine eklenen asma katın döşemesinin arkasında kalmıştır.

Harim mekânı, klasik Osmanlı üslubundaki tertibe uygun olarak, çift sıra halinde düzenlenmiş ikili pencere grupları ile aydınlanmaktadır. Alt

sıradakilerin dikdörtgen açıklıkları kesme küfeki taşından sövelerle çerçevelenmiş, demir parmaklıklarla donatılmış ve almaşık örgülü hafifletme kemerleri ile taçlandırılmış, bu kemerlerin aynalan küfekiden yontulmuş düz levhalarla kapatılmıştır. Alçı revzen-li tepe pencerelerinin sivri kemerleri de almaşık örgülüdür. Bu ikili pencere gruplarından kuzey ve güney duvarlarına dörder, batı ve doğu duvarlarına da ikişer tane yerleştirilmiştir. Ayrıca doğu ve batı duvarlarının ekseninde bulunan ve alt sıradaki pencerelerle aynı boyutlarda olan dolap nişleri de birer tepe penceresi ile taçlandırılmıştır. Kuzey duvarındaki pencere grupları arasında birer son cemaat yeri mihrabı bulunur. Söz konusu pence-relerdeki hafifletme kemerlerinin aynalarında, ayrıca mihrapta, yapının çağdaşı olan iznik çinilerinin bulunduğu ancak külliye'nin metruk kaldığı yıllarda çalındıkları bilinmektedir.

Encümen Arşivi'nde bulunan ve harimin harap halini belgeleyen fotoğraflarda yuvarlak kemerli olduğu görülen mihrap son onarımda, klasik üsluba uygun tarzda, mukarnaslı olarak ihya edilmiştir. Yeni olan ahşap minberin kayda değer bir özelliği yoktur. Kuzey duvarı boyunca uzanan iki kadı mahfiller de 1945'te tamamen yenilenmiştir. Günümüzde harim mekânı, yüzeyi çitalarla karelere taksim edilmiş düz bir ahşap tavanla örtülüdür. Zamanında bunun yerinde, çatının altında gizlenen bir ahşap kubbenin var olduğu tahmin edilmektedir.

Bütünüyle kesme taştan inşa edilmiş olan minare, oranlarının ve ayrıntılarının güzelliği ile dikkati çeker. On altı köşeli gövde, prizmatik üçgenlerin oluşturduğu pabuç kısmı aracılığı ile kare tabanlı kaideye oturur. Gövdenin kenarları kaval silmelerle donatılmış, silmelerin sınırladığı dilimler, üstte sivri kemercikler, altta palmet kabartmaları ile bezenmiştir. Altı mu-karnas dolgulu şerefeden sonra yine on altı köşeli petek kısmı gelmekte, kurşun kaplı, koni biçimindeki ahşap külahlı minare son bulmaktadır.

Derviş Hücreleri ve Diğer Tekke Bölümleri: Encümen Arşivi'ndeki fotoğraflarda, harap durumda olan derviş hücrelerinin moloz taş duvarlı olduğu, avluya bakan yönde ahşap direkli bir sundurmanın bulunduğu, kiremit kaplı bir beşik çatının bunları örttüğü görülmektedir. Gü-

Hacı Evhad Külliyesi'nde derviş hücrelerinin şadırvan avlusundan görünüşü.

Encümen Arşivi, 1941

nümüzde hücrelerin yerinde Sümbül Efendi Erkek Kuran Kursu'nun Hacı Evhaded-din Camii Şubesi'ne ait tek katlı, betonarme bina bulunmakta, Komodor Zeki Işın Sokağı üzerindeki arka cephede dikdörtgen açıklıklı pencerelerden bazılarının korunduğu gözlenmektedir. Tamamen ortadan kalkmış bulunan diğer tekke bölümlerinin (selamlık, mutfak vb) de avlunun sınırında yer aldığı ve derviş hücreleri ile aşağı yukarı aynı özellikleri paylaştığı tahmin edilebilir.

Hazire: Oldukça bakımlı durumda bulunan hazirede, mihrabın arkasında, Hacı Evhad ile bir yakınına ait, büyük boyutlu, silindir biçiminde şahideleri olan, kitabesiz iki mezar vardır. Hazirede, bir kısmı Hacı Evhad Tekkesi şeyhleri ile mensuplarına ait çok sayıda mezar tespit edilmektedir. Bunlar arasında, Hacı Evhad Tekke-si'nin postnişinlerinden Şeyh Seyyid Ab-dülkerim Efendi'ye (ö. 1767) ait şahidenin üzerindeki Sünbülî tacı, işçiliğinin müstesna güzelliği ile dikkati çekmektedir.

Şadırvan: Son derece sade bir tasarım sergileyen şadırvan beyaz mermerden, on iki köşeli bir hazne ile bunu kuşatan altı adet ahşap dikmenin taşıdığı, altıgen piramit biçimindeki çatıdan ibarettir.

Hacı Eyübzade Çeşmesi

Yavuz Çelenk, 1994

Hamam: Koca Sinan'ın eserleri arasında yer almadığı için bugüne kadar yeterince üzerinde durulmamış olan hamamın, aslında ahşap olan soyunmalık (soğukluk) bölümü yakın bir tarihte betonarme olarak yenilenmiştir. Enine dikdörtgen planlı ılıklik bölümünü izleyen sıcaklık, merkezi ve simetrik olmayan, Osmanlı hamam mimarisinde pek alışılmadık bir tasarım arz etmektedir. Halvetlerin bazıları kare planlı olup, sivri tromplara oturan kubbelerle örtülüdür. Dikdörtgen planlı diğer bazı halvet birimleri de aynalı tonozlarla donatılmış, bütün bu mekânlar birbirlerine kapılar ya da sivri kemerli açıklıklarla bağlanmıştır. Dikdörtgen göbektaşlı halvetlerden birinin köşesine yerleştirilmiştir. Hamam terminolojisinde "paşa halveti" denilen türde, ufak boyutlu bir halvet biriminde, geleneksel kurna tasarımına oldukça yabancı duran ve daha ziyade bir

1860'ta Hacı Şükrü Bey tarafından Yağcı (İbrahim Hilmi Tanışık bunu yanlış olarak "Bağcı" okumuştur) Hacı Eyüb ve Hacı Ali'nin ruhları için, bu şahısların vasiyetleri üzerine yapılmıştır.

Hacı Eyübzade Çeşmesi, küfeki taşından bir su haznesinin önüne yapılmış cılan mermer kaplamalı cepheden oluşan bir çeşmedir. Çok zengin süslemeli mermer işçiliğinin yanı sıra, haznesinde de sade bir süslemenin olması ilginçtir. Çünkü haznelerde süslemenin olması oldukça nadir bir durumdur. Haznenin ön cephesinin kenarlarında, aralarında sekizgenler meydana getiren, köşeleri pahlı, ince uzun dikdörtgen silmelerden oluşan sathi bir süsleme görülür.

Ortaya, sağır bir konsantrik kemer ile bağlantılı, duvar payesi şeklinde iki ayak oturtulmuştur. Bunlar arasında, derinliği fazla olmayan, kenarları küçük dil yaprakları ile süslü nişin içinde, etrafı bitkisel motiflerle bezeli lüle yer alıyordu. Kemerin köşe üçgenlerinde de bir girland ile bağlantılı bitkisel bezeme görülmektedir. Bunun üzerinde kitabe panosu ile kitabe üzerinde çift sıralı, sade görünümlü bir saçak yer alır. Bu saçığın üzeri bir alınlık ile taçlandırılmıştır. Bunun orta kısmında,

dairevi bir pano içinde "Maşallah" yazısı, boşluklarda ise çiçek dalları görülür. Çevresinde geniş volütler, girlandlar (askı, çelenk) ve enli akantus (kenger) yaprakları yer almaktadır. Daha zengin bir süsleme kemer ayaklarını oluşturan panolarda görülmektedir. Bunlar da ince uzun dikdörtgen panolar içinde bitkisel süslemeler, zarif kaval silmeler içine alınmış, aralara kare formlu panolar yerleştirilmiştir. Bu panolar içinde ise bir kursu andıran bitkisel bezemeler yer alır.

Cepheden taşkın durumdaki teknesinin iki yanında testi setleri ile bunun yanında dinlenme sekileri yer alır. Testi setlerinin kaidesinde ise üsluplaştırılmış bitkilerden kompoze edilmiş birer çift kulplu ibrik tasviri bulunur. Süslemelerin tamamı Batı etkili olup; girland, volüt, akantus yaprakları gibi klasik döneme özgü süs elemanlarının kullanıldığı bu bezemeler çeşmenin yapıldığı devrin mimari üslubuna uygun olan ampir tarzındadır.

Çeşme bugün mamur durumda ise de suyu akmamakta, lülesi kopmuş, teknesinin içi çimentolanmış ve dinlenme taşları tahrip olmuş bir haldedir.

Bibi. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, I, 274-275; *Fatih Camileri*, 320; A. Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri*, İst., 1993, s. 276-278.

ENİS KARAKAYA

HACI HALİL MESCİDİ

Eminönü İlçesi, Unkapam semtinde At-lamataşı Caddesi üzerinde yer alır. Hacı Halil Attar, Hoca Halil, Atlamataşı veya Arabacılar mescidi diye de tanınmaktadır. İlk yapının fetihten hemen sonraya ait olduğunu 1457 tarihli vakfiyeden anlamaktayız. Banisi Attar Hacı Halil Efendi olup Eminönü'nde bugünkü Rüstem Paşa Camii yerinde vaktiyle bir mescidinin daha olduğu bilinmektedir.

HACI HASAN EFENDİ ÇEŞMESİ 4 76

477 HACI MEHMED AĞA ÇEŞMESİ

Hacı Halil Mescidi'nin kuzeybatıdan görünümü.

Ahmet Vefa Çobanoğlu, 1993

Zamanla tahrip olan yapı gördüğü tamirlerden dolayı tamamen yenilenmiştir. Son yüzyılın başında 1908'de bir tamir görmüş olan yapının 1939'da minaresi, 1969-1970 arasında harim ve son cemaat yeri tamir görmüştür. Son olarak 1980'li yıllarda yeniden elden geçen yapının son cemaat yeri çift katlı ve betonarme olarak yapılmış, mescidin soluna bir bölüm ilave edilmiş, kuzeyde abdest musluklarının bulunduğu avlu yenilenmiştir.

Kareye yakın bir alan kaplayan mescidin batı duvarının caddeye paralel ve kuzeye doğru geniş açılı yapılarak uzaması sonucu planında bir çarpıklık söz konusu olmuştur. Batıda cadde üzerinde yer alan dikdörtgen kapı

açıklığı ile önce avluya geçilmektedir. Yenilenmiş bulunan son cemaat yeri geçişi üzerinde 1970 tarihli besmele yazılı mermer bir kitabe vardır. Son cemaat yerinden dikdörtgen söveli kapı açıklığı ile mescide geçilir.

içten ahşap tavanlı olan yapı dıştan dört yöne meyilli ve üzeri kiremit kaplı çatı ile örtülmüştür. İçten sıvalı, dıştan ise boyanmış olan yapının duvarları moloz taş ile inşa edilmiştir. Güneybatı köşesi dıştan hafifçe pahlı olan mescit güneyde ve batıda ikişer, kuzeyde ise üç alt, iki üst pencere açıklığına sahiptir. Dikdörtgen açıklıklı pencereler içten yuvarlak kemerli olarak düzenlenmiştir. Kuzeydoğu köşede olması gereken dördüncü pencere, kapı haline getirilmiş olup buradan içteki ahşap mahfile çıkış sağlanmıştır.

Ahşap mahfil beş ağaç direk tarafından taşınmakta olup orta bölümü hafif taşkındır. Doğu duvarı ortasında sonradan açılmış bulunan pencere daha sonra kapı a-çıklığı haline getirilmiş ve buradan yandaki ilave bölüme geçiş sağlanmıştır. Mihrap nişi yeni mermer levhalarla kaplanmıştır.

Yapıda yeni mermer vaaz kürsüsü ile boyanmış ahşap bir minber vardır.

Kuzeybatı köşede yer alan minareye cami içinden irtibat sağlanmıştır. 1939'da tamir gören kare kaideli ve silindirik gövdeli minarede kaideden gövdeye geçişi sağlayan bölgede sıva üzerine 1939 tarihi yazılmıştır. Dıştan sıvalı olan tuğla minare kurşun kaplı külah ile örtülmüştür. Düz geçişli şerefede demir parmaklıklı korkuluk görülmektedir.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 153; Ayverdi, *Fatih ni*, 412-413; *İSTA*, III, 1303; Öz, *istanbul Camileri*, I, 23; *Eminönü Camileri*, 25-26.

AHMET VEFA ÇOBANOĞLU

HACI HASAN EFENDİ ÇEŞMESİ

Eminönü İlçesi'nde Sultan Ahmet Mahal-lesi'nde, Oyuncu Sokağı'nda, 26-28 no'lu evlerin arasındadır.

1125/1713 tarihli çeşmeyi Hacı Hasan Efendi yaptırmıştır. Çeşme kesme taştan, ayna taşı ve kemerin her iki yanında bulunan süslemeli bordürler, mermer malzemeden yapılmıştır. Basık bir kemer içinde yer alan ayna taşını, stilize bitkisel motiflerle süslü bir kornişi taşıyor havası verilen iki sütunçe çerçevelemekte, bu sütun-çelerin arasında da yine stilize edilmiş bitkisel motifler bulunmaktadır.

Kemer'in her iki yanında yer alan bor-dürlerde ise stilize bitkisel süslemelerin ve dairesel formların çerçevelediği meyve dolu tabaklar görülmektedir. İnce bir işçilikle betimlenen tabakların içine üzüm, kayısı ve nar yerleştirilmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Bahsedilen bordürlerin yüzeye dikey biçimde yerleştirilmiş olmaları, çeşmeye sonradan ilave edilmiş devşirme parçalar olabileceği kanısını uyandırmaktadır.

Çeşmenin nesih hat ile yazılmış olan kitabesi kemerin üzerinde, geniş kornişin altındadır. Çeşmenin lülesi kopmuş, teknesi ise testi setleri hizasına kadar çimento ile doldurulmuştur. Suyu akmamaktadır.

Bibi. Tanışık, *istanbul Çeşmeleri*, I, 110; A. Egemen, *istanbul'un Çeşme ve Sebilleri*, İst., 1993, s. 338.

HALUK KARGI

Hacı Hasan Efendi Çeşmesi

Yavuz Çelenk, 1994

Hacı Hasanzade Mescidi

Araş Neftçi, 1990

HACI HASANZADE MESCİDİ

Fatih'te Zeyrek'in üst taraflarında, Hacı Hasanzade Mahallesi'nde, Hasan Baba Caddesi üzerindedir.

Banisi, vakfiyesine göre Mustafa bin Hacı Hasan'dır. Bazı kayıtlara göre Hacı Hasanzade Mustafazade Mehmed Efendi' dir. Kazaskerliğe kadar yükselmiş ve bir kayda göre 911/1505'te vefat etmiş ve cami civarına gömülmüştür. Ayrıca bir medrese ve bir mektep yaptırmışsa da bugün yeri bilinmemektedir. Bu eserler için Bur-sa'da iki ve Azadlı Köyü'nde ve Filibe'de birer hamam, köyler, mezra, çayır, evler, tarla, dükkânlar, nakit olarak da 95-000 akçe bırakmıştır. Vakfiyesinden bir matbahı ve tabhanesinin olduğu anlaşılmaktadır.

Evliya Çelebi, Hacı Hasanzade Mescidi' nin Mimar Sinan yapısı, mükellef bir mescit olduğunu yazmaktadır. Mescidin inşa kitabesi yoktur. 1274/1852 tarihli tamir kitabesine göre yanmış ve Hüseyin Ağa tarafından ihya edilmiştir. Bina kesme taştan ve çatılıdır. İç ölçüleri ile 8,40x8,30 m, duvar kalınlığı 1,10 m kadar olan bir yapıdır. Bu boyutlar ve minaresinin durumu, mescidin kubbeli olabileceğini akla getirmektedir. Minaresinin bir halı gibi örülü ve şerefesinin stalaktitli olduğunu S. Eyi-ce bildirmektedir. 1980'lerde eğik olduğu için yıktırılmıştır. Bu minareden dolayı "Eğik Minare" ismi verildiği söylenmektedir. Binanın son cemaat yeri bugün bir ev görünümündedir. Cümle kapısı son cemaat duvarının sağında olup, solunda iki alt pencere vardır. Diğer duvarlarda ikişer, minare tarafında ise bir pencere mevcuttur. Bu duvarda ayrıca saçak dibinde yuvarlak bir pencerenin alt yansı durmaktadır. Mihrap üzerinde de kemerli ve alçılı müzeyyen bir pencere vardır. Cami 1965'te tamir görmüştür. 1981'deki tamirde minare baklavalı olarak tamir edilerek

tekrar eski haline getirilmiştir. Mihrabı yeni olarak mermerden yapılmıştır. Eski olduğu anlaşılan, ahşap, küçük bir minberi vardır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 88; Evliya, *Seyahatname*, I, 312; S. Eyice, "İstanbul'da Bazı Cami ve Mescid Minareleri", *TM*, X (1953), s. 252; ay, "istanbul

Minareleri", *Türk Sanatı Tarihi Araştırmaları ve incelemeleri*, I (1963), s. 34-47; Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri*, 247; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, 218; Yüksel, *Bâyezid-Yavuz*, 253.

İ. AYDIN YÜKSEL

HACI HÜSEYİN AĞA MESCİDİ

bak. ARAPKAPISI MESCİDİ VE TEKKESİ

HACI HÜSREV CAMÜ

Beyoğlu İlçesi sınırlarında, Kasımpaşa'da, Hacı Hüsrev Mahallesi'nde, Büyük Yokuş Sokağı'nda bulunmaktadır. *Hadîka'ya*. göre yapı 17. yy'da IV. Murad döneminde (1623-1640) Hacı Hüsrev tarafından yaptırılmıştır. Minberini Hacı Hüsrev'in torunu Fatma Hatun koydurmuştur.

Bugünkü yapı bir bahçe duvarı içerisinde kagir olarak yer almaktadır. Yapıya giriş kuzeydeki kapıdan ve güneybatı tarafında olmak üzere iki yerden sağlanmaktadır. Ana mekân kare bir plan şeması göstermektedir.- Buraya giriş son. derece basit ve küçük bir son cemaat yerinden olmaktadır.

Ana mekâna ek bir bölüm eklenerek doğu duvarından yarım kemerli bir açıklıkla ek mekâna giriş sağlanmıştır. İç mekân yaklaşık 2 m yüksekliğinde, bitkisel motifli renkli fayanslarla kaplanmıştır. Aynı fayans süslemeleri mihrap ve minberin tamamında uygulanmıştır. İç mekân güneyde, batıda ve kuzeyde, alttakiler dikdörtgene yakın, üsttekiler yuvarlak kemerli ikişer pencere ile aydınlatılmaktadır. Ek bölüm doğu tarafında üç büyük, iki küçük demir parmaklıklı pencere ile aydınlatılmıştır. Ana mekânın tavanı ahşap ve düzdür. Kadınlar mahfilini taşıyan iki sütun, bitkisel motifli fayanslarla kaplanmıştır. Son cemaat yerinin kuzeydoğu köşesi kapatılarak imam odası olarak kullanılmaktadır.

Ahşap olan son cemaat yerinin batı köşesinden dışardan merdivenlerle kadınlar mahfiline ulaşılmaktadır. Batı tarafında son cemaat yeri ile ana mekânın birleştiği yerde, malzemesi kesme taş olan, bugün üzeri sıva ile kaplı, tek şerefeli minare yer almaktadır. Mezarlığın hemen yanına son dönemde gasilhane eklenmiştir. Doğudaki bahçe duvarı bugün yıkılmış durumda olup yan taraftaki apartman bahçeleri ile iç içe geçmiştir. Güneydoğu ve batı köşesinde cami görevlilerinin meşruta mekânları yer almaktadır. Mihrap duvarının hemen önünde yapıyı yaptıran Hacı Hüsrev'in torunu Fatma Hatun'un mezarı yer almaktadır.

Bibi. Öz, *istanbul Camileri*, II, 28; S. Abaç, *Kasımpaşa'nın Tarihçesi*, ist., 1935, s. 15; Ayvansarayî, *Hadîka*, 11-12.

ERGÜN EĞİN

HACI KADIN CAMÜ

Eminönü İlçesi'nde kendi adıyla anılan mahallede, Hacı Kadın Caddesi ile Hızır Bey

Camii Sokağı'nın başındadır.

"Hızır Bey Camii" olarak da anılan caminin banisi, *Hadîka*'ya göre Hızır Bey' dir. Döneminin tanınmış âlimlerinden o-lan Hızır Bey, II. Mehmed (Fatih) (hd 1451-1481) tarafından Bursa'da Sultan Murad Medresesi müderrisliğine tayin edilmiş, fetihten sonra da İstanbul'un ilk kadısı olmuştur. Şehremini vazifesi görmüş ve surların tamiri de kendisine havale edilmiştir. 863/1458'de vefat eden Hızır Bey, caminin yakınında, günümüzde yıkılmış o-lan Voynuk Şucaüddin Mescidi'nin mihrabı gerisine gömülmüştür. *Vakıf Tahrir Defteri* 'nde "Hızır Bey Mescidi" olmakla beraber "Hacı Kadın Mescidi" yoktur. Hacı Kadın isminin nereden geldiği ise tam olarak belli değildir. *Hadîkddz*, Kocamus-tafapaşa'da bir camii olan ve İskender Paşa' mın kızı olan Hacı Kadın'ın bir çifte hamam yaptırdığı ve caminin hamama yakın olduğu için bu ismi aldığı belirtilmektedir. E. H. Ayverdi ise Hızır Bey'in de Hacı Hatun adıyla anılan Sultan Hatun isminde bir kızı olduğunu, bundan dolayı bu isimle tanınmakta olabileceğini belirtmiştir. Mescidin minberini Kazasker Abdurahman Efendi koydurmuştur.

Fevkani cami bir bodrum üzerinde yükselmektedir. Kiremit çatıyla örtülü, duvarları yer yer muntazam tuğlaların atıldığı moloz taştan inşa edilmiş olan caminin iç kısmı günümüzde tamamen yenilenmiştir. Batıda yer alan minaresi kalın gövdeli, güdük, şerefe altı mukarnaslı ve sivri külahlıdır.

Ayverdi, Hacı Kadın'ın bir medresesi olduğunu ve caminin altındaki içi boş kemerli bodrumun medrese olarak kullanılmış olabileceğini belirtmektedir.

Bibi. Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri*, 176; Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 85; Osman Bey, *Mec-mua-i Cevâmi*, I, 30-31, no. 161; S. Ünver, *Hızır Çelebi Hayatı ve Eserleri*, İst, 1946, s. 46-49; Ayverdi, *Fatih III*, 414-415; Öz, *İstanbul Camileri*, I, 64-65; *Eminönü Camileri*, 82-83. EMİNE NAZA

HACI MAHMUD EFENDİ TEKKESİ

bak. BAŞÇI MESCİDİ, TEKKESİ VE ÇEŞMESİ

HACI MEHMED AĞA ÇEŞMESİ

Şişhane'yi Taksim'e bağlayan Tarlabası Caddesi'ni taşıyan beton istinat duvarının arkasında, Kasımpaşa'ya inen Dr. Bedii Gorbos Sokağı'nın başındadır.

Eskiden Ayni Ali Baba Sokağı'yla Yaşmak Sıyran Sokağı'nın kesiştiği köşede bulunan yapının yeni açılan yollarla Şişhane'yle otoyolu bağlantısı kesilmiştir. Yapının üstündeki kitabeden 1145/1732'de Hacı Mehmed Ağa tarafından yaptırıldığı anlaşılmaktadır. İ. H. Tanışık'ın verdiği bilgiye göre Hacı Mehmed Ağa Kayserilidir ve mimarbaşı olarak görev yapmıştır. N. Yüngül'ün incelediği vakıf belgelerine göre ise Mehmed Ağa, Hatice Sultan'ın ket-

hüdasıdır. Her iki görüş Hacı Mehmet Ağa' nın saray çevresinde görevli olduğunu

göstermektedir.

Kare tabanlı bir hazneye monte edilmiş çeşme cephesi beyaz mermer kaplıdır. Üç üniteden oluşan çeşme cephesinin ortasına, yan ünitelerden taşan yuvarlak bir kemerle birbirine bağlanan iki ayak a-rasına ayna taşı yerleştirilmiştir. Ayna taşının önünde cepheden taşan iki tarafı birer dinlenme taşı ile sınırlanmış bir tekne vardır. Ayna taşının üstündeki bir mukar-nas sırasıyla kemer aynasını bir kavsara gibi kuşatan yarım rozet çiçeğine benzeyen istiridye biçimindeki nişe geçilmektedir. Bunun üstünde iki tarafında birer rozet bulunan kitabe vardır. Süslenmeden boş bırakılmış yatay bir mermer blokla ve bir mukarnas sırası ile palmet bordürüyle bezenmiş saçak düzeyiyle örtüye ulaşılmaktadır. Yapı bugün orijinal biçimini yitirmiş çadır örtüsü ile kaplıdır. Yan üniteler iki yönde cepheyi çerçevelemektedir. Sağdaki üniteyi bir suluk bezemektedir. Sol tarafta hiç süsleme yoktur.

Sade süslemeleriyle ilgi çeken çeşme cephesinin ortadaki ünitesi iki yanda birer sütunçeyle son bulmaktadır. Yatay ve dikey silmelerle oluşturulmuş bir çerçeve içine alınmıştır. Çeşmenin musluk lülesinin bulunduğu ayna taşı, dilimli bir yalancı kemer ortasına yerleştirilmiş örgü motifleriyle süslü bir rozetle bezenmiştir. Dikdörtgen formunda silmelerden yapılmış bir çerçeve ile sınırlandırılmış taşın üzerinde bir palmeü taçlı, kıvrık dal ve rumîler-den meydana gelen bir kompozisyon vardır. Teknenin dış yüzü aralarında nergis,

Hacı Mehmed Ağa Çeşmesi

H. Örcün Banışta, 1986

HACI ÖMER MESCİDİ

478

479

HACİBEKİR

lale, karanfil demetleri arasına oturtulmuş yıldızdan gelişen yaprak sıralanyla biçimlendirilmiş üç rozetle süslüdür. Kemer aynası kıvrık dal ve rumîlerden oluşan bir kompozisyonla bezelidir. Bir kabardan gelişen ve her diliminde bir çiçekten oluşan bir rozet bulunan 13 dilimli yarım rozet çiçeğine benzeyen istiridye biçimindeki nişe özen gösterilmiştir. Kemerin yan üçgen boşluklarında kıvrık dal ve yapraklarla hazırlanmış birer kompozisyon vardır. Kuşkusuz yapının en ilginç yeri sağ taraftaki üniteye bulunan suluktur. Küçük dilimli gövdeli kâsesi ve krizantem, lale ve rozet çiçekleriyle bezenmiş küçük ayna taşıyla yüzyıla ait ünik bir örnek oluşturmaktadır. Kuşların da su içmesine yarayan bu küçük sulukla yapı Kayseri'deki Mehmed Ağa Çeşmesi'ni akla getirmektedir. Daha sonra onarımlar görmüş ve orijinal kitabesi kaybolmuş eserin üstünde, dışa taşan bir kuş evi vardır.

Bibi. Tanışık, *istanbul Çeşmeleri*, II, 81-83; Yüngül, *Taksim Suyu*, 58; H. Ö. Barışta,

istanbul eşmeleri. Ortaköy Damat ibrahim Paşa eşmesi, Hacı Mehmed Ağa eşmesi, Taksim Maksemindeki I. Mahmud eşmesi, ist., 1992, s. 19-37; A. Egemen, istanbul'un eşme ve Sebilleri, ist., 1993, s. 544-545.

H. ÖRGÜN BARIşTA

HACI ÖMER MESCİDİ

Üsküdar, Çengelköy'de deniz tarafında, Kaptan-ı Derya şeydi Ali Paşa Sokağı üzerinde. Çengelköy Mescidi olarak da tanınır.

Hacı Ömer isimli bir hayırsever tarafından yaptırıldığı bilinen caminin ilk yapım tarihi tespit edilememiştir. Fakat 18. yy i-inde, I. Mahmud döneminde (1730-1754) annesi Saliha Sultan (ö. 1739) tarafından tamir ettirildiği, minber konulduğu ve tuğla bir minare eklendiği bilinmektedir. Yapının, bugün girişinde yer alan, şair Sadi' ye (ö. 1902) ait yedi beyitlik talik kitabesinden, 1296/1878'de tamamen yandığı, 16 yıl sonra 1312/1894'te II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) Çengelköy halkının yardımlarıyla tekrar yaptırıldığı öğrenilmektedir. Cami 1980'lerin başlarında bir onarılmış, merdivenlerle ulaşılan girişi, harim kısmında pencere hizasına kadar bütün duvarları, mihrap nişi ve vaaz kürsüsü günümüz karolarıyla kaplanmıştır.

Uzunlamasına dikdörtgen planlı, ahşap örtülü, kagir bir camidir. Üzeri kiremitli kırma çatı ile örtülü yapının saçak hizasında iki sıralı silme ile hareketlendirildiği görölmektedir, iki kadı pencere düzenine sahip olup, yukarıdaki pencerelerin üst kısımlarında uçları palmet şeklinde sonuçlanan ve pencere kenarlarının ortasına kadar uzayan bordürler görölür. Yan duvarlarda harim kısmını aydınlatan toplam 12 pencere vardır. Kible duvarında ise hiç pencere bulunmamakta, mihrap nişi dışa doğru yarım yuvarlak bir çıkma yapmakta ve üzerinin kiremit örtülü olduğu görölmektedir. Günümüzde merdivenlerle ulaşılan giriş cephesinde ise hemen girişte küçük bir taşlık bulunmakta, buradan yükseltilmiş son cemaat yerine camlı bir

kapı ile geçilmektedir. Kapı hizasında sağ tarafta, ahşap bir kapıdan geçilen merdivenlerle mahfile ve caminin kuzeybatı köşesinden yükselen kısa gövdeli, madeni şebekeli, şişik külahlı minareye geçiş sağlanmıştır. Son cemaat yerinin doğu duvarında ise önceleri müezzin odası olarak kullanılırken günümüzde ibadete açılan ek bölüm bulunmaktadır. Harim kısmına ahşap düz bir kapıdan geçilmekte ve kapının iki yanındaki birer pencere ile son cemaat yeriyle bağlantı sağlanmaktadır. Son cemaat yerinin üstünün mahfil olarak değerlendirildiği, mahfilin caminin içine doğru taştığı, ikisi duvara gömölü, ikisi serbest dört ahşap direk tarafından taşındığı ve ajurlu ahşap korkuluklara sahip olduğu görölmektedir.

Yapının üzerini ahşap, ortasında sekizgen çerçeve içinde sekiz kollu yıldız bulunan

düz bir tavan örtmektedir. Günümüzde yeşil boyalı, yıldız bezemeli mihrabı, ahşap çerçevesiyle ilgi çekicidir, iki yandan üzerlerinde madeni alemler içinde "kelime-i tevhid" yazılı, pilastrlarla sınırlanan mihrabın üst kısmında camlı kitabe levhası yer almakta ve kabartma olarak yapılmış levha rumî, palmetli bir tepelikle süslenmektedir. Mermer taklidi beyaz yağ-lıboyalı minberi de ahşap olup, kapı köşelerinde "Muhammed" yazılı iki madeni alem bulunmaktadır. Önceleri ahşap olan vaaz kürşununun de yenilendiği, yine aynı köşeye betondan, üzeri karolarla kaplanmış olarak yerleştirildiği görülmektedir.

Yapının içinde, 1800'lü yılların sonlarına ait, o dönemin ünlü hattatlarının elinden çıkmış ilgi çekici levhalar ve yine mihrabın yanında, mihrapla benzer süslemelere sahip, ahşap büyük bir saat mevcuttur.

Caminin doğu cephesinde bugün içinde üç kabri barındıran küçük bir nazire vardır. Bunlardan en kuzeydeki caminin banisi Hacı Ömer'e, diğerlerinin de aile fertlerine ait olduğu bilinmektedir.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka*, II, 171; Raif, *Mir'at*, 198; Konyak, *Üsküdar Tarihi*, 1,158-159; Öz, *istanbul Camileri*, II, 17; A. Egemen, *istanbul'un Çeşme ve Sebilleri*, ist., 1993, s. 525.

BELGİN DEMIRSAR

HACI PİRİ CAMİ

bak. KADİRHANE TEKKESİ

HACI RASİD EFENDİ CAMİ

bak. KÜÇÜK EFENDİ TEKKESİ

HACI SELİM AĞA KÜTÜPHANESİ

Üsküdar'da Selami Ali Efendi Caddesi ü-zerinde yer alır. Süleymaniye Kütüphanesi Müdürlüğü'nün bağlı birimidir.

III. Selim'in hocası ve Tersane-i Amire emini olarak ünlenen Hacı Selim Ağa'nın (ö. 1797) 1781-1782'de kurduğu, Üsküdar' da bağımsız binaya sahip tek vakıf kütüphanedir.

Reisülküttab Tavukçu Mustafa Efendi' nin, köle olarak alıp, eğitip yetiştirerek devlet adamlığına erıştirdiği Hacı Selim Ağa, kütüphanenin yanı başında bir de sıb-yan mektebi yaptırmıştı ki, bugün yenilenen yapı Hacı Selim Ağa İlkokulu adını

taşır. Hacı Selim Ağa, tersane eminliği sı-rasında, bir kalyonu vaktinde denize indirtemeyişinden dolayı III. Selim'ce idam ettirilmişdir. Eskiden okulun bahçesindeki mezarı, sonradan kütüphane bahçesinin sağ arka köşesine alınmıştır.

Hacı Selim Ağa, koleksiyonun büyümesini sağlamak ve diğer tüm giderleri karşılamak üzere pek çok taşınmazını kütüphaneye vakfetmiş; küçük

oğlu Emin Efendi ise 1806'da yaptığı bazı ek vakıflarla geliri artırma yoluna gitmiştir.

Bugünkü kütüphane koleksiyonu Hacı Selim Ağa, Aziz Mahmud Hüdaî(->) II. Selim'in eşi Nurbanu Sultan, Kapıağası Ya-kub Ağa ve Kemankeş Abdülkadir Emir Hoca'nın bağışlarından oluşmuştur. Çeşitli zamanlarda yapılan diğer bağışlarla Asâr-ı Cedide" ve "Müteferrik" adı altındaki yazma-basma koleksiyon, 1955'te Süleymaniye Kütüphanesi'ne nakledilmiştir. Emetullah Gülnûş Valide Sultan(~>), Kadiri Şeyhi Afgani Ali Haydar Efendi, Pertev Paşa, Hüseyin Kâzım Kadri ve öğretmen İhsan Mahvi'nin bağışları bu nakil grubundandır. Ayrıca 1953'te, o yıl açılan Şemsi-paşa Halk Kütüphanesi'ne de 5.000 yeni harfli basma kitap devredilmiştir.

Kütüphanenin bugünkü mevcudu 4.369 olup, bunun 2.885'i yazmadır. Yazma eserler arasında, Doğu kitap sanatlarının en güzel ve eski örnekleri ile deri üzerine yazılı en eski Kuranlar da bulunmaktadır. Hacı Selim Ağa ve diğer üç bağış grubu için eski harfli iki fihrist basılmıştır. Günümüzde Dewey Onlu Tasnifi'ne göre fiş katalogu yapılmış olup, çoğu tasavvufla ilgili divanlar için ayrıca bir fiş katalogu daha mevcuttur.

Pazar ve pazartesi dışındaki günlerde açık olan kütüphanede, biri sorumlu üç personel görev yapmaktadır. Dışarıya ö-dünç kitap verilmemekte; mikrofilm ve fotoğraf türü istekler ise Süleymaniye Kütüphanesi Müdürlüğü'nce karşılanmaktadır. Koleksiyonun büyük bir kısmının mikrofimleri, Süleymaniye Kütüphanesi Mikrofilm Arşivi'nde tasnif edilmiş olup, buradan da yarara sunulmaktadır.

Bibi. *Defter-i Kütübhan-e el-Hac Selim Ağa*, ist., 1310-1311; *Defter-i Kütüphan-e-i Emir Hoca Kemankeş*, (s. 50-63 Nurbanu Sultan kitapları; s. 64-66 Yakub Ağa kitapları), ist., ty; G. Kut, "İstanbul'daki Yazma Kütüphaneleri", *TD*, S. 33 (1980-1981); I. E. Erünsal, *Türk Kütüphaneleri Tarihi*, II, Ankara, 1988; M. Alpay-S. Özkan, *İstanbul Kütüphaneleri*, ist., 1983; N. M. Öztürkmen, *İstanbul ve Ankara Kütüphaneleri*, Ankara, 1957; N. Bayraktar, "Üsküdar Kütüphaneleri", *VD*, S. 16 (1982); S. H. Karahasanoglu, "Hacı Selim Ağa ve Kütüphanesi", *TT*, S. 107. HAVVA KOÇ

Mimari

Gerekli sakin ortamın oluşturulması amacıyla kütüphane avlu içine yerleştirilmiştir. Avluda kütüphaneden ve aileye ait la-hitlerden başka çevre duvarına bitişik u-fak bir çeşme ile meşruta evleri bulunmaktadır. Bugüne kadar orijinalliğini korumuş avluya girişi sağlayan kapının üzerinde tarih kitabesi yer almaktadır.

Rahatsız edici güneş ışınlarından korunmak için, bina güney-doğu istikame-tinde yönlendirilmiş ve batı güneşi de re-vaklar ile kesilmiştir. Yapı geniş ahşap kasetli saçağı, alçı petek ve lokma demir şebekeli pencere biçimleriyle

gelenekçi, başlıkları köşe yapraklı olan sütunları, yarım yuvarlak kemerleri ve dikdörtgen kesimli bölme parmaklığı ile de yenilikçi bir mimariye sahiptir. Dışlı planı 6,00x16,25 m ölçüsündedir. Üstü aynalı tonozlarla örtülü üç gözlü bir revakla okuma salonuna girilir. Orijinal olan ahşap giriş kapısının üzerinde tamirat kitabesi ve iki yanında dikdörtgen iki pencere yer almaktadır. Bunlarla birlikte güney ve kuzey cephelerde altta ve üstte yer alan üçer pencere iç aydınlığı ve havalandırmayı sağlamaktadır. 5,50 m kenarlı kare mekânı örten 6,40 m yükseklikteki sağır kubbeye geçiş pendentiflerle sağlanmıştır. Rutubete imkân vermemek için zeminden iki basamak yükselttilerek havalandırması sağlanan 4,20 x4,60 m'lik kitap deposu 1 m kalınlıktaki basık bir kemer ve demir bir perde parmaklık ile okuma salonuna açılmış ve 4 m yükseklikte tutulmuştur. Kare planlı okuma salonunun arkasında yer alan ve kitap deposu olarak kullanılan bu mekânın üst örtüsü tonozdur. Deponun güney, kuzey ve doğu cephelerinde birer dikdörtgen pencere bulunmaktadır. Yangın tehlikesine karşı bir önlem olarak pencere iç kepenkleri de demirden yapılmıştır. Yapı kesme taştan yapılmışsa da sonradan beyaz bir harç tabakası ile sıvanmıştır. İçte ve dışta oldukça sade fakat ahenkli bir görünüşe sahip olan Hacı Selim Ağa Kütüphanesi yapım ve formda klasik biçimi sürdürmesi bakımından ilginçtir.

Bibi. Y. Durbalı, "İstanbul Kütüphaneleri ve Sıbyan Mektepleri", (İÜ Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü yayımlanmamış lisans tezi), 1963; Konyalı, *Üsküdar Tarihi*, II, 404-407; Unsal, *Kütüphaneler*, 101.

GÜLBİN GÜLTEKİN

HACI TEHNIYESİ

Hacdan dönenleri karşılama ve kutlama törenleri. "Hacı bayramı" diye de adlandırılırdı.

Hacı kabilelerinin dönmeye başladığı haber alınınca erkek ya da kadın herhangi bir bireyi hacca giden ailelerde birtakım hazırlıklar göze çarpardı. Yapılacak ilk iş evin kapısını yeşile boyamaktı. Hac dönüşünün başladığı günlerde yeşile boyanan kapılar o evden birinin ya da birkaç kişinin hacca gittiği anlamına gelirdi. Yeşile boyanmış kapı önlerinde el ele tutuşup halka olmuş çocuklar, sevinç içinde *Dön baba dönelim /Hacılara gidelim /Lokum, şerbet içelim* tekerlemesini hep bir ağızdan söyleyerek oynarlardı.

Kabileler bazen Üsküdar'da karşılanır, dua ve tekbirlerle evlerinin önüne kadar getirilir; burada hacının tekrar gitmesi, gidemeyenlere de hacın kismet olması için dualar edilirdi. Hacı ve akranları tekrar buluşmanın sevinciyle kucaklaşıp, orada bulunan küçükler de hacının sağ elinin a-vuç içini öperek dağılırlardı.

Hacca gidiş ve dönüş eskiden çok yorucu olduğu için karşılayıcılar arasında yer

alan konu komşu ve eş dost hacının dinleneceğini düşünerek onu ailesiyle yalnız bırakırlardı. Hacı ertesi günü kendisini tebrike gelenleri kabul etmeye başlar; bir masa üzerine konulmuş tabaklar içine yuvarlak kesilerek yerleştirilmiş yeşil çuhalara ıtır, tarçın, karanfil yağlan damlatılır, ziyarete gelenler bu çuhalara ellerini sürerlerdi. İçine su konulmuş sürahilere bir miktar zemzem dökülür ve ziyaretçilere kulpsuz yeşil fincanlarla ikram edilirdi. Zem-zemli su ikramından sonra yağlı çörek hamurundan şekerler tarafından özel olarak sipariş üzerine imal edilmiş küçük ve dört köşe hacılukumları ikram edilirdi. Ha-cılukumu tek başına ikram edilmez, gülsuyu karıştırılmış şeker şerbetiyle dolu kâse içinde sunulurdu. Ziyaretçilerin ailenin ya da hacının tanıdığı olması şart değildi. Çevresi yeşile boyanmış her kapıdan şerbet içmek, lokum almak için girilebilirdi. Ziyaretçiler "Allah tekrarını nasip etsin" dualarıyla ayrılırken, "Size de kısmet olur inşallah" şeklinde mukabele görürlerdi. Ziyaretçilere, aileye ya da hacıya yakınlık derecesine göre bazı armağanlar verilirdi. Bunlar küçük bir ödağacı parçası, küçük bir meşin torbacık içinde 4-5 dirhem ağırlığında sürme, yine meşin torbacık içinde Mekke kınası, 10 dirhem kadar Kabe toprağı, değişik ahşap malzemedен yapılmış 99luk tespihler, az miktarda hurma, mis-

Hacı Bekir'i
dükkanında
şeker satışı
yaparken
betimleyen
Preziosi'nin
bir resmi,
19. yy.

tlyas Topçuoğlu

vak ve Kabe halkasından ibaret, küçük ancak kutsallık izafe edilmiş armağanlardı. Hacı tehniyesi kadınlar arasında da yapıldı. Hacının eşi, kızı ve yakın akrabası olan kadınlar yeşil rengin ağırlıkta olduğu giysiler giyer, yeşilli başörtüsü bağlarlardı. Kadın hacıların tehniyesi daha da gösterişli olur, erkeklerin tebrikinde uygulanan törensel davranışlara da yer verilirdi. Büyük bir oda ya da sofa şallar, ipekli kumaşlarla süslenir, hacı kadın ya da erkek hacının eşi, annesi, kız çocukları ve komşu ya da akraba genç kızlar ziyaretçilere ikramda bulunurlardı. Ziyaretçiler a-rasına karışan ve kız görücülüğüne çıkan kadınlar, ev içinde daha rahat hareket e-den genç kızları bu ziyaretler sırasında görme imkânı bulurlardı. Hacı tehniyesi geleneği bazı değişik uygulamalarla günümüzde de devam etmektedir.

Bibi. M. Alp, "Eski istanbul'da Hacı Tehniye-leri", *TFA*, VIII, S. 177 (Nisan 1964), s. 3383-3384; Musahibzade, *istanbul Yaşayışı*, 1992, 136-137; Pakalın, *Tarih Deyimleri*, I, 698.

İSTANBUL

HACİBEKİR

Şekerciliğin Türkiye'ye yayılmasını ve Türk şekerlemelerinin yurtdışında tanınmasını sağlayan ünlü şekercilik kuruluşu.

Kuruluşa adını veren Hacı Bekir, aslen Kastamonu'nun Araç ilçesi'ndendir. Do-

HACFİUSREV

480

HACOPULO PASAJI

güm tarihi kesin olarak bilinmiyor. Küçük yaşta istanbul'a gelen Hacı Bekir, önce Ha-midiye Medresesi'nde öğrenime başladı. Sonra okulu bırakarak şekerci çırağı oldu. Kısa sürede mesleğin inceliklerini öğrenerek kalfa ve ustalığa yükseldi. 18 yaş civarındayken 1777'de Bahçekapı'da ilk şekerci dükkânını açtı. Önceleri "Araçlı Şekerci", 1817-1820 arasında hacca gittikten sonra da "Hacı Bekir" adıyla tanındı. II. Mahmud döneminde (1808-1839), sarayda da her türlü şekerleme yapıldığı halde Hacı Bekir'in şekerlemeleri satın alınmaya başlandı. Hacı Bekir'e sarayın "şeker-cibaşılık" unvanı verildi. Bu unvan babadan oğula Ali Muhiddin Hacıbekir'e kadar devam etti.

Hacı Bekir'in 1851'de istanbul'a gelen Maltalı ressam Amadeo Preziosi tarafından dükkânında şeker satarken bir resmi yapıldı. 1856-1861 arasında 90-95 yaşları arasında vefat etti. Eyüp Mezarlığı'na gömüldü. Hacı Bekir'in ölümünden sonra Bahçe-kapı'daki dükkânı oğlu Mehmed Muhiddin, onun ölümünden sonra da torunu Ali Muhiddin Hacıbekir (1891-1974).işletti.

Hacı Bekir, 1777'de istanbul'da şekerci dükkânı açtığı anda istanbul'da akide ve lokum yapıyıyordu. Ancak, bugünkü anlamda şeker ve nişasta henüz yoktu. Hacı Bekir, ilk lokumlarında tatlandırıcı olarak bal ve pekmez, mısır nişastasını yerine de un kullanmıştı. 18. yy'm sonlarında Güney Amerika'dan getirilen şeker kamışlarından Avrupa'da bol miktarda şeker üretilmeye başlandı. Şekerin istanbul'a da gelmesiyle

18. yy'm sonlarından itibaren şekercilik
te gerçek şeker kullanılmaya başlandığı
görüldü. 1811'de nişasta keşfedildi. 19. yy'
in ortalarından itibaren de lokum yapı
mında su bağlayıcı, doku yapıcı madde o-
larak unun yerine mısır nişastasını kulla
nıldı. Böylece lokum yapımında üstün ka
lite ve tada ulaşıldı.

Hacı Bekir, küçük dükkânında Araç'tan getirdiği çıraklarının yardımıyla kaliteli malzeme kullanımına ve temizliğe önem vererek akide ve lokum yapmıştı. Tarçın-lı, güllü, portakallı, limonlu, sakızlı akideler onun buluşudur. *Yalnızca* Araçlı kalfa ve çıraklar çalıştırarak, şekerliliğin sırlarını koruyan Hacı Bekir, şekerliliği bir "memleket mesleği" durumuna getirmişti.

Türk lokumunu dünyaya tanıtan da Hacı Bekir'dir. Hacı Bekir'in dükkânından

19. yy'm başlarında lokum alıp İngiltere'

ye götüren bir ingiliz turistin lokumları,
"Turkish delight" adıyla tanıtmasıyla Avru
pa'da Türk şekerlemelerinin ünü yayıldı.

Hacı Bekir öldüğünde, akide ve lokumlarının ünü oldukça yayılmıştı. Oğlu Mehmed Muhiddin, babasının yolunda yürüyerek kalite ve temizliğe önem verdi. Osmanlı Devleti'nin iştirak ettiği uluslararası ticaret fuarlarına Hacı Bekir'in şekerlemeleri de götürüldü. Hacıbekir ürünleri 1873 Viyana Fuarı'nda gümüş madalya, 1888 KölnFuarı'nda gümüş madalya, 1897 Brüksel Fuarı'nda altın madalya, 1906 Fransa Fuarı'nda altın madalya kazandı. ABD, Fransa, Hollanda ve ingiltere'de Hacıbekir şubeleri açıldı. Günümüzde bu şubeler

temsilciliğe dönüşmüştür. 1870'lerde Bah-ekapı, şekerlilerin merkeziydi. Hacı Bekir'in damadı Osman Efendi de Bahçekapı'da bir dükkân açmıştı. Hacıbekir'de yetişen Araçlı şekerliler zamanla dükkân açarak Türkiye'nin birçok ilinde Hacıbekir kalitesine yakın şekerlemeler üreterek satmışlardır.

Mehmed Muhiddin Efendi'nin oğlu Ali Muhiddin Hacıbekir dönemi, müessesenin en parlak dönemidir. Bahçekapı'daki dükkâna ek olarak Karaköy, Galata, Tepe-başı, Pangaltı, Çarşıkapı, Beyoğlu, Parmak-kapı, Kadıköy satış mağazaları açıldı. Mısır'da bugün kapatılmış olan Kahire ve iskenderiye şubeleri kuruldu. 1911'de Mısır hıdivi tarafından da Ali Muhiddin'e şe-keribaşılık unvanı verildi.

Ali Muhiddin Hacıbekir, 31 Aralık 1974' te öldüğünde istimlak ve benzeri nedenlerle kapatılmış şubeler dışında istanbul' da Bahçekapı'da iki, Beyoğlu, Parmakka-pı, Karaköy ve Kadıköy'de birer olmak ü-zere altı satış mağazası, üç imalathane ve bir fabrikadan oluşan Hacıbekir Müessesesi vârislerin ortak olduğu Hacıbekir Lokum ve Şekerli Mamuller Sanayii AŞ ve Ali Muhiddin Hacıbekir Şekercilik Ticaret AŞ adıyla iki anonim şirkete dönüştürüldü. Şirketlerin genel müdürlüğüne ise Ali Muhiddin Hacıbekir'in kızı Aliye Hamm'la evli Doğan Şahin getirilmiştir. Günümüzde i-kisi Bahçekapı'da, biri Kadıköy'de ve biri Parmakkapı'da olmak üzere dört şube faaliyettedir. Çikolata sanayiinin ve fabrikasyon şekerleme üretiminin gelişmesi, ayrıca ithal şekerlemeler dolayısıyla 1980'li yılların sonuna doğru Hacıbekir Müessese-si'nin parlak yılları geride kalmıştır.

BibL H. T. Dağlıoğlu, "İstanbul'da Şekercilik", *HBH*, V, S. 65 (Mayıs 1936), s. 112; S. Güngör, "Şekerci Hacı Bekir", *Yeni Sabah*, S. 2737 (3 Ocak 1946), s. 4; N. Tan, "Türkiye'de Şekerciliğin Gelişmesinde Hacıbekir Müessesesinin Rolü", *Geleneksel Türk Tatlıları Sempozyumu Bildirileri*, Ankara, 1984, s. 21-44.

NAİL TAN

Hacıhüsrev'deki yaşamdan bir kesit. *Yücel Tunca*, 1993

HACİHÜSREV

Beyoğlu İlçesi'nde semt.

Sulukule, Selamsız ve Ziba'yla birlikte İstanbul'un en ünlü Çingene yerleşimlerinden biridir, İstiklal Mahallesi'nin Hacı Ahmet Mahallesi'ne komşu olduğu batı kesiminde yer alır. Semt adını buradaki Hacı Hüsrev Caddesi'nden alır. Bu cadde Ali Kabuli Sokağı'yla Feriköy'e çıkan Yay Meydanı Caddesi'ne bağlanır. Doğudaki Hacı Ahmet Bostanı Sokağı ile batıdaki Pi-yale Paşa Bulvarı arasında yükselen sırtta bulunan yerleşme alanı günümüzde Ha-cıhüsrev olarak adlandırılır. Hacıhüsrev, kuzeyde Feriköy Mezarlığı'yla sınırlanır.

Hacıhüsrev, İstanbul Belediyesi'nin 1934 tarihli *İstanbul Şehri Rebberi'ne* göre, Beyoğlu İlçesi'nin Kasımpaşa Nahiyesi'ne bağlı Hacı Hüsam Mahallesi'nin sınırları içinde görülmektedir. Daha sonra Hacı Hüsrev olarak anılan mahallenin adı, halkın da isteğiyle 1991'de İstiklal biçiminde değiştirildi.

Bölgenin ne zamandan beri meskûn olduğu bilinmemektedir. Buraya adını veren Hacı Hüsrev'in, İstanbul'un fethi sırasında gemilerin Halic'e indirilmesini kolaylaştıran yağlama yöntemini bulan kişi olduğuna ilişkin bir halk söylencesi vardır. Bu söylence göz önüne alınırsa semtin Osmanlıların İstanbul'daki varlığıyla yaşıt olması muhtemeldir. Daha sonraki yıllarda çevresindeki öbür yerleşim alanlarına göre daha yüksek ve havadar olduğundan Kasımpaşa tersanelerinde görev yapan ö-nemli devlet memurları ve denizci paşaların konaklar yaptırarak buraya yerleştikleri söylenir. Hacıhüsrev'deki birçok sokağın denizci adları taşıması bu söylentiye doğrular niteliktedir. 1940'lara gelindiğinde söz konusu köşk ve konaklardan pek azı ayakta kalmıştı. Buna karşılık, sırtın eteklerini kaplayan bostanlar ve çayırılar yüzünden İstanbul halkının sevdiği bir mesire yerine dönmüştü. Bu bostanların

arasından akan Piri Paşa ve İplikhane dereleri, üzerlerindeki Tahtaköprü ve Kadınlar Çeşmesi Köprüsü'yle aşıldı. Günümüzde bu köprülere ait herhangi bir kalıntıya rastlanmaz. Yöre yaygın olarak yerleşime açıldığında bu dereler yeraltı kanallarına alınmıştır.

1950'lerde yaygınlaşmaya başlayan gecekondulaşma, bugün de varlığını korumaktadır. Nüfus yoğunluğu diğer gecekondu bölgelerinin tersine

oldukça düşüktür.

Hacı Hüsrev, 11. yy'dan beri İstanbul' da oldukları bilinen Çingenelerin yerleşik düzene geçtiği ilk mahallelerden biri, belki de en ünlüsüdür. Kendilerini "Roman" olarak adlandıran Hacıhüsrevliler daha çok falcılık, hurda demir ve kâğıt toplayıcılığı, müzisyenlik gibi mesleklerle geçimlerini sağlarlar. Aralarından zaman zaman hap ve esrar satıcılığı, hırsızlık ve yankesicilik gibi suç niteliği taşıyan işlere karışanlar da çıkan Hacıhüsrev halkı, bu nedenle on*aya çıkan kötü ünden kurtulmak için son yıllarda çaba harcamaktadır.

İSTANBUL

HACOPULO KÖŞKÜ

Büyükkada'da, Çankaya (Nizam) Cadde-si'nin üzerinde 1 bulunmakta, günümüzde Adalar İlçesi'nin, kaymakamlığı ve diğer resmi daireleri barındıran hükümet konağı olarak kullanılmaktadır.

Adalarda bulunan köşklerin en büyüklerinden ve en görkemlilerinden olan bu yapı, 19- yy'ın ikinci yarısında inşa ettirilmiştir; daha sonra, dönemin ileri gelen tüccarlarından ve bankerlerinden Kiryako Hacıpulo'nun malikânesi olmuştur. I. Dünya Savaşı'ndan sonra hazineye intikal eden, işgal yıllarında da Büyük Emperyal Oteli olarak kullanılan köşk 1927'de hükümet konağına dönüştürülmüştür.

Caddenin kuzey (deniz) yakasında, setler halinde deniz kıyısına kadar inen geniş bir bahçenin içinde yer almaktadır. Kesme taştan mamul babaların kuşattığı bahçe kapısının, süslemeli demir kanatlarında Kiryako Hacıpulo'nun inisiyalleri (HK) göze çarpar. Büyük boyutlu köşk, kagir bir bodrum üzerine oturan üç ahşap kat ile kısmi bir çatı katından oluşur. Çatı katının, yapının otel olarak kullanıldığı yıllarda eklendiği anlaşılmaktadır. Çağdaşı olduğu sivil mimarlık eserlerinin büyük çoğunluğu gibi, Hacıpulo Köşkü' nün tasarımında da geleneksel orta sofalı plan şemasının uygulandığı, buna karşılık cephelerde ve iç mekânlarda bulunan mimari ayrıntılarda ve süsleme öğelerinde dönemin eklektik zevkinin egemen olduğu gözlenmektedir.

Bodrum katı servis birimlerine, zemin kat çeşitli salonlara, birinci kat yatak odalarına, ikinci kat ise hizmetkâr odalarına tahsis edilmiştir. Köşkün, güneye (caddeye) ve kuzeye (denize) bakan cephelerinin ekseninde, içerdeki sofalara tekabül eden çıkmalar yer almakta, söz konusu çıkmalar zemin kat ile birinci katta balkon olarak değerlendirilmiş bulunmaktadır. Doğu cephesinde çıkıntı yapan, yarım

sekizgen planlı, kagir merdiven kulesinin üzerine ahşap bir cihannüma oturtulmuştur. Silindir biçimindeki cihannüma çepeçevre balkonla kuşatılmış, söz konusu balkon, alttan konsollarla desteklenen ahşap direklerin taşıdığı, sekiz köşeli bir saçakla gölgelendirilmiştir.

Köşkün barındırdığı mekânlann duvarlarında ve tavanlarında kartonpiyer, yağlıboya

ve kalem işi tekniklerinin görüldüğü zengin bir süsleme programı uygulanmıştır. Özellikle zemin kattaki sofayı kuşatan ve belirli fonksiyonlara tahsis edilmiş salonlarda (müzik salonu, av salonu, yemek salonu, misafir salonu), mekânın anlamı ile ilişkili tasvirler dikkati çeker. Tavanların birçoğunda görülen kasetler, antik Yunan mimarisinden alınma yumurta frizleri ile donatılmış, bunların ortasındaki yuvarlak madalyonların içine çeşitli figüratif tasvirler ile stilize edilmiş bitkisel motiflerden oluşan göbekler yerleştirilmiştir. Köşkün bahçesinde Hacıpulo ailesinin kullandığı küçük bir şapel ile deniz kıyısına yakın bir misafir köşkü bulunmaktadır. Bibi. Tuğlacı, *istanbul Adaları*, I, 277-279.

M. BAHA TANMAN

Hacıpulo

Pasajı'nın avlu

(üstte) ve

geçidinden

görünümler.

Nazım Timuroğlu,

1993

HACOPULO PASAJI

İstiklal Caddesi ile Meşrutiyet (eski Tepe-başı) Caddesi'ni birbirine bağlayan ve Panaiya Isodion Kilisesi'ne de geçit veren, üç ana kagir yapıdan oluşmuş bir komplekstir. Bu şekliyle ortası avlulu "T" geçitli, üstü açık pasaj tipine girer. Adını ilk sahibi İstanbullu zengin bir Rum tüccar olan M. Hacıpulo'dan alan hanın ve pasajın 1850'li yıllarda yapıldığı sanılmaktadır.

Pasajın en büyük özelliği, yapıldığı günden beri, içinde bulunan dükkânların tamamına yakınının, düğmeciler, işlemeci ve brodeciler ile model çizimcilerinden oluşmasıdır. Bugün bile (kapalı olan dükkânların dışında) pasajın durumu ve görünümü aynıdır.

1870-1880'li yıllarda pasajdaki tuhafiyeciler (ibrişim, düğme satanlar) Marino, Yani Malaksotis, Kosmi, Kamik Acar-yan, Lukidis, Adamantidis ve ortağı idi. Ayrıca kuaför Valantin kardeşler, halıcı Fi-lipoviç, görkemli lokanta ve meyhanesiy-le Kanelos, Paris somya ve karyolalarının satımını yapan Neyrat, Pera'nın güzel hanımlarına hizmet veren Matmazel Adel, erkek terzilerinden Foskolo, Armao, Bar-bagallo ve Marengo buradadırlar.

HAÇ (SURP) KİLİSESİ

482

483

HAÇLI SEFERLERİ

Said Naum Duhani'nin ve Rezaizade Ekrem'in eserlerinde sözünü ettikleri ünlü ayakkabı ve çizme yapımcısı HeraPin dükkânı da buradaydı. Adam musiki mağazası daha doğru bir deyimle "Salle Adam" pasajın Tepebaşı'na çıkan yönündeydi. Bu mağaza 1869'un sonlarına doğru açılmıştı. O dönem daha çok müzik aletlerinin satımı ve onarımı ile uğraşan mağaza, süreç içinde "Pera"daki müzik salonlarının azlığı nedeniyle, üst katını bir dinleti salonu haline getirdi. Bu salonu Temmuz 1874'te Dikran Çuhacıyan Türkçe opera sahneleyebilmek için bir okul olarak açtı. Dikran Çuhacıyan ayrıldıktan sonra burası oda müziğini sevenlerle dolup taşmaya başladı. 1890'da Zoli burayı yemden dekore ederek bir tiyatro haline soktu. Bu sıralarda, Adam'ın yardımcısı, Pascal Keller ondan ayrıldı ve Grand Rue de Pera üzerinde kendine bir işyeri açtı. Ancak Adam ö-lünce, tekrar eski yerine döndü. Kendisi işi bıraktıktan sonra burayı Michel Armao satın aldı ve adım da Armao müzik evi koydu. Daha sonra burası kapanarak bir muhallebiciye dönüştü.

Bu pasajda ayrıca Duhani'nin sözünü ettiği çamaşırcı Touzet'in dükkânları da vardı. 1910'a doğru Touzet ölünce eşi bir müddet daha işi götürebilmişti. 1886'da Tiyatro (şimdiki Sahne) Sokağı'nın köşesine taşınacak olan Seidenberg'in ünlü "Aux Camelias" mağazası da önceleri burada idi. Bu mağazanın yerine aynı işi götüren Niko Tiberius'un Louvre mağazası gelecek ve daha sonra o da Grand Rue de Pera üzerindeki yeni yerine taşınacaktır.

1900'lü yılların başında pasajda genelde bir değişme görülecektir. Örneğin tuhafiyecilerden Lagudakis ve Adamantidis, Pol Antikakis, Nikolaidis ve Sergiadis, Mi-hal Karotsies, Mandalidis, Atanas Adamantidis, Antuan Antoniadis, Konstantin Anas-tasiadis, Kozmodopulos, Leon Kuyumcu-yan yeni gelenlerdi.

Model çizimcileri Jan Pulcu, Sarafoğlu, Miran Eseyan, Vasil Karotsieris, Aleksandridis, İzak Basmacıyan, terzilerse N. Krimi-zakis, Matmazel Artar, Ana Vlahopoulos, Yani Sayahas, Gomidas Kalemkaryan'dır. Peruk yapımcısı Edvard Lekeciyan, korseci İsabel Dellasuda, manifaturacı Vincent Tıngır, Keller musiki mağazalarına ek olarak müzik aletleri satımcısı "Mavrides" de bu dönem yerleşenlerdir. Kalıpçı ve ütü-cü (fes ve şapka ütücüsü) Demosten Val-samakis, kürkçü Yorgo Askalidis, şarküteri ve tereyağı satan Hacı Nikoli, kuaför Niko Matzudelli, ayakkabıcı Yorgo Burna-zakis, tıbbi aletler satan Pierre Dellasuda ve kahvehane işleten Niko Zellios pasajda dükkân tutmuş diğer kişilerdir.

Süreç içinde, pasajın genelinde dükkân türleri bakımından büyük bir değişiklik olmayacak, örneğin, tuhafiyeci Lagudakis' in yerine Papadopoulos, modelci Miran Ese-yan'ın yerine tuhafiyeci Anastas Francis, terzi Krimizakis'in yerine terzi Yani Antoniadis, tuhafiyeci Konstantin

Anastasi-adis'in yerine tuhafiyeci Mihal Skallaris, kalıpçı Demosten Valsamakis'in yerine kalıpçı Yani Yoanidis, kürkçü Yorgo As-

kalidis'in yerine kürkçü Torna Dobridis, şarküteri ve tereyağcı Hacı Nikoli'nin yerine aynı işi sürdüren Madam Elen Pano-rias, kuaför Yani Matzudelli'nin yerine gene kuaför Yani Stropulos, İzak Basmacı-yan'ın yerine Molokotos kardeşler, Niko Zellions'un kahvehanesinin yerine ise tuhafiyeci Karaca gelecektir.

1940'h yularda pasajın görüntüsü aynıdır. Yalnız Meri (Hamalbaşılı) "Mod Meri" yi, Katina ise "Mod Katya"yı yan yana açacaklardır. Funus Cenaze levazımatçısı da cilalı tabutlarıyla, pasajın Tepebaşı kapısının yanına yerleşecektir. Pasajın mühim bir özelliği de Namık Kemal ile Ahmed Midhat Efendi'nin 1872-1873'te çıkardıkları *ibret* gazetesinin matbaa bölümü ile yönetim büroları pasajın Tepebaşı çıkışının hemen sağındaki iki kadı binada olmasıdır. Köşe yapan bu yerin berisinde yukarı çıkan bir merdiven o dönemler vardı. Karşı köşede ise, ayrıca gene yukarı çıkan diğer bir merdiven de bulunmakta idi. Büro olarak kullanılan üst katta, üç odalık bir bölüm vardı. Üç odalık bölüm aslında iki oda olarak yapılmış ancak odalardan biri çok büyük olduğu için bölünerek iç içe iki oda olarak kullanılmıştı.

5 Nisan 1873'te gazetenin kapatılması ve Namık Kemal ile Ahmed Midhat Efendi'nin sürgüne gönderilmeleri üzerine burası Zaptiye Nezareti emriyle boşaltılmıştı, *ibret* taşınmadan önce de buradaki matbaa ve bürolar, Ahmed Midhat Efendi' nin idi, Hacıpulo Pasajı bugün Danışman Geçidi olarak bilinmektedir.

BEHZAT ÜSDtKEN

Mimari

Pasaja eklektik bir yapı sergileyen ve zemin katlarında dükkânların olduğu, toplam dört katlı üç binadan birine iç avludan, diğer ikisine de Meşrutiyet Caddesi üzerindeki sağlam soluk kapılardan girilir. Gerçekte burası, iki kolun birleştiği tek bir geniş cephe şeklinde düzenlenmiş ve pasaj giriş kapısı da yapının orta aksına oturtulmuştur, iki yanında, önceden var olduğu anlaşılan ve üst kat silmesine kadar uzanan kilit taşlarıyla dairesel kemerli bölüntüler, bugün buradaki kahvehaneler tarafından bozulmuş durumdadır. Üst kattaki düz atkılı, bezemesiz pencerelerin monotonluğunu iki "fer-forje" balkon bozar. Pasaj kısmında ise, birinci kadardaki üzerleri basık veya dairesel kemerlerle belirginleştirilmiş, iki yanı sütunçeli pencerelerin dışında sadelik hâkimdir. Fakat, tüm bu neorönesans etkilere karşın, diğer tarafta, İstiklal Caddesi üzerindeki dar cephede gerek oranları, gerekse sütunlu, üçgen alınlıklı balkonu ve çatı frizleriyle ne-oklasik bir tarz görülür. Buradan pasaja, Danışman Geçidi de denilen, iki tarafında küçük, tek katlı dükkânların bulunduğu çok dar ve üstü tonozlu bir koridordan geçilerek girilir. Soldaki büyük bina, ilk yapıldığında

Hacopulo Apartmanı olarak yapılmıştır ve buradaki dâirelere, katlardaki açık koridorlardan girilir.

Bibi. And, *Tanzimat*; Cezar, *Beyoğlu*; î. Berk, *Pera, ist.*, 1990; Cervati Freres & Cie., *Annu-*

aire Oriental du Commerce de ('Industrie de l'Administration et de la Magistrature, 9 me Annee 1889-1890, ist., 1890; *La Turquie*, 30 Mart 1877, *ae*, 15 Nisan 1871, M. Tunçay-G. Koçak (haz.), *Türkiye Tarihi*, IV, *İst.*, 1989.

SEZA DURUDOĞAN

HAÇ (SUKP) KİLİSESİ

Üsküdar'da Kozanoğlu Sokağı no. 3'tedir. Üsküdar'daki iki Ermeni kilisesinden biridir. Kesin olarak bilinmemekle birlikte ilk inşa tarihi Eremya Çelebi Kömürciyan' in *Isdambolo Badmutyun* (istanbul Tarihi) adlı eserini bitirmesinden (1684) sonra ve 1690'dan öncedir. Papaz Dacad Paşa-yan bazı elyazmalarda dayanarak bu ilk inşa tarihini 1687 olarak kabul eder.

ilk kez Papaz Balatlı Apraham tarafından ahşap olarak inşa ettirilen kilise, 1727' de Patrik Bitlisli FX. Hovhannes Golod'un kişisel çabalarıyla tekrar inşa ettirilir. Patrik Zimaralı II. Hagop Nalyan döneminde (1741-1764) Çakaldağı ve Çamlıca'dan su getirtilerek Kayserili Sarkis Kalfa tarafından semte iki de çeşme yaptırılır.

18. yy'm son çeyreğinde beş (1779, 1781, 1782, 1785 ve 1797), 19. yy'm başında da bir kez (1808) onarım geçiren kilise 1830'da Patrik Balatlı III. Garabed döneminde daha geniş bir planla kagir olarak tekrar inşa edilir. Planlan hassa mimarı Hovhannes Amira Serveryan tarafından hazırlanır. Hassa mimarı Krikor Amira Balyan, Harutyun Amira Bezciyan (Kazaz), Mikael Amira Pişmişyan ve daha birçoklarının yardımlarıyla gerçekleştirilen yapı 22 Eylül 1830'da takdis edilerek ibadete a-çılır. 1831'de Mikael Amira Pişmişyan Kili-se'ye bir sarnıç yaptırır. Kilise'nin ilk kurucusu olan Papaz Apraham'ın ve su mütevellisi Başdiakos Mardiros'un anısına kilisenin bahçesinde birer vaftiz kurnası yapılmıştır.

1833, 1838 ve 1846'da yeni kiremitlerle çatısı onarılan kilisenin batı yönüne 1882'de bir çan kulesi inşa edilmiştir. Kilise kompleksinin bir parçası olan bahçedeki çeşme, Garabet Odabaşyan adlı hayırsever tarafından 1970'te yaptırılmıştır. Yönetim kurulu toplantı odası, salon ve diğer odalar 1950'de Kalusd Gülbenkyan'ın maddi yardımlarıyla yaptırılmıştır.

Surp Haç Kilisesi'nin geçirdiği en büyük onarımlardan biri de 1962'de gerçekleştirilendir. Bu onarım sırasında bazilik planlı kilisenin uzun nefini örten ahşap çatı örtüsü Kalusd Gülbenkyan Foundation' m maddi desteğiyle beton olarak yenilenmiştir. Kilisenin 1710'da

kurulmuş ve hâlâ çalışan Miatzial adlı bir korusu da vardır.

Mimari

Bazilik planının tipik örneklerinden olan kilisenin ana bölümü tek neften oluşur. Beşik tonozla örtülü bu bölüme batı yönündeki çan kulesinin altından girilir. Girişte sağ ve solda iki rıhtla çıkılan kavit (nar-teks) denen bölüm vardır. Asıl ibadet edilen bölümden demir parmaklıklarla ayrılan bu bölüm kuzey, güney ve batı yönündeki duvarlardaki pencerelerden gelen ı-şıkla aydınlanır. Narteksteki kolonlar üze-

rinde vernadun (koroya tahsis edilmiş o-lan galeri katı) yükselir.

İbadete ayrılan nefe kuzey ve güney yönlerinden kapılar açılmıştır. Nefin ön bölümü ise din adamlarına ve okuyuculara tahsis edilmiştir. Tas denen bu bölüm nef seviyesinden bir basamak yüksek olup, ahşap korkulukla çevrilidir. Burada kuzeydeki iki kapıdan vaftizhane olarak kullanılan şapele, güney yönündeki tek kapıdan ise diğer şapele girilir. Duvarlarda basık kemerli iki sıra pencere yer alır. Duvarların bitimiyle tonozun başlangıcında kiliseyi çepeçevre saran korniş vardır.

Merkezi ibadethanenin doğu yönündeki son bölümüne iki yönden beş basamakla çıkılır. Burada ana abside paralel duvarlardaki iki nişe iki altar (sunak) yerleştirilmiştir. Tam ortada ise yivli iki kolon ve Korint üsluplu başlıkları üzerinde yükselen kemerle başlayan ana absid yer alır. Absid tepede açılan pencereden, kilisenin ön bölümü ise ana sunağın yanlarındaki iki küçük sunağın üzerindeki oval ve demir kafesli pencerelerden ışık alır.

Absidin merkezinde ana sunak bulunur. Sunak 1842'de hassa mimarı Hovhannes Aznavuryan Efendi'nin maddi katkısı ile inşa edilmiştir. Ön tarafta kolonlar üzerinde yükselen bu sunak, tipik Ermeni kilise mimarisinin konik başlıklı beş adet ga-toğige ile son bulur. Sunağın arka tarafında ise hazine ve tören giysi odaları bulunur. Bunlardan güneydeki, güney şapelinin absidine açılır.

Kuzey ve güneydeki şapeller de kendi başlarına ele alınabilirler. Bunlar da bazilik planda olup, birer minyatür kilisedir. Batı yönünden ayrı girişleri, pencereleri, okuyucu bölümleri vb vardır. Absidde kolonlar üzerine oturan kemerin altında birer sunakla sona ererler.

Absid içerisinde sunağın çevresinde İsa'nın on iki havarisinin resimleri vardır. Kemerde klasik Ermenice "Kutsal Haç'ı-nm gölgesinde bizleri koru" yazılıdır. Kemer alçıdan bir süslemeyle çevrilidir. Kilisenin merkez aksı üzerinde, absid kemerinden yukarıda tipik Ermeni Haçı, iki yanlarında, daha aşağıda ise eşit kollu ve çevresi süslü haçlar vardır. Bunlar kilise içerisindeki az sayıdaki süslerin başlıca-larıdır. Bunların dışında, absiddeki kolonların üzerindeki kornişe iki adet rozet, hemen onların üzerine de dekoratif *vazolar* oturtulmuştur.

Özel günlerde sunakta kullanılan resimler diğer günlerde kilise içerisinde

kullanılarak belli oranda süsleme sağlanmaktadır. Resimlerden önemli bir bölümü saray ressamı Hovhannes Umed Beyzad tarafından hazırlanmıştır. Kilisenin arşivinde 1791'de Başdiakos Mardiros tarafından tutulmaya başlanan vaftiz kayıt kütüğü ve birkaç eski defter de mevcuttur.

VAĞARŞAG SEROPYAN

HAÇADURİYAN, KAREKİN

(6 Kasım 1880, Trabzon - 22 Haziran 1961, İstanbul) Türkiye Ermenileri 81. patriği.

Asıl adı Haçik'tir. Trabzon'da Ermeni İl-

kokulu'nda, daha sonra ise Venedik Mık-hitarist rahipleri topluluğunun okulunda öğrenim gördü. 1896'da Venedik'teki Katolik mezhebine ait Murad-Rafaelyan Ermeni Okulu'na kaydoldu. 1898'de lise öğrenimini yarım bırakarak İstanbul'a döndü ve İzmit'teki Armaş (bugün Akmeşe) Ruhban Okulu'na girdi. 20 Mayıs 1901'de Episkopos Yeğişe Turyan tarafından rahip takdis edilerek "Karekin" adını aldı. 1903' te İstanbul'a dönerek Beşiktaş, Hasköy ve Gedikpaşa Ermeni kiliselerinde vaizlik yaptı. 1906'da Sis'teki (bugün Kozan) ruhban okulu müdürlüğüne atandı. 1907'de Maraş'taki Getronagan Okulu müdürlüğüne getirildi. Mayıs 1909'da İstanbul'a dönerek, dinsel içerikli *Dacar* (Mabet) dergisini yayımladı. Daha sonra Armaş Ruhban Okulu ikinci müdürlüğüne çağrıldı. 1912'de Arapkir Ermenileri ruhani önderliğine seçildi. 1913'te tekrar İstanbul'a döndü. Nisan 1914'te Konya Ermenileri ruhani önderi oldu.

Ağustos 1915'te Kudüs'e giderek oradaki ruhban okulunda öğretim görevlisi olarak çalıştı ve Ruhani Meclis üyeliğinde bulundu. Bu görevleri sırasında Hristiyanlığın Ermeniler arasında yayılışı konulu kapsamlı bir eser hazırlamaya başladı. Yıllar sonra yayımlanan bu eserin adı *Aşkharhi Luysın İ Hayf dır* (Dünyanın Işığı Ermeniler Arasında). I Dünya Savaşı'nın bitiminde İstanbul'a döndü.

1919'da Trabzon Ermenileri Ruhani Önderliği Kaymakamlığı makamına seçildi, 1 Temmuz 1922'de tüm dünya Ermenileri Patriği V. Kevork (Surenyan) tarafından Trabzon Bölgesi üzerine episkopos takdis edildi. 1923'te İstanbul'a geldi. Ruhani önder kaymakamlığı görevi ile yedi ay Bağdat'ta bulunduktan sonra İstanbul'a dönerek *Galata*. Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi vaizliği ve Kadıköy Surp Takavor Kilisesi vaiz vekilliği görevlerini üstlendi. Getronagan Okulu'nda Ermeni dÜİ, edebiyat ve din bilgisi, Nor Tıbrozt'ta ise klasik Ermenice dersleri verdi.

1927'de bulunduğu İstanbul Ermenileri Patrikliği Ruhani Meclis Başkanlığı görevinden patrik aday *adayı* gösterildiyse de istifa ederek Kaliforniya Eyaleti üzerine patriklik elçisi olarak atandı.

Karekin jj Haçadur-yan

Patrik Karekin Haçaduryan, ist., 1986

Seropyan

1935'te görevinden ayrılarak Okland şehri vaizliğini üstlendi. 1936'da Marsilya Ermenileri ruhani önderi seçildi. 1938'de Güney Amerika patriklik elçisi oldu.

2 Aralık 1950'de Türkiye Ermenileri Delegeler Meclisi'nce büyük çoğunlukla Türkiye Ermenileri patriği seçildi. 16 Mart 1951' de yaptığı yeminle patriklik اساسını teslim alarak göreve başladı. On yıllık patrikliği sırasında hem resmi makamlarla, hem de dini merkezlerle olan ilişkileri sağlam temellere oturttu.

Patrik Karekin'in İstanbul'da bıraktığı en önemli eser Üsküdar'da kurduğu Surp Haç Tıbrevank Ruhban Okulu'dur. Patrikliğinin resmi yayın organı *Şoğagat* dergisi de yine onun başlattığı işlerdendir. Patrik Karekin'in çabaları ile 13 Mart 1954'te toplanan Delegeler Meclisi, Merkez Mütevelli Heyeti'ni seçti. Aynı dönemde ilk kez Ermeni toplumuna ait *akarlara* tapu çıkarıldı. Bu yönden ilk sırada Tokatlıyan İş Ha-nı'nın (eski Tokatlıyan Oteli), Galata Surp Krikor Lusavoriç, Kumkapı Surp Asdvad-zadzin Patriklik, Gedikpaşa Surp Hovhannes kiliselerinin, Surp Pırgiç Ermeni Has-tanesi'nin akarlarının tapuları gelir.

Surp Haç Ruhban Okulu'nun ek binasının, Kadıköy'deki Aramyan-Uncuyan, Gedikpaşa'daki Surp Mesrobyan, Taksim' deki Esayan ve Feriköy Ermeni okul binalarının yapımı, Tokatlıyan Oteli'nin iş merkezine çevrilisi, Karagözyan Yetimhane-si'ne ait Hıdivyal Palas'ın ve Ermeni Hastanesi akarlarından Vuçino Apartman'ın onarımları da Patrik Karekin'in çabalarının sonucudur.

Patrik Karekin Beyoğlu Surp Yerrortut-yun Kilisesi'nde ayin sırasında geçirdiği bir kalp krizi sonucu vefat etti. Son takdis ve defin töreni tüm Dünya Ermenileri Patriği I. Vazgen başkanlığında 7 Temmuz 1961'de Kumkapı'daki Surp Asdvadzad-zin Patriklik Kilisesi'nde icra edildikten sonra Şişli Ermeni Kabristanı'ndaki patrikler bölümünde toprağa verildi.

VAĞARŞAG SEROPYAN

HAÇLI SEFERLERİ

Haçlı seferleri genelde 1095-1291 arasını kapsamakla birlikte, bu hareketin İstanbul ile doğrudan teması 1096-1204 yılları ile sınırlıdır.

Haçlı hareketi, Papa II. Urbanus'un Cler-mont Konsili'nde 27 Kasım 1095'te "Kutsal toprakları kurtarmak" parolası altında yaptığı çağrı ile başladı. Hareketi başlatmak için Urbanus'un eline iyi bir fırsat da geçmişti: Bizans İmparatoru I. Aleksios Komnenos (hd 1081-1118) yarım yüzyıldan beri Anadolu'ya yerleşmekte olan Türklere karşı koyacak yeterli askeri güce sahip olamadığından, ordusunu kuvvetlendirmek gayesiyle imparatorluğun geleneksel politikasına uyarak Batı'dan

ücretli asker yardımı istiyordu. Ancak Urbanus imparatorun bu isteğini farklı bir düşünüşle değerlendirip yönlendirdi. Bu isteği, Batı'nın kavgacı şövalyelerini, topraksız köylülerini, aç ve sefalet içinde yaşayan herkesi, para ve toprak sahibi olacakları düşüncesini aşılayarak zengin Doğu'ya

HAÇLI SEFERLERİ

485

HAÇLI SEFERLERİ

tor Haçlılara sefer boyunca yiyeceklerini ve diğer ihtiyaçlarını karşılamak hususunda söz veriyordu.

Kasım 1096'da Konstantinopolis'e varan Fransız Haçlı ordusunun reisi Hugue de Vermandois imparatorun isteğine seve seve uydu. Fakat onun arkasından 23 Aralık'ta Konstantinopolis'e gelen ve Eyüp'te karargâh kuran Lorraine'li Fransızların reisi Godefroi de Bouillon böyle bir yemin vermeyi kabul etmeyince Haçlılarla ilk çatışma çıktı. Ashnda I. Aleksi-os'un niyeti Godefroi de Bouillon'dan vassallık yemini alır almaz, onu büyük ordusuyla birlikte derhal kentten uzaklaştırmaktı. Bunu gerçekleştirmek için de, Godefroi de Bouillon'un birliklerine yaptığı yiyecek yardımını keserek onu yemine zorlamak istedi, ama hata etmişti. İmparatorun bu davranışına karşılık Godefroi de Bouillon'un kardeşi Baudouin de Boulog-ne derhal şehrin varoşlarını yağmalama-

olarak gelen ve surlarının önünde *aylarca*. karargâh kuran her türlü disiplinden uzak Haçlı ordularının çevrede yaptığı yağma ve kötülükler yüzünden pek çok sıkıntılara katlanmak zorunda kaldı. Başkent halkı, güya kendilerine yardıma gelen bu çapulcu, açgözlü, vahşi Batılılardan hiç hoşlanmamıştı. Buna mukabil ortaçağ boyunca dünyanın uygarlık merkezi olan ve Bizans'ın haşmetini simgeleyen Konstantinopolis her ne kadar zenginliği, ticareti, sosyal yaşamı ile bütün Haçlıların hayranlığını çektiyse de, dilini, örf ve âdetlerini bilmedikleri hattâ kiliselerindeki ibadet şekilleri bile kendilerine çok yabancı olan bu şehir, onlarda aşağılık duygusuyla karışık bir hırçınlık yaratmış ve kıskançlık duygularını körüklemişti. Bu sebeble Haçlılar ile Bizanslılar arasındaki ilişkiler, daha başlangıcından itibaren soğuk, itici ve karşılıklı nefret duygularına dayandı.

Böylece 1096'da başlayan ve Bizans'a yardım amacıyla sahneye konulan Haçlı hareketi, yüzyılı aşkın bir süre verdiği zararlardan sonra Dördüncü Haçlı Seferi sırasında 1204'te başkent Konstantinopolis'in de zapt edilmesi suretiyle imparatorluğun yıkılışına neden oldu.

î* ttio«:ttt<w««5 ^

Papa II. Urbanus'u Clermont Konsili'nde betimleyen 1490 tarihli bir minyatür (solda) ve Haçlı donanmasını Konstantinopolis önlerinde

gösteren *Livres de Passages d'outremefden* bir minyatür, 15. yy.

Peter Milger, *Die Kreuzzüge* (sol), Enrle Bradford, *The Sword and the Scimüar*, Londra, 1974

askeri bir sefer düzenlemeye teşvik ederek cevaplandırmanın, Avrupa bakımından çok faydalı bir girişim olacağına karar vermişti.

Öte yandan I. Aleksios, Batı'nın kendisine ücretli asker yardımı yerine, muazzam büyüklükte ordular göndermeye hazırlandığını öğrenince endişeye kapıldı. Haçlılar adı altında Avrupa'nın değişik milletlerine mensup her sınıftan sayısız insanın katılmasıyla oluşan böylesine büyük orduların sefere çıkması, daha önce hiç yaşanmamış bir olaydı. Anna Komnena'nın yazdığı gibi "Batı dünyasının bütün barbar kavimlerinin harekete geçtikleri" haberini almış bulunan imparatorun ve Konstantinopolis halkının içini korku kaplamış, hattâ bütün tebaanın huzuru kaçmıştı. I. Aleksios şahsi tecrübesiyle Batılıların hiçbir anlaşmaya uymayan para düşkünü ve kendilerine itimat duyulamayan kişiler olduklarını bilmekteydi. Yardım maksadıyla da gelseler, böylesine büyük ordulann imparatorluk topraklarından geçmesi şüphesiz sorunlar yaratacaktı. Bu nedenle Haçlı ordularının yürüyüşleri sırasında yiyecek ve diğer ihtiyaçlarının sağlanması ve bunların yol boyunca yerli halka zarar

vermemeleri için önlemler alındı, gerekli hazırlıklar yapıldı.

Papa'mn çağrısına uyarak Doğu'ya gitmek üzere sefere katılan ordulann çoğunluğunu Fransızlar, Almanlar, italyanlar ve Normanlar oluşturdu. Avrupa'nın değişik merkezlerinden ayrı ayrı yola çıkan ve kendilerine buluşma yeri olarak Konstan-tinopolis'i seçen bu orduların bir kısmı Balkanlar'dan, bir kısmı da italya üzerinden ilerleyerek 1096'da peş peşe Konstan-tinopolis'e geldiler ve şehrin varoşlarında aylarca konakladıktan sonra Anadolu'ya geçtiler.

Daha sonra 1101 ve 1147'de gerçekleştirilen Haçlı seferlerinin orduları da, bu ilk örneğe uydular. Bu arada pek çok küçük Haçlı grubu da Doğu'ya Konstantinopolis üzerinden geçip gitti. Böylece kent, toplam sayıları yüz binleri aşan Haçlılarla yakın temas içine girmiş oldu. Ancak bu temas, Doğu ve Batı Hristiyanların! birbirine yaklaştırmaktan ziyade, iki taraf a-rasında zaten mevcut olan zıtlaşmayı artırmak suretiyle özellikle Bizans açısından çok olumsuz sonuçlar doğurdu.

Konstantinopolis, sadece 1096-1097'de değil, 1101 ve 1147'de de davetsiz misafir

Birinci Haçlı Seferi

Haçlı seferine çıkan ilk ordu Keşiş Pierre rHermite'in idaresinde toplanmış her çeşit insandan oluşan disiplinsiz ve çapulcu bir kitleydi. Macaristan üzerinden gelerek Belgrad'da sınırı aşan ve Bizans topraklarına girer girmez yağma hareketlerine başlayan bu Haçlı kitlesi zorla disiplin altına alındıktan sonra 1 Ağustos 1096'da Kons-tantinopolis'e geldi.

GörünüŖleri, davranışları ile kent halkını dehŖete düşüren Haçlılara şehir surlarının dışında dağınık şekilde kamp kurmaları izni verildi. Reisleri Pierre l'Hermite saraya davet edildi, kendisine para ve hediyeler sunuldu. İmparator yaptığı görüşme sonunda PHermite'nin kumandanlık vasıflarına sahip biri olmadığını anladı. Surların dışında yığılmış çapulcu kalabalık da Türklere karşı savaŖacak yetenekte bir ordu değildi. Bu sebeple arkadan kontların idaresinde gelmekte olan büyük ordular varıncaya kadar bunların kentin civarında alıkonulmasına karar verildi. Fakat her yana yayılmış bu Haçlı kitlesini disiplin altında tutmak imkânsızdı. Çoğunluğunu köylülerin oluşturduğu bu kitle içinde haydutlar, hırsızlar, hattâ katiller bile vardı. Bunlar bir hırsızlığı bırakıp ötekine başlıyorlardı. Bu yüzden imparator fikrini değıŖtirdi ve bütün Haçlıları 6 Ağustos'ta Boğaz'dan Anadolu yakasına geçirerek izmit Körfezi'ndeki Kibotos (Yalova yakınında) karargâhına yerleŖtirdi. Onlara arkalarından gelen Haçlı ordularını burada beklemelerini tavsiye etti. Ancak imparatorun tavsiyesine kulak asmayan Haçlılar derhal civarı yağmalamaya, erkek, kadın, çocuk, yaŖlı demeden herkesi vahŖice öldürmeye başladılar. Elde ettikleri bu küçük başarılar sonucunda cüretlerini artırıp Anadolu Selçuklularının başkenti Nikaia (iznik) üzerine yürümeye kalkışınca da, Türkler tarafından kılıçtan geçirildiler (21 Ekim 1096). Sadece küçük bir kısmı imparatorun gönderdiği gemilerle Konstantinopolis'e kaçabildi.

Pierre l'Hermite'in Haçlılarından sonra Birinci Haçlı Seferi'ne katılan büyük ordular 1096 sonbaharından itibaren birbiri ardınca Konstantinopolis'e gelmeye başladılar. Batı'nın birçok ünlü asilzadesi, şövalyesi Konstantinopolis'te toplandı: AŖağı Lorraine Dükü Godefroi de Bouillon, To-ulouse Kontu Raymond de St. Gilles, Fransa kralının kardeŖi Kont Hugue de Ver-mandois, Robert Guiskard'ın oğlu olan Norman Reisi Bohemund, ingiltere kralının kardeŖi Robert de la Normandie, Fland-re Kontu Robert ve Champagne Kontu Eti-enne de Blois. Haçlı reislerinin geliŖiyle bunların gerçek amaçlarının Doğu'da kendilerine devletler kurmak olduğunu anlayan ve böyle bir girişimin Bizans açısından yaratacağı tehlikeyi önlemek isteyen imparator, Haçlı şövalyelerinden Batı âdetlerine uygun şekilde kendisine vassallık yemini vermelerini istedi: Haçlılar Türklere geri alınacak eski devlet arazisini Bizans'a teslim edecekler ve imparatorluk sınırlarının ötesinde kuracakları Haçlı devletçikleri de kendisini yüksek hâkimleri olarak tanıyacaktı. Buna mukabil impara-

c-i. l.îvof-. -»»liac-Aın ntiiiv- - Mıtmle. ivmv'i'ııf- Cv nur

'ıu'fe r cmomfv-ii IMVriî nış.r l;ıııtı-ı>oıırr<ı,u/ı(i«rfııc fiıfvthıııırdı nıf/ıııı.O'''
tnıre/tf rûmfıv ıııı'ıu.mım'f-ıfj=- r C\ Kîit n ivnı;ııııf /ıvt .it •ııııfuS'
ı.'f.ııvp-

Toulouse Kontu Raimond'u Aleksios'a vassallık yemini ederken (solda) ve Haçlı

donanmasının Boğaz'dan geçişini betimleyen bir minyatür, 1490.
Peter Milger, *Die Kreuzzüge*

ya başladı. I. Aleksios Haçlılara yeniden yiyecek vermek suretiyle onların saldırılarını önleyebildi ve bu *arada* Godefroi de Bouillon'u da karargâhını Halic'in karşı tarafına taşımaya ikna etti. I. Aleksios Ocak 1097'de teklifini tekrarladı ama yine olumlu cevap alamadı. Fakat mart ayında yeni Haçlı ordularının Konstantinopolis'e yaklaşmakta olduklarını haber alınca, onların varışından önce Godefroi de Bouillon ile olan sorunu bitirmeye karar verdi; zira bütün haçlı ordularının Konstantinopolis önünde birleşmelerini istemiyor, bunların bir araya geldikleri takdirde kente saldırabileceklerinden korkuyordu. Bu nedenle Haçlılara yaptığı yardımı *azaltmaya*, başladı; önce hayvanların yemini kısıtı, sonra askerlerin ekmeğim kesti. Haçlılar bu tedbirlere yakın köyleri basıp yağmalayarak cevap verdiler ve bölgede görevli olan Peçeneklerle kapıştılar. Baudouin de Boulogne bunlardan 60'ını

Pierre l'Hermite (solda) ve komutasındaki ordulann bir kaleyi kuşatmasını betimleyen 1350 tarihli bir minyatür. Peter Milger, *Die Kreuzzüge*

HAÇLI SEFERLERİ

486

487

HAÇLI SEFERLERİ

ele geçirip çoğunu öldürdü. Bu küçük başarıdan cesaretlenen Godefroi de Bouil-lon, kente hücumu karar verdi. Pera'da (Beyoğlu yakası) yerleştikleri evlerin tümünü yağmalayıp yaktıktan sonra, Godefroi de Bouillon askerlerini Halic'in yuka-rısındaki köprüden geçirerek surların karşısında topladı ve Paskalya'nın yeşil perşembesi olan 2 Nisan günü Blahernai Ma-hallesi'ne açılan sur kapısını ateşe vererek saldırıya geçti. Konstantinopolis halkı bu saldırı karşısında dehşete kapıldı.

Şehirde panik havası esiyordu. İmparator ise böyle kutsal bir günde savaşmak zorunda kaldığı için çok üzgündü ama soğukkanlılığını korudu. Askerlerine dışarı çıkıp bir gövde gösterisi yapmalarını, oklarını ya atlara ya da havaya fırlatmalarını emretti; hiçbir Hristiyanın öldürülmesini istemiyordu. Gerçekten de Haçlılar saldırıdan vazgeçip geri çekildiler. Ertesi gün imparator Godefroi de Bouillon'a vassallık yemini etmese de ordusunu Anadolu tarafına geçirmesi teklifiyle bir elçi heyeti yolladı. Fakat elçiler daha konuşma fırsatı bulamadan Haçlıların saldırısına uğradılar. L Aleksios'un artık sabn kalmamıştı; derhal imparatorluk kuvvetlerini Haçlıların üzerine sürdü. Haçlılar kısa bir mücadeleden sonra geri püskürtüldüler. Bu yenilgi sonunda Godefroi de Bouillon vassallık yemini edip ordusunu Anadolu'ya geçirmeyi kabul etti. Sarayda yapılan yemin töreninden sonra

Godefroi de Bouillon ve bütün şövalyelerine kıymetli hediyeler verildi ve ordulan Halkedon'a (Ka-

Haçlı ordusunu betimleyen bir resim. Steven Runciman, *The First Crusade*, Cambridge University Press, 1980

dıköy) geçirilerek Nikomedia (izmit) yolu üzerindeki Pelekanon karargâhına yerleştirildi.

Lorraine'lilerin Anadolu'ya geçişinden hemen sonra, Güney İtalya Normanlarının reisi Bohemund 9 Nisan'da Konstantino-polis'e vardı. Bohemund, imparatorluk a-razisini oldukça disiplin içinde geçen ordusunu yeğeni Tankred'in idaresinde Zor-laniş'te (Keşan) bırakıp, kendisinden önce Konstantinopolis'e varan Haçlı reisleriyle imparator arasında neler olup bittiğini öğrenmek maksadıyla önden koşup gelmişti. Yanındaki adamlarıyla Eyüp'teki Aziz Kosmos ve Damianos Manastırı'na yerleştirilen Bohemund, Bizans'a karşı duyduğu ezeli düşmanlığını gizleyerek imparator I. Aleksios'a bir dostmuş gibi yaklaştı; çünkü seferin başarıya ulaşabilmesi için Bizans yardımının ne ölçüde gerekli olduğunu biliyor ve imparatorun güvenini kazanarak bütün Haçlı ordusunun başına geçmek istiyordu. Ancak hilekâr ve ihanete yatkın biri olan Bohemund'u önceki savaş tecrübeleriyle yakından tanıyan Aleksios, onun sergilediği tavırlara kanmadı. Fakat güçlü bir orduya sahip Bohemund'u kızdırmak da istemiyordu. Onun dostça tutumuna aynı şekilde karşılık verdi. Bohemund vassallık yemini ettikten sonra ordusu Konstantinopolis'e çağrıldı ve 26 Nisan'da Boğaz'dan geçirilip Pele-kanon'daki karargâha gönderildi.

Toulouse Kontu Raimond de St. Gilles' in kumandasındaki Güney Fransızların oluşturduğu ordu, Birinci Haçlı Seferi'ne

katılan en büyük gruptu. Raimond de St. Gilles'in yanında papanın elçisi sıfatıyla Le Puy Piskoposu Adhemar da bulunuyordu. Güney Fransızları da önceki Haçlılar gibi disiplinsiz ve küstahtı, imparatorluk topraklarında birçok yerde yağmacılığa kalkışıp olay çıkardılar. Bunlar Rodosto' ya (Tekirdağ) ulaştıklarında Raimond de St. Gilles, Godefroi de Bouillon'un ve Bohemund'un kendisini Konstantinopolis'te beklemekte olduklarını haber alınca, ordusunu burada bırakıp hızla başkente koştu. Surların yanındaki bir sarayda misafir edilen Raimond de St. Gilles, imparatora vassallık yemini vermekte biraz tereddüt gösterdiyse de, sonunda kabul etti. Onunla Aleksios arasındaki ilişkiler kısa zamanda yakın dostluğa dönüştü ve hep öyle kaldı. Rodosto'dan çağırılan ordusu Adhe-mar'ın idaresinde Konstantinopolis'e geldi ve 28 Nisan'da Anadolu yakasına geçirildi. Bohemund'un ve Raimond de St. Gilles'in ordusu Konstantinopolis'te konaklamadan geçip gittiklerinden, imparator ve başkent halkı için fazla bir sorun yaratmamıştı.

Aynı tarihlerde Flandre Kontu Robert ordusuyla geldi. Robert de la Normandie ve

Etienne de Blois'nın Kuzey Fransızla-rından oluşan orduları ise Mayıs 1097'de Konstantinopolis'e vardı. Kendilerinden önceki Haçlı ordularının tümü Boğaz'dan geçirilmiş olduğundan, bunların Konstantinopolis'te kaldıkları 14 gün huzur ve zevk içinde geçti. Küçük gruplar halinde şehre alınan Haçlılar, Konstantinopolis'in güzelliği karşısında âdeta büyülendiler. Reislerinin vassallık yemininden sonra bu grup da Anadolu'ya geçti ve Haçlılar tarafından kuşatılmaya başlanan Anadolu Selçuklu Devleti'nin başkenti Nikaia önüne giderek 3 Haziran'da ana orduya katıldı. Konstantinopolis halkı ve imparator, bütün Haçlı ordularının Anadolu'ya geçmesinden sonra rahat bir nefes aldı. Kent, Temmuz 1096'dan Mayıs 1097'ye kadar dokuz ay boyunca varoşlarına yerleşen Haçlıların verdiği sıkıntıdan kurtulmuştu ama yeni bir Haçlı seferinin eli kulağın-daydı.

1101 Yılı Haçlı Seferleri Kudüs'ün Haçlılarca ele geçirilmesinin (15 Temmuz 1099)

Avrupa'da uyandırdığı büyük heyecan, bu defa Papa II. Pascalis'in teşvikiyle yeni bir Haçlı seferinin hazırlanmasına neden oldu. Bizans açısından ise bunun hiç gereği yoktu. 1097'deki seferin sağladığı imkânla Ege Bölgesi' ni, Anadolu'nun batı ve güney sahillerini ele geçirmiş, Konstantinopolis Türk akınlarının hedefi olmaktan çıkmıştı. Bu haber imparatorun ve başkent halkının keyfini kaçırdı. L Aleksios, dört yıl öncesindeki gibi, Bizans topraklarından geçmeye ve Konstantinopolis önünde buluşmaya karar veren yeni Haçlı ordularını karşılamak üzere gereken hazırlıkları yapmak zorunda kaldı. 1101 yılı Haçlı seferlerinin birinci ordusu yola ayrı ayrı çıkan ve Konstantinopolis'e birbiri ardınca gelen Lombard-lar, Almanlar ve Fransızlardan oluşuyordu.

Yola ilk Lombardlar çıktı. Sayıca çok büyük ve disiplinsiz Lombardlar yol boyunca *yağma*, ve tahribat yaptılar. Mart başında Konstantinopolis'e geldikten sonra da saldırganlıklarını sürdürdüler. Aleksios bunları derhal Anadolu'ya geçmeye zorlamak maksadıyla yaptığı yiyecek yardımını kesince, dört yıl önce Lorraine'liler gibi bu defa Lombardlar şehre hücum edip Blahernai Sarayı'na saldırdılar. Kent halkı yeniden dehşete düştü. Saldırı durduruldu ama imparatorun kızgınlığı geçmedi. Nihayet o sırada sarayda bulunan Toulouse Kontu Raimond de St. Gilles'in arabuluculuğa ile anlaşmaya varıldı ve Lombard ordusu nisan ayında karşı sahile geçirildi. Birinci ordunun arkadan gelen öteki grupları, Konrad'ın idaresindeki Almanlar ve Kont Etienne de Blois'nın kumandasındaki Fransızlar ise, olay çıkarmadan Anadolu'ya geçtiler. İkinci orduyu teşkil eden Nevers Kontu II. Guillaume' un kumandasındaki Fransızlar da istanbul'da üç gün konakladıktan sonra olaysız Boğaz'dan karşıya geçirildiler. Üçüncü orduyu oluşturan Akitania Dükü LX. Guillaume'un idaresindeki Fransızlar ile Bayern Dükü IV. Welf'in kumandasındaki Almanlar yola birlikte çıkmışlardı. Çok büyük ve disiplinsiz olan bu ordu, yol boyunca pek çok çirkin olaya sebebiyet verdikten sonra, Haziran

1101'de Konstantinopolis'e vardı. Akitanyalı ve Bavyeralı Haçlılar kentin çevresinde beş hafta konakladıktan sonra temmuz ortasında Anadolu'ya geçirildiler. Böylece başkent halkı Batı'nın ikinci kez yolladığı büyük ve disiplinsiz Haçlı ordularının geçişi dolayısıyla duyduğu korku dolu ve yaşadığı zor günleri atlatmıştı. Ayrıca bu orduların Anadolu'da I. Kılıç Arslan komutasındaki Anadolu Selçukluları tarafından yok edilmesi, Avrupa'da yeni bir sefer düzenlemek hevesini kırdığı için, Konstantinopolis'i yarım yüzyıla yakın bir süre Haçlı tehdidinden uzak-İlaştırmış bldu. Bununla beraber Bizans'ın Birinci Haçlı Seferi sonunda Doğu'da kurulan Haçlı devletleriyle ilişkileri iyi yönde gelişmedi. Antiokheia'nın (Antakya) Haçlılarca zaptından sonra imparatorluğa iade edilmeyişi ve Bohemund tarafından burada bağımsız bir Haçlı devleti kurulması, iki taraf arasındaki düşmanlığı artıran önemli bir etken oldu. Ayrıca Kudüs'ün zaptından sonra Avrupa'daki yurtlarına geri dönen pek çok kişinin anlattığı Doğu'ya ait maceralar hep Bizanslıları kö-tüleyen hikâyelerle doluydu. Bu tarz söylentiler de tabiatıyla Bizans aleyhtarı duyguları körüklemekteydi.

İkinci Haçlı Seferi

Edessa'nın (Urfa) 1144'te Imadeddin Zen-gi tarafından geri alınışı, Doğu'daki Haçlı hâkimiyetinin çökmekte olduğunu anlayan Avrupa'yı yeniden ayağa kaldırdı ve papa III. Eugenius'un gayreti ile yeni bir Haçlı seferi hazırlandı. 1147 ilkbaharında Fransa Kralı VII. Louis'nin ve Alman Kralı III. Konrad'ın idaresinde Haçlı seferine katılan ordular, yola ayrı ayrı çıktılar. Önden ilerleyen Almanlar yol boyunca ül-

keyi yağmaladılar. Bu çapulcu kitlenin Konstantinopolis'e gelmesinden ürken İmparator I. Manuel Komnenos (hd 1143-1180), III. Konrad'a ordusunu Helespon-tos'tan (Çanakkale Boğazı) geçirmesi teklifinde bulunduysa da, Konrad bu teklifi reddederek Eylül 1147'de Konstantinopolis'e geldi. Konrad'ın baldızı Bertha von Sulzbach ile evli olan imparator bacanağını iyi karşıladı ve onu surların yakınındaki Filopation Sarayı'nda misafir etti. Alman ordusu da sarayın etrafında karargâh kurdu. Fakat saray birkaç gün içinde Almanlar tarafından yağmalanıp harabeye dönünce, III. Konrad bu defa Halic'in öteki sahilindeki Pikridion Sarayı'na yerleştirildi. Yağmacı Almanlar burada da rahat durmadılar. Bizans birlikleri Almanların taşkın hareketlerini önlemeye çalışınca da çatışma çıktı. Almanlar sindirildi, ama onların böyle davranışına çok kızmış olan I. Manuel yapılan zararların ödenmesini istedi. Konrad buna yanaşmadığı gibi, o-nu ertesi yıl gelip Konstantinopolis'i zapt etmekle tehdit etti. İki taraf arasındaki gerginlik İmparatoriçe Bertha'nın aracılığıyla yatıştı. Bu arada Fransız ordusunun yaklaşmakta olduğu haberi gelmişti. Fransız ve Alman ordularının Konstantinopolis önünde birleşmesinden sonra da daha kötü olayların yaşanabileceği

korkusuyla I. Manuel, ordusunu süratle Boğaz' dan geçirmesi hususunda III. Konrad'ı zorlamaya karar verdiyse de, buna gerek kalmadı; zira Konstantinopolis'e varan Fransız öncü birlikleriyle derhal kavgaya tutuşan Almanlar kendi istekleriyle hemen Boğaz'ı geçiverdiler.

Fransa Kralı VII. Louis, 4Ekim'de Konstantinopolis'e vardı ve Almanların gidişinden sonra yeniden temizlenip onarılan Filopation Sarayı'nda konuk edildi. Her ne kadar imparatorun Türklerle anlaşma yaptığına dair karargâhta dolaşan sözler Fransız askerlerin huzurunu kaçırdıysa da, Blahernai Sarayı'na ziyafetlere davet olunan kral ve şövalyeler kendilerine gösterilen nezaket ve ilgiden son derecede memnun kalmışlardı. Bu güzel şehrin görülmeye değer yerlerini gezdikten ve imparator I. Manuel'e vassallık yemini ettikten sonra Konstantinopolis'ten ayrıldılar. Fransızlar Nikaia'da, imparatorun tavsiyesine uymayarak doğuya yönelmiş fakat Dorylaion' da (Eskişehir) Türkler tarafından büyük bir yenilgiye uğrayıp (25 Ekim 1147) gerisin geri dönmüş olan Kral Konrad ve Alman birlikleriyle birleştikten sonra, Atta-lia'ya (Antalya) gitmek üzere Bizans arazisi içinden yola koyuldular. Birleşik ordu Efes'e vardığında III. Konrad hastalanıp Konstantinopolis'e geri döndü. I. Manuel onu kendi sarayında ağırladı ve tedavisiyle bizzat ilgilendi, imparator ve imparatoriçenin gösterdiği yakınlık III. Konrad'ı minnettar bıraktı ve sonuçta Bizans-Alman ilişkileri samimi bir dostluğa dönüştü. Bu arada iki ülke arasındaki dostluğu perçinlemek üzere III. Konrad'ın kardeşi Avusturya Herzogu Heinrich Jasomirgott ile imparatorun yeğeni Teodora'nın evlendirilmesi kararlaştırıldı. III. Konrad sağlığı-

na kavuştuktan sonra bir Bizans filosuyla Filistin'e gitti ise de, 1147-1148 Haçlı Seferi'nin başarısızlıkla sonuçlanmasından sonra tekrar Konstantinopolis'e döndü. Şehrin güzelliğinin tadını çıkararak ve parlak yaşamının keyfini sürerek aylarca burada kaldı, iki hükümdar Bizans ve Almanya'nın düşmanı Sicilya Kralı II. Roger' ye karşı italya üzerine birlikte sefer yapmak konusunda anlaştılar. Bu arada Heinrich ile Prenses Teodora'nın da eğlenceler ve ziyafetler içinde kutlanan düğün törenleri yapıldı. Ancak bu evliliği gönülden onaylamayan saray halkı, bir şairin de belirttiği gibi, genç ve güzel prenseslerinin bu Batı'dan gelme canavara kurban edilmesine çok üzülmüştü.

imparator I. Manuel ve halk Haçlı ordularının başkentten geçip gitmelerinden sonra rahatlamışlardı, ama imparatorluk için Haçlı tehlikesi bununla da bitmiş sayılamazdı. Haçlıların Temmuz 1148'de Şam önündeki başarısızlığı yüzünden sefer tam bir fiyasko ile sonuçlanınca, imparatorun kendilerine gerekli yardımı yapmadığını söyleyen herkes özellikle Fransa Kralı VII. Louis, başarısızlığın bütün suçunu Bizans'a yüklemeyi uygun buldu. Böyle bir suçlama ise, Bizans'a duyulan düşmanca duyguları körükledi. İş öyle bir noktaya gelmişti ki, Sicilya

kralıyla anlaşılan Kral VII. Louis derhal Bizans'ın üzerine bir sefer düzenlemeyi bile planladı, ama bunu gerçekleştiremedi.

Üçüncü Haçlı Seferi

Başarısızlıkla sonuçlanan II. Haçlı Seferi'n-den sonra Avrupa uzun yıllar Fransa, İngiltere ve Almanya kralları arasındaki siyasi çekişmeler ve çatışmalara sahne oldu ve bu sorunlarla uğraşmak zorunda kaldı. Fakat Kudüs'ün Müslümanlar tarafından fethedildiğinin duyulması (1187), Batı toplumunu derinden sarstı ve yeni bir Haçlı Seferi düzenlemeye sevk etti. Sefere katılan Fransa Kralı II. Philipp August ve İngiltere Kralı Arslan Yürekli Richard, Doğu'ya Sicilya üzerinden denizyoluyla gittiler. Alman İmparatoru Friedrich Barbaros-sa ise karayolunu tercih etti. Gençliğinde amcası III. Konrad'ın yanında İkinci Haçlı Seferi'ne katılmış olan ve Bizans'tan nefret eden F. Barbarossa, Mayıs 1189'da büyük bir orduyla Doğu'ya hareket etti. Almanlar Macaristan üzerinden imparatorluk arazisine girer girmez olaylar başladı. F. Barbarossa'nın Bizans'a isyan etmiş olan Sırp Jupanı Stefan Nemanya ile Bulgar a-yaklanmasının reisleri Petro ve Asen'i desteklemesi, imparator II. Isaakios Ange-los'u (hd 1185-1195) büyük bir endişeye düşürdü. Alman ordusu Filibe'ye varınca olaylar daha da büyüdü. Üstelik İmparator II. İsaakios'un takındığı tavra ve aldığı tedbirlere fena halde öfkelenen F. Barbarossa geride ülkesinin başında bıraktığı büyük oğlu Heinrich'e, Bizans'a saldırmak üzere derhal bir donanma hazırlamasını ve papadan da Bizanslılara karşı yapılacak haçlı seferi için takdis almasını emreden bir mektup yollarken, yanında bulunan küçük oğlunu da Didimotikon

HAÇLI SEFERLERİ

489

HADİM HASAN PAŞA

(Dimetoka) şehrim zapt etmeye göndermek suretiyle Bizans'a karşı duyduğu düşmanlığı açıkça belli etti. Alman ordusunun Batılı bir donanmayla birlikte Konstanti-nopolis'e karadan ve denizden hücum etmesi ihtimali karşısında dehşete kapılan II. İsaakios her şeye boyun eğip F. Barba-rossa ile anlaşmaya çalıştı. Ona, ordusunu Konstantinopolis yerine Helespontos'tan geçirdiği takdirde gemiler sağlayacağını ve Anadolu'daki yürüyüşü sırasında herkesin beslenmesini temin edeceğini vaat etti.

Alman hükümdarı 1189-90 kışını Ad-rianopolis'te (Edime) geçirirken, verilecek cevabın ne olacağını bilmeyen Konstantinopolis halkı surların arkasına sinmiş, korku içinde günleri sayıyor ve Alman ordusunun bir an önce Abydos'tan (Çanakkale) Anadolu'ya geçmesini bekliyordu. Almanlar nihayet Mart 1190'da Kalliopo-lis'ten (Gelibolu) Bizans gemileriyle karşıya geçip güneye doğru yola koyuldular. Konstantinopolis bu defa da Haçlı tehlikesinden kurtulmuştu. Ancak

Angeloslar döneminde gücünü gittikçe yitiren imparatorluğun, hedefi Konstantinopolis olarak belirlenecek yeni bir Haçlı seferi sonunda, Batılıların eline düşeceği gün çok yaklaşmıştı.

Dördüncü Haçlı Seferi

1198'de papa seçilen III. Innocentius, Avrupa'nın sayısız problemleriyle uğraşmak yerine, yeni bir Haçlı seferinin düzenlenmesini arzuluyordu. Gönderdiği elçiler, yazdığı mektuplarla Avrupa'da söz sahibi kişileri bu harekete kazanmaya çalışır ve her yerde bu konuda vaazlar verdirirken, sefere mali güç temin etmek için yeni bir vergi de koydu. Kasım 1199'da Chanı-

Godefroi de Bouillon'u şövalyelerinin başında ilerlerken betimleyen bir minyatür, 13. yy-

Antony Bridge, *The Crusades*, 198'

pagne Kontu Thibaut'nun düzenlediği şövalyeler arasındaki yarışma oyunları turnuvasında Fransız asillerinin Haçlı yemini etmesi ve daha sonra buna başkalarının da katılması, yeni bir Haçlı seferi düzenlenmesi hazırlıklarının başlamasına neden oldu. Thibaut seferin reisi seçildi ve bu seferin o sırada islam dünyasının merkezi haline gelmiş bulunan Mısır üzerine yapılması kararlaştırıldı. Haçlı ordusunun Mısır'a gidebilmesi için de Venedik ile temas kurulup para karşılığında gemiler teminine çalışıldı. Fakat Venedik'in işe karışması seferin kaderim etkiledi. Venedik'in Mısır ile ticari bağlantıları vardı. Mısır'a yapılacak bir Haçlı seferi Venedik'in çıkarlarına hiç uygun düşmezdi.

Buna mukabil Bizans'tan nefret eden Venedik Doğu Enrico Dandolo Mısır yerine Konstantinopolis üzerine yapılacak bir seferin Venedik açısından çok daha yararlı olacağı kanısındaydı. Başlangıçta papa ve Haçlıların görüşü Venedik ile aynı olmasa da, 1201' de Thibaut'nun ölümünden sonra seferin reisi seçilen Bonifa-ce de Montferrat, E. Dandolo ile anlaşınca seferin yönlendirilmesi tamamen Venedik'in eline geçti.

1202 yazında Haçlılar Venedik'te toplandılar, fakat yolculuk için toplanan para yeterli değildi. Bunun üzerine Haçlılara para ödeyeceklerine, Venedik'in Macar şehri Zara'yı zaptına yardım etmeyi kabullendiler. Zara Hristiyan şehri olmasına rağmen, Haçlılar tarafından Kasım 1202'de ele geçirilip yağmalandı. Haçlılara, henüz Zara'da bulunurken, kardeşi III. Aleksios Angelos (hd 1195-1203) tarafından Bizans tahtından indirilmiş olan II. Isaakios'un oğlu Aleksios'tan bir mesaj

ulaştı; Aleksios, kendisini tahta çıkardıkları takdirde Haçlılara Venedik'e olan borçlarını ödemeye, Mısır seferi için para ve yiyecek yardımı yapmaya ve Haçlı ordusuna 10.000 kişilik bir Bizans birliği vermeye hazır olduğunu bildiriyordu. Böyle bir teklif Batı dünyasının Bizans'a karşı uzun zamandır içinde biriktirdiği kızgınlık ve kıskançlık duygularını

tatmin etmek fırsatını sağlayacak bir imkândı. Haçlılar fazla zorlanmadan bu teklifi kabul ettiler. Haçlı filosu 24 Haziran 1203'te Konstantinopolis önüne geldi. Galata'da karaya çıkan Haçlılar Haliç girişini kapayan zinciri parçalayarak gemilerini Halic'e soktular. İmparator III. Aleksios Haçlıların gelişine karşı hiçbir önlem almamıştı. Bu-nanla beraber Haçlılar Haliç surlarına hücumla geçince, asker-sivil herkes büyük bir gayretle şehri savundu. Fakat Venedikliler 17 Temmuz günü surlarda gedik açınca imparator kaçtı. Hükümet, bunun üzerine hapiste bulunan eski imparator II. Isaakios'u tahta çıkararak, Enrico Dando-lo'ya taht iddiacısının babası tahta çıkarıldığı için artık savaşa gerek kalmadığını bildirdi. Haçlı saldırısı durduruldu ve taht iddiacısı da 1 Ağustos 1203'te IV. Aleksios unvanını alarak babasıyla beraber imparator ilan edildi. II. İsaakios daha önce oğlunun yaptığı vaatleri kabul ettiğini içeren Venediklilerin istediği anlaşmayı imzaladı. Ancak bu vaatlerin yerine getirilmesi olanaksızdı. IV. Aleksios'un zorlamasına rağmen Konstantinopolis kilisesi Roma'nın üstünlüğünü ve Latin âdetlerini benimsemeyi kesinlikle kabul etmiyordu. Haçlılara ödenecek parayı bulmak imkânsızdı. Halk dehşet içindeydi. Çapulcu Haçlılar durmadan civar köyleri yağmıyorlardı. Surlann dışında kimsenin can güvenliği kalmamıştı. Şehir içinde küstahça dolaşan Haçlılar ise kent halkını son derecede öfkeliendirmekteydiler. Birkaç Fransız Haçlının Müslümanlara ait bir mescidi ateşe vermesi ile çıkan korkunç yangında şehrin büyük bir mahallesi kül olup gitmişti. Şehirde bütün yaşam durmuş gibiydi. IV. Aleksios parayı ödeyemiyor, durmadan erteliyordu. Bu da Haçlıları gittikçe kızdırmaktaydı. Nihayet Şubat 1204'te IV. Aleksios'u alaşağı eden ve yerine V. Aleksios Murtzuflos'u tahta çıkaran saray ihtilali çoktan beri Haçlıları Konstantinopolis'e hücum edip şehri zapt hususunda teşvik ve tahrik eden Venediklilerin işine yaradı. 6 Nisan'da yapılan ilk Haçlı saldırısı büyük kayıplara rağmen durduruldu. Fakat bir hafta sonraki saldırıda şehir düştü (13 Nisan 1204). İmparator, patrik ve pek çok asilin kaçıp gittiği her türlü savunmadan yoksun şehir, Enrico Dandolo ve Haçlı reislerinin izniyle üç gün boyunca yağmalanıp tahrip edildi.

Haçlılar Konstantinopolis'i 1099'da Kudüs'ü zapt ettiklerinde yaptıkları korkunç katliama pek uygun düşen bir vahşetle yağmaladılar. Bir şehrin böylesine yağma ve tahribinin tarihte benzeri yoktur. Olayın şahidi Batılı yazarlar bile, Haçlı-

ların vahşet ve çılgınlığından dehşete düşmüşlerdi; kaleme aldıkları eserlerinde bu olay yüzünden duydukları utancı açıkça belli etmişlerdir. 900 yıl boyunca Hristiyan dünyasının merkezi olan Konstantinopolis bu yağma sonunda bütün ihtişamını, zenginliğini, sanat eserlerini, her şeyini bir daha yerine gelmeyecek şekilde yitirdi. Bütün kiliseler, manastırlar, saraylar ve kütüphaneler yağma edildi. Paha biçilmez sayısız ikon, kutsal emanet ve değerli eşya ya üzerlerindeki altın,

gümüş ve kıymetli taşlar sökülüp alınmak maksadıyla parçalanıp tahrip edildi veya çalınıp götürüldü. Hristiyanlığın en kutsal kilisesi Ayasofya'ya atlarıyla dalan Haçlı savaşçıları duvarları süsleyen ikonları, ipekli halıları çaldılar veya parçaladılar. Aziz tasvirleri ve kutsal kitaplar üzerinde te-pinip şarkı söyleyen sarhoş askerler sanki Batı'mın uzun zamandır Bizans'a duyduğu nefreti kusmaktaydılar. Blahernai' deki Kutsal Meryem Kilisesi de aynı akıbete uğradı. Venedikliler Konstantinopo-lis'in kültür ve sanat eserlerinin birçoğunu toplayıp kendi şehirlerindeki kiliseleri, sarayları, meydanları süslemek üzere alıp götürürlerken, Fransız ve Flamanlar taşıyabilecekleri eşya dışında her şeyi en ilkel insanlara yaraşır şekilde vahşice tahrip ettiler. Sokaklarda naralar atarak çılgıncasına koşuşan yaya Haçlı askerleri veya diz çöküp yalvaran zavallı halkın üzerine acımasızca atlarını süren Haçlılar, erkek, kadın, çocuk demeden herkesi öldürüyor, fakir evlerini bile tahrip ediyorlardı. Saraylılar, asiller, genç kadınlar, kızlar hattâ rahibeler bile gözü dönmüş Haçlıların tecavüzüne kurban oldular. Üçüncü günün sonunda "şehirlerin kraliçesi" addolunan Konstantinopolis bir harabeye dönmüş şekilde mağrur Avrupalı fatihlerin ayakları altında serilmiş yatıyordu.

Haçlılar bundan sonra Konstantinopo-lis'te "Latin İmparatorluğu" adıyla 57 yıl sürecek bir hâkimiyet kurdular ve Bizans topraklarını aralarında paylaştılar.

Bibi. Anna Komnene, *Alexiad*, (çev. E. R. A. Sewter), Londra, 1969; Ioannes Kinnamos, *Epitome Historiarum*, New York, 1976; Nike-tas Khoniates, *Historia*, (çev. F. Grabler), Graz-Wien-Köln, 1966; Fulcherius Carnotensis, *Gesta Francorum Iherusalemperegrinantium*, (çev. R. Ryan), Knoxville, 1969; Ordericus Vitalis, *Historia Ecclesiastica*, (çev. M. Chibnall), Oxford, 1975; G. de Villehardouin, *The Con-quest of Constantinople*, (çev. M. R. B. Shaw), New York, 1963; Gunther von Pairis, *Die Geschichte der Eroberung von Konstantinopel*, (çev. E. Assmann), Köln-Graz, 1956; F. Chalan-don, *Leş Comnene*, I-II, Paris, 1900-1912; F. Bradford, *Verrat am Bosphorus*, Londra, 1970; S. Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, I-III, Ankara, 1986-1987.

İŞİN DEMİRKENT

HADİM HASAN PAŞA MEDRESESİ

Eminönü ilçesi'nde Cağaloğlu'nda, Hilal-i Ahmer-Yerebatan Caddesi ile Molla Fenari Sokağı'nın kesiştiği köşede bulunmaktadır.

III. Mehmed döneminde (1595-1603) altı ay sadrazamlık yaptıktan sonra karıştığı entrikalar nedeniyle 1598'de idam e-

Hadım Hasan

Araş Neftçi, 1994

dilen Hadım Hasan Paşa tarafından yaptırılmıştır. İstanbul'daki az sayıdaki fevkani (zeminden yükseltilmiş) medreseden biri olan yapının alt katında dükkânlar, sebil ve çeşme, üst katında hücreler ve aynı zamanda mescit olarak kullanılan dersane yer almaktaydı. Bu programıyla 16. yy sonunun tipik küçük külliyelerinden birinin nüvesini oluşturan medresenin kuzey cephesinin 19. yy'da yol genişletmek için kesilmesiyle mimari bütünlüğü bozulmuştur.

Evliya Çelebi, Canbolatzade Sarayı yakınında bulunan medresenin büyük bir yapı olduğunu, altında baştan başa dükkânların yer aldığı belirtmekte ve Ruhi adlı bir yazar tarafından hazırlanmış olan iki tarih kıtasını vermektedir.

Bu tarihlere göre 1004/1595'te yapılan medresenin ilk yapımında konulan bir kitabe veya kitabeleri vardıysa da bunlar zamanla kaldırılmış olmalıdır. Bugün giriş

Hadım Hasan Paşa Medresesi'nin planı. *Zeynep Ahunbay*

üzerinde yer alan ve medresenin II. Mah-mud döneminde (1808-1839) geçirdiği onanma ait 1247/1831 tarihli kitabede ilk yapım tarihi Evliya Çelebi'nin verdiğinden farklı olarak 1005/1596 olarak belirtilmiştir.

1590'larda mimarbaşı olan Davud Ağa' nın eseri olduğunu düşündüğümüz medresenin geçmişiyle ilgili bilgiler sınırlıdır. Mevcut kitabeden binanın 1830'larda onarıldığı anlaşılmaktadır. Yapının daha sonra, 1865 Eylül'ünde Hoca Paşa semtinde çıkan ve Cağaloğlu'nun büyük bir kısmını yakan yangında hasar gördüğünü sanıyoruz. Bu yangın ertesinde kurulan Islahat-ı Turuk Komisyonu tarafından Babıâli ve Divanyolu için düzenlenen imar planları kapsamında Hilal-i Ahmer Caddesi'nin açılması sırasında medresenin kuzey cephesi kesilmiştir.

1870'lerde hazırlanan taşbaskısı İstanbul haritasında Hilal-i Ahmer Caddesi bu-

İLK YAPILIŞINDAN KALAN DLA-ARLAR EDİLMİŞ MOLOZ DUVARLAR
EDİLMİŞ TUĞLA DUVARLAR

HADİM İBRAHİM PAŞA CAMİ 490

491 HAFİZ AHMED PAŞA ÇEŞMESİ

Hadım İbrahim Paşa Camii'nin kubbesinden ayrıntı. *Tarkan Okçuoğlu*

günkü genişliğinde gösterilmiştir. Haritada medresenin yer aldığı yapı adası belirtmekle birlikte, üzerine binanın kon-turları işlenmemiş ve adı yazılmamıştır. 1914'te yapılan incelemede öğrencilerin barınmasına uygun olmayacak kadar harap olduğu belirtilen yapının konumu nedeniyle iyi bir onarımla yeniden kullanılabileceği görüşü

kaydedilmiştir. 1918'de yangınzedelerin barındığı bina, o zamandan günümüze kadar onarım görmemiş olduğundan daha da harap bir duruma gelmiştir.

Düzgün olmayan dörtgen planlı bir a-da üzerine oturan medresenin özgün tasarımındaki durumunu kavramak oldukça güçtür. Medresenin üç yönde yolla çevrildiği, girişin kuzeyinde çeşmenin, onun bitişiğinde sebilin yer aldığı anlaşılmaktadır. *Hadtkatü'l-Cevâmîye* göre paşa idam edildikten sonra çeşme ve sebili içine gömülmüştür, incelemelerimiz sırasında medresenin zemin katında bir mezar göremedik; Hasan Paşa'nın mezarı yol genişle-tilirken başka bir yere kaldırılmış olmalıdır.

Medrese üç kadıdır. Bir küçük iç avlu çevresinde gelişen plan düzeni hiçbir şemaya bağlı değildir. Zemin ve bodrum katların karmaşık iç yapısı, arsanın zorlamalarından kaynaklanmış olmalıdır. Büyük bir kısmı medresenin kullanımına ayrılan zemin katta, üç dükkân, çeşme ve sebilin bir bölümü mevcuttur. Ana girişten bir geçitle sebile ulaşılmaktadır. Sebilin bitişiğinde bir su haznesi bulunmaktadır. Merdivenle çıkılan üst katta bir duvarı kalmış olan dersane, üç kemeri korunabilmiş bir re-vak ve hücreler bulunmaktadır.

Girişi güneybatı yönüne açılan dersane, bir kenarı yaklaşık 5,5 m olan kare planlı bir mekândır. Önünde iki kubbeyle örtülen bir giriş mekânı yer almaktadır. Cadde genişletilirken dershanenin kuzeydoğu yönünden yaklaşık 4,5 m yola terk edilmiştir. Giriş cephesinden geri kalanlardan anlaşıldığına göre, kapının iki yanında birer alt pencere, yukarıda 3 üst pencere yer alıyordu. Kuzeybatı ve güneydoğu cephelerinden geri kalan kısımlarda, ilk pencerelerin başlangıçları korunmuştur. Aynı zamanda mescit olarak kullanıldığı belirtilen dershanenin kible hariç diğer cephelerinde 3 alt, 3 üst pencere düzeni olduğunu sanıyoruz. Dershanenin örtüsü hakkında kesin bir şey söylemek olası değilse de, duvar köşelerinde pendentif başlangıcı bulunmaması, kubbeye geçişin büyük bir olasılıkla tromplarla sağlandığına işaret etmektedir. Batı ve kuzeybatı cephelerinde mevcut hücreler de tromplu kubbelerle örtülüdür.

Üstten teğetli kemerleriyle revaklar eski biçimlerini korur görünmektedirler, ancak kalan iki sütun başlığı klasik dönem biçimlerini yitirmiştir. Hocapaşa yangınından sonra bu biçime sokulmuş olabilirler. 19. yy'da yapının cephelerinde de değişiklik yapıldığını sanıyoruz; aslında kemerli olması gereken hücre pencereleri düz atkılı olarak değiştirilmiş olmalıdır. Hücrelerin tümünün örtüleri günümüze u-

laşmamıştır. Özgün bacalardan hâlâ a-yakta duran üçünden ancak biri sağlam durumdadır.

Kapısı İstanbul Vakıflar Başmüdürlü-ğü'nce örülerek kapatılan medrese yoksul kişiler tarafından barınak olarak kullanılmaktadır.

BİBL Ayvansarayî, *Hadtkā*, I, 98; Evliya, *Seyahatname*, II, 1969, 19; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, 222; Ayverdi, *istanbul Haritası*, B4; Kumbaracılar, *Sebiller*, 11; Cezar, *Yangınlar*, 375; Öz, *istanbul Camileri*, I, 66; Kütükoğlu, *Darü'l-Hilafe*, 40; Kütükoğlu, *istanbul Medreseleri*, 324-325; Demircanlı, *Evliya Çelebi*, 324.

ZEYNEP AHUNBAY

HADİM İBRAHİM PAŞA CAMÜ

Silivrikapı'da, Cambaziye Mahallesi'nde, Silivrikapı Caddesi üzerinde, Silivrikapı Karakolu'nun karşısındadır.

Camiyi çevreleyen duvarlardaki iki kapının ve harime açılan kapının üzerindeki sülüs kitabelere göre cami 958/1551'de I. Süleyman'ın (Kanuni) (hd 1520-1566) vezirlerinden Hadım İbrahim Paşa (ö. 1562) tarafından yaptırılmıştır. Tasarımı Mimar Sinan'a ait olan cami, kare planlı ve tek kubbelidir. Yapı kütleli dışarıdan kübik bir blok halinde yükselir. Caminin dı-

Hadım İbrahim

Paşa Camii'nin

genel

görünümü.

Tarkan Okçuoğlu

şarıdan destek kemerleriyle çevrelenen 12 m çapındaki, yuvarlak kasnaklı kubbesi, alttan mukarnaslı bir konsolla desteklenen istiridye kabuğu şeklindeki tromplara oturur. Tromplar doğrudan beden duvarlarına dayanmayıp, yapıyı üç yönden kuşatan payanda duvarları üzerine oturtulmuştur. Böylece ileriye doğru çıkıntı yapan payandaların arasında yapıyı genişleten ve ferahlatan mekânlar elde edilmiştir. Yan duvarlarda ve kuzey duvarında maksureler oluşturarak mekâna derinlik kazandıran bu tasarım bir yandan da Sinan'ın ilk olarak, tromplarla doğrudan duvarlara oturan bir kubbe yerine sekiz dayanaklı bir strüktürü denemesi açısından önemlidir. Ancak İbrahim Paşa Camii sekiz dayanaklı bir cami olarak kabul edilmekten çok, tromplu sistemden sekiz ayaklı sisteme geçişte bir bağ olarak değerlendirilmelidir. Mimarının kimliği araştırma-cılarca tartışılan Fatih semtindeki Bâlî Paşa Camii(->), pandantifi! üst yapı sistemiyle farklılık gösterse de, mahfili taşıyan payandaların arasında yer alan derin nişlerin iç mekâna katkısı açısından Hadım İbrahim Paşa Camii'ne bir örnek durumundadır.

Caminin üç tarafı kesme taş ve tuğla

örgülü, son cemaat yerinin duvarı ise tamamen kesme taştandır. Altı mermer sütunun taşıdığı sivri kemerli ve beş kubbeli son cemaat yeri iki taraftan hafifçe taşkındır. Burada, içerideki nişlerin içinden geçilerek batıda

minareye, doğuda ise küçük bir mekâna çıkılır. Son cemaat yerinde mukarnaslı tromp üzerine oturan orta kubbe yükseltilmiş ve dışarıdan dilimlenerek vurgulanmıştır. Diğer kubbelere geçiş pandantiflerle sağlanmıştır. Söz konusu bölümde mukarnaslı ve baklavalı sütun başlıkları kullanılmıştır. Son cemaat yerinin sağında ve solunda yer alan pencerelerin sivri hafifletme kemerlerinin içine, mavi zemin üzerine beyaz sülüs yazıyla çini süsleme yerleştirilmiştir. Bu pencerelerin üzerlerine yerleştirilen aynı teknikteki çini rozetler bu bölüme önemli bir görsel zenginlik kazandırır. Ancak batı bölümünde, camiye açılan pencere üzerinde bulunması gereken çini alınlık bugün yerinde değildir. Bu panonun İstanbul İnşaat ve Sanat Eserleri Müzesi'nde olduğu tespit edilmiştir. Günümüzde son cemaat yerinin revakları alüminyum doğrama ile kapatılarak bir yanı kadınlar mahfili, bir yanı da Kuran kursu olarak kullanılmaktadır.

Harim bölümüne mukarnas örtülü, mermer söveli ve renkli taş kakmalı kapıdan girilir. Zarif bir işçiliğin ürünü olan kapının sedef kakmalı ahşap kanatları, on kollu yıldız şeklinde geometrik geçmelerle düzenlenmiş ve aradaki boşluklar bitkisel bezemeye dolgulanmıştır. Harim mekânında kubbenin içi, pencere alınlıkları ve üst kat pencerelerinin çerçeveleri klasik üslupta kalem işleriyle bezelidir. Yan duvarlardaki maksurelerin mihraba bakan yüzlerinde çok yüzeysel nişler açılmış ve içleri kalem işleriyle süslenmiştir. Altı sıra mukarnas yaşmaklı taş mihrabın üzerinde, sivri kemerli bir çerçeve içine alınmış, lacivert, mavi ve beyaz renklerin kul-

lanıldığı çini pano yer almaktadır. Minber, ajurlu korkulukları ve mukarnaslı kapısıyla klasik üslupta mermer işçiliğinden güzel bir örnektir. Kuzeybatı köşesinde üç yöne ikişer Bursa kemeriyle açılan som mermerden müezzin mahfili yer almaktadır. Üzeri, içlerine altın yıldızların kakıldığı, altıgen geometrik geçmelerle oluşturulmuş bir bantla çevrelenmiştir. Mahfil üzerinde deprem sonrasındaki onarımı gösteren 1117/1763 tarihi kazılıdır.

İbrahim Paşa Camii 1058/1648 ve 1167/ 1754 arasında iki büyük deprem geçirmiştir. Yeniden inşa edilen minaresi düz şe-refeli ve külah örtülüdür.

Camiyi kuşatan çevre duvarının içinde, üç yöndeki kapılardan girilebilen a-ğaçlı, büyük bir avlu bulunmaktadır. Batı duvarının önündeki prizmatik dikdörtgen şeklindeki özgün planını koruyan a-çık türbe İbrahim Paşa'nındır. Caminin kuzeyindeki mezarlık, mezar taşlarındaki tarihlere göre sonraki devirlerde yapılmış olmalıdır. Çevre duvarına yapıştırılmış sivri kemerli çeşmesi kitablesizdir. Bostanlarla çevrili bir arazide külliye olarak tasarlanan yapının hamam ve mektebi yıkılmış, günümüze ancak duvar kalıntıları gelebilmiştir.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 29; Konyalı, *Mimar Sinan*, 92-107; Öz, *istanbul Camileri*, I, 75; Goodwin, *Ottoman Architecture*, 243-244; A. Kuran, "Mimar Sinan'ın Camileri", *Mimarbaşı Koca Sinan, Yaşadığı Çağ ve*

Eserleri, İst., 1988, s. 194; S. Yetkin, "İstanbul'da Silivrika-pı'daki Hadım İbrahim Paşa Camii'nin Cinile-rindeki Özellikler", *STY*, XIII (1988), s. 198-211, O. Aslanapa, *Osmanlı Devri Türk Mimarisi*, 209-211; A. Kuran, *Mimar Sinan*, 92-94; *Fatih Camileri*, 112-113; *Fatih Anıtları*, 81-82.

TARKAN OKÇUOĞLU

HADİM İBRAHİM PAŞA MESCİDİ VE MEDRESESİ

bak. ESEKAPI MESCİDİ VE MEDRESESİ

HAFİZ AHMED AĞA MEYDAN ÇEŞMESİ

Unkapanı'nda, Eminönü'nü Unkapam'na bağlayan anacaddenin deniz kıyısındadır.

Üzerindeki kitabe tarihine göre 1233/ 1817'de Kapanî Hafız Ahmed Ağa tarafından yaptırılmıştır. Şair Kenzî'nin çeşmenin banisi ve yapı tarihini bildiren tarih beyti, *Bihamdillah muvaffak etdi Bari /Bu câ-yi dil-küşayı kıldı âbad / Rıza-ullah için sahibü'l-hayrat/İmameyn aşkına eyledi icâd / Kapanî Hacı Hafız Ahmed Ağa / İlâ yevm-el Kıyam nâmı ola yâd / Bu tam tarihi görüb dedi Kenzî/Kıl ervâh-ı şehîd-i Kerbelâ şad 1233*, şeklindedir.

19. yy'ın başına ait bu meydan çeşmesi 1965'te İstanbul Gıda Toptancıları Çarşısı inşaatı sırasında ortadan kaldırılmış, 1968'de yeni çarşı blokları arasında yeniden inşa edilmiştir. Hazneli, dört yüzlü, küfeki taşından yapılmış bu meydan çeşmesinin ön yüzü mermer kaplamadır. Mermer kaplı ön cephesinde yuvarlak kemerli bir ayna taşı ve her iki yanında ikişer tane olmak üzere yassı payeler yer almaktadır. Yapının köşeleri yuvarlatılarak birer niş oluşturulmuştur. Çeşmenin diğer yüzlerinde de dörder tane olmak üzere, yarım duvara gömülmüş yassı payeler bulunmaktadır. Bu yassı payelerin üzerinden bir korniş binayı çepeçevre dolaşmaktadır. Bu kornişin yukarısında daha geniş ikinci bir korniş yer almaktadır. Çeşmenin ön cephesindeki köşelerde, bu iki korniş arasında kalan boşlukta, yeşil bir zemin üzerine yaldızlı "Maaşallah" yazısı, yuvarlak bir çerçeve içine alınmıştır. Çeşmenin lülesi ve önünde su teknesi yoktur, suyu akmamaktadır.

Bibi. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, I, 240; Unsal, *Eski Eser Kaybı*, 6-61; A. Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri*, ist, 1993, s. 57.

ALÎN TALASOĞLU

HAFİZ AHMED PAŞA ÇEŞMESİ

Taksim, Sıraselviler Caddesi'ndeki Kazan-cıbaşı Camii Sokağı'nın Başkurt Sokağı ile kesiştiği yerde, Kazancıbaşı Camii'nin karşı köşesindedir.

Çeşmenin banisi, Numan Paşa'nın oğlu Köprülüzade Hafız Ahmed Paşa'dır. Çeşmenin 13 beyitten oluşan talik hatla yazılmış kitabesi Behçet Mehmed Efendi' nin eseri olup 1143/1732 tarihlidir.

Arkasında su haznesi bulunan ve kesme taştan yapılmış olan bu çeşme, mermer

Hafız Ahmed Paşa Çeşmesi

Ahmet Akman

HAFIZ AHMED PAŞA KÜLLİYESİ 492

493

HAFİYELİK

kaplı cephesinin zevkli teyzinatı ile klasik üsluptaki çeşmelerin istanbul'da yer alan en değerli örneklerinden biridir.

Zeminden saçak kısmına kadar uzanan iki zarif sütunçe, çeşmenin cephesini her iki yandan sınırlamakta, sütunçelerin iç kısmında bulunan silmeler ise cepheyi âdeta dikdörtgen bir çerçeve içine almaktadır.

Çeşmenin basık sivri kemeri, beyaz mermer ve somakiden iki renkli olarak yapılmış olup, kemerin kilit taşı üzerinde, yddızçiçeğinden türetilmiş bitkisel motifli küçük bir rozet vardır.

Yine, bu kemerin dış hattını takiben gelişen ince ve zarif bir silme, kemerin uç noktasında bir bukle oluşturarak, yukarı-sındaki kitabe boyunca düz bir hattı takip eder, daha sonra, her iki tarafta dik açı yapıp kemer ayaklarına kadar inerek, ucu yere bakan bir palmetle son bulur.

Kemerin her iki yanında yer alan ve bahsedilen silmenin çerçevelediği köşe üçgenlerinde, içinde yüdızçiçeği ile girift kıvrım dallardan oluşan, stilize bitkisel motifli birer rozet vardır.

Çeşme nişinin içinde ise, aynayı yatay bir şerit halinde geçen, üzeri girift kıvrım dallarla süslü bir bordur ve bu bordürün altında da bir sıra mukarnas yer alır. Bir a-yağın içinden başlayıp diğer ayağın içine kadar süregelen bu süslemeler, ayak içlerinde birer püskül (aşağı doğru yönlendirilerek betimlenmiş çiçek) motifi ile sona erer.

Taksim Suyu'nun, Kazancı Yokuşu'na inen koluyla beslenmiş olan bu çeşmenin suyu günümüzde akmamakta, ayna taşı, lülesi ve daha önce var olduğu bilinen saçağı bulunmamaktadır. Çeşmenin tekne kısmı ise bozulmuş, sonradan çimento ile kaba bir tekne yapılmıştır.

Çeşme cephesinin her iki yanında, su haznesinin duvarına yapılmış birer niş vardır.

Bibi. Tanışık, *istanbul Çeşmeleri*, II, 73; A. Egemen, *istanbul'un Çeşme ve Sebilleri*, İst., 1993, s. 99-103; Çeçen, *Taksim-Hamidiye*, 132-133; Yüngül, *Taksim Suyu*, 60; H. Örcün Barışta, *istanbul Çeşmeleri*, *Kabataş Hekimoğ-lu Ali Paşa Meydan Çeşmesi*, ist, 1993, s. 55-58.

HALUK KARGI

HAFIZ AHMED PAŞA KÜLLİYESİ

Fatih ilçesi, Küçükkaraman semtinde, Fatih Caddesi ile Hafız Paşa Sokağı arasında yer almaktadır.

Bugün cami içerisinde kapı üstünde mevcut olan üç satır halinde, alü beyitten oluşan

ve talik hatla yazılı bulunan kitabeden ebced hesabıyla külliye'nin 10047 1595'te yapıldığı anlaşılmaktadır. Banisi i-ki defa sadaret kaymakamlığı yapmış olan ve 1022/1613'te ölen Hafız Ahmed Paşa'dır.

Cami, medrese, çeşme, darülkurra, sebil ve türbeden meydana gelen külliye kareye yakın küçük bir arsa payı üzerinde inşa edilmiştir. Külliye'nin doğusundan Fatih Caddesi, batısından Hafız Paşa Sokağı geçmektedir. Fatih Caddesi üzerinden gi-

rişi bulunan külliye'de güneyde cami, kuzey ve batıda medrese, caminin güneydoğu köşesinde türbe ve sebil, kuzeydoğu köşesinde darülkurra, medresenin batısında dışardan medrese duvarına bitişik olarak da çeşme yer almaktadır.

1648 depreminde, 1782 ve 1918 yangınlarında büyük tahribata uğramış olan külliye çeşitli zamanlarda tamir görmüştür. Vaktiyle minare şerefesinde ve türbenin kubbesi içinde barok devrin süslemeleri bulunmaktaydı. 1918 yangınından sonra uzun süre harap durumda kalan külliye'de sebil tamamen, türbe, cami, darülkurra ve medrese revaklarının büyük bir bölümü yıkılmıştır. 1976'da Vakıflar idaresi tarafından külliye'nin tamirine başlanılmış ve medrese kısmen tamir edilmiş, cami i-se yarım bırakılmıştır. 1990'dan itibaren Selâm Vakfı'nın da desteği ile cami minaresi ile birlikte yeniden yapılracasına tamir edilmiş ve 1991'de tekrar ibadete açılmıştır. Türbe ve sebil halen harap durumda olup tamire muhtaçtır.

Fatih Caddesi üzerinde yer alan içten ve dıştan basık kemerli açıklığa sahip olan kapıdan önce üzeri aynalı tonoz örtülü bir birime, buradan da avluya geçilmektedir. Bu kapının sağ yanında basık kemerli i-kinici bir kapı açıklığı daha vardır.

Cami: Külliye'nin güneyinde yer alan cami ortada bir kare mekân ile bunun iki yanındaki daha küçük boyutlu ve yine kare planlı yan mekânlarla enine gelişen bir şemaya sahiptir. Yan mekânların vaktiyle mekân genişliğinde büyük kemerlerle orta mekâna açıldığı anlaşılmaktadır. Son restorasyonda bu açıklıklar duvar örülerek kısmen kapatılmış ve dikdörtgen açıklıklarla yan mekânların irtibatı sağlanmıştır. Üç mekânın da üzerleri pendentiflerle geçişleri sağlanan kubbelerle örtülmüştür. Orta bölüm mihrap yönünde güne--ye doğru hafif taşkın olup yan mekânlardan daha büyüktür. Kesme taş malzeme ile inşa edilmiş olan caminin sağ yan mekânında geç devirde yapılan bir tamiratın izleri olarak kısmen moloz taş ve tuğla malzeme görülmektedir. Bu mekânın orta mekânla birleştiği köşede mevcut olan zorlamadan dolayı geç bir devirde yıkılan medrese odalan yerine sonradan yapıldığı da düşünülmektedir.

Orta mekânın kuzey ve güney duvarlarında ikişer adet dikdörtgen söveli alt pencere vardır. Kuzeyde iki yuvarlak üst, güneyde ise üç sivri kemerli üst

pencere arasında ayrıca iki yuvarlak pencere vardır. Güneybatı köşede alttaki dikdörtgen söveli pencere dolap nişine dönüştürülmüş üstteki sivri kemerli pencere de içi örülerek kapatılmıştır. Güneydoğu köşede ise basık kemerli kapı açıklığı ile türbeye geçiş sağlanmıştır. Kuzeyde mihrap ekseninde basık kemerli kapı açıklığı bulunmaktadır. Yan mekânlarda çift sıra pencere düzeni vardır. Alttakiler dikdörtgen söveli, üsttekiler sivri kemerlidir.

Tamamen yenilenmiş olan son cemaat yeri üç birimlidir. Küfeki taşı görünümlü üzeri taraklanmış kolonlar ve başlıklar, yuvarlak kemerlere oturan pandantiflerle

geçişleri sağlanan kubbelerle örtülüdür. Son cemaat yerinin baü ve kuzey yönünde vaktiyle ağaç direklerle taşman ahşap bir sundurma ile çevrili olduğu, mevcut izlerden anlaşılmaktadır.

Yenilenmiş olan mermer kaplamalı mihrap nişi yedi kenarlı olup üzeri mukar-naslı yaşmakla sonlanmıştır. Köşelerde kum saati başlıklı sütunçelerle dekorla-nan nişte iki yan hariç beş yüzde birer rozet süsleme vardır.

Mermer minber de yeni yapılanmış o-lup mukarnaslı palmetli bir taçla sonla-nan yuvarlak kemerli kapı açıklığına sahiptir. Korkuluklarda, yan aynalıkların ortasında ve sivri kemerli geçiş açıklıklarının üzerinde ajurlu geometrik kompozis-yonlu süslemeler görülür. Aynalığin köşelerinde rumîlerden ve stilize çiçeklerden oluşan kabartma süslemeler vardır. Dört sütuna oturan yuvarlak kemerli köşk kısmı rumî palmetli bir süslemeden sonra külahla sonlanır.

Kuzeybatı köşede yer alan minare son yıllarda yeniden yapılmıştır. Orijinal kare kaidesi üzerinde on altı gövdeli olan minare kurşun kaplı külahla örtülmüştür. Mukarnaslı şerefede geometrik kompozis-yonlu ajurlu korkuluklar vardır. Eski fotoğraflarda şerefedeki 18. yy'a ait barok devrin oval hareketli geçişi ile korkuluklar^ daki gırlant süslemeler görülmektedir. Minareye köşedeki pencere içinden basık kemerli kapı ile geçiş sağlanır.

Medrese: Caminin kuzeyindeki avluyu kuzeyden ve batıdan çevreleyen medresede bugün on dört oda bulunmaktadır. Odaların önünde büyük bir kısmı yeniden yapılmış olan başlıkları düz köşeli taş sütunlara oturan hafif sivri kemerli on iki birimli revak vardır. Revak ve odalar pandantiflerle geçişleri sağlanan tuğla kubbelerle örtülmüştür. Kuzey ve batı kolların birleştiği köşede kare bir bölüm medrese odaları ile revağı kesmektedir. Köşede dıştan dikdörtgen, içte basık kemerli açıklığa sahip üzeri tonozlu bir koridorla ulaşılan bu mekân tuvaletler olup iki bölümlüdür. Her iki bölümün de üzeri beşik tonoz ile örtülmüştür.

Dikdörtgen söveli kapı açıklığına sahip odalarda yalnızca revağa açılan dikdörtgen söveli alt ve sivri kemerli üst pencereler bulunmaktadır. Girişlerin karşısında ortada bir ocak nişi ile iki dolap nişi vardır. Kuzeydeki

odaların doğu, batıdaki odaların ise kuzey duvarlarında ayrıca birer sivri kemerli büyük niş vardır. Cami ile birleşen iki güney odada ocak ve dolap nişleri batı duvanndadır. Bunlardan camiye yakın olanında üçüncü niş yoktur. Ba-üdağinde ise köşe duvan üzerinde küçük bir niş vardır.

Güney uçtaki oda ile cami arasında dışa açılan, tuğladan beşik tonozlu bir koridor bulunmaktadır. Koridorun batısında medrese duvarı üzerindeki dolap ve ocak nişi izleri bugün hâlâ görülebilmektedir. Burada vaktiyle medrese odalarının devam ettiği ve bilemediğimiz bir tarihte de yıkıldığı anlaşılmaktadır. Benzer bir durum kuzey odalarının doğu ucunda da söz

konusudur. Burada da Fatih Caddesi'nin genişletilmesi ile bir kesintinin olduğu bugün hâlâ mevcut olan izlerden anlaşılmaktadır.

Hafız Ahmed Paşa Medresesi'nde bir kütüphanenin olduğu bilinmektedir. Kitaplar bugün Süleymaniye Kütüphanesi'n-de olup üzerlerinde 1012-14/1603-05 tarihini taşıyan vakıf mühürleri bulunmaktadır.

Darülkurra: Caminin kuzeydoğusunda yer alan çift katlı yapıdır. Cadde üzerinden avluya geçişi sağlayan kapının yanındaki küçük kapı ile darülkurraya girilir. Kapı açıklığı basık kemerlidir. Alt katta bir kare planlı mekân vardır. Üzeri aynalı tonoz ile örtülmüş olup güneyde caminin sol yan mekânına dikdörtgen açık-lıklı bir kapı ve iki pencere ile açılmaktadır. Üst kata caddeye paralel merdivenlerle çıkılır. Buradaki kapı açıklığı Bursa kemeri şeklinde düzenlenmiştir. Üst katta mekân iki büyük, bir küçük kubbe ile örtülüdür. Kubbeye geçiş pandantiflerle sağlanmıştır. Alt kat iki, üst kat ise dört tane dikdörtgen açıklıklı pencere ile doğuda caddeye, bir pencere ile de batıda avluya açılmaktadır. Üstteki mekân güneydeki cami yan mekânına büyük yuvarlak kemerle açılmaktadır. Son yıllarda yapılan restorasyonda alt ve üst katlar özelliklerini kaybetmiştir.

Türbe: Caminin güneydoğu köşesinde dışta sebilin arkasında yer alan türbeye cami içinden basık kemerli bir kapı açıklığı ile ulaşılmaktadır. Aynı şekilde türbeden de sebile sivri kemerli bir açıklıkla geçiş bulunmaktadır. Güneyde dikdörtgen bir pencere ile dışa açılan yapı pandantiflerle geçişi sağlanan kubbe ile örtülmüştür. Bugün oldukça harap halde olan yapıda 18. yy'ın barok kalem işlerinden bazı izlerin vaktiyle mevcut olduğu bilinmektedir.

Caminin güneybatı köşesinde de ayrıca bir mezar vardır. Bazı kaynaklarda burada Hafız Ahmed Paşa'mn hanımının yatmakta olduğu yazılıdır. Buranın da vaktiyle kubbe ile örtülü bir mekân olduğu eski izlerden anlaşılmaktadır.

Sebil: Caminin güneydoğu köşesinde türbeye bitişik olarak yer alan sebilden bugün hiçbir şey günümüze ulaşmamıştır. Eski fotoğraflardan köşede görülen sebilin üç mermer sütun tarafından taşınan sivri kemerli iki

cephesi olduğu, kemer içlerinde altı kollu yıldızlar ve altıgenlerden oluşan geometrik kompozisyonlu metal şebekelerinin bulunduğu ve güney yönde basık kemerli açıklığa sahip kapısının olduğu anlaşılmaktadır.

Çeşme: *Hafız* Paşa Sokağı üzerinde ve medresenin batısında dışardan medreseye bitişik olarak yer almaktadır. Kesme kü-feki taşından yapılmış olan çeşme sivri kaş kemerli bir niş şeklindedir. Üstte boş bırakılmış bir kartuş üzerinde palmetli bir taç ile sonlanır. Niş içinde mermer ayna taşı ve altta yere gömülmüş olan taş teknesi mevcuttur.

BibL Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 87-88; F. Aya-noğlu, "istanbul'da Yola Kalb Edilen Cami Ve-

saire", *VD*, VIII (1969), s. 333; Demircanlı, *Evliya Çelebi*, 106; A. Egemen, *istanbul'un Çeşme ve Sebilleri*, ist., 1993, s. 310; 1. E. Erün-sal, *Türk Kütüphaneleri Tarihi*, II, Ankara, s. 50-51; Evliya, *Seyahatname*, I-II, ty, 213; Eyi-ce, *istanbul*, 75; *Fatih Camileri*, 114-115; Kumbaracılar, *Sebiller*, 20-21; Kütükoğlu, *istanbul Medreseleri*, 325-327; Kütükoğlu, *Darü'l-Hila-fe*, 154; Müller-Wiener, *Bildlexikon*, 418; Öz, *istanbul Camileri*, I, 66; (Altınay), *Onbirinci Asırda*, 34-35.

AHMET VEFA ÇOBANOĞLU

HAFİZ BURHAN

bak. SESYILMAZ, BURHAN

HÂFİR TÜRBEŞİ

Eyüp İlçesi'nde, Apdülvedut Mahallesi'n-de, Eğrikapı'nın hemen yanında yer almaktadır.

Hâfir Türbesi, Ayvansaray-Eğrikapı kuşağında yoğunlaşan mütevazı sahabe makamlarmdandır. Üçgen bir alanı kaplayan türbe, sırtını Eğrikapı'nın kuzeyindeki burca dayamakta, güney ve batı yönlerinde moloz taş örgülü, sıvalı duvarlarla kuşatılmış bulunmaktadır. S. Ünver bu makamın L Mahmud döneminde (1730-1754) darüs-saade ağalarından Hacı Beşir Ağa tarafından keşfedildiğini rivayet eder. Eğrikapı' ya bitişik olan dikdörtgen açıklıklı kapının üzerindeki kitabede ise, türbenin 12517 1835'te II. Mahmud tarafından ihya edildiği belirtilmektedir. Yesarîzade Mustafa izzet Efendi'nin (ö. 1849) ta'lik hattı ile yazılmış olan manzum kitabenin metni Sah-haflar Şeyhizade Esad Efendi'ye (ö. 1848) aittir. Kitabenin üzerinde, beyzi bir madalyonun üzerinde II. Mahmud'un tuğrası yer alır.

Türbenin duvarlarında, ampir üslubunda demir parmaklıklarla donatılmış olan 6 adet dikdörtgen pencere sıralanmakta, kabrin başucunda silindir biçiminde, ki-tabesiz bir şahide, ayakucunda da çevredeki mezarlıktan getirilmiş bir taş bulunmaktadır.

BibL Ünver, *Sahabe Kabirleri*, 39-40; işli, *Sahabe*, 41-42; M. Hoccoğlu,

istanbul'daki Sahabe Kabirleri, ist., 1987, s. 106-107; Demiriz, *Türbeler*, 39.

M. BAHA TANMAN

HAFİYELİK

Günlük olaylara ve olası gelişmelere, örgütsel faaliyetlere ilişkin duyumları jurnal denen raporlarla II. Abdülhamid'in Yıldız Sarayı'ndaki özel bürosuna aktaran gizli polis ve ihbar örgütü. Türkiye'deki ilk gizli haber alma örgütü sayılır. Jurnalcilik da denmiştir. Resmi adı Umur-ı Hafiye olup ser-hafiye-i şehriyarî denen bir saray görevlisinin yönetimindeydi. 1908'de II. Meşrutiyet ilan edilince hafiye yasaklanmış, örgüt de dağıtılmıştır.

Başkent istanbul'u sürekli denetimde tutmak isteyen her padişah ve sadrazam, kendi dönemlerinin koşullarına göre istihbarat yöntemleri uygulamışlardır. Örneğin, Bostancı Ocağı'nda(->) bir sınıf oluşturan hasekilerden seçilen tebdil hasekileri, halk arasında dolaşarak önemli duyumları saraya ulaştırmaktaydılar. Ayrıca, enderun a-

ğalan da değişik kıyafetlerle kente çıkar, çarşılar, camilerde, asker ocaklarında konuşulanları, hattâ vezir konaklarında-ki toplamdan izlerlerdi. Amaç, ayaklanma ve komplo girişimlerini, yönetimden yakınma olup olmadığını öğrenmekti. 17. yy'dan başlayarak padişahlar da kentin kalabalık semtlerinde tebdil gezerek doğrudan bilgiler ve duyumlar edinirlerdi.

Yeniçeri ve Bostancı ocaklarının kaldırılmasından sonra bu tür istihbarat görevlerini mabeyin mensupları yapmaya başladılar. II. Mahmud (1808-1839), Abdül-mecid (1839-1861), özellikle de Abdüla-ziz (1861-1876) dönemlerinde hafiye denen, saray görevlileri, edindikleri duyumları saraya aktarıyorlardı. Kimileri ise böyle bir görevleri olmadığı halde kendileri hakkında "hafiye imiş" kanısını uyandırarak çevrelerindeki korkutuyorlardı.

II. Abdülhamid (hd 1876-1909) amcası Abdülaziz'in ve ağabeyi V. Murad'ın tahttan indirilmeleriyle (1876) sonuçlanan darbelerde istihbarat noksanlığının bu eylemleri kolaylaştırdığı kanısına varmış; Çerkeş Hasan Olayı(-0 ve Çırağan Olayı'nın(-0 ardından, halkı, orduyu, hükümet üyelerini sıkı bir denetimde tutmayı bir gereklilik olarak görmüştü. Aşın düzeyde kuruntulu oluşu, Yıldız Sarayı'ndan ayrılmayışı, ama istanbul'da hattâ ülkenin dört bir yanında neler olup bittiğini öğrenmeye a-şırı istek duyusu da bu gerekliliği kaçınılmaz kılmıştı. Pek çok gizli örgütün varlığı, eylemler ve ayaklanmalar ise bir haber alma sistemini gerektirmekteydi. Sonuçta, 1880'e doğru Yıldız Sarayı'nda bir ser-hafiye-i şehriyarînin yönetiminde u-mur-ı hafiye dairesi oluşturuldu. Eskiden, istanbulluların en onursuz iş saydıkları "ihbarcılık", bu kez "jurnalcilik" olarak parlak bir meslek, konumuna geldi. 1890' lı yıllarda Jön Türk hareketinin giderek daha etkili olması

nedeniyle de istanbul dışında, Selanik, Manastır, Edirne vb merkezlerde de hafiye bulundurulmaya başlandı. Hafiyeler örgütüne destek vermeyen, saraya jurnal sunmayan kamu görevlileri, haklarında kuşku uyandırmadan korkmaya başladılar. Öte yandan jurnal verenler, rütbeliler, yeni görevler ve ödüllerle saygınlık kazanmaktaydılar. Hafiyeler görevlerini kusursuz yaptıklarını kanıtlamak için, her gün gerçek ya da düzmece jumallar vermekteydiler. Özellikle siyasal hareketlerin arttığı zamanlarda bir günde saraya 3-5 bin jurnal verildiği oluyordu. Bunlar, ilgili büroda incelemeye alınıyor, fakat II. Abdülhamid, gelenlerin hemen tamamıyla doğrudan ilgileniyor; "Beş bin jurnalden ikisi doğru ise durum vahim demektir!" diyordu. Sözde Zaptiye Nezareti'ne bağlı olan ve 21 merkeze ayrılan hafiyelik örgütü, vezirlerin konaklarına kadar giren personel ve cariyelerle, selamlık dairelerindeki uşak ve ayvazlarla İstanbul'un en kalabalık ve korku uyandırıcı kuruluşuydu.

İstanbul, birbiriyle bağlantısı olmayan 21 hafiyeler örgütünün, geceli gündüzlü denetimindeydi. "Merkez" denen bellibaşlı semer, birer başhafiyenin yönettiği çok

HAFAA SULTAN TÜRBEA

494

495

HAKKAKIHK

sayıda hafiyeler izleniyordu. Merkezler; Yıldız ciheti (Sarıyer'e kadar), Babıâli, askeri okullar, Beyoğlu ciheti, İstanbul ciheti ve mevlevihaneler, Üsküdar ciheti, Çamlıca ve şehzadelerin köşkleri, Serasker Ka-- pisi (Beyazıt), Fatih ciheti, medreseler, Şeyhülislamlık, odalar ciheti, Liman Dairesi, Bakırköy ve Yeşilköy, Şişli ciheti, Tersane, Zaptiye Nezareti, Kadıköy ciheti, Beykoz'a kadar Anadolu yakası, tekkeler ve zaviyelerdi. Hafiyelerin belli büroları, karakolları yoktu. İzinsiz arama yapabilirler, gece gündüz dolaşırlar, halkın evlerini basarlar, gerekirse suç ögesi bırakırlardı. Buluşma yerleri kahvehaneler, mezarlıklar, kalabalık yerlerdi. Örgüt mensupları dört sınıfa ayrılmıştı. Tabaka-i bâlâ denen birinci sınıftakiler, saray erkânındandı. Bunlar jurnallarını doğrudan padişaha sunarlardı. İkinci sınıf hafiyeler, İstanbul'da ve başka vilayetlerde denetim yapmakta, gerektiğinde halk arasına dedikodu yayıp sonuçlarını jurnal etmekteydiler. Dış merkez-deİciler, sık sık "mühim maruzat için Der-saadet'e celbimi arzederim" yollu bir telgraf çekip izin aldıktan sonra İstanbul'a gelirlerdi. Üçüncü sınıf hafiyeler, birinci ve ikinci gruptakilerin maiyetinde görev yaparlar ve başhafiyelerine göre bunlara "Tahsin Paşa avanesi", "Ebülhüdâ avanesi", "Fehim Paşa avanesi" gibi adlar verilirdi. Dördüncü sınıftakiler genellikle kamu görevlileriydi. Bunlar, jurnalları karşılığında ödüllendirilirdi.

Kendilerinden en çok çekimlen ünlü ser-hafiyeler, Fehim Paşa, İzzet (Holo) Paşa, Selim Melhame, Necib Melhame, Sansür Kemal, Baba Tahir, Tüysüz Tayyar, Andon Köçeyan, Basurcu Ağâh Paşa, Hafiye Ah-med Paşa idi. II. Meşrutiyet ilan edilince yurtdışına kaçmaya çalıştılar; bazıları i-dam veya linç edildi. Lağvedilen hafiye örgütü, İstanbulluların nefret kaynağı oldu. Yıldız Sarayı'nda biriken yüzbinlerce jurnal ise 31 Mart Olayı'ndan sonra sandıklarla Harbiye Nezareti'ne götürüldü. Balkan Savaşı sırasında tamamı yakıldı. Böylece, haklarında bir belge çıkacağı korkusu ile kâbuslar yaşayan İstanbul halkı toptan aklandı.

Hafiyelik ve jurnalcilik, II. Abdülhamid dönemine ait anılarda en çok işlenen konulardandır. Küçük Said Paşa, anılarında, hafiyelerin kendisini nasıl izlediklerini ve çektiği sıkıntıları, evine gelen kavun sepetlerinin bile kontrol edildiğini, vezir konak-larındaki sırnaşık hafiyeleri, bunların jurnal uyduruşlanm, padişahın hafiyelere belge çaldırışını; mabeyin başkâtiplerinden Mehmed Tevfik Bey, padişaha rüya anlatmaya gelenleri, pek cahil kişilerin yazdıkları ipe sapa gelmez jurnalları, tutuklanan hafiyeleri; Halil Sedes, hafiyelerin duyum uydurmalarını, her gün saraya ortalama 2 bin dolayında jurnal geldiğini, hafiye örgütünün "gestapo" denen korkunç teşkilatın bir örneği olduğunu vb anlatmışlardır.

Bibi. Mahmud, *Hafiyelerin Listesi*, I-II, îst., 1909; Said Paşa, *Antlar*, ist., 1977, s. 80 vd.; Mehmet Tevfik Bey (Biren), *//. Abdülhamit, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hâtıraları*, I, ist.,

1993, s. 21 vd; H. Sedes, "Abülhamid II ve Vilhelm II", *Tarih Dünyası*, S. 6; Osman Nu-ri-Ahmed Refik, *Abdülhamid-i Sâni ve Devr-i Saltanatı*, I-III, ist., 1327, A. Tugay, *ibret*, I-II, ist., 1962.

NECDET SAKAOĞLU

HAFSA SULTAN TÛRBESİ

bak. SULTAN SELİM KÛLLİYESİ

HAHAMBAŞNiK

Yahudilerin dinsel önderliği. Osmanlı ülkesinde yaşayan Yahudileri yakından tanıyan II. Mehmed (Fatih) İstanbul'un fethinden sonra Bizans dönemi Yahudi cemaati lideri Haham Moşe Kapsali'yi huzuruna çağırarak kendisine hoca diye hitap etti ve altın ve gümüş hediyelerle onurlandırdı. Yahudi toplumunun düzen ve yaşamının teşkilatlandırılmasını da kendisine emanet etti. Hahambaşı sıfatı ile görev yapan Kapsali'nin yetkileri ve sarayla ilişkileri açıklıkla bilinmemektedir. Ancak bazı Rum kaynakların Fatih'in tüm gayrimüslimleri -bu arada Yahudileri de- Rum Ortodoks Patriği II. Gennadios'a bağladığı iddiasında isabet yoktur. Zira Fatih Edirne' den yakinen tanıdığı Yahudilerin Ortodokslar ile hiçbir ortak yanlarının bulunmadığını ve dini liderlerinin hahambaşı olması gerektiğini

bilmekteydi.

Yahudiler tarafından ödenen vergilerden biri de "cizye-yi rav" veya "rav akçesi" idi. Bir hahambaşıya sahip olabilme hakkının karşılığı olarak kabul edilen bu sembolik verginin sarayca mı talep edildiği, yoksa cemaat tarafından mı önerildiği tartışmalıdır.

Kapsali'nin siyasi ve ruhani bir lider o-larak hareket etmesi ve saraya sık sık davet edilmesine karşın halefi Eliyau Mizra-hi, esas itibariyle aynı yetkilerle donanmış olmasına rağmen biraz da özellikle İspanya'dan gelen göçmenlerin katkısı ile cemaat yapısının değişmesi sonucu, cema-

Haim Moşe Becerano

Naim Güleriyüz koleksiyonu

atin mali konuları ve vergilendirilmesi ile bizzat uğraşmayacağını belirtti. Mizrahi cemaatinin ruhani liderliğini yürütürken mali konulan "kahya" diye anılan Rabbi Saltiel düzenliyor, vergileri topluyor ve ö-düyordu. Saray ve hükümet ile sık sık temasları sonucu da cemaatin en önemli kişisi haline gelmişti. Düzene uyum gösterildiği, kurallara uyulduğu ve vergiler hazineye muntazam ve kesintisiz ulaştığı sürece devlet, bu görevlerin kimin tarafından yürütüldüğü ve sıfatı konusunda pek ilgilenmiyordu.

Nitekim gerek 15. yy'dan, gerek 16. yy'dan kalan resmi kayıtlarda "metropo-lid-i yahudiyan-ı İstanbul!" terimine rastlanmaktadır. Hiyerarşik bir ruhban sınıfına sahip olmayan Musevilikte metropolit sıfatı bulunmamakla beraber bazı resmi makamlar Hristiyanlık yapısındaki bu deyim Yahudiler için de kullanmakta bir mahzur görmemişlerdir.

Hahambaşılık diye anılan makamın tüm Osmanlı Yahudilerini mi, yoksa sadece bir cemaat mensuplarını mı temsil ettiği de tartışmalı olmakla beraber fiili durum gerek Kapsali'nin, gerek Mizrahi'nin Osmanlı hükümdarları tarafından başkent ha-hambaşısı olarak tüm Yahudiler adına muhatap kabul edildiğidir.

Mizrahi'nin ölümünü (1526) takiben İstanbul Romanyot ve Sefaradları bir aday konusunda anlaşamayınca bu makam boş bırakıldı. Görevin ifası geçici olarak Tam ben Yahya'ya verildi. Daha sonraki yıllarda İstanbul Yahudileri hahambaşılarını kendi aralarında seçerek sonuçlarını devlete bildirmekle yetindiler. Ne var ki bu yöntemle Yahudiler, Rum ve Ermenilerin aksine, padişah beratına sahip ve makamı resmen tanınmış bir liderden yoksun kaldı. *Takvim-i Vekayi'nin* 23 Şevval 12507 22 Şubat 1835 tarihli sayısından anlaşılacağı gibi, II. Mahmud dönemi ıslahatları ışığında Yahudiler de Babîâlî'ye müracaat ile "Sultanın sadık ve eski reayalarından olan Yahudilerin de manevi liderlerine resmen berat verilerek Babîâlî'de is'ad edilmesini" talep ettiler. Talep uygun görülerek kabul edildi ve 1835'te Abra-ham Levi resmen berat alan ilk hahambaşı olarak göreve başladı.

Kayda değer bir husus Eliyau Mizrahi'nin ölümünden sonra hahambaşılık makamının 19. yy'a kadar neden boş kaldığı veya bırakıldığıdır. Shmuelewitz'e göre mevcut değişik cemaat ve toplulukların kimi hahambaşı seçeceklerine dair bir anlaşmaya varamamış olmaları, değişik kökenli topluluklar arası keskin fikir aykırılıkları nedeniyle tüm eğilimleri temsil edecek yetenekte birinin bulunamaması ve bu sorumluluğu yüklenmeye hazır bir adayın veya adayların çıkmaması gibi ihtimallere bağlı olabilir.

1862'de İstanbul Yahudileri arasındaki aydın-tutucu çekişmesinin ciddi boyutlar alması üzerine Abdülaziz, Fuad Paşa'nın teşviki ile, 2 Safer 1280/19 Haziran 1863'te Edirne Hahambaşısı Yakir Geron'un İstanbul'a gelerek hahambaşı kaymakamı sıfatıyla göreve başlamasını, 21 Safer 1280/7

David Asseo

Naim Güler yüz koleksiyonu

Temmuz 1863 tarihli iradesi ile de Yahudi cemaatinin 1856 tarihli Islahat Fermam esasları dairesinde bir reform tasarısı hazırlayarak onay için Babiâli'ye sunmasını emretti. Judeo-Espanyol dilinde hazırlanan ve Babiâli'ye Türkçe çevirisi sunulan Hahamhane Nizamnamesi *Takvim-i Vekayi'de* ilan edildi ve 19 Zilhicce 1281/ 3 Mayıs 1865'te yürürlüğe girdi.

5 ana fasılda toplanmış 48 maddeden ibaret nizamnamede hahambaşının seçimi, görevleri Meclis-i umumi (genel kurul), Meclis-i cismani (laik kurul) ve Meclis-i ruhani'nin (dini kurul) seçimi, görev ve yetkileri düzenleniyordu. Hahambaşı-nm evinin ve kançelaryamn Unkapanı veya Cibali'de olması öngörülen (madde 11) nizamnameye göre hahambaşı, seçildiğinde 30 yaşından genç ve 70 yaşından yaşlı olamazdı. Yeni nizamnameye göre seçilen ilk hahambaşı Yakir Geron'dur.

Osmanlı İmparatorluğu'nun son ha-hambaşısı Haim Nahum'un 1920'de istifasından sonra Edirne Hahambaşısı Haim Moşe Becerano İstanbul hahambaşı kaymakamı olarak 1931'e kadar görevde bulundu. Ancak Türk Yahudileri 1952'ye kadar hahambaşısız kaldılar.

II. Dünya Savaşı'nın sona ermesi ve Demokrat Parti iktidarının göreve başlamasını takiben hahambaşılık kurumu adına verilen 12 Mayıs 1952 tarihli dilekçeye cevaben 29 Mayıs 1952 tarih ve 15053 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi yayımlandı. Açık bulunan İstanbul hahambaşılığı için yeni bir kanun ve tüzük yapılınca kadar bir defaya mahsus ve geleceğe ait hiçbir hukuki hüküm ifade etmemek kaydı ile Musevilerin aralarından seçecekleri bir intihap (seçim) heyeti vasıtası ile seçim yapılmasını öngören kararnameye istinaden 25 Ocak 1953'te seçilen Cumhuriyet tarihinin ilk hahambaşısı Refael David Saban'dır.

HAHAMBAŞILAR

Moşe ben Eliya Kapsali (1453-1496) Eliyau Mizrahi (1496-1526) Tam ben Yahya (1526-1542) Eli Benjamen Ha-Levi (P-1540) Menahem Bahar Samuel (?-?) Eli ben Haim (1575-1602) Yahiel Bossan (P-1625) Jozef Mitrani (?-1639) Yomtov ben Yaeş (1639-1660?) Yomtov ben Hananya Benyakar

(1660 P-1677) Haim Kamhi (P-1730) Yuda Benrey (?-?) Yuda ben Samuel Rosanes (P-1727) Samuel Levi (1727-?) Abraham ben Haim Rosanes (P-1743) Salamon Haim Alfandari (?-?) Mair İshaki (?-?) Eliya Palombo (17Ö2-?) Haim Yaakov ben Yakar (?-?) Abraham Levi (1835-1837) Samuel Haim (1837-1839) Moşe Fresko (1839-1841) Yakov Behar David (1841-1854) Haim Ha-Kohen (1854-1860) Yakup Avigdor (1860-1863) Yakir Geron (1863-1872) Moşe Levi (1872-1908) Haim Nahum (1908-1920) Haim Moşe Becerano (1920-1931) İsak Şaki (1931-1940) Rafael David Saban (1952-1960) David Asseo (1961)

Saban'ın ölümü (1960) üzerine hahambaşılık kurumu adına verilen 26 Aralık 1960 tarihli dilekçeye cevaben bu kez Bakanlar Kurulu'nun 10 Mayıs 1961 tarih ve 5/1189 sayılı kararıyla açık bulunan Yahudi hahambaşılığı için aynı koşullarla seçim yapılmasına karar verildi. 21 Ağustos 1961'de yapılan seçimi kazanan David Asseo halen görevine devam etmektedir.

Bibi. M. Epstein, *The Leadership of the Ottoman Jews in the Fifteenth and Sixteenth Centuries, Christian and Jews in the Ottoman Empire*, I, Newyork, 1982, s. 100-115; A. Galante, *Historie des Juifs d'Istanbul*, I, ist., 1941, s. 108 vd.; A. Galante, "Historique de la renaissance officielle des grands rabbins de Turquie", *Hamenore*, c. X, S. 1-2-3, s. 2-4; N. Güleriyüz, *Türk Yahudileri Tarihi*, I, ist., 1993, s. 192-193; A. Shmuelewitz, *The Jews of the Ottoman Empire in the late 15th and 16th Centuries*, Leiden, 1984, s. 25; S. Shaw, *The Jews of the Ottoman Empire and the Turkish Republic*, Newyork, 1991.

NAİM GÜLERİYÜZ

HAKKÂKLİK

Zümrüt, yakut, firuze, yeşim, *topaz*, akik, nefes ve inci gibi değerli taşlarla altın, gümüş, bakır ve pirinç gibi değerli ve işlenebilir maden zeminler ya da tahta üzerine erkek (kabartma) ve dişi (oyma) motif, yazı ve resim kazıma sanatı.

Oyma ve kabartmalar "kalem" adı verilen çelik aletle yapıldığı için hakkâklık, kalemkârlık içinde anılmış; başta İstanbul

olmak üzere Osmanlı şehirlerinde bu sanatı uygulayanlar daha çok mühür kazıdıkları için de mühürcülük vasıtasıyla gelişmiştir. Hakkâklar ayrıca para, madalya, cilt kapağı süslemede kullanılan şemse ve matbaa harfi kalıpları da hazırlamışlardır.

İstanbul hakkâklar üzerine bilgi veren ilk kaynaklar arasında Evliya Çelebi'nin

Seyahatname adlı eseri yer alır. Hakkâklar üç ayrı başlık altında toplayan Evliya Çelebi, birbirleriyle ilişkili olmakla beraber değerli taş işleyicilerle mühürcüleri ayırır. "Esnâf-ı Hakkâkân" adıyla andığı bu gruptan 105 ustanın 35 dükkânda Seylan akiği, firuze ve yeşim üzerinde çalıştıklarını yazar. Evliya Çelebi'de ayrıca "Esnâf-ı Mühürkünân" diye tanıtılan 80 ustanın 50 dükkânda mühür kazıdığı, bunlar arasında IV. Murad döneminde (1623-1640) Mahmud Çelebi, Rıza Çelebi, Ferid Çelebi gibi üstatlar yetiştiği, bunların vezirlere mühür kazıdıkları ve bir mühür için 100 kuruştan 500 kuruşa kadar değişen ücretler aldıkları kaydedilir. *Seyahatname*'de "Esnâf-ı Mühürkünân-ı sim ve heyâkil" a-dıyla ayrıca tanıtılan 40 ustanın 15 dükkânda gümüş mühür ve tılsımlar kazıdığı, Yemen akiği üzerinde çalışmadıkları da kaydedilir.

17. yy'dan kalma bir *Es 'ar Defteri*'nde de mühür çeşitlerine göre fiyatlar belirlenirken hakkâklığın en yaygın dalı olan mühürcülük üzerine bilgi verilir. 1640 tarihli bu kaynakta 1,5 akçeden 160 akçeye kadar değişen mühür çeşitleri tanıtıldığı gibi Müezzîn Mehmed Çelebi, Abbâdî Abdullah ve Üstat Mahmud gibi mühürcülerden de söz edilir. Bu kaynakta ayrıca hak-kâkların demir, gümüş ve pirinç üzerine tılsım kazıdıkları zaman züyuf akçe zamanında kazıdıklarının yarısı kadar ücret alacakları da belirtilmektedir.

Hakkâklar da öteki esnaf toplulukları gibi lonca ve gedik usulüne göre çalışır, kendi aralarından seçtikleri "serhakkâk" ya da "hakkâkbaşı" adıyla anılan bir reisleri bulunurdu.

İstanbul'da, mühür kullanımının yaygın olduğu yüzyıllarda hakkaklar bugünkü Sahaflar Çarşısı'nda(->) topluca bulunuyorlar ve burası Hakkâklar Çarşısı adıyla anılıyordu. Hakkâklar kazıdıkları mühürleri denerler, hata varsa düzelttikten sonra sahiplerine teslim etmeden kendileri için tuttıkları bir deftere örnek olarak basarlardı. Böylece hem kimlere mühür kazıdıklarını bilirler, hem de kendi eserlerinden oluşan bir deftere sahip olurlardı. "Hakkak mecmuası" ya da "mühür mecmuası" adı verilen bu defterlerin örneklerine bazı eski kütüphanelerde rastlanmaktadır.

Hakkâklar kazıdıkları mühürlere genellikle çok küçük bir imza ve tarih de koyarlardı. Bu imzalardan hakkâkların da şairler gibi kısa bir mahlas aldıkları görülüyor. Bu tür mahlaslardan Ali, Aşkî, Az-mî, Dana, Hüsnî, Mislî, Resmî, Sâmî, Sırrî, Yümnî ve Zekî gibi usta mühürcüler tespit edilmiş bulunmaktadır.

Hakkâklık, çinkografi yönteminin gelişmesi, mühür yerine imzanın yaygınlaş-

HAKKI TARIK US KÜTÜPHANESİ 496

497

HALEP PASAJI

ması üzerine İstanbul'da ancak 1960'lı yıllara kadar önemini yitirerek ayakta durabilmiş, sonraki yıllarda okuma yazma bilmediği için imza yerine mühür kullananların ihtiyaçlarına cevap veren tek tek mühürcüye Yeni Cami arkasında rastlanılır-ken zamanla bunlar da ortadan kalkmıştır.

Bibi. Evliya, *Seyahatname*, I, 575; Büngül, *Eski Eserler*, II, 25-26; P. Lecomte, *Türkiye'de Sanatlar ve Zeneatlar. Ondokuzuncu Yüzyıl Sonu*, ist., ty, s. 169-171; M. Z. Kuşoğlu, "Dünkü Sanatlarımızdan, Hakkâklık ve Mühürcülük", *Köprü*, S. 52 (Temmuz 1981), s. 30-31; M. S. Kütükoğlu, *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Deften*, ist., 1983, s. 222-223; Y. Yücel, *Osmanlı Ekonomi-Kültür-Uygarrhk Tarihine Dair Bir Kaynak. Es'âr Defteri (1640 Tarihli)*, Ankara, 1992, s. 96-97; "Hakkâklık", *TA*, XVIII, 330-331.

İSTANBUL

HAKKI TARIK US KÜTÜPHANESİ

Bayezid Külliyesi'nin(->) sıbyan mektebinde kurulu Vakıflar Başmüdürlüğü'ne bağlı özel vakıf kütüphane. Kütüphaneye, Kapalıçarşı önünde uzanan külliye avlusu duvarı dibindeki dükkânlar arasından girilir.

Gazeteci, yazar, öğretmen, Giresun milletvekili Hakkı Tarık Us'un (1889-1956) vasiyetine göre kurulmuş ve 21 Ekim 1965' te hizmete açılmıştır.

Yaşamı boyunca kitap ve birçok değerli eski gazete ile dergi toplayan H. T. Us bunları Cağaloğlu'ndaki Vakıf Yurdu'nda depolamıştı. içinde Balkanlar'da basılmış nadir gazete ve dergilerin de yer aldığı süreli yayınlarla, çoğu divan 178 adet yazma ve eski-yeni harfli basma kitapları kapsayan koleksiyonun bugünkü mevcudu 20.000'dir. Ufak-tefek bağışlar dışında, derme sayısında artış olmamaktadır. Kuruluşundan günümüze ortalama tek personelle kamuya açık olan kurumda, çağdaş kütüphaneciliğin gerekli kıldığı işleve erişilememiştir. Kurulduğu yıl atanan görevlinin 1990'da ölümünden sonra, o-nun oğlu, tarih dalında üniversite eğitilmiş görevli-yönetici bu işlevi yerine getirmektedir. Üniversite ve onun üstü eğitim düzeylerinden yerli-yabancı, günde ortalama altı kullanıcısı olan kütüphane çarşamba, perşembe ve cuma günleri saat

12.00-17.00 arası açıktır. Başvurular doğrudan kütüphaneye yapılır. Girişte soba ile ısıtılan okuma salonu ve büro, arkada çelik raflı deposu bulunur.

Eser adına göre alfabetik fiş katalogu yapılmıştır. Dergi fişlerinin hazırlanmasında, Hakkı Tarık Us'un aile dostlarından Sıdika Karadeniz'in; eski harfli basma e-serlerin tasnifi ile fişlerinin hazırlanmasında ise Seyfettin Özege'nin büyük yardımları olmuştur.

Bibi. G. Kut, "İstanbul'daki Yazma Kütüphaneleri", *TD*, S. 33, 1980-81; M. Alpay-S. Özkan, *İstanbul Kütüphaneleri*, ist., 1983; N. Taylar, "İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal ve Hakkı Tarık Us Kütüphanesi", (İÜ Edebiyat

Fakültesi Kütüphanecilik Bölümü bitirme tezi), 1974; *istanbul Kütüphaneler ve Müzeler Rehberi*, İst., 1993.

HAVVA KOÇ

HALAS VAPURU

Şehir Hatları işletmesi vapuru. Şirket-i Hayriye'nin yıllarca hizmet vermiş 71 baca numaralı, en ünlü ve en büyük yolcu vapurudur.

1913'te Şirket-i Hayriye'nin hissedarlar meclisi, yöneticilerden Necmeddin Molla'nın (Kocataş) girişimiyle on vapur birden satın almak için harekete geçmişti, ilk üç vapurun siparişi ingiltere'deki Fairfield gemi inşa firmasına verilmiş, bunlara şirketin kurulmasında büyük emeği geçen üç devlet adamının adının verilmesi uygun görülmüştü. Şöyle ki, 71 baca numaralı o-lanma Cevdet Paşa, 72 numaralı olanına Fuad Paşa, 73 numaralı olanına da Reşid Paşa adları verilecekti. O günlerde I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesi ve Osmanlı Devleti'nin karşı safta yer alması üzerine, ingiltere hükümeti ilk iki vapurun anlaşmasını derhal iptal etti; denize inmiş ve donanım çalışmaları sürdürülen 73 numaralı Reşid Paşa'ya da el koydu.

Halas, 1914'te, ingiltere'de, Glasgow' da Fairfiled Shipb. Cop. tezgâhlarında buharlı yolcu vapuru olarak inşa edilmişti. 558 gros, 339 net tonluktu. Uzunluğu 49 m, genişliği 7,9 m, su kesimi 2,4 m idi. Fairfield yapımı, 2 adet 406 beygirgücün-de tripil buhar makinesi vardı. 12-13 mil hız yapabiliyor, yazın 1.053, kışın 921 yolcu alabiliyordu.

Hakkı Tarık Us Kütüphanesi

Erkin Emiroğlu,

71 baca numaralı Halas Vapuru *Salâhaddin Giz*

ingiliz hükümeti, "Water-Witch" adı verilen bu vapuru şirkete teslim etmedi. Vapur ancak 30 Ekim 1918 günü imzalanan Mondros Mütarekesi'nden sonra ingiliz işgal Kuvvetleri Komutanlığı emrinde çalıştırılmak üzere ingiltere'den istanbul'a yollandı. Gelirken de Çanakkale'den aldığı ingiliz askerlerini izmit'e bıraktı, ingiliz bayrağı çekili olarak istanbul Liman'na giren vapurla ingilizler daha sonraları, asker, kömür, at, katır ve diğer levazım maddelerini Selanik, Çanakkale gibi limanlara taşıdılar, hattâ bir ara mayın bile naklettiler; sonra bir süre de istanbul'daki ingiliz ailelerim Boğaz'da gezdirdiler. O günlerde süvarisi, şirketin eskilerinden Palas Efendi Kaptan'dı.

Vapur ancak 1922'de Mudanya Muta-rekesi'nin imzalanmasından sonra Şirket-i Hayriye'ye iade edildi. Başlangıçta 73 numara olarak karar verilen baca numarası 71; Reşid Paşa adı da istanbul'un 6 Ekim 1923'teki düşman işgalinden kurtuluşu şerefine kurtuluş anlamına gelen Halas olarak değiştirildi.

Şirket, yıllarca Boğaziçi'nde yolcu taşıyan Halas ile yazları mehtaplı gecelerde

Adalar'a, Yalova'ya, Çınarcık'a müzikli, eğlenceli, büfeli, içkili özel seferler de düzenledi. Süvarisi Sezai Efendi Kaptan'dı.

1945'te Şirket-i Hayriye'nin Münakalat Vekaleti tarafından satın alınması sonucu, bacasına idarenin ay-yıldızlı, çift çapalı arması yerleştirildi. 12 Aralık 1983'te hizmet dışı bırakılan bu güçlü ve sağlam vapur 1985'te işadamı ve gazete sahibi Haldun Simavi tarafından satın alınarak tadil edildi, kazanı ve buhar makineleri çıkartılarak yerine dizel motor takıldı. 80 yıllık bir tekne olan bu ünlü tekne günümüzde ö-zel kamaraları olan lüks bir yat olarak hizmet vermektedir.

ESER TUTEL

HALASKÂRGAZİ CADDESİ

Taksim Meydanı'ndan başlayarak Şişli'ye doğru giden yolun Harbiye'den Şişli Camii'ne kadar uzanan bölümü.

Günümüzde Taksim Meydanı'ndan Şişli Camii önlerine kadar uzanan; Taksim' den Harbiye'ye kadarki bölümünün adı Cumhuriyet Caddesi(->) olan, Harbiye kavşağından Şişli Camii'ne kadar da Halaskârgazi Caddesi adını alan yolun bütünü, Cumhuriyet öncesinde Şehit Muhtar Bey Caddesi idi. Bu ad caddeye Otuz Bir Mart Olayı(->) sırasında Taksim civarında şehit olan Muhtar Bey'in anısına verilmişti.

Cumhuriyet'ten sonra, 1918-1919 arasında, Anadolu'ya geçmeden önce burada bir evde oturmuş (bak. Atatürk Müzesi) o-lart Mustafa Kemal'in anısına yolun Harbiye kavşağı ile Şişli Camii arasında kalan bölümü Halaskârgazi Caddesi oldu.

Halaskârgazi Caddesi'nin iki yanında yer alan Harbiye, Pangaltı, Osmanbey, Şişli semtlerinin bulunduğu bölgenin yeni bir kentsel gelişme eksenine haline gelmesi, 19- yy'm ikinci yansından itibaren Batılılaşma sürecine ve Batılı yaşam biçimi özlemlerine bağlı olarak gerçekleşti. 1870 Beyoğlu yangınından sonra, Beyoğlu'n-daki sefaretler, yabancı misyonlar, Levantenler kendilerine yeni yerleşme alanları ararlarken, bir yandan Ayaspaşa-Gümüş-suyu çevresine, öte yandan Taksim'den Şişli'ye doğru yöneldiler. Aynı dönemlerde Taksim-Harbiye-Maçka ekseninde inşa edilen büyük askeri ve resmi binalar, o-kullar, örneğin semte de adını veren Harbiye Mektebi çevrenin önemini artırdı. Yine aynı bölgede eskiden beri yerleşmiş olan, 19. yy'ın son çeyreğinde ise tercihen yerleşmeye başlayan gayrimüslim azınlıkların okul, dini yapı, hastane vb binaları bulunuyordu.

O zamanlara kadar çayırar, çilek tarlaları, bahçelerle kaplı olduğu bilinen bugünkü Harbiye, Teşvikiye, Maçka sırtlarında 1870'lerden sonra askeri binaların yanında bahçeler içinde güzel konaklar da kurulmaya başlandı. Bugünkü Halaskârgazi Caddesi'nin batısında ise, kagir binalar, konutlar, konaklar yapıldı. Yine de 20. yy' in ilk on yılında caddenin bugünkü Rumeli Caddesi kavşağına kadar uzanan

bölümünden sonra, yerleşme seyrekleşiyordu.

1881'de atlı tramvay Şişli'ye kadar uzadı. 1913'te Taksim'den gelen bu hat elektrikliye dönüştürüldü. Şişli'den ilerde Büyükdere Caddesi'nin(->) üzerine Tramvay Deposu yapıldı. Şehit Muhtar Bey (şimdiki Halaskârgazi) Caddesi ve çevresi t-tramvayın işlemeye başlamasıyla daha da önem kazandı ve bir konut bölgesi olarak gelişti.

1918 tarihli Necip Bey haritalarında Harbiye Mektebi önünde çatallaşan ve kuzeye, Şişli'ye doğru uzanan Şehit Muhtar Bey Caddesi'nin batısında daha eski bir konut yerleşme bölgesi, doğusunda ise Harbiye kavşağından kuzeye doğru bahçeler içinde Rus Hastanesi, varlığını bu-

gün de sürdüren, İnci Sineması'nın ve sıra dükkânların bulunduğu adadaki geniş bahçeli Ermeni Katolik Kilisesi ve Pangaltı Ermeni Lisesi binaları, boş arsalar, bahçeler ve oldukça ilerde Etfal Hastanesi görülüyor. 1934 tarihli *istanbulRebberi'nde*, Şehit Muhtar Bey Caddesi'nin güney bölümü artık Cumhuriyet Caddesi olmuştur. Harbiye önünde çatallaşan yol doğruya doğru Vali Konağı Caddesi olarak ayrılırken, kuzeye doğru Halaskârgazi Caddesi olarak devam etmektedir. Caddenin doğusu Gazi Halaskar (bugün Halaskârgazi) Mahallesi, güneybatısı Bozkurt, kuzeybatısı Cumhuriyet mahalleleridir.

1940'lardan itibaren cadde bugünkü görünümünü almaya başladı, iki tarafına önce apartmanlar sıralandı; daha sonraki yıllarda apartmanların alt katları dükkânlara, banka şubelerine dönüştü. 1960-1970 arasında kentin şık alışveriş merkezinin Beyoğlu'ndan Osmanbey'e doğru kay-masıyla caddenin iki yanında büyük dükkânlar, alışveriş merkezleri, içlerinde çok sayıda dükkân, sinema, kafe, eğlence yeri de olan pasajlar kuruldu. Günümüzde Halaskârgazi Caddesi, kentin kuzey kesimlerinin Taksim'le bağlantısını sağlayan ana ulaşım arterlerinden biri olduğu kadar, en önemli ve canlı alışveriş ve iş merkezlerinden biridir. Son yıllarda cadde, gidiş-geliş tercihlili yol olarak düzenlenmiş; trafik yükü, bir bölümü Abide-i Hürriyet Caddesi'ne kaydırılarak hafifletilmeye çalışılmıştır. Caddenin doğu yakasında daha çok büyük bankaların şubeleri, alışveriş merkezleri ve pasajlar, Atatürk Müzesi, Gazi ve Kent sinemaları karşı yakada ise dükkânlar, işyerleri, tarihi Pangaltı Hamamı, ilk telefon santrallerinden de biri olan Osmanbey Postanesi, Şişli Vergi Dairesi, Site Sineması ve Pasajı, geniş bahçe içindeki Bulgar Eksarhhanesi Binası(~») vardır.

İSTANBUL

HALE VAPURU

Şirket-i Hayriye'nin 49 baca numaralı yandan çarklı son iki vapurundan biriydi; öteki ise eşi olan 50 numaralı Seyyale'dir. 1904'te, İngiltere, Glasgow'da Fairfield Shipb. Cop. tezgâhlarında buharlı yolcu vapuru olarak yapıldı. Pırıl pırıl parlayan pirinçten bacası ve zarif silüetiyle dikkati çekiyordu. Gövdesi çelik olup 184 gros,

Halaskârgazi
Caddesi'nin
Şişli yönüne
doğru
görünümü.

Yavuz Çelenk,
1994

Hale Vapuru

Eser Tutel koleksiyonu

87 net tonluktu. Uzunluğu 30,6 m, genişliği 5,9 m, sukesimi 2,6 m kadardı. İki genleşmek', 350 beygircücünde buhar makinesi vardı. Yandan çarklıydı. Tam istim tuttuğu zaman saatte 14 mil kadar hız yapıyordu. Eşi Seyyale ile birlikte Boğaz postalarının en süratli vapuru olduğu için büyük rağbet gördü. Baştan kıça kadar u-zanan güvertesi açıktı, orta katta iki salonu, alt katta da iki kamarası vardı. Süvarisi Sezai Efendi Kaptan, başmakini Rıza Mustafa Usta idi.

I. Dünya Savaşı'nın çıkmasından bir süre sonra, 1915'te eşi Seyyale ile birlikte iskele ve Limanlar Kumandanlığı'nın emrine verilen Hale, Çanakkale ile istanbul a-rasında subay ailelerini taşıdı, sonra şirkete iade edildi. Şirket, bu iki yeni vapurunu filoda tutabilmek için çok uğraştıysa da bizzat Başkumandan Vekili Enver Paşa' nın ihtiyaç göstermesi üzerine yeniden ordunun emrine vermek zorunda kaldı. Gerçekten zarif, süslü ve her bakımdan sanat eseri olan kamaraları, kanapeleri, tahta aksamı çok kısa bir süre içinde baltalarla sökülüp parçalanarak çıkarıldı, iki vapur da yük, özellikle kömür taşıyacak hale getirildi. Aylarca Zonguldak'tan istanbul'a kömür taşıdı.

Hale, 12 yıllık bir tekneyken, 29 Temmuz 1916'da, Boğaz'ın Karadeniz çıkışının doğusunda Rus denizaltısı Tjulen tarafından tahrip edilerek ağır hasar gördü ve dibe oturdu. Onarılmak amacıyla büyük zorluklarla istanbul'a çekildiyse de o-narılamadı. 1919'da enkazı hükümete bırakıldı.

ESER TUTEL

HALEP PASAJI

istiklal Caddesi 140 numaradadır. 1885'te Halepli M. Hacı tarafından kagir olarak yaptırılmıştır.

iki tarafında dükkân sıralarının bulunduğu orta geçidin üzeri kısmen tonoz örtülü, kısmen de açıktır. Pasajda, cadde ü-zerinde bir birahane, içerde Ballatî'nin piyano ve müzik mağazası ile Onnik Poutc-hadjian'a ait başka bir birahane ve üst katlarda da banker ve tüccar büroları ile italyan mahkemesi vardı. Fakat yapıya gerçek ününü sağlayan, arka

kısmına sonradan ahşap olarak inşa edilmiş ve pasajla giriş-çıkış bağlantısı bulunan Pera Sirk'i'dir (Cirque de Pera). Burası ilk yıllarda cambazların binicilik gösterilerine sahne olduysa da, 1899'da binada tiyatro ve ope-

HALEP VAPURU

498

T

499

HALI MÜZESİ

Sultan Ahmed Camii Hünkâr Kasn'nm Halı Müzesi olarak kullanılan binası. *Yavuz Çelenk, 1994*

Halep Pasajı'nın değişmeden günümüze ulaşan ön cephesi. *Yavuz Çelenk, 1994*

ra da oynatılabilmesi için bazı değişiklikler yapılır. Ancak esaslı değişiklik 1904'teki yangından sonra Mimar Campanaki'nin buraya ilk tiyatro binası şeklini vermesiyle olur. 1906'da adının "Varyete Tiyatrosu" olarak değiştirilmesinden sonra çeşitli Türk toplulukları da burada temsiller vermeye başlar. Cumhuriyet döneminde adı gene değiştirilerek "Fransız Tiyatrosu" olursa da, 1942'de "Ses Sinema ve Tiyatrosu" adını alır. İçerde ise, bir kenarında sahne ile, tam karşısında iki katlı balkon ve üç kenarında üç kat localarının bulunduğu dikdörtgen bir salonu vardır. Üst localarına da gene pasaj katlarından girilen bu salon, yoğun bezemeleriyle döneminin barok özelliklerini yansıtır. Çift yönlü tavan kirişleriyle, aralarındaki dikdörtgen boşluklarda oluşturulan floral göbekler yıldız bezemelidir ve locaların önlerinde de her katta tekrar eder. Fakat zamanla tavanlar değilse de localar bazı değişikliklere uğrar; bezemeleri dökülür, değişik renklere boyanır ve kadife koltuklar da yıpranır.

1963'te bakımdan geçirilerek "Dormen Tiyatrosu" olan salon, 1972'de tamamen bir sinema salonuna dönüştüyse de 1989' da Ferhan Şensoy tarafından tümüyle restore edilerek bugünkü son şeklini alır. Fakat bundan önce, 1984'te pasajın sahipleri olan Süreyya Paşa'nın torunları kat karşılığında bir inşaat şirketiyle anlaşarak, yalnızca ön cepheyi korumak şartıyla binayı tümüyle yıktırarak yerine betonarme bir işhanı inşa ettirmişlerdir. Ekim 1986'da tamamlanan bu yeni şekle göre arkadaki Yeşilçam Sokağı'na bakan parselin de eklenmesiyle iki uçtaki blok, ortada iki katlı dükkân sıralarından oluşan pasajla birleşir. 1989'da restorasyonu biten tiyatro da buradan iki dükkânın kiralanarak giriş

verilmesiyle pasaja bağlanır. Ayrıca gene aynı yıl, alt katta, Batı standartlarına uygun 350 koltuklu Beyoğlu Sineması'nın da hizmete girmesiyle burası Beyoğlu'nun kültürel ve sanatsal yaşamına katkıda bulunan bir yer haline gelir. Günümüzde pasajda bunlardan başka çeşitli bürolar ve

konfeksiyon mağazaları ile birinci katta bir kafe-bar-restoran yer almaktadır. Özgün iç mimarisi tümüyle değiştirilen eski Halep Pasajı'ndan günümüze kalan tek şey ise, tamamen simetrik bir yapı sergileyen ön cephesidir. Orta aksta, iki yanında ikişer pencerenin bulunduğu ve iki katı içine alan, üzeri dairesel kemerli giriş kapısıyla, onun da üzerinde gene yanları çift pencereli, iki katlı kapalı bir çıkma yer almaktadır. Dördüncü katta ise, çıkmanın üzeri balkon şeklinde düzenlenmişken, üzerindeki saçak silmesinden beşinci katın daha geç dönemde yapıldığı anlaşılmaktadır. Her katında ayrı tip bezemenin kullanıldığı bu neorönesans cephenin en dikkat çeken yönü, ikinci kat pencereleri üzerindeki alınlıklara yerleştirilmiş insan başı kabartmaları ve floral bezemelerle, çıkmanın üzerindeki armadır. Ayrıca giriş kapısının üzerine kazınmış olan biri Fransızca, diğeri de Arap harfleriyle yazılmış "1885 Halep Çarşısı" yazıları bugün de durmaktadır.

Bibi. And, *Tanzimat; Annuaire Oriental*, îst., 1889; Cezar, *Beyoğlu*; G. Akçura, *Beyoğlu'ndan Bir Kesit, Ses (1885-1991)*, ist., 1991.

SEZA DURUDOĞAN

HALEP VAPURU

Şehir Hatları İşletmesi vapuru. Yandan çarklı bir yolcu vapuruydu. Bağdat(->) ve Basra(->) adlarında iki de eşi vardı. Üçü de zarif ve güzel vapurlardı. Üçü de beyaza boyanmıştı, yalnız bacaları siyahtı. Bir Alman şirketi olan Anadolu-Bağdat Demiryolu Şirketi tarafından, Köprü-Haydarpaşa arasında tren yolcularını taşıması için 1904'te Almanya, Kiel'de, Howaldts-werke tezgâhlarında inşa ettirildi. 434 grostonluktu. Uzunluğu 54 m, genişliği 7 m, sukesimi 2,8 m kadardı. 900 beygircün-de tripil buhar makinesi vardı. Idare-i Mahsusa adlı denizcilik kuruluşuna bedeli Köprü-Karaköy hattı gelirinden taksitlerle ödenmek üzere yaptırılmıştı. Ödemelerin çok az miktarda olmasına karşılık faiz oram çok yüksekti. Öyle ki, borç 200 yılda bile ödenemeyecekti. Ama sonunda üç vapur da 28 Ağustos 1910 günü Seyr-i

Bir kartpostalda Halep Vapuru.

Eser Tutel koleksiyonu

Sefain İdaresi'ne teslim edildi. Halep daha çok Köprü-Haydarpaşa-Kadıköy, Köp-rü-Adalar, Köprü-Moda-Kalamış hatlarında çalıştırıldı. 1954'te denge sorunları nedeniyle kadro dışı bırakılarak satıldı.

ESER TUTEL

HALET EFENDİ

(l 760 ?, istanbul -1823, Konya) II. Mah-mud'un siyasetini, 15 yıl boyunca etkileyen

devlet adamı, danışman ve diplomat. Asıl adı Seyyid Mehmed Saîd'dir.

Kadı Kırımî Hüseyin Efendi'nin oğlu o-lan Halet Efendi, medrese öğrenimim tamamlamadan Meşihat (Şeyhülislamlık) Kalemi'ne girdi. Burada özel eğitim gördü. Kayrılarak ilmiye sınıfına alındı. Reisülküt-tab Mehmed Rüşdî Efendi'ye mühürdar yardımcısı oldu. Rüşdî Efendi'nin bir kültür yuvası konumundaki konağında tarih, edebiyat söyleşilerine katıldı. Rumeli Valisi Ebubekir Sami Paşa'ya danışman olarak Manastır'a gitti. Oradan, Ohrili Ahmed Paşa'ya kapılandı ve kethüda oldu. Ardından Mora'ya geçti ve Yenişehir Feneri naibinin kethüdalığını üstlendi.

İstanbul'a dönünce Galata Mevlevîha-nesi'nde Şeyh Galib'e mürit oldu. Edebiyat bilgisi, şiir, yazı ve konuşma yeteneği ile Şeyh Galib'e arkadaşlık etti. Bir yandan da İstanbul'un renkli ve coşkulu ab âlemlerine(->) katıldı. Geçimi için, *Zahire* Nazırı Rasih Efendi ile Kasapbaşı Hacı Mehmed Ağa'ya hizmet etti. Fenerlilerle ilişkisini, donanma tercümanı Kalimaki'ye kâtiplik, oğluna da Türkçe öğretmenliği yaparak başlattı.

Rikâb-ı Hümayun Kethüdası Mustafa Râşid Efendi'nin aracılığı ile beylik kesedarı yardımcılığı göreviyle hâcegân sınıfına katıldı. Aldığı ilk önemli diplomatik görev Napoleon'un konsüllüğü sırasında 30 Aralık 1802'de başlayan Paris elçiliğidir. Ancak İstanbul'dan 20 Temmuz 1803'te hareket edemedi. 11 Eylül 1806'da dö-nünceye değin, Paris'te pek çok olayın tanığı oldu. Siyasete ilgi duydu. Gözlem ve birikimleri, İstanbul'a bambaşka düşüncelerle dönmesini hazırladı.

1807'de Divan-ı hümayun beylikçisi, aynı yıl rikâb-ı hümayun reisülküttabı oldu. İngilizlerle ilişki içinde olduğunun IV. Mustafa'ya (hd 1807-1808) ihbar edilmesi üzerine Kütahya'ya sürüldü. 1808'de bağışlanarak İstanbul'a döndü. II. Mahmud'la onun gizli danışman Re'fet Efendi arasında aracılık etti. Re'fet Efendi ölünce kendisi danışman oldu. Bağdat Valisi Süleyman Paşa'nın idamı, yerine Said Paşa'nın getirilmesi göreviyle İstanbul'dan ayrıldı. Bu görevini iki yılda yerine getirdikten sonra İstanbul'a döndü.

1811'de rikâb-ı hümayun kethüdalığı-na, ardından nişancılığa da atandı. O dönemde padişaha en yakın kişi oldu. 12 yıl süren görevi boyunca İstanbullular kendisine "devlet kethüdası" sanını uygun gördüler. Herkes işini Halet Efendi ile bitiriyordu. Taşra eşrafı ve valiler sorunlarını onun aracılığı ile padişaha ulaştırıyorlardı. Rumların ve Fenerlilerin Balkanlar'

da ve Yunanistan'da gizli olarak başlattıkları bağımsızlık hareketine olasılıkla el altından destek veren Halet Efendi, devletin iç ve dış sorunlarının ağırlaşmasında rol oynadı. Fenerlilerin tercümanlıklara, Eflâk ve Boğdan beyliklerine atanmalarında rol oynadı. Dostu Kalimaki Beyzade İskerlet Sarı Bey'i Eflâk voyvodalığına tayin ettirdi. Bir yandan da Yeniçeri Ocağı'nın ağalarıyla iyi geçindi ve II. Mahmud'un

ocağı ıslah etme girişimlerini engelledi. Bu amaçla da ülkenin kimi bölgelerinde ayaklanmalar çıkmasını gizlice teşvik etti. Ya da kimi vali ve ayanları ayaklanmış gibi gösterdi. Onun bu korkunç politikasına kurban gidenler arasında Tepedelenli Ali Paşa da vardır. Taşra eşrafından ve valilerden sağdığı rüşvetin bir bölümünü Yeniçeri Ocağı'na aktarıyordu. II. Mahmud, Halet Efendi'nin çevirdiklerini bilmekle birlikte yeniçerileri kızdırmamak için onu cezalandırmaktan çekiniyordu.

Sadrazam Mehmed Emin Rauf Paşa dürüstlüğüne ve çalışkanlığına karşın, Halet Efendi'nin isteğiyle görevden alındı. II. Mahmud'un, bu genç vezirin idamına "Kallavi kavuk pek yakışıyor, kıyamam!" diyerek izin vermediği bilinir. Kendisini ortadan kaldırmak için harekete geçen Sadrazam Benderli Ali Paşa'yı 1821'de azlettirdi ve idamına neden oldu. Ali Paşa'nın "Neden önce padişaha danıştım? İlk idam ettirmeli, sonra sormalıymışım!" demesi unutulmamıştır. Fakat Halet Efendi'nin en büyük kötülüğü Yunan ayaklanmasını körüklemesi ve bu ayaklanmayı önleyecek Tepedelenli ailesini ortadan kaldırtması olmuştur. II. Mahmud, onu daha fazla yanında tutamayarak 1823'te ilkin Bursa'ya sonra Konya'ya sürgüne gönderdi.

İstanbul'un edebiyat ve tarikat çevreleri kendisini kurtarmak için çalıştılar. Galata Kadısı Keçecizade İzzet Molla bunların başında gelir. Bu çabasını *Mihnetke-şarida. Yedim, Halefin nân ü ihsanını / Çalıştım halâs etmeğe canını* dizeleriyle anlatmıştır. Sonuçta, karşıtlarının etkisinde kalan II. Mahmud, hassa hasekisi Mehmed Arifi Konya'ya göndererek Çelebi Efendi'nin konuğu olan Halet Efendi'yi boğdurttu. Kesilen başı İstanbul'a getirildi. Naaşı Konya'da gömüldü. İbret taşına konan başı, önce Galata Mevlevîhane-si'ne, çıkan dedikodular yüzünden de buradan alınıp Beşiktaş'taki Yahya Efendi Dergâhı'nın haziresine gömüldü. 1841' de ise başı, ikinci kez Galata Mevlevîha-nesi'ne gömülmüştür.

İstanbul'a korkularla dolu bir 10 yıl yaşatan Halet Efendi'nin adı etrafında pek çok olay anlatılagelmiştir. İstanbul'un barışsever ve hoşgörülü ortamında, onun en basit suçlar için bile idam önermesi, olasılıkla bazıları da uydurma öykülerin, fıkraların anlatılmasına yol açmıştır. Örneğin bir seferinde, idam edilecek kişinin gençliğini gerekçe gösterip bağışlanmasını dileyenlere, "Buna genç, yazıktır; ötekine ihtiyar, günahdır diyorsunuz. Her zaman orta yaşlıyı nereden bulalım?" dediği ileri sürülür. Galata'da dükkânın önünden geçer-

ken kendisini selamlamayan berberin idamı için hüküm çıkarttırmış, fakat ricalden biri "Efendi hazretleri ona ilişmeyin, benim hususi berberimdir!" deyince "Öyleyse o sokaktaki bir başka berber idam edilsin!" demesi meşhurdur. Halet Efendi'nin kendi görüşlerine karşı çıkan ya da hoşlanmadığı kişileri ortadan kaldırma tutkusu, İstanbul'da çok sayıda günahsızın ölümüne sürüklenmesine yol açmıştır.

Buna karşılık konağı, İstanbul'un başlıca kültür yuvalarından biri olmuştur. Kin duyduğu fakat idam ettirmediği gibi saygı gösterdiği Morali Osman Efendi'ye karşı bu tutumunun nedeni sorulduğunda "O bir İstanbul efendisidir!" demesi unutulmamıştır.

Halet Efendi'nin *Zinetü 'l-Mecâlis* adlı eseri *Divan* 'ı ile birlikte basılmıştır (İst., 1842). Galata Mevlevîhanesi'ne bir sebil ve bir kütüphane yaptırmış olup buraya bağışladığı kitaplar, günümüzde Süleymani-ye Kütüphanesi'ndedir.

Bibi. Ahmed Resmî, *Halifetü'r-Rüesa*, îst., 1269, s. 157-161; Abdurrahman Şeref, *Tarih Söyleşileri*, ist., 1980, s. 28-36; E. Z. Karal, *Halet Efendi'nin Paris Büyükelçiliği*, ist., 1939; *Tarih-i Cevdet*, VIII, 315, X, 210 vd, XI, 178; Fatin, *Hâtimetü'l-Eş'ar*, ist., 1271, s. 54-55; M. Tekindağ, "Halet Efendi", *M*, V/1, 123-125; F. N. Uzluk, *Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi*, Ankara, ty, s. 29-37; *Sicill-i Osmanî*, II, 102. NECDET SAKAOĞLU

HALET EFENDİ KÜTÜPHANESİ

bak. GALATA MEVLEVÎHANESİ

HALI MÜZESİ

Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün, Sultan Ahmed Camii'nin hünkâr kasrında çeşitli vakıf abidelerden ve depolarından derlediği halı ve kilimlerle açmış olduğu müze.

Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün onarım çalışmalarında yerinde kullanamadığı mimari elemanlar; cami, dergâh, türbe, medrese, imaret gibi yapılardan çeşitli nedenlerle toplanmış teberrükât eşyaları sağlık-

lı olmayan depolarda korunmaya çalışılıyordu.

Vakıf teberrükât ambarlarında ve depolarında sanat tarihi yönünden değerli halı, kilim, sumak, cicim gibi yaygıların da bulunduğu dikkati çekmiş ve onların yeni bir müzede sergilenmesine karar verilmiştir. Önceden bu halı ve kilimler ilkel koşullar altında Yavuz Sultan Selim Medresesi'nde (Halicılar Medresesi), Şehzade Camii İmareti ve Yeni Cami Hünkâr Kas-rı'nın altındaki depolarda korunmaya çalışılıyordu. Ayrıca vakıf camilerindeki teberrükât eşyaları da uzmanlarca incelenmiş, eski eser niteliğinde olanlar Halı ve Kilim Müzesi'nde sergilenmek için koruma altına alınmıştır.

Uşak, Bergama, Kula, Konya, Kırşehir, Ladik, Kafkas ve Kazak kökenli bu halılar öncelikle 1972'de Yapı ve Kredi Bankası' nın Galatasaray'daki galerisinde sergilenmiş, bu sergi ilgi ile karşılanmıştı. Bunun ardından onarılan Sultan Ahmed Camii' nin hünkâr kasrında 1979'da bu halılar Halı Müzesi ismi altında ziyarete açılmıştır. Burada sergilenen halı ve kilimlerin bakımları yapılmış, sonra da çerçevelere gerilmiş, brandalara uzmanlarca dikilmiştir. Bu arada Divriği Ulu Cami'den 1978'de çalınmış 22 halı ile 1 kilim 1982'de Kay-seri'de bulunmuş,

müzeeye getirilerek koleksiyonlar daha da zenginleştirmiştir.

Müzedeki en erken tarihli halı 14. yy' dan kalma beylikler dönemi halisidir. Divriği Ulu Cami'de bulunan bu halının 13. yy'da Mengüceklilerce dokunduğu da ileri sürülmüştür. Müzede Türk düğümü tekniğiyle Anadolu'da dokunmuş halılar çoğunlukta olup bunlardan 15. yy'dan kalma hayvan figürlü halı ise bir başka değerli örnektir. Bununla hayvan figürlü halılar grubuna yeni bir örnek kazandırılmıştır. Müzedeki bir başka hayvan figürlü halı ise 18. yy'a tarihlenmektedir.

Bergama yöresine ait olduğu sanılan bir başka halı Halbein kompozisyonlarına benzer, ortasındaki sekizgenin çevre-

HAIİC-İ DERSADET ŞİRKET-İ 500

501

HAIİÇ

su vadisine dönüşmüştür. IV. Zaman'da, son buzul çağı sonrasında (buzulların erimesiyle) denizler yükselince (Flaman taşkını) sular derin vadiyi istila etmiş ve istanbul halici meydana gelmiştir. Bir akarsu gibi menderes çizen, girintileri, çıkıntıları, küçük koyları ve burunları bulunan, güneydoğu-kuzeybatı doğrultusunda uzanan Halic'in ağzı ile Kâğıthane ve Alibey-köy derelerinin bitimi (denize dökülüştü) arasında yaklaşık 8 km mesafe vardır. Ağız kısmım saymazsak maksimum genişliği 700 m'yi geçmeyen, derinliği ağız kısımlarında 40 m'yi aşkınken gerek alüvyon birikmesi, gerekse kent atıkları nedeniyle uç kısmına doğru, özellikle Halıcıoğlu-Eyüp arasında 3 m'den daha sığlaşan, hattâ aynı nedenlerle üzerinde yer yer adacıklar oluşmuş bulunan Haliç, kentin merkezinde yer almasına rağmen çağlar boyu, her iki yanındaki yamaçları bahçe ve bağlarla, meşe, akasya, servi ya da meyve ağaçlarıyla, sakin suları, şirin koylarıyla kıyılarında mesireye geline, temiz hava solunan, balık tutulan yemyeşil ve masmavi bir doğa harikası olarak kaldı. Ama iki bin yıla yakın süreyle böyle korunan Haliç, son yüzyılın birkaç çeyreği içinde sanayi atıklarının, kanalizasyon sularının, mezbaha artıklarının berbat ettiği bir pislik yuvası haline geldi.

Halic'in yer aldığı ana kitle karboni-

si çengel motifleriyle zenginleştirilmiştir. Bu örneklerin yanısıra Batı Anadolu ve iç Anadolu'nun 16-17. yy halıları ile de müzede karşılaşılmaktadır. Madalyonla, yıldızlı Uşak, Bergama, Konya, Çanakkale, İran (Kirman), Türkmen, Yörük halıları, 18. yy Ladik, Gördes ve Kula seccadeleri de koleksiyonları tamamlamaktadır.

Müzenin ilginç bölümlerinden birisini de 16-18. yy'larda önemli bir halı yapım merkezi olan Uşak ve çevresinde dokunmuş halılar meydana getirmektedir. Yıldız, madalyon, kuş motifli bu halıların bazılarının zemini Çin bulutlarıyla bezenmiştir. 16. yy'm sonlarına tarihlenen

vazo motifli İran saray halısı, 16-18. yy' larda dokunmuş Kafkas motifli Anadolu halıları da onları tamamlamaktadır.

Vakıflar Genel Müdürlüğü, Halı Müze-si'nin yamsıra yine Sultan Ahmed Camii' nin mihrap duvarı altındaki boş mekânı düzenlemiş ve 25 Nisan 1982'de Kilim ve Düz Dokuma Yaygılar Müzesi ismiyle ziyarete açmıştır. Böylece Türk kilim ve düz dokuma yaygıları ilk kez başlıbaşı-na bir müze olarak sergilenmiştir. Vakıf camilerinden seçilmiş kilim, cicim ve zili dokumalardan 67'si buradaki üç salonda sergilenmişti.

Müzenin bu bölümündeki kilimlerde ortak desen ve dokuma özelliklerini yansıtan örneklerle karşılaşılmaktadır. Türkmen ve^Yörüklerce dokunmuş kilimler, Osmanlı saray kilimleri, halı sanatındaki boşlukları dolduracak niteliktedir. Geometrik desenli kilimlerin yamsıra saz üslubunda dokunmuş, çiçekli bezemeli Osmanlı saray ve çadır kilimleri de yine burada sergilenmişti.

Halı Müzesi'nin Kilim ve Düz Dokuma Yaygılar Bölümü aşırı rutubet nedeniyle 1990'da kapatılarak buradaki eserler toplanmıştır. Rutubeti önleyici çalışmalar ve onarım yapıldıktan sonra yeniden açılması düşünülmektedir. Halı Bölümü ise ziyarete açıktır.

Bibi. B. Acar, "Halı Hazineslerimiz", *ligi*, S. 14 (1972), s. 10-14; B. Balpmar, *Kilim ve Düz Dokuma Yaygılar Müzesi Katalogu*, 1982; T. Pelit, "Türk Halı ve Kilim Sanatım Dünyaya Tanıtan Müzelerimiz", *Vakıflar*, ist., 1984, s. 54-58.

ERDEM YÜCEL

HALICI HASAN MESCİDİ

bak. KALIÇECİ HASAN MESCİDİ

HALICILAR MEDRESESİ

bak. SULTAN SELİM MEDRESESİ ,

HAHCIOĞLU CAMÜ

bak. MÎHRİŞAH VALİDE SULTAN CAMİİ

HAHC-İ DERSADET ŞİRKET-İ HAYRİYESİ

Haliç'te yolcu taşımak amacıyla kurulan vapur şirketi.

Haliç'te, buharlı vapurlar çalışmaya başlamadan önce yolcu ve yükler hep kürek-li ya da yelkenli deniz araçlarıyla taşınıyordu. Haliç'te ilk buharlı yolcu vapuru-

Haliç Vapurları

<i>Adı</i>	<i>Yapım</i>	<i>Yapım Gösto</i>
1 no 1010	Hellen	146 1015'te Mudanya

2 no 1010	Hollan	146 1017'de Karadeniz'de
2 no 1010	Hollan	141 1015'te teraillendüve
4 no 1010	Hollan	141 1067'ye kadar gelisti
5 no 1010	Hollan	146 1015'te Karadeniz'de
6 no 1010	Hollan	128 1066'ye kadar gelisti
7 no 1010	Hollan	128 1066'ye kadar gelisti
8 no 1010	Hollan	128 1066'ye kadar gelisti
9 no 1010	Hollan	128 1072'a kadar gelisti
10 1011	Hollan	128 1067'ye kadar gelisti
11 1011	Hollan	82 1045'te tedil edildi
12 1010	Hollan	82 Dir süre sonra aldan
13 1010	Hollan	28 Sirket-i Hayriye'ye
14 1012	Hollan	218 1015'te Marmara'da
15 1012	Hollan	228 1046'da tedil edildi
16 1020	Hollan	260 1060'larda satıldı
17 no 1920	Hollan	260 1967'de satıldı

Ayvansaray'daydı. Şirket, aldan düz olduğundan sığ iskelelere sokulup yanaşabi-len, Unkapanı Köprüsü'nün altından geçerken bacasını içeri çekebilen buharlı küçük vapurlar satın almakla işe girişti. Getirttiği Hollanda yapımı bu vapurlara, isim yerine l'den başlayarak numaralar verildi.

1935'te Haliç Şirketi ile belediye arasında çıkan anlaşmazlık, 23 Kasım 1936' da belediyenin şirketin vapurlarına ve bütün mallarına el koymasıyla sonuçlandı. Haliç vapurları böylece 6 yıl boyunca iyi kötü İstanbul Belediyesi tarafından çalıştırıldı. Belediye için yük olmaya başlayan kuruluş, sonunda lÖTemmuz 1941'de Devlet Denizyolları Umum Müdürlüğü'ne devredildi ve Şehir Hatları İşletmesi'nin bünyesine alındı.

Haliç Şirketi'nin hayli eskiyen, bakımsız kalarak yoldan düşen son vapurları 1966' dan itibaren hizmetten alınarak seferler Camialtı I ve Camialtı II adlı birbirinin eşi iki vapurla yapılmaya çalışıldı (bak. Camialtı vapurları). Daha sonra da bu hatta, Şirket-i Hayriye'den kalma 75 baca numaralı Kocataş ve 76 baca numaralı Sarıyer ile 56, 59 ve Cibali adlı hizmet motorları çalıştırılmaya başlandı. Daha sonra da Defterdar, Sötlüce, Kâğıthane ve Halıcıoğlu adlı motorbotların hizmete sokulmasıyla, Haliç'teki buharlı vapurlar dönemi kapandı. Son yıllarda bu hatta, birbirinin eşi Ar-navutköy, Aşmalı, Aynalıkavak, Ayvansa-ray, Büyükçekmece, Göksu II, Kumla, Kü-çüksu, Selimpaşa adlı birbirinin eşi mo-torbotlar da hizmet vermeye başladı.

Haliç'in Beyoğlu yakasında iskeleler şöyle sıralanıyordu: Azapkapı, Kasımpaşa, Camialtı (Tersane çalışanları için), Has-köy, Halıcıoğlu, Sötlüce. İstanbul yakasında da şu iskeleler vardı: Yemiş, Cibali, Ayakapı, Fener, Balat, Ayvansaray, Defterdar, Eyüp. Vapur, Eyüp'ten kalktıktan sonra da eğer tarifede varsa derenin içine gi-

nün çalıştırılmaya başlanması, 1851'de kurulup, ilk vapurlarını 1854'te Boğaz sularında çalıştırmaya başlayan Şirket-i Hayriye adlı taşımacılık şirketini örnek alan Tophane Müşiri Rodoslu Fethi Ahmed Paşa'nın^) girişimiyle gerçekleşti.

Halic-i Dersaadet Şirket-i Hayriyesi a-dıyla kurulan şirket, yandan çarklı üç küçük vapurla önceleri Eyüp-Hasköy arasında, sonra da Galata Köprüsü'ne kadar yolcu taşımaya başladı. Bu vapurların geliri, masraflar çıktıktan sonra Abdülmecid'in kızlarına cep harçlığı olarak veriliyordu. II. Mahmud'un kızlarından Atiye Sultanla evlenmiş olan Fethi Ahmed Paşa'nın ölümünden sonra şirket Abdülmecid'in kızlarından Cemile Sultanla evli olan Fethi Ahmed Paşa'nın oğlu Damat Mahmud Celaleddin Paşa'nın idaresine verildi.

Şirket, iyi bir şekilde yönetilemediğinden, bir ara Tersane-i Âmire'de Demirci Ar-tin Usta adlı birine devredildi. Ama vapurların çalıştırılması yine bir düzene bağlanamadı. Şirket sonraları daha başka kişiler tarafından da idare edildiyse de vapur sayısının fazlalaşmasına rağmen yine de başarılı sonuç alınamadı. Şirket, 1881'de Misak Narlıyan Efendi ile ortağı Sabahad-din Bey'in eline geçti. Bu ikisi, daha önceden Dersaadet Tramvay Şirketi tarafından tasarlanan Eminönü-Balıkpazarı-Odunka-pısı-Cibali-Fener-Balat-Eyüp atlı tramvay hattının kurulmasını şirketin çıkarlarına uygun görmedikleri için engellediler. Halbuki, tramvaylar için Eyüp'te bir depo, atlar için de bir ahır yaptırılmıştı.

1908'de II. Meşrutiyetin ilanı ile Cevdet Paşa'nın yönetimine verilen işletme yine başarılı olamadı. Bu hattın ciddi bir şekilde çalıştırılması, 1909'da Haliç Şirketi' nin kurulmasıyla mümkün oldu. Bir italyan şirketi olan bu kuruluşun 40 yıllık imtiyazı 1949'da sona erecekti, işletme sahası Karaköy Köprüsü ile Kâğıthane Köprüsü arasındaydı. Yönetim binası Haliç'te,

rerek Kâğıthane İskelesi'ne yanaşırdı. Köprü iskelesi, Galata Köprüsü'nün Karaköy ayağı tarafında, köprüye bağlı bir duba üzerindeydi. Sonradan Eminönü tarafına, en son olarak eski Yemiş İskelesi'nin bulunduğu yere nakledildi.

Günümüze Haliç'teki Eminönü, Kasımpaşa, Fener, Balat, Hasköy, Ayvansaray, Sötlüce ve Eyüp iskeleleri kalmıştır. Ne var ki, Halic'in dolması üzerine vapurlar bir yıldan fazla bir zamandan beri Eyüp ve Sötlüce'ye uğrayamamaktadır. Buna karşılık, Haliç seferleri hattı 15 Şubat 1986'dan beri Üsküdar'a kadar uzatılmıştır.

ESER TUTEL

HALİÇ

Çatalca Yarımadası'nın güneydoğu ucunda, Boğaziçi girişinde denizin yaptığı haliç İstanbul ve Beyoğlu platolarını birbirinden ayırır. Denizin kendisine ulaşan akarsu yatağının bir bölümünü istila etmesiyle meydana gelen yapının jeomorfolojik adı olan Arapça haliç sözcüğü, İstanbul halicinin kent açısından taşıdığı önemden dolayı Osmanlılar döneminden bu yana bir özel isim haline gelmiş, birçok semti kapsayan bir kent bölgesi adı olmuştur.

Halic'in oluşumu Boğaziçi'ninkiyle birliktedir. II. ve III. zamanlarda meydana gelen tektonik olaylar sonucunda Boğaziçi gibi Haliç yatağı da kırılmış ve bir akar-

Bartlett'in çizgileriyle Eyüp Mezarlığı'ndan Halic'in görünümü. *Nazım Timuroğlu fotoğraf arşivi*

fer (L Zaman) sistemine bağlı sedimanter seriler ile bu bloğun yer yer başkalaşıma uğramış (metamorfik) bölümlerinden oluşur. Bu kapsamda, kumlası, kil, killi şist, silisli şist ve kısmen kalker sayılabilir. Bunların üzerlerine miyosene (III. Zaman) ait kum, çakıl, kil ve marn gelmiştir. Kıyı şeridinde ve deniz tabanında ise IV. Za-man'a ait denize özgü dolgu materyali, alüvyal malzeme bulunur.

Halic'in Osmanlı öncesindeki adı antik Yunan mitolojisini esas alan efsanelere dayanır. Olimpos'un çapkınlıklarıyla ünlü tanrılar tanrısı Zeus, tanrılardan birinin kızı lo'yla olan kaçamağından sonra, onu kansı Hera'nın öcünden korumak için beyaz bir inek şekline sokar, îo, - Bizans (ve Osmanlı) adlarıyla söylersek- Barbisos (Kâğıthane) ve Kidaros (Alibeyköy) dereleri arasındaki tepe (bugünkü adıyla Silivritepe) üzerinde bir kız çocuğu doğurur ve ona Keroessa adım verir. Semestra adlı bir su perisi tarafından büyütülen Ke-roessa'mın Denizler Tanrısı Poseidon'dan olan oğlu Bizas'ın(-») kurduğu kent Yu-nanca'da yer belirtmek amacıyla kullanılan "İon" takısını alarak Bizantion'a dönüşür, böylece Bizas'ın adı Roma İmparator-luğu'nun parçalanmasından sonra Doğu Roma'nın resmi adı haline gelecektir. Çok-tanrılı döneme ait olan bu efsane kentin kurucusunu Zeus'un torunu ve Posei-

HALİÇ

502

503

HAIİÇ

Yüzyıl başında Halic'in Galata sırtlarından görünümü. *Eser Tutel koleksiyonu*

don'un oğlu olarak görür. Miletoslu Hesi-kios, söz konusu halicin adının, kentin kurucusunun annesi Keroessa'dan türetildi-ğini (*zamanla* kısaltarak Keras'a dönüştüğünü) söyler. Keras'm anlamı boynuz olduğu için, sözcüğün mitolojideki simgelerinden bereket boynuzundan geldiğini öne sürenler de vardır. İsa döneminde yaşamış antikite tarihçilerinden Amaseialı Strabon ise halicin girinti çıkıntılarıyla bir geyik boynuzuna benzediği için Keras adını aldığını yazar. Boynuz sözcüğü zamanla Hrisokeras (Altınboynuz) olmuş, Batı'nın önde gelen dillerine de aynı anlamda çevrilmiştir. Araplar ve Osmanlılar ise buraya Halic-i Konstantiniyye adını vermişlerdir, buradan, Haliç tek başına bir özel isime dönüşmüştür.

Haliç yakalarındaki semt ve mevkileri (yakın yıllara değin varolagelmiş, ama

şimdilerde unutulmaya yüz tutmuş olanları da katarak) sayacak olursak, İstanbul yakasındakiler Sarayburnu(-0 ve Sirkeci' den(->) başlayarak; Bahçekapı(->) Eminö-nü(-0, Rüstempaşa, Yemiş iskelesi ve Kü-çükpazar, Unkapanı(->), Cibali(->), Kü-çükmustafapaşa(-t) ve Ayakapı(->) (iskelesi), Fener(->), Balat(-0, Ayvansaray(->), Defterdar(->), Eyüp(->), Bahariye(->), Si-

lahtarağa ve Halic'in bitiminin batı kesimini oluşturan Alibeyköyü(->), Beyoğlu yakasındakiler ise Eminönü karşısına düşen Galata(->) ve Karaköy'den(->) başlayarak, Perşembepazarı, Azapkapı(->), Kasımpaşa(-0, HasköyC-0, Halıcıoğlu, Sötlüce(->) ve Halic'in bitiminin doğu kesimindeki Kâğıthane 'dir(->).

Marmara Denizi yaptığı haliçle, bugün coğrafi bakımdan İstanbul Platosu, yerleşim açısından ise tarihi yarımada dediğimiz kara şeklini meydana getirmiştir. Kentin ilk yerleşim yörelerinin başında tarihi yarımadanın burun kısmı ile burnun kuzeyine düşen koyun kıyıları ve yamaçları gelmektedir. Daha sonradan dolgu yoluyla genişletilen bu kıyılara hâkim sırtlarda Hera ve Hades tapınaklarının bulunduğu, biraz ileride bugünkü Yemiş mevkii civarında ise Atena adına bir başka tapınak bulunduğu çeşitli verilerden anlaşılmaktadır. Ayrıca Halic'in başka bazı elverişli koylarında da ilk yerleşimlerin bulunduğu bilinmektedir; örneğin, İstanbul yakasında Silahtarağa'da Roma kalıntısı bir binanın temellerine ve bazı izlerine rastlanmıştır. Halic'in daha yukarı kısımlarından bugünkü Alibeyköy'de MÖ 2. yy'a, Küçükköy'de ise MÖ 4. yy'a ait bazı ka-

• I

lıntılar bulunmuştur; gene, sözü edilen Si-livritepe'de bir Semestra sunağının yer aldığı belirtilmektedir. Karşı yakada ise Has-köy tepelerinde ve Kasımpaşa kıyılarında münferit yerleşimlerin bulunduğu söylenebilir, Halic'in kuzey ucunu oluşturan ve onunla Boğaz'ın girişi arasında yer alan Sycae veya Galata tarih boyunca ayrı bir yerleşim bölgesiydi.

Sözü edilen çeşitli yerleşim birimlerinden asıl gelişme göstereninin yarımadanın burun kısmında kurulan ve *zamanla* kentin çekirdeğini meydana getiren koloni olduğu, bu mevkideki Akropolis'ten ve çeşitli önemli tapınaklardan, onların çevresine sonradan inşa edilen ve Bizas adıyla anılan duvarların (surların ?) kalıntılarından anlaşılmaktadır. Kentin ilk surları sayılabilecek Septimus Severus Surları ise bugünkü Bahçekapı mevkiinden güneye doğru çıkacak şekilde inşa edilmişti. Daha sonra, 4. yy'da İmparator Cons-tantinus, Janin'in verdiği haritaya göre, bugünkü Unkapam'nın biraz kuzeyinden başlayıp bir yay çizerek Samatya-Davut-paşa arasında, muhtemelen şimdiki SSK Hastanesi yöresinde (bak. Etyemez) Marmara'ya kavuşan ve kendi adıyla bilinen surları ördürdü. 5. yy'da ise II. Teodosios

kentin bugün de gördüğümüz kara surlarını Yedikule ile Ayvansaray arasına

yaptırırken, Marmara kıyılarına da deniz surlarını inşa ettirdi ve onların devamı mahiyetinde aynı derecede sağlam olmamakla birlikte Haliç kıyılarına da duvar çekti. Angulus Ayios Demetriu (Sarayburnu) ile Blahernai (Ayvansaray) arasında uzanan, sık sık kapılarla denize giriş çıkış veren ve çok dar bir kıyı şeridi bırakan bu surların kapıları ile önemli iskeleleri Osmanlılar döneminde Türkçe isimler almıştır. Surlar tümüyle yok olduktan sonra da isimler yaşamış, bazıları günümüze değin gelmiştir. Janin'e göre, Sarayburnu'ndan başlayarak sayacak olursak, Evgenias Kapısı (Yalıköşk Kapısı), Veteris Rectoris Kapısı (Sirkeci İskeleyi), Hikanatissa Kapısı, Neorion Kapısı (Bahçekapı), St. Marc Kapısı, Perama Kapısı (Balıkpazarı Kapısı), Cornibuslu St. Jean Kapısı (Zindan-kapı), Drungariu veya Viglae Kapısı (Odunkapı), Platca Kapısı (Unkapanı Kapısı), Ispigas Kapısı (Cibalikapı), Ayazma-kapı, Ayia Teodosia Kapısı (Ayakapı), Deksiokratus Kapısı, Stropulos Kapısı (Yeni Ayakapı), Petriu Kapısı (Petri Kapısı), Faros Kapısı (Fenerkapı), Diplono-riu Kapısı, Basileusun Kapısı ya da İmparatorluk Kapısı (Balatkapı), St. Jean Baptist Kapısı, Ayia Anastasia Kapısı (Atik Mustafa Paşa Kapısı), Kiliomene Kapısı (Ayvansaray Kapısı). Konstantinopolis kenti 5. yy'dan itibaren bu surların içinde kaldığından Haliç'te saydığımız surların ötesinde yerleşim yoktu. Blahernai'de surların hemen dışında 6. yy'da I. İustinianos zamanında Meryem'e ithaf edilmiş görkemli bir kilise ile iki küçük kilise daha yaptırılmıştı. Gene, bugünkü Eyüp semtinin biraz kuzeyine düştüğü tahmin edilen yörede deniz kıyısında Aziz Kosmas ve Aziz Damianos adlarına adanmış bir manastır vardı, o yöre de Kosmadion adıyla biliniyordu.

Haliç'in karşı yakasına Bizanslıların pek ilgi duymadıklarını söylemek doğru olur. Başlangıçta Sycae (veya Sykais: İncirlik) adını alıyordu. Daha sonra burası Cenova sömürgesi haline gelince *Galata adını aldı* (bu sözcüğün Yunanca süt anlamındaki "galaktos"tan geldiği veya İtalyanca "dik merdivenler" anlamındaki "cala-ta"dan türediği ya da bir Gof'un (Gala-tia'lımn) orada oturmasından çıktığı yahut da çok eskiden Gotların bu noktadan karşıya geçtikleri yolunda çeşitli yorumlar vardır. Burası ilkçağlarda önemlice bir yerleşim yeri idi. Constantinus kentin merkezini yeni surlarla çevirirken, karşı burunda da surlar ve surların içindeki yerleşim ünitesinde 450'yi aşkın evle birlikte liman binaları, kilise, hamamlar, forum, tiyatro, dükkânlar vb bulunmaktaydı. Bugünkü Karaköy ile Tophane arasında surların hisar niteliğindeki önemli bir burcu Latince-de hisar ya da kale (ortaçağda şato) anlamındaki "castellum"dan gelen adıyla "Kastellion tou Galata" ya da kısaca Kas-tellion diye bilinen yer ile Eugenios Kapı-sı'nın hemen kuzeyindeki Kentenarios burcu arasında kalın bir demir zincir geri-

HALİÇ

504

505

HALİÇ

liydi. Bu zincir yüzyıllar boyu Bizans başkentine yönelik ele geçirme girişimlerinde, denizden halice girişleri önlemek açısından önemli bir güvenlik öğesiydi.

Bugünkü Azapkapı-Kasrmpaşa arasından yukarıya doğru olan yamaç zeytin ağaçlarıyla kaplıydı; 9. yy'da burada bir cüzamlılar evinin bulunması - bu hastalann daima kentten uzakta bir yerde tecrit e-dildikleri göz önüne alınırsa- yörenin yerleşim alanı dışında olduğunu gösterir. Gene o dönemlerden başlayarak bugünkü Azapkapı yöresinde Eksartesis denilen ve gemi donanım hizmetlerinde kullanılan atölye ve benzeri tesisler bulunuyordu. Hasköy ile Kâğıthane arasındaki sırtlarda bir silah deposunun ve bir manastırın var olduğu belirtilir.

Halic'in güney ucunu meydana getiren Sirkeci-Bahçekapı-Eminönü-Yemiş ve Unkapam Bizans'ta önemli bir liman (deniz ticaret merkezi) olmuştur. Bu yörede Venedik, Cenova, Pisa, Amalfi, Anko-na gibi Latin kolonileriyle, Yahudiler yaşamıştır. Cenova kolonisi daha sonra Galata'ya geçerek orada yerleşip, gelişecekti (bak. Cenevizliler).

Konstantinopolis kenti birçok kez kuşatılmış, ama üç kez fethedilebilmişti. Kentin düştüğü her üç savaşta da, Haliç'ten yöneltilen deniz hücumu önemli rol oynamıştır. Bunlardan ilkinde Haçlı orduları 1203'te Galata'daki Latinlerin yardımıyla Kastellion'u alıp, zinciri açarak, Palation (Balat) ile Petrion arasında karaya çıkartma yapmışlar, kentteki Venediklilerin başlattıkları yangının da kolaylaştırmasıyla kenti zapt etmişler, istedikleri kişiyi imparatorluğa getirip, çekilmişlerdi. Latinler ertesi yıl tekrar geldiler ve Ayia Teodosia (veya Ispigas) Kapısı'ndan ve gene bir yangının yardımıyla kente girdiler. Kentin üçüncü kez ele geçirilmesinde II. Mehmed (Fatih) komutasındaki Osmanlı orduları her ne kadar Batı'daki kara surlarından girdilerse de, önce Halic'in kontrolünü ele geçirmek başarıda önemli rol oynamış, kente girmeden beş hafta önce Osmanlı donanmasının, karaya düşenen yağlı kızaklar üzerinden Halic'in içine indirilmesi Bizans'ı her türlü askeri ve lojistik yardımdan tecrit etmişti.

Osmanlı imparatorluğu'nün başkenti ve tarihi ticaret yollarının üzerindeki bir kent olarak İstanbul, imparatorluğun gücüne uygun bir biçimde yüzyıllar boyunca Halic'in hem önemli bir liman (deniz ticaret merkezi), hem de önemli bir donanma üssü olmasına yol açmıştır.

Osmanlılar da Bizanslılar gibi Halic'in güney yakasındaki yarımada'yı kendilerine merkez seçmişler, surların içine yerleşmişlerdir. Güçlü bir donanmaya

sahip olmak için Akdeniz'deki Güney Avrupa devletlerinin donanmalarına ve korsan gemilerine karşı üstünlük kazanmak gerektiğini düşünen Osmanlıların donanmayı geliştirmeye verdikleri önem hem deniz üssü, hem de tersane olarak Halic'in işlevinin büyümesine yol açtı. Osmanlılar tarihi yarımadanın güneyinde Marmara kıyısında Bizans'ın Büyük Saray yakınlarındaki

limanını Kadirga Limanı adıyla kullanmalarının yanısıra (Kumkapı'daki Kadirga semtinin adı buradan gelir), Halic'in kuzey kıyılarını, tersane haline getirdiler. Bugünkü Haliç, Taşkızak, Camialtı ve Hasköy tersaneleri Osmanlılardan kalmadır.

Halic'in bellibaşlı semtleri: Osmanlılar-daki Gümrük Emaneti'nin (daha sonra Rüşumat Emaneti) burada bulunması nedeniyle (bak. gümrükler) zamanla Eminönü adını alan yöre, Bizans döneminde Ne-orion Liman'ının bulunduğu koyun bir parçasıydı; koy daha sonra Evgenios Ka-pısı'nın batısından (Sirkeci'den) itibaren zaman zaman yapılan çalışmalarla doldurulmuştur, şimdiki Eminönü Meydanı da dolgu malzemesidir. Bizans döneminden 17. yy'a kadar burada Yahudi mahallesi vardı. Eminönü Meydanı ile karşı yakadaki Karaköy Meydanı arasındaki köprü, halen Halic'in üzerindeki dört köprüden en baştakidir ve buraya (Halic'in girişine) kurulmuş olanların beşincisidir (bak. Galata Köprüleri).

Köprü ayağının batısında İsa'nın havarilerinden Cornibus'lu Ayios İoannes'in (dilimizde daha çok Saint Jean olarak bilinir) adıyla bilinen kapının bulunduğu yerdeki kule Baba Cafer Zindanı(->) olarak tanınır. 9-yy'da Abbasi elçisi iken Bizans imparatoru tarafından tutuklatılarak bu kuleye hapsedilen Baba Cafer'in orada öldüğü ve gömüldüğü söylenir. Kulenin hapisane niteliği uzunca bir dönem Osmanlı döneminde de bu kez kadınlar hapisanesi olarak sürdüğünden mevki Zindankapı diye adlandırılmıştır. Semtin diğer en eski binaları arasında II. Mehmed (Fatih) vakfiyesine ait Tahte'l-Kal'a (Tah-takale) Hamamı, Timurtaş Mescidi(->), I. Süleyman zamanında sadrazam adına yaptırılmış Rüştem Paşa Camii(->) vardır. Semtin 17. yy'ın ortalarından bu yana var olan anıtsal nitelikli Yeni Cami Külliyesi ise o zamandan günümüze Eminönü'nün karakteristik görünümünün en önemli ö-ğesidir; caminin yapımını tamamlatan Turhan Sultan'ın türbesi de külliyeye dahildir. Kompleksin diğer önemli yapısı İstanbul'un ikinci kapalıçarşısı olan (Turhan Sultan zamanından kalma) Mısır Çar-şısı'dır.

Bu mevki eskiden meyve ve sebzelerin indirildiği Yemiş Iskelesi'nden dolayı Yemiş adını alıyordu, yakın yıllara kadar meyve ve sebze hali de buradaydı. Eminönü ile Yemiş iskelesi arasındaki, Bizans' tan ve Osmanlı'dan 1950'lere kadar varlığını sürdüren Balıkpazan, meydan ve Emi-nönü-Unkapam şeridi yeniden düzenlenirken 1958'de ortadan kaldırılmıştır (bak. balıkpazarları). Eminönü'nün özelliklerinden birisini oluşturan

Balık Pazarı'nın kaldırılmasından sonra, şimdi Mısır Carşı-sı'nın batı cephesinde kurulmuş ve eskisinin öneminden çok uzak kalan bir balık, sebze ve gıda çarşısı vardır. Drungerai Ka-pısı'na Osmanlı'da Odunkapı denilmesinin nedeni oradaki kerestecilerdir. (Buradaki karakol nedeniyle kapının diğer adı "gözcü" anlamındaki Viglae idi.).

Yemiş'ten batıya doğru, Unkapanı'na

gelirken yamacın aşağısındaki semt Kü-çükpazar, yukarıdaki ise Vefa'dır. Eminönü ile Unkapam arasındaki kıyı hattının yukarısında yükselen yamacın üst kısımlarındaki ve tepelerdeki semtler ise doğudan batıya doğru Mercan ve Çarşı-kapı, Süleymaniye ve Beyazıt-Vefa ve Vezneciler-Şehzadebaşı, Zeyrek ve Saraçha-nebaşı'dır.

Unkapam, Bizans'ta yamaç eğiminin az olmasından ve bir düzlüğü andırmasından dolayı Grekçede Düzlökkapı anlamına gelen Porta Platea adıyla anılıyordu ve anlaşılacağı gibi Haliç surlarının kapılarından birisi de buradaydı.

Bu düzlüğün nedeni, kentin üçüncü ve dördüncü tepeleri arasında yer alan ve Haliç (Unkapam) ile Marmara (Yenikapı) arasında uzanan vadi ya da sel yatağı diyebileceğimiz alandır (bak. doğal yapı). Unkapanı'ndan Zeyrek'e ve Bozdoğan Ke-meri'ne dik olmayan meyille çıkan yokuşta Atatürk Bulvarı(->) açılırken birçok tarihi yapı yok edilmiştir. Bununla birlikte sol *taraf*ta., Küçükpazar semtine girmeden cadde üzerinde Şebsefa Kadın Camii bulunur. Sağda ise daha da eskiye (Bizans'a) a-it istinat duvarları ve sarnıç kalıntıları yer alır. Yıkılan yapılar yerine betonarme binalar (istanbul Manifaturacılar Çarşısı ile karşısına Sosyal Sigortalar, Tekel binaları vb) yapılmıştır. Unkapam'nın Eminönü tarafındaki beton çarşı aynı yıllardan bu yana toptancı gıda tüccarlarının yazıha-neleriyle ve depolarıyla doluyken halin taşınması üzerine, bunlar da Rami'de yapılan yeni bir çarşıya yerleşmişlerdir. Bayırın üstünde Haliç'e paralel yükselen Bozdoğan Kemeri(->) ise hem kentin anıtsal nitelikli özelliklerinden birisini temsil eder, hem de Şişhane, Tepebaşı ve Tünel mevkilerinin bulunduğu yamacın ve tepenin karşı yakasında Haliç'in genel görünümünün kopmaz bir parçasını oluşturur.

Yöredeki önemli tarihi binalardan birisi de Bizans döneminde üç kilisenin birleştirilmesinden oluşmuş Pantokrator Kilisesi iken, kentin Osmanlılara geçmesinden sonra II. Mehmed'in emriyle bu kompleks Molla Zeyrek Mehmed Efendi'nin başmüdürrisliğinde bir medrese haline getirildi, sonra da cami yapıldı. Ama bugün sadece bir kısmı cami olarak kullanılan ve Zeyrek Camii diye anılan, geri kalan kısımları ise bakımsız bir kilise olan yapı kalmıştır.

Haliç üzerindeki mevcut ikinci köprü'nün (yapımı 1939) güney ayağı Unkapanı'ndadır. Tarihte Unkapam ile Azep Ka-pusu (Azapkapı) arasına kurulan ilk köprü'nün tarihi birinci Galata Köprüsü'nden de öncedir.

Unkapanı'nda, kıyıda bir de Yavuz Er Sinan Camii vardır.

Unkapanı'ndan Halic'in içine doğru gelen komşu semt Cibali'dir. Anlatıya göre semt ismini, Konstantinopolis'in Osmanlılarca alındığı kuşatmada, Haliç surla-rındaki Porta Putea ya da Porta Ispigas diye bilinen kapıdan askerleriyle birlikte içeri giren Cebe Ali Bey(->) adlı komutandan alır. Buradaki en eski tarihi yapılar a-rasında Noel Baba diye bilinen aziz adı-

na yapılmış Ayios Nikola Kilisesi, eskiden kiliseyken (Ayia Teodosia) sonradan camiye dönüştürülen Gül Camii sayılabilir. Diğer önemli bir bina Küçükmustafapaşa olarak bilinen yörede aynı adı taşıyan hamamdır. Bizans'ta burası kilisesiyle ve ka-pısıyla Ayia Teodosia adına adandığından ve bellibaşlı kapıların bulunduğu mevkiler de kapıların adıyla bilinen semtlere dönüştüğünden isim *zamanla* Ayakapı olmuştur. Bu ad resmi kaynaklarda Ayka-pı diye yazılıdır. Cibali vapur iskelesinden başka Aykapı adıyla burada bir iskele daha vardır.

Cibali'nin diğer bir özelliği 1880'lerden yakın zamanlara değin büyük bir bütün fabrikasının burada bulunmasıydı, fabrikanın üretimi bugün büyük ölçüde durdurulmuştur. Cibali'de ayrıca tıkış tıkış sokaklarda sayısız küçük imalathane yer almaktaydı. 1980'li yıllarda Haliç planı uygulanırken burası yıktırılarak kıyı şeridi açık alana dönüştürüldü.

Cibali'nin üst tarafı Fatih semtine tekabül eder, batısındaki semt ise Fener'dir. Fatih'e komşu Yavuzselim semtinin aşağılarına, deniz kıyısına düşen Fener, Bizans döneminde Petrion adını taşıyordu, bir sava göre bu sözcük burada eğimin dik ve kayalık olmasından ileri gelir (petros: Taş, kaya; petrion: Kayalık yer). Diğer bir sav ise sözcüğün Bizans saray nazırı Petrus' tan geldiğini söyler. Civardaki surlar Porta Fari (Fenerkapı ya da Fenerlikapı) zamanla semtin adına dönüştü. Konstantinopolis'in düşmesi sırasında Osmanlılara karşı en fazla direnen yöre burasıydı. II. Mehmed bu nedenle semtte yağma yapılmasını askerlerine yasaklamış, sonra da bazı ayrıcalıklar vermiştir. Böylece Osmanlılar döneminde kentte Ortodoksların toplandığı ve Bizans'ın yıkılmasından sonra göçen varlıklı ailelerin dönerek yerleştiği, 1450'lerin sonlarından başlayarak Ortodoks Patrikhanesi'nin önce Pammakaris-tos (sözcük anlamı: en mutlu) Kilisesi'nde (bak. Fethiye Camii) sonra da 1601'den bu yana Ayios Yeoryios (Aya Yorgi) Kilisesi'nde (bak. Yeoryios [Ayios] Patrikhane Kilisesi) ve bitişikteki patrikhane binasında (bak. Rum Ortodoks Patrikhanesi) bulunması nedeniyle semt yüzyıllar boyu Rum azınlığın simgesi olmuştur. Fener de Halic'in diğer kıyıları gibi eskiden yalılarla süslüyken (burada özellikle Eflâk ve Boğdan beyliklerinde bulunan Rum aristokratlarının yalıları güzeldi), sonradan imlathanelerle, atölyelerle dolu izbe semtler ve kıyılar arasına katılmıştır. Halic'in son düzenlenişinde kıyı şeridi açılıp geniş-letilirken binaların bir bölümü yıkıldı. Fe-ner'in bugüne dek gelen diğer tarihi yapıları olarak Tur-i Sina kompleksim, Bla-

hernai Kilisesi'ni(->), Panayia Muhliotis-sa (Kimisis) Kilisesi'ni(-+) ve Bulgar Kilise-si'ni (bak. Stefan [Sveti] Kilisesi) sayabiliriz. Semtin yukarısındaki yöre Çarşamba' dır, Fener'in vapur iskelesi vardır. Kuzeybatıdan Balat başlar; bu sözcüğün "saray yeri" anlamındaki Palation'dan geldiği söylenmekte, söz konusu sarayın da ünlü Blahernai Sarayı ya da saray binalarının bir

Odun iskelesi

civarından

1955'lere ait bir

görünüm.

Ara Güler

uzantısı olduğu tahmin edilmektedir. Balat 1492'de II. Bayezid (hd 1481-1512) tarafından istanbul'a çağırılan Yahudi göçmenlerin yerleştiği semttir, israil devleti kurulup, oraya göç başlayıncaya değin Balat bir Yahudi semti olarak kalmıştır. Günümüze dek ulaşan Ahrida ve artık kullanılmayan Yanbol sinagogları ile Ayios Stradi Ortodoks Kilisesi, Surp Hreşdaga-bet Ermeni Kilisesi (ve ayazması) ile Fer-ruh Kethüda Camii Balat'tadır. 19. yy'ın sonlarından itibaren Halic'in içerlek kıyılarındaki diğer semtlerinin akıbetine uğrayan Balat, Halic'in istanbul yakasındaki sahil şeridi planına dahil edildiğinden, kıyı bugün açık alandır. Semtin vapur iskelesi vardır. Semtin yukarısına Karagümrük tekabül eder. Balat'm ilerisinde, Teodosi-os Surları'nın hemen içinde yer alan ve Bizans döneminde Blahernai Sarayı'yla ve soylularıyla ünlü olan Ayvansaray gelir. Sözcük, Osmanlılarca açılan sur kapısına Küçükayvansaray denilmesinden kaynaklanır. Osmanlı döneminde burası daha çok Çingenelerin oturduğu bir mahalleydi. Ayvansaray'daki tarihi binalar, Blahernai Sarayı'ndan arta kalan Blahernai Ayazması, Imparatoriçe Pulheria ve kocası imparator Markianos (hd 450-457) tarafından yaptırılan Teotokos ton Blahernon

Kilisesi'nin harabeleri üzerinde yakın dönemlere ait bir başka Ortodoks kilisesi ve ayazmasıdır. Diğer dini yapılar arasında, Atik Mustafa Paşa Camii, Blahernai Sara-yı'mn taraçalanndan birisi üzerinde -mimari önem taşıyan ve Mimar Sinan'ın son yıllarında, muhtemelen onun kalfalarından birisince yapılmış- ivaz Efendi Camii ve adının Ayia Tekla olduğu sanılan bir kiliseden çevrilmiş Toklu Dede Mescidi sayılabilir. Sözünü ettiğimiz taraça üzerinden girilen bir kapıdan ünlü Anemas Zindanı' na(->) inilir. Arap kökenli bir Bizans kumandanının adını taşıyan Anemas Kulesi ve mahzenleri yerli film yönetmenlerinin sık sık başvurdukları bir mekândır. Ay-vansaray'ın da vapur iskelesi bulunmaktadır. 1992'de yanan ve La Belle Epoque'a özgü bir köprü diye dünyada da ünlenmiş olan dördüncü Galata Köprüsü Ayvansaray-Hasköy arasına kurulmuştur. Ayvan-saray'm tepelerine ise Edirnekapı tekabül eder.

Bizans surları sona erdikten sonra, sur dışı alanda, gene Ayvansaray sayılan mahalde Halıcıoğlu'na uzanan dördüncü Haliç Köprüsü'nün ayağı yer alır. Hemen kuzeyde Defterdar başlar. Semtin ilk kuruluşu, 16. yy başlarındaki yerleşimlere dayanır. I. Süleyman (Kanuni) döneminin def-

HALİÇ

506

507

HALİÇ

Halic'in günümüzden Marmara Denizi'ne doğru genel görünümü.

Ara Güler

terdarlarmdan Nazlı Mahmud Efendi'nin Sinan'a yaptırdığı cami ve yakınındaki kayık iskelesi bu adla anılır olmuştur. Defterdar ile Eyüp arası Osmanlı döneminde sa-hilsaraylarm, yalıların, konakların bulunduğu güzel bir yöreyken, sahilin diğer kesimlerinin uğradığı bozulmaya burası da maruz kalmıştır. Yeni Haliç düzenlemesinde kıyıda sadece ünlü Feshane binası bırakılmıştır. Defterdar Camii, Gezeri Kasım Paşa Camii ve Sinan'ın yapıtlarından Zal Mahmud Paşa Külliyesi, III. Selim'in kız kardeşi Şah Sultan adına yapılmış bir külliye (genel olarak birlikte mütalâa edilen) Defterdar-Eyüp arasındaki önemli dini yapıları oluştururlar.

Defterdar'ın kuzeyinde Eyüp uzanır. Bazı tarihçilerin bu yörede çok eskiden bir koloni bulunduğu yolundaki savlan yakın yıllarda Eyüp-Silahtarağa arasında bulunan bazı bulgularla güç kazanmıştır. Bizans dönemindeki adı, yukarıda da belirtildiği gibi Kosmadion olan bugünkü Eyüp, onun güneyindeki Defterdar ve kuzeyindeki Silahtar, Eyüp'le başlayan ilk Osmanlı -sur dışı- yerleşim birimidir. İsla-miyetin saygın kişilerinden ve sahabeden Ebu Eyyub el-Ensarî'nin(->), Peygamber' in ölümünden 40 yıl kadar sonra Muavi-ye döneminde yapılan Enıevi kuşatması sırasında Konstantiniyye önlerinde vefat ettiğini ve orada defnedildiğini kaynaklar kaydeder. Yaklaşık sekiz yüzyıl sonra

kent Osmanlılar tarafından alındığında Akşemseddin(->), Ebu Eyyub el-Ensarî' nin gömülü olduğu yeri düşünde gördüğünü söyleyerek, orayı gösterir ve sonradan bu yere türbe ile cami yapılır. O günden beri cami, türbe ve külliye kutsal bir yerdir. Eyüp semtinin bu dinsel özelliği Şark mistisizmine meraklı çeşitli Batılı seyyah ve yazarlarının ilgisini çekmiştir. Pi-erre Loti bunlardan birisidir ve onun oturup Halic'i, ya da Haliç'te güneşin batışını seyrettiği yer bugün Pierre Loti Kahvesi diye anılmaktadır. Eyüp'teki diğer bel-libaşlı türbeler Sokollu Mehmed Paşa, Si-yavuş Paşa, Pertev Paşa, III. Selim'in annesi

Mihrişah Sultan ve Hüsrev Paşa'ya ait olanlardır. Türbesi burada bulunan tek padişah son hükümdarlardan V. Mehmed' dir (Reşad) (hd 1909-1918).

Eyüp'ün vapur iskelesi vardır, ama sığlaşmadan ötürü Haliç vapurları artık buraya yanaşamamakta, Ayvansaray'dan ileriye gidememektedir.

Ebu Eyyub el-Ensarî'nin adı yaygın olarak Eyüb Sultan'a dönüşmüş ve tahta çıkan sultanların kılıç kuşanma törenleri ya da padişahların zaman zaman türbeyi ziyaretleri dahil olmak üzere, istanbul halkının dilekte bulunmak, adak adamak, dua etmek, şifa dilemek, cuma namazı kılmak, hayrat ve hasenatta bulunmak vb için ruhani açıdan özel önem verdiği bir ziyaret yeri haline gelmiş olan Eyüp, ge-

ne aynı nedenlerden olsa gerek kentin bellibaşlı mezarlıklarından da birisine sahiptir. Eyüp sırtlarını da kaplayarak Silah-tarağa'ya doğru uzanan Eyüp Mezarlığı' nın nefti renkli servileri eskiden Haliç yamaçlarının yeşilinin bir tonunu oluştururken, bugün ne yazık ki, Beyoğlu yakasındaki başka mezarlıklarla birlikte (Sütlüce Musevi Mezarlığı, Kasımpaşa [Zinda-narkası] ve Hasköy mezarlıkları) neredeyse Haliç sırtlarının tek yeşili haline gelmiştir. Yoğun bir yerleşim bölgesi dahi olsa, kentin herhangi bir bölgesinde, özellikle de boydan boya Haliç yamaçları gibi çok geniş bir bölgesinde yeşilliğin yarım yüzyıl içinde mezarlık ağaçlarına indirgenmesi ve Halic'in dünkü güzelliklerinin bugünkü izbeliğe ve pejmürdeliğe dönüştürülmesi doğal yapının ve tarihi dokunun tahribinin yeryüzündeki çarpıcı örneklerinden birisini oluşturur. Eyüp'ten kuzeye doğru uzanan yöre, sahil şeridiyle birlikte Bahariye diye anılır. Burası çeşitli yalıların, sahilsarayların bulunduğu bir sayfiye bölgesiydi. Hanedana ait Bahariye Kasrı, Bahariye Sarayı, Beyhan, Hatice ve Esmâ Sultan sahilsarayları buradaydı. Bahariye bugün birtakım küçük ya da orta boy fabrikaların bulunduğu bir yerdir. Eskiden Bahariye mevkiine rastlayan Bostan iskelesi de artık yoktur. Buradaki adacıklara Bahariye Adaları veya Yılan Adala-n denilir.

Bahariye'nin kuzeyindeki Silahtarağa ise özellikle 1950'li yıllarda Taşlılarla-Yıldıztabya gecekondu yöresini oluştururken, onun Halic'e bir uzantısı olarak sanayileşmiş, gecekondulaşmış ve Balkan göçmenlerinin iskânına ayrılmıştı; bugün gecekonducular tuğla ya da briketten çoğu sıvasız evlere dönüşmüşse de, semtin niteliği değişmemiştir. Bu adı taşıyan ama karşı kıyıda bulunan Silahtarağa Termik Santrali ise artık oradan taşınmıştır.

Silahtarağa semti Halic'in bitiminin batısına rastlar ve Alibeyköy Deresi buraya akar.

Halic'in bilimindeki diğer vadi, doğu kesimine düşen Kâğıthane

Deresi'ne aittir ve buradaki semt de bu adla anılır. Kâğıthane

Deresi'nin içlerine doğru, bir başka kasr-ı hümayunun bulunduğu

Karaağaç mevkiinden başlayarak birçok sahil-saray ve yalı yapılmıştı.

Kâğıthane çayırıları denilen yerde Imrahor Kasrı vardı. Ünlü Lale

Devri'nin Sa'dâbâd'ı, Kâğıthane Mesiresi, dillere destan Sa'dâbâd Kasrı, mermerden yapılmış setlerden şelaleler halinde akan ve Cetvel-i sîm (Gümüş Cetvel) diye nitelenen Kâğıthane Deresi, 17. yy'ın hemen başında o devrin güzellikleri arasındaydı. 1730'daki Patrona Halil Ayak-lanması'nda Sa'dâbâd yakılıp, yıkıldıktan sonra da Kâğıthane Deresi ve çayırıları, insanların denizden sandallarla, karadan arabalarla geldikleri güzel mesire yerlerinden birisi olarak kaldı. 19. yy'da yeni bir kasır (Çağlayan Kasrı) yapıldıysa da, II. Dünya Savaşı yıllarında burası askeri bir binaya dönüştürüldü. (Yakın dönemlerde vadinin sırtlarında kurulan Çağlayan semti adını bu kasırdan almaktadır.) Osmanlı döneminde Kâğıthane Deresi'ne ve vadisine çok iyi bakılır, derenin çamurları bile toplanıp Humbarahane'ye gönderilir, erozyonun önlenmesi için yamaçlardaki bitki örtüsü özenle ve hattâ çeşidi yasaklarla korunurdu. 20. yy'da yozlaşmaya başlayan yöre, özellikle 1950'ler sonrasında gitgide bugünkü pis dereye ve denize dönüştü. Burada 1940'lara kadar Haliç vapurlarının yanaşabildiği Kâğıthane iskelesi vardı. Semt adını orada bir zamanlar bulunan kâğıthaneden almıştır, aynı devirde burada bir baruthane de vardı.

Halic'in Beyoğlu yakasında Kâğıthane'den güneye doğru indiğimizde yer a-lan Sötlüce semtinin şimdi hatırlanan özelliği -adının çağrıştırdığı söt imajıyla ironi teşkil edencesine- 1990'ların başlarına kadar kent mezbahasının burada bulunma-sıydı. Bugün mezbaha esas olarak Tuzla'ya taşınmıştır. Boşalan binaların kültürel amaçlarla kullanılması düşünülmektedir. İstanbul gibi bir kentin et ihtiyacını karşılayacak kadar büyük bir mezbahanın varlığı, 20. yy'da Halic'in pisenmesinin, kokmasının nedenleri arasındadır. Sötlüce sözcüğü, bir sava göre Galatiani'nin Türkçe karşılığıdır ve buralarda Bizans döneminde mandıralar vardı. Evliya Çelebi'ye göre ise oradaki bir ayazmanın suları emzirme evresindeki kadınların sötlerini çoğaltmaktaydı.

Kentin az sayıdaki Musevi mezarlığından birisi Sötlüce sırtlarmdadır. Sötlüce' nin de vapur iskelesi iptal edilmiştir. Daha güneydeki Halıcıoğlu, Hasköy'den kuzeye doğru uzanan mezarlık ve üçüncü Haliç Köprüsü'riün devamı olan viyadük ile deniz arasında kalan küçük yöredir. Vadi bugün çirkin apartmanlar ve evlerle doludur.

Halıcıoğlu'nun güneydoğusundaki Hasköy, Balat'tan da eski bir Yahudi semtiydi. Bizans zamanında, Karaim boyundan gelen ve Yahudiliği benimsemiş olan topluluk Porta Neorion'da ve -bugünkü Ka-raköy'e adlarını vermelerinden de anlaşılacağı gibi- karşı kıyıda surlar dışında otururken, daha sonra, Galata'da Latin kolo-nizasyonunun yoğunlaşması üzerine bugün Hasköy dediğimiz yöreye göçmüşlerdi. Bahçekapı'da Yeni Cami Külliyesi' nin kurulması sırasında, bu semtteki Yahudiler de Hasköy'e göçtüler. Bu nakilden önce Evliya Çelebi'nin verdiği rakama göre Hasköy'de 11.000 Yahudi vardı. Has-

köy'de Yahudilerden başka Rum ve Müslümanlar da oturmaktaydı. Semtin adı Bizans'ta Arabind veya Aya Paraskevi Kili-sesi'nden dolayı Paraskevi idi. Hasköy sözcüğünün ise Osmanlılar döneminde yapılan hasbahçeden kaldığı sanılmaktadır. Hasköy'ün güney ucundaki Aynalıkavak Kasn(-*) 17. yy'da inşa edilmiş olup, III. Selim tarafından onarılmış ve genişletilmiştir. Haliç'teki onca saraydan günümüze sadece Aynalıkavak kalmıştır. Bina şimdi müzedir. Osmanlılar döneminde Hasköy' de topların yapıldığı Humbarahane bulunmaktaydı ve yukarıda sözünü ettiğimiz gibi Kâğıthane Deresi'nin ağzından toplanan mil ve çamurlar kalıp dökmek için kullanılırdı. Hasköy'ün yukarıdaki semt eskiden ok talimlerinin yapıldığı meydana adını alan Okmeydanı'dır.

Hasköy vapur iskelesi yakınında küçük bir tersaneden (Hasköy Tersanesi) başka Hasköy ile Kasımpaşa arasında uzanan Ca-mialtı ve Taşkızak tersaneleri Deniz Kuv-vetleri'nin tersaneleridir. Bu tersanelerin kökeni, Osmanlılar'da 15. yy'ın sonlarına kadar gider. Galata (Pera) surlarının batısındaki koy kadirga limanı ve tersane olarak kullanılırken I. Selim (Yavuz) döneminde (1512-1520) tesisler genişletilmiş, onu izleyen I. Süleyman (Kanuni) döneminde ise Sadrazam Güzelce Kasım Paşa tarafından burası Osmanlı donanmasının merkez üssü haline getirilmişti. Bugün de Kasımpaşa bir deniz üssüdür, Kuzey Deniz Saha Komutanlığı, Deniz Hastanesi - askeri tersanelerin yanısıra- buradadır. Semtteki önemli camiler Cezayirli Gazi Hasan Paşa Mescidi, Kasım Paşa Camii'dir. Kasımpaşa'nın üstlerine Tepebaşı, Galatasaray, Ömer Hayyam, Tarlabası tekabül e-der.

Kasımpaşa'dan güneye doğru, bu kez sivil tersanenin (Haliç Tersanesi) bulunduğu Azapkapı gelir. 15. yy'ın ikinci yarısında buradaki Osmanlı tersanesinde çalışan denizlerine azebler denildiğinden ve orada bir azebler kışlası bulunduğundan bu adı alan yöre, II. Mehmed döneminden beri Türklerin iskânında idi. Haliç üzerindeki ilk köprü II. Mahmud

döneminde (1808-1839) burası ile Unka-panı arasında kurulmuştu. Bugün aynı yerdeki Atatürk Köprüsü ile Galata Köprüsü arasında uzanan sahil şeridi küçük yük teknelerinin durduğu, ardiyelerin bulunduğu bir yerken, bugün açılmış durumdadır. Aynı zamanda Perşembepazarı denilen ve küçük sanayide kullanılan yedek parçaların satışını yapan dükkânlar da buradadır. Perşembepazarı adı eskiden İstanbul'un belli semtlerinde haftanın her ayrı gününde kurulan pazarlardan, perşembe gününe ait olanından gelmektedir. Atatürk Köprüsü'nün yanında Sinan'ın eserlerinden Sokollu Mehmed Paşa Camii vardır. Perşembepazarı'ndan Karaköy'e doğru, deniz yakınındaki Balık Pazarı'ndan bugün geriye bir şey kalmamıştır.

Haliç'in kuzey ucunu oluşturan Galata Bizans döneminde de, Osmanlılarda da esas

olarak bir Latin yerleşim bölgesiydi. Latin grupların azalmasıyla yerleşim bölgesi olarak Rumların ağırlıkta bulunduğu, iş bakımından Levantenlerin ve azınlıklardan diğer tüccarların, ithalat ve ihracatçıların, bankaların ve bankerlerin semti haline geldi. Galata Cumhuriyet'te de bu özelliğini uzunca bir dönem sürdürdüysede, 1970'li ve 1980'li yıllarda iş merkezlerinin Mecidiyeköy, Gayrettepe, Etiler ve Levent'e kaymasıyla ve İstanbul'da azınlıkların çok azalmasıyla bu kimliğinden de uzaklaştı (bak. Galata).

Haliç'in tarihte hem iskân hem de işyeri bölgesi olan İstanbul yakası kuzey rüzgârlarına açık olduğundan, oralarda çıkan yangınlar kolayca yamaçlardaki semtlere yayılırdı. 1539 Zindankapı, 1569 ve 1606 Eminönü Şuhud (Çıfit Kapısı), 1633 Ciba-li, 1640 Balat, 1653 Odunkapı, 1660 Ayaz-makapı, 1683 Ayazma ve Odunkapı, 1707 Eyüp, 1718 Cibali, 1721 Küçükmustafapa-şa ve Balat, 1729 Balat, 1750 Küçükpazar, 1833 Balat, 1908 Çırçır, 1918 Yavuzselim yangınları Haliç'in en ünlü yangınlarıdır. Karşı yakadaki yangınlar ise daha azdır. Haliç'in temizlenmesi için yapılan çalışmalar, atıkların azaltılması yönündeki bazı nakiller dışında kayda değer bir sonuç vermemiştir. 1980'lerin ikinci yarısında sansasyonel bir şekilde tanıtılan iki kolektör-le pisliği temizleme girişimlerinde, devreye giren tek kolektör atıksuların ve kirli Haliç sularının Boğaz'ın dip akıntılarıyla Marmara Denizi'ne verilmesi için kullanılmış, bu yöntemle soruna hiçbir çare bulunamadığı gibi Marmara Denizi'nin daha çok tahrip edilmesi sonucunu doğurmuştur. Bu nedenle kolektör 1990'da bir bilim kurulunun tavsiyesiyle, belediye tarafından durdurulmuştur. Sanayi atıklarının azalmasına rağmen, yerleşimlerden gelen atıklar devam etmektedir, gene pis atıklarla birlikte yoğun alüvyon getiren dereler, yılda 11 cm kalınlığa varan çok yüksek bir sendimantasyonu, özellikle Haliç' in bitim yörelerinde bırakmaktadır. Vapurun henüz işleyebildiği Ayvansaray İskeleyi ile karşıdaki Halıcıoğlu kıyısı arasına bir hat çizersek, bu çizgi üzerindeki en derin yer 3 m'dir.

Bibi. S. Eyice, *Tarihte Haliç, İTÜ Haliç Sem-*

HAIİÇ

508

509

HALIÇ İŞİ

Pierre Loti'nin *Aziyade* adlı romanına konu olan Haliç ve Eyüp'ün Piyer Loti Kahvesi'nden görünümü.

Nazım Timuroğlu, 1993

pozyumu, İst. 1975; Janin, Constantinople byzantine; Mordtmann, Esquisse; Dirimtekin, Haliç Surları; Anonim, "Constantinopel zur Zeit S.

Süleiman deş Frossen nach einem Bil-de von Melchior Lorichs", *Bosporus-Organ deş Deutschen Ausflugs-Vereins G. Albeit*, S. 1 (1906), s. 8-44; Kömürçüyan, *İstanbul Tarihi*; P. Gilles, *The Antiquities of Constantinople*, Londra, 1729.

İSTANBUL

Edebiyatta Haliç

Divan Edebiyatı'nda istanbul'un güzelliklerine, kasırlarına, çarşı ve pazarlarına, eğlence ve mesire yerlerine ait tasvirleri geniş ölçüde bulmak mümkün değildir. Bu edebiyatın bazen dönemin zevk ve rengini, gezinti ve eğlencelerini, kış, yangın ve zelzele gibi olayları, örf, âdet ve gelenekleri, ramazan ve bayramların özelliklerini yansıttığı da görülür. Haliç için ilk şiiri yazan Fatih Galata'yi şöyle anar: *Avniyâ kılma güman kim sana ram ola nigâr/ Sen Stanbul şâhısın ol (da) Kalata şahıdır.*

16. yy'da Tacizade Cafer Çelebi(O) ise *Hevesname'sinde*, "Yürür şeyda gibi zen-cir ile su" derken Fatih'in gemilerinin Kasımpaşa sırtlarından Haliç'e indirilişini a-nımsattı. Eyüb Sultan Camii'nin yeri şehirden epey uzak olmasına rağmen burayı görenlerin mutlu ve sevinçli olduklarını anlattı ve "Sıfat-ı Kâğıthane" başlığı altında bu çevreyi, ağaçlıklı tepeleri, sebze ve çiçek bahçeleri ile tasvir etti. Kâğıthane ve Alibeyköy derelerinin ağaçların ayaklarına su döktüğünü güzel bir teşhis sanatıyla Divan Edebiyatı'na kattı.

I. Süleyman (Kanuni) döneminin şairi Cemali'nin(->) *İstanbul Şehrengizi'nde* ilk kez "Eyüb sabrı"nı telmihen Sütlüce' ye ilişkin bir efsaneye değindiği görülür. Eyüp'ün karşısındaki Sütlüce böylece 16. yy edebiyatına girdi.

Nefî (ö. 1632) ile beraber Haliç yeni bir anlam kazanır. Haliç'in uç noktası olan Kâğıthane mahşer olmuştur. Güzellerin uzun boylularını, âşıkların düşkünlüklerini şair hep burada görür. Gene sevgiliyi ıssız yerde bulan çılgın âşıklar da buradadır.

18. yy'da ise Sabit (ö. 1712) Haliç kıyılarını ve Kâğıthane'yi şiire dökmektedir. Dere boylarında ve Haliç'in derin sularında mestlerin (sarhoşların) gözyaşlarının üzerinde, şarap gemileri değil, kayıklar yürümektedir.

Bu yüzyılın sonlarına doğru "sebk-i hindî" denen üslubun temsilcisi olan Şeyh Galib'in (ö. 1798) şiirindeki mekânda, Haliç'in bir semtini görmekteyiz. Mevlevî dedesi Şeyh Galib, Kasımpaşa Mevlevîhane-si için tarih düşürmekle kalmaz, 1787'de Eyüp'ün karşısındaki Sütlüce'de bir ev a-larak orada sakin bir şekilde yaşar: *Yâd eylemezhaber-i Yusuf-ı Mısın / Sütlüce'de bir şuh ile şehd ü şekeriz biz.*

Samî (ö. 1730), şarkıda Sa'dâbâd'ın ü-nünü; Seyyid Vehbi (ö. 1736) ise istanbul güzellerinin portresini çizerken, Fener'i a-narlar: *Görüp ol mahı fîtil aldı Fener'de Vehbi/Mum olan yanmağa şem'i dil-isu-zammdır.*

Süleyman Nahifî de (ö. 1738) gazel ve kasidelerinde Sa'dâbâd'ı terennüm edenlerdendir. Mustafa Rahmî (ö.

1751), "Şerefâbâd"ın açılışına 1141/1728-29 tarih düşürmüştür.

İstanbul'da 1751'de şiddetli bir kış olmuş ve Haliç donmuştur. Hevaî buna tarih düşürür. Buzun kalınlığı iki karışa yakın olmuş ve halk Balat'tan karşı Hasköy'e yürüyerek gitmiştir: *Bin yüz altmış sekizin evvel-i hamsininde / Dondu derya-yı Sı-tanbul hele şu hikmete bak.*

Hâtem (ö. 1754) *Şitâiyye'sinde*, Kâğıthane sahnının hayale sığmadığını, seyredenlerin gözünde esas âlemin Aksaray olduğunu söyleyerek İstanbul kışındaki kar örtüsünün ünlü Hindistan abadi kâğıdına benzediğini vurgular.

Şair Haşmet (ö. 1768), o her zamanki sevimli nükteleriyle, *Var mı aslan südü-ne hâhiş-iyavrum nicedir/Kaymak isterse kuzum zevke mahal Südlüce'dir/ Tatlıca söyleşiriz hattı zuhur ettikde / Telh-kâm olma gönül, sohbet-i helva gecedir* deyişleri ile, Sütlüce'yi Divan şiirinde üçüncü kez kullanan şairdir.

Bu yüzyılı bütünleyen ve İstanbul'u şiir dünyasına geçiren Nedim'e (ö. 1730) gelince, ünlü kasidesinden başka diğer şiirlerinde de hep Sa'dâbâd ve Haliç semtleri ve kasırları geçer. Nedîm, Haliç'in adını Kâğıthane kasırlarına çevirmiştir.

İlhamî de (III. Selim) (ö. 1808) bütün Osmanlı sultanları gibi şairdir ve bir şiirinde Haliç kahvehanelerini, Kâğıthane'yi birlikte anar: *Kış demidir varalım zevk ile kahvehaneye / Gidelim köhne bahar irdikte Kâğıthaney e / Gönü tthami'nin aynı döndü baruthaneye / Kahve fincanın bahar eyyamı durma al ele.*

Sururî (ö. 1814), İstanbul güzellerine cılan tutkunluğu yanında "Kâğıthane" re-difli gazelinde de gene "tazelerle" sohbet eder: *Cümle etfâl-i Sitanbul ana cem' olsa sığar/Kalb-i âşık gibidir vüs'at-i Kâğıthane'de.* Galata Sarayı'na tarih düşüren İzzet Molla (ö. 1829), bir tahmisinde Sa'dâbâd'a kadar sevgilisiyle birlikte gitmeyi ister.

İ

Gazel ve şarkıda, gene Kâğıthane sefasında olan Sermed (ö. 1839) *Geçerken bari Sa'dâbâd'a tenha / Bahariyye'de zevk eyle efendim* diyerek Haliç'in bir semtinden söz açar. Leylâ Hanım da (ö. 1848), şarkılarında "Bahariye"de yazı ve Kâğıthane Kasn'nda eğlenmeyi özler. Şeyhülislam Arif Hikmet Bey (ö. 1850), III. Ahmed'in Defterdar Burnu'nda yaptırdığı Neşatâbâd Kasrı'na, bir gece "şarap kayığı" ile gittiğini hayal etmiştir.

Divan nesrinde Haliç'i ilk işleyen 17. yy'da Evliya Çelebi'dir. *Seyahatname'de* Haliç surları anlatılmıştır.

Tanzimat yazar ve şairleri Haliç'e uğramazlar. Çünkü onlar İstanbul'a bir başka gözle

bakarlardı. 500 yıllık bir topluma sahip İstanbul Tanzimat'la değişmiştir. Diğer'ından Haliç denizyolu sönmek üzeredir. Bu arada yabancı bir yazar Pierre Loti (1850-1923), *Aziyade adlı* romanıyla (1879) sadece basit bir aşk romansı ortaya koymaz. Eyüp'te bir Türk adıyla ev tutup oturması, baştan başa Türk ve Müslüman olan semtte bu toplumu tanıması, söz konusu romanın bir başka sosyal yönünü oluşturur. Haliç ve Eyüp bu romanda sade bir lirizm içinde anlatılır. Anısı da Haliç'e bakan tepelerden birindeki Piyer Loti Kahvesi'nde yaşar. Türk yaşayış ve geleneğini diğer eserlerinde de işleyen Loti, bir Türk dostudur.

Recaizade Ekrem'in(-0 *Araba Sevda*-sı'ndaki kahramanı Bihruz Bey'in Kâğıthane yollarında araba kullanma hevesi vardır. Servet-i Fünun'da da İstanbul ve özellikle Boğaziçi vardır. Şiiriyle Haliç'e hiç uğramayan Cenap Sahabettin (1870-1934), "İstanbul'u Temaşa" adlı nesrinde, payitahtı Asya ile Avrupa'nın el ele tutuştukları noktada görür. Âdeta insanlığın dört yol ağızı gibi kavimlerin buluşma yeri cılan İstanbul'da Yeni Cami ile Galata arasında "halkaları durmadan değişen bir insan zinciri"nin varlığını düşünür. Halit Ziya Uşakhgil (1886-1945) *Mâi ve Siyah'te*

Ahmet Cemil'i Tepebaşı Bahçesi'nden İstanbul'a ye Haliç'e bakarak düşündürür. Fecr-i Âti ve milli edebiyat döneminde de, edebiyatta işlenen bir Haliç yoktur. Ancak Yahya Kemal Beyatlı(->), *Aziz istanbul'da*, fethin uzun hikayesiyle birlikte "uh-revî Eyüb"ü, Defterdar'daki semai kahvesini anar. *Yeni Mecmua'da*. yayımlanan "Mahurdan Gazel", "Bir Saki" ve "Şerefâbâd" klasik Divan nazmının değişik örnekleridir. Bu, klasiğin yenileşmesidir. "Sene 1040"ta şair, III. Ahmed döneminde yaşar gibidir. Duygulanmaları hep tarihle birlikte. "Bir Sâki"den 30 yıl sonra 1940'ta "Mükerrer Gazel"le Lale Devri İstanbul'u Haliç'in bir semtinde yaşanır. Serviler şehri, bir ruh ve duygu nizamı içinde bütün şiirlerini kaplar.

Nesir alanında roman ve hikâyemizin de belli mekânları vardır. Hüseyin Rahmi Gürpmar'ın(->) o halkın en çok içine giren yazarın Haliç'e ilgisi fazla değildir. Ancak, *BirMuadele-i Sevda'da* Kâğıthane âlemlerini anlattığını görürüz.

Ahmed Rasim(->) ise, Haliç'i en çok işleyenlerdendir. *Şehir Mektuplarında*, süslü püslü kadın, erkek kıyafetleriyle, piyasa yerlerinde, baharda da Kâğıthane'de gerçekleştirilen eğlence âlemlerinde, Eyüp ziyaretlerinde yaşananları anlatır hep. *Eş-kâl-i Zaman'da*, Şirket-i Hayriye vapurlarının çalıştığı Haliç'te yapılmış köprülerin tarihçesini verir. *Muharrir Bu Ya'da*, Ay-vansaray'da ve Kâğıthane mesirelerinde açık, kapalı her türlü kıyafet vardır. Haliç üzerinde ilk köprünün Fatih tarafından yaptırıldığını da yazar. *Tarih ve Muharrir'* de de Eyüp'te kılıç kuşanma töreninin u-zun uzun hikâyesi vardır. Ahmed Rasim 16. yy'da görülen şehrengizlerin, nesirdeki en başarılı örneklerini ortaya koyar.

Beş Hececiler'den Halit Fahri Ozansoy (1891-1971), "Bugünkü Sâdâbâd için"de, *Ne o gözler ki siyah bir inci / Neperi yüzleri tül yaşmakta / Ne de üç çifte kayıklar Haliç 'i / Gerçek sessiz uzaklaşmakta*, mısralarıyla tarih dekoru çizmeye çalışır. Oranın şimdi hicran dolu olduğunu, üç çifte kayıkların artık Haliç'ten geçmediğini, lalelerin de kaybolduğunu hatırlar, hüzünlenir. Bu yeni bir romantizmin ortaya çıkışıdır. Hececilerde başkaca bir ce-hit görmeyiz bu konuda.

Cumhuriyet dönemini "Garip" üçlemesiyle şiirde başlatacak olursak, onlardan, şiirimizin yenileşmesini sağlayan yalnız Orhan Veli Kanık (1914-1950) için bue sınır, Galata Köprüsü'dür.

Cahit Sıtkı Tarancı da (1910-1956) İstanbul'da, karpuz yüklü mavnaların köprü'nün altından geçtiğini, Sarayburnu'n-dan dönen vapurdan sevgilisinin çıkacağını, "Mangal Başında" hayal eder. "Yedi Meş'ale"nin son katılanı olan Ziya Osman Saba (1910-1957) ise, *Geçen Zaman* adlı kitabındaki "Toprağım" şiirinde, akşamleyin, ezan vaktinde Eyüpsultan'da eski bir evde olmayı, ölümler ve yaşayanlarla birlikte bulunmayı ister. Galata Köprüsü'nde kalabalığa karışır gider. Bu geçen zamanın ta kendisidir.

Haliç'e tarihi açıdan yaklaşan şairler a-

rasında Fazıl Hüsnü Dağlarca (1914-), "Fetih Gecesinde İstanbul" ve "Fatih'in Gemileri" adlı şiirlerinde fethin büyük coşkusu yaşatır. Sonsuzluk türküsünü havada biçimlendirir. Sokaklar ve ormanlar hep Türkçeyle dolar. Şair fethin katılan yeniçeriler arasındadır. Haliç'in ortasında ateş ateş "orta zaman" yanmaktadır. Bu bakış, dile ve tarihe, kısaca İstanbul'a bakıştır. Türkçenin sırrını yaratan yeniçeri, şairdir. Bir seher vakti Haliç'in kıyısına tarihin bir musiki gibi aktığı yerde, artık sosyal sorunlar yok, "masallarca bir cümbüş" vardır.

Behçet Necatigil (1916-1979), sisli İstanbul'da Haliç'e bakarak kahvesini içmeyi ister. Haliç'in uzaklığı, bir kol kadardır. Kasımpaşa önlerinde incecikten yağan kar, "elif elif diye tozduğu için, şiirin adını "Elif" koyar. Necatigil'in çevresel etkilerle iç dünyasını birleştiren şiir anlayışı, ona ayrı bir söyleyiş özelliği de kazandırır.

Cumhuriyet dönemi romanında Haliç'i en çok mekân seçenlerin başında Osman Cemal Kaygılı(->) gelmektedir. 1920'den sonra mizah yazarlığıyla işe başlayan Kaygılı, H. Rahmi ve A. Rasim geleneğinin izleyicisidir. Eski ve yeni İstanbul *İstanbul' da Semai Kahveleri ve Meydan Şairleri* adlı eserinde Eyüp Defterdar'ı, Halıcıoğlu, Balat ve çevresinin tarihleri vardır. *Üfürükçü* piyesinde olaylar Eyüp, Kasımpaşa gibi Haliç çevresinde geçer. *Sandalım Geliyor Varda* Haliç'i, olayların mekânı olarak seçtiği eserdir. Yemiş (Hal) İskeleyi'n-den Silahdar'a kadar olan çevrede sandalla yapılan deniz taşımacılığının anlatımıdır. *Çingeneler* romanının mekânlarında da gene Haliç vardır. Olay kahramanının Çingenelerin ilginç yaşantılarını izlemeye gösterdiği dikkatle

Kâğıthane âlemi ile o sahil hattında, Cibali-Ayvansaray-Kâğıtha-ne ve Silahtarağa'da dolaşır. Cibali Yenika-pı'sında kahvelerden biri, gene romana mekân olur. Falcı Afitap da "Kâhtane Köy-lü"dür, Kâğıthane Çayırı'nda falını açtığı Abdülhamid üç ay sonra tahta çıkar, fal gerçekleşir.

Sait Faik Abasıyanık(->) yaşadığı Bur-gazada'nın çevresindedir. *Mahalle Kahve-*«'ndeki "Gramofon ve Yazı Makinesinde arkadaşlarıyla buluştuklarında "bir Kâğıthane havası" tutturmadan söz eder ve bununla kalır.

Orhan Hançerlioğlu, *Büyük Balıklar* romanında, tarih bilgilerine başvurur. Olay kahramanının ağzından, Fatih'in gemilerini Kasımpaşa sırtlarından Halic'e indirdiğini, diyalog içinde verir. Olay kahramanı, sandalla Galata rıhtımından hale gider. Binanın içindeki çürümüş sebze ve meyve kokuları, nakliye arabaları, Unkapanı Köprüsü'nün parmaklığına dayanmış hasta bir adamın Azapkapı'ya doğru giden cenaze arabasının ardından bakışı, Azap-kapı Yokuşu'nu çıkışta at arabalarının zorlanması, köprü üzerindeki dilenci ve denizdeki balıklar, hep düşünceler ortamında var olan yer ve olaylardır.

Gerçekte İstanbul ve de özellikle Haliç, bir tarih ekranından şiire ve romana geçmiştir. 18. yy'dan sonra Halic'e bakan

sanat, aslında çağ açan bir tarih olayının arkasındadır. Eski toplumumuzun bazı yönlerini yansıtmada, uygarlık ve sanatın birlikteliği, bizim için bir semt düşüncesinin çok ötesindedir. Bu nedenle olayların ya da duygulanmaların bir şehir yapısından güç almaları, onun bütün güzelliğinde olmaları, gerçekte sanat ve edebiyat ile toplum ve onun mekânı arasındaki u-yumlu bir ilişkinin sonucudur.

AYHAN DOĞAN

"Haliç işi" olarak da adlandırılan seramik tipinden üretilmiş yaprak dilimli, kenarları çukur bir tabak, çap: 35,5 cm, 1530'lar. *Sadberk Hanım Müzesi Koleksiyonu*

HALİÇ İŞİ

Osmanlı döneminde Haliç'te üretildiği söylenen bir seramik tipine verilen ad.

Evliya Çelebi, Eyüp'teki çömlekçilerden söz ederken İznik çinilerini aratmayan ve Çin porselenleri kalitesinde beyaz hamurlu seramikleri över (bak. çömlekçilik). Bu seramikler 20. yy'ın başında yangın yerlerinde yapılan araştırmalarda ortaya çıkar. Bizans ve Osmanlı seramik buluntuları arasında beyaz hamurlu, beyaz astarlı, şeffaf sır altına mavi boya ile zarif bir biçimde küçük çiçekli spiraller, içleri rumîlerle bezenmiş madalyonlar, örgü ve "çi'lerle bezenmiş bir grup parça Evliya Çelebi'nin sözünü ettiği üretim örnekleri olarak değerlendirilerek bunlar "Haliç atölyeleri üretimi" olarak adlandırılmıştır. Bu tarihten sonra Osmanlı çinileriyle ilgili

yayımlanan tüm araştırmalarda "Haliç işi" tanımlaması kullanılmıştır. Yurtiçi ve yurtdışı müzelerinde de bu tür örneklerin hepsi envanter fişlerinde "Haliç işi" olarak belirtilir.

O. Aslanapa tarafından 1971'de İznik' te başlatılan kazılar sırasında bu örneklerle benzer çok sayıda parçanın bulunması "Haliç işi" tanımlamasının, "Milet işi" veya "Rodos işi" tanımlamalarında olduğu gibi İznik'te üretildiklerini ortaya koyar. Ayrıca 1529 tarihli Goldman koleksiyonundaki sürahi de aynı tipin Kütahya'da da üretildiğini kanıtlar. 1980 li yıllardan sonra yapılan araştırmalar saray nakkaşhane-si ve üslupları ile çini örnekleri üzerinde bulunan desen, kompozisyon ve üsluplar arasındaki bağlantıyı ortaya çıkarmış-

L

HALİÇ KÖPRÜLERİ

510

511 HALİFELİĞİN KALDIRILMASI

Önemli bir sorun, saraylardaki personelin ve hizmetlilerin tasfiyesi, eşyaların sayımı ve korumaya alınmasıydı. 50 yaşlı saraylı Darülaceze'ye yerleştirildi. Personelin çoğu saraylardaki sayım işlerinde görevlendirildi. Törenlerde görev alan süvari birliği 3. Kolordu'ya katıldı. Bu alayın atları Ankara'ya gönderildi. Açığa alınan bazı subaylara "mahsusat-ı zatiye" aylığı bağlandı. Hanedana ait inekler ve koyunlar Arpacı Çiftliği'ne gönderildi.

Olay dış dünyada yankılar uyandırdı. Mısır, Hindistan ve Avrupa ülkeleri basını, aleyhte yazılara yer verdiler. Türkiye'yi kutlayan ülkeler ve kişiler de oldu. Osmanlı saray yaşamına özellikle de "ha-rem"e ilgi duyan Batı dünyası içinse hanedan üyelerinin Fransa'ya ve İsviçre'ye gelişleri yeni bir heyecan konusuydu. İstanbul'daki saltanat ve hilafet yanlısı gazeteler, başta *ikdam* ve *Tevhid-i Efkâr* olmak üzere ağız değiştirdiler. Türkiye'nin önünde yepyeni bir ufuk açıldığını yazmaktan çekinmediler.

Halifenin ayrılmasından sonraki ilk cuma namazı için İstanbul Müftülüğü bir bildiri yayımladı ve cuma hutbelerinde "Mil-

tır. Böylece küçük çiçekleri taşıyan kon-santrik ince spirallerden oluşan kompozisyonların tuğralarda kullanılması nedeniyle buna "tuğrakeş" üslubu da denmiştir. 1520-1560 arasında üretilen bu tipin istanbul'da da yapıldığını belgeleyen hiçbir veri şimdilik bulunmamaktadır.

FİLİZ YENİŞEHİRLİOĞLU

HALİÇ KÖPRÜLERİ

Özgün kaynaklardan Bizans döneminin başlarında, 5. ve 6. yy'larda Haliç üzerinde iki köprünün varlığına ilişkin bilgiler derlenebilmektedir. Osmanlı döneminde de, ilk kez II. Mehmed'in (Fatih) (hd 1451-1481)

İstanbul'u fethi sırasında yapılmış olduğu ileri sürülen geçici bir köprünün varlığı söz konusudur. Daha sonraları Rönesans'ın iki büyük ustası Leonardo da Vinci ve Michelangelo'nun Haliç üzerine köprü kurma taşanları olduğu bilinmektedir (bak. Ayvansaray köprüleri).

Galata ile İstanbul'u bağlayan ilk köprülerin yapılması kentsel gelişmelerin yoğunluk kazandığı yıllarda, yani 19. yy'ın ilk yarısında gerçekleşmiştir. Haliç'te inşa edilen ilk köprü Azapkapı-Unkapanı arasında 1836'da ulaşına açılmış ve "Hayra-tiye Köprüsü" olarak adlandırılmıştır (bak. Unkapanı köprüleri). Haliç üzerinde ikinci köprü (Cisr-i Cedîd), 1845'te Karaköy ile Eminönü arasına yine ahşap malzemeyle Tersane'de yapılmıştır (bak. Galata köprüleri).

1862'de Ayvansaray-Piripaşa arasına özel bir girişim olarak Haliç'teki üçüncü köprü inşa edilmiştir. Bu köprünün ne kadar süreyle kullanıldığına ilişkin bilgiler çelişkilidir. Çünkü, Haliç'te yapılan ilk köprüler ahşap strüktürlü oldukları için ömürleri uzun olmamıştır. Bu nedenle Unkapa-nı'ndaki köprü 1853'te, Karaköy'deki köprüyse 1863'te yine ahşap konstrüksi-yonla Tersane'nin olanakları çerçevesinde yenilenmiştir. 1863-1872 arasında Unka-panı-Azapkapı geçişim sağlayan köprüye 1864'ten sonra "Mahmudiye Köprüsü" adı verilmiştir.

1870'lerde Haliç'teki köprülerin değiştirilmesi yine gündemdedir. Ancak, bu kez Tersane'nin olanaklarıyla yetinmek yerine, köklü bir değişiklikle demir köprü yapımına yönelmek söz konusudur. Dolayısıyla bu sistemi uygulayacak yabancı şirketler devreye girmeye başlamışlardır. Bir Fransız şirketiyle Galata'ya, İngilizlerle de Un-kapanı'na demir konstrüksiyonlu köprülerin yapımı için anlaşmalar yapılmıştır. Ancak, Galata'ya yapılmakta olan köprü inşa halindeyken İngiliz şirketinin ilk teklifte bulunduğu Karaköy-Eminönü arasındaki köprünün yapım işini ısrarla kovalaması sonucu Fransızların köprüsü Unkapanı'na nakledilerek 1872'de açılmıştır. 1877'de bitirilen Karaköy Köprüsü 1912-1936 arasında Unkapanı-Azapkapı aksına taşınarak Atatürk Köprüsü' nün yapımına dek burada hizmet vermiştir.

1877 tarihli Karaköy Köprüsü'nün yapımından yaklaşık 20 yıl sonra, yıpranmış olduğu ileri sürülerek yerine yapılmak ü-

zere birçok öneri-proje hazırlanmıştır. Bütün bu önerilerin sonuncusu Alman MAN Şirketi tarafından 1912'de gerçekleştirilmiştir.

1850'lerdeki ilk girişimden sonra Haliç üzerinde üçüncü geçişi oluşturan Haliç Köprüsü, hizmete girdiği 1974'ten bu yana Boğaziçi Köprüsü çevre yollarının Ay-vansaray-Halicioğlu bağlantısını sağlamaktadır.

Günümüze dek Halic'e kurulan köprüler içinde en uzun ömürlüsü olan 1912 tarihli Galata Köprüsü'nün, Haliç'te yarattığı kirlilik ve trafik yükünü kaldıramaz o-luşu yeni bir köprünün yapılmasını gerekli kılmıştır. Yapımını STFA-THYSSEN Kon-sorsiyumu'nun üstlendiği,

Karayolları 17. Bölge Müdürlüğü'nün denetiminde gerçekleştirilen yeni köprünün henüz yapım çalışmaları sürdürülürken, 16 Mayıs 1992 günü eski köprünün yanarak kullanım dışı kalmasının hemen ardından, bitmekte olan yeni köprü İstanbul trafiğini rahatlatmak amacıyla bazı eksiklerine rağmen 12 Haziran 1992'de ulaşım açılmıştır. Eski Galata Köprüsü ise onarılarak Hasköy-Ay-vansaray arasında hizmete açılmıştır. Böylece Haliç üzerindeki köprülerin sayısı dörde yükselmiştir.

GÜLSÜN TANYELİ - YEGÂN KAHYA

HALİÇ KÖPRÜSÜ

bak. AYVANSARAY KÖPRÜLERİ

HALİÇ TERSANESİ

bak. TERSANE-Î AMİRE

HALİD AĞA ÇEŞMESİ

Kadıköy'de Alüyol'dan Acıbadem'e giden, Halit Ağa Sokağı'nın başında yer alır. Evvelce anacadde üzerinde, eski karakolun alt tarafında iken buraya nakledilmiştir.

İyon başlıklı dört adet sütunçenin üçe böldüğü cephe yüzeyinde her bölüm, ayrı ayrı çeşmeler halinde düzenlenmiştir. Çeşmelerin aynataşları barok silmeli ve kemerlidir. Her bölüm üzerinde, dikdörtgen alanlar bırakılmış, ortadaki alana asıl inşa kitabesi yerleştirilmiştir. Ta'lik yazılı, dört beyitlik kitabenin tarih beytinden 1209/1794'te inşa edildiğini ve kitabe metninin Şâir Arif tarafından nazmedilmediği-ni anlıyoruz: *Misâl-i kevserakdıÂrifâ târihi hâmemden /Bu zîbâ çeşmeden iç zemzemi olsun hayât-efzâ 1209.*

İki adet de tamir kitabesi mevcuttur ve her ikisi, çeşmenin saçağı üzerine yan yana yerleştirilmiştir. Bu kitabelerin hem ta'lik yazı karakteri, hem de işlendiği mermer bloklar, asıl kitabeden farklıdır.

İlk tamirin 1254/1838'de yapıldığını, Şair Zîver'in nazmettiği, sağdaki beş beyitlik kitabenin tarih beytinden anlıyoruz: *Çûn âb-ı kevser akdi bir târih Zîver hâ-meden/Bu çeşminin kıldı suyun cârişe-hinşâh-ı zaman 1254.*

1285/1868 tarihli ikinci tamiri belirten kitabenin metni, Agâh Efendi tarafından yazılmıştır. Altı beyitlik kitabenin tarih beyti şöyledir: *Gerek bir teşne-leb târihin Agâh cüst-cû Usun/Suyun buldı bu çeş-*

Halid Ağa Çeşmesi'nden bir ayrıntı. *Ahmet Kuzik, 1994*

me himmetiyle mehd-i 'ulyâmn. Bu tamiri Pertevniyal Valide Sultan yaptırmıştır.

Cephenin sağ ve sol bölümlerindeki alınlıklarda, tamir kitabelerinin birleştikleri yerin üzerinde ve birinci tamir kitabesinin ortasında birer tuğra yer alıyordu, fakat bunların hepsi Cumhuriyet döneminde kazanmıştır.

Gayet kaliteli beyaz mermerden, itinalı işçilik ile inşa edilmiş olan çeşmenin haznesi

de küfeki taşından işlenmiştir. Yapı, bugün bakımlı durumdadır.

Bibi. Tanışık, *istanbul  eşmeleri*, II, 392-396; A. Egemen, *istanbul'un  eşme ve Sebilleri*, ist., 1993, s. 313-316.

DOĞAN YAVAş

HALİFELİĞİN KALDIRILMASI

TBMM'nin 3 Mart 1924'te kabul ettiği 631 sayılı yasa ile halifelik kurumunun kaldırılması, Halife Abdülmecid Efendi(->) ile Osmanlı hanedanı bireylerinin 5 Mart 1924'te trenle İstanbul'dan yurtdışına g nderilmeleridir.

1922'de saltanatın kaldırılması, 1923'te de Cumhuriyet'in ilanından sonra yeni rejimin yerleşmesi bakımından halifeliğin kaldırılması da gerekli görülmekteydi. Halife Abdülmecid'in İstanbul'da sergilediği tutum ise bu işlemi  abuklaştırdı. Abdülmecid Efendi, TBMM tarafından halife seçilmesini izleyen günlerde olumsuz bir siyaset izlemeye başladı. C lus(->) ve kılıç alayı töreni yapılmasını istedi. Eski halifelik sanlarını kullanmaya, selamlık a-layları düzenlemeye  zen gösterdi. Onun bu tutumunu, Ankara'da destekleyen muhalif bir grup da vardı. Kimi hocalar Anadolu'da bir propaganda başlatarak Hristiyan dünyasının papası gibi, İslamiyetin birliğini temsil edecek bir halifenin ve halifelik merkezinin gerekliliğini savundular.

1923'te yinelenen genel seçimlerden sonra Meclis'e giren aydın din adamları, Mustafa Kemal Paşa'ya halifelik kurumunun yapaylığına ve gereksizliğine ilişkin görüşler verdiler. Diğer yandan, 2 Ekim 1923'te İstanbul'daki işgal güçlerinin kentten ayrılması, 13 Ekim 1923'te Ankara'nın başkent olması, 29 Ekim'de de Cumhuriyet'in ilan edilmesi halifecileri bir kez daha ayağa kaldırdı. Bu bağnaz grup dışında halifeyi devlet başkanı görmek isteyen sivil ve asker pek çok insan vardı. Bu ge-

lişmeler  zerine Abdülmecid Efendi'nin istifa edeceği söylentisi  ıktı. İstanbul basınının bir bölümü, özellikle de *Tanin* gazetesi, halifeliğin devamı yönünde yayın yapıyordu. Yurtdışında ise AĞa Han'ın öncülüğünü ettiği bir kesim, halifeliğin evrensel etkinliğini  ne sürmekteydi.

8 Aralık 1923'te Meclis'teki gizli bir o-turumda alınan kararla İstanbul'a bir İstiklal Mahkemesi Heyeti gönderildi. *Tanin*, *İkdam*, *Tevh id-i Efkâr* gazetelerinin sorumlu müdürleri ve başyazarları gözaltına alındılar. Bunlar, "halifeliğin h kimiyetini iade ve temin"  abasıyla suçlandılar.

Halifeliğin kaldırılmasının görüşülmesi ise TBMM'nin 1 Mart 1924'te başlayacak olan ikinci yıl çalışmalarına bırakıldı. Yeni yıl bütçesi görüşmelerinde ortaya çıkan "hanedan tahsisatı" sorunu tartışmalara neden oldu. Bu  denek, bütçe listesinde birinci sırayı almaktaydı. Ama, halife, başvekile haber göndererek  deneyin daha da artırılmasını istemiş; "hazine-i hilafet'ten söz etmişti. Bütçe komisyonu ise hanedan

ödeneğini 100.000 lira azaltarak 331.000 lira olarak bağladı. İstanbul'daki muhalif basın ise önceki tutumunu bırakarak halifeliğin kaldırılmasının ardından hanedan üyelerinin bir kısmının Avrupa'ya gideceklerini, bazılarının da İstanbul'da kalıp kendi çiftlikleri ile yetineceklerini yazıyordu.

"3 Mart Kanunları" olarak bilinen yasaların TBMM'de görüşülmesi öncesinde "Halifeliğin ilgası ve hanedan-ı Osmaniye' nin Türkiye haricine çıkartılmasına" ilişkin önergeyi Urfa mebusu Şeyh Saffet Efendi (Yetkin) ile 53 arkadaşı hazırlayıp imzaladılar. Önergedeki gerekçede Türkiye'nin ulusal yaşam sürecine girerken ikiliklerden zarar göreceği; Osmanlı hanedanının, hilafet makamı gerisinde her zaman bir tehlike oluşturacağı, halifeliğin anlamca ve görev olarak cumhuriyet kavramı içinde esasen mevcut olduğu, bu nedenle de ayrı bir halifelik kurumuna gereksinim bulunmadığı açıklanmıştı. Meclis'teki uzun tartışmalar sırasında Adliye Vekili Seyyid Bey, aynı zamanda yetkili bir din bilgini o-larak kendi görüşlerini ve hükümetin yaklaşımını açıkladı. Sonuçta 431 sayılı yasa, önceki 429 ve 430 sayılı yasaların ardından kabul edildi.

Yasa gereği, halifenin ve hanedanın erkek ve kadın üyeleri ile damatların Türkiye Cumhuriyeti sınırları içerisinde oturmaktan sonsuza değin yoksun bırakılmaları, on gün içinde de Türkiye'den ayrılmaları, taşınmaz ediniminden yasaklanmaları ve bir yıl içinde de tüm mal varlıklarını tasfiye etmeleri; padişahlara mahsus saray, köşk, çiftlik vb taşınmaz malların ise millet malı olduğu kabul edildi.

Ancak, hanedanın yurtdışına çıkması için öngörülen on günlük süre sakıncalı görülerek İstanbul Valisi Haydar Bey'e (Ali Haydar Yuluğ) yasanın derhal uygulanması emri verildi. Haydar Bey ve Polis Müdürü Sadeddin Bey, Dolmabahçe Sarayı'na giderek yasayı Abdülmecid'e tebliğ ettiler. Abdülmecid itiraz etti, İslamiyeti siyaset aracı olmaktan kurtarmak için halifeliği kaldırmanın ve peygamber halifesinin ül-

İSTANBUL'DAN YURTDIŞINA GÖNDERİLEN HANEDAN MENSUPLARI

Doğum tarihleri ve baba adları ile şehzadeler: Halife Abdülmecid (1284-Abdülaziz), Mehmed Selim Efendi (1287-11. Abdülhamid), Ziyaeddin Efendi (1289-V. Mehmed), Seyfeddin Efendi (1290-Abdülaziz), İbrahim Tevfik Efendi (1290-Burhaneddin Efendi), Abdülkadir Efendi (1293-11. Abdülhamid), Ahmed Nuri Efendi (1293-II. Abdülhamid), Ahmed Nihad Efendi (1296-Selahaddin Efendi), Burhaneddin Efendi (1301-11. Abdülhamid), Ömer Hilmi Efendi (1301-V. Mehmed), Cemaleddin Efendi (1306-Şevket Efendi), Abdürrahim Efendi (1310-11. Abdülhamid), Abdül-

halim Efendi (1310-Süleyman Efendi), Osman Fuad Efendi (1310-Selahaddin Efendi), Ömer Faruk Efendi (1313-Halife Abdülmecid), Ahmed Nureddin Efendi (1317-Seyfeddin Efendi), Ali Vâsıf Efendi (1319-Ahmed Nihad Efendi), Mahmud Şevket Efendi (1319-Seyfeddin Efendi) Şerafeddin Efendi (1320-Süleyman Efendi), Ahmed Tevhid Efendi (1320-Seyfeddin Efendi), Mehmed Abid Efendi (1321-11. Abdülhamid), Abdülkerim Efendi (1322-Selim Efendi), Nizameddin Efendi (1322-Yusuf İzzeddin Efendi), Orhan Efendi (1325-Abdülkadir Efendi), Mehmed Haşini Efendi (1326-Ziyaeddin Efendi), Mehmed Fahreddin Efendi (1327-Burhaneddin Efendi), Ömer Fevzi Efendi (1328-Ziyaeddin Efendi), Osman Ertuğrul Efendi (1328-Burhaneddin Efendi), Mahmud Sadık Efendi (1329-Ömer Hilmi Efendi), Hüsameddin Efendi (1332-Cemaleddin Efendi), Burhaneddin Efendi (1336-İbrahim Tevfik Efendi).

Doğum tarihleri ve baba adları ile sultan efendiler: Seniha Sultan (1268-Abdülmecid), Mediha Sultan (1272-Abdülmecid), Saliha Sultan (1278-Abdülaziz), Nazime Sultan (1282-Abdülaziz), Mediha Sultan (1286-V. Murad), Zekiye Sultan (1288-11. Abdülhamid), Fehime Sultan (1291-V. Murad), Nâime Sultan (1292-11. Abdülhamid), Fatma Sultan (1295-V. Murad), Münire Sultan (1296-Kemaleddin Efendi), Behiye Sultan (1297-Selahaddin Efendi), Naile Sultan (1299-H. Abdülhamid), Rukiye Sultan (1301-Selahaddin Efendi), Ayşe Sultan (1301-11. Abdülhamid), Şâ-diye Sultan (1302-11. Abdülhamid), Âdile Sultan (1302-Selahaddin Efendi), Nemi-ka Sultan (1303-Selim Efendi), Refiâ Sultan (1307-11. Abdülhamid), Atiye Sultan (1307-Selahaddin Efendi), Fatma Ulviye Sultan (1308-VI. Mehmed), Rukiye Sabiha Sultan (1310-VI. Mehmed), Arife Kadriye Sultan (1311-İbrahim Tevfik Efendi), Fatma Zehra Sultan (1311-İbrahim Tevfik Efendi), Emine Mediha Sultan (1316-Süleyman Efendi), Behiye Sultan (1316-Ziyaeddin Efendi), Fatma Sultan (1320-Seyfeddin Efendi), Şükriye Sultan (1321-Yusuf İzzeddin Efendi), Rukiye Sultan (1322-Ziyaeddin Efendi), Hayriye Sultan (1323-Ziyaeddin Efendi), Lütflye Sultan (1326-Ziyaeddin Efendi), Naime Mukbile Sultan (1327-Ömer Hilmi Efendi), Rabia Nilüfer Sultan (1328-İbrahim Tevfik Efendi), Ayşe Dürrüşşehvar Sultan (1329-Halife Abdülmecid Efendi), Mihrişah Sultan (1332-Yusuf İzzeddin Efendi), Fethiye

Sultan (1332-İbrahim Tevfik Efendi), Mihriban Selçuk Sultan (1336-Abdürrahim Efendi).

(*) 1994'te Paris'te ölen ve hanedan reisi olan Orhan Osmanoglu'dur.

ke dışına çıkarılmasının yanlış olduğunu, hilafetin tüm İslam dünyasını temsil ettiğini ve hanedanının mirası olduğunu, kararı kabul etmeyeceğini savundu ise de Haydar Bey, milli iradeye karşı koymanın doğru olmayacağını bildirdi. Abdülmecid'in, Topkapı Sarayı'ndaki kutsal emanetleri yanında götürmek istemesi de reddedildi. Kendisi, oğlu Ömer Faruk, kızı Dürrüşşehvar, kadın efendileri, mabeyinci Hüseyin Nakib Bey (Turan), özel hekimi Selahad-din Bey, kâatibi Salih Keramet Nigâr ile koruma polisleri, üç otomobille sabaha doğru Çatalca İstasyonu'na götürüldüler. Burada, Simplon Ekspresi'ne eklenen 6 yataklı vagona hanedan üyeleri bekletilmekteydi. Pasaportlarla birlikte yolluk olarak Abdülmecid'e 15.000 lira karşılığı 1.700 İngiliz Lirası, hanedan bireylerine de 1.000' er lira verildikten sonra tren 5 Mart 1924 sabahı hareket etti. Aynı gün Türkiye sınırından geçerek Bulgaristan'a girdi. O gün yurtdışına çıkartılan 33 şehzade ve 36 sultan efendiden sonra izleyen günlerde de 16 damat ile 100 kadar sultanzade yollukları ödenerek Türkiye'den çıkarıldılar. Son katile 10 Mart 1924'te ayrıldı.

HALİL ABDURRAHMAN ÇEŞMESİ 512

513

HAIİL-HAMİD APARTMANI

letin ve Cumhuriyetin anılması ve milletin mutluluğunun temenni edilmesi" istendi. Silifke'de Asker Hoca'nın, Bursa, Reşadiye ve Adapazarı'nda bazı grupların silahlı ayaklanma girişimleri bastırıldı.

Halifeliğin kaldırılması yasasıyla aynı gün kabul edilen 429 sayılı yasa gereği o-larak da İstanbul'daki Meşihat (Şeyhülislamlık) Dairesi, şer'iy mahkemeleri; 430 sayılı yasa gereği de medreseler ve vakıf okulları kapatıldı.

Bibi. Ş. Altundağ, *Hilafet ve Hilafetin ilgası*, Ankara, 1972; M. E. Bozarslan, *Hilafet ve Ümmetçilik Sorunu*, ist., 1969; M. Goloğlu, *Halifeliğin Kaldırılması*, Ankara, 1973; Hoca Ra-sih, *Hakimiyet-i Milliye ve Hilafet-i Islâmiye*, Ankara, 1341; S. Akgün, *Halifeliğin Kaldırılması ve Laiklik*, Ankara, ty; M. K. Ardakoç, *Hilafet Meselesi, Son Halife Mecid Efendi ve Hanedan Mensupları Nasıl Hudut Haricine Çıkarıldılar*, ist., 1955; S. K. Nigâr, *Halife H. Abdül-mecid*, ist., 1964; R. Yalkın, "Son Halife Abdül-mecid ve Hanedan-ı Al-i Osman istanbul'dan Nasıl Çıkarıldı", *Tarih Dünyası*, no. 5-6, 1950. NECDET SAKAOĞLU

HALİL ABDURRAHMAN ÇEŞMESİ

Draman'dan Balat'a inen Draman Çeşmesi Sokağı üzerindedir, î. H. Tanışık'ın Faret-

zade Çeşmesi adı altında ele aldığı ve Halil bin Abdurrahman tarafından yapıldığını belirttiği yapı, çevre halkı tarafından Eşekçi Halil Çeşmesi olarak bilinmektedir. Bugün onarım görmüş yapının üzerinde 13407 1924 tarihi vardır.

Duvar çeşmesi olarak tasarlanmış yapı, iki tarafta yükselen iki kırmızı mermer sütunun arasına sonradan kaplanan mermer panolar üzerine monte edilmiştir. Burada bir sivri kemer içine yerleştirilmiş bir aynataşı ve önüne taşırılarak oturtulmuş iki tarafında birer dinlenme taşı bulunan bir kurna vardır.

Yapının orijinal olan ayna taşı ve kurnası beyaz mermerdendir. İki parça ve üç panodan meydana gelen aynataşımın altında rokay süslemelerle bezenmiş birinci panoda musluk lülesi vardır. Onun üstüne yatay bir silmeyle ikiye ayrılmış ikin-

Halil Abdurrahman Çeşmesi

Yavuz Çelenk, 1994

ci, üçüncü panolar oturtulmuştur. İkinci pano, rokay süslemelerle yapılmış bir askıdan sarkan, ters yönlendirilmiş güllerle oluşturulmuş bir çiçek demetinin üstüne girland içine oturtulmuş yayvan bir erik tabağı motifiyle süslüdür. En üstü bu panoya karşılıklı yerleştirilmiş iki midye formu taçlamaktadır.

Dışbükey tasarlanmış kurnanın dış yüzü, "C" kıvrımlı bir hareketle yatay serilmiş bir nergis ve iki goncadan meydana gelen motifle bezenmiştir. Yumuşak plastik özellikleriyle çok başarılı işlenmiş motif, üçüncü boyutu arayan usta bir taş işçisinin eseridir. 19. yy'a ait değerli bir örnek olan aynataşı ve kurna Türk plastik sanatlarının kabartma dalına güzel bir örnektir. Bibi. Tanışık, *istanbul Çeşmeleri*, I, 316.

H. ÖRGÜN BARIŞTA

Halil Çevgân Çeşmesi

Yavuz Çelenk, 1994

HALİL ÇEVGÂN ÇEŞMESİ

Kumkapı'da, Nişanca Hamamı Sokağı'n-da, köşe başında yer alır.

Klasik döneme ait bu meydan çeşmesi Halil Çevgân tarafından vakfedilmiştir. 999/1590 tarihli altı beyitlik kitabesi çeşmenin orta yüzünde kemerin altında olup Şair Fedayî İsmail Bey'e aittir.

Çeşme kesme taştan, üç yüzlü olarak yapılmıştır. Her yüzünde sivri kemerli bir niş, aynataşı ve su teknesi yer almaktadır. Yukarıda bir korniş yapıyı çepeçevre dolaşmaktadır. Çeşme bugün oldukça harap durumdadır. Duvar taşlarının bir kısmı dökülmüş, çeşmenin bir yan cephesi tamamen yok olmuş, diğer yan cephesinin ise su teknesi kırılmış, yalnız orta cephede sivri kemerin altındaki kitabesi, iki tane tas koyma yeri ve sonradan takılmış bir musluk bulunmaktadır. Bugün suyu

akmaktadır. Çeşmenin üstü de kesme taştan bir çatı ile örtülmüştür. Çatı sivri bir külah şeklindedir. 16. yy'a ait bu eski meydan çeşmesinin onarımına ihtiyacı vardır.

Bibi. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, I, 44; S. Eyi-ce, "Çeşme", *DİA*, VIII, 277-287; A. Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri*, İst., 1993, s. 320. ALİN TALASOĞLU

HAT.İT. EDHEM ELDEM YALISI

Boğaziçi'nde, Beykoz İlçesi'nde, Çubuk-lu'da, İskele Caddesi üzerinde yer almaktadır.

19. yy'm ikinci yarısına tarihlenen ya-

lının ilk sahibi II. Abdülhamid'in (hd 1876-1909) sadrazamlarından Edhem İbrahim Paşa'dır.

1988-1990 arasında yenilenen yapının duvarları betona dönüştürülmüş ve dış yüzü ahşapla kaplanmıştır. Yapının plan özellikleri hiç bozulmadan günümüze kadar korunabilmiştir.

Neoklasik üsluptaki yapının planı tamamen simetriktir. Müşterek orta sofalı, iki yan sofalı ve iki bölümlü plan tipi uygulanmıştır. Zemin kat taş, üzerindeki iki kat ahşaptır. Her katta güney ve kuzey yönlerde iki merdiven, bir orta sofa, iki yan sofa, altı oda, iki tuvalet yer almaktadır. İki dış yüzü kavisli olan orta sofanın iki yanındaki harem ve selamlık dairelerinin, ikisi deniz tarafında, biri kara tarafında üçer odası ve birer tuvaleti vardır.

Yapıya güney ve kuzey yan cephelerdeki merdivenli kapılardan' girilmektedir. Birinci katta üçgen alınlıklı pencereler kullanılmıştır. Bu pencereler demir şebekelerle kapatılmıştır. Üst kat pencereleri ahşap kepenkli, sade pencerelerdir. Bahçesindeki kayıkhanesi kapatılmıştır. Bahçede bulunan selsebil Kanlıca Körfezi'nde-ki Bahai Yalısı'ndan getirilmiştir. Bunun dışında bahçede kaskatlı bir havuz, iki küçük mermer çeşme yer alır.

Bibi. Eldem, *Plan Tipleri*; O. Erdenen, *Boğaziçi Sahilhaneleri I, Beykoz-Anadoluhisarı*, İst, 1993.

EMİNE ÖNEL

HALİL HAMİD PAŞA TEKKESİ

bak. KADEM-İ ŞERİF TEKKESİ

HALİL PAŞA

(1852, İstanbul-31 Ağustos 1939, İstanbul) Ressam.

Tophane Müşiri Ferik Selim Paşa'nın oğludur. 1873'te Mühendishane-i Berri-i Hümayun'dan teğmen rütbesi ile mezun oldu. Okul döneminde gelişen resim yeteneği ile dikkati çekti. 1874'te Askeri İdadi resim öğretmenliğine atandı. 1880'de II. Abdülhamid tarafından Paris'e

gönderildi. 8 yıl Paris Güzel Sanatlar Akademisi'n-de Gerome ve Courtois atölyelerinde eğitim gördü. Fransız klasisizminin natüralizme yönelen alanında yeni arayışlara a-çık olarak yurda döndü. Daha sonraki dönemlerde izlenimci anlayışa yaklaşılarak özgün bir kişilik oluşturdu.

1888'de binbaşı, 1895'te kaymakam (albay) ve 1897'de miralay (yarbay) oldu. Bu yıllarda Mekteb-i Harbiye ve Mekteb-i Tıb-biye'de resim öğretmenliği yaptı. 1900'de Paris "Salon de Artistes François"de "Madam X" konulu pastel çalışması ile bronz madalya kazandı. 1902'de Beyoğlu Posta Sokağı'nda açılan sergide yirmi dört e-seri sergilendi. Bunların çoğu "Maltepe Sahili", "Bostancı", "Göksu", "Alemdağ'da Yaz", "İstanbul'da İlkbahar" konulu İstanbul peyzajları idi. Ertesi yıl, aynı salonda a-çılan sergide de yirmiden fazla eseri sergilenmiştir. 1906'da mirliva (tuğgeneral) rütbesine yükseltlen Halil Paşa, aynı yıl Harp Okulu resim öğretmenliğine atandı. 1908'de emekliye ayrılan Halil Paşa, özel

dersler vererek Müfide Kadri, Sadık Gök-tuna, Ali Rıza Beyazıt, Hasan Vecih Bereketoğlu gibi birçok sanatçının yetişmesine katkıda bulundu.

1917'de Sanayi-i Nefise Mektebi (Güzel Sanatlar Akademisi) müdürlüğüne getirilen Halil Paşa, İbrahim Çallı, Hikmet Onat gibi izlenimci çizgide etkinlik gösteren sanatçıların akademi kadrosuna alınmasında rol oynamıştır. Yurtdışında birçok sergiye katılan Halil Paşa, 1928'de Kahire'de açılan sergiye altı eser ile katılmış, 1936'da Viyana'da açılan uluslararası resim sergisine gönderdiği natürmort konulu eseri ile altın madalya kazanmıştır.

Yaşamı boyunca iki kişisel sergisi olduğu bilinmektedir. İlki, ünlü Galatasaray Sergileri(->) öncesinde Harbiye Mektebi'n-de açıldı. İkinci sergisi ise, Temmuz 1937' de Ankara Halkevi'nde açılmıştır. 1934'te Sözel soyadını alan Halil Paşa yaşamının son yıllarını Mısır'da Abbas Halim Paşa'nın konuğu olarak geçirdi. Bu dönemde, "Lirik", "Işıklı Mısır", "Nü" peyzajları gerçekleştirmiştir. İstanbul'a dönüşünde inzivaya çekilmiş ve sanat çevresinden gereken ilgiyi görememenin burukluğunu yaşamıştır.

Halil Paşa, Hoca Ali Rıza(->) ile birlikte Türk peyzaj resminin en önemli temsilcilerinden biridir. Peyzajın dışında portre, natürmort ve konulu kompozisyonlarında da aynı başarıyı göstermiştir. Çoğunluğu İstanbul'un çeşitli köşelerinden yapılmış peyzajları bugün Türk resim sanatının en önemli eserleri arasında sayılır. Başta İs-

tanbul Resim Heykel Müzesi'nde olmak üzere çeşitli müze ve özel koleksiyonlarda çok sayıda eseri bulunmaktadır.

Bibi. Boyar, *Türk Ressamları*, 53-56; A. S. Sözel, *Sanat Çevresi*, S. 4 (Kasım 1984), 53-56; A. Ersoy, *ae*, S. 6 (Kasım 1984); N. İslimyeli, *Plastik Sanatçılar Ansiklopedisi*, Ankara, 1967.

HALİL PAŞA TÜRBESİ, SEBİLİ VE ÇEŞMESİ

Üsküdar İlçesi, Gülfem Hatun Mahallesi'n-de Aziz Mahmut Efendi Sokağı ile Açık Türbe Sokağı'nın kesiştiği köşede yer alır.

17. yy'ın ilk çeyreğinde inşa edilmiş cilan yapının banisi 1609-1629 arasında dört defa kaptan-ı derya, iki defa da sadrazamlık görevinde bulunmuş olan Halil Paşa' dır. Oldukça harap durumda olan yapı son yıllarda restore edilmiştir.

Türbe, sebil ve çeşmeden oluşan yapı meyilli bir arazi üzerinde kesme küfeki taşı malzeme ile inşa edilmiştir. Arazinin meyilli olmasından dolayı türbenin altına sebil ve çeşme yerleştirilmiş, böylece ilginç bir uygulama gerçekleştirilmiştir.

Türbe: Kare planlı olup önünde üç birimli bir revağa sahiptir. Mukarnas başlıklı mermer sütunların taşıdığı sivri kemerli revak ortada kubbe, iki yanda aynalı tonoz ile örtülmüştür. Revağın sol yanı örülerek kapatılmıştır. Burada sivri boşaltma kemeri altında mermer alınlıklı ve dikdörtgen söveli bir alt ile sivri kemerli bir üst pencere bulunmaktadır. Revak ortasın-

Halil Paşa'dan bir Göksu manzarası, tuval üzerine yağlıboya, 56x76 cm. Kile Sanat Galerisi Koleksiyonu *Nazım Timuroğlu fotoğraf arşivi*

Halil Paşa Türbesi, Sebili ve Çeşmesi

Ahmet Vefa Çobanoğlu, 1987

da mermerden basık kemerli bir kapı a-çıklığı vardır. Üzerinde "Ketebehu Mütevellî" imzası ve 1214/1799 tarihini veren Arapça dua yazılı bir mermer kitabe vardır.

Kare planlı türbenin üzeri sekizgen kasnaklı, tromplu kubbe ile örtülmüştür. Trompların altında mukarnas dolgular vardır. Çift sıra pencere düzenine sahip olan yapıda alt sıra pencereler sivri boşaltma kemeri altında mermer alınlıklı ve dikdörtgen söveli, üst sıra pencereler ise sivri kemerli açıklıklara sahiptir.

Türbenin sağında daha sonra türbeye bitişik olarak yapılan ikinci bir türbe daha vardır. Burası Halil Paşa'nın oğlu Mah-mud Bey'in türbesi olup daha küçük ölçüdedir. Yandaki türbeye bir pencere ile açılan yapıda bu pencerenin iki yanında birer dolap nişi bulunmaktadır. Türbe içinin vaktiyle çinilerle kaplı olduğu ve çinilerin de renkli sır tekniğinde firuze ve yeşil renkli geç devir çinileri olduğu bilinmektedir.

Türbe içinde üç tane kabir vardır. Bazı kaynaklarda banisi olan Halil Paşa'nın burada değil de hemen yakınındaki Aziz Mahmud Hüdâî Tekkesi'nde gömülü olduğu hakkında bilgiler bulunmaktadır.

Sebil: Arazinin meyilinden dolayı ilginç bir uygulama olarak türbenin altına köşeye yerleştirilmiş olan sebil tek cephelidir. Diğer cephede basık kemerli,

mermer söveli açıklığa sahip kapısı bulunan sebilin büyük bir sivri boşaltma kemeri altında sivri kemerli ve mermer alınlıklı, dikdörtgen açıklıklı iki penceresi vardır. Pencereleeri kavrayan büyük kemerin içi de mermer kaplanmıştır.

Çeşme: Sebil girişinin sağında yer alan çeşme sivri kemerli niş şeklinde düzenlenmiştir. Kemer kilit taşında kabartma bir rozet vardır. Silmelerle dikdörtgen içine alınmış olan çeşmenin tekne taşı kırıktır. Aynataşı mermer olup silmelerle Bursa kemeri şeklinde dekorlanmıştır. Aynataşımın ortasında iri bir rozet bulunmaktadır.

Bibi. Konyalı, *Üsküdar Tarihi*, I, 356-357; Kumbaracılar, *Sebiller*, 19; Unsal, *Türbeler*, 86-87. AHMET VEFA ÇOBANOĞLU

HAIİL-HAMİD APARTMANI

Galata'da, Galip Dede Caddesi, Tımarcı ve Şahkulu sokakları arasında kalan yapı adası üzerinde, her üç sokağa da cephe verecek biçimde yer alan binanın özgün adı

HALİLİYE MEDRESESİ

514

515

HALK EDEBİYATI

"Barnathan Apartmanlarıdır ve Tımarcı Sokağı'nda bulunan iki giriş kapısından doğuda bulunanın üzerinde bugün de söz konusu isim yazılıdır. Ayrıca yine bu iki kapıdan doğudakinde 1892/5652, batıda-kinde ise 1893/5654 olmak üzere hem Miladi hem de Yahudi takvimlerine göre binanın yapım tarihleri yazılıdır.

Yayvan "U" biçimli planı olan beş katlı binanın oval pencereleri olan çatı katı, normal katlardan daha alçaktır. Binanın, ikisi Tımarcı Sokağı'nda (no. 5, no. 17), birisi de Şahkulu Sokağı'nda (no. 31) bulunan üç girişi, ayrıca yine Tımarcı Sokağı'nda, binanın arka avlusuna açılan bir geçit bulunmaktadır. Farklı giriş kapılarından ulaşılan bloklarda her katta iki daire vardır. Binada taşıyıcı olarak volta döşemenin yanında apartman bloklarını birbirine bağlayan çelik döşeme kirişleri de kullanılmıştır. Binanın giriş sahanlığı yer kaplamaları ve merdiven basamakları mermer, merdiven korkulukları ise dökme demirdendir. Gerek Galip Dede Caddesi ile Tımarcı Sokağı köşesindeki ve diğer sokak cephelerindeki çıkmalar, gerekse de bina cephesindeki geniş profilli kat kornişleri, kornişleri taşıyan bezemeli furuşları, pencere aralan ve çıkma kenarlarında bulunan taş kaplama görünümlü düşey bantlar ile Tımarcı Sokağı ve Galip Dede Caddesi cephelerinde yer alan dökme demir balkon korkulukları yapıldığı dönemin mimari özelliklerini yansıtmakta ve cephelere hareket kazandırmaktadır. Profilli sö-veleri olan basık kemerli pencerelerde kilit taşı yerinde barok bezeli kartuşlar yer almaktadır. Binanın zemin kat cepheleri

barok dolama dal ve girlandlarla bezeli kemerli giriş kapılan dışında özgün durumunu kaybetmiştir ve çoğu bugün dükkân olarak kullanılmaktadır.

YILDIZ SALMAN

HAT.tT.tYF MEDRESESİ

Fatih'te, Zeyrek Caddesi ile Atpazarı So-kağı'nın kesiştiği kavşakta yer alan Hali-liye Medresesi, 19. yy'da İstanbul'da yapılan az sayıdaki medreseden biridir.

Düzgün olmayan dörtgen planlı bir arsa üzerine yerleşen yapının kuzey ve batı duvarları köşede pahlanmış ve bu yü-

Halil-Hamid Apartmam'ndan bir görünüm. *Nazım Timuroğlu, 1994*

zeye, üzerine "Bismillahirrahmanirrahim Maliliye Medresesi 1295" yazılı olan küçük bir mermer levha yerleştirilmiştir. Buna göre 1295/1878 tarihli olduğu anlaşılan medresenin kim tarafından yaptırıldığı bilinmemektedir.

Geleneksel Osmanlı medrese tipinden bağımsız bir düzeni olan yapının özgün tasarımı korunamamıştır. Yapının ilk durumu hakkında 1914'te yapılan tespit çalışması aydınlatıcı olmaktadır. O tarihte tek kişilik yedi odası, avlusu, sarnıcı, gusül-hane, çamaşırhane ve abdesthanesi olan medresenin mahalle arasında bulunduğu, çevresinden gelen tecavüzlerle avlusunun ve arsasının daraldığından söz edilmektedir. Aydınlatma ve havalandırma sorunları nedeniyle medrese öğrencilerinin barınmasına uygun görülmeyen medrese 1918' de yangınzedeler tarafından işgal edilmiştir. 1949'dan bu yana Çırçır Gençlik Kulübü olarak kullanılan yapıda yeni kullanıcıların istekleri doğrultusunda birçok değişiklik yapılmıştır. Kuzey duvarındaki kemerli giriş ve pencereler iptal edilmiş, ara duvarlar kaldırılmış, batı duvarına büyük pencereler açılarak cephe düzeni değiştirilmiştir. Son cephe boyama işlemi sırasında medresenin kitabesi de boyanarak okunması güç bir duruma getirilmiştir. Bugün medreseden geriye kalan yalnız dış duvarlardır. Dökülen sıvanın altından bu duvarların harman tuğlasıyla oluşturulduğu, üstüne taş taklidi sıva yapıldığı gözlenmiştir. Bibi. Kütükoğlu, *Darû'l-Hilâfe*, 106-107.

ZEYNEP AHUNBAY

HALK BİLGİSİ HABERLERİ

Aylık halkbilim dergisi.

Türk Halk Bilgisi Derneği'nin İstanbul Merkezi tarafından 1 Kasım 1929'dan itibaren yayımlanmaya başladı. Dernek tarafından yayımlanan ilk 19 sayısında yazı işleri müdürü İzzet Adil'di. Halkevleri açıldıktan, sonra, bu tür derneklerin kapatılması gündeme gelmiş ve 1 Mayıs 1931 tarihli 19-sayıyla *Halk Bilgisi Haberleri dergisi* de yayımına son vermiştir. Şubat 1932' de Türk Halk Bilgisi Derneği, ilmi ve idari bütün

hüviyetiyle halkevlerine intikal ettirilmiştir. Yaklaşık 2 yıllık bir aradan

sonra dergi, 25 Nisan 1933'te 20. sayısıylâ İstanbul Halkevi Dil, Edebiyat ve Tarih Şubesi tarafından yayımlanmaya başlamıştır. Bu sefer yazı işleri müdürü Mehmed Ha-lit'tir (Bayrı). 29 Ekim 1933 tarihli 29. sayısı "Cumhuriyet'in 10. yıldönümü şerefine" yaklaşık 80 sayfa olarak yayımlanmış, M. Halil'in "Cumhuriyet Devrinde Halk Bilgisi Harekederi" adlı bir yazısı da "ilave" o-larak verilmiştir.

İstanbul Halkevi'nin yayın organı olan *Yeni Türk* dergisinin 1935'teki yöneticisi Ahmet Halit Yaşaroğlu, ikinci bir masraf olarak gördüğü *Halk Bilgisi Haberleri'ni Yeni Türk* ile birleştirmek gerektiğini savunarak dergiyi *Yeni Türk'ün* içinde yayımlatmaya başladı. Böylece, 49. ve 50. sayılar *Yeni Türk'ün* Haziran 1935 tarihli 34. ve Temmuz 1935 tarihli 35. sayılarının içinde yayımlandı. Bu duruma direneme-yen M. H. Bayrı, İstanbul Halkevi'nin Dil-Edebiyat Şubesi başkanı olan ve o sırada Ankara'da görevli bulunan M. Fuat Köprülü'nün İstanbul'a dönüşünü bekledi. Köprülü döndüğünde durumu anlatan Bayrı, derginin yine ayrı olarak yayımlanmasını sağladı. 49. ve 50. sayılar Ağustos 1935 ve Eylül 1935 tarihleriyle ayrı o-larak ve *Yeni Türk'ün* içinde çıkanlardan çoğu değişik yazılarla yeniden yayımlandı. 63. sayısından itibaren Eminönü Halkevi'nin yayın organı oldu. 122. sayı da parasızlık yüzünden matbaadan alınamadı. İhsan Hınçer'in matbaadan alabildiği 10 nüsha konuyla yakından ilgilenenlere dağıtıldı.

Eminönü Halkevi'nin organı olarak dergi, M. H. Bayrı'nın yönetiminde 124 sayı çıkmıştır (Şubat 1942). 1941'de Eminönü Halkevi başkanlığına getirilen Yavuz Abadan derginin imtiyazının başkan olduğu için kendisine devrini Bayrı'dan istemiş, Bayrı da buna razı olmayarak dergiyi kapatmıştır. Bayrı, 5 yıllık bir aradan sonra Türk Halkbilgisi Derneği adına Ocak 1947' de bir sayı daha çıkarmış ve giriş yazısında önceki derginin devamı olduğu için 125. sayı demekle tereddüt etmediğini belirtmiştir. Bu sayıdan sonra dergi yayımlanmamıştır.

Özgün derlemelerin yayımlandığı halkbilimi konulu ilk süreli yayın olması açısından önem taşıyan *Halk Bilgisi Haber-leri'nde*, İstanbul halk kültürü, âşık edebiyatı ve el sanatları konularında zengin malzeme vardır. İstanbul ile ilgili bellibaş-lı yazılar şunlardır:

Melahat Sabri, "İstanbul Düğünleri" (S. 23-24), M. H. (Bayrı), "İstanbul'da Derlenmiş Ata Sözlery" (S. 23-24, 98); "İstanbul Halk Tabirleri", "İstanbul Argosu ve Halk Tabirleri" (S. 29-42), Aliye Muazzez (S. 37), Sabahat Muammer (S. 38), Sabahat Yar-gün (S. 46, 47, 49, 51), Nahit Tarhan (S. 54), Hasibe Nazif (S. 55) ve Sait İzdemen (s. 109) imzalarıyla değişik sayılarda İstanbul masalları üzerine yazılar; Aliye Muazzez, "İstanbul'da Hıdırellez Merasimi" (S. 11), Müşfika Abdülkadir, "İstanbul Âdetleri" (S. 19), M. Zeki, "İstanbul'da Aile Hayatı" (S. 41), A. Naşı, "İstanbul'da Halk Zanaatları ve Meslekleri"

(S. 45), Gü-

HABERLERİ

H. fi. D. fs/antit! ...trrkczl [arn/wi/, :a n

-Aylın Mecmua

izzet Âdil

içindeki yazılar

--n

Halk Bilgisi Haberleri'nin 1 Mayıs 1931 tarihli 19. sayısının kapağı. M. Sabri Koz koleksiyonu

zin Feyhaman, "İstanbul'da Halk Sanatları-Ebru" (S. 46) yine "İstanbul'da Halk Sanatları" başlıklı imzasız bir yazı (S. 47), Enver Kemal, "İstanbul'da Halk Sanatları-Tasvirçilik" (S. 49), H. T. Dağlı [oğlu], "İstanbul'da Şekercilik" (S. 55), N. Tezel, "İstanbul Manileri" (S. 89-90, 101,102), O. C. Kaygılı, "[İstanbul'da] Halk Tabir ve Tekerlemeleri" (S. 100), Muammer Önus, "İstanbul'da Kullanılan Yanıltmacalar, Ölçülü Fıkralar" (S. 101), Adil Özseven, "İstanbul'da Çocuk Oyunları" (S. 51, 106, 108), M. E. Beşe, "İstanbulcu" (S. 110), M. H. Bayrı, "İstanbul'da Mektebe Başlama" (S. 123), A. S. Ünver, "İstanbul Muvakkithanelerinde Ne Gibi Levhalar Asılırdı" (S. 125).

Bibi. M. Ş. Ülkütaşır, "Halk Bilgisi Derneği, Kuruluşu, Mesai ve Neşriyatı", *HBH*, S. 95 (Eylül 1939), 225-233; ay, "Türk Halk Bilgisi Derneği", *Büyük Türkiye*, S. 15-16 (Temmuz-Ağustos 1971), s. 32-37; ay, *Cumhuriyetle Birlikte Türkiye'de Folklor ve Etnografya Çalışmaları*, Ankara, 1973; M. H. Bayrı, "Halk Bilgisi Derneğine Aid Hatıralar VIII, Derneğin Neşrettiği Dergiler", *TFA*, S. 35 (Haziran 1952), s. 551-553; M. T. Acaroğlu, "Türk Halkbilgisi Kaynakçası Üzerine", *Boğaziçi Üniversitesi Halkbilimi Yıllığı 1975*, İst., s. 26-27; F. R. Tunçor, "İhsan Hınçer", *Yeni Defne*, S. 85 (Nisan 1989), s. 3-6. ... ,

I. GUNDAG KAYAOGU

HALK EDEBİYATI

Halk edebiyatı kavramının sınırları "aşık edebiyatı" ile "tekke edebiyatının dışında kalan ve "anonim" oldukları kesin olan ürünleri içine alacak şekilde çizilmektedir. İstanbul'un halk edebiyatı da bu çerçeve içinde ele alınıp değerlendirilecektir. İstanbul'un halk edebiyatıyla ilgili çalışma, derleme ve incelemelerde bulunanlar arasında I. Kunos(->), Ahmed Rasim(->) ve Mehmed Tevfik(->) akla ilk gelen adlardır. 11 ciltlik

İstanbul Ansiklope-

disi' nin hazırlayıcısı R. E. Koçu(->) da özellikle hatırlanması gerekenlerin başında gelmektedir. M. H. Bayrı(->), N. Te-zel(-+), M. Y. Dağlı, O. C. Kaygılı(-t), S. E. Siyavuşgil, S. Y. Ataman, G. Tunara, M. K. Özergin, A. M. Tomris, S. Yargün, M. Alp gibi adları da, bazıları az olmakla birlikte öz veya önemli bilgiler verenler olarak anmalıyız.

İstanbul'da halk edebiyatının "anlatılma esasına dayanan" türleri bütünüyle mensur olup hikâye etme temeli üzerine kurulmuştur. İçlerinde bazı fıkra, efsane ve menkıbelerde olduğu gibi doğrudan kişilere bağlı olanları da vardır. Masalların büyük çoğunluğu dışında kalanlar genellikle kısa anlatımlardır. Yazılı kaynaklarda masalın dışındaki dalların örneklerim de bulmak mümkündür.

İstanbul masallarının çoğunluğunu, sınıflamada "asıl halk masalları" adı altında toplanan masallar oluşturmaktadır. Bir bölümü gerçekçi bir yapıyla örülmüş olmakla birlikte çoğunluğu olağanüstülüklerle örülüdür. N. Tezel, önceleri *Halk Bilgisi Haberleri'nd*&(-+) yayımladığı masalları, daha sonra *İstanbul Masalları* adıyla kitap haline getirmiştir. Bu dergide ayrıca A. M. Tomris ve S. Yargün başta olmak üzere pek çok derleyici istanbul masalı yayımlamıştır. Mehmet Tevfik ile I. Kunos ise, en eski İstanbul masalı yayımlayanlar arasında yer almaktadırlar (bak. masallar).

istanbul'da da hemen her ilimizde olduğu gibi, Nasreddin Hoca, Bekri Mustafa, incili Çavuş gibi gerçek tiplerle Bektaşî gibi bir topluluğu temsil eden bir tipe bağlı fıkralar anlatılır. Pindi Hamid, Borazan Tevfik, Sakallı Celâl gibi devirlerinde sevilen, bugün de hâlâ anılan fıkra tipleri istanbul fıkralarının vazgeçilmez adlarıdır. Kendi dönemlerinin önde gelen pek çok ünlü devlet, fikir ve sanat adamıyla ilgili olarak anlatılan fıkraların da çıkış yeri, devrin başşehri olan İstanbul'dur. Koca Ra-gıp Paşa, Keçecizade Fuad Paşa, Şair Haşmet, Y. K. Beyatlı gibi adları bu arada sayabiliriz. Ayrıca, bölge fıkra tipleri olarak da İmsaki Molla, Çömlekçi Eyyüb, Fıtil Niyazi, Hasretî Efendi, Şemsî Molla gibi adlar ilk akla gelenlerdir. Barbar Dimit-ri de azınlık tiplerinin temsilcisi olarak görülür. Bunlarla ilgili fıkralara istanbul' da derlenmiş yazma ve basma eski letâif kitaplarında bol bol rastlanmaktadır.

istanbul çok değişik yönleriyle efsanelerin konusu olagelmiştir, istanbul'un kuruluşu ile başlayıp Türkler tarafından fet-hiyle devam eden istanbul'un efsaneye bağlanma geleneği, daha sonraki yıllarda da devam etmiştir. Çeşitli yapılar ve hemen bütün eski semt adlarıyla ilgili olarak pek çok efsane anlatılmaktadır. Bunlar arasında Rumeli Hisarı'nın yapımıyla ilgili toprak isteme, Kız Kulesi ile Ügüli yapılış efsanesi, âdeta İstanbul'un adıyla bütünleşmiş gibidir (bak. efsaneler).

İstanbul'un hemen her köşesinde türbelerde, cami avlularında, mezarlıklarda gömülü bulunan pek çok din ulusu veya dini hüviyeti olan kişilerle ilgili

olarak pek çok menkıbe anlatılır. Her biri döneminin

önde gelen adlarından olan bu zatlarla ilgili olarak ayrıca birtakım inanışlar da yaygındır. Bugün, bu zatların menkıbelerinden daha çok sonuncu özellikleri ağırlık kazanmaktadır (bak. evliya menkıbeleri).

istanbul halk edebiyatında nazım ve nesir karışık olarak sunulan halk hikâyeleri sözlü gelenekte fazla yaygın olmamakla birlikte yazma ve basma kaynaklar aracılığıyla halk arasında varlığını korumuştur. Kâtip Çelebi, *Mizanü'l-Hak'tz.*, istanbul kahvelerinde hikâye anlatanların bulunduğunu yazar. Bunların meddahlar ve kıssahanlar olması kuvvede muhtemeldir.

Kahramanlık hikâyeleri, genellikle Kö-roğlu'nun adı etrafında "tasnif edilmiş" hikâye kollarından ibarettir. Ayrıca, bir kısmı Köroğlu hikâyelerini hatırlatan başka hikâyeler de vardır. Dönemine göre, İstanbul'un pek çok semtinde açılan kahvehanelerde, özellikle Anadolu'dan gelenlerin devam ettiği yerlerde Köroğlu kolları anlatılırdı.

Bugün bile yaşlıların dilinden eksik olmayan sevda hikâyeleri, istanbul'un gün görmüş konaklarına kadar girebilen, özellikle yaşlı kadınların zevkle anlattığı hikâyelerdir. Namık Kemal'in mektuplarında sıkça adları anılan bu hikâyeler, genellikle iki kahramanın adıyla anılırdı. Aslında, türkülerle sazla birlikte söylenmesi gerekirken belli bir ezgi ile söylenmekte idi. "Kerem ile Aslı", "Tahir ile Zühre" gibi bir zamanlar pek çok taşbaskısı da yapılan bu hikâyeler, artık günümüzde az basılıp daha az satılmaktadır.

Bütünüyle İstanbul'a ait olup mekân o-larak hemen daima istanbul'u seçen "gerçekçi hikâyeler"de, diğer hikâyelerde az da olsa gördüğümüz olağanüstülükler yerine tesadüfler ön plandadır. Sayıları fazla olmamakla birlikte belli bir çerçeve ve plana bağlı olarak kurulmuşlardır. Hemen hepsinin sonunda kötülerin cezalandırıldığını görürüz. *Çevri Çelebi* (*), *Tayyarza-de*(->), *Hançerli Hamm*(->), bir dereceye kadar bunun değişik bir şekli olarak kabul edilen *Letaifhame*(.-*) bu dalın başlıca örnekleri olarak kabul edilir.

Halk edebiyatı ürünlerinin halka en çok mal olmuş ürünleri "manzum" olarak kurulanlardır. Hayatın çeşitli safhalarında karşımıza çıkarlar. Büyük bir bölümü belli bir ezgi ile söylenir.

Halk edebiyatının halk tarafından en çok ilgi gören ürünü türkülerdir(->). istanbul türkülerinin bir bölümü, tıpkı Konya, Şanlıurfa ve Harput türkülerine gibi klasik sazlarla ve belirli makamlarla icra edilir. S. Y. Ataman, istanbul'da söylenen türkülerini altı grupta toplar ve ilkinin, "İstanbul'un kendine has türküler (İstanbul türkülerini)" olarak adlandırır. O, bu arada ünlü türküler olarak da, "Kâtibim", "Adalar sahili", "Telgrafın telleri", "Aman aman bahriyeli" gibi bir bölümü bugün de söylenmekte olan türkülerini saymaktadır.

İstanbul halk edebiyatında maniler de özel bir yere sahiptir. Ahmed Rasim, maniyi milli bir nazım örneği olarak kabul e-dip nasıl "mani atıldığı"m, kahvelerde na-

HALK EDEBİYATI

516

517 HALK EĞİTİMİ MERKEZLERİ

sil mani yarışmaları yapıldığını anlatır. İstanbul manilerinin bir bölümünün dikkati çeken özelliği, "Adam aman" tekerleme-siyle başlayıp cinaslı olarak kurulmasıdır: *Adam aman maniler /Ne yaraşmaz güzele / Ula harmaniler / Def elde yârim okur /Benim için maniler*. Ancak tekerlemesiz, cinaslı ve cinassız manilerde de tam bir anlam zenginliği görülür (bak. maniler).

Annelerin çocuğunu uyutmak için söylediği, her anneye göre az çok değişik bir ezgiyle söylenen, türkünün bir dalı olarak kabul edilen ninniler, genellikle dörtlüklerden kurulu şiirlerdir. Sağlam bir yapıya sahip olmayan ninniler, çocuğun salıncakta, kucakta, uzatılmış ayaklar üzerinde veya beşikte sallanması hareketiyle birlikte söylenir. Çocuğun cinsiyetine göre değişebilenleri de vardır. Bazıları İstanbul'daki din ulularından yardım isteme motifiy-le süslenir. Bir bölümünde *Bağda gezer bağcı Baba /Arkasında yeşil y aba /Himmet et yavrum uyusun / Zindandaki Cafer Baba* örneğinde olduğu gibi tehdit, vaat, teselli ve öğünme izleri yer alır.

Daha çok Anadolu'nun Çukurova ve Doğu bölgelerinde en güzel örneklerini gördüğümüz ağıtlar İstanbul'da da dinlenilir. Ferdi ve toplumsal felaketlerin dile getirildiği, genellikle deprem ve yangından zarar görenleri anlatan, destan u-zunluğundaki ağıtların pek çok örneği vardır. Ayrıca, başkalarının acılarını paylaş-

Tabir ile

Zühre

hikâyesinde

kahramanların

acı sonlarını

simgeleyen

dış kapak,

1340/1924.

M. Sabrı Koz

koleksiyonu

mak üzere şairlerin yazdığı ağıtlar, bazen başkaları tarafından da, ya gezilerek veya

topluluklarda yüksek sesle okunurdu. Günümüzde örneğine rastlamak imkânsız gibidir.

Hayatın çok çeşitli safhalarında karşımıza çıkan tekerlemeler daha çok çocuk dünyasının ürünü olarak kabul edilir. Kafiye, bazen farklı sayıdaki hece ve mısralardan kurulmuş olarak görülür. Bazıları kendine has bir ezgiyle söylenir. İçlerinde belli hareketlerin yapılmasıyla söylenenleri de vardır. Ahmed Rasim'in çeşidi eserlerinde, bugün de aynen söylediğimiz pek çok tekerleme örneği yer alır: *Fış fış kayıkçı / Kayıkçının küreği / Tıp tip eder yüreği / Akşama fincanböreği* (bak. tekerlemeler).

Tekerlemenin özel bir dalı olarak da kabul edilen yamltmacalar, benzer ses, hece ve kelimelerin tekrarına dayanan, söylenilmesinde güçlük çekilen sözlerdir. Özel bir dikkati gerektiren bu sözlerin yanlış söylenilmeleri bazen anlamın değişmesine, hattâ kaba ve müstehcen ifadelerin ortaya çıkmasına yol açmaktadır. Asıl amaç ise, dil sürçmesinden dolayı ortaya çıkacak kekelemeye gülmek ve yeni anlamı çözmeye çalışmaktır (bak. yamltmacalar).

Ninninin görevini tamamlamasından sonra uyuyan bebeğin masum hali sevilmesi için en güzel ortamdır. Ayrıca uyku-

sunu almış, karnı doyurulmuş bir bebek de sevmeye hazır demektir. "Beşik türküleri" diye de adlandırabileceğimiz "çocuk sevmeleri" çocuğun cinsiyetine, kucakta veya beşikte sevilme durumuna göre söylenir. İstanbul'un güngörmüş yaşlı kadınları, torunlarını severlerken, tıpkı ninnilerde olduğu gibi iyi dileklerini dile getirirken bazı hallerde de sitemli sözler söylemekten geri kalmazlardı.

İstanbul halk edebiyatında manzum ve mensur şekilleri olan ve bir bölümü günlük hayatımızın ayrılmaz parçası haline gelen ürünler günümüzde de canlılıklarını korumaktadır. Genellikle birer cümleden, bazen de birkaç cümlecikten meydana gelirler. Tiyatro eserlerine yazılı olarak girenlerin yanında ortaoyunu türünden değişmeye açık olan eserlerde de görülür. Bunlardan çocuk zihninin gelişmesini sağlamanın yanında onu eğlendirme gibi bir özelliği de olan bilmece, bugün yerlerini başka oyun ve eğlencelere bırakmıştır. Çocukları eğlendirme ve oyalamada masallar kadar etkili olan bilmece, eski İstanbul'da daha çok nineler sorarlardı. Bu arada birtakım karşılıklar istenir, özellikle güzel ve kutsal şehirler bağışlanırdı (bak. bilmece).

Değişik yapı özelliklerine sahip olan atasözlerinin İstanbul'a ait olanlarının sayısı azdır; daha çok başka yerlerde de söylenilenlerle İstanbul ve yakın çevresinin adlarına bağlananlar görülür. "Atı alan Üsküdar'ı geçti", "Zeyrek'ten başka yokuş, serçeden başka kuş bilinmez" vb. A. H. Tarhan'ın *Sabr ü Sebat* (1875[^]) adlı tiyatro eseri bütünüyle atasözü ve deyimlerle örülüdür. Bunların tamamının İstanbul'da da kullanıldığı bir gerçektir. Mehmed Tevfik de *İstanbul'da Bir Sene* adlı eserinde,

bir "atasözü söyleme oyunu"ndan söz eder ve örnekler verir (bak. atasözleri).

Atasözleri gibi deyimler de çoğu bütün Türk coğrafyasında ortak olan sözlerdir. Bir bölümü İstanbul'a ait izler taşır: "Hasan Paşa çıplakları", "Ok Meydanı'nda buhurdan yakmak", "Soluğu Gedikpaşa Külhanı'nda/Mınlıoğlu Bağı'nda almak", "Dı-ral Dede'nin düdüğü" gibi daha çok yer ve şahıs adlarıyla ilgili olanların yanında ülkenin her yerinde bilinenlerin de çokça kullanıldığı unutulmamalıdır.

"Alkış"lar iyi niyet bildiren dua sözleridir. İnsanların bir iyilik karşısında veya bir bekleyiş öncesinde söyledikleri bu güzel sözlerin sayısı, nedense, karşıtı o-lan "kargış'lara (beddua) göre daha azdır. Genellikle "Allah..." ve "Cenâb-ı Hak" diye başlar. "Rab" adıyla başlayanları da oldukça fazladır. Bazı sözlerde bir korunma, bir ihtimam sezilir.

Kargış, uğranılan bir haksızlık veya karşı karşıya kalınan kötü bir olaydan sonra, karşımızdakine yöneltilen, onun da benzer veya farklı şekillerdeki kötü durumlarla karşı karşıya kalması için söylenilen sözlerdir. Örnekleri "alkış"a göre daha çok ve çeşitlidir. "Ayağın kırılsın", "Gözün kör olsun" gibi sağlıkla ilgili olanlar ön planda olup, ayrıca "Güvendiğin dallar elinde kalsın", "Ocağı tütmez olsun" gibi ba-

üî

Nasreddin Hoca fıkralarının derlendiği taşbaskı kitabın iç kapağı, 1299/1822. *M. Sabrı Koz koleksiyonu*

şansızlık dileyen, mutsuzluk umanlar da çoğunluktadır.

Bazı araştırmacılarca, daha geniş bir çerçeveye sınırlanarak "halk tiyatrosu" diye de adlandırılan "seyirlik oyunlar"m temel unsuru göze ve kulağa birlikte hitap etmesidir. Sınıflamada oyunların türleri kadar sergilendikleri yerleşim merkezleri de rol oynamıştır. Oldukça farklı şekillerde sunuldukları için çeşitleri de fazladır. Bazıları eski Türk hayatından izler taşırken komşu kültürlerden etkilenenler de vardır.

Bugün Anadolu'nun pek az yerinde oynanabilen, "köy seyirlik oyunlan"mn aslından oldukça uzaklaştığı, taklide veya makyaja dayalı oyunlar haline geldiği görülmektedir, istanbul'da daha çok iç göç yoluyla gelenlerde görülen bu oyunlarda kadın rollerini de erkekler üstlenirler. Güldürüp eğlendirmeye yönelik olmakla birlikte acıklı konuları işleyenleri de vardır. "Deve oyunu", "Arap oyunu", "Elti oyunu" başlıcalarıdır. Günümüzde gösteri mahiyetinde de olsa görülmemektedir.

Merkezlerde oynandığı için geçmişi hakkında daha etraflı bilgi sahibi olunabilen "şehir seyirlik oyunları"nm günümüzde nispeten yaşadığı, daha doğrusu yaşatılmaya çalışıldığı görülmektedir. Devlet desteğinin yanında bazı kurumların da ilgisini toplayan bu oyunlar daha çok belirli aylarda eğlendirmeye veya sanata yönelik olarak sergilenmektedir. Başlıca alt dalları Karagöz(->), ortaoyunu(->),

meddah-lık(->) ve kukladır (bak. kuklacılık).

Bibi. I. Kunos, *Ninniler*, ist, 1925; (Bayrı), *İstanbul Argosu*; M. H. Bayrı, *Halk Adetleri ve inanmaları*, ist., 1939, s. 131-135; ay, "İstanbul Folkloru: Eski Bir Mani Mecmuası", *İFA*, S. 66 (Ocak 1955), s. 1043-1045, S. 69 (Nisan 1955), s. 1102; Bayrı, *İstanbul Folkloru*, 1972, 38-95; M. N. Ozon, *Türkçede Roman Hakkında Bir Deneme*, ist., 1936, s. 96-125; N.

Tezel, "İstanbul Manileri", *HBH*, VII, S. 83 (Eylül 1938), s. 286-288, IX, S. 102 (Nisan 1940), s. 159-160; ay, *İstanbul Masattan*, ist., 1938; S. E. Siyavuşgil, *İstanbul'da Karagöz ve Karagöz de İstanbul*, İst., 1938; M. Onus, "İstanbul'da Kullanılan Yamlıtmacalar, Ölçülü Fıkralar", *HBH*, EX, S. 101 (Mart 1940), s. 122-124; P. N. Boratav, *Halk Hikâyeleri ve Halk Hikâyeciliğimiz*, ist., 1946; S. Y. Ataman, "İstanbul Halk Türküleri", *TFA*, II, S. 16 (Mayıs 1953), s. 730-732; H. Sanal, "İstanbul'da Derlenen Ninniler" *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, Ş (1957), s. 141-165; I. N. Erbilek, "Otuziki Yıl Önce Yapılan Bir Derleme: İstanbul Türküleri", *TFA*, VI, S. 143 (Haziran 1961), s. 2425-2427, VII, S. 145 (Ağustos 1961), s. 2478; B. Gürcan, "İstanbul'da Kullanılan Bazı Tabirler ve Atasözleri", *İK4*, VI, S. 141 (Şubat 1961), s. 2364; M. K. Özergin, "İstanbul'da Derlenen Yamlıtmacalar", *TFA*, X, S. 208 (Kasım 1966), s. 4238; E. Ünal, "İstanbul'da ilk Kahveler", *Hayat Tarih Mecmuası*, I, S. 5 (1 Haziran 1966), s. 22-27; Cevdet Kudret, *Karagöz*, I, Ankara, 1968; M. And, *Geleneksel Türk Tiyatrosu*, Ankara, 1968; Ş. Elçin, "Kitabî, Mensur, Realist İstanbul Halk Hikâyeleri", *Hacettepe Beşeri ve Sosyal Dergisi*; I, S. 1 (Mart 1969), s. 74-106; M. K. Özergin, "İstanbul'da Derlenmiş Dilek Sözleri", *TFA*, XIII, S. 268 (Kasım 1971), s. 6145-6147; K. Yund, "Atasözlerimizde Geçen İstanbul Yer Adları ve Açıklamaları", *Türk Folklor Araştırmaları Yıllığı 1975*, Ankara, 1976, s. 171-194; A. Çelebioğlu, *Türk Ninnileri Hazinesi*, ist., 1982; Ş. Aktaş, *Ahmed Rasim'in Eserlerinde İstanbul*, Ankara, 1988; L. S. Akalın, *Türk Dilek Sözlerinden Alkış ve Kargışlar*, Ankara, 1990; t. Altunel, "Anadolu Mahallî Fıkra Tipleri Üzerinde Bir Araştırma", (Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü doktora tezi), Konya, 1990, s. 338-355; M. Tevfik, *İstanbul'da Bir Sene*, ist, 1991, s. 64-65; I. Başgöz, *Türk Bilmeceleri*, I-II, Eskişehir, 1993; A. Çelik, "Ahmet Rasim'in Eserlerinde Halk Kültürü Unsurları I-II" (Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü doktora tezi), Erzurum, 1993, s. 306-604; Nutku, *Meddahlık*.

SAİM SAKAOĞLU

HALK EĞİTİMİ MERKEZLERİ

15-45 yaş arası yetişkinlere dönük bilgi ve beceri eğitimi veren, Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı kurumlar.

İstanbul'da halk eğitimi çalışmaları çırak mektepleri(->) ile başladı. II. Meşrutiyet döneminde Türk ocakları, Cumhuriyet döneminde de millet mektepleri ve hal-kevleri(->) aynı yönde eğitim hizmeti verdiler. Halkevlerinin kapatılması ülke genelinde, halk eğitimi açısından bir boşlu-

Kadıköy
Halk Eğitimi
Merkezi'nin
kütüphanesi.

Nazım Timuroğlu, 1994

ğün doğmasına neden oldu. 1952'de Milli Eğitim Bakanlığı'nda halk eğitim bürosu, 1953'te de buraya bağlı halk okuma o-dalan açıldı. Bunu 1955'te halk eğitimi derneklerinin kuruluşu izledi. Aynı yıllarda elverişli illerde halk eğitimi merkezleri de oluşturuldu. İstanbul Halk Eğitimi Derneği, bakanlığın desteğiyle 5 Mayıs 1955' te kuruldu. Kabul edilen tüzüğünde "İstanbul halkının kültür ve yaşayış durumunun gelişmesine hizmet" amaç olarak belirtilmişti. Tüzükte okuma-yazma, beceri, halka kültür ve vatandaşlık bilgileri, güzel sanatlar kursları açılması öngörülmüştü. Dernek, İstanbul Valiliği'nin tahsis ettiği Cağaloğlu'ndaki eski halkevi binasında (günümüzde Eminönü Halk Eğitim Merkezi) faaliyete geçti. Üsküdar, Eyüp, Eminönü ve Fatih'teki ilkokullarda halk dershaneleri adı ile okuma-yazma kursları, resim, afiş sergileri açıldı. Her yıl ocak-nisan döneminde konferanslar düzenlendi.

istanbul'daki halk eğitimi merkezi ise 1953'te, eski Kadıköy Halkevi'nde faaliyete geçti. Derneğin ve merkezin birbirine koşut programları 1960'a değin sürdü. 1960'ta Milli Eğitim Bakanlığı bünyesinde Halk Eğitimi Genel Müdürlüğü kurulunca Kadıköy Halk Eğitimi Merkezi, Türkiye' deki ilk 22 merkez arasında yer aldı. Bu yeni dönemde İstanbul il halk eğitimi danışma ve işbirliği kurulu, milli eğitim müdürlüğü bünyesinde de halk eğitimi bölümü oluşturuldu. Aynı yıl İstanbul halk eğitimi başkanlığı ve ilçelerde de halk eğitimi merkezi müdürlükleri kuruldu. Yeni dönem çalışmaları, okuma-yazma, meslek e-dindirme, devrimleri benimsetme, estetik duyguları geliştirme alanlarına göre programlandı. Elverişli okullarda okuma kursları ve okuma odaları, merkezlerde temsil, yayın, kitaplık, halk sağlığı, spor, müzik, halk oyunları vb eğitici kollar oluşturuldu. Örgüt, 1964'te Köy İşleri Bakanlığı'na, 1977' de Milli Eğitim Bakanlığı Yaygın Eğitim Genel Müdürlüğü'ne bağlandı.

1981-1991 arası on yıllık dönemle ilgili verilere göre İstanbul genelinde toplam 11.553 beceri kazandırma kursu düzenlendi ve bunlara 155.835 yetişkin katıldı. Aynı dönemde, genel bilgi ve kültürel etkinlikler

alanlı 1.405 kursa 60.677 katıl-

HALK HEKİMLİĞİ

518

519

HALK HİKAYELERİ

İstanbul Halk Eğitimi Başkanlığı'na Bağlı İlçe Halk Eğitimi Merkezi Müdürlüklerine Ait 1993-94 Verileri

Branşı	İlçe	İlçe	Öğ.	Kurs	Kursiyer
Diş hekimliği	280	215	5	420	
Mekine nakış	214	242	2	621	
El sanatları (genel)	76	148	2	002	
Yabancı dil (genel)	4	20	1	017	
Doküman	6	24	5	50	
Muhasebe	6	17	4	72	
El nakış	2	4	6	0	
Dilgisayar	4	82	1	176	
Halk oyunları	14	56	1	522	
Tiyatro	5	10	1	65	
Kuaför (genel)	12	20	1	788	
Halk oyunları	2	5	8	0	
Türk sanat müziği	1	5	1	12	
Modelistlik	7	14	2	84	
Yabancı dil	1	1	2	0	
İlkyardım	4	12	1	72	
Trikotaj	2	3	4	0	
Stilistlik	2	5	8	2	
Kaligraf sanatçılığı	8	67	4	38	
Türk halk müziği	4	11	1	82	
Okuma yazma	6	12	2	52	
Doğal gaz	1	1	2	0	
Türkçe hazırlık	1	1	1	5	
Yabancı dil	1	1	2	0	
Karate	1	1	1	4	
Doğrama	2	2	5	1	
Ana çocuk eğitimi	1	1	4	2	
Yabancı dil	2	2	5	2	
Mafiyat	1	2	2	5	
Resim	2	6	1	21	
Aile planlaması	2	4	4	5	
Kaval flüt org	4	4	4	5	
Konfeksiyon	1	2	3	2	
Toplam	683	1.152	20.080		

merkezlerinde birer akşam sanat okulu da faaliyet göstermekte ve döner sermaye işletmesi bulunmaktadır.

Bibi. Çıraklık ve Yaygın Eğitim Genel Müdürlüğü, *Türkiye'de Yaygın Eğitim*, Ankara, 1985, s. 4 vd; Ş. Gedikoğlu, *Halk Eğitiminde Örgütlenme ve Sonuçlar*, Ankara, 1966, s. 15 vd., Hamit Zübeyr, *Halk Terbiyesi*, Ankara, 1931, R. Kardaş, *Eğitimde Standartlaşma*, I, Ankara, 1985, s.

HALK HEKİMLİĞİ

istanbul'da halk hekimliği uygulamalarında, eski Yunan, Roma ve Arap-İslam uygarlıklarının etkisi görülmektedir. Tıbbın babası sayılan Hipokrat'ın bazı hastalıkların tedavisinde uyguladığı kan alma, bardak çekme vb yöntemler, bugün de halk arasında kullanılmaktadır.

Eskiden istanbul'da hastaya önce muhakkak müşhil verilirdi. Buna rağmen iyi-

ma sağlandı. Bunların 32.826'sı halk oyunlarına katılanlardı. Yine, 1981-1991 arasında 11.558 1. kademe okuma-yazma kursu (10.310'u 1984'e değin) açıldı. Bu kurslara 252.397 katılım oldu. Bunun bir üst aşaması olan II. kademe kursları ise 3.794 olarak gerçekleşti ve 73-296 yetişkine eğitim verildi.

1993-1994 eğitim yılında İstanbul'da, Adalar, Avcılar, Bağcılar, Bahçelievler, Bakırköy, Bayrampaşa, Beşiktaş, Beykoz, Beyoğlu, Bostancı, Büyükçekmece, Çatalca, Eminönü, Eyüp, Fatih, Gaziosmanpaşa, Güngören, Kadıköy, Kâğıthane, Kartal, Maltepe, Pendik, Sarıyer, Silivri, Sultanbey-li, Şile, Şişli, Tuzla, Üsküdar, Ümraniye, Yalova ve Zeytinburnu halk eğitimi merkezlerinde, toplam 683 kadrolu ve ücretli öğretmen ile usta öğreticiler tarafından, 1.152 kursta, 33 ayrı branşta 20.080 yetişkine, okuma-yazma, bilgi ve beceri kazandırma eğitimi verilmektedir. Halk eğitimi

leşmez ve hastalığı da hafifse, halk ilaçları kullanılırdı. Soğuk algınlığı, nezle, küçük yaralar, çibanlar, baş ağrısı, mide bulantısı, hazımsızlık, kırık çıkık gibi hastalıklar, nispeten küçük rahatsızlıklar olarak görülürdü. Hastalık ağırısa, hastaneye başvurulurdu. Eve hekim çağırmak, o zamanlar oldukça lükstü.

Halk ilaçları(->), İstanbul halkı için bir şifa kaynağıydı, istanbullular ilkbahar geldiği zaman ilaç hazırlıklarına başlardı. Bu amaçla Boğaziçi, Erenköy, Çamlıca gibi yeşillik alanlarda bulunan bitkiler toplanırdı. Bunun dışında İstanbul'un her semtinde, her evin bahçesinde bu şifalı otları bulmak ve toplamak mümkündü.

Günümüzde istanbul çevresinde yetişen şifalı bitkiler, bu işi meslek edinmiş olan Çingeneler tarafından toplanıp, aktarlara getirilmektedir.

istanbul'da balıkçılar arasında geleneksel tedavi metotları, günümüzde de uygulanmaktadır. Ağ çekmek, tekneyi karaya çekmek, uzun süre soğuk ve rutubetli ortamda kalmak gibi nedenlerle, balıkçılar arasında mide ve bel fıtığı, mide düşüklüğü, böbrek ve idrar yolları hastalığı, üşütmeye bağlı rahatsızlıklar çok görülmektedir.

İstanbul'da bulunan birçok türbe de, özellikle akıl ve ruh hastalıkları başta olmak üzere, çeşitli hastalıklarda başvurulman manevi tedavi yerleridir.

Hastaların bu türbelere götürülerek, varsa oradaki sudan içirilerek iyileşmeleri beklenmektedir. Örneğin Merkez Efendi Külliyesi'nde-ki Çukur Çeşme suyunun sıtmaya, Eyüb Sultan'daki suyun akıl hastalıklarına, Aziz Mahmud Hüdaî Türbesi'ndeki suyun konuşamayan ve yürüyemeyen çocuklara, Ayasofya'da bulunan suyun kalp çarpıntısına iyi geldiğine inanılmaktaydı.

Yalova Kaplıcaları da, halk hekimliği uygulamaları içinde değerlendirilmelidir. Bu kaplıcadan halk, banyo ve içme şeklinde yararlanmaktadır. Yapılan araştırmalara göre, kaplıca suyunun romatizma, sindirim sistemi, böbrek ve idrar yolları ile metabolizma hastalıklarına olumlu etkide bulunduğu saptanmıştır.

İstanbul'da bazı hastalıkların tedavisinde gerek ocaklı (bu işle uğraşan bir aileye mensup olan kişi), el almış (aileden bu işle uğraşandan izin alan kişi), gerekse bu konularda bilgisi olan kişilerden de yararlanılırdı. Bu kişilerin uyguladıkları yöntemler şunlardı:

Alazlamak: Vücutta oluşan sivilceler için uygulanır. Hastanın yüzüne kırmızı, kalın bir bez örtülür. Bu bezin üstüne çok küçük kâğıt kırpıntıları serpilir ve bazı dualar okunarak bu kırpıntılar yakılır. Kırpıntılar sönünce, külleri, hastanın sivilce cılan yerlerine sürülür. *Ateş söndürmek:* Kor halinde bir ateş parçası, hastanın başı, göbeği ve ayakları üzerinde, su dolu bir tase atılır. Bu işlem yapılırken dua edilerek "Benim elim değil, Ayşe Fatma Anamızın eli" denir. *Çivilemek:* Diş ağrısında bir çivi, çınar veya ulu bir ağaca çakılır. Böylece ağrının geçeceğine inanılır. *Dalak kesmek:* Sıtma hastalığında uygulanır.

iki şekilde olur: 1. Dalak kesecek kişi, dualar okuyarak, hastanın karnına üfledikten sonra, küçük bir bıçağı hastanın karnı üzerinde gezdirir. Daha sonra ateşte kor haline getirilen bir çivi, hastanın karnı üzerinde yedi noktaya hafifçe dokundurulur ve bu noktalara sarımsak sürülür. 2. Bir koyun ciğeri veya dalağı, hastanın karnının üzerine konarak, üç defa çizilir. Hasta bir ciğer veya dalağı, sıcak bir yere asar. Bu kuruduğu zaman, sıtmanın da geçeceğine inanılır. *Kan aldırma ve sülük yapıştırmak:* Kan aldırmanın sağlık için yararlı olduğu inancı vardır. Bunun için ya ustura ile vücudun muhtelif yerleri çizilerek ya da sülük yapıştırılarak kan aldırılırdı. *Kırklamak:* Halk arasında "arpacık" veya "itdirseği" denen gözdeki hastalığın tedavisinde kullanılır, iki şekilde uygulanır: 1. Tespihböceği bulunarak bununla arpacığın üzerine kırk defa "Geri, geri" denir ve vurulur. 2. Kırk arpanın her biriyle bir defa arpacık çıkan yere vurulur ve sonra arpalar bir kâğıda sarılarak bir kuyuya atılır. *Korku basmak:* Korkudan oluştuğuna inanılan hastalıklarda uygulanır, iki şekildedir: 1. Hastanın ağzına işaretparmağı sokularak, damağı yukarıya doğru üç defa kaldırılır. Sonra hastanın kulakları avuçlarla kapatılarak, başı üç defa yukarı kaldırılır. 2. Dua okunarak, hastanın kasıkları ovuşturulur. *Kurşun dökmek:* Büyü ve nazar sonucu olduğuna inanılan hastalıklarda

kullanılır. Bir miktar kurşun, madeni bir kepçede eritilir. Hastanın başı ve vücudu bir bezle örtülür. Büyük madeni bir tase su konur. Erimiş kurşun, hastanın başı, göbeği, ayakları ve yattığı odanın sağ köşesi veya eşiği üzerinde, tastaki suya dökülür. *Okutmak*: Romatizma, baş dönmesi, göz ve kulak ağrıları, uykusuzluk, iştahsızlık, nefes darlığı, ishal, sarılık gibi hastalıklarda hastalar, hocalara okutulurdu. *Sanlık kesmek*: Sanlık hastalığında uygulanır. Hastanın iki kaşının arası veya dilinin altı kesilerek kan akıtılır. *Sıtma bağlamak*: Sıtma olan hastanın boynuna, koluna veya bileğine iplik bağlanarak yapılan bir uygulamadır. *Şerbet dökmek*: Özellikle akıl, ruh ve sinir hastalıklarında uygulanır. Şekerli su ile hazırlanan şerbet bir dörtyol ağzında, dua okunarak dökülür. *Tütsülemek*: Nazarla oluştuğuna inanılan hastalıklarda kullanılır. Yakılan üzerlik, çöreotu, kuru karanfil, günlük, tuz, biber, soğan veya sarmısak kabuğu gibi maddelerin dumanı hastaya tutulur.

Bibi. M. Alp, "Eski istanbul'da Halk İlaçları" *TFA*, S. 186 (Ocak 1964); E. Asil, "Osmanlı Saray Eczacılığı ve Osmanlılar Devrinde Kullanılan Drogların Farmakoloji ve Farmakognozi Yönünden İfade Ettiği Değerler", (doktora tezi), Ankara, 1974; M. H. Bayrı, "İstanbul'da Kullanılan Bazı Halk İlaçları", *HBH*, S. 91 (1939); Bayrı, *İstanbul Folkloru*, 1972, 96-123; T. Baytop, *Türkiye'de Bitkiler ile Tedavi*, İst., 1984; M. Değer, "İstanbul'da Bazı Cami ve Türbelerde Bulunan Şifalı Sular", *Türk Halk Hekimliği Sempozyumu Bildirilen*, Ankara, 1989; A. Demirhan, *Mısır Çarşısı Drogan*, İst., 1974; V. Ö. Göksoy, "İstanbul'daki Balıkçı Ailelerinde Halk Hekimliği", *Türk Halk Hekimliği Sempozyumu Bildirileri*, Ankara, 1989; S. Sarı,

"Halk Hekimliğinin Dünü ve Bugünü", *Türk Halk Hekimliği Sempozyumu Bildirileri*, Ankara, 1989; İ. Ülker, *Türkiye'de Sağlık Turizmi ve Kaplıca Planlaması*, Ankara, 1988.

ALPARSLAN SANTUR

HALK HİKÂYELERİ

Halk edebiyatımızın anlatmaya dayanan türleri arasında halk hikâyelerinin son derece özel bir yeri vardır. Masal, fıkra ve efsane gibi anlatmaya dayalı diğer dalların yapısında yer alan olağanüstülükler, inanılması güç olaylar veya kısa olması sebebiyle bizleri fazlasıyla meşgul edemeyen özellikler, halk hikâyelerinde görülmez. Anlatılmaları bile öbürlerine göre daha farklı olan ve anlatıcıları özel adlarla anılan bu türün elbette diğerlerine göre daha farklı ve değişik özellikleri olacaktır. Halk hikâyesi ile diğer dallan, mesela masalı karşılaştırsak bütün bu söylenenler kendiliğinden ortaya çıkacaktır.

Halk hikâyeleri üzerinde araştırma yapanlar konuya sınıflamayla başlayıp hikâyelerde anlatılan olayların kaynaklarına inmekle devam etmişlerdir. Günümüzde gittikçe artan hikâye incelemelerinin hemen

hepsinde görülen bu yapı, sınıflamada yer alan özel bir dal olan "İstanbul halk hikâyeleri" incelemeleri için tam anlamıyla bir çıkış yolu değildir. Bu sebeple, asıl konumuz olan istanbul hikâyelerinin kendi özel konumu içinde ele alınması yoluna gidilmiştir.

Başta I. Kunos, H. A. Fischer, O. Spies, N. S. Somyarkm (Banarlı), E. Saussey, H. İlaydın vb araştırmacıların 1890'lardan 1940'lara kadar süren sınıflandırma çalışmaları bazen benzer şekillerde görülürken bazen de karşı çıkmalarla sonuçlanır. Bütün bunları toparlayan P. N. Boratav'ın çalışması ise âdeta bu görüşlerin değerlendirilip telif edilmesi gibidir. Ancak bütün bu sınıflandırmalarda İstanbul'a has olan ve başlıca özellikleri "kitabî" ve "realist" olmaları olan hikâyelere yer verilmez. M. N. Ozon bu hikâyelerin en tanınmışlarının sadece adlarını sayıp özetlerini vermekle yetinir. Boratav, bunlara, çalışmasının başka bir yerinde değinirken, eski hikâyeciliğimizde, yüksek edebiyata mal edemeyeceğimiz ve gerek konuları, gerek şekil ve üslupları bakımından halk hikâyeciliğiyle sıkı bir ilgisi olan bir tip hikâyeden söz eder. Bu görüş sonraki yıllarda daha başka araştırmacılarca yeniden e-le alınacak ve değerlendirilecektir. Bunların başında Ş. Elçin ile Ö. Nutku gelmektedir.

Sınıflandırmada İstanbul hikâyelerini, "nazım ve nesir karışık olarak sunulan halk hikâyeleri" başlığı altında vermek bir zarurettten kaynaklanmaktadır (bak. halk edebiyatı). Böyle yapılmadığı takdirde bu hikâyeleri genel edebiyat sınıflamasında bir yere oturtmak son derece güç olacaktır. "Kahramanlık hikâyeleri" ve "sevda hikâyeleri" gibi, gerçekten nazım ve nesrin bir arada yer aldığı halk hikâyelerinin yanında, genellikle mensur olarak görülen bu gerçekçi hikâyeleri özel bir dal olarak değerlendirmek daha doğru ola-

caktır. Ali Âli Efendi'nin "Hançerli Hanım" ında manzum bölümlerin az da olsa yer aldığını unutmamak gerekir.

"istanbul hikâyeleri" başlığını, olayların merkezini İstanbul kabul eden, sadece İstanbul'da anlatılan her türlü hikâye olarak da kabul edebiliriz. Bu sonuncu değerlendirme dikkate alınacak olursa incelenecek hikâye sayısının birdenbire artacağı görülecektir: Meddah hikâyeleri, olayları istanbul dışında yaşanan hikâyeler, sınıflandırmanın ilk iki dalında yer alan kahramanlık ve sevda hikâyeleri vb. Böyle bir geniş açı ise istanbul mührü vurulmuş hikâyelerin diğerleriyle karışmasına yol açacaktır.

İstanbul'da Köroğlu kollarının yüzyıllar boyu anlatıldığı, özellikle yaşlı hanımların dilinde sevda hikâyelerinin can bulduğu bir gerçektir. Meddahların anlattığı hikâyelerin sayısı ise, her anlatılıştta biraz değişerek yenilendiği için son derece fazladır. Kâtip Çelebi'nin *Mizânü 'l-Hak* adlı eserinde, kahve içiminin artması sebebiyle hikâye anlatanların işinden gücünden kaldığı anlatılmaktadır. Avrupalı seyyahların hatıralarında bu meddahlarla ilgili çok ilgi çekici tespitler yer

almaktadır. Nutku'nun çalışmasında yer alan pek çok meddah hikâyesine, dönemlere göre sayıca farklılık gösterebilir bile, ilgi hiçbir zaman azalmamıştır.

- I. Kunos, halk hikâyelerinin yapısını, adlandırmaya gitmeden "fasıl" adını verdiği dört bölümde, P. N. Boratav ise "fasıl", "döşeme" ve "hikâye" olmak üzere üç bölümde inceler. Nutku meddah hikâyelerini "başlangıç", "açıklama", "senaryo" ve "bitiş" olmak üzere dört bölümde değerlendirir, İstanbul adıyla bütünleşen ve Boratav'ın "realist", Elçin'in "kitabî, mensur, realist" olarak vasıflandırdığı hikâyeler ise birincilerinden daha çok ikincilere yak-

a|ş.- ..^^j-^'?^*^l^<.*^^

Köroğlu Hikâyesi'nin *Meşhur Köroğlu* adıyla basılmış "İstanbul Rivayeti" diye de bilinen ilk kolu, taşbaskı, 1302/1885. *M. Sabrı Koz koleksiyonu*

HALK HİKÂYELERİ

520

521

HALK İLAÇLARI

m.

^^İjiiii*^Sifl^Msî2

laşır. Hattâ benzer konuların değişik adlarla her ikisinde de anlatıldığı görülür. Nutku ad verme yerine bir madde başı yapmayı tercih eder. "Gerçekçi" hikâyelerin ilk örneklerim yayımlayan Ozon ise herhangi bir ad vermemektedir.

Daima Anadolu'da da anlatıldığı üslup ile sergilenen, erkek anlatıcı ve dinleyiciden çok kadın anlatıcı ve dinleyiciye hitap eden sevdâ hikâyelerinde İstanbul'u bulmak çok zordur. Olaylar, genellikle haritalarda var olan şehirlerde yaşanır (İs-fahan/"Kerem ile Aslı", Tebriz/"Âşık Garip", Buhara/"Elif ile Mahmud", Erzincan/"Asuman ile Zeycan"). Kunos bu mekân seçimi konusunda, Hindistan'ın veya *1001 Gece'den* alınma fantastik tasavvurla çevrili Doğu ülkelerinin kendilerini olduğu kadar Türkleri de etkilediğini söyler.

Meddah hikâyelerinin mekânını ise u-zaklarda aramaya gerek yoktur. Olayların bir bölümü başka yerlerde başlasa veya devam etse bile İstanbul vazgeçilmez bir mekân olarak yer alır. Zaman *zurnan* Mısır ve Cezayir gibi, artık eski "Şark"tan farklı olan ülkelere kaçıldığı, tekrar İstanbul'a döndüğü görülür. Bu hikâyelerin olayları daha çok II. Osman (1618-1622) ile IV. Murad (1623-1640) dönemlerinde yaşanır.

Nutku'nun tanıttığı meddah hikâyeleri arasında *Yusuf ile Züleyha* mesnevisinden alınan ilhamla düzenlenen bir hikâyenin yanında çeşitli masallardan faydalanılarak düzenlenenler de vardır. Bu masal kaynaklı hikâyeler arasında *1001 Gece'den*, *Billur Köşk'len* alınanlar da görülür.

Gerçekçi İstanbul hikâyeleri arasında önemli bir yeri olan, hattâ bu türün örnekleri arasında *Letâifname*(->) adlı bir de varyantı bulunan *Hançerli Hanım Hi-kâyesüi**) hem meddah hikâyeleri, hem de halk kitapları arasında yer almaktadır. Bu hikâye ile *Hâin Kahya* ve *Binbirdirek Batakhaneleri* olarak da tanınan *Tayyarzade Hikâyesi'nin*(.^>) ayrıca Karagöz faslına çevrildiği de unutulmamalıdır.

Gerçekçi hikâyeler âdeta meddah hikâyelerinde zaman zaman görülen olağanüstülüklerin, masal unsurlarının ayıklanıp olayların gerçekçi biçimde tasvir edildiği anlatmalardır. Onlardaki olayları "her insanın başına gelebilecek olaylar" olarak

Halk arasında baskıları kadar yazmaları da okunan "Ferhad ile Şirin"

hikâyesinin bir yazma nüshasının 3. cildinden iki sayfa. *M. Sabrı Koz koleksiyonu*

görmekteyiz. Sayıları fazla olmamakla birlikte bir devrin İstanbul'unu anlattıkları, bir devirde İstanbul'un okuma ihtiyacını karşıladıkları için bu hikâyelerin edebiyat araştırmalarındaki yeri tartışılmaz.

Bu hikâyelerin sayısı 10 kadardır. Ancak hepsinin bilim dünyasının ışığına kavuşması zaman aralıklarıyla olmuştur. İlk defa İ. M. K. (İnal) 1928'de "Hançerli Hanım" m müellifi Ali Âli Efendi'yi tanıtırken hikâyenin de özetini vermiş ve birkaç cümle ile de olsa görüşlerini dile getirmiştir. Burada, hikâye ve masallarımıza yüzyıllardan beri aydınlarımızın bakış açısının yeni bir şekli yer almaktadır. İnal, hikâyenin yazılmasına özen gösterildiğini belirttikten sonra konuyu pek "avam pe-sendâne" bulmaktadır. Ayrıca, "muhave-re"ler tabii değildir; "kocakarı hikâyeleri" ibaresi, bize Namık Kemal'in *Mukaddime-i Ce/â*/indeki bazı satırları hatırlatmaktadır.

Bu hikâyeleri ilk defa topluca ele alan Ozon sadece "Hançerli Hanım", "Letâifname", "Tayyarzade", "Çevri Çelebi" hikâyelerinin adlarını saymış ve özetlerini vermiştir. S. E. Siyavuşgil, Karagöz faslına çevrilen ve daha ziyade İstanbul'a has halk hikâyelerini sayarken "Hançerli Hanım" in yanına "Binbirdirek Batakhaneleri" ile "Hain Kâhya" hikâyelerini ekler. İsmail Habib' in sınıflamasında "Hançerli Hanım"la birlikte "Meddahlık" bahsinde yer alan "Sansar Mustafa"(->) ("Tayyarzade" ise "Aşklı hikâyeler" bahsinde gösterilir), Boratav'ın eklediği "Kanlı Bektaş", Elçin'in eklediği "Tıflî ile İki Biraderler Hikâyesi"(->), "Ev-hâd Çelebi Hikâyesi", "Ferruhdil ile Meh-med Bey'in Hikâyesi" bu türün kadrosunu meydana getirir. M. Tevfik'in "Üç Gün Alâka Sonra İzdivaç" adıyla verdiği hikâye ise, gerçekçi hikâyelerle birlikte Tanzimat döneminin ilk romanlarının izlerini taşımaktadır.

Bu hikâyelerdeki olaylar IV. Murad dönemi İstanbul'unda geçer. Sultan, nedimi Tıflî ve dönemin ünlü fıkra tipi Bekri Mustafa da ikinci derecede şahsiyetler o-larak yer alırlar.

Hikâyelerin bazılarında konuyu ortak çizgiler etrafında toplayabiliriz. Azılı bir kadının işlettiği batakhaneye düşen hikâyenin erkek kahramanı, çeşidi ölüm teh-

likeleri atlattıktan sonra bir arkadaşının o-lanı biteni padişaha anlatmasıyla kurtulur. Hikâye sonlarında kötülerin cezalandırılması biraz da masalları hatırlatmaktadır.

Hikâyerin düzenleyicisi veya yazarı diyebileceğimiz sahipleri, biri dışında belli değildir. "Hançerli Hanım"ın müellifi, *Ceride-i Havadis* yazarlarından Ali Âli Efendi'dir. Bazı hikâyelerin ("Sansar Mustafa" vb) yazıldığı tarih belli değildir; bazılarının ise yazma nüshalarının okunduğu tarihler bellidir ("Hançerli Hanım" vb). Hikâyeler arasında basılı olanlar da vardır ("Çevri Çelebi", "Tayyazade" vb). Bunlardan bazılarının basım tarihi ise belli değildir ("Tıflî ile İki Biraderler" vb).

Bu hikâyeler arasında yalnız sonuncuları, "gerçekçi" karakter gösterenleri İstanbul'a has hikâyeler olarak kalabilmişler, imparatorluğun başşehrinden pek dışarı çıkmamışlardır. Diğer hikâyelerin bir bölümü zaten İstanbul'a mahsus olmayıp "İstanbul'da da anlatılan hikâyeler" olarak bilinmekteydiler.

Bugün bu hikâyelerin, belki birkaçını bilen az sayıda ihtiyara, bir o kadar da meraklıya rastlayabiliriz. Diğerleri, görevlerini tamamladıkları için unutulmaya terk edilmiştir, tıpkı masallar, efsaneler gibi. Ancak, son çeyrek yüzyıldır günümüz roman ve hikâye yazarlarımızla şairlerimizin bu konulara da eğildikleri görülmektedir. Afet İlgaz'ın *Halk Hikâyeleri* (.1972), Tarık Dursun K.'nın *Bağnyamk Ömer ile Gözel Zeynep'i* (1972) ilk akla gelebilen adlardır. Tomris Uyar'ın *Ödeşmeler'indeki* (1973) bir hikâye de konumuzla ilgilidir. Afşar Timuçin'in *Destanlar* (1969) adlı e-seri ise 5 halk hikâyesinin yeni bir anlayışla nazma çekilmiş şeklidir. Dikkati çeken nokta, içlerinde "gerçekçi" hikâyelerin olmaması, hepsinin klasik anlamdaki halk hikâyelerinin yeniden yazımı veya benzerleri olmasıdır.

Bibi. İbnülemin Mahmud Kemal [İnal], "Meşâ-hir-i Meçhule", *TTEM*, XVIII, 96 (1 Haziran 1928), s. 37-51; M. N. Ozon, *Türkçede Roman Hakkında Bir Deneme*, İst., 1936; S. E. Siyavuşgil, *Karagöz*, ist., 1941; O. Spies, *TürkHalk Kitapları*, ist., 1941; ismail Habib [Sevük], *Edebiyat Bilgileri*, ist., 1942; P. N. Boratav, *Halk Hikâyeleri ve Halk Hikâyeciliği*, ist., 1946; M. Rasih Özgen (çev.), "Yabancı Gözüyle Kaba-taş-Dolmabahçe", *Yeni Tarih Dünyası*, II, S. 17 (1954), s. 677-679; Ş. Rado, "Kahve Üzerine", *Hayat Tarih Mecmuası*, II, S. 11 (1 Aralık 1969), s. 4-5 (*Mizan'Ul-Hak'tan* sadeleştirilmiştir); E. Ünal, "İstanbul'da ilk Kahveler", *ae*, I, S. 5 (1 Haziran 1966), s. 22-27; Ş. Elçin, "Kitabî, Mensur, Realist İstanbul Halk Hikâyeleri", *Hacettepe Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, I, S. 1 (Mart 1969), s. 74-106; ay, "Destân-ı Kıssa-i Şad ile Gam/Ferruh-dil ile Mehmed Bey'in Hikâyesi", *Türk Kültürü Araştırmaları*, XV, S. 1-2 (1976), s.

167-201; ay, "Sansar Mustafa Hikâyesi", *ae*, XVI, S. 1-2 (1977-1978), s. 195-224; ay, "Evhad Çelebi Hikâyesi", *Mehmet Kaplan için*, Ankara, 1988, s. 59-71; ay, *Halk Edebiyatı Araştırmaları*, II, Ankara, 1988; B. Necatigil, "Halk Hikâyelerimizin ve Halk Kitaplarımızın Yapıları, incelenmesi, Çağdaş Edebiyata Etkileri", *Milliyet Sanat Dergisi*, VIII, S. 176 (19 Mart 1976), s. 4-7; 1. Enginün-M. Kutlu "Halk Hikâyesi/Hikâyeleri", *TDEA*, IV (1980-1981), s. 57-62; P. N. Boratav, *100 Soruda Türk Halk Edebiyatı*, (4. bas.), ist., 1982, s. 51-66; N. Sakaoglu, "Hal-

kın Okuduğu Cenk Kitaplan-Aşk Masalları", *TT*, III, S. 18 (Haziran 1985), s. 37-39; A. Öz-türk, *Türk Anonim Edebiyatı*, ist., 1985, 81-84; Mehmed Tevfik, *istanbul'da Bir Sene*, İst., 1991, s. 64-65; Nutku, *Meddahlık*.

SAİM SAKAOGLU

HALK İLAÇLARI

İstanbul'da kullanılan halk ilaçlarının büyük kısmında bitkilerden yararlanılmaktadır. İlin denizle olan ilgisi nedeniyle, ö-zellikle balıkçılar arasında kullanılan halk ilaçlarında, deniz ürünlerinin de yer aldığı görülmektedir. Madensel (taş, toprak, su vb) kökenli halk ilaçları ise çok azdır (bak. halk hekimliği).

İstanbul'da eskiden beri halk arasında kullanıldığı tespit edilen halk ilaçları, kullanıldıkları hastalıklara göre şunlardır: *Anjin*: Elma ve karabiber pişirilerek lapa haline getirilir. Bir bezle boğaza sarılır. *Arpacık*: Sarmısak, arpacık çıkan yere sürülür. *Astım*: "Boru" adında yapraklı bir bitkinin yaprakları sigara gibi sarılarak içilir. *Ateş*: Patates dilim dilim kesilerek bir bezle alna bağlanır ya da alna sirke sürülür. *Bademcik ağnsi*: Kuru dut, süt ile kaynatılır ve soğutulur. Koyulaşınca kadar karıştırılır. Bir bezle boğaza sarılır. *Bağırsak kurtlan*: Her gün aç karnına kabak çekirdeği yenir ve sonra süt içilir. *Basur*:

1. Üvez kökü kaynatılıp suyu içilir. 2. Sarı maşık yutulur, buğusuna oturulur. 3. Nar kabuğu kaynatılarak suyu içilir. 4. Ayva yaprağı, beyaz *zambak yaprağı* ve limon kaynatılarak suyu içilir. *Belsoğukluğu*: 1. Maydanoz kaynatılıp buğusuna oturulur.
2. Külde pişmiş patlıcan, cinsel organa sürülür. *Böbrek taşı*: 1. Maydanoz kaynatılıp suyu içilir, 2. Ayrikotu kaynatılıp suyu içilir. *Burun kanaması*: 1. Enseye soğuk su dökülür. 2. Burna tütün basılır. *Çıban*: 1. Kudret narı çiçeği zeytinyağı ile birlik te bir şişeye konur. Şişe güneşe bırakılır. İçindeki çiçekler eriyince yaranın üstüne

sürülür. 2. Pişmiş soğan yaranın üstüne sarılır. 3. Pişmiş soğan, zeytinyağı ile karıştırılarak yaraya sarılır. 4. Yaraya domates bağlanır. 5. Yaraya keten tohumu lapası bağlanır. 6. Yaraya şekerle karıştırılmış nişasta bağlanır. 7. Arpa unu, bal ile karıştırılıp yaraya sarılır. 8. Yumurta sarısı, şeker, sabun tozu karışımı yaraya sarılır. *Diş ağrısı*: Ağrıyan dişe tuz ya da ispirto konur. *Dolama*: 1. Zeytinyağı, pişmiş soğan ve sabun rendesi karıştırılır; bir bezle *parmağa* sarılır. 2. Dolama olan parmak sıcak pişmiş kahvenin içine batırılır. *Egzama*: 1. İncirin yaprağı kurutulup havanda dövülür ve elenir; bal ile karıştırılıp her sabah aç karnına yenir. 2. Isırgan kaynatılarak suyu içilir ve posası *egzama* olan yere sarılır. 3. Isırgan kaynatılarak suyu ile banyo yapılır. *Gözağnlan*: 1. Ilık çay pansumanı yapılır. Çapaklanan ve toz giren gözlere de uygulanır. 2. Göze limon ve anene sütü damlatılır. *Guatr*: 1. Kırlangıçbalığı yağı harici ve dahili kullanılır. 2. Deniz süngerini kurutulduktan sonra yakılır. Meydana gelen kül, bal ile karıştırılıp, saban aç karnına yenir. *İdrar zorluğu*: 1. Maydanoz kaynatılarak suyu içilir. 2. Mı-

Osmanlı döneminde şifalı ot toplayıcıları.

Turhan Baytop koleksiyonu

sır püskülü ve iğde çiçeği kaynatılarak, suyu içilir. 3. Ayrık kökü, mısır püskülü, kiraz sapı, bakla çiçeği ve maydanoz kaynatılarak suyu içilir. *İshal*: 1. Kahve ile limon karıştırılarak yenir. 2. Atkestanesi çentile-rek yutulur. 3. Taze iç cevizin zarı kaynatılır ve suyu içilir. 4. Kızılçık yenir. 5. Leblebi yenir. 6. Demli çay içilir. 7. Bir kaşık nişasta ile pelte yapılır. Buna yarım limon suyu karıştırılarak yenir. *Kellik*: Açılmış kısıma sarmısak sürülür. *Kesik ve yaralar*: 1. Tütün basılır. 2. Islak yosun sarılır. 3. Kudret narı ve şeker karışımı veya kudret narı ve zeytinyağı veya bademyağı karışımı bir hafta güneşte bekletilir. Elde edilen merhem, kanı durdurmak için kullanılır. *Kınk, çıkık, burkulma*: 1. Zeytinyağı, içyağı ve balmumu karıştırılır. Bu merhem, rahatsızlığın olduğu yere sürülür. Bir bezle sarılır. 2. Çekirdekli zeytin sarılır. *Kulak ağrısı*: 1. Kulağın uç kısmında kâğıt yakılır. 2. Kulağa pişmiş sarmısak konur. 3. Kulağa soğan suyu damlatılır. *Mayasıl*: 1. Sığırdili otu kaynatılır, sabah akşam suyundan bir fincan içilir ve bu su ile

banyo yapılır. 2. Defne tohumu, devedikeni, ısırgan ve ardıç dövülerek şekerle karıştırılır ve aç karnına yenir. 3. Ağaç mürveri tohumu yutulur. *Mide ağrısı*: 1. Nane ile limon kaynatılarak çay gibi içilir. 2. Boruçiçeği kaynatılarak suyu içilir. 3. Zeytin yaprağı kaynatılarak suyu içilir. 4. Ülserde, kudret narı ve bal karışımı içilir. 5. Karanfil ile zencefil kaynatılıp, sabah akşam aç karnına suyu içilir. *Nasır*: Domates sarılır. Daha sonra yumuşayan kısım kesilir. *Öksürük*: 1. Ayva çekirdeği kaynatılır. Bu su ılık olarak hastaya içirilir. 2. Hatmi çiçeği kaynatılarak suyu içilir. 3. Akşam yemekten sonra, yatmaya yakın bir kaşık zeytinyağı içilir. 4. Keten tohumu su ile kaynatılır. Lapa haline gelince, bir tülbent arasına konularak hastanın sırtına bağlanır. 5. Ayva yaprağı kaynatılıp suyu içilir. 6. Denizkadayıfı sütle kaynatılıp içilir. *Romatizma*: 1. Atkestone-leri soyularak rende yapılır. İspirto ve kırmızıbiberle karıştırılarak bir kavanoza ko-

nur ve ağzı kapatılarak güneş gelmeyen bir yerde dokuz ay saklanır. Romatizma olan yere sürülür. 2. Karalahana yaprağı sıcak suya bırakılır ve ara sıra romatizmalı yere konur. 3. Karaturp rendelenir ve ağrıyan yere sarılır. 4. Yılanbalığı pişirilip yenir. 5. Saf alkolde iki gece ayazda bekletilen denizanası ağrıyan yere sürülür. *Safrakesesi iltihabı*-. Yabangülü ağacının kökünün üstü koparılıp kaynatılarak suyu içilir. *Sancı*-. 1-2 dilim ekmek kızartılır, üzerlerine kırmızıbiber serpilerek, sıcak sıcak hastanın karnına konur. 2. Karnı ağrıyan çocuklar için zeytinyağı ile pişmiş yumurta, bir bezle çocuğun karnına bağlanır. 3. Meyankökü, şeker ve su ile kaynatılarak sıcak sıcak içilir. 4. Kurutulmuş limon kabuğu çiğnenir. 5. Kekik kaynatılıp, suyu içilir. *Sanlık*: 1. 7 ağacın yaprağı ve 7 ağacın toprağı toplanarak, bir kap içinde sabaha kadar bekletilir. Sabah onun suyu ile erkenden yıkanılır. 2. Alnın ortası, dilin altı veya kulağın arkası jilet ile kesilerek kanatılır. 3. Hastanın idrarı haberi olmadan kendisine içirilir. 4. Hastaya köpek pisliği yedirilir. *Soğuk algınlığı*: 1. Eklem yerlerine veya bütün vücuda tuz ve limon karışımı sürülür. 2. Pekmez ve karabiber karıştırılarak kaynatılır. Bu karışım içilir ve vücut terletilir. 3. Keten tohumu lapası bir bezle sırta sarılır. *Şeker hastalığı*: Hastaya dut yaprağı yedirilir. *Şiş*: Çiğnenmiş ekmek, bir tülbent içinde, şişen yere bağlanır. *Uyuz*: 1. Dişbudak ağacı yakılır, külü su ile karıştırılarak vücuda sürülür. 2. Şeftali yaprağı doğulur, vücuda sarılır. 3. Tuz ve şeker karıştırılarak hastaya yedirilir. 4. Hastanın vücuduna tuzlu su sürülür. *Verem*: 1. Kaplumbağa kanı, konyakla karıştırılarak hastaya içirilir. 2. Bakla çiçeği kaynatılarak suyu içilir. *Yanık*: Kuyu suyu, talk pudrası ve zeytinyağı karıştırılarak, yaranın üzerine sürülür. *Arı sokması*: Sokulan yere domates veya çamur sarılır.

Bibi. M. Alp, "Eski İstanbul'da Halk ilaçları", *TFA*, S. 186 (Ocak 1964); M. H. Bayrı, "İstanbul'da Kullanılan Bazı Halk İlaçları", *HBH*, S.

HALK KİTAPLARI

522

523

HALK TAKVİMİ

: Satış yeri İklsal küfcGj

Latin harfleriyle basılan halk kitaplarından iki örneğin kapakları: *Sürmeli Bey*, 1959
ve *Âşık*

Garip, 1935.

M. Sabri Koz koleksiyonu

91, 1939; Bayn, *İstanbul Folkloru*, 1972, 96-123; A. Demirhan, "Yalova'nın Bazı Köylerinde Halk Hekimliği", *TFA*, S. 280 (Kasım 1972); V. Ö. Göksoy, "İstanbul'daki Balıkçı Ailelerinde Halk Hekimliği", *Türk Halk Hekimliği Sempozyumu Bildirileri*, Ankara, 1989; M. N. Ayrıl, "İstanbul'da Halk İlaçları", *HBH*, S. 72, 1937.

ALPARSLAN SANTUR

HALK KİTAPLARI

Halkın okuma ihtiyacını karşılamak amacıyla, basit bir dil ve örgüyle ve çok çeşitli konularda yazılan, önceleri ilkel teknik ile basılıp resimlenen kitaplardır. Taşbas-kı tekniğiyle çoğaltılıp Anadolu'nun her köşesine, özellikle Darendeli seyyar kitapçıların eliyle ulaştırılan kitapların sayısı araştırmacılara göre değişmektedir. Bunda, "halk kitabı" kavramının sınırlarının kesin olarak çizilememiş olmasının rolü vardır. Çünkü, halkın okuduğu kitapların bir bölümü hikâye etmeye dayanan ve benzer adlarla "halk romanı" veya "halk hikâyesi" diyebileceğimiz eserlerdir. Ancak, dini muhtevalı kitaplardan Nasreddin Hoca, Bekri Mustafa ve incili Çavuş fıkralarına, *Yunus Emre Divanı'ndan Ferec Bade'si-Şiddet'den* çıkma "Seyfülmülûk" hikâyesine ve mektup örneklerine varıncaya kadar pek çok kitabı geniş çerçeveli bir sınıflamanın içine sığdırmak da son derece güç olacaktır.

1937'de "halk romanları"nın yeniden işlenmesi konusunda dönemin Matbuat Umum Müdürlüğü'nce hazırlanan listede sayı 70 kadarken, P. N. Boratav bu sayıyı 1946'da "100'ü geçiyor" şeklinde ifade etmektedir. Hattâ o, sayının araştırmalar sonucunda "150, hattâ 200'ü bulacağı"m eklemektedir. F. Türkmen de sayıyı 150 olarak vermektedir. Ancak bütün bunlar iyi bir araştırma sonucu derleneceği tahmin edilen halk hikâyelerinin sayısıdır; halkın okuduğu diğer kitaplar bu sayıya dahil değildir. O halde, halkın okuduğu kitapların sayısı daha da artacaktır.

Sınıflama konusunda bazı araştırmacılar dalların sayısında birleşmeler bile ad ve konularda birleşmemektedir. Konuya ilk defa eğilen F. R. Güloğul daha kitabın başında, o günlerde (1937) halkın okumakta olduğu

kitapları şöyle sınıflandırıyordu. 1. Dini kitaplar: *Namaz Hocası, Hüccetü'l-İslam*, 2. Din ve mezhep etkileri altında yazılmış cenk kitapları: *Muhammet Haneî Cengi, Hayber Kalesi, Berber Kalesi*, 3. Aşk masalları: *Kerem ile Aslı, Âşık Garip, Leylâ ile Mecnun*, 4. Divanlar: *Ka-racaoğlan, Yunus Emre, Niyazi-i Mısri*, 5. Milli cenk ve kahramanlık kitapları: *Köroğ-lu*, 6. Dini hurafeye boğan kitaplar: *Eski Mızraklı İlmihal*, ilavelerle değiştirilmiş *Mevlid*.

Güloğul, bu sınıflamasının sonunda, ilhamı bu kitaplardan alınarak yazılan i-ki yeni daldan ve örneklerinden de söz ediyordu: Bunlardan ilki ikinci maddenin, ikincisi ise üçüncü ve dördüncü maddelerin birleşmesinden ortaya çıkan yeni şekillerdir.

Güloğul, harf devriminden sonra basılan kitapları da, "taşbasma aslı olanlar",

"halk ağzından toplananlar" ve "telif edilenler" diye üçe ayırdıktan sonra, son iki dala giren örnekleri de yeniden sınıflandırarak dörde ayırmaktadır: "Aşk hikâyeleri", "cenk kitapları", "halk ağzından dinlenen hikâyeler" ve "milli kitaplar". Boratav, 1946'da yaptığı sınıflamada, her ne kadar bu sonuncu sınıflamayı aldığını söylerse de, o âdeta Güloğul'un bütün sınıflamalarından yola çıkarak telif edici bir sınıflama yapmıştır.

"Halk kitapları" denilince daha çok anlatmaya dayalı olanlar akla geldiği için, bazı araştırmacılar yalnızca bunları değerlendirme yoluna gitmişlerdir. Bu alanda yazılan ilk kitabı da dilimize çeviren B. Necatigil basit bir sınıflandırmayla "aşk" ve "kahramanlık" hikâyeleri olmak üzere ikiye ayırır. Ayrıca hikâyenin yapısı da dört bölümde incelenir. Bu konudaki son sınıflamayı N. Sakaoğlu yapmıştır.

1. Aşk hikâyeleri (*Asuman ile Zeycari*), 2. Olağanüstü kahramanlık masalları (*Hazreti Ali Kan Kalesi, Gazavât-ı Seyyid Battal Gazı*), 3. Değişik kurguda cenk, aşk, korku serüven kitapları (*Ali Baba ve Kırk Haramiler, Temimdar Hikâyesi*), 4. Mizah hikâyeleri (Nasreddin Hoca, incili Çavuş, Karagöz metinleri), 5. Din kitapları (*Namaz Hocası, Binbir Hadis, Mevlid-i Nebevi*), 6. Değişik konulu kitapçıklar (*Rüya Tabirleri, Güzel Mektup Numuneleri*).

Burada, diğerlerinde yer almayan dördüncü ve sonuncu dallar dikkati çekmektedir. Ayrıca, öbür sınıflandırmalarda yer alan "milli kitaplar/milli cenk ve kahramanlık kitapları" dalının yer almadığı, örneği olan "Köroğlu"nun genel bir başlık altında, *Ali Baba, Dürr-i Yekta, Hançer-li Hanım* gibi farklı yapıdakilerle bir arada verildiği, özellikle harf devriminden sonra kaleme alınanların sınıflandırma dışı kaldığı gözden kaçmamaktadır.

Halk kitaplarının dili, oldukça yalın ve aşırı süsten uzak olup özellikle anlatmaya dayananlar Arapça ve Farsça tamlamalardan arındırılmıştır. Anlaşılması kolay, zihinlerde sorular uyandırmayan bir yapıya sahip olan bu kitapların bir bölümünün

Yaygın bir
Doğu
hikâyesi
olan
Seyfûlmülûk 'un
taşbaskı bir
nüshasından
resimli ve
resimsiz iki
sayfa,
1307/1899.
M. Sabri Koz
koleksiyonu

yazma ve basma nüshalarının olmasına karşılık bir bölümü sadece ağızlardan derlenmiştir. Boratav halk hikâyelerinin ancak 5-6 tanesinin yazma nüshasının veya nüshalarının olduğunu kaydeder (1946). Bu sayı günümüzde az da olsa artmıştır. Ayrıca *Nasreddin Hoca*, *Mevlid-i Nebevi*, *Hançerli Hanım*, Karagöz oyunları gibi bazı halk kitaplarının da yazması mevcuttur. Bu kitapların taşbaskı usulüyle çoğaltılmaları da 1863'ten sonraya rastlar.

B. Necatigil, bu kitapların anlatmaya dayananlarını tanımlarken bir yandan "tıkız", "acemice", "ilkel", "eksik" olduklarını belirtir öbür yandan da "sevimli birer kısa roman" şeklinde değerlendirir. Diğer kitaplar ise konularına göre az çok bu ö-zelliklere yaklaşır veya bazılarında olduğu gibi dikkati çeken bir uzaklaşma görülür.

Halk kitaplarının bir bölümünde basit çizgilerle de olsa resimlere rastlanır. M. Aksel ve G. Derman bu resimleri incelemiş ve hikâye-resim ilişkisini ortaya koymaya çalışmışlardır. Derman'a göre bu resimlerin bir bölümü acemice şeyler olup resim kurallarına uyulmamış, oranlar dengelenememiş ve kompozisyon duygusu gelişmemiştir. Diğer bir bölüm ise, asıl halk resmi karakteristiği gösterenlerdir. Bunlar acemice karalamalar değilse de Batı resim anlayışının etkisini pek sindirmiş değildir. Sonuncu bölümü ise Batı tarzı resme en yakın unsurların bulunduğu resimler oluşturur.

Bu kitaplar genellikle belli matbaalarda basılır, belli kitapçı dükkânlarında satılır veya cami avlularıyla eski hanların giriş kapılarında sergilenirlerdi. Önceleri Vezir Hanı'nda, Çadırcılar'da basılan bu kitaplar daha sonra Babîâli'ye kadar inmiştir. Ancak satış için Babîâli ve Nuruosmaniye'nin ara sokaklarında ve yeni tarz iş-hanlarının girişlerinde

sergilenme imkânı bulabilmiştir. Günümüzde yeni teknikle basılıp resimlenen, hattâ renkli kapaklarla süslenen bu kitapların sayısı son derece azalmıştır.

Bu kitapların bir bölümünde "batıl iti-

:^~)~~~~~')>f^'^\$'<,\$f^ Je.4â;iibitwi5i1 }^f&%^>£İM&g

^k^^M^^f,

<*->xt:Xfî".\:£.&&*2£:X.g,L&»S,\:

katlar", "irticai fikirler" ve "geri zihniyetler" olduğu için ıslahı yoluna gidilmesi düşünülmüştür; ancak dönemin maarif vekili, harf devriminden doğan yenileşmeyi bu iş için seferber edemediği için bir kısım sözler aynen devam etmiştir. Bununla birlikte *Ejder Kalesi*, *Kan Kalesi* gibi baştan sona hurafelerle dolu olan kitapların, bazen başına, bazen sonuna, okuyucuyu uyaracak ibareler eklenmiştir. M. Zeki Korgunal'ın 1932'de yayımlanan *Ejder Kalesi* adlı kitabındaki uyarı cümleleri şöyledir: "Bu gibi kitapları inanmak için değil, ancak hoş vakit geçirmek için okumalısınız. Çünkü bunların hiçbirisi tarih ve hakikate dayanmaz"

Dahiliye Vekâleti'nin 1937'de başlattığı bir faaliyetle bu tür kitapların yeniden ve gözden geçirilerek yazılması istenilir. Bu iş için devrin önde gelen yazarlarına gönderilen resmi yazıya kaç kişinin cevap verdiği bilinmiyorsa da gazete ve dergilerde N. Ataç, P. Safa, B. K. Çağlar, H. C. Yalçın, î. H. Baltacıoğlu, H. F. Ozansoy ve B. Cahit birbirinden farklı görüşler ileri sürerler. Güloğul'a göre roman ve hikâye yazarlar halk kitabı yazma konusunda pek de başarılı olamadılar; çünkü onlar halkı tanımıyorlardı, halk zevkini bilmiyorlardı, halkın bu kitaplarda neler aradığını, neler bulduğunu bilmiyorlardı; halk kitaplarındaki kahramanları kendi hayallerinde ce-vaplandırıyorlardı vb.

Sayınca bu kadar çok olan halk kitaplarının tamamının istanbul'da basılmasına karşılık hangileri gereken ilgiyi görüyordu ve içlerinde olayları istanbul'da geçenleri var mıydı? Elbette bu kitaplar ilgi görüyordu; ancak bir bütün olmaktan çok bazıları ilgi görebiliyordu. Olayları istanbul'da geçenlerin sayısı pek de fazla değildi. Ayrıca bunların istanbul'da okunmalarının başka sebepleri de vardı. *Hançerli Hanım*, gerçekçi bir hikâye olup is-

tanbul'a mahsus idi; Karagöz oyunları, mesela "Salıncak Sefası" gölge oyunu olarak zaten zevkle seyrediliyordu. Nasreddin Hoca, Bekri Mustafa ve incili Çavuş gibi fıkra tiplerinin nükteleri yıllardan beri anlatılalmekteydi.

Halk kitapları bir dönemin insanına kitap okuma zevkini kazandırdığı gibi onların eğlenmelerine de yardımcı olmuştu. Günden güne gelişerek 30-35 yıl önce duraklama dönemine girmiş, günümüzde ise sona yaklaşmıştır. Süleyman Tevfik (Öz-zorluoğlu), Remzi Daniş Korok, Selami Münir

Yurdatap, Muharrem Zeki Korgu-nal, Murat Üraz, Eflatun Cem Güney gibi adların kalemiyle kâh aynen, kâh sadeleştirilerek yazıya aktarılan bu kitaplar birkaç basım ve yayınevinin gayretleriyle ayakta durabilmişti. Harf devriminden aşağı yukarı 70 yıl önce basımevlerinde hurufatla basılan bu kitaplar daha sonra "taş destgâhı", "litografya destgâhı" adlarıyla anılan basımevlerinde basılmaya başlanır. Daha sonra şahıs adlarına kurulan basımevleri devreye girer: İbrahim Efendizade, Ali Ra-if Efendi, Hacı Necip Efendi, Süleyman Efendi, Hulusi Efendi vb. II. Meşrutiyet'ten sonra basımevi adları yeni bir kimliğe bürünür: Sadâ-yı Millet, Zarafet, Kader, Emniyet vb. Bu dönemde kütüphane adları da konulmaya başlanır: Meşrutiyet Kütüphanesi, Sudî Kütüphanesi vb.

Harf devriminden önce başlayan yayınların 1930'lardan sonra arttığı dikkati çekmektedir. Bu dönemin önde gelen basımevlerini şöyle sıralayabiliriz: İkbâl, Yusuf Ziya, Emniyet, Bütün Kitabevleri, İstanbul Maarif Kitaphanesi, Türk Neşriyat Yurdu ve Bozkurt Basımevi. Bu yayınevleri de önce çizgi romanlara, sonra da televizyon ve videoya karşı koyamamış ve maalesef okuyucusu olan binlerce insan varken görevini tamamlamak zorunda bırakılmıştır.

Bibi. İbnülemin Mahmud Kemal (İnal), "Me-şâhir-i Meçhule", *TTEM*, XVIII, 96 (1 Haziran 1928), s. 37-51; M. N. Ozon, *Türkçede Roman Hakkında Bir Deneme*, ist., 1936; F. R. Güloğul, *Halk Kitaplarına Dair*, ist., 1937; S. E. Siyavuşgil, *Karagöz*, ist., 1941; O. Spies, *Türk Halk Kitapları*, ist., 1941; P. N. Boratav, *Halk Hikâyeleri ve Halk Hikâyeciliği*, Ankara 1946, s. 214-227; M. Aksel, *Anadolu Halk Resimleri*, İst., 1960; ay, "Taş Baskı Kitaplarında Resim", *1. Uluslararası Türk Folklor Semineri Bildirileri 8-14 Ekim 1973*, Ankara, 1974, s. 246-251; O. Acıpayamalı "Türkiye Folklorunda Hikâye ve Masallar Bibliyografyası", *Antropoloji*, I, S. 1 (1964), s. 122-140; Ş. Elçin, "Halk Romanları ile ilgili Bir Tamim ve iki Mektup", *TFA*, X, S. 210 (Ocak 1967), s. 4298-4301; ay, "Kitabî, Mensur, Realist İstanbul Halk Hikâyeleri", *Hacettepe Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, I, S. 1 (Mart 1969), s. 74-106; ay, *Halk Edebiyatı Araştırmaları*, II, Ankara 1988; E. Sav, *Halk Hikâyeleri*, Ankara, 1974; F. Türkmen, *Aşık Garip Hikâyesi*, Ankara, 1974, s. XV; B. Necatigil, "Halk Hikâyelerimizin ve Halk Kitaplarımızın Yapılan, incelenmesi, Çağdaş Edebiyata Etkileri", *Milliyet Sanat Dergisi*, VIII, S. 176 (19 Mart 1976), s. 4-7; C. Süreya, "İslâm Yayılmasının Efsanelerini Anlatan Cenk Kitapları, Hep Hazreti Ali Çevresinde Döner", *ae*, VIII, S. 176 (Mart 1976), s. 8-11; A. Uçman, "Halk Kitapları", *TDEA*, IV (1980-1981), s. 62-63; N. Sakaoğlu, "Halkın Okuduğu Cenk Kitapları-Aşk Masalları", *TT*, III, S. 18 (Haziran 1985), s. 37-39; G. Derman, *Resimli Taş Baskısı Halk Hikâyeleri*, Ankara, 1989; Mehmed Tevfik, *İstanbul'da Bir Sene*, ist., 1991, s. 64-65; Nutku, *Meddahlık*. SAİM SAKAOĞLU

HALK TAKVİMİ

Türkiye'nin her yerinde olduğu gibi istanbul'da da halkın mevsimlere ve doğa olaylarına göre oluşturulmuş bir takvimi vardı.

Eski müneccimler, takvim hazırlayıcılar bir yılı on iki ay dışında "yaz" ve "kış" olarak ikiye bölerlerdi. Bu, genel olarak iki mevsimin varlığını kabul etmeye dayanan eski bir takvim anlayışından kaynaklanmaktaydı. Başta istanbul olmak üzere her yerde yaygınlaşan bu anlayışta "yaz" için "eyyâm-ı rûz-ı kasım" ya da kısaca "hı-zır", "kış" içinse "eyyâm-ı rûz-ı hızır" ya da kısaca "kasım" denilirdi.

Yaz aylarının başlangıcı sayılan hızır ilk günü günümüzde olduğu gibi hıdrel-lez(->) diye anılır ve 6 Mayıs'a rastlayan bugün bir bahar bayramı olarak kabul e-dilirdi. 186 gün süren hızır 7 Kasım'da sona ererdi. 8 Kasım kışın başlangıcı sayılan ve 179 ya da 180 gün süren kasımın ilk günüydü.

istanbul ve çevresinde mevsimler, aylar ve çoğu denizle ilgili olmak üzere birtakım doğa olayları üzerinde uzun yıllar süren gözlemler ve deneyimler sonucu ortaya çıkan, eski müneccimler ve takvim hazırlayanlarca yazılı hale getirilmiş belirli takvim günleri vardır:

Ocak: Zemheri fırtınası (9 Ocak), haçın suya atılması (19 Ocak), kışın en şiddetli zamanı (26 Ocak), Ayandon fırtınası (29 Ocak), erbainin sonu (30 Ocak), hamsinin başlangıcı (31 Ocak).

Şubat: Ağaç dikme zamanı (7 Şubat), kuşların çiftleşme zamanı (19 Şubat), birinci cemre (havaya-20 Şubat), leylerle-

HALKALI

524

525

HALKALI SULARI

Atışalam'ndaki Beylik Suyolu'na ait

kubbeler (solda) ve Ali Paşa Kemeri'ne ait bir ayrıntı.

Fotoğraflar Kâzım Çeçen, 1986 (üst)

rin gelmeye başlaması (26 Şubat), ikinci cemre (suya-27 Şubat).

Mart: Soğukların kırılması (2-3 Mart), üçüncü cemre (toprağa-5/6 Mart), ağaçlara su yürümesi, bağ budama ve kalem a-şısı zamanı (7-9 Mart), kocakarı fırtınası (berdelacuz-10-18 Mart), kırlangıçların gelmeye başlaması (19 Mart), nevruz (20-21 Mart), hamsinin sonu (21/22 Mart), koz-kavuran fırtınası (23/24 Mart), çaylak fırtınası (27-29 Mart).

Nisan-. Çiçeklerin açılmaya başlaması (2-3 Nisan), bülbül ötmesi (feryâd-ı ande-lib-4 Nisan), kırlangıç fırtınası (6/7 Nisan), lale mevsimi (13 Nisan), kuğu fırtınası (15 Nisan), sitte-i sevir fırtınası (19-24 Nisan), ipekböceğinin

çıkması (25 Nisan).

Mayıs: Çiçek fırtınası (4 Mayıs), hıdrellez (6 Mayıs), doğu rüzgârlarının esmesi (9 Mayıs), yağmurların kesilmesi (12 Mayıs), filizkiran fırtınası (16 Mayıs), gül mevsiminin başlaması (17 Mayıs), kokolya fırtınası (20 Mayıs), Ülker fırtınası (23/24 Mayıs), kabak meltemi (30 Mayıs).

Haziran: Kuzey rüzgârlarının esmesi (3-4 Haziran), ekin biçme zamanının başlaması (7/8 Haziran), Ülker doğuşu fırtınası (10/11 Haziran), güney rüzgârlarının esmesi (16 Haziran), uzun günlerin (rûz-ı yeldâ) başlaması (20 Haziran), gündönü-mü fırtınası (21 Haziran), uzun günlerin sonu (25 Haziran), kızilerik fırtınası (26 Haziran), yaprak aşısı zamanı (30 Haziran).

Temmuz: Sam rüzgârlarının esmesi (4 Temmuz), çark dönümü fırtınası (8-10 Temmuz), sıcakların artması (16-18 Temmuz), karaerik fırtınası (27 Temmuz), sıcak günlerin (eyyâm-ı bâhur) başlaması (31 Temmuz).

Ağustos: Sıcak günlerin sonu (7 Ağustos), sam rüzgârlarının sonu (22 Ağustos), leyleklerin gitmeye başlaması (26/27 Ağustos), mihrican fırtınası (28 Ağustos).

Eylül: Bildircin geçimi fırtınası (6 Eylül), çaylak fırtınası (13 Eylül), sıcakların azalması (16/17 Eylül), kestane karası fırtınası (27/28 Eylül), turna geçimi fırtınası (30 Eylül).

Ekim: Koç katımı fırtınası (3 Ekim), yaprakların dökülmeye başlaması (8 Ekim), Meryemana fırtınası (10/11 Ekim), yağmurların başlaması (15 Ekim), bağbozumu fırtınası (19 Ekim), suların soğuması (20/ 21 Ekim), balık fırtınası (26 Ekim), ağaçların budanmaya başlanması (31 Ekim).

Kasım: Lodos rüzgârlarının başlaması (3 Kasım), kuş geçimi fırtınası (5 Kasım), kasım başı (8 Kasım), pastırma yazı (9-10 Kasım), böceklerin kışlığa çekilmesi (18 Kasım), güney rüzgârlarının esmesi (22 Kasım), ağaçlardan suların çekilmesi (28 Kasım), Ülker dönümü fırtınası (29/30 Kasım).

Aralık: Kuzey rüzgârlarının esmesi, soğukların başlaması (1-2 Aralık), yaprak dökümü sonu, karakış fırtınası (9-10 Aralık), uzun gecelerin (şeb-i yeldâ) başlaması (19/20 Aralık), erbain başlangıcı (21 Aralık), uzun gecelerin sonu (26 Aralık), gündönümü fırtınası (28-30 Aralık).

Bibi. Halil Hilmi, *Takvîm-i Asr*, ist., 1302; S. M. Alus, "Eski Kışlarda Sitte-i Sevir, Berdelacuz,

Hamsin, Erbain", *Yeni Türk*, S. 120-121 (12-13) (Arahk-Ocak 1943), s. 18-20; R. Topkan, *Geçmiş ve Gececek Bütün Yıllar için Sürekli Takvim*, isi., 1946; B. Burçak, *Takvim ve Takvim-cüik*, ist., 1959; M. K. Özergin, "Halk Takviminde Aylar", *TFA*, XII, S. 238 (Mayıs 1969), s. 5275-5277; F. R. Unat, *Hicrî Tarihleri Milâdî Tarihe Çevirme Kılavuzu*, Ankara, 1974; G. Erginer, *Uşak Halk Takvimi, Halk Meteorolojisi*, Ankara, 1984.

HALKALI

Küçükçekmece Gölü'nün kuzeydoğusunda, güneyde Kanarya, doğuda Yenibosna, Bağcılar İlçesi'ne bağlı Güneşli, Kirazlı ve Mahmutbey köyleri, kuzeyde ikitelli, Ya-rımburgaz ve batıda Küçükçekmece Gölü ile çevrili yerleşim bölgesi. Küçükçekmece ilçesi sınırları içinde kalan Halkalı, Merkez, Altınşehir, Kayabaşı, istasyon ve Samlar mahallelerini içerir. Eskiden Bakırköy'ün köylerinden olan Halkalı 1976'da Bakırköy İlçesi'ne bağlı bağımsız belediye olmuş; 1981 düzenlemesiyle istanbul Belediyesi'ne bağlanan Küçükçekmece Şube Müdürlüğü içine alınmış; Küçükçek-mece'nin 1992'de Bakırköy'den ayrılarak ilçe olmasından sonra da bu ilçeye bağlı bir belediye şubesi olmuştur.

Osmanlı döneminden önce, bu yöredeki diğer köy yerleşmeleri gibi bir Rum köyü olan "Halka" Köyü ve çevresinde hakkında fazla bilgi olmamakla birlikte, gölün kuzeydoğu kıyısında kalan ve son yıllarda gelişen Altınşehir bölgesinde bir Bizans sarnıcı, birkaç Bizans sütun başlığı bulunmuştur.

Roma döneminde Bizantion'u Avrupa'ya bağlayan en önemli yollardan biri olan Via Egnatia üzerinde kurulu Region'a (bugünkü Küçükçekmece) yakınlığı, Halkalı yöresinin eski çağlardan beri meskûn olabileceğini düşündürür. Öte yandan, Halka-lı'nın kuzeyindeki Yarımburgaz'da 1963' te ilk kez sistematik olarak gerçekleştirilen kazılarda Yarımburgaz Mağarası(->) ortaya çıkarılmış ve kazıda bulunan eserler, pale-olitik döneme tarihlenen bir yerleşmenin varlığını kanıtlamıştır. Mağaralarda Bizans dönemine ait çanak çömlek ve aletler de bulunmuştur. Yarımburgaz Mağaraları'n-dan çıkan ve Osmanlı döneminde Tuna Suyu adı verilen kaynağın da, tarihin eski çağlarından beri bilindiği anlaşılmaktadır.

Yörenin kaynak suları Bizans döneminde de şehre su sağlamakta önemli ve belki de birinci kaynak durumundaydı. Halkalı Suları'nın(->) istanbul'un en eski su tesisleri olduğu, ancak Bizans'ın son dönemlerinde şehre su getiren tesislerin tahrip edildiği ve daha çok şehir içindeki büyük sarnıçlardan yararlanıldığı sanılmaktadır, istanbul'un Türkler tarafından fethinden sonra, Inciciyan'a göre, Halkalı sularının varlığı ve önemini I. Süleyman (Kanuni) (hd 1520-1566) keşfetmiş ve 1563'te bu kaynaklardan kente su getirecek hazne ve sukemerlerini yaptırmıştır. Kaynakların korunmasıyla çevredeki köylerin Rum ahalisi görevlendirilmiş ve bu yükümlülük yüzünden yöre halkı vergilerden muaf tutulmuştur.

16. yy'ın son çeyreğine gelindiğinde, Halka veya daha sonraki adıyla Halkalı Köyü ile çevresinde, özellikle sularıyla ünlü bir hasbahçenin adı belgelerde yer almaktadır. 1574 tarihli bir belgeden, Safevî hükümdarı Şah

Tahmasb'ın elçisi Tokmak Han'ın burada kaldığı ve avlandığı anlaşılmaktadır. Evliya Çelebi, Halkalı Bahçesi'n-de Kanuni döneminde Mimar Sinan yapıları bulunduğunu yazmakla birlikte, başka kaynaklarda bu konuda bilgi yoktur.

O zamanlar koruluk, kırılık, çok geniş bir arazi olan Halkalı Bahçesi'ne padişahların asıl avlanmak için rağbet ettikleri anlaşılmaktadır. Ava meraklı olduğu bilinen III. Murad'ın (hd 1574-1595), Halkalı Bah-çesi'ndeki köşkünde sık sık kaldığı, 1579' da bölgede halkın avlanmasını yasakladığı *Tarih-i Selânikî'de* nakledilir. Daha sonraki yüzyıllarda Halkalı Bahçesi gerilemiş, geniş topraklar bağışlanmış ve satılmış olmalıdır. 19. yy'ın sonlarına doğru yöredeki toprakların bir bölümünün Mısırlı Hurşid Paşa'nın eşi Prenses Ruki-ye'ye ait olduğu anlaşılmaktadır. Hurşid Paşa Çiftliği Halkalı Ziraat Mektebi'ni(->), kunnak üzere satın alınmıştır. 1890'lardan sonra Halkalı Köyü artık Ziraat Mektebi ile tanınan, çevresinde askeri bölgelerin bulunduğu bir köy yerleşmesidir. 1888'de açılan Sirkeci-Halkalı banliyö hattı, okulun ve köyün şehir merkeziyle bağlantısını kolaylaştırmış ve daha sonraki gelişmeyi de hızlandırmıştır.

istanbul'un yakın çevresindeki benzer yöreler gibi Halkalı da uzun süreler sakin küçük tarımsal yerleşme durumunu korumuştur. 1935'te köyün nüfusu 425,1940'ta sadece 382'dir. 1950'lerden itibaren dönem dönem yapılan çeşidi planlarla sanayi böl-•gelerinin genişletilmesi sırasında, sanayi giderek Bakırköy'ün kuzeyine ve Küçük-çekmece'ye doğru kayarken, özellikle 1970'lerden sonra, Halkalı yöresi de şehirselleşmeden payını almış, önce İstasyon ve Merkez mahallelerinde, daha sonra semtin kuzey bölgeleri ve göl kıyılarında hızlı bir yapılaşma başlamıştır. 1980'de 17.652 olan Halkalı nüfusu, 1985' te 28.000 civarına, 1990'da ise 52.307'ye ulaşmıştır.

Günümüzde Halkalı, Tarım Meslek Lisesi ve bu okulun 5 bin dekar üzerine yayılan alanı dışında tarımsal yapısını kaybetmiş, bir yandan sanayi, bir yandan buna bağlı yapılaşmayla gelişmiştir. Halka-lı'nın en yeni semtlerinden Altınşehir başta olmak üzere, özellikle göle yakın kesimlerinde ikinci konutlar ve siteler oluşmuş; büyük toplu konut projelerinden biri olan Halkalı Konutları projesi bu bölgede uygulanmış ve artık Halkalı uzak bir köy olmaktan bütünüyle çıkarak çevresindeki ikitelli, Habibler vb yerleşmelerin gelişmesini de etkileyen bir şehirselleşme niteliği kazanmıştır.

İSTANBUL

HALKALI SULARI

Halkalı Köyü ile kuzeybatısındaki Cebe-ciköy arasındaki sulak araziden gelen sulara verilen ad. Halkalı sularının hepsi memba sularıdır ve 17 bağımsız isale hattı ile

gelerek surlardan içeri girer. Sonradan Mahmud Paşa isale hattı ile Laleli (veya III.

Mustafa) isale hattı birleştirildiği için isale hattı sayısı 16 olmuştur. Halkalı suyu olarak şehir surlarından içeri girmeyen birkaç isale hattı daha vardır. Roma döneminde de bu bölgeden gelen isale hatlarının olduğu anlaşılmaktadır. Mazul Kemer ile Karakemer ve Turunçluk Kemerleri Roma döneminden kalmıştır.

İstanbul'a su getiren ilk isale hattının Roma imparatoru Hadrinus döneminde (117-138) şehrin batısından geldiği bilinmekle beraber yeri hakkında bilgi yoktur. Istranca Dağları'ndan gelen isale hattının şehre giriş yerini araştırırken, Mihrimah Camii'nin 200 m kadar güneyinde tespit edilen 60 cm enindeki galerinin Hadrianus Suyolu'na ait olması düşünülebilir. Geç Roma devrinde yapılan diğer bir isale hattının ise Vize, Saray, Aydınlar, Gümüşpınar, Kalfaköy, Tayakadın, Arnavutköy ve Cebeciköy üzerinden Edirnekapı'nın 200 m kadar güney veya kuzeyinden şehre girdiği anlaşılmaktadır. Bu suyolunun ana galerisinin uzunluğu 242 km' dir ve bütün dünyada Romalıların yapmış olduğu en uzun isale hattının iki katından fazladır. Bu tesisin I. Constantinus zamanında (324-337) yapıldığı veya onun döneminde başlanarak oğlu Constantius (337-361) veya Valens, I. Theodosius, Arkadios ve II. Teodosios tarafından ikmal edildiği kabul edilebilir.

Geç Roma devrinde diğer bir suyolu Valens (hd 364-378) tarafından yaptırılmıştır. Şehzadebaşı'nda kendi adıyla anılan kemer Hadrianus ve Constantinus'un kemerinin yerindedir; onlarınkinin genişletilmiş şekli olması muhtemeldir. Mazul Kemer ve Karakemer'in üst seviyeleri ile Valens Kemerleri'nin (Bozdoğan Kemerleri) seviyesi arasındaki eğimin 1/1.000 civarında olması dolayısıyla, Valens Suyolu'nun Süleymaniye isale hattına benzer olması mümkündür (bak. Bozdoğan Kemerleri).

Bizans'ın ilk devirlerinde şehir içerisinde birçok sarnıç yapılarak suların bol olduğu mevsimlerde depolama yapılmış ve yağmur sularından da faydalanılmıştır. 7. yy'dan itibaren şehri kuşatanlar isale hatlarını tamamen tahrip ederek şehri teslim zorladıklarından sarnıç yapımına hız veril-

miş, çok sayıda açık veya kapalı sarnıç inşa edilmiştir.

1204'teki Latin istilasında şehrin dışındaki tesislerle birlikte şehir su şebekesi de tamamıyla tahrip edildiğinden, önemsiz bazı isalelerin haricinde, şehrin suyu yalnız sarnıçlara kalmıştır. 1453'ten sonra II. Mehmed (Fatih) eski suyollarının tamir ve tevsiini emretmiş ve tesislerin tamirine hemen başlanmış, yeni sular bulunarak isale hattına katılmıştır. Fatih tarafından tamir ve tevsi edilen Halkalı sularının Mazul Kemer üzerinden geçen ve sonradan Beylik Suyu adını alan suyolu ile, Turunçluk, Fatih ve Şadırvan suları olduğu anlaşılmaktadır. Halkalı suları isale hatları şunlardır.

1. Mazul Kemer Üzerinden Fatih 'in Sa

rayına Giden Suyolu: Bu suyolu I. Mah

mud döneminde (1730-1754) tamir ve tevsi edilerek Beylik Suyolu adını almıştır. Bir Roma kemeri olan Mazul Kemer, Aüşalanı, Taşlılarla, Edirnekapı, Bozdoğan Kemeri üzerinden geçerek saraya giden bu suyolunun Fatih tarafından tamir ve tevsi edildiği Millet Kütüphanesi'nde bulunan 1584 tarihli haritadan kesin olarak anlaşılmaktadır. I. Mahmud tarafından tamir ve tevsi edilmesine rağmen adının Beylik Suyu kalması da bu hususu doğrular.

2. *Turunçluk veya Turunçlu Suyolu:*

Bu suyolunun Fatih tarafından tamir ve tevsi edildiği kesindir. Membai Ayvalıdere civarında Ali Paşa Kemeri diye bilinen kemerin yakınındadır. Mevlevihane Kapısı'ndan şehre girer, Haseki civarındaki te raziden çeşitli yerlere dağılır. 29 yere su verir.

3- *Fatih Suyolu ve Şadırvan Suyolu:*

Fatih Suyolu diye anılan ve fetihten hemen sonra yaptırılan bu suyolunun menbai Taşlılarla yakınında Demirkapı civarından çıkar. Topçular, Çayırağzı, Edirnekapı, Atikali, Nişancı, Hafızpaşa yoluyla bir kolu Yavuzselim'e, bir kolu Fatih Camii' ne ve oradan Bozdoğan Kemeri üzerinden Beyazıt Meydanı'ndaki maslağa gelir ve çeşitli yerlere dağılır.

Fatih tarafından yaptırılan bir diğer Halkalı suyu da Şadırvan Suyolu'dur. Membai Küçükköy'ün kuzeyindedir. Küçük-köy, Kartaltepe'yi takiben Rami, Topçular ve Edirnekapı civarında Fatih Suyolu'na birleşir.

Eskiden Fatih Camii şadırvanına kadar ayrı bir isale hattının bulunup bulunmadığı hakkındaki bilgilerimiz eksiktir. Fatih Suyu'ndan 62 yere su verilir.

4. *Bayezid Suyolu:*

Halkalı suyollarının büyüklerindendir. II. Bayezid tarafından (hd 1481-1512) yaptırılmış olan bu suyolu Cebeciköy'ün güneyinde Kireçhane Deresi, Valide Deresi ve Koyun Dere kenarındaki membalardan üç ayrı kol halinde çıkarak sonra birleşir. Çok sayıda katmaları da aldıktan sonra Küçükköy'ün hemen batısından geçerek Taşlılarla civarında büyükül daha alarak Edirnekapı yanından şehre girer. Karagümrük, Fatih Camii yolu ile Bozdoğan Kemeri üzerinden geçerek Bayezid Camii karşısında İstanbul Üniver-

silesi'nin merkez binasının bahçe duvarı üzerinde bulunan kubbeye ulaşır. Oradan Bayezid Camii, Kapalıçarşı ve daha birçok yere su dağılır. Beyazıl'a gelmeden önce de çeşidi yerlere su verir. Vakıf defterinden toplam 63 yere su dağıttığı anlaşılmaktadır.

5. Mahmud Paşa ve Laleli Suyolları:

Mahmud Paşa Suyolu sonradan Laleli Su yolu ile birleştirilmiştir. Fatih'in sadrazamı olan Mahmud Paşa bu suyolunu Nuruosmaniye civarındaki külliyesine su akıtmak için yaptırmıştır. Sonradan Laleli Suyu ile birleştirildiğinden ilk yapıldığı zamanki membainin nerede olduğu bilinmemektedir. Ayrıca Fatih Suyu gibi Mahmud Paşa Suyolu'nun da önceleri Bozdoğan Kemerinden üzerinden geçtiği tahmin edilir. Laleli ve ya III. Mustafa Suyolu ile birleştirildikten sonraki durumda bu suyolunun membai Bayrampaşa'da Maltepe Haslanesi dolaylarındadır. Hisarallı, Sarmaşık, Safalıboslan, Kabakulak, Eski Ali Paşa, Emir Buhan, Hoca Evliya Mahallesi, Kanlıbostan, Karalaş, İskender Paşa Camii, Deveham, Sarıhanebaşı, Amcazade Hüseyin Paşa Medresesi, İbrahim Paşa Hamamı, Şehzadebaşı Karakolu, Çukurçeşme Meydanı ve nihayet Laleli Camii imareti ve hayralına su verir. Çukurçeşme Meydanı'ndaki teraziden bir kol Acemoğlu Hamamı, Vezneciler, Sabuncu Han, Beyazıl Meydanı, Kürkçüler Kapısı, Çarşıkapı, Kalpakçılarbaşı, Nuruosmaniye yoluyla Mahmud Paşa Külliyesi'ne ulaşır. 29 yere su dağılır.

6. Koca Mustafa Paşa Suyolu: II. Bayezid ve I. Selim'in (Yavuz) vezirzamanı Ko-

4. L

527 HALKALI ZİRAAT MEKTEBİ

da uygulama kapsamında olduğu kurum, bir süre sonra kapandı.

Tarım eğitimi ve öğretimi ikinci kez, Cevdet Paşa'nın ticaret ve ziraat nazırlığında (1878-1879) ele alındı. Bu işle görevlendirilen Agop Amasyan Efendi'nin çalışmaları 1890'a değin sürdü. Bu arada 1884'te açılacak Ziraat Mektebi için bir nizamname çıkarıldı. Halkalı'da da 5.984

dönümlük Hurşid Paşa Çiftliği kamulaştırıldı. Okul binasının yapımı için bir komisyon görevlendirildi, inşaat 1889'a değin sürdü. 1891' de Mülkiye Baytar Idadisi'ni bitiren 19 öğrenci yatılı olarak buraya nakledildi ve okula Halkalı Ziraat ve Baytar Mektebi dendi. Okulun resmen açılışı 13 Ekim 1892' de yapıldı. Bu törende, baytar şubesinin başarılı öğrencisi Mehmed Akif (Ersoy) ödüllendirildi. 1894'te ilk mezunlarını burada veren baytar şubesi, 1895'te Kadırga' ya taşınınca okulun adı Halkalı Ziraat Mektebi oldu. Rüştüye ve idadi mezunlarının alındığı okul, 4 yıllık ve o döneme göre yüksek düzeyde bir meslek kurumuydu. İlk mezunlarını 1896'da verdi. O yıl, daha önce kapatılmış bulunan Orman ve Maadin Mektebi de buraya taşındı.

Okul, her yıl 25-30 arasında mezun veriyor ve buradan çıkanlar mühendis unvanıyla daha çok ormancılık alanında görev alıyorlardı. 1909'da Orman ve Maadin Mektebi buradan taşındı. Okulun öğretim kadrosu da Avrupa'dan ihtisas eğitiminden dönen ve Ziraat Mektebi çıkışlı olan elemanlarla takviye edildi. Mevcut uygulama çiftliğinden daha iyi yararlanmak için uygulamalı eğitime ağırlık verildi. Tarım teknolojisi alanında eleman yetiştirmek amacıyla çiftlik makinisti şubesi açıldı.

I. Dünya Savaşı çıkınca diğer birçok o-kul gibi Ziraat Mektebi de 1915'te kapatıldı. Öğretmenleri ve yetişkin öğrencileri askere alındı. Ancak ülkenin tarım teknolojisine, üretim kontrolüne ve tohum dağıtımına olan gereksinimi dikkate alınarak 1916'da yeniden açıldı. Mütareke döne-

526

«••V

%.^^^g^^^*&ncjK*^t;~f^F<ijfsz^&-?tt*3fs?z73f!&i=*

fsUJ,wt«X«i«vJ I^IolLLam^^^n^Jj^m^M^jL^Jr^

oooga n g b o a a g n a g n a dağı a a ti oı.a.g a a o p n c nü

Beylik Suyolu haritasından (75x1.098 cm) bir ayrıntı. Valens tarafından yaptırılıp bugün

çizimi.

Topkapı Sarayı, III. Ahmed Kütüphanesi, H. 1815

Çeçen, *Halkah*

Halkalı Ziraat Mektebi eğitim binasının onarım projesi. *Afife Batur arşivi*

HALKALI SULARI

ca Mustafa Paşa tarafından yaptırılmıştır. İsale hattı çok kısa olan bu suyolunun membaı Bayrampaşa'da Yahudi mezarlığı dolaylarındadır. Mevlevihane Kapısı, Takyeci Mahallesi, Nişastacılar, Uzun Yusuf Mahallesi yoluyla Akarca'ya ulaşır, Koca Mustafa Paşa Camii'nde sona erer. 6 yere su verir.

7. *Süleymaniye Suyolları*: I. Süleyman

(Kanuni) tarafından yaptırılan bu suyunun esas amacı Süleymaniye Külliyesi'ne su temin etmektir. Ayrıca Şehzade Camii ve çeşitli yerlere de su verilmiştir. Halkalı sularının gerek isale hattının uzunluğu gerekse debisi bakımından en büyüğüdür, isale hattı iki anakoldan oluşur. Bunlardan Aypah kolu Mahmutbey'in güneyinde Papazköy'de 100 m korundaki membadan çıkarak Mazul Kemer, Atışalanı'ndaki Mimar Sinan yapısı Avasköy Kemerive ya Tekkemer, Ali Paşa Kemerinden geçerek Taşlıtarla'daki kubbeye ulaşır. Çınar kolu ise Habibler'deki membalardan çıkarak Kahveci Baba Kemer, Karakemer, Kumrulukemer'den geçerek Küçükköy yakınından Taşlıtarla'daki kubbede diğer kol ile birleşir. Oradan Edimekapı civarından şehre girerek Karagömrük, Fatih Camii, Bozdoğan Kemerinin sonundan 90° dönerek Esnaf Hastanesi duvarı üzerinden Süleymaniye Külliyesi'ne su dağıtmak üzere bugünkü Çocuk Kütüphanesi duvarı üzerindeki makseme ulaşır ve oradan Süleymaniye Külliyesi içerisinde tevzi olunur, isale hattı 50 km' den uzundur. Yüzlerce katması vardır. 80 yere su verilir.

8. *Mibrimab Suyolu:* Zincirli Suyolu

da denir. I. Süleyman'ın (Kanuni) kızı olan Mihrimah Sultan'm Edirnekapı'da yaptırdığı camiye su temin etmek amacıyla yaptırılmıştır. Topçular'da Uçarkatma'dan çıkar. Edirnekapı'dan şehre girer. Mihri-

mah Sultan Camii ile Atık Ali Paşa ve Nişancı Mehmed camilerine su verilir.

9. *Ebussuud Suyolu:* Şeyhülislam Ebus-

suud Efendi'nin(->) yaptırdığı suyoludur. Demirkapı'daki 70 m kolundaki membadan çıkar. Topkapı ile Mevlevihane Kapısı arasından şehre girer. Taşmektep, Şehremini, Macuncu civarında Çiftemaslaklar terazisine çıkarak Ebussuud hayratına su dağıtır. 10 yere su verilir.

10. *Köprülü Suyolu:* Sadrazam Köprü

lü Mehmed Paşa'nın Çemberlitaş'taki hay

ratına su temin etmek için yapılmıştır. Hal kalı suyollarının gerek isale ve gerekse debi bakımından büyüklerindendir. Şehir dışındaki isale hattı 21 km'dir. Membaı Büyükdербent civarında Karaahmetli Çiftliği Merası'ndadır. Uzuncaova Deresi boyunca güneye doğru gelen isale hattı, Mazul Kemer'in sol sahilinden geçerek, Beylik ve Süleymaniye yollarına paralel olarak şehre girer. Bu su yolu kemerlerden geçmez. Edirnekapı civarında şehre girerek, Karagümrük, Bozdoğan Kemer, Beyazıt, Divanyolu güzergâhı ile Köprülü hayratına, Vezir Hanı'na ve civardaki iki çeşmeye su verir.

11. Cerrah Mehmed Paşa Suyolu: III.

Mehmed dönemi (1595-1603) vezirazamlarından Cerrah Mehmed Paşa tarafından kendi adıyla anılan külliye su temin etmek için yaptırılmıştır. Taşlıtarla'dan çıkan membadan itibaren Gümüşsüyü, Takyeci ve İlyaszade mahalleleri, Topkapı, Hisaraltı, Çubizade, Karanfillibostan, Saraymeydanı'na, buradan bir kol Baruthane Yokuşu başındaki maslağa ve diğer kol Çiftemaslak, Macuncu, Kalender maslaklarından Molla Fenari Maslağı'na ve oradan Cerrah Paşa Külliyesi'ne ulaşır. 10 yere su dağıtılır.

12. Sultan Ahmed Suyolu: Sultan Ah-

as..

med Külliyesi'nin inşası sırasında I. Ahmed (hd 1603-1617) tarafından yaptırılmıştır. Membaı Topçular'dadır. Edirnekapı, Sarmaşık, Karagümrük, Fatih Karakolu arkasındaki kütüphane, Bozdoğan Kemer, Beyazıt Meydanı, Irgatpazarı, Çinilitaş, Fazlıpaşa yönünde Sultan Ahmed Camii'ne ulaşır. 20 yere su dağıtılır.

13. Saray Çeşmeleri: Bu su IV. Mu-

rad, I. Mahmud ve Fatma Sultan hayrat ve çeşmelerine akar. Membaı Maltepe Hastanesi civarında, Taşlıtarla Merası'ndadır. Gümüşsüyü, Takyeci Mahallesi, Topkapı ile Mevlevihane Kapısı arasından şehre girer. Çivicizade Mahallesi yönünde Karanfillibostan içerisinden teraziye çıkarak

buradan çeşmelere dağılır.

14. Beylik Suyolu: Bu su yolu Fatih tarafından yaptırılan suyunun yeniden inşa edilmiş ve genişletilmişidir. I. Mahmud (hd 1730-1754) tarafından birçok bölümü yeni baştan yaptırılmış, yeni sular ilave edilmiş ve ayrıca oldukça iyi bir haritası da yaptırılmıştır. Ayasofya imareti ve Topkapı Sarayı'nda son bulur. Membaı Mahmudiye Kalfaköy civarındadır. Aypah Deresi, Mazul Kemer'den sonra Atışalam'ndaki kubbeye gelir. Oradan Avasköy Kemer ve Ali Paşa Kemer üzerinden geçtikten sonra, Taşlılarla kubbesine, Topçular, Edirne kapı, Karagümrük, Fatih Camii, Bozdoğan Kemer, Beyazıt, Irgatpazarı, Atik Ali Paşa Camii, Sultan Mahmud Türbesi yönüyle Bâb-ı Hümayun bitişiğindeki teraziye, oradan Ayasofya Camii, imareti ve sebi line su verdikten sonra Topkapı Sarayı'na girer. Ayrıca 37 yere su dağıtılır.

15. Hekimoğlu Ali Paşa Suyolu: Hekimoğlu Ali Paşa Külliyesi'ne(->)su vermek için yaptırılmıştır. Bağcılar'da Kaşıkçı Çiftliği'nden çıktıktan sonra, Güngören, Serhad Paşa Çiftliği, Ayvalıdere, Demirka-

in Kemer adıyla anılan kemerin 1748 tarihli bir

.İÜ

Süleymaniye su yollarından Mimar Sinan yapısı Avasköy Kemer'i'nin genel bir görünümü. *Kâzım Çeçen, 1986*

isale olarak iç çapı 22 cm olan künkler kullanılmıştır.

Bibi. (Ergin), *Mecelle*, III, 1240-1246; Çeçen, *Su Tesisleri*, 25-45; Çeçen, *Halkah*; Nirven, *İstanbul Sulan*, 155-165; Galip Ata, "İstanbul Evkaf Suları", *Sıhhiye Mecmuası*, no. 16, 1922, s. 123-127; Nazım, *İstanbul Vilayeti Şehrema-netine Evkaftan Devralan Sular*, s. 16-26, ist., 1925.

KÂZIM ÇEÇEN

HALKALI ZİRAAT MEKTEBİ

Halkalı Ziraat ve Baytar Mektebi, Halkalı Ziraat Mekteb-i Âlisi, Halkalı Ziraat Okulu olarak da bilinir. 1891'de açılan, Tarım ve Köyişleri Bakanlığı'na bağlı mesleki ve teknik okul. Günümüzde aynı yerdeki kamu çiftliği ile birlikte Halkalı Ziraat Üretim işletmesi ve Ziraat Meslek Lisesi adıyla faaliyetini sürdürmektedir.

Türkiye'de tarım öğretimi 1847'de Yeşilköy'de Ayamama Çiftliği'nde açılan Ziraat Talimhanesi ile başladı. Bu talimhanede uygulama ağırlıklı pamuk üretimi bilgisi veriliyordu. 1850'de burada 30 öğrenci ders görüyordu. Merinos koyunculunun

pı, Çınardere, Mevlevihane Kapısı, Mima-rağa terazisi, Altımermer ve Küçükhamam terazisine gelir. Buradan üç kola ayrılarak Samatya civarında Çınar Mahallesi cihetine su dağıtır.

16. Kasım Ağa (Sekbanbaşı) Suyolu:

KasımAğa'nınII.Ahmed'in (hd 1703-1730) sekbanbaşı olduğu ileri sürülür. Membaı Bayrampaşa'dadır. Topkapı Caddesi, Mevlevihane Kapısı, Hisaraltı, Evliya ve Mimar camileri, Odabaşı Caddesi, Macuncu Hamamı, Molla Gürani, Biberağa Sokağı, Haseki Caddesi ile Kasım Ağa'nın vakıf çeşmesine ve Haseki Nisaiye Hastanesi'ne su verilir.

17. Nuruosmaniye Suyolu: 1748-1755

arasında Nuruosmaniye Külliyesi'ne su temin etmek için yaptırılmıştır. Ayvalıdere Suyolu da denir. Membaı Esenler'de Ferhad Paşa Merası'ndadır. Ayvalı Dere, Maltepe Hastanesi, Bayrampaşa, Hisaraltı, Edirnekapı, Sarmaşık, Deve Hanı, Dülgeroğlu Camii, Acemoğlu Meydanı, Hasan Paşa Karakolu, Yahnıkapan Sokağı, Parmakapı yoluyla Atik Ali Paşa Camii için den serin hazneye ulaşır buradan Nuruosmaniye Camii avlusundaki imaret haznesine dökülüp cami, medrese ve çeşmelere dağıtılır.

**sJLr£>l*

istanbul'un tarihi yarımadasına su temin eden Kırkçeşme sularının yüzeysel sular olmasına mukabil Halkalı suları memba sularıdır. Kırkçeşme isalesinin halen çalışmakta olmasına, Gaziosmanpaşa civarına su vermesine mukabil 16 Halkalı suyu tamamen haraptır. Verilen bütün bilgiler eldeki belgeler ile yerinde yapılan incelemelere dayanmaktadır. Müze ve kütüphanelerde Halkalı sularına ait 11 tane eski su yolu haritası vardır. Bunlardan 4 tanesi Fatih veya Beylik Suyolu'na, 1 tanesi Süleymaniye Suyolu'na, 2 tanesi Bayezid Suyolu'na, 3 tanesi Köprülü Suyolu'na ve 1 tanesi ise Ayvalıdere veya Nuruosmaniye Suyolu'na aittir.

Halkalı sularına ait çeşmelerin vakıf defterine göre sayıları 435 olmasına mukabil

bugün yarısı dahi kalmamıştır. Halkalı sularının yapımı 1453'ten 1755'e kadar sürmüştür. Şehir suları dışındaki isale hatlarının toplam uzunluğu 130 km kadardır.

HALKEDON

528

529

HALKEVLERİ

minde 1919'dan 1922'ye değin öğretim ya-pümadı. 1922-1923 öğretim yılında Ziraat Mekteb-i Âlisi adıyla ve yüksekokul konumunda açıldı. Okulun başına getirilen Ali Rıza (Erten) (1922-1924) ve daha sonra aynı görevi yapan Muhlis (Erkmen) (1924-1927), Süreyya (Genca) (1927-1928) ile Faik (1928) beyler, "rektör" sanım taşıdılar. 1928'de Islah-ı Tedrisat Kanunu gereği o-kul bir kez daha kapatıldı. 1930'da 3 yıllık ve orta dereceli bir meslek-teknik okulu olarak yeniden açıldı. O yıl 30, ertesı yıl 32 yatılı öğrenci alındı.

Kuruluşundan beri Tarım Bakanlığı'na (Ticaret ve Ziraat Nezareti-Ziraat Vekâleti) bağlı olan okul, İstanbul'a uzak bir yerde ve programı da sürekli uygulama çalışmaları gerektirdiğinden her dönemde yatılı konumda olmuştur. Kuruluşundan beri erkek öğrenci almaktadır. 1980-1981'de öğretim süresi 4 yıla çıkarılmış, ayrıca aynı yerdeki üretim çiftliği ile tek yönetim altında birleştirilmiştir.

1993-1994 öğretim yılında 194 yatılı öğrencinin bulunduğu okulda 11 ziraat mühendisi ile 5 kültür dersi öğretmeni görev yapmaktadır.

Bibi. Ergin, *Maarif Tarihi*, II, 469-475; *Halkalı Ziraat Mekteb-i Âlisi Mecmuası*, S. 1-7 (Nisan Teşrinievvel 1333), F. R. Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Ankara, 1964, s. 76, 80 k-n; *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*, Dördüncü Defa, İst., 1319, s. 251; Türk Ziraat Mühendisleri Birliği, *Tarımsal Eğitimin 110. Yılı*, Ankara, 1958. NECDET SAKAOĞLU

Mimari

Okulun ilk yapısı 1894 depreminde hasar gördü. Binanın onarımı ve yenilenmesi işi, Raimondo D'Aronco(-0 tarafından gerçekleştirildi. D'Aronco istenen projeyi Eylül 1894'te hazırlamıştı.

D'Aronco'nun projesi muhtemelen yemlenen eski binayı da içeren geniş bir kompleksi göstermektedir. Okul, ölçeği okunmayan projesinin tahmini ölçülerine göre 260x165m boyutunda bir alana yerleştirilmiş görünmektedir. Ortasındaki büyük botanik bahçesinin bir yanında eğitim binası, simetriğinde ahırlar, diğer iki tara-

Halkalı Ziraat Mektebi'nin vaziyet planı.

Afife Batur arşivi

finda da atölyeler, depo, tohumluklar vb bulunmaktadır, ince uzun dikdörtgen birer zemine oturan eğitim binalarından bugün yalnızca birinin mevcut oluşu, projenin tamamının uygulanmamış olduğuna kanıttır.

Eğitim binası, iki katlı, kagir, işlevsel ve sade bir yapıdır. Simetrik bir planı ve kitlesi, orta eksen üzerinde bir girişi, giriş holü ve bu hole bağlanan orta koridorlu basit bir şeması vardır. Binanın iki ucu, üç kat olarak yükselen kitleler tarafından tutulup belirtilmiştir. Önemli değişiklikler ve eklerle günümüze gelen yapı, halen aynı işlevini sürdürmektedir.

Bibi. "l'Ecole de Halkalı", *Moniteur Oriental*, 11 Eylül 1894.

AFİFE BATUR

HALKEDON

bak. KADIKÖY

HALKEDON KONSİİİ

Birbirine karşıt Hıristiyanlık dogmalarını uzlaştırmak amacıyla düzenlenen "ökümenik" (birleştirici) konsillerden dördüncüsü, imparator Markianos (hd 450-457), İmparatoriçe Pulheria'nın himayelerinde ve Papa I. Leon'un "legafı (temsilci) Pasc-hinus'un önderliğinde Halkedon'daki (Kadıköy) Ayia Eufemia Kilisesi'nde(->) toplanan konsile, çoğu Doğu eyaletlerinden gelen yaklaşık 350 piskopos ve 170 kadar piskopos temsilcisi katıldı.

Konsilin asıl gündemi, 431 tarihli Ep-hesus (Efes) Konsili'nden sonra iskenderiye Patriği Kirillos'un temsilcisi Eutikhes tarafından formüle edilen; İsa'nın tek doğası (göksel, tanrısal) olduğu, bu yüzden de onun insani doğasının diğer insanlarla aynı tözden (cevher) gelemeyeceği görüşünü tartışmaktı. Oturumlarda, papalık temsilcisi ile Mısır, Suriye gibi Doğu eyaletlerinden gelen dinbilimciler birbirine karşıt görüşler ileri sürdüler. Papa I. Leon yazdığı "Tomus"ta (kitap) isa'nın tek olan bedenindeki tam teşekküllü iki doğanın birbirinden ayrı tutulması gerektiğini belirtiyordu. Buna karşılık, Doğulu dinbilimci-lerinin bir bölümü, isa'nın tek bir doğası

olduğunu kabul eden monofizitliği, bir bölümü ise (özellikle Suriye'den gelenler) Ephesus Konsili'nde Konstantinopolis Patriği Nestorion (ö. 451) tarafından ortaya atılan ve İsa'nın tanrısal ve insani doğalarının birbirinden bağımsızlığını vurgulayan Nasturiliği savunuyorlardı. Halkedon Konsül, bu üç görüş arasında bir uzlaşma yolunu tuttu.' Konsilde İsa'nın birbirinden ayrılamaz, birbirine karıştırılamaz ve birbiri ile değiştirilemez iki doğası olduğu ve "salvation"un (halas, selamet) ancak, İsa hem tam bir tanrı, hem de tam bir insan olduğu takdirde mümkün olacağı kabul edildi. Böylece Nestorion ve Eutikhes'in öğretileri hedefleniyordu. Fakat ne Efes Konsili ne de Kirillos'un görüşleri reddedildi. Oturumlarda hem papanın Tomus'u, hem de Nestorion'a karşı çıkan Kirillos'un iki mektubu onaylandı.

Daha önceki kon-sillerin ve bazı yerel "sinod'ların (meclis) bildirilerinin de onaylandığı Halkedon Konsili'nde, papalık ve patriklik makamları Hristiyanlığın en şerefli mevkileri olarak tanımlanıyor, fakat 28. madde ile yeni ve eski Roma piskoposlarının tamamıyla eşit olduklarından söz edilerek Roma kilisesinin mutlak otoritesine önemli bir darbe vuruluyordu. Konsilde ayrıca Konstantinopolis patrikliği güvence altına alınarak, Anadolu, Trakya ve Karadeniz eyaletleri buraya bağlandı. Böylece bir uzlaşma metni bile olsa bu, Doğu ve Batı kiliseleri arasında yüzlerce yıl sürecek karşıtlığın tescili demektir.

Öte yandan, Halkedon Konsili'nin bu uzlaştırıcı ve orta yolcu tavrı, Doğulu monofizitler ve Nasturiler tarafından Hristiyanlık öğretilerine ihanet olarak kabul edildi ve konsilin kararları reddedilerek bir başka bölünmenin temelleri atıldı. Bu tarihten itibaren diofizit Bizans kilisesi ile monofizit Doğu eyaletleri arasındaki önemli hizipleşme belirginleşmiş oldu.

Bibi.' P. T. R. Gray, *The Defense of Chalcedon in the East (451-553)*, Leiden, 1979; P. Stockmeier, "Das Konzil von Chalkedon. Probleme der Forschung", *Freiburger Zeitschrift für Philosophie und Theologie*, S. 29, 1982, s. 140-156; Ostrogorsky, *Bizans*, 55, 101.

AYŞE HÜR

HALKEVLERİ

Türkiye genelinde 19 Şubat 1932-11 Ağustos 1951 arasında faaliyet gösteren halkevlerinden bu süre içinde İstanbul'da da 11 halkevi açılmıştır.

Halkevi fikrinin doğuşu 1910'lu yıllarda İstanbul'da Türk Ocakları'nın kuruluşuna değin uzanır. 1927'de Halk Partisi bünyesine alınan ve 1930'da kapatılan Türk Ocakları'nın yerine halkevlerinin açılması o sırada gündeme geldi. Bu dönemde Avrupa'da da halk terbiyesi amaçlı, halk mektepleri, serbest üniversite, halk terbiye kurumu vb örgütler vardı. CHP Genel Sekreteri Recep Peker, açılması öngörülen halkevlerinin amacının ulusu, sınıfsız ve kaynaşmış bir kitle yapmak olduğunu açıklamıştı. Partinin aldığı kararla 19 Şubat 1932'de eski Türk Ocakları yapıları tahsis edilerek halkevleri açılmaya baş-

Kadıköy
Halkevi binası,
yapıldığı
dönemdeki
benzerleri
içinde en
görkemli

olanıydı.

Cumhuriyet

Gazetesi Arşivi

landı. İstanbul'da da ilk halkevi o yıl faaliyete geçti. İstanbul CHP İl Yönetim Kurulu, halkevinin üyelerini ve yöneticilerini seçti. Sonraki yıllarda İstanbul'da 10 halkevi daha açıldı.

Halk dershanelerine katılanlar için o-kuma-yazma, daktilo, muhasebe, ev ve mutfak bilgileri, yabancı dil, elektrik, na-kış-dikiş kursları açıldı. Halkevi kurslarına daha çok kadınlar ilgi gösterdi. 1935'e değin açılan halkevlerinden Üsküdar, Beyoğlu, Beşiktaş, Şişli, Şehremini ve Kadıköy'de yabancı dil kurslarına da ilgi fazlaydı. İstanbul (Eminönü) Halkevi ise Sultanahmet Cezaevi'nde bir kütüphane ve okuma-yazma kursu açmıştı. Bu halkevi, İstanbul Yüksek Ticaret Mektebi ile işbirliği yaparak muhasebe; Beşiktaş ve Beyoğlu halkevleri ise sanayi işçileri için elektrik ve buharlı makineler kursları düzenlediler. Kadıköy Halkevi, öğrenciler için her yıl bütünleme kursları açıyordu. Beşiktaş Halkevi binasındaki biçki-dikiş kursu, İstanbul'da özel bir üne sahipti. Halkevleri her yıl, çeşitli alanlarda sergiler de düzenlemekteydi. Türkiye'de ilk kitap fuarını ise 1935'te İstanbul Halkevi açtı. O yılki bir başka faaliyet, Galatasaray Yerli Mallar Sergisi ve Türk kadın dişlerinin tanıtımı oldu. Kadıköy Halkevi ise yerel tarih araştırmalarını başlattı. Konserler, sergiler, konferanslar, temsiller, anma toplantıları, Beyoğlu, Üsküdar, Şişli halkevlerinde yoğun biçimde sürmekteydi.

1935-1938 arasında Kadıköy Halkevi'n-deki temsil, konser, konferans, resim sergisi, proje sergisi, kongre, bayram, nişan töreni, şölen vb olarak 278 faaliyet gerçekleştirilmiş; bunları 63.369 kişi izlemişti. Bu sayı, o zaman 60.000 dolayında olan Kadıköy nüfusundan fazladır. Diğer yandan aynı üç yılda toplam 2.706 saatlik muhtelif kurslara 37.409 kişi katılmıştı. Bu halkevinin kayıtlı üye sayısı ise 1.025'ti.

Konferanslar, İstanbul halkevlerinin başarılı olduğu bir alandı. İstanbul halkevleri, ölen aydın, bilim adamı ve sanatçılar i-çin de anma toplantıları düzenlemekteydi. En faal evresi 1933-1940 arasında olan halkevleri, amatör ve profesyonel kadrolardan yararlanma konusunda, hayli başarılı olduğu gibi gelir seviyesi düşük kesime de destek sağlamaya çaba gösterdi. Örneğin yetenekli fakat sermayesi olmayan kal-

falara kredi sağlanması, Beşiktaş Halke-vi'nin semtin yoksul ailelerine kışlık yakacak dağıtması bunlardandı.

1940'tan itibaren savaş koşulları yüzünden istanbul halkevlerinde sosyal yardım çalışmaları ön plana çıktı. Yoksul çocukların giydirilmesi, okul giderlerinin karşılanması, yiyecek dağıtımı öncelik kazandı. 1943'e gelindiğinde Kadıköy Halkevi, ülke genelindeki 405 halkevi arasında

ileri düzeyde orkestra çalışmalarıyla ünlenmiş-ti. Kadıköy Halkevi spor faaliyetlerinde de ileriye ve burada okçuluk, cirit, eskrim, güreş, binicilik çalışmaları yapıyordu. 1947'de ise Uludağ'da ilk kayak kampını açtı. Üsküdar ve Kartal halkevi de bu çalışmalara katıldı.

Deniz sporları için her halkevinde kurslar düzenleniyordu. Üsküdar Halkevi'nin bir yılda gerçekleştirdiği spor kursu toplam 174 saattti. Burada haftanın iki gecesi sporcuların gösterilerine ayrılıyordu. Beyoğlu Halkevi kapalı spor salonu gençlere hizmet veriyordu. İstanbul'da, halkevlerinin öncülüğünde her yıl spor bayramı düzenlenmekteydi.

1935'e değin, İstanbul (Eminönü), Beşiktaş, Beyoğlu, Şehremini, Şişli, Kadıköy ve Üsküdar'da toplam 7 halkevi varken, 1940'a kadar Bakırköy, Eyüp, Kartal, Sarıyer halkevi de açılarak bu sayı 11'e çıktı. Oysa kent ölçeğinde, başka hiçbir ilde birden fazla halkevi yoktu, izmir'de ve Ankara'da dahi birer halkevi vardı. Kadıköy ve Eminönü halkevi binaları, Atatürk döneminde yapılan çağdaş kültür kurumlarından olarak Bayındırlık Bakanlığı'nın hazırladığı projelere göre yapılmıştı. Kadıköy Halkevi için 1938'de Bahariye Cadde-si'nde satın alınan arsaya Türkiye'nin en görkemli halkevlerinden biri inşa edildi. Burada ve diğerlerinde dil ve edebiyat, ar (sanat), temsil, spor, sosyal yardım, halk dersaneleri ve kurslar, kitapsaray ve yayın, köycülük, müze ve sergi şubeleri için ayrı çalışma mekânları ve bürolar, tiyatro sahnesi, sinema ve konser salonları vardı. Halkevleri yönetimlerinde görev alan kadrolar genellikle İstanbul'un kültür ve sanat çevrelerindendi. Örneğin Kadıköy Halkevi İdare Heyeti başkanlığını uzun yıllar Celal Esad Arseven(-t) yapmıştı. Bu kurulda ressam Hasan Vecih Bereketoğlu, şair ve yazar Behçet Yazar, yazar iffet

Oruz da bulunuyordu. Bu halkevinde ö-zel bir de heykel atölyesi açılmıştı. Halkevine bağlı Yeldeğirmeni ve Erenköy dispanserleri, halka ücretsiz sağlık hizmeti vermekteydi. Yine bu halkevinin Kızıltoprak, Göztepe ve Hasanpaşa'da birer semt spor kulübü faaliyetliydi.

1950'deki sayıları 478'e ulaşan Türkiye'deki halkevleri arasında 500 kadarı, sürekli ya da kısa bir dönem dergi çıkarttıkları gibi, pek çoğu da kitap ve broşür yayımladı. *Yeni Türk*(^>) İstanbul Halkevi'nin aylık dergisi olarak yayımlanmaktaydı. Dönemin tanınmış yazar ve şairleri bu derginin kadrosundaydılar. Bu dergi, İstanbul'daki diğer halkevlerinden gelen yoğun istek üzerine İstanbul'un imarı, kentin başkentlik dönemi tarihi, İstanbul bibliyografyası gibi konulara 1938'den başlayarak ağırlık verdi. İstanbul Halkevi'nin ikinci süreli yayımı *Halk Bilgisi* Ha-£>er/en(->) de aylık dergi olarak çıktı. Bu derginin yazarları genelde öğretmenlerdi. İstanbul halkevlerinin kitap yayını listesi hayli kabarıktır.

1946'da çok partili yaşamın getirdiği yeni koşullar, CHP'nin birer kurumu niteliğindeki halkevlerinin çalışmalarını o-lumsuz yönde etkiledi. Halkevlerinin kapatılmasına dönük ilk işaret ise Türk Ocakları'nın

kurucularından Hamdullah Suphi Tanrıöver'in 10 Mayıs 1949'da Saraçhane-başı'ndaki mitingde yaptığı konuşma ile verildi. Tanrıöver, bu konuşmasında halkevlerinin, Türk Ocakları'nın kapatılmasına neden olduğunu ima ederek bu eski kurumun yeniden canlandırılmasını önerdi. Aynı günlerde Demokrat Parti (DP) milletvekilleri de TBMM'de halkevlerinin CHP için çalıştığı savını gündeme getirdiler. Sonuçta, DP'nin iktidara gelişinin ilk yılında, 11 Ağustos 1951 tarihli ve 5830 sayılı "Resmi Daire ve Müesseselerin Siyasi Partilere Bedelsiz Mal Devredemeyeceklerine..." ilişkin kanun gereği tüm halkevle-riyle birlikte istanbul halkevleri, de 18 Ağustos 1951'de mühürlendi. Buralardaki tüm kültürel ve sanatsal birikimler kötü bir biçimde tasfiye ve tahrip edildi. Binaları ise resmi ve yarı resmi kuruluşlara devredildi. Eminönü Halkevi'ne Milli Türk Talebe Federasyonu yerleşti. Günümüzde burada, Halk Eğitimi Merkezi Müdürlüğü, Kadıköy Halkevi binasında ise Kadıköy

HALKİ PALAS OTELİ

530

531

HALLAÇLIK

1 2 3

Halk Eğitimi Merkezi Müdürlüğü ile Kadıköy Adliyesi hizmet vermektedir.

12 Nisan 1961'de Türk Kültür Demekleri, 1963'ten sonra halkevleri olarak açılan dernek konumlu kuruluşlar ise etkili bir faaliyet gösterememişlerdir.

BibL T. Çavdar, "Halkevleri", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, IV, tst., 1983, s. 878-884; CHP, *Halkevleri ve Halkodaları*, 1932-1942, Ankara, 1942; CHP, *1935 Halkevleri*, Ankara, ty; Kadıköy Halkevi, *Kadıköy Halkevi 1935-1938*, ist., 1938; A. Çeçen, *Halkevleri*, Ankara, 1990; *Halkevlerinin 1933, 1934, 1935 Yılları Faaliyet Raporları Hülasası*, Ankara, 1934-1936.

NECDET SAKAOGLU

HALKİ PALAS OTELİ

Heybeliada'nın güney yamacında, ismet inönü Caddesi üzerinde yer almaktadır. 1857-1862 arasında inşa edilmiştir.

1845-1918 arasında Balkanlar'ın en ö-nemli yatılı ticari eğitim kurumlarından Elen Ticaret Okulu'na yakın bir konumda inşa edilen otel, ziyarete gelen öğrenci yakınlarını ağırlamak amacıyla kurulmuştu. Konaklama dışında da pek çok sosyal etkinliğe, Adalıların düğün, nişan ve benzeri toplantılarına mekân olmuştu.

ilk inşasında iki katlı olarak tasarlanmış, 1916'da üst iki kat ve ek bina inşa edilmişti. Yapının birinci ve ikinci bodrum katları tuğla kagir, zemin ve üst üç yatak katı ahşap iskelet üzerine yine ahşap kaplamaydı. Döşemeler

bodrumda kagir volta, üst katlarda ise klasik alaturka ahşaptı. Duvarlar bağdadi sıva, tavanlar bezemeli klasik ahşap oyma motiflerle kaplıydı.

Denize paralel iki cadde arasında yer alan arazinin üst kısmında kurulan otel 1937'de kayyumluğa devrine dek değişik kişilerce işletilmiş, son dönemlerinde oda oda kiralanmak suretiyle kullanılmış ve bu nedenle epeyce harap duruma düşmüştür. 1988'de Net Holding tarafından kiralanmış, ikinci derecede eski eser olarak restore edilmiş, otel olarak kullanılırken 1991'de tamamen yanmıştır. Bir kez daha, bu kez üçüncü derecede eski eser ilkelerine göre dış cephesi aynen korunarak betonarme sistemle yine otel olarak inşa edilmiştir. Halen seminer ve kongre turizmine hizmet vermektedir.

Yüzyılın başındaki parlak dönemlerin-

de otelin üst bahçe kapısının iki yanında, Adalılar arasında oldukça rağbet gören bira bahçeleri açılmıştı. Bir süre bu mekânlar "bira büfesi" olarak anılmıştı. Çocukluğu bu otelde geçmiş olan Bayan Anna Ha-ri 1933'e dek süren yaşantıyı halen aktarabilmektedir.

Binanın girişinde sağda içki sunulan büfe yer alırdı. Solunda ise yemekten sonra dinlenmek için küçük bir salon bulunuyordu. Alt kattaki mutfaktan yemekler yemek asansörü ile büfeye çıkardı. Fransız mutfağı sunulur, ızgara et vermek ayıp sayılırdı, en azından pane yapılırdı. Çok güzel pastalar pişirilirdi. Otelin son aşçıba-şlarından Grigous Hari daha sonra yıllarca iskelede Ligor Lokantası'm işletmişti. Çalışanlar arasında 4 garson frakla hizmet eder, bunlara ilaveten 3 aşçı, 3 bulaşıkçı, 1 depocu, 5 çamaşırcı ve önemli sayıda yardımcı personel bulunurdu.

Düğünlerde damat ve gelinden başka davetliler de otelde kalırlardı. Otelin piyanosu ve ayrıca orkestra sayesinde müzikli eğlenceler olurdu. Bu otel sahildeki diğer otellerden üstün tutulur, burada kalabilmek belli bir sosyal seviyeyi gerektirirdi. Yazın mayolar ve bornozlarla alt kapıdan Abbas Paşa Iskelesi'nde bulunan plaja inilirdi. Otelin tüm gereksinmesi karşı kıyıda mavnalarla getirilirdi. Yalnızca et, adadan temin edilirdi. Şarap dışarıdan gelir, otelde şişelenirdi. Kahve çiğ alınır, otelde kavrulurdu. Su ise bir büyük kuyu ve üç sarnıçtan alınırdı. Bu sarnıçlardan alınan su çok soğuk olur, doğrudan müşteriye sunulurdu.

Otelin alt bahçe kapısının iki yanında ahırlar ve mandıra vardı. Bir tarafta iki yük ve bir yolcu arabasının atları barındırılır, diğer yanda ise otelin süt, yumurta gibi gereksinmelerim karşılayan inek ve tavuklarla, çöp tüketimi için domuzlar bulunurdu.

Kışın daha çok avlanmak için (çulluk, karataavuk) otelde kalınır ve hemen yanı başındaki ormanın eşsiz güzelliği içinde gezmeye çıkılırdı. Yemek vakti Ticaret Okulu'ndaki ve ormandaki müşteriler a-ğaca asılmış bir

çanla yemeğe davet edilirdi.

BibL A. Müas, *Heybeliada*, Atina, 1984; N. Gülen, *Heybeliada*, ist., 1982.

SELCAN TEOMAN

Halki Palas

Oteli'nin

yanmadan

önceki bir

görünümü.

Erkin Em

1985

HALKOKONDİLES, LAONİKOS

(1423/1430, Atina -1490, ?) Bizanslı tarihçi.

Asurlardan başlayıp Osmanlı Devleti' nin kuruluşuna kadarki döneme bir kuş-bakışından sonra, Bizans imparatorluğu' nün yıkılışını, istanbul'un fethini ve erken dönem Osmanlı kurumlarını anlatan 10 kitaplık tarihi ile tanınır.

Atinalı seçkin bir ailenin oğlu olarak, eğitimini Paleologosların Mistra'daki (Yunanistan'da) sarayında tamamladı. 1447'de Bizanslı düşünür Plethon'un öğrencisi olduğu bilinmektedir. Yaşamı üzerine başkaca bilgi yoktur.

1480'lerde yazdığı sanılan 10 kitaplık eseri bir dünya tarihi niteliğindedir. Yazarın temel amacı "Hellen"lerin büyük imparatorluğunun nasıl yıkıldığını anlatmaktır. Kitabın ilk bölümü genel bir girişten sonra Yunanlıların dünya siyasetindeki yerine vePeleponnes savaşlarına ayrılmıştır. 1298-1463 arası ise oldukça ayrıntılı biçimde verilmiştir. Bizans'ın çöküşü, imparator II. Manuel'in kişiliği ve Osmanlılara karşı yardım istemek amacıyla Avrupa ülkelerinde dolaşırken yaşadıkları anlatıldıktan sonra, Osmanlı kurumlarına ilişkin önemli bilgiler verilir. Yazarın Osmanlı sarayıyla yakın ilişkileri bu konuda bilgi sahibi olmasına yardımcı olmuştur. Halkokondi-les'e göre asıl "basileus" (imparator) Bizans hükümdarı değil, Osmanlı sultanıdır. Eser, 1463'te Lemnos'un (Linini) Osmanlılar tarafından alınmasıyla sona erer.

Kitapta dikkati çeken asıl nokta, olayların merkezine, Bizans'ın değil, Osmanlı Devleti'nin yerleştirilmesidir ki, bu tutum Bizans tarih yazıcılığında yeni bir yaklaşımdır. Seçkin dili ve ustaca tanımlamaları, yazarın edebi yeteneklerine işaret eder. Yapıt kronolojik açıdan oldukça karışık olmasına ve yazanın zaman zaman kişisel, hattâ yanlı yaklaşımına rağmen, nesnellikten tümüyle uzak değildir. Bu kitaptaki bilgileri doğrulamak için yazarın çağdaşları olan M. Dukas'ın(->), G.

Sfrantzes' in(->) ve M. Kritobulos'un(-<) eserlerini birlikte okumakta yarar vardır.

Halkokondiles ayrıca, hayranı olduğu Heredotus ve Tukidides gibi tarihçilerin, İtalyalı hümanistlerce tanınmasını sağlamıştır. Halkokondiles'in tarihi ilk kez 1556' da C. Clauser tarafından yapılan Latince çevirisi ile basıldı. 1587'de *Historiarum Demonstrationes* adıyla tekrar yayımlandıktan sonra Fransızca, İngilizce ve La-tince de birçok baskısı yapıldı. **BibL** A. Wifstrand, *Laonikos Chalkokondyles, der letzte Athener*, Ein Vortrag, Lund, 1972; H. Ditten, *Der Russland-Exkurs des Laonikos Chalkokondyles*, Berlin, 1968; H. Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, c. 2, Münih, 1978, s. 485-490; Ostrogorsky, *Byzanz*, 432-434.

AYŞE HÜR

HALLAÇ BABA TEKKESİ

Üsküdar İlçesi'nde, Toptaşı'nda, inkılap Mahallesi'nde, Çavuşdere Caddesi'nde yer almaktaydı.

Kaynaklarda "Abdülhay Efendi" ve "Ga-

ni Efendi" adlarıyla da anılan bu tekke, Celvetî tarikatının piri Aziz Mahmud Hüdaî'nin(->) mensuplarından Abdülhalim-zade Şeyh Abdülhay Efendi tarafından 16. yy'ın sonlarında veya 17. yy'ın birinci çeyreği içinde kurulmuştur. Üsküdar'daki Celvetî Asitanesi'ne (Aziz Mahmud Hüdaî Tekkesi) bağlı küçük bir zaviye olarak tesis edilen Hallaç Baba Tekkesi, İstanbul tekkelerinin dökümünü içeren kaynaklarda, 19. yy'ın başlarından itibaren Sa'dî tarikatına bağlı olarak gösterilmektedir. Tekkenin inşa tarihi gibi, binalarının zaman içinde geçirdiği aşamalar, ayrıca hangi tarihte bu tarikat değişikliğinin vuku bulduğu da tespit edilememektedir. Ancak tekkeye adını vermiş olan Şeyh Gani Efendi'nin veya "Hallaç Baba" lakaplı şeyhin, söz konusu tesisi ihya etmiş ve Sa'dîliğe intikal ettirmiş olmaları muhtemeldir.

Hallaç Baba'nın 19. yy'ın başlarında İstanbul'un kalburüstü tabipleri arasında yer aldığı, III. Selim'in (hd 1789-1807) annesi Mihrişah Valide Sultan'm (ö. 1805), ölümünden önce tedavisini üstlendiği anlaşılmaktadır. Tekkenin son postnişinleri, dönemin tanınmış şairlerinden Şeyh Ali Fak-ri Efendi (ö. 1929) ve Şeyh Ferid Efendi (ö. 1908) ile ünlü edebiyat ve müzik tarihçisi Şeyh Sadeddin Nüzhet Efendi'dir (Ergun) (ö. 1947). Ayın günü cuma olan tekkede geçen yüzyıl sonlarında altı erkek ile iki kadının ikamet ettiği, Maliye Nezareti'nden günde 1 okka 200 dirhem et tahsisatı olduğu bilinmektedir.

Hallaç Baba Tekkesi'nin, 19. yy'ın ikinci yarısında yenilenmiş olduğu anlaşılan ahşap binası 1925'ten sonra bakımsızlıktan harap düşmüş, tevhidhane ile türbe 1963'te, mesken olarak kullanılan harem ve selamlık birimleri ise bundan az sonra tarihe karışmıştır. Vakıflar İstanbul

Başmüdürlüğü Arşivi'nde bulunan rölöveler-den tekkenin mimari özellikleri kısmen tespit edilebilmektedir.

Çavuşderesi Caddesi'ne bağlanan bir çıkmaz sokağın sonunda, çevresindeki meskenler ve dükkânlar arasında sıkışmış durumda yer alan iki katlı, ahşap tekke binası dış görünümü itibariyle bir meskeni andırır. Tarikat yapılarına özgü bir birlik-

telik sergileyen tevhidhane ve türbe bölümleri ufak boyutlu, dikdörtgen bir alanı kaplamakta, kible yönünde, tekkenin komşusu olan kagir bir yapıya bitişmektedir. Bu yüzden sağır olan kible duvarının eksenine, dikdörtgen planlı nişi ve sepet kulpu biçimindeki kemeri ile küçük mihrap yerleştirilmiştir. Ayinlere tahsis edilmiş olan sahayı, doğu ve kuzey yönlerinde, erkek seyirci mahfilleri, batıda ise, ikisi muhtemelen Şeyh Gani Efendi ile Hallaç Baba' ya ait beş adet ahşap sandukayı barındıran türbe bölümü kuşatır. Rölövenin alındığı 1963'te ortadan kalkmış bulunan doğu duvarının niteliği bilinmemektedir. Kuzey duvarında, daha ziyade tekke mensuplarının kullandığı, selamlığa açılan bir kapı ile bir pencere, türbenin gerisindeki batı duvarında da diğer bir kapı ile bunun yanlarında birer pencere bulunmaktadır. Söz konusu açıklıklar ziyaret (niyaz) pencereleridir. Tevhidhane mekânı, kuzey, doğu ve batı yönlerinde, kadınlara mahsus fevkani mahfillerle kuşatılmıştır. Selamlığın üst katını işgal eden haremden, kafeslerle donatılmış bulunan bu mahfillere geçilmektedir.

BibL Çetin, *Tekkeler*, 588; Aynur, *Saliha Sultan*, 38, no. 181; *Âsitâne*, 4; Osman Bey, *Mec-mua-i Cevâmi*, II, 68-69, no. 120; Münib, *Mec-mua-i Tekâyâ*, 4; Raif, *Mir'at*, 121; Vassaf, *Se-fîne*, V, 270; 1. M. K. inal, *Son Asır Türk Şairleri*, îst., 1969; *İSTA*, I, 362-363, 402, 403, III, 1548-1551, IX, 5178-5179; "Ferid Efendi (Şeyh)", *İSTA*, X, 5675; Konyalı, *Üsküdar Tarihi*, I, 419; Uluçay, *Padişahların Kadınları*, 99.

M. BAHA TANMAN

HALLAÇLIK

Hallaç sözcüğü Arapça hale sözcüğünden türetilmiştir. Hale yün, pamuk atmak anlamına gelir. Hallaç da yün, pamuk atan kişidir. Hallaçlar kullanıldıkça yassılaşıp sertleşen yatak, yastık ve minderlerin pamuklarını atarlar. Hallaçlar pamuk atma işini hallaç yayı ve tokmağı yardımı ile yaparlar. Hallaç yayı ağaçtan bir yay, ince tahtadan yapılan tanbur, koyun barsağından yapılan kiriş ve kirişle tanburun arasında, kirişin sarıldığı laumba parçalarından oluşur. Yayın üzerinde içi pamuk dolu bez-

5.m

Hallaç Baba Tekkesi'nde tevhidhane ile türbenin kesit restitüsyonu. *M. Baha Tanman*

den bir kolluk vardır. Yayla tanburun birleştiği köşedeki düzenekle kirişin gerginliği

ayarlanır. Hallaç tokmağı şimşir ağacından yapılır. Ucundaki kertik yardımı ile meydana getirilen titreşimler pamuğun a-tılmasını sağlar. Pamuk ince atılacaksa kiriş gergin, kaba atılacaksa gevşek tutulur, istanbul'da, pamuk atarken kirişin çıkardığı seslerle türküyeye eşlik edebilen hallaç ustaları vardı. Bunu, tokmakla kirişe uzun ve kısa aralıklarla ve türkü ritmiyle vurarak sağlıyorlardı. Hallaçlar pamuk atarken pamuğun kirişe yapışmaması için kirişe buğday unu sürerler.

Hallaçlık mesleği çok eskidir. Evliya Çelebi, Şit Peygamber'in hallaç olduğunu yazar. Hallaçların piri Hallac-ı Mansur'dur. Hallaçlık Osmanlı döneminde de yaygın bir meslekti. Osmanlı şenliklerinde, esnaf alaylarında diğer esnafın yanında hallaçlar da geçmiştir. 1582'de III. Murad'm şehzadesi Mehmed (III. Mehmed) için istanbul'da düzenlenen şenlikte geçen esnaf a-laylarında hallaçlar da vardı. Alman yazar Nicolas von Haunalth da 1582 şenliklerinde hallaçların kırmızı bayrak taşıdıklarını yazar. 27 Mayıs 1657'de ordunun Girit Seferi'ne çıkması dolayısıyla düzenlenen alayda geçen esnaf arasında hallaçların da bulunduğunu Eremya Çelebi Kö-mürçüyan yazar. III. Ahmed'in 1720'de şehzadeleri için düzenlediği sünnet düğününde geçen esnaf alayında da hallaçlar vardı. Esnaf alayları geleneği Cumhuriyet döneminde azalarak da olsa sürmüş, milli bayramlarda yapılan törenlerde ve fener alaylarında çeşitli esnaf, bu arada hallaç ve yorgancılar da yer almıştır.

istanbul'da hallaçlar Cumhuriyet döneminde istanbul Yorgancı, Hallaç ve Döşemeciler Derneği bünyesinde örgütlenmişlerdi. Daha sonra döşemeciler ayrıldılar. 1956'da istanbul Yorgancı ve Hallaç Esnafı Sanatkârları Derneği kuruldu. Derneğin kurucusu Hüdayi Bukağılı'ydı. Derneğin başkanlığını 1970-1993 arasında Celalettin Akyüz yaptı. 1993'te dernek istanbul Yorgancı ve Hallaç Esnafı Sanatkârları Odası adını aldı ve oda başkanlığına Celalettin Akyüz seçildi. Halen bu görevi yürütmektedir. Ocak 1994'te odanın 961 üyesi vardı. Aynı tarihte, istanbul'da 430 yorgancı ve hallaç dükkânı vardı. 1970'li yıllarda, istanbul'daki yorgancı ve hallaç dükkânı sayısı 600 idi. istanbul'un nüfusu o tarihlerden bugüne en az iki kat artmasına rağmen dükkân sayısında hızlı bir a-zalma gözlenmektedir. Birçok dükkân da anacaddelerden ara sokaklara doğru kaymıştır. Bir zamanlar istanbul'un konak o-dalarında, ahşap evlerinde, son zamanlarda geniş balkon ya da bahçelerde pamuk atan gezici hallaçlar da gittikçe azalmaktadır.

istanbul'da hallaçlık memleket mesleği halindedir, istanbul'daki hallaçların hemen tamamı Trabzon'un Maçka İlçesi'n-den gelmektedir. Oda başkanı Celalettin Akyüz de baba mesleğini sürdüren bir Maçkalıdır.

Hallaçlık ve hallaçlar istanbul'un halk kültürüne de sinmiştir. Bir zamanlar İstan-

HALLER

HALVETÎLİK

Hallaç ve Çırağı,

Malbeste'nin bir deseni, 1805. *Galeri Alfa*

Yaş sebze ve meyve halleri İstanbul Büyükşehir Belediyesi Haller Müdürlüğü'ne bağlıdır. Büyükşehir belediyesi 1992 faaliyet raporuna göre İstanbul'daki üç hale toplam 93.984 kamyon, 27.530.426 kap ve 625.413 ton mal gelmiştir.

Yine İstanbul Büyükşehir Belediyesi Su Ürünleri Hali Müdürlüğü'ne bağlı olan Kumkapı Hali'ne 1992'de 6.636.632 kg, 1.236.829 adet, 438.466 kasa su ürünü gelmiştir. Su Ürünleri Hali'nde, limanın kirlenmesinin önlenmesi için bir menfez açılması, halin aydınlatma sisteminin modernleştirilmesi, beton ayaklı iskele yapılması gibi çalışmalar halen sürmektedir.

İSTANBUL

HALTER

Ağırlık kaldırma sporu. Halterin İstanbul'a gelişi 1890lı yıllara rastlar. Bu sporu İstanbul'a sokan kişi olarak da Mekteb-i Sultanî (Galatasaray Lisesi) beden eğitimi öğretmenlerinden Fransız M. Moiroux tanınır. Onun bu konudaki en yetenekli ve en başarılı öğrencisi Ali Faik Bey (Üstünidman) olmuştu. Mezun olur olmaz, hocasının teklifiyle okulun beden eğitimi öğretmenliğine getirilen Ali Faik Bey, jimnastik ve halter sporlarını Türkiye'ye yerleştiren kişi olarak tanınır.

Onun halter çalışmalarım her gün muntazam bir şekilde 115 kilo ağırlık kaldır-

bul halkını ramazan geceleri sahura kaldıran mahalle bekçilerinin ve ramazan davulcularının manilerinden biri şöyledir: *Esnafta çoktur hacılar / Zeyinlidir yorgancılar / Hallaçlar pamuğun atar/ Teyel diker kavukçular.*

I. Kunos'un istanbul'dan derlediği şu tekerleme bilmecenin karşılığı "hallaç"tır. *Taka tak tak, lime Hm Um/Lime lu la, yine tak tak.*

Dilimizde "hallaç pamuğu gibi atmak" ve "hallaç dahmesi gibi aralığa gider" deyimleri de vardır.

Bibi. Evliya, *Seyahatname*, I, ist., 1984, s. 338; And, *Şenlikler*; M. And, *Kırk Gün Kırk Gece, isi.*, 1959; M. Y. Dağlı, *istanbul Mahalle Bekçilerinin Destan ve Mani Katarları*, ist., 1948; H. Özözlü, "Unutulanlar", *Hürriyet Show*, S. 36 (1993); A. Çelebioğlu, *Ramazanname*, îst., (1973); M. Uslu, *I. Ulusal El Sanattan Sempozyumu Bildirileri*, izmir, 1984, s. 410-411; N. Güreli, *Yöre Yöre*, ist., 1982; N. Öktem, "Anadolu Aleviliği ve Hallac-ı Mahsur - Hallaçların Manevi Patronu",

Cumhuriyet, 9 Şubat 1994; I. Başgöz-A. Tietze, *Bûmece-.A Corf>usof Turkish Riddles*, California, 1973; M. N. Ozon, *Ata Sözleri*, fst, 1956.

MUSTAFA DUMAN

HALLER

Sebze, meyve veya su ürünlerinin genellikle toptan olarak satıldığı, içinde çok sayıda komisyoncu tezgâhını barındıran, üstü örtülü, geniş satış mekânı. Osmanlı döneminde de, aynı türden ürünlerin bir arada satıldığı, günümüzün hallerine benzeyen çarşı, iskele, çardak adı verilen mekânlar vardı.

Bugün istanbul'da, üçü taze sebze ve meyveye, biri de balık ve su ürünlerine ayrılmış dört toptancı hali bulunmaktadır. Bizans ve Osmanlı döneminde Balıkpaza-rı(->) adı altında faaliyet gösteren su ürünleri hali, önceleri Sarayburnu'nda, sonra Eminönü ve Unkapanı'ndayken bir yangından sonra kısa süre için Azapkapı'ya taşınmış, 29 Eylül 1983'te ise halen faaliyet gösterdiği Kumkapı'ya nakledilmiştir. Kumkapı Su Ürünleri Hali, toplam 1.350 m²'lik alana kurulu, iki katlı bir binada hizmet vermektedir. Alt kattaki 800 m²'lik alan satış mahalli olarak kullanılmaktadır. Toplam 81 komisyoncu, ihracatçı, demek ve kooperatifin yer aldığı bürolardan başka, Tarım ve Köyişleri Bakanlığı ile Ahır-kapı Gümrük Muhafaza Memurluğu'na a-it bürolar da buradadır. 1987'de, hal işlet-

mesi, "yap, işlet, devret" modeline uygun olarak 10 yıllığına bir limitet şirkete devredilmiştir (bak. balık pazarları).

Bizans ve Osmanlı dönemlerinde, şehrin çeşitli bölgelerinde, özellikle de Haliç kıyısındaki Yemiş İskelesi vb iskelelerde bugünkü hallerin benzeri özel ürünlere ayrılmış ve sıkı denetime tabi mahaller vardı. Cumhuriyet'ten sonra İstanbul'daki ilk yaş sebze ve meyve hali, 1935'te Un-kapanı'nda kurulmuştur. Bunu Kadıköy Hali ile Topkapı Tepebağ Bostan Hali izlemiştir. Kadıköy İskelesi yakınlarındaki hal, 1972'de İçerenköy'de kurulan yeni binalara taşınmıştır. İçerenköy Hali yaklaşık 25.000 m²'lik alanda, 109 komisyoncu ile faaliyet göstermektedir.

Unkapam Hali ise, 1986'da Bayrampaşa'da kurulan Merkez Hali'ne nakledilmiştir. İstanbul'un en büyük hali olan Bayrampaşa Merkez Hali 70.000 m²'lik alanda kurulu olup 289 komisyoncuyu barındırmaktadır. Topkapı Tepebağ Bostan Hali ise, 1994 yılı içinde Bayrampaşa Hali' nin yanında inşa edilen yeni binasına taşınacaktır. Bu halde 258 komisyoncu çalışmaktadır. İstanbul'daki yaş sebze ve meyve hallerine, ilkbahar, sonbahar ve kış aylarında Ege Bölgesi ile Akdeniz Bölgesi'nden, yaz aylarında ise genellikle Marmara Bölgesi'nden sebze ve meyve sevkıyatı yapılmakta ve hallere günlük ortalama 2.500-3.000 ton arası mal girmektedir.

1935'ten 1986'ya kadar çalışmalarını sürdüren Unkapam Hali'nin içinden 1949'a ait bir

görünüm.

Cumhuriyet Gazetesi Arşivi

mak suretiyle yaptığı bilinir. O tarihlerde Yunanlı halterci Yataganos'un 112,5 kilo ağırlık kaldırmak suretiyle 1896 Atina Olimpiyat Oyunları'nda şampiyonluğu kazandığı düşünülecek olursa, Ali Faik Bey' in bu alandaki değeri ve başarısı daha çok anlaşılır. Ağırlık kaldırma alanında Ali Faik Bey'i kısa aralıklarla yine kendisi gibi mükemmel birer jimnastikçi olarak tanınan Mazhar Hoca (Kazancı) ile Selim Sırrı (Tarcan) beyler izlemişlerdi. Daha sonraları Gümrüklü Salâhaddin, Şair Rıza Tev-fık (Bölükbaşı), İnsaniydi Rıfat, Cihangir-li Bahriyeli Asaf, Bahriyeli Şevket, Tersaneli Kaptan Nezir, Cambaz Rıza, Beylerbeyli Ali Rânâ (Tarhan, eski bakanlardan) beyler onlara katılmışlardı. Bu genç isimler, Türk halter sporunun gerçek anlamdaki öncüleri olmuşlardı.

1903'te kurulan Beşiktaş Jimnastik Ku-lübü'nde(-*) jimnastik sporunun yanında ele alınan halter sporu da ilk kez ciddi şekilde bir Türk spor kulübünün çatısı altına girmişti. O zamanlar "gülle kaldırma" adıyla anılan halter sporunu kulübün çatısı altına sokan kişi ise, bu kulübün kurucuları arasında bulunan ilk haltercilerden Mazhar (Kazancı) idi.

Daha sonra bu spor dalında Beşiktaş kulübü kurucularından Ahmed Fetgeri Aşeni(->) ve 1946-1950 arasındaki dönemin ateşli politikacılarından Avukat Kenan Ömer (Öner) ile askeri okullardan yetişen en iyi haltercilerden biri olan Üsküdarlı Şevket (Kırgül) gibi gençler de kendilerini göstermişlerdi.

Türk haltercileri ilk milli müsabakalarını 1924 Paris Olimpiyat Oyunları'nda yaptılar. Dünya sporunun bu en büyük gösterisinde iki genç halterci Gülleci Cemal (Erçman) ile Neyzen Şevki (Sezgin) beyler ay-yıldızlı mayoyu giydiler.

Neyzen Şevki Sezgin'in en verimli çağında halter sporundan kopmasına karşın Cemal Erçman 65 yaşma kadar halter çalışmalarını aralıksız sürdürmüş ve pek çok genç halterci yetiştirmişti. Cemal (Erçman), 1928 Amsterdam Olimpiyat Oyunları'nda ay-yıldızlı mayo altındaki yerini korumuş ve 60 kilo yarışmalarında toplam 262,5 kiloluk derecesiyle sekizinci olmuş ve adını Olimpiyat şeref kütüğüne yazdırmıştı.

1925'te Fenerbahçe Spor Kulübü'nde(->) başlayan halter faaliyetinde de Klişeci Kenan (Dinçmen), Ragıp (Murathanoğlu), Nuri (Torunoğlu) beyler gibi genç yetenekler ortaya çıkmış ve onlara Sabri, Hay-ri, Koço, Mehmet (Yelmer) ile Polis Tahir beyler eklenmişlerdi.

1930'lu yıllarda halter sporunda başlayan durgunluk dönemi 10 yıl kadar sürmüştü.

1940'lı yıllarda ortaya atılan İhsan Kırgül, Haşini Ekener, İlhan Enülkümen, Mesut Surdum ve Boğos Kambur gibi bir avuç idealist gencin bu konudaki büyük ve sabırlı çalışmaları halteri "ölü spor"lar arasından çıkarıp tekrar canlandırdı.

Türkiye'de halter sporu, 1938'de Beden Terbiyesi Genel Müdürlüğü'nün kurulmasıyla Türkiye Güreş Federasyonu' nün çatısı altına sokulmuştu. Güreşin göl-

gesi altında kalan halter sporu, daha sonra bu gençlerin çabalarıyla tekrar gün ışığına çıkmayı başardı. Tam 29 yıllık bir aradan sonra 1957'de Türk Halter Milli Takımı tekrar ortaya çıktı. O yıl Tahran' da yapılan Dünya Halter Şampiyonası'n-da ay-yıldızlı mayo tekrar podyumları süslemeye başladı. Bu şampiyonaya katılan 6 Türk haltercisinin tamamı İstanbul bölgesi kulüplerine mensuptu. 1959'da Beyrut'ta yapılan Akdeniz Oyunları'nda Şişli kulübü haltercilerinden Metin Gür-man ikinciliği kazanarak bayrağımızı ilk kez bir uluslararası şampiyonada şeref direğine çekti.

1960'ta Halter Federasyonu'nun kurulmasından sonra Türk halter sporu daha geniş ve daha hızlı bir başarıya ulaştı. 1961'e kadar Türk milli takımlarını oluşturan sporcuların tamamı İstanbul kulüplerine mensuptular. Anadolu, Bostancı Şişli kulüpleriyle İstanbul Güreş Kulübü'ne mensup bu haltercilere ancak 1961'de Ankaralı iki haltercinin eklendiği görüldü.

Halter sporu İstanbul'da doğmuş, İstanbul'da gelişmiş ve İstanbul'da yücel-miş, 1961'den sonra diğer illere de yayılma göstermiştir.

CEM ATABEYOĞLU

HALVETÎLİK

Şeyh Ömer Halveti (ö. 1349 veya 1397) tarafından kurulmuş olan tarikat.

Osmanlı Devleti'nde ve İstanbul'da en fazla yayılmış tarikatların başında gelen Halvetîlik, Harezmi bölgesinde, 14. yy'ın ikinci yarısında, sufiler arasında, bir nefis terbiyesi ve irşat yöntemi olarak öteden beri uygulanan "halvef'in sistemleştirilme-si ve tasavvuf eğitiminin esaslarından biri haline getirilmesi sonucunda teşekkül etmiştir. Başka bir deyimle, Halvetîlik, İslam tasavvufunda zaten var olan ve "Allah ile baş başa kalabilmek için insanı meşgul edebilecek her şeyden soyutlanarak تنها bir yere çekilmek" şeklinde özetlene-bilen halvet uygulaması ile ifadesini bulan bir "meşrebin" tarikat şeklinde kurumlaş-masıdır. Kuran'da mezkûr olan hemen bütün peygamberlerin, özellikle Hz Musa ile Hz Muhammed'in hayatlarında gözlenen itikâf dönemleri, İslam tarihinin başından beri önce zahitlere, sonra da sufilere, halvet konusunda ilham kaynağı oluşturmuş, belirli bir müddetle (genellikle 40 günle) sınırlı olan bu uygulama, gündelik ibadetlerin ötesinden Allah'a ve ilahi sırlara

yakınlaşmayı arzulayan zümrelerce benimsenip yaşatılmıştır.

Halvetîliğin piri olarak kabul edilen Şeyh Ömer Halvetî (Ebû Abdullah Sıra-ceddin Ömer bin Şeyh Ekmeleddin Lah-cî), amcası olan ve silsilesi Sühreverdîliğe bağlanan Şeyh Ahî Muhammed Nur Hal-vetî'nin (ö. 1313) halifesidir. Halvetîliğin esaslarını tam olarak tespit eden ve tarikatı örgütleyen kişi ise "pir-i sanî" ve "Sey-yidü'l-Taife-i Halvetiyye" olarak anılan Seyyid Yahya Şirvanî'dir (ö. 1457). Azerbaycan'ın Şirvan bölgesinde, Şemahi'de doğan, Şirvanşahların başkenti Baku'da yaşayan Seyyid Yahya Şirvanî, tasavvufa

ilişkin eserler vermiş, bağlı oldukları kol ne olursa olsun, bütün Halveölerce benimsenmiş olan *Vird-i Settâr'ı* tertip etmiş, içlerinde, dönemin hükümdarı Sultan Halil'in de bulunduğu binlerce kişi kendisine intisap etmiş, vefatında Şirvanşahlar Sa-rayı'ndaki türbesine gömülmüştür.

Halvetîlik, Seyyid Yahya Şirvanî'nin ha- <• lifelerinden Aydınî Dede Ömer Ruşenî (ö. 1487), Habib Karamanî (ö. 1496) ve Muhammed Bahaeddin Erzincanî (Pir Muhammed Molla-i Erzincanî) (ö. 1474) tarafından Anadolu'ya getirilmiş, bunların halifeleri aracılığı ile de İstanbul'da, Rumeli'de, Kırım'da, Ortadoğu'da ve Kuzey Afrika'da yayılmıştır. Tasavvuf tarihinde, yayılma alanının genişliği, uzun ömürjülüğü ve farklı kültür çevrelerine uyum sağlayabilmesi ile istisnai bir konuma sahip olan Halvetîlik, yüzyıllar zarfında, birbirini izleyen içtihatlarla sürekli kendini yenileyebilmiş, bunun doğal sonucu olarak da bu tarikat, sayısı 40'ı aşan kola ayrılmıştır. Bunlara, silsile itibariyle Halvetîliğe bağlanan ancak bağımsız tarikatlar olarak kabul edilegelen Bayramîlik(->), Celvetî-lik(->) ve Gülşenîlik(->) de eklenebilir.

İstanbul'un fethine katılan tarikat ehli arasında bazı Halvetî şeyhlerinin de bulunması ve fetihden sonra burada faaliyet göstermiş olmaları muhtemel görünmekle birlikte bu husus henüz yeterince aydınlatılmış değildir. Halvetîliğin İstanbul' da ilk olarak, II. Bayezid'in (hd 1481-1512) tahta geçmesinden hemen sonra, Amasya' dan gelen, Cemalî kolunun kurucusu Şeyh Cemaleddin Halvetî (ö. 1494) tarafından temsil edildiği kabul edilmektedir. Muhammed Bahaeddin Erzincanî'nin halifelerinden olan ve "Çelebi Halife" olarak tanınan Şeyh Cemaleddin Halvetî, şehzadeli-

Sünbül Efendi Tekkesi naziresinde bulunan bir mezar taşında Halvetî-Sünbülî tacının tepeden görünüşü ve Halvetîliğin bu kolunu simgeleyen sümbül kabartmaları. *M. Baha Tanınan, 1990*

HALVEÎLİK

534

535

HAMALLAR

"Devran" demlen Halvetî zikrini betimleyen bir gravür. D'Ohsson, *Tableau General de l'Empire Othoman*, 1791-1834, IAM Kütüphanesi Nazım Timuroğlu fotoğraf arşivi

ği sırasında Amasya'da kendisine yakınlık gösteren (hattâ Halvetîler arasında yaygın rivayete göre dervişi olan) II. Ba-yezid tarafından istanbul'a davet edilmiş, bir müddet Üsküdar'da ve Küçükmusta-fapaşa'da ikamet ettikten sonra, mensuplarından Sadrazam Koca Mustafa Paşa'nın (ö. 1512), Bizans dönemine ait Hagios Andreas in Krisei Manastm'ndan cami-tekkeye dönüştürdüğü tesiste postnişin olmuştur.

Şeyh Cemaleddin Halvetî'nin vefatından sonra, Sünbülî kolunun kurucusu cılan damadı ve halifesi, "Sünbül Efendi" lakaplı Şeyh Yusuf Sinan Efendi'nin (ö. 1529) postnişin olduğu, kaynaklarda "Koca Mustafa Paşa Tekkesi" veya "Sünbül Efendi Tekkesi" olarak anılan bu tesis, Hal-vetîliğin istanbul'daki en kıdemli âsitanesi (merkez) olarak tekkelerin kapatıldığı tarihe (1925) kadar aralıksız faaliyet göstermiş, bu arada gerek yönetim gerekse de tarikat camiası nezdindeki saygınlığını sürdürmüştür. Nitekim çeşitli tarihlerde kaleme alınan tekke listelerinde ve birtakım vesilelerle (düğün davetiyesi, atıye dağıtılması vb) düzenlenen şeyh listelerinde, Ko-camustafapaşa Âsitanesi(->) ile şeyhlerinin, İstanbul'daki Mevlevî şeyhleri ile beraber daima ön safta yer aldıkları gözlenmektedir. Öte yandan Şeyh Cemaleddin Halvetî'nin diğer halifelerinden Şeyh Kasım Çelebi'nin (ö. 1509) ilk postnişini olduğu Tophane'deki Karabaş Tekkesi(->) ile Şeyh Sinan Erdebilî'nin (ö. 1544) Aya-sofya'nın karşısında tesis ettiği Sinan Er-debilî Tekkesi(->), ayrıca Sultanselim' deki Koğacı Dede Tekkesi, Çemberlitaş' ta-ki Atık Ali Paşa Külliyesi'ninf» bünyesindeki tekke, Yedikule'deki İmrahor Tekkesi, Hocapaşa'daki Aydınoğlu Tekke-si(->), Sofular'daki Alaeddin Mescidi ve TekkesiO) üe Sofular Tekkesi(-0, Sünbül Efendi'nin halifesi "Merkez Efendi" lakaplı Şeyh Musa Musliheddin Efendi'nin (ö. 1552) Mevlevîhane Kapısı dışında kurduğu ve zamanla bir külliyeeye dönüşmüş olan tekke (Merkez Efendi Külliyesi!-»)], Fındıkzade'deki Koruk Tekkesi, istanbul' da, 15. yy'ın sonlarında ve 16. yy'ın ilk çeyreğinde tesis edilmiş en eski Halvetî tekkeleri arasındadır.

Böylece -Nakşibendîlik gibi- 15. yy'ın sonlarında, II. Bayezid'in de desteği ile istanbul'da kök salan Halvetîliğin bu şehirdeki yaygınlığı ve nüfuzu daha sonraki yüzyıllarda artarak devam etmiştir. Halvetîliğin, Nakşibendîlik ile beraber, İstanbul' da en fazla tekkeye sahip tarikat olduğu gözlenmekte, 19. yy'ın sonlarında bu sayının 80'i aştığı tespit edilmektedir. Halve-tîlik, İstanbul'da, 15 tanesi bu şehirde kurulmuş olan 20 kadar kol tarafından temsil edilmiş, bunlar arasında özellikle Sün-bülîlik(->), Şabanîlik(-0, Sinanîlik(->), Uş-şakîlik(->) ile Cerrahîlik(-»)) uzun ömürlü ve nüfuzlu olabilmıştır. Bu arada, kurmuş oldukları tarikat kolunun çok yaygın ve uzun ömürlü olamamasına

rağmen, nüfuzlu kişilikleri ve fikirleri ile yaşadıkları döneme damgasını vuran Şemsî kolundan Abdülmecid Sivasî(-«), Sivasî kolunun ku-

Pir Ömer Halveü (ö. 14. yy 2. yansı)		
Pir-i Sanî Seyyid Yahya Sirvanî (ö. 1457, Baku)		
Semsîlik (ö. 1597 Sivas)	İd Rahaeddin (ö. 148	enîlik
Sivasüik	1	enîlik
SinanîHk 1	SünbüRIlk	aîlik
Cemaleddin Uşakî Muhammed Ruhurî Hasan Eğrikapı Cemaleddin Karagümrûk Üsküdar		
Salahaddin Oşşakî (ö. 1782, ist.)	Ç< Musa (ö. 1	Erkeşî
Kusadavîlik Aksaray Kusadah Gered		

Halvetîliğin istanbul'da yayılan kollan.

Yeşil renkler âsitanesi (merkez tekkesi) istanbul'da bulunanları göstermektedir.

M. Baba Tanman

kapatılmasının üzerinden neredeyse 70 yıl geçmiş olmasına rağmen Sünbül Efendi ile Merkez Efendi başta olmak üzere, istanbul' da gömülü olan Halvetî büyüklerinin, hâlâ halk arasında hatıralarının canlılığını koruması, türbelerinin, özellikle ramazan aylarında ziyaret edilmesi, bu etkinin günümüzde de sürdüğünü kanıtlamaktadır.

Halvetîliğin irşat sisteminde (seyr ü su-lûkunda), derviş tarafından, şeyhin belirlediği adette ve zamanlarda çekilen esma, şeyhin yorumladığı "manalar", (manevi i-

rucusu Abdülahad Nuri(-0 ve Kuşadavî (İbrahimî) kolunun kurucusu Kuşadalı Şeyh İbrahim Efendi (ö. 1845) gibi Halvetî şeyhleri de bulunmaktadır.

Halvetîlerin, Şeyh Cemaleddin Halvetî ile II. Bayezid arasındaki yakınlığı daha sonraki Osmanlı hükümdarlarının hemen hepsi ile sürdürdüğü, diğer taraftan, söz konusu tarikatın her kesimden çok sayıda insanı

kendisine bağlayarak İstanbul' un tasavvufi hayatını ve tarikat folklorunu derinden etkilediği gözlenir. Tekkelerin

Halvetîliğin
Sünbülî kolunu
kuran Şeyh
Yusuf Sinan
Efendi'nin
(Sünbül
Efendi'nin)
türbesi.

M. Baha Tanman, 1990

şaret içerdiği kabul edilen rüyalar) ve yine şeyhin denetiminde gerçekleştirilen halvetler önemli yer tutar. Tarikatın çeşitli kollarında, ayrıntıya ilişkin birtakım farklar gösteren halvet, tekkelerde özellikle bu iş için tasarlanmış ufak boyutlu, penceresiz mekânlarda icra edilmiştir. "Halvethane" demlen bu mekâna, şeyhi tarafından belirli bir törenle dahil edilen "halvetnişin" (halvete giren derviş) 40 gün müddetle, hayvani gıda almaksızın, asgari düzeyde beslenme ve uyku ile devamlı surette zikir ve tefekkürle meşgul olur. Halvethane-den ancak abdest bozmak, abdest tazelemek ve cemaatle vakit namazlarını eda etmek için çıkabilir. Bu çıkışlarda da kesinlikle kimse ile konuşmaz. Bu yüzden, Halvetî tekkeleri ile halvete rağbet eden diğer bazı tarikatların tekkelerine özgü mimari öğelerden olan halvethaneler doğrudan i-badet mekânları ile bağlantılı ve dışarıya kapalıdır. Halvet süresince dervişin nasıl hareket etmesi gerektiği, bünyesinin tahammülüne göre tedricen azaltılan yiyeceğin nelerden oluşacağı, halvete giriş ve çıkıştaki törenler, halvete tanık olunan ve şeyhe nakledilmesi gereken "manevi hallerin" yorumu gibi hususlar tarikat pirle-rince bütün ayrıntıları ile tespit edilmiş, bu konuda çeşitli risaleler kaleme alınmıştır.

Bazı Halvetî şeyhlerinin, ileride gömülecekleri kabirleri hayatta iken halvetha-ne olarak kullandıkları görülmektedir. Halvete girenin ayaklarını uzatıp yalamayacağı boyutlarda tasarlanan halvethaneler genellikle ahşaptan mamul olup bunların hemen hepsi, 1925'ten sonra cami olarak kullanılan tekkelerde, ibadet mekânlarını genişletmek amacıyla yıktırılmıştır.

Halvetîler ile fütüvvet ehli arasında, tarikatın kuruluş aşamasından beri var olan yakınlık, daha sonra, Anadolu fütüvveti-nin (Ahiliğin) 16. yy'ın başlarından itibaren bağımsız kurum niteliğini yitirmesi üzeri-

ne, Halvetîliğin Ahîliğe ilişkin birtakım gelenekleri bünyesinde yaşatması suretiyle 20. yy'a kadar sürdürülmüştür. Nitekim Ahmedî (Yiğitbaşı) kolunun

piri Manisa-Gölmarmaralı Şeyh Ahmed Şemseddin Marmaravî'nin (ö. 1504) aynı zamanda Sa-ruhan bölgesi Ahîlerinin "yiğitbaşısı" olması, bu yüzden "Yiğitbaş Velî" olarak a-nılması dikkati çekmekte, İstanbul-Kara-gümrük'teki Nüreddin Cerrahî Tekkesi' nin(->) son postnişini Şeyh İbrahim Fah-reddin Efendi'nin (Erenden) (ö. 1966), tekkelerin kapatılmasına kadar, Ahi geleneklerim sürdüren loncaların peştemal kuşatma cemiyetlerinde usta namzetlerine bizzat peştemal kuşattığı bilinmektedir.

İstanbul'un tarihinde ileri gelen bazı Halvetî şeyhlerinin üstlenmiş olduğu çok önemli bir rol de, zaman zaman sesini yükselten, toplumun hayat tarzını ve kimliğini değiştirmeyi amaçlayan taassup cereyanlarına karşı koymuş ve tarikatların belkemiğini oluşturduğu geleneksel İslamı başarıyla savunmuş olmalarıdır. 16. yy'ın başlarında musikinin her türlüsüne karşı çıkan, musiki eşliğinde icra edilen bütün tarikat ayinlerini yasaklamak isteyenler, karşılarında vaaz verdiği Ayasofya ve Fatih camilerinde bile halkı coşkuyla "devrana" kaldıran ve bu hususta *Risale-i Sünbül derHakk-ı Zikr u Devran* adındaki risaleyi kaleme alan Sünbül Efendi'yi bulmuşlardır. 17. yy'da, işi daha da ileri götürerek, "bid'at" olduğu (Hz. Muhammed döneminde olmadığı) gerekçesiyle minarelerin dahi yıkılmasını isteyen "Kadıza-deliler" ile de "Sivasîler" denilen Halvetî şeyhleri mücadele etmiştir (bak. Kadıza-deliler-Sivasîler).

Bibi. Yusuf Sinan, *Tezkire-i Halvetiyye*, Süleymaniye Ktp, Es'ad Efendi, no. 1372; Cemaleddin Hulvî, *Lemezât*, Millet Ktp, Ali Emiri, *Şer'iye*, no. 1100; Lâmiî, *Nefehât*; Mecdî, *Ha-daikü's-Şakaik*; Haririzade, *Tıbyân*; *Tarîkat-nâme-i Pîrân ve Meşâyih-i Tarîkat-ı Âliyye-i*

Halvetiyye, ist., 1290; Vicdanî, *Tomar-Halveti-ye*; Şeyh Mehmed Şemseddin el-Sağır fî Tari-kat-ı Ahmediyye-i Halvetiyye, *el-Cevherü'l-Simînfî Adâb-ı Meşâyih ve'l-Müridîn*, ist., 1314; Vassaf, *Sefine*-, T. Yazıcı, "Fetih'ten Sonra istanbul' da ilk Halvetî Şeyhleri: Çelebi Muhammed Cemaleddin, Sünbül Sinan ve Merkez Efendi", *istanbul Enstitüsü Dergisi*, II (1956), 87-113; Okan, *istanbul Evliyalari*, 31-55, 226-233; J. S. Trimingham, *The Sufi Orders in islam*, Oxford, 1971, s. 74-79; N. Araz, *Anadolu Evliyalari*, ist., 1972, s. 56-61, 262-275, 292-301, 432-436; H. Küçük, *Tarikatlar*, ist., 1976, s. 98-102; S. Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, İst., 1981, s. 236-253; R. Serin, *islam Tasavvufunda Halvetilik ve Halvetiler*, ist., 1984; M. Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, İst., 1985, s. 288-289.

M. BAHA TANMAN

HAMALLAR

Motorlu araçların ortaya çıkmasından önce şehir içindeki bütün yükleme, boşaltma ve taşıma işleri hamallar tarafından yapıldı. Hamalların bir bölümü bu işi meslek edinmiş kişilerdi. Çoğunluğu ise Anadolu'dan İstanbul'a

para biriktirmek gayesiyle gelir ve geçici olarak bu işi yaparlardı.

Hamallar meslektaşlarıyla birlikte loncalara ait yerlerde yaşarlardı. Loncalar, odalara bölünür, her odanın başında bir hamalbaşı bulunurdu. Bu yerlerin kiralari ve üyelik aidatları loncalar tarafından doğrudan doğruya yevmiyelerinden kesilirdi. Meslek, babadan oğula geçerdi. Kurallara uymayanlar, loncadan ihraç edilirdi. Birçoğu, dürüstlük içinde mesleklerini icra e-derler, en kıymetli mallar, tereddütsüz olarak kendilerine teslim edilirdi.

Hamalların pazarlarda sebze, meyve taşıyanlarına küfeci denirdi. Hanlarda, iskele ve limanlardaki hamallar ise "arkalık" adı verilen meşinden yapılmış içi samanla dolu semerleriyle yük taşırlardı. Büyük fiçılar, sırikla taşınır, bu tip yük taşıyan

Preziosi'den bir hamal tiplemesi, 19. yy. A. Preziosi, *Stanboul Souvenir d'Orient*, Paris, 1865 *Galeri Alfa*

HAMAM CAMÖ

536

537

HAMAMLAR

hamallara, sırık hamalı denirdi. Sırık hamalları genellikle dört kişi olur, dışbudak ağacından yapılmış uzun sırıkları omuzlarına alarak, kısa, çabuk adımlarla yüklerini dengeleyerek yürürlerdi. Yükün ağırlığı fazlaysa dört hamal, çapraz olarak iki sırıkla ve ikisi önde, ikisi arkada olmak üzere yükü omuzlarına alır götürürlerdi. Şayet bu dört hamaldan biri, ritimli yürüyüşü bozup, hesapsız bir adım atarsa, a-ğırlık diğer arkadaşının üzerine binerek sakatlanmasına sebep olurdu.

Hamallar, kalabalık yerlerde yolu açmak için "varda" diye bağırırlardı. Bu sesi duyan halk, hemen kenara çekilir, çekilmeyenler ise büyük tehlikeyi göze almış sayılırdı. Beyoğlu'nda gayrimüslim hanımların tahtirevanlarını taşıyan kimselere de hamal denirdi. Eski istanbul'da 8.000'in üzerinde hamal bulunmaktaydı.

Evliya Çelebi, *Seyahatname*'de İç ve Dış Bedesten hamallarından söz eder. Bedestenin içinde çalışan hamallar, 300 nefer olup, pirleri Peygam Ali'dir. Bedestenin dört zincirli kapısından içeri girmezler. Her gece esnafın sandık ve eşyalarını toplayıp bedestenin taşra mahzenlerine yangın korkusundan istif ederlerdi. Dış Bedesten'de çalışanlar ise 200 nefer olup elleri berathlı değildi. Ancak hepsinin kefilı vardı:

1587'de istanbul kadısına gönderilen bir fermenda sakat hayvanlara taşıyabileceğinden fazla yük vuran hamalların bulunduğunu, bu şekilde yük taşınmaması için kendilerine kethüdalar vasıtasıyla tenbih edilmesi gerektiği bildirilmektedir. Bazı hamalların da mesafelere göre ücreti tayin edilen tarifeye uymadıkları bu şekilde hareket

edenlerin tespit edilerek cezalandırılmalarının sağlanması söylenilmek-tedir.

1735'teki fermanla ise müşterilerin eşyasının taşınırken zarara uğratılmaması, zarara uğrayan eşyaların, bölük başları tarafından ödenmesi emredilmektedir. Ayrıca hamallar, şehirde yangın çıktığı zaman yangın yerine gidip malların kurtarılmasına da yardım ederlerdi.

Her zaman önemli bir ticari merkez olma özelliğini koruyan İstanbul'da hamallar için de büyük iş hacmi vardı. Bu yüzden hamallar en iyi örgütlenmiş esnaftı. Gedik usulünün kaldırılmasından sonra da bu özelliklerini korudular (bak. gedikler). Bugün de hallerde ve Eminönü merkezi iş alanında hamallar bölük denilen gay-rıresmi örgütlenmelerini sürdürmektedirler.

Bibi. Ahmed Rasim, *Şehir Mektupları*, ist., 1328, s. 234, II, s. 166; (Altınay), *Onaltıncı Asırda*, 66; (Altınay), *Onikinci Asırda*, 66; S. Ayverdi, *İbrahim Efendi Konağı*, İst., 1982, s. 146; Cemil Cahit, "Hamal", *Yedigün*, no. 631, 8 Nisan 1945; D. de Fontmagne, *Kırım Harbi Sonrasında İstanbul*, ist., 1977, s. 178; Evliya, *Seyahatname*, I, 292-293; Pakalın, *Tarih Deyimleri*, III, 207; R. Schiele-W. Müller-Wiener, *19. Yüzyılda İstanbul Hayatı*, ist., 1988, 68-69; E. Türkcan, "İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre 110 Yıl Önce İstanbul'da Çalışma Hayatı", *TT*, S. 11 (Kasım 1984).

UĞUR GÖKTAŞ

HAMAM CAMÜ

Rumelihisarı, Baltalimanı Hisar Caddesi ile Arpacı Çeşmesi Sokağı'nın kesiştiği köşede yer alır.

Yapının banisi "Pertev" ya da "Pertek" lakabı ile bilinen Türk denizcilerinden Ali Bey'dir. Caminin 1177/1763'te ihya edildiği bilinmektedir. 1937'ye kadar faal durumda olan cami 1937'den 1960'a kadar ibadete kapalı ve harap kalmış, sonra restore edilerek tekrar açılmıştır. Hüseyin Ayvansarayî yapının minberini Bayram Paşa'nın koydurduğunu belirtir. Caminin mihrap duvarı köşesindeki çeşme ise İbrahim Paşa'nın ruhu için bina olunmuştur. 1128/1715 tarihli olan çeşme Rakım Paşa Çeşmesi olarak bilinir. Bayram Paşa, IV. Murad'ın (hd 1623-1640) veziri olduğuna göre, bu cami 1640'tan evvel yapılmış olabilir. Yapı daha sonra 1972'de de birtakım onarımlar geçirmiştir.

Cami, hazire duvarları ile çevrili bir avlu içinde yer alır. Batısında mezarlık vardır. Duvarın üzerindeki kitabede "Ali Pertek Camii Şerifi, yapılış tarihi 1712" yazmaktadır. Cami moloz taş ve tuğla ile inşa edilmiştir. Kuzey giriş cephesinde kapı tanı ortada yer alır. Son cemaat yeri sağlı sollu birer taş set halinde bulunmaktadır. Üzeri ahşap sundurma ile örtülüdür. Sundurmayı, her iki tarafta dörderden sekiz ahşap direk taşır. Yapının cümle kapısı, dikdörtgen olup üzeri yuvarlak kemerle

yapılmıştır. Yapının ana mekânına girildiğinde sağda ve solda müezzin mahfilleri vardır. Sağdaki mahfil camekânla kapatılarak imam odası haline getirilmiştir. Caminin kuzey, doğu ve batı duvarları iki kat halindedir. Üç cephede de aynı düzenleme görülmektedir. Cephenin alt bölümünde 2 tane, üstte 3 tane derin niş şeklinde açılmış olan dikdörtgen üzeri sivri kemerle son bulan pencereyle aydınlatma sağlanmıştır. Güneyde ise mihrap, ortada yuvarlak niş şeklindedir. Mihrabın sağında ve solunda birerden 2 tane pencere a-

Hamam Camii'nin güneybatıdan görünümü.

Yavuz Çelenk, 1994

çılmıştır. Bunlarda da aynı özellik görülmektedir. Minberi ve vaaz kürsüsü ahşaptır. Yapıda doğu ve batı cephelerinde alt bölümdeki iki pencerenin arasına dikdörtgen şeklinde niş açılıp, dolap olarak kullanılmaktadır. Bunun aynısı kuzey cephesinde, sol tarafta görülür. Soldaki müezzin mahfilinden yukarı kadınlar mahfiline çıkılır. Kadınlar mahfili ana mekânda, düz balkon çıkması şeklindedir. Burası kuzey cephesinin üst bölümünde açılmış olan üç pencere ile aydınlatılır. Mahfili alt katta 8 tane ahşap direk taşır. Direklerin arasında ahşap süslemeler vardır. Yapının tavanı ahşap ve düzdür. Kadınlar mahfilinin altı (müezzin mahfilinin tavanı) ahşap çubuklarla karelere ayrılmıştır. Yapının içinde süsleme olarak bir şey görülmemektedir. Üst bölümdeki pencerelerin içleri alçı ile bitkisel ve geometrik şekiller verilip içleri sarı, mavi, yeşil, kırmızı renkli vitray yapılmıştır. Caminin minaresinin kare kaidesi ve pabuç kısmı düzgün kesme taştan olup, bilezikten sonra tuğla ile yapılmış olan yivli gövde ile devam eder. Tek şerefeli olup konik külah ile son bulur.

Yapının üzeri dört meyilli kiremit çatı ile örtülüdür. Çatının etrafını iki sıra testere dişli saçak çevirir. Caminin güney ve kuzey cephesi arasında kot farkı vardır. Güney ve batı cephesinde yapıyı dıştan i-kiye ayıran bir şerit görülmektedir. Yapıdaki pencere alınlıkları, sivri kemerli ve tuğladandır. Alttaki pencereler demir parmaklıklıdır. **Bibi. Öz,** *istanbul Camileri*, II, 29.

N. ESRA DİŞÖREN

hamam gelenekler!

Osmanlı döneminde İstanbul'un her semtinde kimi suyu, kimi temizliği ve ferahlığı, kimi ana (müşteriyi yıkayan kadın) ve natırlarının ustalığıyla ün salmış birçok hamam vardı.

Saraylarda, konaklarda ve evlerdeki ö-zel hamamlar dışındakiler herkese açıktı ve halk hamamı, çarşı hamamı gibi adlarla anılırdı.

Hamamların çoğu kadın ve erkeklere ait olmak üzere çifte hamam şeklindeydi. Kadınlar kısmının kapısı erkekler kısmının kapısından görülmeyecek şekilde ve yan sokağa açılırdı. Tek hamamlarda da kapıya asılan

renkli havludan kadın veya erkek saati olduğu anlaşıldı.

16. yy'da kadınlar yirmi kişilik gruplar halinde hamama gidip birbirlerini yıkarlardı. Topluca sabahın erken saatinde gidilen hamamdan, akşam yemeğine dönülürdü. Halayıklardan biri başının üzerinde, içinde uzun pamuklu gömlek, beyaz gömlekler, temiz çoraplar, havlular bulunan bakır kap taşırdı. Kabin üzeri i-pek ve sırma yapraklar işlenmiş örtüyle örtülürdü. Kimi kadınlar öğle yemeklerini de beraberinde götürürlerdi.

Erkekler hamamda soyunduktan sonra üstlerinden çıkardıklarını katlayarak üzerine sarık ya da başlıklarını koyar, bunlara bakıcı tutarlardı. Hamamda peştamalsız

dolaşılmazdı. Yıkanma tamamlandıktan sonra hizmet edenlere bahşiş verilirdi.

Eski İstanbul'da kadınlar hamamı bir eğlence yeri idi. Kadınların yaz-kış bütün eğlenceleri on-on beş günde bir gittikleri hamamdı. Yakın tanıdıklar birkaç gün önceden sözleşir, hamam günü tayin edilir, evlerde zeytinyağlı dolmalar, börekler, turşular, şerbetler ile hamam bohçaları hazırlanırdı. Her birinin içine ipekli fi-ta, Bursa işi peştamal, havlular, lif, kese, yemeni, kına, rastık, ayna, tarak, sabun, hamam taşı, bir başka bohçaya ise çamaşırlar konurdu. Nalınlar ise eve götürülüp getirilmez, ana kadına teslim edilirdi. Bohçalar halayığa veya ayvaza verilerek hamama gönderilirdi. Hanımların temizliği, tertibi, varlık dereceleri yabancılara hamamda gösterilebildiği için hamam bohçalarına, çamaşırlara, hamam takımlarına önem verilirdi.

Ayvazı veya halayığı tanıyan usta hanımlar için soyunma yeri ile hamamın i-çinde halvet hazırlatırdı. Her ailenin natırı ve ana kadını olurdu. Yıkanma işi tamamlanınca öğle vakti göbektaşu üzerinde hamama birlikte giden kadınlar, çocuklar yemek yerlerdi.

Hamama yıkanmak, vakit geçirmek a-macıyla gidildiği gibi kırk hamamına, gelin hamamına da gidilirdi. Gelin hamamı düğünden iki gün önce salı günü yapıldı. Bu hamama damat tarafının bütün kadın akrabası ve hatırı sayılır tanıdıkları davet edilirdi. Kız hamama davetlilerden önce gider gelenleri karşılar, ikramda bulunurdu. Gelecekler tamamlanınca, içeriye sıcaklığa girmeden önce dış avluda soğuklukta toplanılır, kızın başına bir çarşaf tutulur, avlu tavaf ettirildikten sonra birlikte içeriye girilirdi. Burada türküler

Zonaro'nun
kadınlar
hamamını
konu alan bir
resmi, 19. yy
(sol) ile E.
Raczynski'nin

*Malerische
Provinzen des
Osmanischen
Reichs (1824)*
adlı kitabında
yer alan
erkekler
hamamından
bir görünümün
betimlendiği
gravür.

Ara Güler fotoğraf arşivi (sol), Galeri Alfa

eşliğinde gelin yıkanır. Gelin yıkandıktan sonra göbektaşının etrafında üç kere dolaştırılır, kurnanın içine elmaslar, çil paralar, çöreotu, üzerlik atılarak altın veya gümüş taslarla üç tas su dökülürdü. Sonra gelinin başına para saçılır, bu paralar kızlar tarafından uğur getirmesi için çeyiz sandıklarında saklanırdı. Törenden sonra geline şerbet içirilir, türküler söylenir, çengilere para yapıştırılarak hamam tamamlanırdı.

Lohusa hamamı da denilen kırk hamamı çarşı hamamında yapılırdı. Kırk hamamı da bir eğlence vesilesiydi. Çocuğun doğduğunun kırkıncı günü ebe, akrabalar, komşular hamama davet edilirdi. Hamamda çengiler oynar, çalgılar çalınır, misafirlere helva, dolma, turşu, şerbet, kahve ikram edilirdi. Lohusa sırmalı havlulara sarılır, ipekli peştamal kuşanır, sedefli gümüşlü nalınlar giyer, bir koluna hamamcı, bir koluna hamam ustası girer önde gümüş buhurdanlıkta ödağacı yakılarak ağır ezgi eşliğinde hamamın soğukluğunda misafirlerin önünde dolaştırılırdı. Sonra çengilerin oyunu eşliğinde sıcaklığa gidilirdi. Lohusa yıkandıktan sonra ebe, belini geniş bir kuşakla sıkarak hamamdan çıkacağı sırada da sağ elini kırk defa içine batırarak kırkladığı bir tas suyu lohu-sanın başından dökerdi.

Lohusadan sonra ebe çocuğu kundağından çıkarıp, üzerine şal örterek sıcaklığa götürürdü. Çocuk yıkandıktan sonra bir tas içindeki taze ördek yumurtası vücuduna sürülürdü. Ebe rubiye altınım kurnanın musluğundan akan suya çarpa çarpa üç ihlas, bir fatiha okur bu su ile çocuk kırklamrdı.

Hamamlar bir şifa kaynağı olarak da kabul edilmekteydi. Özellikle bazı yatır-

ların bulunduğu semtlerdeki hamamların sultan şifalı sayılır ve çeşitli hastalıklara iyi geldiğine inanıldığı için bu hamamlara rağbet edilirdi. Süleymaniye'deki Dökmeci-ler Hamamı(->) sarılık hastalığına

tutulanların şifa yeri idi. Bu hastalığı olanlar, içi okunmuş bakır taslarla suyunu içer ve yıkanırldı. İçine demir levhalar, iğne gibi madenler konulmuş yazdı taslar okunur, bir süre sonra su sararırsa hastanın sarılığının bu suya geçeceğine inanılırdı. Hastaya bu sudan bir yudum içirilir ve başından dökülürdü.

Bibi. K. A. Aru, *Türk Hamamları Etüdü*, ist., 1949; M. Alp, "Eski İstanbul Hamamları ve Gezmeleri", *TFA*, 179; M. And, "Türk Hamamının Kültürümüzde ve Sanatımızda Yeri ve Önemi", *Ulusal Kültür*, S. 5 (1979); S. Y. Ataman, "İstanbul Folkloru", *Sivas Folkloru*, S. 63; Musahipzade, *İstanbul Yaşayışı*; S. Eyice, "Türk Hamamları ve Beyazıd Hamamı", *Türk Yurdu*, S. 244 (1955); S. Eyice, "İznik'te Büyük Hamam ve Osmanlı Devri Hamamları Hakkında Bir Deneme", *TD*, S. 15 (1960); E. E. Talu, "Eski İstanbul'da Kadın Hamamları", *Resimli Tarih Mecmuası*, S. 5 (1950); A. S. Ünver, "İstanbul Yedinci Tepe Hamamlarına Dair Bazı Notlar", *VD*, II (1942).

MELTEM CİNGÖZ

HAMAMLAR

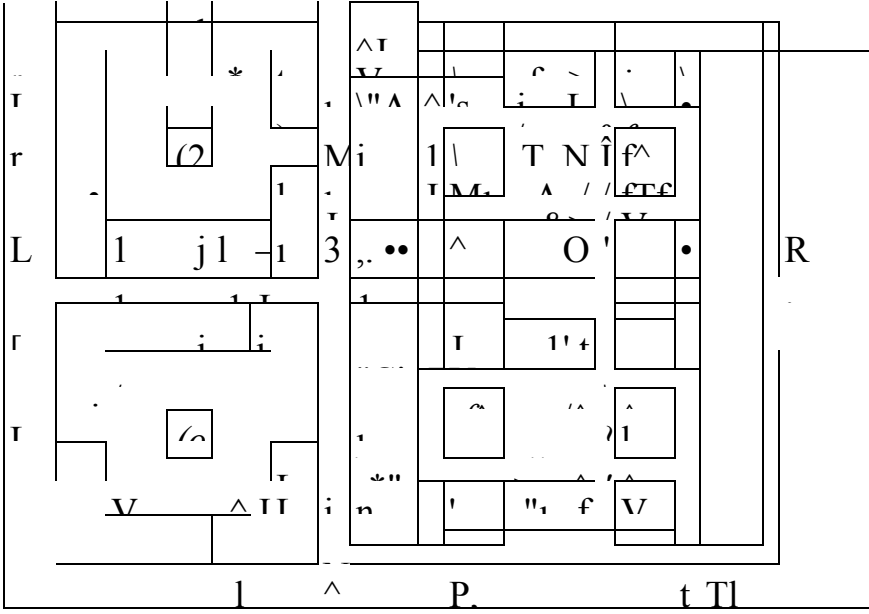
İstanbul'un günlük yaşamında hamamların Roma ve Bizans dönemlerinden beri büyük bir önemi vardır. İstanbul'daki Bizans dönemi hamamlarından günümüze kadar gelebilen bir örnek bilmiyoruz. Eski kaynaklar pek çok Bizans hamamının adlarını verir. IX. bölgede Anastasius, I. bölgede Arkadios, VII. bölgede, Ayia Aman-tasia Kilisesi karşısında Dagisteos, X. bölgede Constantinus hamamları bunlardan başlıcalarıdır. II. bölgede Hippodrom'a komşu (şimdiki Sultanahmet Meydanı do-

HAMAMLAR

535

539

HAMAMLAR

laylarında) Zeuxippos Hamamı en büyük ve en muhteşem hamam olup Roma imparatoru Septimius Severus (hd 193-211) tarafından yaptırılmış, Constantinus (hd 324-337) tamamlamıştı. Burada pek çok sayıda heykel de bulunuyordu. Son yıllarda Şehzadebaşı'nda Kalenderhane Camii yanında yapılan kazılarda bir hamama ait olduğu sanılan bazı temel kalıntıları bulunmuştur. Türk dönemi hamamlarından Küçük Ayasofya Camii yakınında Çardaklı Hamam ile Vefa'daki bugün izi kalmayan Koğacılar Hamamı'nın kısmen de olsa bir Bizans hamamından faydalanmak suretiyle Osmanlı hamam mimarisine uydurularak ihya edilmiş oldukları anlaşılmaktadır, İstanbul'da, Osmanlı döneminde çok sayıda hamam inşa edilmesinin iki sebebi vardır. Bunlardan biri hamamların iyi gelir getirmeleri nedeniyle hayır amacıyla yapılmış binalara gelir kaynağı olarak vakfedilmeleridir. Diğer sebep ise hamamların ait oldukları yapı manzumesinin merkezi konumundaki camiye cemaat çekme bakımından da faydalı olmalarıdır. Birçok büyük külliye'nin, kendilerine ait birer hamamları olduğu (Fatih, Süleymaniye, Bayezid, Yeni Cami vb) gibi, bazı daha küçük manzumelerinin de hamamları vardır (Mahmud Paşa, Murad Paşa, Küçük Ayasofya vb). Diğer taraftan birçok vakıf sahibi, kurdukları hayır eserlerine gelir sağlamak için, şehrin başka yerlerinde hattâ başka şehir ve kasabalarda da hamam yaptırtmışlardır (Barbaros Hayreddin Paşa'nın Zeyrek'teki Çinili Hamam'ı, Haseki Hürrem Sultan'ın Ayasofya önündeki hamamı gibi). Kolayca özel mülkiyete geçen bu tesisler gelir getirdikleri müddetçe kullanılmışlar ve gelir getirici özellikleri zayıfladıkça ortadan kaldırılmışlardır. Osmanlı mimarisinin en zengin alanlarından biri olan hamamlardan birçoğunun bu sebeple kaybedildiği bilinmektedir.

Osmanlı döneminde hamamlar çok kârlı kuruluşlar oldukları için sayıları şehrin her yerinde büyük bir hızla artmış ve bu da büyük ölçüde su harcanmasına, özellikle de inanılmaz miktarda odun tüketilmesine yol açmıştır. Daha 18. yy'da hamam sayısının artışı sınırlayabilmek için

çeşitli önlemler getirilmiştir. Evliya Çelebi, kendi çağında, İstanbul'da 151 hamam bulunduğunu, kendisi Mısır-Sudan seyahatini yaparken, 17 hamam daha inşa olduğunu belirtmektedir.

Ciddi ve derin bir çalışma ile İstanbul hamamlarının tam sayısı araştırılmış değildir. Osmanlı Devleti'nin başşehirinde Türk yaşamında önemli yeri olan hamamların tamamının bilinmesi, bunlardan sağlam, işler durumda, harap veya yok olanların tam tespitlerinin yapılması, şehrin sosyal yapısını tanımak için gereklidir. Reşat Ekrem Koçu, İstanbul hamamlarına dair zengin malzeme ile dolu bir not arşivi toplamış, hattâ bunu konferans halinde de anlatmıştı. Ölümünden sonra bu notların ne olduğu maalesef bilinmez. Şi-nasi Akbatu'da da İstanbul hamamları hakkında toplanmış zengin bir arşiv vardır.

Bugün turistik
olarak
kullanılan
İstanbul'un
en eski
hamamlarından
Cağaloğlu
Hamamı'nın
sıcaklık (üstte)
ve Galatasaray
Hamamı'nın
soğukluk
bölümlerinden
görünümler.
Ara Güler (üst),
Ahmet Kuzik,
1994

Bunun, benzerleri gibi yok olmadan yayımlanması beklenir.

İstanbul hamamları genellikle çifte hamam olarak yapılmışlardır. Yarıları erkeklere, yarıları kadınlara ayrılan çifte hamamların bir özellikleri de pek nadir haller dışında hiçbir zaman iki ayrı kısmının kapılarının aynı cadde veya sokağa açılmamağıdır. Tek hamamlar pek azdır. Bazı özel hamamlar da, zamanla bağlı bulundukları kuruluş veya özel mülkün ortadan kalkması ile ticari hamamlar haline gelmişlerdir. Bunun en iyi örneği Şehzadebaşı'nda bugün Acemoğlu Hamamı denilen Acemioğlanlar Hamamı'dır. Aslında bu küçük bina buradaki Eski

Odalar yeniçeri kışlasının bir parçası olan Acemioğlanlar Kışlası'nın hamamı iken, kışlalar kaldırıldıktan sonra muhafaza edilerek, günümüze kadar çalışır bir halde kalmıştır. Vezneciler Hamamı'nın da aslında bir konak hamamı iken, sonraları halka açık bir hamam haline getirildiğine ihtimal verilebilir. Çifte hamamların iki parçasının birbirlerine bağlanış biçimleri çok çeşitli şekiller göstermektedir. Hamamları inşa eden mimarlar bu konuda değişik denemeler yapmışlar ve bazen arsanın duru-

mundan ileri gelen zorunlulukların da etkisi altında kalarak, son derece başarılı uygulamalar yaratmışlardır. Burada önemli husus, hamamın iyi ısınmasıdır. Bunun için iki kısmın toplu bir kitle halinde birleştirilmesine özen gösterilmiştir. Mimar Sinan'ın Ayasofya önündeki Haseki Hamamı, uç uca birleştirilmiş iki bölümü yüzünden iyi ısınmayan bir hamam olarak tanınmıştır. Hamamların birçoğunda büyük bir kubbeli mekân halinde olan ve camekân denilen soyunma yerlerinin kagir olarak yapıldığı görülür (Bayezid, Mahmud Paşa, Ayasofya vb). Ama bu kısım birçok durumda ahşaptan yapılmakta ve bu yüzden de sık sık tamir ve değişiklik geçirmektedir. Eski hamamlar, çeşitli sebeplerle yıkılmak istenildiğinde, camekân kısmının orijinal halini kaybetmiş olması yıkım gerekçesi olarak gösterilmektedir. Bugün en ufak izi kalmayan Fındıklı Hamamı'nın, soyunma yeri ahşaptan olmakla beraber, 18-19. yy'ların sivil mimarisi karakterinde de çok güzel bir eklenti idi. Osmanlı hamamlarının mimari özellikleri ve değişik örnekleri bu camekân kısmında değil, çifte hamamların iki parçasının birbirine bağlanışında ve bilhassa sı-

caklık denilen esas yıkanma mekânında ortaya çıktığından, camekânın orijinalliğini kaybetmiş olması sebebiyle hamam yıkmak doğru bir tutum değildir.

Sıcaklık denilen mekânlar ortada bir göbektaşı ve etrafında halvet hücreleri ile pek güzel mimari düzenlere sahiptir ve değişik şekiller göstermektedir. Bu düzenlerden biri doğrudan doğruya çok eski Türk mimarisinden ilham alınan ve başta medreseler olmak üzere ev mimarisinde de kullanılan klasik "dört eyvan" düzenidir. Diğer bir plan biçimi ise, yuvarlak sıcaklık mekânının çepeçevre duvarlarında hücreler açılmasıdır. Bu biçim daha çok kaplıcalarda kullanılmış ve Anadolu'daki Roma dönemi kaplıca ve hamamlarından esinlenilerek, Osmanlı sanatına girmiştir. Bazı hamamlarda, bu iki esas düzenin dışında, daha farklı şekillerin de kullanıldığı görülür.

Bu hususta ilk tipoloji denemesi bu satırların yazarı tarafından yapılarak Osmanlı dönemi Türk mimarisinde başlıca 6 örnek tespit edilmiştir. Bunlar şu surette özetlenebilir:

A tipi: Dört eyvanlı ve köşelerde hücreleri olan tip. Bunda bazen hücre sayısı 3'e, 2'ye hattâ 1'e indirilir.

B tipi: Göbektaşı mekânı çepeçevre nişlerle "yıldızvari" açılır.

C tipi: Ortadaki göbektaşı mekânını üç taraftan kubbeli hücreler sarar.

D tipi: Dikdörtgen sıcaklığı, iki payeye veya destek altı eşit bölüme ayrılır.

E tipi: Küçük kubbeli sıcaklığa açılan yan yana iki halvet biçimindedir.

F tipi: Sıcaklık kare biçimde olup kubbeli dört eşit bölüme ayrılmıştır.

istanbul'da yukarıda belirtilen tipolojiye göre şu hamamları sınıflandırmak mümkündür:

A tipi: Bayezid Hamamı, Edirnekapı Hamamı, Langa Hamamı, Çinili Hamam, Murad Paşa Hamamı, Ayakapı Hamamı, Çukur Hamam. Çemberlitaş ve Cağaloğlu hamamları bu tipin çeşitlemeleridir.

B tipi: Çardaklı Hamam, Kılıç Ali Paşa Hamamı, Mahmud Paşa Hamamı, Tah-takale Hamamı (erkekler kısmı), Vefa-Koğacılar Hamamı, Ayasofya Haseki Hamamı.

C tipi: Tahtakale Hamamı (kadınlar kısmı), Beyoğlu'nda Bahçeli Hamamı.

D tipi: Yeni Cami yanında Haseki Hamamı.

E tipi: Çukurçeşme Hamamı, İbrahim Paşa Hamamı, Ahmed Ağa Hamamı, Ba-lat Hamamı.

F tipi: Bu tipin istanbul'da örneğine rastlanmamıştır.

istanbul hamamlarının, yalnız surlar içinde kalanları kapsayan 1304/1886-87 tarihli bir listesinde 75 hamamın adları ile bulundukları semtler gösterilmiştir, istanbul hamamları için 1952'de de N. Köseoğlu bir liste yapmıştır. Bazı yanlışları bulunan bu listeye göre şehrin içinde daha önce şu hamamlar vardı: Şehzadebaşı'nda İbrahim Paşa (1943'te yıktırıldı), Ayasofya civarında Açmamam, Edirneka-pı'da Edirnekapı (veya Merdivenli), Sultan

A tipi hamam planı: Edirnekapı Hamamı Glück, *Bademden* yararlanılarak çizilmiştir.

Ahmed Camii arkasında Arasta (yıktırıldı), Samatya'da Ağa, Akbıyık'ta Akbıyık, Aksaray'da Aksaray (yıktırıldı, 1956), Ketenciler'de Alaca, Langa'da İmrahor (yıktırıldı), Ayasofya Meydanı'nda Haseki, Ayvansaray'da Lonca veya Ayvansaray, Vefa'da Büyük Koğacılar, Eminönü'nde Tahtakale, Balat'ta Tâhtaminare, Aksaray'da Tevekkül, Cerrahpaşa'da Cerrahpaşa (yıktırıldı), Fatih'te Çukur (yıktırıldı), Horhor' da Çelebi Mehmed Ağa (yıktırıldı), Zeyrek'te Çinili (veya Barbaros Hayreddin Paşa), Yedikule'de Hacı Evhad, Zeyrek'te Hacı Kadın, Samatya'da Hacı Kadın, Sul-tanhamam'da Sultan (veya Hacı Küçük), Musalla'da Havuzlu, Cibali'de Havuzlu, Soğukçeşme'de Hasahır (yıktırıldı), Yenibahçe'de Haseki Sultan (yıktırıldı), Eğrikapı'da Hançerli, Aksaray'da Horhor, Sirkeci'de Hoca Paşa, Haseki'de Davud Paşa, Süleymaniye'de Dökmeciler, Davud Paşa İskelesi'nde Davud Paşa, Karagümrük'te Zincirlikuyu (yıktırıldı), Yenibahçe'de Saray (veya Lutfi Paşa), Sultanahmet'te Şifa, Vilayet yakınında Şengül, Fatih'te Sarı-güzel (yıktırıldı), Kumkapı'da Tatlıkuyu (yıktırıldı),

Ayvansaray'da Arabacılar (yıkıtıldı'), Şehzadebaşı'nda Acemioğlanlar, Eğrikapı'da ivaz Efendi, Süleymaniye'de Ayşe Kadın (yıkıtıldı), Kadirga Lima-nı'nda Kadirga, Fatih'te Kıztaşı (yıkıtıldı), Koska'da Kızlarağası (yıkıtıldı), Aksaray'da Kasavet (belki Tevekkül Hamamı ile aynıdır), Sultanahmet'te Kurbağa (yıkıtıldı), Kocamustafapaşa'da Koca Mustafa Paşa, Balat'ta Kitap (veya Tihtap, yıkıtıldı), Gedikpaşa'da Gedik Paşa, Cibali' de Küçük Mustafa Paşa, Sirkeci'de Küçük Ağa (veya Demirkapı, yıkıtıldı), Kazancı-lar'da Küçük Pazar, Odabaşı'nda Küçük, Kırkçeşme'de Küçük Koğaoalar (yıkıtıldı), Çarşamba'da Mehmed Ağa, Vezneciler'de Merdivenli (veya Vezneciler), Kumkapı'

da Nişancı, Yenibahçe'de Nakkaş Paşa (yıkıtıldı), Fatih'te Yeni Hamam (yıkıtıldı), Bahçekapı'da Yıldız Dede, Balat'ta Çavuş, Çapa civarında Müftü (yıkıtıldı), Langa'da Yalı (yıkıtıldı), Ayvansaray'da Yalı (yıkıtıldı), Yedikule'de Kule, Topka-pı civarında Macuncu (yıkıtıldı), Unkapanı'nda Azebler (yıkıtıldı), Sofular'da Sofular, Uzunçarşı'da Merdivenli (yıkıtıldı), Si-livrikapı'da İbrahim Paşa (yıkıtıldı), Büyükkarşı civarında Mahmud Paşa, Fatih'te Irgatlar (veya Karaman, yıkıtıldı), Yenika-pı'da Yenikapı (yıkıtıldı), Mercan'da Örücüler, Haydar'da Haydar (yıkıtıldı), Beyazıt'ta Bayezid. Bunlardan başka, N. Kö-seoğlu'nun listesinde yerleri sarıh olarak tespit edilemediği gibi, başka isimli hamamlar ile aynı olup olmadıkları da anlaşılamayan Bayrampaşa, Haseki, Acımus-luk, Köşklü hamamlarının adları verilir. Bu listede, yanında "yıkıtıldı" kaydı bulunmayan hamamlardan da, ortadan kalkmış olanlar vardır. Bunlardan Acımusluk Hamamı'nın kalan kubbesinin bir kısmı 1980'lerin ikinci yarısında yapılan bir işhanının içinde kalmıştır.

Evliya Çelebi istanbul'da ilk inşa edilen hamamın Fatih Sultan Mehmed tarafından yaptırılan Irgat Hamamı olduğunu, bunu "kefere tarz-ı mimarisinden tahvil ile, islam âdabı üzere yapılan Azebler hamamının" izlediğini, üçüncü olarak Vefa Hamamı'nın, Eyüp Hamamı'nın ve nihayet Çukur Hamam'ın yapıldığını bildirir. Fatih vakfiyelerinde de Alaca Hamamı, Azebler Hamamı, Balat Kapısı Hamamı, Çavuşba-şı, Direklice, Mahmud Paşa, Mustafa Paşa, Nişancı Paşa, Kule (Yedikule ?), Sirt, Sinan Paşa, Taht-ı kal'a, Yahudiler hamamları gibi hamam adlarına rastlanır. Vefa Hamamı ile Fatih Külliyesi'ne ait bir yapı olan ve Karadeniz Başkurşunlu Medresesi'nin biraz aşağısında bulunduğu saptanan İstan-

HAMAMLAR

540

541

HAMAMLAR

B tipi hamam planı: Ayasofya Haseki Hamamı.

D tipi hamam planı: Haseki Hamamı (solda) ve E tipi hamam planı: İbrahim Paşa Hamamı. Planlar Glück, *Büdet'den* yararlanılarak çizilmiştir.

bul'un en büyük hamamlarından Çukur Hamam hiçbir iz kalmamacasına kaybolmuştur. Ancak Çukur Hamam'ın plan ve kesiti kalmış ve P. Gilles(-0 tarafından 16. yy'da uzunca bir tasviri yapılmıştır. Şehrin en büyük hamamlarından biri olduğu söylenen ve 1832'ye doğru Bizans eseri zannedilerek planı ve kesiti çizilen bu çifte hamamın tamamen bir Osmanlı e-seri olduğu çizimlerinden anlaşılmaktadır.

Vaktiyle Gurlitt tarafından, sarıh yeri ve adı verilmeksizin, sadece Bozdoğan Kemeri civarında kaydı ile neşredilen bir hamam planının Büyük Koğacılar veya daha yakın bir ihtimal ile Küçük Koğacılar Hamamı'na ait olması muhtemeldir. Bugün hiçbir izi olmayan bu tek hamamın sıcaklık kısmında, kaplıcalarda olduğu gibi, Roma mimarisindeki hücre düzeni uygulanmıştı. Bizans dönemine ait yapı ka-

Tahtakale Hamamı'nın planı. (C tipine örnek olarak planın üst yarısında görülen kadınlar kısmı söz konusu edilmektedir.) Glück, *Bâdefden* yararlanılarak çizilmiştir.

imalarından yararlanılarak yapıldığı bilinen tek hamam, Yeni Cami yakınında, Bahçekapı'da bulunan Yıldız Dede Hama-mı'dır. Aslında bir kilise iken, Yıldız Dede tarafından hamam haline getirilmiş, sonra burada kurucusunun adı ile bir de tekke kurulmuştur. Kadın ve erkek kısımları sıcaklıklarında plan bakımından bazı alışılmadık yönleri bulunması ve özellikle de erkekler kısmı sıcaklığının haç biçimindeki şekli nedeniyle şüphe uyandıran bir hamam da Küçük Ayasofya yakınında, 909/1503-04'te, Kapı Ağası Hüseyin Ağa tarafından yaptırılan Çardaklı Hamam'dır. Türk sanat tarihi bakımından değerli başlıca hamamlar olarak, şu örnekleri vermek mümkündür. Bugün var olan hamamlar içinde 871/1466-67 tarihli kitabesine göre en eski hamam Mahmud Paşa Hama-mı'dır. Bu eser aslında bir çifte hamam iken, yarısını kaybetmiştir. Kagir kubbeli, anıtsal bir camekân kısmı ve buna girişi sağlayan kitabeli cümle kapısı bu hamama olağanüstü bir haşmet ve güzellik vermektedir. Anıtsal bir niteliğe sahip ikinci örnek, Bayezid Külliyesi'nin bir parçası olan Bayezid Hamamı'dır. Yanlış olarak, Patrona Hamamı adı ile tanınan Bayezid Hamamı, en eski çifte hamam olarak, bir sanat ve tarih anıtıdır. Bir belgeye göre bu hamam, II. Bayezid'in zevcesi ve I. Selim'in annesi Gülbahar Sultan'ın Trabzon'daki imareti vakıflarındandır. Mimar Sinan, hakkındaki çeşitli tezkirelere göre, saraydaki hamamlardan başka, şehir içinde 16 kadar, Üsküdar, Galata ve Boğaziçi'nde 7 kadar hamam inşa etmiştir. İstanbul'un sıcaklık kısımlarının geniş, yuvarlak mekânları ve eşsiz süslemeleri ile en güzel çifte hamamlarından biri olan Çemberlitaş Hamamı bu tezkirelerden birinde Dikilitaş'ta (Çemberlitaş), Ali Paşa İmareti yakınında, Valide Sultan'ın Çifte Hamam'ı olarak

gösterilmiştir. Böylece diğer tezkirelerde bu-

lunmayan bu hamam, Sinan'ın bir eseri olarak, *ortaya*, çıkmaktadır. Sinan tarafından inşa edilen hamamlardan bir diğeri Edirneİcapı'da I. Süleyman'ın (Kanuni) kızı Mihrimah Sultan'ın camii yanındaki hamamdır. 973/1565'te yapıldığı anlaşılan bu hamam tamamen eş iki kısımdan meydana gelir. Kagir camekân kısımlarının üstlerinin daha önce kubbeli iken, bir depremde yıkıldıktan sonra ahşap çatı ile örtüldüğüne ihtimal verilmektedir. Mimar Sinan tarafından yapılan hamamların en büyüklerinden biri de genellikle Ayasofya Hamamı olarak tanınan Haseki Hür-rem Sultan Hamamı'dır. Ayasofya ile Sultan Ahmed Camii arasındaki alanda bulunan ve iki kısmı uç uca ters olarak düzenlendiğinden, aşırı derecede bir uzunluk kazanan (75 m) bu çifte hamam Ayasof-ya'ya bakan erkekler kısmı girişi bakımından dikkat çekicidir. Taş ve tuğla dizileri ile inşa edildiğinden, cephesi renkli bir ifade kazanmış olan hamamın girişi önünde, camilerde olduğu gibi sütunlu bir re-vak bulunmaktadır. Bu revak 1913 yangınından sonra şimdiki halini almıştır. Çemberlitaş Hamamı'nda olduğu gibi, burada da döşeme renkli mermerlerden çok zengin bir "motife" göre tezyin edilmiştir. Ayasofya Hamamı, kapısı üstündeki Şair Hüdâî'nin tarihine göre, 960/1553'te yapılmıştır. 1956-1957'de tamir edilmiştir. Ayasofya Hamamı'nın bir benzeri de Koska'da Laleli Camii karşısında Kızlarağası Hamamı idi. Kitabesine göre, 1080/1669-70'te Kızlar Ağası Abbas Ağa tarafından yaptırılan bu çifte hamam 1920'den sonra yıktırılmıştır. Mimar Sinan'ın Barbaros Hay-reddin Paşa evkafı olarak Zeyrek'te inşa ettiği Çinili Hamam ise plan bakımından, Edirnekapı Hamamı'nın benzeridir. Burada da soyunma yerleri ahşap çatılıdır. Bu

hamam renkli mermer süslemeleri, güzel şadırvanı ve halvet hücrelerinin üzerlerini kaplayan pek güzel çinileri ile eşsiz bir eserdir. Sinan'ın yaptığı diğer bir hamam da "Yahudiler içinde" denilen semtte bulunuyordu ki, burası sonra Yeni Cami'nin inşa edildiği yerdir. Burada şimdiki Vakıflar Bankası yerinde yakın tarihlere kadar büyük bir hamam mevcuttu. Semt bu hamam nedeniyle Sultanhamam olarak adlandırılmıştır. Hamamın sıcaklık kısmı başka hiçbir hamamda görülmeyen bir şekilde inşa edilmiş ve bu kısmın altı kubbeli ana mekânı iki sütunla bölünmüştü. İstanbul'un özelliği olan hamamlarından biri de Balat Hamamı'dır. Eski Çavuşbaşı Hamamı ile aynı hamam olduğu tahmin edilen bu hamamda, soğukluğun yanında, dar bir koridorla geçilen, başka hiçbir hamamda görülmeyen küçük bir bölüm vardır. Beş basamaklı bir merdivenle çıkılan bu yer *yalnız* Museviler tarafından kullanılmıştır. İstanbul'un mimari bir kimliği olan son büyük hamamı, I. Mahmud tarafından Ayasofya bitişiğinde kurulan kütüphaneye gelir sağlama amacıyla, Yerebatan civarında 1154/1741'de yaptırılan Cağaloğlu Hamamı'dır. Bu büyük çifte hamamın süslemesinde barok üslup açıkça görüldüğü gibi, gerek

soğukluk kısımlarının planında, gerek sıcaklığın düzenlenişinde eski hamam mimarisi geleneğinden çok farklı bir şeklin tatbik olunduğu dikkati çeker.

Artık bu tarihten sonra şehrin içinde kayda değer önemde bir hamamın yapıldığı tespit olunmuyor. Galata, Üsküdar ve Boğaziçi hamamları da aynı durumdadır. Ancak 19. yy'da oluşan mahallelerde, bazı küçük hamamlar inşa olunmuş ise de, bunların dikkate değer özellikleri olup olmadığı araştırılmamıştır.

Şehirdeki konak ve sarayların özel hamamları ise, bu binalar ile birlikte kaybolup gitmiştir. Tam Yerebatan Sarnıcı'nın üstünde bulunan belki Esad Efendi'nin burada olduğu bilinen konağına ait küçük, fakat değerli bir konak hamamının planı Glück tarafından tespit edilmiştir. Ancak bugün bu hamamdan hiçbir iz kalmamıştır. Küçük özel hamamlardan bazı örnekler ancak Boğaziçi'ndeki yalılarının müstemilatı arasında kalabilmiştir. Zarif Mustafa Paşa Yalısı'nın böyle özel mermer nakışlı bir hamamı vardır.

Saray hamamları da yıllar boyunca çeşitli değişiklikler görmüştür. Topkapı Sarayı'nda Mimar Sinan tarafından inşa edilen Hünkâr Hamamı'nın son yıllarda indirilen sıvası altında, tıraş edilmiş zengin tezyinat izleri bulunmuş, fakat bu arada geç devirlere ait renkli ve birkaç kat kalem işi nakışlar da kaybolmuştur. Şimdiki hazine dairesi yerinde bulunan hamam, kitabesinden, Evliya Çelebi tarafından yapılan tasvirinden ve mevcut olan kalıntısından anlaşıldığına göre, sarayın en muhteşem hamamıydı.

Modern yaşamda, genel hamamlara artık gerek duyulmaması üzerine bunlar hızla tahrip edilerek, arsalarına inşaat yapılmasına girişilmiştir. Kurtarılmak istenen bazı önemli yapıların da çarşı haline getirilmesi olumlu karşılanmıştır. Üsküdar'da Mimar Sinan'ın eseri Çarşı Hamamı, Tahtakale'de Fatih döneminin eseri Tahta-kale Hamamı gibi eserler içlerinde büyük değişiklikler yapılarak çarşıya dönüştürülmüş, yine Sinan'ın eseri Samatya Hamamı, soyunma yerleri yerine yapıştırılan modern bir bina ile garip bir şekle sokulmuş, Beyoğlu'nda Bahçeli Hamam ile Emi-nönü'nde Acımusluk Hamamı'nın kubbeli mekânları işhanlarının içinde bırakıla-

HAMDİ

542

543

HAMİDİYE CAMÜ

rak güya korunmuştur. Bazı hamamlar ise bakımsız harabeler halinde (Süleymaniye'de Ayşe Kadın Hamamı, Cibali'de Ayakapısı Hamamı) günden güne yok olmaktadır.

Bibi. Evliya Çelebi, *Seyahatname*, I, 330-334; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi*, I,

122-125; Glück, Bader-, K. A. Âru, *Türk Hamamları Etüdü*, İst., 1949; ISTA, I-VII; N. Köseoğlu, "İstanbul Hamamları", *TTOKBelleteni*, S. 128; S. Ünver, "Cerrah Mehmed Paşa Hamamı Hakkında", *İstanbul Belediye Mecmuası*, (1934); ay, "İstanbul Yedinci Tepe Hamamlarına Dair Notlar", *VD*, II (1942), 245-251; ay, "İstanbul Hamamlarının İstikbali", *Yeni Türk Mecmuası*, S. 84; S. Eyice, "İstanbul'un Ortadan Kalkan Bazı Tarihî Eserleri, II-Kızlarağası Abbas Ağa Hamamı, Çukurçeşme Hamamı", *İÜ Tarih Dergisi*, XXVII (1973), s. 133-178; E. Hakkı Ay-verdî'nin ve Aydın Yüksel'in Fatih ile II. Ba-yezid ve I. Selim dönemlerine ait kitaplarında da, bu dönemlerin hamamları yer alır,

r,- SEMAVÎ EYİCE

HAMDÎ (Akşemseddinzade)

(1449, Göynük [Bolu] - 1503, Göynük) Mutasavvıf, şair.

II. Mehmed (Fatih) dönemi âlimlerinden Akşemseddin'in(-») oğludur. Çok iyi bir tahsil gördü. Musiki, hey'et (astronomi) ve nücûm (astroloji) ile uğraştı. Bursa' da müderris olarak çalıştı. Kayseri'de İbrahim Tennurî'ye intisah etti. Memleketi Göynük'e döndü ve münzevi bir hayat yaşadı. Mezarı Göynük'tedir.

Özellikle mesnevi sahasında başarılı bir şair olan Hamdi'nin *Hamse'sini* oluşturan eserleri içinde en önemlisi *Yusuf u Ze-liba'dtr*. Diğer mesnevileri *Leylâ vüMecnûn*, *Tuhfetü'l-Uşşâk*, *Kıyafetname* ve *Mevlid'dir*. Yazıcıoğlu'nun *Abmediye'sine* nazire olan *Muhammediye'si* (bazılarına göre bu eserin adı *Abmediye'dir*) yanında, kaynaklar *Mecâlisü't-Tefâsir* adlı iki ciltlik tasavvufî bir eserinin olduğunu söylerler.

Hamdi'nin eserlerinde İstanbul, bir taşralı edasıyla ele alınır. *Divan'nd-aki* çeşitli manzumelerde İstanbul'dan özlemle bahsedilir. Mesnevilerinde ise çevre ve tip

tasvirleri, payitaht İstanbul'dan seçilmiş gibidir. Özellikle onun şöhretini borçlu olduğu eseri *Yusuf u Zeliba'da*., kendi duygularını ve hayat şartlarını Şark geleneği içinde İstanbul'la yoğurarak vermiştir. Roman tarzı anlatımında sofıyane temayüllerin canlı biçimde anlatıldığı görülür.

İstanbul Türkçesini güçlü bir sanat te-lakkisiyle kullandığı eserlerinde sık sık 15. yy'ın günlük konuşmalarına, deyimlerine yer vermiş, öz Türkçe kelimeleri başarıyla kullanmıştır. *Mevlid* ise İstanbul Türkçe-sinin kaynakları arasında sayılabilir. Eserleri içinde konu yönünden en orijinal o-lanı İstanbul hayatıyla yakından alakalı olan *Tuhfetü 'l-Uşşâk'ül*. Konusu klasik mesnevilerden uzak ve tercüme yahut tekrar olmayan bu eserde 15. yy İstanbul'unu her yönüyle bulmak mümkündür. Keza *Kıya-fetname'deki* tip tasvirlerine bakarak Osmanlı toplumunun karakter yapısı da örnek motifleriyle birlikte tespit

edilebilir. İSKENDER PALA

HAMDİ (Kavuklu)

(1841 İstanbul - 28 Kasım 1911, İstanbul) Ortaoyunu sanatçısı.

Eyüp'te doğdu. Böcekbaşı Hüseyin Ağa'nın oğludur. Küçük yaşta hem öksüz hem yetim kaldı. Çocukluğunda ortaoyu-nuna heves eden Hamdi, Kavuklu Hacı Bekçi'nin Han Kolu'na çırak olarak girdikten sonra 1873'te ondan pazat (icazet) almıştır. İlk pişekârı Tosun Efendi, sonra da sıra ile Küçük İsmail ile Asım Baba olmuştur. Bir süre Gedikpaşa Tiyatrosu'nda çalışmış ve Kâğıthane'de oynadığı oyun beğenilince Abdülaziz (hd 1861-1876) tarafından saraya alınmışsa da, istediği gibi davranmadığı için 1875'te saraydan ayrılarak Büyük İsmail, Küçük İsmail ve Paçavracı İsmail efendilerle birlikte Zuhuri Kolu'nu kurmuş ve yeniden ortaoyununa dönmüştür.

Kavuklu Hamdi daha önceleri yılın yalnızca birkaç ayında, çoğunlukla da ramazanda oynanan ortaoyununu kapalı yerlerde ve sahnede de oynayabilmek için

Ressam Muazzez'in bir resminde (1954) Kavuklu Hamdi (en solda) bir ortaoyunu sahnesinde, İstanbul Belediyesi Şehir Müzesi *Galeri Alfa*

oyunların metinlerini sahneye uyarlayarak, daha sonra "perdeli ortaoyunu" denilecek olan türü yarattı. Öte yandan kurduğu Hayalhane-i Osmani Kumpanyası'n-da, daha önce Gedikpaşa'da birlikte oynadığı Güllü Agop'un repertuvarındaki kimi oyunları bu kez tuluata çevirerek oynadı. Saray tarafından suflörlü oyun oynama tekeli kendisine on yıllığına verilen Güllü Agop bunu önlemeye çalıştıysa da, Kavuklu Hamdi'nin topluluğu suflörsüz oynadığı için engellenemedi ve böylece ortaya tuluat tiyatrosu çıktı. 1882'de Mehmed Efendi'nin Şehzadebaşı'ndaki tiyatrosunda bir gösteri sırasında localar çökünce bir süre kapalı sahnelerden uzaklaşan Hamdi Efendi, Küçük İsmail'le kurdukları Temaşahane-i Osmani Kumpanyası ile yeniden tuluata döndü. Bu topluluğun *Afife Anjelik* ve *AyyarHamza* oyunlarını oynadıktan sonra dağılmasıyla uzun süre yalnızca ortaoyunuyla ilgilendi. Hamdi bir anlamda, ortaoyunu ile klasik tiyatroyu tuluatta birleştirmişti. Hamdi, *Talihsiz Delikanlı*, *işkilli Memo*, *Cezair*, *Fettan Çelebi*, *Çalma Kapını Çalarlar Kapını* adlı oyunlarını Aksaray, Şehzadebaşı, Ku-ledibi, Küçük Jardin (Pirinççinin Gazinosu) ve Beyoğlu'ndaki Bella Vista gibi değişik yerlerde de sergiledi. 1897'de Ali Rıza Efendi ile yalnızca bir yıl ömürlü olan Meserrethane-i Osmani topluluğunu kuran ve yaşamının son dönemini Eyüp' te kahvecilik yaparak geçiren Kavuklu Hamdi yoksulluk içinde ölmüştür.

Metin And'ın Kavuklu Hamdi'den derlediği *Büyücü Hoca*, *Fotoğrafçı* ve *Eskici Abdi* adlı oyunları *Kavuklu Hamdi'den Üç Ortaoyunu* adıyla yayımlanmış (1962), Cevdet Kudret de *Ortaoyunu* adlı yapıtında gene Hamdi'den

derlenen *Bahçe, Büyücü, Büyücü Hoca, Çivi Baskını. Eskici Abdi, Ferh ad İle Şirin, Fotoğrafçı, Göz-lemeci, Hamam, Kâğıthane Sofası, Kızlar Ağası, Mandıra, Ödüllü, Pazarcılar, Sünnet, Tabir ile Zühre ve Telgrafçımı* oyunlara yer vermiştir. **Bibi.** *Ahmet Fehim Bey'in Hatıraları* (haz. H. K. Alpman), İst., 1977, s. 25-27; M. And, *Geleneksel Türk Tiyatrosu*, Ankara, 1969, s. 236-241; M. And, *Kavuklu Hamdi'den Üç Ortaoyunu*, Ankara, 1962; And, *Osmanlı*, 229-232; And, *Tanzimat*, 144-146, 172-174; S. Y. Ataman, *Dümbüllü ismail Efendi*, ist., 1974 (?) s. 16, 33-34; M. Ertuğrul, *Benden Sonra Tufan Olmasın*, ist., 1989, s. 56; S. Nüzhet (Gerçek), *Türk Temaşası*, ist., 1930 s. 142-144; Gövsa, *Türk Meşhurları*, 216; C. Kudret, *Ortaoyunu I-II*, Ankara, 1973-74, 1994; Ö. Nutku, *Dünya Tiyatrosu Tarihi*, I, ist., 1985, s. 379-384; M. H. Özön-B. Dürder, *Türk Tiyatrosu Ansiklopedisi*, ist., 1967, s. 187, 315-327; N. Tilgen, *Ortaoyunu Üstadı Kavuklu Hamdi*, ist., 1948; N. Türkmen, *Orta Oyunu*, ist., 1971, s. 105-109.

RAŞİT ÇAVAŞ

HAMDULLAH (Şeyh)

(1433, Amasya - 1520, İstanbul) Hattat. Aklâm-ı sitte'de (altı tür yazı) Türk üslubunun yaratıcısıdır. Amasya'da yerleşen Buhara Türklerinden, Şeyh Mustafa Dede' nin oğludur. *Tuhfe-i Hattatın*, Şeyh Hamdullah'ın 840/1436'da doğduğunu söyler

Şeyh Hamdullah'ın Bayezid Camii'ndeki avlu kapısının üstünde yer alan celi yazısı.
Yavuz Çelenk, 1994

ki, bu herhalde yanlış olmalıdır. Zira halen Süleymaniye Kütüphanesi'nde Pertevniyal Sultan Bölümü no. 19'da kayıtlı Kuran'ı 89 yaşında ve başının titrediği bir devrede yazdığını bildirdiğine göre, doğum tarihi 837/1433 olarak kabul edilebilir.

Şeyh Hamdullah, gençliğinde devrin klasik bilgileri yanında güzel yazı yazmayı merak ederek tanınmış hattat Hayreddin Maraşi'den ders aldı. Ayrıca bu sanatkârın hocası Abdullah Sayrafî ile onun da hocası Yakut Musta'sımı'nın yazılarını tetkikten sonra hat sanatında ilerlemeye başladı. Amasya'da iken orada valilik yapan Şehzade Bayezid'in (II. Bayezid) dikkatini çekti ve istikbalin padişahı, ondan güzel yazı öğrenmeye başladı. Şehzade, babası II. Mehmed'in (Fatih) 1481'de ölümü üzerine tahta geçmek üzere Amasya'dan ayrılırken hocasını İstanbul'a davet etti ve ona sarayda hususi bir yer ayırarak alaka ve sevgisini göstermekten geri kalmadı. Böylece hattatın sanat hayatının ikinci ve en önemli devresi başlamış oldu. Yazı yazarken bazen II. Bayezid, onun hokkasını elinde tutmak, arkasını yastıklarla beslemek tevazusunu gösteriyordu. *Gülzar-ı Savab'ın*, bir gün padişahın Şeyh Hamdullah'a "Siz Yakut'un itina ederek yazdığı yazıları görmemişsiniz" dediğini ve hazineden Yakut'un yedi parça yazısını

çıkarıp verdiğini ve "bu tarzdan daha baş-

ka bir üslûp bulunsa iyi olur" dediğini kaydetmesi, herhalde padişaha bir ortaklık payı çıkarmış olmasına bağlanabilir. Hakikatte hattat, daha Amasya'da iken Fatih için iki eser istinsah etmiş ve üslubunu ortaya koymuştu. Böyle olmakla beraber Şeyh Hamdullah'ın en güzel eserlerini İstanbul'a geldikten sonra verdiğinde şüphe yoktur. Padişah, hattata Alemdağ ve Sa-rıgazi'de iki ve ayrıca mührezenleri (yazı yazılacak kâğıtları özel bir şekilde hazırlanıp buruşukluklarını gideren kişiler) için Akbaba Köyü'nü timar olarak vermek suretiyle ihtiyaçlarını karşıladı.

Şeyh Hamdullah'ın hattatlıktan başka hünelerleri de vardı. Amasya'da iken uğraştığı okçuluk sporunu İstanbul'da da sürdürdü. Okmeydam'nda ok çalışmaları yaptığı öğrenilince padişah, orayı ok atıcılara tahsis ve vakfetti. Bu okçular tekkesinde ok atma çalışmaları yapanlar da onu kendilerine "şeyh" seçtiler. Bizce, onun ö-zellikle hattatlar arasında kısaca şeyh olarak anılmasının asıl sebebi, babasının Suh-reverdi tarikatının şeyhlerinden olması ve kendisinin de bu tarikatta şeyhliğe yükselmesinden ileri gelmektedir. Ayrıca, ilk büyük Osmanlı hattatı olması da bu unvanın kendisine verilmesinde rol oynamıştır.

II. Beyazid'in ölümü üzerine 1512'de yerine geçen oğlu I. Selim (Yavuz) seferden sefere koştuğu için Şeyh Hamdullah ile pek ilgilenmedi. Onun tahtta bulunduğu 1512-1520 arasında unutulmuş şeyh, artık iyice ihtiyarlamıştı. Cenaze namazım devrin şeyhülislamı Zenbilli Ali Efendi Ayasofya Camii'nde kıldırıktan sonra Kocaahmet Mezarlığı'nda toprağa verildi. Hattatların bir kısmı "Şeyh Sofası" denen bu yerde gömülmeyi şeref saymışlardır.

Babasına nispetle İbn-i Mustafa Dede veya İbnü's-şeyh diye anılan ve imzalarında isminden sonra hemen daima ikinci adı yani İbnü's-şeyh sözünü kullanan sanatkâr, Osmanlı hattatlarının babası veya öncüsü sayılır. Arap hattatlarının yaptığı gayretler neticesinde güzelleşme yoluna giren ve nihayet Türk asıllı olduğu rivayet edilen son Abbasi halifesi Muştasını' m saray hattatı, Yakut'un elinde oldukça güzellik kazanan aklâm-ı sitte adlı altı çeşit yazı bütün İslam ülkelerince benimsenmişti. Şeyh, Yakut'un (ö. 1298) estetik anlayışına yaptığı katkılarla onun tarzını hayli değiştirdi. Bu yazılara bir Türk karakteri kazandırdı. Bu sayede, beş yüz yıldan fazla hat sanatının merkezi olan Bağdat önemini kaybederek İstanbul, İslam yazısının merkezi haline geldi.

Eserleri çoktur. Kuranlarının sayısı kırk yediye bulur. Bugün bunlardan otuzu tespit edilmiştir. Enam, evrad, ezkâr ve cüzlerinin sayısı bini bulmaktadır. Ayrıca bir çok kıt'a, murakka ve meşki vardır. Celi yani iri yazıyla da meşgul olmuştur. Bunlardan bildiklerimiz şunlardır: Bayezid Camii'nin mihrabı, giriş kapısı, Davud Paşa, Firuz Ağa ile Edirne'deki Bayezid camilerinin kitabeleri, İstanbul'daki Bayezid Camii'nin kitabesiyle avludaki kapıların yazıları ve Edirne Kapısı üstündeki

keli-me-i tevhid (yerinde yoktur).

Etkisi Hafız Osman(->) dönemine kadar süren Şeyh'in en tanınmış öğrencileri şunlardır: Handan Mehmed, Ahmed bin Hoca Yahya (Sibekzade), II. Bayezid, Şehzade Korkud, Ali Alaeddin, Mustafa Dede (oğlu), Şükrullah Halife (damadı), Mah-mud Defteri.

Bibi. Mustafa Ali, *Menâkıb-ı Hünerverân*, ist., 1926, s. 24-25; Suyolcuzade Mehmed Necib, *Devbatü'l-Küttâb*, ist., 1942, s. 8; Nefeszade İbrahim, *Gülzâr-ı Savâb*, ist., 1939, s. 18-19; Mustakimzade, *Tuhfe*, 185-187; *Meşayihnâme-i İslam, yazma*, Süleymaniye Ktp, Pertev Paşa bölümü no. 614, s. 35b-36a; Habib, *Hat ve Hattatân*, ist., 1306, s. 79-81; C. Huart, *Leş Cal-ligraphes et leş Mimaturistes de l'Orient Musul-man*, Paris, 1908, s. 108-112; Melek Celal, *Şeyh Hamdullah*, ist., 1948; S. Ünver, *Amasyalı Hamdullah Efendi ve Tıp Tarihimizdeki Yeri*, ist., 1953, U. Derman, *Türk Hat Sanatı Şaheserleri*, ist., 1982; Rado, *Hattatlar*, 49-54; A. Alparslan, *Ünlü Türk Hattatları*, Ankara, 1992, s. 26-42; M. Serim, *Şeyh Hamdullah*, ist., 1993; U. Derman, *İslam Kültür Mirasında Hat Sanatı*, İst., 1992, s. 191, 192, 193 ve 44, 45, 48, 49, 52 numaralı örnekler.

ALİ ALPARSLAN

HAMİDİYE CAMÜ

Büyükkada'da, Maden Mahallesi'nde, Ada Camii Sokağı'ndadır.

Büyükkada Camii adı ile de anılan yapı 1310/1892'de II. Abdülhamid (hd 1876-1909) tarafından bir set üzerine inşa edilmiştir. Plan şeması boyuna dikdörtgen o-larak gelişen cami iki katlıdır. Kesme kü-feki taşından inşa edilen yapı, cephe düzeni ve mimari ayrıntılarıyla dönemin eklektik zevkini yansıtır. Caminin ikinci katında, mihrap eksenindeki kapısına iki yandan mermer merdivenlerle çıkılır. Dört adet pencereden ışık alan son cemaat yeri, ahşap bir tavanla örtülmüştür. Basık tavan çıtalarla dikdörtgenlere bölünmüş ve göbek bölümüne iki yanında hilal bulunan sekiz kollu bir yıldız yerleştirilmiştir. Son cemaat yerinde duvarlar ve pen-

Hamidiye Camii'nin kuzey cephesinden
görünüm.

Tarkan Okçuoğlu, 1994

HAMİDİYE CAMÜ

544

545

HAMMER,JOSEPH

çere içleri, mavi, sarı ve lacivert renklerin hâkim olduğu kalem işi bezemeyele doldurulmuştur. Söz konusu mekândan sol taraftaki merdivenle

kadınlar mahfiline çıkılır. Mahfil dışarıdan kurşun kaplı bir aynalı tonozla örtülüdür. Tonozun içi mavi zemin üzerine, kalem işi tekniğiyle yapılmış baklava dilimlerinin içine yerleştirilen bitkisel süslemelerle bezelidir. Tavanı kristal avizeler ve kandil askılıkları süsler. Mahfilde dört adet ince yivli demir sütun zeminden tavana uzanır. Mahfilin sol köşesi ise kare bir çıkma şeklinde ileriye uzatılmıştır. Bu çıkma zarif bir sütun ile harim bölümünün zemininden desteklenir. Kareye yakın dikdörtgen planlı harim bölümü, içeriden bağdadi sıvalı, dışarıdan kurşun kaplı ahşap bir kubbeyle örtülüdür. Kare mekânın duvarları ile kubbe eteği a-rasında kalan köşe üçgenleri kalem işleri ile süslü tavan birimleri ile örtülmüştür. Kubbenin merkezindeki yuvarlak göbeğin içine, siyah zemin üzerine altın yıldızla (zerendud tekniğiyle) ve istifli sülüsle ihlas suresi yazılmıştır. Kubbenin geri kalan yüzeyi şeritlerle on iki dilime ayrılmış, dilimlerin içleri klasik üslupta, salbekli şemselerle süslenmiştir. Kalem işi bezemeli duvarlar çerçevelere bölünmüş, çerçevelerin içlerine büyük boyutlarda, uçlarına salbekli şemseler yerleştirilmiştir. Harim bölümü, iki kat boyunca açılan geniş dikdörtgen pencerelerden bol ışık alır. iki taraftan pilastrlarla sınırlanan mihrap dışarıya silindir şeklinde bir çıkıntı yapar.

Yapının cepheleri dörder kalın pilastr ile üçe bölünmüş ve her kata üçer pencere açılmıştır. Camiyi profilli bir saçak kuşatır. Çifte merdivenin arasından bir kapıyla zemin katına girilir. Bu mekânın 1960'lı yıllara kadar dini eğitime tahsis edildiği daha sonra meşruta olarak veya cuma günleri cemaate açılarak farklı işlevlerde kullanıldığı anlaşılmaktadır. Alt kat ve son cemaat yerine açılan kapı günümüzde ce-makânla kapatılmıştır.

Caminin kuzeybatısındaki ince uzun minare, prizmatik bir kaide ile yapı kitlesine bağlanır. Girişi dışarıya açılmaktadır. Silindir biçimindeki gövdesinin üzeri pilastrlarla çevrelenmiştir. Şerefesi ve külahı taşandır.

Bibi. Öz, *istanbul Camileri*, II, 14; Tuğlacı, *istanbul Adalan*, 1, 155-160; *ısta*, v1, 3205-3206.

TARKAN OKCUOĞLU

HAMİDİYE CAMÜ

bak. YILDIZ CAMii

HAMİDİYE ÇEŞMESİ VE SEBİLİ

Gülhane Parkı'nın Soğukçeşme Kapısı karşısında Alemdar Caddesi üzerindeki Zeyneb Sultan Cami'nin önündedir.

1. Kumbaracılar'ın verdiği bilgiye göre Eminönü Hamidiye Türbesi karşısında bulunan yapı Hayri Efendi zamanında söktürülerek yerine Mimar Kemaleddin'e Dördüncü Vakıf Hanı(->) yaptırılmıştır. Sonra çeşme ve sebil bugünkü yerine taşınmıştır. Yapıda üç kitabe vardır. Bunlardan

birincisi sebilin üzerinde, ikincisi sebilin i-

Hamidiye Çeşmesi ve Sebili'nden ayrıntılar. Çeşme (en üstte) ve sebilin arka cephesinden bir ayrıntı. *H. Örcün Barışta*

cinde, üçüncüsü ise iki parçaya bölünmüş biçimde çeşmelerin üzerinde yer almaktadır. Sebil üzerindeki 1191/1777 tarihli kitabenin metni Hayri Efendi'ye, hattı Yesa-rizade Mehmed Efendi'ye aittir. Sebilin yanındaki çeşmelerin kitabesi Lütü'nün-dür ve 1191/1777 tarihini vermektedir.

Su ile ilgili çok fonksiyonlu bir yapı o-larak tasarlanmış eserin üç yüzlü bir ön cephesi vardır. Geçmişte Hamidiye Türbesi ile uyumlu bir dokuya sahip olan yapının bugünkü konumu gibi haznesi de orijinal değildir. Azapkapı'daki Saliha Sultan Çeşmesi ve Sebili'ni akla getiren yapının gözlenen özellikleri haznesinin çokgen gövdeli olduğunu düşündürmektedir. Bu çokgen gövdeninin önüne yarım daire biçiminde dışa taşan bir sebil ve iki tarafına yerleştirilmiş iki çeşmenin ön cephesi mermerle kaplanmıştır.

Sebil ünitesi altı ayak arasına örülmüş dışbükey duvarlarla tasarlanmış bir kaide üzerinde yükselmektedir. Ayakların üzerinde ikili sütun demetleri vardır. Bunlarla sebil yüzeyi beş pencereye ayrılmıştır. Birbirlerine dilimli kemerlerle bağlanan

ayakların arasına şebekeli pencereler yerleştirilmiştir. Pencereler üzerindeki alınlıklar yatay silmelerle bölünmüş ve konsollarla, alev dilleriyle zenginleştirilmiştir. Kademeli kornişle saçağa ulaşmaktadır. Üzeri yüksek kasnaklı bir kubbeye örtülü sebil ile çeşmeler yukarda saçakla birbirine bağlanmıştır.

Simetrik olan çeşmeler bir tarafta ayaklar üzerine oturtulmuş birer sütunçeyle sebillle bütünleşmektedir. Diğer tarafta birer ayak üzerine oturtulmuş sütunçeyle son bulmaktadır. Bunların üzerlerine yerleştirilen sütun başlığı tablası ile daha da üstteki konsollara geçilmekte ve silmelerle kademelenmiş kornişle ayaklar saçağa bağlanmaktadır. Sebilin daha alçak tutulmuş çeşmelerin ortasında diğerlerinden daha aşağı seviyede başlayan karşılıklı iki sütunçe arasına aynataşı oturtulmuştur. Yukarda sepet kulpu biçiminde bir kemer alınlığı ile sınırlanmış aynataşı iki katlı yalancı kemerler çevresine serpiştirilmiş perde biçiminde rokay süslemeler ve alev dilleriyle bezenmiştir. Kilit taşı rozetle belirlenmiştir. Rokay süslemelerle zenginleştirilmiş sepet kulpu biçimdeki kemerin üzeri, iki yalancı kemerle daha süslenmiş ve palmet formunda bir kursla taçlandırılmıştır. Bunun da üzerinde yatay gelişme göstererek yükselen kornişler yer al- • maktadır. Aynataşlarının önünde dışbükey, beyzi bir kurna ve iki tarafında birer dinlenme taşı vardır.

Çeşme, Topkapı Sarayı çeşmelerinin bir grubunda da gözlenen rokay süslemeleri ve barok üsluptaki tasarımının yanısıra yüzeyde yatay ve dikey eksende

gelişen hareket ögesiyle de önemlidir. Diğer taraftan yapı, I. Abdülhamid'in (hd 1774-1789) saray çevresinde beğeni kazanan barok üslubu kendi türbesini bezeyen suluklar-daki gibi halka açık bir çeşme bağlamında sergilemesi açısından da değer taşır.

Bibi. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, I, 202-203;
Kumbaracılar, *Sebiller*, 44-45; A. Egemen, *is
tanbul'un Çeşme ve Sebilleri*, ist., 1993, s. 27-
29.

H. ORCUN BARIŞTA

HAMİDİYE ETFAL HASTANESİ

bak. ETFAL HASTANESİ

HAMİDİYE MEDRESESİ

bak. ABDÜLHAMİD I KÜLLİYESİ

HAMİDİYE SUYU TESİSLERİ

Halic'in kuzeyinde kalan bölgeye su sağlamak amacıyla II. Abdülhamid tarafından yaptırılan ve 1902'de hizmete giren tesis. Yıldız Sarayı'nın(->) yapımından önce Taksim Suyu tesisleri(->) Halic'in kuzeyinde kalan bölgenin su ihtiyacını karşılıyordu. Yıldız Sarayı'nın günde 2.000 m³ su tüketmesi üzerine bu bölgede su kıtlığı başladı. Kâğıthane Deresi'nden toplanan sularla açık kapatılmak istendi. Ancak gerek Taksim Suyu, gerekse de Kâğıthane Deresi'nden sağlanan sular yüzeysel sular oldukları için kirlenme tehlikesi taşıyordu. Kaliteli içme suyu sağlama amacıyla yapımı kararlaştırılan Hamidiye Suyu tesisleri için bir komisyon kuruldu. Komisyon başkanlığına Adliye Nazırı Abdurrahman Nureddin Paşa, üyeliklere ise II. Abdülhamid'in yakınlarından Emin Bey, istihkâm ferîği Berthier Paşa ve Bongofs-ki Paşa tayin edildi. Berthier Paşa'nın ülkesine dönmesi üzerine projenin yapılması görevi Hendese-i Mülkiye-i Şahane öğretmenlerinden Hulusi Bey'e verildi. Tesisin büyük bölümü 1900'de tamamlanmıştır. Şebekeye suyun verilmesi ve tesisin resmen kabulü ise 26 Mayıs 1902'dedir. Cendere'deki pompa istasyonu ile çeşmelerin tümünün üzerinde 1318/1900 tarihi yazılıdır.

Hamidiye Suyu tesislerini gerçekleştirmek için Kırkçeşme tesislerinin doğu kolu üzerinde ve Kemerburgaz'ın güneydoğusundaki Karakemer ve Kovukkemer civarındaki membalar 20 maslakta toplanmıştır. Dr. Besim Ömer Paşa 80 kadar mem-banın maslaklarda toplandığını bildirir. Membalar sayısının 50 ya da 64 olduğunu ileri sürenler de vardır. Membalardan toplanan Hamidiye Suyu'nun günlük verimi 1.200-1.300 rrf'tür. Daha önceki su tesislerinde pişmiş kilden yapılmış borular kullanılmışken bu tesislerde demir borular kullanılmıştır.

iSKİ'deki kayıtlara göre Hamidiye Suyu tesislerinde toplam olarak 43.872 m boru

kullanılmıştır. Bunun 5.137 m'lik bölümü membalarla maslaklar arasında, 3.765 m'lik bölümü maslaklarla isale hattı arasında yer almaktadır. Kemerburgaz-Cen-dere isale hattının uzunluğu ise 12.900 m' dir. Cendere'den bir kol Kâğıthane Deresi' nin sol sahilim takiben Halic'e ve Sütlüce Mezbahası'na su verir. Cendere'de 2 adet 500 rrlük su deposu bulunmaktadır. Burada buharla çalışan tulumbalar saatte 120 m3 suyu 120 m yükseğe çıkarıyordu. Su

Hamidiye Suyu tesislerine ait IV. Levent'teki bir su deposu.

Kâzım Çeçen

Harbiye Askeri Müze bahçesindeki demir dökme çeşme. *Kâzım Çeçen*

yerçekimi gücü ile bu kuleden 3.000 m uzaklıktaki Balmumcu depolarına iletiliyordu. Zincirlikuyu'dan ayrılan bir kol Mecidiyeköy'deki çeşmelere su verir. Bir kol Harbiye, Maçka, Beyoğlu ve Kasımpaşa'ya, bir kol Dikilitaş'a, bir başka kol da Yıldız Sarayı, Beşiktaş ve Ortaköy'e su verir. Balmumcu'da 2 adet 500 rrlük su deposu bulunmaktadır. Sonraları Cendere' deki buharla çalışan tulumbaların yerine elektrik motorlarının çalıştırdığı santrifüj tulumbalar konulmuştur. Bugün bu tulumbaların bir ünitesi çalışmaktadır. Hamidiye su şebekesinden 133 çeşmeye su verilmiştir. 1993'te bunlardan Beşiktaş civarındaki 13 tanesinin suyu akmaktaydı. Hamidiye Suyu'ndan beslenen resmi daire, hastane ve kasır sayısı da 43'tu.

Hamidiye su şebekesinde yer alan çeşmelerin bir bölümü dökme demirden yapılmıştır. Ortaköy Meydanı'ndaki, Darphane bahçesindeki, Firuzağa Camii önündeki ve Harbiye Askeri Müze bahçesindeki çeşmeler bu demir çeşmelerin örnekleridirler. Diğerleri ise çeşitli büyüklük ve üsluplarda inşa edilmiş mermer çeşmelerdir.

Bibi. Çeçen, *Taksim-Hamidiye*; Nirven, *İstanbul Sulan*; K. Esmer, *Tarih Boyunca İstanbul Sulan ve istanbul'un Su ve Kanalizasyon Sorunu*, ist., 1983; Nazım, *istanbul Vilayeti Şehremanetine Evkaftan Devr Olunan Sular*, İst., 1341; Çeçen, *Su Tesisleri*; Galip Ata (Ataç), "İstanbul Evkaf Sulan", *Sıhhiye Mecmuası*, no. 16, 1922; Besim Ömer Paşa, *Nevsal-i Afîyet*, 3. sene, ist., 1320.

KÂZIM ÇEÇEN

HAMMER,JOSEPH

(9 Haziran 1774, Graz - 21 Kasım 1856, Viyana) Avusturyalı tarihçi.

Tam adı Baron Joseph von Hammer-Purgstall'dır. 1796'da Viyana Doğu Dilleri Akademisi'ni bitirdi ve diplomatlık mesleğine girdi. 1799'da Avusturya'nın istan-

bul Elçiliği'ne tercüman olarak atandı. Bu sayede istanbul'u ve Osmanlı ülkesinin birçok yerini tanımak fırsatını elde etti. Daha sonra gittiği Mısır'da ve

İngiltere'de araştırmalar yaptı. 1802'de elçilik sekreteri olarak yeniden İstanbul'a geldi. 1806'ya kadar kaldığı bu görevdeyken Osmanlı tarihiyle ilgili malzeme toplamayı sürdürdü. 1811'de Viyana'da saray tercümanlığına getirilen Hammer, 1817'de İstanbul'a elçi olmak istediye de Başbakan Metter-nich diplomatıktan çok araştırmayla uğraşacağına inandığından Hammer'e bu görevi vermedi. Sonraki yıllarda dışişleri bakanlığında danışman olarak çalışan Hammer, 1847'de kurulan Avusturya Bilimler Akademisi'nin ilk başkanı oldu.

Yaşamı boyunca Türk, Arap ve Fars kültürüyle yakından ilgilenen Hammer'in en önemli eseri 10 ciltlik *Geschichte der Os-manischen Reiches'dii* (1827-1832; Osmanlı Devleti Tarihi). Kuruluşundan 1774'e kadar dönemi kapsayan eser Osmanlı tarihi üstüne Batı'da yazılmış ilk bilimsel sentez olarak kabul edilir. Kitap Mehmed Ata tarafından 18 ciltlik Fransızca tercümesinden Türkçeye *Devlet-i Osmaniye Tarihi* (1-10 c., 1913-1921, 11 c., 1947) a-dıyla çevrilmiştir. Tamamlanmayan bu çeviriden sonra tam bir çevirisi *Osmanlı Devleti Tarihi* adıyla yayımlanmıştır (1983-1989, 1-18 c.)

Hammer'in Osmanlı Devleti'ne ilişkin i-kinici önemli çalışması *Die Staatsverfas-sung und Staatsverivaltung deş Osma-nischenReichegdti* (I-II c., 1814-1816) (Osmanlı İmparatorluğu'nun Devlet Örgütü ve Yönetimi).

Hammer 1822'de Peşte'de İstanbul ve Boğaziçi hakkında *Coristantinopolis und derBosporus, örtlich und geschichtlich beschrieben* (Pesth, 1822) adlı 2 ciltlik bir eser de yayımlamıştır. Birinci cildi XXVIII +626+LXXII sahife ve büyük bir İstanbul planı; ikinci cildi 534+LXXIV sahife ve istanbul Boğazı haritasından meydana gelen, toplam 1.334 sahifelik bu büyük e-ser, istanbul ve yakın çevresi hakkında toplu bilgi veren ilk genel kitaptır. Hammer, eserde, sırası geldikçe antik çağ ve Bizans tarihinden bahsetmekle beraber, şehrin içindeki ve çevresindeki Türk e-serlerini, Türk kaynaklarından derlediği bilgilerle tanıtmaya çalışmaktadır. Şehrin ve çevresinin coğrafyası, iklimi, bitki ve madenleri ile başlayan yazar, surlar, kapılar, limanlar, meydanlar, sokaklar, anıtlar, saraylar, devlet binaları, camiler, kiliseler, havralar, türbeler, tekkeler, imaretler, darüşşifa ve tımarhaneler, mektepler, medreseler, matbaalar, meyhaneler, kahvehaneler, hamamlar, çeşme, sebil ve sarnıçlar, suyuolları, bentler, suterazileri, çarşı ve pazarlar, bedestenler, kapanlar, han ve kervansaraylar, baruthane, dökümhane, tersane, lengerhane, kışlalar ve kaleler bu büyük eserin birinci cildinde ele alınan başlıca konulardır. Aynı cildin sonunda i-se birçok Grekçe ve Türkçe kitabenin metni ile Almanca tercümeleri yer almaktadır. Bunların arasında bugün en ufak izi bile kalmamış yapılara ait olanlar, bütün

HANCIYAN, LEVON

54 7 HANIMLARA MAHSUS GAZETE

®«fd)İİİ)t<!

U tat **ttyn** labınBıtıfl

tfıt un» îJrrSfıırn

SrarjU

m btt ©râatüing trt oimanlfırn Sfı\$(S M ju

î) c il t).

t t e 6 t H •; 91 * t f o fi, **183***

Hammer'in *Osmanlı Devleti Taribi'nin* ikinci baskısının iç kapağı, 1834. *Gözlem Yayıncılık Arşivi*

yanlış okunuş ve hatalı baskıya rağmen yine de önemli tarih belgeleridir.

ikinci ciltte, Hammer, İstanbul'un çevresini işlemekte, önce Trakya tarafından Büyükçekmece'den başlayarak hiçbir yeri unutmaksızın, Yeşilköy, Baruthane, Da-vutpaşa, Topçular, Otakçılar, Çömlekçiler ve daha birçok yeri tariften sonra Eyüp'e geçmekte, Alibeyköy, Kâğıthane dereleri ve bunların kıyılarını anlatarak Halic'in yukarı kıyısını Karaağaç'tan Tophane'ye kadar işlemektedir. İkinci büyük bölümde Kilyos'a kadar Boğaziçi'nin Rumeli yakası, üçüncü büyük bölümde ise, Anado-lufeneri'nden Kuzguncuk'a kadar Anadolu yakası yerleşme yerleri, tarihçeleri ile tarif edilmiştir. Dördüncü bölüm, Üsküdar, Bulgurlu, Kadıköy ve Adalar'a dairdir.

Hammer bir İstanbul ansiklopedisi mahiyetinde olan bu büyük eserim, İstanbul'u tanımak isteyen yabancılar için bir seyyah rehberi gibi tasarlamıştır. Nitekim i-kin-ci cildinde 378. sayfadan itibaren, mühendis F. Kauffer'den(->) aldığı, 6 güne bölünmüş bir gezi programına yer vermiştir. Kitabın son bölümü İstanbul'da o sıra karşılaşılan bu büyük imparatorluğun her bir köşesinden gelen insanların milliyetlerine ayrılmıştır. Hammer, aynı bir başlık koymaksızın çeşidi meslek ve esnaf ile sanatkârları, Evliya Çelebi'nin birinci cildinden özetleyip Almancaya çevirerek eklemiştir. Ancak bunu metnin içinde ve listenin sonlarında (s. 521) bir vesile ile belirtir. Bunun arkasından da Osmanlı Devleti'nin o sırada mevcut çeşitli resmi daireleri hakkında bilgi verir. Cildin sonunda yine birçok kitabenin, hepsi pek doğru olmayan kopyaları ve Almanca tercümeleri yer alır. Bunların arasında da bugün artık kaybolmuş olanlar pek çoktur.

Hammer bugün bile aranılan ve başvurulana bir kaynak kitap olan bu eserini hazırlarken muhakkak ki şehri ve çevresini gezip dolaşmıştır. Ancak şehrin eski eserlerini ve tarihini iyi tanıyan bir uz-

manın yer yer gözünden kaçmayan bir husus Hammer'in bu yer ve yapıların hepsini görmediğidir. Bazı yerler ve yapılar hakkında yazdıkları görgüye değil, kitabi bilgilere dayanmaktadır. Fakat ne olursa olsun bu

aksaklıklar bu büyük eserin değerine gölge düşürmez. Kitabın sonundaki İstanbul planı ise Comte de Choiseul-Go-uffier'nin(->) yanındaki mühendis Kauf-fer'in meydana getirdiği ilk İstanbul planıdır. Ancak esas 1776'da çizilen bu plan 1786'da düzeltilmiş, Hammer'ın kitabı için 1821'de Barbie du Bocage tarafından yeniden düzeltmeler ve tamamlamalar ile basılmıştır. Aynı planın sonraları Hammer'ın Osmanlı tarihinin atlasında da basıldığı görülür. Hammer, bu kitabı hazırlarken, İstanbul camilerine dair çok değerli bir kaynak olan Hüseyin Ayvansarayî'nin *Hadîkatü'l-Cevâmi* adlı eserini görmemiş ve tanımamıştır. Viyana'ya döndükten çok yıl sonra İstanbul'dan ona bu eserin bir yazması gönderilmiştir. Hammer bu eksikliği gidermek için; *Hadîkatü'l-Cevâ*-«z'nin bir özetini hazırlamış ve bunu *Os-manh Devleti Tarihi'nin* sonuna eklemiştir. Böylece Türkçe bilmeyen Batılı araştırmacılara İstanbul tarihi ve eski eserleri hakkında eşsiz bir kaynak olan bu kitaptan kısıtlı biçimde de olsa, bir dereceye kadar faydalanma imkânını sağlamıştır. Aynı zamanda başka bir denemeye daha girişerek, İstanbul medreseselerinin de bir listesini düzenlemeye uğraşmıştır. Şeyhi ve Uşşaki'nin tezkireleri ile *Hadîkatü'l-Cevâmi'den* kaynaklanan bu listede 275 medresenin adları, bulundukları yer ve kurucuları yer almaktadır. Hammer bu kısa fakat çok değerli listesinin sonuna eklediği bir notta, padişahlara göre kronolojik olarak sıraladığı bu medreselerden başka, Atayî, Baldırzade ve Taşköp-rülüzade tezkirelerinde rastladığı başka medreseleri de alfabetik listeye kattığını açıklamaktadır.

Bibi. S. Eyice, "J. von Hammer-Purgstall ve Seyahatnameleri", *Belleten*, S. 182 (Temmuz 1982), s. 535-550.

İSTANBUL

HANCIYAN, LEVON

(?, *istanbul* -11 Temmuz 1947, *istanbul*) Ermeni asıllı besteci, hanende ve musiki hocası.

Hasköy'de Çıksalın'da doğdu. Çakmakçılar'daki Sünbüllü Han'ın odabaşısı olan amatör musikici lavtacı Nazaret'in oğludur. Annesi Eftik de, hanende Çilingir Markar Ağa'dan meşk etmiş bir musikiciydi. Han-cıyan ailesi, Levon küçük yaşta Üsküdar'a yerleşti.

Levon Hancıyan ilk musiki derslerini papaz Kapriyel'den aldı. Hamparsum notasını öğrendi. Gençliğinde, Dede Efendi' nin öğrencilerinden olan Zekâi Dede, Mu-tafzade ve Yağlıkızade'den musiki dersleri aldı. 1833'te doğduğunu, bu hocaların yanı sıra Dellalzade'den de dersler aldığı, hattâ Dede Efendi'yle bile tanıştığını ifade etmiştir. Levon Hancıyan'ın Mek-teb-i Tıbbiye'nin son sınıfından ayrıldığı, sağlık subayı ve eczacı olarak 1877-1878

Osmanlı-Rus Savaşı'na katıldığı, Bulgaristan, Romanya ve Mısır'da şehzadelere, sultanlara ve ileri gelenlere dersler verdiği, Batı, Çin ve Japon

musikileri üzerine de çalıştığı, kendi ifadelerine dayanılarak çeşidi kaynaklarda belirtilmiştir.

Hancıyan uzun yıllar İstanbul'daki Ermeni kiliselerinde başmuganni olarak görev aldı. Çeşitli okullarda musiki dersleri verdikten sonra saraya musiki hocası olarak alındı. II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) Bulgaristan'a kaçınca, Sofya Konservatuvan'nda Türk musikisi dersleri verdi. 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanından sonra İstanbul'a döndü ve Şark Musikisi Cemiyeti reisi oldu. Darülbeyt-i İlahiyye ile Darü'l-Elhân'ın(->) kurucuları arasına katıldı. Darü'l-Elhân ve Darü't-Talim-i Musiki'de(->) dersler vererek çok sayıda öğrenci yetiştirdi. Musiki-i Osmani'de de çalıştı.

Ud, piyano ve keman çalan ve özel dersler de veren Hancıyan, bildiği eserlerin çokluğuyla ünlüydü. Hafızasındaki çok sayıda eseri Hamparsum sistemiyle notaya aldı ve bugüne ulaşmasını sağladı. 19. yy' in sonu ve 20. yy'm başlarında yaşamış bestecilerin eserleri için en sağlam kaynaklardan biri olarak kabul edildi. Özellikle Hacı Arif Bey'in(O) çok sayıda eseri ya doğrudan doğruya Hancıyan'dan alındı ya da onun nota koleksiyonlarından elde edildi.

Hancıyan yaşadığı dönemin önde gelen musiidcileri ile yakın dostluklar kurmuştu. O dönemlerin İstanbul'unda çok önemli bir yeri olan, saraylarda ve konaklarda düzenlenen musiki toplantılarının aranılan ismiydi. Hoca olarak da büyük ün kazandı. Refik Fersan(->), Lâika Karabey, Fatma Nigâr, Galip Ulusoy, Lem'i Atlı(->), Zeki Arif Ataerkin ve Subhi Ziya Özbek-kan(->) gibi birçok musikici, Hancıyan'ın öğrencileri arasındaydı.

Pek çok eser bestelediğini ifade etmesine rağmen peşrev, saz semaisi, şarkı, marş, operet gibi formlardan 40 dolayında eseri Türk musikisi repertuvarına ulaşabildi. Kilise musikisine ait eserleri de vardır. Ankara Radyosu'na sattığı büyük çaplı nota koleksiyonu Türk musikisi reper-tuvarı için büyük bir kazanç oldu. 1990' da öğrencisi Muharrem Tunçarslan'da, geniş bir koleksiyonunun daha bulunduğu ortaya çıktı. Tamamıyla elyazması olan koleksiyon İstanbul Devlet Klasik Türk Müziği Korosu'na bağışlandı. Koro yönetimince Osman Nuri Özpekel başkanlığında kurulan komisyonun incelemeleri sonucunda Türk musikisi repertuvarında hiç bulunmayan eserlerin yanı sıra, adı güfte mecmualarında geçip de notaları günümüze ulaşamayan çok sayıda klasik eserin koleksiyonda yer aldığı anlaşıldı. Ayrıca bilinen birçok şarkının, hiçbir kaynakta rastlanmayan üçüncü mısralarının ortaya çıkması musiki edebiyatı açısından da bir kazanç oldu.

Hiç evlenmeyen Levon Hancıyan, ömrünün son yıllarını çok düşkün bir şekilde geçirdi. Son yıllarında Müslümanlığı kabul ettiği halde, bir kargaşa sonucu Ermeni mezarlığına gömüldü.

Suzidil makamında bestelediği "Cana gam-ı aşkınla perişan gezer oldum" rms-raıyla

başlayan şarkısı çok ün kazandı. Musahibzade Celal'in "İstanbul Efendisi" operetini de bestelemişti. İstanbul'daki Ermeni cemaati adına, II. Abdülhamid'e methiye olarak bestelediği "Kavmimiz bu devletin lûtfuyla bulmuş imtiyaz" mısraıyla başlayan nihavent marş, o dönemin yö-netim-devlet ve yönetilen-azınlık ilişkileri açısından ilgi çekici bir kültürel örnek-bel-ge niteliğindedir.

Bibi. M. Rona, *50 Yıllık Türk Musikîsi*, İst., 1960; M. N. Özalp, *Türk Musikîsi Tarihi*, Ankara, 1989; Öztuna, *BTMA*, I; M. Güntekin, "Bir Musikî Hazinesinin Kurtuluşu", *Tercüman*, 22 Ocak 1991.

MEHMET GÜNTEKİN

HANÇERİİ HANIM HİKÂYESİ

Olayları IV. Murad döneminde (1623-1640) geçen İstanbul halk hikâyesi.

"Çevri Çelebi"(-0, "Sansar Musta-fa"(-0, "Tayyarzade"(-0, "Tıflî ile iki Bi-raderler"(->) ve "Hançerli Hanım" hikayelerinin varyantı olarak kabul edilen *Le-tâifname*(->) ile P. N. Boratav'ın dikkatimize sunduğu "Kanlı Bektaş" hikâyelerinde olduğu gibi, IV. Murad burada da ikinci derecede bir rolde görülür. Bu tür hikâyelerde sultanla beraber görülen nedimi Tıflî'nin yanında Bekrî Mustafa(->) da küçük bir rolde karşımıza çıkar.

Hikâyenin, yazma ve basma çeşitli nüshaları vardır. *Süleyman Şah* adıyla tespit edilen nüshanın 1170/1756-57'de okunduğunu Ş. Elçin'den öğrenmekteyiz. *Hançerli Hikâye-i Garibesi* adıyla bilinen 12687 1852 tarihli taşbaskının bir adı da *Mir'at-ı Aşk'tır*. *Hançerli Hamm* adıyla 1340/1924' te basılan nüshası resimlidir. Cumhuriyet döneminde ise Selami Münir (Yurdatap) tarafından basıma hazırlanmıştır (1937). Bu realist hikâyelerden sadece *Hançerli Haninim*, müellifi bellidir. İbnü-lemin Mahmud Kemal'in (inal) tespitine göre hikâyemizi yeniden kaleme alan, *Ceride-i Havadis* yazarlarından Ali Âli Efendi'dir. Hikâyenin özeti şöyledir:

Bedestanî Halil Efendi, IV. Murad döneminin sayılı zenginlerinden olup artık ticareti bırakmış, İbrahim Bey adlı arkadaşıyla dostluk etmektedir. Ölümünden sonra, güzellikte eşi bulunmayan oğlu Süleyman'ın etrafını çeviren birtakım serseriler onun bütün servetini kısa zamanda meyhane ve eğlence yerlerinde bitirirler. Baba dostu İbrahim Bey, onu bedestendeki bir dükkâna yerleştirir. Ancak güzelliğiyle dikkati çeken delikanlıyı bir gün zengin bir kadın görür ve âşık olur; Süleyman ise onun cariyesi Kamer'e âşıktır. Delikanlıyı işinden çıkartan Hançerli Hürmüz, annesine de bir konak satın alır.

Kamer'le Süleyman arasındaki yakınlığı sezen hanım, cariyeyi kabahadi sanıp o-nu nice işkenceden sonra Beykoz'daki bir ormana attırır. Durumu anlayıp kızı kurtaran Süleyman'ın bu halini gören Hançerli, onun da cezalandırılmasına karar verir; meddahı Emin Çelebi'ye düzdürdüğü

bir hikâyede olaylar benzer şekilde cereyan

Hançerli Hamm hikâyesinin taşbaskı nüshası *Hançerli Hikâye-i Garibesi* 'nin ilk sayfasından ayrıntı. *Gözlem Yayıncılık Arşivi*

ettirilir. Süleyman kuşkulanırsa da daha önceden planlanan ada gezisine çıkmak zorundadır.

Bu sırada Sultan Murad ile musahibi Tıflî de Bekri Mustafa'nın kayığıyla Çadadıkapi'ya giderlerken kendilerini adaya yaklaşmış olarak bulurlar. Bu sırada, eteğinin altından çıkardığı hançerini, meddahının anlattığı hikâyedeki gibi, Süleyman'a saplayan Hançerli'nin, onu denize attığını görürler. Tıflî hemen delikanlıyı Ahır-kapı'ya çıkararak tedavisiyle ilgilenir; sonra da Hançerli'nin intikamından korumak amacıyla onu ticaret için önce Mısır'a, sonra da Trabzon ve İran'a gönderir.

Tıflî, bir gün Hançerli'nin işlerini hikâye haline getirip sultana anlatır. Bunun üzerine Hançerli'nin konağı basılıp, kendisinin Mısır'a sürülmesi kararlaştırılır; ancak Süleyman'ın ricasıyla affedilen Hançerli, Kamer'i azat ettiği gibi bütün malını da onunla Süleyman'a bağışlar. Gençler evlendirilir ve delikanlı saraya nedim olur.

Hikâyenin varyantı olarak bilinen *Le-tâifname'âe* kişi adlarının ötesindeki en önemli farklılıkları şöyle sıralayabiliriz: Yoldan çıkan delikanlıyı bir baba dostu karakullukçu yapmak ister, işkence gören genç kızın denize atılması emredilir, delikanlının öldürülmesiyle ilgili plan boğazına ip geçirilip lağırma sarkıtılmak şeklindedir vb.

Bu konuda Ö. Nutku'nun iki önemli tespiti vardır. 18. yy meddahlarından ünlü Şekerci Salih'in anlatmış olduğu "Tanbu-rî Bursavî Ahmed Çelebi Hikâyesi" "Hançerli Hanım" hikâyesine çok benzemekte, hattâ varyantı olduğu izlenimini vermektedir. Olayların II. Osman döneminde (1618-1022) yaşanması gibi bazı önemli farkları da belirtmekte fayda vardır. Diğer tespit ise Meddah Hakkı'mın anlattığı "İstanbul Batakhaneleri" adlı hikâyenin kaynakları arasında "Hançerli Hanımı" hikâyesinin de yer aldığıdır.

Hikâyede görülen mirasyedi oğul tipi, "Hâtem-i Tâî" hikâyesinin kahramanını hatırlatmaktadır. En eski basılı nüshasından öğrendiğimize göre, hikâye *Süleyman*

Arif Ferzend-i Halil Çelebi a.dh bir nüshadan sadeleştirilip *Mir'at-ı Aşk* adıyla yayımlanmıştır.

Hikâyenin yapısı, türünün diğer örneklerinden pek de farklı değildir. Hikâyedeki Süleyman-Hançerli Hanım-Cariye Kamer üçlüsünü, bir başka hikâyede Tayyar-zade-Cevher Hanım-Sahba Kalfa olarak ve aynı rolleri paylaşan kişiler olarak görüyoruz. Ayrıca, erkek kahramanın azılı bir kadının işlettiği batakhaneye düşmesi, *Le-tâifname'den* başka "Sansar Mustafa", "Kanlı Bektaş" hikâyelerinde de görülür.

Boratav'ın dikkati çektiği, aslında teferruat gibi görülen bir husus oldukça önemlidir.

O, "Yaralı Mahmud" ve "Âşık Garip" gibi halk hikâyelerinin bazı varyantlarında da, tıpkı bu hikâyenin kahramanı Süleyman gibi mirasyedilerin varlığından söz ettikten sonra, serseri arkadaşlarının Garip'i Gümüş Halkalı Meyhane'ye götürdüklerini kaydeder; biz, Süleyman'ın da, Gala-ta'daki aynı adlı meyhaneye götürüldüğünü görüyoruz. Bu hikâyenin de, kitaba geçmeden önce, tıpkı diğer halk hikâyelerinde olduğu gibi sözlü gelenekte yaşadığı aynı araştırmacının diğer bir görüşüdür.

Bu tür hikâyelerin motifleriyle ilgilenen Elçin'e göre hemen bütün hikâyelerde pek çok masal unsuru yer almaktadır. "Hançerli Hanım" hikayesiyle ilgili olarak verilecek şu bir-iki örnek konuyu açıklayacak güzelliğindedir: Süleyman, Hançerli'nin yalısına sütnine tarafından davet edilir; padişah "tebdil" gezmektedir; suçlunun ihbarı ve olayın ortaya konulması bir hikâye halinde anlatılır vb.

Hikâyenin bir Karagöz faslına çevrildiği ifade eden Siyavuşgil'in diğer bir tespiti de, Karagöz oyunlarındaki zennelerin, "Hançerli Hanım" hikâyesindekiler kadar "korkunç" olmayıp "tehlikesiz, hattâ masum" oldukları şeklindedir. Şemsînin *Tedbirde Kusur* (1873) adlı 8 fasıllık hailesi, hikâyenin tiyatro eseri haline getirilmiş şeklinden başka bir şey değildir.

Bu hikâyede de İstanbul'a ve İstanbul hayatına fazlasıyla yer verilmiştir. Fatih, Galata, Beykoz, Sultanahmet, Ada, Çatladı-kapı, Ahırkapı gibi yer adları; Bedesten, Gümüş Halkalı Meyhane gibi diğer yer adları; yalılar, konaklar, hikâyenin mekânlarını teşkil etmektedir.

Bibi. İbnülemin Mahmud Kemal (inal), "Me-şâhir-i Meçhule", *TTEM*, S. 19 (96), (1 Haziran 1298), s. 37-51; Mustafa Nihat (Ozon), *Türkçe'de Roman Hakkında Bir Deneme*, İst., 1935, s. 97-104; İsmail Habib (Sevük), *Edebiyat Bilgilen*, ist, 1942, s. 114, 162; P. N. Bo-ratav, *Halk Hikâyeleri ve Halk Hikâyeciliği*, İst., 1946, s. 122, 124-125; Ş. Elçin, "Kitabî, Mensur, Realist istanbul Halk Hikâyeleri", *Hacettepe Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, I, S. 1 (Mart 1969), s. 74-106; Nutku, *Meddahlık*, 93-94, 99-100, 108, -199; S. Sakaoglu, "Hançerli Hanım", *TDEA*, IV, 1980-1981, 95-96.

SAİM SAKAOGLU

HANIMLARA MAHSUS GAZETE

1 Eylül 1895-25 Haziran 1908 arasında 612 sayı çıkmış, kadınlar tarafından yönetilen ve sırf kadınlara hitap eden gazete. İlk 150 sayısı haftada iki kez, sonrası

HANLAR

548

549

HANLAR

Misafir hanı olarak kullanılan Hasan Paşa Ham (solda) ile önemli bir ticaret sitesi olan Rüstem Paşa kervansaraylarından Küçük Çukur Han'ın (Küçük Rüstem Paşa Kervansarayı) içinden bir görünüm.

Yavuz Çelenk, 1994 (sol), Nazım. Timuroğlu, 1994

Yapım-üretim hanlarından Simkeşhane Ham günümüzde Ü Halk Kütüphanesi olarak kullanılmaktadır.

Araş Neftçi, 1984

Hanımlara Mahsus Gazete'den dişleriyle ilgili açıklamaların verildiği bir sayfa, 1903.

Kadın Eserleri Kütüphanesi Arşivi

haftada bir defa yayımlanmıştır. Nigar bin-ti Osman, Fatma Aliye(->), Fatma Fahrün-nisa, Leyla Hanım gibi dönemin en kültürlü istanbul kadınlarının yamsıra, Ahmed Midhat EfendiC-O gibi ünlü yazarlar, Besim Ömer Akalın(~») gibi uzman hekimler ve eğitimciler de yazılarıyla katkıda bulunmuşlardır. II. Meşrutiyet döneminde kadının çağdaş toplum içinde daha aktif olarak yer alması hazırlıkları bu gazetede başlatılmıştır denebilir. Gazetenin işlediği konular son derece geniş bir yelpazeye yayılıyordu. Çağdaş bilim ve fene ait yazılar, çocuk yetiştirme, çocuk sağlığı, vücut sağlığı, evlenmede dikkat edilmesi gereken hususlar, kızların tahsili, dini bilgiler, yerli ve yabancı yemek tarifleri, dikiş, moda örnekleri, roman, tiyatro, şiir, Avrupa edebiyatından örnekler, musiki bilgisi ve notalar sütunlarını doldurur. O dönemde büyük ilgi gören Japonya'yı ve Japonları tanıtmak, bir kadının Bursa'ya seyahat notları gibi kısımlar, ülkeyi olduğu kadar dünyayı da kadına tanıtmak için amaçlandığını gösterir. *Hanımlara Mahsus Gazete*, artık evine kapalı ve harem dairesinden çıkmayan kadının değil, dünyayı bilen, okuyan ve dolaşan, modern şartları yadırgamayan kadının Türk toplumunda arzulandığını belgeleyen bir yayındır.

ORHAN KOLOĞLU

HANLAR

Türk mimarisi içinde önemli bir yeri olduğu bilinen hanlar-kervansaraylar, başlangıcından itibaren belirli özellikleriyle plan şemalarında ve mimarilerinde açık bir gelişme izlenebilen yapılar olmuşlardır.

İstanbul'da han inşası, Fatih Külliyesi*» ile başlamış, 20. yy'ın başlarına kadar sürmüştür. Yaklaşık 4,5 asırlık bir süreçte inşa edilmiş, sadece İstanbul'daki ör-

nekler, hanların işlevsel çeşitlemelerine de açıklık kazandırmıştır.

Başlangıçtan beri han ya da kervansaray adı altında tanıdığımız bu ticari işlevsel yapılar, insan-hayvan-yük üçlünün bir arada barındığı (konakladığı)

yapılar olarak görülür.

Bursa'daki Emir Hanı'ndan (15. yy) başlayarak hanlar, bu üç unsuru bir arada barındıran örnekler oluşturmıştır. Yapının bütünü içinde ise bu üç unsura ayrılan mekânların varlığı dikkati çeker. İnsanlar için pencereci, ocaklı, sekili odalar; zemin kattaki depo mekânları ile hayvanlara ayrılan ahır mekânları gibi.

İstanbul'da ise Fatih Külliyesi'nde insan ile hayvan-yük ikilisi için kesin olarak ayrı işlevsel yapılar inşa edildiği görülür: İnsanlar için tabhane (misafirhane) hayvan-yük ikilisi için kervansaray. Fatih Külliyesi'ndeki işlevsel yapıların külliye içindeki insan-hayvan-yük ayrımı düşünülerek konumlanması, İstanbul'da daha sonra inşa edilmiş olan sultani külliyelerde süren bir özellik olarak görülür.

Bayezid Külliyesi(->) ve Sultan Selim Külliyesi'nde(->) bu durum açık bir şekilde tekrarlanmıştır. Bayezid Külliyesi'nde cami ile iki yandan bütünleşmiş tabhane hacimleri insanlar için, imarete bitişik önündeki avlusu ve kubbeli kuruluşuyla kervansaray yapısı ise hayvan-yük ikilisi için inşa edilmişti. Günümüze sadece kubbeli ahır mekânı ulaşan kervansarayın önündeki avlu ve kapısıyla yolla ilişki kurulmuştu.

Çarşamba, Sultan Selim Külliyesi'nde cami ile iki yandan bitişik bir çift tabha-neden başka günümüze ulaşmayan kervansaray yapısı aynı düşüncenin ifadesi olmaktadır.

Şehzade Külliyesi'nde(-0 ise camiden ayrı olarak, yan yana bir çift tabhane yapısına bitişik olarak konumlanan kubbeli, avlulu kervansaray yapısı bu görüşle ko-

numlanmış, kervansarayın avlu kapısıyla da yol ile bağlantısı sağlanmıştır.

Daha sonra Süleymaniye Külliyesi'n-de(-0, tekrar Fatih Külliyesi'ndeki konumlamaya benzeyen bir işlevsel yapılar düzenlemesiyle karşılaşırız.

Süleymaniye Külliyesi'nde cami ana eksenini üzerinde kuzeyde bir tabhane yapısı inşa edilerek kervansaray (kayıtlarda develik) imaret yapısı altında "L" planıyla yer almıştır. Her iki külliye de topografik koşullar gereği bu durum söz konusudur.

Üsküdar'daki Atik Valide Külliyesi'n-de(->) de merkezi bir mekânın iki tarafında çift meyilli çatıyla örtülü, günümüze i-ki katlı avlulu bloklar olarak ulaşan kervansaray yapısı, bir avlunun iki tarafındaki imaret ve tabhanelerle insan-hayvan-yük üçlünün ayrılığı düşüncesiyle, ancak organik bir bütünlük içinde yorumlanmıştır.

İstanbul'daki sultani külliyelerde tespit edilen bu özel yapısal durumdan farklı olarak, 15. yy'da örneğin Fatih Külliyesi yakınında (kuzeyinde) inşa edilmiş, günümüze ulaşamamış Şekerci Hanı ile Mah-mud Paşa Hanı (Kürkçü Ham) adıyla tanıdığımız iki örnek, plan kuruluşu olarak külliye kervansaraylarından ayrılırlar. II. Mehmed (Fatih) döneminde (1451-

1481) Fatih-Karag mr k-Edirnekapı arasında oluşan ticari bölge ile Sirkeci-Eminönü-Unkapam arasında Halic'e bağlanan Mah-mud Paşa Ham inşa edildikleri bölgenin ticari özelliklerine cevap verecek bir plan yorumuna sahiptirler. Bir avlu etrafında iki katlı kuruluşlarıyla bu hanlar, dönemlerinin kara ve deniz g mr kleriyle ilgili görülmektedir.

Nitekim 16. yy ortalarında ticari hayatın yoğun olduğu ve önemli bir deniz g mr ğu olan Eminönü'nden Uzunçarşı'ya u-zanan alanda inşa edilen Rüstem Paşa K llyesi'nde büyük ve k  k kervansarayların yer alması, 15. yy'dan başlayarak Saray-

burnu'ndan Ayvansaray'a kadar uzanan Haliç limanlarının şehrin ticaret merkezleriyle olan bağlantısını sağlayan yollar  -zerinde hanların (kervansarayların) inşasının sürdüğünü göstermektedir. Rüstem Paşa kervansarayları kareye yakın bir avlu etrafında çok katlı plan kuruluşuyla  -nemli bir ticaret sitesi oluşturmuştu.

Halic'in karşı sahilinde Galata'daki Rüstem Paşa Kervansarayı; Beşiktaş'ta Deve Hanı (Beşiktaş Kervansarayı) denizyoluyla yapılan ticari hayatın gereği olarak inşa edilmişlerdi.

 stanbul'da II. Bayezid döneminden (1481-1512) itibaren Kapalıçarşı bölgesi, deniz ve kara yollarının keşiştiği, ticari hayatın yoğunluğu gittikçe artan bölge durumuna geliyor. Ancak 16. yy'da Kapalı ar-şı bölgesindeki han ve dükkânlar da ahşap konstrüksiyonun hâkim olması, harap olmalarını kolaylaştırmıştır.

17. yy'da klasik siluetim kazanan  stanbul'un nüfus yoğunluğu da artmış, buna bağlı olarak ticari hayat daha da hareket-lenmişti. Eminönü, Beyazıt, Aksaray, Fatih deniz ve kara yoluyla gelen tüccarların, mal ve para değişimini gerçekleştirdikleri bir alan olmuştu. Han ya da kervansaray adıyla inşa edilen yapılar özellikle Emi-n n -Beyazıt arasındaki alanda 17. yy'ın sonlarından itibaren kalıcı  ehreyi oluşturmuştu. Ticari yapılar içinde önemli bir diğer grup ise mal yapım-üretim hanlarıydı. Bekâr Hanı (bekâr odaları) adıyla da tanınan bu hanlarda zamanında lonca sisteminin icaplarına göre çalışılırdı. Yolge en Odaları, Mercan Odaları, Cebehane Odaları, Hil lci Odaları gibi önemlileri Mah-mutpaşa ile Unkapanı arasındaki alanda yoğun bir şekilde bulunmaktaydı. İlk örneğini 15. yy'da Fatih zamanında yenilenerek işlevini sürdüren Beyazıt'taki Simkeşhane Hanı (sim imal edilen yer) olarak tanıdığımız, mal yapım-üretim hanları, 18. yy'dan itibaren yoğun bir şekilde inşa e-

dilmiştir. Bu hanlar genel olarak bulundukları yerin topografyasına ve parsel durumuna uyan yapılardır. Çok sayıda  rneği günümüze kadar gelen bu hanlarda bir avlu etrafında, revaklar gerisinde ocak niş-li, pencereli odalarla birden fazla kat düzenlemesi (1'den 3'e kadar değişen) görülüyor. Yapının sokakla ilişkisi olan cephelerinde ise dükkân sıralarının yer aldığı, giriş üzerinde taş konsollarla dışa taşan bir

mescit mekânının bulunduğu bu hanlarda ahır mekânının yerini depo-bod-rumların aldığı görülmektedir.

İstanbul'un hanlarında farklı bir işlevle önemli olan iki han vardır. Biri, Çemberlitaş'taki Elçi Hanı'dır(~») ki bir avlu etrafında iki katlı kuruluşuyla yabancı devlet konuklarının misafir edildiği yapı idi. Böyle bir misafir hanı da, 18. yy'ın ortalarında Beyazıt-Laleli arasında inşa edilmiş olan Hasan Paşa Hanı'dır(->).

Osmanlı dönemi İstanbul'u, kuruluşundan beri aynı ticari çekirdeği geliştirerek k1 ulanmış, 15. yy'da şehrin suriçi bölgesinde Sirkeci-Eminönü-Beyazıt, Fatih-Kara-gümrük arasındaki alanda başlayan yeni ticari çekirdekler, 16. yy'da bütünleşmişler ve bu yüzyıl içinde bu çekirdeğe batıda eklenen Edirnekapı ve Topkapı'dan şehre giren ticari yollarla gelişme pekiştirilmiştir.

Suriçi İstanbul'da Marmara kıyılarındaki limanlar da gelişmiş, Kadırga Limanı, Gedikpaşa sırtlarıyla Beyazıt ticari çekirdeğine bağlanmış, Davutpaşa Limanı ise Cerrahpaşa üzerinden Avrât Pazarı'na, günümüze ulaşamayan Haseki Külliyesi'nin kervansarayına, oradan Aksaray'a bağlanmıştır.

Ancak 16. yy boyunca şehrin mimari çehresini yaratan Mimar Sinan eliyle bu ticari yapılar da yeni fonksiyonel şekillenmeler kazanmıştır. Suriçi İstanbul'unda 16. yy içindeki gelişme bu şekilde sürerken, şehrin Galata-Beşiktaş yakasında da kıyı boyunca yeni yapılaşmalar yaşanmış, bun-

lar arasında sivil-ticari yapılar olarak han-kervansaray yapıları da inşa edilmiştir.

16. yy boyunca İstanbul'a bir üçüncü yerleşme de yeni yapılaşmasıyla katılmıştır. Bu belde Üsküdar yakasıdır. Bilindiği gibi Doğu ticaret yollarının İstanbul'a ulaştığı ilk merkez Üsküdar, aynı zamanda Osmanlı ordularının, ticaret ve hac kervanlarının da Doğu'ya toplu hareket ettiği ilk yerdir. Bu özellikler Üsküdar'ın ticari hayatının gelişmesini sağlamış, birçok han-kervansaray yapısı inşa edilmiştir. Ancak bunlardan günümüze gelebilen Mimar Sinan'ın Atik Valide Külliyesi'nde inşa ettiği kervansaray olmuştur.

16. yy'da İstanbul'un bugünkü sınırlarının Mimar Sinan eliyle belirlendiği anlaşılmaktadır. Ancak o zaman İstanbul sınırları dışında olup da, günümüzde İstanbul'un önemli bir ilçesi olan Büyükçekmece ile Silivri'de de birer büyük külliye kuruluşu yer almaktadır. Bu yerler Trakya'ya ve Bal-kanlar'a açılan ilk menzil yerleriydi. Buralarda kurulan menzil külliyesi ticari hayatın bir gereği olarak inşa edilmişlerdi. Bu nedenle menzil külliyelerinin başta cami olmak üzere en önemli yapısı kervansaray (han) olmaktaydı. Silivri'deki Pirî Mehmed Paşa Külliyesi'nin (1530-1532) (tabhaneli cami, kervansaray, imaret, medrese, hamam, çeşme, köprü) dikdörtgen planlı, üzeri ortadaki bir sıra ahşap destek üzerinde çift meyilli çatı ile örtülü olan

kervansarayı, İstanbul'da 16. yy boyunca inşa edilmiş olan kervansaraylardan farklı bir kuruluş gösterir. Külliye'deki cami i-ki yanda birer tabhane mekânıyla ayrıca önemli olmaktadır. Bu menzil külliyesinde tabhane ve kervansaray gibi fonksiyonel hacimlerin bir arada yorumlanmış olması, İstanbul içindeki örneklerle (Fatih, Şehzade, Süleymaniye külliyesi gibi) benzerlik göstermektedir. Bu ise insan ve hayvan-yük ayrımı yönünden önemli olmaktadır.

Büyükçekmece'deki Kanuni Sultan Sû-

HARBİYE

550

55-?

HAREM

Harbiye Nezareti binasının güney cephesinden bir görünüm (solda) ve orta avlusunu çevreleyen koridorlardan bir ayrıntı.

Fotoğraflar Asnû Bilban Yalçın

leyman Külliyesi'nde (1556) ise en büyük fonksiyonel yapı kervansaraydır (bak. Büyükçekmece Kervansarayı). Kervansaray ve köprü menzil yoluna bağlı bir kuruluş olmuş, kervansaray sadece ticari hayatın gereği değil, ayrıca seferi durumdaki ordunun ihtiyacına cevap veren bir birimdi.

Bibi. G. Güreşsever (Cantay), "Anadolu'da Osmanlı Devri Kervansaraylarının Gelişmesi", (yayımlanmamış doktora tezi), 1975; G. Cantay, "Kervansaraylar", *Mimarbaşı Koca Sinan, Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, ist., 1988, s. 369-392; G. Cantay, "16. Yüzyıl Külliyelerinin Şehirlerin Tarihi Topografyasını Belirlemesi", *Selçuk Üniversitesi, Selçuklu Araştırmaları Merkezi Prof. Dr. Yılmaz Önge Armağanı*, Konya, 1993, s. 75-85; Evliya, *Seyahatname*, I; Gü-ran, *İstanbul Hanları*.

GÖNÜL CANTAY

HARBİYE

Adını burada bulunmuş olan Harbiye Mektebi'nden (Mekteb-i Harbiye) alan Beyoğlu İlçesi'ne bağlı mahalle.

Semt olarak Harbiye, Cumhuriyet Caddesi'nin^ iki yanında, Divan Oteli'nin köşesinden Orduevi ve biraz daha ileride Askeri Müze (eski Harbiye Mektebi) köşesine, Cumhuriyet Caddesi'nin Halaskâr-gazi Caddesi(-t) ve Valikonağı Caddesi olarak ikiye ayrıldığı kavşağa kadar uzanır. Güneyinde Taksim, güneybatısında Elmadağ, doğusunda Taşkışla, Maçka Demokrasi Parkı, Açık hava Tiyatrosu, Spor ve Sergi Sarayı, kuzeyinde Pangaltı semti ile çevrilidir.

Taksim'den Harbiye'ye doğru uzanan yolun çevresinin 19. yy'a kadar iki yanlı Hristiyan ve Müslüman mezarlıklarıyla kaplı olduğu, şehrin yerleşim

bölgesinin kuzeyde Taksim civarında sona erdiği bilinmektedir. 19. yy'm ortalarına doğru Mekteb-i Ulum-ı Harbiye'nin, günümüzde askeri müze haline getirilen binasında eğitime açılmasından sonra, çevre canlanmaya başlamıştır. 1839 Tanzimat Fermanı'nın ardından yabancılara Osmanlı toprakları üzerinde mülk edinme hakkının da tanın-

masıyla gayrimüslimler ve yabancılar buralarda arazi alarak köşkler, okullar, tesisler yapmaya başlamışlardır. Cumhuriyet Caddesi'nin halen otel, okul, hastane, Spor Sergi Sarayı vb büyük tesislerin yer aldığı doğu kesiminde, bugün Radyoevi, Orduevi, Hilton Otel'i'nin bulunduğu Boğaz'a bakan yamaçlarda, 19. yy'm ikinci yarısından itibaren geniş bahçeler içinde eğlence yerleri, gazinolar kurulmuştur. 20. yy' , in başlarında bunlardan Belvü ve Panorama çok ünlüydü.

Cumhuriyet Caddesi'nin batısında kalan kesimde ise caddenin ve semtin ilk binalarından biri olan ve 1850'lerde Fransız kız mektebi ve yetimhanesi olarak kurulan bugünkü Nötre Dame de Sion Fransız Kız Lisesi binası vardı.

20. yy'm başlarında seyrek bir yerleşme yapısı gösteren semtin bugünkü çehresini alması 1940, özellikle de 1950' lerden sonra olmuştur. Semtin Cumhuriyet Caddesi'nin batısında kalan kesimi, cadde boyunca ve Elmadağ ile Dolapdere'ye doğru, daha 1950'lerde 4-5 katlı kagir binalar ve apartmanlarla dolmuştur. Divan Otel'i'nin bulunduğu köşeden kuzeye doğru ise o zamana göre lüks ve pahalı sayılan apartmanlar 1947-1955 arasında bir bir dikilmiş; 1949'da Radyoevi'nin kurulması, Spor ve Sergi Sarayı'nın açılması, 1955'lerde Hilton Otel'i'nin yapılmasından sonra semt daha da modern bir görünüme kavuşmuştur. Semtin bu görünümü, 1980-1990 arasında Harbiye Orduevi gökdeleninin dikilmesi, Harbiye Muhsin Ertuğrul Tiyatrosu ve Cemal Reşit Rey Konser Sa-lonu'nun yapılmasıyla pekişmiştir.

Günümüzde Harbiye, Cumhuriyet Caddesi boyunca havayolu ve turizm şirketlerinin acente ve bürolarının, şık mağazaların, seçkin restoranların, işyerlerinin, mefruşatçı ve mobilyacıların birbirini izlediği; çoğu 1950'lerde yapılmış lüks a-partmanların giderek konut olmaktan çıkıp işyerlerine, şirket merkezlerine dönüştüğü; tiyatro, konser salonu ve semtin sınırlarında sayılabilecek Açık hava Tiyat-

rosu'nun, Divan Otel'i ve arkasında, Taş-kışla'nın karşısında, beş yıldızlı yeni Hyatt Regency Otel'i'nin yer aldığı, İstanbul'un

seçkin semtlerinden biridir. .

İSTANBUL

HARBİYE MEKTEBİ

bak. MEKTEB-İ HARBİYE

HARBİYE NEZARETİ BİNASI

Beyazıt'ta, Bayezid ve Süleymaniye camileri arasında kalan yüksek duvarlarla çevrelenmiş alandır. Bâb-ı Seraskerî veya Serasker Kapısı olarak da bilinir. Bugün İstanbul Üniversitesi merkez binası olarak kullanılmaktadır.

Daha önce, Osmanlı'nın İstanbul'daki ilk sarayı olan Eski Saray'ın(->) bulunduğu bu alan, 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra Bâb-ı Seraskerî'ye tahsis edilmiş, bu makam daha sonra Harbiye Nezareti'ne çevrilmiştir. Eldeki fotoğraflardan, 19. yy'm ortalarında, Eski Saray'dan kalma mahmuz şeklinde üçgen payelerle desteklenmiş II. Mehmed (Fatih) dönemi (1451-1481) surlarının mevcudiyetini koruduğu, ancak saray yapılarının yerini yenilerine bıraktığı anlaşılmaktadır. Barok mimari(->) üslubunun öne çıktığı ve bir kısmı kagir, çoğunluğu ahşap olan bu yapılar topluluğu, Beyazıt Yangın Kulesi(+), Serasker Konağı, Süleymaniye Kışlası (Sarı Kışla), Bekirağa Bölüğü(->), hastane, kitabet dairesi, cephanelik, hamam, depolar, mutfaklar, ahırlar, nöbet kulübelerinden oluşmaktaydı. Çevre duvarları üzerinde bulunan üç kapıdan Beyazıt Meydanı'na açılan ve 1827'de yaptırılan Nizamiye Kapısı ise dört cephesinde eğrisel saçakları ve kıvrık dilimli kubbesi ile simgesel bir değer kazanmıştı. 1865 Hocapaşa yangını sonrası yollar genişletilirken çevre duvarları da yıkılmış ve yenilenmiştir. Daha önce talim alanı olarak kullanılan avlu, İsmâ-yıl Hakkı Bey'in (Baltacıoğlu) Darülfünun emini olduğu dönemde düzenlenerek ağaçlandırılmaya başlanmış, zamanla üniversitenin ihtiyacı olan gözlemevi, yemek-

hane gibi ek binalar yapılmış, merkez binanın kuzeyine iktisat ve hukuk fakülteleri olarak kullanılan iki yeni kanat eklenmiş, 1955'te ana giriş önüne heykeltıraş Yavuz Görey'in eseri Atatürk ve Gençlik Anı-tı(~>) konmuştur.

Ahşap olan Serasker Konağı yıkılarak yerine 1864-1866'da yapılan Harbiye Nezareti binası Fransız mimar Bourgeois'ın eseridir. 1821'de Avillon'da doğup 1884'te Paris'te ölen Bourgeois, 1867'de tamamlanan Fuad Paşa Konağı'nın (bugün İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi) ve 1863'te Sultanahmet Meydanı'nda geçici olarak inşa edilen Sergi-i Umumi-i Osmani binasının da mimarı olarak bilinir. Müşir Namık Paşa, Bağdat'tan tahsil ederek getirdiği devletin alacaklarının Harbiye Nezareti inşaatına tahsis edilmesi üzerine, olası yolsuzlukları önlemek amacıyla, bahçeye kurduduğu çadırda ödemeleri bizzat yapmıştır. Uygulamayı, Mühendisha-ne'den yetişen Ali Paşa yürütmüş, bina eminliğini Altunizade İsmail Zühdü Paşa yapmıştır. Yapılışından itibaren Harbiye Nezareti olarak işlevini sürdürmüş, birçok tarihi olaya tanıklık etmiş, Cumhuriyetle birlikte bakanlıkların Ankara'ya gitmesi sonucu Darülfünun buraya taşınmış ve 1933'te İstanbul Üniversitesi adını almıştır. Bugün, rektörlük, iktisat ve hukuk

fakültesi dekanlıkları ile üniversitenin idari büroları burada hizmet vermektedir. 1894 depremi sonrası İtalyan mimar Raimondo D'AroncoC-O, 1933 ve 1950'de Ekrem Hakkı Ayverdi(-t) tarafından onarılmıştır. Bu son onarımda tezyinatlı tavanlar askıya alınarak korunmak suretiyle ahşap döşemeler betonarmeye çevrilmiştir. Önemli işlevinden dolayı bakım ve onarım hizmetlerinin yerine getirildiği yapının 1988'de cepheleri temizlenmiş, 1993'te girişte çıkan yangından kısmen tahrip olmuş ve tekrar onarılmıştır.

Harbiye Nezareti binası, avlunun ortasındaki düzlükte doğu-batı doğrultusunda, dikdörtgen planlı, kagir ve bir bodrum kat üzerine üç katlı olarak inşa edilmiştir. Dört cephenin akslarında tekrar e-den kütesel çıkmalarla 124x55 m ölçülerinde, tarihi yarımada'nın en büyük bina-larındandır. Simetrik, aksiyal planlı yapıda, her dört cephede girişlere yer verilmiş, ancak ana girişi oluşturan güney kapısı mermer iki sütuna taşıtılan giriş saçağı ve taş kaplanmış cephe ile vurgulanmıştır. Buradan ulaşılan cam örtülü kare planlı orta avlu, birbirine dik iki eksenin kesiştiği yerde, yapının merkezini vurgular. Orta avlunun her iki yanında doğu-batı yönünde simetrik anıtsal iki merdiven bulunmaktadır. Aynı avlunun kuzey ve güney arkadları, doğu-batı yönünde yapı boyunca devam eden iki geniş koridora dönüşür. Koridorlara açılan salon ve odalar dış cephelerde düzenlenmiş, iç tarafta ise servis mekânları ve aydınlık boşlukları bırakılmıştır. Hünkâr dairesi, içtima salonu, kabul salonunun ve dekorasyonlarından dolayı "Mavi Salon", "Pembe Salon" olarak isimlendirilen salonların duvar ve tavanları zengin tezyinatla bezenmiştir.

Planlara uygun olarak aksiyal ve simetrik bir anlayışta düzenlenmiş cephelerde, eşit aralıklarla sıralanmış pencere dizilerinin oluşturduğu tekdüzelik, eksen-lerdeki iki kademeli çıkmalarla nispeten giderilmiştir. Köşe pilastrları ve ana girişin düzenlendiği çıkma taş kaplanmış, diğer bölümler sıvanmıştır. Taşkın birinci kat ve saçak silmeleri yapıyı boydan boya çevreler. Profilli sövelerle canlandırılmış pencereler, zemin katın tamamında ve çıkmaların birinci katlarında yuvarlak kemerli, üst katlarda basık kemerlidir. Kilit taşlarının vurgulandığı üst kat pencerelerinde dökme demir pencere korkulukları kullanılmıştır.

Harbiye Nezareti'nin üç avlu kapısından Mercan yönündeki bugün kapalı tutulmakta, Vezneciler tarafındaki ise yaya ve araç girişi olarak kullanılmaktadır. Barok mimari üslubundaki eski kapının yerine yapılmış olan ve Beyazıt Meydanı'na bakan anıtsal giriş kapısı ise yaya girişi o-larak kullanılmaktadır. Zafer takı şeklindeki bu kapı ve iki yanındaki binaların mimarı olarak da Bourgeois'mn adı verilmektedir. Bazı müellifler ise bu yapıların Londra'ya tahsile gönderilen ilk öğrencilerden mühendis Bekir Paşa'nın, Abdülmecid döneminde (1839-1861), Yedikule'de inşa edilmek üzere hazırladığı şehir giriş kapısı planlarına göre yapıldığını belirtmektedir. Kapı üzerindeki

Şefik Bey hattı celi sülüs kitabe 1865 tarihlidir. İki tarafında dendanlı iki katlı kuleler bulunan bu yapı, üç açıklıklı bir giriş takı şeklindedir. Sütun gruplarına oturtulmuş üç kemerden, at nalı biçiminde olan ortadaki, daha geniş ve yüksek tutulmuştur. Üzerinde daha önce Abdülaziz'in tuğrası bulunan oval madalyonda bugün "TC" harfleri ve altında "İstanbul Üniversitesi" yazısı yer almaktadır.

Giriş kapısının her iki yanında bulunan birbirinin aynı iki köşkten, Biniş Dairesi olarak inşa edilmiş olan batıdaki, eskiden rektörlük ve senato binası iken bugün Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü; Şehzadeler Dairesi olan doğudaki ise Profesörler Evi olarak kullanılmaktadır. Bahçe tarafından, ortasında bir biniş platformu olan mermer basamaklarla erişilen bu

Flandin'in
betimlemesiyle
Harem
sahillerinin
bir görünümü,
19. yy.

Galeri Alfa

köşkler, revaklı girişleri ve eyvanlı köşe odaları ile geleneksel sivil mimariye ait plan özelliklerine sahiptir. Cepheler, bir kısmı ikili gruplar halinde olmak üzere, üçgen kemerli pencerelerle düzenlenmiş, meydana bakan güney cephesinde bulunan çokgen çıkma üzerinde ise Magrip kökenli at nalı kemerli pencerelere yer verilmiştir. Köşkler Osmanlı-İslam dekorasyonunun yorumlandığı saçaklarla tamamlanmıştır. Tüm bu unsurlarla eklekti-sist bir dış görünüş sergilenir. Bekir Pa-şa'ya ithaf edilen bu tasarımlar, oryantalist eğilimli mimari elemanları İstanbul'a taşıdığı bilinen ve Bekir Paşa'nın da temasta olduğu İtalyan mimar Gaspare Fossati' nin(->) çalışmaları ile benzerlik gösterir. Ayrıca, Bahriye Nezareti binasının(->) ö-zellikle üçgen kemerli ikili gruplar halinde düzenlenmiş pencereleri ile benzerlikleri dikkat çekicidir.

Bibi. E. Albatı, "Bekir Paşa-Ethem Paşa İstanbul'un İlk Planı", *Canlı Tarihler*, II, 1945, s. 7; E. B. Şapolyo, "Geçmişte Bir İstanbul İmar Planı", *İller ve Belediyeler Dergisi*, 1947, S. 20-21, s. 834; S. Eyice, "İstanbul Arkeoloji Müzelerinin ilk Müdürlerinden Dr. Ph. Anton Det-hier Hakkında Notlar", *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı*, 1960, s. 47; ay, "Bir Yıldönümü Dolayısıyla Türkiye'de Üniversite", *Türk Kültürü*, S. 15, s. 12-17; S. Ünver, "Türk Kültür Tarihi", *Onasya Dergisi*, 1968, S. 33, s. 14; Eldem, *İstanbul Anılan*, 108-156; I. A. Yüksel, "Türk Mimari Tarihi Araştırmacılığı ve Ekrem Hakkı Ayverdi", *VD*, XX, 483-487; A. Altın, "Bâb-ı Seraskeri, Mimari", *DİA*, IV, 364-365; C. Can, "İstanbul'da 19. Yüzyıl Batılı ve Levanten Mimarların Yapıları

ve Koruma Sorunları", (Yıldız Teknik Üniversitesi, yayımlanmamış doktora tezi), 1993, s. 38, 213, 274.

CENGİZ CAN

HAREKET ORDUSU

bak. OTUZ BİR MART OLAYI

HAREM

İstanbul Boğazı'nın Marmara Denizi'ne açıldığı bölgede, Salacak'ın 1 km güneyinde, Selimiye Kışlası'nın(-0 bulunduğu yükseltinin eteklerindeki, Üsküdar İlçesi'ne bağlı semt.

Harem esas olarak İstanbul'un iki yakasını denizden birbirine bağlayan feribot iskelesi ve iskelenin yakınındaki Anadolu otobüsleri garajı (terminali) ile tanınır.

HAREM

552

553

HAREM

Semt, güney ve güneydoğusundaki Se-limiye(-»), doğusundaki Çiçekçi, kuzeyindeki Üsküdar-İhsaniye ile olan sınırlarını belirlemek oldukça güçtür. Harem, daha çok iskele ve yakın çevresine verilen ad o-larak düşünülebilir. Harem İskelesi, aynı zamanda. Selimiye Kışlası'nın iskelesi olarak tarihte önem kazanmıştır.

Bizans döneminde Üsküdar sahillerinde çeşitli yerlerde saraylar olduğu bilinmektedir. Kesin olmamakla birlikte, Harem İskelesi'nin üstündeki setler üzerinde ya da Selimiye Kışlası'na doğru, bir Hara-eum Sarayı'nın varlığı kimi kaynaklarda (Villehardouin'den naklen, B. Miller) 11. yy'a, İmparatoriçe Teodora dönemine (1081-1118) tarihlenir. L Teodoros Laskaris'in (hd 1204-1222) burada bir sarayı olduğu, imparatorun buradan Konstantino-polis'i ve güneşin batışını seyretmeyi sevdiği de nakledilir. Çevreye ve iskeleye verilen "Harem" adının Haraeum Sarayı'nın Türkçe'de aldığı biçimden geldiği düşünülebilirse de bu varsayımı doğrulayacak fazla veri yoktur. Semt adının kökeni konusunda bir diğer varsayım, Osmanlı döneminde harem takımının, buradaki kasırlardan kayıklarla İstanbul'a geçerken bu iskeleyi kullanmış olmalarıdır.

16. yy'ın ortalarına kadar Harem İskelesi'nin bulunduğu çevrede eski saraylardan bir iz kalmadığı ve ilk kez I. Süleyman'ın (Kanuni) 1555'te buraya bir yazlık saray yaptırdığı anlaşılmaktadır. Üsküdar Bahçesi ve Sarayı veya Kavak Sarayı olarak bilinen bu bahçeler ve saray bütünlüğü daha sonraki dönemlerde çeşitli padişahlar tarafından ilavelerle büyütülmüş, onarılmış olmalıdır. Önce III. Murad'ın (hd 1574-1595) Kavak Sarayı'nı büyüüttüğü, daha sonra IV. Murad'ın (hd 1623-1640)

Iran seferi dönüşünde buraya Revan (Erivan) Köşkü'nü inşa ettirdiği bilinmektedir. 17. yy'da bu sarayı ve bahçeleri gezmiş olan Fransız gezgin Du Loir, Revan Köşkü'nün, tavanları İran nakışlarıyla süslü, iç duvarları siyah çinilerle kaplı pavyonlardan oluştuğunu, bahçede yaz günlerine mahsus muhteşem bir yapı bulunduğunu ve bu yapının ortasında fiskiyeli, çeşmeli bir avlu olduğunu yazar. Yine aynı yazara göre Topkapı Sarayı'ndan sonra İstanbul'daki en büyük saray Üsküdar Sarayı'dır, ancak bahçelerin ve pavyonların genişliğine karşın sarayda çok az oda vardır. Kavak veya Üsküdar Sarayı'ndan Üsküdar yönüne doğru, III. Mustafa'nın (hd 1757-1774) Müslüman Türk tebaaya ihsan ettiği, bu yüzden de İhsaniye adını alan semtte Fatma Sultan'ın sarayı ve bahçesi bulunur. III. Mustafa ayrıca şimdiki Selimiye Kışlası talimhanesinin bulunduğu yere bir kasır yaptırmış ve bu kasır 19. yy'ın ortalarına kadar gelmiştir. 16. ve 17. yy'larda padişahların, Harem İskelesi'nin üstündeki bölgede yer alan ve manzarasıyla ünlü bahçe ve saraylara sadece dinlenmek için değil, aynı zamanda Anadolu'ya sefere çıkacakları zaman ordugâh kurmak için de geldikleri bilinmektedir. Ancak, Harem bölgesindeki Üsküdar Sarayı'nın 17. yy'dan sonra terk edildiği anlaşıyor. III. Se-

lim, 1794'te bu sarayı yıktırmış ve mermerlerinin bir bölümü, Harem İskelesi'nin güneydoğusundaki hafif meyilli sırtlarda Ni-zam-ı Cedid askerleri için yaptırılan Selimiye Kışlası'nın inşaatında kullanılmıştır. 1807'de yeniçeri ayaklanması sırasında ateşe verilen kışla II. Mahmud (hd 1808-1839) tarafından yeniden yaptırılırken, eski Üsküdar Sarayı ve Revan Köşkü'nün bulunduğu yere de yeni bir köşk yaptırılmıştır. Harem bölgesinin bundan sonraki gelişmesini daha çok kışlanın varlığının belirlediği anlaşılmaktadır. Harem İskelesi sahilindeki rıhtım, Kırım Savaşı (1853-1856) sırasında Selimiye Kışlası'nda kalan İngiliz askerlerinin ihtiyaçları için İngilizler tarafından yaptırılmıştır.

Şirket-i Hayriye'nin *Boğaziçi Salname-si'ne* göre 1910'larda Harem iskelesi ile Selimiye ve İhsaniye mahallelerinde 1. 100'ü aşkın hane, 45 dükkân vardı ve nüfusu 4.000 civarındaydı. Semtin güneydoğusunda kalan Selimiye Mahallesi III. Selim döneminde imar edilmiştir. Planların bizzat III. Selim tarafından hazırlandığı söylenir. Harem'de 1826/1827'de Defterdar Tahir Efendi tarafından yaptırılmış bir cami vardır.

1970lere gelene kadar araba vapuru ve otobüs garajlarının üstündeki setlerde, mütevazı ahşap evlerde ve 3-4 katlı apartmanlarda orta halli ve orta altı gelir gruplarının, daha çok küçük memur ve asker ailelerinin yaşadığı bir semt olan Harem, 1970'ler ve asıl 1980'ler sonrasında, tarihi değeri olan eski evlerin onarılması veya apartmanlara dönüştürülmesiyle değişmeye başlamıştır. Özellikle İstanbul'a hâkim eşsiz manzarası yüzünden tercih edilen bir semt haline gelerek üst sosyoekonomik katmanları kendine çekmiş ve yapı değişikliğine

uğramıştır. Harem-Üsküdar sahil yolunun açılması ile semtin görünümü daha da değişmiştir. Günümüzde Harem, araba vapuru iskelesinin ve otobüs garajlarının önünden geçen yolun üstündeki setlerde ön sıralarda hızla yenilenen a-partman ve lüks konutların bulunduğu, içerilere, Çiçekçi ve Selimiye'ye doğru ise eski mütevazı mahalle düzeninin yer yer yaşadığı bir semt görünümündedir.

Bibi. Kömürciyan, *istanbul Tarihi*, s. 48-49, 279-281, 284-285; mciciyan, *istanbul*, s. 136; Eyice, *Boğaziçi; Boğaziçi*, s. 131-133.

İSTANBUL

HAJREM

"Dahiliye", "içeri daire", "harem dairesi", "makarr-ı nisvan" olarak da bilinir. Bizans ve Ortadoğu geleneklerine dayalı olarak Osmanlı yaşamı boyunca, İstanbul konutlarının aile bireylerine ve kadınlara ayrılan bölümü.

Diğer ülkelere ve kentlere oranla İstanbul'da daha özgür bir ortam yansıtan harem yaşamı, kentin Türk-Müslüman toplumu kadar gayrimüslim cemaatleri için de bazı farklılıklarla geçerli oldu. Bu yaşam biçimi, 17. yy'dan başlayarak bir çözülme eğrisi izledi. Tanzimat (1839-1876) ve II. Meşrutiyet (1908-1918) dönemlerinde harem kısıtlamaları giderek azaldı. 1923'te

Cumhuriyetin ilanının ardından haremın simgesi sayılan kafesler kaldırılmaya başlandı. 1926'da Türk Medeni Kanunu'nun kabulü ile de harem düzeni ve hukuku resmen geçersiz oldu.

Harem deyimi her dönemde Doğu'ya özgü bir kurum ve özgürlükleri kısıtlanan kadınların tüm yaşamlarını sürdürdükleri bir mekân olarak algılanmıştır. Batı dünyası daha da ileri giderek haremi, dışarıya kapalı müstehcen bir ortam olarak hayal etmiştir. Bu yanlış bakış doğrultusunda en çok ilgi duyulan merkezler arasında İstanbul her zaman en başta yer almıştır. Fakat, hareme girmenin ve buradaki yaşamı gözlemlemenin olanaksızlığından, hareme ilişkin anlatım ve betimlemeler, genelde hayale, söylentilere ve yakıştırmalara dayanır.

15. yy'm ikinci yarısından 20. yy'ın başına değin, uzun bir süreçten geçen İstanbul harem yaşamına bakıldığında, aynı dönemdeki sosyal yapıya bağlı olarak kurumlaştığı gözlemlenir. Kentteki "saray" merkezli sınıflaşmanın ortaya çıkardığı "saraylılar", "şehirliler" (şehrîler-îstanbul-lular), "belde ahalileri" (Galata, Üsküdar, Eyüp halkları) ile "taşralılar" (dışarıdan gelip yerleşenler) için, ayrı ayrı "saray haremî", "şehirli haremî", "taşralı haremî"nden söz edilebilir. Buna karşılık, dar gelirli, yoksul kesimlerle, kenar ahalisi ve köylüler için, belirgin bir harem kavramından söz edilemez. Buralarda, aynı çatı altında ailenin, hattâ kiracı konumlu ailelerin kendi iç dünyalarına özgü saygıyı, görgü kurallarını, kaçgöç disiplini koruyarak ya-şayageldikleri saptanır. Bu açıdan harem dini ve ahlaki bir kurum olmaktan çok,

varsılığın ve soyluluğun gerekli kıldığı bir yaşam tarzı olarak selamlıkla birlikte kent yaşamındaki yerini almıştır, ikinci bir husus, İstanbul haremlerinden söz edilince akla gelen ilk ve tek mekânın Topkapı Sarayı(-t) haremının olmasıdır. Kuşkusuz bu büyük harem, 1540'lardaki örgütlenişinden başlayarak İstanbul yaşamını ve kentin ikincil haremlerini çok yönden etkilemiştir. Bütünüyle bir harem olan Eski Saray(->), vezirlerin ve devlet ricalinin, ilmiye ileri gelenlerinin kalabalık harem daireleri, özel harem bölümleri içeren sa-hilhaneler, yalılar ve köşkler, 19. yy'daki modern saray yaşamının daha çağdaş harem daireleri, temelde, hanedan haremmini örnek alan kurumlar olmuştur.

Kadı sicillerinde "makarr-ı nisvan" (kadınların oturduğu yer) olarak geçen haremeleri, dışarıdan herhangi biçimde rahatsız etmek yasaktı. Örneğin, komşu evlerinin bu bölüme bakan pencereleri kapat-tırıldığı gibi, mahalle cami ve mescitlerinin minareleri de şerefelerinden çevredeki evlerin harem dairelerinin gözlenmemesi için bodur tutulurdu. Küçük konutlarda "dahiliye" ya da "içeri daire" denen haremgenellikle evin arka tarafında ve alt katta yer alırdı. Evin büyüklüğüne ve ev sahibinin konumuna göre, "harem-sa-ray", "harem dairesi", "harem evi", "harem ciheti", "harem odası", "kafes odası" vb değişik adlarla anılan ve bahçeye dönük

olan bu bölümle selamlık arasında "mabeyin dairesi" ya da "mabeyin odası" denen bir ara mekân daha bulunurdu. Haremgenin dışa dönük simgesi, cumba ve pencerelerinin kafeslerle örtülü oluşuydu.

istanbul haremlerinin iç dünyası ailenin sosyal yapısıyla bağlantılı ayrıntılar içermekteydi. Örneğin bir harem taşılığı ya da sofası çevresinde eşlere (kadın e-fendi-hanım efendi) mahsus, birer ikişer odalı özel daireler, harem ağalarına ayrılan bir daire, kalfalar dairesi ile diğer hizmetler için ayrılmış oda ve daireler, saraylara özgüydu. Daha küçük boyutlu haremgenlerde ise oda ölçeğinde bir yerleşim vardı. Mekânlar, "büyük hanımın odası", "büyük gelinin odası", "ortanca odası", "kızlar odası" vb adlar almaktaydı. Ayrıca her ailenin yaşama anlayışına bağlı iç düzenlemeler ve donatım söz konusuydu. Yapı bakımından ise kimi haremgenler basık, asma kadı, loş iken, bazıları ferah ve genişti. Kent merkezindeki harem daireleri dışa daha çok kapalı tutulurken yalı ve sa-hilhane haremgenlerinin geniş pencereleri, iç balkonları, koltuk bahçeleri vardı.

Saptanabilen bu özelliklere karşın, Tanzimat öncesi harem yaşamı ve mekânları için bilgiler yine de yeterli değildir. Bununla birlikte suriçi İstanbul'da, nüfus yoğunluğu ve konut sıkışıklığı nedeniyle çoğu evde harem bölümüne yer verilemediği, ancak bir arka odanın, "harem odası", "haremlik" vb adlarla anıldığı saptanmaktadır. Eski bir istanbul deyimini olan "nohut oda bakla sofa" sözü de buna bir kanıttır. Bu halk tipi evlerin küçük arka bahçeleri de haremgenin bir uzantısıydı. 1760'a ait

bir belgede Karabaş Mahallesiindeki bir ev, "fevkani iki oda ve bir sofa, dehliz ve abdesthane ile magsel, tahtani bir oda, mutfak, kenif ile su kuyusu da olan bir avlu" biçiminde tanımlanmakta ve bu tanım içinde harem-selamlık ayrımından söz e-dilmediği görülmektedir. Hariciyeli ve da-hiliyeli daha büyük bir ev ise üç katlı olarak "sagır ve kebir odaları, kileri, harem taşlığı ve kapısı, harem kömürlüğü, nim-sofası, geçme ve mabeyin odaları, sofaları, dehlizi, mahzeni, ocakları, selamlık köşkü ve kahve odası ve hamamı" sayılarak tanımlanmaktadır.

"Gusülhane" ya da "magsel" denen, çin-ko-taş kaplı, mangalla ısıtılabilen dolap içi banyoların, zemini maltataşı döşeli taşlık ya da dehlizlerin yer aldığı istanbul haremlelerinde ocaklı oda pek enderdi. Isınma, mangalla ve tandır ile en çok da kalın giysilerle sağlanıyordu. Haremin ilginç bir mekânı ise namaz odasıydı. Burada günlük ibadetin yamsıra ailenin çocuklarına, cariyelere din eğitimi de verilmekteydi. Pek çok haremde görülen bir başka mekân sandık odasıydı. Burada kürk, çarşaf, hamam takımı, çamaşır vb özel sandıklarında saklanır, lavanta çiçeği torbası ve misk sabunları konularak buraya mahsus bir koku sağlanırdı.

Mabeyin dairesi ya da odası, kadın erkek aile bireylerinin bir araya geldiği ara mekânlardı. Dönme dolap ise haremle selamlık arasındaki duvara yerleştirilmiş, el-

Thomas
Allom'un
çizgileriyle
harem içi
yaşamdan
bir gömnüm.

R. Walsh,
*Constantinople and
the Scenery of the
Seven Churches of
Asia Minor*, 1838

Galeri Alfa

le döndürülebilen birkaç gözlü bir düzenektir. Yiyecek ve içecekler gözlere yerleştirilir, dolap döndürülünce diğer taraftan bunlar alınırdı. Harem halkı, evde erkeklerin ve yabancıların bulunmadığı zamanlarda selamlığın kafesli cumbalarına gelerek dış dünyayı izleme olanağına sahiptiler. Bahçedeki kameriyede ve limonlukta ise komşuları ile buluşup otururlar, elişi yaparlar; harem taşlıklarını canlandıran çiçekleri de kışın burada korurlardı. Harem eşyası genelde hasır,

makat, minder, yer yatakları, halı ve kilim gibi taşınabilir türdendi. Sayfiyeye ve yalıya göçlerde bunlar kolayca götürülebilirdi.

Haremin tipik bir simgesi sayılan harem ağalarının (zenci hadım köleler) saraydaki kalabalık ve örgütlü konumlarına karşılık konaklardaki sayıları azdı. Daha küçük konaklarda ise harem ağası istihdam edilmemekteydi. Bir bakıma ailenin soyluluğunu ve zenginliğini de simgeleyen harem ağalarının asıl görevleri, korkutucu fizikleri ile harem dairelerini beklemek ve harem kadınlarının dışarı çıkışlarında onlara muhafızlık etmektir. Kendi memleketlerinde aileleri veya köle tacirleri tarafından türlü yöntemlerle erkeklik organları yok edilmiş olduğundan harem ağalarının kadınlar dünyasında görev almalarında bir sakınca görülmemekteydi.

Yüzlerce kadının ve harem ağasının barındığı saray haremine özgü protokol ve disiplin, bir ölçüde kentin diğer haremelerini de etkiliyordu. Saray haremindeki valide sultana, başhaseki, haseki, kadın efendi, ikbal, gözde vb unvanlı kadınlara, usta, kalfa denen yetkili cariyelerle acemi cariyelere, tayalara, dadılara, sütannelerine karşılık, İstanbul'un vezir saraylarında ve paşa konaklarında da "valide hanım", "büyük hanım", "hanım efendi", "kadın efendi", "odalık" (müstefrişe) "kâhya kadın", "hazinedar kalfa", "kalfa kadın", "bacı", "aşçı kadın" vb ad ve sanlarla çağrılan bireyler vardı. Her bir hanım ya da kadın, kendi çocukları ile haremün küçük birer dairesinde (iç içe 2 oda, 1 banyo, 1 kiler ve esvap odası) otururken cariyeler ve hizmet kadınları da topluca bir-iki odada veya sofada yatıp kalkarlardı. Konak sahibinin eşlerine "hanım efendi", odalıktan eşliğe yükselenlere ise "kadın efendi" denmekteydi. Hanım efendi ya da kadın efendilerin görevi efendiyi giydirmek, oturup kendisiyle sohbet etmektir. Harem dairesine geçen evin erkeği eşlerinden ya da odalıklarından dilediğinin odasına gider; akşamı ve geceyi orada geçirirdi. Taya kadın çocukları eğitirdi. Kâhya kadın, *kalfaya* günlük emirler verir, cariyelere giysi biçer, şurup, reçel, turşu yapar, sandık odasını düzeltir, konuklar için oda hazırlar, boş zamanlarında elişi ya da müzikle uğraşırlardı. Konaklarda kiler ve mutfak genellikle selamlığa bağlı olduğun-

HAREM

554

555

HAREM

ler "taşralı" denilerek ayıplanırdı. Boğaziçi'nde mehtaba, serv-i simin seyrine çıkışlarda da bu kural geçerliydi. Kadınların bindiği kayıkların birbirine yanaşması ve içindekilerin 5-10 dakika sohbet etmeleri, dedikodu, havadis aktarmaları ise doğal karşılanırdı. İstanbul haremlerinin her biri, bir diğerinin tüm özelliklerini, giyim kuşam

tutkularını, feracelerinin renklerini, yürüyüş ve duruşlarıyla da kimler olduklarını yanılmaz bilirdi.

Harem ortamında binbir ayrıntıyla zen-

dan, vekilharç, aşçı, ayvaz, saka, yamak vb personelin haremle ilgisi olmaz, ancak bazen büyük hanım, vekilharca, aşçıya direktifler verebilirdi. Haremlerde barınan ve konumlarına göre, "besleme", "halayık" denen kızlar, köle olmadıkları gibi, bunlara ücret de ödenmez, ancak gördükleri hizmete karşılık büyütülüp eğitilerek gelin edilirlerdi.

İstanbul'un büyük haremleri birer eğitim yeri idi. Hanımlar, cariyeleri sıkı bir disiplin altında görgü kurallarına ve hizmete alıştırarak yetiştirirlerdi. Bunları satarak ö-nemli kazançlar sağlayan hanımlar yanında azat edip evlendirerek yuva kurduranlar da vardı. "Çırak çıkarma" denen bu âdetler İstanbul'da yaygındı. Aileler, evlenme çağındaki oğullarına, tanınmış konaklardan kız almayı tercih etmekteydiler. Konak ya da saray haremde yetişmiş bir cariye ile Enderun'dan(~») çıkma bir gencin evlenmesiyle kurulan aileler ise İstanbul inceliğini ve görgüsünü en ileri düzeyde temsil etmekteydiler.

Haremler kapalı, güneşsiz, rutubetli ortamlar olmakla birlikte selamlığın ferah, aydınlık fakat o oranda da resmi ortamına göre daha sıcak ve samimi mekânlardı. Burada, köle ya da asil kökenli hanım-

Camille

Rogier'in

betimlemesiyle

haremden

yaşam.

C. Rogier,

La Turquie,

Paris, 1847

Galeri Alfa

lar, gelinler, Afrikalı bacılar, Anadolu halayıkları, Çerkez cariyeler ve kalfalar, dil, anlayış, duygu ve fizik farklılıkları ile ilginç iç dünyalar oluşturmaktaydılar. Kavgalar, kıskançlıklar olabildiğince bastırılır, buna karşılık saygı, bağlılık ve sevgi duyguları öne çıkartılırdı. Günlük yaşam, ailenin konumuna göre farklı geçerdi. Örneğin orta halli ailelerde, yemek, çamaşır, temizlik vb tüm iş yükü haremden iken zengin konaklarında aile bireylerine dinlenmek, eğlenmek, yemek içmek dışında bir iş düşmezdi. Bu tür haremlerde yaşam bir bakıma tekdüze idi. Odalarına kapanan kadınlar, el aynası, dikiş kutusu, gergefle veya kendi çocukları, kedisi ve kafesteki kuşları ile oyalanırlar, ender olarak ziyaretlere gidebilir, konuk ağırlar, hareme özgü

eğlencelerle vakit geçirmeye çalışırlardı. Ayn daireleri olan hanımlar gün içinde birbirlerini ziyaret edip dedikodu yaparlar, hikâyeler anlatırlardı. Kış aylarında buna "tandırbaşı sohbeti" deniyordu. Taşlıklarda, sofalarda oyunlar oynanırdı. Çubuk ve nargile alışkanlığı İstanbul haremlerine 18. yy'ın sonlarında girmiştir. Gün boyu çeşitli vesilelerle bol bol şekerleme, yemiş, meyve ve dondurma tüketilirdi. Melling, "Sultanın Hareminden Kesit" adlı resminde,

bazı yanlışlıklara karşın, bir sultan efendi sarayındaki günlük yaşamı, yemek, ibadet, yatıp kalkma, temizlik, tandırda ısınma, sohbet vb'ni ayrıntılarıyla vermiştir. Bir Fransız gezgininin, Paris'te *le To-ur du Mond&da*. 1863'te yayımlanan izlenimleri ile hareme ilişkin pek çok gravür, tablo ve yazı da İstanbul kadınlarının haremdeki yaşamlarını, moda izleyişlerini, kıyafet düşkünlüklerini ve inceliklerini yansıtır.

Yalı haremeleri ise kadınlar için daha özgür ortamlardı. Hanımlar, konukları ile, cariyeler kendi aralarında, koruya, bahçeye çıkmak, yemekli, kebablı, helvalı piknikler düzenlemek, "çaylak yavrumu kapamazsın", "İstanbul efendisi", "havuz o-yunu", "aşçı-ayvaz kavgası" oyunlan oynamak olanaklarını yalılarda bulmaktaydılar.

Yabancılar, İstanbul haremelerinde kitabi kültüre eğilimin söz konusu olmadığını, gelişigüzel yaşamının tercih edildiğini, kadınların kadercisi olduklarını, 14-15 yaşındaki bir kızın bütün bildiklerinin eliş-leriyle saz, oyun ve görgü kurallarından ibaret olduğunu ileri sürmüşlerdir. Birkaç şarkı ezberleyip ud ve santur çalabilmek o dönem için önemli bir meziyetti. Haremelerde müzik yapma âdetinin çok gerilere dayandığını söylemek mümkündür. Ancak bu tutkunun Lale Devri'nde (1718-1730) yerleştiği Tanzimat'la birlikte daha da yaygınlaştığı, alaturkadan alafrangaya geçişin de Tanzimat'tan sonra olduğu kesindir. Vükela konaklarının harem dairelerinde ise müzik eğitimi verilirken genç kız ve cariyelerden kurulu saz takımları da oluşturulmaktaydı.

Hareme girebilen halk öyküleri, başta "Leyla ve Mecnun" olmak üzere Doğu kökenli, en çok da İran edebiyatından klasiklerdi. Çaylak Tevfik, *istanbul'da Bir Sene* adlı eserinde haremın tandır çevresinde kümelenen kadın ve çocuklarının anlatıp dinledikleri "Çarşamba Karısı" hikâ-yatı, "Hamamanası", "Gulyabani" vb masallara duyulan ilgiyi, helva sohbetlerim, yüzük oyunların anlatmıştır. Bir harem o-yunu olan "İstanbul efendisi"nde kızlardan birinin erkek kılığına girmesindeki geleneksel yöntem, başına kabaktan ya da karpuz kabuğundan bir kavuk geçirmek, eline sarımsak dişlerinden bir tespih almak, kaşlarına kalın rastık çekmekti. Bunda, erkeklere dönük bir alay söz konusudur. Erkek kıyafetiyle icra edilen köçek ve tavşan oyunlarında da aynı temalar vardı. "Güzellik mi çirkinlik mi" oyunu da hareme özgüydü. Bir kızın gözleri bağlanır, karşısına gelenin yüz ifadesini tahmin etmesi istenirdi. Harem sofralarında-ki çengi oyunlarında ise kızlar, seksi figürlere ağırlık vermekteydiler.

Haremlerde, loğusa ve matem cemiyetleri, düğün eğlenceleri, kına geceleri, mevlitler yapılır; sosyal seviyelere göre protokoller uygulanırdı. Doğum sonrasında, orta halli aile hanımları çocuklarını emzirirler ama eşlerinden bir Arap bacı ve bir de orta işleri için halayık isteme hakkını elde ederlerdi. Kimi gelinler ise koca evine Arap bacısını da yanında getirirdi. Haremlere ca-

riye, halayık, Arap bacı almış, kentsoylu zengin elitin bunlara olan gereksinimi nedeniyle köleliğin yasaklanmasından sonra da 20. yy'ın başına değin sürdü (bak. esir ticareti).

Haremler, dış dünyaya büsbütün kapalı değildi. Buraları hemen her gün bohçacılar, falcılar, muskacı, tütsücü kadınlar, dilenciler yoklamaktaydılar. Çarşı esnafının da haremlere mal götürüp getiren a-yak tellalları vardı.

Hareme canlılık getiren olaylar ziyaret ve gezmelerdi. Haremler arası ziyaretler, haberli, davetli, zuhurat ve tanrı misafiri tarzlarında olurdu. Davetli ve haberli ziyaretlerde bir harem ağasının refakatinde 2 cariyeye, çağına ya da haberci olarak gönderilirdi. Gelen cariyeleri evin büyük hanımı ya da kadın efendisi misafir odasında kabul eder, kimlerin konuk geleceklerini veya davet ettiklerini öğrenirdi. Cariyeler etek öpüp ayrılırken oda kapısında harem kalfasının kendilerine oyalı birer başörtüsü ya da atlas kese içinde harçlık vermesi âdettendi.

Harem protokolünde konuk kapıda karşılanır, esvap odasına alınır, çarşafını, feracesini çıkartmasına yardımcı olunur, konuk kadınlar endam aynasında saçlarına, yüzlerine düzgün verirler, sonra teşrifatçı kalfanın yol göstermesi ile misafir o-dasına alınırlardı. Sırma işli örtülü gümüş tepsiyle ve zarflı fincanlarla sunulan yorgunluk kahvesinden sonra sohbet boyunca kokulu şerbetler, mevsim meyveleri, yemiş vb ikram edilir, tepsilerle çeşitli reçeller, kaymak, yağ, peynir türleri, sakız ve sigara börekleri ile kahvaltı verilirdi. Servisler özel takımlarla, hattâ bazen elmaslı çay kahve kaşıkları ile yapılırdı. Son dönemde harem çaylarında gümüş semaver de kullanılmıştır. Kahvaltı sırasında kızlar ve cariyeler, piyano, keman, ud çalarlar, özenli elişlerini, gergef, kanaviçe, firkete oylarını konuklara gösterirlerdi. Geniş harem sofalarında ise kalabalık konuk grupları ağırlanırdı. Daha eskiden bu mekânlar, divan ve sedirlerle donatılırken son dönemlerde bunların yerini Avrupai koltuk kanepelerle takımları almıştı. Ziyaretlerde saz çalınması, şiirler okunması, oyunlar sergilenmesi yerleşmiş geleneklerdi. Harem konukları, aile ile olan yakınlıkları oranında bazen günlerce, aylarca kalabilirler bu süre boyunca aileden olurlardı. Bunlar genellikle uzak memleketlerden gelen akrabalar. İstanbul'un uzak semtlerinden gelenler de bir gecedan birkaç haftaya kadar kalırlar, bu ziyaretlerin anıları uzun zaman unutulmazdı.

Haremi en çok etkileyen bir diğer hareket gezmek ve sokağa çıkmaktı. İlkbahar ve yaz aylarında Kâğıthane, Göksu-Küçüksu mesirelerine, koçu ve

kupalarla "hanımığnesi" denen kayıklarla gidilirdi. Bunun için günlerce hazırlanılır, çeşit çeşit şerbetler, yiyecekler, dilenciye verilecek sadakaya kadar hiçbir şey ihmal edilmezdi. Meddahlar, ortaoyuncuları kırlarda, portatif kafesler arkasından seyredilebilirdi (bak. beylik gezmeler). Geziye ya da hamama, çarşıya, ziyarete gidilirken duru-

Sander Alexander Swoboda'mn "Harem'de Alışveriş" adlı bir resmi tuval üzerine yaslıbova 36x54 cm, 19. yy ortalan. *Ara Güler fotoğraf arşivi*

ma göre maşlah, ferace-yaşmak, pelerinli çarşaf, yeldirme gibi üstlükler tercih edilirdi. Bunun içine ise libade, hırka, üçetek, dört peşli entari, Avrupa kesimi entari giyilir, başa tepelik, hotoz konur, sarkma yemeni, başörtüsü veya kundak baş bağlanırdı.

Eski İstanbul toplumu, karı-kocayı, yetişkin oğulla annesini, baba ile kızını dışarıda bir arada görmeye alışık olmadığından, aile bireyleri aynı faytona veya kayığa binemezlerdi. Bu inceliği bilmeyen-

Topkapı Sarayı'ndaki haremde İkballer ya da Gözdeler Taşlığı olarak andan ve çevresinde odaların sıralandığı alanın bir görünümü.

Ara Güler

HARFF, ARNOLD von

556

557

HARİTALAR

Hartman Schedel tarafından yayımlanan İstanbul'un resim ile harita arası gravürü, 1493. *Galeri Alfa*

girdeşen protokol, disiplin ve görgü kuralları, İstanbul inceliğinin temelini oluştururdu. Örneğin yeniyetmelere öncelikle verilen eğitim, gülümseme biçimleri, bakış, yumuşak yürüyüş, tutumluluktur. Görücüye çıkan kızın meziyetleri sayılıp dökülürken "mangalda ateş örtmeyi, maltız yakmayı pek güzel becerir" övgüsü ihmal edilmezdi. Konuklan aşırı ikram ve ısrarla rahatsız etmemek, iltifatla sıkmamak, konuğa soru sormamak, alçakgönüllü davranmak, üstüne düşmeyen işi yapmamak, izinsiz söze karışmamak haremde kazanılan inceliklerdi. Bunlara uymayanlar için, büyük hanımın, Çerkez kamçısı ile belden aşağıya vurarak ceza uygulaması olağandı. Bir başka harem görgüsü, kadınların eşlerini, erkeklerin de haremdekileri "Beyefendi nasıllar?", "Hanımefendi afiyettedir inşallah" vb gibi soru ve temennilerle de olsa asla sormamalarıydı.

İstanbul'da mekânlar dışında, vapur ve tramvaylara kadar yaygınlığı olan haremi, Tanzimat, Servet-i Fünun ve Fecr-i Ati romanları çokça işlemiştir. Namık Kemal, Ahmed Midhat, Recaizade Ekrem, Halid Ziya Uşaklıgil, Hüseyin Rahmi Gürpınar, Yakup Kadri Karaosmanoğlu,

Halide Edip Adıvar'ın eserlerinde, haremın fiziksel konumu yanında, sosyal ve psikolojik ortamları da ağırlıklıdır. Abdülhak Şinasi Hisar, *Çamlıca'daki Eniştemiz*'de, bir istanbul köşkündeki yaşayışı, yine haremı ön plana alarak işlerken *Boğaziçi Mehtapla*-n'nda da kendi çocukluk ve gençlik yıllarındaki (19. yy'ın sonu 20. yy'ın başı) gözlemlerini aktarır. Harem ve selamlık ayırımının mesire yerlerinde bile uygulanmasının, insanları "bir anneyle dolaşmanın şefkatinden, bir kız kardeşle beraber olmanın rikkatinden ve elinde bir sevgili elinin hararetini duymanın lezzetinden" yoksun bıraktığını vurgular. Mehmed Akif Ersoy ise kadın ve kızların haremlerde, okumaktan, çalışmaktan uzak tutuluşunu *Kız kadın hepsi haremlerde bütün gün mahpus/Şu telakkiye bakın en kötü vahşet: Namus!* dizeleriyle eleştirmiştir.

Bibi. Musahibzade, *istanbul Yaşayışı*, 1992; Mehmed Tevfik, *istanbul'da Bir Sene*, ist., 1991; Lebip Muammer, "Harem ve içyüzü", *Tarih Dünyası*, S. 2, s. 67 vd; H. Varoğlu, "Topkapı Sarayı'nda Kadınlar Dairesi", *Tarib-Coğrafya Dünyası*, S. 2, s. 95-99; L. Saz, *Harem'in İçyüzü*, ist., 1974; Semih Mümtaz S., *Tarihimizde Hayal Olmuş Hakikatler*, ist., ty; Ahmed Refik, *Onuncu Asr-ı Hicrîde istanbul Hayatı*, Ankara, 1987; S. Ünüvar, *Saray Hatıralarım*, ist., 1964; A. Osmanoglu, *Babam Sultan Abdülhamid*, ist., 1986; N. S. Örik, *Ab-dülhamid'in Haremi*, ist., 1989; E. R. Toleda-no, *Osmanlı Köle Ticareti*, ist., 1994; A. D. Al-derson, *The Structure of the Ottoman Dynasty*, Oxford, 1956, s. 77-84; N. M. Penzer, *The Harem*, Londra, 1936, s. 125-192; Lady Montegu, *Şark Mektupları*, ist., 1933; H. Mintzuri, *&-tanbul Anıları*, ist., 1993; A. L. Croutier, *Ha-rem-Peçeli Dünya*, ist., 1990; Ç. Uluçay, *Harem*, II, Ankara, 1985; A. Ş. Hisar, *Çamlıca'da-ki Eniştemiz*, ist., 1967; ay, *Boğaziçi Mehtapları*, ist., 1978; S. Germaner-Z. tnankur, *Oryantalizm ve Türkiye*, ist., 1989; N. H. Neyzi, *Kızıltoprak Anıları*, ist., ty; N. Sakaoğlu, "İstanbul Evleri", *Anadolu'da Ev ve İnsan*, ist., 1992, s. 184 vd.

NECDET SAKAOĞLU

HARFF, ARNOLD von

(1471, Geldern - 1505, Geldern) Alman gezgin.

Jühch ve Geldern düklerinin sarayında önemli hizmetlerde bulunan bir Alman asilzadesinin oğlu olan Harff, Kasım 1496' da Kudüs'ü ziyaret etmek üzere Köln'den yola çıktı. Roma'yı ziyaret ettikten sonra 1497 baharında Venedik'ten gemiye binerek İskenderiye'ye gitti. Kahire ve Sina Da-ğı'nı gezdikten sonra, Tur Limam'ndan denizyoluyla Aden ve Socotra adalarına geçti. Bundan sonra Madagaskar'ı, Doğu Afrika kıyılarını gezdiğini ve Nil'in kaynaklarını keşfederek oradan nehir boyunca Kahire'ye kadar geldiğini yazarsa da bu yolculuk şüphe ile karşılanmalıdır. Ancak, 2 Kasım 1498'de Kahire'den hareket eden Harff, Kudüs'ten sonra Şam'a uğrar, oradan Beyrut ve Adana'ya geçer

ve karayoluyla Konya ve Bursa üzerinden 1499 baharında İstanbul'a gelir.

Harff, Galata'da, genellikle Venediklilerin barındığı bir kervansarayda kaldığını yazar. Bunun Melchior Lorichs'in 1557 tarihli İstanbul panoramasında ön planda görünen, eskiden Halic'i kapatan zincirin bir ucunun bulunduğu Bizans binasının yerinde yapılmış ve sonradan Kurşunlu Mahzen adını alacak binanın olması mümkün.

Ertesi gün İstanbul tarafına geçen Harff orada iki Fransisken manastırının bulunduğunu yazar. Bunlar 1474'te Kefe'den getirilen Katoliklere verilmiş Meryem ve Ayi-os Nikolaos kiliseleri olmalıdır ki birincisi Odalar Camii adıyla 1640'ta, ikincisi ise Kefeli Camii adıyla 1627'de camiye çevrilmişlerdir. Bu kiliseler, bilindiği kadarıyla, Dominikenler tarafından kullanılıyordu. Ancak Harff'ın zamanında Fransiskenler'in elinde bulunmaları da mümkündür.

Üç gün İstanbul'da kalan Harff'ın hizmetine, Stefenmark'taki Bresberg kenti kökenli ve adı Frenk Hassan olan bir yeniçeri tahsis edilmiştir. Bu kişi Harff ı II. Be-yazid'in huzuruna çıkarır. O dönemde saray protokolünün daha gelişmemiş olduğu ve İstanbul'a gelen gezginlerin azlığı düşünülürse bu karşılaşmanın gerçek olduğuna inanabiliriz. Kaldı ki padişah Venedikliler ve Güney İtalya'nın fethine çıkan Fransa Kralı VIII. Charles hakkında bilgi almak istemektedir. Harff'a göre II. Ba-yezid ona 200 altın karşılığında Müslüman olarak kendi hizmetine girmesini önermiştir. Ancak Harff şövalye olduğunu saklayarak tüccar olduğunu söyler ve öneriyi reddeder. Bu arada Topkapı Sara-yı'nın avlularından ve oradaki askerlerden söz eder. Kenti gezerek Ayasofya yanındaki Arslanhane'yi, Yedikule'yi, Eski Saray'ı görür. Baba Cafer Zindanı'ndan ve orada üç kulenin hapishane olarak kullanıldığından ve yanındaki balık pazarından söz eder. Ayasofya'yı da gezen Harff, Yahudi Mahallesi'ni de görür ve burada 36.000 cizye ödeyen kişinin kaldığını yazar (10 yıl önce, 1488/89 cizye defterine göre cizye ödeyen Yahudi sayısı 2.027'dir).

Gezmiş olduğu her ülkenin dili için

yaptığı gibi Harff Türk dilinden 50 kadar kelime ve birkaç cümle ve onların çevirilerini verir. Bunlar özellikle gezginin günlük ilişkilerini göstermesi bakımından ilginçtir. Örneğin, "gelberi", "alberi", "ben bilmez", "ben alayım", "nice yol gider bu şehre". Kadın kelimesinin Türkçe karşılığı ise Harffa göre "gelgidelim"dir.

Harff İstanbul'dan sonra Edirne, Filibe, Üsküp, üzerinden Adriyatik kıyısındaki Venedik topraklarına geçer ve 1499 sonlarına doğru Köln'e döner. Geldern düklerinin başmabeyincisi olarak ölen Harff, Aachen yakınlarında Lövenich Kilisesi'n-de defnedilmiştir. Kaleme almış olduğu yolculuğunun 10 kadar yazması biliniyor. Almanca ilk baskı *Die Pilgerfahrt des Rit-ter's Arnold von Hargg* adıyla 1860'ta Köln'de

yayımlanmıştır. Londra 1946 tarihli İngilizce baskısının, 1967 tarihli Liechtens-tein'da yapılmış tıpkıbasımı vardır. Bibi. Yerasimos, *Voyageurs*, 122-123.

STEFANOS YERASÎMOS

HARİRİ MEHMED EFENDİ TEKKESİ

bak. PAZAR TEKKESİ

HARİTALAR

İstanbul gibi her zaman siyasal ve ekonomik olarak önemli olan bir kent haritacıların da sürekli ilgisini çekmiştir. Bilmen ilk İstanbul haritası İstanbul'un fethinin öncesine uzanmaktadır. Cristoforo Buon-delmonti'nin(-+) 1422'de hazırladığı Ege Adaları hakkındaki yazma kitapta İstanbul ve Galata surları içindeki alanın bir haritası yer almıştır. Harita üzerindeki surlar ve ana binalar güneyden görüldüğü biçimde resmedilmiştir. Fetih öncesinde 1450' de yüksekte yapılmış bir perspektif niteliğindeki Atmeydanı gravürünün ise kimin tarafından yapıldığı bilinmemektedir. Veronalı bilgin Onuphrius Panvinius'un 1580'de Venedik'te yayımladığı kitapta bir kopyası yer almıştır. 15. yy'a ilişkin İstanbul'un son resim ile harita arası gravürünü Alman hekim ve haritacı Hartman Schedel 1493'te yayımlamıştır. Fetihden 50 yıl sonrasında yayımlanmış olmasına karşın Bizans İstanbul'unu göstermektedir. Daha sonraki yıllarda bu üç çalışmayı esas alan yeni İstanbul gravürleri yapılmıştır.

Osmanlı İstanbul'unun geçirdiği değişiklikleri gösteren yarı harita yarı kuşbakışı resim niteliğindeki bir gravür Venedikli ressam ve hakka G. A. Vavassore tarafından 16. yy'ın ilk yarısında yayımlanmıştır. Anadolu yakasından İstanbul, Haliç ve Galata'nın görünümünü vermektedir. Bu gravürde genellikle II. Mehmed (Fatih) dönemi (1451-1481) yapılarının yer almasından hareketle, gravüre esas olan harita çalışmasının Fatih'in Georgias Ami-rutzes'e hazırlattığı, halen kopyası bulunmayan İstanbul haritası olabileceği konusunda düşünceler geliştirilmiştir. Bu gravürün ilk kez 1520'de yayımlandığı çeşitli yazılarda yer almakla birlikte bu tarih Vavassore'nin yaşadığı yıllar göz önüne alındığında gerçekçi değildir. Bu ilk yayım-

lanma tarihini 1530'lar sonrası olarak düşünmek gerekir. Bu gravür 16. yy boyunca Avrupa'nın İstanbul imajını belirlemiştir denilebilir. Değişik zamanlarda Avrupa' da yapılan İstanbul haritalarına esas oluşturmıştır. Sebastian Münster'in 1550, yine Vavassore'nin 1558 tarihli ve müellifi belirsiz Venedik'te basılan 1566-1574 arasına tarihlenmiş olan harita ile Braun ve Hogenberg'in 1574 tarihli haritaları bunlar arasında sayılabilir.

16. yy'da Osmanlı haritacılarınca yapılan haritalar da bulunmaktadır. Bunlardan Matrakçı Nasuh'un 1537'de tamamladığı *Beyan-ı Menazil-i Sefer-i*

Irakeyn'deki haritası İstanbul ve Galata surları içindeki alanı kapsamaktadır. Nasuh'un bir kara atlası niteliğindeki bu kitabında İstanbul bir minyatür ve harita tekniği ile betimlen-miştir. Bu haritada coğrafyanın betimlenmesinden çok binaların betimlenmesi ön plana alınmıştır. Haritada yer alan 200 yapıdan 121'i bir biçimde tanımlanmıştır. Haritada yerin doğru temsil edilmesinden çok binaların birbirine göre konumlarının doğru olmasına önem verildiği görülmektedir, istanbul'un bir üçgene yakın suriçi kesiminin Nasuh'un minyatüründe dikdörtgen biçiminde çizilmiş olması yoğun kesimlere binaları sığdırabilmek kay-gısındanadır. Önemli binalar gerçeğe yakın olarak resmedilirken, önemli olmayanları daha çok bir harita işareti mahiyetinde tip olarak resmedilmiştir.

Zaman zaman Osmanlı denizci ve haritacısı Piri Reis'in İstanbul haritasından söz edilmiştir. Bu konuda dikkatli olmak gerekir. Bu konudaki sav, Piri Reis'in *Ki-tab-ı Bahriye'sinin* daha sonraki yıllarda yapılan kopyalarının bir kısmında İstanbul haritalarının bulunmasından kaynaklanmaktadır. Piri Reis tarafından 1521'de yazılan ve 1525'te geliştirilen *Kitab-ı Bah-riye'nin* her iki orijinali de bugün bilinmemektedir. Elde bulunanlar değişik tarihler-

de yapılmış kopyalardır. Bu kopyaların bir kısmında İstanbul haritası bulunmamaktadır. Zaten Piri Reis'in Gelibolu'dan başlayarak limanları sıralamak için izlediği güzergâh içinde İstanbul'a ilişkin bir yer yoktur. Ayrıca İstanbul haritası bulunan *Kitab-ı Bahriye* kopyalarındaki haritalar birbirinden çok farklıdır. Bu nedenlerle *Kitab-ı Bahriyelerin* bir kısmına İstanbul haritalarının daha sonra eklendiği düşünülebilir. Nitekim bazı kopyalara *Hü-nemame'deki* İstanbul haritası eklenmiştir. Bu harita devrinin şehnamecisi Seyyid Lokman'ın 1579-1584 arasında yazdığı *Hü-nemame* içindeki nakkaş Veli Çan'ın yaptığı minyatür haritadır. Bu harita daha öncekilerden farklı olarak İstanbul ve Galata surları dışında Haliç boyunca gelişmeyi daha ayrıntılı olarak vermektedir. Kasımpaşa Tersanesi ve Haliç'teki kayık iskeleleri gösterilmiştir. Haritada kıyı çizgisinin gerçeğe uygun olarak verilmesine çalışılmıştır.

15. ve 16. yy'da İstanbul'a ilişkin ha-ritalardaki birikim bir ölçüde 17. ve 18. yy'da da sürmüştür denilebilir. Bu gelişmedeki niteliksel bir dönüm noktası F. Kauffer'in(-0 1776'da yaptığı haritayla ortaya çıkmıştır. 16. yy'daki yarı harita yarı kuşbakışı resim biçimindeki pratikten, 1776'daki modern haritacılık pratiğine geçiş iki yöndeki gelişmeyle olmuştur. Birinci gelişme yönü harita niteliğini tamamen kaybederek İstanbul panoraması haline gelmesi, ikinci gelişme yönü ise görüntülerden tamamen arınarak salt harita halini almasıdır.

Birinci yöndeki gelişmenin en çok bilinen örnekleri arasında G. J. Grelot'nun(->) 1680'de yayımlanan, C. De Bruyn'un(->) 1698'de yayımlanan gravürleri sayılabilir. Haritacılık bakımından ilginç olan ikinci

kanaldaki gelişmedir. 17. ve 18. yy'da Boğaziçi'ni ve onun başlangıcında İstanbul ve Galata surlarının içini gösteren çok sa-

yıda harita yapılmıştır. Bu haritaların üç özelliği dikkati çekmektedir, Suriçi kesim tam olarak haritalanmıştır. Yani üçüncü boyutta hiçbir görüntü yaratma kaygısı yoktur. İki boyutlu bir gösterimle yapı adaları ve yollar gösterilmiştir. Sur dışı kesimlerde özellikle topografinin perspektif bir gösterimi sürmektedir. Haritalaşma bu kesimlerde gerçekleşmemiştir. Bu haritalarda nesnel durumdan iki farklı türde sapma vardır. Bunlarda Boğaz gerçekte olduğundan çok daha kıvrımlı ve Boğaz'ın batı yakası doğu yakasına göre çok büyük gösterilmiştir. Bu sapmalar yapılan haritaların hassas bir ölçmeye dayanmamış olması yüzündendir. Bu nedenle bir bakıma zihin haritalarının öznelliklerini taşımaktadır. Bunların önemlileri arasında Venedik Cumhuriyeti'nin resmi haritacılığı yapmış olan V. M. Coronelli'nin 1696'da, Almanya'nın kraliyet coğrafyacısı J. B. Homann'ın 1707'de, Fransa'da kralın coğrafyacısı unvanını kazanmış olan G. Sanson'un 1711'de, Viyana'da M. Seut-ter'in 1728'de yayımlanan haritası sayılabilir. Dimitrie Cantemir'in 1734'te yayımlanan Osmanlı tarihi kitabındaki harita da bu kategoriye katılabilir. 1732-1733'te İbrahim Müteferrika'nın yayımladığı Kâtip Çelebi'nin *Cibannüma'sındaki* Boğaziçi' nin sadece kıyı çizgisini gösteren harita, Boğaziçi ve Boğaz'ın iki yanını gerçeğe yakın olarak göstermesiyle dikkati çekmektedir. Macar mühendis J. B. Reben'in 1764 tarihli haritasında Boğaz ve çevresinin doğru olarak gösterilmesi, çizim tekniğinin haritaya yakınlığı ve yürüyüş ölçekli olması bakımından başarılıdır. Bu Kauffer haritasının gerçekleştirdiği aşamaya bir yaklaşma olarak görülebilir.

İstanbul'un ölçmeye dayanan ilk haritasını F. Kauffer 1776'da almıştır. 1786'da M. Le Chevalier'in yardımıyla yeniden gözden geçirmiştir. Kauffer, Fransız Elçisi Choiseul-Gouffier'in(->) maiyetinde gel-

HARİTALAR

558

559

HARİTALAR

»:«îs«sESiia£j!ii!.SEasse!s»«S!,s

Hogenberg'in, G. A. Vavassore tarafından yayımlanan yarı harita yarı kuşbakışı resim

niteliğindeki gravürden esinlenerek yaptığı

istanbul çizimi, 1574 (üstte) ve Matrakçı Nasuh'un bir minyatür ve halita tekniği ile betimlediği istanbul haritası, 16. yy.

Galeri Alfa (üst), Ara Güler fotoğraf arşivi

mis bulunan mühendislerden biriydi. Ha- rihli J. D. Barbie Du Bocage, 1836 tarihli zırlanan harita tarihi yarımadayı, Halic'i, J. J. Hellert, 1840 tarihli B. R. Davis hari- Pera'yı, Üsküdar ve Kadıköy'ü kapsamak- talan sayılabilir.

tadır. Haritanın ölçeği 1/10.000'dir. Bu ha- 19. yy'ın ilk yıllarında dikkati çeken bir rita 1840'a kadar Avrupa'da yayımlanan başka harita Kumbaracılar Ocağı sipahi- çok sayıdaki istanbul haritasının temeli- lerinden Kapıkuleli Seyyid Hasan'ın 1815 ni teşkü etmiştir. Bunlar arasında 1819 ta- tarihli suyolu haritasıdır. II. Bayezid'in

Edirnekapı'dan Bayezid Külliyesi'ne(->) getirdiği suyun dağıtıldığı alanı kapsayan, bu alandaki evleri, medreseleri ve dini binaları gösteren bu çalışma, geleneksel Osmanlı haritacılığının kendi gelişmesi içinde ulaştığı yeri göstermesi bakımından ilginçtir. Bir kroki mahiyetinde olmasına karşın her bina tek tek gösterilmiştir.

Kauffer'inkinden sonra istanbul'da ölçmeye dayanan ikinci önemli harita F. Von Moltke'nin 1836-1837'de yaptığı olmuştur. II. Mahmud zamanında (1808-1839) Prusya'nın Osmanlı ordusuna uzman olarak gönderdiği subaylar arasında bulunan Moltke, istanbul'un 1/25.000 ölçekli bir haritasını almıştır. Kauffer haritasına göre daha büyük bir alanı kapsamaktadır. İstanbul yakasında Bakırköy'e kadar olan bölüm, Halic'in uzantısında Alibeyköy, Boğaz'da Anadolu ve Rumeli Hisarı'na kadar uzanan bölüm harita kapsamına alınmıştır. Haliç üzerinde kurulan ilk köprü de gösterilmiştir. Osman Nuri Ergin'e göre bu harita üzerinde istanbul'un ilk plan kararları da verilmiştir. 1839 tarihli ilmühaberde betimlenen kararlar bu planı yansıtmaktadır. Bu haritanın 1851-1852' de Türkçe bir çevirisi de Mekteb-i Fünun-ı Harbiye matbaasında basılmıştır.

19. yy'ın ikinci yarısından itibaren istanbul haritalarında iki yönde yeni gelişmeler olmuştur. Bunlardan birincisi imar nizamlarının uygulamaya girmesi üzerine yangın yerlerinin mevzi haritalarının alınmaya başlamasıdır, ikincisi ise mühendislik mesleğinin gelişmesi üzerine subay mühendislerin istanbul'un ölçmeye dayalı haritalarını yapmaya başlamasıdır. Yangın yerleri haritalarının ilki italyan mühendis Luigi Storari tarafından Aksaray yangını sonrasında 1854'te yapılmıştır. Bunu Storari'nin 1857'deki Salmatomruk ve Saraçhane yangın alanı haritaları izlemiştir. 1864'teki Hocapaşa yangınından sonra yapılan haritada ise Mehmed Kemaleddin imzası vardır, ikinci kanaldaki gelişmeler arasında "Mekteb-i Harbiye-i Mansure" öğrencilerinden mühendis Kamil ve Idris'in 1838'de yaptığı istanbul ve Boğaz haritası, Mühendishane öğrencilerinin 1845'te yaptığı renkli, iki paftalı

istanbul ve Boğaziçi haritası, yine öğrencilerin yaptığı 1848' de taşbaskısı yayımlanmış istanbul surlarının içini gösteren harita ile 1851'de taşbaskısı yayımlanmış renkli istanbul ve Boğaziçi haritası sayılabilir. 1848'de basılmış olan İstanbul haritasındaki tarihi yarımada'nın eni ile boyu arasındaki oranın Kauffer ve Moltke haritalarına göre büyük olmasıyla dikkati çekmektedir.

Altıncı Daire-i Belediye'nin(->) kurulmasından sonra 1860lı yıllarda ilk kadastro haritaları alınmaya başlamıştır. Parsel bazında bilgi verilen bu haritaların alınması Abdülaziz döneminde (1861-1876) sürmüştür.

19- yy'ın ikinci yarısında yapılan istanbul haritaları içinde C. Stolpe'nin çalışmaları ayrı bir yere sahiptir, ilk haritasını 1855-1863 arasında yapmıştır. 1/10.000 ölçekli olan bu harita Abdülaziz'e ithaf edilmiştir. Suriçini ve Galata'nın küçük bir

kısmını kapsayan bu harita, kentsel dokuyu vermek bakımından o zamana kadar yapılmış haritaların en gelişmişidir. Stolpe' nin ikinci haritası 1866'ya kadar olan gelişmeleri kapsamaktadır. Sadrazam Fuad Pa-şa'ya ithaf edilen 1/15.000 ölçekli bu harita tarihi yarımada'nın dışında Eyüp'ü, tüm Beyoğlu yakasını, Boğaz'da Ortaköy'e kadar olan kesimi, Anadolu yakasında ise Beylerbeyi, Üsküdar ve Kadıköy'ü kapsamaktadır. Stolpe aynı alanı kapsayan 1/ 15.000 ölçekli haritayı 1880'e kadar olan değişiklikleri işleyerek yeniden çizmiştir, istanbul'un çok hızlı değişme gösterdiği bu 14 yıllık dönemdeki değişimleri saptamak olanağı verdiği için son iki harita çok değerlidir.

istanbul'un büyük ölçekli haritalarının alınmasında ilk adım olarak gösterilebilecek çalışma E. H. Ayverdi'nin yayımladığı 1/2.000 ölçekli haritadır. Ayverdi bu haritayı 1875-1882 arasına tarihlemiştir. Subay mühendislerce hazırlanan bu haritanın bazı ayrıntıları tamamlanmamıştır. Sadece su-riçini kapsamaktadır. Bu yıllara ulaşıldığında Osmanlı haritacılığı oldukça gelişmiş bulunuyordu. Osmanlı haritacıları 1875'te II. Dünya Coğrafya Kongresi'ne 48 parça ile katılmış ve çok sayıda madalya almıştı.

1887-1891 arasında büyük ölçekli bir başka harita Galata, Taksim, Pangaltı ve Feriköy için Haydarpaşa-Ankara demiryolu inşaat komiseri Binbaşı R. Huber tarafından yapılmıştır. 1/1.000 ölçekli bu haritada binalar düzeyinde ayrıntılı bilgi vardır. Türkçe ve Fransızca kopyaları yapılmıştır. Bu haritanın kent planlaması gereksinmelerinden çok kentte gelişen sigorta şirketlerinin gereksinmelerini karşılamak için yapıldığı düşünülebilir.

Bölgesel ölçekte olduğu söylenebilecek bir harita ise 1897'de II. Abdülhamid' in isteğiyle orduda görevli Goltz Paşa'nın yaptığı 1/100.000 ölçekli, eşyükselti eğrileri de bulunan ve Berlin'de basılan haritadır. Küçükçekmece'den Pendik'e ve Karadeniz'e kadar uzanan alanı

kapsamaktadır.

istanbul'un kentsel dokusu hakkında ayrıntılı bilgi veren bir başka önemli harita alımı 1904-1906 arasında C. E. Goad şirketince yapılmıştır. Bu yangın sigortası haritaları 1/600 ölçekliydi. Binaların kullanılışı, yapıldıkları malzemeler vb özellikleri hakkında bilgi veriyordu. 1/3.600 ölçekli anahtar paftaları vardı. Bu çalışma üç parçalı yapılmıştır. Birinci parça tarihi yarımada'nın Sirkeci'den Cıbalı'ye kadar u-zanan kesimini Bayezid Camii'ne kadar derinlikte kapsamaktadır. İkinci parça Pe-ra ve Galata'yı, üçüncü parça ise Haydarpaşa ve Moda'yi içermektedir.

Osmanlı haritacılığında ve istanbul'un haritalarının yapılmasında II. Meşrutiyet önemli bir dönüm noktası olmuştur. Bu yıllarda biri ordudan diğeri şehremanetin-den gelen iki farklı atılım görülmektedir. Birincisi Erkân-ı Harbiye Dairesi Harita Şu-besi'nin çalışmalarıdır. 1909'da Türkiye' nin jeodezik ölçmelere dayalı nirengi ağının kurulması ve bu ölçmelere dayalı ha-

^-eijjSp-'f^

:y JL * X. *.. TM ... ,, ... - - - ... • , . -f

? - - '\-i 1_k__TM^5

~!v '- ' . • ./-->•'J''''li*l-*;;£",Jrflfi~TM°*l*rjJ'-c''''i' '* ~":'":' *'''' %£

18. yy'da iki
boyutlu
harita olma
özelliğim
taşıyan iki
tipik örnek
J. B. Homann'ın
1707'de (en
üstte) ve G.
Sanson'un
1711'de
(ortada)
yayımlanan
haritalarıdır.
F. Kauffer'in
1776'da
yapılan ve

istanbul'un
ölçmeye
dayanan
ilk haritası
(yanda).

*Fotoğraflar
Galeri Alfa*

HARİTALAR

560

561

HASAN AĞA MEDRESESİ

Harita alımı 1909'da Albay Mehmed Şevki Bey'in yönetiminde başlamıştır. Nirengi sisteminin başlangıç noktası olarak Âbi-de-i HürriyetC-») seçilmiştir. İlk 1/25.000 ölçekli haritanın alımına aynı yıl Bakırköy' den başlanmıştır. 1909-1911 arasında İstanbul ve çevresinin 1/25.000 ölçekli 14 pafta harita alımı tamamlanmıştır. Aynı zamanda bu haritanın 1/50.000 ölçekli bir kopyası yayımlanmıştır.

İkinci atılım şehremanetince başlatılmıştır, İstanbul'un kent planlamasına temel oluşturacak harita alımı için ilk adım Halil Edhem Eldem'in(->) şehremanlığı döneminde atılmıştır. Fransız Topografya Cemiyeti'ne nirengi sistemi kurulması işi ihale edilmiştir. Fransız planıcılar Galata Kulesi merkezli bir nirengi sistemi kurarak ölçümlemlerini 1911'de tamamlamışlardır. Bu nirengiye dayanan harita alma işi 1913'te "Deutsches Syndikat für Staebau-liche Arbeiten" firmasına ihale edilmiştir. Bu firmanın ölçümlemlerinden elde edilen bilgiler Almanya'ya gönderilmiş, çizimleri orada gerçekleştirilmiştir. Renklidirler, yazıları Fransızcadır, eşyükselti eğrileri yoktur. "Alman mavileri" diye bilinen bu haritalar 1/500, 1/1.000, 1/2.000 ölçekli olarak hazırlanmıştır. Haritalarda sokaklar, yapı adaları, kamu binaları gösterilmiştir. Parsel düzeyinde bilgi yoktur. Bu haritaların muşamba kopyaları İstanbul'da hazırlanmış, yazıları Türkçeye çevrilmiştir. Harita alım çalışmalarında öncelik Üsküdar ve Beyoğlu'na verilmiştir. 1919'a kadar 27.000 hektarlık bir harita alımı yapılmıştır. 1914'ten sonra bu firma "Societe Anonyme Ottomane d'Etude et D'Enterprises Urbaine" olarak anılmış ya da ona dönüşmüştür. Bu şirket ayrıntılı planlara dayanarak 1/10.000 ölçekli, Fransızca yazılı İstanbul, Beyoğlu-Galata, Üsküdar haritalarını hazırlamıştır. Bu haritaların Erkân-ı Harbiye Dairesi'nin aldığı 1/ 25.000 ölçekli haritalarla uyumu sağlanmıştır.

Harita alımı çalışmaları benzer bir anlayışla 1922'de kurulan Keşfiyat ve inşaat (Osmanlı) Türk Anonim Şirketi'nce 1928'e kadar sürdürülmüştür. Bu şirket de 1/500, 1/2.000 ölçekli planların yanısıra 1/5.000 ölçekli

Osmanlıca yazılı İstanbul, Beyoğlu-Galata, Üsküdar haritalarını hazırlamıştır. Bu haritalar savaş sonrası İstanbul'un yangınlarla tahrip edilmiş kentsel dokusu hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir. Bu firma 1928'de işi Rahmi Arı Firması'na devretmiştir. Bu firma 1928'de Boğaziçi 'ni, 1932'de Bakırköy'ü, 1936'da Adalar'ı ölçmüştür. 1940'ta bu firmanın işi de sona ermiştir.

1925'te Kadastro Genel Müdürlüğü' nün kurulması sonrasında İstanbul'un kadastro haritaları yapılmaya başlanıldığında "Alman mavileri" altlık olarak kullanılmıştır.

İstanbul'un II. Dünya Savaşı öncesindeki kentsel dokusu hakkında en ayrıntılı bilgiyi Jacques Pervititch'in, Türkiye Sigortacılar Daire-i Merkeziyesi adına hazırladığı haritalar vermektedir. 1922-1945 a-rasında 230'u aşan harita yapmıştır. Bu

haritalar iki düzeydedir. Birincisi ayrıntılı 1/375, 1/500, 1/750, 1/1.000 ölçeğindeki haritalardır. Binaların kullanılışı, yapı sistemleri vb konularda ayrıntılı bilgiler vermektedirler, renklidirler, ikinci düzey-dekiler 1/2.000 ile 1/5.000 arasındaki değişen ölçeklerdeki daha küçük ölçekli a-nahtar haritalardır. Pervititch sonrasında 1946-1950 arasında Suat Nirven de Beyoğlu, Galata ve Karaköy'ün 1/500 ölçeğinde renkli baskılı 20 pafta haritasını yapmıştır. Bunu 1950 sonrasında M. Bülend Tu-valo'nun 1/500 ölçekli aynı nitelikteki haritaları izlemiştir.

I. Meşrutiyet'ten (1876) II. Dünya Savaşı sonuna (1945) kadar uzanan yıllar İstanbul için kentsel haritalar bakımından zengin bir dönem olmuştur. II. Dünya Savaşı sonrasında kentin hızla büyümeye başlaması üzerine, bu gelişmeyi denetleyecek imar planlarının yapılabilmesi için yeni harita alımına gereksinim doğmuştur. Bu dönemde üretilen harita miktarı sürekli olarak talebin gerisinde kalmıştır. Bu dönemde İstanbul'un haritalarının ü-retilmesinde Harita Genel Müdürlüğü ve iller Bankası kullanılmıştır. Menderes imar operasyonu sonrasında Piccinato imar planı hazırlamaya çağrıldığında Harita Genel Müdürlüğü'nün 1956'dan sonra yenilediği 1/25.000 ölçekli haritadan büyütülerek elde edilen 1/10.000 ölçekli harita üzerinde çalışılmıştır. Harita eksikliğini kapatmak için 1958'de İller Bankası'nın yaptırdığı yeni nirengi ve nivelman çalışması kullanılarak 1960'ta Harita Genel Müdürlüğü fotogrametrik teknikle 1/5.000 ölçekli 43 paftadan meydana gelen bir harita yapmıştır.

1960'lı yılların ikinci yarısında bu haritalar da yetersiz kalmıştır. 1966-1968 arasında bir yandan Büyük İstanbul Nâzım Plan Bürosu hava fotoğrafları ve haritalarının yeterli hale getirilmesini sağlamaya çalışmış, öte yandan iller Bankası'nın İstanbul bürosu aracılığıyla gecekondan alanlarında oluşan çok sayıdaki belediyede i-mar planı- yapılabilmesi için 1/1.000, 1/ 2.000 ve 1/5.000 ölçekli haritalar müteahhitler eliyle hazırlanmıştır. Harita Genel Müdürlüğü kentin hızlı büyümesi karşısında 1972 sonrasında 1/25.000 ölçekli haritasını yenilemiştir.

1993'te bu haritanın bir kez daha yenilenmesine başlanmıştır.

İstanbul haritalarının yapımında teknolojik bir başka dönüm noktası 1987'de MNG firmasının büyükşehir belediyesi için yaptığı çalışma olmuştur. Bu çalışmada fotogrametrik yöntem ile sayısal haritalar üretilmiştir. Eylül 1987 ile Kasım 1989 arasında yapılan harita alımı Büyükçekmece ile Küçükçekmece arasındaki bir nokta ile İkitelli, Belgrad Ormanı, Beykoz'dan Tuzla'ya kadar uzanan 93.700 hektarlık alanda yapılmıştır. 4.300 hektarlık kısmı 1/500, geriye kalanı 1/1.000 ölçeklidir. Meskûn olmayan kesimlerde eşyükselti eğrileri gösterilmiştir.

1990'lı yılların bir başka gelişmesi u-zaktan algılama yöntemlerinin İstanbul'un büyük ölçekli uzay haritalarının elde edilmesinde kullanılması olmuştur. As iş-

lem Şirketi 1990'da 1986'da uydudan yapılan bir saptamaya dayanarak 1/50.000 ölçekli bir harita üretmiştir. Bu harita üzerinde I. Boğaz Köprüsü ve çevre yolları gözükmektedir. 1991'de yapılan bir uydu alımından yararlanarak Martin Seger'in 1992'de hazırladığı 1/75.000 ölçekli haritada II. Boğaz Köprüsü ve çevre yolları gösterilmiştir.

İstanbul haritalarının gelişme öyküsünü tamamlamak için İstanbul şehir rehberlerinden de söz etmek gerekir, ilk "İstanbul rehberi" Şehremaneti Harita Şubesi Müdürü Mühendis Necib Bey'in ismiyle bilinir. 1918 tarihli olan rehberin haritaları Şehremaneti Heyet-i Fenniye'since çizilmiş, Viyana'da bastırılmıştır. Fransızca ve Türkçe kopyalan vardır. 1/50.000 ölçekli İstanbul ve Boğazları kapsayan bir genel harita dışında 1/5.000 ölçekli 15 paftayla Adalar dahil tüm yerleşme alanları kapsamıştır. ikincisi 1934'te İstanbul Belediyesi yayını olarak Osman Nuri Er-gin'in hazırladığı 1/8.000 ölçekli, 34 paf-talı, sokak, cadde isimleri fihristi! *İstanbul Şehri Rehberi*'dir. Üçüncüsü Hayrettin Lok-manoglu tarafından hazırlanan *Hantalı Şehir Rehberi-tstanbul'dur*. 1955'te yayımlanan bu rehberde 1/8.000 ile 1/17.500 ölçekleri arasında değişen farklı ölçekli 17 harita ile sokak ve cadde adları fihristi bulunmaktadır. Dördüncüsü 1971'de İstanbul Belediyesi Harita Müdürlüğü'nün hazırladığı, Harita Genel Müdürlüğü baskısı 1/15.000 ölçekli, 43 paftalı, sokak ve cadde isimleri fihristi bulunan, altı renkli *İstanbul Şehir Rehberi'ait*. 1980'li yıllarda bu rehberin renksiz bir kopyası Orhan Peksayar tarafından yayımlanmıştır. Beşincisi 1989'da Yiğit İkiz imzasıyla yayımlanan *İstanbul A-Z Rehber-Atlas'tir*. Marmara kıyısında Avcılar'dan Tuzla'ya kadar, Boğaz'da Sarıyer'e kadar uzanan kesimi kapsamaktadır. 279 beş renkli paftası, sokak ve cadde fihristi vardır. Bunlara ilçe belediyelerinin yayımladığı iki rehberi de eklemek gerekir.

1987'de iki Nokta şirketinin hazırladığı 1/8.000 ölçekli 111 renkli paftalı *Bakırköy Rehberi* ile 1/4.000 ölçekli 59 renkli paftalı *Şişli Rehberi* ilçe belediyelerince yayımlanmıştır.

Bibi. Ayverdi, *İstanbul Haritası; istanbul Harita ve Planlan Sergisi*, ist., 1961; M. Demircan, "İstanbul Şehrinin, Adaların Haritaları", *istanbul Belediyesi*, S. 26 (1963), s. 25; A. Mecit Yayla, "istanbul Şehrinin Planı ve Bundan Doğan Problemler", *ae*, S. 27 (1963), s. 31; W. B. Denny, "A Sbcteenth Century Architectural Plan Of İstanbul", *Arş Orientalis*, VIII, 1970, s. 49-63; Nasuhü's-Silahi, *Beyan-ı Menazil-i Sefer-i Irakeyn-i Sultan Süleyman Han*, Ankara, 1976; A. Aygün, *Türk Haritacılık Tarihi*, I-II, Ankara, 1980; E. Özkale-M. R. Şenler, *Haritacı Mehmet Şevki Paşa ve Türk Haritacılık Tarihi*, Ankara, 1980; M. O. Bayrak, "istanbul Haritaları", *istanbul'dan Göreme'ye Kültür Mirasımız*, (Milliyet gazetesi eki), ist., 1983, s. 155; C. Kayra, *Eski İstanbul'un Eski Haritaları*, İst., 1990; C. Kayra, *İstanbul Mekânlar ve Zamanlar*, İst., 1990; K. Özdemir, *Osmanlı Deniz Haritaları*, ist., 1992, *İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı Harita Katalogu*, I-II, 1992-1993.

ilhan tekeli

HARP AKADEMİLERİ

Kara, Deniz ve Hava kuvvetleri subayları ile kimi yabana devletlerin gönderdiği subaylara kurmaylık eğitiminin verildiği askeri akademi. Harp Akademileri Kampusu Ayazağa'dadır. Burada, kurmaylık eğitiminin yanısıra, yüksek komuta ve milli savunma uzmanlık hizmetleriyle askerliğe ilişkin diğer yan uzmanlık eğitimleri de verilmektedir.

Kurmay terimi ile eşanlamlı olan "er-kân-ı harp" sözcüğü ilk kez 1845'te, Osmanlı ordusuna alınan mühendis subaylar için kullanıldı ve bunlara erkân-ı harp zabiti denildi. O yıl, Harbiye Mektebi'nde kurmay subay yetiştirmek üzere hazırlıklar yapıldı (bak. Mekteb-i Harbiye). 1846' da Çırpanlı Abdülkerim Paşa ile Fransız ve Prusyalı subayların çalışmaları sonunda, Mekteb-i Fünun-ı Harbiye-i Şahane erkân-ı harbiye sınıfları adıyla ilk harp akademisi açıldı. Harbiye Mektebi'ni en yüksek dereceyle bitiren 5 subay, bu sınıflarda 1 yıl eğitim görüp yüzbaşı olmaktaydılar. 3 yıllık akademi 9 Temmuz 1849'da ilk mezunlarını verdi. 1865'te Avrupa'dan getirilen programlar incelenerek Fransız Askeri Akademisi'nin programına benzer bir ders ve uygulama sistemi benimsedi. Bu yeni dönemde Harbiye Mektebi'nin mevcudunun yüzde 5-10'u kadar, başarılı ve yeni mezun mülazimin (teğmen) erkân-ı harp sınıflarına alınması kararlaştırıldı. 1880'e kadar bu sistem değişmedi. Dersler, savaş teknolojisi, savaş bilimleri ve spor dal-larındaydı. 1880'den sonra 3 sınıflı Alman harp akademileri örneğine geçildi. 1899' da okulun adı erkân-ı harp namzet sınıfları oldu. Bu sınıflarda başarılı olamayan subaylara "erkân-ı harp" unvanı verilmeyerek "mümtaz" dendi. 1908'de Harbiye Mek-tebi'nden ayrılarak bağımsız konuma getirildi. Yıldız Sarayı Şehzadegân Mektebi binasına taşındı. Programı, tarih, fen, topografya, hukuk, yabancı dil dersleri konarak genişletildi ve bir nizamname-i dahili (iç

hizmet tüzüğü) çıkarıldı. Bu dönemde adı Erkân-ı Harbiye Mektebi'ydi.

Mütareke döneminde (1918-1922) Kâğıthane'deki Çağlayan Sarayı'na taşındı. Kurmay subay yetiştirme hizmetine ara verilmekle birlikte "Harp Tarihi Tetkik Heyeti" adı altında akademik konumunu korudu. 1920'de Teşvikiye'de Şerif Paşa Ko-nağı'na taşındı. 13 Ekim 1923'te adı Mekteb-i Âli-i Askerî oldu ve yeni bir "tedrisat talimatı" yayımlandı. Ders programı, metotlan ve giriş koşulları değiştirildi. Aynı tarihte Beyazıt'taki Harbiye Nezareti binasına, 24 Mart 1924'te de Yıldız Sarayı mabeyin dairelerine taşındı. Adı da "Harp Akademisi" oldu. 1927'de "Harp Akademisi Kumandanlığı" olarak yeniden örgüdüldü. Yüksek Komuta Kursu ve Yüksek Levazım Mektebi de buraya bağlandı. 2 yıllık akademinin öğretim kadrosu genişletildi. Programı ve giriş koşulları bir kez daha değiştirildi. Yabancı uzmanlar ve öğretmenler getirtildi. 2 Kasım 1930'da Deniz Harp Akademisi de burada açıldı. 1937'de ise Hava Harp Akademisi hizmete girdi.

Harp Akademileri 1939'da Ankara'ya, 13 Kasım 1944'te yeniden istanbul'a Yıldız Sarayı'na taşındı. 1948'e değin uygulanan Alman-tngüz öğretim metotları yerine o yıl Amerikan akademileri modeline geçildi, 1 Eylül 1952'de Milli Savunma Akademisi de faaliyete geçti. Bu yıldan başlayarak İran, Pakistan, Afganistan, Irak, Mısır ve Libya gibi ülkelerden ve NATO devletlerinden Harp Akademileri'ne sınırlı sayıda kontenjanlarla subay-öğrenci alınmaya başlandı.

Kurum, 14 Ekim 1954'te "Müşterek Harp Akademisi", ardından "Silahlı Kuvvetler Akademisi", 1956'da da "Yüksek Komuta Akademisi" adlarını aldı. Öğretim süresi 3 yıla çıkarıldı.

4 Ocak 1960'ta "Hava-Kara-Deniz İşbirliği Kumandanlığı", 1961'de "Kurslar Kumandanlığı" adlarıyla çalışmalarını sürdüren akademi 1962'de kumanda, karargâh subayı, nükleer silahlar kursları da açıldı. 7 Ağustos 1964'te, "Yüksek Komuta", "Silahlı Kuvvetler", "Milli Savunma Akademileri" olarak üçe ayrıldı. Harp Akademileri Komutanlığı ortak ad oldu. Kurum, Genel Kurmay Başkanlığı'nın gereksinimi doğrultusunda, öğretim, yönetim, komuta vb alanlarda araştırmalar yapmak, doktrinleri incelemek görevlerini de üstlendi. Tüm bu hizmetler için Maslak'ta kamulaştırılan geniş bir alanda akademi binalarının yapımına 12 Mart 1969'da başlandı. Kampusun inşası 1975'te tamamlandı. Akademi karargâhı 12 Eylül 1975'te Yıldız Sarayı'ndan buraya taşındı. Milli Güvenlik ve Silahlı Kuvvetler Akademisi ise 17 Ocak 1977'de taşındı.

istanbul'daki en eski askeri öğretim kurumlarından olan Harp Akademileri'nin ilk mezunu (1849) Serasker Hüseyin Avni Paşa'dır. Son dönem sadrazamlarından Müşir Esad, Ahmed Cevad, Ahmed Muhtar, Mahmud Şevket, Ahmed İzzet (Fur-gaç), Salih Hulusi (Kezrak)

paşalar ile Mareşal Fevzi Çakmak, Enver Paşa, Mustafa Kemal Atatürk, Kâzım Karabekir ve İsmet İnönü; cumhurbaşkanlarından Cemal Gürsel, Cevdet Sunay ve Fahri Korutürk de Harp Akademileri mezunlarıdır.

Bibi. M. Es'ad, *Mirat-ı Mekteb-i Harbiye*, ist., 1310; M. M. Iskora, *Harp Akademileri Tarihçesi*, I-II, Ankara, 1966-1968.

NECDET SAKAOĞLU

HASAN AĞA MEDRESESİ

Eminönü ilçesi'nde Aksaray Horhor'da Çingiraklı Bostan Sokağı ile Aksaray Külhan Sokağı'nın kesiştiği köşede, Horhor Hamamı ve Hindîler Tekkesi'nin de yer aldığı yapı adasında bulunmaktadır. Haso-dabaşı veya Hacı Odabaşı Hasan Ağa Medresesi olarak da anılır. Medreseyi yaptıran Hasan Ağa'nın kimliği tam olarak saptanamamıştır. *Sicill-i Osmanî*'âs yer alan üç Hasan Ağa'dan biri olması olasılığı zayıftır; bugün mevcut olan bina Osmanlı klasik dönemi özelliklerini taşımamaktadır. Yapım tekniği ve mimari ayrıntılarına bakılarak en erken 19. yy'a tarihlenebilir.

1869'da işler durumda olduğu saptanan

yapı, 1894 depreminde hasar görmüştür. 1914'te yapılan incelemede "kadro dışı" bırakılan medrese hakkında ayrıntılı bilgi verilmemiş, yalnız 11 hücreli olduğu belirtilmiştir. 1918'de yangınzedelerin barındığı bina 1934 tarihli Pervititch haritasında genel olarak bugünkünden daha iyi durumda gözükmetedir, ancak bu çizim yapıyı tam ve doğru olarak yansıtmamaktadır; planda derslane belirtilmemiş, bitişiğindeki iki katlı yapıyla birlikte ayrı bir bina gibi gösterilmiştir. O tarihten günümüze kadar ciddi bir onarım görmemiş olduğunu sandığımız binanın büyük bir bölümünde İstanbul Vakıflar Başmüdürlüğü personeli barınmaktadır. Güney yönündeki revak, hücreler ve derslane depo olarak kiraya verilmiştir. Avluyu çevreleyen sütunların aralarına duvarlar örülmesi, pencerelerin bir kısmının kapatılması, güney kolunun doğu duvarında bir geçit açılarak yandan girişli ayrı bir bölüme dönüştürülmesi gibi değişikliklerle yapının ilk tasarımını anlamak güçleşmiştir.

Dikdörtgen planlı bir avluyu üç yönde saran revak ve giriş ekseninde yer alan dershaneden oluşan medrese, klasik "U" plan tipinin bir uyarlamasıdır. Çingiraklı Bostan Sokağı'na açılan ana giriş dikdörtgen çerçeveli küçük bir kapıdır. Söve-lerindeki profil düzeni ve köşelerde gönye burun birleşme şekliyle bir Bizans yapısından alınmış gibi durmaktadır. Avluyu çevreleyen mermer ve granit sütunlar da devşirme olmalıdır. Planda yan uzun kenarlar dört açıklıklıdır; derslane yönünde ise Pervititch planında tek açıklık gösterilmesine karşılık üç açıklık bulunmaktadır. Çoğu mermerden olan kabaca işlenmiş başlıkların hiçbirinin biçimi diğerine uymamaktadır. Od

taşından yapılan iki başlık çok kötü aşınmış olduğundan ilk biçimlerini anlamak mümkün değildir. Medresenin duvarlarının genel olarak mo-

Hasan Ağa Medresesi'nde dershanenin bugünkü görünümü.

Yavuz Çelenk, 1994

562

HASAN ÇELEBİ

loz taş ve tuğla kmklanyla yapıldığı, üstünün sıvandığı gözlenmiştir. Ara duvarlarda yer yer harman tuğlası kullanılmıştır. Örtü malzeme ve strüktüründe ise endüstri devrimi sonrasının etkileri gözlenmektedir, Sütunların üzerinde alışılmış revak düzeni yerine düz atkılı bir sistem vardır. Pervi-titch planında bu durum tam anlaşılmaya-rak sütunların arası basık kemerli gibi gösterilmiştir. Düz atkılı sistem demir profillerle oluşturulmuş ve avlu aynı yükseklikle devam eden bu sürekli kirişle çevrelenmiştir. Dikdörtgen kesitli kirişin çerçevesi köşelere yerleştirilen köşebentlerle belirlenmiş, bu dört boyuna donatı belirli aralıklarda birbirine lamalarla bağlanarak bir kafes düzeni oluşturulmuştur. İçi tuğlayla doldurulan bu kafesin üzeri sıvanarak konstrüksiyonu gizlenmiştir. Hücre ve re-vaklar bu kirişlere ve dış duvarlara mes-netlenen, mertekleri "I" profillerle yapılan beşik-kırma çatı karışımı bir sistemle örtülüdür. "I" profillerin aralarının tuğla volta döşemeli oluşu ilginç bir yapısal ayrıntıdır. Günümüze ulaşan hiçbir Osmanlı medresesinde örneğim görmediğimiz bu özellikle bina önem kazanmaktadır.

Kare planlı olan dershanenin örtüsü bugün mevcut değildir. Üzerinde kagir bir örtü olduğuna ilişkin bir iz görülmemektedir. Kare veya yerine göre dörtgen planlı olan hücrelerin revaklara açılan bir kapısı ve birer basık kemerli penceresi, ayrıca dışarı açılan iki basık kemerli penceresi bulunduğu anlaşılmaktadır. Pencereilerin çoğu örülmüştür. Medresenin güney hücrelerinin tuğla bacaları korunmuştur ancak içerdeki değişiklikler nedeniyle ocak yerleri görülememektedir. Yapının saçak kornişi bulunmayıp, belki yenilemeler sırasında yok olmuştur.

Bibi. *Sicill-i Osmanî*, II, 120, 135, 139; Kütü-koğlu, *Darü'l-Hilafe*, 89; Kütükoğlu, *İstanbul Medreseleri*, 329; S. Eyice, "İstanbul'un Ortadan Kalkan Bazı Tarihi Eserleri", *TD*, XXVII (1973), s. 158.

ZEYNEP AHUNBAY

HASAN ÇELEBİ

(?, ? - 1594'ten sonra, *istanbul*) Hattat.

Çerkez asıllı olup Ahmed Karahisarî' nin(->) önce kölesi iken sonra onun tarafından azat edildi ve manevi evladı oldu.

Hayatı hakkında, eserleri dışında bilgimiz yoktur. Hattatlığı Ahmed Karahisarî' den

öğrendi. Hocasının yolunda ustalıkla yürüdüğü ve onun yerini doldurduğu i-çin "Hasan Halife" olarak da anılır. Bir rivayete göre Süleymaniye Camii'nin yalnızca mihrabındaki yazı; başka bir rivayete göre de kubbesindeki yazı Ahmed Karahisarî, diğerleri ise Hasan Çelebi tarafından yazılmıştır. Başka bir söylentiye göre ise, Karahisarî, daha hayatta iken Süleymaniye Camii'nin yazılarının Hasan Çelebi'ye verilmesine gücenmiş; öğrencisi bütün yazıları tamamladıktan sonra sıra tab-hane içindeki "ve yet'amûne..." ayetini yazmaya geldiğinde gözlerinde bulanıklık belirmeye başlayınca hocası Ahmed Kara-hisarî'ye müracaatla ona tamamlattırıştır. Aslında, Edirne'de Selimiye Camii'nin yazılarının kubbeye geçirilmesine nezaret ederken, düşen kireci temizlemek için kalemlerini yıkadığı kireçli suyla, fark etmeden gözlerini temizlemesi görme yeteneğini azaltmış; bunun üzerine, II. Selim, o-na hayat boyu maaş bağlatmıştır.

Ölümünde Sötlüce'de hocasının yanına gömülen ve zamanla kabri kaybolan Hasan Çelebi, Ahmed Karahisarî ayarında kudretli bir hattat olup hocasının kurduğu okula mensup olmakla birlikte onun ölümünden sonra klasik üslubun kurucusu Şeyh Hamdullah'm(->) yoluna dönmüştür.

Eserleri, müze, kütüphane ve özel koleksiyonlardadır. Süleymaniye Camii'nin çini üzerindeki yazılarla kitabesi ve ayrıca Edirne'de Selimiye Camii'nin bütün celi sülüs yazıları onun elinden çıkmıştır. II. Selim'e takdim edilen ve halen Topkapı Sarayı Kütüphanesi'nde bulunan *Evrâdu'l-Usbûiyye* adlı dua mecmuası gerek hat, gerek tezhip bakımından bir şaheserdir. Eser sülüs, nesih, muhakkak ve reyhani yazılarıyla yazılmıştır. Aynı kütüphanedeki *En'am* da fevkalade güzeldir. **Bibi.** Nefeszade ibrahim, *Gülzâr-ı Savâb*, ist., 1939, s. 21, 59; Müstakimzade, *Tuhfe*, ist., 1928, 155; Suyolcuzade Mehmed Necib, *Dev-hatu'l-Küttâb*, ist., 1942, s. 36; Habib, *Hat ve Hattatan*, ist., 1306, s. 84, 106; C. Huart, *Leş calligraphes et leş miniaturistes de l'OrientMu-sulman*, Paris, 1908, s. 127, 128; U. Derman, "Edirne Hattatları ve Edirne'nin Yazı Sanatı-mızdaki Yeri", *Edime*, Ankara, 1965, s. 311-319; ay, "Kanuni Devrinde Yazı Sanatımız",

Hasan

Çelebi'nin

yazısıyla

Süleymaniye

Camii'nin giriş

kapısı-

üstündeki

kitabe.

Yavuz Çelenk,

1994

Kanuni Armağanı, Ankara, 1970, s. 269-289; ay, *Türk Hat Sanatının Şaheserleri*, İst., 1982, s. 9 ve 10. levhalar; ay, "Hasan Çelebi", *İslam Kültür Mirasında Hat Sanatı*, ist., 1992, s. 197; Ş. Rado, *Hattatlar*, 81-82; A. Alparslan, *Ünlü Türk Hattatları*, Ankara, 1992, s. 59-60.

ALİ ALPARSLAN

Hasan Çelebi Mescidi'nden bir görünüm. *Yavuz Çelenk*, 1994

HASAN ÇELEBİ MESCİDİ

Beyoğlu İlçesi'nde, Kasımpaşa'da, Sururi Mehmet Efendi Mahallesi'nde, Emin Bey Camii Sokağı'nda bulunmaktadır.

Tersane Emini Hasan Çelebi (ö. 1576) tarafından 15. yy'ın üçüncü çeyreği içinde yaptırılmış olan bu mescit Mimar Koca Sinan'ın ufak çaptaki eserlerindendir. "Emin Bey Camii" olarak da anılan yapı 19. yy'da Cezayirli Hasan Paşa Vakfı tarafından onartılmış, 1952'de de, mimari bünyesini belirli ölçüde değiştiren bir onarım geçirmiştir.

Mescidin kare planlı harimini, kesme küfeki taşı ile örülmüş duvarlar kuşatmakta, her cephede, altlı üstlü ikili gruplar halinde düzenlenmiş dörder pencere yer almaktadır. Alttaki pencereler dikdörtgen a-çıklıklı, tepe pencereleri ise kemerlidir. Doğu ve batı duvarlarında ikişer dolap nişi, güney duvarının ekseninde mihrap, kuzey duvarının batı kesiminde de giriş bulunur. Son onarımda, harimi örten ahşap çatı iptal edilerek söz konusu mekânın ü-zerine betonarme bir plak oturtulmuş, plağı taşıyan kirişlerin kesişme noktalarına iki tane betonarme sütun konmuştur. Hari-min kuzeybatı köşesinde yükselen minarenin kare tabanlı kaidesi cepheden dışarı taşmakta, kaide ile kürsü kısımlarının 16. yy'dan, gövdenin ise 19. yy'daki onarımdan kalma olduğu anlaşılmaktadır. Aslında ahşap direkli olduğu tahmin edilebilen son cemaat yeri 1952 onarımında iki katlı ve kapalı olarak ihya edilmiş, bu arada, minarenin yanına bir müezzin odası

eklenmiştir. Yapının mimari özellikleri kısmen özgünlüğünü yitirmiş ise de, harimin duvarları, minarenin alt kesimi, ayrıca ha-rim girişi ve mihrap gibi bazı önemli ayrıntılar ilk şekilleriyle günümüze ulaşabilmiştir. *Hadîka'du*, mescidin yanında yer aldığı bildirilen mektep tarihe karışmıştır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka*, II, 7; Raif, *Mir'at*, 524; S. Abaç: *Kasımpaşa'nın Tarihçesi*, ist., 1935, s. 12; Öz, *İstanbul Camileri*, II, 22; Kuran, *Mimar Sinan*, 311.

M. BAHA TANMAN

HASAN EFENDİ (Hatip-ZâkM)

(?, Foça - 1622/1623, İstanbul) Besteci, zâkir.

Genç yaşta İstanbul'a gelerek Sakıza-ğacı'ndaki "Sır Tekke" adıyla tanınan Halveti

tekkesinin şeyhi Nureddinzade Mustafa Muslihiddin Efendi'ye (ö. 1571) bağlandı, onun dergâhında dini ilimler, tasavvuf ve musiki bilgileri öğrendi. Sonra aynı dergâhın zâkirbaşılığına getirildi. Ayrıca Hoca Hayreddin Camii'nde hatiplik etti. Zâkirbaşılığıyla İstanbul'da büyük ün kazandı, Bezcizade Şeyh Muhyiddin (ö. 1611) ve Koğacızade Şeyh Mehmedle (ö. 1617) birlikte zamanının üç önemli musikişinasından biri oldu. "Zâkirî" mahlasıy-la şiirler de yazdı.

Hasan Efendi en seçkin biçimine İstanbul'da ulaşan Türk dini musikisinin ilk ve en büyük bestecilerinden biridir. Eserleri cami musikisinin en kalıcı örnekleri arasındadır. Kutsal günlerde, dini törenlerde, namazdan önce ve sonra camilerde, tekkelerde okunmak üzere naat, durak, mersiye, sala, münacaat, tevşih, teşbih, temcid, ilahi gibi formlarda pek çok dini eser besteledi. Başka birçok değerli bestecinin eserleri yalnız camide yahut tekkede okunurken, onun eserleri hem camilerde, hem de tekkelerde okundu. Ancak, pek az e-seri günümüze ulaşabildi. Dindışı musikiyle de uğraştığı sanılıyor. Bayramlarda okunan bayatı bayram ve cuma salâtı, cenaze törenlerinde okunan hüseyini cenaze salâtı, muharrem ayının onuncu günü tekkelerde okunan nühüft mersiye-i İmam Hüseyin ("Rivayette gelir bir gün Resullah olup dilşâd") 4 yüzyıla yakın zamandır etkisinden bir şey yitirmemiş, bütün topluma mal olmuş eserlerdir. Irak naat ile temcid; rast ve uzzal teşbihler; pençgâh, rast ve segah ilahiler günümüze ulaşabilmiş öteki eserleridir. Nühüft mersiye Dr. Suphi Ezgi tarafından notaya alınmıştır. Aynı eserin bir de kendine özgü mersiye tavrıyla icra edilen ve geleneklerle günümüze ulaşan bir şekli vardır. Bu tarzı günümüze ulaştıran Hafız Yaşar Okur, Kocamustafa-paşa'daki Sancaktar Hayreddin Dergâhı' nın zâkirbaşısı Aksaraylı Hafız âmâ Hasan Efendi'den bu mersiyei küçük yaşta meşketmiş, bunu öğrencisi Kemal Evren'e (ö. 1986) öğretmişti. Evren de mersiyei günümüz sanatçılarından Ahmet Özhan'a öğreterek eserin özgün icra şeklinin yaşatılmasını sağlamıştır.

Dr. Ezgi, geleneğin İtrî'ye mal ettiği cami musikisi eserlerinin Hasan Efendi'nin besteleri olduğunu ileri sürmüştür. Her iki

besteci arasındaki üslup benzerliğinden kaynaklanan bu iddia musiki çevrelerinde günümüze kadar sık sık tartışma konusu edilmiştir. Hatip Zâkirî Hasan Efendi, eserleri günümüze ulaşan en eski Osmanlı musikişinaslarından biri olması yönünden de önem taşıyan bir bestecidir.

Bibi. Müstakimzade, *Mecmua*, Süleymaniye Ktp, Esad Efendi Bölümü, no. 3397; Ataî, *Ha-daiku'l-Hakaik*; Ezgi, *Türk Musikisi*; Ergun, *Antoloji*, I; Öztuna, *BTMA*, I.

ÖMER TUĞRUL İNANÇER

HASAN EFENDİ (Kel)

(1868, *istanbul* - 1929, *istanbul*) Ortaoyunu ve tuluat sanatçısı.

Doğum tarihini 1874, ölüm tarihini 1925 olarak gösteren kaynaklar da vardır. Fakir bir ailenin çocuğu olarak Kadıköy' de yoğurtçuluk yaparken, hevesli olduğu tiyatroculuğa başladı. Yoğurtçuluğu sırasında da tuhaf halleri, ölçülü ve sevimli sesiyle halkı çevresinde toplardı. Henüz küçük bir çocukken ünlü komik Abdürrezzak Efendi'nin(~») rollerinin neredeyse tümünü ezberlemişti. Önceleri, Küçük İsmail Efendi'nin(->) Kuşdili'ndeki tuluat tiyatrosunda külhanbeyi rolünde oynadı. Asıl komik rolüne çıkmak istediye de bu rolün sahibi Abdürrezzak Efendi'yle geçi-nemeyerek topluluktan ayrıldı. Şehzade-başı'nda Hayalhane-i Osmani Kumpanyası adlı bir topluluk kurdu. Topluluğa Kül-hanyan ve Papazyan'dan başka kanto için Küçük Eleni de alındı. Kel Hasan, Mardiros Minakyan'm o günlerde çok tutulan dramlarına karşılık sürekli komedi sahneledi. Abdürrezzak Efendi saraya alınınca tuluat komikliğinde rakipsiz kaldı. 1925'e kadar sürdürdüğü sahne hayatında, gelişen Batı tarzı tiyatroya rağmen ününü korudu.

Saçı olmadığı için "Kel" lakabıyla anılan Hasan Efendi eski tip oyunların yamsıra yeni tip oyunlara da ağırlık vermiştir. Başına yırtık bir fes giyer, kaşlarını siyaha,

Kel Hasan Efendi

Gözlem Yayıncılık Fotoğraf Arşivi

563 HASAN HÜSNÜ PAŞA TEKKESİ

burnuyla yanaklarını kırmızıya boyar elinde bir tavan süpürgesi, sırtında istanbuliniyle (bu kıyafeti ustası Abdürrezzak Efendi'den almıştı), sahneye önce bir boş gaz tenekesi yuvarlar, ardından söylene söylene kendisi çıkardı. Bazen, *Rüyada Taaşşuk* gibi kendi tertiplelediği oyunlarda saatlerce sahnede tek başına kaldığı da olan Hasan Efendi kısık sesine karşın keskin zekâsı ve hazırcevaplığıyla büyük övgü toplardı. Son ortaoyunu ve tuluat sanatçısı İsmail Dümbüllü de onun yanında yetişmişti.

Bibi. M. And, *Geleneksel Türk Tiyatrosu*, Ankara, 1969, s. 241; S. Y. Ataman, *Dümbüllü ismail Efendi*, ist., 1974(?), s. 9-12, 45-52; M. Ertuğrul, *Benden Sonra Tufan Olmasın*, ist., 1989, s. 561; S. Nüzhet (Gerçek), *Türk Temaşası*, ist., 1930, s. 142; Gövsa, *Türk Meşhurları*, s. 170; C. Kudret, *Ortaoyunu I-II*, Ankara, 1973-1974; Ö. Nutku, *Dünya Tiyatrosu Tarihi*, I, ist., 1985, s. 384-385; M. N. Özön-B. Dürder, "Kel Hasan", *Türk Tiyatrosu Ansiklopedisi*, ist., 1967, s. 251; N. Türkmen, *Ona Oyunu*, ist., 1971, s. 113.

RAŞİT ÇAVAŞ

HASAN FEHMİ PAŞA TÜRBESİ

Eminönü İlçesi'nde, Şehzadebaşı'nda, Kemal Paşa Mahallesi'nde, mahalleye adını veren caminin yanında yer almaktadır.

Selanik Valisi Hasan Fehmi Paşa'nın (ö. 1908) eşi olan ve türbenin yanındaki Kemal Paşa Camii'ni yeniden inşa ettiren, Ga-lib Paşa'nın kızı Zeyneb Feride Hanım (ö. 1903) tarafından 20. yy'ın başlarında yaptırılmıştır.

Kare planlı ve kubbeli türbenin duvarları kesme küfeki taşı ile örülmüştür. Barok üslupta bir akroterle taçlandırılmış cılan girişin üzerinde yer alan talik hatlı, mensur kitabede türbeyi yaptıranın kimliği ve ölüm tarihi belirtilmiştir. Giriş cephesi dışında kalan cephelere üçer pencere açılmış, bu açıklıkların arasına, yarım paye biçiminde pilastrlar yerleştirilmiştir. Pi-İastrların başlıkları Korint üslubunda olup akantus yaprakları ile bezelidir. Gövdeleri ise örgü geçmelerle süslenmiştir. Oldukça dışa taşkın bir silmeden sonra bir kalkan duvarı ile türbenin cepheleri sona ermektedir. Köşelere birer küre oturtulmuştur.

Türbenin içinde dikkate değer bir süsleme ögesi görülmemekte, duvarlar düz badana ile boyanmış bulunmaktadır. Türbede H. Fehmi Paşa ile Z. Feride Hanım'a ait iki adet ahşap sanduka vardır. Paşaya ait sandukanın başucunda, mermer bir levha üzerinde, ölüm tarihini veren talik hatlı, manzum bir kitabe yer alır.

İ. GÜNAY PAKSOY

HASAN HÜSEYİN MESCİDİ

bak. HOCA KASIM GÜNANİ MESCİDİ

HASAN HÜSNÜ PAŞA TEKKESİ, KÜTÜPHANESİ VE TÜRBEŞİ

Eyüp İlçesi'nde, Merkez Mahallesi'nde, Boyacı Sokağı'nın batı yakasında bulunmaktadır.

Tekke, kütüphane ve türbe bölümlerini bünyesinde toplayan bu yapı, II. Abdül-

HASAN NAZİF DEDE

564

565

HASAN PAŞA

hamid dönemi (1876-1909) bahriye nazırlarından Bozcaadah Hasan Hüsnü Paşa (ö. 1903) tarafından 19. yy'ın sonlarında inşa ettirilmiştir. Doğu yönünde Boyacı Sokağı, diğer üç yönde, Eyüb Sultan Külliyesi'n-den(->) Halic'e uzanan mezarlık ile kuşatılmış olan binanın güneyinde, paşanın gelini Hatice Canan Hanım'a (ö. 1907), kuzeyinde de Posta ve Telgraf Nazırı İzzet Efendi'ye (ö. 1891) ait açık türbeler yer alır. Günümüzde son derecede bakımsız olan ve berduşların barınağı haline gelmiş bulunan yapının yer yer çökmeye başladığı görülmektedir.

Dikdörtgen bir alanı kaplayan binanın bazı duvarları tuğla ile, bazıları da moloz taş ve tuğla ile almalı düzende örülmüş, üstleri sıvanmış, yalnız Boyacı Sokağı üzerindeki esas cephe tamamen beyaz mermerle kaplanmıştır. Bu cephenin ekseninde, demir kanatlarla donatılmış olan ana giriş,

yanlarda da buna göre simetrik konumda olan ve Hasan Hüsnü Paşa ile yakınlarının gömülü oldukları türbe birimlerine açılan birer pencere bulunmaktadır. Her üç açıklık da yuvarlak kemerle taçlandırılmış, kemerlerin çıkıntılı kilit taşlarının üzerine, kıvrımlı yapraklardan oluşan tepelikler oturtulmuştur, ikisi girişin yanlarında, ikisi de cephenin sınırlarında olmak üzere, akantus yapraklı başlıklara sahip 4 adet pilastr, saçak hizasına kadar yükselir. Pencereilerin alt ve üst hizaları ile saçak hizasına yerleştirilmiş olan 3 adet silme, pilastrların yarattığı düşey ifadeyi dengelemektedir. Pencereilerdeki döküm parmaklıkların üst kesiminde yer alan güneş motifleri, cepheye egemen olan ampir üslubuna bağlanmakta, buna karşılık alt kesimlerde görülen "S" ve "C" kıvrımları barok üslubu yansıtmaktadır.

Doğu cephesindeki ana girişi izleyen koridor batı cephesine kadar ilerleyerek yapıyı iki eşit parçaya ayırmakta, arkadaki küçük avluya açılan tali bir kapı ile son bulmaktadır. Binanın barındırdığı bütün mekânlar bu koridora açılır. Yapının doğu kesimine, koridora göre simetrik konumda, kare planlı ve kubbeli iki türbe birimi, kuzeydeki türbenin arkasına kütüphane odası ile türbedar-şeyhin odası, güneydeki türbenin arkasına da, bu ikisinin top-

lamı büyüklüğünde olan tevhidhane yerleştirilmiştir.

Türbe birimlerinden koridora açılan dikdörtgen açıklıklı kapılar, kesme taş sö-velerle çerçevelenmiş, ahşap kanatlarla ve yuvarlak hafifletme kemerleri ile donatılmıştır. Doğu cephesindeki pencereler ile bu iki kapı dışında binada bulunan bütün açıklıklar tuğla örgülü basık kemerlerle geçilmiş ve kesme taş sövelerle kuşatılmıştır. Kuzeydeki türbede, Boyacı Sokağı'na bakan pencerenin önünde, Hasan Hüsnü Paşa'nın, günümüzde çıplak bırakılmış olan ahşap sandukası, batı duvarının önünde de, oğlu Amiral Mehmet Rüştü Boz-calı'nın (ö. 1966) kabri bulunur. Söz konusu kabri örten mermer levhada Latin harfleriyle altında gömülü olanın künyesi o-kunmakta, başucundaki küçük şahidede sülüs hatlı "Hüve'l-Bakî" ibaresi ile "Bütün nefisler ölümü tadıcıdır" mealindeki ayet yer almaktadır. Batı duvarında görülen, basık kemerli geniş nişin aslında kütüphane odasına açılan bir pencere olduğu ve sonradan örüldüğü anlaşılmaktadır.

Güneydeki diğer türbe, Hasan Hüsnü Paşa'nın hanımı ile çocuklarına ait 5 adet ahşap sandukayı barındırır. Sandukaları kuşatan oymalı ahşap parmaklıklar paramparça edilmiş durumdadır. Batı duvarında, tevhidhaneye açılan pencerenin önünde yer alan sandukanın parmaklığı I. Ulusal Mimarlık Üslubu'nu," diğerleri ise eklektik zevki yansıtır. Bu türbenin doğu duvarında bir tepe penceresi göze çarpar. Türbeleri taçlandıran, tuğla örgülü kubbeler, özel olarak imal edildiği anlaşılan çember şeklindeki çelik putrellere oturmakta, bunlar da, kubbelerden arta kalan yüzeyleri örten volta döşemenin putrellerine bağlanmaktadır.

Dikdörtgen planlı küçük mekânlar o-lan kütüphane odası ile türbedar-şeyh odasından birer kapı ile pencere koridora a-çılmaktadır. Kitapları Süleymaniye Kütüp-hanesi'ne nakledilmiş olan kütüphanenin kuzey duvarında küçük bir ocak ile sonradan örülmüş bir tepe penceresi bulunur. Türbedar-şeyh odasının koridora bakan penceresinin de örülerek kapatıldığı, bu mekânın arka avluya açılan iki pencereden ışık aldığı görülmektedir. Dikdörtgen

Hasan Hüsnü Paşa Tekkesi, Türbesi ve Kütüphanesi'nin Boyacı Sokağı'ndaki giriş cephesi. *M. Baha Tanman, 1994*

planlı tevhidhane, ikisi koridora, ikisi güneye, biri batı yönündeki avluya, biri de türbeye açılan 6 adet pencereye sahiptir. Güney yönündeki açıklıklar tepe penceresi niteliğinde olup bunlardan bir tanesi sonradan örülmüştür. Yuvarlak kemerli, sığ bir niş şeklindeki mihrap, güneydoğu köşesine verrev olarak yerleştirilmiştir. Tevhidhane ile türbedar-şeyh odasından meydana gelen bu tekkenin Sa'dî tarikatına bağlı olduğu nakledilmektedir.

Türbelerdeki kubbeler dışında, binar daki mekânlarını örten volta döşemelerde alışılmadık bir ayrıntı dikkati çeker. Döşemenin taşıyıcıları olan çelik putrellerin arası, tuğlalar yerine Marsilya kiremitleri ile kapatılmış, söz konusu tavanlar, aynı tekniğin kullanıldığı bir çatının altına alınmıştır. Tevhidhane ile türbelerin duvarlarında, ayrıca türbelerdeki kubbelerin içinde, büyük ölçüde tahribe uğramış kalem işleri seçilmektedir. Osmanlı döneminin sonlarında, her türlü yapıda benzerlerine rastlanılan bu bezemeler, duvar yüzeyindeki dikdörtgen panolardan ve bunların köşelerine yerleştirilmiş stilize bitki motiflerinden oluşur.

Minyatür bir külliye niteliği arz eden bu ilginç yapı bir türbe-tekke olarak değerlendirilebilir. Türbe birimleri, konumlarına ve cephelerine verilen öneme bakılacak olursa tasarımın ağırlık merkezini teşkil eder. Mimari programı asgariye indirgenmiş ve arkaya yerleştirilmiş tekkenin varlık sebebi ise, bir türbedar-şeyhin denetiminde, türbenin yakınında sürekli Kuran okunması ve zikredilmesi (Allah'ın anılması) arzusuna dayanmaktadır. Bazı veli ve sahabe türbelerine sonradan meşihat konulması sonucunda kurulmuş türbe-tekkeler dışında istanbul'da pek yaygın olmayan bu tür yapılara Kahire'yi kuşatan mezarlık alanlarında bol miktarda rastlanmaktadır.

Bibi. Akakuş, *Eyyûb Sultan*, 196-197; M. O. Bayrak, *istanbul'da Gömülü Meşhur Adamlar*, İst., 1979, s. 91; Demiriz, *Türbeler*, 49; Haskan, *Eyüp Tarihi*, I, 199-201.

M. BAHA TANMAN

HASAN NAZİF DEDE

(1794, Yenişehir [bugün Yunanistan'da Larissa] -1861, istanbul) Mevlevi şeyhi ve

mutasavvıf.

Kütahya'dan Yenişehir'e göç eden müftü ve muhaddis Mahmud Efendizade eL-Hac Halil Efendi'nin üç oğlundan biridir. Diğer kardeşleri Emin ve Arif efendiler, Balkanlar'daki Mevlevî örgütlenmesinde önemli rol oynamış kişilerdir. İlk eğitimini babasından alan Hasan Nazif Dede, Yenişehir'deki Horasanî Aziz Efendi Medre-sesi'ne devam etti. Daha sonra hocası Celâl Efendi'den icazet alarak bu medreseye müderris oldu. Uzun yıllar bu görevini sürdürdü. Fakat tasavvufa olan eğilimi ve "ehl-i beyt" yanlısı düşüncelerinden ötürü ulemayla çatışarak medreseden ayrılmak zorunda kaldı. Bir süre Balkanlar'da seyahat ederek bu bölgedeki Bedreddi-nî ve Melamî zümreleriyle ilişki kurdu. Ardından Anadolu'ya geçip Hacı Bektaş

Âsitanesi'nde Bektaşî kültürünü inceledi. Daha sonra Konya'ya gitti ve Mevlânâ Âsitanesi Postnişini Said Hemdem Çelebi'ye (Ö. 1858) intisap etti. Çile çıkartıp Aşçıbaşı Nesîb Dede'den Mevlevî hilafeti alan Nazif Dede, tekrar Yenişehir'e dönerek buradaki mevlevîhaneye 1852'de postnişin oldu. Bu görevde ancak 1 yıl kalabildi ve 1853'te Mehmed Said Dede'nin vefatıyla boşalan Beşiktaş Mevlevîhanesi(-0 meşihatına atandı. 1853-1861 arasında bu görevde bulunan Hasan Nazif Dede, Beşiktaş Mevlevîhanesi'nin son şeyhidir. Kendisinden sonra yerine oğlu Hüseyin Fahreddin Dede(->) Maçka/Bahariye Mevlevîhanesi postnişini olarak geçmiştir. Mezarı, önce Beşiktaş Mevlevîhanesi Türbe-si'nde iken tekkenin yıktırılması üzerine oğlu tarafından 1871'de Maçka Mevlevîhanesi'ne ve ardından 1877'de Bahariye Mevlevîhanesi'ne(-») nakledilmiştir. Bu tekkenin de 1960'larda uğradığı yıkım neticesinde üçüncü defa olarak şimdiki yerine, Eyüp'te Silahtarağa Caddesi kenarındaki açık türbeye taşınmıştır.

Hasan Nazif Dede, Beşiktaş Mevlevîhanesi meşihatını üstlenen son büyük şeyh ailesinin kurucusudur. Kendisinden önce Eyyubî Mehmed Dede (ö. 1723) ailesi 1669-1764 arasında Trabluslu Ahmed Dede (ö. 1771) ailesi de 1766-1853 arasında tekke yönetimini ellerinde tutmuşlardır. Nazif Dede ailesinin Beşiktaş Mevlevîhanesi'nde başlayan meşihati ise, oğlu Hüseyin Fahreddin Dede (ö. 1911) ve torunu Küçük Hasan Nazif Dede (ö. 1915) tarafından Bahariye Mevlevîhanesi'nde sürdürülmüştür. Ayrıca ailenin, Nazif Dede'nin kardeşi Arif Efendi kolundan gelen Baha-eddin Dede de vekâleten bu tekkede postnişinlik yapmıştır.

Hasan Nazif Dede, 19. yy İstanbul Mevlevî kültüründe "ehl-i beyt" yanlısı tasavvuf anlayışının en güçlü temsilcisi sayılır. Yenikapı Mevlevîhanesi(->) postnişini Sa-buhi Ahmed Dede (ö. 1644) tarafından 17. yy'da sistemli bir şekilde İstanbul Mevlevî kültürüne kazandırılan bu anlayış, zamanla Galata ve Kasımpaşa mevlevîhane-lerinde de etkili olmuş, fakat asıl gelişimini Hasan Nazif Dede'nin kişiliğinde sürdürmüştür. Beşiktaş ve Bahariye mevlevî-hanelerinde odaklanan Bektaşî-Melamî

e-ğilimli bu tasavvuf anlayışı, aynı zamanda bu tekkelere Mevlevî organizasyonu içinde daha bağımsız bir konum sağlamıştır.

Balkanlar'daki Bektaşî-Melamî kültürünü İstanbul Mevlevîliğiyle kaynaştıran Hasan Nazif Dede, Hz Ali ve "ehl-i beyt" taraftan şiirleriyle zahit Mevlevîlerin eleştirilerine de hedef olmuştur. Mevlevî geleneğine aykırı bir tutumla bu şiirlerini Bektaşîliğe mensup Haşim Bey'e Suzinak Ayini olarak besteletmesi üzerine Konya'da-ki çelebilik makamına şikâyet edilmiş ve bu eserin mevlevîhanelerde icra edilmesi yasaklanmıştır. Mevlevîlik erkânı üzerine yazdığı *Tarifü's-Sülûk* adlı eseri ile şiirlerini topladığı bir *Divariü* vardır.

Bibi. *BOA*, îrade Dahiliye, no. 33050 (24 Şevval 1278); Hüseyin Fahreddin Dede, *Mecmua*, Konya Mevlânâ Müzesi İhtisas Ktp, no. 7467;

Vassaf, *Sefîne*, V, 179-184; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ*, 72; *Tarih-i Lutf*, X, 64; Gölpınarlı, *Mevlevîlik*, 458-459; E. Işın, "İstanbul'un Mistik Tarihinde Beşiktaş/Bahariye Mevlevîhanesi", *istanbul*, S. 6 (Temmuz 1993), s. 129-137.

EKREM IŞIN

HASAN PAŞA

(?, ? - 1623, *İstanbul*) Nakkaş.

Enderun'da yetiştiği ve nakkaşlığının yanısıra birçok önemli devlet görevini sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Arşiv belgelerine göre, 1595'te anahtar oğlanı, 1597' de tûlbend gülâmı, 1603'te kapıcıbaşı ve yeniçeri ağası, 1604'te Rumeli beylerbeyi, 1605'te vezir, 1606'da sadaret kaymakamı, 1607'de ise tekrar vezir olmuştur. Türbesi Eyüp'tedir.

Hasan Paşa, aldığı önemli devlet görevlerinin yanısıra, III. Murad (1574-595) ve III. Mehmed (1595-1603) dönemlerinin ünlü nakkaşları arasına girmeyi başarmıştır. III. Murad döneminin ünlü nakkaşı Osman'ın yanında çalıştığı ve bölükbaşılığa getirildiği belgelerle saptanmıştır. Nakkaş Hasan, yaklaşık 20 ayrı minyatürlü yazmada çalışmıştır. İlk minyatürlediği yazma 1582 tarihli III. Murad *Sumanutsidiü* (TSM Ktp, H. 1344). Bu yazmada Nakkaş Osman ve ekibiyle çalışan Hasan'ın kendine özgü figür üslubu ile öteki nakkaşlardan ayrıldığı görülür. Minyatürlediği öteki yazmalar şunlardır: Fuzuli'nin *Divariü* (TSM Ktp, Y. 897, 1585-1590 tarihli), *Kıssa-ı Şab-ı Şatran* (İstanbul Üniversitesi Ktp, 2303, 1588-1590 tarihli), *Acaibü'l-Mahlu-to* (TSM Ktp, A. 3632, 1590-1595 tarihli), *Mecmua* (TSM Ktp, H. 1711, 1590 c.), *Acaibü'l-Mahlukat* (Londra, Unger Col-lection, 1590-1595 tarihli), *Siyer-i Nebi*, I. ve III. ciltler (TSM Ktp, H. 1221, 1323, 1594-1595 tarihli), *Şemailname-i Al-i Osman* (TSM Ktp, A. 3592, 1595 c.), *Tercü-me-i Miftah-ı Cifrü 'l-Cami* (TSM Ktp, B. 373, 1597-1598 tarihli), *Şakayik-i Numa-niye* (Paris, Bibliotheque Nationale, türe. 1055,1597e.), *Gazavat-ı Osman Paşa* (TSU Ktp, R. 1300), *Firdevsi*, *Şahname*

(Londra, British Museum, Ör. 7204, 1595-1600 tarihli), *Şahname-i Sultan Mehmed Han* (TSM Ktp, H. 1609, 1597 tarihli), *Divan-ı Baki* (Londra, British Museum, Ör. 7084, 1595-1600 tarihli), *Destan-ı Ferruh u Hüma* (İstanbul Üniversitesi Ktp T. 1975, 1601 tarihli), *Albüm* (TSM Ktp, H. 2161).

Şahname-i Sultan Mehmed Han adlı yazmanın sonunda, eserin yazarı Taliki-zade Mehmed Subhi Çelebi, Nakkaş Ha-san'ı över ve yazmadaki dört minyatürü onun yaptığıı belirtir. Nakkaş Hasan'ın minyatürlerinde dairesel figür düzenlemelerine yer verdiği, yüksek tutulan ufuk çizgisiyle derinlik sağladığı, ufak boyutlu, şişmanca, kısa boylu, koyu kalın siyah kaşlı, yuvarlak yüzü figürleri yeğlediği görülür. Turuncu, pembe ve yeşil tonlarını sık kullanır. Nakkaş Hasan klasik Osmanlı minyatür üslubunun önemli temsilcilerinden biridir. Özellikle III. Mehmed döneminde yaptığı minyatürlerle Osmanlı minyatür okuluna yeni bir soluk getirmiştir.

Bibi, R. M. Meriç, *Türk Nakış Sanatı Araştırmaları*, I, Ankara, 1953, s. 56-59; S. Akalay, "16. Yüzyıl Nakkaşlarından Hasan Paşa ve Eserleri", */ Milletlerarası Türkoloji Kongresi, ist.*, 1973, s. 607-626; Z. Tanındı, "Nakkaş Hasan Paşa", *Sanat*, S. 6 (Haziran 1977), s. 114-125.

GÜNSEL RENDA

HASAN PAŞA (Cezayirli)

(l 714, ? - 30 Mart 1790, *Şummu*) Kap-tan-ı derya, sadrazam.

"Hasan Beşe", "Palabıyık Hasan Paşa" adlarıyla da ünlenmiştir. 1770-1790 arasında İstanbul'un yönetimi, güvenliği ve su sorunu ile ilgilenmiş denizci devlet a-damıdır. Kasımpaşa'da Kalyoncu Kışlası' nı(->) yaptırmıştır.

Tarih-i Cevdet'teki özgeçmişinde, Te-kirdağlı bir tüccarın azatlı kölesi iken İstanbul'a geldiği ve Yeniçeri Ocağı'nın 25. ortası karakullukçulara katıldığı yazılıdır. 1739-1740 Belgrad seferinde Morava ve Hisarcık savaşlarında yararlık gösterdi. 1740' ta Tekirdağ'a, oradan Gelibolu'ya döndü. Cezayir'e gitti. Serüvenli yıllardan sonra Tlemsen beyi oldu. Bölgede Hasan Beşe adıyla ünlendi. Cezayir dayılarıyla geçine-meyerek İspanya'ya kaçtı. 1760'a doğru İstanbul'a geldi. Donanmada görev alarak derya kaptanı oldu. Kapudane rütbesine kadar yükseldi. Rus donanmasının Osmanlı donanmasını yenilgiye uğrattığı 1770'teki Çeşme Baskını'nda bir filoya komuta eden Hasan Paşa, Rus amiral gemisini yakmayı başardı. 9 Ağustos 1770'te Lim-ni'yi işgalden kurtardı. Boğaz muhafızlığına atandı. III. Mustafa (hd 1757-1774) tarafından "gazilik" sam ile ödüllendirildi. O yıl kaptan-ı derya oldu. 1773'te ikinci kez Kal'a-i Sultaniye (Çanakkale) muhafızı ve Tuna Yalısı (Ruşuk) seraskeri atandı. Savaş sonrasında yeniden kaptan-ı derya oldu. Bu görevi 1789'a değin sürdürdü. Kasımpaşa ile Boğaziçi köylerinde imara, yol ve çeşme yapımına, bu semtlerin güvenliğine ilişkin çalışmaları bu dönemdedir.

Yakılan donanmanın yenilenmesi, kalyoncu sınıfının (deniz askerleri) eğitime alınmaları, Galata-Kasımpaşa semtlerinin güvenlik sorunlarının çözülmesi gibi ö-nemli işleri başardı. I. Abdülhamid'in (hd 1774-1789) önerdiği sadrazamlık görevini kabul etmedi. Ancak, sadrazamların genellikle cephede olmaları nedeniyle sadaret kaymakamlığı görevini üstlenerek kenti yönetti. Çarşı pazar denetimi, işsizlerin neden oldukları olayların önlenmesi ile ilgilendi. Kol gezmelerde yanındaki eh-lileşmiş aslanı ve uyguladığı falaka cezasıyla herkesi sindirdi.

1776'da Suriye'ye giderek buradaki a-yaklanmayı bastırdı. 1778'de kısa bir süre Mora valisi oldu ve yarımada'yı anarşiye boğan haydutları temizledi. İstanbul'a dönünce saygınlığı daha da arttı. Kendisine bir tür "atabeg-i saltanat" (devlet danışmanı) gözüyle bakılıyor; halk ise ona "hünkâr babası" diyordu. 1785'te padişaha karşı tasarlanan bir komployu önledi. Bu eylemi planlamakla suçlanan Sadrazam Halil Hamid Paşa idam edildi. 1787'de Mı-

HASAN PAŞA HANI

566

567

HASAN TAHSİN HİLMİ

sır'a giderek karışıklıkları bastırdı ve toplanamayan eski vergileri tahsil ettirip istanbul'a 12.000 kese parayla döndü. 1788' de yeni bir savaş olasılığı belirince kendi servetinden hazineye 10.000 kese bağışladı. Donanmayla Karadeniz'e-açıldı. Özi açıklarında Ruslarla savaştı. Kötü hava koşulları yüzünden donanmadaki gemilerin çoğu battığı için İstanbul'a döndü.

III. Selim (hd 1789-1807) tahta çıkınca kaptan-ı deryalıktan uzaklaştırıldı. Anadolu valisi ve ismail seraskeri oldu. 4-5.000 kişilik düzenli ve disiplinli kapı halkı (özel ordu) ile Kâğıthane'deki geçit törenine katılıp cepheye hareket etti. III. Se-lim'in ödüllendirmek için huzuruna çağırmasını, idam edilmek istendiğine yorumlayarak hareketini ertelemedi ve "devlete henüz bir emeğimiz geçmedi. Önce hizmet edelim, sonra iltifatına erişiriz!" yollu cevap gönderdi. Cephede, ismail Kale-si'ni ablukaya alan Rus birliklerini Tabakhane Deresi Savaşı'nda yendi. Cenaze Hasan Paşa'nın yerine 23 Kasım 1789'da sadrazam ve serdar-ı ekrem atandı. Şumnu'da-ki karargâhında askerin disiplini ve savaş hazırlıkları ile uğraşırken öldü. Şumnu'da yaptırdığı Bektaşî tekkesinin naziresine gömüldü.

18, yy'ın sonuna doğru istanbul'un en ünlü kişisi olan Hasan Paşa, okuryazar değildi. Sadaret kaymakamı olduğunda tuğra çekmeyi bilmediği için bu işi reisül-küt-tabın yapması için ferman çıkartılmıştı. Paraya ve mala düşkün olan Hasan Paşa, servetini hayır işlerine harcamaktan

çekinmemiştir. Topçu ve armador erleri için, 1784'te Kasımpaşa'daki Kalyoncu Kışla-sı'nı yaptırmış, o tarihe kadar, istanbul'da dağınık olarak bekâr odalarında barınan deniz erlerini bir araya toplayarak disiplinleri ve eğitimleri için çalışmıştır. Aynı yerde bir de camisi vardır. Kasımpaşa'da, Büyükdere'de çeşmeler, Büyükdere'deki hasbahçeye yol, Kefeliköy'e çeşme yaptırmış, Bahçeköy'deki bendi onartmıştır. Askeri eğitimlerde de yararlanılan Levent Çiftliği'ni tesis etmiş, Boğaz'ın girişindeki Kavak kalelerini 1783'te onartmıştır. Tersa-ne'deki konağının "taş oda" denen hazinesinde, ölümünden sonra ortaya çıkan değerli eşyanın ve paranın defteri Topka-pı Sarayı Arşivi'ndedir. Bunlar arasında, değerli yazma kitaplar, denizciliğe ilişkin aletler ve dürbünler, haritalar ile çok sayıda saat de bulunuyordu. Gümüş eşyası ise Darphane'ye verilerek para kestirilmiştir. Serüven ve savaşlarla dolu yaşamını anlatan Şamdanizade'nin "Gazavat-ı Cezayirli Gazi Hasan Paşa" adlı eseri basılmamış-tır. Yakın adamı Fenerli beylerden Eflak Voyvodası Mavroyani, ölümünden sonra idam edilmiştir.

Hasan Paşa'nın, Midilli, Sakız ve İstan-köy'de de hayrat çeşmeleri, hamam, cami, havuz vb eserleri vardır. Tersane'deki konağı ve Kuzguncuk'taki yalısı yıkılmıştır. **Bibi.** *Tarth-i Cevdet*, IV, 352-354, VII, 45; Mustafa Nuri Paşa, *Netayicü'l-Vukuat, ist.*, 1327, III-IV, s. 175-189; Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye*, 100, 129-130; Elif Naci, "Cezayirli Gazi Hasan Paşa", *Cumhuriyet*, 30 Mart 1964, s. 2;

İnciciyan, *istanbul*, 98-121; *Topkapt Sarayı Arşivi*, D. no. 9964, *Hadikatü'l-Vüzerâ*, III, 41-42; 1. H. Uzunçarşılı, "Hasan Paşa", *İA*, V/1, 319-323; F. Kurtoğlu, *1768-1774 Türk-Rus Harbinde Akdeniz Harekâtı ve Cezayirli Gazi Hasan Paşa*, ist., 1942.

NECDET SAKAOĞLU

HASAN PAŞA HANI

Süpürgeciler Hanı adıyla da tanınan han, Beyazıt ve Vezneciler arasındaki alanda iki ayrı yapı bloğu olarak kurulmuş olan Seyyid Hasan Paşa Külliyesi'nin (medrese, mektep, sebil ve çeşme) kuzeyde bir blok oluşturduğu, güneydeki han ve dükkânlarının Ördü Caddesi kenarında kalan ticari bloğudur.

1958'de yol açma çalışmaları sırasında kuzey kanadı kesilen yapı özgün durumunu tamamen kaybetmiştir. Kitabesi mevcut olmayan yapının Vakıflar Genel Müdürlüğü kayıtlarında 1745'te Seyyid Hasan Paşa tarafından Mimar Mustafa Çelebi'ye inşa ettirildiği belirtilmektedir.

Vakıflar Genel Müdürlüğü'ndeki resti-tüsyonu ile yapıyı plan semasıyla tanımak mümkündür. Revaklı bir avlu etrafında iki katlı olarak inşa edildiği, kalan kısımlarından anlaşılan yapı, han, kervansaray adıyla andığımız ticari yapı grubunun genel şemasını yansıtır.

Ordu Caddesi ile Yakup Ağa Sokağı ve güneyden Haznedar Sokağı ile sınırlanan parsel üzerinde inşa edilmiş olan yapı, doğudan II. Mehmed (Fatih) döneminin (1451-1481) önemli yapısı Simkeş Hanı (Simkeşhane) ile sınırlanır.

Yapı bulunduğu alanın koşullarına bağlı olduğundan dış cephelerinde bir doğru boyunca uzanan bütünlük görülmez. Her cephesi açıldıkları sokağın şekline uygunluk gösterir. Bu dış cephe konumunun farklılığı içte muntazam dikdörtgen bir avlu ile giderilmiştir. Ordu Caddesi'ndeki kapısı, tonozlu giriş mekânı ile avluya ve revaklara bağlı iki yandaki taş merdivenlerle üst kata açılır.

Yaklaşık 17x23,50 m ölçüsündeki avluda iki kat halindeki örme payeler üzerine atılan kemer sisteminin taşıdığı çapraz tonoz örtülü revak sisteminin varlığı anlaşılır. Yapıdaki duvar ve hacimsel kalıntılar zemin ve birinci katlardaki revak

Hasan Paşa Hanı'nın içinden bir görünüm. ,

Yavuz Çelenk, 1994

kemerlerinin tuğla ve derzden yuvarlak kemerlere sahip olduğunu gösterir. Her iki kat revağında da taşıyıcı sistem muntazam kesme taştan örme ve kare kesitli payelerden oluşmuştur.

C. Gurlitt'in yayımladığı resimler yapının orijinal durumunu tanımamıza yardım etmektedir. Bu resimlerden, revaklara açılan mekânların kapı ve pencerelerinin orijinal durumunun dikdörtgen söveli ve yuvarlak kemerli olduğu anlaşılmaktadır.

Bu yapıda alışılmış han planından ayrılan bazı mekân düzenlemeleriyle karşılaşılırmaktaydı. Özellikle ana cephede, girişin sağ ve sol tarafındaki mekânlar dikdörtgen salonlar halinde yorumlanmıştır. Günümüzde bu cephe tamamen ortadan kalkmıştır. Çemberlitaş'taki Elçi Ham(->) gibi bu yapının da misafirhane olarak inşa edildiği, ilgili yayınlarda yazılıdır.

Yapı bulunduğu yerin sınırlarına sadık kalarak inşa edildiğinden bütün hacimler, avlunun muntazam dikdörtgen plan şeması ile bu dış konturlar arasındaki alanın sağladığı imkânlar ölçüsünde çeşitlilik gösteren bir şekilde düzenlenmiştir.

Yapının üst katında, batı kanadındaki revaklara bir tonozlu geçitle bağlanan dar bir koridor ile bu koridora batı kenarı boyunca açılan ve Yakup Ağa Sokağı'na çıkma yapan, çeşitli büyüklükte kare veya dikdörtgen mekânlar bulunur.

Gene Haznedar Sokağı boyunca içbükey bir cepheyle yükselen yapıda, bu kanattaki revak sistemine açılan muntazam planlı dört odadan ikisi gerideki birer mekâna birer kapı ile bağlanır. Diğer taraftan doğu üst kat revağı bir koridorla devam ederek hela mekânlarına ulaşır.

Yapının Ordu Caddesi boyunca uzanan ana cephesi zemin katta, girişin iki yanında üçer tuğla-derz dokulu kemerle dışa açılan dükkânlarla sahiptir. Üst kattaki giriş üzerinde konsol taşlarıyla taşınan ve dışa taşan mekân ise art arda enine dikdörtgen iki mekân halinde olup, bir kapı ve iki yandaki birer pencere ile revak altına açılır. Dış cepheye ise kemerli üç pencere ile açılmaktadır.

Hanın Ordu Caddesi'ne açılan cephesinde, Gurlitt'in yayımladığı resimlerde, yay kemerli giriş kapısının iki yanında ro-

koko üslubunda birer mermer çeşme ile kapının üzerinde bir pencere açıklığı ve sonra üst kat mekânının konsol sırası görülür. İstanbul hanlarında böyle bir cephe düzenlemesiyle ilk defa bu yapıda karşılaşılır. Bu cephede üst kat taş konsol sırasına kadar duvar dokusunu muntazam kesme taş oluşturmakta, sonra taş-tuğla-derz sıralarıyla cephe devam etmekte, tuğladan kirpi saçak frizi, cepheyi üstten sınırlamaktadır.

Kalıntılarından avluyu çeviren revak cephelerinin itinalı bir işçiliğe sahip olmadığı söylenebilen yapının, kuzeybatı köşesinde Yakup Ağa Sokağı boyunca u-zanan bazı mekânları ve bunların dış cepheleri 1975-1976'da aslına uygun olmayan bir şekilde restore edilmiş, hattâ yapının orijinalinde bulunmayan bezemeler yapılmıştır.

Bibi. G. Cantay, *Osmanlı Külliyelerinin Kuruluşu*, İst., 1989, s. 142; Gurlitt, *Konstantinopels*, 52; Güran, *İstanbul Hanları*, 120-122; M. Erk-san, "İstanbul Hanları", (İÜ Edebiyat Fakültesi sanat tarihi lisans tezi), 1956.

GÖNÜL CANTAY

HASAN RE'FET EFENDİ TEKKESİ

bak. LOKMACI TEKKESİ

HASAN RIZA

(1849, İstanbul - 2 Mart 1920, İstanbul) Hattat.

Tırnova Posta Müdürü Ahmed Nazif Efendi'nin oğludur. Babası ve amcası 1826 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra İstanbul'a geldiler. Hasan Rıza Şehzadebaşı'nda önce Kaptan Paşa, sonra Hafız Münib Efendi Mektebi'nde eğitim gördü ve ilk güzel yazı dersini bu okulda aldı. Daha sonra Kenıeraltı'nda hattat Sucu Hüseyin Efen-di'ye devam etti. Bu arada Bâb-ı Seraskerî kâtiplerinden meşhur hattat Yahya Hilmi Efendi'den de istifade etti.

Babasının Tırnova posta müdürlüğüne atanması üzerine, ailece oraya gittiler. 1865'te babasının ölümünden sonra İstanbul'a dönüp amcası Hacı Hüseyin'in yardımıyla Muzıka-i Hümayun'a girdi. Oranın hat hocası ünlü Şefik Bey'den yeniden yazı meşkine başladı ve 16 kişiyle birlikte icazetname almaya muvaffak oldu. Ayrıca Şefik Bey'in hocası Kazasker Mustafa İzzet Efendi'den de faydalandı. Sami Efendi'den ise

talik hattını meşk ettiyse de üzerinde fazla durmadı.

1871'de Muzıka-i Hümayun imamlığına tayin edildi. 1879'da hocası Şefik Bey' in emekliye ayrılması üzerine hat hocası oldu. Bu görev kaldırılınca 1906'da uhdesinde yalnız imamlık kaldı. 1914'te açılan Medreset'ü-l Hattatin'de sülüs ve nesih yazı hocalığına tayin edildi. Ömrünün sonuna doğru görme kabiliyeti azalan ve bu yüzden görevinden ayrılan hattat, vefatında Rumelihisarı Mezarlığı'na gömüldü.

Hasan Rıza, Türk hat tarihinde sülüs ve nesih yazıları güzelliğinin zirvesine ulaştıran Hafız Osman(->) okuluna mensuptur. En fazla bu iki yazıda başarılı olmuştur. Celi sülüs yazıları azdır. Celi nesih ile büyük boy muhteşem hilyeler yazmıştır.

Hasan Rıza'mn yazısıyla tezhipli bir Kuran sayfası.

Ahmet Kuzik fotoğraf arşivi

Sanat hayatının en olgun çağı 1882-1907 arasındır.

Eserlerine gelince, 19 Kuran yazmıştır ki bunların kimler için yazıldığı *Son Hattatlar* adlı eserde kayıtlıdır. Basılmış olan Kuran'ı çok beğenilir. Bunun sebebi, harflerin üzerine koyduğu harekelerin ve noktaların yerli yerinde olmasıdır. V. Mehmed' in (Reşad) emriyle yazdığı büyük boy Kuran, Topkapı Sarayı'ndadır. Hırka-i Saadet Dairesi için yazdığı *Sahîh-i Buhârî* gene aynı padişah tarafından 1913'te vakfedil-miştir. Celi sülüs eserleri ise şunlardır: Medine'de Küba Mescidi'nde Aşere-i Mübeş-şere'nin, Mekke'de Makam-ı İbrahim'de, Makedonya'da Piriştine'de, Anadolu'da Söğüt Camii'nde dört halifenin isimleriyle, İstanbul'da Cihangir ve ayrıca îstan-köy camilerindeki levhalar. Bunların dışında İstanbul'da Süleymaniye Kütüphanesi, Vakıf Hat Müzesi, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Bâlâ Camii ve Edirne' de Selimiye Camii'nde birer tane büyük boy hilyesi vardır.

17 kişiye icazetname veren hattatın İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde ta-savvufi şiirleri, havi yazma bir divançesi varsa da fazla önemli değildir.

BibL Habib, *Hat veHattatan*, ist., 1306, s. 180; inal, *Son Hattatlar*, 332-336; U. Derman, *Türk Hat Sanatının Şaheserleri*, İst., 1982, s. 47; U. Derman, *İslam Kültür Mirasında Hat Sanatı*, ist., 1992, s. 216, 218, 220; Rado, *Hattatlar*, 249-251.

ALİ ALPARSLAN

HASAN TAHSİN

(1851, Tokat - 30 Kasım 1916, İstanbul) Hattat.

Tokat Meydan Camii imamı Osman Efendi'nin oğludur. Genç yaşında İstanbul'a

gelerek medrese eğitimi gördü. Meşihat eski müsteşarlarından Kayserili Derviş Ali Rıza'mn Bayezid Camii'ndeki derslerine devam etti. Medrese eğitimi gördüğü sırada hat sanatına merakı olduğundan önce, devrin reisülhattatini sayılan Muhsin-zade Abdullah Bey'e(->) müracaat

ederek sülüs ve nesih yazılarını meşk etti ve icazetname aldı. Daha sonra bu hattatın hocası olan Kazasker Mustafa İzzet Efendi' den de faydalandı. Dini eğitimini tamamladıktan sonra Âli Paşa Camii'ne imam ve hatip tayin olundu. Bir ara rüştiyelerde hat ve Arapça hocalığı yapan Hasan Tahsin Efendi, Kütüphane-i Umumi-i Osmani'nin kuruluşunda önce ikinci, sonra birinci müdürlüğüne getirildi, (bak. Beyazıt Devlet Kütüphanesi).

Kendisini yakından tanıyan *Son Hat-tatlar'm* yazarı İbnülemin M. K. İnal o-nun uzun boylu, halim selim, nüktedan ve latifeyi seven bir insan olduğunu; yazma güzel eserlere, çekmeceler dolusu çeşitli yazılara, güzel kalemtırış ve maktalara sahip bulunduğunu, Beyazıt civarındaki evinde yangın çıkınca bunların bir kısmının burada; taşındığı Sultanahmet' teki evinin de yanması üzerine bazı kıymetli yazı ve levhalarının da orada yitip gitmesine çok üzüldüğünü ve neşesinin kaybolduğunu kaydeder. Musikiye ve şiire de aşina olan hattat ölümünden bir yıl önce felç geçirdi. Vefatında Eyüp Bahariye sırtındaki kabristanda kızının yanına gömüldü.

Usta bir hattattı. Birkaç Kuran ve pek çok kıt'a yazmıştır. Bunların bir kısmı şahıslardadır, İbnülemin M. K. İnal'daki yazı koleksiyonu halen İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Beyazıt'ta Çadırcılar civarındaki Sarnıçlı Han'ın cephesinde bulunan "Sahrıncı Han" yazısı onun eseridir. H. Tahsin, Hafız Osman^) okuluna bağlıdır.

BibL İnal, *Son Hattatlar*, 424-426; Rado, *Hattatlar*, 249.

ALİ ALPARSLAN

HASAN TAHSİN HİLMİ

(1847, İstanbul -14 Şubat 1912, İstanbul) Hattat.

Kılıç Ali Paşa Camii hafızı Hafız İsmail Efendi'nin oğludur. Tophane semtinde doğdu. Çubukçular Sıbyan Mektebi'nde eğitim gördüğü sırada Kuran'ı ezberleyip hafız oldu. Bir müddet de Tophane müftüsü Hoca Bekir Efendi'den dini dersler aldı. Bu arada sülüs ve nesih yazılarını Şefik Bey'den, talik yazıyı Sami Efendi'den, rık'a yazıyı da Mekteb-i Sultanî (Galatasaray Lisesi) hat hocası İzzet Efendi'den öğrendi. Hayatım hattatlıkla kazanan Hasan Tahsin Hilmi, Mühendis, Sanayi, Kız Sanayi okullarıyla Cihangir Kız Rüştiyesi, Darül-muallimat ve hocası Mehmed İzzet Efendi'nin 1904'te ölümünden sonra da Mekteb-i Sultanî'de ve Darüşşafaka'da yazı öğretmenliği yaptı. Bir müddet de Mahmud Bey Matbaası'nda çalıştı ve her çeşit yazı yazdı. Okul dışından gelip yazı öğrenmek isteyenlere de bu basımevinde ders verirdi.

HASAN ÜSKÜDAR!

568

Eserleri özel koleksiyonlarda olan sanatkâr, oğlunun ifadesine göre 3 veya 4 Kuran

yazmıştır. Bunların kimlerde veya nerede olduğu belli değildir. Yine oğlunun ifadesine göre Cağaloğlu'ndaki Mah-mud Nedim Paşa'nın türbesinin yazısı da onundur. Yalnız imzası yoktur.

Hattat, sülüs ve nesih yazılarında Hafız Osman; talikte Yezarizade'nin bir kolu sayılan Sami Efendi; rık'a yazısında da onu bir sanat yazısı haline getiren hocası Mehmed İzzet Efendi üslubuna bağlıdır. Hat sanatında hocalarının derecesine yükselememiştir.

Bibi. Habib, *Hat ve Hattatan*, İst., 1306, s. 181; İnal, *Son Hattatlar*, 421-423, Rado, *Hattatlar*, 241.

ALİ ALPARSLAN

HASAN ÜSKÜDARÎ

O, İstanbul - 1614, İstanbul) Hattat.

Üsküdar'da doğduğu için, "Üsküdarî" unvanıyla anılır. Şeyh Hamdullah'ın(~0 torunu Pir Mehmed bin Şükrullah'ın akrabasından idi. Önce, ondan icazetname almayı başardıktan sonra ayrıca, şeyhin oğlu Mustafa Dede'nin oğlu Derviş Mehmed'den de faydalanmış ve hat sanatının inceliklerini öğrenmeye gayret etmiştir. Müstakimzade'ye göre, kıl ucu kadar olsun Şeyh Hamdullah'ın üslubundan ayrılmamış namı bir sanatkârdır. Vefatında, şeyhin yakınına gömülmüştür. Sonradan kabrinin yola gitmesi üzerine 1917'de devrin hattatlarınca Çiçekçi Camii'nin bahçesine nakledildi. Mezar taşındaki tarihi üç beyit halinde olup Bursalı Hâşimi Efen-di'nindir. Yazısını öğrencilerinden hattat Hâlid Efendi yazmıştır. Tarih mısraı şöyledir: "Üsküdarî Hasan'ın yâ Rab ola yeri ci-nân".

Eserleri müze ve özel koleksiyonlardadır. Üsküdar'da Toptaşı semtindeki Eski Valide Cami'nin celi yazıları onundur.

Hasan Üsküdarî "aklâm-ı sitte" adı verilen altı çeşit yazıda Şeyh Hamdullah o-kuluna bağlıdır. Bu yazılarda usta sayılmakla beraber celi, yani geniş kalemle yazdığı yazılarında fazla başarılı sayılmaz. Atik Valide Camii'ndeki yazılan celi sülüsün çağına göre gelişmesini göstermesi bakımından önemlidir.

Bibi. Müstakimzade, *Tuhfe*, 157; Suyolcuza-de Mehmed Necib, *Devhatü'l-Küttâb*, İst., 1942, s. 36; Habib, *Hat ve Hattatan*, ist., 1306, s. 107; Rado, *Hattatlar*, 86; A. Alparslan, *Ünlü Türk Hattatları*, Ankara, 1992, s. 40.

ALİ ALPARSLAN

Hasanpaşa'dan bir görünüm.

Nazım Timuroğlu, 1994

HASANPAŞA

Kadıköy İlçesi'ne bağlı mahalle, semt. Acıbadem'in(->), Dört Yol'dan başlayarak

Kuruçeşme'ye kadar olan kesimi ile Kur-bağalıdere arasında uzanan alanda yer almaktadır. Anadolu yakasının ihtiyacını karşılamak üzere, istanbul'da havagazı üretimi yapan üçüncü fabrikanın 1892'de burada kurulmasından sonra semt, "Gazhane" olarak da anılmaya başlanmıştır.

Bugün Hasanpaşa olarak bilinen alan, 17. yy'ın başlarında Kızlarağası Mısırlı Osman Ağa'nın mülküydü. 1630'da IV. Mu-rad, bu alanları kamulaştırmış, 1800'de ise bölgedeki topraklar III. Selim'in mülkiyetine geçmiştir. II. Mahmud döneminde (1808-1839) gezinti ve av yeri olan Hasanpaşa, Abdülmecid döneminde (1839-1861) Kapıcıbaşı Hüsameddin Efendi'ye armağan edilmiştir. Hüsameddin Efendi'nin ö-lümünden sonra da topraklar vârisleri tarafından satılmıştır.

19. yy'm sonlarına kadar, semt yoğun bir yerleşim alanı değildi. Kauffer haritalarında bugünkü Hasanpaşa Mahallesi toprakları, bağlar, bahçeler ve çayırırlarla kaplı görülmektedir. 1876'da Romanya ve Bulgaristan'dan gelen göçmenler İkbaliye sırtlarına yerleştirildiğinde bile buralarda ancak 8-10 ev bulunmaktaydı.

1900'lerin başından itibaren Hasanpa-

şa, özellikle Türklerin tercih ettiği bir semt olmuş ve yerleşim giderek yoğunlaşmıştır. O zamanlar Kadıköy'de, Rumlar daha çok Moda ve kısmen Yeldeğirmeni; Ermeniler Altıyol ve Bahariye; Museviler Yeldeğirmeni; Türkler ise Hasanpaşa ve kısmen Yeldeğirmeni'nde oturlardı.

II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) bahriye nazırı olan Bozcaadalı Hasan Hüsni Paşa, daha önce bir yangın sonucu ortadan kalkan Divittar Camii'nin yerine semte 1882'de yeni bir cami yaptırmıştır. Mahallenin adı da, Osman Ağa Ma-hallesi'nden ayrıldıktan sonra, 10 Aralık 1930'da Kaptan Hasan Paşa olmuştur.

1990 nüfus sayımına göre 10.503 kişinin yaşadığı Hasanpaşa, 1980'lere kadar, orta ve düşük gelir gruplarının konut alanı olma özelliğini taşıyordu. Bugün, Kur-bağalıdere Caddesi ve Uzun Çayır Sokağı, Kadıköy belediye binasından başlayarak bir iş ve ticaret aksı olarak gelişmektedir. Diğer yandan, Acıbadem semti ile sınır oluşturan alanlardan itibaren, eski konutlar hızlı bir şekilde yıkılmakta, yerlerine yeni binalar ve siteler yapılmaktadır. 1993'te kapatılan havagazı fabrikasının oldukça geniş arazisi de semt için potansiyel kullanım alanı olarak görülmektedir.

TURGAY GÖKÇEN